МИНИСТЕРСТВО НАЦИОНАЛЬНОЙ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ
РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ
«ХАКАССКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ»

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ХАКАССКОГО ЯЗЫКА

Более 7000 слов

ТОМ II

С–Я

Под общей редакцией доктора филологических наук
К. Н. Бурнаковой

ХАҚАС ТІЛІНІҢ ЧАРЫДЫҒЛЫҒ СӦСТІГІ

7000 артиинаң сӧс

II ТОМ

С–Я

АБАКАН
ГБУ РХ «ХАКАССКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО ИМЕНИ В. М. ТОРОСОВА»
2023

УДК 030
ББК 81.2Хак-4
Т52

Толковый словарь хакасского языка подготовлен и издан при финансовой поддержке Правительства Республики Хакасия в рамках реализации мероприятий государственной программы Республики Хакасия «Сохранение и развитие хакасского языка» (постановление Правительства Республики Хакасия от 08.11.2021 № 569)

Печатается по решению Ученого совета ГБНИУ РХ «ХакНИИЯЛИ»

Коллектив авторов:

/О. П. Анжиганова/, П. Е. Белоглазов, А. С. Кызласов, З. Е. Каскаракова, /О. В. Субракова/, В. В. Субракова, К. В. Кичеева, Р. Д. Сунчугашев, И. М. Чебочакова

Под общей редакцией д-ра филол. наук *К. Н. Бурнаковой*

Редакционная коллегия:

Л. И. Чебодаева (отв. ред.), *О. Ю. Шагдурова (зам. отв. ред.)*

Рецензенты:

д-р филол. наук *А. Н. Чугунекова;* д-р филол. наук *Л. А. Шамина*

Ответственный за издание канд. филол. наук *Н. С. Майнагашева*

Сөстіктің авторлары:

/О. П. Анжиганова/, П. Е. Белоглазов, А. С. Кызласов, З. Е. Каскаракова, /О. В. Субракова/, К.В. Кичеева, В. В. Субракова, Р. Д. Сунчугашев, И. М. Чебочакова

Редакторлар өмезі:

Л. И. Чебодаева (нанд. ред.), *О. Ю. Шагдурова* (нанд. ред-ның орынҷызы)

Рецензия пиргеннер:

филол. наукаларының д-ры *А. Н. Чугунекова*, филол. наукаларының д-ры *Л. А. Шамина*

Толковый словарь хакасского языка = Хакас тілінің чарыдығлығ сөстігі. Более 7000 слов. Том II. С–Я. – Абакан : Хакасское книжное издательство имени В. М. Торосова, 2023. – 736 с.

Т52

ISBN 978-5-7091-1048-9

Словарь содержит более 7000 слов современного хакасского языка, включая устаревшие и диалектные. Толкования подкреплены достаточным количеством примеров на словоупотребление из художественной, публицистической, научной литературы, устной речи, в словарные статьи также включены частотные устойчивые обороты, фразеологизмы, пословицы и поговорки. Все значения хакасских слов переведены на русский язык.

Словарь предназначен для ученых, преподавателей вузов, колледжей и школ, переводчиков, работников СМИ, а также для широкого круга читателей, интересующихся хакасским языком.

УДК 030
ББК 81.2Хак-4

© ГБНИУ РХ «Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории», 2023
© Оформление. ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство имени В. М. Торосова», 2023

ISBN 978-5-7091-1048-9

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ ИЛЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА

А – Албынчы. – Абакан, 2018.
А А – Алтын арчол. – Абакан, 1957.
АА – Алтын-Арыг. Хакасский героический эпос / зап., подг. текста, пер. и комм. В. Е. Майногашевой. – М., 1988.
АА58 – Алтын Арығ. – Абакан, 1958.
АС – Ағбан суғ / чыып, тимнеен М. Н. Чебодаев. – Абакан, 1961.
АС61 – Ағбан суғ. – Абакан, 1961. – № 10.
АС64 – Ағбан суғ. – Абакан, 1964. – № 11.
АТ – Ах тасхыл. – Абакан, 1959. – № 9.
Ах тасхыл. – Абакан, 1966. – № 12.
Ах тасхыл. – Абакан, 1967. – № 14.
Ах тасхыл. – Абакан, 1968. – № 15.
Ах тасхыл. – Абакан, 1969. – № 17.
Ах тасхыл. – Абакан, 1970. – № 18.
Ах тасхыл. – Абакан, 1971. – № 19.
Ах тасхыл. – Абакан, 1972. – № 20.
Ах тасхыл. – Абакан, 1973. – № 21.
Ах тасхыл. – Абакан, 1974. – № 22.
Ах тасхыл. – Абакан, 1975. – № 23.
Ах тасхыл. – Абакан, 1977. – № 25.
Ах тасхыл. – Абакан, 1978. – № 26.
Ах тасхыл. – Абакан, 1979. – № 27.
Ах тасхыл. – Абакан, 1980. – № 28.
Ах тасхыл. – Абакан, 1981. – № 29.
Ах тасхыл. – Абакан, 1982. – № 30.
Ах тасхыл. – Абакан, 1983. – № 31.
Ах тасхыл. – Абакан, 1984. – № 32.
Ах тасхыл. – Абакан, 1985. – № 33.
Ах тасхыл. – Абакан, 1986. – № 34.
Ах тасхыл. – Абакан, 1987. – № 35.
Ах тасхыл. – Абакан, 1988. – № 36.
Ах тасхыл. – Абакан, 1989. – № 37.
Ах тасхыл. – Абакан, 1990. – № 38.
Ах тасхыл. – Абакан, 1991. – № 39.
Ах тасхыл. – Абакан, 2005. – № 41.
АТ – Алтын Тайчы. – Абакан, 1973.
А Там – Алтын тамырлар / авт.-сост. А. В. Курбижекова, расшифровка и запись нот Н. К. Барановой. – Абакан, 2010.
Айд63 – Айдолай. – Абакан, 1963.
АМ – Ай Мирген. – Абакан, 1959.
АМ ЛЧ – Аршанов М. А. Ленин чолынча. – Абакан, 1960.
АМ М – Аршанов М. А. Москва. Стихи. – Абакан, 1960.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ ИЛЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА

АМ ПЫ – Аршанов М. А. Пастухтың ыры. – Абакан, 1960.
АМ С – Аршанов М. А. Самолет. – Абакан, 1960.
АН – Алыптығ нымахтар. – Абакан, 1951.
АО – Атығчы оол / сост. П. А. Трояков. – Абакан, 1969.
АПАААХ – Ах пора аттығ алып Ах Хан. – Абакан, 2007.
АТ – Алтын Тайчы. – Абакан, 1973.
АХ – Ай Хуучын / вступ. ст., зап. и подг. текстов, пер., прим. и комм., прил. В. Е. Майногашевой. – Новосибирск, 1997.
АХ БК – Ах Хан на белобуланом коне. – Абакан, 2007.
АЧ – Алтын Чӱс = Алтын Чюс. – Абакан, 1958.
АЧА – Ах Чібек Арығ. – Абакан, 1958.
ББ ТС – Баинов Б. Б. Тас сом. – Абакан, 1992.
БВ ХЧТ – Бутанаев В. Я., Бутанаева И. И. Хоорай чонының төрелдері. – Абакан, 1996.
БМ КАХ – Баинов М. Р. Килдім, Ағбан, хазыңзар. – Абакан, 1962.
БМ КК – Баинов М. Р. Кӧӧленістеңер көглер. – Абакан, 1988.
БМ С – Баинов М. Р. Стихтар. – Абакан, 1959.
БМ ТСТ Баинов М. Р. Таң солбанында тоғазығ. – Абакан, 1982.
БН ПТ – Боргояков Н. Т. Пора тай. – Абакан, 2001.
БТ КСЧ – Балтыжаков Т. Н. Кем суғда чуртапча? – Абакан, 1994.
БТ МП – Балтыжаков Т. Н. Микенең Поко. – Абакан, 1986.
БТ О – Балтыжаков Т. Н. Орис. – Абакан, 1964.
БФ ПА – Бурнаков Ф. Т. Пабам-ача. – Абакан, 1964.
БФ ПТН – Бурнаков Ф. Т. Пора тай нанчым. – Абакан, 1987.
БФ ТО – Бурнаков Ф. Т. Тигір оды. – Абакан, 1988.
БФ ХХХ – Бурнаков Ф. Т. Хызыр хыр хулун. – Абакан, 1967.
БФ ХЧЧ – Бурнаков Ф. Т. Хар чағчаан на чаапча. – Абакан, 1962.
БФ ЧТ – Бурнаков Ф. Т. Читон тайма. – Абакан, 1972.
ВВ С – Вербицкий В. И. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. – Казань, 1884.
ГХЯ – Грамматика хакасского языка. – М., 1975.
ДН Г – Доможаков Н. Г. Галина. – Абакан, 1960.
ДН КК – Доможаков Н. Г. Кізілерге кізіденер. – Абакан, 1960.
ДН КЧ – Доможаков Н. Г. Кӧк чазы. – Абакан, 1957.
ДН КЧ – Доможаков Н. Г. Кибелістер чыындызы. – Абакан, 1948.
ДН С – Доможаков Н. Г. Стихтар. – Абакан, 1955.
ДН ЧЧ – Доможаков Н. Г. Чылдаң чылға. – Абакан, 1965.
ДН ЫА – Доможаков Н. Г. Ырааххы аалда. – Абакан, 1960.
И – Инесай. – 2009. – № 2(4).
ИТ – Иртенгі тан. – Абакан, 1986.
КА – Кӱмӱс абдырачах. – Абакан, 2018.
КА А – Курбижековы = Кӧрбелер / сост.: А. В. Курбижекова, Е. С. Торокова. – Абакан, 2020.
КА ПК – Курбижекова А. В. Похта Кіріс. – Томск, 2016.
КА ХЧАХ – Кильчичаков А. Г. Хакас чирінің аң-хустары. – Ағбан, 1995.
КВ А – Кобяков В. А. Айдо. – Абакан, 1959.
КВ ПК – Кобяков В. А. Партизан кӱннері. – Абакан, 1936.
КГ АХ Т – Казачинова Г. Г., Халларов А. А. Той. Абакан, 1979.
КГ ИХ – Кичеев Г. В. Иирдегі хоостар. – Абакан, 1993.
КГ П – Казачинова Г. Г. Поғо. – Абакан, 1989.
КГ ПАО – Казачинова Г. Г. Пістің аалның олғаннары. – Абакан, 1991.
КГ СМ – Кичеев Г. В. Сағаа мин өріниc сыйлим. – Абакан, 2004.
КГ ТЧ – Казачинова Г. Г. Тӧлібіс чулазы. – Абакан, 2010.

КГ УУ – Кичеев Г. В. Улуғны улуғлап. – Абакан, 1998.
КГ А – Казачинова Г. Г. Азбукаҷах. – Абакан, 2010.
КГ ЧС – Кичеев Г. В. Чаным сöстері. – Абакан, 2019.
КИ АЎ – Котюшев И. Г. Ах Ўўс. – Абакан, 1948.
КИ АЧ – Костяков И. М. Аң чолларынҷа. – Абакан, 1967.
КИ МН – Костяков И. М. Минің нанҷыларым. – Абакан, 1971.
КИ СКС – Костяков И. М. Сталин күні сусталча. – Абакан, 1948.
КИ СХ – Котюшев И. Г. Суғ хазында. – Абакан, 1956.
КИ ЧХ – Костяков И. М. Чібек хур. – Абакан, 1989; 2006.
КИ ПТ – Костяков И. М. Пастағы тоғазығлар. – Абакан, 2011.
КЛ ССХ – Костякова Л. В. Сымбал сынның хыйғызы. – Абакан, 2010.
КЛ АХЧЧ – Кэрролл Л. Алисаның Хайхастар Чирінзер чорығы / пер. на хак. М. Д. Чертыковой. – Portlaoisÿ, 2017.
КЛ КА – Костякова Л. В. Картаснаң Артас. – Абакан, 1993.
КЛ С – Костякова Л. В. Сибдек. – Абакан, 1998.
КМ А – Коков М. С. Акун. – Абакан, 1942.
КМ АХ – Кильчичаков М. Е. Абалығ хол. – Абакан, 1955.
КМ КТН – Кильчичаков М. Е. Көйтік тўлгўдеңер нымах. – Абакан, 1960.
КМ Т – Кильчичаков М. Е. Тайғада. – Абакан, 1956.
КМ ТХ – Кильчичаков М. Е. Тіріг хан. – Абакан, 1962.
КМ Х – Кильчичаков М. Е. Хулғалар. – Абакан, 1991.
КМ ИИ – Кильчичаков М. Е. Иртеҷіл Иролах. – Абакан, 1980.
КМ П – Кильчичаков М. Е. Пьесалар. – Абакан, 1961.
КМ ЧХІ – Кильчичаков М. Е. Чўректе халған істер. – Абакан, 1964.
КС КХХ – Карачаков С. Е. Кирі Хара хус. – Абакан, 1994.
КС Т – Карачаков С. Е. Торымас. – Абакан, 1991.
КХ – Көк Хан. – Абакан, 1974.
ЛЧ – Ленин чолы: газета на хакасском языке.
МВ ИО – Майнашев В. Г. Ирбен от. – Абакан, 1979.
МВ КС – Майнашев В. Г. Көök саңнары. – Абакан, 1985.
МВ СХ – Майнашев В. Г. Сырлалған халсарығ. – Абакан, 1990.
МВ ХСП – Майногашева В. Е. Хакасские сказители и певцы. Очерки, эссе о некоторых мастерах фольклора. – Абакан, 2020.
МВ ЧП – Майнашев В. Г. Часхы пўрлер. – Абакан, 1974.
НД И – Доможаков Н. Г. Избранное. – Абакан, 2012.
НК КХ – Нербышев К. Т. Көгім хорымнарда. – Абакан, 1983.
НК ХХС Нербышев К. Т. Хорлаңа хара суғ. – Абакан, 1972.
НМ – Наа Молҷағ. Наа Молҷағ хакас тілбестегнең орыс Синод тілбестее / под ред. Т. Н. Боргояковой, В. Г. Карпова, А. Г. Сунчугашевой. – М., 2011.
НТ МВ – Трошкин Н. Ф. Мои воспоминания. Ч. 1. – Абакан, 2015.
ÖМ – Öҷең Матыр. Кип-чоох // Рукописный фонд ХакНИИЯЛИ. Д. 9. Ед. хр. Д. 56. 1941 г. 111 стр.
ОМ К – Одаев М. Крепин. – Абакан, 1959.
ОТ – Боргоякова М. П., Толмашова Н. А. Олғаннарға таптырғастар. – Абакан, 2018.
П – Паноҷах / сост. И. П. Топоев. – Абакан, 2013.
П – Кильчичаков М. Е., Шулбаева В. Г., Митхас Туран, Котожеков Г. Г. Пьесалар. – Абакан, 1991.
ПД ХТ – Патачакова Д. Ф. Хакас тілі. I чардығы. – Абакан, 1962.
ПК НЧЎ – Патачаков К. М. Наа чуртас ўчўн. – Абакан, 1990.
РВВ ОНЛ – Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 2: Поднаречия абаканские (сагайское, койбальское, качинское), кызыльское и чулымское (кюэрик) / сост. Е. С. Торокова. – Абакан, 2018.

РЧН – Русскай чоннынъ нымахтары. – Абакан, 1946.
СА А – Султреков А. Е. Айбыс. – Абакан, 2021.
СА ТКЧ – Султреков А. Е. Тірілген кип-чоохтар. – Абакан, 2017.
СА КК – Султреков А. Е. Кööленіс көглері. I чардых. – Ағбан, 2018.
СА КК2 – Султреков А. Е. Кööленіс көглері. II чардых. – Ағбан, 2019.
СА КК3 – Султреков А. Е. Кööленіс көглері. III чардых. – Ағбан, 2020.
СЯ ЧАЧ – Сунчугашев Я. И. Чалтырама Адам чирі. – Абакан, 1994.
ТА ХЧ – Топанов А. М. Хызыл чазы. – Абакан, 1961.
ТасМ – Тасха Матыр. – Абакан, 1962.
ТВ АТ – Татарова В. К. Аат табызы. – Абакан, 1991.
ТГ Ч – Топанов Г. Ф. Чоохтар. – Абакан, 1965.
ТЕ ЧМЧ – Тыгдымаева Е. П. Чылларым минің, чылларым. – Абакан, 1978.
ТИ КМ – Топоев И. П. Көйтік Миргенек. – Абакан, 1991.
ТИ ХӦ – Топоев И. П. Хоңалтах ӧдік. – Абакан, 1997.
ТИ СН – Топоев И. П. Сын нанчылар. – Абакан, 2005.
ТИ Т – Топоев И. П. Туғаннар. – Абакан, 1992.
ТИ ХЧ – Топоев И. П. Хайхастығ чатхан. – Абакан, 2010.
ТЛ ХПЎ – Тюкпиекова Л. И. Хыныстың позының ӱлӱзі. – Абакан, 2020.
ТМ К – Туран М. Камат. – Абакан, 1991.
ТМ МЧЧ – Туран М. Моолларның чазыт чооғы. – Абакан, 1990.
ТМ ПТ – Туран М. Пай тирек. – Абакан, 1981.
ТМ ЧХЧ – Туран М. Читі хыстың чазыттары. – Абакан, 1972.
ТМ ЧЧ – Туран М. Чуртас чолларынча. – Абакан, 1984.
ТМ ТХЧ – Туран М. Тигір хурлығ чирім. – Абакан, 2019.
ТН БВ ЧЭ – Тиников Н. Е., Барашков В. Ф. Чир ээзі. – Абакан, 1984.
ТН КК – Тиников Н. Е. Кавристің көглері. – Абакан, 1977.
ТН КН – Тиников Н. Е. Кічіг нанчыларыма. – Абакан, 1962.
ТН ТКӦ – Тиников Н. Е. Тіріг кізі ӧлбечең. – Абакан, 1982.
ТН ТЧ – Тиников Н. Е. Таң чариинда. – Абакан, 1961.
ТН УК – Тиников Н. Е. Ундулбас кӱннер. – Абакан, 1964.
ТН Х – Тиников Н. Е. Хорлаңа. – Абакан, 1964.
ТН Ч – Тиников Н. Е. Чахайахтар. – Абакан, 1986.
ТН ЧТ – Тиников Н. Е. Часхы таарығда. – Абакан, 1960.
ТН ЧЭ – Тиников Н. Е. Чир ээзі. – Абакан, 1984.
ТН ЫХ – Тиников Н. Е. Ырла, хайчы. – Абакан, 1960.
ТЮ МОХ – Топоев Ю. Г. Мирчең оол хатхырча. – Абакан, 1997.
Х – Хабар: газета на хакасском языке.
ХА – Хызыл аал: газета на хакасском языке.
ХА А – Халларов А. А. Акай. – Абакан, 1984.
ХА АП – Халларов А. А. Ах пулуттар. – Абакан, 1999.
ХА40 – Хакасскай альманах. – 1940. – № 1.
ХА42 – Хакасскай альманах. – 1942. – № 2.
ХА46 – Хакасскай альманах. – 1946. – № 3.
ХМ – Хан Мирген. – Абакан, 1960.
ХН – Хакас нымахтары / сост. П. А. Трояков. – Абакан, 1964.
ХНС – Хакасские народные сказки. Т. 33. / сост. Е. С. Торокова, Г. Б. Сыченко. – Новосибирск, 2014.
ХО – Хан Орба. – Абакан, 1989.
ХО54 – Хакасия оттары. – 1954. – № 5.
ХО57 – Хакасия оттары. – 1957. – № 6.
ХО58 – Хакасия оттары. – 1958. – № 8.
ХП – Хара Паар. – Абакан, 1979.

ХПА – Хакас поэзиязының антологиязы / сост. У. Н. Кирбижекова, Т. Г. Тачеева, П. А. Трояков. – Абакан, 1960.

ХПН – Хаңалҷостар. Полған нимелер / сост. А. Е. Султреков. – Абакан, 2006.

ХРС – Хакасско-русский словарь / сост. Н. А. Баскаков, А. И. Инкижекова-Грекул. – М., 1953.

ХС – Хыйға сöс. Сöспектер, сиспектер паза таптырғастар / сост. У. Н. Кирбижекова, Н. С. Чистобаева. – Абакан, 2014.

ХТ – Хан-Тонис на темно-сивом коне. – Новосибирск, 2007.

ХТ3 – Хакас тілі. Учебник для 3-го класса / сост. А. Ф. Троякова, Д. Ф. Патачакова. Абакан, 1992.

ХТ5 – Хакас тілі. 5 кл. = Хакасский язык. 5 кл / сост. Л. И. Чебодаева. – Абакан, 2014.

ХТ93 – Хан Тигір. – Абакан, 1993. – № 1.

ХТ95 – Хан Тигір. – Абакан, 1995. – № 2.

ХТ96 – Хан Тигір. – Абакан, 1996. – № 3.

ХТ00 – Хан Тигір. – Абакан, 2000. – № 4.

ХТМ – Хакас тілі. Морфология / под ред. В. Г. Карпова. – Абакан, 2004.

ХТО – Хакас тілінің орфографиязы. Орфография сöстігі / авт.-сост. Д. Ф. Патачакова, Д. И. Чанков. – Абакан, 1988.

ХТП – Чебодаева Л. И., Чугунекова А. Н., Тахтаракова М. Л. Хакас тілінің практикумы. – Абакан, 2009.

ХТПЛ – Хакас тілінеңер паза литератураңар. – Абакан, 1967.

ХТХХ – Хара тораатты Хара Хан. – Абакан, 2007.

ХФ – Хакасскай фольклор. – Абакан, 1946.

ХФ22 – Хакасский фольклор / сост. П. А. Трояков. – Абакан, 2022.

ХЧ – Хакас чирі: газета на хакасском языке.

ХЧ Ч – Хызыл чазы. Чоохтар, стихтар, пьесалар. – Абакан, 1982.

ХЧК – Хакас чирінің кізілері / сост. Ф. Я. Иптышев. – Абакан, 1980.

ХЧКЧ – Хакас чонының кип-чоохтары. – Абакан, 1990.

ХЧКЧАО – Хакас чонның кибірліг чиис-азырал оңдайлары / авт.-сост. Е. А. Абдина, У. С. Идимешева. – Абакан, 2015.

ХЧКЧН – Хакас чонның кип-чоохтары, нымахтары. – Абакан, 1960.

ХЧН – Хакас чонының нымахтары. – Абакан, 1975; 1986.

ХЧН56 – Хакас чонының нымахтары. – Абакан, 1956.

ХЧП – Хакасияның чаачы писательлері. – Абакан, 2020.

ХЧХС – Хакас чонның хынчатхан сарыннары / сост. Г. Е. Чаптыкова. – Абакан, 2016.

Ч ХЧН – Чатхан. Хакас чонының нымахтары. – Абакан, 1975.

ЧА СС – Черпаков А. Я. Сайалбаан сүрместер. – Абакан, 1972.

ЧД ХТ – Чанков Д. И. Хакас тілінің фонетиказын школада ӱгренері. – Абакан, 1969.

ЧД ТТ – Чанков Д. И. Торғайах табызы. – Абакан, 2005.

ЧЛ АОЧТ – Чебодаева Л. И. Айолка оолахтың чарых тӱстері. – Абакан, 2018.

ЧЛ ПКЧС – Чебодаева Л. И. Полған на кӱн – Чайааннның сыйии. – Абакан, 2021.

ЧЛ ХТП – Чебодаева Л. И. Хакас тілінің пунктуациязы (теория паза практика). – Абакан, 2001.

ЧЛ ЧТ – Чебодаева Л. И. Чуртас танығлары. – Абакан, 2017.

ЧЛ ÖЧ – Чебодаева Л. И. Öбекелер чолларынҷа: Уклинча ууҷаның чоохтары. – Абакан, 2011.

ЧМ А – Чебодаев М. Н. Анымҷох. – Абакан, 1958.

ЧМ АЧ – Чебодаев М. Н. Азыр чолда. – Абакан, 1957.

ЧМ К – Чебодаев М. Н. Крепин. – Абакан, 1959.

ЧМ КЧ – Чебодаев М. Н. Кӱргенніг чазы. – Абакан, 1967.

ЧМ УЧ – Чебодаев М. Н. Улуғ чолзар. – Абакан, 1954.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ ИЛЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА

ЧС АЎХ – Чарков С. И. Ах Ўўс хазында. – Абакан, 1966.
ЧС ПТ – Чарков С. И. Пастағы таныстарым. – Абакан, 1959.
ЧТ – Чирім тамырлары / сост. В. Я. Бутанаев, И. И. Бутанаева. – Абакан, 1982.
ЧТ ХЧН – Читон тайма. Хакас чонының нымахтары. – Абакан, 1995.
ШВ АХС – Шулбаева В. Г. Ах хазыңнаңар сарын. – Абакан, 2013.
ШВ СМ – Шулбаева В. Г. Сыын мўўзі. – Абакан, 1977.
ШВ СС – Шулбаева В. Г. Сарналбаан сарын. – Абакан, 1975.
ШВ ЧС – Шулбаева В. Г. Чуртас салғағында. – Абакан, 1997.
ШВ ЧОХ – Шулбаева В. Г. Чуртас – ол хыныс. – Абакан, 2006.
ШО ХИТЧ – Шулбаев О. П. Хыныстың ирткен тузы чоғыл. – Абакан, 2014.
ШО ХПТЧ – Шулбаев О. П. Ханға пурлуххан тўлгў чылы. – Абакан, 2003.
ШП МВ – Штыгашев П. Т. Маңнай вожак. – Абакан, 1949.
ШП ТК – Штыгашев П. Т. Теерке кнес. – Абакан, 1960.
ЭКХЯ – Электронный корпус хакасского языка: официальный сайт // URL: https://khakas.altaica.ru (дата обращения 02.05.2023).

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

адал. – адалыс
анат. – анатомический
бельт. – бельтирский (говор)
биол. – биологический
бот. – ботанический
букв. – буквальный
вет. – ветеринарный
грам. – грамматический
дет. – детский
дееприч. – деепричастие
диал. – диалектный
иділ. – иділіс
ирг. – иргілен парған
кач. – качинский (диалект)
киз. – кизегес
койб. – койбальский (говор)
көөг. сөс – көөгісчеткен сөс
көр. – көріңер
кыз. – кызыльский (диалект)
мед. – медицинский
мод. сөс – модальнай сөс
нареч. – наречие
обл. – областной
орын. – орынды
пілд. – пілдіріс
полыз. имя – полызығлығ имя
пол. сөс. – полызығлығ сөс
понуд. – понудительное
послел. – послелог
прич. – причастие
разг. – разговорный
рел. – религиозный
саг. – сагайский (диалект)
сан – числительное
собир. – собирательный
тиң. – тиңнестіріңер
уст. – устаревший
фольк. – фольклорный
хыйг. – хыйғылас
шор. – шорский (диалект)
этн. – этнический

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ СЛОВАРЕЙ

1. Анжиганова О. П., Баскаков Н. А., Боргояков М. И., Инкижекова-Грекул А. И., Патачакова Д. Ф., Субракова О. В., Белоглазов П. Е., Каскаракова З. Е., Кызласов А. С., Сунчугашев Р. Д., Чертыкова М. Д. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сöстік. – Новосибирск, 2006.

2. Анжиганова О. П., Боргояков М. И., Патачакова Д. Ф., Субракова О. В. Русско-хакасский словарь лингвистических терминов = Лингвистика терминнерінің орыс-хакас сöстігі. – Абакан, 2012.

3. Баскаков Н. А., Инкижекова-Грекул А. И. Хакасско-русский словарь. – М., 1953.

4. Боргоякова Т. Г. Краткий хакасско-русский фразеологический словарь. – Абакан, 2000.

5. Доможаков Н. Г., Карпов В. Г., Копкоева Н. И., Бытотова А. П., Патачакова Д. Ф., Чебодаев И. П., Чебодаев М. Н. Русско-хакасский словарь. – М., 1961.

6. Каксин А. Д., Чертыкова М. Д. Хакасско-русский и русско-хакасский тематический словарь (разделы «Человек», «Флора и фауна») = Хакас-орыс паза орыс-хакас тема хоостыра пöлілген сöстік («Кізі», «öзімнер паза чир-чайаандағы тіріг нимелер» чардыхтар). – Абакан, 2020.

7. Кызласов А. С., Белоглазов П. Е., Сунчугашев Р. Д., Каскаракова З. Е., Чебочакова И. М. Русско-хакасский школьный словарь. – Абакан, 2014.

8. Кызласова А. Г., Майногашева В. Е., Майнагашев С. А., Майнагашева Н. С., Челтыгмашева Л. В. Литература науказы терминнерінің орыс-хакас сöстігі = Русско-хакасский словарь литературоведческих терминов. – Абакан, 2019.

9. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1997.

10. Патачакова Д. Ф., Чанков Д. И. Орфографический словарь и орфография хакасского языка. – Абакан, 1988.

11. Султрекова З. И. Краткий словарь архаизмов и редко используемых слов хакасского языка (для учащихся 5–11 кл.). – Абакан, 2013.

12. Чертыкова М. Д. Лексико-семантические группы глаголов хакасского языка (глаголы со значением психической деятельности). – Абакан, 2016.

13. Чертыкова М. Д., Салчак А. Я. Глаголы со значением поведения в хакасском и тувинском языках: идеографический словарь-справочник. – Абакан, 2017.

14. Чертыкова М. Д., Чугунекова А. Н. Лексико-семантические группы хакасских глаголов (глаголы говорения и движения): словарь-справочник. – Абакан, 2013.

15. Чугунекова А. Н. Пространственные послелоги и служебные имена в хакасском языке (сравнительный аспект). – Абакан, 2014.

16. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов // URL: htpp // www.gramota.ru

ХАКАСССКИЙ АЛФАВИТ

Аа	Бб	Вв	Гг	ғ	Дд	Ее
Ее	Жж	Зз	Ии	Іі	Йй	Кк
Лл	Мм	Нн	ң	Оо	Öö	Пп
Рр	Сс	Тт	Уу	Ӱӱ	Фф	Хх
Цц	Чч	ҷ	Шш	Щщ	ъ	Ыы
	ь	Ээ	Юю	Яя		

С

С-С-С *кööг. сöс* Чыланның сыылапчатханына кööгіскені. – Подражание шипению змеи. «*С-с-с» сыылап ала, чылан хырымҷа чыла халған. Чылан пастап, сизіндірген чіли, «с-с-с» табыс сығарған.*

САА *адал.* Пазахтың сағаллары, *кöр.:* **хылға** II. – Усики колоса. *Тамах саа нимістерні аймах хурт-хоостардаң арачылапча. Сула саа тамахти осхас хатыг нимес.*

СААҒАРҒА [саах-] *иділ., кöр.:* **сағарарға**.

СААДАҒ *адал.* Тудыг. – Задержка. *Самолет саадағы пір часха чит парған. Саадаг полбаан полза, поезд тузында килерҷік.*

СААДАХ *адал.* Тостаң, тууптаң алай ағастаң иткен соған сухчаң хапчых, *кöр.:* хурлух. – Налучник, колчан, футляр для лука. *Аны көрген Алтын Арыг, хурлух хабынып, ух суурған, саадах хабынып, чааҷах хапхан* (АТ). *Хурлуғын харбап, ох суурған, саадах харбап, чаа суурған* (ИТ).

СААДИРҒА [саада-] I *иділ.* Тудыларға, чубанарға, ӱр поларға. – Задерживаться, мешкать, медлить. *Торай, ... чайғызын ибзер хайди даа айланарбын тіп, пис пічік ызып, амғаа читіре саадабысты* (ТМ ЧЧ). *Хызым, ööрезінзер ӱр нимеске парған кізі, саҥай саадапча.* ◊ **Тамах чізең – маҥыраба, атха мӱнзең – саадаба.** – Сел за стол – не спеши, сел на лошадь – не медли.

СААДИРҒА [саада-] II *иділ.* Амырирға, тохтирға, часхарыларға (ылғапчатхан, сайланчатхан паладаҥар). – Успокаиваться, униматься (о плачущем ребенке). *Ағырчатхан пала, күн тооза алыхтанып, пір дее саадабиныбысты. Іҷе кізі палазын хайди саададып аларға пілген.*

СААЙ *адал.* 1. Обал, хыйал, хомай киректердеҥер: суға кір парғаны, аҥа кіргені, örт сыхханы. – Беда, несчастье. *Хадағдағы вертолут саайның толдыра хоозын ӱстӱнең сыныхтапчатхан.* (ТВ АТ). *Пір ле нимее Сағдай чобалча: Хапың саайға кірген хулунны ағаа апар пирерге хатыг чахыг пирче* (ДН ЫА). *2 декабрьда Харатаста, турада örт сығып, ікі кізі саайға кірген* (ХЧ). 2. Кізінің чуртазына хорғыс ағылчатхан алай чуртазын ӱзібісчеткен кинен. – Авария, катастрофа. *25 июльда Хакасиядағы Ах тобырах – Ағбан трассада сала хорғыстыг саай пол парбаан* (ХЧ). *Алындағы күн Ағбандағы цемент заводында саай пол парганнаҥар, Хакасия пазына искірілген* (ХЧ).

СААЙЛАНАРҒА [саайлан-] *иділ.* 1. Хыйалға, обалға, киненге кірерге. – Попасть в беду, погибнуть. *Хара суғда кізі удаа саайлан парча тіп, улуғлардаң исчеҥмін* (БТ МП). *Суға саайлан пararларын олар пір дее пілінминчелер* (ХЧ). 2. Машинанаң алай пасха даа нименең киненге кір пararға. – Попасть в аварию; потерпеть крушение. *Москва – Орск маршрутча учухчатхан АН-148 самолет Москва облазының Раменскай аймаанда саайлан парған* (ХЧ). *МЧС-тың ИЛ-76 самоледының экипажы, служба тоғызын толдырчадып, саайлан парған* (ХЧ).

СААКА *адал.* Хазых: ойнаҷаҥ сööк. – Бабка: игральная кость. *Уучазында саакалар хайди даа полар тіп, ізенген. Тынаг тустарында саака даа ойнабысчаҥнар.*

СААЛ I *адал.* Саап салған сӱттің сині. – Надой молока. *Пістің ікі інектің саалы чахсы. Чайғы ізіг күннерде саал улееде тӱс парча.*

СААЛ II *адал.* Истең тігілген алай тӱктең палғалған плат. – Шаль. *Чолға сығарда, ууча паланы чылыг саалнаҥ орабысхан, іҷезінің*

хойнына сух пирген. Пайаа чүрексіпчеткен ипчі торғы саал тартыныбысхан, чон алнына сых киліп, тахпағын сал сыххан.

САЛАДА *нареч.* Истілдіре, тың иде, табыс сығара. – Шумно, с шумом. *Ала сараазын позы алып, күүледе, саалада ур турадыр* (АХ). *Сын пөзігі чирде саалада пырғыр турадыр* (АХ). ◊ **Сараадым саалада сілігін тур (ас сарғааны).** – Мой соловый конь шумно отряхивается (ручное веяние зерна).

САЛАХ 1. Күүлек, суулах, сыңыраах, сығдыраах (о голосе, речи человека, о звуках, возникающих в природе). – Шумный, шумящий; звенящий (о голосе). *Суғ осхас, саалах чоохтығ, тағ осхас, пөзік сағыстығ* (КИ МН). *Саалах чилге пір дее ниме истілбинчеткен.* 2. Суғның тайыс чардығы. – Перекат на реке. *Аба, саалахта одырып, палыхтар тутчатхан. Саалахта хаап парған төгеңе кис парыбысханнар.*

САЛИРҒА [саала-] I *иділ.* Тоолирға, төгілерге, көместең ағарға. – Литься, струиться, течь. *Ханым тасхылда, пөзік тасхыл үстүнең суғ саалап түсче, хайдағ сілігчирлер көп анда, – сағынғлаан ол* (КИ МН). *Наңмыр иб хырина саали түскен, күгүрт оды иб істін күнөрткі чіли чарыдыбысхан, анаң тызыр-тазыр пола халған* (ДН ЫА).

САЛИРҒА [саала-] II *иділ.* Сыңырирға, сығдырирға, күүлирге (хулах күүлезінеңер); чайыларға, тарирға (чир-чайаандағы аймах-пасха табыстардаңар). – Звенеть, шуметь в ушах; распространяться (о звуках, возникающих в природе). *Хулах саалапчатса, чил полар тіңеңнер. Аның хылчызының хығдырааны хузух төстерінче ырах саалап парды* (БФ ТО). ◊ **Хулаам саалапча.** – Звенит в ушах [у меня].

СААМ *адал.* Сүттің ортымах саалчатхан сині. – Надой молока. *Полған на хоных саамны көдіріп аларға күстенче. Чайғызын саам чахсы ползын тіп, інектерні тайғазар апарыбысчаңнар.*

СААН *адал.* 1. Саалчатхан малларның пірге ады. – Дойный скот (общее название). *Пола-пола килгенде, паба-іңемнің сааны даа хозылыбысхан. Сааннарын аң тут салғанына матап ачырған турған.* 2. *көр.:* **саам**. Інектің пір саңай саалчатхан сині. – Надой. *Альбина пичемнің інектерінің сааны чахсы полып, чайғы тооза сүт-өріңме садып парыстанған. Өскінің сааны пір кружкаа даа читпинче.*

СААНАҢ *посл.* Полған на сай, *көр.:* **сай** IV. – Каждый раз. *Анаң аны, сүбүрекнең пүргебізіп, сырайынаң сапхан саанаң «Ухаанчы ползаң, чоохта, кем сині сапты?» тіп сурғаннар* (НМ). *Макрей килген саанаң туңмаларына пірее чапсых ниме-ноо ал килчең.*

СААНДЫ *адал.* 1. *көр.:* **саам**. – Надой. *Полған на інектің саандызын алып, сүттің хойиин сыныхтапчалар. Наа ла тоғынып пастапчатхан фермерлер хойлар, итті ғ, саандылығ інектер садызарына хазна хабазиин алғаннар.* 2. Саалчатхан інек. – Дойная корова. *Чалғыс саандызын хараа оғырлар хазаадаң сығар парыбыстырлар. Аннаңар Каной ирепчінің саандызы пірдең чир дее аспинча* (ДН ЫА).

СААНЧЫ *адал.* Інек сағчаң кізі. – Доярка. *Хыспира чыл сай, саанчылар мариинда өткін аралазып, аймах сыйыхтар утып алча. Уучам, тынаға парғанча, саанчы полып тоғынған.*

СААР I: **АХ СААР ААЛ** Ырахтынох ағарып көрінчеткен аал. – *фольк.* Белеющее юртами селение. *Ах саар аалға читкенде, аттарын тынандырып алғаннар. Харасхы даа полза, ах саар аал көрінчеткен.* ◊ **Ах саар пас.** – Седая голова.

СААР II *пілд.* Ікінің пірсі ле, чалғыс, *көр.:* **саарсых**. – Непарный, не имеющий пары. *Суғ кизіп алғанда, иргілен парған саар азах чолына кірібіскебіс.* (БФ ТО). *Аның аразында Толматтың хончии, Паскирнің оолғы Ондрай, хусхаҷах хапхан чабылған чіли, Ористің саар холынаң хапхан.* (БТ О).

СААРАДА *нареч.* Тооза, пір дее артыспин, чох иде, хоорта. – До конца, полностью, до тла. *Хазандағы чіңең нимені саарада чібіспееңде, парбааннар. Айран саарада ізіл партыр.*

СААРБАХ *адал.* Кічіг паза постаң тустың аразындағы олған (12–15 частығ). – Подросток. *Саарбах тузына чит парған хызычах пу прай нимелерні, улуглардаң халбин, ус оңдайнаң итчең* (ТВ ХПУК).

СААРҒА [сағ-] *иділ.* 1. Малның сүдін имчеенең сығара пазарға. – Доить. *Иртечі*

ипчілер інектерін сағлап хайынысчатханнар. (ДН ЫА). *Мының алнында піс інектерні сааргa Пазазар чӧрҷеҥміс, – чоохтаан ол* (ХЧ). 2. Піреезінің ис-пайынаң, сағызынаң, кӱзінең, сині чох тузаланып, посха парыс идінерге. – *перен.* Неограниченно пользоваться чьими-л. материальными средствами, извлекать из кого-л., чего-л. какую-л. выгоду для себя. *Амды пу чиитттер ӧкіс оолның хазна пирчеткен ахчазын саапчалар* (ХЧ).

СААРИРҒА [саара-] *иділ.* Амырирға, тохтирға, тымыларға. – Утихать, ослабевать (о ветре, дожде). *Чил пола-пола саарап пастабысты. Хазыр чил, хайди кинетін пасталған, ідӧк саарап чӧрібіскен.*

СААРСЫХ *пілд.* Ікінің пірсі, хостың пірсі, чалғыс *кӧр.:* **саар**. – Без пары, непарный. *Чиде-чиде, кӧрзелер, Ефрем, сыных саназын артынып, ікі идегін хайра хызынып, саарсых саналығ сығып одыр* (КВ МТ). *Ікі хулахнаң тыңнааны саарсых хулахтаң артых полар* (ХЧ). ◊ **Саарсых чуртирға.** – Жить одиноко (без пары). **Саарсых азах чол.** – Тропа, тропинка.

СААС I *адал.* Хат парған тыт чуғы. – Сера: смола лиственницы. *Пірееде палыхтығ кӧнекнең хада улуғ булка синінче аппағас саас ағыл килчеткен апсах* (ХЧ).

СААС II *адал., кӧр.:* **саал** I.

СААСТИРҒА [сааста-] *иділ.* Саас чыырға. – Добывать серу (смолу лиственницы). *Хузух теерген хоостыра хоза саастап килтір. Ибі хыриндағы тӧгелердең не саастап алтыр.*

СААСХАН 1. Аал (город) аразында тоғасчатхан, сайрапчатхан, ах-хара ӧңніг, узун хара хузурухтығ хус. – Сорока // сорочий. *Саасхан – уғаа кӧйтік хус* (КА ХЧАХ). 2. Ус-пас чох олған; пір чирде одырбас, тыс чох олған. – *перен.* Непоседа, вертун. *Че пу саасханнарны хайди ибзер ағыл килчең. Саасхан полбаан полза, ам городсар пасхазынаң хада пар килерчік.* 3. Чоох тарат чӧрчеткен ипчі. – *перен*. Сплетница. *Пу Авдотья – саасхан, ол пілбеен ниме чоғыл, тылаастар пір-ікі ле тарадыбызар.* ◊ **Саасхан аалладарға.** – Поболтать, посплетничать (*букв.* Сороку пустить погостить). **Саасхан тойы.** – Пиршество за чужой счёт (*букв.* Сорочий пир). **Саасхан сайрапча – аалчы сағыңар.** – Сорока стрекочет – ждите гостей.

СААСХАННАНАРҒА [саасханнан-] *иділ.* Пір чирде сым одырбасха, аар-пеер сыраңнирға, саасхан чіли тудынарға. – Быть непоседливым, быть вертлявым (как сорока). *Абызыным хайдағ майыхпас кізі, аар-пеер пір-ікі ле саасханнаныбысча. Витя урокта саасханнабаан полза, ікі албасчых.*

СААСХАН-ХУСХУН *адал.* 1. Ачын чазы хустары. – *собир.* Воронье. *Ӧліг мал хыринда саасхан-хусхуннар чыылча. Саасхан-хусхун харлазына пір дее ниме истілбинчеткен.* 2. Пасха кізі нимезін хабарға, ээленібізерге хынчатханнар. – *перен.* Вороньё, расхитители (о людях, стремящихся воспользоваться чем-л., расхищающих что-л.). *Хонҷыхтар аразында даа саасхан-хусхуннар пол парча. Клаваны ызыға апарыбысханнарында, саасхан-хусхуннар, иб істінде пір дее ниме артыспин, прай тонабыстырлар.*

СААТ I Саадағ, тудығ. – Задержка, заминка, промедление; препятствие, помеха. *Улуғ хар чаап парып, чолда саат пол парды. Театр ізігі хыринда улуғ нимес саат пол парған.* 2. Тудығлығ, саадағлығ. – С задержкой, заминкой. *Аны ла таап алзабыс, кирек чирзер саат чох чит пararбыс* (БФ ТО).

СААТ II Сибирьде чуртапчатхан татарларның ады. – *ист., уст.* Сибирские татары // татарский. *Терентий армиядаң айланғанда, саат ипчі хада ағыл килтір. Ӱгретчі пастағы туста саат тілліг палаларны піл полбин турған, соонаң, тоғына килгенде, оңар сыххан.*

СААХТИРҒА [саахта-] *иділ.* 1. Чабал табыснаң хысхырарға, сыыхтирға, сиихтирға. – Пищать, визжать, кричать. *Ноо ниме полчатханын піл полбин, палалар саахтасчатханнар. Атырт салған адайағын кӧр салып, хызыҷах саахтап сыххан.* 2. Хыңзирға, сыыңнирға, сыңзирға (адайдаңар, пӱӱрдеңер). – Скулить (о собаке, волке). *Пӱӱр тоғыр атығып, саахти тӱзіп, азах тепкленіп, андох амырап парған* (ЧМ КЧ).

СААХТЫРАРҒА [саахтыр-] *иділ.* Изірік кізіні сағардырарға, оңарындырарға *кӧр.:* **сағаартарға**. – Отрезвлять, приводить в нормальное состояние. *Ӱс кӱнге читіре істілер,*

ўс кўн читкенде, арағалары тоозылып, хайди полза апсахтарын саахтырып алғаннар. 2. Піреезін пірее нимені орта оңнандырарға, сизіндірерге; пірее киректе иртіре хайынчатса, оңарылдырарға. – *перен.* Возвращать кого-л. к здравому пониманию окружающего. *Че, пеер хығыр паланы, мин аны табырах саахтыр салам, – тіпче пабазы* (ТМ ПТ).

САБ *адал.* 1. Сабланыс, саблағ. – Слава, известность. *Іди сабға сығарға ол хайдағмындағ даа улуғ кирек итпеен полған* (ЧМ ОК). *Прайзы олар, городыбысты чазап, пістің чирібісті сабға сығарчалар* (БА ХКУТК). 2. Хабар, тылаас, искіріг. – Весть, молва. *Хомай саб төреен-öскен чирінзер іди табырах чит парарына киртінмеен. Ипчізінің пала таап алғанынаңар саб истілгелек.* ◊ **Ады сабға сыххан кізі.** – *букв.* Имя его известно, широко прославившийся человек. **Ай сабы чох парды.** – [Он] пропал без вести.

САБА I 1. Сын нимес, алҷаас. – Неправильный, неверный // Ошибочно, неправильно, неверно. *Че мин, Онакайның чоогы саба ла пол парзын, сағынчам* (ТМ ЧЧ). 2. Орта нимес, хыйыстыра. – Мимо. *Огарков ікі хати атхан... че саба* (ДН ЫА). *Позығны, саба сабызып, хатап сығара тартарға киліскен.* ◊ **Саба чолға кірерге.** – Испортиться, плохо себя вести (чаще о детях) (*букв.* вступить на неправильную дорогу).

САБА II *посл.* Полызығлығ сöс, пірее ниме хаҷан алай хайда иртчеткенін көзітче (*сари*, *чағын* сöстерге чағын). – Служебное слово, указывающее время (ближе) или направление. *Тігі чылда, кўскўзер саба, ол ідöк тохтабин парчатхан пазыдынаң піссер «Хайҷыдаңар» балладаа килістіре көг ағыл салған. Аалдағы олғаннар, чыылызып, көлзер саба кўреліс парығаннар.* ◊ **Хығырығҷылардың көп сабазы.** – Подавляющее большинство читателей. **Ағастың көп сабазы кизіл парған.** – Большая часть леса вырублена.

САБАА I *адал.* Тўк сохчаң (сапчаң) сымых, хырчын. – Палочка для сбивания шерсти. *Хайзы сарыг, хайзы ах, піреезі хара тўк саапчатхан; сабаалар кииде сыылас ла турғаннар, аастағы саастар тырсылас турғаннар* (ДН ЫА). *Хастырығы сойылған тал салаазынаң тўкті сохчаң сабаа тимнеп салҷаңнар* (ХЧ).

САБАА II *адал., ирг.* Öріниc, сағыссырас. – *уст.* Радость, отрада, забота. *Ирмил ағазының сабаа чох полчатханын сизінген, че ноо ниме пол парғанынаңар сурыбызарға тіднмеен. Наа пала төрірінең, сабаа хозылған.* ◊ **Сағынҷызы чох хатхыҷы, сабаазы чох уйғуҷы.** – Безрассудно смешлив, беззаботно сонлив (о беззаботном, ветреном человеке).

САБААЛАНАРҒА [сабаалан-] *иділ.* Ойнирға, сохтанарға, öрінерге. – Играть, резвиться, веселиться. *Уроктар аразындағы тынағ туста олғаннар сабааланарға маңнанчалар.*

САБААЛИРҒА [сабаала-] *иділ.* Тўк соғарға (сабарға) (киис идіп), *тиң.* **сабирға**. – Взбивать шерсть палкой. *Чиит хыстар тимнелген тўкті пір-ікі ле сабаалабысханнар.*

САБААС *адал., көр.:* **сабаа** I.

САБАҒА *адал.* 1. Чиит, наа öсчеткен ағастар; хорбылар; *тиң.* **сырбаға**. – Молодые побеги деревьев. *Сарсых азах чол мында ікі чарылчатхан: пірсі, ... табылғат аразында чіт парыбысчатхан; паза пірсі, сабағаларға читпин, аалзар парчатхан орых чолға хозыл парыбыстыр* (ЧМ АЧ). 2. Сабаллыг ағастарның салаалары. – Ветки хвойных деревьев. *Хызыл нымырхада аны, сыбы сабағаларынаң чазап, мааннаан* (БФ ХЧ).

САБАЛ *адал.* Ніске, хатыг, іңее tööй пўрлер (харағай, тыт, хузух, сыбы ағастарның іңелері). – Хвоя. *Сабалдаң öкпе ағыриинын микробтарын чох итчеткен имнер сығарчалар* (ЛЧ). *Чўзер часха читклеп парған хузух, тіген, сыбы ағастар, халын сабалларын чайа тастап, погда*, *абахай турчалар* (ИТ). ◊ **Сабал көк.** – Изумрудно-зелёный. **Сабал көк тас.** – Изумрудно-зелёный камень.

САБАЛЛАНАРҒА [сабаллан-] *иділ.* Холларны сарбаңнадарға (сеектерні, тобынахтарны, аннаң даа пасха нимелерні хыйа сўріп). – Размахивать, отгонять (*напр.* мух, мошек и т. п.). *Улуғ частыг апсағас, сеектерні сўріп, пірее-пірее сабаллан салчатхан. Кічіг пала ам даа сабаллан полбинча, аннаңар сарыг сеекке прай ызырт салтыр.*

САБАЛЛЫҒ *пілд.* Іңелері пар, іңеліг (харағай, тыт, хузух, сыбы ағастардаңар). –

Хвойный. *Пу туста олар хузух паза даа пасха сабаллыг ағастарның хорбыларын гектарларнаң одыртчалар* (ХЧ). *Ағас питомниктерінде өөнінде сабаллыг ағастарның хорбылары өскірілче* (ХЧ).

САБАМ *адал.* Пір саңай сабылчатхан түктің сині. – Количество шерсти, взбиваемое в один приём. *Пүүн ікі сабамға сыдан салза, чахсы полар. Тимнелген түкті нинче сабам пол парарын санабысчаң.*

САБАН I *адал.* Ағастаң иділген, тимір хурчағлыг улуғ ідіс. – Большая кадка, кадушка; бочка. *Тасхахтың оң саринда түбенпасха ағас ідіс-хамыстар: сапчахтар, сабаннар, ызыбаннар, ағас көнектер, инчек паза түүстер* (БФ ТО). ◊ **Улуғ сабан пулғирға.** – Начинать большое дело. □ **Сабы улуғ, сабаны кічіг.** – Хвастун, у которого ничего нет за душой (*букв.* слава [его] велика, кадка [его] мала). **Пір оол пис хурлыг (пис обырчылыг сабан).** – Один парень пятью поясами опоясан (кадка с пятью обручами).

САБАН II *адал.* Хара сабан, *тиң.* **ии I, ырысха**. – Глухарь. *Хара сабан – хойыг арыгда чуртапчатхан хус. Тың соох полза, хара сабан хар алтына кір парча.*

САБАН III *адал.* Салда, чир тартарға киректелчеткен тиріг. – *ист.* Соха, плуг с деревянным отвалом. *Хыраларны тимнеп, сабаннаң иртен-иирге читіре, чир тартып, тоғын турғаннар.*

САБАН-СУБАН *адал.* Иб аразында тузаланчаң улуғ ағас ідістер. – *собир.* Кадки. *Ус кізі, позы идіп, садыға илееде көп сабан-субан тимнеп салтыр. Ууҷамның иб аразында тудынчатхан аймах-пасха сабан-субаннары пар полҷаң.*

САБАРҒА [сап-] *иділ.* 1. Пірее нименең, холнаң, айанаң, күснең кізее алай пірее нимее теертерге. – Бить, ударять, хлестать кого-л., стучать по чему-л. *Кинетін ағырыбысхан кізіні, чабал ниме уруныбысты тіп, чабалын, кипнең саап, сыгарҷаңнар* (Х). *Полған на кізі ыырҷыны унада сабарға, пістің чирдең сыгара сүрерге, фашизмні чох идерге сағынған* (ХЧ). 2. Чарыдарға, пірее чирдең сыгарға, таптирға, сағбалирға, аңдарарға, тогландырарға; пірее нимее өрініп алай хомзынып, айаларны удур-тодір теерterге; инструментнең ойнирға. – *в разн. знач.* Бить. *Өме сценаа сыхханда, солист Виталий Обедин, көрігҷілернің көңнілерін көдіріп, матап айа сабарға сурынған* (ХЧ). *Пірее орыннарда Чобат хасха тастын саапча* (ДН ЫА). 3. Пірее нимені пірее чирзер кире суғарға, патырарға, меспекті кирерге. – Вбивать, забивать. *Чирні таныхтап, прай ибіре өргеннер саап салғаннар. 33-ҷі минута парчатханда, «Кузбассха» пенальти сабарға оңдай пирілген* (ХЧ). 4. Өзімнер сабын тамырға читіре кизерге, сапхынаң от кизерге. – Косить, жать. – *Аалдағы улус иртенөк Күүсте холынзар от сабарға сығыбысхан* (ХА ПЧ). *Хайзы от сабар, хайзы пуғанаң, атнаң хыра тартар одыр* (ТН КК). 5. Хыймыхтадарға, пулғирға. – Махать, взмахивать чем-л. *Хууның пір ханады сын парып, сабын полбинчатхан. Іргек хас, палаларын арачылап, адайны ханаттарынаң саапчатхан. Көрзебіс, пір тура азыра ипчі хол саапча* (ХЧ). 6. Ўбўрерге (чилдеңер). – Дуть, веять (о ветре). *Чил, сығырып, тураны илеңнеде саапча...* (НТ Х). *Палатка тартылых, аның ізиин, азып, көдірібісчебіс, көлек пар, тан саапча* (ХЧ). 7. Ыс алай чыс тарирға, чыстанарға, чайыларға. – Распространяться (о запахе), изливать (благоухание), испускать (запах). *Сах андох хызылғат сабы соролы ахсында полған, отых тазынаң хызыл хыбыннар чачырада түскеннер, хабоның тадылыг ызы тунҷухха сапхан* (ДН ЫА). *Арыгда нымырттың тадылыг чызы аннаң-мыннаң пас айландыра саапчатхан.* ◊ **Кипнең сабарға.** – *этн.* Изгонять болезнь. **Хыр сабарға.** – Седеть. **Кізöні сабарға.** – *этн.* Бить жениха. (На свадьбе дядя со стороны матери невесты наносит легкие удары плетью по спине жениха, приговаривая благопожелания.) **Суғ сапхан ағас чіли тітірирге.** – Трепетать от страха. **Тир сабарға.** – Вспотеть. **Хара тир сапханҷа тоғынарға.** – Работать очень напряженно. **Соох тир сапхан.** – Пробило холодным потом. **Хара сіне сабарға.** – Быть изможденным. Хол сабарға. – Не обращать внимания (*букв.* рукой махнуть). □ **Сапханны саппазаң, хортых тіп сағынар.** – Если не дашь сдачи ударившему [тебя], то [он] посчитает [тебя] трусом.

САБАХ *адал.* 1. Поохти öс парған чистектернің алай пасха даа öзімнернің пазағы. – Гроздья, кисти с ягодами или плодами. *От саап килчеткенде, Коля палаларына илееде нымырт сабахтарын сындыр килтір. Хызылғат сабахтары іди ле ээл турғаннар.* 2. Сап, öзімнер сабы. – Плодоножка, стебелёк (ягоды), черенок (растения). *Ууҷам чистек сабахтарын тастаттырбаҷаң, хурғат салҷаң.*

САБАХТИРҒА [сабахта-] I *иділ.* Чистекті пазағынаң хада аларға (üзерге). – Рвать, брать ягоду с кистями. *Ағасха сығып, илееде нымырт сабахтап алғам. Чазыдаң килерде, палаларға öнетін чистек сабахтап килгебіс.*

САБАХТИРҒА [сабахта-] II *иділ.* Төрирге, пасталарға, пүдерге, пар поларға, путтап пазарға, тыып парарға. – *фольк.* Зарождаться, получать начало, возникать (о жизни). *Ах сабдар ат позы сабахтап парған. Прай позы сабахтап парған чатча.*

САБАЧЫЛИРҒА [сабачыла-] *иділ.* Холны харах üстүне чаба тудып, ырахха көрерге; харирға (мал паза пасха даа нимелер харирға), харахсынарға. – Смотреть, приставив руку козырьком. *Апчук, суғ төбінкі хыринда көгер турған арығзар сабачылап көріп, холнаң улап, сöлепче* (КВ А).

САБДАЛ *пілд.* Хысхаҷах (üрерге алай хаптырарға читпинчеткен састар). – Короткие (волосы, которые не заплетаются в косы и не прибираются в прическу). *Ууҷам сабдал састығ хыстарны «ай-пораннар» тіҷең, позы киреенҷе ікі тулуңныг чörген.*

САБДАЛЛАНАРҒА [сабдаллан-] *иділ.* Üгдерирге; аннаң-мыннаң сыххлап парып, тырбайарға. – Выбиваться (о волосах) из косы, причёски. *Хызыҷахтың сайах састары, сабдалланып, аар-пеер тырбайысчатханнар.* 2. Азырланарға, сынарға (састаңар). – *перен.* Сечься, ломаться (о волосах). *Ізіг чайғы соонаң састары сабдалланчатханын сизінҷең, аннаңар амды, аар-пеер сыхчатса, хайди даа слепе кис салча.*

САБДАЛЛЫҒ *пілд.* Хысхаҷах састығ. – С короткими волосами. *Хызылған сомнарда чиит хыстар көбізі сабдаллыг полғаннар, чиркееннер амды састарын іди хырыхтырчаттырлар.*

САБДАР *пілд.* Чигрен, позырах атха төöй түктіг ат (хызыл арах öңніг). – Игреневый; рыжей масти со светлой гривой (масть лошади). *Анаң ол, пір сабдар атты систіп, чабыдахха мүне тарта ла, чардых аттарын көлігде тасти, özен істінзер чапчаң чідібіскен* (КВ А).

САБДЫЙАРҒА [сабдый-] *иділ.* 1. Пірее кізізер харах хырынаң көрерге. – Косо смотреть *на кого-л. Оолах кір килген хасхыларзар сабдыйып одырған.* 2. Ат üстүнде пір саринзар хыйын одырарға. – Сидеть на лошади, наклонившись на одну сторону. *Палығлатхан чааҷы ат üстүнде сабдыйчатхан, ады, сизініп, иптіг пас килчеткен.*

САБДЫЙТА *нареч.* 1. Көні нимес, хырынаң (көрерге). – Косо, не прямо. *Іҷезі позынзар сабдыйта көрчеткенін сизінген, че, пір дее ниме чоохтанмин, сым на полған. Пу кирек соонаң хонҷыхтары Кешазар сабдыйта көргеннер, аннаңар ол аалдаң табырах парыбызарға сағынған.* 2. Хыйыс, хыйыр, чамдыхти (одырарға). – Боком, вполоборота. *Пу күлүк табан, адына сабдыйта одырып, маңзырабин парчатхан.*

САБИРҒА [саба-] *иділ.* Түк тыдарға (киис идер алнында). – Взбивать, трепать шерсть (перед тем, как катать кошму). *Читтер, киліп, түкті табырах сабабысханнар. Хыс туңмамнаң пір иирге ле кииске чидер иде түк сабап салғабыс.*

САБЛАНАРҒА [саблан-] *иділ.* Сабға сығарға, саблыг пол парарға. – Стать известным, славиться. *Хойда тоғынып, ол сабланған, орден дее алған* (ТН ЧТ). *Чиит төл, тізең, кем полған Михаил Андреевич Бурнаков, нименең ол сабланған, хайдағ хоостар пасхан тіп, пілерге харазар* (ХЧ).

САБЛАНДЫРАРҒА [сабландыр-] *иділ.* Кемні-де сабға сығарарға. – Прославлять. *Н.М. Мартьянов паза аның полысчылары харасхы хан үлгүзі тузындох Минсуғ городты прай чир üстүнде сабландырған, хакас чоныныҷ музейін төстееннер* (ДН ЫА). *Ол син чыл аразына Ираида Ахпашева хакас чонныҷ культуразына улуғ хозым иткен, чалахай үнінеҷ төреен чирін ырах сабландырған* (ХЧ).

САБЛАНЫС *адал.* 1. Пірее чахсы ниме идіп, аарласха, сабға сыхханы, саблыг кізі

полғаны. – Слава, известность. *Пу чағынғы аалларда анық, улуғ хам полып, сабланызы холтаңнабысхан полған* (ДН ЫА). 2. Пірее ниме-нооға, кізее тиксі көріс, сағыс. – Общепринятое мнение, отзыв, репутация. *О-о, пу табан 90 чылларда пу арада ла нимес, че хонҷых таа аалларда хомай сабланызынаң прайзына таныс полған.* 3. Махтағ, аарлас, улуғлас (киртініс хоостыра). – Величие, блеск, великолепие как атрибут божества (церк.). *Тигірде амыр хоных паза Худайға сабланыс ползын!* (НМ).

САБЛАНЫСТЫҒ *пілд.* Сабланызы пар, тиксі ибіркее таныс. *тиң.:* **саблығ**. – Со славой; имеющий известность, славу. *Сабланыстығ артисттің концертін чидікпин сағаабыс. Сабланыстығ летчикке хумартхы тас азарында араласхабыс.* 2. Аарластығ. – Заслуженный. *Сидік тее полза, холларын пос салынмин, алнынзар хаалаан чиит кізі, пола-пола килгенде, сабланыстығ спорт узы пол парған. Ол – Россияның пӧзік ӱгредиінің аарластығ тоғынҷызы, науканың турыстығ кізізі, чон ӱгредиінің отличнигі, Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университедінің аарластығ докторы, 2004 чылда «Чыл кізізі» аарластығ аттарға турысхан кізі* (ХЧ).

САБЛЫҒ *пілд.* 1. Прайзына таныс, пілдістіг (чахсы, хомай саринаң); сабға сыххан, тиксі чон пілчеткен, ады сабланған (кізідеңер). – Известный, знаменитый. *Ідӧк саблығ ученай-тюрколог-фольклористті Хакасияның устағ-пастаа тың улуғлаҷаң* (ХЧ). *Хакас чірінде иң артых саблығларның пірсі Хоха апсах полған* (ХЧК). Аарластығ. – Заслуженный. *Николай Гаврилович – Хакас Республика культуразының саблығ тоғынҷызы, «За заслуги перед отечеством» III степеньніг орденнің медальынаң, «Істеніс ветераны» медальнаң, көп аймах Аарластығ пічіктернең сыйыхтатхан* (ХЧ). *Хакас чірінің саблығ театр чайаачылары* (ХЧ).

САБОС *адал., көр.:* **сабаа** I. – Палка для сбивания шерсти. *Чиштер сабоснаң уғаа чапчаң хайынысханнар. Ууҷам, піс килерге, азынада сабос тимнеп салтыр.*

САБОСТИРҒА [сабоста-] *иділ., көр.:* **сабирға**.

САБУР *адал., көр.:* **сабыр** I.

САБЫҒ I *адал.* Тон алай көгенек тікчетсе, алтынзархы саринзар хоза кире тікчең ис. – Клин (ткань, вставляемая в подол при пошиве шубы или платья). *Сабыг тігібізерге халған полған. Изі сабыға читпин парғаны уғаа хомзындарған.*

САБЫҒ II *адал.* Ирткен, иртчеткен киректер (халых чуртазында, тархында). – Событие (общественное, историческое). *Пістің кічиҷек аалзар мындаг саблыг кізі кил парғаны уғаа улуг сабыг полған. Андаг-мындаг изі чох сабыглар удаа пол парчатханы хомзындырған.*

САБЫҒ III *адал.* Сабыс, сапханы. – Удар. *Пу хараа ыырҷаа хатыг сабыг пирілген. Сабыглар постарын сағирға пирбееннер, соон сӱрістіре пол турғаннар. Оолның сабығы хатыг полған.*

САБЫҒАРҒА [сабых-] I *иділ.*, *көр.:* **саблынарға**. – Славиться, прославляться. *Ууҷам хонҷых аалларға сарын-тахпахтарынаң сабыххан. Ай алтында ады сабыххан – Хан позырах ат күн алтында позы сабыххан Ханныг Хылыс.*

САБЫҒАРҒА [сабых-] II *иділ.* 1. Пірее ниме идерге хыныбызарға, хынығыбызарға, айғазарға. – Пристраститься, приохотиться к чему-л. *Чахсы ла киректе сабыххан полза, чарир. Улуғларыбыс аңнирына тимеер сабыхпаҷаң тіҷеңнер.* 2. Пірее нимее сабыларға, тартыларға. – Увлекаться *чем-л. Оолғым ағастаң киртеріне сабыххан. Ӱгретчінің кӱстенізі сылтаанда, хызыҷахтар чіпнең хоостирға сабых сыхханнар.*

САБЫҒЛИРҒА [сабыгла-] *иділ.* Тонның алай ба көгенектің алтынзархы саринзар хоза ис (сабығ) тігерге. – Вставлять, вшивать клин в подол платья или шубы. *Ууҷам тонны кибірли тігіп, иптіг сабыглап салған. Ус ипчі чиштерні көгенек сабыглирға ӱгреткен.*

САБЫЛАРҒА [сабыл-] I *иділ.* 1. Тӱклирге, тоғынарға (тамырлардаңар, чӱректеңер). – Колотиться, пульсировать (о сердце, пульсе). *Огарков чоохтаан, кізілер ап-амыр одырғаннар, көп чӱректер тӧӧй сабылған; көп нимес чӱрек пасха сабылған* (ДН ЫА). 2. Пірее нимее теңерге, урунарға – Биться, ударяться. *Талай салғагы чарға сабылча. Тӱӱр сабыла тӱскенде, аалның прай*

чуртаҕчылары олох орынға чыылыс килгеннер (СА ЧХЧ).

САБЫЛАРҒА [сабыл-] II *иділ.* 1. Параргa, чөрерге, пирее чирзер чидерге, килерге. – Передвигаться, перемещаться, возвращаться. *фольк.* доехать, долететь. *Чирі пасха чирге аран-чула ат сабылған* (АА). *Хайзы-хайзы чирге хыс кізі сабылған* (АА). 2. Ӳбӳрерге (чил, тан). – Дуть, веять, нести струи воздуха. *Пірее-пірее сӧрӧн таныҥах сабыл килче. Пис хадыл туранының пір ізігінзер кіргенде, удур истіг чылыг тан сабыла тӳскен* (ИТ). 3. Тарирға, чайыларға. – Распространяться (о запахе), изливать (благоухание), испускать (запах). *Аҕастар аразынаҥ нымырттың тадылыг чызы сабыл килген.* 4. Чайыларға, тарирға, парарға (сағыстаҥар). – *перен.* Распространяться, перемещаться (о мыслях). *Ол туста апсах пӳкӳлее позы алындағызынзар сабыл парадыр* (МЧ К). *Арчол, сағысха сабыл парып, аның хыринда кізі турыбысханын даа сизінмеен* (ИТ). 5. Пірее нимее тартыларға. – Быть склонным, расположенным к чему-л. *Идіп одырған нимезіне сабыл парып, тамкы даа тартарын ундут салған ипчі кізі* (ДН ЫА). *Кізілер улуг кӧӧліг, ахчаа сабылған, улуғсырхаас, кӧкесім, чабал тілліг, іҥе-пабаның чоогын испес, алғыстирын пілбес, Худайны улуглабас, ынаг нимес* (НМ). 6. Чилге, танға саптырып хыймырирға, чайхаларға, пулғаларға, чалбырирға, хылаҥнирға. – Колыхаться, развеваться. *Лисапед соона палғап салған хармах сабы, килкім палых хаап парған на чіли, аар-пеер сабылған* (КГ ПАО). *Ӳлӳкӳнге хызылған аймах чаламалар танға аар-пеер сабылғаннар.* 7. Пиреезінің сарина полыбызарға, тартыларға. – Склоняться на чью-л. сторону. – *Син не араласпас ниме чоғыл. Тойманнарға сабылыбысхазың ма, таҥ* (ДН ЫА). *Іҥе-пабазының чоогын испин, хомай киректер итчеткеннернең ынаглазып, саҥай оларзар сабыл партыр. 8.* Тоғыс итпин, андар-мындар пол чӧрерге. – *перен. разг.* Слоняться. *Пір дее ниме итпин, андар-мындар сабылза, чахсы ниме полбас. Арғаас табан аалдаҥ аалға сабыл чӧрҷең.*

САБЫЛҒАХ Аар-пеер сабыл чӧрчеткен (кізідеҷер). – Ветреный (о человеке). *Сабылғахты чӧптеп аларға уғаа оой полған. Пабам кічігдең пісті, сабылғах полбин, пик сындырлыг поларға ӳгретчең.*

САБЫЛҶАХ *кӧр.:* **сабылғах**.

САБЫН I *адал.* Чуунарға алай кип-азах чуурға киректелчеткен (изілчеткен) нименоо. – Мыло. *Ол, чызынҷах паза сабын тудына, сығара хон парған* (ТН ТКӦ). *Ат пазынҷа ах сабын алып…* (АМ). ◊ **Сабын чахайағы.** – *бот.* Мыльнянка.

САБЫН II *адал.* От сапчаҥ чир. – Покос. *Сабыныбыс арығда полған* (ЧТ). *Ізіг күнде сабында даа тоғыс парбин турған. Аалдағы ӳгретчілер чыл сай совхоз сабынында тоғынҷаҥнар.*

САБЫНАРҒА [сабын-] *иділ.* 1. Посха пірее ниме теертерге, посты пірее нименең сабарға. – Ударять, бить, хлестать себя чем-л. *Хаҥаалыг аттарын ікі чалаҥ сӳр парыбысханын испинең, апсах, холларын хырна станныг путтарына сабынып, одырыбысхан* (ДН ЫА). *Андада парчан сурыгларыҥа нандыр пирербін, – кӧксін сала сабынминча чахыг толдыр полбаан ирен* (ХЧ). 2. Ханаттар хыймыхтадып учуғарға, пулғирға. – Взмахивать крыльями. *Улуг таглардың ӳстӳнҷе пірееде хатыг ханаттыг хара хус, ханадын пір-ікі хати сабыныбызып, илееде тибіретпин, учухча* (КВ МТ).

САБЫНДЫ *адал., кӧр.:* **сабын** II.

САБЫННИРҒА [сабынна-] *иділ.* Сабыннаҥ чызарға, чуурға (ниме-нооларны), сабын кӧбігінең чуурға. – Мылить, намыливать что-л. *Іҷем пала кип-азаан сабыннаан. Телефон сыгдыри тӳскенде, холларымны наа ла сабыннабысхан полгам.*

САБЫННЫҒ *пілд.* Сабыны пар, сабынналған. – Мыльный. *Кӧрзебіс, апсах мылчадаҥ пазы сабынныг сыгара чӳгӳр килтір. Пала, сабынныг холларынаҥ харахтарын чызыбызып, тураа толдыра марлады.*

САБЫНҶАХ *адал.* Ағас салааларынаҥ алай оттардаҥ тимнелген мылчада тузаланҷаҥ сыбырғы. – Веник (для бани). *Городта мылча хыринда аймах сабынҷахтар сатчалар. Піс чыл сай сабынҷахтар тимнеп салчабыс.*

САБЫҢНИРҒА [сабыҥна-] *иділ.* Сабыларға, чалбырирға. – Развеваться (о полах

одежды от быстрой ходьбы). *Оларға удур килчеткен ипчінің кибі аар-пеер сабыңнапчатхан. Соон сүрістіре парчатхан чааҷыларның шинельлері ле сабыңнапчатхан.*

САБЫР (ШАБУР) I *адал.* 1. Таар, пос соххан таар; түктең, киндірдең соххан кип. – *уст.* Шабур. *Музейде ир кізі паза ипчі кізі сабырынаң таныстырғаннар. Ипчілернің піреелері палаларына сабырлар тік пиртірлер.* 2. Ниилері чох тастына кисчең кипазах. – Накидка из шабура. *Ағаа кизірткен сабыр (шабур) Санканың көгенеенең хай-хай пүдін, намачызы даа чох, чылыг даа полар* (ХЧК).

САБЫР II *адал.* Чылғайах пол парған соор чолы. – Раскат (от полозьев саней). *Сабыр чол тоғас парғаны астых парғаннарны өріндірген, пірее чирге хайди даа чидіп аларларына ізеніс полған.*

САБЫР III *пілд.* Сöстернің тузазын тыдарға киректелчеткен сöс. – Усилит. форма к словам, обозначающим цветообозначения, показывает слабую степень цвета. *Суғ хастада өсчеткен хараңат ағастары саңай хара сабыр полғаннар. Арығдағы нымырт ағастары прай ах сабыр турғлапчатханнар, тадылыг чыс прай ибіре тарапчатхан.*

САБЫРА: САБЫРА ПІЧІК 1. Алыптар пічии. – Богатырская грамота. *Сабыра пічіктер істезігчілернің хайшин тартчалар. Хазың хастырығында пазылған сабыра пічіктер пірее-пірее ам даа табыл парчалар.* 2. Пурунғы түрктернің тастарда алай пасха даа ниме-нооларда пазып артысхан пічіктері. – Надписи на камне или дереве (древнетюркские письмена). *Наталья Николаевна студенттерін сабыра пічікті хығырарға ӱгреткен. Пістің институтха сабыра пічіктерні істесчеткен учёнай киректелген.* 3. Сöök ӱстүндегі таста пазылған пічік. – Эпитафия (надгробная, надмогильная надпись). *Сабыра пічіктең хайдағ кізі чатчатханын піліп аларға чарир. В. В. Радлов Ким хазында табылған хай пірее сабыра пічіктерні немец тіліне тілбестеен.*

САБЫРАХ I *кöр.:* **сабыр** II.

САБЫРАХ II *кöр.:* **сӱбӱрек-сабырах**.

САБЫРЛАНАРҒА [сабырлан-] *иділ.* Чылғайах чолда тайлығарға, чылғайахтанарға, чыларға (соордаңар, машинадаңар). – Раскатываться (о санях), скользить, заносить (сани, машины на раскатанной дороге), юзить. *Пуларның аразынзар кір полбин, чоо иреелеңче, соор сабырланча* (ХА А). *Наңмырлар соонаң, машиналар сабырланып, чоллар прай ардап парчалар.*

САБЫРЛЫҒ Прай чылғайах пол парған чол. – С раскатами, раскатанный (о зимней дороге). *Палалар пу тағыҷахты соорыҷахнаң саңай сабырлыг иде чыл салтырлар. Соорлыг адыҷах сабырлыг чолча чадап ла килчеткен.*

САБЫРХИРҒА [сабырха-] *иділ.* Посха иртіре, тимеер ізенерге. – Быть самонадеянным. *Чиит кізілер пірееде сабырхабысчалар, че хаҷан сидік полыбысса, улуғларзар айланчалар. Анай, пасхазынаң тиңнестірзе, сабырхирға хынмаҷаң.*

САБЫС *адал.* 1. Чаа тиріглерінең удурланғаны, мунзурухнаң сапханы, тудысханы. – Удар. *Пір ле сабыснаң талдыра сабыстыр. Хатыг сабыстар күні читкенде, халых чон ыырҷаа көдірілді* (АМ). *Пу сабысха тимненіп, ұғаа көп тус хорадыл парған.* 2. Ікі хол айаларын удур-тödір сапханы, теерткені. – Аплодисменты. *Амды пілчем, айа сабызы пірееде кізее ікі хатап наа чол асчаттыр* (НК ХХС). *Орден Абрек Васильевичтің көксіне хазал парған, чон өрінче, айа сабызы тохтабинча* (ХЧ). □ **Пір сабысха ағас ус пара чоғыл.** – Одним ударом не свалишь дерево.

САБЫТ *адал.* Аймах чаламалар палғалған хазың салаазы (хамнирында киректелче). – Берёзовая ветвь с цветными лентами (используемая для камлания). *Пу хамның сабыды даа пасхаҷыл полған. Сабытты полғаны ла позы оңдайынҷа тимнепче.*

САБЫТЧЫ *адал.* Кізіні, хазың салааларынаң саап, чабал нимелерні хыйа сӱріп, имнепчеткен кізі (хам, пілігчі). – Шаман, знахарь, лечащий от злых духов ударами березовых веток. *Хонҷых аалда сабытчы парын пілгеннер, че параргға тідінмееннер. Іҷем ағырыбысханда, ууҷам аны хайдаг-да сабытчызар ал чörген.*

САБЫХСИРҒА [сабыхсы-] *иділ.* Уйғаа пастырарға, уйархирға. – Дремать. *Хатыг хылыхтыг чил ээзі, хазыр тынызын хыза пазып, харах нууп, сабыхсып одырған* (БТ О).

Өрекенеем, нимее-де сағысха түзіп, сабыхсып сыххан (НК ХХ).

САҒ I *адал.* 1. Күс, хазых. – Здоровье, сила. *Че андаг даа ползa, хаңаазын сүрізіп ойлир сағны тапхадаг полған* (ДН ЫА). *Хыстың күлүгі Толай Арыг, алданып, сурынып, чöредір: Арыг күзім албады, алмах саам читпеді: артых полтырзың, Алтын Арыг* (АТ). 2. Симізі. – Упитанность (скота). *Хойларның саа пүүл чахсы* (ЧТ). *Малларының саа чахсы полып, аарлыға садып алтырлар.*

САҒ II *адал.* 1. *көр.:* **сай**. – Ссора, разлад, вражда. *Наа пастых киліп, тоғыста күннің дее сағлар пол сыххан. Үгретчі, клазында саг пол парғанын сизініп, олғаннарны урок соона артызып, чоох апарарға чарат салған.* 2. Тоғырланыс, талас, *ирг.* хорығ, хорылыс; ай-пораан поларға кööктіріс. – Мятеж, раздор, смута, беспорядок; *фольк*. подстрекательство. *Пу іколең саг аразында удуртöдір чідіріс салтырлар. Чон алызығларға чöпсінминчеткен сылтаанда, анда-мында сағлар пол парчатханы таныхталча.* ◊ **Саг кізі.** – Дебошир, скандалист. **Саг саларға.** – Дебоширить, скандалить. **Хатығ саға чöрчең ат.** – Боевая лошадь (в полном снаряжении). **Улуг сабанны пулғирға, улуг сағны пастирға.** – *фольк.* Чинить распри (*букв.* большую кадку мешать, большую смуту начинать).

САҒ-КҮС *адал.* Кізінің күзі, *көр.:* **күс**. – *саг., собир.* Сила. *Пасталча саг-күсті арығли алчатхан, сидиинең хайдаг даа хорылыстаң тиңнирі чох тоғыс* (ХЧК). *Саг-күзібіс полза, палаларға даа полыс пир турарбыс.*

САҒАДИ *нареч.* Чахсы, хомай нимес, маңат. – Неплохо, недурно, славно. *Полған на сай ибдегі тоғысты сағади толдырза, чахсы паалар алчаң пала ол. Сағади толдырылған тоғыстары пастыхтың көңніне кірген.*

САҒАЛ *адал.* Ир кізінің сырайында, ээгінде өсчеткен састар. – Борода, усы. *Ол, позының соох сырайын тартыстыра хыймырадып, үстүндегі ирнінің сағалын, сол холынаң чымчып, ууп турған.* (ХНС). ◊ **Ах сағаллар.** – Аксакалы, почтенные старцы. **Сағал чочыдарға.** – Отведать чего-л. вкусного (*букв.* бороду попугать). □ **Сағалда сағыс чоғыл.** – В бороде ума нет.

САҒАЛДЫРЫХ *адал.* Чүгеннің чардығы, чүген түс парбазын тіп ілдірчеткен хайыс. – Подбородник, подбородочный ремень узды. *Ағазы чүгеннернің сағалдырыхтарын үр нимеcте прай алыстырыбысхан.*

САҒАЛЛЫҒ 1. Сағалы пар. – Бородатый; имеющий бороду, усы. *Сағаллыг кізее хына чоғылбын. Амғы туста чиштер дее сағаллыг чöрчелер.* 2. Час чазапчатхан кізі. – *перен.* Человек преклонного возраста. *Мының алнында, пірее кирек идерде, ах сағаллыгларнаң чöптезіп алчаңнар. Полған на аалда ах сағаллыглар пар полчаң, олар прай нимені піліп идіп одырчаңнар.*

САҒАМ *нареч.* Амды, ам иртчеткен туста, пу туста, ам. – Сейчас, в настоящий момент, в настоящее время, в данное время. *Ағастарның тигірзер сырайысхлапчатхан устары аразында сағам на пызың-пазың түсчеткен чылтыстар кööлче ағар турыбыстырлар* (ТМ ЧЧ). *Тігілері, сураглаан чіли, пірее-пірее тапсасханнар, сағам на одырганы сöö тартып, чоо пычырапчатхан* (ДН ЫА).

САҒАМҒЫ *пілд.* Амдығы, амғы, пу тустағы, амғы тустағы. – Настоящий, теперешний, современный. *Че Чобат сағамғы ізіг чайғы күннерде амыр, эрінчек ахчатча* (ДН ЫА). *Кізі пілбинче: ниме кирек ағаа сағамғы туста, а Чайаан, тізең, прай нимені пілче, аннаңар ызылча полған на кізее чобаг-öріністер* (ЧЛ ÖЧ).

САҒАРАРҒА [сағар-] *иділ.* 1. Сах поларға, изірігі сығарға, іскен арағазы сығарға. – Трезветь, становиться трезвым (от спиртного). *Хара хараанаң кізіні көрзе, тіпчелер, хаптыра кізі сағарчаң полтыр, сах кізі изірчең полтыр* (НК ХХС). 2. Орта сағысха айланарға. – *перен.* Становиться более рассудительным; возвращаться к здравому пониманию чего-л; отрезвляться. *Сағарзаң, палам, көр ниме полчатханын, кічіг нимессің* (ЧЛ УУЧ). ◊ **Сағыснаң сағарарға.** – Трезво размышлять.

САҒАРҒА [сах-] I *иділ.* 1. Сахчаанаң алай оолыг тістернең ызырарға (хурт-хоостардаңар). – Жалить. *Малларны паза кізіні чылан, тис полбинчатса алай чочып парза ла, сахча* (КА ХЧАХ). *Пулуттыг, наңмырлыг күннер турыбысса, аар тарынча, кізіні сах*

сыхча (ХЧ). 2. Хазирға; іңелері, хазалҷыхтары хазалып, ачыдарға (өзімнердеңер). – Колоть, впиваться шипами, колючками и т. п. (о растениях). *Оолағас сиден хыринда өс парған салғанахтарға сахтырып алған*. 3. Тілнең ачыда тирге (сöснең паза д. п.). – *перен.* Обижать словами, замечаниями и т. п. *Кирек полза, Майра кемні дее сағыбызар, аның ачыг тілі майыхпинча* (АТ).

САҒАРҒА [сах-] II *иділ., көр.*: **отых сағарға**. – Высекать огонь огнивом; *этн.* лечить стригущий лишай. *Отых сағарға піліп алғаны кізілернің чуртазын ниуктеен.*

САҒАРҒА [сах-] III *иділ., көр.:* **теерерге** I.

САҒАРТХЫ *адал.* Хой харчыгы. – Овечий клещ. *Хой хырыхчатса, сағартхылар түкнең хада ӱзе хыплал парчалар.*

САҒАТ *адал.* 60 минутха тиңнелчеткен тус; тус. – Час, промежуток времени равный 60 мин, время. *Нинҷе сағаттыр? Он ікі санныг сағат, тоғынып, тынаныс пілбин, «тик так» сабылча* (ТН, БВ ЧЭ). *Че хаҷан Кролик, жиледінің ізебінең сағат сығарып, андар көрібіскенде ле, Алиса хайхаанынаң тура хон килген* (КЛ АХЧЧ).

САҒБА *адал.* 1. Искіріг, пірее нимедеңер искіргені. – Извещение, оповещение, уведомление. *Ӱр бе, ас па полып, сизінчетсе, чон чуул партыр, сағба истілбинче* (АП). *Пірее өнетін аалҷаа килербіс піп, чолға тимнен сыхханнар, пыросынып ала, мындаг маңзыт паза сағба чох килген ӱчӱн* (ЧЛ ӦЧ). 2. Искіріг, хабар, тылаас. – Весть, известие. *Алты ай синнең сағба чох полған* (ШВ СС). *Пу сағба ӱгретчілерге читкенде, сағамох олар пір ӱннең, Куртигешевті школадаң сығарыбызарға кирек піп, суулааннар* (ИТ). 3. Сизіндіріг, сизік, пілдіріг. – Сигнал, предупреждение. *Ай сағбазы чох параргға; іди, ікі хати ибір киліп, прожектор хыринда турчатхан будкаҷахха кіріп, телефоннаң караул пастыгына сағба пирген: прай ниме орнында* (ТИ). Сағба *истіп, сиденнің ізиин аза сазып, чоон, симіс хызыл сарыг адай, хазыр ӱннең ойлап киліп, күрең аттың тумзиина чапсыныбысхан* (ДН ЫА).

САҒБАЛАДАРҒА [сағбалат-] *иділ.* Пірее кізее пірее нимедеңер сағба пирерге, читірерге, искірерге, пілдіртерге. – Извещать, уведомлять кого-л., о чем-л. *Улуг аалҷылар килерін сағбалатхан полғам, че сағба читпин партыр. Мынің алнында, пірее тылаас пол парза, телеграмма пастыра сағбалатчаң полғаннар.*

САҒБАЛАНАРҒА [сағбалан-] *иділ.* Сағба пирерге, искірерге, пілдірерге. – Давать о себе знать, предупреждать, извещать. *Аат палазы Хубай Хустың алып адай полғаны прай улуг-кічіг аң-хусха сағбаланчатхан полтыр* (АП ХХ). *Пу аалзар читкені сағбаланча* (ТН Ч). 2. Истілерге, пілдірерге. – Быть слышным, слышаться. *Хоортай... Син пар, тігі турада одырчат, сурынчам, сағбаланма, көрінме...* (ТН Ч). *Киуктер чи хаҷан сағбаланарлар?* (СА ЧХЧ).

САҒБА-СУҒБА *адал., көр.:* **сағба**.

САҒБАҒҶЫ *адал.* 1. Пірее нимедеңер искірчеткен (сағба пирчеткен) ниме. – Вестник. *Тааннар часхының сағбаҷылары полчалар. Питуктар – таң сағбаҷылары тізе, саба полбас.* 2. Өнетін сағба пирҷең кізі. – Сигнальщик. *Сағбаҷы тузында сыххан полза, мындаг хыйал полбасчых. Пӱӱнгі сменада Аркадий сағбаҷы полчатхан.*

САҒИРҒА [сағы-] *иділ.* Пірее ниме поларын, кізі килерін сахтирға, хадарарға. – Ждать, ожидать, поджидать. *Итсе, анзы орта: оларның чуртастары полар туста, олар таңдағы күннең ачых-чарых хынысты, киртіністі, паарсасты сағыпчалар* (ИТ). *Хайдаг полар таңдағы күн, ниме оларны сағыпча* (ХА А). ◊ **Күн сағирға.** – *этн.* Сидеть ночь перед поминками. **Сағып, сарғаларға.** – Ждать у моря погоды (*букв.* ожидая, желтеть).

САҒЛАНАРҒА [сағлан-] I *иділ.* Оңдайланарға, симірерге (малдаңар). – Жиреть, набирать вес, становиться упитанным (о скоте). *Күскүзер прай даа мал сағланыбыстыр. Хойлар хадарҷаң чир көп полғаннаңар, хойлар чахсы сағлан парғаннар, хураганнар даа маңат öскеннер.* 2. Иттенерге, чооннадарға. – *перен.* Полнеть, поправляться (о человеке). *Хончых чуртаан Катя кізі таныбас иде сағлан партыр. Позым даа сизінгем, хырых час азыбысханда, сағлан сыххам.*

САҒЛАНАРҒА [сағлан-] II *иділ.* Пірее нимее тееп, нандыра учугарға, саңнанарға. –

Отскакивать, отпружинивать. *Батутта сегірчеткеннер илееде пөзік иде сағланчатханнар. Тастаан мерчігі, нандыра сағлан киліп, пурнына учух килген.*

САҒЛАС *адал., көр.:* **сарысха**.

САҒЛАХ *адал.* Амыр ағынның чулаттарда турлағлығ улуғ нимес палых, *көр.:* **өлчес**. – *зоол.* Рыбка усач. *Аның хастырығы уғаа оох, харахха көрінминдеече, теерізі уғаа чылбыраң; сағлахты холда тударға уғаа сидік* (КА ХЧАХ). *Сағлах суғ түбінде тудынча* (КА ХЧАХ). □ **Алты сағаллығ апсағас тас турада чуртапча (сағлах).** – Старичок с шестью усами в каменном доме живёт (усач).

САҒЛАХТИРҒА [сағлахта-] *иділ.* Сағлах палыхты тударға. – Ловить усача (на крючок). *Игорь туңмачағым чахсы сағлахтап килтір. Оолахтар өнетін сағлахтирға парғаннар.*

САҒЛЫҒ 1. Күстіг, хазых, чапчаң. – Бодрый (о человеке). *Киҷее ле көргенде, сағлығ полған, пүүн, тізең, имнег туразына кір партыр.* 2. Симіс, чағлығ, үстіг. – Жирный. *Ағырған соонда сағлығ мүн күс хосчатхан чіли пілдірген. Іҷе кізі сағлығ итті, позы чібин, палазына пир турған.* 3. Иттіг, симіс (малдаңар). – Жирный, упитанный (о скоте). *Хырыхпаан, узун хойығ түктіг сағлығ сілекелер ізіг күнде чораахтанминчалар* (ТН ЧТ). *Сағлығ чылғының түгі дее чылтырапча.*

САҒЛЫХ *адал.* Пір часха читкелек ах киик палазы. – Детёныш оленя (до одного года). *Іҷезі чох халған сағлыхты аңҷылар хада ағыл килгеннер. Кічігдең кізілер аразында өскен сағлых кізідең хорыхпаҷаң.*

САҒНАЙ *адал.* Ағастаң киртken інек сағчаң ідіс. – *уст.* Подойник (выдолбленный из дерева, с ручкой и носиком). *Сағнайға толдыра сүттіг кір килген. Інек, сым турбин, тепкленген, аннаңар сүт сағнай түбін дее чаппаан.*

САҒО *адал.* 1. Олғанның хулах хырындағы мирсілері сіскені. – *мед.* Свинка, воспаление околоушных желез (у детей). *Іҷезі палазының саго пол парғанын сизінмин халтыр. Саго пол парып, имнег туразынзар кір партыр.* 2. Тамах сіскені (хулуннарның). – Опухоль на горле (у жеребят). *Мал имҷізі, саго тың сіссе, чара кизерге килізер тіптір.*

САҒОЛ I *адал.* Аңа одырғаны, аң атарға одырғаны, сахтааны. – Засада (на зверя). *Сынап таа, саголда одырчатхан аңҷылар саринаң мылтыхтар атылчатханы чахсы истілче* (СК ЧХЧ).

САҒОЛ II *адал.* Өнетін тудылған, сиденнелген чир, хыра; мал хадарҷаң чир. – *уст.* Загон (полоса, участок пашни, поля, луга и т. д.). *Хойларны саголзар кире сүрібізіп, позы тоғысха чүгүре халған. Саголларын алыстырып, тамах алай сула салыбысча.*

САҒОЛ III *нареч.* Сағам на, сах ол туста, ам на. – Только что. *Амды олғаннар табыс чох турбинчалар, сағол ла килген олғаннарны айландыра турып, пірсі пірсіне харығ полып, көрген нимелерін чоохтапчалар* (ХНС). *Палалары сағол ла школадаң килген полғаннар, ам нандыра хығырыбыстырлар.*

САҒҶАХ *адал.* Аттың туйғах алтында өсчеткен түктері. – Щётка у лошади (пучок волос на ноге под копытами). *Аттың сағҷахтары прай палғас пол партырлар.*

САҒЫДАРҒА [сағыт-] *иділ.* Пірее кізіні посты пірее тус сахтаттырарға, хадартарға. – Заставить себя ждать. *Кристинаны пу оол чуртас тооза сағыдарға итчеткен осхас. Айназы тудыбысса, пастых прайзын сағытча паза позының соонҷа чүгүрт чөрерге хынча.*

САҒЫЛ *адал., көр.:* **саҷах**.

САҒЫЛАМА *пілд.* Чарых, ап-айас, чылтырах, пызыңнас. – Яркий, сверкающий (день, солнце). *Чылыг, сағылама күнде прай даа чон тасхар сых килген чіли пілдірген. Мындаг үлүкүнде күн дее сағылама чарытчатханға төөй полған.*

САҒЫЛАРҒА [сағыл-] *иділ.* Чалтырирға, сағыннирға, сусталарға, сағын чачырирға, пызыңнирға. – Искриться, сверкать, сиять, мерцать. *Улуг город позының чариина сағыл тур: тигір паарындағы арам пулуттар ол чарыхха чарғалып көрінчелер* (ЧС ПТ). *Тигірде пір дее пулут чох полған, анда, прай чирнің үстүн чылыда чарыдып, харах чалтаныстыг күн харағы сағыл турған* (МТ).

САҒЫЛАХ *адал., көр.:* **саглах**.

САҒЫЛДЫРАРҒА [сағылдыр-] *иділ.* Пірее нименең чалтырадарға, пызыңнадарға, сусталдырарға, сағыннадарға, сағын сығара саптырарға. – Сверкать чем-л., искрить, выбивать искры. *Тимірнің хатиин алып,*

тастың хатиин алып, ағастың ірігін сағылдырарға кирек (ХЧ). *Илееде тус ирт парғанда ла, аңҷылар хайди ползa тастаң от сағылдырып алтырлар.*

САҒЫЛҶАХ *адал., көр.:* **салғанах**.

САҒЫЛЫЗАРҒА [сағылыс-] *иділ.* Удуртӧдір чарыдарға, пызыңназарға, чалтыразарға, сусталызырға. – Искриться, сверкать, сиять, мерцать друг другу. *Күн сустары, позын усхурған чіли, сағылысханнар. Матвей, хараа узуп полбин, тасхар одырып, тигірдегі чылтыстарның сағылысчатханын көрген.*

САҒЫЛЫС *адал.* Сусталыс, пызыңнас, чалтырас, чарыдыс. – Сияние, мерцание. *Тигір сағылызы паза күзүрезі илееде тохтабин полған. Пу хараа ӧкіс халған оолахтың көңнін чылтыс сағылыстары часхарғаннар.*

САҒЫН *адал.* 1. Хыбын, оттың хыбыны, чылтыстар чачырасчатханы, чардыхтары. – Искра, вспышка. *Чилге сағын чачырап, от аннаң андар улам на хынып көйчеткен чіли пілдірген. Көрзелер, сағын, тоолап, чайылыбыстыр.* 2. Чалын, тигір чалыны. – Молния. *Хызыл сағыннарның піреезі хабоға одырыбыссын піп, отыхтаң сағыннар пурлада сах парча* (БФ ТО). *...пу сӧстер аның паары-чүреенде, күгүрт сағыны чіли, сунғартоғыр сағылысчатханнар* (КН).

САҒЫНАРҒА [сағын-] *иділ.* 1. Сағысха түзерге, сағысха кірерге, сағыс чүгүртерге. – Думать, размышлять, задумываться, мыслить. *Чох, – сағынча Майра ипчі. – Піди одыр полбас. Пірее ниме идерге кирек* (ЧЛ ӦЧ). *Хайди, сағынча ол, пірее кізі позын хайдағ даа туста таңнастығ ипті, сағыс-кӧгістіг ал чӧрче, че пасхазы, тізең, посты оңнанмас пол парча* (ЧЛ ӦЧ). 2. Сағыс тударға, ізенерге, санирға. – Думать, полагать, считать. *Че, андағ даа ползын (сағынча пос алынҷа ол), күннең күн төӧй полбинча, чылнаң чыл төӧй полбинча* (ЧЛ ӦЧ). *Японияның премьер-министрі Синдзо Абэ пу чағында Россияда пол параргa сағынча* (ХЧ). 3. Пірее ниме идерге пӧгін тударға, пӧгін турғызарға – Думать, собираться, намереваться. *Великобритания парламентінің общиналар палатазындағы депутат Дэниэл Кочински Москвазар депутаттар ӧмезін ағыларға сағынча* (ХЧ). *Тоғыстаң парыбызарға тимде иреннернің көбізі ибде хайынарға, пос киреенең айғазарға сағынча* (ХЧ). 4. Пірее кізіденер алай нимедеңер сағыссырирға, чилексирге, чүрексирге. – Думать, заботиться, беспокоиться о ком-, о чем-л. *Посха ла хынар хылыхха пастырба, андағ кізі, пасхазынаңар сағынмин, позынаңар ла сағынча* (ТВ ХПУК). *Саблыг поэт алай писатель, читпестердеңер чоохтап, чиит чайаачы мыннаң мындар улам чахсы пассын, айдаң айға узын таптап одырзын, ӧссін піп, сағынча нооза* (ХЧ). 5. Пірее кізее алай нимее пуруғарға, ирееленерге, киреисирге. – Тосковать, скучать по кому-, чему-л. *Төреен чиріне тың сағынча* (ХА А). *Хайдағ даа іҷені пала аарлапча, паза ол ағаа хаҷан даа сағынча!* (ХЧ).

САҒЫННИРҒА [сағынна–] *иділ.* Чалтырирға, сағын чачырирға; чалыннирға, пызыңнирға. – Искриться, сверкать. *Сах андох, тигір сағыннап, чон хол сапхан чіли, күгүрт тыҷыри түскен* (НК ХХС). *Сағыннапчатса, ағас алтында тураргa чарабас.*

САҒЫНҶЫ *адал.* Прай нимені пос оңдайли пілгені, сизінгені, сағыс-көріс, *тиң.* **сағыс** I. – Мысль, душа. *Чыылысхан кізілер постарының сағынҷыларынаң үлескеннер. Чайаачы кізінің сағынҷызын піліп аларға піп, прай даа тоғыстарын істескем.* □ **Сағалағы пір харбах, сағынҷың читсе, аны тап; пілегезі пір тудым, пілігҷің читсе, аны тап (улуғ сыбырғы).** – Бородёнка у него с горстку, а ручка с пучок – если хватит смекалки, то отгадаешь.

САҒЫНЫС *адал.* Сағысха түскені, пуурухханы, сағынғаны; пірее кізее алай нимее сағынғаны, ирееленгені. – Тоска. *Пу паланың іҷе-пабазына сағынызы күннең күнге хозылчатхан, позы алынҷа ылғап турған.*

САҒЫР *адал.* Аттың соо, аттың соо чардыгы (арға ортызынаң пасти, хузурух тӧзіне читіре). – Круп (лошади). *Ат үстүнеңӧк хула тайны ырахтаан, изер алыстырған позырах тайны, сағыразынаң сыйбап, позырах түктіг кизексер хостабысхан ...* (ДН ЫА). *Атты, сағырынаң сыйбапчадып, кинетін не сабысхан, анзы, чочаанына, тохтабин чүгүр сыххан.*

САҒЫРА *адал., көр.:* **сағыр**.

САҒЫРИРҒА [сағыра-] *иділ.* Тырлирға, «тыр» табыс сығарарға, *көр.:* **сайрирға** I. – Стрекотать. *Арчот, хамнирға тимненіп алып, төстерін-хағбаларын хығырын сыххан: ..., пірде саасхан чіли сағырапча, пірде харачхай чіли тапсапча, пірде сыын чіли мустапча* (ТН АХ). *Парчығас піди сағырапча* (ШВ СМ).

САҒЫРЛАНАРҒА [сағырлан-] *иділ.* Ойнанып, аар-пеер сегірерге, чүгүрерге (аттаңар). – Резвиться (о лошади). *Хулуннар чазаа толдыра сағырланысханнар. Пірее туста пу даа кирі аттар сағырланыбысчалар.*

САҒЫРЛИРҒА [сағырла-] *иділ.* Атты, табырах парзын тіп, маңзырадарға, хамчылирға, сағырынаң чыртарға. – Подгонять лошадь, ударяя вожжами (плетью) по её крупу. *Тай ағам адыҷаана матап айаҷаң, сағырлирға даа чаратпаҷаң.*

САҒЫРТХАС *адал., көр.:* **сарысха**. – *зоол.* Кобылка. *Өң-пазы хусхаҷахтарның табызы истілче, оларның аразында чирде пök салған сағыртхастарның сарыны* (ЧС АЎХ). *Сағыртхастың харахтары, пасха хурт-хоостарның харахтарының хыринда, илееде чооннар.*

САҒЫРТХЫ *адал.* Өменең чуртапчатхан, өзімнернең нимістенчеткен, учухчатхан хурт-хоос. – *зоол.* Саранча. *Сағыртхы позының соонаң хара чир артыс салча, прай нимені хара хаарта чібісче. Ол туста узун оттарда сағыртхылар ла, ханаттарын чысхланып, сығырыза түсчеткеннер* (ТН АХ).

САҒЫС I *адал.* 1. Ибіркі нимедеңер сағынғаны, чуртасты ибіре көріп, оңарып пілчеткені, оңарыныс, сизініс, кізінің хыйғазы. – Ум, рассудок. *Сағыстары, суғ ағынынҷа инчеткен киме чіли, табырах чүгүрчеткен* (ИТ). *Ол сині көрче, истіпче, сағызың көзінең пілче* (ТН АХ). 2. Пілчеткен паза паста халчатхан оңнаныс, піліс. – Память. *Чаа тузында öскен палаларның ол сидік паза хорғыстығ тус сағыста хаҷанға даа халған. Ағаа хоза, республикада таланттығ кізілер толдыра, олар андағ, сағыста ӱрге халчатхан тынанҷаң орыннар тимнирге киректер* (ХЧ). 3. Паста ал чörчеткен піліс, сағынчатханы, оңнапчатханы, сағыныс. – Мысль, идея, дума. *Күскү көөрестер, сағыстар хас-хаҷаннаң кізі чүреене сарыннар пирҷең* (БА ХКУТК). *Пар аның пазында пір сағыс, аны ол амға теере пір дее кізее чоохтабаан* (ЧС АЎХ). 4. Пірее нимені чуртасха кирібізерге сағынғаны. – Мысль, намерение, замысел. *Полған кнестің андаг чахсы сағыс, че тоғысчылары ағаа чöпсінмееннер. Хайдаң пілген Карина хада хонғанының андаг хомай сағызы парын, пір дее ниме сизінмин турған.* 5. Сағыссырас, чобағ, чобалыс. – Забота, тревога, беспокойство. *Хаҷан-да төреен тілібіс саңай чіт парар тіп сағыс минде полғанох* (ХЧ). 6. Пірее кізее алай нимее сағынғаны, пурыхханы, ирееленгені. – Тоска. *Іҷе кізінің ӱреен оолғына сағызы чүреен салбин ачытхан. Пу күннерде чиит ипчінің хынған палазына сағызы уйгу-чадын пирбинчеткен.* 7. Поста ал чörчеткен, толдырыл парарына ізеністіг пілініс. – Мечта. *Örттe хыйалға кірген тоғынминчатхан пенсионерлерге, хайзылары СФО-ның санаторийлерінде күс алынарға сағыс тутчатсалар, ам даа тикке тынанып алар оңдай пар* (ХЧ). *Кök тайғамда нинҷе аң-хус чуртапча, анҷа көп сағыс толар тіп, сағынчам* (ХЧ). ◊ **Ах сағыс.** – Добрые (чистые) мысли. **Пилен сағыс.** – Уверенность. **Сағысха алдыртарға.** – Томиться от тоски. **Сағыс сайбаларға.** – Страдать от расстройства рассудка. **Сағыс сығарға.** – 1. Утрачивать способность соображать. 2. Сильно перепугаться чего-либо.

САҒЫС II *адал., көр.:* **саас**.

САҒЫС-КӦГІС *адал.* Көріс, кізінің прай ибіркі нимее көрізі. – *собир.* Кругозор. *Син мині сағыс-көгіс алғыда ӱгрет салдың* (ТН АХ). *Ызығда полып, көп чоннаң тоғасхан, сағыс-көгізін алғытхан* (ХЧ).

САҒЫССЫРААС *көр.:* **сағыссырос**.

САҒЫССЫРАС *адал.* Чобағ, пичел, сағысха түзіс. – Забота, беспокойство. *Андаг сағыссырас минің сала даа ундулар чоғыл* (ТН АХ). *Сағам Сағдай, арығ олған на чіли ізен парып, пір сағыссырас чох, Чобаттың, тайғаның арығ тынызын ікі хариина тартынча* (ДН ЫА).

САҒЫССЫРИРҒА [сағыссыра-] *иділ.* Сағынарға, сағысха түзерге, чобаларға,

пичелленерге (*кемнеңер-де, нимедеңер-де).* – Заботиться, беспокоиться о ком-л., о чем-л. *Аны хомай азырапчатхан полбазыннар, тузында суғарбин, суғдаң майыхтырбазыннар тіп, төреміл сағыссыридыр* (БТ О). *Ол синнеңер сағыссырапча, сағаа ачынча, сині, ус-пас чох палазын, хырал таа парған полза, хырысча* (ИТ).

САҒЫССЫРОС Сағыссыраачы, тызы чох, ай-тыс чох, пичеллеечі, сағысха тўзеечі. – Заботливый, беспокойный. *Пірее іҷелер иртіре сағыссырос полча. Тайым, сағыссырос кізі, піс килгенҷе, хонҷаң чир тимнеп салтыр, одың улееде пилетеп салтыр.*

САҒЫСТЫҒ *пілд.* 1. Хыйға, пілістіг, сағызы пар. – Умный, мудрый, думающий. *Ол чиштерні пос алынҷа сағыстығ, көңніліг поларға ўгретчең* (ТН АХ). *Алғым сағыстығ полааңар, ынағ позыбыс чуртааңар* (ХЧ). 2. Оңарылчах. – Понятливый. *Тирең сағыстығ паза Россияны тилідер көстегліг* (ХЧ). *Сидік тоғыс күннерінде Сірернең хости хаҷан даа ізестіг хабасчатхан арғыстар паза пір сағыстығлар ползын, туған-чағыннарнаң хада хаҷан даа удур-тёдір пілізіс паза паарсас ползын* (ХЧ).

САҒЫСТЫРАРҒА [сағыстыр-] *иділ.* 1. Пірее хатығ нимелерні удур-тёдір сабарға, урундырарға. – Ударять друг о друга твердые предметы. *Палғасты хазып, тўрче итпин, кўрҷектерні сағыстырчатханнар. Ўлўкўнде палалар, хонҷыхтарзар кіріп, нымырха сағыстырчатханнар.* 2. Чірчелерні удур-тёдір хаңыстырарға. – Чокаться. *Палалар, стол кистінде одырып, улуғлары чіли чірчелерін сағыстырчатханнар.* 3. Пірее кізілерні удур-тёдір ыырластырарға, хырыстырарға, кёктірерге. – *перен.* Сталкивать кого-л. с кем-л., натравливать кого-л. на кого-л. *Пу хонҷых ипчі кізілер ле сағыстырарға чёрче.*

САҒЫТ I *адал.* Тағ тёзіндегі улуғ нимес тағычахтар, тигейлер. – Сопка, невысокое плоскогорье. *Маллар сағытта чёрчелер. Кўн тооза сағыттарҷа чёр салып, саңай майых парып, айлантырлар.*

САҒЫТ II *адал., көр.:* **сағол**.

САДААРИРҒА [садаара-] *иділ.* Пірее нимені тикке ўредерге, хор тудынарға. – Быть расточительным, небережливым; *разг.* разбрасываться чем-л., расточать что-л. *Оолларының позы пір кўн дее тоғынмаан, че іҷепабазының ис-пайын прай садаарабысхан. Хайди садаарирға пілгезің, ідёк тоғынып аларға піл!*

САДАЙАРҒА [садай-] *иділ.* Харынны алнынзар сығара тударға, падайтарға. – Выставлять вперед, выпячивать живот. *Пірее ир кізілер пола-пола садай парчалар. Симіс пайға кёбгіп, олох чіли садайчатхан.* ◊ **Садай парарға.** – Отрастить брюхо. **Садайған харын.** – Пузатый (о толстом человеке).

САДАРҒА [сат-] *иділ.* 1. Алыс-пириҫ идерге, ахча тёлеен кізее пирерге. – Продавать что-л., торговать чем-л. *Ноға мин аны сатчаңмын? – тидір Икемер, – син минің оолғымны азахха тургыс салғазың* (ТН АХ). *Че ағаа тоғырланғаннар: пылазарын пыласпастар, че садарға чаратпастар* (КГ ПАО). 2. Хоптабызарға, пирібізерге. – Предать кого-л. *Мында Иисус ўгренҷілерінең удаа тоғасчаң, аннаңар Иисусты садарға итчеткен Иуда даа пу орынны пілген* (НМ).

САДАХ I *адал.* Хозаннарға чағын, че оларға тёёй нимес аңычах. – Пищухасеноставка. *Садах пёзік тағларда чуртапча* (КА ХЧАХ). *Садахтар удаа ёбрнең чуртапчалар* (КА ХЧАХ).

САДАХ II *пілд.* Чоон харынныҫ, педек харынныҫ. – С большим животом, *разг.* пузатый. *Паҫаҷах! О-о, татай, хайдаҫдыр ол! Харны садах – хазна тамаан көп чіптір* (КИ ИС).

САДАХ III *адал.* Соҫаннар сухчаң хапчых, тууптаң тіккен нанҷых. – Колчан, футляр для стрел. *Артынып чёрчеткен садахтаң ухтар сыҫарып, чирге хазап, аттарын палҫаан полтырлар* (ХЧ).

САДЫҒ *адал.* Алыс-пириҫ итчеткені, ниме сатчатханы, садыҫ итчеткені. – Торговля // торговый, продажа // продажный. *Іди пір кўн Акулина Ивановна, школадаң парчадып, садыҫ туразына кіріп, пір коробка конфет алып, ууҷазар чол тудыбысты* (ЧЛ ЁЧ). *Амды ниме, прай ниме садылча, че татхыны чоғыл, чоғыл татхыны садыҫ халазының* (ЧЛ ЁЧ).

САДЫҒҶЫ *адал.* 1. Садыҫ итчеткен кізі, ниме-ноолар сатчатхан кізі. – Продавец.

Пірсінде, ундубаам аны, аныңзар пір орыс садығчы городтаң мал садызарға килген (ТН ТКӦ). *Пуларға хончых полып, пір садығчы кізі чуртапча* (АП ХХ). 2. Алыспіріс итчеткен кізі. – Торговец, *уст.* купец. *Садығчы харындазының істі көйіп, сах андох ол андар чўгўрген* (ТИ ХТХ). *Эх, Хароол, син маґаа харындас полчазың, тігі садығчы харындасха хайхастыг книганы пирібіскезің, маґаа, тізең, пір дее ниме пирбинчезің* (ТИ ХТХ).

САДЫЗАРҒА [садыс-] *иділ.* 1. Пірее нимені, ахча тӧлеп, аларға. – Покупать. *Программаның наа оңдайларынча палалыг сӧбірелер чурт садызарға кредитті 30 чылға 6% ставкача ал полар* (ХЧ). *Тузаланылған чуртты садызарға сағынзаңар, аны көргенненер акт кирек полар* (ХЧ). 2. Садылчатхан нименің турчатхан паазын тўзіртіп, ниик паанаң алардаңар чоохтазарға. – Торговаться. *Газ суриинча Путин пу хысхыда газты Россиядаң садызар чӧптезігче пір чӧпке килерінең Киев хыйа полчатханын таныхтаан* (ХЧ). *Аның таниинаң, хузух сыхпаза, аны, чоохтазып, хончых регионнардаң садызарға килісче* (ХЧ). 3. Пірее кізее садарға полызарға. – Помогать продавать кому-л. *Көйіме халған халбаларын садысхам. Аґама мал идін садызарға чӧргем.* ◊ **Садысханға турбас.** – Торговаться из-за копейки.

САДЫЛАРҒА [садыл-] *иділ.* Пірее ниме ахчаа пирілерге, пірее ниме садыға сығарыларға. – Продаваться, распродаваться. *Ікінчі коммерческай аптекада ол 268 салковайға садылча* (ХЧ). *Чоохтирға кирек, Хакас филармониязының концерттеріне студенттерге паза музыка школаларының ўгренчілеріне билеттер ниик паанаң садылча* (ХЧ). □ **Хазых садылбинча.** – Здоровье за деньги не купишь (*букв.* здоровье не покупается).

САДЫНАРҒА [садын-] *иділ.* Постаңар сағынып, ыырчының саринзар поларға, пірее кізее алай нимее пирінерге. – Продаваться. *Хыйлагның піди садынабызарын кем пілген. Айна-чеектерге тынын садыныбыстыр.*

САДЫНЧАХ *пілд.* Пірее ниме ўчўн позының көрізін алыстырчатхан, пасха саринзар турыбысчатхан, парыбысчатхан; позына чахсы ползын тіп, прай ниме чоохтабызарға, сығарыбызарға прай ниме садыбызарға тимде (кізідеңер). – Предающий, перебегающий. *Садынчах, хабылаачы, хоғдайаачы, Худайға сабылар орнына чуртас хыниина тартылар пол пararлар* (НМ). *Ыырчылар садынчахха айабааннар, кізідең пурун ат салғаннар.*

САДЫР I *адал.* 1. Отах. – *уст.* Палатка, шатёр. *Чорыхчылар ырахта көрінчеткен садырларзар чол тут сыхханнар. Ипчі алған оолғына иб хыринда наа садыр турғыс пиргеннер.* 2. Ибіҷекті алай отахты чабарға киректелчеткен чалбах киис. – Большой войлок, используемый для покрытия юрты или алачых (шатёр). *Ипчілер, садырлар тимнеп, чапчаң хайынчатханнар. Хойлар хозылза, садырлар даа тимнеп садыбызарчыхтар.*

САДЫР II *көр.:* **садыра**.

САДЫРА *пілд.* Оспанаң ағырып, сырайда, итте халған ойыхтыг. – Рябой, изрытый оспой, с щербинами. *Садыра сырайлыг хыс кізі аразына удаа сыхпин турған, тахта чідірткен тимір осхас садыра тырдах тунчұғының пазы көгер парған яблахха төөй көрінген, хойни осхас маған соох харағы чылтыңнап көрінген* (ТН ТКӦ). *Алнында турчатхан садыра сырайлыг ир кізіні көр салып, чўгўр сыххан.* □ **Садыра сырайлыг, тимір тайахтыг (хурчу, іңе).** – С рябым лицом, с железным посохом (наперсток, иголка).

САДЫРАҢ *көр.:* **садыра**.

САДЫС *адал.* Садыг, алыс-пиріс. – Продажа, торговля. *Сыстаан ит садызы уґаа чахсы парчатхан, тееете улееде кізі көрінчеткен. Садысха апарчаң мал идін хайди даа таңмалаттырарға кирек.*

САДЫС-САДЫҒ *адал.* Алыс-пиріс. – *собир.* Купля-продажа. *Хайди полза пу туранының садыс-садии ирт парды. Саблыг хоосчының хоостарының садыс-садиинда улееде көп кізі полған.*

САЗААЛАНАРҒА [сазаалан-] *иділ.* 1. Ирек-турах поларға, пір дее ниме итпин, анда-мында чӧрерге. – *разг.* Слоняться, шататься без дела. – *Позым даа хахапчам, хайди іди кўн тооза сазаалан чӧргем. Минің абызыным ибде ниме итпес, че сазаалан чӧрер.* 2. Ӧӧрдең чара чӧрерге (малдаңар). –

Отделяться, отбиваться от чего-л. *Хонҷыхтарның маллары ыраххы олтырыхтарзар сазаалана халчалар. Торбахтары сазаалаан парыбыстырлар, илееде таппин полғаннар.* □ **Сазаалаанның ирні хуруғ.** – У бездельника в доме пусто (*букв.* у бездельника губы сухие).

САЗАН *адал.* Чахсы истелбеен, хайахнаң сўртілген теер, сірмет. – Сыромять, сыромятная кожа // сыромятный. *Аның узун тўрейліг, сазан маймахтары өргенге хыс салған хурупчалар* (АТ). *Сас чох сазан арғазы көп тырысхахтыг сарғалча* (КМ ТХ).

САЗАРҒА [сас-] I *иділ.* 1. Піреезін алай пірее нимені, күснең іде сабарға, аза тиберге. – Толкать кого-л., что-л. *Сағба истіп, сиденнің ізиин аза сазып, чоон симіс хызыл сарыг адай, хазыр ўннең ойлап киліп, кўрең аттың тумзиина чапсыныбысхан* (ДН ЫА). *Іди тартыс чөрген аразында, Орис Эдөтті көксінең сасханда, анзы тігі парып, тимір песке арта тўскен* (БТ О). 2. Хазирға, хази сабарға, кире пазарға, өтіре кирерге. – Втыкать, вонзить что-л. *Пуларның аразында Миха ла пычахты ағасха орта сазыбыстыр. Азырны отха сасханда, хайдаг-да хатыг ниме пілдір парған.* ◊ **Айна сасхан мині.** – Дернула меня нелёгкая (*букв.* Черт толкнул меня).

САЗАРҒА [сас-] II *иділ.* 1. Тоңастығларны алай изілҷек нимелерні чайа, тари тастирға, тögерге, *тиң.* **чайарға** III. – Рассыпать, разбрасывать что-л. *Чыыл парған таңахтарға тамахты хорыхтыра сазыбыстыр, олары, тізең, аар-пеер пытыраза халтырлар. Пўўн тоғысчылар ас сазып пастааннар.* 2. Суух нимені чайарға, чачырадарға, чапсыра ураргa. – Брызгать, плескать чем-л. *Хаттар, хыстар ағаа сарыг суг чаба сасчалар* (ДН ЫА). *Мылчазар кір киліп, ізіп парған тастарға суг сазыбысхам.*

САЗИРҒА [сазы-] *иділ.* Кірге алай тирге хомай чыс сиип пararға, хомай чыстанарға. – *прост.* Провонять, пропитаться неприятным запахом от грязи и пота. *Суға харанып, чуунмин чөрчеткеннер парох, андағларның кип-азахтары даа прай сазып парча. Тамара уғаа көп тамкы тартчаң полған, аннаңар аның ибі прай тамкынаң сазып парған.*

САЗЫН *адал. көр.:* **чаҷын**.

САЗЫРАХ *пілд.* Пірее-пірее, удаа нимес, *көр.:* **арам**. – *фольк.* Редкий. *Сазырах састарын тулуңа ўрібіссе, кўске хузурығы син пол парча. Ат ойласчаң чазыларда сазырах ла ас өс парғанын көрген ол* (ХЧ).

САЙ I 1. Хырыс-табыс, хырыс, талас // хырыс-табыстығ, хырыстығ, кізідең чараспас (киліспес), сайланҷых, хырысхах. – Раздор, ссора // вздорный, склонный к ссорам, *разг.* скандальный. *Пу іköлеңнің аразына кем-де сай суғыбысханға төөй, пір дее изеннеспин чөрчелер. Аграпин, сайына сыдабин, изір парчатханға төөй пілдірче.* 2. Пасхаҷыл хылыхтығ, пос оңдайли полчатхан, ылғаахчы, талбытчы, алыхтығ, алыхтанҷых (паладаңар, ипчі кізідеңер). – Своенравный, своевольный, капризный (о ребёнке, о женщине). *Туңмам, сай ипчі алып алып, матап ирееленче. Аның төріткен іҷезі, Сарап апсахтың килні – Ортай харындазының ипчізі Хыдаа полған, уғаа сай* (ТМ ЧЧ). ◊ **Сай сööктіг кізі.** – Скандалист, буян.

САЙ II *адал.* 1. Суға чылбыраң пол парған оох тас. – Галька. *Оларның париған чолында сірбіліп öскен сырып таа чоғыл, ағбайып öскен тыт ағас таа чоғыл, прай ибіре сари ах сай ла* (МТ). *Сай полза, изи пасчалар, хум полза, чаба пасчалар* (ХМ). 2. Суғдағы киме алай пасха даа суғ транспорты ирт полбас тайыс орын. – Мель. *Киме, сайға тоғас парып, хаап партыр. Пудурғы адай хайди полза сайға сығып алтыр, ам анда тыныпчатхан осхас.*

САЙ III *адал.* Сырып (хузухтың), тайға хузуғының хабығы, *көр.:* **кибек**. – Скорлупа кедровых орехов. *Ағас хыринда сай ла чайыл халтыр. Тиинҷек, сайларны уғаа чапчаң сайап, изірені сығар турған.*

САЙ IV *послел.* Хаталчатхан идігні көзідерге полысчатхан послелог. – Каждый раз, всякий раз. *Хакас литературазында наа пазып пастапчатхан читтернің саны чыл сай хозылча* (ЧМ КЧ). *Узун хысхы харааларны тобырарға частан парған кізее полған на сай оой полбинча* (ХЧ).

САЙАҒ *адал.* Пірее нимені сайааны, позытханы, систібіскені. – Распускание,

развязывание чего-л. *Аттар сайаанда оолғы араласханын іҷе кізі сизін салған. Палған алған кофтазы улуғ арах пол партыр, аннаңар, сайаг иткенҷе, туңмазына сыйлабыстыр.*

САЙАҒЛЫҒ *пілд.* 1. Ӳрілбеен, хаптырылбаан (састаңар). – Распущенный, расплетённый (о волосах). *Ктараның сайаглыг састары чилге ӳгдерепчеткеннер. Амғы туста көбізі хыстар сайаглыг састыг чӧрчелер.* 2. Көліг чох, тиріг чох (аттаңар). – Распряжённый, рассёдланный. *Аар тоғыстар соонаң сайаглыг аттар пӳкте оттапчатханнар. Одыңа парыбысхан Пасилийнің ады сайаглыг килгенде, ипчізі аалдағыларны чӧптеп, тілеп парғаннар.* 3. Пӳдін нимес, чардыхти алай прай сайал парған пӳдіріг. – Разобранный. *Хай пірее кічіг аалыҷахтарда илееде сайаглыг тураҷахтар халтыр. Хаҷан-да пу уғаа кӳстіг совхоз полған, амды, тізең, мында сайаглыг хазаалар ла турғлапча.*

САЙАДАРҒА [сайат-] *иділ.* 1. Ӳрген касты чачыдарға. – Просить или заставить кого-то расплетать косы. *Тут килген хыс сӳрместерін сайадарға пирбеен, оңдай полғанда, тизібістір. Хызыҷах сазын сайадарға ууҷазынаң пасха кізее чаратпинча.* 2. Палғаан кип-азахты позыттырарға. – Просить или заставить кого-то распускать что-л. вязаное. *Іҷем палғаан иргі носкилерні олғаннарға сайаттырып, наа носкилер палғаҷаң полған. Кизерге хынмин, пӧрігін өнетін сайаттырыбыстыр.* 3. Атты кӧлігдең позыттырарға. – Просить или заставить кого-то распрягать лошадь. *Хонҷых оолахха атты сайаттырып алғам, анаң ағаа от тастап пиргем. Военком, пабама адын даа сайадарға пирбин, наа чыл сыбызына ызыбыстыр.* 4. Алалынҷа чардыхтарға чардырарға. – Просить или заставить кого-то разбирать на части что-л. *Чааҷыларны автомат-пистолеттерні нинҷе-нинҷе хати сайаттырҷаңнар. Кічіг оолғы наа ойнаҷахты олох күн аҷазына сайаттырыбыстыр.* 5. Ооттырарға, талаттырарға. – Просить или заставить кого-то разрушать, ломать *что-л. Иргі тураҷахты пу күннерде аалдағы ир кізілерге сайадыбысхан. Иргі таңах күрүбін сайадыбызып, нааны пӳдіртібістір.*

САЙАЛАРҒА [сайал-] *иділ.* 1. Чачыларға, пос полларға, сайи тартыларға. – Распускаться, расплетаться (о волосах). *Састары плат алтында прай сайал партырлар. Узып турған соонда, көбізі хызыҷахтарның састары сайал парчалар.* 2. Чігінең сайаларға, чоллыг пол пararға (кип-азахтаңар). – Распускаться (об одежде). *Хынып кисчеткен кофтазы чігінең сайал сыхтыр. Чулуғын хайда-хайда хаптырыбысхан, прай сайал партыр. Іҷезі хаҷанох палғап пирген шарф сайалыбыстыр.* 3. Систілерге, позирға. – Освобождаться от седла, распрягаться, расседлываться. *Соорлыг ат, парчадып, позы сайал парғаны пу іколеңні уғаа хайхатхан.* 4. Иңзелерге, изелерге, аңдарыларға, одыларға. – Разрушаться, ломаться. *Амды ікі ағас тура сайалча тіп саналча, оларны хыйа идіп, наа туралар пӳдірерге пӧгін турча. Ирен іскее тартылза, чарым иб сайалча, че ипчі кізі араға іс сыхса, прай чуртха ӳрег пол парча* (ХЧ).

САЙАЛИ *адал.* Тадар ибіҷекті турғысчатса, ибіре сабылчатхан сыралар паза өргеннер. – *шор.* Жердь и кол (вбиваемые по кругу юрты). *Сайали читпин парып, тоғыс турыбысхан. Хайдаг ағастаң сайали тимнирін ағазы чоохтап пирген.*

САЙАС *адал.* 1. Ағырт салған алай сын парған сӧӧктерні орта пӳтсін тіп, тутырарға киректелчеткен хатыг материал. – Лучина для гипсования поломанных конечностей; шина. *Имҷілер, сайазы нымзап парғаннаңар, алыстыр пиргеннер. Сайасты орта сал пілерге кирек.* 2. Конус көрімніг ибіҷек ибіре турғызылған сыралар. – *шор.* Жерди конусообразного шалаша. *Пу палалар сайастар даа тазирға чарадылар. Ир кізілер сайастарны табырах ла иптеглебіскеннер.*

САЙАСТИРҒА [сайаста-] *иділ.* Сын парған сӧӧкті, орта пӳтсін тіп, хатыг материал (ниме) салып, орирға, сайас саларға. – Накладывать шину при переломе кости. *Апсаамның тайызы, тайғада сындыр салған азағын саба сайастабызып, имнег туразынзар тузында айланмин, кинек пол парған. Имҷілер сынған сӧӧкті рентген иткен соонаң на сайастапчалар.*

САЙАХ *пілд.* Арам, хойығ нимес, аразы чағын нимес, пірее ле. – Редкий, негустой // редко, негусто. *Хайда-да, тың ырах ниместе, тигірзер сайах ыс көдірілчеткен* (ХЧ). *Ибіре сайах тубан түс парған осхас, туралар сала ла ілерісчелер* (ТМ ПТ).

САЙАХТИРҒА [сайахта-] *иділ.* Арам идерге, арамнадарға. – Разрежать. *Наа ла өс килген морковьты іколең сайахтаабыс. Чоон техника ағыл киліп, тайғаларны прай сайахтап парирлар.*

САЙБАҒ *адал.* 1. Изеені, талааны. – Разрушение, вредительство, нарушение. *Хакасияҷа УФМС тоғынҷыларынаң хада миграция политиказы сферазындағы сайбағлар ілезіне сығарылча* (ХЧ). *Істезігчілер, уголовнай киректерні істезіп, сайбағларны ілезіне сығарып, уголовнай киректерні городтың прокурорына ызыбысчалар* (ХЧ). 2. Хырыс-табыс, талас. – Раздор, разлад. *Пуларның піди сайбаг итчеткені моол ханына читчең* (АПХХ). *Анаң, сині позытса, пазох мин тирзің ... пазох сайбаг саларзың?!* (ТМ ЧЧ).

САЙБАҒЛЫҒ 1. Тыхтағлығ нимес, оодылых, тоғынминчатхан. – Неисправный, дефектный, с дефектом. *Сайбағлығ утюгты нандыра айландырарға киліскен. Сӱт чарҷаң тирігнің моторы сайбағлығ полтыр.* 2. Хырыс-табыстығ, таластығ. *Аниса сайбағлығ чоохтар ал чӧріп, тосты полар* (ЧЛ УУЧ). *Ол Положение сайбағлығ киректерні аймах-пасха көріснең чарыдарын чох идер осхас* (ХЧ)

САЙБАҒҶЫ *адал.* 1. Кибір, закон сайбапчатхан алай ба оларға тудынминчатхан кізі, хырығны сайбапчатхан кізі. – Нарушитель. *Хазна хайраллапчатхан «Хакасскай» заповеднікте сайбағҷы аңҷылар хайынчатханынаңар искіріг кіргенде, инспекторлар МВД тоғынҷыларынаң хада «Кічіг Ағбан» орынзар парғаннар* (ХЧ). *Ӱр ниместе істезіг управлениезінің тоғынҷылары 7 сайбағҷыдаң тоғыр уголовнай кирек азыбысханнар* (ХЧ). 2. Өнетін, хомай сағынып итчеткен кізі, ӱрег итчеткен кізі алай ниме. – Вредитель. *Поэттің чир-чайаанға хынызы, аның сілиине өрінчеткені паза чир-чайаанның сайбағҷыларына тоғырланчатханы чарых көзіділ партыр. Халғанҷы чылларда правительство тайғадағы аң-хустарны ӱретчеткен сайбағҷылардаң тоғыр кӱрезеріне көп кӱс салча* (ХЧ). 3. Оғыр, тонағчы (кізідеңер). – Грабитель. *Че илееде уголовнай киректерҷе сайбағҷылар ілезіне сығарылбаан* (ХЧ). *Сайбағҷылар пір дее чирде тоғынминчатханнар, оларның аразында чарғаа тартылған кізілер полғаннар* (ХЧ).

САЙБАЛАРҒА [сайбал-] *иділ.* 1. Тохтирға, хомай саринзар алызарға. – Прекращаться, нарушаться. *Хайди чоохтаан Александр Лукашенко, Беларусьтың хазна ӱлгӱ орғаннарының системазы сайбалбасха кирек* (ХЧ). *Че, хомзынысха, идінҷектернің, устағчыларның прайзы ла нимес ол оңдайлар сайбалбасха кирек піп, оңарчалар, – таныхтаан Никонов* (ХЧ). 2. Изелерге, иңдерілерге, талаларға, чарыларға. – Нарушаться, разбиваться, разваливаться. *Оларны арығлабаза, ӧзімнернің чилегелері сайбалчалар* (ХЧ). *Ам, тізең, чолыма тоғыр турардаң, прай чуртазым сайбалды* (КИ ЧХ). ◊ **Істі сайбал парған.** – [Он] надорвался.

САЙБАЛЫС *адал.* Изеені, талааны, сайбааны. – Разрушение, распад. *Пу прай хомай киректер сайбалысха ағылғаннар. Кинетін ӱбӱрген хазыр чил илееде көп сайбалыстар ит салған.*

САЙБАХ *пілд.* 1. *кӧр.:* **сай**. 2. Ниик сағыстығ, чил сағыстығ, ниик тудынчатхан. – Легкомысленный. *Піс Саасханахты сайбах ла сал чӧрҷең пала итчебіс* (ТМ ЧЧ). *Татьяна, кізілер андағларны сайбах хылыхтығларға санапчалар* (ТВ ХПУК). ◊ **Сайбах саларға.** – Расстроить, нарушить (помолвку, свадьбу, куплю-продажу и т. п.)

САЙБИРҒА [сайба-] *иділ.* 1. Законға тудынмин, пос оңдайынҷа поларға; пірее нименің тоғыс оңдайын алыстырарға кӱстенерге; кибірге тудынмасха; хырығны чарадығ чох кизерге. – Нарушать что-л. *Чахығлар толдырарға хынминчатханнарға алай тоғысты сайбирға харасчатханнарға ӱн дее кӧдірерге, хатығлирға даа килісчең Василий Архиповичке* (ХЧ). *Хан-пиг мағаа ӱлгӱні киртінізіңерні сайбирға нимес, че пиктирге пирген* (НМ). 2. Талирға, оодарға, изирге, сайирға. – Разрушать, ломать, разва-

ливать что-л. *Сайбирға пирбеспін анҷа күснең пүдірілген тахтамны, көдірген тоғызымны* (ИТ). *Хайда-да мылтых табызының яңызы, тайға істіне тарап, тайғаның амырын сайбап парча* (КВ А). 3. Хомайландырарға, хорғыс ағыларға. – Вредить, наносить вред кому-л., чему-л. *Соохтар паза айғы автотранспорт, чол службаларының тоғызын сайбирға паза чолдағы саайлар санын өскірерге айабас* (ХЧ). *Тамкы тартханы паза араға іскені кізі хазиин сайбапчалар.* ◊ **Чон сайбирға.** – Мутить народ.

САЙБЫР *адал.* Ат чөрізі, ат пазыды: сол сариндағы алай оң сариндағы (алын паза соондағы) азахтарын алнынзар пір тиңе тастап чүгүргені. – Иноходь, мелкая иноходь. *Мына чалаңнар сайбыр чорыхнаң марыға парча маңзытта* (ТН БВ ЧЭ). *Сарыг тайның пазыт таа, сайбыр даа, чорға даа, нымзах улуг чортыс таа, халыхтас таа, чүгүріс тее пар* (ДН ЫА).

САЙБЫРЛИРҒА [сайбырла-] *иділ.* 1. Аттың чүгүриинеңер: пір сариндағы (алын паза соондағы оң алай сол) азахтарын чүгүрісте пір тиңе тастап чүгүрерге. – Бежать мелкой иноходью (о лошади). *Чүгенін пос салыбысханда, ады иптіг ле сайбырлап парған.* 2. Кізінің чүгүриинеңер: ырах алтамнар итпин чүгүрерге. – *перен.* Бежать, делая небольшие шаги (о человеке). *Пайаағы хопчы оолах, пуларны ла көр салып, ибінзер хапчыгай ла сайбырлап парыбысхан. Ууҷазының сайбырлап одырганын көр салып, чүрее хази түскен.*

САЙҒАЛҒАН: САЙҒАЛҒАН ЧАЗЫ Ниме өспес. – Пустыня. *Сайғалған чазыда өзімнер дее өзе чоғыл. Пу сайғалған чазының хыри-пазы көрінминчеткен, пірее тустарда мында саңайға халғадыға төөй пілдірген.*

САЙҒАХ *адал.* 1. Пірее кізіні хомайлир ўчўн алай пірее нимені сайбир ўчўн, чой чоох таратханы. – Клевета, ложь, наговор, поклёп. *Пу іколеңнің аразына сайғах суғыбызып, позы мында өрін чөрче. Хаҷан-да сайғах ўчўн чарылыс парганнар, аның соонаң улееде чыл көріспееннер.* 2. Хоп, чой чоох таратчатхан кізі. – Клеветник. *Сайғахха киртінмин, парып, позынаң сурыбыстыр. Мындаг сайғахха кір парарын позы пілбеен.* 3. Чой, сын нимес, саба. – Ложный. *Сайғах чоох суғып, тосты поларзың, – чоохтан салған Аниса* (ЧЛ УУЧ). *Синің сайғах киректерің прайзын майыхтырча.* □ **Сайғахтың чолы хысха.** – Не рой другому яму – сам в неё попадёшь (*букв.* у клеветника дорога короткая).

САЙҒАХТИРҒА [сайғахта-] *иділ., көр.:* **сайғирға**.

САЙҒАХЧЫ *адал.* Чой, хоп таратчатхан, сайғах сухчатхан (кізі). – Клеветник. *Сайғахчы улееде полбаан нимелер хоза чоохтап пиртір. Пістің дее арабыста ам даа андаг сайғахчылар парлар.* 2. Пірее чарабас ниме идерге, сайбаг идерге кööктірчеткен кізі, сайбағчы. – Подстрекатель, провокатор. *Піди көрзе, андаг даа сайғахчаа төөй нимес. Сайғахчылар Интернет пастыра чиитгерні алаахтырып аларға күстенчелер.*

САЙҒИРҒА [сайға-] *иділ.* Пірее нименің иділерін алай поларын, чой чоох тарадып алай хоп суғып, сайбирға. – Расстраивать, мешать осуществлению чего-н. *Ол, андар кірерге хынмин, пасхаларын кірбезінөк тіп, сайғап чөр, неке* (БТ О). – *Сайғабызарға ўр нимес, че ол нимені хатап айландырарға килізер ни?*

САЙҒОТ *адал.* Хан-пигнің полысчызы. – *ист.* Вельможа, служащий у хана. *Хан сайготтарын улуглаҷаң, оларнаң чөптесчең.*

САЙҒЫ *адал.* Хам сөзі. – *уст.* Шаманские слова. *Сайыт ханның сайғызызың* (ОЛ АТ). *Пірее тустарда хамның сайғызы ағаа пілдізі чох полған.*

САЙҒЫРАРҒА [сайғыр-] *иділ.* Табыс сығарып, суулап изирге. – Зевать протяжно, с шумом. *Пабазы ўр ниместе ле аархы комнатада сайғырчатхан полған, көрзе ле, тасхартын кіріп одыр. Усхун килген ирен пастап сайғырыбысхан, анаң тур килген.*

САЙДАН *адал.* Айна, айна-чик. – *бран.* Шайтан. *«Сайданнар» тіп ала, турадаң сығара хонған. Пу сайдан хайда чөрче* (ЧТ). *Хайди сағаа ла мындаг сайданнар тоғас парча?* ◊ **Сайдан теерізі.** – Негодник (*букв.* сатанинская шкура).

САЙДАҢ: АХ САЙДАҢ Саңай, прай, тиксі ах, аппағас. – Белым-бело. *Иртен тур килзелер, ибіре прай ах сайдаң пол партыр, палаларға улуг өрініс. Пола-пола килгенде, пу ах сайдаңа харахтары частан сыхханнар.*

САЙЗАҢ I *адал.* Торбастығ паза сыхтығ чирде өсчеткен оох харағат. – Моховка. *Чистектеп чөргеннер сайзаң улееде теер килтірлер. Улуғ өрттер полып, пүүл сайзаң сыхпаан.*

САЙЗАҢ II *адал.* Сүмекчін, чалҷы, полысчы, нымысчы. – *уст.* Слуга. *Хапыңның улуғ сайзаңы, чалҷылар тапчаң кізізі, Хапыңох сөөгінең* (ДН ЫА). *Кізі чығҷаң сайзаңнарын позытхлабысхан иң улуғ кізізі ах пора аттыг* (АО). *Олар іди чуртапчатханнарында, кнес пиглернің, пастых пиглерінің улуғлары ханнаң улуғ хан чірінең хабар ал чөрҷең сайзаң кізі читкен, Хара пайны улуғ чыылыға хығыртыпча тіп* (КС ХӦ).

САЙЗАҢ III 1. *көр.:* **чайзаң**. – *ист.* Зайсан, предводитель войск. *Алып сайзаң аны көр салған* (КС АП). *Ікі сайзаң, Өкіс оолны аңдарып алып, ікі холын, ікі азағын палғабысханнар, сығар парғаннар, хаңаға кире тастабысханнар* (КС ХӦ). 2. Сіліг, поғда, пөзік сынныг, күстіг (оолдаңар). – Красивый, стройный, сильный, статный (о молодом человеке). *Сайзаң ооллар хандыра ооллар; көрген кізі сілігні сөс тее чох пілер анзын, тоғыс хайди кізіні сіліг, сайзаң итчеткенін* (КИ ИС).

САЙИРҒА [сайа-] *иділ.* 1. Ўрген састы чучирға. – Расплетать (косы). *Иирде, узирға тимненчетсе, тарирға сайабысчаң, андада узун, хойыг хап-хара сазы иңнілерін, арғазын прай чабысчаң* (ИТ). *Чиит хыстың сўрместерін сайабысханнар, аны кööленчеткен оолғына ирге пиргеннер.* 2. Палғаан кип-азахты позыдарға. – Распускать что-л. вязаное. *Палғапчатхан уғын хоосха прай сайабыстыр. Уучама иргілен парған кофталарны сайирға полысхам.* 3. Атты кölігдең позыдарға. – Распрягать лошадей. *Мин, аттарны сайап, хомут-тириглерні машина сарғаазының алтынзар суғып, культстанзар харахпас чох чўгўр сыххам* (НК ХХХ). *Пабазы оолғына ат сайирға чоохтаан.* 4. Пірее ниме-нооны алынҷа чардыхтарға чararға. – Разбирать. *Ас-тамах чееннер аалҷылар, Женяҷах ойнапчатхан – чаа тириин ол, ойнаҷахтарын прай пірдеп сайап салған* (ПО). *Ам автоматты сайирға ўгретпестер дее, че пасха прай ниме ОБЖ-да пар, – таныхтаан министр* (ХЧ). 5. Пірее ниме-нооны оодарға, таллирға, изирге. – Разрушать, ломать что-л. *Öön пögін – ўгредігнің ікінҷі сменазын чох идері паза ирги школаларны сайиры* (ХЧ). *Кізілер чайлағдаң хыстаға көс чөрҷеңнер, аннаңар ибіҷектері сайирға паза тургызарға оой полар иде иділҷеңнер* (ХЧ).

САЙЛАЛАРҒА [сайлал-] *иділ.* Сайнаң чабыларға, сайлыг пол параргa. – Покрываться песком, галькой. *Талай хастары көбізі хумнаң сайлалчалар, аннаңар анда чалаас азах пас чөрерге чахсы. Улуғ суғ парыбысханда ла, көрін парған, хайди чарлар сайлалған.*

САЙЛАНАРҒА [сайлан-] *иділ.* 1. Алыхтанарға, талбыдарға, уурыстанарға (паладаңар); малхадарға, кізі оңдайынҷа полбасха. – Капризничать, привередничать, закатывать истерику. *Пала, іҷе-пабазы позын хада апарбин парыбысханына, матап сайланды. Марика хынған ойначағын ал пирбееннеріне сайланыбысхан.* 2. Хырыс-табыс идерге, сай саларға. – Скандалить, буянить. *Ооллары іҷе-пабазына, ипчі алдыртпинчатхан ўчўн, сайланча. Пастырчам кўн сыгызына удур, хойрыгына кілебин; чил ле, миннең сарыза, пазох көксіме атыхча, сайланып* (ЧП). *Стене кистіндегі ипчі улам сайланча: Хара айна! У-у, парнак!* (ХЧ). ◊ **Хыс сайланча.** – *этн.* Девушка выражает своё несогласие на замужество (когда её насильно выдают замуж или умыкают).

САЙЛАНДЫ *адал.* Чардылардаң иділген чабыг. – Настил из досок. *Хазаа сайландызын алыстырыбызарға тіп, өнетін кил партыр. Тура ўстўне сайланды салыбысханнар, соонаң киліссе, шифер алып, алыстырыбызарлар.*

САЙЛИРҒА [сайла-] I *иділ.* Ипти турғызарға, саларға, чайлирға. – Расставлять, раскладывать. *Чар салған одыңны сайлабызып, ойнирға чўгўре халтырлар. Пабазы кис килген ағастарын сайлапчатхан.*

САЙЛИРҒА [сайла-] II *иділ.* Хузухты торымнаң чararға; торымнар унадарға, сайрирға. – Шелушить (кедровые орехи). *Пу сайлалбаан торымнарын сайлап алған полза, арчымағына чöп ле пол параргых. Тиинiҷек торымны сайлапчатханын чағыннаң сомға суурып алтырлар.*

САЙЛЫҒ *пілд.* Сайы пар, оох тастығ. – С галькой, галечный. *Таныхтирға кирек, килчеткен чылда Хакасияның Ағбан пилтірі аймаандағы Трайлар аалзар парчатхан сайлығ чолны тыхтирлар* (ХЧ). *Хасхан орынны, сайлығ чирнең чаап, иптеп саларға кирек полар* (ХЧ).

САЙРАЛАРҒА [сайрал-] *иділ.* 1. Иртіре хурғап, хахсап, сайаларға. – Рассыхаться. *Илееде ӱр тузаланмаан сапчах сайрал партыр. Ағас сапчахтар сайралбазын тіп, ууҷам суғ ур салҷаң.* 2. Сайбаларға, изелерге, уналарға. – Разрушаться, рассыпаться. *Иргі тураҷах сайралчатханда, сайабысханнар. Анда иргі школа сайраларға чит парғанда, ӱгретчілер палаларны культура туразында ӱгрет сыхханнар.*

САЙРАМ I Ағын суғдағы тайыс орын. – Мелкое место на реке, перекат. *Чайғыда номза тирең нимес амыр чул-чулаттарда, сайрам алтында, хармахха матап хаапча* (БТ КСЧ). *Аалдағы оолахтар кӱн тооза сайрамда палыхтар туттырлар.* 2. Тайыс, тирең нимес (суғ). – Мелководный. *Сайрам суғны таңах таа кизіре чӱгӱр парыбысча. Паға көбіктіг сайрамда хол даа чуурға чіскіністіг пілдірген.*

САЙРАМ II *адал., көр.:* **сайрама**.

САЙРАМА *адал.* Чайындылар, чайыл парған нимелер. – *горн.* Россыпь. *Алтын сайрамаларын, өнетін тимнеп, көзідіге сығарғаннар. Сын сур сайрамалары ла чат халтыр.*

САЙРАХ I *көр.:* **сайрам** I.

САЙРАХ II *көр.:* **сайах**.

САЙРИРҒА [сайра-] I *иділ.* Хысхаҷах, удаа табыс сығарарға, сатрирға (саасханнаңар). – Стрекотать (о сороке). *Хайда-да, сарай ӱстӱнде, таңах нымырха артызарын хадарып, ала саасхан сайрапчатхан* (ДН ЫА). *Пайаағы саасхан, пістің тура хыринда одырып, илееде ӱр сайраан, паза сыдаспин, парып, хуйдурғам.*

САЙРИРҒА [сайра-] II *иділ.* Тайыста хаап пararға. – Садиться на мель. *Ипті ле чӱс париған кимебіс сайрап парған. Суғ син сыхханда, сайрап парбасха тіп, хараазын тибіребістірлер.*

САЙРИРҒА [сайра-] III *иділ.* 1. *көр.:* **хахсирға**. 2. *көр.:* **сайлирға** II.

САЙРИРҒА [сайра-] IV *иділ.* Солбырирға, сыңыраас табыс сығарып, ағарға. – Журчать, течь, издавая серебристый звон (о мелких речушках*). Сууҷах кічіг дее полза, аның сайрапчахчатханы ырахтынох истілген. Хара сууҷах аймах-пасха табыстарнаң сайрапчатхан.*

САЙЫН *адал., көр.:* **сай** III.

САЙЫРХИРҒА [сайырха-] *иділ., көр.:* **чойырхирға**.

САЛ I *адал.* Суғча ағас индірерге алай кізілерні, аймах таарлағларны кизірерге киректелчеткен удур-тӧдір піріктіре палғап тимнеен тӧгелер. – Плот. *Мының алнында Ағбан суғны салнаң кис чӧрҷең полтырлар. Көрзем не, туңмам сал индірерге тур салтыр.* ◊ **Сал ағас.** – Бревно (обтёсанное).

САЛ II *адал.* 1. Иттің, чағның чуғаҷах теерізі; мал теерізін сойчатса, теерде халчатхан чуғаҷах сал. – Мездра, жировой слой на шкуре. *Ипчі, кругының паан оң азаана кизіп алып, ізік хыринда пір пысхағынаң ілін турған хой теерізін круктап сыххан, теер салы ооғас хар чіли тоолап турған* (ДН ЫА). 2. Харахта ах тастап парғаны. – Бельмо (на глазу). *Харағына сал тастал партыр. Пуғаның хараана сал тасталчатханын сизінмин салтырлар.*

САЛ III Чол, чоллығ, чохыр. – Полоса // полосатый, в полоску. *Ізіг күннер поларын, ширде тигір тӧзінде хызыл сал тартыл парчатханынаң піліп алчалар. Чол ортызынҷа ах сал сиг сиил парыбыстыр.* ◊ **Сал кізі.** – Метис.

САЛ IV *адал.* Суулас, кӱӱлес. – Шум. *Ханат салы пайаағы алыптың хайшин тартхан. Ибіре прай сымзырых, көмес тее сал истілбинчеткен.*

САЛ V *кизег.* Тыдыс тузалығ кизегес: иң, ор, саңай. – Усилительная частица: совсем, самый. *Сал хазых полған ползам, пірдеезіне ізенмесчікпін. Мында пасталча сал чиит оолларның кӱс сыназы осхас тарығлазы* (НК КХ).

САЛА *нареч.* Көмес, көп нимес. – Немного, чуть, слегка. *Сала даа ікінҷілес чох,*

туристтерге андағ чол Сойан-Сус ГЭС-сар азыларға кирек полған (ХЧ). *Пу күскӳ тоғыстарынаң сала позып алған ир чон Хос хулахсар тайға хузуғын теерерге чӧрібістір* (ХЧ).

САЛАА *адал.* 1. Кізінің алай пірее тынның нименің хол-азахтарының пазындағы хыймырапчатхан алынча чардыхтары, тарбас. – Палец, фаланга. *Сірер кӧдірчее чох аар чӳкті кізілерге артыбысчазар, постарың, тізең, ол чӳкке салаа даа узынаң теңминчезер* (НМ). *Хоос чайиры паланы салаачахтарынаң оох ниме-ноонаң айғазарға ӳгретче паза сағызын чахсы тилітче* (ХЧ). 2. Ағас ӧзенінің хабырғаларында ӧсчеткен азырлары. – Ветка, ветвь. *Пӧзік сыннарның хорымныг хайалары, тарбай парған узун салаалар осхас устыг азырларын пулут тобыра сунғлап турлар* (ТГ Ч). *Аның порчолары аразында аарлар кӳӳлесчеткеннер, суулаас пораатайлар салаадаң салааға сегірісклепчеткеннер* (ТГ Ч). ◊ **Салаадаң сорарға.** – Говорить о чем-л. без всяких оснований (*букв.* из пальца высасывать). □ **Пис салаа чіли пілерге.** – Знать очень хорошо (*букв.* как пять пальцев).

САЛААЛЫҒ 1. Салаазы пар. – С пальцами, имеющий пальцы. *Пала ойнап чӧріп, салаалыг мелейін чідір килтір. Нигечемнің туңмазының холлары, кинен полып, тохпах салаалыг полғаннар.* 2. Ағас ӧзенінің хабырғаларында ӧсчеткен азырлыг. – Ветвистый, имеющий ветви. *Парбах салаалыг пай хазыңның пар ам даа хорбычахтары* (ХЧ). *Ағастар аразынзар кірерде, Аймир ибіркідегі ағастар пастарын кӧр парча: Я, пу саринда хузух теертірлер, парбах салаалыг хузух ағастарында пір-ікі ле торым хал партыр* (ХЧ).

САЛАҒЫР I *адал.* Талалых алай иргілен парған кип-азах; сӳбӳрек-сабырах, ыдаараан кип. – Лохмотья, рубище. *Пу ӧрекен, салағыр кис салып, чӧредір. Чаа соондағы палаларның көбізі, салағыр кизіп, ӧзіп алған.*

САЛАҒЫР II *пілд.* 1. Килістіре нимес, иптіг нимес, иптии чох. – Неуклюжий, нескладный. *Салағыр, пу чшит хыстар аразында, позына орын таппинчатхан. Торсых, салағыр полған сылтаанда, кізі ал полбаан.* 2. Прай нимені хайди ла полза, ай-пораан итчеткен. – Делающий всё спустя рукава. *Питалка илееде тудысхах полған, че салағыр полбаан, аннаңар аны помысха хығырарға хынчаңнар. Тоғынмасха ла полып, салағыр пірде пір кізінең чоох-чаахнаң тур чӧрген, соонаң хайдар-да чыла халтыр.*

САЛАЙАРҒА [салай-] *иділ.* Чоохтазарға хынмин, хыйа айланарға. – Отворачиваться, не желая разговаривать. *Тоғыстаң орай арах килібіскеніне тарынып, апсаа салайыбысхан одырча. Ӳр дее полбааңда, хызычаа амырап партыр паза салайбиныбыстыр.*

САЛАМАТ *адал.* Уннаң алай талғаннаң хайах салып иділген чиис. – Саламат (каша из талкана на масле). *Ӳгре, потхы паза саламат тимнепчелер* (ХЧ). *Талған, саламат, потхы, айран, чалбах, хаарған ит, пічірӧ, эчігей, пызылах, талған-наспах, киртken ит, хандых паза даа пасха чиистер тимнеп салғаннар* (ХЧ).

САЛАҢ 1. *кӧр.:* **салаңыр**. 2. *кӧр.:* **чазаң**.

САЛАҢДАЙ Салбыр, чут кізі (иткен нимезін иптіг итпес, маңзырап, сала-сула итчеткен, пызыг нимес, сибер нимес, уласалас итчеткен). – *саг.* Неряха // неаккуратный, неряшливый, небрежный. *Салаңдай холлыг ир. Кирилл салаңдай иткен ниме чахсы полар ба? Салаңдай толдырылған тоғыс ічезін саңай хомзындырған.* □ **Салаңдайның холы нимее чарабаан.** – У неряхи всё делается спустя рукава.

САЛАҢМАТ *адал., кӧр.:* **саламат**.

САЛАҢНАДАРҒА [салаңнат-] *иділ. кӧр.:* **салбаңнадарға**.

САЛАҢНИРҒА [салаңна-] *иділ., кӧр.:* **салбаңнирға**.

САЛАҢЫР I Саа чох, кӳзі чох. – Слабый, бессильный, хилый. *Тайғада таап алған абаҷах саңай салаңыр полтыр, мал имчізі аны тіріг халбас теен. Азыхтарын ағызыбысханнар, суғ даа кӧмес ле халған, аңҷаа тоғас парғаннарында, пу ікӧлең саңай салаңыр полғаннар.*

САЛАҢЫР II *кӧр.:* **сала-сула**.

САЛАРҒА [сал-] I *иділ.* 1. Пірее кізіні алай ниме-нооны пірее ниме ӳстӳне чатырарға, турғызарға. – Ставить кого-, что-л. на что-л., класть что-л. *Кетрин, тізең, столға чіҷең ниме салғлаан* (БТ О). *Наа президент ӧӧн городтың ортызында Назарбаевке монумент*

тургыс саларға, ідөк прай областьтардағы городтарның өөн орамаларын анық адынаң адап саларға чөп пирген (ХЧ). 2. Ахчаны, көптелдірерге алай чыырға тіп, банкка пирерге. – Класть деньги в банк. *Піреезі милициязар апар саларға, хайзы – банксар, тіпчелер* (КГ ПАО). *Педекей пиҷек хаҷанох тимнентір, көместең ахча салып одыртыр.* 3. Тойға алай пірее пайрамға сыйыхха мал алай ахча сыйлирға, адирға, пирерге. – Дарить что-л. на какой-л. праздник. *Чиит-терге полызып, прайзы, күстеніп, ахчанаң сал пиргеннер. Төреен күніне салылған малларны чыырға кирек полған.* 4. Төзирге, чазарға, чабарға. – Стлать, постилать, расстилать что-л. *Төзек салып, аалҷыларны чатыраргa. Аалҷыларны удурлап, стол үстүне хоостаан сіліг скатерть салыбысхан.* 5. Пірее нимедең позыдарға, позыдыбызарға, тарадарға, пос саларға. – Пускать, отпускать (из каких-л. пут). *Аның адын, хамҷынаң нинче-де хати өртеп пар киліп, салыбысхан* (ХА). *Адайны хысхыда пағдаң салыбысчаҥнар.* 6. Пірее нимее чол пастирға. – Прокладывать, начинать (дорогу, путь, дорогу в жизнь и т. п.) *Уғаа нандырыглыг тус оларның, пастағы той саларға тимненчелер олар* (ЧЛ ӦЧ). *Сатраңның ам даа пис оол өсче нізе, соон сүрістіре той саларға киліс парбазын оларға* (ЧЛ ӦЧ). 7. Ағырыг амырирға, позыдарға алай имнелерге. – Отпускать, уменьшаться по силе проявления, становиться более слабым (о боли). *Халғанҷы туста ағырыглар пір дее салбиныбыстылар, пірде пір ниме сых ла килче. Тіс ағырии салбинчатханда, имҷізер хараа парғам.* 8. Сабарға (мунзурухнаң), *көр.:* **шаларға**. – *разг.* Бить, ударять. *Сині сал көрим, ноға мині салдың (шалдың). Ваня, үр чоохтаспин, тудысхах табанны удур салыбысхан.* 9. Адалыстарнаң палғалызып, хадыл иділістер пүдірче. – В сочетании с именами образует сложные глаголы. *Аннаҥар піс, саба чолға кірібіспес үчүн, пісті үгреткен нимее өнетін хайыг саларға киреклпіс* (ТВ ХХПК). *Олғаннарны лагерьлерзер хорғыс чох апарарына паза аннаң ағыларына көп хайыг саларға кирек* (ХЧ). 10. Полызыглыг тузалыг иділіс, иділ парған идігні көзітче. – В качестве вспомогательного глагола указывает на законченность действия. *Пу чирні геологтар картада Хуруғ хум тіп адап салтырлар* (ТВ АТ). *Иреннер арғаларында сүүмек артын салғаннар* (ХЧ). ◊ **Картха саларға.** – Рисковать. **Күн ізиин салча.** – Солнце палит нещадно. **Суға саларға.** – Расстратить деньги, промотать. **Ухха саларға.** – Держать что-л. на прицеле. **Холны пос салбин, тоғынарға.** – Работать, не покладая рук. **Чоох саларға.** – Говорить увлечённо.

САЛАРҒА [сал-] II *иділ.* 1. Таарирға. – Сеять. *Совхозтағылар, аснаң пуғдай салып, маң чохха түсчеткеннер. «Аршан» пірігістің механизаторы Максим Субраков халғызан 800 азыра гектар ас сал салған* (ХЧ). *Аннаң пеер анда ас саларға киліспеен, от уламнарын турғызарға оңдай полбаанох* (БФ ПА). 2. Чир-тамаан одыртарға. – Сажать (семена или рассаду овощей и корнеплодов). *Часхы читкенде, прай чон чир тамағын салча. Хонҷых ууҷа палаларын яблах саларға сахтапчатхан.*

САЛА *нареч.* Көп нимес, тың нимес; көмезек ле, чадап ла. – Еле, чуть. *Таң чир хылиибыс андағ ба, сала полза, тарыныбызарға...* (ХЧ). *Алтын тойлар сала ай сай иртпинчеткен осхас.*

САЛА-СУЛА *нареч.* Хайди ла полза, көмес, көп нимес, орли ла, үстүн хаптыра, сали ла. – Плохо, кое-как, как попало, как придётся. *Сала-сула хапхланып алып, чаҷамнаң чоох-чаахха кірібістібіс* (ИТ). *Тілбестегдеңер чоохтаза, мындағ салтарларға килерге чарир: пастағызы, пірее тілбестеглерні хакас тілін сала-сула пілчеткен кізілер тілбестепчелер, аннаҥар алҷаастар пол парча; ікінҷізі, хакас тілінең пазылған чардыҷахтарны, искіріглерні сығарчатхан чирде, хакас шрифты чох полып, буквалар саба сых парчалар* (ХЧ).

САЛАХ *көр.:* **илек-салах**.

САЛАЧЫ *адал.* 1. От паза пасха даа нимелер тартарға кизілген парбах ағас (өөнінде тал). – Волокуша (приспособление для перевозки грузов волоком). *Адының соонда көпен тартчаң хара талдаң иділген салачы, хара тозын көдіріп, сөөртелче* (ТН ТКӦ). *Пола-пола килгенде, пу даа оолахтар салачы тартарға чит партырлар.* 2. Арыгда алай

чазыда ас-тамах саларға тузаланчатхан час ағас салааларынаң иділген столыҷах. – В условиях леса столик, сооруженный из веток (свежих). *Салачыдаң ит кизегі алып, чірте тартып, іліг итче* (МТ). *Іҷем, ағылған чіҷең нимелерні салачаа салыбысханда, пісті азыранарға хығырған.*

САЛБА (САЛБЫ) *адал.* Тас тастирға өнетін иділген тиріг. Амғы туста ол олған ойыны пол парған: тал хастырығынаң тас тастааны. – Праща, лычки для метания камней. *Ойын нимес, минің көңнім тали саап, чўреем көксімні тастына пу сығарға чөр, салба чилче чөптеен сөзің сағын салған ам поларзың* (ТН УК). *Хонҷых оолахха аҷалары аймах-пасха салбылар тимнеп пиртірлер.*

САЛБАА *көр.:* **салбыр**.

САЛБААРАЗАРҒА [салбаарас-] *иділ., көр.:* **субаразарға**.

САЛБААРИРҒА [салбаара-] *иділ., көр.:* **субарирға**.

САЛБАҢНАДАРҒА [салбаңнат-] *иділ.* 1. Пірее нимені іліндірерге, чайхалдырарға. – Заставить висеть, свисать что-л. *Харға таңах палазын, пістің көзібіске тудып, салбаңнат парыбысхан. Хайлах илееде чоон палыхты, чапчаң тудып алып, салбаңнатчатхан.* 2. Салбахтадарға. – Болтать, свесить. *Палалар, тахтаҷахта одырып, азағастарын салбаңнатханнар. Цирктегі артисттер ол пөзікте пір дее хорғыс чох пірееде холларын, пірееде, тізең, азахтарын салбаңнатчатханнар.*

САЛБАҢНИРҒА [салбаңна-] *иділ.* 1. Кииде ілінерге, чайхаларға, салбахтирға. – Висеть, повиснуть, болтаться из стороны в сторону. *Пастап, тас чіли учух париған уузынаң кинетін, ўстўнде парашют чаза тартылып, кииде салбаңнап турыбысхан* (КИ ЧХ). *Чағын пастыр килгенде, тураның 6-ҷы хадылындағы балконнаң хызыҷағас салбаңнапча* (ХЧ). 2. Сөзірілерге, сөөртелерге (кип-азахтаңар). – Тащиться по земле, по полу (об одежде). *Хызыҷах іҷезінің көгенеен пу палғасча салбаңнатчатхан. Уучазының аар тадар тонын, кизіп алып, ибге читіре чадап салбаңнат килтір.*

САЛБАҢ-СУЛБАҢ Чут, салбыр, оорли ла. – Неряшливый // неряшливо. *Паланы, салбаң-сулбаң полбазын тіп, кічігдең ўгредерге кирек. Салбаң-сулбаңның киреғі дее чоғыл анда. Салбаң-сулбаңа хынминчам.*

САЛБАХ-СУЛБАХ Ай-пораан, уул парған, талал парған кип-азахтыг; састар прай ўгдереп парған, пудалған. – Растрёпанный // растрёпанно. *Хайди ла ползa тонан салып, салбах-сулбах чөрерге. Хыс кізі хаҷан даа салбах-сулбах чөрбеҷең, кип-азахты иптіг кизерге кирек.*

САЛБАХТИРҒА [салбахта-] *иділ., көр.:* **салбаңнирға**.

САЛБЫ I *адал., көр.:* **салба**.

САЛБЫ II *адал.* Тағның иніс сари, *тиң.* **иніс**. – *кач. фольк*. Спуск (с горы). *Салбыны чазаг ирткен соонаң, тынанып аларға сағыныбысхан. Салбы сидік полғадаг тіп сизінген.*

САЛБЫҢ 1. Сўўле тўс парған. – Отвислый. *Улуг кізінің наахтары салбың полғаннар. Иді тўс парганда, харны салбың пол парған.* 2. Ілдірілген, ілдірҷең. – Висячий. *Пу часхыда улуг суг, киліп, салбың тахтаны чууп парыбыстыр. Чил пол сыхханда, салбың лампочка аар-пеер чайхал сыххан.*

САЛБЫР Сибер нимес, иптіг нимес, пызыг нимес, арыг тудынмас, чут (кізіденер). – Неаккуратный, неопрятный // неаккуратно. *Салбыр тудыныстыг кізінің холында ноо даа ниме ўр тудылбинча* (АТ). *Мынзы, палғас ла полып алып, ёрінче кірліг көгенеене. Андаг паладаңар, аасхынып, ол салбыр, чут пала тееннер* (ПО).

САЛБЫРАҢ *адал.* Чохырланыс, изімектенгені. – Рябь, зыбь. *Чўс чөрчеткен ёртектернің ибіре салбыраң ойлапчатхан. Бассейннің салбыраңында кўніҷек ойнапчатхан.*

САЛБЫРАҢНАНАРҒА [салбыраңнан-] *иділ.* 1. Чохырланарға, изімектенерге. – Покрываться рябью. *Чиліҷек суғны салбыраңнадарға сыданған. Тас тастаан соонаң, тўрче салбыраңнанған, анаң тохтап парған.* 2. Изі чохтанып, харахтар чохырланарға. – Рябить (глаза). *Кинетін тур килгенге, пазы айлана тўскен, харахтары салбыраңнанғаннар. Пасхыстар тоозылбинчатхан чіли пілдірген, анзына аның харахтары улам на салбыраңнанғаннар.*

САЛБЫРАХ *көр.*: **солбырах**.

САЛБЫРИРҒА [салбыра-] *иділ.* Сабыларға, чалбырирға. – Развеваться, трепаться (о висячем предмете). *Хурғат салған кипазахтары танға аар-пеер салбырапчатханнар. Табығлар алнынча ілдірілген чаламалар амды салбырасханнар.*

САЛБЫРЛАНАРҒА [салбырлан-] *иділ.* Субарирға; пірее нимені, маңзырап, иптии чох, ай-пораан, сала-пула идерге. – Делать что-л. быстро и неаккуратно. *Аны, салбырланчатхан ўчўн, чіҷең ниме итчең чирдең сығарыбысханнар. Салбырланмин, иптіг тудынған полза, пірдеезі чоохтанмасчых.*

САЛБЫХ *адал.* 1. Наңмыр соонда оймахтығ чирде тўўл парған алай, чир алтынаң сығып, турчатхан сууҷах (көліҷек). – Лужа, лужица. *Анаң аны хайди пілбес, хаҷан ол хайдағ даа салбых осхас сууҷахта чуртап полчатханда* (БТ КСЧ). *Чолдағы салбых улуғ даа полбаза, машина пат парған*. 2. Улуғ наңмыр, чўзе наңмыр. – *кыз.* Ливень. *Тайғалап парғаннар салбыхха кір партырлар. Салбых кинетін не пасталыбысхан.*

САЛБЫХТИРҒА [салбыхта-] *иділ., көр.:* **салғыларға** 2.

САЛҒАА *көр.:* **салбыр**.

САЛҒААР *көр.:* **салғаа**.

САЛҒАЙ *адал., көр.:* **салғанах**.

САЛҒАЛИРҒА [салғала-] *иділ.* Сізерге, көберге. – *уст.* Пухнуть, опухать. *Паланың азахтары харах көзіне салғалан сыхханнар. Салаалары салғалан парып, пурбазын даа сығар полбинчатхан.*

САЛҒАНАХ *адал.* Сахчаң от, пўрлерінде паза сабында сахчаң хыл іңеліг өзім. – Крапива. *Тураҷах ибіре салғанах östір, Хан Миргең хара тураҷахты, көрглеп, ибіре пасты* (ХО). *Іҷезі салғанах тудын салғанын көр салып, Миргенек ибзер парбиныбысхан.*

САЛҒАХ *адал.* Чил саап алай кинетін суғ хозылып, суғ ўстўнче, чайхалып, парчатхан суғ ідізі. – Волна, водяной вал. *Іди чағын нимес чолда майых парзалар, суғ алтындағы килкім салғахтар абыдып ала апар турғаннар* (БП ТЧЭ). *Че андағ даа оңдайда тустығ суғ пурныма сабыл парчатхан: чил, улуғ полбаза даа, салғахтар көдір салчатхан* (ХЧ).

САЛҒАХТАНАРҒА [салғахтан-] *иділ.* 1. Чайхаларға, іділерге (суғдаңар, көлдеңер, талайдаңар). – Образоваться (о волнах, волноваться), покрываться волнами. *Көгілбей суғ, салғахтанып, көбіктерні, улуғ тегілек алтынаң тарадып, ағыс сыххан* (КВ А). *Хоостар «Борус күскўде», «Хыро», «Көк тубан», «Хысхыдағы Сойан», «Байкал салғахтанча» паза даа пасха адал парғаннар...* (ХЧ). 2. Талбырирға, чайхаларға (özімнерденер), изілерге. – Колыхаться. *Алтын пуғдай, салғахтанып, аңмарларыбысха сыыспинча* (ЧМ КП). *Ибіре көрзе, тоңастығлар харах öріндіріп салғахтанғаннар.*

САЛҒАХТИРҒА [салғахта-] *иділ.* Салғахтар көдірерге, чайхирға, изілдірерге. – Вздымать волны, волновать. *Хазыр чил талайны матап салғахтаан, аннаңар хорғыс улам на öскен. Ырах ла нимес, суғны салғахтадып, киме чўс парыбысхан.*

САЛҒАХТЫҒ *пілд.* Салғағы пар. – Покрытый волнами, волнующийся. *Салғахтығ талай чочытхан Хыспинчаны, че олох туста хыстың көңні көдірілген. Салғахтығ талайзар киліп, апсах сözірбезін тастаан.*

САЛҒИРҒА [салға-] I *иділ.* 1. Пулғирға, чайхирға. – Плескать. *Искінең суғ салғат килгеннер. Пірее-пірее палыхтар хузурухтарынаң суғны салғабысчатханнар. Ноо ниме-де сағынып, Федя холларынаң суғ салғып одырған.* 2. Илеңнедерге, чайхирға. – Волновать, колыхать. *Палыхтарны чочыдыбыспасха тіп, суғзар салғытпин кірерге кўстенгем. Пу хараа суғны ай ла салғытхан полар тіп сағынчам.*

САЛҒИРҒА [салға-] II *иділ.* Көп чөрерге, чир ибірерге, прай чирде пол килерге. – Много ездить (ходить). *Парлар андағлар, кем чыл сай чир салғап пар килче. Чир ўстўн салғирға илееде көп ахча кирек полар.*

САЛҒЫДАРҒА [салғыт-] *иділ., көр.:* **салғылдырарға**.

САЛҒЫН I *адал.* Брюкваа төöй арах тоғылах чир тамағы. – Репа. *Салғынны ирте одыртыбыстырлар. Ўгренҷілер, салғын одалап, совхозха полысчаң полғаннар.*

САЛҒЫН II *адал.* 1. Улуғ нимес чил, чиліҷек. – Ветерок. *Салғын көместең көдірілген. Салғынға кип-азахтары табырах хурғап парғаннар.* 2. *көр.:* **чил**. □ **Салғынның күнде арчы чох, сағыстығ күнде уйғу**

чох. – В ветреные дни росы не бывает, в дни горя и несчастья сна не бывает.

САЛҒЫНАХ *адал.* Салғын осхас тоғылах, че аның хыринда кічичек арах чир тамағы. – Редиска. *Пастап салғынахха тың хынмин турған. Салғынах табырах öсчеткен öзім, аннаңар аны чайғызын нинче-де хатап одыртарға маңнанчалар. Часхыда салғынах уғаа чапсых пілдірче.*

САЛҒЫС *адал.* Палғапчатхан станокта чіпті тутчатхан тиріг. – Челнок (в ткацком станке. *Салғыс оодыл парып, тоғыс турыбыстыр. Тоғынар алнында, салғысха хаптырылған чіптерні сыныхтабысхан.*

САЛДА *адал.* Тимір пістіг хыра талаҷаң (тартчаң) тиріг. – Плуг, *уст.* соха. *Часхы тоғыстарына салдалар тимнел парғаннар. Аның хыринда хаңаа турча, ат палғаҷаң столбада чӳген іл салған көрінче, чирде ікі салда азырайысча* (ЧС АЎХ).

САЛДАДАРҒА [салдат-] *иділ.* 1. Пірее кізее алай нимее сӧӧк салдирға пирерге, киміртерге. – Дать кому-л. грызть кости. *Адайларын сӧӧктер салдатхан. Палаларның тістері ӳтчетсе, хатыг ниме салдадарға кирек тіпчелер.* 2. Пірее кізіні алай нимені читіре азырабин, тударға, астадарға, öзöктірерге. – *перен*. Держать впроголодь. *Чабалланыбысса, чалҷыларын салдадарға хынҷаң. Ол чоон адайларын сыбыра салдатчаң, аннаңар андаг чабал полған поларлар.* ◊ **Аалҷаа пас салдадарға.** – Подать гостю голову барана (в знак почтения).

САЛДАРИРҒА [салдара-] *иділ.* 1. Майың, чазыг поларға, майығарға (*кӧз*., пахпырға, наркоз соонаң). – Чувствовать вялость, усталость, утомление (*напр*., после наркоза, в состоянии похмелья). *Кöп тее іспеен полза, че пір кӳнінде салдараан. Ікіҷе кӳн салдарап, чахсы полып алтыр.* 2. Чоллыг пол пararға, уғзал пararға. – *перен.* Быть помятым. *Көріндессер көрібіссе, сырайы прай салдарап партыр. Пала чатхан холы салдараан.*

САЛДИРҒА [салда-] *иділ.* 1. Сööктіг итті киміріп, тайнирға; сӧӧк кимірерге (адайдаңар). – Грызть, глодать что-л. *Көбізін ол хой пазы салдаҷаң, харахха көрінмес таг ээлерінең хада азыранып, ізіп, кӳлеттеҷең* (ТН ТКӦ). *Öнетін öскіріп алған малның идін хайди салдабас!* 2. Пірее кізіні кимірерге, тыс пирбеске. – *перен*. Грызть кого-л. *Палазын анда ла салдап, анзы сыдаспин, ибдең тизібістір. Апсаана салдаттырып, чӳрегі ағырыг пол партыр.*

САЛДЫРАРҒА [салдыр-] I *иділ.* Пірее кізіні пірее ниме итірерге кӳстирге, сурынарға. – Заставить или попросить кого-л. помещать что-л. куда-н., располагать где-н. *Ӳгренҷілерні, тетрадь-ручкаларын столға салдырып, класстаң сығарыбысхан. Чыылған макулатураны, машина килзе, ырах тазыбасха тіп, мындох салдырғам.*

САЛДЫРАРҒА [салдыр-] II *иділ*. Пірее кізіні пірее ниме одыртырарға (кöз., чир тамағын). – Заставить кого-л. садить что-н. (напр., овощи). *Тынаг кӳннерінде палалырына чир-тамағын прай салдырыбыстыр. Чахайахтар салдырып алғанына чоо öрінче.*

САЛДЫРАРҒА [салдыр-] III *иділ*. 1. Пірее нимее сылтанарға. – Ссылаться на что-л. *Тус ла чоғыл тіп, салдырчалар, чуртас ідӧк ирте халча. Ахча чохха салдырып, тойға килбиндірлер.* 2. Пірее нимені пірее кізее алай нимее артыбызарға, састырыбызарға. – Перекладывать, сваливать (напр., вину, ответственность). *Ипотекаа салдырып, пала таппин полғаннар. Пыроны хачызына салдырыбыстыр, анзы позына алыныбыстыр.* ◊ **Соона салдырарға.** – Откладывать в долгий ящик; откладывать [срок исполнения]. □ **Соона салдырған ниме сооп парҷаң.** – Всему своё время (*букв.* то, что на потом откладывается, остывает).

САЛДЫРАРҒА [салдыр-] IV *иділ.* 1. Көп чоохтанарға, тілбірирге. – Болтать. *Ниме ле полза салдырып одырҷаң ипчі. Салдырбин тоғынза, көп ниме идерге маңнанча!* 2. Аарпеер сабыларға, тик чӧрерге, сӳстір чӧрерге. – Болтаться, шляться. *Ағаа паза итчең ниме чоғыл, аар-пеер салдыр чӧрче. Тынаға сых парған кізі, андар-пеер салдыр чӧрзе дее, кемнің кирее.*

САЛТАР *адал.* Иткен тоғыстың, киректің тӳзімі. – Результат, итог. *Мин ағаа öрінчем істімде, чиксіп сидіктің салтарына, ниіктің хойнына чазырхап, кӳлкі танында чӧрбеске* (ЧП). *Итсе-де, первенствода япон чонның*

хыстары араласхан полза, салтарлар төбін арах поларҷых, неке (ХЧ).

САЛХАХ *адал. көр.:* **көлҷөр**. Пуғаның, інектің мойнындағы тырысхахтары. – *бельт.* Складки кожи на шее у быка, коровы. *Часхы сай малларның салхахтарында харчыхтар толдыра чапсын парчатхан полча. Пызоҷахты салхағын тутырарға ӳгредіп алтырлар.*

САЛХЫҢНИРҒА [салхыңна-] *иділ. көр.:* **салғыларға** 2.

САЛЧИРҒА [салчы-] *иділ., көр.:* **чалчирға**. Пірее нимее тарынып, чоохтанарға, ыхааннирға, хырысха кірерге. – Выговаривать, высказывать недовольство чем-л. *Улуғлап пирчеткен аарлыг иреетті төөйлеп алҷаң тіп, пазох ікінҷізін, прайларынаң хағыстырып тартыбысхан соонаң, алғыстирын алғыстап, салчирлеріне салчып, улуг ӧрчіліг тіпче* (БП ТЧЭ).

САЛЧЫС *адал.* Ыхааннас, тартыс, хырыстабыс. – Придирка, скандал. *Пу іколеңнің салчыстарын испеске полып, ибдең сых чӧрібістір. Пола-пола килгенде, салчыс пастылыбысхан.*

САЛЧЫХ *көр.:* **чалчых**. Ыхаанҷыл, хырыс-табыстыг. – Придира // придиристый, сварливый, вздорный. *Тура пӳдірче, салчых арах пай пірее ниме тир ле* (ТМ ПТ). *Тайса улам салчыгын салар* (ИТ). ◊ **Салчыгың тудыбысты ба?** – Что [тебе] поскандалить хочется?

САЛЧЫХТАНАРҒА [салчыхтан-] *иділ., көр.:* **чалчыхтанарға**.

САЛҶЫ *адал.* Ағас индірчеткен кізі. – Сплавщик леса. *Салҷы полып, улееде чыллар істен салған кізі. Салҷылар ағасты Ағбан суғҷа индірҷеңнер.*

САЛЫҒ I *адал.* Ніскеҷекти кизіп, хурударға, ыстирге тимнеен ит. – Разрезанное на полосы, приготовленное для вяления мясо. *Артхыларда салыглар арам чох чізілтір* (БН ТО). *Салыгларны тимнеп, іҷезіне артарға полысхан.*

САЛЫҒ II *адал.* Тӳсчеткен албан. – *уст.* Налог.

САЛЫҒАРҒА [салых-] I *иділ.* 1. Хурирға, ууларға (ӧзімнердеңер). – Вянуть, увядать. *Яблах саптары, хости хырадағы кукуруза саптарох чіли, пастағы хыроларға салыгып, харалабысханнар. Чахайахтар, салых парып, тастал парғаннар* (ХЧ). 2. Ӳзе майыгарға, кӧӧ тӳзерге, кӧӧ-саа чох поларға (кізідеңер). – *перен.* Увядать, терять бодрость. *Хайди пол парғазың, палам? Харах көзіне салыхчазың* (ТН ЧТ). *Чоо тоғын салтырбын, саңай салых пардым.* ◊ **Салых пararға.** – Раскиснуть (*напр.* от жары).

САЛЫҒАРҒА [салых-] I *иділ., көр.:* **хурирға**.

САЛЫҒЛИРҒА *иділ.* Час итті, хурударға алай ыстирға тіп, чоллахти ніскеҷек кизіп, тимнирге. – Резать мясо полосами для вяления. *Пурунғыда холодильниктер чох полҷаң, аннаңар итті салыглаҷаңнар* (ХЧ). *Іҷемнең хада иир тооза мал идін салыглаабыс.*

САЛЫМ I *адал.* Хараағы сӧрӧнде ӧзімнерге тӳсчеткен сых тамҷыгы. – Роса. *Соох салымнарда күн пӳлес чарыпча, ыраххы пӳк ӳстӳнде хазың ылғапча* (ЧП). *Хараағы сӧрӧнде ӧзімнерге тӳсчеткен, тартылчатхан сых, тамҷых чіли чалтырасчалар; наа ла ӧтіп килген кӧк оттарда сан-пӧгіні чох салым тамҷыхтары, аарлыг сурлар чіли, аймах ӧңнең ӧкер чылтырасхлааннар* (ТН ТКӦ).

САЛЫМ II *пілд., көр.:* **салыг** I.

САЛЫМ III *адал.* Тигіриб ӳлгӳзі, чахии. – Закон, завет (церковный). *Тигіриб салымына хаҷаннаң тудынчатханнар удаа пазыраргa кил парчалар. Аға-ууҷаларға салым хыгыр пир турган.*

САЛЫМ IV *пілд.* Аар пасчатхан, аар, салымныг, кӧдірімі аар. – Увесистый, тяжеловесный. *Салым паланы ӳр хаап чӧр полбассың. Ана ол эмектерде салым салыглар, сӧӧлчік монҷыхтар чіли, чізілісчелер* (БФ ТО). ◊ **Салымнаң пararға.** – Идти по инерции.

САЛЫМНИРҒА [салымна-] I *иділ.* Салым тӳзерге, арчы тӳзерге, арчынаң чабыларға. – Покрываться росой. *Иртен турзалар, пӳк прай салымнап партыр. Ӧӧн агроном иртен сай, хыразар киліп, салымнаан ма тіп сыныхтапча* (ХЧ).

САЛЫМНИРҒА [салымна-] II *иділ.* Аар поларға, кӧдірім хозарға. – Тяжелеть, становиться тяжелым. *Хар тирең паза ирте тӳс парып, хойлары пӳӳл салымнап полбадылар. Күскӳзер прай даа мал салымнапча.*

САЛЫМНЫҒ I *пілд.* Арчы тӱс парған, арчылығ. – Покрытый росой, росистый. *Салымныг пӱкче чалаас азах чӱгӱр чӧргеннер. Ибіркі чир прай салымныг полған, азахтар прай öл пол парғаннар.*

САЛЫМНЫҒ II *пілд.* 1. Аар, кӧдірімніг. – Тяжёлый, увесистый. *Салымныглар аразында марыг иртіргеннер. Салымныгларға öнетін кип-азах тікчең.* 2. Көріндіре, килкім, улуғ. – Весомый, значительный. *Иң салымныг, килкім чайаачы тоғыстары – «Таң солбанында тоғазыг» поэма, «Хан Төңіс» алыптыг нымах паза орыс тілінең сыххан «Дорога – вечная тревога» чыындызы – хаҷан даа пӧзік поэзияның көзідімі поларлар* (ХЧ). *Анзына салымныг сылтаглар пар: ол – Россияның саблыг тренері, Хакас Республиканың физическай культураҷа паза спортча саблыг тоғынҷызы, самбоҷа СССР-ның спорт узы, олаҷай кӱресче СССР-ның спорт узы, хакас кӱрезінҷе РСФСР-ның спорт узы* (ХЧ).

САЛЫНАРҒА [салын-] *иділ.* 1. Посха ниме-ноо саларға, аларға. – Набирать, накладывать что-л. для себя. *Іди тың астаан полам чи, чіҷең ниме позыма ундар салынып алтырбын. Самсалых сайда нимістенче, сайдох ол уйа салынча* (КА ХААХ). 2. Піреезіне чӱреен азынарға, көңнін сығарынарға, ал чӧрчеткен сағызын чоохтирға. – *перен.* Откровенничать, изливать душу. *Пиҷем уғаа хатыг кізі, ол хаҷан даа салынмас, прай позында тудынар. Хызы, паза полбаста ла, іҷезіне прай салыныбысхан.* 3. Өзімнерні посха одыртарға. – Садить для себя (огород). *Хонҷыхтар хаҷанох яблах салынып алғаннар, піс, тізең, ам даа хыймыранминчабыс. Маниса муксун хайдадар көп салынып алтыр.* ◊ **Хол салынарға.** – Покончить с собой (наложить на себя руки). **Че паза салынмассың син.** – Ну, теперь всю жизнь будешь помнить.

САЛЫҢ: ПУЛУҢ-САЛЫҢ *адал.* Иб істіндегі пулуңнар. – *перен.* Углы в доме. *Оолғы сӧп-сапты пулуңсалыңнарда даа халғыспиндыр. Пулуң-салыңнарны сырлабысса, суға сомарға параргға пӧгінчеткен.*

САЛЫС *адал.* Банкта сал салған ахча. – Сбережения (в сбербанке). *Тоғызон чылларда илееде кізінің салыстары тик чирге парыбысхан. Ол позына ай сай салызын хозып одырарға пӧгін турғысхан.*

САЛЫСТЫРАРҒА [салыстыр-] *иділ.* Көп чоохтанарға, тілбірирге, кирек чох ниме чоохтирға, ниме ле полза чоохтирға. – *разг.* Болтать, молоть вздор, городить чушь. *Торсых, хамзырахтанып, Таняа хайдаг алызыглар полардаҷар килістіре салыстырчатхан. Чой тайызы оолахтар алнында аҷнардаҷар илееде салыстырып одырған.* ◊ **Ниме ле полза салыстырарға.** – Говорить вздор.

САЛЫСТЫРОС Көп чоохтанаачы, тілбірӧс, кирек чох, ниме ле полза чоохтанчатхан кізі. – Болтун // болтливый. *Салыстырос ол, ниме чоохтанчатханын позы даа пілбинче. Прайзы пілче: салыстырос хоза-хоза чоохтар сух чӧрче, аның ӱчӱн хонҷыхтары даа ағаа киртінминче.*

САЛЫХ *пілд.* Сырбалҷых, ыхаанҷыл, прай нимее хадылчатхан, хазалчатхан (кізі). – Придирчивый. *Пастых уғаа хатыг паза салых кізі. Максим тоғызына уғаа салых хайча.* □ **Сортан палых сомадыр, салых кізі чалчидыр.** – Щука ныряет, придирчивый выговаривает.

САЛЫХТЫРАРҒА [салыхтыр-] *иділ.* 1. Суғ ағыстырарға. – Дать стечь каплям жидкости (перевернув вверх дном посуду; развесив вещи). *Суг хапхан көнектерін, сиденге іліп, салыхтырыбысхан. Тӱрче ле салыхтырып алып, көгенеен, киріп, гладить полыбысхан.* 2. Сала хурыдыбызарға, хурғадыбызарға. – Подсушить. *Халасты көмес салыхтырыбысса, пуглабас. Састарын феннең салыхтырыбысхан.*

САМ *адал.* Палыг. – Ранка, болячка, струп. *Азахтағы самны имнеп албаанда, анаң андар пар полбас. Аттың арғазындағы самы чоон пол партыр паза хуртабыстыр.*

САМААРИРҒА [самаара-] *иділ.* Субарап, чіҷең нимені тооладып ала азыранарға. – *разг.* Принимать пищу неряшливо, неаккуратно. *Сашаның холлары кинек полып, пастағы туста, азыранчатса, самаарапча. Апсах стол кистінде чалғысхан самарап одырған.*

САМАЛ *адал., ирг.* Тус (кӱннернің, айларның, чылларның) изертіре иртісчеткенін көзітчеткен оңнағ. – *уст.* Время. *Ол самалдаң*

пеер илееде суғ ах парыбысхан. Ол самалда пу іколең кічіг полғаннар.

САМНАНАРҒА [самнан-] *иділ.* 1. Іріңнирге (палығдаңар). – Нарывать (о ране). *Коляның салаазы табырах самнабысхан. Имҷізер айланғанда, палии илееде самнабысхан полған.* 2. Хапчирға, хуйлирға. – Разболеться, воспалиться (о ране, болячке и т. п.). *Сіміске самнаныбыстыр* (ЧТ). *Ирт париған палыг пазох самнанча.*

САМНАХ *адал.* Суух чиисті сузып, азыранҷаң тиріг. – Ложка. *Апсах, көөлҷе пас парып, ах самнахнаң соода ӱбӱріп, ікі самнах сӱтті ахсына салыбысхан* (ДН ЫА). *Зойка, самнах алып, позы азыран пастаан, мӱнні, тамағын ағырсынып, азырчатхан* (ДН ЫА).

САМНАХ-ЧІРЧЕ *адал.* Ідіс-хамыс. – *собир.* Столовые приборы. *Наа чылға пірее самнах-чірче ал ла салча. Аймах сіліг самнах-чірчелер көрглеп чӧргем.*

САМСАРҒА *адал.* Малның тӱгі аразында хат парған арых паза палғас. – *уст.* Налипшая и затвердевшая в шерсти животных грязь. *Наҷмыр алтында чӧрген малларның самсарғалары арып партыр. Кирі хой най тың самсарғалыг пол парча.*

САМСАРҒАЛАНАРҒА [самсарғалан-] *иділ.* Мал тӱгіне арыхнаң палғас хатарға. – Налипать на шерсть (о грязи и навозе). *Наа от сых килзе, маллар ноға-да самсарғалан пастабысчалар. Узун тӱктіг адайах прай самсарғалан партыр.*

САМСАЛЫХ *адал.* Суғлар хастада чуртапчатхан, пораатайдаң сала чоон хузычах. – Малый зуек, зуйкá. *Самсалыхтың нымырхалары пір дее тӧзек чох оймағаста полчалар, көрімінең тастардаң пасхалалбинчалар* (КА ХААХ). *Ыырҷы уйазар чағдапчатса, самсалых, хыйа чӱгӱріп, ханадын сӧӧртеп сыхча, нымырхаларынаң оортах апарча* (КА ХААХ).

САМСАРҒЫ *адал.* Иргіленген, талалған кип-азах. – Лохмотья, отряпья. *Ууҷамның сундухта чатхан самсарғыларын, прай чыып, ӧртебіскем. Чох-чоостың пу самсарғы кибінең пасха паза пір дее ниме чох полған.*

САМҶИРҒА [самҷы-] *иділ.* Имҷектерге сӱт кірерге. – Набухать, наполняться молоком (о вымени, грудях). *Ізіг мӱн іскенде, Кларанның имҷектері самҷып килгеннер. Сӱт пирчеткен інектері иир тусха самҷып парчалар.*

САМҶЫҒ *пілд.* Сӱт кір парған, сӱтке сіс парған. – Набухший от молока (о вымени). *Совхоз малларының самҷыг имҷектері аарпеер чайхалысчатханнар. Інек сағҷаң аппарат самҷыг имҷектерні табырах саап алча.*

САМЫРАРҒА [самыр-] I *иділ.* Пірее суух нимені, сӱтті, ӱгрені, аннаң даа пасха нимелерні, сустып, пулғап ала нандыра урарға. – *кач.* Лить струёй что-л. *Айранны, чахсы ачызын тіп, самырарға. Галя чейні самырап урыбысхан, тӱрче полғанда, аалҷыларға ур пирген.* ◊ **Ис-пай самырарға.** – Множить свое богатство.

САМЫРАРҒА [самыр-] II *иділ.* Кізінің істі пурхлирға, кӱзӱрирге. – Урчать (о желудке). *Паланың істі самырапча. Кӱн тооза азыранмин тоғынғаннарның істілері иирзер самырап сыххан.*

САН I *адал.* 1. Математикада ниме-нооның нинҷе полчатханын таныхтапчатхан оңнағ. – Число. *Ол таҷмада аңның ады алай аңның адын таныхтапчатхан сан полча* (НМ). *Ол сан пір кізінің адын таныхтапча* (НМ). 2. Саналчатхан ниме-нооның нинҷе полчатханы. – Количество. *«Хакас чирі» газетаның саны нинҷе полҷаң? Пӱӱр сан піле чоғыл, сағызы чох сӧс исте чоғыл* (ГХЯ). 3. Пökчең ниме (математикада). – *мат.* Задача, пример. *Пу санны пök полбаам. Геометрия урогында сан пӧгерге доска алнынзар сыххам.* 4. Спорт тоғазығларының салтарларының тании. – Счёт. *Тилекей первенствозынзар айланза, марығның тӧртінҷі чардығында пістің хыс, Канададағы спортсменнең тоғазып, аны 10:0 саннаң утып алған* (ХЧ). *Анастасия Яновананаң (Белоруссия) хабыс хакас хыстың чиҷізінең тоозылған, сан – 10:0* (ХЧ). 5. *лингв.* Сан (чоох чардығы) – Имя числительное (часть речи). *Изерістіг саннарға көзідімнер таап, сығара пас. Ӧӧн саннарны адап пир. Хайдаг саннар пілчезің?* 6. Ниме-нооның пір алай ба көп полчатханын таныхтапчатхан грамматика категориязы. – *лингв.* Число. *Пір санда турчатхан адалыстарны падеж пастыра хубулдырыбызарға. Көп санның хозымнарын чарыдарға.*

САН II *адал.* Мал идінің пір төрттіг чардығы. – Одна четвёртая часть туши животных. *Пір сан ит алып, іҷезінзер маңзыраан. Пу ікөлеңе пір сан ит улеедеге чит парча.*

САНҷЫ *адал.* Тоғыста прай иткен нимелерні санға алып, санастырчатхан тоғынҷы. – Счетовод, бухгалтер. *Хости пӧлікте санҷы ипчінің, сан санап, счёт хазыхтарын тышлатчатханы истілчеткен* (ТН ЧТ). *Пістің тоғыста санҷылар ӱр тудылбин сыххан.*

САНА *тиң.* **халбырах**. Азахха кизіп, чыл чӧрҷең ағастаң алай пластиктең иділген чылғайахтар. – Лыжи // лыжный. *Пизӧлең, пулут харны пузалдыра типсеп, саналарынаң чол идіп, отрядтаң чарылыбысханнар* (КВ МТ). *Ос ағастаң иткен сана.* □ **Таға сыхса, талбас, талған пирзе, чібес (сана).** – Взбирается на гору – не устаёт, даёшь толокно – не ест (лыжи).

САНАҒЛЫҒ *пілд.* 1. Саны пар, санаға алылған, санаға алылҷаң. – Имеющий счёт, учтённый, поддающийся счёту, учёту. *Пу пайның ахчазы даа санағлыг халған. Хаҷан-да малы саны чох полған, амды, тізең, санағлыг.* 2. Нинче-де ле, асхынах (кӱн). – Считанный, единичный. *Студентке пу даа санағлыг кӱннер ӱр пілдірген. Пала табарға санағлыг тус хала парған.* ◊ **Кізее санағлыг кізі.** – Почитаемый людьми человек. □ **Ахча санағлыг полҷаң.** – Деньги любят счёт.

САНАЗАРҒА [санас-] *иділ.* 1. Алымға алған алай садып алған ниме ӱчӱн тӧлег идерге, тӧлирге. – Рассчитываться. *Алған тураларының ӱчӱн пірее он чыл пазынаң саназыбызарлар. Чіҷең ниме ӱчӱн картанаң саназыбысхан.* 2. Тоғыстаң сығарға, санас идерге. – Уволняться с работы, рассчитываться, брать рассчёт. *Хызым, школада ӱр дее тоғынмин, саназыбысхан. Пастап тоғыс таап аларға кирек, анаң на саназарға.* 3. Аарлирға, улуғлирға, кізі чоогын истерге. – Считаться с кем-л., относиться с уважением к кому-л. *Ӧс пардым ла тіп, паба-іҷенең санаспин полча. Кічігдең ӱгреткеннер, улуг кізінең хаҷан даа саназарға кирек тіп.* ◊ **Сағыснаң саназарға.** – Размышлять, раздумывать (с чувством беспокойства). □ **Пос кізізі санаспаҷаң.** – Свои люди – сочтёмся (*букв.* свой человек не рассчитывает). **Сағыснаң саназадыр, көгіснең кӱрезедір.** – Умом считает, душой борется (об умном человеке).

САНАЗЫҒ *адал.* Пірее тоғыс ӱчӱн тӧлег. – Сумма денег, выплачиваемая полностью работнику, сотруднику при увольнении или при завершении какой-либо работы; расчёт. *Хызым саназыг аларға пар килді. Арина, саназыг алып, городсар ӱгренерге парыбысхан.*

САНАЛАРҒА [санал-] *иділ.* 1. Чахсылар санына кірерге, чахсы санда поларға. – Считаться, расцениваться. *Пабам ұғаа чахсы мал имҷізіне саналған. Коля олаңай ла нимес, че чахсы бригадир тіп саналча, ол ідӧк ұғаа чахсы тоғысчы полча.* 2. Нинче-де санға чит парарға, санир оңдайлыг поларға. – Считаться, исчисляться. *Полған на чыл фермерлернің мал-хой саны саналча. Хаҷан-да пістің совхозта хой пазы муңарнаң саналҷаң полтыр.* 3. Хайдағ-да тустаң сығара ол санға кірерге, хайдағ-да тустаң пасталарға. – Числиться, *разг.* считаться. *Ӱр ниместең ала ол, пастыхха санал сыххан. Лёня амды тоғыс чох кізее саналча.* 4. Санға алыларға. – Подвергаться счёту. *Пу кӱннерде кӧлдегі ағын хустар саналарлар. Пу арада нинче пӱӱр полчатханы істер хоостыра саналған.*

САНАЛЫҒ *пілд.* Сана кискен, саназы пар. – Имеющий лыжи, с лыжами. *Саналыг кізі таг индіре ойлатча, олох туста пір аңны узун саптыг чыданаң хазабыстыр* (БА ХКУТК). *Саналыг кізінің сол нанында хурлух алай саадах осхас* (БА ХКУТК).

САНАЛЫХ *пілд.* Кізее саналчатхан, чарасчатхан, аарлатчатхан, улуғлатчатхан. – *разг., пренебр.* Считающийся человеком, признающийся. *Пу нимее чарабаан хаҷаннаң кізее саналых полыбысхан полҷаң? Пу кирек соонаң Гоша кізее саналых пол чӧрібіскен.*

САНАМ *пілд.* Санға алылған, санныг. – Считанный, имеющий счёт. *Макрейге санамы чох малы парына махтан тур. Санам ла хой артызып, пасхазын итке пирібіскебіс.*

САНАНҷЫХ *пілд.* Пӧгінҷек, санастыраачы, ӱзӱрліг кізі. – Расчётливый, экономный. *Сананҷых позының ахчазын хаҷан даа тикке хоратпас. Клашаның апсаа иртіре сананҷых, аннаңар, сыдаспин, чарылызыбысхан.*

САНАС *адал., көр.:* **саназыҕ**.

САНАСТЫРАРҒА [санастыр-] *иділ.* 1. Тоғыстаҥ сыҕардырарға, тоғыс ӱчӱн ахча пирдірерге, пірее ниме ӱчӱн тӧлег идерге. – Рассчитать кого-л. *Саша тоғызынаҥ хопчы ипчізінің сылтааында санастырыбысхан. Тоғызынаҥ ікі чыл пазынаҥ на чарғы пастыра санастырғаннар.* 2. Нинҷе-нинҷе хатап прай санирға. – Считать многократно, пересчитывать. *Пай харааларда, узубин, алтыннарын хатап-хатап санастырча. Ол чыыл парған хойларны нинҷе-де хатап санастырғаннар, че санын пір дее килістір полбааннар.*

САНАСТЫРЫҔ *адал.* 1. Тӧлег, алымны тӧлеп салҕаны, алымны чаап салҕаны. – Расчёт. *Санастырыҕ алып, пасха тоғыс тілеп сыххан. Пу кӱннерде банкнаҥ санастырыҕ идем.* 2. Хати-хати санааны, нинҷе-нинҷе хати санаҕ иткені. – Пересчитывание. *Ревизия тузында прай нименің санастыриин иткеннер. Санастырыҕ соонаҥ ахча читпинчеткені сыҕыс килген.*

САНАТХЫЛЫҔ *пілд.* Улуҕластыҕ, аарластыҕ. – Уважаемый, почитаемый. *Санатхылыҕ пастыхтарны чахсы удурлирға тимненгеннер.*

САНАХ *адал.* Тайҕаҷа ниме-ноо тарт чӧрҷең соорычах. – Нарты. *Азых-тӱлӱк таарлаан санах* (КВ Х). *Тайҕадаҥ айланчатса, санахха толдыра ит таарлалҷаҥ.*

САНДАЙЛИРҒА [сандайла-] *иділ.* Пірее ниме идерін азынада таныхтап, итчең нимелерні тимнеп саларға. – Намечать сделать что-л., готовить что-л. *Шарф палҕирға тіп, аймах чіптер сандайлап салған. Халған тамахты таҥда хоорарға сандайлаан.*

САНДОЛ *адал.* Тағның хазалҷых ыдырбаннар öс парған оймах чирі. – Горный лог, поросший колючими кустарниками. *Сандолны ибіріп, илееде чохтирға киліскен. Ахтарның килчеткенін көр салып, сандолда чазынтырлар. Часхыда аал харындағы сандоллар прай көйгеннер.*

САНДЫР *адал.* Малның соо путтарының паза харнының алтындағы чардығының аразы. – Пах (у животного). *Інекті аба, сандырынаҥ хаап, прай ыра-чара тартыбыстыр. Чылан хойны сандырынаҥ сағыбыстыр.*

САНИРҒА [сана-] *иділ.* 1. Санға аларға, санап саларға. – Считать, подсчитывать кого-л., что-л.; подвергать счёту. *Кем-де класстағы чардыны чысча, кем-де тетрадьтарны санапча...* (ИТ). *Санирға тіп чаҕдап килген пӱӱрнің пазын чара теебіскен хыр асхыр* (фольк.). 2. Пӧгерге. – Вычислять. *Кічіг дее полза, улуг саннар санабысчаҥ. Сыныхтаҕларға тимненіп, аймах сидік саннар санирға киліскен.* 3. Пірее кізіні алай нимені хайдаҕ-да саринаҥ паалирға. – Признать кого-, что-л.; считать кем-, чем-л., кого-, что-л. *Аң-хусты ноо оңдайнаҥ піди илбек тутчатханыңны чоохтабаанда, чарабас: оғырға санир* (АПХХ). *Урокта ниме итпин одырчатсаҥ, ол аны иң чабал киреккe санапча* (КГ ПАО). ◊ **Улуг кізее санирға.** – Уважать. **Кізее санабасха.** – Унижать. □ **Сарығ хойым санап тооспадым (көче).** – Я не смог сосчитать желтых овец своих (зёрна ячменя).

САННЫҔ 1. *көр.:* **санаҕлыҕ** 2. Саны пар. – Численный, количественный. *Шорлар асхынах санныҕ чоннар санына кір парған. Городтардаҕы школаларда олҕаннарның санныҕ өзізі іле пілдірче.*

САН-ПАСХА *пілд.* Олаҥай нимес, пасхаҷыл, пасхазына тӧӧй нимес. – Странный, необычный. *Хонҷых Андрей ӱр ниместең сығара сан-пасха тудын сыххан. Хайдаҕ-да сан-пасха ниме полчатханын прайзы сизінген, че пірдеезі пір дее ниме чоохтанмаан.*

САН-ТОҒЫР Тоғыр, көні пулуҥча. – Поперёк, под прямым углом. *Тиріг дее чох сан-тоғыр сигні сиибіскен. Машинаны ізікке сан-тоғыр турғыс салтыр.*

САНҶЫ Сан санапчатхан кізі. – Счетовод, бухгалтер. *Чаа алнында аны, аал хониин пілчеткен кізі идіп, Хозаннар аалға санҷы поларға ысханнар* (ХЧ). *Игнатий (Иҥнес) Васильевич, колхозта санҷы полып, 1930 чылдаҥ сығара 1939 чылға читіре тоғынған* (ХЧ).

САНҶЫХ *адал.* Сан санирға киректелчеткен тиріг. – Счёты. *Садыҕчы санҷыхнаҥ табырах санаан. Санҷыхнаҥ тузаланарға ӱгренчем.*

САНЫРХИРҒА [санырха-] *иділ.* Атаннирға, атархирға, істі көйерге. – Завидовать

кому-л. *Гуля өөрезінің часказына санырхапчатханын чазырбаан. Улугларыбыс, хаҷан даа санырхирға чарабас тіп, ӱгреткеннер.*

САҢ *адал.* Хоңыро; сыңырадарға киректелчеткен, ортызында тіліҷектіг тимір хоңыроҷах; пірее нимедеңер сағба пиріп, хоғдыратчатхан тиріг. – Колокол, колокольчик, звонок. *Аймир тынаға хығырчатхан саң сыңырирын чидікпин сағыпчатхан* (КС Т). *Чаразыг чалбах ікі чарын аразына таңма сабар туста, хорғамҷыл саңнар хара тигіриблернің пастарында хоңыразып пастаанда, хара киптіг апсах пастыр килген* (БП ТЧЭ). □ **Чис чайнигім сыылаза, чир алтынаң истілче (саң).** – Как только зашумит мой медный чайник, его за тридевять земель слышно (колокольчик).

САҢАЙ *нареч.* Арығли, аринҷа, пӱкӱлее, толдыразынаң, прай. – Совсем, совершенно, полностью, окончательно. *Аттаң, прай нимедең, піди кинетін азыс аны саңай алаң асхыр салған* (ДН ЫА). *Ӱзінҷі класстың хығырыг книгазында саңай ла хакас писательлернің, поэттернің тоғыстары паза ученайларның, журналисттернің статьялары пирілче* (БА ХКУТК). ◊ **Саңай сағынарға.** – Решиться на что-л.

САҢАЙҒА *нареч.* Нандыра айланмас иде. – Навсегда, насовсем. *Нӧӧс Акайның пу иң аарлыг сағыстары саңайға тик парыбысты* (ХА А). *Андаг ол ууарабас, чӱрекке саңайға сиип парған чуртас таныглары* (ХЧ).

САҢДАЙЛИРҒА [саңдайла-] *иділ., көр.:* **сандайлирға**.

САҢДАХ *пілд.* Ніске (сӧӧктіг мал). – Поджарая (корова). *Хойлар ӧӧрі аразында пірее-пірее саңдах сӧӧктіг інектер оттап чӧрчеткен. Аттарнаң хада, пір дее халбин, саңдах сӧӧктіг інек чӱгӱрчеткен.*

САҢДЫ *пілд.* Хуруп парған, хат парған (теердеңер, ағастаңар). – Засохший, затвердевший (о шкуре, о деревьях). *Саңды ағастар соонаң саптар идерге киректелерлер. Пабам тимнеен саңды ағастар читпин партыр.*

САҢМАЙ *адал., көр.:* **чыхчо**. Пас сӧӧгінің хамахтаң хулахха читіре чардығы. – *кач.* Висок. *Пабамның саңмайынаң пасти хыр саап пастабысхан. Пу хорғыстыг саайда саңмайынаң палыглатхан.*

САҢМАЛ: САҢМАЛ САРЫҒ Өтіг (сарығ). – Ярко-жёлтый. *Мында ла андаг саңмал сарыг чахайахтар ӧсчеткен полар. Саңмал сарыг ӧңніг көгенек кизібістір, оңныг ла сіліг көрінмеен.*

САҢМАРАХ I *адал.* 1. Тубан. – Марево, дымка, туман. *Чир ӱстӱне саңмарах чайылды, сарнах тӱзер таглар ӱстӱне* (МТ). *Агбанда, саңмарах уғаа халын полып, самолеттар учух полбаан.* 2. Ырахта көрінчеткен нимелер, ырахта саба көрінчеткен нимелер, сын нимес ниме. – Мираж. *Пӧзік таглар аразынҷа ӱр чӧрзе, соонаң хай піреезі саңмарах пілдір сыхчалар. Алнында көрінчеткен тигіриб саңмарах пол парбазын тіп, Аня чочыңған.*

САҢМАРАХ II *адал.* Пала пизігінің көзеңезі. – Занавеска над детской зыбкой (люлькой). *Пизіктің хоос саңмарағы. Пала узубысса, саңмарахты чаап салҷаңнар.*

САҢНАНАРҒА [саңнан-] *иділ* 1. Пірее хатыг нимее урунып, нандыра учуғарға, нандыра сағланарға. – Отскакивать, рикошетировать. *Меспекті ӱбӱртібіскен соонаң, уғаа чахсы саңнан сыххан. Ухтар, тееп, нандыра саңнанчатханнар.* 2. Алтынзар пазылып, пружина чіли, өөр тӱзеділерге. – Прогибаться и распрямляться подобно пружине, пружинить. *Пӱрлер аразынаң күн сустары чарытчатханнар, азах алтында торбас саңнан турған. Пол чартылары, ирғіленіп, прай саңнанчатханнар.*

САҢНИРҒА [саңна-] *иділ., тиң.* **сығдырирға, сыңырирға**. Табыс сығарарға, хоғдырирға. – Звенеть, издавать звук. *Саң, саңнап, пісті уроктарға хығырча. Кинетін саң саңни тӱскен, анаң сым пол парған.*

САҢРИРҒА [саңра-] *иділ., тиң.* **сыңырирға**. Сығдырирға, табыс сығарарға. – Звенеть, издавать звук. *Саң саңраандох, оолахтар тура хоңганнар. Пу сымзырыхта хурт-хоостар саңрапчатханы чахсы истілген.*

САҢЫЛ *пілд., тиң.* **сыңыраах**. Өтіг, хулах туныстыг. – Звучный, громкий, с ясным, металлического тембра звучанием; звонкий. *Пиҷемнің саңыл табызы хулаамда ӱр истілген. Саңыл инструмент прайзынаң тың истілчеткен.*

САҢЫЛТАХ *пілд., көр.:* **саңыл**.

САҢЫС Хызыл өңніг, поохти өсчеткен, ооғас ачығ чистектіг ағас. – *бот.* Калина // калиновый. *Пістің арығларда саңыс көп өсче. Хысхыда саңысты хустар прай чіп салчалар.*

САҢЫҶАХ *адал., көр.:* **саң**.

САП I *адал.* Тудынҷаң-хабынҷаң тиріглернің тудазы (пычах-палтының, азыр-сапхының, кўрҷектің паза д. п.). – Ручка, рукоятка, черенок (ножа, топора и т. д.). *Ол, палтының сабынаң холын салбинох, тўңдере тўс парып, паза хыймырабин чадыбысхан* (МТ). *Кўрҷек сабы сын парып, тоғыс турыбысхан.*

САП II *адал.* Өзімнернің, чир тамахтарының чир ўстўндегі чардығы, өзімнернің пўрлері, чахайахтары өсчеткен чардығы. – Стебель, черенок. *Яблах сабы хурғабысханда, чуларға тимненібіскебіс. Морковь сабы харах ағырығларына туза полчаттыр. Пөзік өсклеп парған яблах саптарынҷа, кирен, салғанахтығ огородтарҷа сўріскеннер* (ТН ЧТ).

САП III *адал.* Палығның, сістің іріңі. – *мед.* Гной (от болячки, ран). *Сап тарабазын тіп, сўрткі сўртклебіскем. Чайғызын сап най табырах ойлабысхан.*

САП IV *адал.* Ўс хырлығ тимір соған. – *фольк.* Стрела с 3-гранным железным наконечником. *Сап итчең устар хаҷан-да полғанох. Музейде аймах саптар көріп аларға чарир.*

САП V *киз.* Тыдыс кизегезі, уғаа, тың, иң. – Частица усиления. *Сап-сарығ чахайахтар анда-мында алҷасханнар.*

САПАРЛИРҒА [сапарла-] *иділ.* Чачырадып чўзерге; солҷыхтирға. – Издавать шум, плеск. *Ӧртек сапарлап чўскен. Пу чоон табан киме чіли сапарлапчатхан.*

САПАҶАХ *адал., көр.:* **палты**.

САПОК *адал.* Тўрейліг ӧдік (маймах), тахалығ ӧдік. – Сапоги. *Хурун Иванович, хыйын чатхан хазың ўстўнде одыр салып, кирза сапогының тўрейін сымыхнаң сапхлап салча* (БФ ТО). *Ағамның ўлўкўннерге кисчең хром сапоктары мындох турчатханнар.*

САПОКТЫҒ *пілд.* Сапогы пар, сапок кис салған. – В сапогах, имеющий сапоги. *Сапоктығ оолағас чааҷылар чіли пас чӧрерге кўстенген. Сапоктығбын на тіп, палғасха кире чўгўртір.*

САПСАҢНИРҒА [сапсаңна-] *иділ.* Салбаңнирға, салбахтирға (аңнар хузуруғына чапсынған палғастаңар). – Висеть, болтаться (о прилипшей к хвосту животного грязи). *Хой хузуруғында палғаснаң арых арали сапсаңнапчатхан. Наңмыр соонда мал хузуруғында палғас сапсаңнапча.*

САПТАНАРҒА [саптан-] *иділ.* Іріңнирге (палығдаңар). – Гноиться (о ране). *Інгенең хазанып алған сіс саптаныбыстыр. Сымҷылға кір парған чир саптанған.*

САПТИРҒА [сапта-] I *иділ.* 1. Тудынҷаңхабынҷаң тиріглерге сап одыртарға. – Насаживать рукоятку, ручку, черенок. *Оолғы, городтаң киліп, нинче пар палты-кўрҷектерні саптап салған. От сабарға тимненіп, сапхыларны саптаабыс.* 2. Чіпті іңее кизіртерге. – Вдевать нитку в иголку. *Іңені дее хайди-піди ле саптап алча* (ХА А). *Харах читпинчетсе, уғаа хыйал, іңе дее саптап полбинчазың.*

САПТИРҒА [сапта-] II *иділ.* Хыс паланы кічіге худалирға, сӧлирге. – Сватать детей в малолетнем возрасте (при этом засватанной девочке вдевали в уши серёжки). *Ікі арғыс палаларын кибір хоостыра саптирға сағынғаннар, че ипчілері чаратпааннар. Палалар кӧмес ӧс парғанда, оларны саптирға чаратханнар.*

САПТЫҒ I *пілд.* Сап кизіртілген, сабы пар. – Насаженный на рукоятку, снабженный рукояткой, черенком, ручкой. *Амғы туста көбізі пычахтар пластмастаң иділген саптығлар. Мал ниме соғарға аның өнетін тимір саптығ пычах полған.*

САПТЫҒ II Іріңніг, іріңнеен. – Гнойный, с гноем. *Имҷее іди киліс парған, пўўн саңай ла саптығ палығларнаң айғасча. Саптығ палығны хайди даа имнирге кирек.*

САПТЫРБА *адал.* Атчаң тирігнің сапчаң механизмінің чардығы. – Ударник, боёк (стрелкового оружия). *Саптырбаны тырсыладыбысхан, анаң тур килген. Пулардаң ырах ниместе саптырба тырсылааны истіле тўскен.*

САПХЫ *адал.* Холнаң от сапчаң тиріг. – Коса (орудие труда). *Сапхы хайырарға*

ўгренгенҷе, нинҷе хати холын хыйган ол. Отха пай полган чирде чітіг сапхылар табызы паза истілбинібіскен (БФ ПА).

САПХЫНҢЫ *адал.* Пигнің алай пайның аймах пічіктерін, сағбаларын кирек орынзар читірҷең кізі. – *уст.* Посыльный, курьер (у бая, князя). *Алнында сапхынҷызын ысхан полган, че ол читпиндір. Хонҷыхтарзар чӧр килген сапхынҷы тың на чахсы нимес хабарлар ағылтыр.*

САПЧАХ *адал.* 1. *кӧр.:* **сабан**. Сабаннаң кічіг ідіс, ағас сабығларынаң иткен, хурчағлығ ідіс. – Кадка. *Тасхахтың оң саринда тӱбен-пасха ағас ідіс-хамыстар: сапчахтар, сабаннар, ызыбаннар, ағас кӧнектер, ипчек паза тӱӱстер* (БФ ТО). *Анда иб аразындағы ідіс-хамыс турча: хол теербені, хайах сапчағы, тӱӱс, абдыра, типсее тӧӧй иділген айах* (ХЧ). 2. *кӧр.:* **ӱлгер** II. Айран арағазы сыбаҷаң тиріг. – Самогонный аппарат. *Че Апах, сапчахха чағын одырган кізі, араға солбыраанын сис салган, патырыбоғысхан холын сапчахсар* (ДН ЫА). *Сапчахты, хахсап парбазын тіп, суға сух салтырлар.*

САПЧИРҒА [сапчы-] *иділ.* Алны азағынаң, туйғағынаң тебінерге (аттаҷар). – Бить передней ногой, бить копытом (о лошади). *Атырт салган ээзінің хыринда турып, турғысчатхан чіли сапчыпча. Ат, позын сизіндірген чіли, сапчып турган.*

САПЧАЛИРҒА *иділ.* Чачырадыларға (суғдаҷар). – Разбрызгиваться. *Андох суғда халатхалығ теерпек ӱзігі чох, «піди-піди» теен чіли, сапчалапча* (ТМ ЧЧ). *Чолда тоғасчатхан фонтан пірее тустарда сапчалаҷаң.*

САПЧЫ *кӧр.:* **тапчы**.

САР I *адал., кӧр.:* **сатхыс**. Узун ханаттығ, узун хузурухтығ, ачын хус. – *зоол.* Болотный лунь, орёл-рыболов. *Сар сіліг, ниик учуғыстығ* (КА ХЧАХ). *Хустар уйа пасчатхан туста, сар тың сайбаг салча* (КА ХЧАХ).

САР: САР АЙАС II Ап-айас, пулут чох. – Очень ясная погода (день). *Пу сар айаста хайди турада одырар? Сар айастар турыбысса, кӧлге кірерге пар килерге чоохтасханнар.*

САРА *адал.* 1. Улуғ ағас чірче; айран, араға читірчең ағас чірче, ыраға. – *уст.* Кувшин, деревянная чаша, *уст*. сосуд для вина. *Читі абахай сӱмекчін хыс ала хоор сараа айран сусханнар, Алтын Тайҷы, азыр холына алып, ала хоор сараны хоорта тартыбысхан (*АТ). *Тӱрче полганда, ікі сӱмекчін хайахтығ ала сараны, кӧдіріп, турғыс салганнар* (АО). 2. Чарба, ун хайраллаҷаң ағас алай тостаң иділген сӧлчік ідіс. – *саг.* Деревянная или берестяная посуда овальной формы, для хранения сыпучих продуктов. *Саралар итчең ус полган минің ағам. Пу сараларнаң ууҷам тузаланган, ам магаа туза полчалар.*

САРАА *адал., кӧр.:* **сара** I.

САРААМҶЫН *адал.* 1. Палаларын сӱтнең азырап ӧскірчеткен, пӱдізі хоостыра кізее тӧӧй аң. – Обезьяна. *Сараамҷын палазын хара хус хаап парыбыстыр. Сараамҷыннар – ӧдрнең чуртапчатхан аңнар.* 2. Чир алтында чуртапчатхан, хорғыстығ ниме. – Мифическое существо из подземелья. *Сараамҷыны кӧрген кізі чоғыл, че прайзын аннаң хорыхтырҷаңнар. Сараамҷын позын тудып алар тіп, чоо хорыхтыр.*

САРААСХЫР *адал.* 1. Сарығ асхыр. – Соловый жеребец. *Сараасхырын пӱӱрлер тут салганына ам даа ачырганча. Пу хулун, ӧс парза, сараасхыр пол парар паза ӧӧр пазы полыбызар.* 2. Алтын. – *эвф.* Золото. *Улуғларыбыс алтынны, адынаң адаттырбин, «сараасхыр» тіҷеңнер. Сараасхыр полган на кізее орта полбинчаттыр.*

САРААТ I *адал.* Сарығ ат (сарығ ӧңніг ат). – Саврасый конь, савраска, соловый конь. *Ол оолның чалғыс сараады чӱгӱрҷең ат полтыр. Пайаағы сараат оолны сил тастабысхан.*

САРААТ II *адал.* **Сараат-Хараат чылтыс.** – *саг.* Созвездие Малой Медведицы. *Тол парган ай хыринда Сараат-Хараат чылтыс кӧрінген. Палаа Сараат-Хараатты кӧзіткем.*

САРААЧЫЛИРҒА [сараачыла-] *иділ.* Харах ӱстӱнҷе хол кӧлеткіли тудып, харахсынарға, харирға. – *уст.* Приставив руку ко лбу, смотреть вдаль. *Арса, пірее малын кӧр таап алам тіп, апсах сараачылапча. Ырахта ноо ниме піди хогдырап килчеткен піліп аларға тіп, кӧбізі сараачылааннар.*

САРАЙ *адал.* 1. Ниме-ноолар тутчаң чабығлығ пӱдіріг (ат тирии, хаңаалар, соор-

лар, паза д. п.). – Сарай. *Аңмарлардаң тоғыр саринда изерістіре сарайлар, иң пөзігі тамах хурғатчаң сушилка* (ТМ ЧЧ). *Сарайында прай тиріглер ипти орнында турчатхан.* 2. Алны азых пүдіріг. – Навес. *Сарай алнында чарған одың толдыра чат халтыр. Сарай үстүн, шифер чох полып, ағаснаң чаап салғабыс.*

САРАЙДАҒЫ *пілд.* Сарай істіндегі, сарай алтындағы. – Находящийся в сарае (под навесом). *Сарайдағы одыңнарны чыы тартыбыстыбыс. Сарайдағы сөп-сапты прай өртеглебізерге кирек.*

САРАМ *пілд., көр.:* **сайах**.

САРАҢ: **САРАҢ АТ** Сыдамағы чох (ат). – Невыносливая (лошадь). *Сараң аттыг ырах пар полбассың. Аттың хылығын паза чөрчеткен оңдайын таныхтапчатхан сөстер: нымзах чорыхтыг, хатыг чорыхтыг, сайбыр пазыттыг, тураңхай, хаспа, хыпчах, чапчаң, чараах істіліг, сараң паза даа пасха сөстер* (ХЧ).

САРАҢХАЙ *пілд.* Тыыда нимес, пик нимес, чапсыра нимес. – Неплотный, неплотно. *Сараңхай кофта пір дее чылыг нимес. Сараңхай чулух табырах талал парған.*

САРАПСАН *адал.* Чалбах пүрліг, өзені көк хызамдых өңніг өзім. – Ревень. *Сарапсанның пүрі кізі хазиина чахсы теелчеттір. Сарапсан сабынаң аймах ниме-ноолар тимнепчелер.*

САРАПЧЫ *адал.* 1. Хамахха көлеткіли тутхан айа. – Ладонь, приставленная к глазам. *Сарапчыны хыйа албин, улееде үр турған. Улуг кізі, сарапчы тудып, хайдар-да пахлаан.* 2. Пөрік тумзии. – *перен.* Козырёк (головного убора). *Пөриимнің сарапчызы харахтарны күн хараанаң арачылаан. Оолағас сарапчы чох пөрік кизерге ынабинча.*

САРАПЧЫЛИРҒА [сарапчыла-] *иділ.* Айаны харахтар үстүнде көлеткіли тударға (күннең). – Козырьком приставить ладони к глазам (от солнца). *Хой хадарчаң хойлары хайда чөрчеткенін сарапчылап пахлаан. Улуғлан парған пабазы ағын хустарны, саңай анымчохтасчатхан чіли, хайди-да угаа мөңіс сарапчылап пахлаан.*

САРАС *адал., көр.:* **холанах**.

САРАСТИРҒА [сараста-] *иділ., көр.:* **сайастирға**.

САРАСХЫР *адал., көр.:* **сараасхыр**.

САРАХАЙ *көр.:* **сараңхай**.

САРАХСЫР *адал., көр.:* **сараасхыр**.

САРАЧЫН Узун тумзухтыг, сохыр, арали сарыг түктіг, азахтары хысхаҷах, аластаң кічіг арах хус. – Бекас // бекасиный. *Сарачынның азахтары от көк пора өңніг. Сарачын хустың чибіргі алты аймах көрімі пар полтыр.*

САРБАА *көр.:* **сарбах** II.

САРБАЗАН *адал.* 1. Олаңай охчааның хырында соғанны артых паза ырах атчаң тириг. – Арбалет, лук для метания стрел. *Сарбазаннарын ыырҷы саринзар айландырғаннар. Сарбазан полбаан полза, пу киикті ат полбасчых.* 2. Ырахха атчаң узун стволлыг чаа тирии. – *уст.* Пушка. *Сарбазаннар тартчаң аттары майыххлап партыр. Ыырҷылар, сарбазаннарын тасти, тистірлер.*

САРБАЙАРҒА [сарбай-] *иділ.* 1. Азырланарға, парбах полярға (ағастаңар). – Разветвляться, растопыриваться. *Тура хыринда яблоко ағастары сарбайысчалар. Өзе-өзе килгенде, пу даа ағастар сарбайыс сыхханнар.* 2. *көр.:* **тарбайарға, тырбайарға**.

САРБАҢНААС *пілд.* Тудысхах, урусхах, сарбах. – Драчливый, часто распускающий в ход руки (обычно о ребёнке). *Пу хызыҷахтаң сарбаңнаастар даа хорыхханнар. Сарбаңнаас піреезін сох ла салча, аннаңар іҷе-пабазын хығыртарға киліскен.*

САРБАҢНИРҒА [сарбаңна-] *иділ.* 1. Тудызарға, урузарға, хол пылаңнадып сабарға. – Бить руками, драться размахивая руками, пускать в ход руки. *Пу табанның холлары хамҷы ла чіли сарбаңнапчалар. Володя пастап сарбаңнаан, соонаң тепклен сыххан.* 2. Тырбаңнирға, азах-холларынаң тепкленерге (час паладаңар) – Вздрагивать (о грудном ребёнке). *Аннаңох андар пес үстүнзер көрібіссем, анда харах чылтырапча паза кізі холы сарбаңнапчадыр* (КВ А). *Пала иптіг ле узуп париған, че холлары сарбаңнаанға усхун парған. Палаҷах, холға сурынып, хол-азахтарын сарбаңнатхан.*

САРБАҢНОС *көр.:* **сарбаңнаас**.

САРБАХ I Урусхах, тудысхах, сарбыс, сарбаңнаас, сарбаңнос. – Драчливый // драчун, озорной // озорник. *Көрзебіс, тыын тастында ол сарбах постаң оолах тур салтыр* (БФ ТО). *Полған на ӧмеде сарбах палалар полча, оларнаң матап тоғынарға килісче.*

САРБАХ II *адал., көр.:* **саарбах**.

САРБАХ III *адал., көр.:* **тиин**.

САРБАХТАНАРҒА [сарбахтан-] *иділ., көр.:* **сарбаңнирға**.

САРБАХТАНҢЫХ *көр.:* **сарбаңнаас**.

САРБЫ *адал., тиң.* **хорбы**. Наа ӧсчеткен, чиит ӧзімнер. – Побег, поросль. *Пу ӧртке чиит хазың сарбылары көйглеп партыр. Харағай сарбылары ӧс парза, мында сабаллыг ағастыг арыг пол парар.*

САРБЫҒАРҒА [сарбых-] *иділ., көр.:* **сарбаңнирға**.

САРБЫЛАНАРҒА [сарбылан-] *иділ.* Наа, чиит ӧзімнер ӧзерге. – Пускать побеги, дать поросль (о растении). *Түрче полғанда, іҷемнің яблоко ағазы прай сарбыланыбыстыр. Сливанаң вишня удаа сарбыланчалар.*

САРБЫС *көр.:* **сарбаңнаас, сарбах** I.

САРҒА *адал.* Хооранының, форельнің ӧлені. – Малёк форели, хариуса. *Форель сарғаларын улуғ суғзар позытчаң тус чидібіскен. Палых ӧскірҷең пу хоныхтың сарғаларын Хакасиядаң пасха даа регионнарда чахсы пілчелер* (ХЧ).

САРҒААС *адал.* Тамахты, асты холнаң сарғаҷаң тиріг. – Ручная веялка. *Олардаң пасха сарғаас, тас теербен, пурунғы сойын утюгтар пар, прай чибіргее чағын экспонат* (ХЧ). *Паза кабинетті чазапча тадар ибіҷеннең талған тимнечең тиріглер (теербен, сарғаас, соғах)* (ХЧ).

САРҒАЙ *адал.* Тӧзі паза чахайахтары сарығ лилияа тӧӧй ӧзім. – *бот.* Сарана, саранка (растение из семейства лилейных). *Чол хасти чоон саптыг сарғайлар сӧлі, тадылыг час малтырғаннар, тарам пастыг тараннар учурапча* (БФ ТО). *Пір хадап килчеткенін ух салып, Шулбай, табахтарын сух салып, сарғай-пеес хазып, азран чӧр сыхтыр* (ШХ).

САРҒАЛАРҒА [сарғал-] *иділ.* 1. Сырай сарығ, чазығ көрінерге, чазарарға. – Желтеть, бледнеть. *Симон ибінде, ... мӧнек одырчаттыр, сағаллары тірбейісче, сырайы сарғал партыр* (ХА). *Майа ағырыға прай сарғал партыр.* 2. Сарығ ӧңніг полып, пызарға (помидорлардаңар, яблокалардаңар паза д.п.). – Спеть, приобретая жёлтый цвет. *Помидорлар сарғалыбыстыр, түрче полза, теерербіс. Аразында пірее абрикостар сарғалчатханнар.* 3. Хуурарға, сарығ ӧңніг поларға (ӧзімнердеңер). – Выцветать, засыхать, желтеть (о растениях). *Күскүде хазыңның пүрлері ағас үстүнең сарғалчатсалар, пазағы чылның часхызы ирте полар, алтынаң сарғалчатса, тізең, орай полар* (БА ХКУТК). *Ікі хол пилтірінде кизек ачығаста кічиҷек ирги турачах топай турчатхан, хости торым үүнҷегі сарғалчатхан* (ТН КТ). 4. Пызарға (астаңар). – Поспевать, зреть (о пшенице). *Күрҷектерін мындох, сарғалчатхан тамах аразында, чазыр салғаннар* (ТИ КМ). *Ибіре хыралардағы тамах харах ӧріндіре сарғалчатхан, түрчедең кизіп пастирлар.* 5. Киріп, хурирға. – *перен.* Стареть, увядать (о человеке). *Ӱр чыллар тоғаспаанда, Алёнаны таныбин салтыр, ол кирі ағас чіли сарғал партыр. Тиң частығлар тиңе сарғал париғанға тӧӧйлер.*

САРҒАХ *адал., көр.:* **сарғаас**.

САРҒАХТИРҒА [сарғахта-] *иділ., көр.:* **сарғирға**.

САРҒАҶАХ *адал.* Карп сӧбірезіне кірчеткен палых. – *зоол.* Сорога. *Сарғаҷахтар аймах-пасха полчаттырлар. Сарғаҷахтың харахтары тың улуғ нимес, хып-хызыл ӧңніг полтырлар.*

САРҒИРҒА [сарға-] *иділ.* Тамахты, асты хуунынаң, чилге ӱбүртіп, арығлирға; сарғааснаң ас арығлирға. – Просеивать, веять что-л. *Асты сарғирға пілерге кирек, оорли ла тудынзаң, азың прай пурли халар* (ХЧ). *Асты, хуунынаң арығлап, сарғабызарға кирек* (ХЧ).

САРҒО *адал., көр.:* **сарғаас**.

САРҒЫЛАХ *адал., көр.:* **тарбаған**.

САРҒЫЧАХ I *адал.* Хусхаҷахтар сӧбірезіне кірчеткен, узун хузурухтыг, пазы, тамаа паза көксі хара ӧңніг, кічиҷек хузыҷах. – Трясогузка жёлтая. *Сарғычахтар – ағын хустар, че прайзы ла нимес. Сарғычах – сарынҷы хус. Сарғычах, аңнапчатса, учухпин, чирҷе чӱгӱр чӧрчеттір.*

САРҒЫЧАХ II *адал.* Інек арығынаң иділген тооп парған тоғылахтар (чылғайахтаң чыларға). – Ледянки из коровьего помёта. *Олғаннар сарғычахнаң теестезіп чылғаннар. Кічіг полғанда, улуғларыбыс піске сарғычахтар ит пирҷеңнер. Кемнің сарғычағы ырах ойлир тіп марғысхабыс.*

САРДАМ *адал.* Чуғаҷах, пик нимес ис. – Тонкая, неплотная ткань. *Ізіг күннерде сардам көгенек уғаа килістіре. Тӧзек частығына сардам ис киліспинче. Сардам истері, садылбин, илееде ӱр чат салған.*

САРДАХ Ачын аң (чиит). *саг.* Зверь (молодой). *Сардахтар хойларны ойнабыстырлар. Сардахха чиділ аларға сидік полған. Сардах пӱӱл илееде пілдірче.*

САРДЫХ *адал.* Ӱреен кізее тамах ӧртепчетсе, отха урған арағаның (сӱттің, чейнің) чірче тӱбінде халған чардығы. – *этн.* Остатки вина, молока, чая в чаше (на поминках). *Сардых ӱлеҷең дее кізі чох полған. Кибір хоостыра сардых урылча. Сардыхты ӱреен кізінің чағыннарына читірчелер.*

САРЗИН *адал., көр.:* **хулас** II. Сарчын, хуластап салған одың. – Поленница дров. *Тыт одың сарзиннері. Сарзин, хыйын полып, аңдарыл партыр. Мынҷа көп кізі сарзинні табырах иптебіскен.*

САРЗИННИРГЕ [сарзинне-] *иділ.* Хуластырға, ипти пір чирге саларға. – Складывать (в поленницу). *Палалары одыңны, маңзырабин, уғаа иптіг сарзиннеп салтырлар. Валя, ӧӧрезіне полызып, сарзиннестір. Хаҷан-да школадаң сығара, «тимуровецтер» полып, улуғларға полызарға чӧрҷеңміс, оолахтар одың чарза, піс аны сарзиннеҷеңміс.*

САРИ *адал.* Хыри, чаны, нименің хай хырин тарта орныхчатханын кӧзітчеткен сӧс. – Сторона, бок. *Палғы чоон пӱӱр, хатап оң сарина кіріп, соорнаң тиңнес сыхты* (ИТ). *Махачы, кӱстіг, чапчаң, хакас кӱреезин пілчеткені, анаң даа пасха чахсы сарилары көрінче хакас чааҷының пу чоохта* (БА ХКУТК).

САРИНДА Пірее нименің хырында полчатхан, орныхчатхан. На стороне. *Анаң, оң саринда тоғыстар иділ парза, сол саринда тоғыстар пасталар* (ХЧ). – *Тураның пір саринда полицейскайның чурты полча, пасха саринда – тоғынҷаң орны, – таныхтаан Шолбан Кара-оол* (ХЧ). □ **Ол саринда – оолар, пу саринда – хыстар (тарғах).** – На той стороне – парни, а на этой стороне – девушки (гребень).

САРИНДАҒЫ Пірее нименің хырындағы. – Находящийся на какой-л. стороне. *Мының алнында УМВД орныхчатхан Щетинкиннің орамазындағы 6 № тураның сол сариндағы ізікче дежурнай пӧліксер кірҷең ползалар, амды ол оң саринда полар* (ХЧ). *Хайзы даа сариндағыларға хатыг оңдайларда тоғынарға килісче* (ХЧ).

САРИНЗАР Пірее нименің хайдағ-да оңдайнаң алысханы (көз.: чахсы, хомай). – В сторону. *Орджоникидзе аймаандағы Приисковай аалда халғанҷы чарым чылда чахсы саринзар илееде алызыг пол парған* (ХЧ). *Чуртас уламох чахсы саринзар айланарына ізеніс, киртініс тыыпча* (ХЧ).

САРИРҒА [сары-] *иділ.* 1. Орирға, палғирға. – Наматывать что-л. на что-л., обматывать что-л. чем-л. *Пилін хол пладынаң сарыбызып, аннаң андар от саап сыххан. Іріңнепчеткен салаазын имҷі, хайдағ-да им сӱртібізіп, сарыбысхан.* 2. Сӧргирге, сарынҷахнаң орирға. – Обертывать что-л. чем-л., заворачивать во что-л. *Анаң алтынныг арчымахты хаңаа тӱбіне тӧзелген улуг час тостарнаң сарыбысхан, узун чалаң хаңааның соона таарлап салған* (ДН ЫА). *Алтындағы чирні ах сағалнаң сарып, ол узун нымахтарын ысча* (ХЧ).

САРЛАХ *адал.* Кічиҷек аарлыг теерліг ачын аңычах, *көр.:* **кӱзен**. – *зоол.* Степной хорёк. *Сарлахнаң Чылан хаҷаннаң чурттыглар, хонҷыхтар, хызылыс пілбес, ікізі – аңҷы, хараа чӧрчетсе, чапчаңнар* (ТН БВ ЧЭ). *Сидік чухса, сарлах ағасха даа сығадыр, че ыырҷылардаң, чабал чыс позыдып, арачыланча* (КА ХЧАХ).

САРЛЫҒАН *адал.* Пораатайлар отрядына кірчеткен, ырғах арах тумзухтыг улуг нимес хус. – *зоол., кыз.* Пищуха. *Хайдағ хус тапсапча тіп сағынзам, сарлыған полтыр. Сарлыған көбізін, ағаста одырып, нимістенче, чирзер пірее-пірее ле тӱсче.*

САРЛЫХ Мӱӱстіг, хузурии атти осхас, харнында узун тӱктіг, чоон, килкім, якнаң інек мал порағли мал. – *зоол.* Як, сарлык //

сарлычный. *Тывада сарлыхты інек чіли тутчалар. Сарлыхтарға аар чүктер таарлабысханнар, чолға сығыбысханнар.*

САРМАЙ *адал., көр.:* **хайах**.

САРНАХ *адал.* 1. Сөрөн танычах. – Прохладный ветерок. *Пілер пілдіртпес танычах, сарнах саап, чахайахтарның тадылыг чызын, хой ирбеннерінің хазыр чызын чай турған* (БТ О). *Тана сағам на чылғыларын, прай піріктіріп, сарнахсар – таг олиинзар – сығар салған* (КИ ЧХ). *Пірее тустарда, сарнах саап килзе, көмес тынан парыбысчатханға төөй пілдірген.* 2. Пірее ниме ötіре саапчатхан тан (көзенек, ізік, тизік ötіре). – Сквозняк, сквозной ветер. *Сарнахха одырып, прай ўбўрт салтыр. Ўгретчі, палаларны класстаң сығарыбызып, сарнах идібісчең. Сарнах идібіскен соонаң, тура істінде истіг пол парған чіли пілдірген.*

САРНАХТАНАРҒА [сарнахтан-] *иділ.* 1. Сөрөненнерге, сарнахха турарға. – Прохлаждаться, дышать свежим прохладным воздухом. *Ағырчатхан кізілер сарнахтанзыннар тіп, кондиционерлер турғыс пиртірлер. Пу ізіг күннерде көбізі суғ хазында сарнахтанғаннар.* 2. Сарнах тілирге. – Бродить в поисках прохлады, холодка (о животных в жару). *Маллар, сарнахтап, суғ хазынзар парчалар. Аттар, сарнахтап, тахта алтына кір партырлар.*

САРНИРҒА [сарна-] *иділ.* Ырлирға, көглирге. – Петь. *Соонаң, Ағбанзар килібізіп, городта тоғын сыххан, ўр тус «Чон көглері» ансамбльзар сарнирға чөрген* (ХЧ). *Мының алнында олаңай даа сарнирға чарир полған полза, амғы сарыннар прай саринаң ўнге пай поларға киректер* (ХЧ).

САРО *адал.* Өөт, тіріг нимелернің паары сығарчатхан сарығ көк алай хара күрең арах өңніг ачығ суух ниме. – Желчь. *Сарозын сығарыбысса, истіг пол парыбызарға кирек. Имчі саро анализын пирібізерге чоохтаан.*

САРСА *адал., көр.:* **сарысха**.

САРСЫХ *пілд., көр.:* **саарсых**. Сары, пір, чалғыс, ікінің пірсі, саар, паразы чох. – Один из пары предметов, непарный. *Пу ибіркі хайа хоолларында чөріп, апсах кізі аат нымырхаларын удаа тапчаң, че сарсыхха урунмаан полған* (АПХХ). *Сарсых хулаа даа сыхпаанда, ағаа нандырарға тузазы чоғыл, – сағын салған ол* (КЛ АХЧЧ). ◊ **Сарсых кізі.** – Вдова, вдовец (*букв.* без пары человек). **Сарсых хоных.** – Одинокая жизнь (без супружеской пары). □ **Сарсых харахтыг иней тооза ниме итче (іңе).** – Одноглазая старуха всё делать успевает (иголка).

САРСЫХТИ *нареч.* Саар ла, пір ле холға алай азахха. – На одну ногу или руку. *Паланың мелейлері сарсыхти хала партырлар. Сарсыхти халған ухтардаң палаа ойнаҷахтар ит пиргем.*

САРСЫХТИРҒА [сарсыхта-] *иділ.* Пірее нимені пір хати идерге, толдырарға. – Делать что-л. один раз. *Азах сарсыхтап чарысханнар. Хол сарсыхтапчатханынаң көрінген: ол аргаастанча.* ◊ **Чірче сарсыхтирға.** – Выпить лишь одну чашку чая (один бокал вина).

САРТ: САРТ КИЗЕРГЕ Пірее нимені пірее нименең ўзе кизерге, ўзе сабызарға. – Отсекать что-л. чем-л. *Одың тимнепчеткеннерге салаалар сарт кизерге полысхам. Пірее ээлері адайларының хузуругын сарт саптырыбыстыр.*

САРТЛАДА *нареч.* Тың, чахсы истілдіре, пілдірте, іле. – Громко, внятно, четко. *Оң холының айазын чыхчо тузынзар тут киліп, сартлада чоохтап тур* (БФ ТО). *Тоғыс хулас суны ханаттыг хызыл хоор адын, чобал турчатхан нимені, сартлада кизе сапхан* (АХ).

САРТЛИРҒА [сартла-] *иділ.* Хысхырарға, харлирға, ўрерге. – *прост.* Рычать, рявкать. *Ала парыстың сартлапчатханы ырахтынох истілчеткен. Пума, клетка ибіре пас чөріп, сартлаан.*

САРТ-МАРТ Азых, көнізінең, көні, сын. – Прямой, открытый, откровенный // прямо, открыто, откровенно. *Оолғы сарт-март хылыхтыг, аннаңар кізілернең киліспинче. Нинче сизінерге килісче, сарт-марттыгларға хынминчалар, чойырхостарох аарласта.*

САРТ-МИРТ Пілдістіг иде, арландыра, іле, оңарылыстыг. – Четкий, отчетливый // четко, отчетливо. *Олған садындағы пірее палаҷахтарның чоогы пір дее сарт-мирт нимес, піліп аларға уғаа сидік. Ўгрен салған кибелісті Оксана сарт-мирт чоохтап пирген, ўгретчі ағаа пис турғыс салған.*

САРТЫХ *адал., көр.:* **сардых**.

САРУЧ *адал., көр.:* **хузурух**.

САРХАЙАХ *адал., бельт.* Славян чоныңың пурунғы ӳлӳкӳні. Хысхыны ӳдезіп, часхыны удурлап, плиналар идіп, нинҥе-де кӳн таныхталча. – *бельт.* Масленица. *Сархайахха іҥемзер пар килерге сағыс тутчам. Пӳӳл сархайахты прай аалнаң хыныг удурлааннар.*

САРХЫНҤАХ *адал., көр.:* **харын**. Малның хурсағының чардығы. Тіріг нимелернің чіҥең нимені тоғындырчатхан органы. – *анат.* Желудочек, книжка (название части желудка). *Сархынҥахты арығлабасха полып, сыға халтыр. Халғанҥы туста соххан малның сархынҥағын адайға пирібісчелер.*

САРХЫҢНИРҒА [сархыңна-] *иділ.* 1. Ыыранарға, ӳрерге, тоғырланарға, харызарға (адайдаңар). – Огрызаться, рычать (о собаке). *Пағда одырчатхан адай ибі хыринда чӧрчеткен сосхаларға тохтаг чох сархыңнапчатхан. Таныс нимес кізі кір килгенде, саңай чочып партыр, адайы ноға-да пір дее сархыңнабаан.* 2. Сарызарға, тартызарға, харызарға. – *перен.* Пререкаться; *разг.* огрызаться. *Кічиҥек тее полза, пір дее сым полбин, удур сархыңнапчатхан. Позымны нинҥе пілчем, хаҥан даа улугларға сархыңнабаам.*

САРЧЫН *адал.* Чечпе, ат палғаҥаң орын, *көр.:* **теек**. – *фольк.* Коновязь. *Кипер тайызының хананаң хуйахталған чуртының тастындағы сарчынға изерліг ат палғал парып турчаттыр* (ТН ТК). *Чоохтирға кирек, пу тусха теере Ӳӳ таг пазында сарчын турған, хайзын сайбағҥылар ӧртееннер, кискеннер* (ХЧ).

САРЫ *көр.:* **сарсых, саар** II.

САРЫҒ *пілд.* 1. Алтын өңніг, хуба, нымырха оозы өңніг. – Жёлтый. *Аның сарыг пӳрлері, харах чазы чіли, ағас ползар пірердең кӧӧлҥе тоолааннар* (ТИ КМ). *Аннаңар аймах чахайах осхас көрінҥеннер: хара, ах, ала чохыр, сарыг арах* (АТ). 2. Чарых арах өңніг сас алай тӳк. – Русый, светлый (о шерсти, волосах). *Пайаағы тізі пӳӳрдең читі сарыг пӳӳр, сигізінҥі хасха хара пӳӳр төріптір* (АП ХХ). *Пӧзік сынныг, ах сырайлыг, сарыг састыг хыс Макарның чӳреен тибіреткен.* 3. Чазыг сырайлыг, чазыг омалыг. – Бледный. *Ноға-да ағырчатхан кізінің сырайы сарыг пол парча. Нинҥе-де кӳн, тасхар сыхпин, ибде одырыбысханда, сырайы сарыг арах пол парыбыстыр.* ◊ **Сарыг пӳр.** – Осень. **Сарыг хайах** – а) *религ.* Масленица; б) топлёное масло.

САРЫҒАРҒА [сарых-] *иділ.* Хурирға, хурудынарға. – Сушиться, обсыхать. *Чуун салған ідіс-хамыс стол ӳстӳнде сарыхчатхан. Ірінерні көгергенҥе суға сомған палаҷахтар, тастарда чадып, сарыхчатханнар.*

САРЫЗАРҒА [сарыс-] *иділ.* Тартызарға, таласха кірерге, харызарға, *тиң.:* **талазарға**. – Спорить, пререкаться. *Сарысса даа, иней кізі, пайлардаң азынып, хайдар парзын* (ПА ХХ). *Тирігліг чоннаң сарызарға оой полбаан* (ХЧ).

САРЫЛҶАХ: **САРЫЛҶАХ ОТ** – *бот.* Гречишка. *Олох салғанах, тамырлыг от, тӳк пас, сарылҷах, сарыг чахайах* (ХЧ). *Сарылҷахты удур ӳспезе, тыып парыбысча.*

САРЫМ *адал.* Ат тириин, аннаң даа пасха нимелер тігерге теердең кизілген ніске хайыс таспа. – Специально вырезанная тесьма, предназначенная для шитья сбруи и других изделий из кожи. *Сарымнаң хомут, сидолка тікчеҥнер. Иир сай пабама сарымнар тимнирге полысчаҥмын.*

САРЫН *адал.* Ыр: кибеліс паза кӧг полызиинаң ӳннең толдырҷаң чайаачы тоғыс. – Песня. *Іди ӧӧрнең килчеткен хыстар, ооллар хайди даа репетицияда сарнасчатхан сарынарны сарнаҷаҥнар* (БФ Х). *О, хайдағох тың сіліг чайғы тустың сарыны* (БА ХКУТК).

САРЫНАРҒА [сарын-] *иділ.* Ораанарға, посты сарирға, ибіре тартынарға, палғанарға. – Обвязаться, намотать (напр., себе на голову). *Тасхар сығарда ууҷамның чылыг пладынаң сарыныбысхам. Соохха тооп, мойнымны сарынҷахнаң матап сарын салғам.*

САРЫНДЫ *адал.* Пірее ниме орирға, сарирға киректелчеткен ниме. – Обёртка, обвёртка. *Сыйыхтың сарындызы уғаа сіліг полған. Ӳгретчі кинделерні хайди даа сарындынаң сарирға чахаан.*

САРЫНҤАХ *адал.* Мойнын орирға, иҥніне, пасха саларға киректелчеткен, узунға тігілген алай палғалған кип-азах көрімі. – Шарф. *Пиҷем аймах сарынҷахтар алып алча, пірееде мағаа даа чачырап парча.*

Соох тустарда хыл сарынҷах хайди даа кирек.

САРЫНҢЫ *адал.* Ырҷы, сарын чахсы сарнапчатхан, көглер чахсы толдырчатхан кізі. – Певец. *Пістің чонның иң хынҷаң сарынҷызы Клара Ефимовна Сунчугашева алтын пайрамын таныхтады* (БА ХКУТК). *Мынзы сын аарлас, сала даа сахарлалбаан сöстер мині наа оңарылысха ағылған: я, чоны хынчаттыр ағаа, поғдархапчаттыр төреен чирін, хара пас чонын аймах чирлерде адат чöрген сарынҷызына* (БА ХКУТК).

САРЫҢМАЙ *адал.* Пўдізінең пораатайнаң тиң, кўрең öңніг, че пазы, тамағы, харны сарығ сарынҷы хузыҷах. – *бельт., зоол.* Зяблик, овсянка. *Сарыңмай тўн тайғазар кірбинче, че чолларда, кизілген ағастыг орыннарда учурабохча* (КА ХЧАХ). *Сарыңмайлар чайғызын хурттарнаң паза кök öзімнернең азыранчалар, хысхызын ўреннерге кірібісчелер* (КА ХЧАХ).

САРЫП I *адал.* Пірее нименің халғаны, артхан-уртханы. – Останки, остатки. *Пўўрлер хайынған соонда, анда-мында хойлар сарыптары чатхлап халҷаңнар. Малының сарыбын аалдаң ырах нимес таап алтыр.* □ **Сарыбы даа халбаан.** – Остались рожки да ножки (*букв.* ничего не осталось).

САРЫП II *адал., көр.:* **харғана**.

САРЫП-СУРУП(ТАР) *адал.* Иргі-хурғу сўбўректер. – *собир.* Тряпьё. *Сарып-суруптарны мылчадағы песте öртеглебіскем. Ууҷамның сундуғында саңай ла сарып-суруптар полған.*

САРЫС I *адал.* Пірее сурығча талас, тартыс. – Спор, диспут. *Хозаннаң черепаханың аразында улееде ўр сарыс парыбысхан* (ЛЧ). *Мында чайаачы оңдайлыг сарыс: кибелісчі Баин дее алыптыг нымахтың оңдайын хол ручка узында тударға піледірök!* (ХЧ).

САРЫС II *адал., көр.:* **намыс** I. – *кыз.* Послед.

САРЫСТЫҒ *көр.:* **таластыг**.

САРЫСХА *адал.* 1. Сыр-сар тўзіп, сегір чöріп, учух чöрчеткен хурт-хоос. – Кобылка (разновидность саранчи). *Сарысха – ööрнең чуртапчатхан хурт-хоос. Одыртхан асты паза чазыда öскен оттарны сарысха хуруда чіп турған* (ХЧ). 2 Тырлос, чырлаас. – Стреноза. *Сарысха чай тооза сарыннар сарнаан, хысхы килгенін сизінмин халған. Оолахтың хыриндағы тасха чоон сарысха одырыбыстыр.* 3. Сегір чöрчеткен хурт-хоос, сегіртеес. – Кузнечик. *Суғ ўстўне сарысханаң палыхтапчалар. Палалар сарысхалар тут чöрчеткеннер.* 4. Сығырҷах, сығыртхос. – *шор.* Сверчок. *Че ибіре хыринда сарысхалар көгліг сыр-сар чайғаннар* (ХА А). *Сымзырыхта сарысха табызы чахсы истілчеткен.*

САРЫСХАХ *көр.:* **таласхах**.

САРЫТХАС *адал., көр.:* **сарысха**.

САРЫХ *адал.* Пірее нименің хыри, *тиң.* **сари**. – Сторона. *Пістің аалдағы чолның ікі сархында чистек сатчатханнар турыбысчалар. Тағның тігі сархында ноңных чахсы сых парча.*

САРЫХТИ *нареч.* Пірее саринзар. – В сторону. *Улуғлар, стол кистінде сарыхти одырып, хабарласчатханнар. Ууҷалар, сиден хыринда сарыхти турып, чоохтас турғаннар.*

САРЫХТЫРАРҒА [сарыхтыр-] *иділ.* Пірее нимедең суғ алай пірее суух ниме ах парзын тіп, тўңерерге, артарға. – Дать стечь жидкости с чего-л. *Чуған киисті ўр нимеске сарыхтырыбызарға. Ідіс-хамысты пастап сарыхтырыбыс, анаң на чыы тартыбызарзың.*

САС I *адал.* Кізі пазында, малның, аңнарның теерізінде öсчеткен чіп осхас хылыҷахтар. – Волосы. *Кўрең арах сазы, хайди даа чоғар тараза, ікі чара ла тўсчелер* (ЧС АЎХ). *Апсах чахсаа көрзе, налавкада, позына чағын, хыс палаҷах чатча: састары алтын сарыг, сырайы ізіг көс осхас хызыл* (ДН ЫА). ◊ **Сас ўрерге.** – а) Заплетать косу; б) *этн.* Заплетать косы (в день свадьбы). **Састаң көп.** – Очень много (*букв.* больше, чем волос). **Састаң сасха сірбектезерге.** – Таскать друг друга за волосы.

САС II *адал.* 1. Ылҷыр ўстўліг, сыхтыг, тылолыг, төреміл суғ турчатхан, падыг, ылай чир. – Болото, трясина. *Кирім сынның алтында кизек сас полған* (АХ). *Олар, тоғырлап, сас тобыра, тылодаң тылоға киик чіли сегіріп, парғаннар* (ХЧ). 2. Пўк, ачых чир, сыхта öсчеткен öзімніг чир. – Луг, лужайка. *Аалның сол саринда, хас алтында, улуғ нимес*

састаң хара сууҷах, сығып, өрчіліг солбырап ахча, че ырах таа парбин, көп обаалар тузында чіт парча (ИТ). *Ол көг, аал арали парғаннаң, чазылар паза састар ӱстӱнҷе учух парғаннаң, хайди-да хайылчатхан* (КИ ЧХ).

САС III *пілд.* 1. Чазыларда, тайға-арығларда пос чуртап ӧсчеткен аң-хустар. – Дикий. *Чой «ӱгретчілер», тізең, сас аңнар ла чіли, пір дее ниме сағынминчалар, итханнары тартхан хоостыра пол чӧрчелер* (НМ). *Сас аңнар, тізең, кізее туттырып, ӧлерге тӧріпчелер* (НМ). 2. Мӱнмеен, холға ӱгретпеен, туттырбинчатхан (аттаңар). – Необъезженный, необученный (о лошади). *Худай, халах сині, чалаң даа чӧр пілзем, сас атха мӱнерге хорығып, чӱрегім чарыл парир* (ТМ ЧЧ). *Пастағызы – нохта (сас атты ӱгредерге иділген пик чӱген)* (ХЧ). 3. Сай, сай хылыхтығ, чӧпке кірбес оңдайлығ (кізіденер) – Буйный, скандальный (о человеке). *Мин прайзының алнында алымныгбын: гректернің дее, сас чонның даа, хыйғаларның даа, сағыс чохтарның даа* (НМ). *Че мындағ саснаң хайди чоох алызар? – тіп ала, Филипп тасхар сығара хонған.* ◊ **Сас харахтығ кізі.** – Человек с тяжелым взглядом. **Сас чыл.** – Опасный возраст (каждая девятая цифра из десяти лет, *букв.* дикий год).

САС ОЙДА *нареч.* Пилге, учаа чатыра, ойда. – Навзничь. *Прайзын сас ойда тастапчатхан алып-кӱлӱк, ӧктем аттарны соонда артысчатхан аран-чуланың ээзі чонның сағызында ӱрге халҷаң, махтаға сыхчаң* (ХЧ). *Олаңай кӱресте тузаланылчатхан, тізекке кӧдіріп алай нанға салып, саңай сас ойда тастир махалыг микелер пурунғыдаң хайраллал халғаннар* (ХЧ).

САС: САС ӦРТЕК Пӱдізінең ибдегі ӧртекке тӧӧй чазыда чуртапчатхан хус. – Утка-кряква. *Улуғ сас ӧртек, палыгладыбысса ла, суғ алтына кірче* (КА ХЧАХ). *Сас ӧртек палалары чітіг чарылчалар, суға чахсы патчалар, че улуғ ӧс парза, тізең, патарға хынминыбысчалар* (КА ХЧАХ).

САСТИРҒА [саста-] *иділ.* Састаң сӧӧртирге, тартарға (тудысчатса алай олғанны хатығлапчатса), сасха тыынарға, сасха сегірерге, састаң тартарға. – Дергать, таскать за волосы (в наказание или во время драки). *Сағынғам, ипчілер ле састасчалар, ир кізілер аразында андағлар парох полтыр. Сӧклеп, хырызып, махазы ханмин, састирға чапсыныбысхан.*

САСТЫҒ I Сазы пар. – С волосами, волосатый. *Узун састыг көміскелерін, анаң, сағалын сыйбап ала, чоогын узаратча Ухсум апсах...* (ЧЛ ӦЧ). *Сапин Павелге тӧртінҷі палазын таап пирген, палалары даа оларның пірсі пірсіне тӧӧйлер: хара састыг, от кӧк харахтыг* (ТВ ААС).

САСТЫҒ II Сыхтығ, тылолығ, суғ турчатхан чир. – Болотистый. *Анда састыг участок осхас, чолзар урылған сай, машина парчатса, чирзер кире пазылча* (ХЧ). *Андағы ӱс кӧл прайзы даа тайыс, састыг чирде орныхча* (ХЧ).

САСТЫРАРҒА [састыр-] I *иділ.* 1. Ідірterге, хыйа тастаттырарға, пірее чирдең сығардыртарға, аза тептірерге. – Быть вытолкнутым, выгнанным; быть уволенным. *Хара тик чирдең ибдең сығара састырыбысхан. Тоғыста ӱр чоохтаспинчалар, сығара састырыбызарға ӱр нимес.* 2. Хазаттырарға, хази саптырарға, кире пастырарға. – Попросить или заставить воткнуть, вонзить что-л., быть раненным. *Кӧрбин халып, махачы табан чыданаң састырыбыстыр. Пычахнаң састырған соонаң, имнег туразында чатхан.* 3. Пірее кізіні пірее ниме идерге кӧніктірерге, кӧӧктірерге. – *перен.* Приучать кого-л. к какому-л. делу. *Оолахтарны тасхархы тоғыстарны идерге састырарға. Хызыҷахтарны чіпнең хоостирға састырарға.* 4. Пірее кізее пірее ниме найнабызарға. – *перен.* Сваливать что-л. на кого-л. *Пу хомай киректі Валяа састырыбыстырлар. Хырыстырбасха полып, пырозын кічіг туңмазына удаа састырыбысчаттыр.*

САСТЫРАРҒА [састыр-] II *иділ.* 1. Тоңастығларны алай изілҷек нимелерні чайа тастаттырарға, тӧктірерге, тари тастаттырарға. – Попросить кого-л. рассыпать, разбросать что-л. *Иирде таңахтарға көп нимес тамах састыр пирерге чахаам. Ӱӱҷікті тартыбысхан соондох, сула састырыбысхам.* 2. Суух нименең чайдыртарға, чачыраттырарға, чапсыра урдыртарға. – Быть облитым, обрызганным чем-л. *Ибзер килчеткенде,*

палаҷахтарға кірліг суғ чаба састырыбыстыр. Ирина чар хазындох суғнаң састырыбысхан, аннаңар кип-азағы öл полған.

САСХАС I *адал., көр.:* **сатхыс**.

САСХАХ II 1. Маас, ачыда ызырчатхан, хан сорчатхан хурт-хоос. – Овод, слепень. *Сасхахха сегірте ызыртыбысхан. Сасхах тузы ирт парза, маллар андада симіріп пастапчаттырлар.* 2. Сас, сым турбинчатхан мал; амыр нимес, тызы чох. – Неспокойный. *Сасхах малны сағарда, мүүс-азахтарын прай палған алчабыс. Іҷемнің чоон інегі уғаа сасхах.*

САСХАХ III *адал.* Сыбырағ, чазыт чöптезіг, харғағ. – Заговор, наговор, заклинание. *Сасхах пілчеткен пілігҷізер айланғабыс. Сасхағы читкен полар тіп, сизін турған.* 2. Хоп чоох, пірее кізідеңер саба нимелер алай чой тылаас чоохтааны. – Клевета, *разг.* наговор. *Сасхах суғыбызарға хынаачы табан. Пос хараанаң көрбеенде, Ира сасхахха киртінмеен.*

САСХАХТАНАРҒА [сасхахтан-] *иділ., көр.:* **сасхахтирға** I.

САСХАХТИРҒА [сасхахта-] I *иділ.* Сасхахха, сеектерге, ызыртып, тебінерге; сым турбасха. – Брыкаться от насекомых-паразитов. *Ізіг чайғызын маллар матап сасхахтапчалар. Көлігліг ат, сасхахтап, тохтабин чүгүр сыххан.*

САСХАХТИРҒА [сасхахта-] II *иділ.* 1. Сыбырирға, пірее нимее чазыт чöптезіг идерге; харғирға. – Заговаривать, заклинать что-л. *Тірсек сых килгенде, хазинам сасхахтап пирген, анзы табырах ирт парған. Хонҷых аалдағы хазах ууҷа паланы сасхахтап пирген соонда, пала истіг узубысхан.* 2. *көр.:* **сайғирға**.

САСХАХТЫҒ 1. Тебінеечі (малдаңар). – Брыкливый. *Сасхахтыг аттарына мүнминчелер, оларны итке тутчалар. Сасхахтыг хулун прай нимедең чіскінче.* 2. Хазыр, хырыс-табыстыг (кізідеңер). – Буйный, скандальный. *Сасхахтыг киліп, мындағыларны прай ай-пораан ит салған. Пу ипчінің сасхахтыг оңдайын сизінмеен полғабыс.*

САСХИРҒА [сасха-] *иділ.* 1. *көр.:* **сайғирға**. 2. Чабаллап, хоптирға; чойланып, хоптирға; пірее кізідеңер чой тылаас сығарарға. – Клеветать, оклеветать. *Отыс чылларда илееде пырозы чохтарны сасхабысханнар паза ызыға ызыбысханнар. Хонҷыхтары сасхабысхан соонда, ӱр дее полбаанда, пабазын апарыбысханнар.*

САСХЫ *адал.* 1. Устығ, нинҷе-де азыр тістіг палых тутчаң тириг. – Острога. *Хортыны сасхынаң хаптыртыр. Сасхы узун полза, тирең дее суғда палых тударға чарир.* 2. *көр.:* **чыда**.

САСХЫС I *адал.* 1. *көр.:* **сасхы** 1; 2. *көр.:* **іткіс** II.

САСХЫС II *адал., көр.:* **сатхыс**.

САТУН Ибі-чурты чох кізі; ибде одырбин, анда-мында чöрчеткен кізі; тик сüс чöрчеткен кізі. – *разг.* Бродяга, *прост.* шатун. *Сатун полып чöрзе, іҷеме уғаа тың хырыстырҷаңмыс. Хаҷаннаң сатун чöрбеске ӱгреткеннер.* □ **Сатунның күні санныг.** – У бродяги век короткий (*букв.* у бродяги дни считанные).

САТУННАНАРҒА [сатуннан-] *иділ.* Ибі-чурты чох поларға; ибде одырбин, андамында чöрерге; тик сüс чöрерге. – *разг., прост.* Слоняться, болтаться, шататься. *Палаларын, сатуннанмазыннар тіп, аймах кружоктарға чöргісчең. Паба-іҷе чох халып, кірҷең-парҷаң чирі чох Темир сатуннан сыххан.*

САТХЫС *адал.* Уғаа арам тоғасчатхан, палых тудып азыранчатхан ачын хус. – *зоол.* Скопа. *Хайлах суға пазынаң кіредір, сатхыс – азахтарынаң* (КА ХЧАХ). *Сатхыс уйазын хаҷан даа пöзік хуруг ағаста салынадыр* (КА ХЧАХ).

САТЫҢНИРҒА [сатыңна-] *иділ.* Тохтабин тілбірирге, тыдырирға. – Болтать без умолку; трещать. *Пу іköлең, маргысчатхан на чіли, кізі чархастыг сатыңнасчатханнар. Пайаағы сатыңнасчатхан ипчілерні Ирмил тохтадыбыстыр.*

САТЫРИРҒА [сатыра-] *иділ.* 1. *көр.:* **сартлирға**. 2. Тырлирға, сайрирға (саасханнаңар). – Стрекотать (о сороке). *Кізілернің чахсы тылаас полып, öрінчетселер, саасханнар, оларны алғыстап, сатырачаң полтырлар, аннаңар кізілер оларға паарсап сыхтырлар. Пілер-пілбес нимелер сатыратпадах мында!* 3. Күгүрт чіли күзүрирге. – Греметь. *Тигір сатырапча. Күгүрт күзүреен ӱстүне*

кўзўреен, сатырах сатыраан ўстўне сатыраан (КС Т). *Ол туста трактор, улам кўзін хозыбызып, паарыс чіли сатыри, кўгўрт чіли кўзўри, пурунғы кооп чолынча, маңзырабин, сиберли парчададыр* (ТН ТКӦ). 4. Тыдырирға; тохтағ чох тілбірирге. – Болтать без умолку; тараторить. *Ирина тын алынмин даа сатырап турған. Палалар, удур-тӧдір чоох пылазып, сатырасханнар.*

САТЫРМА *адал.* Хаарылған уннаң паза хайахнаң аралап тимнелчеткен чиис. – Сатырма – национальное кушанье (мука, замешанная на молоке или воде с добавлением взбитого яйца, мелкими крупинками жарится на масле или сметане). *Онис аны сметен потхызы паза сатырма тимниріне ўгрет салған* (ДН ЫА). *Че оларның аразында орамас (Ангелина Боргоякова), пызылах (Диана Тинникова), харты (Татьяна Урыбина), сатырма (Валерия Торбостаева) ит килген хыстарны махтирға кирек* (ХЧ).

САТЫРТ *адал., кӧр.:* **кўгўрт**.

САТЫРАХ *адал.* Тигірнің кўзўреені, кўгўрт нызырағы. – Раскаты грома. *Сатырахтың хатии ам пастал сыхты* (БФ ТО). *Пістің адай, сатырах ис салзох, хорыхханына, кірчең чир таппин сыхча.*

САХ I *адал., кӧр.:* **тус**. – Время, пора. *Ол сахта мастерскойзар сомчы кір килген. Ол сахта Тағлығ Карабахта хорылыстар пасталыбысхан полған. Чайғы сахта ибіре прай ниме кӧк, аймах-пасха чахайахтар пісті ӧріндірчелер.* 2. Сағат. – *уст.* Час. *Поезд ширде алты сахта парыбысчаттыр. Пір сах пазынаң харындазы чиде тўскен.*

САХ II *адал.* Тіріг нимені китирге, ӧнетін сағирға, *кӧр.:* **сағол**. – *кач.* Засада (на зверя). *Гена харындазының оолғын сахха одырарға хада ал чӧрчен. Кичее піс сахха одырарға чӧргебіс* (ЧТ). *Хара тытта отряд сахха одырыбысты* (ТГ Ч).

САХ III *адал., кӧр.:* **сарых, сари**. – *саг.* Сторона. *Чыылығда пу сағында көрілчеткен тоғыстар паза наа сығысчатхан сидік сурығлар ўзўрілгеннер. Пу сағында сағыбаан саайларны сизіндірерінче паза оларның салтарларын чох идерінче комиссия, Абаза городта пол киліп, Ағбан суғдағы пустың халынын синебіскен.* (ХЧ).

САХ IV *пілд.* 1. Изірік нимес, араға іспеен. – Трезвый. *Пу кўннерде прай сах чӧрген осхас, пўўн, тізең, ізібістір. Оолғы ічезіне сах чуртирға сӧс пирген.* 2. Орта сағыстығ, сын сағыстығ, сизіктіг, сағын пілчеткен. – *перен.* Здравый, рассудительный. *Сах кӧңніліг чонны пір дее кізі алаахтыр полбас. Ол хойның даа пастығы полғанына кӧңні сах осхас* (КВ А).

САХ V *киз.* Саңай, сыннаң, сынап, сах андох, олох туста, іди. – Именно, точно. *Сах андох аалчыларны ибірібісчелер, пірее сыйых алып аларға чӧптепчелер* (ХЧ). *Алтын арчол пладын тастабысхан, ах пайзаң иб сах андох турыбысхан* (ХМ)

САХЛАТ *адал.* Ахчаа ойналчатхан ойыннарда, ойынчы салған ахча алай пірее аарлығ ниме-ноо. – Ставка (в азартных играх). *Ат чарызында пістің атха сахлат улееде салылған полтыр. Ўр неместе ооллары, хомай кізілернең палғалызып, машиназын сахлатха салыбызып, утыр салтыр.*

САХПАН *адал.* Наа төреен хураганнар ӧӧрі. – Сакман (отара новорожденных ягнят). *Хазинам чыл сай часхыда сахпанға чӧрчең. Сахпан хадарарға теести чӧр турчаңнар.*

САХПАНҔЫ *адал.* 1. Наа төреен хураганнарны көрчеткен кізі. – Сакманщик (человек ухаживающий за новорожденными ягнятами). *Пастыхха чыл сай сахпанчылар чидіспинчеткенінеңер чоохтачаңнар, че сурыг пӧгілбечең. Школада ўгренчеткенде, піс тее пірее кўн сахпанчы тогызын итчең полгабыс.* 2. Пірее чирзер мал сўрчеткен кізі. – *саг.* Погонщик скота. *Сахпанчылар, чол пара, илееде мал чідірібістірлер. Сахпанчылар тынанарға турарын сахтап алып, хайындырыбыстырлар.*

САХПАТ: САХПАТ ПОЛАРҒА [сахпат пол-] *иділ.* Ағырған соонаң оңдайланарға, хазыхтанарға. – Выздоравливать (после болезни). *Он кўн пазынаң хайди полза сахпат сыххан. Хастым матап ирееленді, че сахпат пол полбады.*

САХПЫ *адал., кӧр.:* **сапхы**.

САХРЫНҔЫХ *адал.* Пораатайлар сӧбірезіне кірчеткен улуғ нимес, ӧтіг табыстығ хузычах. – *шор.* Мухоловка таёжная. *СахрынҔых кӧбізін арыгларда чуртапча,*

че пірееде кізі чурты хырында полыбохча (КА ХЧАХ). *Сахранҷыхтың табызы даа таныстыг, ол чыхлапчатханга төөй* (КА ХЧАХ).

САХСАЙАРҒА [сахсай-] *иділ., көр.:* **соңхайарға, тохпайарға, сорайарға**.

САХСАҢНИРҒА [сахсаңна-] *иділ.* Өзерге, узун өзерге. – Отрастать (о волосах). *Апсағымның састары түрченің не аразына сахсаңнап пардылар. Чаачы службазын иртчеткеннерге састарын сахсаңнадарға пирбинчелер.*

САХСАРҒА 1. Ирте төреен хураган. – Ягнёнок раннего окота. *Сахсарға хадарып, майых парып айлантыр. Сахсарға чайгаа читіре чахсы өс парыбыстыр.* 2. Хураган теерізі. – Мерлушка из шкуры полугодовалого ягненка // Мерлушковый. *Сахсарға истирге ниик арах. Пір туста көбізі сахсарға пöріктер кис чöрген.*

САХСАХ *пілд.* 1. Узун түктіг. – Длинношёрстный. *Сахсах хойлар азырап көрерге пögінгеннер. Хоосханың сахсах түгі саңай чархастыг, прай чирзер пырлапча.* 2. Узун өс парган. – Отросший (о волосах). *Хызым сахсах састарын чыы тарт сал турган. Алнындағы сахсах састары харахтарына кірчеткеннер.*

САХСЫНАРҒА [сахсын-] *иділ.* Пірее кізіні алай нимені сахтирға, сағирға. – Ждать, ожидать кого-л., что-л. *Командир Овчиннников, түрче тохтап, тамкы тамызып алып, пурлада тартып, Максим апсахты сахсынып турган* (МТ). *Палалары школадаң килерін чидікпин сахсынган.*

САХТАҒ *адал.* Пірее нимені алай кізіні сағааны. – Ожидание, поджидание. *Пүүн магаа сахтагда турарға киліс парган. Пір кізіні сахтагда турғыс салғабыс, пасхазы прайзы тетрадьтаң хобырғабыс.*

САХТАҒҶЫ *адал.* Олган ойынының ады. – Ожидалка (детская игра). *Сахтагҷы ойнирға итселер, кізі чидіспинче. Көмес öс парыбысханда, сахтагҷы даа оларға хыныг пілдірбинібіскен.*

САХТИРҒА [сахта-] *иділ.* Пірее ниме алай кізі килер тусха теере, пір чирде поларға; пірее ниме поларына ізенерге, *көр.:* **сағирға**. – Ждать, ожидать кого-, что-л. *Ам, тасхар итчең нимелерні хапчыгай ит салып, чылыг турада чил-пораан тоозыларын сахтирға* (ТИ КМ). *Көрзе, ол чехтернің иң улуг күстері полтыр, олар, пістің отрядтың париганын азынада піл салабас, сахтап, одыртыбыстырлар* (КВ А).

САХЧАХ *адал.* Аттың туйғағы хырындағы поохти öскен хатыг хыллар; сүгде. – Щетки на ногах лошади. *Садылчатхан аттың сахчахтары даа угаа узун паза хойыг полганнар. Цирктa тогынчатхан аттарның сахчахтарын даа иптіг иде хыплап салчалар.*

САХЧЫ *адал.* Хадагда турчаң орын. – Пост. *Чаачаа сахчыны артызарға чарабас. Сахчыда турганнарға тынанып алчаң оңдай пирчелер.*

САХЧЫҒАС *адал.* Пір часха читкелек хоора. – *зоол.* Хариус (до одного года). *Сöзірбее кір парган сахчыгастарны нандыра сугзар позыт турганнар. Пала көбізін öленнер, ах палыгастар паза сахчыгастар хаптыр килтір.*

САХЧЫХ *адал., көр.:* **сахчыгас**.

САХЫ: САХЫ ПУТТЫҒ Узун азахтыг. – Длинноногий. *Марыгда аралазарға килген хыс сахы путтыг полган. Баскетбол, волейбол – пöзік сынныг, сахы путтыгларға килістіре ойыннар.*

САХХА *нареч.* Сахта, араға іспезе, сах полза. – В трезвом состоянии. *Че сахха матап хызааннап тур* (ТМ ЧЧ). *Сахха угаа чахсы кізі, че изір парза, саңай алчаах парча.*

САХЧАҢ: САХЧАҢ ОТ Саптарында, пүрлерінде хазалҷыхтыг өзім. – Крапива. *Кізі чуртапчатхан чирде сахчаң от сыбыра öс парча. Сахчаң отха матап сахтыр салтыр, ол чирлері ам даа ачыпча.*

САҶЫ *адал.* Тузында төлебеен ўчўн, хоза салылчатхан төлег ахчазы. – *уст*. Пеня, штраф. *Саҷы саны улееде көп пол партыр. Позының чылхазы чох ўчўн саҷы төлирге киліскен.*

СЕГІРЕҢНЕЕС Сегіреечі, тызы чох, хоҷаңнаас (кізі). – Попрыгун, непоседа. *Сегіреңнеес полбаан полза, пу табаннарға сохтырбасчых. Нинҷе сизінерге килісче, сегіреңнеес хыстар ирте ирге чöрібісчелер.*

СЕГІРЕҢНИРГЕ [сегіреңне-] *иділ.* 1. Сегірерге, пöзік иде атығарға; сегіре тўзерге. –

Прыгать, подпрыгивать. *Кем пір азахнаң ырах сегіреңнеп парыбызар тіп марғызыбысхабыс. Пір чирде улееде ӳр сегіреңнеен.* 2. Піреезінең хада ӧнетін хырыс-табыс идерге, тілденерге; тудысха сегірерге. – *перен.* Затевать ссору (драку) с кем-л., лезть к кому-л. с дракой (чаще о детях). *Позы сегіреңнеп алған табан, ах-тик ле ибзер чӧрібіскен. Чоохтазып алып, килгеннерге сегіреңнирге иткен, че мында клубсар полиция тоғынчызы кір килген.*

СЕГІРЕРГЕ [сегір-] *иділ.* 1. Пір чирдең пасха чирге атығарға; пірее нимені азыра атығарға. – Прыгать, скакать с одного места на другое. *Тыын хазааны азыра сегірібізем хайди даа* (ПА ХХ). *Сабистің ады ойда сегірген, ачыг кістеп, ікі тізекке түскен* (ДН ЫА). 2. Плесет саларға, теелбектенерге. – Плясать. *Клубха кіргенібісте, анда хыстар ла сегірчеткеннер. Пу марыгда Виктор прайзынаң артых сегірібістір, сыйых ағаа читірілген. Тойдағыларның көңнілері уғаа чахсы полған, прайзы даа көгліг сегіргеннер.* 3. Тудысха кірерге. – *перен.* Драться. *Пірсінде магаа он артиинаң оол сегірібіскен, прайзын хости чаттырғлап салғам!* (ХА). *Пу ікі оолахты чадап тохтадып алтырлар, көрбин халзаларох, удур-тӧдір сегірібіскен полчалар.* □ **Хараа – кире сегірібісче, күнӧрте – сығара сегірібісче (ізік хаптырғазы).** – Ночью прыгнет, а днём спрыгнет (дверной крючок).

СЕГІРІС *адал.* 1. Атығыс. – Прыжок, скачок. *Панканың пӧзікке сегірізі чахсы полған, аннаңар аны марыға хайди даа апарар полғаннар. Халғанчы сегірістің салтары Маринаны хомзындырған.* 2. Теелбектеніс, плесет салғаны. – Пляска, игры. *Чиштер, күнӧрте тоғынып, иирде, тізең, сегіріске чӧр килчеткеннер. Оля, ӧӧрезінең хада сегіріске пар киліп, узирға тимнен чӧрчеткен.*

СЕГІРТКЕЕС Кічиҷек, сегір чӧрҷең хурт-хоос. – Блоха // блошиный. *Азахха тура ла, ол, сегірткеес чіли, піргер атыға түскен* (КГ ХАТ). *Сегірткеес ызырған чирлер прай хызар партыр.*

СЕГІРТПЕК *адал.* 1. *кӧр.:* **сегіріс**. 2. *кӧр.:* **сегірткеес**.

СЕГІРҶЕҢЕС *адал.* Пораатайлар уйазына кірчеткен кӧк пора түктіг, пазында сарығ арах түктіг хузыҷах – *зоол.* Королёк. *Сегірҷеңес уғаа сіліг, ӧтіг табыстар сығарча. Ағынға чӧрчеткен хустар аразында пірее сегірҷеңес тоғас парча.*

СЕГЛЕГЕЙ *адал.* Уғаа чуғынҷах маллар ағырии. – Ящур // ящурный. *Сеглегейнең ағырыбысхан малны хайди даа чох идібісчелер паза ӧртебісчелер. Сеглегей ағырыг пол парбазын тіп, мал имҷілері прививка турғысчалар паза чыл сай, хан алып, оларны лабораториязар ысчалар.*

СЕЕ *кизег.* Тыыдыс тузалыг кизегес: уғаа, тың, прай (хызыл ла сӧснең хада киректелче). – Частица усиления: очень, весь, сильно (используется только со словом *хызыл*). *Хызылғаттар хызыл сее турғлапчатханнар. Күскүде арыгдағы ағастар хайзылары хызыл сее, хайзылары сап-сарыг турғлапчалар.* ◊ **Хызыл сее түзерге.** – Побить, расшибить до крови кого-л., *разг.* расквасить кого-л.

СЕЕДЕМ *адал.* Ааршы аралаан соох суғ; ааршылыг суғ. – Прохладительный напиток из воды и ааршы; напиток с добавлением ааршы. *Күскер Ату Хапыңа пахпырға седем идерге ааршы тоорар* (ДН ЫА). *Сеедем сухсумны чахсы хандырыбысхан.*

СЕЕК *адал.* Ікі ханаттығлар көріміне кірчеткен хурт-хоос. – Муха. *Моол ханның чааҷылары аархы тағның тигейін, чайғыда азых турған сүтке түскен хара сеек чіли, чаап салтырлар* (ӦМ). *Халын тойға чыылған чон, хара сеек чіли, ыылас турадыр* (АХ).

СЕЕК-СЕЕК *кӧӧг.* Сүт-айраннаң арағанаң іліг тастапчатса, сығарчатхан табысха кӧӧккені. – *звукоподр.* Звукоподражание возгласу, произносимому при совершении процесса окропления молоком, айраном или вином. *Хара таға читіре «сеек-сеек» идіп, ээліг, таныглыг чирлерін адап, хамнар чорых тутчаңнар* (ХЧ). *Пірее чирзер чорыхха сығыбысса, улуглар ээліг орыннарны, сеек-сеек итпин, иртпечең* (ХЧ).

СЕЕК-МААС *адал., кӧр.:* **хурт-хоос**.

СЕЕКТИРГЕ [сеекте-] *иділ.* 1. Хам хамнапчатса, тайыгда араға нанирға; ээліг чирлерде іліг ілерге, іліг тастирға. – *этн.*

Брызгать вино (во время камлания шамана); кропить (вином, молоком, айраном в жертвенных местах). *Хам пастап сеектеп алған, анаң на хамнаан. Ағам ызых чирлерні сеектебин иртпечең.* 2. Чоғар тастирға. – Подбрасывать. *Чаачылар толдыра хаптарны сеектеп сіренчелер* (ХА А). *Хайаларны хаңааға чадап сеектеп алып, адын чөргіс сыххан.*

СЕЕЛ *адал.* Чиит сабаллыг ағастар (тыт, харағай). – Молодые хвойные деревья (лиственница, сосна). *Хысхаҷах мылтыхтыг кізі, сых киліп, Канканы тыт аразынзар апарып, анаң хойыг сееллерзер кирген* (ХЧК). *Наа ла одыртылған сееллер, суғлалбин паза наңмыр чағбин полғаннаңар, күнге прай көйглеп партырлар.*

СЕЕЛИРГЕ [сееле-] *иділ.* Тың урыларға, ағарға; чаарға, саалирға (ханнаңар). – Литься, сильно течь (о жидкости). *Чахсы пілін килзе, улуг чил полча, хазыр наңмыр сеелепче, тигір чалыннап, күгүрт күзүрепче* (КИ ЧХ). *Оолның көксінең хан сеели түскен* (КС Т).

СЕЕП *пілд.* Сінек, түрең, хуруғ сөөк, сөөк сырайлыг, арых. – Худой, худощавый, жилистый, тощий. *Сеер сырайлыг ирен пуларзар пастыр килиген. Пу сеер табанға сыдаҷаң кізі чох полған.*

СЕЕР *адал.* Алны азых, үстү чабығлыг пүдіріг. – Сарай, полукрытый навес. *Сеерде турчатхан адын кем-де сығар парыбыстыр. Наңмырдаң сеерде чазынтырлар.*

СЕЕРЕБЕС Пір дее нимее киреги халбас, нимее хайбас, пір дее нимее кілебес кізідеңер; халын чүстіг. – Ни на что не обращающий внимания, равнодушный; *разг.* толстокожий. *Сееребесті пір дее хайди ит полбассың, көмес тее хыймыхтабас. Чуртаста сееребестерге хай-хай ниик тіп сағынчам.*

СЕЕРЕҢ Харғатхан; уйатха кірген. – *бран.* Проклятый, окаянный, шельма. *Ам піди чуртас тооза мындаг сеерең полар ба?*

СЕЕРИРГЕ [сеере-] *иділ.* 1. Пірее кізее алай нимее пичеллирге, сағыссырирға. – *кыз., кач.* Беспокоиться о ком-л., о чем-л. *Прайзына хайди сеереп алар? Тогысха сеереп, уйгу-чадын пілбин турган.* 2. Итірбинчеткен формада турча, пірее кізее алай нимее кирек халбасха, хайыг салбасха. – Не иметь дела с кем-н.; оставлять без внимания кого-то, что-то; не обращать внимания на кого-то, что-то. *Тогынарға иткен кізее андаг оңдай пирерге сееребинчелер* (ХЧ). *Позына ла хынчатхан кізі паза кізее сееребеен, позы ла оңдайынҷа чуртаан.* ◊ **Пір дее нимее сееребес.** – Ничем [его] не расшевелишь.

СЕЕРЛЕНЕРГЕ [сеерлен-] *иділ.* Аар-чүк поларға, аар-чүк идерге; тың аарсынарға. – Тяготить, обременять. *Халғанҷы тустарда, ағырыбысханда, чуртастаң сеерлен сыххан. Палаларны позынаң сеерлендірерге хынмаан, аннаңар, хайди даа аар полза, оларға чоохтабаан.*

СЕЕРЧЕК *адал., көр.:* **тасхах, ілгөр**.

СЕЕТ Чыс тайға, иртчее чох хойыг тайға; туйух чир. – Густая тайга, глухомань. *Мындаг күстіг техника сеет чирлер артыспинча полар. Сееттерні айаг чох хырчатханы чахсы нимее ағылбас, аңнарға кірчең чирлер халбин парир.*

СЕКПЕНЕК *адал., көр.:* **сикпенек**.

СЕЛБІК Сүүле түс парған. – Отвислый (обычно о губах). *Пу хара кізінің састары сибірек, пурны чалбах, ирні селбік полған. Таня позының чалбах селбік іріннерінең уйатчаң.*

СЕЛМЕЙЕК *адал.* Хылыс, ух; чаа тирии. – *уст.* Меч, оружие. *Музейде көзідіге аймах-пасха селмейектер сығарылтыр. Полған на табылған селмейекті реестрге кирчелер.* □ **Сеекче селмейек, сеектең табырах селмейек (мылтых уғы).** – С муху маленький меч, но быстрее мухи маленький меч (пуля).

СЕНЕК *адал.* Чуртапчатхан тураның паза кірлестің аразындағы чардых. – Сени. *Улай аға сенекте маймахтарын суурыбысхан, нымзах киис тапкалар кизіп, кибіс чолҷа туразар ирткен* (КН ХХС). *Анҷада хазыр чил сенек ізігін хазыра азыбысхан* (КГ ПАО).

СЕРЕНКЕ, СЕРЕНГЕ *адал., тиң.:* **кўкір**.

СЕТПЕР *адал., көр.:* **хап**.

СИБДЕҢНИРГЕ [сибдеңне-] *иділ.* Оох, удаа алтамнар идіп, пазарға. – Семенить. *Пала, іҷезінең халбасха тіп, сибдеңнепчеткен. Пу пиҷе-туңма, хахап парып, сала чүгүрбин, сибдеңнепчеткеннер.*

СИБЕР *пілд.* Нимені иптіг итчеткен, пызыг холлыг, ус, пілігчі, иптіг, хабынҷах;

піліп, піле итчеткен. – Искусный, умелый, аккуратный, осторожный // искусно, умело, аккуратно, осторожно. *Пидос, хыс тузындағох осхас: чапчаң, харахтары чарых, чітіг, холлары сибер* (ТГ Ч). *Аның холынаң хоостап салған сибер тоғызы, моркамнар, мелейлер, ам даа областьтағы музейде аза-чаза көзіділче* (ИТ).

СИБЕРЛЕНЕРГЕ [сиберлен-] *иділ.* 1. Хайралланарға, китенерге. – Остерегаться, беречься. *Хазыр чилдең сиберленіп, хуйузар кір парғаннар. Прай ла нимедең сиберленіп, хайди чуртир.* 2. Арығ, иптіг поларға. – Быть опрятным, аккуратным. *Улуғлан таа парған полза, ам даа сиберленерге хынча. Палалары на андағ-мындағ ниме чирге пирбинче, чіҷең нимедең сиберленче.*

СИБЕРЛЕНІС *адал.* Хайралланыс, иптіг тудыныс. – Осторожность, аккуратность, опрятность. *Таныбас кізізер сиберленіснең хайған. Полған на киректе, тоғыста сиберленіс поларға кирек.*

СИБЕРЛЕС *адал.* Чайаачы идіг (ибіркіні хоостап, сомнап көзіткені, хоос произведениелер пасханы, сценада омаларны чарых иде чарытханы). – Искусство. *Полған на хооспының позының сиберлезі полча. Сиберлес деятельлері санына кірерге.*

СИБЕРЛИ *нареч.* Ипти, иптіг иде; хайраллап. – Аккуратно, бережно, осторожно. *Сиберли чоохтанарға. Арам пулуттар аразында чарых ай сиберли чӱс чӧрче* (ЧС ПТ). *Тарасик чатханны, азах ла пасханына тоолап чӧрібізер алай ба иргі хыллары, сыңырабинаң, ам-пу ӱзілглеп парар тіп, китеніп, сиберли апарчатхан* (КГ ПАО).

СИБЕРЛИРГЕ [сиберле-] *иділ.* 1. Пірее нимені хайраллап идерге, хайраллирға. – Относиться бережно, беречь, оберегать. *Харындазым тракторын сиберлепче, от тоғызы тоозылза, турғыс салча. Сиберлебезе, прай даа ниме оодыл парар.* 2. Пірее нимені иптіг идерге, пызыг поларға. – Делать что-л. аккуратно, искусно. *Устың полған на тоғызы чахсынаң чахсы сиберлелче. Татьяна тіккен кип-азахтарын уғаа сіліг сиберлеп салча.* 3. Иптіг тудынып, идерге. – Делать что-л. осторожно. *Хрусталь ідіс-хамысты сиберлеп чунғам. Суғ тӧк салбасха тіп, көнектерімні сиберлеп апарғам.*

СИБІРЕК *пілд.* Көні нимес, толғалҷых, тӱрілҷек, ораалҷах (сас). – Вьющийся, кучерявый, курчавый, кудрявый, волнистый. – *Тананың сазы узун паза сибірек, а минің сазым сибірек нимес* (ЛК АХЧЧ). *Анаң, сала хыр сабысхан сибірек хара састарын сыйбағлабызып, хол пладынаң сырайын чызыныбысхан* (ХА А).

СИБІРЕНДІ *адал., көр.:* **ибірінді**.

СИБІРЕРГЕ [сибір-] I *иділ.* Көні нимес, ибіре чоохтирға. – *фольк.* Говорить, делая оговорку. *Пастап килгеннерні піл полбин полғам, анаң, пола-пола, оларның сибіріп чоохтааннары харахтарымны асхан.*

СИБІРЕРГЕ [сибір-] II *иділ.* Кип-азах чардыхтарын удур-тӧдір піріктірерге, орта, килістіре одыртарға, чапсыра тігерге. – Делать посадку (в соединении деталей одежды). *Көгенектің прай чардыхтары тимнел парған, сибірерге ле халған. Көр парзам, Валера ултуң сибіріп одырчаттыр.*

СИБІРЕЛҶІК *көр.:* **сибірек**.

СИГ *адал.* Пірее нимеде сиилгені, пірее нимеде таныхтап сиилгені; таңмалааны. – Линия, черта, штрих. *Адалыстарны пір сигнең сиип салыңар. Тетрадьта көні сиг сибізіңер.*

СИГБЕН *пілд.* Тосхымныг, сіңмін, *көр.:* **тох** II. – Сытый, питательный, калорийный (о пище). *Аның тимнеен тамағы хаҷан даа сигбен поладыр. Пос холынаң иткен ниме сигбен, пик* (ДН ЫА). *Сигбен ас-тамакха прайзы тос парған.* 2. Чӱрекке чарас, истіг, чылыг, толдыра, чӧпсіністіг. – *саг., перен.* Наполняющий сердце, душу теплотой; приятный. *Сигбен сӧстер чӱреен амырат салғаннар. Іҷезінең чоохтазып алза, аның істінде сигбен пол парҷаң, аар-чӱктер дее андағ сидік пілдірбеҷеңнер.* ◊ **Синің чоогыңнаң істіме сигбен пол парды.** – От твоих слов на душе моей стало легче.

СИГБІН *көр.:* **сіңмін**.

СИГБІННІГ *көр.:* **сіңміннің**.

СИГЕДЕК *адал.* Алны паза идее хоосталған, нині чох, (мының алнында тон ӱстӱне, амғы туста көгенек ӱстӱне кисчең), сикпеннең тігілген кип (хакас ипчінің кибірліг

кип-азаа). – Национальная женская одежда, расшитый вышивками длинный жилет из тонкого качественного сукна или бархата. *Сигедек кис салған ипчілернің көксінде поғолар чылтыр-чалтыр пол парча* (ТН ТКӦ). *Олар идектіг тон, хоостыг сигедек паза түлгү алай пасха даа аарлыг аңнар теерлерінең тігілген пöріктер кис салчалар* (ХЧ).

СИГЕРГЕ [сиг-] *иділ.* 1. Пірее нимеде сиг сиирге. – Чертить, проводить черту, линию. *Палаларның тетрадьтарында сиглер сиип пиргем. Черчение урогында аймах сиглер сигеннер.* 2. Сигнең хоостирға. – Штриховать. *Пу хоостар сиглернең сиилтірлер. Пала пос тустарда сиглерні хоости сиип одырча.* 3. Пазарға чахсы ползын тіп, сиглер сиип саларға. – Линовать. *Ах чаҷынны техника позы сиипче. Компьютерге хайди сигерге команда турғыс салзаң, ол ах чаҷынны ідök сиип салар.*

СИГІЗІНҶІ *сан.* Изеріс хоостыра читінҷізінің паза тоғызынҷының аразындағы сан. – Восьмой. *Сигізінҷі кöрім* (ТИ ППЧЧ). *Хакас чирі Россияның аймах регионнарында чуртапчатхан нанҷыларын сигізінҷі хати удурлады* (ХЧ).

СИГІЗОН *сан.* Сигіс хати онарлап; сан пазы. – Восемьдесят. *Че сигізон час ас парған аға республикада полчатхан киректердеңер «Хабар» газета пастыра піліп алча* (ХЧ). *Сигізон чылларда Хакасияда улуг спорт töстирге сағыс töреен* (ХЧ).

СИГІЗӦЛЕҢ *чыыл. сан.* Хада алза, сигіс кізі. – *собир.* Восьмеро; восьмером. *Студенттерні ал-алынҷа ömелерге чарыбысханда, полған на ömеде сигізölең пол парған. Пу сигізölеңні іҷе кізі чалғысхан öскір парыбысхан.*

СИГІС *сан.* Читі паза тоғыс саннарның аразындағы сан. – Восемь. *Кözідімге, секцияа 100 кізі пазын салҷаң, андаг хатыг пятница соонаң, тізең, сигіс ле кізі халҷаң* (ХЧ). *Сигіс частыг, сигіс чыллыг школа. Алтын стол тылаазы сигіс чыллыг школабысха толған, артханы аалға тараан* (БФ ТО).

СИДЕН *адал.* Сыралардаң, тыыннаң, ханалардаң, талдаң иткен пүдіріг; иб-чурт ибіре иділген хана. – Ограда, забор, изгородь, городьба. *Хызыл сарыг адайның чоғын піліп, Сабис сиден тözінҷе ürүгіс чох пас сыххан* (ДН ЫА). *Махтанҷых петух, сиденге сығып, «Ку-ка-ре-ку» тіп, хысхырған* (ОПЎПЧАТ).

СИДЕННИРГЕ [сиденне-] *иділ.* Сиден тударға, иб-чурт ибіре ханалар турғызарға. – Городить, окружать что-л. забором. *Виктор Зимин ідök алынҷа алғызын читірген ол федеральнай трассаны тростарнаң сиденнирге чарадыг алылған ўчўн* (ХЧ). *Аннаңар паркты сиденнирге паза хумартхы тастарның ікі саринаң улуг нимес чаа техниказын турғыс пирерге полыс пирерге сурынчабыс, – айланған регион пазынзар...* (ХЧ).

СИДЕННІГ Сидені пар, ибіре прай сиденнелген, сиден тудылған. – Огороженный, с изгородью, с забором. *Наа сиденніг палисадникте чахайахтар одырт саларға кирек, ибіркі салғанахтарны чох идерге* (ХЧ). *Тура ибіре тимір сиденніг полған.*

СИДІК 1. Аар-чўк, сидіксініс. – Трудности. *Сидіктерні тобырарға оой ползын тіп, паза «чапчаңнардаң» ос турарға тіп* (БА ХКУТК). *Ол хаҷан даа иптіг чуртас апарған кізі: хайдаг даа ўлгү полза, хайдаг даа сидік хорыглар полза, Сатик пілҷең ниме идерге* (ЧЛ ÖЧ). 2. Аар, пögілбес, ниик нимес. – Трудный, тяжелый, тяжкий // трудно, тяжело тяжко. *Паза пір сидік сурыг – республикада он азыра чыл арыг-тайғаның пүдізі істезілбеені, ол арыг чирлерінде пічік чох ағас узурарға чарабас* (ХЧ). *Че кізі андаг нізе, чуртаста сидік урунмаза, аннаңар сағынминча* (ЧЛ ÖЧ).

СИДІКСІНЕРГЕ [сидіксін-] *иділ.* Пірее ниме идерге сидік пілдірерге, аарсынарға. – Затрудняться. *Иб ээзі Сыгданың сидіксінчеткенін сис салған* (ЧС ПТ). *Валентин Коновалов, аал чöптері пастарынаң тоғасханда, хайдаг сурыгларҷа сидіксінчеткеннерін искір пирерге сурынған* (ХЧ).

СИДІКСІНІС *адал.* Аарсыныс, сидіксінгені. – Затруднение, проблема. *Че сöбіре сидіксіністері ўчўн ағаа анда читіре ўгренерге паза диплом алып аларға киліспеен* (ХЧ). *Хада-пірге піс прай сидіксіністерні тобырып аларбыс, – теен Хакасия пазы Валентин Коновалов* (ХЧ).

СИДІКСІНІСТІГ *пілд.* Аарсыныстыг; сидік. – Затруднительный. *Хакасияның минфині*

сидіксініcтіг муниципалитеттерге хара тас аларына дотациялар пирерге чарадыг алтыр (ХЧ). *Аннаңар чыылыгда, пу сферада сыгысчатхан сидіксініcтіг сурыгларны ӳзӳріп, оларны пӧгер оңдайлар табарга кирек полар* (ХЧ).

СИДІРЕЙ *адал.* Тайгада чуртапчатхан улуг нимес хузыҷах. – Небольшая таёжная птица. *Сидірейлернің чуртазын істескеннер. Ол хузыҷахтың сидірей полчатханын пілбеен полгам.*

СИЗЕРГЕ [сис-] *иділ.* 1. *кӧр.:* **сизінерге**. 2. Пілдістіг нимес нимені піліп аларга, табарга. – Разгадывать, отгадывать что-л. *Анда ол, амгы чіли, чуртастың ачыг тадиин тирең сиспеен* (ИТ). *Иң пастагызын аны бригадада тогынчатхан хыстар сис салганнар* (СЧ).

СИЗІГ I *адал.* Пірее пілдістіг нимес нимее нандырыг; таптырғасха нандырыг. – Ответ на что-либо неизвестное, непонятное и т. п.; решение загадки, отгадка. *Тайма чоохтың сизиин сизерге. Улугларның ибіре чоохтарының сизиин сизініп одырарга.*

СИЗІГ II *адал.* Пірее нименің тании, таныг, пілдіріс. – Признак. *Имҷі паза хайдаг сизіглер полганын сурастырглаан. Салтар идер алнында, прай сизіглерні сыныхтабызарга киректелген.*

СИЗІК 1. Пірее нименің ӧзенінеңер оңарылыс, пірее нимедеңер хагбалыс. – Догадка, чутьё. *Эк, сизігі чох сиирестер, сагызы чох сарысхалар! – хысхыр сыххан пірсі* (Ч). *А-а, – ам на сизік хапты Ыграх апсах Уклинчаның нимедеңер сурчатханын* (ЧЛ ӦЧ). 2. Хабынҷах. – Сообразительность / сообразительный, сметливый. *Айазах, сині піреезі хыйыхтабысхан, арса? – сагади сизік хапхан ол* (КГ ПАО). *Кичемейге пеер тӳндӳкче кірерге чахылган ноо! – сах андох сизік хапхан Алиса* (КЛ АХЧЧ). 3. Хырғаг, ибіріс, таныг, сагба. – Намёк. *А, а пазох пір сизігі чох кӳске тутыр салтыр* (ТИ КМ). *Сабис істінде чапсаан, че сизік итпеен* (ДН ЫА).

СИЗІКТЕНЕРГЕ [сизіктен-] *иділ.* 1. Сизінерге, хабынарга, сиргектенерге. – Проявлять догадливость, чутьё, чувствовать, понимать предстоящие события. *Хастар адайлардаң хай-хай чахсы сизіктенчелер. Тӳстер хоостыра сизіктенгем, хайдаг-да хомай ниме поларын.* 2. Китенерге, сиргектенерге, сиберленерге, хайралланарга. – Проявлять бдительность, замечать; остерегаться чего-л. *Тайгада аңнаң хайди даа сизіктенерге кирек. Абадаң сизіктенмин салтыр. Кӳҷӳрлерге алаахтырт парыганын сизіктенген, телефонын ӳзіре пазыбысхан.*

СИЗІКТЕНІС *адал.* 1. Оңарылыс, сиргектеніс. – Догадливость, сообразительность. *Алаахтырчалар тіп, сизіктеніс полганох, че ноға-да тохтатпаан. Хада ӳгренчеткеннері постарының сизіктеністерінең хайхатханнар.* 2. Кізінің сизігі, хабынчагы. – Бдительность, осторожность. *Полган на кізінің сизіктенізі пар. Телефон пастыра кӳҷӳрлер хайынысчатханнаңар, сыбыра сизіктеніс иділче.*

СИЗІКТІГ *пілд.* Оңарылызы, сизігі, сиргегі пар. – Сообразительный, догадливый, понятливый, бдительный, осторожный. *Агаа сизіктігдең дее пілістіглер, хыйгадаң даа хыйгалар чоо киртінчелер* (ДН ЫА). *Сизіктіг Ктараҷах аның харахтарынаң частар тоолапчатханын кӧр салган* (ЧЛ ӦЧ).

СИЗІМНІГ *кӧр.:* **сизіктіг**. ◊ **Сизімніг час.** – Возраст здравомыслия.

СИЗІНДІРЕРГЕ [сизіндір-] *иділ.* 1. Сизік пирерге, азынада искірерге. – Предостерегать, предупреждать кого-л. о чем-л. *Иисус, хайдаг ӧлімнең ӧлерінеңер сизіндірерге сагынып, іди чоохтанган* (НМ). *Чидер оларны сизіндір чӧрерге, штрафтар саларга кирек, – хыгырган Валентин Коновалов* (ХЧ). 2. Танылар идерге, сизік пирерге. – Намекать на что-л. – *Андаг марыг тузында ікі-ӳс телевидение тогынча, – сизіндірчем аны* (ХЧ). – *Артемка чистек кӧп чібіскен, істі агырыбыспазын, – сизіндірче Григорий* (ХЧ).

СИЗІНДІРІГ *адал.* 1. Сизік пиргені, азынада искіргені. – Предостережение, предупреждение. *МЧС тогынҷылары чыл сай, ӧрт сых парбазын тіп, сизіндіріг итчелер. Читтерге сизіндіріг итселер, уйатчаңнар* (ХЧ). *Ведомствоның специалисттері сайбагларны тохтадарына читі сизіндіріг пиргеннер, монополиядаң тогыр законодательствоны сайбааннаңар 15 кирек азылган* (ХЧ)

2. Таныҕ иткені, сизік пиргені. – Примечание. *Полҕан на көніктіріг соонда сизіндіріглер пирілче. Коронавирус чуҕынҷах ағырыгдаҥ хайди арачыланардаҥар паза аннаҥ тоҕыр профилактика оҥдайларына хайди тудынарынаҥар, сизіндіріг пирілген.*

СИЗІНДІРІС *адал., көр.:* **сизіндіріг**.

СИЗІНЕРГЕ [сизін-] *иділ.* 1. Пілерге, оҥарарҕа, сизік хабарҕа, хаҕбаланарҕа. – Чувствовать, предчувствовать, чуять. *Олҕаннар пастап постары күскүнің пілдіріглерін сизінерге киректер* (БА ХКУТК). *Аннаҥар олар пастап чир-чайаанның сілиин, алызыҕларын көрчелер, өзімнернің паза аҥ-хустарның чуртазын сизінчелер* (БА ХКУТК). 2. Сис хабынарҕа, пілінерге. – Догадываться, понимать. *Валентин Коноваловтың таниинаҥ, чал ахчазы өскірілчеткенін өөнінде иҥ төбін чал ахчазын алчатханнар сизінерге киректер* (ХЧ). *Аны Оскар прай істі-сағызынаҥ сизінген* (ТМ ЧЧ). 3. Пірее нимені сизіктенерге, піліп одырарҕа, ситкирге. – Замечать. *Соонда ноо-да ниме килигенін сизін салып, ол айлана түскен* (АП ХХ). *Халҕанҷы чылларда хазнада аал хонии чахсы тиліпчеткенін сизінерге чарир (ХЧ).* 4. Китенерге, хайралланарҕа. – Остерегаться (кого-, чего-л., быть осторожным, предусмотрительным). – *Амды ағырчатханнарның саны күннің күнге хозылып одырчатханын сизінерге кирек, – сағызынаҥ үлескен имҷі* (ХЧ). *Чуҕынҷах ағырыг табырах тарапчатханын сизініп одырҕаннар.*

СИЗІНІС *адал.* Хабыныс, хаҕбаланыс, пілгені, пілінгені, *тиҥ.* **сизік**. – Догадливость, чутьё, догадка. – *Сизінізің сағаа ноо ниме тіпче? Сизінізі хаап, прай піліп алҕан.*

СИЗІНҶЕК 1. Сизік хаапчатхан, ибіркіні піліп одырчатхан, оҥарылҷах – Догадливый, наблюдательный, сообразительный, смышленный. *Сизінҷек оолах, ырахтын сомҕа суурчатханнарын көр салып, холын көдірче. Чолны чазаҕ кізілер кисчең орыннарда водительлерге дее, чазаҕларҕа даа, сизінҷек полып, чолҷа чөрҷең правилоларҷа тудынарҕа кирек.* 2. Сибер, хабынҷах. – Осторожный, предусмотрительный. *Хайди көрчезер, прай пу өрттер, кізі сизінҷек полбаан сылтаанда, сых парҕаннар. Таныс ниместердең хаҷан даа сизінҷек поларҕа кирек.*

СИЗІРКЕЕС 1. Оҥарылҷах, сизіктіг, сизінҷек. – Чувствительный, восприимчивый. *Пала төреенінең мындаҕ сизіркеес. Валя тимеер сизіркеес, аннаҥар полар-полбас ниме ағаа чоохтабинчабыс.* 2. Оҥарынҷах, хабынҷах, сизіктіг, чітіг. – Понятливый, догадливый, проницательный. *Пу марыҕда сизіркеестер табырах чол таап алҕаннар. Сизінгенде, пастаҕы классха килген олҕаннарның аразында көбізі сизіркеес.*

СИЗІРКЕС 1. Оҥарылыс, чүрекке чағын алынҕаны, пілдіргені, сизігі. – Чувствительность, восприимчивость / чувствительный, восприимчивый. *Сынҕан соонда, холы сизіркес пол партыр, күн алызарҕа сыстап сыхча. Ханның пөзігін сыныхтапчатхан приборның сизіркезі пөзік.* 2. Табырах паза тирең оҥар полчатханы, сизінчеткені, табырах сағыстыҕ полҕаны. – Понятливость, догадливость, проницательность. *Пеер ідөк чиит имҷінің сизіркезін хозыбызарҕа. Иннокентий политикада позының сизіркезін чахсы көзіт пирген.*

СИЗІРКИРГЕ [сизірке-] *иділ.* 1. Оҥарарҕа, сизікке хабарҕа. – Ощущать, чувствовать. *Ибіре хайдаҕ киректер полчатханын сизіркеен. Кізі килерін сизіркеен.* 2. Хабынарҕа, сизінерге, оҥарарҕа. – Осознавать, догадываться. *Паланың чоогын уҕаа сизіркеп тыҥнаан. Позы даа, пабазын паза көрбес тіп, сизіркебеен.*

СИИ I *адал.* 1. Тегілектернің ойсын тутырарҕа киректелчеткен тиріг (стержень). – Спица (колесная). *Пабамнаҥ аҕам тегілекке сиилер кире саапчатханнар. Хаҥаа сиилері позып партырлар. Тимір сиилер хойрал партырлар.* 2. Тоҕылах ніске тимірдең иділген ух, чулух, кип-азах палҕаҷаҥ тиріг. – Вязальные спицы. *Торҕы иней орҕанда одырча, кемге-де салаалыг мелей сохча, харахтары сиилерзер дее айландыра полза, ол нимее-де сиргектенче* (ЧС АЎХ). *Сиилер тудына, өөрезінзер чөрібістір. Ухтарны ікі ле сиинең палҕабыстыр.* 3. Иб ізиинде алай хазаа ізиинде, пиктеп, сух салчатхан ағазах. – Палочка, чека на двери или воротах скотного двора, затычка. *Ізік сиизі чохта, кем-де ибде полар тіп сағынҕам, кір парзам, пірдеезі чоҕыл. Хазаа ізиин сиинең хаптырбин салтырбын, пызолар сых чөрібістірлер.* 4. Чайҕы

иб стенезінде ат тирии ілерге хазап салған ағас позық. – Вешалка (деревянная палка, вбитая в стену для подвешивания сбруи, снастей и т. п.). *Ізіктің оң саринда, стенедегі ағас сиилерде, ат тиріглері толдыра* (КВ А). *Сиидегі чүгенін кем-де хаап парыбыстыр.*

СИИ II *адал.* Пызылах пазырарға киректелчеткен хамыс өзенінең иділген тиріг. – Камышовая вязь для прессования домашнего сыра. *Пызылах суун, төгібізіп, сиизер салыбысхам. Сиинең наа пазылған пызылахты аалчыларға тимнеп пиргебіс.*

СИИ III *нареч.* Тың иде, сайалбас иде. – Туго, намертво. *Паг угаа тың сии тартыл партыр. Сии тартылған түүнчекті сайап аларға сидік полған.*

СИИЛГІ *адал.* Хадыл сөстер аразында турғызылчатхан таныг. – Дефис. *Уроктa үгретчі хайдаг сөстер аразында сиилгі турғызылчатханын чарыда чоохтап пирген. Сиилгі турғыспаза, ол алчаасха саналча.*

СИИЛГІЛІГ *пілд.* Сиилгі пар. – Имеющий дефис. *Пу чоохтагда сиилгіліг сөстер таап, сыгара пазыңар.*

СИИЛЕРГЕ [сиил-] *иділ.* 1. Сиг тартыларға. – Чертиться. *Документ ручканаң сиил парза, алыстырыларға кирек. Тигір чалынга матап сиилген.* 2. Сигнең хоосталарға. – Штриховаться. *Олганнарға тимнелген хоостар сигнең хоосталарға киректер. Хоосчы сигнең хоостап одырган.* 3. Сөөлінерге, суныларға, тартыларға. – Простираться на большое расстояние; протягиваться, вытягиваться, тянуться. *Чазы істінче алтынзарых иде, харалып, сиилчеткен улуг чолча чалаңа кізі улуг чорыхнаң париган* (МТ). *Төбін көрзең, тиңни хырыххан осхас хойыг пүрліг таллар озаринча хаңаа чолы сиилче* (КН ХХС).

СИИЛДІРЕ *нареч.* Өтіре, чүрекке теерте. – Глубоко, доходчиво, толком, как следует, до мозга костей. *Мин парда, прай пу нимені сиилдіре чоохтапчатханым орта полар тіп, сагынчам. Ол Хаңза пигдеңер кип-чоохты прайзының чүреене сиилдіре читір пирген* (ХЧ).

СИИР I *адал.* Кізінің (малның, аңнарның) иді-сөөгін піріктірчеткен ниме. – Жила, сухожилие. *Сигіс пүүр, сиирлері хатып, харахтары ханнанып, харнылары улам алгып, улам ачын полыбысханнар* (ПА ХХ). *Ікі чоон сиир чіп, харчи-пирчи пір үтке кіріп, хыдырада тартыл салып одырчалар* (НД ЫА).

СИИР II *адал.* Чабыглыг, хырлыг чайгы хазаа. – Крытый загон для скота. *Наа сиирлер тургыстыбыс. Хырыхчаң хойларны, наңмырга өтік парбазыннар тіп, сиирзер кир салдым.*

СИИРГЕ [сиг-] I *иділ.* 1. Өтерге, пірее нименің істінзер тирең кірерге: суғдаңар, хайахтаңар алай пірее аймах-пасха суух нимелердеңер. – Впитываться во что-л., глубоко проникать (о жидкости). *Наңмыр чирге өтіре сиип парган. Халын наңмыр, чаап, чирге сиирге маңнанминчатхан. Кічіг тамчыгастар чирге сиип одырганнар.* 2. Пірее ниме істіне кіріп, анда тарирга: имнеңер, чіченң нимедеңер алай пасха даа чіченң, ісченң, чыстанчаң нимелердеңер. – Усваиваться, всасываться. *Браконьерлер, цианидті апельсинге сииртіп, слоннарга чирге пирібісчелер* (ХЧ). *Чіченң ниме сиип парганда, күс тее кір килген чіли пілдірген.* 3. Піліп одырарга, сагын саларга. – Понимать, запоминать. *Оларга пістің тілібіс чапсых пілдірчеткен осхас, аннаңар олар пірде хакас палачахтардаң даа чапчаң сөстерні сииртіп одырчалар, чоохтанза даа, арыг чоохтанчалар* (ХЧ). – *Кізі аны кічігден ала пазына прай сииртіп одырчатса, ол позын хачан даа мин хакаспын тир, – араласчыларзар айланган Анна Антоновна* (ХЧ). 4. Чахсы сырлаларга. – Окрашиваться. *Сазын сырлаан сыр чахсы сиіптір. Исті сырлаан сыр иргілен парган осхас, пір дее чахсы сигбиндір. Өтіг өңнер чахсы сиипче.* 5. Пірее ат адаларга, солаларга. – *перен.* Приставать, прилипать. *Кічігдегі ады сиип парган, прайзы аны кічіг адынаң танылча. Хомай сола агаа сиип парган.* 6. Көңніне алай сагысха кір пararга. – Западать (в душу, память). *Ол кізінің омазы сагызына саңай сиип партыр. Чахсы ниме кізі көңніне табырах сиип парча.* ◊ **Кір сиип парган кип-азах.** – Застиранное бельё.

СИИРГЕ [сиг-] II *иділ.* Сиг тартарга, сиг хоостирга. – Проводить линию, черту; чертить. *Сөстің төстігін сиип салыңар! Нога, пазып алып, сии тартыбыстың?* (ЧТ).

СИИРЕ *нареч.* 1. Ситкіп. – Внимательно. *Ўгретчіні сиире искеннер прай ниме піліп одырчалар. Хоостарны, сиире көріп, нименең пасхалалчатханнарын піліп аларға кирек.* 2. Пілдістіг иде, оңарылыстыг иде. – Доходчиво. *Анна Николаевна хайди поларын прай сиире чоохтап пирген. Банк тоғынчызы кемзер айланарын сиире чоохтаан.*

СИИРЕРГЕ [сиир-] *иділ.* 1. *көр.:* **сыыртарға**. Пірее нимені, тайнабин, пір саңай азырыбызарға; килкімге кире тартыбызарға. – Глотать *что-л.* целиком, не жуя всасывать, засасывая, втягивать в себя (о змеях). *Анаконда кізіні дее сиирібісчеттір. Тазоба чазызы аны прай чонынаң хада сиирібіскен осхас полған* (КИ ЧХ). 2. Чахсы тайнабин, килкімге азырарға; тайнабин чирге. – Есть, кушать, глотать, не жуя. *Итті сиирбин, чахсы тайнирға кирек. Пу іköлең салылған чіҷең нимені пір-ікі ле сиирібіскеннер.* 3. Піліп одырарға, посха алынарға, пасха (мииске) кирерге. – Усваивать, внимательно слушать. *Сині истіп, тыңнабыссам, чазы-іҷем чон көглерін истіпчем, чон тахпағын сиирчем* (КГ АХ Т). *Чахсы сиріп, сағыста тут чөрерге, аны анаң кирек туста тузаланарға* (БА ХКУТК).

СИИРЕС *адал.* Иң ооғас, өөрнең чүс чөрчеткен палығастар; хуруғ харах, өлеен. – *зоол.* Малёк. *Олған тузымда мин палаларнаң хада күннің сай олтырыхсар чөрҷеңмін, Ўүс суғзар, анда сиирес тутчаңмыс. Сиирестер дее тудып алза, уғаа тың өрінҷеңміс.* □ **Сизігі чох сиирес, сағызы чох сарысха.** – Недогадлив, как малёк, глуп, как сверчок.

СИИРИРГЕ [сиире-] *иділ., көр.:* **сеерирге**.

СИИРЛЕНЕРГЕ [сиирлен-] *иділ.* Сиир поларға, сыырах поларға. – Становиться жилистым. *Хонҷых оолғычах, өс сыхханда, пабазы чіли сиирленібіскен. Аар тоғыстарда тоғын чөріп, харындазымның холлары сиирлен парғаннар.*

СИИРЛІГ Сиирі пар, сиир ле. – Жилистый, с жилами. *Сиирліг оол прайзын чиңен, пастағы орын алып алған. Антока пөзік нимес сынныг, сиирліг, чапчаң оол полған, изерге чирдең сегірібісчең.*

СИИРТЕ *нареч.* Пілдістіг иде, оңдайли, мииске сиип парар иде. – Доходчиво, толком, как следует, до мозга костей. *Олар, чоохты истіп, пістің хайхастыг чирні сағысха сиирте көріп аларға харасчатханға төөй полғаннар* (ХЧ).

СИИРТЕРГЕ [сирт-] *иділ., көр.:* **сиирерге**.

СИИТ *пілд.* Кізі көңніне теепчеткен, кізі көңнін көдірчеткен (көг). – Лирическая (мелодия). *Пайлар пірде пірсі хайлапчалар, сөстернің чарығын, көглернің сиидін чайчалар* (ХЧ). *Ол уғаа чахсы кізі полған, ўні, тізең, хайдаг хайхастыг, сиит көглер толдырза, прайзы тынмин одырып исчеткенге төөй пілдірген.*

СИИХ-СААХ *көөг. сөс.* Сыыхтасха, сығырысха кööккені. – Звукоподражание визгу, писку. *Суг хазында олғаннар сиих-саах түсчеткеннер. Таң хубарабысхан туста, хара тигейзер чазы питугы тапсабысхан, анаң хости ла тиин хусхаҷахтары сиих-саах түзібіскеннер* (БФ ТО).

СИИХТААС *пілд.* Сиихтап чоохтанчатхан, өтіг (ўнніг). – Визгливый. *Пу чыылыгда сиихтаас Клаваның на табызы истілчеткен. Мин сағынчам, сиихтаасха килістіре тоғыс полар.*

СИИХТАС *адал., көр.:* **чылаңот**.

СИИХТИРҒА *иділ., көр.:* **сыыхтирға**.

СИК I *адал., көр.:* **тарып**.

СИК II *адал., көр.:* **саай, хыйал**.

СИК III *адал, көр.:* **торбас**.

СИКПЕН 1. Түктең, чарымы түктең алай саңай хлопоктаң иділген сыт, ўстў чылбыраң ис (материал). – Шерстяная, полушерстяная или хлопчатобумажная плотная ткань с гладкой поверхностью; сукно // суконный. *Сикпеннең хыпталған тонын Самой апсах маалап кисчең* (ЧЛ УУЧ). *Наа ла тоғын сыхханда, анын пір ле сикпен юбкаҷағы полған, матап хайраллап кисчең.* 2. Сикпеннең тігілген чайғы кип. – *перен.* Хакасское национальное летнее пальто особого покроя (из дорогого тонкого сукна, обычно чёрного цвета, расшитое вышивками, бисером и перламутровыми пуговицами). *А.П. Райкова көзідіге хакас чонның кип-азаан тимнеп салған: сикпен, сигедек, хакас көгенектер, мелейлер, поғо, ідök ипчі түлгў пöрии паза ир кізінің пöрии* (ХЧ). *Кип-азаан даа пу форумда чахсы пілчелер тирге чарир: хакас оңдайынҷа тігілген узун көгенектер ўстўне пірсі сигедек*

кистір, ікінҷізі – сикпен; пастарына тӳктіг теер пӧріктер, иӈнілерінде – ікілер тулуӈ (ХЧ). □ **Сирт-сарт чорыхтыҕ, сикпен хара пӧріктіг (саасхан).** – С походкой кокетливой, в суконной чёрной шапке (сорока).

СИКПЕНЕК *адал.* Кізінің харны ӳстӳндегі нервалар палҕалысчатхан орын. – Солнечное сплетение. *Бокснаӈ айҕасчатхан оол, паза полбаста, сайбаҕчыны сикпенегінеӈ сабысхан. Пу кӳресте сикпенектеӈ сабарҕа чарадылча.*

СИКПІ *адал., кӧр.:* **симкі**.

СИКПІЛІҔ *кӧр.:* **симкіліҔ**.

СИКСЕЙЕРГЕ [сиксей-] *иділ.* 1. Пӧзік турарҕа, пӧзік кӧдірілерге. – Возвышаться над чем-л. *Муӈар чыллар сиксейчелер пу таҕлар. Белуха таҕ ах пастарынаӈ ырахтынох, позынзар хыҕырчатхан чіли, сиксейче.* 2. Пасхазының хыринда посты пӧзік санирҕа, улуҕ кӧӧленерге, улуҕзырхирҕа. – *перен., ирон.* Держаться прямо, важно; важничать. *Саарбахтар, постарын уҕаа улуҕа сананып, сиксей чӧрчелер. Пу хоҷаӈнаас ипчі пастыхтар кӧзіне сым на чӧрче, че пасхазынаӈ алнында сиксейерге хынча.*

СИКСЕК I *адал.* Тағның, ағастың алай пірее нименің пазы. – Вершина, макушка. *Иӈ пӧзік таҕларның сиксегінде чайҕыда даа хар чатча. Эверест таҕның сиксегінде Хакасияның флагы чалбыраан.*

СИКСЕК II Улуҕ кӧӧленҷік, улуҕзырхаас, улуҕзырхос тудынчатхан. – Любящий важничать, принимать внушительный вид, гордиться. *Пу сиксек Марина позын пастых чіли тудынча. Сиксек оӈдайының ӳчӳн кізілернеӈ киліспинче.*

СИКСЕҢ *кӧр.:* **сиксек** II.

СИКСЕҢНИРГЕ [сиксеӈне-] *иділ., кӧр.:* **сиксейерге** 2.

СИЛБЕК *кӧр.:* **ниик I, чапчаӈ**.

СИЛБЕКТЕНЕРГЕ [силбектен-] *иділ.* Пірее нимеде ілінерге, пірее нимеде сӧӧде тартынарҕа (кӧні, сынҕа). – Висеть, вытягиваться на чем-л. (в вертикальном положении). *Оолахтар кӳннің сай турникте силбектенҷеӈнер. Табырах тӳзіп аларҕа тіп, нымырт салаазына силбектенібіскем.*

СИЛБІ *адал.* Тас тастирҕа ӧнетін иділген тиріг. – Праща, лыко для метания камней. *Пастап Антон силбінеӈ тузалан таа полбинчатхан. Арҕыстар силбілерін удур-тӧдір сыйластырлар.*

СИЛБІРГЕ *адал.* Поҕо ибіре монҷых паза тимір ахчанаӈ чізілген чачах. – Нанизка из бисера с монетой (по краям женского нагрудного украшения поҕо). *Палазы силбіргелерні хыптынаӈ прай ӳзе хыплабыстыр. Поҕоның силбіргелері кӳмӳс ахчанаӈ чазалтыр.*

СИЛБІРКЕЙ *адал.* Хабырҕа пастарының киҷірі. – Хрящевые окончания рёбер. *Улуҕларның силбіркейлері ағырчатса, имҷізер хайди даа параҕа кирек. 12–14 частыҕ саарбахтарның силбіркейлері ағырчаттырлар, че оларны ӧнетін имнебинчеттірлер, постары алынҷа иртіс парыбысчалар ба хайдаҕ.*

СИЛЕГЕЙ *адал.* Малның паза сосханың чуҕынҷах ағырии. – Ящур (заразное заболевание рогатого скота и свиней). *Силегей ағырыҕдаӈ тоҕыр ӧнетін вакцина турҕызылча. Ирткен чыл, силегей пол парып, ӧліг маллар анда-мында чат турҕаннар.*

СИЛЕЙ *адал.* Тізі хара сабан. – *зоол.* Самка глухаря. *Силей пӳдізінеӈ хара сабаннаӈ кічіг арах. Пу туста силейлер уйа пасчалар.*

СИЛЕК *адал.* Тостаӈ иділген ӧріӈме чыҕчаӈ ідіс. – *кыз.* берестяное ведерко для хранения сметаны. *Ӧріӈмеліг силекті ууҷазынзар хаап париҕан. Узаан сӳттің ӳстӳндегі ӧріӈмені силекке салыбысхан, оразар апар салҕан.*

СИЛЕРГЕ [сил-] *иділ.* 1. Хол кӳзінеӈ, киичe учухтыра, тастирҕа; аар-пеер учухтыра тастирҕа. – Бросать, кидать силой, швырять. *Позынзар суна пирген чірчені, хаап алып, хайдар-хайдар харасхызар силібіскен* (КГ Т). *Ит нимелерні почлада силче, яблах-моркоптарны пырлада салча* (ТИ ХӦ). 2. Киичe учухтырып, чирге наплада, сас ойда тастирҕа. – Бросить наземь кого-л., *спорт.* побороть. *Ідӧк иӈнінеӈ азыра силерге хынча. Эльмир хайди даа силерге харасса, Данил аны турыстыҕ удурлапча, піліп арачыланча.* 3. Сӳрерге. – Тесня, наступая, заставлять кого-л. отойти, отодвинуться, отступить; откидывать. *Ыырҷыны хайди даа пістің*

чирлердең сығара силерге кирек. Хайди ползa силіп алғаннар. 4. Чуртас алызып, аймах оңдайларда поларға, пасха-пасха чирзер тасталарға. – *перен.* Бросать, швырять (о превратностях судьбы, жизни и т.п.). *Чуртас салғағы табырах алысча, пірде ол сині пеер силібісче, пірде – пасха чирлерзер. Украинада иртірілчеткен өнетін чаа операциязында аралазарға силдірібіскен чааҷы чуртазын анда пир салған.*

СИЛЕС *адал.* Ікі азыр алай аннаң даа көп азыр тістіг ит хазап сығарҷаң ағас. – *кыз.* Деревянная вилка (для вытаскивания мяса из супа). *Хазан хыринда турчатхан іҷезіне силес апар пирген. Істі-харынны, силеснең хаптырып, прай иптіг сығарыбыстыр.*

СИЛЕСІРЕ *нареч., көр.:* **силестіре**.

СИЛЕСТІРЕ *нареч.* Өтіре, харах албин, чахсы иде. – *фольк.* Пристально, насквозь. *Тағларны силестіре харирға. Харах таа тыплатпин, тигір төзін силестіре пахлирға.*

СИЛТЕМ Сөөлбек кизіг. – Овальный вырез (на одежде). *Көгенек мойныныҷ силтемі килістіре полбаан. Көзідіге аймах силтемніг кип-азах сығарылған.*

СИЛТЕҢНИРГЕ [силтеҢне-] *иділ.* 1. ИлеҢнирге, талбырирға. – Колыхаться. *Хазыр чилге оттар чирге нари силтеҢнепчеткеннер. Көмес ле танычах пол килзе, чар хыринда көбіктер силтеҢнепчеткеннер.*

СИЛТІЛИРГЕ [силтіле-] *иділ.* ТыраҢнирға, тырбаҢнирға, тітірирге. – Вздрагивать, дрожать. *Пала уйғузында удаа силтілепче. Силтілебезін тіп, азах-холларын ораап салчадарға кирек.* 2. Сіртлирге, халтырирға, сірлезерге, табырах сабыларға (чүректеҷер). – Биться, стучать, трепетать (о сердце). *Тураа кірерде, Валяныҷ чүрее улам на силтілеен. Хынған кізізін көр салған сааннаң Валентиннің чүрегі сығарға итчеткен чіли силтілче.*

СИЛТІҢНИРГЕ [силтіҢне-] *иділ., көр.:* **силтілирге**.

СИЛКЕР *адал.* Чылныҷ пизінҷі айы, *тиҢн.:* тарлаг айы, хыра тартчаҷ ай. – Май. *Өргенін чайарға пил, улуг суғныҷ тайыс орыннарын таап, анда силкер (май), хандых (июнь) айларда өргенін чайча* (БТ КСЧ). *Руслан Чистыгашевтіҷ пастаанынаҷ, оларныҷ хумартхызына чарыдылған марыг чыл сай силкер айында иртірілчеҷ* (ХЧ).

СИМЕЕРЕРГЕ [симеер-] *иділ.* Хайыг саларға, хайарға, кирек халарға, сизінерге (көбізін итірбинчеткен формада тузаланылча: **симеербеске**). – Обращать внимание (чаще употребляется в отриц. форме). *Полда Ориснеҷ пір төзекте узупчатхан өөрезі, Анко хыс, чилніҷ хайнапчатханына сала даа симеербин, узуҷаан на узупча* (БТ О). *Ўгретчі наа теманы нинҷе-нинҷе хатап чарыда чоохтаан, че Илька, тізеҷ, пір дее симеербинчеткен.*

СИМІРЕРГЕ [симір-] *иділ.* Иттенерге, чооннирға, сағланарға, оңдайланарға. – Жиреть, толстеть, полнеть, набирать жир. *Ирткен чылларда аалдағы чонныҷ хойларын хадарарға алҷаҷ полтыр, хойлар тыҷ симір парҷаҷнар* (ХЧ). *Хызылчарда өзөккеннеҷ, мында саҷай симір пардым.* (ХЧ). ◊ **Чада сімірерге.** – Жиреть от безделья.

СИМІРІС *адал.* Сағланыс, чооннадыс, иттеніс, оңдайланыс. – Ожирение, утучнение; полнота, тучность. *Симіріс полбазын тіп, посха сіренерге кирек. Симіріс ползa, хайдаг ла ползa ағырыглар сығыс килче.*

СИМІРТЕРГЕ [симірт-] *иділ.* 1. Өнетін чахсы азырап, сағландыртарға, иттендірерге, оңдайладарға. – Откармливать. *Аннаҷар, хайди таҷах, сосхаларны өнетін соғымға өскірчелер, сомысханнарны ідөк симіртіп аларға чарир тіп, чоохтапчалар ученайлар* (ХЧ). *Чайғыда тағларда хадарарға кирек, анда өсчеткен от симіртче* (ХЧ). 2. Кемні-де чада азырирға. – *перен.* Содержать кого-л. – *Ам піди ле, чатырып, симіртерге бе? Пу арғааасты ноға піди, тоғындырбин, симіртчезіҷ?* ◊ **Соғар мал чіли симіртерге.** – Кормить, как на убой.

СИМІРТІС *адал.* Чахсы азырап сағландырғаны, иттендіргені. – Откармливание. *Сосхалар симіртізіне ұғаа тыҷ хайыг салылча. Пола-пола килгенде, симіртістіҷ тузазы іле көрінген.*

СИМІРТЧЕҢ Симірте азырапчатхан, сағландырчатхан, иттендірчеткен. – Откормочный. *Мал симіртчеҷ совхозтыҷ пастығы полыбыстыр. Мал-хусты табырах симіртчеҷ аймах препараттарнаҷ тузаланчалар,*

аннаңар олар, ӳбӳрт салған чіли, чоон полчалар.

СИМІС *пілд.* 1. Чооннат парған, иттіг. – Толстый, полный, тучный. *Симіс кізі пу ізіг кӳннерде кірчең чирін таппин турған. Мына хайдағ-да симіс пай чоохтан сыхты* (ТМ ПТ). *Минің, піди тоғынып, чахсы чаам даа халбады, симіс идім дее ӳреді* (ТИ ХТХ). 2. Сағлығ, оңдайлан парған. – Упитанный. *Ізіг кӳнде хойлар тынанарға чатхлабыссалар, кізілер, чирде улуғ тӧрт пулуңныг орын сиип, азахтарын палғап салған симіс хучаларны андар салғлабызып, утысха ойнаҷаң осхастар* (ХЧ). *Хоор атты чирге кирек, симіс мал полтыр* (АП ХХ). 3. Синінең иртіре чағлығ. – Жирный. *Сосха идін, симіс тіп, палалар чирге хынминчалар. Симіс ит кизектерін алынча салғлап салған.* □ **Хатығ чылда пай симіс, хорығлығ чылда хам симіс.** – Бай жиреет в недород, а шаман – в тяжелый год.

СИМКІ *адал.* Хай пірее кізілернің сырайларында (теерлерінде) часхызын сых килчеткен сикпі; кӳрең арах тоғылағастар. – Веснушки. *Симкі сыхпазын тіп, олардаң тоғыр аймах-пасха сӳрткілернең тузаланҷаң. Часхыда, сырайында симкілер сых килзе, сырайы улам на кӳрең кӧрін сыхчаң.*

СИМКІЛІГ *кӧр.:* **сипкіліг**. – Веснушчатый. *Володя симкіліг сырайлыг хызыҷахха уғаа тың ачын партыр. Пуларның алнында турчатхан оолахтың састары сарыг арах, сырайы даа сарыг симкіліг полған.*

СИМНІГ *кӧр.:* **сиңміннің**.

СИМСЕРЕРГЕ [симсер-] *иділ.* Пір дее нимее кирек халбасха, хайбасха, испеечік поларға, *тиң.* **симеерерге**. – Притворяться глухим, ничего не слышать; не реагировать, не обращать внимания. *Пу кӳннерде оолғым хайдағ-да пасхаҷыл тудынча, пірееде, тізең, симсербиндеече. Пастыхнаң матап чоохтазарға иткен, че ол симсербеді.*

СИН I *адал.* 1. Ниме-нооның хайҷа, нинҷе полчатханын кӧзітчеткені. – Единица измерения, мера. *Полған на нименің сині поларға кирек, син чох ниме полбинча. Хай син малы кӧп полғанын ӧзен чирге ле кире сӳріп алып, синін пілҷең* (ТН ТКӦ). 2. Пірее нимені синирге киректелчеткен ниме-ноо, синег итчең ниме-ноо. – Мерка (предмет, служащий для измерения чего-л.). *Пу чаймах мағаа чарба синеҷең син полча. Аймах суух нимелер синеҷең син ал килтір.* 3. Кип-азах алай пасха даа ниме-нооның улии. – Размер, величина. *Нымырха синінҷе мӳндӳр чаап парып, улуғ ӳрег иділген. Паланың азах синін пілбин, ӧдік ал полбаам.* 4. Кибелістің алай ба пірее кӧгнің улии. – *лит., муз.* Размеры. *Кибелістің хоос синін, сизініп, орта пас саларға. Кибелістің ритмика сині хайраллаларға кирек.* 5. Суғның кӧдірілген пӧзігі, харның тӳскен тирии. – Горизонтальная плоскость, определяющая высоту или глубину чего-л., уровень. *Суғ сині кӧместең хозыл ла турған. Пӳӳл хысхыда, хар асхынах полып, паза наңмырлар чағбинчатхан сылтаанда, суғ сині улееде асхынах.* 6. Тиліс, алнынзар хаалағ. – Уровень (степень качества, развития чего-л.). *Хайди даа сидік полза, чоох алғыдар уроктарны пӧзік синде иртірерге кирек* (БА ХКУТК). *Полған на урокты пӧзік синде иртірер ӳчӳн, ӳгретчее учебникке хоза материалнаң тузаланарға киліс парча* (БА ХКУТК). 7. Пірее нименің толдырылар саны. – Норма (установленная мера). *Пӳӳнгі тоғыс синін толдыр салып, тынанарға одыр салған полғаннар. Наңмыр пір ай синінең хай-хай кӧп чааптыр, аннаңар суғлар тас парғаннар.* ◊ **Пір син.** – На одном уровне, без изменений. **Ағырығ кізі пір син чатча.** – Состояние больного держится на одном уровне. **Синінең иртіре суулирға.** – Чересчур шуметь. **Синінҷе.** – а) На [соответствующем] уровне; б) по мере возможности. **Синінҷе поларға.** – Вести себя прилично. **Синінең иртіре поларға.** – Вести себя неприлично.

СИН II *адал.* Тус, пірее нименің тузы. – Пора, срок. *Прай нименің тузы пар, прай нименің сині пар, тидірлер чонда* (ИТ). *Асты, отты чығҷаң син чит килген* (КВ А). ◊ **Ир синіне чидерге.** – Стать мужчиной (по возрасту). **Хыс синіне чидерге.** – Стать девушкой (по возрасту). **Синіне чит парған хыс.** – Девушка на выданье. **Сині читпеен айран.** – Недоквашенный айран. **Сині читпеен іпек.** – Недоспевший хлеб. **Синіне читпеен**

пала. – Недоношенный ребенок (родившийся до срока). **Сині читкен хузух.** – Зрелый орех. (кедровый).

СИН III *орын.* Орынды, II-ҷі сырай, пір сан. – Ты. *Ол хомзыныс сині ҷіп салар* (ЧЛ ӦЧ). *Пӱӱн, синің төреен кӱніңні таныхтап, театр Гогольның ойынын көзіт пирер, анда син ӧӧн рольларның пірсін толдырчазың...* (ХЧ). ◊ **Син дее синӧксің.** – Уж слишком гордо ведёшь себя (*букв.* ты тоже ты есть).

СИНДІРЕРГЕ [синдір-] *иділ.* 1. Пірее нимені асхынах идерге, хызырарға. – Убавлять, уменьшать. *Көстегліг хабазыг пары хырачыларға пос хорадыгларын синдірерге, таарыг тогыстарын тӱзімніг толдырарға полысча* (ХЧ). *– Ӱс чыл аразына Хакасия правительствозы республиканың ахча суриин чахсыландырарға паза ӧдіс синін синдірерге прай кӱзін салған* (ХЧ). 2. *көр.:* **синерге** ◊ **Чӱрек синдірерге.** – Успокоиться (после нервного расстройства). **Харын синдірерге.** – Отдохнуть после приёма пищи (*букв.* Животу дать уменьшиться).

СИНЕГ *адал.* 1. Пірее нименің ханҷа полчатханын синеені. – Измерение. *Пандемия тузында ит ізии синее чох пір дее чирзер кирбинчелер. Часхыда хар синеен удаа идерге килісче.* 2. Кип-азах аларда алай тіктірчетсе, улиин, чарир-чарабазын синеені. – Примерка. *Көгенек синеене пар килер полгам, че саңай чыплада ундубыстырбын. Пірееде Таня магаа синег дее чох тік пирче.*

СИНЕК *адал.* Абыртхы тутчаң тостаң иткен чабығлығ тӱӱс. – Берестяной туесок с крышкой для хранения кваса-абыртхы. *От саапчатханнарға синекке толдыра абыртхы хаап килгем. Стол ӱстӱнде хуруг синек тур халтыр.*

СИНЕЛЕРГЕ [синел-] *иділ.* Сыныхталарға, таныхталарға, көрілерге: пірее нименің синінеңер алай улиинаңар. – Измеряться. *Тасхархы кии хараа-кӱнорте синелче. Суг тиреңі часхызын кӱннің сай синелче.*

СИНЕМ *адал.* Тігерге синни кизіл парған истің кизегі. – Кусок ткани, отрезанный для шитья; отрез (ткани). *Аллап килген ипчілерге нинҷе-нинҷе синем торғы сыйлап пиргеннер. Сидік тустарда пу даа синем ситсе алҷаң оңдай чох полған.*

СИНЕМЧЕ *көр.:* **синемчі**.

СИНЕМҶІ Читкіҷе, чӧпче, ортымах. – Достаточный, сходный (по цене), умеренный, нормальный, средний // достаточно, степенно, подходяще, средне. *Ол синемҷі сынныг, кізее чалахай, чагбан чӱректіг, кізее полысхах, ӧкіс-чабыстарға паарсах абахай полған* (ХЧ). *Олар, синемҷі мал ӧскіріп, кӱстері читкенҷе, чирде ас таарып, чуртаптырлар* (ХЧ).

СИНЕРГЕ [син-] *иділ.* 1. Хорирға, сині хызырыларға, тартарға (суғдаңар). – Убывать, убавляться, уменьшаться. *Чуртагчыларның аразында коронавируснаң, ОРВИ-наң паза пневмониянаң агырчатханнарның саны синче* (ХЧ). *Аның істезіглері хоостыра, кізі пір кӱнде сигіс час тогынза, анын тӱзімі синче* (ХЧ). 2. Пірее ниме кічіг поларға, тӱзерге, тартыларға. – Опадать. *Иптіг ле кӧдіріл парған ачытхызы ноға-да син партыр. Пу сӱрткінең сӱрткенде, сізі пілдірте син парған. Ирке имҷек имзе, ипчінің пала орны (матка) синче* (ХЧ). ◊ **Чӱрек синче.** – Нервы успокаиваются. **Харын синче.** – Есть хочется (*букв.* живот уменьшается).

СИНИРГЕ [сине-] *иділ.* 1. Нименің хай синін сыныхтирға, санирға, санға аларға. – Мерить, измерять. *Пу кӱннерде чиновниктер полиция тогынчыларынаң хада (38 кізі) аалзар чир синирге килгеннер* (ХЧ). *Пірее орыннарның хырыгларын синирге килзелер, ол чирлер кізілерге пиріл парған полчалар* (ХЧ). 2. Кип-азахтың чарир-чарабазын піліп алар ӱчӱн, кизерге. – Мерить, примерять. *Кип синирге тіп, турчатхам. Акай позына костюм синепче* (ХА А). 3. Нинҷе-нинҷе чӧрерге; көп чирлерде поларға. – *перен.* Исходить, прошагать. *Илееде көп чирлер синеп салгам. Хой хадарчатхан туста, пу чазыларны матап синеп салгам.* ◊ **Харах уузынаң синирге.** – а) Измерить что-л. глазом; б) бросить на кого-л. взгляд.

СИНІНҶЕ Чарир, синіне читкіҷе, пос көрізінҷе, ортымахти, *тиң.:* **синемҷі**. – В меру, насколько возможно, нормально, средне // средний. *Пӱӱн мин, саблыг поэттің адын адап, аның хайдаг кізі, хайдаг көгҷі полганынаңар, позым хай син оңнаан синінҷе дее полза, кізілерге чоохтап пирерге чараттым*

(ХЧ). *Полған на кізі аны пос оңдайынаң пілер, постың синінче оңнап алар...* (ЧЛ ӦЧ).

СИННІГ Сині пар, сині турғызылған, сині таныхталған. – Измеренный, нормированный // нормированно. *Областьта палалыг сӧбірелерге аймах синніг ахчалыг полызыг полған на сай иділче* (ХЧ). *Ол санда 1988 кізее – иң тӧбін синніг пособие ахчазы (ол 1950 салковайға тиңнелче), 1554 кізее – иң пӧзік синніг (10 400 салковай)* (ХЧ).

СИҢЕРГЕ [сиң-] *иділ., кӧр.:* **сиирге** I.

СИҢМІН *кӧр.:* **сіңмін**.

СИҢМІННІГ *кӧр.:* **сіңміннің**.

СИҢНЕ *адал.* Чоон ӧкпең чахайахтыг ӧзім. – *бот.* Марьин корень, пион. *Сиңнелер паза күн чахайахтары, хоос кӧгенек идегі чілі, абыдылчалар* (НК ХХС). *Сиңне пазы, тізең, ол – сӧбіре* (ХЧ).

СИП I *адал.* 1. Ахчатхан суғның нандыра саптырған, нандыра ітірген чардығы; – Заводь. *Хаңан-да мында сип полңаң полтыр. Пу олтырыхты чарчатхан сиптер алтынзарых пірік парчалар.* 2. *кӧр.:* **азырых** 2.

СИП II *адал. кӧр.:* **сарғай**. – *бот.* Сарана, саранка (растение из семейства лилейных). *Пилтірлер от айын «ол сип айы» тіпчелер* (БА ХКУТК). *Пу туста сип, хандых, хазып, хысхызына хурутчаңнар* (БА ХКУТК).

СИП III Сырайда сых парчатхан сипкі, *кӧр.:* **симкі**.

СИП IV: **ИС-СИП** Ирге парған хыстың инчізі, тулуп пиргені (малдаң пасхазы). – *фольк.* – Приданое девушки. *Хыстарына ис-сип пиргеннер. Ис-сибін, таарлап, апарыбысханнар.*

СИП V Түрең, сӧӧк чуға сырайлыг, иділханы чох, *тиң.* **сееп**. – Худощавый (о человеке). *Сипке ит пір дее чухпинча, таң. Света іңезіне тӧӧй сип полған.*

СИПКІ *кӧр.:* **симкі**.

СИПКІЛЕНЕРГЕ [сипкілен-] *иділ.* Сипкілер сығарға, сипкіліг поларға. – Покрываться веснушками. *Сипкіленмеске тіп, күннең чазын чӧрген. Чыл сай, часхы килзӧк, прай сипкілен парчам.*

СИПКІЛІГ *пілд. кӧр.:* **симкіліг**. – Веснушчатый, с веснушками. *Сырайы кӧмес сипкіліг* (ТМ ЧЧ). *Сипкіліг пала Аняа удур чӱгӱр килген.*

СИПСЕДЕРГЕ [сипсет-] *иділ.* 1. Хорадарға, ӱредерге. – Тратить, транжирить; *разг.* проматывать. *Іңе-пабазынаң халған малны сипсетпеен, мааннап кӧрген. Пилен нимені ноо сипсетпес!* 2. Хайраллирға, мааннирға. – Оберегать, сохранять что-л.; бережно относиться к чему-л. *Ӧкіс пала пілінген пу кип-азаан сипседібіссе, пір дее кізі ағаа ал пирбес. Ууңам прай нимезін сипсетчең.*

СИПТИРГЕ [сипте-] *иділ.* Сиптің чоон иде ӧс парған тамырларын чығарға. – Собирать клубни саранки. *Чайғыда хонңых палаларнаң хада, чыылызып алып, сиптирге чӧр килчеңміс. Пеер чиділ, кӧрзелер, таныс нимес кізі сиптеп чӧрче.*

СИПТІГ *пілд.* Сипке пай, сип көп ӧсчеткен (чир, орын). – Местность, богатая саранкой. *Анака кічігдең сиптіг чирлерні чахсы пілчең. Хаңан-да пу пӱк сиптіг полған, ам пірее-пірее ле сип тоғасча.*

СИР Ӧкпедегі суух ниме; кӧбіг. – Мокрота, слизь // мокротный. *Сирні нинче-де күн пазынаң сығарарға киректелген. Матап чиділген соонда, сир сых сыххан.*

СИРБЕК *кӧр.:* **сірбек**.

СИРБИРГЕ [сирбе-] *иділ.* 1. Сеек-маастарны хуйдырарға (маллардаңар). – Отмахиваться от насекомых (о животных). *Чайғыда маллар хузурухтарынаң матап сирбепчелер. Пастап пызо хузуриинаң удаа-удаа сирбеен, анаң на чӱгӱр сыххан.* 2. Ізігдең сиреенненіп, сабынарға; танычах полар иде сабарға. – Опахивать, обвеивать кого-л. *Хуллар ханпигні, маңзырабин, иптіг сирбееннер. Ізіге сыдаспин, хырымда одырған ипчі веернең сирбепчеткен.*

СИРГЕЙ I *адал., кӧр.:* **сиргейек** I.

СИРГЕЙ II *адал., кӧр.:* **сиргейек** II.

СИРГЕЙЕК I *адал.* Сас ӧртек. – *зоол.* Чирок (дикая утка). *Иптіг ле чӱс чӧрчеткен ікі сиргейекке тӱлгӱ харыг пол парған. Пӧзік оттар аразында сиргейек палаларын сизін салғам.*

СИРГЕЙЕК II *адал.* Аңны тударға тимнелген тузах, хыл. – Ловушка, западня (для зверей). *Турғызылған сиргейекке морсых хаап партыр. Кем-де апсахтың сиргейектерін прай чох идібістір.*

СИРГЕК 1. Сизіктіг, кічеен; хулах чітіг тудып, хайығ салчатхан; пірее нимені табырах, оой, чапчаң піліп алчатхан, оңарылҷах. – Чуткий, внимательный, сообразительный, понятливый // чутко, внимательно. *Хайди піс ам даа ағаа, андағ сиргек хығырығҷаа, чахсы книгаҷахтар пас пирбинчебіс* (ЧМ КЧ). *Хакасия пазы В.М. Зимин позының инстаграммында чонға чарлапча: улуғ хар чаап парған, чонға сиргек поларға кирек паза ибіре полчатхан нимее улуғ хайығ саларға кирек* (ХЧ). 2. Сизік хабынып, искені, көргені. – Зоркий, бдительный // зорко, бдительно. *Усть-Элегест аалҷа автомобиль көп иртче, аннаңар полиция андағы чонның чуртазын сиргек хадараргә кирек.* (ХЧ). *Ибіре хырин ол сиргек көрче, хулағына айа салып тыңнапча* (АА ХЧН). ◊ **Сиргек хулах.** – Острый слух.

СИРГЕКТЕНЕРГЕ [сиргектен-] *иділ.* 1. Сизіктенерге, сиргек поларға. – Быть чутким, быть внимательным. *Че ахчанаң тоғынчатханнарға уламох сиргектенерге, полған на хаалағны, тиксі паалап, ӱзӱріп, иптіг идерге кирек* (ХЧ). *– Ӧрт сых парбас ӱчӱн, тура ээлеріне сиргектенерге кирек, – таныхтапча Хакасияның ГО, ЧС паза ПБ управление устағҷызы Николай Старков* (ХЧ). 2. Харах-хулах сиргек тударға, чітіг харахтығ поларға. – Быть зорким. *Сығда, Тайраның пу чоохтарын истіп, улам тың сиргектенче* (ЧС ПТ). *Аннаңар піске пу саринаң ұғаа сиргектенерге паза сизіктенерге киректелген* (ХЧ). 3. Китенерге, сизік хабарға. – Настораживаться. *Тайғаҷа парчатханнарында, аттары сиргектенібіскен. Аңнирға чӧрчеткен адайағы сиргектен сыххан.*

СИРГІННИРГЕ [сиргінне-] *иділ.* 1. Кӱзі синерге, тымыларға, амырирға, тохтирға. – Утихать, ослабевать, затихать, прекращаться. *Наңмыр ол туста сала сиргіннебіскен* (КВ А). *Хазыр чил сиргіннеен соонаң на көрін парған, хайдағ сайбағлар ол ит салған.* 2. Тохтирға; сым турыбызарға (аттаңар). – Останавливаться, приостанавливаться (о лошади). *Пу чиит атты чадап сиргіннедіп алды. Чалаң килчеткен кізі адын ырахтынох сиргіннеткен, че ол пір дее тохтабинчатхан.*

СИРЕБЕ I *адал.* Мал санын апарарға паза албан санирға тузаланҷаң ағазах. – Счётная палочка [для счёта скота, подати (дани)]. *Сиребе тудына, тасхар сыххан. Оолғын, чазы читкенде, сиребенең тузаланарға ӱгрет салған.*

СИРЕБЕ II *адал.* 1. Ат палғаҷаң сарчынның тоғыр ағазы. – *уст.* Поперечная палка у коновязи. *Сас аттар столбаны сығара тарт полбас иде сиребе сапчаңнар* (ЧТ). *Оларға амды сиребе сабызары халған.* 2. Уйа, сыынҷах. – Паз, клин. *Сиребе итчең аймах тиріглер стол ӱстӱнде чатчатханнар. Сиребелері килістіре иділбиндірлер.*

СИРЕБЕЙ *адал.* Соор табанын итчең ағас тиріг. – *саг.* Деревянный станок для приготовления полозьев саней. *Сиребейні аалда пу ла апсах ит полчатхан. Сиребейліг пол парғаннарында, тоғыстары айнып сыххан, хонҷых таа аалдағыларға ит пирчеткеннер.*

СИРЕБЕЛИРГЕ [сиребеле-] *иділ.* Ағастаң иділген ниме-нооларны удур-тӧдір піріктірҷең уйалар ойарға; оймахтар идерге. – Делать паз, выдалбливать паз. *Тура пӱдірчеткеннернің піреезі тӧгелерні сиребелепчеткен, піреезі, тізең, кӧні ползын тіп, чазапчатхан. Кирек кизегестерні, прай сиребелеп алып, піріктірібіскен.*

СИРЕЕН *кӧр.:* **сӧрӧн**.

СИРЕЕННЕНЕРГЕ [сиреннен-] *иділ., кӧр.:* **сӧрӧнненерге**.

СИРЕҢНЕЕС *пілд.* 1. Сым одырбас, тыс одырбас, тыстанмас, аар-пеер сабылҷах; посха хайығ салдыраачы. – Вертлявый, подвижный (человек). *Кӱн тооза пу сиреңнеес оолғының соонҷа чӧр салып, ширзер саңай майых партыр. Сиреңнеес Коля урокта даа хонҷығынаң ойнирға маңнанча.* 2. Ниик сағыстығ, чил сағыстығ, чикчеңнеес, хоҷаңнаас. – *прост., разг.* Кокетливый, ветреный (чаще о девушках). *Пу оолның хайиин позынзар тартып, сиреңнеес Катерин тың иде хатхырыбысчатхан. Сиреңнеестер аразында хыс туңмазын кӧр салып, сырайы саңай алыза халған.*

СИРЕҢНЕСКЕК *кӧр.:* **сиреңнеес**.

СИРЕҢНИРГЕ [сиреңне-] *иділ.* 1. Аар-пеер сабыларға, сым одырбасха, сегір

чӧрерге; посха хайыг салдырарға, тырбаңнирға. – Вести себя суетливо, беспокойно; егозить. *Тасхар пірее ниме тапли халзох, одырчатпинаң, сиреңни тӳсче* (ЧС ПТ). *Пірее кӳннерде позының палаҷахтары тимеер сиреңнесчелер.* 2. Чикчеңнирге, хоҷаңнирға; кӧдіре сабынарға. – *прост.* Кокетничать, вести себя вызывающе легкомысленно, *разг.* выпендриваться. *Павел сизін салған, Миля аның на алнында сиреңнебинче. Пу табан, іҷе-пабазы машина ал пиргеннең, арғыстарының алнында сиреңнепче.* 3. Харах алнында харыг полып чӧрерге; харах алнында поларға. – Мельтешить. *Ольга, позын позытпаан ӳчӳн, пастыхтың алнында ӧнетін кӳн тооза сиреңнеен. Комиссия килзе, прайзына, сиреңнебин, кабинеттерде одырарға чахыг пирілген.*

СИРЕҢНӦС *кӧр.:* **сиреңнеес**.

СИРЕҢ-САРАҢ *кӧӧг. сӧс.* Чикчеңнееніне, сиреңнееніне кӧӧккені – Образоподражание суетливости, кокетничанью. *Школа устағчызының алнында сирең-сараң тӳскеннерге хатыг чуххан. Іҷезінің пӧзік тахалыг ӧдіктерін кизіп алып, туңмаларынаң алнында сирең-сараң пас чӧрген.*

СИРЕРГЕ [сир-] I *иділ., кӧр.:* **сиирерге** I.

СИРЕРГЕ [сир-] II *иділ.* 1. Хызырыларға, синерге (пірее нименің кӳзінеңер). – Спадать, уменьшаться (в силе). *Оттың ізии сир парғанда ла, чағын килгеннер. Хазыр пӧзік салғахтар хайди полза сиріп пастааннар.* 2. Тохтирға, хызырыларға, тымыларға, амырирға. – Убывать, останавливаться, прекращаться, утихать. *Наңмыр көместең сирчеткен. Тазоба чазызы аны прай чонынаң хада сирібіскен осхас полған* (КИ ЧХ).

СИРЕРГЕ [сир-] III *иділ.* Хамнаан соонда, сағыс алынарға (хамнаңар); хамның оңарылғаны, пу чирзер айланғаны. – Приходить в сознание; очнуться от транса после камлания (о шамане). *Хамның сирерін сахтааннар. Кӳзін прай пирібізіп, Кнай сир полбин салтыр.*

СИРІГ *адал.* Илееде көп чааҷы. – *уст., фольк.* Войско, армия. *Пір муң сиріг чаалаҷчатхан чон* (Р СМ). *Ыырҷыларның сириин чадап утып алтырлар.*

СИРЛЕНЕРГЕ [сирлен-] *иділ.* Тынҷаң органнар паза ӧкпелер суух нименең (тӳкӳрікнең) толарға. – Наполняться мокротами (о дыхательных путях, лёгких). *Рентген ӧкпелері прай сирлен парғанын кӧзіткен. Пневмония полған соонда, ӧкпелер прай сирлен парчалар.*

СИРТ *адал.* Харғаныс, пирген сӧс. – *уст.* Клятва, присяга. *Сиртке турыстыра полған. Ӳр дее сағынмин, пасха ханға сиртке кірібіскем.*

СИРТЕГЕЙ *кӧр.:* **сиртең**.

СИРТЕЙЕРГЕ [сиртей-] *иділ.* 1. Чикчеңнирге; кӧні одырарға; артых тудынарға, улуғзырхаас поларға. – Кокетливо выделяться. *Чилтек састыг тӧрткіл пазын оң саринзар нандыйта тутхлағлап сиртейген* (БТ). *Танцаа килген хыстар пу оолларның алнында сиртейісчеткеннер.* 2. Ырахтынох сырайарға; пасхазынаң іле кӧрінерге. – Величаво возвышаться. *Пістің аалда ылачын уйазы ла сиртейче полар. Хоных хончатханнарның алнында уғаа килкім торт сиртейчеткен.*

СИРТЕЙТЕ *нареч.* 1. Чикчеңнеде. – Кокетливо. *Картузын сиртейт салып, пуларзар пастырған. Клава хынадыр позын сиртейте тудынарға.* 2. Кӧні, чіке, сырайта. – Прямо, торчком. *Оттар аразында адайының сиртейте тут салған хузурии кӧрін парыбысчатхан. Халтарағы, хулахтарын сиртейте тудып, илееде турған, анаң на чӳгӳр сыххан.*

СИРТЕК-САРТАХ *кӧр.:* **сиртеңнеес**.

СИРТЕНЕРГЕ [сиртен-] *иділ.* 1. Обалланарға, асхынарға. – *уст.* Божиться. *Чайса ӧрекені, палаа пір дее хомай ниме итпеем тіп, сиртеннепче. Пу ікі махтанчых, пірсі хара хусты атып алғам тіп, пірсі, тізең, тіріг чылан тудып алғам тіп, сиртенісчелер.* 2. Сын сӧс пирерге, харғанарға. – Давать клятву, присягать. *Піс прайзыбыс чир-суубысты арачылирға сиртенгебіс. Сиртенген дее полза, ол хыстың ӳчӳн чир-суун садыбысхан, ыырҷыларға полысхан.*

СИРТЕҢ Сіліг паза чикчеңнӧс тонанарға хынаачы; чиркеен, модаа килістіре тонанчатхан; чазанчых, чиркеенненчік. – Любящий

красиво и броско одеваться; модный, щеголоватый; кокетка, щёголь. *Аймах-пасха сіліг кип-азах сомналған журналлар өнетін сиртең кізілерге сығарылча. Сас хырыхчаң оолахтың сазын сиртең хырых пиртір.*

СИРТЕҢНЕЕС Чикчеңнөс, ниик сағыстығ. – Кокетливый, легкомысленный. *Тоғыста посты сиртеңнеес тудынчатханын сизін салзаларох, чоох таа чох сығарыбысчалар. Хуулар, махтанысчатхан чіли, маңзырабин, аар-пеер сиртеңнеес чўс чөргеннер.*

СИРТЕҢНИРГЕ [сиртеңне-] *иділ.* 1. Чикчеңнирге, артых тудынарға; ниик сағыстығ поларға; улуғзырхаас поларға. – Вести себя вызывающе легкомысленно; кокетничать. *Туңмазын ооллар алнында сиртеңнепчеткенін пичезі көр салтыр. Ира пір сиртеңнебеен, че кем-де чой чоох сығарыбыстыр.* 2. Постың чапчаңын, өткінін көзідерге. – Проявлять прыть. *Частаң улуғ даа полза, Коляҷах, чииттердең халбасха тіп, пірее-пірее сиртеңнебісчең. Офицерлер уғаа табырах хайыныс сыхханнар, чахығ толдырарға сиртеңнептірлер.*

СИРТЕҢНӦС *көр.:* **сиртеңнеес**.

СИРТЕРГЕ [сирт-] *иділ.* 1. Салаанаң хамахтирға; устығ салаанаң хамахты тошладарға. – Щёлкать, давать щелчок. *Арса, син дее, Тарасик, сиртерге ўгреніп аларзың?* (КГ ПАО). *Оолах, тӧзектең тур киліп, хамахтарын хочылада сиртклеп сыххан* (КИ ЧХ). 2. Чатхан сабарға; чатхан хылын тартарға. – Играть на чатхане; ударять по струнам (чатхана). *Чакин апсах, чатхан алып, сиртлеп салып одырадыр, чарыт киліп, кил, ол, көксін сирте, чўрекке хайлап тур* (ТН УК). *Пу көг тириинең ойнапчатса, сиртерге паза хыл алыстырарға чарир.*

СИРТИРГЕ [сирте-] *иділ., көр.:* **сиртерге**.

СИРТІК I *адал.* 1. Киртік; сан санап, киртілген таныг. – Зарубка, счет. *Полған на кўн наа сиртік ит салҷаң полтыр. Пу пайныңын хойларының саны пу сиртікке сыңмас.* 2. Ойых, кирчек, оймах. – Зазубрина, щербина. *Пу отты сапхан соонда, сапхызы прай сиртік пол партыр. Пычах сабында, таныстыг ползын тіп, сиртік ит салтыр.*

СИРТІК II *адал.* Чилнең пір чирге ўбўрілген хар, *тиң.* **көртік**. – Сугроб, нанос снега. *Тирең сиртіктерні саналыг иртерге ниик пілдірген. Чиллер ирт парза, анда-мында сиртіктер тастал парчалар.*

СИРТІКТИРГЕ [сиртікте-] *иділ.* 1. Киртіктирге, киртерге. – Делать зарубку на чем-л. *Хадагҷылар иир сай полған на кізінің адынаң тоғыр сиртіктеп турганнар. Хыйарға киректелчеткен агастарны өнетін сиртіктееннер.* 2. Оймахтирға, ойыхтирға, кирчектирге. – Зазубривать. *Холдаң чылгыйахтанмазын тіп, пабам палтыны сиртіктеп салҷаң. Өнетін дее идерге сагынзаң, піди сиртіктеп полбассың.* 3. Пірее кізіні ачырғандырарға; кемге-де хомай идерге; кемні-де хомзындырарға. – *перен.* Причинять неприятность; обижать или оскорблять кого-л.; делать больно кому-л. *Хызының ачыг сӧстері іҷезінің чўреен сиртіктееннер. Позының сӧстерінең Гаврилнің чўреен сиртіктебіскенін Зоя сизінмеен.*

СИРТІС *адал.* Салааны, өөр алдыра ээлдіре пазып, кинетін салыбызып, хамахха урундырғаны; салаанаң хамахтааны, сиртікені. – Щелчок. *Андаг тың сиртіске хамагы тың агырган. Хайы саринаң сиртіс поларын китенерге киліскен.*

СИРТПЕ *адал.* Торым хастирға иділген ойыхтыг тириг. – Валёк с зазубринами для шелушения шишек. *Сиртпенең тогыс хайхай табырах пар сыххан. Ооллар хузухтап пararға сиртпелер тимнеп алтырлар.*

СИРТПЕК *адал.* Пазы тогылах арах тӧң; кўрген. – Сопка. *Пу даа сиртпекке сыгып аларға кўзі чадап ла читкен. Хойлары сиртпекте оттап чӧрчеткеннер.*

СИРТПЕС *адал.* 1. *көр.:* **сиртік**. 2. Кізінің идінде сых килчеткен хызыл сіміскечектер. – *перен.* Красные прыщи на теле. *Кӧлге кір килген соонда, идіне толдыра сиртпес чайылыбысхан. Имҷі, сиртпес ногадаңар сых килгенін пілер ўчўн, аймах анализтерге пічіктер пас пирген.*

СИРТПЕСТЕЛЕРГЕ [сиртпестел-] *иділ.* Тыҷырап пар турарға; пірее-пірее тыҷырирға. – Потрескивать, верещать время от времени (об огне). *Хоолайта хойлалған алтыларында сиртпестелчеткен хызыл көстернің ӧҥнері ам даа угалахтар* (БФ ТО). *Улуг пестегі одыҥнар уғаа истіг*

сиртпестелгеннер, аны исте, уйгаа пастырыбысхам.

СИРТПЕСТІГ *пілд.* Тыҷырап көйчеткен; ал-алынҷа кизегестерге чарылған; ікі чара чарылған. – Потрескивающийся; потреснувшийся. *Сиртпестіг саар азах чол көзібістең чазын парир* (БФ ТО). *Чир тітіреен соонда, анда-мында сиртпестіг чирлер пол парған.*

СИРТ-САРТ *көөг. сөс.* Саасханның, сегірістеп ала, пас чөрчеткеніне кööккені. – Образоподражание скачкообразному движению сороки; прыг-скок, прыг-прыг. *Сирт-сарт пазыттыг, сикпен хара пöріктіг* (ГХЯ). *Саасханға көөгіп, сирт-сарт атыхчатхан.* □ **Сирт-сарт чорыхтыг, сикпен хара пöріктіг (саасхан).** – Походка кокетливая, сама в суконной черной шапке (сорока).

СИСКІРЕРГЕ [сискір-] *иділ., көр.:* **сизіндірерге**.

СИСПЕК *адал.* Фольклор сарығы, чуртастағы пірее нимені омалап сизіндірерге чоохтаан хысхаҷах чоох. – Поговорка. *Прай даа сиспектеріңні табарҷыхпын, ам маң чоғыл* (П). *Прай ол нимедеңер, чазының сиспектерінеңер, сілиинеңер Айолкаа чоохтаба даа* (ПМ). □ **Сиспек нымахтың систірии полҷаң.** – У загадки должна быть отгадка.

СИСПЕКТИРГЕ [сиспекте-] *иділ.* Көні нимес, ибіре-сибіре чоохтирға. – Говорить намёками. *Пістің чон сиспектирге хынча. Пасхалары піл полбазын тіп, іköлең сиспектескеннер.*

СИСПЕКЧІ *адал.* Көп сиспек пілчеткен кізі. – Знаток поговорок. *Сиспекчінең чоохтазыг апарарға. Олганнарға сиспекчі аңнардаңар аймах-пасха таптырғастар таптырған.*

СИСТЕРГЕ [сист-] *иділ.* 1. Палғап салған пағны позыдарға, сайирға. – Развязывать, распутывать, отвязывать от чего-л. *Кабрис хапты тітірепчеткен холларынаң чадап систіп алды* (ИТ). *Мин, мökейіп, аның öдік паан даа систерге турыстыг нимеспін* (НМ). 2. Марханы, хурны сайирға. – Растёгивать, отстёгивать. *Ізік тохлирда, мархаларын наа ла систібіскен полған. Хурын систібіскенде, уғаа истіг пол парған.* 3. Атты сайирға, позыдарға. – Выпрягать, распрягать лошадей. – *Адың сис! – хысхаҷах тапсабысхан пудурғы хара хатағлыг орыс* (КВ А). *Пабазы тоғыстаң килгенҷе, оолғы адын систібіскен полған.*

СИСТОК *адал.* Соолның (пестің) алны. – *кыз., фольк.* Место перед очагом. *Тура ээзі систок алнында тамкы тартчатхан. Ырахтын килген аалҷылар систок хыринда чылынғаннар.*

СИСТІРІГ *адал, көр.:* **сизіг**.

СИТ *адал.* 1. Чиит тыдыҷахтар, тыттың хорбылары. – Молодая лиственница, поросль. *Öнетін одыртылған ситтер соонаң пасха чирлерзер тарадылча. Палатка турғызарға тіп, ситтер ағыл килтір.* 2. Чиит тыт көп öсчеткен орын. – Молодая лиственничная роща, лес. *Хайзы чирде, хаалға тартынып, хойыг ситтерні арали, чилге аңдара саптырған, тоғыр чатхан чоон тыттарның üстүне сығып, таг пазынзар пазын парыбысхан* (ГТ Ч). 3. Хойыг чиит сырғайлар, чиит сыбыҷахтар öсчеткен орын. – Молодой пихтач. *Пу сариндағы ситтер чыл сай көй халчалар, кем-де öнетін örтепчеткен чіли пілдірче. Ікі арғыс сит аразында наңмырдаң чазынғаннар.*

СИТКЕК *пілд.* Сизіңчек, прай ниме піліп одырчатхан, систіпчеткен, *тиң.* **сиргек**. – Чуткий. *Улуғлан парғаннарны палаларының ситкек хайғаны тың öріндірче. Палаларны аң-хустарзар ситкек хайарға üгретсе, олар чир-чайаанға хынарға üгренчелер.*

СИТКЕП *көр.:* **ситкіп**.

СИТКИРГЕ [ситке-] *иділ., көр.:* **сынҷылирға**.

СИТКІ *көр.:* **чахсы**.

СИТКІК *пілд.* Сизіктіг, сизіңчек, прай ибіре піліп одырчатхан, систіпчеткен, сизіңчеткен (кізідеңер). – Сообразительный, схватывающий что-л. на лету (о человеке). *Пока – ситкік оолағас, аннаңар таптырғастарны прайзынаң пурун таап алчатхан. Ситкіктернең тоғынарға даа уғаа хыныг.*

СИТКІЛІГ Сизіктіг, сизігі пар, сиргек. – Внимательный / внимательно. *Аңҷының уғаа ситкіліг көріс полған. Пу ікі хоосты ситкіліг көрібіссең, пасхалалчатхан нимелер таап аларзың.*

СИТКІМ I *адал., көр.:* **сегірткеес**.

СИТКІМ II *көр.:* **ситкіліг**.

СИТКІМНИРГЕ [ситкімне-] *иділ.* Сегірткеес чіли атығарға, сегірерге. – *перен.* Прыгать (как блоха*). – Хайдар піди чапчаң ситкімнеп паримзың? Спортнаң айғасчаң залда олғаннарның піреезі чўгўр чөрген, піреезі, тізең, ситкімнеп чөрген.*

СИТКІМНІГ *көр.:* **ситкім** II.

СИТКІННІГ Киртіністіг, киртістіг. – Убедительный / убедительно. *Чоох тутчатханның чоогы уғаа ситкінніг полған, исчеткеннер аны пір дее сууласпин тыңнааннар. Студент сурығларға ситкінніг нандырыглар пирген.*

СИТКІП *нареч.* Сизініп, кічеп, чахсаан, хайыг салып көрерге, истерге. – Внимательно. *Пастап ол пісті ситкіп истіп алған, анаң сурыглар пирген* (БФ ТО). *Че позым за «Хызыл аалның» полған на номерін ситкіп хыгырып одырғам* (ХЧ).

СИТПЕР *адал., көр.:* **хап** I.

СІБДІК *көр.:* **сібдіркей**.

СІБДІКТИРГЕ [сібдікте-] *иділ.* Чазырып, хулахха чоохтирға, сыбыхтирға. – Говорить шёпотом, секретничать. *Кізі көзіне сібдіктебечең. Ағас пўрлері удур-тёдір сібдіктесчеткенге тёёй полғаннар.*

СІБДІҢНИРГЕ [сібдіңне-] *иділ.* Кічіг алтам идіп пазарға; азахтарны табырах алтап параргға. – *разг.* Ходить мелкими шагами; семенить. *Пёзік нимес сынныг ипчізі апсағының хыринда сібдіңнепчеткен. Апсах-инейлер улуг чоох-чаахта аал пазынзар сібдіңнепчеткеннер.*

СІБДІРКЕЙ Уғаа ніске, сёёк-саах, итханы чох, тўрең, сінек, тўреңмей. – *разг.* Тощий, хилый. *Сібдіркей маллар часхыда кёдіртібісчелер. Хаңан-да сібдіркей полған, ам, тізең, кізі таныңаа чох симір партыр.*

СІБДІРКИРГЕ [сібдірке-] *иділ.* Ырах алтабин, атығып ала, пазарға, чёрерге. – Двигаться мелкими подпрыгивающими шагами (о тощем, хилом человеке). *Немец Коляның пас чёрчең кўзі дее чогыл, чадап сібдіркеп чёрче. Пу ағырыгдаң кізілер сібдіркеп сыхчаттырлар.*

СІБЕЕ (СІВЕЕ) *адал.* Ыырңыдаң арачыланып, чазынарға өнетін иткен пўдіріг. – Крепость, укрепление. *Пуох аразында паза пасха даа орыннарда аймах-пасха кўргеннер, сібеелер, хуртуйах тастар ўгренілгеннер, пурунгы пічіктіг көзеелер (обаалар) табылғаннар* (ХЧК). *Че иң ёён сібеені орыс казактары Ағбан суғның пилтірінде турғызыбызарға пёгін тутханнар* (ХЧ). □ **Көзеңе сібее нимес, кёлеткі арғыс нимес.** – Занавес не может быть защитой, тень не может быть другом человека (*букв.* занавес – не крепость, тень – не друг).

СІБЕЕЛИРГЕ [сібееле-] *иділ.* Сібее (сівее) пўдірерге, турғызарға. – Строить укрепления. *Чирібісче экскурсияа чёрзе, олғаннар чазы-таглардағы аймах-пасха изірек тастарны паза оларның хайди сівеелелгенін көрчелер. Хыстың сырайынзар пурхайа көрчелер, істінде айна даа сібеелензін* (ТМ ЧЧ).

СІБЕЛДЕЙ *пілд.* 1. *көр.:* **сібдіркей**. 2. Айна омалыг ипчі. – *фольк.* Ведьма, колдунья; бес в облике старухи. *Анзы сібелдей, көксі паза чайаазы чох кізі, хызыр хузухха тёёй, ёё дее, сілии дее чох* (ТМ ЧЧ). *Палгы хубахай сібелдей чолыңах сын асханда чітиинең чіткен* (БФ ТО).

СІБЕЛЕЗЕРГЕ [сібелес-] *иділ., көр.:* **сібелирге**.

СІБЕЛЕНЕРГЕ [сібелен-] *иділ., көр.:* **сібелерге**.

СІБЕЛЕРГЕ [сібеле-] *иділ.* 1. Итчең ниме чох аар-пеер чёрерге; ниме итпин, сабыл чёрерге; ирек-турах пол чёрерге. – Слоняться без дела, путаться под ногами. *Пу табаннар кўн тооза сібелен парирлар. Чайғыда аалдағыларға сібеленерге тус чогыл.* 2. Пірее кізее хазаларға, хадыларға, сырбаларға. – Придираться, привязываться, лезть к кому-л. – *Тузында ирге алар полғазың, амды сібеленме, хыйа пар! Позының кёңні хомай полып, кўн тооза ипчізіне сібеленче.*

СІБЕЛИРГЕ [сібеле-] *иділ.* Хыйа сўріп, пірее нименең тастирға, чаалирға, *тиң.* **сыбалирға**. – Бросать, кидать, отгоняя кого-л., чем-л. *Малларны, тура хыринаң сўріп, сібеледім. Ўўңікке кір парған таңахтарны сібелеен.*

СІБЕТ *пілд.* 1. Хысха сынныг, чабызах, чабыс сынныг. – Низкорослый. *Сібет адайны чидекте ал чёрбін тіп, махтанчатханын искебіс* (ХЧ). *Чидекте чёрген сібет адай піди сабадыр тіп, чоохтанған Мике* (ХЧ). 2. Пёзік

öспинчеткен, чабыс. – Карликовый. *Соох чирде хазыңнар даа сібет. Сад істі сібет ағастарнаң чазалтыр.* ◊ **Сібет кізі.** – Карлик; *пренеб.* низкорослый человек.

СІБІЛДЕЙ *көр.:* **сібдіркей**.

СІБІРГІ *адал., көр.:* **сыбырғы**.

СІБІРЕРГЕ [сібір-] I *иділ., көр.:* **сыбырарға**.

СІБІРЕРГЕ [сібір-] II *иділ.* Түзірерге. – Опускать, спустить. *Ӱлӱкӱн ирт парған соонаң чаламаны сібіргеннер. Талайчылар, чахыг толдырып, парустарын сібіріп пастааннар.*

СІБІРІГ *адал.* Инізі, хыйыны, түзігі. – Покатость, наклонность. *Кип тікчетсе, ээн сібіриин санға аларға кирек. Оолахтың сыны пӧзік полған, че ээн сібірии ӱчӱн чабыс көрінген.*

СІБІРІК *пілд.* 1. Иніс, хыйын. – Покатый (о плечах, бедрах). *Тадар көгенегінің ээннері сібірік иділчелер. Аттың сібірік нанынҷа ипті ле чирзер чыла халғам.* 2. Түзірілген, түзік. – Опущенный, спущенный, приспущенный. *Алында сыын даа, киик тее тың көп атхан кізібін, че палғы натпах азах, сібірік станныг азахтарны ла, итсе, көп атпаам, чибіргіні азырған полам* (КИ МН). *Чил чох күнде флаг сібірік турча.*

СІГЕН *адал.* 1. Оттың хуруп парған сабы; хуруп парған хатыг от. – Сухой стебель травы. *Опанның табаны алтында хуруг сіген оттар сыбдырасханы ырахха истілчеткен осхас* (ТН ТК). *Позымны тегілек пастыг, сіген хол-азахтыг хоостадым* (КГ ПАО). 2. *көр.:* **сии** II. 3. Сіренгелер. – Спички. *Наңмырға кір парғанда, сігеннер прай ӧл пол партырлар. Чалғыс сігенін матап хайраллаптыр.*

СІГЕННІГ *пілд.* Хуруп парған оттыг. – Поросший сухой травой. *Сігенніг чирлерде удаа ӧрт сых парча тіп, күскӱ сай, прай тимненіп, ӧртеҷеңнер. Ибіре прай табылғаттыг паза сігенніг чазы полған.*

СІДИРГЕ [сіде-] *иділ.* Хоох позыдарға. – Мочиться. *Көксін сыгыдып алып, тосханҷа ізіп алып, нандыра пас парирып, магааох чаба сіден парир* (АО). *Алында чӱгӱрчеткен адай тогасхан на столбаа чаба сідепчеткен.*

СІДІК *адал.* Пӱгӱректең сыхчатхан тоғыныл парған суг, суух ниме. – Моча. *Сідігін анализке апар саларға кирек полған. Аның сідік-арыгын арыглап, минӧк айғасчам* (КХКС).

СІДІҢ *көр.:* **сібдіркей**.

СІЗЕРГЕ [сіс-] *иділ.* 1. Сіс сыгып, көберге, хызарып, іріңнирге. – Нарывать. *Тідініп, чагын пас парып, көрібізер ползам, айазына чымчылғай кір партыр, сіс партыр* (КС Т). *Азагы агыр сыххан, салаазы сізібіскен, че андаг даа полза, ол тогысха күннің чӧрген.* 2. Тундыра көберге (сырай, харах паза д. п.). – Опухать, пухнуть, вздуваться, отекать. *Сісклеп парған харахтары мының алныңдагы чіли агаа чагын, ідӧк аарлыг піл-дірген нер* (ИТ). *Иирде суг көп іс салып, иртен сырайы матап сіс партыр.* 3. Пірее ниме ӱбӱрген чіли чоон поларға; чарабас ниме чібізіп, істі падайарға. – Вздуваться, пучить. *Суғдагы пустар, прай харалып, сісчеткеннер. Ким суг хай пірее чирде сізібістір, аннаңар ол чолны чабыстырлар.* 4. Ун ачып көберге, кӧдірілерге. – *перен.* Доходить, подниматься (о тесте). *Иб аразында хайынганҷа, ачытхызы сіс партыр. Пілген чи, ачытхы чахсы сіспезе, халастары киліспес.* 5. Тарынып, сырай көберге, пурбайарға. – Дуться, сердиться. *Хызычах сизінген, харындазы, ол піди орайга читіре тудыл парған ӱчӱн, сіс парған полар. Чиит ипчі, полған на нимее тарынып, малхадып, сіс парча.*

СІЗІГ *адал.* Кізінің алай пірее нименің сізі, мирт, мирсі. – Опухоль, отёк. *Пірее органнарның сізиин УЗИ пастыра таап алчалар. Азагының сізии нинҷе-де күн тудылған.*

СІЗІК *пілд.* Суг чыылып, сіс парған, кӧӧп парған; көбіг. – Отекший, опухший. *Пычонның сізік хабыхтыг кічиҷек харахтары күлінізе тӱскеннер, ол паза Сеергені адабаан* (ГХЯ). *Сізік чоон азах пазы сосха палазынҷа чатхан* (ГХЯ).

СІЛГИРГЕ [сілгі-] *иділ.* Хаап алып, хахтирға, чайхирға. – Трясти, встряхивать. *Тазыр Мирген Хан Миргенні хара чирдең сілгіпче, хан тигірге кӧдірче* (ХО). *Тимнеп салған киистерні сілгібіскем.*

СІЛГІЛЕРГЕ [сілгіл-] *иділ.* Тітірирге, чайхаларға. – Трястись, содрогаться; быть тряским. *Мындаг хыйын-хайын чолҷа хайди сілгілбин парар? Машина ӱстӱндегілер хада*

сілгілгеннер. ◊ **Чир сілгілче.** – Землетрясение (*букв.* земля трясётся).

СІЛГІЛІС *адал.* Тітірес, чайхалыс, хыймыхтас. – Тряска. *Сілгілісті балларнаң синепчелер. Мындағ хорғыстығ тың сілгіліс соонаң, улееде кізі чіт парғаннарның санына кір парған.* ◊ **Чир сілгілізі.** – Землетрясение.

СІЛДЕҢ *пілд.* Хатыра хуруп парған, хатыҕ, хат парған. – Твердый, затвердевший. *Хаҷан сілдең көк хара теерілер хазарта көптіріл парзалар, палаты сүртіліп, ачытчалар* (ДН ЫА). *Одырҷых хыринда нинҷе-де сілдең теер чат халтыр.*

СІЛДЕМЕ *көр.:* **сілдең**.

СІЛДІҢ Чіг, читіре пыспаан (халастаңар). – Сырой, непропечённый (о хлебе). *Сілдің халасты кізі чібеен. Ачырғасха, магазинде пір булка халас халтыр, че ол сілдің пол партыр.* 2. Хат парған, хурғатхан ит. – Затвердевший в процессе вяления и сушки (о мясе). *Сарай алтында сілдің иттер ілдір салтырлар. От сабарға парза, іҷем сілдіҥнең чарба ӱгре хайнадыбысчаҥ, уғаа хынып чіп алҷаҥмыс.*

СІЛЕГЕЙ Öö чох суух ниме. Кізі алай пірее тіріг ниме тайнапчатса, ахсындағы чіҷең нимені öллепче. – Слюна // слюнный. *Андада аның чілбірең харахтары хазыра тарта халча, сілегей, тамаанзар чылбырап, хырт-харт тӱс сыхча* (ГХЯ). *Пӱӱр чағдааннаң чағдапча, сілегейін сааладып* (ДН КЧ).

СІЛЕГЕЙЛЕНЕРГЕ [сілегейлен-] *иділ.* 1. Тӱкӱрӱктирге, тӱкӱрӱктелерге. – Слюниться. *Лимонны ахсына суғыбысханда, ахсы пір-ікі ле сілегейлен килген. Хыринда чатчатхан карандаштарны прай сілегейлендіртір.* 2. Паланың позыни полып алай тістері ӱтчетсе, сілегей сығарға. – Обильно выделяться (о слюнях ребёнка, во время прорезывания зубов, во время болезни). *Паланың тістері сығып, улееде сілегейлен парир. Позыни полза, улуғ даа кізі сілегейленедір.*

СІЛЕГЕЙЛИРГЕ [сілегейле-] *иділ.* Тӱкӱрӱктирге, сілегейнең сылирға, сілегей идерге. – Слюнить что-л. *Книга страницаларын айландырарға тіп, салаазын сілегейлеен. Пала хоосты, карандашты сілегейлеп, сырлапчатхан.*

СІЛЕГЕЙЛІГ Сілегейі пар. – Слюнявый, со слюнами. *Сілегейліг ахсын көре ле чиркенчеткен ол аннаҥ. Адай, паланы аҥдара сазыбызып, сілегейліг ахсынаҥ сырайын чалғап сыххан.*

СІЛЕДЕРГЕ [сілет-] *иділ.* Пірее кізіні алай нимені сығар силібізерге, сығар тастабызарға. – *разг., груб.* Выкидывать, отбрасывать кого-л., что-л. *Кирек чох нимелерні айағ чох сіледібіс. Халғанҷы туста удаа, чалғыс чуртапчатханнарның тураларын пылазып, сілетірібіскен тіп, истерге киліс парча.*

СІЛЕЕ I *көр.:* **сілійе**.

СІЛЕЕ II *хыр. с.* Айна. – *бран.* Чёрт. *Хапчығай пар мыннаҥ, сілее, көрҷеем чоғыл сині. Ырыстығбын мин! А син чи, тӧлі чох сілее!* (АТ)

СІЛЕЕ III *хыйғ.* Малны хыйа сӱріп, чоохтанған хыйғылас. – Междометие, выражающее возглас, которым отгоняют корову. Сілее, парғла мыннаҥ! Сілее, Маня. Сілее-сілее, табырах!

СІЛЕЕ-СІЛЕЕ *көр.:* **сілее** III.

СІЛЕКЕ Сімҷілген, чімкілген хуча, ахтаан хуча. – Холощёный баран. *Алты тозор арағазын алған, алты сілеке идін хадох алған, ах ӧрге ибге кире пастырған. Пу күннерде сілекелерні хырығарға ағылар полғаннар.* 2. Ипчі кізее төӧй ир кізі; ипчі чіли тудынчатхан ир кізі. – *перен.* Женоподобный (о безвольном мужчине). *Тарынза даа, «сілеке» тирге тілі айланмаан. Ипчізі хоостыра полчатханнаҥар, «сілеке» тіп, сӧклетчең.*

СІЛЕЛЕРГЕ [сілел-] *иділ.* Табырах парарға, чӧрерге (мыннаҥ). – *груб.* Уходить, убираться. *Сілелдек мыннаҥ, чызың даа чох ползын! Тудыс-хабыс пасталғанҷа мыннаҥ табырах сілелерге кирек тіп, сизінібіскем.*

СІЛЕРЛЕНЕРГЕ [сілерлен-] *иділ.* Пірее кізізер, улуғлап, аарлап, «Сілер» тіп, айланарға. – *разг.* Выкать, обращаться к кому-л. на «Вы». *Мин таныпчам андағ ирепчіні, хырызыбыссаларох, удур-тӧдір сілерлен сыхчалар. Че чидер, тохтат сілерленерге.*

СІЛЕРЛИРГЕ [сілерле-] *иділ., көр.:* **сілерленерге**.

СІЛИРГЕ [сіле-] *иділ., көр.:* **харғирға**.

СІЛІГ 1. Абахай, ӧкерек, кеен, поғда, кибірліг. – Красивый, изящный // красиво, изящно. *Пӱӱнгі Ағбан, нымахтағы чіли, харах көзіне ӧсчеткен Сибирьдегі иң сіліг городтарның пірсі тізе, алҷаас полбас* (БА ХКУТК). *«Сіліг чирібіс – Хакас чирі» теманы тоосчатса, тиксі ӱзӱрігліг урок сурығлар хоостыра пирілче* (БА ХКУТК). 2. Пірее кізінің алай нименің иптии, абахайы. – Красота. *Іди Вера, Крымзар парып, ол чирлернің сілиине аптат салған* (ХЧ). *Олған тӧреннең сіліге тартылча* (ХЧ). □ **Хус ханадынаң сіліг, кізі – хыйға сағызынаң.** – Птица красива крыльями, а человек – умом.

СІЛІГЕРГЕ [сілік-] *иділ.* 1. Хыймыхтадарға, чайхирға. – Трясти, шатать. – *Хапхыстарнаң чараспа, нанҷыласпа! – холын хатапхатап сілікчеткен* (ХА). *Ноға Бетховеннің көглері пу тас стенені сілікпеді?* (ЧМ ИТ). 2. Хахтирға, сығара сабарға, хағыбызарға. – Трясти, встряхивать, выбивать (пыль). *Кибісті, нинҷе-нинҷе хатап сілігібізіп, туразар кир килген. Перинаны сілігіп, кӱзі саңай сых партыр.*

СІЛІГІНЕРГЕ [сілігін-] *иділ.* Хахтанарға, хағынарға, хахтирға. – Стряхивать с себя, отряхиваться, встряхиваться. *Суғдаң сых киліп, адай пістіңӧк хырибыста сілігінібіскен. Соохтаң кіргеннер, тӱрче полғанда, сілігінгеннер.* □ **Сарығ адым салаада сілігінді (ас сарғааны).** – Соловый на ветке встряхнулся.

СІЛІГЛЕНЕРГЕ [сіліглен-] *иділ.* Посты чазирға, сіліг идерге. – Прихорашиваться, наводить красоту. *Хайди істезіглер көзітчелер, тағар-таштык тузында чуртаан ипчілер сілігленерге хынҷаң одырлар* (ХЧ). *Нюра, аар-пеер парчатса, матап сілігленібісчең.*

СІЛІГЛИРГЕ [сілігле-] *иділ.* Пірее нимені алай кізіні чазирға, сіліг идерге. – Украшать кого-л., что-л., приукрашивать что-л., прихорашивать, придавать нарядный вид кому-л., чему-л. *Ідӧк ол, республикада мынҷа көп наа капитальнай туралар пӱдіріл парарына хайыг салып, чуртағчылардаң оларны иптіг тударға, ибіркізін сіліглирге сурынған* (ХЧ). *Тортты уғаа чахсы сіліглептірлер.*

СІЛЕЙІ *адал.* Хомутха, ікі пазынаң хаптырылып, аттың арғазынҷа паза ікі хабырғазынҷа тартылчатхан хур. – Шлея. *Парчатхан аттың сілейі ӱзіл партыр. Киҷее прай чирде ат тириглерін салған полған, пӱӱн, тізең, сілейін таппады.*

СІЛКЕР *адал.* Чылның пизінҷі айы. – Май. *Хакасияның культура министерствозында сілкер айында «Пушкинскай картаҷа» хайдаг ойыннарға, көзідіглерге паза чайаачы иирлерге чӧрерге чарирын искіргеннер* (ХЧ). *Хакасия правительствозы ибдең сыхпас тусты, сілкер айы тоозылғанҷа, узарадыбысты* (ХЧ).

СІЛҶЕҢ: СІЛҶЕҢ ТЕЕР Истирге сидік теер. – Шкура, плохо поддающаяся обработке. *Сілҷең теернең улееде ӱр айғасхан. Ир кізі полысханда, сілҷең теер дее истел парған.*

СІМЕ *адал.* Ӧнетін хыйылған ойых; киртік. – Насечка, резьба. *Мылтых кемнин сіме хоостыра піліп алған, че кізее чоохтабаан. Ағаста аймах сімелер идіп, хоостап, узанча.*

СІМЕКЧІН *адал., көр.:* **сӱмекчін**.

СІМЕРЕРГЕ [сімер-] *иділ.* Піреезінің чоогын тыңнап аларға тіп, узаачыхтанарға. – Притворяться спящим, чтобы подслушивать чей-л. разговор. *Хайдаң пілзіннер зе Валяның сімерчеткенін. Ууҷалары ӧнетін сімеріп чатчатханын ибдегілері сизінгеннер, аннаңар, тасхар сығып, чоохтасханнар.*

СІМЕРКЕ *адал.* Сизік, сӱме, арға-сӱме. – Умение, сноровка, смекалка. *Андағда, Сидор Петрович, тоғысты айныдар ӱчӱн, кӱс тее тың кирек чох полар одыр нооза, мында сімерке кирек полар ноо, – тапсаан Орис* (БТ О). *Кӱзіҷеең пар даа полза, сімеркең читпинчетсе, хайдар паразың, ол спорт нооза, кем көп тимненче, ол утча* (ХЧ).

СІМЕРКЕ-СӰМЕ *адал.* Піліс, сизіг, сімерке, сӱме. – *собир.* Умение, мастерство. *Андағ тоғысты толдырарға ус кізі прай сімерке-сӱмезін салған. Сімерке-сӱмезін полған сай таптапча.*

СІМІРЕРГЕ [сімір-] *иділ.* 1. Тимеер ізерге. – *прост.* Пить, дуть, хлестать. – *Позың алынҷа сімірчет, че піссер паза килбе!*

Сімірерге итчеткен кізіні күснең хайди тудып алар, позы ла тохтабаза. 2. Оортирға; хортладып ізерге. – Хлебать. *Чарба ӳгрезін табырах сіріп алып, тоғысха ойли халған. Соох айраннаң талғанны матап сімірдім.*

СІМІСКЕ *адал.* Кізінің сырайында алай идінде сых парған кічиҷек сізіҷек; көбіг. – Прыщ, прыщик. *Піреезінің ээгінде сіміскелер поладыр, ани – чылбырама* (ТМ ЧЧ). *Хызым, сырайында сіміскелер сыхпазын тіп, өнетін сӳрткінең тузаланча.*

СІМІСКЕЛИРГЕ [сіміскеле-] *иділ.* Сырайда алай итте сіміске сығарға. – Покрываться прыщами. *Пабазы, оолғының сырай пазы ирт парғанын паза прай сіміскелеп парғанын көр салып, сағыссыраан. Хазых чир халбин, прай сіміскелебістір.*

СІМІСКЕЛІҒ Сіміске сых парған, сіміске пар. – Прыщавый, покрытый прыщами, с прыщами. *Оолның сырайы прай сіміскеліг полғанын на сағын салтыр паза пір дее ниме сағысха кир полбинчатхан. Имҷі сіміскеліг сырайын иртен-иир хайдаг-да сӳрткінең имнирге чоохтаптыр.*

СІМҶІК *көр.:* **чымчых**.

СІМҶИРГЕ [сімҷі-] *иділ., көр.:* **чімкирге, ахтирға**.

СІМҶІЛИРГЕ [сімҷіле-] *иділ., көр.:* **чымчылирға** 1.

СІНЕ Сӧӧк-саах, ит-ханы чох, саа чох, күзі чох; тӳреӊ, сінек, тӳреӊмей. – Истощённый, изнурённый. *Тайғада астых чӧрген кізіні таап алғаннарында, ол саӊай хара сіне полған. Хыс, азыранмин, позы позын піди хуруғ сіне ит салды.*

СІНЕК 1. *көр.:* **сіне**. 2. Істінде ниміс чох, хуруғ (хузухтаӊар, торымнаӊар). – Пустой (об орехе, семечке). *Сінек хузухтар удаа тоғас турғаннар. Тиин сінек торымнарны сығарбинча.*

СІНЕМКЕЙ *көр.:* **сінек**.

СІНИРГЕ [сіне-] *иділ.* Тӳрирге, сортыларға, ар пararға. – Истощать, изнуриться, дойти до изможления, исхудать. *Тыӊ ағырып, ипчізі прай сінеп парған. Азых читкіҷе тимнеп полбин, маллары матап сінеп партырлар.*

СІҢІРЕРГЕ [сіңір-] *иділ.* Пурунны арығлап, пурун ӳдіндегі іріӊні тыныс күзінең сығарыбызарға. – Сморкаться. *Стол кистінде одырчатхан симіс табан кізі көӊнін айландыра сіңірген. Кічіг палалар постары сіңіріп оӊнабинчалар, аннаӊар ірііӊнері ӳр иртпин полча.*

СІҢІРІК *адал., көр.:* **ірің** 2.

СІҢМІН *адал.* Чіҷең нименің татхыны, тосхымы, сиӊмені, тоғы. – Питательность, калорийность. *Сіӊміні пӧзік чіҷең нимее кізі табырах тос парча. Хурутхан ах мискелернің сіӊміні нымырханинаӊ хыринда хай-хай пӧзік полтыр.*

СІҢМІННІГ *пілд.* 1. Татхынныг, тосхымныг. – Питательный, калорийный // питательно, калорийно. *Оларны соонаӊ, хурудып, ун-чарба нимелер чіли унадыбызарға чарир, анаӊ ас-тамакха, сіӊмінніг ползын тіп, хозарға* (ХЧ). *Сіӊмінніг мӳн күс хос пирчеткен чіли пілдірген.* 2. Сыных. – Качественный. *Аалдағылар чайғызын малларына сіӊмінніг от тимнепчелер* (ХЧ). *Тарастың ағалары – ікі кузнец – олаӊай ла тӧсте хайдаг сіӊмінніг ус нимелер итчеӊнер.*

СІПСИ *адал.* Пірее ниме хаптырарға киректелчеткен тимір тиріг, *тиң.* **хысхыс**. – Щипцы. *Сіпсинең хаптырып, тимірні пестең сығар килген. Хаҷан-да самоварда суғ ізіг ползын тіп, сіпсинең көс сал турҷаӊнар, амды олар даа прай электрическай пол парған.*

СІППСІРЕРГЕ [сіпсір-] I *иділ.* Хамҷыны алай хурларны өнетін алылған оӊдайнаӊ ӳрерге. – Плести особым способом плети, ремешки. *Пӳӳл олғаннар аразында, хамҷыны кем табырах сіпсірібізер тіп, марыг иртіргеннер. Ағазы, сарай алтында одырып, хамҷы сіпсірчеттір.*

СІППСІРЕРГЕ [сіпсір-] II *иділ.* Тӳкӳрікті тістер аразыӊча сығарарға, сіскірерге. – Плеваться, сплёвывать сквозь зубы (чаще о стариках). *Сіпсірерге итсе, тістері чоғыл. Тамкы тартчатхан ир кізілернің піреезі сіпсіріп одырғаннар.*

СІР *адал.* Сірмет, сазан. – Сыромятная затвердевшая кожа крупного рогатого скота. *Сір хаптар тимнел партырлар. Ууҷам мағаа сір ӧдіктер тік пирген.*

СІРБЕЙЕРГЕ [сірбей-] I *иділ.* 1. Тӳгдерирге, тӳгдӳрирге, ӳгдерирге, ағбарарға. – Всклокочиваться, лохматиться, взлохмачиваться, взъерошиваться. *Кічіг хоосхаҷахтың*

түктері сірбейібістір. Пүүр, аңқыларны көр салып, түгін сірбейткен. 2. Тырбайарға, іле көрінерге. – Торчать, выдаваться. *Сағаллары, узун өс парып, сірбейгеннер. Хырыхтырған соонаң, пазындағы ах састары улам сірбей сыхтырлар.*

СІРБЕЙЕРГЕ [сірбей-] II *иділ.* Хатарға, чыырыларға, хабырыларға (теердеңер). – Затвердеть буграми (о коже, шкуре). *Тиин теерлері, сірбей парза, садылбастар. Мал теерін, сірбейерге пирбин, тузап ораабысчаттырлар.*

СІРБЕК 1. Түгдереен, ағбараан, үгдереен. – Всклокоченный, взлохмаченный. *Сірбек састарын иптіг тарап пиргем. Туразар сірбек састыг ирен кір килген.* 2. Тырбайған, іле көрінчеткен. – Торчащий. *Сірбек сағаллары ағаа пір дее киліспичеткеннер. Адайахтың сірбек хузурии ырахтынох көрінген.*

СІРБЕКТИРГЕ [сірбекте-] *иділ.* 1. Састаң хаап, сөзірерге, касты сөөртирге; тартарға (тудысчатса, алай ба олғанны хатығлапчатса). – Таскать кого-л. за волосы. *Пу іколең пастап хырысханнар, соонаң көрзем, сірбектес парирлар. Хонҷых ипчізін сірбектепчеткенде, сыдаспин, чарарға парғам.* 2. Тыс пирбеске (пірее ниме сурып, киректеп). – *перен.* Беспокоить; *разг.* теребить (требуя, прося что-л.). *Улуғлан парып, ам даа паба-іҷеңні сірбектепчезің! Пала іҷезін магазинде, пірде пір ниме сурып, сірбектепчеткен.*

СІРБІЛЕРГЕ [сірбіл-] *иділ.* Сырбалызарға (өзімнер салааларынаңар). – Переплетаться (о ветвях мелких кустарников). *Лианалар прай даа ағастарға сірбілчелер. Хайди мағаа чоохтап пиргеннер, ол чахайахтар ідөк сірбілерге киректер.*

СІРГЕ I *адал.* 1. Піт нымырхалары. – Гнида. *Састарында сірге көрінген. Пазына сіргелер толдыра полған.* 2. Оох ниме-ноолар; оох-теек. – *перен.* Мелкий. *Ах чазаа толдыра ах сірге мал чөріпчедір. Сірге чистектерні, теерін, көнекке толдыр полбааннар.*

СІРГЕ II *адал.* Ағастарға аймах ағырығлар таратчатхан мискелер бактериялары. – Болезнетворные бактерии грибов, несущие болезни деревьям. *Ағастарның аймах ағырығларын таратчатхан мискелернің сіргелерін 7 процентті мочевинаның паза 10 процентті калий тузының растворы өртебісче. Мискелернің сіргелерін тузында көрбин салза, улееде тарап парчаттыр.*

СІРГЕЛИРГЕ [сіргеле-] *иділ.* Сірге поларға, піт нымырхалары поларға. – Покрываться гнидами. *Чайғы сай палалар ноға-да сіргелеҷең полыбысхан. Интернаттаң айланза, прай сіргелеп парған полча.*

СІРГІДЕРГЕ [сіргіт-] *иділ.* 1. Ағырып, істі сүрерге, хустырарға. – Поносить, рвать (страдать расстройством желудка). *Ікіҷе күн сіргіт париғам. Тың сіргітчетсе, имҷізер айланарға кирек.* 2. Удаа туғарға; пала табарға. – *разг.* Часто рожать; *перен.* таскать (неодобрительно о женщинах). *А іди сіргідерге позың ынапчазың. Имҷілерге, сіргітлечезің, позың хазиинаңар сағынминчазың тіп, хырыстырча.*

СІРГІН *көр.:* **сіңмін**.

СІРЕГ *адал.* Пірее нимее аңдарыл парбазын тіп, иділген тірег. – Подпорка. *Турғызылған сіреглері сыдабин партыр. Пик сіреглер столбаларны чахсы тутчалар.*

СІРЕЕ *адал.* 1. Чардыдаң узунға иділен одырчых. – Скамейка, лавка. *Пір айас чайғы күнде мин Ағбандағы чон тынанҷаң паркта сірееде одырчатхам* (ИТ). *Мылчада тынанып одырҷаң сірее турғыс салдылар.* 2. Ағас орған, узуҷаң тахта. – Деревянная кровать. *Иртен, күн сузы түнүк өтіре хыр алтын сарғалтып, сірее көзеңезіне чидер-читпес туста, Кукай усхун килді* (ИТ). *Чиштерге тойға сірее сыйлаптырлар.* 3. Хан-пиглер одырҷаң одырчых. – *ист.* Трон. *Алып одырҷаң алтын сірееге одырды* (АМ). *Кем хынар за позының сіреезін пос оңдайли пирібізерге?* 4. Тайыға тимнелген чіҷең нимені салҷаң стол. – *уст.* Жертвенный столик, стол. *Иң не пастап сірееге ит салылтыр, анаң пасха нимелері. Сірееде халған чіҷең нимелерні хустар тазып парыбыстырлар.*

СІРЕЗЕРГЕ [сірес-] I *иділ., көр:* **сірирге**.

СІРЕЗЕРГЕ [сірес-] II *иділ.* 1. Тоғырланарға, ынабасха, сөске кірбеске. – Упортствовать, проявлять упорство. *Кирек кізілер читір пиргеннер: мыннаң мындар піди сіресссем, уғаа көп сидіксіністер мині сахтапча. Иргі тураны сайирға пирбин, ууҷам улееде сірес*

парир. 2. Сыдирға, сыдазарға, тудыларға, тыстанып аларға, күстенерге. – Выдержать, выстоять, выдюжить. *Пу ла сыныхтағларны чахсы сірезібіссем, чахсы пол парыбызарҫых, диплом на алып аларға халар. Маня позы даа хайхапча, хайди олар, кічіг палалыг, аар чылларны сірес парыбысханнар.*

СІРЕМ *кӧр.:* **сыырах**.

СІРЕНЕРГЕ [сірен-] *иділ.* 1. Пірее нимее тайанарға, тудынарға. – Упираться, опираться на что-л. *Азахтары паспинчатхан кізі, айланарға тіп, холларына сіренче. Оймахха тӳс парғаннар, удур-тӧдір пиллеріне сіренгеннер, че читіре сығып аларға күстері читпин парчатхан.* 2. Чӧленерге. – Прислоняться к чему-л. *Күзі сых парған альпинист, чалбах хайаа сіреніп, тынанып алған. Ибіре сіренҫең ниме чох полған.* 3. Күстенерге, харазарға, күс саларға, сыдирға. – Стараться, стремиться к чему-л., пытаться. *Наҷмыр алнында от тырбабызарға азыранмин даа сіренгебіс* (ЛЧ). *Ибзер киліп, книгалар хығырып, саннар пӧгіп, чоо сіренче* (ТИ КМ). 4. Піреезінең полызығ алып аларға. – *перен.* Получить поддержку от кого-л. *Азахтарын сындыр салып, тайахтарға сіреніп пас чӧрче. Пабаіҷезі полған полза, оларға сіренерҫік, че олар хаҷанох ӳреп парғаннар.* ◊ **Сірен-сірен.** – Давай-давай.

СІРЕНІС *адал.* Күстеніс, харазығ, тіспеніс. – Стремление, упорство. *Ӳгреніске сіренізі іле кӧрінче, полған на предметче тимнен салча. Аттестат – ол ӳгренҫінің, іҷе-пабазының паза ӳгретчілер сіренізінің салтары* (ХЧ).

СІРЕНІСТІГ *пілд.* Тіспен, күстенҫік; тӧдір паспас, уғаа табырах. – Упорный, стремительный. *Ол мындағ чалтырама чидіглерге сіреністіг күрезігнең читті* (ГХЯ). *Леспромхозтың коллективі, алған обязательстволы честьнең толдыр салар ӳчӳн, сіреністіг күрезіг апарча* (ГХЯ).

СІРЕНҪІК *пілд.* Харасхах, күстенҫік, тӧдір пазынмас, тоғысчы. – Усердный, трудолюбивый. *Сӧбіренің пазы нандырыглыг паза сіренҫік кізі полза, палалар часкада ӧсчелер нооза* (ХЧ). *Пиҷем ирепчі ікізінең уғаа сіренҫіктер, аннаҷар хоныхтары пик.* ◊ **Сіренҫік кізі.** – а) Человек, стремящийся хорошо жить; б) устремлённый человек.

СІРЕР *орын.* Сырайны таныхтапчатхан орынды, ІІ-ҷі сырай, көп сан. – *мест.* Вы. – *Мин сірерӧк чіли ат хадарарбын, – нандырған Павлик* (ТН ЧТ). *Хай син чирде полғазар, пу син ырах ибіркі чирні пӧзіктең сірер кӧрбеезер* (ЧЛ ӦЧ).

СІРИ *нареч.* Пірее нимее читіре; теере, нари. – Плотно, вплоть, вплотную, до… *Ырах ниместе кӧгерчеткен Маганах таг пазы ағамдых пулуттарға сіри теепче* (ББ ТС). *Кӧлнің алтын саринда таға сіри, пулуттыг күнде харал турған улуг кӧл чіли, хыра чаза тасталчатхан...* (ГХЯ). □ **Тигірге сіри тимір тыт ӧс парған (тӳдӳн).** – До небес выросла железная лиственница (дым).

СІРИРГЕ [сіре-] *иділ.* 1. Тірирге. – Подпирать что-л., ставить подпорку. *Ваня ізікті азарға тіп іткен, че ол істінең сірел партыр. Пірдеезін кирбин, ізікті пилінең сіреен.* 2. Чӧлирге. – Прислонять что-л., к чему-л. *Аңдарылчатхан сиденнерні столбаларнаң сірептірлер. Ӳс азахтыг одырчыхты чахсы сіреп салдым.* ◊ **Холтыхтаң сірирге.** – Поддерживать под руку. **Холдаң хаап, холтыхтаң сіреп, алып чахсыны ӳдес турадыр.** – [Алып Хан], взяв за руку, поддерживая под руку, провожает доброго молодца.

СІРКИРГЕ [сірке-] *иділ.* Узирға. – *разг.* Спать, *груб.* дрыхнуть. *Помас пӳдірген турада ах тӧзекте сіркіпчелер* (ДН КЧ). *Газета хығырчадып, сіркібістірбін.*

СІРЛЕДЕРГЕ [сірлет-] *иділ.* 1. Сірледіп ағызарға. – Лить струёй. *Тойда тадар арағазын прай аалҷыларға сірлеткеннер. Оодыл парған краннаң суг іди ле сірлепчеткен.* 2. Тамҷыхтадарға, тамҷыхтап тооладарға. – Капать, лить каплями. *Имҷі палатадағыларның харахтарына пастап им сірлет пирген, анаң укол турғысхлап пирген. Капельницадағы им пастап көмезектең, анаң көптең сірлеен.* 3. Тохтабин ағызарға; харах чазын позыдарға. – Капать, литься ручьём (о слезах). *Хызым, нимее хомзынчазың, харах чазын сірлетчезің? Нинҷе күн піди харах чазын сірлет парир, кізі чоогын испинче.*

СІРЛЕЗЕРГЕ [сірлес-] I *иділ.* 1. Тітірирге, хыймыхтирға, чайхаларға, илеңнирге; аар-пеер чӧрерге. – Дрожать, трястись, колебаться (о земле). *Анда пазох ла чир ӱстӱ сірлесче, östepче* (КИ ЧХ). *Сағынчатхам, ноға ағастар піди чайхал сыхты тіп, анаң итсе, прай чир сірлесчеттір.* 2. Тітірезерге, халтыразарға, халтырирға. – Дрожать (о человеке). *Наңмырға тооза ӧтік парып, тістері ле тазыласча, прай позы сірлесче* (ХА А). *Кабрис, ӧкпезіне сірлезіп, кірче, таныс нимес кізіні кӧр салып, хахап парча* (ТН Д).

СІРЛЕЗЕРГЕ [сірлес-] II *иділ.* Аххлирға; көместең ағарға. – Струиться, течь струйками. *Ах сырайы харыҷахха кірленче, чулыҷахтар харзартын сірлесче* (ДН КЧ). *Хараамны төбін тутчам, ізіг частар сірлеспезіннер тіп* (НК ХХС).

СІРЛЕҢЕ I *пілд.* Сірлеп ахчатхан (кічиҷек сууҷахтаңар). – Текущий струёй (о речке, воде). *Сағдай хусхаҷахтар даа чазаг кизіре ойлидырған сірлеңе хара суға читкен* (ДН ЫА). *Сірлеңе хара суг пазынзартын кӱмӱс сыгдырап одырған, сыгдырас, тыып, Сағдайның ӱстӱнҷе суг пилтірінзер ирте халған, анзы ӧртектер ӧӧрі ыраххы көллердең ағын суғзар көс парча* (ДН ЫА).

СІРЛЕҢЕ II Сірлесчеткен (көбізін холдаңар), *тиң.* **сірлескек**. – Дрожащий, трясущийся. *Сірлеңе холлары чоох испинчеткеннер. Холлары сірлеңе полыбысханда, уйадып, кізі дее аразына сыхпиныбысхан.*

СІРЛЕС *адал.* Халтырас, тітірес, тітірезіг. – Дрожь, трепет. *Ізіг чей іскен соонда ла, сірлезі ирт сыххан. Ол хыстың пілдізі чох сірлес пасталыбысхан, ноо нимеде чоохтирға кӱстенген, че маңнанмаан – тал парған.*

СІРЛЕСКЕК Тітірепчеткен, халтырасчатхан. – Трясущийся. *Сірлескек ӱнінең сизін салған, пу пала аннаң матап хорых партыр. Пу апсахтың азахтары сірлескек полганнар, аннаңар чадап ла парчатхан.*

СІРЛИРГЕ [сірле-] I *иділ.* 1. Чоллахти ағарға (суух нимелердеңер), саалирға; ніскеҷектi саалап, ағарға. – Струиться, сочиться. *Ах пӧріктіг чабызах бандиттің пурнынаң хан сірлеп ах сыххан* (ХНС). *Прайзы, суғдаң сыхклап, сілігін сыхханнар, суғлары, ибіре чачыразып, сірлепче* (ХНС). 2. Харах чазы тоолирға, тамҷыхтап ағарға. – Капать, литься ручьём (о слезах). *Палалары прайзы чыыл килгеніне ӧрініп, іҷе кізінің харах чазы сірлепче. Виканың иир сай, пабазын сағысха кирзӧк, харах чазы сірлепче.*

СІРЛИРГЕ [сірле-] II *иділ. кӧр.:* **сірлезерге**.

СІРМЕТ *адал. кӧр.:* **сазан**.

СІРТЛИРГЕ [сіртле-] *иділ.* Табырах сабыларға, тӱклирге (чӱректеңер). – Биться, пульсировать (о сердце). *Хара паары хайыла тӱскен, нымзах чӱрее сіртли тӱскен* (ХО). *Аны ла искенде, минің чӱреем сіртли ле тӱскен* (БТ МП).

СІРҶЕҢ: ХАРА СІРҶЕҢ Хара, хап-хара; тың кӱрең (кізі). – *разг.* Очень смуглый (о человеке). *Чистем хара сірҷең сырайлыг кізі полған. Алнымда хара сірҷең сырайлыг, ачыныстыг хызыҷах турыбысхан.* ◊ **Хара сірҷең айна.** – *бран.* Чёрт проклятый.

СІС I *адал.* Іріңнеп сісчеткен сіміске. – Нарыв, фурункул. *Пу сіснең илееде сырғалаан осхас пу аба* (КС Т). *Синің, Симон, сізің тол партыр, сағаа киртінҷеңмін...* (ХА). ◊ **Сізі толған.** – Наказан по заслугам. **Сізі толар аның.** – Не обойтись ему без наказания; получить по заслугам (*букв.* нарыв наполнится его).

СІС II *адал.* Өнетін ит сістирге чазап иткен ағазах алай тимір. – Вертел. *Хара Моол хан сіс чазапча, хара хойны сохтырып* (АТ). *Піс чолдох, сылағай хазың кизіп алып, сіс итклеп алғабыс* (МТ). 2. Інекті эммезін тіп, пызо тумзуғына суғылған азыр ағас, *тиң.* **мохах**. – Носулька (палочка с развилиной, которую зацепляли за носовую перегородку телёнка, чтобы не подпускать к матери). *Нинҷе хатап пу пызоға сіс суххабыс, че ол даа полыспинча. Пызоға сіс турғызыбысханда, іҷезі чағын кирбинібіскен.*

СІС III *кӧр.:* **чыс** I.

СІСКЕ *адал.* Тамахтағы мирсілер. – Гланды, миндалины. *Сіскелері удаа ағырыбысчатханнаңар, имҷілер оларны хыйа идібізерге чарадыг алғаннар. Сіскелері ағырыбызып, имнег туразынзар кір партыр.*

СІСКЕК *кӧр.:* **сізік**.

СІСКІРЕРГЕ [сіскір-] *иділ.* Чачырадарға, тіс аразынҷа сығарарға; пырғырарға. –

Брызгать. *Кип-азахты, гладить полар алнында, сіскіріп алчам. Чахсаан көрібісселер, кічіг тизіктең суғ сіскірчеттір.* 2. Ағарға, сірлирге. – Сочиться. *Палығдаң ахчатхан ханны тохтадып алған полғаннар, че көмес ле хыймыхтабысханда, ол пазох сіскір сыххан. Хуйуда ікі тас аразынаң суғ сіскірген.* ◊ **Түкүрік сіскірерге.** – Плюнуть слюну через щель в зубах.

СІСТЕНЕРГЕ [сістен-] *иділ.* Күнге чылынарға; күнге көйерге; от хырында чылынарға. – Греться (у огня, на солнце). *Анаң, очыхтың одына сістеніп, тамкы сығар килгеннер* (ИТ). *Сағдай, күн хараана сістеніп, сарнахнаң сөрөчілене узупчатхан полған* (ДН ЫА). ◊ **Күрең адым күнге сістенче (тастаан от).** – Бурый конь на солнце греется (стог сена).

СІСТИРГЕ [сісте-] I *иділ.* 1. Күнге алай песке чылыдарға. – Греть что-л. (у огня, на солнце). *Хоосхаҷах песке уғаа истіг сістеніп одырчатхан. Азахтарын шир сай песке сістеен, соонаң тың ағырбиныбысханнар.* 2. Күнге алай чылыг чирде хурғадарға. – Сушить что-л. у огня или на солнце. *Чайғыда, ізіг күннер полза, төзек частығын сыбыра сістепчелер. Іҷем подушкаларын улуг пес үстүнде сістеп салтыр.* 3. Отта, көсте ит хойлирға. – Поджаривать мясо (на огне, горячих углях). *Чолда машина оодылтырох, че городха читтірлер, а иртенінде ікі хойны садыбыстырлар, ікізін дачада сістептірлер* (ХЧ). *Иртен, таң атханда, халған чілиин, сістеп, чіп алды* (АО). 4. Ысха тудып хурғадарға, ыстирға. – Коптить на огне что-л. *Тоғысчылар палыхтарны сістирге ілдір салтырлар. Часхызын ағам халған чағларны сістебісчең.*

СІСТИРГЕ [сісте-] II *иділ.* Сіс сығарға. – Садиться, появиться, вскочить (о фурункуле). *Соох кір парып, сістепчем* (ЧТ). *Пу пала хысхы тооза сістеді.*

СОБЫРА *адал.* 1. Ағас хастырығы. – Шелуха (древесной коры). *Чардыларда халған собыра, түрче полғанда, позы хыйа алылған. Төгелер собыралары хастаабыс.* 2. Кізі теерізі соохха пузурах полғаны. – Пупырышки, *перен.* гусиная кожа. *Соохха прай идінде собыралар сых партыр. Хорыхханына, састары чіке турыбысханнар, идінҷе соох ойлап, собыралар сыххлап килгеннер.*

СОБЫРЫЛАРҒА [собырыл-] *иділ.* Хурғап, сойыларға, хасталарға. – Шелушиться (от высыхания). *Ӱр чат салған чардылар постары собырылчатханнар. Холлары най собырылчалар, аннаңар полған сай сүрткі сүртче.*

СОБЫРАРҒА [собыр-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны пасха нименең аймастырарға; удур-тӧдір пулғастырарға. – Смешивать что-л. *Имнерні удур-тӧдір орли ла пір дее собырарға чарабас. Чейге сүттең пасха ниме собырбинчам.* 2. *көр.:* **сарғирға**. 3. Чайарға, чайа тастирға, тарадарға. – Развеивать что-л. *Ойба-күлні чил прай собырыбысхан. Талал парған хаптағы ун мындох собырылған.*

СМЕТЕН *адал., көр.:* **өріҷме**.

СОҒ 1. Көйчеткен көстің ізии; от оймағындағы көстіг күлнің ізии. – Жар огня, костра. *От соғы түс парза, яблах таа хойлирға чарир. Чииттер, оттың соғыны синмезін тіп, чоон ағас салаалары салыбыс турғаннар.* 2. Ізіг, ізіг сабылдырчатхан оттыг. – *перен.* Горячий, жгучий, острый. *Өтіг харааң оттыг полтыр, хамааң соғлыг полтыр (*АТ). *Поларға кирек оттыг, соғлыг, сӧлліг рифмалар* (ЛЧ).

СОҒА I *адал.* 1. Махпайах, махайах сөөгі. – Бабка (надкопытный сустав) животного. *Уучам илееде соға чыып салтыр. Соғаларны сығарып, палаларны ойнирға ӱгрет көргем.* 2. Көңдей, топтайған саринаң чатчатхан хазых (хазыхтың хырилары: соға, пӧге, тағ, алчы). – Астрагал (овцы), лежащий выпуклой стороной вверх. *Хазых түңдере түссе, «соға» тіҷеңнер* (ДЧ). *Ойнапчатханнарның көбізінің соға түс партыр.*

СОҒА II *көр.:* **соха**.

СОҒАН *адал.* Охчаанаң атарға киректелчеткен устыг пастыг, узун ніске ағас, ух. – Стрела для лука. *Мооллар соғаннарын позыдыбысханнар* (ӦМ). *Ир Тохчын улуг чӱгӱрістегі Ортын Хараттың тінін пос салған, хурлуғынаң (саадағынаң) соған суура тартхан, ухчааға салған, тоғыс кіріске теере тартып, Хасха Хара пӱӱрні хатыг хабырғазын көсти позытхан* (МТ ТХЧ). □ **Хызыл соғаным хыр азыра аттым (күн**

кірізі). – Свою красную стрелу [я] выстрелил через холм (закат солнца).

СОҒАР *адал.* Аңнарның, малларның, кізілернің иңнілеріндегі сөөгі, *көр.:* **өңмен** I. – *анат.* Ключица. *Ух, сол соғарына кіріп, прай сөөктерін пытырадыбыстыр, аннаңар ол табан, ағыриина сыдабин, тал чөрібістір. Соғары сын парғаннаңар, пір айча ибде одырған.*

СОҒАРҒА [сох-] I *иділ.* 1. Чіпнең пірее ниме-ноо палғирға, ўрерге. – Вязать (чулки, кружева и пр.). *Торғы иней орғанда одырча, кемге-де салаалығ мелей сохча* (ЧС АЎХ). *Хыстар, ширде одырып, чоох-чаах аразында кем-де ух, кем-де мелей сохчаңнар.* 2. Хой тўгін, ипти салып, ағаснаң саап, киис, кибіс идерге; чіптерні сыт иде кіресті піріктіріп, кибіс алай хайдағ-да ис идерге. – Валять, сбивать (войлок, кошму), ткать (ковер), изготовлять ткань. *Ипчілер киис соғарға ўгрет саларға сурынзалар, ол пілістерінең ўлезерге хаңан даа тимде* (ХЧ). *Григорий Аткниннің кибіс соғарға хынызы техникумда ўгренчеткен чылларда төреен полар тіп, көріс пар.* (ХЧ).

СОҒАРҒА [сох-] II *иділ.* 1. Чыртарға, сабарға, сойарға (көбізін паланы). – Бить, избивать. *Постай ууча пісті соғарға ырғах тудалығ тайаан хылаңнат килче* (БФ ТО). *Школада пірее паланы соғып, анаң, махтанып, Интернетке сығарчалар* (ХЧ). 2. Малны соғымға, пычахнаң сазып, ёдірерге, малның мойнын пычахнаң кизерге. – Колоть на мясо (скот). *Малны ибде соғарға чаратпиныбысханнаңар, ол ікі чыл мының алнында мал сохчаң орын пўдіріп пастаан* (ХЧ). *Иң пастап Тувада киіктер санын хайраллап халарына ахча пирілген, киіктерні итке соғарға чарадылбиныбысхан* (ХЧ). 3. Пірее нимені кічиҷек кизектерге алай оох иде унадарға; назарға. – Толочь. *Иң не пастап асты хайди соғарға ўгреткеннер. Татьяна Дмитриевна ас сохчатхан, пасхазы, тізең, ууаа сиргек көргеннер. Нинче-де ипчі, ас соғып, ол ноо ниме полчатханын піліп алған* (ХЧ).

СОҒАХ *адал.* Ас сохчаң ағас алай тимір ідіс. – Ступа, ступка. *Паза кабинетті талған тимнечең тиріглер (теербен, сарғаас, соғах) чазапча* (ХЧ). *Өөн матырларның чурттарында теербен, хайах ўсчең сапчағас, соғах, чир стол турчалар* (ХЧ).

СОҒЛАҒ *адал.* Кізее хатхырғаны, күлгені; чабал иткені – Насмешка, издевательство. *Пу іköлеңнің соғлағларын тохтат полбин, тудысха кірібістір. Соғлаг – хомай ниме, кізее чабал иткені чахсаа ағылбинча.*

СОҒЛАЗЫҒ *адал., көр.:* **соғлаҒ**.

СОҒЛАНАРҒА [соғлан-] I *иділ.* 1. Хызарып, көйерге (көстеңер). – Тлеть, сгорать без пламени. *Улуг ёрт киліп, кошара прай көй парған, аның соонаң хуруг хой арығы улееде соғланған. Наа ла суғыбысхан öл одың, көй полбин, соғланчатхан.* 2. Алҷазарға, ойнирға, хызарып, сағыларға (күннеңер). – Краснеть, переливаться (о солнце перед заходом, когда погода портится). *Кидеркі саринда күн соғланып кірген* (ТГ Ч). *Түрче полғанда, күн харағы, хызыл көс чіли, соғланминаң, көрініп сығабас, алтын öңніг чарығын чазы чирнің üстүне чайа тастап пастабысхан* (КВ А).

СОҒЛАНАРҒА [соғлан-] II *иділ.* Ойнирға, чылтырирға, чылтыңнирға (харахтаңар). – *перен.* Блестеть (о глазах). *Андаг көп ойнаҷах көр салып, пу палаҷахтарның харағастары уғаа ёрчіліг соғланғаннар. Пабазын ўр көрбеен палаҷахтың харахтары, аны көр салып, соғлан сыхханнар.*

СОҒЛАС *адал., көр.:* **соғлаҒ**.

СОҒЛИРҒА [соғла-] *иділ.* 1. Пірее кізіні алай нимені иреелирге, чобадарға. – Издеваться, измываться над кем-л. *Хара Хыс пиҷек апсаана чуртас тооза піди соғландырча. Öкістерні соғлирға күстенче, оларның алнын алҷаң кізі чоғыл тіп сағынча.* 2. Сöклирге, асхайлирға, күлерге. – Оскорблять кого-л., что-л. *Кічіг позың улугларны соғлирға сағынчазың, ахсың чап, пар мыннаң! Хопчы табан, пілінмин халып, кнесті соғлабыстыр.*

СОҒЛЫҒ *пілд.* Ізіг көзі пар. – Жаркий, горячий. *Олар хонған чирде соғлыг көстер хала партыр, постары чөрібістірлер. Песте ам даа пірее-пірее соғлыг көзіҷектер көрінгеннер.* 2. Ізіг, кödірілістіг, хыныстыг, кööленістіг. – *перен.* Горячий, пылкий, страстный. *Пу оолның Марейкезер соғлыг көріс тастапчатханын прайзы сизінген. Соғлыг чўреенең сыххан сöстері аны пір дее амыратпааннар.* 3. Хазыр, оттыг. – *перен.*

Жаркий, огненный. *Тамысхан одың хаҷан даа соғлыг ползын, пирген сӧзің турыстыг ползын. Хараа оттыг, хамаа соғлыг чиит оол* (ЛЧ) ◊ **Соғлыг сӧс.** – Веское слово.

СОҒЫЛАРҒА [соғыл-] I *иділ.* Палғаларға, ӱрілерге (мелейдеңер, ухтаңар). – *диал.* Вязаться (о чулках и т. д.). *Палғаҷаң наа станокта ухтар пір-ікі ле соғыл парча. Іҷем полыспаан полза, пу кофта нинҷе ле кӱн соғыларҷых ни, пілбинчем.* 2. Киис, кибіс иділерге; чіптерні, сыт иде кіресті піріктіріп, кибіс алай хайдағ-да ис иділерге. – Валяться, сбиваться (о войлоке, кошме), ткаться (о ковре), изготовляться (о ткани). *Чыл сай пу сибер холлыг ипчінің холынаң частанҷаң киистер паза хоос кибістер соғылҷаң полғаннар* (ЧЛ ӦЧ). *Аның соонаң мастер-класста киис соғылған* (ХЧ).

СОҒЫЛАРҒА [соғыл-] II *иділ.* 1. Итке хыйыларға, сойыларға. – Быть заколотым (на мясо). *Пір чылғы, пір інек тойға хаҷанох соғылтыр, теерлері хазаа ізігі ӱстӱнде чазыл парғаннар* (МТ). *Мында ӧнетін ат соғылҷаң* (ХЧ). 2. Пірее ниме, аар ниме полызиинаң пазылып, кічиҷек кизектерге алай оох иде унадыларға; назыларға. – Толочься. *Пу чуртта хаҷаннаң кӧче соғылча, арба хоорылча, талған тартылча* (ТМ ПТ). *Тас чіли хат парған тус чадап соғылчатхан.*

СОҒЫМ *адал.* 1. Итке сохчаң мал. – Скот, предназначенный для забоя. *Чыл сай соғымға кирі хызыр пии пиредір, ӱс чыл чылғызын хазых кӧр парза, пір ӱс частыг тай сыйлидыр* (ДН ЫА). *Іди ол, тӱрчедеңӧк парчан фермаларны ибіріп, мал турҷаң хазаа-тастарны кӧріп, сыныхтап ала, ханҷа чиит паза поос, ханҷа итке колхозха соғымға парар кирі малларны санға алып турадыр* (ТН ТКӦ). 2. Хысхызына тимнелчеткен ит. – Мясо, приготовленное на зиму. *Мин, тӱрче одырып, сағына тӱскем: паазы аарлыг нимес, мал тутчаң хазаам чылыг, кӱскӱзіне читіре чӧрзе, соғым полар* (ХЧ). *Маллары чіткләп парып, пӱӱл хысхаа соғымнары чох полған.*

СОҒЫН 1. Чибен, иптии чох, иптіг нимес кӧрімніг. – Некрасивый, несимпатичный, уродливый // некрасиво, уродливо. *Саңай даа чӱзің соғын ползын, істіңде оолыг чылан чатпазын, ир кізінің істінде, тіпчелер, изерліг ікі ат хости ойлазын* (КМ ТХ). *Сеергенің нандырығлары уғаа сорыг, соғын сых турғаннар; ол иткен чабал нимелеріне морсынмаан чіли тудынған* (ДН ЫА). ◊ **Соғын харах.** – Дурной глаз.

СОҒЫНАРҒА [соғын-] *иділ.* 1. Посты соғарға, хырызарға. – *перен.* Бить, ругать себя. *Пірее ниме киліспин парза, позын матап соғынча. Пу кирек минің ӱчӱн пол парған, соғынма. Соғынза даа, пір дее ниме паза алыстыр полбас.* 2. *кӧр.:* **пазырарға**.

СОҒЫР Харах (кӧс) чох, кӧстең хомай, кӧзі кӧрбес. – *кыз.* Слепой, незрячий. *Таля тӧрееннең соғыр харахтыг. Тоғыста кинен пол парып, мындаг соғыр пол парған.*

СОҒЫС *адал.* 1. Пірее сайбаг ит салған ӱчӱн, хатығлас, чыртыс. – Побои, бичевание. *Хатыг соғыс полған туста, хырых хулас сынныг ол тӱлгӱ аар-пеер айланған сах андох* (КМ ТХ). *Пу аалларда пыролатхан кізілерні хан ӱлгӱзі оңдайынаң чыртысха, соғысха чарғылаҷаңнар* (ДН ЫА). 2. Хазыр чаалазыг, ханның чаалазыг; урус. – Побоище, кровавая битва. *Ханныг соғысты пастааннарны таап аларға сидік полған. Пу соғыста кӧп кізі чат халған.*

СОДАҢ *пілд.* 1. Хысха (хузурухтаңар). – Куцый, с коротким, обрубленным хвостом (о животном, птицах). *Анда оларға комолай, содаң хара інек осхас ниме учурап парған* (КА). *Содаң хузурухтыг, ах хамахтыг торыг атха мӱнген чиит оол, мылтыгын тӧдір суғын салып, пістің сообысча чортырып одырған* (КВ А). 2. Хысха, хыплалған, пӱртілген (кип-азахтаңар). – Короткий, обрезанный (об одежде). *Содаң кибін кис салза, улам на хыныг көрінген. Клоун чіли, содаң ыстан кизібістір.* 3. Махтанҷых кізідеңер. – *перен.* Хвастливый, выскочка. *Чоогын тоозып, содаң саасхан чар алтынзар учухча* (ТН БВ ЧЭ). *Пу Гаврил, содаң хозан осхас, махтан на чӧрче.*

СОДАҢ: СОДАҢ КӰСКЕ Пора тӱктіг, учазында хара чоллыг кічиҷегес аңыҷах. – Степная пеструшка. *Содаң кӱске ӧӧрлернең чуртапча, пір інде 20 азыра аңыҷах поладыр* (КА ХЧАХ). *Ыырҷылары хырбаза, ирепчі содаң кӱскенің тӧлі пір чылның аразына 500 чит параръых* (КА ХЧАХ).

СОДАҢНААС *көр.:* **содаңнос**.

СОДАҢНАДА *нареч.* Хылаңнада, көдіре. – Приподняв, виляя (хвостом). *Хузуриин, хылыс чіли, содаңнада тудып, чўгўре халды тібестербе зе* (ХЧ). *Хоосхаҷахтары, пуларны удурлап, алныларынҷа, хузуриин содаңнада тудып, пас парчатхан.*

СОДАҢНАС *адал.* Махтаныс, хоҷаңнас. – Хвастовство, бахвальство. – *Че, чидер! Тохтадыңар содаңнастарыңны. Көріп алған хызының содаңназын, че кізі көзіне пір дее ниме чоохтанмаан.*

СОДАҢНИРҒА [содаңна-] *иділ.* 1. Хыс-хаҷах кип-азахтығ чөрерге. – Ходить в короткой одежде. *Пархаҷағы чайғаа улееде ӧс парыбыстыр, паза кибі чохта содаңнирға килісче. Палаларын, содаңнатпин, кип-азахтарына хоза ис тікклеп пирҷең.* 2. Махтанып, сырбаларға, тудысха кірерге; сегіреңнирге, хоҷаңнирға. – *перен.* Хвастаться, бахваляться, быть выскочкой, *разг.* рисоваться. *Ол хаҷан даа андағ: пасхаларынаң сала ла артых полыбысса, чоо содаңнабысча* (КГ ПА). *Люся чиркееннернең хада содаңнабыстыр.*

СОДАҢНОС *адал.* Хоҷаңнаас, махтаңчых, көдірілҷек. – Хвастун, бахвал, *разг.* выскочка. *Пу хыстар содаңносты саңай чапсыра тібіскеннер, нандырҷаң ниме таппаан. Клубсар килзелер, пудурғы содаңностар мында турғлап салтырлар.*

СОЙАҒАРҒА [сойах-] *иділ.* Тўрирге, арарға, (малдаңар). – Тощать (о скоте). *Пуғалары, ахтабысхан соонда, сойах партыр. Кӧмес ле хомай азыраза, мал табырах сойах парча.*

СОЙАРҒА [сой-] I *иділ.* 1. Хастирға, пірее нименің хастырығын чарарға, хыртирға; теерні хыйарға. – Сдирать (кожу, кору и т. п.) *Ууҷазына киндір сойарға полыс турҷаңнар. Гоша, тракторына одырып, чир хыртызын сойча* (ЧС ПТ). *Атар таң атып чарааңда, арығ кўн хараа сыхханда, атхан абазын сойарға аңчы Хароол андар парды* (КВ А). 2. Теерде халған салны хырарға, сызырарға. – Соскребать. *Теер салын сой саларға кирек полған, че маңнанмин салтыр. Пу теерлерні прай сойыбыспаанда, узирға парбаабыс.*

СОЙАРҒА [сой-] II *иділ.* Соғарға, чыртарға. – Бить, *разг.* пороть. *Паланы ноо сойчазың?* (ЧТ). *Сынап таа, көпен тартчатханда, Ойза адымны сохчаң алай мині хамчынаң сойыбысчаң.*

СОЙҒАХ *адал., көр.:* **айғы**.

СОЙҒЫС *адал.* Тос хастирға киректелчеткен тиріг. – Инструмент для снятия бересты. *Сойғыснаң тоғынарға табырах. Суғ кисчеткенде, сойғызын холынаң посхындырыбыстыр.*

СОЙЛААС *адал. көр.:* **чылан**.

СОЙЛАС *адал.* Чызыныс, імектес, ўмектес. – Ползание. *Паланың сойлазы ағаа уғаа кирек ниме, іди ол соонаң пазарға ўгренер. Аняны чыланнарның сойлазы даа чіскіндірген.*

СОЙЛИРҒА [сойла-] *иділ.* 1. Чыларға. – Ползать (о пресмыкающихся). *Харанчеек азахтарының аразынҷа сойлап париған хара чылланны, холнаң хаап, оорха-сӧӧктерін ори тудып, хара чирге хази пазып, ӧдір салған* (БП ТЧЭ). *Чистек теерерге одырыбысханымда, хырымҷа чоон чылан сойлап парир.* 2. Чызынарға, чызынахтирға, чызынып ойлирға, хапчығай чызынарға. – Ползти на брюхе. *Кӧртіктер ўстўнҷе, хойралып ала, харлығ чиліҷек сойлап парған* (ИТ). *Чааҷы прай ниме идерге пілерге кирек, кирек полза, сойлир даа.*

СОЙМАХ *адал.* Ас-тамакха, чіҷең нимее татхынға хосчатхан нимелер (ааарчы, пічірӧ, хурут, ан. п.). – Приправа (обычно кислая, к супам). *Соймах салыбысханда, чарба ўгрезі улам на тадылыг пілдірген. Мин чіҷең нимее андағ-мындағ соймахтар сала чоғылбын.*

СОЙРАХ *көр.:* **ахсах**.

СОЙТЫЛАРҒА [сойтыл-] *иділ., көр.:* **сойыларға**.

СОЙТЫХ *пілд.* 1. Сызырылых, хасталых, сойылых, тырбахталых. – Содранный, ободранный. *Чатхан тӧгенің сойтых хахпахтарын чыы тартхлаан. Велосипедтең аңдарылып, сойтых тізектерін тутхлап одырған.* 2. *көр.:* **тайлых**. – Скользкий. *Сойтых чолларны тобырып, таг азарда, пазох газты хосхан* (КН Ш). *Наңмыр соонаң чол сойтых пол парча, аннаңар тың ойлатпасха сизіндірчелер.*

СОЙЫЛАРҒА [сойыл-] *иділ.* Сызырыларға, хасталарға, тырбахталарға. –

Сдираться, обдираться (о коже, коре и т. п.). *Асфальтха аңдарылза, теер маҕат сойыл парча. Хай пірее фрукттарның хастырыхтары сойылҕлап партырлар, оларны хыйа салҕлааннар.*

СОЙЫН Тимірге углерод паза пасха даа тис хайылдырып, піріктірген (ниме). – Чугун // чугунный. *Сойын хазан уурап парҕанда, сӧп-похсахсар тастал парҕан* (ТН ЛЧ). *Кізілерге иҥ пурун обогревательлер, чылытчаҥ пушкалар, сойын пестер, чылыҕ кип-азах, тӧзек-частых, чорҕаннар, матраҵтар кирек* (ХЧ).

СОЙЫНДЫ *адал.* Хастырыҕы хасталҕан ағас. – Дерево, с которого снята кора. *Хазыҥ сойындылары толдыра полҕан. Таҕ пазында хаҷан-да сабаллыҕ ағастар ӧсчеҥ полҕан, ам, тізеҥ, сойындылар ла турҕлапча.*

СОЙЫС *адал.* Хастырыхты алай теерні сойҕаны. – Сдирание, обдирание (кожи, коры и т. п.). *Мылча пӱдірҷеҥ ағастар тимнеп, сойыс хыызында парҕан. Пу ікі табанның сойыс киреҕі уҕаа чапчаҥ парча. Мал сохчатханнарҕа сойысха кізі хоза киректелҕен.*

СОЛ *пілд.* Оң саринҕа тоҕыр сари, сол хол сари, чӱрек сари, чӱрек саапчатхан сари. – Левый. *Ачис ӱгӱрезінзер сол холнаҥ самнаан сомдырча, анаҥ оҥ холындаҕы пычаанаҥ итті сасхлап кӧрче* (БФ Т). *Сол саринда Аҕбан суҕның азырыҕы, салҕахтанып, чардаҕы сайны тырбахтап, ойнаҷаҥ* (ЧЛ ӦЧ). ◊ **Сол холда.** – По левую руку.

СОЛА *адал.* 1. Кізее, пірее хылиин алай оҥдайын кӧре, ат пиргені. – Прозвище, кличка. *Аар ады адал партыр, хоор солазы хыҕырыл партыр* (ХМ). *Илекее аалдаҕылар ноҕа-да Тойман Хуча сола пир салҕаннар* (ТГ АТ). 2. Пірее чайаачы кізі позына ат аданҕаны. – Псевдоним. *Ол таллаан: Симонны (Иисус аҕаа Пётр піп сола пирген)* (НМ). *Зеведей оолҕын Иаковты паза Иаковтың харындазы Иоанны (оларҕа Воанергес алай «Кӱгӱрт ооллары» піп сола пирілген)* (НМ). ◊ **Ады-Солаҥ кем полды?** – Как тебя звать и величать?

СОЛААС *адал.* Сиден; ӧзек турҕызып, тал алай паза даа пасха ағастардаҥ ӱрілген сиден. – Плетень из ивы. *Кізілер, кӧлні хастада солаас тудып, клат салып, пӧзік чар ит парилар* (ДН ЫА). *Паза ла сизінзелер, солаас озаринда аалдаҕы палалар саҕбаланчалар, постарынзар кӧрчелер* (ХЧ).

СОЛАҒАЙ *адал.* Сол холнаҥ артых тудынчатхан кізі. – Левша. *Кӱннің сай, аҥнап пар килзе, отаана чалбах табан, солаҕай апсах кірген полча: пірде азыҕын чіп парыбысча, пірде ай-пораан отахтаҕы нимелерні тӱзір парыбысча* (КИ МН). *Ӧӧрем минің солаҕай, прай нимені сол холынаҥ итче, че пасча оҥ холнаҥ.*

СОЛАҒАЙЛАНАРҒА [солаҕайлан-] *иділ.* Сол холнаҥ тоҕынарҕа. – Делать что-л. левой рукой, быть левшой. *Хыстарының солаҕайланчатханын соонаҥ на сизін салтырлар. Палалар, удур-тӧдір кӧӧгізіп, солаҕайлан кӧрчелер, че киліспинче.*

СОЛАҒАЙЛИРҒА [солаҕайла-] *иділ., кӧр.:* **солаҕайланарҕа**.

СОЛАЛИРҒА [солала-] *иділ.* 1. Сола пирерге, кізее, хылиин алай оҥдайын кӧре, чазыт ат пирерге. – Давать кличку, прозвище. *Аннаҷар даа аҕырыҕ кізілер олаҷай шофёрны, «журналист» піп, солалап алҕаннар* (ТН ТК). *Аҕыл килген кӱҷӱгезін, Мойдырых піп, солалап салҕан.* 2. Позының адынаҥ адабин, пасха ат пирерге, адирҕа. – Назвать кого-л. псевдонимом. *Июль чайҕының ортызы, алай аны, чайҕының тигейі піп, солалапчалар* (БА ХКУТК). *Ол сыынаҥ ол позын, Горький піп, солалаан.*

СОЛАС Изі чох, сибер нимес, киліспес. – Неудобный, неловкий, несподручный // неудобно, неловко, несподручно. *Кӧнікпеен кізее сол холнаҥ пазарҕа солас. Мындаҕ солас кирек пол парҕанда, маҕаа истіҕ чадын чох полҕан.*

СОЛБАН *адал.* Планетаның ады; Венера. – Название планеты, Венера. *Кӱн кір парҕан, Иир Солбаны чалахай чарыпча, – апсах, хаҥзазын тамызып, пастырча ибзер* (МТ). *Бинокльнаҥ Солбанны кӧр таап аларҕа саҕынтыр.* ◊ **Солбан харах.** – Жадные ненасытные глаза. **Таҥ Солбаны.** – Утренняя Венера. **Иир Солбаны.** – Вечерняя Венера, **Ай Солбаны** – Сатурн (Лунная планета).

СОЛБЫ I *адал.* Палых тутчаҥ тиріг. – Сак для вылавливания рыбы. *Хортыны солбынаҥ сыҕар килген. Солбынаҥ улееде кӧп палых тудып алтырлар.*

СОЛБЫ II *адал.* Узах чол, ырах чол. – Дальняя дорога, дальний путь. *Солбы чолға сығарда, ол іҷезінзер пар килген. Солбыда хайдағ ла кізінең тоғазарға киліспинче.*

СОЛБЫРАС *адал.* Суулас, хорлас (суғдаңар). – Журчание (ручья). *Ырах ниместе хара сууҷахтың солбыразы истілген. Хазыр тағ сууның солбыразы ырахтынох истілген.*

СОЛБЫРАХ *пілд.* Уғаа суулах, хорлаас. – Журчащий. *Тайғада анда-мында солбырах сууҷахтар тоғас турғаннар. Часхыда, хар хайыл сыхса, ибіре солбырах сууҷахтар ах сыхча.*

СОЛБЫРИРҒА [солбыра-] *иділ.* 1. Суулап ағарға (сууҷахтаңар), хорлап ағарға. – Журчать (о ручье). *Аалның сол саринда, хас алтында, улуғ нимес састаң хара сууҷах сығып, ӧрчіліг солбырап тур* (ИТ). *Хазыр суғ пу пӧзік хайалар аразынҷа солбырапча.* 2. Солҷыхтирға, сортлирға. – Бултыхаться, булькать, *прост.* болтаться (о воде в сосуде). *Чуун чӧреӊер, солбырааӊар, солбырада соом тураӊар* (ПО). *Канистраны хыймыхтат кӧрзе, ноо-да ниме солбырапча.*

СОЛХЫЛАРҒА [солхыл-] *иділ., кӧр.:* **чайхаларға**.

СОЛЫМ *кӧр.:* **мунҷыг** 1.

СОЛЫНАРҒА [солын-] I *иділ.* 1. Пір дее ниме итпин чӧрерге; ирек-турах пол чӧрерге. – Слоняться. *Күн тооза солынарға майых пардым. Аннаӊар апсахтың на ибіре солыныс чӧрчелер* (КГ ХА Т). 2. Пазырарға, азахха тӱзіп сурынарға. – Молиться. *Айғакүнге пазырааӊар, ах чайааннар кӧрзіннер, күнге, айға солынааӊар, тоғыс чайаан кӧрзіннер* (ДН К). *Худайға киртінчеткеннер пу ӱлӱкүнде хараа тооза солынчалар.*

СОЛЫНАРҒА [солын-] II *иділ.* 1. Арачыланарға, кӧленерге, чазынарға, чӧленерге; чазынып, пірее чирге кірерге; кірчең чир, орын табарға. – Укрываться. *Саасхан уйазына кіріп, солынарҷыхсың, саасханнар, сайразып, чыыл килзелер, оларға сохтырчазың* (КВ А). *Улуғ наӊмырдаң пу чалғыс харағай алтында солынтырлар.* 2. Кемде-де чазынарға; арачылағ тілирге. – Искать убежище, приют у кого-л. *Чабал апсаанаң чадап тизіп алған ипчі пастап туғаннарында солынтыр, анаң полициязар килтір. Чаадаң тискеннерге хырығ хыринда турғызылған палаткаларда солынып аларға чарир.*

СОЛЫНДЫ *адал.* Сӱӱрінді, сӱӱлген ниме. – Остатки, осадок. *Айран солындызы даа халбиндыр. Банка тӱбінде халған солындыны сосхаларға ури пиртір.*

СОЛЫНЫС *адал.* Чазынҷаң, арачыланҷаң чир; хонҷаң чир. – Укрытие, приют. *Килген кізілерге пастағы туста солыныстарда орыннар тимнелген. Иң не пастап чааҷыларға солыныстар хазарға чахыг пирілген. Пілгем пу кізі магаа солыныс пирерін.*

СОЛЫХ *адал., кӧр.:* **кӧгілді**.

СОЛЫХСИРҒА [солыхса-] *иділ., кӧр.:* **сабыхсирға**.

СОМ I *адал.* Чоон, хастырығы чох, суғда чуртапчатхан ачын палых. – Сом. *Сомны тудып аларға сағынзар, анын хайда чуртапчатханын піліп аларға кирек. Пістің суғларда сом чоғыл.*

СОМ II *адал.* 1 Кізінің, ниме-нооларның ӧнетін аппарат полызиинаң суурылған омазы, кӧрімі. – Фотография, фотокарточка, снимок. *Антон аҷа стенеде іліл парған чаада халған харындазының сомынзар кӧр турчатхан* (ТН ЧТ). *Охчын аға ирғі гимнастерказының тӧс ізебінең сом сығар килген* (КГ ПАО). 2. Ырахта, харасхыда алай тубан аразында пірее кізінің алай нименің кӧрінгені. – Силуэт, контур. *Ырахҳы пӧзік тағларның сомнары күн чариинда кӧгеріс турғаннар* (ЧС ПТ). *Пастап ла кӧргенде, Маша піл полбаан кемнің пу сомы, че чахсаан кӧрібіссе, ат сомы полтыр.*

СОМА I *адал.* Ӧтіркеес, кӧйтік арах, ораалҷых кізі; прай ла чирде кӧйтікнең тузаланып, маӊнанчатхан, ӧткін кізі. – *саг.* Проныра, ловкий человек. *Пастап ла танысханда, сағынғам хайдағ сым оолах тіп, ол, тізең, уғаа кӧйтік паза сома полтыр. Киртінҷек кізі сомаға алаахтыртыбызарға айабас.*

СОМА II *адал. кӧр.:* **сымо**.

СОМАДА кӧр.: **алыг**.

СОМАЛИРҒА [сомала-] *иділ.* Киптирге, кипке кирерге; пірее нименің кӧріміне килістіре идерге. – Заготавливать болванку, делать заготовку. *Палты сабы сомалирға.*

Пўўнгі урокта іҷелерге сыйлаҷаң открыткалар сомалаабыс, пазағы урокта читіре идібізербіс.

СОМАРҒА [сом-] *иділ.* 1 Чуунарға, сөрönненерге алай хазых пиктирге тіп, суға кірерге. – Купаться (в реке). *Федор Павлович семьязынаң күннің сай суға сомарға чörче* (ДН ЫА). *Пот, піске олганнарны ўгредерге кирек: суға сомарға килзе, суг ээзінең изеннезіп, аның сурынып аларға* (ЧЛ ÖЧ). 2. Чўзерге, патарға (хустардаңар). – Плавать, нырять (о птицах). *Хас палаларын суг хазынзар сомарға ағыл килтір. Ипті̆г ле сомчатхан хастар хаах-хуух тўс сыхханнар.* 3. Табырах кірерге, кире хонарға, чыпли халарға (пірее чирзер). – Быстро забежать куда-нибудь. *Нандыра ойлап, институт ізігінзер сомыбысхан, пос аудиториязар кире ойлап, кізі чох көзенек хыринда одырыбысхан* (ИТ). *Коляны кör салып, Валя хонҷых подъездсер хапчығай сомыбысхан.* 4. Пірее нимеде патарға; пірее ниме көп поларға. – *перен.* Быть окружённым чем-л., иметь что-л. в избытке, утопать. *Палалары паба-іҷезінің хынызында сомганнар. Пу кўн ўгретчілер чахайахта сомчалар.*

СОМАРХИРҒА [сомарха-] *иділ.* Көйтіктенерге, чойырхирға, сўмеленерге. – Хитрить, *прост.* ловчить. *Володя тоғыста сомархирға уғаа хынадыр, аннаңар ағаа хынминчалар. Хаҷан даа сомархап чörбеем, кирек полза, хамахтаң хамахха ызылат пирем.*

СОМАХ I *пілд.* Тирең, кўбўр (хар). – Глубокий, рыхлый (о снеге). *Сомах харҷа чазаг иртерге уғаа аар. Эльза хызыҷах чалғысхан арыг öтіре, сомах харға патып ала, аалзар полызыг сурынарға маңзыраан.*

СОМАХ II *адал.* Тостаң иділген корып, [чалбах, хырилары тың пöзік нимес, унах чіҷең нимелер (чарба, тус, ан. п.) саларға тузаланылча]. – Короб (широкий берестяной с низкими бортами для хранения сыпучих продуктов). *Сомахты чіҷең ниме итчеткен пöліксер ағыл саларға чоохтааннар. Сомағы хыйын полып, чарбазы прай чирге чайыл партыр.*

СОМАХТИРҒА [сомахта-] *иділ.* Тирең, кўбўр харҷа пararға. – Шагать, разгребая ногами снег, по глубокому, рыхлому снегу. *Аңҷылар соон-сўрістіре сомахтапчатханнар. Тайғаҷа сомахтап киліп, саңай талдыра майыххлап партырлар.*

СОМБЫР *адал.* Мылтых ствопын арыглаҷаң алай сўртклеҷең стержень. – Шомпол (стержень для очистки и смывания ствола стрелкового оружия). *Аңҷы кізі мылтиина сибер хайган, полган сай, сомбырнаң тузаланып, арыглаан, сўртклеп салҷаң. Пу чиит чааҷы, сомбыр азырган чіли, чіп-чіке турча.*

СОМҒЫ *адал., кör.:* **öртек**. – Утка-нырок. *Нымырхалары ölде чатчалар, ыырҷы килчетсе, сомғы уйазынаң хада хамыс аразынзар чўзе халча* (КА ХААХ). *Мында аннаң тиңнезерге сидік: суг алтында сомғы 3 минута сыдасча* (КА ХААХ).

СОМДЫРАРҒА [сомдыр-] *иділ.* Пиреезін суға сомарға кирерге (суғда); чуундырарға (мылчада, ваннада). – Купать. *Іҷезі палазын иир сай сомдырган. Николас палаларын теести сомдырып алтыр.*

СОМНАХ *адал., кör.:* **самнах**.

СОМНИРҒА [сомна-] *иділ.* 1. Хоостирға. – Изображать, делать зарисовки. *Агбан городтың таныглыг орыннарын көп хоостирга, сомнирга чöп пирген* (ХЧ). *Төреен чирін уғаа ипті̆г сомнап саларға кўстенген. Хоосчы пу сариндағы иң пöзік тағны сомнап салтыр.* 2. Пірее кізінің алай нименің омазын сигерге. – Чертить силуэты, контуры кого-или чего-л. *Итчең ниме чох аразында, харда самолётты сомнирга кўстенген. Сыныхтаг тутчатханнарға хоза пу двигательні сомнирга киректелген.* 3. Кемнеңер-де алай нимедеңер-де пазарға. – Изображать словами в тексте. *Н. Г. Доможаков «Ырахчы аалда» романда Уйбат чазыларын уғаа чахсы сомнап салган* (ХЧ). *Сöс чайаачызы пу кибелісте ипчі кізінің аар чуртазын толдыразынаң сомнап салтыр.*

СОМСАЙАРҒА [сомсый-] *иділ. кör.:* **хорыгарға**.

СОМҶЫ *адал.* Сомға суурчатхан кізі. – Фотограф. *Пірсінде аалзар сомҷы килгенде, мин аны öнетін тілеп чörгем, сомға хада суурып халарға тіп* (ХА А). *Сомҷы чуртазында нинче сом суур салча полҷаң ни?* (ХЧ).

СОМЫСХАН *адал.* Наңмыр хурты; чир ўтеп чыл чörчеткен, сööлініп чыл чörчеткен

хурт. – Червь, червяк, дождевой червь. *Сағам сарысха тузы нимес, аннаңар сомысханнаң көбізін ала пуғаларға харазарға киліскен* (ДН ЫА). *Хармахха ілдірген сомысханы чоон паза хызыл өңніг* (ХЧ).

СОНЫ *пілд.* Хайхастығ, олаңай нимес, пасхаҷыл, изі чох, таңнастығ. – Удивительный, необычный, странный. *Ах көзенектіг улуғ тура Айдоның харағында хайди-хайди соны көрін турча* (КВ А). *Сірер мағаа «коны» паза «соны» ноғадаңар пу харахтаң көрбинчеткеннеріңнеңер чоохтап пирерге сөлеезер, оңнапчазар ба? – сыбыхтап сурған Алиса, Күскені пазох тарындырыбызарынаң хорығып* (КЛ АХЧЧ).

СОНЫҒАРҒА [соных-] *иділ.* Хатарға (теердеңер). – Затвердевать (о коже); рубцеваться о ранах (от ожога). *Читіре истелбеен теер соных парча. Сырай отха соныхча* (ЧТ). ◊ **Отха соных параргға.** – Обгореть. **Отха соных парған сырай.** – Обгоревшее лицо.

СОНЫРХААС *көр.:* **сонырхос**.

СОНЫРХАДАРҒА [сонырхат-] *иділ.* Хайхадарға, таңнадарға, чапсыдарға. – Удивлять, вызывать удивление; поражать. *Чайаачы кізілерні сонырхат полбаспын тіп сағынғам, че саба сағынтырбын. Ікінҷілес чоғыл, фестивальның афишазы көрігҷілерні сонырхадар.*

СОНЫРХАС I *адал.* Таңнас, хайхас, чапсыс. – Удивление, восхищение. *Клоунның хыринда турчатхан хызыҷах позының сонырхазын чазырбинчатхан. Наа чыл чағдабысса, полған на кізі хайдаг-да сонырхас поларына ізенче.*

СОНЫРХАС II *адал., көр.:* **атаархас**.

СОНЫРХАСТЫҒ *пілд.* Хайхастығ, чапсыстығ, таңнастығ. **–** Удивительный, восхитительный, поразительный. *Стенеҷе турғлаан картиналарны көрглеп париған аразында, аның харағы пір уғаа сонырхастығ хоosta тудыл парған* (ТН ТК). *Кічігде хайдаг сонырхастығ пілдірҷең піске мында!*

СОНЫРХИРҒА [сонырха-] I *иділ.* Чапсирға, хайхирға, таңнирға, чапсырхирға. – Удивляться, поражаться, изумляться, восхищаться чем-л. и чему-л. необычному. *Аны сонырхап, харах албин, көр турыбысханын позы даа сизінмин халған Опан* (ТН ТК). □ **Кинек кізее сонырхабаҷаң.** – На калеку нельзя глазеть.

СОНЫРХИРҒА [сонырха-] II *иділ., көр.:* **атархирға**.

СОНЫРХОС *пілд.* Чапсаачы, хайхаачы, таңнаачы. – Склонный удивляться всему, *прост.* глазеющий на необычное с любопытством. *Сонырхоснаң хада аар-пеер чөрерге тың на хынминчатханнар, пірее киреккe кір ле парча. Сонырхос, пістің чон алында тудынған ниме-нооларны – хаңааны, салданы, ӱс пістіг ағас сызыроны – көріп, матап чапсыпча.*

СОНЫХ *пілд.* 1. *көр.:* **соны**. 2. Маңат чир, чахсы ниме. – Достопримечательный. *Хакасия соных чирлерге пай. Полған на городта соных чирзер экскурсияа пар килерге күстенгебіс.*

СОҢ I *адал.* 1. Тартылғы формада тузаланылча **соо, соом, сооң**. Пірее нименің кистіндегі чардығы, кистіндегі сари, тоозыл парғаны. – Зад, задняя часть (туши), задняя сторона (тела), задок, конец. *Алыңарға ай чарызын, ай-сооңарға күн чарызын* (СЗ А). *Алны-сооңарның хадағҷызы пол турзын сірерге* (СЗ А) 2. Кізінің, малның алай пірее нименің соондағы чардығы. – Задняя часть кого-, чего-л. *Самолет соо килкімге азылча* (ХА А). *Соо көйтік көк күзӱгее кире-сыға ойлап чӧредір* (АО).

СОҢ II *пілд.* Ниме соондағы. – Следующий, последующий. *Соң автобусха чӱгӱрікнең килгем, че пазох ла орайлат салдым. Соң урокка тимнен саларға чахыг пиріп, ӱгретчі класстаң сых парыбысхан.* ◊ **Соң Мылтых** – Крещение. **Соң пала.** – Последний ребёнок, *прост.* последыш. **Соң ипчі (ир).** – Последняя из жён (мужей). □ **Хайдар паризың, Харбатай? – Паза соң килем, Сирбетей (ағас пӱрлері паза салаалары)**. – Куда же ты направился, Харбатай? – в будущем году вернусь, Сирбетей (листья и ветки).

СОҢ III *көөг. сөс.* Тимір тимірге урунып, сығарған табысха көөгіс. – Звукоподражание звуку, исходящему при падении железа, или звуку, происходящуму при ударе металла о металл; звяк. *Адай тур килгенін ілҷірбезінің соң-саң полғаны таныхтаан. Аар, чоон ізіктер, азыла, соң-саң на түсчеткеннер.*

СОҢА *көр.:* **соңы**.

СОҢАР *нареч.* Полар тус, килер чыл, паза чыл. – В будущем (году, времени и др.). *Соңар чыл, прай ниме амыр-хазых ползa, чылыг чирзер тынанарға пар килерге сағынчабыс. Соңар ноо ниме пол парарын кем пілер?*

СОҢАХ Тахазы соонзар пазыл парған (ödік). – *саг.* Сапоги со стоптанными, сбитыми назад каблуками. *Соңах ödіктіг чöрерге. Соңахтарын прай тастағлабыстыр. Ол туста соңах таа ödіктіг чöрерге киліскен.*

СОҢЛИРҒА [соңла-] *иділ.* Пірее нимедең тимір тÿскеніне алай тимір тимірге урунғанына тööй табыс сығарарға, сығдырирға, хоғдырирға. – Издавать, производить чем-н. звуки металлического тембра, звенеть. *Пу цехте тимір хараа-кÿнöрте соңлапчатхан. Кузницада часхаа тимненіс хатыг парча: песте, тохтабин, от кöйче, анда тимір ізітчелер, хыриндағы пöлікте кузнецтер, тиріглер тыхтап, соңлатчалар.*

СОҢМА *адал., көр.:* **öртек**. Öртектер сöбірезіне кірчеткен, арыға даа, тайғада даа чуртапчатхан пазы чоон арах, тумзии хысха хус. – Гоголь. *Ах соңма полып, чарыңа тÿзер* (БМ ЧС). *Соңмалар öörлерге кÿскÿзін не чыылысчалар, ағынға парарға тимненчетсе* (КА ХЧАХ).

СОҢМАХ: СОҢМАХ ЧІРЧЕ Тирең (чірче). – Глубокая (чашка, кружка). *Мÿнні, соңмах чірчее урып алып, ізібіскен. Пу соңмах чірчее толдыра урылған чейні илееде ÿр іскен.*

СОҢНИРҒА [соңна-] I *иділ., көр.:* **назарға.**

СОҢНИРҒА [соңна-] II *иділ.* Чағарға, тоолирға. – *разг., фольк.* Падать (о снеге). *Хар тохтабин соңнапча. Хысхы пасталардаң, кÿннің сай соңнапча.*

СОҢХАЙАРҒА [соңхай-] I *иділ.* 1. Сырайарға, сорайарға, тарбайарға. – Торчать, выпирать, выделяться. *Чахсаан көрібіссе, обаалар соңхайысчалар. Ибіре прай суг, пірее-пірее тылолар ла соңхайчатханнар.* 2. Тың илбек көрінерге, хасхайарға. – Выглядеть величественно. *Пöзікте турчатхан тигіриб, пісті удурлапчатхан чіли, ырахтынох соңхайған. Прай ибіре пöзік таглар пастары соңхайчатхан, позын чабыра пазыбысхандыға тööй полганнар.*

СОҢХАЙАРҒА [соңхай-] II *иділ.* Алнынзар мökейте пазарға, пÿгÿрелерге. – Наклоняться вперед (при ходьбе о походке человека), искривляться, сутулиться. *Кіріп, пу ууча улам на соңхайча. Пістің пастых ағырыға прай соңхай парған. Хорғыстыг саай соонаң, ол көместең соңхай сыххан.*

СОҢХАЙТА *нареч.* Сорайта, тырбайта, сырайта, көріндіре. – Торчком, *прост.* торчмя. *Хан-пиг чонының алнында соңхайта одыр салтыр. Харасхыда пу даа таглар соңхайта турчатхан чіли көрінгеннер.*

СОҢХАХ *пілд.* 1 Хойрых, пÿгÿр. – Наклонный (наклоняющийся вниз). *Анда соңхах кізілерні тÿзетчелер* (ЛЧ). *Пу пирік таглар саңай ла соңхах хайаларнаң чабылтырлар.* 2. Хасхайта пурунныг. – Курносый. *Соңхах пурнын, улам на пöзік кödірібізіп, парыбысхан. Кічіг хызының пурны ууҷазынина тööй соңхах полған.*

СОҢЫ Пазағы, соондағы, килер, полар. – Будущий, последующий. *Оолғы Хызылчардағы милиция школазын соңы чыл тоозар* (ХЧ). *Кибірли иртірген ÿлÿкÿннер... соңы чуртасха чол көзітче* (ХЧ).

СОҢЫРХИРҒА [соңырха-] *иділ, көр.:* **соныpхирға** I.

СОҢЫС *адал., көр.:* **хара паар**.

СООБАС-ПАРБАС Ÿзілбес, узах, хаҷан даа полар, сообас, тоозылбас. – Неостывающий, неиссякаемый, долгий, вечный. *Сообас-парбас чурттыг полярға. «Хакас чирі» газетаның ömезіне сообас-парбас чуртас, тоозылбас кÿс, наа чидіглер алғапчам!* (ХЧ).

СООДА *нареч.* Соох иде. – Охлаждая. *Апсах, кööлҷе пас парып, ах самнахнаң соода ÿбÿріп, ікі самнах сÿтті ахсына салыбысхан* (ДН ЫА). *Палаа пирерде, чейні соода ÿбÿр пиргем.*

СООДАМ *пілд.* Сіліг, чахсы, иптіг, көрімніг. – Отличный, красивый, симпатичный. *Соодам иснең тоғынарға даа маңат. – Тасты соодам, істі чабал – кирек пе ол сағаа?*

СООДАРҒА [соот-] *иділ.* 1. Чылиин, ізиин сығарарға, соох идерге, сöрöннедерге, öнетін соохха турғызарға. – Охлаждать, остужать что-л. *Ах Чачахтың айлан килеріне ізеністерін соотпин, андағ пічік артыс салтырлар* (БП ТЧЭ). *Мына ла хып-хызыл алюминий*

1000 С° ізіг ахчатхан полза, оборудованиенің пір пазында ол 70 С° читіре соодыл парча (ХЧ). 2. Тир ирткенче, нинче-де тус тударға (аттаңар). – Выстаивать (лошадь), дать ей выстояться, остыть после езды. *Нинче-де атты соодарға хазаазар кир салғаннар. Марыг ирт парған соонаң, Сашуня, адын чидініп, соодарға апарған.*

СООЛ I *адал.* Азых, ызы көні сыхчаң пес. – *уст.* Печка с открытой топкой и прямым дымоходом (типа камина). *Тураҷахтың істінде сала-сула иткен тас соолда чалғыс турун, көйзе-көйбин, іди ле тырсылазып пулапча* (КВ А). *Соолға толдыра одың тыхтап салтыр.*

СООЛ II *адал.* Ханалап иткен ибіҷек; чир поллыг, төрт ханалыг ибіҷек. – *саг.* Избушка, землянка. *Тайғаа килгенде, аңҷы позына соол идіп алған. Ызыға килгеннернің піреелері соолда чуртааннар.*

СООЛ III *адал., көр.:* **сиргейек** II.

СООЛА: СООЛА ХАЙНИРҒА Сууғы чох иде, суг халбас иде хайнирға. – Кипя, испаряться, выкипать. *Ўзінҷі күнінде хазаннардағы сўт арыгли соола хайнап париганда, хазаннар чарыл парар тіп, ол хысты усхурыбысхан. Телефоннаң чоохтасхан аразында, чейниктегі суу соола хайнаптыр.*

СООЛАДАРҒА [соолат-] *иділ.* Күүледерге, сууладарға. – Вызывать шум, рокот, гул. *Табыс таг талапча, сögіс суг соолатча* (НК ХХС). *Кинетін пол килген чил ағас пастарын хараа тооза соолатты.*

СООЛАРҒА [соол-] *иділ.* 1. Хызырыларға, тартарға, тайысталарға (суғдаңар). – Убывать, убавляться, мелеть (о реке). *Чапчаң Ўўс амырап партыр, көбіктелбинче, часхыдағы чіли ағас-тахпай артынгани көрінминче, соол партыр* (ЧС АЎХ). *Тögібіскендök, іскеркідегі ханнарға хуруг чирче чол азылзын тіп, ол суг соол парған* (НМ). 2. Хайнап, суу чох поларға, хызырыларға; хайнап, оорға сыгарға. – Испаряться, выкипать (о жидкости). *Ўр дее хайнатпаан, че суу прай соол партыр. Хазанзар, ўгре соол парбазын тіп, хайнаан суг хоза уртыр.* 3. Харах чох поларға, харах оды чідерге, харах оды синерге. – *перен.* Ухудшаться (о зрении). *Көрінмес айнаа парганча, нымырт хараам соол халзын!* (АХ). *Нымах пазым чат халзын, нымырт хараам соол халзын!* 4. Хурирға, сагын полбас поларға. – *перен.* Сохнуть, терять способность думать. *Пастары хураан, миистері соолғаннар тіп, улуг іҷелері хырысчаң полған олганнарны, пірее ниме идерге ундут салзалар* (ТН КК). *Пўўн Клашаның миистері саңай соол парған чіли пілдірген, пір дее ниме сагысха кірбинчеткен.* 5. Кемге-де хынып, ирееленерге. – *перен.* Страдать от любви по ком-н., о ком-н. *Аалдагылар Икентайның, Манисаа чиштең хынып, киреенҷе, хуруп, соол чörчеткенін пілчелер* (ЧЛ УУЧ). *Я, пастагы хыныс кемні ле чуртас тооза соолдырбаан полар, андаг кўс анда, пастагы хыныста* (ЧЛ ЧТ). ◊ **Миизі соол парған.** – Мозги набекрень у кого-л. **Миин соол парған ма?** – Что очумел? (*букв.* Мозги высохли).

СООЛҒАН *хыр.* Хаарган, айна, хара айна. – *бран.* Окаянный, проклятый. *Іҷезі, аны истіп, халах-хохайын салынып, хычылах сымых кис киліп, оолагын чыртып чöр: син, чўлме, син соолған, кем чоохтанда, ол харах чох кізілернің полбаста чöріп таап азыранчатхан иттерін агылчазың тіп, сымыгын ўреде чыртты* (ТП ЧС). *Іҷезі, тізең, холларынаң чодаларын сапхлап ала, хайдаг соолғаннар полған, кізі ўўҷігінзер кір чörчелер тіп, оңныг ла ўрўкпинче* (ХЧ). ◊ **Соолған айна.** – Проклятый чёрт. **Соолғаннар.** – Черти окаянные.

СООЛИРҒА [соола-] *иділ. көр.:* **суулирға**. – Гудеть, шуметь (о реке, деревьях), рокотать. *Хакасияның хайалыг таглары, халын тайғалары арали хас-хаҷаннаң хорлап аххан суглар хараа-күнörте көгліг соолапчалар* (БТ КСЧ). *Хара чир ўстў чайхал сыххан, хан тигір паары соолап сыххан* (ХЧ).

СООЛЛЫҒ Соол пар. – С камином, имеющий камин. *Иир сай прайзы, сооллыг пölікте чыылызып, чоох-чаахнаң одырҷаңнар. Соолльг тура пўдіріп аларынаңар сагыстарынаң пірдеезінең ўлеспинчеткеннер.*

СООЛЫНДЫ 1. *көр.:* **солынды**. 2. Туғар алнында саалбинчатхан (інек). – *разг.* Корова в запуске (переставшая доиться перед отёлом). *Пўўл апсах-инейнің чалғыс соолынды халған. Соолындыларын мааннап көрчелер, хоза азырал сал пирчелер.*

СООЛЫХ *адал.* Хыралар суғлирға иділген, суғ ахпинчатхан канал. – Высохший канал. *Пістің дее аал хыринда отха пас парған соолыхтар пар. Ізіг, хуруғ чайғы полып, суғ илееде син парған сылтаанда, солыхтарда суғ чоғыл.*

СООЛЫҶАХ *адал, көр.:* **соол**.

СООНАҢ *нареч.* 1. Пу тустың соонда, анаң, аның соонда, кистінде. – После, потом, сзади. *Ағаа хоза, парбах тирек төзінде пастап истіг ле чатчатхан хойлары соонаң хыраа кір партырлар* (ИТ). *Соонаң, улуғ өсклеп парзаар, сілернің полғаныңарның на сөбірезі полар, палаларың полар* (ЧЛ ӦЧ). 2. Кемнің-де, нименің-де соонча, ізінче, чолынча. – Следом за кем-л., чем-л., после, сзади. *Оларның соонаң тозын на тарапча* (ХЧ). *Уучам оолғының соонаң чадыға кір парған.* ◊ **Мал соонаң чөрерге.** – Ухаживать за скотом. **Хыс соонаң чөрерге.** – Ухаживать за девушкой; свататься к девушке.

СООНДА I *нареч.* Кемнің-де кистінде. – Сзади, после, позади. *Соонда турчатханнар, теес табырах иртпинче тіп, тарыхчатханнар. Совхоз пасхаларының аразында иң соонда полған* (КГ ПАО).

СООНДА II *послел.* **Соо** сөстең пүткен полызығлығ сөс; тартылғы послелог; орынғы падежте идігнің кемнің алай нименің соонда иділчеткенін тус алай пространство саринаң көзітче. – Служебное слово, указывает на совершение действия после кого или чего-л. во временном и пространственном плане, соответствует русс. **после**. *Пурунғы улус хыра тоғыстары соонда тосха чөрҷең* (БА ХКУТК). *Танысхан соонда ол (ипчі Күҥүредең сыххан родтың төлі полтыр) мегее мындаг ниме чоохтапча* (ЧЛ ӦЧ).

СООНДАҒЫ *пілд.* Халғанҷы, мыннаң мындархы, полар, килер. – Последний, дальнейший, последующий. *Ол орынны, соондағы төл пілзін тіп, таснаң таныхтап салтыр пістің өбекелер* (ЧЛ ӦЧ). *Андаг ипчі соондағы төлнің ханын ардатча, пасха ханныг палаларны таапча* (ТВ ХПУК). ◊ **Соондағызы.** – Последний; последыш.

СООР 1. Пірее нимее көлілчеткен санах. – Сани // санный. *Мында кузница, ат хазаҷаң орын, соор пазы, тӱгее эгҷең чир иттірлер* (ХЧ). *Өөнінде ол севердегілернің чуртазына теелчеткен статуэткалар: көлілген адайлар сооры, хам, палыхтар* (ХЧ). 2. Хысхыда атха көліп, ниме-ноо тарт чөрҷең санах. – Санная повозка. *Хайзы-пірсі кізілер, соорға пастырып, сызыро сал салған, от ағыларға аалдаң пӱксер алдыра соплатчатханнар* (БТ О). *Соор чазирға даа Сабисті пір ле хати ал чөрген* (ДН ЫА).

СООРАХ *адал., көр.:* **соорычах**. Кічиҷек хол сооры, чазаг соор. – Санки, салазки. *Соорахнаң алай конькинең чыларға, олаңай ла арыг, парк аразынча пас чөрерге парарзың, хысхының күліндірҷең ниме табылар ла. Пылтыр хысхыда минің соорағым одыл парған* (КГ ПА).

СООРҒА [соғ-] *иділ.* 1. Пірее нименің чылии, ізии чідерге, соох поларға. – Остывать. *Алты частың аразында оларның моторы тың сооп парча* (ЧМ КЧ). *Күскӱ ноябрь айның сооп парған тигірі өө чох, порамзын турған* (ЧМ АК). 2. Пірее кізее алай нимее көҥні тӱзерге. – Становиться равнодушным; терять прежнюю живость чувств; утрачивать интерес к кому-л., чему-л.; охладеть. *Хаҷан-да Ванянаң Кристина пірсі пірсінең халбин чөрҷеҥнер, амды удур-тӧдір саңай сооп партырлар. Чыллар ирткен, че ол хынған киреене саңай сооп парыбысхан.* ◊ **Чӱреем сооп парған.** – Сердце [у меня] охладело. **Істі сооп парған.** – Стать равнодушным к кому-, чему-л.

СООРЛЫҒ 1. Сооры пар, соор көлген ат. – С санями, имеющий сани. *Ол, пу позы полғали, соорлыг атнаң піди ойлатпаан. Аразынҷа соорлыг хара аттары хыймыхтанған* (ТМ ЧЧ). *Соорлыг аттыг кізілер таҕзар одыңа парчалар* (ГХЯ). 2. Соорнаң (килерге). – На санях (приехать). *Тойдағылар соорлыг чиде салғаннар. Ол тустарда пабам одыңа соорлыг чӧрҷең полған.*

СООРЫҒ *пілд., көр.:* Уғаа тың кирек, соона салыстырбас. – Чрезвычайный // чрезвычайно. *Пу іköлеңе уғаа соорыг сурыгны мындох пӧгібізерге киректелген. Соорыг киректер пол парза, аның миизі улам на хапчыгай тоғынча.*

СООСХАН *адал., көр.:* **сомысхан**.

СООРЫҤАХ *адал., көр.:* **соорах**. Кічиҥек хол сооры. – Санки. *Тынанарға одырза, көрчелер: арығзартын одың артына көп кізі сыхча, хайзылары соорыҥахха таарлаан одыңны сөөртеп килчелер* (КИ ЧХ). *Олғаннар, соорыҥахтарын кружоктарда чыып алып, пуссар сығар алнында, оларны чахсы тимнебізерге киректер* (ХЧ).

СООТ *адал., көр.:* **сан**. 1. Сан санааны, пірее нименің саны. – Счёт, подсчёт. *Соотты иртенге хайди даа идібізіп, искірерге кирек. Соотнаң чараспинчатхан кандидаттар чарғызар айланғаннар.* 2. Сан санаҷаң тиріг. – Счёты. *Садығҷы, соотнаң санап, чапчаң хайынған. Соотнаң санирға ӱгреніп алғанда, ниик пілдірібіскен.*

СООХ I 1. Сӧрӧн, чылии чох, киинің сооп парғаны // чылытпинчатхан, сыырығыстығ, сӧрӧн, ічігей. – Холод, мороз // холодный, морозный; холодно, морозно. *Хыйаннап сығыр турған ачығ соох таа ағаа ӱрдең ала таныс* (КВ А). *Хысхы соох харааларда інек хонҷаң улуғ солаас сарай пар* (ДН ЫА). 2. Ачых-чарых нимес, паарсаах нимес, чылии чох, чалахай нимес, чылығ көрістіг нимес. – *перен*. Холодный, неприветливый. *Ол, позының соох сырайын тартыстыра хыймырадып, ӱстӱндегі ирнінің сағалын, сол холынаң чымҷып, ууп турған* (МТ). *Ӧӧй іҷезінің соох көрізі Клаваны тың хомзындырған. Сомнаң соох сабылча* (ХЧ). ◊ **Соох сӧс.** – Холодное слово. **Соох хабар.** – Тяжелое известие. **Мылтых сооғы.** – Рождественские морозы. **Сооххa алдырарға.** – Простудиться. **Харахха соох кізі.** – Неприятный на вид человек. **Идіме соох ойли тӱскен.** – Мороз по телу пробежал. **Хар сооғы.** – а) Мороз после снега; б) снежный холод. **Соох апсах.** – Дед Мороз. □ **Холы чох, азағы чох – тахта пӱдірче (соох).** – Без рук, без ног, а мост строит (мороз).

СООХ II *адал., көр.:* **соғах**.

СООХСЫНАРҒА [соохсын-] *иділ.* 1. Соох пілдірерге, сооххa тоорға, сыырығарға. – Чувствовать холод. *Соох алдыртыбызып, кӱн тооза соохсынчам. Максим пастап соохсынған, соонаң идінің ізии көдіріл сыххан.* 2. Соох көрерге, изі чохтанарға. – *перен.* Испытывать неудобство, неприятные чувства. *Сыбырағҷаа хайди-да най тың соохсынғам. Мин Петкее хаҷаннаҷох соохсынчам, аннаҷар изеннеспин дее чӧрчем.*

СООХСЫНЫСТЫҒ *пілд.* Хорғыстығ, көрерге чіксініstіг, изі чох, хынии чох; соғын, чібен. – Страшный, некрасивый, неприятный. *Хайдаг соохсыныстыг кӱн полған ол, 22 июнь!* (ТН ТКӦ). *Хайдаг-да чігленістіг паза соохсыныстыг амыр* (ТМ ЧЧ).

СООХСЫРИРҒА [соохсыра-] *иділ.* Соох алдыртарға, соох пілдірерге; ағырсынарға. – Чувствовать холод, простуживаться. *Соохсыразам даа, читіре тоғыныбызарға чарат-хам. Ноға кабинетте піди соохсырапчам тіп сағынғам.*

СООХТАЛАРҒА [соохтал-] *иділ.* Соох поларға, соох пасталарға, соох тӱзерге. – Похолодать, холодать. *Пу кӱннерде соохталар тіп искірчелер.* (ХА). *Пу айда орғахтар ізіпчелер, суғлар соохталчалар* (БА ХКУТК).

СООХТАЛЫС *адал.* Соох пасталғаны. – Похолодание. *Пу кӱннерде соохталыс полар тіп искіргеннер. Чолҷылар соохталысха чахсы тимнен салтырлар.*

СООХЧЫЛ *көр.:* **соғын**.

СОПАҢНИРҒА [сопаңна-] *иділ., көр.:* **сопладарға**.

СОПАС Чортыс (ат пазыды). – Лошадиная поступь рысцой. *Алып төреен Кӱн Тиик мал аразын пазытнаң, чон аразын сопаснаң сығара пастыр килген* (ХТХХ). *Опсар, адын чадап тохтадып, теелбектенчеткен сопаснаң чағыннап килген* (ТМ ПТ).

СОПАСТИРҒА [сопаста-] *иділ.* 1. Чортырарға (атты). – Идти рысцой (о коне). *Пістің тораат, чазаң даа полза, сопастап парған: пабам ағаа хамҷы көзідібіс турған* (ТН ТК). *Апсағас позы парчатхан полза, сопастап пастырарҷых, че пу чабал, тӱрче итпин, атты чырт турған.* 2. Ойли халарға. – *перен.* Пуститься в бега. *Анзы ағас аразынзар сопасти халған* (БФ ТО). *Пӱӱрлер, аҥҷыларны көр салып, таг саринзар сопастааннар.*

СОПЛАДАРҒА [соплат-] *иділ.* 1. Чорыхнаң пararға (аттаҷар). – Ехать рысцой, трусить. *Ол, пазын кӧдіріп, тумзуғын іскер иде икіп, сугулиин кӱзӱреде тайнанып, хар алтынҷа ағара сиилчеткен чолҷа соплатча*

(КВ А). *Пастап халыхнаң парғаннар, соонаң соплат сыхханнар.* 2. Ағырин чӳгӳрерге. – *перен.* Бегать трусцой (о человеке). *Көмезектең соплатханы кізі чӳреене уғаа туза полчаттыр. Хазых поларға сағынчатханнар күннің иртен піреезі олаңай чӳгӳр чӧрче, піреезі, тізең, соплатчалар.*

СОПСЫРАРҒА *иділ.* 1. Сууласнаң кире тынарға. – С шумом вдыхать воздух в себя. *Сығырып киліп, сағыс алынған, сопсырып киліп, тын алынған Алтын Тайҷы* (АТ). *Пу симіс кізі чадап ла пас килчеткен, паровоз чіли сопсырчатхан.* 2. Тіс аразынҷа сығырарға. – Свистеть (сквозь зубы). *Наа ла ӳгреніп алған оолахтар сопсыр турғаннар. Хысты ибізінең сығарып аларға тіп, сағба пиріп, ағырин сопсырған.*

СОПЧЫ *адал., көр.:* **тасха**.

СОПЧЫР *адал., көр.:* **сомбыр**.

СОПЫРАЙАРҒА [сопырай-] *иділ., көр.:* **сорайарға**.

СОР *адал., көр.:* **нін**.

СОРАЙАРҒА [сорай-] *иділ.* 1. Устығ саринаң турарға; тарбайарға; көріндіре, алынҷа турарға. – Торчать, сидеть, стоять торчком. *Таг пазына сығып, сорайып одырча. Аалның кидеркі саринда, тізең, тигейі айан Кистегей сорайча* (БФ ТО). *Валя көзіткен тағның иң пӧзік чірінде күрген осхас төңейек сорайча* (ИТ). 2. Тірбейізерге, тырбайарға. – Нахохлиться (о птицах). *Хазых колобоктар, сым одырбин, аар-пеер пас чӧрчеткеннер, ағырығлары, тізең, сорайчатханнар. Наңмыр соонаң хусхаҷахтар ағаста сорайызып одырғаннар.* 3. Ирек-турах поларға; пір дее ниме итпин одырарға. – *перен.* Сидеть без дела, *прост.* торчать. *Кирек материаллар читіре ағылбааннар, чарым өме тоғыс чох сорайған. Тиктең сорайбасха тіп, библиотекадаң книга алып, хығырарға одырыбысхан.*

СОРАЙАХ *адал.* Тооп парған сурнах. – Сосулька. *Иртен турзалар, хырларда андамында сорайахтар тол партыр. Чоон сорайахтарны хыйа ит турғаннар.*

СОРАЙТА *нареч.* Сырайта, сырайа, сорайа. – Торчмя, торчком. *Ӧрке сорайта одыр салча* (ЛЧ). *Адайағы хулағастарын сорайта тудыбыстыр, хайдар-да ырахсар пахлапча.*

СОРАҢНААС *тиңн.* **сыраңнаас**. Пір чирде сым одырбас, ниик сағыстығ, учуххан, тызы чох, тыстанмас. – *разг.* Ветреный, легкомысленный, непоседливый, вертлявый // выскочка, вертихвостка. *Сораңнаас хыстар хахаңназып одырғаннар. Кӧрзем, пу сораңнаас табан хыр ӳстӳне сых партыр.*

СОРАҢНАС Ниик сағыс. – Легкомысленность, вертлявость. *Хаҷан полза сораңназын тохтатчаң полбас па? Мындағ сораңназы хайдағ хыйалға ағыларын пілген полза, пір дее іди полбасчых.*

СОРАҢНИРҒА [сораңна-] *иділ.* 1. Хоҷаңнирға, сыраңнирға, тызы чохтанарға; ниик сағыстығ поларға, тыс чох поларға. – *разг., груб.* Вертеться, вести себя легкомысленно, вертляво; быть непоседливым. *Анзылары, ах-тик пол парып, паза сораңнаспааннар* (БФ ТО). *Оолахтары күн тооза, іҷезін тарындырғанҷа, сораңнастылар.* 2. Посха хайығ салдырарға, хайығ тартарға, чикчеңнирге (хыстардаңар). – Кокетничать. *Күмӳзек уғаа иптіг хыс, ол хаҷан даа іди сораңнабас! Атаархап, тиктең, Аннаны сораңнаан тіп тылаас сығартыр.*

СОРАҢНОС *пілд., көр.:* **сораңнаас**.

СОРАҢ-САРАҢ: **СОРАҢ-САРАҢ ТӲЗЕРГЕ [сораң-сараң тӳс-]** *иділ., көр.:* **сораңнирға**.

СОРАРҒА [сор-] *иділ.* 1 Тіл паза иріннер полызиинаң суух нимені ахсына кире тартарға, эмерге. – Сосать, высасывать. *Зойка, аппағас састығ, он частығ хызычах, хуруғ бутылканы, хуп-хуруғ, ніскеҷек ирнілеріне тӳңеріп, сорчатхан* (ДН ЫА). *Хураған умҷу сорарға тіленген. Астап парған пала іҷезінің имҷегін салбин сорған.* 2. Тамкы тартарға (хаңзанаң). – *перен.* Курить. *Пурнынаох тӧӧй, игір хара сороллығ хаңзазын сорған* (ТМ ЧЧ). *Амғы туста чиит хыстар даа тамкы сорарға күстенчелер. Пастап ойнанып, соонаң, тізең, тохтатпин, тамкы сор сыххан.* 3. Суура тартарға, ӳзе тартарға. – *перен.* Вытягивать. *Хузурухтарын пӳӳр сор парыбыстыр* (ДН ЫА). ◊ **Хол сорарға.** – а) Сосать палец (о ребёнке); б) остаться ни с чем. □ **Харны педек, ірімҷік нимес, хан сорча, сеек нимес (пай-кулак).** – Пузатый, но не паук, кровь сосёт, но не комар (бай-кулак).

СОРАХ 1. Устығ арах, пазы устығ (тағдаңар) – Остроконечный, конусообразный. *А усхунҷаңмын күн, сорах тағлар кистінең тур киліп, мині чарых сузынаң хаарып өртепчетсе: отах ізігі күн сығызынзар саба полған* (ТН ТК). *Халғанҷы туста төреенөскен чирімдегі сорах тағлар удаа түске кірген-неер.* 2. *көр.:* **тигей**.

СОРАХАЙ *пілд., көр.:* **сорах**.

СОРАХ-САРАХ *көөг.* Пазы устығ сорайчатхан. – Образоподражание состоянию торчания, высовывания конусообразной, остроконечной формы предмета. *Сорах-сарах тағлар иптіг хоостал партырлар. Пістің алныбыста пөзік, пирік, сорах-сарах тағлар турғаннар.*

СОРБЫ: АРАҒА-СОРБЫ *көр.:* **араға-сорбы**.

СОРБАХ-СУРБАХ *көөг.* Тудыс хабыста аралазарға; тудызарға тимдезін көзітчеткен идіглерге көөгіс. – Образоподражание, выражающее движение людей, готовых вступить в потасовку. *Пу Палека харындазынаң полған чирде хаҷан даа сорбах-сурбах түсчелер. Чиштерні, сорбах-сарбах түзіртпин, амырадып алтыр.*

СОРҒА *адал.* 1. Чейниктің, ырағаның, самоварның чей, суғ ағызарға өнетін иділген чардығы. – Носик (чайника), краник (самовара). *Рюкзактағы чейник сорғазы пиліме теепчеткен. Тимір чейнигінің сорғызынаң паар сыхчатхан.* 2. Суух нимелер ағызарға өнетін иткен көлбеҷек (трубкаҷах). – Желобок. *Сабанны тирең теерпек оймахха одыртыбысхан, чөгет, күнге сағылып, ағас сорғаҷа чадағай индіре сабанзар ойлап сыххан* (ДН ЫА) *Хахпахха киріп, ырағаа сорға турғысчалар.*

СОРҒАЙ: **СОРҒАЙ САА**С *адал.* Сабаллығ ағастарда, сурнах чіли чыылып, хат парған саас. – Наплыв серы на стволе хвойных деревьев. *Сорғай сааста аптекадаң садызып алтыр. Азыранып алған соонда, ахсына сорғай саас суғыбысхан.*

СОРҒАЙАХ *адал.* 1. *көр.:* **сорайах**. 2. Хуйуларның ўстўндегі чардығында, суғ кіріп, кальций паза углекислай газ көп пол парған суғ тамҷыхтары, оорнаң сығып, сурнах көрімніг пол парчатхан хатығ минераллар. – Сталактиты. *Хуйу істі ах полған, өөр, тізең, сорғайахтар көрінгеннер. Сорғайахтардаң суғ саалапчатхан.* ◊ **Сорғайах пола тооп пararға.** – Сильно замёрзнуть (*букв.* Замёрзнуть, как сосулька).

СОРҒАЛЫҒ Сорға пар. – С носиком, с краном; имеющий носик, кран. *Уғаа сіліг иділген сорғалыг күмўс чейниктер аймағы турчатхан. Археологтар аймах ідіс-хамыстар тааптырлар, оларның аразында сорғалыг ырағалар полғаннар.*

СОРҒАХТИРҒА [сорғахта-] *иділ.* Ағырығны сығара тартарға (хамның имнепчеткені). – Отсасывать болезнь (форма шаманского лечения). *Нинҷе-де хатап килгеннер, че имнепчеткен кізі ибде чох ла полчатхан, пўўн хайди полза сорғахтап пирді. Чалғыс палалары, сорғахтаттырған даа ползалар, сыдабин парған.*

СОРҒЫ *адал., көр.:* **сорға**.

СОРҒЫС I *адал.* 1. *көр.:* **умҷу**. 2. Суғ сығарарға иділген тиріг. – Насос. *Суғ саптырарда сорғыс кирек полар теенер. Светтең тоғынчатхан сорғыстары көй партыр.*

СОРҒЫС II *адал.* 1. Сабаллығ ағастың чуғы. – Смола. *Хаҷан-да тайғаларда, ағас пилеттирінең пасха, сорғыс чығҷаң полтырлар. Орындағы сорғыс чығҷаңнар чыл сай пөзік көзідімнерге читчелер. Көзідімге алза, сорғыс чығҷаң М.Д. Шулбаев от айында 1251 килограмм орнына 2100 килограмм сорғыс чыып алған.* 2. Восктаң чухты піріктіріп иткен суух арах ниме-ноо. – Сургуч. *Пічікті ызарда, пастап сорғыснаң сўртклееннер, анаң ўстўне таңма сабысханнар. Пу бандероль хаҷан ызылғанын сорғыстағы таңмадаң піліп алған.*

СОРҒЫС III *адал., көр.:* **тіл** 6.

СОРДАХ *адал., көр.:* **сурнах**.

СОРЛААС *адал.* Ісчең суғ ойлаҷаң көлбе. – Желобок, по которому бежит питьевая вода. *Сорлаасча суғ тохтабин аххан. Сорлааста асса, суғ чох полтыр.*

СОРЛИРҒА [сорла-] *иділ.* Ўзілбин, сурнахти ағарға; ағырин суулап (кўўлеп, хорлап) ағарға. – Течь непрерывной тонкой струйкой; журчать (о ручье); шуметь (о водопаде).

Сорлап аххан Нимір суғ сайда алтын тутчадыр (ШП ХЧК). *Алныбыста пір ніскеҷек оттығ чулыҷах сорлап ахча* (КВ А).

СОРОЛ *адал.* Хаңзаның ахсына сухчаң сари (сабы). – Чубук, мундштук из таволжника. *Ағазының хаңзаа наа сорол чазапчатханын көрче* (БТ МП). *Соролны ізепке сух салған, сігеннерні піріктірглеп алған* (ДН ЫА).

СОРТ: ХАП СОРТ *нареч.* Сах ол, саңай орта. – Как раз. *Хап сорт киле пирді. Ахча читпес тіп сағынчатхам, хап сорт ахча пири пирділер.*

СОРТАЙАРҒА [сортай-] *иділ., көр.:* **сортығарға**.

СОРТАН *адал.* Ачын суғ палығы. – Щука. *Сортан ағын суғларыбыста, көллерде тиксі дее, теедег, поладыр* (БТ КСЧ). *А-а, тидір, сосха синінҷе сортан тудып алғам* (АТ). □ **Таға сыхса, аң осхас, тағдаң инзе, сана осхас, суға кірзе, сортан осхас (хамнос).** – На гору лезет, как зверь, с горы спускается, как лыжи, а в воде, словно щука (выдра).

СОРТАННЫҒ Сортан пар, сортан көп. – Имеющий щуку, изобилующий щуками. *Талаан полып, сортанныг айлантырлар. Хаҷаннаң пу көлні сортанныг көл тіҷеңнер.*

СОРТЛИРҒА [сортла-] *иділ., көр.:* **солбырирға, солчыхтирға**.

СОРТЫҒАРҒА [сортых-] *иділ.* Хомайланарға, сырайға тўрирге, ніскерирге. – Похудеть (на лицо), осунуться. *Сағалы уғзал партыр, сырайы сортых партыр* (НК ХХС). *Сырайы сортых парыбысханнаңар, тырысхахтары көп пол партыр.*

СОРТЫХ *пілд.* 1. Тўреҷ, тўреҷмей (сырайдаңар). – Истощавший, исхудавший. *Хайди даа азыраза, палазының сырайы сортых. Көгенек ниилері чыртых, кірліг, сырайы сортых, сағал ла* (ТМ ЧЧ). *Сортых парған сырайларында оларның харахтары часкалыг отнаң чалтырас турғаннар* (ЧМ КЧ). 2. Толдыра нимес (суух нимедеңер). – *перен.* Неполный (о жидкости). *Сортых ідіс сортлидыр. Ідізі сортых таа полза, хаап параргға аар полған.*

СОРХЛИРҒА [сорхла] *иділ.* 1. Солбырирға, солчыхтирға. – Булькать, издавать булькающий звук. *Бутыль тўбінде көмес сорхлаан. Кулерде суғ сорхлааны истілген.* 2. Сім тартынарға. – *разг.* Шмыгать носом. *Іҷезі, Сашканы хуҷахтап, пазынаң сыйбабысхан, анзының пурны ла сорхлапчатхан. Соохта ойнап килген палаларның пурнылары ла сорхласчатхан.*

СОРЫҒ Уғаа тың кирек, уғаа чахсы; тың, уғаа, илееде, синінеҷ иртіре, ундар, тимер. – Чрезвычайный, исключительный, чрезмерный, могучий // чрезмерно, очень. *Пиҷен Арыг, хыс кізі, улам сорыг ырлап турадыр* (АА). *Хан Мирген, уғаа сорыг ниме, хат аларға парыбысхан* (АХ). ◊ **Сорыг кізі.** – Крутой человек.

СОРЫНДЫ: ИМҶЕК СОРЫНДЫЗЫ Ирге парчатхан хыстың іҷезіне, имҷектеен ўчўн, пірілчеткен сыйых. – *этн.* Подарок матери невесты (за кормление грудью). *Хыс ааллат килгенде, имҷек сорындызына мал ағылтырлар. Амғы туста имҷек сорындызын пирбинчелер.*

СОРЫП *адал.* 1. Теерде халчатхан палыг орны (ізі). – Шрам, рубец, шов (раны). *Ух кіріп сыххан, сөөк-саахты чалғаан сорыптар тастынаң пўтсе дее, чўректегі, істіпаарындағы сыстасчатхан сорыптарны хайдар идерзің* (ХЧК). *Оолах сах андох хастың оң ханадында палыг полған орында сорып көр салған* (БТ МП). 2. Хайдағ-да хорыглар соонда чир ўстўнде, ибіркізінде халған істер, ўрег. – Последствия каких-л. неблагоприятных природых катаклизм (урагана, наводнения, землетрясения и т. п.). *Улуг ёрт артыс салған сорыптар ибіркізінде ам даа пілдірчеткен* (ХЧ). *Чернобыльдағы саайның имнелбес-иртпес сорыптары улуг хорыгның киречізі полча* (Х). 3. Хайдағ-да хомай ниме соонда кізінің чўреенде, істінде халған істер, палыглар. – *перен.* Последствия, оставленные в ком-л. от чьих-л. действий, поступков; следы, шрамы. *Манисаның чиит тустағы чуртас сорыптары амға читіре пўткелектер* (ЧЛ УУЧ). – *Син, Манос, минің чўреемде иртпес, тирең сорыптар артыс салғазың, – тіпче улуг частыг ипчі* (АТ).

СОРЫПТАНАРҒА [сорыптан-] *иділ.* Сорыптыг поларға; палыг орны (ізі) халарға. – Заживать, образуя рубец (о ране); рубцеваться. *Кулумыс кізі көр полбас сорыптан*

парған сырайлыг чӧрче (КГ ХА Т). *Ӧрттең чадап халған Любаның иді прай сорыптанған.*

СОРЫПТЫҒ *пілд.* Сорыбы пар, палыг артысхан орынныг. – С шрамом, имеющий шрам, рубец. *Ол пӧзік, ніске сынныг, наагында сорыптыг, тӱреңмей сорыг сырайлыг полған* (ТН ЧТ). *Ӧрт ӱзӱрҷеңнің холлары прай сорыптыг полған. Пабам чаадаң прай сорыптыг айланған* (ХЧ).

СОСХА *адал.* 1. Итке азырапчатхан чағлыг иттіг, хысхаҷах азахтыг, ікі туйғахтыг ибдегі мал. – Свинья. *Ибдегі мал-хус санын ӧскірер ӱчӱн, Агайдаровтарның кӧп палалыг сӧбірезіне ікі сосха сыйлап пиргеннер* (ХЧ). *Суғда пароходтар чӱспинчелер, аны айас кӱнде таңах таа кизіре чӱгӱрібісче, ізігде сосха даа тулғи чадыбысча* (ИТ). 2. Кірліг чӧрчеткен алай кірліг чуртапчатхан кізіні іди адапчалар. – *перен.* Свинья (неряха). – *Син позыңны сосха чіли тудынмадах! Сосха чіли тудынчатса, уғаа тың хырыстырҷаң.* □ **Харағы пар, тигір кӧрбинче, хулағы пар, турбааңда, испинче (сосха).** – Глаза есть, а неба не видит, уши есть, не остановится, не слышит (свинья).

СОСХАНАХ *адал.* Суғ кӱскезі, ойдатамастың чағын туғаны, ачын аңычах. – *зоол.* Водяная крыса. *Сосханахтың узун, устыг тумзух, учазы аның хара, харны ах* (КА ХЧАХ). *Позынаң даа чоон кӱскені сосханах ніткезінең ызырча: анзы талҷых парзох, тіріге чіп сыхча* (КА ХЧАХ).

СОТЛАМА Иттіг сырайлыг, кӱрӱспек наахтыг. – Щекастый. *Ыңаачах илееде сотлама полған. Сотлама сырайлыг ир табан кір килген.*

СОТКА I *пілд.* Садыра (сырайлыг). – Рябой (о лице). *Сотка сырайлыг хара алып* (фольк.). *Сотка сырайлыг хара алып кір килген. Андриан кӱзезі сотка сырайлыг полған.*

СОТКА II *адал.* Пагыр. – *кач.* Нарост на корне берёзы. *Хазың ағас чилегезінде ӧс парған сотканы ибзер ағыл килтір. Парлас хазыр паданныг чейні сотка чірченің хыринаң, соода урып, ӱстӱне-ӱстӱне оортап, ічіпче* (КВ А).

СОТЛИРҒА [сотла-] *иділ.* Ӧтіг табыс сығарарға, ӧтіг чоохтанарға. – Издавать пронзительные звуки. *Клава прайзынаң тың сотлапчатхан, ибіре прайзы исчеткен чіли пілдірген. Аның кӧрімі дее изі чох полған, сотлап сыхса, ідіргегім тудыбысчаң.*

СОТЛОС *пілд.* Ӧтіг, сыңырос, сыңыраас (табыстаңар). – Звонкий. *Сотлос табыстыг тӧріп парғанда, ол пыролыг нимес. Чонның аразында хайдаг-да сотлос ніске табыс истіл турған* (МТ).

СОТХА *адал.* Мӱӱс істіндегі киҷір. – Хрящевой нарост внутри рога. *Сын парған мӱӱс сотхазына тудылған. Ус кізі таап алған мӱӱстің істіндегі сотханы прай чылбырада арығлабысхан.*

СОХ I *пілд.* Сым одыр полбас, ойынҷыл, хормачыланаачы, сохтанҷых, ус пас чох, ай-пораан, кӱрленҷік, тызы чох (паладаңар, кізідеңер). – Шалун // шаловливый, озорник // озорной. *Айас тигірде сох ай ла, минзер кӧріп, кӱлінҷең, алай хайда-да адай ла амыр тусты усхурҷаң* (ЧП). 2. Ӱр нимес, тың (наңмырдаңар). – *перен.* Кратковременный, ливневый (дождь). *Мындаг сох наңмыр илееде тус полбаан полған* (ХЧ). *Кинетін уғаа улуг чил пол килген, анаң, кӧнектең не урған чіли, сох наңмыр чаап сыххан.*

СОХ II *кӧр.:* **соғын**.

СОХАҢНИРҒА [сохаңна-] *иділ.* Пірде пір саринзар чайхирға (пасты), тітірезерге (пастаңар). – Качать, двигать из стороны в сторону; трясти, мотать, качать (головой). – *Ибде ізестіг дее хол чоғыл, минінең пасха, – сохаңнап одырча инейек* (КГ ХАТ). – *Адыр кӧрем, хайди чуртирзар! – чабалына, сохлап ала, Канка сырыбын артынған* (ХЧК).

СОХАҢНОС *пілд.* Ағырыгдаң пазы чайхалчатхан, тітіресчеткен (кізідеңер). – Трясущаяся, качающаяся из стороны в сторону из-за болезни (голова). *Пала уучазының сохаңнос пол парғанын пілбеен, аннаңар, пастап кӧр салғанда, ӱрӱк партыр. Валентина, ікі оолғын чыған соонаң, сохаңнос пол парған.*

СОХАЛҶИРҒА [сохалча-] *иділ.* 1. *кӧр.:* **сохаңнирға.** 2. Чоохтаң сых полбасха (ипчілердеңер); тус ундут салып, хабарлазарға. – *разг.* Увлекаться болтовнёй, теряя чувство меры (в основном о женщинах). *Пу іколең, сохалҷазып, чадап чарылыстырлар.*

Ööремнең илееде тус көріспеен полғабыс, аннаңар күн тооза даа сохалҷазарҷыхпыс, че параргә кирек полған.

СОХАЧЫ *адал.* Сістеен паар. – Шашлык из печени. *Пабам иткен сохачы улам на тадылыг пілдірген магаа. Хой сохса, сохачы хайди даа иділҷең.*

СОХЛАС *адал.* Тітірес. – Дрожь, *прост.* трясучка. *Пірее ағырыглар сылтаанда сохлас пол парча. Пірее кізілернің, улугланыбысса, хол сохлазы сых килче.*

СОХЛИРҒА [сохла-] *иділ.* Тумзухнаң хахлап, чирге; хахаҷахнаң нимісті хахлирға, чохчылирға (хустардаңар). – Клевать (о птицах). *Таңах палаларын просо сохлирға үгреткен. Пу сымзырыхты сайбап, алас ла ағас сохлатхан.*

СОХПА *адал, көр.:* **соғах**.

СОХПАЙАРҒА [сохпай-] *иділ.* 1. Пірее нименің үстүнде пөзік көрінерге, сорайарға; ибіркі нимелернің аразында пөзиинең пасхалаларға, іле көрінерге, тохпайарға. – Выделяться своей высотой среди окружающих предметов, возвышаться над чем-л. *Улуг нимес тигейек аал ортызында сохпайча. Айыл килзе, аның хыринда пөзік таныс нимес ир кізі сохпайча.* 2. Итчең ниме чох одырарға. – *перен.* Сидеть неподвижно (без дела), рассиживаться. *Хаҷан-да улабамның хыринда улуглар, чыылып, сохпайҷаңнар, чиит тустарын сагысха киріп, чоох-чаахнаң одырҷаңнар. Чиит кізее піди сохпайарға уйадыстыг полярға кирек.*

СОХПАР *адал.* Палых тундыра сапчаң тохпағас (палыхтапчатхан кізінің тирии). – *кыз.* Колотушка для глушения рыбы. *Форель палыхты, тудып, алчатхан кізінің көзіне сохпарнаң сабысчалар. Сортанны сохпарнаң сапхан даа ползалар, ол ам даа тіріг полған.*

СОХПАРЛИРҒА [сохпарла-] *иділ.* Палыхты, сохпарнаң саап, тундырарға, талҷыхтырарға. – Глушить рыбу колотушкой или чем-н. другим. *Амғы туста браконьерлер палыхтарны аймах оңдайларнаң сохпарлабысчалар. Пудургы оолах хортыны, тасхар сыгар парып, сохпарлабысхан.*

СОХПАХ I *пілд.* Чоон, килкім паза пөзік нимес (пірее нимедеңер) позының килкімінең хайыг тартчатхан. – Толстый и невысокий, выделяющийся большим размером (о предмете). *Түрче тынанарға тіп, ол сохпах хайаа сыгып алып, аар-пеер айлахтанып турды* (ТГ Ч). *Пір чирде улуг сохпах хайа турчадыр, ол хайаны ибір чөріп, көрзе, пір чирде изік осхас чир, анаң кіріп килген* (ӦП).

СОХПАХ II: **СОХПАХ ЧЫЛТЫС** Пір атнаң адалған чылтыстар. – Созвездие звёзд. *Іле көрінчеткен сохпах чылтыстарны Улуг Аба тіп адапчалар. Чылтыстарны істесчеткеннер полған на сохпах чылтысты таныпчалар.*

СОХПАХТАНАРҒА [сохпахтан-] *иділ.* Пір чирге ўўлерге, чыыларға, ўстў ўстўне тыхталарға. – Быть сваленным в кучу, стоять друг на друге, возвышаться, громоздиться. *Часхы сай пу ніскеҷек чирде пустар сохпахтанчалар. Суғдаң арачыланып, кізілер туралары алнында хумныг хаптар сохпахтандырчалар.*

СОХПАХТИРҒА [сохпахта-] *иділ.* Пірее нимені ўстў ўстўне саларға, ўўлдірерге, тыхтирға. – Громоздить, сваливать что-л. в кучу, груду. *Пўрлерні сыбырып, пір чирге сохпахтап салгам. Похсахты, сохпахтабин, хаптарға саларға чаратхабыс.*

СОХСАЙАРҒА [сохсай-] *иділ., көр.:* **сохпайарға**.

СОХСАҢНААС *көр.:* **сохсаңнос**.

СОХСАҢНИРҒА [сохсаңна-] *иділ.* Тызы чохтанарға, пір чирде сым одырбасха; ўр одырбасха. – *неодобр.* Поворачиваться в разные стороны всем корпусом (о человеке); вскакивать. *Ўгретчі чоохты хыгырчатхан аразында, хай пірее оолахтар сохсаңнирға маңнанчатханнар. Позына хайыг тартып, пу ипчі сохсаңнап одырган, че пастых аны сым иткен.*

СОХСАҢНОС *пілд.* Сох, тызы чох, сым одырбас. – Излишне подвижный, непоседливый, суетливый, вертлявый. *Кічиҷек сохсаңнос іҷезі көзітчеткен хоостарны угаа хынып көрген. Пірее сигісче частыг сохсаңностың харагастары, сыйыхты көре, чылтырасчатханнар.*

СОХСАХ *адал.* Чалбах тумзухтыг өртек. – *зоол.* Утка-широконос. *Сохсах – улуг нимес, көдірімі пір килограммҷа, че тумзии прай өртектердинең не нимес, хастардинаң*

даа чалбах хус (КА ХЧАХ). *Сохсахтың азығы – суғда чуртапчатхан хуртыңахтар* (КА ХЧАХ).

СОХСОДЫР *адал.* 1. Хорылыс, ай-пораан ниме; хырыс-табыс, путхалыс. – Скандал, ссора. *Оларның анда сохсодыр полча. Хонҷыхтар чоогынаң, хыйал полар алнында, пу іколеңнің сохсодыр удаа пол сыххан полтыр.* 2. Хыйал, саай. – Несчастье, разлад. *Кем-де уғаа тың сіренген, пу ирепчі аразында сохсодыр пол парзын тіп. Полған на чаа хаҷан даа сохсодыр ағыладыр.*

СОХТАНАРҒА [сохтан-] *иділ.* Тызы чохтанарға, ус-пас чохтанарға, усхуланарға, *саг.* хайнирға. – Шалить, озорничать. *Че сохтанарға хынза, Маага, арғыстарының алныларына парыбызып, ағас аразында өң-пасха хустар, аңнар табызынаң тапсап сыхчаң полтыр* (КИ МН). *Пу син сохтанғаны пір дее хомай нимес, палаа тың тарынма.*

СОХТАНҶЫХ *пілд.* Сох, ай-пораан, тызы чох, кўрленҷік, хоҷаңнаас, кўр. – Шаловливый, озорной. *Піл полбинча: чикпек ниме чоохтапчатханын, че хынча ағаа, позох осхас сохтанҷыхха* (КГ ХАТ). *Сохтанҷых чиліҷек, көзенекче кире хонып, састарымны путхап ойнапчатхан* (ИТ).

СОХТАНЫС *адал.* Сохтаныс, кўрленіс, тызы чохтаныс. – Озорство, шаловство, баловство. *Порчо, салымға аарсынып, сохтаныснаң абыдылып, чархандырған чіли, чоохтанчалар* (ПО). *Пастых хатығланза даа, аның харахтарында хайдағ-да сохтаныс көрінчеткен.*

СОХТЫ *адал.* Хына (хына нымырхалары), кізі ічегелерінде чуртапчатхан паза өсчеткен хурт. – *зоол.* Острицы (глисты). *Хол чуғбин азыранза, кізі істінде сохты пол парча. Сохты табылза, хайди даа имненерге кирек.*

СОХТЫРАРҒА [сохтыр-] I *иділ.* Піреезіне кип-азах палғаттырарға. – Заказывать кому-л. связать что-л. для себя. *Кис чөрчеткен кип-азаан ус кізее сохтырып алча. Халғанҷызын позына пөрік сохтырарға чахып салтыр.* 2. Ниме-ноо соғып, айғастырарға. – Заставлять заниматься ткачеством, просить ткать кого-н. *Хонҷыхтар чахсы кибістер сохтырып алтырлар. Пу тирігнең амды аймах хоостар сохтырчалар.*

СОХТЫРАРҒА [сохтыр-] II *иділ.* 1. Сохтырарға, ит-сөөкті ағырта алай ба көк иде саптырарға. – Подвергаться побоям. *Аның ўчўн пасха кізілер аразында киліс полбаҷаң, пірееде ибдең сығара сўрдірбісчең алай сохтыр салчаң* (ТМ ЧЧ). *Аны тың сохтыр салған партизан көр салған, аның сырайында күлініс пілдірген* (МТ). 2. Ибдегі малны адай хусты итке хыйдырарға. – Заколоть (животное на мясо). *Ачытпаан халас пайрамы чит килгенде, Пасхаа салылған хурағанны сохтырарға кирек полған* (НМ). *Пос күзінең хырны нааҷылаан ползабыс, піске 3–4 мал сохтырарға кирек поларҷых, мында, тізең, тикке ит пиргеннер, – өрінче чурт ээзі* (ХЧ).

СОХТЫРБА *адал, көр.:* **сиргей** II.

СОХХЫ *адал.* Тохладыс, тўкледіс. – *саг.* Стук. *Туйғах соххызы ырахтынох истілген. Поезд тегілектерінің соххызын истіп, Аня уйғуланыбыстыр.*

СОХЫҢНААС *көр.:* **сохыңнос**.

СОХЫҢНАС *адал.* Тітірес. – Трясение. *Эпилепсия ағырыг сохыңнастаң пасталча. Им ізіртібіскен соонда, сохыңнас тохтап партыр.*

СОХЫҢНИРҒА [сохыңна-] *иділ.* Пўкўлее алай ба хол-азах тітірирге, сірлезерге (кізіденер). – Трясти головой, всем корпусом (при нервных заболеваниях). *Профессорның позының даа холлары сохыңнапчатхан. Хирургтың холлары көмес тее сохыңнабасха киректер.*

СОХЫҢНОС *пілд.* Тітіресчеткен, сірлесчеткен. – Трясущийся. *Пала сохыңнос холларын іҷезінзер сунған. Сохыңнос холынаң паланы пазынаң сыйбаан.*

СОХХЛАДАРҒА [соххлат-] *иділ.* Хахладарға, чохчыладарға. – Дать клевать. *Чағлыг итті хусхаҷахтарға соххладарға іл пирчелер* (ДН ЫА). *Сосха теерізін өнетін хустарға соххладарға арт салтыр.*

СОХЫР *көр.:* **чохыр**. Аймах-пасха өң пораласхан, ала. – Пестрый, чубарый (о коне). *Узун хузурухтыг сохыр адайағы аныңох соонаң соплат сыххан* (КИ МН). *Немецтер оларның хырина пас килерінең, харасхы өтіре, сохыр аң чіли, оларның ўстўлеріне сегіргеннер* (КИ ЧХ).

СОХЫРЛАНАРҒА [сохырлан-] *иділ., көр.:* **чохырланарға**. Аймах-пасха өңнең

сағылызарға, ала көрінерге. – Пестреть, рябить. *Ачых чазыҷахха сығарларынаң, алныларында от сапхан чир, холнаң сапхан наннар, көрік арғазы чіли, сохырласханнар* (КИ ЧХ). *Кинетін тур килгенге, харахтары сохырланғаннар.*

СӨБЕК *адал.* Сөп-сап, типсенді, мал чеен соондағы унахтал парған от; пірее ниме-ноонның артхан-халғаны. – Остатки, отбросы, отходы чего-л. *Хонҷыхтарның інегі от сөбегінең хыстап парыбыстыр. Хой азыраан соонаң, сөбек илееде хала парча.*

СӨБЕКТЕНЕРГЕ [сөбектен-] *иділ., көр.:* **сөбектирге**.

СӨБЕКТИРГЕ [сөбекте-] *иділ.* Унахталған отты чирге; сүмдирге. – Поедать сенную труху; подбирать остатки сена. *Хазаазында сөбектеҷең дее ниме чох полған. Таңахтар маллар соонҷа сөбектенчеткеннер.*

СӨБІЛДІ *адал., көр.:* **сөбек**.

СӨБІРЕ *адал.* 1. Іче, паба, палалар паза пасха даа хада чуртапчатхан чағын туғаннардаң пүтчеткен өме. – Группа людей, состоящая из мужа, жены, детей и других близких родственников, живущих вместе; семья. *Ол киректерҷе Хакасия пазы чахыглар пирген: чағынғы туста таныхталған сидіксінісстерні пök саларға, сөбірее полыс пирерге* (ХЧ). *Чаа ӧрті полған на сөбірее теңең, че пістің ӧбекелер махачыларын паза матырын көзіткеннер* (ХЧ). 2. Пір ниме-ноонаң айғасчатхан кізілер өмезі. – *перен.* Группа людей, объединенных общей деятельностью, общими интересами; семья. *Сапиннің арғызы чааҷылар сөбірезіне табырах кір парған* (АТ). *Іди ӱр нимеске ле тайғада нанҷыласха тӧстенчеткен наа аңҷылар сөбірезі пӱт парған* (ХЧ). 3. Хада чуртапчатхан аң-хустар өмезі. – Группа животных, состоящая из самца, самки (самок) и детенышей, живущих вместе; семья. *Пістің хохтыда чыл сай парчыхтар сөбірезі чуртапча* (ЧЛ КН). *Аал хыриндағы көлде ааттар сөбірезі чылдаң тӱсчең полған* (ТВ АТ). 4. Пір көрімге кірчеткен хости өсчеткен өзімнер өмезі. – Группа одинаковых растений, растущих рядом; семья. *Олғаннар тирек мискезінің сөбірезіне тоғас парғаннар. Пу арада күн чахайахтарының сөбірезіне хаҷан даа тоғазарзың.* 4. Туған тіллер өмезі. – *лингв.* Группа родственных языков, семья. *Сибирьдегі тӱрк тіллері тӱрк сөбірезінің пос оңдайлыг чардығы полчалар. Славян тіллерінің сөбірезінде чех тілінің позының орны.*

СӨБІРЕЛІГ *пілд.* Сөбірезі пар. – Имеющий семью, семейный. *Ӱр ниместе ле оолғым сөбіреліг пол парды. Сөбіреліг чиіттерге өнетін ипотека көріл парған.*

СӨБЛЕНЕРГЕ [сөблен-] *иділ., көр.:* **сөблирге**.

СӨБЛИРГЕ [сөбле-] *иділ., көр.:* **сөбектирге**.

СӨГЕ: **СӨГЕ ПАЗАРҒА** Чабыра, тӱзіре, кире пазарға. – Тянуть вниз, оттягивать. *Алтын Тайҷы хара чирге холтыхча сöге кір парған* (АТ). *Ӱс хулахтыг ала хулат тыспасча сöге тӱс турадыр* (АХ).

СӨГЕРГЕ [сök-] I *иділ.* 1. Чігінең талирға, чігінҷе чararға. – Пороть, распарывать что-л. *Позымның кічіг пол парған кибімні, сögібізіп, палаа тік пиргем. Наа ла тігерге ӱгренчеткенде, удаа тіккен нимелерімні сökчем.* 2. Орарға, азырарға, оохтирға (иттеңер). – Рвать, разрывать, расчленять. *Искенҷе полған инейегі, киик холын сök пирген* (АО). *Атып алған абаны іколең сögібіскеннер. Городтағылар килгенҷе, малны сögібіскен полғаннар.* 3. *көр.:* **сögірерге** I.

СӨГЕРГЕ [сök-] II *иділ., көр.:* **сöклирге**.

СӨГІЛЕРГЕ [сögіл-] *иділ.* 1 Чікче талаларға, чарыларға. – Пороться, распариваться по шву. *Хынып кисчеткен көгенегі холтых алтынаң сögіл партыр. Уроктар соонаң футбол ойнап, ыстаны сögіл партыр.* 2. Чіктелерге, чарыларға. – Давать трещины, образовывать щели; растрескиваться, лопаться, раскалываться на куски. *Чағылған стенелар хурғап сыхханда, анда-мында сögілібістірлер. Ачыг соохтарға чир матап сögіл партыр.* 3. Таң атарға. – *перен.* Рассветать. *Таң сögіл килген* (БТ О). *Иртензер школа тоосчатхан оол-хыстар таң сögілерін удурлирға парғаннар.* ◊ **Сögіліп, таң сыхча.** – Встаёт солнце, распуская свои лучи (*букв.* Разрывая, солнце восходит). **Сöклеенге сögіл парбассың.** – Не расклеишься от оскорблений (*букв.* От оскорблений не распорешься).

СӦГІНЕРГЕ [сөгін-] *иділ.* Хырызынарға, хомай сӧстер чоохтанарға, перінерге, чалчирға. – Сквернословить, ругаться, браниться. *Хысхы, сыыт тарабысхан, ипчілер, апсахтар пісті суға пурлухтыраргға хынчалар тіп, сӧгінчелер* (МТ). *Пабамның пір хатап таа сӧгінгенін испеем. Хонҷых пір сӧс пазынаң сӧгініп чоохтасчаң.*

СӦГІНІС *адал.* Хырызыныс, чалчыс, перініс, сӧкленіс. – Сквернословие, брань, ругань, матерщина. *Оолахтар удур-тӧдір сӧгіністер чоохтанчатханнар. Сӧгініс ӱчӱн пабазына матап хырыстыртыр.* – ◊ **Сӧгінізің чилге таста.** – Перестань браниться [*букв.* (Свое) сквернословие на ветер выброс].

СӦГІРЕРГЕ [сӧгір-] I *иділ.* Турғызарға, турғыза одыртарға (столбадаңар, маханнаңар). – Устанавливать, ставить (в стоячем положении) столб. *Харындазыма пу кӱннерде столбалар сӧгірерге полысхам. От оймазына хоорғыс сӧгірҷеңнер...* (БФ ТО).

СӦГІРЕРГЕ [сӧгір-] II *иділ.* Пала чадиин чығарға, кӧмерге. – *этн.* Закапывать послед ребёнка (обычно в юрте). *Мының алнында пала чадиин чайғы ибде сӧгірҷең полтырлар. Пір дее кізі чохта Анна паза позы ла сӧгірібіскен.*

СӦГІРКЕК *адал.* Сӧгҷең тиріг. – Дуршлаг, *разг.* цедилка. *Пыс парған макароннарны сӧгіркекке урыбызарға. Сӧгіркектегі ээҷігейні айахсар салыбысхан.*

СӦГІС I *адал.* Тігілген нимені чігінче чарғаны (кип-азахты). – Порка, распарывание. *Хызы школанаң килгенде, сӧгіс табырах пар сыххан. Сӧгіске улееде тус хорат салғам.*

СӦГІС II Хырызыныс, чалчыс, перініс, сӧкленіс. – Ругань, брань; оскорбление, поношение // ругательный, бранный. *Хамҷылар сығырызыбысхан, чыртырчатханнарына сыдабин, ит ачиина хысхырыбысханнар, хорлас, таҷылас, ээн аас, сӧгіс* (МТ). *Аңмарға команда пиргеннернің ӱзік сӧстері, сӧгіс, чылғы оғыранысханы, туйғах алтында паза соор табаны алтында хар ығырап истілче* (МТ).

СӦДЕР *адал.* Кӱн сузы теңминчеткен, чарытпинчатхан чир, кӧлеткіліг, сӧрӧн чир, сӧрӧн орын, кӧлеткі. – Тень, прохладное место. *Аал аразында, сӧдерде, пызолар хулахтарынаң чилбеңнескеннер, пірее, пірее улуғ тыныбысчатханнар* (ДН ЫА). *Алтын пӱрліг пай хазың найхалып ӧскен полар, пай хазыңның сӧдерінде турчатхан полар хара пора ат* (ХМ).

СӦДЕРЛИРГЕ [сӧдерле-] *иділ.* Сӧрӧнге турғызарға, кӧлеткее турғызарға. – Ставить в теневое, прохладное место. *Чалбах пӱрліг тыттың хыринда хара пора адын сӧдерлеп турғысхан, хара пора аттың изерін алған* (ХМ).

СӦДЕРЛІГ *пілд.* Сӧдері пар, кӧлеткіліг, сӧрӧні пар. – С тенью, имеющий тень, прохладу. *Ағам, от саапчатхан аразында, адын ағас аразында сӧдерліг чирзер турғысчаң. Пу ізігде кӧбізі, сӧдерліг орын тілеп, аар-пеер пас чӧргеннер.*

СӦДІМ *адал., кӧр.:* **седем**.

СӦЗІРБЕ I *адал.* Чіпнең палғалып иділген, ікі пазында ағас тудалығ, алтында тазығхтар палғалған палых тутчаң тириг. – Невод, рыболовная сеть. *Пірсінде апсах сӧзірбезін кӧк талайға кире тастаан* (ПО). *Аннаң ырах таа иртпеенде, Ол Зеведей ооллары Иаковнаң Иоанның, кимедӧк одыра, сӧзірбе тағырапчатханнарын кӧр салған* (НМ).

СӦЗІРБЕ II**: ІРІМҶІК СӦЗІРБЕЗІ** Ірімҷік сығарчатхан чапсынҷах, табырах хат парчатхан суух нимедең ӱрілген ірімҷік хыллары. – Паутина. *Ирткен тынаг кӱннерінде ірімҷік сӧзірбелерін прай хыйа идібіскен полғам, ам хатабох тартыл партыр. Чылыг кӱннер турыбыссох, ірімҷік сӧзірбелері андамында тартыл парчалар.*

СӦЗІРБЕЛИРГЕ [сӧзірбеле-] *иділ.* Сӧзірбенең палыхтирға, сӧзірбенең сӧгерге. – Ловить неводом, рыболовной сетью рыбу. *Ікі арғыс иртенӧк сӧзірбелеп парчатханнар. Хаҷан-да пістің Төө суғда кізілер матап сӧзірбелеҷең полғаннар, ам, тізең, андаг палых чоғыл.*

СӦЗІРЕРГЕ [сӧзір-] *иділ.* 1. Пірее нименооны чирҷе сӧӧртирге. – Тащить, волочить что-л. по земле. *Отрядтың иң соондағылары азых-тӱлӱк таарлаан санах сӧзірглеп парчалар* (МТ). *Оларның пірсінзер пассажирлер хой кире сӧзірчеткеннер* (КГ ПА). 2. Пірее нимені, соона хаптырып, апарарға; соон сӱрістіре тартарға. – Тянуть на буксире.

Чолда одыл парған машинаа тоғазып, аны сөзір килгебіс. Суғда турчатхан тракторны, чадап сығарып, аалзар сөзіртірлер.

СӨЗІРТЕРГЕ [сөзірт-] I *иділ.* 1. Сөөртеділ апардырарға, чирче тартырарға. – Заставить тащить, волочить что-л. по земле. *Аттың хузуришна палған сөзіртірлер ол кізіні. Уламнарын тракторнаң сөзірт килерге чоохтазыбысхан.* 2. Пірее нимені, соона хаптыртып, апардырарға, соон сүрістіре тартырарға. – Тянуться на буксире. *Хыйыбысхан хазыңнарны алтынзар тракторнаң сөзіртканнер. Чолда одыл парған машинаны сөзірт килтірлер.*

СӨЗІРТЕРГЕ [сөзірт-] II *иділ.* Өнетін хоос оңдайнаң тузаланып, чібекнең хоостирға. – Вышивать петельным швом. *Маң тус ползох, сөзіртерге одырыбысча. Чахайахтарны читіре сөзіртібізерге маңнанмаам.*

СӨЗІРТКІ I *адал.* Тал ағастың салаалырынаң иділген от тартчаң салачы. – Волокуша. *Атха сөзірткіні тал ағастаң тимнееннер. Ооллар сөзірткілер тимнееннер, хыстар, тізең, от тырбирға пастааннар.* 2. Трактор алай машина соона ілдіріп, нименоо тартчаң тартхыс. – Прицеп. *Тракторлар, салдаларын азырыбызып, улуғ сөзірткілер хаптырып алып, хазаалардаң, тирең іс артызып, тарасхлааннар* (БФ ХЧ). *Сөзірткее көмес толбас харатас ағыл пиртірлер.*

СӨЗІРТКІ II *адал.* Чібекнең хоостаҷаң хоос оңдайның көрімі. – Вид вышивки. *Полған на устың сөзірткізі позыни. Иңменнің сөзірткілері пос оңдайлығлар.*

СӨЗҮН *адал.*, *көр.:* **сөл** II.

СӨЙБЕ *адал.* Мүндүргес. – *шор.* Рябина. *Сөйбе соох хысхыда прай чиил парча. Сөйбе им-том полчатханын хаҷанох пілгеннер.*

СӨЙГІ *адал.* Кименің чөрізін орта тударға киректелчеткен сырғай. – Шест для управления лодкой. *Көрбин халып, сөйгілерін ағызыбыстыр. Сөйгілерінең табырах тоғынған өме, прайзын утып, пастағы орын алған.*

СӨЙЛИРГЕ [сөйле-] *иділ.* Табырах пararға, сүрерге; хапчығай чүгүрерге. – Припуститься, припустить, прибавив шаг, бежать быстрее. *Прайзының соона хал сыхханда, сөйлирге киліскен. Аар тыныбызып, хызыҷах чалғыс чолыҷахча таг индіре сөйлеен.*

СӨКЛЕС *адал.* 1. Чабаллас, чабалланыс. – Оскорбление, поношение. *Сөклес ўчўн тудысханча, аны испеечік полза, чахсы полар тіп, пурунғылар чоохтааннар (ТВ ХПУК). Хада-пірге ынаг паза сөклес чох чуртирға кўстенерге кирек.* 2. Хырыс, хырызыс, хырызыныс. – Ругань, брань. *Пу ікі ипчі сөклес сыхханда, тохтадып, араларына кірібізерге киліскен. Сөклес соонаң, удур-төдір чоохтаспин, улееде пол салғаннар пу іколең.* 3. Хомай чоох, чабалланып чоохтаан чоох, ачыг чоох. – Злословие. *Ол атархас, ырлас, сөклес, чігленіс төрітчеткен тик таласха паза тартыстарға салынча* (НМ). *Мында ачыг тіллер, арали сөклестер, амаллыг чоохтар даа полғлаан* (БТ О).

СӨКЛИРГЕ [сөкле-] *иділ.* 1. Чабаллирға, чабаллап, сөснең хырызарға; чабалланып, хырызарға; піреезіне чабал сөстер ураргa. – Оскорблять, ругать, порочить. *Ам іди ле сулаас париганда, кем-де кемні-де сөклебістір, анзы ағаа нандыртыр* (ТИ ХӦ). *Піс ізенгебіс: ол Охчын ағаны паза хаҷан даа хомай сөстернең адабас, сөклебес* (КГ ПА). 2. Хомай чоохтанарға, ачыг чоохтанарға. – Злословить. *Таня ӧӧрезінең хада, пастыхтың соона тўзіп, чоо сөклепчелер. Хызын прайзының көзіне, чаболлап, сөклеені пабазының чўреене тың тееп парған.* ◊ **Сөклирге кірібізерге.** – Переходить на личности.

СӨКТЎЧЕК *адал., көр.:* **тикчек**.

СӨЛ I 1. Чазы (халсарығлар өсчеткен чирлер). – Степь. *Пычах пізі сыртылыг ікі тасхыл хости турча, ол тағларның олиинда часпаң сөл чайылча* (ХЧН). *Пірее-пірее чирлерде отах осхас күргеннер топайысча, пірееде пөзік тигей хызарча, аннаң андархызы – чалбах чазы, хуба сөл...* (ГХЯ) 2. Ағас чох, хуруғ, ниме өспинчеткен. – Безлесый, пустой, без растительности. *Сағысты тартханнар азах паспаан түн тайғалар, сөл чазылар, пирік тасхыллар* (АТ). *Тиліпчеткен хазналарда арығлар арамнапчалар, кічіг сууҷахтар соолчалар, тигір сығы түспес сөл чазылар пўтклепчелер* (ЛЧ).

СӨЛ II *адал.* 1. Иттің сўзўні, ханы. – Сок мяса. *Ит сөлі столға толдыра ах партыр. Сөлі сых парза, иттің тадии даа чоғыл.* 2. Палығдаң сыхчатхан хан арали іріңніг

суух ниме. – Сукровица. *Чарыл парған палығдаң сӧл ахчатхан. Ораан бинті прай сӧл ле пол партыр.*

СӦЛ III *адал. көр.:* **сал** II.

СӦЛ IV *адал.* **ПАЛА-СӦЛ** Палалар. – *собир.* Дети. *Паба-іҷе пала-сӧлін иптіг кізі аразына кир саларға сағынча. Прайзы постарының пала-сӧліне хынча, хайраллап, маннап өскірче.*

СӦЛБЕЕРЕК 1. Ай-пораан, сибер нимес, пызығ нимес, иптии чох, салбыр, чут. – Неаккуратный, неряшливый. *Састарын таранмин, сӧлбеерек ле пір чирге ораап салтыр. Хаҷаннаң мындаг сӧлбеерек полған ол.* 2. Килістіре нимес, кічіг алай улуғ кип-азах кискен. – Неаккуратно сидящий. *Пу ікі таныбас хыстың сӧлбеерек тонанҷыхтары көңніме кірбеен дее полза, хада параргa киліскен. Магазинде көр салған көгенекті кис көрген, че ол сӧлбеерек одырған.*

СӦЛБЕЕРЕМЕ *көр.:* **сӧлбеерек**.

СӦЛБЕЕРИРГЕ [сӧлбеере-] *иділ.* 1. Оорли ла, килістіре нимес тонанарға; посха кічіг алай улуғ кип-азах кизерге; ай-пораан тонанарға. – Быть неаккуратным, неряшливым; носить неподходящую одежду. – *Хайдар піди сӧлбеереп паризың? Килістіре тонанарға ӱгретпин салғаннар, амды, тізең, сӧлбеерепче.* 2. Кип-азахтың сині улуғ полarға, чайыларға. – Болтаться, быть длинным (об одежде). *Тоны сӧлбеереп чӧрче. Көгенее сӧлбеереченкенінең сизінген, ол іҷезіни полар тіп.*

СӦЛБЕК 1. Ніскеҷек узун арах (сырайдаңар), *көр.:* **сӧӧлбек, сӧӧлмек**. – Продолговатый. *Панфил хырыхты алтабысхан пӧзік сынныг, ах сӧлбек сырайлыг, көрімніг ирен* (ТН ЧТ). *Сӧлбек ап-арыг ах сырайында аның апталыс хайынған* (ХА А). 2. Пӱӱр. – *эвф.* Волк. – *Сӧлбек ноо ниме ол? – пала пабазынаң сурча. Хараа сӧлбек хазааға кіртір, ікі хой ӧдір салтыр.*

СӦЛГІ *көр.:* **сӧйгі**.

СӦЛЕГ *адал.* Хабар, чахыг, чӧп. – Известие, наказ, совет. *Наа өсчеткен тӧлге позының сӧлиин артыс салған. Іҷезінің сӧлиин хайди даа толдырарға күстенген.*

СӦЛЕДІГ *адал.* Искіріг, хығыртыг. – Извещение, оповещение, вызов. *Маринаа сӧледігні читір пиргеннер. Туғаннарына той полардаңар сӧледіг ыс пиреrге.*

СӦЛЕДІК *көр.:* **сӧледіг**.

СӦЛЕЙ Сӱӱле тӱс парған – Отвислый. *Удур килчеткен адайның наахтары улееде сӧлей полғаннар. Аны көр салып, сӧлей іріннері улам на сӧӧлін парыбысхан чіли пілдірген.*

СӦЛЕЙЕРГЕ [сӧлей-] *иділ.* 1. Сӱӱле тӱзерге, топтайарға, сырбайарға. – Отвисать, оттопыриваться. *Карманнары, тастар суғып, прай сӧлей партырлар. Жилет хайди-да пасхаҷыл сӧлей партыр.* 2. Пірее аар сағыстар сағынып, кізі сырайы тартылызып, сӧӧде тартыларға. – Вытягиваться. *Аның сырайы, хайдаг-да улуг кирек сағынып, тӧбін көре, сӧйлейіп одырча* (КВ А). *Аның сӧстерінең чараспин, чоохтап полбин, сырайы ла сӧлейген.*

СӦЛЕМ *адал.* Карп сӧбірезіне кірчеткен палых. – Усач. *Сӧлем пӱдӱрееге тӧӧй арах палых. Пірее-пірее сӧлем хаптыр килтір.*

СӦЛЕС *адал., көр.:* **сӧлег**.

СӦЛИРГЕ [сӧле-] *иділ.* 1. Чоохтирға, искірерге, читірерге. – Говорить, сообщать. *Пастап сағынған сағызын сӧлирге иткен, че анаң сым полыбысхан. Сіліг сӧстер таап, сӧлеп пирген.* 2. Чӧптирге, худалирға. – Сватать, делать предложение. *Пу синге теере, чибіргі часха читкенҷе, аны худалаан, ағаа сӧс сӧлеен оол чох полған* (БТ О). *Көңнілеріне кірген хысты сӧлирге, чӧптирге пасха ізестіг кізіні чаллаҷаңнар* (ХЧ). □ **Сӧлеен сӧзің арығ ползын, атхан уғың палығлығ ползын.** – Пусть сказанное тобой слово будет красивым, пусть пущенная тобой пуля попадёт в цель.

СӦЛКИРГЕ [сӧлке-] *иділ.* Ырах чолға майығарға (аттардаңар), талығарға. – Уставать от долгой дороги (о лошади). *Кӱн тооза чолда полып, аттары тың сӧлкеп партырлар. Ах сабдар адым чолға сӧлкеп, ал позым атха сылап, Алып Хан Хыстың ибіне кіргем* (АТ).

СӦЛЛІГ Сӧлі пар, читіре пыспаан. – Сочный, чуть недоваренный. *Сыстаан иді көмес сӧлліг пол партыр, аннаңар аны читіре пызырыбызарға апарған. Пабам сӧлліг арах нымырха чирге хынҷаң.*

СӦЛМЕКТИ *нареч.* Чаза, сӧӧ тартылдыра. – Навытяжку. *Анаң, сӧлмекти түрдіріп алып, кізінің ікі азахтарына нымзада паза көптіре типсетчелер* (ДН ЫА). *Чааҷылар прай стройға сӧлмекти турғаннар. Сержант, пастыр киліп, сӧлмекти турыбысхан.*

СӦЛМЕК *пілд., көр.:* **сӧӧлбек, сӧӧлмек**.

СӦЛЧІК *пілд.* Сӧӧ тартылған, тоғылах нимес, *көр.:* **сӧӧлбек, сӧӧлмек.** – Вытянутый. *Ана ол эмектерде салым салығлар, сӧлчік монҷыхтар чіли, чізілісчелер* (БФ ТО). *Сӧлчік түүрлерде Өкүн тузының омалары хоостал партыр, тоғылахтарда, тізең, ӱс аймах чир көзіділік* (ХЧ).

СӦМ *адал., көр.:* **сӧӧм, харыс**.

СӦМЕК *адал.* Наа ла чаап парған хар. – Свежий, только что выпавший (о снеге). *Сӧмекке кізі харағы айча. Сӧмекте хозан істері хала партыр.*

СӦӦ *нареч.* Узун иде, ырах иде, сӧӧлдіре. – Вытягивать, растягивать *что-л. Тігілері, сураглаан чіли, пірее-пірее тапсасханнар, саҷам на одырғаны сӧӧ тартып, чоо пыҷырапчатхан* (ДН ЫА). *Пастап түкүрген... соонаң, сӧӧ ле тарт парып, чат салды* (ТМ ЧЧ).

СӦӦДЕ *нареч.* 1. Сӧӧлдіре тартылып, суна, узарада. – Вытягиваясь, растягиваясь. *Июльда пулуттар тигірҷе, сӧӧде тартылып, чӧрзелер – наңмыр полар* (БА ХКУТК). *Аларчон, турып, ӱстүрте тыныбысхан, сӧӧде кирілген, субада изеен, анаң чуунған* (ДН ЫА). 2. Ӱр иде. – Протяжно. *Анаң сӧӧде сығырыбызып, кірлектене, аннаң андар күзүрелчеткен* (ИТ). *Пір чоон улуғ хураған, нымзағас ахсын халбайта азыныбызып, тохтаг чох: «Ме-ее! Ме-ее!» – сӧӧде тартхан чіли пілдірген* (КГ ПАО).

СӦӦК I 1. Кізінің, малның, аң-хустарның, палыхтың хатығ чардыхтары (иттең пасхазы), скелет чардығы. – Кость // костный. *Түрчедең андартын іріктеп парған сӧӧк сығар килген* (КГ ПАО). *Хаҷан хабырға сӧӧктері, тохпах чіліңнері салдал парғанда, Икен чиит ипчізінең анымҷохтазыбысхан* (БФ ПА). 2. Пірее өзімнің ӱренінің тастындағы хатығ чардығы. – Косточка (в плодах). *Абрикостың сӧӧгін чахайахтар ӧсчеткен көнекке одырт салтыр. Хусхаҷахтар вишняны прай даа чібістірлер, сӧӧктері ле хала партыр.* 3. Киндірнің алай лённың ӧзенінің хат парған чардығы. – Кострика. *Лённың сӧӧгі, тура итчетсе, кирек полар тіптір. Ол сӧӧктең чаҷын даа итчең полтырлар.* 4. Сӧӧктең иділген. – Костяной. *Ам мындаг сӧӧк тарғах таппассың. Археологтар таап алған пычахтың сабы сӧӧк полған. Экспоннаттар аразында сӧӧк іңе прайзын хайхатхан.* ◊ **Кирі сӧӧктер.** – Старые кости. **Кирі сӧӧктер сыстасча.** – Старые кости ноют. **Сай сӧӧк.** – Все кости человека, животного. **Сӧӧгі пасха.** – Чужеродец, чужестранец. **Хуруғ сӧӧк.** – Кости да кожа, ходящие мощи. **Хуруғ сӧӧк хол.** – Костлявая рука. **Хуруғ сӧӧк иней.** – Костлявая старуха. **Хуу сӧӧк.** – а) Скелет: б) голая, обветренная кость. □ **Чӧрген адай сӧӧк киміредір.** – Кто ищет, тот находит (*букв.* Бегающая собака кость грызёт).

СӦӦК II *адал.* Пір уйадаң сыххан чон, пір уйа төлі. – *ист.* Сеок, род, родовое подразделение (хакасов), группа людей, связанных кровным родством. *Мин таг харғазы сӧӧктігбін, хаҷаннаң Төӧде чурттыгбын* (АТ). *Асап пабазының чалғыс оолғы – оларның сӧӧгі Асапта ӱзілер* (АТ).

СӦӦК III *адал.* 1. Ӱреен кізі. – Покойник, останки. *Командир Фёдор Асочаковтың паза медсестра Валяның сӧӧктері Петрищево аалның хыринда чыылған* (БА ХКУТК). *Хусхуннар сӧӧк чатчатхан чирзер чыылызадырлар нимес пе зе?* (НМ). *Кукайның сӧӧгін көледерге Манит ууҷазы килген* (ИТ). 2. Сыырат, ӱреен кізілерні чығҷаң орын. – Кладбище, могилки. *Харғалар аалда чуртаан чонның сӧӧктері таглар аразында чатча* (ХЧ).

СӦӦК IV *көр.:* **сӧӧлмек**.

СӦӦК-СААХ *адал.* 1. Сӧӧктер. – *собир.* Кости. *Саайда илееде чирде сӧӧк-саағы сынған полған. Сӧӧк-саағы пӱдін полза, иді ирт парар.* 2. Өлген малның сӧӧктері. – Останки (животного). *Хаҷан-да заготовительлер, чӧріп, малның сӧӧк-саан ал турҷаң полғаннар. Өлген малның сӧӧк-саағы андамында чайылбазын тіп, машиналыг Харатассар апарып, оларны прай ӧртепчелер.* 3. Арых, сінек, тӱрең, тӱреңмей. – Худой,

тощий. *Сөөк-саах сырайлыг хыс алнында тура түскен. Позы даа, тізең, сөөк-саах ла кізі* (ХЧ).

СӨӨКТЕЛЕРГЕ [сөөктел-] *иділ.* Сөөк поларға, хатарға. – Костенеть, превращаться в кость. *Азағындағы сиир сөөктел сыххан, аннаңар ӧдік тее кизерге сидік полыбысхан. Пір часха көбізі палаларның чӱлейі сөөктел парча.*

СӨӨКТЕР *адал., көр.:* **сөөк** III.

СӨӨКТИРГЕ [сөөкте-] *иділ.* 1. Сөөктер таап, чирге, сөөктер тілирге. – Подбирать кости. *Адайлар ӱлӱкӱн полған чирде илееде сөөктееннер. Пу часхыда пӱӱрлерге талаан полар мында сөөктирге.* 2. Салдирға, сөөкті идінең тістер полызиинаң арығлирға, кимірерге. – Глодать, грызть, обгрызать, оскабливать зубами. *Пайларда тоғынып, столда халған итті сөөктерні сөөктеп, палаларын азырап алҷаң. Пір ортын частыг ирен чода чілшин, адай чіли, идін ӱзе тартып, сөөктепче.*

СӨӨКТІГ I Сөөгі пар, хуруғ ла сөөк. – С костью, имеющий кость, костистый, костлявый. *Олар хыйға сырайлыг, чалбах хамахтыг, пик наах сөөктіг, көгемзік харахтыг, ах сырайлыг чон полғаннар* (КГ ПАО). – *Пик сөөктіг дее полбаза, чарир, – алнымa турызыбысхан іҷем* (КГ ПАО). ◊ **Ікі сөөктіг. –** Беременная. **Ниик сөөктіг кізі.** – Подвижный человек, человек, лёгкий на подъём.

СӨӨКТІГ II Пір уйаа кірчеткен чон, пір уйа тӧлінің кізілері. – Принадлежащий к сеоку, роду, племени. *Ууҷам чоохтаҷаң полған, позының кізілерін хам сөөктіг тіп. Хобый сөөктіглер пӱӱл чайғызын чыылыг иртірҷең осхастар.* ◊ **Артых сөөктіг.** – Знатного рода (*букв.* из лучшего рода). **Арыг сөөктіг.** – Благородный (*букв.* Из чистого рода). **Хам сөөктіг.** – Шаманского рода. **Пір сөөктіглер хоных хонмаҷаңнар.** – Люди из одного рода не вступают в брак. **Пуртах сөөктіг кізі.** – Выходец из рода, запятнавший своё имя.

СӨӨЛ *адал.* 1. Кізі теерізінде сых килчеткен тоғылах ит. – Бородавка. *Холдағы сөөлні хыйа алдыртыбысхам. Мойында сөөллер ӧс килгенін сизінмин дее халған.* 2. Кізінің алай тіріг нименің азайлыг чардыхтарында ӧс парчатхан сіс. – *мед.* Полипы. *Кізі істіндегі сөөллерні УЗИ пастыра таап алчалар. Пурун істіндегі сөөллерге тееп парза, уғаа тың ағырча.*

СӨӨЛБЕК *пілд.* Ніскеҷек узун, сӧӧлмек, сӧлчік. – Овальный; вытянутый, продолговатый. *Хыстың сөөлбек арах иптіг сырайы соохха улам сіліг иде хызар партыр* (ИТ). *Тадарли палғаан олаңай пладычах кӱреҷ хамаан ипти тутча, хулаанда сөөлбек кӱмӱс ызырғалар* (АТ).

СӨӨЛЕЙЕРГЕ [сөөлей-] *иділ.* Көөлбек поларға, сөөлінерге. – Иметь продолговатую форму, становиться продолговатым. *Наа ла төреенде паланың сырайы тоғылах полған, соонаң, тізең, сөөлейібіскен. Ӱрӱккеніне, Манинаның сырайы сөөлей чӧрібіскен.*

СӨӨЛЕНЕРГЕ [сөөлен-] *иділ.* Идер-итпес поларға, тудыларға, майыңнанарға, тутхланарға. – Медлить, мешкать, задерживаться, *разг.* копаться. *Хайда сөөлен пардың? Халған азыхтарын чіп алып, чорыхчылар, сөөленмеске тіп, табырах тимненібіскеннер.*

СӨӨЛЕРГЕ [сөөл-] *иділ.* Тартыларға, сӧӧде тартыларға. – Вытягиваться, растягиваться, отвисать. *Машинкада чуубысхан соонаң, кофтазы илееде сөөл партырлар. Клубтағы көзеңелер сөөл партыр, нааны аларға кирек.*

СӨӨЛІНЕРГЕ [сӧлін-] *иділ.* 1. Ӧс параргa, пӧзік поларға. – Вырастать, вытягиваться. *Тігіне, суғнаң хости, абый хузух тигірзер сөөлінче* (БФ ТО). *Чылыг кӱннер турыбызардаң, одычахтар даа пілдірте сөөлін парыбысханнар.* 2. Табырах параргa. – *разг.* Идти быстрым шагом.

СӨӨЛІНІЗЕРГЕ [сӧӧленіс-] *иділ.* Соон сӱрістіре тартыларға. – Растягиваться, тянуться друг за другом. *Вагоннар соон сӱрістіре сөөліниссеннер. Пірее туста кӱннер уғаа ӱр сөөлінісчеткенге төөй полғаннар.*

СӨӨЛІНҶЕК Ооій сӧӧлінчеткен, тартылчатхан. – Тягучий. *Ис сөөлінҷек ползын тіп, хайдаг-да ниме хосчалар. Цистернадаң тимір чіли чыстанчатхан сөөлінҷек суух ниме тоолапчатхан.*

СӨӨЛМЕК *пілд.* Узун, сӧлчік, узун арах, сӧӧлдіре иділген. *көр.:* **сөөлбек**. – Продолговатый, удлиненный. *Чатхан апсах чуға*

чардылардаң сөөлмек харачах иткен (Ч ХЧН). *Сөөлмек сырайыҷаанда хызамдых сыр ойнаан* (ДН ЫА).

СӨӨЛЧІК *пілд., көр.:* **сөөлбек, сөөлмек**.

СӨӨМ *көр.:* **харыс**.

СӨӨНДІ *адал., көр.:* **сөбек**.

СӨӨНЕРГЕ [сөөн-] *иділ.* Тоғыста өзерге, пөзік синге чидерге, пастых поларға. – Делать карьеру, занимать положение. *Хада тоғынған өөребіс сөөн сыхханда, піссер хомай хай сыххан. Станислав хаҷаннаң сөөнерге сағынған, че пір дее киліспин турған.*

СӨӨРГЕ [сөө-] *иділ.* Сөө тартарға, сөөлінерге, алтынзар тартыларға, *тиң.:* **сөгерге** I. – Вытягивать, оттягивать. *Сырайына аймах упражнениелер идіп, ирнілерін сөөпчеткен. Інек сағҷаңнар, сүттіг аар флягаларны тазып, холларын матап сөөпчелер.*

СӨӨРТИРГЕ [сөөрте-] *иділ.* Сөзірерге, пірее нимені чирҷе чылдырарға, тартарға, *тиң.* **сөзірерге**. – Тащить, тянуть, волочить что-то по земле. *Арғызы Иван Павлов электровознаң ол вагонеткаларны чир алтынаң сығара сөөртеп чөрібісче* (ЧМ КЧ). *Ол іди теенде, Чноснаң хада пір оол Ойаңны, азағынаң паза холынаң хаап, чон аразынзар сөөртеп парыбысханнар* (КИ ЧХ).

СӨӨТ *адал.* Ніскеҷек пүрліг, ээлҷек салаалыг ағас, *тиң.*: **тал**. – *бот.* Тальник, ива; ивовый, тальниковый (кустарник). *Арыс аразынаң сығып, олар арығзар чағдырларынаң, парбах сөөттер төзінде хара суғ хорлапчатханы истілген* (КИ ЧХ). *Ол, аалдағы пасха улузох чіли, сөөт одыңа айап, арали арых одынадыр* (ДН ЫА).

СӨП I *адал.* 1. Похсах, уғус, поғыр-похсах. – Сор, хлам. *Иб істінде пір дее сөп чоғыл* (ДН ЫА). Халған сөпті сығарарға. 2. Сөбіҷек, умус. – Соринка. *Харахха сөп кір парған осхас. Таня уғаа чітіг ипчі, туразы істі-тастынаң чылтырапча, пір сөп тее таппасың. Сүтті, пір сөп тее полбазын тіп, нинҷе-де хатап сөөптір.* □ **Ынағ харындастар аразында сөп түспеҷең.** – Между дружными родственниками ссоры не бывает (*букв.* Между дружными братьями и соринка не падает).

СӨП II *адал., көр.:* **сөбік**.

СӨП-САП *адал.* Сөп, уғус, похсах, поғыр-похсах. – *собир.* Мусор, сор и хлам. *Че аның ипчізі, Хырха, ол уйаларны, пу хустар сөп-сап ла итчелер тіп, изеглебіскен* (ЧТ). *Ікінҷі сурыг сөп-сап чыгҷаң орыннарға теелген, оларны чох идеріне алай иптебізеріне* (ХЧ).

СӨПТИРГЕ [сөпте-] *иділ.* Похсахтирға, уғустирға, похсах чайарға, поғыр-похсахтирға. – Сорить, мусорить где-л., разбрасывать что-л. *Тынанарға кил парғаннар піреезі постарының соонҷа сөптеп салчалар. Палаларны кічігдең чир-чайаанны, сөптебин, хайраллирға ўгредерге кирек.*

СӨПТІГ *пілд.* Сөп-саптыг, умустыг, поғыр-похсахтыг. – Имеющий мусор, хлам; мусорный. *Регоператор сөптіг бактарны тузында сығарбинчатханнаҷар, аны хатыглааннар* (ХЧ). *Машина килерге, сөптіг хаптарны чол хастада турғыс салтырлар.*

СӨРГЕК *адал.* 1. Чурух, пала чурухтары. – Пеленки. *Пала төриріне сөргектер тимнеп салған. Апсаа, паланы сөргекнең ораап полбин, порастанған.* 2. Ниме сарыҷаң чазын. – Обертки, оберточная бумага. *Сөргектерні, пір дее чирде чайбин, пу көнексер саларға чоохтаам. Конфеттерні аймах-пасха чылтырах сөргекке ораап салчалар.*

СӨРГЕНЕРГЕ [сөрген-] *иділ.* Сарынарға, оранарға. – Обертываться, завертываться. *Тоғыста соохха тооп парып, ибзер килгенде, ізіг чей ізіп алып, чорғаннаң сөргенгем. Пала чіли сөрген салтыр.*

СӨРГЕНҶІК *адал., көр.:* **сулғанчых**.

СӨРГИРГЕ [сөрге-] *иділ.* Пірее нимені орирға, сарирға. – Завертывать, обертывать, пеленать. *Хойнымнаң яблах сөргеҷең сўбўреем сығара тартпинаң, сағылчатхан нимелерні имдіп сыхтым* (БТ МП). *Крепинні харбап, от төзеен соор түбіне пилен час салған адай теерізі тулупха тастап, олох тулупнаң сөрген салған* (ЧМ К).

СӨРӨН Чылыг нимес, соох арах. – Прохладный // прохладно. *Ўлгер сөрөн, че тох ай* (БА ХКУТК). *Халын тайға наа ла усхунчатхандаг полған: аның хойыг хадылларынаң сөрөн тартылча* (ЧС ПТ). 2. Тудынҷах, тыстанҷых; хазыр, хатыг чўректіг. – Хладнокровный, суровый. *Кирилл минзер уғаа сөрөн көріснең пахлаан. Сын пўўр поларға итсе, чіг ит чіп полбинча, чўрее*

пӳӳрни осхас сӧрӧн нимес (АПХХ). ◊ **Сӧрӧн табан.** – Угрюмый человек.

СӦРӦЛЕНЕРГЕ [сӧрӧлен-] *иділ.* Күн ізітпинчеткен чирзер одырарға, сӧрӧнге одырарға, сӧрӧчіленерге, кӧлекке одырарға, кӧлеткеленерге. – Охлаждаться; отдыхать в тени; *перен.* прохлаждаться, лодырничать. *Соох суғнаң сӧрӧленчеткен одырлар* (БФ ТО).

СӦРӦННИРГЕ [сӧрӧнне-] *иділ.* Соохталарға, соох тартыларға. – Тянуть прохладой, холодать. *Күскӳ сӧрӧнненген* (БФ ТО). *Хараалар сӧрӧннепчеткен ӳчӳн, чир-тамаа чахсы ӧс полбинча. Мылтыхха удур тасхар улам на сӧрӧннеен.*

СӦРӦННІГ Соох, чылығ нимес; ӧтіре саапчатхан. – Прохладный, холодный. *Сӧрӧнніг чилге тур салып, ӧтіре саптырыбыстыр. Сӧрӧнніг күннерде пала садикке парчатса, чылығ арах тонандырчам.*

СӦРӦЧІ *пілд.* Сала соох арах, ізіг нимес (кии, чиліҷек ан. п.). – Прохладный, освежающий (воздух, ветерок и др.). *Иирзер сӧрӧчі танычах саап сыххан. Сӧрӧчі сӳзӳн іс кӧргенӧк, че ол даа полыспаан.*

СӦРӦЧІЛЕНЕРГЕ [сӧрӧчілен-] *иділ.* Сӧрӧнненерге, сӧрӧнге сығарға, сӧрӧн чирде турарға (одырарға). – Прохладиться, освежаться, выходить на свежий воздух. *Маймахтаң позаан чуға табаннары кӧк отта сӧрӧчіленіп турлар* (АТ). *Маллар, суғ хастада турып, сӧрӧчіленчеткеннер.*

СӦРТІЛҶЕК *адал., кӧр.:* **чой**.

СӦС *адал.* 1. Ниме-нооларны, идіглерні, сырайларны, пілдіріглерні паза даа пасха оңнағларны таныхтирға киректелчеткен тіл единицазы. – Единица языка, служащая для наименования понятий, предметов, лиц, действий, состояний, признаков, связей, отношений, оценок; слово. *Оолахсар көзіділ, сӧстерні іле, арығ орыс тілінең чоохтанған Федор Павлович* (ДН ЫА). *Сағыпчам ізіг сӧстеріңні, соловей чайғыны сағаан чіли* (КИ ЧХ). 2. Чон алнында чоох тутчатханы, чоох. – Публичное выступление, речь. *Пӳӳн арғызымның чоохтанған сӧстері прайзын таңнатхан. Халғанҷы сӧсті аал устағҷызы алған.* 3. Чоохтазыг; чоохтанған нименоо. – Разговор, беседа, что-н. сказанное. *Арғыстар сӧс чох пілісчеткеннер. Чахсы сӧстер ӳчӳн алғыстапчам.* 4. Идер полғаны, чоох пиргені. – Слово, обещание. *Сынап сӧс пир салзаң, аны толдыр* (ТВ ХПУК). *Аттыг тоғынмасха, чылғы малға мӳн чӧрбеске паза крек итпеске сӧс пиртір* (ХЧ). 5. Ынааны. – Слово, согласие. *Хан Мирген, ир-чахсызы, Хан Хысха сӧс сӧлебіскен* (АХ). *Хызының сӧс чадап алып алтыр. Маринекке кічігдӧк сӧске ызырғалар кизіртібістірлер.* 6. Сыбырааны, сыбырағ. – Заговор. *Пу чағында сӧс пілчеткен кізі пілчезің ме? Тірсек сых килгенде, улуғ іҷем сӧснең не имнебіскен аны.* 7. Постың сағызын чоохтааны. – Мнение. *Полған на кізі позының сӧзін чоохтазын. Пу кирек хоостыра пабамның сӧзі читпинче, аны хайди даа истіп аларҷых.* 8. Пірее көг пазылған текст. – Текст к музыкальному произведению. *Кӧӧ Г. Челбораковти, сӧстері В. Майнашевти. Сарынның сӧстерін пазағы урокка ӳгрен саларға кирек.* 9. Чон алнында чоох тутчаң чарадығ, право. – Право, позволение говорить публично. *Сурығларға нандыр пирерге тіп, кнес сӧс алған. Пастыхтар олаңай тоғысчыларға сӧс пирбеске харасханнарох, че оларның пір дее ниме киліспеен.* 10. Пірее темаҷа чоох, искіріг. – Речь на какую-н. тему, повествование. *Кибірлердеңер чоохтирға сӧс алғам. Тоғыстаңар сӧс чоохтаам.* 11. Чоохтан полчатханы, чоох. – Речь, способность говорить. *Наа тоғысчының сӧзі пар. Арғызымның сӧзі күстіг.* 12. Аймах терминнернең хада тузаланылча. – В составе грамматических терминов. *Ӳгретчі, урок пасталғанда, сӧснең тоғынардаңар чоохтаан. Хадыл сӧстерні ӳзӳргебіс паза оларның хайди пӳтчеткенінеңер піліп алғабыс.*

СӦСКІРЕК *адал.* Көп чоохтанчатхан кізі, тілбіреес. – Говорун, говорунья. *Мин тимеер сӧскірекпін, аннаңар тохтадарға кирек. Сӧскірек Клава прайзын майыхтыр салтыр. Сӧскірек піске адын чоохтабаан, піс тее сым полыбысхабыс.*

СӦСПЕК *адал.* Хысха, пик палғалыстығ, ӳгреде чоохтапчатхан чоох. – Пословица, поговорка. *Пу сӧспекті пазып, гласнай таныларның алтын сии тартыңар* (Б ПТ). *Кип-чоохтардаң пасха, пӳӳр түрк чоннарның*

аймах сӧспектерінде халған (ЧТ). □ **Сӧспек чоохта тайма чох.** – В пословицах народная мудрость (*букв.* в пословицах нет лжи).

СӦСПЕКТИРГЕ [сӧспекте-] *иділ.* Сӧспектернең чоохтанарға, сӧспекнең тузаланарға. – Выражаться пословицами и поговорками. *Пу ирен чахсы чоохтанды, сӧспектирге дее пілчеттір. Чахсы піліп албин, ноо сӧспектепчезіҥ?*

СӦСПЕКТІГ Сӧспек пар. – Содержащий пословицы и поговорки. *Экспедиция араласчылары сӧспектіг чоохтар чыып аларға пӧгін тутханнар. Сӧспектіг книга тимге сых парған.*

СӦСПЕКЧІЛ *адал.* Сӧспектернең, сиспектернең чоохтанчатхан кізі. – Человек, любящий выражаться пословицами и знающий много поговорок. *Сӧспекчіл позы пілчеткен сӧспектер илееде кӧп чоохтап пирген. Сӧспек-сиспекчілер мариинда аралазарға тимненчелер.*

СӦССІРКЕК 1. Кӧп чоохтанчатхан. – Склонный к многословию. *Сӧссіркекті истіп, саҥай майых чӧрібіскем, тизібізерім килчеткен. Пу кізі пір сӧс чоохтанғанча, сӧссіркек онны чоохтанча.* 2. Хыйға чоохтанарға кӱстенчеткен, хыйғасырырға хынчатхан. – Стремящийся выказывать свой ум, любящий умничать. *Экскурсия иртірген чиит кізі уғаа сӧссіркек полған. Пу чорыхта кӧрін парған, хайдаг Падей «ізестіг» нанчы паза сӧссіркек кізі.*

СӦССІРКИРГЕ [сӧссірке-] *иділ.* 1. Кӧп тілбірирге; тохтабин чоохтанарға. – Говорить многословно. *Аллап килген пичезінің сӧссіркепечеткені пу чир нимес, тохтатчаҥ оңдай чоғыл. Пу кізі илееде сӧссіркеен, че пір дее кізі піл полбаан, ноо ниме ол читір пирерге сағынған.* 2. Кӧні чоохтанарға, хыйғасырырға. – Старается выказывать свой ум, умничает. *Че мин сӧссіркебин, аймах формулаларнаҥ пастарыҥны айландырбин, пӱӱнгі занятиеде сірерні ис кӧрерге сағынчам. Сурыға нандырыг пілбинчеткен табан пастап сӧссіркеп кӧрген, че соонаҥ сым полыбысхан.*

СӦСТИРГЕ [сӧсте-] *иділ.* Сыбырирға, сыбыхтанарға (хамнапчатхан туста). – Наговаривать, нашептывать (о знахарях). *Най ла полбаанда, сӧсчі-сыбырағчыны хыгыртарға киліскен, ол сӧстеп пирген* (ЛЧ). *Сӧстеттірген соонаҥ хазыгы иптел сыххан.*

СӦСТІК *адал.* Хайдаг-да тілнің сӧстері алфавит хоостыра изерістіре турғызылып, пазылған кинде; сӧстер чыындызы. – Словарь. *Тіл секторының ӧмезі чарыдыглыг сӧстік тимнепче. Сӧстігесте хазынып одырчат, примерлер орта пӧк* (КГ ПА).

СӦСЧІ *адал., кӧр.:* **сыбырағчы**.

СУБАҒ *адал.* 1. Сайаг, чучаг. – Разматывание. *Чіп субаа илееде тусха тартыл парған. Субаг тоозып, чіптерін чыы сал салған.* 2. Сӧӧ тартханы. – Растягивание, вытягивание. *Эмектер субаа тоозылза тоозылбиныбысхан, холлары соохха тоол парған. Хыра тоғыстарын субаг чох иртірібіскеннер.*

СУБАДА *нареч.* 1. Соон сӱрістіре, изерістіре. – В ряд, гуськом. *Пу ніске чолыҷахча аттар, маҥзырабин, субада парчатханнар. Чалғыс таг чолынҷа илееде тус субада параргға киліскен.* 2. Сӧӧ тарта, сӧӧ тартылдыра. – Протяжно. *Пала, тур киліп, кирілібіскен паза субада изебіскен. Пионерлер горныныҥ субада табызы оларны чыылыға хыгырған.*

СУБАДИРҒА [субада-] *иділ., кӧр.:* **сібелирге**.

СУБАЙ *пілд.* 1. Пуғаа кірбин халып, тӧл чох халған, поос нимес (тізі малдаҥар), *тиҥн.* **хызыр**. – Яловая, нестельная, нежеребая, оставшаяся без плода, бесплодная (о крупном рогатом скоте). *Ікінҷі чылы субай халған малын соғыбызарға киліскен. Субайны, тик чирге тутпасха тіп, садыбысханнар.* 2. Чиит маллар. – Молодняк (о скоте). *Пӱӱл субай мал илееде хозыл парған, аннаҥар от илееде тоғынарға киліскен. Субайларны алынҷа хадар чӧрҷеҥнер.* 3. Сӧбіре чох, ипчі албаан алай ирге парбаан (кізідеҥер). – *перен.* Неженатый, холостой. *Субай ӱр чӧрібіссе, хыных парыбысчаттырлар. Ӱлӱкӱнде субайлар постары алынҷа тудынчатханнар.*

СУБАЛАРҒА [субал-] *иділ.* 1. Сайаларға, чучаларға, сӧӧ тартыларға. – Разматываться, растягиваться, вытягиваться. *Хазыр чил соонаҥ электричество эмектері анда-мында субалысчатхан. Ірімҷік хылы ӧзімнерҷе субалчатса, чылыг полар* (БА ХКУТК). 2. *кӧр.:* **субалызарға**.

СУБАЛЫЗАРҒА [субалыс-] *иділ.* Соон сүрістіре парарға; изере поларға. – Тянуться, идти вереницей, идти гуськом друг за другом. *Хас палалары іҷезінең соонҷа субалысчатханнар. Олғаннар столовайзар субалыс париғаннар.*

СУБАЛЫС *адал.* Кізілернің алай пірее нимелернің изерестіре тохтағ чох парғаны. – Вереница. *Улуғ городтарда машина субалызы хараа-күнорте тохтабинча. Аймах сағыстарның субалызы маң пирбин турған.*

СУБАЛЫСТЫРА *нареч.* Соон сүрістіре тохтағ чох, ўзігі чох. – Вереницей. *Пістің отрядха субалыстыра парарға чахығ килген. Хастар иптіг ле субалыстыра парчатханнар, че адай, чўгўр киліп, пырладыбысхан.*

СУБАРИРҒА [субара-] *иділ.* 1. Кірліг, чут чуртирға; иптии чох поларға; иптии чох, килістіре нимес тонанарға. – Быть неряшливым, растрёпанным; одеваться неряшливо. *Пу өрекен, сосхаларын хапха чўктене, пазох хайдар-да субарап парир. Манина туңмазының тойына саңай субарап килтір, аннаңар пиҷезінең хырызыбыстырлар.* 2. Ўгдереп парарға, ўгбереп парарға, пудирға. – Растрепаться. *Хыс кізінің састары субарапчатса, пір дее хынминчам. Кискен кип-азағы субарапча, иптеп пирҷең кізізі чоғыл.* 3. Ағырыға пастырыбызарға; аар чуртасха сыдабин, пос салыныбызарға. – *перен.* Опуститься (от болезни, от тягот, невзгод, тяжёлой жизни и т. п.). *Пола-пола килгенде, чалғыс халған Кола субарап сыххан. Хайдағ даа сидіктер тоғасса, субарирға хынмаан, прай күзін салып, тырбахтанған.*

СУБИРҒА [суба-] *иділ.* 1. Пірее нимені сайирға, чучирға. – Разматывать что-л. *Ибзер килгенде, ууҷазы чіп субап одырған. Мал ічегілерін нигеҷезі оларға субап пирчеткен, тоғыс табырах парған.* 2. Сөө тартарға. – Растягивать, вытягивать что-л. в длину. *Алёша күн тооза пабазына паг субирға полысхан. Киисті чалғыс кізі чахсы субап полбас, полысчызы хайди даа кирек.*

СУҒ I 1. Ісчең суух ниме. – Вода // водяной, водный. *Суғ чох чуртас чоғыл, аны піліңер, палаларым* (ЧЛ ӦЧ). *Хайдағ даа чирде, хумныг даа чирлерде суғ сыхчаң чир хаҷан даа полған* (ЧЛ ӦЧ). 2. Чир-чайаанда пар ахчатхан суух ниме. – Река // речной. *Пыробыс тастаңар чир ўчўн, пыробыс тастаңар суғ ўчўн* (ЧЛ ӦЧ). *Часхыда, нымырт алҷазыбысса, Ағбан суғ, тасхыннап, хайнап турза, олтырыхтар, килкім ах көбік чіли, ўбўріл турҷаңнар* (ЧЛ ӦЧ). 3. Ибіре прай суухтығ чирлер. – Водные пространства. *Син дее ағаа, саайлар, ӧрттер, хуруғ чыллар алай суғ тасхыннар полған соонда, хатап ӧңненерге полыс* (ТВ ХПУК). *Ах Ўўстің суғ сыхпас чирлерінде, чир талап, ас салҷаң, мал өскірҷең полтырлар* (ХЧ). 4. Іҷезінің істіндегі төреелек паланы ибірчеткен суух ниме. – Воды, околоплодная жидкость. *Ипчі кізі суу парыбысханын чоохтабин салтыр. Пала ибіре суғ көп тіп, хайдағ-да имнер пас пиртірлер.* 5. Төреен-өскен чир. – Место жительства, родина. *Суғлыг кізі сууна айланча* [КГ ЧС]. *Алтынзарых суғдаңмыс, пасха чирлер көрерге парчабыс*. 6. Хадыл сёстер паза терминнер пўдірерінде киректелче. – Употребляется для образования сложных слов и терминов. *Пу күннерде садыг тураларында ачыг суғ садылбасха кирек. Суғ проводы одыл парып, пу күннерде суғ чох одырчалар.*

СУҒ II: **СУҒ СЎРБЕ** Чох-чоостар. – Нищие, беднота, *пренебр.* голытьба, *разг.* бомжи. *Суғ сўрбее полысхах полған. Піреелері, ачыг суғ ізіп, суғ сўрбе пол парча.* ◊ **Чонның суғ сўрбезі.** – Отбросы общества.

СУҒАРА *адал.* Хурутхан халас. – Сухари. *Ағам аңнап парчатса, суғара көп арах алып алҷаң. Іҷем, халасты пуғлап парбазын тіп, суғара идібісчең.*

СУҒАРАРҒА [суғар-] *иділ.* 1. Суғ ізіртерге, суғатха апарарға (маллардаңар). – Поить, гнать на водопой (о скоте). *Субботада сірернің полғаны ла хазаадағы пуғазын алай інегін, систіп, суғараргa сығарбинча ба?* (НМ). *Республика пазы Шолбан Караоолның таниинаң, хар хайыл парған, ағын суғларда паза көллерде, тізең, ам даа пус, аннаңар маллар суғараргa суғ чох полар* (ХЧ). 2. Кемні-де араға ізіртерге. – *перен.* Поить кого-л. спиртным. *Оолғы төреенде, Андрей тоғыстағыларын суғар салған. Тойға килген аалҷыларны ўс күн суғартырлар.*

СУҒАРҒА [сух-] *иділ.* 1. Пірее нимені пірее чирзер кире саларға. – Вкладывать,

засовывать, всовывать что-л. куда-л.; класть что-л. во что-л. *Алиса, позын, арса, нандыра айландырарлар ба тіп, хайбағыныбысханда, көрзе, тігілері тарбағанны чейникке кире суғарға сірен парчалар* (КЛ АХЧЧ). *Пу іколең оғырлаан ниме-нооларын чазыра суғарға маңнанмааннар. Пічікті хайдар-да суғыбыстыр, киректе, тізең, пір дее таппин халған.* 2. Кизіртерге. – Надевать. *Атха чўген не суғыбысхан, изер дее чох ойладыбысхан. Ат тутпинчатханнар хомут таа сух полбастар.* 3. Пірее нимені суух нимее патырарға. – Погрузить, опустить что-л. (в жидкость). *Нымырха ардаан ма, чох па піліп алар ўчўн, суға сухчалар. Амғы туста, теерлерні истирге ниик ползын тіп, ӧнетін тимнелген растворға кире суғыбысчалар.*

СУҒАТ *адал.* Маллар суғ ісчең чир. – Водопой. *Суғатха парған мал айланмаан. Арепий кўннің иртен малларын суғатха сўр пар килче.*

СУҒАТТАНАРҒА [суғаттан-] *иділ.* Сухсаанын хандырарға, *тиң.* **ізерге**. – Утолять жажду. *Тибелер, суғаттанмин, илееде тус сыдасчалар. Чолчылар суғаттанып алғанда, кўстері хозылғанға тӧӧй полған.*

СУҒАТЧЫ *адал., ирг.* Суғ ісчеңнің (суғаттың) хадағчызы. – *уст.* Караульщик у водопоя. *Пўўн Антоннаң Коляны суғатчылар поларға турғысханнар. Чоон пуғалар суғатчыны сўсклеп салтырлар.*

СУҒДАЙ *адал* 1. Суғ ээзінің ады. – *фольк.* Сугдай (дух, хозяин воды). *Алып алнына суғ ээзі Суғдай сыға салған. Пілбеен чорыхчы, суғ ээзі Суғдай анынаң чоох апарчатханын.* 2. Суғ ээзі. – Водяной. *Палаларны кічігдең суғда иптіг тудынарға ўгретчеңнер, посты ай-пораан тудынза, суғдай апарыбызар тіп, хорыхтыр турчаңнар. Палыхчылар сӧзірбезіне пілдізі чох ниме хаап партыр, суғдай пол парбазын тіп хорыхханнар.*

СУҒДУР *пілд.* I 1. Ниик сағыстығ, хубулчах, тӧреміл нимес. – Легкомысленный, непостоянный. *Суғдурнаң ынағлассаң, ырах пар полбассың. Майра, суғдур Алексейге алаахтырт салған соонаң, паза ир кізее киртінмес пол парған.* 2. Чойырхос, чалғанчых, сыыға кірерге хынаачы. – Льстивый, угодливый. *Суғдур сый суғарға хынаачы, андағларға пастыхтар хынча. Суғдур прай чирде маңнанча.* 3. Чўгўрік, ойынчыл, чой.– *перен.* Игривый, легкомысленный, лукавый. *Суғдур харахтыг, хысха састыг хыс ооллар аразында толғал тур* (ТМ ПТ). *Аниса суғдур кӧрізінең ибіркізін пір-ікі ле толғап тастабысхан, анаң оортахта турчатхан оолзар кӧні пастырған* (ЧЛ УУЧ). ◊ **Суғдур харах.** – Игривые глаза.

СУҒДУР II *уст.* Пазылған (таныг, пічік). – Письменный знак, письмо. *Ханға суғдур пічік читірерге маңзыраанар. Алыптар, чааға парчатса, обааларда суғдур пічік артыс турчаңнар.* □ **Суғда суғдур пічік (палых).** – В воде – бумага с письмом (рыба).

СУҒДУРЛИРҒА [суғдурла-] *иділ.* Чойырхирға, чалғанарға, сыыға кірерге. – Льстить, подлизываться, *разг.* угодничать. *Пу Лёня – кізі ідіргегі тудыстыг кізі, чуртас тооза пастыхтарға суғдурлап чӧрче. Егор таныс нимес хыстар алнында матап суғдурлапчатхан, че олар аны чағын итпееннер.*

СУҒЗАХ *пілд., кӧр.:* **суғлыг**.

СУҒЛАС *адал.* Суғ чайдырызы, суғ чайдырғаны, суғлааны. – Поливка, орошение (земли). *Полған на чыл хыралар суғлазын чахсы иртірчеткен сылтаанда, тамах сығызы чахсыдаң чахсы полып одырча. Наңмыр соонаң суғлас таа идерге кирек чох полған.*

СУҒЛИРҒА [суғла-] *иділ.* 1. Ӧзімнер чахсы ӧссін тіп, суғ чайарға. – Поливать, орошать. *Чахсы суғлаза, прай даа ӧзімнер маңат ӧсче. Пу ізіг чайғыда хыраларны матап суғлирға киліскен.* 2. Суғнаң ӧллирге, сығыдарға. – Мочить водой, увлажнять что-л. *Ўреннерні одыртар алнында, чахсы ӧтсін тіп, ўр нимеске суғлабысчабыс. Пу ізіг күннерде, ибіҷектегі бетон пол тың ізіг полбазын тіп, көмес суғлап салчам.*

СУҒЛУХ *адал.* Аттың ахсына суғылчатхан тимір тиріг. – Удила. *Молат суғлух, соолазып, тиңе ойлас сыхханнар* (АХ). *Мына піс аттың ахсына, чоох иссін тіп, суғлух суғыбысчабыс паза аның ит-сӧӧгінең устап парчабыс* (НМ).

СУҒЛУХТИРҒА [суғлухта-] *иділ.* Атха суғлух суғарға. – Взнуздывать; *обл.* обуздывать. *Чиит ат, суғлухтабысса даа, сым турбин полған. Ипчізіне адын тут пиріп,*

суғлухтап, чолға ӳдезібіскен. 2. Тымылдырыбызарға, тохтадарға. – *перен.* Усмирять, обуздывать кого-, что-л. *Часхы сай чайылчатхан мсууҷахты пӳӳл хайди даа суғлухтабызарға пӧгінгеннер. Чайса, ипчізін аал аразынҷа кӧп тілбіреп чӧрбезін тіп, суғлухтабысхан.*

СУҒЛЫҒ *пілд.* 1. Суу пар. – Содержащий воду, водянистый. *Антон суғлыг кӧнекті хаап килерге полысхан. Ізіг суғлыг чейникті пала позына тартыныбыстыр.* 2. Сӳзӳнніг. – Сочный. *Садыг туразынаң тың ачыг нимес, суғлыг муксум ал килтір. Пайаағы чоон, хып-хызыл, суғлыг яблоконы ам хайди тадылыг чібізерҷік.*

СУҒ-СӦЛ Суух чіҷең ниме (ӳгре). – Жидкая пища. *Іҷем суғ-сӧл чох тоспинчам тіпче. Хой идінең пызырған суғ-сӧл істін истіг ле сыйбап парыбысханға тӧӧй полған.*

СУҒУЛУХ *адал.* Тӳктері хара, азахтары паза тумзии хызыл ӧңніг харғалар сӧбірезіне кірчеткен хус. – *зоол.* Клушица. *Суғулух – хайалар хузы* (КА ХЧАХ). *Суғулух чыл ибіре чирібісте чуртапча, че кізілернің кӧбізі аны таныбинча* (КА ХЧАХ).

СУҒҶАР *адал.* Наңмырлар соонаң алай харлар хайылған соонда, чоллар, палғасталып, хомай пол парчатхан тус. – Распутица. *Хар асхынах полып, суғҷар пӳӳл табырах ирт парыбысхан. Суғҷар пол парып, тайғадаң сых полбиныбысханнар.*

СУҒҶЫ: ЧИР-СУҒҶЫ Пір чирде төреен кізі, пір чир-суғлыг кізі. – Земляк. *Чаада чир-суғҷылар тоғас парып, уғаа ӧрін турғаннар. Чир-суғҷылар хаҷан даа ынаг поларға паза пілізіп чуртирға киректер.*

СУҒҶЫЛ *адал.* 1. Чӳсчеткен кізі, чӳсчең кізі. – Пловец. *Суғҷыл поларға пабазы кічігдең кӧніктірген. Хыс туңмам суғҷыллар маршн көрерге хынадыр.* 2. Суғҷа чӧрчеткен транспорттың тоғынҷызы. – Речник. *Пу апсағас чуртас тооза паромда суғҷыл полып тоғын салған. Суғҷыл, пу ікӧлеңе айап, позынзар алып алған.*

СУҒЫЛ *адал.* Суғ хасхан чир. – Промоина. *Часхыдағы суғыллар анда-мында кӧрінчеткеннер. Улуг наңмыр суғылы таглар даа чарыбысча.*

СУҒЫЛДЫРЫХ *адал., кӧр.:* **сағалдырых**.

СУҒЫНДЫ *адал.* Хыстың сазына хоза ӳрілген оолның сазы. – Прядь волос (жениха), вплетаемый в косы невесты в первый день свадьбы (в день заплетания двух кос, когда расплетают девичьи косички). *Кибір хоостыра суғындыны улуг ачазы чулҷаң. Суғындаа кӧп сас киректелбинче.*

СУҒЫРЫЛАРҒА [суғырыл-] *иділ.* Сілегей илееде сығарға. – Выделяться (о слюнях). *Лимонны сағысха киргенҷӧк, ахсым суғырылған. Тузаан ӳгӳрсӳні кӧр салып, хыҷығына наағы суғырылчатхан. Хуйаң яблокоға ахсым суғырылды.*

СУДУР *адал., кӧр.:* **суғдур** II.

СУЗА *адал.* Іргек палыхтың тӧлі полчатхан хабыҷах. – Молоки (рыбы). *Палых сузазында хурттар полчатханын піліп алғанда, аны адайға даа пирбинчебіс. Палых істін арыглапчатса, сузазын, артыспин, хыйа идібісчем.*

СУЗАРҒА [сус-] *иділ.* 1. Пірее ідіс полызиинаң суух нимені аларға. – Набирать, доставать, черпать что-то жидкое. *Аалҷыларға айран сус пиріп, туразар хыгырған. Пабазы хутухтаң соох суғ сус килерге ысхан.* 2. Самнахнаң сустып, чирге, оортирға – Черпать ложкой, хлебать. *Палаҷахтар, чарба ӳгрезін самнахнаң сустып, азыранчатханнар. Аалҷыларны, пір дее уйатпин, мӳн сузарға кӧӧктірген.*

СУЙАЛАРҒА [суйал-] *иділ.* Арирға, араргға, тӳрирге (малдаңар). – Тощать (о скоте). *Соох хысхы соонаң, мал суйал сыгарға айабас. Аалдағыларның илееде маллары, суйалып, кӧдірт сыхханнар.*

СУЙМАХ Иттің сӧлі, суу, ханы. – Сок, сочность (мяса). *Пабам итнең айғазарға хынҷаң, суймах, тадылыг ит тимнеп салҷаң. Суймах иттің чызы тадылыг чыстанған.*

СУЙТ *хыйг., кӧр.:* **сыйт**.

СУЛА Часхыда таарыҷаң тоңастыглар; чарба идіп, чіҷең ниме тимнепчеткен ас. – Овёс // овсяной, овсяный. *Аттар сулаға матап хынчалар, аннаңар сула салған хыраларға удаа кір парчалар. Артхан сулаларын садыбызарға чарат салғаннар, сызырын мал тӧзегіне тудынғаннар.*

СУЛАЛЫҒ *пілд.* Сула пар, сула ӧсчеткен. – Овсяной, с овсом, имеющий овёс.

Сулалыг хыраларда тоғыс хыызында парчатхан. Сулалыг хаптарны чиштер хапчығай тазып турғаннар.

СУЛАН *адал., көр.:* **сӱлен**.

СУЛАНАРҒА [сулан-] *иділ.* Пірее ниме ит көрерге сағынарға, тимненерге, харазарға, кӱстенерге, сіренерге. – Намереваться, пробовать, пытаться что-л. сделать. *Хоостар хоостирға сулан көргенӧк, че тастабысхан. Пастап олаңай ла тігерге суланған, соонаң тартыла халған, амды кип-азах тікчең ус полча.*

СУЛБЫРИРҒА [сулбыра-] *иділ., көр.:* **субарирға**.

СУЛБЫХ-САЛБЫХ *көӧг. сӧс.* Субарапчатханына, ай-пораан полчатханына көӧгіс. *тиң.* **субарирға**. – Образоподражание состоянию неряшливости, растрепанности, суетливости. *Пу апсах-иней постары алынҷа сулбых-салбых тӱсчеткеннер. Сулбых-салбых ипчінің туразы істінде пір дее ниме таппасың.*

СУЛҒАНҶЫХ *адал.* Азахха, чылыг ползын тіп, сулғаҷаң ис. – Портянки. *Армияа парғаннарны сулғанҷых орта сулғирға ӱгреткеннер. Пабам, сапогтар кизерде, сулғанҷыхтар сулғаныбысчаң.*

СУЛҒАХ 1. *көр.:* **сулғанҷых**. 2. Пірее нименің сарындызы. – Обёртка. *Стол ӱстӱнде конфет сулғахтары ла хала партыр. Ӱгретчі тетрадьтарға сулғах кизірт саларға чоохтаптыр.*

СУЛҒИРҒА [сулға-] *иділ.* 1. Пірее кізіні алай нимені орирға, сӧргирге; сулғанҷых орирға. – Завёртывать кого-л., что-л; наматывать (портянки). *Азахтарын сулғабызып, сапогтарын кизе, тасхар сығара чӱгӱр килген. Палазына тимнеен сыйығын чахсаан сулғабысхан, сыбы алтынзар сал салған.* 2. Пірее кізіні алай нимені орирға, сарирға. – Кутать, закутывать кого-, что-л. *Паланы, чахсаан сулғабызып, пабазына пирібіскен. Пу соохта, чолға парчатханнарны чылыг тоннаң сулғааннар.*

СУЛҒУЙ Пӱгӱр тумзухтыг, пурунныг. – Горбоносый. *Пуланның пазы чоон, сулғуй, уғаа килкім аң полча. Хада килген оолғычахтың харахтары чоон, пурны ніске паза сулғуй полған.*

СУЛУ I 1. Сохтаныс. – Озорство. *Паланың сулу пасталыбыстыр. Сулу килібіссӧк, харағастары аар-пеер чӱгӱрісчелер.* 2. Чазырхах, сохтанҷых, сағыссырас чох. – Балованный, озорной, беззаботный. *Хаҷан-да пу даа кізінің сулу тузы полған, ам ол чылларны хығырзаң даа, айландыр полбассың. Сулу тус табырах ирте халча.*

СУЛУ II Чікім, чағын кір полбас, ирт полбас (тағдаңар). – Отвесный, неприступный (о горе). *Сулу тағларны азарға сағынған, че андағ оңдай киліспеен. Сулу тағаа сығып, көп кізі саайлан парча.*

СУЛУ III *нареч.* Аринҷа, саңай, килкімге; прай пӱкӱлее, уғаа тың. – Совсем, целиком, очень. *Хайди мындағ сулу алаамдыр табан пеер тоғысха кіріп алған, пілдізі чох полған. Пу хыйға, сылағай, сулу сіліг хысха піснең хада ӱгренчеткен прай даа ооллар кӧӧленген полярлар.*

СУЛУ IV *көр.:* **сула**.

СУМА *адал., көр.:* **сӱбе** II.

СУМАА I *адал.* Азах тирі, азах тирлеені, *көр.:* **сымо**. – Пот, потливость ног. *Ізіг кӱннерде көп кізінің сумаа полыбысча, азах чыстанарға айабас. Сумааны имнирге имҷізер айланарға кирек.*

СУМАА II 1. *көр.:* **сулу** I. 2. Иптии чох, хатыг, уйады чох, чахсы нимес. – Бесцеремонный, наглый, непорядочный. *Валентин – сумаа кізі, чыллар иртче, че хыйғағарға алай ба чахсы саринзар алызарға сағыста даа чоғыл. Сумаадаң чахсы ниме сағыба, аннаң ырах чӧр.*

СУМААЛЫҒ Хомай чыстанчатхан тирліг, грибоктыг, *көр.:* **сымолыг**. – Потливый (о ногах). *Сумаалыг азахтарын табырах чуубызары килген. Анализтер пирібіскен соонда, имҷі ағаа азахтары ноғадаңар сумаалыг полчатханын чарыт пирген.*

СУМУСХА *адал.* Пірее ніске мойынныг алай улуг нимес ӱттіг (ӧӧнінде тоғылах) ідісті чабарға киректелчеткен чабыг, *көр.:* **сымысха**. – Пробка, затычка. *Ідістің сумусхазы суурын парып, арағазы прай тӧгілтір. Ууҷам бутылка ахсына чаҷыннаң даа сумусха суғыбысчаң.*

СУМУСХАЛИРҒА [сумусхала-] *иділ.* 1. Чылыг ползын тіп, пірее нимелернің

аразындағы тизіктерні, сасхлап, пірее нименең туйухтирға. – Конопатить что-л. чем-л. *Аҷам пӱдірчеткен тураны кӱн тооза, істітастынаң сумусхалаабыс. Мылчаның пір сарин сумусхалап тоосхабыс.* 2. Чабығнаң чабарға. – Вставлять пробку, затыкать. *Ктара сыбаан арағазын урған ідісті сумусхалабысхан. Виноградтаң иткен арағаларны, чоон ағас бочоктарға урып, сумусхалап салып, нинҷе-де чыл турғысчалар.*

СУМҶУЛҒАЙ *адал.* Тағларда өсчеткен өзім, махурсум. – Горная луковица, *обл.* хлебёнка. *Пістің паба-іҷебіс кічігде сумҷулғай матап тимнеҷең полтырлар. Чаа тузында көп кізі, чіҷең ниме чох полып, сумҷулғай хазып, азыранҷаң полтырлар.*

СУН *адал.* Пірее кізінің өскен сыны, пірее нименің узуны. – Рост кого-л., длина чего-л. *Ах хайаның істінде тоғыс хулас сунныг, ах сабдар ат позы пӱт парған* (АА). *Тоғыс хулас сунныг ах сабдар ат чечпее палғал парған турчадыр* (АА).

СУНАРҒА [сун-] *иділ.* Хол пирерге, хол алнынзар сығара тударға. – Протягивать, простирать, подавать (руку). *Кнес, конторааа кір ле киліп, холын мағаа сунған. Ӱгретчі суриина нандырыг пирерге тіп, холын матап сунған, че ол аннаң сурбаан.*

СУНҒАР I 1. Пірее нименің узунынҷа парчатхан. – Продольный. *Кибімнің сунғар чіптері талал сыхтыр. Пу читіре тігілбеен ниме-нооларны сунғар сайабысхабыс.* 2. Узунға, узунынҷа. – Вдоль, в длину, по длине. *Тимнелген тӧгелерні, сунғар таарлап, апарыбысханнар. Исті сунғар саба хыплабыстырбын.* 3. Пірее ниме хоостыра, хастада. – Вдоль. *Иртен-иртӧк суғ сунғар чол сығыбысханнар. Ыырҷыдаң чазынып, сиден сунғар чадыбыстыр.* ◊ **Сунғар тебінерге.** – а) Вытянуться; б) умереть.

СУНҒАР II *нареч.* Пір саңай, пірге. – Залпом. *Пушкаларның сунғар атызына чир тітірепчеткен. Урылған арағаны сунғар тартыбызып, тасхар сығара чӱгӱрібіскен.*

СУНҒАР-ТОҒЫР *нареч.* Прай саринзар, прай саринаң. – Вдоль и поперёк. *Чир ӱстӱн прай сунғар-тоғыр ибір пар килтір. Пу книганы сунғар-тоғыр хыгыр салғам.*

СУНЫ *кӧр.:* **сун**.

СУР *адал.* 1. Монҷыхтар. – Бусы. *Сын сур уғаа аарлыг турча. Сур, ӱзіл парып, прай пытырап парған.* 2. Өзімнер пӱрлерінде тӱӱл парчатхан тамҷығас. – *перен.* Капля. *Иртенгі арчы тӱзіп, прай өзімнер пӱрлерінде сурлар тоғылахтанысханнар. Кӱн сузына сурлар чох пол парғаннар.* ◊ **Хас порбағы сурлар.** – Бусы пушинки. **Сур чіли пызыңнирға.** – Сверкать изумрудом.

СУРАЛАНАРҒА [суралан-] *иділ.* Сайланарға, алыхтанарға, албыдарға. – Капризничать, *обл.* уросить (о ребёнке). *Ибзер килгеннерінде, палалары суралан сыххан, іҷе-пабазы аны чадап амырадып алғаннар. Кічіг пала чіли сураланма мында!*

СУРАРҒА [сур-] *иділ.* 1. Пірее ниме піліп аларға тіп, сурыг пирерге, тӱптестірерге. – Спрашивать кого-л. о чем-л., осведомляться. *Пірдеезі хабынмаан сурарға: а хайдадыр ол – Чир аарлаҷаң чир, пістің чирнің паза чонның кінін чайаан-чалбахтаң піріктірчеткен чир?* (ЧЛ ӦЧ). *Ол ынҷыхтарға тыныбызып, сілігері килген, хатап-хатап сурарға: Кемзер сірер?* (КГ ПАО). 2. Піреезінең пірее ниме кіленерге. – Просить что-л. у кого-л. *Пір тілім халас сурап алған. Хакас тілін хайраллап халарына улуг хозым итчеткеннерің хаҷан даа ундулбас, чоныбыс аарлир тіп, суранарға кӧнігібіскем* (ХЧ). 3. Худалирға, ирге параррға чӧптирге. – Просить руки, сватать, свататься. *Кресен іҷемнең, хысты іҷе-пабазынаң сурап пирзін тіп, суранғам. Іҷем Маринаның іҷепабазынаң сурарға парыбысты.*

СУРАС Ирге парбин төріткен пала. – Внебрачный. *Аннаңар, Худай сірерні тӱзетпинчетсе, сірер Аның ооллары нимессер, сурас палаларзар* (НМ). *Піс сурас палалар нимеспіс* (НМ).

СУРҒУП: СУРҒУП ТАС Хрусталь. *Сурғуп тастаң аймах ідіс-хамыс итчелер. Пичезі сурғуп тастаң иділген хуу сыйлап пиртір.* □ **Чағынғы чирге хара тас, ырахху чирге сурғуп тас (харах оды).** – Вблизи – чёрный камень, вдали – хрустальный камень (зрачок).

СУРИРҒА [суры-] *иділ., кӧр.:* **сурарға**.

СУРЛАМА Пызыңнаас, чылтырах. – Блестящий, сверкающий, лоснящийся. *Хара тӱлгӱнің тӱгі кӱнге улам на сурлама кӧрінген.*

Хыстың сурлама хара харахтары аны позытпааннар.

СУРЛАНАРҒА [сурлан-] *иділ.* Пызыңнирға, чылтырирға. – Сверкать, блестеть (о капле жидкости). *Иртен арчы түскен соонда, оттарда салым тамҷыхтары сурланғаннар. Наңмыр, чаап, ирткен соонда, пүріҷектерде тамҷыхтар сурланғаннар.*

СУРЛАНДЫРА *нареч.* 1. Чарых чылтырап, пызыңнап. – Ярко, сверкающе. *Харасхы хараада пу өрт ырахтынох сурландыра көрінген. Көзенек өтіре чалғыс чылтыс сурландыра чарыпчатхан ағаа.* 2. Харах албин, өтіре. – Пристально, пронизывающе. *Пу паланың позынзар сурландыра пахлапчатханын Маня сизінген. Сураҷчы пу оолахсар киртінминчеткен чіли, сурландыра көрген.*

СУРЛАҢМА *кӧр.:* **сурлама**.

СУРНАХ *адал.* 1. Өөртін түсчеткен тамҷых. – Капель. *Часхыда сурнахтар орай иирге читіре тоолапча. Сурнахтар сарын сарнапчатханға төөй полғаннар.* 2. Хар хайылып, хыр үстүнең алай пірее пөзік чирдең түзіп, тооп парған сорайах. – Сосулька. *Көрік айында, хар хайылып, хырларда сурнахтар ілін парчалар. Сурнах кізі үстүне түс парарынаң хорғыс полча.* 3. Пірее ниме өтіре өөртін алтынзар ахчатхан суғ. – Поток дождевой воды, протекающей через крышу помещения. *Анисья Алексеевна тіпче: Наңмыр чағза, сурнах тура істінзер ахчаң* (ХЧ). *Ол сарин хырлабысханнар, ам сурнах ахпинча* (ХЧ). □ **Тізі чох инейек хузух хасча (сурнах).** – Беззубая старушка орехи грызёт (капель, сосульки, падающие на землю).

СУРНАХТИРҒА [сурнахта-] *иділ.* Ағыннап ағарға, сурнахтар түзерге. – Протекать струёй. *Нанмыр суу хыр үстүнең сурнахтап ахчатхан. Ол хара пулуттарны көре, сағынғам, наңмыр сурнахтап ағар тіп.*

СУРТЛАА *пілд.* Пір дее ниме ахсында тут пілбес; пілчеткен нимені прайзына чоохтапчатхан, чоох тутпас кізі. – Болтливый. *Олар ідөк, пір дее ниме итпин, иблеп чөрерге үгрен парыбысчалар, ниме итпес, хуруғ тіл, прай нимее кірізеечі, суртлаа пол парыбысчалар* (НМ). *Суртлаа іҷезі пабазына прай чоохтабыстыр.*

СУРТЛААС *кӧр.:* **суртлаа**.

СУРТЛИРҒА [суртла-] *иділ.* Чоох тутпасха, тілбірирге. – Болтать, говорить, *разг.* брякать что-л. *Палалары хоных хонарға сағынчатханнарын хонҷығына суртлабыстыр. Пала пабаларына хайдағ сыйых тимнепчеткеннерін суртлабыстыр.*

СУРТЛОС *кӧр.:* **суртлаа**.

СУРТ-САРТ *кӧөг.* 1. Ниме ле полза чоохтанчатханына кӧөгіс. – Образоподражание на состояние болтливости. *Сурт-сарт түзерге. Пу іколең иир тооза сурт-сарт полдылар.* 2. Күзүрирге, тохладарға, түкледерге. – Греметь, стучать. *Пабам хызыл иирде сурт-сарт түспеҷең тіп чоохтаҷаң. Хысхаа маңнанарға тіп, хонҷыхтар тыхтағ тоғыстарын идіп, хараа-күндөрте сурт-сарт түсчеткеннер.*

СУРУПТИРҒА [сурупта-] *иділ.* Пірее нимее суруп толғирға. – Закручивать (гайку, шуруп), завинчивать (винт) куда-н. *Тракторны прай суруптабысханда, тырлат көргеннер. Суруптар суруптирға ам даа илееде полған.*

СУРХИРҒА [сурха-] *иділ.* Тастағлирға, чаалирға. – Кидать, кидаться. *Оолахтар чарызып, суғзар тастар сурхапчатханнар. Хыринҷа ирт париған кізілерні тастарнаң сурхапчатхан.*

СУРЫҒ *адал.* 1. Пірее ниме піліп алар ўчўн алай нандырыҷ киреxіп, айланғаны. – Вопрос. *Эвдей Кетеринге, тура ла, нандыр полбас сурығ пирібіскен. Ана андағ сурығ ибіре сағыс ойлапчатхан туста, мині хайдағ-да ниме сағыстаң чарбыхтырыбысхан* (ЧЛ ӦЧ). 2. Пірее пӧгін киректепчеткен сидіксініс, киреxсініс. – Вопрос (проблема). *Хакасияның чир-чайаан ис-пайы паза экология министерствозы пу сурыҷча федеральнай министерствозар төреміл айланча* (ХЧ). *Аннаң андар чол пӱдірердеңер сурығ турыбысхан* (ХЧ). 3. Піліп алар оңдайнаң сурастырыҷ иткені. – Опрос. *Колхоз кнезіне аал хонишнаңар сурығлар пиргем. Чиштерге чуртасха көрістерінеңер сурығлар пирглеем. ВЦИОМ телефон пастыра сурығлар пиргеннер.* 4. *кӧр.:* **сураҷ**.

СУРЫҒЛЫҒ Сурии пар. – Содержащий вопрос, вопросительный. *Автор кибелісте ноға сурығлығ чоохтағларнаң көп тузаланча?* (ХТ). *Ідөк сурығлығ чоохтағларда ба/*

бе, па/пе, ма/ме кизегестер тузаланылчалар. Пу чоохтаг ноғадаңар сурығлыг тіп адалча?

СУРЫНАРҒА [сурын-] *иділ.* Піреезінзер пірее хайдағ сурыныснаң айланарға (пірее ниме идерге, пірее чирзер парарға, хайдағ-да чарадығ аларға, ан. даа п.). – Обращаться к кому-н. с просьбой о чем-н. *Андар пістің өбекелерібіс сидік тустарда Чайааннаң сурынарға чөрҷең полтырлар* (ЧЛ ӦЧ). *Ноға мегее минің өбекелерімнің чирінҷе пас чөрерге кемнең-де сурынарға кирек?* (ЧЛ ӦЧ).

СУРЫНЫС *адал.* 1. Пірее полызығ киректелчеткеннеңер алай пірее марығда аралазардаңар пічік хоостыра алай сöс полызиинаң сағба пиргені. – Просьба, ходатайство. *Пӱӱл нинҷе фермердең гранттар мариинда аралазардаңар сурыныс кірген?* (ХЧ). *2017 чылда 10 фермердең андаг сурыныс кірген* (ХЧ). 2. Киреxсініс. – Требование, иметь потребность. *Пӱӱнгі күннің сурынызы – аалда чуртапчатханнарға тоғыс* (ХЧ). *Піс «Газпромнаң» хоза газ аларынҷа чоохтазығлар апарчабыс, пістің хазнада газнаң тузаланарынҷа сурыныс öс парған, – чоохтаан министр* (ХЧ). 3. Пірее ниме хоостыра айланыс. – Запрос. *Олаңай кізее сурынысты пиріп, чаҷын көрімніг документтіг позы айланчатса, төлегні сурыныс пирер алнында даа, соонда даа ызыбызарға чарир* (ХЧ). *Че, Сірер ГКН-наң искіріглерні Росреестр сайты пастыра аларға сурыныс пирзеңер паза оларны электроннай документ оңдайлыг аларға таллап алзаңар, төлег сині олаңай кізілерге 150 салковай полар, организацияларға 300 салковайға тиңнелер* (ХЧ).

СУРЫС *адал.* Піре ниме ӱчӱн нандырыг тутханы. – Спрос. *Сурыс тударға хада парарға чоохтасхан полғаннар. Библиотекаzар көzенекче кірген ӱчӱн, чалғызан сурыс тутхан. Пабазының сурызы ұғаа хатыг поларын сизінген.*

СУРЫҶАХ *адал., көр.:* **сур** 1.

СУС I *адал.* Пірее чарых пирчеткен, чарыпчатхан ниме-ноонаң сыхчатхан ніскеҷек чарытхы чолы. – Узкая полоса света, исходящая от какого-л. источника света, светящегося предмета, луч. *Пораатайлар күн сузына сістеніп одырғаннар. Күн сузы пулуттар аразында көріне түсчеткен.* ◊ **Күн сузы теепче.** – Солнце печёт.

СУС II *адал.* Чоон, узун ніске тумзухтыг сас örтек. – Утка (крохаль). *Ағынға парчатса, сустар улуг öörге чыылып алчалар. Сус пір саңай сигіс алай анаң даа көп пала чарылдырып алча.*

СУСТАЛАРҒА [сустал-] *иділ.* Чарых чарирға, пызыңнирға. – Сиять, сверкать. *Хысхы соох харааларда чылтыстар улам на чарых сусталчатханнар. Ап-айас тигірде күн сусталчатхан, хусхаҷахтар тапсасчатханнар.*

СУСТАЛЫСТЫГ *пілд.* 1. Сустар чайылып, ұғаа чарых чарыпчатхан, пызыңнапчатхан. – Лучистый, радиационный, лучевой. *Таң наа ла атчатхан, тӱрче полғанда сусталыстыг күн сых килген. Атомнай бомба чарылып, харах көр полбас сусталыстыг улуг миске көрімніг орын чарыпча.* 2. Істінең сыхчатхан чарыхтыг, аптастыг. – Исполненный внутреннего сияния (о глазах, о внешнем состоянии человека). *Аның көппегес сусталыстыг харахтары ұғаа сіліг полғаннар. Хыстың сусталыстыг харахтары чиит оолны аптааннар* (ЧЛ ЧТ).

СУСТИРҒА [суста-] *иділ., көр.:* **сусталарға**.

СУСТЫЛАРҒА [сустыл-] I *иділ., көр.:* **сузыларға**.

СУСТЫЛАРҒА [сустыл-] II *иділ.* Суурынарға, тудыг чох сығарға. – Сниматься. *Чӱстӱк сустылбин полча. Валяның ніскереп парған салааларынаң алтын пурбазы позы ла сустылча.*

СУСТЫНАРҒА [сустын-] *иділ., көр.:* **сустыларға** I.

СУСХАЙАХ *пілд.* Чылтырах, пызыңнаас. – Блестящий. *Марей, саасхан на осхас, сусхайах ниме хыринҷа ирт полбинча. Аймах сусхайах тастар толдыра теер килтір.*

СУСХУМ *адал., көр.:* **сухсун**.

СУСХЫ *адал.* Суғ алай суух ниме сустарға киректелчеткен ідіс. – Ковш, черпак. *Сусхаа толдыра суғ ағыл киліп, ағазына пирген. Сусхызын холынаң посхындырыбыстыр.*

СУСХЫС *адал.* Ниме ноо сустарға киректелчеткен тиріг. – Совок. *Сусхызын ун хабында артыс салып, пазы айланғанҷа*

тілептір. Кем-де күрҷек, кем-де сусхыс тудына, садсар парчатханнар.

СУТХИРҒА [сутху-] *иділ., көр.:* **маңзырирға**.

СУУҒАРҒА [суух-] *иділ.* Наңмырға ётігерге, почлирға, ётіре ёл поларға. – Пропитываться водой, какой-л. жидкостью, оказываться в мокрой, пропитанной водой одежде, обуви; промокать, вымокать. *Тайғаа чёргеннер прайзы даа суух партырлар. Суух пар килген соонаң, чылыг чорған чабынып, узирға чадыбыстыр.*

СУУҒАС *көр.:* **суух**.

СУУДИРҒА [сууда-] *иділ.* 1. Пірее кізіні алай нимені киреқсирге, полызыг киреқсирге. – *разг.*, *неодоб.* Нуждаться, испытывать потребность, необходимость в ком-, чем-л. *Іҷем кічіг пала чіли малхадыбысча, суудабинчам тіп сыхча. Чыллар иртче, че пабамның чылыг сёстеріне ам даа суудапчам.* 2. *көр.:* **сағыссырирға**. 3. Сухсирға. – Жаждать чего-л. пить. *Яблоко сўзўніне суудапчам. Чистектеп, суғ чох парыбызып, күн тооза суға суудадым.*

СУУЛААС *көр.:* **суулаах**.

СУУЛААХ Сууластыг, сым нимес, күўлеек. – Шумливый, шумный. *Мында пір дее нимедең чалтанмас чон чуртаан: күр, суулаах, олох туста амаллыг, тоғысчыл, ойынҷы (ХЧ). Суулаах палаларны чадап амырадып алтыр.*

СУУЛАС *адал.* Табыстар, күўлес, суум-саам. – Шум, крики, громкий разговор, брань, *разг.* гвалт. *Коронавирус сылтаанда көрігҷілер чоғыл, че хаҷаннаң таныс суулас ўр нимеске дее тохтабинча, күресчілерні амыратча* (ХЧ). *Пу неделядаң пўдірігҷілер сцена планшедін тёзирге пастирлар, анаң теес суулас паза чарытхы оборудованиелеріне чидер* (ХЧ). 2. Хыймыраныс, хайыныс. – Движение, оживление, суета. *Пір ле ниме, чыллар тобыра, сала даа алыспинча: марыг алнындағы хайыныс паза хайдаг-да пілдізі чох суулас* (ХЧ). *Пілдізі чох сууластар Оляны тың майыхтырганнар.* 3. Пірее кізіденҷер, ниме-ноодаңар чоох-чаах, ўзўріглер. – *перен. разг.* Толки, оживлённое обсуждение, вызванные повышенным интересом к кому-л. или к чему-л. *Табыгларға тимненіс хыызына кірібіскені орыннарда сууластар пасталыбысханынаң көрінче* (ХЧ). *Пістің аймахта тура оғырларынаңар суулас илееде парған.* 4. Пірее чазырчатхан, хынии чох нимені тастынзар сығарғаны, таратханы, тылаас иткені. – *перен. разг.* Вынесение наружу чего-л. скрываемого, неприятного; огласка. *Син, Маниса, иб аразында пірееде пол парчатхан нимелердеңер хонҷыхтар аразында суулас итпе, чарабас, хызым, – теен хазинезі чиит килінге* (ЧЛ УУЧ). *Полар-полбас ниме ўчўн суулас полбазын, анзын пос аразында чоохтазарбыс.*

СУУЛАСТЫҒ *пілд.* Күўлестіг, суум-саамныг, табыстыг. – Шумный, громкий. *Сууластыг табызы хай-хай истілчеткен. Самолет моторының сууластыг табызын ис салғам.* 2. Таластыг, чоох-чаахтыг. – *перен.* Шумный, скандальный, спорный. *Сууластыг кирекке тартылчатханы истілген. Сууластыг чуртас піске кирек чоғыл, піс амыр чуртасха хынчабыс!*

СУУЛИРҒА [суула-] *иділ.* 1. Күўлирге, күзўрирге, хайнирға. – Шуметь, рокотать, бурлить. *Тағдаң ахчатхан суғ матап суулапчатхан. Тайға суулапча* (ГХЯ). *Піди уйатха кіргенҷе, чон алнынзар даа сыхпасчыхтар, – тыыда суулапча оолағас* (ХЧ). 2. Суум-саам тўзерге, тың чоохтанарға. – Шуметь, громко разговаривать. *Урок тузында суулирға чарадылбинча. Саннар тиңнес парғанда, көрігҷілер суулас сыхханнар, пістіңнерні гол кирерге кёктіріп пастааннар* (ХЧ). 3. Чоохтирға. – *перен.* Говорить, рассказывать. *Апсах-иней піди нинҷе-ңинҷе хараа уйғу чох ікёлең суулазып одырчалар. Иптіг ле суулап парығам, че мині тохтадыбысханнар.*

СУУМ *адал.* Суулас, күўлес. – Шум, шумгам. *Ўгретчі класстаң сығарда, суум полбазын тіп, сизіндірген. Ноо ниме ўчўн мындаг суум полча?*

СУУМ-СААМ *адал., көр.:* **суум**.

СУУРА I 1. Полған на сай, тудыг чох, тохтатпин. – Постоянно, без задержки, без остановки // в течение. *Пу күн суура прай ниме идерге маңнанминдыр. Поезд суура парчатхан.* 2. Хадыл иділіс формаларын пўдірерінде араласча. – Образует сложные глагольные формы. *Күрҷекті удур-тёдір пыласпахха*

суура тартчатхабыс (КГ ПАО). *Милай торымныг хапты хаапча, че апсах, анын холынаң суура тартып, позының иңніне тастапча* (ШВ СМ). ◊ **Суура тартпа пил.** – Тонкий стан. **Суура тартпа пилліг, сулу маңан сырайлыг хыс.** – Дева-богатырь с тонким станом, с белоснежным лицом.

СУУРА II *нареч.* Соонаң. – Позже. *Пу кирек піс парыбысхан суура пол партыр. Хайди пілчем, Володя миннең көмес суура ўгренген полар.*

СУУРАРҒА [суур-] *иділ.* 1. Хыйа идерге, оортах аларға, чалаастанарға. – Снимать, удалять что-л. *Турып, аалҷаа удур сых, анаң, чалахай изеннезіп, кибін суурарға полыс пир* (ТВ ХПУК*). Москвада сайбагларны таныхтапчатхан видеокамералар чазаг чөрчеткеннерні иртірбинчеткен водительлерні февральдаң сыгара суур сыхханнар* (ХЧ). *Ол иир сай кип-азаан, ёллеп алып, чадаптаң суурҷаң* (ХЧ). 2. Сыгара тартарға, сыгарарға. – Вынимать, выдёргивать что-л. *Ол картадаң ахчаны суур полбассың, че андар ахча саларға чарир* (ХЧ). *Ол трактир тогынҷызының ізебінең чаҷын ахча суура тартып алча, анаң анзына піди ёрінче: Күннің сай ахчаҷах ізепке тўс парча* (ХЧ). 3. Пірее должностьтаң, тогыстаң хыйа идерге, сыгарыбызарға. – Снимать, отстранять с должности, с работы кого-л. *Ол алызыглар хоостыра Россия Президенті регион пазын, субъектте хазна пирген полномочиелерін толдырбинчатса, тогынар тузы тоозылганҷа, суур полар* (ХЧ). *Наа правительство кізілерінің піреезі миллионар доллар сыйыхха алчатханы хоостыра тогыстаң суурылган* (ХЧ). 4. Пірее пічікті хобырарға; техника пастыра хобырдырарға. – Снимать, копировать что-л. *Пала школаа пararda, анын төреенненҷер пічіктің копиязын суур саларға кирек полган. Документтер копиязын суурып, тогыссар пир саларга.* 5. Сом сомнирға, аппаратура пастыра сом алай фильм идерге. – Снимать на фото, кино, фотографировать. *Агбанда 23 марттa «Чиңіс» культура кінінде «Хакасфильм» киностудия суурган «Аңҷы» фильмнің премьеразы ирткен* (ХЧ). *Ол Иван Костяковтың чоохтары хоостыра суурылган* (ХЧ). 6. Пірее киректің хызырганын, хатыгласты тохтадарға. – Снять ограничения. *Пандемияның палгалыстыг хатыгластар суурылганда, пўўл Чыл пазы ўлўкўн, ирткен чылларнаң тиңнестірзе, алгым таныхталды* (ХЧ). *Ол режим суурылганҷа, ідөк сөп-сапты, хуруг өзімнерні өртирге чарабас* (ХЧ). – 7. Ахча төлеп, тузаланарға; арендаа аларға. – Взять в аренду, арендовать. *Чиит специалистті аалларга көріл парган социальнай полызыглар полызшинаң пеер тогысха чөптеп алгабыс: «Земский доктор» программа (пір хати 1 миллион салковай пирілче); чуртты арендаа суурган ўчўн, ахча айландырылча, Хакасияның имнег организациязынзар пастагызын на тогынарга кірзе, 150 муң салковай подъемнай төлег пирілче* (ХЧ). *Самолеттарны пусталдырбас ўчўн, пір ирги машина тузаланылган, че аны аэропорт пасха предприятиедең арендаа суурган* (ХЧ).

СУУРАХ *пілд.* Парчатхан, тохтабинчатхан. – Движущийся, идущий без остановки. *Суурах пулуттарны көре, сагыстары хайхай учух парыбыстырлар. Килчеткен поезд суурах парыбызардаңар, станциязар искіріг килген.*

СУУРҒАС *адал.* Суурылган сом. – Снимок. *Палаларнаң хада иир сай аймах суургастар көрерге хынчабыс. Пу марыга аңнардаңар суургастар ызарга чарир.*

СУУРЫС *адал.* Тогыстаң алай должностьтаң сыгардырыс, сыгарыс. – Снятие (с работы, с должности, проекта и др.). *Пістің пастыхтың суурызынаңар сагба иділген полган, че ол андаг ниме поларына пір дее киртінмеен. Пірее фирмаларда чоох таа чох суурыс идібісчелер, аннаңар полган на кізі позының орнына чочыпча.*

СУУТ *адал., көр.:* **уйат**.

СУУХ 1. Хойыг нимес, суг осхас. – Жидкий (негустой). *Читіре көйбеен кизектерні, өнетін тимнеен суух имнең чайып, чирге көмчелер* (ХЧ). *Николай Ивановичтің чоогынаң, Алтай паза Таштып аймахтарында спирттіг суух нимелерні садарын тохтадарынҷа сурыг көдірілген* (ХЧ). 2. Хатыг нимес. – Жидкий (некрепкий). *Сурынгам позыма суух кофе ит пирерге. Тайым суух чей ізерге хынминча, ол угаа хатыг хайнадып алча.*

СУУХ: СУУХ САҒЫСТЫҒ Ниик сағыстыҥ, учуххан. – Легкомысленный, несерьёзный, ветреный (о человеке). *Чидер мындаҥ суух сағыстыҥ поларҕа, чазың илееде парыбысхан, ам даа атых ла чөрерге итчезің! Пастап суух сағыстыҥ пола түскен, анаң ӱгрен сыххан.*

СУУХТАДАРҒА [суухтат-] *иділ., көр.:* **суухтирға**.

СУУХТИРҒА [суухта-] *иділ.* Істі сӱрерге. – Страдать поносом, поносить. *Имнер дее іссе, ікінҷі кӱні суухтап парир. Орҕах айын чызыҥ ай тіпчелер, андада, кискектер полып, көп кізі суухтабысчаттыр.*

СУУХЧАЛЫҒ *көр.:* **соохсыныстыҥ**.

СУХ I *пілд.* Пірее нимее уҕаа хыҷых, өстіг, тың хынчатхан. – Страстный, страстно любящий что-л. *Хызым тадылыҥ нимее тың сух, аннаҥар иттенче. Тоҕызына уҕаа сух, хараа-кӱнөрте тоҕынҕадаҥ.*

СУХ II: **СУХ СӱРБЕ** 1. Нимее чарабас (кізідеҥер). – Никчёмный, никуда не годный; излишний, бесполезный. *Мындаҥ сух сӱрбезер ол ла хайыҥ салҕан. Пу сух сӱрбелернең хада ноо ниме идіп аларҕа итчезің?* 2. Олҕан-узах, палалар. – Детвора. *Сух сӱрбе, чыылызып, аал чохтада париҕан. Пу орамада сух сӱрбе илееде пілдірче.*

СУХ III: **СУХ СЫРТЫ** Малның, аҥның арҕазындағы теер. – Спинная часть шкуры животного. *Харындазы килгенде, сосханың сух сыртын сойарҕа халҕан полҕан. Сух сыртын алыбысханда, итті оохтап сыхханнар.*

СУХСИРҒА [сухса-] *иділ.* Суҕ ізері килерге. – Хотеть пить, жаждать. *Ипчізі палазынаҥ астаҥ астапча, суҕдаҥ сухсапча* (ХЧ). *Чир дее тіріҥ ниме нізе, ол піс чіли тынча, сухсапча...* (ЧЛ ӦЧ). □ **Сухсаан кізее суҕ тадылыҥ.** – Жаждущему человеку вода вкусна.

СУХСУН *адал.* 1. Сухсааны, суҕ ізері килгені. – Жажда. *Сухсунын хандырып алып, аннаҥ андар тоҕынарҕа парҕан. Че інектер харнаҥ на сухсун хандыр полбинчалар* (ГХЯ). 2. Суҕ, ісчең суух ниме, сӱзӱн. – Питьё, напиток. *Хайзына кіріп, айран-сухсун ізіп алҷаҥ, – тіп сағысха түс парчам* (ГХЯ). *Ачыҥганнар айран-сухсун читірер полбазын, астаан харныбысты тосхырар полбазын* (КХКС).

СУХТАНАРҒА [сухтан-] *иділ.* 1. Хыҷаланарҕа, хыҷа кірерге, аларҕа көҥніліг поларҕа, аларҕа итчеткенін көзідерге. – Прельщаться, соблазняться, проявлять желание приобрести. *Ол сіліг кофтаа уҕаа сухтаҥҕам, че алып аларҕа ахчам читпин парҕан. Мындаҕ көгліг чуртасха сухтанмаҷар, прай ниме ӱчӱн нандыраҕа килізер.* 2. Хынарҕа, аптаттыраҕа, кӧӧленерге, тартыларҕа. – Влюбляться, чувствовать привязанность. *Люба позының тудынчатхан оҥдайынаҥ Максимні саҷай сухтандырып алды. Паба-іҷезі, ооллары пірде пір хысха сухтаныбысчатханнаҷар, ипчі ал полбас тіп, сағыҥганнар.*

СУХТАНЫС *адал.* Аптас, хыҷаланыс. – Прельщение, соблазн. *Никита сухтаныстаҥ чочынча, пір хатап, аннаҥ ас полбин, сала хыйалҕа кір парбаан. Тайҕада тоҕасхан пасхаҷыл ниме айна сухтанызы полар тіп чоохтасханнар. Сағынчам, полҕан на кізінің чуртаста пірее сухтаныс полча полар.*

СУХТАНЫСТЫҒ *пілд.* Аптастыҥ, хыҷаланыстыҥ, хыныстыҥ, кӧӧленістіг, уҕаа сіліг. – Очаровательный, пленительный. *Эдик хыныбысхан хыс аҕаа уҕаа сухтаныстыҥ пілдірген. Хараан чабысса, Аннаның сухтаныстыҥ омазы алнында турыбысчатхан.*

СҮБЕ I *адал., көр.:* **тіген**.

СҮБЕ II: **СҮБЕ ХАБЫРҒА** Поҕана хабырҕа. – Последнее хрящевое ребро, ложное ребро. *Өзен чирде атып, алып хасха пӱӱрінің оң сӱбезінең кире атхан* (НПХ). *Ир Тохчынның уҕы сол сӱбезінең сыххан* (НПХ).

СҮБЎР I *адал.* Ат тумзуғының киҷірі. – Ноздревой хрящ (лошади). *Чӱгӱрчеткен аттың сӱбӱрі чахсы тоҕынминчатса, ат чӱгӱр полбинчаттыр. Аттың ӧкпеленчеткені аның сӱбӱрлері кӧдірілчеткенінең пілдістіг полҕан.*

СҮБЎР II *адал.* 1. Стан. – Штаны, брюки. *Ооллары сӱбӱрлерін талап ла салча, іҷезі намачылирҕа ла маҥнанминча. Школаа параҕа наа сӱбӱр ал пиртір.* 2. Ипчі кізі станы. – Женские штаны, панталоны. *Мында аймах сӱбӱрлер алып аларҕа чарир полҕан. Сӱбӱрлерні алынҷа чібіт салтыр.*

СҮБЎР III: **СҮБЎР ТАҒ** Чир ӱстӱ (бурханисттер киртінізі хоостыра). – *миф.* Сюбюр

(вершина земли по бурханистскому верованию). *Сүбўр тағның одын, оттап, чі, сўттіг көлнің суун іс-чөріп одыр, алып төреен ағой хулун* (АХ). *Г. Потаниннің сағызынаң, Сүбўр тағ Хосхар чылтыснаң палғалыстыг.*

СҮБЎРГЕ *адал.* Суғда өсчеткен өзім. – Водное растение. *Сүбўргенің аймах-пасха көрімнері парох. Хай пірее сүбўргелер аразында чахайахтанчатханнар парох.*

СҮБЎРЕК *адал.* Ис кизегі, ис хыйындызы. – Тряпка, лоскут ткани. *Іди чоохтанар орнына «Чіҷең ниме тимнеп пир, анаң, арыг сўбўрек алныңа палғанып алып, чіп-ізіп алғанымча, хыримда хайын чөр, соонаң позың чіп-ізіп аларзың» тібес пе ни?* (НМ). *Пу сўбўректерні көріп, пазы айлан парыбыстыр, прайзын даа садызып аларҷых.* 2. Чурух, пала орирға киректелчеткен ис. – Пелёнки. *Пулуңа толдыра сўбўректер чыып алтыр. Амғы чиштер паланы сўбўрекке пір дее ўр орабинчалар.*

СҮБЎРЕК-САБЫРАХ *адал.* Иргілен парған, талал парған кип-азах, хуруғ-харыг нимелер, иргі-хуруғ сўбўректер. – *собир.* Тряпьё, ветошь, лохмотья. *Сўбўрек-сабырахтарны, чыып, мылчада прай ўртеглебіскем. Ибде сўбўрек-сабырах чыгза, олар ағырыглар тартча тіпчелер.*

СҮБЎРЕКЧІ *адал.* Аймах кип-азахха хынаачы кізі, чазанарға хынчатхан ипчі кізі. – *разг.* Тряпичница. *Лизаның сўбўрекчі полчатханын туғаннары прай пілген. Сўбўрекчілер мода хоостыра тонанчалар.*

СҮБЎРЕН *адал., көр.:* **сўрбен**.

СҮГДЕ I *адал.* 1. Хатыг хыл. – Щетина. *Тарыныбысхан сосханың сўгдезі чіке турыбысча. Суматрада чуртапчатхан носорогтарның сўгделері уғаа хатыг полчаттыр.* 2. Хучаның узун хатыг тўгі. – Длинная грубая шерсть барана. *Сўгде тўктіг хойларны чылда ікі хатап хырыхчалар. Сўгдедең көбізін киис паза киис маймахтар итчелер.*

СҮГДЕ II *адал.* 1. Малларның теерізіндегі сохыр ойыглар. – Тёмные пятна на шкуре со стороны мездры. *Сырлаан соонда, теерде сўгделер пол партыр. Тон аларға тіп, прай чахсаан көрібісселер, анда-мында сўгделер көрінгеннер, аннаңар албиныбыстырлар.* 2. Ағас хастырыгындагы сохыр ойыглар. – Тёмные пятна на коре дерева. *Яблоко ағазының салааларында сўгделер пол партыр. Ағастарны тузында хазарт салбаза, сўгделер пол параргға айабас.*

СҮГДЕЛІГ *пілд.* Сўгде пар, чохыр, сохыр. – С пятнами, пятнистый. *Хай пірее ағастарның хастырыхтары тўс парчатханнаңар, олар сўгделіг пол парчалар. Ағас аразында сўгделіг ағастар пірее-пірее көрінчеткен. Хазың – сўгделіг ағас.*

СҮГДИРГЕ [сўгде-] *иділ.* Пичелленерге, чобаларға. – Печалиться, горевать. *Хыстары чіт парған сооннаң, пу ирепчі матап сўгдеен. Кічіг дее ползам, сизінгем, ууҷам ноо нимее-де сўгдепче.*

СҮГЕН *адал.* Палых тутчаң тириг, чохтаг. – Верша, *прост.* морда. *Хыр ўстўне сых килерінең, суг хазында, сўген пазарға тулғаан тас тулғор хыринда, Буденнайның адынаң колхозтың хой турҷаң заимказы көрінібіскен* (ГХЯ). *Ол инейек, суға сўген пазып, палых тутчададыр* (АП). ◊ **Сўген ахсы осхас иб.** – Дом, в котором всегда собирается много народу (*букв.* Дом, подобный отверстию верши).

СҮГЎР *пілд.* Устыг пастыг, конусха төөй. – Конусообразный, остроконечный. *Чол хастада пірее-пірее сўгўр пастыг сыбылар көрін парчатханнар. Хара ла пасхаҷыл сўгўр пөріктіг нымысчылар соон сўрістіре кірчеткеннер.*

СҮДІЙЕ *көр.:* **сўлейке**.

СҮЗЕРГЕ [сўс-] *иділ.* Мўўснең ідерге, сазарға. – Бодаться, бодать кого-, что-л. *Пуға сўзерге ойлаанда, ікі мўўзінең тудыбысхан* (М). *Хазыразы, тууп алған соонаң, сўзер полыбысхан.* ◊ **Хамах сўзіп аларға.** – Удариться лбом обо что-л. **Чир сўзерге.** – Класть земной поклон.

СҮЗІЗЕРГЕ [сўзіс-] *иділ.* 1. Удур-тёдір мўўснең ітклезерге, сазызарға. – Бодаться, бодать друг друга. *Ёскілер, тахта пылазып, сўзіскеннер. Маллар удур-тёдір сўзісчелер. Пу інектің мўўзі чох таа полза, сўзізерге пол көрче.* 2. Тартызарға, ыырлазарға, хырызарға. – *перен.* Ссориться с кем-л. *Пу іколеңе сўзізібізерге пір дее көп кирек чогыл. Көбізі іди ёскен полар, сўзізібісчелер, анаң мындох хандыра полыбысчалар.* □ **Ікі хуча сўзісче –**

ортызынаң көбік ахча (хол теербенінең ун тартханы). – Два барана бодаются – белая пена льётся (помол муки на ручной мельнице).

СҮЗЎК Чабых, туйух. – Закрытый // закрыто. *Сүзўк ічегезі ағырыбысханда, имҷі полызии тузында пірілбиндір. Сүзўк ізікті ас полбин, улееде полтырлар.* ◊ **Ай-соо сүзўк ползын!** – Пусть назад путь [ему] будет закрыт.

СҮЗЎЛЕРГЕ [сүзўл-] *иділ.* Иргіленіп талаларға, чыртыларға, тизілерге. – *разг.* Дырявиться, рваться, приходить в негодность (об одежде). *Школаа параргға тус читкенде, чалғыс көгенегі сүзўлібіскен полған. Прай нименің тузы пар, аннаңар кип-азах таа сўзўл парча.*

СҮЗЎЛІК Чыртылых, тизілік, талалых. – Изорванный, изодранный, истрепанный, изношенный. *Сүзўлік кип-азахтарны чыып алып, тағыранып одырча. Сүзўлік кибінең уйадып, кірҷең чир таппинчатхан.*

СҮЗЎН *адал.* Фрукттарның алай ба чиртамааның суу. – Сок. *Ағам часхы сай хазың сүзўнін тимнеҷең, анаң піске пирҷең. Виноград сүзўні Витяға уғаа чапсых пілдірген.*

СҮЗЎННІГ *пілд.* Сүзўні пар, сүзўні илееде. – Сочный, с соком. *Пиҷем ал килген яблоколар уғаа сүзўнніг полғаннар. Вишня уғаа сүзўнніг, аннаңар аны илееде ўр хурғадарға килісче.*

СҮЗЎРІНЕРГЕ [сүзўрін-] *иділ.* Сурынарға, алданарға. – Умолять, просить. *Чонының ўчўн матап сүзўрінче, пазырча. Сүзўрінген дее полза, пір дее ниме киліспеен.*

СҮЛГЎ *адал., көр.:* **сыра** I.

СҮЛЕЙКЕ Хатыг, öң чöх, ötіре көрінчеткен материал. – Стекло // стеклянный. *Столда, тізең, марыг араласчыларының пічіктері, тоғылах сүлейке ідіс паза айахтарда öңніг мерчігестер чатхан* (ХЧ). *Тігілері, тізең, анзына тың öрінчелер, нинҷе көп сүлейке – анҷа ахча!* (ХЧ)

СҮЛЕН *адал.* Аисттер сöбірезіне кірчеткен хус, *көр.:* **сулан, хорды**. – Серая цапля. *Сүлен – пора чўгліг, хысха хузурухтыг, пазында хара чачахтыг хус* (КА ХЧАХ). *Сүлен суғда нимістенче* (КА ХЧАХ).

СҮЛЕНГЕН Хубулған, *көр.:* **чўленген**. – *саг.* Ряженый, одетый в необычную одежду. *Пала, сүленгеннерні көр салып, ылғап сыххан. Пу күннерде сүленгеннер чöрер.*

СҮЛЕНЕРГЕ [сүлен-] *иділ.* Хубуларға, чўленерге. – *саг.* Рядиться, одеваться в необычную одежду. *Туңмамны піснең хада сүленерге чöптеебіс, че ол пір дее ынабаан. Сүленіп, ибдең наа ла сыхчатхабыс, че ічем тохтадыбысхан.*

СҮМ I *адал.* 1. Тыхтаныс, тимненіс *көр.:* **тим**. – Сборы, снаряжение в дорогу. *Ырах чорыхха сүм салызы парған. Сүм салыл парғанда, чолға сыхханнар.* 2. Чааға парчатхан алыптың тонанҷығы, тиріглері. – *фольк., перен.* Одежда богатыря, амуниция. *Алыптың адына ідök сүм кизіртілген. Сүмін кизіп, чолға сығар полған. Хан Мирген, тура түзіп, тимін сала тимненібіскен, сүмін сала сүмненібіскен* (ХМ).

СҮМ II *көр.:* **сööм**.

СҮМДЕК *адал.* Оттың халған-артханы, тооланды, сöбек. – Остатки, отбросы сена, соломы; труха, сенная труха. *Сызыр сүмдегін, артыспин, тооза чіп салтырлар. Сидік чылларда сүмдекнең дее азырап алчалар.*

СҮМЕ I *адал.* 1. Пірее нимені көп хати иткен сылтаанда, чахсы, табырах, піліп идерге ўгреніп алған көнігіс. – Сноровка. *Мин дее минöкпін, минде дее сүме парох теен чіли, Данил табырах хайыныр пастабысхан, Эльмирге тудынҷаң-хабынчаң оңдай пір дее пирбинібіскен* (ХЧ). 2. Нимені табырах оңнапчатханы, сизік. – Смекалка, догадливость. *Күчўн дее ооллар, көйтік сүмее кіріп, пасхаларына утыр салчатханнар* (ХЧ). *Хакас күрезиинде дее ол сүме тузаланылча, иң сіліг микелернің пірсіне саналча* (ХЧ). 3. Чойланғаны, чойы, чораа полғаны. – Притворство. *Түлгўҷек чіли көйтіктеніп, сүмезін сал көрче. Ирепчі аразында хаҷан даа сүме полбасха кирек.* ◊ **Хуруғ сүме.** – Большой хитрец.

СҮМЕ II *адал.* 1. Суух ниме, мўн. – *саг.* Жидкость, бульон. *Эҷігей сүмезін сосхаларға ури пирчебіс. Ўгренің сүмезін не оортап алдым.* 2. Читіре пызырылған, салылған нимелері прай нымзада хайнадылған ўгре. – Доведенный до готовности суп, в котором

все его элементы сварены до крайней мягкости. *Сүмезі піріккен үгре татхынныг полҷаң. Үгренің сүмезін піріктіре хайнадарға кирек.*

СҮМЕКЧІН *адал.* Нымысчы, иб аразында хайынҷаң хыс. – *фольк.* Прислуга. *Арыглап, сіліглеп, алтыннаң ораабысхан, күмүснең сулгабысхан хыр сүмекчін чаҷазын* (АХ). *Іди чуртапчатханда, изебі чох Ай Хууҷын, хыр сүмекчін чаҷазы хомай пол турадыр* (АХ).

СҮМЕЛЕНДІРЕ *нареч.* Көйтіктене, көйтіктеніп. – Хитро, с хитрецой. *Тура ээзі өөрезінзер очкилері үстүнҷе сүмелендіре пахлабысхан. Кööленчеткен оолзар сүмелендіре күлінібізіп, ибінзер кире чүгүрібіскен.*

СҮМЕЛЕНЕРГЕ [сүмелен-] *иділ.* 1. Көйтіктенерге, көйтігін саларға; чуртастаң алған көнігістернең тузаланарға. – Хитрить, проявлять хитрость; проявлять сноровку. *Чахсы салтарларға чидерге полып, сүмеленерге дее килісче. Оларнаң чоохтазып аларында, полганыбыстың на узы тапталча, аймах-пасха оңдайларнаң сүмеленерге килісче* (ХЧ). 2. Алаахтырарға, хайди-да полаачыхтанарға, чойланарға. – Притвориться, симулировать. *Килні, тогынарға хынмин, сүмеленіп, агыраачыхтанча. Пала, хырыстырбасха тіп, узаачых полып, сүмеленче.* □ **Сүмеленіп, тогысты айныт полбассың.** – Хитрить на работе – не на пользу делу.

СҮМЕЛЕНІС *адал.* 1. Көйтіктеніс. – Проявление хитрости, смекалки; хитринка. *Палаа пірее ниме кирек полза, сүмеленізі харахтарында көрінче. Ол угаа амыр кізі, че аның харахтарында пірееде сүмеленізі көрін парча.* 2. Алаахтырыс, чойланыс, хаңыртыс. – Притворство, симуляция. *Пістің үгредиибісте алчаастаныс таа, хара сагыстар даа, сүмеленіс тее чогыл нооза. Сүмеленізін салыныбызар полза, прайзы киртін парча.*

СҮМЕЛЕНҶІК Көйтіктенерге, чойланарға, алаахтырарға хынчатхан; көйтіктенҷік, чой. – Любящий хитрить, лукавить, притворяться, симулировать. *Сүмеленҷік, ахчаа чабыланып, позы сүмелеттірібіскенін сизінмин халган.*

СҮМЕЛИРГЕ [сүмеле-] *иділ.* Пірееzін хаңыртарға, алаахтырарға. – Обхитрить кого-л. *Пос посты сүмелеп алчаттырларох. Хаҷан ол позының хада төрееннерін сүмелеп алганынаңар піл салганда, Каримнің көңні саңай түс чөрібіскен.*

СҮМЕЛІГ *пілд.* Сүмезі пар, көйтік. – Хитрый, лукавый, склонный хитрить, склонный лукавить. *Оля Гришаның сүмеліг көрізінең сизін салган, аны хайдаг-да хайхастыг сыйых сахтапча. Чагын кіріп аларға полып, сүмеліг тудынтыр.* 2. Чой, алаахтырарға хынчатхан. – Склонный притворяться, симулировать. *Като, сүмеліг ипчі, сагыс чідірген кізі полыбысхан. Пу оол, андаг-мындагларнаң алаагыс чөріп, сүмеліг дее полыбыстыр.*

СҮМЕРКЕ *адал., көр.:* **сүме** I.

СҮМЕРКИРГЕ [сүмерке-] *иділ.* Көйтіктенерге, чойланарға, хаңыртарға. – Проявлять хитрость, быть с хитрецой. *Улуг частыглар алнында сүмеркирге, оларға күлерге чарабас. Сөзімні толдырчам, олганнар алнында сүмеркирге чарабас.*

СҮМЗЎК *көр.:* **сүмеліг**.

СҮМЗЎЛЕРГЕ [сүмзўле-] *иділ.* Хоп чоох чайдырарға, чой тылаас сыгарарға, чойланып хоптирға, ачыг тілін саларға. – Сплетничать, злословить. *Пу іколеңе паза итчең ниме чогыл, одырып, прайзынаңар сүмзўлесчелер. Клара позынаңар сүмзўлесчеткеннерін пілген, че пір дее кілебеен.*

СҮМНЕНЕРГЕ [сүмнен-] I *иділ.* 1. Чолға парарға тимненерге, тирінерге, пилетирге. – Снаряжаться, собираться, готовить снаряжение. *Тайгаа сыгарда, інек сагҷаңнар ікіҷе күн сүмненген полармар. Кинетін не парарға идібіскеннер, сүмненерге дее маңнанминдырлар.* 2. Чолға сыгарда, килістіре тонанарға. – Облачаться, собираясь в путь. – *Ноо піди сүмнендің, олох таа сині хада апарбастар. Тозып, тохарап парыбысхан, тимненіп, сүмненібіскен* (ХМ).

СҮМНЕНЕРГЕ [сүмнен-] II *иділ.* Тудыларға, сөө тартарға, кööлҷе тудынарға. – Медлить, *разг.* канителиться. *Валя сүмненіп, поездтең хала партыр. Ипчізі сүмненмеен полза, ам театрда одырчатхан поларчыхтар.*

СҮМНЕНІС I *адал.* 1. Тимненіс, тирініс. – Снаряжение. *Сүмненіс тоозылза тоозылбинчатхан. Сүмненіс хайди иткезер, ноға хай пірее нимелер чогыллар?* 2. Тонандырыс. – Одевание. *Ирге парчатхан хыстың сүмненізі илееде үр пол парыбысхан. Паланаң тасхар*

парарда, сүмнеңіске тус чох таа полча, пала ізіге пыс парбазын тіп, табырах хайынарға килісче.

СҮМНЕНІС II *адал.* Чубаныс. – Медлительность, *разг.* мешкотность, копошение. *Кізі чуртазын ал халарда, сүмненістеңер чоох таа чоғыл. Пірее хаҷан сүмненістерің хыйалға даа ағылар.*

СҮМНЕНІСТІГ Сүмненіс пар, көп тус алай хайыҕ киректепчеткен, чубаныстыг. – Требующий много времени или внимания; канительный. *Пу наа ла пасталчатхан тоғыс пастап ағаа уғаа сүмненістіг пілдірген. Кеда – андаг ла сүмненістіг киректерге кір парҷаң табан.*

СҮМНЕНҶІК *пілд.* Чубанҷых-майың, маай. – Медлительный // человек, делающий всё медленно, *разг.* капуша. *Эк, хайдаг сүмненҷік* (ТИ ПХ). *Сүмненҷік ползаң, пір дее ниме киліспес.* □ **Сүмненҷіктің ізі пүтпес.** – У копуши дело не делается.

СҮМНІГ Сүмі тимде, чолға сығарға тимде. – Готовый (снаряженный в дорогу). *Сүмін сүмненіп, ир-чахсызы сүмніг кибін кискен* (АХ). *Сүмін сүмненібіскен, сүмніг хуйағын кискен* (АХ).

СҮМҮР I *адал.* Хамның кип-азаа. – Одежда (шамана). *Көзідіге ідөк хам сүмүрі сығарыл партыр. Килген хам сүмүрін кизібіскенде, прайзы сым одырыбысханнар. Хамға сүмүрін кизіртіп, чыып салғаннар.*

СҮМҮР II *адал.*, *көр.:* **сүбүр** I.

СҮМҮР III *адал.*, *көр.:* **сүбүр** III.

СҮНЕ I *адал.* Сүрүн, хут, тын. – Душа человека (по суеверным представлениям, отделившаяся от тела после смерти). *Ӱгренҷілері, аның іди суғ үстүнҷе чазаг килчеткенін көр салып, ӱрӱгізіп ала, «пу – сүне» тіп, хысхырысханнар* (НМ). *Пу апсахты сүне көрҷең тіпчелер.*

СҮНЕ II *адал., көр.:* **сарапсан**.

СҮНЕКЧІН *адал., көр.:* **сүмекчін**.

СҮНЕТ *адал.* Ээзінің ибіріглеріне соғылған аттың теерізі. – *этн.* Шкура коня, забитого на поминки [хозяина]. *Сүнетті мындох арти тастабызып, идін апарыбысханнар. Сүнетті адайлар хаап парыбысхан осхастар.*

СҮНЗҮЛИРГЕ [сүнзүле-] *иділ.* Алданарға, сурынарға, азахха тӱзерге. – Жалобно говорить, умолять кого-л. о чем-л., унижаться. *Сүнзүлеп, хызының тынын ал халарға күстенче. Алып кізі, пӧриин суура тартып, сүнзүлеен.*

СҮҢГҮР *адал., ирг.* Хам тӱӱрінің тимір кірізіне хаптырылчатхан пазы устығ арах, істі хоол тимірлер. – *уст.* Деталь шаманского бубна (сюнгюр), остроконечные полые конусы из железа или бронзы. *Тӱӱр сүҢгүрінің саны тоғыстаң аспасха кирек. СүҢгүр пазында өнетін ырғахтар иділчелер.*

СҮҢЗҮЛИРГЕ [сүнзүле-] *иділ., көр.:* **сүнзүлирге**.

СҮҢМЕН I *адал.* Соған пазы, чӱңмені, *тиң.* **чӧме**. – Наконечник стрелы. *Археологтар удаа неолит тузындағы сүңменнерні таапчалар. Пу турчатхан ухчаалыг пис кізінің тимір сүңменнері апсахсар айландырылых полғаннар.*

СҮҢМЕН II *адал., көр.:* **тилті**.

СҮҢҮР I 1. Пӱгір, көні нимес. – Сутулый. *Харахтарына көрбес иде харасхы тӱс парзын, арғалары хаҷан даа сүҢүр чӧрзіннер. Пу табан сүҢүрін дее пілінминче.* 2. Көндей, топтайған, сығара; тоғылах арах, сӧӧлбек, сӧлчік. – Выпуклый, округлый, овальный. *Чорыхчыларға сүҢүр чірчее толдыра суғ ур пиргеннер. Пір саринаң пу хайа сүҢүр полған.*

СҮҢҮР II: **ПІС-СҮҢҮР** Піске төӧй хазаҷаң узун тиріг. – Колющее оружие (в виде шила). *Піс-сүҢүрін дее албин, чӧрібістір. Алыптар піс-сүҢүр чох харбазарға кірібіскеннер.*

СҮҢҮР III *адал., ирг., көр.:* **сүҢгүр**.

СҮПІР *адал.* Паланың сідігінің чызы. – Запах мочи у детей. *Тураа толдыра сүпір чайылчатхан. Чітіг ипчі, сүпір чыстанмазын тіп, палаларының сүбүректерін удур чайып одырча.*

СҮПТІР-САПТЫР *адал., көр.:* **сүбүрексабырах**.

СҮР *адал.* Худайның паза ах-арығларның тигіриб киреҳсіністері хоостыра пазылған хоозы, сомы. – Икона, образ. *Пір уҷада мының алнындағох сүрні көрерге киліскен, ағаа аны хазинезі артыс пиртір. Уҷазы күннің иртен, сүр алнында тізекке тӱзіп, пазырҷаң.*

СҮРБЕК *адал., көр.:* **сүбүрек**.

СҮРБЕК-САРБАХ *адал., көр.:* **сүбүрек-сарбах**.

СҮРБЕС *адал., көр.:* **сүрмес**.

СҮРГЕК *көр.:* **сүріг**.

СҮРГЕКЧІ *адал., көр.:* **сүргінчі**.

СҮРГИРГЕ [сүрге-] *иділ., көр.:* **сөргирге**.

СҮРГІ I *адал.* Теер истеҷең ағас тиріг. – Деревянный инструмент для обработки кожи. *Сүргі тудынып, тасхар сыға халған. Сүргізі одыл парып, тоғызын читіре ит полбин, тастабыстыр.*

СҮРГІ II *адал., көр.:* **сүріг**.

СҮРГІН *адал.* 1. Күснең сүріп, апарған, *тиң.* **сүріг**. – Угон. *Хаҷан-да сүргіннең парыбысханнарның піреезі ле нандыра айланған. Палаларын чазырарға маңнантыр позы, тізең, сүргіннең ос полбиндыр.* 2. Хысты тутхыннап апарчатханнарны сүріскені, *тиң.* **сүргінчі**. – *этн.* Погоня (за умыкающими девушку). *Сүргінге саңай ла чиштер одырыбыстыр. Сүргін тузында ниме ле полбаҷаң, хазыр тудыс таа пасталҷаң.*

СҮРГІНҶІ *адал.* 1. Пірее кізіні алай нимені сүрісчеткен кізі. – Преследователь. – *Андаға сүргінҷі палыхтар талайда сүрееліг, хайзы сүгенге дее кіредір, хайзы сүмненіп піледір, хайзы ӱзӱт чіли чӱс чӧредір, че хайзы күнсүре сүрееленедір* (ЛК АХЧЧ). *Сынап андағлар минзер чағын чӱс килзелер, мин сӱнзӱлепчем: Хайдаға ӱлӱкӱнге сӱс паризың, ӱлгӱліг сүреес сүргінҷі* (ЛК АХЧЧ). 2. Хысты, оғырлап, хоныхха апарчатханнарны сүріскені. – *этн.* Погоня. *Сүргінҷі килзе, тураа кирбеҷеңнер* (ХЧ). *Ачырғанып, пабазы позы сүргӱнҷе одырыбыстыр.* 3. Хыс тутхыннарының соонҷа сүргінде араласчатхан кізі. – *этн.* Участник погони (родственник или кто-л., преследующий людей, умыкающих девушку). *Че пірееде пол парадыр, оол, пірее хысха кӧӧленібізіп, аны оғырлап парыбысча, анаң сүргінҷілер килче* (ХЧ). *Соомҷа сүргінҷі килді тіп, тың ӧрінгем.*

СҮРДЕГ *адал., көр.:* **сүрдес**.

СҮРДЕС *адал.* Хорығыс, ӱрӱгіс, тарығыс, сағыссырас. – Тревога, волнение, страх. *Павликтің чӱреенде иртеннең сүрдес полған. Ыырҷыны көр салгандох, сүрдес хозылған.*

СҮРДЕСТІГ Хорғыстығ, ӱрӱгістіг, тарығыстығ, сағыссырастығ. – Тревожный, страшный, жуткий // тревожно, страшно, жутко. *Ипчізінің сүрдестіг хабарларын истіп, чӱрее улам на ачып турған. Партизаннар парыбысханда, аалда сүрдестіг пілдірген.*

СҮРДИРГЕ [сүрде-] *иділ.* Сағыссырырға, чӱрексирге. – Тревожиться, переживать сильное душевное волнение. *Іҷе кізінің чӱрее полған на сай палаларының ӱчӱн сүрдепче. Иң сидік экзаменнер алнында пала тың сүрдепче.*

СҮРЕ I *нареч.* Сыбыра, төреміл. – Постоянно. *Пабазы ханныг чаадаң айланмаанаңар, кічии аҷазына сүре тыыдын чӧрҷең. Машаҷах тоғызын сүре маңнаныстыг паза көрілген тусха орта толдырарға харасчаң.*

СҮРЕ II Прай, тиксі, тооза, изерістіре, пӱкӱлее, *тиң.* **күнзіре**. – Весь, целиком, *прост.* сряду. *Ікі күн сүре парып, ол аалға хайди полза читкеннер. Күн сүре сіренгеннер, че тоғыстары тоозылбаан. Ӱр нимеске килген кізі саңай күн сүре мында пол салдым.*

СҮРЕЕ *адал.* Хорғыс, хорыхханы, таңнас, хайхас, ӱрӱгіс. – Страх, удивление, ужас, чудо. *Сӱрее чох симістер* (ӦО). *Ипчінің харахтарында сүрее полған.*

СҮРЕЕЛЕНЕРГЕ [сүреелен-] *иділ, көр.:* **сүленерге**.

СҮРЕЕЛІГ I 1. Уғаа көп, саны чох. – Много, очень много, множество. *Хаҷан-да пу тайғалар сүрееліг аңныг полғаннар. Нинҷе дее сірензелер, че сүрееліг тоғысты тооза толдыр полбастар.* 2. Уғаа тың, тыыда, ӧтіг. – Очень громко. *Сүрееліг ылғапчатхан паланы чадап часхарып алдым. Хормачы иирге килген кізілер уғаа сүрееліг хатхырчатханнар.* ◊ **Хара сүрееліг.** – Тьма тьмущая. **Чон хара сүрееліг.** – Народу – тьма тьмущая.

СҮРЕЕЛІГ II Хорғыстығ, чиксіністіг. – Страшный, опасный. *Чоохтаам хайза, пу сүрееліг кирекнең айғаспасха! Катеринек сизінген, парчатхан чоллары уғаа сүрееліг, аннаңар сым на пол парған.*

СҮРЕК *адал., көр.:* **сүріг**.

СҮРЕКЕЙ *нареч.* Хорғыстығ, сӱрдестіг, чабал, хомай. – Страшно, ужасно. *Мағаа пу турада чалғысхан халарға сүрекей пілдірген. Палаа сүрекей полған полар, аннаңар шкафсар кір партыр.*

СҮРЕКТЕС *адал.* Сүргені, сүріскені. – Погоня, преследование. *Пу іколең пілгеннер, оларның соонҷа сүректес хайди даа полар. Сүректестең тизіп аларға сағынғаннар, че атырт салтырлар.*

СҮРЕКТИРГЕ [сүректе-] *иділ.* Сүрерге, сүрізерге. – Гоняться, гнаться за кем-л. *Дима, кічіг дее полза, улуғ харындастарын сүректирге сыданча. Хоосха таңах палаларын сүректепче, пыр-пар ла итче.*

СҮРЕҢДЕЙ *пілд.* Соғын, хорғыстығ, чибен. – Безобразный (на вид). *Хайдалар олар, сүреңдей чилбігеннер? Ортын хызы, пасхаларынаң тиңнестірзе, сүреңдей полған, че чағбан паарлығ хыс.*

СҮРЕҢКЕЙ *пілд.* Көө чох, харасхы көңніліг, алаң ас парған, улуғ ачырғастығ, улуғ чобағлығ. – Подавленный, удручённый. *Пабазы ӱреен соонда, ол илееде тус сүреңкей полған, ам на кізі аразына кір сыхты. Ағырыға пастырып, саңай сүреңкей пол парды.*

СҮРЕРГЕ [сүр-] *иділ.* 1. Хайдаң-да сығарарға. – Гнать, выгонять. *Мал даа сүрерге Икентай чӧр килче, мин сӱт ниме пысхан аразында* (ЧЛ ӦЧ). *Сынында, аның чоогынаң, Аешин Сарыг оолғы, авторның «матырын», «Ӧс» чоохтағы, Тастар аалдағы чуртағчылар чыылығда чарадығ алтырлар: сыбыра оғыр итчеткен ӱчӱн, аалдаң сығара сүрерге* (ХЧ). 2. Пірее нимені оғырлирға, апарыбызарға. – Угонять кого-, что-л. *Изер хазы сынғанда, илні, малны сүрерге кирек* (АХ). *Ирткен хараа хончыхтың адын сӱр парыбысханнар, пӱӱн, тізең, пістин.* 3. Хамчылирға. – Гнать, погонять. *Сынап таа, көпен тартчатханда, адымны, соғып, матап сӱрчең. Хайзы улуғ маңзытта, аран-чула адына хамчы саап, чоо сӱрген, хайзы, хайа тӧзінде ипти одырып, малларын хадарған* (ХЧ). 4. Істезерге, ізінче парарға. – Гнать, травить. *1943 чылда сентябрь айның соонзар дивизия командирі Д. Ф. Дремин, ыырчыны табырах чиңіп алар ӱчӱн, Днепр суғны кизіп, немецтерні аннаң андар сӱрерге чахыг пирген* (ХЧ). *«Көрбе хоор атты, азыға тастап, тайнап, азырчаңмын» тіп, сӱрче* (КХКС).

СҮРЕТ Киртінчек, пасхазына ізенізі пар кізі. – Доверчивый. *Піреезі сӱрет кізілерні ирке, чойырхос сӧстернең алаахтыр салчалар.*

СҮРІГ *адал.* 1. Пірее кізіні алай нимені пасха чирзер сүргені, апарғаны, *тиң.:* **сүргін** 1. – *ист.* Угон. *Сүрігде парчатханнарын, сүріглерін көрем ме, көрбессім ме? – тіп турадыр* (АХ). *Ханым-пигім Хыс Ханның хадарған малы хай сүрігде парар?* (АХ). 2. Пиктеге кіргені, чаптырғаны, хул полғаны. – Плен, пленение, неволя. *Сүріге кір парған оолахтың мӧңіс харағастары чӱрек тибіретчелер. Махачы чааңының тыны сүрігде ӱзіл парған. Сығданаң Сыбы, ікіс пала, сүрігде парилар, кічиңектер, іңелерінің холында* (СС). 3. Сүріс, істес. – Преследование, погоня. *Аттар майых таа парза, сүріг, тохтадылбин, аннаң андар парған. Чыплама харасхыда ла сүріг тохтадылған.* 4. Хыйыхтас, пазыныс. – Гонение. *Киртініс хоостыра сүріглер полҷаңнар. Илҷілер сүрігде* (НМ). *Совет ӱлгӱзі тузында хамнар сүрігде пол парғаннар.*

СҮРІГҢІ *адал.* 1. Пірее чахыг хоостыра чӧрчеткен алай ба хабар апарчатхан, читірчеткен кізі. – Гонец. *Нинҷе-де күн пазынаң айланҷаң сүрігҷі чолда чіт партыр. Сүрігҷінің чоогынаң, алыптар пу күннерде чидізерлер.* 2. Мал сӱрчең кізі. – Погонщик. *Чолда пу іколеңе сүрігҷілер тоғасханох, че олар, пірдеезінең чоохтаспин, ирте халғаннар. Сүрігҷілер малларны тайғазар иртен иртӧк сӱре халғаннар.*

СҮРІЗЕРГЕ [сүріс-] *иділ.* Пірее кізінің алай нименің соонҷа парарға, ізінче парарға, чидерге. – Догонять, преследовать кого-л. *Хостоҷах аны сүрізерге итче* (ТИ ХЧ). *Турғаннаң ир палазы: Иркем, – тіп чоохтап турадыр, – Чаҷам Ай Хууҷынны сүрізерге чӧрбін* (АХ). □ **Пис оол сүрізіп ойнапча (сиилер).** – Пять юношей играют, догоняя друг друга (вязальные спицы).

СҮРІЗІГ *адал.* 1. Тизібіскен алай парыбысхан кізінің, нименің соонҷа, аны алай пірее нимені айландырар ӱчӱн, парғаны, сӱріскені. – Погоня, преследование. *Чиит киик суға кірібіскенде, пӱӱрлер сүрізігні тохтатханнар. Мылтых атылғандох, аңҷы адайлар сүрізіге кірібіскеннер.* 2. Пірее чидіге чидерге тың күстеніс. – *перен. разг.* Сильное стремление к достижению чего-л. *Синің мындағ сабланысха сүрізиің чахсаа ағылбас.*

Сүрізіг Гришаның чуртазын саңай оңартискер ит салған.

СҮРІНДІ *адал.* Пірее нименің халғаны, артханы. – Остаток. *Соох суға кіргенде, уйғуның сүріндізі табырах ирт парыбысхан. Халастың сүріндізін, чыып, хапчығасха сух салған.*

СҮРІС *адал., көр.:* **сүрізіг**.

СҮРІСТІРЕ 1. Тохтабин, пірсі пірсінің соонча, тохтағ чох, изерістіре. – Непосредственно один за другим, без пропуска, перерыва, подряд. *Сатраңның ам даа пис оол өсче нізе, соон сүрістіре той саларға киліс парбазын оларға* (ЧЛ ӦЧ). *Ол тустарда ікі бе, ӱс пе чыл сүрістіре часхы, чайғы айларда пір дее наңмыр чағбаан* (ХЧ). 2. Пірсі пірсінің соонча, изерістіре. – Подряд, один за одним, поочерёдно, друг за другом. *Анаң, майых парып, харнылары хычып, ибзер алдыра арғаас, амыр пазыснаң соон сүрістіре чылысчалар, хас палалары чіли* (ЧЛ ӦЧ). *Іди читі харындас соон сүрістіре ол ипчіні алтыр, че прайзы, пала артыспин, ӱреен* (НМ).

СҮРКҮ *адал.* 1. *көр.:* **сүрткі**. 2. *көр.:* **өріңме**.

СҮРКҮҢНЕС *адал.* Ағырин ылғас, ыхлас. – Всхлипывание. *Турада іңезінің сүркүңнезі паза пабазының амыр ӱні истілчеткен. Тӱрче полғанда, сүркүңнес истілбинібіскен, пала узыбысхан осхас.*

СҮРКҮҢНИРГЕ [сүркүңне-] *иділ.* Ағырин ылғырға, ыхлирға. – Всхлипывать. *Хыс, сырайын холларынаң чабызып, анаң на сүркүңнеп сыххан. Позына тарынып, палазына пичелленіп, Мира, пулуңда турып алып, сүркүңнепчеткен.*

СҮРМЕС *адал.* Хыс паланың, нинченинче чардыхха чарылып, ӱрілген сазы. – Девичьи косички (сюрмес). *Алтон сүрмес арғаа чайылып, арығ сіліг Ай Хууҷын ырда-көгде ин тӱскен* (АХ). *Арғазында алтон сүрмес, иңнінде иліг сүрмес чайылча* (ТИ ХТХ). □ **Пір тағ тооза чол (сүрмес).** – Одна гора вся в дорожках (сюрмес, косички).

СҮРНҮГЕРГЕ [сүрнүк-] *иділ.* Харыларға. – Спотыкаться. *Че хараазын чӧрчеткен кізі, чарых чохтаңар, сүрнүкче* (НМ). *Пу чуртас чолында, сүрнүкпин, матлама пас чӧріңер!* (ХЧ). ◊ **Сӧске сүрнүгерге.** – Споткнуться на слове. **Чуртаста сүрнүк парарға.** – Совершить ошибку в жизни (*разг.* оступиться). □ **Мал тӧрт азахтығ, че сүрнүкче.** – Конь о четырёх ногах, да и тот спотыкается.

СҮРНҮКЧІЛ *пілд.* Удаа харылчатхан. – Часто спотыкающийся. *Сүрнүкчіл аттыг чӧрерге чочынған. Ноо даа пала, наа ла пазып пастаза, сүрнүкчіл полча.*

СҮРТЕК *адал.* Тирең оймах, тӱбі көрінминчеткен оймах; хас, чікім чар, тирең өзен *тиң.* **хапчал**. – Пропасть, обрыв, труднопроходимые горные места с обрывами и ущельями. *Хаҷан-да пу сүртекте чиит ооллар саайлан партырлар. Ол сүртектің тӱбінзер уғаа ніске чол парча тіп сизінгеннер.*

СҮРТЕРГЕ [сүрт-] *иділ.* 1. Пірее суух алай хойығ арах нименең сылирға, чағарға, тизіктерні чабарға. – Мазать, смазывать, намазывать, замазывать. *Кристина іңезі пестең наа ла сығар килген оох халазахтарны хайахнаң сүрткленн. Чарылғлап парған стенелерні сүртерге полысхабыс.* 2. Хайахты, сүрткіні, суух нимені пірее нименің ӱстӱне сылирға – Размазывать (краску, масло и т. п.) по чему-л. *Кізі көрбеен аразында, пала красканы столға сүрттір. Ханны сӱлейкее сүртібіскен, анаң аны микроскопнаң көрген.* 3. Имні, суух нимені, теерге сиип парзын тіп, чызарға, сиңдірерге. – Втирать, втереть, растирать какое-л. вещество, чтобы впиталось. *Сах ідӧк пурунны чайарға, аны спрейнең, имнең, мазьтарнаң сүртерге чарабас* (ХЧ). *Тӱбінде палғас, кізілер, аннаң пос алынча сүртініп, негрлер чіли пас чӧрчелер* (ХЧ). 4. Хазартарға, *тиң.* **ағартарға**. – Белить, побелить. *Пу іköлең тураны табырах сүртібістірлер. Іҷем, чиит полғанда, тураны күнге ле ікілер хатап сүртібісчең полтыр.*

СҮРТІС *адал.* 1. *көр.:* **сүрткі**. 2. Чахханы, сылааны. – Намазывание. *Сүртіске тимнелген раствор тың хойығ полбасха кирек. Тура сүртізін, наңмыр чағанча, тоос салғаннар.* 3. Сиңдіріг. – Втирание. *Вазелиннең глицерин сүртізі пастағы туста маңат полыстыр. Сүртіс иткен соонда, тӱрче чадып аларға киректелче.*

СҮРТКЛИРГЕ [сүрткле-] *иділ., көр.:* **сүртерге**.

СҮРТКІ *адал.* 1. Пірее нимені, ығырабазын алай чызылбазын тіп, сүртерге киректелчеткен ниме-ноо. – Смазка. *Аңнап парарда, мылтығын сүрткінең чахсаан сүртібіскен. Часхы тоғыстарына тимненіп, сүрткі-солярка алғаннар* (ХЧ). 2. Саалчатхан інектернің имчектерін сүртчең ниме (хайах). – Жир (обычно сметана для смазки сосков коровы перед дойкой). *Мал имчектерін, саап алған соонда, сүрткінең матап чахтап салчабыс. Інек сағчаңнар торыл парған мал имчектерін сүрткі чох саап полбин полғаннар.*

СҮРТКІС *адал.* Сырлачаң, хазартчаң алай сүрткіні сүртчең тириг. – Кисть, кисточки (для побелки). *Олғаннар, сиден сырлаан соонда, сүрткістерін мындох тастап парыбыстырлар. Палаларына тура хазартарға сүртқістер тимнеп салтыр.*

СҮРТҮЛЕРГЕ [сүртүл-] *иділ.* Кібіренерге, кібіктенерге, перінерге, салчирға. – Бормотать, ворчать. *– А хайди ам аны айландырып алчаң? – пос алынча сүртүлче Пидора, улуғ тынып. Табығларда араласпинчатхан кізі, табығларда утып алған кандидатты хомайлап, хайди даа сүртүлче.*

СҮРҮГ: ПІР СҮРҮГ Алызығ чох, пір синде. – Без изменений. *Пабазының хазии пір сүрүгде полчатханы Светлананы хомзындырған. Хаҷан-да пу іколеңнің чуртазы пір сүрүг полған, че чаа пасталардаң, прай ниме алыс чөрібіскен.*

СҮРҮГЕРГЕ [сүрүк-] *иділ.* Ыдарирға, ўрирге, талаларға; хойралта пазыларға. – Изнашиваться, стоптываться. *Удаа кисчеткен кибі дее сүрүк парыбыстыр. Пола-пола прай даа ниме сүрүк парчаттыр.*

СҮРҮК: СҮРҮК ТАРТЫНАРҒА [сүрүк тартын-] *иділ.* Тымарапчатса, киині алай ахчатхан суух іріңні пуруннаң истілдіре (сууласнаң) істінзер тартынарға. – Шумно втягивать носом воздух или слизь, образующуюся при насморке; шмыгать (носом). *Соохха тоол парған хызычах, пес хыринда одырып, сүрүк тартынчатхан. Сүрүк тартынарға чалтанып, кабинеттең сых парыбысхан.*

СҮРҮМ *адал.* Хыраның пір төрттіг чардығы. – *уст.* Четвёртая часть пашни, прогон. *Наңмырлар чағбин, ізіглер турып, яблахтың сүрүм чардығын сарысхалар кимірібістір. Чахсы күннер турза, ол халған сүрүмні пір күнге прай сабызарлар.*

СҮРҮН I *адал.* 1. Тіріг нименің тыны, күзі. – Дух, душа, жизненная сила. *Наа төреен паланы, сүрні пик ползын тіп, алғап пиртір. Ағырыға пастырып, сүрні дее асхынахтаң асхынах полчатхан чіли пілдірген. Нинче-де тус ирткенде, палығлатхан чааҷының сүрні хозыл килген, ол чазыл сыххан.* 2. Кізінің худы. – Дух, призрак. *Улуғлардаң исчең полғам, тіріг кізінің сүрні чөрче тіп. Кізі узупчатса, сүрні, сых парыбызып, учух чөрчеткен осхас.* 3. Ўреен кізінің худы, *тиң.:* **ўзўт, сўне**. – Душа, дух (умершего). *Ол апсағас, сүрўн килзе, өскіріп одыр. Андағ палыхтар талайда хайзы сүгенге дее кіредір, хайзы сүрўн чіли чўс чөредір.* ◊ **Сўрўн пазарға.** – Подавлять духовно (морально) кого-л. **Сўрўн пастырарға.** – Подавляться духовно (морально).

СҮРҮН II *адал.* Кізінің сырайы, омазы, көрімі, *тиң.:* **чўс**. – Облик, лицо. *Танысхан хыстың сүрўні абахай, чоогы даа уғаа иптіг. Илееде ўр чыллар даа ирт парған полза, ўреен апсааның сүрўні ам даа уғаа чарых турыбысча харағы алнында.*

СҮРҮННІГ *пілд.* Харахха чылыг, сырайға иптіг, сіліг, абахай омалыг, көрімніг. – Миловидный, симпатичный. *Пашаның хыринда турыбысхан машинадаң иптіг сүрўнніг чиит хызыҷах сых килген. Мода көзітчеткен хыстар прайзы даа уғаа сіліг сүрўнніглер.*

СҮРҮНҶЕК *көр.:* **сүрнүкчіл**.

СҮСЕК *адал.* Чыып алған тоҷастығларны чығҷаң орын, аңмар. – Сусек, закром. *Ибнің пір саринда сүсек тургызыбыстырлар. Чардынаң хырлаан сүсек үстүне сыххан оолахтарны тудып алтыр.*

СҮСЕТКЕ *адал.* 1. Тура ээзі. – *букв.* Хозяин дома (домовой). *Полған на тураның сүсеткезі пар тіпчелер. Сүсеткелерні, суғ паза тағ ээлерін прайзы ла көрбинче.* 2. Хубулған кізі. – *перен.* Ряженый. *Чииттер, чыылызын, сүсетке полып, хончыхтарҷа чөрҷеңнер. Пала сүсеткелердең тың хорых партыр.*

СҮСКЕК *көр.:* **сүспек**.

СҮСКЕКТЕНЕРГЕ [сүскектен-] *адал.* 1. Харылып, чирге түңдере түзерге, сүр-

нүгерге. – Спотыкаться и падать, ударяясь о землю. *Тасха сүскектен парып, тігі учух пар түскен. Малы ноо нимее-де сүскектен партыр, тур полбин чатча.* 2. Аңдарылып, нандыра сағланарға. – Подпрыгивать при падении. *Харбасчатхан оолах, матта тастаттырыбызып, сүскектенерге маңнантыр.*

СҮСКЕН Чабал, уйады чох кізі; арғаас, эрінчек, ниме идерге хынмас кізі. – *бран.* Негодяй, бездельник. *Япон чоны, андағ 6 чазых пар тіп, санапча: харам, сүскен, алаамдыр паза ниик сағыстығ полғаны, атархас, тідінмес. Сағынчазың, ноға ол андағ сүскен пол парған, че ол сурыға нандырығ таап алары сидік.*

СҮСКІН *адал.* Ибі-чурты чох кізі, андамында чөрчеткен кізі. – Бродяга, пройдоха. *Ахылы чох адай полтырзаң, Алтын Табатай, пір дее изі чох сүскінді полтырзаң* (АТ). *Че одыр пеер, хасхы, сүскін полтырзың, чей ізербіс.*

СҮСКІННИРГЕ [сүскінне-] *иділ.* Ибі-чурты чох анда-мында чөрерге, сүстір чөрерге. – Бродяжничать, шататься. *Кыргунчаа аар полған піди сүскіннеп чөрерге, че іңезі ўреен соонда, аның парҷаң-кірҷең чирі паза чох полған. Цыганнар пір чирде ўр чуртабинчалар, сүскіннеп чөрері – оларның ханнарында.*

СҮСКІҶІ *көр.:* **сүскіҷіл**.

СҮСКІҶІЛ *пілд.* 1. Сүзеечі малдаңар. – Бодливый. *Сүскіҷіл мал пасхазына азыранарға пирбинче. Сүскіҷіл өскідең чадап тизіп алтырлар. Сүскіҷіл пуға көрген не кізіні сүзерге чўгўрҷең.* 2. Хырыс-табыстығ кізідеңер. – *перен.* Скандальный, склонный к скандалам. *Тамара, чахсы киректерінең нимес, сүскіҷіл хылығынаң сабланча. – Син саба сағынчазың, Маруся пір дее сүскіҷіл нимес, хаҷан даа андағ полбаан.* □ **Өспес мал сүскіҷіл полҷаң, өспес чон ыырлығ полҷаң.** – Народ, у которого нет будущего, бывает недружным (*букв.* Не растущая скотина бодливой бывает, не растущий народ враждующим бывает).

СҮСКЛИРГЕ [сүскле-] *иділ.* Мўўснең кізіні алай пірее нимені сабарға, сазарға. – Бодать. *Мўўзі дее чоғыл, че сүскленче. Хызыл інектері хазаадағы малларны сүсклепче, аннаңар аны чарыбызарға чаратханнар.*

СҮСПЕК 1. Тігілген нименің читпезі, сайбағ. – Изъян, недоделки в шитье. *Сүспектер пол парбазын тіп, маңзырабин тігерге кирек. Комиссия сүспек таппиндыр.* 2. Иптіг нимес, пір тиң нимес, киліскек нимес (тігілген кип-азахтаңар). – Неудачный, неровный // неудачно, неровно. *Кискен киптің иңнілері сүспек пілдіргеннер. Сүспек тігілген кип-азахты тастирға киліскен.*

СҮСПЕКТЕНЕРГЕ [сүспектен-] *иділ., көр.:* **сүскектенерге**.

СҮСПЕНЕК Тадии чох, татхыны чох (чіҷең нимедеңер). – Пресный, безвкусный (о пище). *Ит чох пызырылған ўгре сүспенек полған. Пу ипчінің пызырған чіҷең нимезі сүспенек пол парча.*

СҮСТЎГЕРГЕ [сүстўк-] *иділ., көр.:* **сўрнўгерге**.

СҮТ 1. Ипчі кізінің алай тізі малның имчегінең сыхчатхан пала азырачаң ах өңніг суух ниме. – Молоко. *Пала наа ла төрізе, пастағы чыл іҷе сўдін хайди даа эмерге кирек, андада ол пик хазыхтығ полча. Іҷезінің сўді кірбин, палаларны, өнетін тимнелген чиис садызып, азырирға киліскен.* 2. Ас-тамах. – Молоко как пища. *Чирдеңер сурынза, айран, сўт, халас, тамах тастаңар* (ЧЛ ӦЧ). *А ниме мында маң чохтанарға: ит орнына яблах чі, сўт орнына чей ізіп одыр, өріңме орнына – пірее тадылығ ниме* (ЧЛ ӦЧ). 3. Хай пірее өзімнің алай аның нимізінің сўзўні. – Беловатый сок некоторых растений, беловатая жидкость, добываемая из некоторых плодов, семян. *Соядаң иділген сўтке піреезі угаа хынча. Ах пастығ чахайахтың сўді.* ◊ **Сўттең ах.** – Белый-белый (*букв.* Белее молока). **Сўт теерге.** – Набухать (о вымени перед отелом). □ **Ахсында сўт араалах.** – Молодо-зелено (*букв.* Во рту молоко не обсохло). **Сўттің ўстўн іскені – озар, сўттің тўбін іскені – тудылар.** – Тот, кто слизывал с молока сливки – улизнёт, тот, кто пил остатки молока – попадётся. **Сўт тögілзе, ўзі халар, суғ тögілзе, нимезі халар?** – Молоко прольётся – след жира останется, воду прольёшь – что останется?

СҮТ-АЙРАН *көр.:* **айран-сўт**.

СҮТЕРКИРГЕ [сүтерке-] *иділ.* Хорығарға, тідінмеске. – Трусить, быть в нерешительности. *Пу киректе сүтеркирге чарабас. Сынны чоохтаза, Матвей, тізектері сірлескенче, сүтеркепчеткен, че арғызына көзідерге уйадыстыг полған.*

СҮТКІЛ *көр.:* **сүткілең**.

СҮТКІЛЕНЕРГЕ [сүткілен-] *иділ.* Тадылыг тадирға (учуп парған яблахтаңар). – Сластить (*напр.* о подмороженном картофеле). *Пызыр салған яблағы сүткіленчеткен. Соох күннерде, пес чахсы одынмин салып, яблахты учут салтырбыс, аннаңар ам сүткіленче.*

СҮТКІЛЕҢ *пілд.* Соохха тадылыг пол парған, учаан (яблахтаңар). – Сладковатый. *Астапчатханда, сүткілең дее яблах тооза чиил парған. Сүткілең яблахнаң сосхалар азыраannар.*

СҮТ-СӦЛ *адал.* Сүттең иділген ас-тамах, *тиң.* **ах-сых**. – *собир.* Молочные продукты. *Маллыг кізінің сүт-сӧл хаҷан даа пар полча. Чырғалда өнетін сүт-сӧл сатчаң орын ас пиргеннер.*

СҮТТЕНЕРГЕ [сүттен-] *иділ.* Имҷекке сүт толарға, сүт кірерге, самҷирға. – Наполняться молоком, наливаться молоком, становиться молочным (о вымени). *Иирге інектері илееде сүттен парча, аннаңар күнде нинҷе-нинҷе хатап саапчаалар. Хой чахсы сүттенче, че хураған пір дее читіре эмминче.*

СҮТТІГ Сүді пар. – Молочный, имеющий молоко. *Мал тударға идібіскеннерінде, өнетін сүттіг інек садызып алғаннар. Чоон имҷектіг інектер сүттіг поладыр.*

СҮТТІГ-СӦЛЛІГ Ит-сүтке пай, ит-сүді пар. – *собир.* Богатый на молочные и мясные продукты, имеющий мясо и молоко. *Мал көп тутчатханнар хаҷан даа сүттіг-сӧлліг поладырлар. Сүттіг-сӧлліг поларға сағынчатсаң, арғаас полба паза хараа-күнөрте тоғынарға тимде пол.*

СҮҮЗҮН *көр.:* **сүзүн**.

СҮҮЛ *адал., көр.:* **сӧӧл**.

СҮҮЛЕДЕ 1. Суулада, күүледе. – Шумно. *Ол саринда, хайдар броневик парчатхан, күгүрттіг пулуттаң чүзе наңмыр хыйғасти, сүүледе чаапчатхан* (ХТ). *Наңмыр сүүледе чаап сыххан* (ХЧ). 2. Уғаа тың, сыытнаң. – Навзрыд. *Позы, іс салған ипчізер айланып, аның иңніне чаба чадыбызып, саңай сүүледе «ылғабысхан»* (ХЧ). *Іҷең, сині хуҷахтап, сүүледе ылғапча, а син оларға айаң суныр: Маңар, чіңер...* (КГ ПАО).

СҮҮЛЕДЕРГЕ [сүүлет-] *иділ.* 1. *көр.:* **сүүлирге**. 2. Уғаа тың ылғирға, тохтабин харах чазын позыдарға. – *перен.* Лить слёзы, заливаться слезами, *прост.* нюнить. *Сүүлет, сүүлетпе, че пір дее ниме алыстыр полбассың! Оғырлап килген хыс, сазын сайирға пирбин, пулуңда одырып, сүүледіп одырған.*

СҮҮЛЕРГЕ [сүүл-] *иділ.* 1. Пірее ниме пірее нимедең чарыларға, сүгерге. – Фильтроваться, процеживаться. *Суух ниме табырах сүүл парча. Суғ фильтр пастыра сүүлген.* 2. Чарылып, алтынзар түзерге, пірее нименің түбінде поларға. – Оседать (выделяться в виде осадка). *Той, палғас көбізін тиреңзер парыбысча, хумнаң тастар, тізең, чар хастада сүүл халчалар. Көллердегі суғ синчетсе, тус чарларында сүүл парча.*

СҮҮЛИРГЕ [сүүле-] *иділ.* 1. Ахчатхан суух ниме суулирға, күүлирге, уғаа тың чағарға, урыларға. – Шуметь (о льющейся массе), литься потоками (о ливне). *Тың чағбас тіп ізенгебіс, че наңмыр матап сүүлет пирген. Одыл парған краннаң суғ тохтабин сүүлеткен.* 2. Ötігерге, прай öл поларға. – Промокать насквозь, мокнуть. *От тоғызында, тос тартчатса, ағаа наңмырға пір ле хати сүүлирге киліспеен. Орай күскүзін, наңмырға сүүлеп парып, ағырыбысхан паза оңдайлан полбаан.*

СҮҮЛІНДІ 1. Сүүлген ниме, пірее нименің түбіне түс парған ниме, сүүрінді. – Отстой, осадок. *Суун төгібізіп, сүүліндіні пасха көнексер урыбыстыр. Графин түбінде сүүлінді іле көрінген.* 2. Чабыс түс парған, чуртас түбіне түс парған кізі, саба чолға кір парған кізі. – *перен.* Опустившийся человек. *Посты пір дее пос саларға чарабас, оңарынарға даа маңнанмассың, сүүлінді пол параразың. Сүүлінділер аразында илееде хыйға кізілер пол парчалар.*

СҮҮМЕК *адал.* 1. Ниме-ноо сухчаң истең тігілген хапчығас. – Мешочек. *Соох Апсах оларға сүүмек-тулубында халған сыйыхтарын ам даа үлепчедедір. Олған тузымда, сүүмек харлана, чөрҷең полғам*

андар. 2. Аарчы сүгчең киден хапчығас. – Холщовый мешочек для процеживания арчы. *Хаптың синінче киден сүүмек хандых-сипнең тосхырылча. Пайаағы ууча сүүмектерін пірде пір саринзар айландыр турған.*

СҮЎНДІ *адал. көр.:* **сүүлінді**.

СҮЎНЕРГЕ [сүўн-] I *иділ.* Сөөлін халарға, аңдарыларға. – Растянуться, упасть. *Иптіг ле пас париған чиит табан, тасха харылып, сүўн парған. Хыстар алында хоңаңнапчам тіп, чирде сүўн халған паза, тур ла алып, чөрібіскен.*

СҮЎНЕРГЕ [сүўн-] II *иділ.* Ізенерге, чөленерге. – Полагаться, опираться на кого-, что-л. *Істезігліг тоғысты пасчатса, хайди даа пірее тоғысха сүўнерге кирек. Ағам позына сүўнерге көнік парған, аннаңар, оолғына даа чоохтабин, пірее киректер идібісчең.*

СҮЎР: АХ СҮЎР Хыр, аппағас. – Седой. *Хаңан полза пу даа кізі ах сүўр пас парған полар. Ах сүўр пас парған апсахтар, чыылызып, ирт парған тустарны сағысха киріп, одырчалар. Пичелге ууңам табырах ах сүўр пол парған.*

СҮЎРГЕ [сүг-] *иділ.* Пірее нимені пірее нимедең чарарға, сүгерге. – Фильтровать, цедить, процеживать что-л. *Наа ла саап килген сүтті, сүўбізіп, соох чирзер турғыс салған. Иирге ир кізілер палых сүўп килтірлер.*

СҮЎРЕЛЕРГЕ [сүўрел-] *иділ.* Пірее нимее, сағысха пастырарға, көңні чох поларға; чабыс тўзерге, чуртас тўбіне тўзерге. – Быть подавленным, находиться в угнетенном состоянии, опускаться. *Адыго, іңезі ағырыбысхан соонаң, сүўрел парды. Чуртас сидіксіністеріне сүўрелбин, аннаң андар хаалирға.* ◊ **Сүўреліп, сўс чөрерге.** – Опустившись, бродяжничать.

СҮЎРІКТЕНЕРГЕ [сүўріктен-] *иділ.* Тумзух полызиинаң кии тартынарға. – Шумно втягивать воздух носом. *Пудурғы ир кізі, сүўріктенібізіп, харахтарын чаап, сым на турыбысхан. Өкпеленген ат пастап сүўріктенген, анаң соо азахтарына турыбысхан.*

СЫБА *адал., көр.:* **сабал**.

СЫБАЛАНАРҒА [сыбалан-] *иділ.* Ниистерні чыхчанарға. – Засучивать рукава. *Катрин тоғынар алында, прай иптіг сыбаланып алтыр. Оолғы, сыбаланып алып, ууаа чапчаң тура чаххан.*

СЫБАЛИРҒА [сыбала-] *иділ.* Аң-хустарны хыйа сүрерге; чочыдып, пірее ниме тастирға, чаалирға. – Бросать, кидать чем-л., отгоняя животных и птиц. *Хызыңаан ўўңікте чөрчеткен таңахтарны сыбалабызарға ыстыр.*

СЫБАНДЫ *адал.* Сыбаан ниме, чаххан ниме. – Штукатурка, замазка. *Наа турада илееде килкім сыбанды тўс партыр. Пір өме сыбандынаң айғасча, пасхазы оларның соонңа хазартыбысча.*

СЫБАР *пілд.* Тімелчік, пеерінчек, салчых; хыпчых, хырыс-табыстыг. – Сварливый. *Канойның өрекені сыбар даа полза, ол аны хайди часхарып аларын пілңең. Сыбар апсахтың палалары, сыдаспин, соонаң андар чөрбинібіскеннер.*

СЫБДЫРАҒ *адал., көр.:* **сыбдырас**.

СЫБДЫРАС *адал.* Халбырас, суулас. – Шелест, шум (от колебания чего-л.). *Мумунның ніскечек табызы хаңан даа тикке ле полбачаң: хана хыринзар алай ба пасха кізі килче полар, алай ба пірее чирде чігленістіг суулас алай сыбдырас истіл сыхча* (ХТГ). *Ўр дее полбаанда, табан таплааны, чоп-чуп, сыбдырас, хорхлас истілген* (АТ).

СЫБДЫРАХ *пілд.* Халбырапчатхан, сыбдырапчатхан. – Издающий шелест, шелестящий. *Чахсы хурғап парған от сыбдырах поладыр. Ырах ниместе хуруғ пўрлернің сыбдыразы истіле тўскен.*

СЫБДЫРИРҒА [сыбдыра-] *иділ.* Халбырирға, суулирға. – Издавать шелест, шелестеть. *Улуғ нимес танычахха пўрлер көгліг сыбдырас турғаннар. Ол тумзуғын сығара тут сыххан, пўрлернің сыбдырасчатханын хоосха истіп салған, че ол аны, кўске іди сыбдырапча тіп, сағын парған* (ХТГ).

СЫБДЫТ *көр.:* **сыбдырас**.

СЫБДЫХ *пілд.* Өткін, туртухпас, чапчаң. – Бойкий, ловкий, проворный. *Оларнаң тиннестірзе, пістің өмедегілер сыбдых арах полғаннар. Сынында, пу марығда ипчілер иреннердең хай-хай сыбдых тудынғаннар.*

СЫБИРҒА [сыба-] I *иділ.* Чағарға, сыбанды сўртерге. – Мазать, обмазывать

(глиной), затирать, штукатурить. *Пӱдірген тураларының істін сыбирға халған. Песті сыбабысхан соонда ла одыныбысханнар.*

СЫБИРҒА [сыба-] II *иділ.* Айраннаң алай поҷадаң араға хайнадарға. – Гнать самогон. *Аалҷылар килеріне ууҷа айран сыбирға тимненібіскен. Атуның тоғыс чох кӱн чоғыл: ол айран ачытча, анаң, ачии читсе, сыбапча* (ДН ЫА). *Сарығ суғны, хазан позызох, сӱӱмекке сӱӱбізіп, пуларға Ату тазып пирче: сарығ суғның аны за Ату нооза, айранны ол сыбапча* (ДН ЫА).

СЫБЫ 1. Іңеліг паза сабаллығ, чыл ибіре от кӧк ағас. – Пихта // пихтовый. *Сылағай харағайлар, чоон тыттар, тӱгдӱр хазыңнар, тирек осхас остар чоғар пахчатханнар; оларнаң хуурбас тігеннер, сыбылар, хара кӱрең хастырыхтығ нымырттар, хазалҷых тоо ағастары тиң пол полбинчатханнар; ол ағастарның хойныларына ит пурун, адай хастаа, хызылғат, тағ харағады, паза аба чистегі ыдырбаннары соолынчатханнар; азахтары хыринда хорбылар пасхласчатханнар* (ЧМ АС). *Хызыл нымырхада, сыбы сабағаларынаң аны чазап, маннаан* (ЧМ АС). 2. Наа чыл ӱлӱкӱнге чазалған сыбы ағас. – Ёлка (новогодняя). *Пӱӱн Хакасияның 15 олғаны Москвазар Кремль сыбыҷаана парыбысты* (ХЧ). *Пу кӱннерде А. М. Топановтың адынаң Хакас драма театрына республиканың чахсы ӱгренчеткен, таланттығ ӱгренҷілеріне Правительство сыбыҷаа ирткен* (ХЧ). □ **Хысхыда даа, чайғыда даа кӧк (сыбы).** – Зимой и летом зелёная (пихта, ёлка).

СЫБЫҢНААС *адал.* 1. Сыбыхтап чоохтанчатхан кізі. – Тот, кто шепчет или шепчется с кем-л.; шептун, шептунья. *Сыбыңнаасты испеске дее итсе, анзы, соонҷа чӧріп, чоохтапчатхан. Пу ікі сыбыңнаас тоғас парғанда, чоохтары ӱзілбинібіскен.* 2. Пірее кізіденер хоп чоохтар таратчатхан кізі. – Тот, кто занимается доносами, распространяет какие-л. ложные, провокационные слухи. *Сыбыңнаасха тылаас сығарыбызарға пір дее ӱр нимес. Сыбыңнаастарны тохтатпаза, пу хомай киректер піди пол турарлар.* 3. Сӧснең имнепчеткен кізі, ухаанҷыл кізі. – Знахарь, колдун. *Сыбыңнаас пастап хулағына ноо ниме-де сыбыхтаан, анаң хайдағ-да суух ниме ізірткен. Пу аалда Маринаның сыбыңнаас полчатханын кізі пілбинчеткен.*

СЫБЫҢНАС *адал., кӧр.:* **сыбыхтас**.

СЫБЫҢНИРҒА [сыбыңна-] *иділ., кӧр.:* **сыбыхтирға**.

СЫБЫҢ-САБЫҢ *кӧр.:* **сыбых-сабых**.

СЫБЫРА *нареч.* Төреміл, полған на сай, тӧле, *тиңн.* **удаа**. – Постоянно, всё время; часто. *Соонаң ямб ритмінең сыбыра тузалан сыххан* (ХЧ). *Пӱӱнгі кӱнде наа имнег препараттары чуртасха сыбыра кирілче* (ХЧ).

СЫБЫРАҒ *адал.* 1. Сыбырас, сыбыхтас. – Шёпот. *Аннаң-мыннаң Акимның хулаана аймах сыбыраглар истіл сыхханнар. Сыбырағларны испеске тіп, хулахтарын чапчатхан.* 2. Сӧс полызиинаң кізее хайдағ-да оңдайнаң теелгені, хомай иткені. – *уст.* Заговор, заклинание, колдовство. *Аның алнында сыбыраг административнай сайбаға саналҷаң паза штрафнаң хатығлалҷаң* (ХЧ). *Ол кізілер кізі ӧдіреріп, сыбыраг, тӧлкі киректерін, чӧреечі хылыхтарын паза оғырлирын тастабаннар* (НМ).

СЫБЫРАҒҶЫ *адал.* 1. Сӱмеліг кізі. – Волшебник. *Полған на хадылда мастер-классстар паза марығлар парчалар, лингафоннай кабинетте сыбырағҷы, кізіні удурлап, тӧлке салча, конференц-залда, тізең, Хакасияның театрлары ойыннарының ӱзіктерін кӧзітчелер* (ХЧ). *Городтың орамаларынҷа 50 чыл аразында пір хати сыбырағҷы хайын сыхча* (ХЧ). 2. Ухаанҷыл кізі, ниме пілчеткен, сӧснең имнепчеткен кізі. – Колдун, колдунья. *Оларны сыбырағҷылар тіп пыролапчалар* (ХЧ). *Таджикистанның МВД-зы таныларынаң, хазнада пис муҥҷа сыбырағҷы паза пілігҷі саналча* (ХЧ).

СЫБЫРАРҒА [сыбыр-] *иділ.* 1. Похсахты, сыбырғанаң чыып, хыйа идерге, арығлирға. – Мести, подметать (сор, мусор). *Пол сыбырарға, тӧзек-частыхты чыы тартарға, ідіс-хамысты чуурға – аның ӧӧн тоғызы* (ХЧ). *Ооллары ограда істін паза тастын тӱрченің не аразына сыбырыбысханнар.* 2. Апарыбызарға, оғырлирға, пір дее ниме артыспин, прай сығар парыбызарға. – *перен.* Очистить, унести, вымести (всё из дому).

Оғырлар, пірее кізінің туразын сыбырарға итчетселер, азынадох тимнен салчалар. Цыган ипчі ууҷамның чыын салған ахчазын прай сыбыр парыбыстыр. ◊ **Стол ўстўн сыбырыбызарға.** – Сбросить всё со стола.

СЫБЫРАС *адал.* 1. Сыбыхтас. – Шёпот. *Хулаан сиргекти тутханда, хайдаң сыбырас истілчеткенін піліп алған. Ўгретчі кір килгенде, сыбырастар тохтап парғаннар.* 2. Хоп чоох чоохтаны, чой тылаас сығарғаны. – Ябедничанье, наушничество, наговор, сплетничание. *Сыбырасха киртініп, хынған оолғын хыйа сўрібіскен. Пу тылаас соонаң сыбырастар ам даа тохтабин турғаннар.* 3. Сöс полызиинаң кізее хайдағ-да оңдайнаң теелгені, хомай иткені. – Колдовство, ворожба. *Пу аалларда сыбырас киреегі хаҷаннаң парча тіп чоохтасчалар. Сыбыраснаң айғазып, саңай алҷаахча пу örекен.* 4. Кізее хайдағ-да оңдайнаң теелер ўчўн, сöснең пірее нимее сыбырирға. – Шептать на что-л., придавая тем вещам волшебную силу, нашёптывание. *Хонҷых ипчі, им-том ползын тіп, суға алай ағылған чіҷең нимее сыбырас ит пирчеткенін піс пілчебіс. Тың киртінзе, арса, сыбырас таа чарап параръых, ол, тізең, оңдайланып аларҷых.*

СЫБЫРҒАН *адал.* Kööр ағырығнаң алай пасха даа инфекционнай теер ағырығларынаң ағырчатса, теерде сых килчеткен оох сіміске. – *саг.* Сыпь (при кори, ветрянке и т. п.). *Пастап нинҷе-де ле сыбырған сых килген полған, ам, тізең, алары чох иде тол партыр. Паланың пурун иді ізеен, анаң на сыбырған саап сыххан.*

СЫБЫРҒАННИРҒА [сыбырғанна-] *иділ.* Сыбырған сабарға, сіміскелирге. – Высыпать (о сыпи при кори, ветрянке и т. п.). *Kööр аалҷынаң ағырыбысхан кізі сыбырғаннапча. Гриша талайдаң айланған соонаң сыбырғаннап сыххан, хайдағ ағырыг хаптырып алғанын имҷілер ам даа піл полбинчалар.*

СЫБЫРҒАС *адал., көр.:* **сыбырғы**.

СЫБЫРҒЫ *адал.* 1. Сöп-сапты, похсахты сыбырарға, киректелчеткен тиріг. – Связка веток, прутьев с листвою, употребляемая для подметания полов, ограды; метла, веник, помело. *Оларзар пастап көзес паза сыбырғы учухханнар, оларның соонҷа – аймах-пасха ідіс-хамыстар* (ЛК АХЧЧ). 2. Мылчада сабынарға тимнелген, поохти палғалған ағас салаалары алай özімнер. – Связка веток, прутьев с листвою, употребляемая для парения в бане. *Хазың сыбырғызын тузында тимнирге кирек, андада ол пик полча. Мылча хыринда аймах сыбырғылар садызып аларға чарир.* 3. Малларға, сыбырғы оңдайли хурудып пилетеен азых. – Связка веток, прутьев с листвою, употребляемая для корма животных. *Амды мал азырирға хазың паза тал пастарынаң сыбырғы итклирге кирек* (КГ ПАО). *Ўр ниместе тал пазынаң паза салғанахтаң хойларға хысхызына азыхха сыбырғы иткен полғабыс* (КГ ПАО).

СЫБЫРИРҒА [сыбыра-] *иділ.* 1. Сыбыхтап чоохтанарға, пасха кізее истілбезін тіп, ағырин чоохтанарға, хулахха чоохтирға. – Шептать, нашёптывать кому-л. что-л. *Тўрчедеңök ол örчіліг сыбыранча: Исчезің ме, нанҷыларым ўндесче!* (ЧМ АС) *Пелагея айлан килче, ол, кірестеніп ала, сыбыранча* (ЧМ АС). 2. Сöснең имнирге. – Лечить, заговаривать (болезни). *Аал азағында чуртапчатхан орыс ууҷа тірсекті чахсы сыбырабысча тіпчелер.* 3. Сöс чоохтанып, кізее хомай ниме идерге, харғирға. – *уст.* колдовать, наводить болезни, беды на кого-л. *Маня, хонҷығынаң тартызып, сыбыраг ниме полчатханын чахсы пілче. Ол örекен хонҷыхтарын сыбырачаң тіп искем.*

СЫБЫРТ *адал, көр.:* **кискек** I.

СЫБЫРЫЛҒАХ *пілд.* Тоғаасхан нимені прай сыбыр парыбысчатхан (чилдеңер). – Сметающий всё на своём пути (о ветре). *Сыбырылғах чил хырларны даа хазыр парыбысча. Сыбырылғах чил соонаң öнетін сöп-сап тökчеткен полигондағы пластик бутылкалар паза пакеттер прай чирге чайылғаннар.*

СЫБЫРЫНДЫ *адал.* Пір чирге сыбырылған похсах (сöп-сап). – Мусор (заметённый). *Камзар, сыбырындыны тökпин, клубсар кино көрерге чўгўрібістір. Хызыҷахтар сыбырғаннар, оолахтар, тізең, сыбырындыларны тökкеннер.*

СЫБЫС *адал.* Пўдірееге tööй арах, карп сöбірезіне кірчеткен палых. – *кыз.* Усач. *Сыбыс – суг түбінде чуртапчатхан палых.*

Иң чоон сыбыстың көдірімі 12–15 килограммға чит парчаттыр.

СЫБЫСХА *адал.* Сығыртос, хобырах; ўбўрҷең көг тирии; аҥнарға алай хустарға аҥнапчатса, оларны хығырарға тузаланылчатхан тириг, *тиҥн.* пырғы. – Дудка, свирель, рожок для приманки зверей и птиц. *Пістің чонның ўбўрҷең көг тириглерінің пірсі сыбысха полча. Пўўнгі кўнде Кирилл ідөк пасха көг тириглерінең ойнирға ўгреніп алған: ыых, сыбысха, тўўр, тимір хомыс, чатхан.*

СЫБЫТ *адал.* 1. Чоох-чаах, хабар, тіл-аас, чоох, *тиҥ.* **тылаас**. – Слух, молва. *Мағаа пу кўннерде ол сыбыт читкенөк. Ол хыстың худы мында полар тіп, сыбыт пар сыххан.* 2. Сыбыхтас, сыбырас. – Шёпот. *Пу іköлеҥнің сыбыттары ла истілчеткен, анаҥ узи пиртір. Иванны пілдізі чох сыбыт усхурыбысхан.*

СЫБЫХ-САБЫХ *адал.* Сыбыхтас, хопыҥнас, сыбырас. – *собир.* Шушуканье, шёпот. *Ööрелер, хыйа турып алып, сыбых-сабых тўсчеткеннер. Іди ле сыбых-сабых тўсчеткенде, кинетін не мылтых табызы истіле тўскен.*

СЫБЫХТАС *адал.* Сыбырас, сыбых-сабых, сыбыт. – Шёпот, шептание. *Ўгретчі, класста сыбыхтас ползa, прайзын урок соона артыс салар полған. Синнеҥер чоох сыбыхтаснаҥ на пар турған* (НК ХХ).

СЫБЫХТИРҒА [сыбыхта-] *иділ.* Сыбырирға, сыбых-сабых чоохтанарға, ағырин чоохтанарға. – Нашёптывать. *Піс позыбыс таа пастых табарға сыданарҷыхпыс, ана хай-хай чирлерде сығарчаттыр ус-пас кізіні, – сыбыхтаза халғаннар, че пірдеезі тибіребен* (ТН ХЧ). *Ниме мында сыбыхтас париризар? Ктаранаҥ Аля илееде ўр сыбыхтасханнар.*

СЫҒ I *адал.* Чік. – Строчка (шов). *Өнетін арам сығнаҥ тігібіскен, соонаҥ, тізеҥ, оларны чыы тартыбысхан. Маринаның наа көгенегі сығынҷа сөгіл чөрібістір.*

СЫҒ II *адал., көр.:* **сыы**.

СЫҒАНАХ I *адал.* Ахчатхан суғның пірее саринзар кинетін айланызы. – Крутой поворот, изгиб (преимущественно реки). *Суғның сығанағына читіре сўрістірлер, че ағаа читкенде, таппин халтырлар. Сығанахтың тігі саринда пір чалаҥ кізі парчатхан.*

СЫҒАНАХ II *адал., көр.:* **чығанах**.

СЫҒАНАХТАНАРҒА [сығанахтан-] *иділ, көр.:* **чығанахтанарға**.

СЫҒАРА *послел.* Хайдаҥ-да пасти (хайға-да читіре), пірее чирдең пасти (пірее чирге теере); хайдағ-да тустаҥ пасти (хайдағ-да тусха теере). – Употребляется в значении послелога **из, от, с, оттуда, с тех пор, до**. *Пилтір аалдаҥ сығара тулғорҷа парып, Оҥхак аалдаҥ ырах ниместе от көйген чирні таап алғаннар* (ХЧ). *Идінҷектерге 8 ноябрьдаҥ сығара пос киреенең айғазарға чарадылча, че тоғынҷыларының пір иммунитет парын киречілепчеткен паспорт поларға кирек* (ХЧ).

СЫҒАРАРҒА [сығар-] *иділ.* 1. Пірее чирдең кізіні алай нимені апарарға, сўрерге. – Выводить, выгонять, выставлять кого-л. *Столны улуғлиры – килген кізіні, столға одыртпин, ибдең сығарарға чарабазы* (ЧЛ ÖЧ). *Улуғларның чоңға, төлге чахиин поста ла тутпасха, сығарарға кирек* (ЧЛ ÖЧ). 2. Пірее кізіні тоғыстаҥ, ўгреністең алай пірее чирдең ызарға, сығара пазарға; ўгреністі алай тоғысты тохтадарға. – Исключать, увольнять, выписывать. *Олар имненіп алзалар ла, имнег туразынаҥ сығарға чарадылча* (ХЧ). *1945 чылда 25 сентябрьда запасха сығарылған* (ХЧ). 3. Кізіні алай пірее нимені пірее чирдең сығарарға. – Вынимать, вытаскивать кого-, что-л. *Пірееде пазы, салаалар аразында хаап парза, андартын сығарарға килісчеткен* (ЛК АХЧЧ). *Денис арғыстарынаҥ хада ипчілерні, олғаннарны, көйчеткен туралардаҥ сығарып, автомобильнең хорғыс чох орынзар апар салчатхан* (ХЧ). 4. Чарарға, алынҷа чуртадарға. – Отделять, выделять кого-, что-л. *Тура пўдіріп, улуғ оолғын хайди ползa алынҷа сығарыбыстырлар. Хызына ўлўс сығарарда, кибірли худағай-сваттарын хығырып алтырлар.* 5. Табарға, турғызарға, көзідерге. – Выдвигать, выставлять кого-л., что-л. *Аның кандидатуразын табығларға «Коммунисты России» партияның Хакасиядағы пөлии сығарған* (ХЧ). *Көзідіге саблығ устар – Георгий Сагалаков, Григорий*

Краснов, Александр Кобыльцов – постарының наа хоостарын сыгарганнар (ХЧ). 6. Сығара сабарға, чыстанарға, тарирға (чыстаңар). – Выделять, распространять что-л. *Скунс аңыҷах, хорых парза, арачыланып, чабал чыс сыгарча. Чахайахтан парган аймах чахайахтар угаа тадылыг чыстар сыгарчалар.* 7. Öскірерге. – Выращивать, проращивать; выводить кого-л. *Хайди таныхтаан Сергей Труфанов, чир тамаан чахсы сыгарар ўчўн, чир тамаанаң айгасчатхан полган на хоныхха паза фермерге таарыгны орта паза маанналп иртірерге кирек* (ХЧ). *Неля Сарыглар аймахтардағы социальнай учреждениелерзер чир тамаан читірер садыгларда араласча, іди ол хоных сыгарган ас-тамахты сатча* (ХЧ). 8. Чарыхха сыгарарға, тимнирге. – Выпускать, издавать. *Пу аар туста, ниме-ноо паазы тудыг чох öсчеткенде, мындаг книганы сыгарарга оой полбаан* (ХЧ). *1970 чылларда нымахтың ўзігі «Ленин чолы» газетада сыгарылган* (ХЧ). 9. Кізіні алай нимені пірее ниме ўстўне кödірерге. – Поднимать кого-, что-л. *Оймахха тўс парган аба палазын чадап сыгартырлар. Аңҷылар халган азыхтарын, агасха сыгарып, палгап салтырлар, постары аннаң андар чöрібістірлер.* 10. Пірее хомай нимені итпеске кöніктірерге, хомай оңдайларны чох идерге. – Отучивать от чего-л. *Имҷілер имнег туразында чатчатхан саарбахтың наркотиктерге кöнігізін сыгарарга кўстенгеннер. Пос ла кўстенмезе, пірдеезі тамкыдаң сыгар полбас.* 11. Пірее чирзер апарарға, хыйа идерге, тögерге. – Выносить, вывозить, удалять откуда-л. *Халган иргі шкафтарны сыгарыбызарга, анаң тыхтаг тогыстарын пастирбыс. Пістің аалдағы сöп-сапты машина чечіме сай сыгарҷаң полган, че пўўн ноға-да машина килбеді.* 12. Чарадыг аларға, чарадыбызарга. – Выносить, принимать решение. – *Чиштер ўлўкўнін иртір турардаңар чöп сыгарылган* (ХЧ). *Наа чарадыг пу күннерде область правительствозының официальнай порталында сыгарылган* (ХЧ). 13. Хайнадарға. – Заваривать. *Іҷем иртенök, піс чолга сыхханҷа, чей ізіп алзыннар тіп, чей сыгар салтыр. Уҷам сыбыра адай тумзугын сыгарып ісчең.*

СЫҒАРҒА [сых-] I *иділ.* 1. Пірее чирдең тастынзар парарға, кізі алнында чоох тударға, алнына парарға, чолға парарға. – Выходить, выезжать. *Агаа татамизер төрт хати сыгарга киліскен* (ХЧ). *Хайди искірген Сергей Кузнецов, чылыг күннер пасталыбысса, чон городсар сыхча, орамаларда орайга теере полча, піреезі хараа тооза даа чöрче* (ХЧ). 2. Кözідерге, кözідіге турғызарға, марыгда аралазарға. – Помещать для обозрения, показа; показывать, выставлять. *Ідök «Искусство харааазы» ширде Хакас национальнай музей хоосчыларның, Роман Ильиныхтың паза Арсений Миловановтың, тогыстарын кözідіге сыгарган* (ХЧ). *Сыйых алган сöс чайаачызы позының нандырыг сözінде «Хабар» газетаның редакциязын, анын пу чайаачы тогызын марыга сыгарган ўчўн, алгыстаан* (ХЧ). 3. Тогыстаң саназарға, тынаға парарға; имненіп, ибзер парарға, чолға парарға. – Уходить, увольняться, выбывать, выписываться. *Тогыс чох кізее, пенсияа сыгарга ікі чыл халза, пенсияа азынада парарга чарадылча* (ХЧ). *Виктор Филоновтың чоогынаң, ирткен чылларда Хакасияда пір чыл аразына 7 муң азыра кізі пенсияа сыхчаң* (ХЧ). 4. Сығара сабарға, сірлирге, ағарға, тарирға. – Выходить, выделяться, сочиться. *25 метр тирең хас пиргеннер, че суг уйан сыхча* (ХЧ). *Агбанда ўстўнзархы дамба хыриндағы тураларның ораларында чир алтынаң суг сыхча* (ХЧ). 5. Öтерге, özерге. – Всходить, рождаться (об урожае). *Гектардаң 86,8 центнер яблах сыхча* (ХЧ). *Агаа хоза, фермер Таштып аймаанда тоңастыгларны таарыҷаң, тайгаа чагын чирлерде тамах чахсы сыхча, Томыҷах аал хыриндағы хыралар сугалбинча, хуруг, аннаңар тамах ідök хомай сыхча* (ХЧ). 6. Хомай оңдайларны тастирга, хыйа поларга, хыйа идерге, ундударга, позирга. – Выходить (из какого-то состояния), отвыкать или избавляться от чего-то. *Ол кізілер наркотиктең сыхчатсалар, имҷілер хайди даа хости поларга киректер. Арагадаң имненіп, чадап сыгып алган.* 7. Чарыхха сыгарарға. –

Выходить, издаваться, выпускаться. *Марыгда араласхан читтернің тоғыстарын хысхаҷахти книга-чыындыда сыгарганнар* (ХЧ). *Хакас группалардағы воспитательлер «Хакас тілінең чоохтасчабыс» тоғынҷаң тетрадь сыгарганнар* (ХЧ). 8. Пірее чирзер кӧдірілерге, ниме ӱстӱне сыгарға. – Взбираться, подниматься. *Махачы хыс Эльбрус таґаа сых пар килген. Кізі кӧрбес аразында, пу ікӧлең тура ӱстӱне сых партырлар.* 9. Пірее ниме алтынаң сыгарға. – Лезть, вылезать. *Макар, оразар тӱс парып, пиртін партыр, сых полбин, илееде одыртыр. Шахта оймағынаң сыгып аларлар тіп, ізенгеннер, че ол прай туйухтал партыр.* 10. Чарирға (кӱн, ай, чылтыстар), таң атарға. – Всходить, восходить (о небесных телах). *Артур Мамышев «Хакасиям» сарынны толдырган, анаң Галина Тюкпиекованың ӱні истілген: Чарых кӱн сыхча, ах иб чарыпча! Кӱмӱс ай сыхча, ах иб пызыңнапча!* (ХЧ). *Пӱӱлгі часхы пісті алыхтандырча: алай ба наңмыр чаапча, алай ба хар чаап сыхча, алай ба хазыр чил ӱбӱр сыхча, анаң кӱн, тізең, ӱр нимеске чалтырап сых килче* (ГХЯ). 11. Пол килерге, одырыбызарға. – Появляться, выступать. *Матап тоғынганнарның хамахтарында тир сых партыр. Пастап паланың иді ізи тӱскен, соонаң, тізең, идіне толдыра сіміскелер сых килген.* 12. Позирға, хуурирға, ӧӧн чідіреге, оңарға, арирға (сырдаңар). – Выходить, выступать (о краске). *Паланың көгенее сырын най ла тың сыгарча. Сыры сыгар ба тіп, ӧнетін ізіг суға сух көртір.* 13. Тӧрирге, пасталарға. – Происходить, выходить. *«Чылтыстар» аалларданң сыхча* (ХЧ). *Іҷем ӱгретчілер сӧбірезінең сыххан, аннаңар ӱгретчӧк полярға сагыныбысхан.* 14. Пасталарға. – Начинаться, брать начало. *Ол тустаң сыгара читтернің чуртазы алыс сыхча, хайди, наңмыр чаап, хуруг чирде кӧк оттар ӧделен сыхчалар* (ХЧ). *Тостыг чул пӧзік чар алтынаң сыхча, чир алтынаң кӱӱледе соолап ахчатчаң* (ХЧ). 15. Нинҷе-де нимедең пір алай нинҷе-де ниме пол параргға. – Выходить, получаться из чего-л. что-л. *Ус кізі, пу тӧрт теердең пір чахсы тон сых парар тіп, санап пиртір. Пу син тӱктең нинҷе киис маймах сых парар?* 16. Позирға, пос поларға, азырыларға. – Выбираться откуда-л., освобождаться от кого-, чего-л. *Ол кирек ӱчӱн оолғы он чылға чарғылатхан полған, ӱр ниместе ле сыххан. Экономика оңдайланча паза кӧӧлҷе кризистең сыхча тирге чарир, – чоохтаан Игорь Тугужеков* (ХЧ). 17. Орнынаң сыгарға, хыйыстыра поларға, синінең улуғ поларға. – Повреждаться, приняв неестественное положение, смещаться в суставе (о конечностях или отдельных костях), выступать. *Митяның азағы нанынаң чіке сых партыр. Аар тоғысха ипчізінің холындағы тамырлары сых килтірлер.* 18. Полызығлығ иділіс чіли тузаланылча, идігнің пасталчатханын таныхтапча. – Употребляется в значении вспомогательного глагола, обозначающего начало действия. *1948 чылда Ағбандағы ӱгретчілер хазна институдында хакас пӧлиинде ӱгрен сыхча* (ХЧ). *Пабазының арғызынаң тоғасхан соонда, іскеркі тіллерге тартыл сыхча* (ХЧ).

СЫҒАРҒА [сых-] II *иділ.* 1. Сыға пазарға, сыға тударға, сууғын сыгарып толғирға. – Выдавливать, выжимать. *Пала помидорларның сӱзӱнін сыгара одырыбыстыр. Имҷі, салаа пазын спиртнең сӱртібізіп, тизік идібіскен, аннаң хан сыгарған.*

СЫҒАРЫС *адал.* 1. Хайдағ-да пос оңдайлығ ниме-нооларның көп сыгарылчатханы. – Совокупность изделий, товаров серийного производства, имеющих какие-л. особенности; продукция, выпуск. *Прай ол регионның паза хазнаның сыгарыс синін ӧскірерге, чуртас-экономиказын тилідерге полызар, – теен республика пазы Валентин Коновалов* (ХЧ). *Пӱӱн оларның сидіксіністер – полыс пирерге кирек, пір-ікі чыл пазынаң рынокта киректер тӱзеділер, паалар ӧзер, сыгарыс ідӧк хозылар, чон, тізең, тоғыстыг полар* (ХЧ). 2. Теле- алай радио көзідіглерінің, газета-журналларның алынҷа номері. – Отдельный номер периодического издания, отдельная радио- или телепередача и т. п. *«Хабар» газетада «Ноға-ноғаҷахтар» сыгарыс илееде тус сых парир, че пастағы аның көстее – кічіг частыг олганнарны тилітчеткен көніктіріглерні пирері* (ХЧ). 3. Кинденің чарыхха сыхханы. – *Пу «Ырахххы аалда» романның ікінҷі сыгарызы полар.*

Аның пастағы сығарызы 1960 чылда, тимнеліп, чарых көрген.

СЫҒБА *адал.* Чазы өскілерінің ööрі. – Стадо диких коз. *Аңҷылар сығбаны ырахтынох көр салғаннар. Палығлат салған öскі сығбазынаң хала партыр.*

СЫҒДА *адал.* Узун паза ніске сöök пастығ соған, ух; чоон аңнарға паза хустарға аңнаҷаң тиріг. – *фольк.* Стрела. *Көзідіге сығарылған аймах тиріглер аразында сығда полған. Аңҷы матап көстеен, анаң сығдазын позыдыбысхан.*

СЫҒДАҢНИРҒА [сығдаңна-] *иділ.* Ілҷір, пик нимес пазарға, илеңнирге, чайхаларға (ніске кізідеңер). – *разг.* Ходить шаткой походкой (о худом человеке). *Ырахта таныбас ир кізі сығдаңнапчатхан. Ідіс-хамыс чуупчатхан ипчі, пастығынаң чоохтазып алып, нандыра сығдаңни халған.*

СЫҒДЫРААС *пілд.* 1. Сыңыраас, ötіг табыс сығарчатхан, сығдырирға кўстіг. – Звенящий, склонный к звону, дребезжанию. *Тўрче полганда суулас тохтап парған, че хайдаг-да сығдыраас табыс истіл парған. Сығдыраас саңыҷах олганнарны уроктарға хығырған.* 2. Ötіг ўнніг, истілдіре, тың чоохтығ. – Громкоголосый, крикливый. *А магаа мында ноо-ниме идерге? – уғаа сығдыраас ўннең сурғам мин олардаң. Іҷемнің сығдыраас ўнінде ўрўгіс пілдіре халчатхан.*

СЫҒДЫРАДАРҒА [сығдырат-] *иділ.* 1. Пірее нименең табыс сығарарға, сағбалирға, телефон пастыра чоохтирға. – Звонить. *Оларны көзіділген телефонҷа сығдырадарға сурынча* (ХЧ). *Аннаңар пірее чолда хайдаг-да сидіксіністер полза, сайбағлар чöріске харығ полчатса, пу телефонҷа сығдырадарға чарир* (ХЧ). 2. Хоғдырирға. – Бряцать, бренчать чем-л. *Адай тура хонзох, аның кинҷізі сығдырапча. Артых табыстар сығарбин, тимір-тистерін сығдыратпин, аал саринзар хаалапчатханнар.*

СЫҒДЫРАС *адал.* Сыңырас, хығдырас, хоғдырас. – Звон, бряцание. *Пастағы саң сығдыразы Машаның көңнін уғаа тың көдірген. Інектерге ілдірілген саңнар сығдыразы тайғаа толдыра истілчеткен чіли пілдірген.*

СЫҒДЫРИРҒА [сығдыра-] *иділ.* 1. Сыңырирға. – Звенеть, издавать звон. *Тулуңдағы кічиҷек алтын саңыҷахтар сығдырасханнар. Пастағы класстағыларға 1 сентябрьда пастағы саң сығдырир, хайхастарға паза чапсых тоғазыгларға пай чуртас чардығы пасталар (ХЧ).* 2. Халбырирға, сыбдырирға. – Шелестеть (о сухой траве, бумаге). *Пўўл наңмырлар чайғы тооза чағбааннаңар, от сығдырапчатхан. Азах алтындағы сарығ пўрлер, сығдырап, пу сымзырыхты сайбапчатхан.* 3. Хығдырирға, хоғдырирға. – Бряцать. *Пўўл, аал хонии тоғынҷыларын чеестепчетсе, пазох иң артыхтарының холында машина клўстері сығдырир, пазох аарластығ аттар, ахчалығ сыйыхтар читірілер* (ХЧ). *Чаа тиріглері сығдырап, пір дее ниме истілбинчеткен. Ізікте клўстер сығдырааны истіле тўскен, іҷезі тоғыстаң килген полар.*

СЫҒДЫРОС *адал.* Хоғдырапчатхан пала ойнаҷағы. – Погремушка. *Пала сығдыросты, илееде ўр көріп алған соонда ла, холға алған. Амғы туста палаларға аймах-пасха ойнаҷахтар, ол санда сығдыростар, алып аларға чарир.*

СЫҒДЫР-САҒДЫР *көöг.* 1. Пірее нимелернің хоғдыр-хағдыр полчатханына, сығдыраанына кööккені. – Звукоподражание звону, бряцанию чего-л. *Хосхар айының 7-ҷі күнінде көрілген тусха, 9.00 час иртенге, телефон сығдыр-сағдыр тўскен* (ХЧ). *Чир тітіреенініне шкафтағы ідіс-хамыс сығдыр-сағдыр полчатхан.* 2. Хуруғ от, пўрлер сыбдыразына кööккені. – Звукоподражание шелесту травы, листьев. *Азах алтында сығдыр-сағдыр полчатханын, аар сағыстарға пастыр салған ир кізі пір дее сизінмин парчатхан. Ағас аразында сығдыр-сағдыр полғандох, адай ўр сыххан.*

СЫҒИРҒА [сығы-] *иділ.* Сых тартынарға, öл поларға. – Мокнуть, набирать влаги. *Көмес чаған наңмырға от сығып парған, паза тырбағ тохтадарға киліскен. Тасхар ілінген кип-азах иртенгі арчаа сығып партыр.*

СЫҒЛАҒ *адал.* 1. Чік, чік чолы. – Строчка. *Валя, маңзырап, сығлағларын хайди ла полза тік салтыр. Тікчең машина одыл парып, сығлшимны читіре сығарарға маңнанмаам.* 2. Чіпнең хоостааны, чібекнең хоосталған ниме. – Вышивка. *Устың сығлии даа таныстығ полған. Ээннерге сығлағ саларға тус таппин на салчам.*

СЫҒЛИРҒА [сығла-] *иділ.* 1. Холнаң тігерге, машинканаң тігерге. – Шить строчкой (на руках), строчить (на швейной машинке). *Ууҷамның харах оды чахсы, ам даа сығлирға одырыбысча. Мының алнында өнетін тікчең машинкалар чох полҷаң, ипчілер холнаң на сығлаҷаңнар.* 2. Чіпнең хоостап, тігерге. – Строчить, расшивать (цветными нитками). *Амғы сигедектерні көбізі машинканаң сығлабысчалар. Холнаң сығлаза, паазы даа аарлығ сых парар. Пар андағ устар, хайзылары уғаа хынып сығлапчалар, анаң ол тоғыстарын садыға сығарыбысчалар.*

СЫҒЛОС *адал.* 1. Ізік пиктее. – Запор на воротах. *Ўр ниместең пістің хырығлар сығлоста. Хаҷан-да паба-іҷем, аар-пеер парчатса, ізікті сығлосха хаҷан даа чаппаҷаңнар.* 2. Ниме ноо тыхтирға киректелчеткен тиріг, клўс. – *техн.* Ключ. *Кирек сығлостар чох полып, тракторларын улееде тыхтап полбин парирлар. Комплекттерде нинҷе-нинҷе аймах сығлос полған.*

СЫҒРАЙ *адал., көр.:* **сығырай**.

СЫҒЫДАРҒА [сығыт-] I *иділ.* Харах чазы көп ағарға; тохтабин тоолирға. – *прост.* Заливаться слезами. *Пабазы очы хызының тойында сығытчатханда, улуғ частығ ууҷазына көкселкен. Че чидер мында сығыдарға, тоғынарға кирек!*

СЫҒЫДАРҒА [сығыт-] II *иділ.* Чібідерге, суға суғарға, ёллирге. – Мочить, замачивать, увлажнять что-л. *Лиза кип-азах сығыт салып, түрчеге яблах одалирға кірібістір. Сапчахты, ўсче күн сығытхан соонда, суғдаң сығар килгебіс.*

СЫҒЫДЫС *адал.* Чібідіс, ёллес. – Замочка. *Палаларзар кір парзам, обой сығыдызы хатығ парчаттыр, паза полызарға кірібіскем. Сығыдыс соонаң ёл теерлерні тасхар сығарғабыс.*

СЫҒЫЗАРҒА [сығыс-] *иділ.* Ілезіне сығарға, табыларға, пілдістіг поларға. – Выявляться, выясняться. *Андағ оңдайнаң Корея студенттері аразында орыс тілін иң чахсы пілчеткеннер ілезіне сығызар* (ХЧ). *Улуғ тоғыс иділген аразында читпестер дее сығызар* (ХЧ).

СЫҒЫЛАРҒА [сығыл-] *иділ.* Сығарға, салығарға, чідерге, чох поларға. – Вянуть, блёкнуть. *Нинҷе-де күн пазынаң ол сіліг чахайахтар сығыл парғаннар. Ўр дее полбаанда, тигірдегі сіліг пызыңнас сығыл парған.*

СЫҒЫМ I *адал.* Сығыс, ўреннернің өскені. – Всхожесть семян. *Істезігҷілер наа алылған ўреннернің сығымын нинҷе-нинҷе аймах оңдайларнаң сыныхтааннар. Иргі ўреннернің сығымы чахсы полар тіп, ізеніс чох полған, че андағ даа полза, одыртыбысханнар.*

СЫҒЫМ II *адал.* Пірее нименің өөні, пасталғаны, төстее. – Источник. *Искіріглернің өөн сығымы ирт парған күн полча. Школа пілістер сығымы полча.*

СЫҒЫНАРҒА [сығын-] *иділ.* Харахты тыпладарға, тыбыңнирға, нымхыдарға. – Подмигивать. *Майраның хыринҷа иртіп, хараан сығынча* (ШВ СС). *Анда милиционер тайағынаң пулғапча, мында ГАИ тыныңа кірче, өөр пазың көдірзең, хызыл фонарь харағын сығынча* (ШВ СС).

СЫҒЫНДЫ *адал.* Ўреннернің хайахтарын алай пірее чіҷең ниме-нооны сыға пасхан соонда, халған артхан-халғаны. – Выжимка, жмых. *Хайах иткен соонда, сығынды улееде халған. Сосхаларына арали сығынды пир турҷаң.*

СЫҒЫНҶАХ Полған на сай сығынчатхан, тартылчатхан (харахтаңар). – Дёргающийся (о глазах). – *Іди кинетін кізіні чочыдарға чарабас, сығынҷах таа пол параргға айабас. Тың чүрексеен соонаң харағы, читіре чабылбин, сығынҷах пол партыр.*

СЫҒЫР I Килкім, хорғыстыг, харағы көрбинчеткен (чон сағын таап алған) ниме. – *фольк.* Мифическое существо, слепой великан. *Сығыр чир алтынаң сых килер тіп, уғаа тың хорых турғаннар. Кічігде улугларыбыс сығырдаң хорыхтырҷаңнар.*

СЫҒЫР II: **СЫҒЫР ХАРАХ** Хомай көрчеткен алай көрбинчеткен харах. – Плохо видящий глаз. *Кинен полған соонаң, туңмам сығыр харахтыг пол парған. Сығыр харахтыларға өнетін кинделер сыхханынаңар, радио пастыра истіп алтыр.*

СЫҒЫР III: **СЫҒЫР МААС** Хан сорчатхан хурт-хоос. – Слепень, овод. *Сығыр маас тың ызырыбысса, аттар тохтабин чӳгӳр сыхчалар. Інектер, сығыр маастарны хыйа сӳріп, хузурухтарын тохтатпин пылаңнатчалар.*

СЫҒЫРАЙ *адал.* Улуғ нимес, хызыл көгістіг сарынҷы хузыҷах. – *зоол., саг.* Снегирь. *Олғаннар тимнеен хустар тіріг осхас полғаннар: харачхай уйа пасча, ағаста сығырай одырча, көлде ӧртектер чӳс чӧрчелер* (ХЧ). *Писатель олғаннарны чир-чайааннаң аң-хустар омалары хоостыра таныстырча: хозанахнаң, харғанаң, сығырайларнаң, порсығастарнаң паза даа пасха аңыҷахтарнаң* (ХЧ).

СЫҒЫРАНАРҒА [сығыран-] *иділ.* Алыхтанарға, сайланарға, талбыдарға, уурыстанарға (ағырчатхан паладаңар). – Вести себя беспокойно (о больном ребенке). *Пала пу кӳннерде сығыранып, саңай майых партырлар. Тістері ӧтерге тимненібіскен полар, аннаңар піди сығыранча.*

СЫҒЫРАРҒА [сығыр-] *иділ.* 1. Кии сығара ӳбӳрерге, сығырыс сығararға. – Свистеть, насвистывать. *Соох хысхы, чил сӳрдестіг сығырча* (ТП ХЧ). *Ана ол туста пораан, улам на тың чабалланып, хысхырча, сығырча, улча* (ГХЯ). 2. Чойланарға, махтанарға. – *перен.* Врать, хвастать. *Че, пу табан пазох ниме сығыр парир полҷаң. Пайсан, анда-мында чӧріп, чоох тарадып, сығырчатхан.* ◊ **Сығырҷаң хус.** – Свиристель.

СЫҒЫРТААС *адал., көр.:* **сығыртос**.

СЫҒЫРТОС *адал.* Ӧтіг табыс сығарҷаң тиріг. – Свисток. *Аның пір холында – чоон сығыртос, паза пірсінде тегілекти ораалых чаҷын полған* (ЛК АХЧЧ). *Паскирнің, аң хорғыдып, сығырчатханына ағас аразынаң пір сығыртос нандырған* (КИ ЧБ).

СЫҒЫРТЫП *адал.* Суғ хастада алай саста өсчеткен өзім. – Тростник. *Пірее хустар көл хыриндағы сығыртып аразында уйа салынчаттырлар. Ипті ле чӳс париған киме сығыртып аразынзар хоныбыстыр.*

СЫҒЫРҶАХ *адал.* Тырлапчатхан хурт-хоос. – Сверчок. *Хызыҷах, пӳрлер сыбдыразын паза сығырҷахтың тырлапчатханын исте, узи пиртір. Хулахтарын сиргекти тутханда ла, сығырҷах табызы истіл сыххан.*

СЫҒЫРЫҒ *адал., көр.:* **сығырыс**.

СЫҒЫРЫС *адал.* Сығырғаны, ӳн араластырбин, іріннерні килістіре тудып, алай пірее ниме полызиинаң табыс сығарғаны. – Свист. *Сығырыс ис салып, тура хонған, тонанып, тасхар сыға халған. Кемнің сығырызы иң артых тіп, чарыстырлар.*

СЫҒЫС *адал.* 1. Пірее пӧзік чирзер сыхханы. – Восхождение. *Ол тағзар сығыс андаг ла ниик полбаан. Сығыс тузында прайзы удур-тӧдір полысчалар.* 2. Күн сыхханы, іскеркі сари. – Восход, восток. *Пу иртен уҷазы, чидікпин, күн сығызын сағаан, че сахтап полбиндыр. Күн сығызына орта парза, хайди даа чиділп алар тіп ізенген.* 3. Чир-тамааның алай пірее нименің өскені, тӳзімі. – Урожайность. *Халғанҷы ӳс чылға Хакасияда тоңастығлар сығызы рекордтыг полғаны таныхталча* (ХЧ). *Пылтыр аның сығызы 184 ценгнер гектардаң полған полза, пӳӳл – 214 ценгнер* (ХЧ). 4. Чирнің өзімнерге чахсы өзіс пирчеткені. – Плодородие (земли). *Тизек паза хара палғас чайған соонда, пу ӳӳҷіктің сығызы чахсылан парған. Хыраларның сығызы пӧзік ползын тіп, аймах удобрениелер чайчалар.*

СЫҒЫСТЫҒ Сығызы пӧзік, чахсы өсчеткен, ис-пайлығ. – Урожайный, с хорошей всхожестью, плодородный. *Пӳӳл, сығыстыг ӳреннер алғандох, тамах чахсы алып алғаннар. Тоңастығлар сығыстыг ползын тіп, чыл сай хыраларда удобрение чайчалар паза опыттар иртірчелер.*

СЫДАЗАРҒА [сыдас-] *иділ., көр.:* **сыдирға**.

СЫДАЗЫҒ *адал., көр.:* **сыдамах**.

СЫДАМАХ Тыстаныс, пик сындырлығ кізі; майығыс пілбес. – Выдержка, выносливость, стойкость // выдержанный, выносливый. *Республика пазы Валентин Коновалов Ағбан город чуртағчызын таныглыг күннең алғыстаан паза чаа тузында паалап полбас матыры, сыдамағы ӳчӳн алғыс сӧстерін читірген* (ХЧ). *Сірернің пик күзіңер, сыдамағыңар, махачыңар пісті хайди даа чиңіс тударға ӳгрет салғаннар* (ХЧ). □ **Сыдамахха кирек күсті тарынысха ӳретпеҷең.** –

Не следует растрачивать силы попусту (*букв.* Для выдержки необходимую силу на раздоры не тратят).

СЫДАМАХТЫҒ Сыдамағы пар, пик сындырлыҕ, сыдамныҕ, тыстанныстыҕ, майыхпас. – Выдержанный, выносливый, стойкий // выдержанно, выносливо, стойко. *Турғызылған көстеглерге чидерінде сыдамахтыг, тідімніг паза нандырыглыг полярға алғапчам, – таныхтаан Хакасия пазы* (ХЧ). *Пу тоғыста сыдамахтыг, күстенҷік полярға кирек* (ХЧ).

СЫДАМНЫҔ *көр.:* **сыдамахтыҕ**.

СЫДИРҒА [сыда-] *иділ.* 1. Тыстанарға, махачы тудынарға. – Терпеть, выносить, выдерживать. *Ідім дее ағырза, ірік чох сыдирға кирек полча* (КХКС). *Тоғыс аар даа полза, сыдирға килісчең* (ХЧ). 2. Толдыр полярға, ит полярға. – Быть в состоянии что-л. сделать, справляться. *Олар, постары ахча тоғынып, постарына сыдирға кирек полярлар* (ХЧ). *Автоматика оборудованиезінең пір ле оператор тоғынарға сыдир* (ХЧ). 3. Нимее-де сыданарға; нимені-де тобырарға; кемні-де алай нимені-де утарға. – Осиливать, побарывать. *Аннаңар Акела – «Пора пӱӱрлер» өменің устағҷызы, Багира – ырҷы, Шер Хан – прайзына сыдирға сағынчатхан чиит оол, Маугли, тізең, Акеланың азыраан палазы* (ХЧ). *Мындаг оңдайнаң малларны көрерге 3–4 кізі ле сыдир тіп сағынчам. Пілчелер, Михаил Сергеевич пу тоғысха сыдир паза пасхазына көзідім полар.* ◊ **Сыдир кізі.** – Крепкий, сильный человек (физически).

СЫДЫРБАН *адал.* 1. Хойыҕ паза чабыс от өс парған чир. – *кач.*, *фольк.* Место, поросшее густой низкой травой. *Пӱӱр хозанны сыдырбан аразында тудып алтыр. Пу сыдырбаннарда хай пірее хустар уйа салынча полар. Кем-де сыдырбаннарны өнетін өртебістір.* 2. Пӧзік нимес сырып ағас. – Мелкий колючий кустарник. *Хызыҷахтың сыдырбан аразынзар кірері пір дее килбеен, че оларның аразында таг харағады чахсы өс партыр. Амғы туста хай пірее сыдырбаннарны өнетін сиден чіли одырт салчалар паза оларны ууаа иптіг хыплап салчалар.*

СЫЗАРҒА [сыс-] I *иділ., көр.:* **сызыларға** 2.

СЫЗАРҒА [сыс-] II *иділ.* Өтектирге, чеен нименің халғанын сығарарға, тасхарлирға, тасхын сығарға. – Испражняться. *Пудурғы табан, ырах таа парбин, сызарға одырыбыстыр. Апсахтың істі хатып, сыс полбинчатханда, сарыг хайах пирібістірлер.*

СЫЗЫЛАРҒА [сызыл-] *иділ.* 1) *көр.:* **сыскарыларға.** 2. Сірлирге, ағарға. – Сочиться, струиться. *Тадылыг чыс саапча, көөк тапсапча, хости хорлаңа хара суг сызылча. Чахсаан көрібіссе, трубазы тизіл парып, суг сызылчаттыр.*

СЫЗЫМ *адал.* 1. Хамның тӱӱрін паза кип-азаан чазапчатхан чаламалар (аймахпасха истең, сикпеннең, нымзах теердең чолахти кизілчелер). – Ленты на шаманском бубне и одежде (разноцветные полоски из ткани, сукна, мягкой кожи). *Тӱӱр сызымнары чилге аар-пеер сабылчатханнар. Хамның кип-азаандағы паза тӱӱріндегі сызымнар төөй өңніг полганнар.* 2. Сӱбӱрексабырах; иргіленіп, талалған, чыртылған кип-азах. – *перен.* Рваньё, лохмотья. *Хайдаг-да сызымнарнаң чабынып, пу ӱзөлең, хада чадып, узупчатханнар. Садыг туразы хыринда кіленчеткен оолахтың сызымын көріп, пу ипчі ылғап салыбыстыр.*

СЫЗЫН *адал.* Көл алтынаң сыхчатхан хара суг. – Ключ (бьющий со дна озера). *Сызын сабылчатхан чирде суг хай-хай соох полча тіп сизінгеннер. Аалдағылар, көл түбінең сызын сабылчатханынаңар, пілбеен полтырлар.*

СЫЗЫР 1. Тоңастығларның сапхан соонда халчатхан сабы, чіҷір. – Солома // соломенный, соломинка. *Аймахтарның аал хонии управлениелері искіриінең, пӱӱнгі күнге киректелче: Агбан пилтіріне 1049 тонна от, Асхыс аймаана – 1000 тонна, 1000-ҷа тонна сызыр паза анҷох азыхха сула* (ХЧ). *Піс прайзына сызыр пилетирге чӧп пиргебіс* (ХЧ). 2. Сызырдаң иділген, сызырға төөй өңніг. – Соломенный. *Пу орыс хызыҷахтың састары сызыр өңніг полганнар. Ол пулуңдағы арыгда чир тамаан чыгҷаң аңмарның сызыр хыры, хайа чіли, агастар ӱстӱнзер сых киліп, сарғалчатхан* (ЧМ АС). □ **Суға пурлухчатхан кізі сызырға чапсынадыр.** – Утопающий хватается за соломинку.

СЫЗЫРА: СЫЗЫРА КӦКТИРГЕ [сызыра кӧкте-] *иділ.* Төп-төӧй поларға, пірее кізее ӧтіре кӧктирге. – Быть очень похожим на кого-л. *Икен ам даа ол оңдайын тастабинча, – сағынча апсах, – харын даа, Сампир пабазына төӧй нимес, че пасхалары Икенге арығли сызыра кӧктептірлер* (АТ). *Айлана іҷезіне саңай сызыра кӧктеен. Прай даа чон чоохтасча, пабазына сызыра кӧктеен пала тіп* (АС).

СЫЗЫРАРҒА [сызыр-] *иділ.* 1. Хырарға; хырып арығлирға. – Соскабливать, выскребать что-л. *Эрмекті дее Атуох сызырча* (ДН ЫА). *Пу ікӧлең, теер салын сызырыбысхан соонаң, одың кизерге парыбыстырлар.* 2. Ағастың хастырығын хастирға, сойарға. – Сдирать (кору). *Апсах хахпас таа, тос таа сызырыбысча. Осты сызырып алып, хастырығын хайнадыбысхан.* 3. Тырбахтап аларға (теерні), сойтарға. – Содрать (кожу). *Тӳңере тӳс парып, сырайын прай сызыр салтыр. Салаазын тимірге сызырыбыстыр.* 4. Көп ахча тоғынарға, ахча хаптирға; кізідең суура тартып аларға. – *перен.* Зарабатывать много денег, вытягивать деньги с кого-н. *Пазох апсахтарның ахчазын сызырып алып, кӳлет саап чӧрче пу табан. Олар ла ахча сызырбаан чир чоғыл.* ◊ **Ахча сызырарға.** – Добывать (зарабатывать) очень много денег. **Ахча сызыр ла килтір.** – Заработал уйму денег (*букв.* Деньги соскрёб).

СЫЗЫРБАН *кӧр.:* **сыдырбан**.

СЫЗЫРБАХ Тоғырланҷых, чӧпке кірбес, ӧчес, сӧс испес, хатығ, хазыр, хырбай – *(разг.).* Упрямый, непослушный, грубый. *Хылығы даа пу табанның сызырбах полтыр, пірдеезінең хада пол полбинча. Сызырбахха чоохта чоохтаба позы оңдайынҷа идібізер.*

СЫЗЫРО *адал.* От алай чіҷір тастирға киректелчеткен азыр тістіг, узун тудалығ тириг, **тиң.** азыр. – Вилы. *Ол чуртазының халғанҷы даа тустарында холларын пос салбин чуртаан, ол ус холлыг апсах полған: тырбос, сызыро, чиснең хоостап, ханҷалар ит турҷаң* (ХЧ). *Ипчілернің чӳрее пасха полча ба, Пычон? – хази сурған Онис, тура хонып, – піс Аришанаң тимір сызыро аларбыс* (ДН ЫА).

СЫЗЫРЫЛЫХ Сызырыл парған, сойтых, сойыл парған, палығлығ. – Царапина, ссадина // оцарапанный, содранный. *Оолғының сызырылых сырайын кӧре, іҷе кізінің чӳрее ачыпчатхан. Оңарыл килзе, орада чатча, иді прай сызырылых.*

СЫЗЫРЫНДЫ Сызырған соонда халған-артханы. – Остатки чего-л. (то, что соскоблено). *Ктара хайах сызырындызын сосха кӧлбезіне ур пиртір. Хызыл сырның сызырындызын сӳрткінең хыйа идібізіп, хоосчы пасха өңнең хоостап сыххан.*

СЫЗЫХ I Чік, чарыл парған чир (орын), *тиң.* **чарых**. – Трещина // треснутый, надтреснутый. *Илебесте, сағынча Антон, сызых чох полза, хайди киртіндірҷең пастыхтарны – туртухпаңар, тулғор турар чир пик, хас хаҷанға даа сыдазар тіп* (АТ). *Илебесте, сызыхты иртір салзабыс, кӧрбин, таппин халзабыс, тулғор нинҷе пар тимір-бетон тамырларынаң тур парза ...* (АТ). □ **Суғ кичіре чібек тастадым (пус сызығы).** – Через речку шёлковую нить протянул (трещина во льду).

СЫЗЫХ II Пілдізі чох чоох-чаах, тылаас, хабар. – Неясная молва, слухи. *Пу ікӧленнеңер сызыхтар сых ла килче. Пу Манина сызыхты сығарған полар тіп сағынған, че ол полбиндыр.*

СЫЗЫХ III Кизерген чағ, сыхсарылған чағ. – *саг.* Шкварки. *Хаарған итнең хада сызых сал пиргеннер, че Володя аны чіп полбаан. Іҷезі адай чіҷең нимезіне кӧмес сызых аралап пирерге чахыптыр.*

СЫЗЫХТИРҒА [сызыхта-] *иділ.* Чарыларға, чіктелерге. – Треснуть, дать трещину. *Бетон чабылбаан чирде, анын хас-хаҷаннаң хатыг хайа-тасхаа айлан парған ідізі сызыхтал партыр. Ачыг соохтарға пус таа, сыдабин, сызыхтап парча.*

СЫЗЫХТЫҒ Чіктіг, чірілік. – С трещиной, трещиноватый. *Сызыхтыг чірчее ізіг суг урғанда, анзы ікі чара парыбыстыр. Сызыхтыг хайа тоғазар тіп, ол апсах чоохтаан полған.*

СЫЙ 1. Сыйлаан ниме, сыйлас, *тиң.* **сыйых**. – *саг.* Подарок // дарёный. *Кізі иткен киректерінің ӳчӳн сый алча, анзы, паарсас*

нимес, төлег полча (НМ). *Марыг иртіргеннернің сыйлары даа турыстыра полған.* 2. Ас-тамахнаң сыйлааны. – Угощение. *Тойға килгеннерні аймах сыйнаң удурлааннар. Майых парған палалар, сый даа чібин, мындох узубыстырлар.*

СЫЙАМ 1. Микеліг, чой, толғалчых, оғыр кізі. – Обманщик, плут, жулик. *Амғы туста сыйамнар тол партыр, кізіні алаахтырып аларға матап күстенчелер. Піс Ваняны уғаа пөзік пілістіг кізі итчеткебіс, ол, тізең, олаңай ла сыйам полтыр.* 2. Сох, сохтанчых. – Озорник. *Кічігде піс прайзыбыс таа сыйам полғабыс. Аба сыйам палазын, мойынаң хаап алып, суғзар апар сыххан.*

СЫЙАРҒА [сый-] *иділ.* Ахсаңнирға, ахсап ала, пазарға. – Прихрамывать, хромать. *Удур килчеткен ир кізі көмезек сыйчатхан чіли пілдірген. Ӧдігіне тас кір парып, чахсы пас полбин, сый сыххан.*

СЫЙБАҒ Кізіні, имнеп, чысхлааны; сыйбастырыг, массаж. – Массирование, массаж // массажный. *Сыйбаг полызар тіп, матап ізенген полған. Танязар сыйбаға чӧріп, кіндік тамырын орнына турғыстырып алтыр.*

СЫЙБАҒЧЫ *адал.* Сыйбап, имнепчеткен кізі; сыйбастырыг итчеткен кізі. – Массажист. *Сыйбагчы курстарын иртіп, ӱр ниместең не пістің имнег туразында істенче. Манька пичектің хайдаг чахсы сыйбагчы полғанын көбізі пілген, аалдағылар андар имненерге чӧр турған.*

СЫЙБАС *адал.* 1. Кізіні алай пірее нимені сыйбааны. – Поглаживание. *Сыйбас тохтап парзох, ууҷам усхун парчаттыр. Мин кічігдең пас сыйбазына хына чоғылбын. Астапчатхан кічіг паланы сыйбаснаң часхар полбин, хада ылғапчатханнар.* 2. Кізі хазиин оңдайлап, холнаң сыйбап, имнеені. – Массирование. *Сыйбасха чӧр сыхханда, пала хазии чахсылан сыхханы іле пілдірген. Саможиковсар сыйбасха кіріп аларға сидіктең сидік пол сыххан, андар кізі улееде көп чӧрчеттір. Худай ӱлӱкӱннерінде пу апсах сыйбаснаң айғаспинчаттыр.*

СЫЙБИРҒА [сыйба-] *иділ.* 1. Часхарарға алай чазырхадарға. – Гладить (рукой), ласкать кого-л., что-л. *Амыр чуртастаңар сағыс чӱреен сыйбапча, чаалазарға кӱс пирче* (ХЧ). *Сала узун арах кибелістерінің пірсін Фаина Топоева «Уйа» тіп адап салған: Уйа салып, хусхаҷах падастарын сыйбапча* (ХЧ). 2. Кізіні имнирге, хазиин чахсыландырарға, кізі істін, пазын алай сых парған сӧӧктерін кире тударға, тӱзедерге. – Вправлять, массировать кого-л, что-л. *Істін сыйбаан соонаң, туңмам оңдайлан сыххан. Майа хонҷых чуртас тооза кізілерге істін сыйбаан, че ағырыбысханда, позына полыс пирҷең кізі табылбаан.*

СЫЙЗЫРАХ *кӧр.:* **сыйчы**.

СЫЙЛАҒ *адал.* Сыйлапчатхан ниме-ноо (чиис, ісчең ниме-ноо). – То, чем угощают (еда, питьё), угощение. *Пасха хан чирінең килгеннернің алнына аймах-пасха сыйлаг тургызылтыр. Сыйлаг соонаң, анымҷохтазып, прайзы тарас парыбысханнар.*

СЫЙЛАҒЧЫ Сыйлаг итчеткен кізі, аалчы көрчеткен кізі, *тиң.* **сыйчы**. – Тот, кто угощает; тот, кто принимает гостей; гостеприимный, любящий угощать. *Валя пілген, Аграпин пичезі уғаа сыйлагчы, андар кір парза, табырах сых полбас. Погонныг кип кис салған кізіні кӧр салып, пудургы сыйлагчы сым на одырыбыстыр.*

СЫЙЛАС *адал.* Ас-тамах салып, сыйлааны; стол салып, азырааны. – Угощение, потчевание. *Чорыхчылар мындаг сыйласха пастагызын на тогастырлар. Аалдагылар, пу улуг аалчыны постарынзар хыгырып, сыйлас идерге сагынчатханнар.*

СЫЙЛИРҒА [сыйла-] *иділ.* 1. Пірее кізее пірее нимені сый чіли пирерге, пірее кізее пірее нимені тикке пирерге. – Дарить что-то в качестве подарка, одарять кого-то чем-л. безвозмездно. *Пу ӱлӱкӱнге хайди даа чахайахтар сыйлирға кирек тіп санапчам* (ХЧ). *Пӱӱл дее олганнарға книга сыйлирға килгеннернің саны асхынах полбаан* (ХЧ). 2. Піреезіне хайдағ-да көңнін көзідерге. – *перен.* Награждать, удостаивать кого-л. чем-л. нематериальным, одаривать. *Сых килген кӱн піске чалахай кӱлінізін сыйлапчатхан. Полған на сай тогасса, Маниса, Онсарның хырынҷа иртіп, ағаа чылыг көрізін сыйлапчатхан.* 3. Стол салып, азырирға. – Угощать. *Надежда Никифоровна аалҷыларны сыйлабин позытпинча. Аразын астың хатинаң Алтын Хусты сый-*

лапчалар (ХФ). *Улуғлап килген аалҷыларын улуғ чеснең сыйлапчадыр* (ХФ).

СЫЙЛЫҒ 1. Сыйы пар, сый алған, сыйыхтығ. – С подарком, получивший подарок. *Ирт париған чыл уғаа сыйлығ полған пу чиит сӧбірее. Оолғы, харбазып, сыйлығ айланғанына, пабазы уғаа поғдархапчатхан.* 2. Кізее сыйых идерге хынчатхан, аалҷыны улуғлап полчатхан, столлығ. – Щедрый на подарки, любящий делать подарки и угощать. *Полған на кізі мындаг сыйлығ полбинча. Чиит килін уғаа чапчаң паза сыйлығ полчатханы хазиназының кӧңніне кірчеткен. Тувада чуртапчатхан туғаннары сыйлығлар, хуруг холлығ хаҷан даа чӧрбестер.*

СЫЙСЫРАХ 1. Сыйых идерге хынаачы. – Щедрый на подарки. *Пастыхтар кӧзіне ле мындаг сыйсырах ипчі, позы, тізең, илееде харам. Летчик туңмазы аның илееде сыйсырах, пірее ниме ағыл ла пирче. Сыйсырах прай даа нимезін сыйлабызар, пір дее айабас.* 2. Аалҷы көрерге хынаачы. – Любящий угощать, щедрый на угощения. *Марина читтең сыйсырах, ӱлӱкӱннерде хонҷыхтарын хайди даа хығырып алча. Ибде, тізең, пу ипчі саңай пасха кізі: амыр, паарсах, сыйсырах. Минің ипчім уғаа сыйсырах, сірерні хайди даа кірзіннер теен.*

СЫЙҶЫ 1. Сыйых сыйлапчатхан кізі, сыйых итчеткен кізі. – Тот, кто дарит, делает подарки; щедрый на подарки. – *Я, пір дее чазырбаспын, апсағым андаг сыйҷы. Хаҷан-да пір дее харам нимес, уғаа сыйҷы полған, ам, тізең, саңай пасха кізі.* 2. Сыйсырах, сыйлирға кӱс, аалҷы көреечі. – Гостеприимный, хлебосольный. *Сыйҷы ууҷа пар нимезін прай даа сығар килгедіг полған, че піс аны чадап тохтатхабыс. Тайға хыринда чуртапчатхан чон, сизінгенде, уғаа сыйҷылар паза киртінҷектер. Сыйҷы ипчі пу ікӧлеңні, чадап киріп алып, азыраптыр.*

СЫЙЫХ 1. Сый, сыйлаан ниме. – Подарок. *Газетабыс 95 чылын таныхтапчатханда, хығырығчыларға аарлығ сыйых тимнир сағыс төреен* (ХЧ). *Хайдаг даа пала позының кӱстенізі ӱчӱн сыйых аларға кирек* (ХЧ). 2. Чахсы тоғыс ӱчӱн алған алай пирілген ниме-ноо. – Дар, награда, премия. *Пілчем сірер, сыйых алар ӱчӱн нимес, чонға хабасхазар* (ХЧ). *Минің сағыста даа чох полған мындаг тоғыс ӱчӱн хайдаг-да сыйых алып алары* (ХЧ). ◊ **Сыйых суғарға.** – Дать взятку (*букв.* Подарок сунуть). □ **Сыйых – сызырындылығ.** – Долг платежом красен (*букв.* подарок – ответный).

СЫЙЫХТАҒ *адал., тиң.* **сыйых**. 1. Хайдаг-да чидіглер ӱчӱн сыйых иткені. – Награждение. *Чыл тоозылчатса, көбізіне сыйыхтаг читірілчеткен кибір полған. Ӱлӱкӱнге піреезін хайди даа сыйыхтағнаң таныхтирға кирек.* 2. Чахсы тоғыс алай чидіглер ӱчӱн ахчалығ сыйых. – Премирование. *Пӱӱл институт пастығы секторлар устағчыларына онар муң салковай сыйыхтаг ит пиртір. Клим, ахчалығ сыйыхтаг аларға тіп, матап кӱстентір.*

СЫЙЫХТИРҒА [сыйыхта-] *иділ.* 1. Чахсы тоғыс алай чидіг ӱчӱн сыйых пирерге, аарластығ пічік алай ахчалығ сыйых читірерге. – Премировать, награждать кого-л. *Анзынаң пасха регион устағчызы Хакасия МВД-зына паза правительство аппарадына махачы тоғынчыны республиканың хазна сыйшинаң сыйыхтирға кирек пічіктер тимнеп саларға чахаан* (ХЧ). *Іди, ӱс номинацияда аралазып, ӧӧн чиңіс тутхан сӧбірелерні сыйыхтирға сыххан республикадағы хакас чонның Улуғлар чӧбінің кнезі* (ХЧ). 2. Аарлирға, көрерге, улуғлирға, ас-тамахнаң азырирға. – Потчевать. *Хонҷыхтарзар кіргенде, тадар арағазынаң сыйыхтатхабыс. Улуг пастыхтар, піди сыйыхтатхан соонда, уғаа чахсы кӧңніліг парыбысханнар.*

СЫЛАҒАЙ Сынны пӧзік, иптіг пӱдістіг. – Стройный. *Поғда, сылағай чиит ипчі Анна Кириллова министерствода республика істіндегі экономика мониторинг пӧлшінің устағчызы полчаттыр* (ХЧ). *Елена Владимировна орта азыранардаңар, ас-тамахтаңар, диета тудардаңар паза сылағай көрімніг полардаңар чоохтаан* (ХЧ).

СЫЛАҒАН *адал.* Суғда ӧсчеткен ӧзім. – *бот.* Водное растение. *Сылағаннар аймах-пасха полчалар. Ӱгретчі килер урокка сылағаннаңар чоох тимнеп килерге чахаан.*

СЫЛАЙ I Уғаа ас чіпчеткен, көп чібинчеткен кізідеңер. – Употребляющий мало пищи. *Нинҷе пілгем мин Поканы, ол пір дее*

сылай полбаан. Мыннаң мындар піди сылай полза, өкпезі ағырчатхан хызыҷахты имнеп полбаспын тіп, имҷі искірген.

СЫЛАЙ II: **СЫЛАЙ ХАН** Наа ла ахчатхан, узубаан хан, *тиң.* **тиріс**. – Свежая (несвернувшаяся) кровь. *Сылай ханы, тохтабин, пурнынаң ах ла килчеткен. Сизінгеннер, сылай хан төгіл халтыр, сым полыбызарға чаратханнар.*

СЫЛАЙАРҒА [сылай-] *иділ.* Майығарға, саа чохтанарға; чобаларға, иреелленерге. – Утомляться, истомиться. *Күстері кіргелек чиитер аар тоғысха табырах сылайа халчалар. Пу күннерде покоста тоғынчатханнар матап сылайғаннар.*

СЫЛАЙЫС *адал.* Майығыс, чобалыс, саа чохтаныс. – Утомление, утомленность. *Суға сомған соонаң сылайызы ирте халған. Хараа тооза даа узаан полза, сылайызы иртпиндір.*

СЫЛАЛАРҒА [сылал-] I *иділ.* Пірее суух нимее пылғанарға, піденерге, кірленерге, піделерге. – Пачкаться, мазаться. *Им палғаснаң сылалып, түрче чадып аларға кирек, анаң на суға сомарға чарир. Чирҷе ӱмектепчеткен кізі прай палғасха сылал парған.*

СЫЛАЛАРҒА [сылал-] II *иділ.* Сыхтырға, сыытха кірерге, аахтап ылғырға, абоғырарға. – Голосить, плакать. *Палалары, іҷелеріне сағынып, тохтабин сылалғаннар. Кічіг туңмазы, Тимир, ачазына көөгіп, ідӧк сылал сыххан.*

СЫЛАНДЫ *адал.* 1. Ідіс-хамыс хабырғазында чапсын парған артхан-халған ниме-ноо. – Остатки чего-л. (на стенках сосуда). *Сыланды чахсы арып парзын тіп, ідіс-хамысты чібіт салдым. Чаймахта мӧӧт сыландызы ла хала партыр.* 2. Сырнаң хоостарған хоос. – Мазок. *Хоосчының хай пірее сыландызы читіре толдырылбин партыр. Митя нинҷе-де сыланды идібіскен, іҷезінің сын омазы хоостал парған.* 3. Ханның алай сілегейнің анализ идерге алылчатхан суух чардығы. – *мед.* Мазок. *Хорғыстығ вирусты сыланды пастыра таапчалар. Вика имнег туразында хан сыландызының салтарын сахтап халған.*

СЫЛАНДЫЛИРҒА [сыландыла-] *иділ.* 1. Сырнаң сыланды идерге, сырнаң хоостирға. – Наносить мазки (краской). *Сырның хурғирын сахтап полбин, хоосчы анаң андар сыландылапчатхан. Пірее күннерде, өдінде хысхыда, тайым, пір дее маңзырабин, сыландылап одырҷаң.* 2. Алған сыландыны пірее нимее сылирға. – *мед.* Наносить мазки на что-н. *Хан алчатхан лаборант олох туста ханны сӱлейкее сыландылабысчатхан. Пурнынаң алылған сыландыны хайдар сыландылапчатханын көрерге киліспеен.*

СЫЛАҢАЙ *көр.:* **сылағай**.

СЫЛАРЧЫХ *адал.* 1. Хойның чода сөөгінің істіндегі чіліңі. – Костный мозг голени овцы. *Игнат сыларчыхты палаларға ӱлестір пиртір. Мин ам даа сыларчыхха тіріг хыҷыхпын.* 2. Чода сөөгі. – Кость голени. *Пӱӱрге кірген хойларның хай пірееларінің сыларчыхтары сын партыр. Наа төреен хураганның пір сыларчығы хыйыр полған.*

СЫЛАХ Майыххан, чобалған, саа чохтанған. – Усталый, утомленный. *Тағларҷа чӧр салып, прайзы сылах айланған. Аар тустарға көбізі сылах полған.*

СЫЛБАХ *көр.:* **трахома**.

СЫЛБАХТАНАРҒА [сылбахтан-] *иділ.* Удур-тӧдір чапсынарға, чыртахтирға. – Воспаляться, слипаться (о глазах). *Иртен тур килзе, харахтары сылбахтан партырлар. Паланың харахтары төреннең сылбахтанчатханнар, аннаңар имнег туразынзар чадарға киліскен.*

СЫЛБАХТИРҒА [сылбахта-] *иділ., көр.:* **сылбахтанарға**.

СЫЛБЫР *көр.:* **салбыр**.

СЫЛҒАДАХ Пик, сыдир, килкім күстіг, (кізідеңер). – Мощный, очень сильный или крепкий, а также, как правило, крупный человек; человек крепкого телосложения. *Ӱзӧлең піс сылғадах таа поларбыс. Футбол, хазых, волейбол ойыннарда пістің сылғадах спортсменнерібіс араласты.*

СЫЛҒАДАХТЫҒ Күстіг, пик пӱдістіг. – Сильный, крепкий. *Сылғадахтыг табанның көрімі дее хорғыстыг полған. Николай Валуев – уғаа пӧзік паза сылғадахтыг кізі, нинҷе-нинҷе марыгда чиңісчі атха турысхан.*

СЫЛҒАЙ *пілд.* 1. Хатыг, чадап чарылчатхан, хомай оодылчатхан (ағастаңар). – Твёрдый, трудно колющийся (о дереве). *Ағас тӧдезі сылғай полған, аннаңар аны пиланаң*

кизібіскеннер. Сылғай саптыг азырнаң тоғынарға киліскен. 2. Хомай сабылчатхан, сабарға сидік, хатыг (оттаңар). – Трудно поддающийся косьбе, тяжелый для косьбы (о траве). *Нинче-де чыл сабылбаан чирлерде от сылғай поладыр, аннаңар аны тракторнаң саптыртыр. Сылғай отха сапхылар табырах топырлан парчатханнар.* 3. Читіре пыспаан, чіг арах, читіре улдурылбаан. – *перен*. Полусырой; сыроватый (о продуктах); недопеченный, недоваренный. *Маруся пастағызын на халас иткенде, халазы сылғай пол партыр. Сылғай итті, хазанзар хатап салыбызып, чарбанаң хада хайнадыбысхам.*

СЫЛҒЫР Чылтырах, пызыңнаас (истеңер). – Блестящий, переливающийся (о ткани). *Пудурғы сарынчы, сылғыр көгенеен кизіп, сценаа хатабох сых килген. Ӱлӱкӱнге чиит хыстар көбізі сылғыр истең аймах-пасха көгенектер садызып алчалар алай ба тіктіріп алчалар.*

СЫЛҒЫРАРҒА [сылғыр-] *иділ.* 1. Чылтырирға, пызыңнирға, чалтырирға, сағыларға. – Блестеть, переливаться (о ткани). *Мында аймах-пасха ис толдыра полған, хай пірееларі өң-пасха сылғырчатханнар. Кис салған наа костюмы күнге улам на сылғыр турған.* 2. Чиркеен поларға. – *перен.* Быть франтовым (о человеке). *Алеша тайым нанчызынаң хада чиитте матап сылғырчаңнар, ам андағ даа полғаннар тібессің. Юрик сылғырарға хынчаң, прайзыбыстаң артых тонан чӧрчең.*

СЫЛДИРҒА [сылды-] *иділ.* 1. Сӧӧк салдирға, сӧӧктегі итті чирге. – Обгладывать. *Пӱӱрлер наа төреен хулунны прай сылдыбыстырлар. Симіс табан чалғысхан илееде сӧӧк сылдыбысхан.* 2. Пычах полызиинаң сӧӧкті иттең чарарға. – Разделять ножом мясо от кости. *Пабам мал идін сылдыпчатхан. Ит садиинаң айғасчатханнар пір-ікі ле сылдыбысчалар.* 3. Хахлирға, хахаҷахтаң хаап, сӧӧктең ӱзе тартарға (хустардаңар). – Клевать, рвать клювом (о птицах). *Палығлат салған чаачыны хусхуннар сылдирға тимненчеттірлер. Ӧл парған хураганнарны сылдып, саасхан-харғаларға той-пай полған.*

СЫЛДЫ *адал.* Сылдалған сӧӧк. – Обглодок. *Стол ӱстӱнде сылдылар чат халтыр. Сылды сӧӧктерні адайларына тасти пирген, позы нандыра туразар кіре халған.*

СЫЛИРҒА [сыла-] I *иділ.* 1. Кірлирге, підирге, палғастирға, пылғирға, чағарға, сӱрткирге. – Пачкать, размазывать. *Пастыхты, палғасча парарға паза ӧдігін сылирға хынмаан ӱчӱн, тоғызынаң суурыбысханнар. Пала кірліг холларынаң стенені прай сылап салтыр.* 2. Сӱрткінең сӱртерге. – Смазать что-л. маслом. *Хаңаа тегілектері, сылабысхан соонда, постары ла чӱгӱр сыххан чіли пілдірген. Велосипед тегілектерін хада сылаабыс, анаң теести чӧргебіс.*

СЫЛИРҒА [сыла-] II *иділ.* 1. Майығарға, саа чохтанарға, чобаларға, ирееленерге. – Уставать, утомляться (от долгой ходьбы, езды). *Кӱн тооза аттаң тӱспин чӧргеннер, иирге саңай сылап парғаннар. Пу ізігде, чох чистекті тілеп чӧр салып, палалар саңай сылап партырлар.* 2. Кӧдірім чідірерге, ніскерирге, чуға поларға, тӱрирге, *тиң.* **араррға** I. – Худеть. *Хызыма көмес сылирға киректелче, тимеер симірібістір. Хазых поларға сағынчам, аннаңар ізенчем, хысха тус аразына сылап алам.*

СЫЛИРҒА [сыла-] III *иділ., көр.:* **сылдирға**.

СЫЛТАҒ *адал.* 1. Пірее кирек, оңдай, пол парған ниме пасха нимее пол парарға алай ба полбасха оңдай пиргені, састырғаны. – Повод, причина. *Аны ол 1975 чылда тоосхан, че вузтарда диссертациялар арачылирын тохтадыбысхан сылтаанда, ағаа кандидат диссертациязын сала соонаң арачылирға киліскен* (ХЧ). *Хыдаттың коммунисттер партиязы (КПК) тоғын полбинчатхан чиновниктерні тоғыстаң суурар сылтағлар списоғын тимнеп алған* (ХЧ). 2. Пірее ниме итпеске тіп, пірее нимее тӧстенгені, оңдай тапханы. – Отговорка. *Сылтағны прайзыбыс пілчеткебіс, че андағ даа полза, хатабох күстен көргебіс. Чонға полыспасха полып, аймах сылтағлар таап алчатханнар.*

СЫЛТАҒЛЫҒ Сылтаа пар. – Связанный с чем-л., содержащий повод, причину // причинный. *Ол тустың аразына хапчаң тасты нинче хати, хол узына кӧдіріп, иннің азыра тастирзың, аннаң сылтағлыг полар хайдағ орын алары* (ХЧ). *Сынап таа, мында*

көйтіктеніснең, күсті піліп тузаланғанынаң көп ниме сылтағлыг (ХЧ).

СЫЛТАНАРҒА [сылтан-] *иділ.* 1. Сылтағ тілирге; итпеске полып, аймах оңдайлар табарға. – Находить отговорки, отговариваться, ссылаться. *Мында климат паза география оңдайларына сылтанарға чарир* (ХЧ). *Наа технологиялар чуртасха кирілчеткенде, аал хониында күнге сылтанарға чарабас санапчам* (ХЧ). 2. Пірее нимені пасхазына састырарға. – Сваливать на кого-л. что-л. (свои обязанности, дела). *Прай объекттерні тузында тоозыбызарға киреkпіс, мында, тоғысты толдыр полбин, нимее ле полза сылтанарға киліспес* (ХЧ). *Ахчаа ла сылтанарға чарабас, – теен Владимир Крафт* (ХЧ).

СЫЛТАНҶЫХ Пірее нимені итпеске аймах оңдайлар таапчатхан, сылтағ тілепчеткен. – Находящий отговорку. *Чорыхха парбасха полып, сылтанҷых сылтаг таап алганох. Мин сағынчам, сылтанҷыхтарның миистері дее уғаа табырах тоғынча полар.*

СЫЛЫ Хуруғ сөөк, сінек, түреңмей (кізідеңер), арых (малдаңар). – Сухопарый (о человеке), тощий (о скоте). *Чыллар иртче, че Митя пір дее алыспинча, андағох ла сылы. От тоғын полбаан, аннаңар маллары даа пўўл сылы полған.*

СЫЛЫМ *көр.:* **сылай** I.

СЫЛЫХ *көр.:* **сылай** II.

СЫМ I *адал.* Пөрігестіг, таңахха төөй тайға хузы. – Рябчик. *Сымның 10 азыра піспиҷек полча* (КА ХЧАХ). *Че прай ниме алысча, сымны хуйдырыбысса* (КА ХЧАХ).

СЫМ II Ағырин, амыр. – Тихий, спокойный // тихо, спокойно. *Хулун, пазын на көдір салып, пазох сым чадыбысхан* (ХЧ). *Оол тўрче сым полған, анаң чоохтанған: Төреемöскем мында* (ХЧ). ◊ **Сым одырбас.** – Неподеседа. **Сым идерге.** – Замять какое-л. дело (*букв.* Тихо сделать).

СЫМАЙ: *кач.* **СЫМАЙ ХАН** 1. Ханның суух чардығы, *көр.:* **хан** I. – Плазма крови, жидкая часть крови. *Сымай ханны, алынҷа пробиркаа урыбызып, ызарға тимнепчеттір. Сымай хан сарыг арах öңніг полча.* 2. Урылған ах хан. – Кровяная колбаса беловатого цвета, приготовленная из жидкой крови. *Іҷем урған сымай ханны, уғаа хынып, чеебіс. Аалҷылар килеріне сымай хан тимде полған.*

СЫМАЛИРҒА [сымала-] *иділ.* 1. Пірее нимені тастирға, силерге. – Бросать, кидать что-л. *Ол чабал адайларны, сымалап, чадап ла сўріп алтырлар. Хазыр іргек хасты сымалап таа сўр полбиндыр.* 2. Ўўп саларға, сурығлар толдыра пирерге, сурирға, сурығнаң тундырарға. – *перен.* Забросать, закидать (*напр.* вопросами). *Ўгренҷілер, ўгретчілері экзаменде піди тың сымалир тіп, сағынминдырлар. Диссертациязын арачылапчатханда, позын сымалирға пирбиндір.*

СЫМАЛЧЫХ *адал.* Холдағы паза азахтағы иң кічіг салаа. – Мизинец. *Апсах-иней көрзелер ле, стол ўстўнде сымалчых син оолах тур салтыр. Кізінің пўдізі космос ползын, а аның холындағы сымалчых салаазы – чирде чуртапчатхан кізі* (ХЧ).

СЫМАХ *көр.:* **сөмек**.

СЫМДАХ Тоғысха күс, істенерге күс; харасхах, күстенҷік, сіренҷік, сыдамах. – Трудолюбивый, работящий; прилежный, старательный // прилежно, старательно. *Сымдах кізіні пас таа чөргенінең піледірбін* (ТН КК). *Фельдшер тоғызы уғаа сидік паза нандырығлыг, аннаңар даа имҷі тоғызында паарсах паза сыдамах кізілер тоғынчалар* (ХЧ). □ **Сымдахтың ирні чағлыг, тыртыстың пазы ханныг.** – У трудолюбивого губы в масле, у задиристого голова в крови.

СЫМДАХТАНАРҒА [сымдахтан-] *иділ.* Тоғысха күсті, істенерге хынчатханын, харасхахты, күстенҷікті, сіренҷікті, сыдамахты көзідерге. – Проявлять трудолюбие, прилежность. *Валерий Андреевич – күлўк кізі, сым одырбин, ам даа сымдахтан чөрче. Пик сöбіре андаг поларға кирек: хада-пірге прай ниме идіп, палаларын хаданаң хада, сымдахтанып, кööктірерге.*

СЫМДЫ *адал., көр.:* **сым I, сымна**.

СЫМЗЫЙАРҒА [сымзый-] *иділ.* Улуг кööленерге, улугзырирға, пастыхсырхирға. – Важничать, ходить с важным, чинным видом. *Көрген ол ипчізін, хайди пасхаларының алнында сымзыйчатханын. Нинҷе дее сымзыйза, пірдеезі аның алны-кистіне чўгўрбеен.*

СЫМЗЫЛАРҒА [сымзыл-] *иділ.* 1. Хара чархастығ чоохтанарға. – Нудно говорить. *Таляның сымзылчатханынына прайзы чаарханчатхан. Іди сымзылып чоохтапчатхан нымахты кем тыңнир?* 2. Ыхааннирға, ырғах саларға. – ехидничать. – *Ам хайди идерзің, Таня андағ оңдайлығ, аннаңар, телефоннаң даа чоохтасчадып, сымзылыбысча. Пу ікі ööре, тоғынмин, пасхаларына сымзылғаннар.*

СЫМЗЫЛЫХ *адал.* Колобокка төөй арах, узун тумзухтығ, ағын хус. – *зоол.* Кулик (лесной). *Сымзылыхтың узун түгінең хоосчылар хоостирға хынчаттырлар. Сымзылых көбізін хараа учух чөрче.*

СЫМЗЫРЫХ 1. Амыр, сым, пір дее табыс чох. – Тишина, безмолвие. *Пастағызы тимірдең ниме-ноо сығарча, анда тоғыс күүлепче, ікінчізі ағаснаң айғасча, анда сымзырых, адай ла ярхлапчатханы истілче* (ХЧ). *Хайди тидірлер, хас пазында киide ноо-да ниме тыыпчатхан, чарлағчы ікінчі орын алған өмені адабызарын сағыпчалар, сымзырых* (ХЧ). 2. Уғаа амыр. – Тихий // тихо. *Шахмат ойыны сымзырых иртче, ойынчылар удур-тödір харыг полбасха күстенчелер* (ХЧ). *Ол сымзырых күн полған. Экран чари түскенде, залда сах андох сымзырых пол парған* (ХЧ).

СЫМНА *адал., көр.:* **сым** I.

СЫМНИРҒА [сымна-] *иділ.* Сымға аңнирға, сымны тударға. – Охотиться на рябчиков. *Харындастар чыл сай пеер сымнирға чөрчеңнер. Сымнирға иртен иртök сыхчалар.*

СЫМО *адал.* Азах тирі. – *саг.* Пот ног. *Сымоны имнеп аларға сидік. Сымо ўчўн азахтар полған на сай öл полчалар паза чыстанчалар.*

СЫМОЛЫҒ Сымозы пар, азағы тирлепчеткен. – Потливый (о ноге). *Сымолығлар соохта матап соохха тоопчалар, аның ўчўн удаа ағырадырлар. Пўўнгі күнде сымолыг азахтарны, ботокс тургызып, имнепчеттірлер.*

СЫМ-ТУЙУХХАН *нареч.* Пірдеезіне пілдіртпин, истілдірбин, сым на, туйуххан, ағырин, чазыттап, харанға. – Втихаря, незаметно. *Харанға, сым-туйуххан пасчатханнарның тоғыстарын, пір чирге чыып алып, журналның страницаларында чарыхха сығарарға пögінчебіс, – тіпче Хакасиядағы Чайачылар туразының устағчызы* (ХЧ). *Пўўн иирде минде сым-туйуххан сілерге ле чоохтапчам* (АТ).

СЫМҢЫЛҒА *адал., көр.:* **чымҷылға**.

СЫМҢЫЛҒАЙ *адал., көр.:* **сарғай, сип** II.

СЫМҢЫХХАН Пірдеезіне пілдіртпин, истілдірбин, сым на, туйуххан, ағырин, чазыттап, харанға. – *саг.* Втихомолку, исподтишка, незаметно. *Аймирнің іҷезі сымҷыххан ибдең сыға халтыр. Ол тылааасты ис салған кізілер сымҷыххан узаңнас турғаннар* (АТ).

СЫМЫЛ *адал.* 1. Төлі, сыххан уйазы; көктеен омазы, сари. – Род, потомство; наследственные черты. *Сымылынаң пу оолах іҷезіне төөй. Сымылы хазых, пик паза илбек ползын тіп, алғып пиртір.* 2. Айна, хаарған, істі хомай кізі. – *фольк., бран.* Человек, хранящий плохое в себе, чёрт, сатана. – *Піске сымылың салбадах! Чабалның сымылы усхун килген осхас.* ◊ **Сымыл сағыс.** – Злой умысел.

СЫМЫСХА I *адал., көр.:* **чылаңот**.

СЫМЫСХА II *адал.* 1. *көр.:* **сыбысха**. 2. Ўбўріп ойнаҷаң тиріг. – Свирель. *Музыка школазында ідök сымысханаң ойнирға ўгреніп аларға чарир. Каврис, сымысхазын тудына, тасхар сыға халған.*

СЫМЫСХА *адал., көр.:* **сумусха**.

СЫМЫСХАЛИРҒА [сымысхала-] *иділ., көр.:* **сумусхалирға**.

СЫМЫХ *адал.* Хырчын, сырып, ніске ағас кизегі. – Прут, хворостинка, тонкая палка. *Оолах, сымых алтында толғала, толғала, позып алып, тасхар ойлабысты* (ТП ЧХ). *Ууҷалары сымыхтыг килчеткенін көр салып, олғаннар ибзер чапчаң чўгўргеннер.*

СЫН I 1. Орта ниме, сынында полчатхан ниме, чуртастың ööні. – Правда, истина, справедливость. *Мин, кізіні хаңыртпин, сыннаң чуртим! – тіді Иван* (ХЧ). *Чиittерге сынны көзітчелер. Сынға тудынғаны паза тархындағы сын – пістің сарибыста* (ХЧ). 2. Чой нимес, орта, пір дее нименең хыйыстыра полбинчатхан, алаахтырбинчатхан, хада-пірге полчатхан, пözік синнің. – Правдивый, истинный, настоящий, верный, правильный, справедливый, честный. *Халых штабы, табығлар сын ирт парзын тіп, төстелче* (ХЧ). *Экономикада ол*

хатыгластарҷа пілдірче, искіріглерде – тайма чоохтар сыгарганында, сын киректі тоңхар азырганында (ХЧ). 3. Орта, хыйыстыра нимес, алаахтырбинчатхан. – Правильно, справедливо, честно, правдиво. *Олар «Хакас чирін» кізілернің киреқсіністеріне хайыг айландырчатханы, профессионализмі паза прай киректерні сын чарытчатханы ўчўн пөзік паалааннар, ам даа паалапчалар* (ХЧ). *Пірее ікінчілестіг искіріг табылза алай сын нимес искіріг ілезіне сыгысса, сыныхтаглар иртірілер, ол санда предприятие санға алылган орында* (ХЧ).

СЫН II Кізінің öскені, пöзии, пірее нименің узуны. – Рост, высота, стан. *Ізе, сыны пöзік нимес хызыҷахтар командазы, тиксі Россия маршында прайзын хыра утып, пастагы орын алган* (ХЧ). *Сылагай сынныг оолах, ханааның ўстўнде ікі азахта чіке турып, аттың поза паан тудып парча* (ХЧ).

СЫН III 1. Тағ хабырғазы. – Горный хребет. *Чарых сынны кöр таап, андар учух киледір* (ХМ). *Хыйан сынның алтында, Хыйан талай суғ хазында хадарган малның ээзі, халых чонның ханы-пигі Хыйан хан тіп хан пар, Ах Хыйан Арыг хызы пар* (КМ). 2. Тағ пастарының аразы, азық, тағны иртерге иң килістіре орын, *тиң.* **пил**. – Перевал. *Чоохтирға кирек, чоллар ідöк көмес алыстырылган: Хакасияның ООПТ дирекциязының флагы алында турғызылган сыннаң хости сынзар көзірілген сылтаанда* (ХЧ). *Ол парган чон, чирнің пөзігі Алтай сын азыра парып, Тургай чазызына тўскен* (ЧТ).

СЫНА I *адал.* Махайах сööгінің пір сари, *тиң.* **соға** I. – Одна из сторон лодыжки. *Харындазым азагын сыназынаң чіке сындыр салтыр. Тас, учух ла киліп, сыназына тееп партыр.*

СЫНА II *адал.* Тыттың сабалы. – Хвоя лиственницы. *Кўскўзін тыт сыналары сарғал парчалар. Тыт сыналары хатыг ниместер.*

СЫНААС *адал.* 1. Ат тиріглері. – Сбруя. *Атты кöлер алнында, сынаастарын тимнеп алгабыс. Амғы туста ат сынаастары угаа аарлыг турчалар.* 2. Узанҷаң тиріглер. – Инструменты, снасти. *Ус кізінің аймах сынаастар толдыра полган. Апсаана төреен күніне пірее сынаас сыйлап пирерге сагын чöрчеткен.*

СЫНААЧЫ *пілд.* Оодылаачы, талалаачы, сынарға хынаачы, табырах сын парчатхан, пик нимес, кибірек, порт. – Ломкий, хрупкий. *Нымырт агастың салаалары сынаачы поладыр. Палтырган, хобырах öзімнерні хурудып таа алза, öзім – ол сынаачы паза порт ниме* (ХЧ).

СЫНАҒ *адал.* 1. Сыныхтаг, харазыг. – Испытание, проба, попытка. *Аннаҷар ізенчем, спорт сынаглары öрініс сыйлир* (ХЧ). *Андаг тогыстарны геофизиктер сынаглар алындагы сынаглар тіпчелер* (ХЧ). 2. Паалаг, чарғылааны, хомайлааны, пыролааны. – Критика, осуждение. *Пазыл парган произведение хатыг сынаг иртіп алган, амды аны сыгарарга чарир. Климнің іди полганына аргызы хомай сынаг пирген.*

СЫНАҒЛЫҒ 1. Сыныхтаглыг, харазыглыг. – Испытательный. *Пўўл майда Россиядагы хорлар пірігізі Иванов паза Владимир областьтарында «Сарнапчатхан аал» сынаглыг проект пастирга пögін тутча* (ХЧ). *Сынап пу сынаглыг проекттің салтарлары маҷат көзідімге агылза, аны тиксі хазнада тарадарга, Россияның культура министерствозының холына пирерге сагынчалар* (ХЧ). 2. Сынаг пар, паалаглыг. – Критический. *Аны көп кізі пін полбин турган, пасхазының хыринда анын сагызы даа сынаглыг полган тіп, таныхтирга чарир. Ол ученай полган на істезіг оңдайларына сынаглыг хайҷаң.*

СЫНАҒҦЫ 1. Сыныхтапчатхан, паалаг пирчеткен кізі. – Тот, кто проверяет, оценивает что-л. *Сынагҷылар, пір дее иртірбин, прай нимені санға алганнар. Ухаанҷыл позының сынагҷыларын сизін турган.* 2. Пірее ниме-нооның (техниканың, хайдаг-да материаллларның паза д. п.) тогызын, тузазын сыныхтапчатхан кізі. – Тот, кто проводит испытания чего-л. (техники, аппаратов, материалов и т. п.), испытатель. *Питах харындазын самолеттар сынагҷызы полча тіп махтанҷаң. Сынагҷы даа полары – угаа сидік тогыс.* 3. Литература, музыка паза пасха даа чайаачы тогыстарны паалапчатхан кізі. – Критик. *Музыка сынагҷылары аймах музыка произведениелерін сынапчалар. Пу*

марығда илееде көп сынағчы полған, аннаңар паалағлар прай орта пирілгеннер.

СЫНАРҒА [сын-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооның пүдіні чідерге, сайбаларға, чардыхтарға чарыдарға. – Терять целостность, разрушаться, распадаться на части, ломаться. *Улуғ чилге, ағас салаалары полардаң, сиденнің тоғыр ағастары даа сынғлап партырлар. Кізіні дее алып ал, тырғахты, тузында киспин, пос салыбыссаң, ол чарыл парадыр алай сын парча, кізі, тізең, ирееленче* (АТ). 2. Пірее ниме-нооның хайдағ-да чардығы оодыларға. – Приходить в негодность; терять работоспособность; ломаться. *Хаңаа тегілегінің тимірі сын парып, чолда турыбысхабыс. Азыр тізі сын партыр. Хаҷан ікі оғлабалығ хаңааның пір оғлабазы сын парза, пуға даа аны тарт полбас* (АТ). 3. Киптел парған нимелерні чох идерге. – *перен.* Разрушаться, уничтожаться (о чем-л. устоявшемся, привычном, укоренившемся). *Сыннар азып, сын парба, палам* (АТ). *Пик кибірліг, кўстіг иреннер, сыдабин, сынчатханын көрерге оой полбаан.*

СЫНАС *адал.* 1. Чааҷыларның ыырчыларның орыннарынзар оларға хайдағ-да хорадығ, ўрег идер ўчўн, сыхханы алай оларны китирге сыхханы. – Вылазка. *Махачы чааҷының, ачырғасха, пу халғанҷы сыназы полған. Сынастаң айланғаннар уғаа чапсых тылаастар ағылғаннар.* 2. Сынаныс, марығлас. – Испытание. *Чиштер пастап охчаадаң атарға паза ағас пылазарға ўгренгеннер, анаң кўстерінең, микелерінең сынас хатығ парған* (ХЧ). *Хакасияның прай даа аймахтарынаң, Ағбан, Харатас, Сорығ городтардаң чыылысхан ўгренҷілер кўстерін паза сынастарын көзіткеннер* (ХЧ).

СЫНҒАР *кöр.:* **сунғар**.

СЫНДЫР I *адал.* 1. Кізінің сыны, пўткен пўдізі. – Стан, телосложение (о человеке). *Сындыры сіліг хыс пала сыға тўскен.* 2. Кізінің хылии, тудынчатхан оңдайы. – Характер, нрав. *Айас прай кўзінең сындырын көзідерге кўстенчеткен, че анзы тың на киліспинчеткен* (И). *Мында иң не сіліг чахайахтар, иң не пөзік таглар, иң не тадылығ суглар, алмаз осхас, арығ чўректіг, олох туста сындыры хатығ кізілер* (АТ). *Сындыры пик чон хайдағ даа сидіктерні турыстыра тобырарына ізенчебіс* (ХЧ).

СЫНДЫР II *адал.* Сиир, тамыр. – Сухожилие, жила. *Итті чіҷее дее чоғыл, саңай сындыр ла. Кем-де інектің сындырын өнетін кизе тартыбыстыр.*

СЫНДЫРАРҒА [сындыр-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооның пүдінін өнетін сайбирға; пірее ниме-нооны чардыхтарға өнетін чараргa. – Специально разрушать целостность чего-л.; разделять на части путем ломания, ломать. *Олар ағаа хойғалаан палыхтаң пір кизек паза сота мөөтті сындыр пиргеннер* (НМ). *Сооп парза, сындырарға оой, – тіпче ол* (ХЧ). 2. Пірее ниме-нооның хайдағ-да чардығын өнетін оодарға. – Специально приводить в негодность, ломать. *Азыр, кўрҷек саптарын кем-де прай сындыртыр. Парта кистінде хада одырчатхан оолах Клашаның ручка-карандаштарын прай сындырыбыстыр.* 3. Киптел парған нимелерні өнетін чох идерге. – *перен.* Специально разрушать, уничтожать что-л. устоявшееся, привычное, укоренившееся. *Майра ірін, анық оңдайынҷа полбин, чуртас тооза сындырған* (ЧЛ УУЧ). *Хаҷаннаң киптел парған нимелерні сындырарға оой ла полбаан.*

СЫНДЫРЛАНАРҒА [сындырлан-] *иділ.* Посты тудынарға; сындырны көзідерге. – Вести, себя каким-л. образом; показывать характер. *Городтаң килгели, хызы позын уғаа пасхаҷыл сындырланча. Кізі аразында хаҷан даа ипті сындырланарға кирек.*

СЫНДЫРЛЫҒ Сындыры пар, хылии пар. – С характером (о человеке). *Полыс пириңер піске чонны пик сындырлыг, тирең пілістіг идерге* (ЧЛ ӦЧ). *Шура синемҷі сынныг, хатыг сындырлыг, чапчаң чөрістіг, тоғысха пирінген хыс полған* (ХЧ).

СЫНДЫРЫМ *адал.* Кизек, тілім. – Кусок, ломоть. *Позына пір дее артыспин, іпек сындырымнарын палаларға ўлебіскен. Пабазы хапчығазынаң ікі чалбах сындырым сыгара тарт килген.*

СЫНИРҒА [сына-] *иділ.* 1. Кемні-де алай пірее нимені сыныхтирға, сынаг иртірерге; пірее ниме идерге харазарға, кўстенерге. – Испытывать кого-, что-л.; пробовать что-л. делать. *Чоннар аразындағы класстыг спорт*

узы Мария Тюмерекова 50 кг көдірімде күзін сынаан. (ХЧ). *Чилге тоғыр, күс сыназып, чапчаң андар кізі сыхча* (АТ). 2. Паалирға, көр көрерге. – Присматриваться, приглядываться к кому-, чему-л.; критиковать. *Чиидөк кізіні таап, аның күзін сынап көр* (И). *Че пісті зе ол, хылшибыс сынирға пос тілін пілбеечік полған нооза* (АТ).

СЫННЫҒ Сыны пар, пөзік. – Статный, высокого роста, высокий. *Паза ла көрзелер, хара крестіг узун, пүүр осхас сынныг, самолеттар, аал үстүнче парчадып, аалны ибір сыхханнар* (КИ ЧХ). *Ол позы пөзік арах, сылағай сынныг чиит оол полған* (КИ ЧХ).

СЫНҶЫ *көр.:* **сынҷых**.

СЫНҶЫЛИРҒА [сынҷыла-] *иділ.* Сыныхтирға, сынағ идерге, көрерге. *тиң.* **сынирға**. – Присматриваться, приглядываться к кому-л. *Наа пастых, пастап ла килгенде, пісті прайзын сынҷылаан. Пала илееде үр ибіркілерні сынҷылаан, анаң на ойнап сыххан.*

СЫНҶЫХ Турыстыра, киртістіг. – Достойный, верный. *Сынҷых поларға угаа тың хынчам* (АТ) *Ана іди угус төкчең чирде табылған паза ээзіне азыраттырған адай позының ээзіне сынҷых полча* (АТ).

СЫНҶЫХТИ *нареч.* Сыныхти, сизікти, паалап. – Испытывающе, проницательно. *А кем көртір аның Айға читкенін? – тіп, минзер сынҷыхти көрібіскен. Сынап сірер пістің ибіркіні сынҷыхти көрібіссер, сірер көп хыныг нимелер табарға үгренерзер паза таап тураразар.*

СЫНҶЫХТИРҒА [сынҷыхта-] *иділ.* Пірее ниме-нооның орта алай саба полчатханын сыныхтирға, хайығда тударға. – Проверять, контролировать правильность или ошибочность чего-л. *Полиция тоғынҷызы полған на кірген кізінің пічігін сынҷыхтаан. Киноға килгеннернің, кірер алнында, билеттерін сынҷыхтапчалар.*

СЫНЫ Ах тойға аймах минераллар хозып, тимнелген ідіс-хамыс итчең материал. – Фарфор. *Сыны чірчелер аймағы полған мында. Пу сыны чаймахтар – ууҷамның хумартхызы.*

СЫНЫХ I Кизек, ойых, сынған, чарылған. – Обломок, перелом // сломанный, треснувший. *Талларның сыных салаалары сырайысхан, хастырыхтары үгбереен* (КГ ПАО). *Сап оғылы пір азағын сыы атырыбысхан, пабазының үстүне сыных азағын пазып алып, адыс турадыр* (ӦП).

СЫНЫХ II Арыг, порағ чох; сині пөзік, иң чахсы, сын. – Чистый, качественный, отборный. *Чоохтап пирим сірерге: Тарасиктің ағалары – ікі харындас, ікі кузнец – олаңай ла төсте хайдағ сыных ус нимелер итченнер* (КГ ПАО). *Ағбан суғның ікі саринда, Харатастаң Асхысха читіре, сыных хара тастың хадыллары тартыл парғаннар* (БА ХК).

СЫНЫХТАҒ *адал.* Пірее ниме-нооның сын алай сын нимес полчатханын піліп алар үчүн, сыныхтаға тартханы. – Выяснение истинности, подлинности чего-л., проверка, контроль, ревизия. *Марыгда араласчатхан кресен-фермер хоныхтарынзар піс, управление тоғынҷылары, сыныхтағнаң пар килчебіс* (ХЧ). *Ол областьтағы чон сыныхтаа комитедінің штаттағы нимес инспекторы полған* (ХЧ).

СЫНЫХТАҒЛЫҒ *пілд.* Сыныхтапчатхан, сыныхтаға теелчеткен. – Контрольный. *Маң тус табылза, сыныхтағлыг экзаменнерге тимненчең* (ШВ ККК). *Мындох піліп алғам, сыныхтағлыг тоғыс үчүн «үс» ал салзаң, стипендия пирбинчеттірлер* (ШВ ККК).

СЫНЫХТАҒҶЫ *адал.* Сыныхтаг итчеткен кізі, хайыгда тутчатхан, сыныхтапчатхан кізі. – Контролер, ревизор. *Иң пастап сыныхтағҷылар Ағбандағы теннис кінінде пүдіріг тоғыстары хайди парчатханын көргеннер* (ХЧ). *Сыныхтағҷылар киндір өсчеткен үүҷіктернің ээлеріне киндірні чох идерге чахааннар* (ХЧ).

СЫНЫХТАС *адал., көр.:* **сыныхтаг**.

СЫНЫХТИРҒА [сыныхта-] *иділ.* 1. Сынирға, сыныхтас иртірерге, хайыгда тударға. – Проверять, контролировать. *Ікі интроскоп улуг багажты паза объекттерні сыныхтирға көріл парған, үзінҷі интроскоптың улуг нимес багажты сыныхтир* (ХЧ). *Депутаттар ол кізілерні паза искіріглерні экстремизмге паза, Россия законнарын сайбап, парыс алчатханнарына сыныхтирға сурынчалар* (ХЧ). 2. Кізінің хазиин, ағырыглар пар ба тіп, көрерге, істезерге, ілезіне

сығарарға. – Производить осмотр, обследовать. *Сашаҷахты Хызылчардағы клиника кінінзер имҷі-невролоғсар хазиин сыныхтирға паза имнирге ысчалар* (ХЧ) *Пір саңай аймахтарҷа чорыхха ікі автобус сығыбысхан, анзы чонны сыныхтир тоғысты табырах иртірібізерге оңдай пирче* (ХЧ).

СЫҢА I *пілд.* 1. Чапчаң, күстенҷік. – Быстрый, ловкий, деловой. *Сыңа табан, прай чирде маңнанып, арғыстарынаң тоғазарға чиде салтыр. Прайзыбыс андағ сыңа полған ползабыс, пай поларҷыхпыс.* 2. Сым одырбас, тыс пілбес, тызы чох. – Подвижный. *Сыңаларға чарас ойын таап пиртір. Сыңа паланы алыстыр полбас, ол іди төріп парчаттыр. Улуғ кізі сыңа нимес.*

СЫҢА II: **СЫҢА ТИСКЕР** Кизе тоғыр, саңай пасха. – Не такой, совсем другой. *Ікінҷі оолғының, тізең, сыңа тискер хылых, аннаңар пір дее іколең киліспинчелер. Мындағыларға сыңа тискер чоохтар тарат чөрчеттірлер.*

СЫҢАЙҒАН Пос оңдайынҷа полчатхан, позының ондайынҷа поларға киректепчеткен. – Самовластный. *Чиитте сизінминдір, хайдаг ол сыңайған, ам ирееленче. Кізінең танысчатса, прай сизініп одырарға кирек, сыңайған хылыхтығлардаң хыйа чөрерге.*

СЫҢАРҒА [сың-] *иділ.* 1. Сыырға, кіреррге. – Вмещаться, помещаться. *Наа автомобильге илееде ниме сыыр* (ХЧ). *Автобусха сыып полбин, көп кізі ах-тик тур халған.* 2. Кизілерге, сыып парарға, килістіре поларға, чөпче поларға. – Налезать, надеваться, быть в пору (об одежде, обуви). *Көбізі, ол туфля позының азағына сыңар тір, ізенген, че ол Золушканың на азағына сыып парған. Пылтыр алған көгенееме сыып полбадым.*

СЫҢЗАЛАХ *адал., көр.:* **көгілдік**.

СЫҢЗИРҒА [сыңзы-] *иділ.* Сыыңнирға, хыңзирға. – *саг.* Скулить, жаловаться. *Ноға-да чон амғы туста, орындағы ўлгўлер, аймах службалар пір дее ниме итпинчелер тір, сыңзирға ўгрен парған. Адай палазы чіли сыңзыбадах.*

СЫҢЗЫДЫХ *адал., көр.:* **көгілдік**.

СЫҢЗЫЛАРҒА [сыңзыла-] *иділ.* 1. Сарнапчатхан чіли, ніске алай хоптанчатханға төөй ўннең чоохтанарға; сөстерні сөөртеп чоохтанарға. – Говорить певуче тонким, жалобным голоском, нараспев (чаще о женщине). *Хонҷых ипчінің иртеннең иирге читіре сыңзылапчатханын истерге аар. Концертке тимненчеткен Мария, көріндес алнында одырып алып, сыңзылаан.* 2. Ачырғандырып, ыхааннап, ағырин чоохтанарға. – Говорить тихо, с подковыркой, *разг.* с ехидцей. *Пілгем, піди сыңзылазарзар тір, килбеске иткем, че киліс парған! Кемні-де ўзўріп, сыңзылазып одырғаннар.*

СЫҢЗЫС *адал.* Хыңзас, ағырин ылғас. – Тихий плач, скуление. *Тасхар паланың сыңзызын ис салып, харах-хулах чох андар чўгўргем. Ötіг сыңзыс ырахтынох истілген.*

СЫҢЛИРҒА [сыңла-] *иділ., көр.:* **сыңылирға**.

СЫҢМАҒ *адал., көр.:* **көбее**.

СЫҢМАХ I *адал., көр.:* **моркам**.

СЫҢМАХ II *адал.* Тадар көгенеендегі тоғыр чыырындылар. – *бельт.* Поперечные складки на национальном платье. *Сыңмахтары төөй нимес тір, сизінгем. Тың улуғ көрінмезін тір, сыңмахтарын көмес чалбах тігібіскем.*

СЫҢ-СЫҢ *көөг.* Саң табызына, одылчатхан сўлейкее көөкчеткен табысха көөккені. – Звукоподражание звону, звяканию колокольчика, разбивающегося стекла и т. п.; дзинь-дзинь. *Тигірибдегі саңнар «сың-сың» тўсчеткеннер. Саңнар нинҷе-де тус пазынаң, «сың-сың» тір, тапсасчалар.*

СЫҢЫЛ *пілд.* Ніске, сыыхтас (ўннеңер). – Тонкий, сиплый. *Минің нигечім – уғаа сыңыл ўнніг кізі. Сыңыл ўнніг кізіні мин таныбинчатхам.*

СЫҢЫЛААС *көр.:* **сыңылос**.

СЫҢЫЛААХ *көр.:* **сыңылос**.

СЫҢЫЛАДАРҒА [сыңылат-] *иділ.* 1. Пөзік ўннең сарнирға. – Петь высоким голосом. *Сарынҷы матлама сыңылатхан. Прай тахпахчылар аразында Валентина иң артых сыңылатты.* 2. Пірее нимені, саап, ötіг табыс сығарарға, саң сабарға. – Вызывать звон (ударяя что-л., чем-л.). *Ört ўзірҷеңнер, сизіндіріп, тимір сыңылатханнар. Кем-де саңычах сыңылатчатхан, кем-де трубанаң ойнапчатхан.*

СЫҢЫЛИРҒА [сыңыла-] *иді.* 1. Пөзік ӱн сығарарға, ӧтіг табыс сығарарға. – Пищать. *Таап алған пӱӱр палалары нинҷе-де кӱн сыңыласханнар.* 2. Сыңырирға, сығдырирға. – Звенеть. *Ханым пөзік полып, пу кӱннерде хулаамда матап сыңылапча. Саңнар соон сӱрістіре сыңыласханнар.*

СЫҢЫЛОС 1. Сыыхтас, сыңыл. – Писклявый. *Кемнең маған хорығарға кирек? – сыңылос ӱн истіле тӱскен. Кӱскеҷек – ұған сыңылос ӱнніг аңыҷах.* 2. *кӧр.:* **сыңыраах** 2.

СЫҢАЛТАХ *кӧр.:* **сыңыраах**.

СЫҢЫР *адал.* Пірее нименің пөзии, пөзік нименің пазы. – Высота, вершина (горы, дерева и т.п.). *Парлар андағлар, кем ӧнетін сыңырларзар сығарға чӧр килчелер. Сыңырға сығарда, ӧнетін тимненіп алары киректелче.*

СЫҢЫРААХ 1. *кӧр.:* **сыңырос**. 2. Сыңырос, сығдыраах. – Звенящий, журчащий. *Олғаннарның сыңыраах ӱннері чайылча, іҷе-пабалар даа харнаң ойнап сыхчалар, сырайлары, тізең, кічігдегі чіли чарыпча. Ол чатхан саап сыхханда, аның сыңыраах ӱні улуғ залға толдыра чайыл сыххан.*

СЫҢЫРИРҒА [сыңара-] *иді.* 1. Сыңылирға, сығдырирға, ӧтіг табыс сығарарға. – Звенеть, издавать очень высокие звуки. *Сарын полып, чилнің ээзінең сыңырирға тастар тіргізе* (БМ ТҶЧ). *Сыңырапча сағыс хулаанда Космостағы кізі табызы* (БМ ТҶЧ). 2. Сығдырирға. – Звонить (о звонке). *Ағбандағы Н.Г. Булакиннің адынаң лицейнің ӱгренҷілеріне халғанҷы саң сыңырапча* (ХЧ). *Н.Ф. Катановтың адынаң национальнай гимназия-интернатта саң сыңырапча* (ХЧ).

СЫҢЫРОС Ӧтіг ӱнніг, ӧтіг табыстығ. – Звонкий, пронзительный. *Анның ӧтіг, сыңырос ӱні хысхы кӱнде ырах тарапча* (ХЧ). *Хада ӱгренгеннер, ол сыңырос ӱнні прайзы танып салған.*

СЫП *адал., кӧр.:* **хулун**.

СЫПЛАС *адал.* 1. Чӱректің алай тамырларның, хан ойлаан сылтаанда, улуғ полып паза синіп, пір синҷе тоғызы; сабыс (чӱрек, тамыр). – Пульсирование, биение (сердца). *Имҷі килер тусха, чӱрек сыплазы ұған пөзік полған. Ханның пөзии улуғ полыбысса, чӱрек сыплазы ідӧк тың полча.* 2. Систас. – Ощущение физического или нравственного страдания. *Сістің сыплазы хараа тооза узутпады. Им іріңні прай сығара тартыбыспаанда, сыплас иртпеен.*

СЫПЛИРҒА [сыпла-] *иді.* 1. Сабыларға (чӱрек, тамыр). – Пульсировать, биться. *Аар сағыстарға пазы улам на сыплап сыххан. Наахтары кинетін ізіп килгеннер, чӱрее талбырапчатхан, пазы сыплап сыххан.* 2. Сыстирға. – Ныть, болеть. *Ол кадрларны көріп, кізінің чӱрее ам даа сыплап килче, 2009 чылдағы августа сағысха кірче* (ХЧ). *Тізім хараа тооза сыплады, иртенӧк имҷізер чол туттым.*

СЫПСА *адал., кӧр.:* **сіпси**.

СЫПСЫРАРҒА [сыпсыр-] *иді.* Киині, істіне кире тартынып, тастынзар сығарарға. – Вбирать, втягивать в себя воздух при вдохе; вдыхать, выдыхать. Дуть, выдохнуть воздух, вдохнуть. *Суға пурлухчатхан кізіні, сығарып, айғасханда ла, ол сыпсырыбысхан. Сыпсырарға итче, че ниме-де харыг полча.*

СЫПСЫХ *пілд.* Ағырыг (харахтардаңар). – Воспалённый (о глазах). *Часхыда ӧдӧрем, аллергия полып, сыпсых харахтыг пол парча. Абыс, сыпсых харахтарын чысхлабызып, чей оортап сыххан.* ◊ **Сыпсых харах.** – Глаза без ресниц (от болезни выпавшие ресницы).

СЫПЫХ *кӧр.:* **сыпсых**.

СЫР I *адал.* Ниме-нооға, аны сӱрткен алай ағаа ӧт парған сылтаанда, ол алай пу ӧң пирчеткен ниме. – Вещество, придающее тот или иной цвет предметам, которые оно покрывает или пропитывает, краска. *Че сыр прай сиденнерні сырлирға читпиндір* (ХЧ). *Амды олар хаҷан оларға пазох сыр ағыл пирерлерін сахтапчалар* (ХЧ). 2. Ӧң. – Тон, цвет, колорит. *Пу ӧң мероприятиенің ӧӧн сыры полар* (ХЧ). *Чайаачының хоостарында чарых сырлар асхынах.*

СЫР II *адал., кӧр.:* **соған, сырых** II.

СЫР III: **СЫР ЧЫЛАН** Чыланның көрімі. – *фольк.* Дракон-змей, гремучая змея. *Ай Арыг көр киліп одырза, хайдар-хайдар сыр чылан* (АХХ). *Сыр чыланның ахсына тастаннар* (АХХ).

СЫР IV *киз.:* **СЫР НЫМАЛАХ** Сӧс алнында киректелчеткен, тыыдыс туза

пирчеткен кизегес. – Препоз. усилит. частица. *Сыр нымалах тӧгелер постары таг индіре тоғыланчатханнар. Сыр нымалах паста пӧрік тее тудылбинча полар.*

СЫРА I *адал.* Кизілген чиит ніске ағастың салааларданқ арығлалған узун чардығы, сырах, ағас сыны; сырғай. – Длинный тонкий ствол срубленного дерева, очищенный от веток; жердь. *Паза ниме тібеен ол, пір кӱн тибезін соорға кӧлібіскен, аңмардаң нинче-де тӱрім киис алып алған, соорға сыралар таарлабысхан, анаң теен: Мин ыраххы мал чӧрізінзер парим, – хойларын сӱріне халған* (АТ). *Аның тӱбіндегі ағастарға тоғыр хазалған хазың сыралар ағарызыбысханнар* (АТ). 2. Кименің сырғайы. – Мачта, шест. *Сыралары аар-тӧдір чылыс сыхханнар* (АТ). *Сыралығ кимелер аар-пеер чӱс чӧрчеткен.*

СЫРА II *адал.* Хузух ағазының хорбылары. – Молодые побеги кедра. *Тайғадаң хас киліп, пірее сыра школа хыринда одырт саларға сағынтыр. Хаңан-да сыра полған, амды уғаа пӧзік ағас ӧс парған.*

СЫРА III *адал.* Ачыдып тимнелген ізіртқіліг суух ниме. – *кыз.* Брага, пиво. *Кірген чорыхчыларға сыра читірген. Аар тоғыстар соонаң ир кізілер сыра іс турлар.* □ **Сыра хайнатсаң, абысты сығар полбассың.** – Бражку варить, попа не выкурить.

СЫРАЙ 1. Кізі пазының алнындағы чардығы, ома, көрім. – Лицо, облик. *Чарытхан суғнаң чыл тооза тузаланчабыс: ічебіс, пірееде сырай чуупчабыс* (ХЧ). *Холны антисептикнең арығлабызып, сырайға имнег масказын кискеннер* (ХЧ). 2. Алынңа кізінің омазы, оңдайы. – Индивидуальный облик, характер. *Че, син дее амға читіре арғызыңның сын сырайын пілбинчезің ме? Таңнастығ даа, аймах тустарда кізі позының сырайын хайдаг-да саринаң азып одырча.* 3. Идігні толдырчатхан кізінің чоохтанчатхан кізее иділістің формалары паза сырай орындылары хоостыра теелізін кӧзітчеткен грамматика категориязы. – *грам.* Лицо. *Полчатхан туста иділістернің сырай паза сан пастыра хубулыстары. Полчатхан тус иділістерінің сырай хозымнарын орта пазары.* ◊ **Айна сырай.** – С обликом чёрта. **Ікі сырайлығ.** – Двуличный. **Сырайы чох.** – Бессовестный.

СЫРАЙ-АЗАХ *адал.* Кізінің тастындағы көрімі, омазы. – *собир.* Внешность, внешний облик. *Сырай-азахха уғаа көрімніг ипчі, тонанғаны даа ипті, кізі хайшин тартча. Пайаадаң көр парирбыс, сырай-азахтары прай көрінче.*

СЫРАЙАРҒА [сырай-] *иділ.* Пірее ниме-нооның ӱстӱнде сорайарға, сығара поларға, көрінерге. – Резко возвышаться, выступать над поверхностью чего-либо; выдаваться, торчать (одиноко). *Ол чазыда чалғыс обаа сырайып одырча. Чахсаан көрзем, палыг істінзертін кічиңек сӧӧк пазы сырайча* (АТ). 2. Пасхазының хыринда, сынынаң пӧзік полып, пасхалаларға. – *перен.* Выделяться своим ростом, величиной. *Валера туңмам арғыстарының хыринда хай-хай сырайчатхан. Аалчылар аразында уғаа симіс паза пӧзік сынныг кізі сырайған.* □ **Адам оолғы алтын пастығ сырайча (көйчеткен свечі).** – Сын моего отца выделяется золотой шапкой (горящая свеча).

СЫРАЙЛЫҒ Сырайы пар, омалығ, көрімніг. – С лицом, имеющий лицо. *Чабал сырайлыг Хыс Хан чаңазы, чабал пӱдістіг полған, арба улшинңа харахтыг поладыр, чіп чоонынңа харыхтыг поладыр* (АА). *Олар хыйға сырайлыг, чалбах хамахтыг, пик наах сӧӧктіг, көгемзік харахтыг, ах сырайлыг чон полғаннар* (КГ ПАО). ◊ **Хара сырайлыг.** – Темнокожий. **Чылыг сырайлыг.** – Приветливый.

СЫРАЙ-ПАЗЫ *адал.* Кізінің сырайы паза пазы пірге алылғаны. – *собир.* Лицо и голова (*букв.* лицо и голова). *Анзы аны, пала чіли, сырай-пазын чапсыра тут салып, сыйбагlап одырған* (АТ). *Аның сырай-пазын даа көрерге маң чоғыл* (АТ) ◊ **Сырай-пазы чох.** – Безобразный. **Сырай-пазы иртіп парған.** – Сильно похудевший (о человеке).

СЫРАЙТАРҒА [сырайт-] *иділ.* Пірее нимені сорайтарға, сығара тударға, көріндіре турғызарға. – Выставлять, высовывать что-л. *Чаачы пазын сырайтыбысхандох, ыырчылар ат сыхханнар. Атпазынар тіп, ах чалама сырайт салтырлар.*

СЫРАЛИРҒА [сырала-] I *иділ.* Сыра турғызарға, сыранаң ограда идерге. – Огораживать что-л. жердью. *Икентай көпеннерін,*

мал кірбезін тіп, чыл сай сыралап салча (ТМ ПТ). *Ол туста Сырлаа апсах от турҷаң орынны тал ағаснаң сыралапчатхан* (ЧЛ УУЧ).

СЫРАЛИРҒА [сырала-] II *иділ.* Сыра турғызарға; изірткіліг ниме сыбирға. – Бражничать, варить брагу. *Ол туста Көбірҷін хыстың іҷезі ибінде сыралапча. Тойға тимненіп, аалдағы ипчілер піреелері сыралапчатхан, піреелері ас-тамах тимнепчеткен.*

СЫРАНАХ I *адал.* Хузурух сөөгі. – *саг., анат.* Копчик. *Харындазым, сыранағын ағырт салып, кинек пол парған. Саңай сыранағына түс партыр.*

СЫРАНАХ II *адал.* Ыстанның пуды. – *саг.* Штанина. *Адай, сол сыранағынаң хаап алып, пір дее салбинчатхан. Оолағы, ағасха сығып, ыстанының сыранағын талап салтыр.*

СЫРАҢ Чапчаң өсчеткен, теенчеткен (кічіг паладаңар). – Быстро развивающийся (о ребенке в младенческом возрасте). *Пу пала пасхазының хыринда сыраң арах полған. Пастап сыраң полған, анаң, ағырыбызып, хыймыхтап таа полбиныбысхан.*

СЫРАҢНААС *пілд.* Хырыс-табыс, тудыс идерге хынчатхан; хырыс-табыс, тудыс итчеткен; сырбалҷых, тудысхах, урусхах. – Задиристый // задира. *Ипчі алған соонда, Валентиннің сыраңнаазы ирт парған. Пістің аалдағы ооллар сыраңнаастар, ааллап килген оолларны сох ла салчалар.*

СЫРАҢНИРҒА [сыраңна-] *иділ.* Посты хыни чох тудынарға: піреезіне сырбаларға, тудысха сегірерге; тудызарға, урызарға, *тиң.* хылаңнирға. – Вести себя вызывающе, заносчиво; задираться, лезть в драку. *Вадим позы сыраңнап алған, ам, тізең, хоптан чөрче. Сыдабиндаачатса, сыраңнаан.*

СЫРАҢНОС *кӧр.:* **сыраңнаас**.

СЫРАҢ-САРАҢ *кӧӧг. сӧс.* Посты хыни чох тудынчатханға көөкчеткенін таныхтапчатхан сӧс. – Образоподражание задиристому поведению человека. – *Мин сыраң-сараң кізее тӧӧйбін ме? Танцаа хада килгеннерін сыраң-сараң поларға кӧӧктіргенӧк, че пірдеезі анының алығына кірбеен.*

СЫРАХ *адал.* Ікі часха чит парған киик. – Двухлетний дикий козел. *Пу тағҷа нинҷе-де сырах парчатханын көр салтырлар. Сырахтар, іҷелерінең халбин, хаданаң хада чүгүргеннер.*

СЫРАХ *адал.* 1. Сырғай, сыра. – Шест. *Сиден тутчаң сырахтарны күскүзін тимнеп пастаан. Сырахтар хылаттап салып, тураа кір килгеннер.* 2. Чымҷылға, сымҷылға. – Заноза. *Имҷі, сырахты сығарып, аның орнын имнең сүртклебіскен. Харах читпин, сырахты сығар полбинчатханнар.*

СЫРАХТИРҒА [сырахта-] *иділ.* 1. Кизін азахтарынаң тебінерге; кизін азахтарын өөр кӧдірерге (аттаңар). – Взбрыкивать, вскидывать задние ноги (о коне). *Ат, нинҷе-де хатап сырахтабызып, чүгүр сыххан. Иптіг ле парчатхан ат кинетін сырахтабысхан, хыринда турчатхан інекке тееп парған.* 2. Сабарға тіп, холны, хамҷыны кӧдіріп, хылаңнадарға, пулғирға. – Размахивать рукой или другим чем-н. с намерением ударить. *Ипчілер алнында, күстігбін тіп, холларын сырахтапча. Че чидер хамҷынаң сырахтирға, түс, чоохтасчаң чоох пар!*

СЫРАҶАХ I Тыттың хорбызы, сит. – Молодая поросль лиственницы. *Сыраҷахтарны көріп, харах өрінче. Пу сыраҷахтар өзіп алза, чахсы поларҷых.*

СЫРАҶАХ II: **СЫРАҶАХ ОЙЫН** Харахтарын палғап алып, пасхаларын тудып, ойнаҷаң ойын. – Жмурки. *Кічігде сыраҷах ойын ойнирға тың хынҷаң полғабыс. Сыраҷах ойын ойнапчадып, харыл парып, ізікке урун парғам.*

СЫРБАҒ *адал.* 1. Пірее путхалыс парған ниме-ноо, путхас, алҷаастаныс, ай-пораан. – Путаница, беспорядок; запутанность в расположении чего-л., неразбериха. *Валентинаның сырбаана кір парзаң, уғаа улуғ алҷаас ит саларзың. Чахсы істесчі сырбағларны ілезіне хайди даа сығарыбызар.* 2. Ыхааннас, ыхааннааны, хадылыс. – Придирка. *Оолахтар аразында сырбаг полчатханын сизініп, ӱгретчі анзын тохтатхан. Туғаннар аразында, сырбағлар итпин, прай ниме иптитапти пӧгілерге кирек.*

СЫРБАҒА *адал.* 1. Сымых, хырчын, сырып. – Прутик, хворост, лоза. *Пуға, сырбағанаң пылахтатханда ла, хыйа пасхан. Хайдар парар, одыңа парҷаң ады чоғыл, ағас аразынаң сырбағалар тазып одынча.*

2. Чиит хорбылар; ніскеҷек пөзік өспинчеткен ағастар. – Молодые побеги растений, поросль; невысокие тонкие кустарники. *Киик ікі хатап сегірібіскен, сырбағалар аразынзар чўгўре халған. Таг паарында өсчеткен сырбағаларға хурт кірібістір тіп искіргеннер.*

СЫРБАЛАРҒА [сырбал-] *иділ.* 1. Путхаларға, пытхаларға, чапсынарға, ибірілерге. – Путаться, спутываться, запутываться. *Ол апсахтың сағалы сырбалча мағаа, сырайымнаң чыртып, тыхталча ахсыма* (МВ АСА). *От азахха сырбалып, параргға сидік пілдірген.* 2. Ыхааннирға, хазаларға, хадыларға. – *перен.* Придираться, докапываться, цепляться. *Танир-таныбас кізілерге, оорли ла ээн-аастанып, сырбалча. Ол кізі пазох сырбалча ўс харындасха.* 3. Сыынарға, тартыларға, кірізерге, чархастығ поларға. – *перен.* Привязываться, навязываться на знакомство; назойливо вступать в разговоры. *Ноо нимезіне іди сырбалча полҷаң ни ол ипчі чон* (ТИ ХО). *Хара айналар сырбалча, чылан полып игірелче!* (КА ЭС).

СЫРБАЛҶЫХ 1. Чархастығ, хадылчых. – Назойливый, надоедливый. *Сырбалҷых матырға тарыныбызып, олар аны арғамҷынаң палғабысчалар* (ХЧ). *Клава – сеек осхас сырбалҷых кізі.* 2. Азырылбас. – Навязчивый. *Илееде тус сырбалҷых сағыс аны салбаан, че Женя оларны хыйа сўрген. Таныбас кізілер Аннаны сырбалҷых хайығларынаң күннің сай майыхтыр турғаннар.*

СЫРБАЛЫЗАРҒА [сырбалыс-] *иділ.* Піреезінең пірігерге, хада поларға, ораалызарға. – Путаться с кем-л. *Манина, кўҷўрлернең сырбалызып, пір ниме дее чох хала партыр. Пу іколеңнің сырбалысчатханын тоғыста прайзы сизінген.*

СЫРБАҢ 1. Чойырхос. – Лицемерный. *Сырбаңнарны позына чағын итпеҷең, а позы чахсы-хомайны көнізінең чоохтаҷаң. Володя – тўлгў осхас көйтік, сырбаң табан.* 2. Уйатпас, сайбах, хомай. – Порочный, развратный. *Аар көрче, пеер көрче, чалғыс хызының сырбаң полчатханын іҷе көрбинче. Сырбаң ипчінең пірік парып, Несторның чуртазы оңар-тискер пар сыххан.*

СЫРБАҢНИРҒА [сырбаңна-] *иділ.* 1. Тырбаңнирға, сегірерге, атығарға, тыынарға. – Нападать на кого-л. *Чыдазын на алнынзар пар чох күснең сасхан – толғалча, анзы удур сырбаңнапча. Тимофей, сырбаңнабин, ибзер парыбысхан полза, тудыс-хабыс полбасчых.* 2. Тартарға, ойнағлирға, чойырхирға. – Заигрывать с кем-л. *Ол оол кір килгендөк, Тариналың көңні алыза халған, сым одыр полбин, сырбаңнап сыххан. Вася пастап сырбаңнап көргенөк, че Таняның хайшин тарт полбаанда, парыбысхан.*

СЫРБИРҒА [сырба-] *иділ.* Путхирға, пытхирға, орирға, посха палғирға, чапсырарға. – Путать, опутывать кого-л., что-л. *Ууҷазының хоостирға тимнеп салған чіптерін хоосха прай сырбабыстыр. Оттар оларны сырбапча. Танепин пиҷезі, аар-пеер парчатса ла, ізігін сырбап саладыр.* 2. Алҷаастирға, тартарға. – Путать кого-л. во что-л.; делать кого-л. соучастником в чем-л. *Кўҷўрлерге сырбатхан ўчўн, позына чоо тарынчатхан. Аймах киртініcтіглерге сырбаттыр салбазын тіп, паламны полған на сай сизіндірчем.*

СЫРҒАЙ I *адал.* 1. Торымнарны тўзіре сапчаң ағас, сырах, сыра. – Шест для сбивания кедровых шишек, жердь. *Көп оңдайлығ спорт көрімінзер сырғайға урух тастиры, санах азыра атығары, тайахтығ чўгўрері, ікі азахнаң пір саңай атығары паза палтыны ырахха тастиры кірчеттір* (ХЧ). *Көпеннер тартарға тіп, сырғайлар тимнебіскем.* 2. Хармах сабы. – Удилище. *Палыхтап параргға итсе, сырғайлары чоғыл. Орай күскўде тимнеен сырғайларын сығара тарт килген.* 3. Сырыптар. – Стройные молодые заросли. *Хаҷан полза пу сырғайлар аразында пірее миске өс парған полар. Тайғаҷа чөргенде, ол хойығ өс парған сырғайларны чадап иртіп алтыр.* 4. Хурғап парған ағас, сырыптар. – Сухостой, дерево, высохшее на корню. *Хуу сырғай сынғанда, час ағасты, чілегезінең ходыра тартып, ах тастың алтына өтіре чаҷып, пір хырин кізі сыыр иде көдір килгенімде, ах сор [сур] түскен апсах кізі сых килген аннаң, – тидір Күрее Сарығ* (КХКС). *Сында өскен сырғай ағас! Сыылап учугып, ылачыннар сырғай ағасха одырғаннар* (АТ).

СЫРҒАЙ II *адал., көр.:* **көгізек**.

СЫРҒАЙ: СЫРҒАЙ ХАРАХ 1. Хыйыр харахтығ. – Тот, кто страдает косоглазием.

Жанна пиҷем кічігдең мындаг сырғай харахтыг. Мин сырғай харахтыгларның харахтарынзар орта көр полбинчам, изі чох пілдірче. 2. Хыйыр хобыллыг, көрімі хыйыр (харахтаңар). – Имеющий косой разрез (о глазах), тот, кто имеет раскосые глаза. *Пу хысса чииттён, харахтарының пос оңдайлыг хобылы ӱчӱн, «Сырғай харах» сола сиип парған. Алнында турчатхан сырғай харахтыг оолағас ағаа позының тілінең ноо ниме-де чоохтаан, че Клим аны пір дее оңар полбинчатхан.*

СЫРҒАЙАХ *адал., көр.:* **сымых**.

СЫРҒАЛИРҒА [сырғала-] *иділ.* Ағырарға, ағырыға сыдырға. – Болеть, переносить болезнь. *Прививка соонаң улееде ӱр сығаладым. Ам на имнен париган пала хатап сырғалады.*

СЫРҒАНҶЫХ *адал., көр.:* **сыранах** II.

СЫРҒАС *адал., көр.:* **сырт**.

СЫРДАҢНИРҒА [сырдаңна-] *иділ.* Оңарбасха, читіре піл полбасха. – Недопонимать. *Мин позым даа пу законнарны тоозызын сырдаңнап полбинчам. Ипчі кізі позы оңдайли сырдаңнаан.*

СЫРИРҒА [сыра-] *иділ.* 1. Пірее кип-азахтың хыбының паза ӱстӱндегі истің аразына ниме ноо (тӱк, вата, ватин паза д. п.) салып, хати-хати ӧтіре тігерге. – Прошивать насквозь, поместив между подкладкой и верхом слой ваты, ватина, шерсти и т. п.; стегать, простёгивать что-л. *Ізіг полбазын тіп, тюбетейке істіне ат хылын сырабысчаттырлар. Ол чурухтарны салааларын сындырганҷа сыраан.* 2. Сайалбас иде тағырап саларға, піріктіре тігерге. – Сшивать. *Хызыҷахтың сӱрместеріне кӱмӱс ахчалар сырап салтырлар. Найка ууҷа пархаҷағының көгенеен сырирға одырыбысхан.*

СЫРЛААС *көр.:* **чырлаас**.

СЫРЛАМА *пілд.* Сыдаҷаа чох, көйдірчеткен, пурлуғыстыг, тынҷаа чох (ізігдеңер); тыҷырама (соохтаңар). – Знойный, палящий (о жаре); трескущий, жгучий (о холоде). *Анаң ӱс кӱн сырлама ізіг турганда, пӱӱрлер, кӧлеткее тартынып, усхунмас уйгунаң узи пиргеннер* (АН). *Саблыг хакас кибелісчі М. Р. Баинов, сағысха киріп, пасхан: Михаил Кильчичаковтың ады миннең пір туста ӧскен-теенген тӧлге сырлама ізіг кӱнде сӧл чазыда чир тиреенең сыххан ап-арыг ат хараанҷа хара суг осхас* (С).

СЫРЛАС *адал.* 1. Пӧзік ӧтіг табыс. – Высокий, пронзительный звук, крик; визжание, визг. *Пазох сырлас тол парган чир ӱстӱне* (АХ). 2. Пірее тіріг ниме-ноо сығарчатхан пӧзік, ніскеҷек табыс. – Тонкий, высокий звук, издаваемый кем-л. (мышами, птенцами); сыыхтас. *Пірее-пірее кӱске сырластары истіле тӱсчеткен. Тура ӱстӱнде чуртапчатхан пораатай пірее ниме хаап килзе, палаларының сырлазы истіле тӱсче, анаң олар амырап парчалар* (ЧЛ КН). 3. Ылғас. – Сильный плач. *Хоҥыхтарзар кір парзам, тураа толдыра пала сырлазы истілче, улугларның пірдеезі чоғыл. Олганузахтың сырлазын чадап тохтадып алтыр.*

СЫРЛИРҒА [сырла-] I *иділ.* Пірее ниме-ноонының ӧӧн, сырнаң чаап алай сыр сииртіп, алыстырарға; сырнаң чабарға. – Изменять цвет чего-л. путём покрытия или пропитывания краской, красить, окрашивать что-л. *Школада ӱгренчеткенде, састарны сырлирға хынҷаңмын* (ХЧ). *Студент аймах ниме-нооны, хоостап, сырлирға ікінҷі чылы ӱгренче* (ХЧ).

СЫРЛИРҒА [сырла-] II *иділ.* 1. Пӧзік ӧтіг табыс сығарарға, сыыхтирға. – Визжать. *Хыс туңмам, кӱске кӧр салып, сырлап сыххан. Киҷее ағыл килген кӱҷӱгес хараа тоозы сырлады.* 2. Уғаа тың ылғирға, орлирға, сыхтирға. – Реветь, плакать. *Чочып, іҷелерінің хойныңдағы палалар сырлас сыхханнар. Сых парза, Тойдо сол холының салаазың атыныбыстыр, чоо сырлапча* (ДН ЫА).

СЫРЛОС *пілд.* Пӧзік, ӧтіг табыстыг, сыыхтаас, аахтаас. – Визгливый, крикливый, писклявый. *Илееде узуп полбинчатхан, тасхар сырлос табыстар тохтабинчатханнар. Надя сырлос ӱнінең прайзын усхур салган.*

СЫРЛЫҒ *пілд.* Сырлалған, сыры пар. – Крашеный, окрашенный, имеющий краску. *Ол датчиктер хара сырлыг чолыҷах хайди сиилгенін роботха көзітчелер* (ХЧ). *Ис аалда, Целиннай орамаҷа ирт париза, кізінің хайиин пір кӧк сырлыг тура тартча* (ХЧ). □ **Ағам ах сырлыг турча (хазың).** – Мой дедушка весь в белой краске (берёза).

СЫР-САР *кööг. сöс.* Сыыхтасха, сыыласха, ылғасха, сууласха кööккені. – Звукоподражание визгу, писку, плачу, журчанию. *Тӱктіг ле ниме холына урунған, анаң чабыс аңмар хыринзар нимелер тӱскені истілген, аңмар хыры сыр-сар ла пол халған* (ДН ЫА). *Сарысха, тыырлос «сыр-сар» чайча* (ДН ЫА).

СЫРСИРҒА [сырса-] I *иділ., кӧр.:* **сыстирға**.

СЫРСИРҒА [сырсы-] II *иділ.* 1. Ардап, хомай чыстанарға, *кӧр.:* **хыңзирға**. – Дурно пахнуть. *Кӧнектегі суғ ісче чох сырсып партыр, тӧгерге киліс парған. Наңмыр соондағы салбыхтар сырсып сыхтырлар.* 2. Ачирға (ит-хайахтаңар). – Отдавать горечью, иметь горьковатый привкус, горчить (о масле, мясе конины, гусятины и утки). *Ікі-ӱс чыл орада чыған хайағы сырсып партыр. Ат паза хас-ӧртек иттерін, часхаа читіре тудып, сырсыт салтыр.* 3. Кеерседе хаарарға. – Жарить до образования румяной корочки. *Наа соххан хой идін іҷем тың сырсыдыбыстыр. Палыхты кӧрбин, илееде сырсыт салтыр.* 4. Хурғирға, хатарға, салығарға; кӱнге алай ысха сістирге. – Сушить, вялить (о некоторых видах мяса, рыбе и т. п.). *Хысхыдаң халған иттерін сырсыдарға тимнепче. Тут килген палыхты пастап тузап аларға кирек, анаң на сырсыдарға.*

СЫРСЫҒ *кӧр.:* **хаңзығ**.

СЫРТ 1. Пил, уча (кізінің, нимелернің), ӧӧнінде тартылғы формада тузаланылча, *кӧр.:* **арға**. – Спина. *Сырты хазаннаң хара, кӧксі хардаң ах* (ГХЯ). *Ух, сыртына тееп, ӱтіре парыбыстыр.* 2. Пірее нименің тастындағы, кистіндегі чардығы. – Внешняя, тыловая сторона чего-л. *Ол ипчі кинетін не ылғап сыххан, хол сыртынаң харах частарын чысхланып, туразар кире хоныбысхан. Айран ізіп алып, ахсын хол сыртынаң чысхлабысхан, чірчені стол ӱстӱне тургыс салған.* ◊ **Сыртынаң сырт хаас сойып аларға.** – Содрать со спины полосу кожи. **Сыртын кӧзіт парыбызарға.** – а) Спину показать; б) исчезнуть. □ **Сырты-пізі пір осхас.** – Ни богу свеча, ни чёрту кочерга (никуда не годится: *букв.* что обух, что лезвие одинаково).

СЫРТАЙАРҒА [сыртай-] *иділ.* Харах албин кӧрерге, тазырайарға, тозырайарға. – Уставиться на кого-л., что-л., *прост.* вылупиться. *Прайзы телевизорзар, харах таа тыплатпин, сыртайғаннар. Пастағы классха килген олғаннар ӱгретчізер сыртайғаннар. Валя, суғзар сыртайып, ибіре ниме полчатханына киреғі халбин, хайда-да ырах учух чӧрчеткен.*

СЫРТАЙТАРҒА [сыртайт-] *иділ.* Тазырада кӧрдірерге, тозырайтарға, тазырайтарға (харахтаңар). – Широко раскрывать, вытаращить, выпучивать (глаза). *Олған туразынзар наа ла танызарға килгенде, оолағас пастап піссер чоон кӧк харағастарын сыртайтхан, анаң нинҷе-де тус пазынаң хырибыста одырыбысхан. Пала таныбас кізізер харахтарын сыртайтыбысхан.*

СЫРТАТ *адал.* Хызыл пас (ӧртектернің кӧрімі). – Утка-нырок (разновидность уток). *Сыртат суға уғаа чахсы патча. Сыртат кӧгім пора, пазынаң мойны хызамдых кӱрең, кӧксі, тізең, хара.*

СЫРТЛАС *адал.* Тамыр сабызы, сіртлес, *тиң.* **сыплас**. – Пульсация, биение. *Чӱреенің сыртлазы пазында сабылчатхан чіли пілдірген. Пазының сыртлазы айланған саанаң улғаатчатхан.*

СЫРТЛИРҒА [сыртла-] *иділ., кӧр.:* **сыплирға** 1.

СЫРТПА: СЫРТПА СЎРМЕС Хысхаҷах, сыртына читіре сӱрмес (хызыҷахтың). – Короткие до спины косички (у девочки). *Сыртпа сӱрместіг хыс пала аннаңар чоохтап парир* (АА). *Сыртпа сӱрместіг хыс паланы ах сабдар атха одыртыбысхан* (АА).

СЫРТ-САРТ *кööг. сöс.* Тарыхчатхан кізінің полчатхан оңдайына кööккені. – Образоподражание раздраженному состоянию человека. *Ӧкпезіне сыдабин, Аринча сырт-сарт пола халған* (ЧЛ УУЧ). *Ол чабалға кӧп кирек нимес, тӱрченің не аразына сырт-сарт полыбысча.*

СЫРХА *адал.* 1. Чуғынҷах ағырыг. – Чума. *Мыныӊ алнында, имнер чох туста, сырха сых ла килчең. Часхыда алай кӱскӱде сырха сых ла килче.* 2. Ағырығның табырах тарааны. – Эпидемия. *Ковид сырхазын тудып аларға тіп, кізілерні, ікі ай ибдең сығарбин, одыртханнар. Грипп сырхазынаң тоғыр ӧнетін прививка иткеннер.* 3. Хырылыс,

хырылғаны, мал түскені. – Мор, падёж (скота). *Хадарғанда малға сырха кірбеен* (АТ). *Ящур ағырығ тарап, мал сырхазы улееде пол парған.*

СЫРХАЛИРҒА [сырхала-] *иділ.* 1. Чуғынҷах ағырығнаң ағырарға (кізідеңер). – Болеть инфекционной болезнью. *Юляның апсағы, сырхалап, имнег туразында улееде чатхан. Сырхалабыссох, имнег туразынзар айланарға кирек.* 2. Ölерге, хырыларға (малдаңар). – Падать, дохнуть (о животных). *Иң пастап прививка иділбеен хойлар сырхалап сыхханнар. Азых чохтаңар, улееде мал сырхалаан.*

СЫРҶЫ *адал.* Пўдіріг организацияларында сырлап тоғынчатхан кізі. – Маляр. *Наа ла тоғысха кіргенде, сырҷы полып пастаан. Подъездте сырҷылар чапчаң хайыныс чӧрчеткеннер.*

СЫРЫҒ *адал.* I Чіктер тігілген орын, сыраан орын (кип-азахта). – Прошитое швом или швами место, стёжка. *Таня талал парған исті иптіг сырығларнаң чӧргізібіскен. Іҷезі хызы тіккен кӧгенектің сырығларын ситкіп кӧрглебіскен.*

СЫРЫЙАРҒА [сырый-] *иділ.* Харахтарны чыыра тартарға. – Щуриться, щурить (глаза). *Іҷем, килчеткен кізіні танып полбин, харахтарын сырайтча. Кўн уғаа тың чарытхан, аннаңар сомға суурынчатханнар прайзы харахтарын сырыйтханнар.*

СЫРЫЛАРҒА [сырыл-] I *иділ., кӧр.:* **сырирға**.

СЫРЫЛАРҒА [сырыл-] II *иділ.* Чапсынарға, сырбыларға, харбанарға, ілінерге. – Цепляться, прицепляться, прилипать. *Азахтарына хазалҷых от сырылчатхан. Лианалар, пӧзік ағастарға сырылып, ӧсчелер.*

СЫРЫЛҶАХ Хазалҷых от, ат сырылҷағы, хундурғах. – Колючка // колючий. *Олох салғанах, тамырлыг от, тўк пас, сырылҷах, сарыг чахайах...* (ХЧ). *Мал хайда-хайда чӧрген, саңай сырылҷах ла пол парып, айланған.*

СЫРЫНДЫ 1. Істіне чылыҷ ниме кире тігілген, сыраан кип-азах кӧрімі. – Стёганка, ватник. *Соох хысхыда тасхар тоғынчатханнарға, ағырыбыспасха тіп, хайди даа сырынды кизерге кирек. Кӧмес сӧрӧн полыбысханда, палаа сырынды кизіртібіскем.* 2. Кизектердең тігілген. – Сшитый из кусков. *Алла аймах ӧңніг кизектердең сіліг сырынды тігібісче. Ипчілер ўлўкўніне абызыным сырынды чорған сыйлаан.*

СЫРЫҢ 1. Кискек, палалар ағырчатхан чуғынҷах ағырыг. – Поветрие. *Пір туста пілдізі чох сырыңнаң улееде пала ўреп партыр. Лиза пиҷенің палалары сырыңа хаптырыбыстырлар.* 2. Ағыраачы, хазии чох, саа чох (паладаңар). – Хилый, нездоровый (о детях). *Хыс туңмам уғаа сырың полған, удаа имнег туразынзар кір парҷаң. Спортнаң ынағласханнар сырың полбинчалар.*

СЫРЫҢМА *адал.* Патрон істіндегі тарны ухтаң, дробьтаң чарарға салылған киис алай картон. – Пыж (у ружья). *Оолғы, пабазына полызып, киис сырыңмалар тимнеен. Сырыңма киистең, киндірдең алай чаҷыннаң даа иділче.*

СЫРЫҢНИРҒА [сырыңна-] *иділ.* Ағырарға, кискектирге, хапсирға (кічіг палалардаңар). – Болеть (о детях-младенцах). *Ікіс палалары имнег туразындох сырыңнабыстырлар, аннаңар пўўн сығарбааннар. Ыңаачахтарын, сырыңнабыспазын тіп, матап хайраллапчалар.*

СЫРЫП *адал.* I 1. Сымых, хырчын, ағас салаазы, сымығас. – Прут, хворост, лоза, прутик. *Туразына уластыра сырыптаң иткен ниме, ағаа кир салған ікі абахайны* (ХН). *Анаң ибдең сых килген, туразына уластыра ўрген сырып хазаазынаң андар ізік кӧрінче* (ХН). 2. Пӧзік ӧспинчеткен ағастар. – Мелкие невысокие кустарники, кустарниковый лес. *Узун ағас чилегелері хыринда оох сырыптар ӧскеннер, андаг чирлерде, тізең, хозан палалары поладырлар* (ДН ХТГ). *Сығыр турған кӧйчеткен сырыптар* (АТ). □ **Суланаң азырабинчалар, сырыпнаң сўрбинчелер – чир талап сыхса, читі салда тартынча (трактор).** – Овсом не кормят, прутом не погоняют, а начнёт пахать, семь плугов тащит (трактор).

СЫРЫП II *адал., кӧр.:* **кибек** I.

СЫРЫП-САРЫП 1. Хуруғ сырыптар, сымыхтар, салаалар. – *собир.* Сухие ветки, палки. *Пірсінде апсах, арығзар ӧскі хадар парирып, айланып одырза, сырып-сарып хаңаачаанда сӧӧртеп одыр* (ДМ ЧА). *Ӧрін-*

генінең, өскілерін дее ундуп, сырып-сарып таа чығбин, маңзыри, туда хаңаачаан сөөртеп, ибінзер чөр сыхтыр (ДМ ЧА). 2. Пөзік өспинчеткен ағастар. – *собир.* Мелкие невысокие кустарники. *Хойлар сырып-сарыптар аразында оттапчалар. Суғ хыринда сырып-сарыптар ла өс партыр.*

СЫРЫХ I *адал.* 1. Оох хар, хырбых, час хар. – Мелкий снег, пороша. *Таң атар алнында, сырых чаап парыбыстыр. Сырых, кинетін чаап, ідөк тохтап парған.* 2. Хар арали чаапчатхан наңмыр. – Осадки в виде смеси снега и дождя. Моросящий дождь (со снегом). *Хой хадарып, сырыхха кір партыр, ам ағырып чатча. Октябрьның сырых чаапчатхан күнінде Чыланныг аал клубында чон толдыра чыыл парған* (ХЧ).

СЫРЫХ II *адал.* Төрт хырлығ тимір чұңменніг соған. – Стрела с четырёхгранным железным наконечником. *Чонның хайдаң килгенін сырыхтаң піліп алғаннар. Сырыхтар сыылазып, соон сүрістіре тохтабин учухчатханнар.*

СЫРЫХ III Соған сығар иде кизіртілчеткен чалбах сөөк. – *фольк.* Костяная пластинка, вставляемая в стрелу для образования свистящего шума во время полёта. *Сырых идерге чарас сөөктерні хыйа салчатхан. Сырыхтары читпин партыр.*

СЫС I *көр.:* **чыс** I.

СЫС II *көр.:* **сызын**.

СЫС III *көр.:* **чыс** II.

СЫС VI Сөрөн, соох, сыхтығ, састығ. – Холодный, сырой, болотистый. *Сысха кірбин, пасха чолча апарғаннар. Пу күннерде сыс тубаннар удаа түсчең полыбысты.*

СЫСЛА *адал.* Ит оохтаңаң тиріг. – *уст.* Сечка (для рубки мяса). *Адыго сысланаң уғаа чапчаң хайынчатхан. Килген кізілерні сүріп, сысланаң аар-пеер пылахтат сыххан.*

СЫСТАА *адал.* Соған чұңмені. – *фольк.* Разновидность наконечника стрелы. *Түрче полғанда, сыстаалыг соғаннар аннаң-мыннаң сыылас сыхханнар. Полған на устың позының сыстаа поладыр.*

СЫСТИРҒА [сыста-] *иділ.* 1. Ағырып, тиксі ит-сөөк алай хайдағ-да алынча ағырчатхан орын тохтағ чох сыплирға, ағырарға. – Ныть, болеть. *Пу күннерде, кискектеп, сөөк-иттер прай сыстасча. Чодазында одырчатхан сіс сыдачаа чох сыстапча.* 2. Пірее ниме-нооны идіп, ит-сөөктер ағырарға. – Давать о себе знать ощущением тупой, тягучей боли, ломить, мозжить. *От саап, прай идім сыстапча. Киҷее палыхтап чазаг чөргем, аннаңар азахтарым прай сыстасча.* 3. Пірее ирткен ниме-нооны чүректе ал чөріп, чобаларға. – *перен.* Испытывать душевную боль. *Аннаң пеер көп тус ирт парды, че чүрее ам даа, ипчізін сағынза, сыстапча, паары түгенче* (ХТ). *Чыллар иртче, палыг сыстапча (ХЧ).*

СЫСТЫ *адал.* Ирт полбас, патығ орын; ылбаң сас, ылай, сас чир. – Топь, трясина, болотистое место. *Ол сыстыда илееде көп мал пат парған. Пу сыстыны пілчеткен аңчылар оортахтаң ирт чөрчелер.*

СЫСХАНАХ *адал., көр.:* **күске**.

СЫСХАНДЫ *адал.* Хайылдырған чағның халған кизегі; хаарған сысхарылған чағ. – Шкварки. *Астап парған палаларға сысхандынаң яблах уғаа тадылыг пілдірген. Халған сысхандыны адайға сал пиртірлер.*

СЫСХАРАРҒА [сысхар-] *иділ.* 1. Хайылдырарға, хайылдырып, ўске айландырарға (чағны). – Растапливать, вытапливать (жир). *Чағны, сысхарар алнында, прай оохтабызарға кирек. Іҷем чаг сысхарчаттыр, тураа толдыра чыстанмазын тіп, ізікті хазыра ас салтыр.* 2. Сысхандыны хыйа аларға, сўўрге, чарарға. – Процедить, отделить вытопки. *Сысхандыны алынча ідіске сысхарыбысхам. Көмес сооп парза, сысхарыбызарбыс тіп чоохтасхан полғабыс.*

СЫСХАРЫНДЫ *көр.:* **сысханды**.

СЫСХЫРАРҒА [сысхыр-] *иділ.* Пестегі одыңны хыймыхтадарға, айландырарға. – Шурудить угли (дрова) в печи. *Пес ахсын азып, көсті табырах сысхырыбысхан, хоза одың тастабысхан. Мындаг кічіг пала хайдаң от сысхырып алчаң, өрт тее сыгар саларға айабас.* 2. Пірее нимені хырарға, сызырарға. – Соскабливать что-л. *Соня, хаарғыс түбін сысхырыбызып, чуубысхан. Тимір айахтарына чапсын парған нимелерні, пір дее чахсы сысхырбин, андох артыс салтыр.*

СЫСХЫРЫЛАРҒА [сысхырыл-] *иділ.* Өтерге, сірлирге, ағарға. – Сочиться,

просачиваться. *Чахсаан көрібіссе, көнегі тизіл парып, сӳт сысхырылчаттыр. Сабандағы суғ тӳрченің не аразына прай сысхырыл партыр.*

СЫТ 1. Халын. – Плотный (о ткани). *Сыт торғы көгенегі танға аар-пеер сабылчатхан. Ӧртті сыт иснең чабысса, ол ӳс парча.* 2. Хойығ, халын (оттаңар). – Густой (о траве). *Сыт отты сабарға даа хыныг пілдірген. Яблах аразында сыт от өзібістір.* 3. Аразы удаа. – Частый (о сите, решете). *Унын сыт ілгекнең ілгебіскен. Сарыг суун хыйа идерге тіп, сыт ілгексер урыбысхан.* 4. Пик, туустыг, нытпах, чарынныг. – Плотный, крепкий, сбитый (о человеке). *Наа кізӧ пӧзік, сыт полған, прайзының көңніне кірген. Сыт табанны сил полбин, утыр салтыр. Федор Петрович – салымныг, ныхта, сыт ир.* 5. Кӧдірілбеен, көппеен. – *перен.* Плотный, непышный. *Ол уннаң уғаа тосхымныг сыт халас пол парча. Иирде ол іколең сыт халаснаң сӳт чіп алғаннар.*

СЫТПАХ: СЫТПАХ АҒАС Игір, хыйыр ағас. – Кривое дерево. *Арыгдаң саңай ла сытпах ағастар кис килтірлер. Аразында сытпах ағастар өсчеткені пілдірген.*

СЫХСАРАРҒА [сыхсар-] *иділ.* 1. Сыбаланарға, чыхчанарға. – Засучивать рукава. *Кип-азах чууп, ниилерін сыхсарап салтыр. Тоғынар алнында Володя ниилерін сыхсарабысча, анаң тохтабин тоғын сыхча.* 2. Пірее ниме-нооны сығарарға харазарға; піліп аларға харазарға, сурастырғлирға. – *перен.* Выведывать, выжимать что-л. *Ол пілігчі уучаның сӳрткілері хайди иділчеткенін сыхсарап аларға сағынған. Апсааның хазии хайдаг полчатханын имчідең сыхсарап алтыр.*

СЫХ-СЎТ *адал.* Сӳттең иділген ас-тамах. – *собир.* Молочные продукты. *Іче кізі неделя сай сых-сӳт, тимнеп, палаларына апар пирче. Пичем мал көп тутча, сых-сӳт садып парыстанча.*

СЫХСЫНАРҒА [сыхсын-] *иділ.* Идекті кӧдіре хаптырарға (хурға, ан. даа п.). – Подоткнуть полы. *Суг кизерде, көгенеенің идеен сыхсыныбысхан. Юбказын ыстанына сыхсыныбысхан, от тырбап сыххан.*

СЫХСЫРАРҒА [сыхсыр-] *иділ.* Көйчеткен отха одың хоза саларға. – Подкладывать дрова в огонь. *Узир алнында, хараа тооза от көйзін тіп, чоон тӧгелер сыхсырыбысхан. Хысхызын песке удаа одың сыхсырарға килісче.*

СЫХТААС Сыхтирға хынчатхан. – Любящий причитать. *Сыхтаасха сылтаг ла кирек полған, ам тохтатча чоғыл аны. Пу ипчі уғаа сыхтаас, полар-полбас сыхтап сыхча.*

СЫХТАҒ *адал.* Ылғааны, сыхтааны; сыыт. – Плач, причитание. *Камзар оңарын килгенде, хыринда ағырин сыхтаг ис салған, хараан азыбысса, іçезі одырча. Сыхтаг истілчеткен чирзер чидіп, көрібісселер, кічіг пала чатча, ибіре паза пір дее кізі чоғыл.*

СЫХТАҒҶЫ *адал.* Кізі ӳреп парза, сыхтаҷаң, сыхтапчатхан кізі, сыытчы. – Плакальщик. *Чиит оол пеер позы килерге кирек полған паза сыхтагҷыларнаң хада иртен иртӧк ырах чолға сыгар полганнар. Света сыхтапчатханда, хончыгына, сыхтагҷы пол пардың ма тіп, көкседібістір.*

СЫХТАЛАРҒА [сыхтал-] *иділ.* Сых сиирге, сыгирға, сых тартыл пararға. – Сыреть, увлажняться. *Тасхар хонған телефон иртенге сыхтал партыр. Оларның пірсін пӳӳл алғаннар – самолеттарға сыхталарға паза пусталарға пирбинчеткен машина, деайсер, республика полызиинаң лизингке алылған* (ХЧ).

СЫХТАС *адал.* Ылғас, сыыт. – Плач, рыдание, причитание. *Сыыт, сыхтас паза илбек орлас Рама аалда истілче* (НМ). *Сарыг аалда аннаң пеер сыхтас-ылғас пілбинчелер* (АТ).

СЫХТИРҒА [сыхта-] I *иділ.* Ачырғанып ылғирға; сыыт саларға. – Горько плакать, рыдать; причитать. *Ханҷа даа сыхтассабыс, айландыр полбаспыс* (АТ). *Нымзах чӳректіг кізілер, ылғазып, сыхтас турадырлар* (АПАААХ).

СЫХТИРҒА [сыхта-] II *иділ.* Ӧл идерге, чібідерге, сыгыдарға, *тиң.* **суғлирға**. – Мочить, увлажнять что-л. *Тимеер кірліг, сыхтадып албаза, арыбас тіп сағынгам. Тамахты, сыхтатпин, иптіг алып алза, чарирҷых.*

СЫХТЫҒ Сых тартынған, ӧл, чібіділген. – Влажный, сырой. *Ипчі отха хойның сыхтыг тизектерін салыбысхан, кӧк тӳдӳн*

ибге толыбысхан (ДН ЫА). *Талайдаң сыхтыг, соох чил ўбўрген* (АТ).

СЫЫ I *адал.* Пызылах алай сыр идерге киректелчеткен тиріг. – Приспособление для прессования домашнего сыра из тонких палочек или стебля камыша, плотно стянутых друг с другом нитью. *Тайдугым иртеннең эҷігейнің суун сыыда сыға пасхан, анаң айран сыбирға тимненген. Іҷем сыыдағы сырны амзирға көмес ағыл килген.*

СЫЫ II: **НЫМЗАХ СЫЫ** *көр.:* **сыбы, тіген**.

СЫЫ III: **СЫЫҒА КІРЕРГЕ** 1. Сабланарға, сабға сығарға. – Прославляться, быть признанным. *Сыыға кірерге хынғазың* (ШВ СС). *Нименең сыыға кірген ир?* (БМ ӦАХП). 2. Чағын кірерге, хылыхха кірерге, көңніне кірерге, көөлге кірерге. – Входить в доверие, нравиться. *Пу артисттерге хаҷан даа сыыға кір полбассың, тўңдере дее тўс пар, ылғаптаачат* (ШВ ККК). *Андағ кізілер ўлгўдегілерге паза кўстіглерге сыыға кірчелер, оларның көңнілеріне кірерге полып, чойырхапчалар, оларны тиктең махтапчалар, сыйыхтар сухчалар* (ТВ ХПУК). 3. Пастыхха сығарға, тоғыста пөзік көдірілерге. – *перен. неодобр.* Делать карьеру. *Кем сыыға кірерге сағынча, пу киндені хайди даа хығырып аларға кирек. Көйтіктер, кирек пазын чахсы піліп, сыыға иптіг ле кіріп алчалар.*

СЫЫ IV *послел.* Прай, тиксі, тооза, иртkенҷе. – В течение, весь, целый. *Пістің секторның тоғынҷылары пір чыл сыы, пастарын көдірбин, тоғынғаннар. Пір кўн сыы пала алып, саңай майых партыр.*

СЫЫДАҢ *пілд.* Кўреҷ хызыл. – Пурпурный. *Ўгретчі уғаа килістіре сыыдаң көгенек кис салтыр. Сыйлаан чахайах уғаа чоон паза сыыдаң өңніг полған.*

СЫЫЛАС *адал.* «С» тапсаға төөй туных табыс сығарғаны, сыыланы, сығырыс. – Глухие звуки, напоминающие протяжное произношение звука «с», шипение, жужжание, свист. *Пастап Маринаның пазы айлана тўскен, анаң хулахтарында сыылас истіл сыххан. Махачы арғызым Сталинградты арачылаан, Курск тўгеезі хазыр харбазығларда ухтар сыылазы өтіре ирткен* (СГ).

СЫЫЛААХ *пілд.* «С» тапсаға төөй туных табыс сығарчатхан, сығырыстың өтіг табыс сығарчатхан. – Издающий глухие звуки, напоминающие протяжное произношение звука «с», пронзительный, со свистом (о голосе). *Сыылаах ухтыг фашистке сын тыныңны салдың ма, хонғаным?* (АТ). *Хайлахтарның сыылаах табыстары хай-хай ырах истілчеткен.*

СЫЫЛИРҒА [сыыла-] *иділ.* 1. «С» тапсаға төөй туных табыс сығарарға. – Шипеть (о змее), жужжать (о насекомых), свистеть (о пуле, стреле), гудеть (о различной аппаратуре). *Улицаа кіріп, уйғаа тўс парған город арали сыылап парир хара машина, алныларында Луга суғ ай харағында чылтыри тўсті* (ТГ ХХ). *Сапхылар пір ўннең сыылас сыхса, соонда көпен осхас оттар иретти халып одырча* (АТ). 2. Туных, пазып сығарчатхан ўнніг чоохтанарға. – Говорить глухим, сдавленным (от злости, усилия и т. п.) голосом, сипеть. *Апсах, пуларны көр сыдаспин, ағырза даа, кўснең, сыылап ала, чоогын пастаан* (ЧЛ УУЧ). *Кўн тооза лекциялар хығырып, иирзер сыылап сыххан.* □ **Учух париза, сыылапча, чирге тўссе, чир хасча (хара хурт).** – Летит – жужжит, а сядет – землю роет (жук).

СЫЫМ *адал., көр.:* **хыр** I.

СЫЫН Килкім туйғахтыг аң. – Марал // маралий. *Сыынның пözии 1,5 метрдең дее артых, көдірімі 3 центнердең асча* (КА ХЧАХ). *Ол сидік тусты сыын сөрөн тасхылларда иртірче* (КА ХЧАХ).

СЫЫНАҢ *послел.* Ол тустаң сығара. – С тех пор, с тех пор как. *Ол сыынаң пабазын паза көрбеен* (ХЧ). *Ол сыынаң он азыра кибелістер чыындызын сығар салған* (ХЧ).

СЫЫНАРҒА [сыын-] *иділ.* 1. Пірее чирзер кўснең кірерге, – Лезть, проникать силой куда-л. *Сабул апсах са інектерінеңөк сыынған полар, уғаа мал тынныг кізі* (ЧС АЎХ). *Пўўн фашисттер пір танк полызиинаң сыын көргеннерөк* (АО ЫП). 2. Піреезіне пірее нименең (сурығларнаң, сурыныстарнаң паза даа пасха оңдайнаң) чархастыг поларға; піреезіне пірее нименең айланарға; піреезін пірее нимее чöптирге. – Надоедать кому-л., обращаться к кому-л. с неотвязными просьбами,

вопросами, уговаривать кого-л., приставать, лезть, сырбаларға. *Син, Амон, сурығларыңнаң, аймах-пасха чöптеріңнең тоғынчатханнарға сыынма* (ЧЛ УУЧ). *Пу пала чоохха сыын тур. Саарбахтарға хазых нимес кізілер пар полчатханынаңар чоохтап пириңер, хайзылары палаларға сыынчалар* (ХЧ). 3. Пиреезіне алай пірее нимее хайдағ-да ниме ӳчӳн чапсынарға. – Привязывать себя к кому-л. или чему-л., липнуть. *Атойканың ахчазы парын сизін салып, пу ипчілер ағаа ла сыын турлар. Айолканың чахсы телефонына олғаннар сыынчалар. Хара хустар, оох килкімнерінең хада, ол нимезер, кизекти учуғызып, пастырызып, прай саринаң сыынчалар* (ДН ЫА). 4. Пиреезіне хынып, кööленіп, чағын кірерге күстенерге; чапсынарға. – Чувствуя симпатию к кому-л., стараться быть ближе, липнуть, навязываться. *Көрбинчезің ме пу оолны Ариске хайди сыын чöрчеткенін* (ТБ О). *Кічіг улусха хыныг, чигірен оларнаң чоохтасчатхан осхас, уламох ағаа сыынчалар* (ХЧ). 5. Пірее нимее нари поларға, чапсыра турарға. – Прижиматься, прислоняться к чему-л. с какой-то вынужденной целью (искать убежище, приют и т. д). *Наңмыр тың чаабысханда, тирек ағасха сыынғабыс. Ыырчылар сизін салбазын тіп, партизан тураа сыынчатхан.* □ **Сыынған хыстаң чӳгӳр, сыынмаан хысты тут.** – Остерегайся девушки, которая сама навязывается, ухаживай за девушкой, которая убегает.

СЫЫНДЫРАРҒА [сыындыр-] *иділ.* Пірее кізее пірее нимені кӳснең пирерге; пірее нимені чапсындырарға, сырбалдырарға. – Навязывать кого-, что-л. кому-л. *Піске хайдағ-да Мунзурухтаев арғысты сыындырчалар* (ТИ Т). *Иң пурун килген кізілерге араға садыбысчаңнар, пиво сыындырҷаңнар* (ТИ КК). *Ам Адайкоң, оңарылып, позының машиназын сыындырча* (ТИ ХО). ◊ **Хыс сыындырарға.** – Навязывать (насильно выдавать замуж) девушку.

СЫЫННИРҒА [сыынна-] *иділ.* Сыынға аңнирға. – Охотиться на марала. *Ол кӳн чыылыг иртіргебіс, пір кӳнінде иртен иртӧк сыыннирға сығыбысхабыс. Арса, олар сыыннааннар, аннаңар тутыр салғаннар?*

СЫЫНҶАХ *адал.* Пірее ниме-ноо хыймыхтабас иде, тыыдып, суғылған ниме. – Клин, клинышек. *Сыынҷах чіли, чил чара саап, айланысчалар часхы алғап* (КМ ТХ). *Ол тӧкпеске сыынҷах саап салча* (ТИ ХТХ).

СЫЫНҶАХТИРҒА [сыынҷахта-] *иділ.* Хыймыхтабас иде сыынҷах суғарға. – Вбивать клин, вклинивать. *Ельня ӳчӳн харбазыгда палыгладыбызып, хабырға аразында ханныг осколок сыынҷахтал парған, аны суура тартыбызып, пазох чаада араласча* (АТ). *Одың чарар алнында, пабам палты сабын сыынҷахтап аларға чоохтаан.*

СЫЫҢНАС *адал.* 1. Пірее кізі алай тіріг ниме сығарчатхан пӧзік, ніске табыс; сыыхтас. – Тонкий высокий звук, издаваемый кем-л.; писк. *Хулагына сарыг сеек сыыңназы истіл партыр, хуйдырарға тіп, тур килтір. Сыыңнас ис салғанда, кем андаг табыс сығарча тіп, Танукаа хыныг пілдірібіскен паза аны піліп алары килген.* 2. Пірее нименең чараспинчатханын көзідіп, ағырин, тың истілдіре нимес сығарчатхан табыс. – *разг.* Робкие, неуверенные возгласы, выражающие неудовольствие, неодобрение; верещание, пиканье. *Тігі пулуңда Илонаның сыыңназы истіле тӳскен, че ірін көр салып, ахсын чабысхан* (АТ). *Кнестің чоогы соонаң, сыыңнастар аннаң-мыннаң истілген.*

СЫЫҢНИРҒА [сыыңна-] *иділ.* 1. Ніске табыс сығарарға, сыыхтирға. – Пищать. *Палалар, ӧрінізін, уғаа тың сыыңнасханнар. Клеткада одырчатхан кӳскеҷектер айастыг сыыңнааннар.* 2. Тарығысты көзідерге. – Возмущаться, жаловаться. *Ахча хозылбазын ис салып, ипчілер сыыңнас сыхханнар. Тоғысчылар, чахсы тиріг ал пирзіннер тіп, хаҷанох анда-мында сыыңнас чӧрчелер.*

СЫЫРАДАРҒА [сыырат-] *иділ.* 1. Хахсап парған ағас ідісті ӧллирге, суға суғарға; сыыразын тіп, суг урарға. – Помещать в воду деревянную посуду, чтобы набухла и уплотнилась. *Валя капуста тузир ідісті пастап сыырадып алған. Айран ачытчаң сабаннар сыырадылчалар.* 2. Хазых пик ползын тіп, соохха кӧнігерге, хазых пиктирге. – *перен.* Крепнуть, закалять, закаляться. *Валера кічігде удаа ағырҷаң, аннаңар пабазы аны*

сыырат сыххан. Хазых поларға сағынзаң, позыңны сыырат, че азахтаң паста.

СЫЫРАЙАРҒА [сыырай-] *иділ.* Сала азых поларға (ізіктеңер). – Быть приоткрытым (о двери). *Чіҷең ниме итчетсе, полған на сай ізікті сыырайтып салча. Ізік сыырай турчатса, тохлатпин даа кір килерлер.*

СЫЫРАРҒА [сыыр-] *иділ.* 1. Пірее кізіні алай нимені пірее нимее сыңдырарға, сыыртарға. – Вмещать кого-л., что-л. во что-л. *Столға илееде көп кізі сыырттырлар. Тастынаң көргенде, тигіриб кічиҷек көрінген, че андар илееде көп кізі сыыр партыр.* 2. Чирге, килкімге азырарға. – *перен., разг.* Есть, глотать целиком. *Пу чоон табан пір одырысха хойны сыырыбысхадаг. Пала конфеттерні килкіме сыырчатхан чіли пілдір парыбысхан.*

СЫЫРАС *адал.* Ніскеҷек узун арах чік. – *саг.* Щель. *Сыырастаң наңмыр тамҷыхтары саалапчатхан. Хырдағы сыырастарны прай иптіг чабысханда, суг кірбинібіскен.*

СЫЫРАТ *адал.* Сööктер: ўреен кізіні чығҷаң чир. – *кач.* Кладбище. *Мына пістің аалның сыыраттары, алай ба піс аны «сööктер» тір адапчабыс* (ЧД ПАС). *Сойан таглырынаң на пасти, ол чазыны алтынзарыхтаң хуҷахтап салған хара тайғаларға читіре чўзер верстаға тоозылбас-парбас теснең муңар кўргенніг сыыраттар субалысчалар* (АТ).

СЫЫРАХ 1. Пик. – Физически сильный, здоровый, крепкий. *Пілчем мин аны, уғаа сыырах кўресчі, – кўлімзіресчелер көрігҷілер* (ХЧ). *Станиславтың хыринда частаң даа чиит арах, уғаа чапчаң, сыырах* (ХЧ). *Сағынчам, кічігдең ала чўзерінең айғазып, палаҷахтар андағох сыдамах паза сыырах полярлар* (ХЧ). 2. Тоғысчы. – *перен.* Трудолюбивый. *Пір сöснең, сыырах кізі* (АТ). *Сымдах хылыхтыг, тың холлыг, сыырах хыс Орис хара тастыг хаңааҷахтарны чалғызан, хайди хынза, іди ит чöрер осхас полған* (БТ НОТ). *Пиҷем ирепчі іköлең сыырахтар, сым одырбин, прай нимені хада итчелер, удур-тöдір полысчалар.*

СЫЫРҒА [сың-] *иділ., көр.:* **сыңарға**.

СЫЫРИРҒА [сыыра-] *иділ.* 1. Öл поларға, сізерге, көберге, сыт поларға. – Набухнуть, стать плотным. *Наңмырға теер тоннары даа сыырап парғаны пілдірген. Чернословті алай изюмны чылыг суғда чібітсе, олар чахсы сыырап парчалар. Наа ла садызып алған ағас көнектерін пастап сыыратхан.* 2. Тыырға, пик поларға, кўстіг поларға. – *перен.* Крепнуть, возмужать. *Іҷезі сизінмин дее халған оолғының сыырап парыбысханын. Тузы читсе, пу даа кічіг оолғыҷахтар сыырирлар.* □ **Ат сыыриры – хамҷыда, ир сыыриры – изерде.** – Лошадь набирает силу в беге, мужчина – в работе (*букв.* Лошадь крепнет, когда её погоняешь кнутом, мужчина крепнет, когда садится в седло).

СЫЫРСАХ I *адал.* 1. Маллар азааның туйғах üстүндегі чўлі. – *анат.* Надкопытный сустав ноги животного, бабка. *Малларның тоғылах сööгін ідök сыырсах тіпчелер. Сыырсахтың полған на сари пасха-пасха пўдістіг полча.* 2. Ойнаҷаң хазых. – Бабка (игральная кость). *Сыырсах ойнирға тың хынҷаңмыс. Ууҷам сыырсах сухчаң хапчығас тік пирген. Полғаныбыс ла позына сыырсах чыып аларға кўстенҷең.*

СЫЫРСАХ II Ухчааның кіріс паана хос суғылған соғаннар (атчаң оңдай). – Вложенные в тетиву лука парные стрелы (прием стрельбы). *Аннаң-мыннаң сыырсахтар сыылазып учухчатханнар. Чахсы атарға тір, сыырсахтарны прай төöй идерге кўстенчелер.*

СЫЫРСАХТИ *нареч.* Хос, паарли, ікінең. – Парно, спаренно. *Сыырсахти тартып атарға ам киліспинчеткен, че ол хомзынмаан, ўгреніп алар. Алып, атыбызарға тір, сыырсахти тут салған полтыр.*

СЫЫРСАХТИРҒА [сыырсахта-] *иділ.* Ухчааның кіріс паана хос, паарли суғарға, ікі соған пір саңай суғарға. – Вкладывать одновременно две стрелы в тетиву лука. *Алып кізі, көрбин дее, сыырсахтап атыбысхан. Сыырсахтир алнында ухчаазын сыныхтабысхан.*

СЫЫРТАРҒА [сыырт-] *иділ.* Пірее нимее хайдағ-да нимені сыңдырарға, тыхтирға. – Помещать, размещать что-л. во что-л. *Кимеге паза ниме сыырт полбааннар, аннаңар пу іköлең сахтап халған полтырлар. Хайди пу кічиҷек сундухха андағ көп кип-азах сыыртып алғазар?*

СЫЫРЫҒАРҒА [сыырых-] *иділ.* Тоорға, соохха тоғарға, соох пілдірерге. – Мёрзнуть, зябнуть. *Мин чалғызан, азыр чолда автобус сахтап, сыырығыбызып, чолча аар-пеер пас чөргем* (НК ХХ). *Аны тыңнап, мин, сыырыхханымны даа, эрінгенімні дее ундут салып, хыринда истендіре одыр салғам* (НК ХХ).

СЫЫРЫҒЫС *адал.* Сыырыхханы, соохха тоңаны. – Озноб. *Мындағы соохтарға паза наңмырларға аның сыырығызы иртпинчеткенге төөй полған. Ізіг чей ізібіскенде, сыырығызы ирт сыхтыр.*

СЫЫТ *адал.* Сыхтас, ылғас. – Плач, причитание. *Пірде ағын суғ хорлапчатхан чіли, пірде торғайахтар көглесчетенкен чіли, пірде чатхан көө чіли, пірде кізі сыыды чіли, пірде саң сыңыраан чіли, көглер истіліп, залдағыларның сағыстарын ырах апара халчадыр* (ТН КК). *Ноға пістің чонда сыыт көп, ноға чонның прай сарыннары хомзыныстыг?* (ЧЛ ӦЧ).

СЫЫТТИРҒА [сыытта-] *иділ.* Сыхтирға, ылғирға, сыыт саларға. – Плакать, причитая. *Өкіс халған ипчі чіли, ол сыыттапча күнні сүри* (ОЧН). *Ууңамнаң харанға сыыттапчам* (ИС). *Че от саап, чоным хайынминча, чирім, садылып, сыыттапча* (ИС).

СЫЫТЧЫЛ *пілд.* Ылғирға, сыхтирға, сыыт саларға хынчатхан (кізі). – Тот, кто любит плакать, причитать. *Че андағда, сыытчыл полза, палаңах азах пазарға чарап турадыр* (УП АТ). *Хыс палаңах угаа сыытчыл полған, ікі ипчі, хараа-күнөрте тағдылып, уйгу-чадыгдаң ас турадырлар* (УП АТ).

СЫЫХ I *адал., көр.:* **хурчағ**.

СЫЫХ II *адал., көр.:* **хурғах**.

СЫЫХ-СААХ Сыыхтаанына, сыыхтасха, ыгырасха, ыгыраанына кööккені. – Звукоподражание писку птенчиков, скрипу телеги или двери, визгу людей. *Пазының кистінзертін, чылаңот төзінең, пала күске сыыхти халған, анаң тастыхти күскелер сыых-саах итклееннер* (ДН ЫА). *Кинетін – хыых-хаах, чибіңектер – сыых-саах* (ЧКЧ).

СЫЫХТААС Сыыхтапчатхан, ötіг табыстыг. – Визгливый. – *Мында, пу ағас аразында, піс полғабыс, партизан чоғыл, господин оберлейтенант, – тіп чоохтанғанда, Галя аны танаан: немецтернің шпионы – Борька оол, аның ӱні хыстарни осхас – сыыхтаас.* (КИ ЧХ). *Аны көр салып, пыросынып, Анпай, сыыхтаас ӱнін улам тыыдып, чар хазынзар сыынчатхан сосхазар ағас пулаңнат сыххан* (КГ Т).

СЫЫХТАС *адал.* 1. Аахтас, ыгырас, хыңзас. – Визжание, визг, писк. *Сержант Сайгафаров сах андох окоптох турған ноған көк сырлыг телефон харачағын азып, кнопказын пазыбысхан, хайдаг-да кізее дее истілбес сыыхтас сöö тартылып, чир алтынзар кірген чіли, пӱрӱңкі истіле, хайдар-да парчатхан* (КИ ЧХ). *Тураа кір килзе, ипчілер сыыхтазы тураа толдыра истілчеткен.*

СЫЫХТИРҒА [сыыхта-] *иділ.* Сиих-саах тӱзерге, ніске табыс сығарарға, хыңзирға. – Визжать, пищать. *Хайда аар тоғыс, анда сыыхтапча лебёдка* (ХТГ). *Чалғыс пір ле палазы чарда сыыхтапча хада* (ТС).

Т

ТА *киз., көр.:* **таң** II; **таа** II. Ікінчілесті таныхтапча, көбізін оланай чоохта тузаланылча. – *разг.* Частица сомнения, неопределённости. *Та, – тіп, күлімзірепче профессор* (ТИ ХӦ). *– Та, маң чох пол парча, – ахтанған Камзар...* (ТГ Ч).

ТАА (ТЕЕ, ДАА, ДЕЕ) I *киз.* Тыыдыс тузалығ кизегес. – Частица, придающая оттенок усиления отдельному слову или словосочетанию и может употребляться вместо слов: 1) и, тоже, также. *Ол ӱгренер, син дее ӱгренерзің* (ГХЯ). *Сарыг тайның пазыт таа, сайбыр даа, чорға даа, нымзах улуг чортыс таа, халыхтас таа, чӱгӱріс тее пар* (ГХЯ); 2) даже, даже и. *Позым даа пілбинчем. Сағынма даа;* 3) ни ...ни. *Минде дее, синде*

дее чоғыл. Мында даа сидік урунча, анда даа оң полбады; 4) в сочетании с вопросительными местоимениями и числительным *пір* образует неопределенные и неопределенно-отрицательные местоимения: хайда даа, хаҷан даа, хайдағ даа, кем дее, пір дее и др. *Андағ пол парған нимені мин хаҷан даа көрбеен полғам. Мындағ аар чорых соонаң паза пу чағында пір дее чирзер парбаспын;* □ **Чобалзам даа, тапханым пар.** – *погов.* Даже если печалюсь, на душе у меня светло (*букв.* Печалюсь даже находка моя есть). **Хуруп таа парза, көлнің ады халар, өл тее халза, хыйғаның сағызы халар.** – *погов.* У озера, даже если оно высохнет, останется имя, у умного, даже если он умрет, останутся умные слова (*букв.* Высохнет даже если, озеро имя его останется, умрет даже если, умного ум его останется).

ТАА II *палғ.* Тоғырлас тузалығ палғанды. – Союз со значением противопоставления: даже если, хотя и, хоть и. *Игнат, сала чабыс таа полза, волейбол маңат ойнапчатханын мында пір ле хати көзітпеен* (СА КК). *Тігі тоғыр одырчатхан кізі Апанзар көрзе дее, көрбеечік чіли тудынча.*

ТАА III *киз., көр.:* **таң** II. Ікінҷілес тузалығ кизегес. – Частица со значением сомнения. *Таа, полған ол ниме, полбаан. Таа, пу төгені өменең көдір поларбыс па, ікінҷілестіг.*

ТАА IV: **таа туған**, *киз., көр.:* **туған**. Төреннерінең чағын (ханнары пір) кізілер. – Близкие по рождению (по крови) люди. *Түгенҷі тойында таа туғаннарға паар чирге чарабас. Азынада искірбин, минзер кинетін таа туғаным чиде түсті.* (ХРС). □ **Таа туған чаалығ полҷаң.** – *погов.* Близко живущие родственники чаще бывают в ссоре (*букв.* Близкие родственники с войной бывают).

ТААДАТ *адал., көр.:* **хамнос**. Күзеннер сөбірезіне кірчеткен, көбізін суғда чурттығ, улуғ нимес адайах синінҷе, ачын сас аңычах. – *зоол.* Выдра. *Таадат махачы аң: чалғызан ікі дее адайға сыдасча, тиңнең тиңе тудысча* (КА ХЧАХ). *Пір туста таадатты палых ӱретче тіп, пыролааннар, че аның саны хызырылғаннаң, палых саны хозылбинчатханы іле пол парған* (КА ХЧАХ). □ **Пустаң сыххан таадат пызолығ інек хоғдыртхан**. – *загадка* Вышедший из реки таадат ведет корову с теленком (*букв.* Из льда вышедшая выдра с теленком корову ведет). **Суға кірзе – сортан осхас, чарға сыхса – сана осхас.** – *загадка* Войдёт в воду – как щука, выйдет на берег – как лыжи (*букв.* В воду если войдет, на щуку походит, на берег если выйдет, на лыжу походит).

ТААЛИРҒА [таала-] I *иділ.* Пірее чирге, пірее нимее чидерге, чиділ одырарға. – *фольк.* Доходить, добираться, достигать, доезжать до чего-л. *Іди парып, көөлҷе-көөлҷе Чилбігеннің чуртына таалап парирлар. Нинҷе-де күн пазынаң кирек чирге чадап ла таалап алғабыс* (ХЧ).

ТААЛИРҒА [таала-] II *иділ.* Пірее нимее ікінҷілеп, пірее нимені пілбеечік полып, **таа** ікінҷілес кизегесті адирға. – Испытывая неуверенность в чем-л., недоверие к чему-л., использовать частицу **таа**. *Таалап чӧрзең, палам, нимее чарап полбассың. Таалирға маңзыраба, сурығны хайди даа пӧгерге кирек.*

ТААМ *адал.* Кізінің нимее-де хынызы, харасханы, идер сағызы. – Цель, заветное желание. *Аның таамын ал полбинчам – алыхтанча. Төреен таамнаң тоғас парзам, сағысха кірче хатығ тустар, сӱӱмек харлана, олған тузым озыптығ чӧрҷең чалаас андар* (ТБ ЧЭ). ◊ **Таамын пілбессің.** – Не поймешь его (*букв.* Желание его не поймешь).

ТААН *адал.* Харға пӧлиине кірчеткен, улуғ нимес, пора өңніг, көк арах хара ханаттығ хус. – *зоол.* Галка. *А пістің хынҷаң парчых, таannарыбыс ол туста, чылығ чирлерде ойда пазыс чӧрчелер* (КМ АХ). *Таан кізідең хорыхпинча, хости чуртапча.* (КА ХЧАХ).

ТААҢ *киз., көр.:* **таң** II. Сӧс алнында киректелчеткен ікінҷілес тузалығ кизегес. – Препозитивная частица, выражающая сомнение, неопределенность. *Тааң, мин пілбинчем. Тааң, хайбин халғам, полған ма ол кирек, полбаан ма.*

ТААР *адал.* 1. Кип-азах тікчең сикпен, драп алай пасха халын ис. – Сукно (грубое) // суконный. *Таар тон. Таар ыстанныг апсахтар, чалғыс көгенектерін айап, чалаас күресклеп турғаннар* (ХЧ). 2. Сикпеннең алай драп иснең тігілген часхызын, күскӱзін кисчең ниик кип. – Демисезонное пальто;

верхняя одежда (из сукна, драпа); легкое пальто, которое можно носить весной и осенью; накидка. *Таарны чуғаҷах киистең алай тӱктең соххан, халын (хатыг) сикпеннең тікчеңнер. Ипчілер, хысхы аар кип-азахтарын суурып, ниик чарых таарларға кіріп пастирлар.* ◊ **Көбең таар** – ватник (ХРС) (*букв.* Темно-синий драп).

ТААРАРҒА [таар-] *иділ.* Пірее нимені хысхарадарға, узун нимені хысха арах идерге (хыплирға алай кизерге). – Обрезать, укорачивать что-л. *Садып алған кипті тааларға киліскен. Ибнің ээзі хара сағаллыг, кизе тааргән састыг кізі, пес алнында одырып, чис хаңзазын тартып, пурладып одырча* (КМ А).

ТААРҒАЙ *адал.* Көбізін сас-пӱктерде чуртапчатхан узун тумзухтыг улуғ нимес хус. – *зоол.* Бекас, лесной дупель. *Хас-хаҷаннаң пеер чылда тӧрт ле нымырха туупчатхан ӱчӱн, ачыға кір парған тааргай хус, ачиина сыдабин, тигір паарын соолада учух чӧредір* (НК ТУКТ). *Тааргай сыбыра табыс-тубус чох чуртапча, күнӧрте от аразында чазынча, пӱлесте нимістенерге сыгадыр* (КА ХЧАХ).

ТААРИРҒА [таары-] *иділ.* Ӱренні, чирзер салып, чирнең чаап, пірее ӧзім саларға. – Сеять что-л. *Кӧк сула тааран кизек хыралзартын истіг танычах сабылчатхан* (ТН ТЧ). *Ол асты кӧп таарыпча, одырбин даа тоғынча.*

ТААРЛАҒ I *адал.* 1. Тартынҷах, тартарға тимнелген ниме-ноо. – Груз. *Хаңаағa толдыра аар таарлағны ат чадап ла, сӱрнӱгіп ала, прай күзінең тартыпчатхан. Апан, хаңаадағы таарлағны чахсы палғабин, хабынза, чолда хай пірее кирек нимелерні чідір салтыр.* 2. Пірее нименің ӱстӱне алай істіне пасха ниме салғаны. – Погрузка на что-, чего-л. *Таарлаг табырах парчатхан. Хаңааларға таарлаг тоосханча, ооллар ӱзе майых парғаннар.*

ТААРЛАҒ II *адал.* Хыра, тартылған чир, ас-тамах салылған хыра. – Пашня. *Анаң Манзар таарлағзар азын ағыларға париган оолға күрең адын кӧлиинең пирібіскен* (БТ О). *Таарлаг чирінче таан пичелер, хурт-хоос тілеп, пастырыс чӧргеннер.* ◊ **Тигір таарлағы.** – Марьин корень (*букв.* Небо пашня его).

ТААРЛАҒҶЫ I *адал.* 1. Пірее нименің ӱстӱне алай істіне ниме-ноо салчатхан, тааралапчатхан кізі. – Грузчик. *Казан ӱр нимеске таарлағҷы тоғызына чалланып алған полған. Таарлағҷы поларға кӱстіг, пик сындырлыг, майыхпас кізі кирек.* 2. Пірее нименің ӱстӱне алай істіне ниме-ноо саларға ӧнетін иділген тиріг. – Погрузчик. *Тоғыста таарлағҷы талал парған, аар хаптарны хол күзінең тазаабыс. Хысхаҷах тус аразына тарлағҷы машинаны тыхтап алғаннар.*

ТААРЛАҒҶЫ II *адал.* Хырачы, хыра таарыпчатхан кізі. – Земледелец. *Чылыг күннер турыбысхан, таарлағҷылар хыраа сығыбысханнар. Таарлағҷылар тоғыстарын тоосчалар.*

ТААРЛИРҒА [таарла-] *иділ.* 1. Пірее нименің істіне алай ӱстӱне ниме-ноо саларға. – Грузить, наполнять грузом что-л. *Пӱӱн піс чарым күн вагон істіне аймах-пасха тиріглер таарлабыс. Анзы, хапчыхтағы тамкыны сығарбин, узун хаңзазын хапчыхсарох кире суғып, таарлабысхан* (КИ ЧХ). 2. Таарлағны пірее ниме ӱстӱне саларға. – Складывать груз на что-л. *Пазағы күн иртен, інек саглап алып, ипчілер пазох сӱттіг плегелерні хаңааға таарлапчатханнар* (КИ ЧХ). *Хаңааға толдыра одың таарлирға.*

ТААРЛЫҒ *пілд.* Тастына кисчең чайғы киптіг. – С накидкой; с верхней летней одеждой. *Пір чиит таарлыг оол, мылтыгына көксінең чӧленіп, ниме-де сағын турған* (КВ ПК). *Чабызах сынныг, узун пора таарлыг, ах пӧріктіг кізіҷектің холында наган сыраңнааны көрін турған* (КВ ПК).

ТААРТ *адал.* От аразында чуртапчатхан, иді ікі хыринаң хысти пазылған, улуғ нимес, табырах чӱгӱр чӧрчеткен хус. – *зоол.* Коростель (*птица*). *Хайхастыг, че аймах чоннар таарттың табызын пасха-пасха исчелер: немецтер – «крекс», орыстар – «дерг», пістің чон – «таарт»* (КА ХЧАХ).

ТААРТ-ТААРТ *кӧӧг. сӧс.* Хус табызына кӧӧккені. – Звукоподражание крику коростеля. *Пӧзік тигірге учух париган хустарның «таарт-таарт» ла табыстары толчатхан.*

Тасхартын таарт хустың чобалыстыг «таарт-таарт» табызы истілче (ТИ КМ).

ТААРТА *пілд.* Иртен иртӧк наа күн пасталчатхан туста; ирт парған харааның паза килчеткен күннің тузы. – *саг.* Рано утром, рассвет. *Чайғызын таарта иртенде палых чахсы тудылча тіп, піс палыхтирға хона чӧрҷеңміс. Таарта туста киш апарыг полча, отха салым халын түс парҷаң.* ◊ **Таарта күн.** – Завтрашний день (*букв.* Рассвет день).

ТААРЫҒ *адал.* 1. Тамах ӱренін салчатханы; ӱрен чайғаны, одыртханы; нымзадылған чир алтына тирең нимес ӱрен кӧмгені. – Сев, посев // посевной. *Андар таарыг алнында прай колхоз ӱрен арыглирға чӧрҷең* (БФ ПА). *Пӱӱл хоныхтарда таарыг ӱрені читкіҷе тимнел парған* (ЧТ).

ТААРЫҒҶЫ *адал.* Таарыг иртірчеткен, таарапчатхан кізі. – Сеяльщик. *Мыныӊ алнындағы тустарда, пурунғыда, таарыҷылар ӱренні, холнаӊ чайа тастап, таарыҷаӊнар. Таарыҷы тоғызы – ол аар тоғыс: кӱн ізшине хара тир пурлапча, тозын, кір.*

ТААС *адал., кӧр.:* **таз, лакан**. Чалбах, тирең нимес, улуғ, тоғылах иб аразында тудынҷаң тимір ідіс. – Таз. *Ах Хыйан Арыг, тура чӧріп, арачын азын алтын таасха урыбысхан* (КА). *Сағысса кирчем: минің олған тузымда пістің ибде улуғ, сала татха пастыр парған таас полған* (КИ АЧ).

ТААХ I *адал., кач., кӧр.:* **таңах**.

ТААХ II *кӧӧг. сӧс.* Таңах табызына кӧӧккені. – Звукоподражание крику курицы. *Хазаада таңахтар таах-туух ла полчатханнар. Ол арада хазаадаң пазох ла «таах-таах» истіле тӱсті* (ЧЛ КН).

ТААХ III *адал.* Хойның хыйын турчатхан орха сӧӧгі. – *анат.* Астрагал (овцы) в боковом положении. *Мыныӊ алнында таах ойын олғанузахтың хынҷаң ойыны полҷаң. Амғы палалар, саарбахтар таах ойынны ундут таа салғаннар, пасха нимелернең айғасчалар: шахмат, спорт, компьютер паза даа пасха.*

ТААХ IV *пілд., кӧр.:* **тах** I.

ТААХА *адал., кӧр.:* **тахы**.

ТАБАЛДЫРАРҒА [табалдыр-] *иділ.* 1. Иптіг, ӱзігі чох сарнирға, ыр-сарын чайарға. – Заливаться, петь песни без конца. *Арыг аразындағы торчыхтың табалдырчатханы истілчеткен. Майра пайрамнарда тоозылбас-парбас сарыннарын табылдырарға чоо хынадыр, андағ чирлерде сыбыра аныӊ на ӱні истіледір.* 2. Ӱзігі чох, килістіре, иптіг чоохтанарға. – *разг.* Говорить складно, толково, плавно, без остановки. *Инейнің табалдырызына ол оолағас таа узи пиртір* (ЧТ). *Кізі пастых полыбызарға сағыс тутчатса, ағаа иптіг чоохтар чоохтанарға, табалдырарға даа азынада ӱгренерге кирек.*

ТАБАЛДЫРЫХ *адал., саг., бельт. кӧр.:* **табандырых**, **ултурух**, **ултуң**.

ТАБАН I *адал.* 1. Тізектің алтындағы чардығының чирге теепчеткен чардығы. – Ступня (ноги), копыто (животного). *Соох чирлерде аттар, табаннарынаң харны хазып, оттапчалар. Чалаас табанныг килкім сайҷа чӧрерге ұғаа сидік.* 2. Ӧдік-маймахтарның иң алтындағы чардығы. – Подошва (обуви). *Чахсы иділген ӧдік-маймахтың табаны халын поларға кирек, тіпчелер. Табан алтынаң хатыг тобырах орнына час палғас чайыл парчатхан* (КИ ЧХ). 3. Кізі холынаң иткен нименің алтындағы сари. – *техн.* Лапа, лапка. *Кип тікчең машина тохтаг чох ӱр тогынған, че табаны сын парып, тоғыс турыбысхан. Хабарға, тударға иділген аймах пасха тиріглернің алтындағы чайбалтырған алай игірілген чардыгын табан тіпчелер.* 4. Чылбыраң, чылғайах, алны ээлдірген ағас алай тимір. – Гладкий, скользящий, спереди загнутый брус или пластина. *Соор табанын көбізін ағастаң итчелер, че пірееде тимірдең дее. Аар нимелерні сӧӧртепчетсе, чылдырарға ниик арах ползын тіп, алтына табан адалчатхан чазалған төге салчаӊнар.* 5. Ниме-нооның чирзеркі сари. – Подножие. *Таг табаны ибіре хойыг ағас ӧс парған. Адайдаң тискен хозан таг табанындағы ағас аразында чіт чӧрібіскен.* ◊ **Чалбах табан.** – *эвф.* Медведь. **Табаны чирге теңминче.** – а) Быстро бежит; б) сильно радуется (*букв.* Подошва земли не касается). **Табаны ла чалтырап парир.** – Быстро уходит (*букв.* Пятки только сверкают). **Табан хазарарға.** – Очень быстро убегать (*букв.* Подошва белеет). □ **Табан табызы тазылапча, тан чіли хоолапча (ат табаны).** – *загадка* Стук копыт

раздается, от ветра шум несется (копыта лошадей).

ТАБАН II *адал., разг.* 1. Пик пўдістіг, өткін хылыхтығ чиит ир кізі; пір дее нимедең хорыхпас – *ирон*. Герой, удалец, молодец. *Пістің кўлўк табаннарыбыс ніске тілліг, чалбах чайаалыг абахайларның соонҷа көр халчалар* (АС ХХТ). *Че ол табанның чир ўстўнде хорыхчаң нимезі пір ле полған – чылан* (ХА). 2. Иртіре нимені нимее салбас, махачы ир алай оол. – Храбрец, смельчак. *Пір нимедең хорыхпас, харибде өскен хал табанмын* (НТ Х). *Тайға ээзінең, абанаң, пірдең пірге дее харбазыбысхадаг хал кööліг турған табан* (ФБ ТО). 3. Оғыр, кўчўр, алаахтырарға ўгрен парған кізі – *перен.* Вор, похититель; мошенник; пройдоха. *Амғы туста оғырларны, чöйлерні, кізілер алаахтыр чöрчеткеннерні, ноға-да махтап, кўлўк табаннар, мирҷең табаннар тіп, адапчалар. Кўлўк табаннар, аның тузалыг чöптерін истіп, матап парыстанып алҷаң полтырлар* (АС ХХТ).

ТАБАНҒА *адал., көр.: диал.* **табылға, харчых**.

ТАБАНДЫРЫХ *адал., көр.:* **ултуң, ултурух, табалдырых**.

ТАБАҢНИРҒА [табаңна-] *иділ.* 1. Атты наннарынаң эҷекнең тееп, аның чорығын тыыдарға. – Подгонять лошадь пятками (постукивая ногами по бокам лошади); пришпоривать лошадь. *Адын табаңнабысхан, ол төрт харахтаң ырабызарға* (ДН ЫА). *Кўўледе чортыр парир, кўпледе табаңнап парир* (ХМ). 2. Оох хаалағ идіп, табырах арах пастырарға (кізідеңер). – *перен.* Семенить. *Пайаағы кізі сала маңзыри табаңнап килир. Ўр көрбеен чахсы танызым пілдірте кирібістір тіп, пос алынҷа таныхтадым: сырайы тырысхахтап партыр, сазы улееде арам, пўгўрелче, табаңнап чöрче.*

ТАБАРҒА [тап-] I *иділ.* 1. Көрглеп, тілеп, орта урун пararға, көр саларға. – Находить, отыскивать, обнаруживать кого-, что-л. *Ниме табарзың, аны чіпчезің* (АС ХХТ). *Сағаа, чиит кізее, ізенген полғам, нööс пір тіл тапаспыс* (ХА). 2. Парыстанып аларға, пірее нимее чидініп аларға. – *перен*. Наживать, приобретать, зарабатывать что-л. *Серге наа тоғызында ахча көп арах таап сыххан. Көп ахча табарға сағынып, нанҷым Северзер парыбысхан.* 3. Пірее ниме сағынып ал турарға – *перен.* Выдумывать, придумывать что-л. *Че-е, чобалҷаң ниме таап алчазың, Миша.* (АС ХХТ). *Казан чонны хатхыртчаң нимелер таап ла алҷаң.* 4. Таптырғасха нандырыг тілирге. – *перен*. Отгадывать (загадку). *Тапчаң нымах. Тапхыс-таптырғастарны табырах табарға хайди даа көп ниме пілерге кирек.* 5. Пала табарға. – Рожать. *Хыс таап алған. Ипчі, пала таап полбин, көп чыллар чуртап салған, че хаҷан Хуртуйах тассар пала сурынарға пар килгенде, хызыҷах таап алған.* ◊ **Идер-тудар ниме таппин.** – В состоянии растерянности (*букв.* Делать-держать что не находя). **Хыри-пазын табарға**. – Дойти до сути чего-л. (*букв.* Край-начало его найти). □ **Таппасты тапхан, тутпасты тутхан.** – Находит то, что никто не находил, ловит то, что никто не мог поймать *(так говорится о человеке, способном выдумать разные небылицы)* (*букв.* То, что нельзя найти, нашел, то, что нельзя поймать, поймал). **Чабал нименің соонҷа парзаң, чахсы нимені таап полбассың.** – *погов.* Пойдешь за плохим, хорошее упустишь (*букв.* Плохое за чем если пойдешь, хорошее что не сможешь найти).

ТАБАРҒА [тап-] II *иділ.* Кізіні ўлгее сығарарға. – Выбирать, избирать кого-л. *Ööркі Чöпке табарға. Депутаттар табар тус чағдап сыхса, депутат полларға сағынчатхан кізілер, аның алнында олаҷай чонға пір дее хайбазалар даа, кізілерні позына киртіндіріп аларға чоо харас сыхчалар.*

ТАБАХ I *адал.* 1. Чиис салҷаң алай чиис урҷаң хырилары кöдірілік, тоғылах, тўбі чалбах арах ибдегі ідіс. – Тарелка, блюдо. *Тирең табахха ўгре урча, кўрўпсер тўзіп, соох сўт ал килген* (ЧС АЎХ). *Кадың иней улуг кöдестегі итті табахха сығарғанда, час ит чызы оорынаң хада ибге толған* (ИК ЧХГ). 2. Аймах-пасха табыстар, сарыннар, көглер пазыл парған, ойнатса, олар истілчеткен тегілек, чалбах, ніскеҷек ниме. – *перен.* Пластинка. *Совет тузында аалдағы читтер улуг нимес клубтарда табахтаң сыхчатхан көг хоостыра теелбек салҷаңнар. Мының*

алнындағы чылларда хара өңніг табахтаң көг чайылчаң. ◊ **Ах табах.** – Медвежонок третьего года (ХРС). □ **Айах тўбін чалғабачаң, табах тўбін сызырбачаң.** – *погов.* Нельзя вылизывать дно чашки, нельзя выскребать дно тарелки (нищим будешь) (*букв.* Чашка дно его не лижут, тарелка дно его не скребут).

ТАБАХ II *адал., шор., көр.:* **тамах**.

ТАБЫ I *адал.* Хыдат чирінде хлопокнаң алай чачыннаң иділчеткен хатыг ис, көбізін көк өңніг. – Вид китайской грубой хлопчатобумажной или бумажной материи, даба; *ср.* **тама**. *Пос иткен слепеліг, көк табы киптіг ўс хыдат кізізі ўўчікте ниме-де хасчатханнар* (ХЧ). *Табы истең кип тее, ол санда костюмнар даа, тікчелер.*

ТАБЫ II *нареч., көр.:* **там** III. Идігнің нинче хати ирткенін көзітче; хати. – Повтор (действия). *Ўс табы хыйғы салған алып чахсы* (*фольк.*). *Позынзар сыынны чағын арах хығыртып алар ўчўн, аңчы пырғынаң ўс-төрт табы хыйғы салған.*

ТАБЫҒ I *адал.* 1. Чідірген нимені көр салғаны алай ба пілдістіг нимес нимені іле иткені. – Находка. *Пўўн минің улуг табыг пол парған: арыгда хачанох чіт парған інеем таап алғам. Тайғачча парчадып, чиит оол пір дее сағыбаан табыға учурап парған.* 2. Тілег. – Поиск, отыскивание, розыск. *Табыға парарға прайзы чыылыс килгеннер, хайди идерзің зе: пір аалдағы палалар полғаннар нооза* (ТИ МП). 3. Чал хоостыра пирілчеткен ахча. – *перен., разг.* Зарплата. *Табиің хайчадыр*? (ХРС). *Ўр ниместең сыгара тогызымда табиим öс парған*.

ТАБЫҒ II *адал.* Азынада адал парған кізілернің пірeелерін ўлгее сыгарчаң кўн, табыг иртчеткен кўн. – Выборы. *Табыг комиссиязы. Пай семьядаң сыхханнарға Совет ўлгўзіне табыгларда аралас пол полбас чарадыг төреен ол чыылыгларда* (ХЧ). *Пу кўннерде ле табыглар ирт парды* (ТИ ХӦ).

ТАБЫҒЛЫҒ I *пілд.* Парыстыг; пайирға, чахсы чуртабызарға оңдай пирчеткен. – Прибыльный, выгодный. *Табыглыг чир. Хатыг хылыхтыг ипчее арага сатчаң магазин угаа табыглыг чир пол парған.*

ТАБЫҒЛЫҒ II Табыглар пар полчатхан. – С выборами. *Пўўл чирібісте ўртўн айы нандырыглыг табыглыг ай полар. Пазагы чыл тилекейде көп табыглыг чыл полгадаг.*

ТАБЫҒЧЫ *адал.* Табыгларда араласчатхан кізі. – Избиратель. *Табыгчылар чыылии. Манитха – Мария Ильиничнаа сагам пір дее маң чогыл: ширде, тогыстаң айланза, табыгчыларның пічіктерін ўзўрерге кирек* (ХНС). *Пу ла нимес, соонаң даа агаа мындаг сурыыстарны пögерге, табыгчыларға полызарға киліскен* (ЧТ).

ТАБЫЗАРҒА [табыс-] I *иділ.* Пірее нимее алай кізее төöй поларға; пірее хайдаг пол парарға. – Становиться кем-л., уподобляться или равняться кому-, чему-л.; входить, впадать в какое-л. состояние. *Ол имнег туразында олганға табыс парганнар илееде полганнар* (КИ АЎ). *Хыйгаа табызарға. Илееде частан парган паза мунаан кізі палаа табыс парча.* ◊ **Олганға (палаа) табызарға.** – Впадать в детство, равняться с ребенком, поступать как ребенок (*букв.* Ребенку находить). **Айнаа табызарға.** – Становиться подобным черту (*букв.* Чёрту находить). **Ағырыға табызырға.** – Становиться совсем больным (*букв.* Болезни находить).

ТАБЫЗАРҒА [табыс-] II *иділ., взаимн. от* **табарға** I. Кемнең-де тогас парарға, кемге-де орта пол парарға. – Встретиться с кем-н., встретить кого-н., сходиться с кем-н. *Табыспин, нинче-де кўн пол парды. Көп чыллар көріспеен нанчымнаң кичее табыс паргабыс. Хызы ічезінең, улуг öс парганда ла, табысханнар.* □ **Ікі чабал табысса, ил хулағына амыр чох.** – Если два негодяя сойдутся, то людям покоя не будет) (*букв.* Двое плохих встретится если, люди ушам его покоя нет).

ТАБЫЛАРҒА [табыл-] *иділ., страд. от* **табарға** II. 1. Іле пол парарға, көріндіре поларға. – Находиться, обнаруживаться. *Аның сагызына пастыхтарның көбізі чöпсінгеннер, че тогыр полчатхан кізілер табылганохтар. Аймах-пасха хустар, кізілер чіли, постарының чыылыгларын иртіббökчелер, ўзўрчең, килістіре чарадыглар алчаң сурыглар табылыбох парадырлар* (АС XXT). 2. Пар, пар поларға (орыннаңар). – Находить

(о месте). *Каматха улуғ пайрамныг стол кистінде орын табылганох.*

ТАБЫЛҒА *адал., көр.:* **табанға**, **харчых**.

ТАБЫЛҒАТ *адал.* Пүкте өсчеткен, чахсы чыстығ, хызамдых алай ах-сарығ чахайахтығ өзім. – *бот.* Таволожник, таволга. *Көрзем, арғызым табылғаттар аразынзар түс партыр* (БФ ТО). *Позы позына төөй нимес, харахтары кірліг сүлейке осхас, сырайы күрең өңніг, сазы хазалҷых табылғат пазында ілін халған түкке төөй* (ТМ ЧЧ).

ТАБЫЛҒЫ *адал., бот., көр.:* **табылғат**.

ТАБЫНАРҒА [табын-] *иділ.* Хабына тартарға, чідірінмин, сидіктең сығарға. – Найтись, что сказать; выходить из затруднительного положения. *Ол Торкадаң сурар даа, ағаа чоохтир даа нимезін табынмин турча* (КВ А). *Нандырар нимені көйтік Апан табырах табынып алған.*

ТАБЫР *адал., диал., көр.:* **тамыр**.

ТАБЫРАДАРҒА [табырат-] *иділ.* Іргек паза устығ салааларнаң пірее ніске нимелерні чоон, пик арах полар нимее толғирға, хатарға (чіптерні, сиирлерні пасха даа нимелерні). – Сучить, крутить (*напр.* веревку большим и указательным пальцами). *Киндір табырадарға. Олған тузындағы нимені сағысха кирчем: пестең чылыг саапча, пузуруктыг лампа чарыпча, іҷем, пес хыринда одырып, чіптер идерге сиир табыратча.*

ТАБЫРАНДЫ *адал.* Тегілекти ўрген сас. – Свитый в кольцо волос (используемый для витья арканов). *Аңмарда позыға іліл парған табыранды харахха тасталған. Нинҷе-де табырандыны пірге ўрібіссе, ұғаа пик пағ пол парча.*

ТАБЫРАХ *пілд.* 1. Ас тус аразында көп нимені чапчаң итчеткен; көп ниме алыстырчатхан; ырах парчатхан; хапчығай, чапчаң. – Быстрый, скорый // быстро, скоро // быстрота, скорость. *Ол табырах пазыттыг кізі полған* (ЛЧ). *Чуртас оңдайы табырах алысча* (АС ХХТ). 2. Өкпеліг, хылиин пазын полбас, тарынҷах (кізідеңер); хапчығай хылыхтыг. – *перен.* Вспыльчивый, быстрый, несдержанный. *Ол табырах хылыхтыг кізі полған. Хайдаг табырах кізізің, пір дее тудын полбинчазың* (ЧТ). ◊ **Табырах чоохтанарға.** – Говорить скороговоркой (*букв.* быстро говорить). □ **Табырахха тай табырах, табаны ізіге ат табырах.** – *погов.* Для быстроты жеребенок хорош, для торопящегося конь хорош (*букв.* Быстрому жеребенок быстрый, подошва его горячему конь быстрый). **Табырахтаң табырах нимедір? (сағыс).** – *загадка* Что есть быстрее быстрого (мысль).

ТАБЫРАХТАЛАРҒА [табырахтал-] *иділ.* Айныда арах поларға, иртерге, чапчаң арах поларға. – Ускоряться, убыстряться. *Сабистің ады полған на хамҷы соонаң табырахталып ла одырча. Ипчізінің полызии полған сылтаанда, аар ағырчатхан Хароолның чазылғаны табырахтал сыххан.*

ТАБЫРАХХА *нареч.* Хысхаҷах тус аразына, маңзытха, хапчығайға. – Быстро, в спешке, на скорую руку, наскоро (делать). *Пу нимелерні табырахха идібізерге киреғін ол пілген дее полза, аны чарат салған* (ШВ ЧС).

ТАБЫРҒА *адал.* Мўўс чох, кизін азахтары алнындағы азахтардаң узун арах, тағлыг тайғада чурттыг сас аң. – *зоол.* Кабарга. *Пістің туйғахтыг аңнарның иң кічии – табырға алай торғычах; ол көрімнең пала киикке төөй* (КА ХЧАХ). *Хус тапсаанда, көк тайғалар хости миннең суулап сыххан, санах чолда табырғалар сағызымда ойнап сыххан* (ТН БВ ЧЭ). □ **Табырға чортпаан тағ чоғыл, кізі чөрбеен чир чоғыл.** – *погов.* Нет горы, по которой бы кабарга не бегала, нет земли, где бы не побывал человек.

ТАБЫРҒАН *адал.* Тиинге төөй кимірҷек аңычах. – *зоол.* Белка-летяга. *Хузух ла сыххан чылларда табырғанға чуртирға истіг. Табырғанның теерізі аарлыг нимес, аннаңар ағаа аңнабинчалар* (ЧТ).

ТАБЫРОС *адал.* Ікі «хулахтыг», улуғ нимес тўгееліг, холнаң толғир иде иділген ниме. – *техн.* Барашка (вертлюг), гайка с двумя ушками или дужкой, позволяющими завинчивать ее вручную. *Оолағас табырос таап алған, аннаң ниме идерін пілбин, іҷепабазына пірібіскен* (ТИ МП). *Табыросты иртіре толғазаң, ол сын таа парыбысча.*

ТАБЫРЫЛАРҒА [табырыл-] *иділ.* Ибірілерге, толғаларға, ораларға; прай идінің узунынаң игірленерге, толғаларға, ибірі-

лерге. – Извиваться, виться, вилять. *Чылан чиркестіг табырылча* (ХРС). *Син ноға чылан чіли табырылчазың, мына мині дее сағыбызарға чөрзің* (КМ Х).

ТАБЫС I *адал.* 1. Пірее ниме-ноодаң (тіріг алай тіріг нимес) сыхчатхан ўн. – Звук, звучание. *Табан табызы тазылапча. Хайдаг-да табыс истіл парды.* 2. Хулахха истілчеткен ўн, суулас. – Голос, шум. *Чарым табыснаң чоохтанарға. Сах ол туста тигір пөзиинең улуг хара хустың табызы истіле түскен* (ХНС). *Ағас аразынзар, чабал табыс сығарып ала, ойлабысты* (ЛЧ). 3. Тыыда, тың истілчеткен ниме-ноолар (ўннер, сууластар, хысхырыстар, урустар). – *перен.* Шум, ссора. *Ирепчілер, пір чөпке кір полбин, күн тооза табыс иткеннер. Ол сидік сурығны пөкчеткенде, илееде табыс пол парған.* ◊ **Табыс чох.** – Молча (*букв.* Голос нет). **Хуруғ табыс.** – Крикун (Пустой звук). □ **Позы пір тудым, табызы тағ талапча (мылтых).** – Сам с горсть в обхвате, а голос горы пронизывает (ружье) (*букв.* Сам один обхват, звук его гора ломает).

ТАБЫС II *пілд.* Хости парчатхан алай хости орныхчатхан. – Смежный, находящийся рядом. *Хозан іннерінің хыринҷа хайдаг-да пасха табыс іннер парчатхан. Хонҷиибыстың табыс пөліктіг тура полған.*

ТАБЫСТИРҒА [табыста-] *иділ.* Кізізер алай кізілерзер алдыра тыыда, күснең ўн сығарарға, хысхырарға. – Кричать, окрикивать кого-л. *Хараа полғаннаңар, табыстирға чаратпааннар, сыыраттар хости полғаны оларны улам на тысхан* (КИ АЧ). *Ырахта маңзырап парчатхан Сабулны табыстап ла тохтадып алғабыс.*

ТАБЫС-ТУБЫС *адал.* 1. Ўннер, сууластар. – *собир.* Голоса. *Аал аразында пір табыс-тубыс таа истілбинчеткен* (КС Т). *Оркон, ўлўкўнге өрініп, ўгретчілернің аразында табыс-тубус чох турчатхан* (ТИ). 2. Урус, тыыда, тың истілчеткен хысхырыс, хырыс. – Шум, ссора, скандал. *Табыс-тубыс пасталыбысты. Табыс-тубыс чох ползын.*

ТАБЫСТЫҒ *пілд.* 1. Табызы пар, ўнніг. – Обладающий голосом, звуком. *Сіліг табыстыг. Ол ирен хазыр паза чоон табыстыг полғаны илеедезінің хылиина кірбинчеткен* (ЛЧ). 2. Сині азыра чоох-чаахтыг, урустыг, суум-саамныг, артых табыс сығарчатхан. – Скандальный. *Ол аалда табыстыг кирек пол парғанына пір дее пастыхтың кирее халбааны ўрўгістіг полған* (ШВ ЧС).

ТАБЫСТЫРА *нареч.* Чапсыра, уғаа чағын, чап-чағын. – Впритык, вплотную, очень плотно. *Табыстыра турғызылған чардылар амды ипти сиденни турыбызарлар* (ДН ЫА).

ТАБЫСХАН *адал., кач., фольк., көр.:* **хозан**. Кимірҷек, узун кизін азахтыг, узун хулахтыг улуг нимес хортых аңычах. – *кач., фольк.* Заяц-беляк. *Табысхан пір чылда ўс хати туупча* (КА ХЧАХ). *Табысхан чахсы исче, че хараа тың на чітіг нимес, хыймырабин турчатхан кізее ол урундыра чўгўр киледір* (КА ХЧАХ).

ТАҒ *адал.* 1. Чир сыртынаң чоғар сығара пөзік турчатхан, ағастыг алай хайа пастыг тигей; ибіркі чирдең илееде пөзік көдірілчеткен улуг төң. – Гора. *Сіскен суғ тағ хабырғазына чит партыр* (БФ ТО). *Тыттыг тағның амырын ыыспас ыынаң сайбапча* (НД И). 2. Сööктің хабырғазындағы топтайған сари. – Боковая, выпуклая сторона астрагала. *Хазых төңейек саринҷа түссе, «тағ» тіҷеңнер. Олғаннар, хазых ойнап, хазыхты тағ саринзар түзіріп аларға чоо харасчаңнар.* 3. Сööк чыырға өнетін көрілген орын; сыырат; ўреен кізіні чығҷаң орын. – *саг., перен.* Кладбище. *Таға парарда, ол инейнең чөптезіп алҷаң, аннаң хайдаг кибірліг нимелер идерін сурап алҷаң* (ШВ ХЛС). ◊ **Тағ күделі.** – Асбест. **Тағ-суғ.** – *собир.* Окружающая природа (*букв.* Гора-река). **Тағ паары.** – Склон горы (*букв.* Гора склон его). **Тағ пилі.** – Седловина горы (*букв.* Гора седловина его)**. Тағ идее.** – Подножие горы (*букв.* Гора подножие его). **Тағ ээзі.** – Дух горы (*букв.* Гора хозяин его). □ **Азағы-холы чоғыл, тағны талапча (суғ).** – Без рук, без ног, а горы ломает (вода) *(букв.* Ноги его-руки его нет, гору ломает. **Тағнаң тағ уруныспинча, кізінең кізі тоғасча.** – *погов.* Гора с горой не сходятся, человек с человеком встречается *(букв.* С горой гора не ударяются, с человеком человек встречается). **Тағдаң тахпай чыл парир (тарғах).** – *загадка* С горы щепка катится

(гребешок) *(букв.* С горы щепка ползет). **Таҕ төзінде талбах хатып партыр (хулах).** – *загадка* У подножия горы необработанная шкура засохла (ухо) (Гора подножие его необработанная шкура затвердела).

ТАҒАЙАХ *адал.* 1. Тегілек, үстү устыҕ, тирең нимес, хырилары тігіп хоосталған алай ба ис хоостыҕ кічиҷек пөрігес. – Тюбетейка. *Күн чахайаан тудым чулып, хызыма таҕайах иттім* (ДН К). *Таҕайах кис салған чиштер мечетьсер субалыс парчатханнар.* 2. Ирге парчатса, хыс кисчеткен пөрік. – *устар.* Свадебная шапочка невесты. *Ам хыстарның таҕайах тігер кибірі чіт тее парған. Пурунғыда чиит хыс таҕайах чох ирге дее парбаҷаң.*

ТАҒАЙАХТЫҒ *пілд.* Таҕайах кис салған, таҕайағы пар. – В тюбетейке, имеющий тюбетейку. *Таҕайахтыҕ оолах. Анда-мында ла өң-пасха таҕайахтыҕ кізілер көрінглееннер* (ШВ ЧС).

ТАҒАН *адал., көр.:* **тахан**.

ТАҒДИРҒА [тағды-] *иділ., көр.:* **тімелерге**. 1. Пірее нимені чүрекке албинчатханын сөстернең көзідерге, тімелерге. – Ворчать. *Карнил, пол парған нимені чүрегіне албин, пос алынҷа таҕдыпчатхан.* 2. Пір нимені хати-хати чоохтирға; пасха кізіні пірее нимее киртіндіріп аларға харазарға. – Твердить; внушать что-, кому-л. *Аға кізі пархазына ниме-де таҕдыпчатхан. Кирек нимені кізее таҕдып пирзең, анзы аның пазында пик одырар.*

ТАҒДЫ *адал.* Алыхтаныс, талбыдыс, ниме таллааны. – Каприз, привередливость. *Ол хызыҷах таҕдызынаң прайзының чанына читкен полар* (ШВ ЧС). *Амғы чиштер таҕдыларынаң туған-чағыннарын сыбыра чархандырчалар.*

ТАҒДЫДАРҒА [тағдыт-] *иділ., көр.:* **таҕдылирға**.

ТАҒДЫЛИРҒА [тағдыла-] *иділ.* Хомай көңніліг полып, талбыдарға; пір дее нимее хынмин поларға, чүрекке албасха; сылтаҕ чох ылғирға (паладаңар), уғаа таллирға, пирген не нимее хынмасха. – Капризничать (о детях); привередничать. *Хыс палаҷах уғаа сіліг полған, таҕдылапчатхан, ікі ипчі хараакүнөрте уйғу-чадыннаң ас турадырлар. Олған туста пала, ағырыбысса, таҕдылапча.*

ТАҒДЫЛЫҒ *пілд.* Талбытчы, хомай көңніліг полып, полған на нимее хынмас, пір дее нимені чүрекке албас, сылтаҕ чох ылғапчатхан (паладаңар) уғаа таллаачы. – Капризный (о детях), привередливый. *Пиҷелерінің чоогынаң, Апан олған туста талбыдаачы паза уғаа таҕдылыҕ пала полған.*

ТАҒИРҒА [тағы-] *иділ.* 1. Чаза тударға. – Разжимать (*напр.* зубы). *Анда мөңі суғнаң азып-кизіп парған Алтын Тайҷының халын идін чууп одырадырлар; тіріг суғны иді-сөөгіне пүргір турадырлар, аннаң халғанын, ахсын аза таҕып, Алтын Тайҷаа азыртханнар* (АТ). 2. Пірее ниме полызиинаң талирға, оодарға. – Взламывать что-л. (*напр.* дверь). *Ізіктің пиктеҷең тирии сайбал парза, ізікті палтынаң даа таҕирға килісче.* 3. Пірее ниме полызиинаң көдірерге, хазырарға. – Приподнимать, выворачивать что-л. *Тура полын наачылапчатса, иргі полның чардыларын таҕирға килісче.* 4. Суура тартарға. – Выдавливать что-л., вытаскивать. *Чардыдағы позығларны таҕирға. Тураны тыхтапчатса, позығлар таҕыпчатса, таҕыпчатхан тирігнең орта тузалан пілерге кирек.*

ТАҒЛАХ *адал., көр.:* **талғы, ізірек**. 1. Теер истеҷең өнетін омастырыл парған пістіг ағас. – *бельт*. Кожемялка. *Таҕлахты тудынып алып, ол ипчі туразар кіре халған.* (ДН ЫА). *Іҷем таҕлахнаң теерлер удаа истеҷең.* 2. Киндірнең тоғынҷаң тиріг. – Станок для обработки конопли. *Таҕлахнаң киндір тоғыныл парған соонда, киндірдең аймах-пасха паҕлар ӱрерге чарир.*

ТАҒЛИРҒА [тағла-] *иділ.* Таҕларча, таҕлар арали чөрерге. – Ходить, бродить по горам. *Таҕлирға піс чайғызын чарир піп сағынғабыс, че пӱӱл іди киліспин парған* (КС МН).

ТАҒЛИРҒА-СУҒЛИРҒА [тағла-суғла-] *иділ.* Ырах чолға сығарға; таҕлар, суғлар паза даа пасха нимелер тобыра парарға; чорыхха чөрерге. – Путешествовать, ходить по разным местам. *Таҕлап-суғлап чөрерге хынғаны мындох пілдірт парған* (ХЧ).

ТАҒЛЫҒ *пілд.* 1. Таҕларға пай, таҕ көп, таа пар (чир). – Горный, гористый. *Пис чӱс километрҷе аххан соонда, Ағбан таҕлыҕ тайғадаң сых килген, аллыҕ чазаа кір парған.*

Хомзынысха, ирткен чылда Тағлыг Алтай-зар чорыхха пар килерге киліспин парған. 2. Кізі чығчаң орынның – *саг.*, *перен.* Имеющий кладбище, с кладбищем. *Хароол күнөрте кибір идерге аал хыриндағы тағлыг чирзер пар килген.* ◊ **Тағлыг кізі.** – Человек, имеющий горного духа-покровителя (*букв.* Горный человек).

ТАҒ-СЫН *адал.* Тағлар паза сыннар, тағлыг чирлер. – *собир.* Горы (всякие), гористые места. *Апаниң – кічігдең сығара таг-сын ибірерге көнік парған кізі. Пістің таг-сыннарға пай чирібісте килген-парған кізілерге, таңнап, хайхап, көрчең сіліг орыннар уғаа көп.*

ТАҒ-ТАЙҒА *адал.* Тағлыг паза тайғалыг чирлер. – *собир.* Горы и таежные места. *Көп чыллар изере таг-тайға тобыра улуг сидіксіністернең тимір чол пүдірілче, че итчең ниме ам даа көп. Амыр-тыс пілбес күлүк чон таг-тайғазар аңнирға, чистектирге, мискелирге, хузухтирға чөр килче.*

ТАҒҶЫ *адал.* Тағның ис-пайын анылпчатхан кізілер. – Горняк // горняцкий. *Тимір руда таап, аны анып сыххан соонаң, анда тағчылар городы пүт парған. Пу наада Абазада Тағчылар күні алғым пайрамналды.*

ТАҒҶЫЛ *пілд.* 1. Тағлыг чирде төріпöскен (кізі). – Родившийся и выросший в горах, горных местах (горец, обитатель гор). *Тағчыл кізінің иді-ханы олаңай кізінің хыринда сала пасха пүткен полча.* 2. Тағларча чорых чөрерге хынчатхан кізі. – Любитель ходить по горам. *Минің харындазым частан парғанда, таг-тайғаларча көп чөріп, уғаа тағчыл кізі пол парған. Тағчыл кізілер, чайғы читсе, ибде сым одыр полбинчалар, чорыхха пар килер көңнілерін пазын полбин.*

ТАҒЫЛАРҒА [тағыл-] *иділ., страд. от* **тағирға**. 1. Изелерге, пірее нименің пүдізі сайбаларға. – *саг.* Разрушаться. *Алыптыг нымахтарда алыптар күресчеткен туста таг даа тағылыпчадыр, суг даа изелчедір. Полған на ниме, хайыг чох полза, тура-тура тағыл сыхча, көдлче-көдлче изел сыхча.* 2. Изі чох пілдірерге. – *перен.* Ломить. *Пірее килістіре нимес чиис чібіссең, оох парчазың, көңнің пулғалча, идің тағылча. Манзар күн тооза пар-чох күснең тоғынған, узир тусха прай иді тағылча, майыхханға азах-холлары сыстасча.* ◊ **Хараам тағылча. –** В глазу мешает (*букв.* Глаз мой ломит).

ТАҒЫЛДЫРАРҒА [тағылдыр-] *иділ.* Харығлыг, тудығлыг чоохтанарға, арыг чоохтанмасха. – Говорить, запинаясь (напр. на чужом языке). *Тағылдырып чоохтанарға. Ол хакас тілін чахсы пілче, пір дее тағылдырбин чоохтанча.*

ТАҒЫРАНААЧЫ *пілд.* Тігерге хынчатхан кізі. – Любящий шить, рукодельничать. *Тағыранаачы ипчілер, пос тус пол парза, пірее ниме тігерге чапсынчалар. Уучам тағыранаачы полған, мин андар кірген сай ниме ле тікчетчең: пірееде мелей, пірееде саңай наа кип.*

ТАҒЫРАНАРҒА [тағыран-] *иділ. возвр. от* **тағыра**. – Ниме-ноо тігерге (посха). – Чинить что-л. (себе). *Мының алнында узун хысхы харааларда ипчілер тағыранып одырчаңнар. Кибімде хайдаг-да чыртых пол парза, кізідең сурынмин, позым тағыранып алчаңмын.*

ТАҒЫРАНДЫ *адал.* Пірее нимені, чіпнең хаптырып, оңдайлачаң тоғыс. – Шитье, починка. *Тағыранды чыыл партыр. Тағырандызын ибіре сал салып, хайзынаң пастирын ол пілбин турған* (ШВ ЧС).

ТАҒЫРАНДЫЛЫҒ *пілд.* Чіпнең тігіп, оңдайлаан ниме-ноолыг; намачы салып, оңдайлал парған ниме-ноолыг. – С заплаткой, починкой (вещь). *Тағырандылыг ирді тон, аны күн хараана сығарбаза, прай кööге чідірт салар.*

ТАҒЫРАНЧЫ *пілд., кör.:* **тағыранаачы**.

ТАҒЫРАРҒА [тағыр-] *иділ.* Хатирға; пірее нимені көп хати идерге. – Повторять. *Ниме-ноо итчетсе, көп хати тағыраргa улуг сыдамах кирек. Нимені орта идерін пасха тыыда сиртіп аларға кирек полза, аны нинчe-де хати тағыраргa кирек одыр.*

ТАҒЫРАХ *пілд.* Чылғайах. – Скользкий. *Школа хыриндағы стадионда олганнарға конькиліг чыларға тағырах айғы ит пиргеннер, ам анда суулас, хатхы, хысхырыстар үзілбинче. Кізі чöрчеткен тағырах чирлерге хум чайарға кирек полча.*

ТАҒЫРИРҒА [тағыра-] *иділ.* 1. Пірее нимені, наачылап, алай ба оңдайлап, чіпнең

тігерге, чіпнең хаптырарға. – Зашивать, починять что-л. *Хыстары, килнілері Митроҷахты чахсы көрчелер: кип-азаан, чууп, тағырап пирчелер* (ТН ЧТ). *Олох туста, чиис пызырып, чарба тартып, маймах тағырап одырҷаң.* 2. Палығның хыриларын торғы чапсыра иде хаптырарға. – Зашивать (рану). *Холымдағы палығны торғы чіпнең тағырап салғам. Имнег туразында Муклайның улееде палығларын имнегҷі тоозазынаң тағырап пирген.*

ТАҒЫС I *адал.* 1. Тарғынах чирде көп кізі чыыл парғаны. – Давка, *разг.* толкотня. *Иртен, чон тоғысха парчатхан туста, автобуста удаа тағыс полча. Чыылыг тоозыл парза, чон сығарға маңзырап сыхча, анаң ізік хыринда тағыс пол сыхча.* 2. Харығ. – Помеха. *Иртен-иир сай чон, маңзырап, машиналыг тоғысха алай тоғыстаң парчатса, удур-тӧдір тағыс полып, ирт полбин, чолда пір саңай турыбысчалар. Палыхчы, палых сӱгензер көні чӱссін тіп, кирек чирлерде өнетін тағыстар пӱдір салча.*

ТАҒЫС II 1. Аар айланчатхан. – Тугой // туго. *Наа пӱдірілген тураның ізии тағыс полтыр. Тегілектер тағыс айланча.* 2. Иртерге сидік. – *перен.* Трудный, труднопроходимый. *Тайға-тасхыллар тобыра парчатсаң, тағыс чирлер кӱннің учурапчалар. Пістің чирібістең хонҷых Тывазар тимір чол пӱдірерге итсе, пирік тайғалар, тағыс тасхыллар, сас чирлер хорғытчалар.*

ТАҒЫС III *нареч.* Тоғыр поларға, чоохтанарға. – *перен.* Против, наперекор. *Казанның ипчізінің хылых полған – полған на сай иріне тағыс чоохтанарға. Чыылыгда чонның хайдаг-да чардығы тағыс пол сыххан.* □ **Тағыс парзаң, тоғыс хонарзың.** – *погов.* Прямо пойдешь, девять дней будешь ночевать (*букв.* Наперекор пойдешь если, девять ночевать будешь).

ТАДАЛ *адал.* Перініс, тімеліс, суум-саам сығарғаны. – Ворчание, скандал. *Майра тадал идерге табырах хыймыраныбысчаң. Пу ирепчінің иблерінде тадал теен ниме удаа пол парҷаң.*

ТАДАЛИРҒА [тадала-] *иділ.* Тімелерге, перінерге, суум-саам сығарарға. – Ворчать, скандалить. *Канойның ипчізі дее, хызы даа ікізінең тадалирға кӱс полғаннар. Инейек тадалап сыххан полған, че анаң, нимедең-де хорых парған чіли, тымыл парған.*

ТАДАР 1. Ӱстӱнзархы Сибирьдегі Минсуғ ойымында пурунғыдаң сығара чуртапчатхан орындағы чонның аданчатхан ады. – Хакас // хакасский (народное самоназвание). *Хайдаг-да чабал, уғаа хайхастыг ниме сағынып алған одыр пу сізік сырайлыг, ікі ээктіг, теерпек хазан тӱңдерген осхас пастыг тадар* (ДН ЫА). *Чабыс сынныг, тадар көгенектіг инейек, аалҷыны танып полбин, турыбысхан. Ағас салаачахтарынаң тадар иб пӧліп алтыр* (ИТ). 2. Татарстан республикада пурунғыдаң сығара чуртапчатхан орындағы чон. – Татарин. *Хазан тадар. Алында хазан тадарлар пеер садыг идерге чӧрҷеңнер. Тадарларох тіп аданчатхан чоннар пасха чирлерде парлар.*

ТАДИИ *адал., көр.:* **там I, татхын**.

ТАДИРҒА [тады-] *иділ.* Кізі тіліне пірее ниме-ноо теңен соонда, ахсында татхын пілдірчеткені. – Иметь какой-либо вкус, иметь привкус. *Тузы тадыбинча. Анзының, тӱрче чатханда, сағызы кір килген, ахсында тус тадыпча, холын кӧдір полбинча* (ХА).

ТАДЫҒ *адал.* 1. Кізінің ахсындағы татхын пілдіргені. – Вкус чего-л. *Соох хысхы кӱннерде аба чистегінің тадии ізіг чайғы кӱннерні сағысха кирче. Ас-тамахтың тадии ізіге чахсы пілдірче.* 2. Нименің иң не чахсы сарин оңнааны. – *перен.* Сильное удовлетворение от чего-л. *Удаа тосханҷа узуп полбинчатхан кізі уйғу тадиин чахсы оңарча. О, саңай чуртастың тадии ана, – кееркеп, тіпче Абдулаев* (ХА А).

ТАДЫЛЫҒ 1. Татхынныг, чиирге чахсы; кізее ӧӧрініс ағылчатхан, кізі кӧңніне истіг. – Вкусный, приятный // вкусно, приятно. *Тадылыг чыстыг хазан хыринзар пастыр парып, ирен-ипчее ағас айах тут пирді* (АХ А). *Пірее чалбах айахтар, азыхтар, тадылыг чіҷең нимелер ӱӱлдіре салылтыр* (КГ Т). 2. Көп сахар, мёд пораан. – Содержащий много сахара, мёда; сладкий // сладко. *Сахар айабин салған чиистер. Амғы тустарда садып ла алар ӱчӱн, прай чіҷең нимее аны тадылыг итчеткен сахарны, тусты паза ӱсті уғаа сині азыра көп сал*

сыхтылар. □ **Тадылығдаң тадылыг нимедір? (уйғу).** – Что вкуснее вкусного? (сон) (*букв.* Вкусного вкусное что?).

ТАДЫР *пілд., көр.:* **тадырах, тадырхай, сайах**.

ТАДЫРАДА *нареч.* Тың истілдіре. – Громко, с шумом. *Тадырада хығырча. Санға алылғай! – тадырада хатхырыбысхан оол* (ДН ЫА).

ТАДЫРАДАРҒА [тадырат-] *иділ.* 1. Суулас идерге. – Производить треск, грохот. *Піснең хости наа тура пүдірілчеткен туста аннаң суулас, кізілернің аймах-пасха тиріглернең тадыратчатханы истілген, тозын, чабал чыстар тартылған.* 2. Сууласнаң чөрерге. – *перен.* Ехать, идти с шумом, треском. *Ікі нанҷы тастыг чолҷа, маңзырап, тадырат ла парчалар. Каной, мотоцикл үстүне чадап ла сығып алып, аны тоғындырыбысхан, анаң тадырат парыбысхан.*

ТАДЫРАС *адал.* Хулах тундыра ötіг табыс, сööде парчатхан тың суулас, кўўлес, нызырас. – Грохот, шум, гул. *Олғанузах, оох чон, тадыраснаң, кўл кödіріп, таңах хуйдырып, иртче. Аар трактор аал ötіре парғанҷа, ибіркее тадырас, хоғдырас тол парча.*

ТАДЫРААС *пілд.* Хулах тундыра ötіг табыстығ, суулаас, кўўлеес, нызыраас. – Грохотливый, шумливый, стучащий. *Симунча тадыраас мотоциклін ам даа тастабинча. Тадыраас ўнніг Пидора чоогын ўзерге дее сағынминчатхан* (ЧЛ УУЧ).

ТАДЫРАХ I *пілд.* Асхынах, арам, сайах састығ алай тўктіг. – Редкий. *Ибіре прай ла тадырах тўктіг маллар тол партырлар* (АА). *Тадырах кўрең састығ оолах сиденде одың чарчатхан.*

ТАДЫРААХ II *пілд., көр.:* **тадыраас**. *Аның алнында тадыраах тегілектіг танктар иртчеткеннер* (ХА А). *Піс көргенде, уғаа тадыраах кічиҷек машиначахнаң Сергей Иващенко піп чиит оол хазыл парған чирні вагонеткаларға таарлапчатхан* (ЧМ КЧ).

ТАДЫРИРҒА [тадыра-] *иділ.* 1. Ötіг табыс сығарарға; хоғдырирға; суулас идерге; кўўлирге, нызырирға. – Грохотать, стучать; гудеть. *Аал тастынзар иде орайлат салған чолҷының хаңаазы тадырапча* (ЧС ПТ). *Тастхар чил пазох, пўўр чіли, улупчатхан, наңмыр, иб хырын тырбоснаң тырбап, тадырапчатхан* (ИК ЧХ). 2. Уғаа истілдіре, тохтағ чох көп паза табырах чоохтанарға. – *перен.* Громко, много и быстро говорить; трещать, тараторить. *Нимее пазох тадырап сыхтың. Пістің аалда Домна ипчі полған, тадырап пастаза, тохтадып аларға оой ла полбаан.*

ТАДЫРОС 1. Önетін оох ötіг табыстар сығарҷаң ойнаҷах. – Трещотка. *Кинетін гармонь ойнааны, гитаралар сыңылааны паза тадыростарның тыҷырааны истіле түскеннер* (ХЧ). *Пілчеткен устар тадыросты постары даа идіп алчалар.* 2. Чоохтанарға, суулирға хынчатхан кізі. – Любящий тараторить (человек). *Тадырос полбаан полза, аны даа хада ойнирға алып аларҷыхтар* (КС Т). *Тадырос кізі чоохтан сыхса, хости одырғанның хулахтары көместең тун сыхчалар.*

ТАДЫРХАЙ *пілд., көр.:* **тадыр, тадырах, сайах**.

ТАЗ *адал., көр.:* **таас, лакан**.

ТАЗА: ТАЗА ПАЗАРҒА [таза пас-] *иділ.* 1. Азахтарны чаза турғызарға; азахтарны пірсі пірсінең оортах, чара тударға. – Расставить ноги. *Ах пöріктіг, чылтырах мархалыг, хылыс суғынған пір хара сырайлыг орыс пағдағы кізілернің алнында, хамҷызын тудынып, азағын таза пазып, турып алған* (КВ А). *Ўгретчі, азахтарын таза пас салып, ўгренҷілердең ибдегі тоғыс хоостыра сурастырыг апарча.* 2. Посты илееде пöзік паалирға, улуғзырхирға. – *перен.* Возомнить себя кем-л., зазнаться. *Карнил пöзік наа тоғызында таза пазарға табырах көнік парған. Халғанҷы туста пастығыбыс таза пазарға кўс пол сыхты.* 3. Пірее нимее тарынып, чўрекке албин, тарынғанны сöстернең читірерге. – *перен.* Шуметь, ругаться. *Ирен кинетін, таза ла пас сығып, хости одырған чонны чархандыр сыххан. Манзар, чыылығда истіпчеткен нименең чараспин, сыдап полбин салған, таза пас сыххан.*

ТАЗАЙАРҒА [тазай-] *иділ.* 1. Азахтарны пірсі пірсінең оортах турғызып, харынны педейте тудып (пос салып), турарға. – Стоять, расставив ноги в стороны (и выпятив живот), разполагать врозь, разводить в стороны, растопыривать. *Ол пайның, тазайып, турғаны*

аның харааңда пу көрін турған (КВ ПК). *Апанның іди, тазайып, тур салғанын нанҷызына көрерге хыныг пілдір парған.* 2. *көр.:* **тазаңнирға** во 2-м значении. Кödірілерге, улуғзырхирға. – *перен.* Заноситься, выступать. *Тазайба пістің алныбыста, табырах сині ӱгрет салыбызарбыс, көрбеен нимені көрерзің, испеен нимені истерзің. Муклай пастых пол парғаннаң, хылии саңай алыс парған: тазай сыххан, позын кödіре тудын сыххан.* 3. Тоғыр поларға, ынабасха. – *перен.* Противиться, сопротивляться. *Апунның уғаа пасхаҷыл чозах полған: ниме дее иссе, тазайарға, чараспасха, тоғыр полыбызарға. Тударның сöбірезі пасха чирзер көзерге тазайыбысхан.*

ТАЗАЙТАРҒА [тазайт-] *иді́л.* Пірсін пірсінең чара, оортах тударға: пірсін пірсінең пасха саринзар чара тударға. – *разг.* Разводить в стороны, располагать врозь, растопыривать что-л. *Пала, пубайда чадып, салааҷахтарын тазайтчатхан, ахсыҷаанаң көбігестер, аймах-пасха табыстар сыхчатхан.*

ТАЗАҢНААС *пілд.* Кödірілҷек (кізі), позын най ла кödіре санапчатхан (кізі). – *разг.* Заносчивый, любящий шуметь. *Удаа олаңай кізі, пастых пол парза, тазаңнаас пол парча. Апун кічігдең сығара тазаңнаас öскен, öс парып, хылиин алыстырбаан.*

ТАЗАҢНИРҒА [тазаңна-] *иді́л.* 1. Азахтарны чаза тудып, чöрерге. – *разг.* Ходить, неуклюже расставив ноги, растопырясь. *Тазаңнап одыр. Тазаңнап пас чöрерге.* 2. Кödірілерге, улуғзырхирға. – *перен.* Заноситься, выступать (напуская на себя деловитый вид, а также чувство превосходства над другими). *Тазаңнаба минің алнымда! Тазаңнирға ӱгрен парғаны пу даа туста аны часхыларның санына хоспаан* (ЛЧ). 3. Ээн – аастанарға, суулирға; посты махтап, хысхырарға, хырызарға. – Ругаться, шуметь, кричать (подчеркивая свое превосходство). *Тураа толдыра тазаңнаба! Чиит сӱрӱнніг ирен, пос тіліне орыс тілін аралап, уғаа пузуғып, тазаңнаан* (ЛЧ). 4. Нимее тарынып, чӱрекке албин, тарынысты сöстернең читірерге. – Ругаться, ворчать. *Ниме ле полза тазаңнирға. Инейнің тазаңнаанына сыдабин, апсах пазох ла алтын палыхсар айланған* (ПА АППН).

ТАЗАҢНОС *пілд.*, то же, что **тазаңнаас**.

ТАЗАРАРҒА [тазар-] *иді́л.* Теердегі састарның, тӱктернің тӱзіп, арам, асхынах поларға. – Лысеть, плешиветь; выпадать (о волосах, шерсти, ворсе, траве). *Тазар парған чир. Аалҷыларның пірсі, пазы тазарыбысхан, чоон, пöзік сынныг кізі, пір дее нимее хайыг салбин, диванда одыр салған* (ГТ Ч).

ТАЗАРҒА [тас-] *иді́л.* Часхызын алай ба наңмыр соонда суғларның чарларынаң сыхчатханы. – Прибывать, разливаться, выступать из берегов (о весенней воде). *Суғлар, тазып, ідöк тее иртіп полбас чолларны, тахталарны уламох ардатча* (ЧМ КХ). □ **Суғ тасса – чарына кіредір.** – Если река выходит из берегов, все равно возвращается в русло (Река выйдет из берегов если, в берега его обычно входит).

ТАЗАРТА I *нареч.* Сас, тӱк алай от чох. – Наголо. *Мал пӱктегі отты тазарта чіп салтыр. Тың ағырған соонда, Ойканың пазындағы састары тазарта тӱс партырлар.*

ТАЗАРТА II: **ТАЗАРТА КӧР**. Тоғылахти сығара тударға (харахты). – Выпучить глаза. *Андаг чоох истіп, Сирос наңҷыларынзар, харахтарынаң тазарта көріп, турыбысхан. Таңнаанынаң Муклай, харахтарынаң тазарта көріп, ізік хыринда хат парған.*

ТАЗАХ *адал., көр.:* **тарчых**.

ТАЗИРҒА [тазы-] *иді́л.* Пірее нимені пір чирдең пасха чирге, холнаң хаап, алай ба пірее пасха оңдайнаң апарарға, хайдар-да ағыларға, апарарға. – Носить, переносить, таскать, растаскивать что-л. *Суғ тазирға. Олар, арығлап, ӱӱп салған тамахты сушилказар тазыпчабыс* (ТМ ЧЧ).

ТАЗОР I *адал.* 1. Суух ниме урҷаң, аны тутчаң теердең иділген хапчых. – Бурдюк, кожаный мешок (для жидкости). *Пір тазор хымыс. Азых-торсыхтар, тазорлар пик ползын арчымахта* (ДН КК). 2. Араға урҷаң ідіс. – *фольк.* Сосуд для вина. *Тоғыс тазор арағазын, изердең суура тартып, арға чуртсар кире пасхан* (ХЧ). *Иреннер ӱлӱкӱнінде тоғыста Муклайға араға урҷаң тазор сыйлап пиргеннер.*

ТАЗОР II *адал.* Тоғазыг. – Встреча. *Апаниң городсар парғанда, анда пір дее сағыбаан тазор пол парған. Тайра ӧӧрелерінең тазордаңар чоохтазып алған.*

ТАЗОС *адал.* Пӱӱнің алай сӧзірбенің алтындағы чардығында аны суғ тӱбінде тударға ілілген тас алай хорғамчыл. – Грузило, груз. *Тазос идерге. Мының алнында тазосты тастаң итчеңнер, амғы туста аны көбізін хорғамчылдаң итчелер.*

ТАЗЫҒАРҒА [тазых-] *иділ., көр.:* **тізігерге**. Көнігерге, ниме идерге ӱгренерге; пірее нимее көнігерге; ниме идерін чахсыландырарға. – Привыкать к какой-л. работе, набираться опыта, совершенствоваться в чем-л., приобретать навык, сноровку в чем-л.; тренироваться, втягиваться; *разг.* набивать руку в чем-л. *Тоғысха тазых парған оолах мал аразында хайынча, суғ тазыпча, одыңа чӧрче* (ХЧ). *Ол киректе олар хаҷанох тазых парғаннар.*

ТАЗЫЛАДА *нареч.* 1. Сууласнаң, хоғдыраснаң. – Громко, сильно, с шумом. *Тазылада хатхырыбызарға. Тазылада чоохтанарға. Пус тазылада тоопча.* 2. Нызырап, хоғдырап. – Со стуком, с грохотом. *Ол, ізікті тазылада чаап, сых чӧрібіскен, азыранмин даа* (ХА). 3. Ӧтіре. – Насквозь, полностью. *Тазылада парған. Чир тазылада тооп парған.* ◊ **Тазылада ундирға.** – Совершенно забыть о чем-л. (*букв.* Сильно забыть).

ТАЗЫЛАДАРҒА [тазылат-] *иділ.* Сууласнаң тохлирға. – Громко, звучно стучать. *Казан, мал тоғызында илееде ӱр тоғын салып, хамҷынаң сіліг тазыладарға ӱгреніп алған. Нанҷылар ойын пастир алнында чоохтазып алғаннар: утыр салған кізінің хамаан тазыладарға.*

ТАЗЫЛАМА 1. Пик пӱдістіг, кӱстіг; пик иділген; хатығ. – Крепкий, прочный // крепко, прочно. *Мының алнында аалларда иң не тазылама чурттар пайлар чурттары полҷаң. Полға тӧзелген чардылар тазылама салылтырлар* (СЯ ЧА). 2. Соохтың уғаа пӧзік сині; хатығ, уғаа тың (соох). – Трескучий, крепкий (о морозе). *Олғаннар піліп алғаннар: кӱрген айында тазылама соох кӱннер айаста поладыр* (ХЧ). *Пістің хазнада иң не тазылама соохтар сахалар чирлерінде пол парча.* 3. Прай нимені кирек синде паза тузында итчеткен. – *перен.* Обстоятельный (человек). *Тазылама кізее тоғазарға. Олаң тазылама кізі полған: итчең тоғысты азынада прай сағынып алҷаң, маңзырабин, ізестіг ит салҷаң; сӧзін, пирзе, хаҷан даа толдырҷаң; позы чой кізілерге хынмаҷаң* (ТИ КМ).

ТАЗЫЛАС *адал.* Хысхаҷах, ӱзікти истілчеткен ӧтіг сабыс. – Стук, щелкание, грохот. *Палты тазылазы. Тазылас истілче. Тайға аразында мылтых тазылазы истілген.*

ТАЗЫЛҒА *адал.* Чил кӱзінең чирдең чилегелерінең хада ходыра тартылған ағас. – *саг.* Дерево, вывороченное ветром с корнями. *Суғның амырында пір тазылға чатча* (БФ ТО). *Тазылға сыбыра хуруп парған полча, одыңа килістіре, чахсы кӧйче.*

ТАЗЫЛИРҒА [тазыла-] *иділ.* 1. Тохлирға, тышлирға, хоғдырирға, нырслирға, кӱзӱрирге; ӧтіг, ӱзікти, удаа суулас идерге. – Стучать, трещать; щелкать; грохотать, греметь (о резком звуке). *Кинетін тазылирға. Пус соохха тазылапча.* 2. Пик, хатығ поларға, тоорға. – Становиться твердым, леденеть. *Чир тазылап партыр, аннаңар оймах хазарға, от одынып, чирні ірідерге кирек. Танызымның іҷезі соох хысхы туста ӱреп парған, чирні хазарға пасха кізілернең хада ол хараа тооза, от одынып, чирні ірітккен, чоо иреелен парған.*

ТАЗЫН *адал.* Сімҷіт салған пуға. – Кастрированный бык, вол. *Тазыннарын Хапың кӱскӱзін, чар парып, соғарын сохча, садарын сатча* (ДН ЫА). *Субай інегі: тазыннар, торбахтар, хазыралар, час туурлар, хызыр інектер чыл ибіре дее пу ойда чуртапчалар* (ДН ЫА).

ТАЗЫҢНИРҒА [тазыңна-] *иділ.* Хырызарға. – Поучать. *Казанның іҷезі аны олған тузындох сыбыра тазыңнап одырҷаң. Нанҷы оолахтар, чистектеп парып, орайға теере чӧріп, астых парғаннар, ибзер килгенде, іҷелері чоо тазыңнааннар.*

ТАЗЫРАЙАРҒА [тазырай-] *иділ., көр.:* **тозырайарға**. Харахтарны улуғ азып, көрерге. – *саг.* Смотреть, выпучив глаза. *Ниме мында тазырайып алғазың тіп, ол хыссар*

хатыг көрібіскен (БТ О). *Хорыхханына харахтарын тазырайта көріп, ол паза тапсабин турған* (КВ ПК).

ТАЗЫРАЛТА *нареч.* Улуғ асхан харахтарнаң (көрерге). – Широко раскрытыми глазами (смотреть). *Манзар іҷезінзер тазыралта көрібіскен турған* (ТВ АТ). *Позымның алнында тазыралта харахтарнаң улуғ чол көр салып, хахаанымнаң ағассар төдір ойлабысхам* (КМ А).

ТАЗЫРАМА *нареч.*, *көр.:* **тазыралта**.

ТАЗЫРАҢ *көр.:* **тошпах**.

ТАЗЫРИРҒА [тазыра-] I *иділ., көр.:* **тазырайарға**.

ТАЗЫРИРҒА [тазыра-] II *иділ.* Пір атыснаң ікі хус атарға. – *саг.* Убить одним выстрелом двух птиц. *Ікі аастыг мылтыхтың ікі хыйлағын пір тиңе пасса, ікі аас пір тиңе атар, андада, тееп парза, анзы тазырап атханға саналар, че удаа пір дее хусха теңзе, чарир. Тазырап атарға алай пір атыснаң ікі паза аннаң даа көп хусты атып аларға чарир, че андада ооғазах тарнаң атарға кирек.*

ТАЗЫС *адал.* Ниме-нооны пір чирдең пасха чирзер, пір орыннаң пасха орынзар апарғаны. – Переноска, перетаскивание. *Тура істін хазартчатса, сыбыра тазыс уғаа көп полча. Киҷее тоғыста күн тооза тазыснаң айғасхабыс: ниме-нооларны пір чирдең пасха чирзер тазаабыс.*

ТАЗЫТХЫ *адал.* Ниме-нооны пір чирдең пасха чирзер апарчаң тиріг. – Носилки. *Тазытхыда аар палығлатхан кізілерні апараргға чахып, ол командир маңзырат турған* (АТ). *Чайғы тоғыстарда піс тазытхыда аар нимелер апарчаңмыс.*

ТАЙ I *адал.* Ӱс частығ чылғы (ат) (іргек); ікі-ӱс частығ асхыр ат (іргек ат). – Жеребенок (от двух до трех лет). *Сарығ тай Сабисті сил салыбысхан* (ХРС). *Позырах тай, ікі азахха турып албинаң, улуғ халыхха кірібіскен* (ТМ ПТ).

ТАЙ II *адал.* Іҷе саринаң туған полчатханы. – Родство по материнской линии. *Акайның тай іҷезі хончыхтарынзар киректе парған осхас* (ХА А). *Оолахтары ырахххы Ис аалында тай ууҷазында полча* (ДН ЫА).

ТАЙАНАРҒА [тайан-] *иділ.* 1. Пірее нимее холнаң чӧленерге; холнаң (алай пасха нименең) тіри тудынарға. – Опираться на кого-, что-л. *Айна, азахтаң ас парып, айанаң көп тайанып пастабысхан* (АА). *Ол ады суға читкелектӧк, халыхтан парып, ікі айазынаң суғ түбіне тайан салған* (ДН ЫА). 2. Піреезінең, пірее нименең төстегнең чіли тузаланарға. – Основываться на чем-л., опираться на кого-, что-л. *Наукаа тайанарға. Оол, ізіктің ікі наағына тайанып, хайиин чатчатхан оолахсар апарған* (ДН ЫА). □ **Суға тайанма, пайға ізенме.** – *погов.* На воду не опирайся, на бая не надейся (Воде не опирайся, богачу не надейся).

ТАЙАРҒА [тай-] I *иділ.* 1. Пірее пӧзік арах чирдең чылғайахтанарға; пӧзік арах чирдең төбін табырах чыларға. – Скользить; кататься (с какой-л. возвышенности). *Тағдаң тайыбызарға уғаа хыныг полҷаң: сырайға чил саапча. Олған туста школа хыринда пӧзік айғы полған, уроктар аразындағы тынаг туста піс анда улуғ сууласнаң тайыбызарға хынҷаңмыс.* 2. Соор алай коньки полызиинаң чыларға. – *кач.* Кататься (на коньках, санках). *Хысхызын аал хыриндағы тағдаң саналыг тайыбызарға олғаннарның иң хынҷаң ойыннарның пірсі полған. Піс айғы чирзер конькиліг ӧнетін тайарға чӧрҷеңміс.* 3. Хыринча иртерге, чаза параргға. – Проскакивать мимо кого-, чего-л., отклоняться от цели. *Тӧдір тайарға. Чорыхчылар, астығып, парчатхан чирлерінең тай чӧрібіскеннер.* 4. Сығарға, ағарға. – Исходить, вытекать. *Пістің улуғ суғларыбыс тасхыл-таглардаң тайчалар. Тайға ағастарын садыға хырза, тайғадаң тайчатхан сууҷахтар кӧӧлҷе соол сығарлар.* ◊ **Ханға тайарға.** – Исходить кровью (*букв.* Крови истекать). □ **Тағдаң тахпай тайып одыр (тарғах)** – *загадка* С горы щепка катится (гребень) (*букв.* С горы щепка скользит).

ТАЙАРҒА [тай-] II *иділ., көр.:* **айарға** II**, чалтанарға** II. 1. Пірее чарых, чылтырапчатхан нимее кізі хараа хомай көрерге, айарға. – Слепиться, слепнуть (от чего-то ярко освещенного). *Көл сурланызы хараамны тайча, час хамыс андар чолымны чаапча* (ДН К). *Альпинисттернің харахтары харға тайча, аннаңар оларға хайди даа очки кизерге кирек.* 2. Кемнің-де, нименің-де сілиине харах

чахсы көр полбасха. – *перен.* Слепнуть (от красоты). *Синің сілиңе харах таа тайча тіп, ол хыссар чочыныстыг көріп, паза хараан чирзер түзірібіскен* (СА КК). *Харахнаң көр полбас сіліглерінең харах тайчатхан хыстар нымахтарда ла полчалар.*

ТАЙАХ *адал.* 1. Кізее полызыға чирге чөленерге, посты чіке тударға киректелчеткен ағас, тиріг. – Палка, трость, посох, костыль. *Тайағына тірене, пастағы хадылға ахсап ала читкен Акай* (ХА А). *Тайахнаң ілдіріп алып, позынзар чылдырып алып, көрзе – нымырха* (АП). 2. Төстенңең нименоо, чөленңең кўс. – *перен.* Помощь, поддержка в чем-н., опора. *Таға сыхчаң тайааң полардын. Чиит өсчеткен төл частан парған чонға тайах чіли полларға кирек.* □ **Таға сыххалахта, тайах тайанма.** – *посл.* Не поднявшись на гору, не опирайся на посох. **Тайағы чох, чөлегі чох турчатхан ниме нимедір?** – *загадка* Что стоит без посоха, без подпорки? (небо).

ТАЙБА *адал., шор., көр.:* **тайма**.

ТАЙБАЗАРҒА [тайбас-] *иділ.* Пілген нимені көнізінең, чалтанмин, чоохтирға. – Сказать всё как есть. *Кирек чирде пілген нимені көнізінең чоохтанарға оларның сырайлары хызарбас, харахха чіке көріп чоохтанарға тайбаспас* (ДН ЫА). *Пірее кізі ибіре чоохтанарға ўгренмеен полча, чазыт таа алай сах андох чоохтабызар нимені көнізінең искір пирер.*

ТАЙБАЛАРҒА [тайбал-] *иділ. көр.:* **сайбаларға**.

ТАЙБАС *пілд.* Нимее хайбас хылыхтыг (кізі). – Равнодушный (*о человеке*). *Нимее тайбас кізі удаа хатыг чўректіг пол парадыр. Амғы өсчеткен төл удаа тайбас хылыхтыг өс парчалар, кізі хылиниң ол сарина іче-пабалар даа, школа даа тың на хайбинча.*

ТАЙҒА I *адал.* Иртерге уғаа сидік, сабаллыг ағастыг арыг, чыс. – Тайга // таежный. *Халын тайға. Түн тайға. Кічігдең сығара тайғазар тартылған кізібін* (ТГ Ч). *Тайға улуг, пастағы туста чочыныстыг* (КС КХХ). ◊ **Тайға түбі.** – Глухая непроходимая тайга (*букв.* Тайга дно его). □ **Тайғадағы кізі хысхырбачаң.** – *погов.* Находящийся в тайге не кричит (можно накликать беду) (Находящийся в тайге человек кричать не должен). **Тайғада тілнең аңнабачаң.** – *погов.* В тайге языком не охотяться (*букв.* В тайге языком охотиться не должен). **Тайғада махтанма, ўлўзіңнең халарзың.** – *посл.* В тайге не хвастай, доли лишишься (*букв.* В тайге не хвались, от доли твоей останешься). **Тайға чирче чөрерге аттың чахсызы кирек, чон пазына турарға ирнің чахсызы кирек.** – *погов.* По тайге ездить – хорошего коня надо иметь, во главе народа стоять – лучший из мужчин нужен (По тайга земле ходить лошадей лучший – его нужен, народ главе его стоять мужчин – лучший нужен).

ТАЙҒА II *адал.* Чоғар сығара пөзік турчатхан тигей, пөзік кодірілчеткен төң. – *уст.* Гора. *Улуг көл тайға. Ол тайға пирігінде пос хус чіли чуртир* (ДН ЫА).

ТАЙҒАХ *адал.* Өнетін чыл чөрерге иділген, азахта киптелчеткен тиріг. – Коньки. *Чыл чөрчең өнетін ачыхтарда тайғах чітімчең орыннар поладыр. Хысхызар алдыра школалар хыринда олғаннарға айғы ит пирчелер, анда тынаг күннерінде иртеннең иирге читіре тайғахнаң чылчатхан чон тол парадыр.*

ТАЙҒАҢЫЛ *пілд.* Тайғада көп тус иртірерге, анда удаа полларға хынчатхан (кізі). – Любящий таёжничать (человек). *Ағам тайғаңыл полған. Танызым уғаа тайғаңыл кізі полған: ибде ўр арах полыбысса, кирек тиріглерін хаап, тайғазар чөре халңаң.*

ТАЙҒЫ *адал.* Суғ тооп, пус пол парған чылғайах, тайлых орын; айғы. – Скользкое место. *Тайғыңа параргға оой нимес. Тайғыны машиналыг тобырарға сидік, анын ўчўн ырах чорыхха сыхчатханнар, чолда машиналыг парарға ізестіг арах ползын тіп, тегілектерні тимір пағнаң орап алчалар.*

ТАЙДУК *адал., көр.:* **тай** II. 1. Піреезінің іңезінің іңезі (тай іңе). – *саг.* Бабушка (по матери). *Тайдугым минің. Минің адым Азарийа. Тайдук киигес тіп адапча* (ШВ СМ). 2. Тай іңенің харындазы (тай аға). – Брат бабушки. *Тайдук апсах чир ўстўнде улееде ўр чуртап салған даа полза, ам даа кўстіг, чазаг табырах чөр полчатхан, хараа чітіг, хулаа сиргек апсах полған. Домнаның тайдугы тың палыхтирға хынчаң.*

ТАЙДЫРА I *нареч.* Ибіре, көні нимес. – Говорить двусмысленно, пытаясь скрыть что-л., обиняком. *Чиит кізі тайдыра чоохтанарға тың на пілбинче, соонаң на анзына ӱгреніп алча. Хонҷиибыс тайдыра чоохтанарға кӱс полған, нимедеңер чоохтапчатханын піс ӱр оңар полбаҷаңмыс.*

ТАЙДЫРА II *нареч.* 1. Айдыра, хайдағ-да тусха көр полбас иде. – Ослепляя, временно лишая возможности видеть. *Аал істінде, тасхыл чіли, төрт саринзар школа көрче, Назаровтаң килген чарии харах тайдыра сағылча* (ДН КЧ). 2. Синінең азыра тоғынып, харах оды майыхханҷа. – До ощущения слабости, упадка сил от усиленной деятельности, напряжения; до утомления (о глазах). *Тайдыра көрерге. Амғы тустарда көп кізілер тоғыста, постары саңай майыхханҷа, харахтарын тайдыра компьютер кистінде одыр салчалар.*

ТАЙДЫРАРҒА [тайдыр-] *иділ.* 1. Пірее нимедеңер көні чоохтабасха, ибіре чоохтирға. – Говорить о чем-л. непрямо, намеками. *Че, Апан, тайдырба, көні чоохта. Ол көнізінең нимес тайдырған. Пу кӱннерде сыххан статьяға тайдырчам.* 2. Пірее нимені постаң пасха кізее састырарға, пыроны пасха кізее састырарға – *перен.* Отводить какое-л. действие от себя и переводить на другого, сваливать вину на другого. *Пыроны пасха кізее тайдырарға. Ол иткен киректерін тайдырып аларға сағынып, хайди ла ползa чойланчатхан* (ЧМ КЧ).

ТАЙДЫРЫҒ *адал.* 1. Пасха кізінің тоғызына айланыс. – Ссылка. *Танызым хомзынчатхан: тоғыстарына толдыразынаң тайдырыг итпинчелер тіпче. Статьяларда, пасха даа тоғыстарда тайдырығлар хайди даа поларға кирек.* 2. Көні чоохтабин, ибіркі оңдайнаң пазылған кип-чоох. – Иносказание, басня. *И. А. Крылов көп тайдырыг пас салған. Ирткен чӱс чылның отыс чылларында орыс тайдырыгларны хакас тіліне тілбестеҷеңнер.*

ТАЙИРҒА [тайы-] *иділ.* Мал соғып алай пірее ниме сыйлап, худайға, хуттарға, пасха даа чир-чайаанның ээлеріне, сурынып, пазырғаны. – Совершать общественное моление духам гор, рек, неба (принося в жертву что-л.). *Хорымнардаң син тайып, хумныг чарны чірчезің* (ШВ ЧС). *Ирткен чайғыда піс нанҷымнаң хада тигір тайирға чӧргебіс.*

ТАЙЛАҒАС *пілд.* 1. Пірее тіріг нимелер (кізі, хан тартчаң хурт, паға, ала-пуға паза даа пасх.) алай хай пірее ӧзімнер сығарчатхан сӧӧлінҷек, чапсынҷах суух ниме. – Слизь. *Сӧӧлінҷек тайлағас. Наа чыл алныңдағы соох кӱннерде пабамнаң хада олтырыхтаң ікі аттыг соорлыг от тартхабыс, иргізін көрзем: адымның тумзиинаң тайлағас, ағып, удур тооп, тумзиинда улееде чыыл партыр.* 2. Пірее ниме-нооларның ӱстӱнде, сых алай ӧл кір ӱр полған сылтаанда, пол парчатхан чылғай ниме. – Скользкое образование. *Хаҷанох чідір салған пычаамны таап алғам, ол сыхтыг чирде ӱр чатхан ӱчӱн прай таттыг тайлағас пол партыр. Хысхызын тура істіндегі соох пулуҥнарда тайлағас пол килерге айабас.*

ТАЙЛАХ 1. Ікі чыл ас парып, ӱзінҷі чылын апарчатхан мал. – Скот на третьем году, трехгодовалый. *Тайлах малларын ол пӱӱл тайғадаң индірерге сағынчатхан* (КВ ПК). *Тайлахтар табырах ӧсче, че тайғаа сӱр салза, улам чахсы полар.* 2. *кӧр.:* **саарбах**.

ТАЙЛЫҒАРҒА [тайлых-] *иділ.* 1. Чылғайах тӱс чирҷе парчатса, чылғайахтанарға; чылғайах чирде посты көні тударға сидіксініп, ойда азарға, аңдарыларға. – Поскальзываться, терять равновесие, оступаться. *Пір чирде Мачай, тайлығып, тӱңдере напли тӱскен* (ТИ КМ). *Сіреніп тарт көрген, тайлыхча, пағны пик тудып алып, улуг тыныбысхан* (ТМ ПТ). 2. Алҷаас идерге, саба ниме идерге, орта чолдаң сығарға. – *перен.* Совершать неправильный поступок, допускать ошибку, промах, ошибаться, оступаться, сбиваться с пути, впадать в заблуждение. *Пасхан ізің тайлыхпас полар, чӧрген азааң сӱрнӱкпес полар* (фольк.). *Кӱзің, сағызың саңай асхынах пол парза, алҷаастанмас таа чирде тайлығарзың.*

ТАЙЛЫХ 1. Ӱстӱ чылғайах, чылбыраң; посты чіке тударға сидік. – Скользкий // скользко. *Тайлых чолҷа ӱр чӧрзең, азахтарың тың майых парча. Тайлых чирге хум ураргa кирек, андада чӧрерге сала ниик арах*

полар. 2. Алҷаастығ, саба нимеліг. – *перен.* Ошибочный, ложный, неверный, неправильный. *Мына ол уйадыстыг, тайлых сағыс, хайзы кізілернің ап-арыг чүреен харалтарға харасча* (ТИ КМ). *Тойоңның пазын тайлых сағыстар ибірчеткен, хайди поларын даа ол пілбинібіскен.*

ТАЙЛЫХТЫРА *нареч.* Чылғайах иде, часа. – Скользко, мимо, ненадежно, неустойчиво. *Апсах, тың хорых парып, сүлейке осхас кілің айғаа ікі холынаң тайлыхтыра тайана түзіп, чир дее позыҷаа чохта, чалғанарға чаратча* (БН ПТ). *Иртенгі чылыг, чарых сустар чирге тайлыхтыра тееп, аның сайах сағалында, тырысхахтыг наахтарында паза күлімзірөс харахтарында ойнааннар* (НД И).

ТАЙМА Сын нимені саба чоохтааны, чой ниме, сынында полбаан ниме. – *саг.* Неправда, ложь, небылица // ложный. *Че сағам, оңарылып, сизін көрзе, ол үгредіг тайма осхас* (ДН ЫА). *Миннеңер тайма ниме пасханнаңар, сині чарғаа пирерге сағынчам* (ХЧ). ◊ **Алтон тайма.** – Шестьдесят небылиц (*букв.* Шестьдесят небылиц). □ **Чызыг пағнаң атты тутпа, тайма сөснең чонға айланма.** – *посл.* Гнилой веревкой лошадь не лови, с лживым словом к народу не обращайся (*букв.* Гнилой веревкой лошадь не лови, лживым словом народу не обращайся).

ТАЙМАҶЫЛ Чой кізі, сынында полбаан нимені полған тіпчеткен кізі; пос сағынып, хоза чоохтанарға хынчатхан. – Склонный ко лжи, говорящий ложь, неправду, обманывающий, лживый, лицемерный, двуличный // ложь, неправда, лицемерие. *Таймаҷылынаң сабланып, ол амды Пикун солалыг пол парған (*ХЧ). *Казан таймаҷыл кізі полғанын аалда прайзы пілҷең, че ол ұгаа килістіре чойлан пілҷең, піреезін позына киртіндіріп тее алҷаң.* □ **Таймаҷылның танызы чох.** – *погов.* У лгуна мало знакомых (*букв.* Лгуна знакомый его нет) (ХРС).

ТАЙНАМ *адал.* Кізі ахсынзар тайнирға салған чиис кизегі. – Количество пищи на одну порцию жевания, на один укус. *Айахха ўгре урып, столға одырғанда, аның ӧдӧзінең пір самнах таа ўгўре, пір тайнам даа ікек аспаан* (КИ ЧХ). *Астап парған ибзер айланғанда, ізеніс полған: тайнанарға пірее ниме халған полар, че кӧдес чапхызын азып, көргенде, кӧдес түбінде көмес ўгре ле көрчем, пір тайнам даа ит халбиндыр.*

ТАЙНАНАРҒА [тайнан-] *иділ.* 1. Ахсындағы нимені, наах сӧӧктері, тістер паза тіл чӧрімі полызиинаң нымзадып, чызып, унадарға. – Жевать, пережёвывать что-л. *Тігде алтап, мында өтіп, тайнанып чатхан інектерні азыра сегіріп, түрче полғанда ибге кире ойлаан* (ТГ Ч). *Алҷаастабааннар Сабистің сиргек хулахтары: сарыг тай тайнанча* (ДН ЫА). 2. Табырах паза көп нимес азыранарға, чирге. – Есть второпях; перекусить немного, закусить. *Тигір тӧзі хазарыбысханда, көп нимес тайнанып алып, пазох чол сыгыбысты* (КГ ХА Т). *Маҷо, палаларын суғ ізіртіп алып, анҷа-мынҷа тайнанып, тынанып аларға одырыбысхан* (ТИ КМ).

ТАЙНАС *адал.* Ахсына алған нимені, тілнең чылдырып паза тістернең унадып, чызып, нымзатханы. – Жевание. *Пір тайнас. Інектер, улуг тайнасха кіріп, тура узупчатханнар* (ДН ЫА). *Майра, майых парып, пірікі тайнас чиисті чадап ла тайнапчатхан.*

ТАЙНИРҒА [тайна-] *иділ.* 1. Ахсындағы нимені, наах сӧӧктері, тістер паза тіл чӧрімі полызиинаң нымзадып, чызып, унадарға. – Жевать, пережевывать что-л. *Орис, иб ізиин аза саспинаң, іди ырлабызып, ўген тоңас хырина парып, тоңас харбахтап алып, кўзўреде тайнап көрген* (ТБ О). *Ады, пысхырып ала, суланы мыҷырада тайнап сыххан* (НТ ЧТ). 2. Кізее сырбаларға, хазаларға, кізіні хырызарға. – *перен.* Досаждать кому-л.; мучить, попрекать, изводить кого-л.; придираться к кому-л., бранить кого-л., грызть *(прост.). Ол аны күн тооза тайнапча, чанына читче полар. Ынаг нимес чуртапчатхан ирепчілернің көбізін ипчізі ірін кимірче, тайнапча, тігізі, пірееде сыдас полбин, арағаа кірібісче.* □ **Тайнабин чібе, тамааңда турыбызар.** – *посл.* Не ешь, не прожевав – в горле застрянет (*букв.* Не прожевав не ешь, в горле твоем встанет).

ТАЙТАҢ-ТУЙТАҢ *көөг. сӧс.* Азахтарны хыйыр арах, көні нимес турғызып, чӧрерге; азахтарны, чирге ізестіг нимес турғызып, чӧрерге. – Образоподражание неуклюжей, неловкой, косолапой ходьбе. *Тайтаң-*

туйтаң пазып, ол инейек ибіҥексер кіре халған (ДН ЫА). *Карнил тайтаң-туйтаң пазытнаң чӧрҷең, аны саарбахтар, ирізіп, чӧрізіне кӧдкчеңнер.*

ТАЙҢЫ *адал.* Ӱлгӱде полған хан, пиг, аның сӧбірезі. – Тайши, тайша *(глава племени или улуса),* феодал, дворянин, князь. *Хунду тайҥы. Пурунғыда тайҥы позының чирінде прай сурығларны позы пӧкчең: кемнең ынағлазарға алай чаалазарға, кемнең туғанназарға, кемнең садығ киреен апараргa, тӧлир албанның синін паза даа пасха нимелерні.*

ТАЙЫ *адал.* Іҷезінің харындазы. – Дядя (по матери). *Андада Тапта кӧйізінең Кипер тайызы чахсы полысчаңнар* (НТ МВ). *Минің Антон тайым чуртазы тооза Тывада чуртап салған, кирібіскен туста позыныҷох чирінзер айланған.*

ТАЙЫҒ *адал.* Тағ, суғ, тигір паза пасха даа чир-чайаанның ээлеріне, пірее ниме сурынып, пазырғаны. – *рел., этн.* Общественно-родовое моление духам гор, рек и неба, сопровождаемое жертвоприношением. *Суғ тайии. Тигір тайии. Тайығ пасчызы. Хаҷан-да күнніг чирдегі кізілер анда тайығ итчең полтырлар* (ПБ ТЭ). *Ипчі кізілер тайығда араласпаҷаң, көрерге ле чӧрҷеңнер.*

ТАЙЫҒЛЫҒ *пілд.* Тайығ пар. – Имеющий общестенно-родовое моление духам гор, рек, неба, сопровождаемое жертвоприношением. *Піс ле, синің хойныңда төреен-ӧскен оол-хыстарың, сағаа хайхаспин даа, кічіг сох олған тузыбыста, синің пурунғы тайығлығ хуртуйах тазыңның алнында тізекке тӱзіп, пазырар орнына, ағаа мӱніп алып, улуғ халыхнаң ойлатчаңмыс* (ЧМ КЧ). *Тигір тайиин иртірҷең тайығлығ чир пӧзік арах таг ӱстӱнде ӧнетін көріл парған орында полған.*

ТАЙЫДАРҒА [тайыт-] *иділ.* Тайығ иртірерге. – Совершать обряд и приношения. *Тайыдарға ӧнетін апсахты хығыр килгеннер. Тайыдарға тіп, піс, парчатхан машинабыстаң тӱзіп, ол хазыңассар пастыр килгебіс* (ХЧ).

ТАЙЫЗАХ *пілд.*, *кӧр.:* **тайыс**. Тӱбі тирең нимес (сууҷахтаңар). – Имеющий небольшую глубину, мелкий (о речке). *Мындаг кічиҷек тайызах суғдаң хайди хорыхчаңына чоо чапсыпча* (БТ МП). *Чайғызын тайызах сууҷахтар часхызын таныҷаа чох улуғ суғларға айлан парчалар.*

ТАЙЫЛИРҒА [тайыла-] *иділ.* Іҷезінің туғаннарына көктирге, хайдағ-да саринаң тӧӧй тӧрирге. – Обладать какими-л. качествами, свойствами от рождения, похожими на родню со стороны матери. *Пала тайылап көктирге кӱс. Хызы кічіг туста тайылап көктеенге тӧӧй полған, че соонаң, пола-пола, көрімі саңай алыс парған.*

ТАЙЫС Суғда, кӧлде алай талайда тӱбі тирең нимес орын. – Мель // мелкий // мелко. *Чап-чарых полған ӱчӱн, тӱбі аның тізекче ле осхас, тайыс көрінҷең, кірібіссең, тізең, пазың ас парҷаң* (БТ МП). *Тайыс таа полза, суум пар, чабыс таа полза, таам пар (фольк.).*

ТАЙЫСТАЛАРҒА [тайыстал-] *иділ.* Сооларға (суғдаңар); суғ асхынах пол сығарға. – Становиться мелким или менее глубоким, мелеть (о реке, водоёме). *Суғлар ізігде тайыстал парчалар. Көп ағас киссе, чағынғы суғлар тайыстал сыхчалар.*

ТАЛ I *адал., кӧр.:* **сӧӧт**.

ТАЛ II *адал.* 1. Ікі паза аннаң көп нименоонының піреезін чӱрекке чағын алғаны. – Выбор. *Пу тоғысты идерге тал кемге тӱсті? Нанҷылар көгліг күлет салчатханнар, че ісчең нимелері тоозыл чӧрібіскен, ам тал тастирға кирек: кем пар килер?* 2. Сағысха ла кірген нимені сах андох толдырарға харазығ. – Каприз, прихоть. *Талы тудыбысхан кізіні тохтадып аларға сидік. Каной ирепчі палазының удаа талы тудыбысча, хайди поларға, ниме идерге пілбин турлар.* ◊ **Талға тӱзерге.** – Привередничать (*букв.* В прихоть падать).

ТАЛАА I *адал.* 1. Пірее нименің чардығы; хыри, сари, кизегі (пірее нименің сари пӱдінінең – пір пулиинаң пасха пулуңа читіре). – Бок, сторона, часть (от одного угла до другого), звено. *Пӱӱл чайғызын тоғырхы хазыр чил кинетін саап, сиден талаазы пӱкӱлеезінең ойдас чӧрібіскен. Паза ла көрзем: иб талаазы прай іріктеп партыр.* 2. Пірее нимені пӱдірчеткен чардых. – Часть, клин (*напр.* шапки). *Пӧрік талаазы. Талааны алып алып, кибінең чаба тағырап салған* (БТ О). 3. Пас сӧӧгін піріктірчеткен сӧӧк чігі. – Шов черепа.

Карнил машиналыг саайға кірген соонаң, имҷее пас сööктерін талаалары хоостыра хатап піріктірерге киліскен. Имҷілерге пас сööктерін, талааларын көре, хатап піріктірерге киліс ле парча.

ТАЛАА II *адал.* 1. Кізінің омазы, тіріг нименің тасты көрімі. – *фольк., кыз.* Черты лица, облик, внешность. *Аттаң пасха ат асты, тамғазы пасха* ікі *ат, алыптаң артых алып асты, талаазы пасха кізілер* (АА). *Нымахтарда кізі, талаазын саңай алыстырып, пасха тіріг нимее хубулып, сайбаг ит чörче.* 2. Чозах, кізінің, тіріг нимелернің көніккен хылии. – *фольк.* Повадки. *Аттаң артых ат асты, тамғазы пасха ікі ат, алыптаң артых алып асты, талаазы пасха кізілер* (АХ). *Оларның талаалары аймах-пасха полған: танызым чой полған, ікінҷізі, сағызы сыхханҷа, карт ойнаҷаң, ӱзінҷізі уғаа табырах чоохтанҷаң, пасхазы арағаа сабыл парған.*

ТАЛААН I *адал.* 1. Чуртастың прай сари толдыра полып, піреезіне öрініс паза часка ағылчатханы, піреезінің көңні толчатханы. – *саг.* Счастье, состояние высшей удовлетворенности жизнью, чувство глубокого довольства и радости, испытываемое кем-л. *Талааны чох палам тіп, хомзынча ууҷа* (БФ ТО). *Талааным тартып, прай ниме идібізерге маңнан халғам.* 2. Пірее ниме-ноо прай саринаң килізіп, оң полғаны. – Удача, везение. *Талаан тӱсті. Талааннарыбыс тартып, ол чол піске ниик ле пілдір парған. Пірдең, апсах-инейлер аны оорли ла абоғырчазың, талаан чох поларзың, час чазабассың тіп, чочытчаңнар* (СА КК). ◊ **Талаан тартып.** – К счастью (*букв.* Счастье притянув). **Мал талааны.** – Животное-амулет (именно в нем якобы хранится благополучие скота) (*букв.* Животное счастье его). □ **Постың талаанын кізее пирбечең.** – Свое счастье другим не отдают (*букв.* Свое счастье его человеку не отдают). **Хорыхпасха талаан полысча.** – Бесстрашному удача, талант помогает (*букв.* Не боящемуся счастье помогает).

ТАЛААН II *адал.* Кізінің пірее нименоoны уғаа чахсы ит поларға чайалғаны; пірее нименең айғазарға салылғаны. – Талант. *Михаил Иванович киртінібіскен совхозтың кӱзіне, чонның сӱмезіне, талаанына* (ЛЧ). *Талааны улуг кізі чуртаста полған на сай пöзік чидіглерге читпинче, удаа пасха кізілер, атархап, öнетін харыг ит пирчелер, аннаңар андаг кізілерге полызарға кирек.*

ТАЛААННЫҒ I *пілд.* Ырыстыг, часкалыг. – Испытывающий счастье, счастливый. *Кörзең пу хысты, прай саринаң таланныг: ирі хости, ікі палазы хыринда, паба-іҷезі хазых* (МТ ПТ). *Ипчінің таланныг чуртазы сырайында, прай тиксі омазында, тудынызында сомнал парча* (ЧЛ ЧТ). 2. Талаан тартчатхан, нимезі килісчеткен, оңныг. – Такой, которому во всем сопутствует удача, везение; удачливый, везучий. *Талаанныг полтырзың, хызым, иптіг чонның оолғына пардың тіп, ууҷам, минің пазымны сыйбап ала, хости одырыбысхан* (ШВ СС). *Миколча талаанныг, ол парза, прай ниме киліс парча, пір дее чирде тудыг полбинча* (ЧЛ УУЧ).

ТАЛААННЫҒ II *пілд.* Пірее нимені пасха кізілердең илееде артых ит поларға чайалған, ол киректе уғаа пöзік чидіглерге читкен. – Талантливый, имеющий талант. *Талаанныг хоосчылар тоғыстарының кӧзідии пістің залда төреміл ирт турадыр тіп, чоохтапча пу залның улуг методизі К. Ачитаева* (ХЧ). *Улуг талаанныг кибелісчілер, хоосчылар, пасха даа устар пірееде ле төріпче, аннаңар оларны хайраллирға кирек.*

ТАЛАЗА *послел.* Хайдаг-да орынзар, туссар алдыра. – К, по направлению (указывает направление, время). *Хара суғның пилтірін талаза чörібіскебіс. Кӱскӱзін мин, аал хырындағы Ағбан суғның ам хайда ахчатханын көріп аларға тіп, суг талаза чоғартын индіре иртеннең иирге теере чörгем.*

ТАЛАЗААЧЫ *пілд., көр.:* **таласхах**.

ТАЛАЗАРҒА [талас-] I *иділ.* 1. Піреезінең піреезінеңер алай пірее нимедеңер талазыг апарарға; позының көрізіне пасха кізілерні киртіндірерге харазарға; сарызарға, тартызарға. – Вести спор о ком-, чем-, с кем-н., спорить; препираться, оспаривать. *Ууҷам хырысха кірген, олар сала тудыспаанҷа таласханнар* (КМ Х). 2. Сағыс-чоохтарнаң алызып, талазыг апарарға. – Дискутировать. *Пірсінде олар политикадаңар таласханнар. Залда талазыг пасталча: хыр састыг*

устағчы чоох тутчатхан кізінең талас сыхчалар, прайзы оларны ситкіп тыңнапчалар. Конференцияда аймах-пасха сурыгларча талазарга киліскен (ХЧ). 3. Хайдар-да, нимее-де харазарға. – Стремиться к кому-, чему-л.; добиваться чего-л. *Хадар чӧрген хойлар, тізең, хыразар ла таласча* (ХЧК). *Ол ибзер параргa таласча*.

ТАЛАЗАРҒА [талас-] II *иділ., взаим. от* **талирға**. Пірее ниме-нооны кемнең-де хада талирға, изирге. – Ломать, разрушать что-л. с кем-л. *Ол иргі тураны талазарга полыс пирерге сурынып, прай даа аалдағы оолларны чӧптеп алған* (КИ АЧ). *Хонҷиим наа пес салдырарга сағынып алған, ам иргізін талас пирерге пістең сурынча*.

ТАЛАЗАРҒА [талас-] III *иділ.* Көні пararға. – *саг.* Идти прямо, по прямому направлению. *Хойыг арыгда талазарга киліспинче. Пістің аалдағы чон, ибіркі чолнаң пararга аргаастанып, минің турамның хыринҷа талазарга көнік парған, пола-пола чол пол чӧрібіскен.*

ТАЛАЗЫҒ *адал.* 1. Пір сағысха, пір чӧпке кір полбин, сууласханы; көп кізінің полғаны ла позының көрізіне киртіндірерге харасчатханы. – Спор, препирательство. *Талазыглар полбасха кирек* (ЧТ). *Мин күстігбін, мин артыхпын тіп, талазыглар чох ползын* (ХЧ). 2. Сағыстарнаң, чоохтарнаң удур-тӧдір алысханы. – Дискуссия. *Талазыг чох. Пу сурыг хоостыра кинетін хазыр талазыг пол килген.*

ТАЛАЙ *адал.* 1. Тилекейдегі илбек тиңістің суғдаң пӧлілген чардығы. – Море // морской. *Мин чылыг талайларда чӱс чӧрҷеңмін* (ТН ТЧ). *Ибіре, тізең, чонның аймағы, хазыр талай салғағы чіли, аарпеер ле чайхалча, андар-мындар ла іділісче* (СА КК). 2. Суғны хайдағ-да орында, өнетін чыып, хайраллир паза тузаланар пӧгіннең кізі холынаң иділген улуғ суғ. – Искусственный водоем, море. *Ташкент город хыринда өнетін иділген талай пар. Хызылчар талайы тулғор озаринда, тінге көніккелек сас ат чіли, öктемнен тур* (БФ ТО). 3. Ахчатхан улуғ суғ. – *фольк.* Большая река. *Улуг, угаа чалбах суғны талай тіп адаҷаңнар. Ах тасхылның тӧзінде, ах талайның хазында Ах Хан алып апсах чуртаан полған (фольк.).* ◊ **Көл талай суғ.** – Большая река (*букв.* Озеро море река). □ **Ікі талай пір тӱгееліг (ікі көнек суғ паза иңнес).** – *загадка* Два моря на одной дуге (два ведра воды и коромысло) (*букв.* Два моря с одной дугой).

ТАЛАЙҶЫ *адал.* 1. Флотта тоғынчатхан, служить полчатхан кізі. – Моряк. *Син армияда хайди даа талайҷы поларзың* (ЛЧ). *Саблыг талайҷы Синбадтаңар аймах-пасха чоохтарны испеен-пілбеен кізі дее чох полған полар* (ЛЧ). 2. Талайча көп чӱс чӧрчеткен, талайны чахсы пілчеткен кізі, талайча чӱс чӧрчеткен транспортнаң чӧр полчатхан кізі. – Мореплаватель. *Россияның саблыг талайҷыларынаңар көп кинделер пазыл парған. Пістің чир-суубыстың саблыг талайҷыбыс – Б. Майнагашев.*

ТАЛАЛААЧЫ *пілд., то же, что* **талалҷых**. 1. Пик нимес пӱдістіг; пӱдізі, пӱдіні оой ла сайбал парчатхан ниме-ноо, оодылаачы. – Ломкий, легко бьющийся. *Ноға-да аарлыг ідіс талалаачы полча. Айдо ағаа сыйлаан ойначахтарны иң не пастап сынап көрҷең: талалаачы ол алай чох па.* 2. Ӱр хайраллап полбас (ниме-ноодаңар); хайдағ-да тус аразында пӱдінін чідірчеткен. – Поддающийся разрушению, непрочный. *Талалаачы ибін пір-ікі ле сайабызарын ол пілген дее полза, ам даа тимненчеткен* (КИ АЧ). *Пірее хайдағ иб аразындағы тириг талалаачы пол парза, тыхтап, майых пararзың, анаң позы ла аны тастабызарга сағыс төріп килче.*

ТАЛАЛАРҒА [талал-] *иділ.* 1. Пӱдізін чідірерге, тузалан полбас полarға. – Приходить в негодность, терять целостность, разбиваться. *Чірче талал парды, аны чапсырзаң даа, пӱдін полбас. Талал парған ниме-нооны пірееде тыхтап аларга чарир, че удаа талалчатхан нимені айағ чох тастабызарга кирек*. 2. Чыртыларға. – Рваться, разрываться. *Кип-азаа, сырып-сарыптарга чызылып, хыдырап турған, че талалбаан* (БФ ТО). *Канойның кип-азаа ноға-да табырах талал парҷаң: таң, ол сыбыра ағас аразында чӧрче бе, таң, аар тоғыс итче.* 3. Изелерге. – Разрушаться. *Талал парған хазаа. Полған на тириг, ӱр тус кізі хайии чох турза, көөлҷе талал сыхча.* 4. Часхызын суғдағы пус хайылып одыларға, пустаң

позирға (суғдаңар). – Освобождаться ото льда, вскрываться (о реке). *Пулуттар чил салтарына часхыда, Ағбан талалған туста, арам тығыннар инчеткен чіли көрініп, іскер алдыра ахчатханнар* (БТ О). *Олған туста піс, кічіг палалар, пустың талалғанын көр килерге өнетін чөрҷеңміс.* 5. Аар тоғыс иткен соонда, ит-сөөк прай сохтыр салған чіли ағырарға, сыстирға. – *перен.* Ломить, разламываться. *Аар тоғыс иткен соонаң, идім прай талал парған осхас полған, че соонаң анзы ирт парған. Алҷаастап көп саба имнер ізібіскем, прай идім талал парғанға төөй пол парған, анаң, паза полбаста, сүт іскем.*

ТАЛАЛҶЫХ *пілд., то же, что* **талалаачы**.

ТАЛАЛЫХ *пілд.* 1. Пүдізі сайбал парған. – Сломанный, разбитый. *Талалых тиріг. Чабал, талалых тимір пезі ысталчаттыр* (БФ ХЧЧ). 2. Изел парған, сайбалған, чыртых. – Разрушенный, рваный. *Кип-азаа аның прай талалых таа полза, позын ол турыстыг тудынған* (ТМ К). *Хызыл көлнің азаанзар тарта, кизек часпаң орныҷахта алты талалых, чадағай хырлыг, күнге хазарта көй парған чабал ибіҷек турған* (ДН ЫА).

ТАЛАНДЫ *адал.* Пірее нименің чардығы, кизее (оохталған сылтаанда). – Обломок; осколок чего-л. *Ол таландыларны чыып саларға иткендөк, хайдаң-да пасха кізілер сых килгеннер* (ХЧ). *Чаа тузында немец лагерьінде одырчатхан ювелир нинҷе-де тус пазынаң алтын таландыларнаң пуох лагерьдегі ипчізіне чахайах ит пирген.*

ТАЛАҢСЫРИРҒА [талаңсыра-] *иділ.* 1. Пілбеске кірерге, таларға. – Терять сознание (от удара); впадать в обморочное состояние. *Ізіге Мотя талаңсырабысхан, паза ла айылза, ибіре сымзырых. Кинетін ирен талаңсырап парған, анаң айылза, ибіре көп чон.* 2. Тохтап полбиныбызарға (чиділіп, ылғап, хатхырып). – Закатываться (от кашля, плача и т. д.). *Гражданскай чаа тузында хызыллар отряды, көп күннер тағларҷа чөріп, тың ирееленген; анаң тынаг тузында кізілер, таң, майыхханға ба, таң, нервалары сыдабаан, че кинетін тохтап полбин, прайзы, талаңсырап, хатхыр сыхханнар. Ағырчатхан кізі, талаңсырап, тохтап полбин, чиділ сыххан.*

ТАЛАҢЫР *пілд.* Удаа тал парчатхан, талаачы (кізі). – Человек, часто теряющий сознание, впадающий в обморочное состояние (от удара, плача и т. д.). *Нанҷыма талаңыр кізінің ағыриин көрерге киліскен: одырчыхтағы хыс кинетін чирзер ойдас парған, анаң на пазынаң чирге сабын сыххан, ахсынаң көбік сых сыххан, чахсы имҷілер ырах полбааннар. Хай кізі талаңыр полча: хайдаг ла сылтаг полза, пілінізін чідірібісче.*

ТАЛАРҒА [тал-] I *иділ.* 1. Пірее ниме идіп, майығарға. – Сильно уставать. *Пола-пола харачхайның ахсыҷағы талып пастабыстыр* (КС Т). – *У-у, матап хабарластыбыс, тілім тал парды* (НТ МВ). 2. Азах-хол майығарға, узирға. – Неметь, костенеть, цепенеть (о руках, ногах). *Азахтары талғанҷа, чаргы-чахаанны сыдирға киліскен оолахха* (АХ). *Аның азах-холлары талып, сыртының иді сірлезіп, ол Айлах тағның ўстўне чадап сых килген* (КВ ПК). 3. Пілініс чідірерге, сағыс чідірерге. – Падать в обморок, терять сознание. *Тана чіт парғанына Торғы иней улуг чобаға кір парған, иней кізінің хазии уламох хомай полыбысхан: пірде талып, пірде оңарылып, тың ағырыбысхан* (КИ ЧХ). *Уучазы, тал парған чіли, хыймыранмин тур* (ТИ КМ). 4. Талҷаң ағырыға пастырарға. – Страдать эпилепсией. *Пу пала удаа талча. Аннаң хада чол чөрерге хорғыстыг, ол ағырыға пастырып, сыбыра талча.* 5. Хорығып, алаң ас парып, хыймырабасха. – Замирать, обмирать; окаменевать, оцепеневать (от испуга, неожиданности). *Хайзы аңыҷахтар, тыннарын арачылап, ыырҷыны алаахтырып, өнетін өл парған чіли тал парчалар. Кізі, кинетін көрбеен ниме көр салза, тал парған чіли хыймырабиныбысча.*

ТАЛАРҒА [тал-] II *иділ.* 1. Пірее кізідеңер алай нимедеңер сағыссырирға; нимее хайыг айландырарға. – Беспокоиться, заботиться о ком-, чем-л., обращать внимание на кого, что-л. *Ам нимее ағаа талчазың? Сағыссырас чох чуртирға хынминчазың, талҷаң ниме таап ла алчазың.* 2. Итірбинчеткен формада: нимее хайбасха; пір дее нимедеңер

сағыссырабасха, сағынмасха. – В отрицательной форме: быть равнодушным, беззаботным; не обращать внимания ни на что. *Ол нимее тала чоғыл. Каврис чуртастағы сидіксіністерге тың на талбас, оларға турыс полар ирен өс парған.*

ТАЛАРҒА [тал-] III *иділ.* Өөн чідірерге; пірее нименің сыры, өө (өңі) чох поларға. – Выцветать, терять цвет. *Ол ипчі, тал парған пладын хаап алып, ибдең сығара чүгүрген, че паза ағаа чит полбаан* (ХЧ КЧ). *Чылдаң чылға хынып кисчеткен көгенеем күнге прай тал парған, хаҷанох суурыбызарға кирек, че ноға-да хатап кизіп ле алчам.*

ТАЛАС *адал., көр.:* **талазыг**. Пірее сурыҷ хоостыра сарыс, тартыс. – Спор; препирательство. *Холға үгрен парған інек тее талас чох пызозын хоғдырып одырған* (ТИ КМ). *Урыл килген талас ідөк кинетін ус парған, таң, пастағы хада одырғаным ағаа хол саабысхан* (ТМ ЧЧ). 2. Сағыстарнаң, чоохтарнаң удур-тödір алысханы. – Дискуссия. *Тіл сурығларынҷа талас. Аннаңар чыылығдағы чон улуғ сууласта, таласта* (ТИ ХÖ).

ТАЛАСТЫҒ *пілд.* Читіре пögілбеен, пілдістіг нимес; ілезіне сығарылбаан. – Спорный, дискуссионный. *Пу сурыг таластыг полғаннаңар, ол күн аны пögерге чаратпин салғаннар* (ШВ СМ). *Пістің чуртазыбыста таластыг сурығлар илееде: хайди хазиибыс хайраллирға, хакас тілін ал халарға, күҷүрлернің хармахтарына кір парбасха паза даа пасха.*

ТАЛАСХАХ *пілд.* 1. Талазарға хынчатхан, сарысхах; тартысхах. – Склонный к спорам, любящий поспорить. *Хайдағ таласхах кізі ол! Таласхах паза позын на истіпчеткен кізінең чоохтазарға сидік, пірееде чархастыг даа полча.* 2. Кізі сöзін испес, пос ла оңдайынаң хылынарға ÿгрен парған. – Непослушный, неподатливый. *Хайдағ ла таласхах полғаны аны прайзынаң пасхалаҷаң* (ТГ Ч). *Кічігдең сығара іҷе-пабазының сöзін испеске ÿгрен парған, тоғынарға даа көнікпеен, позын пасхаларының хыринда артых санапчатхан паладаң сыбыра таласхах кізі öс парча.*

ТАЛАХ *пілд., көр.:* **талалых**.

ТАЛБАҢНИРҒА [талбаңна-] *иділ.* 1. Талбырирға, сабыларға. – Колыхаться, сотрясаться, развеваться; махать. *Пÿр чирзер, талбаңнап, түсче. Улуғ хус, харағай салааларына ханаттарынаң урунып, хаах-хуух тібинең, талбаңни халған* (НК КХ). 2. Холларнаң пулғастап, табырах пастырарға. – *перен.* Идти быстро и неуклюже, размахивая руками. *Тизіп, талбаңнап парим. Мыкайланың чöрізі пасхаҷыл полған: алнынзар иде сала мökейіп алып, холларынаң пулғастап, табырах пазытнаң кізі хыринҷа, изеннеспин дее, талбаңнап парыбызарға.* 3. Холларнаң пулғирға (паладаңар). – Махать руками (о ребенке). *Оолағас холларынаң талбаңнаан. Час пала, пубайда чадып, холыҷахтарынаң талбаңнапча, хайдағ-да табыстар сығарча, ахсыҷаан хыймыратча*. 4. Ойдазарға. – Падать. *Пасхан-пасхан, че анҷада ол тирең оймахсар талбаңни халча* (НТ МВ). *Казан төдір пазыныбысхан, кистінде той алҷаң оймах полтыр, сах андох андар талбаңнап чöрібіскен*. 5. Кізее тың öрінерге. – *перен.* Проявлять бурное чувство радости при появлении кого-л. (чаще о ребенке). *Пала, іҷезін көр салып, талбаңнапча. Чаадаң тіріг оолғын килгенін көр салып, іҷе кізі, талбаңнап, удур чÿгÿрче.*

ТАЛБАҢНОС *пілд., көр.:* **чалбыраах**. Кізілерге, тіріг нимелерге чалахай. – Приветливый. *Тайра, талбаңнос таа полза, кирек полза, хатыг даа чоохтаныбызар. Чахсы, хаҷан нанҷың талбаңнос кізі полза: аннаң тіл алызарға даа хыныг, хада тоғынарға даа истіг.*

ТАЛБАС I *адал.* 1. Ханаттарны чазыбысса, оларның пірсінең пірсіне читіре узуны. – Размах крыльев. *Хара хустың ханат талбазы кізіні дее хорыхтыр салҷаң* (КА ХЧАХ). *Чоон хус ханат талбазын толдыра чазыбысса, киичe, ханаттарын хыймыратпин, чÿсчеткенге төöй.*

ТАЛБАС II *адал.* Сағыссырас, сидіксініс чох чуртапчатхан (кізі). – Беззаботный, беспечный (человек). *Пістің дее аалдағыларны андағ-мындағ нимее тың талбас тіпчелер, таң аннаңарох Коромасты ундубысханнар* (ТМ ЧЧ). *Пістің аалда талбас кізілер учурабохчалар: пір дее нимедеңер сағыссырабас, ниме дее полчатсын, андағ кізілерге чуртирға ниик арах полар, арса.*

ТАЛБАСТАНАРҒА [талбастан-] *иділ.* Чалбырирға, аар-пеер сабынарға. – Размахиваться, развеваться, биться. *Сельсовет ӱстӱнде хазнабыстың өңніг чаламазы чилге талбастанчатхан. Ағас салааларына хаап парған сӧп-сап, ӱзілгенче, чилде талбастанча.*

ТАЛБАСТИРҒА [талбаста-] *иділ.* Учуғар алнында ханаттарнаң сабынарға. – Размахивать крыльями перед взлетом (о птицах). *Хустар, талбастап, учухчалар. Пастағызын на учуғарға тимненчеткен хус палалары, ханаттарынаң табырах-табырах талбастап, алнынзар атыға халчалар.*

ТАЛБАХ *пілд.* 1. Хомай истелген пызо алай інек теерізі. – Плохо обработанная телячья или коровья шкура низкого качества. *Талбах тонныг оолағас миннең тиңнес полар ба?* (ХМ). *Чӧрченнер харал парған хырна тонныг, тахазы чох кӱм маймахтыг, талбахтаң тіккен пӧріктіг* (НТ МВ). 2. Одырчатса, алтына тӧзенченең алай теербен алтына тӧзечең истелбеен пызо алай інек мал теерізі. – Необработанная телячья или коровья шкура, используемая в юрте для сидения, а также для подстилки под ручную мельницу. *Талбахты тӧзеп алып, азахтары алтына истіг иде салдырып алып, ол иней тербен тартарға одырыбысхан* (ДН ЫА). *Ол оттың чарығына чир полда тӧзеен талбах ӱстӱнде ікі сырай сарғалып одыр* (КВ ПК). 3. Тузазы чох, нимее чарабас ниме. – *перен., разг.* Негодные, ломаные, старые вещи; хлам, барахло, рухлядь, старье. *Сенекте талбах ниме-ноолар кӧп чатхан, апсах, оларны пулуңзар чыы сал салып, ӱстӱне киис тастап салған. Мин ибде талбах нимелерні тударға хынминчам: алай тыхтап алчам, алай ба тастабысчам.* 4. Нимее чарабас кізі; тӧбін тӱс парған ипчі. – *перен. пренебр.* Никчемный, никудышный (человек); опустившаяся, падшая женщина. *Ноға син піди субарап чӧрчезің, кізее талбах итір чӧрчезің. Андағ талбах ипчіні көріп, Ористің істіне изі чох пілдірген* (БТ О). ◊ **Кізі талбағы поларға.** – Совсем опуститься (*букв.* Человек шкура плохого качества его быть).

ТАЛБАХ-ТУЛБАХ *көөг. сӧс.* Пір дее нимее чарабас кізее алай нимее көөгіс. – *собир.* Образоподражание кому-, чему-н. негодному. *Талбах-тулбах піріктіріп одырарға. Талбах-тулбахтарны пістің аалда, өнетін пір айда пір хати кил парып, кізілердең алып алчаңнар, анаң оларның ӱчӱн пірее удаа садылбинчатхан нимелер дее пирченнер* (ХЧК).

ТАЛБО I *адал.* Інектің тӧзінде сӱӱле тӱс парған теер чыырындызы. – Складка кожи на груди коровы. *Талбозы пар мал. Інектің талбозы салбаңнапча.*

ТАЛБО II *пілд.* Нимее чарабас, тумай (кізідеңер); пір дее нимені оңдайли ит полбинчатхан паза ниме дее идерге хынминчатхан (кізі); нимені читіре оңнап полбинчатхан (кізі). – Никчёмный, туповатый (о человеке). *Талбо пол парып, аның пасха кізілерге киребі дее халбин сыххан* (СА КК). *Кізі позының хазиинаңар сағынминчатса, талбо полыбызарға ӱр нимес: ағырығлар сыын сығар, пазың хомай тоғын сығар, чут пол паразың, ибіркіде полчатхан киректерге киреең дее халбас.*

ТАЛБОРИРҒА [талбора-] *иділ.* Табырах чӱгӱріске тың майығарға, кӱзі тоозыларға (аттаңар). – Выдыхаться от бега (о лошади). *Тай талборирға чӧр, марыг тоозылзох, сах андох, тохтирға пирбин, хайди даа нинче-де тус чӧргізіп алзын; іди итпезе, аттың чӱреене уғаа хомай теелер. Аттар талборапчатса, оларға хайди даа читкіче тынаг кирек.*

ТАЛБОЛЫҒ *пілд.* Тӧзінде сӱӱле тӱс парған теер чыырындылыг (мал); талбозы пар. – Имеющая на груди складку кожи (корова). *Талболыг мал. Інектер ӧӧрінде талболыг інектерні ырахтынаң көрерге чарир.*

ТАЛБЫДАРҒА [талбыт-] *иділ.* Чӧпке кірбин, пос ла хынғанни поларға; малхадарға; хыныхсыбасха. – Капризничать, привередничать. *«Талбыт-талбыт, – сағынып одырбын, – ӱрге ле читкей талбыдың»* (ТГ Ч). *Пазох парчабыс, че адай талбытча, піргер дее апарыбызар* (КИ МН).

ТАЛБЫДЫС *адал.* Малхадыс; пір дее сылтаг чох, пос ла көңнінең, пасха кізі чоогын испин, пірее ниме идерге харазыг. – Каприз; прихоть. *Талбыдызы ол хыстың улуг полған. Синің талбыдыстаң пасха ниме полар.*

ТАЛБЫРАДАРҒА [талбырас-] *иділ. понуд. от* **талбыра**. Тітіредерге, сабындырарға, хыймырадарға. – Заставлять трепыхаться, трепетать, биться. *Хазыр чил хурудылчатхан теерлерні талбырадып, пірееде хаап парыбысча. Хузыҷах киide талбырапча.*

ТАЛБЫРАЗАРҒА [талбырас-] *иділ. взаим. от* **талбыра**. Пір тиңе тітірезерге, хыймыразарға. – Одновременно трепыхаться, трепетать. *Чілбір таныҷахха пўріҷектер талбырасчатханнар. Хустың ханаттары чилге талбырасча.*

ТАЛБЫРАС *адал.* Тітірес, хыймырас. – Шелест, трепет. *Ағас пўрлерінің талбыразы чўрек амыратчатхан. Чағын хайдағ-да талбырас истілче.*

ТАЛБЫРҒА *адал.* 1. Обырчы, чыырынды. – Оборка. *Талбырғазы иптіг тігілген көгенек. Хызыҷах көгенеенің талбырғазын сөк тастабысхан.* 2. Палыхтарның паза даа пасха суғда чуртапчатханнарның өнетін суғда тынҷаң нимелері. – *кач.* Жабры. *Палыхтың талбырғалары. Ардабаан палыхты хайди піліп аларға чарир: ардабаан палыхтың талбырғаларының өө хызыл поларға кирек, ардап парған палых талбырғаларының өө пора арах пол парча.*

ТАЛБЫРҒАЛЫҒ *пілд.* 1. Обырчылығ, чыырындылығ. – С оборкой, имеющий оборку. *Талбырғалығ көгенек. Хызыҷах уғаа иптіг паза сіліг тонан салған полған, аның талбырғалығ ла көгенее харах ойнатчатхан паза иптігес пөрігезі харах алнында ла полған* (ТЛ ХПС). 2. Палыхтарның паза даа пасха суғда чуртапчатханнарның өнетін суғда тынҷаң нимелері пар. – *кач.* Имеющий жабры, с жабрами. *Палыхтың ардапчатханы талбырғалығ саринаң іле көрін сыхча. Чарда көп палых чайылған, талбырғалығ сарилары кўрең пол партыр, ибіре чыс пура саап турған.*

ТАЛБЫРИРҒА [талбыра-] *иділ.* 1. Танға, кічиҷек чиліҷекке сала хыймырирға; тың нимес, ағырин суулирға; ханаттарны часа тудып, сабынмин, чўсчеткен чіли, кииде тудыларға. – Шелестеть, парить (о птице), трепыхаться, судорожно дергаться, биться, трепетать (о крыльях, знаменах, листьях и т.п. в воздухе). *Тың талбырирға. Прай ла ниме сағызына кірче: тігіне пір чирде чап чабылғай хус хылға ла ілін парған чіли, пір чирде ханат саап, талбырап турча* (ЧС АЎХ). 2. Удаа-удаа сабыларға (чўректеңер). – Учащенно биться (о сердце), замирать, испытывать сильное волнение, физическую или внутреннюю дрожь от страха (болезни, отчаяния, любви и т.п.). *Чўрегі, ўрўгіп, талбыри тўсче* (ХА А). *Полған на сегірісте чўрек ідök ле талбырапча* (ХА А).

ТАЛБЫР-ТУЛБЫР *көөг. сöс.* Пірее нименоонын талбыразына, тітірезіне, сабызына көөгіс. – Образоподражание трепыханию, шелесту, биению чего-н. *Оол талбыр-тулбыр састарын хыймыратчатханы таңнастыг полған. Ағастарның суулазын истіп, пабазының чўрегі талбыр-тулбыр ла пол сыххан осхас.*

ТАЛБЫТЧАХ *пілд., көр.:* **талбытчы**.

ТАЛБЫТЧЫ *пілд.* Малхатчых, көңніне сала ла кірбеен нимедең тоғыр полыбысчатхан, таллаачы; пос ла хынғанни поларға харасчатхан. – Капризный, привередливый. *Часхы күн іче-пабаның талбытчы хызынаң пасха ба* (КГ ХА Т). *Ол ипчінің хызыҷағы иртіре талбытчы, арғаас.* □ **Талбытчы кізінің ўлўзі тадылыг.** – *погов.* У привередливого человека судьба удачная (*букв.* Привередливого человека судьба сладкая).

ТАЛҒАН *адал.* Хакастарның чиизі; арығлалған астаң, пуғдайдаң хоорып, анаң теербеннең унах иде тартып иділген чиис. – Талкан, толокно (мелко смолотый обжаренный ячмень или пшеница, употребляется в пищу с молоком, маслом или абыртхы). *Иламор, төрзер хайын пар киліп, талғанабыртхы сал пирче* (БФ ЧТ). *Анда, харныларын тосхыра талғаннаң айран тартып алып, Ах Чачах иней кізідең сўр чöр* (АЧА). □ **Чўс хой аразында тўгдўр хучам ойлап чöр (талған хоорғаны, пулғас)** – *загадка* Между ста овец мой мохнатый баран бегает (поджаривание талкана, мешалка) (*букв.* Сто овец между мохнатый баран мой бегает).

ТАЛҒАН-КЎЛ *адал.* Ниме көйген соонда, халған кўл. – *собир.* Зола и пепел. *Алыптар*

тудызып, аал аразында талған-күл ле халды тіп, апсахтар чоохтасчаңнар (А). *Тура көй парған соонда, талған-күл ле хала парча.*

ТАЛҒАН-ХАЙАХ *адал.* Уннаң паза сүттең иділчеткен чиистер. – *собир.* Продукты из мучных и молочных изделий. *Пістің чон хаҷан-пурунғыдаң сығара талған-хайах, ит чіп чуртапча. Олған тузынаң сағысха кирчем, хайди ууҷамда тадылыг талған-хайах чіҷеңмін.*

ТАЛҒАН-ЧАРБА *адал.* Хол теербенінде тартылған астаң иділген тамахтар. – *собир.* Талкан (толокно) с крупой, крупяные изделия. *Өрекені хайдаг даа полза, аның талған-чарбазы хаҷан даа полҷаң* (АТ). *Талған-чарба пар полғаны чахсы кирекке саналҷаң.* ◊ **Талған-чарбазы хаҷан даа полҷаң.** – Жил в достатке (*букв.* Талкан-крупа всегда были) (*букв.* Талкан крупа его всегда бывала).

ТАЛҒАҢНИРҒА [талғаңна-] *иділ.* Саңай майығарға; тоғынып, күс саңай чідірерге. – Сильно уставать, изнемогать от усталости. *Талғаңнап парғанҷа, тоғынарға. Тоғын салып, талғаңнаан, аның чоохтанҷаң даа оңдайы чох пілдірген.*

ТАЛҒАХ *адал.* Сағыс чідіріп, аңдырыл парып, сиирлері тартылып, ахсынаң көбік ағып, прай ит-сөөгі тітіреп-сірлезіп, иртчеткен ағырық. – Эпилепсия, припадок, падучая болезнь. *Халғанҷы чылларда имҷілер талғах ағырии көптелчеткенін таныхтапчалар* (ХЧ). *Талғах ағырыға пастырчатхан кізі, ойдас парып, пазынаң чирге сабын сыхса, пазы сабылбазын тіп, тударға кирек паза ағырчатхан кізінің сала амырап парарын сағирға.*

ТАЛҒАХТАНАРҒА [талғахтан-] *иділ., көр.:* **талғах**. Талғах ағырығнаң ағырарға, таларға. – Страдать эпилепсией, припадками. *Талғахтанарға майых парып, ол хыс, паза полбаста, позын чох идерге сағын чөрген полтыр* (ЛЧ). *Пір хати пу ағырығны пос хараамнаң көрерге киліскен: чиит хыс кинетін ойдас парған, талғахтан сыххан, пазынаң чирге сабын сыххан, ахсынаң ах көбік сых сыххан.*

ТАЛҒАХТЫҒ *пілд.* Талҷаң ағырығлығ. – С эпилепсией. *Аның оолғы талғахтыг полған* (ЧТ). *Талғахтыг кізі хаҷан даа хайыгда поларға кирек, ағырығны имнеп аларға сидік.*

ТАЛҒЫ *адал., көр.:* **ізірек**. Теерні өнетін истирге, нымзадарға киректелчеткен киречектіг ағас. – *уст.* Кожемялка, деревянная палка с зазубринами. *Аттаң ибірҷең талғы хараа-күнөрте ығырап турҷаң* (ТМ ЧЧ). *Мында талғы ығырап парды* (ТМ ПТ).

ТАЛДОНАХ *адал.* Поратай сөбірезіне кірчеткен, пазында узун чүгліг, чүгі чохыр, улуғ нимес арығда чуртапчатхан хузыҷах. – *зоол.* Свиристель. *Талдонах сіліг хус полчатханын ол пілҷең дее полза, чағыннаң көрерге киліспинчеткеніне уғаа хомзынып одырҷаң* (КИ АЧ). *Талдонах – матап сарнапчатхан хус, че ағаа сарнапчатхан туста орта полған кізілер асхынах.*

ТАЛДЫРА *нареч.* Пілбеске кіргенҷе, пос пілінізін чідіргенҷе. – До обморока, до бесчувствия, до бессознательного состояния. *Читтер күрезінде Сабис, часха кічіг дее полза, Тоёңны талдыра тастаан, наа сапогының пір тахазы тігі чачыраан* (ДН ЫА). *Чайғызын Мыкайла пабазынаң хада аттыг от тартхан, хаңаадағы от үстүнде одырчадып, ойдас парған, чирге талдыра урунған, соонаң чадап ла чазылып алған.*

ТАЛДЫРАРҒА [талдыр-] *иділ., көр.:* **талбыдарға**. Тың майыхтырарға, саңай күзі чох полар иде идерге. – Доводить до состояния крайней усталости, утомления, полного бессилия. *Апсах палыхты талдырғанҷа майыхтыр салып, позы да хайди полҷаан пілбинібіскен (*АП). *Пычон талдырарға хыныхтыг кізі полған, че, кирек полза, талдырғаны табырах чіт парҷаң.*

ТАЛИРҒА [тала-] *иділ., көр.:* **оодарға**. 1. Нименің пүдізін, оодып, сайбирға. – Разрушать что-л., ломая, разбивая. *Ырҷының арачыланҷаң пүдіріглерін чаа тириглерінең талирға кірібіскебіс. «Михеич ағаның» отрядына пірее чирде ол эшелон парар тимір чолны талирға чахыг пірілген* (КИ ЧХ). 2. Кип-азахты, пасха нимелерні чардыхтарға чыртарға. – Рвать на части, куски (одежду и т. д.). *Пірееде мархазы читпинче, пірееде тонычаан талап килче* (ТИ КМ). *Чистекке парып, хойыг ағастар аразынҷа*

чӧріп, прай кибім талал партыр. 3. Чир тартарға. – Пахать. *Кӱӱлеп-соолап тимір хара ат кӱбӱр чирні талабысхан, кӱлӱк хара ат чӧрген чирде кӱреӊ пугдай ас пысхан* (КМ А). *Часхы кӱннерде, чир талапчатса, тааннар пасха даа хустар талалған чирде хурт-хоостарны тілепчелер.* 4. Ӱреен кізінің идін, хайди ӱреенін піліп алар ӱчӱн, пӱдізін сайбап, кизерге. – Делать вскрытие, вскрывать, анатомировать. *Ӱреен кізіні таладылар ба? Амғы тустарда ӱреен кізіні талирға ӧнетін апарыбысчалар, мыныӊ алнында андағ ниме полбаҷаӊ.* 5. Пірее ниме-нооны сайбирға. – *перен.* Разрушать, нарушать, расстраивать что-л. *Позыӊныӊ хара киректеріӊнеӊ чуртазымны прай талап салдыӊ. Ырыстығ чуртасты талирға чарабас, ирепчілерге ынағ поларға кирек, удур-тӧдір чӧлег поларға, киртінізерге.* 6. Чабых, пиктег нимені оодып, азарға (оғыр алай ніндіг идер ӱчӱн). – Ломая, открывать что-л. запертое, закрытое (с целью воровства или обыска). *Магазинібісті талап парыбыстырлар. Ӱр ниместеӊ аннаӊ даа чабал ниме пол парған: сельпо магазинінің замогын хараа кем-де, талап алып, оғыр иттір* (ТИ КМ). □ **Азағы, холы чоғыл, тағны талапча (суғ).** – *загадка* Рук, ног не имеет, а горы разрушает (вода) (*букв.* Ноги его, руки его нет, гору ломает). **Суғ тағны даа талапча.** – *погов.* Вода и горы разрушает (*букв.* Вода гору даже ломает).

ТАЛЛААЧЫ *пілд.*, *кӧр.:* **таллағчы, талластыраачы**.

ТАЛЛАҒ *адал.* 1. Ікі паза аннаӊ кӧп нимелернің піреезін чарадары, чӱрекке чағын алғаны. – Выбор, отбор. *Оларныӊ аразында таллағ хатығ парғанын сизініп, ол ағаа изі чохтаныбысхан* (ШВ ЧС). *Хан-тигірзер учуғар чонны хатығ таллағ сағыпча.* 2. Пірее ниме-нооны хайдағ-да пілдіріглер хоостыра чарғаны; пӧліг. – Сортировка, отбор. *Таллағ итчеӊ техника алылды. Наа техника ӱр нимеске ле яблах ӱреннерінің таллиин идібісче.*

ТАЛЛАҒЧЫ *адал.* Пірее ниме нооны таллапчатхан кізі. – Тот, кто производит сортировку, отбор. *Таллағчы полып тоғынчатхан ипчі. Таллағчылар тоғыстарын чахсы итчелер.*

ТАЛЛАМА *пілд.* 1. Пірее ниме-нооныӊ иӊ чахсы, иӊ артых чардығы. – Отборная часть чего-л., имеющее высокое качество. *Иттіӊ талламазын, оохтап киліп, хазанға толдыра суғып турлар* (А). *Сабылчатхан асты прай санға алып, ӱренге халдырар таллама тоӊасты арығлаан соонда, аалзар тартып, контора сиденіндегі аӊмарларға урганнар* (БТ О). 2. Пірее нимедеӊ пасхазынаӊ пасхалалчатхан. – Избранный, отборный, наилучший. *Таллама сіліг чиит ооллар, чахайах чіли, уупчалар, иптіг сынныг абахайлар холазах чох чатчалар* (КМ ТХ). *Н. Ф. Катанов Хызылчар гимназиязында таллама ӱгренҷі полған, аны алтын медальлыг тоосхан.*

ТАЛЛАНДЫ *адал.* 1. Пірее нименің артхан-халғаны. – Остатки, отбросы. *Мал сохчатса, аныӊ талланды иттерінеӊ адай азырапчалар, алай олар ӱгре дее хайнадарға чарап парча. Сосха азырирға яблах талландызын пызырчалар, пірееде чіге дее ур пирчелер.* 2. Чонныӊ чуртас-хоныхтаӊ тӱс парған чардығы (араға кір парғаннар, тоғыс чох чӧрчеткеннер, наркоманнар). – Представитель низших слоёв общества, морально разложившийся человек. *Пу саринда саӊай талланды родтағы кізілер одырча піп, ол оол, пуларзар холын уластырып ала, чоохтанған* (ШВ ЧС). *Полған на хазнада постарыныӊ талланды кізілері пар, оларға пасхали хайчалар.* ◊ **Таллландаа тӱзерге.** – Быть разборчивым (*букв.* На отбросы падать).

ТАЛЛАНДЫЛЫҒ *пілд.* Кӧп ниме аразынаӊ таллалған. – То, что остается после отбора, сортировки чего-л.; отобранный. *Тамахтыӊ талландызынаӊ таӊах азыризар, теен палаларныӊ іҷезі. Камат яблахтыӊ талландызын оолғына мал азырирға ыс пирген.*

ТАЛЛАС *адал.* Ниме-нооны таллааны, аныӊ артығын тапханы. – Выбирание, отбирание. *Таллас хатығ парарын ол пілген дее полза, анда аралазарға чарат салған* (БТ О). *Суғ алтындағы тыхтағ тоғыстарны ит полар оолларны хатығ таллас соонаӊ на тапханнар. Пірее хыс оолларға позы таллас ит сыхча.*

ТАЛЛАСТЫРААЧЫ *пілд., кӧр.:* **таллағчы**. Пірее кізіні алай ниме-нооны

таллапчатса алай паалапчатса, хайдағ-да киреxсіністерге тудынчатхан; талластырарға хынчатхан (кізідеңер). – Любящий выбирать, склонный выбирать, выбирающий, разборчивый; требовательный в выборе. *Талластыраачы полғаны аның ла нимес, че ідӧк пиҷе-туңмаларына ирге парарға харыг полчатханын ол пілінген дее полза, пір дее ниме алыстырарға сағынминчатхан* (КГ Т). *Манит чиит тустаңох сығара талластыраачы хыс полған, оолларның талластырҷаң сарилары табылҷаң.*

ТАЛЛАСТЫРАРҒА [талластыр-] *иділ.* Пірее кізіні алай нимені көп ниме аразынаң хайдағ-да кирек алай кирек чох пілдіріглері хоостыра көрерге. – Подробно рассматривать, выбирая что-л. по каким-то признакам. *Талластырчатса, ниме-нооның көп сарин санға аларға кирек: нинҷе турча, хай син чахсы иділген, ол нимее көңнің чатча ба. Сині азыра талластырарға чарабазох.*

ТАЛЛИРҒА [талла-] *иділ.* 1. Ікі паза аннаң көп нимелердең піреезін чӱрекке чағын аларға. – Выбирать, избирать кого-, что-л. из множества. *Оолахтың хызы Нонай, тізең, ынапчатхан, че аны Эдӧт позы таллаан* (БТ О). *Хайди тіпчелер, чиит кізінің алнында чӱс аймах чол, че ағаа оларның пірсін не таллап аларға кирек* (СА КК). 2. Ікі паза аннаң көп нимелердең піреезін килістіре санирға. – Отбирать что-л., сортировать. *Чіҷең нимені таллап, ӱзӱріп, чіп одыр Апчай оол* (ТГ Ч). *Санка абаам иң хойыг хазыңнарны таллап кисклеен* (КГ ПАО). 3. Кізілернің хайзын артыхха алай артых нимеске санирға. – *перен.* Быть разборчивым в ком-л., гнушаться, пренебрегать кем-л. *Карнил, ӱр ипчі албин, оларны таллирға ӱгрен парған, чалғызан полып, частан парғанын сизінмин дее халған. Хыс көрглеп піс улееде чӧрглеебіс: аалдағы хыстарны таллап, аар-пеер чон аразына чӧріп, Уйбат чазызында пір аалда най сіліг хызыҷах тапхабыс* (ТГ Ч). ◊ **Пістің пастығыбыс кізі таллабас кізі.** – Наш руководитель ко всем относится уважительно (*букв.* Наш начальник человек не выбирающий человек). □ **Таллаан тасха урунҷаң.** – *погов.* Чересчур разборчивый (человек) на камень натыкается (*букв.* Выбирающий на камень натыкается).

ТАЛО *адал.* Харахтарның ӧзеннері тиң нимес көрчеткенінең палғалыстыг ағырыг; алысхах харах. – *кач.* Косоглазие. *Ол көклӧ паза тало харахтыг кізі полған* (ХНС). *Муклай тало харахтыг төріп парған, олған туста пасхалары ағаа хатхырҷаңнар, ірісчеңнер, хайди ла полза хыйыхтаҷаңнар, ӧзіп алып, ол имнег туразында харахтарын имнеп алған, чахсы чуртабысхан.*

ТАЛОЛЫҒ *пілд.* Харахтарның ӧзеннері тиң нимес көрчеткенінең палғалыстыг ағырыглыг, тало ағырығнаң ағырчатхан. – Имеющий косоглазие, болеющий косоглазием. *Апаниңның талолыг харах полған: пір хараа синзер көрчеткен осхас пілдірче, че олох туста пасхазы хыриңҷа пасха чирзер көрче. Талолыг харахты хайди даа тӱзедерге кирек, имнебин халғыспасха.*

ТАЛ ПАЗЫ *адал.* Тал ағастың пӱрчӱктіг салаазының сындырылған ӱстӱндегі чардығы. – Ветка ивы с цветковыми почками, употребляется при церковном богослужении в вербную субботу; верба. *Тал пазы, тал пазы, пістің кічігдегі ӱлӱкӱнібіс* (МВ ЧП). *Часхызын тал пазы, сіліг чарылып, кізі көңнін кӧдірче.*

ТАЛТАЙАРҒА [талтай-] *иділ.* 1. Пастырчатса, азах пазын істінзер алдыра тударға, азахтарның сариларын абаның чӧріміне тӧӧй арах, сала ээлдіре тударға. – Быть слегка косолапым, косолапить. *Кізілер чӧрістерінең дее пасхалалчалар: піреезінің чӧрізі ипті көрінче, ікінҷізі табырах пастырарға ӱгрен парған, пасхазы талтайып ла одырча. Торка талтай чӧрчең, че анаң, хабына тартып, чӧрізін тӱзедіп алған.* 2. Парчатса, аар пастырарға, айланарға. – Быть неуклюжим, неповоротливым. *Сирток апсах чадап ла талтай пари. Кӧбізін талтайып, аар пазытнаң туустыг, симіс, аар кӧдірімніг кізілер чӧрчелер.*

ТАЛТАҢ *пілд.* Иптии чох, чадап ла, аар хыймыраныстыг. – Неуклюжий, неповоротливый. *Камат, талтаң даа полза, прайзынаң сыдамахтыг полтыр. Пірееде олған туста талтаң полған пала, ӧзе-ӧзе, саңай алыс парча: чапчаң, ниик хайыныстыг, табырах пол парча.*

ТАЛТАҢНИРҒА [талтаңна-] *иділ.* Паланың наа ла пазарға ӱгренчеткен чӧріміне төӧй пазарға. – Двигаться неуклюже, ходить, неуверенно ступая (о ребенке). *Оолғычах харындазы узупчатхан пӧліксер, талтаңнап ала, парған* (ТИ КМ). *Палабыс талтаңнап пастабысты.*

ТАЛТАҢ-ПУЛТАҢ *кӧӧг.* 1. Иптии чох, аар-пеер аар айланчатхан, ниик хайын полбинчатхан чӧрімге кӧӧгіс. – Образоподражание неуклюжему, неповоротливому движению. *Кічіг кізі, ӧзіп, талтаң-пултаң пас чӧр сыхча. Талтаң-пултаң полчалар кӧбізін улуғ, килкім кізілер.*

ТАЛТАХ *пілд.* Азах пазынаң істінзер алдыра, эчектерін часа пасчатхан пазыстығ. – Ступающий пятками врозь, носками внутрь, косолапый. *Пірсінде оларның Чобаттаң хада килчеткеннерін талтах азахтығ, тарынчах сырайлығ кирі ипчі кӧр салған* (ДН ЫА). *Тударның азахтары төреннең сығара талтах полған, че ағаа ол кирек кӧгліг чуртирға харығ полбаан.*

ТАЛЧАХ *адал., кӧр.:* **талғах, тутчах**.

ТАЛЧЫҒАРҒА [талчых-] *иділ.* 1. Пілбеске кірерге; сағысты чідірерге; таларға. – Лишаться чувств, терять сознание. *Кізібіс хазың тӧзінде талчых парған* (БФ ТО). *Олар прайзы даа талчых парғаннар тіп, хасхы туразар сығыбысхан* (КВ ПК). 2. Саңай майығарға. – Изнемогать, обессиливать. *Ізіге талчығарға. Ирткен чайғыда тайғада астых парып, күн тооза чӧріп, азахтарым саңай талчых парғаннар.*

ТАЛЧАХТЫҒ *пілд.* Талчах ағырығлығ. – Болеющий эпилепсией. *Талчахтығ кізіні хайығда тударға кирек: талчығы тудып, пірее ниме пол парбазын. Талчахтығ кізінің ағырии тӧлдең тӧлге парча, тіпчелер.*

ТАЛЧЫХТЫРАРҒА [талчыхтыр-] *иділ.* Тіріг нимені талдыра сабарға. – Лишать чувств, оглушать, ошеломлять. *Чаачы, китен киліп, ыырчыны, чаа тиришнең саап, талчыхтырған. Манзар хысхы соох күнде, палых талчыхтырарға парып, ибзер ӱс хорты ал килген.*

ТАЛЧЫХТЫРА *нареч.* Сағыс чідіре, хыймырабас иде. – До потери сознания, до бесчувствия. *Тудысчатханнар пір оолны талчыхтыра саабысханнар. Пісті наа килгеннері талчыхтыра хатхыртханнар.*

ТАЛЫ: ТАЛЫ ПАЛА Палаларның иң не чӱрекке чағыны; иң не хынған, ирке пала. – Любимчик, лучший из детей. *Талы палам полған пу тіп, ол иней улам на сыыдын сал сыххан. Камат, талы палазы ниме ле сурынза, толдырарға ла харасчаң.*

ТАЛЫҒАРҒА [талых-] *иділ.* Майығарға, кӱс тоозыларға. – Утомляться, уставать (*напр.* от долгой дороги или сидения). *Катон, мының соонаң талых парған азахтарына тыыда турыбызып, миннең анымчохтазып алып, тізімніг пазытнаң парыбысхан. Кӱн тооза аар тоғыс иділ, Антон, иирзер саңай талых парып, ибзер чадап ла парчатхан.*

ТАЛЫЛИРҒА [талыла-] *иділ., кӧр.:* **палығлирға**. Палығлирға, тіріг нименің идінде палығ идерге. – *бельт.* Ранить (*напр.* зверя), наносить рану. *Улуғ чохыр ачын аңны талылап саларға уғаа хорғыстығ, ол аң, соонаң китеп, аңчыны ӧдір саларға харазар. Адай талылаан, че палиин чалғап, табырах чазылып алған.*

ТАЛЫС *адал.* Саңай кӱс чох полғаны, пілбеске кіргені. – Потеря сознания, обессиливание. *Табыстарына Сабис, талыстаң айылған чіли, сағыс хабынған* (ДН ЫА). *Ниме-де чари тӱскен, талысха кір парғам, айылзам, ибіре сымзырых, палығлатхан кізілер ле östepчелер.*

ТАЛЫСТЫҒ *пілд.* Кізі көңнін тӱзірчеткен, майығыстығ. – Утомительный, мучительный. *Пу аның кізі талыстығ ӱнін ис полбин, ол пазох ла хулахтарын чаба тудынған* (КИ ЧХ). *Чадап ла пу уғаа талыстығ чорых тоозыларға чӧр.*

ТАЛЫХ *адал.* Малхадыс, ӧчес. – Каприз, прихоть. *Аның талығы тудыбысты. Пу кӱннерде тигір хыбдыхтанған, талай кӧӧлі уғаа пулғахтанған: ах-ах сырайлығ хар килчеткенге талыхтар оларға кірчеткеннер* (ДН КК).

ТАЛЫХТАНАРҒА [талыхтан-] *иділ.* Тӧдірленерге, пасха кізінің чоогын испин, пос ла оңдайынаң поларға; талбыдарға; ӧчезерге. – Упрямиться, упорствовать; капризничать, *разг.* уросить. *Узир алнында пала талыхтанча. Талыхтанарға ӱгрен тее*

парғаны ол хысты пасхаларының аразында іле пілдірте пасхалапчатхан (КИ ЧХ).

ТАЛЫХТАНЫС *адал.* Анзына хынмин, мынзына хынмин, уғаа талаачы полғаны; ниме ле полза кілеп, пирбезелер, ылғааны (паладаңар); малхадыс, өчезіс. – Каприз, прихоть. *Талыхтанызы анын асча тіп, ол оол хыйа пастырған* (ДН ЫА). *Талыхтаныс кирее көбізін чиит хызыҷахтарда поладыр.*

ТАМ I *адал., көр.:* **татхын**, **тадии**.

ТАМ II *адал.* 1. Чазыхтығ кізілернің хуттары ўреен соонда ирееленчеткен орын. – *фольк.* Ад, преисподняя. *Ана ол хуба пўўр читі ирлік ханның оолғы Хара Моол полҷаң, читі там чир алтында чурттығ* (ХМ). *Ўс там чир алтында айна-чиктер чуртағлаптыр (фольк.).* 2. Чирнің хадылы. – Слой (земли). *Читі там чир алтына кіре халам! – тарынҷах нандырча Топас* (ХЧ). 3. Харакха көрінчеткен тигірнің чир ўстўнең алай ба суғнаң пірікчеткені. – Горизонт. *Пурунғы талайҷылар тигір тамының хазынаң көрін парған чирні тузында көр салар ўчўн ёоркіде кізі турғыс салҷаңнар. Кўн тигір тамының хазына тўзібіскен, хаҷан ікі хуба харачхай ат алнынҷа, сыыласпинаң, ирткенде* (НД ЫА). ◊ **От тамы.** – Корень травы (*букв.* трава корень его). □ **Айна чирі – алты там чир, ўзўт чирі – ўс там чир.** – Место черта – под шестью слоями земли *(в аду)*, место дьявола – под тремя слоями земли (*в аду)* (*букв.* Чёрт земля его – шесть слоев земля, дьявола земля его – три слоя земля).

ТАМ III *нареч.* Пірсі пірсінің соонаң, изерістіре. – В ряд еще раз, повторно. *Там турған столбаларҷа эмектер тартыл партыр* (ХРС). *Сиденні сиденнепчетсе, оймахтар хазып, столбаларны там турғызарға кирек.*

ТАМ IV Пірее нименің кічіг алай ба уғаа кічіг чардығы; суғның алынҷа алылған уғаа кічиҷек чардығы. – Капля; частица; долька; немного, мало, кусок чего-л. *Пір дее там суғ полған полза, ол сыдас парыбызарҷых* (КВ ПК). *Сёл чазызында пір там суғ ўчўн прай даа ис-пайым пирібізерҷікпін.*

ТАМА *адал., көр.:* **табы** I.

ТАМАС I *адал.* Азах табаны турҷаң, салҷаң орын (санада, изерде паза даа пасха). – Место для ступни (на лыжах и т. п.). *Изернің ізеңе тамазы узун полған, изі чохтанып, сыдап полбаам, тўзіп*, *тўзеділ алғам. Садып алған саналарыбыстың тамастары чох полған, позыбыс идіп алғабыс.*

ТАМАС II *адал., көр.:* **тарбас**. Малның, аңның табаны алай прай азаа пўкўлеезінең. – *шор., саг.* Палец, пальцы, лапа (животного). *Пуста ізестіг чөрзін тіп, ат тамастарына тимір подкоп хазабысчалар. Абаның тамастары чооннар, чалбахтар, узун игір айғахтығ.* ◊ **Ойда тамас.** – Крот (*букв.* Навзничь лапа).

ТАМАХ I *адал.* 1. Чиис, чіҷең ниме; чуртир паза хазых полар ўчўн кізінің дее, пасха даа тіріг нименің иді кўннің киреxсіпчеткен ниме. – Пища, еда. *Тамах таа ётіре чібинчезің* (ТН ТЧ). *Мин сині пірее дее хатап, чахсы тамах идіп, азыраам ма, Медек?* (ТМ ЧЧ). 2. Кізілерге салылчатхан чиис. – Угощение. *Іҷезінзер ааллап парчадып, ол уғаа чахсы тамах тимнеп алған полтыр* (ШП МВ). *Кірзелер, стол ўстў тамахха пай полтыр.* 3. Тоңас; чирге таарып, өскіріп алып, тартып, унынаң халас итчең ниме. – Хлеб (на корню), зерно. *Тамах чахсы сыххан. Кўрҷектерін мындох сарғалчатхан тамах аразында чазыр салғаннар* (ТИ КМ). 4. Огород өзімнері, ўўчікте одыртылчатхан өзімнер. – Овощи, выращиваемые на огороде или даче. *Аның туразы тігі огород тамаан чығҷаң складтар пўдіріл парған орында полған* (ТГ Ч). *Чир тамағын чахсы өскір пілче Марик* (ДН ЫА). 5. Наа ла соххан малның иді; час ит. – Свеженина (свежее мясо). *Час тамах. Пістің аал-хонҷыхтарның хаҷаннаң тамахха хығырҷаң кибір пар* (ХЧ).

ТАМАХ II *адал.* Мойынның ёөс паза тынҷаң органнар піріктірілчеткен алнындағы чардығы. – Горло, глотка (*прост.*). *Сыынның тамағын кизіп, теерізін сойып пастап салтыр* (ТГ Ч). *Тамағында ниме-де харығ полчатхан чіли пілдірген* (ДН ЫА). ◊ **Тамах тўўлерге**. – Беспокоиться, заботиться о ком-л. (*букв.* Горло застаиваться). □ **Тап-тап азахтығ, тамааңда тоңарчахтығ** (таңах, аның поғозы). – *загадка* Ножками топ-топ, в горле мешочек (курица и ее зоб) (*букв.* Топ-топ с ногами, в горле с мешочком).

ТАМАХСЫНАРҒА [тамахсын-] *иділ.* 1. Ибде тимнелчеткен чииске сағынарға; иб чиизіне сағыссырирға. – Скучать по домашней пище. *Хакас оолның ибдегі чииске тамахсын парғаны удаа пілдір сыххан* (ХА А). *Чиит ооллар көбізін армияа парзалар, тамахсын сыхчалар.* 2. Астирға; азыранары килерге. – Хотеть есть, проголодаться. *Тамахсын парғаны аның мындох көрін парған, хайди идерзің зе іҷезінең ирте чарыл халған ол* (ХА А). *Микей ам на тамахсын парғанын сизінді.* (АТ).

ТАМАХТИРҒА [тамахта-] I *иділ.* Хыра тоғызы соонда халған тамахты чыырға. – Собирать зерно. *Минің іҷем чоохтаҷаң: ол өзөгіс чылларда ол ікі кічиҷек оол туңмаларынаң хада, өкіс халып, өл парбасха тіп, тамахтирға чөрҷеңнер. Ноға ўлгў кізілерге тамахтирға пирбеҷең, уғаа таңнастыг: чазыда колхоз тоғынҷылары чыған соонаң халған көп нимес пазахтар олох таа чызып парҷаңнар.*

ТАМАХТИРҒА [тамахта-] II *иділ.* Тамахнаң хабарға. – Схватить за горло. *Тамахтирға сағынып алып, ол аны ўр китеп чөрген, анаң на тыныбысхан* (КВ ПК). *Чаада араласханнар, пірееде ыырҷыны тамахтирға даа килісчең тіп, чоохтаҷаңнар.*

ТАМАХТЫҒ *пілд.* Тамағы пар, чіҷең нимезі пар. – Имеющий пищу, с пищей. *Аның столы сыбыра тамахтыг полча тіп, сөстерні пір ле хати истерге киліспеен, ол аның пызыг холлыг полчатханын киречілепчеткен сөстер* (ХЧ). *Торканың ипчізі тамахтыг полған, сыбыра тадылыг чиис тимде полҷаң, андаг ипчінең чуртапчатхан ир кізі часкалыг тирге чарир.* ◊ **Ізіг тамахтыг кізі.** – Гостеприимный человек или человек, у которого всегда есть что-то подать на стол (*букв.* С горячей едой человек).

ТАМКЫ *адал.* 1. Пўрлерінде никотинніг от, өзім. – Табак. *Тамкы салчаң орын* (ЛЧ). *Аалдағыларның піреезі тамкы одыртчаңнар.* 2. Тамкы одының оохти кизіп, хурудып, унада чызып, тартарға, чыстирға, тайнирға киректелчеткен пўрлері паза сабы. – Высушенные и мелко изрезанные или растертые листья и стебли табака, употребляемые для курения, нюхания или жевания, *прост.* курево. *Каной, тамкы тамызып алып, түдүн сығара тыныбысхан* (ЛЧ). *Ізебінең хапчых сығара тартып, тамкы орабысхан, тамызарға спичке тартханда, чир үстү харасхы пол парған чіли пілдіре түскен* (КИ). ◊ **Чаркас тамкы.** – *кыз.* Самосад (*букв.* Черкес табак).

ТАМНИРҒА [тамна-] I *иділ.* Улирға. – Указывать. *Нанҷым, тамнап, көлнің пасха саринда ырахта көрінчеткен туралярзар көзіткен. Садыҷаа алар нимені салаанаң тамнап пирген.*

ТАМНИРҒА [тамна-] II *иділ.* Көп ниместең ызырып, азыранарға. – Есть понемножку, кусочками. *Тамнап, тайнан чөрерге. Имҷілер өөн азыраллар аразында тамнирға чаратпинчалар.* □ **Тамнап чеен тамах – тамах нимес.** – *погов.* Пища, которую едят понемногу – не пища (*букв.* Кусочками съеденная пища – не пища).

ТАМНЫҒ *пілд.* 1. Тадылыг, тосхымныг. – Вкусный, питательный, калорийный, сытный. *Өсчеткен тамныг отты, таап, чыырға орта тузаланарға пілігчі кізі поларға кирек. Пурунғыда тамныг оттарнаң частан парған ипчілер айғасчаңнар, амғы тустарда андаг ипчілер дее халбиныбысты.* 2. Таллама татхынныг. – Вкусный, изысканный. *Тамныг чиисті, андаг полар иде пызырып аларға кирек. Пай арах чуртапчатхан чон хаҷан даа тамныг тамах чіпче полар.* 3. Уғаа иптіг. – *перен.* Изысканный, утонченный. *Пістің аалзар городтаң килген ипчі уғаа тамныг пілдірҷең. Политтің ипчізі тамныг көрінҷең: аарлыг сіліг кип кис салған, сырлан салған, нымзах ўнніг, чөрізі дее иптіг.*

ТАМ-ТУМ *көөг. сөс.* Пірее уғаа асхынах, асхынах санныг нимее көөгіс. – Образоподражание чему-то мизерному, ничтожно малому, имеющему малое количество. *Тамағы чонға там-тум на полды. Наңмыр тамтум на полып, ирт парыбысхан.* ◊ **Там-тум түскенче, ол тизібіскен.** – Пока суть да дело, он убежал (*букв.* Малое количество упало пока, он убежал).

ТАМҶЫ *адал., көр.:* **тамҷых**. 1. пірее ниме-нооның хырынаң, ағастаң хайылчатхан хар алай наңмыр сууның тоолазы. – Капель. *Олар тамҷаа паза түнўктең хари сапхан*

наңмырға өтік пararлар (ДН ЫА). *Öön наңмыр ирт парған, тамҧылар ла тамҧылапча.* 2. Тоғылах көрімніг пірее суух нименің уғаа кічиҧек алынҧа чардығы. – Капля. *Сӱс сағамох мыннаң, Хоортай! – хамҧы сығара тартхан хызар парған Пычон, ныңмах мойнында оогас тамҧылар күнге сурланысханнар* (ДН ЫА). *Ікі наағынҧа аар, ізіг хорғамҧыл осхас тамҧылар ойлазып, от пазындағы салымнаң піріккеннер* (КИ ЧХ). 3. **Пір** числительнайнаң алай **даа** кизегеснең хада киректелзе, наречие чіли киректелче. – С числительным **пір** или частицей **даа** используется в знач. *нареч.* ни капли, нисколько. *Пір там халас чох полған ол туста. Пір там даа ниме чібин, чолға сыххабыс.* 4. Пірее ниме-нооның иң асхынах чардығы. – *перен.* Самое малое количество чего-л. *Тамҧы полбас анда. Сидік чылларда чырғааннар, че хызылчатхан туңмазына кічиҧек тее тамҧы ит пирбеен ол* (ЧЛ УУЧ).

ТАМҢЫЛАДАРҒА [тамҧылат-] *иділ., понуд. от* **тамҧылирға**. 1. Суух нименің кизектерін тооладарға. – Капать. *Им тамҧыладарға. Ӱгрені прай столҧа тамҧылат парыбыстыр.* 2. Піреезіне піреезінеңер көместең, күннің сай, полған на сай хоптанарға. – *перен*., *разг*. Жаловаться понемножку, каждый раз; доносить на кого-л. *Күннең күнге пастыхха арғызын хомайлап, көместең тамҧыладып, тоғыстаң сығарды ол аны, істі чохтанып, – аахтапча чон алнында Пидора, пір дее чалтанмин* (ЧЛ УУЧ). *Тамҧылат, тамҧылат, позыңа чидер ол чой хоп, анзын ундуба тіп ала, Аринча ибінзер кіре халған.*

ТАМҢЫЛИРҒА [тамҧыла-] *иділ.* Тамҧыхтарнаң тоолирға. – Капать, накрапывать. *Хара тирі ээгінҧе, наахтарынҧа тамҧылаан* (НК КХ). *Ачырғанғанына харахтарынаң час тамҧылаан* (КИ ЧХ).

ТАМҢЫХ *адал., көр.:* **тамҧы**. Суғның, суух нименің чардығы. – Капля, брызги, клякса. *Анаң харыҧахтардаң пастағы тамҧых, сых киліп, тура хырынҧа ағып, чирзер тӱс полбин, сӧӧлінібізер* (КГ ПАО). *Пічік пасчадып, тамҧых тӱзірібізерге.*

ТАМЫЗАРҒА [тамыс-] I *иділ.* 1. От көйгізерге, хабызарға. – 1. Зажигать, разжигать (огонь). *Амды тимір пестегі отты тамызарға кирек, азырал идерге* (ТВ АТ). *Спичка алып, газ тамызыбысхан* (НК КХ). 2. Тамкы көйгізерге. – Прикуривать. *Тамкы тамызарға. Хаңзазын тамызып алып, минзер көйтік харахтарын көріп, иссем, ээрген піди чоохтанып одыр* (ТГ Ч). 3. Чарыдарға (чарых). – Включать (электричество). *Лампа тамызарға. Анҧаға иб ээзінің ипчізі электричество тамызыбысхан.* (КИ ЧХ). 4. Піреезінің көңнін көдірерге. – *перен.* Вызывать у кого-л. подъём чувств, энергии; воодушевлять. *Аар тоғысты идерге кізілернің көңнін көдірҧең, чӱректерін тамысчаң кізі кирек полча. Чӱреем тамысча ол хыныснаң, паарым хайылча ол хынысха* (ЧЛ ПКЧС). ◊ **Усхан отты тамызарға.** – Восстановить жилище *(букв.* Потухший огонь зажечь).

ТАМЫЗАРҒА [тамыс-] II *иділ.* 1. Көп нимес суух ниме хозарға. – Добавлять, доливать, лить что-л. во что-л. (в небольшом количестве). *Ахсыма көмес суғ тамысхам. Айран хомай ачыпчатса, ачытхы тамызарға кирек.*

ТАМЫЛАРҒА [тамыл-] I *иділ.* Көйерге, чарирға, ибіркіні чарых идерге. – Загораться, зажигаться, воспламеняться. *Туралар көзенектерінде анда-мында көгліг одыҧахтар тамыл сыхханнар* (БФ ТО). *Пірсінде хараа, кӱгӱртке тамылып, школаның ат хазаазы көйібіскен* (ТГ Ч).

ТАМЫЛАРҒА [тамыл-] II *иділ.* 1. Наа салаа özерге. – Вырастать, образовываться, разветвляться (об отростках, отвлетвлениях). *Пілчеткен кізілер ағастаң наа сорт өскіріп алчалар: пір чилегедең тамылған наа салаалар өскірчелер. Мичуриннің ӱгренҧілері, наа салаа тамылдырып, полбаан сорттар төстеп алғаннар.* 2. *перен.* Тилирге, özерге; пасталарга (родтанар). – Разветвляться, брать начало (о роде). *Аның пір хыри Кулагашевтер родынаң тамылған. Полған на тадар кізі роды хайдаң тамылғанын пілерге кирек.*

ТАМЫР *адал.* 1. Чирде өсчеткен өзімнернің чир алтындағы сых тартчатхан өön чардығы, чилеге паза чилегенің азырығы. – *бот.* Корень, разветвление корня. *Че торымастың хойнында халған пір хузуғас кілебеен, тамыр позыдып, кӱс тартынып, özерге полыбысхан,*

ағаа чир сығы читкен (КС Т). *Тиректің тамырлары пірееде асфальтты даа талап чөрібісчелер.* 2. Хан ойлапчатхан чоллар. – *(анат.)* Артерия, вена, капилляр. *Изеннер, – Самойзар таныс нимес аалҷы тамырлары іле топтайыс парған холын сунча* (ХА А). *Хай кізінің тамырлары іле көрінісчелер.* 3. Кізі чүрее тоғызы хоостыра ханның ойлапчатхан чолларында пілдірте сабылғаны. – Пульс. *Хароол, төзекке чағдап, Толайның тамырын тут көрче* (ЧС АЎХ). *Кізінің күрее тамыры иң не тың саапча.* 4. Хыл, тіріг нименің теерізінең өсчеткен ниме. – Волосок, волосинка, ворсинка. *Частан парған кізінің теерізі өтіре көрінчеткен тамырлары пурнында, хулахтарында іле пілдір сыхчалар. Пірее пўрлернің тамырлары сіліг хоостарға төөй.* 5. Кізінің төлдең төлге парчатхан хайдағ-да сари. – *перен.* Наследственность. *Тамырым ырах тарап парған. Тамырларын тастабас ўчўн олғанны кічігдеңөк ала ўгреде чоохтап, туғаннарны пілдіртерге кирек тіп, санапчалар улуғлар* (ХЧ).

ТАМЫРЛИРҒА [тамырла-] *иділ.* Тамыр сабыларға. – Пульсировать, биться (об артерии). *Аттаң тың ойдас парған иреннің күрее тамыры чадап ла тамырлапча. Пілігҷілер, кізі холын тамырлапчалар, көп ниме піліп алчалар.*

ТАМЫРЛАНАРҒА [тамырлан-] *иділ.* 1. Өзімнің өөн сабынаң пасха сабыҷах өскені, чилегедең алынча сап өскені. – Пускать корни (о растениях), давать отросток, ответвление. *Аба чистегі пір чилегедең тамырланарға, ырах парыбызарға күс. Ўўҷіктегі пуртах оттар, пір чилегедең тамырланып, көптел парыбызарға уғаа күстер.* 2. Пір чирде чуртап, орныгарға. – *перен.* Приживаться, пускать корни, укореняться на какой-то территории. *Обекелер хас-хаҷаннаң тамырланған чирлер пу, аннаҷар пос чиріне тудынарға кирек* (ЧЛ УУЧ). *Пісте көп килген чон тамырланча.* 3. Чуртасха кірерге, пиктелерге. – *перен.* Укрепиться, прочно установиться (в образе жизни). *Көп кибірлер ырахсыдаң килчелер, олар чонда пик тамырлан парғаннар. Киртініс хоостыра орыс чонынаң килген пайрамнар пістің чонда пик тамырлан парғаннар.*

ТАН *адал.* 1. Улуғ нимес чиліҷек. – Легкий ветерок. *Пыс парған көче, танға саптырып, чайхан сыххан* (НК КХ). *Хайдаң килдің, часхы тан, чиит чўрееме урундың?* (БФ ЧТ). 2. Кии, час кии. – Воздух, свежий воздух. *Танға чөрерге. Азых көзенектең час тан ағырин истіг ле тарапчатхан.* 3. Пірее ниме-ноо (ізік, көзенек, ўт, тизік) өтіре тартылчатхан кии. – Сквозняк. *Карнил, танда одырып, соох кірініп алған, ам пилі ағырча. Өтіг танда ўр одырзаң, чиділ тее сығарға айабассың.*

ТАНА *адал.* 1. Чылаңмастаң иділген чылтырах марха. – Крупная перламутровая пуговица, сделанная из раковины. *Археологтар пурунғы чурттарны хасхлап, алтын, күмўс таналарға учурап парғаннар. Хакас чірінде каури чылаңмастаң иділген таналар табылҷаң.* 2. Пöріктің алнына пиктелчеткен чуға тимірдең иділген таныг. – *устар.* Кокарда, герб. *Чаа пöриінің таназы пöзік паза хоос полҷаң.* ◊ **Кииктер таназы.** – Белые пятна в задней части туловища косули или дикой козы. **Тана мўўс.** Название птицы. (*букв.* Пуговица рог). □ **Тағда таналыг хыстар чöр** (кииктер). – *загадка* На горе ходят девушки с перламутровыми пуговицами (косули) (*букв.* На горе с пуговицами девушки ходят).

ТАНАА *адал.* Пурун істі, пурун чолы. – Полость носа, ноздри. *Тораат, аның хыринда тохтабызып, танааларын тардайтып, хорлап, пір-ікі хати тыныбызып, анаң киикти осхас хулахтарын хыймырадып, андох оттабысхан* (КВ ПК). *Ат табаны тазылапча, танаа табызы хоолапча* (ХЧ).

ТАНАЛЫҒ *пілд.* Чылаңмастаң иділген чылтырах мархалыг, таназы пар. – Имеющий перламутровую пуговицу, с перламутровой пуговицей. *Андада ол, замоктыг сундуғын азып, тіккен нимелерін көзітклеен: монҷых-сурлар чізіп иткен ызырғазын, чылтыраң сын таналыг паза парча иңменніг көгенеен* (ТН ТЧ).

ТАНААЛЫҒ *пілд.* Пурун істіліг, пурун чоллыг. – Имеющий полость носа, ноздри; с полостью носа, ноздрями. *Кічіг танаалыг пызо. Мал хадарчызы көрзе: сиден істінде мал аразында хайдаг-да пасхаҷыл улуг пастыг, чалбах танаалыг пуга чöр.*

ТАНЗИРҒА [танзы-] *иділ., көр.:* **хаңзирға**. Пуғлирға, пуғлағнаң чабынарға, көгерерге, ардирға. – Плесневеть. *Ӱгре алай халас соох чирде дее турза, ӱр тус ирт парза, нинҷе-де кӱн, танзып парча. Танзып парған халасты чирге чарабас.*

ТАНИРҒА [таны-] *иділ.* Пірее кізіні алай пірее нимені хайдағ-да пілдіріглер хоостыра пілерге, пірее кізіні алай пірее нимені кемге-де, нимее-де төӧй санирға. – Узнавать, опознавать, признавать кого-, что-л. *Пасхалары, аннаң чағын танызып аларға харазып, хыринда тохтабысчалар, чоох-чаах пастабысчалар* (СА КК). *Көп, көп алыптарны мында танирға чарир* (БФ ТО).

ТАННИРҒА [танна-] *иділ.* Улуғ нимес чил ӱбӱрерге, ӱрерге. – Дуть (о ветерке). *Холзартын тан сӧрӧн таннапча* (ГК). *Чиліҷек таннап ла таннап, кӧӧлҷе-кӧӧлҷе улуғ чилге айлан чӧрібіскен.*

ТАНЫҒ *адал.* 1. Пірее нимені таныхтааны, таңмалааны. – Знак, пометка; метка. *Абый хузухта танығлар көп полған* (БФ ТО). *Ӧҷең Матыр, чонынзар айланып, мооллардаң пуруннирға танығ иткен* (ӦМ). 2. Пірее нимені танып алар кізі киртінчеткен пілдіріг. – Примета, признак чего-л. *Іҷем ол танығларға киртінче. Кізілер пурунғыдаң сығара килчеткен көп пасхаҷыл танығларға киртінчелер.* 3. Пасчатхан нимені сағыс паза ӱн хоостыра чарарға киректелчеткен графическай сиг. – Графический знак (точка, запятая, тире и т. п.). *Мындох алынҷа танығлар пазыл парғаннар (книгада)* (ХЧ). *Пасхаҷыл таныгларны чаҷынға хобырарға чікім чарҷа, чарбанып, ӧӧр сығарға кирек* (КГ ПАО). ◊ **Чол таныҒлары.** – Дорожные знаки (*букв.* Дорога знаки его). **Молҷағлыг таныҒ.** – Условный знак (*букв.* С условием знак).

ТАНЫҒЛЫҒ *пілд.* 1. Пірее нимені пасхазынаң пасхалапчатхан, пірее нименің пос оңдайын көзітчеткен. – Отличительный. *Пай казактар пу уғаа танығлыг киректі пазох чуубызарға чарат салғаннар* (ХЧ). *Анаң ол чиитгерзер чалынныг сӧстернең айланған: пу танығлыг кӱнні ундутпасха, чуртас тооза чарых чылтыс чіли апарарға, сағыста ал чӧрерге алғаан* (ХЧ). 2. ТаңмалыҒ, таңмазы пар. – Имеющий метку, с меткой. *Пістің хойларыбыс прай даа танығлыг полған: хулахтарында таңмалар полғаннар. Танығлыг мал, саайға кір парза, ээзін табарға таңма полысча.* 3. Тании пар. – Имеющий знаки препинания, со знаками препинания. *Хысхырымныг танығлыг чоохтағ. Танығлыг чоохтағларны сығара пазыңар.*

ТАНЫЗАРҒА [таныс-] *иділ.* 1. Піреезінең пастағызын на тоғазарға, тееліске кірерге. – Впервые встречать кого-либо, вступать в отношения, знакомиться. *Аннаңар ӱгретчінең чағын арах танызып, позы пеер хайдағ сылтағнаң килгенін чарыда чоохтап пирерге чарадыбысхан* (ХЧ). *Соонаң гитаралыг оолахнаң танызып алғам, Ярославль городтаң полтыр* (БФ ТО). 2. Пірее нимедеңер піліп алар ӱчӱн, пірее ниме идерге. – Получать, собирать сведения о чем-л., узнавать, ознакомляться. *Аалдағы чуртаснаң танызарға. Ол киректең танызарға пічік киректелбинчеткенін піліп алып, ол паза чолға сығыбысхан* (СА КК). 3. Пірее чирде ӱгредігліг пӧгіннең поларға. – Посещать какое-л. место с познавательной целью. *Музейде хоосчыларның наа кӧзідиинең танысхабыс. Хакасиязар Тағлыг Алтайдаң ӱгретчілер хакас тілінең наа учебниктерінең танызарға кил парғаннар* (ХЧ).

ТАНЫС 1. Хаҷан-да учураан, тоғасхан. – Известный, встречавшийся прежде. *Ікі бе, ӱс пе, таныс тағлар көрін пастабысты* (ТМ ЧЧ). *Хаҷанох прайзына таныс сарыннарны толдырарлар, чылдаң чылға турғызылчатхан улуғ нимес ойыннарны кӧзідерлер* (ХЧ). 2. Піреезінең теелісте, танызығда полған. – Состоящий в знакомстве с кем-л.; лично известный. *Таныс семьяда тылаас пол парған* (КГ АХ Т). *Киректерім тоозып алып, Илек теен танызыма хонарға тіп килгем* (ТГ Ч). 3. Пос ирткен, пос пілчеткен, чағын (ниме). – Испытавший, изведавший что-л., имеющий познания в чем-л. *Аңҷы Малаканнар тайғазында прай орыннарнаң таныс полған. Синің пӱӱнгі кӧңнің мағаа уғаа таныс.* ◊ **Таныс чӧрерге**. – Дружить, быть в приятельских отношениях (*букв.* Знакомый ходить). □ **Хара кӱнге тӱс парза, таныс пары ол чахсы**. – *погов.* В тяжелые дни хорошо, когда есть друзья (*букв.*

В черный день упасть если знакомый есть – это хорошо).

ТАНЫСТЫҒ *пілд.* 1. Танызы пар. – Имеющий знакомых. *Көп таныстығзым тіп махтан чөрҷең Сотроң, че киректе полызығ сурҷаң кізі чоғыл* (ЧЛ УУЧ). 2. Пасханың хырында пасхалалчатхан, пасха көрінчеткен, нимедең-де танығлығ. – Такой, который можно заметить, увидеть; заметный. *Пай кізі хайдағ даа хазнада таныстығ полар. Аалдағы пайның туразы илееде таныстығ полған, пасха туралрнаң алҷаастабассың.* □ **Ахчалығ таныстығ полҷаң**. – *погов.* У богатого много знакомых (*букв.* С деньгами заметный бывает).

ТАНЫСТЫРАРҒА [таныстыр-] *иділ.* Тееліске кирерге. – Знакомить кого-л. с кем-л. или с чем-л. *Ӱгретчілер экскурсия оңдайынаң чыылған чонны наа туранаң таныстырарға апарчатханда, өткін палаларның хай пірсі анда-мында көрінглеп парчатхан* (ТМ К). *Тігі ачыхтағы чалғыс ағас Пай хазың адалча, – таныстырча Василий* (ХЧ).

ТАНЫХТИРҒА [таныхта-] *иділ.* 1. Таныг турғызарға, танығнаң чарарға, танығнаң пӧлерге. – Выделять каким-л. знаком, знаками. *Чоохтағның чара турчатхан членнерін запятойнаң таныхтирға кирек. Суғылған пӱдірістерні сағамғы туста ӧӧнінде скобканаң таныхтапчалар.* 2. Хайдағ-да орынны, ниме-нооны таңмалирға. – Ставить метку, выделять какое-л. место или объект; отмечать, обозначать. *Картада чолны таныхтап саларға. Аалдағыларның от сапчаң орынарын прай таныхтап салғабыс.* 3. Пірее кізіні, нимені санға аларға. – Регистрировать, фиксировать кого-, что-л. *Конференцияа килгеннерні таныхтирға алынҷа кізілер турғызыл парғаннар. Полған күн тоғыс хайди парчатханын таныхтирға кирек.* 4. Пірее кізіні алай нимені хайдағ-да төӧй, чағын нимелер аразынаң пасхалирға. – Выделять кого-, что-л. из ряда подобных. *Сармат чоон, туустығ нанҷызын чон аразынаң ырахтын таныхтаан. Мин аннаңар даа, неке, сині ӧрбекей ле осхас тіп, таныхтаам* (КМ АХ). 5. Пірее нимее хайығ айландырарға. – Обращать внимание на что-л. *Ол ниме мындағ оңдайнаң пол парғанын таныхтапчам. Тоғыс уғаа сидік парчатханын таныхтирға кирек.* 6. Ӱлӱкӱннирге. – *перен.* Отмечать, праздновать. *Төреен күнін пис күн таныхтаан. Ах чаҷында прай студенттерні пасхлап аларға, анаң театрда тоғынчатханнарның чидіглерін полған на он чыл пазынаң, таныхтапчатхан чіли, хыныға пасхлап саларға* (ХЧ).

ТАҢ I *адал.* 1. Күн сығар алнында тигір тӧзінің чарых өңнең чарыпчатханы, чабынчатханы. – Заря. *Пӱӱн таң хызарча. Таң кизерче. Таң хазарча.* 2. Күн сығар алнындағы тус, иртен пасталчатхан тус. – Рассвет, заря. *Таң чарир тус чит килген осхас* (ТМ ЧЧ). *Таң наа ла чарып пастирынаң, немецтер партизаннарның чир иблерін ибіре чӧр сыхханнар* (КИ ЧХ). 3. Пірее нименің ирте тузы, пасталғаны. – *перен.* Ранний период, начало чего-н. *Саблығ режиссёр Эльза Михайловна Кокова пас салған «Таң чарии» книгада хакас театрының чуртас чолынаңар, махтаға сыххан чайаачы устардаңар хығырып алар оңдай пар* (ХЧ). *Ол пӱдіріг чиит комсомолецтернің сабланызының таңы полған* (АТ).

ТАҢ II *киз.* Ікінчілес көзітчеткен кизегес. – Частица, выражающая сомнение, соответствует русс. **может быть**. *Аалҷылар килзе, пырыс, таң, ӧрінгеніне бе тураҷа тырландыр чӧр сыхча* (ТИ ХӦ). *Артых күзімнең чабыра пазып алҷаң ма, таң?* (ХЧ).

ТАҢ III *союз.* Төӧй членнерні алай олаңай чоохтағларны тиңни хадыл чоохтаға пірік-тірчеткен хаталчатхан тиңни союз. – Повторяющийся сочинительный союз, служащий для связки однородных членов или простых предложений в одно сложное предложение; то ли, или, не то. *Сырайы, таң, ӧкпеленіске, таң, уйадысха ізіс килче* (ХА А). *Тоғазығда араласчатхан, хыныг чоохтанчатхан кізілерні исчедіп, пірелері пастарын на чайхап салчалар, таң іди матап чӧпсінчелер, таң ікінҷілепчеткеннерін көзідерге харасчалар* (ХЧ).

ТАҢАЙАРҒА [таңай-] *иділ.* 1. Пасты пӧзіксер алдыра кӧдірерге. – Смотреть вверх, приподняв голову; задирать голову. *Чылтыстар көріп, тигірзер таңай турарға. Айдо олған туста тигірзер таңайарға хынҷаң, ниме-де пос алынҷа сағынчадып* (КВ А). 2. Арғаастанарға, пір дее ниме итпеске, пір

дее ниме сағынмасха. – *перен.* Бездельничать, сидеть, ничего не делая, ничего не думая. *Арғызым көп тус, пір дее ниме итпин, позының на сағыстарына кір парған, таңайып ла одыр салҷаң. Муклайның көңні тўс парып, таңай парыбысхан полған, пір дее нимее хайбиныбысхан, тілі, тізең, тарт парған.*

ТАҢАЙТА *нареч.* Пасты кӧдіре тудып. – Задрав голову. *Пазын, чиркеен таңайта тудып, сілігібіскен ол. Піс, пастарыбыс таңайта тудып, тигірде полчатхан пасхаҷыл нимезер аңдаабыс.*

ТАҢАЙТАРҒА [таңайт-] *иділ.* Пасты кӧдірерге, пӧзік иде тударға. – Приподнимать, задирать голову. *Пазын ӧӧр таңайтып, кӧрче* (БФ ТО). *Амас ла маңзырабаан, ам ағас пазынзар пазын таңайт сал тур* (БФ ТО).

ТАҢАРИ *нареч.* Таң чараанҷа, таң атханҷа. – До рассвета, до зари, ни свет, ни заря. *Пірсінде харындас-туңма таңари усхун парып чатчатханнарында, табан тазылааны истіле тўскен* (А А). *Таңари ла аалға читкебіс.*

ТАҢ СОЛБАНЫ *адал.* Чылтыс ады. – Полярная звезда. *Тигірде ам даа усхалах чылтыстарның халғанҷы кӱмӱзі чылтыраңнапчатхан, че оларның аразында прайзынаң ӧтіг пызыңнапчатхан Таң солбаны (алындағызынаң сығара атха мӱніп, кӧс чӧрҷең, чонның чол пілҷең чылтызы), – іди сағынча Оркон* (ТИ КМ). *Пурунғыда ырах чорыхтағы талайҷылар, Таң Солбаны чылтыссар кӧріп, тилекейнің хай саринда полчатханнарын піліп алҷаңнар.*

ТАҢАХ *адал.* 1. Ибде тутчатхан хустың кӧрімі. – Разновидность домашней птицы, курица // куриный. *Таңах палазы. Таңах уйазы. Суғҷа пароходтар чӱспинчелер, аны айас кӱнде таңах таа кизіре чӱгӱрібісче, ізігде сосха даа тулғи чадыбысча* (ТИ КМ). 2. Алығ, миизі чох, сағын полбинчатхан ипчі. – *перен.* Глупая женщина. *Син осхас таңахтар хайдар партыр, полған турада парлар тіп, хатхыр парча Самой, ипчізінзер айланып* (ЧЛ УУЧ). *У-у-у, сағызы чох таңах, хаҷан ниме чоохтанарын пілінерзің, – тіп, аахтап тур Сотроңның ипчізі* (ЧЛ ЧТ). ◊ **Чазы таңағы.** – Стрепет (*букв.* Поле курица его). **Таңах харағы.** – Лютик едкий (*букв.* Курица глаз его). **Таңах оды.** – *бот.* Спорыш (*букв.* Курица трава его). **Таңах чылы.** – Год курицы (*букв.* Курица год его). **Таңах кӧрістіг.** – Недальновидный (*букв.* С куриным взглядом). □ **Ӧртек киспес суғлығбын, таңах киспес кичіглігбін.** – *погов.* Речку имею, которую и утки не переплывут, брод имею, который и куры не перейдут (*букв.* Утка не перейдет с водой я, курица не перейдет с бродом я).

ТАҢДА *нареч.* 1. Полар кӱн, пӱӱнгізінің соондағы кӱн. – Завтра. *Агоол таңда мині апарарға итче* (ТМ ЧЧ). *Чазырбаспын, мині чӧптирге дее кирек чох поларҷых, таңдох чолға сығыбызарҷыхпын, – холларын чызынғлапча кабинет ээзі* (ХЧ). 2. Чағдапчатхан, килчеткен, полар туста. – *перен.* в будущем. *Таңдағызы таңда полар, ӧсчеткен тӧл кӧргей анзын* (ТМ ПТ). *Таңда полар нимені ноо маңзыратчаң, арғыс* (ТН КК). □ **Пӱӱн идер тоғысты таңдаға халдырба.** – *посл.* Не оставляй на завтра то, что можешь сделать сегодня (*букв.* Сегодня надо сделать работу на завтра не оставляй).

ТАҢДАҒЫ *пілд.* 1. Пӱӱнгі нимес, полар кӱндегі, полар кӱнге теелчеткен. – Завтрашний. *Хайди ла таңдағы тоғысты толдыр полардыс. Хайди ла иртер таңдағы тоғазыг.* 2. Полар тусха теелчеткен. – Относящийся к будущему времени, следующему моменту. *Таңдағы кӱн ниме ле піске ағылар. Таңдағызы таңда полар, ӧсчеткен тӧл кӧргей анзын* (ТМ ПТ). □ **Таңдағызы таңда пілдірер, таң атса, кӧрінер.** – *погов.* Утро вечера мудренее (*букв.* Завтрашнее завтра понятным будет, рассвет наступит – видно будет).

ТАҢДАДИ *нареч.* 1. Алнындағы кӱнде. – Накануне, в предыдущий день. *Каной позырах таңдади улуг маңзытта ибінзер парыбысхан. Аңнир кӱн таңдади мин прай тимненіп, тірініп алғам.* 2. Пірее нименің алнында. – Непосредственно перед чем-н. *Ол кирек син армияа парар таңдади полған* (ШВ СС*). Пабаңның хырых кӱні таңдади кил парған аның харындазы* (ТН КК).

ТАҢДЎРЎК *нареч., кӧр.:* **пурнукӱн, пӱрсӱкӱн**. Таңдағы кӱннің соондағы кӱн, ікі кӱн пазынаң. – На следующий день после завтрашнего, послезавтра, через два дня.

Ол кирек таңдўрўк ўзўрілер. Піс таңдўрўкке уғаа көп ниме ит саларға молҷап салғабыс.

ТАҢЗИРҒА [таңзы-] *иділ., көр.:* **тімелерге**. Тімелерге, перінерге; кізі көңніне кірбинчеткенін көзідерге. – Ворчать. *Ол кізі таңзирға маңнанча. Минің хонҷуим таңзирға сыбыра ўгрен парған кізі полған, соонаң пасха аалзар көс парыбысхан, ам андағы хонҷуин чархандырча полар.*

ТАҢЗОС *пілд.* Перінерге, таңзирға хынчатхан, тімелерге кўс. – Тот, кто любит ворчать, ворчливый. *Таңзос кізінең хада чуртирға аар, чағын кізінің көңнін прай тўзір салар. Хайзы иренге чиитteңөк сығара оң полбин парча: таңзос ипчее урун парча, анаң анзы аны чуртазы тооза кимірче.*

ТАҢМА I *адал.* 1. Пірее нимені пасхазынаң пасхалирға турғызылған таныг. – Ярлык, бирка, этикетка. *Пу фабрика сығарчатхан кип-азахтың таңмазы чахсы иділ партыр. Тимір-тисте прай таңма турғызыл партыр.* 2. Мал хулаандағы, хыптынаң кизіп, таныглаан таныг; ин. – Метка. *Хураганнарға таңма табырах турғызыл парған. Постарының малларын пасха пайларнинаң путхабас ўчўн, полған на кізі позының малына таңма (ин) турғысчаң* (ХЧ). 3. Малларның идінде, өртеп, турғызылчатхан таныг. – Тавро, клеймо. *Пілдізі чох таңма. Малларның путтарында аймах-пасха таңмалар полҷаң, аннаңар чіткен малны ээзі хайдаң даа таап килҷең полтыр.* 4. Таңма турғысчаң өнетін тириг. – Орудие для выжигания такого клейма. *Хазаа хыринда аймах-пасха таңмалар чатчатханнар. Таңманы алып, хызырганҷа ізідіп, мал нанына салыбысча.*

ТАҢМА II *адал.* Орта атарын сыныхтаҷаң ниме. – *саг.* Цель, мишень. *Таңма атарға. Камат таңма атарында прайзын асчаң: мылтыхтаң даа, охчаадаң даа.*

ТАҢМАЛИРҒА [таңмала-] *иділ.* 1. Таңма турғызарға. – Клеймить. *Мал таңмалирға. Пастап хайда ағас одыртарын таңмалап алчалар, анаң хас сыхчалар* (КС Т). 2. Иннирге, ин турғызарға. – Делать метки на ушах овец. *Пўўн хураганнарны таңмалирға кирек, аннаңар мал чазаа орай сығар. Кўн тооза малны таңмалап, азыранарға даа тус чох полған.* 3. Пірее садыға сығарылчатхан ниме-нооға таныг турғызарға. – Ставить маркировку, вешать этикетку, бирки, ярлык. *Фабрикада кип-азахты таңмалирға өнетін тиріглер пар. Сығарылчатхан сўт тамағын тоғынҷылар тузында таңмалапчалар.* 4. Ўреен кізінің кибінде таныг турғызарға. – *этн.* Ставить отметки на вещах покойного, делать надрез. *Көгенек таңмалирға. Кізіні чыыпчатса, киптеріндегі мархаларны кизібісчелер, кипті пірее чирлерде өнетін чыртып, іди таңмалап салчалар.*

ТАҢМАЛЫГ *пілд.* Таныглыг, тании пар, инніг, ині пар; таңмазы пар. – Со знаком, клейменый, с клеймом; с этикеткой, ярлыком, биркой, маркировкой. *Анда марыға чарыдылған таңмалыг Хакасияда сығарылған ниме-ноо көзіділер* (ЛЧ). *Таңмалыг малны табарға оой.*

ТАҢНА *адал.* Суғ азырыгы. – *кач.* Протока. *Кимеліг таңна кизерге. Аал хыриндағы таңна прай ла састал парған.*

ТАҢНАС *адал.* Пірее сағыбаан, пілдізі чох нимее чапсыс, хайхас. – Впечатление от чего-н. неожиданного и странного, непонятного; удивление. *Тілі тарт парған, харахтарында таңнас* (ХА А). *Сабистің істінде уғаа чапсыс, таңнас полыбысхан* (ДН ЫА).

ТАҢНАСТЫГ Таңнас, чапсыс, хайхас ағылчатхан; чапсыстыг; пасхаҷыл; хайхастыг. – Вызывающий удивление; необычайный, странный, удивительный, изумительный // удивительно; необычно, странно, изумительно. *Амды оларға ол най даа таңнастыг, чапсыстыг полбинча* (ХНС). *Күнге көй парған күрең сырайында таңнастыг күлімзірес пілдірче* (ХА А).

ТАҢНИРҒА [таңна-] *иділ.* Чапсысха, таңнасха килерге; чапсирға, хайхирға. – Приходить в удивление; поражаться; удивляться; изумляться. *Майра пастап таңнаҷаң: хайди аның ірі, нимені азынада ит салҷаң кізі, хысхызына одың тимнирге күстенмеен* (ТИ КМ). *Арина Петровна таңнаан: киҷее пу оол ап-арыг орыс тілінең чоохтанған, ам, тізең, позының тілінең чоохтасча* (ДН ЫА).

ТАҢХАЙАРҒА [таңхай-] *иділ., көр.:* **таңайарға**. 1. Пасты кödіріп, чоғар көрерге; соонзар ээлерге. – Смотреть вверх, задрав

голову назад. *Апун, тигірде учух париган ханаттыг нименің соонаң сыхчатхан ізіне таңнап, таңхай салган ўр турган. Таңхайып чөрчетсең, ойдас параргa даа ўр нимес.* 2. Улуғырос, позын пасха кізілердең пөзікке санапчатхан. – *перен.* Быть высокомерным, надменным. *Пірее кізілер пір нимее чарабаан полчалар, че постарын көдіре санапчалар, улуғырос тудынчалар, таңхайчалар. Аалда кізі сурынызын испинчеткен, таңхайарга чит парган.*

ТАҢХАЙТА *нареч.* 1. Соонзар (чоғар) алдыра. – Задранный назад. *Таңхайта тігілген ёдік. Таңхайта одыртхан сапхынаң от сабарга уғаа сидік.* 2. Улуғырос иде. – *перен.* Высокомерно. *Улуғырхап, орамаҷа таңхайта пас чөрерге. Пастарын таңхайта тут салган, постарын пасхаларының хыринда көдіре санапчатханнарның палалары ідөк хылынарга харасча.*

ТАҢХАХ *пілд.* Ээлдірген. – Согнутый, загнутый. *Таңхах маймах. Ўр ниместе пістің аалда чиштер аразында чозах пол сыххан: таңхах маймахтыг чөрерге, ёдігіңнің узы ээлдірген ползын.*

ТАҢЫРИРҒА [таңыра-] *иділ.* Табыс сығарарга, суулирга. – Производить шум, шуметь. *Тас тасха теген чіли, таңырап турча. Сиден толдыра чыылган чон таңырап тур.*

ТАП I *адал.*, *көр.:* **тахпай**, **узах**. Ағастың ніскечек кизегі. – Тонкая пластинка дерева, отколовшаяся вдоль волокон. *Хазың табы. Олган туста чайгызын сиденде от одынарга іҷебіс тап теер килерге ызыбысчаң.* □ **Тапча көгістіг тағ азыра табыстыг (көөк).** – *загадка* Сама с щепку, голос слышен через гору (кукушка) (*букв.* С щепку с грудью гора через с голосом).

ТАП II *адал.* Чардыхтарны пірге итчеткен палғалыс. – *кач.* Связь, паз. *Төгелернең ағас тура пўдірчетсе, төгелерні удур-төдір піріктірерге тап кирек полча. Тап – ол узанҷаңнарның тогызында киректелчеткен ниме.*

ТАП III *киз.* Тыдыс формазын пўдірчеткен форма. – Препозитивная усилительная частица. *Тап-табырах, чилдең дее табырах. Тап-тадырада хатхырыбысхан.*

ТАПАХ-ТУПАХ *көөг. сёс.* Ағырин азах чөрізіне, тохладызына көөгіс. – Звукоподражание легкому шуму, стуку, производимому ударами ног при ходьбе, топании; тук-тук; топ-топ. *Тапах-тупах тўзіп ала, ол ибдең палаҷах сых килген* (КГ ПАО). *Хараа тооза тура хыры ўстўнде хустар, чөрглеп, тапах-тупах ла итчеңнер.*

ТАПЛАДА *нареч.* 1. Сууласнаң, истілдіре. – Со шлепаньем, со звуком. *Казан ыырҷызын наах пастыра таплада саабысхан. Улай аға сенекте маймахтарын кизібіскен, кірлестең тўзіп, чалбах чардыларҷа ўўҷіксер алдыра таплада пастыр сыххан.* 2. Пілдістіг иде. – *перен.* Отчетливо, четко. *И. Мамышев пазылганына алаң асхан одырбын, таплада танып полбин чізе* (ЛЧ). *Тимнеен пічиин таплада хыгыр пирерге.*

ТАПЛАДАРҒА [тапла-] *иділ.* 1. Нымзах нименең табыс сығара, истілдіре сабарга. – Ударять, стучать чем-л. мягким (со звуком), *простореч.* шлёпать. *Кибісті тозыннаң арыглирга тасхар сыгарып алып, тозын сыгара саап, таплатхам. Көзідіг тоозылган соонаң көрігҷілер ўр айаларынаң таплатханнар.* 2. Харах тапладарга, харахтарны, удаа азып, чабарга. – Моргать, мигать глазами. *Хайхастыг нимені көріп алып, Акай таңнаанына харахтарын на таплатча. Пу тынаг күннерінде аалдагы клубта аймах-пасха хайхастыг нимелер көзіткеннер, палалар харахтарын ла таплатчатханнар.*

ТАПЛАМА *нареч.* Прай, тиксі, толдыразынаң. – Полностью, абсолютно. *Пайагы нимелер улам таплама таныстыг полглап парды* (БФ ЧТ). *Ол киректер полглап парган соонда, магаа таплама пілдістіг пол парган: мині хаңыртып алганнар.*

ТАПЛИ *нареч.* Тазылада. – С шумом, со стуком, резко. *Хыстың соонҷа ізік ле тапли халган* (ХА). *Азахнаң на ізеңее пасханда, изер ўстўне тапли тўсті хыс чахсы* (ТМ ЧЧ).

ТАПЛИРҒА [тапла-] *иділ.* Сууласнаң сабарга, сууласнаң тўзерге. – Стучать, падать с шумом. *Хыстың соонҷа ізік ле таплаан осхас пілдірген. Хойыг ёскен тайганың даа амыры сайбалган – анын сёрён хадылларында кўстіг тракторлар кўўлесче, тігде-*

мында ағас кисчеткен кізілернің пилалары сыңыласча, палтылары таплапча (ЧС ПТ).

ТАПСАҒ *адал.* 1. Ибіркідегі кииде хыймыраныс полып, хулахха истілчеткен табыс. – Звук. *Пір тапсаг даа истілбеді. Китенчеткен чаачының ахсынаң пір тапсаг даа сыхпаан: ыырчы ис салар.* 2. Чоох табызы. – *грам.* Звук речи. *Тапсагларны адирга. Сыныхтаглыг тогыста тапсаглар үзүреріне өнетін чахыг полган.*

ТАПСИРҒА [тапса-] 1. Табыс сыгарарга, үн сыгарарга. – Издавать звук, произносить звук. *Мөңіс тапсирга. Хайди ол Клашадаң пурнада тапсабысханын позы даа пілінмин халган* (КИ ЧХ). 2. Чоохтанарга. – Произносить, говорить, подавать голос. *Тапсаба*! *Күңүреде тапсирга. Тапсирга даа тідінмеем. Чыылыгда тыыда тапсирга кирек, прайзына истілдіре.* 3. Пычырирга, табыс сыгарарга (хустардаңар). – Щебетать, петь (о птицах). *Көөк тапсапча. Айас күн турган, нимее-де өрініп, хусхачах өрчіліг тапсапчатхан.*

ТАПТАЛЧЫХ *пілд.* Саап, оой кирек көрімніг иділчеткен (тимір-тистеңер). – Ковкий. *Алтын тапталчыгох тимірге саналча, паза пір тапталчых тимір – ол хоргамчыл. Тимірні тапталчых идіп алар алнында аны улееде ізідіп аларга кирек.*

ТАПТАНАРҒА [таптан-] *иділ.* Ірінернең, тілнең сорарга. – Прищелкивать языком и причмокивать губами (пробуя что-л.). *Хызычах, нанни айланып, үс-төрт хати таптанып, уйгаа кірібіскен* (ДН ЫА). *Анзы, ирніне суг теерінең таптана түскен* (КИ ЧХ). ◊ **Таптан на халды.** – Не успеть (*букв.* Причмокнуть только успел).

ТАПТАҢНИРҒА [таптаңна-] *иділ., көр.:* **талтаңнирга**.

ТАПТИРҒА [тапта-] I *иділ.* 1. Ізідіп алган тимірні саап, агаа кирек көрім пирерге. – Ковать что-л. *Кузнец цегында күрчектер, лом, палты, подкоптар, скобалар тапталчалар* (ЧМ КЧ). *Чоон нимені таптир үчүн, аны хайди даа килкімінең тың, хызарта, агарта ізідіп аларга кирек полча.* 2. Саап, тимірні түзедерге, ніске идерге. – Ударами выпрямлять либо заострять что-л. *Сапхы таптирга чітіг харах кирек паза тиріглер, таптапчатсаң, сапхының чітіг сарин, тың на саппин, чалбайтып одырарга кирек. Нымырт төзінде Сапо апсахтың сапхы таптапчатханы хулахты сыңыратча* (ХА А). 3. Постың узын чахсыландырарга. – *перен.* Совершенствовать свое мастерство. *Пос тілінең передачалар тілібісті таптирга полысчалар* (ХЧ). *Актриса узын илбек классикада таптаан* (ХЧК). □ **Тимірні ізіге тапта.** – *послов.* Куй железо, пока горячо (*букв.* Железо горячим куй).

ТАПТИРҒА [тапта-] II *иділ., кач., көр.:* **палғирга**.

ТАП-ТУП *көөг. сөс.* Тохладысха, кічіг паланың пасчатханына кööккені. – Звукоподражание стуку, топоту (*напр.*, маленьких детей, птиц). *Орай хараада ізіксер кем-де агырин «тап-туп» тохлатча. Ибде харасхыда күскелер пес ибіре тап-туп ла түсчелер, хоосха, тізең, халын уйгуда.* □ **Тап-туп азахтыг, тамағында төңічек** (таңах). – *загадка* Ножками топ-топ, в горлышке бугорок (курица) (*букв.* С тап-туп ножками, в горле его бугорок) (ГХЯ).

ТАПТУХ *адал., кыз., көр.:* **тизік**.

ТАПТЫРҒАС *адал.*, *көр.:* **сиспек** 1. Пірее ниме-ноонын алай оңнагның, хысхачахти, көні чоохталбин, сизіг хоостыра піліп алчаң чарыдии; сиспек. – *саг.* Загадка. *Оларның пілінізінде таңнастың орнын таптырғас алыстыр сыххан* (ДН ЫА). *Таптырғастар чуртастаң алылчалар.* 2. Пірее пілдізі чох нимее нандырыг, сиспекке нандырыг тапханы, тапчаң ниме. – Решение загадки, отгадка чего-л. *Таптырғасты табарга кічігдең сыгара көнігерге кирек. Таптырғас таапчатса, миис өткін тогынарга көнікче.* 3. Кинденің алнында алай соонда пирілчеткен, аның тиксі пүдізін страницаларынаң хада көзітчеткен чардыгы. – Оглавление. *Кинденің таптырғазы кирек орынны табырах табарга кирек. Таптырғас полган на киндеде полча.* 4. Пökчең пічік. – Кроссворд. *Иир тооза таптырғас пöккем. Таптырғастар пасха-пасха полчалар: улуг, кічіг, тапчаң сöстернің удур-тöдір турчатханы хоостыра паза даа пасха.*

ТАПЧАЧЫ *адал.*, *көр.:* **чылаңот**.

ТАПЧИРҒА [тапчы-] *иділ.*, *көр.:* **чапсирга**, **таңнирга**. Пірее нимее таңнирга,

хайхирға. – *саг.* Удивляться. *Синің килгеніңе тапчып пардым. Амғы туста тилекейде кізее тапчирға удаа килісче.*

ТАПЧЫ I *көр.:* **тар** II, **тарғынах, тарғынҷах**.

ТАПЧЫ II *пілд.* Тасты көрімі иптіг. – Приятный. *Тапчы кізее пасхаларының хыринда чуртазында илееде ниик. Амғы туста кізілернің тасты көрімінің тапчы идерге имҷілер полысчалар.*

ТАПЧЫХ I *пілд., көр.:* **тапчы** I.

ТАПЧЫХ II *пілд., көр.:* **тап** I, **узах, тахпай**.

ТАР I *адал.* 1. Чара чачырас итчең чаа тиріглерін тимнирге киректелчеткен ниме. – Порох. *Чара чачырас пол парған соонаң, тар чызы чыстан сыххан. Пурунғы чылларда тар түдүнніг полған, соонаң түдүн сыхпинчатхан, чызы ла пілдірчеткен тар сағынып алғаннар.* 2. Аңҷылар мылтығынаң атчаң унах хорғамҷы тоғылағастар (ухтар). – Дробь. *Ачын чаа күннерінде сыннаң хыпчыхтаныс тоғазии тарнаң тигірні харлыхтырып, ханныг чуллар ағыстырған* (ХЧ). *Аңҷы пічии чох олаңай аңҷылар магазинінең тар садып ал полбассың.*

ТАР II *көр.:* **тапчы-** I**, тапчых** I**, тарғынах, тарғынҷах**. 1. Тарғынах; алғым нимес; чалбағы, тоғырхызы улуғ нимес, хызым, хызаат. – Узкий, тесный // узко, тесно. *Чиит тустағы көгенеем тар даа полза, кизіп алчам. Сағам ідөк тар тура істінде оох хаалап пас чөрген* (ДН ЫА). 2. Тарынҷах, тарығысха табырах кірчеткен. – *перен.* Легко раздражающийся, быстро приходящий в озлобленное, раздраженное состояние, раздражительный. *Тар күн көрерзің. Тар сағысха пастыртпин, позын позы пілінчеткен сынҷығы ла хайраллап халған* (ХЧ). ◊ **Істі тар.** – Раздражительный, нервный, злой (*букв.* Нутро тесное). **Тар сағыстыг.** – Вспыльчивый, раздражительный, недальновидный (*букв.* Тесными с мыслями). **Тар сағынған.** – Наложил на себя руки (*букв.* Тесно подумал). □ **Тар чирде учураба.** – *погов.* Не попадайся на узком месте (*букв.* Узком в месте не встречайся).

ТАРААН *адал.* Сыбырғаа төөй чахайахтыг чииске тузаланчатхан өзім. – *бот., шор.* Просо. *Тарааннаң азырирға. Чол хасти чоон саптыг сарғайлар сөлі, тадылыг час малтырғаннар, тарам пастыг тарааннар учурапча* (ФБ ТО). ◊ **Сарыг тараан.** – Просо. **Ах тараан** – Рис. **Суғ малтырғаны.** – Борщевик.

ТАРАДА *нареч., көр.:* **тари**. Ал-алынҷа. – Отдельно, врассыпную. *Ағастарны, удуртөдір харыг полбазыннар тіп, тарада одыртхлаабыс. Ол суум-саамда малларын тарада чүгүрібіскеннерін көрбин халған.*

ТАРАДАРҒА [тарат-] *иділ., понуд. от* **тарирға** II. 1. Пірее нименің санын көптелдірерге. – Распространять, размножать что-л. *Наа породалыг малның төлін аалдағыларға тарадарға. Мин хоосха палаларын хонҷыхтарға таратчам.* 2. Пасхазына, көп кізее чайдырарға (чуғынҷах ағырығны). – Передавать многим; разносить (заразное заболевание). *Кискек ағырығны читіре имнебин, тоғысха сығыбыссаң, ағыриңны пасхаларына тарадарзың. Хырыг озаринаң өнетін чуғынҷах ағырыг тарадыбысханнар.* 3. Көп кізее таныс, тузалыг идерге (пілісті, хайдағ-да тоғыс алай чуртас киреен). – Делать известным, доступным многим, распространять (опыт, знания). *Хазыхтаңар туза пілістерні амғы туста удаа телевизор пастыра чонға таратчалар. Ибде чахайахтар, ағастар одыртар пілізін аалда ол пір-ікі чылға ла тарадыбысхан.* 4. Көп кізее искірерге, читірерге (хабарны, чоохты паза пасх.). – Сообщать, доводить до сведения многих что-л., распространять что-л. (слухи, известия). *Тайма чоох тарадарға. Хабар таратчаң оңдайлар полызиинаң туза чөптер тарадарға.* 5. Пірее сағыстаң, сағыссырастаң, киректең чарбыхтырарға. – Отвлекать от каких-л. мыслей, переживаний, забот. *Пастыр чөріп, хомай сағысты тарадарға. Аал хыриндағы тағларзар парып, сағыс тарадарға.* 6. Ібіркі кииде чайдырарға. – Разноситься по ветру, распространяться в воздухе. *Хыстар, духилер сүртініп алып, тураа толдыра тарадыбысханнар. Тура хыринда өңненчеткен нымырт тадылыг чызын таратча.* 7. Пірее нименің чайылчатхан орнын, чирін көптелдірерге. – Увеличивать пространство, протяженность распространения чего-л. *Кирек өзімнерні*

тарадарға азынада ӱрен чыып аларға кирек полча. Хойларны чазаа толдыра тарадыбызарға. 8. Чайыларға, чох поларға. – Рассеиваться, исчезать. *Пес тӱдӱннепче, пол парған ысты тарадар ӱчӱн, мин тасхар парчатхан ізіктерні азыбысхам. Кинетін пол килген чил хойыг тубанны таратча*. 9. Пірее нимені көп кізее, көп чирде, орында пирерге, садарға. – Раздавать, продавать что-л. многим лицам, во многих местах. *Халғанҷы тустарда мындаг кибір пол сыхты: садыға сыгарылчатхан нимелердеңер искірчеткен пічіктерні орамаларда чонға тарат сыхтылар. Сыххан киндерні пу ибіркі аалларда тарадыбысхабыс.* 10. Піреезін алай пірее нимені позыдарға. – Распускать кого-л., что-л. *Ахча чохта, тогынҷыларның көбізін төлелбинчеткен отпусктарға тарадыбысханнар. Олганнарны чайгы каникулға тарадарға.* □ **Тарынғанны таға тарадарға.** – *погов.* Успокоиться (*букв.* Гнев по горам рассеять).

ТАРАЗАРҒА [тарас-] *иділ.*, *взаим. от* **тарирға** II. Кізілер бе алай пасха даа көп тіріг нимелер чайыларға, чох поларға. – Расходиться (о многих). *Кізілер иблері сай тарасхлап парғаннар. Хойлар чазыҷа тарасхлап пардылар.*

ТАРАМ I *адал.* Сиир, чіп. – Волокно, жила. *Тарам тимнирге. Киндір чіптер, тарамнар көп* (БФ ТО). *Ағам тимнеен тарамнарнаң ам даа тузаланчабыс.*

ТАРАМ II 1. Хойыг нимес, сайах. – Редкий, изредка. *Кӱн тооза пастары тарам ағастыг тагларҷа парчабыс. Тарам от ӧс парған чазыда чалгыс ағас көрінген*. 2. Пос орын көп. – Просторный, свободный // просторно, свободно. *Чыылыг тоозылғанда, клуб істінде тарам арах пол парды. Сиденні сӧп-саптаң, похсахтаң арыглаан соонда, анда тарам пол парған, тынарға даа ниик.*

ТАРАМ III *адал.* Чилегелері паза пӱрлері чииске парчатхан ӱӱҷікте ӧсчеткен ӧзім. – Петрушка. *Піс ӱӱҷікте пӱӱл тарам көп одырт салгабыс. Тарам хазыхха угаа туза ӧзім, аны салаттарға порирға чарир.*

ТАРАМҶЫ Асхынах, пос. – Редкий, просторный // редко, просторно. *Тарамҷы от. Тарамҷы пол парды. От пӱӱл тарамҷы сыхтыр. Иб ээзі стол кистіне одырчатхан кізілерге тарамҷы арах одырарға чӧп пирче.*

ТАРАН: ТАРАН АҒАС Килкім, пӱрліг, желудь нимістіг бук ағас. – Дуб. Крупное лиственное дерево семейства буковых, с плотной древесиной. *Тараннын нимістеріне сосхалар хынчалар. Таран, хахпазын санға албаза, пик паза хатыг, аннаң көп туза нимелер идіп аларға чарир.*

ТАРАНТАС *адал.* Өнетін ниикке чӧрҷең тӧрт тегілектіг хаңаа. – Легкая дорожная четырехколесная телега. *Паскир, тойға позырах тайына мӱн салып, чалаң, іҷезінең пабазы хостаан аттыг, тарантас хаңаалыг парғаннар* (КИ ЧХ). *Тарантас пірееде чабых ӱстӱліг иділҷең, аны теердең итчеңнер.*

ТАРАҢХАЙ 1. Тараан, тарада чайыл парған. – Распространенный // рассеявшись, рассеяв. *Чалбах хыр ӱстӱнде илееде чылгы тараңхай оттап чӧрген* (БТ О). *Ипчі, хурударға тимнеен нымыртты тараңхай иде айазынаң чайыбызып, кӧлеткі чирзер апар салған.* 2. Ікінҷі орынныг членніг (чоохтағдаңар). – *грам.* Распространенный, со второстепенными членами (предложение). *Тараңхай чоохтаглар пасха-пасха көрімніг полчалар. Тараңхай чоохтагларны ӱгренері синтаксис тіл пӧлиине кірче.*

ТАРБА *адал.* Аптаг – *саг.* Колдовство. *Улуг тарба. Тарба саларға.*

ТАРБАҒАН *адал.* Тиинге тӧӧй арах аңычах. – *зоол.* Тарбаган, сурок. *Аба чистегі, харагат ағастары аразынҷа параргa тың сидік полған, тарбаганнар азахха, кип-азахха сырбалысханнар* (ТГ Ч). *Тарбаған хысхы тооза чылыг інінде халын уйгуда полча.*

ТАРБАДАРҒА [тарбат-] *иділ.* Изерге ниме-ноо палгирға. – Приторачивать, привязывать что-л. к седлу. *Каной, ибдең сыгып, чорыхха тимненіп, тіригліг, чиистіг хаптарны изерге тарбат салған. Хазаа хыринда ат турған, изерге арчымахтар, хаптар тарбат салған.*

ТАРБАЙАРҒА [тарбай-] *иділ.* 1. Пасха-пасха саринзар азырланарға. – Растопыриваться, разветвляться (*в разные стороны*). *Ағас салаалары тарбайып ӧсчелер. Хулахтары ла тарбайчалар.* 2. Чіке турарға,

ўгберирге. – Стоять дыбом, подниматься торчком, взъерошиваться (о волосах). *Тың хорыхханына састары прай тарбайғлабыстыр. Аңычах, кічичек тее ползa, хорғыс тузында оңдай таапча, түгі тарбай парча, позы сала улуғ арах көрін сыхча.*

ТАРБАЙТА *нареч.* Пасха-пасха саринзар иде. – Растопырив. *Кип-азахтарыбыс ölге тарбайта сіс партыр* (БФ ТО). *Соохха хол-азахтағы салааларыбыс тарбайта тоop парған чіли пілдіргеннер.*

ТАРБАЙТАРҒА [тарбайт-] *иділ.* Аар-пеер идерге (түкті паза ан. п.). – Растопыривать, взъерошивать (шерсть и т. п.). *Пасха кізілерге көөгіп, модаға килістіре Апан састарын тарбайтыбысхан, пасхачыл тонан сыххан. Улуғ сағысха түзіп, Торка састарын айазынаң тарбайт сыххан.*

ТАРБАЛЫҒ *пілд.* Сыбырап салған. – Находящийся во власти колдовских чар, заколдованный. *Нымахтардағы тарбалығ чирлерде хайдаг ла хайхастыг нимелер полбинчалар. Тарбалыг чирде машина ағырин чöр сыхча, ат турыбызып, парбиныбысча, тирии позы ла систіл парча, хайдаг ла ползa табыстар истіл сыхча.*

ТАРБАҢНИРҒА [тарбаңна-] *иділ.* 1. Азахтарны хыймырадарға, азахтарнаң сапланарға (чатчатхан час паладаңар). – Сучить ногами (о грудных детях), шевелить ногами, лежа на спине (о детях). *Іҷезі, тарбаңнапчатхан палазын холға алып, азырап сыххан. Час палалар хости чатчатханнар, хайзы азахтарынаң тарбаңнапчатхан, хайзы узупчатхан, пасхалары, усхунып, изепчеткеннер паза табыстар сыгарчатханнар.* 2. Кинетін тітіри тўзерге. – Вздрагивать (неожиданно, резко), судорожно дрожать. *Пала, узупчадып, тарбаңнабысты. Камат тың тоop парган полтыр, прай идінең тарбаңнапчатхан, тітірепчеткен, тураа кіре хонып, прай идінең песке чапсыра турыбысхан.*

ТАРБАС *адал.*, *саг., көр.:* **салаа**.

ТАРБАСТИРҒА [тарбаста-] *иділ.* Тартхан чирі öнетін тирігнең нымзадарға, пораналирға, тырбирға. – *саг.* Разрыхлять, обрабатывать бороной (вспаханную землю), бороновать. *Амғы тустарда чирні кўстіг тракторлар тарбастапчалар. Чирні тарбастирға керек, пораналабаза, пуртах от öткін öс сыгар.*

ТАРБАСТЫҒ *пілд.*, *саг., көр.:* **салаалыг**.

ТАРБАХ I *көр.:* **парбах**.

ТАРБАХ II *пілд.* Симіс, чоон (харынныг). – Толстый, большой (о животе). *Оларның соонча тарбах харынныг інектер кööлче пасханнар* (ТИ КМ). *Ізікті азып, кірзебіс, тура істінде тыхтаг тогыстары öткін парча, ікі тарбах ипчі тура істін хазартча.*

ТАРБАХАЙ *пілд.* Салаалыг. – Разветвившийся, ветвистый. *Таг тöзіне чидіп, атты тарбахай хара талга палгап салдыбыс* (ЧМ КЧ). *Кöзенек хыринда тарбахай нымырт öскен, часхызын чахайахтанчатса, тураа толдыра тадылыг чыс тарачаң.*

ТАРБАШ *адал., шор., көр.:* **салаа**.

ТАРҒАЙ *адал., көр.:* **торғай**.

ТАРҒАХ *адал.* 1. Сас тарачаң тістіг ниме. – Гребень, гребенка. *Сазын ол, пір чирге умахтап, кистінде тарғахнаң хаптыр салчаң полган* (ТИ КМ). *Арыхпай сööк тарғахнаң хойыг састарын чадап ла тарапчатхан.* 2. Мўўстең, сööктең иткен сас тарачаң ниме. – Расческа. *Майорның на табызын истерінең, Вася, тарғагын тастап, нандырган* (КИ ЧХ). *Изен ползын чыстыг сабын, чымчах, чылыг чызынчах, порошок, тістер чугчаң, тарғагас таа таранчаң* (ХЧ).

ТАРҒЫНАХ *көр.:* **тапчы-** I, **тапчых** I, **тарғынах, тар** II. Читкіче нимес, хыстым. – Тесный // тесно. *Тарғынах пілдірзе, піс кічіг турачахсар парыбызарбыс, піске көп ле кирек* (ТМ ЧЧ). *Чуртында пас таа чöрерге тарғынах осхас* (ХЧ).

ТАРДАЙАРҒА [тардай-] *иділ., көр.:* **тарбайарға**. Аймах-пасха саринзар тарбайарға. – Растопыриваться. *Илееде ўр чугбаан паза тарабаан састары андар-мындар тардайчатханнар. Тораат, аның хыринда тохтабызып, таналарын тардайып, пір-ікі хати тыныбызып, анаң киикти осхас хулахтарын хыймырадып, андох оттабысхан* (КВ ПК).

ТАРДАЙТА *нареч.* Тарбайта, тари. – Врастопырку. *Ырахтын көрзе – ат үстүнде ат килиген осхас, чағыннаң көрзе – тирек осхас, аны оолах, азахтарын тардайта пазып, пазын чоғар идіп аңдаан* (КМ АХ). *Мыкайла орама ортызында, харахтарынаң тарынчах*

көріп, азахтарын тардайта тудып, пуға чіли тур салған.

ТАРДАХ *пілд., көр.:* **тарбах** I. Чалбах, алтынзар алдыра чалбах. – Оттопыренный, расширенный внизу. *Анаң Ориссер тардах нанныг, кӳрдек көгістіг, сынын, хатыг мойын чіли килкімге айландырып, чалбах кӳрең сырайындағы сізік харахтарын кірбік арали көріп, хысхыр сыххан* (БТ О).

ТАРИ *нареч.* Ал-алынҷа, пасха-пасха саринзар, чайа. – Вразброс, в разные стороны. *Кӳн, таг аразынаң сығып, көні сустарын чир ӳстӳне тари тастап, наа ла ӧӧрлепче* (ЧС ПТ). *Улуг ӧӧрдегі хойлар, пӳӳрдең хорых парып, тари чӳгӳрізібіскеннер.*

ТАРИРҒА [тара-] I *иділ.* Тарғахнаң пірее нимені иптирге. – Расчесывать, причесывать. *Тур киліп, чучал парған сазын тарғахнаң тарап алып, пладын тартынып, отахтаң сых килген* (КИ ЧХ). *Иирде, узирға тимненчетсе, тарирға сайабысчаң, андада узун, хойыг хап-хара сазы иңнілерін, арғазын прай чаабысчаң* (ТИ КМ).

ТАРИРҒА [тара-] II *иділ.* 1. Пірее нименің саны көп поларға. – Распространяться, размножаться. *Хыйот табырах тарапча, аннаң кӳреспезе, прай туза ӧзімнерні чаба пас салар. Хозан, хорғыс, ыырҷы полбаза, табырах тарап сыхча.* 2. Пасхазына, көп кізее чайарға (чуғынҷах ағырығны). – Передавать многим; разносить (заразное заболевание). *Хысхаҷах тус аразына тарап парған чуғынҷах ағырыг чонны сағыссыратча. Олғаннар аразында сарыг ағырыг тарапча.* 3. Көп кізее таныс, тузалыг идерге (пілісті, хайдағ-да тоғыс алай чуртас киреен). – Быть известным, доступным многим (об опыте, знаниях), распространяться. *Ниме-ноо палғир аймах оңдайлар аалыбыстың хыстары аразында тарапча. Аймах чахайахтар одыртары хонҷых ипчідең тараан.* 4. Көп кізее искірерге, читірерге (хабарны, чоохты паза пасх.), чайарға. – Сообщать, доводить до сведения многих что-л., распространять что-л. (слухи, известия). *Аның ӳні кӳстіг сыхча, чалбах тарапча* (ХЧ). 5. Пірее сағыстаң, сағыссырастаң, киректең чарбыхтырарға. – Отвлекать от каких-л. мыслей, переживаний, забот. *Маниттің мӧңіс сағыстары кӧӧлҷе-кӧӧлҷе постары ла тарап парғаннар. Суг хыринҷа чӧрзе, сағыстар тарап парча.* 6. Ибіркі кииде чайарға. – Разноситься по ветру, распространяться в воздухе. *Ізіг чайның тадылыг ооры тараан* (ТИ ХӦ). *Ирбен чызы ибіркізіне тарапча.* 7. Пірее нимее толдыра чайыларға, көптелерге. – Распространяться где-л.; усеивать что-л.; рассеиваться. *Маллар чазаа толдыра тарабысхан. Андар чидерінеңӧк, хойлар пір дее тарабин, амыр оттабысханнар* (КИ МН). 8. Чайыларға, чох поларға. – Рассеиваться, исчезать. *Кинетін пол килген чилге тулуттар тарап сыххан. Пӧзік таглар тигейлерінде ах тубан ам даа тараалах* (ТН КН). 9. Көп кізее, көп чирге, орынға парарға, пирерге. – Раздаваться, продаваться многим лицам, во многих местах. *Сыххан кинделер школа-библиотекаларҷа тарапча. Республика газеталары орындағы чон аразында табырах тарап парча.* 10. Пірее нимедең позирға (тоғыстаң, ӳгредігдең). – Распускаться (на отдых). *Олғаннар чайғы тынаға тарапчалар. Алтын аныпчатхан тоғысчылар тынаға орай кӳскӳзін тарап парчалар.* 11. Хайдағ-да чирдең, сӧӧктең сығарға. – Происходить от кого-л., откуда-л. *Ызых кистінең тараан кізілер пісте ӳр чуртабааннар. Туғаннарыбыс улуг родтаң тарааннар.*

ТАРИ-ТАРИ *нареч.* Чайылдыра, пірге нимес, хада нимес. – Вразброд, врассыпную. *Чылғылар, інектер, хойлар таг тӧзінде, тари-тари чӧріп, оттапчалар. Апанис маңзырапчатхан, састарын көріндес алнында салааларынаң тари-тари тарабызып, турадаң сыға салған.*

ТАРЛАН *пілд., көр.:* **чохыр**. 1. Чохыр тӳктіг. – *кач.* Пестрый (в мелкую крапинку). *Інек чох халып, ыраххы аалдаң тарлан інек садып алғабыс. Ӧӧрде аймах-пасха тӳктіг мал полған, тарлан тӳктіглер көрінібӧк парчатханнар.* 2. Кірге порал парған. – *перен.* Грязный. *Камзар кӳн тооза чир хасхан, иргізін ибзер майых парған, тарлан сырайлыг килген. Каврис тарлан ухтарын, кічіг дее полза, позы чууп алча.*

ТАРЛАНАРҒА [тарлан-] *иділ.* Тарығарға, тарынарға. – Раздражаться, сердиться, нервничать. *Ӳр неместе ле тарлан чӧргенін*

сағысха кирерге уйадыстыг (ХЧ). *Тудар чирде тут полбин, чидер чирде чит полбин, тарлан парчадыр (фольк.)* (АТ).

ТАРЛИРҒА [тарла-] *иділ.* Урунып, табыс, тўклес сығарарға, хоғдырирға. – Стучать, производить звук. *Автобус сағып, чоо тооп парғабыс, тіс ле тарлапча. Тура ізиин асчатса, полған на сай тарлапча, ээ кізі ноға аны хаҷанох сўрт салбинча?*

ТАРЛЫХ I Хорығыс, ўрўгіс. – Тревога, волнение // тревожный, волнующий. *Іди ле нимені атпа, ол нимедең, улуг тарлых полза, анда атарзың* (БФ ТО). *Хайдаг тарлых пістің чирлерібіске читті.* ◊ **Тарлых кўн.** – Тяжелый день (когда случается несчастье) (*букв.* Тревога день).

ТАРЛЫХ II *адал.* Кинетін пол парчатхан саай. – *кыз.* Внезапное несчастье. *Тархыннаң пілчебіс, хаҷан-пурунғыда чоныбысха улуг тарлых тўстір: мооллар чаанаң кірібіскеннер. Хонҷиибыстың киҷее тарлых пол партыр: інектерін чідірібіскеннер.*

ТАРПА *адал., көр.:* **таспа**.

ТАРСПАЙАРҒА [тарспай-] *иділ.* Іле сығарға. – Выпучиваться. *Оларның прайзының харахтары, хаңырылған аңни чіли, тарспайызып, ойласхлап чөредірлер* (ХНС). *Азахтарында чадап ла турчатхан, харахтары тарспайған Пычон орама ортызында кемге-де сырбалчатхан.*

ТАРСЛАХ *адал.* Хоғдырас, мыҷырас, суулас. – Треск, шум от ударов. *Оркон тыхтаг пастабысхан, ол сынаң ибінде ўрге хоғдырас, суулас, тарслах тоозылбиныбысхан. Хароол тўзінде чааласчаттыр: ибіре прай ниме чара чачырапча, хоғдырас, мылтых тарслағы, табыстар истілче.*

ТАРСЛИРҒА [тарсла-] *иділ.* 1. Ётіг паза кинетін истілерге. – Звучать, издавать звуки. *Тўрче поларынаң мылтых табызы хатыг ағас чара тартыл турған чіли, тарсли тўскен* (КВ ПК). *Часхызын пус талалчатса, прай ниме ибіре тарслапча, тыҷырапча, килкім пустар аххлапчалар.* 2. Тың суулас идерге. – Шуметь, стучать, грохотать. *Тура ізігі тарслаанына чочып парып, сыраңни тўскен. Кинетін чайғы наңмыр пасталыбысхан, кўгўрт тохтабин, тарслаплача, суг урылча.*

ТАРТАРҒА [тарт-] *иділ.* 1. Пірее саринзар сўўртирге, сўўліндірерге. – Тянуть, тащить, натягивать вдоль чего-л. *Ирткен ўлўкўнде, марығлазып, паг тартхабыс. Адын тохтадып алар ўчўн, Манзар пар-чох кўзінең аттың ахсын тарт сыххан.* 2. Хайдаң-да сығарарға. – Вытягивать; *разг.* тащить к себе, вытаскивать откуда-л. *Анаң, кил, нинҷе ле пар кўзінең сығара тарт сыххан* (ТМ ЧЧ). *Серге, чоон палых хаптырып алып, чарға чадап ла сығара тартып алған.* 3. Пір орыннаң пасха орынзар хайдағ-да транспортнаң апарарға, сўўртирге. – Тянуть, возить. *Ана ол пісті ам тарт чөрче, туған-хонҷых хоостыра* (БФ ПА). *Иирде Онакайның пастых тарт чөрчеткен наа кізөзі килтірҷік* (ТН ТЧ). 4. Кўснең сўўртирге; кўс салып, сығарарға, сўўліндірерге. – Дёргать, рвать, тянуть за что-л. *Ізікті ас полбин, ізік тудазын пар-чох кўснең тартыбыстым. Ол, көзенек хаалхазын аза тартып, стенее наари саап, тазылатча* (БТ О). 5. Улуг арах идіп, пірее саринзар сўўліндірерге. – Вытягивая, натягивая что-л., увеличить в длину, ширину. *Эмекті саап, узада тартарға. Час теерні кипке кўснең тартып саларға. Сапхыны таптапчатса, тимірні саап, тартарға.* 6. Пазарға, нинҷе-де аар поларға. – Весить, иметь какой-то вес. *Нинҷе тартыпча? Пістің аалда ас чыгҷаң орында астыг килчеткен машиналарның нинҷе тартчатханын синирге тиріг тургыс салғаннар.* 7. Поссар чылдырарға. – Двигать, придвигать что-л. *Одырарға тіп, стулны позынзар чагын арах тартып аларға. Хараа, көмес тооп парып, чабынҷахты пос ўстўне тартып аларға.* 8. Хайдар-да парарға. – Двигаться, направляться куда-л., *разг.* сворачивать куда-л. *Анаң, адын айландыра тартып, аалзар тозын пурлада халған* (ТИ КМ). *Эк, худай, пу сўріп одырлар, албинаң, хазың ойзар тарттым* (ТМ ЧЧ). 9. Істінзер тартчаң кўстіг поларға. – Обладать тягой (о трубе, дымоходе и т. д.). *Пес чахсы тартсын тіп, аны чылның көйеедең арыглапчалар. Пестің тартчатханын, кизек чаҷынны көйдіріп, сыныхтапчалар.* 10. Синерге, тохтирға, асхынах арах поларға. – Убавляться, убывать (о воде); прекращаться (о поносе); садиться (о материи). *Көгенеем*

тартып парған. Сатин чуған соонаң тың тартпинча. 11. Саап пар килерге. – Ударить, бить. *Оғырны тудып алып, хамҷынаң арғазынаң нинҷе-де хати тарт пар килгем. Тарынғанын адайға читіріп, ол аны холында тутхан пағнаң тартыбысхан.* 12. Поссар пірее ниме кирерге, урарға; тамкы тартарға, араға ізерге. – Втягивать, поглощать что-л. в себя; впитывать (влагу); курить, пить вино. *Хоортай апсах тамкы тартыпча, че Хапыңның туғаннары, иреннер паза ипчілері, чіҷеен не чіпчелер* (ДН ЫА). 13. Хайдағ-да көрімніг, өңніг, оңдайлығ поларға. – Принимать какой-л. цвет, вид, какую-л. форму; приобретать какие-л. качества. *Ӱр ағырған соонаң, Икентайның сырайы саңай хуба тарт партыр. Айдаң арыг ах сырайлыг абахай пиҷезінің иптігес сырайы самнах синінҷе ле халтыр, саңай чазарта тарт партыр* (СА КК). 14. Хайдар-да харазарға, тартыларға; хайдар-да тартарға. – *перен.* Тянуть, привлекать, притягивать; влечь кого-, что-л. *Төреен чирімзер тартча. Аннаңар мағаа уғаа чағыннар, постарынзар сыдачаа чох тартадырлар* (ТИ ХӦ). 15. Кизерге. – Подвязывать, надевать (платок). *Тасхар соохтал парған, інек саарға сыхчадып, Манит пазына чылыг плат тартып алған.* 16. Пірее нимені оохтирға. – Рубить, дробить, молоть что-л. *Ӱлӱкӱнге азынада көп ит тартып аларға. Манзар нинҷе-де чылға чидер ун тартып алған.* 17. Чирні нымзадарға. – Пахать, вспахивать. *Часхы тоғыстар – ол хыра тартары паза ӱрен салары. Полған на часхыда ӱӱҷік тартарға паза яблах одыртарға кирек. Чир тартары – ол уғаа аар тоғыс.* 18. Кемге-де көктирге. – Уродиться (в кого-л.). *Оолағас пабазын тартып алған, прай сари төӧй: тастындағы көрімі, сыны, пастырчатханы, чоохтанчатханы. Хыс пала ууҷазын тартып алтыр, чоогы андағох табырах.* 19. Хыс худалирға. – Сватать девушку. *Арчолға нанҷызының іҷезі кӧӧленчеткен хызын тарт пирерге полыс пирген. Мының алнында оолға хысты тартарға полысчаң кізілер өткін хайынҷаңнар.*

ТАРТА *посл.* Хайдар-да алдыра. – В направлении к какому-л. времени или пространству. *Апан адын азырых чолда ибзер тарта айландырыбысхан. Кирек күскүзер тарта пол парған* (БФ ЧТ).

ТАРТАС *пілд.* Асхынах. – Недостаточный. *Товар тартас пол парды, чон суулас сыххан* (КЧ). *Тартас пол парбас ӱчӱн, кирек нимені читкіҷе тимнеп аларға кирек.* ◊ **Тартас холлыг.** – Скупой, жадный (*букв.* Недостаточный с руками).

ТАРТАХ *пілд.* Узуны улуғ нимес, хысхаҷах (кип-азахтаңар). – Имеющий небольшую длину, короткий (об одежде). *Тартах ыстан садып алтырбын, алыстырарға парғам, узун арахты таап алғам. Тартах тонны кизіп алзаң, пасха кізілерге содаң киптіг чіли көрінчезің.*

ТАРТХЫ *адал.* Ағас хастырығын ходыра тартчаң тиріг. – Скобель. *Минің пабамның ағас тоғыстарында тузаланҷаң ікі саптыг тартхы полған. Сағысха кирчем: тартхынаң тоғынарға сидік полҷаң.*

ТАРТХЫН *адал.* Кізінің төлі хоостыра парчатхан хайдағ-да сари, көктег. – Наследственная черта, наследственность. *Кізінің тартхыны пірееде көнізінең парбинча: палалар іҷе-пабаларын нимес, аға-ууҷаларын алай аннаң даа ырах туғаннарын көктеп парчалар. Мының алнында кізілер, палаларын алыстырчатса, родха көрҷеңнер, тартхынны санға алчаңнар: пала оғыр алай чой родтаң полбазын. Кізі тартхыны – ол уғаа пик ниме.*

ТАРТХЫННЫҒ *пілд.* Төлі хоостыра төӧй, көктеені пар. – Похожий, имеющий наследственные черты. *Оол тайы тартхынныг төріп партыр: андағох ус холлыг, тоғысха күс. Хыс ууҷазы тартхынныг ӧсче: иптіг холлыг, иптіг сӧстіг, чалахай көңніліг.* □ **Тайызы тартхынныг полчаң.** – Наследственные черты больше идут по линии дяди (по матери) (*букв.* Дядя (по матери) его с наследственностью бывает).

ТАРТХЫС I *адал.* 1. Кипті истіг иде тутчатхан ниме. – Подтяжки, хлястик. *Чиит туста Мыкайла стан тартхызынаң тузаланҷаң. Каврис ибзер кистінде тартхыс тігілген тонныг килген.* 2. Пӧріктің хулаана, пӧрік түспезін тіп алай пасха даа кисчеткен кип-азах түспезін тіп, тігілген паг. – Подвязки, пришитые на одежде (шапке

и др.). *Пöріктің ээк тартхызы чилдең чахсы полысча. Хыстың ызырға тартхызы ÿзіл парып, алтын ызырғазы хайда-да тÿс халтыр.*

ТАРТХЫС II *адал.* Таарлағ. – Груз, воз. *Алында садыг идерге городсар чайғызын хаңаалыг, хысхызын соорлыг тартхыс апарҷаңнар. Уғаа көп тартхыс таарлап алзаң, ат пирік чолда тарт полбиныбызар.*

ТАРТХЫС III *адал.* 1. Тігіп хоостаҷаң тиріг. – *разг.* Пяльцы. *Аның нымзах, аар тоғыс көрбеен холлары пу тігіп хоостаҷаң тирігні, тартхысты, пір дее пілбинчелер. Тартхыста хоостап пілчеткен кізі уғаа сіліг хоостар чайап салча.* 2. Тартхыс сöök. – Ключица (кость у курицы). *Пычон таңахтың тартхыс сöögін, сорып алып, хыйа сал салған. Тартхыс сöök хустың чарын сöögін көксіндегі сöökнең піріктірче.*

ТАРТЫҒАРҒА [тартых-] *иділ., кöр.:* **тартыларға**. Ööн хайыг айландырарға, сабыларға. – Тянуться, стремиться, влечься к кому-, чему-л. *Камат арғаас тöріп парған: іҷе-пабазына полызарға хынминча, уйғаа, ойынға тартыхча, позынаңар ла сағынча. Сирос кічігдең сығара кинде хығырарға тартых парған, хынҷаң киреенең сині азыра айғазып, харах одына хомай ит салған.*

ТАРТЫЗАРҒА [тартыс-] *иділ., взаимн. от* **тартарға**. 1. Нименең алай кізінең айғазарға. – Возиться, заниматься с кем-л. или чем-л. *Ідіс-хамыснаң тартызарға. Банканаң тартызып, кÿзі сых парғанда, тöзеензер хыйын тÿс парған* (ТИ КМ). 2. Нимее-де сабыларға. – Увлекаться чем-л. *Ойыннаң тартызарға. Ол амды кинделернең тартыс парча.* 3. Удур-тöдір хырыс-табыс сығарарға. – *перен.* Спорить, ссориться, препираться, тягаться с кем-л. *Эдöт Иромнаң хада, Ористі холға кир полбин, тартысханнар* (БТ О). *Чазы ÿстÿне сала пÿрÿңкі тартыларынаң, саста пÿдÿрчÿннең таарт пазох тартыс сыхханнар* (КИ ЧХ). ◊ **Сырайы хатыра тартыс партыр.** – Лицо стянуло судорогой (*букв.* Лицо его до затвердения стянулось). □ **Илдең килген ооллар идек тартысчалар.** – *загадка* Парни, прибывшие издалека, тянут друг друга за подол (вагоны) (*букв.* Из чужбины пришедшие парни подол друг у друга тянут).

ТАРТЫЛҒЫ *пілд.* Кемни алай нимени полчатханын таныхтапчатхан тілдегі оңнағ. – *грам.* Относящийся к категории, выражающей принадлежность. *Тартылғы палғалыс. Тартылғы падеж изафет палғалызын пÿдірерге полысча: пастағы сöс тартылғы падежте турча, ікінҷі сöзі – тартылғы формада.*

ТАРТЫЛЫЗАРҒА [тартылыс-] *иділ.* Хыймыранарға. – Подергиваться, дергаться. *Манит чарғыда пастағызын на чоох тутчатхан, чоо чÿрексіпчеткен, ирнілері дее прай тартылысча. Толмат кÿн тооза чир хасхан, уғаа майых парған, ам аар тоғыс соонаң сырайы даа тартылысча.*

ТАРТЫНАРҒА [тартын-] I *иділ.* 1. Поссар алдыра тартарға; кирілерге. – Натягивать на себя, напрягаясь, тащить к себе; потягиваться. *Кинетін тартыныбысханда, пағайах чÿлі хырсли тÿскен, оолах аахтабысхан, анаң азаан чыыра тартынып, истіг тын сыххан* (ДН ЫА). *Уйғу соонаң прай идінең тартыныбызып, Каврис саңай усхун парған.* 2. Пос идін кödірерге. – Тянуться, подтягиваться. *Чікім хайазар сыхчатханда, халған кÿстерімнең чоғар тартындым. Иртен зарядка идіп, чадап ла, кÿстеніп, нинҷе-де ле хати тартындым.* 3. Пірее ниме идерге көңні чадарға. – Тянуться к чему-то. *Истиине тартынып, тоғызы читіре иділбин халча. Уйғаа тартынып, тоғысха орайлатча.* 4. Тын хабынарға. – Вдыхать в себя воздух. *Киині көксіме толдыра тартыныбызып, отахсар кірдім* (БФ ТО). *Кросс чÿгÿрген соонда, киині позыма чадап ла тартынчам.* 5. Нимее-де харазарға. – Стремиться, стараться, прилагать усилия. *Пычон чуртазында пайирға ла тартынҷаң, паза сағыссырас полбаан. Мин ол туста тоғысха ла тартынчатхам.* 6. Харанарға. – *перен.* Скупиться. *Че, Апан, тартынма, алған нимені нандыра пирібіс. Карнил, чыып алған ис-пайын колхозха пиреpге тартынмаан, че мылтыхтыг кізілер, киліп, аниин пылап парыбысханнар.* ◊ **Істін тартынарға.** – Втянуть живот (*букв.* Нутро его втянуть). **Кізі тартынарға.** – Признавать

кого-л. отцом ребенка (незаконорожденного) (*букв.* Человек к себе тянуть). **Истиине тартынарға.** – Заботиться только о собственном покое (*букв.* К приятному тянуться).

ТАРТЫНАРҒА [тартын-] II *иділ.* Пасха плат палғирға. – Повязывать платок на голову. *Күреели плат тартынарға. Хара хыл плат тартын салған, чалбах наахтыг иней туңмазына төөй дее полбаан* (ТИ КМ).

ТАРТЫНҢАХ I *адал.* Таарлағ, аар ниме. – Груз, обоз. *Апун пу күннерде аар тартынҧах тарт полҧаң улуг наа машина садызып алған. Пуларның тартынҧахтары улуг.*

ТАРТЫНҢАХ II *пілд.* Нимені позынзар тартчатхан, ибінзер ағылчатхан. – Делающий что-л. в своих интересах, в свою пользу. *Домна уғаа тартынҧах ипчі полған: тадылыг чиис пызырча, палаларын чахсы көрче, ибінде хаҧан даа арыг, миске, чистек тее теерерге маңнанча. Тартынҧағы чох ирнең ипчі кізее чуртирға сидік полча: тігізі арғаас, толдыра күснең тоғынминча, ахчаны асхынах таапча, ниме ит полбинча, узирға күс.*

ТАРТЫНҢАХТЫҒ *пілд.* Аар нимеліг, чүктіг. – С грузом. *Азынада чоохтасхан пілдірігні алып, хасхылар чарым аалға толдыра субалысхан тартынҧахтыг хаңааларын тасти, тігі атылыс париғаннар* (ДН ЫА). *Олардаң аарычахтар, тадылыг мөөт тартып, уйаларынзар аар тартынҧахтыг айланысчатханнар* (БТ МП).

ТАРТЫРҒАС *адал., көр.:* **тартхыс** I. Ир кізінің ыстанын тударға полысчатхан пағычахтар. – Подтяжки. *Толғал парған тартырғас. Мының алындағы тустарда тартырғастарға мода полған: киноны көрчетсең, тартырғастыг иреннер көп хайыныс чөрченнер, амғы тустарда тартырғастыг иреннер пір-ікі ле көрін парча.*

ТАРТЫС *адал.* 1. Пағ, ағас тартханы. – Перетягивание. *Тартысха чоон, чир үстүнде пик турчатхан, азахтары, холлары күстіг иреннер кирек полча. Тартыста прай күснең, пір тиңе, өменең тартарына хайыг айландырарға кирек.* 2. Ырлас, талас. – Ссора, спор, тяжба. *Нимее чарабас ниме үчүн тартыс итпеңер. Чыылыгда тартыстар, сарыстар узах парыбысчатхан* (БТ О). 3. Оох сарыстар. – Возня. *Устағда андағох тоозылбас, тохтабас тартыс* (ТМ ПТ). *Тартыс чох олар үр чуртабааннар, суум-саам пол ла сыххан.* 4. Ыстың ыс сыхчаңзар тартылчатханы. – Тяга (дыма). *Пестің тартызы хомай. Пес тартызы чахсы арах полар үчүн, аны ыс сыхчаңны чылда ікі хати көйеедең арыглирға кирек.* ◊ **Тартыс-тутхыс.** – *разг.* Ссора, перебранка (*букв.* Перетягивание-держание).

ТАРТЫСХАХ *пілд.* Удаа сарысчатхан, тартызарға хынчатхан. – Скандальный, любящий ссориться. *Тартысхах хылиинаң ас полбинча. Ирнің ипчізі тартысхах полза, истіг чуртас полбас.*

ТАРТЫХ *адал.* Кирек нименің читпинчеткені. – Нехватка, дефицит. *Совет тузында тартых нимелер улееде полҧаң: аны хабынзаң, анзы чоғыл, мыны киреxсізең, мынзы чоғыл, че хайди полза чуртап парыбысхабыс. Магазинде тартых пол парҧых: теестегі алында турған кізілер кирек нимені көптең алчатхан үчүн.*

ТАРХЫН *пілд.* 1. Полған нименің алысханы, тилеені. – Действительность в ее развитии, движении. *Кізілер хатхырыбысханнар, тархынны сағысха киріп* (ТН ТЧ). *Халғанҧы чылларда хакас чирінің тархынынаңар көп тоғыстар сыхчалар* (ЛЧ). 2. Чонның ирткен чуртас чолын үгренчеткен наука – история. *Тархынны үгреніп, өбекелер чолын чоллас килгенде, ноға-да тадар солалыг халарың килбинібісче* (ХЧ). *Кізі тархыны көп муңар чыллар мының алында пасталған паза мындағ ниме тирге чарир: кізі тархыны – ол чаалар тархыны.*

ТАРХЫС *адал., көр.:* **тархын**.

ТАРЧЫХ *адал., көр.:* **тааарчых**. 1. Хап, хабычах. – Мешок, мешочек. *Кипер, кирткен тамкызын тарчых теер нанҧығына урып, нандырған* (ТН ТЧ). *Иб аразында тарчыхта крупалар, пірееде ун даа тутчалар.* 2. *Көр.:* **тазах, мырчых**. Ир кізінің пүдізіндегі аны ипчі кізіден пасхалапчатхан чардығы. – *анат.* Мошонка. *Пірееде ир кізінің тазағы (мырчығы) ағырыбысчаң. Тойоңның тазағы тың ағырыбысхан соонда, көңні саңай түс парған.*

ТАРЫҒАРҒА [тарых-] I *иділ., көр.:* **тарынарға**. 1. Көңні сайбаларға, тарынарға. – Злиться, изъявлять неудовольствие,

негодовать. *Аринка, че хайди поларға амды? – пір дее тарыхпин, чоохтан салған анзы* (ДН ЫА). *Істенҷілер дее андаг саба хылыныстарға орта хоптанчалар, тарыхчалар* (ЛЧ). 2. Сағыссырырға, пичелленерге. – Расстраиваться, тревожиться, волноваться, беспокоиться, нервничать. *Тарығып пастабыстым, көҥнім сайбал парды* (ЧМ А). *Илья абыс тарығарға пастабысхан, пирген сурығларына орта нандырбааннары абысты аринҷа тарындырыбысхан* (КВ ПК). 3. Перінерге, хырызарға. – Бранить. *Акай иртеннең сығара ибдегілерні чархандырып, тарых чөрген. Тоғызын тоос полбин, хости тоғынчатхан кізілерге тарыхча.* □ **Киліспеске тарыхпаҷаҥ, чарабасха чобалбаҷаҥ**. – *погов.* Не получается – не нервничай, не везет – не убивайся (*букв.* На то, что не придет, не надо злиться, на то, что не подойдет, не надо горевать).

ТАРЫҒАРҒА [тарых-] II *иділ.* Нимені табырах идерге харазарға, маңзырирға. – *кыз.* Спешить, торопиться. *Иркем-кинҷем Хан Мирген, ипчі аларға кўзөк тее тың тарыхчазың (фольк). Серге чуртазында тарығарға пір дее хынмаҷаҥ, прай нимені, маңзырабин, килістіре, итчең, хазии даа пик полған.*

ТАРЫҒЫС *адал.* 1. Пірее пілдізі чох ниме сағып, сағыссырас, хорығыс, изі чохтаныс. – Тревога, волнение, беспокойство. *Тарығыста чөрчем пу кўннерде, палаларны сағып. Ыырҷының чағдапчатханына аалыҷахтағы чонда тарығыс, ўрўгіс пілдірген.* 2. Өкпеленіс. – Гнев. *Таныс нимес тадар оол, таллабин алдах наганны, тарығыс кўнге тоғассох, тазылас пирер ухтары* (ДН КК). *Пірееде пыролапчатхан харахтарында тарығыс көрін килче* (ТИ КМ).

ТАРЫҒЫСТЫҒ Сағыссырастығ, хорғыстығ, изі чохтаныстығ. – Тревожный, волнительный, беспокойный // тревожно, волнительно, беспокойно. *Мында, мындабын. – Ырахтын чадап ла читчеткен ірінің тарығыстығ ўні* (ДН ЫА). *Тарығыстығ тустарны тобырарға кирек.*

ТАРЫНАРҒА [тарын-] *иділ.* Істі тарланарға, чабалланарға, тарығарға. – Сердиться, злиться, гневаться. *Садығҷы кізі тарынганынаҥ, ізігін тазылада чаап, сығып чөрібіскен* (АП ХХ). *Апсах кізі тарынганына мыстапчатхан, анаҥ, пір дее кізее көрбин, ибінзер пастырыбысхан* (ЧС ПТ).

ТАРЫНҶАХ 1. Өкпеліг, тыртыс, тарығыстығ. – Раздражительный, злой, сердитый, вспыльчивый // раздражительно, сердито. *Апсахтың харахтары пасхаҷыл сағылысханнар, сырайы ноға-да тарынҷах тудылыбыстыр* (ДН ЫА). *Аҷазының тарынҷах ўнін ис салып, Миргенек, туртух парып, чойланыбысхан* (ТИ КМ). 2. Тарланҷых. – Обидчивый. *Ол тарынҷах кізі. Харасхыда Пычонның кірлезі көрінген, анда Марик турча, позынзар хайбағынминча, угаа тарынҷах, көө чох пілдірген* (ДН ЫА). ◊ **Тарынҷағы тутча.** – Сердится (в приступе гнева) (*букв.* Злость его хватает).

ТАРЫНЫС *адал.* Өкпеленіс, тарланыс, тарығыс. – Гнев, злоба, возмущение. *Сыдамакха кирек кўсті тарынысха ўретпечең* (ХЧ). *Пірсі, аның ўстўне чадыбызып, маңзырап сыбырап сыххан, тарынысха хубарта тартып парған сырайына* (ХНС).

ТАРЫП *адал.* 1. Чіп салған малның артхан-халғаны. – Останки (животного, изодранного волками). *Часхызын, хар хайыл парза, чазыда көп тарып көрін парча. Чазыда чатхлапчатхан тарыптар, кўнге көйіп, наҥмырға чуулып, прай ағар парған полчалар.* 2. Пірее нименің артхан-халғаны. – То, что осталось от чего-н., остатки. *Пурунғы тустардағы тарыптар пірееде наҥмыр соонаҥ көрін сыхчалар. Ирги чурт орнында халған ниме-нооларның тарыптарынаҥ олганнар ойнапчалар.* 3. Өл парған мал, аң, хус. – Падаль. *Тарыпха өстіг ала саасхан чазыда аны харап чөрген: хаҷан аның чадып халарын хыҷалана итке, ол сахтаан* (ТН БВ ЧЭ). *Олаҥ сах андох, тарыпха түскен хара хус чіли, Анконы, турғыспин, пазып алған* (ТБ О). □ **Тарыбы даа халбаан.** – Ни рожек, ни ножек не осталось (*букв.* Останков даже не осталось).

ТАРЫХПАЙ *пілд.* Тарынҷах, өкпеленҷік, істі тар. – Сердитый, злой. *Тарыхпай кізі тастынаҥ көрінче: харахтары тарынҷах, хайынызы табырах, нимее ле полза сырбал сыхча. Иртеннең хонҷиим тарыхпай чөрче.*

ТАРЫХСЫНАРҒА [тарыхсын-] *иділ., көр.:* **аарсынарға**. Көмес тарынарға, өкпеленерге. – Слегка сердиться, слегка злиться. *Пабалары, палаларын ірізіп, ойнап, позын тарыхсынчатхан чіли тудынча. Сирос, хынғанына тың тарын полбин, пос алынҷа ниме-де пулбырап, тарыхсынчатхан.*

ТАС I 1. Тағлардағы хатығ минераллар паза оларның алынҷа кизектері (хайа-тастар). – Камень // каменный. *Ол туста олар, тынызы чох тас көзеелер чіли, хатхлап парған одырғаннар* (ТА ХЧ). *Тас тротуарҷа, тас чолҷа парчатса, маймах өтіре табан ізіпчеткен* (ИК ЧХ). 2. Чазанҷыхтар идерге киректелчеткен аарлығ минерал. – Ценный минерал, используемый для украшения в ювелирных изделиях. *Пөзік паалалчатхан тастарны пастап чирдең анынчалар. Аарлыг тастарнаң сіліг чазанарға* (ЛЧ). 3. Тас көмір. – Каменный уголь. *Хакас чирінің аның тооспас ис-пайы даа пар: тас көмір, тимір, алтын, чис, молибден паза олардаң даа пасха тимір таапчалар* (ХЧ). *Пістің аалда тас көмірні посха даа хазып аларға чарир, че хазарға уғаа тирең кирек полар.* 4. Сойыннаң иділген. – Чугунный. *Пастағызын апсах тас чейнигін очыхха одыртыбысхан* (ДН ЫА). *Чоон түптіг тас скобрада яблахты хаараргға чахсы, яблах түбіне чапсынминча, көйбинче, чиис тадылыг полча.* 5. Хатығ чүректіг. – *перен.* С каменным сердцем. *Карнил сынап тас чүректіг кізі полған: кізіні айап пілбес, полыспас, ачынмас. Тас чүректіг кізідеңер сарын пас салғаннар.*

ТАС II 1. Чалаас пас (сас чох), айаң. – Облысевший, голый // лысина, плешь. *Аның ізшинең чабызах сынныг, тас пастыг кізі сых килген* (ТИ КМ). *Хайзы тас пастың иң улуг чобаг – хайди сас өскіріп аларға, че прайзы ла андаг нимес, пірелері чөпсінчелер.* 2. Сүмекчін, хул, иб аразында хайынҷаң кізі, мал хадарчызы. – *фольк.* Раб, слуга. *Тас кізі. Тас ооллар. Араға үлеп чөрчеткен улуг тасты көр тапхан* (ХТ). 3. Мал хадарҷаң кізі. – Пастух. *Ыырҷының тастары даа, алыптары даа поладыр. Чағын танызым, тас полып, мал хадарып, нинҷе-де чыл тоғын салған, чазыда уғаа ірістіг полча, тіҷең.* ◊ **Тас пас.** – Лысый (*букв.* Камень голова). **Тас кізі.** – Плешивый человек (*букв.* Камень человек).

ТАС III: **тас миндір** *адал., көр.:* **тоңдол, мүндүр, пус**. Тигірдең түсчеткен улуг нимес тоғылах пузыҷахтар. – Град. *Үгүрсүлерні тас миндір саап парыбыстыр. Пірееде тас миндір улееде улуг пол парадыр, көзенектерні дее оот парча.*

ТАС IV *адал.* Кізі чыҷаң чир. – *кач., перен.* Могила. *Чылның ара нымырхада кибір хоостыра піс сыыраттағы тасха парчабыс. Хакас чонының көрістері хоостыра тасты наағылабаҷаң, іди іҷем тіҷең, че піс, орыс оңдайына кір парып, тасты, наағылап, сиденін сырлап, кіресті иптеп сыххабыс.* ◊ **Тас пазында одырарға.** – Сидеть у изголовья могилы (*букв.* Могила у начала его сидеть).

ТАС V *киз.* Сөстің тузазын тыытчатхан сөс. – Препозитивная частица со значением усиления, уғаа тың. *Тас хара. Тас хара харахтары ам даа андағох үрүкпезінең, че уғаа тың киріп партырлар* (ТМ ЧҶ).

ТАС VI *адал., көр.:* **тасты**.

ТАСПА *адал.* 1. Марха ілбігі. – *бельт.* Петля для застегивания шуб (петля для пуговицы), сшитая из кожи (шкуры). *Олған туста Кавриске іҷезі таспа хазаҷаң, теен парғанда, позы сыдан сыххан. Амғы туста көбізін кип-азахта таспа, мархалар тікпинчелер, застёжка тургысчалар.* 2. Тонны пик идерге, аның чіктеріне тігілчеткен ниме. – Элемент одежды, оторочка по краю или шву, кант, (вшиваемый в швы шубы для прочности). *Амғы киптерде таспа тургызарға тың на киреxсініс чох полар, неке. Пурунғы тоннардағы таспаларны музейде көріп аларға чарир.*

ТАСПАРЛАХ *адал.* Пораатай сөбірезіне кірчеткен сарынҷы арығ хузы. – *зоол.* Дрозд (лесная певчая птица отряда воробьиных). *Пүүл орай чайғыда таспарлах өөрі нымырт саабыстыр, ам ағастар ээн турчалар. Ағас аразында хара өңніг таспарлах ыр-көг чайдырчатхан.*

ТАСПАС *адал.* Хазалҷых пуртах от. – Чертополох (надземная часть растения). *Чайғы туста үүҷікте таспаснаң хазыр*

күрезіг парча. Таспасты саабысхан соонда, пір чирде ӱӱп саларға кирек, ол анда, ӱр чадып, чызып, компост пол чӧрібісче.

ТАСТАНДЫ *адал.* 1. Артхан-халған ниме, тастаан ниме. – Отбросы, хлам, утиль // брошеный, бросовый. *Тамах тастандызы. Син пайларның тастандыларын чіп чӧрчезің, паға-палчах чіпчезің* (ЧТ). 2. Тастаан пала. – *перен.* Подкидыш, подкинутый ребенок. *Иртен пала туразы кірлезінде тастанды пала табыл парған. Казан – тастанды пала полған, пала туразында ӧскен, чуртазы тооза анзына хомзынҷаң.*

ТАСТИРҒА [таста-] *иділ.* 1. Холдаң позыдып, силерге, учухтырарға алай тӱзірерге. – Бросать, кидать что-л., сбрасывать, разбрасывать. *Тари тастирға. Кум, син пілчезің, хайдаг күлӱктерні кӧдір тастабаам* (ХА). 2. Пір чирге чыыларға. – Метать, складывать; наносить, наметать, надуть (о ветре, вьюге). *Киҷеегі чил кірлес хыринда улуг көртік тастап салтыр. Сиденге толдыра хазыр чил хар тастап салған.* 3. Пірее нимее, кізее хайбиныбызарға. – *перен.* Бросать, оставлять кого-, что-л. *Хой тастап чӧрзең, кирек киліспес* (ХА). *Че мыннаң андар ӱгренер сағыс аны хаҷан даа тастабаҷаң* (ЧМ КЧ). 4. Табырах ирт парчатхан идігні көзітчеткен полызығлығ иділіс. – В качестве вспомогательного глагола употребляется для обозначения быстрых, решительных действий. *Таңнастығ, че пу аар тоғысты табырах ит тастабыстым. Чірчені ипти сал салып, хыринда турчатхан орғанзар одыр тастабысты* (СА КК). ◊ **Ара тастирға.** – Выкинуть, скинуть (о скоте). **Ах тастап парған.** – Бельмо появилось (*букв.* Бельмо брошено). **Іс тастирға.** – Запутывать след (*букв.* След бросать). **Чир тастирға.** – *этн.* Кинуть горсть земли (прощаясь с покойным) (*букв.* Землю бросать). **Сас ойда тастирға.** – Положить на обе лопатки (*букв.* Навзничь бросать). **Ипчі тастирға** – *разг.* Бросить, оставить жену (*букв.* Жена бросать).

ТАСТАЛ [тастал-] *иділ.* 1. Холдаң позып, силілерге, учухтырыларға, тӱзерге. – Бросаться, кидаться, сбрасываться, разбрасываться. – *Ойнаҷахтар чирге тастал партыр. Кӱрҷек сиден тӧзінде тасталча.* 2. Пір орынға чыы поларға. – Быть наметенным, нанесённым, быть сложенным. *Тура тӧзінде хум тастал парған. Хара тобырах оймакха тасталчатханда, кем-де аахти тӱскен.* 3. Ундудыларға, хайығ чох халарға. – перен. Быть брошенным, покинутым. *Аалдағы туразы тастал парған. Хузыҷахтарның уйалары тасталбинча, андар пасха чуртағчылар кір парчалар.* 4. Харакха көрінерге. – Бросаться в глаза. *Анзы чахсы, хаҷан оларның аразында чарлалбаан, харакха тасталбинчатхан марыг парчатса* (СА КК). *Толматтың кирібіскені харакха тастал сыххан: тырысхахтар көптел сыххан, тістері, састары арамнап парған, чӧрізі ағырин пол парған.*

ТАСТЫ *адал., употр. с афф. принад.* 3 *лица.* Пірее нименің тастындағы көрімі, омазы. – Наружность, внешний вид чего-л. // наружный, внешний. *Хулах тасты. Ирткен тынаг күннерінде, прай сӧбіренең, хонҷыхтарны полызыға хығырып алып, тура тастын чағарға чапсынғабыс.* □ **Тасты чалтырама, істі халтырама.** – *погов.* Внешность блестящая, нутро холодное (*букв.* Наружность блестяща, нутро холодно).

ТАСТЫНЗАР *послел.* Полызығлығ сӧс, идігнің ниме-нооның тастындағы саринзар көстелчеткені көзіділче. – Послелог, показывает направление движения по направлению во внешнюю сторону чего-л. *Иб тастынзар көзенектердең түдӱн сыхчатхан. Сах андох, мылтығын тудына, сиден тастынзар ойлаан* (КИ ЧХ).

ТАСТЫНА *послел.* Полызығлығ сӧс, идігнің, ниме-нооның тастындағы сарина көстелчеткені көзіділче. – Послелог, показывает направление движения по направлению во внешнюю сторону чего-л. *Ограда тастына ойлирға. Орай полыбысханда, Кола аал тастына сығыбысхан* (ХНС).

ТАСТЫНДА *послел.* Полызығлығ сӧс, идігнің, ниме-нооның тастындағы саринда полчатханы көзіділче. – Послелог, показывает, что действие происходит во внешней стороне чего-л. *Палалар сиден тастында ойнапчалар. Тура тастында пуртах от илееде ӧс партыр.*

ТАСТЫНАҢ *послел.* Полызығлығ сӧс, идігнің, ниме-нооның тастындағы саринаң

сыхчатханы көзіділче. – Послелог, показывает, что действие происходит из внешней стороны чего-л. *Сиден тастынаң хысхырыстар, суулас истілчеткен. Чалбах тигейнің паарына, харачхай уйазы чіли, чапсын парған улуғ кизек аал тастынаң көрзең, уғаа амыр, ынағ пілдірче* (ДН ЫА).

ТАСТЫРАРҒА [тастыр-] *иділ.* 1. Чарынаң сығарға, астырарға, азырарға. – Заставить разливаться, выходить из берегов. *Кимні тастырарға сидік полар. Палых тудар ўчўн, ахчатхан суғны тулғабысханнар, тулғор ортызында сўген турғызыбысханнар, суғның ағынын тулғор ўстўнчe тастырғаннар.* 2. Пірее суух нимені орныхчатхан орынның тастына сығарарға. – Заставлять выступать (о поте и т. п.). *Ханны тастырарға. Олар хара тирлерін, ағын суғ чіли, тастырғаннар* (БФ ПА).

ТАСТЫХ Піреезінең, пірее ниме-ноонаң оортах (арах), ырах (арах) – Отдаленный от кого, чего-н. // отдалённо. *Ол чалғысхан тастых арах чирде хайын чөрче* (ЧС АЎХ). *Пу тастых чирде эрістіг, аннаңар ла ол хысха кööленібіскен* (ТГ Ч).

ТАСТЫХТАҢ *нареч.* Ырахтын, оортахтаң. – Из отдалённой местности, издалека, издали. *Тастыхтаң килген кізінің тонанғаны, тудынғаны, чоогы даа пасхаҷыл пілдірген. Тастыхтаң чабал ыс сабыл килген: ырахта турчатхан сосха фермазынының хыринҷа парчатхабыс.*

ТАСТЫХТИ *нареч.* 1. Ырах арах. – Недалеко, поодаль, в стороне. *Пазының кистінзертін, чылаңот тöзінең, пала кўске сыыхти халған, анаң тастыхти кўскелер сыых-саах тўскеннер* (ДН ЫА). *Оларның туралары тастыхти турған.* 2. Пірее нимеде араласпин, пірее нимее кіріспин. – *перен.* Не принимая участия в чем-л., не вмешиваясь во что-л., обособленно от других. *Аалдағылар ол хорылыстарнаң тастыхти тур халғаннар. Мин палаларны хырыс-табыстарнаң тастыхти чöрерге ўгретчем.*

ТАСХА *адал.* Харахтары улуғ, тумзуғы ырғах, хараа аңнапчатхан ачын хус. – Сова. *Ол арада пора Тасха читкен, харахтарын сарғалта көрген* (НД КЧ). *Тасханың уйазы чирде полча.* ◊ **Тасха чіли көр.** – Смотри, не мигая (*букв.* Сова как смотри).

ТАСХАР *нареч.* 1. Пірее нименің тастында, турада нимес. – На улице, не в помещении. *Пу айда тасхар соох турча, ахчатхан суғлар тооп парған. Тасхар чарытхы чох таа полза, прай маңат көрінче* (СА КК). 2. Пірее нименің тасты саринзар, орамазар. – На внешнюю сторону, по направлению за пределы чего-л., наружу, на улицу. *Арина Петровна тудыныстыг ўннең ылғап, тасхар сығара ойлаан* (ДН ЫА). *Казан сала маңзыри ізік азыбысхан, табырах тасхар сыға салған.*

ТАСХАРЛИРҒА [таста-] *иділ.* Тасхар пararға. – Испражняться. *Пычонның істі ағырыбысхан, тасхарлап пар килгенде, істі сала амырап парған. Хаҷан кізі ўр тасхарлап полбиныбысча, öнетін имнер ізерге кирек, андада анзы иртіс парча, алай ба андаг ниме пол парбас ўчўн, килістіре чиис чирге кирек полча.*

ТАСХАХ *адал., кöр.:* **ілгöр**. Ағас чардылардаң иткен ідіс-хамыс паза пасха даа ниме-ноо турғысчаң ниме. – *саг.* Полка для посуды, книг и т. д. *Матлама пöзік инейек тасхах хыринда хайын чöрген* (ТН ТЧ). *Стене хыринда турчатхан тасхахсар пастырып, чабых ізікті азып, сағысха тўзібіскен...* (СА КК).

ТАСХИРҒА [тасха-] *иділ., кöр.:* **насхирға.** 1. Ниме-нооны нымзах идерге, назарға. – Толочь что-л., мять. *Сеерге, яблахты пызырып алып, аны тасхирға пастабысты, сўт порабысхан. Іҷем, нымыртты тимір ідісте тасхап алып, хайах салып, скобрада көмес хаарҷаң, уғаа тадылыг чиис пол парҷаң.* 2. Пірее нимені чуурирға. – Мять, разминать что-л. *Пыс парған килкім яблахты, сўт урып алып, тасхирға кирек, анаң уғаа татхынныг чиис пол парча. Пурунғыда алхимиктер, алтын сығарып алар ўчўн, аймах-пасха хумнарны, удур-тöдір порап, тасхаҷаңнар.*

ТАСХЫЛ *адал.* Тигейінде ағас чох, хайылбинчатхан харлығ пöзік тағ. – Высокая безлесная, снежная гора. *Кöбіктеліп, улуғ-кічіг сöпті öкпеленчеткен чöрізінде арыда хаап, тасхылдаң айра суғ чиде тўзер* (ТИ КМ). *Хайда-да ырахта, харах оды*

читпинчеткен чир хыринда, чыл ибіре ах пастығ турчатхан пӧзік тасхыллар хасхайысчалар (СА КК). ◊ **Тасхыл осхас.** – Крупный (о человеке) (*букв.* Голец подобный). **Тасхыл кӳркӳзі.** – Белая куропатка (*букв.* Гора куропатка его).

ТАСХЫН I *адал.* Харлар хайылып, наңмырлар чаап, суғның чарларынаң асчатханы, чайылчатханы; чайғын. – Половодье, разлив, наводнение. *Часхыдағы тасхын туста чар тастынзар суға тастап салған тӧгелер анда-мында чатхлааннар* (БТ МП). *Часхызын тасхын тузы полча, суғлар пустаң арығлал сыхчалар.* ◊ **Ах тасхын.** – Вода при первом весеннем разливе (*букв.* Белый разлив). **Кӧк тасхын.** – Коренная вода в начале лета (во время таяния таежных снегов) (*букв.* Синий разлив).

ТАСХЫН II *адал., кӧр.:* **тасхар**.

ТАТ *адал.* 1. Кии паза сых ӳр турып, тимірнің ӳстӳ хызыл-кӳрең ӧңнең чабылғаны. – Ржавчина. *Суғ тады. Тат чіп салған. Хайдаң-да прай тат чіп салған чабал мылтығас таап алған* (ДН ЫА). 2. Ӧзімнернің пӳрлерінде паза саптарында хайдағ-да ағырығ сылтаанда пол парчатхан хызыл-кӳрең ӧңніг орын. – Жёлто-оранжевые пятна на поверхности растений (обычно на листьях и стеблях), появляющиеся в местах, где развиваются споры паразитных грибов. *Ӧзімнерде пірееде хызыл-кӳрең тат пол парча, андада ӧнетін тимнелген суғнаң суғлирға кирек. Хойығ салғанах аразында прай татха пастыр ӳгӳрсӳ сабы кӧрінген.* 3. Кізінің хайдағ-да хынии чох сарии, хылығы. – *перен.* Душевный изъян, порок и т. п. *Симунча позының істінде чуртапчатхан таттаң пір дее ос полбинча* (ЧЛ ЧС). *Чабал тат істіңе пір ле киріп алзаң, аннаң позирға сидік.* 4. Хайдағ-да ниме соонда халып, кізіні істінең чіпчеткен іс. – *перен.* Осадок. *Ырахсы тустардағы хырыс табыс соонда халған тат пӳӳнге читіре чіпче* (ЧЛ УУЧ). *Нанҷызынаң хырыс салған соонда Манзарның чӳреенде хайдағ-да тат ӳрге халған.* ◊ **Тимір тады.** – Черный раствор ржавчины (использовался для чернения обуви) (*букв.* Железо ржавчина его). **Чир тады.** – Ярь – медянка (змея семейства ужей) (*букв.* Земля ржавчина его).

ТАТАЙ *хыйғ.* Кізінің пірее нимедең чіксінгенін, хорыхханын паза пірее нимее хыныхсыбынчатханын кӧзітчеткен сӧс. – Междометие, выражающее сильное отвращение, брегливость, испуг, ужас, презрение или пренебрежение. *Татай, пу мылтых атылчатханға даа тӧӧй нимес* (ТМ ЧЧ). *О, татай-ара! Ит прай ардап партыр, нооза!*

ТАТЛАМА *пілд.* Кірге пастыр парған. – *кыз.* Обросший грязью. *Иб істі прай ла татлама полтыр, ікінҷілес чох, мында чут кізілер чуртапчалар. Майра татлама ипчі полған: ибінде прай ниме сыбыра кірліг полҷаң, пол хаҷанох чуулбаан, палалары кірге пастыр парғаннар, аар-пеер чӳгӳріс чӧрчелер.*

ТАТТИРҒА [татта-] *иділ.* 1. Хызыл-кӳрең ӧңнең чабынарға (тимірдеңер). – Покрываться ржавчиной, ржаветь. *Ӳр ниместе ле Кай ибінзер пурунғы чааҷахтың уғының таттап парған тимір устуғын ал килген* (КГ ПАО). 2. Ӳр турып, кӳрең арах ӧңніг поларға (суғдаңар). – Становиться бурым от долгого стояния, портиться (о воде). *Пычахты сыхтығ чирде ӳрге халғыспазаң, ол таттабас. Артон, че іс сууңны, ол таттаан.*

ТАТХЫН *адал., кӧр.:* **тадии, там** I. 1. Чіҷең нименің тадии. – Вкус, *разг.* смак. *Чистектің татхыны кіргелек. Тамахтың татхынын кире пызырарға. Аҷазы Пычон ағаа кӧрбеен татхыннарны сынаттырча* (ДН ЫА). 2. Пірее нимее тартылыс, хыныс. – *перен.* Склонность, интерес, пристрастие к чему-л. *Наа алызығларның татхынын хаап алғаннар тоғызон чылларда улееде парыстанып алғаннар. Хызыллар ӳлгӳзі чох-чоостар, чалҷылар ӳлгӳзі, че мындағылар ол ӳлгӳнің татхынын ам даа пілгелектер* (ДН ЫА).

ТАТХЫННИ *нареч.* Тадиин кире. – По вкусу. *Тамахха тусты, перецті татхынни саларға* (ЛЧ). *Ир кізее оң пол парза, чиисті татхынни пызыр пілчеткен ипчее учурап парза, анын чуртазы улееде чахсылан парар.*

ТАТХЫННЫҒ *кӧр.:* **тадылыг, тамныг**. 1. Тадылыг, тадии чахсы. – Вкусный // вкусно. *Татхынныг азырал. Татхынныг чиис чіп одырбинаң, Ойка улуг тын салча* (КГ АХ Т). 2. Кізі идіне кӧп тузалыг, сиңмінніг. – Питательный // питательно. *Чиисті татхынныг идер ӳчӳн, пілерге кирек, ниме андар саларға.*

Чииске таңах идінең пызырылған татхынныг мӱн пирчелер.

ТАХ I *пілд., көр.:* **тахыр**. Пасхлалых, тахталых (чир). – Утоптанный, утрамбованный. *Аалзар тах чол парчатхан. Тах чолҷа чазаг даа пастырарга, машиналыг даа чӱгӱртерге ниик паза истіг полча.*

ТАХ II *адал.* Ойығы чох хазых хабырғазы. – Боковая сторона лодыжки без выемки. *Олганнар хазых тастап ойначаңнар, хазых чылбыраң саринаң алтынзар тӱссе, «тах» тіҷеңнер. Пурунғыдағы хазых ойынында кем «тах» алай ба «таг» тӱзіріп алар, ол утчатхан осхас, неке.*

ТАХА *адал.* 1. Маймахтың эчегіндегі пӧзік арах хатығ табаны. – Каблук. *Поллар ығырасчалар, сапог тахалары удаа нимес тохлас турчалар* (ДН ЫА). *Тоғынған чірінде прайзы хаҷанох аның пӧзік тахаларына паза узун сырлаан тырғахтарына ӱгрен парганнар* (ТИ КМ). 2. Ағас тахалығ маймах (ӧдік). – *этн.* Таха *(деревянные шлепанцы в виде сабо, башмаки на деревянных подошвах или выдолбленные из дерева, с вязками, их одевали молодые пастухи во время таяния снегов). Чолда турган нимелерге харылып ала, Сабул андар чӱгӱрче, тахалары ла тазылирга маң чоғыл (*ХА А). *Ағас тахалар пурунғыда полган, амғы тустарда оларны музейде ле көріп аларзың, неке.*

ТАХАЛ *адал.* Ӧкпе ағырии. – *бельт.* Туберкулез. *Тахалдаң имненіп алар ӱчӱн, чахсы, сиңмінніг тамахнаң азыранарга кирек. Пурунғыда тахалны имнеп пілбеҷеңнер, амғы тустарда пу ағырыг кӱстіг имнернең имнелче.*

ТАХАН *адал.* Очых алай алғай хаптырҷаң ӱс азахтыг тимір (кӧдес алай алғай турғысчаң). – Таган, треножник (деревянный или железный) для котла, котелка. *От хазында тахан хази саап, алғай іл салган* (КИ ЧХ). *Хар тыхтаглаан хара хазанахтар от ӱстӱнде таханнарга хызылғлап турғлабысханнар* (ХНС).

ТАХАРТ *адал.*, *көр.:* **тах** II.

ТАХЛАДА *нареч.* Уғаа пик. – Крепко, прочно. *Тахлада тудынып алып, олганнар табырах ахчатхан сууҷахты кис сыхханнар. Ӱлӱкӱнге чыылган чон ойынға кірібіскен: прайзы, паҷны тахлада тудып алып, тартыс сыхханнар.* ◊ **Тахлада тудынарға.** – Схватиться крепко (*букв.* Крепко держаться).

ТАХЛИРҒА [тахла-] I *иділ.* 1. Пірее ниме ӱстӱнҷе сабарға, тохладарға. – Наносить ритмичные удары по чему-л., стучать. *Пӱӱн Камзар ибде тыхтаг итче, кӱн тооза пасханаң тахлап одырча. Кӧзенек хаалхазы чилге тахлапча.* 2. Чиділерге. – *перен.*, *разг.* Кашлять (о сухом кашле). *Пабам, палыхтап, суға кір парган, тооп парган, ам хараа тооза тахлаплача. Чиділні нимее салбин, имненмин, тахлап ла чӧріп, улам хорғыстыг ағырыға читіре чӧріп аларға хорғыс пар.* 3. Чоохтирға, читірерге. – *перен.* Доносить, докладывать что-л. *Пірее ле сӧс чоохтаныбыс, тахлачаң кізілер табылар. О-о, піс пілчебіс, пу табан пастыхтарға удаа тахлапча.*

ТАХЛИРҒА [тахла-] II *иділ.* Хабарға. – Хватать. *Чохыр аң Каматтың нітказіне тахлап халган, кізі чадап ла аңны тӱзіре тастабысхан. Тістерім ызырыныбысхам, парбинаң, ас-пиліне тахлап халдым* (ЧС АЎХ).

ТАХОРИРҒА [тахла-] *иділ.* Ойнирға, хаңалҷирға. – Играть, шутить. *Кізі тахорирға чайалган полара кирек, андада ол пасхаларына сынында хыныг пілдірер. Ибдегілер хаҷанох пілчелер: Серге амзабысса, хаңалҷир, тахорир кӧңні ас парыбысча.*

ТАХПА *адал.*, *саг. көр.:* **тамкы**.

ТАХПАЙ *адал., көр.:* **узах**. 1. Узах, ағас кизегі. – Щепка. *Кічиҷек паза табырах сууҷахта олар тахпайдаң иткен кораптар позытханнар* (ТИ КМ). *Кинооператор Александр Матвеевич игеен тахпайларны хузух алтындох чар парча – хараағызы узун* (ТВ АТ). 2. Ағас хастырығы. – *саг.* Кора дерева. *Пурунғыда хазың тахпайынаң ниик ідіс итчеңнер. Пӱдіріг тоғызында тӧгені тахпайдаң ӧнетін тирігнең арыглапчалар.* 3. Хомды. – *перен.* Гроб. *Ӱреен кізінің тахпайын туганнары, чаллап, итірчеңнер, амғы тустарда садып алар оңдай пар. Тахпай сатчатхан чирде олар хайдаг ла аймах-пасха чоғыл.* □ **Тағдаң тахпай чылып одыр** (тарғах). – *загадка* С горы сползает щепка (расческа, гребень) (*букв.* С горы щепка ползет).

ТАХПАЙЛИРҒА [тахпайла-] *иділ.* 1. Тахпай теерерге. – Собирать щепки. *Іҷебіс олған туста тахпайлап пар килерге удаа ысчаң. Тахпайлап пар киліп, песті одыбызарға сидік нимес, тахпай табырах көй сыхча.* 2. Тахпай идіп, ағасты оох кизегестерге чararға. – *прост.* Расщеплять что-л. на щепки. *Казан күнзіре одың оотхан, одың оотчаң чирні ибіре прай тахпайлап салтыр. Ағас узурған чир тахпайлал партыр.*

ТАХПАЙ-ТУХПАЙ *адал.* Тахпайларны алай пасха даа ағас оотхан соонаң халған нимелерні піріктіре адааны. – *собир.* Щепки, стружки и другие отходы. *Тахпай-тухпайны азынада тееріп, пес хыринда ӱӱп саларға чахсы поларҷых. Тахпай-тухпайны теерчетсем, олған тузым сағысха кірче.*

ТАХПАХ *адал.* Пос сағызын читіріп, кемге-де айланып, марығлазып, сарначаң хысхаҷах ыр. – Вид стихотворного творчества и песенной культуры, короткая лирическая состязательная песня, обращенная к какому-л. лицу (обычно четырех или восьмистрочная). *Ол амды сағызына ниме кірзе, аны тахпахха киріп, ырлап чӧрче* (КВ ПК). *Тиктең нимес, чон ӧріністіг, ачыг-чобағны тахпахха килістірҷең, пу даа чон тахпағы хайди пӱӱнгі аның сағыстарына килісче* (КГ АХ Т).

ТАХПАХТАЗАРҒА [тахпахтас-] *иділ., взаимн. от* **тахпахтирға**. Удур-тӧдір тахпахтар, сарнап, ызарға. – Совместно петь тахпахи (отвечая друг другу), состязаться в пении тахпахов. *Ол тойның ойынында Кола позының ӧӧрелерінең хада ойынға сығып, оолларнаң тахпахтасхан* (ХНС). *Чазы ырҷылары – постарғайахтар – узирға парчатхан күнні ӱдезіп, нинҷе пар ӱннерінең дее тахпахтассалар, кӧлеткі тартыбысхан чазыны күліндір полбинчатханнар* (КИ ЧХ).

ТАХПАХТИРҒА [тахпахта-] *иділ.* Кемзер-де де айланып алай марығлазып, тахпах ырлирға. – Петь тахпах, короткую лирическую песню. *Казан, кӧңні кӧдіре ползох, тахпахтап сыхчаң. Тахпахтирға ӱгреніп аларға сидік, ол киректе чайалған тӧрирге кирек.*

ТАХПАХЧЫ *адал.* Ырҷы, сарынҷы, позының тахпахтарын сарнапчатхан кізі. – Певец, исполнитель коротких лирических песен тахпахов. *Хоортай апсах сала-сула орыстапча, ол хайҷы, ачыг тілліг тахпахчы* (ДН ЫА). *Тахпахчыларның тахпаан истерзің, нымахчыларның нымаан истерзің* (БФ ХЧЧ).

ТАХПЫ *адал., саг., көр.:* **тахпа, тамкы**.

ТАХРАХ *адал., көр.:* **тахырах**.

ТАХТА I *адал.* Суғны кизерге иділген пӱдіріг; кічіг суғ кизіре салылған чарды. – Мост. *Улуг аалның суғ чоғархы саринда ағас тахта* (ТМ ПТ). *Тахта полған тустарда, от ізиине хазан хырынаң асчатхан чіли, хайнап, көбіктеніп, сыылап, чалым хайадаң атыхчаң чулат* (КМ Х).

ТАХТА II *адал., кыз., көр.:* **одырчых**.

ТАХТАЛАРҒА [тахтал-] *иділ.* 1. Чаба пазыларға (чирдеңер). – Утрамбовываться, утаптываться. *Тахтал парған харлыг чолда тегілектері пір орында кірлектеніп, пазох сынзар тырбахтанча* (ХЧ). *Хаҷан даа піди тахталбаан, неке, чир ӱстӱнің аймах чоллары* (НК КХ). 2. Тегілектенерге, путхаларға (тӱктеңер, састаңар). – Скатываться, спутываться, сбиваться, сваливаться (о шерсти, волосах). *Аның сӧстері, тамағында тахталып, хайдаг-да нимее урунып, сыххлап турған чіли пілдірген* (Х). *Анда чирнің чылыг көксіне нари чатхлаан, терпектерге тахталған харлар, иніс индіре суғ полып, сірлесче* (БФ ТО).

ТАХТАНАРҒА [тахтан-] *иділ., көр.:* **нахланарға**. 1. Пірее нимедеңер, чархастың, хатап-хатап чоохтанарға. – Говорить нудно об одном и том же. *Изірік кізі тахтанарға кӱс, сағам на чоохтаан нимені хатаплача. Мағаа тӧлег керек чоғыл, тахтанмаңар* (ХА). 2. Көңніне килістіре нимес полчатханын көзідерге. – Ворчать, брюзжать. *Ойканың ипчізі, көңніне пірее ниме кірбезе, ибдегілерні чархандырып, күн тооза тахтан на чӧрче. Мында мин, Сергейге сабланыс читірзіннер тіп, тахтанминчам* (ЛЧ). 3. Пірде пір азахха пазып турарға. – *перен.* Топтаться на одном месте. *Тахтанмадах, хайт пардың! Марис, ибдегі тоғысты идерге арғаастан салған, школада аны нандырарға досказар*

хығыртыбысханнар, ам ол, ниме тирін пілбин, тахтанып турча.

ТАХТАНҶЫХ *пілд.*, *көр.:* **нахланҷых**. Майығыстығ, чархастығ кізі. – Вызывающий скуку, наводящий тоску; надоедливый, занудный, нудный. *Тахтанҷыхты истерге сидік, че андағ кізі табыл ла парча. Тахтанҷых кізілер чон аразында табыл ла парчалар.*

ТАХТИРҒА [тахта-] *иділ.* 1. Ўстўнең пазып, нимені-де хатығ алай тўс идерге. – Утаптывать, утрамбовывать что-л.; выравнивать. *Тахтаан чол. Палғас тахтал парған. Арбазар отты көп арах сыңдырып алар ўчўн, ўстўне сығып, тахтапчам*. 2. Типсеп, чол идерге. – Прокладывать путь, дорогу (*напр.*, утаптывая снег). *Алнындағы кўнде халын хар чаап парған, че иртіпчеткен машиналар чолны тахтап салғаннар. Саарсых азах чолны тахтирға. Сидік чирде тўзіп алып, соор алнындағы чолны тахтап тураргға*.

ТАХЫ *пілд.* 1. Путхал парған (тўк, сас) – Свалявшаяся, скатавшаяся шерсть. *Тахы тўктіг пўгўрелте тарт парған адай* (ЛЧ). *Тахы тўктіг чабал хоор чабаға (фольк.).* 2. Часхыдағы тўк. – Весенняя шерсть (еще не вылинявшая), *обл.* веснина. *Часхызын тахы тўктіг хой ёорелері чазыда тарап парчалар. Хойның тахы тўгі чайғаа теере тўс парадыр, хой хырығар тусха наа тўк ёс парадыр.*

ТАХЫ-КӦБІР *адал.* Малның чапсыныс парған тўгі. – *собир.* Слипшаяся шерсть (на животных). *Чайғызың хой хырыхчатхан туста хойларның тахы-көбір тўгі учурап парча, андағ тўкті хырығарға сидік. Ёордең ағылған хой арых полған, тўгі тахы-көбір, соғымға пір дее килістіре нимес хой полған.*

ТАХЫЛ *адал., көр.:* **тахал**.

ТАХЫЛАНАРҒА [тахылан-] *иділ.* Сваливаться, скатываться (о шерсти, волосах), спутываться (о волосах). *Састарны чуурға сидік полча, хаҷан олар тахылан парза. Тахылан парза, тўкті хығырарға оой ла нимес.* ◊ **Пазы тахыланғанҷа.** – Очень долго (обычно так говорят о неторопливых людях) (*букв.* Голова его до спутывания волос).

ТАХЫЛЫҒ *пілд.* Пазыл парған тўктіг. – Со свалявшейся шерстью. *Тахылыг чабағалыг хыс пала оларныңох соонаң чўгўртібіскен* (А Т). *Тимір хамыснаң суун сызырчатсалар, паза ікі кізі сілікчетселер, тахылыг теерілернің тахызы азырылча* (ДН ЫА).

ТАХЫП *көр.:* **тах** III, **там** III.

ТАХЫР *пілд.* 1. Чалаас, от ёспес (чир). – Голый, без травы, без растительности; земля, где растет короткая трава. *Тахыр чир ат чарыстырарға килістіре полча. Ол даа тахыр пол парған тағларға от ўрені чайарға оңдай чох полар, чи* (ЛЧ). 2. Сайах, хысхаҷах (тўктіг, мойынның паза даа пасх.). – Редкий, короткий (о шерсти, волосах, шее, носе). *Ёміг чил көгіссер ётче, тахыр тўктіг кічіг малыҷах хазаа тёзінде халтырапча* (БФ ТО). *Хысхы кўннерде тахыр тўктіг адайахтар соохха халтырап турчалар.* ◊ **Тахыр пурун.** – Маленький нос.

ТАХЫРАХ *адал. көр.:* **тахрах**. Тигір хустары пёлиине (голубьтар пёлиине) кірчеткен улуғ нимес хус. – *зоол.* Дикий голубь, горлица. *Тахырах уйазын ағаста чазидыр. Оларның аразында хайда-да ырах нимес суғ ўстўнде тахырах табызы истілче* (ТИ КМ).

ТАХЫРЛАНАРҒА [тахырлан-] *иділ.* Пір дее ниме ёспин, чалаас поларға. – Лишаться растительности, оголяться. *Тус көп сыхчатхан чир тахырлан парча. Отха кёй парған чирлер тахырланчалар, анаң анда нинҷе-де тус пазынаң от ёс парча.*

ТАХЫРЫП *көр.:* **тах** III**, там** III**, тахып**.

ТАЧЛАДА *нареч.* Тычлада, тохлада, тўкледе, пайтлада. – Со шлепком, со стуком. *Кем-де ырахтын хатығ тахаларынаң тачлада пазып, көместең чағдапчатхан. Торка конькиліг чыларға ўгренчеткен, удаа ойдас парчатхан, ам хатабох тачлада ойдас парды*.

ТАЧЫЛА *адал.* Ағас аразында чуртапчатхан улуғ нимес хузычах. – *саг.*, *зоол.* Королёк (певчая птичка). *Пірее чыл тачыла ікі хати уйа пасча. Тачыла – ол чирібістің иң кічиҷек хусхаҷаа, ол тайғада чуртапча.*

ТАЧЛАДАРҒА [тачлат-] *иділ.* Пайтладарға, тычладарға, тўкледерге. – Шлепать, стукать. *Хол тачладарға. Ипчізі ірін пасха ипчінең хада айғасчатханын көр салып, сах андох кўннебіскен, анзын наахнаң тачладыбысхан*.

ТАҶЛИРҒА [тачла-] *иділ.* Сабыларға, сууласнаң ойдазарға, тышлирға. – Шлепаться, стукаться. *Сині азыра ізібіскен соонаң, азахта ізестіг тур полбин, полға тачлап халарға. Чылғайахтанып, чылбыраң чирде кинетін тачлирға.*

ТАҶЫЛАС *адал.* 1. Хаталчатхан ниме-ноо сабызы алай табызы; тышлас, тўклес. – Шум от повторяющихся ударов, стуков и других резких звуков, треск. *Таҷылас тохтабинчатхан. Хамҷылар сығырызыбысхан, чыртырчатхан кізілер, ит ачиина сыдас полбин, хысхырызыбысханнар, хорлас, таҷылас, ээн аас, сөгіс* (БТ МП). 2. Пірее хуруҷ ниме-ноо сығарчатхан табыс; тыҷырас. – Резкий сухой звук, издаваемый ломающимся, лопающимся, разрываемым и т. п. предметом; треск. *Інектер ағас аразынҷа субалызып парчатханнар, ибіре салаалар таҷылазы, суулас истілчеткен. Ағбан суғ азылып пастабысхан: аразында халын пус, чарылып, таҷылас истіл парыбысча* (ЧЛ ЧТ).

ТАҶЫЛИРҒА [таҷыла-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны хайдағ-да нименең хати-хати сабарға, пірее нимені хайдағ-да нимее хати-хати сабарға; тышлирға, тычлирға. – С шумом ударять, бить плашмя чем-н., шлепаться, стукаться. *Хамҷы ат нанына удаа таҷылапча* (БФ ТО). *Ииргізін чон малы аалзар чағдапча, хадарчының хамҷызы ла таҷылапча.* 2. Сынып, чарылып, табыс сығарарға; тыҷырас. – Издавать треск, разламываясь, образуя трещины, разрываясь на части, трещать. *Азах алтында наа ла тооп парған пус мал пазызына таҷылап парчатханы истіл парча* (ТМ ПТ). *Оолағастың холда тутчатхан шары тачылап парғанына позы даа чочып парған.*

ТАҶЫР *нареч.* Пір тиңе. – Одновременно, сразу; *разг.* разом, враз. *Ікі таҷыр атарға. Таҷыр атыс истілче.*

ТАҶЫРАДА *нареч.* Тыыда, уғаа тың, тышлада, ташлада. – Громко. *Хызыҷахтар өтіг сыыхтасханнар, ир олғаннар таҷырада хатхырысханнар* (ФБ ТО). *Казан, сööктерні таҷырада киміріп, тізін сала сындырбаан.*

ТАҶЫРИРҒА [таҷыра-] *иділ.* 1. Мыҷырирға, тыҷырирға. – Издавать треск, трещать. *Өрт, тізең, таҷыраан, таҷыраан* (БФ ТО). *Часхызын, пус талалчатхан туста, суғда пустың таҷырапчатханы ла истілче.* 2. Улуғ суулас идерге. – Грохотать. *Мылтых таҷырапча. Тохтабин, тигір кўгўртке таҷырапча.* 3. Тың хатхырарға. – Громко, оглушительно смеяться, хохотать. *Анаң на палата хатхыға таҷыраан. Пірее кізі төреннең сығара хатхызынаң таҷырапча, хулах туныстыг хатхызы ибіркілерні чархандырадыр даа.*

ТАШЛИРҒА [ташла-] *иділ.* Сууласнаң теерге, урунарға. – Стукаться со шлепком; шлёпаться. *Кинде, тасхахтаң ойдазып, полға ташлаан. Муклай, тайлығып, прай идінең чирге ташлаан.*

ТЕБЕРГЕ [теп-] *иділ.* 1. Азахнаң сабарға, сазарға, іде сазарға. – Толкать, ударять ногой, *разг.* пинать (о человеке), бить ногами, лягать (о животных). *Тали теберге. Пірсінде ол, школа хыриндағы ачыхта іди ойнап, меспекті хойыг салғанахтар аразынзар, оңнабин, теебіскен* (ТИ КМ). ◊ **Чилеңмес теберге.** – Качаться на качелях (*букв.* Качели пинать). □ **Тепсем – тимір, одырзам – оймах** (изер). – *загадка* Пну ногой – железо, а сяду – яма (седло) (*букв.* Если пну я – железо, если сяду я – яма).

ТЕБІ *нареч.* Орнына. – Вместо. *Киҷее ала пуға тебі килкім сортан тудып алғам. Молҷаан чылыг кўн тебі соох чил саап сыххан.*

ТЕБІГ Саба пысхан ўчўн, соонзар алдыра тартылчатхан (кип). – Стянутая назад из-за неправильного покроя (одежда). *Саба пысхан ўчўн тон тöдір тебіг тартылча, сöгерге кирек, хатап тігерге. Муклайның тоны тебіг тігіл партыр, че ол анзына даа тың на хайбинча.*

ТЕБІНҶЕК I *адал., кыз., көр.:* **ізеңе**.

ТЕБІНҶЕК II *пілд.* Тебінерге көнік парған (мал). – Склонное лягаться, брыкаться (животное). *Маринча, тебінҷек чиит хазыразының соо азахтарын палғап алып, саапча. Сас, ўгреділбеен ат тебінҷек полча.*

ТЕГЕРГЕ [тег-] *иділ., көр.:* **теңерге**. Касаться, задевать. *Сибозан, атхан уғы таңмаа орта тегенін сизіне, Симонзар уғаа чахсы көңніліг кірген* (ХА). *Ырахсы чылыг чирлерде ползаңар, хызыл, сарыг өңніг пағаларға тегерге чарабас, оларның теерлерінде оолыг*

нимелер пар полча, орындағы чон ол оолыг нимелернең аңнирга тузаланча.

ТЕГІЛЕК *кӧр.:* **тоғылах**. 1. Терпек, тоғылах хобыллыг ниме-ноо. – Круг, окружность // круглый. – *Че, парааң, Акай, – оолзар пастыр килген тегілек сырайлыг Валя хыс* (ХА А). *Күнні айландыра күгүрт чолының өңнерінең пүткен тегілек турча* (ХНС). 2. Хаңаа, машиналарның алтындағы айланчатхан чардыгы, *кӧр.:* **терпек**. – *саг.* Колесо. *Ол тегілектер пірде пазында, пірде азаанда сыххлап килчеңнер* (ГК П). *Хомай чолча парза, машина тегілегіне тизіл парарга ӱр нимес.* 3. Алтын алай күмӱс манит. – *уст.* Золотая или серебряная монета. *Апан чазыт чирде кӧп күмӱс тегілек чыып салган. Кӧп нымахтарда чох-чоос кізі алтын алай күмӱс тегілектіг ідіске учурап парча.* 4. Кондитер чічең нименің кӧрімі. – Вид кондитерского изделия. *Чічең тегілектернің чызы пас айландырча. Садыга сыгарылган аймах-пасха тадылыг тегілектер астап парган Ағоолның хайшин тартчатханнар.*

ТЕГІЛЕКТЕНЕРГЕ [тегілектен-] *иділ.* 1. Толгаларга. – Кружиться. *Хызычах тегілектен чӧрче. Каврис марыгда чахсы тегілектенген, аның ӱчӱн утып алган. Табырах тегілектенчетсе, пас айланыбысча.* 2. Айланарга, *кӧр.:* **тоғылахтанарга**. – Катиться. *Терпектер тегілектенчелер. Сугның салгагы, улуг тегілектенген, хырга читіре парган* (КВ ПК). *Ойдасхан тимір ахча, тегілектеніп, тегілектеніп, полда чік таап ла алча.*

ТЕГІЛЕКТИ *нареч.* 1. Ибіт иде, тегілекке тӧӧй. – Кру́гом, в виде круга, вокруг. *Ипчі ніскечек тестоны тегілекти салып, хоос тегілектер итче. Нымырттар аразынзар кӧрібіссе, чон, тегілекти одырып, азыранча* (ХА А). 2. Тогылах иде, тогылахти. – В виде круга. *Оолагас хоозында күнні тегілекти хоостап салган. Мусульманнарның кис чӧрчең пӧрігестері тегілекти тігіл парган полча.*

ТЕГІЛЕКТИРГЕ [тегілекте-] *иділ.* 1. Тегілек идерге, тегілек хобыллыг идерге. – Округлять что-л., придавать круглую форму чему-л. *Ічем халас пызырчатса, аны пессер суғар алнында тимір листте тегілектеп салчаң. Пастагы час хар чаап парза, олганнар харычахтарнаң, харны өнетін тегілектеп алып, тастасчалар.* 2. Пірее тогылах нимені пір саринча ідерге, тогылахтанарга. – Катить, кантовать. *Аар сапчахты тегілектирге. Улуг сабаннарны пір чирдең пасха чирзер апар саларга оларны тегілектирге кирек.*

ТЕГІЛЕНДІРЕРГЕ [тегілендір-] *иділ.* 1. Пірее нимені тегілек идерге, тогылахтирга. – Округлять, делать круглым, шарообразным что-л. *Ниме? – хараан ӱгӱ чіли тегілендір сыххан* (ТМ ЧЧ). *Апаниң, чоо тарын парып, харахтарын тегілендірібіскен, хызар парган, хысхыр сыххан.* 2. Именнооны пір орыннаң пасха орынзар апарарга, тогылахтандырарга. – Катить, перекатывать, скатывать что-л. *Иреннер агас бочкаларны, тегілендіріп, хаңааға таарлапчатханнар. Сиден хыринда ӱӱлчеткен машина тегілектерін, аар даа полза, тегілендіріп, трактора таарлапчатхан чиит оолларның тирлері ахчатхан* (ШВ СС).

ТЕЕДЕГ I *кир. сӧс.* Чоохтирга чарир (кирек). – Вводное слово, соответствует русс. можно сказать, как будто. *Аалга хурт-хоостарның на сыр-сары тол парган, теедег* (ДН ЫА). *Полганының на, теедег, улуглары килтір* (ХА А).

ТЕЕДЕГ II *нареч.* Ортымахти. – Примерно. *Мыннаң тігі тураа читіре, теедег, полар узуны* (ДН Г). *Піди парзабыс, ибзер, теедег, ікі-ӱс күн пазынаң чидербіс.*

ТЕЕДІГІ *орын.* Ана ол, тігі. – Вон тот. *Теедігі хойны тудып аларга кирек. Ӧӧрдегі теедігі пора ат марыгларда араласчаң, табырах чӱгӱрістіг ат.*

ТЕЕДІГІНЕ *орын.* Ана анда. – Вон там. *Теедігіне – анзы аалзар алдыра ойлап парига оолахсар салаазынаң улапча* (ХА А). *Теедігіне ырахта көрінчеткен інектер пістің чіт парган малыбыс пол парбазын.*

ТЕЕЗЕРГЕ [теес-] *иділ.* 1. Пірее нименең, кізінен айгазарга, тартызарга. – Заниматься чем-л., возиться с кем-л., увлекаться чем-л. *Ирен, оолгын ӱр көрбин, сагын парып, паланаң теесче. Тогыстаң күннің сай орай килчең, че килзе, орта хараага теере книгаларынаң теесчең* (ТИ КМ). 2. Піреезінең талазарга. – Спорить. *Нанчымнаң удаа теезе халчаңмыс. Хончыхта полып, аннаң матап теескем.*

ТЕЕЗІ: КҮН ТЕЕЗІ Күн ізии теепчеткен чир. – Солнцепёк. *Сырайы чайғы күн теезіне уғаа тың харал партыр. Күн теезі сині азыра полза, кізі хазиина хомай теел сыхча.*

ТЕЕЗІГЛИРГЕ [теезігле-] *иділ.* Ўреен кізінің туғаннарын часхарарға килерге. – Выказывая соболезнование, утешать своим присутствием. *Кізілер теезіглеп килділер. Танызыбысты теезіглирге өменең чөр килгебіс.*

ТЕЕК I *адал.* 1. Чааҷах паан ілдірерге соғанда иділчеткен киртік. – *фольк.* Зарубка на стреле для зацепки тетивы. *Теек тартарға кўс кирек. Тоғыс теекке читіре тартарға.* 2. Хол теербеннің ӧзені. – Стержень ручной мельницы. *Теербеннің теегі. Теербен теегі пик иділ парған поларға кирек.* 3. Кізен теегіндегі хаптырғас. – Застежка на путах. *Кізен теегі сайбал партыр, Сеерге оңдайлап саларға аны суурып алған. Ат ырах парыбыспас ўчўн кізен теегі кирек полча.* 4. Ізік чабии. – Дверной засов; щеколда, шпингалет. *Ойканың туразының ізік теегі талал парған, ирен позы тыхтирға чапсынған. Ізік теегі ізестіг поларға кирек, ол чоон арах пик тимірдең иділерге кирек.* 5. Ізік иркінінің наағы. – Косяк порога. *Ізік иркінінің теегі пик ағастаң, удаа хазыңнаң, иділчең. Ізік иркін теегін пик паза иптіг итчелер.* 6. Иб алнында турчаң ат палғачаң ағас столба; *кӧр.:* сарчын. – *фольк.* Столб-коновязь. *Чортчаң хула атты алтын теектең систібіскен* (АТ). *Ат палғачаң алтын теекке аттарын палған, алыптар ибге кірчелер.* 7. Чатхан хылларын алтынаң тірепчеткен ниме: *кӧр.:* тикпе. – Кобылка (подставка под струны чатхана). *Чатхан теектері пірееде хазыхтардаң иділчеңнер. Амғы туста теектерні хазыхтардаң нимес, пасха нимелердең итчелер.*

ТЕЕК II *адал., кӧр.:* **сарысха**.

ТЕЕК III *нареч.* Теек чоохтанарға, тоғыр чоохтанарға. – Наперекор, против (говорить). *Ол хыс, най ла теек чоохтанчатханына хынмин, паза хыйа пазыбысхан* (БТ О). *Андағ кізілер пар: ниме ле исселер, читіре піліп албин, аннаң теек пол сыхчалар.* ◊ **Теек чоох.** – Противоречие (*букв.* Против речь).

ТЕЕКТИРГЕ [теекте-] *иділ.* 1. Теекке палғирға (атты). – Привязывать к коновязи (лошадь). *Адын алтын сарчынға теектеп салған. Ол алыптар аран-чула аттарын теекке теектеп парыбысханнар* (АТ). 2. Чабарға. – Закрывать (дверь). *Ізікті теектирге. Тынаға парчатса, ізікті ізестіг теектирге кирек.*

ТЕЕЛБЕК *адал.* Азах-холларнаң пулғап, прай ит-сӧӧктең ӧткін хыймыранғаны. – Танец. *Кем-де сарнирға хынҷаң, піреезі табырах теелбекте кірлектен чӧрерге чайалғанға тӧӧй* (СА КК). *Пілчезің ме, Юрий, анзын чазырбаспын, мин пу наа теелбекті ам даа пўкўлеезінең кӧрбинчем* (СА КК).

ТЕЕЛБЕКТЕНЕРГЕ [теелбектен-] *иділ.* Азах-холларнаң, тиксі ит-сӧӧктең ӧткін хыймыранарға. – Танцевать, кружиться в танце. *Хада сарнаңар, теелбектеніңер! – тыыда чарлапча ол* (СА КК). *Анаң ағырин-кӧӧлҷе теелбектен чӧріп, амды ниме кӧзідергечоохтирға харасчатханын аалҷыларға чарыдып пастабысхан* (СА КК).

ТЕЕЛЕРГЕ [теел-] *иділ.* 1. Хайығ саларға. – Посещать кого-л., бывать где-л., у кого-л. (короткое время). *Кўннің теелчем. Ўр нимеске теел параргa. Пірееде пеер ўгренҷілер килчелер, пірееде город аалҷылары теледірлер* (ББ ТС). 2. Нимее-де теерге. – Касаться чего-л., относиться. *Пілдістіг полған: сыбыхтас Акайға теелген* (ХА А). *Ол хаҷанох теелерге кирек сурыға хайди полза теелген.* 3. Хайдағ-да сурыға тегерге, хайарға. – Обращать внимание, упоминать, затрагивать какую-л. тему. *Чонның чуртазындағы ағырсымныг сурыларға теелгеннер. Хайдағ даа чаа кӧп кізілернің чуртазына теелче.* 4. Хайдағ-да нимее теелістіг поларға. – Иметь отношение к чему-л., относиться. *Мобилизация хонҷшимның оолғына теелібӧкчеттір. Пу хорылыстарға арғызымның оолғы теелібӧкчеттір.*

ТЕЕЛҶИРГЕ [теелҷе-] *иділ.* Чидікпин, сағирға. – Ждать, желая что-л. делать. *Ол узах чол параргa, теелҷеп ала, пазын пулғап, турча* (ТН ТЧ). *Теелҷеп турчатхан чапчаң адының арғазына алтанып, чӧр сыххан* (БН ПТ).

ТЕЕНЕРГЕ [теен-] *иділ.* 1. Тыырға, пик поларға, ӧзерге, мидееленерге. – Набирать силы, расти (о человеке и животных),

крепнуть, подрастать, развиваться, выздоравливать. *Тееніп алам. Төрт өкіс хураған: ікізі теен парғаннар, өзіп алардар іҷе дее чох, че ікізіне тимір кирек* (ДН ЫА). 2. Хыйғаланарға. – Умнеть. *Теенібіскен оолахтарны іҷе-пабаларына полызарға ӱгредерге кирек. Паба кізі оолғын хазых, тоғыстаң хорыхпас өскірерге харасхан, аның соонаң ол чахсы теенібіскен.*

ТЕЕНҸЕК I *адал.* 1. Саарбах (12 частаң 16 теере). – Подросток // подростковый. *Удаа паланың теенҷек тузы табырах ирт чӧрібісче. Теенҷектер суға сомарға маңзырапчалар.* 2. Хыстың ӧӧрелері аннаң айғасчатханы. – *этн.* Девичник, девичий кортеж перед свадьбой. *Теенҷектер хысты тойға ӱдесчеңнер. Хыстың теенҷек ӧӧрелері той алнында, той тузында аннаң көп айғасчаңнар.*

ТЕЕНҸЕК II *адал.* Кізі иді ізіп паза тооп иртчеткен ағырыҷ, ізіг ағырыҷ. – Горячка, возбудимость. *Хонҷиимның кічіг палазы теенҷекке хаптырыбысхан. Амғы туста теенҷекті имнирге имҷілер ӱгреніп алғаннар.*

ТЕЕНҸЕКТЕС *адал.* Ирге апарар алнында хысты ӧӧрелерінҷе ал чӧргені. – Вождение девушки перед замужеством по подружкам. *Ирге парар алнында теенҷектес хоостыра хысты ӧӧрелерінҷе ал чӧрҷеңнер. Теенҷектес чозахха кибірге чіли тудынчалар.*

ТЕЕНҸЕКТИРГЕ [теенҷекте-] *иділ.* Чӱгӱрерге чидікпин, ӧкпеленерге (аттаңар). – Горячиться (обычно о лошадях). *Ат, чӱгӱрерге чидікпин, теенҷектепчеткен. Чарысха тимнелген чиит аттар теенҷектепчеткеннер.*

ТЕЕР I *адал.* 1. Малдаң, аңнардаң тӱгінең хада сойылған тасты. – Шкура, мех // меховой, кожа // кожаный. *Олох хойлар Каной ирепчее кип-азах пирче: тӱктері – киис ӧдік, теерлері – тон* (ДН ЫА). *Хой теерізінең, аны истеп, чылыг тон тікчелер.* 2. Нименің хастырығы. – Кожица, кожура чего-л. *Яблахтың тузалыг нимелерінің көбізі теерізі алтында полча, аннаңар аны, хойғалап чізе, туза көп арах полар. Яблахтың теерізі пірее саринаң көгер парған полза, анзы күн чариина оолыг ниме чыыл парғанын таныхтапча, оох парарға хорғыс пар.*

ТЕЕР II *хыйг.* 1. Тигір тайиин иртірчетсе, тигірзер холларын кӧдіріп сығарчатхан табыс. – Возглас во время жертвоприношения. *Кибір иртірчеткенде, хамның соонҷа чӧріп, холыбыс чоғар сунып, «теер» тіп хысхырчабыс. Пу «теер» хыйғы мының алнында пірее ниме таныхтаан полар, че амғы туста анзын піліп аларға ӱғаа сидік.* 2. Інекті саапчатса, амыратчатхан хыйғы. – Возглас, которым заставляют корову стоять спокойно (во время дойки). *Теер, Майка, тіп, аның хысхырғаны ибіркізін усхуда истілчеткен* (ХА). «*Теер» хыйғынаң пістің аалда иртен сай көп ипчілер інектерінзер айланчалар.*

ТЕЕР III: **ТЕЕР АХСАХ** *адал., кач., кӧр.:* **таарт**.

ТЕЕРБЕН *адал.* Ун, чарба, талған тартчаң өнетін иділген тириг. – Мельница // мельничный. *Кӧл полар осхас, паза Чобатта теербен тургысхадағлар* (ДН ЫА). *Пістің полған хол теербенін сағысха кирчем, талған итчеңміс.* □ **Ікі пуға сӱзіс тур – ортызынаң көбік ах тур** (теербен)**.** – *загадка* Два быка бодаются, а между ними белая пена течет (мельница) (*букв.* Два быка бодаются – посередине пена течет).

ТЕЕРГЕ [тең-] *иділ.* 1. Теертерге, тееп параргға. – Задевать, касаться. *Іҷезі узупчатхан оолғын усхурча, салаазынаң ағырин теепче. Чобатча ооғас салғағастар ойлас ла турчалар, пытыраан суға кӱн хараа теепче, сӱлейкеҷектер чіли сағылдырча* (ДН ЫА). 2. Парчадып, пірее чирде тохтирға. – *перен.* Заехать, остановиться. *Таштыпсар парчадып, Асхысха тееп параргға. Чорыхта полып, туғанға теерге.* 3. Сабарға, хыйыхтирға. – *перен.* Ударять, задевать, обижать кого-л. *Кем сағаа тееп пардыҷ Киндір поза паг пычлап теепче* (ДН ЫА). 4. Пірее нимее орта теерге. – Поражать цель. *Орта атып, таңмаа теерге. Марығда Кавристің соғаннары таңмаа орта тееп турғаннар, пір хати даа чаза атпаан.* 5. Оғырлирға, сураг чох посха аларға. – *перен.* Воровать что-л. *Тилем чабан кізі хойына теер бе?* (ХА). Минің книгама кем теген?

ТЕЕРГІН I *адал.* Сеек, тобыннар. – Гнус, мошкара. *Теергін тузында інек саары ӱғаа*

сидік полыбысча. Теергін тузында інек сӱді дее хызырылыбысча.

ТЕЕРГІН II *адал., көр.:* **хазаа-теергін**. Чурт, чир. – *собир.* Усадьба, имение, двор; *саг.*: тииргін. *Хароолның теергіні улуғ полған: ікі хадыл тура, амбарлар, мал тутчаң хазаалар, аймах пӱдіріглер, аллыг сиден, чир тамаан одыртчатхан улуғ ӱӱҷік, сині андағох сад, паза даа пасха көп ниме. Миткенің теергіні хомай полған: тураҷаа, изел париған хазаа паза даа ниме чоғыл.*

ТЕЕРЕ *послел.* Пірее нимее читіре. – Указывает на пространственный, временной или логический предел какой-л. деятельности, действия, какого-то явления. *Оркон амға теере сағызында тутча чӱреен сыстатчатхан тадылыг сахсынызын* (ИТ). *Чарым кӱнге теере тир пурлаанҷа тоғыс* (ХА А).

ТЕЕРЕРГЕ [теер-] I *иділ.* Пірее нимені, чӧріп, чыырға. – Собирать, подбирать что-л. *Тынаг пілбес парчыхтар, хара чирде чӧріп, хурт-хоос теер чӧрчелер. Чаа тузында, кӱскӱ кӱннернің халғанҷы тустарында піс удаа тамахтың халған пазахтарын теерерге чӧрҷеҷміс* (ШВ ЧС).

ТЕЕРЕРГЕ [теҷ-] II *иділ., понуд.* от **теҷерге**. 1. Тегерге. – Задевать, касаться, дотрагиваться. *Ізіг песке хол теерерге. Хайнапчатхан суғ, чачырап, теерерге.* 2. Харыҷ поларға. – Беспокоить, задевать. *Ағоол изірікте хонҷыхха теерерге, аның чанына чидерге сағынча. Узупчатхан кізілерге тееріп, маҷтыс пирбем.* 3. Хатығлирға, холларны пос тударға. – *перен.* Бить, наказывать. *Теерібізем мин аны, неке. Ікібісті дее ікі-ӱзер хати теер пар килген* (БФ ТО).

ТЕЕРІМ *адал.* Пір хати тееріп алған соондағы син (чистектеҷер паза даа пасха). – Сбор чего-л. за один раз. *Кӱн тооза чистектеп, пір теерім дее таппабыс. Манит пір теерім чистек ӱчӱн арыг арали чарым кӱн чӧрген, соонаң на хусхаҷах чистегіне орта пол парған.*

ТЕЕРТЕРГЕ [теерт-] *иділ. понуд. от* **теерерге** II. Пірее нимее алай кізее хыймыраныста теҷерге. – Касаться кого-л. или чего-л. при движении, задевать. *Холың ізіг песке теертерге чарабас. Аның уйғузы даа сағам часхы салбыхтың пузыҷаа осхас, сала ла теертсеҷ, ниик ле оодыл парча* (ТИ КМ). ◊ **Хол даа теертпин öскірген пала.** – Избалованный ребенок (*букв.* Рукой даже не задев выращенный ребенок).

ТЕЕС I *адал.* 1. Ниме аларға алай идерге пірсі пірсінің соонда полғаны (изерістіре турғаны). – Очередь, очередность. *Прай нимее теестер: халасха теес, итке теес, чуртха теес* (ТИ ХӦ). *Аймах чиистер садылчатхан орында улуғ теестер* (ТН ТЧ). 2. Тоғынҷаң тус. – Смена. *Тееснең тоғынарға. Пӱӱн минің тоғынҷаң теезім полча.* 3. Хайдағ-да пыро иткен ӱчӱн, соондағы нандырығ. – *перен.* Расплата, возмездие, кара. *Ирен чуртазында көп хомай ниме иткен, ам теес читтір: ӧзӧгіп, чоо иреелентір, чадап ла тіріг халтыр, аның соонаң орта сағыс кірген осхас. Тігі чирде теес чидер тіп, абыстар хорғытчалар.*

ТЕЕС II *адал.* Пірее нимені сӧӧртирге киректелчеткен пағ. – Тяж. *Теес пағыбыс ӱзілгенҷе, сӧӧртебіс. Чоон тӧгені теес паг полызиинаң тӧртӧлең, хара тир пурлаанҷа, ибзер сӧӧртеп килгебіс.*

ТЕЕСТЕГІ *пілд.* Тееете турчатхан, полчатхан. – Находящийся в очереди, очередной. *Футбол маршында теестегі ойын. Арғыстарынаң хада чағдапчатхан теестегі ӱлӱкӱнге чарыдылған сан пірістіг ойын тимнеп, ол ибзер орай арах айланған* (СА КК).

ТЕЕСТЕЗЕРГЕ [теестес-] *иділ.* Пірее нимені, теес читсе, идерге, алызып идерге. – Делать, выполнять что-л. по очереди, чередоваться. *Теестезіп, хой хадарарға. Аал чуртағчылары малны теестезерге, чахсы хадарарға чоохтас салғаннар.*

ТЕЕСТИРГЕ [тееете-] *иділ.* Тееске тудынарға. – Соблюдать очередность. *Пабамның тынанарға одырарын чидікпин сағып алып, піс, теестеп, чир хас сыххабыс* (КГ ПАО). *Чаа складтарын хадарарға теестебіс.*

ТЕЙ *адал., көр.:* **тай** II.

ТЕЙІҶЕҢ *адал., көр.:* **тей**, **тай** II.

ТЕЙҶЕМ *адал., көр.:* **тай** II. Ууча (іче хоостыра). – Бабушка по матери. *Тейҷемнің тураҷаа. Пу кӱннерде тейҷем ааллап кил парған, чапсых чоох чоохтап пирген. Олған тузым сағысха кірче: тейҷем тадылыг*

чыстанчатхан чиисиең азырабысчаң, анаң мин суға сомарға чўгўрібісчеңмін.

ТЕКЕК *адал., кўр.:* **таңах**.

ТЕЛІК *пілд.* Сағызы хысха. – Бестолковый, глупый. *Казан төреенінең телік полған, пірее ниме чоохтазаң, сах андох оңар полбачаң, ікінчі хати чоохтирға килісчең. Камат чарғыда киречі чоогын тутхан, че кичеегі кўлет соонаң пазы ам даа кўўлепчеткен, чидінмес, телік кізее төөй кўрінген.*

ТЕНЧЕК *пілд.* Амыр нимес (аттаңар). – Неспокойный (*о лошади*). *Пір чирде ўр тус сым тур полбинчатхан ат, тенчек тіп адалча. Апанның чылғыларының аразында ікі-ўс тенчек ат полған, чиит, табырах чўгўрістіг аттар полғаннар.*

ТЕНДІРЕРГЕ [тендір-] *иділ.* Харах хайдар кўрче, андар параррға. – *саг.* Идти куда глаза глядят. *Нымахтарда удаа ёён матыр хайдар харахтары кўрче, андар тендір парча. Улуг городта тынаг күннерінде кізілер, тынанып, хайдар харахтары кўрчелер, андар парчалар, іди чўргені, тендір чўргені тіп, адалча.*

ТЕҢЕРГЕ [тең-] *иділ., кўр.:* **теерге**. 1. Пірее нимее алай кізее хыймыраныста тегерге. – Задеть что-л., коснуться чего-л., дотронуться до чего-л. *Теңен чирі кинетін тың ағыр парған* (ХНС). *Никанорның мунзуругы пазына теңенде, Оскар, чачырап парып, ойда түскен* (ТГ Ч). 2. Орта теерге. – Попадать в цель. *Ух тееп (теңіп) парған. Ыырҷының чыдазы Тударның азаана теңенде, ол ойдас парған.* 3. Аларға. – Брать, касаться, трогать. *Иртіре ёңніг мискелерге теңерге чарабинча, оолыг пол пararлар. Пасха кізінің ис-пайына теңерге чарабас.* 4. Харыг поларға. – Трогать, беспокоить. *Ипчізі ириңе тіпче: «Палаа теңме, сурыгларнаң сыынма, ол ўр ниместе ле узубысты, соонаң сураразың». Мындаг аар тогысха теңерге чарабас, пастап узуп ал, тынан.* 5. Чўрекке чидерге. – *перен.* Трогать, доходить (до сердца, души). *Аар ағырыг Марастың чўреене теепче, операция идерге сағыныбысты. Ипчізі Апаниңны чўреене теңерге харасча, ам ол чарылызарға сағыс тутча.* ◊ **Чўрекке теепче.** – Тяжело на сердце (*букв.* Сердце задевает). □ **Азағы чирге теңминче.** – Быть в радостном настроении, состоянии (*букв.* Нога земли не касается).

ТЕҢДІРЕ *нареч., понуд. от* **теңерге**. Теерте. – До попадания. *Чірчені ікі хати Апахха теңдіре тастаан* (ДН ЫА). *Ёнетін ырахта турғыс салған ідістерге пір хати даа теңдіре ат полбаанда, Манзар кёңні чох пол парған.*

ТЕҢІС *пілд., кыз., кўр.:* **тирең**.

ТЕП *киз.* Сёс алнында киректелчеткен тыыдыс тузалыг кизегес. – Частица усиления, употребляемая со словами на **теп**. *Теп-тегілек терпек. Сарыг хайах ўлўкўнде столба турғызылчаң, ўстўнде теп-тегілек терпек чадағайли пик турғызылчаң.*

ТЕПКЕ *адал., кўр.:* **типсі**, **кёлбе**. Иб аразында тудынчаң ідіс-хамыс. – Корыто, корытце. *Тепкеде пыс парған ит, капуста, чир тамааның саптарын насчаңнар. Тепкені ағаснаң киртчеңнер, тимірдең насхы иділчең.* ◊ **Чарых тепке хыринда халарға.** – Остаться у разбитого корыта (остаться ни с чем) (*букв.* Треснутое корыту рядом остаться).

ТЕПКЕР *адал.* 1. Хыро. – Иней, изморозь. *Пу ағас тепкерге пастырбаандыр. Салааларға тепкер тўскелек полған.* 2. Ағастарға наа ла чаап парған хар. – Свежий снег на деревьях. *Тепкер ўчўн ағастар кёрінминдеече. Мындаг сіліг тепкерні хаҷан кёрдің?*

ТЕПКЕРЛІГ *пілд.* 1. Хыролыг. – Заиндевевший. *Тепкерліг кёзенектер ётіре пір дее ниме кёрінминче. Турабыстың пулуңнары соохха тепкерліг пол партырлар.* 2. Харлыг. – Заснеженный. *Ырахта тепкерліг Сойан тасхыллары ағарысчатханнар. Тепкерліг тасхылларда парыс, сіліг, ачын аң, чуртапча, ол 15 метрче дее ойымнарны кизіре сегірібісче.*

ТЕПКІҶІ *пілд.* Азахнаң сабарға, тепленерге кёнік парған. – Склонный лягаться (о лошади). *Ёёрде тепкіҷі ат пол парза, анзы хомай, ёёрде андаг атха пасхалары даа хынминчалар. Пістің полған тепкіҷі ат, ол хылиин хыйа идерге, аны ўгредерге ёнетін кізі чаллирға киліскен.*

ТЕПКЛИРГЕ [тепкле-] *иділ.* Азахнаң сапхлирға. – Ударять ногой, пинать (несколько раз). *Пазох сыгып, чоон салааларны тепклепче, ээлдіре тартып аларға кўзі*

читпинче (ХА). *Казан уйғудаң сыхпаан хойларны, усхурып, азаанаң тепклепче, хой ӧӧрін кошарадаң сығара сүріп аларға харасча.*

ТЕПКЛЕНЕРГЕ [тепклен-] *иділ.* 1. Азахнаң сабарға, теберге, тебінерге. – Толкаться ногой; *разг.* дрыгаться, топать, пинать; биться ногой, лягаться. *Сым пол, тепкленме, одыр. Онис айыл парған, пағдаң позып аларға полып, тепклен сыххан, пір хадағчы, пастыр киліп, пазынаң саабысхан.* 2. Суғ хайнирға. – *кач., перен.* Кипеть, вариться. *Түрче поларынаң, алғай тепклен сыххан* (ИК ЧХ). *Ӱгре тепкленче, иді пыс парған даа, чарба салып, яблах ардирға кирек.*

ТЕПЧІК *пілд. көр.:* **кимзік**, **кимчік**. Наах сӧӧктері алнынзар алдыра парчатхан пӱдістіг (тістернің орныхчатханы). – *кыз., анат.* Прогнатический прикус. *Хароолның ээгі төреенінең тепчік полған, школада аны ірісченңнер, ол тудысха кірібісчең, анаң ибзер чыртых киптіг чиде салчаң. Чон алнына тепчік ээктіг, пӧзік сынныг, тоғырхылыг ирен сыға салған, чоох тутхан.*

ТЕРАП *адал.* Хаарған чағның халғаны. – Шкварки. *Яблахты чағда хаарза, пол парған тераптар, кізі хазиина чахсы ла теелбинчелер, че уғаа татхынныглар. Чағны ӧнетін хаарчалар, пол парған тераптарны, чыып, азыхха даа ал чӧрчелер.*

ТЕРБІС *адал.* Талған-чарба тударға тостаң иділген чалбах ідіс. – *этн., устар.* Плоская посуда из бересты (типа подноса с краями) для хранения сыпучих продуктов (*напр.*, крупы, талкана и др.). *Пір тербіс чарба тимнеп салғабыс, ӱгре хайнатчатса, туза полар. Тербіс чарба, талған, пасха даа чіченң нимелерні тударға чарапча, ол ниик, андар көп сыыпча, че амғы туста пасха ідістернең тузаланчалар.*

ТЕРЕЗЕ *адал., көр.:* **көзенек**. 1. Сӱлейке. – *кыз.* Стекло. *Терезе амғы туста уғаа кирек ниме: чиис тударға, көзенекке тургызарға, ідіс-хамыс, ойнаҷахтар идерге, көп пасха даа киректерде. Терезені чіп полчатхан кізілер дее сығыс килче, аны киміріп, хычырада тайнап, азыр сыхчалар, хазыхтарына пір дее хайтпинчатхан осхас.* 2. Көзенек. – Окно. *Терезедең кем-де пахлапча тіп, ол ӧрекен улуг ла тыныбысхан* (ДН ЫА). *Амғы туста терезен пластикнең итчелер, андаг көзенектер алғым тарап парған.*

ТЕРК: ТЕРК-ТЕРК *хыйг.* Хамнапчатса, ағас айахты терк-терк тіп тастаҷаңнар. – *этн.* Возглас при камлании шамана. *Кибір піле-тура иділчеткен, чон көп чыыл парған полған, хамның чоогы «терк-терк» ле истіл турған. «Терк-терк» теенінің хайдаг-да тузазы, ниме ол таныхтапчатханы поларға кирек, ам аны пілчеткен кізі асхынах полар, неке.*

ТЕРПЕК *көр.:* **тегілек**. 1. Сігеннерін осьха тыыт салған, ӧзенде алай валда айланчатхан, тирігні тибіредерге киректелчеткен ӧнетін тегілекти иділген ниме. – Колесо, диск. *Хаңаа терпегі. Вагон терпектері көгліг чоох-чаахнаң Акайны іскер апарғаннар* (ХА А). *Ырах чирде машина терпегі тизіл парза, пірееде тоғыс ӱрге парыбысча.* 2. Халас. – *бельт.* Калач. *Айахта тадылыг чыстанчатхан терпектер чатхан. Карнил азыхха ипчізі иткен тадылыг терпектер суғынып алған.* 3. Тоғылах көрімніг. – Круглый, овальный. *Мал хадарҷаа чох патыг састар, көріндес осхас терпек көллер, туйух пӧӧн осхас тухур пастыг чілеңнер көп артыс парадыр Чобат суг* (НД ЫА). *Пістің аалдаң оортах көп терпек көллер пар, тынаг күннерде андар городтаң палыхтирға ба, олаңай тынанарға ба көп чон кил парча.* □ **Чолдаң сыхпас чохыраам** (терпек). – *загадка* Моя пеструшка никогда не сходит с дороги (колесо телеги) (*букв.* С дороги не выходящая пестрая моя).

ТЕРСІ: кибір-терсі. *адал., кыз., көр.:* **кибір**.

ТЕРТПЕК *адал.* 1. Халазах. – Калач; круглая булочка. *Тертпектерні тайғазар тың ӱр нимеске парчатса, азыхха аларға чахсы. Муклайның ипчізі тертпектер пызырарға ус полған.* 2. Хайах тоғылағы. – *кыз.* Сбитое масло, скатанное специально в ком. *Хысхызын пабамнаң хада арығзар одыңнап парчатсабыс, азыхха халасха хоза тертпектер алчаңмыс, чей ісчетсе, ӱгаа тадылыг пілдірчең. Тертпек иділ, аны ӧнетін тоңдырарға сенексер сығар салчаңмыс.*

ТЕРЧІК *адал.* Тегілектенчеткен ойнаҷах. – Вертушка, юла. *Песилей кічіг палазына ойнирға терчік ит пирген, ам анзы*

ойнаҷахты холынаҥ позытпинча. Терчік чіли орал тур.

ТЕРЧІКТЕНЕРҒЕ [терчіктен-] *иділ.* Айланарға, кірлектенерге, тірлектенерге. – Вертеться, кружиться, крутиться. *Чарысха тимде ат, сым тур полбин, пір орында терчіктенче. Аарлар уйа ибіре, терчіктеніп, ыылазып, учух чөрчелер.*

ТЕСТІР *адал.* Киртініс. – *устар., религ.* Верование, религия. *Тестір – ол улуғ ниме, аның ӱчӱн чаалар пасталча, кізілер чуртастарын пирчелер паза даа көп пасха ниме иділче. Тестір ыраххы чылларда төстелген, амғы тустарға читіре чітпеен, көп кізілер киртінчелер.* ◊ **Хазах тестірі.** – Христианство (*букв.* Русский религия его). **Тадар тестірі.** – Шаманизм (*букв.* Хакас религия его).

ТИБЕ *адал.* Пір алай ікі пӱгӱрліг тайнанҷых сас мал. – Верблюд // верблюжий. *Хырых ӧӧр тибемні хырлар чағали хостаҥар* (ДН Г). *Тирек тізе, салаазы чох көрінче, тибе тізе, пӱгӱрі чох көрінче* (ХМ). ◊ **Тибе хузы.** – Страус (*букв.* Верблюд птица его). **Тибе ірімчік.** – *зоол.* Тарантул *(букв.* Верблюд паук). **Тибе іңе.** – Большая игла (*букв.* Верблюд игла).

ТИБЕНДІ *адал.* Хысхызын мал оттапчатхан чир. – Тебенёвка, зимнее пастбище. *Тибенді чир. Пӱӱлгі тибендіде хар сала асхынах арах чаап парча, оттирға малға ниик арах полған.*

ТИБЕНДІЛИРГЕ [тибенділе-] *иділ.* Хыс тооза оттирға, харны хазып, от таап. – Тебеневать (пастись всю зиму на подножном корме, обычно говорится о лошадях). *Арығдағы сас мал чуртазы тооза хысхызын тибенділеп азыранча. Сахаларның ибдегі чабыс сынныг аттары хысхы тооза тибенділеп азыранчалар.*

ТИБЕНЕ (тибе іңе) *адал.* Улуғ ӱттіг іңе. – Иголка с широким ушком. *Хости чатхан ағас харачағаста прай кирек ниме пар: чоон, ніске пістер, іңелер, тибенелер, чыхчостар; сілдең насхан, учухтап салған інек паза ат сиирлері; чоон, ніске сиир чіптер; ніскечек кӱмӱс, алтын чіптер* (ДН ЫА). *Тибене – ол мының алнында удаа тузаланылҷаң улуғ ӱттіг іңе, ам андағ іңелер удаа учурабинча.*

ТИБЕҢНИ *нареч.* Хыймырадып, тибіредіп. – Пошевеливая, понукая. *Прайлары аттарын тибеңни, аттарының ахсыларын сіліге тартып, таг төбін чӧр сыхханнар* (КИ ЧХ). *Пірее-пірее атты тибеңни, кӧӧлҷе пастырарға.*

ТИБЕРГЕ [тип-] *иділ., саг., көр.:* **теберге**.

ТИБЕС *нареч.* Санап, сағынып. – Считая, думая. *Аң тибес, аңҷы атыбысхан, че ағас аразында пасха аңҷы одырчаттыр, ух аның пӧриине тееп парған. Нанҷым тибес, хол сапхам.*

ТИБІГ *адал.* 1. Ибні ибіре сиденнел парған чир. – Пространство вокруг дома, жилища; двор, усадьба. *Казанның тибии улуғ: малны көп тутча, хазаа-хахпахтары, хониндағы кирек нимелер илееде, соор-хаҥаалар, машиналар паза даа пасха ниме. Пекенің тибиинде көп одың ӱӱл партыр, пӱдіріге чарир чардылар пар.* 2. Мал тың типсеп салған чир, орын. – Вытоптанное скотом место, земля. *Інек тибиинде соонаҥ яблах одыртса, ол чахсы сыхча. Мал тибиинде от ӱр чахсы өспинче, соонаҥ на өсче.*

ТИБІГЛИРГЕ [тибігле-] *иділ.* Хурирға. – Подсыхать. *Наҥырға өтік парған киптер чайғы чиліҷекке көместең тибіглепчелер. Хаптарға урар алнында хасхан яблахты тибіглеп аларға кирек.*

ТИБІН *пілд.* Күрленіп ахчатхан, күр. – Бурный. *Тибін суғның хазында тимір терпек ойлапча* (ХЧ). *Часхызын көп сууҷахтар тибін пол парчалар. Чорыхчылар тибін суғны кизерге сал пӱдіріп алғаннар, чадап ла кизіп алғаннар.*

ТИБІНЕРГЕ [тибін-] *иділ.* Хыйа парарға. – Уходить, убегать. *Ипчімні ибде артызып, от хазаазынаҥ узун саптыг азыр чӱктеніп, конторазар тибінгем* (ТИ ХӦ). *Хорых парып, Мике андартын тибінібіскен.*

ТИБІРЕДЕРГЕ [тибірет-] *иділ., понуд. от* **тибірирге**. 1. Турған чирдең сығарарға, чӧргізерге; хыймырадарға. – Трогать, отправлять, двигать (с места). *Хайди полза орныларынаҥ тибіредіп алып, кӧлзер алдыра индір парирбыс* (ЧС АЎХ). *Сабдар адының позазын тибіредіп, хоолада сығырыбызып, чӧрізін айнидып одырған* (КВ ПК). 2. Сағыс-

сырадарға, ўрўктірерге. – *перен.* Беспокоить, растревожить кого-, что-л. *Казанның сағызын чапсых ла ниме тибіретче, че тибіретсе, саңайға* (ИТ). *Аннаңар пірее тураларда мындағ чарых, өріністіг күнде өзелістіг, кізі чўреен тибіретчеткен сыыт-чурт ээзі ибзер айланмады* (СА КК).

ТИБІРЕНЕРГЕ [тибірен-] *иді., возвр.* от **тибірирге**. 1. Турған чирдең параргa, хыймырирға. – Трогаться, шевелиться. *Тибіренчебіс, иирзер, арса, кирек чирзер чидербіс. Тибірен, мин синнең хада парчам!* 2. Идіп пастирға. – *перен.* Начать что-л. делать. *Че, тибіреніңер! Ўр одырыбыссаң, тибіренерге, ниме идерге уғаа аар полыбысча.*

ТИБІРЕЕ *адал.*, *саг.*, *көр.:* **тимірö**.

ТИБІРИРГЕ [тибіре-] *иді.* 1. Турған чирдең сығарға, парарға, хыймырирға. – Трогаться, отправляться, двигаться (с места). *Машина тибіребіскен, Василий сым на* (АТ). *Че, кил Акай, амох тибірибістер, – машина ўстўнде одыр салған Отис Опанович оолахты хығырған* (ХА А). 2. Хыймырирға, пір орыннаң пасха орынзар параргa. – Шевелиться, двигаться.*Тоғын сыххан тиріглер иртен иртök тибіреп сыхханнар, суулас, кўўлес пасталыбысхан. Тоғыс кööлче тибіреп пастаан, кирек пар сыххан.*

ТИГЕЙ *адал.* 1. Таг пазы. – Вершина (горы). *Пöзік таглар тигейлерінде ах тубан ам даа тараалах* (ХА). *Таға артыл парған хара пулут ла чіли, тымыл партырлар таг тигейінде* (ДН ЫА). 2. Töң, сорах тағычах. – Сопка, холм. *Андағ сағыстар аразында Орис тигейге сых парған* (БТ О). *Тигейде аал малы чöрче, хадарчы адайаанаң хада мындох пастыр чöрче.* 3. Пас ўстў. – Макушка (головы). *Сибірек сазын ипти тарап, пöрік чіли тигейінде одыртып салча* (БФ ТО). *Аның сöстері тигейдең кіріп, табанға читіре сиипчеткен осхас полғаннар* (КИ ЧХ). 4. Пірее нименің ўстў. – Верхняя часть чего-л. *Кўн пöзік тыттар тигейінде одырча* (ДН ЫА). *Пöзік ағас тигейінде харға уйазы көрінген.* ◊ **Тигей хабырғазы.** – Косогор (*букв.* Вершина склон его). **Чочах тигей.** – Сопка (*букв.* Торчащая вершина). **Тигей сööгі.** – Теменная кость (*букв.* Голова кость его). **Палты тигейі.** – Обух топора (*букв.* Топор верх его). □ **Тигейі тизік, істі хурттығ** (чайғы иб). – *загадка* Макушка дырявая, внутри червивая (юрта) (*букв.* Верх его дырявый, нутро червивое).

ТИГЕЙЛИРГЕ [тибіре-] *иді.* Кізіні пазына турғызарға. – *койб.* Перевернуть человека вниз головой, поставить на голову. *Алып ыырңыны, тискер тудып, тигейлеп чöр. Пір аалда алып осхас ирен полтыр, казактар килгенде, кўрезіг пасталыбыстыр, ол ирен хай пірее казактарны чол хастади көртіктерге пастарынаң төбін хазағлап, тигейлеп салтыр.*

ТИГЕМЕС *нареч.*, *көр.:* **тик** II.

ТИГЕН *нареч.*, *көр.:* **тик** II. 1. Тикке ле. – *шор.*, *саг.* Напрасно. *Сирток апсахты алңаас итпеске чöптеп, тиген не чоохтан салтырбын. Танызым öдіске ахча сурған, полыскхам, че тиген не пиртірбін, нандырбаан.* 2. Киненге. – Случайно. *Анңа чыл көріспин, тиген не учурап пардыбыс, öрініске мин ниме дее идерін пілбинібістім. Тиген не пол парды пу кирек, öнетін пір дее кізі тимненмеен.*

ТИГЕС *пілд.* Истіг нимес, изі чох. – Неудобный // неудобно. *Сайах ағаста ағаа тоғынарға тигес, хойыг ағастыг ла чирде чахсы* (ЧМ КЧ). *Тура істінде хайын чöрерге ўгренгелекте, ағаа уғаа тигес пілдірген: тудыңаң-хабыңаң ниме-ноо хайдазын пілбинче* (ХЧ).

ТИГІЛГЕН *адал.* Килкім, улуғ ачын хус. – Коршун. *Тигілгеннер Хуу хырның тігі саринзар, кістезіп, учухчалар. Тигілген – хартығаа чағын хус.* ◊ **Тигілген чіли хабарға.** – Налететь коршуном (схватить стремительно) (*букв.* Коршун как схватить). □ **Тигілген теепче, халбыған хаапча** (хахпас сойғаны). – *загадка* Коршун бьет ногами, ветер уносит (сдирание коры) (*букв.* Коршун пинает, ветер хватает).

ТИГІЛЕРГЕ [тигіл-] *иді.* Тикке ле сырбаларға – *разг.* Кидаться, бросаться необдуманно на кого-л. (с претензиями). *Сылтаг пір дее чоғыл, аннаңар син магаа тигілбе. Пасха кізі тіп, сағынып, прай нимені чахсы піліп албин, пырозы чох кізее тигілерге чарабас.*

ТИГІН *пілд.* 1. Тохтатчаа чох; табырах. – Неудержимый, быстрый. *Алыптыг нымахтағы Албынңы – пір дее нимедең*

хорыхпинчатхан тигін алып. Амғы тустағы машиналарны тигін тирге чарир. 2. Оланҷай ла. – Обыкновенный, простой. *Сарка тигін кізі полған, артых ниме чоохтанмачаҷ, позын иртіре тудынмачаҷ. Совет тузында чонның көбізі тигін кізілер полған тирге чарир.*

ТИГІНЕҢ *нареч., кӧр.:* **тикке**.

ТИГІР *адал.* Чирнің үстүндегі көрінчеткен чардығы. – Небо, небеса, небосвод // небесный. *Аныңзар айас кӧк тигір осхас төрт чылығ харағастар өріністіг көріп одырғаннар* (ДН ЫА). *Тигір паары сала көгеріп пастабысхан* (ХНС). ◊ **Тигір чарии.** – Небесное сияние (*букв.* Небо свет его). **Тигір пӱркегі.** – *бельт.* Облако (*букв.* Небо зной его). **Хан тигір.** – *фольк.* Высокое небо (*букв.* Хан небо). **Тигір тӧзі.** – Горизонт, небосклон (*букв.* Небо основание его). **Тигір хойны.** – Небосвод (*букв.* Небо пазуха его). **Тигір паары.** – Поднебесье (*букв.* Небо подошва его). **Хас тигір.** – Ненастье (*букв.* Бурное небо). **Тигір хузы.** – *зоол.* Голубь (*букв.* Небо птица его). **Тигір харлығас.** – Стриж (*букв.* Небо ласточка). **Тигір харачхайы.** – Горный стриж (*букв.* Небо ласточка его). **Тигір тикпезі.** – Жаворонок (*букв.* Небо поплавок его). **Тигір чахайағы.** – Астра альпийская (*букв.* Небо цветок его). **Тигір сығы.** – Дождь (*букв.* Небо влага его). **Тигір хуры.** – Радуга (*букв.* Небо пояс его). **Тигір ӱді.** – Зазнавшийся (человек), всезнающий, соответствует *русс.* **пуп земли** (*букв.* Небо отверстие его). □ **Тигірдең тӱзерге.** – *погов.* Получать даром, не прилагая никаких усилий (*букв.* С неба падать). **Тигір тӱбі тизіл партыр.** – *погов.* Непрерывно идущий дождь (*букв.* Небо дно его продырявилось). **Тигірге сығарға – тигір пӧзік, чирге кірерге – чир хатыг.** – *погов.* На небо залезть – небо высоко, в землю уйти – земля твердая (о безвыходном положении) (*букв.* Небу лезть – небо высоко, земле лезть – земля твердая). **Часхы тигір чаплакай, кӱскӱ тигір кӱплекей** (оларға киртінмечең). – *погов.* Весной и осенью нельзя надеяться на погоду (*букв.* Весна небо чаплакай, осень небо кюплекей). **Тайағы чох, чӧлегі чох турчатхан ниме – нимедір? (тигір).** – *загадка* Что стоит без опоры и подпорки? (небо) (*букв.* Посох его нет, опора его нет стоящее что-то – что?). **Тигірге тимір сызыром хази састым (тӱдӱн).** – *загадка* Железные вилы в небо воткнул (дым) (*букв.* Железу железо вилы мои резко воткнул).

ТИГІРИБ *адал.* Худайға пазырҷаң иб. – Церковь // церковный. *Хайда-да иргідегі тигіриблер саңнарынаң хада көрінглепчелер* (КИ ЧХ). *Тигіриб оградазының пулиин иртібізіп, ол тохтабысхан* (КВ ПК). ◊ **Тигіриб хузы.** – Голубь (*букв.* Церковь птица его). **Тигіриб арағазы.** – *церк.* Кагор (вино, которое давали в церкви во время крещения) (*букв.* Церковь вино его).

ТИГІРСІРИРГЕ [тигірсіре-] *иділ.* Тигір алысханға изі чох поларға, аарсирға. – Чувствовать перемену погоды, приболеть; *прост.* занемочь. *Киҷее Муклай позын тигірсіреп-четкен чіли пілдірген. Майра мының алнында, чиит туста, тигірнің алысчатханын сизінмечең, че пола-пола, частан сыхханда, хазии сала пасха пол парғанда, тигірсіреп сыххан.*

ТИГР *адал.* Хоосхалар сӧбірезіне кірчеткен килкім ачын аң. – Тигр // тигровый. *Тигр теерізі. Аңчы тигрге аңнап сыхса, ӧдірбин, палығлат ла салза, тигр ол аңчыны ундубинча, соонаң, китеп, ӧдір салча.*

ТИГҶИРГЕ [тигчі-] *иділ.* Кӱс алынарға. – Крепнуть. *Колхоз, наа тигҷіп чӧрген хулун чіли, пастағы чылда чахсы ӧделен полбаан* (ХНС). *Устаг орта апарылған сылтаанда көріндіре тигҷіп парғабыс.*

ТИДІЛЕРГЕ [тиділ-] *иділ., кӧр.:* **кӱстенерге**. Харазарға; кӱс алынарға. – *кач.* Стремиться к чему-л.; набираться сил. *Оолах, табырах ӧзіп аларға харазып, позына кӧп хайыг айландырған, хазиин пиктеен, нинчe-де тус аразына көріндіре тиділ парған. Агырған соонаң табырах чазылып аларға піп, Хароол, тиділіп алар ӱчӱн хазых тилітчең киректернең кӧп айғас сыххан.*

ТИЗЕЕЛЕРГЕ [тизеел-] *иділ., кӧр.:* **чалчирға**. Сырбаларға; кемнең-де хомай чоохтазарға. – Придираться к кому-л.; грубить кому-л. *Син, хаманың палазы, тизеел чӧрбе! Толмат, ізібіссе, кемге ле полза, нимее ле полза тизеел сығар хылыхтыг кізі полған, аалда анын ол сарин прайзы пілчең, аннаң оортах тудынҷаң.*

ТИЗЕК *адал.* 1. Хуруп парған мал-хус арығы. – Сухой помет (животных), кизяк, *обл.* назем. *Торсыхтың ипчізі нинҷе суғ алғанын, хайҷа тизек одынғанын – тооза санан поладыр* (ЧТ ХЧН). *Чолда кизек тизектер тоғасхлап пастааннар, сахчаң оттар, сарыптар чіли, харалыс халыпчатханнар* (ДН ЫА). 2. Өзімнернің сығызын чахсыландырарға полысчатхан, отнаң, сызырнаң хада чызып, хуруп парған мал арығы. – Навоз. *Иргі, наа тизек хар сығы сыхчаң отты, киндірні пөзік паза хойыг өскірчелер* (ДН ЫА). *Яблах одыртар алнында чирге чызаан тизек хозарға кирек, андада яблах чахсы полар.* 3. Ўр чызаан мал тизегі. – Перегной. *Тизек тартарға. Тизек чайарға. Часхы туста аалдағылар нинҷе-де чыл аразына чызып парған мал тизегін аның ўчўн өнетін городтаң килгеннерге садыбысчалар.*

ТИЗЕКТИРГЕ [тизекте-] *иділ.* Тамах чахсы сыхсын тіп, өнетін тизек хозарға. – Удобрять почву навозом, унавоживать. *Чахсы тизектезе, чазылар чахсы тамах пирчелер. Пір хати ўўҷігің чахсы арах тизектеп салзаң, он – он пис чыл чир тамаан чахсы аларзың.*

ТИЗЕНЕРГЕ [тизен-] *иділ., көр.:* **чалчирға**, **тімелерге**, **тизеелерге**, **сырбаларға**. Чалчирға, кізінең хомай чоохтазарға, сырбаларға. – Придираться к кому-, чему-л., грубить кому-л., задираться на кого-л. *Ипчі кўн тооза тизен не чөрген. Кізі хылии пасха-пасха поладыр: піреезі, амзабысса, ўр ниместең узирға чадыбысча, пасхазы чоохчыл пол чөрібісче, ўзінҷізі кізілерге сырбал сыхча, тизенче, тудысха даа кірібісче.*

ТИЗЕҢ *адал.* Тіріг нименің істіндегі иді пасха орынзар тўс парчатхан ағырыг. – Болезнь у животных, *обл.* грыжа, опухоль. *Тизең ағырыг кізіде дее, малда даа пол парча, аны имнеп аларға сидік, че чарир. Торка тизең ағыриинаң ўр ирееленген, анаң, оң полып, чахсы имҷее орта пол парған, оңдайланып алған.*

ТИЗЕРГЕ [тис-] I *иділ., көр.:* **ойлирға**, **хазарға** II. 1. Ойлирға, позып аларға харазып, пararға. – Убегать, скрываться. *Тіріг халғаннары аалдаң тизібіскеннер* (КИ ЧХ). *Синің пір чааҷың хараазын городсар тизе халчатхан осхас* (ХА А). 2. Харахха көрінмеске, чағын чөрбеске харазарға. – Сторониться, избегать, чуждаться кого-л. *Туған-чағыннардаң чарханып, пеер тизібіскем чи* (СА КК). *Хоортай Сабистең сураг идерге сағынған, че Сабис ноға-да, чоохтастаң тисчеткен не чіли, чара ла, ағылахти ла тартынча* (ДН ЫА). ◊ **Хастынаң тизерге.** – *этн.* Обычай избегать мужчин-родственников мужа, старших его по возрасту. □ **Чахсы идіп, тиспе, чабалны итпе.** – *посл.* Сделав хорошее, не убегай, плохого же не делай (*букв.* Хорошее сделав, не убегай, плохого не делай).

ТИЗЕРГЕ [тис-] II *иділ.* Пірее нимені ўтирге; ётіре талирға, ойарға, кизерге. – Продырявливать, протыкать что-л. *Палыхчы ўр ирееленген соонаң халын пусты чадап ла ётіре тизібісті, тынанып одыр. Апанның чанына чит парған сісті ол позы тизерге тідінібіскен, пазагы кўнде прай ниме ирт парған.*

ТИЗИРГЕ [тизе-] *иділ., көр.:* **унадарға**. 1. Унадарға. – Расстереть, размолоть в порошок. *Тузаланар алнында тойны хайди даа тизирге кирек. Тыхтаг тогыстарға палгас таа тизирге киліс парча.* 2. Ай-пораан поларға. – Приходить в беспорядок. *Ибнің істі тизеп парған одыр, арыглирға тус улееде парыбызар. Торка истіг, арыг чуртирға ўгрен парған, иб істі тизеп парған, турана чут тутчатхан кізілерні пір дее піл полбачаң.*

ТИЗІК 1. Ўт. – Отверстие, щель, дыра. *Тизік ётіре олар, піліс тее полбаза, нимедеңер чоохтасчатханнарын піліп аларға харасханнар* (НК КХ). *Ибінзер киліп, Коля хана тизігінең пахлапча* (ТИ КМ). 2. Чыртых, ўттіг, талалых. – Дырявый, рваный, худой. *Айдоның көпті көрген кибі чыртых, прай ла тизік полған. Тизік кимеліг суғ кискенҷе, чар хазында халарбын, син осхастарға ирге парганҷа, хара чалгысхан чуртирбын, – алаң ас парған оолның алнынҷа, аар-пеер чайхалып ала, пас чөр сыхты хойбал хызы* (СА КК). □ **Тигейі тизік, тўбі тизік, отнаң суғ пір чирде хайнапча (самовар).** – *загадка* Макушка дырявая и низ дырявый, огонь с водой в одном месте кипят (*букв.* Верх его

дырявый, низ его дырявый, с огнем вода в одном месте кипят).

ТИЗІЛЕРГЕ [тизіл-] *иділ., страд. от* **тизерге** II. Тизіктіг, ўттіг поларға. – Продырявливаться, изнашиваться до дыр. *Ӧдігім тизіл парған. Ана андаг «хозан пастары», тўбі тизілген тигірдең ікінчі кўні тўзіп, хур хурчамча ӧс парча* (БФ ХЧЧ). ◊ **Харах тизілгенче көрерге.** – Проглядеть все глаза, смотреть пристально (*букв.* Глаз продырявится пока смотреть).

ТИИН *адал.* Тайғада ағастаң ағасха сегір чӧрчеткен, хузухнаң нимістенчеткен аарлыг теерліг аңычах. – Белка // беличий. *Ар парған тиініҷек, хар алтындағы торымасты таап алып, ўгаа ӧрін парған* (КС Т). *Тиин, салаадаң салааға сегірчедіп, узупчатхан пўўрнің ўстўне напли ла тўскен* (КА). ◊ **Тиин хады.** – *бот.* Брусника (*букв.* Белка ягода его); *сравн.* **нир**.

ТИИННИРГЕ [тиинне-] *иділ.* Тиинні аңнирға. – Охотиться на белку. *Пабам паза аның арғыстары тииннеп килгеннер, мин, тізең, аттарын нандырғам* (БФ ТО). *Тииннирге чӧрерге ўгаа орта ат пілерге кирек.*

ТИК I *адал.* Лӧннең алай көбеңнең иділген халын ис. – Тик, плотная льняная или хлопчатобумажная ткань. *Майра тик иснең, оңдай полғанда, тыхтанып алған. Мының алнындағы чылларда магазиннерде пір туста тик саңай чох пол парған, соонаң на хатап көріне тўскен.*

ТИК II Ниме турбинчатхан, тўзіре, ниик паалыг, парызы чох, артых, кирек чох. – Бесплатный, дешевый, ненужный, напрасный, лишний // бесплатно, даром; попусту, впустую, зря. *Анна, тик одырғанча, полыс мағаа, пу көгенекті чайыбыс* (ХЧ). *Сынап таа чи, пу ах чарыхта тиктең не пір дее ниме иділбинче* (СА КК). ◊ **Тик парыбысхан.** – Все пропало (*букв.* Даром ушло). **Тик кізі.** – *перен.* Бездельник (*букв.* Даром человек). **Тик чайаан (ала чайаан) (кізі).** – Безвредный (человек) (*букв.* Даром созданный (пёстро созданный) человек). **Тик харын.** – Тунеядец, бездельник (*букв.* Даром живот). **Тик нимес.** – На всякий случай (*букв.* Даром нет). **Тик тее.** – Так и есть (*букв.* Даром даже). **Тик чоох.** – Пустой разговор (*букв.* Даром разговор). **Тик чирдең.** – Зря, ни с того, ни с сего; случайно (*букв.* Даром с места). **Тик сан.** – Ноль (*букв.* Даром число). **Тик чазы**. – Бесплодная степь (*букв.* Даром степь). **Пу кирек тик парбас.** – Это дело так не пройдет (*букв.* Это дело даром не пойдет). **Тиктең чох.** – На всякий случай (*букв.* От дармового нет). □ **Кізі кўзі тик парбинча, кізі ханы тик халбинча.** – Человеческая сила даром не пропадает, человеческая кровь зря не проходит (*букв.* Человек сила его даром не проходит, человек кровь его даром не остается). **Хам кізінің хағбазы улуғ, тик кізінің тигірі улуғ.** – *посл.* У шамана духи сильны, у простого человека небо велико. (*букв.* Шаман человека хранитель большой, даром человека небо его большое). **Чазыда кӧдезім тик хайнапча (кўзер).** – *заг.* В чистом поле (ни с того, ни с сего) суп в котелке варится (муравейник) (*букв.* В поле горшок мой даром кипит).

ТИКАЛИС *адал.*, *кӧр.:* **тикемўўс**.

ТИКЕ *адал.* Архар тағ ӧскінің іргегі. – Самец горного козла. *Тикелер пӧзік хайаларға сых парып, амох ла аннаң сегірібізерге тӧӧй полғаннар* (КИ АЧ). *Тус читсе, іргек тикелер удур-тӧдір тудысха кірчелер.* □ **Тикенің мўўзі тўспеҷең полза, тигірге тіри ӧзерҷік.** – *погов.* Если бы у горного козла рога не выпадали, до небес бы доросли (*букв.* Козла рог его не падал если бы, небо подперев, рос бы).

ТИКЕМЎЎС *адал.* Улуғ нимес саста чуртапчатхан көгілбейге тӧӧй арах хус. – *зоол.* Чибис. *Тикемўўс саста чуртапча, тыло тӧзінде туупча. Тикемўўс хыйын-хайын чайханып учухча, аннаңар аны «изірік» тіп солалапчалар* (КА ХЧАХ).

ТИКИРГЕ [тикі-] *иділ.* Имчекті тумзухнаң ідерге, сасхлирға (пызо, хураганнардаңар). – *разг.* Тыкать вымя (о теленке-сосунке, ягненке), тыкаться в вымя (о теленке-сосунке, ягненке и т. п.). *Хураған тикіпче. Астап парған хураған хойны чоо тикіпче.*

ТИКІС *адал.* Синінең азыра ӧріниc (алыг кізідеңер). – *кач.* Сильная радость, граничащая с безумием (о слабоумном). *Ойканың тикізі тудыбысхан, хайди-да аны амырадып аларға кирек. Тикіс – ағырыг полар, аны*

имҷілер өнетін имнирге киректер, аннаңар най ла тың, син азыра өрінерге кирек чоғыл, хайдағ даа улуғ өріниc полбаза.

ТИККЕ *нареч.* 1. Тӧлег чох, тӧлебин. – Бесплатно, даром. *Тикке чӧрерге. Чайғызын ол Болгариязар чир көрерге тикке чӧр килген* (ТН ТЧ). 2. Олаңай ла. – Зря, впустую. *Тикке ле чоохтаныбыстым. Тоғыс тузы тикке хорадылбазын.*

ТИКПЕ *адал.* 1. Ағаста пычахнаң иткен ойым; *кӧр.:* **киртік**. – Зарубка. *Ол тыттың пазын чирге чапсыра тоғыс тикпее кире ээ тартарға кирек. Чаада хайзы снайперлер мылтыхтың наағында нинҷе ыырҷы атып алған, анҷа тикпе киртчең одырлар.* 2. Ойнаҷаң тирігнің хыллары алтына турғызылчатхан ниме; *кӧр.:* **теек** I. – Кобылка (подставка под струны музыкального инструмента). *Пірееде ырҷы ырлап сыхча, анаң тиришнің тикпелерін толғапча, килістіре кӧг сыхсын тіп, соонаң хатап сарнап сыхча. Чатхан тикпелері хой хазыхтарынаң иділҷеңнер.* 3. Хармахтың, пӱӱнің, сӧзірбенің суға патпас нимезі. – Поплавок. *Сӧзірбенің тикпелері. Пӱӱнің тикпелері ағастаң иділҷең, олар пӱӱнің ӱстӱн суғда чахсы тутчаңнар.* □ **Тирекче сыныҥ пар**, **тикпеҷе ағылыҥ чоғыл.** – *погов.* Ростом с тополь, а ума даже с кобылку не имеешь (*букв.* С тополя рост твой есть, с кобылки ум твой нет). **Тигірдең тӱскен тикпеҷек, тӧрт азағы пӱкпеҷек** (ірімҷік). – *загадка* У кобылки, спустившейся с неба, четыре согнутых ноги (паук) (*букв.* С неба спустившаяся кобылка, четыре ноги дуга).

ТИКПЕЛ *адал., то же, что* **тикпер**.

ТИКПЕР *адал. кӧр.:* **текер**. 1. Суғ, харға алай пусха айланып, ағастарға, эмектерге тӱзіп, тооп парчатханы. – Иней, изморозь; *обл.* куржак. *Пірееде хар осхас тикпер потолок алтында даа пол парҷаң. Соох хысхыларда сенектең туразар кірчеткен ізікте хараа тооза иртенге читіре тикпер илееде пол парҷаң.* 2. Ағастарда чатчатхан час хар. – Свежий снег на деревьях. *Соохталза, ағастарға тикпер тӱсче. Хысхы арығҷа соорлығ парчатсаң, тикпер тӱс парған чол хастада турчатхан ағастар уғаа сіліг көрінҷеңнер.*

ТИКПЕРЛІГ *пілд.* Харнаң чабылых. – Заиндевелый, снежный. *Тикперліг ағастар арығда амыр турчатханнар. Ырахта тикперліг Сойан тасхыллары көрінчеткен.*

ТИКСІ 1. Ӱзілбинчеткен, тохтабинчатхан, прай хабылған, парчатхан; прай, тооза. – Непрерывный, сплошь идущий, тянущийся и т. п., не перемежающийся; сплошной. *Пу арада тиксі наңмырлар чаапча. Тиксі арығлығ чирлер пасталыбысхан. Тиксі хар чаапча.* 2. Ниме артыспин, тохтағ чох, прай, тооза, изере. – Без промежутков, без перерывов, подряд, ничем не перемежаясь; сплошь, весь, целиком, всецело, всюду, везде. *Карнил хайди утханынаңар тиксі чоохтап пирген. Ирен пу чир ӱстӱн тиксі чӧр салған, хайда ла полбаан ол.*

ТИКСІЛИРГЕ [тикселе-] *иділ., кӧр.:* **тикчілирге**. Прай чирге тарирға, прай нимее теелерге. – Распространяться повсюду, охватывать всех чем-л., обходить что-л. *Ағырығ тиксілепче. Ибіре тиксілеп килдім.*

ТИКТЕ *нареч., кач., кӧр.:* **табырах**.

ТИКТЕГДЕ *кач.* Кирек полза. – Когда надо, когда необходимо. *Кирек чохта азах аразында харығ пол чӧрчезің, че тиктегде сині таппассың. Ноға-да чуртаста удаа мындағ оңдай пол парча: тиктегде кирек нимені кӱн тооза тілирзің, олох ниме, кирек полбаза, харах алнында ла чӧрер, харығ полып, кізі чархандырып.*

ТИКТЕМ *нареч.* Уғаа табырах, кинетін. – Внезапно. *Тиктем пазым ағыр сыххан, пір дее ниме оңнап полбинчам. Манзарның кӧңні тиктем не кӧдіріл килген, тоғысха чапсыныбысхан.*

ТИКЧЕК *адал., кӧр.:* **сӧӧк** I. Пас сӧӧгі. – *устар., саг.* Задняя часть головы, черепная коробка. *Казан сазын прай хырыхтырыбысхан, ам тикчегі чылтыраплача. Толматты тудыста тикчегінең саабыстырлар, ол сыынаң сыбыра пазы ағыр сыххан.*

ТИЛ I *адал.* Чілең, ахпинчатхан азырых. – Заводь, затон, залив. *Тасхан суғда улееде тиллер полғлап халған, анда палых аймағы мыҷыраплача. Айдо аал хыриндағы тилде сӱген турғыс саларға сағыс тудыбысхан.*

ТИЛ II *пілд.* Тирең сағыстығ. – Глубокомысленный. *Кибелістері улам тил, пай тіл-*

ліг, пөзік сағыстығ поларлар (ЛЧ). *Манзар тил сағыстығ ирен полған, че аны даа городтаң килген күҷүрлер алаахтырып алтырлар.*

ТИЛБЕН *пілд.* Чүгүрік сағыстың, көйтік, чапчаң. – Сообразительный, смышленый; ловкий; *разг.* изворотливый. *Ойка тилбен кізі, аалда прайзы пілче, аннаң марығлазарға даа ынаан кізі табылбинча. Тилбен сағыстығ кізі төріп парча, андағ ниме удаа ла полбинча.*

ТИЛБІЗЕК *адал.* Пораатай сөбірезіне кірчеткен, узун ніске хузуриин сыбыра чайхапчатхан улуғ нимес хузыҷах. – *зоол., саг.* Трясогузка. *Тилбізек суғ хазында, аал хыринда даа тоғасча. Тигірде тилбізек ле тапсап, ибіркіні ӱрӱктірчеткен* (КИ ЧХ). *Тилбізек суғ хастада нимістен чӧрче* (КА ХЧАХ).

ТИЛЕГ *адал.* Кізі көңні, хынған сағызы. – Наказ, желание, пожелание. *Апанның тилегі хаҷанох пайып аларға ла полған. Городта тоғыс тілирге парчатхан оолғына іҷе-пабазының мындағ тилег полған: арағаа тартылба, арғаастанма, тоғын, чойланма, хылиңның хомай сариларын көзітпе, амыр чӧр.*

ТИЛЕЕН *адал., көр.:* **төлӧн**. – саг. Селезёнка. *Тилеен кізінің ханын пӱдірерінде араласча. Амғы даа туста тилеен ағырығларын имнирге сидік полча.*

ТИЛЕКЕЙ *адал.* 1. Чир ӱстӱндегі паза космостағы прай ниме, тилекей. – Вся система мироздания, весь мир. *Тилекейнің пӱдізі ам даа читіре ӱгренгелек. Кізі – тилекейнің чардығы.* 2. Чир паза чир ӱстӱндегі прай ниме, прай чир, чир ӱстӱ, чарых. – Земля со всем, что на ней находится, мир, свет. *Тилекейде полчатхан хорығларға хайығ айландырылча. Типсі тӱбі хахталча, тилекей чоны тарапча* (фольк.). □ **Тилекей тар полтыр.** – *погов.* Мир тесен (*букв.* Мир тесный, оказывается).

ТИЛЕКЕЙДЕГІ *пілд.* 1. Чир ӱстӱндегі, тилекейге кірчеткен. – Всемирный, мировой. *Тилекейдегі ӱзінҷі чааны пастап полбин, НАТО-ға кірчеткен хазналар халғанҷы туста анда-мында аймах хорылыстар ит парчалар* (ХЧ). *Тилекейдегі прай даа оланҷай чон амыр хоных сахтапча.* 2. Чоннар аразындағы – Международный. *Тилекейдегі хабарларны прайзы даа хадарча полар. Пу кӱннерде ХакНИИЯЛИ тилекейдегі конференцияны иртірген.*

ТИЛЕМ *нареч.* 1. Удаа, полған на сай. – Часто, каждый раз, постоянно. *Тайым піссер тилем кір парыбысчаң полған. Іҷем пабамны тилем сағысха кирче.* 2. Итірбинчеткен формадағы иділістернең киректелчетсе, **удаа нимес, пірее-пірее ле, арам** тузалығ полча. – С глаголами в отрицательной форме имеет значения **редко, нечасто, непостоянно**. *Тилем сӧс сығарбас кізі кинетін чоохтан сыхханда, прайзына даа ӱрӱгістіг пілдір парған* (ШВ ЧС). *Ағаа хоза оғырлардаң чочыныбохча, тилем кізее ізік аспинча* (СА КК).

ТИЛЕРГЕ [тил-] *иділ., көр.:* **тизерге** II. Ӱт идерге, ӱтирге. – *саг.* Протыкать, пробивать, продырявливать, просверливать, прокалывать. *Амғы тустарда пус тилҷең тиріглер чахсыдаң чахсы ла полып одырчалар. Акайның мойнында сіс сых килген, позы сісті тилерге хорыхча, имҷізер парған.*

ТИЛИРГЕ [тилі-] I *иділ.* 1. Аар-пеер чайхаларға (чилеңместе). – Раскачиваться (на качелях). *Чайғызын чилеңместе тилирге хынҷаңмыс, аннаң ойдас парза, хатхырысчаңмыс. Олғаннарның чилеңместе тилирі хынҷаң ойыннарының пірсі полча.* 2. Айындарға, табырах идерге (учуғысты). – Набирать темп, скорость (в полете). *Ӱр ниместе учуғып пастаан самолет тиліп парир. Самолет учуғызының иң не хорғыстыг чардыхтары: хаҷан ол, ӧӧрлеп, тиліпчетсе, хаҷан чирге одырчатса.* 3. Тыырға, ӧзерге, чахсыланарға, кӱс алынарға. – Совершенствоваться, развиваться, набирать силу, крепнуть. *Тіпчелер: пос палазы ӱр ӧсче, пасха кізілернің палалары көріндіре тиліпче. Чахсы чиистіг пала табырах тиліпче.*

ТИЛИРГЕ [тилі-] II *иділ.* 1. Пасха инені эмерге ӱгредерге. – Подпускать чужого теленка к корове, приучать овцу брать ягненка. *Инезінің сӱді тарт парған пызоҷах хайди-да пасха інекке табырах тиліп парған. Хураған алай пызо, инезі пасхалап сыхса, пірееде пасха инеге тиліп парча.* 2. Пасха инені ээм сығарға; *көр.:* **тилінерге**. – Быстро привыкнуть к чужой матке. *Хураған*

табырах тиліп парды. Пірее öс парған даа торбах пасха інектерні туйуххан эмерге ўгреніп алча, іди позы ла тиліп парча.

ТИЛІГ Табырах, чапчаң, тиліп парған. – Быстрый, развитой // быстро. *Тиліг хаалағлыг кізі ўр чуртапча, тіпчелер. Чарысха пістің аалдаң тиліг чорыхтыг ла аттар ызылған. Тиліг чоохтанарға.*

ТИЛІГЕРГЕ [тилік-] *иділ., кöр.:* **тілінерге, кöнігерге**. Пірее кізее алай нимее кöнігерге, ўгренерге. – Привыкать к кому-, чему-л. *Пасха инее табырах тилік парған хураған. Ол пасха уйаа тилік парған олғаннарны сидік полар нандыра ағыларға* (ХЧ).

ТИЛІДЕРГЕ [тиліт-] *иділ., понуд. от* **тилирге** I. 1. Ідерге (чилеңместеңер). – Раскачивать (о качелях). *Удаа чилеңмес тилідерге хынчатхан оол-хыстар табыл ла парча. Іңезі палазын чилеңместе одыртып, позы хости полып алып, чилеңместі тиліт сыххан.* 2. Табырах идерге, синін öскірерге. – Убыстрять, увеличивать (темп, скорость). *Чарыстағы аттар, азах метке чағдап, чöрістерін тиліділ одырчалар. Сабул машина чöрізін тиліділ ле одырча.* 3. Пиктирге, чахсыландырарға. – Развивать, укреплять, совершенствовать. *Чон-чахсының хазиин тилідер ўчўн, ўлгўдегілер суғ хастада тынанҷаң чолыҷахтар ит пиргеннер, кўс хосчаң тиріглер турғыс пиргеннер. Оол, армияа параргға полып, хазиин тиліт сыххан: иртен сай чўгўрчең, турникте тартынҷаң, орта атарға ўгренҷең.*

ТИЛІК 1. Чўгўрік, табырах, хапчығай. – Резвый, стремительный, быстрый, проворный // резво, стремительно, быстро, проворно. *Торка тилік хылыхтыг ирен полған: табырах пазыттыг, нимені табырах итчең, ідигöк табырах тарыныбысчаң. Ситке ол тиліктең хызыл сырлыг тура ізігін чара сўзібіскен* (ЛЧ). 2. Табырах сағыстыг, тілліг. – Бойкий, меткий, точный, опытный // бойко, метко, точно, опытно. *Чоох алызарға тілің тилік ползын* (фольк.). *Тилік öс парған олғанны хайди даа чазырзар, олох ла сыға салар* (КГ ПАО). 3. Халыхтар чуртазында öткін араласчатхан кізі. – Активный // активно. *Инейекке полызарға тилік читтер чиде салғаннар, кöп тоғыс идібіскеннер. Апаниң тилік кізі полған, халых чуртаста öткін араласчаң, пірееде аны кирілерге полызарға ысчаңнар, пірееде ўгренҷілер алнында ўгредіг чоох тутчаң.*

ТИЛІНЕРГЕ [тилін-] *иділ.* 1. Пасха ине эмерге, пасха инее тилігерге. – Привыкать сосать чужую матку (о детенышах животных). *Хураған тилін партыр. Тилінмеен хурағанны умҷунаң азырапчалар. Пызо інекке тилін парған.* 2. Кізее кöнігерге. – *перен.* Привыкать, привязываться к кому-л. *Пу пала піске хапчығай тилін парды. Пала тилін парған.*

ТИЛІСТІГ *пілд.* Кўстіг, тиліп парған. – Развитый. *Хазнабыс тилістіг хазналар санына кірче тіп, санирға чарир. Хазнаны тилістіг ідіп аларға кöп ниме кирек: кöп санныг чон, тиліп парған наука, хазна хонии, аал хонии паза даа пасха.*

ТИЛКІ *адал.* Палыхчыларның öнетін иділген пус тисчең тимір тиріг. – Пешня. *Тилкінең пір саңай кöп тилтілер ит саларға. Амғы туста тилкіні моторлыг ит сыхтылар, посха толғирға даа кирек чоғыл, асхынах тус аразына кöп тилтілер ідіп аларға чарир.*

ТИЛТЕҢНИРГЕ [тилтеңне-] *иділ., кöр.:* **талтаңнирға**. Ізестіг нимес, чайхалып ала, пастырарға.– Идти, шатаясь, нетвердо ступать (о ребенке, больном, старом человеке). *Пала чöрерге наа ла ўгреніп алза, тилтеңнеп, пастырча. Кізі, илееде частанып, киріп парза, чöрізі ізестіг нимес полып, тилтеңнеп сыхча.*

ТИЛТІ *адал.* Пуста тилген, ойған чир, суғ алҷаң алай мал суғ ісчең орын. – Прорубь. *Хысхыда ипчілер тилтідең суғ алчалар. Тўлгў тилтізер чўгўр парып, хузуриин суға сух салды* (ХЧН).

ТИМ I Пірее ниме идерге тимненіс. – Подготовка, сборы в путь, готовность // готовый // готово. *Карнил тимі чох кізі полған: тузында ниме итпеҷең. Аар тоғысты тимге сығар саларға.* ◊ **Тим-тиріг.** – *собир.* Доспехи, оружие, снаряжение (*букв.* Готовность-оружие). **Тимін салып, тимнен тур.** – *фольк.* Готовится в путь (*букв.* Готовность положив, готовится). **Тимін тимнеен,**

сӱмін сӱмнеен (ХА ХХ). – Собирается, снаряжается в дорогу (*букв.* Готовность свою готовил, сборы свои снаряжал)

ТИМ II *адал., көр.:* **тус** II. 1. Чир ӱстӱндегі прай нименің хай син ӱр чуртапчатханы; тус. – Пора, время, срок. *Ол туста аңнаҷаң тим чиділ одырған* (ХЧ). *Нинҷе-нинҷе тим тӱскенде, арғыстары көрер ползалар, арғамҷылары тоозыл парир* (ХЧ КЧ). 2. Син. – *саг.* Мера. *Прай нименің тимі паза тузы пар полҷаң. Тимі чох.* ◊ **Пос тим.** – Свободное время (*букв.* Свободный время). **Ир тиміне чидерге.** – Возмужать (*букв.* Мужчина поре дойти).

ТИМ III *адал.* Көрім, ома. – Образ, облик, подобие. *Кізі тимінең сых парған. Синің кізі дее тимің чоғыл. Іди ползa, аң тиміне пу кізі чит парар.*

ТИМДЕ *нар.* Тимге сых парған. – Наготове // готовый. *Пӱӱл Торка от паза одың читкіҷе пилетеп алған, хысхаа тимде полған. Хустар ханының омазын чайирға, аны чоным алнына сығарарға, тимде дее полғам* (СА КК).

ТИМЕЕР *нареч.* Уғаа, най, иртіре. – Чересчур, слишком, излишне. *Сығда киҷее тимеер тоғыныбыстыр, пӱӱн иді-ханы прай ла сыстапча. Тойоң тимеер чоохтаныбызарға кӱс, ниме ле ползa сағысха кир сыхча.*

ТИМЕЙ *нареч., көр.:* **тилем**. Пірее-пірее ле, удаа нимес. – Нечасто, редко, непостоянно. *Толмат кізізер тимей киле чоғыл, уғаа ла кирек ползa, чиде тӱзер. Чуртазыбыста чахсы киректер тимей ле пол парча, ноға-да хомайлары тудыг чох полып одырча.*

ТИМІГЕРГЕ [тимік-] *иділ.* 1. Тӧӧй поларға, тӧӧй идерге. – Подражать, делать похожим. *Ит полбинчатсаң, көр, хайди пасхалары итчелер, тиміктіре ит. Прай ла нимее тимікпе, піреede позыңның пазыңнаң сағыныбох тур.* 2. Ирізерге. – Передразнивать. *Тиміккен кізінің позының хамағына ол ниме теңҷең. Син тимікпе, кӱлбе, позыңның даа хамааңа ол ниме урунар.*

ТИМІР 1. Хатыг металл. – Железо, металл. *Тимір ахча. Ағбандағы тимір чол вокзалынзар чыылысхан улустың аразынҷа пастыр чӧрчедіп, сылағай сынныг, чалбах чарынныг оолға хайыг салған* (СА КК). 2. Тимірдең иділген. – Металлический, железный. *Кӧйген тура орнында анда-мында тимір ідіс-хамыстар ла чайылчатхан. Тура пӱдірерге алған чир ибіре тимір столбалар турғызылған.* 3. Кинетін паза хатыг (чоох, ӱн). – *перен.* Резкий и категоричный (об интонации, тоне). *Пірее кізінің ӱні саңай кізі хорғыстыг тимір поладыр. Пастыхтың тимір ӱні чоохтасчатханнарны саңай чочытхан.* 4. Уғаа пик, кӱстіг (*кізідеңер, хазыхтаңар*). – *перен.* Очень крепкий, сильный (*о человеке, здоровье*). *Аны пілген кізілер хылии ӱчӱн тимір кізі тіҷеңнер.* 5. Хатыг (хылых). – Твердый (характер). *Тимір хылыхтыг хыс полтыр. Ох, хайдаг ла тимір хылыхтыг полҷых ол ипчі тіп, сағысха удаа кир салча апсах* (СА КК).

ТИМІРӦ *адал.* Хычытчатхан оох сіміскеліг теер ағырии. – Лишай. *Апан хайда-да тимірӧ хаптырып алған. Тимірӧ – ол теер ағырии: кізінің иді ходырлап сыхча, сіміскелер сых килче, хычытча.* ◊ **Суғлыг тимірӧ.** – Пузырьковый лишай (*букв.* С водой лишай).

ТИМІР-ТИС *адал.* 1. Тимірнің артханхалған кизектері. – Отходы железа, металла; металлолом. *Тимір-тис чыырға. Тимір-тиснең молат хайылдырарға. Совет тузында пионерлерні тимір-тис теерерге кӱстеҷеңнер.* 2. Тимірдең иткен нимелер. – Скобяные изделия. *Тимір-тис магазинінде ниме ле чоғыл, иб аразында кирек нимелер прай пар. Муклай тимір-тиснең айғазарға хынҷаң, ибде кӱн тооза ниме-де итче, тохлатча, суулапча.*

ТИМНЕНЕРГЕ [тимнен-] *иділ., возвр. от* **тимнирге**. 1. Пірее нименің тиміне сығарға, тимненіс идерге. – Делать приготовления к чему-то, готовиться к чему-л. *Юра, тізең, позынаң хада Ортын Азиязар парарға пірдеезін чӧптебеен, көместең узах чорыхха сығарға тимнен чӧрчеткен* (ХЧ). *Чон-чахсы оларны хайди удурлирын көріп аларға тимненібіскен* (ХЧ). 2. Хайдаг-да ниме поларын сағирға. – Ожидать какого-л. события. *Аалдағылар тайға суу килеріне тимненчелер. Хысхы соохтарына тимненіп пастапчабыс.*

ТИМНИРГЕ [тимне-] *иділ.* 1. Тимге сығарарға, пилетирге. – Готовить, подготавливать. *Ибдегілер, тураны арыглап, чіҷең ниме тимнеп, саңай маң чохха тӱсчеңнер*

(ХЧ). *Пўўн чіҷең ниме тимнирге ағаа теес тўстір* (СА КК). 2. Піреезін алай пірее нимені нимее-де тимнирге, пірее нимее тимненіс идерге. – Собирать кого-, что-л., делать приготовления к чему-л., снаряжать *кого-л. Ипчізі ірін тоғысха тимнепче: арчымағына азых салча, чылыг кип пирче. Іҷезі оолғын ырах чорыхха тимнепче*. 3. Пірее нимені азынада хайдағ-да тусха тимнирге. – Запасать, заготавливать, *разг.* припасать что-л. *Огород тамаан хысхаа тимнирге. Малға читкіҷе от тимнеп саларға.* 4. Пірее нимені, пазып, тиміне читірерге, пазарға. – Составлять что-л. *Марис маң чохха тўсче – статьялар чыындызын тимнирге хайди даа кирек. Пөлік тоғынҷылары өменең улуг тоғыс ит парчалар – школаа наа учебниктер тимнепчелер.*

ТИНДІК *пілд.* Пик нимес, ізестіг нимес (пазыс, чөріс). – Шаткий, нетвердый, неуверенный (о поступи). *Илеңнеп пастырчатхан тиндік кізі ырахтын харахха тасталча. Чөрерге наа ла ўгренчеткен тиндік пала удаа ойдасча*.

ТИНДІКТИРГЕ [тиндікте-] *иділ.* Пик нимес, ізестіг нимес, сала ла ойдаспин, хорығып ала, пазарға. – Идти, нетвердо ступая, пошатываясь, теряя равновесие: качаться, шататься, спотыкаться. *Тиндіктеп парчатхан кізі. Тиндіктеп ала, ол алып аал аразынзар сығыбысхан, че олох туста чирге тўңере тўс парған* (ХНС).

ТИНЕРГЕ [тин-] *иділ., көр.:* **чөнерге**. 1. Сағыс чідірерге. – *разг.* Сходить с ума, терять ориентир, терять здравость мыслей. *Киріп парғаннаң, тин парған чөр. Сағысха тўзіп, тинче. Ойка андаг чобағдаң тин сыхты ба, таң.* 2. Сағыс чідіргенҷе ізерге. – *разг., перен.* Пить до потери сознания, терять рассудок, здравость мыслей от пьянства. *Ирткен күннерде андаг хыйалдаң Толмат тингенҷе араға іскен. Ноға піди тинчезің син, тіп, ол ир кізіні тасхар сығарарға иткенде, анзы, холларынаң пулғап ала, аны хыйа ідібіскен* (ХА А).

ТИНДІРЕРГЕ [тиндір-] *иділ., понуд. от* **тинерге**. Тың ізіртерге, синінең азыра суғарарға, сағыс чідіргенҷе ізіртерге. – Сильно напоить кого-л. (*обычно алкогольными напитками*). *Ирткен тынаг күннерінде нанҷылары Тударны саңай тиндір салтырлар. Киҷее Манзарны туғаннары илееде тиндір салтырлар. Арғызын тиндір саларға*.

ТИНТЕ *адал.* 1. Уғаа чуға тимір. – Жесть. *Піс олған туста кизек тинтені соған узына одыртып алҷаңмыс, андада ол чахсы хазалҷаң. Тинтедең иб аразындағы көп ідіс, пасха даа нимелер иділче.* 2. Чуға тимірдең иділген ідіс. – Жестяная банка. *Ол узун тинтелерге суг урчатхан* (КГ ПАО). *Частых алтында чыып чөрген тинте банканы, сығар киліп, илееде көріп, чатхан ол, аны азарға тідінмин* (ТИ КМ).

ТИНТЕК-ТАНТАХ *көөг.* Сала ойдаспин, чайхалып ала, пик нимес, ізестіг нимес пазысха, чөріске көөгіс. – Образоподражание шаткой, неуверенной походке. *Уғаа майых парған алай уғаа изірік кізі тинтек-тантах чөрче. Тинтек-тантах чөрбес ўчўн, постың хазиин хайығда тударға кирек, піле-тура чуртирға*.

ТИНТІСТИРГЕ [тинтісте-] *иділ.* Майығып алай харах чахсы көрбин, азахтарны чадап кödіріп, чирге сөөртеп ала пазарға; сўрнўгерге. – Идти, с трудом поднимая ноги и задевая ими о землю (от усталости, слабости и т. п.); спотыкаться. *Киріп парған кізінің харах-хулах киреe хомайлан парча, аннаңар, тинтістеп чөрбес ўчўн, пастап харах-хулахты имнирге кирек, анаң хазыхха улуг хайыг айландырарға. Хайран тинтістепчеткен нанҷым ўреп параргa чөр.*

ТИҢ 1. Пір төөй пір син (улиинаң, синінең, пўдізінең). – Равный, одинаковый (по величине, значению, качеству). *Конституция хоостыра пістің хазнада прай чуртагҷылар тиң праволыг поларға киректер. Амғы туста садыгда тиң паалыг турчатхан ниме-ноолар сынында постарының оңдайларынаң саңай тиң ниместер.* 2. Піреезінең алай пірее нименең төөй праволыг, пір синніг, тузалыг паза даа пасх. – Имеющий одинаковые с кем-, чем-л. права, положение, значение и т. п. *Пу сөбіреде прайзы тиң тудынганнар, пір дее кізі позын артыхпын тіп сананмаан. Пу чыылыгда тиң пілістіглер, тоғазып, чоох алысханнар.* 3. Хайдағ-да санны таныхтапчатхан. – Составляющий определенное количество, определенную величину. *Аалларның*

аралары тиң. Писті писке алай алтаа төртті хос, че салтары тиң. 4. Піреезінең алай пірее нименең пір синніг. – На одном уровне с кем-л. или на одной линии с чем-л.; вровень с чем-л., ровно. *Часхыда, тасхын полчатхан туста, суғ чардаң тиң полыбысча. Суғны көнек хыринаң тиң ур саларға.* 5. Кемнең-де, нименең-де пір сынныг, төөй сынныг. – Одного роста с кем-л. *Оолағас, улуғ харындазынаң тиң поларға тіп, одырчыхха сығып алған. Тиң сынныглар.* 6. Пір туста, тиңе. – Одновременно; согласованно; в такт; в ногу. *Ирепчі тиң чуртап, тиң киріпчелер. Мылтых табызы ікі саринзар тиң ойлаан* (ДН ЫА). 7. Частарынаң төөй, чазыт (кізілерденер паза ан. п.). – Ровесники // наравне; *прост.* ровня. *Хайди маң чохха ла түсчелер тиң частыглар* (СА КК). *Тиң частыгларнаң хада школаның халых-чарыдыглыг чуртазында өткін араласчам.* ◊ **Тиң түзерге.** – Снизойти до уровня кого-л., равняться, уподобляться (*букв.* Одинаково упасть).

ТИҢДЕР *көр.:* **тиң**. Хайдаг-да саринаң пір, төөй. – В чём-то одинаковый, похожий. *Хончых Мишанаң на хада ойнан алча, чағында паза Сайананаң тиңдер кізі чоғыл. Хончых палалары тиңдер полғаннар, кічігдең сығара хада айғазарға үгрен парғаннар.*

ТИҢЕ *нареч.* 1. Улии төөй иде. – Поровну. *Майра итті, кизіп, тиңе үлирге харасхан. Алыптар тиңнең тиңе хабыс парчалар, чир тітіреп, күл-тозын на пырлапча.* 2. Пір туста. – Одновременно, в одно время. *Аттар тиңе хаалапчатхан. Пір тиңе учух париған өөр хустардаң пір хас соона халчатхан* (БТ МП).

ТИҢЗИРГЕ [тинзі-] *иділ., көр.:* **тіңзирге**. Пала төріткен соонаң көрерге, хайраллирға. – Выхаживать, заботиться, ухаживать (после родов). *Ипчі кізее тиңзирге өтіре чиис кирек, читкіче үйгу паза туған-чағыннарның хайии. Ипчее тиңзіп парыбызарға амыр, истіг чурт кирек.*

ТИҢЗІДЕРГЕ [тинзіт-] *иділ., понуд. от* **тиңзирге**. Пала төріткен соонаң күс кирерге. – Восстанавливать после родов. *Пала төрітчең турада төріткен ипчілерні тиңзідерге алынча палатада тутча поларлар. Ипчіні тиңзідерге чағыннарының хайии хайди даа кирек.*

ТИҢЗІЛЕНЕРГЕ [тинзілен-] *иділ.* 1. Чыстап, чүгүр чөрерге (адайдаңар). – Рыскать, выискивать, вынюхивать (о собаке). *Адай тиңзіленерге күс, аның үчүн оларны наркотик, чара чачырачаң нимелер табарға үгрет салчалар. Адай чир тітіреен соонаң кізілерні дее тілеп тиңзіленчеткен полча.* 2. Ибдең ибге, ізер ниме тілеп, чөрерге. – *перен.* Ходить из дома в дом, рыскать в поисках алкоголя (о человеке). *Іскічіл кізілер ибдең ибге тиңзілен чөрчелер. Ирен пасха кізілерге чархастыг тиңзілен чөрче, че ол анзын пілінминдеече.*

ТИҢІС *адал., көр.:* **тикіс**.

ТИҢІС *адал., көр.:* **талай**. Тилекей үстүндегі прай суғ алай ба материктер аразындағы суғ. – Океан. *Тиңіс талай суғ хазында тимір сынның алтында Тибет хан чурттыг полча (фольк.). Тиңіс түбінде хайдаг ла хайхастыг нимелер чуртабинчалар.*

ТИҢНЕГ *адал.* Нимелерні төөй алай пасха сарилары хоостыра көрчеткені. – Сравнение. *Амдыгы туста пүүр саны ол экологиядағы тиңнегнің санынаң хай-хай ас парған* (ЛЧ). *Тилекейде кізілернің чуртас синіне тиңнег иртір көрзе, пістің хазнадағы чонның ол син ортымахти полар, неке.*

ТИҢНЕЗЕРГЕ [тиңнес-] *иділ.* Ниме-нооларның сарилары пірее нимее төөй поларға, пірее нименең пір синніг поларға. – Равняться чему-л., становиться равным с кем-л. *Чоғар, күн сустарынзар чағын, хайда аннаң тиңнесчең пір дее тіріг ниме табылбас* (СА КК). *Паға аның улуғ полчатханын көріп, ағаа тиңнезерге чөр.*

ТИҢНЕСТІРЕРГЕ [тиңнестір-] *иділ. понуд. от* **тиңнезерге**. 1. Ікі алай аннаң көп нимелернің төөй сариларын алай пірсі пірсінең нимедең артых алай пасха полчатханын табарға. – Сравнивать, сопоставлять. *Камзар, Каратина үлчезінзер көріп, аны позының пабазынаң тиңнестірген* (ИТ). *Киречілернің чоохтарын тиңнестірерге.* 2. Нимелер сариларын төөй тіп санирға. – Равнять, приравнивать. *Анынаң мині тиңнестірбе. Чардыларның узунын тиңнестірерге.*

3. Нимелер сариларын төөй идерге. – Равнять, подравнивать, выравнивать. *Састарны тиңнестірерге. Чардыларны тиңнестірерге, узун ползa, кизібіс турарға, пір төөй идерге.* 4. Тўс, чылбыраң идерге. – Делать ровным, гладким. *Өзімнер одыртчаң чирні сыбыра тиңнестірерге кирек. Син, палам, хасхан чирні тиңнестіріп одыр.*

ТИҢНЕСТІРЕ *нареч.* Тиң иде, тўс иде. – Ровно, гладко. *Піс аттарға тиңнестіре ойлат килдібіс* (БФ ТО). *Тögелерні узуны хоостыра тиңнестіре кизерге.*

ТИҢНЕСТІРІГ *адал.* 1. Ниме-нооларның төөй алай ба пасха сарин көрері. – Сравнение, сопоставление. *Прай ниме тиңнестірігде көрін парча* (ХЧ). *Андағлардаң сöс ээлері öс алчатхан осхастар, тўзімніг тоғынарға пирбин, кирек хоос көрімнерні чазаҷаң тиңнестіріг сöстерні чазырыбысчалар ба, хайдағ* (СА КК).

ТИҢНЕСТІРІГЛІГ *пілд.* Нимелернің төөй сариларын, санға алып, ўгренчеткен оңдайлыг. – Сравнительный, сопоставительный. *Санҷының сан пиріс иткен соонаң харахтары алнында тиңнестірігліг саннар ла. Тиңнестірігліг тоғыстар сыхчалар.*

ТИҢНИ *нареч.* 1. Туснаң, синнең, пўдіснең, тасты көрімінең тиң, төөй. – Наравне, одинаково, в равной мере. *Ограда істіндегі чабызах, тиңни турғлабысхан кўмўс ағастар хысхаҷах көлеткелерін позыдыбыстырлар* (ТИ КМ). *Істеністе ипчілер иреннернең тиңни тоғыстың аарына сыдасчалар* (ХНС). 2. Пір туста. – В одно время, одновременно. *Ікі аңҷы тиңни атыбысханнар, че аңнары тизібіскен, атыстары чаза полтыр. Ікі чалынныг чўрек тиңни сабылчатханға төөй пілдірібіскен* (СА КК).

ТИҢНИРГЕ [тиңне-] *иділ.* 1. Нимелерні көні, чылбыраң, игірі чох идерге; нимелернің синін, пўдізін, кödірімі төөй идерге. – Равнять, выравнивать, что-л. приравнивать. *Öсчеткен ағастарны тиңнеп саларға. Амғы туста городта ағастарның парбах салааларын тиңнеп салчалар, паза полбаста, кічіг ағастарны тегілекке төөй иде хырых салчалар.* 2. Нимелернің төөй алай пасха сарин табар ўчўн, оларны, хости идіп көрерге. – Сравнивать кого-, что-л. *Пістің Истегі чирлернең тиңнепчелер. Мындағ харларның килкімін хозан пазына тиңнідірлер* (ЧТ).

ТИҢҶИРГЕ [тиңҷі-] *иділ.* 1. Тыырға, özерге, теенерге. – *саг.* Развиваться, крепнуть (о ребенке и детенышах животных). *Тустар иртіпчелер, палаҷах тиңҷіпче. Хурағанны умҷунаң азыраза, ол табырах тиңҷіп парча.* 2. Чöріп пастирға (паладаңар, мал палазынаңар). – Начинать ходить (о ребенке, теленке и т. д.). *Інек сўттіг полып, пызоҷаа табырах тиңҷіп парыбысхан, көгліг чўгўр чöрче. Палаа табырах тиңҷіп парыбызарға тосхымныг азырал паза көп уйғу киректелче, анаң ол чöріп пастир.*

ТИҢЧІДЕРГЕ [тиңчіт-] *иділ., понуд. от* **тиңчирге**. Паланы öскірерге, теендірерге, тилідерге. – Растить, выхаживать, давать окрепнуть, создавать условия для роста и развития. *Мының алнында пызоҷахтарны тиңчідерге öнетін алынҷа хазааларда пöліктер, читкіҷе хайыг полҷаң.*

ТИПКІ *адал.*, *көр.:* **тикпел**, **тикпер**.

ТИПСЕ *адал.* Чўгнең, тўкнең, пасха даа нимелернең толдырылған, изер üстüне салылчатхан улуғ нимес хабыҷах. – Подушечка на седле. *Муклайның изерінде чібектіг типсе пар полған. Амғы туста андағ типселер чоғыл даа, музейде ле табарға чарир.*

ТИПСЕК *адал., көр.:* **типсенді**. 1. Мал чöріп, пасхлап салған таарылған özімнер; мал чöр салған от алай хыра. – Пашня, стоптанная скотом, потрава. *Совет тузында аалдағыларға типсек ўчўн штраф салҷаңнар. Типсек ўрег ағылча, аннаң кўрезерге хайди даа кирек.* 2. Хазаада малға чадарға öнетін тözел парған сызыр алай от. – Подстилка (в стайке у скота). *Типсек най ла тың пол парғанын көріп, совхоз устағҷызы хазырлан сыххан* (ТМ ПТ). *Типсекке сызыр чахсы чарапча алай от таа.* 3. Питуктың азахтарындағы öс парған хазалҷыхтар. – Шпоры у петуха. *Питуктар, тудысчатсалар, типсектерінең öткін тузаланчалар. Питуктың типсектері тың узун öс парбазын тіп, оларны хырығыбысчаңнар.*

ТИПСЕНДІ *адал.* 1. Чон алай мал тың пасхлап салған орын. – Место, которое растоптано (толпой, всадниками, скотом).

Ибіре прай ла типсенді чир полған. Типсенді чирде от өзерге хынминыбысча. 2. Мал чеен оттың артхан-халғаны; тооланды от, сөп-сап от. – Вытоптанное сено, мелкие остатки сена, объедки, остатки сена, труха. *Типсенді ле пол парды. Типсенді отты маллар часхыда даа чирге хынминчалар тіп, апсах пазох ла азыр хаап, ол оттарын хасхлап хала парған* (ДН ЫА).

ТИПСЕДЕРГЕ [типсет-] *иділ.* Типсирге оңдай пирерге. – Давать возможность топтать. *Оолах, өкпеленгенінең тінін суура тартып, атха хамҷы саап, пиҷезін сала типсетпинче* (ХЧ). *Уйғуда пуғаларға, асхырларға типседерге – ол хайдағ-да ағырығның тании.*

ТИПСИРГЕ [типсе-] I *иділ.* 1. Азахтарнаң пазарға. – Топтать, давить ногами. *Сарсых азах чолыҷах типсеп салғабыс. Ат пөзік отты типсеп парыбысхан* 2. Одыртылған отты алай от сапчаң орынны азахтарнаң пасхлирға. – Травить, делать потраву. *От типсирге. Хыра типсирге. Хулғалар типсеп саларға*. 3. Чирні, сайны хатығ идер ӱчӱн, аар нименең пазарға алай ба отты азахнаң пасхлирға. – Утаптывать, трамбовать. *Наа чолны төзепчетсе, сайны аар катокнаң типсепчелер. Көк суланы хаңааға тастап сыхса, ӱстӱнде турчатхан кізізі типсеп ле маңнанмаҷаң* (ХА). 4. Кірліг істер халғызарға. – Топтать, следить. *Аалҷы сиден төзіндегі ах харны прай типсеп саларға. Наа ла чаап парған харны сосхалар типсеп салғаннар.* 5. Удаа ааллап кил турарға, тура ээлерін чархандырып. – *перен.* Часто заходить к кому-л.; останавливаться у кого-л. *Киреҳсініс полғанда, удаа кил сыхтыбыс, туғаннарыбысты типсепчебіс. Акай ааллаачы кізі полған, туғаннарын чархандырып, оларны типсепчеткен*. 6. Кемні дее пазынарға, нимее салбин, хыртаңнирға. – *перен.* Угнетать кого-л., попирать чьи-л. права. *Хайди мин кічіг кізінің олған тузын сайбаам, анын көңнін типсеем* (ЧМ КЧ). *Андох хан казактары пістің ханыбысты сорғаннар, киліссе, тіріге типсееннер* (ТМ ПТ).

ТИПСИРГЕ [типсе-] II *иділ., көр.:* **хазирға**. Типчӧснең пірее нимені хазап саларға. – *кач.* Приколоть, прикрепить что-л. булавкой. *Типчӧснең киптің чыртыл парған кизегін нандыра типсеп саларға. Типчӧс кічиҷек полза, типсирге сидік полча, ол исті тобыр полбинча, ээлче, че улуғ типчӧснең чахсы тузаланарға.*

ТИПСІ *адал.* Ит алай пасха даа чіҷең нимелер насчаң ағас ідіс. – Выдолбленное из дерева небольшое корытце (для рубки мяса, овощей). *Хаҷан тимде полғанда, апсах итті улуғ ағас типсее сығарыбысхан* (ДН ЫА). *Пай стол: хойыг мӱнніг ӱгре, типсее ӱӱлдіре иттер* (БФ ХЧЧ). *Иб ээзі ипчі типсее ит-чаг салды*. ◊ **Типсі сырайлыг.** – Широколицый (*букв.* Корытце с лицом).

ТИПСІНҶЕК *адал., көр.:* **типчӧс**. Өнетін ниме хаптырҷаң алай хазаҷаң, ніскеҷек тимір тиріг (іңе). – Булавка. *Типсінҷекті алып алып, кирек чирлерін хаптыр салған. Чаҷын типсінҷекке хазал парған.*

ТИП-ТИҢ *нареч.* 1. Сині, улии пір; тасты көрімі пір син. – Наравне, вровень. *Тип-тиң иде хырыхтырған састары хызыҷахтарның пу ла ӱгберезе халғаннар. Тип-тиң өс партырлар.* 2. Тӱп-тӱс. – Ровный-ровный // ровно. *Чардыларны тип-тиң салғлап салтыр. Тіккені тип-тиң полған.*

ТИПТІРГЕС *адал.* Кипті бе алай пасха нимені, алтынзар тӱспес иде тудар ӱчӱн, палғаҷаң паг алай резинка. – Подвязка. *Хап типтіргезі. Типтіргестер ағыл килерінең хаптарны палғап ла одыр* (КИ ЧХ).

ТИПЧІ *адал., көр.:* **типсі**.

ТИПЧӦС *адал., көр.:* **типсінҷек**.

ТИПЧӦСТИРГЕ [типчӧсте-] *иділ., көр.:* **типсирге** II.

ТИР I *адал.* Кізінің, пасха даа тіріг нименің теер алтынаң сыхчатхан суух ниме; тіріг нимелернің хорыххан алай чоо тоғынған сылтаанда, теер алтындағы мирсілердең сыхчатхан суух ниме. – Пот, испарина. *Пазымда газетанаң иткен ниик пӧрігес тее полза, чыхчоларымҷа тир аххан* (ТИ КМ). *Тир сығарбаанда, пу тоғыс тың на пөзік паалалбас тіп, сағын салған пу кізі* (ШВ ЧС). ◊ **Хара тир ахханҷа.** – До седьмого пота (*букв.* Черный пот пока не побежал). **Тир соодарға.** – Охладить, дать выдержку лошади (*букв.* Пот остужать).

ТИР II *адал., көр.:* **теер** I.

ТИР III *саг., көр.:* **теер**.

ТИРБЕ *адал., көр.:* **тимірӧ**. 1. Теер ағырии. – Лишай (болезнь). *Суға кіріп аларға полып, ирен чалаастаныбысханда, тееріндегі тирбе ағырии харахха тасталған. Тирбе ағырии аның кічігдеңӧк сығара иртпин, ам даа изі чохтандырчатхан.* 2. Суғда ӧсчеткен оттаң алай мискедең пӱдіп, тастарда, ағас хастырығында алай чирде дее ӧсчеткен ӧзім. – *саг.* Лишай (растение). *Тайғадағы ойдасхлап парған ағастарда прай ла тирбе ӧс партыр. Пірееде тирбе прай кӧк ӧңніг пол парадыр.*

ТИРБЕГЕ *пілд.* 1. Толғалчатхан, төреннең сығара постары толғалып ӧсчеткен алай ба ӧнетін толғалар иде ит салған (састар); сибірек. – Кудрявый, вьющийся (о волосах). *Аның тирбеге састары, сырайынзар чаба чадып, улам на хысты ӧкерек итчеткеннер* (ТМ ПТ). *Тирбеге састарын сыйбап, ол удаа-удаа пазын чайхап салҷаң* (ШВ ЧС). 2. Сибірек иде толғап салған састар: аймах-пасха сас толғаҷаң тиріглер тузазынаң ӧнетін толғалар иде иділген састар. – Кудри, сделанные с помощью специальных приспособлений для завивки. *Тирбеге идерге. Тирбеге састарын сыйбап, ол удаа-удаа пазын чайхап салҷаң* (ШВ ЧС).

ТИРБЕЙЕРГЕ [тирбей-] *иділ., көр.:* **тарбайарға**. Андар-мындар сорайарға, торбайарға; аар-пеер тартылып, изі чох көрінерге; пірге полбин, ибіркі сариларзар тартыларға, чайыдыларға (холлардаңар, азахтардаңар, ханаттардаңар). – Растопыриваться; раскорячиваться; расти раскидисто. *Тирбейіп ӧскен хазыңның салаалары пістің ӱстӱбісте истіг ле чайхалчатханнар. Соохха тирбейерге чит парған салаалары, аның холларын алнынзар сундырып, чылыт пириңер пісті тіпчеткен чіли, ұғаа айастыг пілдіргеннер* (ТИ КМ).

ТИРБІ *адал., көр.:* **тирбеге**.

ТИРГЕ [ті-] *иділ.* 1. Ӱн паза пічік хоостыра сӧстернең пірее хайдағ сағыс искірерге, читірерге; сӧстерні, адап, чоохтанарға. – Сказать, говорить. *Суғлыг кізі сууна айланҷаң, ибліг кізі ибге айланҷаң, тидірлер чонда* (ТИ ХӦ). *Хуба харачхайлар «суғ чағын, суғ чағын» – теен чіли тапсасханнар* (ДН ЫА). 2. Пірее нимедеңер, кізідеңер хайдағ-да сағыс читірерге, ниме-де чоохтирға. – Высказывать, выражать какое-нибудь мнение, суждение о ком-, о чем-н. – *Толаңның ипчізі хомай киректе кір парған тіпчем сеге* (ЛЧ УУЧ). *Іҷем хаҷан даа кізее полызарға кирек тіпче* (ДЧ П). 3. Кізідеңер алай пасха нимедеңер хомай сӧстер чоохтанарға. – Ругать, обзывать кого-л. *Муклайның мындағ хомай сари полған: кізее тарыныбысса, ол кізіні чоо тіп салча. Мыкайла тарыныбыстыр: хончиин хомай сӧстернең тіплече.*

ТИРГИРГЕ [тирге-] *иділ.* Улуғлирға, пӧзік паалирға. – Уважать, возвышать, трепетно относиться к кому-л. *Алыптарны чолға ӱдезіп, тирген пиргеннер улуғлар. Пу оолларны тиргирге иткеннерін чазырбин, прай аалдағылар клубсар чыыл килгеннер* (ХА А).

ТИРГІ *адал.* Изернің чӱк палғаҷаң хомыс паглары; соондағы изер пазына чӱк палғаҷаң хаас паглар. – *кыз.* Торока, вьючный ремень. *Кизін тиргідең чібек арғамҷыны систібіскеннер* (АТ). *Тиргілерін ибде артыс салып, ол кӱн чоо ирелеңгеннер* (ДН ЫА).

ТИРГІЛИРГЕ [тиргіле-] *иділ.* Соондағы изер пазына хаас пағнаң чӱк палғирға. – Привязывать в торока, приторачивать. *Апарҷаң чӱктерін тиргілирге чахып, пастых табырах ла оларның хыринҷа иртібіскен* (ХА А). *Тиргілирге тимнеп салған ниме-нооларын ам пір ле кізі хадарып одырған* (ХЧ).

ТИРГІЛЕДЕРГЕ [тиргілет-] *иділ.* Алнындағы изер пазына хаас пағнаң чӱк палғырға. – Заставить или просить привязать что-л. к передним торокам. *Ат тиргіледерге. Алнында парар атты чахсы тиргіледерге кирек тіп, ол чоо ла ӧтіркепчеткен* (ХЧ).

ТИРЕК *адал.* Тал сӧбірезіне кірчеткен, чылтыраң, кӧні сынныг, пӧзік ағас. – Тополь // тополиный. *Тиректер чазан салып, ниме-де сахтапчатхан чіли, сым турчалар* (ИТ КМ). *Азыр тирекче алып килер тееннері – азайлыг пала полған ноо* (А А).

ТИРЕҢ 1. Пірее нименің ӱстӱндегі хырының паза тӱбінің аразы улуғ полчатханын таныхтапча: суғның, кӧлнің, ораның, кӧнектің паза ан. п. нимелернің. – Глубокий, от верха до низа имеющий большое расстояние, находящийся на большой глубине, проникающий на большую глубину // глубоко // глубина. *Палыхтар пу туста суғның*

тириинзер парыбысчадыр (ТБ О). *Тирең суғның кичии чоғыл.* 2. Алтынзар алдыра, тирең иде иділген. – Производимый на значительную глубину. *Суғ сығарарға чир тирең хазылған* (ХЧ). *Яблах хыразы тирең тартылбиндыр.* 3. Хыринаң істінзер алдыра сині илееде; үстүнең алтынзар көп синніг. – Глубокий, уходящий вглубь чего-н. // глубоко // глубина. *Арығ тирең кірерге. Анаң халын нымырт көрглеп, арығ аразынзар тирең иде парчададырбыс* (БТ МП). 4. Нименің түбіне читчеткен. – Отличающийся глубиной, основательностью; содержательный // глубоко // содержательно // глубина, содержательность. *Сах андох апсах тирең сағысха түскен* (КИ ЧХ). *Андада ол, амғы чіли, чуртастың ачығ тадиин тирең сиспеен* (ИТ). 5. Істінең сыхчатхан, істінзер парчатхан. – Глубокий, исходящий из глубины, уходящий в глубину // глубоко // глубина. *Аның тирең, аар тынызы полған на сай минің чүреемні сыстатхан* (ДЧ П). *Пу чиит оол тамкызын тирең тартып, ызын пурнынаң сығарча* (ИК ЧХ). 6. Пик, сині улуғ. – Очень сильный, достигший значительной степени или предела // глубоко // глубина. *Сотроңның ипчізі тирең чобағда, пу чағында ол аннаң сых полбас* (ЛЧ УУЧ). *Олғаннар тирең уйғаа кірібіскеннер* (ЛЧ КН). 7. Сағынчатхан оңдайынаң, итчеткен нимезінең пасхаларынаң пасхалалчатхан. – Отличающийся от других делами, глубокими мыслями // глубоко // глубина. *Самойның пабазы тирең пілістіг кізі полған. М. Баинов – тирең сағыстығ чайаачы* (ХЧ). □ **Тирең суғның кичии чоғыл, сöске кірбестің сағызы чоғыл.** – У глубокой реки броду нет, у несговорчивого ума нет.

ТИРИРГЕ [тирі-] *иділ.* Пірее хайдағ нименоо идерге; ниме пүдірерге. – Готовить, оборудовать, сооружать. *Пу чайғы ибні тирирге сағынып, ол хаңанох ағас көр салған полған* (ДН ЫА). *Дзоттарны хатап тирирге ағас киректелчеткенін командир арғыс пілзе дее, чахиин паза алыстырбаан* (АТ).

ТИРІГ *адал.* 1. Пірее идіг идерге тимнелген ниме-ноо. – Приспособление, инструмент для выполнения какой-л. работы. *Чазыда тоғынңаң тиріглер тимде. Мал сохчаң тиріглері пар.* 2. Уғаа килкім ухтарнаң илееде ырах атчатхан чаа тирии. – *воен.* Орудие. *Ырах атчаң тиріг. Илбек Ада чаада немецтернің атчаң иң не килкім тиріг полған, ол «Дора» адалңаң, че кирек тың на киліспеен.* 3. Хайдағ ла полза чааласчаң, абылаңаң алай ба арачыланңаң ниме-ноолар. – Оружие. *Прай тиріглерін алып, ол немецтерні сүр парарға төрт ле кізі парған* (КИ ЧХ). *Пір чöптіг чон чуртапчатхан хазнаны хайдағ даа күстіг тиріглернең тізекке турғыс полбассың* (СА КК). 4. Атты хаңааға, соорға көлңең алай ідök атха кизіртчең ниме-ноо. – Сбруя. *Пурунғыда пай арах чонның ат тирии андағох пай көрімніг, чазағлыг, пик полңаң. Манзарның ат көлңең тиріглері аңмарда алынңа пölікте хайраллалңаң полған.* 5. Тоғыста, хайныста, киреxсініcтерде киректелчеткен аймах нимелер. – Снаряжение, снасти. *Ойыннар турғызып, чон алнына сыхчатса, хайди даа көг тириин иңніне артын салған поладыр* (СА КК). *Хайзы кізілер, тоғынар тиріглер алып, вагоннарзар кире тазыпчалар* (ЧС ПТ). 6. Пірее чидіге, пögінге чидер оңдай. – *перен.* Средство для достижения какой-л. цели; инструмент, пешка, марионетка. *Мин синің холыңда тиріг полбаспын. Чонны полған на сай постарының тирии чіли тудынчалар. Аннаң устаңаң иң күстіг тиріг полча.*

ТИРІГЛЕНЕРГЕ [тиріглен-] *иділ.* 1. Чаалазарға, тудызарға тыхтанып, аймах-пасха тиріглерні тимнеп, пір чирге чыы тартарға. – Обеспечить себя оружием, оснаститься вооружением для ведения войны, боя, для защиты или нападения; вооружаться. *Тірігленерге сағынып, олар прай даа кізілерге чахығ пиргеннер* (АТ). *Совет Союзы тірігленерге маңнанған полза, ирткен чаа іди ўр парбасчых тіп санапчалар хай пірее «пілігчілер»* (ЛЧ). 2. Пірее ниме идерге тиріглер тимнирге. – Обеспечить себя всем необходимым (орудиями, материалами и др. средствами) для какой-л. деятельности. *Андағ хомзыныстыг «аңнас» соонда, Валерий рогатканаң даа, пасха даа нимелернең тірігленерге паза чаратпаан* (СА КК3). *Отха кірчеткеннер прай тірігленіп алғаннар* (СЧ АЎХ).

ТИРІГЛЕНІС *адал.* 1. Чаалазарға, тудызарға, пірее пасха нименең дее айғазарға

тиріг тимнезі. – Вооружение. *Тирігленіс толдыра полза, утарға ниик полар. Хатыг тирігленіске ізеніп, немец фашисттері пістің чирзер сураг чох кіргеннер* (ХЧ). 2. Пірее ниме идерде, тоғысха кирек полчатхан ниме-нооларның, тиріглернің тимнезі. – Обеспечение себя всем необходимым (орудиями, материалами и др. средствами) для какой-л. деятельности. *Аалда хыраа кірерге тирігленіс парча. Иреннернің аңнап парҷаң тирігленістері хыызында одыр* (КВ А).

ТИРІГЛІГ *пілд.* 1. Тирии пар, чаалазарға тимнегліг. – Имеющий оружие, оснащённый оружием; вооруженный. *Тирігліг күстер сыбыра тимде поларға киректер. Пістің тигірдегі дее тирігліг күстер Илбек Адалыг чаада махачыларын чахсы көзіткеннер* (ХЧ). 2. Тиріг полызиинаң, тиріг күзінең иділчеткен. – Производимый с оружием в руках; сопровождаемый военными действиями, боевыми столкновениями. *Ол туста пу орыннарда тирігліг уруныстар көп полҷаң полтыр* (ХЧ). *Хонҷых чуртапчатхан кічіг чоннар чаага тирігліг парчатханнар* (АТ). 3. Пірее ниме идерге кирек тирии пар. – Снабженный, оснащенный чем-то необходимым для какой-либо деятельности. *Пу тоғазыға мин прай саринаң тирігліг полғам. Сыныхтыға студенттер тирігліг килчелер.*

ТИРІНДІРЕРГЕ [тиріндір-] *иділ.* 1. Пірезін хайдар-да парарға алай ниме-де идерге тимнирге. – Снаряжать, готовить кого-л. куда-л. *Оолахты хайди ла полза чолға тиріндіріп, апсах паза даа ниме сағынмин, чолға іди ле ызыбысхан* (ХЧ). *Улуг ниме идерге сағынчатсаң, кізілеріңні чахсы арах тиріндірерге кирек*. 2. Чааға тимнирге. – Вооружать на войну. *Илбек Адалыг чаага армияны тиріндірерге маңнанмаан сылтаанда, пістіңнерге пастағы чылларда уғаа сидік полған. Чаага кізіні тиріндірерге көп ахча кирек, анзын пілзең, чахсы*. 3. Пірее нимее киректелчеткен ниме-нооларны тимнеп пирерге. – Оборудовать что-л. чем-л. *Школада уроктар иртірҷең кабинеттерні пүул чахсы тиріндіргеннер. Спортнаң айғасчатханнарның киреxсініcтерін толдырар ӱчӱн, пӱӱл пастыхтар спортзалларны чахсы тиріндірерге полысханнар* (ХЧ).

ТИРІНЕРГЕ [тирін-] *иділ., көр.:* **тимненерге**. 1. Пірее ниме идерге алай хайдар-да парарға тимненерге. – Снаряжаться, готовиться. *Паскирнің пабазы, Хоханах аға, ідӧк, чайлағдаң иртӧк киліп, ибде тирінген* (КИ ЧХ). *Че Сибирьге парарға тирінібіскенде, пабазы даа чобалыбысхан, іҷезінеңер тапсиры даа чоғыл* (ХЧ). 2. Чааға, тудысха тимненерге. – Вооружаться. *Ӱр ниместеңӧк мин, прай чаа тириинең тирініп, казармада көп чааҷы киптіг чонның аразында пол парғам (*КВ ПК). *Чааға, тудысха азынадох тимненерге.*

ТИРІНІС *адал.* 1. Тузаланҷаң тирігні паза пасха даа кирек полчатхан нимелерні пір чирге чыып, пірее тоғысты идерге алай ба хайдар-да парарға тимненіс. – Снаряжение. *Тиріністі тимнирі нинҷе-нинҷе күн парыбызар. Ырахсы чолға парарға тирініс тимнирі азынада парған.* 2. Чааға, тудысха алай ба пасха даа нимее тирігліг тимненіс. – Вооружение. *Чаалазар алнында тирініс кирек, ыырҷыны утарға оңдай чох полар. Тирініс ол чахаанынаң парчатханын көріп, позының чӧпсінгенін чазырбин командирлері прайзын махтаан* (АТ). 3. Пірее ниме идерге киректелчеткен ниме-ноо. – Оборудование, оснащение. *Тураны пӱдір салған соонда тирініс киректелче. Партия чонға хабарлар читірҷең позының тириністері чох тӱзімніг тоғын полбас* (ЛЧ).

ТИРІС *адал.* 1. Сооп, хойып парып, хат парған хан кизее. – Сгусток свернувшейся крови. *Тиріс прай хат партыр. Тиріс ханы аның чыртыл парған кибінің ниилерінде халғаны тудыс хатыг парғанын киречілеен* (ТН ХХ). 2. Ханнаң иткен колбаса. – Кровяная колбаса из венозной крови. *Тиріс ханны тимнирге хызы іҷезінең ӱгреніп алған. Тиріс ханын чирге най тың хынчатханын олох туста пілдірт салған* (ТН КК). ◊ **Тиріс тон** – *эвф.* Медведь (*букв.* Кровяная шуба) (ХРС).

ТИРЛЕДЕРГЕ [тирлет-] *иділ.* Теері істінең тастына суух тамҷыхтарны сыға пастырарға, табырах хыймыранза, аар тоғыс итсе алай кинетін көңні алыс парза, поладыр. – Заставить потеть кого-л. *Хазыңнар, хызамзых-сарыг торғы тартынып, пӱкӱлее сулғаныр, пісті чоо тирледерге күстенгеннер*

(ТМ ПТ). *Оолларны тирледерге сағынып, апсах хайдаг ла полза хоза тоғыстар идерге сағын тапчатханын сизін салып, инейі пу ла перін сыххан* (НК ХХ).

ТИРЛЕҢЕ *пілд.* Тирлеечі. – Склонный к потливости, потливый. *Ол оолахтың холлары уғаа тирлеңе полғаннаңар, удаа холға кисчең нимелер киректечең. Тирлеңе аттар суғзар субалыза халғаннарында, пір дее пасхаҷыл ниме көрбинчеткен* (БТ ПТН).

ТИРЛИРГЕ [тирле-] *иділ.* 1. Тирнең, чабынарға. – Потеть, покрываться испариной, преть. *Ағастар аразында писче кізі тирлеп парған сырайларын соодып одырча* (КГ ХА Т). *Тачкалар тартып чөрген ооллар, олох чіли, чоо ла тирлеп парғаннар, аның хасхан чирін тартып ла маңнанминчалар* (ЧС ПТ). 2. Оорнаң чабыларға. – Покрываться влажным налётом, каплями осевшего пара. *Тасхар соохталып, көзенектер тирлепче* (КН КХ). *Ўгре най улуг отта хайнап, ибіркі ідіс-хамыс тирлеп партыр* (ВШ СС). 3. Ниме-де идерге тың күстенерге. – *перен.* Трудиться, стараться сделать что-нибудь. *Олғаннар, сан пögістерін толдырып, тирлепчеттірлер нізе* (НТ КК). – *Че, амды пазох, пу сурығны пök полбин, тирлирзер мында.* □ **Тирлеенче тоғынмазаң, тосханча азыранмассың** (ХС). – До пота не потрудишься, сытым не будешь.

ТИРЛІГ *пілд.* 1. Тирі пар, тирнең чабыл парған. – Потный, вспотевший. *Ат табаны, харлыг чолда хыйтлап, соорзар соох таннаң хада таг одынаң поралалған тирліг оор кўреен* (ТМ ЧЧ). 2. Оорнаң чабылых, оор тўс парған. – Покрытый осевшими парами; запотевший. *Тирліг көзенектер ötіре ниме дее көрінминчеткен* (ЛЧ УУЧ). *Хазан хайнапча, ибіре, тізең, тирліг сапчахтар пос турғлапчалар* (КН КХ).

ТИРМЕ *адал.* Тадар ибнің öön чардығы, алынча чардылардаң иділчең (20–30 чарды): ол чардыларны, удур-тöдір тоғыр иде тудып, ат теерізінең иділген хаас пағнаң палғачаңнар, пір иб идерге пір ат теерізі прай парыбысчаң; тирмелерні удур-тöдір палғабысса, тадар ибінің хырилары пўт парчаң; пöзии 130–150 см. Пір тадар иб идерге алты тирме кирек полчаң. – Решетка – стена переносной юрты (сверху покрывалась войлоком или берестой). *Ол тирмелерде ніскечек сыралар, пір тоғылахха (кругка) чыы тартылып, анда піріктіре тартылчалар. Тоғырхыдағы (поперечник) круг, улии пір чағын, көзенек орнына киректелче паза ыс сыхчаң тўнўк полча. Тирмелер, палаткаларның чардыхтары чіли, чирге кире сабылған özектерге хыл арғамҷынаң палғалчалар* (ЛЧ). *Пу иблерге тирмелер идерге кирек тіп, ол позы позына чоохтанған чіли, паза хыйа пастырыбысхан* (КМ АХ).

ТИРМЕЛІГ *пілд.* Тирмезі пар. – Имеющий решетки. *Ибіре хыринда тирмеліг ле тураҷахтар турғлапчатханнар. Тирмеліг хазаалар даа турғызарға киректелчеткені аны удаа сағыссыратчаң* (ДН ЫА).

ТИРПЕК *адал.* 1. Кізінің алай пасха даа тіріг нименің хараанаң, уғаа тың öрінзе, хомзынза, пичеллензе, пірееде хатхырза даа, сыхчатхан час. – Капля, слеза. *Анканың харағынаң сызылып, сырайынҷа төбін ойласчатхан улуг тирпектерні көре, полғаныбыстың на харағына суг тартылған* (КИ МН). 2. Хараазын сöрöн полып, киидең кök от, ағас пўрлерінің üстүне тўс парчатхан суғ тамҷыхтары; салым; арчы. – Капля росы на листьях трав и деревьев; роса. *Иртен иртök ол ағас арали пастыр парчадып, тирпектерні салаазына теертіп алып, аймах-пасха öңнерін күнге көзідіп алып, хатхыр сыххан* (КВ А). *Кўн сығарынаңох, ағас пўрлеріндегі килкім тирпектер харах ойналдыра сағылысханнар.*

ТИРСЕ *адал.* 1. Кізінің хылығы, хылынызы, сағынчатхан оңдайы. – Нрав, образ мыслей и чувств; поведение, привычка. *Тирсезі чабал кізі. Чахсы тирсе іче-пабазынаң пирілче тіп, пісті психологтар курстарында нинче-нинче хати киртіндірҷеңнер* (ХЧ). 2. Чуртас кибірлері, киптел парған хылых сари, чуртас оңдайы. – Обычаи, общераспространенные привычки, уклад общественной жизни. *Я, пу тирсезі хомай чон полтыр тіп, сағынчатхам мин ол туста пу чоннаңар* (АТ). *Тирсең иптіг полза, пабаң роды махтадар* (НТ ТКÖ).

ТИРСЕК I *адал.* Малларның соон азахтарының ээлчек чардығы. – Место на сгибе задней ноги (у животных). *Аттың тирсегіне*

чоон пӱӱр тыныбыстыр. Тирсегін палығлат салып, ол інек сала ла, ағырин, прайзының соонда, чыл парчатхан (Ч).

ТИРСЕК II *пілд.* Тирлеңе, *көр.:* **тирлеечі**. – Потливый. *Тирсек полғаны аны пір ле хати изі чохха кирбеен. Тирсек хыстарның хырында чӧрҷее дее чоғыл тіп, ол ирен ирнін хойралтыбысхан* (СА КК 2).

ТИРСПЕК *пілд.* Тирспейген, харны улуғ, тоғырхызы илееде, харны алтынзар сӱӱле тӱс парған. – Толстый, отвислый (о животе). *Иирде олар тирспек харынныг малларын удурлирға пар килҷеңнер. Тирспек харынныг пол парып, ол пасхаларынаң уйатчаң. Ибзер пастап тирспек харынны, анаң на позы кір килҷең* (ТН КК).

ТИС I *адал., саг.* Аңнарны тударға иділген ниме-ноо; тулғор, хахпан. –Приспособление для ловли диких животных; загородка, ловушка (для зверей). *Албығаа ол, тис ит салып, ұғаа оң пол парарына киртін сыххан* (ИК АЧ). *Ибіре тистер турғысхлап салып, ол чон оң поларын сағып, узуп таа полбинчатхан* (ИК АПХ).

ТИС II *адал.* Суғны алай пірее пасха суух нимені удаа хайнатса, ідістің істінде чыыл парчатхан алай чапсын парчатхан хатығ тус; ідӧк хайнапчатхан нименің ӱстӱнде тартыл парчатхан ниме. – Накипь (напр. в чайнике). *Ууҷаа чейниктегі тисті арығлирға аар полыбысхан. Тис пол парған чейнигін ол ӱзӱгі чох турғысчаң, паза ідіс-хамызы чох чіли* (ШВ СМ).

ТИСКЕК: УЗАХ-ТИСКЕК *адал.* Тахпай, чарған алай ба позы чарыл парған оох ағас кизектері, одың оотхан соонда көп поладыр. – Щепки и всякие палки. *Ууҷа пархаларын узах-тискек теерерге ызыбысхан, чайғы ибіні одынарға кирек тіп. Узах-тискек теерерге ӱгрен тее парзалар, олғаннарға хыныг нимес полыбысхан кӱннің дее сай ол тоғысты толдырарға* (ТИ КМ).

ТИСКЕР 1. Тасты саринаң істінзер, пасха саринзар. – Лицевой стороной внутрь; изнаночно. *Тискер сари. Тискер айландыр салған кип-азахты хурударға іл салған.* 2. Істі тастына хазырыл парған ниме, ибіріл парған ниме. – Наизнанку. *Тискер кизерге. Кӱгдӱр харындастар чахсы ла париған чоох, пірӧк аалдағы кізі сылтаанда, піди тискер айланарын пір дее сағыбааннар* (ТМ ПТ). 3. Пасха саринзар алай ба саба саринзар парғаны; нимені саба иткені, саба чоохтанғаны, хылынғаны; ниме-нооларның килістіре нимес сарилары, оңдайлары. – В обратную сторону, наоборот, не так, не в том направлении; в переиначенном виде // неправильный. *Хамчы сапса, пір ле орында тура, тискер тебінче* (КИ ЧХ). *Чоохты пазох тискер айландыр париғанда, Сарима пӱкӱлее тартыла тӱскен* (ТМ ЧЧ). 4. Хайдағ-да ниме-нооны пасха саринаң көзіділ. – В ином свете; обнаруживая истинную сущность чего-л.; выворачивая наизнанку. *Хаңаада одырып алып, чол пастада ол Аринчаа хачан-да полған нимелерні, саңай тискер айландырып, чоохтап одырча* (АТ). *Ноға син, Самой, кізі чоогын тискер ле айландыр турзың* (ЛЧ УУЧ). □ **Синің пайыңа полып, сиппең тискер сығам ма?** На твое золото смотря, стану ли другим? **Тӧрт харындастың сағалы тискер** (ат туйғағы ӱстӱндегі хыл).

ТИСКЕРЛЕНЕРГЕ [тискерлен-] *иділ.* 1. Айланыбызарға, пасха саринзар айланарға. – Отвернуться, поворачивать в другую сторону. *Кічіг палалаларны, атты тискерлендірібізіп, кӧл париғанын кӧр салып, хырысчатханға тӧӧй* (ТМ ПТ). *Табырах парғаны таг ӱстӱне сыхча, тискерленгені таг алтына тӱсче* (ХС). 2. Соонзар ағырин пararға, чыларға. – Медленно идти, двигаться задом, назад; пятиться. *Ат, хорых парып, тискерленче. Олғаннар, кинетін сых килген адайны кӧр салып, тискерлен сыхханнар* (МТ ТКӦ). 3. Ибіркізін піл полбин, астығарға. – Терять ориентир. *Ол, чолдаң тискерленебізіп, паза нандыра айлан полбаан. Хойыг арыг аразында тискерленчем.* 4. Сағыс чідірерге. – *перен.* Сходить с ума. *Тискерленгенче чуртап салып, ол ұғаа майых сыххан. Пу тискерленгеннернің чурты тіп, аны пасха чолзар тартарға чӧптеп алғаннар* (СА КК3). 5. Пос тудынарға. – *перен.* Своевольничать. *Іди тискерленіп, ол кӧп кізілерге хомай иткен* (ТМ ПТ). *Ниме мында тискерлен турзың тіп, хысхыр сыхханы аның прайзын ӱрӱктірген полар* (ТН КК).

ТИСКЕРЛИРГЕ [тискерле-] *иділ.* 1. Пасха саринаң килерге. – Идти с другой (обратной, противоположной) стороны. *Пӱӱн чил тискерлирге иртенӧк пастаан. Олар, тискерлеп парып, аалны прай ибірібізерге чаратханнар* (КИ ЧХ). 2. Аттың тінін хысхаҷах иде тартып, соонзар иде хааладарға; атты соонзар алдыра хааладарға. – Осадить лошадь. *Аттарны тискерлирге тіп, ол табырах ла апсахсар удура парған.* (ТИ МП). *Ӱрӱк парған аттарны тискерлирге аар поларын пілініп, паза ла полбаста полызыг киректепчеткеннер* (ТМ ПТ). 3. Пасха саринзар, тискер парарға. – Терять ориентир. *Іди полып, ол уғаа тискерлеп сыххан. Уйалыг хус уйазынзар тартылҷаң, тискерлеен кізі ибін пілінмеҷең* (ХС). 4. Пірее ниме-нооны саңай саба идерге, саба чоохтирға, көзідерге. – Извратить, исказить что-л. *Кізінің чооғын тискерлирге ол ӱгрен тее парған. Хайди ол сағызын тискерлепче тіп, сағын салған оол паза ла полбаста одыра толғал сыххан* (КИ ЧХ).

ТИСКЕРТІН *нареч.* Тоғыр саринаң; пасха саринаң, пасха хыринаң. – С противоположной стороны. *Тискертін тӱскен хазыр чил ізігі чох отахсар сураг чох кире салчатхан* (БФ ТО). *Тискертін истіг тан саапчатхан, аның сӧрӧніне истеніп, прайзы даа амыр ла чадыбысханнар – ӱбӱрзін ар* (КМ АХ).

ТИСКІН *пілд.* Пасхаларынаң хыйа парчатхан, тисчеткен. – Убегающий, отделяющийся (от других). *Тискін мал полтыр пу тіп, чабаллан сыххан ол малҷы.* (КС Т). *Хайди тискін мал пол чӧрзің син тіп, хырызарға чарат салған ол пархазын* (ШВ ХЛС).

ТИСКІНЕРГЕ [тискін-] *иділ.* Алаағарға; сағыс чідірерге; алыг пол парарға; изі сығарға; сағыстаң азарға. – Сойти с ума, лишиться ума. *Апсах тискінерге чит парып, прайзына ла харыг полчатхан чіли пілдірген. Тискінме син, мында тіп, аахтап ла халған ипчізі, хаҷан апсаа ол сыынның мӱӱзін сыйбап сыхханда* (ШВ СМ).

ТИСКІНДІРЕРГЕ [тискіндір-] *иділ.* 1. Алаахтырарға, пірее нименің ибіре ал чӧрерге. – Сводить с ума. *Кізіні тискіндірерге. Оолахтың хайди ла полза полчатханы, прай имҷілерні тискіндірген чіли пілдірчеткен* (ГА АП). 2. Алаахтырарға, чойланарға. – Обманывать, провести. *Ооӥ ла тискіндірерге. Килген кізі чоохтарынаң прай чонны тискіндірче.*

ТИСКІНІС *адал.* Алаахханы. – Сумасбродство. *Хайдаг тискініс полыбысты тіп, ол кізілер тасхар сыххлап килгеннер. Че, сағаа тискініс хорғыс ағылбинча тіп, Тойса паза кӱлінминібіскен* (ШВ ЧС).

ТИСКІН-ХАСХЫН *адал.* 1. Чонны тонапчатхан паза оғыр итчеткен тиріглі кізі, тонағҷы, хасхы. – Вооруженный грабитель, разбойник; бандит. *Тайғаларда тискін-хасхын чазын чӧрче тіп, сағба истілгендӧк, пістің командирібіс піске чолға тимненерге чахыг пірібіскен* (КВ ХУО). *Тискін-хасхын ол чылларда илееде чонны чох ит салған.* 2. Чурты чох, тоғыс чох анда-мында чӧрчеткен кізі. – Обнищавший, бездомный человек, шатающийся без всякой работы; бродяга. *Сағамғы туста тискін-хасхыннарның саны көп пол парған* (ХЧ). *Хысхы туста тискін-хасхыннарға сидік, аннаңар оларға хазна полызарға кирек* (ХЧ). 3. Пірее ниме ит салып алай пірее кирекке кір парып, чазынчатхан кізі. – Человек, скрывающийся от преследования, вынужденный менять место жительства и утаивать свое имя; беглец. *Чабаллар холына кіріп, аның оолғы илееде чыллар тискін-хасхын пол чӧрген* (КН КХ*). Чаа тузында пу аалдаң, чааға парбин, тискін-хасхын полыбысханнар пар полған* (ХЧ).

ТИСКІРЕРГЕ [тискір-] *иділ.* 1. Чазырарға. – Прятать, скрывать. *Ағырин тискірерге. Таңах уйазында чазыттап чарылған палаларын тискірче.* 2. Пасха орынзар, чирзер апарарға. – Уводить на иное место (кого-то от кого-то). *Пу кізі прай ниме ардатхан, хызыллардаң чон тискірген* (ТМ ПТ). *Тискірерге сағынарда сағынма тіп, кинетін ол хасхы хыҷан сыхханы апсахты саңай алаң астырған* (ДН ЫА).

ТИСПЕ (КИСПЕ) *адал.* Изерде одырарға нымзах ползын тіп, өнетін, ат хузуриин тыхтап, иділчеткен төрткіл хабыҷах. – *диал., бельт.* Подушка (седла). *Тиспең ноға андаг хатыг. Хызыҷахха истіг ползын тіп, ол тиспені ипти ле тӧзеп пирген.*

ТИСПЕЛІГ *пілд.* Изерде одырарға киректелчеткен төрткіл хабыҷахтыг. – *бельт.* Имеющий подушку (седла). *Соондағы ат пасхаҷыл тиспеліг полған. Тиспеліг параргға истіг ле полғаны аны амырат салған* (ТИ МП).

ТИСТІРЕРГЕ [тистір-] *иділ.* Чітіг, устыг ниме-ноонаң пірее нимені ӧтіре састырарға. – Заставить проткнуть, проколоть острым что-л. насквозь. *Ол наахтағы сісті тистірерге най тың хорыхчатхан. Оларның тумзухтары чітіг нимес, чоон хой теерізін тистіре соххлап полбинчалар, че сойчатса, халған иттерні, чағларны чіп саларына оларны ӱгредер кирек чох* (ДН ЫА).

ТІБІРЕДЕРГЕ [тібірет-] *иділ.* Хоғдырадарға, сығдырадарға, тығдырадарға. – Стучать, греметь. *Апсах, аба хорыхсын тіп, олғаннарға нименең не полза тібіредерге чахыг пирген. Тилемге тіптірбе, полғанына ла полза тібіретпе* (ХС).

ТІГДЕ *нареч.* Ол орында, хайдағ-да пасха орында, пасха чирде, пу орында нимес. – Там (на видимом месте), в том месте, в тех местах, не здесь. *О-ок, тулубым тігде халды* (ТМ ПТ). *Тігде полчатхан нимелерні піссер сӧртебе дее тіп, Майра хылыхтанғанын прай кӧзіт пирген* (ТМ ПТ). □ **Тігде тох, мында тох, ортызында тимір тох.** – Слева тук, справа тук, посредине железный сук.

ТІГДЕ-МЫНДА *нареч.* Прай ибіре чирде, прай ибіркі орыннарда, хайда ла полза. – Во всех местах, везде, всюду, там и тут. *Тігде-мында полчатханнарға пір дее кӧңнім чатпинча тіп, ол ипчі кӧнізінең андар пастыр килген* (ХА А). *Позы ол тігде-мында ла пол чӧрче, піл полбассың ниме ағаа киректелче* (ШВ ЧС).

ТІГДЕГІ *орын.* Хайдағ-да орындағы; хайдағ-да орында полчатхан; мындағы нимес. – Находящийся там, в том месте; *разг.* тамошний. *Тігдегі кізілер чіли полбаспын тіп, ол позы позын алаахтырчам тіп, сағыныбысхан* (СА КК). *Тігдегілерні хайындырыбызарға кӱс чидер, неке, тіп сағын салған ол ширде* (ШВ СМ).

ТІГДЕҢ *нареч.* Пасха чирдең, пасха орыннаң (уғаа ла ырах нимес, харахха көрінчеткен чирдең). – Из того места, с той стороны, оттуда (с видимого, не очень далекого расстояния). *Сірер, тігдең килген кізілер, сала мыннаң хыйа парғлаңар тіп, иртін сыххан ол* (ТМ ПТ).

ТІГДЕҢ-МЫННАҢ *нареч.* Прай орыннардаң, прай чирдең; пасха-пасха орыннардаң, чирлердең. – Со всех сторон, из разных мест, отовсюду. *Тігдең-мыннаң на сығарларын сағып полбин ол, паза ла полбаста, чолзар паза халған* (КГ ПАО). *Аны ол тігдең-мыннаң на сасхлап одырчатханы Агаяның на хараана тасталбаан* (КЛ ХПЎ).

ТІГДЕР *нареч.* Пасха чирзер, пасха саринзар, орынзар. – Туда, в то место, в ту сторону, на видимое расстояние. *Тігдер чӧріңер, чӱлмелер, тіп хырызын сыххан ол иней* (ПА СХН). *Тігдер парғлаңар тіп, ол апсах улам на кибінең сапхлан сыххан* (ТМ ПТ).

ТІГДЕРТІН *нареч.* Тігі чирдең, тігі саринаң, пасха орыннаң. – Оттуда, с той стороны, с видимого расстояния. *Че син, тігдертін килген кізі, ноо ниме пасхаҷыл сизіндің тіп, ол хыстың сураг пастааннар* (КИ ЧХ). *Тігдертін килгеннер прайзы пеер одырғлаңар тіп, ол хыс чоо ла ӧтіркебинчеткен* (БТ О).

ТІГЕ (ТІГІМ) *пілд.* Чікім; чир ӱстӱнең пасти турғыза чоғар тартылчатхан алай чир ӱстӱнең сығара кинетін кӧнізінең тӧбін парыбысчатхан. – Расположенный вертикально, перпендикулярный какой-н. плоскости, линии, предельно крутой; отвесный, вертикальный, крутой // отвесно, вертикально, круто (о горе). *Тіге таға сых полбаза, паза хайди идер зе – андаг аның ӱлӱзі. Тіге таг улам на чағын пілдіргені оларны прайзын даа изі чохтандырған полар, неке* (СА КК2).

ТІГЕН *адал.* 1. Харағай ағас уйазына кірчеткен, пазы устыг, махайахтары хастырыхтыг, узун, чылның ноо даа тустарында кӧк сабаллыг ағас. – Ель, ёлка. *Сылағайли тайға турча, сыбы, тіген чайхалча* (АТ). *Ол залда пӧзік паза парбах тігенні кӧр салбинаң, кӧңні саңай алыс парыбысхан* (КГ ПАО). 2. Одыңа тимнелген ағас. – Пиленые и расколотые стволы дерева, употребляемые для топлива. *Піс пӱӱл тігеннең одынчабыс. Тігеннің ізии тың чоғыл.*

ТІГЕНЕК I *адал.* 1. Парбах нимес, оланай чахайахтыг, хазалчых саптыг, сас,

сырып ағас; пу ағаста ит пурун өсче, аны кізілер имнеге паза чииске тузаланчалар. – Шиповник. *Тігенекті теерерге иткен ипчі, хайда ол өсче тіп, пирген сурии прайзын даа чапсытхан* (АЧ АП). *Тігенек ағастары анда-мында ла өсклеп килтірлер* (ХЧ). 2. Хазалҷых, хазалҷых іңезі; хай пірее хазалҷых өзімнернің тиксі аттары. – Колючка, шип. *Тігенекті көре ле, тударға чочыпчатханнары, маґаа таңнастыґ полбаан* (ХХ). *Тіліңе тігенек кірзін* (ХС). 3. Слива ағас уйазына кірчеткен хазалҷых сырып ағазы, оох, хара-көк чіҷең чистектіг ниме. – *саг.* Терновник. *Тігенек чалґыс халды тасхар...* (МВ КС). *Тігенекке тееп парзаң, холларны ачыдып алчазың, хайди-да изі чохтаныбызып, ол хыс пасхазынзар көріп, пазох ла чоохтаныбысхан* (ТВ АТ).

ТІГЕНЕК II *адал.* Малларның хурсах ағырии. – Желудочная болезнь у животных. *Пызобыстың тігенек полыбыстыр тіп, Маринек хонҷых мал имҷізінзер ойли ла халған* (ШВ СМ). *Тігенек ағырии удаадаң удаа полыбыстыр пістің малларда тіп, ипчізі мөңіс ле чоохтан салған* (ШВ СС).

ТІГЕНЕКТІҒ *пілд.* 1. Тасты пүдізінде хазалҷых ағас өс парған. – Заросший шиповником. *Тігенектіг чир. Ибіре прай ла тігенектіг ағастар өсклеп парғанын көр салбинаң, уґаа изі чохтаныбысхан* (ШВ СМ). 2. Тігенегі пар, тастында хазалҷых іңеліг. – Покрытый колючками, шипами. *Тігенектіг ағасты тударға. Ол даа ағас тігенектіг полыбысты.* 3. Істінең хазалҷых оңдайлыг (кізідеңер). – перен. Со сложным характером. *Тігенектіг кізее тоґазарға. Хайдаґ-да син тігенектіг полтырзың тіп, ол хыссар сала чабал харахтарынаң көрібізіп, тасхар сыға халған* (СА КК2).

ТІГЕРГЕ I **[тік-]** *иділ.* Кип-азахты паза даа пасха нимелерні чіпнең хаптырып идерге, тимнеге сығарарға. – Скреплять, соединять нитью (края ткани, кожи) для изготовления чего-нибудь; заниматься изготовлением одежды, обуви как ремеслом; шить что-л. *Федор Павлович Апахха иткен харачахты сырлапчатхан, Арина Петровна чуға киденнең Сабиске көгенек, ыстан тікчеткен* (ДН ЫА). *Көгенек-кип тігерге ол кічігдеңөк сыґара пілчеткен* (БТ О).

ТІГЕРГЕ II **[тік-]** *иділ.* 1. Көні турғызарға, сабарға. – Ставить, втыкать, вбивать что-л. вертикально. *Өрген саап, отах тігерге. Суґ ал киліп, алґайым тік салґам* (БФ ТО). 2. Чіҷең ниме пызырарға. – Варить что-л. на огне. *Ипчілерге ол татхынныґ чиис тігерге чахып парыбысхан* (ЧС О). *Татхынныґ чиис тігерге, ўсте ниме хаарыбызарға минің ипчім уґаа чапчаң полған тіп, ол ир мөңіс ле кўлін салған* (ШМ КЎ).

ТІҒІ *орын.* 1. Пір ниме-нооның пасха ниме-нооның хыринда пространствода алай туста ырах арах полчатханын таныхтапча, пірееде пілдістіг нимедеңер чоох парчатса, киректелче. – Тот, та, то (о видимом предмете). *Таґның тігі саринаң ікі палты тохласханы таґ азыра кўңдек читчеткен* (ДН ЫА). *Тігі чирзер парарын ол хаҷанох таа сағыпчатхан полза, ам даа ирте полар тіп чарастырған позының сағызын* (ТН КК). 2. Алнындағы, ирткен (*тустаңар*). – Предыдущий, прошлый (обычно о времени). *Тігі чылда полған нимелер сағыстаң пір дее сыхпинча* (ЛЧ УУЧ). *Поларға киліскен оларда тігі чылларда, – чоохтан салған Арон апсах* (АТ). 3. Чоохтанчатхан кізіде сала оортах орныхчатхан ікі ниме-нооның пірсін көзітче. – Указывает на один из двух предметов, на более отдаленный относительно говорящего предмет. *– Ікі аттың хайзын аларҷыхсың, оолґым? – сурча Марик, ўўҷік тастында чөрчеткен аттарзар көріп. – Тігізін аларым, – нандырған Сапин, өрін парып* (ЛЧ УУЧ). 4. «Осхас» послелогнаң хада пірее нименең төөйлелчеткенін таныхтапча. – В сочетании с послелогом **осхас** указывает одинаковость, тождественность чего-н., в значении **не другой какой-нибудь, такой же**. *Тігі осхас көгенек алып аларҷых тіп, сағын салған Ктара, Атойканың көгенеене өкерсініп* (РТ П). *Тігізі осхас поларҷых пу кізі. А минің чылхам читпес* (АТ) □ **Тігі пари тіктін пари, пу пари пўктін пари.** – Туда идет нагнувшись, сюда идет согнувшись.

ТІГІЛБЕЙ *пілд.* Чир ўстўнең пасти турғыза чоғар тартылчатхан алай чир ўстўнең

сығара кинетін көнізінең төбін парыбысчатхан. – Вертикальный, крутой, отвесный. *Тігілбей хайа. Матрос хайдар кірер тіп, хатхырыс сыхханар олар: алнында – тігілбей чар, соонда – піспіс* (КВ П).

ТІГІЛЕРГЕ [тігіл-] *иділ.* Пыс пararға. – Стать готовым после варки, свариться, приготовиться. *Мына иттіг ӱгрелер тігіл тее парирлар* (ДН ЫА). *Стол ӱстӱнде сағам на тігілген ӱгрелер турғызыл партырлар* (ШВ СС).

ТІГІЛҶЕК *пілд.* Пір дее азырылбинчатхан, чархастығ (кізі); позының пірее хайдағ киреенең алай чооғынаң, азырылбин, пасха кізее сыынчатхан (кізі). – Навязчивый, надоедливый; прилипчивый (человек). *Тігілҷек кізі. Че син, тігілҷек, пар мыннаң хыйа тіп, аны пір ле кізі позынаң хыйа сӱрбеен, неке* (ТЛ АК).

ТІГІМ *пілд.* 1. Кинетін чоғар алдыра алай төбін парыбысчатхан. – Лишённый плавности, постепенности (о поворотах, изгибах и т.п.); крутой. *Тігім чол. Чолыбыс най тың тігім пол парыбысханы, мині ле нимес, че пасхаларын даа уғаа ачырғандырған* (КИ ЧХ). 2. Көні, пӧзік. – Почти отвесный, обрывистый. *Тігім тағзар пararға піс тимненібіскенібісті піл салып, ол олғаннар сӱрізерге чарат салғаннар* (ТИ МП). *Ағбан олтырыхтарынзар ууҷа, тігім чар хыринда турып алып, кӧр турған* (ЛЧ УУЧ).

ТІГІНЕ *орын.* 1. Харах алнындағы алай харах алнында полчатхан ниме-нооны кӧзітче; мына. – Служит для указания на что-нибудь, находящееся или происходящее перед глазами или как бы перед глазами в данную минуту; вон. *Тігіне ле кӧрін париған харахтарында хомзыныс пілдір парған* (КИ АЧ). *Ол хыс тігіне парир тіп сағын салып, ол паза ла полбаста соона кірібіскен* (СА КК2). 2. Пірее нименің парын кӧзітче; мына. – Указывает на наличие чего-н.; вот. *Тігіне піс төреен, ӧскен тура* (ЛЧ УУЧ). *Че, тігіне чон хайнап тур* (КН КХ).

ТІГІНЕРГЕ [тігін-] *иділ.* Пос посха пірее ниме тігерге. – Шить что-л. для себя. *Наа чылға позыма пірее наа ниме тігінерге чарат салғам. Тігінерге тоospин салзаң, андарох нооза, пір дее ниме итпезің тіп, аахтир* (ТЛ П).

ТІГІНЕ-ТІГІНЕ *орын.* Мына-мына. – Употребляется при указании на какой-л. видимый предмет (обычно находящийся в отдалении), вон-вон. *Тігіне-тігіне чылтыс учуғуп одыр тіп, хысхырысханнар олғаннар* (ТЛ О). *Тігіне-тігіне араларынаң суғ ӧтпес тіп, хатхыр сыххан ол оол* (ТМ ПТ).

ТІГІНҶЕК *пілд.* Тігерге хынчатхан, чахсы тікчеткен (кізідеңер; ипчідеңер). – Искусно занимающийся рукоделием (о человеке); любительница шить, рукодельница (о женщине, девушке). *Тігінҷек иреннер пірігізі прайзын хайхатхан* (ХЧ). *Тігінҷек ипчілерге кем не хынмас.*

ТІГІРИРГЕ [тігіре-] *иділ.* 1. Пірее ниме хайдағ-да пасха хатығ нимее урунза (көбізін тимірге алай ба тасха), ӱзікти табыстар поларға. – Издавать короткие отрывистые звуки (об ударах копыт животных при ходьбе, беге по чему-л. твердому); цокать. *Халын ағас арали киліп одырғанда, алтында аран-чула ат, тігіреп, ойлап одыр* (ЧА А). *Аттары алыптарның тігіреп, таң чарчалар, постары, тізең, тағдаң даа пӧзік көрінчелер* (А АН). 2. Удаа паза хысхаҷах табыстар сығарарға. – Издавать короткие, звонкие, прищелкивающие звуки (о некоторых птицах или животных); часто цокать. *Хайда-да ырахта тиинніҥ тігіреені истіл парча* (КН КХ). *Иртеннең сығара ибіре аймах хустар тігіреп пастапчалар* (ВШ СС).

ТІГІРТ *адал.* 1. Чӧрген, чӱгӱрген паза пірее пасха даа ниме иткен туста азахтар чирге теепчеткен ӱчӱн пол парчатхан суулас, тохлас; мал табаны чирге тазылаан. – Стук, удары по твердой поверхности ногами, копытами; топот. *Тігірт чағыннаң чағын истіл сыхханда, олар андада ла тимненібіскеннер* (М ГК). *Олған азахтарының тігірті пу ла истіле тӱзерінең, паза сыдап полбас чіли, сығара ойлаан* (КС Т). 2. Удаа паза хысхаҷах табыстар. – Короткие, звонкие, прищелкивающие звуки, издаваемые некоторыми птицами или животными; цокание, прищёлкивание. *Харағайлар аразында тиинніер тігірті истіл парча*

(АТ). *Хустар тігірті чўрек амыратчатхан* (ИК ЧХ).

ТІГІС *адал.* Кип-азах алай пасха даа ниме-ноолар итчетсе, чіпнең истің, теернің, тууптың, киистің хыриларын піріктіргені. – Шитье, пошивка. *Чаачыларга кип-азах тігізі чапчаң парчатханда, аның даа кööлі кöдірілібіскендег полған* (ХА А). *Кöгенектің тігізі чахсы полганы аның кöңнін кöдіріп, улам на поғдархирга полысхан* (БТ О).

ТІГЧЕ *орын.* Ниме-нооның кöзіділген синінче, кöзіділген синче, анча. – Такое количество кого-, чего-л.; указанное, названное количество; вон столько. *«Тігче полар ни?» – сагысха тўскен оолах. Тігче дее полчаң полза тіп, олар пазох ла санастыр сыхханнар* (ПА ППАПН).

ТІДІМ 1. Чарадығны табырах, чалтанмин алганы, ікінчілебин, чарадығны толдырганы. – Смелость и быстрота в принятии решений; решительность. *Чаачыларның тідімі ўчўн, город ыырчаа пирілбеен* (ХЧ). *Тідімің пар полза, пу тогыста тудыларзың* (АХ А). 2. Чарадығны табырах, чалтанмин алчатхан, ікінчілебинчеткен, чарадығны толдырчатхан. – Смелый, быстрый в принятии решений; решительный, отважный. *Бандиттер чöрглеп парганда, тідім чўректіг Халтар, сыдап полбин, оларның сооларын алдыра тапсабысхан* (МТ). *Пістің чаачыларның тідім чаалазыглары ўчўн чиңіс піске андада читкен* (АТ).

ТІДІМЗІРИРГЕ [тідімзіре-] *иділ.* Пірее кізее алай ниме-нооға тың киртінмеске, пірее кізее алай ниме-нооға ізенмеске; чалтанарга, ікінчілирге. – Испытывать сомнение, быть неуверенным в чем-н., нетвёрдо верить во что-н., сомневаться в истинности чего-н.; не решаться, сомневаться, не осмеливаться. *Ол ипчізер кірерге тідімзіреп салганы пір дее чахсаа агылбазын ол пілген* (ТЛ СК). *Тідімзіреп ала, ол андар чагын на пас киліп, хыринда тур салган* (ТИ МП).

ТІДІМНІГ 1. Хорғыстардаң, сидіксіністердең хорыхпас, чалтанмас хылыхтыг, махачы чўректіг, туртухпас. – Смелый, отважный // смело, отважно. *Хылых Пычон кöрче, исче прай нимені, ол Сагдайның тідімніг хылиин чапсып чатча* (ДН ЫА). *Пастыхтың тідімніг пögізі, киректерні орта апарганы, прайзыбысты даа чöпсіндірчеткен* (ХЧ). 2. Чарадыг алыл парган, табырах, ікінчілебин. – Твердый, непоколебимый, не допускающий возражений; решительный // твёрдо, непоколебимо, решительно. *Тідімніг хаалаг иткеннер. Илона оолзар хайдаг-да туйух пыролаан чіли кöрібіскен, че Камзар ізіксер тідімніг пасхан* (ИТ).

ТІДІНДІРЕРГЕ [тідіндір-] *иділ.* Махачы, туртухпас, хал поларга, тöдір паспин, кирек нимені идерге кööктірерге. – Подстрекать, побуждать к смелым поступкам, к еще каким-н. действиям. *Пірее ниме идерге тідіндірерге. Ол кирі матрос, оолахты чуртас салгахтарына пастырбин, кöні нимелер идерге тідіндірчеткен* (ГА ХП). □ **Ат ўгредерге, арғамчың ползын, кізіні тідіндірерге, чооғың сын ползын.** – Коня обуздать – пусть твой аркан будет крепким, перед народом выступать, пусть твоя речь будет правдивой.

ТІДІНЕЕЧІ *пілд.* То же, что **тідімніг**. – Решительный, отважный, смелый. *Тідінеечі полганы аны сыбыра хомай нимелердең ал халчаңын сизініп, ол оолах хылиның паза пір сарин пиктеен* (ХА А).

ТІДІНЕРГЕ [тідін-] *иділ.* Пірее ниме идерге махачы, туртухпас, хал пол пararга; сагынып алып, пірее ниме идерге чарат саларга; туртухпин, тöдір паспин, кирек нимені идерге. – Осмелиться, отважиться, решиться предпринять что-н., невзирая на риск. *Хачан Содаң Хузурух чолга сыгарга тідінібіскенде, улееде хараа полган* (КС Т). *Ол тогысты идерге тідінерге киректелчеткенін сизініп, паза даа тапсабаан* (ТМ ПТ).

ТІДІНІС *адал.* Пірее ниме идерге чалтанмас, хорыхпас, махачы пол парганы; сагынып алып, пірее ниме идерге чарат салганы; туртухпин, тöдір паспин, кирек нимені иткені. – Решимость сделать что-л. *Мында тідініс, киртініс читіре кözіділбинöкче* (ЛЧ). *Тідініс кіріп істіне, Танчаны ибге читірді* (ТН УК).

ТІДІНІСТІГ *пілд.* Тідінізі пар, пірее ниме идерге чалтанмас, хорыхпас, махачы пол парган; туртухпас, тöдір пазынмас, ізестіг. – Смелый, решительный. *Пу тідіністі харбазыга прайзы матап тимненгеннер: прайзына*

пілдістіг полған – аның салтарынаң оларның чуртастары палғалыстыг (ТЛ ЧПАЧ). *Пістің чааҷыларның тідіністіг тудынғаны сылтаанда ла, ол илбек чаанының іди тоозылғанын пілчеткен* (ШМ КУ).

ТІДІНМЕС *пілд.* Тідінізі чох, позын ізес чох тудынчатхан, чідірін салчатхан, туртухчатхан, ікінҷілөс, чарадыг аларға сидіксінчеткен, хорғыстардаң тисчеткен. – Лишенный решительности, твердости, полный колебаний; нерешительный, неуверенный. *Кічігде Тамира кізі аразында чідірін парҷаң, тідінмес полҷаң* (ИТ). *Тідінмес позы андох обалға кір парғанын ол пірдеезіне чоохтирға сағынминдаачатхан* (ТН КК).

ТІДІНҶЕК *пілд.* Сидіктерде тödір пазынмас, ізестіг. – Не останавливающийся в действиях перед трудностями, не знающий колебаний в осуществлении принятых решений, решительный. *Тідінҷек полғаны чуртаста ағаа чахсы полызыг пирген. Полған на кізі андаг тідінҷек пол полбазын сизініп, ол паза хылиин пиктирге чарат салған* (ТИ МП).

ТІЗЕ(Ң) 1. Тоғырласты таныхтапчатхан палғанды, тоғыр тузалыг чоохтағның төöй членнерін паза пүкүлее чоохтағларны палғалыстырарға киректелче. – Обозначает противопоставление или противоречащих одно другому или ограничивающих слов или предложений; союз противительный а, но. *Көбізі одырчатхан, піреелері, тізең, турғлапчатханнар* (ХЧ). *Ипчілер інек саапчатханнар, ирлер, тізең, оттаң ам даа айланғалах полғаннар* (МТ ТКӧ). 2. Сöстің тузазын тыытчатхан тыыдыс тузалыг кизегес. – Усилительная частица употребляется при выделении или при подчеркивании значения слова, после которого стоит. *Ол, тізең, мында тоғынча. Позы, тізең, хара пазы хазарғанҷа, Ағбан городта пір дее хати полбаан* (ХА А).

ТІЗЕК *адал.* Пут паза чода пірікчеткен азахтың чүлліг чардығы, азахтың ээлчеткен орны. – Сустав, соединяющий берцовую кость с бедренной, чашечка этого сустава, колено. *Андада пабазы пастағызын на көр салған: азааның иді чооннабыстыр, табаны узун, тізегінің сööгі дее килкім* (ИТ). *Тізекке түзерге ам даа ирте тіп, ол, чааҷы пычағын хаап алып, алнында одырчатхан тууспыг немеҷсер атыххан* (ЧД МА).

ТІЗЕКТЕДЕРГЕ [тізектет-] *иділ.* Кемні-де тödір пазындыртарға, тізекке түзіртерге. – Заставить кого-л. сдаться, покориться, быть поставленным на колени. *Ипчізі тоозыл парғаны аны саңай тізекметкен* (ГА АП). *Тізектедерге хынминчатханы ол олох таа көзіт пирерге чаратханы сах пу туста көрін парған* (АТ).

ТІЗЕКТЕНЕРГЕ [тізектен-] *иділ.* Тізекке түзіп алып, пірее ниме идерге; тізектене одырарға. – Сидеть или стоять на коленях, делать что-л. на коленях. *Иирде олғаннар, тізектенерге хынып, апсахты ибіре одырғлабысчаңнар. Апсах, тізектенерге идіп, азах алтына салҷаң сүбүрегезін тілеп, чöре халған* (ТЛ Н).

ТІЗЕКТИ *нареч.* Тізекке түзіп. – Сидя с сильно согнутыми коленями; на колени (упасть); присев на корточки. *Тізекти түзіп, ол, иир кіргенҷе, пазырған, анаң на стол кистіне одырған* (ТЛ О). *Оолағас ағас хыринда, тізекти одырып алып, хурт-хоостарнаң ойнап парча* (ЛЧ АЧТ).

ТІЗЕКТИРГЕ [тізекте-] *иділ.* Пут паза чода пірікчеткен азахтың ээлчеткен чүлліг орнынаң пірее нимені пазарға, хыза пазарға. – Давить, придавливать коленом что-л. *Ноға мині тізектирге итчезің. Ол оол аны тізектеп чöре халғанда, оолахха най ла тың ачырғастыг полыбысхан: öс парим адыр, андада көрҷең ниме көрезің тіп, тістерін ызырын салған ол* (КС Н).

ТІЗЕРГЕ [тізе-] *иділ.* 1. Соон сүрістіре, ötіре пірее ниме-нооны пірее нимее чізерге (чіпке, сігенге паза ан. п.). – Прокалывая или протыкая насквозь, надевать, насаживать, нанизывать что-л. на что-л. (на нить, на спицу, на стержень и т. п.). *Монҷыхтарны тізерге ол пір-ікі ле ÿгреніп алған. Ол тізерге тимнеп салған иттерні алып алып, тимірдең иткен сасхыларға кире суххлап сыххан* (СА КК2). 2. Хайдағ-да ниме-нооны таап, удур-тödір піріктірерге (сöстерні, сағысты паза ан. п.). – *перен.* Легко и свободно подбирать, присоединять что-л. друг к другу (слова, фразы, мысли и т. п.). *Кирек сöстер таап, чоогына тізеп одыр* (НД ЫА). *Хараа*

тооза ирткен-полған нимелерні, сағысха киріп, тізепчеткен (КВ А).

ТІЗИРГЕ [тізе-] *иділ.* Тус читсе, кічіг паланың пастағы тістері орныларында пик тудылбин, тўзерге. – Выпадать (о молочных зубах у детей). *Пала тізепче. Тізирге чит парған паланы амырадарға сидік полыбысча.*

ТІЗІ Іргек сöске тоғыр тузалығ сöс, пала тöрідерге чайалғаны. – Особь женского пола; самка; женский. *Тізі пызо. Тöрт ле тізі хураған тут халар Хапың* (ДН ЫА). *Мында тізі ле кізілер полтыр ноо тіп, ол ирен тўкўрінібіскен* (ТМ ПТ).

ТІЗІГЕРГЕ [тізік-] *иділ.* Пірее киректе саңай сабыларға, чаба чадып тоғынарға, тоғысха пўкўлее пирінерге. – Полностью отдаваться какому-л. делу, работе; погружаться во что-л. целиком, увлечься, уйти с головой во что-л. *Прай нимені, саңай тізігіп, итчең. Ол, тоғысха тізігіп, паза даа ниме көрбинчеткенге tööй пілдірген* (ОА ПК).

ТІЗІРІМ *пілд.* Тоғысха кўс, кўстенҷік. – Проявляющий усердие, старание; работающий с усердием, со старанием; усердный, старательный. *Тізірім полғаны ол ипчінің тастында даа көрінчеткен.* (ТМ ЧЧ). *Ипчі алдырарда, іҷе-пабазы тізірім родтағы хыстарны тарт пирерге харасчаңнар* (КГ Т).

ТІКТІРБЕ *адал.* Улуғ нимес, хазалҷых сööктіг палых. – *зоол.* Костистая рыба с колючими плавниками из семейства окуневых; ёрш. *Тіктірбе – арғазында хазалҷыхтыг палығас* (БТ КСЧ). *Хармахха тіктірбе хаап парған.*

ТІКТІРЕРГЕ [тіктір-] I *иділ.* Пірее кізее ниме-нооны тігерге пирерге. – Отдать шить кому-л. что-л. *Олар ікінҷі кўнде тойға кисчең хакас көгенектерін тіктірерге пир салғаннар* (КГ Т). *Көгенек тіктірерге хайди даа чахсы тікчеткен кізі таап пирерге сурынғаны аның пасхаҷыл пілдірбеен ағаа* (КМ АЧ).

ТІКТІРЕРГЕ [тіктір-] II *иділ.* Чіҷең ниме идерге чахып саларға. – Попросить сварить что-л. *Тоғысчыларға чис тіктірерге тіп, ол азынадох чолға тимненібіскен полған, че ниме-де саба парыбысханға tööй* (БТ О). *Тойға чіҷең нимелерні тіктірерге öнетін ўгредігліг хыстарны хығырып алтыр – сынап таа хатыг полтыр ол ипчі, прай нимені пір холда тутча* (ШВ ХЛС).

ТІЛ *адал.* 1. Прай тіріг нимелернің ахсындағы чиистің татхынын пілҷең орган. – *анат.* Орган в полости рта в виде подвижного мягкого выроста, являющийся органом вкуса; язык (орган вкуса). *Пістің Мойнах, тілін салбахтадып, хаңаа соонҷа көö чох соплатхан* (ТИ КМ). *Паланың тілінде сіміскелер сых парча* (ХЧ). 2. Чоох тапсағларын пўдірерінде араласчатхан орган. – Орган, участвующий в образовании звуков речи (у человека). *Паланың тілі сығыбысхан* (АТ). *Пу тапсағны адапчатса, тіліҥні көдіре тут.* 3. Кізілернің удур-тöдір тіл алысчатхан тирии. – Орудие общения, обмена мыслями и взаимного понимания людей в обществе. *Танызарға тіл чоғыл ба, орныгарға кўс чоғыл ба – апсах Федор Павловичтің хол чўреен тут көрче, хатхырча* (ДН ЫА). 4. Чоох, чоохтан полчатханы. – Речь, способность говорить. *Апсахтың тілі тарт партыр* (КН КХ). *Улуғ часха чит парып, тіл чох паза хыймыран полбин, ўр чыллар чатхан Санпир тайым* (ЛЧ УУЧ). 4. Информация пирчеткен таныглар системазы. – Язык как система знаков. *Аң-хустар тілін ўгренчелер. Интернет программаларының тілі. Аарлар тілі.* 5. Малның ахсында орныхчатхан сööк чох, чиистің тадиин пілерге, чиис тайнирында киректелчеткен органынаң тимнелген чіҷең ниме. – Язык (блюдо). *Апсах Зойкаа тіл тутырыбысхан, оолахха – чарынны, Федор Павловичке – иттіг чоон чіліҥні, Арина Петровнаа хол чіліҷін салғлаан* (ДН ЫА). 6. Чоох хоостыра пирілчеткен искіріг. – *перен.* Устное сообщение, весть, известие. *Алыс тур – олар даа Чечен чірінде полчатхан киректердеҷер, сизікти тыҥнап, удур-тöдір тіл алыс турғаннар* (ХЧ). *Пўўн не арғызым ўреенҷеҷер тіл килді* (ИТ ХЧ). 7. Андаг-мындаг чоохтар искірчеткені. – *перен.* Пересуды, сплетни. *Кізі тілінде сыбыра чöрерге. Кізі тілінең сыхпасха.* 8. Пленге кірген (кізі) – *перен.* Пленный, захваченный для получения нужных сведений; язык. *Тілге кірғеннерні сурастырарға. Тілні тударға пістің чаачылар хараазын сыхханнар.* 9. Пірее нименің

узун паза хыймырапчатхан чардығы. – *перен.* Подвижная, удлиненная часть чего-л. *Ödіктің тілі сайал партыр. Оолах, ödіктің тілін палғап салып, ойлап сыххан.* ◊ **Ачығ тіл.** – Острый (едкий) язык. **Тілге пызарға.** – Заниматься пустословием. **Хуруғ тіл** – Болтун. Тіл чох – немой. □ **Тісте хан чоғыл. Тілде сöök чоғыл.** – Зубы без крови. Язык без костей. **Сырай сілии көс, тіл сілии сöс.** – Красота лица в глазах, красота языка в словах. □ **Тайғада тілнең аңнабачаң.** – В тайге языком не охотятся. **Тілге күлүк, киректе чоғыл.** – Быстр на язык, а в деле неповоротлив.

ТІЛ-ААС *адал.* 1. Хабар, тылаас. – Новость, весть. *Чаадаң тіл-аас килерін сахтап, кізілер дее майылыбысхан полғаннар* (АТ). *Тіл-аазын сурып тур, алыптың адын піл тур* (АА). 2. Андағ-мындағ чоохтар искірчеткені. – Пересуды, сплетни. *Хомай тіл-аас. Дадон хан ам на табынған, чиит хысты хада тартынған, Хан алнынча тіл-аас ойлаан* (П.-О.).

ТІЛБЕН *пілд.* Пасса, аар ниме салза, эгзе, көрімін чідірбинчеткен; хатығ. – Твёрдый, но податливый на сжатие; упругий. *Аңғының охчаазы тілбен полғаны аны ölімнең ал халған. Сöзі аның тілбен полып, чоогы аның хатығ полған* (ХМ).

ТІЛБЕҢНЕЕС *пілд.* Тілге чапчаң, тілбіröс. – Острый на язык, любящий поспорить. *Тілбеңнеезі ўчўн ағаа кізі дее хынмачаң. Че ол тілбеңнеесті асчаа чоғыл тіп, апсах холын на сабысхан* (ТМ ПТ).

ТІЛБЕСТИРГЕ [тілбесте-] *иділ.* Пір тілдең пасха тілге айландырарға. – Выражать, передавать текст, речь средствами другого языка; переводить (с одного языка на другой). *Тілбестирге чахығ алып алып, ол табырах ла чахығны толдыр сыххан* (ТМ К). *Тілбестирге ол хынза даа, тың на маңзырабин, тоғызын толдырчатхан* (АТ).

ТІЛБЕСТЕГ *адал.* Пір тілдең пасха тілге тілбестеен текст. – Перевод, текст, переведенный с какого-н. языка на другой язык. *Тілбестег хап орта полар иде, мин ағаа ўгренгем тіп, чоохтаныбысхан ол хыс. Тілбестеглер тол партырлар мында, пўўнгі сығарыста тіп, пастых кабинедінзер кіре халған* (ХЧ).

ТІЛБЕСТЕГҶІ *адал.* Пір тілдең пасха тілге тілбестепчеткен кізі. – Переводчик, специалист по переводам с одного языка на другой. *Тілбестегҷі пір ле пасха хан тілін пілбинчеткені оларны хайхатхан* (ХЧ). *Пасха хан тілін тілбестегҷі чахсы оңарчатханы пілдір парғаны аның пазында наа сағыстар төреткеннер* (АТ).

ТІЛБЕСЧІ *адал., көр.:* **тілбестегҷі.** – Переводчик.

ТІЛБІЗЕК *адал., көр.:* **көгілді**. Саста чуртапчатхан узун азахтығ улуғ нимес хузычах. – *зоол.* Кулик. *Тілбізек хусхаҷах аның көңнін көдіріп пе, алай ба ағаа күліп пе, ибіре ле учух чöрчеткен* (КВ А).

ТІЛБІҢ *пілд.* Табырах, чапчаң. – Быстрый, проворный, расторопный. *Оолағас уғаа тілбіңінең кізілер хайшин сах андох тартып алған* (ТЛ О). *Тілбің тілліг полғаны ағаа хайыг айландырғанынаң сылтағлыг полған* (СА КК-1).

ТІЛБІРИРГЕ [тілбіре-] *иділ.* Тілге пызарға, көп чоохтанарға. – *разг., пренебр.* Говорить (зря, без умолку, без толку, много), болтать, пустословить, тараторить. *Тайса, таныс ніске ўннең örчіліг тілбіреен* (ИТ). *Тоғысты идер орнына тілнең не тілбіреп салчалар* (ТИ Т).

ТІЛБІРЕЕС *саг.* Тілге пызарға, көп ниме ле полза чоохтанарға хынаачы (кізіденең). – Человек, любящий много говорить; болтун, болтливый. *Тілбіреес полбаан полза, ол пасхаларының аразында пілдіртпин не халарчых* (ТЛ О). *Тілбіреес позы сах мындох пілдірт салған* (ХА А).

ТІЛДЕНЕРГЕ [тілден-] *иділ.* Тың сурынарға, алданарға. – Склонить к чему-н. мольбами, просьбами, упросить. *Симунах тапсабинча, Штаразы ла тілденче, сыхтапча, ылғапча* (АТ). *Тілденгені пу нимес, табырағы аннаңох асча тіп, апсах сала аар айландыра тартхан* (КИ АЧ).

ТІЛЕГ *адал.* 1. Пірее кізіні, нимені тілеені. – Поиск, разыскивание кого-, чего-н., розыск, искание. *Чіт парған паланы тілеге пирібіскенін аның пабазы піске искірген. Тілег прай чирге искірілген полза даа, ол ам даа ікінҷілеп, хатап-хатап нанҷызынзар сығ-*

дыратхан (ТН ТКӦ). 2. Сайбағлар киреенче тоғынчатханнарның службазы. – Уголовный розыск, полицейская служба, занимающаяся раскрытием и пресечением уголовных преступлений. *Сайбағлар саны өсчеткенеңер, тілег киреенде тоғынчатханнарның тоғызы уғаа көп пол парған* (ХЧ). *Хакасияда сайбағлар саны түспинче, аннаңар чарлапча тілег киреенде тоғынчатханнарның устаа* (ХЧ). 3. Чарғы полар алнында сайбағны киречілепчеткен ниме-нооларны чыыр тоғыс апарчатханы. – Предшествующее суду дознание, собирание улик. *Тілег иртірерге. Сағамғы туста чарғаа тимненіс парча, аннаңар тілег пиктелче, сайбағны киречілепчеткен ниме-нооларны чыырыынча тілеглер маңзырадылчалар* (Х).

ТІЛЕГҶІ *адал.* 1. Пірее нимені тілепчеткен кізі. – Искатель. *Позы позының пазына тілегҷі полыбысты ба таң, чапсып одыр пайаағы пастых* (ЧМ КЧ). *Тілегҷілер паза ла полбаста аал арали пасхлас чӧрчеткеннерін көріп, прайзының даа көңнілері пасха полыбысхан* (КС Т). 2. Пірее ниме пӱдірер алнында алай хайдағ-да чир ис-пайын анирынча тоғысты апарар алнында тілег тоғыстарын апарчатхан кізі. – Изыскатель, тот, кто занимается предварительным изучением условий строительства чего-л. или разработки полезных ископаемых в какой-л. местности. *Хакасияда харатас тілегҷілері өткін хайынысчатханнары халғанҷы чылларда іле пілдірче* (ХЧ). *Алтын табар орыннарның тілегҷізі полып тоғынча.*

ТІЛЕДЕРГЕ [тілет-] *иділ.* Тілирге полызыға ызарға. – Отправить на поиски кого-, чего-л. *Чіт парған чаағыларны тіледерге командир арғыс пазох пасхаларын тимнирге чахығ пирібіскен* (АТ). *Чіт парған арғыстарын тіледерге сағыс пазох наа кізілерні таап алғаннары оларның көңнілерін кӧдіргеннер* (Х).

ТІЛЕЗЕРГЕ [тілес-] *иділ.* Тілирге полызарға. – Помогать в поиске, разыскивать. *Олғаннарны тілезерге килгеннернің саны асхынах полбаан. Ирткен Илбек Адалығ чаада чіткеннерні тілезерге полған на чирде өнетін отрядтар тӧстелгеннер* (ПП Г).

ТІЛЕНЕРГЕ [тілен-] *иділ.* 1. Полызыҕ сурынарға. – Просить помощи. *Сыбыра тіленерге. Полызыҕ тіленерге параргға ол тың на ынабаан полза даа, прайзы ниик тыныбысханнар – хайди идерзің зе, пір ниме орыннаң тибіребісті* (ШВ ЧЧ). 2. Хызылып чуртирға, кізі пирген ниме-ноонаң чуртирға. – Просить милостыню, подаяние; нищенствовать, попрошайничать. *Ол хаҷан-да уғаа кӱстіг кізі полған, че амды тіленерге чӧрчеткені пісті сағысха тӱзірген* (ШМ КЎ). *Самой амды, тоғынмин, пу арада тіленіп, чуртирға көнік парған* (ЛЧ УУЧ). 3. Хызыларға, кізілердең ниме-ноо сурынарға. – Побираться. *Пу сидік чаа чылларын олар, аалдаң аалға чӧріп, тіленіп ле, тобырып алғаннар* (МЧ МП). *Хатығ тоғасханда, пір орыннаң пасхазынзар парып, тіленгеннер олар, че соонаң, оңдай сыхханда, орныхханнар пістің аалда* (МТ ТКӦ). 4. Кізілердең полар-полбас ниме-ноо сурынарға алай пірее ниме-ноодаңар сурынарға. – *перен.* Надоедливо выпрашивать что-л. (обычно мелочь), просить о чем-л. *Пидора удаа хонҷыхтарзар тус алай чартхыс тілінерге чӧрче, чозағы андағ аның* (ЛЧ УУЧ). *Син, палам, полар-полбас ниме хаҷан даа тілен чӧрбе, – теен ууҷазы пархазына* (АХ А).

ТІЛЕНҶІК 1. Ниме-ноо тіленерге хынчатхан оңдайлыг. – Тот, кто имеет обыкновение (привычку) просить. *Я, Камзарның ағазы тіленҷік кізі полған тіпчелер* (АХ). *Хайдағ тіленҷіксің син, Пидора, – теен ағаа хонҷых чуртапчатхан Майра* (ЛЧ УУЧ). 2. Тілен чӧрчеткен (кізідеңер). – Тот, кто просит милостыню, нищий, попрошайка. *Хыйа пар мыннаң, тіленҷік, тіп, ол апсахты тебізіп, аннаң андар пастыра халған* (СА КК). *Сағамғы туста тіленҷіктернің саны өс парған.*

ТІЛЕРГЕ [тіл-] *иділ.* Ніскеҷек узун чардыхтарға кизерге (итті, хайысты паза ан. п.). – Резать что-л. пластами, ремнями, узкими полосами, резать на куски. *Хайыс тілерге. Апсах, хайысты тілерге чапсыныбызып, чадап ла сыдаан аны читіре кисклирге* (ДН ЫА).

ТІЛИРГЕ [тіле-] *иділ.* 1. Пірее чазыр салған, чідір салған нимені табарға. – Стараться найти, обнаружить (скрытое, спрятанное или потерянное). *Олғаннар от аразынзар тоғылахтан парыбысхан мерчікті тілееннер*

(МЧ МП). *Ағас кистінде чазыныбысхан оолахты арғыстары тілирге чарат салғаннар.* 2. Пірее кізінің, ниме-нооның парын, аның орнын піліп аларға харазарға. – Заниматься розысками, разузнавать о наличии, местонахождении кого-, чего-н., искать. *Пүүн мин хадар парҷаң чорыхчы тілеем* (АТ). *Итсе-де сині, Онсар, хасхылар тың тілептірлер* (ТМ ПТ). 3. Ниме-де табарға, алып аларға күстенерге. – Искать что-то, стараться получить что-то. *Ол анда өлімін тілеп чөрче бе?* (ИТ П). *Арғызым тоғыс улееде тус тілеен* (АТ). 4. Хайдағ-да наа нимее харазарға (наукада, искусствода паза ан. п.). – Стремиться к чему-н. новому (в науке, искусстве и т. п.). *Наука тоғысчылары пу істезігде наа ниме тілепчелер, анзына олар ізенчелер* (ХЧ). *Амды чайаачы наа тоғызының полтазын тілепче* (ХЧ). 5. Кемде-де полызығ табарға харазарға. – Заискивать, льстиво и униженно добиваться милости, расположения у кого-н. *Пүүнгі күнде андағлар, пастыхтар хыринда чөріп, полызығ тілепчелер* (ИТ Х). *Че Атойка чуртас амырын Чир-чайаанда тілепче паза ағаа тың киртінче* (ЛЧ УУЧ). 6. Кемнең-де ниме-де сурарға. – Просить что-л. у кого-л. *Ахча тілирге. Оолах, ахча тілирге уйадып, паза ла полбаста нандыра пазын сыххан.*

ТІЛІМ *адал.* Пірее нименің кискен алынҷа кизегі; чардых. – Отдельная маленькая часть чего-н. (отломанная, отрезанная); кусочек, ломтик чего-л.; нарезанная узкая полоска. *Позы, палазын чатыр салып, тасхахтаң іпек алып, столзар улуғ-улуғ тілімнер кисклеп салчатхан* (КИ ЧХ). *Пір тілім дее халас полған полза тіп, сыбырап чоохтанған ол хызыҷах* (ТМ К).

ТІЛЛЕНЕРГЕ [тіллен-] *иділ.* 1. Постың көңнін хомай сөстернең читірерге, хырызынарға, тілбірирге. – Выражать свое раздражение, недовольство грубыми словами; браниться, ругаться. *Тохтап полбин, тіллен сыххан. Нимее мында тіллен турзың?* (ИТ ХӦ). 2. Удур-тӧдір, хомай сөстер чоохтап, хырызарға. – Поносить друг друга бранными словами, ссориться. *Пу іколең пазох ла удур-тӧдір тіллен турлар. Хонҷых ипчілернің хылыхтары пір дее алыспинча.* 3. Сурынарға, пірее ниме идерге чөптирге. – Просьбами или намёками добиваться чего-л. (обычно приглашения, дружбы и т. п.); просить что-л. сделать, напрашиваться. *Хайдағ пыролыг, Параско тілленче, – син пыролыг?! – хаҷан даа пӧзікке санаан чурчузын тӱзірбеске харасхан Меедек* (ТМ ЧЧ). *Кізі чоогынаң тілленче пу чатхан, хайдағ андағ ниме полчаң тіп, хайхасчалар прайзы* (Ч). 4. Чоохтанып, ылғирға. – Говорить, наговаривать, причитать. *Чоо тілленерге. Тілленіп ылғирға. Оолахтың ады кізі тілінең, тілленіп, чоохтанча* (АА).

ТІЛЛЕНІС *адал.* Хырыс-табыс, хырызыныс. – Ссора, сопровождаемая бранными словами; ругань, перебранка. *Оларның аразында ӱрдең дее ала тілленіс парчатса, ол анда араласпасха чарат салған* (УВ ОЧ). *Ікі ӧӧренің аразындағы тілленіс ӱрге чит парғаннарынаңар, прайзына даа пілдістіг полыбысхан – чаразығдаңар чоох таа парбас* (ТМ ПТ).

ТІЛЛИРГЕ [тілле-] *иділ.* Хырызарға, сӧклирге. – Ругать, бранить грубыми словами. *Хонҷых иней пісті тіллирге ибінең удаа сых килҷең. Апсах оларны тіллирге иткендӧк, пулары сала маңзыри чідібіскеннер* (КС Т). □ **Чабал мал чіленҷе кірерге паадах, чабал кізі тіллирге паадах.** – Худая скотина в воде вязнет, злой человек браниться горазд.

ТІЛЛЕНДІРЕ *нареч.* Тіл сығара, чоохтандыра. – Вслух, громко говоря. *Оолах чонға тіріг харачахты чоо тіллендіре хахча* (Ч). *Оолағасты тіллендіре иде сох салған ол пай* (КЛ ЧАЧО).

ТІЛЛІГ *пілд.* 1. Тілі пар, чиистің татхынын пілҷең органныг. – *анат.* С органом в полости рта в виде подвижного мягкого выроста, являющийся органом вкуса; с языком (с органом вкуса). *Чоон тілліг мал полтыр. Устыг тілліг хус.* 2. Тілі пар, чоохтан полчатхан. – Имеющий язык, с языком, обладающий даром речи, способный говорить. *Уғаа тілліг хызыҷах, хаҷан даа ніске ӱнінең сыңырап чӧрчеткен полар* (ХА Х). *Уғаа тілліг хыс кізі полбаҷаң тіп, ууҷа пархазын тымылдырыбысхан.* (ТМ ПТ). 3. Пірее нименің узун паза хыймырапчатхан чардығы пар. – *перен.* Имеющий подвижную, удлиненную часть чего-л. *Тілліг сарин тыхтирға.*

Тілліг ӧдік полтыр. ◊ **Узун тілліг.** – Болтун, болтливый. **Ачығ тілліг.** – Ехидный. *Ачығ тілліглер, артых харыннар тіп, хырызын сыххан ол апсах* (ТМ ПТ). □ **Тілліге тітіртпе, кӧгістіге пастыртпа.** – Языкастому не уступай, сильному не поддавайся.

ТІЛ-ТІС *адал.* Пірее кізідеңер алай нимедеңер, ӧӧнінде саба, аймах-пасха чоох-чаахтар. – Слух о ком-, чем-л., обычно основанный на неточных или заведомо неверных, нарочито измышленных сведениях; сплетни, пересуды. *Тіл-тіс улуғ кӱс полчатханын ол хаңанох оңарылған даа полза, пір дее нимедең хорыхпинчам тіп, чӧрчеткен* (ТМ ЧЧ). *Тілтіс аалға толдыра тарап партырын искен дее полза, хайди идерзің зе, полғанының на ахсын чаап полбассың* (АЧ ХПТМ).

ТІЛҶІ *адал.* Тіллерні ӱгренчеткен паза істесчеткен кізі. – Языковед, лингвист, специалист по языкам. *Тілҷілернің съездінде уғаа кирек сурығлар ӱзӱрілгеннер, олох туста хакас тілінің орфография сурығлары кӧдірілгеннер* (ЛЧ). *Д. Ф. Патачакова саблыг хакас тілҷізі полчатханын таныхтап, аннаңар алынҷа искіріг тимнелген пу конференцияда чарыдылған* (ХЧ).

ТІЛҶІК Киклӧс, килегей. – Человек, страдающий заиканием, заика. *Тілҷігі ӱчӱн олғаннар аны удаа иргісчеңнер, че ол пір дее кілебеҷең* (ТИ МП). *Тілҷік, тілҷік тіп, ағаа позының узун тілін кӧзіт пирген ол хызыҷах.*

ТІМ I *адал.* Пос иткен тууп, харалтхан тууп. – Некачественная черненная кожа (домашней выделки), хром // кожаный, из кожи. *Ах Хыйан Арыг абахайы хуруг-пызыг тамах сарыг тім арчымахха тыхтаан* (АО). *Тім маймаан кизіп алып, аймах-пасха ниме-нооны сундухха салып, ол чолға тимненібіскен* (АА).

ТІМ II *адал.* Уғаа хысхаҷах тус. – Краткий промежуток времени, миг, мгновенье. *Мин піл полбинчам пірееде, хайда ол пастағы тім, хайда халғанҷызы* (ОЛ М). *Прай ниме пір тімге ле ирт парған* (АХ).

ТІМЕЛ *адал.* 1. Талған-чарба итчең ниме-ноолар (хоорғыс, соох). – Оборудование, аппарат, приспособление для приготовления круп, толокна и т. п. *Ууҷа тімелін сығарча, чарба-талған полар тіп, ӧрінчелер олғаннар. Ол иней ӱреп парғанда, тімелін хынчатхан пархазына чахып партыр тіп, чоохтасчаңнар* (ТМ ПТ). 2. Айран сыбаҷаң ідіс. – *саг.* Общее название аппарата для перегонки молочной водки. *Тімел садызып аларға. Тімелін тыхтап, турғыс салтырҷых – тадар арағазын амзирбыс, неке, тіп сағын салған газета тоғынҷызы* (ЛЧ).

ТІМЕЛЕРГЕ [тімел-] *иділ.* Перінерге, салчирға. – Сердито бормотать, выражая неудовольствие; брюзжать, ворчать. *Кычыңның полысха чӧргенін кем кӧртір, – кем-де тімелген* (ДН ЫА). *Прай аал араласча: парбазаң, тімелерлер, чалчирлар – чалчыстаң аар ниме пардыр истерге* (ДН ЫА).

ТІМЕЛІЗЕРГЕ [тімеліс-] *иділ.* Салчызарға, перінізерге (удур-тӧдір). – Сердито бормотать, выражая неудовольствие; брюзжать, ворчать (друг на друга или друг другу). – *Пу ікі ӧрекен тімелізерге одырыбыстырлар. Тура тӧзінде ууҷа-ағалар тімелізіп ле одырчалар, часхы кӱндегі чылыға ӧрінізіп* (ММ З). □ **Ікі чабал тімелізіп чуртазалар, табыстығ полҷаң.** – Если два непутевых ворча, сходятся, мира не будет.

ТІМЕЛҶІК Перінерге, салчирға хынаачы. – Любящий поворчать. *Ууҷа тімелҷік полыбысханын позы даа сизін салып, олғаннарының аразында пірееде ле чоохтан салча. Пу тімелҷіктерні ноға истерге киректің тіп, ол нимее салбаанын олох ла кӧзіт пирген* (ТМ ЧЧ).

ТІН *адал.* Ат тириинің чардығы, ат чизінҷең хаас хурнаң иділген поза пағ. – Надеваемые на голову лошади ремни с удилами и поводьями, повод, узда. *Че тохтат пирчеткен ат тінін тудып аларға харасханы минің хылығыма кірбин парған* (ТМ ЧЧ). *Чӱгӱрік аттарның тінін тут полчатхан оолар амды хайда ни? – мӧңіс ӱннең чоохтан салған иней* (АТ). 2. Пірее нимені тутчатхан, пірее нимедең тоғыр кӱс, ниме-ноо. – *перен.* То, что является сдерживающей, обуздывающей силой против чего-н. *Я, пу ипчінің тінін аның ирі Маноң на тудар* (АТ). *Прай нименің тінін ипти апарарға кирек, анзын за Уклинча ууҷа чахсы пілче* (ЧЛ УУЧ).

ТІҢЗИРГЕ [тіңзі-] *иділ.* Олаңай ла, че пірее ниме таап алар ізеніснең, чыстап, нимелер

ибіре чӱгӱр чӧрерге (адайдаңар). – Торопливо ходить, бегать, блуждать без строго определенной цели, но в надежде найти что-н. нужное; бегать, рыскать, обнюхивая, принюхиваясь (о собаке). *Адай, ол килген кізілерні тіңзіп ала, сала позын пасха тудын сыххан. Адай, тіңзирге тохтатпин, пазох ла оларның ибіре ойлап сыххан* (ШВ СМ).

ТІҢЗІЛЕНЕРГЕ [тіңзілен-] *иділ.* Хайда ла полза, пір орында полбин, чӧрерге. – Странствовать, путешествовать, вести бродячий, неоседлый образ жизни, бродяжить, скитаться (о человеке). *Ибі чох тіңзілен чӧрерге. Пу оолахтар чаа соонаң тіңзіленіп ӱр чӧр париганннарын чазырбин ол хысха чоохтап пиргеннер* (СА КК3). □ **Тіңзіленіп, аңнап-хустап полбассың.** – Рыская, на птицу и зверя не охотятся.

ТІПТІРГЕ *адал.* то же, что **тіктірбе**. – Ёрш (рыба). *Тіптіргенні хармахха тударга. Тіптіргеннің көрімі пасхаҷыл даа полза, хынып чіпчебіс, тіҷең полган ол палыхчының ипчізі* (БТ КСЧ).

ТІРБЕЙЕРГЕ [тірбей-] *иділ.* 1. Ӱрбейерге. – Нахохлиться, ощетиниться, взъерошиться, растопыриваться; съежиться, втянув голову, взъерошив перья (о птицах). *Оолагастың пазы прай тірбей партыр. Таңагас чир уйадаң, тірбей парып, сыгып одыр.* 2. Тарынҷах көрімніг поларга. – Принять мрачный, унылый вид. *Тарын парып, тірбейерге. Нимее пазох тірбейібістің, – сурча анзы* (ТИ ХӦ). 3. Уґаа тың, иилбес иде тооп пararга. – Сильно заморозить пальцы рук и ног. *Салааларың ноґа піди тірбейче? Оолах, иртеннең ала соорыҷахнаң чылып, амды сала ылґабин, пес кистінде одырып, сооха тірбей парган салааларын чылытча.*

ТІРГЕ *нареч.* Иртіре: синінең азыра, най тың. – Слишком: в высокой степени, очень сильно. *Тірге хырт полган ол иней, апсаан хатап талайзар ызыбысхан* (ПА ПпАПН). *Тірге сыдазар полганынаңар аны сурбин даа наа тоғысха ызыбысханнар* (ТН КК).

ТІРГЕМ *адал.* Хайа хыриндағы чікім хана. – Отвесная стена у скалы. *Тіргем ханаҷа пір дее нимелер, сас таа аңнар сых полбастар, неке. Тіргем ӱстӱнде хартыґалар ла одырып, хаахтасчалар* (ТМ ПТ).

ТІРГІЗЕРГЕ [тіргіс-] *иділ.* Тірілдірерге: чуртасха хатап айландырарга. – Оживлять: воскрешать; возвращать к жизни. *Асхан позымны айландырган, ӧлген позымны тіргіскен* (АТ). *Чалґыс кӧӧк ле табызы иртkендегіні тіргісче* (МВ КС). 2. Кӱс кирерге алай көңнін айландырып аларга. – *перен.* Восстанавливать физические или душевные силы. *От тоғынган соонаң палаларны чадап ла тіргізіп алдым* (АТ). *Кӱлетке чӧргеннерні тіргізерге парим піп, хатхырча Самой* (ЧЛ УУЧ). 3. Пірее нимені, хайдаґ-да ниме идіп, чахсы, хыныґ идібізерге. – *перен.* Делать более оживленным, придавая живости, весёлости, бодрости. *Актёрның хыныґ чооґы чыылган чонны тіргіскен. Ойынны чахсы кӧг саңай тіргізібіскен* (ХЧ).

ТІРДЕҢНИРГЕ [тірдеңне-] *иділ.* Пірее нимені идерге кӱстенерге, че салтары чох. – Стараться что-л. делать, но безрезультатно. *Нимее син мында тірдеңнепчезің піп, аны хыйа сӱрібіскенде, ол чоо ачырган партырҷых* (ТИ МП). *Тірдеңнирдең тірдеңнебе піп, аны чочыт саларга маңнан салчатханы кирек салтарларга ағылган тирге чарир* (КГ ПАО).

ТІРЕГ *адал.* Чӧлег: сиденге, столбаґа паза даа пасха нимелерге пик турар иде чӧли турғысхан ниме. – Подпорка: опора из бруса или доски, которыми подпирают что-н. *Огород ибіре ол амды тіреглер турґыс парыбызарга чарат салґан. Тимір тіреглер пик поларын ол пілген дее полза, аарлыґ турча піп, оларны албаан* (ТН КК).

ТІРЕНЕРГЕ [тірен-] *иділ.* 1. Пірее нимее чӧленерге; чӧлене турарга. – Опереться чем-н. на что-н. *Кил пеер, пу ағасха тіреніп аларга чарир! Ол сиденге тіреніп алып сым на турыбысханын прайзы кӧр салґаннар* (КИ ЧХ). 2. Пірее кізінің полызиинаң тузаланарга алай аның хабас пиреріне ізенерге. – *перен.* Опираться на кого-л., пользоваться кем-л. в качестве поддержки. *Уучаның тіренҷең нимезі син не полґазың піп, сӱӱледе ипчі ылґабысхан* (ХА А). *Ол сагаа тіренерге сагынчатхан полган, син, тізең, аның сагызын толдырбадың* (ШВ ЧС). 3. Ниме итпин турарга. – Пребывать в бездействии. *Ибдегі*

хайынҷахтарымны итпин, тірен турчам. А син нимее мында, ниме итпин, тірен чӧрзің (ИТ ХӦ).

ТІРИРГЕ [тіре-] *иділ.* 1. Пірее ниме-ноо алтына чӧлег турғызарға, нименең-де, аңдарылбазын тіп, сірирге, чӧлирге. – Ставить подпорки подо что-л., поддерживать чем-л.; подпирать что-л. *Аны тірирге узун сыралар кирек полар тіп, Сабис ибіҷектең сых парыбысхан* (ДН ЫА). *Ізікті тірирге тіп, сағын салған оолах паза даа ӱр одырбин, орнынаң турып, тасхар сых парыбысхан* (ТИ МП). 2. Пірее ниме-нооға тіри, хыза поларға. – Напирать на кого-л., что-л. *Тураа чапсыра тірирге. Че амды чылтыстыг тигірні хапхара сыбылар ла тірепче* (НК ХХ).

ТІРІГ *пілд.* 1. Чуртазы пар, чуртапчатхан. – Живой, такой, который живет (в котором есть жизнь). *Піс килгенде, апсах ам даа тіріг полған* (АТ). *Садыға тіріг палыхтар ағылтырлар* (ХЧ). 2. Тыны пар, тынныг. – Обладающий жизнью, одушевленный. *Прай тіріг нимелер. Чир – тіріг ниме.* 3. Пірее нименең чуртапчатхан, аннаң чуртир кӱс алчатхан. – Существующий, живущий чем-н., черпающий жизненную силу в чем-н. *Ӧрекені ӱреен соонаң, апсах палаларынаң на тіріг чӧрче* (ЛЧ УУЧ). *Ол хорыглар полған соонда, минің арғызым амға читіре тоғызынаң на тіріг тізе, орта полар* (ТН ТКӦ). 4. Тынныг; хазых, ағырбин чӧрген. – Живой, здравствующий. *Тіріг чӧрерге. Хазых – тіріг чуртирға. Хазых, тіріг чуртаан полчам тіп, чоохтап параргға чахыпча* (АА). 5. Сын. – Подлинный, самый настоящий. *Хоосчы М. Бурнаков пу тоғызында матырны тіріг чіли чайап салтыр* (ХЧ). *Читтер пу чаада тіріг кӧзідім полчалар* (ХЧ). 6. Ӧткін хайынчатхан. – Деятельный, полный жизненной энергии. *Чазы улуг даа полза, апсах ам даа тіріг. О-о, пархаҷааң хайдаг тіріг хызыҷахтыр, таңнапча Ктара, паланың хайынчатханын кӧріп* (ЛЧ УУЧ). 7. Тірілдірчеткен. – Живительный, оживляющий. *Имҷінің нымзах чоохтанчатханы тіріг осхас пілдірген. Ууҷаның сӧстері ипчінің чӱреен тіріг суг чіли сыйбааннар* (МТ ТКӦ). 8. Живой вес. – Полный вес животного, в живом состоянии. *Пӱӱл соғымны көбізі тіріг кӧдірімнең аларға кӱстенче тіп, чоохтапчалар аалдағылар. Тіріг кӧдірімнең алған соғым парыстыг осхас* (ХЧ). 9. Тыыдыс тузалыг сӧс чіли киректелче; уғаа, най, тың. – Употребляется как усилительное слово, соответствует русс. **совершенно, очень, сильно**. *Пірдеезіне киртінме, тіріг оғыр чон* (ХА). *Пілбинчезің ме аны, тіріг айна нізе ол* (ИТ П). ◊ **Тіріг сай.** – Большой скандалист. **Тіріг чирі чоғыл.** – Живого места нет. **Тіріг ле хылых.** – Очень вспыльчивый, злой. □ **Ӧлігдең тіріг төрепче, тірігдең ӧліг төрепче.** – От мертвого живой рождается, от живого мертвый рождается.

ТІРІГЕ *нареч.* 1. Тынныға, килкімге, тооза, тайнабин. – Живым, в живом состоянии, живьем; заживо, целиком, не разжевывая. *Тіріге аны тудып алардыстар тіп, ӧзеленчеткен ол пай* (ТМ ПТ). *Узун чылан пу хозанны тіріге азырыбызарға тимненчеткені пу ла полған, че ағаа Рикки харыг пол парған* (РТТ). 2. Чуртапчатхан туста, хазыхха. – Пока жив, при жизни. *Позын аны тіріге кӧріп аларға кирек* (КА). *Инейім тіріге мині кӧр салбазын тібинең, апсах табырах ла ибдең чіде халған* (КМ АХ).

ТІРІЛДІРЕРГЕ [тірілдір-] *иділ.* 1. Хатап тіргізерге, чуртасха айландырарға. – Оживлять: воскрешать, возвращать к жизни. *Йу, худайымай, сині кем тірілдірді? Ам алыпты тірілдірерге кирек полар мӧге суг тіп, чоохтаныбысхан апсах* (ПА РпЛ). 2. Кӧңнін кӧдірерге, кӱс кирерге. – Взбадривать, восстанавливать физические или душевные силы. *Кізілерні тірілдірерге тіп, прай нинҷе пар кӱзін ол салған, че тикке ле* (ЧМ П). *Мині тірілдірерге кӧп ниме кирек чоғыл – синің не хынызың* (ЧМ КЧ).

ТІРІЛЕРГЕ [тіріл-] *иділ.* 1. Чуртасха айланарға, хатап тіріг пол поларға. – Ожить: воскреснуть, возвратиться к жизни, стать живым. *Анда ӧліг тірілче* (ТМ ПТ). *Тірілчелер амды арғыстарым, ӧліг сомнардаң минзер кӧріп пазох* (МВ КС*).* 2. Кӱс кірерге. – Испытывать прилив сил и энергии. *Суг іскен соонда тіріл пардым* (АТ). *Сині кӧріп алып, іҷем саңай тірілібісті* (КН КХ). 3. Хатап усхунарға (чир-чайааннаңар). – Вновь пробуждаться с наступлением весны (о природе).

Тузы читкенде ибіркізі прай тірілібісті (ТМ ПТ). *Чир-чайаан тірілібіскен* (АТ).

ТІРЛЕКТЕНЕРГЕ [тірлектен-] *иділ.* 1. Табырах ибіре айлахтанарға, ибірілерге. – Очень быстро кружиться, вертеться волчком. *Ах көбіктер сүректесчеткеннер, суғ үстӱ орчых чіли тірлектенген; хырлаңастар полғлап парчатхан* (ДН ЫА). *Оолағас, олған паркында ӱр тірлектеніп, көңні айланыбысхан* (ТИ МП). 2. Табырах паза көп тоғынарға. – Быстро и много работать. *Марик иб аразында тірлектен не чӧрчеткен* (ЧЛ УУЧ). *Хызарай, пайрамға тимненіп, иртеннең ширге читіре тірлектен салған* (АТ).

ТІРЛЕНДІРЕРГЕ [тірлендір-] *иділ.* Піреезін, пірее нимені ибірерге, кірлектендірерге, айлахтандырарға. – Двигать кого-, что-л. кругообразно, по кругу, кружить, вертеть, катить что-л. *Ол паланы ибіре тірлендірген, че олох туста пазын айландыр салтыр. Олған паркынзар ол тірлендірерге хынчатхан нимелернең катайланарға парарға сағынған* (ХЧ).

ТІРЛЕНҷІК *адал.* Айлахтанып, паланы ойнатчаң ойначах. – Детская игрушка, волчок, юла, вертушка. *Тірленҷік ал пиріп, ол палазын чоо ӧріндір салған. Тірленҷік ле пірдеезіне кирее халбин, амды чалғысхан на ойнапчатхан чіли пілдірген* (ТЛ С).

ТІРСЕК I *адал.* Харахта сых парчатхан сіс. – Ячмень (болезнь века, глаз). *Тірсек сых парды. Кічігде аның харааңда удаа тірсек сых парчатханын ол ам даа унди чоғыл* (ТМ ЧЧ).

ТІРСЕК II *адал.* 1. Малның соо азағындағы ээлчеткен орны; *тиңн.* **тіс**, **тізек** (малның). – Место на сгибе задней ноги (скота). *Пу мал тірсегін палығлаттыр салған осхас тіп, мал имҷізі андар пастыр килген* (ТМ К). *Тірсегін палығлатхан аң тың ырах пар полбас тіп, апсах хаңзазын сығарып, тӧгее одыр салған* (КИ АЧ). 2. Салаадағы хысхаҷах тоғылах сӧӧк. – Короткая трубчатая кость пальца. *Тірсегім ағырча. Оң холымның салааларының тірсектерін сыы пас парыбысхан.*

ТІРСЕК III *адал.* Пораатайға тӧӧй хузыҷах. – *зоол.* Птичка, похожая на воробья. *Тірсек уғаа улуғ кӧӧліг тапсапчатханын истіп, аның даа чӱреенде сала амыр полыбысхан* (ТМ ПТ). *Тірсектің сарнапчатханын ис полбин халып, ол ам даа аны таныбас полча.*

ТІРТЕЙЕРГЕ [тіртей-] *иділ.* 1. Уғаа ситкіп көрерге. – Пристально, внимательно смотреть на кого-н., впериться взглядом. *Харах тыплатпин тіртейерге. Пабазы палазынзар тіртейген, че пір дее ниме чоохтанмаан.* 2. Кіртей парарға. – Впасть (о глазах после болезни). *Ууҷаның тіртей парған харахтарын көріп, ағаа айапчатханын чазырбин, ол чоохтаныбысхан* (ТН КК). *Ипчілернің не чаа чылларын тобыр парғаннарын киречілепчеткен тіртей парған харахтарын ол ам даа унди чоғыл* (ХА А).

ТІС I *адал.* 1. Тіріг нимелернің чиисті хапчаң, унатчаң, тайнаҷаң сӧӧктең пӱткен ахсындағы чардығы. – Зуб. *Че пӱӱрлер, тістерін ырсайтып, ойлаҷаан на ойлапчалар, істескеннең істесчелер* (ИТ). *Тістерім дее чоғыл, пастыхтарның алнында хайди чоохтанарбын* (СА КК3). 2. Хай пірее тиріглернің (тырбостың, азырның паза ан. п.) ниме-ноо хаптырҷаң устығ чардығы. – Зубья. Острая выступающая часть некоторых инструментов (у граблей, вилы). *Тырбос тістеріне хаптырып алзаң, пу чағында чазыл полбассың* (ЛЧ). *Ол ипчілернің чылтырах тырбос тістерін кӧр турзаң, пілдістіг – позың іди тоғын полбассың* (ШВ СМ). ◊ **Тіске пирерге.** – *этн.* Подарить на зубок. □ **Иссең – хулааңда, көрзең – харааңда, тіс хазартпаҷаң.** – Что услышал, то в ушах, что увидел, то в глазах, не блести зубами. **Тісте хан чоғыл, тілде сӧӧк чоғыл.** – Нет крови в зубах, нет костей на языке.

ТІС II *адал.* Тізек, азахтың тізегі. – Колено. *Ибіре-сибіре көрібіссе, Ӧҷең Матыр тіс алтынҷа ханда турча* (ӦМ). *Тіске тӱзірді пісті тіп, ылғап-сыхтап, ол ууҷаны часхарҷаң даа сӧстерні таппиныбысхабыс* (ТМ ПТ).

ТІСПЕЛЕНЕРГЕ [тіспелен-] *иділ.* Пірее нимені чахсы идерге күстенерге. – Прилагать усилия в стремлении сделать что-л. хорошо; стараться. *Тіспеленерге ӱгрен парғаны аның андох пілдір парған* (ХА А). *Тіспеленерге аны ӱгредерге кирек чоғыл, ол аннаң хада тӧреен*

полар тіп, ууҷа пархазына поғдархазын чазырбинчатхан (ШВ ЧЧ).

ТІСПЕЛЕНІС *адал.* Пірее нимені чахсы идерге күстеніс. – Старание, усердие. *Тоғыста тіспеленіс полғаны аны улуғ чидіглерге ағылған* (ХЧ). *Тіспеленіс полған на кізее пирілбинче, палам, че полғаны ла ағаа үгреніп алар көҥніліг* (НК Х).

ТІСПЕН Күстенҷік, тоғысха күс; күстеніп, күс салып. – Старательный, прилежный, усердный, трудолюбивый // старательно, прилежно, усердно. *Арминек – арбын сынныг сыырах паза тіспен оолах* (БФ ТО). *Тіспен хылыхтыглар ла чуртаста хайдаг-да чалтырама чидіглерге читчелер, пасхаларына ла нимес, постарына даа өрініс ағылчалар* (СА КК3)

ТІСПЕНІС *адал.* Тоғысха хынаачы, тоғысчыл. – Прилежность, усердие, настойчивость. *Олганнар, чайғызын улуғ тіспеніснең тоғынып, махтаға сыхчалар* (КГ ПАО). *Тоғыста тіспенізін көзіт полғаны – ол улуғ чидіг тіп, санапча пістің аалдағы пастых* (ТН КК).

ТІСТЕНЕКТЕНЕРГЕ [тістенектен-] *иділ.* Азахтар ээлдіріп, тізекте одырарға. – Согнув ноги в коленях и держась на носках ног, сидеть на корточках. *Тістенектеніп одыр салғаны аның ӱрге килгенін таныхтапчатхан. Пастап тістенектенерге ӱгреніп алыҥар, анаҥ пірее нимені сурарға чарадыг сурып алыҥар, соонаҥ чоохтазарбыстар тіп, ол турадаҥ сых парыбысхан* (ТН КК).

ТІСТЕНЕКТИ *нареч.* Азахтар ээлдіре, тізекти. – На коленях. *Алын азахтары, ээліп, тістенекти тӱскен* (ТГ Ч). *Олганнар, тістенекти одырып алып, аганың наа нымахтарын сагып одырганнар, анзы, тізең, маҥ пирбеен, пазох ла наа нымах салып пастабысхан* (ТЛ О).

ТІСТЕНЕКТИРГЕ [тістенекте-] *иділ.* Піреезін тізекке тӱзірерге. – Поставить кого-л. на колени. *Тістенектирге ӱгрен парғаны аның пу даа киреенде пілдір парған. Пасха кізіні тістенектирге полба, палам, тіп ууҷаазы паархазын, кіреспеп, ӱдескен* (ТН КК).

ТІСТІГ *пілд.* 1. Тістері пар: кізілернің паза даа пасха тіріг нимелернің ахсында өсчеткен, чиисті ызырып, тайнирға киректелчеткен, ал-алынҷа өсчеткен улуғ нимес сӧӧктер чыындызының пар полчатханы. – Имеющий зуб (зубы). *Пу пала устыг тістіг полтыр ноо тіп, хатхырысчалар улуғлар. Чітіг тістіг полтырзың тіп, ыдырғахтанғанын чазырбин, ол турадаҥ сыға халған* (ТМ ПТ). 2. Устыг чардыгы пар (хай пірее тириглернің). – *мех.* Зубчатый, с зубцами, с зубьями. *Алған пилазы омас тістіг пол парғанына ол, тарыгып, ниме идерге чапсынмин, ӱр одырған. Тістіг тырбосты хаап алып, анаҥ на аны хайындыр сыххан* (ТИ МП). 3. Ачыг тілліг, харысхах. – *перен.* Дерзкий, острый на язык, язвительный. *Самойның ипчізін тістіг ипчі тіп, аалдағылар чоохтасчаҥнар* (ЧЛ УУЧ). *Пістің хыстар тістіглер, оларға чагын чӧрбеҥер тіп, хатхырыс турлар оллар* (БТ О).

ТІТІРЕДЕРГЕ [тітірет-] *иділ.* Пірее нимені, кізіні халтырадарға, сірлестірерге. – Приводить в дрожь, трепет, тряску кого-, что-н. *Ырах нимеете апарылчатхан пӱдіріг тогыстары тура кӧзенектерін тітіретчеткеннер* (ХЧ). *Кізілерні тітіредерге ӱгрен парған чабал хылыгы пу хасхының тастында полған* (КВ ХУО).

ТІТІРЕЗЕРГЕ [тітірес-] *иділ.* 1. Сірлезерге, халтыразарға. – Дрожать (от холода, страха, гнева), трепетать, трястись (перед кем-, чем-н.). – *Хорыхханына ол тітірезе тӱскен, че ӱр ниместең позын холына алып алған* (ХА А). *Соохха ол тітірезерге кірібіскен полған, че кинетін не нимее-де ӱрӱк парып, улам на халтырыс сыххан* (КВ ХУО). 2. Ӱзілерге, алызарға. – Прерываться, изменяться (о голосе, звуке чего-л.). *Каркейнің ӱні ле көмес тітіресчеткені пайаа көр халған пасхаҷыл паарсастыг тоғазыгны көмескөмес киречілепчеткен* (СА КК3). *Көйчеткен от аразында тітіресчеткен.* 3. Пірее нимені, кізіні тың хайраллирға. – Тщательно оберегать кого-, что-л., заботиться о ком-л., чем-л. *Я, Атойка ирепчі орай тапхан палаларына уғаа тың тітіресчелер* (ЧЛ УУЧ). *Іҷе-пабазы хуйахха артысхан ис-пай хорап парбазын тіп, Самой прай чуртазында тітірескен* (ЧЛ УУЧ).

ТІТІРЕДЕ *нареч.* Кідіреде, тың иде. – Раскатисто, громко. *Андада позың ноға*

туразар көскезің? – тібізіп, Ортын оол тітіреде хатхыр сыххан (ТМ ПТ). *Тітіреде хатхызы аның көңні чахсы пол парғанын киречілеен* (КВ А).

ТІТІРЕҢНИРГЕ [тітіреңне-] *иділ.* 1. Халтыраңнирға, сала пілдірте сірлезерге. – Вздрагивать, вздрогнуть. *Кнес полчам, аал совет пазы, – тітіреңнеен Пычон* (ДН ЫА). *Тітіреңнеп ала, ол хызыҷах холын тут пирген* (ШВ СМ). 2. Хорых парып, соохха паза ан. п. ит-сөөкті хыймырадарға; сірлезерге. – Содрогаться, непроизвольно делать телом резкие судорожные движения от испуга, холода и т. п. *Орай иирдегі сыырахха хыстың иттері аразында тітіреңнеп парчатхан* (ТМ ПТ). *Чабал табысха хорых парып, оолах прай тітіреңнепчеткен осхас полған* (ЧМ МП). 3. Пірее ниме-ноонын урунызына, іділізіне тітірирге, сірлезерге. – Сотрясаться от ударов, толчков и т. п. (о предметах). *Чир іділізіне көзенектер тітіреңнеп парчатхан. Тракторның суулазына чир тітіреңнеен.*

ТІТІРЕС *адал.* 1. Сірлес, халтырас. – Дрожь, трепет. *Тітірес аның прай идінҷе ойли ла халған* (КВ ХУО). *Тітірес, суулас, хоолас – пу прай пір нименің салтарлары – ол кізінің көңнін таныхтапчатхан сөстер* (ХЧ). 2. Чирнің сілігілгені. – Землетрясение. *Чирнің тітірезі ам на пасталчатхан. Чирнің тітірезі пу чонға хаҷаннаң таныс полчатпас па за* (КМ Т).

ТІТІРЕСТІГ *пілд.* Сірлестіг, халтырастығ; тітірезі пар. – Дрожащий. *Тітірестіг ўнніг ир кізілерні ниме салбинчам тіп, ол хыс аар айланыбысхан* (ТБ О). *Оолағастың тітірестіг ўні ам даа аның хулаанда истілчеткенге төөй пілдірген* (ОН МХТ).

ТІТІРИРГЕ [тітіре-] *иділ.* 1. Сірлезерге, халтыразарға. – Дрожать, трястись. *Ізік асхан холым, токка теңен чіли, тітіреді* (МВ ИО). *Син мында тітірирде тітіребе тіп, ол имҷі, оолағасты холынаң хаап, позынзар чаба турғысхан* (НК Х). 2. Сілігілерге. – Трястись. *Чир тітірепче. Пўўн хараа чир тітіреп, прайзы даа узуп полбаан полардар* (ХЧ).

ТОБИТ *адал.* Ах паза хара тоғлахтарнаң ойнапчатхан ойын, 64 клеткалығ. – Шашки (хакасская национальная игра). *Пу күннерде, тасхар чылығ полыбысханда, паркта пазох тобит ойнаҷаң апсахтар чыылыс килтірлер – часхы пасталчатханын таныхтапчатхан сын көрім (*ХЧ). *Тобит – ол хакастарның хас-пуруннаң килген ойыны* (ХЧ).

ТОБЫЛАРҒА [тобыл-] *иділ.* Хорығарға. – Испытывать испуг, пугаться (о скоте). *Пу ўр нимеске ле тобыларға ўгрен парған малларын чыы тартарға сидік поларын ол пілген* (КВ А). *Пу хойлар өөрі ниме піди тобылча?*

ТОБЫЛДЫРАРҒА [тобылдыр-] *иділ.* Хорыхтырарға. – Пугать, вспугнуть кого-, что-л. *Тигірде кии чаазы парча: пістің тохпах тумзухтыг «Яктар» бомба тастаҷаң «Юнкерстерні» тобылдырчалар* (КИ ЧХ). *Халғанҷы он чылларда пістіңнер пасха хазналарын чахсаадин тобылдырчалар – пілзіннер пістеглерні* (ХЧ).

ТОБЫН, ТОБЫНАХ *адал.* Оох ікі ханаттыг учухчатхан, хан сорчатхан хурт-хоос; сарығ сеек. – Мошка, гнус, комар. *Хара тобын. Тобын толғалча. Тобыннар, тізең, кўзер ле чіли, ыыласчалар, састың ўстў хайнапчатхан осхас* (КИ ЧХ). *Тобыннар, хара маастар ла малларны чархандырып, пу харахнаң оларны көргіспинчелер* (ДН ЫА).

ТОБЫНҶЫ *адал.* Улуғласнаң тузаланчатхан (кізідеңер). – Авторитет, общественное признание. *Ол тобынҷы кізі полчатханы пала-парханарына даа туза поларын ол пілінген. Тобынҷы полғаны аны ла нимес, че ідөк туған-чағыннарынаң саназарға киректепчеткеннер* (ТМ ПТ).

ТОБЫРА I *нареч.* 1. Ниме-ноонын прай халынынҷа, узунынҷа; өтіре. – Через всю толщу, через все протяжение чего-л.; насквозь, сквозь. *Учураан аал-суғларны тобыра чөртірлер* (ТМ ПТ). *Піди тобыра паразын тіп, чоохтаан чорыхчы оолға апсах* (ТН ТКӨ).

ТОБЫРА II *послел.* Өтіре. – Сквозь, через, по. *Тайға тобыра параргa майығыстыг полған. Чазы тобыра ол аттыг ойлатхан, соонаң на талайға читкенде, амырап парған* (ГА АП) □ **Тапча көгістіг, тағ тобыра табыстыг.** – Сама с щепку, голос слышен через гору.

ТОБЫРАРҒА [тобыр-] *иділ.* 1. Ниме өтіре күстеніп иртерге, парарға. – Проходить сквозь что-либо, преодолевая препятствия;

проходить, пробираться, пробиваться сквозь что-л. *Халын киині тобырарға; талайлар кизіре ырах силіп, харлыг пораанны тобырча* (АМ С). *Ойымныг, сынныг чазыларны тобырғаннар* (ТМ ПТ). 2. Сығарға, özерге. – Всходить, произрастать. *Петке, адының үстүнде хыйын арах одырып, чол хазында наа ла тобыр килген көк одыҷахтарны көріп, істінде өрініп, көөлҷе ырлап париған* (КВ МТ). *Öс, öс, ағазах, хатыг чирні тобыра, пözік тағларны азыра* (МВ КС) 3. Пірее нимені азарға. – *перен.* Преодолевать что-л. *Іди тудынзабыс, прай сидіктерні тобырып аларбыс* (ХЧ). *Сидіктерні тобырарға үгреніп албаанда, сағаа сидік полар, хызыҷах* (БТ О).

ТОБЫРАХ *адал.* Чирнің үстүндегі чардығы, özімнер öсчеткен чардығы. – Земля, почва, грунт. *Чир хазарға тойлыг чир, хумныг чир Табат алтынаң хатыг тобырах орнына час палғас чайыл парчатхан* (КИ ЧХ). *Тобырах, тобын тигірге сіри теедег* (ББ ТС).

ТОБЫРАХТЫҒ *пілд.* 1. Чирнің үстүндегі чардығы пар, чирнің үстүндегі özімнер öсчеткен чардығы пар. – Имеющий верхний слой коры, в котором развивается растительная жизнь. *Нымзах тобырахтыг ойым чағын ма? Хара тобырахтыг чир паза хызыл палғастыг, тастыг чазылар* (ХЧ). 2. Тобырахха пастыр парған. – Выпачканный в земле. *Түрче полбинаң, прай ла тоны тобырахтыг ир кізі кір килген* (ШВ СМ). *Син андада күн тооза ыстаның тобырахтыг чөргезің.*

ТОБЫРҒА *адал.* Сибирьдегі чоон мүүстіг килкім іргек сыын. – Крупный сибирский олень с большими рогами, марал-самец. *Тобырға табызы тайға талапча. Тобырға позының чөрчеткен орнын сыбыра таныхтап салча – пасхаларына пілдістіг таңма* (КИ АЧ).

ТОБЫРҒАС *адал.* Устыг пастыг тимір үтечең тиріг. – Бородок, ручной слесарный инструмент, предназначенный для вырубки отверстий в листовом материале и каменных (бетонных) стенах. *Тобырғаснаң халын тимірні үтеп саларға. Кузницада тобырғаснаң удаа тузаланчалар.*

ТОБЫРҒЫ *адал.* Узун паза чітіг хахаҷахтыг, ағас хахлапчатхан арыг хузы; алас. – Дятел, лесная птица с длинным и острым сильным клювом, дятел. *Пірее хатыг тумзухтыг тобырғыларның, хатыг ағасты соххлап, тадыратханы истіл турча* (КВ А). *Тобырғы ағасты тың хаххлап салғаны харахха сах андох тасталған.* □ **Тобырғы чохчаан ағаста тоңзам даа хонмаспын.** – На дерево, выдолбленное дятлом, даже буду мерзнуть, не сяду.

ТОБЫРЧЫХ *адал., көр.:* **хамҷы**. Хайыснаң үріп иткен хамҷы. – Короткая ременная плеть, плетка, нагайка. *Толғап иткен тобырчых хамҷызын, оң пілекке суғынып, айас тигірге наари көдірген* (ХЧ). *Тобырчых табызына үгрен тее парған маллар тың хорых парғаннар, най тың удаа ол тазылапчатхан* (КВ А).

ТОҒ: ТОҒ ІНЕК *адал.* Туғалах інек, пызо туғбаан інек, частуур. – Молодая, ни разу не телившаяся корова, корова-нетель. *Тоғ інектер öөрі чазыда оттап чөрчелер. Тоғ інектер сағлыг пол парарынаң прайзын даа соғарға чахып парыбысханнар* (АТ).

ТОҒАЗАРҒА [тоғас-] *иділ.* 1. Пірееzінең көрізерге, учуразарға. – Встречаться, видеться с кем-, с чем-л. *Ағбайнаң Чалдыш Петербургта, университетте, тоғасханнар* (ТМ ПТ). *Э-э, Райков Казаннаң тоғасхам, пай Сатиктің палазы* (ТМ К). 2. Пірее орында учуразарға. – Сходиться (с разных сторон). *Чазынаң арыг тоғасчатхан орын. Синің орамаларыңда трамвайлар тоғасчалар.* 3. Марығлазып, ойын иртірерге. – Состязаться с кем-л. *Стадионда пасха-пасха командалар тоғасча* (ЧТ). *Пүүн пістің иң не хынчатхан командабыс ыырҷыларынаң тоғасчатханын піл салып, сала маңзыри стадионзар ойлаабыс* (СА КК2).

ТОҒАЗЫҒ *адал.* 1. Олаңай ла алай азынада чоохтазып алып тоғасханы, учурасханы. – Случайное или намеренное свидание, встреча. *Таңнабаңар, арғыстар, чолдағы тоғазыға, ол көөленіс тоғазии полҷаң, ол ыраххы чылтыстар чарии полҷаң*! (БТ О). *«Öріністіг тоғазыг» чоохты В.А. Кобяков пасхан, анда пастағы хыныстаңар пазылча.*

2. Кемні-де удурлирға, аарлирға өнетін тимнелген мероприятие. – Прием, торжество по поводу прибытия кого-, чего-л., встреча, собрание. *Чаачыларның тоғазиина пістің арғызыбыс парбаан – ол андада, пістің ачыргазыбысха, чох полған* (ХЧ). *Имҷілер дее андаг тоғазығларның тузазын постарының істезігліг тоғыстарында чахсы саринаң таныхтапчалар* (СА КК3). 3 Марығлазарға учурасханы. – Спортивное состязание, соревнование, поединок, схватка. *Чазызар спорт тоғазиина сығарға. Пу футбол ойнаҷаң командалар сыбыра тоғазыг иртірчелер.* □ **Пиҷе-туңма тоғасса, піт ылғазадыр.** – Если встречаются сестры, вошь плачет.

ТОҒДЫРИРҒА [тоғдыра-] *иділ.* Сығдыраас табыс сығарарға; күзүрирге, нызырирға. – Издавать дрожащий звон, дребезжать, стучать, греметь. *Тігі тура ізии пазох тоғдыри түсті* (БФ П-А). *Ибде одырчатханда, тасхар ниме-де тоғдыри түскенін ис салып, ол ипчі тасхар ойли халған* (КМ АХ).

ТОҒДЫХТИРҒА [тоғдыхта-] *иділ.* Күзүрирге, тоғдырирға. – Производить громкий звук, звучать, грохотать громко; греметь, громыхать. *Хараазын ол, кем-де көзенектең тоғдыхтапчатханын ис салып, кинетін не чочи түскен* (ДН ЫА). *Кинетін ниме-де тоғдыхти түзіп, паза сым пол парғанына ол позы киртінмин, тасхар сыға салған* (СА КК2).

ТОҒЛАЗАРҒА [тоғлас-] *иділ.* Чүгүр чөрерге, хайназып. – Бежать вприпрыжку (о телятах в жару). *Ибіре ӱр ниместе ле төреен пызоҷахтар тоғлас чөрчеткеннер, хайди идерзің зе – ол чир чайааның өрінізі полчатпас па за* (ДН ЫА). *Олғанахтар тоғлазып, аар-пеер ле ойлас чөргеннер* (ТЛ О).

ТОҒЛИРҒА [тоғла-] *иділ.* 1. Чүгүр чөрерге, хайназарға, ойлирға. – Бегать, прыгать, резвиться (о животных). *Пу пызоҷахтар іди тың тоғлазып, ойлап париғанда ла, кинетін хамҷы табызы таҷыри түскен* (ТМ ПТ). *Тоғлазып чөрген малыҷахтар ла нимее кирек халбинчатхан чіли пілдірчеткен* (КИ АЧ). 2. Сабыларға, хыймырирға. – Быть в движении, биться, шевелиться (о сердце, о ребенке в утробе матери). *Чүреем тоғлирға тохтапчатхан чіли пілдірче. Палаҷахтың төрирін хадар полбин, ол удаадаң удаа ипчізінің харнында тоғлапчатхан палаҷахты истерге сурынҷаң* (СА КК3).

ТОҒЫЗОЛАҢ *сан.* Тоғыс кізі, тоғыс санныг. – В количестве девяти человек, вдевятером, девятеро. *Тоғысха пӱӱн піс тоғызолаң на килтірбіс – пілбеен полғабыс пӱӱн пастых прайзын ибзер позытханын. Тоғызолаңнаң пасхазы прай ол чаалазыгда хырдыр салғаннар, палам* (МТ ПТ).

ТОҒЫЗОН *сан.* Тоғызон сан, син, тоғыс хати он. – Девяносто. *Тоозылбас-парбас күн полып, тооза чир ӱстӱнде турзын, тоғызон чазы, ам толып, толысхан көңнің көр турзың* (ДН КЧ). *Ол иней, тоғызон часха чиділ, іди иреелленче тіп, искірген хонҷых ипчі* (ШВ ХЛС). □ **Тоғыс хадыл ибнің істінде тоғызон солдат.** – В девятиэтажном доме девяносто солдат.

ТОҒЫЛАХ *пілд.* 1. Хобылы тегілек. – Круглый, имеющий форму круга или шара. *Валерийнің тоғылах сырайында толдыра часкалыг күлімзірес* (СА КК3). *Тоғылах харахтарынаң ол ипчі піссер матап ла көрібіскен, анаң андар чоогын узаратхан* (ТМ ПТ). 2. Оох саннар чох саналчатхан, ӱлелчеткен. – Считаемый, вычисленный без дробных, мелких единиц счёта, целый. *Тоғылах сан. Көзідімде тоғылах саннар пирілче.* 3. Симіс, туустыг (кізідеңер). – Полный, толстый (о фигуре человека). *Тоғылах, тоғылах палаҷахтар, ойын ойнап, күдепчелер* (ЧМ МП). *Пу тоғылах иреннің адын чоохтадах, Манит* (ЧЛ УУЧ). 4. Кочедең, ат алай хас ӱзінде пулғап, иділген чиис, тоғылах. – Национальное кушанье из жаренного ячменя, растолченного на внутреннем конском или гусином сале, колобок. *Көче тоғылағы көңніме кірбинче. Тоғылахтар итклеп алып, стол ӱстӱне турғызарға.* 5. Пірее ниме-нооны тоғыландыра пазып пӱткен кизек. – Хайах тоғылағы. *Харахтары алнында тоолассхлапчатхан өң-пазы сырлыг тоғылахтар аразында Федяның чобалыстыг омазы көрін парчатхан* (ДН ЫА). □ **Тоғылах пазыма уйғу пирбеезің, чалбах наныма чадыг пирбеезің.** – Круглой моей голове не дала покоя, широким моим бедрам не дала прилечь.

ТОҒЫЛАХТАНАРҒА [тоғылахтан-] *иділ.* 1. Тегілек поларға. – Становиться круглым, округлым. *Ай най тың тоғылахтан парғанын көріп, ол паза даа хоза ниме чоохтанминыбысхан* (КГ Т). *Ипчізі тоғылахтан парғанын көр салбинаң, ол, паза часказын чазыр полбин, іҷезінзер хатап параларға чарат салған* (ТЛ О). 2. Ибірілерге, айлахтанарға, иніс чыларға. – Катиться, скатываться, кувыркаться. *Син хайдар тоғылахтан паризың? Олғаннар ол тағыҷахтаң тоғылахтанарға най тың хынҷаңнар, ол тың пөзік нимес, олох туста най чылбыраң* (ИТ МП). 3. Аарпеер айлахтанарға. – *перен.* Ворочаться. *Хараа тооза изі чох тоғылахтандым. Пала ағырыбызып, сым чатпин, тоғылахтанча.* 4. Наа ла сығып пастирға (пүрчүктердең, нимістеңер). – *перен.* Образовываться, завязываться (о почках, завязи, плоде). *Арығда хазыңнарның пүрлері ам на тоғылахтанчалар. Хараҷат чистектері орай тоғылахтан пастапчалар.*

ТОҒЫЛАХТИРҒА [тоғылахта-] *иділ.* Тегілектирге, тоғылах идерге. – Делать круглым, округлять, закруглять. *Ам тестоны, тоғылах идіп, пызыр салған соонда, көзенекке сал салғаннар, соол парзын тіп* (Т). *Харны тоғылахтирға сағынып алғаннар ам на чыыл парғаннарның саринда полғаннар* (ТИ МП).

ТОҒЫЛАХХА *нареч.* Килкімге, тоғырабин (пызыр саларға). – В круглом виде. *Ол тоғылахха пызырған яблахха хынҷаң: іди уучазы тимнеҷең* (ХА А). *Яблахты, тоғылахха көске тастап, пызырарға чаратханнар, че хайди-да пір дее килістір полбинчатханнар* (ТЛ О).

ТОҒЫМ *адал.* Пірее нименің тоғылах кизегі. – Уплотнённый округлый кусок какого-л. мягкого, рыхлого вещества; комок чего-л. *Хысхызын аның аңмарында тоортхан тоғым хайахтар толдыра полҷаң полтыр. Анда, хысхызына тимнелген тоғым хайахтар аразында, ол ам на сал салған иттер кизегін көр салған* (КМ АХ).

ТОҒЫМНИРҒА [тоғымна-] *иділ.* Пірее нимелерні тоғылах кизектерге чарарға. – Мять, превращать в комок, сдавливая, делать комки. *Пу тимнелген хайылдырған чағларны тоғымнап саларға чаратхан ол ипчі. Тартхан итті тоғымнап салып, ибіҷеензер кир саларға чарат салған* (ДН ЫА).

ТОҒЫНАРҒА [тоғын-] *иділ.* 1. Ниме идерге, істенерге, іс пүдірерге, тоғыс идерге. – Заниматься каким-либо делом, применяя свой труд; работать, трудиться. *Ол, пайларда хырых чыл тоғынып, Торсых пір ниме тоғын полбинча, олардаң азырыл полбинча* (ЧТ). *Хараа-күнөрте тоғынарға ӱгрен тее парғаннары мында пілдірт парған* (ТМ ПТ). 2. Чөрерге (механизмнеңер). – Работать (о механизме). *Мотор тоғынча. Телевизор чахсы тоғынча.* 3. Пірее специалист полып істенерге. – Иметь какое-либо занятие, состоять где-либо на службе, работать по специальности. *Аның ірі Арсис имҷі полып тоғынча* (ИТ). *Тоғынарға хынмин, палалар тисклеп парыбысханнарын піліп алып, ол ұғаа хомзын парған* (ГА ТПАК). 4. Кемге-де, нимее-де істенерге. – Обслуживать кого-, что-н. своим трудом. *Прай чуртазында Сатик аға туған-чағыннарына тоғынған. Сағамғы туста көп заводтар чаа киреене тоғынчалар* (ХЧ). 5. Нименең-де тоғыс идерге. – Приводить в действие, управлять чем-н. *Пабам отты тракторнаң тоғынча. Холларыңнаң тоғын, – хысхырған пабам* (ТМ ПТ). □ **Хараа-күнөрте тоғынча, харны даа астабинча.** – И днем и ночью работает, и есть не просит.

ТОҒЫНДЫРАРҒА [тоғындыр-] *иділ.* Ниме итірерге, істендірерге, пүдіртерге, тоғыс итірерге. – Заставить работать, трудиться. *Ам ол тоғыста пасхаларын тоғындырча, позы, тізең, оларны китеп ле чөрче* (ЧМ О). *Пу тимірлерні тоғындырарға сағыс кирек полчатханын піліп, ол улам на ӱгреніске чаба чадыбысхан* (ХА А).

ТОҒЫНҢЫ *адал.* 1. Тоғыс итчеткен кізі, тоғысчы. – Тот, кто работает, трудится; работник. *Піс амыр, честнай орыс кізілербіс, тоғынҷыбыс, торсылаан, хатыг пасхан холлыгбыс* (ДН ЫА). *Анда, сценада, саблыг тоғынҷыларны одыртып салтырлар* (ЧМ О). 2. Хайда-да хайдағ-да тоғыснаң профессия хоостыра айғасчатхан кізі, тоғысчы. – Человек, занятый где-н. какой-н. работой, занимающийся чем-нибудь профессионально;

работник. *Наука тоғынҷызы. Садыг тоғынҷызы. В.М Торосовтың адынаң Хакас книга издательствозының тоғынҷылары пайрамны улуг чидіглернең удурлааннар* (ХЧ). *Сағамғы туста чаа тоғынҷыларына хатыг чухча* (ХЧ).

ТОҒЫР *пілд.* 1. Пірее нименің чалбағынҷа тоғыр парчатхан алай салылчатхан. – Пересекающий что-нибудь поперек, расположенный поперек чего-нибудь. *Суғны тоғыр салған ағас. Тураны пүдіріп, тоғыр салҷаң матканы тимнеп, үстүнзер пағнаң палғап сығара тартханнар.* 2. Хыйыстыра, тігі саринда. – Поперёк; против, напротив. *Тіні позып парған Кондорның чүгүрҷең ады, хости атнаң хада ойли түзіп, тоғыр тартыбысхан* (ТМ ПТ). *Палыхтап парарына тимненіп, палыхчылар аалдаң тоғыр ахчатхан суғзар пастырғаннар.* 3. Чараспин, хынмин. – Враждебно по отношению к кому-, чему-н., против кого-л., наперекор кому-л. *Тоғыр сабарға. Тоғыр чоохтанарға. Хапың тура хонча, холын хуластапча Федор Павловичсер, Хоортай аныңзар тоғыр көрче* (ДН ЫА). *Ниме читпин, казактарнаң хада хызылларданаң тоғыр чаалазарға паризар*? (ТМ ПТ). 4. Пасха саринзар. – В сторону. *Чорға пора ат, Чохырахтаң чалтанып, пірееде чөрбин тоғыр тастағлапча (*КВ А). *Төссер сол азағын тоғыр пазып сыхча* (ТМ ПТ). 5. Пірее нимедең харбасчаң. – Направленный против кого-, чего-л., для борьбы с кем-, чем-л. *Тымодаң тоғыр им чахсы полысча. Грипптең тоғыр имні тузында турғыстырып аларға кирек.* 6. Постаң тоғыр, пос көңнінең тоғыр. – Вопреки, не в соответствии с чем-н., действовать против совести; по отношению к кому-, чему-н. *Хылшымнаң ас полбаам, позымнаң тоғыр чоохтанмаам* (ТМ ТКӦ). *Идіңер, парыңар, че минің палам пабазынаң тоғыр парбас, – теен Самойның ипчізі оларға* (ЛЧ УУЧ). 7. Сағыбаан, таныс нимес, пасха (кізідеңер, ниме-ноодаңар). – Неожиданный, посторонний. *Хайдағ-да тоғыр нимее тоғасхам. Ибінзер тоғыр кізі кір килгенде, ағаа таңнастыг пілдірген.* 8. Кемнең-де, нимедең-де тоғыр, тігі саринда. – Прямо перед кем-, чем-н., на другой стороне от кого-, чего-н., напротив. *Пістең тоғыр устағчының кабинеді, аннаңар піс сууласпинчабыс* (ИТ ХӦ). *Вокзалдаң тоғыр музей полчаң, амды андағ нимес* (ХЧ). 9. Пірее нимее удур. – Навстречу движению чего-н. *Суғ тоғыр чүзерге киліскен. Машина чил тоғыр парчатхан.* □ **Узун ағас пазында тоғыр ағас, тоғыр ағас пазында тоғыс салаа.** – На конце длинной палки поперечная палка. На конце поперечной палки девять пальцев.

ТОҒЫРАДАРҒА [тоғырат-] *иділ.* Пірее ниме-нооны оохтадарға, оохти кискледерге. – Дать кому-л. поручение или заставить кого-л. покрошить что-л.; заставить нарезать что-л. на мелкие кусочки. *Иттерні тоғырадарға ол оолға чахып салып, ағаа ізеніп, соонча көрбеен* (ТН КК). *Мин аны сағаа тоғырадарға пирбеспін тіп, ол ипчі тідімніг андар чаба пас килген* (ТМ ПТ).

ТОҒЫРАМҶЫ *адал.* Оохтаан ит, оох кизектерге кисклеен ит. – Мелкие куски мяса. *Ол Арокнаң піске чіҷең ниме салыбох пирген: айахтарға тоғырамҷы иттіг үгре урылған, табахтарға хайахтыг саламат салылған* (ТН ТК). *Тоғырамҷы кизектерні палаларының алнына салып, пасхаларына итті кизекти пирглепчеткен* (ЧМ КЧ).

ТОҒЫРИРҒА [тоғыра-] *иділ.* Пірее ниме-нооны кизерге, кисклирге, оохтирға. – Разделять, раздроблять, крошить что-л. на мелкие куски, на крошки. *Одың тоғырирға. Анда прай партизаннар таңнааннар, Галя разведкаа парганда, немецтер палтынаң тоғыраан чібек хурны* (КИ ЧХ). *Ағаа ит тоғырирға киліскенде, ол аны амзап таа полбаан* (ДН ЫА).

ТОҒЫРЛАНАРҒА [тоғырлан-] *иділ.* Постың чараспинчатханын кözідерге, тоғыр поларға, чараспасха. – Выражать свое несогласие с кем-л. или с чем-л., возражать, противиться, сопротивляться кому-, чему-л. *Че ол пу сағысха прай позының істі-көңнінең амға теере тоғырланған* (ИТ). *Хаҷан аның лекцияларынаң тузаланарға Тувадаң, Таглыг Алтайдаң, Бурятиядаң сурынганнарында, чир-суғчыбыс сала даа тоғырланмаан, сах андох чарадыг пирген* (СА КК3).

ТОҒЫРЛАНЫС *адал.* Пірее нимедең тоғыр полчатханы, пірее нименең чараспинчатханы; удурланыс, чöпсінминчеткені. –

Протест, возражение, сопротивление. *20 май кӱн Хакасияның кіні Ағбанзар аннаң-мыннаң, тоғырланыс чӧріміне хозылып, республика школаларының ӱгретчілері читкеннер* (ХЧ). *Тоғырланыс ол кӱнге читкенде, улуғ кӱс пол парған* (ГМ К).

ТОҒЫРЛИРҒА [тоғырла-] *иділ.* 1. Ибіре парбин, хысхаҷах чолҷа параррға, кӧні параррға. – Идти (ехать) прямо, не обходя, коротким путем. *Піс пӧзік тағны, ибіре парбин, тоғырлирға сағынып алғабыс. Тоғырлаза, тоғыс хонҷаң тіп, ол, паза ла полбаста, андар хатығ кӧрібізіп, тасхар сыға халған* (ТМ ПТ). 2. Тызарға, тохтадарға. – *перен.* Остановить, удержать (от какого-л. поступка). *Хомай киректең тоғырлирға. Ол хасхыларны тоғырлирға мині ысханнарына ұғаа чӧпсін парып, мин, прай кӱзімні салам тіп, пастыхтарымның алнында турғам* (ТН ХХ). □ **Тоғырлаза – тоғыс хонҷаң.** – Кто едет прямо – ночует девять ночей.

ТОҒЫРТЫН *нареч.* Пасха саринаң, тоғыр саринаң. – Со стороны. *Мин аны тоғыртын прай хылыхсынап кӧрчем* (ТМ ЧЧ). *Минзер ол тоғыртын на кӧр салчатханын сизін салып, паза полбаста, ниме киреғін сурыбысхам* (ЧМ АЧ).

ТОҒЫРХЫ *нареч.* 1. Тоғыр саринаң салылған. – Поперечный, расположенный поперек. *Ибнің ӱстӱнде тоғырхы чардылар салдырт саларға сағынып, иней ол оолларзар айланған* (ТН КК). *Ол, тоғырхы чатчатхан чардыларны кӧріп, позы андар хоза салғлап сыххан* (ШВ СС). 2. Кизе-тоғыр сари. – Противоположный. *Тоғырхы саринаң килгеннерін пілдірт салбасха сағынзалар даа, чоохтары оларның іле пілдіртіпчеткен* (СА КК3). 3. Саңай пасха, таныбас (кізідеңер). – *перен.* Посторонний, дальний (человек). *Пӱӱн мында тоғырхы ла чон тол партыр. Олар, тоғырхыларны киреғе хынмин, ӱр тартысханнар.*

ТОҒЫРХЫЛАНАРҒА [тоғырхылан-] *иділ.* Иңні чалбах пол параррға, ир тузына чидерге. – Раздаться в плечах, возмужать. *Аны ӱр кӧрбин, прайзы даа сизінчелер – ол илееде тоғырхылан партыр. Тоғырхыланғаны аның пабазының сӧӧгінең палғалыстығ полар тіп, прайзы даа чарасхлапчатханнар* (ТВ АТ).

ТОҒЫРХЫЛЫҒ *пілд.* Пик пӱдістіг, чалбах иңніліг. – Имеющий крепкое сложение, с широкими сильными плечами; широкоплечий, коренастый. *Пу тоғырхылыг табаннар матабох кӱресчеткен поларлар тіп, сағын салған ол* (ХЧ). *Тадар кӱресчілері илеедезі тоғырхылыг полғаннар, че Сергей оларның аразында сала тӱреңмей пілдірҷең* (ХЧ).

ТОҒЫС I адал. 1. Кізінің итчеткен нимезі. – Работа // рабочий; труд // трудовой. *Каптан, оғыр идерінең пасха тоғыс мағаа чоғыл тіп, хоптанып алып, ӧс аларға хыҷан халған осхас* (ТМ ПТ). *Хаҷан хазаннарда хайнаан ит тоозылғанда, чейліг чірчелер ізілгенде, тоғыс хатап хатығ пар сыххан* (ДН ЫА). 2. Кізінің итчеткен нимезі, істенчеткен орны. – Работа, служба. *Тоғысха хынып чӧрчеткені – ол полған на кізінің часказы тіп, санапча саблыг летчик-ипчі В. Терешкова* (ЛЧ). *Холнаң пазып тоғысты толдырары пір кӱнге иділбинче* (СА КК2). 3. Істеністің салтары. – Результат, продукт труда, продукция. *Хоосчының тоғыстары – ол аның тіспен істенгенін көзітче. Наа сыххан тоғыстар көзідіге сығарылғаннар* (ХЧ). 4. Істеністің сині, толдырылғаны. – Работа, качество, способ исполнения. *Пӧзік синде иділген тоғыс кізі кӧңнін кӧдірче. Сіліг тоғыс харахты ӧріндірче.* 5. Пір энергияның пасха энергияа айланчатханы; тӧреміл, тохтабин парчатхан идіг. – Процесс превращения одного вида энергии в другой (*спец.*); вообще нахождение в действии. *Чӱрек тоғызы. Чӱрек тоғызын чахсыландырар ӱчӱн, имҷілер ағама аймах чӧптер пиргеннер* (ХЧ). □ **Чахсы атты чӧрізінең пілчелер, чахсы кізіні тоғызынаң кӧрчелер.** – Хорошего коня по походке определяют, хорошего человека по работе оценивают. **Сӱмеленіп, тоғысты айныт полбассың.** – Хитрить на работе – не на пользу делу. **Пӱӱнгі тоғысты таңдаға халдырба.** – Не оставляй на завтра ту работу, что можно сделать сегодня.

ТОҒЫС II *сан.* Сигістең он саннарның аразындағы сан, санның ады. – Название числа, состоящего из 9 единиц; название цифры, обозначающей число **девять**. *Тоғыс кӱнін иртір салып, амды анзына чахсы полар тіп, ууҷа сала амырап парғанға тӧӧй*

пілдірген (ТМ К). *Тоғыс санға ол пір дее хынминчам тіп, ахсын хойралта тартыбысхан* (ШВ СС).

ТОҒЫСЧЫ *адал.* 1. Пірее предприятиеде, заводта, фабрикада, аал хониында, чалланып, тоғынчатхан кізі. – Тот, кто работает по найму, работник, труженик. *Пір чирде тоғысчылар чыылысчалар, хайдар-да тоғысха параргa тимненче поларлар чи* (ЧС ПТ). *Тоғысчы чоннаң саназарға пілчеткені аның хылиында иң чахсы сарина саналҷаң* (ОН ПК). 2. Тоғынарға хынчатхан, тоғысха сабылчатхан. – Работящий, дельный, усердный; трудолюбивый. *Ол пала уғаа тоғысчы öс парғаны мині хайхатхан. Ипчімнің харындазы, тоғысчы көңніліг полып, ибдегі тоғыстарнаң пір дее хыйа турбин, чахсы істенҷең* (НК КХ).

ТОҒЫСТЫҒ *пілд.* Тоғызы пар. – Имеющий работу, с работой. *Хынған тоғыстыг полғаны аның көңнін сыбыра көдірігде тударға полысчаң* (ШВ ЧС). *Пу чон прайзы чахсы тоғыстыг тіп, ол аннаң андар пастырарға пісті хыгырған* (ШВ ЧС).

ТОДАХ *адал.* Турналарға чағын чоон чазы хузы. – *зоол.* Дрофа. Крупная степная птица из отряда журавлиных. *Чазыларда хастаң даа улуг ах хус чөрҷең. Аны тодах тіп адаҷаңнар* (ХЧ). *Тодах позының көрімінең илееде кізінің хайшин тартчаң, че удаа кізее тоғаспинчатханынаңар улам на аның ибіре чоох-чаахтар тараҷаңнар* (КИ АЧ).

ТОДЫҒАРҒА [тодых-] *иділ.* Хури тартарға, хатарға. – Утрачивать влажность, жизненные соки; становиться твёрдым; подсыхать, затвердевать (о грязи). *Киҷеегі палғас тодыгарға чит парғанда, піске чолға сыгарға тимненерге чахааннар* (ТН А). *Тодых парған чолҷа параргa чарат салып, олар ам даа, маңзырабин, тимненчеткеннер* (КИ ЧХ).

ТОДЫРТХАЙ *пілд.* Хат парған, хатыг (*теердеңер*). – Твердый, затвердевший, грубый (*о коже*). *Тодыртхай теерлерні пір дее чирде албинчалар тіп, оларны тепклеп сыххан* (ДН ЫА). *Тура төзінде тодыртхай теерлер чатханнар, хости тізең, оларны истечең ниме-ноолары, хаҷан тузаланарлар тіпчеткен чіли, чатханнар* (ДН ЫА).

ТОЗАРҒА [тос-] *иділ.* 1. Чиисті читкіче чирге, нинче кирек чирге. – Удовлетворять свою потребность в пище; насыщаться, есть до насыщения, досыта, вдоволь. *Иртіре тосхан кізінің харагы хызарыбысча тидірлер* (ХЧ). *Тозарға чит тее парғанда, паза ла полбаста халған чіҷең нимелерні хада алып аларға сурынған* (КИ А). 2. Тосханча идерге, идер нимені толдырарға. – *перен.* Вполне удовлетворять (свои чувства, желания и т. п.), наслаждаться, утолять желание. *Пўўлгі чайгыда оолах тасхар тосханҷа ойнаан. Пір ле ойынны ойнап, ол тос парғанға төөй пілдірген.* □ **Кізі сағысха тоспинча, пўўр хойға тоспинча.** – Человек не насытится мыслями, волк не насытится овцами. **Тозарға ўр нимес – özерге ўр.** – Насытиться недолго – расти дольше.

ТОЗИРҒА [тоза-] *иділ.* Пусталарға (тооп парған суг üстүнче ойлапчатхан суғданар). – Образовывать наледь (о воде, выступающей поверх льда). *Тос тозапча. Хаҷан талазып туйух пустарнаң, Нин суу толдыра тозапча, анда пір тиңе агын хустарнаң мин чирі-суумзар айланчам* (МВ ИО). *Тас Оолахты аргызы ўр нимес чылған күңүрек хыринзар апарған, аның пір саринда пу наада тозаан чирде тохтабысханнар* (КС Т).

ТОЗОР *адал.* Тууптаң иткен ідіс (араға урҷаң). – Кожаный сосуд (для вина). *Пір тозор араға. Алты тозор араганы, алты сілеке идін стол üстүне тургысханнар* (АО). *Суғны тозорға урып алып, арчымагына сал салып, алып чолға сыгыбысхан* (А).

ТОЗЫҒ *пілд.* 1. Тос парған. – Утоливший свой голод, не испытывающий голода, сытый. *Ол тозыг харахтарынаң ипчіні китеп чатханда, хайдаң-да хатыг үнніг ир кізі, кір киліп, хырлап ала чоохтаныбысхан* (НК КХ). *Тозыг харахтыг кізі, паза ла полбаста, иртін сыхханына сыдаспин, ол ипчі тасхар сыгара ойлаан* (АТ). 2. Симіс, толдыра иттіг (малдаңар). – Откормленный, жирный, упитанный (о животных). *Пигнің тойына тозыг малларны соххлаңар тіп, чахыг пирібіскеннер* (АА). *Ол малларның аразында тозыг тазынны көр салбинаң, аны соғарға тимненібіскеннер* (АА).

ТОЗЫЙАХ *адал.* Тостаң иділген чарбалар салҷаң ідіс. – Берестяной кузовок для хранения круп. *Тозыйахта ууҷаның сыбыра талған-чарбазы пар полҷаңын піліп, ол паза даа ниме сурбаан* (ХА А). *Тозыйахха толдыра чыып салған өріңмезін ол иней Тросин ӱлӱкӱнінде ле сығарған, хайди даа ползa Худай улуғ кӱні нооза* (КВ ХУО).

ТОЗЫН *адал.* Кииде чӧрчеткен, нимелер ӱстӱнде чыыл парчатхан хуруғ кічиҷек кизегестер. – Пыль, мельчайшие сухие частицы, носящиеся в воздухе или скапливающиеся на поверхности чего-н. *Табыс-тубыс чох ат көліп, аал аразынаң адай-хусты хорылдырып, чолға сығып, тозынны пурлат парибыс* (ТГ Ч). *Тозын тол парза, аны тараҷаң даа оңдайы чоғыл* (ТМ К).

ТОЗЫНАРҒА [тозын-] *иділ.* 1. Чиисті читкіче, тосханҷа чиирге. – Удовлетворять себя пищей вдоволь. *Чиистең тозынарға. Хызының палазы хаҷан даа читіре тозынҷаң.* 2. Симірерге, оңдайланарға (малдаңар). – Насыщаться, жиреть; нагуливать, набирать вес (о скоте). *Мал орай кӱскӱзіне теере маңат тозынып алча тіп, ол апсах, сағыссырапчатхан чіли, пазын хыйын тудып, аар ла көрглепчеткен* (ДН ЫА*). Чайғы тооза пос* чӧрген маллар чахсы тозынып алды поларлар *тіп, сағын салған апсах* (ШВ СМ).

ТОЗЫННИРҒА [тозынна-] *иділ.* Кӱл, тозын кӧдірерге. – Поднимать пыль, пылить. *Ибні арығлирға тіп, тозыннирға ла син пілчеттірзің тіп, ол хызыҷахты хырысхан* (ПШ Х). *Тозыннирға маңнанчазар сірер тіп, ууҷаның перінгені пу ла полбаан* (ТМ ПТ).

ТОЗЫННЫҒ *пілд.* Тозыны пар; тозын, кӱл пас парған. – Покрытый, пропитанный пылью; пыльный. *Ол ибзер кір киліп, тозынныг кип-азаан, маймаан сууларға чахыг пирген* (АТ). *Ибіре прай ла тозынныг кип-азах чатчатханын көріп, паза сурығлар пирбинібіскеннер* (КВ МТ).

ТОЗЫРАХ: ТОЗЫРАХ ХАРАХ *пілд., көр.:* **тозыраң**. Улуғ, тастынзар сығара (харахтығ), тошпах. – С глазами навыкате, выпученный; пучеглазый. *Пар кил, – сағыссырас чох тапсап салған хап-хара тозырах харахтыг тайызы* (ХА А). *Харахтары ӱгӱни осхас тозырах* (ТМ ПТ).

ТОЗЫРАЙАРҒА [тозырай-] *иділ.* Харахтарын улуғ иде азып, көрерге. – Широко раскрыть глаза от сильного удивления, поглядеть слишком пристально; выпучить глаза. *Тозырайарға ӱгрен тее парып, ол, аңмайған чіли, пілдіре халған* (КС Т). *Ибзер тозырайта харахтыг ир кізі кір килбинең, анда суум-саам полыбысхан* (ШВ ЧС).

ТОЗЫРАҢ *пілд.* Улуғ, тастынзар сығара (харахтығ), тошпах. – С глазами навыкате, выпученный; пучеглазый. *Тозыраң харахтыг оол пу ла аны сабарға иткенде, ол табырах ла чідібіскен* (КВ ХУО). *Тозыраң харахтыг ӱгӱлер хара тооза даа одырзалар, чирзер маңзыраспинчатханнарын көзіділ, пастарын ханат алтына суғып, сығар ла турғаннар* (КР М).

ТОЙ I Чир хадылы, хара тобырах алтындағы хадыл (пӱдірігде кірпис идерге, той ідістер идерге киректелче). – Глина // глиняный. *Оң холда кічиҷек паза улуғ ілгӧр, оларда той, ағас чірчелер, айахтар, тоснаң иткен хайдаг-да сӧлмек ідістер* (ДН ЫА). *Іпектең ал чіңер, – ах той айахта хатыг халастарны хыймырат сал турған* (ТМ ПТ).

ТОЙ II *адал.* 1. Хоных хонғаны хоостыра кӱлет, ас-тамахтыг сыйлас. – Свадьба // свадебный. *Тооза пасха чахсы чон, толғалызып, көглес турадыр пу тойда* (АА). *Чирге Одо, мин дее той чирге хынча ноом за!* (ХЧ). 2. Ас-тамахтыг кӱлет, чырғал, ас-тамахтыг сыйлас. – Торжественное, радостное событие, праздник, пиршество. *Той, той, той полар тіп, аахтас сыхханнар ол олғаннар* (ЛЧ). *От тоғызы тоозылғанда, той идерге кирек.* 3. Кізі ӱреені хоостыра стол салғаны. – Поминки, похоронный стол. *Ӱреен кізінің тойын саларға узун столлар турғысхлааннар. Аның тойын салҷаң пар ни, кізізі дее халбады тіп, сыбыхтас сыхханнар ипчілер* (ТМ ПТ). ◊ **Чиңіс тойы.** – Праздник победы. **Сас тойы**. – Свадьба по поводу заплетения кос. **Хыс тойы.** – Девичник.

ТОЙЛИРҒА [тойла-] *иділ.* 1. Тойлап чӧрерге. – Ходить по пирам, по свадьбам, пировать. *Тойлирға олар кӱстер, че тоғынарда пір дее кізі чоғыл тіп, иней пулбыран чӧрчеткен* (ШВ ЧС). *Тойлирға ӱгрен парған чуртасха кем не хынмас ни?* (ШВ ХЛС). 2. Пірее

танығлығ күнні, ас-тамахтығ, стол салып, пайрамнирға, таныхтирға. – Праздновать что-л., пиршеством отмечать какое-л. событие. *Палаларының төреен күнін тойлап турлар* (ИТ ХӦ). *Пала төреенін ӱс күн тойлаптырлар* (ИТ МП).

ТОЙЛЫҒ I *пілд.* Тойы пар. – Глинистый; имеющий глину. *Пу чарлар тойлыг полчатхан ӱчӱн, олған-узахтың ойнирға хынчатхан чирі полчаң* (ХЧ). *Тойлыг ідістерні аар турғысхлап салып, олар аннаң андар пастыра халғаннар* (ХЧКЧ).

ТОЙЛЫҒ II *пілд.* Істінде пала ал чӧрчеткен, істінде палалығ, азах аар, чоон, позында пар, харынныг. – Беременная. *«Килнібіс тойлыг» тіп, ӧріністең сағына тартхан* (ТМ ЧЧ). *Тойлыг ипчілер андар көріп, сыбыхтас сыхханнар* (ЧМ О).

ТОЙМАН *пілд.* 1. Мӱӱзі чох (малдаңар). – Лишенный рогов, без рогов, безрогий; *обл.* комолый. *Тойман пуға*. *Тойман інек. Тойман хара хойычаам ікі палазын хоғдыр чӧр* (КВ А). 2. Сазын прай хырыхтырған (кізіденер). – Остриженый наголо (о человеке). *Кізі, тізең, чалаас, тойман* (ЛЧ). *Чайғыда, тізең, ол сағал даа, сас таа чох тас тойман* (ТМ ПТ). 3. Худайға киртінминчеткен, коммунист. – *перен.* Безбожник, коммунист, комиссар. *Алай, прай нимені чох идіп, тойманға кірібісчең ме? Хайди? Хаңан пірее піл саларлар* (ДН ЫА). *Тойманнар амғы туста, ӱлгӱ алыс парғанда, сала амырап парғаннар.*

ТОЙ-ПАЙ *адал.* Ас-тамахтығ улуғ кӱлет, чырғал, ас-тамахтығ сыйлас. – Большой званый обед или ужин с обильным и роскошным угощеньем, пир, торжество, гулянка. *Той-пай хыызында парчатханда*, *хайдаг-да ла иней кір килген* (ПА ОХНпЧЧ). *Той-пай салылып, тоос таа салғанда, паза килер кізілер килібістілер тіп, суулас пасталыбысхан* (КГ Т).

ТОЙРАҢНИРҒА [тойраңна-] *иділ.* Азахтаң азахха тӱзіп, чайханып ала, пастыр чӧрерге. – Ходить, покачиваясь, переваливаясь с ноги на ногу и не спеша; ходить вразвалку. *Ол ипчі тадар ибінзер тойраңнап парығанын көр салбинаң, соона кірібіскен* (ДН ЫА). *Оолағас тойраңнап ала оларзар пастыра халғанын көріп, анаң соонча параргға чарат салған* (КИ МН).

ТОЙСЫХ *пілд.* 1. Тос парған, тох. – Утоливший свой голод, не испытывающий голода, сытый. *Тойдаң тойсых парбаза, хомай удурлааннарға саналчаң* (СК К). *Тойсых пол парып, олар харныларын сыйбастырып ала, хазаа ӱстӱнзер сыға халғаннар* (КГ ПАО). 2. Ортын чуртапчатхан. – Со средним достатком. *Тойсыхтарны ол туста индірбечеңнер* (ХЧ). *Аалдағыларның чарымы тойсых чуртапчатханнарға саналчаңнар* (КВ КТ).

ТОЛАДАЙ *адал.* Кӱрген, пурунғы сырат. – Курган, древняя могила. *Толадайны хазарда, иптіг тудыныстыг полғаны иң не ӧӧніне саналчаң* (ХЧ*). Кӱргенніг чазыда толадайлар көп турғлапчалар, иргі чаачылар чіли, амырны хадарып* (МЧ КЧ).

ТОЛАЙ I *адал.* Хозан. – Заяц (длинноxвостый). *Толайны сӱріс парып, ол позы даа толай пол парар тіп, хатхырысчаңнар арғыстары* (КИ АЧ). *Толай даа уғаа көйтік полчаң, улам на хозанағастары төреп парза* (ШВ СМ).

ТОЛАЙ II *фольк.* Прай, толдыразынаң, тооза. – Полный, без изъятия, целиком. Весь, все. *Тоғыс күнге читкенде, той тоозылып, толай чоны тарап парған* (АЧА). *Толай чонны көріп, анын сағызы тыыған, пасха чирлер көрері килген* (ХА А).

ТОЛАЙ III *Көр.:* **аймах**. – Разный, различный. *Улуг нимес толай чылтызахтар тигірде чылтырасчатханнар. Толай чонны таратхазың ма, ӧкісті ир ӧскіргезің ме тіп, сур турлар пу алыптаң* (ХМ).

ТОЛАМЫР *адал.* Холның тӧртінчі салаазы, ортын салааның паза чымалчыхтың аразындағы салаа. – Безымянный палец. *Пу салааны толамыр тіпчелер тіп, аға пархаларын ӱтестірчең* (КГ ПАО). *Толамырын сындыр салып, пу иней ол ла ниме-нооға тертіп алып, ӧсти халчаң* (ХА А).

ТОЛАРҒА [тол-] *иділ.* 1. Толдыра поларға, пірее нименең толарға. – Наполняться. *Тамахтыг хап тол парды. Піс андада чоохчаахнаң даа одырарға маңнанмин халғабыс – областьтағы телевидение тоғынчылары,*

суум-саам түзіп ала, редакторның кабинеңіне тол чөрібіскеннер (СА ККЗ). 2. Пірее нимее толдыра чайыларға, тарирға. – Наполнять собой (запахом, паром), окружающее пространство, наполняться. *Кадың иней улуғ көдестегі итті табахха сығарғанда, час ит чызы оорынаң хада ибге толған* (КИ ЧХ). *Чахайахтарның чызына прай иб істі тол парғанға төөй пілдірген, че аның көңніне ниме-де читпинчеткен* (БТ О). 3. Ит саларға, идібізерге. – Точно исполнять, осуществлять целиком, выполняться. *Чахығны толдыр саларға. Маноң алған пөгінін толдыр салған.* 4. Нинче-де часха чидерге, час хозыларға. – Достигать определенного возраста, исполняться. *Минің пархама читі час тол парған. Маған иліг пис час тол парза, хайди даа тоғызым тохтадыбызып, тынаға сыхсам, пасха чирлер көрерге чөр сығарбын тіп, сағынғам мин* (ХЧ). 5. Хайдағ-да сағыс, көңні толарға. – Осуществиться, стать реальным (о желании, мечте). *Хаңаннаң сағын чөрчеткен сағызым пу наада толған. Ол хаңаннаң ал чөрчеткен чазыттыг сағызын толдырарға сағынып, паза ла полбаста палаларына азын сыххан* (ШВ ХЛС). 6. Істіне кірерге (пірее ниме). – Проникнуться, наполняться чем-л. *Өріниске көңнім тол парған. Аның істіне поғдархас толча.* 7. Özерге, толарға (айдаңар). – Расти, становиться полным (о луне). *Харасхы тигірде, ай тол парғанда, чарых арах пілдірген. Пүүн хараазын ай тол парды.* □ **Хуу пастың харағына хум толбас хаңан даа, ачын пайның харағына алтын толбас хаңан даа.** – Глазницы черепа песком не наполнятся никогда, глаза жадного бая золотом не насытятся никогда.

ТОЛАРСЫХ *адал.* Тізектің паза киңірнің аразындағы сөөк, чода. – Выступающее с двух сторон сочленение костей голени с костями стопы; щиколотка, лодыжка. *Толарсығы аның симіс тее полза, олаңай ла чон күлкізіне кірерге хынмаан. Ол хыс, толарсығы чоон полып, уйатха кірерге сағынмин, паза ла полбаста, хыйа пастыра халған* (ШВ ХЛС).

ТОЛБА 1. Сырайда сых парған күрең ойығлар. – Пигмент, пятна на лице // пятнистый. *Ол хыстың толбалары най тың пілдір сыхханаңар, пілігчі ипчілер сах андох кирек нимелерні піл салғаннар* (БТ О). *Чохыр толбалар чуға сырайын ардатчалар.* 2. Аттың теерізіндегі хара алай хара пора ойығлар. – Пятна, яблоки (на лошади) // Пятнистый, в яблоках. *Алтын теектің төзінде Алып Күрелдейнің күрең адына хости тоғыс хулас сынныг толба сараат айлан турадыр* (А Тайчы). *Чарых толбалар хулунчахты улам пасхаңыл иткеннер* (БФ ПТН).

ТОЛБАЛАНАРҒА [толбалан-] *иділ.* 1. Сырайда күрең ойығлар сығарға. – Покрываться пигментными пятнами (на лице). *Толбаланарға хынминчам тіп, ол хыс тоғылах пөрігін кис салған, анаң на чадыбысхан* (ХЧ). *Ипчі кізінің, харыннап парза, сырайы прай даа толбалан парча* (ХЧ). 2. Аттың теерізінде хара алай хара пора өңніг тоғылағыстар сығарға. – Появляться, о необычном пятнистом окрасе лошади. *Аттың тасты толбалан парған. Түрче поларынаң хулунахтың толбалан сыхханына Күдет уғаа өрін парған* (БФ ПТН).

ТОЛҒААС *адал.* Паг-арғамчынаң толғап иткен туғ, толғалған туғ. – Что-н. туго свитое, сделанное из сплетенных веревок, ремней и др. *Мында пик толғаас кирек полар тіп, ол апсах аар ла тыныбысхан. Пу туста арығдаң одыңнар сығарарға пик толғаастар киректелгенін пілчеңнер олар* (КМ АХ).

ТОЛҒАДАРҒА [толғат-] *иділ.* 1. Ибіртірерге, айландыртарға сурынарға. – Попроси кого-л. скрутить, закрутить что-л. *Толғадарға тимнелген пағларны алып, ол хайдар-да сыға халған* (ЧМ О). *Пу эмектерні толғадарға иділ, ол, паза ла полбаста, оларны тасхар сығара тастап сыххан* (КГ ПАО). 2. Чыртырарға, хатығладарға, чарғы-чахаанға кірерге, идерге. – *перен.* Получить взбучку, выговор, нагоняй или побои. *Пу чыылығда ол толғадарға сағынмаан даа полза, іди киліс парған* (КМ АХ). *Инейге толғадарын ол пілінген дее полза, көні ибзер кіріп, иркін алнында тур салған* (ТИ МП).

ТОЛҒАЗАРҒА [толғас-] *иділ.* 1. Ибірізерге, айландырарға. – Помогать скручивать, закручивать что-л. *Ол амды хончығынзар чууныбысхан кип-азаан толғазарға парыбысхан. Ам хуруп парған отты пір поомға*

толғазарға параргә тимненібізіп, паза даа нимее хайыг айландырбин сыххан (ТИ МП). 2. Сегірерге, толғаларға. – *перен.* Танцевать, вертеться. *Күннің иирде толғазарға ӱгрен парған ооллар ла мында толдыра полғаннар* (ЧМ КЧ). *Ӧкпең порчо полыбызып, ол минің алнымда толғасхан* (МВ КС).

ТОЛҒАЙ *пілд.* Көні нимес, толғалып парчатхан, ибірілчеткен. – Не прямой, с извилинами, извилистый. *Толғай чолча параргә сидік тіп, ол ирте арах сыгарга чаратхан. Алныңда, оолғым, толғай даа чоллар учурир, че олардаң хорыхпин көні паразын* (СА КК-1).

ТОЛҒАЛАРҒА [толғал-] *иділ.* 1. Чолны толғап, көні нимес параргә. – Идти, двигаться не прямо, делая петли. *Хозанах пу арада илееде толғалтыр* (ЛЧ УУЧ). *Тынаға килгеннер, чол таппин, арыгда көп тус толғалған осхас* (ТМ ПТ). 2. Игірелерге, хойраларға (чолдаңар, суғдаңар), ибірілерге. – Идти, двигаться, течь не по прямой линии, делая изгибы, петли; петлять, извиваться. *Толғалып ахчатхан суғлардаңар нинче ле сарын сарналды ни, хайдаг ла поэт чоохтанмады ни?* (ОЛ С). *Алтон аймахти чоллар толғалған, алтон аймахти толғалған чыллар ырах халдылар* (СА КК3). 3. Айландырып, пірее нимее кире ибірелерге (суруптардаңар паза ан. п.). – Завинчиваться, закручиваться (о шурупах и т. п.). *Пу суруптар, таттап парып, чахсы толғалбинчалар, – тіпче Сатик аға пархазына* (АТ). *Тыт ағасха суруп оой ла толғалбас.* 4. Чоохта, көні чоохтирға хынмин, чазырып, путхаларға; хойраларға. – *перен.* Увиливать (от ответа, действия), не говорить прямо; жеманиться. *Ол оол, толғалып, тооспиныбысханын көріп, паза сыдаспин, пістіңер көні сурастырыглар идерге чарат салғаннар* (ТГ ХХ). *Толғал, толғалба прай ниме тузында сыгызар тіп, ол ипчі салаазынаң аның пурны алнында пу ла хылаңнатпинчатхан* (ТМ ПТ). 5. Плесет саларға, тысты көгліг, ӧрчіліг иртірерге. – *перен.* Веселиться, танцевать. *Кичее иир тооза хандыра толғалып алдым. Көрзе, аның алнында хайдаг-да чоон көгістіг ипчі толғал сыхтыр.*

ТОЛҒАЛҶЫХ *пілд.* 1. Игірілҷек, толғалчатхан. – Закручивающийся. *Толғалҷых паг. Толғалҷых арғамҷыны идерге ӱгренерге кирек.* 2. Игір, көні нимес. – Извилистый, петляющий. *Толғалҷых чуллар иртіп, пазым айлан парды. Толғалҷых чолны ирт парыбызып, олар сала ниик арах тыныбысханнар* (КИ ЧХ). 3. Көні чоохтабас, оралҷых, хойралҷых. – Увертливый, уклончивый, хитрый. *Толғалҷых хылии аның арғыстарына пір дее көңнілеріне кірбинчеткен, че хайди идерзің зе – пу харбазыгда полған на кізі аарлыг* (ТГ ХХ). *Толғалҷых хылии ӱчӱн ол кізілерге ниме дее салдырбинчатханы пу ла пілдістіг пол парған ағаа* (БТ О).

ТОЛҒАЛЫС *адал.* 1. Игіреліс, хыйыр полчатханы. – Извив, извилина, петление. *Чолның толғалызы. Суғның толғалызы тоозылбас иде тартыл парыбысхан.* 2. Хойралыс, оралыс. – *перен.* Вертлявость, жеманность. *Толғалызы ӱр дее тудылбаан, че айабас чоох хатыг парған. Толғалыс пар полза, көйтігі парох полар тіп, ипчі амыр ла чоохтан салған* (ТЛ О).

ТОЛҒАНАРҒА [толған-] *иділ.* 1 Көні чоохтанмасха, айлахтанарға. – Извиваться, крутиться, вертеться. *Толғанарға ӱгрен тее парып, ол оолағас сым на одырыбысхан. Амды толған толғанма – пір дее ниме полыспас, чарат салған ол оолағас* (КС МН). 2. Хойраларға (чылан чіли). – Извиваться (змеей). *Ол пала кізі алнында сыбыра толғанча, сым тур полбинча. Ниме чылан чіли толғанчазың, көні көр минзер тіп, ол оолзар пастыр килген* (КИ АЧ). 3. Сидік киректең сыгып аларға. – *перен.* Выворачиваться, выкручиваться (из передряги и т. п.). *Иткен киректі ит салып, толғанарға сидік пілдірче бе? – тіп, хатыглан сыххан сурағчы* (КС Н). *Минің алнымда толғандах* (МВ ЧП).

ТОЛҒАНҶЫХ *пілд.* Хойралҷых, толғанҷых. – Вертлявый, уклончивый // вертлявость, уклончивость. *Хайдаг син толғанҷых полдың, я, тіп, ол хысты уйатырған* (ТМ ПТ). *Толғанҷыгы ӱчӱн ағаа пір ле хати уйатха кірерге киліспеен* (БТ О).

ТОЛҒАҢНИРҒА [толғаңна-] *иділ.* Хайди ла полза хойраларға, толғаларға, ораларға. –

Кривляться, жеманничать, вертеться. *Хайда ла полза толғаңнап, амды нандырҷаң тус читкенін ол пілібіскен. Ол ипчінің толғаңнапчатханын көр полбин, хыйа пастыра халғаннар* (ТМ ПТ).

ТОЛҒАХ I *адал.* Ипчі кізінің пала табар алнындағы ағырии. – Родовые схватки. *Хатыг толғахха хыстырза даа, ӱрӱккенінең хысхыр сыххан ол: – Э, худай! Хайдаг кізі тур салды мында?* (БП ТЧЭ). *Толғах хатыг даа парза, ол ипчі, улуг палаларынаңар сағынып, хонҷыхтарына чахып парған* (АЧ АПМТ).

ТОЛҒАХ II *пілд.* 1. Игір, көні нимес. – Извилистый, не прямой. *Толғах чулыҷах ағаа хаҷанох таныс полған даа полза, пӱӱн ол аны ибіре параргә чаратхан. Мин парчам толғах орамаҷа, синің көрізіңні ле сахтап* (ЛЧ). 2. Оралҷых, игірелҷік, ээлҷек, оой ораалчатхан. – Легко гнущийся, легко поддающийся плетению. *Ніске ағас толғах полча. Толғах хаалдаң тайым одырчых ит пирген.* 3. Оралых, толғалых. – Переплетенный. *Толғах эмектерні сайирға. Оларға толғах эмекті кизібізерге чахыг полғаннаңар пасха ниме олар хайыг айландырбасха чаратханнар* (КИ ЧХ).

ТОЛҒИРҒА [толға-] *иділ.* 1. Пірее нимені айландырарға, ибірілдірерге. – Вить, крутить, вертеть, вращать что-л. *Суг тербені, östep ала даа полза, толғаан* (ТМ ЧЧ). *Чил, хазырланып, чил тербенін ниик ле толғап сыххан* (ТМ ПТ). 2. Пірее нимені ибірерге, айландырарға. – Скручивать, закручивать что-л. *Арғамҷыны ағас ибіре толғирға. Пістің святой паба «паба оңдайынҷа» олғаннарның хулахтарын толғирға паза састарын чуларға маңнан халған* (МТ). 3. Сыға тударға (öл кип-азахтың суун).– Выжимать (белье). *Чуунған кип-азаан толғирға холыҷахтары сыдаҷаң, ол аны итчең* (ПШ Х). *Чуунған соонда, кип-азахты толғирға.* 4. Піреезін амырадарға, хатыглирға. – *перен.* Наказывать кого-л. (словом), применять физическую силу по отношению к кому-л. *Прай оолларны толғабызарға кӱс кирек ноо тіп, ол паза ынабаан аннаң хада параргә* (ЧС ПТ). *Оолағастарның хулахтарын толғирға тіп, ол улам на хорғыстыг пол парғаны пілдірген* (КВ КТ). 5. Пірее ас-тамахты чирге. – Есть что-л. *Килген дее полза, олар пеер читкенҷе, таңахтар тамахты тооза толғабызар* (ХА Х). *Столдағы нинҷе пар итті ооллар пір-ікі ле толғабысханнар* (ЛЧ УУЧ).

ТОЛҒОС *адал.* Пиктеглерні асчаң тимір тиріг. – Ключ, отмычка. *Толғосты таап алып, ізікті азарзың тіп, паза ниме тібин, ол чіде халған* (ТЛ АК). *Толғосты таап алзаң, минің чахсымны көрерзің тіп, Тӱлгӱҷек хоосхаа сӧлеп парған* (ТЛ АК).

ТОЛДЫРА 1. Көп, уғаа көп, сӱрееліг, тығылдыра. – Наполненный, нагруженный до краев, полный. *Апсахтың ибінде аң-хус иді толдыра полыбысхан* (АПХХ). *Пістің саринаң алтыҷа даа толдыра киме хызылларзар кизе халған* (ТМ ПТ). 2. Көп ниме киріл парған. – Полный, содержащий, вмещающий в себя много чего-л. *Пістің мында ипчілер толдыра, хап ла тағырачаң кізі чоғыл* (ТМ К). *Класста кізі толдыра полған.* 3. Симіс, чағлыг (кізі). – Полный, тучный (о человеке). *Тастынаң ол толдыра көрінче. Хости толдыра арах ирен тур тастабыстырҷых* (КВ МТ). 4. Синіне чит парған. – Достигший высшего развития, предела, представляющий высшую, крайнюю степень чего-нибудь; полный, наполненный до нормы. *Ол туста ибіркізін Атойканың толдыра ӱні усхурған* (ЛЧ УУЧ). *Соох хар полып чылтырибыс піс толдыра тунгус айның сузында* (МВ КС).

ТОЛДЫРАЗЫНАҢ *нареч.* Прай, толдыра, килкімге. – Полностью, целиком, сполна, полно. *Сибирьдегі пасха тілліг чоннарның ӱгренҷіліг, хыйға кізілерінеңер, оларның тоғыстарынаңар советскай историографияда толдыразынаң пирілбинче* (ХЧ). *Ол пічіктерні толдыразынаң хыгырып албаанда, пірее ниме идерге чапсынмаан даа* (ШВ ЧС).

ТОЛДЫРАРҒА [толдыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені идерге. – Исполнять, выполнять что-л. *Алғаным чахсы, Абахай Пахта, ікінҷі суриңны толдырдым* (АП). *Пастыхтың чахиин табырах ла толдырарға тимненіп, ол паза пасха сағыстар тутпаан даа* (ТН КК). 2. Пірее нимені, ниме-ноо салып, урып, толдырарға. – Накладывая, наливая и т. п., заполнять, занимать что-л. до предела, напол-

нять что-л. чем-л. *Көнекті, яблах салып, толдырарға. Пу хаптарны пӳӳнӧк толдырарға кирек полғаннар.* 3. Тол парарға (частаңар). – Исполниться (о возрасте, годах). *Алтон чазын толдыр салғанда, тоғыстаң тынаға сыххан. Ипчінің иліг чазын толдырарға сағынып алғаны пір ле кізіні ӳрӳктірбеен полар, неке* (ТМ ПТ). 4. Ибіре тарирға (табыстаңар, чыстаңар паза ан. п.). – Заполнять, насыщать, переполнять (запахами, звуками и т. п.). *Көзенек хыринда ӧсчеткен нымырт тадылыг чызын тураа толдырған* (ЛЧ УУЧ). *Кӧйчеткен арыг ызынаң чағынхы аалларны толдырчатхан* (ХЧ). 5. Иртіре поларға (сағыстарнаң, сағыссырастарнаң паза ан. п.). – *перен.* Переполнять, заполнять (мыслями, душевными переживаниями и т. п.). *Ол туста Анисаның пазын аймах-пасха сағыстар толдырчатхан* (ЛЧ УУЧ). 6. Хайдағ-да орынға толдыра поларға. – Занимать все места, все пространство (о людях, животных). *Ол арада килгеннернің ӧткін табызы чонны клубха толдырчатхан* (МТ ПТ). *Я, киҷее Атойка туразына чон толдырған* (ИТ ХӦ).

ТОЛДЫРТАРҒА [толдырт-] *иділ.* Пірее нимені иртіртерге, толдырарға сурынарға, толдырарға кӳстирге. – Просить (заставить) кого-то делать что-л. *Ибдегі тоғызын ағаа толдыртарға кирек чоғыл – ол позы прай пос алынҷа ит салар* (УА ВКТ). *Хайдағ даа полза, іҷе сӳдінең пирілген хада кибір-чозахтарны толдыртарға оңдай пирілче нооза* (СА КК3).

ТОЛДЫРЫҒ *адал.* 1. Ит салғаны, иділгені. – Исполнение, выполнение. *Пирген сӧстің толдырии полҷаң* (ХС). *Пирген сӧстерін пістіңнер итпезелер, толдырығлары соона тастал парар* (КИ ЧХ). 2. Чоохтағның ікінҷі орынның члені. – *грам.* Дополнение. *Кӧні толдырыг. Тоғыртын толдырыг. Толдырыг чох чоохтағны ӳзӳрерге кирек полған.*

ТОЛДЫРЫҒҶЫ *адал.* Пірее нимені толдырчатхан, итчеткен кізі. – Исполнитель. *Чон сарыннарының толдырыгҷызы полып Нина Идимешева кӧп чыллар пісті ӧріндірче тіп, пастырҷыхтар орындағы газетада* (ХЧ). *Пістің кӧңнібісті толдырҷаң толдырыгҷылар кӧп полар мында тіп, ол майор ибіре изірік харахтарынаң кӧрглеп сыххан* (КИ ЧХ).

ТОЛДЫРЫЛАРҒА [толдырыл-] *иділ.* 1. Толдыра поларға. – Быть наполненным, наполняться. *Пу хаптар пӳӳнӧк толдырыларға киректер, маң пирбеңер тіп, чахыг пирген пастых* (ТП КК). *Кӧнектер толдырыларға читкендӧк, паза хыйа пастырыбысхан* (СА КК3). 2. Иділерге. – Выполняться, исполняться. *Пирілген сӧс толдырыларға кирек тіп, піске, пионерге кірчеткенде, матап чоохтаҷаңнар* (Ж ПС). *Пирілген чахыг пістің олғаннарның полызиинаң толдырылған* (ТИ МП).

ТОЛИРҒА [толы-] *иділ.* 1. Тӧлеп, пірее нимені нандыра аларға. – Выкупать что-л., оплатить. *Нандыра толирға. Ол пирҷеңні чахсадин толирға харасчам* (ЛЧ). *Чох, че таппазар, толыңар. – Толыпчабыс, – нандырған хайзы-да, ағырин чоохтанып* (КИ ЧХ). 2. Тӧлег полызиинаң пірее кізіні пірее нимедең позыдып аларға. – Освобождать кого-л., уплатив за него назначенную сумму денег; выкупать кого-л. *Харындазымны толирға кирек полған. Палалары хыйалға кіріп, кӧп мал садып, харын даа, хайди полза аны толып алғаннар тіп, піске чоохтааннар* (АТ).

ТОЛЫ I *адал.* Тас кӧзее. – Каменная плита. *Пу чазыда толылар тол партырлар – иртken чылларның киречілері полып* (ЧМ КЧ). *Полған на толы – ол алынҷа чуртас кизегінің киречізі полчатпаспа за* (ЧМ КЧ).

ТОЛЫ II: **АЙ ТОЛЫЗЫ** *адал., кӧр.:* **толай**. Айның толдыра полчатхан тузы. – Полнолуние. *Ай толызы тигірде чарых кӧрінген. Ай толызындағы кӳннерде аның азаа улам на сыстап сыхчатханын ол хаҷанох сизін салған* (КМ АХ).

ТОЛЫҒ *адал.* Тӧлег, нандыра пиргені (ӧдісті толап). – Плата; выкуп, откуп. *Толыгны толдырарға. Мыныӊ алнында хыстың ӳчӳн толыг пирілҷең, піреезі най тың кӧп ниме хысчаңнар.* 2. Ниме-нооны тоолапчатхан ахча, ис. – Деньги, имущество, которыми выкупают. Выкуп, откуп. *Толыгны пирерге. Толыгны олар малларнаң пирҷең пол салғаннар* (БТ О).

ТОЛЫХ I *адал.* Туранының пулии. – *шор.* Угол дома. *Тӧрт толых турада улееде кізілер*

чуртап сыхханнар. Кӧлееде хараазын тураның толыхтарына олар пірее ниме салғлап салҷаңнар – олар худайға киртінчеткен кізілер полғаннар (КВ КТ).

ТОЛЫХ II *пілд.* Хыйға, сағыс көгістіг, пірее ниме идерге пілчеткен оңдайлығ (кізідеңер). – Умный, рассудительный, дельный, толковый (о человеке). *Пархазы толых чох пол парбазын тіп, ағазы кічігдеңӧк ала ағаа матап нимелерні ӱгреде чоохтап салҷаң* (ТВ АТ). *Пу пір дее толых чох пала тіп, хырызынып ала ол иней чирзер чаба тӱкӱрген* (ТЛ О).

ТОМ I *адал.* Ағырығны имнепчеткен ниме-ноо, им. – Лекарство, средство, применяемое для лечения, предупреждения болезни. *Томы том полбинча, імі им полбинча. Айланаң Тибет Хан чиріне, ӧліп халған Хара Моос абааңны імін салып, имнирбіс, томын салып, томнирбыс* (АТ).

ТОМ II *адал.* Тимірдең иткен тоғылах ниме-ноо. – Металлический шар. *Хамҷы пазында аның том салбаңнапчатхан, кирек полза, сағаа даа тееп парар тіп, хызыҷах сыбыхтабысхан* (ДН ЫА). *Ол алып, паза ла полбаста, ағас пазындағы томын пулаңнат сыххан* (АМ).

ТОМАЙАХ *адал.* Ағастарның салаларында, топайып сығып, пӱрчӱк сығарчатхан чардығы. – *саг.* Почка (дерева и т. п.). *Хазыңнарның томайахтарын көрглеп, ол хадарчатхан хойларын даа ундубысханға төӧй полған* (КВ А). *Тиректернің томайахтары пу ла сісклеп партырлар, олох таа пӱӱн-таңда чарыларға тимненіп* (ДН ЫА).

ТОМЗОР *адал.* Пус ӧтіре палых сапчаң тохпағас. – Колотушка для глушения рыбы. *Томзорнаң палыхтирға. Томзор кирек тее полар ба тіп, ікінҷілестіг чоохтанып, ол, аны хаап, хада алып алған* (ТН КК).

ТОМЗОРЛИРҒА [томзорла-] *иділ.* Палыхты пус ӧтіре сабарға. – Глушить рыбу колотушкой через лёд. *Кӱскӱзер, суғ тооп пастабысса, кізілер, палты алып алып, суғ хазынзар томзорлирға чӧрҷеңнер* (ХЧ). *Томзорлирға ӱгреніп алып, ол күннің дее сай көлзер чӱгӱрҷең, хаҷан инейектең ағаа чарадығ пирбеенін пілген полза даа* (СА КК 3).

ТОМНИРҒА [томна-] *иділ., кӧр.:* **имнирге**. Имнернең хазых оңдайлирға тузаланарға; кемні-де, нимені-де имнирге. – *фольк.* Лечить кого-, что-л. *Геологтар, ағырығдаңар истіп, таблеткалығ имнер пирчеткеннер, че пабазы ол имнердең томнирға чаратпаан* (ТВ АТ). *Пу оолны томнирға чарат салып, ол паза ікінҷілебин, позының киреен ит сыххан* (ТЛ ЧпАЧ).

ТОМЫРАХ *адал., кӧр.:* **тоңарах**. Пычахтың көрімі, чітіг чардығы сабынзар пӱгілчеткен пычах. – Складной нож. *Сірлесчеткен холларынаң банканы томырахнаң азарға чапсынған* (ИТ). *Томырахты мының алнында хас чӧрчеткеннернің холында көргенін ол пір дее унди чоғыл* (КС Х).

ТОМЫХ, ТОМАХ *адал.* Тізек сӧӧгі. – *анат.* Коленная чашечка. *Алып Хан Мирген, тоң чирні томыхха кире, иріг чирні идекке читіре пазып, харбас тур* (ХО). *Томығын ағыртып алып, ол най ла табырах чӱгӱр полбазын пілінген дее полза, оларның соона тӱскен* (ТИ МП).

ТОН *адал.* Тастына кисчең кип-азахтың көрімі, ипчі алай ир кізілернің тастына кисчең теернең тігілген кип-азағы (аң теерізінең алай хой теерізінең). – Шуба. *Олох хойлар Каной ирепчее кип-азах пирче: тӱктері – киис ӧдік, теерілері – тон* (ДН ЫА). *Айдо часхыда даа, хысхызын даа олох ла хырна тонын кисче* (КВ А). 2. Хай пірее аңнарның тӱгі, теерізі. – *перен.* Шерсть, шкура некоторых животных. *Тӱлгӱнің тоны күнге чылтырапчатхан* (МК). *Пора тон кискен тиініҷек ағастаң ағасха сегір чӧрче* (ЛЧ КТ).

ТОНАҒ *адал.* 1. Пасха кізінің ниме-ноозын күснең пыласханы. – Грабеж, ограбление. *Чаа тузында тонаг иділчеткенін най ла аар кирекке санаҷаңнар, анын ӱчӱн ӧдіріске дее чарғылаҷаңнар* (ПП Г). *Пу күннерде тонаға кірген кізілерні чыып, хайдаг чарадыг алғаннарын ол сурағчы искір пирген* (СА КК2). 2. Пірее ниме-нооны тонааны. – Разорение, разграбление чего-л. *Тонаға кір парарға. 90 чылларда пістің хазнаның күстіг завод-фабрикаларын тонаг сағаан* (ХЧ).

ТОНАҒҦЫ *адал.* Тонаг итчеткен кізі. – Грабитель, вор. *Халғанҷы чылларда тонаг-*

ҷылар най ла иртін сыхханнар тіп, таныхтапча милиция майоры М.М. Боргояков (ХЧ). *Ибге тонаҕчылар кірбезін тіп, олох пиктегде китеҷең камера турғыс саларға чӧп пирген* (ХЧ).

ТОНАДАРҒА [тонат-] *иділ.* Оғырладарға. – Грабить, ограбить. *Ибімні тонадарға пирбеспін. Позымның чуртын сірерге, хуба чалаастарға, преклеттерге, тонадарға пирбеспін тіп, ол пайағы кір килген кізілерзер атыххан* (КМ Х).

ТОНИРҒА [тона-] *иділ.* Күснең пірее нимені пылазарға, чалаастирға (кип-азаан пылазып). – Грабить, раздевать кого-л. с целью грабежа. *Тарынчалар олар: пу оол, пасха чирлерні тонирға пирбин, оларға харыг полча* (КС Т). *Ол, сірер парчатхан чолда тонирға чӧрчеңнер кӧп тіп, холларына пычах-палты тудындырыбысхан* (КИ ӦТ).

ТОНАНАРҒА [тонан-] *иділ.* 1. Кип-азах кизерге, посха кип кизерге. – Одевать, надевать (шубу, платье, белье). *Чахсы тонанарға. Чох, чох, соона салдырарға чарабас, – ол тарынҷах тонаныбысхан* (ХА). *Чара чачырастар пасталганда, піреезі тонанарға даа маңнанмин сығара ойласханнар* (КИ ЧХ). 2. Кип-азах аларға. – Подбирать одежду, заказывать себе одежду в каком-л. месте, у кого-л. *Городсар тонанарға чӧр килдібіс. Ӱлӱкӱн алнында тонанарға киліскен.*

ТОНАНҶЫХ 1. Кип-азах, кип-азахтыг. – Одежда. *Тонанҷыгы чахсы. Апсахтың тонанҷыгы позының оңдайынҷа кибірліг полған* (ЧМ ОК). 2. Кип-азахтыг, кип-азах кис салған. – Одетый, в одежде. *Іҷем тасхар тонанҷых сых пар киліп турған. Палалар прайзы тонанҷых полғаннар.*

ТОННЫҒ *пілд.* 1. Тоны пар, тон кис салған. – Имеющий шубу, в шубе. *Сіліг тонныг чӧрерге сағынған сағызы аның, тӱстегі ле чіли, тол парганына ол ам даа киртінминчеткен* (КЛ ЧАО). *Чайғызын даа, хысхызын даа пір кӧк ӧңніг тонныг* (С). 2. Тӱктіг, тееріліг (аңнаңар). – *перен.* с шерстью, со шкурой. *Тӱктіг аңыҷахтар тударға. Чылыг тонныг тиініҷектер ағастаң ағасха сегірізіп, сиихтас ла чӧрчеткеннер* (Х).

ТОНЫХ *адал. кӧр.*: **толых**. *адал.* Оңдайы, тузазы, оңдай-пазы. – Толк, понятие. *Тоных чох таа полза, ол ниме идерге чарабазын пілген дее полза, паза ла полбаста иртінерге чаратпаан* (ТВ АТ).

ТОҢ I *пілд.* Тооп парған, соохха ӱзе тооп парған. – Мерзлый, мороженый, замерзший. *Хаалапчатсаң, тоң чир, оодылчатхан сӱлейке чіли, яңыланып одырчатхан* (ИТ). *Чаа тузында тоң яблахты удаа чирге килісчең тіп, инейнің харахтары суғлан парҷаңнар* (ТВ АТ). 2. Өнетін соохха тоорт-хан. – Замороженный. *Холодильниктең тоң чистектер сығарып, столға салчатхан* (ЛЧ УУЧ). *Ипчі тоң иттерні оохти сапхлап, ӱгре тігерге турғыс салған полған* (ДН ЫА). □ **Тоң чирге тыт ӧрген саппаҷаң.** – В мерзлую землю лиственничный колышек не вбивают.

ТОҢ II *пілд.* Сын, арыг, ниме араласпаан. – Настоящий, неподдельный; чистый, без примесей. *Кисчеткен киптерін кӧрзе, істіне кискеннері – тоң торғы, тастына кискеннері – тоң маңных* (ХМ). *Ол тоң хакаспын теені улугларны чапсытпаан даа полза, піреезіне ам даа пілдістіг полбаан* (ХЧ).

ТОҢАЙАРҒА [тоңай-] *иділ.* Алнынзар кӧдіріліп, турарға. – Выступать вперед, возвышаться. *Тоңайып турған тастарың кізі хараана тасталча* (БМ ТЧЧ). *Ибіре турған тағларың, тоңайып, пасхаларынаң сині чазырчалар* (ШВ СМ).

ТОҢАЙТАРҒА [тоңайт-] *иділ.* 1. Сіс сыхханҷа, тоортарға. – Замерзнуть до образования выпуклости. *Тоңайта тооп парған изерні ол, ходыр полбин, паза азахнаң тепклеп сыххан* (ДН ЫА). *Тоңайта тоорға чит парганын ол уғаа тың хомай удурлаан, неке* (ПШ ХХ); 2. Чох идерге. – *перен.* Уничтожить. *Пуртах оттарны тоңайтарға. Ыырҷыларны пу сыннаң тоңайтарға чахыг алып алып, командирлері, паза кӱстері дее читпес полза, ікінҷілебин – алнынзар тіп, отрядын кӧдірген* (ТМ ХХ).

ТОҢАЛҶЫХ *адал.* Ит оохтаҷаң торыспах. – Чурбан, чурка для рубки мяса. *Тоңалҷыхха иттерні салып, оох-оох кизектерге тоғырап салғаннар* (ХЧ). *Пу даа тоңалҷыхха нимелер саларын сахтап полбин, изі чохтанча полар, неке, тіп сағын салған ол оолах* (КГ Т).

ТОҢАРАХ *адал., көр.:* **томырах**. Пүгілчеткен улуғ нимес пычағас. – Складной нож. *Ол, сымығас осхас сырғайах тоңарағаснаң хыйып алып, хылын ағаа палғабызып, хармахтап сыххан* (БТ МП). *Тоңарахнаң ойнап, ол ағазына хырыстырып алған. Ол алып, позы кизілчек молат тоңарахтаңар піл салып, хайди даа аны табам тіп, узуп таа, одыр таа полбиныбысхан* (А).

ТОҢАРҒА [тоң-] *иділ.* 1. Соохха майыларға. – Болезненно ощущать холод; зябнуть, коченеть. *Ол, соохха тоңарға ӱгрен тее парған кізі чіли, позының хылиин көзіт пирерге сағыныбысхан* (КВ ХУО). *Пу кӱнде ол тоңарға сағынмаан даа полған, че сӱмезін чідір салып, чоо соохха майылғанын ам даа унди чоғыл* (ЧМ КЧ). 2. Пусха айланарға. – Превращаться в лёд, замерзать. *Тасхар суғ тоңарға пастабыстыр. Ағын суғлар, тоңарға читкеннер, пусха саңай айлан парған туста, аалдағы олған-узах, конькилерін алып, суғ хазынзар чылысчалар.* 3. Соохха ардирға; ӧлерге (мал-хустардаңар, ӧзімнердеңер). – Портиться от мороза, холода; погибать от холода *Пу улуғ соохтарда орадағы яблах тоңар, неке. Хатығ соохтарда эмектерде одырчатхан пораатайлар, тоол, чирзер алдыра тас чіли тӱс парчалар* (ЛЧ КН). □ **Тоңмас-парбас Тоды кӧл** (ХС). – Незамерзающее озеро Тод.

ТОҢАРҶАХТАНАРҒА [тоңарҷахтан-] *иділ.* Тепкленерге (чочып парып, аттаңар). – Бить, ударять ногой (ногами). Лягаться, брыкаться *(разг.). Ат тоңарҷахтанарға идіп, сала пісті чочыт салған* (БФ ТО). *Ол хыс, тоңарҷахтанған сас ат чіли, тепкленіп ала, пісті чоо сӧклеп салған* (ТБ О).

ТОҢАС 1. (Чыы тузалығ сӧс) ас, тамах, пуғдай, арыс. – Зерно // зерновой. *Мин амох! – тібізіп, хаптаң айахха тоңас сузып, ізіктең сығара пастырған* (ТМ ЧЧ). *Тоңасты пӱӱл ирте салғаннар* (ШВ ЧЧ). 2. Халас, тамах. – Хлеб, пшеница. *Ӱрен чахсы полғанда, тоңасты садарға чарадығ алылған* (ХЧ). *Тоңас пӱӱл чахсы сыхханын хустарның даа чыылғаны киречілееннер* (ТН КК).

ТОҢАСТЫҒ *пілд.* Тоңазы пар, тамахтығ (астығ, пуғдайлығ, арыстығ). – Дающий плоды и семена в виде зерен, зерновой. *Тоңастығлардаң паза мал азырачаң ӧзімнердең чахсы урожай аларына хомай нимес тӧстег салылған* (ХЧ). *Пу чыл тоңастығлар чахсы алылғаны чир-чайаанынаң на нимес, че олох чир тоғысчыларының тӱзімніг тоғыстарынаң палғалыстыг тіп, пастыхтар даа таныхтааннар* (ХЧ).

ТОҢҒОН *пілд.* Арғаас, ниме идерге хынмас (кізідеңер). – Ленивый, пребывающий в постоянной праздности. *Тоңғон пол парғаны кічігдең ала салыл парча. Тоңғон полғаны аны пір дее уйатха сухпинча. – Хайди идерзің зе – полған на кізі позының ӱлӱзін пӱдірче* (ШВ ЧЧ).

ТОҢДАХ *пілд.* Кизекти тооп парған (чирдеңер). – *бельт*. Комками замерзшая земля. *Тоңдах чолча парарын пілген полза, пір дее ынабасчых оларға чол көзіт пирерге* (ТМ К). *Тоңдах чирче парарға сағынмаан даа позы, кирек маймахтар даа киспеен полған* (ТИ МП).

ТОҢДОЛ *адал., көр.:* **миндір**, **мӱндӱр**. Тигірдең чаапчатхан оох пузычахтар. – Град. *Чайғы пасталарынаң тигірдең наңмырдаң пасти тоңдол даа чирні чабарға сіренгеннер* (КВ А). *Тоңдол ол туста прай чир тамағын ӱредерге маңнанған тіп, пастых ипчі мӧңіс ле көріп, піссер удура килген* (СА ККЗ).

ТОҢЗИРҒА [тоңза-] *иділ.* Піреезіне тарынчах арах нахланарға, перінерге. – Ворчать на кого-л. *Инейім магаа ла тоңзирға хынча тіп, апсах магаа хоптанып одырча* (ЛЧ). *Тоңзирға ӱгрен тее парып, пу иней паза тохтаабас таа пілдірген* (ТМ ПТ).

ТОҢЗЫЛААЧЫ *пілд.* Нахланарға, перінерге хынчатхан, нахланаачы. – Любящий ворчать, ворчунья. *Тоңзылаачы апсах. Инейі чыллардаң тоңзылаачы пол парғанын апсах таа сизін сыххан, че перінерінең чочынып, тапсабин на турған* (ШВ ХЛС).

ТОҢЗЫЛЫС *адал.* Нахланыс, перініс. – Ворчание. *Тоңзылызың тоос салдах тіп, ол андар удур, хорғыдып, пастырған* (КВ ХУО). *Че амды тоозылбас-парбас тоңзылыс пасталар тіп, ол ирен сиден тӧзінзер пастыра халған* (КГ Т).

ТОҢНАХ I *адал.* Пірее нимеде сии тартылған тӱӱнчек (пагда, чіпте, платта паза даа пасх.). – Узел. *Тоңнах хаалдаң иділген*

сүгенні ағам күннің дее теедег хости ахчатхан сууҷахсар апар салҷаң, ӧленегестер дее кір парза, ӧрінҷең – таңах палалары даа чіп саларлар тіҷең (КГ ПАО). *Пу нименің тоңнағын пик палғабысса, улам на чахсы поларҷых тіп, сағын салған ол* (ТИ МП).

ТОҢНАХ II *адал.* Чылығлар соонда пол парчатхан хар ӱстӱндегі чылбыраң пус, тоот. – Наст. *Тузында пу даа тоңнах тоозылар, тыттар пӱрленер хатабох* (ТН БВ ЧЭ). *Тоңнахтар илееде чолға парчатхан чонға харыг полҷаңнар, че олар тың на тапсабин, сала хатыг тудынып, сыдас парғаннар* (БТ О).

ТОҢНИРҒА [тоңна-] *иділ.* (Арғамҷы) палғирға. – Завязывать мертвым узлом (веревку). *Хапты тоңнирға. Ниме-де сағынып ала, хыл паґны урухтир иде тоңнабысхан* (ТМ ЧЧ).

ТОҢХАЙАРҒА [тоңхай-] *иділ.* 1. Ікі айаға, ікі тізекке тӱзерге. – Становиться на обе руки (ладони) и ноги (колени); становиться на карачки, становиться на четвереньки. *Олғаннар, тоңхайа тӱзіп, соон сӱрістіре стол алтынзар кіріп, анаң на аахтас сыхханнар* (ТЛ О). *Оолағас, тоңхайа тӱзіп, пір дее пас полбиныбысхан* (СА КК3). 2. Ікі айаға, ікі тізекке тӱзіп, пастаң чирге тӱңейерге. – Стоять на четвереньках; нагибаться, повиснуть на чем-л. вниз головой, головой к земле. *Оолағас ағаста ілін парып, тоңхайып ала, хызыҷахтың сазын хаап халарға кӱстенген. Ағас ӱстӱнең тоңхайып алып, ол хырынҷа париған оолағасты чочыт салтырҷых* (КС Т).

ТОҢХАР *нареч.* Пазынаң алтынзар алай азаанаң ӧӧр алдыра, тискер; тӱбінең ӱстӱнзер. – Вверх ногами, вниз головой; вверх дном. *Ыраға ағаста тоңхар турған полтыр, аннаңар ол суғ тӱбіне ніске мойыны чоғар турчатхан чіли кӧрінчеттір* (П-О). *Оолағас, тоңхар турып, хайди ла полза азахтарын сілбіктетчеткен* (ТИ МП). 2. Ай-пораан, оорли ла, оо-пазы чох. – В полном беспорядке. *Частыхты тоңхар ит саларға. Аның ибінде прай ниме тоңхар ла тӱсче.*

ТОҢХАХ Ағырин, ниме майың итчеткен (кізідеңер). – Медлительный, ленивый // медлительно, лениво. *Тоңхах полбаан ползаң, амды пірее полкнаң устапчатхан поларҷыхсың тіп, олғаннар аны перісчеңнер* (КГ ПАО). *Тоңхах тудынарға ол кічігдең ала ӱгрен парған.*

ТОҢҶАР *пілд.* 1. Оғыл-соғыл иде хазыл парған (чир, чол). – Неровно, комками изрытая земля. *Тоңҷар чирҷе парарын ол пілген полза, пасха маймах кизіп аларҷых* (ТИ МП). *Ибіре тоңҷар чирде хайдаґ-мындаґ ла нимелер кӧрінглепчеткеннер* (КГ Т). 2. Изі чох иділген, тігілген (кип-азах). – Неудобная, толстая (одежда). *Тоңҷар кипті пір дее кізі кис полбас. Ол, оолахтың тоңҷар кибін кӧріп, пір дее кізінің пасха сағыс чох полған, неке* (КВ А). 3. Чооннат парған (кізідеңер), чодым. – *перен.* Неуклюжий, неповоротливый (человек). *Ол оол піди тоңҷар пол парарын пірдеезі сағыбаан полар, неке* (ХЧ). *Ирен, тоңҷар пазытнаң піссер чағын пастыр киліп, пір дее ниме полбаан чіли, піссер аңдайып кӧрглепчеткен* (КВ МТ).

ТОҢҶЫЛ *пілд.* Сооххa тоңаачы, сыырыґаачы (кізідеңер). – Постоянно мерзнущий, чувствительный к холоду (о человеке). *Пу хыс тоңҷыл полтыр тіп, ол ағаа позының тонын тасти пирген* (КМ ӦТ). *Тоңҷыл пол парып, ол паза чылыг чирзер кӧзердеңер ле сағыс тутчатхан* (ХЧ).

ТОО *адал.* 1. Хазалҷых іңеліг ағас. – *зоол.* Боярышник. *Тооны одыртарға. Ағас арали ойлап чӧргенде, тоо ағазына хамаан чара тартып алған* (ДН ЫА). 2. Тоо ағастың чистегі. – Плод боярышника. *Тооны, тоғылахтап алып, чирге. Тоо чистегін ол хынып чіпчеткен, паза даа сағам арыгда чистек халбаанда хайди идерзің зе* (ЧМ КЧ).

ТООБАС *пілд.* 1. Пірдеезін нимее салбинчатхан, сӧс испес, хайыг айландырбас. – Непослушный, неуважительный, ни с кем и ни с чем не считающийся. *Мындаґ тообас табаннар амды мында тол партырлар тіп, ол инейнің тімелчеткені пу ла нимес* (ТН КК). *Тообас полганына ол позы ла нимес, че ідӧк хада ӧтіркеп чӧрчеткеннер уґаа махтанҷаңнар – анзы олар итчеткен киректерінең палғалыстыг полған неке* (ГА ТПАК). 2. Идерге сидік (пірее ниме-ноодаңар). – Не поддающийся какому-либо воздействию (о неодушевленных предметах). *Столны*

тыхтирға сидік – ол тообас пол парды. Хайдағ кізі холына тообас ниме пол парды пу тіп ала, Уклинча ууға ізігін пиктеп парча (ЧЛ УУЧ).

ТООБИРҒА [тооба-] *иділ.* Піреезінең саназарға, хайығ айландырарға. – Признавая имеющим значение, уважать, принимать в расчет, во внимание, считаться с кем-л. *Нимені нимее салбас, нимее тообас мирҷең табаннар полтыр* (ЛЧ). *Андаға кізі тообинча, пай тузы нимес* (НН КК).

ТООБЫ *адал.* Аарласта, улуғласта чӧрчеткені. – Общепризнанное значение, влияние, общее уважение; авторитет. *Хакас ипчізі Гедымин-Тюдешеваның тообы улуғ полғанынаңар, аны депутатха тапханнар* (НЧ). *Тообыңны, палам, кічігдеңӧк сығара хайраллирға кирек, тіҷең ағаа ууҷазы* (ХА А).

ТООЗА *нареч.* 1. Прай, парчан, парчазы, пӱкӱл. – Исчерпывающий охват отдельных однородных предметов, лиц, явлений; весь, вся, все. *Тооза пасха чахсы чон, толғалызып, көглезіп турадыр пу тойда* (АА). *Чазыда хар тооза даа хайыл парған полған* (МТ). 2. Пӱкӱлее, саңай, прай. – Целиком, полностью. *Прай чонны тооза хыр полбассың*! (ТМ ПТ). *Алар нимені тооза апарды полбассың ма?* (ТМ К). 3. Послелог тузалығ полча. – В значении послелога соответствует русс. весь. *Кӱн тооза. Чыл тооза. Хайдағ чахсы иир! – чӧпсінче Тана – Мындағ иирде хараа тооза даа аал арали чӧрчедерҷік* (КИ ЧХ). □ **Күскӱ кӱн хыс тооза азырапча.** – Осенний день всю зиму кормит. **Кізі сӧзін тооза истіп полбассың.** – Слова чужого не переслушаешь. **Сарсых харахтығ ӧрекен тооза ниме итче.** – Одноглазая старушка делает все.

ТООЗАРҒА [тоос-] *иділ.* 1. Пірее нимені читіре идерге, читір саларға. – Кончать, заканчивать, приводить к концу. *Он классты ӧӧрезінең пір чылға азынада тоосхан* (ХА). *Соонаң училище тоозып алзар, постарың ідӧк чайаачы тоғысха парчан пирін турарзар тіҷең* (СА КК3). 2. Пірее нимені тохтадарға, тастирға. – Завершать что-л. *Хазыр Ноғасты ла тастап салзаң, Хара Моол чирін піс тоозарбыс* (ХО). *Ана іди, хығырығҷым, тоос салҷыхпын узун чоогым. Тоостым аны паза ағаа айланмасха хатап соонда* (ТН УК). 3. Ӧдірерге. – Убивать, добивать. *Ыырҷыны тоозарға ла кирек полча. Піс амды оларның халғаннарын сӱріп, тоосчабыс, – чоохтапча Торка* (КВ А).

ТООЗЫЛАРҒА [тоозыл-] *иділ.* 1. Халбасха, чох поларға. – Заканчиваться, кончаться, иссякать. *От тоозыл парған. Ойын тоозылча. Хараағызы тоозылған, таң кизерібіскен* (ТМ ЧЧ). *Чайғы чылығлар тоозылған* (ТМ ЧЧ). *Кӱзі-саа аринҷа тоозылыбысхан паза саңай оңар полбас иде астых парған туста, ибіре чыплама харасхы полыбысхан* (ГНК ХХС). 2. Чуртазы ӱзілерге, тігі чирзер параргa; ӱрирге, ӧлерге. – *перен.* Умирать. *Ӧрекен пу чирдең параргa чит парған, че тоозыларға ағаа най сидік піл-дірген. Піске врач кирек, доктор кирек. Кізі тоозыл парир – оолахсар кӧзіді п, сӧстерні іле арығ орыс тілінең чоохтанған Федор Павлович* (ДН ЫА). □ **Ӱзілбес чурт ползын, тоозылбас хоных ползын.** – Пусть жизнь не прерывается, пусть жизнь не кончается.

ТООЗЫЛБАС-ПАРБАС *прич.* Уғаа көп полчатхан, саны чох. – Нескончаемый. *Хаал чазыларының тоозылбас-парбас хыраңныг, ойымныг, сынныг чазыларын тобырғаннар* (ТМ ПТ). *Тоозылбас-парбас пайлыг полыңар, часка ползын чуртыңарда тіп, алғап парғаннар наа хоных хонғаннарны* (ШВ ЧС). *Күнӧрте чыхласхан ӧркелер, тоозылбас-парбас сарынҷы постарғайлар тымылғлап парғаннар* (ТН ЧТ). □ **Тоозылбас-парбас той ползын, ӱзілбес чырғал ползын.** – Пусть нескончаемой будет свадьба, пусть непрерывным будет угощение.

ТООЗЫНАХ *адал.* Іргек ӧзімнің чахайағының істінде орныхчатхан, тозынға тӧӧй, наа ӧзімнерге чуртас пирҷең ниме. – *бельт.* Пыльца (цветка). *Тоозынахты тооза чыып полбин, аарлар хараазын даа тимделер тоғынарға. Кинетін ол Тананың наағында сарыг тоозынахты кӧр салбинаң холынаң аны иптіг ле чызыбысхан* (НК КХ).

ТООЛАДАРҒА [тоолат-] *иділ.* 1. Ниме-де ураргa, сааладарға (*оох, унах ниме*). – Рассыпать, сыпать сверху что-то (*сыпучее, мелкое*). *Чил ағастар пастарынаң ах пора хыбыннарны тоолатхан. Ағам таңахтарға*

тамах тоолатча (НТ КК). 2. Тўзірерге (оох наңмырдаңар, хырбых хардаңар), тамҷыладарға. – *перен.* Идти, выпадать, падать, сыпать (о мелком дожде, снеге). *Чир-чайаан ўзілбес-парбас наңмырын чир ўстўне тоолатчатхан* (МТ ПТ).

ТООЛАНДЫ *адал.* 1. Пірее ниме-нооның артхан-халғаны, пірее нименің уғаа кічиҷек, оох унағы. – Мелкая частица, крохотный кусочек чего-л., крошки чего-л. *Тўрче поларынаң кічиҷек хапчығаста яблах тооландызы, просо чарбазы ағыл килген* (БТ МП). *Иней халас тооландызын, стол ўстўнең айаларына сыбырып алып, хустарны азырағаң айахсар салыбысхан* (ШВ ЧС). *Тўрче полбинаң, чоон сарыг торымнар тооландылары, паданнарның чалбах пўрлері аразынҷа индіре тоғылахтаныс сыхханнар* (ТН КТ). 2. Пірее оох, унах нименің тоолап халған чардығы (тамах, ун паза даа пасх.). – То, что просыпалось. *Орай кўскўзін, хыра тоғыстары тоозылза, аалдағылар тамах тооландыларын чыырға пар килчелер* (КН КХ). *Ол туста пу саба ааллардағы маллар пірееде тамах-сула тооландыларын чоо чинібісчеңнер тіп, чоохтапча Уклинча ууҷа* (ЛЧ УУЧ).

ТООЛИРҒА [тоола-] I *иділ.* 1. Урыларға, саалирға, тўзерге (оох наңмырдаңар, хырбых хардаңар), тамҷылирға. – Рассыпаться, сыпаться (о мелком дожде, снеге). *Иирзер тигірні соох хысхы пулуттар чаабысхан, хар тоолап, тискертін чил кірібіскен* (ХА). *Аның сарыг пўрлері, харах чазы чіли, ағас ползар пірердең кööлҷе тоолааннар* (ТИ КМ). *Аның даа ўчўн хара пазымнаң кўннің састарым тоолапча.* 2. Тамҷыхтирға. – Капать. *Пірее чирлерде аның суу орчых чіли тірлектен турча, пірее чирлерде, оох сайны азыра сыбыранып, тоолапча* (ДН ЫА). *Орапистің сала сибірілчеткен сазынаң наңмыр тоолаан* (ТМ ЧЧ). *Кинетін, чабал хуйун пурлаан чіли, Норо чачырап тўзіп, чабал табыснаң абағырып, тўкўрігі тоолап, хысхырды* (ТГ Ч).

ТООЛИРҒА [тоола-] II *иділ.* Тоо ағастың чистектерін теерерге. – Собирать плоды боярышника. *Кўскў пасталарынаң тоолирға хынчатхан инейлер чазызар, пўксер сыххлабысчаңнар* (ХЧ). *Тоолирға хынчатханын пілдір салып, паза ла полбаста, аннаң ос полбазын сизініп, таңда арығзар параргға чарат салған* (ТМ ПТ).

ТООРАРҒА [тоор-] I *иділ.* 1. Пірее нимені чарарға, оодарға, чара сабарға, оода сабарға (палтынаң, пычахнаң паза ан. п.). – Колоть, рубить (*дрова*). *Сампир тайым ол туста тасхар одың тоорчатхан* (АТ). *Атойканың ірі пустал парған иб аразын ломнаң тоорча* (ЛЧ УУЧ). 2. Пірее хатыг, тоң нимені оохтирға, алынҷа кизектерге чарарға, (итті, тоған ааршыны паза ан. п.) – Колоть, рубить, раздроблять что-н. твердое ударом на части, куски. *Тооп парған сўтті тоорча ба таң? Пу соохха тооп парған итті тоорарға сидік тее полза, ол ипчі ўгіре тігерін пілчеткен кізі, ал-алынҷа кизектерге салып, оларны оохтирға тимненчеткен.* (ДН ЫА). 3. Кемні-де, нимені-де сабарға. – Ударять, колотить кого-, что-л. *Харачах апсах, көрзе ле, тарынғанына, стол чоо тоор парчаттыр* (ЛЧ УУЧ). 4. Нимені-де оодарға (ідіс-хамысты паза ан. п.). – Разбивать, колотить что-то (посуду и т. п.). *Тарынып, иб істіндегі пар ниме-нооны прай тоор тастыбыстыр* (ИТ Хӧ). *Толинча, хылығына сыдабин, чуунчатхан чірчелерні тоор сыххан* (ЛЧ УУЧ).

ТООРАРҒА [тоор-] II *иділ.* Соохха тоңдырарға. – Подвергать действию сильного холода, замораживать. *Итсе, сын хысхы ам даа читкелек, чарды тахталыг сууҷах ідök тоорарға читкелек* (КГ ПАО). *Хысхы апсах, прай соох кўзін салып, чолларны паза суғларны тоорарға сағынған осхас* (НН САХП).

ТООРТПАХ *адал.* Торыспах, тögенің кизілген чардығы, кизегі. – Чурка. *Тоортпахта пағны ўзе сабарға. Тоортпахха салып, аның пазын ўзе сабарға иткеннерінде, ол ипчі най тың аахтап, сыхтап пастабысхан* (ПА ПСН).

ТООРЫСПАХ *адал.* Ниме-нооны чарарға, оодарға, чара сабарға, оода сабарға киректелчеткен тögенің чардығы. – Чурка, чурбан, пенёк для рубки мяса. *Тоорыспаха салып, ол иттерні оохти тоғырап салбинаң, ипчілер аны ўгрезер салып одырғаннар* (ДН ЫА). *Ол тоорыспахта одырған чоон иттіг ир кізіні кöр салбинаң, табырах ла туразар чыпли халған* (СА ККЗ).

ТОП I Тоғылах ниме. – Шар, шарообразный. *Паза көрзе, ай топ полыбыстыр* (ПА СХН). *Топ нимелерні алып алып, ол, паза даа ниме сағыбин, тасхар сыға халған* (ТИ МП).

ТОП II *кизег.* Сöс алнында киректелчеткен тыыдыс тузалығ кизегес. – *Препозитивная усилительная частица,* усиливает значение слов, начинающихся на **топ**. *Хаҷан даа тоғаспас тағларны тоғастырып, тулғор хайрахан Кимні топ-тоғыр кизіре чадыбыстыр* (БФ ТО). *Наағастары, топ-тоғылах пол парып, чіҷең нимелерні піди ле азырып салып, позы, сала ла тоғылахтанып алып, пўўрдең ол тисче* (Т).

ТОПАЙАРҒА [топай-] *иділ., тиӈн.:* **торбайарға**. Пірее нименің пазы көрінерге, устайарға. – Находиться в стоячем положении, высовываясь, выпирая откуда-н., выдаваясь из чего-н.; торчать. *Оларның аразында ани, андағох чирге пас парған тураҷах, читіре чарылбаан хыры ла топайча* (ЧС АЎХ). *Аал арали парчатсаң, читіре көйбеен тураларның стенелері ле топайча.*

ТОПЛАМА *пілд.* Пір дее ниме пілбинчеткен, ўгренерге чайалбаан, сағызы чох. – *разг.* Тупой, неспособный, непонятливый, плохо соображающий. *Аӈзаа, ўзе алыг, саӈай топлама. Хайдаг андаг топлама полғазың син тіп, оол саӈай уйадын чідір салған арғызын хырыс сыххан* (ХЧ).

ТОПЛАДАРҒА [топлат-] *иділ.* 1. Азахнаӈ хатыг чирче тыыда, топлада пастырарға. – Стучать, ударять, бить по твердой поверхности ногами; топать. *Топлат, топлат, көргенегім тіп, кирі ууча пархазын кööктір тур* (КГ ПАО). *Мына тоӈ чирні кемнің-де кирза маймаа чолча топлатча, мына інек сағҷаӈ көнек хогдыри халча, аалның амырын айабин усхурып, трактор кўзўрепче* (ИТ). 2. Парарға. – *прост*. Идти. *Че син топлат табырах, – тіпче арғызы* (ИТ П). *Олғаннар иртенöк арығзар топлатханнар* (МЧ МП).

ТОПЛИРҒА [топла-] *иділ.* Азахнаӈ хатыг чирче тыыда, топлада пазарға. – Топать, стучать (глухо). *Аттың табах осхас туйғахтары ла чол тозынын пурлада топлап парчададыр* (ТН ТКÖ). *Тораат, туйғахтарынаӈ тастыг чолны топладып, сайбыр пазытта париган* (КВ МТ).

ТОПСИРҒА [топсы-] *иділ.* Ўстў сала хурирға (чирдеӈер, палғастаӈар, теердеӈер). – Высыхать слегка, местами, подсыхать. *Улуг наӈмыр соонда, чир ўстў топсып партыр. Чол сала топсаан паста, суғлыг холны көре, чалаӈ, кил, ойлат сыххабыс* (БФ ТО). *Чир топсып пастирынаӈ чолға тимненген кізілернің көӈні көдіріл сыххан* (ХЧ). 2. Кўнге, танға, чилге хурирға (палыхтаӈар, иттеӈер). – Подсушиваться под действием солнечных лучей, ветра и т. п., подвяливаться (обычно о мясе, рыбе). *Палыхты топсирға. Ибіҷекте пағда топсирға чит парған иттер ам даа ілілчеткеннер* (ДН ЫА).

ТОПСЫҒ *пілд.* Сала хуруп парған, ўстў хуруп парған (чирдеӈер, палғастаӈар, теердеӈер). – Подсохший (только сверху). *Апсах, топсыг теерлерні тöзеніп алып, паза ла полбаста көйчеткен отты тибірет сыххан* (КИ АЧ). *Топсыг чирче парарын пілген полза, ол пайаох чолға сыгарға тимненібізерҷік* (КС Т).

ТОПТАЙАРҒА [топтай-] *иділ.* 1. Пірее нименің пазы көріндіре турарға, сыгарға, öс килерге. – Торчать, выдаваться над поверхностью чего-л. топорщиться, выступать. *Чис арали чир пўдерде, топтай киліп, таглар пўдерде...* (ХО). *Көгізі аның топтайып, оолның харахтарын пу ла суғландыра көрерге оӈдай пирчеткеннер* (ТМ ПТ). 2. Öзіп, сўзўні толып, чооннадарға. – Увеличиваться в процессе роста, наполняясь соком, питательными веществами; набухать. *Чылыг чайғы чагдапча, чахайах пазы топтайча* (КМ ИИ). *Хазың пўрчўктері, топтайып иртіп, азылып пастабысты* (ЛЧ УУЧ).

ТОПЫЛИРҒА [топыла-] *иділ.* Истілдіре, тыыда прай позынаӈ, килкімге тўс парарға. – Падать с шумом, плашмя или всем телом, всей поверхностью, шлепнуться. *Анзы, «йо» даа тирге маӈнанмаан, тўс халған, наганы тігі топылаан* (ДН ЫА). *Улуг чолча хараазын парып, ол чылғайах чолда топылап ла тўзіп, анаӈ андар чылған.*

ТОПЫР *пілд.* Ниме-нооға тыынмас, чітии чох. – *саг.* Неспособный хорошо резать,

колоть, косить; незаостренный, тупой (о режущих предметах). *Топыр сапхынаң кӳн тооза ирелееніп алып, ол иирде апсахха таптадарға пиріп, улуғ ла тынып, тапсаан* (КС Н). *Топыр пол парған пычахнаң иттерні кисклеп полбин, ипчізі апсаана періне халған* (ТИ МП).

ТОР *адал.* Хан-тигірдең, чылтыстардаң чарылып, чирзер тӳсчеткен тас алай тимір килкім ниме-ноо. – Метеорит. *Кӧӧленіс тоғазии тор чіли иртче, таң даа атханы чир пілдіртпинче* (КМ ТХ). *Ол амыр иирде ӳр кӧр турған хайди тигірдең торлар чирзер тӳсчеткеннер, че чирзер читпин, хайдар-да чіт парыбысчатханнар* (КИ ЧХ).

ТОРААСХЫР *адал.* Хызыл-сарығ өңніг, хара чилін-хузурухтығ асхыр, торығ ат. – Красновато-рыжий с черным хвостом и гривой жеребец (о масти лошади), гнедой жеребец. *Тораасхыр пу чылғыларның ӧӧрінің пастағчызы полчатханы іле пілдірче. Тораасхыр ла, кістеп, чылғыларның амырын сайбапчатхан* (ДН ЫА).

ТОРААТ *адал., кӧр.:* **торығ**. Хызыл-сарығ өңніг ат, торығ ат. – Красновато-рыжая лошадь, гнедая лошадь, гнедко. *Тораат, туйғахтарынаң тастығ чолны топладып, сайбыр пазытта париған* (КВ МТ). *Тораат амыр, амыр, тіп чоохтанып, адыҷаан сыйбап, ол апсах хулунын көрерге тимненчеткен адыҷаан амыратча* (НК КХ).

ТОРАҢМАЙ *пілд.* Ибірілҷек, хойралҷых, тызы чох (кізідеңер). – Развязный, игривый, легкомысленный, вертлявый человек, непоседа. *Тораңмайның оңдайын алыстыр полбас. Пу толказы чох тораңмайларны хайди идерзің зе тіп, ол иней перініп ала ибіҷеензер кіре халған* (ТМ ПТ).

ТОРАҢНАЗАРҒА [тораңнас-] *иділ.* Азах аразында толғалызарға, айлахтанарға. – Быть назойливым, надоедать постоянным присутствием; вертеться, крутиться (под ногами). *Пу олганнарны тораңнасчатхан ӳчӳн хырызарға ла халча тіп, хонҷых ипчі туразар кіре халған* (КС Т). *Тораңназарға киліс ле парча олганнарға пу кӳннерде, – хайди идерзің зе улуғлары паза мында чохтаңар* (СА ККЗ).

ТОРАП *адал.* Ах хайах хайылдырған соонда, тӳбінде халчатхан ниме. – Осадки, остатки сливочного масла (после растапливания). *Торапты пір чирге чығарға. Ах хайах торабы палығларға даа чарапчатханын піліп, иней ипти ле аны хызыҷахтың азаана сӳртклепчеткенін көріп, іҷезі дее пір дее араласпасха чарат салған* (КГ ПАО).

ТОРБАС *адал.* Сых чирде, тӧкпестерде, тастарда кибіс чіли, чайа ӧсчеткен ӧзім. – Мох. *Ах торбас кізі пасса, хар чіли, хыдырапчатхан* (КИ МН). *Торбасты олар пӳӳл дее, ырах нимес ле парып, тайға пасталчатхан чирде чулғаннар* (ДН ЫА). □ **Чатчатхан тасха торбас ӧс парча.** – Лежачий камень мхом обрастает.

ТОРБАСТИРҒА *иділ.* 1. Сых чирде, тӧкпестерде, тастарда кибіс чіли, чайа ӧсчеткен ӧзімнернең чабынарға, ӧзерге. – Обрастать, покрываться мхом. *Ибіре иргі ле чурттарның аразында торбастирға пасталыбысхан турачах учурап парған. Харағайлығ арығ хаҷанох көбізі чирде торбастирға чит парған.* 2. Торбас чыырға. – Собирать мох. *Ол таңда пабазынаң хада тайғазар торбастирға сығыбызарын сағын салып, паза узуп таа полбиныбысхан* (ТИ МП). *Кічігде Айолка ағазынаң торбастап удаа чӧрҷеңнер* (ЛЧ АЧТ).

ТОРБАСТЫҒ *пілд.* Торбазы пар, торбаснаң чабылған, торбас ӧс парған. – Со мхом, имеющий мох, мшистый. *Торбастыг сасча параргa оой ла полбазын піліп, олар матап тимненгеннер* (КВ МТ). *Тайгада торбастыг чирлерні ол ла пілче полар тіп, андар параргa чарат салғаннар* (КИ АЧ).

ТОРБАХ *адал.* Пір частығ пызо, пір час азыбысхан пызо. – Годовалый теленок. *Субай інегі: тазыннар, торбахтар, хазыралар, час туурлар, хызыр інектер чыл ибіре дее пу ойда чуртапчалар* (ДН ЫА). *Пір чобалкай кирі інек, ағырыг торбах, игір сӧӧк хойлар – прайзы хыстап полбас маллар* (ТМ ПТ).

ТОРҒАЙ *адал.* Пораатайлар сӧбірізіне кірчеткен кічиҷек сарынҷы хузыҷах. – *зоол.* Маленькая певчая птица из семейства воробьиных; жаворонок. *Ырҷы төреен торғайлар, чахсы кӳнні алғап, кӳн сыы ахсыларын чаппас чіли, пілдіргеннер* (БТ О). *Хоос табыстыг торғайлар, тигір паарына сығып алып, ӳзілбес ырларын пір ӳнге сарнасчалар* (ТГ Ч).

ТОРҒЫ 1. Торғы чібі итчеткен өрбекейлернің чібінең соғылған нымзах аарлығ ис. – Мягкая ткань из нитей, добываемых из кокона тутового шелкопряда, шелк. *Көгенее ах торғы полған, нанында күмүснең чазап салған узун хынға пычах суғын салған Керим пай* (ТМ ПТ). *Аалай торғы өңніг тигір істінең, часпаң таглар озартын, күн наа ла сығара чачырапча* (ТМ ЧЧ). 2. Торғыдаң иткен. – Шёлковый. *Олох Керим позы кис чөрген хызыл торғы көгенеен суурған* (ТМ ПТ). *Торғы пладымны тартын салзам, танысхан оолғым сағызымда тур* (ТЯ ХС).

ТОРЛАҒАН *адал.* Таңахха төөй чазы хузы. – *зоол.* Куропатка. *Торлағаннар кинетін не учуға халчалар. Хысхызын торлағаннар, хар алтына кір парып, пök парчалар* (КИ АЧ). □ **Торлаған идіне тоспассың, кеерген идіне симірбессің.** – Мясом куропатки не наешься, от мяса кедровки не разжиреешь.

ТОРПАХ *пілд.* Чоон, поғда сынныг. – Большой, больших размеров, большой величины; крупный. *Торпах, торпах торбахтар кök суланы кідіреде тайнап турғаннар* (ЛЧ). *Пағаҷах! О-о татай, хайдағдыр ол! Хамағы чалбах. – Хайа алтында чатчаң полтыр. Харағы торпах* (КИ ИС).

ТОРСПАЙАРҒА [торспай-] *иділ.* Чоон пол пararға, симір пararға. – Стать толстым, сильно пополнеть; растолстеть. *Ол, синінең азыра торспайлан парған ипчі полған. Торспай парған ир кізінең ол хыстар чоохтазарға даа хынмин, хыйа пастырзалар, ирен оларзар, тарынмин, көр сал турған* (ТМ ПТ).

ТОРСЫЛАҢ *пілд.* Хатыг пасхан; чызылып, суғлан парған. – Мозольный, мозолистый. *Холларыма торсылаңнар сыхханҷа, тоғындым. Мындаг маймахтыг, ӱр нимеске ле парып, торсылаң сығар саларға чарир тіп, устағчы аны алыстырыбызарға чахыг пирген* (ТИ МП).

ТОРСЫЛИРҒА [торсыла-] *иділ.* Чызылып, суғланарға; хатыг пазарға. – Мозолиться, покрываться мозолями. *Тоғынҷыбыс, торсылаан, хатыг пасхан холлыгбыс* (ДН ЫА). *Аның азагын Галя тутхлап көрзе, табаны прай торсылап партыр* (КИ ЧХ).

ТОРСЫХ I *адал.* Суух нимелер тударға иткен тууп ідіс, сӱӱмек. – Мешок, сшитый из шкуры животных и служащий для хранения и перевозки вина и других жидкостей; бурдюк, торсук (кожаный мешок для хранения жидкости). *Позып парған торсыгымны көөлҷе хурымзар ам хысчам* (КМ ТХ). *Хаҷан прайлары стол кистіне одырғлап салғанда, Миките сірее алтынаң пір торсых араға сығарып алған* (КВ А).

ТОРСЫХ II Палыхтың киилиг көбігі. – Воздушный пузырь рыбы. *Торсыхты сығара тастабызарға. Палыхтың істінең торсыхты сығар киліп, хоосхаа чирге тастап пирерге чаратхан* (ТИ МП).

ТОРЧЫХ *адал.* Пораатайға төөй сіліг ырлапчатхан хузычах. – Маленькая певчая птица отряда воробьиных, отличающаяся красивым пением, соловей. *Ол садыгчының туразында торчых чуртаптыр* (П-О). *Торчых, сарынын ӱспин, иртеннең ала сарынын чайча* (ШВ СМ).

ТОРЧАҒАРҒА [торчах-] *иділ.* Симірерге, туусталарға. – Становиться упитанным, толстеть (о скоте). *Торчағарға чит парған малларны прайзын ол пӱӱлök соғыбызарға чарат салған* (ДН ЫА). *Пу чайгызын пос чөрген аттары ла торчах партырлар, хайди идерзің зе, соғарға килізер* (ТМ ПТ).

ТОРЫГ *пілд., көр.:* **чигірен**. Хызамдых чигірен өңніг (*ат өө*). – Красновато-рыжий, гнедой (о *масти лошади*). *Көрзем, хана кистінде пістің чӱгӱрҷең торыг тай*! (ТМ ЧЧ*). Агоол мындох, килтегей арах торыг тӱктіг, изерліг адының тінін тут турча* (ТМ ЧЧ).

ТОРЫЛАРҒА [торыл-] *иділ.* Танға саптырып, чарыларға (кізі теерізінеңер). – Образовывать трещины (на коже); обветриваться, шелушиться, трескаться (о коже). *Им салза, іріп тӱсче, том салза, торыл тур аның сіміскеліг күрең сырайы, часхы чилге саптырып, торылғлап парған* (ХЧ). *Сагдайның торыл парған сырайында күлініс төреп, андох чіт парған* (ДН ЫА). □ **Тоң иді торыл тӱстір. Тоң сөөкке айлан партыр.** – Обветренное тело стало шелушиться, превратилось в кость.

ТОРЫҒАРҒА [торых-] *иділ.* 1. Синерге (кізі күзінеңер). – Ослабевать, слабеть, становиться уязвимым, непрочным. *Час*

парчатханда кӱс торыхча. Тоғыс чыл хабысханнар ол алыптар, тоғыс чыл соонда кӱстері торығып, саллары тоозылыбысхан (ХМ). 2. Амырирға, тоозыларға. – Заканчивается, приходит к завершению. *Көместең торығарға. Тоғыс чылға той полды, тоғыс чылның пазында той торыхча, пай парыхча* (ХО).

ТОРЫМ *адал.* Тайға хузуғының нимістіг пӱрчӱгі. – Кедровая шишка. *Мына торымнар, хузуғы чахсы читкелек, че тадии пар* (ТМ ЧЧ). *Тиинічек анда алтын торым хасча, ізірелері аарлыг тас* (ПА СХН).

ТОРЫМНИРҒА [торымна-] *иділ.* Тайға хузуғының нимістіг пӱрчӱгін теерерге. – Собирать кедровую шишку. *Торымнирға мині ағам ӱгрет салған, ам даа аның хыйға чӧптері минің сағызымда* (КИ АЧ). *Торымнирға тайғазар сыххабыс.*

ТОРЫСПАХ *адал.* 1. Тӧгенің кизілген чардығы. – Отпиленная часть бревна. *Торыспах чарарға. Арғыстары ахыңнаспинаң салаалыг торыспах ағахтап килгеннер, чочайа одыртыбысханнар* (КГ ХА Т). 2. Одырчых. – Чурбан, чурка. *Торыспах одырчых. Ууҷазының хыринда, торыспах ӱстӱнде Кобайның мылтиина тіреніп, Ачаң абаазы одыр* (ИТ).

ТОРЫХ *пілд.* 1. Арых, тӱреп парған, кӧдіртчеткен (малдаңар).– Исхудалый, ослабевший, дошедший до полного истощения; тощий, истощенный (о животных). *Торых мал. Часхызын, азых читпин парза, мал торых пол парча.* 2. Ойанах, пик нимес. – Слабый, уязвимый, ранимый, непрочный. *Торых тоннығлар тойны хоптазып тарасчалар* (АМ). *Кизекти халған чонның чурты уғаа торых* (ХЧ).

ТОС I *адал.* 1. Хазың хастырығының хахпазының ӱстӱндегі ах ӧңніг кӧйеечі хадылы. – Наружная белая часть коры березы, береста. *Оолах ізік хыринда тирең оймах хас салған, ӱстӱне сала ла ілінер иде тос чаап салған* (Ч). *Анаң алтынныг арчымахты хаңаа тӱбіне тӧзелген улуг тостарнаң сарыбысхан, узун чалаң хаңааның соона таарлап салған* (ДН ЫА). 2. Тостаң иділген ниме-ноо. – Берестяной. *Тос харачах. Ағаа хости тос туйғахтыг хызыл сараат ибіріліп турадыр* (АТ). ◊ **Ах тос.** – Бледный (*букв.* Белая береста).

ТОС II *адал.* Пус ӱстӱнче ахчатхан суг. – Наледь; вода, выступающая поверх льда. *Сарсых азахтарына тос тӧзеп алчалар, анаң кил андар, тайлых парбасха тіп, хум чайа тастап алчалар* (БФ П-А). *Ол тос пістің хазааға чит килтір тіп, ағам піске тонанарға чахып салып, позы кӱрчек нимелерге пар килген* (КГ ПАО).

ТОС III *пілд.* Сімчіткен. – Подвергнутый холощению, кастрированный, холощенный. *Тос пуганы симірте азырап садыбызарға кирек. Анда тос сосхалар ла пазыс чӧрчеткеннер* (ДН ЫА).

ТОСПАС Читіре чіп, тоспинчатхан; астаплачатхан. – Ненасытный // ненасытность. *Хайди мин тоспас харын пол пардым тіп, ол иней кӱлініп ала столдаң хыйа одырыбысхан* (БТ О). *Мин амды тоспасха тоғас пардым неке тіп, пасхаларын хатхырдырчатхан* (ШВ СМ).

ТОСХАЛИРҒА [тосхала-] *иділ.* 1. Ыс пір дее ниме көрінмес иде сығарға, кӧдірілерге. – Дымиться, валить (о густом дыме). *Тӱнӱктең тӱдӱн тосхалап сыхча. Тӱдӱн тосхалирдаң ибіркілер ізі чохтанып чӱгӱріс килгеннер* (СА КК3). 2. Ат азағынаң тозын кӧдірілерге. – Подниматься, клубиться (о пыли из-под ног лошади). *Аттарның соонча тозын тосхалаан. Аттар чӱгӱрізіне ибіркізі тиксі, тозынкӱл тосхалап, хара тӱдӱнде турған* (МТ ПТ).

ТОСХЫМ *адал.* Тамахтың, азыралның, чеен нименің тузазы, тосхырчатханы. – Питательность, калорийность, сытность. *Азыралның тосхымы пӧзік. Нинче дее хас – тосхымы чоғыл, кізі ле сухсатча* (ИТ).

ТОСХАР *адал., кӧр.:* **кӧлбе**. Суг алай ба пірее суух ниме урарға ағастаң иділген ідіс, маллар сугарарға алай ба мал-хусты азырирға. – Корыто. *Пызоны тосхарда сугарарзың, палам, тіп, ууҷазы амыр ла чоохтан салған* (ХА А) *Тосхарға сугны толдыра ур саларға кирек.*

ТОСХЫМНЫҒ *пілд.* Тосхымы пар, тосхырчатхан. – Сытный. *Чылғы сугарчаң суу – тосхымныг, оттачаң чирі – алғым* (ИТ). *Пичелері палаларынаң хада чиде салзалар,*

іҷезі өрінізін чазырбинча, прайзына ачынарға, пархаларын тосхымныг азырирға харасча (СА ККЗ).

ТОСХЫНАРҒА [тосхын-] *иділ., көр.:* **тозарға.** Читкіҷе иде азыранарға. – Поесть чего-н. вдоволь, в большом количестве; наедаться. *Чахсы азыранып алып тосхынарға. Чир сууңда пол килзең, аның арыг киизіне, тарапчатхан чыстарына тосхынчазың, сағын парғаның ағыриин көөлҷе часхарылча, істіңе чылыг тарапча* (ИТ). □ **Тосхынған чирде тоғыс хонмаҷаң.** – Там, где насытился, девять дней не ночуют.

ТОТ *адал.* Кии, улуғ нимес таныҷах. – Легкий ветерок. *Ол ипчінің тот саап парған сырайынаң на көріп, чоохтирға чарир полған – ол ниик ле тоғыста тоғынмаандыр* (ХА А). ◊ **Тот хабарға.** – Обветриться (о лице) (*букв.* Ветерок схватить).

ТОХ I *адал.* Кизе-тоғыр сабылған ағастар, тирме. – Решетка. *Ибнің тоғы ағаа най ла кічіг пілдір парғаннаңар, ол андар кірерге дее чаратпаан* (ШВ СМ). *Ол харибдегі тохтарны көріп, сағын салған: мыннаң тизерге иткен кізее оң полбас, неке* (БТ О).

ТОХ II *пілд.* Астабинчатхан, тосханҷа азыранып алған, тамах (азырал) чіп алған, азыранары чох. – Наевшийся, утоливший свой голод; сытый. *Кип-азааң хаҷан даа пүдүн, харның хаҷан даа тох* (ИТ). *Синің палаларың паар-чүрееме тох полармар, өрініс сыйлап тураралар тирге маңнанча* (СА ККЗ). □ **Мал хапсаза – адай тох, чон ағырза – хам тох**. – Если скот сдохнет, то сытым будет собака, если человек заболеет, то нажива шаману. **Сымдах азах тох поладыр.** – Старательная нога сытая бывает. **Хамааң тирлезе, харның тох полар.** – Пот на лбу солон, да живот полон.

ТОХЛАДАРҒА [тохлат-] *иділ.* Пірее нименең сабарға, түкледерге, табыс сығарарға. – Производить чем-л. или издавать стук, шум при ударах и т. п., стучать. *Ирепчі іколең не халғанда, кем-де пазох ізікті тохладыбысхан* (СА ККЗ). *Хоортай апсах аңмар хыриндағы хойыг киндірлер аразында полған, хаҷан аңмарда ипчі сыытнаң ізікті істінең тохлатчатханда* (ДН ЫА).

ТОХЛАДЫС *адал.* Түклес, табыс сығарғаны. – Стук, постукивание. *Тохладыс тыңнаң тың пол сыхханда, паза сыдас полбин, ол ізіксер чағын парған* (ШВ ХЛС). *Кинетін тохладыс тыңнаң тың на пол турғанда, паза сыдаспин, ол ізіксер чағын пастырып, ағырин сурабысхан* (КВ МТ).

ТОХЛИРҒА [тохла-] *иділ.* Түклирге, пірее нимені саапчатса, табыс сығарға. – Стучать, производить стук. *Ағазы Хоортай, хойдаң сыхханнаң пеер, ӱзінҷі чылы тимір-тиснең не тохлапча: изерлер, ханҙалар урча, сарайыҷаана кіріп алып* (ДН ЫА). *Ниме-де тың нимес тохлапча.*

ТОХПАХ I *адал.* 1. Одың чарҷаң ағас молат, ағас масха. – Колотушка, деревянный молоток. *Чоон-чоон салаалыг чуркаларны тохпахнаң, палтынаң чарып хайынча* (ХА А). *Анзы, тохпах тудын салып, хайдар-хайдар сопастап париған* (КС Т). 2. Тура пӱдірерінде тузаланчатхан аар масха. – *техн.* Баба (для забивания свай). *Тура пӱдірерге итчетсе, пастап тохпахнаң чирге свайлар саапчалар. Тохпахнаң чирні өтіре сабарға киректелче.* 3. Чаа тирии. – *фольк.* Палка, палица с шаром или утолщением на конце, служившая военным оружием, булава. *Тохпах тудынып, арғызын тілеп чӧріп, хара тир сыхханҷа, азыг тістері сыстасханҷа сӧзір чӧр* (КС Т). *Чис тохпахнаң ыырҷыларны хырарға сығыбысхан ол алып* (АМ).

ТОХПАХ II *адал.* 1. *тиңн.:* **торыспах**. – Чурбан, обрубок (деревянный) // обрубленный. *Тохпахта одың тимнирге. Кичеегі тохпахтарны чарып, майых пардыбыс.* 2. Сӧөктің артхан-халғаны. – Культя, обрубок // обрубленный. *Тохпах азахтыг кізі. Хаҷан аалҷылар азыранып тоос салғаннарында, стол ӱстӱнде салдалған тохпахтар ла чат халғаннарын көріп, ол хыс, артхан-халғаннарын чоон айахха салып, тасхар адайларға апар пирген* (ДН ЫА). 3. Хысха сынның кізі. – Коротышка. *Пілбин дее халғабыс, паза ла оңарылзабыс, тохпах піске чагдап килтір. Тохпах полбаан ползам, магаа іди дее күлерге сағынмасчыхсар тіп, ол оолағас, пурдайып, пулуңда одыр салған* (КГ ПАО). 4. Өзімнің чарылбаан

чахайағы. – Бутон (цветка). *Наа чахайахтың тохпағы чарылғалах, аннаңар өңі пілдістіг нимес. Ирткен айда одыртылған өзімнернің тохпахтары кічіг полбаандыр.* 5. Меспектіг хоккей ойыны. – Игра, напоминающая хоккей с мячом. *Тохпах ойнирға мин кічігдең ала хынчам. Пуста олғаннар тохпах ойнирға пастааннар.* ◊ **Тохпах чілің.** – Бедренная кость.

ТОХПАХТА [тохпах-] *иділ.* 1. Сабарға (тохпахнаң). – Ударять (колотушкой). *Митке, хараазын аалны хасхылардаң, оғырлардағ хазарарға ынабысхан, аннаңар тохпахтирға чарас ағасты тілепче. Ізиимні кем тохпахтапча полчаң?* 2. Піреезін соғарға. – Бить кого-л.; *разг.* Колотить. *Микиленің апсаа чабал кізі полбаан, ипчізін, палаларын тохпахтабачаң. Тана, пүрген салған чорғанын аза тастап, хараан көрібіскен: кем-де чайғы иб хырындағы чардыларны мунзурухнаң тохпахтапчатхан, анзына иб илеңнепчеткен чіли пілдірген* (КИ ЧХ). *Ол оолах, пазын аттың чилнінзер тут салып, ады алнында даа полза, адын тохпахтирын тохтатпинчатхан* (КИ ЧХ).

ТОХТАБАС *пілд.* Тоозылбас, ўзігі чох. – Непрерывный, нескончаемый. *Тохтабас чоохтары пасталыбысты тіп, ол ирен паза пір комнатазар пастыра халған* (ТВ АТ). *Анда хастар, тохтабас чоохтарын пастап полбин, аар-пеер ле чайхалыс чөрчеткеннер* (АГ ХО).

ТОХТАҒ *адал.* 1. Транспорт тохтаңаң, турңаң орын. – Остановка, стоянка. *Паза тохтағда пеер пасха чиштер тол килгеннер, че пулары ачых-чарых көңніліг, тоғысха кисчең кип-азахтыг полғаннар* (БФ П-А). *Олар тохтаға читкенде ле, тын хабынып аларға тіп, одырчыхтарға одырғлабызып, хатхы-күлкў пастааннар* (СА КК–2). 2. Пірее ниме идіп тоозылған, тохтаан тус. – Простой, задержка, перерыв. *Пілчезер бе, Валентина Дмитриевна, ўгренңімні ысханңа, позым аның орнына хараа-күнөрте тохтаг чох ойнирға тимдезім* (СА КК3). *Анаң, хости одырыбызып, сағыбаан тохтағларны санға алып, пазох ла сыныхтап сыхханнар* (СА КК3).

ТОХТАДАРҒА [тохтат-] *иділ.* Турғызарға. – Остановить, задерживать, сдерживать. *Чачах адын өнетін тохтаттыр, мин оңнабин халғам* (ТМ ЧЧ). *Аның азыр ағынын пірее дее ниме тохтадарға сыдабас осхас: суг, хазырланып, хайадаң аалға атығып, көбіктеліп инчеткен* (ЧС ПТ).

ТОХТАДЫНАРҒА [тохтадын-] *иділ.* Посты холда тударға, артых идіглер итпеске. – Быть выдержанным, владеть собой, сдерживать себя. *Тузында тохтадынарға пілгені полған на кізее пирілбинче. Ана хайдағ-да пөзік тасхылның ўстўнде тохтадыныбысты* (СА КК3). *Пасха оңдайлыг пала полған полза, ічезін пыролап, тартызарын тохтадын полбасчых* (СА КК3)

ТОХТАЙАРҒА [тохтай-] *иділ.* Пірее нименің пазы көріндіре турарға, топтайарға. – *диал.* Выдаваться вперед, вверх, находиться в стоячем положении, торчать, топорщиться. *Пір тылоның тохтайчатханы пістің не нимес, че пасхаларының даа хайиин тартхан. Узун оттар аразында нинчe-де палаҷахтарның пастары тохтайчатханнар* (КГ ПАО).

ТОХТАНАХ *адал.* Чарых кўрең түктіг улуғ нимес ачын аңычах. – Небольшое хищное животное семейства куньих, ласка. *Тохтанахха чидіп алып, ачын пўўр пу ла аны чібізерге чөргенде, аба, тур киліп, чоохтанча* (АХЎ). *Сині тохтанахха төөй идібізіп, паза ла тартысчаң нимезі чоғыл пол парғанын пілін салған* (ШВ СМ).

ТОХТИРҒА [тохта-] *иділ.* 1. Турарға, тудыларға. – Останавливаться, задерживаться. *Тигіриб оградазының пулиин иртібізебес, ол тохтабысхан* (МТ). *Ікі чалаң хойыг ағас аразында, тағның ўстўне чағын тохтааннар* (ДН ЫА). 2. Пір дее ниме итпин, турыбызарға. – Останавливаться, перестать действовать, прерываться. *Аннаңар мағаа, машина турҷаң чиріне чидіп, тохтаанда ла, аннаң тўзіп, аал ортызынаң сыгара танызарға киліскен* (ЧМ КЧ). *Суг хазында тохтабызарзың!* 3. Көместең турып одырарға. – Останавливаться, прекращаться. *Ағыриим көместең тохтап сыххан. Ойынны тохтадып алар сағыснаң ол сценаа чағын пастыр килген* (СА КК3).

ТОХЧАЙАРҒА [тохчай-] *иділ.* Пірее нименің пазы көріндіре одырарға. – *диал.*

Сидеть торчком. *Ибі хыринда тохчайарға. Ырах нимес чирде инейек тохчайып одырчатхан, хости кічиҷек кӳҷӳгес ойлап чӧрчеткен* (ТИ МП).

ТОХЧАХ *пілд.* 1. Чабыс, чоон (кізідеңер); чоон, чалбах (нимедеңер). – Толстенький и низенький (о человеке); коротышка, *разг.* крепыш. *Оолғынзар харахсынмаза даа, аның ирке омазы, пултах оймағастығ наахтары, тохчах пурны, хара халын кірбіктіг харахтары прай көрінгеннер* (ТМ ЧҶ). *Чабыс сынныг, тохчах, чазаң, че майығарын пілбес* (ТМ ЧҶ). 2. Тоғылахти иткен (талғаннаң киндір пазын пазып тоғылахтааны, арбаны чылғының соонаң назып тоғылахтааны). – Колобок, комок. *Тохчахты назып ит саларға. Ууҷам мині киндір пазынаң тохчах идерге ӳгрет салған.*

ТОХЧАХТИРҒА [тохчахта-] *иділ.* 1. Пір чирге чыырға, тоғылах идерге. – Мять; сдавливая, превращать в комок, комкать. *Іди сағысха тӳзіп одырғанда, апсах адай теерізі хатанҷых час пирген, частыхха тоннар тохчахтаан, чабынарға теер чорған ал пирген* (ДН ЫА). *Ол туста Уклинча ууҷа, ӳр ниместа пызып алған хайахты тохчахтап, айахха салчатхан* (ЛЧ УУЧ). 2. Пірее нимені табырах, маңзырап идерге. – *перен., разг.* Делать что-л. торопливо, наспех. *Табырах тохчахтирға. Че, пазох ла прай нимені тохчахтап паризың, я, – тіпче ууҷазы, хызыҷахтың, маңзырап, хайди ла ползa тудынчатханын көр салып* (ЛЧ КТ).

ТОХЫМ *адал.* Ат изері алтына салчаң киис. – Попона, потник, сделанный из войлока. *Тохымны саларға ундут салзаң, андада апсахтың перінгенін ис халарзың тіп, ол чіде халған* (ХА). *Тохымы пар даа ползa, ол ат, сым тур полбин, азахнаң тепклен халчатхан* (КВ МТ).

ТОШЛАҢА *адал.* Удаа чызылып алай пазылып, азах-холларда хатыг пасханы; торсылаң. – Утолщение кожи или появление волдыря от частого трения (чаще на ногах и руках); мозоль, волдырь. *Ол кӳн тооза азырнаң тоғынып, холларына тошлаңалар сых парғаннар* (КГ ПАО). *Тошлаңалар азахтарына сығарып алып, ол, паза маймах кис полбин, чалаас парарға чарат салған* (СА КК3).

ТОШЛИРҒА [тошла-] I *иділ.* – Удаа чызылып алай пазылып, азах-холларда хатыг пазарға; торсылаң сығарға. – От частого трения волдыриться, мозолиться. *Ырах чолға азахтары прай тошлап партырлар. Улам тастап, чоон салаазы прай тошлап парған.*

ТОШЛИРҒА [тошла-] II *иділ., көр.:* **аңдарыларға**. 1. Хайдаң-да аңдарыларға. – Валиться на землю, лететь, устремляться вниз под действием собственной тяжести; упасть. *Аразында пыс парған яблоколарның чирге тошлапчатханы истіл парчатхан* (АТ). *Хара чирнің ӳстӳнде Хара Моол, читі хати айлахтанып, кізі паспас тирең палчахха көксіне теере тошли тӳскен* (ХО). 2. Ӳстӳнең алтынзар тӳзерге, чаарға. – Низвергаться с высоты (о дожде, граде). *Кинетін хара пулуттар киліп, чоон-чоон пустар тошлап сыхханнар. Соох наңмыр, таг кистінең киліп, тура хырларына тееп, тошлапчатхан* (МТ ПТ).

ТОШПАЙАРҒА [тошпай-] *иділ.* Чоон поларға, симірерге. – Становиться пухлым, полным, толстым. *Син ноға піди табырах тошпай пардың? Тадылыг чиистер чіп тошпайчам.* 2. Сізерге, топайарға. – Вспучиваться, вздуваться шишкой, бугриться. *Ирнім тошпайча, аарға сахтырып алғам. Майраның тигейі, тошпай парып, ағырча.* 3. Тозартарға, тозрах идерге (харахты). – Выпучивать (о глазах); таращить, смотреть выпученным взглядом. *Хоор тӳктіг хоосханың көгемзік харахтары тошпайған. Пастыхтың харағы тошпайча ба таң?*

ТОШПАХ *пілд.* 1. Чоон, сізік, чооннат парған (кізідеңер). – Увеличившийся в объеме; раздутый, пухлый, полный, толстый. *Тошпах пол парары ӳр нимес. Тошпах оолағас пу ла чиде тӳзіп, оларны көрімінең чапсыт саларын ундубинчатхан* (ТИ МП). 2. Тошпайчатхан, хазыра көрчеткен (харахтаңар). – Выпуклый, выпученный (о глазах). *Пубах иней, уйғу ӧтіре исчетсе, тошпах харахтыг Анпай, хаңалҷозы тудыбызып, ачыда чымҷылабинаң, сыбырапча* (КГ ХА Т). *Тошпах харахтыг ӳгӳлерні көріп, ол, андағох поларға сағынып, піссер хайди-да пасхачыл ла көрглепчеткен* (ТИ МП).

ТӨБЕ *адал., көр.:* **сан** II. Мал идінің чардығы. – Часть туши животного. *Төбені чара кизерге. Хара тораатгаң халар ползаң, төбеліг идіңні пөлербін, төң момағыңны тизербін* (ХЧ).

ТӨБІН *нареч.* 1. Алылған синінең чабыс, тўзіре (паадаңар паза ан. п.). – Низко // низкий (о цене и т. п.). *Чіңең нимелернің паалары төбін тўс парарына ізеніс чоғыл. Төбін тўс парған чиистернің паалары пазох хатап көдіріл пастааннар.* 2. Чирзер алдыра, алтынзар; тўзіре. – По направлению к земле, к низу; вниз, внизу. *Маринек, пазын төбін тудып, Акайахсар халаан* (ХА А). *Ол, төбін иде тут турған пазын тўзедібізіп, өліг арғыстарынзар холынаң улап, позының көксінің тиреенең ачыныстыг сөзін, күснең теен чіли, сығарынып тапсабысхан* (КВ МТ). 3. Индіре, алтынзар алдыра. – По направлению к устью, по течению реки, вниз. *Суғ төбін инерге. Палыхчылар Ағбан төбін чөрібіскеннер.* 4. Пөзік нимес, чабыс. – На небольшой высоте от земли, невысоко; ниже обычного, ниже общепринятого. *Төбін арах турғызарға. Катриннернің туразының потологы, таң, сала төбін арах пол парған ма, – тіп, чоохтан салған апсах* (ЧЛ УУЧ). 5. Синінең тўзіре, уйан. – Не достигает среднего уровня, должной нормы, слабый (о знаниях*). Аның пілізі төбін пілдірче. Пўўл олғаннарның пілізі улееде төбін пілдірче* (ХЧ).

ТӨБІНКІ *пілд.* 1. Алтынзархы, индіркі. – Нижний, находящийся ниже. *Төбінкі аалларда, наңмыр чағбин, от өспеен осхас* (ХЧ). *Туңмам төбінкі хадылда чуртапча.* 2. Алтынзархы (чирде). – *миф.* Потусторонний. *Төбінкілер хараа-күнөрте тоғынчалар, анзын ундубаңар. Төбінкі нимелер апсахты майыхтырча осхастар* (БФ ТО).

ТӨГЕ 1. Пазы кизілген, салаалары арығлалған, узурған ағас. – Бревно // бревенчатый. *Пір андаг күнде піс Улай ағанаң наа чазаан, чухтыг төгеде арыг кииде одырғабыс* (НК ХХ). *Полған на төгені ікілер кізі, тың чоон полза, тізең, төртер дее кізінең хабарға киліс турған* (П-О). 2. Төгедең иділген. – Построенный из бревен. *Төгедең пўдірілген иб. Кискен төгедең тура пўдірерге.* □ **Төгее тыынмас палты, төске сыхпас ат осхас.** – [Богатырь] немощен, будто топор, что бревно не разрубит. Что кляча, что на бугор не взойдет. **Палты көдіргенче, төге тынанчаң.** – Пока топор взлетает, полено отдыхает.

ТӨГЕРГЕ [төк-] *иділ.* 1. Пір чирдең пасха чирге урарға (суух нимені). – Выливать, проливать, лить, разливать. *Ол чаза чол, ахчатхан суғны тикке ле төгерге – хайзыбысха даа кирек чоғыл* (ХЧ). *Олар нинче хыйал көргеннер, нинче харах чазын төккеннер* (ИТ). 2. Пірее нимені сығарарға, хыйа тастирға. – Вываливать, вывозить. *Малларның арыхтарын тасхар сығара төгерге. Ол, иб көйген соонда, аның артхан-халғанын төгерге идіп, прай ибіркідегі чонны чыып килген* (ЛЧ). 3. Табыс сығарарға. – Издавать звук, крик. *Хайдаг-да хус ағас аразында хыйалыстыг табыс төкче. Алып кізі Ай Мічік ачыг хыйгызын төкчедір* (АМ). □ **Көк оттың пазы пўгілбес. Көнектіг суғ төгілбес.** – Голова зеленой травы не согнется. Из ведра вода не прольется.

ТӨГІЛЕРГЕ [төгіл-] *иділ.* 1. Пір чирдең пасха чирге урыларға; суғ чайыларға, харах чазы сығарға. – Выливаться, проливаться, литься, разливаться. *Прай суғ төгіл пардың тіп, ол аалчыларны амырат полбин турғаны іле пілдірте полғаннаңар, ибіркізіне чабал ниме тўс парғандаг полған* (ТМ ПТ). *Харах частары төгіліп, хан-суғ полып ағыбысхан* (АМ). 2. Пірее ниме сығарыларға, хыйа тасталарға. – Вываливаться, вывозиться. *Часхызын көп сөп-сап төгілче. Мал тизегі аал тастынзар төгіл турған.* 3. Табыс сығарыларға, чайыларға. – Издаваться (о звуке, крике). *Аахтас төгілче. Пу туста арыгда аймах хустар табыстары төгіліп пастапча* (ИТ). 4. Хорадыларға. – *перен.* Тратиться, расходоваться. *Андар көп ахча төгілче. Хырыс-табыстарға көп кізі төгілче бе?*

ТӨГІНЕРГЕ [төгін-] *иділ.* 1. Пос посха пірее суух ниме урынып аларға. – Облиться. *Соох суғны төгініп алып паза, сыңзып ала, тасхар ойли халған* (ТИ МП). *Ізіг суғны төгініп алып, олох туста больницаа апардырған ол палаларына, саңай олған пол партырбын тіп, алыхтанчатханы пу ла полбаан*

(ШВ СМ). 2. Иртіре чирге, ізінерге. – Объедаться, обжираться, упиваться. *Араға төгініп алып, хайди ла ползa пол чөрче ол піп, ипчінің харахтары суғлан парғанын көріп, ағаа айап парғанын чазырбиныбысхан* (ТМ ПТ). *Тастынаң көрзе, удаа араға төгінче осхас.*

ТӨДЕ *адал.* Нименің төзі. – Основа, основание чего-л. *Ағастың пазы прай ла харал партыр, төдезі, тізең, най ла чоон* (ХЧ). *Оларның мылтых төделері хағдыразып, мылтых шомполлары сығырызып тур* (КВ А).

ТӨДЕТ *адал.* Чазы хузы (колобогы). – *зоол.* Дикий голубь. *Төдет табызын искен кізее часка полбинча піп, ол хаңанох искен ползa даа, ол нимее киртінминчеткенін көзіт пирген* (КВ ХУО). *Төдет тапсирынаң хорыхпинчам піп, пайаадаң өтіркепчеткен оол тымыла ла халған* (ТИ МП).

ТӨДІР *нареч.* Соонзар, нандыра, кидер, кистінзер. – Назад, обратно. *Позымның алнында тазырама улуғ чол көр салып, хахаанымнаң ағассар төдір айланыбысхам* (КВ А). *Арғамҷы кірістерінең пастап арғамҷы хаттарының пір пастарын ырғах ағастарға ілдіріп, иреннер, ырғах ағастарны толғап, төдір чухуруныс турғаннар* (ДН ЫА). ◊ **Төдір азах.** – Крот. **Төдір пазарға.** – Пятиться назад. **Төдір сығарға.** – Выходить задом наперед. □ **Төрелі чохтың – төдір парған.** – У народа не имеющего порядков, нет будущего. **Ӱттіг наннаң ӱс өткен, төртінҷізін төдір өткен.** – Прошедший огонь и медные трубы. А на четвертый раз вышел. **Төдір төлліг, илгер идим.** – Бедный назад тянет, богатый вперед тянет.

ТӨДІРЛЕНЕРГЕ [төдірлен-] *иділ.* 1. Соонзар чыларға, нандыра тартарға. – Пятиться назад. *Тодыл даа кізілернің алнындарында тура, пастап төдірленген: піс аннаң ідөк тее көп хати күрезедірбіс* (КИ ЧХ). *Соорға көлілген ат, төдірленіп, пісті най тың хорыхтыр салған* (ХЧ). 2. Удурланарға, чараспасха, чөпсінмеске, тоғырланарға. – *перен.* Упрямиться, упорствовать, не соглашаться с кем-л., отказываться. *Хуруғ холлыг чат халып, Норо хорыхханынаң төдірленген* (ТГ Ч). *Ол хайҷаа, өөртін чайалған піп, пір дее төдірленмеҷең* (КГ ПАО).

ТӨДІРЛИРГЕ [төдірле-] *иділ.* Нандыра тартарға, соонзар тартарға. – Тянуть назад, толкать, тащить назад, обратно кого-л. *Ол атты, төдірлирге көп күс кирек. Ниме мында төдірлирге сағынып алғазар піп, ол пастых піске хазырлан сыххан* (СА КК2). 2. Пірее нимені итпеске чоохтирға, тохтадарға, чөптирге. – *перен.* Отговаривать кого-л., отсоветовать кому-л., удерживать, приостанавливать (от какого-л. действия, поступка). *Пастап Охчын төдірлеен, соонаң, аны испинчеткенде, хол салыбызарға чаратхан. Тайра, тізең, Маңнай инейні төдірлеп турған: иртіп парған нимезер нимезін айланар, ам прай ниме іле сых парған* (ЧС ПТ).

ТӨЗЕДЕРГЕ [төзет-] *иділ.* 1. Узуҷаң орынны (төзек-частыхнаң хада: киис, чорған, частых) тимнирге сурынарға, чахирға. – Попросить кого-л. застелить постель. *Төзекті төзедерге аар полыбысхан ӱчӱн ол паза даа сурынарға хынминыбысхан* (БТ О). *Палаа нымзах төзек төзедерге киректелчеткенін пілзе дее, ол тапсабаан* (СА КК3). 2. Сызыр төзеп пирерге сурынарға. – Попросить подстелить солому (для скота). *Паслал парған сызырны наачылап төзедерге кирек полған. Малға сызырны төзедерге сурынарға ағаа тың на арыстыг полбаан – ол позы мал өскіріп чуртапчатхан нооза* (ТМ ПТ).

ТӨЗЕК *адал.* 1. Узуҷаң орын (төзек-частыхнаң хада: киис, чорған, частых). – Постель. *Андағ аар сағыстарға тыстан полбин, Оркон төзектең көөлҷе турып алған* (ИТ). *Тоозып, тохараан ир чахсы, турып, төзекке аңналыбысхан, хоных хонған алып кізі, хонып, иртен турған* (АА). 2. Мал чадар частых. – Подстилка (для скота). *Малға төзекті сыбыра алыстырчалар. Малға сызырны салып, нымзах төзек тимнеп саларға иткен.* □ **Төдір парған кізінің төзегі тоо, іскер парған кізінің төзегі нымзах.** – У назад идущего человека постель из боярышника, у того, кто идет вперед, постель мягкая.

ТӨЗЕК-ЧАСТЫХ *адал.*, *көр.:* **төзек**. Узуҷаң чирге төзенҷең ниме-ноолар. – *собир.* Постель, постельные принадлежности. *Төзек-частых чӱктеніп, пір таныссар паргабыс* (ТИ ХӦ). *Хыстың төзек-частыгын*

пирерге тіп, пабазы-іҷезі чағын туған-чағыннарны хығыртып алтырлар (ТН Ч).

ТӨЗЕЛЕРГЕ [төзел-] *иділ.* 1. Чаза салыларға, чазыларға. – Быть разостланным, постеленным. *Ах кибістер, ах кибістер минің алныма төзелче* (МВ КТ). *Минің алнымда ирткен туспың пазахтары төзелче* (ТВ АТ). 2. Ниме-ноо үстүнҷе өзерге. – Расти, простираясь низко по земле, по поверхности чего-н. *Хумныг чазы үстүнҷе тиксі ирбен от төзелче* (ЛЧ УУЧ). *Ол туста пу тастарҷа саңай торбас төзел парған полҷаң, амды хуруг чыллар турча* (МТ ПТ). 3. Чайылып, тарирға – Распространяться, слабо растекаясь по низу чего-л. *Хас алтынҷа тубан төзелче. Наа ла көйіп пастабысхан от үстүнҷе хойыг ыс төзеліп пастаан.* 4. Чойырхирға, хойраларға. – *перен*. Угодничать, расстилаться. *Немецтернің алнында ол, сыыға кірерге сағынып, нинҷе-нинҷе хати төзелген. Пастыхтың алнында төзелерге үгрен парғаны аның көйтік хылшин сах мындох іле сыгарған* (ТМ ПТ). 5. Төстег иділерге, чазыларға. – Выкладываться, быть постеленным. *Пу наа чардылар чахсы төзелче. Олардаң хости пазох ікі тура төзелче* (ХЧК).

ТӨЗЕНҶІК *адал.* Пірее кізінің алай нименің алтына төзелген алай салылған ниме-ноо, узуҷаң орын. – Подстилка, то, что подостлано, подложено. *Төзенҷігі нымзах таа полбаза, ол паза ниме тапсабаан* (БТ О). *Төзенҷік нымзах полар иде, хоза сызырны ағылып, сал салғаннар* (КИ ЧХ).

ТӨЗИРГЕ [төзе-] *иділ.* 1. Чаза саларға, чазарға. – Стлать, постилать, расстилать. *Тураларның істін прай аарлыг иснең хазаглап, полларына аарлыг кибістер төзеглеп салтырлар* (КВ МТ). *Кобай ир, мылтыгын чир стол алтына суғып, чир полға төзеніп, одырыбысхан* (ИТ). 2. Саларға пірее ниме үстүнзер. – Настилать, стлать, укладывать, класть. *Хап-хара тулуҥныг Онис улуг нимес икелерде киис идерге түк төзеглепчеткен* (ДН ЫА). *Сағдай, Оғлах тагларны асханда, чылғы ізі ікі чара төзелгенін көрген: пір чалбах іс кічіг суг істінзер тартыл парыбыстыр* (ДН ЫА). 3. Өзерге. – Расти по поверхности чего-л. *Хойыг, түгдүр тайға ла, чалбах ах истің үстүне төзелген торбас чіли, харалып, пөлеліп көрін турған* (КВ МТ). 3. Төстирге, пүдірерге; салыларға, чазыларға. – Выкладывать; стелить. *Пол (паркет) төзирге. Линолеум төзирге.*

ТӨКПЕС *адал.* 1. Узурған алай сынған ағастың халған чардығы, төзі. – Пень, оставшаяся нижняя часть срубленного или сломанного дерева. *Чирнің түбінзер кір париған көҥнінең харалысчатхан төкпестер, чадыхтар аразынзар чөр сыххан* (ТМ ЧЧ). *Парбах чилегеліг чоон төкпесті суг индіре ағызып, аның кистінде передатчиктерні іл салғаннар* (ИТ). 2. Сағызы чох, нимее чарабас. – *перен., разг.* Пень, пентюх, олух; безмозглый. *Олаҥай даа ол сизігі чох төкпес оол* (ХА А). *Пу пала саҥай хара төкпес пол партыр тіп, ол инейнің перінгені пу ла полбаан* (КГ ПАО).

ТӨКПЕСТІГ *пілд.* Узурған алай сынған ағастың халған чардығы пар, төзі пар. – Изобилующий пнями, пнистый. *Аал хыриндағы арыг угаа төкпестіг пол партыр. Төкпестіг орыннарҷа параргa сидік полғанын піліп, ол хатыг табанныг маймахтар сурап алған* (СА ККЗ).

ТӨКТІРЕРГЕ [төктір-] *иділ.* Пірее нимені пір чирдең пасха чирге урдырарға (сурынарға). – Просить (заставить) выливать, проливать, лить, разливать что-л. *Чазаа тизек төктірерге чахығны кнес пирібіскен, ол ас-тамах маҥат өзеріне пик төстег* (КГ ПАО). *Пу өзімнерге кирек нимені төктірерге пирбеске сағынып, ол паза ла полбаста көнектің хылҷазына тыныбысхан* (СА ККЗ).

ТӨЛ *адал.* Пір өбекедең, ададаң сыххан чон, пір кізідең сыххан туған-чағыннар; кізінің, малның, аң-хустың палалары, прай тилекейдегі тіріг нимелернің палалары. – Род, поколение, потомство (о людях и животных). *Хакастар постарының родын читі төлге читіре пілчелер. Пабалар пастаан паарсағны пазағы төллер алғытсын* (ДН К). *Кип-чоох, тізең, төлдең төлге көөлҷе урылча* (НК ХХ). □ **Орай олған төлі чох полҷаң.** – Поздний ребенок не имеет потомства. **Тӧдір төлліг, илгер идим.** – Бедный назад тянет, богатый вперед тянет.

ТӨЛЕГ *адал.* 1. Садызып алған ниме ўчўн пирілчеткен ахча, санас, пиріс. – Плата

за покупку, приобретение. *Худай синде, алтын палығас! Аарлығ тӧлег кирек чоғыл* (ПО). *Чылтыраң чардыларны садып алған тӧлег чаҷыннарын киреҕсеенӧктер* (ИТ). 2. Чал ахчазы: тоғыс ӱчӱн пирілчеткен ахча, санас. – Заработная плата, вознаграждение за труд; плата. *Тоғыс ӱчӱн тӧлег аларға. Тӧлегні толдыра тӧлебинчезің тіп, пайзар ахсын азарға чарабаҷаң полҷаң* (ХЧК). 3. Пірее ниме ӱчӱн пиріс, нандырығ. – Воздаяние, награда за что-нибудь. *Чаа тузында тоғынғаннарға тӧлег ам даа читіре нимес. Чуртазыңда иткен прай чахсы-хомай нимелер ӱчӱн, тузында тӧлег полар* (КН КХ). 4. Кізілердең пірее ниме ӱчӱн хазна алчатхан ахча. – Налог, установленный обязательный платеж, взимаемый с граждан и юридических лиц. *Чир тӧлеен тузында толдыр саларға. Амғы туста чир ӱчӱн тӧлег улееде ӧс парған* (ХЧ). □ **Ахча санныҥ полҷаң, алым тӧлегліг полҷаң.** – Деньги имеют счет, а долг платежом красен.

ТӦЛЕГЕ *адал.* Чиит, пір частыҥ хой. – Молодая овца, ярка. *Тізі хураҕаннар улуҕ ӧс парза, чиит хойыҷах тӧлеге тіп адалча. Тӧлегелер хой малны ӧскірерге тудылчалар. Пӱӱл піске тӧлегелер пиргеннер* (ХА).

ТӦЛЕГЛІҤ *пілд.* Тӧлирге кирек (нимедеҷер). – Подлежащий оплате, платежу. *Тӧлегліг чаҷыннарны хада ал чӧрерге. Тӧлегліг чаҷыннарны ол, кілеп, таап таа алған полза, пасхаларына чоохтирға чаратпаан* (ТВ АТ). □ **Алған ниме тӧлегліг полҷаң.** – Долг платежом красен.

ТӦЛЕДЕРГЕ *иділ.* Тӧлирге кӱстирге, чахирға. – Заставить уплатить, выплатить что-л. кому-л. *Оларны тӧледерге кирек тее чоғыл – постары ағыл пиреҥлер тіп, ол паза даа ікінҷілебинчеткенін кӧзіт пиреҥге тіп, тапсабиныбысхан* (СА КК2). *Алымнарын тӧледерге оларны, чыып алып, пастыхтар чоо чалтыратханнар* (ХЧ).

ТӦЛЕЗЕРГЕ *иділ.* Піреезіне тӧлирге полыс пиреҥге; піреезінең хада удур-тӧдір саназарға. – Помочь в оплате; платить совместно с кем-л. *Оларға пасха чирзер пар полар ӱчӱн, ӧдістерін піске тӧлезерге киліскен* (ТН КК). *Ағаа ахча тӧлес пиреҥге кирек полар неке, тіп, ағазы сым на полыбысхан* (ШВ СМ).

ТӦЛЕНЕРГЕ *иділ.* Пос алған, иткен ниме ӱчӱн саназарға. – Расплачиваться с чем-л. самому. *Чиитте кӱдеп салып, амды тӧленер тус чит килгенін ол пілініп, кірҷең чирін таппинчатхан* (ТМ ПТ). *Худайныҥ алнында тӧленерге чарат салып, ол паза даа нимедеҷер сағын полбинчатхан* (ТМ ПТ).

ТӦЛИРГЕ [тӧле-] *иділ.* 1. Алған ниме ӱчӱн ахча алай пасха даа ниме пиреҥге. – Платить, выплачивать за что-то купленное. *Че мин аны пілінгенҷе, сағызым пу тоғазығның тоозыларына айланған: ізебімде пірее салковай пар ба алай кӧмес тее оох ахча – одыр парған ӱчӱн шоферға чалын тӧлирге* (ИТ). *Хараа мал көрерге чӧрчезің ме тіп, сурғаннарында, худайға хойны хараазын хадарар ӱчӱн, он ахча тӧлеп салғам тіпче* (ХА). 2. Тоғыс ӱчӱн ахча пиреҥге, санас идерге. – Платить за труд, платить заработную плату. *Толдыр салған тоғыстың ӱчӱн ахчаны тузында тӧлепчелер. Тоғыс ӱчӱн чал ахчазын чахсы тӧлепчелер* (ХЧК). 3. Пірее ниме ӱчӱн нандырығ пиреҥге. – Воздавать за что-н. *Пастых чахсы тоғыс ӱчӱн ахчаны толдыразынаҥ тӧлирге чахаан. Прай ниме ӱчӱн тӧлирге килісче.* 4. Пірее ниме ӱчӱн хазнаа ахча пиреҥге. – Платить налог. *Ол ырахххы туста полған на ирен, чиит тее полза, хазнаа албан тӧлеҷеҥ* (ББ ТС). *Чурт ӱчӱн чылда пір хати тӧлегні пир саларға киректелче.*

ТӦЛІСТІҤ *пілд.* Тӧлізі пар, кізі хылиина кірбес, пу харахнаҥ көрбес. – Вызывающий ненависть, отвращение, злобу; ненавистный, внушающий злобу, отвращение. *Панчаа көрінген тылдағы тӧлістіг чабал хызығыс* (ТН УК). *Син хайди кізі тӧлістіг пол пардыҥ, айа, тіп, ол хыс аны іде сазыбысхан* (БТ О).

ТӦЛКЕ *адал.* Нимее киртінҷек кізілернің чуртаста полар алай полған нимедеҷер чоохтапчатханы (карт салып алай пасха даа оңдайнаҥ). – Ворожба, гадание. *Хара Пурғун, аар-пеер хылчаҥни, тӧлкезін сала, искірген* (БП ТЧЭ). *Тӱнее пір инейекке тӧлке салдыртхам* (ТН ЧТ).

ТӨЛКЕЛЕДЕРГЕ [төлкелет-] *иділ.* Нимее киртінчек кізілернің чуртаста полар алай полған нимедеңер чоохтапчатханын төлке салдырарға (карт салып алай пасха даа оңдайнаң). – Попросить ворожить, погадать. *Ол хыстар төлкеледерге тіп, ол төлкелечең хараазын андар килген полганнар* (ГН ТХАХ). *Төлкеледерге чөріп, аның даа чуртазы узах полбас тіп, иней пу ла халахтанчатханы полған* (ШВ ЧС).

ТӨЛКЕЛЕНЕРГЕ [төлкелен-] *иділ.* Чуртаста полар нимедеңер чоохтанарға (карт салып алай пасха даа оңдайнаң). – Ворожить, гадать, накликать (*на себя*). *Ол оолағас ниме-де төлкеленче тіп, иней, паза ла полбаста, тігі туразар пастыра халған* (ТН КК). *Амды иирге читіре төлкелен чөрчедерге килізер* (СА КК3).

ТӨЛКЕҢІ *адал.* 1. Төлке салчатхан кізі, төлкелепчеткен кізі. – Гадалка, ворожея. *Төлкеңее киртінмезе дее чарир. Түрчедең хонңых ипчізер, төлкеңізер, өзі хыылабинаң, чиде салған* (КГ ХА Т). 2. Кізінің чуртазында ниме поларын чоохтапчатхан кізі. – Предсказательница, пророчица. *Че-е, чой төлкеңілерге киртініп порастаныңар* (ТН ЧТ). *Төлкеңіге прайзы даа киртінчеткенін піліп, андарох парған* (КИ ЧХ).

ТӨЛӨН *адал.* Кізінің, аңнарның, малның істіндегі хан арығлапчатхан чардығы (органы). – Селезенка. *Төлөн ағырарға итче осхас. Паар, чүрек, төлөн – кізінің істіндегі тың кирек органнары.* □ **Төлөнге теңмеенде, төстетпеңең ир кізі.** – Пока не попадет по селезенке, мужчина не должен вступать в драку. **Төлөн чідім туснаң, төлеге кірдім хыстаң.** – Селезенку съел с солью, должником стал из-за девушки.

ТӨМЕНЕРГЕ [төмен-] *иділ.* 1. Пірее кізее, нимее төстенерге, чөленерге, ізенерге. – Опираться на кого-, что-л., пользоваться кем-, чем-л. как опорой, подпоркой. *Сабис тура хонған, анаң азаан ағырта төменібізіп, нандыра одырған* (ДН ЫА). *Чох, одырчаң маң чоғыл. Кемні ысхазың хығыртарға? – чачыраңнос, тарыхчатхан ўннең удур тапсаан Хоортай апсах, тайағын төмен салып* (ДН ЫА). 2. Орта, сын нимені киречілеп, пірее нимее төстенерге. – Основываться на чем-л., использовать в качестве довода, основания. *Орта төменерге. Республика чонының хызырылчатханы ўстўнде көзіділген прай саннарға, сылтағларға төменчелер* (ХЧ).

ТӨҢ Улуғ нимес тағ, кödіре чир, тигейек. – Небольшое возвышение; бугор, холм, пригорок, возвышенность // возвышенный, бугристый, холмистый. *Кнай төңде Чобат ойында тарап парған хойларны харап одырған* (ДН ЫА). *Төңнерде, тізең, харах ойналдырып, көгемдік одыҷах көрініп пастаан* (ББ ТС). □ **Хомай ат төң ўстўнде. Чахсы ат төң алтында.** – Плохая лошадь на холме стоит. Хорошая лошадь под холмом.

ТӨҢЕЙ *адал.* Улуғ нимес тағыҷах, кödіре чир, тигей. – Бугор, холм, возвышенность. *Төңейде чатхан көртіктең оолағас оймағассар ойлап килген. Ағбаннаң Асхыссар парчатхан улуғ чол хазында, хыралар аразында, хаҷаннаң кўргенге төөй төңей турҷаң* (ХЧК).

ТӨӨЙ *пілд.* 1. Піреезінең, пірее нименең пір омалығ, пір көрімніг. – Похожий, подобный, одинаковый. *Пабазына төөй, көп чоохтанмас кізілер чоохтың сағызын кізінің ўнінде тыңнапчалар* (ТМ ЧЧ). *Оолағаснаң алай ба хызыҷахнаң пір төөй көрістіг, пір сағыстыг поларға кирек* (СА КК3). 2. Пір омалығ, пір көрімніг полып. – Похоже, подобно, одинаково. *Таң чарирға идібіскенге төөй, маңзырирға кирек* (ТМ ЧЧ). *Улуғ öörні іди көрчетсең, пір килкім, улуғ хус ла учух парығанға төөй* (ТИ МП).

ТӨӨЙЛЕЗЕРГЕ [төөйлес-] *иділ.* Пірее нимее, кізее төөй поларға, төөй иділерге, тиңнезерге. – Уподобляться, делаться похожим на кого-, что-л. *Төөйлес полғанынаң пасха ниме-де чоохтанҷаң ниме чоғыл тіп, ол ипчі паза тапсабин не тасхар сыға салған* (ОН ЧАО). *Инеліг хыс най төөйлес партырлар тіп, олар – иней апсах ла – сизінминчеткен полтырлар* (ШВ ХлС).

ТӨӨЙЛИРГЕ [төөйле-] *иділ.* 1. Төөй идерге, чағыннадарға, туған паза төөй ползын тіп идерге. – Делать похожим; роднить, сближать, уподоблять кого-, что-л., кому-, чему-л. *Андаг даа полза, Арина Петровна, Тойоңзар сизіне көріп, киҷее чазыда тоғасхан оолға төөйлеп одырған* (ДН ЫА). *Оолғын*

пабазына төөйлеп, ол паза даа аннаң чочынчатхан полғаны пілдірген (ХА А). 2. Төөй ниме, чарас ниме табарға. – Подбирать сходное, одинаковое. *Ӧдіктерні төөйлирге. Палаларына кип-азахты төөйлирге.* 3. Хатап идерге, пазох идерге. – Повторить, сделать еще раз. *Ит салған тоғысты төөйлирге. Пиҷезіне пасхан пічікті төөйлирге киліскен.*

ТӨӨЛЕ *нареч.* Сыбыра, удаа. – Постоянно. *Че тайғада тööле пол полбассың* (ХЧ). *Мында мин тööле поладырбын* (ТГ Ч).

ТӨР *адал.* Иб, тура істіндегі ізіктең тоғыр орын, хакастарның аарлалчатхан орны. – Место напротив входа в помещение, передний угол, почетное место (в доме, юрте). *Төрзер ирт, ізікте турбаҷаң! Талбахтар ізіксер ле парлар, төрні хоостаан киистер чаапчатханнар* (ДН ЫА). *Піс, улуғ аалҷылар, төрзер ирттібіс* (БФ ТО).

ТӨРГІН *адал.* Ирге парған чиит ипчінің паба-іҷезіне инҷізін аларға парғаны (апсағынаң паза аның кізілерінең хада). – *этн.* Поездка молодой замужней женщины с родственниками мужа к своим родителям (за получением приданого). *Төргінге параргa. Төргін-тойны пірге идібізерге чаратханнар* (КГ ХА Т). *Төргінге парар тус чит килген.*

ТӨРДЕГІ *пілд.* Алындағы. – Передний. *Төрдегі пулуңда одырған инейлер, сала удуртӧдір сыбыхтазып ала, амыр тудыныстарынаң аны ӱрӱктіргеннер* (БТ О). *Иртіңер төрдегі саринзар тіп, ол хыс оларны туразар иртіргені прайзын даа хайхатхан полар* (ТМ ПТ).

ТӨРЕ I *адал.* Халыхтарның чуртазын пиктирге тузаланчатхан оңдай, ибіркіде тудынҷаң оңдай. – Закон, правопорядок, право, укрепляющее устои общества. *Төре пазы пик ползын, төрге толдыра ис ползын* (ХС). *Төре тудынзаң, паза астых парбассың тіп, ол, паза даа чоохтанар сӧс таппин, полғадағ полған* (БТ О).

ТӨРЕ II *адал.* Малның хамағындағы ах миң. – *фольк.* Белое (светлое) пятно на лбу животного. *Пызоҷах хамаанда төре сых парған төреен. Ол мал төреліг полғаны сӧбірее часкаа ағылар тіп, саналҷаң мының алнында* (ДН ЫА).

ТӨРЕМІЛ *нареч.* Сыбыра, маң сай, полған на сай, удаа. – Часто, через короткие промежутки времени происходя, повторяясь, появляясь. *Сағдай пу хоосты төреміл көредір, че көрген не сай ағаа пасха ла хоостар осхас пілдірче* (ДН ЫА). *Пістің класстағы олғаннарның школаны даа тоосса, төреміл тоғазардаңар чоохтас салғабыс.*

ТӨРИРГЕ [төрі-] *иділ.* 1. Көрінерге, чарыхха сығарарға. – Рождаться, появляться на свет в результате родов. *Пала төріпче.* «*Эк, пу ла Каркейні полбас! Андағ талантты төрирге кирек*» (СА КК3). *Пу Табат аалда төреем* (ТМ ЧЧ). 2. Наа ниме сығызарға килчедерге (сағыстаңар, көрістеңер). – Возникать, появляться, рождаться (об идеях, мыслях, взглядах). *Сағыс төріпче. Пазында пірсі пірсінең хомай сағыстар төріпчеткеннер* (ХА). *Аймах-пасха сурығларға наа көрістер төріпчелер.* □ **Сӧстең сӧс төрепче, сӧстең сӧс сыхча.** – Из слов слово рождается, из слов слово выходит. **Асхырын кӧкти ат төридір.** – Жеребенок рождается похожим на жеребца.

ТӨРІДЕРГЕ [төріт-] *иділ.* 1. [Пала] табарға, туғарға. – Рожать. *Ӱс оол төріттім сағаа* (АП). *Сергейнең Клава хайдағ ла пала төріт салдылар ни?* (СА КК3). 2. Наа ниме сығарарға (сағыстаңар, көрістеңер). – Рождать (об идеях, мыслях, взглядах). *Наа сағыстар төрідерге оой ла нимес. Ахчанаң полбаза, паарсах, чылыг сӧстернең кізілер кӧңнін матап кӧдірче, таңдағы күнге хайдағ-да ізеніс төрітче* (СА КК3). 3. Пірее нимее пастағ поларға, пірее нименің пасталғанының сылтаа поларға. – *перен.* Давать начало чему-л., создавать, производить, быть причиной появления чего-л. *Пу чурттағы прай ниме Толаңаның сағызынаң, анның кӱстенгенінең төреен, пиктелген* (ЛЧ УУЧ). *Чалахай кӧклӧлер мына пу амыр хылыхтыг хыстың холынаң иділгеннер, төрееннер* (ХЧ). 4. Салтар, парыс ағыларға (чирдеңер). – Приносить плоды, урожай (о почве). *Ибіркі чазыларда пай тоңастыглар төріҷең. Алында пу чирлер, чылдаң планнаң азыра тамах төрідіп, Сыра чірінде чурттыгларны сабландырҷаң полған* (ХЧ).

ТӦРТ *сан.* Ӱстең паза пистең аразындағы сан. – Четыре. *Тӧрт ӧкіс хураған: ікізі теен парғаннар, ӧзіп аларлар, іҷе дее чох, че ікізін тилир кирек* (ДН ЫА). *Аннаҷар даа чағын туғаннар санынаҷ кічіг тайызына сӧс пирілгенде, анзы, кӧп тее чоохтанмин, тӧрт азыхтыг мал сыйлапчам теенде, айа сабызы тыҷыри ла тӱскен* (СА ККЗ). □ **Тӧрт харындастың сағалы тискер.** – У четверых братьев бороды наоборот.

ТӦРТКІЛ *пілд.* Тӧрт пулуҥныг. – Четырехугольный, квадратный. *А піс тӧрткіл істінде хоостар пӱдір сыххабыс* (КГ ПАО). *Аалның кидеркі саринзар тарта, иргі солаас сиденніг хыры чох тӧрткіл тураҷах турған* (БТ О).

ТӦС I *адал.* Кізінің, малның, аҥ-хустарның алнындағы чардығы, көксінің ӱстӱндегі чардығы. – Грудь, грудинка. *Алыптар сӧклезіп пастааннар, аҥдара тӧснең сазысханнар* (ХО). *Ол ойлап килебес, пір холынаҷ адының тініне чапсынып, паза пір холынаҷ ол оолны тӧснең андар аҥдара сасхан* (КВ А).

ТӦС II *адал.* 1. Пірее нименің тӧменіп турчатхан чардығы, иҥ алтындағы чардығы. – Нижняя опорная часть сооружения, фундамент, основание. *Тура тӧзі матлама салылтыр* (ХЧ). *Наа пӱдірілчеткен мылчаның тӧзі саҥай хайадаҥ иділчеткені уғаа чахсы* (ЛЧ УУЧ). 2. Пӧзік турчатхан нименің чирнең пірікчеткен орны (тағның, хумартхының, ағастың паза ан. п.). Место у самого основания чего-н. высокого (горы, памятника, дерева и т. д.), подножие чего-л. *Ах тасхылның тӧзі чирде матлама чон чуртаптыр* (АМ КМ). *Хуҷахтап килген ипчі Акайахты хойыг нымырт тӧзінде одырт салған* (ХА А). 3. Ӧзімнернің, одыртхан нимелернің алтындағы чардығы. – Корень чего-л., клубни. *Яблах тӧзі. Ағас тӧстері ле пілеріс халып одырча, харах-хулахтар хазырабысхан* (БФ ТО). *Пӱӱл ӧзімнернің тӧзі чахсы* (ХЧ).

ТӦС III *адал.* Сала кӧдіре, пӧзік чир. – Место, где дорога поднимается кверху, подъем, небольшая возвышенность. *Марик, сала маҥзыри иҥнестеніп, тӧс чоғар, ооғас хаалап, улеҥнеп, азахтарын чадап алыстыр парчатхан* (ДН ЫА). *Кӧрче тӧс арах чирде ағас аразынаҥ пӱӱрлер, маҥзырабин, сегірізе ойласчалар* (ТМ ЧЧ).

ТӦС IV *адал.* Тимірнең тоғынҷаҥ, аны чалбайта сапчаҥ тӧстег, ниме-ноо. – Наковальня. *Кузницада тӧс чох пір дее тоғыс иділбинче. Ізіділп алған тимірні, тӧске салып, чалбайта сабарға.*

ТӦС V *адал.* 1. Хамның полысчылары. – По анимистическим представлениям шаманов, духи, существовавшие в трех сферах Вселенной: на земле, на небе, под землей. *Хам талазар ба, полысчатхан кізі полча, сығыр сыхты, тӧстерін таг-суг пастарынаҥ хығырча* (БФ ХЧ). *Хамның тӧстері парғлабысча, че тӱӱр сабызы тохтабинча, улам на тыыпча* (ХЧ). 2. Семьяны, сӧӧкті арачылапчатхан ниме-ноо. – Идол, фетиш, защитники семейного очага, рода, племени, скота и т. п. *Хозан тӧс. Аба тӧс. Мының алнында полған на хакас сӧбіреде тӧстер пар полҷаҥнар.*

ТӦСКІ *адал.* Чоох искені. – Послушание. *Сотроҥның хызы тӧскізін прайзына көзіткен, ол, чоохтаан на нимені сӧс чох толдырып, чонның хылиина табырах кіріп алған* (ЛЧ УУЧ). *Тӧскім пар тіп, махтанысханнарға даа оой полбаан пу чорыхта* (АТ).

ТӦСКІЛІГ *пілд.* Тӧскізі пар, чоох исчеткен. – Такой, который слушается, послушный, покорный. *Тӧскіліг дее палаларны ӧскірерге най ла оой нимезін ол пілген* (КЛ О). *Оларны тӧскіліг поларға ӱгрет салбаанда, кирек киліспес, неке* (ШВ ХлС).

ТӦСКІН *адал.* Изерні пиктир иде тутырчаҥ паг. – Ремень, укрепляющий седло. *Тӧскінін тутырып алғанда, ол паза даа анда хайынминыбысхан. Тӧскінін ипти тутыр салып, ир чахсы аннаҥ андар пастыра халған* (АМ).

ТӦСТЕГ *адал.* Пірее нименің пастааны, чайааны. – Основа, фундамент чего-л. *Ӱгредігнің тӧстее – ол книга кӧп хығырганында полча тіп, пабалары удаа чоохтан салҷаҥ* (ТЛ О). *Хакас литературазы иҥ пурун хакас литература тілі орта чолча парчатханына киречі полча: ол хакас тілі мыннаҥар ӧҥненеріне тӧстег полча* (ХЧ).

ТӦСТЕГҶІ *адал.* Пірее нимені тӧстепчеткен, пастапчатхан кізі. – Основатель, зачинатель, основоположник, организатор.

Колхоз төстегҷізі. Съезд С.Д. Майнагашевті төстегҷі-инструкторға турғыс салған (ХЧ). *Иван Федорович, колхозха хынып, кіріп, наа хоных төстегҷілерінің пірсі полыбысхан* (ХЧК).

ТӦСТЕДЕРГЕ [төстет-] I *иділ.* Кізінің алнындағы чардығынаң, көксінің үстүндегі чардығынаң хаптырарға. – Быть схваченным за грудки, получить удар от кого-л. в грудь, быть побитым. *Ол миннең хости турған оолға төстеткен, аннаңар мин ағаа теңмеем, тудызып алзыннар тіп. Мин сағаа төстедерге килбеем тіп, хазырланып, ол ирен тасхар сыға салған* (СА ККЗ).

ТӦСТЕНЕРГЕ [төстен-] *иділ.* 1. Тамырланарға, өзіп пастирға. – Укореняться, приниматься (о посаженных растениях). *Хорбыҷах чахсы төстеніп алтыр. Син ағылған нымырт төстен полбинча, хурирға чӧр.* 2. Пірее нимеде төстег көрерге, төстегнең чіли тузаланарға. – Опираться на что-л. *Халых организацияларға төстенерге. Наукаа төстензе, хазии табырах тилир.* 3. Пірее нимені хайдағ-да нименің ӧӧніне аларға; чӧлег, төстег идерге. – Опираться, класть что-л. в основу убеждений, рассуждений, выводов, заключений и прочих ментальных действий. *Чарғыҷылар постарының салтарларын итчеткенде, киречілер чоохтаан нимелерге төстенгеннерӧк* (ХЧ). *Ол, наа тоғызын тимнепчеткенде, алында сыххан тоғыстарға төстенген* (ХЧ).

ТӦСТИРГЕ [тӧсте-] I *иділ.* Кемні-де төснең хабарға. – Хватать кого-то за грудь. *Харбинка хабыныс чідірген аразында, хачы, ойлап киліп, аны пулуңзар төстебіскен* (ДН ЫА). *Ол оолны төстирге иткенде, анзы хайди-да чапчаң на сығара ойлаан* (БТ О).

ТӦСТИРГЕ [тӧсте-] II *иділ.* 1. Пірее нимее пастағ пирерге, пірее нимені чайирға.– Давать начало чему-л., создавать, учреждать. *Н.М. Мартьянов паза аның полысчылары харасхы хан ӱлгӱзі тузындох Минсуғ городты прай чир ӱстӱне сабландырған, хакас чоныныҥ музейін төстееннер* (ДН ЫА). *Чайаачы ӧме төстеп тее алза, оол-хыстарны анда тут халары, тӱзімніг тоғындырары кирек полча* (СА ККЗ). 2. Холлирға, салааларнаң чир алтынаң сығарарға (яблахты). – Подкапывать (картошку), вырыть часть клубней (картошки). *Орғах айының пастағы – ікінҷі кӱнінде, Линде, Анис чыл сай яблах төстеп килче, анаң аны, тоғылахха пызырып алып, узаан сӱтнең прайзы, хынып, чіпче* (ЛЧ УУЧ).

ТӦСТИРГЕ [тӧсте-] III *иділ.* Пӧзік чирге кӧдірілерге, аның хыринҷа парарға. – Подниматься на возвышенность, идти по подножию, краю чего-л. *Пӧзік тағны төстирге. Алындағы тағны ирт парыбызар ӱчӱн, аны төстирге киліскен.*

ТӦСТІГ I *пілд.* Кізінің, малның, аңхустарның алнындағы чардығы, көксінің үстүндегі чардығы пар. – Имеющий грудь, грудинку; с грудью, с грудинкой. *Төстіг поларға. Төстіг малны нанға чатырҷаң, төстіг хусты атып одырҷаң полтыр ол тіп, чоохтап ала, Сірле апсах иреедін пик тудынып одырча* (ХЧ).

ТӦСТІГ II *пілд.* 1. Пірее нименің төменіп турчатхан чардығы пар, иң алтындағы чардығы пар. – Имеющий фундамент, основание. *Пу тура пик төстіг тура. Соох чирлерде туралар пістинең пасха иде пӱдірілчелер, олар чирге саап салған төстіг полчалар.* 2. Пӧзік турчатхан нименің (тағның, хумартхының, ағастың, ан.п.) чирнең пірікчеткен орны пар. – Имеющий подножие. *Сиденнелген тиректер чоон төстіг полғаннар. Ах төстіг тағ ыраххыдаң көрінче.* 3. Өзімнернің, одыртхан нимелернің алтындағы чардығы пар. – Имеющий корень, клубни. *Хара төстіг өзімнер. Пӱӱл пістің яблах ұғаа төстіг полған* (КГ ПАО). *Төстіг яблахты чулып, паза даа ниме киректелбес тіп сағынған полған* (ТИ МП).

ТӦСТІГ III *пілд.* Тӧзі пар, пӧзік, кӧдіре чирліг. – Имеющий подъем, с подъемом. *Төстіг тағзар сығарға аар полҷаан піліп, ол, паза даа тапсабин, пар сыххан* (ТИ МП). *Пу прай тағлар пӧзік төстіг полчатханнаңар, андар сығарға чарабазын пілініп, олар паза даа таласпааннар* (ТИ МП).

ТӦСТІГ IV *пілд.* Тимірнең тоғынҷаңныг, аны чалбайта сапчаң төстег ниме-ноолыг. – С наковальней, имеющий наковальню. *Тимір узы төстіг поларға кирек. Хызарта ізіділ алған тимірлерні, төстіг орынға салып, чоо тоор парчалар* (АТ).

ТӦСТІГ V *пілд.* 1. Тӧзі пар. – Имеющий духов. *Ол сӧбіре тӧстіг полған. Пу чон прайзы даа тӧстіг полчатханын ол хаҷанох сизінген* (ТВ АТ). 2. Арачылапчатхан ниме-ноолыг. – Имеющий идола (идолов), фетишей, защитников семейного очага, рода, племени, скота и т. п. *Пірее родтар хозан тӧстіг полчалар. Синің тураң тӧстіг полтыр ноо!*

ТӦСТІК I *адал.* 1. *тиңн.:* **чилеге, тӧс**. – Основа, корень. *Ағас тӧстігі. Азы кискен чирі тибіребин, сарғалып ла, сызыр тӧстіктері щетина чіли, сірбейізіп турған* (КВ А). 2. Сӧстің хозымнарға чарылбинчатхан чардығы, пір тӧстіктіг, туған сӧстернің тӧӧй чардығы. – *грам.* Корень слова. *Сӧстің тӧстігін таап аларға пірееде сидік пілдірче. Сӧстің тӧстігін сиип саларға кирек* (КИ МН).

ТӦСТІК II *адал.* Ат кӧлерге киректелчеткен тирігнің кӧрімі (изер тӱс парбазын тіп, ат кӧксіне тартылған хайыс. – Снаряжение для запряжки лошадей, упряжь, часть верховой упряжи (ремень, надеваемый на грудь лошади, чтобы седло не скатывалось). *Тӧстікті чахсы тарт саларға. Атха тӧстік кизіртіп полбинчатханы ибіркілерні ӱрӱктірген тізе, саба полбас, неке* (ТМ ПТ).

ТӦСТІК III *адал. то же, что* **тӧкпес**.

ТРАЧОН *адал.* Насхаан яблах. – *саг.* Картофельное пюре. *Ипчізі трачон идерге хынча. Ол трачон чирге най тың хынча тіп, хызыҷахтың айағына толдыра пазох ла сал пирген* (КВ ХУО).

ТУБА I *адал.* Алтайларың паза пурунғы хакастарның сӧӧк ады. – Туба, тубинец, тубинцы (родовое название у хакасов и северных алтайцев). *Тубалар Ким хазында чуртаан чон полған* (ХЧ). *Тубаларнаң пазылған кип-чоохтарны істезерге чӧргеннер.*

ТУБА II *адал.* Чазаг, сана чох, парчатхан аңҷыдаңар. – Идущий пешком, без лыж, охотник. *Туба аңнирға тайғада сидік полча. Туба аңҷыларға магаа учурирға киліскен.*

ТУБАН I *адал.* Ӧтіре кӧрінминчеткен порас кии, оор тартыл парғаны. – Туман. *Ах тубан. Тубан тӱсче. Тудан таратчаң сарыг сеек патыг састың ӱстӱнде хойыг тубаннаң турадыр* (ДН ЫА).

ТУБАН II *адал., кӧр.:* **сарыг сеек**. Ікі ханаттыг оох ызырчатхан хурт-хоос, тубанах. – Мелкое двукрылое насекомое с острожалящим хоботком, комар. *Гвидон, ханның палазы, тубанахха айлан парған, кименің істіне кире учуғып, пабазынзар парған* (ПА СХН). *Тайғада тубанға най тың ызыртхабыс.*

ТУБАННАЛАРҒА [тубаннал-] *иділ.* Ӧтіре кӧрінминчеткен порас кии тартыларға. – Застилаться, покрываться туманом. *Ягор, тубанналыбысхан кӧрізінде Соломейні хуҷахтап, охсанып ала, кемнерге-де хол тударға, кемнернің-де сӧстеріне нандырарға маңнан халып одырған* (НК ПТ). *Харахтары тубанналып, паза ниме кӧрбес полыбысханына ол уғаа ӱрӱк парған* (СА ККЗ).

ТУБАННИРҒА [тубанна-] *иділ.* Ӧтіре кӧрінминчеткен порас кии тартарға, тубан тӱзерге. – Туманиться, застилаться туманом. *Тасхар сых кӧрзе, прай ибіре тубаннап ла партыр* (КВ А). *Чайғызын тайғада иртен сай тубаннапчатханын кӧріп, ол апсах паза тасхар сыға халған* (ДН ЫА).

ТУБАННЫҒ *пілд.* 1. Тубаны пар, тубан тӱс парған. – Туманный. *Иртеннең тубанныг кӱн пасталчатханы чахсы кӧрінген. Тубанныг кӱнде чолға сығарға аар поларын пілінгеннер дее полза, хайди идерзің зе – чахыг сағыбинча хаҷан аны толдырарын* (БТ О). 2. Хомай кӧрінчеткен, пӱлес. – *перен.* Невыразительный, тусклый. *Ол, минзер тубанныг харахтарынаң кӧріп, паза даа тапсабин салған* (КВ МТ). *Оохтап ала, Сірлең апсах иреедін пик тудынып одырча* (ХЧ).

ТУҒ I *адал.* 1. Суғның ағызын, чолын тулғапчатхан ниме-ноо, тулғор. – Плотина, сооружение, которым преграждают течение, движение воды. *Ким суғда, улуг туг турғызылып, Сойан-Сус ГЭС пӱдірілген* (ЛЧ). *Кізінің чир чабалы, артыхха харасханы, – суули тӱскен Тыпла иней, – аны суғлухта тударға кирек, посхын парған – прай туг талал чӧрібіскен, анаң ағын суг посхах кӧзінең – иніс тӧбін* (ТМ ЧЧ). 2. Тулғор, суғ турчатхан чир, суғ оймағы, суғ тӱӱл парған орын. – Водоём, образовавшийся в результате запруживания русла реки, ручья; запруда, пруд. *Суғда туг турғызарға. Аны хастада*

индіркі ааллар, Чобаттың суун пылазып, часхы сай туғлар хыринда, ханнар төккенче, тудысхлидырлар (ДН ЫА).

ТУҒ II *пілд.* Хызыр, пуғаа кірбеен (тізі малдаңар). – Неоплодотворенный, нестельный (о скоте), я́ловая (о корове). *Мағаа ол туғ інекті көзіт салған. Прайзы пілген, пылтыр Онсар пирген хазыра пӱӱл туғ халған, ол өс парар* (ТМ ПТ). □ **Чирге тӱспес читі тирек, чиллінеп туғбас тох інек.** – На землю не упадет семь тополей, сытая бесплодная корова не отелится.

ТУҒАА *адал.* Мал көлчең тириг, осталны арғанаң піріктірчеткен игір ағас. – *саг.* Дуга: часть упряжи из круто изогнутого ствола тонкого дерева. *Алтын туғаа алтында, ой, хайдағ сіліг ат турчатхан* (ХЧН). *Кинетін аның хулаана саңныг туғаа истіле тӱскен паза ла оңарылза аның пазы алтында нымзах частых салыл партыр* (ОН КП).

ТУҒАН 1. Кемнең-де хан хоостыра чағын, пір уйадаң сыххан кізі. – Родня, родственники. *Тағдаң улуғ чиис чідібістер, тастаспас туған полярбыстар, талайдаң улуғ суғ істібістер, туған-худағай полярбыстар* (ХО). *Мині, тізең, чӧндірчеттірлер, туған полярға итчебіс тіп, сыйлаптырлар* (ТМ ЧЧ). 2. Пір ханныг, хан хоостыра чағын, пір уйадаң сыххан. – Созданный родством, основанный на отношениях родства; родственный. *Туған кізілернең ынаг чуртирға. Туған кізілер чыылысханда, ыр-кӧг пу чайыл тур* (МТ ПТ). 3. Пӱдізінең, хайдағ-да пілдіріглерінең, саринаң чағын. – *перен.* Близкий по общности происхождения, близкий по содержанию, по свойствам, признакам. *Туған тіллер. Туған чон. Алтай, тыва, хакас, шор тіллері туған тіллер полчалар.*

ТУҒАНЗЫРИРҒА [туғанзыра-] *иділ.* Туған полярға хынарға, чағынзырирға, чағын полчатханын көзідерге (кізідеңер). – Стремящийся родниться, породниться, проявлять родственные чувства. *Иртен нинче пар туғанзырирға хынчатхан чон тооза чыылысхан, хызы ирепчі килгеннер* (ТМ ЧЧ). *Ол ипчі туғанзырирға полчатханын мин не чалғысхан сизінмеендірбін.*

ТУҒАННАЗАРҒА [туғаннас-] *иділ.* 1. Туған полярға, туған хоостыра чағынназарға. – Вступать в родственные отношения, родниться. *Митроҷах таа ағаа хынмаҷаң, че туғанназарға итчеткенде, чалғанған чіли, ол пу тоғыстардаңар хабарлас сыххан* (ТН ЧТ). *Чӧптесчең аның, туғаннасчаң чағын кізілері чоғыл* (ХА А). 2. Хайдағ-да нименең, төӧй полып, чағынназарға. – *перен.* Сближаться, приобретать или устанавливать сходство, подобие. *Пу ікӧлеңнің хаҷанох туғанназып алғаннары көрінминче бе? Я, олар хайдағ-да туста туғаннас чӧрчелер.*

ТУҒАННАС *адал.* 1. Хан хоостыра, алысханы хоостыра чағын полғаны. – Родство. *Пик туғаннас. Туғаннас ана андағ оңдайнаң пасталтыр.* 2. Харындастас, арғыстас. – Братство. *Туғаннас – ол чахсаа ла ағылча. Піс – совет кізілері – ана андағ туғаннас паза ынархас ӱчӱн, Илбек Адалыг чаада хазыр харбас апарғабыс, төреен Чир-суубысты арачылаабыс* (ИК ЧХ).

ТУҒАННЫҒ *пілд.* Туғаны пар. – Имеющий родственников, родню. *Симунчаларның хыстары, туғанныг оолға парып алып, чоо хандыра пол чӧрче оларның аразында* (ЛЧ УУЧ). *Туғанныларға туған хозылзын, туған чохтар пӱ күнде хомзынмазын, оларның даа күні полар тіп, чоох тут парча Хызарай, той столы кистінде турып алып* (АТ).

ТУҒЛИРҒА [туғла-] I *иділ.* 1. Пірее нимені, ниме-ноо кірбезін алай иртпезін тіп, чабарға. – Задвигать (створки), затворять, закрывать что-л. *Оградa ізігін хараазына чахсы туғлап, апсах узирға чадыбысхан* (АТ). *Хысхызына тимнепчеткен ӱгӱрсӱліг банкаларны Арина пір-ікі ле туғлабысча* (ЛЧ УУЧ). 2. Поснаң пірее нимені, кізіні чабарға; көрінмес идерге. – Заслонять кого-, что-л., делать невидимым, кого-, что-л. *Кинетін пулуттар, сых киліп, күнні туғлабысханын сизін салып, алып аннаң андар чортыр сыххан* (АТ). *Арина Петровна көксінең хызыҷахты күн сузынаң туғлабысхан* (НД ЫА). 3. Піреезінің чолын, хайдағ-да ниме идерге пирбин, туйухтирға, чабарға. – Закрывать, препятствовать. *Туғлирға харасча. Арғызының на чолын туғлирға тіп, паза даа ниме көрбес полыбысхан* (ТВ АТ). 4. Пірее нименің алнында, чӧріс алай иртіс сидік ползын тіп,

ниме-ноо турғызарға. – Загораживая путь, делать невозможным или затруднительным движение, преграждать вход, проход куда-л. *Тігі пулуңдағы тизікті, маллар кірбезін тіп, тулғап саларға кирек, – тіпче апсах оолғына* (ТН КХ). *Аринча, ізігінің тоғыр, шкаф турғызыбызып, диванда одырып алып, пос алынча, тулғап салдым, ам кір көрзін тіп, кібірен парча* (ЛЧ УУЧ).

ТУҒЛИРҒА [туғла-] II *иділ.* 1. Тепкленерге. – Отбиваться ногами, брыкаться (о лошади); биться (о рыбе). *Ол ат тутырып алып, чоо ла туғлапчатханын көріп, алып чағын пас килген* (Е КГ). *Пабам ағыл килген палыхтарны ваннаа салып, оларның ам даа туғлапчатханнарын көріп, сиихтасчатханнар* (СА КК2). 2. Сірлезерге, хыймырирға. – Судорожно дёргаться, дрожать, трепыхаться. *Чарда чатчатхан палығас ам даа туғлапчатхан* (МЧ МП). *Мойны үзе сабылған таңах, чирде туғлап, ибіркізін прай хан ит салған* (НТ КК).

ТУДА *адал.* Ниме-нооларның холнаң тутчаң, хапчаң чардығы. – Дужка, скоба (двери), рукоятка, ручка чего-л. *Пар-чох күзінең ізік тудазын тазыли тартхан, ізік пиктел парған* (ИТ). ◊ **Ізік тудазы сообасха.** – Приходить постоянно куда-л. (*букв.* дверь ручка ее не остывать).

ТУДАН *адал.* Кинетін иді ізіп, тутчахтап ағырчатхан ағырық. – *мед.* Малярия, лихорадка. *Ағбанда туданнаң күресчең станция азылча, прай районнарда, тізең, туданнаң күресчең пөліктер* (ХЧК). *Хайзы хоочахтаң, хайзы улуғ аалчыдаң, хайзы туданнаң, хайзы өөс тартхыстаң үреглееннер* (ДН ЫА).

ТУДАР *адал.* 16–18 хыллығ чатханға төөй музыка инструменті. – *муз.* Национальный музыкальный инструмент в виде чатхана, имеющего шестнадцать – восемнадцать струн. *Тударнаң ойнирға. Апсах тударын хаап алып, анаң на аны кізілерні ылғада хах сыххан* (АЧ ХПМТ).

ТУДАРҒА [тут-] I *иділ.* 1. Холға алып аларға. – Держать в руках, взять в руки. *Ручка тударға. Палты тударға. Ікі сөөк хости чатча, Федор Павлович тамырларын тутча, майың сабылысча тамырлар…* (ДН ЫА). 2. Пірее кізіні алай нимені, хаап алып, позытпасха. – Схватить кого-, что-л. Задержать, не выпускать из рук. *Пала тударға. Анаң, ахсын, холнаң чаба тудыбызып, сым на турыбысхан – хызычах ағаа хайыг салбады* (СА КК3). 3. Пірее кізіні алай нимені сүрізіп, хаап аларға. – Поймать кого-л. или что-л. в результате преследования. *Хоосха күскені тударға чөр. Ол хысты тударға парып, чадап ла тіріг айлантыр тіп, тлаас аалға толдыра чайыл парған* (КМ Х). 4. Чир-чайаанда алай кізілер аразында пол парчатхан нимелерні тохтадарға. – Останавливать, задерживать, удерживать кого-, что-л. *Часхызын хырада сых тударға. Ол хайнапчатхан оолны тударға парған кізілер пірердең сығара учуххлапчалар тіп, оолның ырсайғанына сырайы даа хойралта тарт парғанға төөй пілдірген* (ТМ ПТ). 5. Устағ тоғызын апарарға. – Руководить, управлять кем-л. *Ол пис чыл институтта үлгү тутхан. Ол, нинче-де чыл город үлгүзін тудып, илееде алызыглар кир салғаны прай даа кізілернің хараана тасталған полар, неке* (ХЧ). 6. Ибдегі мал-хусты, азырап, өскірерге. – Выращивать, владеть, держать домашний скот и пр. *Аалда пичем сосха тутхан. Хус тударға ағаа киліспеен. 7.* Пар ис-пайны хайраллирға. – Держать, хранить, содержать. *Прай киректерні паста тударға сидік. Тураны ипте тударға.* 8. Чахсы көрерге, аар-пеер саптыртпасха, чахсы идерге. – Сдерживать кого-л., блюсти, соблюдать что-л. *Паланы хатыг холда тударға. Тогызын пір синде тутча.* 9. Иптіг поларға харазарға. – Держать, блюсти себя. *Посты кізі аразында чахсы тударға. Ол ыырчының аразында позын пөзік арах тударға харасхан.* 10. Сиденнирге, пүдірерге. – Огораживать, строить что-л. *Тураны ибіре сиден тударға. Яблах одырт салған чирні узун ағастарнаң тут саларға.* 11. Алылған көстегче идерге. – Следовать чему-л. *Арғызы чоохтаан хоостыра ол чолның сол саринзар тутхан. Чыылған чон алнында, чоох тударға көнік парған чіли, пір дее туртухпин, чахсы тудынған* (ОН ПК). 12. Сығарарға (пастыхха, депутатха паза ан. п). – Выдвигать, избирать. *Пістің аалдаң сыххан оолны пастыхха тударға иткеннер. Ўр ниместең городтағы депутаттар*

постарының тоғыстарын устаҷаң пастыхты тударлар (ХЧ). 13. Піреезінің оғырын тудып аларға. – Уличить, изобличать, разоблачать, поймать кого-л. в воровстве. *Малларны оғырлапчатхан кізілерні ӳр ниместе тудып алғаннар. Нинҷе дее хати оғыр итсең, хаҷан ползя тудып аларлар.* 14. Ээзі полып чуртирға. – Стать хозяином дома. *Тӳрчедің не аразына оол улуғ тураны тудып сыххан. Пу чуртты очызы тутча.* 15. Холнаң пазып, имнеп, сыйбирға, нымзадарға. – Вправлять, массировать что-л. *Пасты тударға ӳгреніп алған. Минің пазымны тударға килген ирен маған таныс пол партыр ноо* (ХЧ). 16. Хысты күснең ирге апарарға; хыс тударға. – Увезти, скарамчить девушку. *Амғы туста хысты тут парыбызар кибір чох пол парған. Анаң, Орисці тударға килгеннерін піл салып, тура салған* (БТ О). 17. Хадыл иділістернің чардығы полып, полызығ тузада киректелче. – Используется как вспомогательный глагол в сложных глаголах. *Тут көрерге. Хас көрерге. Араған амзап көрерге.* ◊ **Кӳн тударға.** – Недомогать (к непогоде) (букв.). **Айнам тутча.** – Злит *(букв.)*; **Тудан тутча.** – Лихорадит при малярии *(букв.)*.

ТУДАРҒА [тут-] II *иділ.* Тасха алай чітіт-чең тиріге чызып, чітіг идерге, чітідерге. – Заострять, придавать чему-н. остроту трением о камень или иной материал, точить. *Пычахты хайырғастаң чітіг иде тударға. Палтыны чітіг тударға аны пабазы ӳгрет салған.*

ТУДАРҒА [тут-] III *иділ.* Тіснең хаап, ызырарға, хабарға, чара тартарға. – Кусать, кусаться, хватать, раздирать (о собаке и зверях). *Хазыр адай полған на кізіні тударға харасча. Часхызын чазыда оттап чӧрчеткен хойларны аң тут салтыр* (ХЧ).

ТУДЫҒ *адал.* 1. Пірее ниме полып, тудыл парғаны; тудылыс. – Задержка вследствие какого-л. препятствия. *Че хайдағ ачырғастығ, хаҷан пазох тудыға учурапчатсаң* (ЛЧ). *Амды піске, чырғалыбыс пӳдірерге, кем дее тудығ, харығ ит полбас* (ДН ЫА). 2. Пірее ниме полчатхан тусха тохтағ иділгені. – Замедление, прекращение на время действия чего-н. *Пу тудығлар чоллар тыхталғанҷа полар. От тузында тыхтағда мындағ тудығ пол парған.*

ТУДЫЗАРҒА [тудыс-] I *иділ.* Холнаң пірее нимені тударға полызарға. – Помочь поддержать. *Ас-тамахты чыып, хада тудызарға пиҷезі килген. Оолах, хап ахсын тудызарға парып, ӳр айланмин салғанда, инейек соонҷа парған* (ШВ ХЛС).

ТУДЫЗАРҒА [тудыс-] II *иділ.* 1. Талазып, удур-тӧдір сабызарға, тудысха кірерге, урузарға. – Бить друг друга, наносить удары друг другу, драться. *Аны хастада индіркі ааллар, Чобаттың суун пылазып, часхы сай туғлар хыринда, ханнар тӧккенҷе, тудыс-хлидырлар* (ДН ЫА). *Ікі питук тудызарға тимненіп чӧрчеткен чіли, ол ооллар, кизе-тоғыр тур салып, ам на удур-тӧдір хазыр харахтарнаң көрісклепчеткеннер* (ТН КК). 2. Чаалазарға. – Биться, воевать, сражаться. *Чир-суунының ӳчӳн тудызарға. Днепр суғны кисчеткенде, ыырҷынаң хазыр тудызарға киліскен* (АТ).

ТУДЫЛАРҒА [тудыл-] *иділ.* 1. Пірее чирде ӳр поларға, синінең азыра поларға. – Медлить, находясь где-л.; оставаться где-л. дольше, чем предполагалось. *Тайғаа парғаннар ӳс кӳнге тудыл парғаннар* (ИК Ч). *Палалары чол сыхчатханда, пабалары, чолда ӳр тудылбаҷар піп, чоохтан салған.* 2. Көрілген тусха иділбеске. – Запаздывать, не осуществляться в срок. *Тура пӳдірии тудылған. Пӳдірігҷілернің тоғызы улееде тудыл партыр.* 3. Тузында килбеске, орайладарға. – Не приходить вовремя; опаздывать. *Пастых киректернең тудылча. Пу пала полған на кӳннең тудылҷаң полыбысты.*

ТУДЫЛЫЗАРҒА [тудылыс-] *иділ.* Пір чирге тохчахталарға, путхалызарға – Сваляться, сбиваться, спутываться (о волосах, шерсти). *Састары прай ла тудылыс парған хызычах, ол инейнің хырина пастыр парып, ниме-де сурынчатхан* (ТИ МП). *Хойларны тузында хырыхпаза, прай тӳктері тудылыс парарын ол пілген полған* (ДН ЫА).

ТУДЫЛЫС *адал.* Тудығ, пірее чирде тудыл парғаны. – Задержка, помеха, препятствие. *Пу кӳннерде наҷмыр чаап, пасха итчең тоғыстаҷ тудылыс полыбысхан* (ТН ЧТ).

Анаң ӳтертіг пиріп, пазох чадып, пазох ла тудылызы чох сағыстарнаң хайыныс сыххан (ДН ЫА).

ТУДЫМ *адал.* 1. Пірее-ниме нооны поохти тудылғаны, поох (өзімнеңер). – Небольшая связка чего-л. (преимущественно растительного происхождения), пучок. *Пір тудым халба алып алып, Акай паза хыйа пастыра халған* (ХА А). *Пилі аның пір ле тудым полған полар.* 2. Оос; салааларны айаа пӳкти пазып, алған ниме-ноо. – То, что содержится в горсти, горсть. *Пір тудым чир ағыларзың төреен чирімнең, – теен ууҷазы пархазына* (НТ КК). *Ол туста пір тудым чарба даа тилем полбаҷаң кізілерде* (КН КХ).

ТУДЫМНЫҒ *пілд.* Нимені хайраллап пілчеткен, ӳзӳрлеп пілчеткен (кізідеңер). – Осмотрительно и осторожно расходующий что-л.; экономный, бережливый. *Иней тудымныг полбаан полза, ам пу даа ниме чох поларҷыхсар піп, салчаан хонҷых ипчі* (ХА А). *Апсахтың тудымныг полғанын олар пілзелер дее, мындаг ис-пай чыып салғанын пір дее пілбееннер* (ТМ ПТ).

ТУДЫНАРҒА [тудын-] *адал.* 1. Холға пірее ниме аларға. – Взять в руки что-л. *Аны пір холынаң тудын салған, пір он азыра частыг хызыҷағас апарча, оларны айландыра айни-туда пис-алтыҷа олғаннар парчалар* (КВ МТ). *Писте пис чибіргі пис, паста пас алыг пас піп, хамаан хол айазынаң саңай ташлада саабысхан, анаң пиджак ізебінең хайдаг-да чаҷын конверт сығар киліп, аны Катяа тудындырыбысхан* (СА ККЗ). 2. Пірее нимені холнаң хаап, тудып, ағаа чӧленерге, арачыланарға. – Опираться на кого-л., прислоняться к чему-л., держаться, хвататься за кого-, что-л. *Пазы айлахтан килгенде, ол столға тудынған. Тирекке сых парғанда, азағым тайлығып, тӳс параргa иткенде, холларымнаң салааға тудынғам.* 3. Пірее оңдайда турарға, поларға. – Находиться в каком-либо состоянии, положении. *Уғаа пазымныг ӳгретчі чіли, турыстыг тудынарға харасча* (СА ККЗ). *Сағыснаң на өктем аттар чіли тудынарға, кӳс тузына кір парған алып-кӳлӳктер полчатханын көзіт пирерге харасча* (СА ККЗ). 4. Пірее ниме тудып, тузаланарға; ахча тудынарға. – Держать, расходовать. *Кічігдең ала оолах ахчаны чахсы тудынҷаң. Өкіс палаларның туразында өскен хызычах ахчаны тудын таа полбинча полар піп сағынып, ол ағаа кип-азах позы ал пирерге чарат салған* (ХА А). 5. Пірее нимені алып, поста тударға, тузаланарға. – Держать при себе, пользоваться (*имуществом*). *Паба-іҷезі ӳреп парғанда, оларның ис-пайын ағаа тудынарға ӳлӳс тускен. Иней ӳреп парғанда аның пірее ідіс-хамызын туған ипчі тудынарға алып алған полған* (Х). 6. Тоғынарға, тоғыс толдырарға. – *перен.* Работать, выполнять, делать (работу). *Пу оол тоғыста табырах тудынча піп, чоохтапчалар улуғлары. Аның ибде іди тудынғаны махтағлыг.* 7. Посты холға аларға, сизіктіг поларға, посты тут пілерге, пик тудынарға, сиргек тудынарға. – Держать себя в руках. *Кічіг частыг музыкант андаг сыйыхха турыстыг тудынған, тиксі хазна синіндегі ӳгренҷілер мариинда сыйыхтыг орын утып алған* (СА ККЗ). *Амды ол ізестіг амыр тудынча, көгні толдырарына прай позын салча* (СА ККЗ). 8. Пала азырирға, өскіреге. – *перен.* Воспитывать, растить кого-л. *Пала тудын полбинчатхан ирепчізер хамны хыгыр килерге чӧп пиргеннер. Тилем кізі, пала азырирға сағынып, іди тудынар ба* (ХЧ). 9. Хайдаг-да тудыныстыг поларға, хайдаг-да оңдайын көзідерге. – *перен.* Держаться, вести себя каким-л. образом. *Иргі тоғызында Пикторның хызы хомайох тудынтыр. Көҥнілеріне кірбеен кізілернең олар пасха оңдайнаң тудынарлар* (ИТ). 10. Пірее нимее, кізее тоғырланарға, пирінмеске. – Держаться, не сдаваться, сопротивляться кому-, чему-л. *Сібеенің арачылагҷылары, ыырҷыларына пирінмин, пір ай тудынғаннар. Син тудын, тың ағырба, мин ікі кӳн пазынаң килербін.* 11. Тың хылыхтанғаннаңар, өс алғаннаңар піреезін чабал оңдайнаң хатыглирға. – Расправиться с кем-л. *Чоохтаспин тудыныбызарға. Ӳр дее сағынмин, ол аны тудыныбысхан.*

ТУДЫНҤАХ *адал.* 1. Холда тудын салған ниме-ноо. – Вещи, находящиеся при себе; ручная кладь. *Хол тудынҷагы. Кіргенде, миннең изеннезіп, тудынҷагын оңдайли сал салған* (ХА А). *Улуг іҷезі пӳӳн пір дее*

тудынҷах чох полған (ТН КК). 2. Чорыхчының чолға апарчатхан ниме-ноозы, чӳк. – Вещи, груз, упакованные для отправки, перевозки; багаж. *Наташа, тудынҷахтарын пирібізіп, чоннаң хада пастыр сыххан* (ЧС ПТ). *Аннаңар ӳгретчізінің холындағы тудынҷахтарын ипти салғлабызып, ӳгренҷізінің хыринда одырыбысхан* (СА КК3). 3. Сыйыхха ағылған ниме-ноо. – *перен.* Гостинец, привозимый откуда-н.; подарок. *Кем хамға одырарға парарға тудынҷахха араға тимнеен, кем ізікке, тӳнӳкке, пес ахсына хазааларға палты, пычах, сапхы салғлаан; хамның чеек төстері паза хам тибіреткен «айналар» кірбезін тіп* (ДН ЫА). *Прай килгеннернің холларында ӧң-пасха тудынҷахтар полған* (КИ ЧХ).

ТУДЫС I *адал.* 1. Урус, соғыс: хырызып, удур-тӧдір саабысханы. – Драка, схватка: взаимные побои, вызванные ссорой, скандалом. *Айланабас Кольканы мунзурухнаң хулағына саабысхан, пір дее табыс чох, тудыс пасталыбысхан* (МТ). *Школада пір дее скандал, пір дее хыныг ойын, пір дее килкім арах тудыс Васька чох иртпеҷең* (КВ МТ). 2. Көп кізі араласхан урус. – Битва с большим количеством жертв, побоище. *Сталинград хыринда ыырҷыны улуг тудыс сахтаан* (ХЧ). *Пу алғым, узы-пазы чох чазыларда улуг тудыстар полҷаңнар тіп, И. В. Кормушин чоохтаан*

ТУДЫС II 1. Аразы чох, ирт полбас; чапсыра. – Без промежутков, сплошь заполняющий собою какое-либо пространство, сплошной // сплошь; непрерывный // непрерывно; вплотную. *Сыхтыг, чабыс орыннарда тал, хазың ағастар тудыс ӧсче. Чылаңот хол салаазы суғар чир чох иде тудыс тур салтыр* (ДН ЫА). 2. Чапсыра, чағын. – Плотно, вплотную. *Аал ӳстӳнде пӳрӳңкі чадыбысхан полған, хаҷан хаңаа терпектері көгліг сарыннарын харачах осхас тудыс ханалыг сиденнің чарды ізігінің хыринда тохтадыбысханнарында* (ДН ЫА). *Хапыңның тудыс чардынаң иткен сиден ізии ікі чара азылыбысхан* (ДН ЫА).

ТУДЫСЧЫ(Л) *пілд.* Урузарға хынаачы, тудыс итчеткен, урусчыл. – Тот, кто любит часто драться, кто затевает драки; драчливый; драчун, задира. *Тудысчы табан пу килир, амох пірее ниме полар ла* (ТИ ХӦ). *Сабис хараанаң тундырыбызарға хынған, че Тойоңның тудысчызын хабынып, азаа ағырыгда, сыдас полбазын оңнанып, холын тӳзірібіскен* (ДН ЫА).

ТУДЫСХАХ *пілд.* Тудызарға кӳс, урусхах оңдайлыг. – Склонный к дракам, любящий драться, драчливый. *А-а пілчем, пілчем сірерні, тудысхах сайыннар тіҷеңнер* (ТМ ЧЧ). *Артых сағынып, тудысхах полза, арыг тынына чидерҷікпін* (ХО).

ТУЗА *адал.* 1. Пірее киректің чахсы салтары, кирек, тузалыг ниме. – Хорошие, положительные последствия, благо; польза, полезное дело. *Туза идерге. Аң-хусха ачынып, оларны позыдыбыс турзам, садыгҷаа ноо туза полар?* (АП ХХ*). Туза полча школада ӳгренген нимелер* (ХА А). 2. Полызыглыг полғаны. – Положительное, благотворное воздействие; помощь, поддержка, польза. *Анзы кӳҷӳрлес, хаңыртыс чох поларына туза* (ДН ЫА). *Испес кізее чӳс хати чоохта, туза полбас* (ХА). 3. Парыс алғаны. – Выгода, прибыль. *Тоғыстың салтары туза пирген. Чахсы ӳгрензең, соонаң алған пілізің тоғыста хаҷан полза туза ағылар.* 4. Пірее ниме-деңер, кізідеңер, объекттеңер, пілдірігдеңер, идігдеңер паза ан. п. кізінің сағызындағы пар оңнағларның паза оларның аттарының аразындағы палғалыс. – Значение чего-л. *Сӧстің тузазын көрерге. Сӧстің тузазын піліп аларға сағынзаң, аның пӳдізін чахсы көрібізерге кирек полча.*

ТУЗААҒАРҒА [тузаах-] *иділ.* Тыып парарға, ӧс парарға. – Окрепнуть, возмужать, стать взрослым. *Ол ооллар тузаағарға чит парған туста, чаа пасталарынаң, прайзы чааға парғлабысханнар, аалда кирі-хурулар ла халғаннар* (КИ ЧХ). *Хыстарның тузаағарға чит парған тустары полған, хайдаг сіліг паза ӧкерек көрінгеннер олар* (КГ ТВ Т).

ТУЗАЛАНАРҒА [тузалан-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, ниме-нооны постың киректеріне тудынарға. – Пользоваться кем-, чем-л., прибегать к помощи кого-, чего-л. *Пістің хакастар пір тілліг дее ползалар, полған на аалда постарының килістіре сӧстернең тузаланчалар* (ИТ). *Анаң анзын ӳгредіг*

тузында орта тузалан турарға (СА ККЗ). 2. Пірее нимедең парыстанарға, пос көңнінче тузаланарға. – Извлекать из чего-л. выгоду, пользу для себя, использовать что-либо в своих интересах. *Я, тузында Аринча минің күзімнең тузалан халған, амды, тізең, ағырчатханда, күс чоғыл* (ЛЧ УУЧ). *Торончаның амыр хылығынаң ипчізі матап тузаланча, чон көрбинче тіп сағынча одыр* (ЛЧ ЧТ).

ТУЗАЛАНЫС *адал.* Чуртасха тузаланарға киргені, кирек чирде тудыныс. – Использование, эксплуатация. *Городта ол тоғыс объекті тузаланысха пірілген* (ХЧ). *Ағаа өріністіг пілдір партыр, хаңан хада тоғынчатхан нанчы-өөрелері аның махтағлығ чидіглерін тузаланысха киреpге харасчатханда* (СА ККЗ).

ТУЗАЛЫҒ *пілд.* 1. Тузазы пар, кирек полчатхан. – Приносящий пользу, полезный. *Ол сыбыра сағыста тутча ууҷазының тузалығ чөптерін* (ХА А). *Валерий Майнашевтің нанчы-үгретчілері полчатхан Михаил Чебодаевнең Моисей Баинов саблыг орыс поэттернің, Александр Пушкиннің, Михаил Лермонтовтың, чуртастарынаңар хыныг, уғаа чапсых, тузалыг тылаас-хабарлар чоохтирға күстер* (СА ККЗ). 2. Хайдағ-да нимее тузазы пар, хайдағ-да чардығы тузаланылҷаң. – Пригодный, нужный для какой-н. определенной цели; составляющий ту часть целого, которая может быть использована по непосредственному назначению (спец.). *Мында тузалыг орыннар пар чіли пілдірче, көрерге кирек* (АТ). *Хакасияда тузалыг тимір-тис көп полчатханын прайзына пілдістіг* (ХЧ). 3. Туза пирчеткен, хозымныг; парыстыг. – Выгодный. *Тузалыг орын. Пу кізі піске тузалыг.*

ТУЗАХ *адал.* 1. Малны (өөнінде атты), ырах парыбыспазын тіп, азахтарынаң палғапчатхан хайыс алай пағ. – Путы, оковы. *Пағда, тузахта аттар пөзік от аразында чөрчелер* (ТГ Ч). *Сағдай, ой адын ӱс азахнаң тузахха салып, сарнахнаң сөрөчілене узупчатхан полған* (ДН ЫА). 2. Кічіг хустарны, аңычахтарны тутчаң ниме-ноо. – Силок, петля для ловли птиц, мелких животных. *Хозанға тузах идерге. Ӱр ниместе хозан тузағына тӱлгӱчек хаптырыбох алғам* (КИ МН). □ **Мойның полза, тузах табылар.** – Если есть шея, то и путы найдутся.

ТУЗАХТАДАРҒА [тузахтат-] *иділ.* 1. Малны (өөнінде атты), ырах парыбыспазын тіп, хайыснаң алай пірее пасха пағнаң алнындағы азахтарын палғаттырарға. – Поручить (просить), заставить, опутать, стреножить (ноги коня). *Тайны тузахтадарға кирек. Аттарны тузахтадарға ол хости чуртапчатхан оолағасты ысхан* (КИ АЧ). 2. Тузахтар турғыстыр саларға. – Поручить расставить силки (для ловли птиц, мелких животных). *Хозаннарны эмектернең тузахтадарға. Хысхызын оох аңычахтарны тударға пабам арығзар тузахтадарға ысхан.* 3. Кемге-де чол чаптырарға. – *перен.* Служить препятствием или ставить препятствия кому-, чему-л. *О-о, Сакей ипчізіне чолын тузахтатча, анзын ам даа пілбинчезің ме?* (ЛЧ УУЧ). *Пазох чолың тузахтат салдың, я?* (МТ ПТ). 4. Пірееzінің сыныхтаанда поларға. – *перен.* Попасть под контроль, влияние кого-л. *Ипчізіне тузахтадарға. Хайди син хысха тузахтадар полыбыстың тіп, ол оолға күліп, чоохтанығысхан* (КИ АЧ).

ТУЗАХТАЗАРҒА [тузахтас-] *иділ.* 1. Атты, пірееде пасха даа малны, ырах парыбыспазын тіп, хайыснаң алай пірее пасха пағнаң алнындағы азахтарын палғирға полызарға. – Помогать опутывать, стреножить (ноги коня). *Улуғ оолғы аттар тузахтас пирче, анзына ол өрінче* (МТ ПТ). *Хайди син полған на сай ат тузахтазар полыбыстың а, – сурча хонҷығы.* 2. Кемге-де кемніңде чолын чабарға полызарға. – *перен.* Помогать препятствовать или ставить препятствия кому-, в чем-л. *Тузахтазарға ӱгрен парған. Олар удур-тӧдір чолларын тузахтасчалар, полчатсыннар ара, – тіпче пиҷе кізі туңмазына* (ШВ СС).

ТУЗАХТИРҒА [тузахта-] *иділ.* 1. Атты, пірееде пасха даа малны, ырах парыбыспазын тіп, хайыснаң алай пірее пасха пағнаң алнындағы азахтарын палғап саларға. – Опутать, стреножить (ноги коня). *Хыңнанып ала, тораадының изерін ал салып, тузахтап, чарым көнек сула ур пирген* (ТН ЧТ). *Апсах, ол киректе ус кізі, тӱгенеен ікі хараанаң*

ікізінең алып, атты кізеннең тузахтап салған (ДН ЫА). 2. Піреезіне харыҕ поларға, аның чолын чаап, пірее ниме идібізерге. – *перен.* Препятствовать или ставить препятствия кому-, чему-л. *Ол хара сағыс ал чөріп тузахтирға көнік парған. Күрчүктің ипчізіне ле чоохтаба син, пір-ікі ле тузахтабызар киреенні, – чөп пирче Аринча килніне* (АТ).

ТУЗИРҒА [туза-] I *иділ. то же, что* **тузахтирға**. Аттың алнындағы азахтарын, ырах парыбыспазын тіп, тузахнаң палғирға. – Путать, спутывать путами (на передние ноги лошади). *Піске Гришаның парар чирі дее піл-дістіг, – ол, адын тузабызып, сала маңзыри хыстарзар читкен* (ЧС АЎХ). *Сабис, адын тузап салып, хармахтап одырған* (ДН ЫА). □ **Тутхан холын салбас, тузаан паан сиспес.** – Схваченные руки не отпускают, спутанные ноги не развязывают.

ТУЗИРҒА [туза-] II *иділ.* Тустыҕ суғда алай тус салып, хысхаа чиис тимнирге. – Готовить впрок в соленом растворе, консервировать с солью. *Ўгўрсў тузирға ол, ўр ниместең не ўгреніп алып, прай хончыхтарынаң тустаан чиизінең ўлескен. Сосха чаан тузирға аны хончығы ўгрет салған – ол Украин чирінең килген кізі полған, часхы пілчең ол киректі* (ТВ АТ). 2. Татхынныҕ ползын тіп, чииске тус саларға. – Приправлять солью, класть во что-н. соль для вкуса. *Ипчізі чиисті тузирға ўгрен парған. Ўгренчі читкіче тузирға кирек, ізігде ачып парбазын тіп, чоохтапча Уклинча ууча пархазына* (ЛЧ УУЧ).

ТУЙАРҒА [туй-] *иділ.* Сизінерге, пілерге. – *кач.* Чувствовать, догадываться. *Аны даа туйарға сағызым читпин халған тіп, ол иней чоо халахтанчатхан* (ХА А). *Ол хызычах аны-мыны туйарға ўгрен тее парғаны чуртаста уғаа тузалыг полған* (БТ О).

ТУЙҒАХ *адал.* Малныҥ, пірее аҥнарныҥ азах тözіндегі, алтындағы хатыҕ чардыҕы. – Копыто. *Ат туйғағы. Тораатты туйғахтары, тастыг чолча тохлазып, сайбыр пазытта париған* (КА А). *Азахтары, халыхтағы аттар ла туйғахтары чіли, тітіресче* (ХА А).

ТУЙҒЫН *адал.* Кізінің теерізі пірее нимее теепчетсе, хайдағ-да нимені сизінчеткені, чыс таныпчатханы. – Ощущение, получаемое при прикосновении кожи к чему-н., осязание, обоняние. *Ағырыбысхан соонда, ноға-да туйғын чіт парған. Туйғынны таныпчатханы аныҥ пасхаларынина төөй полбаан сылтаанда, олғаннар аны туйух чыс тутчаҥ адайах тіп, солалап салғаннар* (ТИ МП).

ТУЛ I *адал.* Палых ады. – *зоол.* Нельма. *Тул палых хызыл палыхтарныҥ родына кірче бе тіп, сурыбысханнар аннаҥ* (БТ КСЧ). *Тул палыхтыҥ мўнін чіп көргенде, уғаа хын партыҥых* (БТ КСЧ).

ТУЛ II *адал.* 1. Ирі ўреен ипчі. – Вдова (некоторое время после смерти мужа). *Тул пол парғанын ол ам даа сизінминчеткен. Илбек Адалыг чаа соонаҥ пістің аалда көбізін тул ипчілер ле халған полғаннар* (ТВ АТ). 2. Пала таппаан ипчі. – Бездетная женщина (бывшая несколько раз замужем). *Тул халған. Ирі-кўні чох тул ипчі. Тул ипчілерні ле піл полбас тіп, ол ир кізі ибге кире хонған* (ХА А).

ТУЛАҒА *адал.* 1. Алыптыҥ тимір пöриининің чардыҕы, сырайға туу тартчаҥ чыл чöрчең тимір. – Забрало. *Тулағазы позып партыр. Ам ах пора аттыг алып кізі хуйахтыг полза, ух тыынмас тіп, тулағазын тўзірібісті* (АО). 2. Аҥнапчатхан хустыҥ пазына кизірт салчатхан ниме. – Колпачок, надеваемый на голову ловчей птицы. *Тулағазын туу тартыбысханнар* (АТ). *Хустыҥ тулағазы хайда, аҥнап параргға сағынчам.*

ТУЛБАР *адал.* Алыптыҥ ады. – *фольк.* Богатырский конь, конь алыпа. *Нымахтарда тулбар аттардаҥар көп чоохталча. Ол чазыда тулбар ады ла турған, алыптыҥ ізі дее халбаан.*

ТУЛҒАЛАРҒА [тулғал-] *иділ.* Пиктелерге, чабыл параргға. – Закупориваться, закрываться. *Хараазынға мал турчатхан хазааларны тулғап саларға. Кізі ўреенде көзенектер тулғаларға кирек тіп, апсах, кирек ниме-нооларын ағыл киліп, оларны чардыларнаҥ сапхлап салған* (ТН КК). □ **Уйалыг хус уйазынзар тартынҥаҥ, ибге айланмастың чолы тулғалҷаҥ.** – Птица, имеющая гнездо, в гнездо возвращается. Человек заблудившийся дорогу домой забывает.

ТУЛҒИРҒА [тулға-] I *иділ.* Кизін азахтарын ööр кöдіріп, тепкленерге (аттаҥар). –

Брыкаться, становиться на дыбы; извиваться (о лошади), понестись (о лошади). *Сах олох туста Хоор асхыр кизін азахтарына, свечі чіли, турыбысхан, аннаң андар ол тулғап сыххан* (МТ). *Кайматиннің харағына сах мындағы чіли көрінген: пу ізігде іҷезі, тулғапчатхан хойларны чадап ла тудып алып, харах ибіре хырыхча* (КГ ПАО).

ТУЛҒИРҒА [тулға-] II *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны туйухтирға, чабарға. – Закрывать наглухо, закупоривать что-л. *Тасхартын соох кірбес ӱчӱн, тураның ізігін тулғирға. Хысхызына прай көзенектерні, соох кірбес иде, сыбыра тулғапчабыс.* 2. Чаабызарға (чолны), тоғыр турарға. – Преграждать путь, загораживать. *Наңмыр тың чаап сыхханда, чолны тулғап салганнар. Хар тың чаап парғанда, чолны тулғирға чарадыг алылған.* 3. Суғ кизіре тулғор турғызарға. – Запруживать реку. *Палыхты тудар сағыснаң ол ноға-да ахчатхан суғны тулғабысхан. Пычон Иванович чыған полыста Чобатты тулғааннар, аның суун, кооп хазып, тирең ойым чирзер ойлатханнар* (ДН ЫА). 4. Ниненең-де чабарға, ори тартарға. – Затмевать, заволакивать, закрывать что-л. *Хара пулут туу тулғабысты күнӧрткі чарых күнні тигірде* (КИ СХ). *Килкім пулуттар айны тулғап, чир ӱстӱ чыплама хараанаң пӱргенібіскен* (ТИ МП). 5. Сайбирға (сағысты). – *перен.* Нарушать (сознание), притуплять (работу мысли). *Ағазының сағызы тулғирға итчеткен осхас пілдірген. Казан Устиновичтің көҥнін ікінҷілестіг сағыстар тулғапчатхан* (ИТ).

ТУЛҒОР *адал.* 1. *көр.:* **туғ**. – Пруд. *Тулғорны тирең иде хазыбысханнар. Тилтенің ніске чірінде наа ла тулғап салған тулғор көрін турған* (КВ А). 2. Суғ синін кӧдірерге турғызылчатхан пӱдіріг (электричество алар ӱчӱн). – Плотина. *Тулғор турғызарға. Хаҷан даа тоғаспас тағларны тоғастырып, тулғор хайрахан Кимні топ-тоғыр кизіре чадыбыстыр* (БФ ТО). *Тӧрт чыл артиинаң иртті, алып Кимнің муҥар чыллар салған чолында пастағы тулғор иділгеннең пеер* (ББ ТС).

ТУЛУП I Адай, аҥ, мал теерізінең иткен тон. – Тулуп. *Адай тулубын кис салзаҥ, чылыг полча. Тулупты, соохтар турыбысса, кисчелер.*

ТУЛУП II *адал.* 1. Теердең иткен сӱӱмек. – Мешочек из шкуры без швов (выделанный). *Тимнеен азыхты тулупха сух саларға. Мындох пысхахтарнаң тіккен хапчых, тулуп ілілтір* (БФ ТО). 2. Аалҷаа ысчатхан аарлыг чиис, ас-тамах. – *перен.* Гостинец. *Тулуп нандырарға. Көрчезің, Пайсанах, – тіпче Кипер тайызы, – ачаҥ хайдаг пай тулуп ағыл килген* (ТН ТК). *Хуруг холлыг нимес, көмес тее полза, тулуп тимнеп алча* (СА ККЗ).

ТУМАЙ I *адал.* Ағастың пӱрчӱгі. – Почка (дерева). *Олганнарны школадаҥ сыгара хазың тумайларын теерерге ысханнар.*

ТУМАЙ II *пілд.* 1. Алыг, ырах нимес сағыстыг. – Слабоумный, недалекий. *Тумай оол. Тумай хазинелер учурабочхалар.* 2. Тапсабас, көп чоохтанарға хынмас (кізідеҥер). – Молчаливый, неразговорчивый, необщительный, замкнутый (о человеке). *Чон аразында тумай даа полза, мында чурт ээзі* (ХА А). *Син хайдаг андаг тумай пол пардың тіп, хызычах оолахты кистінең нітkелеп ала, сӱр сыххан* (ТИ МП).

ТУМЗУХ *адал.* 1. Пурун. – Нос, клюв; хобот, морда, рыло. *Сагба истіп, сиденнің ізиин аза сазып, чоон симіс хызыл сарыг адай, хазыр ӱннең ойлап киліп, кӱрең аттың тумзиина чапсыныбысхан* (ДН ЫА). 2. Хайаның алай тағның алнынзар сыгара турчатхан чардыгы. – *геогр.* Мыс. *Анаҥ хорым хайалыг хыр тигейнің хуча харыгы осхас пӱгӱр арах чіп-чікім тумзугында тохтабысхам* (ТН ТКО).

ТУМЗУХТАНАРҒА [тумзухтан-] *иділ.* Ӧтерге тимненерге (нимістердеҥер). – Прорастать (о семенах). *Ӱгӱрсӱ ӱрені тумзухтаныбысханын көр салып, ол іҷезінзер чӱгӱре ле халған* (ТИ МП).

ТУН I *пілд.* Сӧбіреде пастап, пурун төреен; час хоостыра улуг, пастағы (*пала*). – Первый по старшинству ребенок в семье, первый, старший по возрасту. *Тун пала (оолгы). Пасча сагаа тун оолгың Акай* (ХА А). *Аттар даа амды арам-арам тың на киреҥсібинчелер оларны, кӧліге ле паза Тун пайрамдагы чарысха* (ИТ).

ТУН II: **ТУН ИПЧІ** Пала тапхалах ипчі. – Еще не рожавшая женщина. *Ол ам даа тун ипчі полған. Пу тун ипчінің чазаңчых тонанғаны прай даа ибіркідегі ипчілернің хыртызын тутырчатхан* (ТМ ПТ).

ТУНАРҒА [тун-] *иділ.* 1. Хулах испинібізерге. – Глохнуть, терять слух. *Аах-уухха аалыбыстың хулаа тунча паза...* (БФ ТО). *Саңай тун пардың ма, пайаадаң хығырчам, ноға испинчезің?* (СА КК3). 2. Пірее өзімнең тиксі чабынарға, тундыра өс пararға. – Покрываться какой-либо растительностью, зарастать (сорняком). *Сырбағылар тун партыр. Хай пірее чирлерде өтіп алары чох ыдырбаннар, сырбағалар тун парған полча* (БФ ТО). 3. Пурун, хулахтар тоғынмасха. – Закладывать (уши, нос). *Ол отха пастырып, пурны тун парған* (ТН ТКӦ).4. Көңні тўс парып чөрерге. – Киснуть (о человеке). *Аар чуртасха пастырып, көңні тунған. Анаң, Валерий амырап парғанда, ағаа хол ла саабызып, миннең хада пу аалыңахта тун парзаң, хаңан даа ипчі ал полбассың теен* (СА КК3). 5. Хысхызына уйғаа кірібізерге (абадаңар). – Впадать в зимнюю спячку (о медведе). *Кўскўде, суғ тооп пастапчатса, хара палых тирең чирзер парча, анда суғ тўбіндегі хум алтына кірібісче, хыс тооза чатча, аба чіли тунча* (БТ КСЧ).

ТУНҒУС I *адал.* Ыс сыхчатхан тизіктің чабии. – *кыз.* Крышка дымового отверстия. *Тунғусты хараазына чаап саларға итчебіс. Ибге ыс тол парғанда ла, олар сизік хапханнар – кем-де тунғусты тулғи чаабыстыр* (СА КК3).

ТУНҒУС II *пілд.* Пастап ла туупчатхан (хустаңар). – Несущая яйцо первый раз (о птице). *Тунғус аат. Мының алнында апсах-иней чон аразында тунғус ааттың пастап ла туған нымырхазы ах кўчўгес полчаң тіп, чоох исчең полтырлар* (АП ХХ).

ТУНЫХ *пілд.* 1. Хулағы испес, тун парған. – Глухой, тугоухий. *Туных пол парып, чахсы испин халчам. Туных кізінең чоохтазарға оой ла нимес.* 2. Тың ётіг нимес, ўнненминчеткен. – Глухой (без участия голоса). *Туных ўн. Туных согласнай. Туных ўн. Улам кистінде ниме-де туных тўклеені истіл парған* (ТМ ЧЧ). 3. Амыр (чил чох чирдеңер). – Глухой, тихий (о местности). *Туных арығ (чир). Ол тайғазар кіріп, улам на туных чирзер парыбызардаң, кізілерні көрері дее килбинібіскен* (СА КК1). 4. Пўт парған. – Забитый. *Туных пырғынаң ўбўр полбас. Сағдай чаза сағынмаан, тамкы тартып одырған орын аны ўр кілетпеен: чоон хазыңның тёзі тахтал партыр, чахсаа көрзе, табылғы сорол – туных, андох патха полғлап парған сігеннер* (ДН ЫА).

ТУНҢУХ *адал., көр.:* **тумзух**.

ТУҢМА *адал.* 1. Пір іңе-пабадаң төреен кічіг харындас (хыс таа, оол даа). – Младший брат или сестра. *Хыс туңма. Оол туңма. Туңмазы – ўс частығ* (АА). *Туңмалары алтолаң, кічігдеңök прай ниме идерін пілчелер* (КГ ХА Т). 2. Часнаң кічіг ир алай хыс кізізер пос оңдайынңа айланыс. – Братишка, сестренка, фамильярное и дружеское обращение к мужчине или женщине, которые моложе говорящего. *Син, туңма, ноға тоғысха орайлат турзың? – сурча ол, чиит оолзар айланып* (МЧ К).

ТУРА *адал.* Чуртаңаң алай тоғынңаң орын, иб. – Здание, изба, дом, строение. *Анда хоос көрімніг, прайзынаң пёзік паза нымахтағы осхас сіліг тура көрінген* (ТМ ЧЧ). *Хоортай апсах, кўрең ат кёлген хаңааны ибінзер ағылып, ікі паланы, тураа киріп, нымзахти чатыр салған (*ДН ЫА). □ **Тёрт харындас тура киртіпчелер.** – Четыре брата дом строят. **Кёзенегі, ізігі чоғыл, турада аалчылар толдыра.** – Без окон, без дверей полна горница гостей.

ТУРАРҒА [тур-] *иділ.* 1. Азахта, азах узында, хыймыхтабин, пір чирде поларға. – Стоять. *Соохта тасхар ўр тур салған. Аннаңар полбас па иптіг көрімніг хыстың алнында турыбызып, хайдаг-да хыныг ниме чоохтап пастабызарын сахсынғам* (СА КК3). 2. Пірее орыннаң тибірирге. – Вставать, встать, соскакивать (с места). *Арса, піреезін сағыпча полар тіп, тур килдім* (СА КК3). *Кем халарға сағынча, халзын, че мыннаң сығара позы оңдайынңа айланар тібіскенде, писательлер мёңіс ле турғлабысханнар* (СА КК3). 3. Пірее оңдайда алай орында поларға. – Стоять, находиться, пребывать (в каком-н. состоянии). *Пір ле*

оңдайда турарға. Төреен-өскен Почах аалы, чалаас азах тузы, іче-пабазы харааңда чиит постарынаң турча (ИТ). 4. Тудыларға, чахсы өзерге (мал-хустаңар). – Стоять (пребывать в каком-л. состоянии). *Малы чахсы турча. Хас тилем кізіде турбинча.* 5. Ниме-нооның паазын паалирға. – Стоить, иметь цену, стоимость. *Машинаның пазы нинче тур парарын мин пілбинчем. Полған на туранының паазы нинче турарын пілерге сағынған.* 6. Пірее нимеде, хайдағ-да орында поларға. – Находиться, пребывать, стоять (в чем-л.). *Маллар хазаада турчалар. Чууп салған ідіс-хамыс тасхах істінде турғысча.* 7. Нинчее-де паалаларға, паазы поларға.– Стоить, иметь цену, стоимость. *Ол ниме улуғ ахчаа турған. Пу чаңыннарда ниме-нооның турчатхан паазы пазыл парған* (ХЧ). 8. Нимее-де кіріп, анда саналарға. – Состоять в чем-л. *Мин чиит туста комсомолда турғам. Пістің өмеде хай піреезі профсоюзта турча.* 9. Хайда-да хаап парарға. – Застревать. *Тамаамда палыхтың сөөгі турыбысхан. Адайның тамааңда чоон сөөк тур парған.* 10. Тохтирға, пір дее ниме итпинібізерге. – Останавливаться, бездействовать. *Свет чох пол парып, тоғыс турыбысхан. Тоғыс чохтаңар, завод ўр ниместең тур парған. Мындағ туста час таа пір орында турыбысханға төөй поладыр* (СА КК3). 11. Пірее тоғыста кödірілерге, хайдағ-да орында пол парарға. – Становиться кем-л., занимать какое-л. положение. *Пастыхха турарға. Хыйғазы ўчўн, тоғызында аны хачаа турғысханнар.* 12. Пар поларға, пögінге пирерге. – Ставиться, иметься в наличии, представлять для решения. *Пістің өменің алнында улуғ пögіннер турчалар. Пу чағында пökчең сурығларны чыылығда кödіріп, ол, өнетін сöс алып, прайзының алнында турған.* 13. Пірее нименің алнын аларға. – Стоять, действовать в чьих-л. интересах. *Ол сыбыра пістің киректерібістің ўчўн турча. Пістің чаачылар амыр хоных ўчўн турчалар.* 14. Кödірілерге, сых килерге. – Возникать, подниматься. *Ырах ниместе суум-саам турыбысты. Тасхар тозын турча.* 15. Пасха нимее айлан парарға. – Встать, преобразиться в другое состояние. *Суғ, тооп парып, тур партыр. Сўт, иріп парып, тур партыр.* 16. Полызығлығ иділіс полып киректелче. – В качестве вспомогательного глагола указывает на длительность или постоянство. *Кöр турарға. Ырлап турарға*. ◊ **Тур парған ипчі.** – Женщина в том возрасте, когда уже не рожает (*букв.* Остановившаяся женщина). □ **Харағы пар – тигір көрбинче, хулағы пар – турбаанда, испинче (сосха).** – Небес не видит, зрячая она, и при ушах – глуха во время сна (свинья). **Чатса, күскедең чабыс, турза, аттаң пöзік.** – Когда лежит – ниже мыши, а как встанет – выше скакуна. **Пір чирде турчам, прай чир ўстўн көрчем.** – На одном месте стою – весь мир вижу. **Тайға чирче чöрерге аттың чахсызы кирек, чон пазына турарға ирнің чахсызы кирек.** – По тайге ездить – хорошего коня надо иметь, во главе народа стоять – лучший из мужчин нужен. **Хызыхханда, хығыр турбын, тарыхханда, тартып турбын.** – Зову, когда нужда, тяну, когда беда. **Хара пуға тур килзе, ах пуға чадыбысча.** – Если черный бык встает, то белый бык ложится (ночь и день).

ТУРҒЫЗАРҒА [турғыс-] *иділ.* 1. Пірее нимені чіке сал саларға. – Ставить, поставить что-л. стоймя. *Öзек турғызарға. Столба турғызарға. Амды столлар ла уластыра турғызыбызарға халғанға төөй* (СА КК3). 2. Азахха кödірерге, тізекке тўзірерге. – Поднимать на ноги, ставить на колени. *Апсахты удаа тöзектең турғызарға килісчең. Ағырчатхан öрекенні тöзектең турғызарға.* 3. Машина турғызарға, тасхахха ідістер турғызарға. – Ставить, размещать что-л. *Че ол хабымны, хуҷахтап парып, позыдыбызарға пулуңда турғыс салған* (ТМ ЧЧ). 4. Пірее ниме пўдірерге. – Ставить, строить, сооружать что-л. *Отах турғызарға. Тура турғызарға. Тураны чиит туста позының холынаң турғысхан* (ТМ ЧЧ). 5. Пірее ниме идерге, кözідерге. – Ставить, проводить, организовывать что-л. *Опыт турғызарға. Ойын турғызарға. Консерватория тоосхан ўгретчінің пу тоғызын орта тузаланып, пасха орыннардағы устарға хакас кöглерінің орнына постарының сарыннарын на килістіре турғысхлабызарға халҷаң* (СА КК3). 6. Пірее ниме идіп, имнеп, чапсырарға. –

Ставить, накладывать что-л. на что-л., в т. ч. с лечебными целями. *Горчичникті пиліне турғызарға.* 7. Тимнирге (азырал паза д. п.). – Ставить, готовить что-л. *Кӧдес турғызарға. Чей турғызарға. От одынып, алғайға ӱгре суу турғызыбысхан* (БФ ТО). 8. Пірее тоғысха кӧдірерге, аларға. – Ставить, поставить кем-л. *Пастыхха турғызарға. Устағчаа турғызарға.* 9. Пірее нимені кире суғарға. – Ставить, выставлять, вставлять что-л. *Тіс (коронка) турғызарға. Пластик кӧзенектерні турғызып чуртапча.* 10. Пірее ниме ӱстӱнде пазарға. Хайдағ-да ниме таныхтирға. – Ставить, писать, отмечать знаками. *Пирілген кӧзідімде танығлар турғыспаандырзың. Мының алнында хайдағ чахсы полды: Айтина Капитосовна, алчаасты сиибізіп, паалағ турғызыбысчатхан* (КГ ПАО).

ТУРЛАҒ *адал.* 1. Аң-хустың, палыхтың турчатхан алай чыылысчаң орны. – Логовище зверей, стоянка животных; место обитания птиц, животных, рыб. *Ӱр ниместе пу чазының істі аң-хустың на чолы – турлағы полчаң* (КВ А). *Сыра кӧллеріндегі, ағын суғлардағы турлағ.* 2. Мал турчатхан чирлер, мал кӧріп турчатхан чабаннарның орны. – Стойбище, хутор, стоянка. *Хысхы турлағ. Чайғы турлағ. Анаң турлағлар ибірчеңмін* (ХЧ). *Миллионнар хой, чылғы мында турлағ табарчых.* 3. Піреезінің турчаң орны. – Лагерь, стан. *Сині чох хыйал улуғ маңзытта полған на аалға, турлаға, полған на ибге, полған на тіріг чӱрекке кире хонып, сығара чӱгӱр чӧрче* (НК ХХ). *Хасхыларның турлаа таг ӱстӱнде полтыр* (ХЧ). □ **Чапчаң хыйлағлық, хыйғанах отта турлағлық.**

ТУРЛАҒАРҒА [турлах-] *иділ.* Сағыс кірерге. – Остепеняться, складываться (о характере, мыслях, взглядах). *Тастынаң даа аның турлағарға чит парғаны пілдірче* (ХА А).

ТУРНА *адал.* Саста чуртапчатхан узун азахтығ, узун мойынның хус. – *зоол.* Журавль. *Сайда хончатхан турналар улам тың хысхырыс сыхханнар* (КИ ЧХ). *Эх, турналар, чӱрегі чох хустар, хайдар минің хынызымны апарчазар* (МВ Т). ◊ **Турна порчозы** – (бот.) Подснежник.

ТУРТУҒАРҒА [туртух-] *иділ.* Чалтанарға, тідінмеске. – Находиться в нерешительности, не осмеливаться. *Оолах пастап туртух парған, нандыра пазынарға сағынған* (ХА А).

ТУРТУҒЫС *адал.* Чалтаныс, тідінізі чох. – Отсутствие решительности, твердости; нерешительность, неуверенность. *Икеннең Кабрис пастап туртуғыс пілбес оолахтар полғаннар* (ТИ КМ). *Сеерге, туртуғызын чідірбин, наганын сығара тартхан, анаң, ибіре кілеп, кӧрглеен* (ДН ЫА).

ТУРТУҒЫСТЫҒ *пілд.* Туртуғызы пар, чалтаныстығ. – Нерешительный, неуверенный. *Аҷазының тарынҷах ӱнін ис салып, Миргенекке туртуғыстығ полған* (ТИ КМ). *Икеннең Кабрис пастап пу туртуғыстығ кирек тееннер* (ТИ КМ).

ТУРУН *адал.* Кӧйчеткен алай кӧйген ағастарның (одыңның) читіре кӧйбеен чардығы, кӧстен парған ағас, одың. – Головня, головешка. *Оттағы туруннар, хызарта сістел парған тохпах чіліңнер чіли, ізіг кӧстер тӧзене чатхлааннар* (БФ ТО). □ **Чалғыс турун чада кӧйбеен.** – Одна головня не горит.

ТУРУННИ *нареч.* Чіке, пас кӧдіре (суғҷа парчатса). – Прямо, вертикально, подняв голову (во время плавания). *Турунни чӱсчеткен хыстарны сіліг кӧрерге. Турунни чӱсчеткен оолларны кӧр салып, соонҷа суға кірібіскен* (ХА А).

ТУРЫЗАРҒА [турыс-] I *иділ.* Кемге-де, нимее-де полызарға, кемнің-де, нименің-де алнын аларға. – Вступаться за кого-л., защищать кого-, что-л.; бороться, заступаться. *Хакасияда реформалар иртірілер ӱчӱн турысчабыс* (ХЧ). *Хайдағ даа полза ханы – Маринектің ӱчӱн турысча* (ХА А).

ТУРЫЗАРҒА [турыс-] II *иділ.* Пірее нимее турыстығ поларға. – Стоить, удостоиться, быть достойным чего-л. *Сыйыхха турызарға. Ӱзінҷі диплом кип-азах хоосчызына пирілген, ағаа Берды Амансахатов турысхан* (ХЧ).

ТУРЫСТЫҒ *пілд.* 1. Чарас, килістіре ондайлығ. – Достойный, заслуживающий чего-л. *Хаҷан полза, сағынчам істімде, тӧреен чиріме пірее турыстығ ниме идерім не* (БФ ТО). *Турыстығ нандырығ пиреге*

тіп, ол, прай кӳзін салып, тимненген (ЛЧ). 2. Оңдайли, турыстыра. – Достойно. *Хайди пазымныг, олох арада турыстыг тудынчатханын кізілер орта паалааннар – айа сабызы тыҷыри ла тӳсті* (СА ККЗ).

ТУРЫСТЫРА *нареч.* Пірее нимее чарастыра, килістіре. – Достойно, подходяще. *Ол республиканың адына турыстыра пӧгілҷең сурыглар* (ХЧ). *Ачисті, тізең, хыйга, школабыстың иң турыстыра ӳгренҷізі тіп, санаам* (БФ ТО).

ТУС I *адал.* 1. Пірее ниме итчетсе, иділчетсе иртчеткен ара. – Время, определенный, известный момент. *Часхы тус читсе, хыразын таарып, ӳрен салҷаң* (КВ МТ). *Абахай Пахта Ким хырина, Ир Тохчыннаң тоғасчаң тусха, читкен* (АП ХХ). 2. Ӳр иртіпчеткен ара, пурунғы ара, пірее событиелер иртіпчеткен ара. – Время, эпоха, период. *Сағызымда чаа соондағы тус прай сах пу турыбысхан* (ТМ ЧЧ). *Оларны, иртіпчеткен тустарның даа тістері ӳзе кимір полбаадаг* (ТН ТКӦ). 3. Иртіпчеткен нименің аразы, ам полчатхан ниме. – Время (в данный момент, период), пора. *Таң чарир тус чит килген осхас* (ТМ ЧЧ). *Амыр тус пасталған*. 4. Пос ара, тынанҷаң тус. – Досуг, свободное время. *Ӧріністіг хайхастыг тус полған ол* (НК ХХ). *Нинҷе чыллар ирт парған, ол тус парыбысхан ырах* (МВ КС). □ **Иделбестің иир туста, полаалбастың позырахта.** – Лентяй работает вечером, немощный – в воскресенье. **Синніг нимені сині читсе. Тустығ нимені тузы читсе.** – Всему свое время.

ТУС II *адал.* Ах ӧңніг ачығ татхынның чіҷең нимее аралапчатхан ниме-ноо. – Соль. *Пузур тус. Часхызы чит килзе, пус талалып, ағып пастабысса, пусты ӳдезіп, тус тастаҷаңнар, андаг кибір полған* (ХЧ). □ **Тус чалғаан, суғ ізедір.** – Кто лижет соль, тот пьет воду. **Палиина тус салба.** – Не сыпь соль на рану.

ТУСТИРҒА [туста-] *иділ.* Ӳӳчік тамахтарын (ӳгӳрсӳ, капуста паза д. п.) тус салып, ӳрге тимнирге, консервировать поларға. – Солить, консервировать что-л. *Ибінзер ол ипчі, капуста тустирға параргға идіп, сала маңзыри пычахты хаап алып, сығыбысхан* (КВ МТ).

ТУСТЫҒ *пілд.* Тузы пар, тус аралығ, тус аралаан. – Соленый. *Хара тирі наахтарынҷа, ээгінҷе тамҷылаан, хараан ачытхан, ирнінде дее олох ла тустыг тир тадаан* (НК ХХ).

ТУСХАХ *пілд., саг.* Усхун, сох, сохтанҷы, тыс пілбинчеткен (*пала*). – Шаловливый, озорной, неуправляемый. *Андох оларның клазындағы чахсы ӳгренчеткен олғаннарны пионерге алярлар, Чабус уғаа тусхах оолағас* (ХА Х).

ТУТПАС *адал.* Уннаң паза нымырхадаң иділген ӳгрее салҷаң ниме-ноо. – Клецки, галушки (мелкие кусочки из теста). *Тутпасты іҷем удаа тимнебісчең, ам даа аның тадии ахсымда халған. Тутпасты тимнирге ол пір-ікі ле ӳгреніп алып, удаа аны тимнебісчең* (БТ О).

ТУТХЛАДАРҒА [тутхлат-] *иділ.* Кемге-де, нимее-де ызыртарға, хаптырарға (адайға паза даа п.). – Быть покусанным (собакой и т. п.). *Адайға тутхладарға сағынминчатсаң, ол орамаҷа син парба тіп, ууҷазы пархазына пір ле хати чоохтабаан* (ТИ МП). □ **Махачы кізіні чылан даа сахпаҷаң, хортых кізіні адай даа тутхлаҷаң.** – Бесстрашного и змея не ужалит, трусливого и собака укусит.

ТУТХЛАНАРҒА [тутхлан-] *иділ.* 1. Пірее нименең чараспин, хыпчыхтанып, хылиин көзідерге. – *разг.* Выражая недовольство, раздражаться. *Сым одыр полбин тутхланарға. Тутхланарға ӳгрен тее парып, пу иней прайзының чанына чит париған полған* (БТ О). 2. Ниме ле полза хабарға, нимее ле полза тыынарға. – Хвататься за что-то. *Аны-мыны тутхланарға. Андаг туста ол аны хаапча, мыны тутхланча, че прай ниме холынаң поспас тӳс чӧрібісче* (СА ККЗ).

ТУТХЫН *адал.* Хысты ирге тутханы, хысты күснең ирге тут парғаны. – *уст., этн.* Умыкание, похищение девушки. *Хат аларға сағынзох, Афанас, позының туған-чағыннарын чыглап алып, тутхынға парҷаң* (МТ).

ТУТХЫС *адал.* Ізіг ниме-нооны тутчаң чысхыс, сӳбӳрек. – Прихватка. *Тутхысты тудынып алып, ол ипчі тасхар ӳгӳре пызырчатхан хазанзар пастыр париган* (ДН ЫА). *Тутхысты ол ипчі ӧӧрезіне ӧнетін тік пирчеткен* (ТМ ПТ).

ТУТЧАХ *адал.* Ағырығның тыытханы. – Приступ, припадок. *Тутчах тутхан чіли, син не ол туста уйғу кірбігін чаап полбин турзың* (ТН БВ ЧЭ). *Халғанҷы чылларда тутчах ағырии көптел сыхханын имҷілер наа технологияларнаң палғалыстырчалар* (ХЧ).

ТУТЫРАРҒА [тутыр-] *иділ.* 1. Хаптыртып аларға. – Позволить поймать себя. *Хасхылар тутырарға сағынмаан даа ползалар, отрядтың холына кір парғаннар (*КВ ХУО). *Апонканың чойын тутырғаны уғаа уйадыстығ ниме тіп, санааннар класстағы олғаннар* (ТИ МП). 2. Пірее нимені алай кізіні күснең холға алдыртарға. – Просить держать что-то или кого-то в руках, заставить держать в руках. *Алып алған пічіктерін мині холда тутырған* (ТМ ПТ). *Кічіг палазын төреміл улуғ пабазының холында тутырҷаң* (АТ). 3. Пірее чирде, орында күснең полдыртарға. – Заставлять находиться, оставаться где-нибудь против воли, насильно. *Ибізінең сығарбин тутырарға. Хазыр адайны, пағнаң палғап салып, тасхар сығарбин ибде тутырған.*

ТУУ *нареч.* Прай, пүкүлее. – Полностью, сплошь. *Тигір прай пора тубаннаң туу тартыл парған* (ТИ КМ). *Күн чабыс түскен туста, чазыдаң түдүн сығып, айас тигірде пуртахти туу тартып, пүрүңкі ағылған* (ИТ).

ТУУП *адал.* 1. Түгінең азырып, өнетін кирек нимелер идерге тимнеен мал теерізі. – Кожа (дубленая). *Тууп истирге. Інек, ат теерізінең тууп итчеңнер, ол тууптаң маймах, ат тириин тікчеңнер, хаас арғамҷы, чүген, хамҷы үрчеңнер* (ХЧ). 2. Тууптаң тігілген ниме-ноо. – Сделанный из кожи, кожаный. *Сағрас аалдағы Оптис тахазы чох тууп маймағын көзіткен, сылтанмас ла нимезі чоғыл* (ТМ ПТ).

ТУУСТЫҒ *пілд.* Тоғырхылыг, иттіг, чоон, чалбах чарынныг; поғда (кізідеңер). – Полный, коренастый. *Онок ол осхас тууститығ полбаан, өскен сыны чабыс полған, че ноо даа тоғыста сыдамахти чахсы пілдірген* (БФ ХЧ).

ТУХУР *пілд.* 1. Омас, тыынмас: тухур пычах. – Тупой. *Тухур пычахнаң хой соғарға ӱр арах полар. Тухур пычахты чітідерге кирек.* 2. Хысха. – Короткий. *Тухур мойын. Тухур хузурух. Анаң, тухур ханаттарын чазыбызып, таг индіре учуғыбысхан* (НК ХХ). 3. Килегей, топыр тілліг. – *перен.* Заикающийся, говорящий с заиканием, страдающий заиканием. *Тухур тілліг палалар саны өс парған* (ХЧ).

ТУХУРЛАНАРҒА [тухурлан-] *иділ.* 1. Омас, тыынмас поларға. – Затупиться (о предметах с острым лезвием). *Пу тухурланарға чит парған хыптынаң хойны хырых полбассың тіп, Каной аны хыйа салыбысхан* (ДН ЫА). *Тухурлан парған пычахты тудынып паза ла полбаста аны апсаанзар тастап пиріп, полбыри ла халған* (НК ХХ). 2. Хысха поларға. – Стать коротким. *Адайных хузурии тухурлан партыр, – тіпче апсах. – Соохха тоңан полар* (ЧМ МП).

ТУЙУХ *пілд.* 1. Туу чабых, прай саринаң чабых. – Закрытый наглухо. *Азырап, суғарып, туйух хазааға пиктеп салған* (ХА). *Нанар алнында Саринің іҷезі чиит ирепчіні туйух пӧліксер хығырып алған* (ТМ ЧЧ). 2. Өзім туу өс парған, хойыг (тайға, арыг, орын). – Замкнутый, глухой (тайга, лес, место). *Ӱзінҷі күні пу туйух тайғадағы ибіҷекте хыйаллыг кирек* (ТВ АТ). *Соонаң улуғ туйух хазаа пӱдірілген* (ТН ТКӦ). 3. Сағызы хысха, хыйғазы читпес арах. – Ограниченный, тёмный, с небольшими познаниями, интересами. *Кадиктің холында өскен полза, ол туйух, чалтанҷых поларҷых* (ХА А). □ **Туйух чирде тудылбас, харыг чирде харылбас.** – В глухом месте не задержится, в тесном месте не замешкается.

ТУЙУХХАН *нареч.* Чазыт, пілдіртпин, сым-туйуххан, кізее көзітпин. – Тайно, втихомолку, исподтишка, украдкой, скрытно. *Андада Мария Петровна пуох аалда чуртапчатхан Сафьян харындазынзар туйуххан чӧптезерге пар килген* (ИТ).

ТУЙУХТАЛАРҒА [туйухтал-] *иділ.* 1. Туу чабыларға, прай саринаң чабыларға. – Закрываться наглухо. *Пу хазаалар туйухталарға киректер тіп, колхоз кнезі хыйа пастырыбысхан* (БТ О). *Тузында тохтабызарға, саңай туйухтал парбазын* (СА КК3). 2. Пос алнынҷа поларға. – Замыкаться в себе (от горя, от безвыходного положения). *Хайдаг*

*тоғысха ла кисчең маймах осхас туйухтал парған кізідір (*ТН СП).

ТУЙУХТИРҒА [туйухта-] *иділ.* 1. Пірее чирзер парҷаң чолны чабарға. – Загораживать, преграждать. *Чолын туйухтирға чарабас* (ХА А). *Машиналар чөрбезін тіп, аалзар кірчеткен чолны туйухтирға иткеннер* (Х). 2. Прай саринаң чаап саларға, пиктеп саларға. – Замыкать, закрывать наглухо. *Чап аңнар кірбезін тіп, хой хазааларын прай туйухтирға киліскен.*

ТҮБЕН *пілд.* 1. Көп, саны чох. – Бесчисленный, неисчислимый, многочисленный; несметное количество, множество. *Сынаң даа хадарған малы, халых түбен чоны сүрігде парыбыстырлар* (АО). *Чидіп, көрібіссе Алтын Тайҷы: түбен чахсы түрілізіпче, халых чон харылызыпча* (АТ). 2. Аймах, пасха-пасха. – Разнообразный, многообразный. *Түбен пасха чонны көріп, пазында хайдағ ла сағыстар төрібеен полар аның* (А). □ **Пүрілібіссем, түбен чылтыстарда полам. Харылыбыссам, хазың пазында полам.** – Свернувшись, окажусь среди многочисленных звезд. Перевернувшись, окажусь на березе.

ТҮГДЕЙЕРГЕ [түгдей-] *иділ.* Пүгүлерге, пүгір тудынарға. – Горбиться. *Табыс чох түгдей салып, тракторист Түрий парча* (КН). *Түгдейіп одырчатхан апсахха ниме дее истілбинчеткен чіли пілдірген* (ДН ЫА). 2. Үгберирге, үгберек поларға. – Становиться растрепанным, лохматым; растрепываться, лохматиться. *Сазы түгдейерге чит партыр. Амды, тізең, кинетін аалға казактар килібіскен, ах ноған сүбүректер чапсыр салған пöріктері түгдей парғаннар.*

ТҮГДЕҢНИРГЕ [түгдеңне-] *иділ.* Пүгүреліп ала, кічіг алтамнар идіп, хапчығай пастырарға. – Ходить, сгорбившись, делая мелкие и быстрые шаги, семенить (о старых людях). *Чол даа чох чирҷе тоғырли, харға патып ала, түгдеңнеп одыр апсах* (БФ ХЧЧ). *Көрзең аны, тігі түгдеңнеп пари ууҷабыс, – тіп, устығ салаазынаң көзітче оолағас* (ЛЧ АЧТ). 2. Ағырин чүгүріп одырарға (*адайдаңар*). – Бежать медленно, сгорбившись. *Чохырах, аның соонҷа, пірееде алнынға кіріп, пірееде соона халыбызып, түгдеңнеп парча* (КВ А).

ТҮГДҮР *пілд.* 1. Узун түктіг, үгберек, үгдек. – Обросший шерстью, волосами; косматый, лохматый, мохнатый. *Айдоның алнында түгдүр түктіг Чохырах чортыр чөрче* (КВ А). *Апсах іди чоохтан турғанда, аның хыринзар пір түгдүр сарыг пастыг хызыҷах ойлап килген* (КИ ЧХ). 2. Хойыг ағастыг. – *перен.* Густой (о тайге). *Хойыг, түгдүр тайға ла, чалбах ах истің үстүне төзелген моох чіли, харалып, пöліліп көрін турған* (КВ ХУО). *Түгдүр чылтыстар көк тигірде чарылча, тал пазы ла чіли* (ЧП). □ **Чүс хой аразында түгдүр хучам ойлап чөр.** – Среди ста овец мохнатый баран бегает.

ТҮГЕДЕ *нареч.* Саңай, прай, тооза. – Целиком, полностью, без остатка. *Хыр тас істіне хайдағ-да чабал ағырыг чиде түскен, Мачинең Кочаңның чурттарын ол ағырыг сала ла түгеде саппаан* (ХЧ). *Че аның пос киреене түгеде пирін салғаны, наукаа, чайаачы тоғысха сабыл парғаны чиит имҷінің сағызында, чүреенде саңайға халғаннар* (ХЧК) ◊ **Түгеде хырарға.** – Полностью уничтожить.

ТҮГЕДЕРГЕ [түгет-] *иділ.* 1. Тоозарға, читіре идерге. – Кончать, заканчивать. *Тоғысты сағамох түгедерге. Хатыг сабыснаң ыырҷыны түгеткен командир Клим Ворошилов* (АМ ПМ). 2. Хорадарға. – Расходовать, проматывать, растрачивать. *Ахчаны түгедерге.* □ **Тоозылбастағ азы тоозылыбысхан, түгенместег күзі түгедібіскен.** – Нескончаемая пища заканчиваться стала, неиссякаемая сила стала уходить.

ТҮГЕЛДІРЕ *нареч.* Тооза, читіре идібізерге. – До конца, израсходовать полностью. *Итчеткен тоғызын түгелдіре итпеенде, ибзер парбаан.*

ТҮГЕЕ *адал.* Ат тириінің көрімі, хомутнаң оглабаны пірiктірчеткен игір ағас; туғаа. – Круто изогнутая деревянная часть упряжки, скрепляющая оглобли с хомутом; дуга. *Соорының хыринда чабалғына хомот, сидолка паза хазың түгее чатхан* (КВ А). *Чапсыра пас киліп, Сабис аттың түгее чалнына, оң холын частана, чат салған* (ДН ЫА).

ТҮГЕНЕК *адал., көр.:* **тігенек** II.

ТҮГЕНЕРГЕ [түген-] *иділ.* Тоозыл парарға, тоозыларға. – Иссякать, кончаться, оскудевать, истощаться. *Хыр сүмекчін ізі – чолларынаң ойлабохчададыр арыг күзі түгенібіскен* (ЧА А).

ТҮГЕНМЕС *пілд., көр.:* **тоозылбас-парбас**.

ТҮГЕНҷІ *пілд.* Халғанҷы, соондағы. – Последний. *Че түгенҷі сөстерін искенде, аның чүрее көдірілібіскен* (ЧС ПТ). *Чағын нанҷынаң, аарлыг арғыснаң кізі прай нимені үлесче: кип алызып кисче, чапсых нимені тудынысча, түгенҷі азыхты үлесче – андаг арғыстастың, харындастастың кибірі* (ДН ЫА). ◊ **Түгенҷі тус, түгенҷі чыл.** – (религ.) Конец света, светопреставление. **Сарғаях түгенҷізі.** – (религ.) Проводы Масленицы (прощеный день). **Түгенҷі чооғы.** – Последнее слово, завещание.

ТҮГЕНҷІЗІНДЕ *нареч.* Халғанҷызында, соонда. – В конце. *Түгенҷізінде ағаа чоох пирілген. Чоохтың түгенҷізінде мин алғызым читірчем прай арғыстарыма, туған-чағыннарыма мині үдезерге килгеннері үчүн тіп, ол паза одырыбысхан* (ХА А).

ТҮДЕТ *адал.* Чүгі чохыр, пазында түктіг, хахаҷағы игір хус. – *зоол.* Удод. *Хайда-да индіре түдет тапсап пастаан* (БФ ТО). *Өзен азаанзар түдет хус тапсаан* (БФ ТО).

ТҮДИРГЕ [түде-] *иділ.* 1. Пурлирға, ысталарға. – Дымить, пускать дым, дымиться. *Ооллар прайзы азыранарға отах хыринзар парыбысханнар, анда арам ағастыг арыгда, түдүн түдепче* (ЧС АЎХ). 2. Тамкы тартып, ыс сығарарға, чадить. – Дымить табачным дымом. *Чаной, тасхар одырып алып, тамкызынаң ибіркізін түдеділ одыр* (ЛЧ ЧС) *У, татай, син тураны пазох ла прай түдет салдың тіп, перін парча өрекен апсахха* (МТ ПТ).

ТҮДҮГЕРГЕ [түдүк-] *иділ.* Азахтаң суғ түбіне чидерге. – Касаться ногами дна реки. *Пу суғдаң чары алтында азахтары түдүкче. Оолағастың азахтары суғ түбіне түдүк парған.*

ТҮДҮН *адал.* Ыс, көйчеткен оттаң пурлапчатхан ыс. – Дым. *Арыг чир үстүнде, көгім чазыҷахта хазыр хара түдүн көдірілген* (КИ ЧХ). *Ипчі отха хойның сыхтыг тизектерін салыбысхан, көк түдүн ибге толыбысхан* (ДН ЫА).

ТҮДҮННІГ *пілд.* Ыстыг, ыс тарап парған. – С дымом, дымный. *Түдүнніг арыҷа көлген ат ағырин парчатхан* (КН КХ). *Түдүнніг ибге кірҷее чох полған* (НТ КК).

ТҮЗЕДЕРГЕ [түзет-] *иділ.* 1. Пірее оодыл парған, сайбал парған нимені иптирге, тыхтирға, оңдайлирға. – Устранять в чем-н. неисправность, повреждение, недостатки; исправлять, поправлять. *Кабинетке толдыра одырған чон Иван Петровичке пу киректерні түзедерге хатыг чахыг пиргеннер* (БФ П.-А). 2. Көні, тиң идерге. – Выпрямлять, выравнивать что-л. *Ол, төбін иде тут турған пазын түзедібізіп, өліг арғыстарынзар холын улап, позының көксінің тириінең ачыныстыг сөзін, күснең теен чіли, сығарынып пастабысхан* (КВ МТ). 3. Пазылған пічікті чахсыландырарға, алызығлар кирерге. – Править текст, вносить изменения, исправлять ошибки. *Пу тоғыста түзетчең ниме көп пілдірче.* 4. Хайдағ-да чазыхтардаң, читпес сариларынаң позып, алызарға. – Делать лучше, освободив от каких-н. недостатков, пороков; исправлять. *Піди көргенде, пу паланы тузында түзедерге кирек, иртіре хылынча* (ХА А).

ТҮЗЕДІГ *адал.* 1. Пірее оодыл парған, сайбал парған нимені иптирі, тыхтиры, оңдайлиры. – Устранение неисправностей, повреждений, недостатков чего-л. *Көрілген пүдіріглер, архитекторлар проектке түзедіг кирбезе, пу чағында пасталбас тіп, піске чоохтап пиргеннер* (ХЧ). *Түс турыбысхан сиденнерні көріп алып, Самой, түзедіг иділ партыр тіп, піске чоохтаан* (ЛЧ УУЧ). 2. Пазылған пічікті чахсыландырғаны, толдырғаны, пірее нимее алызығлар киргені. – Улучшение, изменение, исправление чего-н.; поправка. *Сірер пасхан стихтар уйаннар, олаңай чоох-чаахтарға төөйлер, пірелерін, тахпахтарға чағыннарын, түзедіг идіп, газетада сығарчабыс* (НТ СП).

ТҮЗЕЛЕРГЕ [түзел-] I *иділ.* 1. Көні, тиң поларға идерге. – Выпрямляться, выравниваться. *Соловьев хыйын парирып, түзел парған (*КВ А). *Төзелген чардылар түзел парғаннар.* 2. Хайдағ-да чазыхтардаң, читпес сарилардаң позып, алызарға. – Делаться

лучше, освободившись от каких-н. недостатков, пороков; исправляться. *Олғаннар Микенең Поко түзел парарына киртінгеннерін чазырбинчатханнар* (ТИ МП).

ТҮЗЕЛЕРГЕ [түзел-] II *иділ.* Түс көрерге. – Сниться, видеться (о сне). *Че маған часкалыг, чарых чолда түзелче ол* (НК ХХ). *Соох хысхы хар-пораннарда күннің тіріг порчолар чүреемде түзелзін* (МВ М).

ТҮЗЕРГЕ [түс-] *иділ.* 1. Инерге, өөртін алтынзар параргa. – Спускаться, опускаться, сходить, слезать (с возвышенности). *Тағдаң иирзер түскеннер. Хузухтыг чылда іколең он-он ікілер хап түзірзе, тоғынғанға төөй пілдірче* (ТН КТ). 2. Сыгарға (пірее транспорттаң), чирге сегірерге (аттаң). – Высаживаться, выходить (из транспорта), сходить, спешиться (с коня). *Айдоң, адыңнаң түстек, пір хыныг ниме көзіт пирербін. Автобустың ізітері азыларынаң кізілер табырах түс сыхханнар.* 3. Аңдарыларға. – Падать, валиться на землю, теряя опору в основании, в ногах. *Тиксі позым чирге түскем. Чазыда малларны сүр чөріп, най майых парғанда чирге одырта түскем.* 4. Чаарға, тоолирға (тигірдең, үстү саринаң). – Выпадать (об осадках), падать сверху вниз. *Хар иртензер түс парды. Агас пүрлері түсче. Тайғаа пілдіртпин пүлес түзібіскен* (ТН КТ). *Пазох ла харлар түсче тигірдең чирзер* (МВ ОС). 5. Синерге, түзіре полырға (паадаңар). – Снижаться, падать в цене. *Халас паазы түсче. Базардағы паалар түсче.* 6. Синерге, суу сині хызыларға. – Спадать (об уровне воды). *Көлнің суу түсче. Пу күннерде Агбанның суу илееде түс партыр* (ЛЧ УУЧ). 7. Сабарға, үбүрерге. – Дуть (о ветре). *Тискертін чил түзібіскен. Олар чалаас тағны хурчи чибіргі пирстаға пararларынаң, кидертін алдыра улуг нимес чил түзіп пастабысхан* (КВ ХЧ). 8. Суурыларға, тоолирға (тістеңер, састаңар). – Выпадать (о зубах, волосах). *Тізім түс парды. Сас хлоркалыг суға көместең түсче.* 9. Арарға, көдірім чідірерге, түрирге. – Худеть, спадать (о полноте). *Иді үр ниместің аразына ла түс партыр. Ирткен часхызын, азых читпин, малларның көдірімнері илееде түс партыр.* 10. Пірeезінде, пірее чирде хонарға, чуртирға. – Останавливаться у кого-л., где-н. (на ночлег, жить). *Аалчылар туразында түзерге. Пүүн таныстарда түзем. Суг хазында хоныхха түзерге.* 11. Пірее нимее кірерге, сабыларға. – Впадать, погружаться во что-л. *Агаа пичелге түзерге пір ле хати киліспеен. Сагысха түзерге сылтаг чогыл. Хызычағастың көңні түс парғанға төөй пілдірче* (СА КК3). 12. Төлеге кірерге. – Облагаться, подвергаться платежу. *Ахча мойнына түс парған. Налог чыл сай көптең көп ле полып түсче.* 13. Посты иптіг тутпасха, субарап чөрерге, тиксі сари хомай саринзар алызарға. – *перен.* Опуститься, перестать следить за собой, стать неряшливым, а также вообще морально пасть, разложиться. *Сагам, тізең, Икентай тиксі түс парған, андар көрерің килбинче* (ЛЧ УУЧ). *Іске кірлеп парған иреннер түсчеен не түсчелер, оларны иптіг чуртасха айландырарға оой ла полбас* (ХЧ). 14. Киидең чирге одырарға; кииде полып төбін учуғарға. – Садиться, снижаться. *Самолет табырах нимес түсче. Дирижабль көйчеткен газ күзінең тоғынча, газты хызырза, ол түс килче.* 15. Полызыглыг иділіс чіли тузаланылча, идігнің табырах толдырылчатханын көзітче. – В качестве вспомогательного глагола указывает на быстрое совершение действия. *Истіле түзерге. Тохти түзерге.* □ **Араға хыйғаны даа түзірче.** – Вино и умного с ног валит. **Хара күнге түс парза, таныс пары ол чахсы.** Когда ты в печали, и знакомому рад.

ТҮЗИРГЕ [түзе-] *иділ.* Түсте пірее ниме көрерге, түсте пілдірерге. – Сниться, видеть во сне. *Че мин часкалыг, чарых чолда түзепчем аны* (НК ХХ). *Мин хайдаг-да чабал түс түзеп пастабыстырбын* (КВ А).

ТҮЗІК *пілд.* Түзіре, тиң нимес, түс парған, орнынаң сых парған. – Вытянутый; опущенный; отвислый; покатый; вывихнутый. *Түзік көгенек. Көміскезі түзік, көрізі көйтік күчүн полған, тидірлер* (НК ХХ). *Ол туста ибзер түзік иңніліг ир кізі кір килген* (КВ А).

ТҮЗІМ *адал.* 1. Өзімнернің сыгызы. – Урожай, урожайность. *Астың түзімі пөзік. Аның сылтаанда илееде хырада астың түзімі хомай полған* (ХЧ). 2. Тогыстың салтары, көдірілізі. – Производительность труда. *Істеніс түзімі. Аның сылтанда мында тогыс*

тўзімін кödірердеңер, полған на минутаны тўзімніг тоғыснаң иртірердеңер кўн сай кўрезіг парча (ХЧК).

ТЎЗІМНІГ *пілд.* 1. Тўзімі пар, сығызы пар. – Урожайный. *Пўўлгі ас-тамах тўзімніг. Комбайнер ырлап, штурвалға турча, наа чир пуғдайны тўзімніг пирче* (КИ ИС). 2. Тоғыстың салтары, кödірілізі пар. – Производительный, плодотворный (труд). *Ол тустарда Ананий Тимофеевич уғаа тўзімніг тоғынтыр* (АТ).

ТЎЗІНЕРГЕ [тўзін-] *иділ., возвр.* от **тўзерге**. Улуғ пичелге тўзіп, ээл парарға, азах узында тур полбасха. – Согнуться от большого горя, обессилеть, ослабевать, с ног валиться. *Азахтаң тўзінерге. Ол чобаға тўзін парып, паза даа пу чирге айланмас чіли пілдірчеткен* (ТМ ПТ). 2. Чох поларға. – *перен.* Беднеть, нищать, впадать в бедность. *Киптең тўзін пардым. Халғанҷы туста ол най тўзін парған. Колхоз тузында даа пістің іҷе-пабабыс кип-азахтаң тўзін парғаннар* (КМ АХ).

ТЎЗІРЕ *нареч.* 1. Идігнің алтынзар, чирзер алдыра, пірее нименің алты саринзар, индіре. – Вниз, указывает на направление движения вниз, в сторону земли, к нижней части какого-л. объекта. *Тўзіре сабарға. Хусхаҷахты тудып алғанын көріп, орғанда чатхан хоосха сах андох тўзіре сегірген* (ТИ КМ). 2. Хайдағ-да санның асхынах полчатханын, паа ниик пол парғанын, тўс парғанын таныхтапча. – Ниже, меньше. *Пўўн доллар тўзіре пол партыр* (ХЧ). *Мында паалар тўзіре пілдірче* (ХЧ).

ТЎЗІРТЕРГЕ [тўзірт-] *иділ.* 1. Ўстўнзертін чирзер индіртерге. – Попросить или заставить кого-л. идти, перемещаясь сверху вниз; опускать ниже, снимать кого-, что-л. (сверху вниз). *Абдиннең Панка талай оды хапты сеектеп киліп, иңніне тыыда тўзіртібіскеннер* (ТМ ЧЧ). *Хаҷан Гоша Москвазар ўгренерге парыбысханда, минің Маризім, сўтке кірген сеек чіли, ханаттарын тўзірте салып, харахтарын ырах ла көріп, чöрчетчең* (ТГ Ч). 2. Пірее нимені хайдағ-да нименоонын істінзер кирдірерге. – Попросить или заставить перемещать вниз, поместить внутрь, вглубь чего-л. *Хысхызына піс аарларны оразар тўзірт салчабыс* (ХЧ) *Наа соххан хой идін хутухсар тўзіртчеткеннер, ардап парбазын тіп* (НТ ПТ).

ТЎЗЎМЕР *пілд.* Амыр, иптіг хылыхтыг (кізідеңер). – Спокойный, тихий, покладистый. *Тўзўмер полғаны көп кізее аны улуғлир оңдай пирген. Ол родтың ирлері дее тўзўмер полғанын чоохтасчаңнар чонда* (ТМ ПТ).

ТЎК *адал.* 1. Малларның, аңнарның тастындағы састары. – Шерсть. *Ол сиден ортызында улуғ ике чазыбысханнар, анда, кизек тўк салғлап алып, хазың сабааларынаң саап сыхханнар тўкті нўң иде* (ДН ЫА). *Хаҷан пу теерілер сарғалта ыстал парзалар, оларға ун сўртіп алып, тўктерін тастынзар иде сöргегде чадарға килізер, аның соонаң пу ипчінің ікі холы оларны изіректир* (ДН ЫА). 2. Хустарның иң нымзах чўглері. – Пух, очень мелкие, нежные, ближайшие к коже, пушистые перышки у птиц. *Хус тўгінең иділген частыхтар тасхар хурудылчатханнар* (КН КК). *Хус сохчатхан туста хазаа-хахпахта хус тўгінең көп ниме чоғыл* (ТН КК). 3. Кізінің теерізіндегі хылыҷахтар. – Волосы на теле человека. *Аның көксінде тўктер халын иде öс парғаннар. Хорых парып, идіндегі тўктері ағаа, чіке турыбысхан чіли, пілдір парған* (КГ ПАО). 4. Тўктең иділген чіптер. – Нитки, сделанные из шерсти, пряжа. *Улуғ соохтар турыбысса, прайзы тўктең палғаан чулухтар кисчең полғаннар* (МТ ПТ*). Садығда аймах сырлыг тўктер пар* (ХЧ). 5. Тўктең иділген (нимелердеңер). – Шерстяной. *Тўк мелей. Тўктіг ле ниме холына урунған, анаң чабыс аңмар хыринзар нимелер тўскені истілген, аңмар хыры сыр-сар ла пол халған* (ДН ЫА).

ТЎКЛЕС *адал.* 1. Пірее ниме тўзіп, сыххан табыс, тохлас. – Стук, звук, шум от удара, ударов, от падения твердого предмета. *Тўклес оларны путхалысха тастаан* (ДН ЫА). *Тасхартын тўклес истіл парған.* 2. Сабыс (чўректеңер). – Биение (сердца). *Прай тайға істіне толдыра минің не ниме-де öрініп, тың ниик сабылчатхан чўреемнің тўклезі истіл турған* (НК ХХ). *Ибіре сымзырых турыбысхан, минің чўреемнің тўклезі ле истілдіре сабылчатхан чіли пілдірген.*

ТЎКЛИРГЕ [тўкле-] *иділ.* 1. Пірее нимее урунып, табыс сығарарға, тохлирға. –

Стучать (мягко и глухо); биться, дрожать. *Амыр харааны часының түклеені ле хадарчатхан* (ИТ). *Анаң тура хонып, иксел, чайхал сыххан: саң сыңырасча, хоңыро хоғдырасча, түүр түклепче* (ДН ЫА). 2. Тың сабыларға. – Биться, стучать (о сердце, пульсе). *Чүрек түклепче. Федор Павловичтің чүрее «суғ-суғ, суғ-суғ» теен чіли түкклеп сыххан* (ДН ЫА).

ТҮКПЕЙЕРГЕ [түкпей-] *иділ.* Пірее нименің пазы көріндіре турарға. – *диал.* Торчать. *Чалғыс обаа чазы ортызында түкпейчеткен. Түкпейчеткен нимелерні көріп, полған на кізі позының тудынған нимеһооларын тутхлап сыхханнар* (КС Т).

ТҮКПЕК I *пілд.* Пазы көріндіре турчатхан. – Выпукло торчащий. *Түкпек обаа күрген үстүнде чалғызан на турчатхан. Түкпек көрінген тасхылларың кізі хараан өріндірче ам даа, Харлығас* (МА Х).

ТҮКПЕК II *пілд.* Тирең паза тоғылах (ідіс-хамыстаңар). – Глубокий и круглый (о посуде). *Ол иттіг үгрені тігерге түкпек ідіссер турғыс салтыр* (ДН ЫА). *Түкпек айахсар иттерні салып, аны стол үстүне турғыс салған* (ХА А).

ТҮКТЕНЕРГЕ [түктен-] *иділ.* 1. Түгі позы өзерге. – Обрастать (волосами, шерстью), покрываться (перьями). *Писпиҷек, түктен парып, учуғарға харасча. Ол көрібіссе, уйада ам даа читіре түктенгелек үс хус палаҷағы одырчалар* (ТИ МП). 2. Түгі кödірілерге. – Подниматься (о волосах, от холода). *Түктен парып, одырыбысхан палаа кізі дее теңмин салған, паза хайди идерзің зе аны* (ШВ ЧС).

ТҮКТІГ *пілд.* 1. Түгі пар, түгі öс парған. – С шерстью, имеющий шерсть. *Тастынаң түктіг поларға. Пістің мында ніске түктіг хойлар турчалар тіп, ол чабан холын чаба тудыбысхан паза…* (КВ А). 2. Түктең иділген. – Шерстяной, сделанный из шерсти. *Түктіг пöрік. Түктіг кип-азах кис саларға.* □ **Кізі полза, аттыг полар, түктіг полза, киик полар.** – Человек с именем, косуля – с шерстью.

ТҮКТҮҢНИРГЕ [түктүңне-] *иділ.* Пуғлирға. – Покрываться плесенью. *Тігі чылдағы мискелер түктүңнирге чит парып, паза чилбес поларын ол ипчі пілініп, пазох ла тапсабысхан* (БТ О). *Хойғалаан иттер, түктүңнирге чит парып, чорыхчыларның көңнін түзіргеннер* (ХЧ).

ТҮКҮРЕРГЕ [түкүр-] *иділ.* 1. Ахсынаң түкүрік сығарарға, түкүрікті сығарып тастирға. – Плевать, выплевывать. *Чирге түкүрерге. Абыс, хазаннаң тура хон киліп, сырайы хып-хызыл пол парған, соон айландыра түкүрче* (КВ МТ). *Антон аңа, иргі көнекті орғанынаң алнында турғызып алып, үзігі чох чиділіп түкүрчеткен* (ТН ЧТ). 2. Піреезін нимее салбасха, санаспасха. – *перен.* Плевать, наплевать на кого-то, пренебречь кем-, чем-л. *Түкүргем мин ағаа. Атуға тиин аңниры түкүрібізер ле осхас пілдір парған* (НК ХХ).

ТҮКҮРІК *адал.* Ахсынаң сыхчатхан суух ниме. – Плевок, мокрота. *Киҷее түкүрген түкүрік пүүн сырайыма чабыл тур. Орыс ипчі, Пычонның сырайына түкүрік хағырып, аңмардаң сығара ойлаан* (ДН ЫА). □ **Азах ағырза, түкүрігчі кирек; пас ағырза, чилбегчі кирек.** – Если болит нога (болячки на ноге), нужен знахарь; если болит голова, нужен врачеватель.

ТҮКҮРІНЕРГЕ [түкүрін-] *иділ.* – Ахсынаң сыхчатхан суух нимені постаң сығарынарға. – Отплевываться, плеваться. *Ол иней түкүріпіп парығанын пір ле кізі көрбиндір* (УПпЧАН). *Чабал тонның піді ачыг, чабыстарның тілі ачыг, – түкүрінче Хапың Хоортайның ырына* (ДН ЫА). *Ам даа тоспаан ма пу хаарған, – түкүрінген Сағдай, хаңзазын таарлапчадып* (ДН ЫА). □ **Хуруғ соонда түкүрінмечең.** – После драки кулаками не машут.

ТҮЛ I *адал.* Уйғуда нимес. – Явь (не сон). *Ол кізіні түлде көрген. Түзім полҷаң ма, түлім полҷаң ма?* (ПА ХХ).

ТҮЛ II *адал.* Пірее ниме пілгені, ит пілгені, ниме пілгені. – Интерес, способность к чему-л., умение, инициатива. *Үгренерге түлі пар. Андаг кирек идерге түлі аның чидер.*

ТҮЛГҮ *адал.* Хойыг, нымзах чигірен түктіг узун хузурухтыг ачын аң. – Лиса. *Че, сағынчам, хыныға соонҷа пар көрим, ниме ит парча түлгүҷек* (ТИ КМ). *Түлгү арыгҷа парча, түлгу аңыҷахтарға аңнапча* (П-О). □ **Түлгү хайдар, хузуруғы андар.** – Куда лиса, туда

и хвост. **Тўлгў тўзінде дее таңахты көрче.** – Лиса и во сне курицу видит.

ТЎЛИРГЕ [тўле-] *иділ.* 1. Иргі тўк тўзерге (аңнарның, хустарның). – Линять (о животных и птицах). *Мал тўлепче. Ханады тўлеен кирі силей хус, учух полбин, сырыпха сырбалча* (П-О). *Ирте чахсыда ол тўлебіскен хоор ат ӧңніг турыбызар* (БФ ТО). 2. Хасталарға (сырайдағы теердеңер паза ан. п.). – Шелушиться (о коже на лице и т. п.). *Наа крем сўртінген соонда тўлепчем. Пайса, ўр ағырған соонда тўлеп сыххан.*

ТЎЛЎК I *адал., көр.:* **азых**.

ТЎЛЎК II *адал.* Пірее нименің тузы, хыызы. – Сезон, разгар чего-л. *Хыра тўлўгі. От тўлўгі июль ай полған* (ЧМ КЧ).

ТЎМЎЛЕРГЕ [тўмўл-] *иділ.* Ай-тыс чох поларға, сағыссырирға. – Беспокоиться, заботиться, суетиться. *Тўмўлчеткенін көзітпес ўчўн, ол удаа тасхар сыға халҷаң* (ТМ ПТ). *Іҷелернің тўмўлерге ўгрен парғаннары оларның чаа тузында улам на тыып сыххан* (КИ ЧХ).

ТЎН *адал.* 1. Хараа. – Ночь. *Че хайди даа сірензе, харасхы тўн, он ікі частыг оолахты сўре чидіп, ас ла париған* (НК ХХ). *Оларның нап-наа «газиктері» тўнде тобыр полбаан – палғасха патхан* (ДН КК). 2. Харасхы, туу ӧс парған, чарых тўспинчеткен (ағас аразы). – Темный; глухой; дремучий. *Чут кўскўзін Том суғ істінзеркі ырахххы тўн тайғаны тохтабас-парбас соох наңмырлар халтырат турғаннар* (ЧМ КЧ).

ТЎНДЎК *адал.* 1. Чайғы ибнің ыс сыхчаң, чарых кірҷең тизік, чайғы ибнің көзенегі. – *саг.* Дымоход (в юрте). *Ана чабал ибнің тўндўгінең хызыл хыбыннар пытыраза тўстілер* (ДН ЫА). *Тўндўк ӧтіре хай пірее чылтыстар сузы пахлапча* (ИТ).

ТЎНЕЕ *нареч.* Ўр ниместе. – Недавно, не так давно. *Тўнее, позыға орта пол парып, тизіл парған* (ХА А). *Йо, худайымай, тўнее хайди тың ағырдым* (БФ П-А).

ТЎНЕК *пілд.* Пўрўңкі, пулуттыг. – Пасмурный, пасмурно. *Ноға піди тасхар тўнек пол парды полҷаң* (ХА А). *Тўнек кўн пасталарынаң, прайзының даа істілеріне хысхы тўс парған осхас полған* (КВ АЧ).

ТЎНИРГЕ [тўне-] *иділ.* Хараазын узирға; сыраа сығып, тўнегде уйғаа пастырарға (хустардаңар). – Расположиться на ночлег (о птицах). *Таңахтар ипті ле тўнирге пастабысханнарында, кўрўпте хайдағ-да суум-саам пасталыбысхан* (ТИ МП). *Паба таан хонҷых салаада тўнеен* (ДН К)

ТЎНЎК *адал.* 1. Чайғы ибнің ыс сыхчаң, чарых кірҷең тизік, чайғы ибнің көзенегі. – Дымоход (в юрте). *Иртен харачхайлар тўнўк хыринда одыр салҷаңнар* (ЧТ). *Ол туста тўнўк ӧтіре тигірзер, «аат, аат» тіп, табыс истілче* (АТ). 2. Иб, чурт. – *перен.* Двор (хозяйство). *Хакас иреннер холларын на чаза тастапчалар, хаҷан десятниктер казактарнаң хада тўнўк сай чӧріп, иң чахсы, кўстіг чылғыларны ўзўріп алып, оларны изерлебісчеңнер* (КВ МТ).

ТЎҢДЕРЕ *нареч.* Тоңхар, тӧбін, алтынзар, сырайнаң чирге тўзіре. – Вниз головой. *Ікінҷі хадыл пасхыста, пудым істінде тірел парған «ағасты» ээ пас полбин, тўңдере тўс парғам* (МТ ЧЧ). *Кайсан оолах бинокльлыг чылбыраң ачығаста тўңдере чадып алтыр* (БФ ТО).

ТЎҢДЕРЕРГЕ [тўңдер-] *иділ.* Ўстўнең алтынзар айландырарға, тоңхара саларға, сырайнаң чирзер тўзірерге. – Опрокинуть, перевернуть что-л. вверх дном. *Арали аны махтап салып одырчалар, ах чірчені тўңдерібіскен соонда* (ДН ЫА). *Кабрис, оймахтаң сығып, сумусхлаан сўбўректі алыбысхан, анаң чирзер тинтені тўңдерген* (ТИ КМ).

ТЎҢЕРЕ *иділ. то же, что* **тўңдере.** Сырайнаң чирзер тўзіре. – Опрокинуться, упасть лицом вниз. *Пӧзік пасхыстаң тўңере тўс параргға. Тураа кире чўгўрібізіп, тӧзегіне тўңере чадыбысхан* (КГ ХА Т).

ТЎҢЕРЕРГЕ [тўңер-] *иділ.* Тўңере, тоңхар саларға, сырайнаң чирзер тўзірерге. – Опрокидывать, переворачивать что-л. *Тоғыс оолны полғанын на орбанаң сасхлаан, анаң читі хыссар парған, полғанын на сыныхтаан полча: хуҷахтабысча, хайзын айлахтандыр көрче, піреезін холнаң хаапча, Мариктің пазына тўўрін тўңерібіскен, охсанарға иткен осхас* (ДН ЫА).

ТЎҢЕСТИРГЕ [тўңесте-] *иділ.* Андармындар чӧрерге. – Передвигаться, двигаться

(туда-сюда). *Ол апсах иб аразында ла түңестеп чӧрче. Тарынганынаң ол турадаң тасхар түңестепчеткен* (ТМ ПТ).

ТҮҢКЕК *пілд.* Чабал хылыхтығ. – Свирепый (человек). *Пу олганның улугларының түңкек полганнарын аалдағы кирі инейлер ле пілчеткен поларлар тіп, ол аннаң андар пастырыбысхан* (ТМ ПТ).

ТҮҢҮРИРГЕ [түңүре-] *иділ.* Сығдырирға. – Звенеть. *Хараа тооза хоңыроҷах түңүрирге тохтатпааны, аның хулаанда истілчеткенін ол сыбыра сағыста тутхан* (ТМ ПТ). *Ырахта хайдағ-да саңыҷах түңүрепче.*

ТҮП I *адал.* 1. Пірее ниме ноонының иң алтындағы чардығы. – Дно, низ чего-н. *Хазан түбі. Айах (көнек) түбі. Хазан түбі көрінгенче, аалчылар күлеет саптырлар алыптың хығырған тойында* (ХМ). 2. Суғ турчатхан орынның иң алтындағы чардығы. – Грунт под водой водоема, реки, моря. *Ибіре, тізең, суғ ла түбі көрінмес харалчатхан суғ* (ИТ). *Хаҷанох кип-чоохха кірген түбі чох Харачы суғ, харалып, тирең түбін көзітпин, көп кізілерні хайхатча* (БП ТЧЭХС). 3. (Чуртастың) алтынзар түзерге. – *перен.* Идти ко дну (также перен.: гибнуть). *Чуртастың түбіне түс параргға ӱр нимес. Ирткен аар чылларда көп иреннер, килген алызығларға сыдаспин, чуртас түбінде пол парғаннар* (ХЧ). □ **Сүттің ӱстӱн іскен – озар, сүттің түбін іскені – тудылар.** – Тот, кто слизывал с молока сливки – улизнет, тот, кто пил остатки – попадется. **Айах түбін чалғабаҷаң, табах түбін сызырбаҷаң.** – Нельзя слизывать дно чашки, нельзя соскабливать дно тарелки. **Палых падырадыр, түп идегім хадырадыр.** – Рыба измельчается, подол изнашивается. **Түбі чох хазанны суғнаң толдыр полбассың.** – Нельзя наполнить бездонный котел.

ТҮП II: **ТҮП АЗАХ**. – Пеший (об охотнике). *Түп азах аңнап параргға. Түп аңчы тайғада тоғасхан.*

ТҮП III Тыыдыстығ кизегес. – Препозитивная усилительная частица перед словом **түс**: *см.* **түп-түс**. *Түп-түс чолҷа параргға. Түптүс пастыр чӧрерге.*

ТҮПЕЙЕРГЕ [түпей-] *иділ.* Пірее нименің ӱстӱнде хасхайарға. – Выпячиваться, выдаваться выпукло (над чем-н.). *Чазыда кӱргеннер түпейчеткеннер. Ол хуу чазыларда андамында ла пірее-пірее кӱргеннер түпейісчелер* (ЧМ КЧ).

ТҮПЕҢНИРГЕ [түпеңне-] *иділ.* Пӱгірілір алып, хысхаҷах пазытнаң параргға. – Ходить мелкими шажками, ссутулившись. *Алнында чабызах сынның апсах түпеңнеен. Хайдар піди түпеңнеп паризың тіп, ағаа удур килиген кізі хысхырыбысхан* (КГ ХА Т).

ТҮПТЕЗЕРГЕ [түптес-] *иділ.* Тооза піліп аларға, ізі-түбіне түзерге (киректің) чолына сығарға, тирең піліп аларға. – Доходить до истины, докопаться. *Аннаңар хайзында олар тоғас парғаннарын түптезерге кірібіскебіс* (ТИ ХӦ). *Сірерге хайдағ сыйых иң аарлығ пілдірче? – түптесчелер палалар.* 2. Пірее нименің түбіне түзерге, пілдізі чох нимені тілирге, табарға. – Узнавать, находить что-л. тайное, скрытое; дознаваться, доискиваться. *Пір дее тохтабин түптезерге. Пу чазытты піліп аларға тіп, минің арғызым илееде чыллар ол нимелерні түптескен* (ХЧ).

ТҮПТЕСТІРЕРГЕ [түптестір-] *иділ., кӧр.:* **түптирге** II. Сурастырарға, піліп аларға харазарға, сығара пазарға. – Выпытывать, выспрашивать что-л., выведывать что-л., уточнять, углубляться. *Хайдағ сорол полған? Хайдағ ағастаң кизим? – түптестірген Сағдай, тур салып* (ДН ЫА). *Ибінзер парза, пичезі сураглир, түптестірер* (КГ ХА Т).

ТҮПТИРГЕ [түпте-] I *иділ.* Түбін тургызарға. – Вставлять дно чего-л. *Пабам хаҷаннаң сағын чӧрген сапчахты түптирге пастаан. Халганчызы сапчахтың алтындағызын түптеен, че чахсы ит полбаан.*

ТҮПТИРГЕ [түпте-] II *иділ.* Тооза піліп аларға харазарға, ізі-түбіне түзерге, пірее киректің чолына сығарға, тирең піліп аларға кӱстенерге. – Узнать в подробностях, расследовать, выспрашивать, выпытывать. *Хыныстаңар, чылтыстардаңар чоохтабин, пазох тоғыстаңар түптирге бе? – сағынган хыс* (ТН АХ). *Пірее чағыннары алай ба туганнары, – түптеен апсах, оларны танып полбаанына ачырганып. – Че піреезі килген полза, Ктара искіреркік* (АТ).

ТҮПТІГ *пілд.* 1. Пірее нименің алты пары, түбі пар. – Имеющий дно, низ // нижний. *Анда тизік түптіг көнекті көр салбинаң, оолах сах андох хар кізінің пазы үстүне төңер салған* (ТИ МП).

ТҮПЧЕК *пілд.* Улуғ арах (кип-азахтаңар). – Мешковатый (об одежде). *Түпчек киптіг апсахха удаа учураңаң ол пу рынокта, че кем ол мының алнында полғанын пір дее пілбеен* (КС Т). *Түпчек киптіг олғаннар аннаң-мыннаң на сыххлап килерінең, Том, хорых парған чіли, пілдірген* (ТМ ТС).

ТҮР *адал.* Көрім, ома. – Вид, внешность. *Көрдек, Маринек, оолғың өөн Сакай пол партыр. Түрі чи. Аарда, абазы* (ХА А). *Күскү түрі ағастарча алтын өртінең хайынча* (ЧП).

ТҮРГЕК *адал.* 1. Түрім, оранды. – Круглый сверток, рулон (бумаги, обоев, материи и т. п.), катушка ниток. *Аны палғирға ікі түргек чіп кирек полар тіп, ол оолағас пөкчеткен* (ГА ТПАК). *Пір түргек ах чіптің читпезін піліп, ол иней паза хоза ал саларға чахаан* (ПА СПН). 2. Пірее нимее ипти оралған чіп, оранды. – Моток, ровно смотанные или намотанные на что-л. нитки, пряжа. *Корзинада аймах-пасха чіп түргектері чатханнар* (ТВ АТ). *Ікі аймах өңніг түргек алып алып, іңем пазох ла ниме-де палғирға одырыбысхан* (ЧМ МП).

ТҮРГЕКТЕЛЕРГЕ [түргектел-] *иділ.* 1. Ораларға, түрілерге. – Сворачиваться. *Ол хайалар аразында түргектел парған узун хурт чатхан* (ГМ ЫС). *Алнымда от аразында узун хурт, түргектел парып, сым на чатхан.*

ТҮРГЕР 1. Хапчығай, табырах, удаа. – Быстрый, скорый, частый // быстро, скоро, часто. *Түргер ураргa. Амох ирт парар, – үтерткен позын позы, – түргер тудыныбысхан осхаспын* (АТ). 2. Тың, синінең азыра. – Чрезмерно, выше нормы. *Түргер ізерге. Түргер үлелчеткен арағаны іс полбин, апсахтар даа хыйын чатхлапчатханнар* (ХМ).

ТҮРГҮН *пілд.* Табырах, маңзыраах. – Спешный, торопливый, быстро бегающий. *Түргүн нимелер итчеткен хыс прайзының даа хылиина табырах кір парғ*ан (ЧМ К). *Түргүн чөрістіг аттарны тударға сидік тее полза, ол оларны садызып алған* (ХЧ).

ТҮРЕЙ *адал.* Маймахтың (ödіктің) үстүндегі чардығы, ödіктің кізі чодазын чаапчатхан чардығы. – Голенище. *Сапог түрейі, узун түрей, түрейі чох маймах. Маймахтарның түрейі киистең тігілчең, ипчілер аны хоостап салчаңнар* (ХЧ). *Пеерkі чон пычахты ödік түрейінде ал чөрчең тіп, исчең* (ТМ ПТ). □ **Маймағын түрейінең пазыбысхан.** – Обувь голенищем придавил.

ТҮРЕҢМЕЙ *пілд.* Арых, сортых, ит-ханы чох хомай көрімніг (сырайлыг). – Худой, тощий. *Түреңмей ипчі. Күрең түреңмей арах сырайы улам на чиискe төöй чарых* (КГ ХА Т). *Ол турадаң түреңмей хызычах, сыгара ойлап киліп, улуг-улуг харахтарынаң андар, тыплатпин, көрчеткен* (ТЛ КС).

ТҮРЕРГЕ [түр-] *иділ.* Орирға, сарирға. – Заворачивать, свертывать. *Кибіс түрерге. Табырағынча, парашюдын түріп, пір чоон ағас төзінде салып, үстүне ағас сабалы тастағлабысхан* (КИ ЧХ). □ **Узун арғамчым түріп тооспадым.** – Длинную веревку не закончил свертывать в клубок.

ТҮРИРГЕ [түре-] *иділ.* Чудирға, хомайланарға. – Худеть, тощать (терять силу, вес). *Түреп партырзың, харахтарың кірглеп партыр* (ТН ЧТ). *Ағырыгдаң түреп парғаннары оларны чахсы ла көрімніг итпинчеткен* (ХА А).

ТҮРІМ *адал. то же, что* **түргек**. 1. Моток, клубок; *Пір түрім чіп, пір түрім ис. Үр ниместің аразына хызым нинче-нинче түрім түктең орап саларға маңнанча.* 2. Сверток; рулон. *Түрім тимнирге. Андартын пір түрім хатыг чачын, линейка, карандаш, аймах өңніг сырлар сыгарып одыр* (БФ ТО).

ТҮРК *адал.* Татар, азербайджан, хырғыс, хакас, алтай паза даа п. чагын тілліг туған чоннарның тиксі ады. – Тюрк. *Түрк чон пістің чир-суубыстаң пасха орыннарда чуртабохча. Пасхалары мині эргіскен чіли, холнаң чоон салаазын көзітчелер, тилекейге саблангган түрк тілліг ырчы Муслим Магомаев анын хыринда олган садына чөрчеткен пала тібісчелер* (СА ККЗ).

ТҮРЛЕЗЕРГЕ [түрлес-] *иділ., көр.:* **түрлирге**. Пір орыннаң пасха орынзар ниик

учуғыснаң пір саңай учуғызарға. – Легко выпархивать с места на место. *Сым палалары Сабистің алтынаң пір тиң түрлескеннер* (ДН ЫА). *Тигірзер түрлезе түзіп, ол хустар андар-мындар даа чара учуххлабин, пір сигнең учух парчатханнар* (ШВ СМ).

ТҮРЛИРГЕ [түрле-] *иділ.* 1. Пір орыннаң пасха орынзар ниик учуғыснаң пір саңай учуғарға, пірее чирдең сығара учуғарға (хустардаңар). – Порхать, вылетать откуда-л. (о птицах). *Хазаа істінең сығара пораатайлар, маңзырап, түрлееннер. Че мин парҷаңмын читтернең, таан хустар чіли, көглирге, он читі частың ниигінең, харачхай чіли, түрлирге* (БМ КАХ). 2. Учуғарға, кодірілерге (көңні). – *перен.* Порхать, летать (о душе). *Ирнің күлүгі, тидір, ык, табанны-тібинең Казон Карвайны көкседі, чатхан табызын испинең, чобаг көксінең түрледі* (БМ КАХ). *Хыстың чүрегі, хайдаг-да күстіг ханат чіли сабылып, көк чазының көглері полып, часхызар удур түрлирге иткен* (БТ О).

ТҮРСҮН *адал.* Ома; кізінің көрімі. – Облик, внешний вид, стан, телосложение. *Көрдек, Маринек, оолғың өөн Сакай пол партыр, түрсүні чи, аарда, пабазы* (ХА А). *Че чааның чабал түрсүні чүректерде сорып артысхан* (ЧП).

ТҮРЧЕ *нареч.* Ўр нимес, көп нимес тус аразында. – В течение небольшого промежутка времени, недолго; немного, чуть. *Син мында түрче сағып тур тіп, ол хыс паза ойли халған* (ЧМ О). *Түрче поларынаң, Марикті көр салып, ол ағаа холын саабысхан* (ДН ЫА).

ТҮРЧЕДЕҢ *нареч.* Түрче полғанда, ўр нимес тустаң. – Немного погодя, вскоре. *Түрчедең хаалағлар истіле түскеннер* (ИТ). *Түрчедең параргға кирек поларын мин чахсы оңарылғам* (ХЧ).

ТҮС I *адал.* Уйғудағы көрім; уйғуда көргені. – Сон, сновидение. *Мин хайдаг-да чабал түс түзеп пастабыстырбын* (КВ А). *Мындаа хайдаг-да пасхаҷыл түс түзеп парыбыстырбын тіп, Клайна хости одырыбысхан* (ШВ ЧС).

ТҮС II *адал., көр.:* **күндүс**. Күн сығызынаң иң пөзік турчатхан тус, чарым күн. – Время высшего стояния солнца над горизонтом; полдень, полуденное время. *Тасхар түс күнде наңмыр чаап пастабысхан. Ол түс күнде полған полар сағынчам тіп, пазох ла аар айланыбысхан* (ТЛ О).

ТҮС III *пілд.* 1. Чылбыраң, оймах-соғыл чох, көні чир. – Ровный, гладкий, не имеющий неровностей. *Хайдаг-да түс арах чирде улуг нимес ле тураҷахха орта сых килгеннер* (ХЧ). *Чобат, ыраххы кök тасхыллардаң сас ат чіли атығып сығып, түс чазыда, чазаң ат чіли, чадап ла чылчатхан* (ДН ЫА). 2. Көні, сылағай, пір тиң. – Стройный, прямой, ровный. *Түс ағас. Түс арах ағастарға чирге чидіп, пірікклепчелер, күстерін хосчалар, чонның мал-хузына суғат полыбысчалар* (ДН ЫА).

ТҮҮБЕН *адал.* Маң чохха түскені. – *койб.* Заботы, хлопоты, суета. *Тойны идер түүбенге түскені маң чох таа полза, кізінің көңнін көдірҷең ниме тіп, ол ипчі чоохтан салған* (ШВ ЧС). *Яблах хасчаң түүбенге кір парып, аалдағылар паза ниме көрбинчеткенге төөй пілдірген* (ШВ ХЛС).

ТҮҮЛЕРГЕ [түүл-] I *иділ.* Кемге-де алай нимее-де тың паза көр полбас иде, хомзынарға. – Разочароваться в ком-л. до отвращения. *Түүлчем тіпчем аахтап, ол ипчі ибдең сығара хонған* (ТМ ЧЧ). *Ол иріне саңай түүл партыр тіп, хости одырчатханнары чоохтасчатханнарын істіп салып, хончыхтарынзар пастыра халған* (ШВ СМ).

ТҮҮЛЕРГЕ [түүл-] II *иділ.* Палғаларға, ораларға (түүнҷекке). – Завязываться (в клубок, котомку). *Паг хапта чахсы түүл партыр. Оларның нинҷе пар нимелері пір түүнҷекке түүлчеткен, хаңааларына салғлап пастааннар* (КИ АЧ).

ТҮҮЛЕРГЕ [түүл-] III *иділ.* Пір орында чыыларға (суух нимедеңер). – Собираться в одном месте (о жидкости). *Оймахта суг түүл партыр. Пір чирге түүліп, ол, пазарға даа пирбес пол парганын сизініп, андар паза паспасха чаратхан* (КИ АЧ).

ТҮҮЛІСТІГ *пілд.* Кізі көр полбас, хыртыс-хурустыг, чіскіністіг. – Вызывающий отвращение. *Ол, кізі түүлістіг киректерге кіріп, амды харибде одырча* (ХЧ). *Хайдаг синің сырайың кізі түүлістіг пол парган тіп, ол хыс түргер айланыбысхан* (ДН ЫА).

ТҮҮН I *адал.* Палғам, түүнҷек. – Тюк, связка, рулон. *Чайғы тоозылчатса, түүндегі*

отты піс хазааларзар таарлап салчабыс. Ол отты түүннерге тимнеп саларға сағынып, паза ла пасха чарадығ аларға сағынминыбысхан (ТМ ПТ).

ТҮҮН II *адал.* Өртеп имнеені. – *уст.* Прижигание. *Палыға түүн саларға. Хакастарның аразында түүн саларға пілчең кізілер полғаннар.*

ТҮҮНЧЕК *адал.* Пірее нимелерні піріктіре палғааны. – Узелок, связка. *Түүнчекке син чир түүп пиргезің тіп, ырлап ала, оол машинаа одырыбысхан* (КИ ЧХ). *Пір ле түүнчек нимезін піл салып, ол аны позы чара хыплирға чарат салған* (БТ О).

ТҮҮНЧЕКТИРГЕ [түүнчекте-] *иділ.* Пірее нимелерні піріктіре палғырға. – Делать узелок, завязывать узлом. *Пик иде азығын түүнчектеп алып, аба чолға сығыбысхан* (ОЧН). *Арғамчыны түүнчектеп салдым, ағаң, тіп, Күдет ибічексер кіре халған* (БФ ПТН).

ТҮҮР *адал.* Хамның хамнаҷаң тирии. – Шаманский бубен. *Түрче поларынаң түүр сапханын, хамның төстерін хығырынчатханын истерге киліс парған* (ХЧ). *Тиктең нимес чоохтасчалар нооза, хамның түүрі өөн имчі полча тіп* (СА КК3).

ТҮҮС *адал.* Хазың ағастың хахпазынаң иділген чарбалар паза даа пасха чиис тутчаң ідіс. – Туес, туесок. *Ипчі түүске толдыра чистек тееріп алғанда, сах анда палазынаңар сағыс төреен* (ДН ТТ). *Ипчі тут турған түүс сах андох холларынаң позыдылған* (ДН ТТ). □ **Сырлығ түүзім азыбыссам, сымнаҷаам иді тадылығ.** – Окрашенный туесок открою, мясо тетерева вкусно.

ТЫБЫҢНАС *адал.* 1. Харахтарны, өнетін нимес түзіріп, өөр кödірчеткені, тыпладыс. – Моргание. *Піреезінің харах тыбыңназы удаа полча. Харах тыбыңназы пу ла полчатпас па за.* 2. Палыңнас. – Мерцание, блеск, сверкание. *Тигірде пастағы чылтызахтарның тыбыңназы харахха тасталчатхан* (АТ). *Ыраххыда аалдағы чарытхылар тыбыңназы көрінібіскен* (КВ А).

ТЫБЫҢНИРҒА [тыбыңна-] 1. Харах нымхирға; нууп, азарға. – Моргать глазами. *Пала, хорых парып, харахтарынаң тыбыңнаан. Аның харахтары сыбыра тохтабин тыбыңнапча.* 2. Ўзіп, чарирға. – Светиться неровным, колеблющимся светом. *Хараазын ырахта ниме-де тыбыңнаан. Тигірде хаҷанох чылтыстар тыбыңнап сыхханнар, че тайғазар парғаннар ам даа айланмааннар* (КИ МН).

ТЫБЫРТ *адал.* Нименің-де тохлааны, тепклеені. – Топот, стук. *Тасхар тыбырт истілерінең, прайзы даа чочып парып, удуртödір ле көріскеннер* (КВ МТ). *Ол тыбырт, чағыннаң чағын полып, аалдағы кізілерні ўрўктірген* (АА).

ТЫБЫРЧЫН *нареч.* Харахтар нууп, харахтар чаап. – Закрыв глаза. *Тыбырчын ит салып тынанарға. Хости төзекте чатхан арғызы – Бугаев, ноға-да узубин, ідök тыбырчын чатхан* (КИ ЧХ).

ТЫҒАРҒА [тых-] *иділ.* 1. Иптіг азыранмасха, чоон-чоон кизектернең, маңзырап, табырах чирге, удаа паза көп азыранарға. – *груб.* Жрать, пить, лопать, есть жадно и много. *Тосханҷа тығыңар. Син күн тооза тығарға ла пілчезің тіп, ол ипчі паза аннаң айландыра тартып, ибіҷектең сыға халған* (ЧМ О). 2. Синінең азыра араға ізерге. – Пить очень много спиртного. *Синін пілбин тығарға ўгрен парған.*

ТЫҒДЫРАДАРҒА [тығдырат-] *иділ.* 1. Өнетін пірее нименең тыыда сабарға, хығдырадарға. – Специально производить стук, ударяя обо что-то чем-л., стучать. *Хараазын кем-де көзенек тығдыратханын ис салып, ипчі табырах ла тура хонған, көзенексер пахлабысхан* (КВ ХУО). *Сірер анда тың тығдыратпаңар тіп, командирлері удаа чахып турған* (ХА А). 2. Тығдырадыснаң пірее нимедеңер сағба пирдірерге. – Стуком подавать сигнал, оповещая о чем-л., доносить что-л.; греметь. *Истілдіре тығдырадарға. Клуб хыринда ағаста іліл парған хуруг könекті Самой апсах чоо тығдырат пари, пірее тылаас пол парды полар* (ЧЛ УУЧ). 3. Ўзіктіг табыс сығардырарға. – Издавать короткие отрывистые звуки (о работающем механизме, машине), грохотать. *Тасхар одың кисчеткеннер бензопиланаң тығдыратханнар. Ырахта Ироолахтың ирги тракторы тығдырат чöрчеткені пайаадаң истілче* (АТ).

ТЫҒДЫРИРҒА [тығдыра-] *иділ.* 1. Хығдырирға, пірее нименең тыыда сабарға,

стучать, громыхать, греметь. – Производить стук, ударяя обо что-то чем-л., стучать. *Най тың тығдырырға. Аразында көзенек чабии тығдырап парча, аразында – тасхархы ирги ізік, чилге саптырып* (ТМ ПТ). 2. Ўзіктіг табыс сығарарға. – Издавать короткие отрывистые звуки (о работающем механизме, машине), грохотать. *Тракторның моторы тығдырааи. Хоных машиназы иртен иртӧк хайдар-да тығдыри халған* (АТ). 3. Тітірирге. – Дребезжать. *Поезд иртіпчеткенде, тураның көзенектері тығдырааннар. Поезд тегілектері тығдырап, паза ла полбаста ол тығдырасха ўгрен тее парып, амыр ла узубыстырбын* (ЛЧ).

ТЫҒЫЙ *пілд.* 1. Ыхтым, хойыг, хатыг, пик. – Густой, плотный, упругий, тугой. *Теернің тўгі тығый. Ол хыстың тығый көксінзер кинетін көріп, харахтарын чазырчатхан* (ТН КК). 2. Ыхтым, хойыг, хатыг, пик. – Густо, плотно, упруго, туго. *Тығый палғалған пӧрік аның пазына сыңмин парған. Тығый ўр салған састы сайап аларға сидік пілдірген.*

ТЫҒЫЛАРҒА [тығыл-] *иділ.* 1. Пір чирге чыыларға. – Скапливаться, собираться в кучу. *Сала индіре пустар тығылчатханнарын көріп, хызыҷахтың сағызына пабазы кір килген* (ШВ ХЛС). *Олғаннар школа хыринзар тығылғаннар.* 2. Кӧдірілерге (тыныстаңар). – Перехватывать (дыхание от волнения, страха и т. п.). *Тарынғаныма тынызым тығылған. Чўрегім ахсыма тығыл килгенінде ле, мин хомдыдаң хыйа пастырғам.*

ТЫҒЫНҶАХ *адал.* Істі хат парғаны. – *мед.* Запор. *Тығынҷахты имнирге ӧнетін имнер пар. Тығынҷах чох ползын иде, ол удаа узаан сўтті ісчең.*

ТЫҒЫРАМА *нареч.* Най кӧп, тың кӧп, толдыра. – Полным-полно, до отказа, до предела. *Немецтер ол хазааға тығырама чон кире сўр салып, амды аны ӧртебізерге иткеннер* (КИ ЧХ). *Клубха тығырама чон чыыл партыр тіп, Кайда ибдең сығыбысхан* (ШВ ХЛС).

ТЫҒЫРАРҒА [тығыр-] I *иділ.* Хызарға, пазарға (ӧдіктеңер). – Жать, давить (об обуви). *Азаамны ӧдігім най тығырча. Наа алған ӧдігім пастағы туста тығырған.*

ТЫҒЫРАРҒА [тығыр-] II *иділ.* Хайдағ-да хомай нимедең тохтадарға, тызарға. – Одергивать, призывать к порядку, удерживать кого-л. от чего-то плохого. *Тызы чохты тығыр тіп, иней паза ла полбаста оолахты позының хыринда одырт салған* (ТН ТКӦ). *Тығырарға кирек оларны тіп, ол хыс ибдең сығара ойлаан.*

ТЫҒЫРАРҒА [тығыр-] III *иділ.* Палтыны тудазына кизіртерге. – Насаживать ручку топора. *Наа палтаа тудазын позым тығыр салғам. Палты тудазын тығырарға ўгреніп алтыр, палам, тіп, ол инейнің ӧрінгені пу ла полбаан* (ТН КК).

ТЫДАРҒА [тыт-] *иділ.* 1. Чара тартарға. – Разорвать, раздирать что-л. *Паглар идерге ирги кӧгенекті тыдарға. Сўбўректерні тимнеп, ирги кип-азахты тытхан.* 2. Тутхылирға. – Теребить, разминать (шерсть). *Тўкті чунар алнында тыдарға кирек полча. Хойны хырых салза, аның тўктерін тыдарға киректелче.* 3. Ибірерге, чӧрерге, пірее ниме тілеп. – *перен.* Обойти, бродить в поисках кого-, чего-л. *Пу арығны, мискелер тілеп, прай тыттым. Тайғаны тыдарға пілчезің, че хайа аңнаан иттерің тіп, ол ирен чирде чатхлаан хаптарны тепклеп сыххан* (КВ МТ).

ТЫДЫРАЗАРҒА [тыдырас-] *иділ.* 1. Тың суулазарға, нызыразарға, кўзўрезерге. – Шуметь, грохотать, трещать. *Яблахты одыртчатханнарның хыринда, трактор тыдырасхан. Чазыда тракторлар тыдыразарға пастазаларох, прайзына пілдістіг полча – тарыг пасталыбысхан* (ТН КК). 2. Тохтабин чоохтанарға (кӧптеңер). – *перен.* Трещать, бесперебойно говорить (о многих). *Ол ирде инейлер тыдыразарға кил парчатханына ўгрен тее парза, сыбыра ууҷазын чохсынҷаң* (БФ ПТН). *Че, чидер мында тыдыразарға тіп, апсах перін сыхханда ла, ол инейлер тарасхлап пастааннар* (СА КК2). 3. Табырах чўгўрізе халарға (кӧптеңер). – Быстро убегать (о многих). *Хазыр адайны кӧр салып, оолахтар табырах тыдырасхлап парыбысханнар. Олғаннар, апсахты кӧр салып, тыдырасханнар.*

ТЫДЫРАС *адал.* Нызырас, хоғдырас, кўзўрес. – Треск, грохот. *Тыдырас тоозылбинчатханда, оолах тасхар пахлабысхан*

(НТ КК). *Аалға ыырҷының танктары кірерінең ӱзігі чох тыдырас пасталыбысхан* (КИ ЧХ).

ТЫЗАРҒА [тыс-] *иділ.* Пірее ниме идердең хылыныстыо тохтадарға, амырадарға. – Сдерживать, останавливать в действиях, поступках, проявлениях; успокаивать, останавливать, удерживать. *Пасхалары аны тызарға харасханнар, араға ізерін тохтат, андада книгаа даа кір тее паразың тіпчелер* (СА КК3).

ТЫЗЫҒ *адал.* Амыратханы, тохтатханы. – Усмирение, успокаивание; предостережение, предупреждение. *Тызыг истерге ол кізі пір дее хынмаҷаң. Тызыг пілбес тоғыста ол тоғынған тіп, аның ууҷазы удаа чоохтаҷаң, анаң анын сомынзар көріп одырҷаң* (АЧ ХПТМ).

ТЫЗЫҒАРҒА [тызых-] *иділ.* Амырырға, сым поларға. – Успокаиваться, утихать. *Суулас тызыгарға итчеткен осхас. Олганнарны ортын күнде узирға чадар алнында тызыгарға ӱгрет салганнары постарына ниик пілдір парган* (ХЧ).

ТЫЗЫРАЗАРҒА [тызырас-] *иділ.* Хыгдырырға, пірее ниненең тыыда сабызарға. – Стучать, греметь, производить шум, стук, грохот ударами о что-л. *Поездтер хараакүнӧрте тызырасханын истіп, ол суулахха ӱгрен тее парган полган* (ХЧ). *Олганнар тызырас чӧргеннерін тохтадарға тіп, хыс паза ибзер кірген.*

ТЫЗЫРИРҒА [тызыра-] *иділ.* Тыҷырырға, хыгдырырға. – Потрескивать, производить шум. *Пезімде от көгліг тызырапча, пезімде от амыр сыгырча* (МВ П). *Тимір песте ам на сал салган одыңнар тызырасханнар, іҷем іпек андар тастабыс тіп, чахыпчатхан магаа.*

ТЫЗЫХ *пілд.* Амыр, сым полганы. – Спокойный, тихий. *Тызых күннер килерінең аалда даа тымых пол парган* (КВ А). *Наа пастых тызых кізі полчатханын пілбеен полтыр.*

ТЫЛАА *адал.* Чабыс алай сас чирлердегі улуг нимес төңей орыннар, төңейек. – Кочка, бугорок земли на низменном или болотистом месте (обычно поросший травой). *Тылаалар аразында палаларның пастары ла көрініп одырганнар* (ТИ МП). *Тылаалар аразында наа ла төреен пызоҷахтар ам даа читіре тыыгалах азахтарынаң пастыр чӧрчеткеннер* (ТН КК).

ТЫЛААС *адал.* 1. Хайдаг-да наа, ӱр ниместе килген хабар, наа ниме. – Недавно полученное известие, новость, весть. *Анаң пу ікӧлеңе мындаг хара ла пасхаҷыл тылаас чоохтап пирген* (ХЧ). *Пір аалға читкеннер, тылаас истіп аларға итчелер* (ЛЧ). 2. Чоохчаах. – Разговоры, обсуждение, сплетня. *Тылаас сыгарарга. Ол туста Коля, Иркутсктагы институттың студенті, клубтагы чонны тохтатча, «ноға» позыңарның мойнына хоза налог алчазар, пістің чон ам на оңарынча анаң пасха тылаас пол сыххан* (ЛЧ). 3. Пірее кізі ӱреенінеңер тіл килгені, искіріг. – Известие, весть о чем-то плохом. *Хонҷых аалдаң тылаас килді*: *синің аргызың тоозыл партыр* (ТМ ПТ). *Пу наада хомай тылаастар хойып сыхты.*

ТЫЛО *адал. то же, что* **тылаа**. Төңейек. – Кочка. *Суг хазынзар тылоҷа чӱгӱрерге парғам. Тылодаң тылоға сегір парчатхан хызыҷах кинетін не сыыхти түскен* (КГ ПГ).

ТЫМО *адал.* Кізінің иді ізіп, пуруннаң суух ниме ахчатхан агырыг. – Простуда, насморк, грипп. *Тымо агырии табырах тарап сыхханы чахсаа ла агылбас тіп, ол имҷілер чолға тимненібіскеннер* (ХЧ). *Пістің палаларның тымо, аппендицит паза дифтерит, табырах киліңер, имҷі Айболит* (ЧК ИА).

ТЫМОРИРҒА [тымора-] *иділ.* Ит ізіп, пуруннаң суух ірің агып, агырарга. – Болеть простудой, страдать насморком, гриппом. *Тыморап сыхтым тіп, ол паза тігі турадаң сыхпаан* (ШВ СМ). *Тыморирга пастапчадып, син ноо мында хайын чӧрчезің тіп, инейегі періне халган* (ШВ ЧС).

ТЫМЫЛАРҒА [тымыл-] *иділ.* 1. Сым пол поларға, амырырға. – Затихнуть, утихать. *От сегірістері тымылчалар, азии чогыл, турун халбинча* (ДН КК). *Тымылча городтың суулазы. Харасхы пазох пораанапча* (МВ КС). 2. Тілбірірін тохтадарға. – *разг.* Умолкать, замолкать. *Тымыларга тіп, пірдеезі ам даа сагынминчалар. Тымылыңар, хаарганнар! –*

табыс истіле түскен (КВ ХУО). *Аны сах андох тымылдырыбысханнар* (СА КК3).

ТЫМЫХ Амыр, сым, табыс чох. – Спокойный, тихий, безмолвный // спокойно, тихо, безмолвно // спокойствие, тишь, безмолвность. *Хасхылар, пір чылғы хадарчызын чоо соғып, адын пылап партырлар, тіпчелер, пір тымых, пір амыр чоғыл* (ДН ЫА). *Позы, адын салыбызып, тымых арах өзенде хыйын чадып, узи пирген* (ТМ ПТ).

ТЫН *адал.* 1. Киині, өкпее кире тартып, нандыра сығарчатханы. – Дыхание. *Кіперге олар наныбысханда, Сайанаа тын кір парған осхас полған* (КС Т). *Айна сала даа тын хабындырбинча* (ХЧ). 2. Кізінің чаны. – Душа. *Тыны тар полып, ол позының чуртазына най тың хомзынғанын чоохтап пирген* (КМ АХ). *Анда нимее ле чарабас тимірге тын кір парған осхас пол парча* (ТМ ПТ). *Тыны чіптең ле ілінче* (ТМ ПТ). ◊ **Тын пылаас.** – Терять дыхание. **Тын алынарға.** – Перевести дыхание. **Тын чох.** – Бессмертный, не знающий усталости.

ТЫНАҒ *адал.* 1. Тоғынчатханнарға өнетін көрілген пос тус. – Отпуск // отпускной. *Чиит ирепчі, тынаг тусты аймах-пасха чирлерзер чөріп, иртірҷеҥнер. «Көгім хорымнарның» ікінҷі чардығын пазарға өнетін тынаг алған полған* (СА КК3). 2. Тоғыста азыранарға пирілчеткен тус. – Обед, перерыв. *Тынаға параргa. Пістің тоғызыбыста тынаг он пір частаң ікі часха читіре.* 3. Ўгреніс паза тоғыс аразындағы ўр нимес тынаг тус. – Перерыв, перемена. *Студенттер тынаґда азыранарға маҥнанчалар.* 4. Пос тусты тынанып иртіргені, тоғыс чох тустағы тынаныс. – Досуг. *Тоғыс соонда тынаг оңдайынҷа аар-пеер пастыр чөрчем. Иир сай тынаға ағастар аразынзар чөр килчебіс.* 5. Тоғысты саңай тоозып, тынаға сых парған тус. – Пенсия. *Тынаға сыхса, пос тус көп полар тіп, сағынған. Тынаға парғанҷа, ол, прай нимелерін идерге тоос салғам тіп, чоохтанҷаң* (КМ СМ). 6. Тоғынчатханнарға өнетін тынанарға пирілчеткен күн. – Выходной (день). *Пўўн пабамның тынаг күні. Тынаґда чахсы күн турған.*

ТЫНАМ 1. Маңзырабин, нимедеңер сағыссырабинчатхан тус (чуртас). – Покой, отдых. *Пар магазинзер, ас-тамах алып ал, телевизор көріп чат салчазың, хынзаң, киноға, театрға пар кил, хайди хынчазың, іди тынан, городта чуртас тынам* (ЛЧ). *Пу хоныхта тынам пілбедім тіп, инейнің хомзынызын ол пір ле хати испеен* (А). 2. Амыр, истіг. – Спокойный // спокойно. *Пістің уґаа тынам чуртас полча. Олґаннар чох тынам чуртас пасталған.*

ТЫНАНАРҒА [тынан-] *иділ.* Пір дее ниме итпин, пос тусты иртірерге. – Отдыхать, делать остановку. *Аттар пір харааға сыдазар, күнөрте Ағбан хыринда тынанарбыс* (ТМ ПТ). *Піс пиҷемнең хада Ағбан суґ хазында тынанарға хынчабыс* (СА КК3).

ТЫНАРҒА [тын-] *иділ.* Тынҷаң органнарнаң киині сығарып, кире тартынарға. – Дышать. *Позы чадап ла тынча* (ТМ ПТ). *Ол даа сылтаґнаң полчатпас па, аның пірее ўгренҷізі айаларын айабинчатхан туста аар тыныбысча* (СА КК3). □ **Пудымнаң пасхали, пурнымнаң тынғали мындаґ ниме көрбеен полғам.** – С тех пор, как хожу и носом дышу, такого не видел.

ТЫНАСТИРҒА [тынаста-] *иділ.* 1. Кии читпин, аар тынарға, тын хызарға. – Задыхаться, тяжело дышать. *Ол туста тынастабинаң, өөзі хыылап ала инейегі читкен* (ШВ ЧС). *Тынастап ала, ол хайди ползa ибзер кір килген.* 2. Пірее нимені идерге аарсынарға. – С трудом переносить, выдерживать что-л.; испытывать крайнее стеснение от чего-л. *Хай піреелері, итчең тоғысты көр салып, тынастааннар. Аар төгені хабарға хынмин, ол най тынастаан.*

ТЫННЫҒ *пілд.* Тыны пар, тіріг. – Имеющий душу, одушевленный. *Кем тынныґ полған ол туста, улам на пик пол парған* (А). *Прай тынныґ кізілер чаадаң тоғыр турыңар тіп, хыйғыны хығырып, ол улам на табырах пас сыххан* (КИ ЧХ).

ТЫНҶЫҒАРҒА [тынҷых-] *иділ.* 1. Най тың маңзырирға, маң чохха тўзерге, ўстўгерге. – Торопиться, очень спешить. *Ол пўўн тынҷыхханҷа тоғынтыр тіп, оолаґассар көзіділ, иней чадыбысхан* (ДН ЫА). *Хайдар тынҷых паризың, а?* 2. Майығарға, күс чідірерге. – Изнемогать, уставать. *Чайғы от тоғызында тынҷыхханҷа тоғынґабыс.*

Олғаннарны тынҷыхханҷа тоғындырып, ол инейнің өзі ханды ни тіп, сағын парчатхан полған ол (КВ ПК). 3. Öл парарға. – *груб.* Подохнуть. *Чарыста араласхан соонда, аның ады тынҷых парған. Адай, ағыриина сыдаспин, тынҷых парған.*

ТЫНЫС *адал.* Тынҷаң органнарнаң киині сығарып, кире тартынғаны. – Дыхание. *Тыныс алынарға. Тыныс мағаа читпинче тіп, аахтап ала, оолағас сығара ойлаан* (ТЛ О). *Тынызы даа ниик пол партыр аның. Нööс ікінҷі «тынызы» азылды аның* (СА ККЗ).

ТЫҢ I *нареч.* Уғаа, най. – Очень, крайне, чрезвычайно. *Мының алнында көміскезін хара карандашнаң сии тартыбысчаң, че пілҷең: іди көміске сигені уғаа тың көрінче* (ТМ ЧЧ).

ТЫҢ II *пілд.* Пик, күстіг. – Крепкий, сильный // крепко, сильно. *Тың хылыхтыг кізі. Сірер Каматха тың хынчазар ба?* (ТМ К). *Чахсы иссең, ноо-да кізі казактарнаң Күгдүр оолларына тың харыг пол партыр* (ТМ ПТ).

ТЫҢДЫРАХ *пілд.* 1. Пик, сыт (кізіденер). – Крепкий, сбитый, плотный (о человеке). *Тыңдырах пала пу ла чүгүр чөрчеткен. Ибзер тыңдырах ир кізі кір килген.* 2. Пик, сыт (кип-азахтаңар, истеңер). – Крепкий, плотный, прочный (о ткани). *Тыңдырах кипті талирға сидік. Тыңдырах товарларны ағыл килерінең аның лавказында кізілер тол парҷаңнар* (С-Т).

ТЫҢНАҒ *адал.* Пірее кізінің чооғын чазытти искені, харанға истіп одырғаны. – Подслушивание // подслушивающий. *Пу иней тыңнаға одырыбыстыр тіп, уполномоченнай ибдең сых килген* (ТМ ПТ). *Немецтер тыңнаг аппараттарын анда-мында ла тургысхлап салчатханнарын пілзе дее, ол туста аннаңар ундубысханға төөй пілдірген* (КИ ЧХ).

ТЫҢНАДАРҒА [тыңнат-] *иділ.* Пірее кізіні истірерге. – Заставить слушать. *Тыңнадарға хынмин, ол көгні дее танып полбас тіп, сағынған* (ТН КК). *Улугларның чооғын тыңнадарға үгретпеені сах мындох аның пазына ташли ла халған* (ТМ ПТ).

ТЫҢНИРҒА [тыңна-] *иділ.* Пірее кізіні (нимені) хулах салып, истерге. – Слушать, воспринимать слухом что-л. *Адалан, тонанарға сүмненіп ала, хабар тыңнаан* (ТМ ПТ). *Ол оолах, аны тыңнирға сағынып, сала чағын арах одыр салған* (Ч).

ТЫП *кизег.* Тыыдыс таныхтапчатхан кизегес. – Препозитивная усилительная частица. *Тып-тың палғабысхан холларын аның паза азырҷаң чох чіли пілдірген. Тып-тыыда ылғабысханы аны пу тирменең позыдары ікінҷілестіг пілдір парған* (ТЛ О).

ТЫПЛАДАРҒА [тыплат-] *иділ.* 1. Харахты үзігі чох азып-чаап турарға. – Моргать, мигать (глазами). *Тыпладарға үгрен тее парған аның харахтары улам на чооннаң чоон пол турғаннар* (КЛ АК). *Харах таа тыплат салбаан.* 2. Сағыларға. – *перен.* Мерцать. *Харасхы хараада анда-мында чарыхтар тыплатханы көрін парчатхан. Ырахта чарых иде тигірдегі чалыннар тыплатханнар.*

ТЫПЛАМА *пілд.* Арыг, иптіг тудыныстыг. – Прилежный, аккуратный // прилежно, аккуратно. *Наа килін иб істін тыплама арыглап салча. Ол иней тыплама ла одыр салтыр. Тыплама тонан салған кізіні көрерге дее истіг.*

ТЫПЛИРҒА [тыпла-] *иділ.* 1. Хайдағ-да табыстар тохтирға, амырирға, сым поларға, чамарирға. – Затихать. *Ибіре кинетін тыплап парғанда ла, олар ибдең сығарға чаратханнар. Ол табыс – тубыстар тыплап парарынаң, олғаннарға ойын пастирға чарир полған* (ТЛ О). 2. Амырирға, тохтирға (чилдеңер, пурғуннаңар паза ан. п.). – Ослабевать, прекращаться (о ветре, пурге, урагане и т. п.). *Пайаағы улуг чил тыплап парарынаң, наңмыр чаап сыххан* (ТМ ПТ). *Арыг-чазыларда иртеннең хуйуннаан харлыг пургун тыплап пастабысхан* (НК КХ).

ТЫРАҢНИРҒА [тыраңна-] *иділ.* Хайди ла полза, кізі хынии чох поларға. – Вести себя вызывающе, заносчиво; задираться, важничать. *Ниме мында тыраңнап турзың тіп, ол оолны саңай тібіскен* (ЧМ К). *Нимее чарабас падыранахтар пазох тыраңнирға кірібіскеннер.* 2. Кізее ле полза хазаларға, сегірерге, теңерге. – Приставать к кому-л., вызывая ссору, драку; напрашиваться. *Сым пол полбин, ол кемге ле полза тыраңнаан. Позы тыраңнап алған тіп, Мике харах чазын холнаң чысхлап ала, аар айланыбысхан* (ТИ МП).

ТЫРАҢНОС 1. Өтіркеес, кізее хазалҷых, тудысхах. – Склонный к спорам, ссорам; задиристый // задира. *Тыраңнос позы хайдар парзын за, пирдірібӧк алча* (ТИ МП). *Андаг тыраңностарны көрбин зе, хайди мин полам тіп, амыр ла тапсабысхан* (ХА А). 2. Кізі көңнін көдірчеткен, өткін. – Задорный, бойкий, поднимающий настроение. *Ойнапчатхан гармоньның тыраңнос ӱні, прайзының көңнін көдіріп, ойын-плесетке тартчатхан* (ТМ ПТ).

ТЫРАҢХАЙ: ТЫРАҢХАЙ ПАРАРҒА [тыраңхай пар-] *иділ.* Кинетін өл параргә, ӱреп параргә. – Умереть; *прост.* окочуриться. *Тыраңхай пар халтыр ол адыҷах тіп, ол апсах ибзер кір килген* (КВ МТ). *Сірер мында ол чыстыг нимені ізіп, оох парып, тыраңхай парғлирзар* (ШВ СМ).

ТЫРБАҒ *адал.* Отты пір чирге чыыпчатханы. – Собирание сена в кучу (граблями, трактором). *Тырбаг тузы хатыг парҷаң. Тырбаг чит килді тіп, ол иней прай оолларын усхурғлапчатхан* (ШВ ЧС).

ТЫРБАЙАРҒА [тырбай-] *иділ.* 1. Аарпеер ле поларға, андар-мындар ла сорайарға. – Торчать. *Суғда хурғап парған ағастар тырбайғаннар. Чир алтында полған олғаннарның састары андар-мындар ла тырбай партыр.* 2. Тарынарға. – *перен.* Сердиться, выражать недовольство. *Ниме мында тырбай пардың тіп, ол хыссар айланғанда, анзы піргер айланыбызып, паза чоохтазарға хынминчатханын көзіт пирген* (ТМ ПТ). *Палазы ноға-да ағаа тырбайған.*

ТЫРБАНАРҒА [тырбан-] *иділ.* 1. Отты посха пір чирге чыырға. – Убирать сено для себя. *Ам посха от тырбанарға тус читкен. Аалдағылар, совхозха от тоғынған аразында, постарының оттарын саап, тырбанарға маңнанмохчатханнар* (НК КХ). 2. Тырғахтарнаң тузаланып, идін хычирға. – Чесаться, почесываться. *Амды паза ниме идерге халбаан, пас тырбанарынаң пасха* (ШВ ХЛС). *Оолағас идін хан сығара иде тырбан салтыр – хайди идерзің зе, ағастар аразында хараа тооза одыр салған* (ТИ МН).

ТЫРБАҢНИРҒА [тырбаңна-] *иділ.* 1. Пірее нимедең кинетін хорых парып, пірее идіг идерге; чочирға. – Непроизвольно делать телом резкие движения (от испуга, холода и т. п.); вздрагивать. *Пала чочып, тырбаңни тӱскен. Кинетін тырбаңни тӱзіп, ол пала паза ылғирға кірібіскен* (ТВ АТ). 2. Хыймыхтанарға. – Трепыхаться, дергаться, шевелиться. *Тырбаңнирға даа маңнанмаан, хайди ікі кізее хысти пастырыбысхан* (КВ МТ). *«Тырбаңнабаңар даа» тіп аахтас истіп салып, олар чочып парғаннар.*

ТЫРБАХ *адал.* 1. Тырғахнаң алай пасха даа чітіг нименең итте иділген палыг. – Царапина. *Тырбах ла сырайлыг ир кізі кір килерінең прайзының хайиин позынзар тартырған* (КВ ХУО). *Хоосха тырбағы най ла ағырыг поларынаң, ол пала тың чочып парып, паза андар сегірбинібіскен* (ШВ ЧС). 2. Пірее тӱс ниме ӱстӱнде устыг алай ба чітіг нимедең иділген чолыҷах. – Царапина на какой-л. поверхности, оставленная движением чего-л. острого или тонкого. *Хуруг ағастарны чыыпчадып, ӧдігімде тырбах сиил парған. Наа турғызылған ізік иркінінде тырбах көрінчеткен.* 3. Ух алай осколок тееп, пол парған тирең нимес палыг. – Легкое неглубокое ранение от пули или осколка. *Холында улуг нимес тырбах полған. Чааҷы, палғап салған холынзар көзіді, пу улуг нимес ле тырбах тіп, чоохтан салған* (КВ ЧХ).

ТЫРБАХТАНАРҒА [тырбахтан-] *иділ.* 1. Хычынарға: тырғахтарнаң тузаланып, идін паза пасха даа нимелерні хычирға. – Чесаться: используя ногти, чесать или расцарапывать свое тело или что-то другое. *Азахтарын табырах тырбахтан сыххан. Сарыг сеекке ызыртып, тырбахтанарға тохтатпин, ол оолах паза ла полбаста, тон алтына кірген* (ТЛ О). 2. Чуртасха тартыларға, чуртирға кӱстенерге. – *перен.* Стараться выживать, карабкаться, цепляться (за жизнь). *Сала-сула тырбахтан чӧрчем тіп, апсах тамкызын тудынып, одыр салған* (ДН ЫА). *Тырбахтан, палам, тырбахтан, чуртас аарлыг ниме, – теен ууҷа ӧкіс халған килніне* (ЧЛ УУЧ).

ТЫРБАХТИРҒА [тырбахта-] *иділ.* 1. Тырғахтарнаң тузаланып, пірее кізіні, нимені палыгладарға. – Царапать. *Ол ипчі, тыртызына сыдаспин, тырбахтирға сегірібіскен. Че кибелісчінің іҷезі сала даа*

чарбыхпинчатса, аның сырайын тырбахтап пастир (СА ККЗ). 2. Пірее чітіг алай устығ нименең тўс ниме ўстўн ой саларға. – Скрести чем-л. острым, колючим, жестким. *Ағас полны пычахнаң тырбахтирға. Пала, позығнаң ойнап, стол ўстўн прай тырбахтап салтыр.* 3. Чирні нымзадарға. – *перен.* Рыхлить (землю, почву). *О-о, эйне, пілген ползам, – чирні тырбахтаан Моҷар, – тының сыхсын, Кунуның чалҷы тӧлі* (ТМ ПТ).

ТЫРБИРҒА [тырба-] *иділ.* Отты пір чирге чыырға. – Сгребать, грести (сено, траву). *От тырбирға олар полған на чайғызын аалзар уҷа-ағазынзар чӧрҷең полғаннар* (ХЧ). *От тырбирға чайғы килерінеңӧк совхозха полызарға пістің аал-хонҷых олғаннар сыбыра чӧрҷеңнер* (ТИ МП).

ТЫРБОС *адал.* От тырбирға өнетін иділген тиріг. – Грабли. *Ағас тырбоснаң саап салған отты пір орынға чыырға. Ырах ниместе, чазыда, олғаннар хурғап парған отты тырбостарнаң чыы тартханнар.* □ **Кӧні ағас пазында тоғыр ағас, тоғыр ағас пазында тоғыс салаа (тырбос).** – На конце прямой палки поперечная палка, на конце поперечной палки девять пальцев (грабли).

ТЫРҒАХ *адал.* Кізілернің, мал-хустарның салааларының пазындағы хатығ хадыл. – Ноготь; коготь. *Тырғахтарын узун иде өскіріп алып, ол хыс амды иб аразында хайынарға даа хынминыбысхан* (БТ О). *Апсах мылчада чуунып алза ла, тырғахтарын кизерге одырыбысчаң.*

ТЫРҒАХТИРҒА *иділ.* Тырғахтаң хаплирға. – Царапать, хватать когтями кого-, что-л. *Адай чирні тырғахтирға пастаан. Пірееде хоосха ағасты тырғахтирға итче.*

ТЫРҒАХТЫҒ *пілд.* Тырғағы пар. – С ногтями, когтями; имеющий когти, ногти. *Узун тырғахтығ хыс, ол салоннаң сығабас, чылтырах машинаа одырып, ойлада халғанын ол кӧр ле халған* (ХЧ). *Тырғахтығ аңнар пўўл тайғада кӧп пол партыр тіп, апсах паза хаңзазын сығар килебес, тамкызын тимнебіскен* (ШВ СМ).

ТЫРДАЙАРҒА [тырдай-] *иділ.* Тарынарға, өкпезі тударға. – Сердиться, нахохлиться, надуться. *Нимее тырдай пардың тіп, ол хыссар кӧгліг кӧрібіскен, че аның удур соох кӧрізіне тохтап парған* (БТ О).

ТЫРДАҢНИРҒА [тырдаңна-] *иділ.* 1. Пірее ниме идерге кўстенерге. – Стараться, стремиться что-л. делать, но безрезультатно. *Ол матап тырдаңнаан, че пір дее нимезі киліспеен. Тырдаңнааннар, че пір дее чирде ўндезіг таппин, нандыра айланғаннар.* 2. Хазырланып, кемге-де удур чоохтанарға. – Говорить грубо, дерзить. *Пір дее сылтаг чох тырдаңнирға. Сірлең апсахтың улуғ килні улуғларға даа тырдаңнабысча, позының хылығын хайдар итсін зе ол даа* (ЧЛ УУЧ).

ТЫРДАХ *пілд.* Тыртыс, тарынҷах, нимее ле полза тарынчатхан, ыдырғах. – Нервный, раздражительный, гневливый, несдержанный. *Мині кічігде ноға-да тырдах тіҷеңнер. Тырдах кізее позына ла аар чонның аразында чуртирға* (БТ О).

ТЫРЛААС *адал.* Тырлап ала атығып, учух чӧрчеткен хурт-хоос. – Кузнечик. *Айас кўнде тырлаас табызы пўкке толдыра чайылча* (КВ А). *Сарысха, тырлаас сыр-сар чайча* (ДН ТТ).

ТЫРЛАДАРҒА [тырлат-] *иділ.* 1. Тоғындырарға (машинаны паза ан. п.). – Завести (машину и т. п.). *Парып, машиназын тырлат кӧрген, че анзы пір дее ўндеспеен* (ШВ ЧС). *Машиназын тырладарға париған ірінзер ол ипчіҷек кӧйтік ле кӧріп, чоохтанған* (ХЧ). 2. Табырах чўгўрерге, ойладарға. – Быстро бегать, ездить. *Олғаннар тігі арығзар тырлатханнар. Хонҷыхтар, иртенӧк машинаа одырып, табырах городсар тырлатханнар.*

ТЫРЛИРҒА [тырла-] *иділ.* 1. Тырлап ала, учух чӧрерге (хурт-хоостардаңар). – Жужжать, издавать жужжание (о насекомых). *Кинетін Малыш тырлап килген Карлсонны кӧр салып, хайхаанына сала сас ойда парбаан* (ЗА МПК). *Пўкте тырлап учух чӧрчеткен хурт-хоостарны удаа кӧрерге чарир, олар анда толдыралар* (КВ А). 2. Кўўлирге, тоғынып пастирға (машинадаңар паза ан. п.). – Гудеть, заводиться (о машине и т. п.). *Пўўн хонҷыхтың машиназы ирте тырлаан. Иртен сай Сатиктің наа машиназы тырлатчатханын исчем.*

ТЫРСЛАДАРҒА [тырслат-] *иділ.* 1. Тазыладарға; пірее нимее теерте сабарға. –

Ударять, задевая что-то, прищелкивать. *Хырчыны истілдіре тырслатхан. Хамҷызын тырсладарға тохтатпин, Якын пу ла чиділ одырған* (КВ А). 2. Салааларны, пазып, тышладарға; тілні, көгбее чапсыра идіп алып, тышладарға. – Щелкать, прищелкивать чем-л. (языком, пальцами). *Тілнең тырсладарға хынча. Холындағы салаазын тырсладып ала, ол орнына одырыбысхан* (ЧМ К). *Аразында оолағас тілнең тырслатхан*. 3. Сиртерге. – Давать кому-л. щелчок. *Пабазы пыролан салған паланы хамаанаң тырслат пирген* (ЧМ МП). *Кічігде піс, хамах тырсладып, уғаа хыныг ойнаҷаң полғабыс тіп, чоох пазында сағысха кир салчатханнар улуғлар* (ТМ ПТ).

ТЫРСЛАМА *пілд.* Уғаа тың. – Трескучий, скрипучий. *Тырслама соохтар турыбызарынаң аалдағылар андар-мындар даа сығарға хорыхчаңнар. Тырслама Соох апсах ипчідең сур тур: «Чылыг ба сағаа, иркеҷек?»* (НН ХПСА).

ТЫРТЫС Тарынҷах, ідіргек, хыпчынҷах. – Сердитый, злой, раздражительный // сердито, зло, раздражительно. *Ол ипчіні тыртыс тіпчеткеннерін ол пілҷең дее полза, андағ иртіре полар тіп, сағынмаан даа* (ТИ МП). □ **Сымдахтың ирні чағлыг, тыртыстың пазы ханныг.** – У трудолюбивого губы в масле, у злого голова в крови.

ТЫРХЫН *адал.* 1. Пірее чонның аразында, алынҷа кізінің чуртазында полған таныглыг кирек, хабар паза даа пасха полған нимелер. – Событие, происшествие. *Ол пістің тырхыныбыс. Ол пістің ирткен чуртазыбыс, хайди ырлаҷаң полғабыстар, я* (ХЧ). 2. Пірее нимедеңер киречілелбеен хынии чох тылаас, чоох.– *перен.* Нехорошая молва, слух. *Тырхын-тылаас аалға тол партыр тіп, Арминек тасхар сыға халған* (ЧМ КЧ). *Син не прай чирде тырхын сыгар чөрчезің тіп, хатыг чоохтаныбысхан ол ипчізіне* (ХА А).

ТЫРЫЗАРҒА [тырыс-] *иділ.* 1. Тырысхахтыг поларға, чыырыларға. – Собираться в морщины (о коже, частях лица), покрываться морщинками. *Ағазының сырайы тырыс партыр. Анын сырайы прай ла тырызыбыстыр* (ОН МХТ). 2. Пірее нимее хынмин, пірее ниме ағырып, сырайны чыырылдыра тударға. – Морщить лицо, делать гримасу (неудовольствия, боли). *Ағырыға сыдабин, сырайы прай ла тырысхан. Тістері ағырчатханына сыдаспин, хызыҷахтың сырайы прай ла тырысхан.* 3. Ипти нимес, уул парып чадарға. – Лежать негладко, иметь морщины, складки (об одежде), быть мятым. *Анисаның ірі тырыс парған кип-азахтыг чөрчең тіп, чоохтап парча Сотроңның ипчізі* (ЧЛ УУЧ). *Пу хыстың чуған кип-азағы хаҷан даа тырыс парған полча, сілікпин ілчеткен осхас* (АТ). □ **Сырай тырысса, хыр сапса, хыйға кірчең.** – Вместе с морщинами, с сединой приходит зрелость ума.

ТЫРЫСХАХ I *адал.* Кізі улуғланчатса, теерізі алысханы, теері чыырылчатханы (сырайда). – Морщины. *Оолғы позынзар кизе көрчеткенде, апсахтың сырайы күлімзіри түскен, анда анын сырайындағы тырысхахтар улам на тирең көрініп, кічиҷек харағастары кірбік алтынзар чазынғаннар* (КИ МН).

ТЫРЫСХАХ II *пілд.* 1. Оой тырыс парчатхан (кип-азахтаңар). – Мнущийся. *Пу хыстың көгенегі сіліг, че уғаа тырысхах истең тігілтір тіп, сағын салғам. Тырысхах, чуға теердең тігілген маймахтар садыла түскеннер пір туста* (ДН ЫА). 2. Табырах тырыс парчатхан (кізі теерінеңер). – Быстро стареющий, покрывающийся морщинами. *Ах сырайлыг хакас ипчілернің сырайлары тырысхах. Хайдағ тырысхах сырайлыг пол парған тіп, таңнасчатханнар таныстары, Хызарайны ӱр көрбеен соонда* (ЧЛ УУЧ).

ТЫРЫСХАХТЫҒ *пілд.* Тырысхағы пар, чыырыл парған теерліг (сырайда). – Морщинистый, имеющий морщины. *Ол кізі тырысхахтыг хамахтыг полған тіп, сағысха кирче ол хыс. Тырысхахтыг холларынаң чадап ла чірчені тудып алып, оортап, ӱбӱріп, чейні ісчеткен* (ДН ЫА).

ТЫС 1. Ағырин, иптеп ниме иртчеткені. – Спокойствие, покой. *Прай палыхтаң кічігдеңер, ачын хылыхтыг сортаннар, ала пуғалар, миндірлер оларға тыс пирбинчелер* (БТ КСЧ). *Аляа, ол тураа кір килгенде, тыс пілдір парған*. 2. Амыр, сым. – Тихий, спокойный // тихо, спокойно. *Че-е, іҷең, хайди тыс одырарға сағынчазың, – сурыныстыг ӱннең чоохтанған Онсар* (ТМ ПТ). *Кештерені*

Манги, Майра, Тариза тыс одырарға сурынчалар (ТМ К).

ТЫСТАНАРҒА [тыстан-] *иділ.* Тызынарға, пазынарға: кізі аразында алай пірее пасха позына килістіре нимес чирде, хоптанмин, артых-пузух тапсабин, таласпин сыдазарға. – Терпеть что-л. без ропота, возражений, сдерживаться. *Хысхызын соохтарға тыстанарға аар полчатса даа, ол прай кўзін салып, сыдасхан* (КВ А). *Мында тыстанарға кирек, палам, тіп ол ир кізі андар чағын чылыбысхан* (КИ ЧХ).

ТЫСТАНЫС *адал.* Пірее нимені иптеп, посты пазынып, иткені, сыдасханы. – Терпение, выдержанность, выдержка. *Че чохыр адайның сыстапчатхан азаана хызыл сарыг адайның хатыг тістері хазалғанда, чохыр адайның тыстанызы прай сых парған* (ДН ЫА).

ТЫСХАЛАРҒА [тысхал-] *иділ.* Ағырин пірее нимені идерге. – Медлить, *разг.* возиться, канителиться. *Пастых чахаан тоғысты ит полбин, олар ам даа тысхалысчалар* (КВ КТ). *Тысхаларға ўгрен тее парған оолларны пасха тоғысха көніктірерге аар полған.*

ТЫСХИРҒА [тысха-] *иділ.* Холнаң насхирға, нымзададарға. – Раскатывать (тесто), мять (глину, тесто, мякоть хлеба и др.). *Тестоны стол ўстўнде тысхирға. Тойны чахсы тысхап салып, ол аны олғаннарға пирген, пірее ниме чах салзыннар тіп* (ТИ МП).

ТЫТ *адал.* 1. Сабаллыг ағастарның сөбірезіне кірчеткен, хысхызын сабалы тоолапчатхан чухтыг ағас. – Лиственница. *Тыт пір дее чызыбас ағас полча. Тыт тура пўдірерде уғаа кирек паза пик ағас полча.* 2. Тыт ағастаң иділген. – Сделанный из древесины лиственницы. *Пик пўдістіг тураның ибіре хоза тыт сиден тут салтырлар* (ПА СХН). *Чалғыс özенче ікі аттыг Ортыноол харындазы тыт төгелер индір парир* (ТМ ПТ). □ **Тыдыр-тадыр тыт салаазы, тыныма читкен хазинем.** – Моя надоевшая свекровь, как скрипучая ветка лиственницы.

ТЫТТЫГ *пілд.* Тыды пар. – Заросший лиственницами, лиственничный. *Тыттыг тагның істін ыыспас ыынаң талады* (ДН ТТ). *Палачаам-хуриичам, тыттыг таг. Хайдар ит салдың, тыттыг таг?* (ДН ТТ).

ТЫХПАХ *пілд.* Чабыс паза тоғылах. – Кругленький и короткий. *Тыхпах кізічек пастырт килерінең прайзына даа ноға даа ол кўлкістіг пілдірген* (КС Т). *Тыхпах пўдістіг палачахты иркеледерге.*

ТЫХТАҒ *адал.* 1. Пірее нимені наачылааны, иптеені, оңдайлааны. – Починка, исправление, ремонт. *Хакасияның прай школаларында чайғызын ол-пу тыхтағлар парча* (ХЧ). *Тыхтағлар тоозыл парза, Пии аймаандағы ыраххы аалларзар чөрерге оой поларына чуртағчылар киртінчелер* (ХЧ). 2. Пірее нимені нағылалчатханынаң палғалыстыг, ол нимее теелчеткен. – Ремонтный. *Чайғызын пу школада тыхтаг тоғыстары парчатса, аның ічезі сыбыра анда араласчаң* (ТИ Н). *Часхызына тыхтаг тоғыстарын тоос саларға кирек полған, – хайди за, тракторлар чох хыра тоғыстарын пастирға* (ТМ ПТ).

ТЫХТАҒЛЫҒ *пілд.* Тыхтаг иділ парған, тыхтаа пар. – Исправный, налаженный, отремонтированный; собранный, приготовленный. *Піс чолға тыхтаглыг сыххабыс. Пу чылда пögілген тыхтаглыг тоғыстар тоозыл парарынаң прайзының даа көңні көдіріл партырчых* (ТВ АТ).

ТЫХТАЛАРҒА [тыхтал-] *иділ.* 1. Хайда-да алай пірее ниме істінде көп иде чыыларға, уғаа көп поларға. – Набиться, скопиться в большом количестве. *Сызыр хазааға толдыра тыхтал парған. Хачан хаңааға ниме-ноо тыхтал парганда, апсах тибірирге чахыг пірібіскен* (ШВ СМ). 2. Пірее ниме алай кізі тығырама поларға. – Наполниться кем-л. или чем-л. до тесноты. *Кино көрерге клубха чон толдыра тыхталған. Чон толдыра тыхталған хазааны немецтер örтирге тимнен салтырлар* (ШМ КЎ). 3. Пірее чирзер кір парарға алай пірее нименің істінзер кірерге (тозыннаңар, кірденер, ыстаңар). – Проникать куда-л. или внутрь чего-л. (о пыли, грязи, дыме и т. п.). *Кізі ўр чуртабаан турада тозын, кір тыхталбаан орын халбиндыр* (АТ). *Ысталчатхан пестең сыхчатхан ыс тураның прай даа чардыхтарында тыхтал парған* (ТН КК).

ТЫХТАНАРҒА [тыхтан-] *иділ.* 1. Пірее чирзер парарға тимненерге. – Собираться, готовиться куда-л. ехать, идти. *Хапың хырых хаңааға нинҷе киректі тыхтанған, машиналарны сөртеткен, хараазынаң городтаң сығыбысхан чалҷыларынаң хада* (ДН ЫА). *Олар хараазынаң чолға сығарға тыхтанғаннарын пірдеезіне пілдіртпес полғаннар* (ТИ МП). 2. Ис-пай толдыра чыын саларға. – *перен.* Собрать, нажить, накопить (имущество). *Апсахнаң иней көместең чыылған ис-пайларын чуртас тооза тыхтанғаннар. Улуғларның чуртазына тимненіп, чиит оол чахсы тыхтанған.*

ТЫХТАНЫС *адал.* Пірее чирзер парарға, пірее ниме идерге тимненіс. – Сборы, подготовка. *Школаа тыхтаныс хатыг парған, хызыҷағас хараа тооза даа узубинчатхан* (КГ ПАО). *Тыхтанысха сірерге пис минута тіп, пастых сыға халған* (ТМ ПТ).

ТЫХТИРҒА [тыхта-] *иділ.* 1. Чорыхха тимнирге. – Готовить, собирать в дорогу кого-л. *Ырах чолға сыхчатханнарны тыхтирға. Аны тыхтирға көп ле ниме кирек чоғылын ол пілініп, паза даа киree халбиныбысхан* (ХА А). 2. Суғарға, толдырарға. – Набивать, наполнять что-л. *Син нимең тыхтап салдың? – тіп ол хазырлан сыххан. Син хабыңа ниме-нооны тыхтирға тохтат* (СА ХХТ). 3. Машинаны алай ба пасха даа техниканы наачылирға, пірее нимені иптеп саларға. – Налаживать, ремонтировать. *Мин пўўн машинамны тыхтирға сағынчам тіп, ол ирен стол ўстўнзер пічіктерін салғлаан. Пўўн аны тыхтирға кирек, ўс кўні ирт парды нооза* (А). 4. Ўреен кізіні чыырға. – *перен.* Хоронить. *Хыйлар, хосыйлар өлген кізіні пурунда іди тыхтаҷаң полтырлар* (ХЧКЧ). *Ол ир кізіні тыхтирға килгеннернің аразында таныс нимес ооллар көп полғаннар* (КМ АХ).

ТЫЧЫЛАДА *нареч.* 1. Ташлада: пірее нименің чара чачыраанын таныхтапчатхан табыс. – Со шлепком, с шумом. *Тычылада сабарға ол ўгрен тее парған. Оолағас, чўгўр парчадып, палчахха тычылада тўс парған.* 2. Тың иде. – Крепко-накрепко. *Холын кистіне тартып, тычылада палғап салдылар ол кізіні* (ГМ). *Арғызын ўр көрбеен соонда, ол тычылада хуҷахтаан.*

ТЫЧЫЛАС *адал.* Ташладыс. – Шлепок, щелкание. *Тычылас анда-мында истілерінең, олғаннар даа суулирын тохтат салғаннар* (КВ ХУО). *Хамҷы тычылазы ырахтынох истілчеткен* (КВ А).

ТЫҶЫРАС *адал.* 1. Тыыда суулас, тазылас. – Треск. *Тыҷырас истілген ырахтын, кем-де ағас аразынҷа хуруғ салаалар сындыр килчеткен* (КВ ХУО). *Аал істінде тизек тозыны ла тур халған, мылтых тыҷыразы тараан* (ДН ЫА). 2. Кўзўрес. – Гром. *Тигір тыҷыразына хорых парып, олғаннар ағас аразынаң отахсар ойласчатханнар* (КИ МН). *Наңмыр чаап, тычырас пасталғанда, тасхархы чон ибзер кире ойлаан.*

ТЫҶЫРИРҒА [тыҷыра-] *иділ.* 1. Тазылирға (мылтых табызынаңар паза ан. п.), суулирға. – Издавать очень сильный (с раскатами) шум, грохотать (о звуке выстрела и т. п.). *Оортах! – хысхынаң мылтых табызы тиң тыҷырааннар* (ДН ЫА). *Пазох тигейім ўстўнде кўгўрт, кўстіг хамҷы чіли, хорғыстыг тыҷырады* (ХА Х). 2. Сынып, табыс сығарарға (ағас салааларынаңар, сырбағалардаңар паза ан. п.). – Трещать, потрескивать (о ветках, саженцах и т. п.). *Андох ағастар тыҷыраан паза ат хохырған* (ТМ ПТ). *Арығда кем-де суулапча, хуруғ ағастар, кил, истілдіре тыҷырапчалар.*

ТЫШЛАДАРҒА [тышлат-] *иділ.* 1. Хайдағ-да суулас, тазылас сығарарға. – Щелкать, прищелкивать. *Табырах тышладарға. Ығырабинаң, соонҷа ізік тазылада чабыл парған, пиктес тышлап халған* (ХЧ). 2. Тың нимес сабарға. – Шлепать, ударять кого-л. *Паланы пабазы ағырин тышлатхан. Тышлатпаза, ус-пас поларын тохтатпас.*

ТЫШЛИРҒА [тышла-] *иділ.* Хайдағ-да суулас сығарарға. – Трещать, хрустеть, потрескивать. *Тура тастында ниме-де тышлапча. Соох апсах ағастарда тышлапча, пусты тоортча, чирлерні туғлапча, позы позынаңар сарын ырлапча* (НН СА).

ТЫЫДА *нареч.* 1. Пик иде. – Крепко, крепче. *Харах чазын чысхлап, харахтарын табырах паза тыыда тыплатхан* (ТМ ЧЧ). *Хазых полза, тыыда соохталыбысса, піс тее соғым идербістер, – пөгінген Кондыр* (ТМ ПТ). 2. Чахсы истілдіре, чахсы истілзін

тіп маңат иде. – Громко. *Нимее килгезің? – тыыда сурыбысхан ол* (ТМ ПТ). *Андаг хайхастыг түстегі кізінің күнніг чирзер айландырарга, таңнастыг сöстернең пүткен көгні тыыда сарнабызарга сурынар сағыс таа төрібинче* (СА ККЗ).

ТЫЫДАРҒА [тыыт-] *иділ.* 1. Тың, пик идерге. – Укреплять, усиливать что-л. *Пістің тиригліг күстерібісті тыыдарга кирек тіп, президент позының чоогын аннаң андар узаратхан* (ХЧ). *Минің сыхчаам пүрнүкүн, хаңаам хахсап партыр, аны тыытхлапчам* (ТМ ЧЧ). 2. Истілдіре идерге (үнні паза ан. п.). – Повышать, делать громче (звук, голос и т. п.). *Үнін тыыдарга күстенче. Хаҷан ол тиң частыглар аразында чиңіс тутхан, пастағы степеньніг дипломнаң таныхталча тіп искірілгенде, айа сабызы улам на тыыдыбысхан* (СА ККЗ).

ТЫЫДЫНАРҒА [тыыдын-] *иділ.* 1. Пик тудынарга. – Крепиться, держаться, сдерживаться, удерживаться. *Оолның тыыдынарга үгрен парганы службазында угаа кирек пол парган* (ХА А). *Туңмазына матап тыыдын чörчең, ах чарыхтаң парыбысса, позын чахсы чыып саларзың тіп, хумартхылаҷаң* (СА ККЗ). 2. Піреезіне ізенерге, чöленерге.– Питать надежду, возлагать надежды, опираться на кого-л. *Мин туганнарыма тыыдынчам. Палаларына тыыдынарга сағызы аның хаҷан даа пар.*

ТЫЫН *адал.* 1. Тура, хазаа, ограда ибіре сыраларнаң иділген пүдіріг, сиден. – Сплошной забор из вбитых в землю жердей, бревен; изгородь, забор из кольев, частокол. *Хайдаг чуртас парча полар пу пöзік тыыннар кистінде, кем не пілче ни?* (ТЛ О). *Оларны пүүн хонҷығы тыын тударга хығырып алган* (КС Н). 2. Сыыратта иділген сиден. – Оградка на могиле. *Сыыраттағы тыынны сырлирга. Сыыратта кök сырлыг пöзік тыынны ибіре чон тығырама чыыл партыр* (ХЧ).

ТЫЫНАРҒА [тыын-] I *иділ.* 1. Пірее нимені тударга, хабарга. – Хватать, схватывать; хвататься за кого-н., цепляться за что-н. *Холына тыыныбызып, ол аны паза салбиныбысхан* (КВ А). *Іҷезі хызының изеріне тыыныбысхан* (ТМ ЧЧ). 2. Хабарга сегірерге. – Хватать, нападать на кого-л. *Адай минің азаама тыыныбысхан. Магаа тыынма тіп, мин аны түзіре теебіскем* (БТ О).

ТЫЫНАРҒА [тыын-] II *иділ.* 1. Кизерге. – Резать (об острых предметах). *Чітім салган пычах ит кисклирге тыынар. Пычах тыынчатханнаңар итті табырах ла кисклебіскен* (ДН ЫА). 2. Пик поларга, özерге. – *перен.* Крепнуть, мужать. *Оолгым армияа пар килген соонаң тыын парган пілдірче. Ол чааға читіре тыынгалах таа оолларны апарчатханына кізілер улуг пичелде полганнар* (КИ ЧХ).

ТЫЫРАХ I *то же, что* **сыырах**. Пик, тың. – Сильный, крепкий *Тыырах öсчеткен палаңны піске пирібіс тіп, ол ипчі пір ле хати аның тынына кірбеен* (ХМ). *Сала öс парганда, оолах тыырах пол парган.*

ТЫЫРАХ II *пілд.* Хысха. – Короткий // коротко. *Тыырах тігіл парган көгенектіг хыс улам на кічіг палаа төöй полган. Сазын най тың тыырах хырыхтырып алып, изі чохтанчатханы пу ла ба аның* (КИ ЧХ).

ТЫЫРҒА [тың-] *иділ.* 1. Күс алынарга, пиктелерге. – Крепнуть, набираться сил. *Чаачы көместең тыып парган. Командирнең чарылганда, паза Паскир дее тыып парган* (КИ ЧХ). 2. Күзі хозыларга, пиктелерге. – Усиливаться, крепнуть. *Соох көместең тыыпча. Чил табырах тыыпчатхан осхас.* 3. Хатарга. – Твердеть, становиться жестким. *Соохтар турыбысханда, чир тыырга чит парган. Тыт ағас, суґда үр чат салза, най тыып парча.* 4. Хат пararга (üреен кізідеңер). – *перен.* Застывать, коченеть (о трупе). *Üреен кізінің сööгі ам даа тыыгалах.* 5. Хат пararга, хыймырабин турыбызарга. – *перен.* Застывать, окаменеть, оцепенеть, неподвижно замереть (от ужаса и т. п.). *Уламох саблыг күресчі, холларын мунзурухти тут салып, тыырап ла партыр. Ол ооллар, пір рядта турып, тыырап ла парган осхас полганнар* (ХА А).

ТЫЫСТАЛАРҒА [тыыстал-] *иділ.* Сыстирга; ағырып, изі чохтандырарга: кізінің пазында алай идінінің пірее пасха орнында, пір чирге чыылып, ағырарын тохтатпинчатхан ағырыгдаңар. – Напрягаться, раскалываться, ломить (о голове) от чрезмерного

усилия, напряжения. *Пазым тыысталған, паза пасха нимедеңер сағын полбин, мин тасхар сых парыбысхам* (ХЧ).

ТЫЫТХАЛЫҒ *пілд.* Пик, ізеністіг. – Крепкий, надежный. *Чӳрекке тыытхалыг кізі парда, хайдаг чахсы тіп сағынып, Ойка паза узи пирген* (ШВ ЧС).

У

У I // **У-У, У-У-У** *хыйг.* 1. Пірее нимее алай кізее морсынғанын, хайхаанын, хылыхтанғанын таныхтапча. – Междометие, выражает восторг, удивление, угрозу, укоризну и т. п. *Тігі оолны көрчезер бе? У-у, хайдаг хандыра табан – Европа чемпионы!..* (Х). *У-у, Худай, поч, көрзем не – хыс кізі, холларында, азахтарында, хулахтарында чапсынған палыхтар хада сыххлап килгеннер* (КИ ЧХ). 2. Искірчеткен ниме кізі көңніне тың теелчеткенін көзідерге киректелче. – Употребляется для усиления эмоционального содержания высказывания. *Симіс аттар?! У-у, мин хынчам ат идіне!* (ТИ ХЧ). *У-у, пала таап пирген ипчіні мин чатыра азырим* (ШВ ЧС).

У II // **У-У, У-У-У** *көөг.* Пӳӳрнің, адайның улчатханын, пароходтың кӳӳлепчеткенін алай пасха даа оларға төөй ниме-нооның сығарчатхан табыстарын таныхтапча. – Звукоподражание вою, гудению и т. п. *Ол туста адайның «у-у-у» тіп улааны ла сымзырых харааның амырын сайбапчатхан.*

УБРАХ *адал., көр.:* **сырсыҕ**, **хурутхан**. Хурутхан алай ыстаан палых. – Вяленая или копчёная рыба. *Убрах палыхты сӳӳмегінең сығарғандох, хоосха, хайдаң-да сых киліп, азахтарыма чызылып, позынаң ӳлезерін сахтапча. Убрах палых чызы ырахтынох чыстанчатхан.*

УБУК // УБУХ // УМУХ *адал.* Палтының ӳстӳндегі чардығының топыр сари. – Верхняя часть топора, противоположная лезвию; обух. *Син сынны чоохтадың, хамҷынаң убукты оот полбассың тіп, че убук – піспіс, хамҷы – ахтар* (ХЧ Ч). *«Сырбадам» теен сӧс Пычонның пазынаң, палты умуғынаң на сапхан чіли, теңен* (ДН ЫА).

УГЛАБА // **УҒЛАБА** *адал., көр.:* **остал**. Атты көлерге иділген хаңааның алай соорның пазына ікі саринаң хаптырылҷаң сыралар. – *саг.* Оглобля, одна из двух жердей, укрепленных концами на передней оси повозки и служащих для запряжки лошади. *Төрт өзек чирзер хондырыбыстырлар, ӳстӳлерінҷе уғлаба синінҷе ағастар ойладыбыстырлар* (БФ ТО). *Пірсінде, хызыл иирзер, «автомашинабыс» рульы – уғлабалар – айли тартылбиныбысханнар* (БФ ТО).

УҒАА I 1. *нареч., көр.:* **тың**, **най**, **тимеер**. 1. Палғалысчатхан сӧзінің алнында турып, аның тузазын тыытча. – Употребляется для усиления значения сочетающегося с ним слова; очень, в высокой степени. *Анда уғаа оттыг хыра полған* (НК ХХС). *Кізіни тізе, уғаа чоон, мални тізе, мални нимес* (КГ ПАО). 2. Тоғырлас пӳдірістерде киректелчетсе, пӧзік синніг нимені ортын алай чабыс таа синге тӳзірче. – В отрицательных конструкциях занижает высокое качество *кого-, чего-л.;* не очень, средне, так себе. *Нимее хатхырысчазар, уғаа даа кӳлкістіг ниме нимес. Чазанғаны уғаа ла килістіре полбаан.*

УҒАА II *киз., көр.:* **нӧӧс**. Ікінҷілестіг сурығны алай сағысты, киртінминчеткенін көзідерге киректелче. – Употребляется для выражения сомнения, недоверия, предположения и т. п.; неужели, вряд ли. *Уғаа ла чорых чӧрчеткен кізілердең тың чарханарлар ба?* (Х).

УҒАРҒА [ух-] *иділ., шор.* 1. Пірее ниме сизінерге, пілерге; *көр.:* **оңарарға**. – Понимать что-л.; догадываться о чем-л. *«Пу тимір чоллары полбас па за», – ӧтіркепче Хапың хаты, хам тілін іле ухчатхан полып* (ДН ЫА). *Аннаң кӳлӳк мал полар хулун төріпчеткенін уғып, пудурғы хатыг мойыннар час хулунға чарбанчатхан полбазын* (АТ). 2. Пірее

табыстарны тыңнирға, чоохтанчатхан кізіні истерге. – Слышать какие-л. звуки, слушать чью-л. речь. *Пу тайғадағы суғны нинче дее ісчет, ам даа ізерің килче, тоспинчазың ағаа. Мында даа сах ідөк – ханча даа уғарчыхпын* (ШО ХИТЧ). *Син ундутпа, піс чир хулахтығбыс, прай ухчабыс* (АТ). *«А, палам, ухтах мині», – айланған ічезі, паланың хайшин позынзар тартып.* 3. Кізі чооғын истерге, кемнің-де чӧбі, сӧзі хоостыра поларға. – Слушаться кого-л., следовать чьим-л. советам, повиноваться кому-л. *Ол улуғлар сӧзін хаҷан даа уғадыр. Ӳгретчінің сӧзін уғарға кирек*.

УҒБА *адал., көр.:* **пис**, **хандых**. Чарбанаң араластырған хурутхан хандых, пис (аңчының азығы). – *шор.* Сушеные кандык, сарана, смешанные с крупой (провизия охотника). *Хазанда уғба ӳгре хайнап тур. Пірееде піске уғба потхы пызыр пирҷең. Аға уғбаны тӳӳсте алай тӳңӳрҷекте тутча.*

УҒЗАДАРҒА [уғзат-] *иділ., көр.:* **уғзирға**. 1. Пірее нимені хайдағ-да күснең нымзадарға, уубызарға, уғзи тудыбызарға. – Смять, скомкать, сделать негладким, неровным что-л., применяя какую-л. силу. *Аны, холда сӳбӳрек чіли уғзада тудып, соонзартын хас тӧбін тебізерге кирек* (АТ). *Клаша, паза даа тапсирға полбин, одырох ла холындағы газетаны тӳре, уғзада тутхлапчатхан* (КИ ЧХ). 2. *көр.:* **оодарға**. Пірее нимені сайбирға, оодарға, талирға. – Разрушить, ломая, превратить в развалины что-л. *Аалыҷах хыриндағы чалғыс тахта ыырҷының чалынныг одына уғзада саптырыбысхан. Апсах позының туразын, изел париған даа полза, уғзадарға пирбеен.* 3. Піреезін сох салыбызарға. – *перен.* Побить, поколотить кого-л. *Чох, ол хазынағын асхынах уғзады полар. Аның пірее хабырғаларын сыы тепклебізерге кирек полғам* (ХТ).

УҒЗАЛАРҒА [уғзал-] *иділ., страд., көр.:* **уғзирға, ымаларға, уурға** I, **уйғаларға**. 1. Нымзал парарға, уу тудыларға, чыырылдыра пӳктелерге. – Становиться мятым, комкаться, собираться в складки. *Чатхыс полбин хыс кізіні, чалбах молат көп уғзалған* (АХ). *Хуруг айахтар хыринда чаҷыннар уғзал парған чатхлапчалар.* 2. *көр.:* **изелерге**. Сайбаларға, талаларға. – Разрушаться, превращаться в развалины. *Кӧзенектерібіс уғзал парған* (НК ХХС). *Оларның алныларында, чол кинетін штабсар айландыра тартчатхан орында, немецкай «виллис», уғзал парып, ойда чатча* (АТ). 3. Уурап парған көрінерге, майыларға. – *перен.* Стать несвежим, утомленным (о лице), изнуриться. *Хырых пис частыг ипчее тӧӧй полбаан ирте уғзал парған Сарыг Пазыҷах* (АТ).

УҒЗАЛЫХ *пілд.* 1. Нимее-де чабыра пастырған сылтаанда, тӳс нимес, чыырылых. – Потерявший форму, помятый из-за давления, сжатия. *Уғзалых чаҷынны алып, маҷаттап көргебіс, че пір сӧс тее хыгыр полбаабыс* (КГ ПАО). *Мына минің алнымда уғзалых листтер, ол Артонның пічіктері* (АТ). 2. Оодылған нименің көрімін таныхтапчатхан сӧс. – Характеристика вида объекта, являющегося результатом разрушения. *Уғзалых чайғы иб. Тимір чоллар, фабрикалар, заводтар, шахталар, аал хонии – прай уғзалых полған* (АТ). 3. Майых парған көрімніг. – *перен.* Несвежий (вид); со следами утомления. *Сырайы уғзалых көрінче. Пӳкӳлее уғзалых, че харахтары – чылтыраза, хулахтары пістелізе тӳскеннер, тіріг халғанын, тағларҷа, хырларҷа, хус чіли, ам даа учух чӧрерін оҷар салған осхас* (ТМ ЧЧ).

УҒЗИРҒА [уғза-] *иділ., көр.:* **уурға**. 1. Пірее нимені нымзадарға, уғзи тударға. – Мять, приминать, комкать что-л. *Истелчеткен теерні ипти уғзап, истіп одырҷаңзың палаңны* (АС). *Пір чачағасты, алып, уғзабысхам: айамда хызамдых топ-тоғылах пуғдайахтар, чалаастаттырып Уучам, тіс чох ахсыларын чаба тудынып, ирнілерін пірік-тірібіскен, салааларынаң пладының пулиин уғзаглапча* (АТ). 2. Пірее нимені оодарға, талирға. – Разрушить целостность чего-л., ломать что-л. *Хайди полим. Тас хаап, кӧзенекті уғзабызим ма?* (АТ). *Чаачы позы, хорғыстыг ӳӳктеп ала, чадап ла пагда ілінчеткен ағас ізікті хылыснаң уғзи саабызып, аалға кире хонған* (ХТ). 3. Піреезін сидіктернең сынирға. – *перен.* Подвергать испытаниям кого-л.; Морально сломить кого-л. *Чуртас піреезін уғзапча, типсепче, піреезін, син чіли, чаҷын тутырып, ӳтертірче* (АТ). *Ол, позының пӧгіннеріне чидер ӳчӳн, кемні дее*

үғзап саларға тимде. 4. Піреезін соғарға. – Наносить удары, побои. *Че сынап пірее чабал ниме сағынзаң, мин сині пу холымнаң үғзап салам!* (АТ). *Аҷам мында полған полза, ӳр чоохтаспин, сині пайаах үғзап пар килерҷік.*

УҒУЙ: УҒУЙ ОТ *бот.* Сарығ, аразында хызыл көк өңніг чахайахтығ паза алындырчатхан чыстығ оохчаң оот (имнер тимнеҷеңде киректелче). – Белена. *Пістің ӳгретчібіс үғуй от хайдағ от полчатханын паза ноға чонда аны «алығ» от тіп адапчатханын чахсы чарыт пирген. Иб аразында үғуй от öсчетсе, чох идерге кирек.*

УҒУС *адал.* 1. *көр.:* **умус**, **сöп** I. Тузазы чох ниме-ноолар, похсах. – *саг.* Мусор, сор. *Тынағ күннер аразында öнетін турғызылған контейнерлерде үғус табырах ӳӳл парча. Піреелері, чайғызын көллерде, суғлар хазында тынанып, постарының соонаң илееде үғус артыс салча.* 2. *көр.:* **нат**. Суғ чайылған соонда, чар хазында чыыл парчатхан сöп. – Нанос из мусора по берегам реки, возникающий после ее разлива. *Аның сööгін, анда, суғ ырах нимес апарып, үғус ағасха саптыр парғанын тааптырлар* (КИ МН). 3. *көр.:* **чадых**. Сын парған хуруғ ағастар (арығда, тайғада). – *собир., кач.* Валежник, сухие деревья и сучья, упавшие на землю. *Үғус аразында от халын, аннаҷар істирі оой полған* (ДН ЫА). *Хара тораатты тайғаның үғузы тутпаан, Хара ӳӳс суғның ағыны тутпаан, арға тағның ӳстӳне сых килген* (ТасМ).

УҒУСТИРҒА [уғуста-] *иділ., саг., көр.:* **сöптирге, похсахтирға, умустирға**.

УҒУСТЫҒ *пілд.* 1. Похсағы пар; сöпсапха пастырған орынныг. – *саг.* Имеющий мусор; мусорный. *Тас итчең орынның алтынзар тарта, кизек үғустыг тағлар алтында, Чобат суғ, хызымныг чарлар ӳтеп, чазаа сыхчатхан; чазаа сыхпинаң, Чобат аллыг-аллыг чайындылар тастап парыбысхан* (ДН ЫА). *Тракторның аар тартынҷағы ӳӳлдіре үғустыг турчатхан.* 2. Чадых ағастардаң ӳӳл парған, ирт полбас. – *кач.* Непроходимый, заваленный валежником.

УҒЫЗАРҒА [уғыс-] *иділ., взаимн., көр.:* **уғарға** (1-ғы паза 2-чі тузада).

УҒЫМ *адал.* 1. Ниме-нооны прай саринаң толдыра оңнапчатханы; оңнағ. – Понятие, мысль, отражающая существенные свойства и необходимые признаки предмета или явления. *Пір сöс ікі пасха тузалыг полза, оларның полғанының үғымы пасхалалча.* 2. Пірее нимедеңер піліс алғаны, нимені оңарғаны. – Представление о чем-л.; понимание чего-л. *Пір кізі хылии хоостыра тиксі чоннаңар үғым сағыста халча. Таныс нимес сöстің үғымын сис полбаан апсах-инейлер хатап-хатап сурастырғлапчалар.*

УҒЫМНЫҒ *пілд.* 1. Оңнағ пар. – Имеющий определение. *Хысха үғымныг термин. Пірее сöстің тузазы алғым үғымныг полча, піреелері пір ле тузаны таныхтапчалар.* 2. Сизінҷек, оңарылҷах. – Понятливый. *Үғымныг оолағас. Сағыссыраба, ол үғымныг кізі, хырыс-табыс итпес.*

УДАА *нареч., тиң.:* **сыбыра, төреміл**. 1. Пір хати нимес, көп хати. – Не раз, многократно; часто. *Удаа вагон істінде хатхы таҷыри тӳсче* (ХА А.). *Піс анынаң удаа тоғазадырбыс* (ББ ТС). 2. Пірееде, пірее-пірее ле туста, арам (тоғырластығ пӳдірістерде). – Нечасто, иногда, редко (в отрицательных конструкциях). *Удаа килбинче чуртымзар öрініс, кірбес полыбысты көölбек кööленіс* (КГ ЧС). *Поллар ығырасчалар, сапог таҳалары удаа нимес тохлас турчалар* (ДН ЫА). 3. Хысха тус аразында хаталып (идігдеңер). – Часто повторяясь (об однородном действии через короткие промежутки). *Оралдай, іди чоохтап парчадып, мині истіпче бе тіп, минзер ле удаа көр салча* (КИ АЧ). *Хызыл ханатты палыхтар, күнге удаа сағылыза, тӳс турғаннар* (ДН ЫА). *Харағастары, улам на удаа тыплазып, күн сузына сурланысханнар* (КИ МН). 4. Удур-тöдір чағын (тööй ниме-ноолардаңар). – Близко друг к другу (об однородных предметах). *Чолда тохчах тылолар удаа полғлабысхан* (ДН ЫА). *Андағ чирлерде ааллар даа удаа урунчалар* (КИ ЧХ). *Чирде удаадаң удаа торымнар тоғасча* (Х). 5. Ööнінде, төреміл, көбізін. – В основном, обычно, как правило. *Кізілер, ол оттарны таныза даа, удаа аттарын пілбинчелер* (Х). *Уйат, Керес, алтын осхас, удаа ол тирең чазынча* (ШВ ЧС).

УДААЛИРҒА [удаала-] *иділ.* 1. Көп хати поларға, айнирға. – Стать более частым;

зачастить, участиться. *Наҥмыр удаалабысты, от тоғызы, тізең, турыбысты. Чүреемнің сабылғаны удаалап сыххан.* 2. Пірее чирзер төреміл чөр сығарға. – Начать бывать где-л. часто. *Тынаға сыхханда, аалҷылар удаалап сыхтылар. Машина алып алзалар, аалзар удаалир.* 3. Пала удаа табарға. – *перен.* Часто рожать (о женщине). *Мының алнында ипчілер удаалаҷаҥнар. Аалдағы ипчілер, городта чуртапчатханнарнаҥ тиҥнестірзе, удаалапчалар.*

УДААҷЫЛ *пілд.* 1. Удаа ааллап чөрерге хынчатхан (кізідеҥер). – Любящий часто ходить, наведываться к кому-л., ездить в гости. *Удааҷыл хонҷых иб аразында хайынарға даа пирбинче. Оларзар кізілер тилем кірбинче, апсаа удааҷыл кізілернең чарханча.* 2. Пірее чирзер сыбыра чөрчеткен. – Бывающий где-л., посещающий что-л. через относительно короткие промежутки времени; частый. *Музейнің устағҷызы удааҷыл аалҷыларға өрінген. «Чылтыс» хоос галереяның тоғынҷылары удааҷыл кізілерін чахсы танылчалар.* 3. Удаа пала таапчатхан ипчі. – Часто рожающая (о женщине). *Позы удааҷыл ипчі полған, хызы андағох удааҷыл полар, неке. Сомда удааҷыл ипчі часкалығ көрінген.*

УДУР I 1. Пірее кізее, ниме-нооға тоғыр, тоғастыра (*параргға*). – В направлении, противоположном кому-, чему-л. движущемуся (при сближении); навстречу. *Чолҷа Кайток аға удур тайахтығ пас килче* (ТИ КМ). *Че мына ол, чүгүр килиген Петкені көр салып, удур ӱкӱс салған* (КГ ПАО). 2. Нандырығлығ. – Встречный, ответный // встречно, ответно. *Пістіҥнер, анзын азынада піліп алып, удур чаа тимнееннер* (КИ ЧХ). *Удур сағба пирібіскеннер: от ус парча, пазох чари тӱсче* (ТИ Т). 3. Олох туста, соона салдырбин. – В то же время, немедленно, безотлагательно; сразу, тотчас. *Военкоматсар килген чонны удур ӱгредіп, фронтха ызарын ызып, пасхазын Ырахху Востоксар, хайзын Хызылчарзар, Кемеровсар тоғынарға ыс турғаннар* (АТ). *Таг талаҷаҥнар, хатап-хатап синеп, пӧгіп, кирек саннарны удур алыстырып, тоғысты тохтаг чох апарғаннар* (АТ). 4. Кӧні, харах албин, көстең көске. – Прямо в лицо, не отводя глаз, лицом к лицу; в упор. *Тойоҥ, удур көр сыдабин, харахтарын пулуҥнарзар чазырғлаан, тыс тур полбин, пір орында пасхланған* (ДН ЫА). *«Син хайдаҥ пілчезіҥ?» – Манидексер удур көрібізіп, сӧлеен Гриша* (ХО). 5. Піреезіне алай хайдағ-да ниме-нооға алнынаҥ, сырай саринаҥ айли. – Передней стороной, лицом к кому-л., чему-л. *Чилге удур айланза, хар пазох харахха сылалча, ниме дее көрҷее чох пол парча* (КИ ЧХ). *Танксар удур айланып турча* (АТ). 6. Кемге, нимее-де ӱндезіп, нандырып. – В ответ на действие кого-л. *Удур изеннезіп, позының пӧлиинзер иртірген* (СА КК). *Аделя, холын даа удур тутпин, Галязар хылчаҥнап, хысхырыбысхан* (КИ ЧХ). ◊ **Удур хысхырарға (тапсирға, чоохтанарға).** – Возражать (не соглашаться с кем-л.). □ **Аҥнап пар килген кізее удур ойлабинчалар.** – К человеку, возвращающемуся с охоты, навстречу не бегут.

УДУР II *послел.* Пирілгі, пірееде, ызылғы падежнең палғалысча; орын алай тус тузалығ. – Послелог, управляющий дательным и, иногда, направительным падежом; по направлению к кому-, чему-л.; навстречу к …, прямо к (в) …, к … . *Азарийа тай ағазына удур ойлапча* (ШВ ЧС). *Чарир! – теен Тана, ізіксер удур паза* (КИ ЧХ).

УДУРЛАЗАРҒА [удурлас-] *иділ., полыз., көр.:* **удурлирға**, *тиҥ.:* **удурланарға**. 1. Посты хайралланып, арачылап, тоғырланарға. – Сопротивляться, защищаться. *Ӧркее ол сыдабаҷаҥ, ӧрке, тизіп, ойлаза – сӱр сығар, а ӧрке удурлазыбыссох, тизіп ойлир...* (КИ АЧ). *Алып оол андох чабал ӱннең орли тӱсті, хулас ханаттығ хузы, удурлазып, чалынныг от Постайзар позыт сыхты* (КЛ ССХ). 2. Піреезінең, чараспин, тоғырланарға, тартызарға. – Выражать несогласие с кем-л.; возражать, возмущаться. *Син кізіні кӱннирге ле, – удурласча Клара, – а позың чи...* (ТИ Т). *«Анаҥ пызозы кічіг нооза ам даа», – удурлазарға кӱстенген Тананың пабазы, хыралып пастабысхан хырых частыг ирен* (КЛ ССХ). 3. Тӧдірленерге, пириндірбин, кӱрезерге. – Противиться, не поддаваться. *Кимге читкеннерінде, чылтыс чохыр асхыр, харызып, удурлазып, ӧӧрін нандырох сӱр турадыр* (ХП). 4. Ырҷыдаҥ арачыланып,

чаалазарға, аннаң тоғыр күрезіг апарарға. – Противодействовать нападению, натиску. *Хаңза пиг удурлазыбызарға чаачылар тимнеп тур* (АТ). *Ыырҷы тың удурласхан, че хызыл пехотаның чөрізін ноо ниме тохтадып алар* (ХА). 5. Удур парып, тоғазарға, учуразарға. – Идти навстречу друг другу; встречать друг друга. *Ирепчілер, удурлазып алып, ӱр чоохтас турғаннар. Пушкин орамазында удурлазарға чарир тіп пиргем.*

УДУРЛАЛАРҒА [удурлал-] *иділ., страд., көр.:* **удурлирға**. 1. Хайдағ-да оңдайнаң хайыға алыларға. – Приниматься каким-л. образом. *Хонҷыхтарның искусство тоғынҷылары чылыг удурлалғаннар* (АТ). *Улуг көдірімде удурлалғаннар «Правда» паза «Советская Россия» газеталарының алғыстастары* (АТ). *Хазна устағчызының айланызы 69 минута ирткен, 10 азыра хати айа сабызынаң удурлалған* (Х). 2. Пайрамналарға, таныхталарға. – Праздноваться, отмечаться. *Мында хоныбысса, чорых тик чирге парар, ӱлӱкӱн арғыстарнаң тузында удурлалбас* (АТ).

УДУРЛАНАРҒА [удурлан-] *иділ., айлан., көр.:* **удурлирға**, *тиң.:* **удурлазарға**. 1. Позының ӱчӱн турызарға, постың алнын аларға. – Защититься от чьих-л. нападок, упреков. *Хайди идіп алар чалғыс Пычон! Удурлан көр чалғызан, иліг дее сырып пиреге айабастар* (ДН ЫА). *Сӱт оғырлап іскен адай чіли, ағаа удурлан полбинчам* (АС). 2. Піреезінең чараспин, чөпсіребинчеткенін көзіділ, нандырарға. – Выразить несогласие с кем-л.; возразить, возмутиться. *Айнам тудыбысхан, мойнымдағы пағны суура тартып, удурланғам: «Нимее сайланчазар? Ағаа ба? Нименің ӱчӱн? Мындаг орта нимелер чоохтаан ӱчӱн ме?»* (АТ). *«Позыңа ниме харыг полча ол сурығны көдірерге?» – удурланған пайаа сым на истіп одырчатхан ирен.* 3. Нандырыглыг чоох тударға. – Дать отпор, ответить. *Алексейнің ипчізі, Сампирге удурланып, сарнаптыр* (АТ). *Синің тоозылбас тахпахтарыңа, удурланып, нандырчаң паза кӱзім чоғыл.* 4. Тоғырланарға, хазырланарға (чир-чайаандағы нимелердеңер). – Противиться, бушевать (о стихии). *Хысхы, часхаа удурланып, көлек чирче сібеелен чӧр* (АС). *Кӱлбӱрем танычах, удурланып, кӱрдектеніп, урунча* (АТ). 5. Хылиин көзіділ, тоғырланарға, өчезерге. – Упрямиться, капризничать. *Ол чалғыс табан, ниме пілбес оол полтыр – парбинча, удурланча* (АТ).

УДУРЛАНЫС *адал., көр.:* **удурланарға**, *тиң.:* **удурлас** (2-чі тузада). Тоғырланыс, чараспааны. – Сопротивление, отпор, возражение. *Пістіңнер, хада-пірге тудынып, тоғыр команданың удурланыстарын, хыза саап, чиңіске сығып алғаннар. Кӱресчі удурланызын махачы көзіткен.*

УДУРЛАС *адал.* 1. Тоғазығ, ааллатханы. – Встреча, прием. *Анда ідӧк чылыг удурлас полған* (АТ). *Аалчыларның адынаң делегация устағчызы Т. Хорхой арғыс чахсы удурлас ӱчӱн прай чӱреенең алғыстаан паза ынархасты мыннаң мындар тыыдардаңар чоохтаан* (АТ). 2. *көр.:* **удурланыс**. – Сопротивление, возражение. *Степной фронттың войсколары, 3 кӱн сіреністіг чаалазыглар соонда, ыырчының удурлазын сындырғаннар* (ШВ ЧС). *30 декабрьда ла, юнкерлер удурлазы сындырылғанда, Парасковья Иннокентьевна больницазар айланған* (АТ).

УДУРЛИРҒА [удурла-] *иділ.* 1. Килчеткен кізіні алай нимені сағирға. – Встречать кого-, что-л. *Тоғысха килгенде, аны Лиза угаа ӧрчіліг удурлаан, холында хайдаг-да пічіктер тудын салып* (АТ). *«Чалаастанғанча, одың кир кил», – удурлапча аны ипчізі* (ШВ ЧС). 2. Ырах чорыхтаң килчеткен кізіні, аалчыны алай хайдағ-да наа нимені сағып аларға, тоғазығ иртірерге. – Принять на месте прибытия, появления; устроить встречу. *Кӱрген тигейде пісті Аршаннар паза Сартых аалның чуртағчылары чайғы ибіҷек хыринда айран-талғаннаң удурлапчалар, пурунғыларыбыс кибіріне тудынчалар* (СА КК). *Піс, студенттер, пірее хати пірікклеп алып, проводник хыстарны удурлирға чӧрчеңміс, оох-теек тоғыстар толдырарға полыс пирчеңміс* (Х). 3. Хайдағ-да нименің пасталғанын сағып аларға. – Дождаться наступления, начала чего-л. *Хусхаҷахтар, иртенні постарының оңдайынаң удурлап, ӧң-пасха сіліг ӱннер чайчатханнар* (КИ ЧХ). *Таң алнын піс тахтада удурлаабыс* (АТ). 4. Ӱлӱкӱнні алай хайдағ-да танығлыг кӱнні

таныхтирға. – Устроить празднование в честь чего-л. *Пірдең, Наа чылны, чалғысхан даа ползa, турыстыра удурлирға кирек* (СА КК). 5. Піреезіне алай хайдағ-да нимее хайди хайчатханын көзідерге. – Принять каким-л. образом; выразить свое отношение к кому-, чему-л. *Чылығ удурлаан Хакас чирі позының оолғын* (ББ ТС). *Андағ даа ползa, хакас драма театрына толдыра чыылысхан кізілер чоныбыс хынчатхан ырҷыны хазыр айа сабызынаң удурлапчалар* (СА КК). 6. Ыырҷының килеріне тимненіп, күрезіг апарарға. – Дождаться наступления врага и оказать сопротивление. *Анда немецтер алнынзар табырах маңзырасханнар, че оларны партизаннар хазыр отнаң удурлааннар* (КИ ЧХ). *Ыырҷы пістіңнерні ух-тирігнең удурлирға маңат тимнен салтыр* (Х).

УДУР-СУРУХ *нареч.* Соон сүрістіре, изерістіре, ілчірбели. – Непрерывно друг за другом, один за другим, цепью. *Сағыстар удур-сурух кірдің-сыхтың полыс турчалар* (ДН ЫА). *Күн сығызынзар иде тигірге сіри теедег тозын көдірілче, машиналар удур-сурух субалысчалар, алындағызында хызыл флаг чалбыранча* (ХО).

УДУР-ТӦДІР *нареч.* Хада-пірге, пірсі пірсіне, сырайдаң сырайға. – Друг друга, друг с другом, между собой. *Анаң на олар, пізӧк чіли, удур-тӧдір сӧс пирбин, чоохтас сыхханнар* (КГ ПАО). *Пу хаҷан даа чойланмас, удур-тӧдір полызып, харындас-пиҷелер осхас чӧптіг, ынаг чон* (АТ). □ **Удур-тӧдір полысханы – хоных ниикгеені.** – Поддержка друг друга – облегчение в быту.

УЗААНАХ *адал.*, *кӧр.:* **узаан сӱт**. – Простокваша. *Астапчабыс теенде, хамысха узаанах, пірер тілім іпек тудындырыбыстыр* (КЛ ССХ). *Узаанахты хоза урыбысса, чапсыхха оортирға маңат полар* (ХТ).

УЗААХПАЙ *пілд.* Ӧскен сыны пӧзік паладаңар. – Рослый, сильно вытянувшийся в росте (о ребенке). *Амғы туста чиитер узаахпай сынныглар. Кӱресчілер пір көдірімнең дее ползa, пірсі узаахпай полған сылтаанда, күстері тиң нимес пілдірчеткен.*

УЗААЧЫХТАНАРҒА [узаачыхтан-] *иділ.* Узупчатхан полып, чабых харахтығ чадарға алай одырарға. – Притворяться спящим. *Пала узаачыхтанчатхан. Постай уламох узаачыхтаныбысты* (КЛ ССХ). *Кізі кір килгенде, ол узаачыхтаныбысхан.*

УЗАДА I *кӧр.:* **узарада** I. 1. Сӧӧде тарта, ӱр. – Протяжно, долго. *«Я, чуртаста даа кізінің хараан андағ пӱлес көбең көс тулғидырох», – чоохтанған чоогын узада* (АТ). *Амды той кибірлезін узада иртірерге кирек* (ХЧ Ч). 2. Сӧӧде тартылыстығ. – Протяжный, долгий. *Узада чоохтығ кізее сӧс пирген сылтаанда, чыылығ ӱрге парыбысхан. Ол ырҷы чон сарынын узада ӱннең толдырчатхан.* ◊ **Узада хаалирға.** – Идти широким шагом. □ **Улуғның чоогын иссең, узада кӱнні көрерзің.** – Будешь слушать совета мудрых, долгую жизнь проживешь.

УЗАДА II *послел., кӧр.:* **узарада** I. Хоостыра, хастада. – Вдоль. *Хыри-пазы чох ээн чазыны узада, тоғыр кис чӧрче* (ХА). *Чохыр адай, суг хастада ойлагlап, чол узада көрглеп, хыңзыглап, хузуришнаң хабырғаларын сабынглаан* (ДН ЫА).

УЗАДАРҒА [узат-] *иділ., тиң.:* **узарадарға**. 1. Узун арах идерге, узуннирға. – Делать длиннее, увеличить длину. *Тікчең усха көгенеемні узадарға пир салғам. Пабам аалчылар килеріне сіреелерні узат саларға чардылар тимнепче.* 2. Сӧӧ тартып, узуннадарға. – Вытягивая, увеличить в длину. *Сол саринда таг, пӧзік ағастарны азыра, мойнын узадып, пахлапчатханға тӧӧй* (АТ). *Теерлерні пастап узатчалар, анаң хурутчалар.* 3. Тусты узун идерге, хозарға. – Сделать более длительным, продолжительным; продлить. *Сӧрӧн чир тураҷахтарзар чарытхы ойладып алып, книгалар ӱӱне, хараа сай хысхы күннер узатчаңнар, тигірнең іди таласчаңнар* (АТ). *Ағырған сылтаанда, ағаа тынаг тузын узадарға киліс парған.* 4. Тохтаг соонаң чоохты алай итчеткен нимені аннаң андар апарарға. – Возобновить то, что начато, после некоторого перерыва; продолжить. *«Ноға мин позым осхас кізее кӧӧленмеем! – Хара хусты испин дее, чоогын узатча Элиза. – Чӱреемнең сагызым арон чуртапчалар* (АТ)*». «Че, чоогың узат, узат, ай-оол», – тапсады пірсі* (АС). 5. Хайдағ-да киректі, тохтатпин, аннаң андар апарарға. – Делать что-л. дальше, не прекращая начатого.

Істенҷі чонның илбек киреғін иптіг, сиргек узадарбыс (ХО).

УЗАЙАРҒА [узай-] *иділ.* Сөө тартыларға, сыннаң өзерге (паладаңар), сыннаң азарға. – Вытягиваться (о росте), расти (о ребенке), выделяться (ростом). *Палаңны көрбин, ӱр пол пардым, илееде узайыбыстыр. Чайғызына палалар табырах узай парадыр.*

УЗАЙТАРҒА [узайт-] *иділ., күст.* Сööліндіре тартарға. – Вытягивать. *Олғаннар хайхасчалар, харахтарын улуғ иде асчалар, ахсыларын азынып көрчелер, мойыннарын узайтчалар* (ХО). *Ӱгретчі, Тайдаң аар-пеер мойнын узайтып пахлаанын көріп, тидір: «Тоғызың ит салғазың ма, Тайдаң?»* (АТ).

УЗАНАРҒА [узан-] *иділ.* 1. Пірее ниме холнаң идерге, чайирға. – Изготовлять, делать что-л. ручным способом; *разг.* мастерить. *Ағазы узанчатса, аның хыринда хайынғлап, ағаа полысхлап, узанарға көнігібіскен* (БТ МП). *Прай нимелер узанарына ӱгрет салған аның пабазы* (ДН ЫА). 2. Пірее ниме пӱдірерге, ағастаң идіп айғазарға. – Столярничать, плотничать, заниматься бондарным ремеслом. *Мин көбір тартчам, олар узанчалар* (ТМ ЧЧ). *Он ікі частыг оолах ағазын – Андрей Арсентьевичті – хооп, узанарға чӧрҷең. Чалланып, тура пӱдірҷеңнер, хазаа ниме итклеҷеңнер* (ХО).

УЗАНҶАҢ Пірее ниме чайирға, нименең-де айғазарға өнетін орын. – Мастерская, кузница, столярная. *Мында штаб, госпиталь, тиріглер тыхтаҷаң узанҷаң тоғынтырлар* (АТ).

УЗАНҶЫ *адал.* Прай ниме ит полчатхан, ниме-де чайапчатхан ус холлығ кізі. – Мастер, столяр, плотник, бондарь. *Узанҷы кізі Федор Павлович иртӧк турған* (ДН ЫА). *Минің іҷе-пабам чаа алнында олған туразында тоғынғаннар. Пабам узанҷы полған* (АТ).

УЗАНҶЫХ 1. Ус холлығ (кізі). – Занимающийся каким-л. ремеслом (столярничеством, плотничеством, изготовлением бондарных изделий). *Узанҷых апсах узанча, кін палазы тӱрче кил парча* (ДН ЫА). *Толаң, минің чоогымны исте, сым на одырған, итчеен не идіп позының тоғызын (минің ірім узанҷых кізі, ол тик одырбас, холын хуҷахтанып алып)* (ЧЛ ӦЧ). 2. Ус холлығ кізі. – Человек, занимающийся каким-л. ремеслом (столярничеством, плотничеством, изготовлением бондарных изделий). *Сорығдағы узанҷых, ағаста күскені паза сырны киртіп, аңыҷахтың чалахай көңнін чахсы көзіт пирген* (Х). *Узанҷых ағас-палтынаң тоғызын ипти апарып одырған.*

УЗАНЫС *адал., көр.:* **узанарға**. Пірее нименең айғасханы. – Ремесло; занятие каким-л. ремеслом. *Тоғыс частыг Хачтай оолах, ағазының хыринда одырып, аның сибер узанызына чапсырхап, көріп одырған* (ХА).

УЗАҢНИРҒА [узаңна-] *иділ.* 1. Пірее нимее көңні чарабин, кібіренерге. – Роптать, быть недовольным. *«Састы ӱрібіскеннер... паза нойма», – узаңнаан сағыстаң хысха ирке öскен оол* (АТ). *Ол тылаасты ис салған кізілер сым-туйуххан узаңнас турғаннар* (АТ). 2. Парчатхан кізінің алай нименің соонча парарға. – Идти следом, непосредственно за кем-, чем-л. *Борька оолнаң хада алнында пӧзік офицер узаңнап париғанын прайлары көргеннер* (КИ ЧХ).

УЗАРАДА I *нареч., көр.:* **узада** I. Сööде тарта, ӱр. – Протяжно, долго. *Рукавишников, аныңзар киртіністіг көріп, полған на сӧсті узарада арах тартып, хулаана сыбырапча* (АТ). *Хайда-да ырахта узарада сығырчатханы истілген.*

УЗАРАДА II *послел., көр.:* **узада** II. Хоостыра, хастада. – Вдоль. *Суғ хастада чайыл парыбысхан пӱк аал узарада тартылча. Чол узарада турчатхан тиректер, сарғалғлап парып, сілшинең чол парчатханнарны аптапчалар.*

УЗАРАДАРҒА [узарат-] *иділ., күст., көр.:* **узарирға**. 1. Узун ползын тіп, соон сӱрістіре піріктіріп алай чағын турғызарға, саларға. – Расположить в длину по прямой линии. *Пісті чол хазында узарада турғыс салған столларзар хығырчалар* (АТ). *Халын чаҷын алып, аны узарада чапсырып, тӧзеп саларға* (ХТ). 2. Сөө тартып, чіке идіп, узуннадарға. – Растягивая, распрямляя, увеличить в длину. *Пӱкӱлее хой тӱгін иирҷек, ойнапчатхан чіли, чапчаң ибіріп, узарадып одырған. Ӧл кип-азах*

аар полза, аны, ікі пазынаң тудып, пірсі оң саринзар, пірсі сол саринзар тулғап, анаң, узарада тартып, сыға пасчаңмыс. 3. Тусты узун идерге, пірее нименің тузын хозарға. – Сделать более длительным, увеличить срок чего-л.; продлить. *Хада öскеннерінеңер, хада чааласханнарынаңар сағынып, узун хараалларны хысхарадып, хысхаларын узарадып, госпиталь орғанында чатчатчан Ах Ӱӱс хазындағы Ызырлар аалында төреен оол* (АТ). *Күннерін узарадарға харазып, олар Крымзар чолда постарының тӱгенҷі турған чирлерін пиктееннер* (АТ). 4. Итчеткен киректі, чоохтанчатхан чоохты тохтағ соонаң хатап аннаң андар апарарға. – Возобновить то, что начато, после некоторого перерыва; продолжить. *Че мин аннаң андар чорығым узарадим. Мин позымның чир-сууна айланчам* (ТИ ХЧ). 5. Пастаан киректі, кибірні ӱспеске, аннаң андар апарарға. – Делать что-л. дальше, не прекращая начатого; продолжать. *Мындағ марығ-чорыхтарны узарат турарға сағынчабыс* (Х). *Ӱреен нымахчыларның орнына пасхалары төріпче, оларның киреен узаратча* (АТ). ◊ **Тіл узаратпасха.** – Не болтать лишнего. □ **Узун аалны узараттым, хысха аалны хысхараттым.** – Длинное село удлинил, короткое село укоротил.

УЗАРАДЫЛАРҒА [узарадыл-] *иділ., страд., көр.:* **узарадарға**. 1. Соон сӱрістіре, піріктіріліп алай чағын турғызылып узун поларға. – Быть расположенным в длину по прямой линии. *Аймах-пасха частьтардаң килглепчеткен чаачылар, хозылып, колонна узарадылған.* 2. Сӧӧ тартылып, чіке иділіп, узун поларға. – Растягиваясь, распрямляясь, увеличиться в длину. *Соонда килчеткен кізілер майың пас парчалар, аннаңар оларның аралары узарадыллача. Кӱн хонғанына кӧлеткілер узарадылған.* 3. Пірее нименің тузы хозылып, узун поларға. – Становиться более длительным, увеличиваться сроком; продлеваться. *Чыл пазы соонаң кӱн узарадылып пастапча. Марыға тоғыстарны ызар тус 10 декабрьға теере узарадылча* (ХЧ). *Форумның тоғызы 23 декабрьға теере узарадылар* (ХЧ). 4. Тохтағ соонаң хатап аннаң андар апарыларға. – Возобновиться после некоторого перерыва; продолжиться. *Мындағ оңдайнаң тоғыс 30 чылға турыбысхан, 1960 чылларда ол тоғыс узарадылған* (Х). *Анда [радио эфирнің программазында] Сергей Александрович Майнагашевнең (Сибдей Том) хада чоох узарадылар* (ХЧ). 5. Тохтадылбин, аннаң андар апарыларға. – Длиться, не прекращаясь; продолжаться. *Чол танығларын орыс тілінең хакас тіліне тілбестир тоғыс аннаң андар узарадылча* (ХЧ).

УЗАРАДЫС *адал., көр.:* **узарадарға**. Узун иткені, сӧӧ тартханы, аннаң андар апарғаны. – Удлинение, вытягивание, продление. *Аннаңар хабар узарадызын сағыпчабыс* (ЛЧ). *Ол сӧӧлінчеткен пағның узарадызы киліспин партыр, иртіре тартыбызып, ӱзіл парған осхас.*

УЗАРҒА [ус-] I *иділ.* 1. Чарыбиныбызарға, кӧйбеске. – Перестать гореть, светить; гаснуть, затухать. *Ана ол туста Ойаңның туразындағы чарытхы ус парған* (КИ ЧХ). *Тӱнӱк ӧтіре, хаҷан оттың чалыны ус парғанда, тигір кӧгі харахтарына тӱскен Федор Павловичтің* (ДН ЫА). 2. Тоозыларға, чох пол парарға (абстрактнай нимедеңер). – *перен.* Прекращаться, кончаться, исчезать (об абстрактных вещах). *Аның таңы, чарып, хаҷанох ус парған* (ШВ ЧС). *Ӱгретчі тамысхан свечі успинча тидірлер, ол чалбыранып кӧйедір паза, пасха кӧп свечі тамызып, оды чылиин чонда таратча* (Х). 3. Иңдедерге, кӱс чідірерге, хомайланарға. – *перен.* Слабеть, терять силы; чахнуть. *Кӧйгем хаҷан-да, Варя, ам ус парғам* (ШВ ЧС). *Тамыр-чилегелері хуруп парған ағасха ол тӧӧй полған, теертібіс ағаа – мындох ус парар* (ШВ ЧС). □ **Ус параргa.** – Успокоиться после испытанного гнева, раздражения и т. п.; остыть. *Ус парған турун кӧйбинче. – Погасшая головня не загорается. Улуғлыг успаҷаң, пасчылыг патпаҷаң. – Имеющий старших не сгинет, имеющий главу не пропадет.*

УЗАРҒА [ус-] II *иділ., тиң.:* **узурарға**. Тӱзерге, аңдарыларға (ағастаңар). – Падать (о деревьях). *Ағас усча. Пу хазың, чалынға саптырып, ус парған осхас.* □ **Пір сабысха ағас ус пара чоғыл.** – От одного удара дерево не падает.

УЗАРИРҒА [узара-] *иділ., тиң.:* **узарадарға, узарадыларға**. 1. Узун арах полыбызарға, узунынаң хозыларға. – Стать длиннее, увеличиваться в длину; удлиняться. *Чазыны хара сеектер, тырлостар, сарысхалар ыылатлачалар, ибнің көлеткізі узараплача, че ипчі чіптерін не хыдырада тартып одырча* (ДН ЫА). *Күннің узун күмүс сустары іскеркі ағастар үстүнең тигірзер улам узараглаан сай, стройлар, улам на алнызар парып, городты тобыр париганнар* (КИ ЧХ). 2. Узун поларға, хозыларға (тустаңар). – Стать более длительным, продолжительным. *Күн узарап пастааны іле пілдірібіскен* (ББ ТС). *Күн узарап парган, хайзы чирде хара чирлер көрінібіскеннер, удаа чиллер пол сыххан* (АС). 3. Аннаң андар пararға. – Продолжаться, дальше длиться. *Чуртас чолы нинче узарапча, ана сағызым олох син ыраххы соомда халган көгілбей олган тузымзар, чиит тузымзар ойлапча* (АТ).

УЗАХ I *адал.* 1. *көр.:* **тахпай**. Одыңны тоорза, сунгар чарыл парчатхан ніске ағазах. – Щепка, тонкая пластинка дерева, отколотая (или отколовшаяся) вдоль волокон. *Палты ағасты тиреннең тирең тоор парчатхан, сыхтыг, ах узахтар, салымныг отха чачыразып, түсчеткеннер* (АС). 2. Хуруғ одыңнаң өнетін чара сабылган ніске ағазах (мының алында иб істін чарыдарға киректелчең). – Тонкая щепка сухого дерева; лучина (в старину использовалась для освещения избы). *Узах, ысталып, ус парган. Ол туста свечілер ам даа чох полган, пір хараада ічезінің чудап парган хара сырайындағы улуг көрчеткен харахтары, хазың узахтың пүрүнкү одына көстеле, сооп парганнар* (АТ).

УЗАХ II 1. Ырах, ыраххы. – Далекий, дальний // далеко, вдалеке. *Ипчізінең палазы, узах чорыхха майыгып, халын уйгудалар* (ДН ЫА). *Күннің-таңның андаг узах чөрістіг тогыс Айдоға аринча чарханыстыг полыбысхан, че, чарханыстыг даа полза, паза парчаң чир чогыл* (ХЧ Ч). 2. Ўр, узун. – Долгий, длительный // долго, длительно. *Аннаң пеер ырызым, узах чазым ўчўн, Ораманга ёдістігбін* (ХПА). *Прай позымның узах чуртазымда мин ағаа ёдіс төлирге сағынгам, че киліспеен* (ХО57). ◊ **Узах чүгүрістіг ат, халығы узах ат.** – Лошадь, способная преодолевать длинные дистанции. **Узах чорых.** – Гастроли (*букв.* Длительная поездка). *«Күн чахайағы» узах чорыхха сыхча* (АТ). **Узах частыг.** – Долгожитель (*букв.* [человек] с долгим возрастом). **Узах сағыс тударға.** – Быть дальновидным (*букв.* держать далекую мысль). □ **Сағызың чарых ползын, чазың узах ползын! (чон алғазы).** – Да будут мысли твои светлыми, да будет жизнь твоя долгой! (народное благопожелание).

УЗАХ III: **ОЛҒАН-УЗАХ** Палалар, палаларға көрілген. – *собир.* Дети, детвора // детский. *Олган-узахтың ылғасханы, улуг улустың хысхырысханы паза йоғырысханы, кізінің чүреен ходыра тартчатхан чіли, көгіс сыстатхан* (КИ ЧХ).

УЗАХНАҢ *нареч.* Хайдағ-да тус пазынаң. – Со временем. *Посха пос тар сағынмаңаң. Узахнаң прайзыбыс таа анда поларбыс* (ШВ ЧС).

УЗАХТИРҒА [узахта-] *иділ.* 1. Одыңны оохти чара сабарға, чарарға. – Расщеплять щепки (при рубке дров и т. д.). *Пабам, хуруг чардыларны пірердең алып, оларны торыспах үстүнде узахтапчатхан. Ус кізі, сырыпты, синеен чіли, тиң иде узахтап салган.* 2. Узах, сырып теерерге. – Собирать щепки, хворост. *Ористің туңмазы Манзар, чалғыс күрең адычаан көліп алып, узахтап чөрібіскен* (БТ О). *Олох үс часха читкенде, оох-теек нымысха сыдапча, ол чулзар суға паза тайға аразынзар узахтап пар килче* (АТ).

УЗАХ-ТИСКЕК *адал., тиң.:* **тахпай-тухпай**. Узах, сырып, тахпай нимелерні пірге адааны. – *собир.* Щепки и всякая мелочь. *Одың чарчаң орында узах-тискек чайылча. Хар хайыл сыхса, олганнар узах-тискекті чулычахтарча позыдар.*

УЗИРҒА [узу-] I *иділ.* 1. Уйгуда поларға, уйгаа сабылып, чадарға. – Находиться в состоянии сна, погружаться в сон; спать. *Пу хараа ол угаа халын узаан* (ДН ЫА). *Полда Ориснең пір тёзекте узупчатхан ёбрезі Анко хыс, чилнің хайнапчатханына сала даа симербин, узучаан на узупча* (БТ О). 2. Халын уйгуда полып, кирек тусха усхун полбасха. – Проснуться позже, чем нужно;

проспать. *Пыросынчам, че будильник сыгдырабаан, иртіре узубыстырбын* (ТИ Т). *Айланзамох – азыранарға парарбыс. Узубыстың...* (ХО). 3. Уйғуда полып, көп ниме иртір саларға. – Из-за лени, нерадивости упустить благоприятный момент, случай. *Піди чуртазыңны тооза узуп саларзың* (АТ). *«Турыңар, талааннарыңны узуп саларзар», – чайхап парыбысчаң іҷем* (Х). 4. Сым, амыр, суулас чох поларға (ибіркі ниме-ноолардаңар). – Погрузиться в тишину, безмолвие, покой; перестать шуметь, казаться безжизненным (о явлениях природы). *Тайға амыр узаан* (ТИ Т). *Хараа... Аал халын уйғунаң узупча* (ХА). 5. Хыймыранмин, сым поларға, сағысха тўзерге. – Быть в состоянии полного покоя, неподвижности, задумчивости. *«Оолағас, узупчазың ма?» – тартыбысхан мині ол арада пір улуғ арах орыс ипчі. Чочып парғам* (АТ). 6. Нимее араласпасха, ниме итпеске. – *перен.* Быть пассивным, бездействовать. *Син, оларны чарғаа пирбин, ниме узупчазың! Пайлар даа узубааннарох: колхозтаң тоғыр олар уйғу чох агитация апар сыханнар* (ХО). 7. Кізінің пірее чардығы, ўр одырып алай пірее ниме-нооға пастырып, хыймырабиныбысханы. – Онеметь, затечь, терять чувствительность (о части тела). *«Ок-а, одырып, нан-азахтарым узубысты», – тіпче ууҷа* (ЧЛ ӦЧ). *Пазыңны кӧдірдек, холым хыйа алыбызим, узи пирген таң.* 8. Ўреп парарға. – *перен.* Умереть. *Мин андада узуҷаң им ізібізерге иткем – саңай узубызарға* (ШВ ЧС). 9. Піреезінең оралыс парарға. – *разг.-сниж.* Быть в половой связи с кем-л., совершать половой акт. *Кӧп көргем [хыстарны], хада даа узуҷаңмын* (ХА40). *Чазырбин чоохтап пир, син аннаң хада узаазың ма?*

УЗИРҒА [узу-] II *иділ.* Тыып парарға (хуйғадаңар), хойып парарға (узаан сўттеңер, кисельдеңер). – Застывать (о студне), загустеть (о простокваше, киселе). *Сосха азахтарынаң пызырған ўгре, ікінҷі кўнге халза, узуп парча. Хуйға, соон парза, узуп парар.*

УЗИРҒА [уза-] III *иділ., тиң.:* **устирға** I. Устыг иде чазабызарға (ағазахты); устап саларға (карандашты). – Заострять (палку); очинять (карандаш). *Олар тоғысты табырах апарғаннар: пірсі ос ағазахтарның хастыриин чазаан, ікінҷізі оларны тиң чардыхтарға кискен, ўзінҷізі чазалған ағастың пір ле сарин узап одырған. Кічіг полғанда, ағам мағаа карандашты пычахнаң на узап пирҷең.*

УЗУДАРҒА [узут-] I *иділ.* 1. Пірее кізіні узирға чатырарға. – Укладывать спать кого-л. *Чолдаң майых парған аалҷыларны аархы пӧлікте узут салған. Тайразар кіргем, палазын узутча* (ХТ). 2. Узирға оңдай пирерге. – Давать возможность кому-л. спать. *Узутпа! Узутпа! Наахтарынаң сап!* (АТ). *Хызыҷах, кип-чоохтарны истерге Суссар парарға орайлат саларынаң хорығып, хараа тооза іҷезін узутпаан* (Х). 3. Оолыг ниме пирібізіп, саңайға узут саларға; ӧдір саларға. – Усыпить, введя яд в организм; убить. *Ух пазы удур атылып Окаанға, узут салған аны, аңдарып, саңайға...* (ХА). *Ол пырозы чох кізіні узут таа салған полярлар* (АТ).

УЗУДАРҒА [узут-] II *иділ., кӱст., кӧр.:* **узирға** II. Тыып парзын (хуйғадаңар) алай хойып парзын (узаан сўттеңер, кисельдеңер) тіп теңмеске. – Дать застыть (о студне) или загустеть (о простокваше, киселе). *Пу сӱлейкедегі сӱтті узутчам, аны холодильниксер турғыспа. Хуйғаны сенекте узут салған.*

УЗУДЫС *адал.* 1. Пірее кізіні узирға чатырғаны. – Укладывание спать кого-л. *Узудыс тузы чит килгенде, палазы ылғаахтан сыххан. Режим хоостыра ам узудыс пасталарға кирек.* 2. Уйғаа сабылдырғаны, абытханы. – Усыпление. *Іҷемнің узудыс сарыны ам даа сағызымда. Евдокия Тыгдымаеваның «Іҷенің часказы» сарынын узудыста тузаланмаан хакас ипчі пар ни?*

УЗУЛАРҒА [узул-] *иділ., страд., кӧр.:* **узирға** I. Піреезінің узиры килерге, узирға оңдай пар поларға; уйғу чох поларға (итірбинчеткен формада). – О наличии желания, возможности спать, уснуть; об отсутствии сна у кого-л. (в отрицательном аспекте). *Арығда тынанып алған соонда, чахсы узулча. Алёша, кӱндегідең иртӧк усхун парып, хайди даа хатап узирға хараан чапса – узулбинчатхан* (ХО).

УЗУН *пілд.* 1. Улуг узунның полғаны (тоғырлас: хысха). – Длинный, имеющий большую длину, протяжение (противопо-

ложное: короткий). *Іҷем, тізең, чіп ширҷең тарғахтың алнында, узун чіп ширіп, азаанаң пизік абыдып, хайдағ-да ыр ырлап одырған* (ХО). *Чоғар чарға хази сас салған пил хармағының узун сабы пір дее хыймырабин турған* (КИ ЧХ). 2. Узунынаң улуғ (кип-азахтаңар). – Больший по длине, чем нужно (об одежде). *Хадарарға халған чабыс сынныг солдат, тастына узун тулуп кис салғанда, кічиҷегес тоғылах арах көпенге төөй көрінген* (ТИ Т). *Пу көгенек сағаа узун.* 3. Узах, ўр. – Долгий, продолжительный по времени // долго, продолжительно. *Кинетін сымзырых чарда одырчатхан кізі пілінче: узун чуртазында саба иткенін таппаанҷа, амырабас аның чўрегі* (ИТ). *А иртен пазох сөөлін сыххан тоозылбас-парбас узун күн* (ШВ ЧС). 4. Өөр улуғ полғаны, олаңай алай ортын пөзиинең артых; пөзік (тоғырлас: чабыс). – Большой по протяженности снизу вверх; превосходящий обычную, среднюю высоту; высокий (противоположное: низкий) // высоко. *Ибіре турған көк пўрліг ағастар, узун оттар танға чайхалыс турғаннар* (КИ ЧХ). *Піске прай ниме кирек; узун тўрейліг сапогтар, тўгдўр тоннар, чылтырах тууп киптер* (ШВ ЧС). 5. Нименің-де, кемнің-де тоғыра алай өөр сөөлінген улии, нименің-де, кемнің-де араларындағы улии. – Протяжение чего-л.; расстояние между кем-, чем-л.; длина, высота. *Чабызағас, педек харынныг, тоғырхызы паза узуны тиң чіли пілдірҷең* (ДН ЫА). *Олар пістің ўстўбісче удур-сурух, салғахтар чіли, 40–60-наң учуғып, прай арачыланыстың тиреене паза прай фронт узунынҷа бомбалар тастаҷаңнар* (АТ). ◊ *эвф.* **Узун хурт.** – Змея (*букв.* Длинный червь). **Узун тілленерге.** – Болтать (*букв.* Продолжительно выговориться). **Узун тілліг.** – Болтун, язык подвешен (*букв.* С длинным языком). **Узун хулахнаң тыңнирға (истерге).** – Слушать внимательно (*букв.* С длинным ухом слушать). **Мойнын узун ит саларға.** – Сурово расправиться с кем-л. (*букв.* [Его] шею длино сделать). **Узун холлыг.** – Влиятельный, имеющий власть (*букв.* С длинной рукой). □ **Чөптіг чуртазаң, узун чурт полар; чөбі чох чуртазаң, хысха чурт полар.** – Если будешь с людьми жить дружно, то жизнь будет долгой; если же не будет согласия в жизни, то проживешь недолго. **Чолынҷының чолы узун.** – У блудного дорога длинная.

УЗУНҒА *нареч., көр.:* **сунғар**. Узун иде, узун саринаң (тоғырлас: тоғыр). – Вдоль (противоположное: поперек). *Апсах хазың ағастарын сөзірте, узунға таарлапча* (ХА А). *Ағастарны чол хыринда узунға салғаннар.*

УЗУННАДА *нареч.* Узунға ілҷірбели. – Цепью, в длину. *Олар хайди-да пілдізі чох парчалар: пірде узуннада, пірде өөрнең. Ағастар, өнетін іди одыртылған чіли, узуннада турғлапчатханнар.*

УЗУННАДАРҒА [узуннат-] *иділ., кўст., көр.:* **узарадарға**.

УЗУННИРҒА [узунна-] *иділ., көр.:* **узарирға**.

УЗУХСИРҒА [узухсы-] *иділ.* Уйғаа пастырарға, сабыхсирға. – Задремать, спать легким сном. *Орис, наа ла узухсып парирып, чочаан чіли, кинетін усхун парған* (БТ О). *Чолға майығып, узухсып парыбыстырбын.*

УЗЫ-ПАЗЫ *адал.* 1. Тоозылғаны паза пасталғаны. – Конец и начало. *Тўкпейген нименің хыринда, узы-пазын пілҷее чох хара тыло осхас ниме путхастанчатхан* (ДН ЫА). *Ўр дее полбаанда, ол троллейбус он пис хадыл тура хыринда тура тўскен, аның узы-пазы көрінминчеткен* (КИ ЧХ). 2. Хыри-пазы чох, тоозылғаны чох. – Без конца и края // бескрайний. *Ибіре, поездтің ікі хыринда, узы-пазы көрінмес сарыг чазы чатхан* (КИ ЧХ). *Тигір ағаа чалғыс харағай салаалары өтіре көрінген, че хайдағ даа ползa, харағай салаалары кистінде узы-пазы чох ап-арыг тигір* (АТ). 3. Тоозылғаны чох, ўзілбес. – Нескончаемый, бесконечный // бесконечно, беспрерывно. *Изебі чох абахайынаң чалтанып, узы-пазы чох чоохтарын артыс саларға чаратхан* (И). 4. Киректің ööні. – Суть, содержание. *Хасхы холы полбаза, адыңар хайтпас – иртен узы-пазы сыгызар* (ДН ЫА). *Хайдағ-да пічіктер читпинче одыр, чөрче, чөрче, узы-пазына сыхханы чоғыл* (ШВ ЧС). 5. Тузазы чох, кирек чох, хомай. – *перен.* Бессмысленный, бесполезный, плохой. *Пот, Кланя, санасчам мин узы-пазы чох чур-*

тазым ӱчӱн (ШВ ЧС). □ **Нименің узы-пазын пілбин, уссырхаба.** – Не поучай, не зная сути дела.

УЗЫРАРҒА [узыр-] *иділ., кӱст., тиң.:* **узарға I, ӱзӱрерге**. 1. Көйчеткен örтті алай пірее пасха нимені чох идерге, ӱзӱрерге. – Прекращать горение, свечение; тушить, гасить. *Көйібіскен örтті узырарға кирек, чалбыранып көйгелекте...* (ХЧ Ч). *Свечіні узыр салып, кирек ползa, пазох тамыс полам, мында хыйал чоғыл* (АТ). 2. Пірее тоғынчатхан нимені тохтадыбызарға. – Выключить что-л. *Радио узырарға. Уйғум азыл парған, чарытхыны иртенге читіре узырбаам* (АТ).

УЗУРАРҒА [узур-] *иділ., кӱст., тиң.:* **узарға** II, **аңдарарға** (2-чі паза 3-чі тузада). 1. Кисчең тирігнең тузаланып, ағасты чирге тӱзірерге. – Спиливать, срубать, валить (деревья). *Позы, тізең, хуруғ сыбы таап алып, аны узурыбысхан, от салыбысхан* (ШО ХПТЧ). *Нинче одың узур парим, анаң айланзам, олар хайдар-да чіде халған полчалар* (ТИ ХЧ). 2. Холдаң посхындырыбызарға, чирге тӱзірібізерге. – Ронять кого-л. (нечаянно выпускать из рук). *Хызычах, палаа сыдабин, узур салған. Ипте, паланы узур салба!* □ **Узурыбыс час ағас – ӱреп парар палаң, ӱредібіс чыс тайға – ӱреп парар чоның.** – Срубишь молодое дерево – ребенок твой умрет, погубишь непроходимую тайгу – народа твоего не станет.

УЗЫ-ТЎБІ: УЗЫ-ТЎБІНЕ ТЎЗЕРГЕ *иділ., тиң.:* **узы-пазы** (4-чі тузада). Пірее нименің öбніне килерге; тўптестірерге. – Выяснить, разобраться, дойти до сути чего-л. *Сергей Шойгу, производство цехтарында хайдағ материаллардаң модульнай туралар пӱдірілчеткенін көрглеп, прай материалларны холнаң тутхлап, узы-тӱбіне тӱсчеткен* (Х). *Ирлер чіли, арағаның узы-тӱбіне тӱспинчем* (ШВ ЧС). □ **Чойның узы-тӱбіне чит полбассың.** – Где есть ложь, там правды не найдешь.

УЗЫХ-ПАЗЫХ *нареч.* Чадап ла, хайди ла полза, киліспес. – Кое-как, как попало, невпопад. *Ооллар Ағбайның узых-пазых чоогын оңар полбин халғаннар: хайди полчаң, ӱндесчең ме ағай алай хайди?* (ТМ ПТ). *Ол, узых-пазых тонанып, сығара хонған.*

УЗЫХ-ПАЗЫХТИ *нареч., кӧр.:* **узых-пазых**.

УЙ *хыйғ.* Піреезінең чарханғанын, пірее нимедең тӱӱл париғанын таныхтапча. – Междометие, выражает раздражение, связанное с нежеланием иметь с кем-, чем-л. дело. *Уй! Узирға пирзең анаң!* (ТИ КМ). *Уй, айналар! Уй, хаарғаннар! Артых нимем пар ба прай аалны суғарарға!* (ДН ЫА).

УЙА I *адал.* 1. Хустарның нымырха тууп, палаларын öскірчеткен чуртачаң орны. – Гнездо, место, устраиваемое или приспосабливаемое птицами для кладки яиц и высиживания птенцов. *Парчых ол уйада öскен, палаларын учуғарға ӱгрет салған* (ХПА). *Оларны ибіре, ӱт хоолларында саны чох тааннар, палаларын уйадаң сығарып, хайнас турлар* (ТГ Ч). 2. Аңнарның, хурт-хоостарның хыстачаң, узучаң, чурт салынчаң орны. – Место обитания, зимовки, спячки животных или насекомых. *Тиин, ағаста хоол чир таап, уйа салынча* (КЛ С). *Сыннаң даа, поезд улуғ-улуғ, хадыл-хадыл туралар арали чӧр сыххан, тимір чол, ірімчік уйазы чіли, ибіре чыылыс сыххан* (КИ ЧХ). 3. Пірее нимені кире суғарға алай саларға иділген оймағас, ниме-де орныхчатхан ойымныг чир. – Углубление, в которое вставляется, вкладывается или в котором находится что-л. *Көрзе, буквалар пос оңдайынаң, полғаны ла уйазына килістіре тур парыбыстырлар* (АТ). *Таня амды кізі таныбас таа полыбысхан: хара харахтары öліг ле осхастар, харах уйазынаң чадап ла чылтырасчалар, хамағы, наахтары сап-сарығлар* (АС). 4. Чааҷыларның чаалазыг апарчаң чазынчаң чирлері. – Укрытое место, предназначенное для бойца с оружием. *Көп пулеметтыг уйа арыда чох иділ парған...* (ХА). *Ағас аразында чазыр салған тӧрт артиллерия уйазын тымылдырыбох салғаннар* (АТ). ◊ **Таңах уйазы.** – Курятник. *Сағып алдар – иргі таңах уйазы иңдеріл парды* (КГ ПАО). **Парчых уйазы**, *кӧр.:* **хохты**. – Скворечник. *Я, парчых уйазы [итче], ол парчыхтарға чағбан паарлыг кізі* (АС). **Аба уйазы.** – Берлога. *Пірсінде Тартынчах ідӧк ас чӧріп, тайға аразында тунған аба уйазына учурап парған* (АТ). **Адай уйазы.** – Конура. **Аар уйазы.** – Улей.

Пазох ла чағынғы тағлар кізі табыстарынаң, күңүреп турчатхан көглернең ікі күн аар уйазы чіли күүлеен (Х). **Уйа пазарға. –** Высиживать цыплят, птенцов. □ **Улуғ хус учуғыбысчых, уйазы чат халҷых (кис ибнің ӱстӱн алғаны).** – Большая птица улетела, а гнездо ее осталось (снятие войлока с юрты).

УЙА II *адал.* 1. Пір сӧӧкке кірчеткен туғаннар. – Род, колено, последовательный ряд поколений, происходящих от одного предка. *Читі уйадаң иртпеенде, пір сӧӧк чон удур-тӧдір алыспачаң, ирепчілеспеҷең полтыр* (ПК НЧЎ). *Ӧбекелерім тӧлдең тӧлге, уйадаң уйаа, тамчыхнаң-тамчыхнаң хайраллап, килген полар* (АТ). 2. *кӧр.:* **сӧбіре**. Хада чуртапчатхан кізілер, андар кірче: ирепчі, оларның палалары паза іҷе-пабалары. – Семья, группа людей, состоящая из мужа, жены, детей и других близких родственников, живущих вместе. *Уйаңны мында артыс салдың ма алай, ӧкісті син айап, ӱстӱмде минің сыхтап алдың ма, кирек чох сағыс тарадып* (ТН ВБ ЧЭ). 3. Чуртапчатхан чир; иб істі. – Место жительства; домашний очаг. *Постың уйазы ӱчӱн харбазарға кирек, че син, тізең, табырағынҷа тизерге* (ХПА). *Парааң, пістің чуртир уйабысты кӧріп алааң* (ШВ ЧОХ). 4. Туған тіллернің сӧбірезі. – *лингв.* Группа родственных языков, входящих в одну семью. *Чоохтасса, тӧӧй сӧстер табысчаңмыс, ӧӧнінде саннарны адапчатса, ол туста пістің тіллерібіс пір уйаа кірчеткенін мин пілбинчеткем* (ХТ). 5. Сӧстегі алынҷа адалчатхан пір тапсағ алай пірге адалчатхан нинҷе-де тапсағ. – *грам.* Слог, звук или сочетание звуков в слове, произносимые одним толчком выдыхаемого воздуха. *Пастап пала пір-ікі уйа хығырарға ӱгренче. Чоохтағда ӱс уйа саналчатхан сӧстерні табыңар.* ◊ **Уйа салынарға.** – 1. Устраивать свою семейную жизнь, свой очаг. 2. Селиться где-л. на длительное время. □ **Чон кӧдірерге пас кирек, уйа саларға чурт кирек.** – Чтобы поднять народ, нужен ум, чтобы был очаг, необходимо жилье.

УЙА III *кӧр.:* **чӱл**. Кізінің, аң-хустарның сӧӧктерінің пірікчеткен орны. – *саг.* Сустав, подвижное соединение концов костей в организме человека, животного. *Хадағчылар ирте халзаларох, уйалары тутпиныбысчалар, ол андох одыра тӱсче* (ШО ХПТЧ). *Уйалары пырласча инейнің, харасхыда нимее-де харылып, аңдарыл парған, сыылап ала, мындох тура хонған* (ШВ ЧС).

УЙААДАРҒА [уйаат-] *иділ.* Часхызын, азырал хомай ползa, ар парып, кӱс читпин, тур полбиныбызарға (маллардаңар). – Валиться с ног от истощения (о животных). *Хонҷыхтың малы чазыда уйаадыбыстыр. Ол, малларына уйаадарға пирбеске тіп, хысхызына азырал чидер иде тимнирге кӱстенген.*

УЙАДАРҒА [уйат-] *иділ.* 1. Пірее хомай ниме позы алай пасха даа кізі ит салған кирек ӱчӱн арынарға. – Испытывать чувство стыда; стыдиться. *Чиит кізі, пу хыс мында ӱр арах ла ползын тіп, сағынча, олох туста піди чачып парғанына уйатча* (ШО ХПТЧ). *Аскар, сах андох хылчаңнап, соонда килчеткен ӱгретчідең, арғызы ӱчӱн, позы даа уйат парған* (АТ). 2. Хайдағ-да хомай кирек ит салған ӱчӱн, ирееленерге, арынарға. – Мучиться совестью; совеститься. *Аның соонаң миннеңер андағ нимелер пазарға сағыстығ кізі уйадарҷых* (ХПА). *Чонға истілбезін тіп, хорыхча; уйатча, піске тарынаачых полча* (АТ). 3. Ниме-де идерге тідінмин, чалтанарға. – Не решаться на что-л. из застенчивости, робости; стесняться. *Азыран, азыран, уйатпа* (ТИ Т). *Іҷезі кірліг кипазахтығ чағын даа пастырарға уйатча* (АТ). 4. Піреезінің алнында арынарға. – Прийти в смущение, замешательство; смущаться. *Анаң, Алёшаның кӱлінчеткен харахтарын кӧр салып, уйат парып, хости пӧліксер кір парған* (ХО). *Син уйатчазың, хызарчазың...* (НК ХХС).

УЙАДЫС *адал., кӧр.:* **уйат**. Пірее ниме-ноонының, кізінің ӱчӱн арыныс, чалтаныс, кӧңні изі чохтанчатханы. – Стыд, смущение. *Позының ӱстӱнде палых хызаңни тӱссӧк, Сабистің сағызына постарындағы чахсы орыстар кірізе тӱсчелер, Сабистің істіне хомай полыбысча, уйадыс кірібісче* (ДН ЫА). *Че сизінминче – олох ӧл халар, ӧл халар улуғ уйадыснаң, чонның хырт кӧрізінең!* (ХА).

УЙАДЫСТЫҒ 1. Кізі кӧңніне арыныс, чалтаныс, уйат ағылчатхан. – Вызывающий

чувство стыда, смущения, неловкости; постыдный. *Пу аалның істінде сағам хакас ааллары хаҷан даа пір дее көрбеен, сырай орта тутчаа чох улуғ уйадыстығ кирек пасталыбысты* (ДН ЫА). *Чох, мин андағ уйадыстығ туспы сағыбаспын, позым сығыбызарбын* (ХПА). 2. Уйатханына изі чох, арыныстығ, чалтаныстығ. – Постыдно, стыдно, совестно. *Піске уйадыстығ полыбысхан, пілінгебіс, прайзынаң тизіп, хомай хылын салғабыс* (КГ ПАО). 3. Пірее ниме-нононың алай піреезінің ўчўн кізілер алнында чалтаныстығ пілдіргені. – О чувстве стыда, испытываемом кем-л. *Аның ўчўн ағаа пазырарға даа уйадыстығ нимес* (ИТ).

УЙАЛАНАРҒА [уйалан-] *иділ., айлан., көр.:* **уйалирға**. 1. Посха уйа салынып, анда чуртирға (хустардаңар, аңнардаңар). – Устраивать для себя гнездо, нору; жить в гнезде, норе (о животных). *Көл ибіре өс парған хамыстар аразында чыл сай ағын хустар уйаланчалар* (Х). *Пабазынаң хада иткен хохтыҷахта парчыхтар уйаланыбысханда, оолах уғаа тың өрінген паза нанҷыларына аннаңар чоохтап пирерге чидікпинчеткен.* 2. Пір чирде чыылызып, анда уйа салынарға (хурт-хоостардаңар). – Жить гнездами, в большом количестве (о насекомых). *Ибіҷек тее көместең ірікпепче – хымысхалар андамында уйаланча. Ол ағаста хурт-хоостар уйаланча полар, көрзең, хайди анда алас тохлат парча.* 3. Пірееэзің алай нименің-де істінде орнығарға; пірее чирде чурт салыныбызарға. – Прочно держаться в ком-л., чем-л.; укорениться, прижиться где-л. *Анда пузуғыс, анда өрініс хада уйаланчалар, көңнін хайнадып* (АТ). *Көргенде, нан сөөгі хыринда кизек тимір уйаланчаттыр* (Х).

УЙАЛАНЫС *адал.*, *көр.:* **уйаланарға**.

УЙАЛИРҒА [уйала-] *иділ.* 1. Тутчатхан хустарға, аңычахтарға уйа чазирға. – Устраивать гнездо (для птиц), нору (для мелких зверей). *Тайдук хастарны орған алтында уйалап салҷаң. Пабама кроликтерні уйалирға полысхам.* 2. Аарларны чыырға, піріктірерге. – Собирать, объединять в рой; роить (пчёл). *Ол пір дее кілебес, кізі аарларын даа уйалап аладыр. Аарларны уйалапчатханда, хонҷых палалар, чағын пастырарға хорығып, ырахтын чапсып көрчеткеннер.*

УЙАЛЫҒ *пілд.* 1. Уйазы, іні пар; ойымныҷ, чазынҷаң чирліг. – Гнездовой, имеющий гнездо, нору, углубление, укрытие. *Узы-пазы чох тигірге уйалығ хустар хынзыннар* (АТ). *Тоғыс уйалығ мўўс охчаазын алты тиктең иртіре тартып полбин салды* (ЭКХЯ). 2. Сөбіреліг, сөөктіг, чурттығ. – Имеющий семью, род, жилье. *Пістің төлібіс, палаа пала хозылып, пай уйалығ ползын.* □ **Уйалығ хус уйазынзар тартынҷаң, чурттығ кізі ибінзер айланҷаң.** – Птица, имеющая гнездо, в гнездо возвращается, человек, имеющий дом – домой возвращается.

УЙАН 1. Кўзі асхынах, тың нимес (тоғырлас: кўстіг). – Слабый, обладающий малой физической силой; производимый с небольшим физическим усилием (противоположное: сильный). *Уйан ооллары ағас төзін ибіргеннер, кўстіглері, тізең, ағасха сыхханнар. Паланың азах-холлары уйан, ілҷір, ол ам імектеп чөрерге тимде нимес.* 2. Хазиинаң хомай (ортын синнең төбін), саа чох (өөнінде кізідеңер). – Имеющий слабое здоровье; нездоровый, болезненный (обычно о человеке и его органах). *Харағым уйанда, таныбин турдым чізе* (ТИ Т). *Зойкаҷаа суғ хазындағы хумда ойнапча, суға сомдырбинчалар – хазии уйан* (ДН ЫА). 3. Чахсы өспеен, хурубысхан; тўзімі чох (өзімнердеңер), арых, сағлығ нимес (мал-хустардаңар). – Чахлый, со слабым урожаем (о растениях); хилый (о животных). *Пўўл пылтырғызынаң ўгўрсўлерім уйан. Төң озариндағы участокта ўренге парар тамахтар салылған полған, уғаа уйан – прай ағыс парған полар* (ЧС АЎХ). 4. Хайдағ-да ортын синнең төбін полчатхан. – Обладающий качествами или свойствами ниже какого-л. среднего уровня. *Хызыл көлнің суу ла уйан* (ДН ЫА). *Минің маймаам уйан* (НК КХ). 5. Читкіче нимес, хомай. – Недостаточный, плохой, слабый // недостаточно, плохо, слабо. *Хырых алты чылда чіҷең нименең уйан полған* (ХО). *Хуруғ чыл полған ол аймахта, яблах уйан сыххан* (ЧЛ ӦЧ). 6. Узынаң, пілізінең кирек синнең хомай. – Не имеющий достаточного мастерства, умения,

знания. *Позының уйанын пілінмин, ачиин ат чахсызына читірче* (АП ХХ). *Пірее өме көг тиріглерінең чахсы ойнапча, че уйан арах ырлапча* (Х). 7. Читпес сарилары пар, көрілген киреxсініске турыспинчатхан. – Несовершенный, имеющий недостатки, не удовлетворяющий предъявленным требованиям. *Ідөк пістің уйан үгредіг системазы пыролыг* (Х). *Уйан демографиялыг субъекттерзер 53 регион кірче* (Х). 8. Öткін нимес; асхынах. – Неактивно, слабо, ниже требуемой нормы. *Че республикада вакцинация сағам уйан парча, күнде 500-600 ле кізі анда араласча* (Х). *Че, хомзынысха, пістің чуртағчылар ол концерттерге уйан чöрчелер* (Х). ◊ **Кирек уйан.** – О тяжелом, безвыходном положении кого-л. (*букв.* Дело слабо).

УЙАННИРҒА [уйанна-] *иділ.* Уйан алай уйан арах поларға, хомайланарға. – Становиться слабым или более слабым. *Аның харах оды уйаннабысхан. Наа халас килді! Аны көр салып, улам на уйаннан сыххабыс...* (ТМ ЧЧ).

УЙАҢ *көр.:* **уйан**.

УЙАҢНАНАРҒА [уйаңнан-] *иділ., көр.:* **уйаннирға**.

УЙАРХИРҒА [уйарха-] *иділ.* 1. Күс, саа чох поларға. – Слабеть, становиться немощным, истощаться. *Хазиим уйархап, үгренерге дее, армияа даа параргға киліспеен* (ТН ЧТ). *Хазии уйархап, нанча Хызылчарзар* (АТ). 2. Уйғуланарға, уйғаа пастырарға. – *саг.* Засыпать, дремать. *Күскенің сыбдыраанына апсах уйархап парыбысхан* (КС КХХ).

УЙА-СÖÖК *адал., көр.:* **уйа-чүл**. Сööкчүллерні пірге адааны. – *собир.* Суставы человека. *Наңмырға кисчең брезентінең сапхызынаң пасха аар тудынҷагы чох таа полза, Икен, майығып, уйа-сööгі пос түзіп, töс чоғар, тынанып ала, ағырин сығып одырған* (ЧМ АЧ). ◊ **Уйа-сööгі пос түзерге.** – Внутри всему оборваться, прийти в ужас, отчаяние (*букв.* [Его] кости, хрящи сами опускаются, т. е. ослабляются).

УЙАТ *адал.* 1. Пірее ниме-ноо ӱчӱн арыныс, пасха кізінің алнында изі чохтаныс, чалтаныс. – Стыд, чувство сильного смущения, неловкости от осознания предосудительности, неблаговидности своего поступка, поведения. *Пастыхтарның харағында уйатха кірчеткенін хабына тартты ба хайдаг, сырайы тыысталғанына хызарып, старшиналарын хығырып алған* (ХЧ Ч). *Маң пирбессің, хайҷы! Тик чирдең öл парзаң, уйат полар* (АТ). 2. Позының саба ит салған киреgі ӱчӱн, арыныс, изі чохтаныс. – Совесть, чувство моральной ответственности за свое поведение; нравственная самооценка своего поведения. *Иртіп-пӱтпес чызыг палыг иді-сööгін сыстат парча, истіг-тыстых пирбес уйат істі-паарынох кимірче* (ТН УК). *Мындаг аарластыг кізіні тарындырарға уйадың хайда?* (АТ). 3. Позын хомай саринаң көзідіп, пос кізілерін, öönінде чағыннарын, чон тіліне киргені. – *разг.* Позор, бесчестье. *Позының іҷе-пабазын, харындас-туңмазын арыҷаа чох уйатха кир салар...* (ХА). *Хайдаг уйат. Ам ниме полар ағаа?* (ХО). ◊ **Уйатха кірерге.** – Позориться (*букв.* Входить в позор). **Уйатха кирерге.** – Позорить (*букв.* Вводить в позор). **Уйатха сухпасха.** – Не позорить (*букв.* Не засовавыть в позор). □ **Уйат өлімнең хатыг.** – Позор страшнее смерти. **Аның уйады Уйбат кис парды.** – Он бесстыдник (*букв.* Его стыд переплыл реку Уйбат).

УЙАТТЫГ *пілд.* Уйады, арынызы, чалтанызы пар; арыныстыг, чалтаныстыг. – Имеющий стыд, совесть, позор; стыдный, совестный. *Позының уйаттыг хылынызы ӱчӱн, пазын даа көдірерге тідінмеен. Нööс мин позымны мындаг уйаттыг өлімге хыстырам?* (АС).

УЙАТЫРАРҒА [уйатыр-] *иділ., понуд.* 1. Кізіні нименің-де ӱчӱн арындырарға, чалтандырарға. – Укорять за что-л., заставляя почувствовать стыд, раскаяние; стыдить. *Позының пырозын пілінзе дее, хайди даа хыйа саптырар, пыролап алай уйатыр көр син аны* (ХО). *Саба чииттегі чолым мині уйатырар, хомай санда ал чöрер, че пыромны позымзар алып аларға амғы сағызым полыс полбас* (АТ). 2. Уйатха суғарға. – *разг.* Порочить, позорить. *Ӱгрензең, көр, чахсы ӱгрен, уйатырба öдреңні* (ХА).

УЙАТЧЫ *пілд.* Кізінең арынаачы, чалтанаачы (хылыхтыг). – Стеснительный,

стыдливый, застенчивый. *Аалҷы оолның чоогы даа сыхпас, уйатчы* (ТМ ЧЧ). *Мартил пазымныг, амыр, уйатчы арах полган* (ХО).

УЙАТЧЫЛ *пілд.* Арынҷах, чалтанҷых. – Стеснительный, застенчивый. *Син мині пілчезің, най уйатчылбын* (ТИ Т). *Наа коллективте Уля, уйатчыл, ол-пу нимее тапсабас кізі, сымзырых ла пастыр чӧрче* (ХЧК).

УЙА-ЧҮЛ *адал., көр.:* **уйа-сӧӧк**. – *собир.* Суставы человека. *Күзім тоозылып, чарным хатып, уйа-чүлім харыс парган* (ЭКХЯ). *Турарга иткен, че кинетін уйа-чүллері пос тӱс парыбысхан* (ШВ ЧС).

УЙБИРҒА [**уйба-**] *иділ., көр.:* **уғзирға** (1-ғы тузада), *тиң.:* **уйғирға**, **уймирға** I. Пірее нимені уғзи тударға, путхирға. – *кач.* Делать неровным, давя, сжимая, топча; путать, мять, комкать. *Плат пулиин уйбапчатхан. Узун өс парган отты уйби паспин киледір* (*фольк.*).

УЙБУТ *адал.* Суғ түбіндегі палғас. – Ил, вязкий осадок на дне водоёмов. *Сас чирні иптеп ле кис парига нда, ӧдігі уйбутта пат парып, сыгар полбиныбысхан.*

УЙҒААН-САЙҒААН *көр.:* **ай-пораан** (1-ғы тузада). Иптіг оңдайны сайбааны, ай-пораан тӱскені. – Отсутствие или нарушение порядка; беспорядок, хаос // беспорядочно, хаотично. *Олганнар анда уйгаансайгаан тӱсчелер. Библиотекада тыхтаг тогыстары апарылча, андагы кинделер, тізең, уйгаан-сайгаан чатхлапчалар.*

УЙҒАЛАРҒА [уйғал-] *иділ.* 1. *страд., көр.:* **уйғирға**. Анда-мында тастал парарға. – Быть раскиданным в беспорядке. *Пір чирге ӱӱлген яблах саптары чилге прай уйгал партыр. Монҷых, ӱзіл парып, сурлары уйгала тӱскеннер.* 2. *тиң.:* **уғзаларға** (1-ғы тузада). Уғзи, уу тудыларға. – Мяться, быть помятым. *Азах алтында час хар уйгалган. Чистегім, ибге читкенче, уйгал парган.* 3. Аар-пеер чайхаларға. – Шевелиться, колыхаться. *Сазы чилге уйгалча. Астың пазахтары уйгала тӱскен.*

УЙҒАХ *көр.:* **уғзалых**. Тӱс нимес, чыырылых. – Помятый, смятый, измятый // помято, измято. *Көгенее уйгах. Уйгах көзеңелер харакха тасталган.*

УЙҒИРҒА [уйға-] *иділ., көр.:* **уйирға** I, *тиң:* **уйбирға**. Иптіг нимені сайбап, ай-пораан идерге. – Создавать беспорядок. *Турада ноға іди уйгап салгазар? Тойға тимненіп, уйгап кірісчеткеннер.*

УЙҒУ 1. Тіріг нимелернің, кізілернің нинче-де тус пазынаң тынагда паза амырда полчатханы; узупчатханы. – Сон, наступающее через определенные промежутки времени физиологическое состояние покоя и отдыха. *Поля, уйгузы киліп, харахтарын сала ла көріп, изеп одырган* (ХО). *Наста тирең уйгуда узупчатхан палазын, хамаанаң охсанып, хадыл чорганнаң, аар чобаглардаң чазырчатхан чіли, ипти чаабысхан* (КЛ ССХ). 2. Ниме-нооның амыр, сымзырых полганы. – Состояние полного покоя, тишины. *Хараа... Аал халын уйгунаң узупча* (ХЧ). *Хаҷаннаң халын уйгуда полган Таргы Чул чазызы усхуна чачыраан, аның көксін ӱннендірчең пӱӱр, турна табыстарын трактор күзӱрезі алыстырыбысхан* (ХЧ Ч). 3. Пір орыннаң тибіренминчеткені, пазымныг полчатханы. – Бездеятельное, пассивное состояние (о людях). *Я, анзы сын! Чарир, Анфиза, чӧптезербіс, синің сӧстерің пісті узун уйгудаң чарбыхтырча...* (КИ ЧХ). *Чидер уйгуда поларга, піске прайзыбысха өткін поларга кирек!* 4. Пірее нимедеңер сагыссырап, агырып, уйгу чох полчатханы. – Бессоница. *Халганҷы туста уйгузы даа чох пол парды* (ХПА). *Көмес узуп аларга иткен, хараан нуубысхан, че уйгузы паза кірбеен* (ТИ Т). ◊ **Уйгудаң чарбыгарға.** – Рассеять сон; проснуться и потерять желание спать. **Уйгаа пастырарға (тартыларға).** – Клонить ко сну. □ **Салгынныг күнде арчы чох, сагыстыг күнде уйгу чох.** – В ветреные дни росы не бывает, в тревожные дни сна не бывает. **Чалбах нанга чадын пирбес, ала харакха уйгу пирбес.** – Широким бокам не давать покоя, глазам не давать сна.

УЙҒУЛАНАРҒА [уйғулан-] *иділ.* 1. *көр.:* **уйғумзырирға**, **сабыхсирға**, **тӱнирге** (2-ҷі тузада). Уйгаа тартыларға; уйгаа пастырарға; ӱр нимеске узуп парыбызарға. – Находиться в сонливом, полусонном состоянии. *Аннаң даа пасхазы уйгуланган* (БФ ТО). *Тохчын уйгуланыбысхан, Пычон соох сугнаң чуундырыбысчатхан, анаң пазох чоох хыза пазып одырган* (ДН ЫА). 2. *көр.:* **уйгусынарға**.

Узиры килерге. – Хотеть спать. *Палазы уйғулан сыхсох, ылғаахтан сыхча. Ирте турған, аннаңар ам уйғулан чөрче.*

УЙҒУЛЫҒ *пілд.* Читіре узубаан, уйғудаң читіре сыхпаан; уйғузы пар. – Сонный; имеющий сон. *Ағазының идеене чапсыра турып, уйғулығ харағастарын кічиҷек иде көріп, пулбырап чоохтанчатхан* (КИ ЧХ). *Көөк усхурбас уйғулығбын* (АТ).

УЙҒУМЗЫРИРҒА [уйғумзыра-] *иділ., көр.:* **уйғуланарға** (1-ғы тузада), **сабыхсирға**, **тӱнирге** (2-ҷі тузада). Халын нимес уйғуда поларға, ӱр нимеске узуп парыбызарға. – Находиться в сонливом, полусонном состоянии. *Апсағас сиден тастында одыр салҷаң, аразында уйғумзырап таа парыбысчаң. Хараа пір дее узуп полбаам, ам, тізең, харахтарым чаабыссамох, уйғумзырабысхайдағбын.*

УЙҒУСЫНАРҒА [уйғусын-] *иділ., тиң.:* **уйғуланарға** (2-ҷі тузада). Узиры килерге. – Хотеть спать. *Мағаа көк таңнаң сығарох кілег чолына сығарға кирек, уйғусынам, харах таа нууп алим* (ДН ЫА). *Іҷем ӱр хығырған соонда, уйғусыныбысхан.*

УЙҒУ-ЧАДЫҒ *адал., көр.:* **уйғу-чадын**. Ниме итпин полғаны, хайынмааны. – Сон и покой. *Сірер чи ноға уйғу-чадығ чох хараазынаң кӱдепчезер, алай пайрам полыбысты ба?* (АТ). *Тикке ле, уйғу-чадығ пілбин, ирееленмедім, тіпчезің ме?* (АТ).

УЙҒУ-ЧАДЫН *адал., көр.:* **уйғу-чадыҥ**. – Сон и покой. *Оларға даа пу хараа уйғу-чадын чох полған* (ДН ЫА). *Хакас чонының пілізін паза культуразын ӧскірерге ол уйғу-чадын чох кӱстенген* (АТ). □ **Сағызың пик тутсаң, чадып, амыр узирзың. Сағызың сайби тутсаң, уйғу-чадын чох чадарзың.** – Мысли свои крепко будешь держать, спокойно будешь спать. Мысли будут смятены, без сна будешь лежать.

УЙҒУҢЫ Узирға хынчатхан кізі; соня. – Человек, любящий поспать. *Эй! Уйғуҷылар! Чӱгӱріңер табырах! Ханҷа сірерні сахтирға?* (ТЛ ХПЎ). *Йо, хайдағ уйғуҷы. Кӱн ӧӧрлеп килген* (АТ). □ **Иртеҷі – ікі ӱлӱстіг, уйғуҷы – пір ӱлӱстіг.** – Кто рано встает, тот много успевает, кто поздно встает, тот ничего не успевает. **Уйғуҷы тӱзінде дее узупча.** – Соня и во сне спит.

УЙҒУҢЫЛ *пілд.* Уйғаа тартылчатхан. – Сонливый, склонный долго спать. *«Эй, турыңар, уйғуҷыллар!» – ӧтіг табыснаң усхурды оолларын* (АТ). *Минің уйғуҷыл паламны иртен усхурып аларға сидік.* □ **Уйғуҷыл кізі ибде дее пастанминча, тоғысха даа орайлатча.** – Сонливый и по дому не управляется и на работу опаздывает.

УЙМИРҒА [уйма-] I *иділ., саг., көр.:* **уймирға** I, *тиң.:* **уйбирға**. Иптіг нимені, сайбап, ай-пораан идерге. – Приводить что-л. в беспорядок; *разг.* все перевернуть, раскидать. *Хырығ полчатхан сиден саринзар ла прай нимені уймап салған. Узун ӧскен алай оттарны, уймабин, оттир адох чахсы ноо* (АТ).

УЙМИРҒА [уйма-] II *иділ.* Тістері чох полып, пілдістіг нимес чоохтанарға; көгбелерінең тайнирға. – *разг.* Шамкать; жевать одними деснами. *Инейек ниме-де уйми тӱскен. Тістері чох таа полза, хатығ нимені уймап одырча.*

УЙС *хыйг.* Адайны ӱскӱрерге киректелчеткен сӧс. – Междометие, выражающее натравливание собаки на кого-, что-л. *Ол, «У-уйс! Аай-т!» ла тіп, чабал ӱннең аахтап парча. Пӱӱрлерге удур чохырах адайына: «У-уйс, у-уйс», – тіп хысхырып, ойлап-сыххан* (ХА).

УЙСТИРҒА [уйста-] *иділ.* 1. Адайны пірее нимее алай кізее ӱскӱрібізерге, уустабызарға. – Ускать, наускивать собак на кого-, что-л. *Домна, хой кӱзетчізі, хазаа ибір килчеткен, адайларны узубазыннар тіп, уйстабысчатхан* (ДН ЫА). *Оолах, адайын хығырып алып, ағаа [Чомитке] уйстабысхан* (ХЧ Ч). 2. Пірее кізіні чабал киректе көөктірерге. – *перен.* Натравливать, подстрекать кого-л. к враждебным действиям. *Пар ам даа андағлар – кистінзер сайбағчы таапчалар, аңмахтарны уйстидырлар* (ДН КЧ). *Олька чонын пістіңнерзерӧк уйстапча* (ХЧ Ч).

УЙУҢ: УЙУҢ-АЙЫҢ *көөг.* Суулас, кӱӱлек, суум-саам. – Шум и гам; *разг.* гвалт. *Пу уйуң-айыңда пір ниме пілчее чох полыбысхан* (КГ ХА Т). *Аалчыларнаң чоох*

чоохтазып, уйуң-айың олар (КЛ ССХ). *Олғаннар, тазылада хатхырызып, уйуң-айың түсчелер* (ХЧ Ч).

УК // УК-А *хыйғ.* Өрініcті паза хайхаанын таныхтапча. – Междометие, выражающее радость, восхищение, удивление. *Ук-а, оолғым килтір нооза, – суули түскен инейек* (ТИ Т). *У-ук, піс аның іҷезінең хада ла ойнап чөрҷең полғабыс* (ТИ Т).

УЛААҒА *адал., көр.:* **улаба**, **аға**. 1. Пабаның пабазы, пабаның улабазы, пабаның улабазының пабазы. – Отец отца, дед отца; дед, прадед, прадедушка. *Аның улаағазы, хаҷан-да ах пилтірлернің пастығы полтыр. Оолғым улаағазын көрбеен, ол, төреелекке, ӱреен.* 2. Улаба, паба саринаң туғаннар, улабанаң улуғ, өбеке. – Прадед, родственники по мужской линии, старше прадеда, предок. *Улаағаларынаң хада ол чахсы туғаннасча. Кічіг полғанда, аны, ааллап, пір дее хада ал чөрбеҷеңнер, ам, тізең, улаағаларын даа таныбинча.*

УЛААРААЧЫ 1. Узупчатса алай пілбесте чатчатса, ниме-де пілдізі чох удаа чоохтанчатхан кізі. – Человек, который часто говорит бессвязно, бессмысленно, находясь без сознания, во сне. *Улааараачы піске узирға даа пирбеді. Иртенінде улааараачы кізее хараазын ниме теенін чоохтап, хатхырысханнар.* 2. Оңнап полбин, ниме-ле полза чоохтанчатхан кізідеҷер. – *разг.* Тот, кто склонен говорить нелепости, вздор, не понимая, быть безрассудным. *Тур ла киліп, улааараачы хысхыр сыххан. Улааараачы кізі, аалҷыларда полғанда, ибізінде тіп, улаарта тартхан.* 3. Уйғу тузында чөрчеткен кізі. – *разг.* Тот, кто страдает лунатизмом; лунатик. *Анын ірі улааараачы кізі. Пу кізі хайди полыбысты, таң улааараачы ол?*

УЛААРАРҒА [улаар-] *иділ.* 1. Пілбесте чатчатса, алай уйғуда, посты пілінмин, чоохтанарға; пазырығарға. – Говорить бессвязно, бессмысленно, находясь без сознания, во сне; бредить (во сне). *Усхун полбин, пазырығып, улаарча тапсап ниме-де, чоохтанча, уйғузы, чарбығып, тартхлаан аны, усхурып* (ТН УК). *Анда мин оңарыл салғам, ол кізінің табызына, мині уйғуда улаарчатхан полтырбын. Узуптаачатса, ис-пайдаңох улаар турадыр* (ХЧ Ч). 2. Оңнап полбин, ниме-ле полза чоохтанарға. – *разг.* Говорить нелепости, вздор, не понимая; находиться в потерянном рассудке. *«Топин, син кукурузаңны таста, прай техниканы тамах кизерге турғыс», – пастых кинетін улаар сыхты* (ТЛ ХПЎ). *«Сағызы орнында нимес, – чоохтан салған Пилика аҷа, – улаарча»* (АТ). 3. Уйғуда, пілінмин, чөрерге. – *разг.* Быть в состоянии лунатизма. *Сірер таң улаарчазар ба, алай ниме уруныбысхан ма* (ХПА). *Анда ӱгренчеткенде, улаарҷаңмын пастағы чылларда, узупчадып, тура хонҷаңмын, пас чөр сыхчаңмын.*

УЛААРХИРҒА [улаарха-] *иділ.* Узупчатхан туста пірееде пілдізі чох ниме-де чоохтанарға. – Иногда во время сна говорить бессвязно, произносить бессвязные слова. *«Фо, тирлеп пардым, – көп паза чапсыстыг ниме пілчеткен кізі чіли, улаархап чоохтан сыххан Каной. – Сеерге иртті пісті пастыра»* (ДН ЫА). *Сағыс чох улаархапча: «Суғ... суғ...».*

УЛААРЧЫХ *көр.:* **улааараачы**.

УЛААРЫС *көр.:* **улааррарға**. 1. Узупчатхан алай улаарчатхан кізінің пілдістіг нимес чооғы. – Бред, бессвязная, бессмысленная речь спящего или человека, который находится в бессознательном состоянии. *Позы даа оңнап полбинча, таң пу чарбығыстыг түс пе, таң олаңай ла улаарыс па* (ХТ). *Улаарыс тузында ол ла сӧстерні чоохтанча.* 2. Уйғуда, пілінмин, чөргені. – Лунатизм. *Улаарыстаң ирееленче. Улаарыста ідіс-хамыс аразында хайынтырбын.*

УЛАБА *адал., көр.:* **улаға**, **аға**, **улуғ аба**. 1. Пабаның пабазы, пабаның ағазы, пабаның ағазының пабазы. – Отец отца, дед отца; дед, прадед, прадедушка. *Минің улабам чоохтанҷаң, мының алнында чайғы ибде хыстаҷаң полтырлар* (БФ ТО). *Монастың улабазы ол, абаң андада хуҷахта ла полған, ол даа абазын пілбинче* (АТ). 2. Пабазының улуғ харындазы. – Дядя, старший родственник по отцу. *Піснең хости абам харындазы, Сандыр улабам, чуртаан* (ТМ ЧЧ). *Я, мирген оол полған улабаң* (АТ).

УЛАҒ I *адал., көр.:* **уластырыг**. 1. Хайдағ-да чардыхты ӱстӱне хоза салғаны (ӧӧнінде хакас кип-азаана пасха ис уластыр-

ғаны). – Процесс надставки какого-л. куска (обычно кусок другого материала в хакасской национальной одежде); надставка. *Идек улаана ис синеен Мині моркам улаана ӱгреткен.* 2. *тиң.:* **кірінді**. Ӱстӱне хоза салылған хайдағ-да истің чардығы, кизегі; уланды. – Надставленный кусок какого-л. материала, заплата на одежде. *Хоос улағлар көгенекті чазапчалар. Хоостаан улағларны ээн-моркамнарзар, хазап, тікчеткен.* 3. Пірее нимее хоза пӱдіріг. – Пристроенное помещение или здание; пристройка. *Тураа чайғы улаг иділген. Ибіҷектің сол саринда одың салҷаң ӱстӱ паза чоғархы ла сари чабылған улаг турған.*

УЛАҒ II *адал.* 1. Мының алнында ырахха таарлығ чӧрчеткеннерніҥ алыстырҷаң кӧлігліг аттары. – *уст.* Подвода перекладная, при которой лошади (или лошади и экипаж) менялись на каждой станции. *Улаг хаңаазы. Улаға тимнелген аттар. Еремей Соссар улаг апарған* (ЭКХЯ). 2. Кізілер тартчаң кӧлігліг ат. – *ист.* Перекладная лошадь, экипаж; извоз. *Ӱзӱм сарааттыг улаг. Улаг тартылча: хаас туумы полчатхан Ағбан пилтірі аалдаң Сапогов Саграс чуртапчатхан аалға хостаан саңныг аттыг пиг чиде тӱссӧк, ол сах андағох саңныг хостаан ат тимнебісчең* (АТ). *Хайди-піди хыра саларға улаға чӧрерін пілче, паза пір дее ниме... Палыхтап таа пілбинче* (ЧМ КЧ).

УЛАҒА *адал.* Ниме-ноонының, пӱдірігніҥ тӧзі. – Основание, нижняя опорная часть предмета, сооружения. *Анаң ілгӧр улағазынзар адай ярхлаан, тізі кізі ӱніне тӧӧй истілген; хам андарох хоғдыраан* (ДН ЫА).

УЛАҒЛИ *нареч.* Сӱрістіре, изерістіре. – Один за другим, друг за другом; последовательно. *Чаадаң тисчеткен чоон аар пазытнаң улағли-улағли парчатхан* (АТ).

УЛАҒЛИРҒА: УЛАҒ УЛАҒЛИРҒА [улағла-] *иділ., кӧр.:* **улаг** II. Улаг алыстырарға. – Менять перекладных лошадей. *Улаг улаглирға чапчаң кізі. Мының алнында ол орында улаг улаглаҷаң полтырлар.*

УЛАҒЛЫҒ I *пілд. кӧр.:* **улаг** I. 1. Улағы пар; уластырығлығ. – Имеющий надставку; надставленный. *Хоос улағлыг көгенек. Көгенектің кизін идее ситсе улағлыг.* 2. Улағы пар; хоза пӱдірігліг. – Имеющий пристройку; пристроенный. *Улағлыг иб. Амды аалларда улағлыг туралар көп.*

УЛАҒЛЫҒ II *пілд. кӧр.:* **улаг** II. Улағы пар; кӧлігліг аттыг. – Имеющий подводу, экипаж; перекладной. *Улағлыг параргға. Аның ол сағы саринда ӱс улағлыг ах саар ат – чир алтынаң сыххан ат* (ЭКХЯ).

УЛАҒҶЫ I *адал., кӧр.:* **улаг** I. Именоога (кип-азахха, пӱдіріге) улаг турғысчатхан кізі, хайдағ-да хоза кизек хосчатхан кізі. – Человек, прикрепляющий шитьем какую-то часть одежды (*напр.*, рукав, подол), сооружающий пристройку к существующему строению. *Аалда Атойка осхас кип-азах улағҷызы чох полған: аның көгенекке хосхан киріндізін табарға сидік полған, тоннарға даа хосхан хайдағ-да теер кизектерін сіліг, ӧнетін иділген тіп, сағынарзың* (ЧЛ УУЧ). *Пӱӱннең сығара улағҷылар тоғын сығарлар.*

УЛАҒҶЫ II *адал., кӧр.:* **улаг** II. Кӧлігліг хос аттарнаң устапчатхан кізі; улаг тартчаң кізі. – *уст.* Ямщик на перекладных (подводы, экипажа); извозчик. *Пиглерні, пастыхтарны тартып турарға улағҷы кирек полыбысхан. Сапогов аал сабға сыххан улағҷының адын ал чӧрче.*

УЛАЙ I *пілд., кӧр.:* **улуғ, чоон**. Синінең улуғ, килкім. – Значительный по размеру, крупный. *Узун ағас пазында улай хус одырчадыр* (КА ХЧАХ). *Орыс хакас нанҷыласханда, улай чирібіс ӧңнен турча* (АС).

УЛАЙ II *адал., кӧр.:* **алай** I. Он ікінчі айның иргілен парған ады. – *уст., бельт.* Декабрь (название месяца по народному календарю). *Улай айы. Алачых ибде соох улайда төреен* (АТ).

УЛАМ I *адал., тиң.:* **көпен**. Тоғылахти алай тӧрт пулуңни пӧзік, устығ арах иде тасталған, чахсы паслалған от алай сызыр. – Стог (сена), большая копна сена или соломы круглой или четырехугольной формы, сужающаяся к вершине. *Хол-холаттарда халғлаан от уламнарынзар самосваллар таг тӧбін чӧрглееннер* (БФ ХЧЧ). *Алты ла улам тастап салғабыс* (ШВ ЧС). □ **Отты, уламда турза, махта.** – Хвали сено, когда поставишь стог.

УЛАМ II *нареч.* 1. Най тың, көп арах, алнындағызынаң артых. – Сильнее, больше, еще. *Чил улам на тыыпчатхан* (КГ ПАО). *Сырайы улам на өкерек көрінген* (КИ ЧХ). 2. Аның алнында даа іди полған, ам аннаңох артых полар. – *разг.* Подавно, тем более. *Ахча пір чылҷа төлебинчеткеннер, амды улам төлебестер* (ТИ СН). *Андағ полза, уламох чахсы нооза.*

УЛАМА *адал.* Табырах сағын тапханы; сизік, сүме. – Способность быстро понять, сообразить что-л.; *разг.* смекалка, ум. *Уламазы чох кізі. Уламазы сылтаанда утып алған.*

УЛАМАСТЫҒ *көр.:* **улағлығ** (2-ҷі тузада).

УЛАМНИРҒА [уламна-] I *иділ., көр.:* **улам** I. Оттығ алай сызырлығ көпеннерні уламға чыырға. – Укладывать, метать в стога (сено, солому); стоговать. *Піс, позыбыстин тоос салбаанда, пар полбаабыс, киҷее ле уламнап салғабыс* (ХТ). *Көпеннерні, чыы тартып, уламнап, маң чохха түсчелер.*

УЛАМНИРҒА [уламна-] II *иділ., тиң.:* **улирға** I. Сизіндіріп көзідерге. – Указывать, подсказывать, показывать. *Уламнап ӱгретче. Ол хайда чазын салғанын, уламнап, көзіткен.*

УЛАМНИРҒА [уламна-] III *иділ., көр.:* **улам** II. **Улам** сөсті хатап-хатап чоохтанарға. – *разг.* Повторять слово **еще-еще**. *Уламнап ла чөрерге. Ол уламнирға хынча, иткен кирее, тізең, андағ даа улуғ нимес.*

УЛАМНЫҒ *пілд., көр.:* **улам** I. Уламы пар; көпеннер тасталған оттығ алай сызырлығ. – Имеющий стог; стоговой. *Трактор уламнығ хазыңны тарт парча. Хысхызына тимде осхастар, ӱзер-төрдер хос узун уламнығлар.*

УЛАН *адал.* Тамахты хайраллаҷаң тостаң иділген харачах. – *шор.* Большой берестяной короб для хранения зерна. *Көре Сарыг, тоғыс пӱӱрнің уланнарын пілзе дее, пілбеечік полча, иссе дее, испеечік полча* (ЭКХЯ). *Уланнарда тамах чахсы хайраллалча, сых тартылбинча.*

УЛАНДЫ *көр.:* **улағ** I (2-ҷі тузада).

УЛАНДЫЛЫҒ *көр.:* **улағлығ** (1-ғы тузада), **уластырығлығ**.

УЛАР I: **УЛАР ХУС** *адал.* Тағларда чуртапчатхан индейкаа төөй хус. – Птица семейства фазановых, живущая в горах; горная индейка, или улар. *Улар хустың табызы истілген. Сойан паза Алтай тағларындағы улар хус пасха уларларның хыринда ах көксінең пасхалалча.* (АТ).

УЛАР II: **УЛАР ХАЗАН** *адал., көр.:* **күлер хазан**, **ӱлер хазан**, *тиң.:* **улай**. Көп кізее чиис итчең улуғ хазан. – *уст.* Огромный казан, предназначенный для приготовления еды для большого количества людей. *Алты хулахтығ улар хазан отха тігіл парған* (ЭКХЯ). *«Че, аны көрбинчем ме зе, – тіпче пірсі, – төрт азағын тӱре тартхайбын, алты хулахтығ улар хазан ӱстӱне тӱңдерібіспеспін ме зе?»* (ЭКХЯ). *Х*

УЛАРҒА [ул-] I *иділ., көр.:* **ылбырирға**. Тігіліп, нымзах алай иртіре нымзах пол пararға. – Развариваться (о мясе), варясь, стать совсем или слишком мягким. *Ит улып партыр. Хазандағы ит улып парғанда, сӧӧктерінең позы ла азыралча.*

УЛАРҒА [ул-] II *иділ., көр.:* **улирға** III. 1. Улус сығарарға (адай-пӱӱрлердеңер). – *саг.* Издавать вой (о животных); выть. *Анда хысхы харааларда пӱӱрлер улчалар. Аның [пӱӱрнің] тамағы, уларға итчеткен чіли, тартылыза түскен* (НК КХ). 2. Улусха төөй табыс сығарарға, улаан чіли, күүлирге. – *перен.* Производить, издавать звуки, похожие на вой. *Пірееде ол [пораан], аба чіли, харлапча, пірееде, пӱӱр чіли, улча...* (КИ МН). *Пӱӱр чіли улып, ол ибіркізін хуйун чіли пырлахтандырған, хар-пораннаң тигірге читіре көдіріл турған* (КС Т). 3. Улчатхан чіли табыс сығарарға, сыхтирға (кізідеңер). – *перен.* Громко плакать, вопить (о человеке). *Ол ӧмедегі көгчі оол көзідіг тузында аразында пӱӱр чіли улчатхан, харға чіли хаахтапчатхан паза пасха даа килістіре табыстар сығарчатхан. Ол [Толаға] ам пайаағы чіли, хазыра ула хысхырбинча, че суғдаң на сыххан хара хоосха чіли, сӱӱреп парып, мӧңіс турча* (АТ). □ **Адай улза, чахсаа пола чоғыл.** – Собака воет – не к добру.

УЛАРСИРҒА [уларсы-] *иділ., тиң.:* **аарсирға**. Майыхханына узиры килерге, уйғаа пастырарға. – Чувствовать усталость, хотеть спать. *Узирға чатпин, ноға уларсып одырчазың? Паланың уйғузы кил пириганға төөй, уларсып одырча.*

УЛАРХИРҒА [уларха-] *иділ., тиң.:* **улуғзырирға**. Посты пөзік паалап, пасхаларының хырында артых полчатханын көзідерге. – Возвышаться, выделяться своими высокими качествами, достоинствами перед кем-, чем-л. *Тоспас харахтыг пайлар ла, хынмин, тыстанмин турлар, ағаа улархап* (АС). *Мүнерге ле салылған тіп адыңны син улархаба ағаа, чолда нимее салбин* (АТ).

УЛАС *пілд., тиң.:* **уластырылых**. Хоза иділген, узарада иділген; хосхан, узаратхан. – Надставленный, удлиненный, пристроенный. *Туранын чоғархы саринзар улас пөлік пўт парған. Улас ис көгенектің өөнең, чағыннаң на көрзе, пасхалалча, че ырахтын, тиксі көрзе, пілдіртпинче.*

УЛАСТЫРА 1. Пірсі пірсінің соонча; соон сўрістіре. – Один вслед за другим; гуськом. *Чилі тохтабин пірееде уластыра-уластыра парыбызадыр, кинетін көдіріліп, саалап чөре халча* (АТ). *Саар азах чолча уластыра парчатханнар.* 2. Піріктіре, чапсыра; най чағын. – Непосредственно примыкая, соприкасаясь; вплотную. *Туразына уластыра сырыптаң иткен ниме, андар кир салған ікі абахайны* (КА). *Аңа, тохтаңар, иркелерім, мин сірерні ўзіңерні пірге уластыра палғабызарбын* (И). 3. Изерістіре апарылчатхан, палғалыстыра апарылчатхан (чоохтаңар алай аның көрімнеңер); ипти. – Последовательно изложенный, логически стройный (о самой речи или формах изложения); связный // связно. *Уластыра чоох. Чоохты уластыра апарарға.*

УЛАСТЫРАРҒА [уластыр-] *иділ., тиң.:* **узарадарға**. 1. Хайдағ-да нимее хоза, піріктіріп алай чағын турғызып, идерге. – Надставлять, удлинять, пристраивать. *Хоос улаг уластырыбысханда, көгенектің көрімі көріндіре алыс парған. Олар кічіг тураа хоза пір пөлік уластырыбызарға чаратханнар* (Х). 2. Пір нимені пасха нименең піріктірерге, пірге палғирға, узун идіп (өөнінде төөй нимелерні). – Одно с другим соединять, связывать, удлиняя (в основном однородные предметы). *Канаттарны, уластырып, көні иде тартып саларға оой нимес* (ХЧ). *Аңдарылған сыралардаң [ағас] ал киліп, арғамчы чохта хурларын уластырып алып, хурнаң тартып палғаглап одырғаннар* (АТ). 3. Пірее нимені аннаң андар идерге; узарадарға. – *перен.* Делать что-л. дальше; продолжать. *Айдо позының чоогын аннаң андар уластырыбохча* (ХЧ Ч). *Чоогын чоохта нимес, уластыр ла одырар* (КГ ХА Т).

УЛАСТЫРЫҒ *адал., көр.:* **улаг**. 1. Нименің-де хозылған чардығы. – Добавленная часть чего-л.; надставка, узел (место соединения). *Ол трубаның уластырии олаңай нимес тимір полған. Уластырыгда азырыл партыр.* 2. Пірее нимее ниме-де хосханы, хоза пўдіріс. – Надставка, пристройка. *Көгенектің өөне килістіре ис таап алғанча ла, аның уластыриина илееде тус парыбысча. Туранын уластыриин хайди орта идердеңер сурыглар көп полған.* 3. Піріктіре палғааны, піріктіріс. – Связывание, соединение. *Халын арғамчының уластыриина кўстіг кізі киректелген. Чарытхыны пеер тартар ўчўн, эмектернің уластыриина өнетін кізілер хыгыртарға киліскен.* 4. Пірее нименің мыннаң андархызы; узарас. – *перен.* Часть чего-л. продолженного; продолжение. *Нымахтың уластырии пазагы сыгарыста полар.*

УЛАСТЫРЫҒЛЫҒ *пілд.* 1. Уластырии пар, улаглыг, уластыг. – Имеющий надставку, пристройку; надставленный, удлиненный. *Уластырыглыг көгенек. Ол улуг ікі хадыллыг нинче-де уластырыглыг тура харахха тасталчатхан.* 2. Узарастыг, узарааны пар; мыннаң андархылыг, мыннаң андархызы пар. – Имеющий продолжение; продолженный. *Уластырыглыг ойын. Ол хыныг кирек уластырыглыг полған, пасхазы пілбинче.*

УЛАСТЫРЫЛЫХ *пілд., тиң.:* **улас**. 1. Хоза иділік, узарадалых, хоза пўдірілік. – Надставленный, удлиненный, пристроенный. *Көрзем, пір нии уластырылых, пірсіне тимде моркам хырында чатча. Іди көні ле парзаң, сол саринда уластырылых тура полар, олар анда чуртапчалар.* 2. Піріктірілік, піріктіре палғалых. – Соединенный, связанный. *Олар уластырылых аймах-пасха өңніг пладычахтарнаң хайдаг-да хыныг ойын ойнапчатханнар. Аның уластырылых орны хомай көрінген.* 3. Узарадылых; мыннаң

андар иділік. – Продолженный. *Эфирде аның уластырылых чоогы полтыр, аның пасталғанын, тізең, истерге киліспеен.*

УЛАСТЫРЫХ *адал., көр.:* **улағ** I, **уластырығ**.

УЛАСТЫРЫХТЫҒ *көр.:* **уластырығлығ**, *тиң.:* **уластырылых**.

УЛБАҢ Көлнің хара суғ сыхчатхан чирі (хысхызын ол орынзар палыхтар чыылчалар). – Место в озере, где со дна бьет ключевая вода и куда зимой устремляются косяки рыб. *Улбаңда палығастар көрінче. Мыннаң ырах нимес улбаң чир осхас, азахтарға соох саап килді.*

УЛБАҢНИРҒА [улбаңна-] *иділ.* Ööрнең хара суғзар чыылызарға (палыхтардаңар). – Собираться стаей у ключевой воды (о рыбе). *Пеер көріңердек, палыхтар улбаңнапчалар. Сағылахтар улбаңнап турлар, олар пус ötіре күнге пызыңни тÿсчеткеннер.*

УЛҒААДАРҒА [улғаат-] *иділ.* 1. Частаң улуғ поларға, кирирге. – Становиться старше, стареть. *Чыллар иртісче, кізі улғаатча* (ХЧ). *Чазым улғаадыбысты нооза амды, палам* (КЛ ССХ). 2. Улам на тың поларға, уламнаң улам поларға; тыырға, пиктелерге. – Усиливаться, становиться более сильным, мощным по степени своего проявления. *Чил улам улғаатчатхан осхас: күÿлеплече* (ХА). *Хонҷыхтарның аразында іди сын сарысха төöй теедег ниме, ырлазығ пасталыбысхан, пасталып, улам улғаатчатхан* (ХО). 3. Көместең хозылып, тыңнаң тың поларға. – Постепенно усиливаться, увеличиваться; прогрессировать. *Хоосха чалғызан на халып, пу öкіске улам на тилінген, күннің сай паарсазы улғаатхан* (АТ). *Чон күÿлепче ол чирде, хыныг марыг улғаатча* (НК ХХС).

УЛҒААДЫС *адал., көр.:* **улғаадарға**. 1. Частанғаны, киреені, улуғланғаны. – Старение. *Улғаадысты тохтадып алҷаң оңдай чоғыл. Улғаадыс табырах пасталбас ÿчÿн, хазых чуртас оңдайларына пик тудынарға кирек.* 2. Улам на тың полғаны, хомайдаң хомай полғаны (ағырығдаңар). – Усиление, прогрессирование (о болезни). *Ағырығның улғаадызы тыыпча. Имҷілер аның ағыриының улғаадызынаң күрескеннер.*

УЛҒУРУҒ *кач., көр.:* **ÿрен** I, **урух** I (2-ҷі тузада). Ÿÿҷікте одыртчаң, ас-тамахта алай пасха даа нимеде тузаланҷаң ÿрен. – Семена, предназначенные для посева или употребляемые в пищу и в других целях // семенной. *Киндір улғуриш. Сал хузухтың улғуриин пазағы чылға одыртарға алынҷа тимнеп саларға кирек.*

УЛДУРА *нареч., көр.:* **улдурарға** I. Нымзада, ылбырада. – До полной или чрезмерной мягкости. *Улдура пызырған ит. Ÿгредегі ит улдура пыс партыр.*

УЛДУРАРҒА [улдур-] I *иділ.* 1. Отта ÿр хайнадып, нымзада, ылбырада пызырарға (иттеңер). – Доводить варкой до полной или чрезмерной мягкости (о мясе). *Мал азахтарын улдурарға. Анаң ідісті туу чаап, улуг нимес отха турғызып, 1–1,5 часча улдурарға* (АТ). 2. Чабых ідісте ағырин көйчеткен отта пызырарға. – Варить на медленном огне в закрытой посуде; тушить. *Анаң [хаарылған пÿгÿрекке] öріңме хозып, 15–20 минута улдурып, столға ізіге турғызарға* (АТ).

УЛДУРАРҒА [улдур-] II *иділ.* 1. Пірее кізіні соғарға. – *прост*. Бить, колотить кого-л. *Ханҷа күзі читкенҷе, Эдикті улдур сыххан* (ХА А). *Мині піди ле сохпааннар, мыннаң даа артых улдурғаннар* (ШВ ЧС). 2. Піреезін алай тіріг нимені хайдағ-да ниме-ноонаң сабарға. – Ударять чем-л. кого-л. *Хам аны пазынаң улдурыбысхан* (ХО). *Хуруг салаа хаап алып, Монасты улдур пар килді* (АТ). 3. Пірее ниме-нооны сабарға. – Наносить удары по чему-л. *Пасхыс хыриндағы ирги тазты паза көнекті хаап, таснаң улдурып, суум-саам иділ, чÿгÿргеннер* (КГ ПАО). *Аймах-пасха öңніг сÿлейкелерні, халын арах иснең чаап, масхаҷахнаң улдурып, унатхан.* 4. Кизе тартхан чіли тібізерге. – *перен.* Резко критиковать, бичевать. *Пар чох сöснең улдурарға. Сынап Миргеннің орнында пасха пала полған полза, Света аны пірее ле сöснең улдурыбызарҷых, неке* (АТ). 5. Тылаас чоохтир алнында, кізіні тимнеп албин, көнізең чоохтап салыбызарға. – *перен.* Резко сказать, не подготовив собеседника.

УЛИИНҢА *полыз. имя* Пірее нименің синінҷе, піреезінең тиң. – Размером с чего-,

кого-л. *Минің алнымда, столда чатхан чаҷыннар ӱстӱнде, таттап парған тимірге өңдес хара кӱремзік өңніг мунзурух улиинҷа кизек тас чадыр* (ЧМ А). *Ат улиинҷа ах көк чилбеглігзің!* (Х). □ **Хыс кізінің істі – хызыл чірче, хат істі хазан улиинҷа. –** Душа девушки – красная чашечка, душа женщины – казан.

УЛИРҒА [ула-] I *иділ.* 1. Пірее кізізер, нимезер салаанаң, холнаң алай пасха даа нименең көзідерге. – Показывать на кого-, что-л. (движением, жестом, пальцем). *Аныңзар чабаннаң хада ипчілер, пастыр киліп, хазаа көзенектерінзер көзіді п, салааларын Петкезер улааннар* (КГ ПАО). *Холын кидеркі тӧңзер улапча* (НК ХХС). 2. *кӧр.:* **көстирге**. Піреезін алай нимені-де мылтыхнаң, чааҷахнаң алай пасха даа атчаң тирігнең көстегде тударға, чаза атпас ӱчӱн алай пасха даа сылтағнаң. – Направлять выстрел в какой-л. определенный объект; целиться, наводить (орудие). *Паскир, мылтиин пӱӱр турған чирзер улап, атыбысхан* (КИ ЧХ).

УЛИРҒА [ула-] II *иділ.*, *тиң.:* **уластырарға**. Хозып, піріктіріп, узуннадарға, узунын хозарға. – *саг.* Надставлять, удлинять, прибавлять в длину. *Паг улирға. Ол хорғамҷыл осхас ух-тахпағын улапча* (АТ). □ **Улуг чуртым улирға чӧр, кічіг чуртым кістирге чӧр.** – Большое мое жилище собирается расширяться, малое мое жилище собирается разрушаться.

УЛИРҒА [улу-] III *иділ., кӧр.:* **уларға** II. 1. Улус идерге, «у-у-у» тіп табыс сығарарға (адай-пӱӱрлердеңер). – Выть, завывать (о волке, собаке). *Хайда-да, ағаа нандырып, пӱӱрлер улуп сыххан* (ЧМ КЧ). *Адай, аны көріп, ачырғанча, кинҷіде одырып, улупча* (АТ). 2. Улусха тӧӧй табыс сығарарға, улаан чіли, кӱӱлирге. – Производить, издавать звуки, похожие на вой. *Чил улам на хазыр улуп сыххан* (КИ ЧХ). *Хатыг хысхы соох, харлыг пораан, чоннаңох хада сыыт салған чіли, улупча, хазаа тастарға хар-көрлер ӱӱлче* (БФ ХЧЧ). 3. Хорғыстыг табыс сығарып, ылғирға, уулада аахтирға, хысхырарға. – *перен.* Вопить, плакать, орать (о человеке). *Ылғапчат Кнай, улупчат аң чіли, итчее чоғыл* (ДН ЫА). *Хат, тізең, сӧӧде тартып, сыңырада улуп салыбысхан, тыысталғанға хан хызыл чӱзінҷе чара даа чачырирға тимде көстерінең пӱркек харах частары сірлезе тӱскеннер* (АТ).

УЛТУҢ *адал., кӧр.:* **табан**. 1. Маймахтың табан алтындағы чардығы. – Нижняя часть, низ обуви под ступнёй; подошва (обуви). *Полған на хаалаг сай азах алтынаң суг чічкірчеткен, ӧл торбастаң азырылып, ултии почлас парчатхан* (АТ). *Аның [сапогтың] пазының ултии кизе сабылған полған, мынзы андағох* (ХА). 2. Маймахтың алтындағы чардығының тастына ултурылған табан алай ултурҷаң ис. – Подметка, подошва, накладываемая снаружи на основную подошву обуви; вся подошва до каблука. *Азахтарында улуг, ултии чох ипчі кізінің маймахтары холтаңнас чӧрче* (ХЧ Ч). *Ікі чоон сиир чіп, харчи-пирчи пір ӱтке кіріп, хыдырада тартыл салып одырчалар, пірлігҷе халыны ултуң сапогтың табанын туу чаап париған* (ДН ЫА).

УЛТУҢНЫГ *пілд.* Табаны, ултии пар. – Имеющий подошву, подмётку. *Ағас ултуңныг ботинкалар кизерге пирҷеңнер* (ХЧ). *Кырых ултуңныг ӧдік кискеннер тоғыс уйалыг мӱӱс охчаа алып, сол чарынға артынғаннар* (ХО).

УЛТУР: УЛТУР ПАС *адал.* Чыл сай позы өс килчеткен чалбах пӱрліг паза ооғас чахайахтыг, ӧӧнінде чол хыринда өсчеткен, от (чон аны, палығны синдірер ӱчӱн, имнегде тузаланча). – *шор., бот.* Подорожник, многолетняя дикорастущая трава с широкими листьями и мелкими цветками, растущая преимущественно около дорог (используется в народной медицине как противовоспалительное средство). *Ултур паснаң имненерге. Ултур пастың пӱрін, суғнаң чайыбызып, палыға ӱр нимеске сал салҷаңмыс.*

УЛТУРАРҒА [ултур-] *иділ.* 1. Маймахтың табанын чапсырарға, тағырирға; чапсыра тігерге. – Пришивать, приклеивать подошву (обуви). *Хаҷан-да маймахты холнаң піс паза киндір чіп полызиинаң на ултурып алҷаңнар. Ипчі кізі, кічиҷек ағас харачахты тасхар сығарып, ізік хыринда одырып, маймах ултур сыххан* (ДН ЫА). 2. Ӱреде кис салған ултуңа наа табан чапсырарға, тағырирға. – Подшивать или подбивать подметку к износившейся подошве; подметывать, подшивать

обувь. *Аныӈ хада хонғаны ус холлыг, киис ӧдіктерібісті ол ла піске ултур пирче.*

УЛТУРУХ *адал.* Маймахтыӈ істіндегі алтына сал салҷаӈ, тӧзеҷеӈ чуға ис (теер, картон). – Стелька, подстилка из тонкой кожи, ткани, картона в обуви, прикрепляемая изнутри к подошве или вкладываемая внутрь. *Ол туста Кибряков, позыныӈ пічіктерін ултурыхтар алтынаӈ сығарғлап, стол ӱстӱнзерӧк салғлаан* (КИ ЧХ). *Хатыӈа даа кирек чохсыӈ, чызып парған ултурух* (ШВ ЧС).

УЛУҒ I 1. *тиӈ.:* **килкім**, **чоон, кӱчӱн**. Улиинаӈ, узунынаӈ, чалбаанаӈ паза ан. п. син хоостыра чоон; тӧӧй ниме-нооларныӈ хырында чоон (тоғырлас: **кічіг**). – Значительный по величине, длине, ширине, объему и т. п.; превосходящий по размерам ряд однородных предметов и явлений (противоположное: **малый**, **маленький**). *Аӈзас улуг аал полған* (КИ МН). *Ипти одырғалаххох, ууҷа хатыг тегілек хуруттыг улуг айах тудын килген* (КГ ПАО). 2. Саны хоостыра көп (тоғырлас: **ас санныг, көп нимес**). – Значительный по количеству (противоположное: **малочисленный, немногочисленный**). *Пораатайлар, улуг ӧӧрлерге чыылызып, ағастаӈ ағасха кӱӱлезіп, харлыхханҷа чібірескеннер* (ТИ КМ). *Машиналарнаӈ пӱӱн сидік, ууҷа. Чидіспинче, улуг теес* (ШВ ЧС). 3. Теелгенінеӈ улуғ. – Значительный по масштабу, охвату. *Хаҷан хазнада улуг алызығлар пол сыхханда, аалдағы чон колхозха кірген* (ХЧ). *Часхызын тасхан суг улуг ӱрег ит салбас ӱчӱн, азынада, кӱскӱдӧк, тимнен турҷаӈмыс* (ХЧ). 4. Синінеӈ чалбах, аллыг алай узун (кип-азахтаӈар, ӧдіктеӈер). – Значительный по размеру, просторный (об одежде, обуви). *Аныӈ улуг кирза маймахтары піссер ағырин чағдаан* (КГ ПАО). *Че прай кибі ағаа улуг, кізі кибін кизірткенге тӧӧй* (ТМ ЧЧ). *Наа костюмы ағаа улуг пілдірген* (ТИ Т). 5. Тыӈ, кӱзі хоостыра улуғ. – Сильный, значительный по интенсивности, силе воздействия. *Домна, адайларын уйстап, хазаа ибіре пар килгенҷе, улуг чил чиде тӱскен, арғазын көгенек ӧтіре улуг-улуг харахтыг наӈмырлар ачыда ічігей ит сыхханнар* (ДН ЫА). *Пірсінде хысхыда, улуг соохта, минің пабамны Якын тоғысха сӱрібіскен* (ХЧ Ч). 6. Кізі көӈніне тыӈ теелістіг. – Большой по степени проявления (о чувствах). *Хайдаг улуг ӧрініс!* (СА КК). *Улуг алғыс сірерге, чахсы кізілер...* (КИ ЧХ). 7. Тыӈ, чӱрек-паар сииртчеткен (кізі көӈнінеӈер). – Сильный, всепоглощающий (о чувствах). *Улуг пыромны хыйа тастап, арыг тынымны позыдыбыс* (И). *Ол алҷаас полған, улуг алҷаас* (ШВ ЧС). 8. Ӧӧн, тузазынаӈ улуг, уғаа кирек. – Важный по содержанию, значению; серьезный. *Че анзы улуг ӱлӱкӱн – Чиӈіс кӱнін – пайрамнирға харыг полбаан, пӱӱн улуг Парад иртірілчеткен* (КИ ЧХ). *Амды сірерге улуг чахыг пирілче!* (ТИ ХЧ). 9. Пасхазыныӈ хыринда алынҷа хайыгда полчатхан. – Особый, значительный. *Аннаӈар даа төреен чирібісте ол улуг аарласнаӈ паза паарсаснаӈ тузаланча* (СА КК). 10. Уғаа кирек, улуг туза итчеткен. – Важный, существенный в каком-л. отношении. *Танк атчаӈ мылтыхтарға ол улуг таӈма!* (КИ ЧХ). *Ол киректе школа директорыныӈ ӱлӱзі уғаа улуг* (ХЧК). 11. Хайдағ-да киректе ус полчатхан. – Обладающий большим опытом, практическими знаниями в какой-н. области. *Андада, Аскар, улуг пастағчылар чіли, мылтых чӱктене, иӈ не алныларында пас сыххан* (КИ МН). *Іҷезі аныӈ улуг чабан* (КГ ПАО). 12. Саблыг, сабға сыххан. – Выдающийся, знаменитый. *Ідӧк Н. Ф. Катанов ол туста Россиядағы паза Европадағы улуг ученайларнаӈ пічіктер алысчаӈ* (Х). *Улуг хайҷыларға, чоохчылларға улуг алғызым читірчебін* (Х). 13. Устағ-пастағда турчатхан, хайдағ-да улусты холында тутчатхан; ӧӧн, устаанаӈ тузаланчатхан. – Занимающий высокое общественное или служебное положение; главный, влиятельный. *Улуг пастых позы сыгдыратпас* (ШВ ЧОХ). *Пістің дее улуг пайлар парлар, че пірдеезінің оларға киреe халбинча* (ТИ ТСТП). 14. *тиӈ.:* **тун**, **пиче**. Чазы хоостыра піреезінің хыринда улуг, иӈ улуг. – Старший // старше. *Улуг оолғы ипчі ал салған. Институттар тоозып алып, улуг хызы Лида имҷі паза кічии, Маша, ӱгретчі полчалар* (ТИ Т). 15. Тоғыс хоостыра пасхазынаӈ пӧзік синде турчатхан. – Старший. *Улуг наука тоғыныҷызы. Улуг аӈ тудып алтырзар, я, – чоогын узаратхан улуг лейтенант* (ШО ХПТЧ). 16. Ӱгренізін тоозарға чит

париған (ўгредіг заведениедегі класстаңар, курстаңар, ан. п.). – Старший (о классе, курсе и т. п. в учебном заведении). *Мынзы, тізең, улуғ класстарда ўгренчеткен палаларға паза аннаң даа улуғ чиит улусха өнетін чарыдылча* (КЛ ССХ). 17. Теен парған, сағыс кір парған (олған нимес кізідеңер). *Амды оолах өс парған, улуғ кізі полып, сын хара тас тоғынча* (ХО). *Тоғыс соонда, чииттердең пасха, улуғ даа кізілер чыылызарға хынчалар* (ХА А). 18. Чиит нимес, ортын алай ортын час азыбысхан (өөнінде **час** сöснең хада киректелчетсе). – Немолодой, среднего возраста или перешагнувший средний возраст; пожилой, старый. *Улуғ даа частығ ползам, кирібеем, кирир тузым ырах, мин чазым ырах ызыбысхам* (И). *Хоортай, часнаң улуғ кізі, чоохтанар сöстердең айанар чоғыл* (ДН ЫА). 19. Özерге, олған тустаң иртерге (**öс-** иділіснең хада). – Расти, взрослеть (в сочетании с глаголом **öс-** ‘расти’). *Улуғ öс парғаннарында, оол постаң пол партыр* (КЛ ССХ). *Палалар кічігде улуғ özерге маңзырапчалар, че соонаң, улуғлан парзалар, олған тустың тадылығ ниме чоғыл тіп сағысха тўсчелер.* 20. Уғаа тың. – Очень, сильно. *«Хайран пос. Аракоҷахха пазох чобағ тўсті ноо!» – улуғ хомзынған Кадың иней* (КИ ЧХ). *Хорыхханнары андада уғаа улуғ полған* (КЛ ССХ). 21. Ўні, табызы тың. – Громкий, сильный // сильно, громко, шумно. *Олар, чаадағы даа чіли нимес, ааллап ла чöрчеткен чіли, улуғ сууласнаң, хатхырызып ала, табырах чўгўрткеп парчалар* (КИ ЧХ). 22. Тирең. – *перен.* Глубокий // глубоко. *Улуғ хараада ла Ким хазындағы ноо-да пайның чайлағ аалынзар читкеннер* (ТМ ПТ). *Ағас алтында ікі пала улуғ уйгуда чадырлар* (И). 23. Пöзік. – Высокий // высоко. *Улуғ сыннығ оол. Кистінде турған улуғ сын, улуғ сынның ол саринда халын тайға...* (ХН). *Сыннаң даа поезд улуғ-улуғ, хадыл-хадыл туралар арали чöр сыххан* (КИ ЧХ). 24. *кöр.:* **пöзік**. Ўгредіг киреендегі иң пöзік синнең палғалыстығ, ағаа теелчеткен. – Высший (об образовании), связанный с высшим образованием. *Сампир хыйға кізі, улуғ ўгредігліг кізі! Улуғ оолғым Москвада улуғ ўгредігліг...* (ХА). 25. Табырах. – Быстрый, резвый // быстро, резво. *Чазы істінҷе алтынзарых иде харалып сиилчеткен улуғ чолҷа чалаң кізі улуғ чорыхнаң париған* (ХЧ Ч). *[Поезд], пастап ағырин іділе тўзіп, аннаң андар улуғ чöріске кірібіскен* (КИ ЧХ). 26. Аар, сидік. – Тяжелый, сложный. *Анаң Абдотай, улуғ тоғыс ит салған чіли öстеп, тöрдең сых килген* (ТИ Т). *«Ана аның ўчўн кўрезерге кирек полча, – теен Атик апсах, – Улуғ кирек. Че аны пістің хайзы полза кізілер оңарылбинчалар, чолға тоғыр ағас тастапчалар»* (ХО). ◊ **Улуғ харындас**; *кöр.:* **ача, абаа**. – Старший брат. **Улуғ аға, улуғ аба,** *кöр.:* **улааға**, **улаба**. – Дед, дедушка по отцу, прадед, прадедушка. **Улуғ іҷе,** *кöр.:* **ууҷа, ўлҷе**. – Бабушка по отцу. **Улуғ аалҷы.** – Черная оспа. **Улуғ тынарға.** – 1. Глубоко дышать. 2. Вздыхать. **Улуғ харахнаң көрерге.** – Смотреть удивленно (*букв.* Смотреть большим глазом). **Улуғ харахтығ.** – Завистливый (*букв.* С большим глазом). **Улуғ хыниинда.** – В самом разгаре. **Улуғ көöлліг.** – Важный, важничающий. **Улуғ чоохтанарға.** – 1. Загадывать вперед, планировать то, что еще не может сбыться. 2. Накликать беду, сглазить, бога гневать. □ **Кўннестің харағы улуғ, көрізі хысха.** – У ревности глаза велики, взгляд короткий. **Сабы улуғ, сабаны кічіг.** – Слава его велика, а кадка мала. **Улуғдаң сурба, полғаннаң сур.** – Не у старого спрашивай, а у бывалого.

УЛУҒ II *адал.* 1. Улуғ кізілер (**улуғ** сöс көп санда полза). – *мн. ч.* Взрослые. *Анда чииттер паза улуғлар хой хырыхханнар* (ТИ СН). *Сағаа чуртирға улуғлардаң ўгренерге кирек, син, тізең, пісті ўгретчезің* (ХПА). 2. Хайдағ-да нименің сині (*тарт. ф.*). – *В притяж. ф.* Какая-л. величина (площадь, объем и т. п.). *Ол нинҷе ахчаа пирілері чурт улиинаң, 1 м² паазынаң палғалыстығ* (Х).

УЛУҒЗЫРААС *пілд.* Посты кöдіре сабынарға, пасхаларынаң пöзік, артых тудынарға хынчатхан; кöдірілҷек. – Важный, высокомерный; гордый; надменный. *Паскир мўнҷең позырах атха мўн салғанда, Тана позы даа сала öрчіліг арах, позын улуғзыраас тудынчатхан* (КИ ЧХ).

УЛУҒЗЫРАС *адал., тиң.:* **улуғзырхас**. Посты пасхаларның хыринда артыхха сананғаны, кöдіре сабынғаны. – Высокомерие,

важность, зазнайство. *Че іди позыныӈ улуғзыразына майыхчаӈ* (ХО). *Аныӈ улуғзыразы илееде, кізілернеӈ ипти пір дее чоохтас полбинча.*

УЛУҒЫРААХ *пілд., саг., көр.:* **улуғыраас**.

УЛУҒЫРИРҒА [улуғыра-] *иділ., көр.:* **улуғырхирға**. 1. Посты пӧзік, кӧдіре тудынарға, артыхха санирға. – Держать себя важно; *разг.* важничать, гордиться, зазнаваться. *Оларныӈ аразында устыг Ызыгас [сын], көксін күрдейте кӧдір салып, улуғырап салған кӧӈніліг турча* (ХО). *Хайзы күлүк тее, хыйға даа ползын, че улуғзыразын, поғдархап, – анынаӈ туғаннаспастар, ӧтіркеен тіп* (ХО). 2. *тиӈ.:* **улуғсынарға** (1-ғы тузада). Посты улуғ кізее санирға (палалардаӈар). – Считать себя взрослым (о детях). *Уғаа тыӈ улуғзырапча. Кічіг палаларныӈ аразында улуғзырап сыхча.*

УЛУҒЫРОС *пілд., көр.:* **улуғыраас**.

УЛУҒЫРХАС *адал., тиӈ.:* **улуғырас**. Кӧзеркек, кӧдірілчек полғаны. – Высокое мнение о себе и пренебрежение к другим; проявление высокомерия, гордыни. *Андарох... улуғзырхазын саӈай чідіріп, оларныӈох соончa* (АТ). *Хыйға тізе, алаамдыр чоохтапча, улуғзырхазы ба, позын кӧдіре тудынғаны ба, пілерге кирек* (АТ).

УЛУҒЫРХИРҒА [улуғырха-] *иділ., көр.:* **улуғырирға**. 1. Позыныӈ кӧзеркегін, кӧдірілчегін кӧзідерге. – Проявлять высокомерие, гордыню; *разг.* важничать, зазнаваться. *Ноға іди полды, ӱр немместе ле улуғзырхааннар, амды хысты постары пиреpге чараттылар паза постарох хыгырчалар?* (ХТ). *Че андаг даа полза, нименіӈ оӈдайын чахсы иде піліп албин, ундар, улуғзырхап, кӧкіп чӧрген кізее, ол улуғ ла хынмаӈаӈ* (ХЧ Ч). 2. *тиӈ.:* **улуғсынарға** (1-ғы тузада). Позын улуғ кізі чіли тудынарға (палалардаӈар). – Возомнить себя взрослым (о детях). *Прайлары Хайдарахтыӈ улуғзырхап пабазына сили пирген аӈыӵахтарзар көрген* (ХТ).

УЛУҒЫРХОС *пілд., тиӈ.:* **улуғыраас**. Посты пӧзік, артых сананчатхан, кӧдіре тудынчатхан. – Важный, высокомерный, надменный. *Кізілер ағаа уғаа ӧчесчі, улуғзырхос тіп хынмаӵаӈнар* (ТН ЧТ). *Хаӵан ӱгретчілер ағаа тыӈ хайчатханын, чазырхатчатханын сизінібіскенде.*

УЛУҒЫРХОСТАНАРҒА [улуғырхостан-] *иділ., көр.:* **улуғырхирға**. Посты пасхазыныӈ алнында пӧзік тудынарға, артых сананарға. – Вести себя надменно, высокомерно; высокомерничать, важничать. *Пастыхха сығарға даа маӈнанмаан, ол, тізеӈ, амох улуғзырхостанча. Амды Миргенек, холларын чӱктене улуғзырхостанып, турада аар-пеер пас чӧрген* (ТИ КМ).

УЛУҒЛАНАРҒА [улуғлан-] *иділ.* Кирирге, частанарға, часха алдырарға. – Становиться старше; стариться, достигать преклонного возраста. *Кізі чиріне, айан парғаныма, узах чорыхха улуғландым* (АТ). *Ирен илееде улуғланыбысхан даа полза, че ам даа сылағай сынныг* (ХЧК).

УЛУҒЛАС *адал.* 1. Хайдағ-да чахсы киректің, хылииныӈ, ан. п. ӱчӱн піреезін улуғлааны, аарлааны; аарлас. – Почтение, уважение, почитание, почтительность, уважительность. *Книга сығарар узыбысты, культурабысты 1930–1940 чыллардох пӧзік кӧдір саларына көп күстерін хосхан арғыстарыбысты улуғласнаӈ сағысха кирчебіс* (АТ). *Улуғлас ағаа позы ла килбеен* (АТ). 2. *көр.:* **аарлас**. Піреезіне алай нимее-де аарласнаӈ хайғаны. – Уважительное отношение к кому-, чему-л., уважение. *Чон ардап парир, сағыс-кӧӈнілері арығли пасха пол парир, аарлас, улуғлас чоғыл* (ШВ ЧС). *Амды улуғлас чітчеткенде, тайыгларны хайди даа идерге кирек* (ХЧ).

УЛУҒЛИРҒА [улуғла-] *иділ., көр.:* **аарлирға**. 1. Пірее кізее аарласнаӈ хайарға, пӧзік паалирға. – Уважать, оказывать почести кому-л. *Аннаӈар піс оларны улуғлапчабыс, оларға алғызыбыс читірчебіс, олардаӈ чуртирға ӱгренчебіс* (ХЧК). 2. Піреезінеӈ, пірее ниме-ноонаӈ саназарға, нимее салбин полбасха (кибір-чозахтарны, ан. п.). – Считаться с кем-, чем-л., не ущемляя чьих-л. интересов, не нарушая что-л. (обычаев, порядков и т. п.). *Мині нимес, тайғаны улуғлаӈар* (ШВ ЧС). *Аннаӈар ол 24 частыг даа полза, аны аарлап улуғлапчалар* (ХО).

УЛУҒСЫНАРҒА [улуғсын-] *иділ.* 1. *тиӈ.:* **улуғырирға** (2-ӵі тузада), **улуғзыр-**

хирға (2-ҷі тузада). Улуға сананарға. – Чувствовать себя большим, взрослым, старшим. *Пастағызын на позына чиис идіп алғанына уғаа ӧрінген, олох туста улуғсынған. Олар, пастағлыг классстардох ӱгренчеткенде, улуғсын сыхханнар.* 2. Пірее нимені посха улуға санирға. – Считать что-л. для себя большим. *Пу кип-азахтыг улуғсынчам. Кічіг тураҷах соонаң мында пастағы туста улуғсынғабыс.*

УЛУҒ-ТУРУҒ *кӧр.:* **кирі-хуру**. Улуғ частыг кізілерні, ах сағалларны пірге адааны. – *собир.* Пожилые в почтенных (преклонных) летах; старики и прочие. *Улуғ-туруғлар Ах Хум сынның ызых чирлерінде тайыг-чеҷіг итсіннер* (И). *Улуғ-туруғ чахсылар устап-пастап, хыйғылазыбысхан* (АХ).

УЛУЗАРҒА [улус-] *иділ., совм., кӧр.:* **улирға** III, *тиң.:* **улызарға**, **уларға** II. 1. Пірсі пірсінің соонаң улус сығарарға (көп адайлардаңар алай пӱӱрлердеңер). – Издавать вой друг за другом; выть (о множестве волков и собак). *Хараағызын пӱӱрлер, улузып, кирі-ахсахтар, тапсасхлап, чазының халын уйғузын чарытчаңнар* (ХЧ Ч). *Андағ-мындағ ниме дее полбаан чіли, амырынҷа ла пӱӱрлер хайдаң улуза тӱскенін харахсынча* (АС). 2. Сыыт сығарарға, сӧӧ тартып, уулада аахтирға, ылғирға, ан. п. – *перен.* Издавать вопли; громко и протяжно кричать, плакать и т. п.; вопить, орать (о людях). *Ипчі чонның улусчатханын ис полбин, тасхар сых парыбысхан. Чааға парчатхан кізіні улузып ӱдеспеҷең.*

УЛУРХИРҒА [улурха-] *иділ., кӧр.:* **улуғланарға**.

УЛУС I *адал.* 1. Пір уйадаң, сӧӧктең сыххан чон. – *ист.* Люди одного рода, семьи. *Парған кізі айланмаҷаң, халған улустар чуртаҷаң* (ДН КК). *Мин мында синің улузыңа пір пудыҷах ун пирген полғам, тоғын пиреркіксің ме?* (ХЧ Ч). 2. *кӧр.:* **чон**. Кізілер, хайдағ-да кизек чон. – Народ, люди. *Хакас аалларында олаңай чон андаң-мындағ сағыс тутпинча, кізее киртінҷек улус* (ДН ЫА).

УЛУС II *адал.* Кізі чуртапчатхан орын, аал, малҷы-аңҷылар турчатхан турлағ паза ан. п. (городтаң пасхазы). – Населенный пункт, деревня, деревушка, хутор, посёлок. *Албыға теерізінең хачыли тігілген дее пӧрігі аның пилтір улузының пазы полчатханын киречілеен* (АТ).

УЛУС III *адал., кӧр.:* **улирға** III. 1. Хай пірее аңнарның (пӱӱрнің, адайның) сӧӧде тартып, сығарчатхан табыс. – Вой, вытье, продолжительный, протяжный крик, издаваемый волком или собакой. *Пӱӱрлернің улузы ағаа ырахху ээн чирдең истілчеткен. Ундирзың ма малға сыынған ачын пӱӱрлернің орай иирлердегі улузын, харахтарының хырипазы чох ах харлардағы хорғыстыг пызыңназын* (АТ). 2. Сӧӧде тартып, тың ылғааны; сыхтас. – Протяжный громкий плач, вопль. *Ол туста Уклинча ууҷаның хулаана хазаа кистінең килчеткен улус читкен. Че, сағынча ол, очы килнім пазох нимее-де сыхтап пари* (ЧЛ ӦЧ). 3. Чочыстыг, улусха тӧӧй кӱӱлес. – Протяжные, заунывные звуки, похожие на вой. *Чилнің улузы тохтаанда, чӱзе наңмыр сӱӱлеп сыххан. Сала уйғаа кір париған чааҷыларны пазох сиреналарның улузы азахха турғысхан* (КВ ЧХ).

УЛУХ-ЧАЛЫХ *кӧӧг.* Суулас, кӱӱлесті пірге адааны; аймах табыстар истілчеткен суулас. – *собир.* Гомон, шум; шум множества голосов, звуков. *Тураа толдыра улух-чалых турча. Чыылысхан чон улух-чалых тӱсчедір.*

УЛЫЗАРҒА [улыс-] *иділ., совм., кӧр.:* **уларға** II, *тиң.:* **улузарға**, **улирға** III. Пірсі пірсінің соонаң улус, сӧӧде табыс сығарарға (көп адайлардаңар алай пӱӱрлердеңер). – *саг.* Издавать вой друг за другом; выть (о множестве волков и собак). *Хараағызын пӱӱрлер улызып, кирі-ахсахтар тапсасхлап чазының халын уйғузын чарытчаңнар* (ХЧ Ч). *Хараа тооза адайлар улысча* (НК КХ).

УМАЙ *этн., кӧр.:* **ымай**.

УМАЛАХ 1. *кӧр.:* **нымалах**, **умах** II. Тоғылах, шар көрімніг; көрімінең шарға тӧӧй. – Имеющий форму круга, шара; напоминающий их по форме. *Умалах ай. Алып аттарына алтанып, умалах тасты унада пазып, чалбах тасты чара пазып, аал аразын тобыра парып, сайлыг сынға сыхханнар* (И). 2. Яблахтың тӧзі, чіҷең чардығы. – Клубень картофеля, подземная мясистая часть корня. *Пірееде ніске хурт кір парған умалахтар тоғас парча. Умалахтың харағастарынаң на яблах ӧскіріп аларға чарир.*

УМАЛАХТАНАРҒА [умалахтан-] *иділ., айлан., көр.:* **умалахтирға**. 1. Хайдар-да тегілектенерге, тоғылахтанарға (тоғылах, шар осхас нимелердеңер). – Вращаясь, двигаться, перемещаться в каком-л. направлении (о круглых, шарообразных предметах). *Кічиҷек атых чӧрчеткен мерчік орған алтынзар умалахтан парыбысхан. Хызыл нымырха ӱлӱкӱнде, кемнің нымырхазы тағдаң ырах умалахтан парыбызар тіп, марығласчаңнар.* 2. Истеніп, чатхынахтирға. – *перен.* Наслаждаться состоянием покоя, бездействия; нежиться (в постели, ванне и т. п.). *Усхун парғанда, ол турарға маңзырабаан, нинҷе-де тус тӧзекте, умалахтанып, чатхан. Пала, суғдаң сығарға хынмин, умалахтан чӧрген.*

УМАЛАХТИРҒА [умалахта-] *иділ., көр.:* **нымалахтирға**.

УМАНАРҒА [уман-] *иділ., көр.:* **азыранарға**. Ас-тамахты чирге. – *прост.* Принимать пищу; есть, питаться. *Уманып одырча. Уман, уман, аңмайбин.*

УМАРИРҒА [умара-] *иділ., көр.:* **умарланарға** (1-ғы тузада). *Абахайның сырайы, умарып, хызарып одырыбысхан* (АН).

УМАРЛАНАРҒА [умарлан-] *иділ.* 1. Кӧӧ чох, тарынҷах поларға; істі тарланарға. – Быть не в настроении, в состоянии недовольства, злости; раздражаться. *Ағаа умарлан сығарға көп кирек чоғыл. Нимее умарлан чӧрче полҷаң?* 2. Ибірінерге, айлахтанарға. – Совершать круговые движения; вращаться, крутиться. *Хара чирін көре, халлап айланып, умарлан тӱскен* (АА). 3. Иніс чирдең кірлектенерге. – Скатываться по наклонной поверхности. *Харах чазы Піс Тумзухтың улуғ-улуғ умарлан турадыр* (АА). *Ікі харах чазы, улуғ-улуғ умарланып, наахтарында інібіскен* (И).

УМАРЛИРҒА [умарла-] *иділ.* Айлахтанарға, тепкленерге, ӱгредерге пирбеске (ӱгреділбеен аттаңар). – Крутиться, брыкаться, не поддаваться (о необъезженной лошади). *Ат умарлапча. Ӱгреде килгенде, тораат умарлабиныбысхан.*

УМАХ I *адал., кыз., көр.:* **нымах, ымах**.

УМАХ II *пілд., көр.:* **нымалах**, **умалах** (1-ғы тузада). Тоғылах, шар көрімніг; көрімнең оларға тӧӧй. – Имеющий форму круга, шара; напоминающий их по форме. *Умах пазым чатпаанда, нымырт хараам соолбаанда, Хулатайға чир парбаспын* (А). *Арғалығ сынның ӱстӱнде алып Хара Хан оолғы, Алып Хартха, чалбах тасты тӧзеніп, умах тасты частанып, хыйын тӱс парған, улуғ аалны харапчатхан полтыр* (АН).

УМАХТАЛАРҒА [умахтал-] *иділ., страд., көр.:* **умахтирға** I, **ымахталарға**. 1. Нымзалып, уғзалып, чыы тартыларға. – Сминаться, скомкаться, сжиматься. *Кӱпсек халазахтар тар хапчыхта, умахталып, прай пазыл партыр. Ол сағыстарға Мачайның чӱрегі, мунзурухта ла тутхан чіли, умахтала тӱсче* (ТИ Т). 2. Пір чирге, удур-тӧдір тың чағын полып, чыыларға. – *перен.* Сбиться в кучу. *Нинҷе-де хой, пасха хазаа кире чӱгӱріп, анда, пулуңда, умахтал парып, тизерге тимде турчалар. Кічиҷек Хызапыйах, пір чирге умахтал парған хызыҷахтарға сыына, алныларында хуба чалаас талтайа тур салтыр* (НК КХ).

УМАХТАЛЫЗАРҒА [умахталыс-] *иділ., страд.-совм., көр.:* **умахтирға** I, **ымахталызарға**. Пір чирге, удур-тӧдір тың чағын полып, чыылызарға (көп нимедеңер). – *перен.* Сбиваться в кучу (о многом). *Оларны кошарадаң сығарарға маңнан халтырлар: олар, аннаң тастых умахталыс парып, орбаңназа, сым турғаннар* (МП). *Тутхлаттырып, тал халғаннар тігде-мында умахталысчалар* (ХА).

УМАХТИРҒА [умахта-] I *иділ., көр.:* **ымахтирға** II. Пір чирге чыы тартарға. – Собрать в одно место, вместе. *Сазын ол, пір чирге умахтап, кистінде тарғахнаң хаптыр салҷаң полған* (ИТ). *Чылғызы пір чирге умахти турыбыстыр: ортызында хулуннар, ибіре пиилер* (ХТ).

УМАХТИРҒА [умахта-] II *иділ., бельт., көр.:* **тӱрерге**. Пірее чазылых нимені орирға. – Складывать что-л. развернутое, заворачивая края внутрь; сворачивать. *Флагты умахтирға. Киптi умахтап, паланың пазы алтына тӧзеп пирген.*

УМЗУДАРҒА [умзут-] *иділ.* Ӱреен кізее өнетін молитва хығырарға. – Совершить обряд отпевания; отпевать (покойного). *Он*

ікі часта умзудып пастирға кирек. Ўреен кізіні умзутчатса, хакас таа, орыс таа тілінең молитвалар хығырадырлар.

УМЗУНАРҒА [умзун-] I *иділ.* Хайдағ-да нимее алай піреезіне ізенерге, ниме-де ізеністіг сахтирға. – С надеждой ожидать исполнения, осуществления чего-л.; надеяться, уповать, рассчитывать на кого-, что-л. *Чуртас алызығларына умзунча. Хайдағ-да тимде ле нимее умзунча, позы орнынаң даа тибіренминче.*

УМЗУНАРҒА [умзун-] II *иділ., көр.:* **ымзынарға**. Пірее ниме идерге тус табарға, тідінібізерге (итірб. формада киректелче). – Удосужиться, собраться что-л. сделать (употребляется чаще в отрицательной форме). *Тилем кізі андар параргa умзунминча* (АТ). *Пірее чарды ходыра тарт салғаннар ба – Чаңмалай аны даа харахсын саларға умзунмин салған* (АТ).

УМУР *көр.:* **омыр** I, **омырых**.

УМУС *адал., көр.:* **уғус, сөп** I. 1. Сөп-сап, ниме-нооның халған-артханы. – Мусор, сор. *Прай 60 хап умус чыылған* (Х). *Агбан суғзартын өтіг чиліҷек ўріп, пу хар чох чирнің ўстўнең тимде-тимде тобырах па алай умус па көдіріп, ... кізінің көён улам на тўзір турған* (МЧ. Ак). 2. Кічиҷек сөп, пірее ниме-нооның оох халған-артханы. – Частичка сора; маленькая частица чего-л.; соринка. *Тура істі ап-арыг, умус таа чоғыл. Умус хараамнаң сыхпаанға төөй, ам даа хазапча.* ◊ **Умус төкчең.** – Свалка (*букв.* мусор выливающий).

УМУСТИРҒА [умуста-] *иділ., саг., көр.:* **сөптирге, похсахтирға, уғустирға**. Сөп-сап анда-мында чайарға, тастирға. – Разбрасывать мусор, сор; сорить, мусорить. *Суғ хазында илееде умустап салтырлар. Хузух хасханнар, хайди даа иптіг тудынза, умустап ла салчалар.*

УМҶУ *адал.* 1. Паланы (пасха даа ибдегі маллар, аңнар палаларын) умҷулирға, азырирға тимнелген бутылка, пазында нымзах, хоол нимеліг. – Рожок, бутылочка для кормления младенцев, детенышей. *Ол пызоҷах умҷаа көнік парған* (АТ). *Арыг-сіліг ибнің төрдегі пулуңында алтын пизікте кічіг оолағас, умҷузын тудынып, эмчедір чада* (И). 2. Бутылканың устығ пазынаң кизіртілген нымзах, хоол ниме, пала (пасха даа ибдегі маллар, аңнар палаларын) умҷулирға, азырирға киректелчеткен ниме-ноо. – Соска. *Ўр тартысханнар, сўтті ізірт полбин, соонаң сўттің татхынын ал парған киигіҷектер умҷуны сор сыхханнар* (АТ). *Тууп хапчыхты талап, умҷу идерге киліскен, пірее аалны тобырып одырзабыс, имҷектеттіріп алҷаңмыс* (АТ). 3. Имҷек эмминчеткен палалар (пасха даа ибдегі маллар, аңнар палалары). – Кормящийся из рожка ребенок или детеныш животного. *Умҷулар чых-чах ла тўсче, ёрке палалары ла осхастар* (АТ). *Хазаа ізігі азылзох, умҷулар удур чўгўрчелер.* 4. Хаңза. – *перен., разг.* Курительная трубка. *Апсахтың умҷузы хайдар кір партыр? Син умҷуңны анда-мында тастап чёрбе.*

УМҶУЛИРҒА [умҷула-] *иділ.* Умҷудаң азырирға. – Кормить из соски, рожка. *Сабисті Хоортай апсах ўс айлығдаңох сығара умҷулап пастаан полған* (ДН ЫА). *Ікі ара пызоларның пірсін іҷезі албинча, аннаҷар аны, умҷулап, сўтнең азырирға киліс-че...* (АТ).

УМҶУЛЫҒ Умҷузы пар, умҷунаң хада. – Имеющий соску, рожок; вместе с соской, рожком. *Оларны, умҷулыг мўўске сўт урып, умҷулирға хынҷаңмын* (ТН ТКӦ). *Умҷулыг узирға ўгрен парған.*

УН *адал.* Унада тартхан тамах. – Мука. *Кыҷакты мында тиріглiг хамнатхан ползам чи, хам хамнадарға араға сыбап, тўгенҷі унымны тооза ўрет саларҷыхпын* (ТБ О). *Позы прай унға патып партыр, хабы ун урҷаң хап полған полар чізе* (ХЧ Ч). ◊ **Яблах уны.** – Картофельный крахмал (*букв.* Картофельная мука). □ **Пуста пуғдай уным чайдым (чылтыстар).** – На льду я просыпал свою пшеничную муку (звезды).

УННЫҒ Уны пар. – Имеющий муку, с мукой. *Хоохха тыныбысча, Хоох аны чачыбысханда, Тапчы унныг типсее пазынаң тўс парча* (ХЧ Ч). *Сидік 1990 чылларда позының машиназына унныг хаптар салып, хада тоғынчатханнарның иблерінзер читір пирҷең* (Х).

УНАДА *нареч.* 1. Най оохти. – На мелкие части, осколки; вдребезги. *Хол салаалары тамкыны унада тутхлааннар* (ТИ Т). *Аның*

ээгі тітіреп парча, оң холы, ниме ле унада тутхан чіли, нымыдылча (ДН ЫА). 2. Хадыл иділістер пүдірче. – Образует сложные глаголы. *Ыырҷыны унада сапхан соонда, ол нимелер олох пісти полар* (ХТ). *Аарлыг нанҷыларым, піс сірерге ізенчебіс, сірер, ыырҷыны унада саап, чир-суубысха айланарзар* (КИ ЧХ).

УНАДАРҒА [унат-] *иділ.* 1. Улуг нимені унах идерге алай унах нимені уламох унах оохтирға. – Делать мелким, мельче (по величине, размерам); измельчать, крошить. *Мин амох аны унат салам, піп, Игнаша тус нас сыххан* (АТ). *Тыхтаг соонда сырның чызын сыгарар ӱчӱн, чеснокты, унадып, ол турада халгыс саларға, чыс чіт парча* (ХТ). 2. Пӱдін нимені оодып, оохти сабарға. – Разбивать, раскалывать на мелкие части; дробить. *Амды, тізең, тимірліг таг хабырғазында руданы унадып, арыглаҷаң фабриканы пӱдірче* (ЧМ А). *Ӱзӧлең хоол ағасты унат парчабыс* (ИТ). 3. Талап, оодып, чох идерге. – Уничтожать, руша, ломая; разрушать, приводить в упадок. *Хызым көңніне кірзе, алар, көңніне кірбезе, улуг чуртым унадып, очыгым ойдарып, түнӱгім түңдеріп, парыбызар* (ХП). 4. Сагыстаң чох идібізерге. – Разрушать, развеивать, рассеивать. *Минің чіг сагыстарымны унат полбадың, айоол. Айастың чігленістерін саңай унатхан Сурланаңың пабазы: ол даа Айасты ічезінең хада халзын піп сагынчатхан.* 5. Чаалирға, чох идерге. – Нанести поражение; уничтожать, громить. *Ыырҷыны табырах унадыңар!* (КИ ЧХ). *Аның ады полған на боецтің чӱрегінде, от чіли, чалбыранып көйче, аның ӱчӱн ыырҷыны айаг чох унадарлар* (ХЧ Ч). 6. Пірее ниме полызиинаң нымзадарға, пазып, чызып алай саап. – Разминать. *Чылгының хоң идін, ніскеҷек узун арах кизектерге кисклеп, өнетін масхаҷахнаң унадып, хаарыбызарға киректелче. Тиріс ханны холнаң матап унада тутчалар, андар наа соххан хойның істінің чаан көбдин салчалар* (АТ). 7. Піреезін соғарға. – *разг.* Наносить побои, бить; колотить. *Мин аның орнында полған ползам, сӧӧк-саагын унадарҷыхпын* (ХПА). *Сӧӧк-саагын даа артыспин, піс аны унадыбызарбыстар* (АС).

УНАДЫЛАРҒА [унадыл-] *иділ., страд., кӧр.:* **унадарға**, **уналарға**. 1. Унахталарға, оохталарға, оохти тартыларға. – Измельчаться, крошиться. *Ас унадылча. Чир, хайди пасхан пічиинде пабам, талған чіли унадылған, ухтар тоңдол чіли урылғаннар, че пістің чааҷылар пір алтам даа тӧдір пазынмааннар, алнынзар ойлааннар, фашисттерні хысханнар* (ШВ ЧОХ). 2. Оохти сабыларға, унах поларға, оодыларға. – Разбиваться, раскалываться на мелкие части; дробиться. *Мында тастар унадылча. Хаҷан-да Тӧӧ пазында тимір тазы көп унадылҷаң.* 3. Талалып, оодылып, чох иділерге. – Уничтожаться, рушась, ломаясь; разрушаться, приходить в упадок. *Чапсых таа, пісте олар прайзы унадыл парған, мында тас Сталин кілег дее чох турча* (АТ). 4. Чаалаттырыбызарға, чох иділерге. – Потерпеть поражение; быть уничтоженным, разгромленным. *Ыырҷы унадылған. 29 паза 30 декабрьда ирткен хазыр тартыстарда Семенов хасхылары, япон самурайлары унадылғаннар* (АТ).

УНАДЫС *адал.* Пірее нимені оох иткені, чох иткені. – Деление на мелкие части; дробление, крошение, измельчение и т. п. *Пеер тамах урылча, мында, тізең, аның унадызы парча. Кофені унадысха тургыс салдах.*

УНАЛАРҒА [унал-] *иділ., страд., кӧр.:* **унадарға**, **унадыларға**. 1. Унахталарға, оохти тартыларға. – Измельчаться, крошиться. *Хорым-тастар, улуг хайалар хараа-күнӧрте уналғлапча* (АТ). *Анаң түскенде, ол ағас тооза унал парҷых. Одың пол парҷых* (ЭКХЯ). 2. Оохти сабыларға, унах поларға, оодыларға. – Разбиваться, раскалываться на мелкие части; дробиться. *Аның прай сӧӧктері уналғлап парған осхас полған* (АС). *Мылтыгым харбастапчам, таап алдым: анзы прай унал партыр, тимірі азыр-пузур ла, ағазы унал партыр* (КИ МН). 3. Талалып, оодылып, чох иділерге. – Уничтожаться, рушась, ломаясь; разрушаться, приходить в упадок. *Хайаларым уналча, чир-пайым хоралча* (АТ). *Пайаа кізі одырғлаан вагоннар, амды чолдаң ырах чатхлап, унал парған, прай ла көйглепчелер* (КИ ЧХ). 4. Чаалаттырарға, чох иділерге. – Терпеть поражение; уничтожаться, громиться. *Пу ам ӱдесчеткен*

арғыстарыбыс тыннарын тик пирбееннер, көрчезер, нинҷе танк унал халды пістің холыбыстаң (КИ ЧХ).

УНАЛЫХ *пілд.* Унал парған, оох кизектерге чарылых. – Измельченный, раздробленный. *Хай пірее тылолар мал азаана уналых. Уналых таҕча наа чол салылған.*

УНАХ 1. Кічиҷек кизек, тооланды. – Крошка, маленький кусочек чего-л. *Көгізек тоолатхан халас унахтарына теҥминдір дее* (ТИ КМ). *Иней халас унағын, айазына сыбырып, ағас чірчеге хахтабысхан* (ИТ). 2. Пүдізінең оох, ооғас полчатхан. – Мелкий // мелко. *Унах чарба. Таҥахтар унах тизекте путхалысчатханнар* (ДН ЫА). *Нымырт ун осхас унах пол парча* (Х). ◊ **Ағас унахтары.** – Опилки (*букв.* Крошки дерева). **Унах тас.** – Щебень (*букв.* Мелкий камень). **Унах сеек.** – Мошка (*букв.* Мелкая муха).

УНДАР *нареч.* Най тың, уғаа. – *разг.* Очень, слишком. *Өткін хустар, париған чайғыны турыстыра тузалан халарға иткен чіли, ундар өтіркесчелер* (ДН ЫА). *Обезьяна пазох ниме тілепчеткен чіли олганнарзар, ундар хойралып, хайда сиихтап ала, тістерін ағарта көзідіп, көр сыххан* (КЛ КА). ◊ **Ундар чоохтанарға.** – Говорить лишнее, заговариваться.

УНДАХ *көр.:* **унах**.

УНДИРҒА [унду-] *иділ., көр.:* **ундударға**. 1. Пірее ниме алай піреезі сағыстаң сығарға. – Переставать помнить, утрачивать воспоминания о ком-, чем-л. *Мин ам улуг кізібін, че олған туста иртірген чайғыны пір дее ундубинчам* (ХТ). *Ипчілер час талны көйгіс полбин ирееленҷең тусты ундуп салған поларлар* (АС). 2. Кирек туста сағысха кирбеске, хайдағ-да тусха кирек нимее хайығ салбасха. – Не вспомнить что-л. в нужный момент; упустить из виду что-л. на некоторое время. *Чиитгерні алғыстирға ундубыстырбын* (ХТ). *Олар, чоохха сабылып парыбызып, Канойны даа унди түскеннер* (АС). 3. Хайдағ-да нимее кирек халбасха. – Перестать придавать чему-н. значение, решить не вспоминать что-н., вследствие каких-л. причин. *Хомыснаҥ хайлачаҥ, киреенін дее ундуп салған хормачы Кресен Добровтың ӱні чарып парған* (АС). 4. Киреенінe сағыстаҥ уйан поларға. – Становиться беспамятным; от дряхлости. *Киир парып ундирға. Ағын суг чіли, тудыг чох парып одырған тустар, синің чазыҥны улғааттырып, чуртаста хай пірее көрген дее нимені ундуп салар иде сағыстаҥ арыда чууп парчалар* (АТ). 5. Ундутчылының ӱчӱн артыс саларға, пірее ниме итпин саларға. – Забыть, случайно оставить, не взять с собой что-л. по рассеянности, не сделать что-л. по забывчивости. *Пу тетрадьты хайди-да ундуп парыбыстыр* (АТ). *«Ок, пірее ниме ундубыспим», – апсах сапхызын, иргі фуфайкаа ораап, хаҥаазар ипти сал салған* (КС КХХ). 6. Тоғазарға кірбинібізерге, палғалыс тутпиныбызарға. – Перестать навещать, поддерживать отношения. *Че килчелер, полысчалар, ундубинчалар апсахтарны* (АТ). *Ол аалдағы кирі іҷезін, городта көмес чуртап, ундаан* (АТ). 7. Нимее салбин, сағыстаҥ сығарарға, хайбасха. – Пренебрегать кем-н., чем-л., не считаться с чем-л. *Чуртыҥарға кірген кізі аалҷы полча, палаларым. Мыннаҥ мындар ундубаҥар аны* (КЛ КА). 8. Пірее ниме итпинібізерге, тастирға, ундударға. – Перестать что-н. делать, отвыкать от чего-н. *Мөөт, о-о, мөөт, піске дее читтің! Тадиің даа ундубысхабыс* (ТМ ЧЧ). *Ханның пазы частыхты ундаан, чарым хараа чылтыстар санаан* (АТ).

УНДУДАРҒА [ундут-] *иділ., көр.:* **ундирға**. 1. Пірее нимені алай піреезін сағыста халдырбасха. – Перестать помнить, утратить воспоминания о ком-л., чем-л. *Ирт парғанны ундударға кирек* (АС). *Пу харааны хаҷанға даа ундутпасха, түгетпеске күстенген ол* (ХА АП). 2. Кирек туста сағысха кирбеске, хайдағ-да тусха кирек нимее хайығ салбасха. – Не вспомнить в нужный момент; упустить что-л. из виду на некоторое время. *Мин, ооллар, сірердең сураглапчам, че танызарын ундут салтырбын* (ЧД ТТ). *Тайызы ресторан директорының орынҷызы полчатханын хайди ундудыбысхам* (АТ). 3. Хайдағ-да нимее кирек халбасха. – Перестать придавать чему-н. значение, решить не вспоминать чего-н., вследствие каких-л. причин. *Федор Павлович, майыхханын ундудып, хаҥаа соонҷа ойлап сыххан* (ДН ЫА). *Ағырин сыстапчатхан холынаҥар ундут салып,*

пірее хати позы алынҷа хыҥнанып ала, улуғ частығ кізі пӧзік оттар аразында імектеп чӧрчеткен (ХТ). 4. Киреенінe сағыстаң уйан поларға. – Становиться беспамятным; от дряхлости. *Пу синің төреен чирің, ундутхалах поларзың аны?* (АТ). *Ок, хайраханымай, ундудыбыспим.* 5. Ундутчылының ӱчӱн артыс саларға, пірее ниме итпин саларға. – Случайно оставить, не взять с собой что-л. по рассеянности, не сделать что-л. по забывчивости. *Так, хайырғас мында, масхаҷах-ӧрдін мындох, э-э, чітіг палтым ундутчам* (КС КХХ). *Хысхазым мында ундут сал парыбыстырбын* (ШВ ЧС). 6. Тоғазарға кірбеске, палғалыс тутпасха. – Перестать навещать, поддерживать отношения. *Пір дее кізее ол кирек чоғыл, прайзы аны ундут салғаннар* (ШВ ЧС). *Че хаҷан палазы, ӧзіп, іҷезін ундутчатса, анзы хомай, ачырғастығ* (ХТ). 7. Нимее салбасха, хайбасха. – Пренебрегать кем-н., чем-л., не считаться с кем-л. *Апсах Ахпашевтеңер дее, аалҷылардаңар даа ундутхан* (ТГ Ч). *Син дее, Касис, маң пирбе, тоғызың тоғынох, ӱгренізің ундутпох, кӧрчезің, чон хайди ізенче сірерге* (АТ). 8. Пірее ниме итпин сығарға, тастирға, ундударға. – Перестать что-н. делать, отучиться, отвыкнуть от чего-н. *Ол кӱн улуғлар, тоғыстарын тасти, олғаннар, ойыннарын ундудып, төреен чир-суғларын арачылап, кӧксілерінең тоғыр турғаннар* (АТ). 9. Хайыҥ чох артызарға, тастирға. – Оставлять в пренебрежении, без надзора; забросить. *Чазыда тизек унадып пастирын ундударға чарабазох* (АТ). □ **Чабалның сӧзін ундут сал, чахсының сӧзін нанҷыхха сал.** – Слово плохого человека забудь, слово хорошего человека клади в кисет.

УНДУДЫЛАРҒА [ундудыл-] *иділ., страд., кӧр.:* **ундударға**, **ундуларға**. Хайдағ-да тус иртіп, сағыстаң сығарыларға. – Забываться через некоторое время; *разг.* позабыться. *Кибірлер, кибірлер... олар, кізілерӧк чіли, киріп, чазып, ундудылып одырчалар, че мында, хуба сӧл чазыда, олар ам даа пиктер, хыйыстырылбинчалар* (АТ).

УНДУЛАРҒА [ундул-] *иділ., страд., кӧр.:* **ундирға**, **ундудыларға**. Хайдағ-да тус иртіп, сағыстаң сығарға, сағыста халбин пararға. – Забываться через некоторое время; *разг.* позабыться. *Пірдең, анда мині сағыпчатхан кізі дее чоғыл. Ундул таа парған полярбын* (ХА А).

УНДУТЧАХ *пілд., кӧр.:* **ундутчыл**. Пірее нимені тӧреміл, удаа ундубысчатхан, алҷаастаныбысчатхан. – Забывчивый, рассеянный. *Улғаатчатханым пу полбас па за, уғаа ундутчах пол пардым* (ХПА). *Аны сағам на чоохтадыбыс. Най даа ундутчах одырзың* (АС).

УНДУТЧЫ *кӧр.:* **ундутчах, ундутчыл**.

УНДУТЧЫЛ *пілд., кӧр.:* **ундутчы**. *Тамкы тартчатханнар ундутчыл пол парчалар* (ЛЧ). *Ундутчылзың, хонҷых* (ШВ ЧС).

УНИРҒА [уна-] *иділ., кӧр.:* **ынирға**. 1. Пірее ниме идерге чаразарға, чӧпке кіирге. – Дать согласие на что-л.; соглашаться. *Оолахтың хызы Нонай, тізең, унапчатхан, че аны Эдӧт позы таллаан* (БТ О). *Ирге парардаҥар сала даа истерге хынминча, иҥ чахсы оолларға унабинча* (АС). 2. Пірее ниме идерге көҥні пар; хынарға. – Иметь желание, намерение (делать что-л.); хотеть. *Чон сығарға унабин одырыбысхан* (ХЧ Ч). *Ады даа хазыр пораанға удур пararға унабинча* (АТ).

УН-ТАЛҒАН *адал.* Унны паза талғанны пірге адааны. – *собир.* Мука и талкан. *Ол пайрамда ун-талғаннаҥ иділген ас-тамахтың аймаа кӧп полған. Алтын ас ӱлӱкӱнде марығда аралазарға килген чон ун-талған аразында хайынған.* ◊ **Ун-талған поларға.** – 1. Превратиться в пыль. 2. Быть разгромленным.

УНУДАРҒА [ундут-] *иділ., кыз., кӧр.:* **ундирға**, **ундударға**.

УР I 1. *тиҥ.:* **пағыр** II. 1. Ӧзімнің хайдағ-да чардығында халыннап ӧс парған ниме. – Кап, нарост, наплыв (на стволе, корнях, ветвях дерева). *Хазың урын имнег киреенде тузаланчалар. Тайғазар аҥнап чӧрген хоостыра ағас урын ағыл пирҷең.* 2. Тіріг нимеде сых парған ағырыг сіс. – Опухоль. *Мойындағы уры ӱчӱн пазын даа айландыр полбинчатхан. Уры синчеткенге тӧӧй.*

УР II: **УР АҒАС** *кӧр.:* **урлух**. Аттарны алай пасха даа малларны тутчаҥ урлухтыг узун ағазах. – Укрюк. *Чалаҥ аттығлар ур ағаснаҥ*

чылғыны ибір чөрчеткеннер. Хойны, ур ағаснаң тут полбин, холнаң тударға кірібіскен.

УРАРҒА [ур-] I *иділ.* 1. Оох, унах нимені тооладарға. – Сыпать. *Тайыг ідізіне алтын хумның унахтарын урыбысхан* (ХТ). *Тонға нафталин урбаңар (аның түгі сынча)* (ХТ). 2. Тооладып алай тögіп, пірее нимее толдырарға. – Ссыпая или высыпая, поместить куда-л. или заполнить что-л. *Оларны соох алдырбас ўчўн, тас стеналарның істінең чардылар хазабызарға, а ортызына, тізең, ағас чарбазы урыбызарға* (ХПА). 3. Хайдаң-да тögерге (суух нимес нимедеңер). – Высыпать что-л. куда-л. *Чохтағдағы палыхты чирге урыбызып, ханча ла аларын алып алған* (ХТХХ). *Паза ла көрзелер, Паш оолах полған на ўўнчектең пірер көнекнең [хузухты] сустып, позынинзар урыбысча* (ШО ХПТЧ). 4. Чаарға (удаа, тың чаапчатхан хардаңар, наңмырдаңар). – Лить, идти (о сильных атмосферных осадках). *Килкім, тўгдўр ах хар урчаан на урча* (ТИ КМ). *Ана ол туста наңмыр улам на тың ур сыххан, чил амырабысхан* (КИ ЧХ). 5. Суух нимені ахтырарға, тögерге. – Выливать какую-л. жидкость; лить. *Марина Федоровна холына суг урча* (ХПА). *Анда хараа-күнөрте, таң чараанча, сўт урганнар паза хымыс ачытханнар* (ХТ). 6. Суух нимені хайдар-да тögерге. – Наливать, вливать в емкость. *Апсах чай ур салып одырган, өрініstіг сырайы отха сағыл парчатхан* (ДН ЫА). 7. Тимірнең ниме-ноо тимнирге. – Лить, отливать (изготавливать литьем). *Ағазы Хоортай, хойдаң сыхханнаң пеер, ўзінчі чылы тимір-тиснең не тохлапча: изерлер, ханзалар урча, сарайычаана кіріп алып* (ДН ЫА). *Тимірге урбассар ба за. Пічікке ізес пе* (ХО). 8. Көп чоохтирға. – *перен.* Говорить, рассказывать (много и беспрерывно). *Ўр тоғаспаан өөрелер чыыл парған тылаастарын удур-тödір ур ла турганнар.* 9. Донорның ханын пасха кізее имнир сылтағнаң урарға. – Переливать (кровь). *Амох сағаа мин тыныс хозам, арыг ханым сағаа урам* (ХА). *Холым тамыры пастыра ікі хати хан урганнар* (АТ). 10. Хан, хакас ас-тамаан, тимнирге. – Изготавливать кровяную колбасу (национальное блюдо). *Апсах Арина Петровнаны тадар оңдайынаң істі-харын арыглирға, чуурға, хан урарға ўгретkен* (ДН ЫА). *Хазаннар турғызыбысханнар, хой соғыбысханнар, хан урыбысханнар* (ХТ). ◊ **Оо урарға.** – Сделать неприятность, досадить, *разг.* насолить (*букв.* Сыпать яд). □ **Улуғ айама ун урып, ортызына хан ур салдым (от: уны – кўл, ханы – көс).** – На большую ладонь муку насыпал, а в середину кровь налил (огонь: мука – зола, кровь – угли).

УРАРҒА [ур-] II *иділ.* 1. Аң хаптырып алар ўчўн, тузах саларға, хыл турғызарға. – Ставить капкан для зверей. *Мин анда тузах ур салчам* (КИ МН). *Хозаннарға Каной тузах саладыр (хыл урадыр)* (АТ). 2. Көг тириине хыл тартарға. – Ставить струны для музыкальных инструментов. *Ікізінең дее хыл чулған, тўңўр хомыс хыл урып, өкіс оолның пазына нымах ысхан* (ТасМ).

УРАРҒА [ур-] III *иділ., көр.:* **уластырарға**.

УРАРҒА [ур-] IV: **ИЗЕР УРАРҒА** *иділ.* Атха изер, ўчўргў саларға, атты изерлирге. – Седлать коня. *Хастырых чўгенін хапхан, Көрбе хоорына суххан, хахпас изерін урған* (АО). *Адын чалаастап, хомут тиршин чар тözінде сал салған, узун от чулған, анаң чылаңотнаң сырыбысхан, ўчўргў идіп урған* (ДН ЫА). □ **Ахсыңа суғлух суғам, арғаңа изер урам.** – Взнуздаю [коня], на спину седло положу.

УРБАЛАРҒА [урбал-] *иділ.* Пирген сözіне турыспасха, азынада чоохтан салған нименең хыйа поларға, тузы читкенде, ынабин пол чөрерге. – Отказываться от своего намерения, соглашения, обещания. *Сын нанчы пирген сözіне турыстыг поладыр, хачан даа урбал чөрбес.*

УРБАЛЫС *адал.* Пирген сözіне турыспааны. – Отказ (от данного слова, соглашения, обещания). *Ödіске ахча пирер тіп, ағаа ізенген полғам, че ах-тик – урбалыс. Пу хыстың хайди полғаны полчаң, кичее ле чахсы полғабыс, амды, тізең, урбалыс.*

УРБАҢНИРҒА [урбаңна-] *иділ., көр.:* **тырбаңнирға**. Кинетін не хыймырана тўзерге (чочаанына, узупчатхан туста, ан. п.). – Непроизвольно делать телом резкие судорожные движения (от испуга, во время сна и т. п.). *Ачыглыг урбаңни тўзіп, хорыгарын*

даа пілінмин, сурабысхан: «Кемдір пу?» (АС). *Кізі килчеткені истілбеенде, ізік азылғанына хайди урбаңнап пардым.*

УРБИРҒА [урба-] *иділ.* 1. Маңзырап, табырах парарға. – Идти торопливо, в спешке. *Таныс нимес кізілер чоғар урбап парчатханнар. Күн хонарға чидібіскенде, уламох аалзар чидерге урбап сыхханнар.* 2. Узах, ырах чолға парарға. – Уезжать, уходить в дальнюю дорогу. *Син хаңан урбап парчазың? Пабам тоғыс хоостыра удаа урбап чӧрче.*

УРҒАҒЛАС *адал.* 1. *тиң.*: **сизініс**. Пірее ниме хайди поларын сағынғаны, хайдағ-да нимені азынада хайди полардаңар сағыс. – Предположение, догадка. *Тузы читпеенде, хайдағ-да урғағлас идерге азанған. Тренер позының ӱгренҷілері утып аларына киртінген, аның урғағлазы сын пол парған.* 2. Өӧн не сарин таныхтааны, азынада тимнелген план. – Предварительный план, наметки, наброски. *Олаңай ла урғағлас ит кил, көрібізербіс, анаң, хайдағ нимее сала көп хайығ айландырарға кирек тіп, чӧптер пирілер.*

УРҒАҒЛИРҒА [урғағла-] *иділ.* 1. Іди полар тіп сағынарға, санирға. – Предполагать, считать. *Аның паары ағырчатхан полбазын тіп, позы алынҷа урғағлап чӧрген. Наңмыр чаарын урғағлап па, ӱӱҷікті суғарбин салған, алай хайдағ-да пасха сылтағ полған?* 2. Пірее нимені ізес чох идерге, ікінҷілеп чоохтанарға. – Говорить, делать что-л. неуверенно. *Ирткен нимені сағысха киріп, ол урғағлап ала чоохтанған. Улуғ чоохтан парығанын сизін салып, халғанҷы сӧстерін пос алынҷа ла урғағлап тібіскен.*

УРҒАЛА *нареч.* Тың табырах. – Бурно, буйно. *Наңмыр соонаң ӱӱҷікте оох оттар илееде урғала чайылыбыстыр. Кізілер чоохтасхан ачыхта урғала чыылысчатхан.*

УРҒАЛАРҒА [урғал-] *иділ., көр.:* **урғырға** I.

УРҒАХ Тал хырчыны, сымығы (ӱріп, толғап, солаас идерге киректелче). – Тальниковые прутья (используемые для соединения кольев плетня). *Таңахтар урғахнаң иділген ол пӧзік сиденні азыра атых полбинчалар. Апсах пос туста, урғахнаң харачағастар идіп, узанҷаң.*

УРҒАХТИРҒА [урғахта-] *иділ.* Хырчыннарны піріктіріп, солаас идерге. – Соединять колья плетня прутьями. *Сиденні хонҷығым урғахтирға полыс пирген. Олар, солааасты урғахтап, маң чохха кірісчеткеннер.*

УРҒИРҒА [урға-] I *иділ.* 1. Саннаң хозыларға, көптелерге. – *кач., кыз.* Быть в большом количестве; умножаться. *Чоны-малы, урғап өзіп, чырғап-мӧтеп чуртапчададыр* (И). *Кирім сында тастығ хыр, килескі урғап өс партыр, килескінің ӱрен-тӧлі халбазын, тооза хырыңар, халых-чоным!* (АХ). 2. Табырах өзерге, тилирге. – Бурно расти, развиваться. *Идінҷектің айғасчатхан киреe чылдаң урғапча. Ағбан город, пір орында турбин, урғапча.*

УРҒИРҒА [урға-] II *иділ., көр.:* **урғағлирға**.

УРЛУХ *адал., көр.:* **урғу**, **урух** II. Пазында тоғылахти палғалған малларны өнетін тутчаң арғамҷы. – *обл.* Аркан, лассо, укрюк, длинная веревка с подвижной затягивающейся на конце петлей для ловли животных. *Урлухнаң ат тударға. Хазыраны, мӱӱстерін урлухнаң палғап, сағҷаң.*

УРЛУХТИРҒА [урлухта-] *иділ., көр.:* **урухтирға**, **ырыхтирға** II. Арғамҷынаң тударға, урлухты малның мойнынзар (ӧӧнінде чоон малның) тастирға. – Арканить, заарканить, набрасывать укрюк на шею (в основном крупного скота). *Ол сас аттарны чапчаң урлухтап алҷаң. Аның мал соғарына прай даа ниме тимде полған, че урлухтирға арғамҷызы чох полтыр.*

УРСАН *адал.* Хара паар сӧбірезіне кірчеткен суғда чурттығ камакка тӧӧй аңычах, суғ камагы. – Крыса водяная. *Урсан на іннері чіли оорайысча* (АТ). *Картчы пайлар – хаас, хойбал пайлары, кемнер пос тирінең пір тоңас ас өскірбинче, пір кизек ит аныбинча; Минсуғның харасхы орамаларында, революционнай ӱлгӱдең хара туйуххан інге кірген урсаннар чіли, кірглеп алчалар* (ДН ЫА).

УРУЗАРҒА [урус-] *иділ., көр.:* **тудызарға** II. 1. Хабызарға, тудыс-хабыс идерге (кізілердеңер, аң-хустардаңар). – *бельт.* Бить друг друга; устраивать драку (о людях, животных, птицах); драться, биться. *Сала ла*

уруспинчалар [пӱӱрлер], нітке тӱктерін тырбайта тутчалар (ХЧ). *Питуктар, урузып, тӱктері пырласчалар* (ТИ Т). 2. Харбазарға, кӱрезерге. – Сражаться, воевать. *Ыырҷынаң урузарға. Уруза-уруза килгенде, ӱс кӱннің пазына сығара тудыс пари* (ХТХХ).

УРУЙ-АЙХАЛ *хыйғ.* Кізілернің өрінгеніне сығарчатхан табыстар. – *звукоподр.* Обозначает радостные восклицания людей. *Хуҷахтастар, ізіг хол тудыстары. «Уруй-айхал, уруй-айхал!» – истілче ибіре* (АТ). *Сағай чазызында чыылысхан чон аразында «уруй-айхал» ла истілчеткен.*

УРУНАРҒА [урун-] *иділ., тиң.:* **учурирға**. 1. Парчадып, пірее харығ полчатхан нимее наарыларға. – Двигаясь, наскочить, натолкнуться на какое-л. препятствие; натолкнуться, наскочить. *Киме суғ тӱбіндегі сайға урунған* (АТ). *Хонҷыхтарның тынанарға хынчатхан тӧгелеріне сала урунмин, инейлернің алнында тохтабысты* (ХТ). 2. Харығ полчатхан нимее учурап пararға. – Столкнуться с препятствием, встретиться с чем-л. *Улуғ наңмырға урунған, хараағы тӱнде хайалығ чирге сых килген* (ТасМ). *Хазыр чил, хайалығ Хара таға урунып, сыыхтап турча* (АС). 3. Пірее нимее сабыларға. – Натолкнуться, удариться обо что-л. *Че тӱрчедең, чирні кӱреп тастап париған аразында, кӱрҷеем, хатығ нимее урунып, саңыри тӱскен* (АТ). 4. Чӧріп-чӧріп, пірее нимее учурап пararға, кинетін пірее нимее орта пол пararға. – Бродя, блуждая, натолкнуться на кого-, что-л., неожиданно оказаться перед кем-, чем-л. *Іди, сағыснаң сарызып, көгіснең кӱрезіп, чӧрчетсе, илееде улуғ ачых урун парды* (АТ). *Тайғада чалғыс кізее хорғыстығ: чап аң даа урун парча, адың даа аңдарылча, артынҷах таа сайбалча, ағырығ даа хаапча* (КИ МН). 5. Пірее кізее учурап пararға, тоғас пararға. – Натолкнуться, встретиться с кем-л. *Амды олар харах көске урунмастар, туйухха... китеп* (ДН ЫА). *Арса, піреезі орта даа урун парар* (ХО). 6. Чӧрісте пірее нимее теңерге. – Задевать, касаться чего-л. при движении. *Іди парчадып, ноо-да нимее урунған, сырайы ачи тӱскен* (КИ МН). *Машинаның терпектері, тротуарға сала урунмин, пазох чол ортызына кірді* (ТГ Ч). 7. Удур ӱбӱрерге (чилдеңер). – Дуть навстречу (о ветре). *Ат чилінін ойнатхан тан сырайына урунғанда, Сабис, халын уйғудаң усхунған чіли, пілінген* (ДН ЫА). 8. Урунҷах, чабал ниме, кізее кір парып, кинетін ағырыбызарға (чон киртінізі хоостыра). – Согласно народным верованиям, подвергнуться внезапному заболеванию. *Арса, сыбырап салды піреезі, алай ба «чабал нимее» урундым* (ХТ). *Читон сӧӧктіг хара пастың читон хыйалы сағаа ла урунарға салылған полды ба, худайах!* (ДН ЫА). 9. Табыл пararға. – Неожиданно, случайно обнаружиться, найтись. *Андағ көп ідістер аразынаң пірееде хара чылтырах той ідістер урунча* (АТ). *Пірееде пу нымахтарда пурунғы нымахха тӧӧй кизектер урунғлап парадыр* (АТ). 10. Піреезіне орта пол пararға. – Подвернуться кому-л.; попасться. *Чохыр аң пілдіртіпче, [киик] урунмады пӱӱн* (АТ). *Чалтаңмас көп пілдіре чоғыл суғдағы тастар аразында пірее-пірее ле урунадыр* (БТ КСЧ). 11. Поларға, тоғазарға, учурирға. – Встречаться, бывать, случаться; попадаться. *Хыр пас парған инейлерге, ханныг чаалар урунмазын* (АТ). 12. Пірее кізее тоғазарға, пірее кізінең танызарға, чағынназарға. – Встретиться, познакомиться, сблизиться, сойтись с кем-л. *Чахсы кізі урунған полза, чахсы чуртирҷых ол* (ШВ ЧС). *Көрізіп, чоохтазып таныс чӧргенде, хада чуртир кізее кізі урунча* (ХО). 13. Ӱлӱс тӱзерге, килізерге; учурирға. – Выпасть на долю; достаться, приходиться. *Хатыг урунған Арина Петровнаа* (ДН ЫА). *Чаада хайдағ хатыг урунды. Кемге урунмаан?* (АТ). 14. Посха нандыра айланарға. – Приняться обратно; обернуться. *Харғазың синің, Хара пай, хола хамааңа урунзын* (АТ). *Чахсы киректері ӱчӱн ағаа талаанох урунча.* □ **Артыхха урунза, ағас кимірер.** – Возомнивший о себе на дерево наткнется (*букв.* будет грызть). **Хызыл киик көрінзе – атып аларға, чӧрчем, хыс пала урунза – худалирға чӧрчем.** – Если косуля покажется – подстрелить хочу, если девушка попадется – сосватать хочу.

УРУНДЫРА *нареч.* Пірее ниме-нооға, кізее наари, чапсыра алай чағын. – Непосредственно примыкая, соприкасаясь; вплотную или близко. *Ат алнын тутхлап көрзем,*

ағас турча, адым анзына пазын урундыра тут салған турча (КИ МН). *Стол стенаа урундыра турған.* 2. Пірее нимее удур, көні. – Навстречу, прямо к чему-л. *Чол кілеп ырада парыбысса, чӧре-чӧре, пуох ла Хызыл хайа урундыра килҷең одыр* (КГ ХА Т). 3. Пірее нимее читіре. – Вплоть, близко к чему-л. *Алып төреен кӱрең ат хара чирнің палғазын хазыра тепкен, хатығ сайға урундыра тепкен* (ХТХХ). *Ах хырлығ, наа туралар суға урундыра турчалар* (ХПА).

УРУНҶАХ *адал.* Нымахта урунчатхан чабал нимелер. – *миф.* Нечистая сила. *«Пістің иб ээзі урунҷах чи», – чоо чалахайланып, чоохтан сыххан чоон кізі* (ДН ЫА). *Минің істіме урунҷах урун партыр, че ады-солазын позың піл, хызыҷах* (БФ ПА).

УРУНЫЗАРҒА [уруныс-] *иділ.* 1. Урунарға. Иділістің полызығлығ залогтың формазы (көр. 1-ғы – 14-ҷі тузаларын). – Форма совместного залога глагола урунарға (см. 1–14 значения). 2. Удур-тӧдір соғызарға, хабызарға. – *перен.* Бить друг друга, устраивать драку. *Тастығ хырдаң килескі ин киледір, тағның идеене паға сых килген, хатығ хыртыда урунызып, хаабызыбысханнар* (АХ). 3. Піреезінең чаалазарға. – *перен.* Сражаться, воевать с кем-л. *Сах андох Паскирнің отделениезіндегі көп нимес кізі ыырҷы танктарының сабызын позына алған, немецтернең төс-төске урунысханнар* (КИ ЧХ). □ **Тағ тағнаң уруныспаҷаң, ікі нанҷы тоғаспин полбаҷаң.** – Гора с горой не сходится, а друзьям положено встречаться.

УРУНЫС *адал.* 1. Пірее нименең, кізінең наарылыс. – Столкновение с чем-, с кем-л. *Ол уруныс соонаң пастаағы туста машинаа одырарға хорыххан. Саай кимелер урунызы ӱчӱн сых парған.* 2. *көр.:* **тоғазығ**.

УРУС *адал.* 1. Тудыс, наарылыс. – Драка, столкновение. *Арса, сағынчам, урус полча* (ХТ). *Урусха тартыңар сірер аны* (АС). 2. Кӱрезіг, харбазығ. – Сражение. *Уламох урус пастир сылтаг пол парча* (ТН БВ ЧЭ). *Андаг оңдайнаң оларох урусты пастааннар. Нинҷе урустар көредір Чобат суг* (ДН ЫА).

УРУС-ТАБЫС *адал.* Тудысты паза хырыс-табысты пірге адааны. – *собир.* Драка и крики ссор. *Чох полған, пит, ол тустарда урус-табыстар, андаг-мындаг сайбағлар* (АТ).

УРУСХАХ *пілд., тиң.:* **тудысхах**. Тудысхах, урузарға хынаачы. – Склонный к дракам, любящий драться; драчливый. *Урусхах оолахтар. Урусхах питуктарны даа хайди идер зе.*

УРУХ I *адал.* 1. Улуғларының соондағы төл, палалар. – Дети; потомство, молодое поколение по отношению к старшему, к родителям. *Уругы чох. Оларның пала чох полған, іди Санка ағаның уругы ӱзіл парған.* 2. *көр.:* **ӱрен**.

УРУХ II *адал., көр.:* **урлух**.

УРУХТИРҒА [урухта-] *иділ., көр.:* **урлухтирға**, **ырыхтирға** II. – Арканить, набрасывать укрюк. *Мал ӧӧрлерін пір чирге чыы тартханнар, ээлері чох аттарны урухтапчатханнар* (ХТ).

УР-ЧАР *адал.* Чоохтар, чоох-чаахтар. – *разг.* Слух, молва. *Ур-чар тӱзерге. Олар ур-чар идерге хынчалар.*

УРЫЛАРҒА [урыл-] *иділ., көр.:* **урарға** I. 1. Тоолирға (оох, унах нимедеңер). – Насыпаться; сыпаться (о сыпучих и мелких веществах). *Чолларға хайалыг сай урылтыр, аны грейдер тиңни кӱреп чӧрче пірее орынарға унах тас урылча* (Х). *Хайдаң хынзар аннаң табыңар, че тамах урылзын* (ХПА). 2. Ағарға, тӧгілерге (суух нимедеңер). – Вытекать, течь; литься (о жидкости). *Тӱрче парып, төге ӱстӱнде чаттыр: анда ханы урыл ла халтыр, пазох турып чӧрібістір* (КИ МН). *Ах сырайынҷа харахтарының чазы, сығып, частыхсар урылғаннар* (КИ ЧХ). 3. Чаарға (наңмырдаңар, хардаңар, ан. п.). – Идти (о сильных атмосферных осадках); литься (о дожде), сыпаться (о снеге). *Соонҷа килкім наңмыр урыла тӱсче* (АТ). *Хатыг кӱгӱрт тазылап чат халып, хорғамҷыл соох тоңдол урыл сыххан* (ХО). 4. Ізіге хайылдырып, тимнелерге (тимір ниме-ноолардаңар). – Литься, отливаться (об изготовлении литьем). *Ідӧк мында молат урылар, сигіс ойыстыг таарлаг вагоннар пӱдірілер* (АТ). 5. Ӱзілбин чоохталарға (чоохтаңар). – *перен.* Литься (о речи). *Ол туста пайаадаң тапсабинчатхан Тананың ӱні позы ла урыл сыххан* (КИ ЧХ). *Чірчелер кӧдірглебіскен кізілернің сырайлары*

хызарғлап, ахсы-тіллері пос ла урылчатхан (КС КХХ). 6. Тарап, чайыларға. – Распространяться, делаться больше, обширнее, охватить собою более широкое пространство, сферу действия и т. п. *Торғайахтарның сарыны пӧзік тигірдең ідӧк ле урылған* (ХТ). *Алтын пілӧнең сапхызын нанни арчылыг киинең чайғы урылча* (АТ). 7. Тимнелерге (ханнаңар). – Изготавливаться (о национальном блюде хан). *Сӧӧк чӱллелче, соң иттер оохталча, істі-харыннар чуулча, ханнар урылча* (АТ). *Аалчыларға сымай хан урылча.* □ **Харассаң – харбахтап урылар.** – Старание горстью польется.

УРЫЛЫХ 1. Тооладылған (оох, унах нимедеңер), тӧгілген (суух нимес нимедеңер). – Насыпанный. *Пу урылых хумны мыннаң кӧзірерге чахыг пиргеннер. Тасхархы орада хызыл яблах урылых.* 2. Тӧгіп, толдырылған (суух нимедеңер). – Налитый. *Сабаннарға чылыг суг урылых полған. Чірчелерге толдыра урылых чей ідӧк турғлап халған.* 3. Урып, иділген. – Литой. *Аның иді прай холанаң урылых: піснең дее сасчаң чир чоғыл; тимірге ораалых: іңенең дее сасчаң чир чоғыл* (ХТ). *Тасхахта чииснең урылых ниме-ноолар чатхлапча.* 4. Хыл турғызылых (аңнарға). – Установленный (о капкане). *Ипте, пу арада хыл урылых поларға кирек. Ырах наместе урылых хылға тиинічек хаап партыр.* 5. Хыл тартылых (хыллыг кӧг тиріглерге). – Натянутый (о струнах в музыкальных инструментах). *Ат хузуриинаң урылых ікі хыллыг ыых. Пик хылнаң даа урылых чатхан полза, ойын тузында пірееде азырыл парадыр.*

УРЫС I *адал.* Тооладып, тӧккені. – Насыпание; подсыпка, насыпка. *Мында тас унадылча, анаң аның чара урызы пасталча. Чолда чылғайах, хум урызын пастирға кирек.*

УРЫС II *адал.* 1. Ахтырып, тӧккені. – Наливание; разливание. *Кофеварка урыс режиміне тимде. Пу пӧлікте сӱт урызы парча.* 2. Тимірнең ниме-ноо тимнеені. – Литье. *Скульптура урызында аралазарға. Урыс халып хоостыра апарылған.*

УС I 1. Позының киреен чахсы ит пілчеткен, сибер холлыг тоғысчы кізі. – Квалифицированный работник, занимающийся каким-л. ремеслом. *Тимір узы сым пол парғанда, узанҷаң істінде дее амыр турыбысхан* (АТ). *Ол чонның аразында устар даа табылған, олар пӱдіріг тоғыстарына парчалар* (ХО). 2. Пірее киректе, ӧӧнінде чайаачы тоғыста, пӧзік чидіглерге читкен кізі. – Мастер. *Улуг ус, пу чағында ағаа тиңнесчең ус чох полар* (АТ). 3. Пірее ниме идерге кӱс полчатхан кізі. – *разг.* Искусный, ловкий в каком-л. деле человек. *Ай, Паскир, син ат чӱгӱртерге уғаа уссың!* (КИ ЧХ). *Чир хылии андаг Пычонның, кізее кӱлерге, кізіні хыҷырарға ол улуг ус* (ДН ЫА). 4. Спортта пӧзік чидіглерге читкен кізее пірілчеткен ат; ол пӧзік атты ал чӧрчеткен кізі. – Мастер, звание, присваиваемое спортсменам, достигшим определенных результатов в том или ином виде спорта; лицо, носящее это звание. *Леонид Сағалаковха спорт узы ат пірілче тіп пічік килген* (АТ). *Пірсі спорт узы, школада ӱгренчеткен туста тиксі Россия синінде сабланҷаң, ибзер сыйыхтыг айланҷаң* (Х). 5. Пірее киректең алай тоғыснаң айғазып пілгені, тоғысха кӧніккені. – Умение, владение профессией; трудовой навык, ремесло. *Кӱннең кӱнге тыыпча узыбыс, холыбыс паза тітіребинче* (АТ). *Че, Тимофей Николаевич, сірернің тілбестир узыңар чӧпче тыып парғаны кӧрінче* (АТ). 6. Пірее киректе улуг кӱс полғаны, ағаа чайалғаны. – Большое умение, искусство в какой-л. области. *Орта теен Айтина Капитосовна, Тайсанаң Настас постарының устарынаң чонға ӧрініс сыйлапчалар* (КГ ПАО). *Кызласовтағы имҷінің маңнаныстыг тоғызы, чахсы узы табырах сабға сығып тарап парған* (ХО). 7. Сибер холлыг, пӧзік чайаачылыг. – Обладающий мастерством, большим умением; умелый, искусный. *Ус хайҷы чатхан хылларын саап хайлабысса, полған на хакас кізінің чӱрегі кӧдірілбин халбинча* (АЧА).

УС II *адал.* 1. Пірее нименің устыг пазы алай чітіг сари. – Тонкий, заостренный, колющий конец или режущий край чего-л. *Романның ибіре саринда финскай кинжаллар чылтыразыбысхан, оларның узы чӱрексер намалча...* (ХЧ Ч). *Пайаагы оол, пас киліп, аннаңар Тасха Матырның хылызын чыдазынаң тобыра пазыбызып, мына тіп, чыда узында читір пирген* (ТасМ). 2. Пірее

нименің пазы, тоозылғаны, хыри. – Кончик, небольшая часть, прилегающая к краям, оконечности чего-л. *Че мойындағы паґны көр салып, паґ узына чапсыныбысхан, киик атыханда, апсах ойда парґан* (АТ). *Чорнап ам даа ундубаан: чалаазах, кічиҷек сүрмезектіг, оларның узына палґалґан ах торґы таспалыґ хызыҷах чүгүр чөрҷең* (АТ). 3. Пірее нименің иң пөзік чардығы, пазы. – Верх, верхушка, самая верхняя часть чего-л. *Аґас устары сууласча ба таң* (ТМ ЧЧ). *Ол таґ үстүндегі ағастар узына сала ла теңминчеткен* (АС). *Ікізінең киріп-мунуп парґан чылысчаттырлар таґ узын көре* (ХО). 4. Харах чітии. – *перен.* Острота зрения. *Ипчілер ирлері пыс пастабысхан пуґдай аразынҷа иртчеткен чолҷа харах узынаң чіткенҷе үдес турґаннар* (АТ). ◊ **Азах узына турарґа.** – Выздоравливать, поправляться (*букв.* Вставать на кончик ноги). **Азах узынаң пазарґа.** – Ходить на цыпочках (*букв.* Наступать кончиком ноги).

УС III *адал., кач., көр.:* **суғ, ӱӱс**.

УС IV *адал.* Устапчатхан кізі, устаґчы. – Глава, руководитель, управленец. *Парґан чахсы чиріңде парчан нименің пазы полып, тӱгеде нименің узы полчат!* (Айд63). *Алтын Табатай парчан нименің пазы полып, тооза нименің узы полып, Хыс хан хатынаң, анда кил чыґап, мӧтеп, чирлеп чуртап халґаннар* (АО).

УССАНАБАС *нареч.* 1. Кинетін, илебестең. – Неожиданно, случайно. *Газета редакторына уссанабас мині турґыс салґаннар, хачызына – Ктараны* (БФ ТО). *Талай киреене көңні тартыл парґан уссанабас* (АТ). 2. Сағыбаан, кинетін не. – *разг.* Ни с того, ни с сего. *Алтын, хызым, уссанабас кізее урунминча* (КЛ ССХ). *Хысхызын ікі хой кізее сыйлабысхан: пірсін, улуґ харындазының ипчізі пала көргенде, оларґа, паза пірсін уссанабас ла туған даа нимес хонҷыхха* (АТ).

УС-ПАС I *адал.* Устаґчы, пастых. – Правитель, руководитель, начальник. *Прай пу палаларның узы-пазы ползын, аның чоогын иссіннер* (АО). *«Піс позыбыс таа пастых табарґа сыданарҷыхпыс, ана хай-хай чирлерде чон сыґарчаттыр ус-пас кізіні», – сыбыхтас халґаннар, че пірдеезі тибіребеен* (АТ).

УС-ПАС II: **УС-ПАС ЧОХ** 1. Сохтанҷых, хайнаас, ойынҷы, оңдайы чох. – Шаловливый, балованный, озорной // шаловливо, озорно. *Ус-пас чох олґаннар, тізең, ағааох күлгеннер* (БФ ПТН). *Мында прайзы даа аалның ус-пас чох оолґыҷахтары чыылыс партыр* (АТ). 2. Ай-пораан, хан-харығ. – Беспорядочный, полный суеты, суматохи // беспорядочно, суетливо. *Оох-теек аңыҷахтарны, ус-пас чох чӧрбезіннер тіп, көрерге кирек* (ТИ Т). *Нимее чарабаан хусхаҷахтар даа, алаң асхан чіли, андар-мындар ус-пас чох пытырас турґаннар* (АТ). 3. Пос оңдайли хылыхтығ, чӧпке кірбес, ӧчес. – Своенравный, упрямый. *«Ам чиштер ус-пас чох пол парґаннар, іҷе-пабадаң сура чоғыллар», – хол саапча Пуґаң* (ШВ ЧС). *Ол синнеңер сағыссырапча, сағаа ачынча, сині, ус-пас чох палазын, хырал таа парґан ползаң, хырысча* (ХТ).

УСПАХ *пілд.* Кирек чох чирге кірісчеткен кізідеңер. – *разг.* Человек, сующий нос не в свое дело. *Успах кізі. Пістің успах хонҷыхтарнаң пір дее ниме чазыр полбассың.*

УСПАХТАНАРҒА [успахтан-] *иділ.* Кирек чох чирге кірізерге, кирек чохта ара кірізереге. – *разг.* Соваться не в свое дело; беспардонно вмешиваться куда-л. *Синнең сурбааннар, успахтанма! Кирек, кирек нимес чирде успахтан чӧрче. Ол успахтанарґа паадах кізі.*

УССЫРАХ *пілд.* Пастых поларґа хынаачы, пастыхсырос, пастыхсырах. – Любящий мнить себя начальником. *Инан, мындаґ уссырахтар тіллердең не артых полар ниме чоохтазалар, ікінҷілебин чарасчаң* (БФ ХЧЧ). *Ол, устаґчының орынҷызы даа полчатса, пастыхтаң хыринда уґаа уссырах.*

УССЫРХИРҒА [уссырха-] *иділ., көр.:* **пассырхирґа**. Пірее кізіні ӱгретклирге, пастыхсырирґа. – Указывать, поучать кого-л., мнить себя начальником. *Кола, аның хозонҷызы, пеерӧк чиде салча, Күдеттіңӧк алнында уссырахтан чӧрче* (БФ ПТН). *Ол уґаа амыр хылыхтыґ полҷаң, хаҷан даа уссырхап чӧрбеҷең.* □ **Нименің узы-пазын пілбин, уссырхаба.** – Не поучай, не зная сути дела.

УСТАҒ 1. Пірее нименең устапчатхан кізінің тоғызы; көстег. – Деятельность руководителя; руководство // руководящий, управление. *Стасованың устаанаң тоғы-*

нарға улуғ часка: көп нимее үгреніп аларға чарир (АТ). *Сірерні пістің «Аргыс» газетазар устаг тогысха ызарға чаратхабыс, сірернің пу киректе пілізіңер пар* (АТ). 2. Пирілген көстегче тудынғаны; чахыг. – Распоряжение, то, чем руководствуются или следует руководствоваться. *Ас-тамахтаңар мин устаг пиргем* (ХПА). *Пістің литературабыстың улуг чолзар сыгарында хакас писателы Михаил Чебодаевтің өтіг сөзі ам даа көп наа төллерге устаг паза көзідім полар* (АТ). 3. Устағдағы кізілерні пірге адааны, пірее нименең устапчатхан өме. – *собир.* Руководители, коллектив, руководящий чем-н. *Хыйға устаг. Өрт үзірчеңнернің Ағбандағы гарнизонының устаа Хлебнай орамадағы тура өртке хабылғанын көрген иренні паза ипчіні постарынзар айланарға сурынча* (ХЧ).

УСТАҒДАҒЫ *пілд.* Устаг орындағы, устапчатхан. – Находящийся в управлении; руководящий. *Ол форум пістің региондa, Россияның чон хонuина устагдағы тогынчыларны тимнирінче президент программазына 25 чыл толчатханына чарыдылып, 23–26 июньда иртірілген* (ХЧ).

УСТАҒЛАС *адал.* Пір сöс пасха сöснең падеж пастыра палғалысханы. – *грамм.* Синтаксическое подчинение одного слова другому, состоящее в том, что одно слово требует после себя дополнения в определенном падеже; управление. *Чоохтаглардаң устаглас паза тартылғы палғалыстыг сöс пірігістерін сыгара пазыңар. Пирілген устаглас палғалыстыг сöс пірігістерінде падеж хозымнары иртіріл парган, постарына турғыс саларға кирек полар.*

УСТАҒ-ПАСТАҒ 1. *кöр.:* **устаг** (3-чі тузада). Устагдағы кізілерні пірге адааны. – *собир.* Руководство // руководящий. *Мында хакас чирінің аймах пулуңнарынаң килген хабарчылар, устаг-пастаг тогыстагы улус, ыраххы чирлердең аалчылар* (АТ). *Пöліктің устаг-пастаа андар Эбдекейекті ысхан* (АС). 2. Толдырыг үлгү органнары, үлгүдегілер. – Администрация, исполнительные органы управления, власти. *Аннаңар республика устаг-пастаа өзімнернең айғасчатханнарға техника аларға хабас пирерге чаратхан* (ХЧ). *Совхоз устаг-пастаанаң сурыбызарбыс: өліп тее чат, че трактор, тізең, пир!* (АТ).

УСТАҒ-ПАСТАҒЧЫ *кöр.:* **устагчы**.

УСТАҒЧЫ *адал.* 1. Пірее нименең, хайдағ-да өменең алай аның тогызынаң устапчатхан кізі. – Руководитель, тот, кто руководит кем-, чем-л., направляет деятельность кого-, чего-л. *Василийні Новосибирсксер хакас издательстволың устагчызы поларға ызыбысханнар* (ХЧ Ч). *Пілістіг устагчы полган полза, от тогызы тузында чолнаң айғаспасчых* (ХПА). 2. *кöр.:* **пастых**. Пірее нименең устапчатхан пастых кізі. – Начальник. *Пöлиибістің устагчызын сыгара сазыбысхан тогыстаң* (ТИ Т). *Хайди таныхтаан поезд устагчызы, вагоннардагы прай көзіділер интерактивнайлар* (ХЧ). 3. *кöр.:* **пас** (6-чы тузада). Устаг-пастагның пазы, хайдағ-да пірігістің пастыгы, өöн кізізі. – Глава, тот, кто возглавляет что-л., руководит чем-л. или имеет наибольшее влияние. *Полган на регион устагчызы ол сидіксіністерге пос оңдайынаң хайча* (ХЧ). *«Аның ööн пögіні – Олимпиада чöрімін палалар паза чиитер аразында тарадары», – чоохтапча делегация устагчызы Наталья Боярская* (ХЧ). 4. Хайдағ-да учрежденіенең, пірігіснең, пöлікнең паза ан. п. устапчатхан кізі. – Управляющий, тот, кто управляет, руководит каким-л. учреждением, организацией, отделом и т. п. *Пірееде агаа хол салчаң чачынныг банктың устагчызынзар даа кірерге килісчең* (АТ). *Магазин устагчызына мындаг маңат тогынчыны сыгара сүрерге айастыг* (ТИ Т). 5. Пірее пүдіснең алай учрежденіенің хайдағ-да пöлиинең устапчатхан кізі. – Заведующий, тот, кто заведует, управляет чем-л. *Ол олган садында устагчы алыс парган. 1947 чылда кафедраның устагчызына Н. Г. Доможаков тургызылган.* 6. Предприятиенің, учрежденіенің, үгредіг заведениенің паза ан. п. пастыгы. – Руководитель предприятия, учреждения, учебного заведения и т. п.; директор. *Ис пилтіріндегі паза Асхыстагы школаларда устагчы паза үгретчі полып тогынган* (АТ). *Школа устагчызы, олгаңнарны чыып алып, чоох тутхан* (ХА А).

УСТАЙАРҒА [**устай-**] *иділ.* 1. Устыг сариңаң ööр сырайарға, көрінерге. – Выделяться

(вершиной), торчать (острием). *Оң саринда – Сахсар, алныбыста уламох пӧзік тағлар, устайып, харалысчалар* (АТ). *Ол азых чирде, чалғыс азах чолда ниме пазы, хан тигірге сығара учухҷаң ниме чоғар иде көстел парған чіли, устай турчаттыр* (АТ). 2. Алнынзар алдыра сығара тударға. – Выставлять, выдвигать вперед; *разг.* выпячиваться. *Алтындағы ирні ӱстӱнзер алдыра устайып сых килген, харығы, палых атпазы чіли, чабылча, азылча* (АТ). 3. Ирнін сығара тудып, тарынчатханын, тыртыстанчатханын көзідерге; сіс парарға. – Выражать своим видом обиду, недовольство, выпячивая губы; *разг.* дуться. *Тоғыс тузында ниме ле пол парбинча, устай чӧрбессің нооза* (СА КК). *Сала ла полза, алыхтанып, малхадып, устайа халарға хынадыр* (ХТ).

УСТАЙТА *нареч.* Чіке, турғыза, сорайта. – В вертикальном положении; *разг.* торчком. *Ол хулахтарын устайта тутханынаң, хузуругын сӧзіректенінең пілдістіг полған – хайдаг-да нимедең озарға хынча* (ХЧ Ч).

УСТАЛДЫРА *нареч.* Устыг иде, сорайта. – Заостренно, остро и вытянуто. *Хыроли тирлеп парған сабдар адының тумзугының пазында пустар ідӧк узун арах, усталдыра тоңнап парған полған* (ХЧ Ч). *Ол сӱбӱрек палғасха усталдыра хат партыр.*

УСТАН *адал., көр.:* **урсан**.

УСТАНААЧЫ *пілд., көр.:* **узанчых**.

УСТАНАРҒА [устан-] I *иділ., айлан., көр.:* **устирға** II. Ниме-нооны хайдағ-да көстег хоостыра идерге. – Руководствоваться чем-л. *Пірее хазналар постарының Конституцияларынаң чӱзер чыл, алыстырбин, устанчалар* (ХЧ).

УСТАНАРҒА [устан-] II *иділ., көр.:* **узанарға**.

УСТАН-ПАСТАНАРҒА [устан-пастан-] *иділ., көр.:* **устанарға** I.

УСТАНЧЫ *адал., көр.:* **узанчы**.

УСТАНЫС: ПОС УСТАНЫС *адал.* Пірее пірігіс позының киреенең пос алынча, пос кӱзінең устааны. – Самоуправление. *Орындағы пос устаныс; ӱгредіг пазы орындағы пос устаныс органнарында ӱр паза махтағлыг тоғынған* (ХЧ). *Хакасияның правительство туразында орындағы пос устаныс чӧбі теестегі чыылиин иртірген* (ХЧ).

УСТАҢНИРҒА [устаңна-] I *иділ., тиң.:* **успахтанарға**. Ара кірізерге (піреезінің чуртазына, пасха кізінің киректеріне паза ан. п.). – Вмешиваться (в чью-л. жизнь, в чужие дела и т. п.). *Пычон, кізілер аразында чахығлар пирглеп, устаңнап, ӧтіркеп хал чӧрген* (ДН ЫА). *Син оларға устаңнап чӧрбе, постары көрбестер бе.*

УСТАҢНИРҒА [устаңна-] II *иділ.* Маңзырап, табырах чоохтанарға. – Говорить торопливо. *Хызыҷағас сӱркӱңнеп ала устаңнапчатхан. Чон алнында чоох тутсамох, ноға-да устаңнап сыхчам.*

УСТАП-ПАСТИРҒА [устап-паста-] *иділ., көр.:* **устирға** II. 1. Чоннаң устирға, пазында поларға. – Править, быть во главе чего-л.; руководить. *Чааны устап-пастап ағылтыр хара сағыстыг, ханныг істіліг артых кӱстіг чайалған Алтын Теек* (АПАААХ). *Ах халтар аттыг аттырған алып устап-пастап килген ол чааны* (АТ). 2. Хайдағ-да тоғыстарнаң, киректернең устирға. – Руководить, направлять работу чего-л. *Тасха Матыр, иркемкинҷім, улуг чазаа син парбассың амды, иб аразындағы тоғысты устап-пастирзың* (ТасМ). *Че андаг даа полза, Пастыр пигнің нимезінең ипчізі устап-пастапча* (ХФ). 3. Піреезіне чахығлар пиріп одырарға. – *разг.* Командовать кем-л., приказывать кому-л. *Пір хусхаҷах устап-пастап парча: «Пуларның нимелерін, пасхлап-пасхлап, чееңер»* (ХЧКЧН). *Син мында устап-пастап чӧрбедек.* 4. Ӧӧн кізі полып, устап апарарға. – Водить, выполнять наиболее активные функции. *Алтын Теекнең Хан Чачах улуг чахсы тойны устап-пастабысханнар* (Айд). *Ам чон килзе, син мында устап-пастап көр* (АН).

УСТАС I *адал., тиң.:* **ус** II. 1. *көр.:* **устирға** I. Пірее нимені устааны, чазааны. – Заострение, очинка. *Аннаң устаста тузаланчаңнар. Карандаш устас тузында сын парған.* 2. Уламны, көпенні устааны. – Завершение (стога сена, копны). *Устас парчатханда, наңмыр тоолап сыххан. Мин устаста араласпинчам, хайди даа сірензем, ноға-да пір дее киліспинче.*

УСТАС II *адал.* 1. *көр.:* **устаг**. 2. Пос алынча ит полбинчатхан кізее полысханы. – Прибегание к чьей-л. помощи. *Позы сағынарға*

арғаастанча, устас чох ит полбаадаг. Устас хоостыра толдырылған тоғыс.

УСТАС-ПАСТАС *адал., көр.:* **устағ-пастағ**.

УСТИРҒА [уста-] I *иділ.* Ниме-нооның пазын устығ идерге. – Делать острым (конец, край чего-л.); заострять, затесывать что-л. *«Уламны чахсы устирға кирек, – теен, улам устал парғанда, Кабрис, сызырозын чирге хази сазып. – Чахсы устабаан улам пастағох наңмыр соонда хыйын одырыбысча»* (КИ ЧХ). *Матраска Доможаков покоста от устаҷаң, ол күн ідөк от ӱстӱнде турған* (АТ).

УСТИРҒА [уста-] II *иділ., көр.:* **устап-пастирға**. 1. Чоннаң устирға, пірее нименің пазында поларға. – Править, быть во главе чего-л.; руководить. *Пістің мында пайлар устапча* (ДН ЫА). *Аалдағы чоннаң устирға көп сӱме кирек* (ТИ КМ). 2. Пірее өменің тоғызын, устап-пастап, апарарға. – Руководить, направлять деятельность, работу чего-л. *Амды прай тоғысты взвод командирі лейтенант Цветков позы устап парчатхан* (КИ ЧХ). *Аны тоозып, көп чыллар Хакасиядағы писательлер пірігізінең устаан* (АТ). 3. Хайдағ-да чӧріс, тоғыс ӱчӱн нандырығлығ поларға; ниме-ноонаң устап, чӧргізерге. – Направлять, регулировать ход, движение, работу чего-л.; управлять. *Аның панельінде кнопкалар толдыра, электроника нооза, хай пірее ниме чаза пар сыхса, тоғынарға хынминыбысча, ана аннаң устап чӧргісче пістің оол Александр Торбостаев* (ХЧ). *Ол андағы прай тирігнең устаҷаң.* 4. *көр.:* **устап-пастирға** (3-ҷі тузада). Піреезіне чахығлар пиріп одырарға. – *разг.* Командовать кем-л., приказывать кому-л. *Көл сини нимес, син мында устаба* (ТВ АТ). *«Пірдеезі пірдеезінең устабинча», – амыратхан ол суулапчатхан чонны.* 5. *көр.:* **устағлас**. Устағласты киреқсирге. – *грамм.* Требовать после себя определенного управления. *Пирілгі падежнең устапча. Хайдағ послелогтар сығынғы падежнең устапчалар?*

УСТИРҒА [уста-] III *иділ.* Салаанаң алай холнаң көстеп көзіткені. – Показывать указательным пальцем или вытянутой рукой. *Холтығынзар салааны устап, тіпчелер: «Хылҷых, хылҷых, хылҷых... Хоп-холтығас!.. Хылҷых, хылҷых, хылҷых...»* (АТ). *Сӧӧктерзер салаанаң устабаҷаң, тіп, хырысчаңнар улуғлар.*

УСТИРҒА [уста-] IV *иділ.* Азах узынаң чӧрерге. – Ходить на цыпочках. *Ах хуус хуйахты көре, азах устап пас парир, Хан Тибет усхун чӧрібіскен* (АА). *Хыс палаҷах, іҷезінің хойнынаң тӱзіп, азах устап, Алтын Табатайға читіре пас киліп, орхахтап турадыр, анаң, айлан парып, кӧӧлҷе тасхар сығыбысхан* (АО).

УСТУЙАХ *адал., бельт., көр.:* **тізек**, **устух**.

УСТУХ *адал., көр.:* **тізек, устуйах**. 1. Азахтың пут паза чода аразындағы чӱлліг чардығы; азахтың ээлчеткен орны. – Часть ноги, в которой находится сустав, соединяющий бедро и голень, место сгиба ноги. *Анаң сырай-чӱзіңні тоортып полбин, хыйан, чуға устуғына тыынып, хаарча, томых-чӱліңні хыймырабас иде хатыр саларға харасча* (АТ). *Ол, нимее-де кизекти улуғ тыныбызып, прай хуруғ позынаң устуғына тірене, одыр салған* (НК ХХС). 2. Азах чардығы (тізектең чайааға читіре). – Ноги от колена до таза. *Тас оолғыҷах, син, киліп, оң устуғыма одыр көрзең* (ХТХХ). *Харахыс, ікі устуғын сабынып, сыхтапча* (АТ).

УСТУХТАНАРҒА [**устухтан-**] *иділ., көр.:* **тізектенерге**.

УСТУХТИРҒА [**устухта-**] *иділ., көр.:* **тізектирге**.

УСТЫҒ *пілд.* 1. Ніске, хазалҷых пастығ. – Острый, имеющий колющий конец. *Андарох, пілчебіс, ӱгӱнің тумзуғы устығ паза чітіг!* (ХО). *Аның тырғахтары тың устығ паза хазалҷых* (КЛ С). 2. Пірее саринзар ніске парчатхан. – Суживающийся в какую-л. сторону; заостренный. *Устығ ээгі хайди-да алнынзар чыл килче, бритва пізі ағаа читсе, иң устығ чирін кис салар чіли пілдірче* (ЧС АЎХ). □ **Устығ салаа іргекке чағын.** – Указательный палец ближе к большому.

УСХАДАРҒА [усхат-] *иділ., саг., көр.:* **усхурарға**.

УСХАЗАРҒА [усхас-] *иділ.* 1. Пір кізідең көп чалаң атха одырарға. – Садиться на спину животного (лошади, осла и т. п.) (о двух и более). *Піс пабамнаң хада, атха усхазып*

алып, мойрых-майрых тегілектіг хаңааны тасти, ибзер нан килгебіс (ТН ТКӦ). *Іколең усхазыбысханнар, аттың ахсын пура тартып, пу чирдең чӧр сыхханнар* (И). 2. Пірее нимее чалаң атха чіли, одырарға (пір кізідең көп). – Садиться на каком-л. предмете, как на лошади (о двух и более). *Антипнең Света, азыраныпалып, мотоциклге усхазып, аалзар сыылат париғаннар* (АТ).

УСХАРАРҒА [усхар-] I *иділ.* Ундудыл парған нимені хатап сағысха кирерге. – Восстанавливать что-л. в памяти; вновь представить что-л. забытое. *Ол тоғазығны сағыста усхар полбиныбысхан. Пічіктер пастыра позының чуртазында полған нимелерні көместең усхар пастабысхан.*

УСХАРАРҒА [усхар-] II *иділ., көр.:* **усхазарға**.

УСХАС *адал.* 1. Чалаң атха пір кізідең көп одырып, чӧргені. – Езда верхом (на лошади, осле и т. п.: о двух и более). *Хаңан хызы сыхханда, усхасха одыртхан* (ХПА). *Ол тустарда піс усхаснаң синің чиріңе чит парарбыс* (АЧ). 2. Пірее нимее, чалаң атха чіли, пір кізідең көп одырып чӧргені. – Езда верхом на каком-л. предмете, как на лошади (о двух и более). *Суғда чӧрҷең транспорттыг усхаста аар-пеер көгліг ойлат чӧрчелер. Мопеді оодыл парғанда, ағаа аргыстарынаң хада усхаснаң чӧрерге килісчең.*

УСХУН *адал.* Тызы чох, тыс одырбас, сох (кізідеңер). – *саг.* Непоседа, озорник, сорванец, шалун. *Усхун оолағастар хызыҷахтарның састарын тартхлирға хынадырлар. Усхун олғаннар уроктар соона удаа хала парҷаңнар.*

УСХУНАРҒА [усхун-] *иділ., тиң.:* **усхурарға**. 1. Уйғудаң азырыларға, турарға. – Очнуться ото сна; пробудиться; просыпаться. *Ӱр бе, ас па узаан, пір дее пілбинче, кинетін не усхун килзе, хойлары чоғыл* (КЛ С). *Анҷада Манидек усхунча, че харағынаң көр полбинча* (КИ МН). 2. Сымзырых, хысхы соонаң тірілерге (чир-чайааннаңар, өзімнердеңер паза ан. п.). – Ожить после зимы, покоя (о природе, растениях и т. п.); пробуждаться. *Олғаннарның саң осхас сыңырах ӱннеріне тағларның иртенгі амыры усхунчатхан* (КИ МН). *Тура ибіркі ағастарның салымныг пӱрлері, күнзер тартыныпусхунчатханнар* (ХО). 3. Пазымнаң сығарға, өткін пол сығарға. – Выходить из пассивного состояния, становиться активным. *Іҷе-пабаларға чоохтирға сағынчам: «Усхуныңар! Хайдаг даа іҷені пала аарлапча, сахтапча! Палаа іҷе – иң аарлыг кізі!»* (ХЧ).

УСХУРАРҒА [усхур-] *иділ., тиң.:* **усхунарға**. 1. Кізіні алай тіріг ниме-нооларны уйғудаң позыдарға, чарбыхтырарға, турғызарға. – Прерывать чей-л. сон, пробуждать; будить кого-л. *Андаг полбаза, Сабис хайди даа пабазын усхурарҷых* (ДН ЫА). *Ол мині хараа, ӱс часха парчатхандох, усхурыбысхан* (АТ). 2. Амырны, сымзырыхты сайбирға. – Прерывать тишину, покой. *Тандаға теере піп, анымҷохтазып, чиштер наа ла уйғаа кірібіскен аал амырын усхур сыхханнар* (ТЛ ХПЎ). *Ағаа кӱс хозылча, ӧӧрелері дее улуг ӧріністелер, прай салынған кӱс тик парбады, чазының амырын олар усхурғаннар* (ХО). 3. Істінде хайдағ-да пілініс төріп, оңар сығарға. – *перен.* Вызывать чувства; пробудить. *Че ол ачырғастыг тӧніҷектер ле күнге сустала чоғыллар, мӧңіссірес тамысчалар кізілер чӱреенде паза улуг аарлас усхурчалар* (АТ).

УСХУРҶЫ *адал., көр.:* **усхутчы**.

УСХУТЧЫ *адал., көр.:* **усхурҷы**. 1. Стол ӱстӱндегі пирілген туста сығдырачаң часы. – Настольные часы для подачи звукового сигнала в намеченное время; будильник. *Усхутчы тоғынминыбысты. Усхутчыны алты часха турғыс саларға.* 2. Хайдағ-да устройстволың пирілген туста сығдырааны. – Звуковой сигнал какого-л. устройства в намеченное время. *Телефон ӱзӱрілік полғанда, усхутчы сығдырабаан. Усхутчы сығдыраалахта, усхун килгем.*

УСЫП *адал., саг., көр.:* **озып**.

УТАРҒА [ут-] *иділ., көр.:* **чиңерге**. 1. Пірее марығда, арға-мӧрійде паза ан. п. чиңіс тударға, прайзынаң ас парыбызарға, алнында поларға. – Одержать верх в каком-л. соревновании, состязании, оказаться первым. *Пір сӧснең, піс утып алғабыс* (БФ ТО). *«Спартак» 3:1 саннаң утып алған!* (ХТ). 2. Хайдағ-да марығда, ойында паза ан. п. аралазып, сыйых холға кирерге. – Приобрести, полу-

чить в результате участия в лотерее, игре, состязании и т. п. *Öön сыйых машина поларын истіп, аны утарға сағынған полбастар ба* (ХЧ). 3. Чаалазығда ыырҷыны чиңіп аларға, чиңісчі полыбызарға. – Нанести поражение противнику, выиграть бой, войну. *Піс улуғ ыырҷыны утхабыс* (ТМ ЧЧ). *Ыырҷыны табырах ут, табырах ибзер айлан* (ШВ ЧС). 4. Чаалап аларға, пазындырып аларға. – Завоевать, покорить. *Ол маґаа пастап махтанған: «Мин ол хонҷых ханны ікі-ӱс күнге ле утып алам!»* (ТИ ХЧ). 5. Марғыста чиңерге. – Выйти победителем в споре, пари. *Марығласчалар одың игирге, <...> прай ӧӧрелерін утып алған* (ШВ ЧС). *Итсе, Абанахты матап утхан, хамаан торлада сиртклеп салған* (АТ). 6. Хайдағ-да саринаң піреезінең алай пірее нименең азарға, артых поларға. – Превзойти кого-, что-л. в каком-л. отношении; побеждать. *Кӧрімге алза, ікі тахпахтасчатхан кізінің хайзы даа утып аларға сағынча* (АТ). *А мин аны олох утып алғам (іди санаам андада): наа хара пиджагын чырта тартыбысхам* (ШВ ЧС).

УТУҒАРҒА [утух-] I *иділ., кӧр.:* **утхирға** I.

УТУҒАРҒА [утух-] II *иділ.* Уйан полып, ууриға. – Становясь слабее, ухудшиться. *Кӧместең утуғарға. Чадап сині аґаң танаан, харах чітии утух партыр* (АС).

УТУХ *адал., саг., кӧр.:* **хутух**.

УТХИРҒА [утху-] I *иділ.* Маңзырап пararға, чӱгӱрерге. – Спешно уходить, убегать. *Че кӱрең аттың ээзі нимее-де, хайдар-хайдар утхупча* (ДН ЫА). *Орайлат саларға хорығып, утхупчатхан.*

УТХИРҒА [утху-] II *иділ., тиң.:* **тилирге** II. Инее позының алай пасха мал палазын, алдырып, чағын кирерге. – Заставить матку принять своего или чужого детеныша. *Ол кӧп хойларға хураған тилеен, аарда полбаза, утхидыр* (ДН ЫА).

УТХУҢ *адал.* Сӧзірбенің ӱстӱндегі чардығы. – *кыз.* Верхняя часть рыболовной сети. *Утхуңда ниме-де хаап парған осхас, аны азырыбыстах. Айбуңның утхуңы хуруп парыбыстыр.*

УТЫРАРҒА [утыр-] *иділ.* 1. Пірее нимеде чиңдір саларға (ойында, марығда, сарыста паза ан. п.). – Потерпеть поражение в чем-л. (в игре, состязании, столкновении, споре и т. п.). *«Маргызааң даа, – ынапча ол, – че утыр салзаң, ир полбассың»* (ШВ ЧС). *Пӱкӱлеезінең наа тахпахты олар сағын таап полбинчалар, аннаңар айтыста, сын тахпахчы кізее тоғас парзалар, тӱрчедеңӧк утыр салчалар* (АТ). 2. Хайдағ-да ойында аралазып, пірее ниме чох халарға (карт, лото ойында паза ан. п.). – Потерять, лишиться чего-л. в игре, в результате игры (в карты, лото и т. п.). *Тойоң прай ахчазын Сабиске утыр салған* (ДН ЫА). *Ахчазын тооза утырыбысса, тізең, картчыларнаң тӧреміл тудысчаң* (МТ).

УТЫРЫС *адал.* 1. Чиңдір салғаны (ойында, марығда, сарыста паза ан. п.). – Проигрыш, поражение (в игре, состязании, столкновении, споре и т. п.). *Пір ле балл читпин парған, ол уґаа ачырґастыг утырыс полған. Утырысха тимдӧк поларға кирек.* 2. Пірее ниме чох халғаны, чідіріг. – То, что проиграно, проигранная сумма. *Ол утырыс ағаа аарлыға тур парған. Утырыстаң утырысха пір дее ниме халбаан.*

УТЫС *адал.* 1. Утып алған ниме, ойын хоостыра алылған парыс. – Выигрыш. *Тораатты чӧрҷең, атха алтанзох, утысха парча тіҷеңнер* (АТ). *Ас аның аңмарында полчатханда, амды ағаа стол ӱстӱнде арағаҷах тургыспаанда пір дее чарабас полған ойынның утызы анда ла* (ХЧ Ч). 2. Чиңіс, чидіг. – Успех, победа. *Ол микенің ӧӧн утызы кӱресчінің чапчаңында, туртухпазында* (АТ).

УТЫСТЫҒ *пілд.* 1. Утыс ағылчатхан, утып алар оңдай пирчеткен. – Приносящий выигрыш, дающий право на получение выигрыша; выигрышный. *Лотереяда утыстыг билет сыґара тартып алған. Кӱресте утыстыг микенең алған.* 2. Чидіге көстегліг, чиңіс ағылчатхан. – Способствующий успеху, приносящий победу; победный, успешный. *Утыстыг хысхырыстар истілчеткен. Утыстыг харбазыг соонаң пістің ӧменің чиңіс тудар оңдайлар азыл парған.*

УУЗЫНАҢ 1. Ол тустаң; ол сыынаң. – С того времени, момента; с тех пор. *Парған уузынаң пір ле лист ӱзӱр сӧстіг письмо ысхан* (ХО). *Наганын Хапыңзар тудыбысхан Пычон, анзы одырған уузынаң азахтары*

чоғар парған чочаанына (ДН ЫА). 2. Пірее нимені пасха нименең хада, пірее ниме ит париған хоостыра. – Наряду с чем-л. другим, вместе с тем; попутно, *разг.* заодно. *Сабистің иді-сөөгі сөөртел париған уузынаң, чабызах обааға наалып, чирче чызыл париған оң азаа обааға хабылып, сол азаан ізеңедең суура тарт халған* (ДН ЫА). *Пістің позы чөрчең пушкаларыбыс ыырчының пулеметтарын, минометтарын пушка уғынаң оодапча алай ба ойлап парған уузынаң мыҷырада (унада) пасхлап парыбысча* (АТ). 3. Пір тиңе, олох туста; пірее ниме идіп ала. – Одновременно, в то же время; вместе с каким-л. действием. *Тынастаан уузынаң Сергей кире ойлапча* (ХПА). *Аалдағы адайлар, оградадаң ӱрген уузынаң сығара ойлап, Лысканы көр салып, пыроланған чіли, нандыра кір парыбысчалар* (АТ). 4. Пірее ниме иткендөк, олох туста. – Едва, как только. *Чӱгӱрген уузынаң позын тударға чөрген інек азахтыг кізіні киліп хаптылар* (ХП).

УУЛАДА *нареч.* Тың, сööде табыс сығара, уулада. – Громко, издавая протяжные звуки, навзрыд. *Килген кізілер пір тиңе уулада сыхтап сыхханнар. Уулада ылғап салып, харахтары прай сісклеп партыр.*

УУЛАРҒА [уул-] I *иділ., көр.:* **уурға** I, *тиң.:* **уғзаларға**. 1. Уғзи пӱктелерге, чыырыларға. – Собираться в складки, морщины, становиться мятым; мяться. *Төзек-частии уул партыр, Онистың ікі тулии чучал партыр* (ИТ). *Аның чоон тамырлыг холлары тізектерінің ӱстӱнде салааларынаң уулчалар* (НК ХХС). 2. Хуруп, чыыра тартыларға. – Собираться в морщины; высыхать, лишаться влаги. *«Син айланғанча, уулбастар мӱндӱргес пазахтары, Арминегім», – андаг полған Маринаның халғанҷы сöстері* (АТ). *Чахайах, хаҷанох салыгып, уул парған.* 3. Пір орында азахтаң азахха таптанарға. – *перен.* Переступая с ноги на ногу, топтаться, переминаться (на одном месте). *Тураа кір килген оолағас, аалчыларны көр салып, турған чірінде уулчатхан* (ЧЛ АЧТ). *Клубсар ирте килген чон, тыгылызып, азахтары тооп, турған орыннарында уул турғаннар* (ТМ ПТ). 4. Чоохтанарға тідінмеске, ікінҷілирге. – *перен.* Быть в нерешительности, испытывать смущение; колебаться. *Уул чӧрерге. «Ниме чоохтап полбин, уул турзың мында», – тарынып чоохтанча Аниса, хызынзар хатыг көріп* (ЧЛ УУЧ).

УУЛАРҒА [уул-] II *иділ.,, саг., көр.:* **уурға** II, **оңарға**. 1. Öң чідірерге, öң чох поларға, хуурарға. – Терять окраску, цвет; выцветать, выгорать (под действием солнечных лучей). *Кип-азахты тасхар хурғатпинчабыс, іди ол табырах уул парча. Көгенек күнге уул партыр.* 2. Чох поларға, тоозыларға. – *перен.* Иссякать, исчезать. *Öрініс синде, кööленіс синде хаҷан даа уулбас, чиидінең халар* (АТ). *Чир-чайаанның сілии уулбас, тоозылбас!*

УУЛАС *адал.* Сööде тартылыстыг чабал табыс. – Протяжный громкий крик; рев. *Хараазын пораан уулазына чахсы даа узуп полбаам. Ол чабал уулласты сағысха кир килзе, ам даа изі чох пілдірче.*

УУЛИРҒА [уула-] *иділ.* Орлапчатханға төöй чабал табыс сығарарға. – Издавать рев, сильный шум, гул, напоминающий протяжные громкие крики животных; реветь. *Чабал уулап, ол харның килкім көртіктерін, пӱкӱлее хаап, харалчатхан тигірзер пырлат турған* (ИТ). *[Пораан], чабал уулап, ол харның килкім көртіктерін, пӱкӱлее хаап, харалчатхан тигірзер пырлат турған* (ТИ Т).

УУМ-ААМ *кööг.* 1. *тиң.:* **тилем**. Полар-полбасха, кирек кирек чохха (иділістің итірбинчеткен формазынаң хада тузаланылча). – Часто, что попало, надо не надо (употребляется в сочетании с глаголами в отрицательной форме). *Чааканың пас чӧргенін көрзе, пабазына төöй тіҷеңнер: андағох, уум-аам тапсабас, амыр хылыхтыг пала полған* (КИ МН). *Уум-аам тапсабас, хатыг хылыхтыг, öскен сынын пöзік тее полбаза, чапчаңзың, атсаң – атхан уғың чаза парбинча* (АТ). 2. Хайди-ла полза, оңдай чох. – Просто, без оснований. *Улуг городтарны көріп алғанда, уум-аам, ізі-киреги чохха чӧрбеҷең* (ХА).

УУН *адал., көр.:* **хылых**.

УУНАҢ *саг., көр.:* **уғаа**. 1. Тыыдыс, пöзік синде; тың. – В сильной степени; очень. *Иртен иртеезін, узах чорых соонаң, изен тіdім чӱреемнең, чолға сылааным уунаң амзап істім ал позым* (АТ). 2. Прай, пір

саңай. – Весь, разом. *Хакас аға-ууҷаларым уунаң орай төл паарсас читірчем* (АТ). *Ідөк ле пір уунаң на пирер кізі табылҷаң полза, чахсы поларҷых* (ДН ЫА).

УУРАДА *нареч.* Най тың ўреде, ўрир иде. – До состояния негодности. *Уурада кис салған костюмныг, иңнінде иптеен не чіли көрін парча, прай даа ис-пайын чыып, артын парчатхан хабыҷаа* (ХЧК).

УУРАМ *нареч., көр.:* **оорли**.

УУРҒА [уғ-] I *иділ., тиң.:* **уғзирға**. 1. Пірее нимені нымзадарға. – Мять что-л. *Полған на хырада тохти тўзіп, пазахты уып, тіріг асты тайнапчабыс* (АС). 2. Піреезін соғарға. – Наносить удары, побои. *Син мині теер чіли угзаң, мин сині торбах чіли типсирбін!* (ХЧ Ч). *А пу, хысхыраачы хаама, мині кирек чох сазын чіли уупча* (ШВ ЧС).

УУРҒА [уғ-] II *иділ., саг., көр.:* **оңарға, оорға, хуурарға**.

УУРИРҒА [уура-] *иділ.* 1. Ўр тузаланған соонаң ўрирге, иргіленерге. – Прийти в ветхость, негодность от длительного использования (об обуви, одежде или механизмах, оборудовании, постройках). *[Теербен] уурап таа парған полза, мин аны тастап полбинчам* (АТ). *Холыма кискен мелейім, холымда чöре, ууразын* (АТ). 2. Чызылып алай хайдағ-да пасха даа сылтағнаң омас, уйан пол пararға. – Испортиться от трения или воздействия каких-л. иных внешних причин; истончиться, сточиться, притупиться. *Тағдаң таға ойлатсаң, табаны уурир адыңның* (ХА). 3. Уйан пол пararға, хомайланарға. – Слабеть, ухудшаться. *Чииттегі сіліг көрізі уурап парған осхас* (ХТ). *Улуғларның хараа уурапча* (ХЧК). 4. Кирирге, мунирға. – *перен.* Изнашиваться, стариться, дряхлеть. *Чағын омалар даа омасталчалар, чуртас хоостыра даа уурапчалар* (ХТ). *Сырайының абахайы ам даа уурабаан*. 5. Ундул пararға, сағыста халбасха. – *перен.* Стереться, исчезать. *Ханҷа чыл ірт парды, че Катариннің сағызында пір дее уурабинча Кўрдейнің ома-хылығы…* (ХТ).

УУРЫСТАНАРҒА [уурыстан-] *иділ., көр.:* **сығыранарға**, *тиң.:* **уустанарға, алыхтанарға, талбыдарға**. Сайланарға, ылғаахтанарға (ағырсынчатхан палалардаңар). – Вести себя капризно; капризничать, плакать (о детях во время болезни). *Ағырчатхан пала уурыстанча. Пўўн паланаң ниме дее ит полбадым, уурыстан на чöрче.*

УУС *пілд.* 1. Піреезін айғазып, ээргізіп, тартыс-харбас итчеткен. – Такой, который задевает кого-л., вызывает на ссору, драку; задиристый. *Оолахты, «ол эрінҷек, уус паза пір дее кізі чоогы испинче» тіп, хырт көрҷеңнер* (АТ). *Аны уус паза эрінҷек тіп санаҷаңнар* (АТ). 2. Тызы чохтанчатхан. – Такой, который хулиганит; *разг.* хулиганистый. *Көрімінең уус саарбахтарға төöй полған. Ол, школада ўгренчеткенде, уус пала полҷаң даа тібессің.* 3. Сай, сайы удаа тудыбысчатхан. – Ведущий себя капризно; капризный. *Иртіре уус хыс пала. Іҷезі уус палазын амырат полбинчатхан.*

УУСТАНАРҒА [уустан-] *иділ.* 1. Сохтанарға, тызы чохтанарға (палалардаңар); хырызарға, тудызарға (улуғ кізілердеңер). – Шалить (о детях); задираться, дебоширить, буйствовать (о взрослых). *Ээн-аазох ла Сака, Колай, Сала ниме уустан чöрчелер: пірде піреезін кистінең хат парған тобырахнаң алай киндірнең ызыладыбысчалар, анаң на, паарлары көскенҷе, талҷыхчалар* (ХА А). 2. Алыхтанарға, сайланарға (палалардаңар). – Капризничать (о детях). *Оолахха иртіре уустанчатхан. Ағаа палалар уғаа хынчалар, аннаң хада ползалар, уустанҷых таа палалар уустанминчалар.*

УУСТАНҶЫХ *пілд.* 1. Ус-пас чохтанарға хынчатхан (палалардаңар). – Склонный к шалостям; шаловливый (о детях). *Уустанҷых олғаннар, суулазып ала, хайдар-да чўгўр парирлар. Лагерьде позынох төöй уустанҷых арғыстар таап алған.* 2. Піреезін айғазарға хынчатхан, ээргіс чöрчеткен. – Склонный задевать кого-л., вызывать на ссору, драку; задиристый. *Тиксі класс ынаг, пір ле уустанҷых ўгренҷі пар. Пастыхтың оолғы хуруг ла уустанҷых паза иртінҷек.* 3. Ай-пораан тўзерге паадах (улуғлардаңар). – Склонный к хулиганству; *разг.* хулиганистый (о взрослых). *Ол уустанҷых арах таа полған полза, айастыг пілдірген, чахсы даа тоғысха кір полбас.*

УУСТИРҒА [ууста-] *иділ., көр.:* **уйстирға**.

УУТ *адал., саг., көр.:* **оот**.

УУТТИРҒА [уутта-] *иділ., көр.:* **ооттирға**.

УУХ-ААХ // ААХ-УУХ *көөг. сөс.* Аахтасха, сиихтасха кööккені. – Звукоподражание крикам, визгам. *Аның соонҷа, хузурух чіли, тозын пурладып ала, пасхалары уух-аах полбинаң, аалға толыбысты* (ХТ).

УУХТИРҒА [уухта-] *иділ.* «Уух» тіп алай ағаа төöй арах табыс сығарарға. – Издавать звук «уух» или подобный ему. *Уухта, ооллар! Таға за пöзік ноо...* (ХО). *Күн ам даа сыххалах, че читон-сигізонҷа сапхылар «уухтас» ла турлар* (АТ).

УУҶА *адал.* 1. *көр.:* **ӱлче**. Пабазының іҷезі; ааҷа, улуғ іҷе, кирі іҷе. – Мать отца; бабушка (по отцу). *Иң кічии оларның ибінде халған, иней кізі, ууҷазы, холға алған* (ХА). *«Пабаңарны табарға харазарзар, – чахыпча ууҷалары. – Мынҷаға чахсы сағыс кір чöр полар»* (ХО). 2. Паба саринаң улуғ частығ туған ипчі. – Пожилая родственница (по отцовской линии). *Кип-чоохты піске Нартас ағаның инейі Постай ууҷа айтхан* (БФ ТО). *Кадың ууҷа тасхар одың оотчатхан* (КИ ЧХ). 3. Кирі, улуғ частығ иней. – Старая, пожилая женщина. *Аалда частан парған кізілерні ағаң, ууҷаң тидірлер* (ДН ЫА). *Уғаа пай пістің ағаларыбыстың, ууҷаларыбыстың тілі, нымахха кірген чоохтары, чуртас төріткен сағыстары* (АТ). 4. *көр.:* **тайдук**. **Тай** сöснең хада киректелчетсе, іҷезінің іҷезі. – Бабушка по матери (при сочетании со словом **тай**). *Че тай ууҷам минің іди азымахтана ӱстӱкчеткенімні чаратпинча* (АТ). *Тай ууҷам, сызыр чыып алып, наплада одыр салған одырча* (АТ).

УХ I *адал.* 1. Холда тудып атчаң тириг істіне суғылған улуғ нимес ниме-ноо. – Пуля. *Мылтых уғы, аба атчаң ухтар, ӱстӱмҷе сыылас ла турған* (АТ). *Окоптар ӱстӱнҷе ух пазох хазыр сыыласча* (КИ МН). 2. *көр.:* **соған**. Охчаанаң атарға киректелчеткен устығ пастығ алай чӱңменниг ніске ӧзен. – Стрела, тонкий стержень с заостренным концом или с острым наконечником, употребляемый для стрельбы из лука. *Оол талны пӱге тудыбысхан, кіріс тартып, чаачах идібіскен, табылғыны алған, ух идібіскен* (АТ). 3. Чаа тириглерінің атчаң ниме. – Снаряд, вид боеприпасов для стрельбы из орудий. *Тигір пӧзиинзер пазох, сағын чіли, оттығ ухтар, учуххлап сыхханнар* (АТ). *Сағынныг ухтар, тізең, тигірде хызарыслача* (КИ МН). □ **Атхан ух айланмаҷаң, алып кізі чалтанмаҷаң.** – Выпущенная стрела не возвращается, богатырь не должен бояться (*букв.* Не смеет робеть). **Хортых кізі хозаннаң даа хорыхчаң, чалтанмас кізее ух таа теңмеҷең.** – Трусливый и зайца боится, смелого и стрелы не пронзают.

УХ II *адал., көр.:* **чулух**. Азахха кисчең хос (парлығ) кип-азах көрімі. – Парный предмет одежды, надеваемый на ноги; носки, чулки. *Сарығ чоллығ ух кискен, пазыс орнына атых чӧрген* (АТ).

УХ III *адал.* Иб хырын чабарға тимнелген сыралар. – Жерди купола юрты; шесты, образующие крышу юрты. *Ибіҷектің ухтары ысха харал парғаннар. Харындазынаң хада ағазы пӱдірген ибнің уғын наҷылапчалар.*

УХ IV *хыйғ.* 1. Ачырғасты таныхтапча. – Выражает сожаление и др. чувства. *Ух, Кана, хайди мин ачырғанғам позымның чӱс полбинчатханыма* (АТ). 2. Палғалысчатхан сöстің тузазын тыытча. – Усиливает значение слова, к которому примыкает. *Ух, спекулянт, піс осхас пайларны хахтап, пайыпчазың... (Ахча пирче.)* (ТИ СН). *У-ух, хайдағ най тың іҷігей пілдірче пастағы туста* (ХТ).

УХААН 1. *көр.:* **сизік, сӱме**. Сағыстаң табырах, кӱлӱк. – Способность быстро понять, сообразить что-л.; ум, смекалка. *Ухаанын көзідерге. Ол ухаан сынаҷаң ойыннарда аралазарға хынча.* 2. Тирең сағыскögіс. – Глубокое понимание чего-л.; мудрость. *Улуғларның ухааны. Сöспектерде чон ухааны салыл парған.* 3. Ниме поларын азынада пілгені, көргені. – Прозорливость, способность предвидеть, предугадывать что-л.; чутье // прозорливый, предсказывающий. *Ноға Низами ухаанынаң төреен «ырыс чирін» Ким хазынзар, пурунғы хакастар чирінзер ағыл салған полҷаң?* (АТ). *Ағар чаадаң халған чонның иң артых алыптары, ухаанҷылары чыылызып, улуғ төлкелерін, улуғ ухааннарын сал турадырлар* (АТ). □ **Ухаан чох сöспектің сизиин таппассың.** – Не имея ума, не поймешь суть пословицы.

УХААННИРҒА [ухаанна-] *иділ., тиң.:* **төлкелирге**. Ниме поларын азынада пілерге, көрерге, сизінерге. – Заранее видеть, что должно произойти; предвидеть, предугадывать что-л., понимать что-л. чутьем. *Алызыгларны азынада ухааннаан. Таңда ниме пісті сағыпчатханын ухааннып алҷаа чогыл.*

УХААННЫҒ *пілд.* 1. Ухааны пар; хыйға, сизіктіг. – Умный, имеющий смекалку; смекалистый, сообразительный. *Матыр позының чапчаң паза ухаанныг сариларын көзіт пирген. Ухаанныг ӱгренҷілер сидік көніктіріглерні табырах толдырыбысчалар.* 2. Ырах көрістіг, сағыстың. – Прозорливый, дальновидный. *Аннаң пасха имҷінің ухаанныг сари поларға кирек* (ТН ТКӦ). *Устагҷы тогызында ухаанныг кізі поларға кирек.* 3. Чуртастағы нимелерні оңарып, тирең сағыс-көгіске тӧстенчеткен; хыйға, кӱлӱк. – Основанный на глубоком понимании, знании чего-л., на опыте; мудрый. *Ухаанныг пӧгін. Аның ухаанныг чӧптеріне тудынарға сіренчебіс. Улугларның ухаанныг чоохтарын ситкіп исче, кирек полза, пазып таа алча.*

УХААНҶЫ *тиң.:* **төлкеҷі, хам**. 1. *көр.:* **ухаан**. Полар нимені көрчеткені, чӱрекнең сизінчеткені // ухаанҷылапчатхан, сизінчеткен. – Предсказывание, предвидение, предчувствие // предсказывающий, чувствующий. *Хаастарның ухаанҷызын Хам Кӧченні истееңер* (АТ). *Ирбен одынаң аластаан туста кіндікке чӧрҷең кирі ухаанҷы инейек оларға ат адаптыр* (НК ХХС). 2. Полар нимелерні азынада пілчеткен, көрчеткен кізі. – Предсказатель. *Пурунғы ухаанҷылар чир чабызындағылар читпес арыг чирнің алтында хайдаг ис-пай, хайдаг от чазынчатханын пілбееннер* (АТ). *Ікі чӱрек тӧӧй сабылысса, пірігерге тартылысса, ухаанҷылар осхас поладыр* (ХО).

УХААНҶЫЛ *көр.:* **ухаанҷы, ухааныг**.

УХААНҶЫЛАС *адал., көр.:* **ухаан**.

УХААНҶЫЛИРҒА [ухаанҷыла-] *иділ., көр.:* **ухааннирға**, *тиң.:* **төлкелирге**.

УХААНҶЫЛЫҒ *көр.:* **ухааныг**.

УХ-САДАХ *адал., ист.* Чаҷының чаалазыгда киректелчеткен хол тириглерін пірге адааны. – *собир.* Ручное оружие воина. *Ухсаадагын алчадыр аңнап-хустап параргға* (ХФ). *Ол туста мылтых чох полтыр, ух-саадах ла полтыр* (ЭКХЯ).

УХСАХ *адал.* 1. *көр.:* **уғус**, **сӧп** I. 2. Одың тоорчатхан орында чыылчатхан узахтар, сӧпсап. – *саг., собир.* Щепки и мусор в месте, где рубят дрова. *Ухсахты тырбоснаң пір чирге ӱӱп салган. Паланың саар мелейін ухсах аразында таап алган.*

УХСУМ *адал., саг., көр.:* **муксун** I, **усхум**.

УХ-ТАР *тиң.:* **ух-тиріг**. Ухтарны паза тарларны пірге адааны // тарлыг. – *собир.* Пуля и порох // пороховой. *Ол кимелерде солдаттар кисчелер, олар ух-тар агылчалар* (АТ). *Мин көрбеем чааны, ух-тар наңмырны, че пілчем аны, хораг-ачыгны* (АТ).

УХТИРҒА [ухта-] *иділ.* Пірее тирігні атысха тимнирге (ух, соган алай пасха даа ниме суғып). – Заряжать (оружие). *Мылтыгын хатап ухтап, киик соонҷа чӱгӱрген* (ТМ ЧЧ). *Олар молҷаг сагбаларын ӱгренгеннер, автомат дисктерін, харах палгап алып, ухтирга көніккеннер* (АТ).

УХ-ТИРІГ *адал., тиң.:* **ух-тар**. Ухтарны, тарларны, тириглерні паза ан. п. чаалазыға кирек ниме-нооларны тиксі адааны. – *собир.* Боеприпасы. *Олар окоптар хасчаңнар, аттарны көрҷеңнер, пірееде ух-тириглер тартчаңнар* (ХЧ).

УХ-ТИРІГЛІГ *пілд.* Ух-тирии пар. – Имеющий боеприсы, снаряжение; со снаряжением, с боеприпасами. *Ух-тирігліг склад. Ӧтіг командалар истіле тӱскеннер, чаачылар ух-тирігліг харачахтарны тӱзіргеннер* (АТ).

УХТЫҒ I *пілд.* 1. Угы, соганы пар. – Имеющий пулю, стрелу и т. п.; со стрелой, с пулей. *Халын тайгада, хузух тӧзінде, көксінде ухтыг алып чызаан* (АТ). 2. Ухталган (ӧӧнінде чаа тириинеңер). – Готовый к действию, снабженный зарядом (об огнестрельном оружии, батарее и т. п.); заряженный (об оружии). *Че Ойаң пілген: позын арачыланарга ухтыг ла ал чӧрҷең мылтии, хыйлагны сала ла пасса, нызыри халар* (КИ ЧХ). *Мылтыгы ухтыг, ол аны іди ле оңнабин салган чіли пілдірген* (АТ).

УХТЫҒ II *пілд.* Чулуғы пар, чулухтыг. – Имеющий носки, чулки; с носком, с чулком; в носках, в чулках. *Азагы ухтыг. Мына*

үстүндегі төзектең түзірче азаан соххан ухтыг, көк триколыг хыр сабысхан пастыг кізі (АТ). □ **Улуғ ибнің істінде кічіг иб, кічіг ибнің істінде Кіскенек сөөгі (кізінің ухтыг азаа).** – Внутри большой юрты – малая юрта, внутри малой юрты – кость Кискенека (нога человека, обутая в чулки и сапоги).

УХЧАА *адал.* 1. Соғаннаң охчааны пірге адааны. – *собир.* Стрела и лук. *Аның прай пар-чох нимезі: чалғыс ах сабдар ады паза ухчаазы ла полтыр* (КА). 2. *көр.:* **охчаа, чаа** II, **чаачах**. Өөнінде ағастаң иділчеткен кіріс паанаң ээ тартылған соған позытчаң хол тирии. – Лук, ручное оружие для метания стрел. *Ухчааларын, соғаннарын прай үгзағлапчалар іколең* (АТ). *Ухчааларын аттарының ікі хулах аразына салып, Өчең Матырның чонына позыдарға тимде одырлар* (ӨМ).

УХЧЫ *адал.* 1. *тиң.:* **атығчы**. Охчаанаң атчаң кізі, чааҷы. – *ист.* Воин, вооруженный луком; стрелок, лучник. *Ухчыларның пір саңай позытхан соғаннары сыылазып учухчалар. Хан ухчылар аразында артыхтарның артыхтарын таллап алған.* 2. *көр.:* **оолах**. Ир пала. – *перен.* Ребенок мужского пола; мальчик. *Кічиҷек ле, че хайдаг күлүк ухчы полған. Төлін узаратчаң ухчызы пар.*

УЧА *адал.* 1. Пис оорха-сөөктең пүт парған оорханың алтындағы (аң-хустарның – соондағы), чайаада орныхчатхан, чардығы; хузурух сөөгі. – Крестец. *Панка сах ідөк сол холын, өліг чіли, учазынзар тастабысчаң* (ТМ ЧЧ). *Кинетін Орғы учазына хайдаг-да хатыг ниме теңенін сизінген* (АТ). 2. *көр.:* **арға** I, **сырт**. Көгістің кистіндегі (аң-хустарның – үстүндегі) чардығы мойыннаң хузурух сөөгіне читіре. – Спинка. *Илакоңны тургызып, Муклай тайым позыох учазын хахтап сыххан* (ТМ ЧЧ).

УЧААР-ЧАЧААР *тиң.:* **уйғаан-сайғаан**. Ай-пораан, иптии, оңдай пазы чох; хайди ла полза, халбыр. – Неорганизованный, беспорядочный, безалаберный // беспорядочно, безалаберно. *Ниме-ноолар учаар-чачаар чатхлапча. Тудынғанынаң көрзе, учаар-чачаар оолға төөй.*

УЧАЛАНАРҒА [учалан-] *иділ.* 1. Пил сістирге (от хазында). – Греть спину (у огня). *Пулат тимір песке учаланып одырча, наспах суғына* (АТ). *Арға сістеп, мин чатчам, от хазында учаланып* (АТ). 2. Піреезіне алай пірее нимее арғазынаң айланарға. – Повернуться спиной к кому-л., чему-л. *Олар, пірде удур-төдір көрізіп, пірде учаланып, теелбек салғаннар. Олар іколең, чоохтаспин, учаланып, ӱр чатханнар.*

УЧАРҒА [уч-] I *иділ., кыз., көр.:* **учуғарға** I.

УЧАРҒА [уч-] II *иділ., кач., көр.:* **аңдарыларға**, **узарға** II.

УЧА-ТҮЗЕ *нареч.* Маңзырап ала. – Торопливо. *Аархы пöліктең хызычахтар учатүзе сыххлапчатханнар. Усхун киліп, учатүзе тонан сыххан.*

УЧИРҒА [учу-] *иділ., саг., көр.:* **ӱзирге**. 1. Соохха тың тоорға (кізідеңер). – Мёрзнуть от сильного холода (о человеке), дрогнуть. *«Мин тіріг Икенмін, – пазох нандырған ірі, – ас ізік, учуп парим. Кірзе, чоохтазарбыс»* (АС). 2. Соохха тооп, ээлбеске, хыймырабасха. – Костенеть, дубеть. *Ол туста мин наахтарымны харнаң чысхлап чöрчем, учуп парған полбазыннар* (Х). *Аның хулахтары учаан паза пусха чаба тоңан*. 3. Соохха тооп, ölерге, ӱреп пararға. – Умереть, погибнуть от мороза. *Чолда оларға пірдеезі тузында учурабаан, іди соохха учуп парғаннар. Ол чирлердегі хустар, киидөк учуп парып, түсклепчеткеннер.* 4. Соохха, хыраа саптырарға. – Прихватить морозом, холодом, заморозками. *Оларның яблахтары учуғлааннар* (ХЧ). *Ӱгӱрсӱлер пастағох хыроға учуп парғаннар.*

УЧУҒАРҒА [учух-] *иділ.* 1. Ханаттарнаң сабынып, кииче чöрерге, кииде тудыларға. – Лететь. *Алаң ас парған көгізек, тасхар сыхчаң орын тілеп, учух чöрген* (ТИ КМ). 2. Хайдаг-да кӱс сылтаанда, пір чирдең пасха чирзер кииче пararға, атыларға, ööр кödірілерге, орнын алыстырарға (аймах-пасха ниме-ноолардаңар). – Лететь, передвигаться, перемещаться по воздуху при воздействии какой-л. силы (о различных предметах). *Төгелер пірсі пірсінең соонаң учухча* (ШВ ЧС). *Ірімҷік уйалары, улуг нимес чилге сӱрдіріп, ілінген чирлерінең азырылғлап, тігде-мында чылтырасхлап, учухчалар* (ТГ Ч). 3. Кииче

алай хан тигірче чӧрерге (учух чӧрҷең аппараттардаңар). – Перемещаться по воздуху или в безвоздушном пространстве (о летательных аппаратах). *Прайларының чӱректері талбырас сыххан, позы учухчаң көп-көні учух килген* (АТ). 4. Кииде чӧрҷең транспорттың чӧрерге. – Передвигаться, перемещаться по воздуху на воздушном транспорте. *Я, ам на городтаң, самолетнаң учух килтір* (ХПА). *Хакас, самолетха одыр, халбин кемнең дее учух!* (ХА). 5. Аңдарыл пararға, чирге табырах тӱзерге. – *разг.* Падать, резко упасть, отлететь. *Чадап ла пас килчеткен Илонча ам, чирге дее теңмин, учуға халды* (ТИ Т). 6. *тиң.:* **хуйбырарға**. Табырах чӱгӱрерге, пararға; ойладарға. – *перен.* Быстро бежать, передвигаться; мчаться. *Пір кізее мында улуғ хыйал – машина харға пат парар алай ба таға төбін учуғар* (ХО). *Сана чолы уғаа тах, аныңча піс учухчабыс, ух ла чіли, хыыласчабыс* (АТ). 7. Тарирға, чайыларға (табыстардаңар), истілерге. – *перен.* Лететь (раздаваться, доноситься, слышаться). *Сӧклестер, хырызыныстар Муколчазар, аар тастар чіли, учухчалар* (ШВ ЧС). 8. Алнында полар нимелердеңер, киректердеңнер, тустардаңар, чӧпсініп, ізеніп, сағынарға; сағыс кӱзінең пу тустаң алай чирдең ырах парыбызарға. – *перен.* Мечтать, мыслить, мысленно переноситься. *Сағыс тоғын на парча, Сағдай, чатхан орнын пілінмин, хайдар-да учух парчатхан осхас* (ДН ЫА). 9. Табырах иртерге, иртіп пararға (хайдағ-да тустаңар). – *перен.* Быстро пройти, миновать (о времени, какой-л. поре); пролететь. *Эк, чуртас – айлар паза чыллар, учухчалар миннең дее сурбин* (ХТ93). *Тустар учухча полған на сабыснаң, мин не халчам хаҷан даа пос позымнаң* (АТ). 10. Улуғлан парып, іче-пабаның чуртынаң пararға. – *перен.* Покидать отчий дом. *Пірсі пірсінің соонча төріткен оолларың учуххан; алғым турған Чир-суунча, орын табынып, тарасхан* (АТ). 11. Тиліп, пӧзік синге сығарға, кӧдірілерге. – *перен.* Достигать более высокого уровня в своем развитии; подняться. *«Чуртир хайчы тӧлі! Учуғар Камотай ир! – харах чазы сыхча Антонның. – Алғыс сағаа, Хара сағал!»* (КИ ПТ). *Пістің хониибыс улуғ, парчан чолы азых. Пар, чӧр, учух... Кізее чоллар аллыг* (АС). 12. Килерге (искірігдеңер, хабардаңар паза ан. п.). – *перен.* Прилетать, поступать (о сообщении, вести и т. п.). *Сойан таглары тӧзіндегі улуғ пӱдірігдең хайдар тың ӧріністіг хабар учух килген – пӱдірігчілер онынчы агрегатты хуруға айландырарға позыттыбыс тіп искіргеннер* (АТ). *Смскалар учух ла турча.* 13. Сығара састырарға. – *разг.* Подвергнуться исключению, увольнению, изгнанию откуда-л. *Сых мындартын!.. А то тоғызыңнаң сығара учуғарзын!..* (АТ). 14. Ӱреп пararға (көбізін палалардаңар). – *перен.* Перестать жить (часто о детях); умирать. *Че пӱӱн ноо даа сӧс іченің чӱреен часхырар ба, нимее ле оолғы учухты ни, чирде дее ирее парда?* (АТ).

УЧУҒЫС *адал.* 1. Кииде тудылып, учухханы. – Движение кого-, чего-л. летящего; полет. *Аал хыриндағы нымырттыг хыйыг істі, тізең, аарлар учуғызына аринча ыылап турча паза нымырт чахайағына көбіктенченкенге төӧй* (НК КХ). *Тигірде чалғыс ла хара ниме, ханаттарын чалбайтып, ағырин учуғыста хыҷаланар ниме харап тур* (ТВ АТ). 2. Чолға парғаны (самолеттаңар, хан тигірзер учухчаң корабльдаңар, ан. п.). – Воздушный или космический рейс, полет. *Тигірде төреміл штурмовиктер учухчатхан күнде олар алтылар-читілер учуғыс иткеннер* (АТ). *Тіріг нимені хорғытпин, учухчаң корабль ипти-тапти саблыг учуғыстаң айланған* (АС). 3. Күстеніс, алнынзар хаалағ. – *перен.* Устремление, порыв. *Че ноға хомзыныбыстым, сынап таа, – чиит тус учуғызын тохтатпинча* (АТ). *Чайаачы чолның пазында мындағ махтағлыг паалағ чиит кізее учуғысха, көңні ӧӧрлеске күс пирче* (АТ). 4. Сағысха тӱзіп, ырап парғаны. – *перен.* Раздумье, представление о чем-л. *Тызы чох чарых сағысха учуғыс пирче хаҷан даа* (АТ). *Ырах чучалған аның сағыстарының учуғызы: Мачонның пабазының сылтаанда пол парған мындағ кирек* (АТ).

УЧУРАС *адал.* Тоғазыг. – Встреча. *Туйуххан учурас. Ол учурас казактарның көп чонынаң тӱгенҷі хати хатыг тартысханыбыс полған* (ХЧ Ч).

УЧУРИРҒА [учура-] *иділ., тиң.:* **урунарға**. 1. Піреезіне тоғазарға, кемні-де алай

нимені-де көрерге (пірее чирде парчадып алай хайдар-да чидіп). – Встретить, увидеть кого-, что-л. (идя или придя куда-л.). *Сірерге чаада мыннаң парған хакас кізілер учураҷаң ма?* (ЧД ТТ). *Хузух ағазының, алай ба тіген-сыбының төзінде чарған ағастаң иткен отахтар көп учураҷаңнар* (ХО). 2. Хайда-да пірее нимее урунарға. – Натолкнуться, наткнуться на кого-, что-л. где-л. *Сығып, көрзебіс, чирге кире пат парирбыс, ылай чир учурап партыр нооза* (ХО). 3. Піреезіне удур пол парарға, харах-көске көрін парарға. – Попасться навстречу или в поле зрения; встретиться кому-л. *«Сыда, палам, арса, түрче идіп, суғ учурир», – алданча пабазы, хызыҷахтың пазын сыйбап* (ДН ЫА). 4. Піреезіне орта пол парарға. – Случайно найтись для кого-л., подвернуться кому-л. *Оолағас хайхабинаң хайхапча, хайдағ талаан маға учурады тіп* (ХП). *Аразында ноңных, тиин хады учурап парча* (ТИ Т). 5. Поларға, пол парарға, урунарға. – Бывать, случаться; попадаться; встречаться. *Че күннер ирткен сай, наадаң наа нимелер учурап, сағыс-көгізін алғыдадыр* (АТ). *Ол пірдеезіне полыспаан паза тылаастарға учурабасха күстенҷең* (АС). 6. Табыларға, тоғазарға. – Обнаруживаться, встречаться. *Пурунғы хам сөстерінде улееде амдығы хакас тілінде тузаланминчатхан терминнер учурапчалар* (АТ). *Нымахтарда «чарғах тон», «чарғах хуйах» тіп сөс палғалызы учуридыр* (АТ). 7. Орта поларға, урун парарға (удаа учурабинчатхан ниме-нооларданар). – Попадаться, встречаться (о редко встречающемся). *Андағ сіліг, хоос көгенектер аалларда ам даа учурапчалар* (АТ). 8. Чуртаста піреезіне урунарға. – Столкнуться с кем-л., встретить кого-л. в жизни, деятельности. *Көні чоохтаза, пу чуртазыма теере андағ чөскін нимее киҷее ле учурадым* (АТ). *Көрчезер, хайдағ ла полза кізілер учурап парчалар* (ТИ СН). 9. Пірее кізее тоғас парып, аннаң танызып аларға, чағыннас парарға. – Познакомиться, сблизиться, сойтись с кем-л.; встретиться. *Ол оңдайнаң, хызым миннең артых кізее учурап парған полар. А хыныс чи? Пирген сөзі чи?* (ЧД ТТ). *Анда, Сырда, пастағы хынызыма учурап, пазым айлахтанҷаң, чүреем сіртлеҷең* (АТ). 10. Чуртаста аар нимее урунарға (**сидік, хатығ** паза ан. п. сөстернең палғалызып). – Столкнуться с трудностями (в сочетании со словами **сидік, хатығ** и т. п.). *Хаҷан хатығ учураанда, прай чон сағаа арғыс полча* (ХПА). *Поч, палам, чуртаста сидік учураза, күснең күрезіп асчаң...* (КИ ЧХ).

УЧУХ I *адал.* Тамахтың артхан-халғаны. – *с.-х.* Охвостье. *Суланың учуғы. Мыҷыктың ағбайған састарының аразына астың микинелері паза учухтар сүрееліг амарас парған* (ХЧ Ч).

УЧУХ II *адал.* 1. Іңеде чіптің халғаны. – Обрывок, остаток нитки (в иголке). *Ағаа хоза, Хоортай хаҷан даа кізі нимезіне теңмеен, кізінің іңезін дее албаан, іңеде халған чіп учуғын даа сураг-сап чох албаан* (ДН ЫА). 2. Тулуңа хоза узарада ӱрілҷең састар (ирге парған ипчілернің полҷаң). – Пучок волос, вплетаемый в косу, чтобы удлинить ее (обычно у замужних женщин). *Учуғын анда чыып салҷаң полған. Ӱлӱкӱннерге учуғын ӱріп алҷаң.* 3. Плат пулуңы. – Уголок головного платка. *Оох харахтыг ах пладын ікі учуғына ээгінің алтында сиберли палғаптыр* (НК ХХС). *Пастарында күреели тартынған платтарының учухтарынаң ахсы-пурныларын чазырып, оортах турғлапчатхан постаң хыстар, оолдаң харах албин, аныңзар пазорлааннар* (АТ). 4. Пірее нименің пазы, тоозылчатхан чардығы. – Часть конца; кончик чего-л. *Күдет көрбин дее халған, пір оолах адыҷахтың пусха чаба тоop парған хулахтарын пустаң ходыра тартыбысты, хулах учухтары пуста хызарыс халтырлар* (БФ ПТН). 5. Чоохтың, сағыстың паза ан. п. толдыра нимес, тоозылған чардығы. – Неполная, незаконченная часть мысли, фразы и т. п. *«Ирге дее парза, паланы хайди тастир?» – пазох учуғынзар айланысча аар ӱзӱріг* (ХА А).

УЧУХТИРҒА [учухта-] I *иділ.* 1. Чіптің пазын устығ идерге (іңее саптир алнында). – Заострять конец нитки (чтобы вдевать в иголку). *Іңені саптирға оой ползын ӱчӱн, чіпті учухтап алчалар. Чіптің пазын, ахсында көмес öл идіп, учухтирға ӱгрен парған.* 2. *көр.:* **саптирға** I (2-ҷі тузада).

УЧУХТИРҒА [учухта-] II *иділ.* Чіпті ўзе тартарға, ўзўрлебин тудынарға. – Обрывать, изводить нитки (неэкономно расходовать). *Ууҷама, чіпті учухтап тудынчатса, хырыстырҷаҷмыс. Кип-азах тікчең ус чіпті хайди учухтабин тузаланарға чахсы пілче.*

УЧУХТИРҒА [учухта-] III *иділ., кӧр.:* **хатарға** II. Киндір, сиир паза ан. п. учухтарынаҷ чіптер идерге, тимнирге. – Изготавливать нитки из обрывков, волокон конопли, сухожилий животных и т. п. *Киндір чіптерін учухтирға. Інек паза ат сиирлерін учухтап салғаннар.*

УЧУХТЫҒ I *пілд.* Учуғы пар. – Имеющий охвостье, с охвостьем. *Учухтығ асты хаптап, маҷ чохха тўскеннер. Учухтығ суланаҷ сосхаларны азырапча.*

УЧУХТЫҒ II *пілд.* 1. Чіптің халғаны пар. – Имеющий обрывок; с остатком нитки. *Учухтығ іҷе. Аймах-пасха учухтығ харачах.* 2. Тулуҷа хоза узарада ўрілҷең састығ. – Имеющий пучок волос, вплетаемый в косу, чтобы удлинить ее (обычно у замужних женщин). *Учухтығ тулуҷ. Майраныҷ учухтығ тулии узун кӧрінче.* 3. Пулуҷныҷ (платтаҷар). – Имеющий уголок; с уголком (о платке). *Чачах учухтығ плат. Уғзалых учухтығ плат.* 4. Устыҷ, тоозылчатхан чардыхтыҷ. – Имеющий часть конца; с кончиком чего-л. *Хатығ учухтығ арғамҷы. Пўрлері тўс парған чалаас учухтығ сыбырғы.*

УЧЫ-ПАЗЫ *кӧр.:* **узы-пазы**.

УЧЫРАРҒА [учыр-] I *иділ., кач., кӧр.:* **узарға** I, **узырарға** I.

УЧЫРАРҒА [учыр-] II *иділ., кач, кӧр.:* **узырарға** II.

УЧЫХ-ЧАЧЫХ *нареч., кач., кӧр.:* **узых-пазых**.

Ӱ

Ӱ I // **Ӱ-Ӱ-Ӱ** *кӧӧг. сӧс.* Ўгўнің, тасханың алай пасха даа оларға тӧӧй ниме-ноо сығарчатхан табыстарны таныхтапчатханы. – Звукоподражание крику филина, совы и т. п. *Хам ӧрбекейлер хулах ўстўнҷе пулбыраза халчатханнар, ырах нимес ўгў «ӱ-ӱў» пола тўскен, анаҷ хайдағ-да нимені сырлатчатхан, анзының табызы хозан палазынина тӧӧй истілген* (ДН ЫА).

Ӱ II // **Ӱ-Ӱ-Ӱ** *хыйғ.* Хорғысты, чочып парғанын таныхтапчатхан сӧс. – Частица, выражает испуг: ой-ой. «*Ӱ-ӱ-ӱ!*» *– аахтабысхан кем-де, ол чочып таа парған, ады хохырыбысхан* (ЭКХЯ).

ЎБДЎР *пілд., кыз., кӧр.:* **ағбах, тўгдўр, ўгбек, ўгберек, ўгдек, ўгдерек**.

ЎБЕНЕРГЕ [ўбен-] *иділ., саг., кӧр.:* **кўстенерге**. Пірее ниме идерге кўс саларға. – Стараться, прилагать усилие для какого-л. действия (физического). *Саа чох ханаттарынаҷ тизерге ўбенче* (КГ ХА Т). *Мукул тураргa ўбенгенде, прай идінҷе ізіг чалын ойлаза тўскен* (ИТ).

ЎБЎРЕРГЕ [ўбўр-] *иділ.* 1. *кӧр.:* **ўрерге** II. Киині кўснең тибіредерге (чилдеҷер, сарнахтаҷар, ан. п.). – Веять, дуть. *Харын, чил сағыстығ тан, кўреҷ аттың оҷдайын оҷнабин, ирғідегі чіли ўбўр турған* (ХЧ). 2. Ахсынаҷ киині позыдарға. – Выпускать изо рта струю воздуха. *Ату, холларын ўбўріп, арғазын ағасха чысхан* (НК ХХС). 3. Ўбўрҷең кӧг тириин кии полызиинаҷ ўннендірерге. – Извлекать звуки из духового музыкального инструмента. *Син пырғычахтың пір саринаҷ ўбўрзеҷ, нымысчылар чох пол пararлар* (ТИ ХЧ). *Алып хыс, пирген нимені хаап алып, пір хати, ўбўріп, сығырыбысты* (КЛ ССХ). 4. Пірее тизіктеҷ соох кии сабарға. – Сквозить, продувать, нести холодную струю воздуха сквозь отверстия, щели в чем-л. *Кӧзенееҷ чаап салдах, пиліме ўбўрче. Сиден хыриндағы скамейкада одырып, соох кии ўбўргенін сизінмин халғам.*

ЎБЎРІЙЕРГЕ [ўбўрій-] *иділ.* Тумай, аҷзаа поларға. – *разг.* Быть глупым, тупым. *Артист, сағызынаҷ хысха кізіні ойнап, киртіністіг ўбўрійген.*

ЎБЎРІС *адал., көр.:* **ўбўрерге**. 1. Чил полғаны, ўбўргені. – Легкий порыв ветра; дуновение. *Хысхы тоозыл парды, че ам даа соох чил ўбўрізі пілдірче* (ХЧ). 2. Киінің чөрізі, сабылғаны. – Движение воздуха. *Ниик ниме-нооны ўбўріс полызиинаң орнынаң тибіредерге. Ах пастың ўрені олғаннарның ойын пазындағы ўбўрізіне ле улееде чайыл парча.*

ЎБЎРКЕК *пілд., көр.:* **ўбўскек, көбең**, **күп** I.

ЎБЎРТКІС *адал., шор., көр.:* **көбір** I.

ЎБЎСКЕК *пілд., көр.:* **ўбўркек**, **көбең**, **күп** I.

ЎГ *адал.* Тайға ээзі, тайғаның кізее көрінмес күстері, чон киртінізі хоостыра, олар иирде, күн хонған соонда, кізее урунып, чадыға кир салчалар. – Таежные духи, бесы, по суеверным представлениям, вечером при заходе солнца они приставали к человеку и могли загубить его. *Харахха көріминчеткен, үге парған ызыхтарыбыстаңар, сағын чөрерге кирек полча* (ТМ ЧХЧ).

ЎГБЕ *адал.* Уғаа көп ўўлген ниме-нооның пір чирде чыылғаны. – Большое количество, множество чего-л.; *разг.* уйма, куча. *Тиміртистің ўгбезі. Хасхан оймахтар хыринда сай ўгбезі ўўл партыр.*

ЎГБЕЙЕРГЕ [ўгбей-] *иділ., көр.:* **ўгберирге**. Ўгдек поларға, хайди ла полза тырбайарға. – Быть лохматым, торчать в разные стороны; лохматиться, быть косматым. *Оларның күргеннері, чайғы иб чіли, ўгбейісчеткеннер* (КИ МН).

ЎГБЕК *пілд., көр.:* **ағбах, тўгдўр, ўбдўр, ўгберек, ўгдек, ўгдерек**.

ЎГБЕРЕК *пілд., көр.:* **ағбах, тўгдўр, ўбдўр, ўгбек, ўгдек, ўгдерек**.

ЎГБЕРИРГЕ [ўгбере-] *иділ., көр.:* **ўгбейерге**.

ЎГДЕК *пілд., көр.:* **ағбах, тўгдўр, ўбдўр, ўгбек, ўгберек, ўгдерек**.

ЎГДЕҢНИРГЕ [ўгдеңне-] *иділ.* Чарып-ўзіп көйерге. – Трепыхаться. *Свечі, ўгдеңнеп ала, хайылча. Ўспінең урған чарыттхым ўгдеңнеп көйді алнымда, узун харааны тобырдым, уйгум килбеді позыма* (ХЧ Ч).

ЎГДЕРЕК *пілд., көр.:* **ағбах, тўгдўр, ўбдўр, ўгбек, ўгберек, ўгдек**.

ЎГДЕРИРГЕ [ўгдере-] *иділ., көр.:* **ағбарирға, тўгдерирге, ўгбейерге, ўгберирге**.

ЎГЕ *адал., бельт., уст., көр.:* **тура** I.

ЎГЕ-САҒА *нареч.* Ырах, илееде ырах. – Далеко, очень далеко. *Пабам тоғынарға ўге-саға парыбысхан. Туғаннарым ўге-саға чуртапчалар.*

ЎГРЕ *адал.* Аймах-пасха чир тамаан, ит алай ан. п. даа ниме салып, хайнатхан суух чіңең ниме. – Суп // суповой. *Пай стол: хойыг мўнніг ўгре, типсее ўўлдіре иттер* (БФ ХЧЧ). *Чарбалыг ўгре, идін сығарып алғанда, поғырап хайнап турған* (КИ ЧХ).

ЎГРЕДЕРГЕ [ўгрет-] *иділ.* 1. Піреезіне пілістер, хайдағ-да ниме итчең көнігістер пирерге, читірерге. – Передавать кому-, какие-л. знания, навыки; учить, обучать кого-л. чему-л. *Ол анда хыстарын мылтых атарға ўгретчең полтыр* (КИ МН). *Пестең сыххан ізігде киі чоғыл – аны школада ўгреткеннер* (ТМ ЧЧ). 2. Ўгреніп алчаң оңдайлар пирерге, ўгредіг аларға хабазарға. – Выучить, обеспечить кому-л. возможность учиться. *«Хазых ла чөрчетсем, өскіріп, ўгредібөк алғайбын сині, палам», – чоохтан салған инейек* (ТН КК). *Ам полысчаң кізі чоғыл, чалғыс оолғын ипчізі Параско ўгредерге ле күстенген* (ТМ ТХЧ). 3. Кізінің ибіркі ниме-ноолардаңар сағыс-көгізін алғыдарға. – Преподносить уроки, обогащать опытом, пониманием окружающего. *Книга чиит төлні тіспен істеніске, арғыстасха, махачыланысха ўгретче* (ТН КК). *Мині андаг нимелерге чуртас ўгрет салған* (ХПА). 4. Аң-хустарны, малларны пірее ниме көзідерге, идерге көніктірерге. – Дрессировать (животных). *Сас атты Топас көбізін чайғы туста ўгредерге хынадыр* (ТН ТКӦ). *Ам пабам Хула тайны ўгретче, кинетін өстеп ала чөр сыххан* (ТМ ЧЧ). 5. Чөптер пирерге, устағлирға. – Давать советы, указания; поучать. *Аразында ол кізіні ўгреткленче* (БФ ТО). *Романның көк сула пирбеенін чоохтабаспын, Сибозах аны ідөк тее ўгрет салар* (ХА). 6. Пірее нимее, кізее көніктірерге. – Прививать навык к чему-, кому-л.; приучать. *Тураны арыг тударға кічігдең сығара ўгредерге кирек. Час паланы холға ўгрет салтырбыс.* 7. Сизіндірер ўчўн хатыглирға. – *разг.*

Наказывать для острастки. *Амох мин сині ўгрет саларбын* (ТИ КМ). *Че син іди полча ползаң, мин сині ўгредем!* (ТИ ХЧ).

ЎГРЕДІГ 1. Пілістер алып ўгренгені. – Учеба, учение. *Ікі ай пазынаң ўгредіг чылы тоозыл парған* (ТН КК). *Харасхах палаларның ўгредіглері чахсы парчатхан* (ЭКХЯ). 2. Ўгретчеткен паза ўгренчеткеннерің аразындағы пілістер пирер паза оларны алар тееліс. – Обучение. *Сибирьдегі имнег вузтарында көстегліг ўгредігче ўгренерге сағынчатханнардаң пічіктер пўўл 1 февральдаң алыл сыхханнар* (ХЧ). 3. Ўгредіге, ўгреніске киректелчеткен. – Предназначенный, служащий для обучения, учебы; учебный. *Олғаннар, Николай Островскийнің чайаачызы пістің пўўлгі ўгредіг программазына кірбиндеечеткен полза, аннаңар чоох пар сыхханда, көмес ағаа теелееңер* (ТН КК). 4. Ўгредіг апарылчатхан (орыннаңар). – Учебный, образовательный. *Ағбан городтың тиксі ўгредіг учрежденіезі. Пу ўгредіг организациязында ўгренчеткен, аны тоосхан олғаннар паза анда тоғынчатхан ўгретчілер пілістерінең Хакасияда ла нимес* (ХЧ). 5. Ўгредіг процезінең айғазарынаң палғалыстығ. – Связанный с организацией процесса обучения. *А.Г. Ботин, Асхыстағы ўгредіг киреендегі пөліктің устағчызы, чарых чалахай көңнінең көзідім полча* (МТ ТХЧ). 6. Ўгреніп, алған пілістер. – Совокупность знаний, полученных в результате обучения; образование. *Синнең піс өкіс халғабыс, хазна пісті ўгредіп алған, пөзік ўгредіг пирген* (ШВ ЧС). 7. Хайдағ-да нимедеңер пірге чыылған пілістер. – Совокупность теоретических положений в какой-л. области знаний; наука, учение. *Тархыннаңар ўгредіг. Орфография тілдеңер ўгредігнің сёстерні орта пазарынаңар ўгренчеткен чардығы полча* (ЭКХЯ). 8. Сынап полчатхан чіли оңдайларда пірее нимее тимненіс, ўгренгені (көз.: чаағы пөліктерінде). – *мн.* Учения (напр., в войсковых подразделениях). *Хакасияның юнармеецтері Россияның арачыланыс министерствозының тренировкалар иртірчең базазында ўгредіг иртерлер* (ХЧ).9. Пілістің. – Знание. *Таң, ўгредіге сабыл парып, андағ пол пардыбын?* (ТН ТКӦ). *Че сағам, оңарылып, сизін көрзе, ол ўгредіг тайма осхас* (ББ ТС). 10. *кӧр.:* **ўгредерге**. Хайдағ-да хомай кирек полбас ўчўн сизіндіріг. – Строгое предупреждение или наказание как урок; острастка. *Мының соонда кемге чапсынчатханыңны піліп ал тур* (АТ). *Пу ниме піске пазағы чылға ўгредіг ползын* (АТ). 11. Сынаныс, сыныхтағ. – Испытание, проверка. *Ызығда ол чуртастың иң пӧзік ўгредиин ирткен* (ХЧ). 12. Ўгреде чоохтааны, көстеені. – Наказ, наставление. *Хыс-ооллар іче-пабаның ўгредии хоостыра чуртирға харасчаңнар* (ХЧ). *Чиитер, улугларның ўгредиине тудынза ла, чуртаста астыхпастар.* 13. *кӧр.:* **ўгренчі** II. Кӧніккені. – Привычка, привыкание. *Чылдаң чылға тайғада чылғы хадарып, прай нимее ўгредіг дее пол парғам осхассым, аннаңар іди тудынча полбассым па за* (ХЧ).

ЎГРЕДІГЛІГ *пілд.* 1. Ўгренчіліг, ўгреніп алған. – Образованный. *Амды ол ортымах ўгредігліг агроном* (ХО). *Че ноо даа полза, артисттернің саны полза даа, театрға ўгредігліг артисттер киректелчеткені сизік пир сыххан* (АТ). 2. Пӧзік культуралығ, улуғ ўгредіг алған. – Просвещенный. *Читі хыллығ чадығанын ол анда ўннендір пиргенде, чыылысхан ўгредігліг чон аның хайын, чатхан сабызын тың хынып тыңнаптыр, ағаа чапсыптыр* (АТ). *Хакасияның ўгредігліг чиит тӧлі постарының саблығ ағаларын ундутпинчалар* (АТ). 3. Пірее нимее ўгретчеткен сарилығ. – Поучительный, воспитательный. *Чаа соондағы паза сағамғы хакас поэзиязының «Іченің омазы» тема чиит тӧлге ағаа тузалығ паза ўгредігліг тіп санапчабыс* (ХТ). *Андағох улуғ ўгредігліг кирек полча «Постың паза ол оолның ўчўн» тіп чӧрім* (АТ). 4. Ўгредігнең палғалыстығ. – Связанный с обучением; обучающий, учебный, образовательный. *Нина Николаевна чиит директор ўгредігліг методическай тоғысты пос салыбысхан, чуртас паза школа тастындағы сурығларнаң көп хайынча тіп санаңаң* (ХО). 5. Хайдағ-да пілісе пӧлиинде наука квалификациялығ; тирең пілістіг, ученай, істезігчі // наука сарилығ, істезігліг. – Имеющий научную квалификацию в какой-л. отрасли знаний; ученый, исследователь // научный, исследовательский. *1722 чылдох ўгредігліг*

кізі Д.Г. Мессершмидт хакас пічіктіг хайа тапхан (ХТ). *«Ўгредігліг пічіктер» тіп 15 книга сығар салдыбыс* (АТ).

ЎГРЕЛІГ *пілд.* Ўгрезі пар. – Имеющий суп; с супом. *Ўгреліг кодес песте турча. Ўгреліг айах. Ўгреліг хазан хайнап тур.*

ЎГРЕНЕРГЕ [ўгрен-] *иділ.* 1. Хайдағ-да пілістер, кönігістер аларға. – Усваивать, приобретать какие-л. знания, навыки. *Пўўн піс тörткілнің істінде хоостар хоостирға ўгренербіс* (КГ ПАО). *Ноға мин аның тіліне ўгренерге іди кўстенминчем* (ДН ЫА). 2. Хайдағ-да ўгредіг заведениезінің ўгренҷізі поларға. – Быть учащимся какого-л. учебного заведения. *Техникум тооссаң, институтсар ўгренерге паразың* (КИ МН). *Мин андада Томскта фельдшерско-акушерскай школада ўгренчеткем* (ХО). 3. Ўгредіг алып, хайдағ-да профессия, специальность аларға. – Обучаясь, приобретать какую-л. профессию, специальность. *Хайди даа кўстен, ўгрен килзең, маңат агроном поларзың – хада тоғынарбыс* (ХО). 4. Пірее нимені, хатап ала, сағыста тударға, сағысха сииртерге. – Повторяя, запоминать что-л., усваивать. *Паза уғаа чапсых полған: кибелісті мин önетін ўгренмеем, че сағызыма сиип парған* (КГ ПАО). *Пастағызын ол позы пілчеткен ырларны ойназын, соонаң хынчатхан сарыннарына ўгренер* (АТ). 5. Пірее нименең тузаланарға кönігерге; чöр поларға, тузаланарға. – Учиться пользоваться чем-л.; осваивать что-л. *Артас [велосипеднең чöрерге] ўгреніп тее алған, че Картас пір дее полбаан* (КЛ КА). 6. Істезіглер сылтаанда ілезіне сығарарға; істезерге. – Познавать в результате научного исследования; изучить, исследовать. *Махмуд Кашгарский (XI чўс чыллар) тюрк чоннарының тіллерін ўгренҷең* (АТ). *Аннаңар пасха тіллерге тілбестеліп халғлаан пурунғы хакастарның литературазын, фольклорын чыып, ўгрензе, көп наа, чапсых нимелер азыларлар тіп сағынчабыс* (АТ). 7. Посты хайдағ-да нимее ўгредерге. – Воспитывать, вырабатывать в себе какое-л. качество, умение. *Кізінің чўреен көрерге хайдаң ўгренгезер?* (ХО58). *Ол ам даа чиит, чахсы тыығалах, чуртастың сабыстарынаң кўрезін ўгренгелек* (АТ). 8. Чуртас оңдайларына кönігерге, ибіркі ниме-нооны сизінерге. – Приобретать жизненный опыт, понимание окружающего. *Піс алҷаастардаң ўгренчебіс* (ХО). *Кічіглер чуртасха улуғлардаң ўгренче* (ДН ЫА). 9. Пірее наа ниме идерге кönігерге. – Приобретать навык, привычку; приучаться, приобщаться к чему-л. *Автор ам даа олған, пазарға ам на ўгреніп пастапча* (ХО). 10. Пірее нимее кönігерге, іди ле поларға тартыларға. – Привыкать к чему-л.; пристраститься к чему-л.; повадиться куда-л. *Анзы олғаннардаң пір чалтанмас иде ўгрен парған* (АТ). *Син чалғысхан тураргa ўгрен парған поларзың пу чазыңа читіре, че мин чалғысхан чуртап полбаспын* (АТ). ◊ **Чир-суғ ўгренҷең.** – Краеведческий (*букв.* изучающий земли, реки). **Чобаға кірзе, сыытха ўгренері сидік нимес.** – Когда настигнет беда, несложно научиться причитанию.

ЎГРЕНІС *адал.* Піліс алчатханы. – Учеба, учение, обучение. *Ўгреніс тее ноға-да оой парчатхан* (ДН ЫА). *Школада ўгреніс тоозыл таа парған* (БФ ТО).

ЎГРЕНҶІ I. 1. Ўгредіг заведениеде піліс алчатхан олған. – Учащийся учебного заведения; ученик, школьник // школьный. *Ўгренҷі олғаннар сіреелердең көзенек хыриндағы инейзер, харах албин, аңмайысча* (НК XXC). 2. Пірее кізінің ўгредіг чолынча парчатхан кізі. – Последователь какого-н. учения. *Аның ўгренҷізі Совет Союзының чон хоосчызы атха турысхан* (СА ТКЧ).

ЎГРЕНҶІ II *кöр.:* **ўгреніс**.

ЎГРЕНҶІ III: **ЎГРЕНҶІ ПОЛ ПАРАРҒА [ўгренҷі пол пар-]** *иділ., кöр.:* **ўгренерге** (10-чы тузада). Пірее ниме-нооға кönігерге, ўгрен пararға. – Войти в привычку, привыкнуть к чему-л. *Камчаткада көп чыллар істеніп, андағы климатха ўгренҷі пол парғам* (ХЧ).

ЎГРЕНҶІЛІГ *пілд.* Ўгредігліг, пілістіг, ўгреніп алған, пічік пілчеткен ўгренҷізі пар. – Имеющий образование; с образованием, образованный. *«Пірее ниме сизінді полбас па за ўгренҷіліг, пілістіг кізі», – сағын салған Сағдай, позы чылғы ізін не сўрісчеткен ікі чалаңны изертіп* (ДН ЫА).

ЎГРЕТЧІ 1. Олғаннарға, чонға піліс пирчеткен кізі. – Учитель // учительский,

преподаватель // преподавательский. *Ўгретчі – аарлыг ат, аны пöзік тут!* (ЛЧ). *Хайбағынзалар, хости оларның ўгретчілері Никанор Павлович турча* (ТИ КМ). *Аны орындағы ўгренчілер, ўгретчілер, чон тың улуғлапчалар* (ХО). 2. Піреезіне хайдаг-да нимеде көзідім полчатхан кізі. – Человек, обладающий высоким авторитетом для кого-л. в какой-л. области. *Саблыг тіл ўгретчізі піске чахсы көзідім полған* (ХЧ). *Мин сағаа мында ўгретчі нимессім* (ТН АХ).

ЎГЎ *адал.* Тасхалар сöбірезіне кірчеткен, хараазын хайын чöрчеткен ачын хус. – Хищная ночная птица отряда сов; сова; филин; сыч. *Пастап ноға-да, ўгў чіли, пірее-пірее ле ööңнеп салчатхан* (КИ ЧХ). *Хайда хусхаҷахтар чібірескені истіл парча, хайда ўгў тапсабысча* (КЛ ССХ). ◊ **Ўгў осхас**. – 1. Похожий на филина. 2. *перен*. Как сыч (о человеке с угрюмым, мрачным видом). **Сарыг ўгў.** – Болотная сова (*букв.* Желтая сова). **Хызыл ўгў.** – Филин обыкновенный (*букв.* Красный филин). **Пора ўгў.** – Бородатая неясыть (*букв.* Серый филин). **Ах ўгў.** – Полярная сова (*букв.* Белая сова).

ЎГЎЛЕНЕРГЕ [ўгўлен-] *иділ.* Ўгее тööй поларға (тапсабас, мöнек поларға). – *разг.* Уподобляться филину (быть неразговорчивым, угрюмым). *Син хайди полып ўгўленібістің? Минің нанҷым кирек чох чирде ўгўленібісче.*

ЎГЎРЕРГЕ [ўгўр-] *иділ., көр.:* **аахтирға**.

ЎГЎРСЎ *адал.* Ўўҷікте öсчеткен сöлчік, көк öңніг, тыква сöбірезіне кірчеткен чир тамаа. – Огурец. *Стол ўстўнде, аймах айахтарда, полғаннар: тустаан помидорлар, чаг, ўгўрсўлер, мискелер, палыхтар* (ШО ХИТЧ).

ЎГҶЕ *адал., көр.:* **ууҷа**, **ўлҷе**.

ЎДЕЕ *адал.* Хол теербенінең алтына салчатхан истелген пызо теерізінең иділген тöзег. – *этн.* Подстилка из выделанной (чаще из телячьей) шкуры под ручную мельницу. *Теербеннең тузаланчатса, талған, чарба тартарға ўдее киректелче. Ўдеені кічіг мал теерізінең итчелер, аны, тудынарға иптіг ползын тіп, истепчелер.*

ЎДЕЕЛИРГЕ [ўдееле-] *иділ.* Хол теербенін тузаланысха тимнирге (теербен алтына тöзег саларға). – *этн.* Готовить для работы ручную мельницу (подкладывая подстилку под мельницу). *Теербен иргі дее ползa, ўдеелепчем. Хол теербенін ўдеелирге.*

ЎДЕЗЕРГЕ [ўдес-] *иділ.* 1. Піреезінең хада хайдаг-да орынға читіре хада парарға, анаң анымҷохтазарға. – Прощаясь с кем-л., пройти вместе до какого-л. места. *Иирде Сыгда Тайраны ибінзер ўдесче* (ЧС ПТ). *Че піс сині аал тастына теере ўдес саларбыс* (ТИ ХЧ). 2. Пірее чирзер парчатхан кізіні чолға ызарға. – Отправлять куда-л., снаряжать в дорогу. *Мыннаң инейінең хада пис оолғын чааға ўдескеннер, пірсі дее айланмаан* (ТМ ТХЧ). 3. Ырапчатханның соонҷа харахсынарға. – Следить взглядом за уходящим, уезжающим и т. п. *Иней, илееде турып, аны харахнаң ўдескен* (КИ ЧХ). *Ол ööр хасты, харахнаң ырааннарынҷа, ўдесчеткебіс, немецтер пазох чаа азыбысханнар* (КИ ПТ). 4. Парчатханнарға хайди хайчатханын көзідерге. – Выражать каким-л. образом свое отношение к уходящему, отъезжающему. *Чонның көңнін матап часхарған саблыг ырҷыны кізілер хазыр айа сабызынаң ўдескеннер* (СА КК). 5. Пірее ўлўкўннің, хайдаг-да тустың тоозылчатханын таныхтирға. – Отметить окончание чего-л. *Олар іди хысхы тусты ўдесчелер. Иртчеткен чылны ўдезібіп, Чыл пазын удурлааннар.* 6. Пірее ырах чолға паза ўрге парчатхан кізінең анымҷохтазып, ўлўкўннирге. – Отпраздновать отъезд кого-л. *Чоохтирҷыхсың, арғызыбысты армияа ўдескебіс, мындох азырыл парарҷыхтар* (ШВ ЧОХ). *Пу күннерде Володя Кабаев, Ананий Чертыков, Гоша Чанков, Ананий Кочелоров нимелерні армияа ўдезерге килісті* (АТ). 7. Ўреен кізінең, тўгенҷі чолына ызып, анымҷохтазарға; ўреен кізіні чыырға. – *перен*. Прощаться с умершим, хоронить. *Кічіг оолғыҷах тадылыг сўтнең тосханҷа азыраан іҷезі хара чирге кірерге öкер тонан салғанына хорых парча, чўреенең пір ўн дее сыгар полбин, халғанҷы чолға ўдесче* (ХТ). *Аны тўгенҷі чолына ўдезерге ырахтын чон көп чыылған* (АТ). 8. Чуртаста полған пірее нименең анымҷохтазарға. – *перен*. Прощаться, расставаться с прожитым. *Матрона чиитгегі хынызын хаҷанох паза айланмас иде ўдезібіскем тіп сағынча, че пірееде иргі*

тустар сағысха кір килче, чӱрее пазох ла сыдаҷаа чоох сыстап килче (ЧЛ ӦЧ).

ЎДЕЗІГ Пірее чирзер парчатхан кізінең анымҷохтасханы. – Проводы, прощание с кем-л. // прощальный. *«Пазох кил парыңар, Хакас чирі сірерні, аарлыг аалҷылар, хаҷан даа хуҷахтирға тимде», – тееннер пістіңнер саблыг артисттерге ӱдезіг тузында* (АТ). *Чолыбыс тоозылғанда, ӱдезіг тахпағын саблыг тахпахчыларныңох чірінде, Оот пилтірінде, истіп халдыбыс* (ЧМ КЧ).

ЎДЕМ *адал., көр.:* **ӱдее**.

ЎДЕС *адал., көр.:* **ӱдезіг**.

ЎДЕСЧІ *адал.* Ӱдесчеткен кізі, хада парчатхан кізі. – Провожающий, сопровождающий человек. *Ӱдесчілерні вагоннаң сығарға сурынғаннар. Ӱдесчі чох килгем.*

ЎДИРГЕ [ӱде-] I *иділ.* Пірее нимее хайығ айландырып, холнаң алай пасха даа нименең көзідерге. – Жестом, движением обратить чье-л. внимание на что-л.; указывать. *Ӱдеп, иділбеен нимелерге көзіділп, чоохтанарға. Ӱгретчі, ӱдеп ала, чарыда чоох тутхан.*

ЎДИРГЕ [ӱде-] II *иділ., көр.:* **ӱдеелирге**.

ЎДЎК *адал., кыз., көр.:* **хуй**.

ЎДЎРЕ *нареч., саг., көр.:* **удур** I, **удур** II.

ЎДЎРЛЕЗЕРГЕ [ӱдӱрлес-] *иділ., саг., көр.:* **удурлазарға**.

ЎДЎРЛИРГЕ [ӱдӱрле-] *иділ., саг., көр.:* **удурлирға**.

ЎЗЕ *нареч.* Аринҷа, саңай. – До предела; основательно; совсем. *Итсе, чахсаадин сағын килзе, ӧбекелерібіс ӱзе хыйға чон полтыр* (КГ ПАО).

ЎЗЕК *адал., көр.:* **ӧзек**.

ЎЗЕРГЕ [ӱс-] I *иділ.* 1. Чардыхтарға чararға (пірее узун нимелерні). – Разделять на части (что-л. длинное); рвать, обрывать, отрывать, разрывать. *Сойан чочаанынаң чатханының хылын ӱзе тартыбысхан* (КМ ЧХІ). *Хыптыҷаа, чіп ӱзе ызырып, пірее-пірее тығдырада таптан салып одырча* (ДН ЫА). 2. Пӱдін нимені сайбирға. – Нарушать целостность чего-л. *Ол нохтаны имнік аттар ӱзе тарт полбаҷаңнар* (ХЧ). *Ірімҷік уйаларын ӱсклеп, иб істіне кірділер* (АТ). 2. Сабынаң паза ан. п. сындырарға, чуларға (салааны, чахайахты, пӱрні паза ан. п.). – Надломив, отделить от стебля, корня и т. п. (ветку, цветок, лист и т. п.); снимать, срывать, обрывать что-л. *Чолами наа ла ӧскен порчоҷахтарны ӱзерге чапсын сыхчабыс* (БФ ТО). *Інек соох часхыда ам даа чахсы ӧскелек кӧк от пастарын хара тобырахха читіре ӱзе тартхлапча* (АТ). 3. Піреезінің чоогына ара кіріп, тохтадарға; хайдағ-да тусха тохтирға. – Вмешавшись в разговор, речь и т. п., перебить кого-л.; остановиться на некоторое время. *Кинетін Армин аға, нымағын ӱзіп, хараан чысхан* (КГ ХА Т). *Ипчілер, улуг табыстарын кинетін ӱзіп, сым одырыбыстылар* (ТГ Ч). 4. Пірее нимені чох идерге, тохтадарға. – *перен.* Прервать, срывать что-л. *Тӧлдең тӧлге парчатхан палғалысты ӱзерге чарабас* (ХЧ). *Ол киректі ӱзерге тартыпча «Кичкеректің ыры» кибеліс* (АТ). 5. Хайдағ-да алылған чӧптезігні паза ан. п. ӧнетін чох идерге. – *перен.* Расторгать, намеренно прерывать, прекращать действие какого-л. официального соглашения, договора и т. п. *Иргі чӧптезігні ӱзібізіп, наазында хол салыбысханнар. Ол тоғызын чоохтасхан тусха ит полбаанда, чӧптезігні ӱзерге килізер.* ◊ **Пазын (мойнын) ӱзе сабызарға.** – Выругать, наказать побоями кого-л. (*букв.* Отрубить его голову/шею). **Ӱзе тутпа пилліг.** – С очень тонкой талией.

ЎЗЕРГЕ [ӱс-] II *иділ.* Сӱтті сливкаа паза хайағы чох иділген сӱтке чararға, ӧріңмедең хайах сығararға. – Отделять что-л. от чего-л.; сепарировать, взбивать, сбивать; пахтать (*напр.,* сливки, масло). *Каной айран ӱзер чоғыл* (АТ). *Пол парча, алтынны, симіс ӱгренің ӱзін ӱстеен чіли, алчалар* (ТМ ТХЧ).

ЎЗЕРГЕ [ӱс-] III *иділ., саг., көр.:* **узарға** I.

ЎЗИРГЕ [ӱзӱ-] *иділ., тиң.:* **учирға**. Тың соохха тоңарға. – Очень сильно мерзнуть. *Пабалары хатыг хысхыда, тӱкӱрген тӱкӱрік тее чирге читпин пустан парчатхан соох кӱнде, одыңа парып, ибінзер ӱзӱп читкен* (КГ ХА Т).

ЎЗІК 1. Пірее ниме-ноонының кизегі, чардығы. – Часть, кусок; обрезок, отрезок, обрывок // отрезанный, обрезанный, оборванный. *Пу эмек ӱзігін сағаа кем пирді? Офицер, чібек хурның ӱзіктерін ал киліп, ээзінің ӱстӱнзер тастағлаан* (ИК ЧХ). 2. Пірее хоос чайаачыдаң, чоохтаң алылған кизек. – Отрывок,

часть, выделенная из какого-л. произведения, из повествования. *Ол киндеге киріл парған Д. И. Чанковтың «Палиим ам даа сыстапча» повестьтің ўзігі* (ХЧ). *М. Туран ідök тілбестегчі полған, ол хакас тіліне хырғыс чонының «Манас» эпозының паза моол чонының «Алтын книгазының» ўзіктерін тілбестеп салған* (МТ ТХЧ). 3. Хайдағ-да пір тиксі ниме-ноодаң алылған чардых. – Отрывок чего-л. // отрывочный. *Хабарларның ўзігін не ис халғам. Аңмарға команда пиргеннерінің ўзік сöстері, сöгіс, чылғы оғыранысханы, туйғах алтында паза соор табаны алтында хар ығырап истілче* (МТ). 4. Аннаң-мыннаң алылған, путхалыстығ, читкіче нимес, толдыра нимес кизек (сағыстардаңар, сöстердеңер). – Обрывок (мыслей, слов), неполная, незаконченная часть чего-л. *Сарын ўзіктері, сағызымда путхалызып, тастынзар сығарға кўстенчелер* (ИТ). *Узуп полбин, илееде тус ай-пораан сағыстарының ўзіктеріне пастырған. Сарысхалар ўзігі чох чоохтас сыхханнар* (КИ ХЧ). ◊ **Ўзігі чох.** – Тохтабин.

ЎЗІКТЕЛЕРГЕ [ўзіктел-] *иділ.* 1. Кизектерге чарыларға, кизілерге. – Делиться на части, куски, отрезаться. *Соххан малның иді кизектерге ўзіктелче. Ўзіктел парған чіптер ирґі хап істінде хайраллалча.* 2. Чардыхти, толдыра нимес поларға, алынча ўзіктерге чарыларға; тохтадыларға. – Оборваться; прерваться. *Сарын кинетін не ўзіктел парған. Иртензер ле ол узун, хорғыстығ тўс ўзіктелген, аннаңар Онистің уйғузы читпеен осхас.*

ЎЗІКТЕП *нареч.* 1. Чардыхти, алынча кизектернең. – Частями, партиями, кусками. *Орты харааға теере хыныг чоохтар ўзіктеп апарылчаң* (ХЧК). *Пірее нимені ўзіктеп пиреґе. Ўзіктеп аларға.* 2. Пірее-пірее, töреміл нимес, пасха киректер аразында. – Урывками. *Тўсті ўзіктеп көріп, Майра иреелленче. Ўзіктеп көріскені ағаа килістіре нимес тіп санапча.* 3. Толдыра нимес, чардыхти. – Отрывками, отрывочно. *Ўні дее ўзіктеп истіл сыхханда, Ах ой ат мында чиде салды* (АМ).

ЎЗІКТИ *нареч.* 1. Нинче-де тус пазынаң хаталып, хати полып. – Прерывисто, отрывочно. *Чил кинетін ўзікти тың ўр сыххан, анчада хара пулуттар тигірге туу тартылыбысханнар* (Н ШК ЧЛ ИС). *Че телефон, тымыл парып, ўзікти ыыңнап сыххан* (ИТ Т). 2. Пір ниме-нооның алынча чардығын алып, кизекти. – В виде отрывка. *Ўгретчее улуґ нымахты ўзікти аларға чарадылча.*

ЎЗІКТИРГЕ [ўзікте-] *иділ.* 1. Пірее нимені чардыхти идерге – Делать что-л. частями. *Сапхан отты, хурудып, көместең ўзіктирге пастапчам. Ол тоғыс парчатхан туста, пір хыриндағы хадағда соловей сығырған, че ол амды, пайаағызы чіли, тың тапсабин, ўзіктеп сығыр салчатхан* (ИК ЧХ). 2. Пірее нимені тохтадарға, ўзерге. – Прерывать, обрывать; приостанавливать что-л. *Мин полбаан ползам, родым ўзіктеп параръıх* (ХЧ).

ЎЗІКТІГ 1. Пірее ниме-нооның кизегі, чардығы пар. – Имеющий часть, кусок; обрезок, отрезок, обрывок, с частью, куском; с обрезком, отрезком, обрывком. *Оолах хайдаґ ла полза ўзіктіг пас чörче, ізептеріне толдыра эмектер, суруптар, позығлар суғынып алып. Хатыг оңдайлыг ўгретчі класс хыринда чаҷын ўзіктіг тур салтыр.* 2. Пірее хоос чайаачыдаң, чоохтаң алылған кизектіг, чардыхтыг. – Имеющий отрывок, с отрывком. *Пір ўзіктіг кибелісті олганнар табырах хыгырыбыстылар. Кöп ўзіктіг хоос литература чыындызы читіре тимнелгелек, пазагы ла чылда чарыхха сыґар.* 3. Хайдағ-да пір тиксі ниме-ноодаң алылған чардыхтар пар. – Отрывочный // отрывочно, в виде отрывков. *Ол ипчі, чазораан харахтарынаң андар көріп, ўзіктіг чоохтап сыххан. Ўзіктіг чоохтарыңны пір дее чахсы піл полбадым, хати чоохтап пиреръіксің.* 4. Кискен, кизілген. – Отрезной (в талии). *Көксінде ўзіктіг көґенектіг. Пилінде ўзіктіг чылыг тон.*

ЎЗІК-ЧАРЫХ 1. Иргі чурух-чарых. – *собир., разг.* Старьё, тряпьё. *Хаҷан-да пу апсахха ааллараҷа ўзік-чарых, сööктер, айма-пасха теерлер чыып чöрерге килісчең, андаґ тоґыста тоґынҷаң. Пулуңда чыстыг ўзік-чарых толдыра чатча.* 2. Ўреде кис салған. – Обтрёпанный. *Ўзік-чарых кип-азах. Ўзік-чарых киптіг кирі апсах таныстыг тура тастында, ниме-де харахсынып, турчатхан.*

ЎЗІЛБЕС-ПАРБАС *пілд.* 1. Пик, ўзілчее чох. – Крепкий, непрерывный. *Автор ўзілбес-парбас чуртас тамырын көзідерге кўстенче*

полар тіп сағынчам (ХЧ). *Прайзынаң хада тосханҷа чуртап алдым, тӧлім хаҷан даа ӱзілбезін паза ӱзілбес-парбас ползын* (МТ ТХЧ). 2. Тоозылбас. – Нескончаемый, бесконечный. *Ол ӱзілбес-парбас чоогын узун чол чіли апарир* (ЛЧ). *Хоос табыстыг торғайахтар, тигір паарына сығып алып, ӱзілбес-парбас ырларын пір ӱнге сарнасчалар* (ТГ Ч). ◊ **Ӱзілбес-парбас чуртас ползын! –** Пусть будет крепкой ваша совместная жизнь! (благопожелание молодым).

ЎЗІЛЕРГЕ [ӱзіл-] I *иділ.* 1. Талаларға, ӱзіктерге чарыларға. – Рваться, обрываться; разрываться. *Трос киндір ле чіли ӱзіл парған* (МС ДС). *Че іҷенің иб-чуртында хайдағда хыл ӱзіл парғадаг, саай ла полғадаг* (МТ ТХЧ). 2. Тохтадыларға. – Прерываться; заканчиваться. *Пазох чоохтары ӱзіл парған* (АТ). *Анфиса малдағы, Апанис трактор бригадазындағы тоғыстардаңар хабарлазып, чоох ӱзілбинчеткен чолами* (ХА). 3. Итірбинчеткен формада ‘тохтабасха’, ‘тоозылбас поларға’ тіп тузаларны таныхтапча. – В отрицательной форме имеет значение «быть непрерывным, нескончаемым»; *кӧр.:* **ӱзілбес-парбас**. *Анда аның хынызы, ӱзілбес аның сурынызы* (ЧЛ ПКЧС). *Хуйағым минің – минің кӱзім, пик тамырым – ӱзілбес чуртас* (ЧЛ ПКЧС). ◊ **Оларда кізі ӱзіле чоғыл.** – У них постоянно люди (*кто-то бывает в гостях*). **Тыны ӱзіл парған.** – Он умер (*букв.* Его дыхание порвалось). **Ӱзілбес чурт ползын, тоозылбас хоных ползын.** – Пусть жизнь не прерывается, пусть жизнь не кончается (благопожелание).

ЎЗІЛЕРГЕ [ӱзіл-] II *иділ.* Хойығ, сиңмінніг паза сиңміні чох чардыхтарға чарыларға, хайах сығарыларға (сӱттеңер), пызыларға (хайахтаңар). – Сепарироваться (о молоке); сбиваться (о масле). *Иртенгі сӱт ӱзіл парды. Оларда сӱт ӱзілбеҷең, аннаңар палалары хайах кӧрбин ӧскеннер.*

ЎЗІНДІ *адал.* Кизек, ӱзік. – Обрывок. *Че Оркон Петрович, телефонны тыңнаан соонда, пілген: пір ле эмек ӱзіндізі пар, пірсі, тізең, пӱдін* (ИТ).

ЎЗІНЕРГЕ [ӱзін-] *иділ.* 1. Уғаа майығарға, кӱс чох поларға. – Сильно уставать, выбиваться из сил; изнемогать от усталости, выдохнуться, вымотаться. *От саап, ӱзінгенҷе тоғындым, ам иттерім ағырысхлапча. Ағырып, идім ізіп, чидіріп, кӱс чох пол пардым, саңай ӱзін пардым.* 2. Чох чуртас чуртирға. – Быть, становиться бедным, нищать. *Сидік тустар полып, саңай ӱзін пардыбыс.*

ЎЗІНҶІ *сан.* Ікі паза тӧрт саннарның аразындағы. – Третий. *Ӱзінҷі кӱнінде аалдағы чон ууҷазын ағастыг хыраңзар апарған* (ХА А).

ЎЗІНҶІЗІН I *нареч.* Изеріс хоостыра ікінҷізі соонда иділчеткен, полчатхан. – В третий раз. *Ӱгренерге ӱзінҷізін кірче. Пістің спортсмен ӱзінҷізін хола медальға турысты* (ХЧ).

ЎЗІНҶІЗІН II *кирил. сӧс.* Хайдағ-да сылтағларны, чардыхтарны, пӧліктерні паза ан. п. соон сӱрістіре адирға киректелчеткен сӧс. – В-третьих. *Ӱзінҷізін, ол паза килбес. Ӱзінҷізін, пасха хызыҷахтар чібекнең хоостап полчалар, син ам даа чіп тее саптап полбинчазың.*

ЎЗІРЕРГЕ [ӱзір-] *иділ.*, саг., *кӧр.:* **узырарға**.

ЎЗІ-ТЎБІ *адал.* Пірее нименің ӧӧні. – Суть чего-л., самое главное. *Киректің ӱзі-тӱбіне чидерге* (НК КХ). *Чойның ӱзі-тӱбіне чит полбассың* (ХС).

ЎЗӦЛЕҢ *сан.* 1. Ікі паза тӧрт саннарның аразындағы чыылыс тузалығ сӧс. – Трое. *Хонҷых ӱзӧлеңнің полғанынаң на адын, солаларын адап пирген* (ХЧ). *Ӱзӧлең, мында халып, хазаадағы палалыг сосхаларны ыс аразында чадап ла таап, сығара сӱр сыхханнар* (МС ДС). 2. Ӱс кізіліг, чыылыстыг тузалығ, хада-пірге полчатханнарын таныхтапчатхан сӧс. – Втроём. *Хыра тоғызынаң ӱзӧлең, пабамнаң паза тайымнаң хада, айғасчабыс* (ХЧ).

ЎЗЎДЕРГЕ [ӱзӱт-] *иділ.* Сооххa тоңдырарға. – Отморозить что-л.; заморозить что-, кого-л. *Сидік ундирға, январьның пастағы чардығын, 1943 чыл хатыг соохтарнаң пасталған: тимірге теері чох осхас хаарча, пурун-наах ӱзӱт саларға чарир* (ХЧК).

ЎЗЎЛЕРГЕ [ӱзӱл-] *иділ.* 1. Уғаа тың піреезіне хынарға; тың паарсирға. – Очень сильно любить кого-л.; души не чаять в ком-л. *Ууҷа пархазын сахтап полбин, чоо ла ӱзӱлче. Пістің хызыҷахтарның аразынаң*

минің көңнім тимни-тимни Клашаа ўзўл сыххан (ДЧ). 2. Пірее кізінің, нименің ўчўн чобаларға, илирге. – Страдать, переживать из-за кого-, чего-л. *Хайдағ сöстернең, хайдағ оңдайнаң пос тілін ўгренерге чиштерні кööктіріп алҷаң тіп, чўреем ўзўлче* (ХЧ). *Хыныс ўчўн ўзўлерге кирек чоғыл, позыңны пілін!*

ЎЗЎМ: ЎЗЎМ АТ *пілд.* Чўгўрік (ат); ырах нимес табырах чўгўрҷең ат. – Быстрый (конь), спринтер; конь, бегающий на короткие расстояния. *Пу хулунах ўзўм ат полар. Алтын Арығ, хыс кўлўгі, айлана тўзіп, көрібіссе, ўс хулахтығ ўзўм сараат, Ўзўт Ханның чирін көре ойлап парир* (АТ).

ЎЗЎМҶЎК Талайда, хай пірее суғларда чурттыг моллюсктернің хатыг киптерінде пўтчеткен, тоңас ўреніне төөй, хатыг ниме, аарлыг чазанҷых чіли киректелче. – Жемчуг // жемчужный. *Ах ўзўмҷўк марха. Ўзўмҷўктің öö пазымныг (нымзах, чылыг).*

ЎЗЎР 1. Ниме-нооны тың хоратпин, хайраллап, сибер тудынчатхан. – Экономный, бережливый // экономно, бережливо. *Парған узынаң пір ле лист ўзўр сöстіг письмо ысхан* (КИ НЧ). *Ўзўр тудыстыг кізі.* 2. Көп хорабинчатхан, туза пирчеткен. – Экономичный; выгодный // экономично, выгодно. *Ўзўр тоғынчатхан аппарат. Уғаа ўзўр тоғынчалар* (ТИ ХӦ). *Ўзўр тоғынчатхан насос піске тың кирек.* ◊ **Ўзўр холлыг.** – Скупой (*букв.* Экономная рука имеющий)

ЎЗЎРБЕН *адал.* Чир чистегінің, арыг чистегінің ибіре кўреелепчеткен чахайах чірчезі, устыг пўріҷектер. – Лепестки (окаймляющие ягоду клубники, земляники), чашелистики. *Чир чистегінің ўзўрбені. Чўрек чистегінің ўзўрбенін хурудып, чей тимнепчелер.*

ЎЗЎРГЕН *адал., саг., көр.:* **өрген**.

ЎЗЎРЕРГЕ [ўзўр-] I *иділ.* 1. Пірее сурыгны, ниме-нооны, прай саринаң сынап, істезіп, паалирға, ол ниме хоостыра постың сағыстарын читірерге. – Анализировать, обсуждать, разбирать что-л. *Анда шахтаның тоғысчылары пастыхтарнаң хада хара тас көп сығарарын ўзўрчелер* (БТ О). *Көп ниме ўзўргеннер ынаг ирепчі: удур-тöдір ізіг ізеніс, чылыг кööленіс турған оларның чоогында* (ДН ЫА). 2. Пірее нимені тирең, критикалыг паалирға. – Разобрать, подвергнуть осмыслению, критической оценке что-л. *Чайаачы кізі наа чыындыны ўзўргелек. Мин кибелістерні пір дее хаҷан ўзўрбеем, аннаҷар пирілген чахыгны толдыр полбаспын.* 3. Пірее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартарға. – Разобрать, подвергнуть анализу что-л. в целях освоения, обучения; разучить. *Наа сарынны ўзўрерге. Ундудылған ирги ойынның ўзігін улееде тус ўзўргеннер.* 4. Пўдісті піліп алар ўчўн чардыхтарға чарарға. – Разобрать что-л. для выяснения его состава, построения. *Пайса тиңни палғалыстыг хадыл чоохтағны ўзўр полча ба? Наа килген ўгренҷілер хадыл сöстерні ўзўр полбинчаттырлар, ирги школаларында ирткен чылда пу теманы ўгренмеендірлер.* 5. Піреезінеңер изі чох чоохтанарға, аны хомайлирға, хоп чоох чайдырарға. – *перен.* Обсуждать, осуждать кого-л., сплетничать о ком-л. *Прайзын ўзўрерге хынаачы. Микенең Пöке, көзенек алнында турып алып, чолҷа иртчеткеннерні ўзўр турчалар.*

ЎЗЎРЕРГЕ [ўзўр-] II *иділ.* Пірее нимені, кирек оңдайларын, сариларын тілеп, таллирға, табарға. – Выбирать, отбирать что-л. *Чіҷең нимені таллап, ўзўріп чіп одыр Апчай оол* (ТГ Ч). *Сидіктенҷеңнер, хыстың пабаіҷезі саринаң кинем сағыстыг алай эрінҷек, пасхазынаң изі-сибіне харасхах пол парбазыннар тіп, пасха даа сылтағларны читі уйаа читіре ўзўрҷең полтырлар* (АЕ ИКП).

ЎЗЎРІГ I *адал.* 1. Пірее ниме-ноо хоостыра, аны прай саринаң сынап, істезіп, постың сағызын читірчеткені. – Анализ, обсуждение, разбор чего-л. *Чоллар тыхтап салардаҷар ўзўріг хатыг парған. Чаадаҷар за ўзўріг хатыг парҷаң* (ТМ ЧЧ). 2. Пірее нименің тирең, критикалыг паалазы. – Разбор, критическая оценка. *Піске дее, хакас писательлеріне, пу ўзўріглердең хыйа турарға чарабас* (ЧМ КЧ). *Федор Павлович, апсахтың ўзўриин истіп, абыстар тоғызы азынғанын сизінген* (ДН ЫА). 3. Пірее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартары. – Разбор, анализ в целях обучения. *Наа теелбектің ўзўрии паза көө көңнібіске уғаа кірген. Ирги пьесаның ўзўрии хайди иртті?* 4. Пўдісті піліп алар ўчўн пірее нимені чардыхтарға

чарары. – Разбор чего-л. (напр., по составу). *Грамматика ўзўриш. Ўгретчі, хадыл чоохтағның ўзўриш тооспин, класстаң сыгара хонды.* 5. Пиреезінеңер изі чох чоохтазыг, хомайлас, хоп чоох. – *перен.* Обсуждение, осуждение кого-л., сплетничание о ком-л. *Майра, син оорли ла ўзўріглеріңні тохтат, Петкеңе хырыстырып аларзың!*

ЎЗЎРІГ II *адал.* Таллаг, ўзўріг. – Выбор, отбор чего-л. *Кізілер хатыг ўзўріглер соонда пос алынча амыр чоох-чаахха түскеннер.*

ЎЗЎРІГЛІГ I *пілд.* Пирее ниме-ноо хоостыра, аны прай саринаң сынап, істезіп, постың сағызын читірчеткені пар. – Имеющий анализ, обсуждение, разбор чего-л.; с анализом, обсуждением, разбором. *Ўзўрігліг чыылыг. Ўзўрігліг чоогында президент чуртас тилізінің наа көстеглерін таныхтап салды.* 2. Пирее нименің тирең, критикалыг паалазы пар. – Имеющий разбор, критическую оценку; с разбором, критической оценкой. *Сыныхтапчатханнарның ўзўрігліг тоғыстары пір дее тохтабинча, ол ирт парза, хай пірeелері тоғыс чох пол параррлар. Син минің столым ўстўнде чатхан ўзўрігліг докладымны көрдің ме?* 3. Пирее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартары пар. – Имеющий разбор, анализ в целях обучения; с разбором, анализом. *Ўзўрігліг тоғысха искіріглерні табары кірче. Пу ойында ікі ўзўрігліг сурыг полған: иб-чурт, хазых паза чиит кізі орта чолда ба*? (МТ ТХЧ). 4. Пўдісті піліп алар ўчўн чардыхтарға чарары пар. – Имеющий разбор чего-л. (*напр.*, по составу). *Пўўнгі ўзўрігліг тоғызыбыс хадыл сöстернең палғалыстыг.*

ЎЗЎРІГЛІГ II *пілд.* Таллағлыг, таллама. – Избранный, отборный. *Чырғал істінде ўзўрігліг нимістер улееде садылча. Син иргі көнектең ўзўрігліг тамах алып алып, хусха пир!*

ЎЗЎРІЗЕРГЕ [ўзўріс-] I *иділ.* 1. Пирее сурыгны, ниме-нооны, прай саринаң сынап, істезіп, паалазарға, ол ниме хоостыра постың сағыстарын читірізерге. – Анализировать, обсуждать, разбирать что-л. вместе с кем-л. *Күн хайди ирткенін олар иир сай ўзўрісчелер. Аның соонда чыылыгның делегаттары хазнада парчатхан киректерні ўзўріскеннер.* 2. Пирее нимені тирең, критикалыг паалазарға. – Разбирать, подвергать осмыслению, критической оценке что-л. вместе с кем-л. *Пирілген көніктірігні аргыстарнаң хада ўзўрізіп, доска алнына хадох сыгарзар. Чаачылар Ада чир-суубыстың хырыгларында полған киректерні ўзўріскеннер, че прай киректі читіре оңар полбааннар.* 3. Кемнең-де хада пирее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартарға. – Разбирать, подвергать анализу в целях освоения, обучения; разучивать вместе с кем-л. *Чоохтың полтазын күн тооза ўзўрізерге. Пу наа турғызылған спектальны прайзынаң хада ўзўріс пирербіс.* 4. Пирее нименің пўдізін піліп алар ўчўн чардыхтарға чарарға (кемнең-де хада). – Разобрать для выяснения состава, построения (вместе с кем-л.). *Піс урокта чол карталарын ўзўріскебіс. Оолах пу хыныг наа сöс пўдізін тасхар нанчыларынаң хада ўзўріскен.* 5. Пиреезінеңер изі чох чоохтазарға, аны хомайлазарға, хоп чоох чайдырызарға. – *перен.* Обсуждать, осуждать кого-л., сплетничать о ком-л. (о многих). *Инейлер пазох кізілерні ўзўріс одырлар. Сірер сіреede одырызып алып хатап күн тооза мині ўзўрдіңер бе?*

ЎЗЎРІЗЕРГЕ [ўзўріс-] II *иділ.* Пирее нимені, кирек оңдайларын, сариларын тілеп, таллазарға, табызарға. – Выбирать, отбирать что-, с кем-л., помогать выбирать, отбирать что-, кому-л. *Сірер пу чистегестерні ўзўріскезер бе? Пайса Илеге күннің сай яблах ўренін ўзўріскен.*

ЎЗЎРІЛЕРГЕ [ўзўріл-] I *иділ.* 1. Пирее сурыг, ниме-ноо, прай саринаң сыналып, істезіліп, паалаларға, ол ниме хоостыра сағыстар читірілерге. – Анализироваться, обсуждаться, разбираться. *Пирілген план прай саринаң ўзўрілче. Пу чыылыгда чагынгы чылларда халых чöптерінің ööн пögіннері – нацпроектер, хайди чуртасха кирілчеткені ўзўрілген* (ХА А). 2. Пирее ниме тирең, критикалыг паалаларға. – Разбираться, подвергаться осмыслению, критической оценке. *Итсе, синің тоғызың чахсы даа ўзўрілбеен, хорыхпа. Анзы, тізең, ўзўрілген пічікті хыгырып алып, дружина соведінде көрерге чöп пирген.* 3. Пирее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартыларға. – Разбираться, подвер-

гаться анализу в целях освоения, обучения; разучиваться. *Панча ирткен айда ўзўрілген сарынны ундутпаандыр. Сағыссырабаңар, наа чоохтың пўткен оңдайы хайди ўзўрілгенін сыныхтабызарым.* 4. Чардыхтарға чарыларға (пўдісті піліп алар ўчўн). – Разбираться (для выяснения состава, построения). *Ўзўріл парған чоохтағларны тетрадьтарыңда хызыл сигнең таныхтап салыңар. Наа сёстер прай саринаң ўзўрілчелер.* 5. Изі чох чоохталарға, хомайлаларға, хоп чоох чайдырыларға. – *перен.* Обсуждаться, осуждаться. *Иртеннің тудынызы школада матап ўзўрілчеттір. Тылаастар мында ла ўзўрілбеенде, паза хайда ўзўрілерлер.*

ЎЗЎРІЛЕРГЕ [ўзўріл-] II *иділ.* Пірее нимені, кирек оңдайларын, сариларын тілеп, таллаларға, табыларға. – Выбираться, отбираться. *Ўзўрілген чиистең чирге. Чызыг ўреннер, ўзўріліп, таңахтарға пиріл парғаннар.*

ЎЗЎРІС *адал.* 1. Пірее сурығны, нименоoны, прай саринаң сынапчатхан, істесчеткен паалас, ол ниме хоостыра постың сағыстарын читіргені. – Анализирование, обсуждение чего-л., разбор (процесс). *Ёлең оды суххан тёзектерібісте, ағлахтанып ала, Ачистің киреенеңер ўзўрістер апарчабыс* (БФ ТО). *Іколеңёк ле ўзўріс итчелер чуртастың пирік чолларын* (ХА А). 2. Пірее ниме хоостыра тирең, критикалығ паалас. – Оценивание чего-л. *«Хакасияда пастағы имнег полызиин пирчең имнег учреждениелерін наачылиры» регион программазының ўзўрізі тоозылғалах.* 3. Пірее нимені ўгреніп алар ўчўн ўзўріге тартары. – Анализирование чего-л. (в целях освоения, обучения); разучивание чего-л. *Че, олғаннар, амды піс киченгі ўзўрісті аннаң андар узаратчабыс. Таңда «Махачылар» ойынның ўзўрізі пасталар.* 4. Пірее нимедеңер алай кізідеңер чоох-чаах апарғаны, ўзўргені. – *перен.* Обсуждение, осуждение. *Хоп ўзўрістер. Ёң-пазы ўзўрістер аал аразынча чоннаң хада тарасханнар* (ДН ЫА).

ЎЗЎРЛЕНЕРГЕ [ўзўрлен-] *иділ.* Пірее нимені хайраллап хорадынарға. – Беречь, экономить (для себя). *Маниса, хайран позы, аар чылларда, ўзўрленіп, ирғі унны илгеп алып, іпек итчең. От кўлбўреп пес істінде оор сығара сўт хайнатча, хырлых уны, ўзўрленіп, көмес сўтке тооладылча* (ТН УК).

ЎЗЎРЛЕС *адал.* Пірее нимені хайраллап хоратчатханы. – Экономия на чем-л. *Эстонияның чаа устаа капеланнар службазында паза оркестрде ўзўрлес пёгіні көрілче* (ХЧ).

ЎЗЎРЛЕСТІГ *пілд.* Пірее нимені хайраллап хоратчатханы пар. – Экономный, с экономией. *Оор кўзінең тоғынчатхан тиріг ўзўрлестіг полтыр. Ўзўрлестіг тоғыс ўчўн хатыг кўрезіг апарылча.*

ЎЗЎРЛИ *нареч.* Көместең, сиберли, хайраллап. – Бережливо, экономно. *Суғны ўзўрли тудынарға килісче, полған на тамчых суғ санда полча* (ДН ШК ЧЛ ИС). *Сидік тустарда прай нимені ўзўрли тудынарға кирек.*

ЎЗЎРЛИРГЕ [ўзўрле-] *иділ.* Нименоoны хайраллап, тың хоратпин тудынарға. – Беречь, экономить что-л. *Ана ол артых хыймыраныстарны ўзўрлеп тудынза, тоғыс тўзімі кёдіріlгедег* (БТ О). *Ол, аалдағы пасха улузох чіли, сёёт одына ўзўрлеп, арали арых одынадыр* (ДН ЫА).

ЎЗЎРӨҢ *адал.* 1. Сурлыг ызырғаның ибіре иділген кўмўс кўрее. – Серебряное окаймление коралловых бусин в серьгах. *Садыг туразында аймах-пасха ызырғалар көрглеем, че ўзўрёңнері көңніме кірбеен. Синің наа ызырғаларыңның ўзўрёңнері алтын ма?* 2. Чир чистегін ибіре кўреелепчеткен чахайах чірчезі. – Чашелистики на ягодах клубники. *Пала, чир чистегін теререрге арғаастанып, ойда чадып алып, чистектің ўзўрёңнерін пахлап парча. Прай аймах чистектің ўзўрёңі пар ба піп сурдым.*

ЎЗЎРӨҢНІГ *пілд.* 1. Сурлыг ызырғаның ибіре иділген кўмўс кўрееліг. – Имеющий серебряное окаймление коралловых бусин в серьгах. *Садыгда аймах-пасха ўзўрёңніг сурлар пар. Кабинетсер Клава кір килген, сіліг, ўзўрёңніг сур кис салтыр, чол парар иде тонанып алтыр* (СЧ). 2. Чир чистегін ибіре кўреелепчеткен чахайах чірчезі пар. – Имеющий чашелистики на ягодах клубники, с чашелистиками. *Пу чазыл ўзўрёңніг ёзім арыг чистегі піп адалча. Син тееріп алған нимелер чистек нимес, хахтабыс оларны, чистек халын ўзўрёңніг полча.*

ЎЗЎТ *адал. көр.*: **сўне** I, **сўрўн** I. 1. Ўреп парған кізінің тыны. – *миф.* Душа, дух умершего человека (по суеверным представлениям). *Кізінің тыны, сых парза, тігі чирге парыбысса, ўзўтке айлан парча. Аннаң [сыбырағчы инейдең] прайзы чочынчаңнар, хызыл иирде ўзўттернең тоғасча тіченнер* (АТ). 2. Хомай, чабал ниме итчеткен кўс. – *бран.* Злой дух. *Ам сині ўзўт чарымы тіп адирбын.* 3. Ірінде соохха алдыртханнаң палғалыстыра сых парған палығлар (чон көрізі хоостыра). – Болячки на губах (выступающие от простуды, которые якобы появляются от поцелуя духа умершего). *Іріндегі ўзўт. Ирніне ўзўт одырыбыстыр, прай сырайынча тарап парбас па?* 4. Чонның пазылбин пўткен чайаачызындағы оңныг нимес матырның хадыл адының чардығы (ипчі кізіни). – Компонент сложного имени отрицательной героини фольклора. *Ўзўт Иней. Ўзўт Хыс. Албынчы сарыг хайысты ізебнең сыгар тастап, Ўзўт Арыг іченізінің холазағың тартып, палғабысхан* (А). ◊ **Ўзўт тас.** – Кварц (*букв.* Душа умершего человека камень). **Ах ўзўт.** – Добрая (светлая) душа умершего. **Хара ўзўт.** – Злая (черная) душа умершего. **Ўзўт чирі.** – Потусторонний мир (*букв.* Душа умершего человека мир ее). **Ўзўт ханы.** – Хан потустороннего подземного мира, где пребывают души умерших людей (*букв.* Душа умершего человека хан его). **Ўзўт оды сағылча.** – Блуждающие огоньки (на кладбище) (*букв.* Душа умершего огонь ее мерцает). **Ўзўт уруныбысты.** – Напасть какая (*букв.* Дьявол встретился).

ЎЙМИРГЕ [ўйме-] *иділ.* Тарығарға, сағыссырирға. – Волноваться, тревожиться. *Онсар, тўзіре сегірібізіп, ўймебин дее тінні тура алнындағы сарчынға кизірте тастап, тін пазын ілбікти палғабысхан* (МТ).

ЎКТЕМ *көр.*: **өктем**.

ЎКТЕНЕРГЕ [ўктен-] *иділ.* Сöс испин поларға (паладаңар), сöс испеске. – Не слушаться кого-л. (о ребенке). *Іче-пабазына ўктенчеткен пала. Пу олаңай ла ойын нимес, ўктенмин ойна!*

ЎКТЕНЧІК *пілд.* Кізі сöзін истерге хынмас, чоох испес (паладаңар). – Склонный к непослушанию, непослушный (о детях). *Ўгретчізінің дее чоогын испес ўктенчік оолағас таластарын пір дее тохтатпинча. Ўктенчік тее полза, ўгаа чахсы ўгренчеттір.*

ЎКЎЙЕН *адал., шор., көр.*: **ызығас**.

ЎКЎС: ЎКЎС САЛАРҒА [ўкўс сал-] *иділ.* Табырах пararға, чўгўрікнең, кинетін. – Скакать, бежать, мчаться (быстро, рывком). *Оларға чидерге мин, ибдең не сыгып, ўкўс салғам* (НК ХЧ). *Чортчаң тораат, аны ла сағып турған чіли, ўкўс салған* (БТ О). □ **Адына алтанчых, хамчы саап**, **ўкўс салчых.** – *фольк.* Сел на лошадь и, хлестнув ее плетью, ускакал.

ЎЛГЕР I *адал.* Айран арағазын сыбирға тузаланчатхан, сапчахха tööй ағас ідіс. – Деревянная часть аппарата для перегонки айрана, имеющая форму кадки. *Пірсі хазаннаң позыза, эрмек сооганча, хыйын чатча, аның орнына хазанзар ікінчі ўлгері одыр салча* (ДН ЫА). *Иб ортызында ўлгер айран арағазын күн ибіре дее теедег сірлетче* (ДН ЫА).

ЎЛГЕР II *адал.* 1. Чирге чағын орныхчатхан, харахха көрінчеткен чылтыстар чыылызы. – *астр., саг.* Плеяды. *Ўлгер хайда полчатханын мағаа кем көзіт пиреречік. Чарых тигірде Ўлгер чылтыстары көрінминчелер.* 2. Чирге чағын орныхчатхан, харахха көрінчеткен ўс öön чылтыснаң пўткен чылтыстар чыылызы. – *астр., кач.* Орион (созвездие из трёх звёзд). *Ўлгерге кірчеткен чылтыстарның аразында піске чахсы көрінче ікізі: хызыл öңніг Бетельгейзе паза ах-көк көрінчеткен Ригель. Тана, Паскир іди одырчатханда, пазын көдірген: харасхы тигірче парчатхан Ўлгер чылтыстары чабыс тўзібіскен полғаннар, Читіген ойда айлан партыр* (КИ ЧХ). 3. Чонның пазылбин пўткен чайаачызында чыылыстыг тузада чылтыстарны таныхтапчатхан сöс. – *фольк., собир.* Звезды. *Алып кізінің арыг тыны ўзілгенде, чаас чарылып, ўлгер ўзіл халған* (АТ). *Ўлгер чахсы ўзілче, чаазы чахсы чарылча* (ХЧ). *Чаас чарылыбысхан, ўлгер ўзілібіскендег.* ◊ **Ўлгер айы. –** *кач.* Сентябрь (*букв.* Орион месяц его).

ЎЛГЕР III: **ЎЛГЕР АТ** *адал.* Фольклорда тоғасчатхан ікі пастығ ат. – *фольк.* Мифический двухголовый конь. *Алнында полған*

абаа төөй ниме ўлгер ат полтыр. Ах чазаа тўс килирлер ікі пастыг ўлгер хара аттыг изебі чох Ўзўт ханы, аннаң хада пірге ікі харындас – улуг алыптар (АК СА).

ЎЛГЎ I *адал.* 1. Кип-азах пызарға тузаланылчатхан, кирек синнер хоостыра кизілген чаңын, ис кизегі; пірее нимені тікчетсе, киректелчеткен синег. – Выкройка, мерка. *Хоос чібекті чучирбыс, ўлгў дее чох хоостирбыс* (ДН КЧ). *Кип-азах тікчеткен кізінің тон, кип анаң даа пасхазын пызарға итсе, ипти пысхан ўлгў пар полча*. 2. Халып, хобыл. – Форма. *Тас ўлгў. Ай Мирген ай ўлгўзі пөрігін кизібіскен, тиріпіп-сўмненіп, атха мўніп, чөрібіскен.* □ **Сөөгі чох кізі чох полчаң, ўлгўзі чох ёдік чох полчаң.** – Не бывает человека, не имеющего рода, не бывает обуви, не имеющей формы.

ЎЛГЎ II *адал* 1. Пірееізінең постың сындыры хоостыра устачаң оңдай пары, андағ право. – Власть над кем-л. *Чыллардаң ірінің ўлгўзі пиктенібіскен* (ИТ). *Пот кізі хайди алыс парча, ўлгў холға кір парза* (ИТ Т). 2. Пасхаларынаң илееде кўстіг полчатханы. – Могущество, господство, сила. *Паза прай ўлгў кўзі, чарғы кўзі ахчада полғанын көзітче* (МК ЧХІ). 3. Пастых, устағ-пастағ. – Власть, начальство, должностные лица. *Пу наада аймахтарның ўлгўлері улуг частыгларны аарлап-чеестеділер.* 4. Хазнанаң, алынча чирнең, регионнаң устачаң оңдай пары, оларнаң устачаң пўдістер. – Власть, политическое господство; право управления государством или регионом. *Президенттің ўлгўзі. Хайди таныхтаан Владимир Путин, ўлгў полған на сайбагнаң хатыг харбазар* (ХЧ). 5. Хазна устаныс органы. – Власть как орган государственного управления. *Орындагы, региондагы ўлгўлер пу сурыға теел полбинчалар, аннаңар піске ёөркі ўлгўлерзер ле айланарға халча* (ХЧ). 6. Прайзы хайди даа тутчаң кибір. – Закон, обычай, традиция. *Пычон ўлгў хайди парарын іле пілче* (ДН ЫА). *Хустар, чыылызып, чөптезіп, мындаг ўлгў сыгартырлар: оларның ханнарына мөге суг ла полызар* (КС Т).

ЎЛГЎЛИРГЕ [ўлгўле-] *иділ.* Пірееізіне төөй поларға, прай саринаң көөгерге. – Походить на кого-л.; подражать кому-л. во всем. *Оолғы пабазына төөй, прай саринаң ағаа ўлгўлепче. Сөбіреде палалар хылыхтарынаң көбізін іче-пабаға ўлгўлепчелер.*

ЎЛГЎЛІГ I *пілд.* Кип-азах пызарға тузаланылчатхан, кирек синнер хоостыра кизілген чаңынның, ис кизектіг; пірее нимені тікчетсе, киректелчеткен синегліг; ўлгўзі пар. – Имеющий выкройку, мерку, с выкройкой, меркой. *Ол харачахта тозынға пастыр салған ўлгўліг чаңыннардаң пасха пір дее ниме чох полған.*

ЎЛГЎЛІГ II *пілд.* 1. Пірееізінең постың сындыры хоостыра устачаң оңдайлыг, андағ праволыг; ўлгўзі пар. – Имеющий власть над кем-л., с властью над кем-л. *Пістің сөбіребісте ёөн ўлгўліг апсаам полча. Пос кізілері аразында ўлгўліг дее полчатсын, че тогыста ёөн пастых пол полбас.* 2. Кўстіг, кўзі пар. – Могущественный, имеющий господство, силу. *Демократическай ўлгўліг хазна прай чоннарға кирек пе? Ойха халых-чон ўлгўліг чирде тогынарға хынмаан.* 3. Пастыхтыг, устағ-пастағлыг; пастыгы пар, устағ-пастаа пар. – Имеющий власть, начальство, с властью, начальством, должностными лицами. *Ўлгўліг машина пісті хаңанох аза халған. Асхыс аймагы кўскўзін наа ўлгўліг пол парар тіп сагынчабыс.* 4. Хазнанаң, алынча чирнең, регионнаң устачаң оңдайлыг, оларнаң устачаң пўдістер пар. – Имеющий власть, политическое господство; право управления государством или регионом; с властью, политическим господством, правом управления государством или регионом. *Ёдркі ўлгўліг чыылыг. Хара пиг андаг улуг ўлгўліг полғаны кип-чоохтарға кір парған полтыр.* 5. Хазна устаныс органның, хазна устаныс органы пар. – Имеющий власть как орган государственного управления; с властью. *Таныхтирға кирек, наада полған хорыгларны турыстыг ирттібіс, хазна кўстіг ўлгўліг полчатханын көзіт пирген.* 6. Прайзы хайди даа тутчаң кибірліг. – Имеющий закон, обычай, традицию; с законом, обычаем, традицией. *Ўлгўліг чуртас. Хас-пурунғыда ўлгўліг чоннар ипти-тапти чуртачаң полтырлар, ўлгўлері чох чоннар ай-пораан полчаңнар.*

ЎЛГЎ-ЧАРҒЫ *адал.* 1. Пірееізінең постың сындыры хоостыра устачаң оңдай, андағ право. – Власть над кем-л. *Ўлгў-чарғы*

тударға. Син пу тастых аалда чалғыс ӱлгӱчарғы пол чӧрчезің ме? 2. Сын чарғы. – Правосудие. *Олар, чабалларға ӱлгӱ-чарғы идіп, оларны чарғылап, чырғап-мӧттеп чуртап сыхханнар. Харағы сіліг халых чон чарғаа-ӱлгее кір турғандаг. Сын ӱлгӱ-чарғы чонның кӧңнін кӧдірче.*

ЎЛГЎЧІ(Л) I *адал.* 1. Ӱлгӱ тутчатхан, ӱлгӱдегі кізі. – Правитель; находящийся у власти. *Син устағчызың ма алай ба ӱлгӱчі пол чӧрчезің? Чуртас ӱлгӱчілі, андаг, анынаң таласчаа чоғыл* (ЛЧ). 2. Законнар хайди толдырылчатханын, тоғынчатханын көрчең кізі; чарғычы. – Законник, юрист; судья. *1956 чылда П.Н. Майнагашевті пырозы чох чарғылатханын, орта, закон хоостыра көріп, ӱлгӱчілер ахтааннар андада* (АТ). *Ӱлгӱчілернің чарадығларын толдырарға* (ХА).

ЎЛГЎЧІ(Л) II *пілд.* Ӱлгее хынчатхан, устирға хынчатхан (кізідеңер). – Любящий власть, любящий править. *Симунча чиштең сығара ӱлгӱчіл полған. Амды ӱлгӱчіллер көп, че оларның тоғызының парызы чоғыл.*

ЎЛДЎРБЕ *адал.* 1. Киикчін хус чӱглерінең паза ніске ис кизектерінең пас ибіре палғапчатхан сарынды, аны ир кізілер таг тайиина кисчеңнер. – *ист.* Повязка для головы из лент и перьев беркута, надеваемая мужчинами на обряд небесного жертвоприношения. *Син ӱлдӱрбелерге теңме, оларны ир ле кізілер кизерге киректер. Ӱр ниместе хобый родтағылар, таг тайиина тимненіп, ӱлдӱрбелер чахааннар.* 2. Паға палғалых хара хус чӱглерінең ӧңніг ніске ис кизектері, тигір тайығ тузында пағның пір сари хазыңа хаптырылчаң. – *бельт., ист.* Орлиные перья и лоскутки цветных материй, повязанные на веревку, которая одним концом подвешивается на березу во время обряда жертвоприношения небу. *Хам тигір тайии алнында ӱлдӱрбезін таппин халтыр. Хайа, ӱлдӱрбелерні ағылыңардах алай хада ағылбин салғазар ба?*

ЎЛДЎРГЕ *адал.* Хамчы холнаң тӱспезін тіп ӧнетін тууптаң иділген ілбік, тоңнах. – Кожаная петля для руки у кнута. *Пу ӱлдӱрге табырах ӱреп парар, арған тууптаң иділген нооза.*

ЎЛЕГІН *адал.* Хар, пус хайылчатхан чылығ тус. – Оттепель. *Ӱлегін тузы пастална, хусхаңахтар даа ӧтіг пычыр-паңыр тӱс сыхтылар. Ӱлегін тӱзіп, тайга чоллары иртчее чох пол партырлар.*

ЎЛЕГЧІ *адал.* Хам хамнапчатхан туста ӧнетін араға ӱлечең кізі. – *уст.* Виночерпий. *Ӱлегчі иб істінде чапчаң хайынчатхан. Хам хамнапчатса, ӱлегчі кирек полчаң, аннаңар Тодыл ол кирекке, ірік чохта, чапсынчаң.*

ЎЛЕЗЕРГЕ [ӱлес-] *иділ., взаим.* от **ӱлирге**. 1. Пірее ниненің чардығын, кизегін піреезіне пирерге. – Делиться чем-л. с кем-л. *Чағын нанчынаң, аарлыг аргыснаң прай ниненең тиң ӱлес поларға кирек* (ДН ЫА). 2. Пірее нимені читірізерге, тарадызарға. – Делить, распределять что-л. между кем-л. (о многих или друг другу). *Пірее ниме тапса, ӱлезіп аларбыстар* (ИТ КМ). *Ахчазын ӱлезіп аларбыстар* (ИТ Т). 3. Пірее ниме хоостыра сағыстарнаң алызарға, удур-тӧдір оларны читірізерге, чоохтирға. – Поделиться с кем-л. мыслями, мнениями, передать, сообщить кому-л. что-л.; взаимно обменяться чем-л. *Аар сағыстарынаң ӱлезер кӧңні пар* (ХА А). *Доклад хоостыра чоох тутхан аргыстар постары істенчеткен орында хумартхылар хайраллир тоғыс хайди апарарынаңар сағыстарынаң ӱлескеннер* (МТ ТХЧ).

ЎЛЕК *адал.* 1. Алынча чирліг, тас-хазаалығ чурт. – Усадьба. *Тастал парған ӱлектің кӧзенектері от чариинда хорғыстыг чылтырасчалар. Аның ӱлегі пістинең ырах полбаан, аннаңар піс андар табырах читкебіс.* 2. Кізілер чуртапчатхан орын; нинче-де тусха кӧзіп алған орын. – Селение; стойбище. *Пілініп одырза, пу ікі хыс уйгу-чадын пирбестег, аннаңар ӱлек тастына пастыр парып, узун ӧскен ирбен аразында чадыбысхан* (А Т).

ЎЛЕРГЕ [ӱл-] *иділ.* 1. Хайнапчатса, ідіс хырын азыра, тастына урыларға, азығарға. – Переливаться, литься через край; *разг.* бежать через край (о жидкости при кипении). *Ӱле сабарға* (НК ХАС). *Сӱді ӱлгеніне чочып, ипчізін усхурыбысчых* (ХЧКЧН). *Алып-кӱлӱктер аар-тӧдір тастас турза, сайлыг талайның суу, чары-хырынаң азыра саап, ах чазыларға, пӱктерге абыдыла парып, кӧбікти салғахтанып, ӱлген сӱт чіли чайылчададыр* (АК СА). 2. Ис-пайы кӧп поларға. – *перен.* Быть в большом количестве (о богатстве). *Изі*

ўлче, че ис-пайынаң санныг ла кізілер пілче. Аның ниме-ноозы ўліп тур. 3. Көп паза тохтабин чоохтанарға. – *перен.* Литься (о речи). *Ипчінің чоогы ўл тур, аны тохтатчаа чоғыл. Соонзар аның чоогы улам на тоозылбин ўл сыххан* (БТ О). 4. Хайнирға, өкпе тударға, тарығарға. – *перен*. Кипятиться, горячиться. *Өрт чіли, ўліп хатхан кічиҷек хакас оол* (НК КХ). *Чўреене сыыспинчатхан өкпезі, тасчатхан часхы суг чіли, хайнап ўлчеткен* (ИТ).

ЎЛЕС *адал.* 1. *Ниме-нооны чардыхтарға, кизектерге чарғаны.* – Деление чего-л. на части, разделение. *Чапчаңнарның чапчаңына мин чапсим тіп, таныс нимес погда ирен ўлес иртчеткен туразар кире хонды. Хонғаным килгенде, ай-пораан ўлес тохтадылды, сірбектескен хаттар тасхар ойлаза халдылар.* 2. Пірее нименің читірізі, таратханы. – Раздача, распределение чего-л. *Полғаны ла ас ўлезін амды істінде өрініп сағыпча* (КВ А). *Кирі-хурулар ит ўлезін чидікпин сағыпчалар. Мал азыралның ўлезі пўўн полбас, райондағы машина оодыл партыр, аннаңар таңда, пизер хап тудынып алып, киліңер.* 3. Саннарны ўлірі. – *матем.* Деление. *Харын даа, кўн оларның сарина салбинча, хайди полза, көніктірігдегі ўлесті тоосчабыс.*

ЎЛЕСТІРЕРГЕ [ўлестір-] *иділ.* 1. Ниме-нооны чардыхтарға, кизектерге чардырарға. – Делить что-л. на части. *Ўлестір полбаан алтыннары киҷеегі орнында чох пол парғанда, иттерінҷе соох чўгўрче.* 2. Пірее нимені читірерге, тарадарға кўс саларға. – Раздавать, распределять что-л. *Уғаа ачырғастыг, че мин, Георгий Павлович, квартира ўлестірбинчем* (МК П).

ЎЛЕСТІРІГ *адал.* 1. Ниме-нооны чардыхтарға, кизектерге чарғаны. – Деление, раздел. *Пабамның ис-пайының ўлестірии чарғы пастыра полар. Син ырах парбин тур, чарым час пазынаң ўлестіріг киреe пасталар.* 2. Пірее нименің читірізі, тарадызы. – Распределение, раздача чего-л. *Аннаң халған асты колхозниктерге хайҷа тоғынғанына хоостыра ўлестіріг иртірілген* (БТ О).

ЎЛЕ-ТАЛА: ЎЛЕ-ТАЛА ТУДЫНАРҒА [ўле-тала тудын-] *иділ.* Пірее нимее сағыссырас чох, хайығ чох хайарға. – Относиться к чему-л. беспечно, беззаботно. *Тоғыста, ўгреністе, чуртаста ўле-тала тудынарға. Ол хыс, ўле-тала тудынып, ниик сағыстыг ипчее айлан партыр.*

ЎЛИРГЕ [ўле-] *иділ.* 1. Ниме-нооны чардыхтарға, кизектерге чарарға. – Делить что-л. на части, разделять. *Хырых ікі чылдох чааның аары аалдағы чонға урунған: малға азырал читпеҷең, ас чохта халас итпин, колхозта тоңасты чарбаа ўлеҷеңнер* (КИ ЧХ). *Соорларға сухарьлыг хаптар, тоңан іпектер, тоорған пўдін хой иттерін таарлапчалар, сула ўлепчелер* (МТ). 2. Пірее нимені читірерге, тарадарға. – Раздавать, распределять что-л. между кем-л. *Аның соонаң прайларына пас сани ўлеглеп пастаан* (КВ А). *Картты пазох ибіре ўлебістілер* (ХП). *Уйғуҷыларға ўлирге артых торым чоғыл минің* (АТ). 3. Араға читірерге (көптеңер). – Раздавать вино (многим). *Арсис, ипчізінзер көйтік арах көрібізіп, ирнілері пулиында күлімзірезін чазырып, араға ўлеп сыххан* (ИТ). 4. Саннарны чарарға. – *мат.* Делить, производить деление. *Чўсті онға ўлирге. Ўгретчі мағаа саннар хозарға, ўлирге чахыпча, че мин ўлеп полбинчам.*

ЎЛТЕРТЕРГЕ [ўлтерт-] *иділ., саг., көр:* **ўтертерге**.

ЎЛТЕРТІН: ЎЛТЕРТІН ЧӦРЕРГЕ [ўлтертін чӧр-] *иділ.* Пасха кізілерге көрім идерге, пірее нименең айғасчатхан полып. – Пускать пыль в глаза, делать вид занятости для посторонних, находить отговорку. *Минің танызым аймах-пасха сылтаг таап, тоғынмин, анда-мында ўлтертін чӧрче* (ДК).

ЎЛТЎРЕК *пілд.* Иргі, ўреде кис салған (кип-азахтаңар). – Ветхий, изношенный. *Ўлтўрек маймах. Чаа тузында прайзына көбізін ўлтўрек кип-азах кизерге килісчең.*

ЎЛТЎРИРГЕ [ўлтўре-] *иділ.* 1. Кип-азах алай пірее ниме, тузаланылып, ўреде кизілерге. – Быть изношенным, иметь поношенный вид (об одежде). *Тоным ўлтўреп парды, хынғаным, хаҷан нааны ал пирерзің? Харахтары алтындағы хара чолларны, тырыс наахтарын, морҷаң пол парған холларын, ўлтўрирге чит парған кибін сизінерге маңнанғабыс.* 2. Ағбайарға, ўгдерирге. – Растрепаться, иметь растре-

панный вид (о волосах и т. п.). *Майра минің чортчаң адыма мўн салтыр, аны матап чўгўрткен полар, састары ўлтўреп партыр.* 3. Талалых чіли көрінерге (пулуттаңар паза ан. п.). – *перен.* Иметь растрепанный вид (о туче и т. п.). *Хазыр чил ўбўр сыхханда, тубан ўлтўреп сыххан. Че ол, ўлтўрепчеткен чірік хырыларын чилге хаптырып, алнызар ла чылған* (КГ ПАО). 4. Позының чазынаң илееде улуғ, кирі көрінерге. – *перен.* Выглядеть старше своих лет, *разг.* износиться. *Піди көп тоғынып, пір-ікі ле ўлтўреп парарбыс тіп чочынчабыс.*

ЎЛТЎРЕДЕРГЕ [ўлтўрет-] *иділ.* 1. Кип-азахты паза ан. п. нимені ўреде кизерге. – Изнашивать (одежду и т. п). *Айтина, Асап айлан килчең тусха читіре кип-азаан ўлтўредерге маңнанмаан. Я, алтын аарлыг нимес, кізі ады аарлыг тіп, Матрос нигечім олох кибіченеен ўлтўреде кискен.* 2. Ағбайтарға, ўгдередерге. – Растрепать (о волосах и т. п.). *Син сўрместеріңні клубта ба піди ўлтўреттің? Тойса, сілігленіп алып, тасхар сыгарға иткен, че ачазы, аның сіліг иптелген сазын ўлтўредібізіп, талчыхханча ээреп сыххан.* 3. Талалых чіли көрімніг идерге (пулуттаңар паза ан. п.). – *перен.* Трепать, рвать, вызывать рваный, растрепанный вид (о туче и т. п.). *Чил ээзі, ойлат киліп, сыхтыг, аар пулуттарны ўлтўредібіскен. Ол кўўлебинең пулутха урунған, хыриларын ўлтўреткен* (КГ ПАО). 4. Чазынаң илееде улуғ, кирі көрімніг идерге. – *перен.* Заставлять кого-л. выглядеть старше своего возраста, *разг.* заставлять износиться. *Канойның ипчізі, чиидім-сілиимні харалттың, чиит позымны ўлтўреттің тіп, малхатлача. Чон алнына сыхсаң, ўлтўреткен дее ползаң тидір.*

ЎЛЎКЎН 1. Пірее саблыг кізіні, полған нимені, кибірні сагысха киріп, ўнетін пайрамналчатхан, таныхталчатхан кўн. – Праздник, связанный с выдающимся деятелем, событием, обычаем // праздничный. *Сынында, оларның чібек хоостыг кип-азахтарына прайзы чапсысча, уламох ўлўкўннер полчатса* (КГ ПАО). 2. Пірее саблыг кізінең, полған нименең, кибірнең палгалыстыг пайрам хоостыра тынаг кўні (кўннері). – Общий нерабочий день (дни), связанный (связанные) с праздником в честь выдающегося деятеля, события, обычая. *Хосханах, хайди полдың, ноға ўлўкўнде тогысха тимненчезің?* 3. Пірее сылтагнаң палгалыстыг көгліг пайрам. – Праздник, торжество по поводу чего-л. // праздничный, торжественный. *Пўўн палаларыбыс ўлўкўнде полдылар, Айгоның ёөрезі позынзар ааллап хыгыртыр, пабазы, тізең, оларға ойын көзіт пиртір.* 4. Хайдаг-да ёріністіг, чахсы нименең палгалыстыг кўн алай тус. – Праздник как день или время, ознаменованное каким-то радостным, приятным событием // праздничный. *Прай даа чуртазым мындаг тоозылбас-парбас ўлўкўн ползын! Чееніңнің тойынаң сыгара синің ўлўкўнің тохтабинча.* ◊ **Ўлўкўн тударға.** – Праздновать (*букв.* Праздник держать).

ЎЛЎКЎННИРГЕ [ўлўкўнне-] *иділ.* Пайрамныг, таныстыг кўнні иртірерге, таныхтирға. – Праздновать, отмечать праздник. *Ирте ёрінчезің, казак, чиңісті ирте ўлўкўннепчезің...* (МТ).

ЎЛЎС *адал.* 1. Пірее ниме-нооның кемге-де килісчеткен чардыгы. – Доля, часть. *Чалчы ўлўзіне киліскен хойычахтарны ибчуртына читірген* (ХЧ). 2. Улуглардаң халған піреезіне килісчеткен, пирілчеткен испай, аның чардыгы. – Наследство, приданое. *Чыындыда ахча пар, очы хыстың даа ўлўзі парох* (ТН ЧТ). *Прайзы ўлўстерін сагып одырған полбас па за* (МК П). 3. Хайдаг-да пірге кирекке, пірігіске алынча араласчыдаң кірген чардых алай агаа пирілген чардых. – Пай, доля кого-л. *Я, ол Чатпахов табанны танынчам, аннаңар чўс кізінің ўлўстерін позына пастыр салып, хырыг озарина тискен тіп чоохтар чёрче. Акционерлер пірігізі чабыл парған соонда араласчыларына ўлўстері пирілгеннер.* 4. Піреезінің чуртас чолы салылганы хоостыра сыгысхан оңдай. – Участь, доля кого-л. *Мына ол, командирнің аар ўлўзі: сагаа киртінчеткен кізілернің чуртазынаң устирга* (ИТ). *Пот, айна! Оң полбады. Хароолзар парарга магааох ўлўс тўс парды* (ИТ ХЧ). 5. Кізінің көңнінең палгалыстыг нимес чуртастагы нимелер; чуртаста салыл парган, алынча кізінің чолы. – Судьба. *Хайдар тизерзің зе позыңның чайаалган ўлўзіңнең* (ХЧ). *Позы осхас чох хысты*

Сапинаны алып, ўс палаа теере ле чуртирға ўлўс тўскен (АТ). 6. Чуртаста киліскен часкалыг оңдай, чахсы кирек, часка. – Счастливый случай, счастье. *Имҷінің чоогынаң, ағаа кўстіг спортсменнернең ынағлазарға, харбазарға ўлўс тўскен* (ХЧ). *Худай кізілерге халғанҷызын адайны ал халарға ўлўс пирген* (ЛК С). 7. Пірее оңныг ниме, піреезіне оң тўскені. – Удача, везение в чем-л. *Пір хати ағаа дефицит нимелер садарға ўлўс тўскен, пасха хан чирдең ағылған апельсиннер, мандариннер* (ИТ Т). ◊ **Ўлўзі чох палалар.** – Обездоленные дети (*букв.* Доля своя не имеющий дети). □ **Тайғада махтанма – ўлўзің чох халарзың.** – В тайге не хвались, без доли останешься.

ЎЛЎСТІГ *пілд.* 1. Ниме-ноонының чардыгы пар. – Имеющий долю, часть; с долей, частью. *Пайда ўс чыл тоғын салып, Сапин чахсы ўлўстіг айлан килген.* 2. Улуғлардаң халған піреезіне килісчеткен, пирілчеткен ис-пайлыг. – Имеющий наследство, приданое; с наследством, приданым. *Кічіг дее ўлўстіг халған ползам, чахсы чуртапчам.* 3. Хайдаг-да пірге киректе, пірігіске алынҷа араласчыдаң кірген чардыхтыг алай ағаа пирілген чардыхтыг. – Имеющий пай, долю в чем-л.; с паем, долей в чем-л. *Син миннең көп ўлўстіг полтырзың нооза! Андаг оңдайнаң, чыылыг соонаң наа колхоныхчылар ўлўстіг пол парғаннар.* 4. Піреезінің чуртас чолы салылғаны хоостыра сыгысхан оңдайлыг. – Имеющий участь, долю; с участью, долей. *Кööленгенім, сині чыллар албаандырлар, мин, тізең, пасха ўлўстігбін.* 5. Кізінің көҥнінең палғалыстыг нимес чуртастағы нимелер пар; чуртаста салыл парған чоллыг. – Имеющий судьбу; с судьбой. *Мині син ачытпа, час палиима теҥме, тың на чахсы нимес ўлўстігбін. Палых полып, чўзерге, хус полып, учуғарға, чахсы ўлўстіг поларға.* 6. Чуртаста киліскен часкалыг оңдайлыг, чахсы киректіг, часкалыг. – Имеющий счастливый случай, счастье; со счастливым случаем, счастьем; счастливый. *Хан тузында пазыгда чуртаан хакас ипчі, Совет ўлгўзі сылтаанда ўлўстіг, ырыстыг пол парған* (МТ). *Пазох алнынзар ўлўстіг чон!* (АМ). 7. Пірее оңныг нимеліг, піреезіне оң тўскені пар. – Имеющий удачу, везение в чем-л.; с удачей, везением; удачливый, везучий. *Че, ўлўстіг аҥнас ўчўн!* (МК П). *Ок, палам, улуғлар даа мындаг палыхты хаптыр полбинчалар, ўлўстіг поларзың* (АТ).

ЎЛҶЕ *адал., саг., кöр.:* **ууча, ўгче**.

ЎЛҶЕЙ *адал.* Часка, оң. – Удача, счастье. *Кирім таға килгебіс, кирім таға ўлҷейің сал* (МТ).

ЎМЕК *адал.* Тізек-холға тіреніп, чöргені. – *саг., разг., кöр.: Німек.*

ЎМЕКТИРГЕ [ўмекте-] *иділ., кöр.:* **німектирге**.

ЎМЕНЕРГЕ [ўмен-] *иділ., кöр.:* **ўбенерге**. – Стараться. *Торғы иней Тананы танып турарға ўменген, пазын кöдіріп, көксін кöдір полбаан* (КИ ЧХ).

ЎМҶÖÖ *адал., кыз., кöр.:* **сиирес, ölен**.

ЎН 1. Ўн органнары хыймыраан сылтаанда сыхчатхан, кии хоостыра тарап, хулахха истілчеткен табыс. – Голос // голосовой. *Абаның алай пўўрнің ўнін орлап ала чоохтапча, кўскенің алай хусхаҷах ўнін сиихтап ала искірче* (ТИ КМ). 2. Ырлапчатхан туста тамахтың чыырындылары хыймырапчатханы хоостыра пўтчеткен табыс, аның оңдайы; ырлап полчатханы. – Голос, звучание голосовых связок при пении, качество такого звучания; способность петь. *Ырҷы ўні ырах-ырах чайылча, кееркестіг кöö паарны хайылдырча. Хакас эстрадазының алтын ўні* (ХЧ). 3. Кöг тириінің ўнненчеткені. – Звучание музыкального инструмента. *Кізі чірінде чатхан даа ўнін истерге сағынған поларзың* (ШВ СС). *Анда гармонь, «тохтаҥар, пазох сегірізіҥер» теен чіли, нахланып, кееркестіг ўн чай сыххан* (КИ ЧХ). 4. Пірее ниме хоостыра сағыс пары; сағыс читіргені. – Мнение, суждение, высказывание. *Чиит улустың ўнін кем турыстыра паалап полар, арса, пу удур сых килген ах хозан сағаллыг апсах? Ол кўн кöдірче мин ўчўн ўнні, ол кўн адалча – партиям минің* (ИК ИС). 5. Хайдаг-да ниме хоостыра пілініс. – Внутреннее побуждение, осознание чего-л. *Чирдегі ахчаларны чыып чöрчеткен Артокты кöр салып, хыстың істіндегі ўні аны оолдаң хыйа ысхан. Чахсы аргыстар алнында чалтанмин көглир ўнім пар* (ХПА). 6. Пірее нименің суулапчатханы. – *перен.* Шум,

звук чего-л. *Хайда даа ползам, чазымның таныстыг ўнін, хусхаҷахтар суулах пыҷырасчатханын, тиректер чылыг чиліҷекке ўнненчеткенін, кўстіг Ағбанның сөрөн, истіг тынызын ундутпинчам. Хайда хара хустар ла хартлас чөрҷең, ол тигір пөзиинде хазыр ўннер көп, чапчаң самолеттар тадырас чөрче* (КИ ИС). 7. Хайдаг-да хазна, халых сурыглары хоостыра постың сагызын читірҷең право. – Голос, право голосовать. *Киртінчем, чуртагҷыларыбыс табыг участоктарынзар килер паза Хакасияның мыннаң мындархы тилізін төстіріне орта ўн пирер* (ХЧ). *Ол киреқсініст толдырып, Валентин Коновалов ўн пирер праволыг 129 кізінің хол салганын чыып алган* (ХЧ). ◊ **Ўн чох тапсаг.** – *грам*. Согласный (*букв*. Голос не имеющий звук). □ **Мал ўнінең кістепче, кізі ўнінең чоохтапча.** – *фольк*. Ржет, как конь, говорит, как человек (*букв*. Ржет голосом его домашнее животное, человек голосом его рассказывает).

ЎНДЕЗЕРГЕ [ўндес-] *иділ.* 1. Нандырыг пирерге, ўн пирерге. – Откликаться, отвечать на зов, обращение; отзываться. *Арминек, велосипедін мўніп аларга тіп ала, ўндеспин дее ойлабысхан* (БФ ТО). 2. Піреезіне нандырыг пирерге. – Отвечать кому-л. *Писатель полар кізее киноға суурынганы туза полар, – ўндесче редактор орынчызы, анаң хосча, – таңда обед соонаң килерзің* (ХЧ). *Піди тосхымныг азыранган соонда ўс кізінің ўчўн тогынам – ўндесче чиит оол.* 3. Яңыланарга, пірее табысха, суум-саамга, сууласха ўнненерге. – Давать отзвук, отражать звучание; отдаваться. *Тайга, магаа ўндезіп, көксінде ле кўңўреп салган* (БФ ТО). *Нинҷе хати хыс аахтаан, таг анҷох хати агаа ўндескен.* 4. Піреезінің кööленізіне хайыг салып, кööленіснеңök нандырарга. – Отзываться ответным чувством к кому-л. *Магаа ўндесчеткенін мин сизінминчем. Ноннанаң Апанис, чахсы чоохтазып, улееде тус ынагласханнар, че соонаң Апанис хысха ўндеспинібіскен.* 5. Хайдаг-да ниме хоостыра постың сагызын читірерге; чахсы, хабас полҷаң хайиин көзідерге. – Откликаться, выражать свое отношение к чему-л.; проявлять сочувствие, одобрение, готовность содействовать чему-л. *Сагынчам, сайтнаң танызып алып, пічік пазып алай ба паалаглар хоостыра ўндезерзер. «Өлімі чох полк» чөрімге чон матап ўндесче.* 6. Пірее нимені, кізіні паалирга, аннаңар сагыснаң ўлезерге. – Отзываться на что-л., высказывать свое мнение о ком-, чем-л., давать какую-л. оценку кому-, чему-л. *Хакасия Өөркі Чөбінің президиумы теестегі чыылиинда ўс закон проектін ўзўріге алган паза пір федеральнай закон проектіне ўндескен* (ХЧ).

ЎНДЕЗІГ *адал.* 1. Піреезіне ўннең нандырыг. – Отклик, ответ на зов, обращение. *Сагаа хол саап, майыхчам, син, тізең, ўндезіг дее чох пас чөрчезің. Мин тикке ле хараазын аар-пеер чөрчем, аны хыгырып, харлыхчам, ол, мині истіп, ўндезіг пирбин полча!* 2. Нандырыг. – Ответ. *Толдыра ўндезіг. Писатель, Хакасияның писательлер пірігізі кнезінің орынҷызы Юрий Ивановтың ўндезии: «Наа книганы тиксі хыгырарга маңнанмаам, че хай пірее чоохтарны хыгырып алгам. Оларны даа хоостыра көрзе, авторның істінде чара чачырирга тимненчеткен вулкан чуртапчатхан осхас»* (ХЧ). 3. Яңыланыс, пірее табысха, суум-саамга, сууласха ўннengені. – Отзвук, отражение звучания. *Сўт чыгҷаң машина ферма хыринда ээзі чох улееде тус турча, саарбах олганнар, андар сых парып, наа ойын сагын таап алтырлар, тимір ідізіне кире ээн-аастанып, ўндезиин истіп, хатхырысчалар. Сынаптаң даа, хайди пасхаҷыл, мин ол хоол істіне матап ўўктепчем, че андартын ўндезіг пір дее истілбинче.* 4. Піреезінің кööленізіне хайыг салып, кööленіснеңök нандырганы. – Ответное чувство к кому-л. *Сампир улееде тус Каринаның ўндезиин сагаан, че хыс андар пір дее тартылбаанда, оол, прай нимені тасти, ыраххы чорыхха сыгыбысхан. Мин синнең азырал, ис-пай сурбинчам, ўндезиің кирек!* 5. Хайдаг-да ниме хоостыра постың сагызын читіргені; чахсы, хабас полҷаң хайиин көзіткені. – Отклик как выражение отношения к чему-л.; проявление сочувствия, одобрения, готовности содействовать чему-л. *Интернеттегі искіріглер паза чон ўндезіглері ниме-нооға паа өсчеткені сылтаанда ўрўгіс тўсче, чон сала амырапчатханы таныхталча* (ХЧ). *Наа учебникке чахсы ўндезіглер килгеннер*

(ХЧ). *Чаалазарға парыбысханнарның хыйғыларына ўндезіг парох, фермерлер оларның сөбірелеріне полысчаң ахчалыг чыынды төстеп алтырлар.* 6. Пірее нименің, кізінің паалазы, аннаңар сағыснаң ўлескені. – Отзыв на что-л., мнение, оценка о ком-, чем-л. *Журналисттернің, газета хабарҷыларының пасхан нимелері удаа ээн чазыда астых парған кізінің табызына төөй: пір дее нандырыг чоғыл, устағҷылар саринаң ўндезіг сыхпинча, яңыланыс истілбинче* (ХЧ).

ЎНДЕС Пірее кізее, ниме-нооға нандырыг пиргені, ўн пиргені. – *саг.* Отклик, отзвук; созвучие // созвучный. *Ипаттың хазы, саңай учуғарға тириніп, чўреене уғаа чағын табыстарға ўндес пирче* (БТ МП). *Иң амыр ўн сығарбас таа олғаннарның ўндестері истіл сыххан* (БФ ТО).

ЎНДЕСКЕК *пілд.* Пасха кізее чапчаң полысчатхан, кізее полысхах. – Легко откликающийся, быстро отзывающийся. *Минің арғызым, Хурун Иванович, пастых таа полза, уғаа чапчаң, прайзына ўндескек кізі* (БФ ТО). *Наа табылған депутат аалдағы чонның сурығларына ўндескек* (ХЧ).

ЎНДЕШ *адал., шор., көр.:* **яңы**.

ЎНДИРГЕ [ўнде-] *иділ., шор., көр.:* **ылғырға**.

ЎНДЎҶЕК *адал., көр.:* **ўндечек**.

ЎННЕЗЕРГЕ [ўннес-] *иділ.* Пірее кізінең ўн пирізерге. – Перекликаться с кем-л. *Тайғада ўннезіп чөрерге кирек полча. Пірееде чол тоғыр чатхан чоон төгелерні харасхыда алтапчалар алай ба оларның аразында німектепчелер, пірееде, чідірізіп, ўннесчелер.*

ЎННЕНЕРГЕ [ўннен-] *иділ.* 1. Ўн, табыс сығарарға. – Звучать, издавать звук. *Уғаа өзелістіг ўнненҷеңнер читі хыл* (Ч). *Аның ізшине чазы өңненче, илбек күзіне тайға ўнненче* (КИ ИС). 2. Піреезіне нандырарға. – Откликаться, отвечать кому-л. *Амох итірербістер ағаа, – чойырхос ўнненген чоон кізі. – Совет ўлгўзі мында пар – ол мин полчам* (ДН ЫА). *Я, хам Аларчон идібіскен, – Пычон киртінҷек ўнненген* (НД ЫА).

ЎННІГ 1. Ўн органнары хыймыраан сылтаанда сыхчатхан, кии хоостыра тарап, хулахха истілчеткен табыстыг. – Имеющий голос; с голосом. *Мында аның осхас нымзах ўнніг кізілер көп табылбас* (ХЧ). *Хайдаг чирде арыг ўнніг көөк хузы тапсабызар – арыг сіліг Ай Хууҷын аны тыңнап турадыр* (АХ). 2. Ырлапчатхан туста тамахтың чыырындылары хыймырапчатханы хоостыра пўтчеткен табыстыг, андаг оңдайлыг; ырлап полчатхан. – Имеющий голос, качество его звучания; с голосом; способный петь. *Ол уғаа сіліг ўнніг хайҷы кізі полған* (КМ ХЧ). 3. Ўнненчеткені пар (көг тириинеңер). – Имеющий звучание, со звучанием (о музыкальном инструменте). *Чоон ўнніг чатханым, хоолап пир чахсы чонға! Чорға ат чіли, тимір хомыс сағызымны ырах апарча, хорлах сууҷах чіли чарых ўнніг хомыс хомай сағызымны хыйа итче.* 4. Пірее ниме хоостыра сағыстыг, пірее ниме хоостыра сағызы пар, сөстіг, сөзі пар. – Имеющий мнение, суждение, высказывание; имеющий свое слово, мнение. *Піс пір ўнніг поларға киректіс, пасха оңдай чоғыл. Полған нимені айландыр полбассың, аймах-пасха ўнніг чон пасха-пасха сариларға тартар.* 5. Суулапчатхан, күўлепчеткен (нимелерденеңер). – *перен.* Производящий шум, гул (о каких-л. объектах). *Күўлек ўнніг көк тайғам, хайдаг хайхастығзың син! Ікі таг аразынҷа Торғай, улуг даа нимес, че уғаа сыңырос ўнніг, сарынҷы сууҷах ахча* (БФ ТО). 6. Ötіг, іле истілчеткен. – Звонкий // звонко. *Сөсте мин ўнніг истілчем. Ўнніг табыс кинетін истіл парғаны Тапайны чочыт салған.* 7. Ўн аралазиинаң пўтчеткен. – *грам.* Звонкий, согласный, произносимый с участием голоса. *Ўнніг паза туных согласнайларны пасхалиры сидік нимес. -ны/-ні гласнайларға, сонорнай паза ўнніг согласнайларға тоозылчатхан сөстерге хозылча* (ХТМ). 8. Хайдаг-да хазна, халых сурығлары хоостыра постың сағызын читірҷең праволыг. – Имеющий голос, право голосовать; с голосом. *Пис ўнніг сөбірені табарға сидік, че андагны таап алзаң, олардаң чахсы тогын, кандидадыбысха ўннерін пирерге чөпте. Пўўнгі күнге республика пазы миллион ўнніг полча.*

ЎҢ: ЎҢ ПААРЛЫҒ *пілд.* Чахсы чўректіг, паарсах. – *саг.* Мягкий, добросердечный; добрый. *Прайзына паарсах, ўң паарлыг улуг пичем. Кічігдең сыгара хада öскен öörем ўң паарлыг кізі полған.*

ҮҢГЕРЕРГЕ [үңгер-] *иділ., көр.:* **үңерерге**.

ҮҢГЕРІЗЕРГЕ [үңгеріс-] *иділ., көр.:* **усхазарға**.

ҮҢДЕҷЕК *адал.* 1. Екі пістіг хоосталған пычах. – *ист.* Фигурный нож с двумя лезвиями. *Археологтар, Ис суғ хазында пір орынны хазып, иргі теербеннер, оодылых ідістер, үңдеҷектер таап алғаннар. Ағам мағаа сіліг хоостыг екі пістіг үңдеҷек сыйлап пирген.* 2. Ағас самнахтар итчең тириг. – Инструмент для изготовления деревянных ложек. *Алында ағас самнахтар итчең үңдеҷектернең тузаланҷаңнар. Айдоң, син минің үңдеҷеемні көрдің ме?*

ҮҢДИРГЕ [үңде-] *иділ., көр.:* **өңделирге**.

ҮҢЕР *адал.* Ачып парған сүт ас-тамахтарының үстүндегі пуғлаан хадыл; ідіс істінде халчатхан сүт тамахтарының азайы. – Налет слизи, плесени на прокисшем молочном продукте, скользкий осадок молочных продуктов на стенках посуды. *Айран үңері. Сүт үңерін син чахсы чуғбаандырзың, хатап чуурға килізер.*

ҮҢЕРЕРГЕ [үңер-] *иділ.* 1. Кізіні алай ниме-нооны, ат үстүне изер азыра салып, апараргға. – Везти кого-, что-л. на верховой лошади, перебросив через седло. *Тай іҷемні тутхыннар үңеріп хасхырғаннар. Чөпке кирерге тіп, хам хыс паланы атха үңерче, соох аңмарға чаапча* (ХЧН). 2. Постың пырозын пасха кізее тастирға. – *перен.* Возлагать ответственность за что-л. на кого-л.; *разг.* сваливать что-л. на кого-л. *Пыролыг позы пырозын пасха кізее үңерче. Читпестернің сылтаан прай хуруг чылларға үңерерге чарабас.*

ҮҢЕРЛЕНЕРГЕ [үңерлен-] *иділ.* Пуғлирға, азайлыг поларға (сүт тамаанаңар). – Покрываться плесенью, налётом слизи (о молочных продуктах). *Айран үңерлен партыр, уғаа хуйаң тадыпча, кізі істін сүрдірче. Сүт үңерленче, иртіре тур салып.*

ҮҢЕС *адал., саг., көр.:* **аба** I.

ҮҢҮ *адал., саг., көр.:* **үңдеҷек**.

ҮП *адал.* Ис-пай, аарлыг ниме-ноо, ахча. – *уст.* Сокровища, драгоценности; добро, имущество; деньги. *Пабам-іҷемнің үбін мин көрбеем. Чазаа толдыра малым кізіни полбазын, ибге толдыра изім кізі үбі полбазын.*

ҮПТЕНЕРГЕ [үптен-] *иділ.* Ис-пай, аарлыг ниме-ноо аларға. – Приобретать добро, имущество. *Хонҷиим алызыглар тузында, ибге толдыра ис-пай үптеніп алған. Тойоң, үптеніп алып, пірее чирзер тизер сагыстыг пол партыр.*

ҮПТІГ *пілд.* Ис-пайлыг, аарлыг ниме-ноолыг, ахчалыг. – Имеющий добро, имущество, деньги; с добром, имуществом, деньгами. *Үптіг кізі. Пу таныс нимес хыс үптіг полтыр нооза, тударға аны, тударға.*

ҮР Көп, илееде (тустаңар). – Долго, продолжительно // долгий, продолжительный. *Үр бе, ас па сахтааным пілбинче* (ХА А). *Пу пір аалда өскен, пір тамах чеен ипчілер үр чоохтасханнар* (КГ АХТ). *Үр дее тус иртпеенде, аның алнында алтын стол салыл парған.* ◊ **Пазары үр нимес, пілері үр.** – Написать не долго – понять трудно.

ҮРБЕ *адал.* Мелейнің іргегін, тонның сыртын, ödіктің алнындағы сарин хоостаҷаң өнетін оңдай. – Особый способ вышивки большого пальца рукавицы, спинки национальной шубы, передней части сапог, сшитых из овчины. *Мелейні үрбенең үрбирге. Ууҷам мелейлерін үрбенең сіліг хоостаан полтыр.*

ҮРБЕЙГЕН *пілд., көр.:* **үрбек**.

ҮРБЕЙЕРГЕ [үрбей-] *иділ.* 1. Састары хайди ла ползa поларға, пудаларға. – *разг.* Взъерошиваться, торчать во все стороны (о волосах). *Үрбей парып одырарға. Үрбей парған оолахтың сазын хараа тооза хоосхаҷах чалғаптыр.* 2. *көр.:* **үрбеңнирге**. Хорығарға, чочирға. – *перен.* Пугаться кого-, чего-л. *Пала, үрбей парып, сым на полчатхан, хараан на тыпладып одырчатхан.*

ҮРБЕК *пілд.* 1. Пудалых, ағбай парған. – Лохматый, взъерошенный. *Үрбек сас. Син, үрбек позың, клубсар таранмин параргға итчезің ме, кізі күлкізі поларың килче бе?* 2. Хортых, хорығаачы. – *перен.* Боязливый, пугливый. *Үрбек атты мүнме, пірее чирде тастаттыразың. Үрбек кізінең хада тайғазар сыхчаа чоғыл.*

ҮРБЕЛИРГЕ [үрбеле-] *иділ.* Өнетін оңдайнаң тігерге, хоостирға. – Вышивать особым швом, козликом. *Тон чарныың чігін үрбелеп хоостаҷаңнар* (ХРС).

ЎРБЕЛІГ *пілд.* Хоостығ, хоозы пар. – С вышивкой; имеющий вышивку; вышитый. *Ўрбеліг маймах удаа көрерге килісче. Пістің чиштер ўрбеліг кип-азах кис чөрчеткеннері уғаа чахсы.*

ЎРБЕҢНЕЗЕРГЕ [ўрбеңнес-] *иділ.* 1. Пірее ниме ўчўн хорығарға (көп кізідеңер). – Бояться из-за чего-л. (о многих). *Хаҷан чалаң кізі ўрбеңнескен тоғынҷыларзар чағыннап килгенде, олар арығ аразынзар чўгўре халғаннар.* 2. Хорыхханынаң тітірезерге (көптеңер). – Пугаться, вздрагивать, шарахаться от испуга (о многих). *«Хури-хури, алас-алас!» – ўрбеңнезе тўсчеткеннер инейлер, апсахтар* (НД ЫА). *Хам көглер алыстырча, тöстерін адапча; ипчілер палаларын чапсыра хуҷахтанысчалар, хорыхханнары ўрбеңнесчелер* (ДН ЫА).

ЎРБЕҢНИРГЕ [ўрбеңне-] *иділ.* 1. Пірее нимедең хорығарға. – Бояться чего-л. *Митке ўрбеңнеп ле чöрче, анынаң хада аңнирым даа килбинче, арғыстарым алнында уйадыстығ. Федя, паланың иді от чіли көйче, аны чатырарға кирек, – ўрбеңнеен Арина* (ДН ЫА). 2. Хорығып, тітірезерге. – Пугаться, вздрагивать, шарахаться, дрожать от испуга. *Сеерге теен хасхыны ам на истіпчем, – ўрбеңнеен Пычон, – че хасхылар пар* (ДН ЫА). *Тирен ағабыс отаанаң ўрбеңнебинең сыға тўсті* (БФ ТО).

ЎРБЕҢНÖС *пілд.* Хортых, чочаачы (көбізін палалардаңар, улуғ кізілердеңер). – Пугливый, склонный к испугу (чаще о детях, старых людях). *Хапың, ўрбеңнöс ўннең чоохтанып, хорыххан хозан чіли, тітірес сыххан* (ДН ЫА). *Ўрбеңнöс инейек узуп полбин чатча.*

ЎРГЕ *нареч.* Илееде тусха. – Надолго. *Аның полған на сöзі кізі чўреене аар, сыных ўрен чіли тўсче паза ўрге чўректе чалынныг порчонаң чарып турар* (НК ХС).

ЎРГИРГЕ [ўргў-] *иділ.* Пірее нимедең хорығарға, чочирға. – Пугаться. *Ўргўп одырарға. Аттар, ўргўп парып, улам табырах чўгўртчелер.*

ЎРГЎДЕРГЕ [ўргўт-] *иділ.* 1. Хорыхтырарға, чочыдарға. – Пугать. *Чолға сығыбысхан ўс чалаңның аттарын хызыл иирде ниме-де ўргўтті. Чыс тайғаны көре киліп, чирін аба ўргўтті, хыр тайғаҷа ачын иртіп, хасхан уйаа ол читті* (ТН ВБ ЧЭ). 2. Аңнас тузында аңнарны сўрерге, хорғыдарға, істирге. – Гонять, пугать зверей во время охоты. *Ам ол Моол ханының атығчылары, Сыбанаң Сығда, хадарығда одырчалар, пулары ўргўтчелер* (АО).

ЎРГЎДІС *адал.* Аңнарны хорғыдып, кöдіргені, сўргені. – Загон в охоте. *Ўргўдіс пасталыбысты. Алтын Табатай пірдеезіне ўргўдіс идерге тібеен, пірдеезіне атарға тібеен* (АО).

ЎРГЎЗЕРГЕ [ўргўс-] *иділ.* Аңнас тузында піреезінең хада аңнарны сўрерге, хорғыдарға. – Гнать, пугать зверей во время охоты вместе с кем-л. *Арғызымнаң хада киіктер соонҷа ўргўзерге чöргебіс, че ол, абаның час арығын көр салғанда, сағызы сых парып, ибінзер тизібіскен.*

ЎРГЎНҶЕК *пілд., көр.:* **ўрбеңнöс**.

ЎРГЎТЧІ *адал.* Аңнас тузында аңнарны чочыдарға киректелчеткен кізі, сўрігчі. – Гонщик во время охоты. *Ўргўтчілер, тимненіп алып, тайғазар піснең хадох парчалар. Син андағох нимее чарабаан полтырзың, ўргўтчі дее пол полбинчазың!*

ЎРДЕ *нареч.* Хаҷанох. – Давно. *Ол ўрде килген. Апсах, позы ўрде ўреен, че пўдірген нимелері халғаннар, ағаа хумартхы полчалар* (ИТ). *Ўрде полған ма?*

ЎРДЕГІ *пілд.* Хаҷанғох, хас-хаҷанғыдағы. – Давний, давнишний; старинный. *Ўрдегі минің сын нанҷым, хаҷан даа миннең хадазың! Ўрдегі танызым. Ол тың даа ўрдегі ниме полбаан одыр, пір сöснең сöлезе, пістің тустағы ниме* (МК ЧХІ).

ЎРДЕҢ *нареч.* 1. Хаҷаннаңох, хаҷаннаң пеер. – Давно, издавна, с давних пор. *Мин аны ўрдең пеер көрбедім. Хайди за, – тоғырланған Хароол, ўрдең пеер хада тоғынчатхан кізілер удур-тöдір көнігіс парчалар* (АТ). 2. Тўрче полза, тўрче идіп, ўр неместе. – Скоро. *Піс тайғаа ўрдең чидербіс пе? Ўрдең ме часхы чит килер, чикпек чиліҷекке, чылыг киише, пöзік чарых айас тигірге сағынчам.*

ЎРДЎМ *көр.:* **ўрдўн**.

ЎРДЎН *адал.* Тимір ниме-нооларны таптирға, хазирға, киптирге киректелчеткен,

тўс ўстўліг аар тиріг. – Наковальня. *Сапхы ўрдўні. Иргі ўрдўн чарыларға чөр.*

ЎРЕБЕС-ПАРБАС *пілд.* Ўр кизілчеткен, ўребинчеткен, пик. – Ноский; прочный. *Ўребес-парбас кип-азах. 90 чылларда ўребес-парбас маймах садызып алғам, ам даа кис чөрчем.*

ЎРЕГ *адал.* Хорағ, ўрел, ўредіг. – Ущерб, урон, разорение. *Ўр бе, ас па тудысханнар, Кёдес апсах, ўрег полчатханын көріп, тохтадыбысхан* (ТИ ХО). *Полған на айда, хай син ўрег иділгенін сыныхтап, акт пазылча* (ХЧ). □ **Чаа полза – ёлім, чарғы полза – ўрег.** – Если война – следует смерть, если судиться – следуют расходы.

ЎРЕДЕРГЕ [ўрет-] *иділ.* 1. Пірее нимені кизіп, иргілендірерге. – Изнашивать что-л. *Син чарым айға наа маймааңны ўрет салдың. Санканың туңмазы кип-азағын пір дее ўретпинчеткен пала.* 2. Пірее нимені изелдірерге, хомай көрген ўчўн, көрімін чідіртерге. – Содействовать изветшанию чего-л. от старости, разрушению чего-л. из-за отсутствия надлежащего ухода. *Илбек хоосчы ўреп парған соонда, туған-чағынары, аның хоостарының чыындызын ўретпин, пытыратпин, орындағы музейзер пўкўлеезінең сыйлап пиргеннер. Маҷоңның ипчізі ағаа уғаа тарыхча, аалдағы туралырын ўрет салған ўчўн.* 3. Ўреге кирерге, ис-пай, ахча чох халғызарға. – Разорять, лишать состояния. *«Нёёс чон изін ўрет салам?» – позы позынаң сурча* (ИК МН). *Көрік свадым, хайди синің чуртыңны Аба хаарған, таап алып, ўрет чөрібісті, худай көрзін аны, – ўскўрче тошпах харахтыг худағайы* (АТ). 4. Тіріг нимені, кізіні чох идерге. – Убивать, лишать жизни кого-л. *Пістің не аалда нимес, пасха даа аалларда ідёк мал ўретчелер* (МК П). *Аларчон ма? Ол ўретче бе олғанны?* (ДН ЫА). 5. Пірее нимені хорадарға. – Тратить. *Сыдамахха кирек кўсті, тарынысха ўретпечең* (АФТ ЕМС ДП ИЧ). *Ол аарлыг хайахты андағ нимее ўретче бе?* 6. Кізі одыртхан тузалыг өзімнерні, отты паза ан. п. нимені чіп, ардадарға. – Совершать потраву, истреблять высаженные человеком растения, траву. *Ёркелер тамах, сула көп ўретчелер* (КЛ КА). *Анзы ла хомай – тамах ўрет салған* (МК П).

ЎРЕДІГ *адал.* Пірее нименің хорааны, ўрел. – Ущерб, урон, разорение. *Ана андағ оңдайнаң хакас чазылары ўредіге кіргеннер* (ХЧ). *Ёрт тайғаның ис-пайынға улуг ўредіг ағылча* (БФ ТО).

ЎРЕКЕН *адал., саг., көр.:* **иней**.

ЎРЕЛ *адал.* 1. Пірее нименің хызырылчатханы алай ба, хорадылып, чох пол парчатханы. – Убыток, ущерб, урон. *Мындағ ўрелні сизініп, Игорьның чиит чўрее ачыпча* (ТГ Ч). *Пўўрлер пу чыл аалдағы чонға көп ўрел ит салғаннар* (ХЧ). *Алтын – иргі-пурунғыдаң ўрелбес иргіленмес ис-пай* (МТ ТХЧ). 2. Ўреге кіргені; хыйал, обал. – Разорение; бедствие, несчастье. *Улуг суг тасханы улуг ўрел чонға ағылча. Че хыра тартылған чирлернің пір улуг ўрел килчеткен сари пар: тобырағы чилге хаптырча, суға сўрдірче* (МТ ТХЧ).

ЎРЕЛ-ХОРАЛ *адал.* Мал ёлгені ўчўн хораг; мал хырылчатханы. – Убыток (чаще по причине падежа скота); падеж скота. *Ўрел-хорал чох чуртирға. Ўрел-хорал чох ползын тіп, маллар соонча чахсы көріп, ёскірерге киректелче. Ниме чох: хазых, он пис чўс хойны, худайнаң ўрел-хорал чох көрче* (ДН ЫА).

ЎРЕН I *адал.* 1. Таарыға азынада артызылған тамах алай тоңас. – Семя, *мн.* семена, посевной материал. *Ўрен салҷаң машина соонда турған* (ЛЧ). *Андар таарыг алнында прай колхоз ўрен арыглирға чөрҷең* (ИТ). 2. Төл, пала. – *перен.* Потомство, дитя. *Ўрені тоозылча. Ўрені чох кізі.* ◊ **Ўрен хурты.** – Весенний праздник, устраиваемый по случаю успешного окончания посевной (*букв.* Семя червяк его). □ **Тоозылбас чуртың ползын, ўзілбес ўренің ползын.** – Да будет долгой твоя жизнь, да не прервется твой род.

ЎРЕН II *адал.* 1. Палты тёкпезі – *саг.* Обух топора. *Палтымның ўрені іріктеп партыр, алыстырарға киректелчеттір. Палты ўренінең пасты сапхан осхас полған.* 2. Пычах тудазы. – *саг.* Ручка ножа. *Синің пычағыңның ўрені тимір полтыр. Пычах ўрені чарыл парып, тутчаа чоғыл.*

ЎРЕНДІ *адал.* Иргілен парғаны, ўреп парғаны. – Ветхость, изношенность, старье.

Кис салған кибімнің ўрендізі чит партыр. Ўренді сöс удаа тузаланминчатхан сöстер санына кірче.

ЎРЕННЕС *адал.* Таарыҕ, хыра салғаны. – Сев, посев, засев. *Сабылчатхан асты прай санға алып, ўреннеске халдырар таллама тоңасты, арығлалған соонда, аалзар тартып, контора сиденіндегі аңмарларға урганнар* (МТ). *Ўреннес азын ур салза, артхан суланаң мал азырачаңмыс* (ЛЧ).

ЎРЕННИРГЕ [ўренне-] *иділ.* Пірее ниме таарирға, саларға. – Сеять, засевать что-л. *Пастых, хыраны тамахнаң ўреннеп салып, паза ағаа теңмеңер тіді. Тоңас ўреннезін тузында тоос салдыбыс, пу чылда ўреннес ирте пасталды.*

ЎРЕННІГ I *пілд.* 1. Ўрені пар. – Имеющий семя, семена; с семенем, семенами. *Аттарны көліп, ўренніг хаптарны тарт килчеңнер. Чоон ўренніг ўгўрсў чиске чарабинча.* 2. Пала, төл пар. – *перен.* Имеющий ребенка, потомство. *Ўренніг төлліг хан пабам, төлліг ле пол турғай! Ўренніг полғанымны кем пілген зе, мин позым пілбеем.*

ЎРЕН-ТӦЛ *адал., көр.:* **ўрен** I (2-чі тузада).

ЎРЕРГЕ [ўр-] I *иділ.* 1. Касты нинче-де чардыхха чарып, ол алынча чардыхтарны удур-тӧдір толғап, сўрмеске, тулуңа пірiктірерге. – Заплетать, плести косички, косы кому-л. *Сазыңны ноға ўр пирбинчелер? Позың ниме пілчезің, сўрместеріңні дее іченң ўрче* (ТМ ЧЧ). 2. Узун ніске ис, тууп паза ан. п. нимелернің кизектерін удур-тӧдір орап, пірее киректелчеткен пўдін ниме идіп, пірге пірiктірерге. – Плести что-л., делать какой-л. предмет. *Аалда, чалғыс апсах чуртаан, ол майың полған, корзинкалар ўрчең, катанкалар тағырачаң* (ДН ШК ЧЛ ИС). *Сигіс тамырдаң ўрген хамчызы холында сыраңнап килир* (ТГ Ч). 3. Чахайахтарны ўзіп, пасха кис полар иде пірiктірерге. – Плести венок из цветов. *Люда хызычах, пазын даа кödірбин, порчо пöрікті табырах ла ўрчеткен* (ИК МН). *Хай пірeезінің пазын кўн чахайағы, сиңне чахайахтарнаң ўрген пöрігістер сіліглепче* (КГ АХТ). 4. Касты ікі тиң чардыхха чарып, ікі тулуң идерге: той кўнінде наа палаа ікі ипчі, öönінде, абызыннарға килісчеткеннері, хыс полчатханын таныхтапчатхан сўрместерін чучап, ікі тулуңа пірiктірчелер, тулуңнар ирге парған ипчіні таныхтапчалар. – *этн.* Заплетать волосы: в день свадьбы две женщины, обычно снохи братьев, расплетают косички невесты и заплетают ей две косы, что является признаком замужней женщины. *Ипчілер, сарназып ала, чиит хысха сас ўргеннер* (ХЧ). *Алтон чахсы сўрмезін Алып Хан Хыстың талааннар, азыр чахсы тулиин абахайлар ўр пирген, иліг чахсы сўрмезін ал-чон олғаннары талаан, игір чахсы тулуңны ипчілер ирeп-толған пирген* (АХ).

ЎРЕРГЕ [ўр-] II *иділ.* Хысха хаталчатхан табыс сығарарға, адай, тўлгў алай пасха даа аңнардаңар. – Лаять. *Хайда-да адай ўр салча* (ТН КК). *Олар Коланың турачағының хырина читкеннерінде, адай ўрібіскен* (МТ). □ **Адай ўрче – чил хаапча.** – Собака лает – ветер носит.

ЎРЕРГЕ [ўр-] III *иділ., көр.:* **ўбўрерге** (1, 2-чі тузалары).

ЎРИРГЕ [ўре-] *иділ.* 1. Ўр тузаланған, кискен соонда иргіленерге. – Становиться старым, ветхим от долгой носки. *Кибім ўреп сыхты, нааны аларға ахча киректелче. Ўрирге чит парған маймахты мал аразында хайынарға пирче.* 2. Иргі полған ўчўн, изелерге, пірее нимені хомай көрген ўчўн, көрімін чідірерге. – Ветшать, разрушаться при отсутствии надлежащего ухода, от старости. *Ол аалда тастал парған туралар илееде, көместең ўрепчелер.* 3. Ўреге кіреrге, ис-пай, ахча чох халарға. – Разоряться, лишаться состояния, становиться бедным. *Ол прай колхоз малы, чон малы нооза, мыннаң на позыза, пу улуғ ööр хой прай тарап парар, прай ўрир* (КИ МН). *Анда-да тоop паризаң, малың ўребöкче* (ЧМ П). 4. Пірее нимее ахча хорадынарға. – Поиздержаться, потратиться на что-л. *Ис-пайы даа имнерге ўрепче, чізе. Изелчеткен тураны алып алып, тыхтап, ўреп пардым.* 5. *көр.:* **ölерге**. Чуртачаң тус тоозыл парарға. – *перен.* Умереть, скончаться. *Хайзы хоочахтаң, хайзы улуғ аалчыдаң, хайзы туданнаң, хайзы ööс тартхыстаң ўреглеен* (ДН ЫА). *Улуғ нимес аалда кізі ўреп парған* (КГ АХТ).

ЎРІЗЕРГЕ [ўріс-] *иділ.* Хысха хаталчатхан ўннер сығарызарға, адай, тўлгў алай пасха

даа аңнардаңар. – Лаять (о многих). *Конвой соонҷа адайлар ла ӱріс халча, анаң пазох сымзырых* (ОШ ХПТЧ). *Аалның амырын пірде адайлар ӱрізіп сайбапчалар, анаң пазох сымзырых турыбысча* (МТ).

ЎРІМ 1. Палғам, тудым, поох. – Связка, пучок. *Пис ӱрім халба тасхар алып алдым, час халбаны чирім кил парды. Стол ӱстӱнде пір ӱрім клӱс чатхан.* 2. Ӱрген, палғаан. – Плетеный. *Аймах-пасха ӱрім чіп. Хан урҷаң ӱрім ічегелер тимде полғаннар* (ХЧ).

ЎРІНЕРГЕ [ӱрін-] *иділ., саг., кӧр.:* **ӧрінерге**.

ЎРІС *адал.* Адайлар, тӱлгӱлер паза ан. п. сығарчатхан хысха, хаталчатхан табыстар. – Лай (собак, лис и т. п.). *Ол туста ноға-да тасхар адайларның тохтабинчатхан ӱрізі истілген* (ХА). *Аалның амырын пірде адайлар ӱрізі сайбапчалар, анаң пазох сымзырых турыбысча* (МТ).

ЎРКЕ *адал., саг., кӧр.:* **ӧрке**.

ЎРКЎЛИРГЕ [ӱркӱле-] I *иділ.* Пос оңдайлық табыснаң тізі хустарны позынзар хығырарға. – Токовать (о птицах). *Іргек хустары ӱркӱлеп пастабыстыр. Ол улуғ нимес ачыхха читкенде, кӧрзелер, анда силей ӱркӱлепчеттір.*

ЎРКЎЛИРГЕ [ӱркӱле-] II *иділ.* Алғирға, көптелерге, улуғ поларға. – Разрастаться, увеличиваться. *От ӱркӱлепче. Тӱрче полғанда турағахтарның аразында пір чирдең хазыр тӱдӱн ӱркӱлебинең чоғар сығара чайыла тӱскен* (МТ).

ЎРСЎН 1. Ниме-нооның чахсызы. – Лучший (из ряда вещей). *Нименің ӱрсӱнін ӱзӱріп алып, тасхар сых парыбысхам. Кӧгенектернің ӱрсӱні Майраның кӧңніне кірбеен, аннаңар юбка алыбысхан.* 2. Таллама ит; иң не чахсы, артых чіҷең ниме. – Лучшее отборное мясо; лучшее (из продуктов). *Ас-тамахтың ӱрсӱнін таллап, столға салтыр. Алтын столның кистінзер Кӱн Тиикті чидін парып, пар тамахтың пазына, ас-тамахтың ӱрсӱніне, арағаның хатиина одыра тӱстілер* (ХТХХ).

ЎРСЎННИРГЕ [ӱрсӱнне-] *иділ.* Пірее нименің иң не чахсызын, артығын таллирға. – Выбирать самое лучшее из чего-л. *Кип-азахтың чахсызын ӱрсӱннеп аларға. Хызымнаң, хада рыноксар парып, нименің ӱрсӱнеп таллап алдыбыс.*

ЎРТЕК *адал., саг., кӧр.:* **ӧртек**.

ЎРТИРГЕ [ӱрте-] *иділ., саг., кӧр.:* **ӧртирге**.

ЎРТЎН *адал.* Кизілген пуғдайны хайраллирға, аарлирға тимнелген орын (чир). – Ток, гумно. *Кӱскӱзін ас-тамахты чыып, ӱртӱнге апарчалар* (ХЧ). *Хазаазар парирып, ӱртӱнде кізілер сағбаланчатханда, ол, хахап парып, андар парған* (ХА). ◊ **Ӱртӱн айы. –** Сентябрь (*букв.* Гумно месяц его). **Ӱртӱн тойы.** – Осенний праздник, устраиваемый после сбора урожая (*букв.* Гумно праздник его).

ЎРТЎННИРГЕ [ӱртӱнне-] *иділ.* Тоолап халған тамахты ӱртӱнде, чазыда теерерге. – *уст.* Собирать остатки просыпанного зерна на гумне и пашне. *Чаа тузында олғаннар, улуғлар, астаң хызылып, чазыда тоолап хала парған тамахты ӱртӱннеп чӧрҷеңнер. Пірсінде оларға ікӧлеңе орай ширде чазыда ӱртӱннирге киліскен* (ИТ).

ЎРЎГЕРГЕ [ӱрӱк-] *иділ.* 1. Пірее нимедең, кізідең хорығарға. – Пугаться кого-, чего-л. *Че ол [чылғы] ноға ӱрӱккенін аалда Тойоң на пілче* (ДН ЫА). *Тикке ле ӱрӱктірзің, аған* (ХЧ). 2. Пірее сағыбаан ниме кинетін пол парза, хорығарға. – Бояться при неожиданном событии; паниковать. *Ӧрт тузында хаҷан даа ӱрӱкпеңер, удаа кізілер андағ туста хорылыстығ пӧзіктең сегірібісчелер, че арачылир оңдайлар ам даа пар полча* (ХЧ). *Че комиссар ноға-да, чадыбыспин, улам на ӱрӱгіп, арыс аразында прай кӧріндіре ойлап чӧрген* (ИК ЧХ). 3. Пірее сағыбаан тылаас истіп алып, хорығарға. – Бояться при неожиданной вести. *Прайзы, тылаасты исте, ӱрӱк парып, удур-тӧдір сурастырысхлап пастабысханнар. – Максим, хасхылар полар ба? – ӱрӱгіп пастабысты ипчізі* (ХЧ). 4. Пірее пілдізі чох ниме ӱчӱн хорығарға. – Бояться по причине неизвестности. *Ол улуғ сірее хыринда одырған, мин кіргендӧк, ӱрӱкпинең тура хонған, сырайы чазарып пӱкӱлее позы хайди-да чығыралта тартып парған* (ЧМ КЧ). *Алай ба пу кип минің хомдым чорғазы полҷаң ма тіп, ӱрӱк чӧре пардым!* (ЛК ССХ). 5. Пірее сағыссырастығ, чалтаныстығ, пілдізі чох нименің ӱчӱн алай ба

уйадыстыҕ пілдірчеткен ниме пол парар тіп изі чохтанарға, чочынарға. – Тревожиться, беспокоиться, волноваться из-за кого-, чего-л. *Оскар ӱрӱгібіскен – пабазына утыр парир* (АТ). *Пір кизекке ӱрӱгібіскен: ам аңдарыл парза, тур полбас* (АТ). 6. Пірее сағыбаан нимее тың таңнирға. – Сильно удивиться по причине неожиданности чего-л. *Мин андаҕ ниме чоохтабаам хайза? – ӱрӱкче Сағдай* (ДН ЫА). *Апсах ол туста, тың ӱрӱк парып, хайдаҕ ниме пол парды тіп, суҕзар чахсы көрібізер полза, суҕ алтында кізі харахтары көрін тур* (ПБ ТЧЭ). ◊ **Хуйға пазы ӱрӱкче.** – Сильно перепуган, взволнован (*букв.* Кожа голова его волнуется).

ЎРЎГІС *адал.* 1. Пірее нимедең, кізідең хорыхханы. – Страх перед кем-, чем-л. *Ол пілче, ӱрӱгіске кірген мал пір ниме көрбин ойласчатханын* (ДН ЫА). *Ууҷаның сырайында ӱрӱгіс көрінген, аразында улуҕ тыҥлаан* (БФ ТО). 2. Пірее сағыбаан ниме кинетін пол парған ӱчӱн хорығыс. – Страх при неожиданном событии; паника. *Ӱрӱгіс өрттең паза ыстаң даа хорҕыстыҕ* (ХЧ). *Хакасияның хазых хайраллаҷаң министрі Олег Ананьевскийнің искіриінең, имнер садиында ӱрӱгіс тохтадылған, имнер читкіҷе садылған* (ХЧ). 3. Пірее сағыбаан тылаас ӱчӱн хорығыс. – Страх при неожиданной вести. Ол *ӱрӱгісті сыҕарчалар ырах сағынминчатхан кізілер* (ХЧ). *Пичезінің чоогы соонда хорҕыс, ӱрӱгіс хозыл сыххан.* 4. Пірее пілдізі чох ниме ӱчӱн хорығыс. – Страх по причине неизвестности. *Чӱреенде хайдаҕ-да ӱрӱгіс сабылған. Түдӱн ізі, ӱрӱгіс ағылып, Кукайны иб істіне кире сӱрген* (ИТ). 5. Пірее сағыссырастығ, чалтаныстығ, пілдізі чох нименің ӱчӱн алай ба уйадыстығ пілдірчеткен ниме пол парар тіп изі чохтаныс, чочыныс. – Тревога, беспокойство, волнение из-за кого-, чего-л. *Тлаҷахсар олаңай ла нимес пічік Албынахтың адына килгенде, аның туразында ла нимес, прай туған-чағыннары аразында ӱрӱгіс пасталыбысхан* (ОШ ХПТЧ). *Кізі көрінмезе дее, Сариманың көксіне таныс ӱрӱгіс тола сапхан* (МТ ЧЧ). 6. Пірее сағыбаан ниме пол парғанына тың хайхааны. – Сильное удивление из-за неожиданности чего-л. *Кізілерні пасхли, аңдара саза, Аларчон иб істін пір ит сыххан: хоҕдыр-хаҕдыр, күзӱрт-хазырт түсче; ыыранча, маарапча, хоосха полып сырлапча, адай чіли ӱрче, пӱӱр чіли улупча, көдк чіли хатхырча, че иб істінде хахас, ӱрӱгіс турча* (НД ЫА). *Ӱрӱгіс хаапча кізі чӱреен ол көрімге* (НК ХХ).

ЎРЎГІСТІГ *пілд.* 1. Хорғыстығ, хорғызы пар. – Страшный, имеющий страх. *Кирек уҕаа ӱрӱгістіг полыбысхан* (ХЧ). *Ӱрӱгістіг дее пілдірзе, чалтанмин, ол туразар кір пар кил.* 2. Пірее сағыбаан ниме кинетін пол парғаны ӱчӱн хорығыс пар. – Имеющий страх при неожиданном событии; имеющий панику; панический. *Пӱӱн піске ӱрӱгістіг күн полды. Тың түс парып, анаң сағыс чадап кириніп алып, хайда-хайда харасхыда сала ла тығдырап париған хаңааны ис халып, чабал ӱрӱгістіг ӱннең хысхырыбысхан* (ДН ЫА). 3. Пірее сағыбаан тылаас ӱчӱн хорығыс пар. – Имеющий страх при неожиданной вести; страшный. *Ӱрӱгістіг пілдірерге. Наа ла килген кізідеңер тылаас истіп алыбох, Манзар Хоохтың хараана ӱрӱгістіг көрібіскен.* 4. Пірее пілдізі чох ниме ӱчӱн хорығыс пар. – Имеющий страх по причине неизвестности; страшный. *Ол ӱрӱгістіг иирде пір аңчы чіт партыр. Апсах ӱрӱгістіг чорыхта улееде күн тудыл парған.* 5. Пірее сағыссырастығ, чалтаныстығ, пілдізі чох нименің ӱчӱн алай ба уйадыстығ пілдірчеткен ниме пол парар тіп изі чохтаныс, чочыныс пар. – Имеющий тревогу, беспокойство, волнение из-за кого-, чего-л.; вызывающий беспокойство, волнение; беспокойный, волнующий. *Аймир, позының ӱрӱгістіг сағыстарына пастырып, тасхар сыға халды. Хайнапчатхан саламаттыг көдесті асхандох, Майра ӱрӱгістіг чоохтан сыххан.* 6. Пірее сағыбаан ниме пол парғанына тың хайхааны пар. – Имеющий сильное удивление из-за неожиданности чего-л.; вызывающий сильное удивление из-за неожиданности чего-л. *Кізілер ӱрӱгістіг хайынысханнар* (ДН ЫА).

ЎРЎГМЕ *адал., бельт., көр.:* **өріҥме**.

ЎРЎКЕЙ *адал., пілд., көр.:* **ӱрӱкпей**.

ЎРЎКПЕЙ *пілд., көр.:* **ӱрӱкей**. 1. Хорығаачы, ӱрӱгеечі. – Паникер, неуравновешенный, беспокойный. *Орапис іҷезінінӧк төӧй ӱрӱкпей тоҷырах харағын тыбыҥнадып*

одырған (МТ ЧЧ). *«Хой хадарарға чарабас кізі полтырзың, – пазын чайхапча іҷезі, – ўрўкпейзің»* (КГ ПАО). 2. Ўрўк парған, ай-тыс чох. – Обеспокоенный, встревоженный. *Андартын хайда-хайдар ўрўкпей айлантыр* (БФ ТО). *Тарыхпас позы тарығып, ўрўкпей позы ўрўгіп* (ХС).

ЎРЎП *адал.* 1. Палтыны саптирға киректелчеткен ўт. – Отверстие в топоре для насадки топорища. *Палтының ўрўбі таттап парған, че ол ниме хорғыстыг нимес. Ўрўп сапха килістіре нимес.* 2. Палты тёкпезі. – Обух. *Наа ўрўп. Тиріг ўрўбін алыстырҷаң тус чит килтір.*

ЎРЎПТИРГЕ [ўрўпте-] *иділ.* 1. Палтының ўрўбін саптирға. – Насаживать топорище. *Ол палтызын ўрўптирге маңзырабаан. Палтыны ўрўптеп саларға.* 2. Пірее кізіні, нимені палты тёкпезінең сабарға. – *перен.* Ударять кого-, что-л. топором (обухом). *Ачын аңны ўрўптирге киліскен. Тудыс-хабыс пасталыбысхандох, Митке ёён ыырҷызын ўрўптебіскен.*

ЎС I *сан.* 1. Ікі паза тёрт саннар аразындағы изеріс тузалыг сан. – Три. *Ўс хатап. Сағдай хадарчатхан чылғы ікі ыырлыг кизекке чарылча: сараасхыр тёлі – читі кизек, читі асхыр чылғы; хара асхыр тёлі – ўс кизек, ўс асхыр чылғы* (НД ЫА). 2. Ікі паза тёрт паалағларның аразындағы паалағ. – *разг.* Тройка (оценка). *Сыныхтағлыг тоғыстарны ўске пас саларға. Сыныхтағларны чадап-чудап тудыбызып (хай пірее ўстерні ікее тиңнирге чарир полған), аны, ўгренҷең кізі асхынах полып, техникумға алып алғаннар* (ХТ). ◊ **Ўс муйғах.** – Созвездие Ориона. **Ўс ілігҷе сырай.** – Красивое, тонкое лицо (*букв.* Три палец лицо).

ЎС II *адал.* Малның, аңның, палыхтың чаан хайылдырып алылчатхан, суғда хайылбинчатхан хайахтыг ниме, чиис тимнирінде, имнегде, пасха даа ниме идерінде киректелче. – Жир. *Наа тіккен чарыг ёдігін хаҷанох ўснең сўрт салтыр* (ХА А). *От, скобрадағы ла ўс чіли, чалбырада кёйібіскен* (БФ ТО). *Ўске піделген кипті табырах арыглирға итсер, порошок салған орынны чаҷын тобыра гладить полыбызыңар* (ХТ). □ **Арых иттең ўс сыхпаан, арғааснаң тоғыс пўтпеен.** – Из постного мяса жира не будет с ленивым работа не пойдет.

ЎС III *кёр.:* **чохыр аң**.

ЎСКЕР *кёр.:* **туных**.

ЎСКЎЙЕК *адал.* Хулах істінде чыыл парчатхан хумусха, хулху, хулты. – Ушная пробка; сера. *Ўскўйектерні аарлабаза, хулах хатча. Хулағым істінде ўскўйек кёп чыыл партыр.*

ЎСКЎРЕРГЕ [ўскўр-] I *иділ.* 1. Аар тынарға. – Вздыхать, тяжело дышать; *разг.* пыхтеть. *Істіне кишні толдыра тартынып, тынын кёксінең сығара ўскўрібіскен* (КИ ЧХ). *Ир Тохчын, тізең, алып адынаң хада, ўскўр киліп, тын алынған, ўбўр киліп, ўн салынған* (МТ ТХЧ). 2. Піреезінің хараа ағырза, ағаа ўбўріп, имнирге, мындағ имнег чонның имнечең оңдайларның санына кірче. – Лечить больной, воспаленный глаз народным методом лечения, при котором лечащий человек выдыхает воздух изо рта на больной глаз. *Улуғларыбыс харах ўскўр пілчеңнер, харах чочып парза, аны ўскўрерге киректелче. Палама хараан ўскўр пирерге* (КЕ Ч).

ЎСКЎРЕРГЕ [ўскўр-] II *иділ.* 1. Кізіні алай адайны кемге-де позыдарға, уустирға. – Натравливать на кого-л. собаку, *разг.* науськивать. *Пірее кізіні кемнең-де тоғыр ўскўрерге. Адайны аңа ўскўрерге.* 2. Пірее кізіні піреезінең тоғыр ыырластырарға, хомай хылынарға кёёктірерге. – *перен.* Натравливать кого-л. на кого-л.; настраивать кого-л. против кого-л. *Тоғызыбыста ўскўрҷең оңдайлыг кізі чохта чахсы. Кем-де піс итчеткен тоғыс хоостыра тоғыр ўскўрче.*

ЎСКЎРІГҴІ *адал.* Харахха кии ўбўріп, имнепчеткен кізі. – Врачеватель глаз. *Пичеме хараан имнирге ўскўрігҷі маңат полыс пирген. Танызым чахсы ўскўрігҷі полча.*

ЎСКЎТ *адал., бот., шор., кёр*: **парчых чистегі, адай ызырғазы, пўўр хады**.

ЎСПЕ I *адал.* Хайах ўсчең тиріг, халғах. – Мутовка для сбивания масла. *Ўспең хайда, пеер ағылдах. Мының алында пістің чоныбыс хайахты ўспенең улуг хазанда ўсчеңнер.*

ЎСПЕ II *адал.* Хузухтың кибегі, хастырығы. – Шелуха орехов. *Торым ўспезі пытыраанда, похсах кёп чыыл парған. Торым ўспезін хастирға.*

ЎСТЕНЕРГЕ [ўстен-] *иділ.* 1. Ўс сығарға, ўснең чабыларға. – Выделяться (о жире), покрываться (слоем жира). *Ит ізіге ўстен парча. Ардапчатхан чўрек-паар ўстеніп пастабыстыр.* 2. Чаға піделерге, чаға чылтырырға. – Лосниться, засаливаться. *Чаг тустап, кип-азаам, ўстен парып, чылтырапча. Хыстың сырайы ўстенче, сіміскелепче, че ол пір дее кілебинче.*

ЎСТИРГЕ [ўсте-] *иділ.* Чаг, хайах хайылдырарға; хайылдырчатхан хайахтың көбігін чыып, хыйа аларға. – Растапливать сало, масло; снимать пену с масла (при топлении). *Пўўн не ўстеен чаг. Хайахтың көбігін ўстеп салдах!*

ЎСТІГ *пілд.* 1. Ўзі пар. – Жирный, имеющий, содержащий жир. *Тігі ўстіг хазанны ағыл пирзең, чахсы кізі поларзың. Ўстіг чаймахтың хырында ўстіг сўбўрек көйчедір* (ТН УК). 2. Ўзі көп. – Жирный, содержащий много жира. *Ўстіг тамакха сағын пардым. Ўгрезі уғаа ўстіг полған, аннаңар хурсаам ағыр сыххан.*

ЎСТЎ *адал.* 1. Пірее нименің иң пөзік чардығы. – Верх, вершина, верхняя часть чего-л. *Таг ўстў ырах нимес, табырах чидіп аларбыс. Тура ўстў ірік чардыларнаң чабылых, аннаңар андар сыхчаа чоғыл.* 2. Пірее нименің ўстўндегі хадылы. – Поверхность чего-л. *Чазының ўстўн ах хар ах товар тöзеендегі чіли, кўрледе чаап парған* (КВ А). *Хуу, суг ўстўне тўзібізіп, ханаттарын тўзірібіскен* (ДМ ШК ЧЛ ИС). ◊ **Ўстў ўстўне.** – Без передышки, один за другим.

ЎСТЎГЕЕЧІ *пілд.* Маңзыраах, маңзырос. – Торопливый, суетливый. *Ниме-нооны табырах идерге ўстўгеечі кізі. Маниса уғаа ўстўгеечі, аннаңар ол иткен тоғысты хати сыныхтирға кирек.*

ЎСТЎГЕРГЕ [ўстўк-] *иділ.* Пірее нимені табырах идерге, хайынарға, маңзырирға. – Очень спешить, суетиться, торопиться. *Олар чапсыстыг хабар ла искірерге ўстўкчеткенге тööйлер* (БФ ХЧ). *Олар айранны ўстўгіп іскеннер* (ТН ТКÖ).

ЎСТЎКСІРÖС *пілд., көр.:* **ўстўгеечі, ўстўккен**. – Торопливый, суетливый.

ЎСТЎНЕ *послел.* 1. Идігнің пірее ниме-нооның ўстў сарина, ағаа чидіп алар пögінніг, көстелчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на направленность действия на поверхность объекта с целью достичь ее, соответствует русс. предлогу со значением **на**. *Тастыг сынның ўстўне сығып килген Хан Мирген* (ХМ). *Алтын столның ўстўне ікі көстігін турғызып, анда көріп одыр* (АА). 2. Пірее кізі, ниме-ноо пасха кізінің, ниме-нооның хайда орныхчатханын таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на расположение кого-, чего-л. в пространстве, соответствует русс. предлогу **на**. *Оолах, стол ўстўне одырба, іҷеме тың хырыстыразың. Кил пеер, чатчатхан ағас ўстўне одыр сал.* 3. Идігнің пірее ниме-нооны таныхталған ниме-нооның тасты сарина ўстўнең көстелчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на направленность действия на поверхность ориентира сверху вниз, соответствует русс. **на**. *Хызыл сарыг пўрлер чир ўстўне тоолапчалар. Прай позында пар полған ахчазын тас ўстўне сал салған.* 4. Идігнің пірее ниме-нооны таныхталған ниме-нооның тасты сарина алтынаң көстелчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на направленность действия на поверхность какого-л. объекта снизу вверх, соответствует русс. предлогу **на**. *Ииргізі полза, Алтай сынның ўстўне сығып, чалбах тасты тöзеніп, нымалах тасты частанып, чадыпчададыр* (АА). *Пўўр, хаалиин сала даа хызырбин, олох таа тударға чöрген ыырҷызын арачылаан, уламох улуг ыырҷызына чабалланып, ўстўне сегірген* (ДМ ШК ЧЛ ИС). □ **Кööлче парғаны таг ўстўне сыхча, табырах парғаны таг алтына тўсче.** – Тихо идущий на гору взбирается, быстро идущий под гору спускается.

ЎСТЎНДЕ *послел.* 1. Пірее кізі, ниме пірее ниме-нооның ўстў саринда орныхчатханын таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на расположение кого-, чего-л. на какой-л. поверхности, соответствует русс. предлогу **на**. *Ол ат ўстўнде хыйын арах одыр салған, хайдаг-да көг хыңылан парча* (КИ ЧХ). *Арғалыг сынның ўстўнде Ирлік-Айна чатча* (АА). 2. Пірeезінің, ниме-нооның пасха кізіден,

ниме-ноодаң пöзік орныхчатханын алай идігнің пірее кізідең, ниме-ноодаң пöзік иділчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на расположение кого-, чего-л. выше кого-, чего-л. либо на протекание действия выше кого-, чего-л., соответствует русс. предлогу **над**. *Тудан таратчаң сарыг сеек патыг састың ўстўнде хойыг тубаннаң турадыр* (ДН ЫА). *Кўндўсте ізіг чайғы кўн харағы пöзік тиректер ўстўнде турча* (АТ). □ **Хомай ат тöң ўстўнде, чахсы ат тöң алтында.** – Плохая лошадь – на пригорке, резвая лошадь – под пригорком.

ЎСТЎНДЕГІ *пілд.* Ööркі, пірее нименің ööркізіндегі; чоғар орныхчатхан. – Находящийся наверху, верхний. *Ўстўндегі хадыл. Муклай тайым Илакоңның ўстўндегі хаптарның пірсін тўзіре тартханда, сала маңзыри прайзыбыс полыс пиргебіс* (ТМ ЧЧ).

ЎСТЎНЕҢ *послел.* 1. Піреезі, ниме-ноо пірее ниме-нооның ўстў саринаң, хайдағ-да орыннаң азырылчатханын таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на то, что кто-, что-л. отделяется от какой-л. поверхности, места, соответствует русс. предлогу **с**, **со**. *Чир тітіреенде, Кирбі ўстўнең чоон хайалар чыл сыхханнар. Тураның ўстўнең оох ахчалар тоолап сыхханда, олганнар чочып парганнар.* 2. Идіг пірее ниме-нооның ўстў саринаң пасталчатханын таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на то, что действие исходит от поверхности чего-л. *Тигей ўстўнең көрерге дее хыныг полған: хойлар, пастарын чирзер сус салып, пір чіли оттапчатханнар* (КГ ПАО). *Андох пöзік чар ўстўнең ағахтан сыххам* (КГ ПАО).

ЎСТЎНЗАРХЫ *пілд.* Алтынзархызына тоғыр сариндағы. – Южный. *Ўстўнзархы хыринзар көрібіссең, көгер турған тағларның пöзіктері, пірсі пірсінең артых усталып көрінчелер* (ТГ Ч). *Пірсі тögелер ўстўнзархы саринзар тоғыр чадыбысханнар* (МС ДС).

ЎСТЎНЗАРЫХ *адал.* 1. Алтынзархызына тоғыр сари. – Юг. *Ўстўнзарыхтың улуг нимес тан саап турған* (КВ А). *Мыннаң аңчылар іскер, кидер, алтынзарых, ўстўнзарых алдыра чол сыхчаң полтырлар* (БФ ТО).

ЎСТЎНЗЕР *послел.* Идіг хайдағ-да кізізер, ниме-ноозар, ўстў саринзар алдыра köстелчеткенін, иділчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на направленность действия, движения в сторону какого-л. объекта, соответствует русс. **на, на поверхность.** *Пола-пола, аң ізі оларны азых тасхыл ўстўнзер сыгар килген* (ИК МН). *Ол ағас суг ўстўнзер чада öскен полтыр* (ИТ). *Анчада ўс табан, Гришаның холларын, сыртына тартып, палғаан соонда, аны азах-пастаң хаап, сірее ўстўнзер чурка ла чіли, силібіскеннер* (БТ О).

ЎСТЎНЧЕ *послел.* Идігнің пірее кізінің, ниме-нооның ўстў саринча иділчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на совершение действия по поверхности кого-, чего-л., соответствует русс. **на, по**. *Мал ўстўнче улуг ööр парчых, көлеткі ўстўнче парчатхан пулут чіли, тулғи парчатхан* (КИ ЧХ). *Көртіктер ўстўнче, хойралып ала, харлыг чилічек сойлап парған* (ИТ).

ЎТ I *адал.* 1. Пірее нимедегі тизік. – Дыра, отверстие в чем-л. *Іди пас париганда, ол тас кинетін ойылып, тўс парған, хайа орны улуг ўт полып чат салған, аннаң, тізең, Тайра пахлапча* (ЧС ПТ). *Оларны ибіре ўт хоолларында саны чох тааннар палаларын уйадаң сыгарып хайнас турлар* (ТГ Ч). 2. Пірее ниме-нооның істінде орныхчатхан иртчең чир. – Отверстие в чем-л. для прохода. *Хоортай туразының полы алтынча таңахтар хыстачаң кўрўпсер ўт хазып алган* (АТ). *Чирдең тигірге сіри чалыннап турған öртті öрт ўстўнде харал турған ўтті ле пастыра иртіп аларзың* (ТН АЧ). 3. Кізінің олаңай чуртазында хайдағ-да пögінніг киректелчеткен тиріглернің істінде иділген öнетін тизік. – Отверстие, выполненное в предметах, использующихся в повседневной жизни человека. *Чар ўстўнең töбін тўзерге чаратхабыс, че тегілектің ўдіне ниме-де кір парып, харыг полыбысхан. Сіреедең тўзіп, тимір песке одың суххлабызып, тас чейнигін тимір пес ўдін азып, андар турғыс салған* (БТ О). 4. Палых тудар пögінніг пуста иділген тизік. – Лунка для зимней рыбалки. *Иргі ўді пўт парганда, нааны идерге киректелген.*

Хысхыда, тізең, пуста ўт идіп, мормыш хуртты ілдіріп палыхтаза, кўскўс чахсы хаапча (БТ КСЧ). □ **Хулах ўді.** – Ушное отверстие (*букв.* ухо отверстие его). **Ўттіг нан.** – Таз (часть скелета) (*букв.* бок с отверстием).

ЎТ II *адал.* Сағыстың полчатханы; чылха. – *разг.* Ум, сообразительность; смекалка. *Ўдім чидер бе ўлгў тударға?* (ДН ЫА). *Хайдағ ынҷых сасхлаан полҷаң, ол киректі идерге ўт кирек!*

ЎТЕЕС *адал.* Тизік ўтирге киректелчеткен кисчеткен, ибірілчеткен тиріг. – Сверло. *Стенені ўтееснең ўтеп, хонҷыхтың плиткаларын сайбап салтырбын. Харағай чардыны ўтееснең ўтирге.*

ЎТЕЛІК *пілд.* Тизік, ўттіг, ойых. – Проколотый, просверленный, изрытый. *Ўтелік наннаң ўш өткен, төртінҷізін тödір өткен* (ХС). *Хызыҷахтың хулағы ўтелік. Тимір рудазын чаапчатхан порамзых көк хайа нинҷе-нинҷе чирде ўтелік* (ЧМ КЧ).

ЎТЕНМЕС *пілд., саг., көр.:* **устанмас**.

ЎТЕРТЕРГЕ [ўтерт-] *иділ.* 1. Піреезін часхарарға, амырадарға. – Успокаивать, утешать кого-л. *Киҷеедең ол позын ўтертчеткен: таңдағызы таңда пілдірер, таң атса, көрінер...* (ИТ). *Макрей, аның хомзынызын истіп, Паблискенök ўтерт салған: – Полған на оох-теек ачырғасты чўрееңе чағын алын чöрзең, узах чуртас көрбессің* (ТН ТКÖ). 2. Піреезін алҷаастирға, ойнадарға. – Занимать, забавлять кого-л. *Садта Пайсаның ылғааны истілген, улуғ харындазы, тізең, ирке табыснаң анзын ўтертіпчеткен. Че хомзынма, оолаам, – ўтерткен ол оолғын* (ББ ТС).

ЎТЕРТІС *адал.* 1. Амыр иткені, часхарыс. – Утешение, придание спокойствия. *Анаң ўтертіс пиріп, пазох чадып, пазох ла тудылызы чох сағыстарнаң хайыныс сыххан* (ДН ЫА). *М. Туранның прай даа хоос омаларда ўтертіс* (МТ ТХЧ). 2. Алчаастас, ойнадыс. – Развлечение. *Мин ағаа ўтертіс идіп, позымның ойнаҷаң нимелерімні ағылғлаҷаңмын* (ДН ШК ЧЛ ИС). *Чох, олар мындағ ўтертістерні көрбин öскеннер.*

ЎТЕРТІСТІГ *пілд.* 1. Амыр, часхарыстың. – Имеющий спокойствие, утешение; спокойный. *Че чоохталған сағыстарны пір тўўнҷекке палғаза, мындағ ўтертістіг нимес сағысха килчезің* (ХЧ). *Амыр нимес күннер сағам, чадып тынаныңар, ўтертістіг чоохтанғлап, апсах тасхар сыға халған* (ДН ЫА). 2. Хыныҷ полчатхан, итчеткен; көгліг. – Занимательный, развлекательный. *Обезьяна пассажирлерге ұғаа ўтертістіг пілдірген* (ИС). *Улуғ частыларға пасха даа аалларда ўтертістіг мероприятиелер иртірілер* (ХЧ).

ЎТИРГЕ [ўте-] *иділ.* Пірее чирде, нименоода тизік идерге. – Сверлить что-л., делать отверстие, дыру. *Тимір рудазын чаапчатхан порамзых көк хайаны нинҷе-нинҷе чирдең ўтеглеп алчалар* (ЧМ КЧ*). Ағаа, столярға, күннең күнге малтынаң хахланарға, тоозылбас чардылар струстирға, ўтирге, чазирға килісче* (МТ ТХЧ). □ **Чойланып, чорға адың алғам ма, чоон піснең хулағың ўтеем ме?** – Разве обманывая, твоего скакуна забрал, большим шилом [тебе] уши прокалывал?

ЎТКЕЙЕК *адал.* 1. Пірее ниме-ноода улуғ нимес ötіре көрінчеткен тизік. – Небольшое отверстие, дыра в чем-л., сквозное полое пространство в чем-л. *Ўткейекче иртібізерге. Олғаннар ўткейек ötіре иблерінзер тарасхлабысханнар.* 2. Пестің тастындағы саринда орныхчатхан спичка саларға иділген улуғ нимес орын, хоолғайах. – Выемка в печи для спичек. *Мачоң ідізін ўткейек істіне сух көрген, че ол сыңмин парған. Ўткейек істі ізіп партыр.* 3. Кізі тың на чöрбинчеткен, хайынминчатхан туйух, хызым орын. – *разг.* Закуток. *Ўткейекте хызым даа полза, анда тоғынарға хынадыр. Піс ўткейекте чыылызып, чуртастаңар ўр чоохтасхабыс.*

ЎТКІС *адал., көр.:* **öткіс**.

ЎТЛЕК *адал.* Песте тимір лист чох пызырған халас. – Калач, печенный в печи без листа. *Іҷем ұғаа тадылыг ўтлектер пызыр салған. Ўтлектерім кöй партыр.*

ЎТТІГ I *пілд.* 1. Пірее нимедегі тизік пар, тизіктіг. – Имеющий дыру, отверстие в чем-л.; с дырой, отверстием в чем-л.; дырявый. *Алынҷа öс парған азыр ағас, чахсаан көргенде, көп ўттіг полтыр. Чаа алнында ноо-да чылда аалдағы Кайматин теен оол ол ўттіг тирігнең ат тузахтап көртір.* 2. Пірее ниме-нооның істінде орныхчатхан

иртчең чирліг. – Имеющий отверстие в чем-л. для прохода; с отверстием для прохода. *Ўттіг хайа тіп адалчатхан орыннар чирібісте улееде парлар. Ол ўттіг стенедең сыхчатханда, кем-де ўстўнең аны сазынаң хаап алған.* 3. Кізінің олаңай чуртазында хайдағ-да пögінніг киректелчеткен тиріглернің істінде иділген öнетін тизіктіг. – Имеющий отверстие, выполненное в предметах, использующихся в повседневной жизни человека; с отверстием. *Улуғ ўттіг тегілектерні хайдар иттің? Кинетін, мöкейе тўзіп, Маниттің тайағының ўттіг саринаң чöрібіскен* (МТ ТХЧ). 4. Палых тудар пögіннің пуста иділген тизіктіг. – Имеющий лунку для зимней рыбалки; с лункой для зимней рыбалки. *Пусха ам сығарға даа хорғыстыг, көп ўттіг. Ол, ябыл, аахтирға ўгреніп алған, ам даа чабал аахтап парча, пу ўс ўттіг орын минің орным полча тіп.*

ЎТТІГ II *пілд.* Хыйға, кўстенҷік, сизіктіг. – *разг.* Умный, толковый, деловой, смекалистый. *Ўттіг пала. Минің килнім уғаа ўттіг кізі. Минің ўдім читпеен ўгренерге, че пиҷем ўттіг кізі.*

ЎТЎРЕДЕРГЕ [ўтўрет-] *иділ., көр.:* **ўлтўредерге**.

ЎЎГІС *адал., шор., көр.:* **ўңес**.

ЎЎЗЕК *адал., көр.:* **ўўс, сууҷах**.

ЎЎК *көөг. сöс.* Ўгў табызына көögісчеткен сöс. – Звукоподражание крику совы, соответствует русс. **угу**. *Тасхар «ўўк-ўўк» тіп истілчеткен. Іди чоохтасчатханнарында, хыр ўстўнде турып, аттар хадарчатхан кізілернің «ўўк» табызы истіле тўскен* (ХП).

ЎЎКТИРГЕ [ўўкте-] *иділ.* 1. «Ўўк» тіп табыс сығарарға. – Угукать (о сове). *Хайда-да ўгў, истерге ачырғастыг, соғын ўўктеп салған* (НК ХХС). *Рамейнің чуртынаң тоғыр тағзартын ўгў чабал ўўктепчеткен* (АТ). 2. Піреезін пірее ниме идерге кööктіріп сығырарға, хысхырарға. – Свистеть, кричать (подбадривая кого-л.). *Пір хати Арминек тіп пар чох күснең аахтабыстым, анаң нанҷы тіп ўўктепчем* (БФ ТО). *Иртеҷіл Иласка інегінең торбағын, ўўктеп ала, Табылғаттыг холзар чалап парча полар* (ВШ ЧС).

ЎЎЛДІРЕ *нареч.* 1. Пірее нимелерні пір чирге, ўстў-ўстўне көп салып; ідістің хырларын азыра. – Выше краев чего-л.; с верхом. *Пис минута пазынаңох он тонналыг «ЯАЗ-210-Е» автомашинаның тимір харчағы ўўлдіре таарлал парған* (ЧМ КЧ). *От улам на чалыннап, хызыл тілінең ўўлдіре салған ағастарны чалғаглап сыххан* (КИ ЧХ). 2. Уғаа көп. – В большом количество, много. *Ноға кізілерні іди ўўлдіре одыртарға кирек полған? Олған-узах ўўлдіре одырған хаңаа Постай ууҷаның чуртын көре учух сыххан* (БФ ТО).

ЎЎЛЕРГЕ [ўўл-] *иділ.* 1. Пір орында ўўлдіре салыларға, чыы поларға. – Складываться, выкладываться, собираться в одну кучу. *Ідіс-хамыс, торғы платтар, көгенектер, иб істіндегі кирек-чарах нимелер столға ўўл турған, ахча айах күреезінең азын турған* (ИК ЧХ). *Чіҷең ниме, суғ, яблах, кип-азах, пычах, палты сах андох тура ортызында пір-пір ле ўўл чöрібіскен* (ЛК С). 2. Кии чöрізі пастыра пір чирге тасталарға. – Нанести, намести ветром что-л. *Улуғ чиллер тузында андағы туралрның тöзінде хум ўўллече. Сиден тöзінде хар ўўлче, сыхчаа чоғыл.* 3. Хайдағ-да синнең иртіре көп поларға. – Быть в большом количестве. *Хайа-тастар іди ле ўўлчелер – камеразы ўчўн чочыбысхан* (СА ЧХЧ). *Мында чон анаан чир-іҷенің пар ас-тамах пайы ўўлчеткен* (КГ Т).

ЎЎЛЕС *адал.* «Ау» тіп аахтаны, хысхырғаны. – Ауканье. *Азыранып тос таа париғабыс, іскертін ўўлес истілген* (БФ ТО). *Илееде полғанда, суғ төбіртін піске пілер-пілдірбес ўўлес истіл парған* (БФ ТО).

ЎЎЛИРГЕ [ўўле-] *иділ.* Тың аахтирға, «ау» тіп хысхырарға. – *разг.* Аукать. *Ол іди ле чоохтанарға маңнанған – хыйтлах сырғайларнаң «разбойниктер» пісті ўўлеп сыхханнар* (ПМ). *Арминек, ўўлеп ала, хыраңасты аза халған* (БФ ТО).

ЎЎМ *адал.* 1. Сабылған соонда чыып алған хуруғ отты, сызырны тутчаң орын. – Сеновал, место для хранения сухой травы, соломы. *Тўгенҷі ўўмні позытчадырбыс, ок, ас маңат, Миките абааң, – Антон ніскеҷек табыснаң сыңыли тўскен, сызырозынаң чирдегі сызырларны сузып, кизек ўстўне тастапчадабас* (ХызЧ). 2. Пір чирге тастал парған, ўўлген ниме. – Куча чего-л. *Тігі ўўмні*

көрчезің ме, ағаа читіре параразың. Тўрченің не аразында илееде ўўм көрінібіскен (АТ).

ЎЎН *адал.* 1. Хайдағ-да алынҷа нименоолардың пір чирде ўстў ўстўне салылғаны. – Куча, груда чего-л. *Тўрченің не аразында төңде ікі ўўн көрінібіскен. Пушицкий хара тас ўўннеріне көлене чылча, а Пахомов хорғыстығ участокты кизіре табырах чўгўрібісче* (АТ). 2. Сабылған, кизілген хуруғ от пір орынға пазы устығ иде чыы салылғаны. – *саг.* Стог сена. *Чиштер бригадазы, наңмыр чағанҷа ўўн тастап саларға кўстенгеннер. Ўўн істіне наңмыр кір парза, от чызир, аннаңар тастын чылбырат саларға киректелче.*

ЎЎНЕРГЕ [ўўн-] *иділ., саг., көр.:* **нуурға**.

ЎЎНҶЕК *адал.* 1. Пір чирде чыыл парған тың улуғ нимес ниме-ноо. – Куча (небольшая), кучка, груда. *Ўўнҷектерні яблах саптарынаң чапхлабысханнар* (ЧМ ОК). *Торым ўўнҷегі ибіре пастыр чөріп, Акситай аға тарынҷах кібіренген* (ТН КТ). 2. Сапхан отты пір чирге салғаны; көпен. – Куча, копна сена. *Ўс ўўнҷек от пис кўн тырбадым. Саап алған от ўўнҷегі атха чидіспес, аннаңар, сапхыңны тудынып алып, хатап от сабарға сых!*

ЎЎНҶЕКТЕЛЕРГЕ [ўўнҷектел-] *иділ.* 1. Пір чирде ўўнҷекке чыыларға. – Собираться в кучку. *Чиштер тимір-тистерні чыы салыбысханнар, көртікнең хада чадып ўўнҷектел парған палғастарны арығлабысханнар* (БФ П-А). *Алныларына хар ўўнҷектел чадыбыссох, андох ыыңнабинаң машиналар турыбысчалар* (БФ ХЧ). 2. Пір чирге салыларға, чыыларға (оттаңар); көпен иділерге. – Собираться в кучу (о сене); копниться. *Хуруп парған от ўўнҷектелче, ээзі кізі пу нимее матап өрінче. Киҷее, айас кўн турғанда, ноға пір дее ниме ўўнҷектелбеен.*

ЎЎНҶЕКТИРГЕ [ўўнҷекте-] *иділ.* 1. Пірее нимені пір чирге ўўнҷекке чыырға. – Собирать что-л. в кучку. *Ўўнҷектирі сидік нимес, теерері сидік. Ўстўне аныңох хабын аңдара тартып, ікінҷізін, ўзінҷізін ўўнҷектеп сыххан* (ТМ ЧЧ). 2. Сапхан отты пір чирге саларға, чыырға; көпен идерге. – Собирать сено в кучу; делать копну. *Пу сыхтығ отты ўўнҷектебе, аны айландыр саларға кирек, хурузын тіп. Көрзем, пайаағы оолах прай сыбдыраан отты чапчаң на ўўнҷектеп салтыр.*

ЎЎРГЕ [ўг-] *иділ.* 1. Пірее нимелерні пір орынға ўўлдіре саларға, чыырға. – Складывать, выкладывать, собирать что-л. в одну кучу. *Ам даа успаан кўлні хасхлабызып, ўстўне одың ўўп сыххан* (КГ АХТ). *Турунарны піріктіре іткlебізіп, ўстўлерінзер одыңнар ўўбістім* (БФ ТО). 2. Киинің чөрізі пастыра пірее нимені ўўлдіре тастырға. – Намести что-л. ветром и т. п. *Чил сиден-ханалар төстеріне, ötіг сығырып, ооғас харнаң көртіктер ўген* (АХ А). *Хазыр чил, кўн тооза ўбўріп, анда-мында хум төңнер ўўп салтыр.* 3. Өзімнің алтында, тёзінде чирні нымзадып, аны ўўлдіре чыып, тёзіндегі сабын чабарға. – Окучивать что-л. *Сынап, худай полған полза, синнеңер пазырарҷыхпын сағаа адап свечі алзам таг ла чіли ўгерҷікпін* (КМ ТХ). *Ууҷам яблах ўўпче* (КГ ПА).

ЎЎРЕК *адал., шор., көр.:* **сыырат**.

ЎЎС *адал., кыз., көр.:* **суғ** I.

ЎЎСТЕГІЛЕР *адал.* Ўўс суғ хазында чуртапчатхан кізілер. – Июсинцы (жители бассейна реки Июс). *Ўўстегілер пасха диалекттіг чон. Ўўстегілер хаҷаннаң сығара ырҷыларынаң, хайҷыларынаң, көгҷілерінең саблан турҷаңнар.*

ЎЎСТИРГЕ [ўўсте-] *иділ., көр.:* **уйстирға** 1. – Науськивать собаку на кого-, что-л. *Мойнахты хонҷыхха син ўўстеп салдың ма? Адайың чахсы көр, піреезін ызыр салза, чарғаа тартыларзың, улам өнетін ўўстезең.* 2. Адайларны аңнарны тударға ўгрет саларға. – *охотн.* Приучить собак к охоте, ловле зверей; притравливать. *Наа адайахты ўўстеп ўгрет полбинчам, аннаңар тураны хадарзын. Аңҷы адайын киіктерге ўўстебіскен.*

ЎЎТ *адал., саг., көр.:* **ööт**.

ЎЎ-ЎЎ *кööг. сöс.* «Ўў» тіп аахтаны, хыскхырғаны. – Ау. *Хайда-да ырах ўў-ўў тіп аахтасханы истілчеткен. Ўў-ўў аахтабысхан кем-де, ипчі чочып парған.*

ЎЎЧЕ *адал.* Чабығлығ ідісте, сабанда, ўстўне хар, пус салып, орай кўскўзін часхы тусха тоортылған ит. – Мясо, заготовленное осенью на весну, замораживается в закрытой посуде в засыпанном снегом виде. *Тасхар*

соохталча, ўўче тимнирге чарир. Ууҷам піске чоохтаҷаң, хайди олар ўўче тимнеҷеҷнер.

ЎЎҷЕК *пілд.* Пөзік, чоон (палалар чооғынаң). – *саг., разг., детск.* Высокий, большой. *Ўўҷек өс пархаҷаа! Ўўҷек өзерге кирек, паламай!*

ЎЎҷІК *адал.* Чир-тамах өзімнерін салҷаң өнетін орын. – Огород. *Суғ ўўҷік өтіре яблахтар аразынҷа ойлаан* (ТМ ЧЧ).

ЎЧІС *адал.* Пір саңай төреен ўс пала. – Тройня (о детях человека). *Имҷі оларны ікіс тіп көртір, сынында ўчіс полтыр. Пиҷемнің ўчіс төріп партыр, пу нимее прайзыбыс өрінчебіс.*

ЎЧЎН I *послел.* 1. Пірее нименің сылтаа полчатхан кізіні, нимені таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на виновника, причину чего-л., соответствует русс. **из-за**. *Пабам мині хырызар, – чойланча Аёска, – наа меспекті ойнирға пирген ўчўн* (ИТ КМ). *Сірернің ўчўн Санка абаайны конторааа алдыртханнар* (КГ ПАО). 2. Піреезін сағыссыратчатхан, өріндірчеткен паза ан. п. оңарыныс төрітчеткен пірее кізіні, нимені, полчатхан оңдайны таныхтапчатхан полызығлығ сöс, **хорығарға, сағыссырирға, изі чохтанарға, өрінерге** паза ан. п. даа иділістернең хада тузаланылча. – Служебное слово, употребляясь с глаголами **бояться, беспокоиться, радоваться** и т. п., указывает на лицо, предмет, состояние и т. п., которые вызывают то или иное чувство, переживание, соответствует русс. **за**. *Синің ўчўн өрінчем, пабаң!* (МК П). *Акай, пір саринаң, пу оолға ўгретчі ізенче, аның ўчўн өрінче, сурығ полза, аарда, ибзер киледір* (ХА А). 3. Пірее кізінең, нименең, полчатхан оңдайнаң палғалыстығ нандырығны таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на лицо, предмет, состояние, в отношении которого кто-л. берет на себя обязательство, несет ответственность и т. п., соответствует русс. **за**. *Мин оолахтың чахсы салтарлары ўчўн нандырчам. Полған на хой ўчўн... полғаныныҷ на ўчўн төлеттірерлер* (КГ ПАО). 4. Хайдаҷ-да турғызылған пögінні таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на цель действия, соответствует русс. **за**. *Оол-хыстар медальлар ўчўн харбасханнар нооза* (ХЧ). *Араласчылар 76 сыйых комплекті ўчўн 11 спорт көрімінде күресчелер: биатлон, таҷдағы саналығ спорт, керлинг, саналығ чарызары, сноуборд, конькиліг пусча чылары, фристайл, хоккей, меспектіг хоккей паза шорт-трек* (ХЧ). 5. Пірее нимее хайчатханының, итчеткенінің сылтаа полчатхан ниме-нооны, хайдаҷ-да нименің оңдайларын таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, связано с указанием на предмет, обстоятельство и т. п., являющийся поводом, основанием для какого-л. действия, отношения и т. п., соответствует русс. **за**. *Хырыс-табыс ўчўн 13 ўгренҷее аттестат пирілбеен* (ХЧ). *Школада оларны састы ўрбин чөргеннері ўчўн хатығлааннар.* 6. Хайдаҷ-да идігнің сылтаан таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на причину какого-л. действия, соответствует русс. **по причине, вследствие.** *Андаҷ хортығы ўчўн ол прайзының хатхызы полҷаң* (КС Т). *Сыбыра хада тоғынған ўчўн Павелнең ынаҷ нанҷылар пол парҷабыс* (ТН ТК). 7. Піреезінің орнына алай піреезінің адынаң пірее ниме итчеткен кізіні таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Служебное слово, указывает на лицо, вместо или взамен которого кто-л. действует или от имени которого совершается действие, соответствует русс. **за**. *Таңда мин синің ўчўн тоғысха сығам, анаң син минің ўчўн тоғыныбызарзың. Аның ўчўн пабам ікі кізінің ўчўн чуртирға күстенген* (ХЧ). 8. Піреезінің, пірее нименің киреxсіністерін чöпсіндіре тіп тузалығ полызығлығ сöс. – Ради, для кого-, чего-л., в интересах кого-, чего-л. *Олар чонның хонии ўчўн күресчелер* (ХЧ). *Олар постарының чарых чуртастарын Чир-суубыс ўчўн, амғы часкалығ чуртас ўчўн пир салғаннар* (ИК МН).

ЎЧЎН II *союз.* Идіг хайдаҷ пögінніг иділчеткенін алай аның иртчеткен оңдайын чарыдарға киректелчеткен сöс. – Союз, выражающий значение цели или изъяснения, соответствует русс. **чтобы**. *Республиказар имнег тоғынҷыларын тартып алар ўчўн, оларға уламох көп хабазығ пиріп пастирға кирек* (ХЧ). *Чахсы чуртир ўчўн, прай чоннаң пірге тоғынарға кирек* (МК П).

ЎЧЎРГЎ *адал.* Изер алтына салҷаң киис. – Потник. *Аттыг чалаң параргa, ат изерлирге кирек, пастап ат арғазы хазых ползын, нымзах иде ўчўргў салып, анаң на изер салылча* (АО). *Хоостаан киис ўчўргў* (ДН ЫА). *Хастырых чўгенніг, хахпас изерліг, ölең от ўчўргўзін салып, ағас ізеңеліг хара чалғысхан чуртапча* (АО). □ **Позырах адым чўгўрібісті, ўчўргўзі чат халды (örт, кўл).** – Рыжий конь умчался, а потник остался (пожар, пепел).

ЎЧЎРГЎЛИРГЕ [ўчўргўле-] *иділ.* Изер алтына киис сал саларға. – Класть потник под седло. *Ўчўргўлеп саларға. Ыраххы чолға сығарда, атты чахсы ўчўргўлеп алчалар.*

ЎЧЎРЎП *мод. сöс.* Айабас, арса. – *саг.* Видимо, возможно, вероятно, может быть. *Ўчўрўп, оң даа пол парар піске чолда. Ўчўрўп, ол тайғазар чалғысхан даа парыбызар. Чарым айҷа иртті полар, ўчўрўп.*

Х

ХАА: ХЫЗЫЛ ХАА Хызыл ағас. – *бот.* Красный кустарник. *Хызыл хаа öскен орынға чидерге. Хызыл хаа полған на чирде öспинче.*

ХААҒАРҒА [хаах-] *иділ.* 1. Тыырға, улғаадарға (ағырығдаңар). – Усиливаться, усложняться (о болезни). *Ол апсахтың ағырии хаағып пастабызардаң, прайзы сыбыхтас чöре халғаннар* (ДН ЫА). *Саба имнензең, ағырииң чазылар орнына улам на хаағар.* 2. Ачыг чіҷең ниме чізе, ахсы хуйаңнап параргa. – Ощущать во рту терпкость; набивать оскомину. *Хастах чистек чіп, ахсым табырах хаах парды. Аны кömес тее чіп алзаң, ахсың сах андох хаах парар* (СА А).

ХААҒЫРТА *нареч.* Тооза, пір дее артыспин. – До конца, до дна. *Аал хаағырта тобыра килген. Ол урған арағазын хаағырта алыбызып, чірчезін столзар тазылада тургызыбысхан* (ШМ КЎ).

ХААДАРҒА [**хаат**-] *иділ.* Пірее нимее тарынарға, пурбайарға, сізерге. – Сердиться, дуться. *Олған хаадарға ўгрен парған. Син ниме мында хаат парғазың тіп, тапсаан ағаа удур апсах* (НК КХ).

ХААДЫРА *нареч.* Прай чалбаанҷа, читіре, тиксі азыбызып (көзенекті, ізікті). – Нараспашку, во всю ширь, до конца (окна, двери и т. п.). *Халын ізік ам на хаадыра азылды* (БФ ТО). *Паза анҷада кемнің-де сағыссырастыг ўні хаалха ізікнең хада хаадыра парды* (БФ ТО).

ХААЙ *пілд.* Хуйаң, ачыг. – *саг.* Имеющий своеобразный кислый вкус, напоминающий вкус лимона, уксуса, кислицы и т. п.; кислый. *Хаай ўгре. Хаай чіҷең ниме чирге сағын парғанын аның іҷезі дее сизін салған* (ТМ ПТ).

ХААЛ *адал.* Ирткен чылдаң сығара öсчеткен хорбылар; сымых, хырчын. – Прошлогодняя поросль, прут, прутик. *Хаал чіли мондылып öсчеткенде, хырлыг пурунныг полғам. Час хаал чіли мондылча, öскен чирім – Хакас чирі* (КС ТЧС).

ХААЛАҒ *адал.* 1. Алтам: пас парчатхан кізінің азахтаң азахха итчеткен пір алтамы. – Шаг. *Тайға аңына полған на хаалаг, полған на тан чызы санда* (ТМ ПТ). *Пабам, оң холынаң көксінің сол сарин тудына тўзіп, тураҷах істінде нинҷе-де хаалаг идібізіп, тапсап салған* (ТН с КК). 2. Пірее ниме идерге итчетсе, пастағы идіглер, пастағлар. – *перен.* Начальный период какой-либо деятельности. *Айныдыс паза алызыглар чолынзар пастағы хаалагlар* (ЛЧ). *Полған на хаалагда сағыбаан тоғазыглар, хайхастыг таптырғастар урунчалар* (СН КС). 3. Ниме-нооларның узунын, чалбаан алтамнаң синеені. – *уст., перен.* Шаг: употребляется как единица измерения мера длины, равная расстоянию между стопами ног при движении. *Хаалаг идіп синирге. Мының алнында хаалагнаң синеҷеңнер.*

ХААЛАМ *адал., кöр.:* **хаалаг, алтам**.

ХААЛАМА *пілд.* Тўс, чылбыраң иде пазыл парған, тахтал парған (чолдаңар). – Торный, проторенный. *Кизек тайғаның аразына кір парза, хаалама чол чадыр, анда аң пазы ала парыстың халтар аастыг алып*

адай (ХМ). *Аар хааламынаң хаалап, ир кізі аал хыринҷа ахчатхан суғзар пастыр килген* (ИТ).

ХААЛИРҒА [хаала-] *иділ.* 1. Пір тиңе пазарға, парарға, чөрерге. – Шагать, ходить размеренным шагом, маршировать. *Анаң піс нымырттығ төңҷе аалзар іколең хаалаабыс* (НК КХ). *Изір парған көгілбей түстернең хаалирҷыхпын тори чўс хараа* (БМ ЧС). 2. Пірее нимені азыра алтирға. – Перешагивать, переступать кого-, что-л. *Азахтарыбысты чадап ла алғлап, сууҷахты алтап, хаалап парибыс* (КВ А). *Сағам ідөк тар тура істінде, ёдіктерні азыра алтап, оохти хаалап, пас чөрген.* 3. Тилирге, алнынзар парарға. – *перен.* Шагать, развиваться, продвигаться в каком-л. направлении. *Чуртаснаң тиң хаалирға. Чуртас тохтабинча, чуртас кізінің ўлўзінең азыра хаалапча* (МВ КС).

ХААЛХА *адал.* 1. Ограда істінзер кірерге алай ба сығарға киректелчеткен чалбах чабығнаң чабылчатхан пўдіріг (ізік). – Ворота. *Иирғі хаалханы өртирге. Тыт ағастаң турғысхан хаалха ізіктіг Сибуча чуртына кире ойлаан* (НК КХ). 2. Көзенектер чаапчатхан ағастаң алай ба тимірнең иділген ікі чара азылҷаң чабыг. – Ставни. *Туранының көзенектері – пөзік, хаалхалары чабых* (ДН ЫА). *Пычонның хаалха чарығынаң пахлабысханнар* (ДН ЫА). *Көзенек хаалхаларын уғаа сіліг чайап салтырзар, – махтапча чурт ээзін студент* (СА КК1). 3. Тура істінзер кірҷең орын. – *фольк.* Дверь избы. *Онсар, ікінҷілеп ала, пөзік көк сырлығ хаалханы асхан* (ТМ ПТ). *Ізік хаалхазы азылған, алып оол иркін алтаан.* 4. Арачылирға иділген чабыг. – *перен.* Щит, охрана, защита. *Хойлар турҷаң хазаа алнында хаалхалар ипти турғызыл партырлар. Хурағаннарны, адайларнаң чазырып, хаалхалар турғыс салтырлар* (ХЧ).

ХААМА 1. Хомай, хынии чох. – Гад, гадина, негодяй. *Хаама пір дее сым одыр полбинча. Хайдаң андар парарға маңнанғаннар хаамалар* (ТМ ЧЧ). 2. Істі хомай, хомай итчеткен, чабал. – Подлый, гадкий. *Хаама айна. Хаама кізее тоғас парарға. Ай-а, хаамалар! – хойларынзар көріп, хыйғанах табыснаң хысхырыбысча* (КВ А).

ХААН *адал.* Ипчі кізее айланыс. – *саг., шор.* Форма обращения к женщине. *Пеерккілер ипчі кізее іди, хаан тіп, айланчалар* (ТМ ЧЧ). *Мині паарсах күлініснең удурлаан хара кірбе сағаллыг хаан абахай чиит кізі* (ХЧ).

ХААНҶЫХ *адал.* Сох кізі. – Шалун, озорник, *разг.* пострел. *Хаанҷыхты ўгредерге уғаа сидік полча. Пу ікі хаанҷыхтаң тастыхти, ікі хызыл пастыг апсах ат хузурухтыг, ат чилінніг нымырха ла осхас нымалах, читі-сигіс частыг күрең тазынны (сарлыхты) пөзік пайааох аңдар салғаннар* (ДН ЧХ).

ХААҢ 1. Хустар табызына көөкчеткен сöс. – Звукоподражание крику птиц. *Часхы чидерінең аал аразында хааң-хууң на толыбысхан* (НТ КК). *Хустарның хааң-хууңына апсах кинетін усхун парған* (ЛЧ АЧТ). 2. Часхы ай, көрік айы. – Март. *Хааң айын олар уғаа чидікпин сағааннар, оларзар паба-іҷелері кил парарға кирек полғаннар* (КЛ ЧАО). *Хааң айында андада тигірде пастағы тааннар табызын истіп салчазың* (ДН ЫА).

ХААРАРҒА [хаар-] I *иділ.* Ўсте алай хайахта итті, палыхты, яблахты паза пасха даа чіҷең ниме тимнирге. – Жарить, поджаривать (на жиру, масле), зажаривать что-л. *Ит хаарарға. Каратина ўлҷезі нымырхалар хаарарға тимненібіскен* (ИТ). *Пу мўнге дее, хаарып таа чирге тадылыг палыгас (пыра)* (БТ КСЧ). 2. Ізіг нименең көйдірерге. – Жечь, обжигать кого-, что-л. *Ізіг тимірге пазып, азахты хаарарға. Ёрт көйген орынға пазып, азахтың табанын хаарарға.* 3. Соохха өртепчеткен чіли учирға, тоңарға. – Охватить морозом, жечь, обжигать (о морозе). *Харахтарын суғландыра хаарып, час сығара пасча* (КГ ХА Т). *Че анзы даа ачых чирде хыйан-хас хаарчатханынаң полар, некe* (КГ ХА Т).

ХААРАРҒА [хаар-] II *иділ.* Талғанны айраннаң алай пасха даа суух нименең пулғирға. – Перемешивать талкан с чем-л. *Талғаннаң айран хаарыбыссаң, оңныг тадылыг ба* (ХЧКЧ). *Ол, тадылыг чыстыг талғаннаң айран хаарып ізіп алып, чоохтап одыр* (ТН СКК).

ХААРҒЫС *адал.* Пірее чіҷең ниме тимнирге киректелчеткен тимір алай ба чугун

ідіс-хамыс. – Сковорода. *Хаарғыста яблах пызырарға. Син пу хасты хаарғыста хаар пир піске тіп, ол аның алнына хусты тастабысхан* (НК КХ).

ХААРДЫРАРҒА [хаардыр-] *иділ.* 1. Ізіг хайахта алай ба чағда пызыртарға. – Заставить жарить, поджаривать, зажаривать. *Соххан малның идін хаардырарға. Пу таңах идін хаардыр салған полған, анаң арғыстарына апар пирген* (ХА А). 2. Ізіг нимее көйдіртерге. – Жечься, обжигаться. *Ситкіп пол, хаардырып алдың! Салааларымны суух холаа хаардырып алдым.* 2. Соохха өртепчеткен чіли учударға (тоңдырарға). – Быть охваченным морозом; заставлять морозиться, обмораживаться. *Хаардыр, хаардыр, Соох пурун! Киҷее соохха хаардырып алып, пүүн тасхар сыхпинчам.*

ХААРТА *нареч.* Прай, тооза, парчан, пір дее артыспин, чох иде. – Полностью, дочиста. *Хызыл чалын азый оттарны, хуруғ сырып-сарыптарны хаарта чалған килчеткен* (БФ ТО). *Ур пирген үгрені олар, прай хаарта чібізіп, паза ниме пирілерін сахтап одырғаннар* (ТЛ О).

ХААРТПАХ *адал.* Хырызыныс. – Брань, сквернословие. *Хаартпах чох чуртап полбас кізі. Олғаннар хаартпахха үгрен парғаннары пілдістіг полған, че ниме-де изі чоохтандырчатхан* (КГ ПАО).

ХААРЫЛАРҒА [хаарыл-] *иділ.* Хайахта пызырыларға. – Поджариваться, жариться. *Хаарғыста нымырха хаарылча. Анда, улуғ песте, яблах хаарылчатхан, уғаа тадылыг полар осхас* (ТН КК).

ХААС I 1. Хакастарның пір диалектінең чоохтасчатхан кізі. – Качинец: представитель одного из диалектов хакасского языка. *Картчы пайлар – хаас, хойбал пайлары: кеммер пос тирінең пір тоңас ас өскірбинче, пір кизек ит аныбинча* (ДН ЫА). *Хаастарның аразында хырғыс сөөк пар тіп, ағам пір ле хати чоохтанмаан* (ТВ АТ). 2. Хаастарға, оларның тіліне, оңдайына, теелчеткен, оларнаң палғалыстыг. – Качинский. *Хаас диалектін Д. Ф. Патачакова істескен. Кізіңерні сірернің Тумзар, хаас Тумынзар ыза пиргем, анда үзүрібізерлер* (ДН ЫА).

ХААС II *пілд.* Теердең иділген. – Кожаный, ременной. *Күстеніп, холындағы ікі аттың хызыл хаас поза паан холына ори тартып, Онсар хамҷы сапхан* (ТМ ПТ). *Паскирнің пилінде чібек хурның орнына ніскеҷек хаас хур полған* (КИ ЧХ).

ХААХ *адал.* Кибек, хастырых. – Скорлупа (яйца). *Хаахты унада сабарға. Аның тастында халын хаах полар тіп, ол, сынында сағын чөрген дее полза, тастына аны сығарбаан* (КИ АЧ).

ХААХАҶАХ *адал.* Хустарның тумзуғы. – Клюв (у птицы). *Талай үстүнҷе учух парчатхан хустың хаахаҷағы узун көрінген Хара хустың хаахаҷағы уғаа күстіг ниме тіп, апсах мылтығын пулуңзар тургыс салған* (КИ АЧ).

ХААХТАС I *адал.* Хустарның табызы. – Крик птиц, гогот, карканье, кудахтание, крякание. *Иртен иртенөк арыг істі хас-өртек хаахтазынаң толыбысхан* (ЛЧ УУЧ). *Хазаада таңахтар хаахтазы истіл сыххан.*

ХААХТАС II *адал.* Тааннаң сала кічіг арах, пора-күрең өңніг, пірее чүктері ағамзых пораластыг хусхаҷах. – *зоол.* Кедровка. *Хаахтастың тапсапчатханын истерге хынчам. Хаахтасты истіп салбинаң, аның пазында аймах-пасха сағыстар төреннер* (КИ АЧ).

ХААХТИРҒА [хаахта-] *иділ.* 1. Табыс сығарарға (аймах хустардаңар). – Кричать, галдеть (о птицах), каркать (о вороне), кудахтать (о курице), крякать (об утке), гоготать (о гусе). *Ікінчі хазы, тізең, чобалыстыг хаахтап, көл үстүн ибір сыхты* (КГ ХА Т). *Ол туста оолахтың азыранчатхан хазы, аны ис салып, хаахти түскен* (БТ МП). 2. Тың пір саңай чоохтазарға, аах-уух көдірерге, суум-саам түзерге. – *перен.* Громко говорить всем вместе, поднимать галдеж. *Ниме мында хаахтапча полҷаң, – теен апсах амыр үннең, турадағы тың табыстарны ис салып. Тасхар олғаннар хаахтапчатханнар – прай ибіркізін усхурчатхан осхас полған.*

ХААХТЫРАРҒА [хаахтыр-] *иділ.* Пірее нимені тыыдарға, улғаатырарға. – Усиливать, способствовать осложнению чего-л. *Хаахтырарға сағынча осхас. Син ноға аның хас-хаҷаннаң ал чөрчеткен ағыриин*

хаахтырчазың тіп, ол иней андар хатыг ла көрібіскен (СА КК).

ХААХ-ХООХ *кööг.* 1. Хастарға көögізіп, сығарчатхан табыс. – Звукоподражание крику гусей. *Күрүпте хастар хаах-хоох түсчеткені истілчеткен. Хастар, хаах-хоох түзіп, ойлас чörчеткеннер.* 2. Тың истілдіре (суулирға). – *перен., разг.* Шумно, громко (шуметь, хохотать). *Хаах-хоох түзерге. Тасхар олғаннар хаах-хоох түсчеткеннер.*

ХААХ-ХААХ *кööг.* Хустарның табызына кööккені. – Звукоподражание крику птиц (карканью вороны, гоготу гусей и др.). *«Хаах-хаах!» тіп, хысхырыбысхан ол туста уйадағы харға. Харғалар, хаах-хаах аахтазып ала, пулуттар алтынча учух парчатханнар.*

ХААХ-ХУУХ *кööг.* Хастарның алай ба örтектернің табызына кööккені. – Звукоподражание: воспроизведение звучания, напоминающего гогот гусей или уток. *Хаах-хуух аахтастар ыраххыда истілчеткеннер. Суг үстүнче «хаах-хуух!» истіле түскен чалғыс халған хастың özелістіг табызы* (ХЧ).

ХААҶИ *нареч.* Хыйыр, хыйрых иде. – Криво, искривленно. *Ағырыға сыдаспин, мойнын хаачи тут салтыр. Таңахтың мойнын хаачи толғабызарға сағынған осхас, че киліспин парған.*

ХААҶИРҒА [хаачы-] *иділ.* Сырайны хойралтарға, хыйыр-майыр тударға. – Кривить лицо, делать гримасу. *Ол клеткалар алнында хаачып ла оңнапчатхан осхас пілдірген, хачан андар пасхалары көрібіскенде ле, тохтаан* (ТЛ С). *Аның оңдайы пілдістіг – сыбыра сырайын хаачирға үгрен парған.*

ХАБАА *адал.* Ағаста öсчеткен тоғылах көрімніг миске. – *саг.* Трутник, трутник. *Хабааны чирге теербинчелер. Хабаа – ол им идерге чарас миске тіпчелер.*

ХАБААЛЫҒ *пілд.* Хабаа öс парған. – Имеющий трутник, изобилующий трутником. *Хабаалыг чирге урун параргa. Хабаалыг чирлер мында удаа учурабинчалар тіп, чарыт пирген ол килген аалчыларға* (ХЧ).

ХАБАЗАРҒА [хабас-] *иділ.* Полызарға. – Помогать, оказывать содействие, подсоблять кому-л. в чем-л. *Полан на кізі марыгларда маңат чидіглерге чидерге хабасча* (ХЧ). *Хызылчардағы ГЭС пүдірігчілеріне харындас хазналардағы істенчілер чахсы хабасчалар* (ББ ТС).

ХАБАЗЫҒ *адал.* Полызыг. – Помощь, поддержка, содействие кому-л. *Удур-тöдір алғыстас айныстыг тогысха ла маңат хабазыг нооза* (ЧМ КЧ). *Хайзы саринаң хайдағ хайыг, хабазыг* (ХЧ).

ХАБАЗЫС *адал.* Удур-тöдір полызыг, полызыс. – Взаимопомощь. *Удур-тöдір хабазыс сидіктерні тобырарға полысча* (ХЧ). *Хабазып одырыңар, Илек чистем, ічемнің хабазыс пирчең оңдайы асхынах* (ЛЧ).

ХАБАЙАРҒА [хабай-] *иділ.* Хайыг айландырарға. – Обращать внимание, слушаться, брать во внимание. *Ол тилем нимее хабайбас кізі полчатханын прай даа хончыхтары пілчеткен полғаннар* (СА КК). *Хабайарға иткен чирлері прайзы даа мыннаң ырах полғаннар* (ХЧ).

ХАБАН *адал.* Сас сосха; іргек табырға. – *зоол.* Кабан; самец кабарги. *Пүүл тайғада хабаннар көп пілдірче. Хабаннарға тоғас парзаң, тизерге чарабас.*

ХАБАР *адал.* Пірее нимедеңер тылаас, искіріг, полған нимедеңер чоох. – Весть, известие, сообщение, новость о чем-н. *Сыгда иб ээзінең хабарлар сураглап пастаан* (ЧС ПТ). *Чол хазында, көк от аразында, örгенектер чіли, сорайып, örкечектер чыхлазып, хайдағ-да хабар алысчатхан осхастар* (ТГ Ч).

ХАБАРҒА [хап-] *иділ.* 1. Аларға, холнаң тудып аларға. – Брать, хватать ловить, подхватывать что-н. *Мерчікті ол угаа чапчаң хаап алған, че олох туста нандыра тастаан* (ТИ МП). *Хармах, хармах чібі чахсыда, палых таа морсымныг хаапчатхан* (ДН ЫА). 2. Тіснең, ахсынаң тударға. – Схватить зубами, ртом. *Адай най тың хаап салған полған мині* (ТИ МП). *Хабың ахсын сис – паза полбаза тіснең хабарға чарир, табырах систібізер үчүн.* 3. Öкпеленіп, хылыхтанып, пірее нимені табырах холға аларға. – Хватать, брать резким движением руки в порыве гнева. *Тарынып хабарға. Най ла öкпелен парып, ол аны холынаң хапхан.* 4. Оғырлирға, кізі нимезін сымчыххан посха аларға. – Схватить, стащить, украсть что-л. *Сүүмекте чатхан ахчаны табырах ла хапхан. Пірдеезі сизінмин халған, хайди оолах*

пӧрікті хабарға маңнанған. 5. Ал пararға, сӧӧртирге. – Носить, тащить. *Хара хус мин хадарчатхан таңах палызын хаап парыбысхан* (КС Т). *Андағ туста анаң хаапча, мыны тутхлап кӧрче, че прай ниме холынаң пос-пас тӱс чӧрібісче* (СА КК3). 6. Кӧдірерге. – Поднимать. *Кӧнектерні хаап полбин, паза чарымын тӧгібізерге чарат салған* (КС Т). *Хаптарны ниик ле хаап, тастапчатхан* (КИ АЧ). 7. Пірее нимені (хазан паза ан. п.) кӧйчеткен оттаң суурарға. – Снимать что-л. с огня (казан и т. п.). *Кӧдесті плитадаң сығара хабарға. Пыс парған хазандағы ӱгрені оттаң оортах хабарға.* 8. Пірее нимее хазалып, тееп, тудыларға. – Зацепляться, задеть за что-л. *Сых парған позыға хабарға. Ол сизінмеен кип-азаа хайди-да устыг нимее хапхан.*

ХАБАРЛАЗАРҒА [хабарлас-] *иділ.* Чоохчаахнаң одырарға, тылаастарнаң ӱлезерге, тылаас-хабарлар искірізерге. – Беседовать, разговаривать друг с другом, делиться новостями. *Оларның, хабарлазып, ӱр тур салғанын сизініп, оолах паза іҷезін хығырбиныбысхан* (ТИ МП). *Хабарлазып, олар орай харағға читіре одыр салғаннар* (ДН ЫА).

ХАБАРЛАС *адал.* Удур-тӧдір чоохнаң алызыс. – Беседа, обмен новостями. *Олар кӱннің дее сай тоғассалар, хабарластары тоозылбинча* (ШВ ЧС). *Хабарлас ӱр парыбызып, олар соонаң на палаларын хабынғаннар* (ТЛ О).

ХАБАРЛИРҒА [хабарла-] *иділ.* 1. Кемге-де ниме-де чоохтирға. – Говорить, рассказывать что-л. кому-л. *Ибдегілерге, хайдағ аңыҷах көргеннерін хабарлирға маңзыраннар* (БТ МП). *Ол піске хасхыларны хайди чох иткеннерінеңер хабарлап пирген* (ТН СКК). 2. Кемге-де пірее нимеденер искіріг пиреррге. – Передавать кому-л. сведения о чем-л.; сообщать кому-л. что-л., уведомлять о чем-л.; извещать. *Андағ полганда, піске отрядха парып, хабарлирға кирек* (КВ МТ). *Телефоннаң ибдеңсығыбысханын хабарлаан.* 3. Радио, телевидение пастыра искірерге, чарлирға. – Транслировать, передавать (по радио, телевидению); вещать, оповещать (по телевидению, радио), сообщать. *Диктор радиоҷа ниме-де хабарлаан. Наа туралар ӧкістерге пирілген тіп, радиоҷа хабарлапчалар.*

ХАБАР-ХУБАР *адал.* Пірее тылаас, искіріг, полған нимеденер чоох. – *собир.* Весть, известие, новость. *Пір кӱскӱде, аңнап парып, Тывадаң килген аңұынаң тоғастыр, удуртӧдір хабар-хубар сурағласханнар* (ХЧКЧ). *Олар аалдағы хабар-хубарларны ыс пирчелер* (ИТ).

ХАБАРҶЫ *адал.* 1. Пірее нимеденер ӧнетін хабар чыыпчатхан паза оларнаң тоғынчатхан кізі. – Корреспондент. *Ол туста хабарҷы килерін ис салып, орнында даа одыр полбиныбысхан* (КМ АХ). *Хабарҷы аннаң андар улам хыныг пасча* (БФ ПА). 2. Кемге-де пірее нимеденер хабарлапчатхан, искірчеткен кізі. – Осведомитель. *Сірлең апсах килген чонға чоо хабарҷы полчатхан. Я, ам полар-полбас хабарҷылар тол парған, олардаң китенерге кирек.*

ХАБАС *адал.* Піреезіне хайдағ-да нимеде полысханы, полызыг пиргені. – Содействие кому-н. в чем-н., участие в чем-н.; помощь. *Хабас тузында пирілгені – ол чахсы. Че аттарны хадар хал, мына пу хысхырзох, хабасха маңзыриргын, – пис атылҷаң чалғыс аастыг мылтиин кӧзітче Пычон* (ДН ЫА).

ХАБАСЧЫ *адал.* Піреезіне хайдағ-да нимеде полысчатхан кізі, полысчы. – Помощник. *Хызығыс кӱннер чит килзе, хыйғы ызарзың, чиит тадар, хабасчың полам, чиит тадар* (ДН К). *Анда ла Чохырах Айдоның сын хабасчызы полған* (КВ А).

ХАБАТ: ХАБАДЫ ЧОХ *пілд.* Уйады чох, чӱзі чох (кізідеңер). – Беспардонный, беззастенчивый. *Хабады чох пол парған кізідең чоохтазарға сидік пілдірген. Пу оолның ахсы, хабады чох пол парып, прайзы ирееленчелер ам тіп, сыбыхтап чоохтанған ол ипчі* (КН КХ).

ХАБАХ *адал.* Ах араға: заводта иділген изірткі. – Водка. *Хабах итке хабысхан, кӧмес ле хыныг чоох хыныг кӱлкінең чараан* (ТМ ЧЧ). *Хаалханы ибіре учухчаң чилеңместең ӱс хати айландыра тепкеннерге Кӱгдӱр Керим апсах хабах арағазын читіріп одырған* (ТМ ПТ).

ХАБДАХ *адал.* Чистектернің кӧк ӧңніг чахайахты арачылапчатхан чардығы,

ўзўрбен, ізірөң. – Чашелистик. *Хабдах хурғадарға. Чир чистегінің хабдағын арығлап, ол хурут салҷаң, анаң, чей сығарчатса, аны аралабысчаң* (ХЧ).

ХАБДЫХ *адал.* Аңчының хаас сўўмегі (ухха п. ан. п.). – Охотничий кожаный мешочек (для пуль и т. п.). *Аңҷы хабдыхха мылтыхты тарға салҷаң дробытарны толдыра сал салған. Хабдых табырах ла тол парған* (ХЧ).

ХАБО *адал.* 1. От тамызарға, сағарға киректелчеткен, ағаста өсчеткен, чирге чарабинчатхан миске. – *бот.* Гриб трутник. *Чир дее оңар полбин, Тас Ирбен, хабо тамызып, от салып одыр салтыр* (НК ХХ). *Хабоны хаңзаа салыбысхан* (ТМ ПТ). 2. Көп чыллар өсчеткен чылбыраң пўрліг им от. – Трут. *Хабо оды. Хабо одын, чыл сай арығзар чөріп, чей идерге тимнеп салчатханнар. Сах андох хызылғат сабы соролы ахсында полған, хабоның тадылығ ызы тумзухха сапхан* (ДН ЫА).

ХАБУҒ *адал., кыз., көр.:* Ізік. – *кыз.* Дверь. *Тураның хабуғы ачых турчатхан. Олар, чағын парып, тураның хабуғыннаң тохлат көргеннер, че, пір дее ниме испин, андар кірерге чарат салғаннар* (ТИ МП).

ХАБЫҒ *адал.* Полызығ, полысчатханы, полызығ пиргені. – Подмога, помощь, подхват. *Пістең хабығ килер тіп, аахтап ла халған ол оол* (БТ О). *Хабыға параргға прайзы даа тимненібіскен полған* (ДН ЫА).

ХАБЫҒАРҒА [хабых-] *иділ.* Пірее ачығ, хуйаң ниме чіп, тістер хаағарға. – Получить вяжущее ощущение во рту после употребления в пищу чего-н. кислого или терпкого; набить оскомину. *Минің тістерім уғаа хабых парды тіп, ол ирен тееете тур салған* (ХЧ). *Тістерім хабыхханҷа ол хузухты хас салып, паза даа көрҷеем чох пол парған* (ТИ МП).

ХАБЫЗАРҒА [хабыс-] I *иділ.* 1. Пір чирге пірік параргға (суғдаңар), піріктіре хайыл параргға (тимірдеңер). – Свариваться, соединяться. *Суғлар хабыс парғанда, чайымға пастырчабыс. Тимір хабызарына прай ниме тимде полған.* 2. Тудызарға, харбазарға, пирізерге. – Схватиться, сцепиться, хватать друг друга, вступить в драку. *Арғалығ сынзар парып, чаға пастаң хабысханнар, чазы чирге тастас турлар* (ХМ). *Чохыр адай, ахсах таа полза, пос салынмаан: хабыза түскен* (ДН ЫА). 3. Алыңға тусха, чардыхха чидерге. – *перен.* Достигать определенного времени, периода. *Тайым, ўр чуртап салып, сигізон чазынға хабыс парған. Иней най ўр чуртап, олған тузына хабыс парған тіп, чоохтасчаңнарын ол искен полған* (ХА А).

ХАБЫЗАРҒА [хабыс-] II *иділ., саг., көр.:* **тамызарға** I.

ХАБЫЗЫҒ *адал.* 1. Піріктіріс, хаптырыс. – Соединение, сварка, сцепление. *Ол заводта тимір хабызиинаң чахсы күрескен кізі тіпчелер аннаңар* (ХЧ). *Тимір хабызиина көнік тее парып, паза ол хорыхчаң ниме чоғыл тіп сағынған полар* (СА КК2). 2. Тудыс, удур-тёдір пирізіс, харбас. – Сражение, драка, борьба, схватка. *Пу хабызығны ол утып аларға кирек полған хайди дее* (СА КК). *Пу тағда хабызығ хатығ парған полар тіп, сағын салған ол* (СА КК).

ХАБЫЛАРҒА [хабыл-] I *иділ.* Тартыларға, алыларға. – Быть призванным, втянутым, привлеченным к чему-л. *Ол армияа пір муң тоғыс чўс хырых пір чылда хабылтыр* (ХЧ). *Че пілчем, саңайға хабылғабын поэзия өртіне ол күн* (МВ КХ).

ХАБЫЛАРҒА [хабыл-] II *иділ.* Көй сығарға. – Загораться, зажигаться, вспыхивать. *От, кинетін хабылып, хости одырған кізілерні чочыт салған* (КИ АЧ). *Кинетін хости турған оолның ыстаны отха хабылып, ибіре суум-саам ит салған* (ХА А).

ХАБЫЛЫС I *адал.* Тартылыс, хабыс. – Привлечение, хватка. *Пўўл чааға парар хабылыс пастағызын на ирткен. Пу чыл армияа хабылыс ирте пасталған таң, тіп, кізілер ўрўгіс сыхханнар* (ХЧ).

ХАБЫЛЫС II *адал.* От көйізі. – Воспламенение огня. *От хабылызын ўр сахтааннар. От хабылызына олар узуп таа полбиныбысханнар* (ШВ СМ).

ХАБЫНАРҒА [хабын-] *иділ.* 1. Пірее нимее тудынарға. – Хвататься, цепляться за что-л. *Арина Петровна, ниме теенін пілбезе дее, оолахтың кип-азаана хабынғанын пілген* (ДН ЫА). *Пір чирде ағастарға хабынғабыс, устуғ хайаларға тўс парбас ўчўн* (БФ ТО). 2. Сағыс алынарға, сағын килерге. – Спохватиться, опомниться, очнуться. *Тайра,*

тізең, одырарын ам на хабынча (ЧС ПТ). *Ол пісті обедке хығырған, – хабынған орыс ирен* (ДН ЫА).

ХАБЫНҢАХ I *адал.* Холда тудып апарҷаң ниме-ноо, тудынҷах. – Ручная кладь, багаж, поклажа. *Хабынҷағын пір дее кізее пирбин, чадап ла сөөртеп парчатхан* (ТМ ПТ). *Хабынҷах аар полған ӱчӱн, аны хада ал чӧрерге оңдай чох полған. Хабынҷағы аар полғаннаңар, аны ол тегілектіг апарарға пирібізерге чарат салған* (ТЛ О).

ХАБЫНҢАХ II *пілд.* Сизінҷек, сизікке алчатхан (кізідеңер). – Смекалистый, сообразительный (о человеке). *Оолағас хабынҷах полбаан полза, ідӧк ле ол нимелерін ундуп саларҷыхтар* (ТИ МП). *Палазы кічігдең ала хабынҷах полған.*

ХАБЫРАҢНИРҒА [хабыраңна-] *иділ.* Ағырыгдаң ирееленерге. – Страдать от боли. *Хабыраңнирға ӱгрен парғаны аны олох ла тыытхалыг хылыхтыг иткен* (ХА А). *Пабам чуртазы тооза чӱрек ағыриинаң хабыраңнаан.*

ХАБЫРАРҒА [хабыр-] I *иділ.* 1. Имененооны тискер айландырарға. – Переворачивать что-л. *Наңмырға кірген отты прай хабыраргa киліскен. Паза полбаста, кип-азахты хурғадар ӱчӱн, аны хабыраргa сағыс килген.* 2. Сыхха чыыра тартарға. – Покоробиться от сырости. *Теер мелейлер хабыраргa итчелер. Пу чыллардаң хабыраргa чит парған ниме-нооны ол пір дее киреқсібинібіскен полған* (ДН ЫА).

ХАБЫРАРҒА [хабыр-] II Хыҷырадарға. – Скрипеть (о зубах). *Тасхар астас тізін хабырча, ас пӱӱр чіли, чазыларҷа* (БМ ТЧЧ). *Тістерін хабыраргa ӱгрен тее парып, ол ам даа тохтап полбинчатхан* (ТИ МП).

ХАБЫРҒА *адал.* 1. Оорханың көксіне парчатхан тӱгее осхас чуғаҷах сӧӧк. – Ребро (часть тела). *Тузынаң ағаа турыс пирерге, хабырғанаң хайыс пирерге сағынчам* (АТ). *Ағаа харындастың даа хабырғазы мыҷырасханы пасха нимес* (ТМ ПТ). 2. Оорханың көксіне парчатхан тӱгее осхас чуғаҷах сӧӧктердең тимнелген чіҷең ниме. – Блюдо, приготовленное из рёбер. *Хой хабырғазын салдирға. Ол одырған стол кистінде салдалған хабырғалар ла чат халғаннар* (ТМ ПТ). 3. Тағның иніс сари. – Склон горы, косогор. *Ағастыг чікім хабырғаҷа, тӱңдерілізіп ала, ин турбыс* (БФ ТО). *Улуг чолдаң тастых аал Чалбах тигейнің хабырғазында хоостал турған* (ДН ЫА). 4. Пірее имененің хыри. – Грань, край, ребро. *Кірпистің хабырғазы. Телевизорның хабырғазы.* □ **Хабырғанаң хайызып, тустаң турызып.** – Вовремя помогая друг другу. **Хайдаг даа полза, ікі хабырға пурнада салдаам.** – Хоть как, а два ребрышка глодал раньше тебя.

ХАБЫРҒАЛАЗАРҒА [хабырғалас-] *иділ.* Удур-тӧдір хабырғазынаң хаап, тудызарға, харбазарға. – Бороться, хватая друг друга за бока. *Тӱрче итпинең хабырғалас сыхханнар. Олар хабырғалазып, улееде тус ирт парды піп, чарлаан пір чарғыҷы* (СА КК).

ХАБЫРҒАЛИ *нареч.* 1. Ніскеҷек саринаң, хыйыстыра. – Ребром, набок, боком. *Кабрӱс ле, чоон, кӱстіг ирен, хой пазынҷа хырлыг тас хаап алып, хабырғали тоғыртын наганныг оолзар кӧӧлҷе чағдаан* (НК КХ). *Піске чағын пас киліп, ол ноға-да хабырғали тур салған.* 2. Хырынҷа, иністіре. – По косогору, косогором. *Піс ол тағны хабырғали параргa чарат салғабыс* (КС Т). *Хабырғали парчадып, кинетін ол чолын алыстырыбысхан* (КВ ХУО).

ХАБЫРҒАЛИРҒА [хабырғала-] *иділ.* 1. Хабырғадаң, наннаң сабарға. – Бить, ударять в ребро, в бок. *Кізі көрбеен аразына хабырғалирға. Палазын ағырта иде хабырғалирға.* 2. Таг тӧзінҷе параррға. – Идти, ехать по склону горы, по косогору. *Ікі чалаң ырахта хабырғалапчатханнар. Таға сыхпин, хабырғалирға чаратханнар.*

ХАБЫРҒАЛЫҒ *пілд.* 1. Хабырғазы пар. – С ребрами, имеющий ребра. *Оол хабырғалыг итті алып алған. Хабырғалыг саринаң тудып ал аны!* 2. Пик, чоон хабырғалыг. – Имеющий крупные развитые ребра. *Хабырғалыг оол. Пик хабырғалыг полып алар ӱчӱн, ағаа илееде тоғынарға киліскен.* 3. Пик көксіліг (аттаңар паза ан. п.). – Имеющий развитую грудную клетку (о коне и т. п.). *Хабырғалыг аттар табырах ойлатханнар. Пик хабырғалыг аттыг чортыр парирып, ол паза даа нимее хайыг айландырбин салған* (АС). ◊ **Тігі хабырғалыҷ, мӱӱстіг хара пуғаны сӱр**

килдек! – Того, с развитой грудью черного быка пригони сюда!

ХАБЫРИРҒА [хабыра-] *иділ.* Хойраларға, хыйраларға (ізіге) – Коробиться, скорчиваться, искривляться (от жары). *Ізіге сыдаспин, хабырирға. Ол илееде хабырирға чит парған тастылығ чылапчыны хыйа идібіскен, анаң нааны тургыс салған* (СА КК).

ХАБЫРТА *нареч.* Хойралта. – Скрюченно, искривленно. *Хатығ сабыснаң фашистті хабырта сап син саңайға* (АМ МЧ). *Иртен турза, ол прай хабырта тарт партыр* (КМ ССЛ).

ХАБЫРЫХ Хойралых, хыйрал парған. – Скорченный, скрюченный, искривлённый // скрюченно, искривлённо. *Апсах, ӱр ағырған соонаң, хабырых көрінген. Арығда хабырых ағастар көп пілдірчеткен.*

ХАБЫС I *адал.* 1. Піріккені. – Соединение, стыковка. *Тимірнің хабызы пик полтыр. Іди сағын салабас, оолағас амырап парған, тимірнің пик хабыснаң тудыл парғанын көр салғанда* (ИТ). 2. Тудыс, харбазығ. – Схватка, сражение, драка. *Ам улуғ тудыс, улуғ хабыс арғалығ сынның алтында, чалбах талайның хазында парча* (АА ХЧН). *Хазыр хабыста хан-тыныбыс айабинох, аны ыырҷаа хаҷан даа пылатпаспыс* (КИ К-Ч). 3. Сағыссырасха хаптырғаны, чӱрек сыстааны. – *перен.* Переживание из-за чего-л., ноющие боли в сердце. *Иртенгі чар хазындағы сағыстар пазох пик хабыснаң чӱреен тулғапча* (ИТ). *Полған тустың аар чобаа пӱӱн пик хабыснаң Орконның чӱреен хаапча* (ИТ).

ХАБЫС II *адал., көр.:* **хамыс**.

ХАБЫСТЫҒ I *пілд.* 1. Хабызы пар, тудыныстығ, чапчаң. – Имеющий хватку, шустрый, ловкий, хваткий (о человеке). *Хабыстығ оолахты тудып аларға оой нимес. Пу уғаа хабыстығ табан тіп, аннаңар илеедезі чоохтаҷаң полғаннар ағаа* (ХЧ). 2. Хатығ, хабытхылығ, изірткіліг (арағадаңар). – Содержащий большое количество алкоголя, крепкий (об алкоголе, напитках). *Хабыстығ арағаны ізерге. Ох-ха хабыстығ полтыр тіп, ол ирен алыбысхан чірчезін ипчіге нандыра пирібіскен* (СА КК3).

ХАБЫСТЫҒ II *пілд., көр.:* **хамыстығ**.

ХАБЫСТЫРА *нареч.* 1. Хости, най чағын. – Впритык, плотно. *Тура ибіре хабыстыра чардылар тургызыбысханы прайзына хыныг пілдірген. Хабыстыра пас киліп, ол хысха ниме-де чоохтирға иткенде, оолах, паза сыдаспин, андар хазыр көрібіскен* (СА КК). 2. Чағыннас тузаны таныхтапчатхан послелог. – Послелог со значением приблизительности. *Писке хабыстыра.*

ХАБЫСТЫРАРҒА [хабыстыр-] *иділ.* 1. Піріктірерге, чапсырарға. – Сваривать, паять. *Тимір хабыстырарға ӱгреніп алған. Тимірні хабыстыр ла париғанда, анда ниме-де пол парғанын сис салып, ол ырахтынаңох ағаа аахтап сыххан* (КС Т). 2. Тудысха кӧӧктірерге, тудыстырарға. – Способствовать драке, настраивать друг против друга. *Ыырлас парған оолахтарны хабыстырарға аның кӱзі читкен* (СА КК). *Ыырҷыларны хабыстырарға ол оол кӧнік парған.*

ХАБЫТХЫ *адал.* Арағаның хатии, изірткізі. – Крепость (алкоголя). *Арағаның хабытхызын сыныхтабас, ол ирлер паза азахха тургпап полбааннар* (СА КК). *Арағаның хабытхызын пілбин ізерге сағынған, че тохтат салған.*

ХАБЫТХЫЛЫҒ *пілд.* Арағаның хатыг полғаны, изірткіліг. – Имеющий крепость, крепкий (об алкоголе). *Хабытхылыг асты ізіп, пазым даа тоғынминыбысты тіп, чоохтанып ала, ол апсах ибіҷеензер кіре халған* (КМ АХ). *Пу медок таа хабытхылыг пол партыр* (КМ АХ).

ХАБЫХ *адал.* 1. Кибек, хастырых. – Скорлупа, шелуха. *Аның орнына нымырха хабыхтары пірсі пірсінің соонҷа отсар ла учуғарға маң чоғыл* (КГ ХА Т). *Амды Позырах тай хуруг хабых пӱрлерні пытырада пастырча* (ТМ ТТ). 2. Харах ибіре тартыл парған теер. – Веки. *Сеек харахха кірген соонда, хабығы сіс партыр. Хабыгымны азыңар тіп, чоохтанғаны прайзын улам на ӱрӱктірген* (ГН В). ◊ **Хуруғ хабых.** – Очень легкий, веса не имеющий. **Пу кізінің хабығы ла халтыр.** – У этого человека только кожа да кости остались.

ХАБЫХТЫҒ *пілд.* 1. Хастырығы пар, хастырыхтыг. – Имеющий скорлупу, шелуху;

со скорлупой шелухой. *Хабыхтығ нымырханы хастап, ахсына тастап тур пайаағы оол* (НТ КК). *Хара хабыхтығ хузухтар көнекке ӱӱлдіре полған* (ЛЧ УУЧ). 2. Хахпағы пар, харах тоғылағын чаапчатхан чардыхтығ (харахтаңар). – Имеющий веко, с веком. *Сіліг хабыхтығ хысты көр саларға. Пычонның сізік хабыхтығ кічиҷек харахтары күлінізе тӱскеннер, ол паза Сеергені адабаан* (ДН ЫА).

ХАҒАРҒА [хах-] I *иділ.* 1. Пірее нимені хахтирға, сығара сабарға (тозынны паза ан. п.). – Вытряхивать, трясти, выбивать (пыль и т. п.). *Хазан тӱбін хағып, ідіс-хамысты чууп пастабыстыбыс. Ибірігдең орай килзе, кип-азахты хағарға кирек тіп, пір ле хати ағаа чоохтабаан полған ууҷазы* (ХА А). *Азах хағып, айлан парған, идек хағып, ибіріп парған он ікі частығ Песилей* (АО). 2. Пірее нимені сығара күрирге, саларға, урарға. – Вываливать, выкладывать, высыпать что-л. *Хаптағы тоңасты тооза чирзер хағарға. Ипчі чыыл парған кип-азахты ползар тооза хаххан.* 3. Пірее ниме чоохтирға. – *перен.* Выкладывать что-то. *Искен хабарны тооза хағарға. Мындағылар аалдағы хабарларны пазынаң азағына теере хахханнар* (БТ О).

ХАҒАРҒА [хах-] II *иділ.* 1. Сабарға, ойнирға (пірее көг тириинең). – Бить, ударять, стучать (на каком-л. инструменте). *Хайла, ағаң, чатхан хах, – синдеглер чохта улам сидік пол турарҷых чуртирға, – амаллааннар апсахты* (КГ ХА Т). *Алай, ызып пірее алыптығ нымах, хараа тооза чатхан хағарҷых* (МВ КС). 2. Пірее кізіні сабарға, соғарға. – *кыз.* Бить, ударять кого-л. *Піреезін хағарға сағынзаң, чахсы сағынып аларға кирек. Ол кічігдең ала учураан на паланы хағыбысчаң* (ТИ МП).

ХАҒАС *адал., кыз., көр.:* **чазын**.

ХАҒБА *адал.* 1. Чир-чайаанның, чурттың, кізінің, малларның хадағчызы, арачылағчызы. – *уст.* Хранитель, защитник (очага, семьи, скота). *Хадарған малның хағбазызың, халых чонның чулазызың* (АХ). *Кізінің хағбазы күстіг полза, пасха нимелерні азынада хап-орта піліп одырча, тіҷеңнер* (СА КК3). 2. Хам полар оңдайы пар. – Шаманские задатки. *Пу хыстың хағбазы пар полтыр. Хағбазы күстіг, хам полар.* □ **Хағбаларымны хости тартын турбын, сӱмелерімні сӧзіре тарти парим**. – Защитников с собой беру, смекалку за собой тащу.

ХАҒБАЛЫҒ *пілд.* 1. Хадағчылары, арачылағчылары пар (чирлер алай ба кізілер); хадағчылығ, арачылағчылығ. – Имеющий защиту, охрану; с защитой, охраной. *Пістің чирібіс-суубыс піледірзер: улуғ хағбалығ чир* (ХЧКЧ). *Хағбалығ чирібісті пістің хайралла, Худай ағабыс – пабабыс тіп, пазырынҷаң ол иртен иртӧк* (ХЧ). 2. Хам полар оңдайлығ. – Имеющий шаманские задатки, экстрасенсорные качества. *Ол пірее хайдаг оңдайнаң Ӧӧркі чайаннарнаң палғалыс тутча, пик хағбалығ тіп саналча* (СА КК3). *Аны истіп, улуғ арғызым хайдаг хайхастығ хағбалығ кізі тіп сағынчатхам* (СА КК3).

ХАҒДАН *адал.* Хуйға теерізінің ооғас чардыхтары. – Перхоть. *Тоңарах узынаң састарын чарып, Марик туңмазының хағданын хыр сыххан. Хағданны чох итчең аймах-пасха сабыннар садылча.*

ХАҒДАННЫҒ *пілд.* Хағданы пар. – Имеющий перхоть, с перхотью. *Хағданныг пас. Аның састары сыбыра хағданныг полча* (КГ ПАО).

ХАҒДЫРАДА *нареч.* Суулап ала күүлеп. – Громко, шумно. *Казактар Васьканың пабазын паза Айдоны аңмарға кире прикладнаң сазыбызабыс, оларның соонаң ізікті хағдырада чаабысханнар* (КВ МТ). *Аалҷылар тӱрче итпинең хағдырада туразар чидіс килгеннер.*

ХАҒДЫРАЗАРҒА [хағдырас-] *иділ.* Суулазарға, тың табыстар сығарызарға, күүлезерге (көптеңер). – Греметь, шуметь (о многих). *Пиктегні асханы хағдырасча, ізікті азып, сарыг, чыртых хысхаҷах тонныг ікі орыс иреннерні кире тастабысханнар* (КВ МТ). *Оларның мылтых тӧделері хағдыразып, мылтых шомполлары сығырызып тур* (КВ А).

ХАҒДЫРИРҒА [хағдыра-] *иділ.* Суулирға, тың табыстар сығарарға, күүлирге. – Греметь, шуметь. *Чӱс көнекнең талайдаң суг тазып, Ах Алаңхоның хырна тоны хағдырапча* (Х М). *Тасхар кем-де көнектернең хағдырапча.*

ХАҒЛИРҒА [хағла-] *иділ.* 1. Палтынаң алай ба пычахнаң чазирға (ағасты паза ан. п.). – Обтесывать, тесать топором, ножом что-л. (дерево и т. п.). *Ала чохыр хатыг гранит тас пызыг молат тирігнең чазалча, ағас осхас нымзах ол нимес, хол хатыг пасханҷа хағлапча. Хағлап ала, хайди-піди тоозылза-тоозылбас харааны тобырып алған.* 2. Чарарға. – Расщеплять что-л. *Одыңны оох чардыхтарға хағлирға. Öл пол парған ағасты пурнада хағлирға кирек полған.* 3. Хырызарға, сöклирге. – *перен.* Ругать, бранить. *Сöс испинчеткен паланы сыбыра хағлирға. Ипчізі ірін удаа хағлирға кöнік парған.*

ХАҒЫЙТА *нареч.* Чіке, кöні. – Прямо. *Хара мехай ödігін азағына ала маңных тонын арғазына кизіртіп, хара түлгүзін пазына хағыйта салғаннар* (АТ). *Ўзўт хан хызы, Учан Арыға хубулып, хара торғы кögенеенің хузуриин üс түріліп, хара торғы пладын хағыйта салып, харғана ағасты арали чорғалап парчададыр* (АТ).

ХАҒЫЛАРҒА [хағыл-] I *иділ.* Сығара сабыларға, хахталарға. – Трясти, вытряхивать. *Кибістері прай хағылча, поллар даа чуунылча* (БФ О). *Хазан түбі хағылғанда, прай чиис чилгенде, андада ла халых чон таразып пастаан* (АА). 2. Чидірерге. – *кач., перен.* Кашлять. *Күн тооза тохтабин хағыларға. Соохха тооп парып, көместең хағылған* (ТИ МП). *Ол апсах хараа тооза хағылып, иртен палаларынаң имнег туразынзар апарарға сурынған* (ХА А).

ХАҒЫЛАРҒА [хағыл-] II *иділ.* Сыңырирға, сығдырирға (кög тириинеңер). – Звенеть (о музыкальном инструменте). *Чатхан тура істінде истілдіре хағылча. Тигірибдегі саң ибіркізіне толдыра хағылча* (ХЧ).

ХАҒЫЛҒАН *адал.* Üреен малларның, аңнарның артхан-халғаны. – Падаль. *Хағылғанны чирге андаг-мындаг ла хара хустар түс килтірчіктер* (КИ АЧ). *Хағылғаннарны чыырға тимненібіскен полғаннар, че ниме-де киліспин парғанда, тохтат салғаннар* (ШВ ЧС).

ХАҒЫЛЫЗАРҒА [хағылыс-] *иділ.* Удур-тödір урунызарға. – Ударяться, биться друг о друга. *Ікі хуча хамахтаң хамахха хағылысчалар, пірдеезі чол пирерге хынминча* (ХЧ). *Оларның табызына таглар пастары даа удур-тödір хағылыза парған осхас піліре халған* (ТН СКК).

ХАҒЫНАРҒА [хағын-] *иділ.* Постаң түзіре пірее нимені (харны, тозынны паза ан. п.) хахтирға. – Отряхиваться от (снега, пыли и т. п.). *Хағынарға ундубаңар тіп, аахтап ла халған ол иней олғаннарның соонча* (НК КХ). *Хараазын ибзер килзе, хаҷан даа хағынарға кирек тіп, ууҷалары оларның пастарына саңайға даа сиирт салған* (КИ АЧ).

ХАҒЫНДЫ *адал.* Пірее нимені хаххан соонда халған ниме-ноо. – Остатки чего-л., получаемые от встряхивания. *Сўўмек хағындызы. Хап хағындызын чыып, тасхар тастабызарға.*

ХАҒЫР *пілд.* Килістіре нимес, чарабас, изі чох. – Неудобный, несподручный. *Садызып алған ödік хағыр пілдір сыххан. Хағыр кип-азах кис чörзе, изі чох пілдірче тіп, ол ипчі паза даа тапсабиныскан* (БТ О).

ХАҒЫРАРҒА [хағыр-] *иділ.* Тамағын арыдып, түкürерге. – Харкать, отхаркивать, выделять мокроту. *Мындох ағырин арах сууласчатхан, анда-мында, хағырып, түкүр салчатхан кізілер* (ББ ТС). *Орыс ипчі, Пычонның сырайына, хағырып, түкүрібізіп, аңмардаң сығара ойлаан* (ДН ЫА).

ХАҒЫРАХТИРҒА [хағырахта-] *иділ.* Пір дее кізее чоохтабин, пірее ниме идерге. – Делать что-н., никому не сообщая. *Песке одың сухчадып, тözекке чадарға хағырахтаан, анаң оолғынзар көрібізіп, чоохтан салған. Ачазы көместең, ыраххы чолға сығарға тимненіп, хағырахтаан.*

ХАҒЫРТ *фольк., көр.:* **аал-күн**.

ХАҒЫРЫХ *адал.* Чыыл парған түкүрік. – Мокрота (выделения из дыхательных путей и легких). *Хағырых, ахсына толдыра чыып алып, чирзер сығара түкүрерге. Ол хыс, хағырыхты ахсына толдыра чыып алып, аннаң на ол немецке чаба түкүрген* (ОН ЧГ).

ХАҒЫСТЫРАРҒА [хағыстыр-] *иділ.* Удур-тödір сабыстырарға, хамахтарнаң урунызарға. – Ударяться, бить друг об друга, стукаться (лбами). *Улуглап пирчеткен аарлыг иреетті töбілеп алчаң тіп, пазох ікінчізін, прайларынаң хағыстырып, тартыбысхан,*

соонаң алғыстирын алғыстаан (БП ТЧ). *Чалаңнар, аттарынаң түзіп, мелейлерін хағыстырып, постарынаң хар хахтағлапчалар* (КВ МТ).

ХАҒЫС-ХОҒЫС *көөг. сöс.* 1. Пірее нимелер удур-тöдір сабылчатхан табысха көөгіс. – Подражание стуку, удару предметов друг о друга. *Хағыс-хоғыс идерге хынарға. Сағам на ырахта хулаама, чірчелерні хағыс-хоғыс идіп истілчеткені пілдірген.* 2. Чахайахтарның хыймырасчатханына ўннең тööйлескені. – Звукоподражание шелесту цветов. *Чайғыдағы пўкте аймах-пасха чахайахтар ниик тее чиліҷекке хағыс-хоғыс полчалар – хайдаг истіг паза öкерек!* (ХЧ). *Анының хараана пўктегі аймах-пасха öңніг чахайахтарның хағыс-хоғыс полчатханнары көрінгеннер* (ШМ КУ).

ХАДА I Пірге. – Вместе, совместно. *Хайди мин анының хылшин піле-тура, чиитгерні анда хада чуртат салғам* (КГ ХА Т). *Андада хынза, Моҷар Кўгдўрлер көзінең, олох тамырнаң Каптанның оғыр пайлары хада ходырыларҷых* (ТМ ПТ).

ХАДА II *послел.* Пірeезінің тоғыста паза анаң пасха нимеде пірге полчатханын алай ба ікі паза аннаң көп идіг пірге иртчеткенін таныхтапчатхан полызығлығ сöс. – Послелог, используется для усиления значений совместности и соучастия, а также для передачи значений одновременности двух и более действий. *Анынаң хада ооллар сах ідök хар пол парған кіре салғаннар* (БТ О). *Огарков Хоортай апсахнаң хада пулут кölеене сörген салған харасхы аалны ўдести көрігҷее чörгеннер* (ДН ЫА).

ХАДАҒ I *адал.* Пірее кізіні алай нимені тиригліг хадарғаны, арачылааны. – Вооруженная охрана кого-, что-н., стража, охрана, караул. *Ол сах андох, тоғынар чирдең ырах нимес, хадагда турарға ікі кізі ысхан* (КИ ЧЧ). *Анаң мында пістің отрядтың хадагда турған чардығы удаа мылтыхнаң атып, Мачай пастағызын на хадага турыбысты* (ИТ).

ХАДАҒ II *адал.* Малларны хадарчатхан орын. – Пастбище, пастьба. *Олар пўўл хадага орай сыхханар, аннаңар даа орыннарын пасха аалның маллары прай пасхлап салтырлар* (ДН ЫА). *Малны чайғы хадага сўрерге орай даа полза, олар апарарға чарат салғаннар* (КВ А).

ХАДАҒҶЫ *адал.* 1. Пірее кізіні алай нимені тиригліг арачылапчатхан кізі, хадарчатхан кізі. – Охранник, часовой, сторож, дозорный, караульный. *Че ол туста тасхар адай, апчып ундар, чатырбады, кірлесті ығырада пазып, хадагҷы апсах кір килді* (ТН УК). *Огарков хысха чахығлар пиріп, Полынцевті паза Апахты сиргек хадагҷаа тут салған, позы халғанҷы хасхылар хайда килчеткенін пахлабызарға париған* (ДН ЫА). 2. Мал хадарчатхан кізі. – Человек, пасущий скот, пастух. *Пу чыл мал хадагҷыларына хатыг чуғар. Амғы туста аалның малын хадарар хадагҷыны таап аларға сидік полыбысхан.*

ХАДАНИРҒА [хадана-] *иділ.* Хатап пасталарға, хатап ағырыбызарға. – Возобновляться, осложняться (о болезни), повторять. *Читіре имнебеен ағырии пазох хаданаан. Ағырии хаданабызып, апсах паза пір дее чирзер чörбинібіскен* (ДН ЫА).

ХАДА-ПІРГЕ *нареч.* Хада, пірірегіп; пір тиңе. – Вместе, совместно, синхронно. *Піс кўстенчебіс хада-пірге тудынарға* (ХЧ). *Хара тонныг кізі ікі чиит оолға пісті хада-пірге хадарта турғыс салып, позы тураа кире ойлабысхан* (КВ А).

ХАДАР I *адал.* Малның хабырғазындағы, идіндегі чаг. – Жировой слой на ребрах, мясе (животного). *Хадары чахсы полтыр пу малның тісчелер кізілер, иттің кизектерін көріп* (КВ МТ). *Пу соххан хойларның хадары чахсы чыыл партыр тіп, ол апсах, пычағын хаап алып, тасхар сығыбысхан* (ДН ЫА).

ХАДАР II *адал.* Чыстығ, ачыг от. – Полынь. *Хадар отты сыбырағчылар ла тузаланҷаңнар мының алнында, ам, тізең, піске дее кирек пол парча ол* (Х). *Ол ипчінің харах чазы хадар отнаң палғалыс парғанын позы ла сизінмеҷең ол* (ХА А).

ХАДАРАРҒА [хадар-] *иділ.* 1. Кемні-де, нимені-де китирге, сахтирға. – Ждать, караулить кого-, что-л. *Пözік хырдаң пырғы тартыпча, пуланны-сыынны хадарча* (МВ КС). *Худай-агаҷах хадарча, пис ахчаа чаллап килдім, тіп хатхырча* (ХА). 2. Кемнең-де, нимеден-де пірeезін арачылирға, хайраллирға. –

Охранять, сторожить кого-л. от чего-л. *Азыраан адай малны чахсы хадарча* (КМ ССЛ). *Кічіг паланы, арығда астых парбазын сағынып, ачых орында хадарғам*. 3. Хадағда турарға. – Караулить, пасти, стеречь, охранять. *Пу одырчатхан Тиреектің паза Тодылның пабазы Керим харындазынаң хада колхоз чылғызын хадарған* (ТМ ЧЧ). *Ибіре тур салған хара сыбылар сыырат сымзыриин мөңіс хадарча* (МВ КС). 4. Мал-хус соонҷа чөрерге, көрерге. – Пасти домашних птиц или животных. *Чайғызын піс хас паза өртек палаларын хадарчабыс* (ЛЧ КН). *Сотроң пу чыл аал малын хадарбас* (ИТ Х).

ХАДАРҒА [хат-] *иділ.* 1. Аралирға, хозарға, пулғастырарға. – Примешивать, добавлять. *Син чайға сүтті хадарға хынып чөрзің ме тіп, ол араласпас таа чоохха кірібіскен* (ТИ МП). *Хапыңа пахпырға седем идерге паза үгрее хадарға көп аарчы кирек* (ДН ЫА). 2. Сүтті, өнетін тиріг пастыра ибіріп, суух паза хойығ чардыхтарға чарарға. – Сепарировать молоко. *Айолканың іҷезі иртен-иир сүт хатча* (ЧЛ АЧТ). *Сүт хадарға ол хонҷыхтарзар чөрче.*

ХАДАРЛЫҒ *пілд.* Чаа пар, чағлыг (ит). – Имеющий жировой слой, с жировым слоем. *Хадарлыг мал соғарға. Істіне кискеннері тоң торғы, тастына кискеннері тоң маңных, чіпчеткен тамахтары – хадарлыг ит; хадарлыг ит – хайдаг ит ол: симіс малның идін, чағлыг итті іди тидірлер* (ЛЧ).

ХАДАРЧЫ *адал.* Малларны алай пірее ниме хадарҷаң кізі. – Пастух. *Колхозтың інек-мал хадарчызы Азан апсах, малын суғатха индірібізіп, позы хыр үстүнде чат салған* (КВ А). *Искезер, хайди пір дее пырозы чох кізі чіли аахтапчатты – чиит ипчі, табырах чоохтанған аал інектерінің хадарчызы полған Пулаттың ипчізі Онис* (ДН ЫА).

ХАДАРЫҒ *адал.* 1. Оттапчатхан малларны хадарчатханы, көрчеткені. – Пастьба. *Ам даа Домна улуг хызыҷаанаң Хапыңнаң Пычонның хойын хадарыг апарча* (ДН ЫА). *Хой хадарии – ол эрістіг ниме тіп сағынчам.* 2. Хадағ, пірее нименің амыр чуртазын хайраллир пögіннең тирінген кізілер. – Охрана, караул. *Хадарыгда тоғынарға. Пүүн кем хадарыға сыхча? Хадарыға өнетін тимнелген кізіні алчалар.*

ХАДАРЫЗАРҒА [хадарыс-] *иділ.* Хада хадарарға, китезерге, арачылирға, хайраллирға. – Вместе караулить, пасти, стеречь, охранять. *Ол, хойларын хадарыс пирген үчүн, улуг алғызын читіріп, паза ла полбаста пір хой сох пирерге чарат салған* (КС Т). *Ікі харах хадарысханда, хайдаг чалахай чүректіг полғам* (КМ ССЛ).

ХАДАРЫС *адал.* 1. Арачылас, хайраллас. – Охрана. *Мында хадарыс хараа-күнөрте парча. Хадарыс кирее чахсылан парған.* 2. Пірее нимені сағыпчатханы; сағыс. – Ожидание. *Ол күннең сығара аның майығыс пілбес хадарызы пасталған* (ШВ СС). *Іҷем, аалчылар килчеткенін ис салып, күн тооза хадарыста одырған.* 3. Мал хадарчатхан орын. – Выгон (скота). *Хадарыс аның чол пастада, Чобат индіре, парчатхан* (ДН ЫА). *Малға чахсы хадарыс кирек, а то прайзы ибіріліс ле чөрчелер тіп, ол ипчі апсаана хараа-күнөрте чадын пирбинібіскен* (НК КХ).

ХАДА-ХАПСЫРА *нареч.* Пірге, нинҷе-де араласчылыг, хада-пірге. – Совместно, вместе, сообща. *Пу программаҷа хада-хапсыра тоғынарға хыгырғаннар* (ХЧ). *Талай орнына кірген, албаты чон хадарған малынаң хада-хапсыра айланча* (АА ХЧН).

ХАДОТ *адал.* Айна, чабал ниме, хара ниме. – *фольк.* Подземный богатырь, полудьявол. *Тоғыс хадот чирінзер оларны апарған полтырлар* (ХЧ). *Ол ипчі прайзын хара хадодынаң на хорыхтырар полыбысханда, анзы сынап таа килерге төөй пілдірген* (НК КХ).

ХАДЫЛ I *адал.* 1. Чардых. – Слой, пласт. *Алтын книганы көрзелер, алтон хадыл ол полтыр* (ХЧ). *Хойыг өскен тайғаның даа амыры сайбалған – аның сөрөн хадылларында күстіг тракторлар күүлесче, тігдемында ағас кисчеткен кізілернің пилалары сыңыласча, палтылары таплапча* (ЧС ПТ). 2. Туранының хатал парған чардыгы. – Этаж. *Ам олар ікі хадыл тураа читтілер* (ХА А). *Ікі хадыл ағас турада рудниктің конторазы* (ЧМ КЧ).

ХАДЫЛ II *пілд.* Нинҷе-де чардыхнаң пүткен, олаңай нимес. – *лингв.* Сложный. *Хадыл сöс. Хадыл чоохтағларны пүдірерге үгреніп*

алғанда, ағаа сағызын даа чарыдарға оой пілдір парған (ТИ МП).

ХАДЫЛАРҒА [хадыл-] I *иділ.* Пірее кізее алай нимее сырбаларға, ыхааннирға. – Придираться, приставать к кому-л. *Пірееде чабаннарның хойларына даа хадылҷаң одырлар* (ХЧ). *Че аның соонда, ӱр дее полбаанда, оғырлар пістің кизектің малына хадыл сыхханнар* (ТМ ЧЧ).

ХАДЫЛАРҒА [хадыл-] II *иділ.* 1. Ибірілерге, толғаларға. – Скручиваться, свиваться. *Ол хадылған чіпнең чахсы солдат гимнастеркаларын тағырирға тіп, сағын салған Галя* (КИ ЧХ). *Ибіре хадылған чіптерні кӧр салып, ол хыс сым на пол парған, анаң алып алып, тасхар сыға халған* (ХЧН). 2. Чарыларға, ибірілерге (сӱттеңер). – Сепарироваться (о молоке). *Иртен сай ибіҷекте сӱт хадылчатханы истілче. Иирдегі сӱтті іҷем, иртенге артысча, соонаң пірге чыылған сӱт хадылҷаң.*

ХАДЫЛБАХ *адал.* 1. Кип-азахта алай чаҷында, ӱстӱ ӱстӱне тиң салылып, пӱгілген чолыҷах. – Складка. *Хадылбахты идерге ӧнетін ӱгренерге кирек полча. Хызыҷахтың кӧгенеенде хадылбахтар ӧкерек кӧрінгеннер.* 2. Хадылланчатхан чардых, хастырых (ӱӱҷік нимістерінің). – Шелуха (овощей). *Ӱгӱрсӱнің хадылбахтарын сосхаларға пирібізерге. Пабазы муксунның хадылбахтарын, пірге чыып алып, суғда хайнадып, састарын чунарға одырыбысхан* (ХЧ).

ХАДЫЛБАХТЫҒ *пілд.* 1. Чыырбастығ. – Со складками. *Ол хызыҷахта хадылбахтыг кӧгенек полған, ол оолағастың хараанда аның тоғылағастары кӧрінгеннер* (ТЛ О). *Хадылбахтыг кӧгенектерні кизерге ол туста най ла килістіре полғанын ам даа ундутпинча* (ПА ПСН). 2. Хастырыхтығ. – С шелухой. *Хадылбахтыг чіҷең нимелерні ибдегі хустарға тасти пирген. Хадылбахнаң хада пірееде чіҷең нимелер тастал парча* (ХЧ). 3. Тӱс нимес (чирдеңер). – Неровный (о поверхности земли). *Хадылбахтыг хара тобырах. Хадылбахтыг чирҷе наңмыр суу табырах ах парыбысча.* 4. Кізінің тынына кіреечі. – Прилипчивый. *Мындаг хадылбахтыг кізее ам на тоғас пардым. Ағаа хадылбахтыг апсахтаң чоохтазарға майығыстыг пілдірібіскен* (ХЧ).

ХАДЫЛЛАНАРҒА [хадыллан-] *иділ.* Ӱстӱ ӱстӱне салыларға, нинҷе-нинҷе хадыллығ поларға. – Слоиться. *Таглар ӱстӱ хадыллан парғаннар. Пу чирлер чылдаң чылға хадылланчалар тіп, хомзыныстыг чоохтан салған Михаил Иванович* (НК КХ).

ХАДЫЛЛЫҒ *пілд.* 1. Хадылы пар, ӱстӱ ӱстӱне салылған. – Имеющий слой. *Ағасты одыңа нинҷе-нинҷе хадыллыг сал саларға. Хурутхан ағастар ӧнетін хадыллыг иптел парғаннар.* 2. Хадылы пар (турадаңар, пӱдірігдеңер). – Имеющий этаж, с этажом. *Ол Москвада андаг кӧп хадыллыг тураларны кӧр салбинаң саңай алаң ас парған* (КН МЧ). *Пеер, тоғылах ағастардаң пӱдірілген пір хадыллыг туразар, ол киҷее ширде ле килген* (СА КК).

ХАДЫЛЫЗАРҒА [хадылыс-] *иділ.* Удур-тӧдір теелізерге, тартызарға, ыханназарға. – Придираться друг к другу. *Пӱӱн кӱн тооза хадылыс турлар. Ирепчі хадылызып, сизінмин дее халғаннар, хайди оларның кічіг хызыҷахтары ибдең сых парыбысханын* (ХЧН).

ХАДЫЛЫС *адал.* Полар-полбасха сылтағ чох сырбалыс, ыханнас. – Упрек, замечание; придирка. *Хадылызы аның халын полған, кӧгізі дее тоозылбас полған* (АА). *Оларның хадылыстарына ӱгрен тее парғаннар прайзы, че пір ле оолах пір дее хыныхсынминчатхан оларның іди полчатханнарына* (КГ ПАО).

ХАДЫРА *нареч.* Тыыда. – Громко. *Ирен хадыра чоохтанарға иткен. Анаң, кил, хадыра хахаңнасчатханнары пу чир бе* (БФ ТО).

ХАДЫРАХ *пілд.* 1. Кічіг, унах чардыхтарнаң пӱткен, изілҷек. – Состоящий из многих, очень мелких отдельных частиц; сыпучий. *Хадырах чирліг орынҷа параргa сидік пілдірген. Хадырах хумныг чирҷе параргa оой нимезін ол пілген дее полза, чолға сыгарға чарат салған* (ТЛ О). 2. Ӱнніг, пірде пір ӱнге айланчатхан; кідірек. – Звонкий, с переливами; непрерывно переходящий из одного тона в другой; заливистый. *Хадырах ӱнніг хусхаҷахты истерге чапсых пілдірген.*

Хадырах табыстыг кергеннер ағас аразын чарыда тапсабысчалар (БФ ТО).

ХАДЫРБАН *адал.* Кічиҷек ағас саптыг өзім. – Кустарник. *Ол суг хастада хадырбаннар ла өс партырлар* (СА А). *Хадырбаннар аразынаң аның хара пазыҷагы ла көрін турганын ол пір дее ундуда чоғыл* (ХА А).

ХАЗАА *адал.* Маллар турчатхан (хончатхан) туйух чир. – Загон для скота, скотный двор. *Полганының на ӱстӱ саринда ханалап иткен паза сырып-сарыпнаң, сызырнаң чапхан туйух хазаалар, алты хыринда сиденнер* (ТМ ПТ). *Хазаа ізиин ат ӱстӱнеңӧк асхан, ат суғарҷаңзар пастырган, анаң сайбырлатхан хасты улуг чорганаң тӱскен* (ДН ЫА).

ХАЗАА-ТАС *адал.* Кізінің чурты паза ибіркі пӱдіріглері. – *собир.* Усадьба. *Кӱдетнең Хыстар Самдар аганың хазаа-тас хыринда ам пик хадаг турғыс сыхханнар* (БФ ПТН). *Агаа хазаа-тас кистінде Тану инейнің ахсах питугы өктенібісті* (БФ ТО). *Аның хазаа-тазына толдыра малы, аңмарға толдыра азых-тӱлӱгі пар полган полза, ол, соохха тоор, чолға сылап чӧрбесчік* (КВ А).

ХАЗААЛИРҒА [хазаала-] *иділ.* 1. Маллар турчатхан (хончатхан) туйух чирні ибіре пиктеглер ит саларға. – Приготовить загон для скота, огородить скотный двор. *Хазаалап салган орыннаң ырах парбасха оларға пабалары чахаанын сағысха кир киліп, ол нандыра ибзер чӱгӱре халган* (ТИ МП). *Тимнеп салган орынны хазаалирға чахыг хатыг полган.* 2. Ибіре пиктег турғызарға, сиденнирге. – Огораживать что-л. *Чугун цепьнең тартыра сиберлеп суруптааннар, решетканаң хазаалааннар* (ПО). *Че сағам даа анда-мында асхлап халган пулуттар чох полза, тигір ээн поларҷых: олары даа, улуг ӧӧр турчатхан, хазаалап салган чіли, арам көрінчеткеннер* (КИ ЧХ).

ХАЗАҒ *адал.* 1. Ат палғаҷаң орын. – Привязь. *Кӱн тооза хазагда тураргa. Ат, кӱнзіре хазагда турып, майых парган полар. Пар, сайабыс тіп, чоохтан салган пабазы* (КИ АЧ). 2. Аттың туйғағына, тайлыхпазын тіп, саапчатхан тимір. – Подкова. *Хазаглары чох аттар, пусча пар полбин, ойда тӱсклепчеткеннер* (ЧЛ УУЧ). *Ат хазагларын наачылирға тіп, тасхар сыххан апсах* (ТН КК).

ХАЗАҒЛЫҒ *пілд.* 1. Ат палғаҷаң орынныг. – Имеющий привязь, с привязью. *Тураның хыринда хазаглыг орын полган. Хазаглыг чирде палган салган аттар турчатханнар.* 2. Хазии пар, туйғағына сабылган тимірліг. – Имеющий подкову, с подковой; подкованный (конь). *Агастар кистінде пабазының адының хазаглыг туйгагы хыйтлап парига ны истіл халды* (ТМ ЧЧ). *Чалаң аттың ізі тирең поладыр паза сӧӧртелдіре поладыр, агаа хоза, пір чалаң аттың алын азахтары хазаглыг полтыр* (ДН ЫА).

ХАЗАДАРҒА [хазат-] *иділ.* 1. Пірее нимені хаптырарға, чапсыра тағырирға сурынарға, чахирға. – Попросить, приказать приколоть, пришить что-л. *Ол, гимнастеркаа марха хазадарга сурынып алып, амды изі чохтан сыххан* (ХА А). *Ол оолның көксі орденні хазадарга тимде турчатханын киречілеен* (ХА А). 2. Ат туйғағы тайлыхпазын тіп, тимір саап саларға сурынарға (чахирға). – Попросить, заставить подковать лошадь. *Ат хазадарга парган кізілер най тың ӱр пол саларынаң хорыгып, ол позы хада параргa чаратхан* (КИ ЧХ). *Аттарны хазадарга сагынып, ол пӱӱн ирте арах ибінзер тимненібіскен* (ХА А).

ХАЗАЛАРҒА [хазал-] I *иділ.* 1. Хаптырыларға. – Быть приколотым. *Көксіне аарластыг таныг хазал партыр. Хыстың сазына чазанҷыхтар хазалча.* 2. Кире сабыларға, кірерге. – Быть воткнутым. *Азаама хайдаг-да устыг агазах хазал партыр. Мына чоон хызыл сагынах отыхтаң частыгып, хабога хазал парды* (БФ ТО). *Хоортай, сас салган ӧрген не чіли, одырган чиріне хазал парган* (ДН ЫА). 3. Тағыраларға. – Пришиваться. *Мелей иргегін хазап полчазың ма? Мархаларны хазирга кирек.* 4. Аттың туйғағына тимір сабыларға. – Подковываться. *Адың хазалды ба? Хазалбаан пии.* 5. Пірее нимее ілдірілерге, пірее нимее хаптыларға. – Быть повешенным на что-н. *Кічіг ізік кіндігінде килкім кӱбе хазалтыр* (БФ ТО). *Кір парига кӱннің сустарына чарыпчатхан клубтың алнында объявление хазал парган полган* (ТГ Ч).

ХАЗАЛАРҒА [хазал-] II *иділ.* Пірeезіне хадыларға, сырбаларға, ыхаанирга. –

Придираться без достаточных оснований; приставать. *Полған на кізее хазаларға. Аалҷаа сурығнаң хазаларға чарабинча* (ХА А).

ХАЗАЛҶИРҒА [хазалҷы-] *иділ.* Пірее кізізер харах албин көрерге, өтіре көрерге. – Смотреть на кого-л. в упор, пристально. *Хазалҷирға ӱгрен тее парған позы, ам даа піл полбады, ноға ол хыс іди тарыныбысхан полҷаң* (НК ХХС). *Харахтары айадаң хазалҷыпча, асхылары арғалығдаң аңалҷапча* (ХМ).

ХАЗАЛҶЫХ *пілд.* 1. Іңеліг, хазаҷаң оңдайлығ. – Колючий. *Ибіре сиденнелген хазалҷых эмектер чилге өтіг сығырыс турғаннар* (ИТ). *Изі чох харасхы хараада хазалҷых чылтыстар ла чарыпча* (МВ КС). 2. Чітіг, өтіре тібіскенге төөй, чӱрекке теерте чоохталған. – *перен.* Язвительный. *Гришаның сӧстері хазалҷых истіл парғаннар, ағаа хоза, ол чоохтанчадып, Танязар айланминдаача* (ЧС АУ). *Сырбалыстығ, хазалҷых сурығлар турғысча* (ДН ЫА).

ХАЗАЛҶЫХТЫҒ *пілд.* 1. Хазалҷығы пар, тігенектіг, іңезі пар. – С колючками, имеющий колючки. *Тігенектернің хазалҷыхтығ полчатханын ол пілзе дее, мелейлер кизіп аларға чаратпаан* (ХА А). *Хазалҷыхтығ отты имге тимнепчелер.* 2. Чітии пар, өтіре тібісчеткен, чӱрекке теелчеткен, ачығ (чоохтаңар). – *перен.* Злобный, ранящий, язвительный. *Ол хыстың хазалҷыхтығ сӧстеріне хайығ айландырбасха чарадып, паза ла полбаста хараан нуубысхан* (БТ О). *Аның хазалҷыхтығ тілі кізінің кӧңнін тӱзірҷең.*

ХАЗАН *адал.* Тирең тӱптіг, улуғ, тоғылах, чіҷең ниме пызырарға киректелчеткен ідіс. – Казан, котел. *Ырах нимес ікі палатка, оларның ортызында улуғ хазан оорлапча* (ЧС ПТ). *Хазанға істі-харын, өң-пазы кизек иттер кірглеп турған* (ДН ЫА). □ **Тӱбі чох хазанны суғнаң толдыр полбассың.** – Бездонную чашу водой не наполнишь. **Хыс кізінің істі хызыл чірче. Хат істі хазан улиинҷа.** – Душа девушки – красная чашечка. Душа женщины – казан.

ХАЗАНАРҒА [хазан-] *иділ.* Пірее нимені хаптыраға, чапсыра тағырирға, ілдірерге. – Приколоть, прицепить, нацепить что-л. на себя. *Ол позының кӧксіне чаадаң халған орденнерін хазанарға уйатпаан, ол сын ниме ӱчӱн нооза* (НК АЧС). *Кӧксіне тоғыс хоостыра сыйлаан орденнерін хазанғлап алып, ол ам аал аразынҷа пастыра халған* (ЧМ АЧ).

ХАЗАНҶЫХ *адал.* Пірее нимені хаптырарға киректелчеткен улуғ нимес тимір хаптырғас. – Булавка, приколка. *Ол сыбыра көгенеене хазанҷых хаптыр салып чӧрче. Хызыҷах хазанҷығын хабынып, ол апсахтың холынаң сымҷылғаны сығарыбысхан оой ла* (ТИ МП).

ХАЗАҢНАЗАРҒА [хазаңнас-] *иділ.* Чалтыразарға, ағарызарға, пызыңназарға. – Сверкать (о многих), поблескивать, белеть (время от времени). *Чылтыстар, чазаа толдыра тарап парып, оттап чӧрген хойлар чіли, хазаңнасханнар* (БТ О). *Ағбай ағарта тарт партыр, сарығ арах кӧк харахтары өкпеленіснең хазаңнасханнар* (ТМ ПТ).

ХАЗАҢНИРҒА [хазаңна-] *иділ.* Чалтырирға, пызыңнирға, ағарарға (кинетін ағара тӱзерге). – Сверкать, блестеть, белеть. *Харағы сас алтында хазаңнапчатса даа, Опанны ол танаан, тілі чадап таа айланчатса, сӧстерні оңарылыстығ арах сығарған* (ТН ТК). *Аның чодалары хазаңнап ала, ойлап парғанын кӧр ле халғаннар* (ТЛ О).

ХАЗАРАРҒА [хазар-] *иділ.* 1. Ах өңнең көрінерге; ағарарға. – Выделяться своим белым цветом, виднеться (о чем-л. белом, светлом); белеть. *Чалғыс хазыңнар, ах сырайлар асхан свечілер чіли, хазарчалар* (ДН К). *Таг паарында айычах, чип-чиит сойылған ах тос ла чіли, хазарча* (МВ КС). 2. Чуған соонда, ах поларға; ағарарға. – Становиться светлым, более белым (после стирки). *Көгенеем ӱр чуулған соонда хазар парған. Чуна, чуна кип-азаа илееде хазар партыр.* 3. Таң чарирға. – Рассветать (о наступлении рассвета). *Ӱр неместең күн сығып хазарған. Аалдаң сығып, Кирбі тағның олиинзар чапсынарларынаң тигірнің іскеркізі хазарыбысхан* (КИ ЧХ).

ХАЗАРҒА [хас-] I *иділ.* 1. Пірее тирігнең чирні нымзадарға. – Разрыхлять, разрывать землю лопатой или др. *Оох тамахтар саларға піп, чир хасчатхан. Хасхан чирге наңмыр чахсы ӱт партыр.* 2. Чирні оймах иде чучалирға, кӱрирге. – Копать, рыть

что-л. *Хысхыда хураганныг хойлар кирчең кўрўп хасча* (ТМ ПТ). *Аннаңар, чоон арах, че устыг пастыг салаа таап алып, тирең нимес оймах хазыбысхан, аласты анда чыып салган* (СА А). 3. Хазып, чирдең ниме-де сыгарарга; чуларга (ўўчік тамахтарынаңар: яблах, морковь). – Выкапывать. *Пу кўннерде аалдагылар яблах хасчалар. Морковь хасчаң тус чит килді.* 4. Пірее нимені кўзерге. – *простореч.* Ковырять, ворошить. *Пу пала пурнын хас парча. Пу сöпті кўннің сай хас турча.* 5. Пірее нименің тўбіне чидерге, тўптестірерге. – *перен.* Доискиваться, расследовать, исследовать. *Ол андаг кізі, хасчаң ниме таап алар. Мынзы полган киректі тирең хазарга сагынча.* □ **Кізее хасхан оймах посха пол парадыр** (ХС)**.** – Не рой чужому яму, сам в нее попадешь. **Көп пўўр пір ін хас полбаан** (С)**.** – Много волков не смогли вырыть одну яму.

ХАЗАРҒА [хас-] II *иділ.* Тизерге. – Убегать, сбегать. *Мин хазыбысхам* (ТМ ПТ). *Нинче кізі хасхан, лакпа таллап, аттар сўріп* (ТМ К).

ХАЗАРҒА [хас-] III *иділ.* Чарыл парзын тіп, тістернең пазарга (сал хузухты, хузухты паза ан. п.). – Грызть (семечки, орехи и т. п.). *Тиинічек хузух хасча, ізірелері – аарлыг тастар, тастында алтын чалтырапча* (ПА СХН). *Торым хузухты хазып, тістерім хаах парды тіп, ол ипчі паза ла полбаста, аар тыныбызып, хыйа пастыра халган* (ТЛ О).

ХАЗАРТАРҒА [хазарт-] *иділ.* 1. Арыг чуурга. – Стирать до белизны. *Көзеңелерні хазартып алзаң, угаа кірліглер! Кип-азахты прай хазарт салтыр.* 2. Тураның стенелерін известканаң сўртерге. – Белить. *Позырахта тура хазартарга пірдеезі килбеен* (КГ ХА Т). *Иң тўгенчі күнінде Илон пичe чабын тураҷагын хазартарга тимненібіскен* (КГ ПА).

ХАЗАХ *адал., көр.:* **орыс**. Орыс тілліг кізі. – *простор.* Русский. *Іскеркі хазах коратгары özекче, анда, ит паза тамах садып, алтын кўрепчелер* (ТМ ПТ). *Мин хазах чиріне тизерге, анда чик чогыл тіпчелер, – хыйынанча Апах, хол пулгап, салаалар хыймырадып, чоохтанып* (ДН ЫА).

ХАЗАХТИРҒА [хазахта-] *иділ.* Орыс тілінең чоохтазарга. – *простор.* Говорить по-русски. *Хазахтирга ўгреніп алып, ам пір дее ниме пілбеечік пол чöрче* (ТИ МП). *Хазахтирга пілчеткенін ол сах андох пілдірт салган* (ТЛ О).

ХАЗИ *нареч.* Өтіре, харах албин. – Пронзительно, пронизывающе, остро, резко. *Хапың Сагдайзар хази көр сыххан, харахтарының агы хызарыбысханнар, ікі мунзуругын стол ўстўнде Сагдайга хылаңнат сыххан* (ДН ЫА). *Хыйга кізі бе ол? – сурыбызып, хараан минзер хази көр сыххан* (ТМ ЧЧ).

ХАЗИНЕ *адал.* Апсагының алай ба ипчізінің ічезі. – Теща, свекровь. *Хазине нандырар алнында Кетриннің көңнін хызыл араганаң час пирген* (ТМ ЧЧ). *Хазинезі ол сагыды, пу сагыды, килні кірзе ле кірбес* (НК ХХ). □ **Тыдыр-тадыр тыт салаазы, тыныма читкен хазинем** (ХС)**.** – Моя надоевшая свекровь, как скрипучая ветка лиственницы.

ХАЗИРҒА [хаза-] *иділ.* 1. Пірее нимені хаптырарга. – Прикалывать что-л. *Хызыл порчоны чулып, хазап пирим сазыңа* (ЧП). *Ол стол кистінең турып алып, андар чагын пас киліп, көксіне орден хазап пирген* (СА ККЗ). 2. Пірее нимені өтіре пазарга. – Колоть, вонзать, втыкать что-л. *«Ікі чарным аразынаң тибе іңенең ле чіли хазапча», – теен піреезі* (ДН ЫА). *Оолагастар табылгаттар ўсчеткен туста, туган кізі суг хазында пöзік özектер хазап салтыр* (СА А). 3. Чапсыра тігерге. – Пришивать что-л. на что-н. *Наа ілбікті тонга хазирга. Чага марха хазирга чараалыг чахсы кирек, холтых марха хазирга хоос чахсы кирек* (ХМ). □ **Ирге парарга ниик полчаң. Иргек хазирга аар полчаң** (ХС)**.** – Замуж выйти не трудное дело. Большой палец к укавице пришить труднее.

ХАЗНА 1. Обществонаң устапчатхан аның экономиказын паза социальнай пўдізін хайраллапчатхан ööн политическай пірігіс. – Государство // государственный. *Ол туста хазна кўзінең ўгренчең пансион чох полган* (БТ МП). *Соонаң пілгебін: колхозниктер артых астарын хазнаа садыбыстырлар* (ТН ТК). 2. Обществонаң устапчатхан аның

экономиказын паза социальнай пӱдізін хайраллапчатхан ӧӧн политическай пірігістің ахча-чирлері паза пасха даа ис-пайлары, оларнаң палғалыстығ. – Казна // казенный. *Пір чыл мыныӈ алнында ол пу совхозты улуғ изелде холға алған: чылдағы баланс санаӈаӈ комиссия хазнаа ікі миллион алым кӧр тапхан* (ИТ). *Тӱрче ползох – тееріні, хылны, тӱкті хазнаа чығӈаӈ одырлар* (ДН ЫА).

ХАЗО *адал.* Аттың азахтарының ағырии, сап. – Болезнь ног лошади, вызывающий хромоту. *Хазоға хаптыр салған атты имнирге киліскен. Адым хазо полып, пір дее чирзер пар полбинчабыс, сала ылғабин, чоохтанған ол, піссер кӧріп* (НК КХ).

ХАЗЫ *адал.* Малның істіндегі чаа. – Брюшное сало. *Сойыбысханыбыс хазызы харыс, хадары тӧрт іліг полған* (ХА). *Чарбалығ хазы пос алыӈа тамах* (АТ). □ **Изернің хазы чох, ӧдігінің табаны чох.** – Седло без луки, обувь без подошвы. **Обал от хазынаӈ сыхчаӈ.** – Невозможно предвидеть, откуда придет несчастье.

ХАЗЫНАЛИРҒА [хазынала-] *иділ.* Хазын хоостыра туған полчатхан улуғларны улуғлап, аттарынаӈ адабасха, постаӈ улуғ ир кізілер кӧзіне плат чох чӧрбеске, улуғ частығ кізілерге, изеннесчетсе, хол пирбеске (киліннердеӈер). – *этн.* Соблюдать обычаи избегания старших родственников по браку, прикрывать голову платком, не называть по имени родителей мужа или жены, в присутствии мужчин старшего возраста, не здороваться с ними за руку до определенного времени (о невестках). *Хыстарны чиштеӈ сығара хазыналирға ӱгретчеӈнер. Ол, улуғларын хазыналап полбин, удаа андағ оӈдайға кір парчаӈ полғанын сизініп, паза ла полбаста хайығ айландырбасха чаратхан* (АТ).

ХАЗЫНДА *послел.* **Хас** сӧстеӈ пӱткен орынғы падежте турчатхан полызығлығ сӧс, идіг хайдағ-да орынның хыринда иділчеткенін кӧзітче. – Служебное слово, указывающее на совершение действия рядом с чем-л. *Мында, кӱнге хуруда істір париған улуғ нимес Хызыл кӧлнің хазында, Хапыӈның малы турча: субай інегі, хойы* (ДН ЫА). *Хаӈан ікі палыхчы от хазында тамкы тартып одырғаннарында, Пычон оларның кистінде, Чобат хазында чадых хыринда пӧкчеткен* (ДН ЫА).

ХАЗЫНАХ *адал.* Ипчізінің улуғ харындазы. – Старший брат жены. *Минің харындазымны ол, улуғлап, сыбыра хазынағым тіп, чоохтан чӧрчеӈ* (ХЧ). *Хазынағы прайзына уғаа паарсах кізі полғаннаӈар, олғаннарны пір дее кӧксеп полбаӈаӈ* (ТИ МП).

ХАЗЫНДЫ *адал.* Пірее нимелер идер сағыснаӈ алай ба чир-чайаанда полған нимелер сылтаанда (наӈмырларға) хазылған орын. – Рытвина. *Ам хости суғ хазындызына учурап парып, олар, хайди поларын пілбин, пӧгерге одырыбысханнар* (АТ). *Чир хазындызына учурап парарынаӈ, олар табыраанча хости-хости оймахтар хас сыхханнар* (НК ХХС).

ХАЗЫҢ *адал.* Чазыда паза тағларда өсчеткен ах хастырыхтығ ағас. – Берёза. *Піс чолдох, сылағай хазыӈ кизіп алып, сіс итклеп алғабыс* (МТ). *Хырибыста парбах салаалығ чоон пай хазыӈ турған* (БФ ТО).

ХАЗАН-ХАХПАХ *адал.* Ідіс-хамыс. – *собир.* Домашняя утварь, посуда. *Хазан-хахпах чыып, пасха аалзар кӧзібіскебіс. Нинче ле пар хазан-хахпағын ол хаӈаағa таарлап алып, олох хараазын чолға сығыбысханнар* (ДН ЫА).

ХАЗЫР *пілд.* 1. Табырах, кӱр (суғ). – Быстрый, бурный. *Хазыр, харлығ пораанар хазаа хырын ходырча* (КМ ИИ). *Хазыр наӈмырлығ хара пулут пеер, тӱлеп парып, читкен* (ТМ ЧЧ). 2. Чабал хылыхтығ. – Гневный, суровый, резкий, свирепый, злой, жестокий. *Чоон симіс хызыл сарығ адай, хазыр ӱннеӈ ойлап киліп, кӱреӈ аттың тумзиина чапсыныбысхан* (ДН ЫА). *Олар полған аалларда ипчілерні, хыстарны тутхыннас, кізі ӧдіріс, чыртыс хазыр итчедірлер* (ДН ЫА). 3. Хабытхылығ, изірткіліг (арағадаӈар). – *перен.* Крепкий (об алкоголе). *Иткен арағазы хазыр полтыр, ит-ханға ойлапча* (КН КХ). *Ол сыбаан араға удаа хазыр полча.* 4. Хойығ, көп салылған, ӱр тур салған (чайдаӈар, кофедеӈер паза ан. п.). – Крепкий, настоявшийся (о чае, кофе и т. п.). *Ноға-да ол чиштеӈ ала хазыр чай ісче. Хазыр кофе ізіп албаанда, нанӷым тоғысты пастабинча.* 5. Пура саапчатхан, тыӈ, харах чазын сығарчатхан

(чыстаңар). – Едкий, резкий (о запахе). *Тураzар кір килгенде хазыр чыс най тың сабыл килген. Хазыр чысха сыдабин, ипчізі табырах ла хыйа пастыра халған.*

ХАЗЫРА I *адал.* Ӱс частығ туғалах мал. – Тёлка трех лет. *Хапың Каной ирепчее ӱс чылда он арсин киден товар пирче, чарба читкіче ысча, ағаа хоза, чылда пір хазыра пирче* (ДН ЫА). *Прайзы пілген: пылтыр Онсар пирген хазыра пӱӱл туған, ол öс парар* (ТМ ПТ).

ХАЗЫРА II *нареч.* Прай чалбағынча, тооза азых (көзенектеңер, ізіктеңер). – Совершенно открыто, распахнув до конца (дверь, окно), настежь. *Ізіктерні хазыра асхлап, хой сығарарға парған* (ТН ЧТ). *Аларчонның оң холынаң сол холы орбанаң хылаңнап чӧрген; иб ізігі хазыра азых полған, чағалар (ыстан, көгенектер) сығара чачырас турғаннар* (ДН ЫА).

ХАЗЫРАМА *пілд.* Най тың хатығ. – Очень твердый, плотный. *Таг ӱстӱнде хазырама чирге урун парғанда, столбалар турғызары майың пар сыххан. Олар, тоғынчатхан орында уғаа хазырама чир тоғас парғанда, тоғысты тохтадарға чаратханнар* (СА КК).

ХАЗЫРАРҒА [хазыр-] *иділ.* 1. Пірее нименің алтын істінзер айландырарға. – Заворачивать, отворачивать, подворачивать край чего-л. *Көгенектің істін хазыраргa. Кізі көрбеен аразына частыхты хазыраргa.* 2. Идекті аза кödіріп, хызарға. – Подоткнуть, подняв подол, с распахнутыми полами (об одежде). *Часхызын, улуғ харлар хайылып пастабысса, ипчілер идектерін кödіре хазыр салып, аал аразынча пасхлап чӧрчеңнер ол туста* (ТМ ПТ). *Көгенегінің идегін хазырыбызып, Маниса хазаа-хахпах аразында кірлектен сыххан* (ИТ ХӦ). 3. Пір саринаң пасхазынзар айландырарға (книгадаңар паза ан. п.). – Перелистывать (книгу и т. п.). *Алнында пічіктер, тетрадьтар салғлап салған, «Коммунистический манифест» тіп книганы хазыр салған* (ДН ЫА). *Пір книганы хазыр көрді, оңар полбады* (ДС ЧОЧ). 4. Тискер сарина айландырарға. – Выворачивать. *Тооп парған арыхтарны хазыраргa. Пірее нимее учурап парарына ізеніп, чирні чоо хазыр турғаннар* (ТИ КМ). 5. Пірее нимені хыймырадарға, айландырарға. – Шевелить, переворачивать, ворошить. *Сарғал парған наннарны хазыр көргем. Апсах, пӱрлерні хазырып, мискелер тілеп чӧрче.* 6. Чир алтынаң аза тартарға, сығарарға. – Вырывать, выдирать, извлекать что-л. откуда-л. *Хуруп парған осты чирдең хазыраргa. Кӱстіг тракторлар, ағастарны тиксі хазырып, тамырларынаң чир ӱстӱне сығара тастапчатханнар* (ЛЧ). 7. Аза көрерге (харахтаңар). – *разг.* Таращить (глаза). *Нимее хараaң хазыр турзын. Тарынғанына хазыра көрче, кізіні дее чібіскедег осхас полған* (ИТ ХӦ).

ХАЗЫРҒАН *адал.* Тайғадағы харағат. – Таежная смородина. *Хазырғанны теерген кізілер аның тадылыг чызына ізір тее парар тіп, санапчалар* (ХЧ). *Пу хазырғаннаң тимнеен тадылыг чиис прайзының даа көңнілеріне чатханын сизініп, ол оларға сыйых тимнеп пирерге чарат салған* (ТМ ПТ).

ХАЗЫРИРҒА [хазыра-] *иділ.* 1. Пірее кізее тарынарға, öкпеленерге, хысхырарға. – Гневаться, ругаться, кричать на кого-л. *Андар чағыннап парғанда, көрчебіс, аның хазырап турғаны кізі хорғыстыг* (БФ ТО). *Ол хызы ирте ирге парыбысханынаңар хазырап турғаны прайзының даа көңнін тӱзірген полар, неке* (СА КК3). 2. Чабалланарға, хазырланарға, арсыланарға. – Свирепеть, быть в разъяренном состоянии (о животных). *Адай хазырирға итче. Паза иссең, көместең хазырапча, аран-чула алып аттарға хатыг туйғахтарынаң хазыр тігірт салчатханын хабарлап-чоллап сыхча* (СА КК).

ХАЗЫРЛАНАРҒА [хазырлан-] *иділ.* 1. Öкпеленерге, чабалланарға, тарынарға. – Свирепеть, сердиться, гневаться, злиться. *Адай уламох хазырланча* (БФ ТО). *Ол-пу тоғыс киреенеңер хабарласчатханда, тасхар адайлар хазырланып ӱрізе тӱскеннер* (ХА). 2. Тың ӱбӱрерге, чағарға (чилдеңер, наңмырдаңар, хас-пораaннаңар). – *перен.* Бушевать. *Тура трубазы, сығыртос чіли, хазырлана ӱбӱрген чилге сығырча. Улуғ пораан, хазырланып, сырайларына ачыда теep парыбысхан* (ТН ТКӦ).

ХАЗЫРЛАНЫС *адал.* Тарыныс, öкпеленіс, чабалланыс. – Ярость, свирепость,

гнев. *Хазырланысха пастыр парып, ол паза пу чирзер айланмас осхас полған* (ТЛ АК). *Хазырланысха кіріп, пістің чаачылар амды ыырчыны матап хыс сыхханнар* (АТ).

ХАЗЫРТАРҒА [хазырт-] *иділ.* Тискер саринзар айландыртарға. – Попросить или заставить перевернуть, вывернуть. – *Ол, олғаннарның ізептерін хазыртарға тіп, чахыг пирібіскен полза даа, олғаннар ноға-да аның чоогын испеске чаратханнар* (ТИ МП). *Киптерін хазыртарға пирібіскен дее ползалар, прай ниме чахсы поларына ізеніс чіт-четкен* (БТ О).

ХАЗЫРЫЛАРҒА [хазырыл-] *иділ.* Тискер иде айландырыларға. – Завернуться, отвернуться, загнуться. *Ол хызычахтың көгенеенің идее хазырыл партыр, аннаңар даа ағаа най түскен* (КГ ПАО). *Ол туста, клеш ыстаннар хазырылып чөргені модада полған.*

ХАЗЫРЫЛЧАХ *адал.* Тискер иде айландырылчатхан ниме-ноо (кип-азахтаңар). – Заворот, отворот, загиб. *Пу ыстанның хазырылчағы иптіг тігілтір. Мойдырыхтың хазырылчағын килістіре, сіліг ит салған.*

ХАЗЫРЫЛЧЫХ *пілд.* Тискер иде оой айландырылчатхан (мойдырых, нің паза ан. п.). – Легко загибающийся (воротник, рукава и др.). *Пір туста хазырылчых ыстаннарны чиштер удаа кис чөрчеңнер. Аның хазырылчых мойдырығына прайзы даа хайыг айлдандырғанда, ол оол улам на өтіркеп сыххан* (ХА А).

ХАЗЫХ I *адал.* 1. Табаннаң чода сööктері пірікчеткен орындағы сööк. – Лодыжка. *Хой хазыған хурудып, ойын ойнирға тимненчелер. Көклөлер орнына мал хазыхтары* (ИТ). 2. Хой хазыхтарынаң ойнапчатхан ойын. – Бабки, лодыжка, астрагал (название хакасской игры). *Пірееде ол, позының өөрелерінең пірігіп, хой хазыгы ойначаң* (МТ). *Хоосхачахтың тырғагынаң тырбаан чіли, аның көңнін ачыстыг сагыс тибіреткен: позы олған туста андагох тастанмас полған нооза – «хазых», лапта ойыннарда* (ИТ).

ХАЗЫХ II 1. Тиксі ит-ханның, пүдістің орта, кирек чахсы синде тогынчатханы. – Здоровье. *Пілін салған: устаг тогызына күзі читпес, улуг школада тогынарға хазых кирек* (ИТ). *Тана чіт парғанына Торғы иней улуг чобаға кір парған, иней кізінің хазии уламох хомай полыбысхан* (КИ ЧХ). 2. Ағырбинчатхан. – Здоровый. *Хазых пол, ағырба! Хазых чуртаам тіп, чоохтирға чахыпча* (А А). 3. Тіріг, тыны үзілбеен. – Живой. *Улуг чаадаң хазых айланған ол* (ТМ ПТ). *Инейің хазых нимес пе?*

ХАЗЫХ-АМЫР *пілд.* Тіріг, ағырбинчатхан. – *собир.* Живой-здоровый. *Чаадаң хазых-амыр айланғаныңа өрінчем, Ироол* (ШВ СС). *Читі хона чатхан имчіде хызы, хазых-амыр айланған* (ДН ЫА).

ХАЗЫХТАНАРҒА [хазыхтан-] *иділ.* Хазыгы оңдайланарға, ағырыгнаң чазыларға. – Выздоравливать, поправляться. *Табырах хазыхтан, оолғым* (ТН ЧТ). *Ниме чох: хазыхтанған, он пис чүс хойны, худайнаң, үрел-хорал чох көрче* (ДН ЫА).

ХАЙ I *адал.* Тахпахты, алыптыг нымахты, тамах істінде үнні алыстырып, толдырғаны. – Исполнение тахпаха, героического сказания горловым пением. *Пістің Арон хайчының чатханында аның көө ам даа пар, өтіг үнніг хайында іче сыыды іле истілче* (БФ ТО). *Хакасияда С. П. Кадышевтің угаа чүрек көөрестіг хайын истіп, ағаа прай көңнін тартырбаан, ағаа өрінмеен улуг кічіг дее чох полар, неке* (ЧМ Х).

ХАЙ II *орын.* Тузазы хайзы алай хайдағы сурыг орындыларнина килістіре. – *малоупотр.* Какой, который. *Сарнирға өнетін үгренген полза, кем пілер, Хакасияны хай чирлерге сабландыр чөрчеткен поларчых. Син хай аалда чуртапчазың?*

ХАЙ III *кизег.* Тыыдыстыг тузалыг сöс. – Употребляется в значении усилительной частицы. *Утхан хай за. Оолах марыгда прайзын асхан хай за.*

ХАЙА I *адал.* 1. Тастың көрімі, үстү үстүне салылып пүткен, плиткаларға чарылчатхан тас. – Плитняк. *Пу тагларда саңай ла хайа. Апчинай аалдағы тигіриб хайадаң пүдіріліпір* (ХЧ). 2. Пöзік, чікім, устыг хырилыг улуг тас. – Скала, утёс, большой камень. *Ол наа үүлген чирде, чалбах хайада, Хоортай апсах мöңіс одырча* (ДН ЫА). *Андох чоон хызыл хайа алтынаң ап-арыг хара суг харалча* (ТМ ЧЧ).

ХАЙА II *послел.* Пірее ниме полчатхан саринзар. – Послелог, выражающий направление к чему-л. *Хоортай аға күн сығызынзар хайа одырған* (ДН ЫА). *Сырайын туу тудып, ізіксер хайа сөдде изебіскен, анаң холларынаң тиришн кизіртерге көзіткен* (ДН ЫА).

ХАЙА III *хыйғ.* Пірее нимее кööктірчеткен сöс. – Междометие побуждения. *Хайа, ал пирим сағаа пу көклöні тіп, ол хызыҷахха сіліг көклöні суна пирген* (ТЛ О). *Хайа, көзіт тіп, ол оолахты ізіксер алдыра хыс сыххан* (КГ ПАО).

ХАЙАЛЫҒ *пілд.*1. Хайазы пар, хайа-тазы пар. – С плитняком, имеющий плитняк. *Тағның üстүнде хайалығ тастар салыл парғаны көрінген. Пу арада хайалығ орыннар көп.* 2. Хайа тастығ. – Скалистый. *Пір саринаң пöзік хайалығ чар* (ХА А). *Аал ибіре хайалығ пöзік нимес тағлар турғлапча* (ТН ЧТ).

ХАЙАРҒА [хай-] *иділ.* 1. Пірeезінеңер сағыссырирға. – Заботиться о ком-л. *Пу чағында олар полғанына ла хайарға тус таапчалар. Тузында палаа хайзаң, салтарлар чахсы полар.* 2. Пірее кізее алай нимее хайыҷ саларға. – Обращать внимание на кого-, что-л. *Мында пасха чирдең килгеннерге хайчалар* (ХЧ). *Мының алнында ол мындаг сурығларға тың хайҷаң. Тоғысха кіріп алып, ол ағаа хайбин сыхханы, аны ачырғандырҷаң* (ШВ СМ).

ХАЙАХ *адал.* 1. Мал сүдінең иділген, өзімнердең сыға пазылған ниме-ноо, üс. – Масло. *Хайылдырбаан хайах; сливкалар, öремелер, ах хайахтар, сарыҷ хайахтар; öң-пазы вареньелер, чистектер столдох тығылысханнар* (ДН ЫА). *Мин пілчеткем, пістің орада чыып салған пір кічиҷек кöдес хайах пар* (НК ХХ). 2. Минераллардаң сығарылған техникада киректелчеткен сүрткі. – Масло, добытая из минералов жидкость, используемая с техническими целями. *Пу турчатхан машиналарны чöргізерге аймах-пасха хайахтар киректелче* (ХЧ). *Машина хайағы тоозылып, ниме тікпинібіскем.* □ **Хайах потхыны ардатпас.** – Кашу маслом не испортишь.

ХАЙАХТЫҒ *пілд.* 1. Хайағы пар. – Содержащий, имеющий масло. *Түрчедең ол ипчі тураа хайахтыг потхыны кир килген* (НК КХ). *Аның подпойла алтында ниме ле чоғыл: мында тустаан üгüрсүлер, тустаан чаглар паза хайахтыг ідістер піди ле турғлапчатханнар* (НК КХ). 2. Техниканаң палғалыстыҷ киректе тузаланылчатхан сүрткіліг. – Имеющий масло (машинное, техническое). *Хойыг, күрең хайахтыг ідіс. Син минзер хайахтыг ла чöр теем, хайза!*

ХАЙАХ-ПІЧІРÖ *адал.* Сүттең, хайахтаң иділген ас-тамах. – *собир.* Молочные продукты (масло, сырки). *Ол ибзер кіргенде, иб ээзі ипчі, хайах-пічірözін сығарып, пай стол салыбыстыр* (КМ АХ). *Хайах-пічірö тимнеп салып, ол ипчі паза даа нимее хайыг айландырбин салған* (ДН ЫА).

ХАЙБАҒЫНАРҒА [хайбағын-] *иділ.* 1. Айланып, соонзар көрерге, харахсынарға. – Оглядываться по сторонам. *Хаңаа ығырап, терпектер сығырыс сыхханда, Федор Павлович хайбағынған* (ДН ЫА). *Одыра түзіп, ибіре хайбағынған: суг озаринда üгü харахтары сарғалысхан, обрас свечілері көйген чіли* (ДН ЫА). 2. Пірее кізее, нимее ізеніп, идерге; китенерге. – *перен.* Поступать с оглядкой на кого-, что-л., надеяться. *Чочынып ала хайбағынарға. Прай туста пасхазынзар хайбағынып, чуртап полбассың, посха сағынарға паза тоғынарға кирек* (ВШ СС). 3. Постың иткен нимезін пасхазынаң тиңнестірерге, хорығарға. – Действовать с опаской, сверяя свои поступки с поступками другого. *Хонҷығы төреміл колхоз пастығынзар хайбағынып чуртаан, прай нимені ол итчеткен чіли итчеткен* (КН КХ). *Ол хаҷан даа апсаана хайбағынып чуртаан.*

ХАЙБАҢНИРҒА [хайбаңна-] *иділ.* 1. Аар-пеер пахлирға, харахсынарға, көрглирге. – Оглядываться. *Минсуг городтың улицаларынҷа андар-мындар хайбаңнап парчам* (КВ А). *Кізіҷек харағын улуг көрбинең, тура хонып, андар-мындар хайбаңнап сыххан* (КВ А). 2. Пірее кізее, нимее ізенерге; китенерге. – *перен.* Поступать осторожно, опасливо, с оглядкой на кого-, что-л. *Аразында оолағас улугларзар хайбаңнап салча, арса полыс пирерлер тіп.* (ЧМ МП). *Ипчізі көр салбазын тіп сағынып, ол ағырин хайбаңнапча, көöлҷе пастыр парча.*

ХАЙҒА *нареч.* Хай син чирге. – Куда, докуда. *Хайға аны апарчатханнарын ол пір*

дее піл полбинчатхан (КИ ЧХ). *Хайға читіре апарарын ол пілчеткен полар тіп, ағаа ла ізенібіскеннер* (КИ АЧ).

ХАЙҒАХ *адал.* Иб-чурт хадарчатхан ниме. – Оберег, защита. *Іҷем хайғағын удаа сағысха киріп пастабысхан, улам на пабам чааға парыбысханда, ол полған* (ШВ ЧС). *Чолға сығарда, ол хайғағын сыбыра хада алып алҷаң* (ЛЧ).

ХАЙДА *орын.* Хайзы чирде, ноо чирде. – Где, в каком месте. *Антон аҷа хайда тудылғанын чоохтап пирген* (ТН ЧТ). *Оолғы хайда чөргенін, хайдаг істер көргенін чоохтаглаан* (ТМ ЧЧ). □ **Хайда суғ, анда чурт** (ХС). – Где вода, там и дом.

ХАЙДА-ДА *орын.* Кізінің алай пірее нименің полчатхан орны пілдізі чох полчатханын таныхтирға полысчатхан орынды: хайдағ-да чирде, хайдағ-да арада. – Неопределенное местоимение: где-то, в каком-то месте. *Хол көг аал арали парғаннаң, чазылар паза састар ӱстӱнҷе учух парғаннаң хайда-да хайылчатхан (*КИ ЧХ*). Хайда-да, сарай ӱстӱнде, таңах нымырха артызарын хадарып, ала саасхан сайрапчатхан* (ДН ЫА).

ХАЙДАҒ *орын.* 1. Кізіні, пірее нимені алай киректі істі, тасты, пӱдізі паза пасха даа саринаң піліп аларға полысчатхан сурығ орындызы. – Вопросительное местоимение, помогающее выяснить свойства и качества человека, предмета или дела: какой, какая, какое, какие. *Позым алынҷа сағынчам, хайзы кізілер хайдағ уйат чох полчалар* (ТМ ЧЧ). *Чахсы сағынза, нимее маңзырирға, саңай даа пілзіннер, хайдағ кізі ол Оскар, хайдағ аның іҷе-пабазы, хайди олар уғаа уйан чуртапчалар, тарып киик пысхағынаң ала оларға пір дее артых нимес* (ТМ ЧЧ). 2. **-да** кизегеснең хайдағ-да пілдізі чох, іле нимес нимені таныхтапча. – В сочетании с частицей **-да** выражает неопределенность, соответствует русс. **какой-то, какая-то, какое-то**. *Мының алнында хайдағ-да тискінҷі – хасхылардаңар чоох-чаах исчең полғам* (ТН СКК). *Андағ туста аны хайдағ-да харахха көрінминчеткен кӱс орта чолҷа апарчатхан полбас па* (СА КК3). 3. **Даа** кизегеснең хада тыыдыс тузаны таныхтапча. – В сочетании с частицей **даа** имеет значение усиления, соответствует русс. **какой угодно, всякий**. *Хайдағ даа сидікке урунзаң, позыңны иптіг тудын. Хайдағ даа чахсы ползаң, прайзының көҥніне кір полбассың.* □ **Хайдағ даа кип киссең, кізі кип килир, тібес** (ХС)**.** – Хоть какое пальто надень, пальто идет не скажут. **Иді хайдағның, мӱні андағ; улии хайдағның, тӧлі андағ** (ХС)**.** – Каково мясо, таков бульон; каков отец, таково потомство.

ХАЙДАҒЫ-ХАЙДАҒЫ *пілд.* Ыраххы чирдегі, пілдістіг нимес орындағы. – Находящийся где-то далеко, находящийся в неизвестном месте. *Хайдағы-хайдағы орыннарда аймах-пасха чоннарның чуртазы андағох осхас пілдірче. Хайдағы-хайдағы чирдең килген полҷаң пу хойығ хара састығ чон* (КЛ ИХ).

ХАЙДАҢ *орын.* Хай саринаң, хайдағ чирдең, хайдағ саринаң. – Откуда. *Хайдаң алғазар, ағаң, мындағ хоос хаңзаны? – сурған Федор Павлович, хаңзаа чапсырхап көріп* (ДН ЫА). *Хайдаң пілзін ол даа: ниме ӱчӱн ыырҷы махтапча, аның ӱчӱн сын нанҷы хырысча* (КС Т).

ХАЙДАҢ-ХАЙДАҢ *орын.* 1. Ырахтын; пілдістіг нимес хайдаң. – Издалека. *Хайдаң-хайдаң килдім. Хайдаң-хайдаң парча полар пу чон, чаадаң тизіп* (КИ ЧХ). 2. Пілдістіг нимес хайдағ саринаң. – Неизвестно откуда. *Хайдаң-хайдаң сыххан чон. Хайдаң-хайдаң килген пу Ах кістерде сарығ састығ, свечі осхас сылағай хыстар?* (НК КХ).

ХАЙДАР *орын.* 1. Хай саринзар, хайдағ чирзер. – В каком направлении, в какую сторону, куда. *Хайдар-хайдар, пілбинчезің ме, хайдар, салғанахтар аразынзар* (ТМ К). *Хайдар чол пісті апарар – андар, – кӱлін салған Пилика аҷа*. (ТН СКК). 2. **-да** кизегеснең хада пілдістіг нимес нимені таныхтапча. – В сочетании с частицей **-да** выражает неопределенность, соответствует русс. **куда-то**. *Олох кӱн тоғыс тузында Николай Трофимовичнең тоғас парғам – хайдар-да тың маңзырапчатхан* (СА КК3). *Че пазох ла килістіре кирек сӧстер хайдар-да чіткләп парыбыстылар* (СА КК2).

ХАЙДА-ХАЙДАР *нареч.* Уғаа тың. – Очень сильно. *Адоре апсахты көр салып,*

хайда-хайдар тырбаңнап сыххан (ТМ ЧЧ). *Ол статья сых килгенде, хайда-хайдар өріністіг полған* (ШВ СМ).

ХАЙДА-ХАЙДА *орын.* Уғаа ырах, хайда-да ырахта. – Далеко, где-то далеко, неизвестно где. *Ол чаа парча хайда-хайда, пілбессің дее син аны* (ХА А). *Хайда-хайда тигір күзүрепчеткенін истіп салып, ол иней табырах ла крестен сыххан* (ТН КК).

ХАЙДАРТЫН-ДА *нареч.* Хайдағ-да саринаң. – Откуда-то. *Маринек көрзең, оолғың ханча өс парған, – хайдартын-да ипчі тапсапча* (ХА А). *Хайдартын-да сала ла истілчеткен сарынны истіп, ол андарох пастыра халған* (КМ ЧЧ).

ХАЙДИ *орын.* Хайдағ оңдайнаң. – Как. *Хайди хазых ууҷазы кинетін не чох пол парар* (ХА А). *О, хайди ол сүмелен полча: пір дее кізі сизін полбас* (ДН ЫА).

ХАЙДИ ДАА *киз.* Кем-де сөлеен салтар тол пararын таныхтапчатхан сөс. – Хоть как, обязательно, непременно. *Пабам чоохтанҷаң полған, соонаң пararға хайди даа сағынзаң, хығырбастар* (СА ККЗ). *Че хайди даа сірензе, күстенгені тикке ле парча, нандыра чыл чөрібісче* (СА А).

ХАЙДИ-ПІДИ *нареч.* Пілдізі чох, піди дее нимес, іди дее нимес. – Кое-как, как-нибудь. *Хайди-піди машина таап алған полғам, чол киліспедөк* (ХА). *Іңені дее хайди-піди ле саптап алча* (ХА А).

ХАЙДИ-ХАЙДИ *нареч.* Пілдістіг нимес оңдайнаң. – Неизвестно как, как. *Хайди-хайди ол атты сайап алған пілдізі чоғыл, че ол нимені ит салған* (СА КК). *Хайди-хайди ол кирі іҷезі чуртапчатханын піліп алары най тың килген* (ХА А).

ХАЙЗА *киз.* Киртіністі таныхтапчатхан кизегес. – Ведь. *Мин ам на килдім хайза, тіп, чоохтанып, ол оолағас чуркаа одыр салған* (КГ ПАО). *Пістіңнер «тіл» ыспааннар илеede күн хайза, тіп ікінҷілепчеткенін чазырбинчатхан пастых* (АТ).

ХАЙЗЫ *орын.* Хай пірее кізі. – Какой, который (из них). *Хайзы тасхар аттарны көрглирге, хайзы тербен үстүнзер сыххлапчалар* (ТМ ЧЧ). *Олар хайзылары пасха городтарда чуртағлапчалар, хайзылары үгренглепчелер* (ИТ).

ХАЙЗЫ-ПІРСІ *орын.* Хай піреелері. – Кто-то из них, некоторые. *Хайзы-пірсі оңарыл полбин хайдар-да парчатханынаңар чоохтап таа полбинчатханнар* (КИ ЧХ). *Хайзы-пірсі килген. Кіргеннернің хайзы-пірсілерін ол иней таныбох одырчатхан* (ТБ О).

ХАЙЗЫ-ХАЙЗЫ *орын.* 1. Кем-де. – Кто-то. *Хайзы-хайзы туған полчатханын ол пір дее оңар полбаан. Хайзы-хайзы полтырҷых пуларның аразында, ол оолағас пір дее сағын полбинчатхан* (ТЛ О). 2. Хайда-хайда, хаҷан-хаҷан. – Где-где, когда-когда. *Хайзы-хайзы чирде оттыг сын көрінген* (КС АЧА). *Хайзы-хайзы туста ол нимелер полғлаанын ол сағысса кир полбинчатхан* (КИ ЧХ).

ХАЙЗЫЛАРЫ *орын.* Нинҷе-де кізідең піреелері. – Некоторые из них. *Хайзылары андар парчалар. Анаң ниме пол парған ол марыг тузында – мындағ алай ағаа төөй сурыглар хайзыларының даа пазында хайнасчатханнар* (СА ККЗ).

ХАЙЛАХ *адал.* Суғ хазында чуртап, палыхтарнаң азыранчатхан хус. – Чайка. *Ах хайлах хустың табызы ағын суғ хазында чайылча* (КИ СК). *Аның арғазы ах чахайах осхас көбіктернең чазағлыг полған, а үстүнҷе андағох ах хайлахтар, ханаттарын көөлҷе сабына, аар-пеер учуғыс чөргеннер* (ТН ТК).

ХАЙЛАХТАНАРҒА [хайлахтан-] *иділ.* Ибірілерге, ибіре айлахтанарға, хайлах хус чіли айланарға. – Кружиться, крутиться (в воздухе). *Халғанҷы сарыг пүр, хайлахтанып, түс парды* (Ы ХСП). *Ол үр көр турған: хайди тигірдең, хайлахтанып, ах харыҷахтар чирзер түсклеенін, анаң на ағырин пастыра халған* (БТ О).

ХАЙЛИРҒА [хайла-] *иділ.* Тамах істінең сыхчатхан үннең ырлирға; үн сығарып, ырлирға. – Петь горловым пением, исполнять тахпахи, героические сказания, сопровождая чатханом и горловым пением (хаем). *Позы хысхы узун харааларда, чатхан саап, таң азыра хайлаҷаң* (ХА). *Уроктарда үгретчі ноға палаларны чатханда ойнирға паза хайлирға үгретпес* (ХЧ).

ХАЙЛО *адал.* Хатыг чирні, пусты оода сапчаң устыг пастыг узун арах тимір тириг. – Лом, кайло. *Хайло сапсалар, олғаннар, аның*

сабы сын турҷаң (ДН КЧ). *Кузнец цеғында кӳрҷектер, хайло, лом, кувалда, палты, подковтар, скобалар таптал турған* (ЧМ КЧ).

ХАЙМАХ *адал.* Сӳтті ибірген соондағы чиис, сметен, өріңме. – *кыз.* Сметана. *Хаймахтаң тимнеен чиис тадылыг поладыр тіп, ол ирен ахсын чысхланып ала, столзар алдыра пас сыххан* (КВ МТ). *Стол ӳстӳнде ол, хаймах салған айағасты көр салбинаң, табырах ла андар чылдыра халған* (ТИ МП).

ХАЙНАДАРҒА [хайнат-] *иділ.* Суғда ізідерге, пызырарға. – Кипятить, варить что-л. *Ол хыс, чиис хайнадарға парыбызып, ӳр пол салғаннаңар, прайзы изі чохтан сыхханнар* (ШВ ЧС). *Суғны ӳр хайнадарға сағынзаң, ам даа пир сал аны тіпчеткен оол паза сым на пола халған* (БТ О).

ХАЙНАДЫЛАРҒА [хайнадыл-] *пілд.* Суғда пызырыларға, тимнелерге, ізіді п, ылбырап парарға. – Кипятиться, вариться. *Сӳт хайнадыларға чит парған. Ӳгре хаҷаннаңох хайнадылча тіп, ол ипчі ибіҷексер кір парыбысхан* (ДН ЫА).

ХАЙНАЗАРҒА [хайнас-] *иділ.* 1. Суулазарға, орында одыр полбасха. – Шуметь, шалить. *Кічіг палалар удаа хайнасчалар. Олғаннар хайназарға итсӧк, ол чадығанын хах сыхчаң* (Ч). 2. Чылызарға, көп поларға, хыймыразарға (көп хурт-хоостардаңар паза ан. п.). – *перен.* Кишеть, шевелиться (о многих червях и т. п.). *Хурт-хоос хайнас сыхсох, олар ибзер параргға тимненібісчеңнер – ол килчеткен наңмырның сын киречізі полған* (ШВ СМ). *Аалның даа аразында чон, хара сеек чіли, хайназыбысхан* (КВ А). □ **Харлығасти хайназып, хара сеек чіли, ыылазып чӧрлер** (ХС)**.** – Как ласточки засновали, словно черные мухи жужжат.

ХАЙНАС *адал.* Суулас, тибіредіс. – Баловство, шум. *Тураа толдыра хайнас пастаалыбысханда, апсах, хулаан тундыра аахтапчазар тіп, пулбыраныбысхан* (СА КК). *Хайнас пасталарынаң, ол хызычах, паза ла полбаста, араға кірібіскен* (ТЛ О).

ХАЙНАТХЫС *адал.* 1. Суух нимелерні хайнадарға киректелчеткен сорғалыг паза тутхыстыг ідіс. – Чайник. *Хайнатхысты аар-пеер хада ал чӧрерге. Отха хайнатхыс турғыс салып, Сырлаа аға ағас аразына кірібіскен* (ЛЧ САЧ). 2. Суух нимелерні ізідерге киректелчеткен ниме. – Кипятильник. *Кӧнекке ол хайнатхыс суғып, суғ турғыс салған* (ШВ ХЛС). *Іҷем пісті кічігде най ла суулазып, чоох испинібіссебіс, хайнатхыснаң даа хайындыр пирҷең, – сағысха кирче ол* (ХЧ).

ХАЙНИРҒА [хайна-] *иділ.* 1. Ізіп, көбіктеніп, оор сығарарға. – Кипеть (о жидкости). *Сойын пес ӳстӳнде чоон кӧдес хайнаан* (ТМ П). *Чуунарға, чей хайнадарға көместең ағылып алча полар* (СА КК1). 2. Хазырланарға. – Бурлить, бушевать. *Тасхар, тізең, кӳскӳ тигір, хазырланып, чил-пораан хайнап тур* (БТ О). *Апахнаң Сабис кичіге читкеннерінде, анда Чобаттың ортызы, көбіктеліп, ыылап, хайнап турған* (ДН ЫА). 3. Өкпеленерге, тарынарға. – *перен.* Вскипеть, вспылить, гневаться. *Чӳрегі чоо ла хайнабысхан, пазох пір оортам порхладыбыс – хан хызыл кӳрееліг хан бутылказынаң, соонаң ит тыхтабысхан* (ДН ЫА). *Илге сабылған кізі чадыбысса, иліг аймахтың чӳрегі хайнир* (КМ ССЛ). 4. Чабалланарға, посты иптіг нимес тудынарға, сайланарға. – *перен.* Гневаться, браниться, ссориться, быть сварливым. *Моҷар ла хайнаан, тӳкӳрінген* (ТМ ПТ). *Чаадаң айланғаны, ханым ардап парған тіп, магааох хайнапча* (ТМ К). 5. Хыызында парарға (тоғыстаңар). – *перен.* Спориться, кипеть (о работе). *Тоғыс, тохтабин, хайнапча. Сығда тоғынған орынзар парған, тӳрчедең ізіг тоғыс пазох хайнап сыххан* (ЧС ПТ). 6. Ойнаачых поларға. – *перен.* Баловаться, шалить. *Кічіг пала хайнирға хынча. Че пір ле ниме аны сым одырарға пирбеен, олғаннар удаа хайнап турғаннар.* 7. Иртіре тудынарға, поларға. – *перен.* Зазнаваться, задаваться. *Тиктең ме зе, Меедек тее хайди хайнапча: «Кетриннің чирін сабарға»* (ТМ ЧЧ). *Мындаа магаа хайди хайнадың за тіп, ол ипчі, андар хази кӧрглеп, хыйа пастыра халған* (ТБ О).

ХАЙ ПІРЕЕ *орын.* Прайзы нимес, піреезі ле. – Кое-что, некоторые. *Чахайах пӧрікті пазына салча прай аппағас, сап-сарыг ӧңніг, хай пірее чирде хызыл ӧңніг* (ПО). *Оортахтаң хай пірее нимелер харалчатханға тӧӧй ағастар чиит тігеннер полтыр* (СА А).

ХАЙРАЛ *адал.* Иптіг иде тутханы, хайраллааны, көргені, айааны. – Забота, внимание, уход. *Ол ипчі амды палаларының хайралын чахсы көрче, неке, сағын салған апсах* (НК КХ). *Ол чаа тузында хайралы чох халған аңыҷахтар амды иптіг чуртап сыхханнар анда, пик хазна хайралында полчалар нооза* (ХЧ).

ХАЙРАЛЛАЗАРҒА [хайраллас-] *иділ.* Удур-тӧдір иптіг көрізерге, тудынызарға, айазарға. – Беречь друг друга, заботиться друг о друге. *Оларға амды ниме дее халбаан – хайраллазып ла чуртирға* (НК КХ). *Көреңердек, хайди хайраллас чӧрчелер пу іколең тіп, хатхыр сыххан ол* (БТ О).

ХАЙРАЛЛАНҶЫХ *пілд.* 1. Позына иптіг хайчатхан, позын хайраллапчатхан. – Бережный, заботящийся о себе, берегущий себя. *Ол хайралланҷых полбаза, кем паза аннаңар сағыссырирҷых* (ХЧ). *Аняны хайралланҷых поларға сурынған анын командирі* (АТ). 2. Ниме-нооны хайраллапчатхан, ӱзӱрлепчеткен, ӱзӱрленҷік. – Бережливый, экономный. *Анын кічігдең ала хайралланҷых полары көрінген. Чаа тузында улуғ іҷем хайралланҷых полбаан полза, піске хатығ чуғарҷых тіп, пір ле хати чоохтабаан іҷем* (МТ ПТ).

ХАЙРАЛЛАС *адал.* 1. Иптіг көргені, айағ. – Охрана, забота. *Хайралласты көрген ипчінің харах частары сығып одырғаннар, оларны ол чызарға сағынмаан даа* (ШМ КЎ). *Пу ибіркі чир-чайаанны хайралласта тутханы олох ла туста нандырығ пирче* (Х). 2. Ӱзӱрлес. – Бережливость, экономия, расчетливость при расходовании чего-л. *Пу сидік чылларда прай чирде хайраллас поларға кирек, – теен колхоз устағҷызы* (КН КХ). *Уҷазы пархазын хайралласха чахсы ӱгрет салған.*

ХАЙРАЛЛИРҒА [хайралла-] *иділ.* 1. Айап, иптіг иде көрерге, тудынарға, ипти тударға. – Беречь, оберегать, охранять кого-, что-л. *Че сынап тигір одын холға киріп алзаң, аны ӱс чыл ӱзӱрбин хайралла* (БФ ТО). *Тілібіс хайраллап алзабыс, пос оңдайыбыс чітпес* (ХЧ). *Син, Иртенім, азыран, сіліг чӱзіңні хайралла* (КМ ССЛ). 2. Піреезінің соонча көрерге. – Ухаживать за кем-, чем-л., заботиться о ком-, чем-л. *Аның соонаң тізімні чоо хайраллап чӧрчем* (ТИ ХӦ). *Час паланы чіли, ол аны хайраллапча* (ШВ СМ).

ХАЙРАН *пілд.* Айастығ, часказы чох, парасхан (айап, іди тіпчелер). – Бедненький, горемычный, несчастный. *Хайран Аннаҷах нымызын пазох толдырча* (БФ ПА).

ХАЙРАСТАНАРҒА [хайрастан-] *иділ.* Хурчаңа істінзер идекті суғарға. – Подоткнуть (*напр.*, подол) за пояс. *Хыстың кӱлӱгі Хан Толай Арыг, ікі идегін хайрастанып, ікі пілегін сыхсарынып, читі хырлығ чыдазын хурына хысхан* (АТ). *Изен-минді ирткен соонда артых төреен Алтын Тайҷы ікі идеен хайрастанған, ікі пілеен сыхсарыбысхан* (АТ).

ХАЙРАХАН I *адал.* 1. Улуғ ӱлгӱліг кізее, нимее айланыс. – *уст.* Господин, владыка. *Хайрахан, ӱлгӱң хатыг пілдірче. Пу чирӱстӱнде, хайрахан, Сірернең асчаң кізі пар ни.* 2. Худайны улуғлап, айланчатхан сӧс. – Почтительное обращение к богу. *Хайрахан кізіні хайраллапча, тіпчелер. Худай-хайрахан, пісті арачыла тіп, ууҷа крестен сыххан* (ХА А).

ХАЙРАХАН II *пілд.* 1. Хайран, чох, часказы чох. – Бедный, несчастный (обычно употребляется с оттенком соболезнования, сожаления). *Іҷе хайрахан, палазын чідір салып, алыг ла кізі чіли пол парған* (ДН ТТ). *Чалғыс ах інеҷее позының алтында чир чабын салған чатча, хайрахан Татьяна парасхан тігі хара кӱргендегі сыыраттарда палаларының аразында чатча* (ДН ЫА). 2. Аарлығ, хынған. – Дорогой, милый. *Пӧзік хайалыг чарны Ким хайрахан муңар чыл аразында саңай кимір салтыр* (ХА А). *Тӱрім хайа хайрахан ӧӧн позынаң алныбыста тур* (БФ ТО).

ХАЙТАРҒА [хайт-] *иділ.* Пірее ниме пол пararға. – *саг.* Случиться, произойти, совершиться. *Ниме хайт парды полҷаң тіп, пілерге сағыныбызып, ол хызыҷах тасхар сығара салған* (КЛ ЧАО). *Хайт парды пу палалар, пістің ӱлӱкӱн поларох* (ТМ ЧЧ).

ХАЙХАДАРҒА [хайхат-] *иділ.* Пірее ниме таңнастығ пілдіріп, чапсыдарға. – Удивить, поразить, восхитить. *Ӱр ниместе ирткен концерт прайзын даа хайхатхан полар* (ХЧ). *Син, мині хайхадарға ундутпинчазың тіп, ол ипчі ізікті тазылада чабысхан* (СА КК).

ХАЙХАЗАРҒА [хайхас-] *иділ.* Удур-тӧдір чапсызарға, таңназарға, хайхас полғанына ӧрінерге (көптеңер). – Удивляться, поражаться, восхищаться (о многих). *Ол көрген нимелерге хайхазарға маңнанмин даа халғаннар, хайди оларны сах піди апарыбысханнар* (ТИ МП). *Олар, сценада полған нимелерні көріп, хайхазарға тооспин сыхханнар* (ТЛ О).

ХАЙ-ХАЙ *кизег.* Илееде, уғаа, тың. – Частица с оттенком усиления признака, в сочетании с прилагательным дает значение преобладания какого-н. признака над другим. *Анаң на Орконах сизін салған – пабазы пу суғдаң күстіг, аның көйтігі, аның сӱмезі, аның ир күзі пу тӱбі чох харалчатхан суғдаң хай-хай артых* (ИТ). *Ӧркелер олардаң хай-хай көп пілдірчең* (ЧМ КЧ).

ХАЙХАС *адал.* Пірее нимее таңнас. – Удивление, восхищение, восторг. *Улуғ хайхас, пасха чоннар аны хығырчатхан осхастар. Көп хайхастар учураан оларға чуртаста, че пу күн, айғыда чылғаны, пуста төреен хайхастығ город оларның көңнінде хаңанға даа халған* (КС Т).

ХАЙХАСТЫҒ *пілд.* Чапсыстығ, таңнастығ. – Удивительный, поразительный, изумительный. *Мӧңіс көрбе, кирі іңеңеем, пу хайхастығ ах харлығ пурғунда* (МВ КС). *Ол, хылңаңнабызып, уғаа хайхастығ ниме көр салған* (ДН ЫА).

ХАЙХИРҒА [хайха-] *иділ.* Пірее нимее таңнирға, алаң азарға. – Изумляться кому-, чему-л., восторгаться кем-, чем-л., удивляться. *Часхының омазын көріп, уғаа даа хайхапчам* (МВ КС). *Синің мында нинченинче асхыр чылғы? – хайхапча Онсар* (ТМ ПТ).

ХАЙҢА *орын.* Хайдағ орынча, нинче. – *мест.* Вопросительное местоимение, соответствует русс. **сколько**. *Полғанын на Владимир Ильич паарсап удурлаңаң, полғанын на улуғ хайығнаң тыңнап алып, полғанына ла хайңа полғанңа полысчаң* (ПО). *Хайңа ырах пастырза, анңа халын чистектер* (ДН ТТ).

ХАЙҢЫ *адал.* Хайлапчатхан кізі: хайлап паза чатханны хағып ала, олаңай паза алыптығ нымахтарны ысчатхан кізі. – Хайджи, исполнитель тахпахов, героических сказаний горловым пением, под аккомпанемент чатхана. *Пістің чон аразынаң С. Кадышев, П. Курбижеков осхас хайңылар сығарға киректер* (ХЧ). *Пістің Арон хайңының чатханында аның көӧ ам даа пар, ӧтіг ӱнніг хайында іңе сыыды іле истілче* (БФ ТО).

ХАЙЫҒ *адал.* Пірее ниме пӧгеріне кӱс салғаны паза тус хоратханы. – Забота, внимание. *Прайзы хайдағ-да апсахтар, – хайығ айландырған Васька* (МТ). *Хакас чонның мыннаң мындархы тӧлін чахсыландырарына улуғ хайығ кирек полча* (ХЧ).

ХАЙЫҒАРҒА [хайых-] *иділ.* Кемге ле полза теңерге, хадыларға, ыхааннирға, теелерге. – *уст.* Приставать, придираться к кому-л. *Ол оол пайаадаң кізее ле полза хайығып чӧрчеткенін сизін салып, паза сыдасчаа чох пол парған* (СА КК). *Іди хайығып чӧрчеткеннерні көріп, сыдап полбинчатханы аны пасхаларынаң іле пасхалатчатхан* (ХЧ).

ХАЙЫЗАРҒА [хайыс-] *иділ.* Удур-тӧдір сағыссырап, полызарға, хайығ салызарға. – Оказывать помощь, заботиться друг о друге. *Олар сӧбіреде удур-тӧдір хайызарға кӧнік парғаннар. Олар кічігдеңӧк сығара хайызарға ӱгрен тее парғаннар, аннаңар оларға хатап чоохтирға кирек чох полған* (КГ ПАО).

ХАЙЫЗЫҒ *адал.* 1. Удур-тӧдір полызығ, тееліс. – Взаимопомощь. *Пасха ханнар страналарынаң хайызыг тыыпча* (ЛЧ). *Кӧбіктер, тӱрче хайызыг удур-тӧдір салып, пірдең, ікідең суғ табыраана сығып, индіре чӱгӱрізе халчалар* (ДН ЫА). 2. Кирек халысчатханы, полысчатханы; удур-тӧдір чахсы, хомай, чылығ паза пасха даа оңдайнаң палғалысчатханы, хайысчатханы. – Взаимоотношение. *Сынап таа, анзын ноға чазырҷаң за, Николай Доможаковтың паза Валерий Майнашевтің аразындағы хайызығлар андағ ла чылығ полбааннар* (СА КК3). *Харындастар аразында чахсы ла хайызыг поларға кирек.*

ХАЙЫЛАРҒА [хайыл-] *иділ.* 1. Тоң ниме суухха айланарға, ирирге. – Таять под воздействием тепла. *Кӱннің ізіг сустарына сыдабин, пустар хайыл сыхханнар. Улуғ от ус парганда, орнын сасхлап көрген: чирнің ириине читіре хайылтыр* (ТМ ПТ). 2. Ізіділіп, суух пол пararға (тимірдеңер, сӱлейкедеңер паза ан. п.). – Плавиться, становиться жидким, размягчаться при нагревании до высокой

температуры (о металле, стекле и т. п.). *Хызыл тимір іп-ізіг сусхыда хайыл парир. Ол ағасты чара сапхан чалын соонаң төзінде хайыл парған ідіс таап алғам.* 3. Пірее чылыҕ нимее тееп, нымзирға, суух поларға. – Таять, становиться мягким, жидким. *Им тілге салғандох, хайыл парған. Торпон чуғы, хайылып, ідіс істіне тол парған.* 4. Көңні толып, хылии нымзирға. – Таять, смягчаться от избытка чувств. *Танызына тоғасханда, аның көңні хайыл парған. Алнында чарых чылтыс көрінче – Москва! Чүрегі көдөрепче, хайылча* (КИ МН). 5. Көместең ас пол парарға, көместең тоозыларға. – *перен.* Таять, исчезать. *Тасхар соох турча, ізепте ахча хайылча* (ХС). *Чыс тайға көместең хайылған, арамнанған* (БФ ТО). 6. Тоозыларға. – *перен.* Исчезать. *Андағ ондайнаң часказы хайыл партыр. Харах көзіне хайыл парған. Түрче полардаң аның ахчазы табырах ла хайыл сыххан* (ТМ ПТ).

ХАЙЫЛДЫРАРҒА [хайылдыр-] *иділ.* 1. Тоң нимені суухха айландырарға, ірідерге. – Оттаивать, растапливать что-л. *Пус хайылдырарға. Ол хыс, тоңан сүтті хайылдырарға тіп, чоон чылапчыны алып алған, анаң на көске турғыс салған* (ШВ СМ). 2. Ізідіп, суух идерге (тимірні, сүлейкені паза ан. п.). – Плавить, посредством нагревания до высоких температур, превращать в жидкое состояние (металл, стекло и т. п.). *Тимірні хайылдырарға ӱгренерге ол өнетін тоғысчыларзар чөрҷең полған* (ХЧ). *Молатты ізіге хайылдырарға ӱгреніп алғанын ол улуғ чидіге санаан полар, неке* (ОН ПК). 3. Пірее нимені, чылыдып, нымзадарға, суух идерге. – Заставлять таять, размягчать, разжижать. *Табырах хайылдырарға. Тооп парған итті, пес ӱстӱне салып, хайылдырарға.* 4. Көңнін толдырарға, часхарарға, нымзадарға. – Заставить смягчаться, таять (о чувствах). *Чӱреемні хайылдырарға сағынып алған хыссар мин пір дее көрбеске чарат салғам* (СА КК2). *Кинетін не ол оол кізілернің чӱректерін, ырлап, хайылдырған* (КИ ЧХ). 5. Чох идерге, ӱредібізерге. – Заставить исчезать. *Апсахтың ис-пайын хайылдырарға килдің, я* (ТМ ПТ). *Город кізі ахчазын матап хайылдырча.*

ХАЙЫЛҶАХ *пілд.* Пірее ізіг нимее алай ба отха хайыл парчатхан. – Плавкий. *Хайылҷах тимірнең иткен самнахты отха чағын тударға чарабас. Ол ӱгаа хайылҷах тимір полар тіп, сағын салған Павел* (НО МХТ).

ХАЙЫНАРҒА [хайын-] *иділ.* 1. Пірее ниме идерге, тоғынарға. – Действовать, заниматься чем-л., хлопотать над чем-л. *Сарыг Хыс абызыны, позының ибдегі сағыссыразын чоохтап ала, хайынған* (ТМ ПТ). *Аалҷылар алнында хайди даа тудынарын пілбин, Сарима, нимее ле полза чӱгӱріп, хайынған* (ТМ ЧЧ). 2. Аар-пеер чөрерге, сӱс чөрерге. – Ходить, бродить, *разг.* околачиваться, шататься. *Аал аразынҷа хайын чөрерге. Ибіркі тасхыл-тайғаларда артхан-халған хасхылар хайынғлап тооспиныбысханнар* (КВ ХУО). 3. Хазырланарға, тың ӱбӱріп, харны көдіріп тастирға (пораанна̄ар). – Мести, сильным дуновением нести, гнать, переносить с места на место (о буране, метели). *Сохтанҷых чил тың хайынып пастирынаң апсах азахтарын сӱргеніп, пес ӱстӱнзер чапчаң на сыға халған. Хараа тооза хазыр чил хайынған.*

ХАЙЫНҒАХ *адал.*, *көр.:* **хайынҷах**.

ХАЙЫНДЫ *адал.* Нимее салчатханы, сағыссырапчатханы, хайраллапчатханы, хайыҕ салчатханы. – Внимание, забота. *Ол имҷілернің хайындызында улееде палығлыг чааҷылар чатсалар даа, олар прай нимеге хайыг айландырчаҷнар* (ЧД МС). *Сағынчазың, андағ көзідімнер мында кізілернің хайындызында ниместер, чоох-чаахха кірбинчелер* (СА КК3).

ХАЙЫНДЫЛЫҔ *пілд.* Пірее нимее (алай кізее) сағыссырастыҕ, хайралластыҕ. – Внимательный, заботливый, предупредительный. *Хадарғанға хайындылыг полған Ай Мирген, хара пастыг чонына чуғаанныг полған* (АТ). *Хыринда хайындылыг орыс ипчі хайдағ-да ниме ізіртчеткен* (ДН ЫА).

ХАЙЫНДЫРАРҒА [хайындыр-] *иділ.* 1. Пірее ниме итірерге, тоғындырарға. – Заставлять действовать, заниматься чем-л., хлопотать над чем-л. *Паланы малларны чазыдаң удурлирға хайындырарға килісче. Иб аразында хайындыр син аны!* 2. Аар-пеер чөргізерге, сӱстір чөрерге. – Заставить

ходить, бродить. *Тасхар сых пар килерге аны ноға кирек хайындырарға. Ноо сылтаг сині хайындыр чӧрче піл полбинчам.* 3. Хазыр идерге, тың ӳбӳрерге, харны кӧдіріп тастадарға (порааннӑар). – Заставлять мести (о буране, метели). *Чил пӳӳн хараазын хар арали чахсы хайындырған осхас. Хараа тооза тарынған чіли, пораан хайындырған, иртен, тізең, кӧртіктер тураҷахтың ибіре турғлабыстырҷыхтар* (СА КК). 4. Сӳрерге. – Гнать, погонять. *Кірлес алтыларын хайындырған, андартын адай палаларын сығара тастаглаан* (ТГ Ч). *Хайдаг-да пу харахнаң орта кӧрҷее чох нимелер ах інеҷеен хазаа істінде хайындырчалар* (ДН ЫА).

ХАЙЫНҶАХ 1. Иб аразында итчең тоғыс. – Дела, хлопоты, занятия. *Ибзер айланған ипчілернің, тізең, ширде килзе, иб аразындағы хайынҷағы сала орты хараага чит парбинча* (ЧМ Ч). 2. Хайынарға хынчатхан, тыс одырбас, кӳлӳк. – Любящий хлопотать по дому. *Килін хайынҷах ползa, улугларға ниик полҷаң* (ЧЛ УУЧ). *Хайынҷах ипчізін тастап, нимее тоғасты пу табан* (АТ). *Ибде хазинезі теен: – Піди, хайынҷах кізі* (ТМ ЧЧ).

ХАЙЫНҶАХТЫҒ *пілд.* 1. Хайынҷағы пар; иб аразында итчең тоғыстыг, тоғызы пар. – Имеющая много дел, работы (по дому, хозяйству). *Мин угаа кӧп хайынҷыхтыгбын тібинең, ол ипчі тасхар сыға салган* (ТМ ПТ). *Ибіре прай ла хайынҷахтыглар полглабысханда, хайди идерзің зе, чаразаргох киліскен* (ХЧ). 2. Сидік, хайыныс кӧп киректепчеткен (кирек). – Затруднительный, сопряженный с хлопотами, заботами. *Ибде хазинезі теен: – Піди кӧргенде, пу хайынҷахтыг нимее тӧӧй кізі* (ЧМ МП). *Кічіг паланы кӧрері хайынҷахтыг полча.*

ХАЙЫНЫЗАРҒА [хайыныс-] *иділ.* 1. Ибдегі нимелерні идерге полызарға. – Помогать в домашних хлопотах, работать по дому. *Иртен иртӧк оларзар хайынызарға иней чиде салҷаң, анаң на палаларны усхурып тартысчаң* (СА КК). *Пӳӳн ол хайынызарға парар, андаг кибір нооза – кізі ӳрезе, хайди даа полызыг кирек пол парҷаң* (БТ О). 2. Аар-пеер чӧрізерге, сӳзіс чӧрерге (піреезінең хада). – Бродить (вместе с кем-л.). *Ибіркіде хасхылар ӧткін хайыныс сыхханнар* (КИ ХУО). *Тасхар таныс нимес кізілер хайынысханнар.* 3. Хазырланызарға, тың ӳбӳріп, харны кӧдіріп, тастирға. – Мести сильно. *Кӳн алызып, тасхар харны аар-пеер тастап, чил тың хайынысхан. Чил кинетін ӳбӳріп, кӳн табырах алызып, ай-пораан хайынысхан.* 4. Ниме-де хада идерге. – Делать что-л. вместе. *Айлана тӳзіп, харахсынза, сӳрізіп одырған чалаңнарның, тохтап, пір чирде хайынысханнары кӧрінче* (БТ О). *Палам, пір орында сым одыр полбин, миннең хада хайынызарға пастаан.*

ХАЙЫНЫС *адал.* 1. Иб аразында маң чохха тӳзіп чӧргені. – Домашние хлопоты. *Турада сах андох ӳс орыстың ус-пас чох хайынызы путхалызыбысхан* (ДН ЫА). *Аґбан хазындағы пристаньда улуг хайыныс парча: пір чирде, узун бартаны орнына турғызып, чон хайынысча* (ЧС ПТ). 2. Тик чирдең пас чӧргені. – Ходьба (бесконечная, без особых дел). *Тӳрче поларынаң, сарысханы ибіре хайыныс улуг полыбысхан* (БТ МП). *Хайыныс улуг полган, че иткен нимелері пір дее кӧрінмеен.*

ХАЙЫҢ *адал., кӧр.:* **сиңне**.

ХАЙЫР *адал.* Пірее аңнар сығарчатхан хомай, кӳр чыстыг ниме. – Мускус, сильно пахнущее вещество, вырабатываемое железами некоторых животных (кабарги, овцебыка, бобра и др.). *Табырғы пу туста хайырын улам сығарча* (КМ ЧАХ). *Аңыҷахтың хазыр чыстыг хайырына сыдаспин, хыйа пастыра халгам.*

ХАЙЫРАРҒА [хайыр-] *иділ.* Хайынҷахха киректелчеткен устыг пастыг тимір тиріглерні чітідерге. – Править, точить (ножи, косы и т. п.) *Сах андох миннең ырах ниместе кем-де сапхы хайыр сыххан* (НК ХХ). *Че пілчем, ол иртіре ойлап паригӑнда, палтынаң чаза хайыр халчатханымны* (П).

ХАЙЫРҒАС *адал.* Чітідерге киректелчеткен ниме-ноо. – Точило, брусок для точки лезвий ножа, косы и т. п. *Анда-мында хайырғастарның тимірні чітіділ сағырапчатханы, нымырт тӧзінде Сано апсахсың сапхы таптапчатханы хулахта сыңырапча* (ХА А). *Сабис, пір хайырғас ит салып, аґазына аґылып, кӧзітче* (ДН ЫА).

ХАЙЫРЛЫҒ *пілд.* Іргек аңнарның сыхчатхан кўр чыстығ, хайыры пар. – Имеющий мускус, с мускусом. *Хойыг хорба аралап, хайырлыг аң чӧрчедір…* (ШП ЧС). *Хайырлыг аңны китеп тее ӧдір полбассың тіп, оол амыр ла чоохтан салған* (ШВ СМ).

ХАЙЫРДЫРАРҒА [хайырдыр-] *иділ.* Пірее кисчең тирігні чітідерге пирерге. – Отдавать кому-л. поточить что-л. (лезвия ножа, косы и т. д.). *Палтыны хайырдырарға пир саларға. Ол от сабар алнында сапхызын апсахсар хайырдырарға апар пирген* (ДН ЫА).

ХАЙЫРЫС *адал.* Чітідіс. – Точка, правка. *Састағы отты хайырыс чох саап таа полбассың* (ХЧ). *Бритваның хайырызы чоғыл тіп, ол ағаа аны нандыра пірібіскен* (СА КК).

ХАЙЫС *адал., кӧр.*: **хаас**.

ХАЙЫСТЫРАРҒА [хайыстыр-] *иділ.* Піреезін изі чохтандырарға, тарыхтырарға, сағыссырадарға, чархандырарға. – Волновать, баламутить кого-л. *Ол күннердегі тыластар чонны хайыстыр турғаннар* (КВ А). *Ол күннерде чаадаң килген хабарлар аалдағы чонны прайзын даа хайыстырған полар, неке* (КИ ЧХ).

ХАКАС 1. Хакас Республикада хас-пурунnаң чуртапчатхан чонның ады. – Название коренного народа Республики Хакасия. *Хакастар пу орыннарда хаңаннаң чуртаптыр. Хакастар пасха тӱрк чоннарның аразында постарын пик тудынчалар* (ХЧ). 2. Хакас Республикада хас-пуруннаң чуртапчатхан чонның кізізі. – Человек хакасской национальности. *Аның ӱніне хакас абыс сых килген* (ТМ ПТ). *Мындох тоғыр одырған солдат хакас оол, ол сурығны истіп, олганнарнаң хадох инейзер табырах кӧрібіскен* (НК ХХ). 3. Хакас Республикада хас-пуруннаң чуртапчатхан чонға, аның тіліне, орныхчатхан чирлеріне теелчеткен. – Относящийся к хакасскому народу, языку, земле, где проживает хакасский народ. *Хакас Республикада аймах тілліг чон чуртапча. Хакас тілінең аймах кинделер сығарылча.*

ХАКАСТИРҒА [хакаста-] *иділ.* Хакас тілінең чоохтазарға. – Говорить по-хакасски. *Хакастирға ӱгреніп алып, ол аалдағы чуртағчыларнаң тілнең пос ла алысчатхан* (ДН ЫА). *Хакастирға ӱгренерге сағынып, ол хайдаг ла полза учреждениелерзер айланған полған* (ХЧ).

ХАЛ I *пілд.* 1. Нимедең дее хорыхпас, туртухпас; тудысхах. – Отважный, неустрашимый; *разг.* задиристый. *Айдоның іди тілленіп чоохтаан чоогы Чабустың хал чӱрегін хайнат салған* (КВ А). *Пір нимедең хорыхпас, харибде ӧскен хал табанмын* (ХА). 2. Оңарылбас, піл полбас. – *перен*. Бестолковый, неопытный, непонятливый. *Хайзы даа хал тузында, арачон асты амзааннары ідӧк тее пілдістіг* (СА КК3). *Тайға ээзінең, абанаң, пірдең пірге дее харбазыбысхадаг хал кӧӧлліг турған табан* (БФ ТО). 3. Пір дее нимее хайбас, кӧңніне чағын албас. – *перен.* Равнодушный, неотзывчивый. *Мин дее, хал чӱс идіп, пар сыхтым* (ТИ ХӦ). *Хайдаг хал чӱректігзің тіп, ол ипчі, сиихтап ала, андар кӧрген* (ТЛ О).

ХАЛ II *пілд.* Тадии чох, тузы чох. – Безвкусный, несоленый, пресный. *Хал ӱгре. Хал чіҷең нимені кізі дее чібинче тіп, ол иней пулбыран сыххан* (ТН КК). *Пу ипчінің хал чіҷең нимезін кізі дее чібести полған, че ниме зе – прай чил парған* (КИ АЧ).

ХАЛАҒАЙ *хыйг.* Чобағны, хомзынысты, ачырғасты таныхтапчатхан сӧс. – Междометие, выражающее чувства скорби, боли, сожаления, соответствует русс. **О, горе! Увы! Ах! Беда!** – *Йо-о-о, халағай, сарыг інекті сох партырлар нооза* (ДН ЫА). *Кӧміскем чох, кӧйеенең сылаҷаңмын, халағай* (ТМ ЧЧ).

ХАЛАДАРҒА [халат-] *иділ.* Піреезін хырызарға, кӧксирге. – Ругать, бранить кого-л. *Син паланы іди халатпа тіп, іҷезі чоохтан на салҷаң ағаа* (ТН КК). *Халадарға кирек аны, – сиихтап турған пайағы ипчі* (ТЛ ХПС).

ХАЛАЙАРҒА [халай-] *иділ.* Хызыларға, асхынах синге читіре чидерге, тоозыларға, хорадыларға. – Уменьшаться до предела. *Ол ханның даа прай хадарған малы халайып, ибі-чурты ӱрелген тус полған* (АТ). *Нинҷе чыл чыылған ис-пайы халайып парғанын кӧр полбиныбызып, паза чадыға кір парған тіҷеңнер* (ДН ЫА).

ХАЛАЙТА *нареч.* Прай тооза, тоозылғанҷа чох иде, хаарта. – Без остатка, до

конца, до предела. *Аттарны халайта сӱр парыбызарға. Улуғ чазаа толдыра малны, халайта сӱріп, чабаға, хулунны чара ойлатпааннар* (КС АЧА).

ХАЛАН *пілд.* Чабал, най хатығ хылыхтығ. – Жестокий, деспотичный. *Ол пай най ла халан полғанын аалдағылар сағысха кирерге дее хорыхчаңнар* (ТЛ О). *Халан чааны амғы төллер көрбезіннер тіп, пістің чон прай кӱзін салча* (ХЧ).

ХАЛАРҒА [хал-] *иділ.* 1. Пір орында поларға, орнығарға. – Оставаться, остаться. *Че, тура халар. Ол ипчіҷек хыс пала тааптыр – кӱмӱс чачах ағаа халған* (ТМ ЧЧ). *Че тайғалап позы чӧр полбас полыбысханда, минің ӱлӱзім тайғада олох халча, аннаңар, маған оймахтар ла хазарға халды тіп, ахтанған* (ТМ ЧЧ). 2. Піреезінің соонда поларға. – Отстать от кого-л. *Пістең халба! Арғыстары аның соона халғаннар. Пычаам хада полбаан полза, миске теререзінде прайзынаң соона халарҷыхпын.* □ **Тайғада махтанма – ӱлӱзіңнең халарзың** (ХС)**.** – В тайге не хвались – без доли останешься.

ХАЛАС *адал.* Уннаң иткен чіҷең ниме, іпек. – Хлеб, калач. *Пір улуғ сӱлейке банкада сӱт паза пос иткен халастар* (ТИ КМ). *Хойныбыстаң халастар сығарып, нымзах харнаң поралап чіпчебіс* (ИТ). □ **Халас чирің килчетсе, пес ӱстӱнде одырба** (ХС)**.** – Хочешь есть калачи, не сиди на печи.

ХАЛАТХЫ *адал.* 1. Палых ханады. – Плавник (рыбы). *Пабам палыхтап алып, ибзер чиде салған, соонаң палыхтарның халатхыларын кисклеп, тустап салған. Палыхтың халатхызы суғ алтында чылтырапчатхан.* 2. Соорның тоғырхызы. – *саг.* Крылья (бока) саней. *Халатхызар одыр саларға. Оскар, азахтарын соор халатхызынзар сӧӧде салып, тулупха орандыра сас-ойда чадыбысхан* (ТМ ЧЧ). 3. Хазыңның кӧк салааларын ӱріп иділген, тайығ тузында тузаланҷаң стол. – *уст.* Стол из зеленых веток березы (сплетенный из прутьев и используемый при обряде жертвоприношения). *Мыныҥ алнында халатхынаҥ удаа тузаланҷаңнар. Халатхыны кибірли хазың ибіре ӱс хати ал чӧрҷеңнер.*

ХАЛАТХЫЛЫҒ *пілд.* 1. Ханады пар (палыхтаңар). – Имеющий плавники, с плавниками. *Ах халатхылығ палых. Халын кӱмӱс халатхылығ чоон сортан.* 2. Тоғырхызы пар (соордаңар). – *саг.* Имеющий крылья (бока) саней. *Тимір халатхылығ улуғ соорға одырып алып, ол ипчі паза пісті көрбеечік полыбысхан* (ТМ ПТ). *Іди хыныг ла ойнап париғаныбыста, пабам чиде салған, халатхылығ соорға кӧлген пора аттыг* (ЧМ КЧ). 3. Хазыңның кӧк салааларынаҥ иділген тайығ тузында тузаланылҷаң столлыг. – *уст.* Имеющий стол из зеленых веток березы (сплетенный из прутьев и используемый при обряде жертвоприношения). *Халатхылыг стол ибіре чӧрерге. Хам, тайыг идерге тимненчеткенде, халалатхылыг стол ӱстӱне аймах чіҷеҥ ниме салчатханнар.*

ХАЛАХ I *адал., көр.:* **халғах**. 1. Суух нимелерні пулғаҷаң ағастаң иділген нименоо. – *саг.* Веселка. *Ол, тур килбинеҥ, халағынаҥ пулахтат сыххан, апсаа сығара ойлирға маңнан халған* (ХЧН). *Хазан тӱбін пулғирға узун халах кирек тіҷеңнер* (БТ О). 2. Суғ теербенінің айлахтандырчатхан чардығы. – Лопасть (винтов, колес мельницы). *Халахпынаҥ таг пӧлерде* (МА КМ). *Теербеннің халахтары табырах айланчатханнар.*

ХАЛАХ II *хыйг.* Кізінің аймах кӧңнін кӧзітчеткен сӧс. – Междометие, выражающее чувства отчаяния, боли, печали, страха: Увы! Ах! Беда! *Халах, ас хара суғда көрген ипчі одыр салтыр* (ТМ ЧЧ). *Син сағам на тынанарбыстар тібедің ме, халах*! (ТМ К).

ХАЛАХТАНАРҒА [халахтан-] *иділ.* Ачырғанып, чобалып, уух-аах поларға, сыытха кірерге. – Сокрушаться, причитать, издавать крики горя, отчаяния. *Анаҥ Онсарның тынын Кайногох ал халған хайза, хайди аны даа сағынмас? – халахтанған Ортыноол* (ТМ ПТ). *Ибге читкенін дее көрбин салтыр, – халахтанған* (ТМ ЧЧ).

ХАЛБА *адал.* Тайғада ӧсчеткен, тадии чеснокка тӧӧй, чіҷең, устыг пӱрліг ӧзім. – Черемша. *Пір хати халбаа киліп, ам тайғаны ӧтіре пілчеткен ир полча* (БФ ТО). *Хооралардың харахтары суура пызар пасха андар халбалар киртібіскем* (БФ ТО).

ХАЛБАЛЫҒ *пілд.* Тайғада өсчеткен, тадии чеснокка төөй, чіҷең устығ пүрліг өзімі пар. – Имеющий черемшу, с черемшой. *Халбалығ орынға читіре ырах па? Түскен чирде халбалығ үгре тігербіс.*

ХАЛБАЙАРҒА [халбай-] *иділ.* 1. Улуғ, алғым, халбах поларға (кип-азахтаңар). – Быть широким, просторным, болтаться (об одежде). *Чүгүр париған хара киптіг хасхы тураҷахтарға читпинөк, хар үстүне халбайып аңдарылған* (МТ). *Ол оолағас халбайып кис салған кибін пір дее суур полбас полыбысхан* (КГ ПАО). 2. Кии кіріп, улуғ, чоон пол парарға. – Выпячиваться, вздуваться (от воздуха, на ветру). *Минің алнымда табылғаттарох, оларны азыра ірік төкпес пазы уғаа чоон тоғылах миске пазы чіли халбайча* (ИТ). *Хулахтарың халбайчаттыр.*

ХАЛБАЛИРҒА [халбала-] *иділ.* Халба теерерге. – Собирать черемшу. *Часхы хыызына кірібіссе, аалдағы чон прайзы халбалап сығыбысчаңнар* (ТН КК). *Полған на кізі халбалирға хына чоғыл, че ол уғаа кирек чіҷең ниме тіп, ууҷа пархазын часхарҷаң, полған на сай тайғазар апарчадып* (ТН КК).

ХАЛБАҢНААС 1. Улуғ, алғым, чалбах, халбаңнапчатхан. – Широкий, просторный; болтающийся. *Оолғы халбаңнаас кип-азах кизерге уғаа хынҷаң. Халбаңнаас көгенек кизіп алып, тігі парир синің хызың.* 2. Хайди ла ползa паза табырах нимені итчеткен (кізідеңер). – *перен.* Делающий, выполняющий что-л. быстро и небрежно. *Ол халбаңнаас полбаан ползa, хайдағ даа пастыхха тураҷрых* (БТ О). *Хыстың халбаңнаас хылии аның көңніне кірбинчеткенін* (СА КК). 3. Тілбіреес. – *разг.* Болтун, балаболка. *Халбаңнаас позы пүүн көрінминче. Маҷаа халбаңнаастар кирек чоғыллар* (ТМ ПТ).

ХАЛБАҢНИРҒА [халбаңна-] *иділ.* 1. Чодым полҷаннаңар, халбыр тудынарға. – Быть неаккуратным, неосторожным в движениях. *Чахсы тудынмин, халбаңнирға. Ол оолах, уғаа чодым полып, прай ла халбаңнап чөрчеткен* (ТЛ О). 2. Аар, иптии чох, табырах парарға (чодым кізідеңер). – Идти тяжело, неуклюже и быстро. *Пу кем пеер халбаңнапча тіп, тыыда суулабысхан Казан апсах* (КВ К). *Хайдар паризын, халбаңнап ала, тіп, хатхыр сыхханнар олҷаннар ағаа* (ТИ МП). 3. Аар-пеер салбахтирға. – Болтаться. *Хурударға іл салған көгенектер аар-пеер халбаңнапчалар. Хараа чоллыг халбах ханаттыг тасхаҷахтар, чол хырина хона түзіп, анаң пазох, чоғар тастаан чурух чіли, халбаңнап учугыбысчалар* (КВ А). 4. Тілбірирге. – *перен.* Болтать, трепаться. *Ол оол халбаңнап ала, сала ла тайғада полчатханын ундут салбиндыр* (КИ АЧ). *Хыстың халбаңнирға хынаачы хылии* (СА КК).

ХАЛБАСТАНАРҒА [халбастан-] *иділ.* Ибірілерге (хардаңар). – Кружиться (о снежинках). *Öл хар халбастанча. Халбастанып, хар чаапча, че иирдөк хайыл парар тіп, сағынча ол* (ОК). 2. Салбаңнирға. – Болтаться. *Ах өрбекейлер андар-мындар халбастанчалар* (ДН ЫА). *Аның чарых хулахтары, хысхы пöріктің хулахтары чіли, халбастанғлапчалар* (КВ А). 3 Аар-пеер, тоғынмин, чөрерге. – Ходить без дела; разгуляться. *Ол ооллар піди халбастан чöріп, прай даа аал аразына хорғыс ағылча поларлар. Халбастан чöргенҷе, пірее туза ниме идерҷіксің тіп, ууҷазы періне түскен* (СА КК2).

ХАЛБАХ I *пілд.* Улуғ арах, алғым. – Широкий, просторный (об одежде), повисший, болтающийся. *Азахтары узун, хулахтары халбах, пазында азыр-азыр чалбах мүүстер* (КИ ЧХ). *Аның ніскеҷек мойныҷағы халбах пöріктіг пазын тіреп сыдабин, хойраларға хынчатхан чіли көрінче* (КВ А).

ХАЛБАХ II *адал.* Үсте пызырған халас. – Хлебец, жареный, печеный на жиру, хворост. *Ол кічігдең ала халбахтың тадиин ундуда чоғыл* (ХА А). *Стол үстүнде айахха толдыра ам на пызырған халбахтар чатхлапчатханнар* (ТЛ О).

ХАЛБАХ III *адал.* Чарытхы үстүне, харах айбазын тіп, кизіртілген өнетін тириг (тимір төстікке чапсыра тігілген ис паза ан. п.). – *кыз.* Колпак, абажур. *Ах халбах чарып килген соонда пүлемкі турада аның сырайы көрін килген. Чуғаҷах халбахтың үстүне ол паза хоза платты чаба салыбысхан* (ТМ ПТ).

ХАЛБАХТИРҒА [халбахта-] *иділ.* Чоон, улуғ кизектернең чағарға (хардаңар). – Падать хлопьями (о снеге). *Тигірдең, халбахтап,*

хар чаапчатханын көріп, аның істіне хайди-да ниик пол парған (БТ О). *Хар киҷеедең, халбахтап, чаапча.*

ХАЛБИРҒА [халба-] *иділ.* 1. Ниме-ноо ӱстӱнең көбік, ӱс хыйа аларға, сууларға. – Снимать, убирать сверху или с поверхности что-то (пену, жир и т. п.). *Чуртха кіріп ӧреме дее халбап парыбызарлар* (ДН ЫА). *Ол тасхархы ибіҷексер көнектең ӧреме халбирға сых парыбысхан* (ЧМ КЧ). 2. Хойыҕ нимені сустарға. – Черпать что-л. густое. *Оймахтағы суғлыҕ тойны халбирға. Ол холын кӱчӱн не сапчахха суғыбызып, хойыҕ пол парған палғас арали хумны халбап пастаан* (ТИ МП).

ХАЛБЫР *пілд.* 1. Иптіг нимес, хайди ла полза иділген (тоғыстаңар). – Неаккуратный, небрежный. *Ол тоғысты халбыр идерге хынмаҷаң, аннаңар аның прай нимезі орнында полған* (ДН ЫА). *Хоозы аның хайдаҕ-да халбыр пілдірче.* 2. Чодым, иптии чох тудыныстыҕ. – Неуклюжий, неосторожный. *Халбыр тудынызы ол ла көрін парған* (ШВ СС). *Халбыр Юлька кип-азаан анда-мында ла тастап салтыр.*

ХАЛБЫРАЗАРҒА [халбырас-] *иділ.* Чайхалызарға, тітірезерге. – Колыхаться, колебаться. *Хазыңнар халбырас турлар, хойыҕ тыттар мондылысчалар* (ДН ТТ). *Харачылыҕ ах ибі халбырас турадыр* (КС КХ).

ХАЛБЫРАХ *адал.* Ниикке чӧрҷең саналар. – Легкие, не подбитые лыжи для хождения по весеннему насту, лыжи-голицы. *Арғыстарым прайзы халбырахтарын сындырғлап алтырлар* (БФ ТО). *Халбырахтарны кизібіскенде, ол отрядтың пастаҕчызы ниик ле пар сыхханы, пасхаларына көзідім полчатпас па за* (КВ ХУО).

ХАЛБЫРИРҒА [халбыра-] *иділ.* 1. Тітірезерге, аар-пеер чайхаларға. – Колыхаться, дрожать, качаться. *Ол аның алнында хаҷан даа халбырабаан паза халбырабас тіп чоохтанып, ибдең сыға халған* (ТМ ПТ). *Саңызах ла абахай халбырап тур хыныснаң* (КИ С). 2. Тілбірирге. – *перен.* Болтать, много и впустую говорить. *Тиктең не халбырирға. Син ноға іди халбырап турзың, ай-оол, тіп, ол ирен аттаң тӱзіре сегірген* (КВ МТ).

ХАЛБЫХ-ХУЛБЫХ *көөг. сӧс.* Аар-пеер. – Туда-сюда. *Итчең ниме чох халбых-хулбых пастыр чӧрче. Хонҷығынзар хой хадарҷаң адайларынаң хада чалбах тӱрейліг сапогтыҕ халбых-хулбых пола халған* (ТМ ЧЧ).

ХАЛҒАЙАХ *пілд.* Тайлых, чылғайах. – Скользкий. *Ол, уғаа халғайах саналыҕ полғаннаңар, ырах таа пар полбаан* (ШВ СМ). *Тағыҷах най ла халғайах полғаннаңар, пір ле хати аннаң аңдара тӱспеен* (КГ ПАО).

ХАЛҒАЙАХТАНАРҒА [халғайахтан-] *иділ.* 1. Ибірілерге, айлахтанарға. – Вертеться, кружиться. *Ол суғ ӱстӱнде халғайахтан чӧрчеткен хустарны көріп, ам даа чуртирым тіп, аахтабызып, сым на пол парған* (ТМ ПТ). *Ол ибірілҷекте най ла халғайахтан салып, көңні айланыбысхан, паза ла полбаста іҷезінең сурынып пастаан* (ТЛ О). 2. Чылғайахтанарға (пусча, палғасча паза ан. п.). – Скользить (по льду, грязи и т. п.). *Ол оолах, пусча парирып, халғайахтана ла халған. Маллар читіре хайылғалах пусча халғайахтанып, чадап ла кискеннер* (ДН ЫА).

ХАЛҒАНҶЫ *пілд.* 1. Иң соондағы, тӱгенҷі. – Последний, завершающий. *Кабыр халғанҷы хабын толдыра даа хаптап парир* (ТМ ЧЧ). *Халғанҷы ікі айны пірее оңдайнаң сыдас парыбысса, институтты даа тоозып аларҷых* (СА КК). 2. Тӱгенҷі; пір ле, чалғыс ла (тіріг халғаннарынаң). – Последний; единственный (из оставшихся в живых). *Киҷее, тізең, халғанҷы кізінең танызып алғам* (БФ ХЧЧ). *Халғанҷы сӧзін истерге килгеннернің сағыстары най ла пик полған полар тіп, сизінген ол* (КИ ЧХ).

ХАЛҒАНҶЫЗЫН *нареч.* 1. Тӱгенҷі хати. – Напоследок, в последний раз. *Мин сағаа халғанҷызын на чоохтапчам тіп, ол хыс паза аар айланыбысхан* (ХА А). *Халғанҷызын на тут халарға тіп, сағызын чідірбеске сағынып, ол паза ниме пілбинче* (ТГ ХХ). 2. Пірее нимедеңер изерістіре чоохталчатса, иң соондағы тӧстегні чоохтир алнында салтарлапчатхан сӧс чіли тузаланылча. – Употребляется в качестве вводного слова со значением **«и последнее»**. – *Халғанҷызын, пірее сурығлар пар ба? – чоогын тоозып, ол*

чоохтанған. Халғанҷызын, сірер прай чыылған чазынны машинаа таарлап саларзар.

ХАЛҒАХ *адал.* 1. Суух нимелерні пулғаҷаң, ағастаң иділген ниме. – Мутовка, месилка (палка для помешивания жидкостей). *Ипчілер халғахнаң удаа тузаланҷаңнар. Халғахнаң таг пөлерде ол ниме полған* (ХЧКЧ). 2. Сөзірбенің тостаң иткен тикпезі. – Берестяной поплавок невода. *Сөзірбенің пірее халғахтары түсклеп халтырлар. Сөзірбезінде халғахтар идіп, ағам удаа аннаҷар ундубызып, суғзар чўгўре халҷаң* (ХЧ).

ХАЛҒЫЗАРҒА [халғыс-] *иділ.* 1. Пірее нимені, ағылып, хайда-да артызарға. – Принося куда-н., предоставляя кому-л., дать, положить, поставить, оставить и т. п. *Ол іди чоохтанып, киртінмезең, хығыр таа көр тіп, ізебінең улееде письмолар сығар килген, пірні халғыс салып, тонанып, сых чөрібіскен* (ХА). *Саҷай даа магаа хынмаан ползаң, көксімде сорып халғысхазың* (КМ ССЛ). 2. Пірее нимені кемге-де ле артызарға. – Сохранить, приберечь, отложить что-л. для кого-л. *Халасты тоғыстағыларға халғызарға кирек. Пу поғоны пархама халғысчам, – теен іҷем одырчатханнарға* (ТМ ПТ). 3. Кемні-де, нимені-де күснең артызарға. – Заставить, предложить, пригласить остаться; заставить находиться где-л. *Оолғын ибде халғызарға кирек. Туғаннарын халғызып алғанда, позы аал аразынзар чылыбысхан* (КН КХ). 4. Кемні-де, нимені-де артызып, парыбызарға. – Уйти, удалиться от кого-л. оставшегося. *Килген аалҷыларны хонарға халғызып алып, апсах ағырин пара халған* (ТН КК). *Палаларын ибде халғызып, мында чөрче ол.* 5. Соондағы классха сығарбасха. – Оставить на повторный курс обучения; не перевести в следующий класс. *Симунчаның палазын ікінҷі чылға халғыс салтырлар. Іди ползa, прай классты ікінҷі чылға халғызарға кирек полар тіп ол ўгретчі угаа халахтанчатхан* (ТИ МП).

ХАЛДЫРБАХ *пілд.* Тарынҷах, хыпчахтыг, хыртыс, ыдырғах. – Нервный, раздражительный, неуравновешенный. *Пу тоғыста угаа халдырбах пол парганын ол позы даа сизінібіскен* (ШВ ЧЧ). *Улуг город кізіні халдырбах итче* (БТ О).

ХАЛДЫРЛАНАРҒА [халдырлан-] *иділ.* Хыпчыхтанарға, ыдырғахтанарға, тарынарға. – Раздражаться, нервничать, злиться. – *Халдырланма! – тіп, адайына аахтап ала, аны тураҷаанаң сығара сўрібіскен ол* (ТМ ПТ). *Апсах көместең халдырланып пастабысты.*

ХАЛДЫРЛАНҶЫХ *пілд.* Тарынҷах, ыдырғах, хыпчахтанҷых. – Нервный, злой. *Халдырланҷых ипчі тееске тураргa хынмин, хырыс-табыс сығарча. Өрекен хайдаг-да халдырланҷых пол партыр тіп, апсах амыр ла чоохтан салған* (ДН ЫА).

ХАЛДЫХ *адал.* Кибір көрімі (улуғ харындазы ўреп парза, ипчі албаан кічіг харындазына нигеҷезін ал пирчеткені). – *уст., этн.* Обычай левирата (выдавать вдову умершего брата за его младшего брата или за младших близких родственников). *Халдыхха одыртарға. Халдыхха одыртар кибірге пістің чон пик тудынған, өкіс паларларны туғанда көрерге тіп* (ХЧ).

ХАЛДЫХТАС *адал.* Халдыхха киргені. – Женитьба младшего неженатого брата на жене умершего брата. *Халдыхтас, хыс тутханы, тойлар паза ибіріглер, пеерөк кірер чонның ус-пазы полчатханнарның алынҷа кізінің пірее туста пол парған иреезіне хайыг салып, тузында полыс пирбинібісчеткені* (БФ ПА). *Ол чииттөк халдыхтасха кір парып, паза ол ипчінең чарылыс полбинысысханын ибіркідегілер дее сизін салғаннар* (ТН КК).

ХАЛДЫХТИРҒА [халдыхта-] *иділ.* Улуғ харындазы ўреп парза, аның ипчізін ипчі албаан кічіг харындазынаң хондырарға. – *уст.* Выдавать замуж жену умершего брата за неженатого младшего брата. *Аҷазы чаадаң айланмаанда, ипчізін халдыхтап салғаннар. Улуғ өкіс халған килінні халдыхтирға чарадыг алыбысханнар* (КН КХ).

ХАЛЛАНАРҒА [халлан-] *иділ.* Нимені нимее салбасха, хал поларға. – *разг., неодобр.* Быть бесстрашным, отчаянным. *Иртіре халланарға чарабас. Ол пайадаң халлан чөрчеткен табаннарны сох салыбызары килібіскенде чадап ла аны өдрезі тудып алған* (ХЧ).

ХАЛСАРЫҒ *адал.* Ніске пўрліг чазы өзімі. – *бот.* Ковыль. *Чайғыда полза, халын*

чорғанни халсарығ от, өзіп, салғылып, одырҷаң (КВ А). *Сабис, халсарығларға көленіп, хас алтына кіріп, Чобат чохти пар сыххан* (ДН ЫА).

ХАЛТАҢ *пілд.* Сарымзых түктіг (ат). – Мухортый. *Тал чечпеде халтаң хара тораат, чилтең чил тораат полған* (АО). *Ол ікі дее халтаң атты көліп алтыр, соорлығ пу ла чиде салған* (КВ МТ).

ХАЛТАР *пілд.* Хуйухтал парғанға төөй, сарымзых түктіг, торығ (ат). – Мухортый (*масть лошади*). *Халтар асхырның талтах пазылған азахтарының улуғ істері, алын азахтары хазағлығ ат істері* (ДН ЫА). *Сайбыр чорыхтығ аттың соонда Онсарның халтар ады улуғ халыхта парча* (ТМ ПТ).

ХАЛТЫРАДАРҒА [халтырат-] *иділ.* Тітіредерге, чочыдарға, хорғыдарға. – Привести кого-л. в дрожь, трепет; пугать, заставить трепетать кого-л. *Күстері чохтарны халтырадарға ол чахсы пілче. Ол инейапсахты халтырадып, пу ла көнік парғаны іле пілдіртчеткен дее полза, пайаағылар пір дее ниме тапсабин, аны тасхар сығар чөрібіскеннер* (СА КК2).

ХАЛТЫРАЗАРҒА [халтырас-] *иділ.* Тітірезерге, сірлезерге, хорығарға. – Дрожать (совместно либо интенсивно). *Ол оолахтар, суғдаң сых киліп, халтыразарға кірібіскеннерінде, паза ла полбаста оларға иргі көгенеен чаап салған* (КГ ПАО). *Хой алтына кір көрген, хуҷахтанған, сала тымых пілдірген, че халтырасханы тохтабаан* (ХЧК).

ХАЛТЫРАС *адал.* Тітірес, сірлес. – Дрожь, трепет. *Васька позының халтыразын чадап ла пазынча, позының мында полғанын пілдірт саларынаң хорығып* (КВ МТ). *Сооха тооп, халтыраста, мал хыринда Торка чалғыс пас чөрҷең* (КВ А).

ХАЛТЫРИРҒА [халтыра-] *иділ.* 1. Тітірирге, сірлезерге. – Дрожать (от холода), вздрагивать. *Хыринда кічиҷек пала, соохха тооп, халтырапча* (ХА А). *Ам чил-пораан хайынызында халтырапча* (ХА А). 2. Хорығарға, сағыссырирға. – *перен.* Трепетать, бояться. *Таң хазарғанҷа, тідініп кірбеен, ачых чазыда, халтыразып, хонған* (КМ ЧПОП). *Анаң на, минің халтырасчатханымны көр салып, туразар кір, тидір* (СА КК2).

ХАЛХАЙАРҒА [халхай-] *иділ.* Пөзік иде турарға, сырайарға. – Высовываться. *Суғ хастада хайалар халхайғаннар, олар постарын талай-көріндесте көрінчелер. Хара суғның хазында халхай турзың, ах хазың!* (КИ ИС).

ХАЛЧАЙАРҒА [халчай-] *иділ.* Игіріл пararға, пүгілерге, ээлерге, хойраларға. – Выгибаться, прогибаться, быть выгнутым. *Харбаснаң айғасчатхан оол халчайарға ӱгрен парған. Пу ипчінің пилі халчай парып, прайзының даа чанына читче полар* (ЧМ КЧ).

ХАЛЧАХ *пілд.* Ээлҷек, ээлдіре пазыл парған. – Выгнутый. *Халчах табанныг, ур ла салған осхас чылбырама чодалыг, хызыл наахтыг, чалаас холлыг постаң ипчі, аалҷы хараанаң тизіп, төрзер пастырыбысхан* (ТМ ЧЧ. *Алныбыста халчах пилліг ипчі парчатхан* (ХЧ). *Ол ӧрекен халчах пилліг полчатханынаңар, аны хуу хат тіҷеңнер пістің аалда* (КГ ПАО).

ХАЛҶАА *пілд.* 1. Хал, халбыр, махачы. – Отчаянный, дерзкий, бесноватый. *Ол халҷаа чааҷылар сібеені арачылап халғаннар тіп, чоохтан салған генерал* (АТ). *Халҷаа кізілер көп полғаннар мында* (ТЛ О). 2. Хазыр, уйады чох. – Грубый, наглый. *Халҷаа хыс. Ол оолның халҷаа хылшина сыдаспин, улееде кізілер ағаа чоохтан салҷыхтар* (ТМ ПТ). 3. Тудысхах, сох, сохтанҷых. – Драчливый, озорной. *Хар-пораан ойынҷы, сохтанҷых ибіре ле хайын чӧрче. Халҷаа хылыхтығлар мыннаң сыххлаан поларлар тіп, сағын салған ол.*

ХАЛҶААҒАРҒА [халҷаах-] *иділ.* Тың өкпеленерге, тарығарға. – *саг.* Неистовствовать, буйствовать. *Кізі тың өкпелен парза, ағаа пір дее ниме чуғар чоғыл – соох таа соох нимес, ізіг дее ізіг нимес пілдіредір. Андаг кізіні халҷаах парған тидірлер* (ЛЧ). *Ачырғастаң алай пасха нимедең хайдаг даа ит полбас нимені ит полар оңдайлыг пол парчатхан кізіні халҷаах парған тидірлер* (ЛЧ).

ХАЛҶАР I *пілд., кӧр.*: **халҷаа**.

ХАЛҶАР II *нареч.* Тастыхти, ырах. – В стороне, далеко. *Халҷар чуртапча, тастых*

арах чуртапча, чидіп алҷаа сидік. Ол хыстар ноға-да халҷар ла турғлап салчатханынаң пісті ӱрӱктіргеннер (НК КХ).

ХАЛҶОР *нареч.* Тоғыр итчеткен. – Противоречащий, делающий наперекор. *Аның ӱгренҷізі халҷор оңдайлыг полған. Ол хыс най ла халҷор полчатханы пісті алаң астырған даа полза, піс ибіркізін холға алғабыс* (ТИ МП).

ХАЛҶЫРАХ *пілд.* Чодым, сибері чох. – Неловкий, неуклюжий. *Кічігдең сығара оолах халҷырах полары көрінген. Халҷырағыңа хан ойнаптыр, харағың оттыг полтыр, оң идееңні тан толғаптыр, сол идегіңе хуйун ойнаптыр* (ХХ).

ХАЛЫҒ *адал.* Хыс пала хоных хон салза, іче-пабазы тӧлег алчатханы. – Калым. *Хыс пала хоных хон салза, іче-пабазы халыг алҷаңнар. Мин одырбаан чонға халыгны нандыра айландырарға кирек тіпче абам* (ТМ ЧЧ). □ **Хызыл тӱлгӱ ахчаа турҷаң, хыс кізі халыға турҷаң** (ХС)**.** – Красная лисица стоит денег, девушка калыма стоит.

ХАЛЫҒАРҒА [халых-] *иділ.* Пірее нимее хынығып, ағаа сабыл пararға, кӧнігерге. – Предаться, привыкнуть к кому-, чему-л. *Аттар часхыдағы отты оттап, халых парып чӧрчелер* (ДН ЫА). *Ол саннар хоостыра хоостарны хоостап, халых парғанын даа чазырбинча* (ХЧ).

ХАЛЫМ *адал., көр.:* **халыг**.

ХАЛЫН *пілд.* 1. Чоон, сыт, ыхтым. – Толстый, плотный. *Хаҷыған пайның сырайы най ла халын пілдірген, сӧстің ачиина тообин, кӧні одырған* (ТМ ПТ). *Аның ӱгренҷілері илееде халын книгалар сығар салғаннар* (ХЧК). 2. Хойыг. – Густой. *Халын хара көміскелері пірігіс парғаннар* (ТМ ЧЧ). *Халын тайға наа ла усхунчатхандаг полған: аның хойыг хадылларынаң сӧрӧн тартылча* (ЧС ПТ). 3. Тирең. – Глубокий. *Ол халын чейниктең Кӱмӱстей ағазының ағалары кип-чоохтағы Тасха Матырнаң хада чей ісчең полтыр тіп, кем-де чох позыдыбыстыр* (ТМ ПТ). Халын хар чаап парып, маллар ирееленчелер. 4. Най тирең (уйғудаңар паза ан. п.). – *перен.* Сильно глубокий (о сне и т. п.). *Халын уйғулыг полтырзың* (ХА А). *Аннаңар андар Айдо, халын тӱс тӱзеп, узуп салыбысхан* (КВ А).

ХАЛЫННИРҒА [халынна-] *иділ.* 1. Нинҷе-нинҷе хадыл пол пararға; чооннирға. – Наслаиваться; утолщаться. *Ікі чоон сиир чіп, харчи-пирчи пір ӱтке кіріп, хыдырада тартыл салып одырчалар, пірлігче халыннап парған ултуң сапогтың табанын туу чаап париған* (ДН ЫА). *Ол кірге халыннап парған маймахтарын иб ортызында суура теебізіп аннаң ла пастыра халған* (ТИ МП). 2. Хойирға. – Сгущаться. *Таг ибіре тубан халыннапча, пір дее ниме көрінминче. Клуб істінде тамкы ызы, халыннап, хазыр чызын таратча*. 3. Тирең поларға. – Становиться глубоким. *Кӧместең хар халыннаан. Пастағы хар чатча халыннап, соохтаң чирімні хайралли* (ЧП).

ХАЛЫП *адал.* Пірее хайылдырған нимені киптеҷең тириг (ухтар п. даа п.). – Форма для отливания (пуль и т. п.). *Хайылдырған кӱмӱсті урҷаң ідізек; че ух урҷаң халып паза пистон чоғыл* (ТМ ПТ). *Кӱмӱс ахчалар ӱр дее чир алтында чатхан ползалар, олар нап-наалар, чылтырасчалар, наа ла халыпха урылған осхастар* (ХЧ).

ХАЛЫПТИРҒА [халыпта-] *иділ.* Пірее хайылдырған ниме-нооны киптеҷең тирігні тимнирге. – Отливать форму для пуль. *Халыптирға ӱгреніп аларға. Ағам мині халыптирға ӱгрет салған даа полза, позы китеп ле одырҷаң мин ниме итчеткенімні* (КИ АЧ).

ХАЛЫС *адал.* Соона халчатханы. – Отставание. *Соона халыс чох тоғыс аны ӧріндірген. Хакас чоны, илбек орыс чонының паза пасха даа харындас чоннарның полызии сылтаанда, чӱзер чыллардағы соона халыстаң социализм культуразының пӧзиине арбын хаалаг ит салған* (ХЧК).

ХАЛЫХ I 1. Чон. – Народ, масса // народный. *Хас париған чолыңарда халых чон ханы ахпазын, тис париған ізіңерде тилекей ханы урылбазын* (ДН К). *Халых чонға, хадарған малға, харсахтыг аңа, ханаттыг хусха азых-тӱлӱк ӧскір пиріп, хара чир ах чорған чабынып, халын уйғаа тӱзібіскен* (БТ О). 2. Чонның политика, культура, тоғыс паза ан. п. киреқсіністерін толдырчатхан, оларнаң палғалыстыг. – Общественный. *Хакасияның*

халых палатазы (ХЧ). *Кемнер ол халых тоғызын апарчатхан чон?*

ХАЛЫХ II *адал.* 1. Аттың сегіріп чөріс оңдайы, чүгүрізі. – Галоп (лошади). *Аран-чула хара пора ат, аар айланып, халых пастап, ойлап париғанда, алып төреен Алтын Тахтай хузурух тӧзінең хаап алған* (ХМ). *Аттар халыхха кірібіскеннер* (ТМ ПТ). 2. Алтам, пасса, пір азахтаң ікінчі азағына читіре тиңнелчеткені. – Шаг. *Оларның аразында ӱс халыхча ла полған* (ЧМ МП). *Пис халых чирде яблах салҷаң ол* (НТ КК). 3. Тилідіс. – *перен.* Развитие, движение (обычно в сторону совершенствования). *Пір халых идерге. Тоғынчатханнарның ӱр нимес тусха халыхтары улуғ, – теен устағчылары* (ХЧ).

ХАЛЫХТАДАРҒА [халыхтат-] *иділ.* 1. Атты халыхнаң чүгүртерге. – Пустить бежать коня галопом. *Ибзер маңзырап, ол адын табырах халыхтатхан. Амды ол аалзар аттарын халыхтадып ойлас килгеннерінде, прайзы даа иблерінең сыхпиныбысханнар* (НК КХ). 2. Піреезін табырах улуғ хаалағнаң чүгүртерге, чӧргізерге. – *перен.* Заставлять бегать, ходить кого-л. большими шагами. *Син аны матап халыхтат! Физругыбыс пісті кӱн тооза матап халыхтатхан.*

ХАЛЫХТИРҒА [халыхта-] *иділ.* 1. Табырах, халых тастап, ойлирға (аттаңар). – Бежать галопом. *Чоон ат аразында халыхтапча, аразында пазытнаң пастырча. Хара аттың көксін азахнаң тоорған, че ол халыхтирға сағынмаан даа* (ТМ ПТ). 2. Улуғ хаалағнаң чӧрерге, чүгүрерге. – *перен.* Шагать, бежать большими шагами. *Анаң, пістің тигір одыбыстаң тамкы тамызып алып, чүгін артыныбысхан, хол индіре халыхти халған* (БФ ТО). *Син хайдар піди халыхтап парирзың? Киҷее кӱн тооза халыхтирға киліскен.*

ХАЛЫХТАС *адал.* 1. Аттың сегіріп чүгүріс оңдайы, халыхнаң чӧрчеткені. – Галопирование; галоп. *Сарығ тайның пазыт таа, сайбыр даа, чорға даа, нымзах улуғ чортыс таа, халыхтас таа, чүгүріс тее пар* (ДН ЫА). *Ол ады суға читкелектӧк, халыхтазын хозып, ікі айазынаң суғ түбіне тайан салған* (ДН ЫА). 2. Улуғ хаалағнаң чӧрчеткені, чүгүрчеткені. – *перен.* Шагание, бег большими шагами. *Че, халыхтазыңны хостах, соона хал паризың. Олганнар, чарызып, халыхтасха кірібіскеннер.*

ХАЛЫХТЫҒ I *пілд.* Арға чонға теелчеткен, аннаң палғалыстығ. – Общественный. *Ол халыхтығ тоғысха прай даа чуртазын пир салған тирге чарир* (ШВ ЧС). *Халыхтығ организацияларында илееде чыллар тоғын салып, амды пір дее нимедең хорыхпас полча* (ЛЧ).

ХАЛЫХТЫҒ II *пілд.* Халығы пар, табырах чүгүрістіг. – Способный развивать большую скорость при беге (о лошади), с рысцой. *Халыхтығ ат полтыр. Халыхтығ чүгүріс кӧзітчеткен аттарын пӱӱн олар марыға сығарғаннар* (ХЧ).

ХАМ *адал.* Сибирьдегі хайзы чоннарда пілігчі, тӧлкеҷі, имнегчі кізі. – Шаман. *Улугларыбыстың чоогы хоостыра, арығ паза пуртах хамнар полҷаң полтырлар* (ХЧ). *Хам Иркутха тӧлке салдырып, тілеп чӧрчеткеннер* (ТМ ПТ).

ХАМАХ *адал.* 1. Тіріг нимелернің сас паза харах аразындағы чардығы. – Лоб. *Арина Петровна, чірчее суғ сузып, чызынҷахты ӧллеен, анаң аны пілінҷегі чох оолның хамағына салған* (ДН ЫА). *Ӱзінҷізі хылыстығ, хамағына чылтырах ниме хазаан улуғ сағаллығ орыс кізі тӱзе салды* (МТ). 2. Тӧңіҷек, тӧңейек (өзімнер өспинчеткен). – Пригорок (без растительности). *Пӧзік хамах пазында тур саларға. Ікі ніскеҷек хара орғағас азых пӧзік хамахта сиилскеннер* (ДН ЫА). □ **Хамағы сорығ, харағы суғлығ** (ХС)**.** – Лоб широкий, глаз слезливый. **Хамааң тирлезе, харның тох полар** (ХС)**.** – Если будет потеть лоб, будешь сытым всегда.

ХАМДАРАРҒА [хамдар-] *иділ.* Пылап аларға, чох идерге, алып аларға, тонирға. – *разг.* Забирать, конфисковать, уничтожать. *Малларын ӱлгӱдегілер хамдарарға сағынған осхастар. Колхоз тӧстелерінең оларның прай ниме-нооларын хамдар парыбысханнар.*

ХАМДАРТЫРАРҒА [хамдарт-] *иділ.* Пыластырарға, чох итірерге, сохтырарға, тоннатырарға. – Быть конфискованным, уничтоженным. *Илееде чыллар чыынған пайымны хамдартырдым. Колхоз тузында хамдартырған ниме-нооларын амды саңай*

айландырар оңдай чох поларын піліп, ол паза даа чирзер парбаан (ТН КК).

ХАМДЫХ I *адал., бельт., саг., көр.:* **номза**.

ХАМДЫХ II 1. Хамнааны. – *этн.* Камлание, радение (шаманский ритуал). *Мағаа хамдых иртірчеткенін көрерге киліспеен. Хамдых хараа тооза ирткенін ол чоохтап полбин паза ла полбаста, холларынаң на сапхлан сыххан* (КИ ЧХ). 2. Хамға теелчеткен. – Шаманский. *Олох 71 хамның аразында 39 хам (27 ирен, 12 ипчі) түүрліг хамдых киптіг, тиріглиг хам полтыр* (ХЧ). *Хамдых тонныг ир кізі аны сизінчең полтыр.*

ХАМЗОЛ I *адал.* Пораатайлар уйазына кірчеткен кічичек, ханаттары сарығ хузычах. – Овсянка (птичка с желтым оперением). *Ол хамзол пол парғанына өрініп, паза ла полбааңда, ууҷазын хуҷахтабысхан* (ТИ МП). *Хамзол, үр тапсабин одырған соонаң на, ырын сал сыххан* (ТИ МП).

ХАМЗОЛ II *адал.* Ніңнері чох, көгенек тастына кисчең кип-азах. – Камзол. *Час киик теерізінең тіккен час хамзолларын кискеннер* (ХО). *Ол хамзол кизедір удаа* (ДН ЫА).

ХАМНАХ *адал.* Карп уйазына кірчеткен палых. – Плотва. *Хамнахты хайзы чирде «хызыл харах» тидірлер* (БТ). *Хамнахтаң мүн ізіп алҷаң полза чи, хайдағ чапсых поларҷых тіп, ол, аар айланыбызып, узирға тимненібіскен* (ХА А).

ХАМНИРҒА [хамна-] *иділ.* Кізее полызып, өнетін кибір иртірерге (хамнаңар). – Шаманить. *Хамнар көбізін чылыг туста (часхыда, чайғыда), тайығларда (таг, суг, от ызых, род тоғазығларында), кізі ағырыбысса, мал турбиныбысса паза пасха даа сылтағлар табылыбысса, хамнапчалар* (ХЧ). *Чурт харазын чох идер үчүн, хам хамнадарға кирек тіпче* (БФ ТО).

ХАМНОС *адал.* Күзен аңнарның уйазына кірчеткен ачын, суғда чуртапчатхан, чахсы чүс чөрчеткен, теерізі үчүн аарлалчатхан аңычах. – Выдра. *Хамнос пөриин сурып, нандырох, үгберең парған сазына чаап, сал салған* (ТМ ПТ). *Арығ суг ла хастади тартыл парыбысхан: түлгүлердең улуг пасха аң чох полар, хамностар пілдірче паза норкалар* (КГ ПА).

ХАМҶЫ *адал.* Хайыснаң алай киндір паанаң хатығ (пик) үрілген ағас саптығ, чылғыларны, малларны сүрерге киректелчеткен тиріг. – Плеть, плетка, кнут, бич. *Камитнең Полит аттарына хаҷан даа хамҷы теертер чоғылар* (ТМ ЧЧ). *Хамҷызын оңар-тискер пулған, адын чөргіскен* (КВ МТ). □ **Атха мүнмеенде, хамҷы саппа** (С)**.** – Не сев на коня, бичом не размахивай. **Хамҷынаң тохпахты чар полбассың** (ХС)**.** – Плетью чурбан не расколешь.

ХАМҶЫЛИРҒА [хамҷыла-] *иділ.* 1. Хамҷынаң сабарға. – Бить, стегать кого-л. плетью, нагайкой, кнутом, бичом. *Онсар, улуг тыныбызып, адын хамҷылабысхан* (ТМ ПТ). *Сабис хаңаалыг атты чалаң чидінчеткен, Хапың хамҷылап одырған* (ДН ЫА). 2. Кемні-де, нимені-де пірее ниме идерге сүрерге, маңзырадарға, хатығлирға. – *перен.* Подгонять, торопить. *Оларны сыбыра хамҷылирға кирек полча. Сыныхтаг салтары хоостыра хайзы үгретчілерні махтаан, хайзыларын «хамҷылаан»* (ХЧ). □ **Хараағызын узупча, күнөрткізін хамҷылапча** (ХС)**.** – Ночью спит, днем бичом бьет.

ХАМҶЫЛЫҒ *пілд.* Хамҷызы пар. – С плетью, кнутом, бичом. *Син ниме мында хамҷылыг пас чөрчезің тіп, иней ағаа перінібіскен* (ТН КК). *Хамҷылыг ир кізілерні көр салбинаң, ол хызычах, аахтап ала, туразар кире чүгүрген* (ДН ЫА).

ХАМЫЗАРҒА [хамыс-] *иділ.* 1. Одынарға, от көйгізерге. – *саг.* Зажигать огонь. *Тайғада от хамызарға үгреніп албаанда, сидік полар тіп, сағын салған ол* (ХА А). *Хайдағ даа чирзер парза, от хамызып албаанда, ниме идерге чарабас полҷаң мының алнында* (Х). 2. Піреезінің көңнін пірее нимее көдірерге. – *перен.* Вызывать у кого-л. подъем чувств, энергии; воодушевлять. *Хонҷығымның иб аразындағы хайынызы минде дее тоғысха хыныс хамысхан* (ТМ ПТ). *Ол туста минің көңнімде хамызыбысхан хынызын ам даа ундутпинчам* (СА КК3).

ХАМЫС I *адал.* Суғда алай саста өсчеткен пөзік өзім. – Камыш. *Хамыс чулып алып ойнирға. Мал чібес көрең отар, тохчах күрең пастыг хамыстар Чобаттың чарларын,*

чалбағы онарҷа километр чирге чайыла, чаап саладырлар (ДН ЫА).

ХАМЫС II *адал.* Тоғылах суух нимелер урҷаң ідіс. – Ковш; поварешка. *Тана, кинетін айлана түзіп, тасхахсартын хамыс алып, сенексер сығара ойлабысхан* (КИ ЧХ). *Тимір хамыснаң суун сызырчатсалар, паа ікі кізі сілікчетселер, таахылыг теерілернің таахызы азырылча* (ДН ЫА). □ **Өртек суғда, хузуруғы чарда (хамыс)** (ХС)**.** – Утка на воде, хвост на берегу (ковш).

ХАМЫСТЫҒ I *пілд.* Хамыс уғаа көп өс парған (чир). – Заросший камышом, изобилующий камышом. *Пу уғаа хамыстыг көл полчатханын олар піліп, өртектерні мында сағып аларға чаратханнар* (КИ АЧ). *Хамыстыг чирге чит парып, паза парбасха чарат салғаннар* (КС Т).

ХАМЫСТЫҒ II *пілд.* Хамызы пар, тоғылах суух нимелер урҷаң ідістіг. – С ковшом, с поварёшкой. *Хамыстыг тур саларға. Турадаң холында хамыстыг ипчі сыға салған.*

ХАМЫХ *нареч.* Уғаа көп. – *фольк.* Множество, много, весь. *Хамых чоны, чыылыс киліп, тоғыс чыл туғбаан торыг пиилерні соғыбысхан* (ХМ). *Хадарған малның ээзі кізі, хамых чонның пазы кізі хан позырах аттыг ханныг Хылыс полыптыр* (ХМ).

ХАН I *адал.* 1. Прай тіріг нимелернің тамырларынҷа ахчатхан, чуртас пирчеткен сўзўн (вещество). – Кровь // кровяной, кровеносный. *Хылҷығасха көбіктел килген хан Онсарның көксін чара саап парғадаг чіли пілдірібіскен* (ТМ ПТ). *Кетриннің дее ханы піддк, наңмыр чіли, пір дее кирек чох ойлап, чўреен саңай сот салған осхас* (ТМ ЧЧ). 2. Ханнаң тимнелген чиис. – Блюдо из крови (кровяная колбаса). *Піреезі пызырған хан чирге уғаа хынча. Ханны хызыҷағох урған* (ДН ЫА).

ХАН II 1. Чалғысхан на ўлгў тутчаң кізі. – Хан // ханский; царь // царский; владыка; князь, правитель. *Хайдаг полған Хакасия хан тузында пілдістіг* (АМ СХ). *Че амға теере пісті хан хайди пазынғанын маңат пілчебіс* (ТМ ПТ). 2. Хазна. – Государство. *Пасха ханнарның чирлері. Пасха даа көп ханнарны музейлерде көріп аларға чарир, оларны көрген чонны хайхатчалар* (ЧМ КЧ). □ **Хан хазыр, пиг пирік** (ХС)**.** – Царь суров, князь скупой.

ХАНА *адал.* 1. Тураның, ибнің чирге турғыза орныхчатхан чардығы. – Стена. *Иргі тустарда хыдат хазназы көс чөрчеткен чоннардаң арачыланып, улуг паза узун хана пўдір салған. Хорбыҷах хана хоостыра өс парыбысхан кўскўдегі салғанахтардаң сала ла пөзік* (ХА А). 2. Чардыдаң иткен сиден. – Забор. *Паша оолахтаң мин аны, хана өтіре чоохтазып, искем* (БФ ПА). *Хызыл питук хана ўстўнзер сегірібісті, анаң, хахтана-хахтаныбызып, сарнап салыбысты* (БФ ТО).

ХАНАЛИРҒА [ханала-] *иділ.* 1. Ханаларны турғызарға. – Ставить стену. *Санкоп ағырин-кўўлҷе ол орынны ханалап таа парир. Ханалап, ибі идер тус* (АМ). 2. Сиденнирге, сиден турғызарға. – Ставить забор. *Апсах туразын ибіре ханалап пастабысты. Піснең хости прай чирні ханалап салғаннар, иртчее чоғыл.*

ХАНАЛЫҒ *пілд.* 1. Чирге турғыза орныхчатхан чардыхтыг (турадаңар, ибдеңер). – Со стеной, имеющий стену. *Пу ханалыг орында ікі чыл пазынаң чуртирбыс. Харахха истіг ачых ол туста ханалыг полтыр.* 2. Ханалар турғызылған, хана пар. – С забором, имеющий забор. *Ол хыс көрзе, ханалыг пик ағас тура турча* (ПА ӦХХН). *Ханалыг туразар хайди кірҷеңіне ол пір дее сағыссырабаан полған* (КИ ЧХ).

ХАНАРҒА [хан-] *иділ.* Пірее нимее көңні толарға, тозарға (фразеологизмнерде тузаланчатхан сöс). – Удовлетворяться, насыщаться чем-л. (используется в составе фразеологизмов). *Махам ханды, ол одырыбысхан. Хычиің ханды ба піп, ол паза андар чағын даа паспиныбысхан* (КИ МН).

ХАНАТ *адал.* 1. Хустарның, хурт-хоостарның учух чөрерге киректелчеткен чардығы. – Крыло (птиц, насекомых). *Ористің пöриінің хулахтары ат чиліне, хырғайах ханаттары чіли, чалбастан париғаннар* (БТ О). *Пўдўрчўннең таарттың тохтабас табыстары суг индіре тастых арах истілчеткен, че тарғайның (тигір тикпезінің) ханаттары хооласханы пу чағында ай сағба пирбинчелер – ағастар харыглар* (ДН ЫА).

2. Соорның алнынаң соонзар хаптырылған ағас (соорның істін алғытча, ікі саринаң хаптырылча). – Крыло, отвод (саней). *Апсах, изі чохтанып, соорының ханадын тоос полбинча. Ол соорның ханадында одыр салған оолны көр салып, сах андох аны танып салған* (БТ О). 3. Ööн пүдіріге хоза пүдірілген чардых. – Крыло, флигель. *Наа туранының ханады пүдіріл парғанын көр салбинаң, аның пазында ноо ла ниме төрібеен полар* (ТН КК). *Ол, паза аннаң чоохтаспасха чарат салып, туранының наа ла пүдірілген ханадынзар парып, анда чат салған.* 4. Ибнің чирге турғыза орныхчатхан чардыхтарының пірсі. – Звено, часть решетки (стены) юрты. *Алты ханат санап салдым. Пу ибнің он ікі ханады пар полтыр.* 5. Палыхтарның чүс чөрерге киректелчеткен чардығы. – Плавник (рыб). *Ол палыхтың хананаттарына чоо ла үрүк партыр. Ол оолах палыхты ханадынаң хаап алып, анаң на хазаттырып алып, аахтап сыххан.* 6. Машинаның паза ан. п. нименің тегілегін чаапчатхан чардығы. – Крыло, покрышка над колесом машины и т. п. *Тракторының ханаттары алтына палғас іди ле чахтал партырчых. Машинаның ханаттарынаң хаап алып, ол ирен аны ниик ле чирге түзірген чіли, пілдір парған ағаа* (СА КК2). 7. Самолеттың паза пасха даа учухчатхан техниканың кузовына, оларны кииде тударға тіп, ікі саринаң ілдірілік түс чардығы. – Крыло (летательного аппарата). *Самолет ханады, пірде хыйын полып, анаң пазох ла түс пол парчатхан. Пözікте учухчатхан самолет ағаа ханаттарынаң саап сыххан чіли пілдір парған* (ТН КК). □ **Ханат табызы хаалап, хурғун төзі күүлеп** (ХС)**.** – Шум крыльев послышался, крылышки загудели.

ХАНАТТАНАРҒА [ханаттан-] *иділ.* 1. Түк öскірерге (хус палазынаңар). – Оперяться (о птенце). *Наа төреен хусхаҷахтар ханаттан пастабысханнар. Хара хустың палазы ханаттанча, Сахчах пözиинҷе учуғарға хынып* (ЧМ П). 2. Көңні көдірілерге. – *перен.* Воодушевиться. *Ол күн Паслей саңай ханаттанған. Кічиҷек көңні анда ханаттанча, хаҷан даа ла чит полбас чирлерге төöй* (КГ ХА Т). 3. Иртіре поларға. – Важничать, возноситься. *Позы ханаттан пастабыстыр. Соох хысхы синін иртіре ханаттанчатхан* (ДС ИКС).

ХАНАТТЫҒ *пілд.* 1. Ханады пар. – С крыльями. *Ханаттыг хустарны ханат öörлетпин читче. Улуг тағларның үстүнҷе пірее хатыг ханаттыг хара хус, ханадын пір-ікі сабыныбызып, илееде тибіретпин учухча* (МТ). 2. Соорның алнынаң соонзар хаптырылған ағастыг. – Имеющий крыло, отвод (саней). *Ханаттыг соорда парарға ағаа уғаа чапсых пілдір парған* (КГ ПАО). *Ол ханаттыг соорға одырып алып, учухчатхан чіли пілдірген ағаа* (ТИ МП). 3. Ööн пүдіріге хоза пүдірілген чардыхтыг. – Имеющий крыло, флигель. *Ханаттыг чуртсар көзіп алып, олар пасхаларынаң паза чöптеспес тее пол парғаннар* (ТН ТКО). *Ханаттыг чуртта ол позын хайди да пасха тудын сыхханы аны ла нимес, че ідök ибге кірген ууҷаларны алаң астырған* (ТЛ О). 4. Чирге турғыза орныхчатхан чардығы пар (ибдеңер). – Имеющий звено, часть решетки (стены). *Ибіре ханаттыг ла чурттар турғлапчатханын көр салбинаң, олар паза чоох сығарбин сыхханнар* (КГ ПАО). *Ханаттыг чурт пүдіріп алып, ол анда үр дее чуртабин, үреп парған* (КИ АЧ). 5. Чүс чөрерге киректелчеткен чардыхтыг (палыхтаңар). – Имеющий плавники (о рыбе). *Анда аймах-пасха öңніг ханаттыг палыхтар чүс чöрчеткеннер* (ТЛ О). *Хызыл ханаттыг палыхтар күнге удаа сағылыза түс турғаннар* (ДН ЫА). 6. Тегілекті чаапчатхан чардыхтыг (машинаның паза ан. п.). – Имеющий крыло (о машине и т. п.). *Таттап парған ханаттыг велосипед. Ханаттыг машиназын ол ам даа тибіреткелек тее полза, андар пасхлап килгеннерге көрерге чаратхан* (ТМ ПТ). 7. Кииде техниканы тударға киректелчеткен кузовха ікі саринаң ілдірілік түс чардыхтыг. – Имеющий крыло, с крылом (о самолете и т. п.). *Чоон ханаттыг вертолет. Ханаттыг самолетта учуғарға үгреніп алып, ол тың öрінген, че ідök кирі ууҷазына поғдархас ағылған.* □ **Андар – аттыг, аннаң пеер – ханаттыг** (ХС)**.** Туда – на коне, оттуда – на крыльях.

ХАНДАЛА *адал.* Кізілернің, малларның ханын сорчатхан хурт-хоос. – Клоп. *Хандалаа ызыртарға. Хам аның худын, хандала*

чылаңмасха хубулдырып, тіл алтынға суғып, тигірче апарчатханын искірген (ДН ЫА).

ХАНДЫР *адал.* Інек малның чодазы паза азахтары аразындағы орын. – Пах коровы. *Хабырғаларынаң, хандырларынаң, пурнларынаң оор пурлас турча* (МТ). *Теерінің халған салын салхынаң истеп салыбызып, хандырларын, пысхахтарын чаза истеглебізіп, ипчі теерініе ысха хыс салған* (ДН ЫА).

ХАНДЫРА *нареч.* 1. Най тың (маңат). – Очень, совершенно. *Ол наа пүдірілген туразының хыринда турып алып, хандыра ла махтан парчатхан* (ТН ТКӦ). *Алнымда турған ағастар өтіре хандыра көр турчам мин аны* (ИТ). 2. Най, уғаа чахсы. – Очень, сильно хороший. *Хайдағ хандыра табан, мыннаң мындар матап сабланар алай иртіре көртем оол полтыр, хайди іди «Часхы пулуттар» кибелісті пазарға сыданған* (СА КК3). *Постың туразы – хандыра! – үндесче пірсі* (СА А). 3. Иртіре маңат. – Очень хорошо. *Пісте хайдағ хандыра: чыларға сала ла пустығ тасхылға сыхпинчабыс, чарым күн хардаң кізілер чахчабыс* (КГ ПА). *Сӧрӧн хойығ киige хандыра тынылча* (ТМ ПТ).

ХАНДЫРАРҒА [**хандыр-**] *иділ.* Нименең-де көңнін толдырарға, тостырарға. – Удовлетворять, насыщать чем-л. что-л. (каким-то действием: высыпанием, питием и др.) *Хойлар пістің иб-чурттаң ырах нимес хара суғдаң сухсуннарын хандырҷаңнар* (ТН СКК). *Ам өзің хандырып алдың ма тіп, минзер ол хази көрібіскен* (ТИ МП).

ХАНДЫРҒА *адал.* Тарпа, хулахха ілдірілчеткен тойға кисчеткен улуғ ызырғалар. – Петли, надеваемые на уши, к которым подвешиваются большие свадебные серьги. *Той алнында хызына хандырға ал пирген. Ипчізіне хандырға кизірткен.*

ХАНДЫРҒАЛЫҒ *пілд.* Хандырғазы пар, тарпалығ. – С петлей, имеющий петлю. *Хандырғалығ ызырға ілдірерге. Аның хулаанда хандырғалығ ызырғалар пызыңнасчатхан* (КГ Т).

ХАНДЫХ I *адал.* Төстерін хазып чіҷең өзім. – Кандык, растение из семейства лилейных со съедобными луковицами. *Мының алнында, хандыхты хазып алып, паба-іҷебіс чіҷең полтырлар. Хандыхха параргға тізебіссӧк, ууҷам сала маңзыри тимненібіскені пісті дее ӱрӱктірген полар* (ТМ ПТ).

ХАНДЫХ II *адал.* Чайғының пастағы айы. – Июнь. *Ӧрген чайҷаң тузы хосхар айдаң хандых айлар тоозылғанҷа полча* (БТ КСЧ). *Хандых айында тигір айы онылыға толған иртен пу Сӧлчік чазыда чыылызарға молҷасхан полғаннар* (ТМ ПТ).

ХАНДЫХТИРҒА [хандыхта-] *иділ.* Хандых теерерге. – Собирать луковицы кандыка. *Таңда олар хандыхтирға параргға чоохтас салған полғаннар* (ЛЧ). *Кічігде піс арығзар хандыхтирға чӧрҷеңміс.*

ХАНКИРЕДЕ *адал.* Киреті хус, кип-чоохтағы хус. – *миф.* Мифическая птица, феникс. *Ханкиреде хустаңар кип-чоохтар истерге киліскен. Ханкиреде хус, учух киліп, аның холындағы хылызын суура хаап парыбыстыр* (АТ).

ХАННИРҒА [ханна-] I *иділ.* Хан сығарға. – Кровоточить. *Палығлатхан орны ам даа ханнапчатхан* (КИ АЧ). *Ам даа палығларым ханнапча, ирткен чааны ундирға пирбинче* (ЧД ЧС). 2. Тамырлар чарылып, хан түзерге (харахха, паста паза ан. п.). – Произойти (о кровоизлиянии). *Харахтары аның ам даа ханнапчатханнар* (АТ). *Харахтарына хан түс партыр.* 3. Ханның көрінерге. – Налиться кровью. *Сигіс пүүр, сиирлері хатып, харахтары ханнаныр, харнылары улам алғып, улам ачын полыбысханнар* (АПХХ). Сырайы ханнирға полчатханға төөй.

ХАННИРҒА [ханна-] II *иділ.* Хан полып, ӱлгӱ тударға. – Царствовать, властвовать. *Ханнирға ол чиит тустох турғызылған. Ханназа ханнирға, пиглезе пиг поларға тіп, ол паза аал аралап, адын пастырт сыххан* (АХ).

ХАННЫҒ I *пілд.* 1. Ханы пар. – Имеющий кровь, с кровью. *Ханныг ідісті имҷі холда тутхан. Ам на алылған ханныг пробиркаларны олох таа апарыбызарға маңнан турғаннар* (БТ О). 2. Хан пол парған. – Окровавленный. *Ханныг сӱбӱректі тастабызарға. Арина Петровна сылых ханныг пасты чылыг суғнаң чууп сыххан* (ДН ЫА). 3. Ханға підел парған, хан сиип парған. – Содержащий кровь. *Палығлат салған чаағының кип-азаа ханныг пол парған. Пу ханныг бинттерні хатап-хатап чууныр, тузаланарға килісчең*

тіп чоохтаан ол имҷі хыс (НК АЧС). 4. Хан тӧгістіг. – Кровопролитный. *Піс кӧрген ханныг чааны паза ӧсчеткен тӧллер кӧрбезін* (КМ ЧЧ). *Ол ханныг чаадаҥар ханҷа ла кино суурылбаан, че иҥ хынғаны аның пу полған* (ХЧ).

ХАННЫҒ II *пілд.* Чалғысхан на ӱлгӱ тутчатхан кізі пар. – Имеющий хана, царя, владыку, князя. *Пу чахсы ханныг чир полтыр тіп, ол килген кізілер чоохтасхлапчатханын ол истір* (ПА СПН). *Ханныг чирліг полғазар ноо тіп, паза ол инейнің халахтанчатханы пу ла полбаан* (ХЧН).

ХАН-ПИГ *адал.* Пірее чирнің (аалның, городтың, кизек чирнің) устағҷызы, ӱлгӱліг кізі. – *ист.* Правитель, владыка, глава. *Ол чонны позына пазындырып алып, хан-пиглері полыбысхан* (АТ). *Амды пу чонның хан-пигі полып, ол анда истіг чуртабысхан* (АА).

ХАНТАЙАРҒА [хантай-] *иділ.* Посты пӧзік тудынарға, улуғсырхирға, пӧзік кӧӧліг поларға. – Важничать, зазнаваться, гордиться (богатством). *Ол ипчінің хантайарға кӧнік парғаны тастынаҥ кӧрінчеткен* (ШВ СМ). *Іди олар хантайып одырғанда, паза ла чилбеген, учух киліп, оларның прай ис-пайын апарыбыстыр* (ХЧН).

ХАН-ХАРЫҒ *адал.* Суум-саам, ай-пораан. – *собир.* Суматоха. *Хан-харыг пасталарынаҥ ол олғаннар чідібіскеннер* (ТЛ О). *Хан-харыгда прай нимемні удут салтырбын* (ХЧ).

ХАНҶА *орын.* Нинҷе, хайҷа. – *саг.* Сколько. *Ханҷа аймах сурыг мында, ханҷа пӧгін піске* (ЧМ КЧ). *Ханҷа ырах пастырза, анҷа хойыг чистектер, ханҷа тайга хойыза, анҷа килкім чистектер* (ДН ТТ).

ХАНҶЫ *адал.* Хан сорчатхан. – Кровопийца, кровосос. *Овсянников – суулаза тӱскеннер, – ханҷы казак* (ТМ ПТ). *Халых чон чахсы хоныбысса, ханҷыларның істі кӧйібісче* (КС ЧӦ).

ХАҢАА *адал.* Ат кӱзінең тартылчатхан тӧрт тегілектіг чӧрҷең ниме-ноо. – Телега. *Ойладарға даа кирек чоғыл, алнында Ағбан чолынаҥ пасха хаҥаалар кірглеен* (ТМ ПТ). *Ол туста Торканың хаҥааларының ығыразы одың тартып наа читкеннері истілген* (КВ А).

ХАҢАА-СООР *адал., кӧр.:* **хаҥаа, соор**. Ат кӱзінең тартылчатхан, чолға чӧрерге киректелчеткен ниме-нооларның пірге ады. – *собир.* Телеги и сани. *Совхозха тырбос-азырлар, хаҥаа-соорлар паза пасха даа кирек нимелер идіп айғазар* (ТН ОТ). *Индіркі аалларның харах чазын тӧгіп орған нимелері отыс хаҥаа-соорда тура халған* (ДН ЫА).

ХАҢАЙАРҒА [хаҥай-] *иділ.* 1. Ах тик поларға, турарға. – Оторопеть, остолбенеть, стоять одиноко. *Илееде тус хаҥайчазың, ниме пол парды. Син ноо ниме мында хаҥай турзың тіп, ол ипчінің хырызынызы аны пу чирзер ағылған полар* (СА ККЗ). 2. Пасхаларынаҥ алынҷа турарға. – Стоять одиноко. *Ол абый хузух ам даа хаҥай турчатханын пілче. Кил піссер, анда хаҥай чӧрбе.* 3. Пасты ӧӧр кӧдіре тударға. – *саг.* Высоко держать голову. *Хаҥайып турарға. Хустарда хасты кем дее пілче: пас чӧрче хаҥайа, хасхайып, кӧксін кӱрдейте тудыбызып, «минмін» тіп ханатнаҥ сабын салча* (ТН БВ ЧЭ).

ХАҢАЙАХ I *адал.* Тойлығларның тӧлін тутчатхан тастындағы чардығы. – Плацента, послед. *Хаҥайахты тастирға чаратпаҷаҥнар. Інектің хаҥайағы ам даа тӱскелек полған* (ДН ЫА).

ХАҢАЙАХ II *адал.* Кізінің пазының ӱстӱндегі чардығы, тигей. – Макушка головы человека. *Аның хаҥайағында тоғылах кічиҷек ле пӧрігес полған – андағларны Ортын Азиядағылар ла кизедір* (ХЧ). *Хаҥайағында аның пір ікі ле сас полғаннаҥар ол уйадып па пу пӧрігесті кис чӧрҷең* (ТИ МП).

ХАҢАЙАХ III *адал.* Палыхтарны тундыра сапчаҥ ағас. – *койб.* Колотушка для глушения рыбы. *Хысхызын хаҥайах чох палыхтирға сыхпинчалар. Ол чӱгӱр ле киліп, хаҥайахты хаап алып, нандыра ойлабысхан* (КВ МТ).

ХАҢАЙТА *нареч.* Пазын ӧӧр кӧдіре (пас чӧрерге). – Задрав голову (ходить). *Пыролыг нимес ир полып, пазын хаҥайта тут парған* (БФ ТО). *Хаҥайта пазын тудып, ол аның хыринҷа пас парыбысханын кӧр халған полған* (ТИ МП).

ХАҢАЙЫХ *пілд.* Пазы ӧӧр алдыра, кӧдіре иділген. – Загнутый вверх, поднятый вверх. *Хаҥайых маймахтыг ол прайзына хайхастыг*

пілдірген (Н). *Ол сизін салған аны хаңайых пастығ ӧдіктерін кис салғанын* (ХЧН).

ХАҢАЛҶИРҒА [хаңалҷы-] *иділ.* Күлерге, ойнирға, перізерге. – Шутить, подтрунивать. *Сельсовет ідӧк тее хуруғ халған, күлі ле халған, сірерні аныңох соонҷа ызыбызар кирек, – ачығ хаңалҷаан, хатхырған Петр Иванович* (ДН ЫА). *Пірдең ікі, ікідең ӱс, ӱстең ӱзігі чох, – хаңалҷыпча иб ээзі ирен* (ДН ЫА).

ХАҢАЛҶОС 1. Хыныҷ ниме, ойын. – Шутка // шутливый. *Кирек полҷа, аймах-пасха кибелістер хыҷыр пирер, хаңалҷостар чоохтап сыхса, прайзы істілерін тудынғанҷа хатхырысча* (СА КК3). *Каркей Нербышев хаңалҷос чоохтарынаң матап сабланҷаң* (СА КК3). 2. Ойынҷы, ойнирға хынаачы, күрленҷік (кізі). – Склонный к шуткам, веселый. *Хаңалҷос оңдайлығ кізі. Ок, хайран хаңалҷос позычағы. Ол ла сыынмаан чир чоғыл* (КГ ХА Т).

ХАҢАЛҶАХ *пілд.* Күлеечі. – Шутливый. *Хаңалҷах кізінең чоохтазарға хыныҷ пілдірче. Прайлары ӧріністіг, хормачы, хаңалҷах сӧстер чоохтаза, күлкі-хатхы чай парчалар* (КИ ЧХ).

ХАҢЗА *адал.* Тамкы тартчаң (тириг). – Трубка для курения, курительная трубка. *Хаңза хорлап сыххан, кӧк ыс сарай ӱстӱнҷе кӧлечкеленіп парчатхан* (ДН ЫА). *Пір-ікі хаңза тамкы тартхан тус аразына, ир чуунып, ап-арығ кип-азахнаң тонан сал турыбысты* (БФ ПА).

ХАҢЗАА *пілд.* Арых, сӧӧктіг (малдаңар). – Худой (о скоте). *Хаңзаа хойларны ӧнетін чахсы азырапчалар. Часхыда хаңзаа маллар толдыра пол парчалар, Сағдай ла оларны мааллап ӧскірче* (ДН ЫА).

ХАҢЗА-ХАПЧЫХ *адал.* Тамкы сухчаң хабыҷах паза трубказы. – *собир.* Кисет с трубкой. *Пычон кип-азахтарын прай ніндібіскен, пычах ла полтыр, кӧп пічік, ахча паза ол пирген пис пічік, паза ниме чоғыл хаңза-хапчыхтаң, отыхтаң пасха* (ДН ЫА). *Пайағы кізі, хойнынаң хаңза-хапчых сығарабас, саптығ тамкыны чис пастығ хаңзазына тыхтап чада парған* (КВ А).

ХАҢЗИРҒА [хаңзы-] *иділ.* Хомай чыстанарға (чызығ иттеңер). – Дурно пахнуть (о тухлом мясе). *Ит хаңзирға чит партыр. Хаңзып парған иттерні ам даа сығара тастабызарға тимде полғаннар* (ХА).

ХАҢЗЫҒ *пілд.* Хомай чыстығ (иттеңер). – Дурнопахнущий (о мясе). *Хаңзығ итті чирге тідінмеен. Ибге толдыра хаңзығ иттің чызы тол парҷых, кізіні сала ла оохтырбинчатхан ол чыс* (СА КК).

ХАҢМАХ *пілд.* Аңмах, сизігі чох (паладаңар). – *саг.* Невнимательный, рассеянный (о ребёнке). *Хаңмах пол пararға ӱр нимес. Син пызодаң хаңмахсың тіп, сӧклеп париған ол оолахты, че анзы читіре дее испин, сығара ойлабысхан* (СА КК).

ХАҢХАЙАРҒА [хаңхай-] *иділ.* Пазын кӧдіре тударға. – Задирать голову. *Хаңхайарға иткен полҷа, сағыстары даа толбасчых. Аның хаңхайарға ӱгрен парғаны іле пілдірте полған* (СА КК).

ХАҢХАЙТА *нареч.* Хыйын арах, нанни. – Набекрень, набок. *Ол, пазына пӧриин хаңхайта кис салып, ұғаа ӧтіркеп чӧрчеткен* (ГА ТПАК). *Хаңхайта пазып, ол палаҷах орғанға чидібӧк алған* (КЛ ЧАО).

ХАҢЫЛАС *адал.* Сыых-саах. – Визг. *Тура істінде хаңылас тол парған, сыых-саах ла пола халған* (ТИ МП). *Улуғ нимес тӧрт пулуңныг тураҷахтың алнында, кӧк от ӧс парған тӱс чиріҷекте, хаңылас тол парған – олғаннар апсахтың хыринда одырҷаң чирні пыласхлапчатханнар* (КВ КТ).

ХАҢЫЛИРҒА [хаңыла-] *иділ.* Сыых-саах тӱзерге, уларға. – Визжать, скулить. *Кӱрген кистінең чоон чохыр адай, хаңылап, хыңзып, ӱріп, ойлап килген соонда чурух-чарыхха тӧӧй хара ниме сӧртеліп одырған* (ДН ЫА). *Чабал ӱннең хаңылап, ачырғанып улча, иптитапти амаллап сығып алып, пат парча* (ДН КЧ).

ХАҢЫРАДАРҒА [хаңырат-] *иділ.* Пірее нимені урундыра саап, табыс сығарарға, тазыладарға, сыгдырадарға. – Ударять, вызывая звук (стук, треск, звон). *Алай аны стенеде ниме хызарға иткен ағаснаң пазынаң матап хаңырат пар килҷең ме* (БТ О). *Іди чағын сыылап одырғанда, Орис ағаснаң пазынзартын хаңырадыбысхан* (БТ О).

ХАҢЫРИРҒА [хаңыра-] *иділ.* Пірее нимее урундыра тееп, ӱненнерге, тазылирға. –

Звенеть, стучать. *Ырахтын ол саңнар хаңырап истіл сыхханнар* (ДН ЫА). *Кинетін ниме-де хаңырап пастирынаң прайзы даа чочып пастабысханнар* (КГ ПАО).

ХАҢЫРСЫН *адал.* Хомай, чабал, чут күн. – Непогода, дурная погода. *Иртеннең хаңырсын пасталыбысханда, піс паза чолға сығарға тохтат салғабыс* (КС Т). *Хаңырсынға чолда пастырып, чадап ла чидіп алғабыс хайдағ-да чазыдағы чалғыс тураҷахсар* (ШВ ЧС).

ХАҢЫРТАРҒА [хаңырт-] *иділ.* 1. Саба, тайма ниме чоохтап, алаахтырарға. – Обманывать. *Син мындағ частығ, саблығ кізіні ноға піди хаңырттың*? (ХЧН). *Ноға ипчілігбін піп хаңыртхазың, пістің хыстар чаачыларны сағып пілчелер* (ТН ЧТ). 2. Кемні-де хыныста, сөбіреде алаахтырарға. – Проявлять обман в чем-л. (в любви; изменять жене, мужу). *Айго Паслейін пір дее хачан хаңыртпаан. Катрин ипчі чуртас тооза ірін хаңыртхан, хынмаан он ағаа піп, чоохтаҷаңнар аалдағылар* (ЧЛ УУЧ). 3. Піреезін посха хындырып алар ўчўн хылынарға. – Соблазнять, обольщать кого-л. *Иреннерні хаңыртарға. Хаңыртча ол хыстарны, че оларға ол ла кирек таң* (ИТ ХӦ). □ **Аңмайғаны хаңыртпа, муханҷыхты пузухтырба.** – Простака не обманывай, обиженного не растраивай.

ХАҢЫРТЫС *адал.* 1. Алаахтырыс. – Обман, мошенничество. *Хаңыртысты итчеткенін піліп аларға. Че көр, хаңыртыс чох ползын піп, аның соонҷа ізік чабысхан* (ДН ЫА). 2. Хыныста, ирепчі чуртазында алаахтырыс. – Обман (в любви), измена. *Ірін хаңыртыс итчеткен тузында тудып алған. Аның чиитгегі хаңыртызы полбаан полза, ол ипчі ам даа ағаа киртінерҷік* (ШВ ХЛС). 3. Піреезіне чағын кіріп алҷаң оңдайлыг тудыныс, хылыныс. – Соблазнение кого-л. *Чиитте хаңыртысха кір парып, ол хыс паза чиит тее оолларға киртінминібіскен* (БТ О). *Хаңыртысха хаптырба піп, іҷезі пір ле хати ағаа чоохтанмаан полған* (ШВ ХЛС).

ХАҢЫРТЫСТЫҒ *пілд.* 1. Хаңыртызы пар, алаахтырыстыг, чой. – Обманный. *Хаңыртыстыг киректернең ол саблан парған. Че іҷезіни осхас хаңыртыстыг ӧлімні ол көрбеен: іҷезі олаңай ла узуп аларға теен нооза* (ТН ТК). 2. Хыныста, ирепчі чуртазында алаахтырызы пар. – Имеющий обман (в любви), с изменой. *Хаңыртыстыг полчатханы харағында көрінген. Аның хаңыртыстыг хынызы ўчўн нинҷе хараа узубин иртірді ни, санап тоозары даа чоғыл* (ШВ ХЛС). 3. Піреезін посха чағын идіп алар учўн, хойнына кіріп алар ўчўн алаахтырыстыг. – Соблазняющий кого-л. *Хаңыртыстыг кирек полтыр. Андаг хаңыртыстыг хынысча учурап парып, ол паза аннаң ос полбин халған піп, кізілер чоохтасчатханнар* (СА КК).

ХАҢЫРЫЛАРҒА [хаңырыл-] *иділ.* Алыг пол парарға, изі сығарға, чӧнерге, сағыс чідіріп, алаағарға. – Сходить с ума, терять рассудок, беситься. *Пу апсахтың хаңырыларға чит парғаны аны ла нимес, че ідӧк имчілерні сағысча түзірген* (ДН ЫА). *Адай хаңырыларға чит парған, олох туста ибіркілерге прай даа күн хорғыстыг полған*.

ХАП I *адал.* 1. Истең тіккен, ун, тамах паза даа пасха нимелер урҷаң улуғ сўўмек. – Мешок. *Пірее чирде одырып, хаптарынаң азых сығарып, азыранып алчалар, анаң пазох чӧр сыхчалар* (КИ ЧХ). *Салығлар чарым хап пол парған* (БФ ТО). 2. Улуғ нимес сўўмек, пірее нимені тутчаң харачах. – Чехол, футляр. *Мылтых хабын ол алып алып, анаң на тапсаан* (КВ МТ). *Анаң, аттарын палған, наганнарын хабынаң сығарып, стол тимнепчеткен ипчілерзер хыҷалыг таптанызып, удур-тӧдір харах сығынызып, пас сыхханнар* (ДН ЫА). 3. Пірее нименің тасты. – Оболочка чего-л. *Сіс хабы тол парған. Пала хабын чыып саларға*. 4. Сан числительнайларынаң хада ачханың синін таныхтапча, чўс. – В сочетании с количественным числительным обозначает количество денег; сотня. *Пір хап ахча хорат саларға. Он хап ахча чыып аларға.* 5. Пірее ниме орныхчаң орын. – Ячейка, соты. *Сӧзірбенің хабы систіл партыр. Аар хабы ізіктең ырах ла нимес ілін партыр* (ДН ЫА). 6. Кізінің ахсы. – *перен.* Рот. *Хабың адынма!* (ЧЛ УУЧ). □ **Хабың ахсын сис, хабарың хах.** – Развязывай свой мешок, новости вытряхивай.

ХАП II *киз.* Тыыдыс кизегезі. – Препозитивная усилительная частица. *Хап-орта,*

хобадым, тіп, ол Каказар айланған (КМ Х). *Хап-хара харахтығ хызыҷах аның сағызынаң пір дее сыхпинчатхан* (ХА А).

ХАПЛАНАРҒА [хаплан-] I *иділ.* 1. Ызырарға. – Иметь повадку кусать, кусаться. *Пу адай хапланча, сизіктіг полыңар* (МЧ МП). *Сатиктің адайы сылтаг чох хапланарға кўс* (АТ) 2. Тарынарға, чабалланарға. – Гневаться, сердиться. *Ол іди ізініп алза, кемге ле полза хапланча тіп, ол ипчі мөңіс ле чоохтан салған* (ШВ ЧС). *Іди сылтаг чох хапланғаны прайзының на көңніне кірбинче полар* (КС Т). 3. Піреезін, пірее ниме өнетін идіп, хомзындырарға, ачырғандырарға. – Пытаться специально причинять обиду, задевая за живое. *Пайаадаң пу ипчі хаплан пари тіп ала, парып ла Толинча аның пазына тыныбысхан* (ЧЛ УУЧ). *Хаплан на көр син ағаа, андада сыннаң көзіт пирем* (ИТ ХӦ).

ХАПЛАНАРҒА [хаплан-] II *иділ.* Тайнанып аларға, көмес чіп аларға. – Перекусить, закусить, поесть немного. *Сынны чоохтаза, прайзы даа хапланып алғаннар (пілбес чатханнаң пасхазы)* (ДН ЫА). *Че парып, хапланып таа алааңдах, Огарков харындас, – чой тілленген Пычон, – піди өзөк парар кізі, – тирін чызынча* (ДН ЫА).

ХАПАХ *пілд.* Тустыг. – Соленый. *Харах частарын хан иткеннер, хапах суғларын пус иткеннер* (ХО). *Алған ипчізі Хара Таргах харах часха харлых турған, хапах суға хайыл турған* (ХО).

ХАП-ОРТА *нареч.* Сын, най чарас. – Точно, ровно, как раз. *Ол сөстерні хап-орта оңарылғанын пір дее кізее сизінерге пирбеен дее полза, оңарылҷаң кізілер табылбох партыр* (АТ). *Постаң оол андар сыныхти көрібіскен, хап-орта ухаанҷылапча* (СА КК).

ХАПСАҒ *адал.* Ағырыг, чуғынҷах ағырыг, чөреес ағырыг. – Инфекционная болезнь, эпидемия. *Палтынаң даа сапса, аңдарылбастар пу хапсаға аңдартханнар* (БФ ХЧ). *Колхозтың хусчы – ікі ус: киріп парған Марфа, Макар пір нымырха тикке парбаан, пір хус таа хапсаг албаан* (ДН К).

ХАПСАДАРҒА [хапсат-] *иділ.* Ағырдырарға, ағырт саларға. – Довести до болезни (о животном, *саг.* о человеке). *Палам хапсадарға чит парған. Пу пызоны соох хазаада хапсадарға пирбеске тіп, аны чылыг туразар кир салғаннар* (ШВ СМ).

ХАПСИРҒА [хапса-] *иділ.* Ағырарға, ағырыға хаптырарға. – Болеть (о животном, *саг.* о человеке). *Панча сынан көрген, че пір күніндөк хапсабысхан* (БТ МП). *Ағам хапсабысхан полған, че чатханын холына алған* (КГ ПА).

ХАП-СОРТ *нареч.* Хандыра, килістіре. – Как раз, кстати. *Пу тон маға хап-сорт ла полған* (ХЧ). *Хап-сорт тігілтір тіп, ол көгенеен хатап-хатап синненчеткен* (КГ ПАО).

ХАПСЫРА I *нареч.* 1. Чапсыра, прай, тиксі, хада. – Впритык, вплотную. *Ол позын чуртасты хапсыра ла пілчеткенге санапча* (ЧС ПТ). *Ол оол андар хапсыра пас киліп, паза даа ниме тапсабин хыйа паза халған* (МТ ПТ). 2. Хада, пірге. – Вместе, сообща, совместно. *Хапсыра хапхан төге ниик полҷаң, оолғым, тіп, ол апсах паза андар көрібіскен* (ДН ЫА). *Пу тураны аал чуртағчыларынаң хапсыра төзебіскенде, аны турғызарға ўр нимес тіп, сағын салған ол* (ТН КК).

ХАПСЫРА II *послел.* Чағын. – Около. *Олар пу хараа аалға хапсыра парарға чаратханнар* (КИ ЧХ). *Оларны хостапчатханнар чўске хапсыра полған полар тіп, чарат салған оларның командирі* (КВ МТ).

ХАПТАҒ *адал.* Хапха нимелер салғаны. – Наполнение мешков чем-л. *Хаптаг ноға-да майың парчатханда, пістің улугларыбыс чоо сірен сыхханнар* (СА КК). *Асты хаптаға сыгара тимнеп салғаннары оларны өріндірчеткен* (НК АЧС).

ХАПТАЗАРҒА [хаптас-] *иділ.* Хапха нимелер саларға полызарға. – Насыпать, набивать мешок, помочь затаривать мешок. *Тамахты хаптазарға полыс пирерге. Син пўўн минзер яблах хаптазарға килер полбадың ма тіп, тарынғанын ол чазырбин, көні андар пастырған* (ТМ ПТ).

ХАПТАНАРҒА [хаптан-] *иділ.* 1. Хапха толдыра нимелер салынып аларға. – Затаривать мешок (для себя), набить мешок чем-л. для себя. *Кип-азахты толдыра хаптанарға. Ол апсах, читіре хаптанарға тимненіп алып, адына пар килерге чахаан* (ТМ ПТ). 2. Пайып аларға. – *перен.* Разбогатеть, накопить избыточное количество чего-то, *разг.* нахапать. *Ол туста пастыхтар полардаң хапхыстар даа*

хаптанып алғаннар, амды олар чырғалдалар (АТ). *Ол чаада хаптанарға сағынғаннар учурабох парғаннар – хайди идерзің зе, полғаны ла пос оңдайынаң чуртапча нооза* (КИ ЧХ).

ХАПТИРҒА [хапта-] *иділ.* 1. Хапха толдыра нимелер саларға. – Затаривать мешок. *Айдо Иванович ам ит хаптапча. Теері хапчыхтың улиина типсіліг иттең тыхтабыс, тууп хапчыхтың артиина тустаан иттең хаптабыс* (ДН К). *Питонча, пір хап чарба хаптап алып, отнаң чаап салған* (ТН ЧТ). 2. Ниме-де чыырға, тикке аларға. – Копить, брать чужое для обогащения. *Пасха кізінің пайын хаптирға. Амды пазох ниме хаптирға чөр пу тіп, чоохтасчатханнар аалдағылар совхозта тоғынған Тойоңның кошаралар аразында чөрчеткенін көріп* (ЧЛ УУЧ).

ХАПТЫРА Араға ізіп алып, ізінҷек поларға. – Быть навеселе; слегка хмельной. *Ол оол хаптыра килтір тіп, уғаа үрүккеннерін чазырбин, өөрелері комнатанаң сығыбысханнар* (БТ О). *Ағаа пасха ба, курткалыг, пірдең улееде хаптыра* (СА КК2).

ХАПТЫРАРҒА [хаптыр-] I *иділ.* 1. Пірее нимені ілдірерге. – Прикрепить, соединив с чем-нибудь, сцепить с чем-нибудь, прицепить. *Анаң түрче дее айбынмин, адын чидін парып, алнындағы пос хаңааҷахха хаптырған* (БТ О). *Ілҷірбенің тігі пазын тастыг хаңааҷахты пеер ағылардох хаптыр салчатханнар* (БТ О). 2. Пірее нименең тутырарға. – Приколоть, надеть. *Сіліг брошказын көгенеене хаптырып алып, көріндес алнында толғал тур хыс* (АТ). *Пісті азырға хаптырча* (ШВ СМ). 3. Хаптырғаснаң тузаланып, пиктирге (ізіктеңер паза ан. п.). – Закрывать на крючок (дверь и т. д.). *Ізікті замокнаң хаптырарға. Ол кинетін не тур киліп, ізіктің пиктеҷең ілгізін хаптырып, чадыбысхан, пазох ла сым на пол парған* (КГ ПАО). 4. Ағырыға тутырарға, ағырарға. – Заболеть, захворать, простудиться. *Мин ол күн, соохха хаптырып алып, иирде чадыға кіргенҷе ағырыбысхам* (ТИ МП*). Тоғыс чалы асхынахтаңар, астаң астап, суғдаң сухсап, чазып, ағырыға хаптыр сыхханнар* (ДС ЧОЧ). 5. Пірее нимее іліліп, апарыларға, учуғарға. – Быть схваченным, унесенным, зацепленным. *Чилге хаптырарға. Ол кинетін не пол килген чилге хаптыр парыбызарынаң хорыхча.* 6. Адайға ызыртарға – Быть укушенным собакой. *Кічігде адайға хаптырарға киліскен. Пу орамада чуртапчатхан чон, ол алаах парған адайға хаптырарға хорығып, аны ибіре ле чөрчеткеннер* (КИ ЧХ).

ХАПТЫРАРҒА [хаптыр-] II *иділ.* Арағаа изірерге. – Хмелеть, становиться пьяным. *Күс-саг чох апсах хаптырыбысхан* (ДН К).

ХАПТЫРҒАС I *адал.* 1. Ізік чабарға, хаптырарға киректелчеткен игір пастығ тимірек. – Крючок. *Түрче поларынаң, кізі ізік тартханда, хадағчы хаптырғасты азыбысхан* (КВ А). *Палтыны оң холына хаап, тура хонып, ізіктің хаптырғазын аза саап, кинетін сығара хонған* (МТ). 2. Марха алай пасха даа ниме ілдірерге, хаптырарға иділген тизік; ілбік, ілбіктес. – Петля, вешалка. *Ілбікті хаптырғас істіне суғарға. Мархаларын хаптырғастарға ілдір пиріп, ууҷазы паланы хуҷахтабысхан.* 3. Тастындағы кип азахты ілерге иділген ілдіргіс. – Вешалка. *Хаптырғасты талап саларға. Тонын хаптырғасха іл салып, пөрігін суурған.*

ХАПТЫРҒАС II *пілд.* Сала араға іс салған. – Хмельной, немного навеселе от спиртного. *Хурун Иванович хаптырғас, ай-суулахта* (БФ ТО). *Тасхар хаптырғас ооллар ла полғаннар* (ХА А).

ХАПТЫРЫЛАРҒА [хаптырыл-] *иділ.* 1. Пірее нимее ілдірілерге. – Прикрепляться, прицепляться к чему-н. *Кип андар хаптырыларға кирек полған. Аттар читпинчеткенде, пір соор пасхазына хаптырылҷаң полған* (НК КХ). 2. Пірее нимее тартыларға. – Привлекаться к чему-л. *Пу часхыда пістің тиң ооллар прайзы армияа хаптырылғаннар* (ХА А). *Чарғаа хаптырылып, ол пис чылға чарғыладыбысхан полған* (СА КК). 3. Пірее нимее тутырыларға, кизіртілерге. – Быть приколотым, надетым. *Хаптырғазы хаптырылча, чиркеенес пасталча. Көксінде хызыл чылтыс хаптырылған.* 4. Хаптырғаснаң пиктелерге (ізіктеңер паза ан. п.). – Закрываться на крючок (о двери и т. п.). *Ізік хаптырыл парды, узирға чарир. Ізии ілгіске тазылада хаптырылды, иней амыр ла узирға чадыбысты.* 5. Апарыларға (чил паза ан. п. нимелер

хоостыра). – Уноситься. *Чилге хаптырылып, ілген кип-азаа прай учуғыбысхан. Ол түрчедең пасталған хуйунға хаптырылып, ӱр нимеске ле чіт парыбысхан* (СА КК2).

ХАП-ХАРА Най тың хара. – Очень черный // черным-черно. *Хап-хара тулуңныг Онис улуг нимес икелерде киис идерге түк тӧзенглепчеткен* (ДН ЫА). *Ол хап-хара састыг, хара күрең харахтыг абахай хыс* (ЧМ К).

ХАП-ХАРАСХЫ *пілд.* Най тың харасхы полғаны. – Тёмный-претёмный. *Хап-харасхыда олар, пір дее ниме көрінминче тіп, ағлахтан сыхханнарында, кем-де от чарыдыбысхан* (СА КК). *Кинетін тасхар көрібіссе, хап-харасхы хараа тӱс партыр* (КГ ПАО).

ХАПХАХ *адал.* Оох-теек аңнарны тутчаң тиріг, хахпан. – Капкан. *Хапхахнаң ағам илееде аңыҷахтар тутчаң, олох туста ӧркелер дее полҷаңнар* (КИ АЧ). *Кем анда хапхахха хаап парғанын көрерге тіп, апсах тасхар сыға халған* (КИ АЧ).

ХАПХЫС I *адал.* Ізіг нимелерні тутчаң ниме, туда. – Ухват. *Хапхыснаң ол кӧдесті ептеп ле ізіг пестең сығарып алған* (ДН ЫА). *Че мында хапхыс чох кирек киліспес, ооллар, тіп ол андар пастыра халған* (НК КХ).

ХАПХЫС II *пілд.* Оғыр, ниме хаапчатхан. – Вороватый. *Чемоданымнаң пічіктерімні ол оғырлаан полтыр – хапхыс оол* (ХА). *Пу олғаннар паба іҷе чох ӧзіп, хапхысха ӱгрен парғаннар* (ТЛ О).

ХАПХЫҶЫ *пілд.* 1. Хаап, апарыбызарға хынаачы, оғырлапчатхан. – Вороватый. *Хапхыҷы кізіні оғырнаң тохтат полбассың. Хапхыҷы паланың позының оңдайын пір дее алыстыр полбас.* 2. Ниме-нооны, кізіні хабарға хынаачы. – Любящий кусаться, *прост.* кусачий. *Андаг хапхыҷы Кӧӧктер Ылачыннарны іди кӧйдіредір* (КИ ИС). *Хапхыҷы адайны пагдаң позыдыбыс, прайзын тутхлап салар* (ШВ СМ).

ХАПЧАЛ *адал.* Тағлар, хайалар аразындағы тирең, хыстым орын. – Ущелье, теснина. *Ол мыннаң тискен хасхылар хапчалда хоных табынған одырлар* (КИ ХУО). *Ол хапчалға кір парыбыссалар паза оларны сығарарға аар полар тіп сағын салған хызыл командир* (КВ ХУО).

ХАПЧИРҒА [хапчы-] *иділ.* Тың ағырыбызарға, ағырии тыыдыбызарға, іріңнирге. – Воспаляться, нарывать (о ране). *Палии тың хапчып партыр тіп, ол имҷі паза паланы чатыр саларға чахыг пирібіскен* (ХА А). *Хапчирға чит парған палиин аның имҷілер дее имнеп полбас тіп, паза даа тапсабин салған* (ТН СКК).

ХАПЧЫҒАЙ Табырах, чапчаң. – Быстрый // быстро. *Кізілер доклад хығырбазыннар ла тіп, хапчығай прайзы газетаа пазын салғаннар* (ИТ). *Армия ла тузы хапчығай иртсін* (ХА А).

ХАПЧЫҒАС *адал.* Нымзах истең тіккен ахчалар паза чаҷыннар салчаң сӱӱмегес. – Мешочек, кошелек, кисет. *Аннаң аар хапчығас сығар килген* (ДН ЫА). *Хапчығасха толдыра ниме-ноолар суғып алып, аны сала оортах арах чазыр салған* (ШВ СМ).

ХАР Хысхызын тигірдең тоолапчатхан оох пузыҷахтар. – Снег // снежный. *Ол прай нимее кӧнік парған: киліссе, ат ӱстӱнде дее узуп аладыр, кӧртік аразында даа харнаң пӱргенібізедір* (ДН ЫА). *Харлар, чилге хосталып, аар-пеер хайынызып, кӧзенек сӱлейкезіне піҷірезе тӱсчелер* (БТ О). □ **Чалаас оолах хар кӱрепче (ағас хырғаны)** (ХС)**.** – Голый мальчик снег разгребает (скобление дерева).

ХАР: ХАР ПАРАРҒА [хар пар-] *иділ.* Ардап параргға, ачыбиныбызарға, ардабызарға (айраннаңар). – Прокиснуть (об айране, кисломолочном напитке). *Ачып турған айранға сӱт урбазаң, хар парадыр* (ТН ЧЭ). *Че син ағыл килгенде ол пайааох хар парған полған тіп, ол ирен хағырып, чирге тӱкӱрген* (ВК МТ).

ХАРА *пілд.* 1. Кӧйееге алай хара тасха төӧй өңніг. – Черный. *Чалаңмас пазынаң чылтың хара хойыг сӱрместері арғазынзар чайылысханнар* (БТ О). *Че чохыр адай пазох алнында ахсаңнап парир, ахсах нимес азааның пудында хара хус азағы, хара намачы чіли, салбаңнап париғанын кӧр халған Федор Павлович* (ДН ЫА). 2. Кӱрең, кӱнге кӧй парған (теердеңер). – Смуглый, сильно загоревший. *Кӱнге кӧй парып прай хара пол партыр. Табырах! – аахтаан тутхын пастағҷызы, аппағас тістіг, чабызах хара хамахтыг ирен* (НК КХ). 3. Кӧйееге алай

хара тасха төөй түктіг. – Вороной, черный. *Көрзем не хара ат алнымда тур салтыр. Ол туста харах алнында хара ой аттыг оол турыбысхан* (ПА РпЛ). 4. Чабал, чик айна. – Нечистый / нечисть, злой дух. *Таг харазы. Хараазын пала тың ылғапчатса, хара нимелер харыг полча тіҷеңнер* (СА КК3). 5. Хомай, харасхы. – *перен.* Мрачный, безотрадный. *Хара сағыстыг кізілер амғы туста көптелчелер. Хара сағызы анық тастына сых килбинең, паза аннаң чоохтасчаң кізі дее халбазын ол пілінген полар, неке* (ТИ МП). 6. Сөс алнында турып, аның тузазын тыытчатхан сөс. – Очень, совершенно, абсолютно (в препозиции к определяемому слову). – *Хара пасхаҷыл ниме пол парды пістің* (ДН ЫА). *Хара сүрееліг түс көрдім мин пүүн хараа тіп, чоохтанминаң Тата паза ибзер кіріп, хости одырыбысхан* (ХА А). □ **Хара суғны хайнадып, хайах сығар полбассың** (ХС)**.** – Из родниковой воды масло не вытопишь.

ХАРАА *адал.* Сутканың чардығы, күн аразы (иирдең сығара иртенге читіре). – Ночь. *Хараа полза, чар алтында, соохха халтырап, хонадырлар* (КС АЧА). *Харасхы хараада ипті, истіг пас чөрҷеңміс* (ЧМ О). □ **Тай тамыры тартхынныҥ, таң хараазы чорыхтыг** (ХС)**.** – Гены матери притягательны, предутренняя заря – путника время.

ХАРААҒАРҒА [хараах-] *иділ.* Паланы пасха кізілердең, нимелердең чазырарға. – Оберегать. *Ипчі палазын хараағып, андармындар даа сыхпинча* (ШВ ЧС). *Ол инең, палаларын чідір салып, амды чалғыс пархазына хараағып, андар хайдаң парар* (КГ ПАО).

ХАРААҒЫ *пілд.* Хараа тустағы. – Ночной. *Хараағы хустың күзі дее асчаң тіп, ол ипчі апсаан чідір салғанына ам даа киртінмин одырған* (ШВ ХЛС). *Хараағы түн чирні прай чабысхан, ибіре сымзырых пол парған* (ДН ЫА).

ХАРААЗЫН *нареч.* Хараағы туста. – Ночью. *Ам күннің хараазын соохтаң соох ла полып одырча* (ТИ ПМ). *Күскүде хараазын соохталыбысча* (ХЧ).

ХАРАА-КҮНӦРТЕ *адал.* Күн тооза паза хараазын. – *собир.* Днем и ночью. *Сарайлар алтында сеневейкелер, клейтоннар хараа-күнӧрте нызырасчаңнар* (ТМ ЧЧ). *Иней хараа-күнӧрте, ол ла оолғын чаадаң сағып полбин, одыр салчаң* (ШМ КЎ).

ХАРААЧЫЛИРҒА [хараачыла-] *иділ.* Айанаң харахтарының үстүн чаап, ырахсар көрерге. – Смотреть вдаль, прикрыв ладонью глаза. *Оларның өнетін хараачылирға турғысхан кізілері сағба пирбеенде, тибірирге чаратпааннар* (А). *Аның харааңда пазох ла ол хараачылапчатхан ууча турчатхан, хайдаг мөңіс паза айастыг полған ол сом* (НК АЧС).

ХАРАҒАЙ Чыл тооза көк турчатхан, сабаллыг, узун іңеліг, махайахтыг ағас. – Сосна // сосновый. *Ағас тоғынчыларынаң ырах таа ниместе, пірее-пірее ле халған харағайлар аразында ікі кізі пас чөрче* (ЧМ КЧ). *Соох ол арада, наа ла чууп, хумнаң сарғалта хыр салған харағай ағас, полча оралып, стол алтынзар адайдаң даа чапчаң чүгүрче* (ТМ ПТ).

ХАРАҒАЙЛЫҒ *пілд.* Харағай өс парған. – Сосновый. *Ибіре прай ла харағайлыг орыннар көрінчеткеннер* (ХЧ). *Че ағаа, турадаң сығып, сылағай көрімніг харағайлыг арыг аразында полып аларға кирек* (СА КК1).

ХАРАҒАТ *адал.* Сырып ағаста өсчеткен, хара, хуйаң тадыпчатхан чистек. – Смородина. *Хызылғат, харағат ағастары халын өсчең чирлер полтыр* (БФ ТО). *Харағаттың, нирнің, ах пастың одын тимнепчелер чей идерге* (ИТ).

ХАРАҒАТТИРҒА [**харағатта-**] *иділ.* Сырып ағаста өсчеткен хара, хуйаң тадылыг чистектерні теерерге, харағат теерерге. – Собирать смородину. *Таңда піс харағаттирға тайғазар парарбыс тіп, іҷем, магаа чоохтаныбызып, паза матап ла минзер көр сыххан* (СА КК). *Таңда олар харағаттап ала, тураҷахтың оң саринзар инерлер, анда күн тооза хайынарлар* (СА А).

ХАРАҒҶЫ *адал.* Көрігҷі, хадағҷы. – Сторож, наблюдатель. *Ол Моол ханының харағҷызы полтыр* (КА). *Чир арғазын чіре хадарҷаң харағҷы полып, мин чігленістіг ниме көрбедім* (КМ ТТ).

ХАРАЗАРҒА [харас-] *иділ.* Күстенерге, сіренерге. – Стараться, стремиться. *Хыстар пістің алныбыста чахсы поларға харас-*

чалар (ХЧ). *Тигір пӧлиин ол синеп, піліп аларға харасча* (АМ С). □ **Харассаң – полар, хараспазаң – полбас** (ХС)**.** – Если стараться, что-нибудь получится, а не стараться, то ничего не будет. **Кізінине харасханның позынин суур парыбызадырлар** (ХС)**.** – Пожелаешь чужое добро, без своего останешься.

ХАРАЗЫҒ *адал.* Күстеніс, сіреніс. – Старание, стремление. *Че оларның харазығлары тикке парбааны көріндіре полған* (КГ ПАО). *Паза хоости чайалған сӧстер аразында позына чазытти чарыдылған кизектер таап аларға харазығ полған* (СА КК2).

ХАРАЙТАРҒА [харайт-] *иділ.* 1. Харалтарға. – *кыз.* Чернить что-л. *Машинаның тегілегін харайтарға. Тимірні чылтырада харайтарға ӱгреніп алған.* 2. Чыып саларға. – Хоронить. *Килигеннер хоорыла тӱскеннер, ӧлген чоннарын харайтчалар* (ХЧКЧ). *Мині мындох харайтып саларына тың хорыхчам тіп чоохтанып, ол апсах, минзер көріп, аннаң андар теен: мині ибімзер апар саларзың, палам* (ТН ТКӦ).

ХАРАЛАРҒА [харал-] *иділ.* 1. Хара поларға. – Чернеть, быть чёрным. *Сиден ортызындағы ікі иб, улуғ көпеннер чіли, харалған* (ДН ЫА). *Наңмырлығ пулуттарға Ағбан істінзеркізі прай туу харалчатхан* (КИ ЧХ). 2. Хара көрінерге. – Чернеть, виднеться темной массой, быть во множестве. *Ырахта тағлар харалча. Тағ аразында ағар чаа харалып сығып одыр.* 3. Чылтырах, чарых оңдайны чідірерге. – Мутнеть, темнеть, тускнеть. *Харахтары харалчатхан осхас. Кӱмӱс ызырғаларым харал партыр.* 4. Хара пӱлес, пӱлестелерге. – Виднеться черным, темным, мутнеть, тускнеть. *Андох чоон хызыл хайа алтынаң ап-арығ хара суғ харалча* (ТМ ЧЧ). *Тигірде хара хустар тол парып, прай нимені туу тартып салтырлар, прай ибіре хараллача.* 5. Кірге хара көрінерге. – Почернеть от грязи, загрязниться. *Ах станы хаҷанох кірге харал парған. Аның харал парған чайғы кип-азаа даа най ла ипти чох көрінчеткен* (ШВ СМ).

ХАРАЛДЫ I *адал.* 1. Күн теңмес, наңмыр кірбес иде ит салған чабығ. – Навес, тент. *Пу чайғызын харалдыны читіре пӱдір салғам. Кис салған ағастарны харалды алтына чатыра иптеп салған.* 2. Көлек. – Тень. *Тура харалдызы. Таң атханда, хара чир чыстана тӱзіп, харалдыларын чирге чайа тастапча* (КИ ХЧЧ). 3. Пірее хустарны, аңнарны хорыхтырар иде турғыс салған ниме. – Пугало, чучело. *Хорғыстығ харалды. Харалды огородта турғыс салып, ол ам ниме поларын хадарып одыр салған* (КИ МН).

ХАРАЛДЫ II *адал.* Часхыда наа ла хар хайылып пастапчатхан орын. – Проталина. *Күннің сустары харалдаа тееп сыхханнар. Часхыдағы харалдыларға ӧрініп, піс прай ла почлап парған ибзер айланҷаңмыс, анаң на іҷебіске хырыстырҷаңмыс* (СА КК).

ХАРАЛТАРҒА [харалт-] *иділ.* 1. Пірее нимені хара ӧңніг идерге; сырлирға. – Чернить что-л. *Ах тӱктіг пӧриим сарғалып, харалтарға кирек полча. Теерлерні харалтарға пирібіскенде ле, аның чӱреене истіг пол парған* (БТ О). 2. Пірее нимені хара көрімніг полдырарға. – Заставить что-л. чернеть, выглядеть темной массой, быть во множестве. *Ол таг тӧзін чон іди харалтчаттыр. Хара сеектер чирні харалтханына кізілер дее хайыг айландыр сыхханнар.* 3. Пірее нименің чылтырах чарых оңдайын чідіртерге. – Заставить что-л. быть мутным, тускнеть. *Чир алтында чазырған ахчазын ирткен чыллар прай харалт салтыр. Син минің наа кӱмӱс чазанҷыхтарымны піди харалт салғазың.* 4. Пірее нимені хара, пӱлес көрімніг идерге, көріндірерге. – Заставить что-л. виднеться темным, черным, темнеть, тускнеть. *Сомны ӧнетін харалтарға. Ол тетрадьында хоосты харалтхан, че тӱрчедең аны хатап ас көрген, аннаң на хатап хоостап сыххан* (ТИ МП). 5. Пірее нимені кірлирге. – Пачкать что-л. *Кип-азаан сырнаң прай харалтхан. Ах көгенееңні харалт салдың, иптеп чӧр!*

ХАРАЛҶЫ *адал.* 1. Хар хайылчатхан орын. – Проталина. *Көңнінде харасхы харалҷылар толғалыс килгеннер* (АТ). *Харалҷылар чолға толдыра ахххлап сыхханар – ол полбаҷаң ма часхының позының килгенін киречілепчеткені* (КВ МТ). 2. Пустағы суғлыг орын. – Полынья во льду. *Харалҷы пір дее көрінминче. Улуғ харалҷылар магаа учурабаан.*

ХАРАЛЫЗАРҒА [харалыс-] *иділ.* Хара өңніг көрінерге (көптеңер). – Темнеть, чернеть (о многих). *Ырахтаң ол күргеннер ле харалысчатханнарын көр турған* (ДН ЫА). *Көк тигірде, тайға үстүнде хара хустар харалысчатханнар* (ТВ АТ).

ХАРАМ *пілд.* Иртіре сибер, ахчазына, пайына, изіне харамнанчатхан кізі. – Скупой, жадный; скупердяй. *Харам кізіде хыйға сағыс чох поладыр, харамның ис-пайы харанға тоозыладыр* (ХЧ). *Пабазы пір чыл мының алнында постарының на алнын хараан харам кізілерде үреп парған* (ХЧК). □ **Харам кізідегі алымны, харағай пүрі түссе, аларзың** (ХС)**.** – У скупого долг когда листья сосны упадут, вернешь. **Харам кізі хаҷан даа чоғыл тидір** (ХС)**.** – Скупой всегда говорит – нет.

ХАРАМДЫҒАРҒА [харамдых-] *иділ.* Харамнанарға. – Скупиться, жадничать. *Кізі изіне ноға харамдығарға кирек тіп, ол иней аннаң андар пастыра халған* (НК КХ). *Апсах прай нимезіне харамдығарға үгрен тее парған полза, пу аның иң аарлыг ис-пайына саналҷаң* (ХЧН).

ХАРАМДЫХ *пілд.* 1. Хара арах өңніг. – Черноватый, темноватый. *Ол апсах харамдых арах киптіг полғанын прайзы даа сизінген осхас полғаннар* (ЧН АЧ). *Харамдых истең хынған нимелер ле полза тіктір полбазын Орис сизінген* (БТ О). 2. Ырахтаң хара көрінчеткен чир (орын). – Место, кажущееся издали черным. *Харамдых орынзар чидерге. Харамдыхта кем-де хыймырапчатхан.*

ХАРАМЗЫНАРҒА [харамзын-] *иділ.* Харам полчатханға тартыларға. – Проявлять склонность к жадности. *Харамзынарға көнік парған. Аның харамзынарға полчатханы харахха тасталча.*

ХАРАМНАНАРҒА [харамнан-] *иділ.* 1. Харам поларға (постаңар). – Скупиться, жадничать. *Ол апсах прай нимезіне харамнанып үгрен тее парғаны сах піди көрін парған* (КГ ПАО). *Чиисті посха харамнанарға чарабас, палам, тіп ол ууҷа паархазын амыр ла үгретчең полған.* 2. Піреезін піреезіне күннирге. Ревновать кого-л. к кому-л. *Ол хысты харамнанып, позының хыйа чөрбеске чахып салған* (СА КК2). *Хада илееде үр тоғын салған өөрезін харамнанып, ол Эдөттің ат хулаа азыралбас нанҷызы Ондрайға чапсынған* (БТ О).

ХАРАМНИРҒА [харамна-] *иділ.* Харам поларға. – Быть скупым, жадным. *Апсах, чалғысхан чуртап, харамнирға үгрен парған. Чаа тузында ол инейек хармнирға үгрен тее парып, ол оңдайын соонаң даа тастабаан* (ХЧ).

ХАРАН I *адал., көр.:* **аалҷы**.

ХАРАН II Хара күс. – *уст., рел.* Тёмная сила. *Харанға пастырарға. Көк харағайлар алай ба ах хазыңнар аразында пастыр чөріп алған соонда кізі хазиин хараннарға даа пастырбинчатхан осхас полча тіпчелер* (СА КК). *Аның көстерінде хаҷанох сомнар, хоостар, омалар пазырыстыг уйгудағы хараннар чіли, пірсі пірсін алыстыр турғаннар* (ТГ Ч).

ХАРАНАРҒА [харан-] *иділ.* Пірее нимезін пасхазына пирерге айирға. – *саг.* Скупиться, жадничать. *Ол халазаан позы даа харанып ала чіпче, мин, тізең, ағаа хыҷыгым тудып, аннаң халас кілеп турғам* (БФ ХЧ). *Амды мин сині, ахчаңа харанып, көп чыллар төлебеен үчүн, пу түбі чох ээліг харачы суғзар кире тартып парыбызарға киреклпін* (БП ТЧ).

ХАРАНҒА *нареч.* Чазырып, пасхазына чоохтабин, туйуххан. – Тайком, исподтишка. *Ағаа киртініп, асхыстағылар амға теере ол тос кимені харанға Читі хыс тағларында кілепчелер* (ТМ ЧЧ). *Хыс палалар, тізең, пілдірбес-пілдірбес, таң пар, таң чохтар, пірееде ле харанға сыбыхтас салчалар* (ТМ ПТ). □ **Харамнин харанға күске тоосча.** – У скупого мышь тайком все съедает.

ХАРАНДЫ *адал., көр.:* **харалды**.

ХАРАНҴЫ *адал.* Чуғынҷах ағырыг. – Чума, оспа. *Мының алнында харанҷы аалларны тооза хыр парыбысчаң* (ХЧ). *Харанҷыны ам имнирге хаҷанох үгреніп алғаннар* (ХЧ).

ХАРАҢ I *адал., тиң.:* **албыға, кіс**. Кічиҷек ачын аңыҷах. – Соболь. *Хараңны тудып аларға. Хараң теерізінең тон тігерге. Хараңны ат пирзең, улам на чахсы поларҷых тіп, Ласа хатхыраңнап сыххан* (ШВ СМ).

ХАРАҢ II *адал.* Читіре пысхалах теер. – Недошедшая шкура (о мехе, зимний волос

которого еще не вполне образовался). *Анда пасха пысхан теерлердең хости хараңнар чатчатханнар* (ДН ЫА). *Хараңнардаң даа тігерге киліскен тіп, ол ипчі амыр ла чоохтан салған* (ДН ЫА).

ХАРАСХАХ *пілд.* 1. Күстенҷік, тіспен. – Старательный. *Тоғысха харасхах, ноо даа нимені орта итчең хылыхтығ чиит оолны санҷы тоғызына тургысханнар* (ХЧ). *Андағ чітіг, чалынныг сöстер соонда прайзы даа ӱгреніске наа күснең чапсынҷаң, харасхах оңдайлыг полчатханнарын табырах иртчеткен күннерінде тузалыг көзітчеңнер* (СА КК). 2. Пöгіннер турғысчатхан паза оларға чидіп полчатхан оңдайлыг. – Целеустремленный. *Пычон сағынып одырза, пу оол уғаа харасхах, ирте ир пол парған төл полтыр* (ДН ЫА). *Төреннең харасхах позы хайдаг даа тоғысты толдыр полҷаң оңдайлығын сах піди көзіт пирген* (ШП Х).

ХАРАСХЫ 1. Иир соондағы тус, пӱлескі. – Тьма, мрак; сумерки, темнота // темный // темно. *Иң полбаанда, ах чарыхха харасхы даа көлеткілер тӱзірерге чалтанминча* (ТМ ПТ). *Аалны харасхы тиксі дее чаап салған* (ДН ЫА). 2. Ӱгредии чох, читіре сағын полбинчатхан. – *перен.* Темнота, невежество, безграмотность. *Харасхыдаң сығарға сидік пілдірген. Илееде чыллар харасхыда чуртаан чон амғы тусха көнік полбин ідöк алаң асхан чіли пілдірген* (ТЛ О).

ХАРАСХЫДА *нареч.* Иир соондағы туста, пӱлескіде. – Во тьме, мраке, в темноте, сумерках. *Тағлар хыринзар харасхыда соох күн, хара тӱлгӱ чіли, китеп килче* (КМ КХ). *Иир харасхызы нооза, хазааларың даа хайдаг соохчылыг турчалар* (БФ ЧТ).

ХАРАСХЫЛАНАРҒА [харасхылан-] *иділ.* 1. Иир соондағы тус пасталарға, пӱлестелерге. – Темнеть. *Харасхыланғанын ол чадап ла сағып алып, олох туста тимненібіскен* (ШВ ХЛС). *Харасхыланыбысса, килерзің тіп, ол табырах ла ибінзер чӱгӱре халған* (ХА А). 2. Хомай сағыстар кіріп, көңні тӱзерге. – Мрачнеть. *Істінде харасхыланыбызып, ол паза ла полбаста чазызар сых парған* (БТ О). *Аның чӱреенде харасхыланыбысхан полған, че пір дее ниме ағаа öрініс ағыларына ізенминчеткен* (НК КХ).

ХАРАТАСЧЫ *адал.* Хара тас анылчатхан кізі. – Шахтер. *Харатасчылар городының позының ундулбас омазы пар* (ЧМ Х). *Ол ибні, саблыг харатасчыларға чарыдып, өнетін пӱдіртірлер* (БТ О).

ХАРАХ 1. Кізінің көрҷең органы. – Глаз // глазной; взор, зрение. *Аның харағының алнында Ористің, харасхы хараа осхас, тирең харахтары тургаННар* (БТ О). *Че хараана ағазының тарынҷах сырайы көрінген, сағаллары тітіресчеткеннер, харахтары хыймырабин көр тургаННар* (ДН ЫА). 2. Тоңас, тамах. – Зерно, зернышко, крупинка. *Пір харах таа тоңас халған полза, чахсы поларҷых. Кинетін аның хайшин чирде тӱс парған пір-ікі тамах харағы тархан* (ДС РК). 3. Чистегес. – Ягодка. *Харахтарын чібіс турчам. Чистекті пір харахнаң теерерге.* 4. Улуғ нимес оймах (яблахтың, чӱстӱктің паза ан. п.). – Глазок (картофельного клубня, перстня и т. п.). *Чӱстӱктің харағы öкерек полтыр. Яблахтың харағы öтіп пастапча.* 5. Күннің, айның тоғылағы. – Диск солнца, луны. *Күн харағы пулутха көлен парған* (ХЧ). *Оларға пілдістіг полған: пу чағында олар күн харағын көрбестер* (ОН ЧГ). 6. Чарытхы (автомобильнің). – Фара (автомобиля). *Машина харағы тың чарытча. Машина харағы ырах чарытхан.* 7. Карттағы таныг. – Очко (на игральных картах). *Көп харах чыып аларға. Пір харах таа ал полбадым.* 8. Кизек, чардых (көзенектің). – Звено (окна). *Көзенек харағын оода тастабысханнар. Көзенек хараанзар пахлабызып, ол сым на турыбысхан* (ХА А). 9. Сөзірбенің ӱді; аарларның мед чығҷаң орны. – Ячея, ячейка (сети или сот). *Сөзірбе харахтары талал партыр. Аарлар ол харахтарға толдыра мед тазып салғаннары аны ла нимес, че прайзын даа öріндірген полар, неке* (ВП). ◊ **Харны тозып, харағы хызарған.** – Живот насытился, глаза не насыщаются. **Чалбах чарынға чадын пирбеске, чараалыг харахха уйғу пирбеске.** – Широкому боку не дать лежать, открытым глазам не давать уснуть.

ХАРАХСЫНАРҒА [харахсын-] *иділ.* 1. Көрерге, пахлирға (ырах), ибіре көрерге. – Смотреть, посматривать (вдаль), обозревать что-л. вокруг. *Күн сығызынзар алдыра*

харахсынарға. Аның төзінең харындастары харахсынчалар (ТМ ПТ). *Хайдаг кипазах кизіп аларын сағынып, ізіктегі чабал хырна көгіспегінзер харахсынған* (ТМ ПТ). 2. Піреезінің соонча көр турарға, пірее-пірее пахлап турарға. – Присматривать за кем-, чем-л.(время от времени). *Кухнязар тайызы харахсынған* (ТМ ЧЧ). *Мал харахсынып, тустаңар даа ундубыстыр* (КВ А). 3. Ибіре пахлирға, көрерге. – Озираться по сторонам. *Аар-пеер харахсынарға. Ибіре харахсынып үгрен тее парғаны аны прайзының алнында пасхалаттырчатханын сизін салып, ол позы даа изі чоохтан партыр* (ТЛ О). 4. Сахтирға, ізенерге, сыйых алып алар сағыснаң (аалчыдаң, туғаннардаң). – *перен.* Ждать, надеяться, желать получить гостинец (от гостя, родственников). *Сыйых сағып харахсынарға. Палалар удаа харахсынчалар.*

ХАРАХТИРҒА [харахта-] I *иділ., көр.:* **харахсынарға**.

ХАРАХТИРҒА [харахта-] II *иділ.* 1. Пірее нименің хырынча хоос тігерге. – Вышивать узор по краям чего-л. *Поғозын хызыл нинчінең харахтап салған* (БТ О). *Тіккен пладын ол хоза харахтап саларға чарат салған* (ШВ СМ). 2. Пірее нименің істіне харах турғызарға (чазанчых паза ан. п.). – Вставлять глазок во что-л. (украшение и т. п.). *Харахтап салғаны – махтастыг кирек. Кибінің үстүндегі чардығын ол харахтап саларға чаратхан, ағаа хоза хакас хоостыг ол нооза* (БТ О).

ХАРАХТЫҒ *пілд.* Харағы пар. – С глазами, имеющий глаза. *Улуг харахтыг кізі. Ніске харахтыг ірен. Ол-пу нимелерні ағылғлап, столға ипти турғысхлап, ах сырайлыг, сарыг сүрместіг, ачых харахтыг хызычах хыймырап чөрген* (ДН ЫА).

ХАРАХ-ХУЛАХ *адал.* Кізінің көрчең паза исчең органнары. – *собир.* Глаза и уши. *Ах торғызын сығарып, харах-хулағын чызынған* (А М). *Харах-хулағы тунғанча узупча тіп, ол иней перін чөрчеткен* (КВ МТ). ◊ **Харах-хулах чох.** – Без оглядки, очень быстро (*букв.* Глаз-ухо не имеющий).

ХАРАЧАХ *адал.* Пірее нимелер салчаң ниме-ноо, өөнінде төрт пулуңныг. – Ящик. *Паскир, ойлап парып, пір харачах бутылкалар ағыл килген* (КИ ЧХ). *Орғаннар үстүнче ілгөрлер турчалар, анда чабал харачахтар, абдыралар турча* (ДН ЫА).

ХАРАЧАХТЫҒ *пілд.* Пірее нимелер салчаң ниме-ноолыг, харачах пар. – Имеющий ящик, с ящиком. *Хости аның тирең харачахтыг сірее турған. Анчада, пістіңзер пір улуг абыс пастыр килді харачахтыг* (МТ).

ХАРАЧХАЙ Азыр хузурухтыг хус. – Ласточка // ласточкин. *Албинаң харачхайлар, пычыразып ала, чоғар алдыра сиил сыхханнар* (ТМ ЧЧ). *Түнүкте хармах сабында одырып сарнапчатхан харачхай, кинетін сатхылап ала учуғып, хазаа үстүнзер нимее-де тееп сыххан* (ТМ ПТ).

ХАРАЧЫ I *адал.* Пустар аразындағы суғлыг орын. – Полынья. *Харачызар чүгүр парып, хузуриин тилтезер суғып, одыр салған* (КТН). *Хысхызын харачызар суг аларға чөрчеңміс* (НК ХХС).

ХАРАЧЫ II *пілд.* Олаңай (кізі). – *фольк.* Простолюдин. *Харачы кізінің палазы улуг пастых таа полар ба тіп, иней стол кистіне одыр салған* (ТН КК). *Харачы кізілерге пу туста ла орта сағыс киргеннер* (ХЧ).

ХАРАЧЫ III *адал.* Харах оды. – *кыз.* Зрачок. *Харачызын улуг идіп, ол хыс амды минзер чікелепчеткен* (ЧМ КЧ). *Харачызының чалтырапчатханын көрбин халып, ол амды үр чөрбес тіп, сағын салғаннар олар* (ДН ЫА).

ХАРБАЗАРҒА [харбас-] *иділ.* 1. Пірее ниме үчүн ікі алай аннаң даа көп кізілернің аразында күрезерге, чарызарға. – Бороться, сражаться, схватиться друг с другом. *Паза пір сағыс харбазарға хыгырған* (ДН ЫА). *Улугларыбыс фашизмнең харбазарға парғлабысханнар* (БТ МП). 2. Марыглазарға, чарызарға. – Состязаться. *Аны истіп, Черемышин тарынғанына хызар парған, піс ханча күзібіс читкенче харбасхабыс* (ЛЧ). *Алып аттар тігірт салчатханын күлүктер харбасчатханынаң хачан даа алчаастабыссың* (СА А). 3. Піреезінең чизерге, тартызарға. – Грызться, ссориться с кем-л. *Сыбыра харбазарға. Я, ол миннең не харбасча, паза кізі чогыл, – тіпче Аринча, пастыгынзар көріп* (ИТ ХӦ).

ХАРБАЗЫҒ *адал.* 1. Пірее ниме үчүн ікі алай аннаң даа көп кізілернің аразындағы

күрезіг. – Борьба, сражение. *Оларның пойли тудынчатханы чиит улусха чуғып пастабысханы іле – андағларнаң харбазыг апарарға көп килісче* (ИТ). *Анаң на иирде иң пастап ла мындаг алыпнаң түгенҷі харбазыг пасталар: Кимні тулғиры* (ББ ТС). 2. Марығлас, чарызыг. – Состязание. *Харбазыға тимненчеткеннер постарын иптіг тудынғаннар* (ЛЧ). *Иртең, тізең, харбазыг тузында пасталған* (ХЧ). 3. Піреезінең чизіс, тартызыс. – Грызня, ссора. *Пуларның аразында харбазыг пір ле чыл парбинча. Харбазыг пір дее тоозылбас тіп пілдірче.*

ХАРБАЛИРҒА [харбала-] *иділ.* Холнаң аларға, тударға. – Ощупывать, шарить (руками). *Пірсінде иртен Мукул, усхун киліп, арчымағындағы хузухты харбалапча* (ИТ). *Адорс, адынаң түзе хонминаң, киіктің мойнын харбалаан* (ТМ ЧЧ).

ХАРБАНАРҒА [харбан-] *иділ.* 1. Пос холынаң аларға, посха тударға. – Брать себе в пригоршню, хватать (руками для себя). *Чирні холға толдыра харбанарға. Ол тоолап парған тамахты харбанып алып, ахсына кире суғып, ағырин тайнап сыххан* (ШМ КЎ). 2. Пөзік кödірілерге күстенерге. – *перен.* Карабкаться, взбираться вверх. *Пабазы олғаннарын сыбыра чуртаста харбанарға ўгретчең полған* (ТЛ О). *Ол позын чуртасха харбанып, кізі полып алғанын удаа чоохтаҷаң полыбысхан* (КГ ПАО). 3. Харамын көзідерге. – Проявлять жадность, корыстолюбие. *Аның полған на наа нимее харбанарға итчеткені көріндіре. Харбанарға көнік парғаны мында даа туза ағылбаан полар ағаа.*

ХАРБАНҶЫХ *пілд.* Прай нимені посха алып алчатхан, ачын хылыхтыг. – Алчный, *прост.* загребущий, загребистый. *Харбанҷых Майраның іди тібіскеніне чапсып, Анпай аңмай ла халған* (КГ ХА Т). *Торна ирепчі пістің уғаа харбанҷых кізілер полған* (НК ХХ).

ХАРБАҢНИРҒА [харбаңна-] *иділ.* 1. Холнаң тутхлирға, хабарға, тударға. – Хватать, ощупывать, искать что-л. (в темноте). *Харасхыда харбаңнирға. Харбаңнабинаң, ол пала тözекке читкен полған* (ТЛ О). 2. Хайди ла полза хаплирға (хысты). – *перен.* Хватать, вести себя грубо (по отношению к девушке). *Полған на хысты харбаңнирға. Пу оол учураан на хысты харбаңнирға ўгрен парған.*

ХАРБАС *адал.* 1. Тудыс, күрес, чаалас. – Борьба, схватка, сражение, битва. *Харбас амды окоп істінде пасталыбысхан* (КИ ЧХ). *Ол туста фашисттернең харбас хатыг парғанын ол сағыста ам даа пик тутча* (КИ ЧХ). 2. Марыг. – Состязание. *Ат чарызы, күрестер, ағас тартысчаң харбастар парча* (НК ХХ). *Ол ам даа кічіг андаг харбастарға. Пилі хатхалах, холы тыыгалах* (АА).

ХАРБАСТИРҒА [харбаста-] *иділ.* Харасхыда, көрбин, холнаң тілирге, тутхлирға. – Ощупывать, искать что-л. (наощупь). *Турада арғамҷы тілеп харбастап чörче. Харасхы чирде кем-де харбастап, позынзар чағдапчатхан* (КИ ЧХ). *Автомадын көксінзер чаба тудып, хыриндағы харачахтың кнопказын харбастағлаан* (КИ ЧХ).

ХАРБАХ *адал.* Оос. – Горсть. *Тілім дее халас көзітпес тölістіг чайғы читірген, харбах чарба-талған пирбес хызығыстыг күннер турған* (ТН УК). *Хара ат, ахсын отха тирең кире пазып, чарым харбахча от сығара тартхан* (ТМ ЧЧ).

ХАРБАХТИРҒА [харбахта-] *иділ.* 1. Холға ооснаң хаап аларға, холнаң хабарға. – Взять, захватить что-л. в пригоршню. *Орис, иб ізиин аза саспинаң, іди ырлабызып, ўген тоңас хырина парып, тоңас харбахтап алып, күзүреде тайнап көрген* (БТ О). *Оларзар айланып, чаймахтағы чиисті көмес харбахтап, от инезін азырирға чахаан* (СА КК3). 2. Пірее нимені хабарға, харам оңдайын көзідерге. – *перен.* Хватать, проявлять жадность в получении чего-л. *Азымахтанғанына ол ікі холынаң харбахтап, паза пір азағынаң ол нимелерні күреп сыххан* (ПА ПСН). *Позын пілінминчеткен осхас, сыбыра харбахтапча.*

ХАРБИРҒА [харба-] *иділ.* 1. Холға ооснаң алып аларға, хабарға, тударға. – Брать в пригоршню, хватать. *Харахтарын асхалах таа полза, холлары іҷезін харбапча* (ИТ). *Чайғызын, чöріп, чыған, саасха орназып тапхан тадылыг сухарьын, соорның пазынзар чылдыра пириіп, холын хойнына суғып, харбап көрче* (КВ А). 2. Аларға (посха). – *перен.* Брать, присваивать. *Хайа, мин кізее*

чарадим – харбапча ол. Олар прай нимені харбирға ӳгрен тее парғаннар тіп, ол ипчі паза хыйа пастыра халған (ШВ СМ).

ХАРҒА *адал.* 1. Прай ниме чіпчеткен чылтырах хара ханаттыҕ килкім хус. – Ворона. *Хайда-да харға хаахтабысча, че аныҥ табызы пу истілбес сарынны пір дее ардатпинча* (ТИ КМ). *Хатыг полар, чолыбыста харға хус хаахтабазын, хум чайылар чолыбыста хусхун хус хуухтабазын* (ДН К). 2. Нимее хайбинчатхан, аҥмах (кізідеҥер). – *перен.* Зевака, ротозей. *Харға пол чӧрбе, палам. Пістің дее арабыста харғалар пар осхас тіп, чоохтан салған пабазы, оолғыҷаныҥ нимее хайбин одырчатханын көріп* (ЧЛ АЧТ).

ХАРҒАНА *адал.* Талға чағын, суғ хастада өсчеткен улуғ нимес ағазах. – Ракита (кустарник); чернотал. *Таг чоғар улам пӧзік сыххан сай, тайға пасха ла полча: хысхаҷах парбах сыбылар ла паза хойыг, кізі иртчее чох пирік харғаналар ла полғаннар* (КИ МН). *Ирте часхыда харғана харлар ӳстӳнде чарылча* (МВ КС).

ХАРҒАНАРҒА [харған-] *иділ.* 1. Пірее нимее чаба пирінердеҥер сӧстер посха чоохтанарға, сӧс пирерге. – Клясться, божиться, произносить заклинание. *Пионерге кірерге итсең хайди даа харғанарға кирек полған* (ЛЧ). *Харғанчам: киріп тее парзам, ол ағас пір дее чызыбас, чаныҷаам* (КМ ХС). 2. Пірее кізее хомай ползын тіп, хомай сӧстер чоохтанарға. – Произносить недобрые слова в адрес кого-л., проклинать, желать плохое кому-л. *Пос алынҷа харғанарға. Хонҷығына істі чоо кӧйіп, оларның чол парчатханы киліспезін тіп, күннең пос алынҷа харғанып одырча ӧрекен* (ВТ АТ).

ХАРҒАНЫС *адал.* 1. Пірее нимее чаба пирінердеҥер сӧстер. – Клятва. *Армияа парза, харғаныс пирчелер. Харғаныс сӧстері артиллерия салюдының нызыразында паза музыка кӳӳлезінде хайыл парғаннар* (ХЧ). 2. Пірее кізее хомай ползын тіп, хомай сӧстер чоохтанғаны. – Произношение плохих слов в адрес кого-л., проклинание, желание кому-л. плохого, зла. *Харғанызы позына айланған. Харғанызың хаҷан тоозылар синің тіп, кӧні сур тастабысхам мин аннаҥ* (ЧЛ УУЧ).

ХАРҒАС *адал.* Кізіні чабал сӧстернең сӧклепчеткені. – Проклятие. *Харғасты истіп, састары картуз алтында тырбайыбысханға тӧӧй* (КГ ХА Т). *Инейі иргі оңдайнаҥ харғазына тӳскен, соонаҥ кӳл тастаан* (МТ).

ХАРҒАДАРҒА [харғат-] *иділ.* Пірее кізее хомай, чабал сӧстернең сӧклеттірерге. – Получать проклятья. *Хонҷыхтарға харғадарға. Кізее харғадарға – ол хомай, палам, тіп чоохтанып, иней пархазына кірес ілдір пирген* (ХА А).

ХАРҒАЗАРҒА [харғас-] *иділ.* Удур-тӧдір хомай, чабал сӧстер чоохтанарға, сӧклезерге. – Проклинать друг друга. *Чағын туғаннар харғасчатса, хомайға полар. Ол іколеҥ харғазып, нинҷе чыл ирт парды ни, че олох ла ікізінең чылыс чӧрчелер* (ШВ СС).

ХАРҒИРҒА [харға-] *иділ.* Піреезін хомай сӧстернең сӧклирге. – Проклинать кого-л. *Арина Петровна ол ӧрекеннің позын харғапчатханын пілбинче* (ДН ЫА).

ХАРҒЫСЧЫ *пілд.* Харғирға хынаачы (кізі). – Склонный посылать проклятия. *Ол иней най ла тың харғысчы полғаннаҥар кізілер дее кірбеҷеҥнер андар* (ТН КК). *Ааттарны ынаг чуртапчатхан даа ползалар, харғысчы хус тіп, адапчалар ноға-да* (ТВ АТ).

ХАРИ *нареч.* 1. Тоғыр. – Против, наперекор. *Хари хысхырарға. Хари пірее ниме тізе, аны даа теертібізерім килче* (ТМ ЧЧ). 2. Кинетін. – Резко. *Олар тамҷаа паза тӳнӳктең хари сапхан наҥырға ӧтік пararлар* (ДН ЫА). *Таҥ, ол читтегі тузында полғаннаҥар ба, таҥ пасха даа киректернеҥер бе, пабазына хари чоохтан сыххан ол* (ТМ ПТ).

ХАРИБ *адал.* Сайбағлар иткен кізілерні одыртып салҷаҥ орын. – Тюрьма. *Хаҷан-да оғыр идіп, тутырып, чарғылатхан, харибдеҥ сыххан соонда, пістің совхозта тоғынча* (ТГ Ч). *Хаҷан Хал Петкенің пабазы Охчын ағаныҥ ӳчӳн, іди оҥнапча Хал Петке, харибге одырыбысханда*, *Петке ағаны хомай сӧстернең солалап сыххан* (КГ ПА).

ХАРИРҒА [хара-] *иділ.* 1. Көрерге. – Глядеть, смотреть (пристально), всматриваться.

Ноға, хомзынып, харапчам аар-пеер (МВ КС). *Анаң айлан киліп, кистінде ӳтеен чіли хараан* (ТМ ПТ). 2. Ырахсар көрерге. – Обозревать что-л. *Ырахххы тағларны харирға. Пӧзік чирдең чазыны харирға.* 3. Хайыг айландырарға, піреезін көрерге, китирге. – Обращать внимание (издали), наблюдать; присматривать, смотреть за кем-л. *Іҷезі паланы харапча. Чазыдағы малларны харирға.*

ХАРЛАМА Тарынҷах. – Сердитый, сердито. *Мин сині чи, сині, узудар ӳчӳн азырап, тонандырчам ма?! – пазох чабал, абани осхас, харлама табыс истілген* (ХЧ). *Олар хайдар-хайдар харлама табыстарнаң, удур-тӧдір хыйғыласхан чіли, абағырғаннар* (КВ А).

ХАРЛАНАРҒА [харлан-] I *иділ.* 1. Чазына саларға. – Взваливать что-л. на спину, навьючивать (на себя) что-л. *Пиліне сӳӳмегін харланып алып, ол чолҷа пас сыххан* (НК АЧС). *Пиліме харланарға тіп, аның сӳӳмегін хаап көргемӧк, че ұғаа аар пілдір парғанда, чирзер тӳзірібіскем* (ХЧ). 2. Пірее нимені иңніне артып, ал чӧрерге. – Носить что-л. на плече. – *Мин прай азых-тӳлӳгімні пабамның иргі сумказына суғып, харланыбысхам* (НК ХХ). *Мылтыхты тудынып, сӳмекті иңніне харланыбысхан* (ТН ПТ).

ХАРЛАНАРҒА [харлан-] II *иділ.* Ыдырғахтанарға, хазырланарға. – Проявлять злобу, вести себя агрессивно по отношению к кому-л. *Ноға-да ол мағаа харлан на чӧрҷең полыбысты* (ТИ МП). *Харланарға итсең, пар сынап ырах иде тіп, ол хыс аахтап ла халған аның соонҷа* (СА АА).

ХАРЛАНҶЫХ *адал.* 1. Уча азыра ал чӧрҷең сӳӳмек. – Перекидная сумка. *Оолах тууп харланҷығын алып алып, пиліне харланыбызып, тасхар сыға салған* (ТИ МП). *Тууп харланҷых иң не киртістіг нанҷы тіп ала, анзын пиліне сал салған* (ХА А). 2. Тар, ух ал чӧрҷең аңҷының тирии. – Натруска, снаряжение охотника. *Аңнап чӧрҷең харланҷығын сығарып, ол паза ла полбаста пилінең ибіре хурчанғлап көрген* (КИ АЧ). *Харланҷығым ундут салтырбын тіп, ол чоо хорых партырҷых. Че анаң аны изерінде көр салбинаң, апсах чалахай күлінібіскен* (АТ).

ХАРЛАҢА *адал., көр.:* **хорлаңа**.

ХАРЛАХ *пілд., көр.:* **харлама**.

ХАРЛИРҒА [харла-] *иділ.* 1. Тың аахтирға. – Кричать, горланить, реветь. *Син пісті алаахтырарға сағынып алғазың ма тіп, харлапча пай* (ХЧН). *Ол сағызы чох сарыг хусхаҷах, – харлабысхан Пычон* (ДН ЫА). 2. Харлама поларға (ӳннеңер паза ан. п.). – *саг.* Охрипнуть. *Тың аахтап харлирға. Най ӳр чоохтан салып харлирға.* 3. Хорлирға, пір тиң ӳннең солбырирға. – Журчать. *Таг сууҷағы харлапча. Чӳрекке истіг, хаҷан улуг нимес сууҷах харлапчатса.*

ХАРЛОС *пілд., көр.:* **харлах**.

ХАРЛЫҒ *пілд.* 1. Хары пар. – Со снегом, снежный. *Харлыг чолҷа парарға аар поларын пілініп, ол паза ла полбаста соорзар пастырған* (СА КК2). *Хара харлыг орын полтыр пу чирде тіп, перініп, ол апсах тасхар сыға халған.* 2. Хары көп. – Изобилующий снегом, заснеженный. *Алай син аснаң хызыл пардың ма пу харлыг соох хысхыда?* (МВ КС). *Ат табаны, харлыг чолда хыйтлап, соорзар соох таннаң хада таг одынаң поралалған тирліг оор күреен* (ТМ ЧЧ).

ХАРЛЫҒАС *адал.* Кічиҷек, табырах учух чӧрчеткен хузуруғы азыр хус. – Ласточка. *Хызыл көгенегін кизіп, ат чарызына сыхса, харлыгас хус осхас полҷаң* (НК ХХ). *Часхы тынызынаң харлыгас пістің чирзер учухчадыр* (ТН Ч).

ХАРЛЫҒАРҒА [харлых-] *иділ.* Тамағында турыбызарға, хаап парарға. – Давиться, подавиться, поперхнуться. *Аразында ағаа харлых таа турғабыс* (БФ ТО). *Анаң хайди полза, ысха харлыгып ала, хойларны хазаа тастына сыгар килгеннеріндӧк, хазаа чабии тӳс чӧрібістір* (БТ МП).

ХАРМАХ *адал., көр.:* **ілес**.

ХАРМАХТИРҒА [хармахта-] *иділ.* Хармахнаң палых тударға. – Ловить рыбу на удочку. *Петке суг чоғар хармахтирға одыр салған* (КГ ПАО). *Сабис, адын тузап салып, хойыг чирде хармахтап одырған* (ДН ЫА).

ХАРМАХЧЫ *адал.* Хармахха палых тутчатхан кізі. – Рыболов, удильщик. *Хармахчы суг хастада тур салтыр. Оолах чыллар ирткенде, ұғаа чахсы хармахчы полыбысхан, аннаҷар кирі инейлер дее ағаа палых чахып салҷаҷнар* (КГ ПАО).

ХАРОЛ *адал.* Мылтыхтың көстеҷең чардығы. – Мушка (ружья). *Харол пастыра аӈны көстеп атарға. Ӱр дее полбаанда, чағдап килділер алнындағы чоон күлбӱс іле турарынаӈ, харол хабыстыр киліп, хыйлаг позыдыбыстым* (КИ МН).

ХАРОЛАРҒА [харол-] *иділ.* 1. Харамнанарға. – *кач.* Скупиться. *Палаларына хароларға пабазы пір дее сағынмаан. Ол ахчаа хароларға ӱгрен парған.* 2. Піреезіне айирға. – Жалеть кого-л. *Олғаннарға хароларға ӱгрен парып, ам даа ол кибірін ундуп полбинчатхан* (СА КК). *Ӧкісті харолап чӧр, чағбанны азырап чӧр тіп, чахааннар ағаа паба-іҷезі* (А).

ХАРСАХ *адал.* Аӈнарның азахтары, тырғахтары. – Лапа, когти зверей. *Абаның харсахтарын аӈчы садыбысчаӈ. Хысхызын Тойоӈ нинҷе-нинҷе тон алыстырып кизедір: харалтхан тон, плис тон, харсах хумалыг өӈ-пазы тоннар; че нинҷе хатанҷыхтар* (ДН ЫА). □ **Хахпас сойарға харсах кирек полҷаӈ.** – Чтобы снять кору, нужны когти зверей.

ХАРСАХТЫҒ *пілд.* Айғахтыг, харсағы пар. – Имеющий когти, с когтями, когтистый. *Мында харсахтыг аӈнар пар полтыр тіп, ол апсах сым на одырыбысхан* (КИ АЧ). *Харсахтыг аӈны айабин аттым* (ХЧЫ). ◊ **Харсахтыг аң** – *эвф., зоол.* Соболь, с соболиными лапками (*букв.* Зверь, имеющий когти). □ **Харсахтыг аӈнар халын тайғаа хынадыр.** – Пушной зверь тайгу любит.

ХАРТА *адал.* 1. Аттың чоон ічегезі. – Прямая кишка лошади. *Аттың хартазынаӈ тадылыг чиис тимнепчелер. Тас кӧдес, порт-порт полып, хайнапча, чылғы идінің хартаның чызы харыхха тартылча* (ХЧ). 2. Хакастарның чиизі. – Харта (национальное блюдо хакасов). *Абыртхынаӈ азырааӈар, харта-чочых чееӈер* (ДН К). *Хартамны хайдар хаапчазар?..*

ХАРТААҒАРҒА [хартаах-] *иділ.* Киріп параргa (ирге парбин дее, ипчі албин дее). – Стариться (не создав семью). *Ол хартаағарға чит парғанын ам на оӈарылған чіли, чиит-терзер харах албин көрчеткен* (КГ Т). *Хырых тойға чӧріп, хат ал полбин, хартаах парған Хан Хылыс* (ХХ).

ХАРТААХ *пілд.* Ирге парбин алай ипчі албин, киріп парған. – *саг., уст.* Старая дева, неженатый мужчина. *Хартаах парған ипчілер амғы туста көп учурапча. Хартаах парған аның ээзі Алтын Арыг хыс кізі Ах Ханның туӈмазы полған* (АТ).

ХАРТАЙАРҒА [хартай-] *иділ.* Алнынзар пӧзік иде турарға. – Стоять, выступая вперед. *Ол туста, тасхыл чіли, хартай турған алыпты көр салған, нинҷе пар күзінең андар ӱкӱс салған* (ХМ). *Хартай турған тағларыӈны пір дее ундубаспын, Хакасия* (КМ Х).

ХАРТЛАЗАРҒА [хартлас-] *иділ.* Тамахтаӈ чабыс табыстар сығарызарға (көптеӈер). – Кричать, издавать гортанные звуки, каркать (о многих). *Тигірдеӈ, хартлазып ала, харғалар ӧӧрі тӱс килген. Хайда хара хустар хартлас чӧрҷеӈ, ол тигір пӧзиинде хазыр ӱннер көп* (КИ ИС).

ХАРТЛИРҒА [хартла-] *иділ.* Тамахтаӈ чабыс табыс сығарарға (хустардаӈар), хаахтирға. – Кричать, издавая гортанные звуки, каркать. *Харға ағас ӱстӱнде хартлапча. Хара хус, хартлабызып, пір-ікі ол чирні ибірібізіп, ипти-тапти одырыбысхан* (ДН ТТ).

ХАРТПАХ *адал.* Чабал сӧстер чоохтанғаны, хырызыныс. – Сквернословие. *Чоохтанған сӧстері хартпах истілген, аның хомай саршн көзіткен. Пу апсах уғаа хартпах полғанын олар прайзы даа пілгеннер* (КВ МТ).

ХАРТЫҒА *адал.* Хысхаҷах ырғах тумзухтыг, узун чітіг тырғахтыг ачын хус. – Ястреб. *Күстіг паза ачын хустар – киикчіннер, хартығалар – чазылар ӱстӱнҷе пойли чиис тілеп учух чӧрҷеӈнер* (ХЧ). *Хартыға, пораатайлар ӧӧріне кире учуххан чіли, кізілерні пурлатхан* (НК КХ).

ХАРТЫЛАРҒА [хартыла-] *иділ.* Тырсладарға. – Щелкать. *Тасхар хайдаг-да ниме хартылапча. Ол туста оларға истіл парған, хайди чаачыларның тынызы пик пол парған, кіріс табызы хартылапчадыр* (КС ТМ).

ХАРХАЙАРҒА [хархай-] *иділ., көр.:* **хартайарға**.

ХАРХЛИРҒА [хархла-] *иділ.* Табыс сығарарға, тапсирға (хустар ӱн сығарчатханнаӈар). – Издавать звуки (о птицах). *Харсахтыг аң халын тайға арали, ханылазып*

ойлапчададыр, ханаттыг хус ағас узынаң, хархлазып, учугыпчададыр (АТ). *Таңахтар, хархлап ала, сыгара чүгүрісчелер, көнектер тудынып алып, өрт үзүрерге чүгүрчелер* (МС ХТ).

ХАРЧАХ *адал., көр.:* **харачах**.

ХАРЧАНАРҒА [харчан-] *иділ.* Азахтарын харчи-пирчи тудып, одырарға. – Скрестить ноги. *Ибге кірзе, көрче, апсах тура пулиында харчанып одырча, хаңзазын сор парча* (ДН ЫА). *Чир столының ибіре харчанып одырғлапчалар кирі-хурулар* (АТ).

ХАРЧИ *нареч.* 1. Тоғыра, хыринча, харах пулиинаң. – В сторону, набок. *Хара суғның хазында халхай турзың, ах хазың, харчи иртер – парарда, хайлап пирим, ах хазың* (КИ ИС). *Ол чазыны харчи парыбызып, тайға аразына кірібіскеннер* (КВ ХУО). 2. Хыйыстыра. – Мимо. *Ол тағны харчи парирып, пазох ла полған нимені сағысха кирген* (СА КК2). *Оолағас туразының харчи парирып, сиден азыра пахлап ла салчатхан.* 3. Кіресті. – Крест-накрест. *Пағнаң харчи палған саларға. Анда Паскирнің пилін ікі харчи хурчан салған чібек хурының чачахтары Клашаның көгенеене чаба чайылдыра чатханнар* (КИ ЧХ).

ХАРЧИ-ПИРЧИ 1. Кіресті салылған. – Перекрещивающийся. *Харчи-пирчи салыларға. Харчи-пирчи салылған пағларны сайирға.* 2. Кіресті азахтарын салып (одырарға). – Крестообразно, крест-накрест (сидеть). *Улуглар, азахтарын харчи-пирчи тарт салып, одырғлапчалар. Усхан ағастар, ходырылған чилегелер харчи-пирчи ле чат халтырлар* (БФ ТО).

ХАРЧЫ I *адал.* Улуғ нимес харыҷах. – Небольшой снег, снежок. *Түрчедең харчы тоолап пастаан. Харчы иртеннең чаапчатхан, че піс, аннаң хорыхпин, чолға сыгыбысхабыс* (ТМ ПТ).

ХАРЧЫ II *нареч.* 1. Удур, тоғыр. – Напротив, навстречу. *Харчы чөрерге. Харчы пазарға. Ікі суғ харчы кизебес, анда тоғазыг полар тіп, чоохтас салған полтырлар* (ТН КК). 2. Удур, кизе-тоғыр. – Против, наперекор. *Харчы тібізерге. Хайди даа чоохтанза, ол хыс харчы ла поларын сизіндірген* (АЧ МХПТ). *Харчы чоохтанарға үгрен тее парған олғаннар пір дее сым пол полбинчалар – паза хайди идерзің зе, іҷелері чох өсчелер нооза* (ТЛ ЧАО). 3. Пірее алынҷа полған нимелернің пірікчеткен орны (суғлар, чоллар паза ан. п.). – Скрещение, перекресток. *Ис харчызы. Че, палам, суғ харчызына чидіп алзабыс, тынанарбыс, тіп ол иней пархазын кööктірчеткен* (ТН КК).

ХАРЧЫҒАРҒА [харчых-] *иділ.* Нимее ле полза хыпчыхтанарға, хылыхтанарға, хаағарға, тарынарға. – Раздражаться, нервничать, капризничать. *Харчығарға ағаа үр тус кирек полбаан, прайзын іди үгрет салғаны ипчіде пілдірчеткен* (ШВ СМ). *Орай пала харчых сыхханда, иней апсааның станын алып алып чилбеп чöре халған* (КГ ПАО).

ХАРЧЫЗАРҒА [харчыс-] *иділ., тиң.:* **хыйызарға** II. Тоғаспин парарға, учурабасха. – *разг.* Не встретиться, разминуться, разойтись в пути. *Оларның чоллары харчыс парғанына постары ла хомзынмин халбааннар* (КИ ЧХ). *Чаа чолларында харчызарға киліс парғанына олар най ла хомзынмааннар, чаа соондағы тоғазыг улам на öріністіг полған нооза* (КИ ЧХ).

ХАРЧЫНА *нареч.* Кіресті, піріктіре. – Скрещенно, крестообразно. *Иирде, Мартил тоғыстаң килзе, тимір пес алнында азағын харчына одыр салып, хаңзазынаң ыс пурладып, алнында хайди хыс тудып, хайди той салчаңнарынаңар чоохтап, Сирток апсахтың түкүрігі ле пырлап турчаң полған* (ЧМ КЧ). *Хырға сыхханда ол оол, адынаң чапчаң на түзіп, тиргідегі хатиин – көк кибін кизіп, мылтиин хости салып, адының узун тінін тудына, чирге харчына одырыбысхан* (КИ ЧХ).

ХАРЧЫХ I *адал.* Чазыда, тайғада чуртапчатхан хурт-хоос. – Клещ. *Парғлаңар, кем тутча сірерні, харчых тоолаза, малға ниик полчаң* (ТМ ПТ). *Харчых ла чіли чапсын парып, ол оол хынина кірібістір тіп, инейек сала даа маң пирбинчеткен* (ТМ ПТ).

ХАРЧЫХ II Хомзыныс, хыйых, ачырғас. – *кач.* Обида // обидный. *Харчых сöстерні истерге ол үгрен тее парза, мынзы иң ачыг пілдірген ағаа* (ТИ МП). *Пай туста көрген харчых үчүн, чахсы сағын чөрерге кирек тіп пілген ол* (КМ АХ).

ХАРЧЫНАХТИ *нареч.* Азахтарны кіресті иде (одырарға). – Крест-накрест сложив (сидеть). *Наа килген кізі, чӱк хабын чар ӱстӱне ипти турғызып, хыриндағы кӧк от аразын кӧрглеп, сыйби тартып, ағырин харчынахти одырыбысхан* (ТМ ЧЧ). *Учаңны ухха сал кӧргем хыныға, – хатхырыбысхан Сакис, азахтарын харчынахти одырыбызып* (НК КХ).

ХАРЧЫХТИРҒА [харчыхта-] *иділ.* Кізіні хайди ла полза тирге, сӧклирге, хомзындырарға. – Обижать (словом). *Хайдаң-хайдаң килген аалчыларны харчыхтабаза, сарнабастар* (ХЧ). *Олғаннарны харчыхтирға ӱгрен тее парғаны іле пілдістіг дее полза, ол пір дее киртін полбинчатхан* (КГ ПАО).

ХАРЫҒ *адал.* Пірее ниме идерге пирбинчеткен ниме, тудыг. – Помеха, препятствие. *Сана киспе, харыг ла полар, хары мында чуға, чадых тӧлегліг* (ТМ ЧЧ). *Хайдаг ла полза сағыстар харыг полғлаан* (ДН ЫА). □ **Туйух чирде тудылбас, харыг чирде харылбас.** – В глухом месте не задержится, в тесном месте не замешкается. **Ыгырос изер атха чобағ, изірік кізі чонға харыг.** – Скрипучее седло забота коня, пьяный человек народу обуза.

ХАРЫЗАРҒА [харыс-] I *иділ.* Кізее удурланарға, чоох испеске. – Пререкаться, препираться, спорить с кем-л. *Сині пленде харызарға ӱгрет салғаннар ба? – хазалыстыра сыңыран сыххан Онакай Назаровичтің ӱні* (ТМ ЧЧ). *Ол даа сылтағнаң Валерий ағаа хаҷан даа харызарға итпинче, аның на оңдайы хоостыра поларға харасча* (СА КК3). 2. Тоғырланарға, пос оңдайынҷа идерге, поларға. □ **Сегірбеске сегірбе, харыспасха харыспа** (ХС)**.** – Не можешь прыгать – не прыгай. Не умеешь спорить – не спорь. **Улуғ кізее харыспаҷаң** (ХС)**.** – Со взрослым не пререкайся.

ХАРЫЗАРҒА [харыс-] II *иділ.* Сығара урыларға, чайылып. – Выливаться (толчками), разливаясь. *Сӱт харызарға пастапча. Іди парирып, ол кӧр салған – тизіктең суғ харызарға пастапча.*

ХАРЫЗАХ *адал.* Холның чоон салаазынаң устыг салаазына читіре синніг (уғаа чабыс кізідеңер). – Рост, равный старинной мере длины, расстоянию между концами растянутых большого и указательного пальцев (мальчик с пальчик); *Чирдең пір харызах ла полған ол оолағас, че пабазына чіҷең нимелер апарарға сыданған* (СО).

ХАРЫЛАРҒА [харыл-] I *иділ.* 1. Азахтарнаң пірее нимее хаап парып, сӱрнӱгіп, тоңхар тӱзерге, аңдарыларға. – Спотыкаться. *Аңҷы оолның холынаң атых тӱсті мылтығы, оолахтың чочаанына харылды сол азағы* (ДН КЧ). *Пір чирде мин, ниме дее харылып, чир сӱзе аңдарыл парғам* (БФ ТО). 2. Харыг поларға. – Мешать, мешаться, быть помехой. *Ол палаларына харылбас ӱчӱн аалзар нандыра парыбысханын пір дее кізее чоохтабаан полған* (БТ О). *Аларчон, орба саппиныбызып, сарнап ахсанча: «Халға-тӱлге туғаннарым, хара пастыг айлыгларым, харылыс-худулыс чох ползын, хатыг чолым харылбазын»* (ДН ЫА). 3. Хазаларға, ыхааныға, иртіре тудынарға. – *перен.* Придираться, задираться. *Кізее ле полза харыларға. Араға іскен оол полған на кізее харылча* (ХЧ). □ **Харылыбыссам, хазың пазында полам** (ХС)**.** – Споткнувшись, окажусь на вершине березы.

ХАРЫЛАРҒА [харыл-] II иділ. Ӱні пӱт пararға, хырлос ӱнніг пол пararға. – Охрипнуть, хрипеть. *Ол най ла ылғап салғанына ӱні дее харыл парған* (ТИ МП). *Мин дее, айаларым ачыда саап, айабин, ӱнім саңай харылғанҷа, хысхыр салтырбын* (СА КК2).

ХАРЫЛАРҒА [харыл-] III *иділ.* Сыхтирға, чобаларға, чобалыстыг ӱннер сығарарға. – *саг., койб.* Печалиться, испускать жалобные крики, жалобно пищать. *Хустар уйазынаң ніскеҷек табыстар харылчатханнар. Хустар ноға іди харыл турлар тіп, тасхар сығып кӧрзе, хоосхаҷах пу ла парчых уйазына чидіп одыр* (КС Т).

ХЫРЫЛҒАХ *кӧр.:* **харылыс**.

ХАРЫЛЫС 1. Най тың хазыр, най чікім. – Крутой, резкий. *Най харылыс орын полтыр. Харылыс хайаларны иртерге сидік полча.* 2. Суғ толғалчатханы, айланҷых. – Водоворот. *Харылыс чирде хайди піди пол парба, палам, тіп, ол иней пархазын ӱгреде чоох-*

танған (ХА А). *Ол пістің хонҷых хызыҷах харылысха кір парып, сых полбин паза пурлух парған* (ХЧ).

ХАРЫН I *адал.* 1. Кізінің, прай тіріг нимелернің чеен нимелері тудылчатхан органы, хурсах. – Брюшина, брюхо, живот, желудок. *Орты харынны даа тосхырғалахпыс, нанҷым пазох ла албыхча* (БФ ТО). *Пычон абаа, хатибде чатчатхан ниме, аның харны хаҷан даа тох* (ДН ЫА). 2. Чіҷең ниме, чиис. – *перен.* Корм, пища. *Читіре чібинчеткен кізі харын на сағын чөрче. Ээзі чох адай харын соонаң чөрерге ӱгрен парған.* 3. Хурудылған хурсах, хайахты, ӱсті тударға киректелҷең. – Сосуд из желудка (очищенный и высушенный, использовался для хранения масла, топленого сала). *Пірееде іҷем хайылдыр салған чағны хурут салған харынға чыып салҷаң. Пір харын хайахты ол чіҷең ниме идерге тузаланған.* □ **Холнаң тамах чіпче, харнынаң тоғынча.** – Руками пищу ест, животом работает. **Харны тоозып, харағы тоспаан.** – Живот сытый, глаза не насытятся.

ХАРЫН II *хыйг.* Ӧріниске, чахсынаң. – Ну вот, хорошо, к счастью. *Харын даа піснең хада ол парбаан* (ХЧ). *Харын маңнандыбыс пӱӱн тоос саларға, а то наңмырлар пу чағында тохтабас одыр* (ТМ ПТ).

ХАРЫНДАС 1. Хада төреен ир кізі. – Брат. *Анда төрт харындас чуртаан: иң улии Тохчын, Ортыноол, Кондыр паза Онсар* (ТМ ПТ). *Ол Пычонның пабазынаң хада сыххан улуғ харындазы полча* (ДН ЫА). 2. Удур-тӧдір чағын ир туған. – Близкий по мужской линии. *Олар ачы харындастар полчалар. Пірее чарабас ниме иткен ползам, пыром тастирға сурынчам, харындастар, – чалғанча Пычон, столындағы чиисті чалғызан на чіп парирып* (ДН ЫА). 3. Туғанға килісчеткен. – Братский. *Харындас чоннар. Харындас паза хонҷых чоннарның чайаачызы кемні дее хайхатхан.* □ **Ынағ харындастар аразында сӧп тӱспечең** (ХС)**.** – Между дружными родственниками ссоры не бывает. **Хатха тӱӱлбе, харындасты хыйа итпе** (ХС)**.** – Не разочаровывайся в женщине, не отталкивай брата.

ХАРЫНДАСТАЗАРҒА [харындастас-] *иділ.* Туғанназарға, чағын поларға. – Брататься, родниться. *Чаачылар чаа даа соонаң харындастазарға чоохтас салған полғаннар* (АТ). *Олар тіллері тӧӧйлелчеткен хоостыра харындастазып алғаннар* (КМ ССЛ).

ХАРЫНДАС-ТУҢМА *адал.* Пір іҷедең төреен палалар: аҷалар, пиҷелер, туңмалар. – *собир.* Родные братья и сестры, кровные родственники. *Пірсінде харындас-туңма таңари усхун парып чатчатханнарында, табан тазылааны истіле тӱскен* (АА). *Читі харындас-туңма тоозыл парған чалғыс хыс туңмаларын алтын-кӱмӱснең, торғыпарчанаң сулғап, чыыптырлар* (БФ ТО). □ **Харындас-туңма халыспас, пиҷе-туңма пірiспес.** – Брат брата никогда не бросит, сестра сестре всегда поможет.

ХАРЫНДАС-ТУҒАН *адал.* Чағын туғаннар, сӧӧк хоостыра туғаннасчатхан кізілер. – *собир.* Близкие родственники. *Ам пістің ӱлгӱ поларға итче, анда, харындас-туған чілеп, чуртас тӧстирбістер* (ТМ ПТ). *Чоо чыртып, сағамох мыннаң сығара сӱрерге кирек, харындас-туғаннар* (ДН ЫА).

ХАРЫННЫҒ *пілд.* 1. Харны чоон. – Имеющий большой живот. *Узун чилінніг, падах харынныг, чоон-чоон пиилер, хулуннарын хоғдыра пырғырыслап ала, сассартын субалдыра сыхчатханнар* (КИ ЧХ). *Педек харынныг садығчылар даа пілдірбинчелер* (ДН ЫА). 2. Тойлыг, азах аар, чоон чӧрчеткен (ипчідеңер). – Беременная. *Харынныг ипчізін ірі чахсы көрген. Ол хысты тӱнее ле харынныг чӧрчеткенін көрген полған, пӱӱн тізең, омазы саңай пасха пол партыр* (ШВ ЧС).

ХАРЫС I *адал.* Чоон салаанаң іргек салааның аразын таныхтапчатхан син. – Пядь (мера длины, равная расстоянию между концами растянутых большого и указательного пальцев). *Чабыс інекті сыйбап, Аларчон аның пазына пірікчеткен орха чіліңі істінзер ізебіндегі узун піс-сӱңӱрні пір харысча кире сабысхан* (ДН ЫА). *Ахсы улуғ пести сині, азылып, от чіли хызарча, харысча узун тістері хазарча, пу ла ырсайып* (ТН УК). □ **Харах аразы – харыс, хулах аразы – хулас** (ХС)**.** – Расстояние между глазами – пядь, расстояние между ушами – сажень.

ХАРЫС II *пілд.* Чуғаҷах хыл алай чарымы хыл плат. – Кашемировый. *Харыс пладын*

кизіп алып, ол чолзар пастыра халған, хайди идерзің зе – ол іди поларға хаңанох ӳгрен парған, чаада халған ирін паза оолғын сағып чӧрче (ШВ ЧНУ). *Харыс пладымны тартынып чӧрзем, хынғанымны сағыста ал чӧрчем тіп, ырлап ала, ол хыс иб істіне кіре халған* (КМ АХ).

ХАРЫСПАН *адал.* Хурсах, хаспан. – *шор.* Желудок. *Минің пабам, харыспаны ағырығ полып, операция итірген полған* (ТВ АТ). *Тохта-тохта, минің харыспаным чарыл парир тіп, ол оол турадаң сығара чӳгӳрген* (СА КК).

ХАРЫСТААС *адал.* Капустаны паза пасха даа ӧзімнерні чіпчеткен хурт-хоос. – Гусеница. *Пірде сыын мӳӳзі тузында, ағас пӳрі хырчаң харыстаас сых килче, пірде ӧрт – тайғада маң чоғыл* (ТМ ЧЧ). *Харыстаастарны пу даа хузыҷах тазып салар тіп, ол паза ол сурыға теелбеске тіп сурынған* (ШВ ХЛС).

ХАРЫСТИРҒА [харыста-] *иділ.* Харыстап синирге. – Мерить пядью. *Аны чирні харыстирға ысханнар. Ол чирні харыстап синеп салғанын кнеске чоохтап салған полған* (ТМ ПТ).

ХАРЫСТЫРАРҒА [харыстыр-] *иділ.* Харыстап пастырарға, улуғ хаалағлар идіп пастыртарға. – Побуждать идти широкими шагами. *Чалахай, чазағ сині харыстырадырлар ба, аттығ сині ибіредірлер бе, синӧк ле пілгейзің* (КГ ХА Т). *Амды піс хараа даа, күнӧрте дее пір тохтағ чох тайға аразын харыстырып ырап аларға харасчабыс* (КВ А).

ХАРЫСХАХ *пілд.* Талазарға, тартызарға хынаачы. – Склонный к грубости, пререканию. *Пу уғаа харысхах пала полтыр тіп, ол ипчі пасха пӧліксер кіре халған* (ТЛ О). *Хызы най тың харысхах пол парғанында ол позын пыролапчатхан* (БТ О).

ХАРЫХ I *адал.* Пурунның ӧӧркі чардығы, хамахтаң пурун пірікчеткен ойым. – Переносица. *Афанастың пӧзік сыны, пӳгӳр харығы, пӳгӳр сырты, улуғ аазы кӧп кізіні ӳрӳктірген. Сарығ тайың ибек пе, хуча харых? – хости пастыр киліп, алтын ағас ағбағын Сабистің мӳнген адының хузурух алтына суғыбызып, аны чіксіде сағырлабысхан Тойоң, кӳрең сырайлығ оол* (ДН ЫА).

ХАРЫХ II Тағлар изерізінің тоозылчатхан чардығы. – Конечная часть цепи гор. *Ағазы арам харыхха сых килзебіс, алныбыста улуғ нимес суғ істі турыбызар теен* (БФ ТО). *Тирең ӧзен оң саринда харал халча, пу чікім харыхча одырта сығарға кирек* (ТМ ЧЧ).

ХАРЫХ III *адал.* Кізінің кӧңні пулғахталчатханы. – *кач.* Волнение. *Че ол харыхта тілбестегҷі хысхырыбысхан* (КВ МТ). *Ол харыхта чалаң килген пис-алты орыс, аттарына мӳнглеп, хазыр сыынғлап турлар, аттарын тыстандырбин* (КВ МТ).

ХАРЫХТИРҒА [харыхта-] *иділ.* Хорлирға, харыхтаң табыс сығарып, узирға. – *саг.* Храпеть. *Нанҷым, харыхтап, узуп салыбысхан. Ағаа уламох тың хатхырысчалар, іди хылынмаан ползаң, прайзы харыхтирға тимненібіскен поларҷыхтар* (СА КК3).

ХАС I *адал.* 1. Суғ хыри, чар хыри. – Берег. *Тӳрче полғанда, апсах пирген палыхтарны тудына, Тана суғ хазынзар пас килген* (КИ ЧХ). *Сағдай хасха сығара істескен* (ДН ЫА). 2. Пірее нименің хыри. – Край чего-л. *Хысхыда хазаадаң теерілген тоң арыхтар хас тӧбін позыдыладырлар, анаң, кӧртік тасталып, хас чалым хайалығ таг чіли турыбызадыр* (ДН ЫА). *Арығ хазында ниме-де кӧрінче.* 3. Чікім чир. – Обрыв, крутой откос чего-л. *Киндірліг пилтірі аал таг хабырғазы теедег чирде, пӧзік арах хас ӳстӳнде, турча* (БТ МП). *Хастың ӳстӳнең сығара алтына читіре сахчаң от, киндір ӧзедір* (ДН ЫА). 4. Изернің алнында тоғылахти иділген сари. – Лука у седла. *Изернің хазына тудынып алып, атха алтанарға. Кічіг Тас чулны пытырада кизіп, Позырах тай хыс, изер хазына тудына, ӳстӳнзер улуғ халыхха кірібіскен.* 5. Харахтың ӳстӳндегі сари, кӧміске. – Верхний край глазной орбиты, бровь. *Ноға-да халғанҷы туста оң хазым удаа хычыпча. Пӳӳн минің сол хазым хычи пиргенде, чахсы хабарны сахтапчатхам, ооллар тіп, ол сала маңзыри пічікті хапхан* (ТФ ХХ).

ХАС II *адал.* Ӧртектерге кірчеткен, суғда чӳс чӧрчеткен, чоон, узун мойынның хус. –

Гусь. *Палғастығ орамада хастар паза сосхалар ла көрінгеннер* (КИ ЧХ). *Пір тиңе учух париган өөр хустардаң пір хас соона халчатхан* (БТ МП).

ХАС III *пілд.* Күстіг, хазыр, тарынҷах. – Яростный, злой, бурный, сильный. *Хас пораанарны тобыра маңзырап читчезің аалзар* (ЧП). *Ол тайға полып турган ағастарны хайдаг даа хас-пораан чох ит полбас, оларны тооза узур полбассың* (ТМ ПТ).

ХАС IV *кизег.* Тыыдыс тузалыг сөс. – Усилительная препозитивная частица. *Хаспуруннаң хакастар пу орыннарда чурт салынганнар.* (ХЧ КЧ).

ХАСПА *пілд.* 1. Күстіг, хазыр, тарынҷах. – Неистовый, яростный, злой, бурный, сильный. *Кинетін хаспа чилні тобыра сапхан кізі табызы истілче* (БФ ХЧ). *Чир үстүн хаспа пораннар харнаң тулгап сыхханнар* (ТМ ПТ). 2. Ай-пораан, тузагы чох (кізідеңер). – Необузданный, несдержанный (о накликающем беду своим поведением человеке). *Хаспа оңдайлыг кізіні түзедерге оой нимес. Чаа соонда кізі, ир дее ползын, тізі дее ползын, хаспа пол парган, – Майнораны ахтаан чіли, теен Карине иней, – хаспа…* (ШВ ЧС).

ХАСПАЛАНАРҒА [хаспалан-] *иділ.* 1. Посты най тың чабал тудынарға, ай-пораан түзерге, хырыс-табыс сығарарға. – Буйно вести себя, скандалить. *Хам, испеечік полып ала, хаспалан сыххан* (БФ ХЧ). *Пу ипчі удаа хаспаланча.* 2. Ай-пораан түзіп, хырыс-табыс сығарып, хомай, чабал нимелер посха тартынарға. – Буйно вести себя, скандаля, навлекать на себя беду. *Син іди хаспаланма, амыра! Позы ырҷаңнап хаспаланган* (ХЧ).

ХАСПАН *адал.* Чиис унатчатхан, аннаң ит-ханға тузалыг нимелер сығарчатхан орган (хустарның). – Желудок (птиц). *Эдөттің аргыстары, тутхынга хайди чөргеннерін чоохтазып, хаспаннары сала чарылбаанҷа хатхырызып одырлар* (БТ О). *Мин хаспан чирге угаа хынаачы полҷаңмын* (ХЧ). □ **Хаспан түстіг, чабал түстіг.** – Вещий сон, плохой сон.

ХАС-ПОРААН *адал.* Най тың чил полчатханы, харлыг чил. – *собир.* Снежная буря, неистовый буран, пурга, метель. *Ойымҷа инчеткен хойлар, хас-пораан көдіріл килзе, турыбысчалар* (ТН ЧТ). *Пірсінде хас-пораан ікі күн тохтабин, хайнаан* (ТН ЧТ).

ХАС-ПУРУНҒЫ *пілд.* Хаҷанғыох, иргідегі. – Древний, давний, издревле, издавна. *Хас-пурунғы тустаң сыгара хола саңнаң тузаланҷаңнар* (ХЧ). *Хас-пурунғыдаң сыгара пу чирлерде полган чаалар істерін артыс салтырлар* (КИ ЧХ).

ХАСТАДА *послел.* Пірее нименің хырынҷа, аны хоостыра парчатханын таныхтапчатхан сөс. – Послелог: по, вдоль чего-л. *Тасхыллардаң инглеп парган чулыҷахтар, оларны хастада – ааллар* (ТГ Ч). *Иртенінде Акай суг хастада чүгүр пар килген* (ХА А).

ХАСТАДАРҒА [хастат-] I *иділ.* Пірее нименің хастырығын, тастын алдырарға. – Попросить кого-л. почистить что-л., убрать верхний слой, кожуру и т. п. *Муксунны хастадарға пир салып, ол позы амды ылгирга тимде полган* (ТИ МП). *Яблахты хастадарға чахып салып, ол амды пос ла пол чөрібіскен* (СА КК2).

ХАСТАДАРҒА [хастат-] II *иділ.* Пірее нименің хырынҷа (хоостыра, хастада) чөргізерге, пастырарға. – Заставить ходить, ездить вдоль чего-л. *Олар чолны хызырар сагыснаң арыгны хастадарға чаратханнар. Тайға хастадар алнында тынанып аларға иткеннер.*

ХАСТАЙАРҒА [хастай-] *иділ.* 1. Сорайарға. – Возвышаться, выделяться. *Күні полып, хастай турча Москва* (АМ). *Пір чабызах обааның төзінде, хастайып, хайдаг-да ниме түкпейче* (ДН ЫА) 2. Ыраххыда ағарарға. – Белеть вдали (*напр.*, о чем-л. в степи). *Көк тигір кизегі чіли урылган көл хастайча* (ДН К). *Көллер, ойымнар, хастайган чазы – чүрегім сыстада хайнатча* (ДН КЧ).

ХАСТАЙЫЗАРҒА [хастайыс-] *иділ.* 1. Сорайызарға. – Возвышаться, выделяться (о многих). *Моол ханының оолгы соонзар хайбаңни түзіп көрзе, чааҷылары, хойыг тыло чіли, хастайысча* (КА). *Ол төгелер аразында кирі-хуруларны хастайызып одырганнарын көр салган.* 2. Ыраххыда ағарызарға, хазарарға. – Белеть вдали (о многих). *Хастайыс турган хырлары хызыл күннің теегізі* (КС БК). *Ыраххыдаң ол күрген*

үстүнде хастайыс турған чоон тастарын көр тапхан (МН КЧ).

ХАСТАЛАРҒА [хастал-] *иділ.* 1. Пірее нименің хастырығы, тасты алыларға. – Сниматься, очищаться, быть снятым, очищенным, сниматься, сдираться. *Таңахтың пызыр салған нымырхазы оой ла хасталча. Хазыңнарның хастырыхтары хастал парғанына пір дее кізі хайыг айландырбин салғаны аны ла нимес, че пірeелерін ідөк үрүктіргеннер* (ХА А). 2. Алынҷа кизегестернең азыларға, түзерге (теердеңер). – Шелушиться, облезать, сходить, слезать (о коже). *Минің теерім хастал парғанына прайзы даа үрүккен полар, неке, полғанына ла чоохтап полбассың нооза – мин ізіг чирде тынан килгем тір* (ТН ТКО). *Теері хасталып, уғаа хычыпча, тіҷең ол.*

ХАСТАХ *пілд.* 1. Читіре пысхалах, сині читкелек (чистектеңер). – Незрелый, недоспевший (о ягоде). *Хастах чистекті пала чирге хынминча. Піс, аның хырина чит киліп, көрзебіс, ол хызылғат чистектің көк хастахтарын көр салып, оларны ахсына тастап тур* (КВ А). 2. Чарых от кök. – *перен*. Светло-зеленый. *Хастах харахтары өрінгеніне чылтырап сыхханнар. Ах хахпас тартынған ибде, ах ханын частана, ир чадыр, хох; киндір тулуңныг, хастах харахтыг тын үзерге хынчадыр, хох* (ДН ЫА).

ХАСТИ *послел.* Хыринҷа, хоостыра, хастада. – Вдоль. *Каной, тайағын тайана, көл хасти паза халған* (ДН ЫА). *Мишка кинетін турған орнынаң үкүс сал парып, сиденні азыра сегірібізіп, плетен хазааны хасти ойлабысхан* (МТ).

ХАСТИРҒА [хаста-] I *иділ.* Ниме-нооның хастырығын, теерізін хыйа аларға. – Очищать, чистить (от кожуры). *Одың алчалар, тос хастапчалар* (БФ ТО). *Пычах алып, яблах хастапчатханда, Тана көр сыдап полбаан* (КИ ЧХ).

ХАСТИРҒА [хаста-] II *иділ.* Пірее нименің хыринҷа (хоостыра, хастада) парарға, чөрерге. – Ходить, ездить вдоль чего-л. *Суғ хоостыра хастирға. Хойыг пулуттарны аралап, чоғар кии хыртызын хастапча* (АМ С).

ХАСТЫ *адал.* Ирінің алай ба ипчінің пабазы, ачазы. – Свекор, тесть; старший брат мужа. *Алай хасты килді бе, халағай?* (ТМ ЧЧ). *Хасты хызына пирген пай холға кіргенде, заводты садып алып, ол түрчедеңөк аның өөн цехтарын тоғындырып пастаан* (ЧМ КЧ).

ХАСТЫРАРҒА [хастыр-] I *иділ.* Пірее нимені чирдең сығардырарға чахирға (сурынарға, күстирге). – Заставить (попросить) выкопать что-л. *Хуруп парған ағастың чилегелерін хастырарға сағынған. Ол иней, олғаннарға яблах хастырарға сурынып, школазар килген полтыр* (СА МП).

ХАСТЫРАРҒА [хастыр-] II *иділ.* Тискірерге, оғырлап аларға, хасхырарға (хысты). – Помочь скрыться, скарамчить (девушку). *Мин ол хысты хастырарға полысхам тір, ол ирен уғаа позына морсынчатханын көзіт пирген* (НК КХ). *Хысты хастыр парыбызарға оой ла полбазын піліп, ол ооллар уғаа китенгеннер* (СА КК).

ХАСТЫРЫХ *адал.* 1. Өзімнернің, ағастарның тастындағы чардығы. – Кора. *Че амды хойыг ағастар аразында салааларда, ағас хастырыхтарында пілдіріглер урун пастаан* (ДН ЫА). *Туралар, аңмарлар, иблер, хамыс чапхан сарайлар үстү күнге ос ағас хастырығы чіли хазарысханнар* (ДН ЫА). 2. Пірее тіріг нимелернің идін чаапчатхан алынҷа кизектіг хатыг ниме. – Чешуя. *Хастырых чүгенніг хахпас изерліг, өлең от үчүргүліг, ағас ізеңеліг хара-чалғысхан чуртапча* (АО). *Ол палыхтың алтын хастырығын көр салбинаң, пазох андар айланча* (ПА АПППН). 3. Кибек, мистірік. – Скорлупа, кожура, шелуха. *Яблах хастырығы. Чир үстү хысхыдағы ах хастырығынаң көөлҷе чарылчатхан* (ТИ КМ). *Изірезін чібізіп, алтын хастырығын сығар түкүрібісче* (ПА СПН). □ **Час ағастың хастырии пик, палығлатханның палии күс** (ХС)**.** – Крепка кора у молодого дерева, у раненого рана чувствительная.

ХАСТЫ-ХАЗИНЕ *адал.* Ирінің алай ипчізінің пабалары, іҷелері. – *собир.* Свекор и свекровь, тесть и теща. *Хасты-хазинезі амыр оңдайлыг кізілер. Олар хон салғанда, пастап хасты-хазинезінде чуртирға киліскен* (ШВ СМ).

ХАСХА *пілд.* 1. Ах. – *уст.* Белый. *Тіс сарғал таа парза, хасха тізім пастырарға*

часха най ирте (ТН ББ ЧЭ). *Хазығыңар хаҷан даа пик ползын, хасха тізіңер сарғалғанҷа, хара пазыңар хазарғанҷа чөріңер* (АТ). 2. Хамағында ах айығлығ. – Белолобый, имеющий белое пятно на лбу (о животных). *Очы хара атты алын азахтарын тимір кізеннең кізеннеп, постарының хасха хоор адының мойнына палғап салғаннар* (АПХХ). *Аның күрең інеенең хасха пызо төріп парғанына ол уғаа үрүк парған* (ШВ СМ).

ХАСХАЙАРҒА [хасхай-] *иділ.* 1. Пөзік, көріндіре турарға, сорайарға. – Возвышаться, выситься. *Төрт комнаталығ шифернең чапхан тура айлығ чылығ хараада ырахтаңох хасхай турыбысхан* (ХА). *Пөриин пазына салып, ізіктең сығарға чөргенде, Толыҷах партадаң турып, хасхайа түзіп, Толматтың соонҷа пастырған* (БТ О). 2. Соонзар ээлерге. – Откинуться назад; выгнуться (о корпусе). *Тур киліп, пилін көні тудып, хасхайған. Миике, пірде хасхай киліп, алай ба мөкей түзіп, тастапча тас* (БТ МП). 3. Пазын пөзік тудынчатхан (кізідеңер). – *перен.* Быть высокомерным, принимать гордую позу. *Пу кізі хасхайча одыр. – Сеерге андох па, палам? – сала маңзыри сурған апсах, позын хасхайа тудып* (ДН ЫА).

ХАСХАЙТА *нареч.* Сала нандыра тартына, чіке. – Откинувшись назад, прямо. *Ырахху Сахчах тасхыл, соор парған порамзых тигір хойнында хасхайта, пүкүлее даа хазар пар турчатхан* (ЧМ КЧ). *Парып, тігі хасхайта турған Харлыған тасхыл үстүнде дее тартчат, – перініп пастабысты іҷезі* (СА ККЗ).

ХАСХАЛИ *нареч.* Пірее нимені ибіре ніске товарнаң тағыраан. – Обшитый узкой полоской ткани. *Ығыраза түзерлер Пычонның ипчізінің азахтарында чітіг тумзухтыг тім сапогтар, хасхали тіккен алтыннары күнге сағыл чөрерлер* (ДН ЫА). *Көгенектері хасхали тігілген ипчілер сах піди пасхлас чөрчелер* (СА КК).

ХАСХАЛИРҒА [хасхала-] *иділ.* Пірее нимелерні ибіре ніске товарнаң тігерге. – Обшивать что-л. узкой полоской ткани. *Сағам ол алтын чіпнең хасхалапча. Тонын ол хасхалап аарлыг теерлердең тіктіртір* (КИ АЧ).

ХАСХАХ I *пілд.* 1. Тискер иде пүгілген. – Крутой, отвесный (*напр.*, обрыв). *Хасхах тасхыл төзінҷе пастыраргa. Хасхах таг үстүне сығарға ол тідінмеен.* 2. Көні (кізі сынынаңар). – Прямой (о фигуре человека). *Посты хасхах иде тудынарға хынча. Иді хасхах пүдістіг ирен туразар кір килген.* 3. Соонзар ээлдіре тартылған. – Загнутый назад, выгнутый. *Хыстың салаалары хасхах полтыр. Пурны хасхах, ирні пултах, соонҷа килиген ипчізіне нимее мині ле хооп чөрчезің тіп перінчеткен чіли пілдірген* (ТМ ЧЧ). 4. Сүскіҷі, хапхы, ызырыхчы, ызыраачы. – *перен.* Бодливый, кусачий. *Пу хуча най ла хасхах пілдірче. Пу кізі хасхағынаң адайнаң даа тиңнес парғадаг* (КВ ХУО).

ХАСХАХ II *адал.* Тигірдең түскен талаан (пала төреенең, мал хозылғаннаң, аңнап килгеннең палғалыстығ). – *уст., рел.* Счастье, упавшее с неба (связано с рождением ребенка, приплодом скота, удачной охотой). *Хасхах түскені чахсаа полар. Хам, пу төлге хасхах килче тіп, хысхырҷаң, соонаң ол төлнің улии, кибірли пызырған итті тутчатхан кізідең алып, прайзына үлестірҷең* (ПЛП СПЭО).

ХАСХЫ *адал.* 1. Пірее чирдең (армиядаң) тискен кізі, хасхан кізі. – Дезертир, перебежчик. *Ол хасхыларны вокзалда көртірлер, аннаңар милиция анда матап хайын парча. Илбек Адалыг чаа тузында хасхы полярға сағынмин даа, ол андағларға санат салған* (НК КХ). 2. Кибір-чозах, законға тудынмин, оғыр-ödіріснең чуртапчатхан кізі. – Бандит. *Ол саблыг оғырны, кізі ödірҷең хасхыны хаҷаннаң пілчеткен Пычон* (ДН ЫА). *Пірееде позын хасхылар аныҷох мылтиинаң ат саларға апарчатханнары көрінче* (ДН ЫА). 3. Пірее нимедең, кізідең тискен кізі, чöскін. – Беглец, человек, скрывающийся от преследования, бродяга. *Харибдең тискен хасхыны тударға харасчалар. Хасхыны танып салғаны улам на хорғыс ағылча ағаа паза аның сöбірезіне* (КВ ХУО).

ХАСХЫРАРҒА [хасхыр-] *иділ.* Тискірерге; тутхыннирға, хастырарға (хысты). – Заставить скрыться, убежать; увозить, умыкать, похищать (девушку). *Ол хысты хасхырарға чöптезіп алып, олох хараазын*

чолға сығыбысханнар (НК КХ). *Мині аларға, хасхыр парыбызарға килген ир табаннар тіп, чоо өрінгем* (СА КК).

ХАС-ХАҰАН *нареч.* Ўрде, хаҷанох. – Давным-давно, с давних пор, издавна, испокон. *Хас-хаҷаннаң, хара пуруннаң чон – алып, чон – күлўк* (КС ХС). *Аннаңар хас-хаҷан даа пос тілінең уйатпаңар* (КМ ТТ). □ **Хас-хаҷаннаң, хара пуруннаң кізідең артых ниме чоғыл.** – Издавна, издревле сказано, что лучше человека ничего нет.

ХАТ I *адал.* 1. Ипчі. – Женщина, *разг.* баба. *Пістің хат иң алнында, пастыхтар аразында одырған* (ТМ ЧЧ). *Чаа тузында прай даа хаттар ир кізінің тоғызын толдырҷаңнар* (ЛЧ). 2. Пірее кізінің ипчізі. – *груб.* Жена. *Оларға чылыг төзек кирек, хыринда хат* (ТМ ПТ). *Хаттар прайзы ирлерінің киптерін кискеннер* (ТМ К).

ХАТ II *адал.* Чардых, соон сўрістіре турчатхан ниме-ноо. – Слой, ряд. *Пір хатха турғыс саларға. Тасхахта пір хатха турғызылған ідістер көрінгеннер.*

ХАТ III *адал., көр.:* **чистек**.

ХАТ IV *адал.* Пічік пілгені, пічік. – *кыз.* Грамота, письмо. *Хатты пілгені чахсы. Пу хатты кирек чирге читірерге кирек тіп, ол ағаа чаҷынны пирібіскен* (КВ МТ).

ХАТАҒ *адал.* Нандыра айланғаны. – Повторение. *Син хатағны чахсы пілбинчеттірзің тіп, ўгретчі андар хазыр көрібіскен* (ТИ МП). *Ол кирек хатаг чох поларына ізеніп, ол паза даа тапсабаан* (ТМ ПТ).

ХАТАЛАРҒА [хатал-] *иділ.* Нинҷе-нинҷе хадыл поларға, чахталарға. – Наслаиваться (жиром). *Ол чазыда хабырғалары хаталған малларны көр салбинаң, пуларның пиглері часхы полтыр тіп, сағын салған, анаң на адын чортырып, аалзар кире салған* (ХЧН). *Хабырғазы хаталған, хазыҷағы пўктелген* (ХЧ).

ХАТАНАРҒА [хатан-] *иділ.* Кип-азахты ўстў ўстўне кизерге, хати кизерге. – Надевать на себя (одежду поверх другой). *Хатыг хуйағын хатанған* (ХЧ). *Піди истеен теері тонның, тўгі тўс тее парза, хырна тон даа пол халза, чайғыда наңмырда хатанып кизерге чарапча.* (ДН ЫА). 2. Чылыг тонанарға. – Одеться тепло. *Хайди матап хатанып алғазың, – тіпче арғызы Акайға* (ХА А). *Мариктің туңмазы хатанып аларға хынча, хуруг ла тоңчыл* (ЧЛ УУЧ).

ХАТАНҦЫЗЫН *нареч.* Ікінҷізін, хатап-хатап, нинҷе-нинҷе хатап. – Вторично, много-много раз. *Хатанҷызын сурап аларға синің сағызың читпеен ме, тіп, хырысхан ол пархазын* (ТЛ О). *Ол абаҷахтар хатанҷызын сўрізіп одырлар, пазох ла тегілекке сығарға сіренчелер* (СА КК2).

ХАТАНҦЫХ I *адал.* Ўстў ўстўне кисчеткен кип-азах. – Одежда, надетая поверх другой, накидка. *Чылыг арах хатанҷых кис салған ортымах сынныг кізі піске удур пастырча* (ББ ТС). *Іди сағысха тўзіп одырғанда, апсах адай теерізі хатанҷых час пирген, частыхха тоннар тохчахтаан, чабынарға теер чорған ал пирген* (ДН ЫА).

ХАТАНҦЫХ II *пілд.* Ўстў ўстўне кип-азах кизеечі, чылыг тонанчатхан. – Одевающийся тепло. *Мындаг ізігде пала іди хатанҷых тонан салғаны мині хайхатхан. Пу иней кир парып, уғаа хатанҷых пол парған.*

ХАТАП *нареч.* 1. Пазох, нандыра айланып. – Заново, снова. *Айландыр полбассың иртіп парған чылларны, иртken тусты хатап чуртабаҷаң* (ИТ). *Че анаң нинҷе хатап олох чолҷа ізігде, соохта, чилде, пораанда, ылғап таа, өрініп тее ала чөр турғазың* (НК ХХ). 2. Саннарны таныхтапчатхан сöстернең хада тузаланылып, идіг хаталчатханын көзітче. – В сочетании со словами, обозначающими числа, обозначает количество, соответствует русс. **раз**.

ХАТАП-ХАТАП *нареч.* Нинҷе-нинҷе хати. – Несколько раз, неоднократно, снова и снова. *Іҷезінің чоохтир даа нымахтары халбаан, че Акайах хатап-хатап сурынча* (ХА А). *Иирде халып, улееде пічіктерні хатап-хатап хобыр салча* (ДС ЧОЧ).

ХАТАРҒА [хат-] I *иділ.* 1. Хатыг поларға, хурирға. – Становиться черствым, черстветь, засыхать. *Халас хат партыр. Ол иней хабыҷағынаң хатарға чит парған халазахтарын сығарып, суға өллеп ала, тайнанчатхан* (ТЛ О). 2. Хатыг поларға. – Становиться твердым, твердеть. *Соох таа полза, хар хатарға маңнанминдыр* (КГ ХА Т). *Чирі хатарға даа маңнанмаан, а синің ам даа пір*

дее наа сағыс төребеен полар, неке, тіп чоохтан салған апсах (ДН ЫА). 3. Тузы иртіп, иртіре өзіп, хатыҥ поларға. – Становиться жестким, перерастая (о растениях). *Тузында сабылбаан оттар хат партырлар. Оттар иртіре өс парып, хатарға чит парғаннар.* 4. Тыып пararға. – Затвердевать, застывать. *Анынаҥ хости арғыстары ідөк хат парған чіли турғаннар* (ИТ). *Ол ас-тамах чібинче, ана іди пір айҵа хара чалғызан на чөрче, харалта хатыпча, хара сүнее сабылча* (ХЧ).

ХАТАРҒА [хат-] II *иділ.* Пірее нимені хадарға, піріктіре идерге, палғирға, ӱр саларға, орирға, сарирға. – Скручивать, свивать, сучить что-л. *Идер ис чох одырғанҵа, тӱк ширче, сиир чіп хатча, мелей хоостапча, чулух, салаалығ мелей, көгенек соххлапча* (ДН ЫА). *Іҷем ідөк тапсабаан, ол сиирнең чіп хатхан* (ТН СКК).

ХАТАРҒА [хат-] III *иділ.* Пірее нимені аралирға, порирға, хозарға. – Добавлять, прибавлять, примешивать что-л. *Чайға сӱт хатарға. Ағас чірчезіне сӱт хатча* (ДН ЫА).

ХАТИ *нареч.* 1. Нандыра айланып, хатабох, пазох, хатап. – Снова, еще раз, еще, повторно. *Хызыҵах, нанни айланып, ӱс-төрт хати таптаныснаҥ тайнанып, уйғаа кірібіскен* (ДН ЫА). *Пӱӱн Сырковха пір километрні ӱс хати чӱгӱрерге киліскен* (ХА А). 2. Ікі хадыл. – Вдвое. *Пасхалары чіли, кемні-де часхырарға, аның хол пладынаҥ хати тартынарға килізерҷік. Столын пу ипчее хати саларға киліскен.*

ХАТИРҒА [хата-] I *иділ.* 1. Хозарға, нинҷе-де хати көптелдірерге. – Увеличивать что-л. в несколько раз. *Пу чидігні хата пазох кӱзіҥ алып чон холындох* (КИ ИС). *Узыҥарны уламох хатаҥар.* 2. Пір санны нинҷе-де хати хозарға. – *мат.* Умножать. *Оолах табырах хатирға ӱгреніп алған. Ікіні ӱске хатаза, алты полар тіп санапчатхан Поко* (ТИ МП). 3. Хадыл идерге, ӱстӱ ӱстӱне салып, піріктіре тігерге. – Наслаивать, простегивать. *Ол ипчі тонын хатирға чапсыныбызып, хараа тооза даа одыр салған* (ДН ЫА). *Хатаҥар пу исті тіп, ол оларға хайдағ-да ис тасти пирген* (ТЛ О).

ХАТИРҒА [хата-] II *иділ.* 1. Көрбин чоохтирға тіп, нинҷе-нинҷе хатап хығырарға, пос алынҷа чоохтирға. – Повторять. *Пу көзідімні мин хатабызам тіп, чоохтан салғаны, аны прайзының алнында нандырығ тударға киректеен* (ТИ МП). *Туҥмаларым минің читпестерімні хатабазыннар* (ХЧ). 2. Удаа кил турарға. – Зачастить, часто приходить. *Ӱгредігде алған пілістерін пайыдып, училищезер хатирға киліс парған. Ол ирен пу ибзер хатирға көнік парғаны іле дее пілдірзе, аны чапсытхан* (ХА А).

ХАТПАС I *адал.* Ибнің иҥ тӱбіндегі, ыраххы пулии. – Дальний угол дома. *Алтын столдаҥ сығара пазып, арға чурттың істіндегі хырых хатпасты пар көрген* (ХО). *Ол ибнің хатпазында ах сағаллығ апсахты көрбинең азахха тӱс парған* (АОАХК).

ХАТПАС II *адал.* 1. Малның істі-харын кизегі. – Книжка (жвачного животного). *Хатпасты ӱр пызырза, ол нымзах пол парча. Хатпастаҥ пызырған чарбалығ ӱгре тадылығ полча.* 2. Палыхтарның хурсағы. – Желудок (у рыб). *Палыхтың хатпазы уғаа кічиҷек пілдір парған. Палых хатпазын мағаа чирге киліспеен.*

ХАТПАСТАНАРҒА [хатпастан-] *иділ.* Күлкі-хатхыда поларға, хормачыланарға. – *разг.* Шутить, пускать шуточки. *Хатпастанарға хынаачылар орайға теере көйчеткен от хыринда одыр салғаннар* (КИ АЧ). *Каскар пес ӱстӱнде ӱгре хайнапчатханын сағысха кирбеен полза, уламох ӱр одыр саларҷыхтар, пірсі пірсін иргізіп, хыныг хатпастанарҷыхтар* (СА А).

ХАТПАХ *адал., көр.:* **атпах**.

ХАТСЫРАХ *адал.* Ипчілернең чөрерге хынаачы (кізідеҷер). – *разг.* Бабник. *Ол хатсырах ла полған полза, хайтсын, уғаа уйан устағҷы* (ТН ТК). – *Күүлҷек аҷам хатсырах полғанох ноо? – чапсын парған Майнора* (ТМ ЧЧ).

ХАТХАЛИРҒА [хатхала-] *иділ., көр.:* **хархлирға**. 1. Хорых парып, табыс сығарарға (таҥахтаҥар). – Кудахтать. *Истілдіре хатхалирға. Иртеннең таҥахтар хатхалапчатханнар.* 2. Ӱрӱк парып, табыс сығарарға, табырах чоохтанарға. – *перен.* Кудахтать (о человеке). *Кинетін, хазыр адайны көр салып, хатхалап сыххан. Эк, худай! – хатхалаан ол* (ТМ ЧЧ).

ХАТ-ХАТ *көөг.* Таҥах хархлапчатханына көөкчеткені. – Кут-кудах, звукоподражание

кудахтанью курицы. *Хат-хат-хат чоохтанып ала ибдең сых килген. Ол туста, хой хазаазынаң «хат-хат» тібинең, таңах сығара ойлаан* (ТИ МП).

ХАТХЫ *адал.* Өрініcті, чөпсініcті көзітчеткен хысха табыстар, эрес (ötіг, тыыда). – Смех, хохот (громкий). *Итсе, хайдаң! Тағ ээзі! Ха-ха, – Саринің хатхызы даа килбезе, хатхыраңнап көрген* (ТМ ЧЧ). *Сеергенің ідіргек хатхызы сых парча* (ДН ЫА).

ХАТХЫ-КЎЛКІ *адал.* Өрініcті таныхтапчатхан, чөпсініcті көзітчеткен хысха табыстар, эрес (ötіг, тыыда). – *собир.* Смех, хохот (громкий). *Че Кўўсте холы істінде ыр-сарын, хатхы-кўлкі, көгліг тоғыс* (ХА А). *Олар іди хатхы-кўлкінең ўр дее парбааңда, Клаша тохтабысхан* (КИ ЧХ).

ХАТХЫРАҢНИРҒА [хатхыраңна-] *иділ.* Піреезіне кўлерге, нимее салбаачых полып, хатхырарға. – Посмеиваться, насмехаться, подсмеиваться над кем-л. *Олар пайаадаң мағаа хатхыраңнап одырчатханнар* (КЛ ЧАО). *Андаг даа ползa, чиит хыстың ўні харыг пол парча – нимее-дее тыстан полбин, хатхыраңнапча* (СА КК3).

ХАТХЫРАРҒА [хатхыр-] *иділ.* Өрініcті, чөпсініcті көзітчеткен хысха табыстар сығарарға, эрирге. – Громко смеяться, хохотать. *Тайра инейектің чоогын истіп, паары көзілгенче, хатхырча* (ЧС ПТ). *Танызарға тіл чоғыл ба, орныгарға кўс чоғыл ба? – апсах Федор Павловичтің хол-чўреен тут көрче, хатхырча* (ДН ЫА).

ХАТХЫЧЫ(Л) *адал.* Хатхырарға хынаачы. – Хохотун, насмешник, *прост.* зубоскал. *Чахсы устаан Ылачынны, хустар чөпсініп, махтааннар, аның ипчізі хатхычы Кööк полтыр тўгінең көгемзігöк* (КИ ИС). *Кізілер тўрче полбинаң, істілерін тудына, харах частары сыхханча хатхычылны истіп турғаннар* (ТН ЧТ).

ХАТЫҒ Пик, позының хобылын паза синін, тастын чідірбинчеткен. – Твердый, жесткий, грубый // твердо, жестко // твердость, жесткость. *Хатыг чирге пазарга. Хатыг меспекті тепсе дее, ол пір дее хайтпинча, аар-пеер учух ла чöрче.* 2. Хазыр, пасха нименең араластырылбаан, хойыг иділген. – Крепкий, мало разбавленный, насыщенный // крепость. *Араға хатыг пілдірче. Че пу арачын астың хатиин сыныхтабызарға чарат салып, ол паза ла полбаста андар кірген полған* (ХА А). 3. Посха паза пасха кізее айабас, сöзін оотпас. – *перен.* Суровый, твёрдый // сурово, твердо // суровость, твердость. *Чиитте Панюк хатыг полчаң. Хатыг хылыхтыг ипчі алтырзың тіп, ічезі пір ле хати ағаа чоохтанмаан* (ТМ ПТ). 4. Сидік, аар, сыдасчаа чох. – Очень тяжелый, невыносимый // тяжело, невыносимо. *Пу кирек чаа соонда полған, саңай сидік, хатыг туста* (ХА Х). *Хатыг соохтар турыбызарынаң пабам тайғазар даа чöрбинібіскен* (КИ АЧ). 5. Тың ээлбес. – Тугой, упругий, неэластичный. *Хатыг пычахнаң кизерге оой. Ибіре хатыг эмектернең тартылған на сиденнер турғлапчалар* (ХЧ). 6. Тайнаҷаа сидік. – Жесткий, твердый (о еде). *Читіре пызырбаан ит хатыг пілдірче. Яблах пысхалах, хатыг.* 7. Пирілген оңдайлыг полчатхан. – Жесткий, не допускающий изменений, отклонений // жестко // жесткость. *Хатыг оңдайлыг тоғыс. Хатыг ўзўрлес пасталарынаң прайзына даа сидік урунып пастаан* (КИ ЧХ). 8. Піреезінің пірее нимені пöзік синде идерін, тудынарын киреxсіпчеткен, андаг тудыныснаң, оңдайнаң, хылыхнаң палғалыстыг. – Строгий, требовательный // строго, требовательно // строгость, требовательность. *Устагчы ол тоғысха хатыг хайар. Хатыг кирек, че кізі ноо даа нимее кöнік парчаттыр* (ХА А). 9. Тың, улуғ. – Сильный, жесткий // сильно, жестко. *Саңай даа айас хамаамны чазы чиллері сиртлезін хатыг* (МВ КС). *Ол чолны идерге чаратхан ползалар, сагам Ис, Töö тайғаларында ўредіг хатыг параръых* (ХЧ). 10. Иптии чох, хазыр. – Резкий, грубый // резко, грубо. *Пастых іди хатыг чоохтанғаны ағаа изі чох полған. Ол олғаннар хатыг сöс испин, мындаг пол парғаннар тіп, ағырин наа ууча чоохтан салған* (ТЛ О). 11. Хазыр, хылыхтыг, чабал, пір дее айабас. – Жесткий, злой. *Хатыг ўлгўні турғызарға хара фашисттер хынғаннар* (А.Т.). *Палаа хатыг хай турча. Пу туста хатыг харбазыг парған тіп, экскурсовод ипчі піссер матап ла көрібіскен* (ТИ МП). 12. Нымзах нимес адалчатхан, истілчеткен, андаг чоохтанчатхан оңдай-

наң палғалыстыг. – *лингв.* Твердый. *Хатыг таныг. Хатыг гласнайлыг сöстерні орта, иптіг чоохтап пирген.*

ХАТЫҒЛАДАРҒА [хатығлат-] *иділ.* Пірее саба ниме иткен ўчўн, нандырыға тартырарға, чарғыладарға. – Подвергаться наказанию, караться. *Тоғысха орайлат салған ўчўн хатығлатхам* (ОН ЧГ). *Чаа тузында саба ниме иткен ўчўн, хатыгладарға киліспеен дее полза, ниме ол полчатханын ол чахсы пілчең* (ТН ТКО).

ХАТЫҒЛАНАРҒА [хатығлан-] *иділ.* 1. Хазырланарға, чабалланарға, öкпелеперге. – Строжиться, быть строгим. *Хазах ирні кöр салып, хатыгланарлар тадарлар орыс кізі кöр салып, обалланарлар тадарлар* (ДН К). *Кичеегі сурағчы – улугзырхаан Пычон, – кöргезер, хайди хатыгланча* (ДН ЫА). 2. Хатыг сурарға. – Требовать, быть требовательным, строгим, строжиться. – *Апар сал хазаазар, – хатыгланча оолғына* (ДН ЫА). – *Олған кözіне иртіре ойнабаңар, – сала хатыгланған Федор Павлович* (ДН ЫА). 3. Харамнанарға, чабдыланарға. – *перен.* Скупиться. – *Ахчазына хатыгланча, – нахланысханнар хыр пастыг апсахтар* (БФ ХЧ). *Ол чаа чылларын сағыста тутчатханнаңар даа полбаспа, прай нимезіне хатыгланчаң* (НК АЧС).

ХАТЫҒЛАС *адал.* Пірее нименің ўчўн хатыг сурғаны. – Наказание, жесткость, требовательность, строгость. *Уроктарның конспегінде сала ла алчаас итсе – чыылыгда ўзірілчең, пионерлер чыылшин хомай иртірзе – хатыглас* (ИТ). *Мыннаң тамырларча тарапча прай ниме: чахыг, чöп, хатыглас таа* (ББ ТС).

ХАТЫҒЛИРҒА [хатығла-] *иділ.* Пірее ниме ўчўн нандырыға тартарға. – Подвергать наказанию, порицанию кого-л. за что-л. *Пўўнöк хатыглирбын мин аны, мыннаң мындар пілзін тоғызын* (ИТ). *Революционнай законностьы хыйыстырғаннарны, кем дее полза, хатыглачаң* (ХЧК).

ХАТЫРҒАНАРҒА [хатырған-] *иділ.* 1. Тарынчах поларға. – Быть сердитым, строгим, суровым. *Хыстың чахсызы Хан Толай Арыг хатырганып, хамчы сапхан* (АТ). *Хайдаң тілге пызып одырзың полбаан нимедеңер, – хатырганған Пычон, Тойоңның чöрі-парын пыға тудып* (ДН ЫА). 2. Харам поларға, посха ла тартынарға. – Быть скупым, жадным. *Піс аны чахсы пілчебіс, ол сыбыра хатырганча. Агаа чапсых таа пілдір парған іңезінің хатырганғаны.*

ХА-ХА *кöög. сöс.* Хатхаа кöögіс. – Звукоподражание смеху, хохоту. *Анчада Оралдай пазох кідіреде хатхыр сыххан: «Ха-ха!»* (КИ АЧ). *Ойнап ала «ха-ха» теені истіл парған.*

ХАХ I *адал.* 1. Ээн ағас, хоол. – Полое дерево, дупло. *Хахта аарлар, уйа салынып, учух чöрчеткеннер. Ол ағастың хағында тиініҷек чуртаптыр* (ОЧН). 2. Суғда пат парған алай чирде чатчатхан ағас. – Коряга. *Хах алтында палыхтар чыыларға хынчалар. Хахта чыылған палыхтарны хармахха ла хаптырарға чарир.* 3. Ағас салаазы. – *кыз.* Ветка. *Кўскўде хахтаң пўрлер тўс парчалар. Часхыда хахтар пўрленчелер.*

ХАХ II *адал.* Хайнатхан соондағы чылапчыда алай ба пасха даа ідісте, хамыста халчатхан ниме-ноо. – Накипь, нагар на посуде. *Чейнікте хах тол партыр. Стол ўстўнде прай ла хах сых парған айах чатчатхан, ибіре прай ла ыстал парған ідіс-хамыс* (ШВ СМ).

ХАХ III *адал., кыз., көр.:* **похсах**.

ХАХАДАРҒА [хахат-] *иділ.* Пірее нимее таңнадарға, хайхадарға, чапсыдарға. – Удивлять кого-л. *Ол, кинетін не хахадарға ўгрен парған чіли, позын тудын сыхханы прайзын алаң астырған* (ХА А). *Ол концертте кізілерні хахадарға тимнелген номерлер көп полғаннар* (ХЧ).

ХАХАҢНИРҒА [хахаңна-] *иділ.* Хатхыраңнирға, хатхырарға. – Хихикать. *Итчең ниме чохта, хахаңнап аларға кирек* (ТИ ХО). *Амас андар бинокльнаң харап парир, анаң хахаңнап сыххан* (БФ ТО).

ХАХАС *адал.* Таңнас, хайхас. – Удивление. *Улуг хахас. Аларчон иб істін пір ит сыххан: хогдыр-хагдыр, кўзўрт-хазырт тўсче; ыыранча, мааранча, хоосха полып сырлапча, адай чіли ўрче, пўўр чіли улупча; че иб істінде хахас, ўрўгіс турча* (ДН ЫА).

ХАХАСТЫҒ *пілд.* Таңнастыг, хайхастыг, пасхаҷыл. – Удивительный, поразительный, странный. *Хайдаг-да чабал, угаа хахастыг*

ниме сағынып алған одыр пу сізік сырайлыг, ікі ээктіг, терпек хазан түңдерген осхас пастыг тадар (ДН ЫА). *Пу уғаа хахастыг киноны көріп алып, олар күннің дее сай индеецтерге чөленіп алып, иир сай ойнаҷаң полыбысханнар* (КГ ПАО).

ХАХАҶАХ *адал.* 1. Хустарның тумзии. – *саг.* Клюв. *Хусхаҷахтар ханаттарын тирбейте сілігінібіскеннер, анаң ханаттарының алтынзар хахаҷахтарын сух салдылар* (СН ХХХ). *Чайғыда хахаҷахтарынаң хазып, палаларын хурт-хоостарнаң азырапчалар* (ХЧА-Х). 2. Хастарның иркелестіг ады. – *ласк.* Гусь. *Хахаҷаам чіт партыр, таап полбинчам. Пис хахаҷах хазаа істіне кір партыр.*

ХАХИРҒА [хаха-] *иділ.* 1. Уғаа чапсирға, тың таңнирға. – *саг.* Удивляться. – *Хайдаг ниме пол парды? – хахапчам* (ТМ ЧЧ). *Хыстарның хас салған чирлерін синеп алып, десятник аринча хахап парған* (ЧС ПТ). 2. Ўрүгіп чочирға, хорығарға. – Пугаться от удивления. *Хахап пардың ма? Хахаплачам.*

ХАХЛАДАРҒА [хахлат-] *иділ.* Пірее нимее чымҷыладарға, тумзухнаң хаптырарға. – Быть заклеванным, защипанным птицей. *Хастарға хахладып, ол паза полбаста, тизіп, ибіҷекке кір парған* (ТМ МП). *Аның прай даа тасхархы хустарға хахладарға ўгрен парғаны пілдірте полған* (ПМ).

ХАХЛААС *адал.* Хустарның тумзии, хахаҷах. – *бельт.* Клюв. *Пірееде іколең хахлаастарынаң пірікчелер* (КГ ХА Т). *Турналарның хахлаастары узун полча.*

ХАХЛИРҒА [хахла-] *иділ.* 1. Хахаҷахнаң хабарға, хахаҷахнаң (тумзухнаң) чымҷылирға. – Клевать что-л., собирать зерна (о птицах). *Анаң, харачағассар түзіп, хахлап сыххан* (ТИ КМ). *Нанҷылар мында саадап парыбыссалар, олар андағы торымнарны прай даа хахлап саларға маңнанарлар* (СА А). 2. Тумзухнаң сабарға. – Клевать, ударять, щипать клювом. *Пір уғаа чоон хус, ол нименің ўстўне одырыбызып, ибіре хайбағынып, түкпейчеткен нимені тумзуғынаң хахлабысхан* (ДН ЫА). *Сынап андаг таңахтар совхозтың ўгўрсўлерін хаххлаза чи, прай чонға хораг полар* (БФ ПА). 3. Хадыларға, хырызарға, сöклирге. – *перен.* Придираться, травить, ругать, бранить кого-л. *Кöңні чох полып, палазын хахлирға одырыбысхан. Ипчізі ірін сылтаг чох хахлапча.* □ **Чистем чир алтында хахлапча** (С)**.** – Мой зять под землей свистит.

ХАХПАЙ *адал., кöр.:* **тахпай**.

ХАХПАН *адал.* 1. Аңнарны тударға тургысхан öнетін тимір тиріг. – Звероловный снаряд в виде двух железных дуг, захлопывающих лапу ступившего на него зверя; капкан, западня, ловушка. *Чамонның на хахпанына пір албыға хаптыр* (КГ ХА Т). *Іди хахпанға хаап парған пўўр, ölер алындағы пір дее кўзі чох тарынызынаң, соохнаң ёртепчеткен хахпанны киміредір, тістерін сындырып* (КВ МТ). 2. Хайдаг-да сидікке, сых полбас кирекке, оңдайға кір парарға. – *перен.* Западня, ловушка. *Пісті прай чирде хахпаннар сағыпча піп тизібісті. Киҷее сала ла хахпанға кір парбаам* (НК КХ). □ **Хыныххан пўўр хахпанға хапчаң** (ХС). – Повадившийся волк в капкан попадает.

ХАХПАС *адал.* 1. Ағастың тастындағы хатығ чардығы (тытти паза ан. п.). – Кора (лиственницы и др.). *Ырахтын ол тегілек пöрікке тööй көрінче, хахпас хыры, иргіленіп, чарымы ла турча, чарымын, тізең, кемнің-де холы чардынаң нааҷылап салтыр* (ЧС АЎХ). *Анаң, сух салып, тастых парып, ибіре хуруг хахпастар чайғлап салып, ортызына кіріп, хорли халған* (ДН ЫА). 2. Палығның ўстўндегі хурғапчатхан чардығы. – *перен.* Корка, струп (раны). *Палығның хахпазы, хуруп парып, тўс парған. Аның азағында хаҷаннаҷох сығара хурубинчатхан палығның хахпазын бинтнең палғап саларға чахып парыбысхан имҷі* (КГ ПАО).

ХАХПАХ I *адал.* 1. Чабыг. – Крышка. *Хахпахты аза тартарға. Хахпағын хайаа киріңер, хуйлыг таға пиктеп киліңер* (ДН К). 2. Харах ўстў. – Веко. *Сізік хахпах – ол суг көп іс салғаннаң палғалыстыг. Хахпахтарымны азыңар чоохтанған ол ўрўгістіг ниме* (ГВ В). 3. Ізік, хаалха. – *уст.* Дверь, вход. *Кинетін хара хайадағы хахпах азыл килді. Тимір хахпах уғаа иргі полған.* □ **Хуйлыг хахпах хайадаң ізік азылған (чатхан).** – Над входом в пещеру открылась дверь (чатхан).

ХАХПАХ II *адал.* 1. Айран сыбирға иділген тирігнің істінде айран арағазын

чыылчаң хыйын арах чардығы. – *саг.* Часть оборудования для перегонки айрана. *Айран сыбалча, араға, хахпахха тоолап, сірлеп сыхты* (ЧЛ УУЧ). *Ол удаа хахпағынзар пахлап салча, арса пірее ниме полып, арағазы ахпин даа сығар* (ШВ ХЛС). 2. Айран сыбаан соонда хазанның хыриларында халған эрлик. – Творожная масса, оставшаяся после перегонки айрана по краям перегонного аппарата. *Пўўн хахпах илееде халтыр. Хахпахты чирге чарачаң.*

ХАХПАХТЫҒ I *пілд.* 1. Чабии пар. – Имеющий крышку, с крышкой. *Хахпахтыг айах. Хахпахтыг ідіске суг толдыра ур саларга иткем.* 2. Ізіктіг. – С дверью. *Алнында тимір хахпахтыг ла иблер турғлапчатханнар* (СА КК1). *Алып таг үстүнең көрзе, ибіре алтын хахпахтыг иблер турғлапчалар* (АТ). 3. Харах үстү пар. – *саг., бельт.* Имеющий веко, с веком. *Ырах нимес сізік хахпахтыг, чалбах ірінніг хасхы тур салып, азахтарын тепкленіп турған* (КВ ХУО). *Ол иртен сай сізік хахпахтыг турчатханына көнік тее парғаннар* (ДН ЫА).

ХАХПАХТЫҒ II *пілд.* 1. Айран сыбирға иділген тирігнің айран арағазы чыылчаң хыйын арах чардығы пар. – *саг.* Имеющий часть оборудования для перегонки айрана. *Хара Хуча піссер ирги хахпахтыг чиде салған. Аймах-пасха хахпахтыг харачах.* 2. Айран сыбаан соонда тирігде халған эрмектіг. – С творожной массой, оставшейся на оборудовании после перегонки айрана. *Хахпахтыг ідіс. Час хахпахтыг іпек.*

ХАХСАХ *адал.* Киліскен кирек, оң полғаны. – *саг.* Удача, счастливый исход чего-л. *Пўўн піске хахсах түзер ни тіп, сағыссырапчатхан ол апсах* (ШВ СМ). *Хахсах түзері посты чахсы тудынғаннаң полар.* □ **Хахсах түссе, мўн дее полар.** – Если повезет, будет и бульон.

ХАХСИРҒА [хахса-] *иділ.* 1. Ағас ідіс, суғ чох турып, тың хуруп, стенелері чіктелерге. – Рассыхаться, трескаться (о деревянной посуде). *Ўр чат салған сапчах хахсап парча. Пу ағас бочка ідіс чайғыда табырах хахсап парадыр, хаҷан ағаа пір дее суг урбазалар* (ХЧ). 2. Суғ ўр іспин, ізіге хурирға. – Сохнуть, пересохнуть (от жажды). *Көксілері хахсабысхан чонға ол ла кирек полған* (БФ ТО). *Хахсап парған істімде ах сўт чоғыл, парбах тыт* (ДН К).

ХАХТАДАРҒА [хахтат-] *иділ.* Пірее кізее пірее нимені сөптең, тозыннаң паза пасха даа нимедең позыдар ўчўн, сіліктірерге. – Поручить кому-н., заставить кого-л. трясти, отряхивать, вытряхивать что-л. *Пу кибістерні прайзын хахтадарға чахып парыбысхан ööй іҷезі, киліп, олох аны сурыбысхан* (Х). *Чайғызын кип-азахты тасхар хахтадарға сығар салғаннар.*

ХАХТАЛАРҒА [хахтал-] I *иділ.* Пірее ниме сөптең, тозыннаң паза пасха даа нимедең позыдыларға, сілігілерге. – Вытряхиваться, оттряхиваться. *Яблах оразар урылча, хаптар хахталча* (АТ). *Кибістер прай хахтал парғанда, оолахтар тынанарға одырыбысханнар* (ЧМ МП).

ХАХТАЛАРҒА II Хохтал пararға (ідістегі чайындыдаңар). – Крошиться, отбиться (об эмали на посуде). *Ирги көнектернің істі прай хахтал партырлар. Түбі хахтал парған чылапчыда ол ипчі паза чиис тимнирге чаратпиныбысхан* (ДН ЫА).

ХАХТАНАРҒА [хахтан-] I *иділ.* Пірее нимені постаң хыйа идіп, сапланарға, сілгирге. – Вытряхиваться, отряхиваться. *Ибірігдең айланза, ибге кірерде хахтанарға кирек тіп, ууҷам паза іҷем удаа чоохтанҷаңнар* (ХЧ). *Хайдар пararлар олар, – Онсар холын хахтанған* (ТМ ПТ).

ХАХТАНАРҒА II *иділ., көр.:* **хахталарға** II.

ХАХТИРҒА [хахта-] *иділ.* Пірее нимені тітіредіп, төгерге, сілігерге. – Трясти, отряхивать, встряхивать. *Көйтік күлімзіреп, Каскар харындазының пилін хахтапча* (ИТ). *Охчын апсах, сағыс хабынып, хаңзазын хахтапча* (ЧС ПТ). 2. Халғанҷы нимелерні алып аларға, пылазарға. – *перен.* Забрать последнее, отобрать у кого-, что-л. *Ол «кибістерні» хахтап, чаныбысха читчең* (КГ ПА). *Чаадаң килген ыырҷылар мал-хустарны хахтабысханнар.*

ХАХТЫҒАРҒА [хахтых-] *иділ.* 1. Пірее нимее урунып, нандыра атығарға, саңнирға. – Отскочить. *Минің мылтиимның салтары, сірерге дее тегзе, угы хахтыхпас*

(ХЧ). *Öскен чирібіс СССР, граниттаң даа пик; хайдаг даа ниме хахтыгар* (КМ ÖЧ). 2. Хорыхпасха, тітіребеске. – *перен. в отриц. форме.* Не бояться, не дрожать, не трусить. *Мында көніліг орыннар полтыр, че хахтыгар сағыс чох полған. Сидік тее полза ол хахтыҒарға сағынмаан.*

ХАХТЫРАРҒА [хахтыр-] *иділ.* Пірее көг тириинең ойнирға сурынарға (чатханда паза ан. п.). – Попросить (заставить) сыграть на каком-н. инструменте (на чатхане и т. п.). *Апсахты чатханын хахтырып, ол тараан малларны чыып алҷаң* (Ч). *Кічігдең ала хайҷыларны чатхан хахтырып, холларынаң харах хыйа албаҷаң, чатханнаҷар прай ниме піліп аларға харасхан* (СА ККЗ).

ХАХЫРАРҒА [хахыр-] *иділ., саг., көр.:* **хағырарға**.

ХАЧАҒ *адал.* Пірее нимее харығ полғаны, чаратпааны. – Препятствие, помеха. *Полысха араласпинчабыс, хачаг полар соонда, известкабыс таа санға алылгай за* (ДН ЫА). *Хачаға урунғанда, ол аны тобыр парыбысхан.*

ХАЧАҒЛЫҒ *пілд.* Хачии пар, харығ итчеткен. – Устраивающий помехи, препятствия; с помехой, препятствием. *Чайғы күн уғаа хачаглыг, кізі сöзін испинче* (ДН КЧ). *Корамастың мööттеңер хайдаг-да хачаглыг чоохтары амды түстегі ле осхас* (ТМ ЧЧ).

ХАЧАЗАРҒА [хачас-] *иділ.* Пірее нимее харығ полып тудынарға, öчезерге, талазарға. – Куражиться. *Öнетін хачазарға. Хачасхан на чіли пір дее таныстар учурабинча* (СА ККЗ).

ХАЧАС *адал.* Удур-тöдір öчезіс, талас, ыдырғахтаныс. – Перебранка, спор, взаимные укоры, препятствие. *Könізінең айтса, пістің арабыста хачас, ыдырғахтаныс пасталыбысхан* (БФ ТО). *Че хара хачасха плат чоғыл* (АТ).

ХАЧИРҒА [хача-] *иділ.* Пірее нимее харығ поларға, малхадарға, öчезерге, талазарға. – Куражиться, чинить препятствия, делать наперекор. *Хой аалға түскендöк, Хапың хаты ікі сағҷаң інекті алып алған, хачаан на ниме чіли* (ДН ЫА). *Пазох ла хачабыстың ма тіп, ол ипчі пазох сым на турыбысхан* (ШВ ЧС).

ХАЧЫ *адал.* Пічіктернең тоғынчатхан кізі. – Секретарь, *уст.* писарь. *Газета редакторына уссанабас мині тут салғаннар, хачызына – Ктараны* (БФ ТО). *Ол арада хачызы татар кізі полар тіп, искірген* (ДН ЫА).

ХАЧЫРАДА *нареч.* Чирге хойралта иде, ээлдіре. – Пригибая к земле. *Хатыг тытты, тимеер чайхап, хачырада пас сыххан* (ТН БВ ЧЭ). *Аның пилін хачырада пас салып, аннаң паза ас полбазын пілініп, оолах хыйа пастыра халған* (ТИ МП).

ХАЧЫРАРҒА [хачыр-] *иділ.* Сÿрерге, пірее чирзер хыйа апарарға (малдаңар). – *саг.* Гнать, отгонять, угонять. *Малны ырах иде хачыр саларға чахыг пирібізіп, ол паза ізен салған полған аның пу чағында айланмазына* (КВ МТ). *Ол малларны хайадаң хачыр салып, позы отта чадып, ойнирға кірібіскен полған* (КВ А).

ХАҶАЙҒАН *пілд.* Чодым, сала ла чыл чöрчеткен. – Неуклюжий. *Пу хаҷайған паланы хаҷан сағып поларын піл полбин, паза ла полбаста иней анын соонҷа чазызар сыгыбысхан* (ТИ МП*). Хаҷайған апсахты көрерге дее аар пілдірген.*

ХАҶАН *орын.* Хай туста. – Когда. *Че хаҷан хорғыстары иртібіссе, анаң оларға пасхаластар кіріп пастапча, чарылысхлап пастапчалар* (ДН ЫА). *Оолах мал идін хаҷан чеенін ундут таа салған полған.*

ХАҶАН ДАА *орын.* 1. Полған на туста «төреміл» тузаларны отрицание чох чоохтаҒда таныхтапча. – Всегда, постоянно (в утвердительном предложении). *Мин хаҷан даа синнең хада поларым. Хаҷан даа килербіс тидірлер. Кип-азааң хаҷан даа пÿдін, харның хаҷан даа тох* (ИТ). 2. Отрицаниеліг чоохтаҒда «пір дее», «пір дее полбас туста», «пір дее оңдайда полбас, толбас оңдайда» тіп тузаларны таныхтапча. – Никогда, ни в какое время, ни при каких обстоятельствах (в отрицательном предложении). *Хаҷан даа пу чааны ундубас прай даа чон. Чоннар аразындағы марыҒда хаҷан даа оой чиңістер полбинча* (СА ККЗ). □ **Хам хара сағыстыг, харны хаҷан даа тоспас.** – У черного шамана ненасытное брюхо. **Сын ниме хаҷан даа чиңедір.** – Правда всегда победит.

ХАҶАН-ДА *орын.* Іле нимес туснаң палҒалыстыг, хай пірее ыраххы туста. – Когда-то; некогда, в какое-то время в прошлом.

Хаҷан-да параҧға кирек. Хаҷан-да чон чуртаан улуғ чурт полған осхас (КС КХ). *Хаҷан-да сығарға кирек тайғадаҷ* (ШВ СМ).

ХАҰАНҒЫ *пілд.* Хайдағ тустаҷ сығара. – С какого времени. *Хаҷанғы тустаҷ сығара пу төл позының чолын пастады ни?* (НК КХ). *Хаҷанғы тустаҷ пеер килген полҷаҷ пу сылағай сынныг хыстарның төлі?* (НК КХ)

ХАҰАН-ПІРЕЕ *нареч.* Пірее хати. – Когда-н., иногда. *Хаҷан-пірее андар кір параҧға чарат салған ол, че пір дее хати тідінмеен амға теере* (ШВ ЧС). *Хаҷан-пірее мин сірерзер кил парам.*

ХАҰАН-ПУРУН *нареч.* Иргіде, хасхаҷан. – В древности. *Хаҷан-пурун полған чаалар чонның сағызында халча. Ол иней хаҷан-пурунда полған нимелерні сағысса киріп, уғаа хыныг оларны чоохтаҷаҷ* (ХЧН).

ХАҰИРҒА [хаҷы-] I *иділ.* 1. Хыйыр поларға, игірелерге, хойраларға. – Искривляться; кривить. *Ол, хаҷып парған апсахты кör салбинаҷ, аахти ла түскен* (АТ). *Ағыриина сыдабин, пилін хаҷи тудынған. Мойның амох хаҷыбызам тіп, ол оолағассар чағын пастыр килгенде, хайдаг-да пасха кізі аның алнына турыбысхан* (ТЛ О). 2. Изі чох чадып, мойынны ағыртарға. – Отлежать шею. *Частыхта ипти чатпаанда, иртензер мойны хаҷып парған. Іди чатпа, мойның хаҷып парар.* 3. Изі чох, пасхаҷыл иде тыып параҧға, пасхаҷыл тударға (сырайны). – Принимать неестественное положение, искажать лицо. *Хаҷып парып, пурдайчатхан оолах, ниме итпин, тарынҷах одырча. Син ниме, тарығып, піди хаҷып парыбыстың.* 4. Пір сарина тартарға. – Тянуть в одну сторону. *Пу ат хайди-да пол парды, хаҷып ла чörче. Ой ат хаҷирға итсе, чыртыбызарзың.*

ХАҰИРҒА [хаҷы-] II *иділ.* Пірее нимені ӱзе ызырарға, кимірерге. – Перекусывать, перегрызать что-л. *Чіпті ӱзе хаҷыбызарға. Тузахты хаҷыбызып, ол ат пол парған хулун, таҧларны пір идіп, суҧларны азыбох, парып одырча* (АА).

ХАҰЫ *адал.* Пірее истің хырынҷа тігілген пасха öңніг ис (тон ибіре тігілген торғы, парча паза даа п.). – Полоса по краю ткани, какого-либо изделия, отличающаяся цветом или узором; кайма, оторочка из парчи или шелка, пришиваемая к национальной женской шубе выше меховой оторочки. *Сыртынҷа ла ағастар хаҷы чіли öс парыбыстыр* (КГ ХА Т). *Тадар тонның хубазының (хумазының) ӱстӱнде пірее истең хаҷы итчелер* (КЕ ХЧК).

ХАҰЫЛИРҒА [хаҷыла-] *иділ.* Пірее ниме-ноо ибіре хаҷы тігерге. – Обшивать что-л. (шубу и др.) по краям узкой полосой материала, окаймлять. *Соох иртен сыбының нымзах салааларын хаҷылапча сіліг кӱмӱснең* (ПО). *Ол хыстың тонын хаҷылирға тимненібіскен дее полған, хаҷан аны ууҷазы тохтадыбысханда* (БТ О).

ХАҰЫЛЫҒ *пілд.* Пірее истің хырынҷа тігілген пасха öңніг изі пар (тон ибіре тігілген торғы, парча паза даа п.). – Имеющий полосу по краю ткани, какого-л. изделия, отличающуюся цветом или узором; с каймой, оторочкой из материала (шелка, парчи, пришиваемого к национальной женской шубе выше меховой оторочки). *Ипчінің кибі иптіг тігілген хаҷылыг полған. Хаҷылыг тон кис салған ипчіҷек уғаа öкерек көрінген* (ХЧ).

ХАҰЫҢНИРҒА [хаҷыңна-] *иділ.* Чігленістіг көрерге, харах хырынаҷ көрерге. – Коситься, смотреть искоса, сбоку. *Анаҷ хайди за іди: ноо даа тоғыста, соонзар хаҷыңнабин, сын паарынаҷ тоғынчатхан ікі ööре олох тоғысты итчеткен ööрелерінің соона хал парғаннар* (БТ О). *Ол минзер, хаҷыңнап ала, көр сыххан.*

ХАҰЫР *пілд.* Сöс испес, тоғыр ла полчатхан. – Непослушный, идущий наперекор. *Хаҷыр атха мӱнібізіп, ол ам на сизін салған, аннаҷ харбазарға оой ла полбазын* (КВ ПКА). *Хызының палазы хаҷыр öскен.* □ **Хаҷыр палаа чӱс сöс, хыйға палаа пір ле сöс** (С)**.** – Непослушному ребенку сто слов, умному ребенку одно слово.

ХАҰЫРАРҒА [хаҷыр-] *иділ.* Тызарға, тохтадарға. – *кач.* Останавливать, одергивать от чего-л. *Хонҷыхтың оолғын удаа хаҷырирға киліс парҷаҷ. Ол паланы хаҷыр пола чоғыл тіп, мöңіс ле чоохтаныбызып, иней хыйа пастыра халған* (КМ ÖТ).

ХИХТАДА *нареч.* Истілдіре, сыңырада. – Заливисто. *Исчеткем, хайди олғаннар, саҷай махаларын хандырып, туйуххан хихтада*

хатхырыс сыхханнар (НК ХХ). *Хихтада хатхырыс сыхханнарында, пабалары оларны тысхан, тайғада іди поларға чарабас тіп* (КИ МН).

ХМ *хыйғ.* Пірее нимее киртінминчеткенін, тарыхчатханын, ікінҷілепчеткенін таныхтапчатхан сöс. – Междометие, выражающее сомнение, недоверие, иронию, нерешительность или нежелание что-л. говорить, соответствует русс. **гм**. – *Хм! – тіп позы алынҷа чоохтаныбысхан* (ГХЯ). – *Хм! – тібізіп, айланып пастыра халған.*

ХОБАЙАРҒА [хобай-] *иділ.* 1. Сала кöдірілерге, чіке турарға. – Торчать, приподниматься. *Ибір чöріп, хосхынын суххан, хобай киліп, холлаг тартхан, тöзінең төрт холлаг тартхан* (ХМ). *Алып чахсылар, кÿрелізіп, арғалыг сынны азып, ах чазаа тÿскенде, хобайа тÿзіп, ізеңее табаннаң, хол кöдіріп, хамҷы сапханнар* (АТ). 2. Ибіркілер посха килістіре нимес тіп санапчатхан орында одыр саларға. – *разг., усилит., неодобр.* Восседать, торчать (о неуместном, нежелательном присутствии кого-л.). *Паскир төрде хобайып аларға хынадыр. Ол позын хобайып одыр салғанын сизін салған, турбинаң, хыйа пастырған.*

ХОБАЙТАРҒА [хобайт-] *иділ.* 1. Сала кöдірерге, чіке турғызарға. – Заставить торчать, приподниматься. *Сала тибіреді, хобайтарға. Чатчатхан ағастың кистінең аңдарылған нанҷызын хобайтарға киліскен.* 2. Ибіркілер кöрізінең, килістіре нимес орында одырт саларға, орныхтырарға. – *разг., усилит., неодобр.* Восседать, размещать (о неуместном, нежелательном присутствии). *Хобайта одырғлап салғаннары сах мындох хойралып пастабысханнар* (ТИ МП). *Иней хобайта одырып алып, апсаан пу ла кöксеп парбинча, алтын палыхсарох сÿрче* (ПА АППІН).

ХОБАҢНИРҒА [хобаңна-] *иділ.* Кöдіре турарға. – Приподниматься. *Петке кöрерге хобаңназа, мин аны нандыра тартып турадырбын* (КВ А). *Хобаңнирға сағынып, ол олғаннар пасхаларының хайшн тартырғаннар* (ТИ МП).

ХОБАТ I *адал.* Аймах-пасха тöстерзер айланчатхан хамның сöзі. – *уст.* Возглас шамана (при обращении к духам-тесам и небесным силам). *Хобады ырахта истілген. Хобат, хобат тіп, ол хам аннаң андарох хамнап сыххан* (КМ Х).

ХОБАТ II *адал.* Тÿдÿн, ыс. – Дым. *Хырым хобадым алай пістің пайыбыс позына сананып, пістең пай поларға ысхын турзың ма*? (П). *Туранық пезінең хобат сығып пастаан* (ХЧ).

ХОБЫ *адал.* Улуғ нимес кизек. – *саг.* Пучок. *Мин пір хобы халба алып алып, уғаа чапсып чібіскем прай* (ШВ СМ). *Пір хобы кök муксун ағыл киліп, ол аны ÿгрее тоғырирға чахып салған* (КС Т).

ХОБЫЙ *адал.* Сööк ады. – Хобый, название одного из сеоков, родов хакасов. *Хобыйларның пазырҷаң орны Шориядағы Мрас суғның хыриндағы Хара таг полтыр* (ХЧ). *Хобый родына кірчеткен фамилиялыг чон мында толдыра полған* (ХЧ).

ХОБЫЛ *адал.* Тастындағы омазы, пÿдізі. – Форма, внешний вид, образ, строение. *Андаг даа полза, ол пирамида хобылын хайраллап халған* (ЧТ). *Аның пöрігі хобылы хайдаг-да пасхаҷыл полғанынаң прайзын хайхатхан даа полза, ол, пір дее туртухпин, киреен пастаан* (СА КК).

ХОБЫЛЛЫҒ *пілд.* Тастындағы омалыг, пÿдістіг. – Имеющий форму, с формой чего-л. *Ол чирні хазып чöрзе, аймах-пасха хобыллыг ідіс-хамысха учураҷаң полтыр* (СА КК). *Ол апсах тоғылах хобыллыг пöрік кис салып, пазын хоғдайта тут салҷых* (КГ ПАО).

ХОБЫРАРҒА [хобыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені, алыстырбин, сомнирға (сиирге, хоостирға паза ан. п). – Делать копию чего-л. (обычно произведения изобразительного искусства). *Саблыг хоосчы Леонардо да Винчинің хоостарын, хобырып алып, садыға, аның хоозым чіли, сығарҷаңнар* (ХЧ). *Инженернің пÿдіріг сиглерін хобырарға оой ла полбаан* (ХЧ). 2. Пазылған пічікті хатап пазарға, сомнирға. – Переписывать, списывать что-л. *Пасхаҷыл таныгларны чаҷынға хобырарға чікім чарҷа, чарбанып, ööр сығарға кирек* (КГ ПА). *Килчелер, мыны андар, тігіні пеер хобыр, хоосга тіп, сал парыбысчалар* (БФ ТО). 3. Хобырҷаң техника полызиинаң пічіктернің, сомнарның, хоостарның паза

пасха даа нимелернің санын хатирға. – Воспроизводить что-л. с помощью специальных средств, устройств. *Тоғыс киреенҷе күн сай көп пічік хобырарға килісче* (ХЧ). *Пүүл школаа күстіг хобырҷаң техника сыйлап пиргеннер* (ХЧ). 4. Пірее кізінің тудынчатхан оңдайына, үніне паза ан. п., көөгіп, көзідерге. – Копировать кого-, что-л. в движениях, походке, голосе, мимике и т. п. *Өөн матырның омазын сын чуртаста кемнең-де хобырарға. Ойынҷы оол хайдаг даа кізінің үнін пір ікі ле хобырарға үгреніп алҷаң* (ХЧ).

ХОБЫРАХ *адал.* 1. Хоол оттың хуруп парған хатығ өзені. – Засохший стебель пустотелого растения. *Илееде көрглеп пириганда, кем-де суғдаң сығара хобырах сорайчатханын көр салған* (ТН СКК). *Піс кічігде хобырахтарнаң пыспаан нымырттарнаң атысчаңмыс.* 2. Хоол оттың хат парған өзенінең иділген сығыртос, пырғы. – Дудка, полая трубочка, сделанная из высохшего стебля растения. *Андаг көңнімні пазынар үчүн, хобырахнаң үбүріп, ойнаҷаң пырғыҷах чазап идіп алғам* (ТН ТК). *Танычахтың іди иртіре уустанчатханы оолахха чархастыг пілдірібісче, аннаңар хобырағын сығарбиныбысча* (КГ ХА Т).

ХОБЫХТАДАРҒА [хобыхтат-] *иділ.* Аар тоғыс идіп, алай аар нимені изі чох хабызып, хол пілегінің чүллерін ағыртарға. – Травмировать суставы запястья. *Холларын хобыхтадып алып, пазағы күнінде ол тоғысса сыхпаан* (ТМ ПТ). *Тураны пүдірчеткенде, аар төгелерні хаап, холларымны хобыхтат салғам.*

ХОБЫХТИРҒА [хобыхта-] *иділ.* Аар тоғыс идіп, иткен соонда хол пілегінің чүллері ағырарға. – Травмировать суставы запястья в результате выполнения тяжелой работы. *Чирні часхызын күрҷекнең хазып, холларым чүллері хобыхтааннар. Оң холын хобыхтат салып ирееленче.*

ХОҒАЙ *адал.* Улуг нимес сортан. – *кыз.* Небольшая щука. *Улуг нимес хоғай сортаннар, тізең, сыбыра көллернің хамыстарының алай ба оттарының хыриларында орныхчалар* (БТ КСЧ). *Амыр ахчатхан сууҷахта хоғайлар иптіг ле чүс чөрчеткеннер.*

ХОҒАРҒА [хох-] I *иділ.* Тайыс поларға, сооларға, синерге (суғдаңар). – Становиться мелким или менее глубоким; мелеть (о реке, водоеме). *Чайғыда пу сууҷах саңай хоғарға чит парза, наңмыр ла суун сағып аларға киліс парча* (ШВ СМ). *Пу хоғарға чит парған сууҷахха пірееде наңмыр түске кірче ни тіп сағынып, оолғас хыйа пастыра халған* (КГ ПАО). 2. Нимее чарабас поларға, синерге, узарға (сағыстаңар, көңнінеңер, ан. п.). – *перен.* Становиться ничтожным, незначительным; мельчать (о мыслях, чувствах и т. п.). *Сторооңның чиит тустағы хынызының чалыны хаҷанох хох парған, чыллар прай нимені ууратчалар* (ЧЛ УУЧ). *Хомзыныстыг паза аар хох парған ирлерні көрерге* (ТМ ПТ).

ХОҒАРҒА [хоғ-] II *иділ.* Пірееэзін, пірее нимені сүрізіп, соонча парарға, пірееэзінің соонча парарға идерге. – Идти, следовать за кем-, чем-л. *Чоон тізі миндір өргенін чайчатса, аны чиит іргек миндірлер хооп чөрчелер* (БТ КСЧ). *Син аның салғағын халбин хоғ* (КМ ТЛ).

ХОҒАРҒА [хох-] III *иділ.* От көйіп, иртерге, сала ла көйерге, ысталып көйерге. – Тлея, медленно сгорать (обычно без пламени), обращаясь в пепел; истлевать, обугливаться. *Санка паза ла усхунза, от хох партыр тидір, хайдаң-да аба чызы хазыр чыстанча* (КИ МН). *От хох парған чирге паза кізі паспасха кирек тіҷеңнер улугларыбыс* (СА КК2).

ХОҒБАЛАЗАРҒА [хоғбалас-] *иділ.* Чарылыспас поларға. – *разг., неодобр.* Быть неразлучными; неразлучно следовать друг за другом. *Оолларзар чағын иде пастырча Хошпах, аның соонаң хоғбалазып ал чөрчеткен пилін азыра сумка артын салтыр, холында ах чаҷын, ниме-де пазарға тимнен салтыр* (ЧС АУХ). *Көп чыллар хада чуртап салып, ирепчілер хоғбалазарға үгрен парғаннар.*

ХОҒДА *адал.* Посты пөзік көдірчеткені. – Высокомерность, важность, чванливость. *Хызыл сикпен чабынған хыс паланың хоғдазы* (К). *Ол хыс хоғдазын прай саринаң көзіт салып, амды арғыстар табар ни тіп, пичелленген ууҷазы* (БТ О).

ХОҒДАЙАРҒА [хоғдай-] *иділ.* 1. Көмес азых поларға. – Быть приоткрытым. *Ол пар хылығынаң хоғдайып турған ізікті азып, ибдең сых парыбысхан. Хонҷығының ізии*

удаа хоғдайча. 2. Посты пӧзік кӧдірерге, тудынарға. – *перен.* Важничать; воображать. *Хал Петке улам хоғдайыбысхан, улам табырах палғап сыххан* (КГ ПАО). *Хайдадар хоғдайып, ол позынаң прайзын даа хыйа иткен* (ШВ СМ).

ХОҒДАЙҶЫХ *пілд.* Посты пӧзік кӧдіре тудынарға хынчатхан. – Высокомерный, чванливый, воображающий. *Хоғдайҷых кізінең чоохтазарға сидік пілдірген. Ипчім хоғдайҷых полбаан полза, ноға аннаң чуртабаҷаң – чуртирҷыхпын* (ТМ ПТ).

ХОҒДАХ Арам арах, тың чапсыра нимес. – Редкий, неплотный; свободно болтающийся // редко, неплотно, свободно. *Ол оолах хоғдах маймахтарынаң хоғдыр-хағдыр ла пола халған* (ТИ МН). *Ол арығда ағастар хоғдах ӧс парып, кізілер дее чӧрбинібіскен орын пол парған* (КИ ЧХ).

ХОҒДАЙЫС *адал.* Улуғ кӧлліг тудыныс, кӧдіріліс. – Важничанье, высокомерие, чванство. *Пу хыстың хоғдайызы илееде. – О-о, хайдаг хоғдайыс кӧрчем, – теен Арапай, хыстарның удур-тӧдір постарынаң ӧкерсініп, толғалысчатханнарын кӧр салып* (ТМ ПТ).

ХОҒДЫРАДАРҒА [хоғдырат-] *иділ.* Кӱзӱрес сығарызарға, нызырадарға, тығдырадарға. – Заставлять греметь, грохотать, бренчать, громыхать. *Син ме ибіҷееңде нименоолары хоғдыраттың? Че тасхар турчатхан кізі, кӧмес сағып алып, амды сала тыыда арах хоғдырадыбысты* (СА КК).

ХОҒДЫРАЗАРҒА [хоғдырас-] *иділ.* Хоғдырас сығарарға, кӱзӱрезерге, пірее тың табыс сығарарға, нызыразарға (көптеңер). – Грохотать, греметь, бренчать, громыхать (о многих). *Ол килиген ууҷаның холында клӱстер хоғдырасханнар* (ТЛ О). *Иб істінде олғаннар нименең не полза хоғдырасханнар, кічіг самнахтар даа халбааннар* (КС Т).

ХОҒДЫРАРҒА [хоғдыр-] *иділ.* 1. Хада апарарға. – Взять с собой. *Кӧп хойның соонаң пастанаалбин, пір тойман хара ахсах хойыҷах, ікі хурағанын хоғдыра, хыр ӱстӱне наа ла сығып, оттап чӧр* (КВ А). *Зоя Ивановна, тізең, Мариназын паза Тағлыг Алтайдаң килген ікі хызыҷахты хоғдырып алып, сӱрместер мариин кӧрерге маңзыраан* (СА КК3). 2. Кӧӧктіре апарыбызарға. – Увлекать, заманивать *Нанҷыларын хоғдырарарға. Пісті, оох педіректерні, аал тастынзар, кӧбізін Хорлаңазар, хоғдыр чӧрібісчең* (ИТ).

ХОҒДЫРАС *адал.* Кӱзӱрес, тығдырас, нызырас. – Грохот, гром. *Ибіре прай ла хоғдырас истілгеніне хулахтар тунардаг полған* (АТ). *Кинетін аалға толдыра хоғдырас тол парған, немецтернің танктары пірсі пірсінең соонаң чолҷа пар сыхханнар* (АТ).

ХОҒДЫРИРҒА [хоғдыра-] *иділ.* Кӱзӱрирге, тығдырирға, нызырирға, пірее табыс сығарарға. – Грохотать, греметь, бренчать, громыхать. *Анаң ілгӧр улағазынзар адай ярхлаан, тізі кізі ӱніне тӧӧй истілген, хам андарох хоғдыраан* (ДН ЫА). *Пірде чазы голубогы побалабысча, пірде хара тас, ӱнніг ағас таап алып, тайғаа толдыра хоғдырапча* (БФ ТО).

ХОҒДЫРЫНАРҒА [хоғдырын-] *иділ.* Палазын, арғызын, ӧӧрезін паза пірее пасха даа кізіні алай нимені позынаң хада алай соонҷа ал чӧрерге; хада ағыларға. – Взять, водить кого-л. с собой. *Узун чилінніг, падах харынныг, чоон-чоон пиилер хулуннарын хоғдырынып, пырғырысхлап ала, сассартын субалдыра сыхчатханнар* (КИ ЧХ). *Пасхалары хайдаг-да ипчілер хоғдырын килтірлер, – ағырин чоохтанча иней* (СА КК3).

ХОҒДЫР-ХАҒДЫР *кӧӧг. сӧс.* Пірее ниме-нооның кӱзӱрезіне, тығдыразына, нызыразына кӧӧккені. – Звукоподражание громыханию, дребезжанию, бренчанию, тарахтению (о пустой бочке и т. п.). *Чаҷыннар соолда чалбыранып, тооза кӧйіп, ус парған туста, ыспаҷахтың ізігі азылыбызабас, анаң на, хоғдыр-хағдыр тӱзіп, мылтыхтыг кізілер ибге тола тӱскеннер* (МТ). *Позы трубаны матап-матап арығлап тастабызарға харасча, анда ла хоғдыр-хағдыр тӱсче* (СА А).

ХОҒДЫРО *адал., кӧр.:* **хоңыро**.

ХОҒДЫРОС *адал.* 1. Кічіг паланы ӱтертчең хыймырадып-чайхап, суум-саам сығарчатхан ойнаҷах. – Погремушка. *Садыг туразында аймах-пасха хоғдыростар пар. Пала чоон, ӧңніг хоғдырозын тасхар чідір салтыр.* 2. Хамның кип-азаандағы улуғ нимес сығдырапчатхан тимір хоңыроҷах. –

Бубенчик на шаманской одежде. *Валерий Николаевичтің хам кибіндегі хоғдыроҷахтары чилге ніске ӱнненгеннер* (СА КК2). *Алтын алай тимір хоғдыростар тігілген полған ма анда, кем не пілче пу нимені.*

ХОҒДЫХ-ХАҒДЫХ *көөг. сөс.* Пірее ниме-нооның күзӱрезіне, тығдыразына, нызырт-назыртына көөккені. – Звукоподражание громыханию, дребезжанию, бренчанию, тарахтению (*напр.,* о пустой бочке, свободной обуви). *Хоғдых-хағдых тӱзе халған тура істі* (Ч). *Одыңа парған, от тоғызына парғлаан улус пірер, ікілер хаңаалығ хоғдых-хағдыхнаң читклепчеткеннер* (ДН ЫА).

ХОҒЗАХ *пілд.* Арам арах, тың чапсыра, сыт нимес. – Редкий, неплотный. *Ол хоғзах ізік кистінең чоохтасчатханнарының ӱзіктері истілчеткен* (КВ МТ). *Кӱлінібіскенде, тістері хоғзах полтыр ноо тіп, чіскінген чіли, ол хыс чыырыл парған* (БТ О).

ХОҒҶЫ(Л) *пілд.* Сӱрізерге хынаачы, хооп чӧрчеткен (кізідеңер). – Гоняющийся за кем-л., имеющий привычку гоняться, следовать, увязываться за кем-л. *Аның кічіг палазы хоғҷы арах полған. Хоғҷы най полғаны аны пір ле хати ах-тик артыспаан* (ХА А).

ХОҒЫНҶЫ *адал.* 1. Мал сӱрҷең кізі. – Погонщик скота. *Хоғынҷы аттарның соонҷа ӱзінҷі кӱнінде ле сағба пирген, малларны таап алдым тіп* (КВ МТ). *Хоғынҷылар мында прай ла хада тудыныбызып, пасхаларына сӧс тее пирбеске тимде полғаннар* (ХЧ). 2. Полысчы, алынҷа киректерні толдырҷаң кізі. – Помощник, человек для особых поручений. *Ол депутат ипчінің хоғынҷызы полып, ӱзінҷі чылы тоғын париған полған* (ХЧ). *Пу минің хоғынҷым тіп, ол сала уйатчыл арах хысты піснең таныстыр салған* (ТМ ПТ). 3. Туғанға полызығ пирген кізі (полызығ алған кізінің палалары, нинче-де тус ирт парза, полызығны, ӧдісті чіли, айландырҷаңнар). – *уст., перен*. Человек, помогающий родственнику, (через какое-то время дети родственника обязательно возвращают ему долг за предоставленную помощь). *Ана андағ ондайнаң Лайса хоғынҷы пол парған. Сірернің хоғынҷыларың пар, палаларым.*

ХОҒЫНҶЫЛИРҒА [хоғынҷыла-] *иділ.* Піреезінің паба-іҷезі хаҷан-да туғаннарына пирген ӧдісті нандыра аларға (ӧӧнінде малнаң). – *этн.* Получать долг от родственников за подарок, который был сделан когда-то родителями (как правило, скотом). *Асхан алыпнаң арға-мӧрій анда полар тіп, чоохтасхазар. Аннаң андар, хоғынҷылап, килдім синзер* (ХМ). *Туғаннардаң алымны хоғынҷылирға оой ла нимес.*

ХОДЫР 1. Іріңніг палығларның ӱстӱ хахпас чіли пол парған ниме-ноо. – Парша, короста // паршивый, с коростой. *Ходыр хойларны алынҷа орында азырирға кирек. Оолах прай ла ходыр азахтыг пас килигенде, имҷі хыс андар удур парып, аның холларын тудынып, пасха чирзер апарыбысхан* (ТЛ О). 2. Тӱс, чылбыраң нимес. – Шероховатый, корявый. *Ходыр пилліг аңычах. Пағаҷах! О-о, татай, хайдағдыр ол! Арғазы ходыр, – астыг хапты кӧп чӱктентір* (КИ ИС).

ХОДЫРАРҒА [ходыр-] *иділ.* 1. Ниме-нооны тӧзінең, тамырларынаң хада чох идерге, хазарға, чуларға. – Выдергивать, вырывать с корнем, выкорчевывать, выкапывать что-л. *Кӧрілген синнең хыйа чӧрібіскенде, хайди идер зе, ходырарға киліскен* (ХЧК). *Хоортай андағ ікі тас таап салған, че чайғыда ходырарға сидік; суғ тоорза – оой поларҷых* (ДН ЫА). 2. Чардыхти оодарға, сындырарға. – Откалывать, отламывать что-л. *Ол ӧзімнерге харыг полчатхан тастарны ходыра хаап парған. Хости орныххан хайаларны прай ходырарға кирек полған.* 3. Сығарарға, хасхланарға. – Вынимать, рыться, вытаскивать. *Уӱа сундуғын ходыр сыххан* (БФ ТО). *Ағамнаң теербен тазы ходырчатхабыс, – тынастап чоохтап сыххан Сабис, – паза ла кӧрзебіс, адыбыс пу тӱзіп одыр* (ДН ЫА). 4. Сайбирға, оодарға. – Ломать, разрушать. *Чӱс чыл паза кӧп чӱс чыллар ирткен – пірдеезі кӱргеннерні ходырбаан* (КГ ПА). *Ходыра тартып, кӧдір тастирға кӱзі читпин, хара хуйун, тымыл парып, ӧтіг табыснаң пуларға хыйғы салып искірген* (БП ТЧЭ). 5. Чох идерге. – *перен.* Искоренить, уничтожить. *Хулахтарны ходырарға кирек. Чахсы-чабалны прай ходырған* (ТМ ЧЧ).

ХОДЫРЛЫҒ *пілд.* Іріңніг палығлыг. – Паршивый, покрытый коростой. *Орта тіпчелер: пір ходырлыг хой прай ӧӧрні ардатча*

(КС Т). *Асхырлыг чылғының аразына пір ходырлыг мал кір парза, ол прайзына ходырын чухтырар* (ШВ СМ).

ХОДЫРЫЗАРҒА [ходырыс-] *иділ.* Нименоoны тӧзінең, тамырларынаң хада чох идерге, сығара тартарға, сайбирға, одыларға полызарға (көптеңер). – Помогать выдергивать, вырывать, выкорчевывать, ломать, разрушать (о многих). *Мин пӱӱн кӱн тооза аға-ууҷама тизек ходырызарға полысхам, хайди идерзің зе кир парғаннарында полызыг киректелче* (ТМ ПТ). *Метро итчең москвич мында тастарны ходырызарға полысхан* (КМ ТМ).

ХОДЫРЫЛАРҒА [ходырыл-] *иділ.* 1. Ниме-ноо тӧзі, тамырлары чох иділерге, сығарыларға, сайбаларға, оодыларға. – Выдергиваться, вырываться, выкорчевываться, ломаться, разрушаться. *Андартын хара тастар ходырыл килгеннер, отых тастары* (БФ ТО). *Хуруг ағас орта пол парза, удаа тӧдезінең сығара ходырылдыра аңдарыбысча* (СА А). 2. Чох иділерге. – *перен.* Искорениться, уничтожиться. *Революцияның хазыр чилі ӱбӱрерінең Ханҷылар, пайлар ходырыл парғаннар. Андада хынза Моҷар Кӱгдӱрлер кізінің, олох тамырнаң Каптанның оғыр пайлары – прайзы хада ходырыларҷыхтар* (ТМ ПТ).

ХОЗА 1. Паза хатап. – Добавочно, вдобавок. *Тоғыстарны хоза пазары тохтадылбинча* (ЛЧ). *Ағаа хоза, ипчілер хатхырыс сыхханнар* (КГ ХА Т). 2. Хатап толдырылған. – Дополнительный, добавочный. *Ноо кӱннерде килерінеңер хоза искіріг полар* (ХЧ). *Син пағаа даа маңнан, кирек полза, хоза тоғыс табам* (ТМ ЧЧ).

ХОЗАН *адал.* Кимірҷек аңнарның сӧбірезіне кірчеткен, узун хулахтыг, соо азахтары кӱстіг улуғ нимес аң. – Заяц. *Ам даа ах хозаннар ағас алтында похпайғлап алған полчалар, кізі кӧр салып, ағас аразынзар ойласчатханнар* (КИ ЧХ). *Ноға іди? – ӱрбеңнеен кнес, ол тузахтағы хозан на осхас піддірген сағам* (ДН ЫА). □ **Хортых кізі хозан осхас** (ХС)**.** – Трусливый человек похож на зайца. **Хозан осхас хортых, сеек осхас маңзырос** (ХС)**.** – Труслив, как заяц, тороплив, как муха.

ХОЗАҢНАЗАРҒА [хозаңнас-] *иділ.* 1. Пірее кізінің сағызы, кӧңні хоостыра поларға. – Поддерживать чужое мнение, подпевать, поддакивать кому-л. *Пу ікӧлең хозаңназыбыссалар, хайдаг-да тылаас сых парар ла* (БТ О). *Изімек инейек оларнаңох хада хозаңнасча* (БФ ЧТ). 2. Піреезінің пасха кізідең тоғыр кӧстелген хылыныс хоостыра полып, ағаа полызыг пирерге (көптеңер). – Поддерживать с кем-н. недоброжелательное действие против кого-л. *Аннаң хада хозаңнас ла чӧрчелер. Іҷезі оолахха ширде піди теен: – Син андаг-мындағларнаң хада полба, хозаңнасчаң оңдайыңны таста.*

ХОЗАҢНИРҒА [хозаңна-] *иділ.* 1. Піреезінің сағызы хоостыра поларға, аның кӧңнінҷе тудынарға, орта сағыстыг полчатханын кӧзідерге. – *разг., неодобр.* Поддерживать с кем-л. чужое мнение, подпевать, вторить, поддакивать кому-л. *Марик тее андаг пол партыр, хозаңнаҷаң оңдайға ӱгреніп алтыр* (ДН ЫА). *Синің оңдайың хоостыра полбаспын, хозаңнап чӧрбеспін!* 2. Піреезінің пасха кізідең тоғыр кӧстелген хылынызына чӧпсініп, ағаа полызарға. – Поддерживать недоброжелательное действие против кого-л. *Сын ир хаҷан даа хозаңнабас оңдайлыг поларға кирек. Сағызы чох малзың ма, оорли ла полып, хозаңнапчазың аннаң, уйат сағаа.*

ХОЗАРҒА [хос-] I *иділ.* 1. Пірее нимені көптелдірерге, көп идерге; пірее нимені хоза пирерге. – Добавлять, прибавлять. *Амғы тӧлні тут халарзың чир дее, хынмаза, чӧре халар, – хосхан Майнора* (ТМ ЧЧ). *Пастап Ӱлгеннігні асчаң чолның пӧлгілерін сиип салғам, анаң таныхтың хоозын пеер хосхам* (БФ ТО). 2. Араластырарға, порирға, аралирға. – Смешивать, добавлять. *Ур салған чайға сӱт хозарға. Олар даа аның тимнеен суух чіҷең нимелеріне постарының чиистерін араластыра хосханнар* (ХА А). 3. Пір санға пасха сан хозарға. – *мат.* Прибавлять. *Саннарны хозарға. Писке писті хозарға.* 4. Көптелдірерге. – Увеличивать, усиливать. *Харындастары удур-тӧдір полызысханнар, малларына мал хосчалар, иске ис хосчалар. Малға мал хосчаңнар, изебі чох маллары полған* (ХС). 5. Піріктірерге (малны). – Случать, спаривать (животных). *Хойны хозарға*

ағыларға. Пуғаны інекнең хозар ўчўн, пір хазаада тударға кирек полған.

ХОЗАРҒА [хос-] II *иділ.* 1. Ипчідең чарылызарға. – Разводиться, оставить жену (о мужчине). *Ипчізінең ўр дее чуртабин, хозыбысхан. Ипчізін хозыбысханда, прайзы ла аны чахсы удурлабаан полар* (ХЧ). 2. Позына албасха, палазын чағын итпеске (хойдаңар). – Отказываться, не принимать своего детеныша (об овце). *Хой палазын, чағын итпин, хосча. Пір хой ноға-да палазын хозарға итче.*

ХОЗАХ *адал.* 1. Хозылғаны, араласханы хоза пирілген ниме. – Добавление, прибавление, придача. *Тоғызында хозах ахча аларға сағынған. Че хозах алып албаанда хайди парҷаң тіп, пір ир кізі кўрленібіскен* (ТН КК). 2. Ікі пызоны хузурухтарынаң паза мойыннарынаң пағнаң хаптырғаны. – *уст.* Привязывание двух телят за хвост и ошейник. *Пызоларны хозахта тударға. Пызоларны, хозах идіп, піріктір саларға.*

ХОЗАХХА *нареч.* Хоза, азыра. – В придачу, сверх того. *Хозахха пирілче* (РХС). *Ағаа хозахха пирілчеткен нимелерні алып албаанда, паза даа чолға сығарға чаратпааннар* (БТ О). *Амды хозахха алҷаң нимелерің халды ба тіп, апсах кўлінібіскен* (ТБ О).

ХОЗЫҒ I *адал.* Хозым иткені, хосханы хозахха пирілген ниме. – Прибавка; добавление, надбавка. *Чахсы хозығ аларға. Хоос харахтығ хыс табыңар, хозығ кірі чохты ағылыңар, сілігнің сілігі ползын, иптігнің иптігі ползын* (ДН К).

ХОЗЫҒ II *адал.* Малларның хозылыс тузы. – Период случки (животных). *Хозығ иртірер тус читкен. Адайларның часхызын хозығ пасталча.*

ХОЗЫЗАРҒА [хозыс-] *иділ.* 1. Пірее нимее аралазарға; хоза пирерге, көптелдірерге. – Прибавляться, присоединяться к кому-л. *Ол хонҷығына хозызарға кирек полған, че ноға-да, кöні парбин, андар чағын даа пастырбаан* (ХА А). *Ўлўкўнге тимненіп, хадапірге тудынып, хозыс тураргa чаратханнар.* 2. Піреезіне хайдағ-да ниме хоостыра ахча саринаң паза ан. п. полызарға. – *этн.* Оказывать помощь кому-л. по случаю чего-л. деньгами и т. п. *Пайрамына, чіҷең ниме алып, пиҷезіне хозызарға. Той идерге туғаннарына ахчанаң хозызарға.*

ХОЗЫЛАРҒА [хозыл-] *иділ.* 1. Пірее нимее аралазарға, хада поларға; хоза килерге, көптелерге. – Прибавляться, присоединяться к кому-, чему-л. *Ол маған хазан тадарларның öдн городында, Казаньда, хозылған* (ХА А). *Оларға хан ўлгўзіне сўрдір килген орыс кізілернің пастағы туралары хозылған* (ДН ЫА). 2. Кödірілерге, хоза иділерге. – Прибавляться, повышаться. *Пенсия ахчазы хозылча. Суғның ағыны хозылча.* 4. Пірігізерге (маллардаңар). – Случаться (о животных). *Інек хозылча. Адайлар хозыларға итчелер.* □ **Кўзіңе кўс хозылзын, изіңе ис хозылзын.** – Пусть к силе прибавится сила, пусть богатство твое приумножится. **Хыйға сағыс хозылзын, чоохха чоох хозылзын.** – Пусть умные мысли прибавляются, пусть разговор продолжается.

ХОЗЫМ *адал.* 1. Салым, пірее нимее ниме хосханы. – Вклад. *Че андаг даа полза, Николай Федорович Катанов Чир-суу науказына синеп полбас хозым иткен* (ББ ТС). *Пістің пу ысчатхан ас-тамағыбыс фронтта ыырҷыны чиңерге улуг хозым ползын* (КИ ЧХ). 2. Töстіктің соондағы чардығы. – *грамм.* Аффикс. *Хозымнарны хозарға ол оой ла ўгреніп алған, аннаңар тоғыстарында алҷаас таа итпинчеткен* (ХА А). *Нымзах хозым, хатыг хозым паза хайдаг хозым полча, ағаң, тіп, апсахты алаң астырған ол* (ТИ МП).

ХОЗЫНДЫ I *адал.* Пірее нимее ниме хозылғаны. – Прибавка, добавка, дополнение, вклад. *Мына минің улуг нимес хозынды тіп, ол хоных хончатханнарға ахча сыйлап пирген* (ШВ ЧС). *Ир кізее пирген ізіг сöзім іҷе сўдіне хозынды ползын* (КМ ТТ).

ХОЗЫНДЫ II *адал.* 1. Хостырған ипчі. – Разведенная жена. *Хозынды ипчі аларға сағынған, че ноға-да тохтат салған. Аның хозынды ипчіні аларын піл салбинаң, уучазы, най тың тарых парып, сас тойға даа килбеен* (СА КК). 2. Тастаттырған пала (малларның). – Брошенный, отвергнутый детеныш (животных). *Хозынды пызоҷахты хайди даа*

öскіріп аларын ол пархазын ізендір салған (ТН КК). *Хозынды хураганны іҷем, інек сүдінең умҷулап, öскіріп алған.*

ХОЙ *адал.* 1. Тӳк, ит пирчеткен ибдегі мал. – Овца. *Хойлар андаг: пірсі хайдар, пасхазы андарох* (КГ ПАО). *Ағаа хоза, парбах тирек тӧзінде пастап истіг ле чатчатхан хойлары соонаң хыраа кір партырлар* (ИТ). 2. Терминнер пӳдірерінде киректелче. – Употребляется для образования терминов. *Хой чахайағын теререрге. Хой ипсегі саста öсче.*

ХОЙАХ *адал.* Хумнах, махайах. – Шишки (хвойных деревьев). *Ӳр дее полбаанда, аның пазына хойахтар толдыра тӳсклеп сыхханнар* (ШВ СМ). *Хойахтарны тееріп алып, оларны кӧйчеткен отха салыбызып, холларын чысхлана халған* (ШВ СМ).

ХОЙБАЛ 1. Хакастарның пір тӧлі. – Этнографическая группа хакасского народа. *Хаҷан-да пу орыннарда хойбаллар чуртаптырлар* (ХЧ). *Кирі хойбал тӧкпесте одырчадып, тамкы тарт парча.* 2. Хойбалларға теелчеткен. – Относящийся к койбалам, койбальский. *Хойбал маллары пу алғым чазыларда илееде чус чыллар оттап чӧргеннер* (ТН КК). *Хойбал оңдайы прайзыни осхас.*

ХОЙБАҢНААС 1. Аар-пеер хойралчатхан, хойбаңнирға хынчатхан. – Виляющий, извивающийся, уклоняющийся, скользкий. *Андаг хойбаңнаастарны кӧргем мин тіп, ол паза ла полбаста аар айланып, оолларзар чағын пастыра халған* (БТ О). *Ол позы хойбаңнаас таа полза, улугларның сӧзін исчең.* 2. Чылан (ибіркі ады). – *перен.* Змея. *Чазыда чалаас азахтыг чӧрбе, пу туста анда хойбаңаастар илееде. Кинетін Айдо хойбаңнааасты кӧр салып, чочып таа парған* (КВ А).

ХОЙБАҢНИРҒА [хойбаңна-] *иділ.* 1. Аар-пеер чӧрерге, хойраларға. – Вилять. *Танк сах андох хойбаңнаан паза пар полбиныбысхан* (КИ ЧХ). *Велосипед пастап хойбаңнаан, анаң тегілегі оодыл парған.* 2. Толғалып чӧрерге (чыланнаңар паза ан. п.). – Извиваться (о змее и т. п.). *Хызыл тастың ӳстӳнде чоон килескі хойбаңнап одыр. Сыбдырасчатхан оттар тӧзінең кічиҷек чылан хойбаңнапча.* 3. Пірее нимені идерге хынмин, кӧйтіктенерге. – *перен.* Увиливать, уклоняться от всего. *Пӳдр тогызында хойбаңнап ла чӧредір. Пу киректең хатап хойбаңнап халдың ма?* 4. Соо чардығынаң аар-пеер толғап, хыймырадып, чӧрерге (ипчідеңер). – *перен.* Ходить, виляя задом (о женщине). *Пір дее ниме итпин хойбаңнап ла чӧрчеткен ипчі пазох хахаңнап турча. Син хайдар піди хойбаңнап паризың тіп, ол ипчінің соонзар ӳр кӧр турыбысхан* (КИ АЧ). □ **Чылан чіли чілбіребе, хорты чіли хойбаңнаба.** – Вилять налимом не старайся, и, как змея не извивайся.

ХОЙБАҢ-ХАЙБАҢ *кӧӧг. сӧс.* Аар-пеер хойралғанына кӧӧгіп ала парарға. – Образоподражание состоянию виляния, извивания. *Хойбаң-хайбаң пазып, ол ипчі ибіҷексер кире салған* (СА КК). *Кӧргебіс піс андаг хойбаң-хайбаңнарны тіп, ол оол аахтап ла халған* (ШВ ЧС).

ХОЙБАТ *адал.* Тайғадағы хус. – Таежная птица. *Хойбат хустың тапсаанына сыдаспин, аймах-пасха хустар андар-мындар кӧдіріліп, учуғыс сыхханнар* (КИ АЧ). *Хойбат хустың табызы истіле тӳскенде, Пайса усхун парған.*

ХОЙҒАЛАНАРҒА [хойғалан-] *иділ.* Отха кӧйерге, ӧртке тудылып хаарыларарға. – Поджариваться (на огне), опаливаться, обгореть. *Ол хойның тӳгі прай ла хойғалан партыр* (ЧМ КЧ). *Ыс сығары сала амырааңда андамында прай ла хойғалан парған кізілер сӧӧктері чатханын кӧріп, сыдабин, паза ол хыйа пастыра халған* (АТ).

ХОЙҒАЛИРҒА [хойғала-] *иділ.* 1. Кӧйдіріп, арығлирға. – Палить, опаливать. *Харындастар, сосханы соғыбызып, аның тастын хойғалирға тимненгеннер. Ибіне киліп, Атығчы оол, ӳс хасты атып алып, отха хойғалаан.* 2. Ӧртке тудып, сістирге. – Жарить (на огне). *Апсах, паарны тӧрткілли кизіп, харын чаанаң сӧрген, сіске хазап, отха хойғалаан* (ДН ЫА). *Араға тимнеткен, ӳс тазынны соғып, идін хойғалабысхан* (АО). 3. Ӧртте пызырарға. – Печь (на огне). *От най сыхханда, апсах ӳгре суун тургысхан, пірсі торымнар хойғалаан* (ТН КТ). *Андох яблахтар хойғалаан* (ХА А).

ХОЙИРҒА [хойы-] *иділ.* 1. Хойыг полларға. – Густеть, сгущаться. *Кӧріңердек, хайнатхан чистек хайди хойып парған* (ТМ ПТ). *Аның даа ӳчӳн пызырған ӳгре*

табырах хойыпча (ХЧ). *Айран көөлчe, ӳр тур салған соонда, хойыбинаӈ, иртіре хойып парған* (КВ А). 2. Көптеӈ көп полып одырарға, хойыҕ поларға, чыыларға. – *перен.* Расширяться (о разговорах), сгущаться (о шуме), собираться (об энергии). *Че аныӈ көксі-хойнында пустарны тыҕындыра көдірчеӈ кӳс хойыпчатхан* (ИТ). *Көгліг суум-саам улам на тыӈ хойыбысхан* (СА КК2). □ **Хойыҕни хойып турзын, чазыҕни тыып турзын** (ХС)**.** – То, что загустело, пусть сгущается; то, что ослабло, пусть окрепнет.

ХОЙЛАҒА *адал.* 1. Ӳреен кізінеӈ хада чыҕчаӈ ат. – *этн.* Лошадь, которую закапывали вместе с покойником, жертвенная лошадь. *Көрдек аны, хойлаҕаны, кізее хара саҕынчадыр, ол, арса, пайаҕох күлбӳсті китеп чӧрген полар* (КИ МН). *Хол күзінеӈ ölген позыӈ хуруҕ пар ба хойлаҕаӈнаӈ, парған чірінде, Хара Молат, позыӈ хобыӈ хоптат чӧрерзіӈ* (КМ ТХ). 2. Мӳн чӧрчеӈ ат. – *перен.* Верховая лошадь (постоянная лошадь хозяина). *Хойлаҕаны ибде тударға. Хойлаҕаны мал хадарарға көлерге.*

ХОЙЛАЛАРҒА [хойлал-] *иділ.* Отта, көсте, ыста хойҕалаларға, сістелерге, пызырыларға. – Запекаться, жариться, печься. *Хоолайта хойлалған алтыларында сиртпес тееліскен хызыл көстернің öӈнері ам даа уҕалахтар* (БФ ТО). *Чадыхтар чада хойлалған, олар ам даа хызарысчатханнар* (ХЧ).

ХОЙЛИРҒА [хойла-] *иділ., көр.:* **хойҕалирға**.

ХОЙЛЫҔ *пілд.* Хойы пар (кізідеӈер). – Имеющий овец, с овцами. *Пола-пола килгенде, аныӈ харындазы хойлыҕ полып алған. Аныӈ паба-іӈезі ханны хырыбысхан туста хойлыҕ полҕаннар – анзы олар улееде чыл пайда хадарчы полған сылтаанда пол парған полар* (МТ ПТ).

ХОЙРАЛАРҒА [хойрал-] *иділ.* 1. *көр.:* **хыйраларға**. 2. Хыйыр поларға. – Извиваться, искривляться. *Аҕастар аразындаҕы чулыҷах хойралып ала чіт тее парыбысча, анаӈ хатап сых килче, кинетін* (ЧЛ УУЧ). *Көртіктер ӳстӳнҷе, хойралып ала, харлыҕ чиліҷек сойлап парған* (ИТ). 3. Сырайны изі чох, хыйыр идерге, ипти чох тударға, хыймыранарға. – Кривляться, искривляться, гримасничать. *Позы, хайди-піди хойрал чӧрзе дее, оӈдайлыҕ поларға саҕынча осхас. Аны истіп, Тайсаныӈ ахсы хойрал парған* (ИТ). 4. Көні нандырыҕдаӈ хыйа поларға. – *перен.* Уклоняться от прямого ответа. *Аныӈ іди хойралчатханы мині ӳрӳктірче. Сурҕанда, көні нандырбин хойралча.* □ **Хорты чізе, хойралбас, хомыс чохта сегірбес.** – Поедая налим, не вертятся, без хомыса не пляшут.

ХОЙРАЛТАРҒА [хойралт-] *иділ.* 1. Хыйыр идерге. – Искривлять, делать кривым. *Пу эмекті кем піди хойралт салған? Синіӈ велосипедіӈніӈ тегілегін мин хойралт салҕам.* 2. Толҕалҷых, хыйыр идерге. – Заставлять извиваться, искривлять. *Часхызын айра суҕ, тазып, таҕ тӧзіндегі саарсых азах чолыҷахтарны хойралт салтыр. Пу чулыҷахтыӈ чолын ниме іди тыӈ хойралт салған полар?* 3. Ипти чох тудындырарға (сырайны изі чох, хыйыр тутырарға паза ан. п.). – Заставить гримасничать. *Э-э, син ноға сырайыӈны піди хойралтчазыӈ, нимее хыныхсыбин пардыӈ? Оларны анда хойралтчалар ба?* 4. Көні нандырбин, хойбаӈнадарға. – Заставлять уклоняться от прямого ответа. *Андаҕ оӈдайнаӈ хойралта тудынчатханы істезігчінің хылыҕын туттырчатхан* (СА КК3). *Аринаныӈ іҷезі хызын даа хойралтарға ӳгрет салған.*

ХОЙРАЛҶЫХ 1. Көні нимес хылыхтыҕ, толҕалҷых. – Скользкий (человек). *Хойралҷых позы нандырбиндаача, ниме-де саҕынча. Хойралҷых ирен, кірлес ӳстӳне сыҕып алып, тамкы тартып пастабысты* (СА КК2). 2. Чикчеӈ-чахчаӈ хылыхтыҕ, ибіркілернің хайиин посха тартып аларға хынаачы. – Кокетливый, жеманный // кокетливо, жеманно. *Пу хыстыӈ хойралҷых хылиин сизін салып, ол ам даа аныӈ хомай киреен чаҕын ал полбинчатхан* (ТН КК). *Көргем мин андаҕ хойралҷыхтарны тіп, аахтап ла халған аныӈ соонҷа* (СА КК2).

ХОЙРАЛЫЗАРҒА [хойралыс-] *иділ.* 1. Хыйыр поларға (көп нимедеӈер). – Искривиться (о многих). *Аҕазахтар анда-мында хойралызып öс парҕаннар. Наӈмыр öтіп, чардылар хойралысчалар.* 2. Толҕалҷых поларға (көптеӈер), толҕалызарға, аар-пеер хыймырирға, чылызарға. – Извиваться (о многих).

Хурттар тас алтында хойралысчалар. Чоон чыланнар хойралысчалар, чол кизіре чыл парчалар. 3. Иптии чох тудынызарға (сырайларны хыйыр тудызарға, оорли ла хыймыранызарға, көптеңер) – Кривляться, гримасничать, (о многих или совместно с кем-л.). *Пӱӱн чарым күн көріндес алнында хойралыстылар. Харындас-пиҷелер, ойнирын тохтадып, хойралыс сыхханнар* (ШП СЧХ). 4. Көні нандырбин, хойбаңназарға. – Уклоняться от ответа (о многих). *Табығлар соонаң табылған кізілері хойралысчалар. Чон алнына сығып, хайди хойралыс полчалар* (ХЧ). 5. Теелбектенерге. – *перен.* Танцевать. *Че орыннар чох халған читтер, уламох хыстар, теестегі сарынға килістіре оңныг ла хыныг хойралысчалар, теелбектенісчелер* (ХЧ). *Ок, аппағас көгенектіг абахай хыстар чи хайди матап хойралысчалар* (СА КК).

ХОЙРЫХ 1. Хыйрых, тӱс нимес. – Зигзагообразный, извилистый // зигзагообразно, извилисто // искривление, изгиб. *Ырах ниместе хойрых чолыҷах пасталарынаң, ол немецтерге пілдіртпин парыбызар оңдайдаңар пасхаларына искірген* (ТМ ХХ). *Син мағаа хойрых чолларың прай көзіт пирерзің* (ТМ К). 2. Ээл парған, тӱс нимес. – Кривой, изогнутый, извилистый // криво, изогнуто, извилисто // кривизна, изогнутость, извилистость. *Аалда пӱдін дее иб ас көрінген, позының даа туразы ідӧк хойрых көрінген* (КИ ЧХ). *Одыртхан ағас хойрых ӧс партыр* (ХЧ).

ХОЙЫҒ 1. Иртчее чох, тун, халын. – Густой, частый // густо, часто. *Анаң «Сыбылыг урых» теен чирде сымны палыглабызып, сӱріс сыхханда, кинетін хойыг нымырттар аразына тӱс килген* (НК ХХ). *Хоортай апсах аңмар хыриндағы хойыг киндірлер аразында полған, хаҷан аңмарда ипчі сыытнаң ізікті істінең тохлатчатханда* (ДН ЫА). 2. Суух нимес, чапсынаачы. – Густой, нежидкий // густо // густота. *Хойыг арыхнаң чағарға. Ол тойны хойыг идіп алғаны, аны стенелерні ағаа чапсырарға полысхан* (БТ О). 3. Ӧтіре чахсы көрінминчеткен. – Непроницаемый // непроницаемо // непроницаемость. *Хойыг хара ыс тураа толдыра тол парды. Сӧрӧн хойыг киige хандыра тынылча* (ТМ ПТ).

ХОЙЫДАРҒА [хойыт-] *иділ.* Тестоны, кӧдіріл парзын тіп, ун хоза салып, пулғирға; сметенні хойыг ползын тіп, пулғирға. – Месить, замешивать (тесто); сгущать, взбивая (сливки). *Ол иней иирдӧк тестоны хойыт салған, көзенек алнында турғыс салған* (Т). *Иртен иртӧк халас пызыр саларға тимненіп, Анис тестозын пайаадаңох хойыт салған* (ТМ ПТ).

ХОЙЫН *адал.* 1. Көксінің паза кип-азахтың аразындағы орын. – Пазуха, объятия. *Сыгда, тохтап, обаа ӱстӱне одырып, Тайраны сиберли хойнына тӱзірче* (ЧС ПТ). *Арина, көп чох чай ізіп, торыспахта одыра, сырайын туу тудын салған Зойканың пазын хойнына салып, от хазындох пасха чуркаа одыр салған* (ДН ЫА). 2. Тізектер. – Колени. *Хойынға паланы одыртарға. Хойында хоосханы одыртарға хынча.*

ХОЙЫНДАҒЫ *пілд.* Көксінің паза кип-азахтың аразындағы орында полчатхан. – Находящийся за пазухой. *Ол, сол холын сыбыра хойнында тудып, кізілернің сурыглар тӧріпчеткенін пілініп, хойындағы холын сыгарыбысханда, прайзы аның кинек полғанын сизін салғаннар* (ЧМ КЧ). *Ол ағылған нимелерні хыгырып, хойындағы ізептерінзер сухча.*

ХОЙЫННАЗАРҒА [хойыннас-] *иділ.* Хойнына кіріп, чадарға, хуҷахтазып хада чадарға. – *разг.* Лежать в обнимку, обниматься. *Ниме мында хойынназып алғазар тіп, хысхырып, ол ипчі олғаннарның чорғанын чирзер тӱзіре тастабысхан* (СА КК). *Син пасха ирнең хойынназып чӧрчеткенде, апсааң синің, фашисттерні хырып, палыглат салған полған* (ШВ СС).

ХОЙЫННАНАРҒА [хойыннан-] *иділ.* 1. Ниме-де хойнына суғып, ал чӧрерге. – Держать что-л. за пазухой. *Хайдаг-да ирен, ниме-де хойыннаң салып, ол туразар кірген. Ниме мында хойыннан чӧрзің тіп, ол хыс, ағаа чоохтанарға даа пирбин, паза сыгара сӱрібіскен* (ТБ О). 2. Позының кип-азаана, паланы орап алып, ал чӧрерге. – Носить ребенка, завернув его в полы своей одежды. *Паланы иптеп хойыннан салып, тасхар сыгарға. Пу ипчіні палазын хойыннан салғанын көргем.*

ХОЙЫТХЫЛЫҒ *пілд.* 1. Хойытхызы пар (уннаңар). – Имеющий клейковину (о муке). *Ипчім, паза полбаста, хойытхылыг унны обойлар чапсырарга алып алган. Пу угаа хойытхылыг ун тіп, ол ипчі паза сабанга кір парган, аны сыгарар кізі табылар ни* (ДН ЫА). 2. Хойып парган (чарбалыг, макаронныг ӱгредеңер). – Густой (о супе из круп, макаронных изделий). *Хойытхылыг ӱгрені чирге ӱгрен парып, паза пасхаларына ол пір дее көнік полбинчатхан* (КИ АЧ). *Ох, хайдаг тадылыг хойытхылыг ӱгре полдычых андада, – сагын килген ол палатада чатчадып* (ХА А).

ХОЛ I *адал.* 1. Кізінің иңнінең сыгара салаа пастарына читіре ӱстӱндегі чардыгы. – Рука, кисть руки // ручной. *Хол пулгапчам, ол холох саапча, анаң, хаңаазына одырып, чӧре салыбысхан* (ЧС АЎХ). *Кабрис, муғуй постыг, холлары угаа кӱстіг* (КИ ЧХ). 2. Холның салаалардаң пілекке читіре чардыгы. – Часть конечности, состоящая из ладони и пальцев; кисть руки. *Холларын ол песке чагын тудып, чылынчатхан* (КИ АЧ). *Холларын ізепке сугып алып пас чӧрген кізі чох полган* (БФ ПА). 3. Кізінің иңнінең сыгара салаа пастарына читіре ӱстӱндегі чардыгының тогыс тирии полчатханы. – Рука (как орудие деятельности). *Холың сибер полтыр, палам. Амды, көп кізі СВО-га парыбысхында, көп тогыстарда холлар чидіспинче* (ХЧ). 4. Пірее аңнарның, малларның алын азагы. – Передняя нога некоторых животных. *Аба холынаң позып алҷаа сидік. Тиинічек, холында торым тут салып, салаада чіке одырча.* 5. Пір кізі тузаланчатхан, агаа ла теелчеткен, хаталбинчатхан чайаачы тогыс оңдайы. – Почерк, неповторимый творческий стиль. *Пу хоос аның холынаң иділген. Прай пу иткен тогыстарда Икентайның холы көрінче* (ЧЛ УУЧ). 6. Ӱлгӱ, кӱс. – Власть, сила, могущество. *Илбек Ада чаа тузында ӱлгӱ холы кӱстіг полбаан полза, чиңіс тудары ікінчілестіг поларчых* (АТ). *Хорыглыр чылларда чонга хатыг хол кирек полган, анзынаң прайзы чарасча* (ХЧ). 7. Кирек палгалыстар. – Влиятельные связи. *Агаа ам ӱлгӱ тутчатхан хол кирек пол парган. Пидораның устаг-пастаглар аразында кирек холлар парын аалда прайзы даа пілче, аннаңар полар-полбасха анынаң сырбаласпинчалар* (ЧЛ УУЧ). 8. Арбын тудыс, кӱс. – Размах, сила. *Хай, холың кӧзіт пирзең. Сапинчаның пас чӧрчеткені, тиксі көрізі көр халарзар Сапинчаның кӱстіг холын тіпчеткен прайзына: сахтаңар, аргыстар, минің чалгыс оолгымның тойы прай холга иділер* (ЧЛ УУЧ). 9. Полысчы. – Помощник. *Улуг оолгым, пабазы ӱреен соонда, минің майыхпас холым полган* (АТ). *Амды минің иң кӱстіг, майыхпас холым Хароолах полча тіп, кӱлініп ала, сиден хыринда ойнап одырчатхан пис-алтыча частыг оолахсар кӧзітче Уклинча ууча* (ЧЛ УУЧ). 10. Моллюсктарның ниме-ноо тутчаң чардыхтары. – Конечность головоногого моллюска. *Холлары чи хайдаг хорғыстыг, чиркестіг. Кальмар кашалоттың пазын узун холларынаң пір-ікі ле ори тартыбысча* (ХЧ). 11. Ирге парарга чаразыг. – Согласие на замужество. *Хызының холын сурааннарында пирібіскен, анзына пір дее айабинча Самой апсах* (ЧЛ УУЧ). *Минің хызымның холын сурҷаңнар пар.* 12. Пічіктерні киречілирге киректелчеткен фамилия пос оңдайли (көбізін хысхаҷахти) пазылганы. – Подпись. *Пастыхтың холы пар ба? Син хол салыбысханда, пасха кізізер кірбеспін.* ◊ **Хол сабарга.** – Махать рукой, аплодировать (*букв.* Руками махать). **Холын сунарга.** – Оказывать помощь кому-л. (*букв.* руку протягивать). □ **Холың хыймыраза, кибің пӱдӱн полар** (ХС)**.** – Руки не спят, штаны без заплат.

ХОЛ II *адал.* 1. Таглар аразындагы чалбах паза узун ойым. – Удлиненная впадина между горами; лог, долина. *Кӱн чачырапчатхан тусха холның чарымын иртібіскен полгабыс* (БФ ТО). *Аалдагы улус иртенӧк Кӱӱсте холынзар от сабарга сыгыбысхан* (ХА А). 2. Суг хастада парчатхан пӧзік тӱс чир. – Ровное береговое пространство вдоль реки; долина. *Хол хастада парарга. Пу туста аал хыринча чіп чіли тартылчатхан Агбан азырыгының холында олганнар хас палаларын хадарчалар* (ЧЛ ЧТ).

ХОЛА 1. Чиснең ах хорғамчы порали иділген тимір. – Бронза; желтая медь. *Ирги хола чіли, көгер парган чуртас тахтазы ол полчадыр* (КМ ТХ). *Кӧк кибінде чылтырах хола*

мархалар (ТМ ПТ). 2. Чиснең ах хорғамҷы порали иділген. – Бронзовый; медный. *Ағаа хоза, Федор Павлович – хаңаада хада көс париған чарым көнек кірҷең хола самоварны чалғысхан ізібісчең кізі* (ДН ЫА). *Хола хазағлыг ирги ас ыңарчахтың үстүнде ол пір хырина хыйын арах одырыбысхан килир* (КВ А). □ **Холдаң түспес хола чүстүк** (ХС)**.** – Медное кольцо не упадет с пальца.

ХОЛ-АЗАХ *адал*., *көр.:* **хол**, **азах**. – *собир.* Конечности, руки и ноги. *Апсахтың хол-азахтары ам даа чахсы тоғынчатханнар. Сағам хазыхпын, хол-азаам пүдүннер тіп, пасхан пічиин ол хатап-хатап хығырадыр* (КИ ЧХ).

ХОЛАЙ *адал.* Кип-азахтың ниме сухчаң чардығы, ізеп. – *саг.* Карман. *Холайы пір дее пос полбинча. Холайына холын суғыбызып, паза андартын сығарарға итпеенінде, олғаннар хайдаг-да чазыттыг ниме көр салғаннар* (ТИ МП).

ХОЛАНАХ *адал.* Күзеннер уйазына кірчеткен кічіг ачын аңыҷах. – *зоол.* Колонок. *Симірчелер порсыхтар, іннерінде тунғлап, холанах ла тайғазар чөрібісче, халыхтап* (ТН БВ ЧЭ). *Ол, оолғым, холанах теен аңыҷах, сыны өркедең, че узун арах* (БТ МП).

ХОЛАРБА *пілд.* Чарых, ётіре көрінчеткен. – Прозрачный, кристально чистый. *Олар анда, им оттарда чөріп, тасхыл-тайғаларның холарба суун ісчелер, аннаңар оларның иді татхынныг, тузалыг* (АТ). *Ол тайғадаң холарба суун ізіп, пастағы даа сағыстар арыг пол парча тіп, хатхырҷаң апсах* (ШВ СМ).

ХОЛЛАҒ *адал.* Аттың харнынҷа тартылчатхан изерні тутчатхан паҕ (ёбнінде тууп хайыстаң) – Подпруга. *Позырах атха чабал изер салып*, *арғазына хызыл тууп холлаг тастаан* (ХЧК). *Тёзінең төрт холлаг, пилінең пис холлаг тартхан* (АТ).

ХОЛЛАЗАРҒА [холлас-] *иділ.* 1. Холнаң хабызарға (күресте). – Хвататься за руки (при борьбе). *Ооллар холлазарға пастааннар. Ол ооллар, хабызып, холлазып, улееде ўр париганда, чарғыҷы паза сығыртоснаң оларны чарыбысхан* (СА КК2). 2. Харбазарға, піреезінең тартызарға. – *перен*. Бороться, возиться с чем-л. *Он сигіс чазы толған – тракторнаң ол холласхан* (ДН КЧ). *Ікі алып, холлазып, он азыра күн ирт парды неке, пірсі пірсіне сыдир оңдайлығлар, че пірдеезі пирінмеске чарат салғанға төөйлер* (АТ).

ХОЛЛИРҒА [холла-] *иділ.* 1. Холнаң пірее ниме сығарарға. – Вытаскивать что-л. руками. *Палыхты чар алтынаң холлирға. Олғаннар, палыхтарны тударға сағынып, чар хастади холлирға сығыбысханнар.* 2. Яблахты, сабын чулбин, чир алтында салааларнаң тілеп, чооннарын сығарарға, хазарға. – Подкапывать картофель пальцами рук, не вырывая ботву. *Кем-де пістің яблахтарыбысты холлирға сағынтыр. Пу чыл яблахты піс ирте холлабысхабыс, че, хайтпас, чир иде ёс партыр* (ШВ ХЛС). 3. Малларның азах-холларның чүллері пастыра алынҷа чар саларға. – Расчленить по суставам конечности туши животных. *Соххан малны пычахнаң на холлирға чарир. Ам на соххан хой идін ол, холлап салып, іҷезіне хай пірее кизектерні пызырарға пирген* (АТ). 4. Чазырып, холнаң сығарарға, оғырлирға. – Тайком вынимать; красть, похищать. *Сағамғы туста оғырлар олаңай кізілернің ізептерін, ахчаны алып алар ўчўн, автобуста холлаҷаңнар. Оларның саны ёс парғанын чарғыҷылар киречілепчелер, че оғырлар пір дее тохтабин ідёк ле холлапчалар* (ХЧ).

ХОЛ-СЫН *адал.* Тағның паза даа пасха пёзік орыннарның инізі. – *собир.* Склон горы, холма и т. п.; косогоры. *Мында, хол-сыннардаң сууҷахтар хозылып, сыбы улуг полыбысча* (БФ ПТН). *Хол-сыннардаң суг агып, кізілерге дее кисчең орын халбаанда, сидік урунганын ол мында ла пілінген* (ЧМ О).

ХОЛТАЙАРҒА [холтай-] *иділ.* Сала азых поларға. – Быть приоткрытым. *Пірее тураларның ізіктері холтайғлап халтырлар, іди чон маңзыраан полбас па за тыннарын тискірерге* (ТП ХХ). *Пу ораның ізии холтай партыр, кізі дее теңенге төөй пілдірбинче тіп, ол апсах андар чағын пастыр килген* (КИ ЧХ).

ХОЛТАҢНИРҒА [холтаңна-] *иділ.* 1. Пик иде турғызылбин алай уурап парып, чайханарға, пос поларға (столбадаңар). – Шататься вследствие непрочного прикрепления или от ветхости, качаться (о столбе). *Ўр тур салған*

столбалар, іріктеп парып, холтаңнирға пастабысханнар. Ікі пөзік столба холтаңнап хорғыстығ турчатханнар (КИ ЧХ). 2. Азахтарда кис салған маймахтар пос ла салбаңназарға. – Болтаться на ноге (об обуви большого размера). *Оолағастың азаанда улуғ ӧдіктер холтаңнапчалар. Улуғ, ултии чох ир кізінің маймахтарын кизіп алып, холтаңнап чӧрче* (КВ А).

ХОЛТЫРЫМ *адал.* Тонның ніңнерін піріктірчең орын. – *бельт.* Пройма шубы. *Сарығ оолны холнаң хаап, холтырымынаң тӱзірче аттаң. Тонның холтырымы талал партыр.*

ХОЛТЫХ *адал.* 1. Холның алтындағы чардығы. – Подмышка. *Мин холтыхтар алтынҷа, кізілер кистінҷе тӧрзер ӧтіпчем* (НК ХХ). «*Че» ле тібинең, саайланчатхан кізіні, ікі холтыхтаң хаап, хорғыстығ орыннаң хыйа сӧзір сыхтыбыс* (БФ ТО). 2. Пос оңдайлығ пызылған хакас көгенеенің хол алтында тігілген чардығы, кирінді. – Вставка (под мышкой в мужской верхней рубахе, в женском верхнем платье при особом покрое рукава, в колготках и т. п.); ластовица. *Иріңнің холтығы талал парған чӧр тіп, іҷези хызынзар хатығ көріс тастаан* (АТ). *Сотроңның ипчізі ир дее, ипчі дее кізінің көгенегінің холтығын иптіг тікчең полған* (ЧЛ УУЧ).

ХОЛТЫХТАЗАРҒА [холтыхтас-] *иділ.* Холтых алтынаң удур-тӧдір тудыстырарға. – Брать друг друга под руку, поддерживать друг друга. *Піди холтыхтазып, чуртас тооза хада пararбыс, хынғаным, тіп ол хысты ирке хуҷахтаан* (ШВ ЧС). *Холтыхтас салған хыснаң оол сӧрӧн таныҷахха даа хайбин, сала даа сыырыхпин, хайдар-да кӧӧлҷе пастырчалар* (СА КК2).

ХОЛТЫХТИРҒА [холтыхта-] *иділ.* Піреезін хол алтынаң тудып аларға. – Брать кого-л. под руки, подмышки. *Федор Павлович палазын хуҷахтаан, ипчізін холтыхтаан, олар апсахтың соонҷа ибзер кіргеннер* (ДН ЫА). *Че, ас-тамах амзирға, туңмам, – холтыхтапча Хапың Аларчонны* (ДН ЫА).

ХОЛЫС I *адал.* Чызынҷаң ниме-ноо. – Полотенце. *Холыснаң сырайны хуруда чызарға. Васька, тӱрче ле катанкаларын кизе тартып, позының пурнын хамыстағы соох суғнаң чайып алабас, кірге хара-пора пол парған холыснаң чызынабас, анаң, іҷези турғыс салған сӱттіг айахты көріп, стол кистіне кірче* (ХЧ).

ХОЛЫС II *пілд.* Хатыг лӧн иснең тігілген. – Холщовый. *Холыс көгенегіне ле ол ам даа айап чӧрчеткен* (КГ ПАО). *Иргілеп, чыртылып, кірге чаба хатхан холыс көгенегі ле аның иңнінде* (КВ А).

ХОЛ-ХОЛАТ(ТАР) *адал.* Тирең хазыл парған ойымнар. – *собир.* Овраги и лога. *Хол-холаттарҷа часхы сууҷахтар уғаа көгліг ойласхлабинчатханнар* (ХЧ). *Ол чӱзе наңмырға тағлар аразындағы хол-холаттар, уғаа кӱстіг суғлар чіли, ах сыхханнар* (ШВ СМ).

ХОЛҶЫРЛАНАРҒА [холҷырлан-] *иділ.* Піреезін хомзындырарға, хыйыхтирға. – Наносить обиду кому-л. *Мині холҷырланарға ӱгретпееннер. Кічігде аны най тың холҷырланған тіп, ам даа ол ӧс алары килчеткенін чазырбинчатхан* (КГ ПАО).

ХОМ *адал.* Піреезіне хомзын чӧрчеткені, сағыссырас; пичелге пастырғаны. – Обида, досада, грусть, тоска, печаль. *Хомы аның улуғ полған, олганнар, тіп, чоогын узаратхан пазағы ширде апсах* (СА КК). *Улуғ хомға кір парып, паза аннаң хайди азырыл поларын оңарбинчатхан полғанға тӧӧй пілдірген* (ТМ ПТ).

ХОМАЙ 1. Чарабас чозахтығ, киректелчеткен киреxсіністері чох, иптіг нимес. – Плохой // плохо. *Чабаннар хомай тиріг тудар чоғыллар* (ТМ ЧЧ). *Хомай, хайди пол парза, Совет ӱлгӱзіне састырбасха ползын, аға* (ДН ЫА). 2. Иптии чох, кибірі чох, иптіг тудынминчатхан. – Безнравственный, не соответствующий нормам морали // безнравственно. *Іҷенің хылынғанында хайдағда хомай ниме сизініп, хатхырыспааннар* (ТМ ЧЧ). *Аринча хомай хылыхтарынаң чуртас тооза кӱрескен, че чир дее алыс полбаан тіп, чоохтан салған аның ірі, чон алнында ахтанып* (АТ). 3. Чахсы нимес, килістіре нимес. – Не так, как надо, нежелательным образом; плохо, скверно. *Ир кізее, көбізін чиит кізее, ат халыхтадып, талбаңнаан чіли чӱгӱртерге хомай* (Т М ПТ). *Хомай тігілік көгенекті, наа даа ползa, кизері пір дее*

килбеен (ХЧ). 4. Пірее нимені чахсы нимес, чабыс синніг тіп паалап. – Отрицательный, плохой // отрицательно, плохо. *Тоғыс хомай иділ партыр. Хызарайдаңар іди ле хомай сағынарға чарабас, аның даа иткен нимезі пар, – теен хонҷых ипчі* (ЧЛ УУЧ). 5. Ар парған, ағырыг көрімніг. – Изможденный, больной, слабый // изможденно, слабо. *Сырайың хомай көрінче. Маллары хомай, арых, чадап-чудап хыймыран чөрчелер.* 6. Кирек синге читпинчеткен, читкіче нимес, уйан. – Плохой, недостаточный, не на должном уровне // плохо, недостаточно. *Пілістері хомай, аннаңар ікі ле алып алтыр. Ізік үстүндегі төрт пулуңныг тизігес хомай чарытхан аңмар істін* (МТ). 7. Чут, чабал, айас нимес. – Ненастный // ненастно. *Хомай күннер турғанда, тасхар даа сыхпин ибде одырғам. Тынаға сыхханда, чут, хомай күннер пасталыбысхан.* □ **Хомай ниме позы позын хоптапча** (ХС)**.** – Плохое дело само себя выдает. **Хомай атха хамҷы кирек** (ХС)**.** – Плохой лошади нужен кнут. **Кізіні киректе көріп албин, хомай аннаңар сағынмаҷаң** (ХС)**.** – Не узнав человека поближе, плохо о нем не думай**. Хомай киптіг кізі көрзең, кибінеңер чоохтаба. Кізідең кинек кізі көрзең, кинеенеңер чоохтаба** (ХС)**.** – Если увидишь плохо одетого человека, не суди по одежде. Если увидишь калеку, не унижай за увечье.

ХОМАЙЛАДАРҒА [хомайлат-] *иділ.* Піреезіне хомай санаттырарға, хомай итірерге, хыйыхтадарға, сөкледерге. – Подвергаться обиде, критике, словесному нападению. *Хомайладарға хорыхпин, көглебізеңер чир пасти* (КС ХК). *Хомайладарға көнікпеен позы ам даа тура сегірібізерге төөй полған* (ХА А).

ХОМАЙЛАНАРҒА [хомайлан-] *иділ.* 1. Уйаннирға, күс чідірерге, чудирға. – Становиться хуже, чем было, ухудшаться; терять физические силы, становиться физически слабым, слабеть. *Чыллардаң хазых хомайланча, палаларым, тіп, ууҷаа пір иирде палаларын чыыл килерге чахаан* (СА КК)*. Хонҷых табырах хомайланча.* 2. Арарға, кödірімні чідірерге. – Худеть, тощать. *Харах-хулах таа хомайланчалар тіп, ол пархазының хыринзар хази көріп, андарох пастыр килген* (ХА А). *Хомайланып, ідөк ніске полған сылағай пилі пір тудымҷа ла халтыр* (СА КК1). 3. Ўр кизіп, иргіленерге, уурирға (кип-азахтаңар). – Приходить в ветхость, в негодность от носки (об обуви, одежде). *Оолахтың кискен кипазаа хомайлан партыр, прай алыстырарға кирек* (ТН КК). *Паланың кўс тооза кискен ödігі дее илееде хомайлан парғанын іҷезі чахсы пілче* (ХЧ). 4. Ардирға (чиистеңер). – Приходить в негодность, портиться (о продуктах). *Öріңме чылыг чирде хомайлан партыр. Чайғызын ит табырах хомайлан парча.* 5. Паснаң, сағыснаң майың поларға. – Терять способность понимать, здраво рассуждать и т. п. *Самой апсах саңай хомайланыбыстыр, сағыснаң алҷаастанча* (ЧЛ УУЧ). *Тудыста пазынаң саптырып, хомайлан парған ол* (ТМ ПТ).

ХОМАЙЛАНДЫРАРҒА [хомайландыр-] *иділ.* 1. Хомай идерге. – Делать хуже, чем было, ухудшать, вызывать ухудшение. *Хада итчеткен тоғысты хомайландыр салған. Аны пір дее хомайландырар сағынмаам, че сынында пасха киліс парған.* 2. Кödірімні чідіртерге. – Способствовать похудению, отощанию. *Майра пиҷекті ноо ниме хомайландырча ни? Апсахты ағырии хомайландырча полар.* 3. Ўр кизіп, иргі идерге, уурадарға (кип-азахтаңар). – Способствовать обветшанию, приводить в негодность (от носки). *Пу табан ödікті пір-ікі ле хомайландырыбысча. Наа кипті пір айға хомайландыр салып, позын пыролыға пір дее санабинча.* 4. Ардадарға (чиистеңер). – Приводить в негодность, способствовать порче (о продуктах*). Сүтті стол үстүнде артызып пазох хомайландыр салдың! Пызылахты хомайландырарға.* 5. Паснаң, сағыснаң майың полдырарға. – Способствовать потере способности здраво рассудить, адекватно воспринимать, понимать. *Пычонны пас ағырии іди хомайландыр салған одыр. Пу кізіні имҷілер саба имнеп хомайландыр салғаннар. 6.* Хайыг салбин, уйаннадарға. – Делать хуже, чем было, ослабить (из-за недосмотра). *Паланың үгренізін чахсы көрбин хомайландыр салған. Хазыгым хомайландыр салдым, палаларым, тіп хом-*

зыныр, ол апсах ағахтанчатханына сыдабин, паза ла полбаста, олар тасхар сығыбысханнар (ХА А).

ХОМАЙЛИРҒА [хомайла-] *иділ.* 1. Пиреезінеңер хомай чоохтанарға алай оларға хомай хайарға. – Говорить плохо о ком-, чем-л. или плохо относиться к кому-, чему-л. *Че улуғ кізінің кӧдірілчегін, иргі оңдайларға чарбанчағын, күннің ічезі-пабазын хомайлапчатханын ол чүреенең сығара тастап полбинча* (КГ ХА Т). *Чир үстүнде аннаң хомайлачаң чуртастығ кізі пар ни?* (ТМ ЧЧ). 2. Пиреезінеңер, пирее нимедеңер хомай ниме чоохтирға. – Говорить, распространять о ком-, чем-л. плохие сведения, наговаривать (плохое). *Чох, чох, мин пістің городтағы музыка училищезін хомайлирға сағынминчам* (СА КК3). *Постары пір дее туза тоғыс ит полбинчалар, пасхаларын хомайлирға маңат сыданчалар* (СА КК3).

ХОМДАНАРҒА [хомдан-] *иділ., тиң.:* **хомзынарға**. Пичелге кірерге, чобаға пастырарға. – *бельт.* Горевать, скорбеть. *Ол сыынаң ол хомданарға кірібіскен полған* (ПА СПН). *Аның хомданғаны пасхазының хараанға тасталғанох полар, неке* (ТН КК).

ХОМДЫ *адал.* 1. Ӱреен кізіні, чатырып, чығчаң ағас харачах. – Гроб. *Харындастар алтын хомдыны читі суғ кизіре, читі хыраң азыра апартырлар* (БФ ТО). *Хураан хузух ағастаң хомды киртіп, олар сӧӧкті турачахтаң ырах нимес кӧӧм салғаннар* (ТВ АТ). *Ол хам, пу синге читкенче, нинче-нинче кізіні позының оңдайынча «имнеп», хомдаа кирглеен* (МТ). 2. Ӧлім. – *перен.* Смерть, кончина. *Хомдаа читіре, чарылыспин, пір тынныг поларбыс тіп, чоохтасчаңнар* (ТН ТКӦ). *Хомды ла пісті чарар тіп, сыхтапчатхан полчаң ол изірікте* (ТИ ХӦ).

ХОМЗЫНАРҒА [хомзын-] *иділ.* Пиреезіне тарынарға, пирее нимені хомзынысха алынарға, ачырғанарға. – Чувствовать обиду, досаду; принимать что-л. за обиду; досадовать, обижаться. *Мин пу ууҷаның піди кізіні нимее салбинчатханына хомзынғам* (БФ ПА). *Алай ээзінің ӱрирін азынадох піліп, тың хомзынча* (МВ КС). □ **Амды эрінмезең, соонда хомзынмассың** (ХС). – Если сейчас не лениться, потом не будешь сожалеть.

ХОМЗЫНДЫРАРҒА [хомзындыр-] *иділ.* Пиреезін ачырғандырарға; кӧӧн тӱзірерге, пирее нимені хомзынысха алындырарға. – Расстраивать, обижать, огорчать кого-л. *Чайаачы кӧңніліг чиит оолның музыкаа килістіре пасха кибелістер чох полғаны аалҷыны кӧмес хомзындырғанға тӧӧй пілдірген* (СА КК2). *Че анзы палаларны тың на хомзындырбаҷаң* (СА КК3).

ХОМЗЫНҶАХ *пілд.* Пиреезіне алай пирее нимее оой ла ачырғанаачы. – Человек, который легко обижается, склонный чувствовать обиду; обидчивый. *Хомзынҷах поларға пір дее чарабас. Хомзынҷах таа полза, ибіркілернің полызиин сизік хаап одырған* (СА КК2).

ХОМЗЫНЫЗАРҒА [хомзыныс-] *иділ.* Пиреезінең хада ачырғанызарға, пичелленізерге. – Досадовать, обижаться вместе с кем-н., огорчаться, сетовать на кого-л. *Апсах-иней пала чоғына хомзынызып одырғанда, хайдаг-да кічиҷек кізіҷек кір килген* (КЧ). *Олған тустарға хомзынызып, атхан ухты айландыр полбассар* (КМ ССЛ).

ХОМЗЫНЫС *адал.* 1. Ачырғаныс: пирее нимедең чараспин, пирее нимені айландыр полбазына сағысха тӱскені. – Сожаление, обида, огорчение. *Анзын сағынза, аның істі-паарын хомзыныс кимір сыхча* (КИ ЧХ). *Че мыннаңох улуғ хомзыныс Сайанаа иң ӧріністіг күнінде читкен* (КС Т). 2. Пиреезіне айағ. – Жалость, сострадание к кому-л. *Позының хомзынызын ол пір дее чазырбаан. Пол парған ниме хоостыра хомзынызым читірчем.*

ХОМЗЫНЫСТЫҒ 1. Ачырғастыг, хомзынызы пар, пичеллестіг, пичелге, сағысха тӱзірчеткен. – Печальный, обидный // печально, обидно. *Ол күн пабам уғаа мӧңіс, хомзыныстыг чӧрген, улуғ ла тын салча, кізінең дее чоохтаспинча* (ЛЧ). 2. Айапчатхан, айағлыг. – Имеющий жалость, сострадание к кому-л., сострадательный. *Улуғ нимес азых кӧзенектер ӧтіре орай иир хомзыныстыг пахлапчатхан* (КИ ЧХ). *Хомзыныстыг сӧстерні читіріп, изі чох пілдірген.*

ХОМУТ *адал.* Тоғылах арах, істі нымзах иділген, аттың мойнына кизіртчең ат тириинің ағас чардығы. – Хомут. *Иртенгі сӧрӧндӧк кӱрең аттың мойнына хомут хысханнар,*

ікі осталнаң хазаалааннар (ДН ЫА). *Сол холда изер, хомуттар хайзы іл салған, хайзы орғанда чатчалар* (ДН ЫА).

ХОМУТТАНАРҒА [хомуттан-] *иділ.* Посты, пірее кирек чох аар ниме алынып, майыхтырарға, аар чүктенерге. – *перен.* Обременять себя тягостными и ненужными хлопотами, какими-л. обязательствами. *Пазох ла хомуттанып алдым, ам хайди маңнанҷаң прай нимені иділ* (ШВ СС). *Пу ир хомуттанып алтыр пазох ла тіп, инейлер сыбыхтаза халғаннар* (ТМ ПТ).

ХОМУТТИРҒА [хомутта-] *иділ.* 1. Хомут кизіртерге. – Надевать хомут. *Атты, хаңаағa көліп, хомуттирға. Хайди пу атты хоммутап алдың тіп, ол пістің тыныбысха кірген*. 2. Холға кирерге. – *перен.* Хитростью, ловкостью подчинить кого-л. *Аринча Самойны пір-ікі ле хомуттап алған* (ЧЛ УУЧ). *Аны хомуттирға сыданчам.*

ХОМЫС *адал.* Хакас көг тирии. – Хакасский музыкальный инструмент. *Мына Арминек андартын пурунғы хомыс ходырып алды* (БФ ТО). *Тасхыл өтіре хомыс хылы тартылды, Ағбаннаң Тайшетті хада сарнадып* (КИ ИС).

ХОМЫСЧЫ *адал.* Хомыснаң ойнапчатхан кізі. – Человек, играющий на комусе. *Хомысчы хайҷыдаң хайлап пілбинчеткенінең не пасхалалча, неке* (БФ ТО). *Вадим Чебочаков, хомысчы, пір хылын ағырин хоғдырада сиртібізіп, ағаа холының чоон салаазын көзітче* (СА КК2).

ХОНАРҒА [хон-] I *иділ.* 1. Хоныхха тохтирға, хоныхха тўзерге. – Останавливаться на ночлег. *Онсар паза Харох харындастар ікі хос туралығ орыстарда хонғаннар* (ТМ ПТ). *Апсах позында хонған хызыҷахты таныды, аның иді-сөөгі өріністіг чімірезе түскен* (ДН ЫА). 2. Чуртирға. – Жить (существовать). *Аннаңар Каной ирепчі чазыда хонарға хынадырлар часхы, чайғы, күскү тустарда* (ДН ЫА). *Чахсы хонып одырзар ба?* 3. Ипчі аларға, ирге пararға. – Жениться, выходить замуж. *Андада ол іҷеңнең хонғалах полған* (ХА А). *Олар постары хоныхты іди хонғаннар, паба-іҷелері, аға-ууҷалары іди хонған* (НК КХ). □ **Тоғырлаан кізі тоғыс хонҷаң, игірлеен кізі ікі хонҷаң** (ХС)**.** – Напряжмик – девять дней пути, в обход – пару дней пути. **Чабал мал ибге айланминча, чöскін ир ибде хонминча** (ХС)**.** – Дурная скотина своего двора не знает, гулящий мужчина дома не ночует. **Аба чöрбеен тасхыл пар ни? Аспин хонған ир пар ни?** (ХС). – Есть ли тасхыл, где медведь не бродил ? Есть ли мужчина, который не голодал? **Тосхан чирде тоғыс хонмаҷаң** (ХС)**.** – Где досыта наелся, девять дней не ночуют.

ХОНАРҒА [хон-] II *иділ.* 1. Одырарға, тўзерге (кўннеңер). – Опускаться, садиться (о солнце). *Кўн хон парып, пўрўңкў тартылыбысты* (ЧМ КЧ). *Иирде кўн хон париза, андар прай тигір хызар турҷаң нооза* (НК ХХ). 2. Ағасха, чирге паза даа пасха нимее одырарға, тўзерге (хустардаңар). – Садиться на землю или на дерево (о птицах*). Пееркі арығларда удаа хас-öртектер тынаға хона тўсчелер* (КА ЧХ). *Пу арада турналалар даа хонадыр, ниміс тілеп* (КВ ХЧ). □ **Хонмаспын теен ағаста хус таа хонадыр. Іспеспін теен суғны ізерге килізедір** (ХС)**.** – И птице приходится ночевать на дереве, на которое она зареклась не садиться. И той воды приходится напиться, которую зареклись не пить.

ХОНАРҒА [хон-] III *иділ.* Тоозыл парған идігні таныхтапчатхан полызығлығ тузада киректелчеткен иділіс, ол ідök идігнің табырах иртчеткенін таныхтапча. – Вспомогательный глагол, выражает законченное действие, а также указывает на его мгновенность и энергичность. *Ол тустох ол, тура хонып, ибдең сығара чўгўрген* (ТМ ПТ). *Ибге кире хонып, ол паза ла полҷаң нимезін сағын таппин, алааххан чіли абоғыр сыххан* (ХА А).

ХОНДЫРАРҒА [хондыр-] *иділ.* 1. Хоныхха тохтирға чарадарға; хоныхха тохтирға кўстирге. – Разрешить останавливаться на ночлег, переночевать, принуждать к ночлегу. *Пўўн пісте аалҷы хондырар полчалар тіп, Мике пу ла öтіркеп париған* (ТИ МП). *Ол имҷеен ардат салбазын тіп, чайғызын хазаада даа хондырбаҷаңмын аны* (БФ ЧТ). 2. Ипчі алдырарға, ирге пардырарға. – Женить, выдавать замуж. *Оолғын хондырарға сағынып, ағаа чарас хысты таап салтыр. Ол чалғыс оолғын хоных хондырарға итсök, прай ибіркідегі пайлар чыыл килеріне*

пір дее ікінҷілебинчеткенін көзідерге тіп, олох туста хығыртығҷыларын тимнебіскен (ДН ЫА).

ХОНДЫРЫХ *адал.* Сигедектің уластыра тігілчеткен алтындағы чардығы. – *этн.* Надставка, нижняя часть сигедека (женской одежды хакасов). *Хондырыхты сіліг иде тік саларға. Хондырыхты ол уғаа чазағлыг хоостап салтыр тіп, өкерсініп ала, ол хысха кизірткеннер* (ДН ЫА).

ХОНҶЫХ 1. Хости чуртапчатхан кізі, ибі-чурты хости орныхчатхан кізі. – Сосед // соседний. *Арминек ноозар кір парзабыс, улуғлары хонҷыхтарынаң ӱлӱкӱн тут парчалар* (БФ ТО). *Хонҷых ирен, оолағасха улуг ачыг ит салғанын пілініп, сым на турыбысхан* (ТИ МП). 2. Хости орныхчатхан, пір хырығлыг (хазнадаңар, чоннаңар). – Соседний (о государстве, имеющем общую границу с другим государством; о жителях государств). *Россиянаң хонҷых хазналар көп. Хонҷых чоннар тархынынҷа конференция тимнелче.* 3. Хости. – По соседству. *Пуларға хонҷых чуртап, пір садығҷы кізі чуртапча* (АП). *Аралары ӱс верстаҷа даа полза, хонҷых чуртапчалар* (ДН ЫА). □ **Обал чохта, нанҷыны піл полбассың. Хыйал чохта, хонҷыхты піл полбассың** (ХС)**.** – Друзья познаются в беде, соседи в несчастье.

ХОНҶЫХТАЗАРҒА [хонҷыхтас-] *иділ.* Хости чуртапчатхан кізілернең хада поларға, ынағлазарға. – Соседствовать, дружить с соседями. *Анҷа ла маңнанмаан полза, тудынҷаң-хабынҷаң чирі чох чалым хайаа урунарҷых, аннаңар сур: «Ады-солаң кем, Сағдай?» – палыхтарнаң хонҷыхтас* (ДН ЫА). *Хонҷыхтазарға сағынып алып, чібі-сиирі ле хал парир ол парасханның* (ТМ ЧЧ). 2. Пірее ниме-ноонын хости поларға, пірее ниме-нооға чағын поларға. – Находиться, располагаться рядом, поблизости с чем-л. *Піс, пу заводнаң хости чурт пӱдіріп алып, хонҷыхтас сыххабыс. Оларның туралары чағын, аннаңар хонҷыхтасчалар.*

ХОНЫХ *адал.* 1. Хараазын тынаға турғаны. – Ночлег, ночевка. *Хоныхха киліскек орын кирек піске ам* (БФ ТО). *Аңнап чӧріп, Уйбат тайғазында, чалғыс ла тура хоныхкӧр салғам (*КИ ИС). 2. Чуртас. – Жизнь. *А чоохтап пир, Самсон, колхоз хонии хайдағ полар* (НК КХ). *Аннаңар ол пірееде ниик хоныхха чидінерін худайдаң сурынҷаң, хараа-кӱнӧрте худайға пазырҷаң* (КВ МТ). 3. Ирге парғаны алай ипчі алғаны. – Женитьба, замужество. *Олғаннар хоных хон салдылар. Ӱр дее сағирға киліспеен, хаҷан хызы хоных хон салған.* 4. Пір кӱннің паза пір хараның пірге алылған тузы. – Сутки. *Арғызым пір ле хоныхха тайғазар аңнап пар килген. Олғаннар ікі хоныхха ла майых парғаннар.* 5. Иб аразындағы чуртас. – Хозяйство, быт. *Палаларым, малдаң сығып, прайзыбыс аалда істензебіс, арса, ниик полҷаң хоных, – тіпче аға, хаңзазына хызыл көс таарлапча* (ДН ЫА). *Пістің дее туста амғы чырғаллыг хоных ӱчӱн, кем тынын пирбеен?* (КИ МН). □ **Удур-тӧдір полысханы – хоных ниик-теені** (ХС)**.** – Поддержка друг друга – облегчение в быту. **Хопнаң хоных хон полбассың** (ХС)**.** – Сплетнями и доносами жизнь свою не устроишь.

ХОНЫХТЫҒ *пілд.* 1. Хонығы пар. – С ночлегом, имеющий ночлег. *Аның пір ле кӱнге хоныхтыг полғанына пір ле кізі киречі полбаан. Ол хоныхтыг ба, арса, піссер килзін?* 2. Чуртастығ. – С жизнью, имеющий жизнь. *Чахсы хоныхтыг сӧбіре. Ол хомай хоныхтыг полбаан.* 3. Сӧбіреліг, хонғаны пар. – Имеющий семью, состоящий в браке. *Аның прай палалары хоныхтыглар. Хоныхтыг полбаан ползам, тойға чӧрері ікінҷілестіг поларҷых.* 4. Пір кӱнніг алай пір хараанаң пірге алылған тустығ. – Имеющий сутки, с сутками, суточный. *Пис хоныхтыг чорыхха сығыбызып, прайзы даа пастап ікінҷілеп сыхханнар* (СА КК2). *Ол тӧрт хоныхтыг тоғысха кіріп алғанда, ибде полбиндаача* (ТМ ПТ). 5. Иб аразындағы чуртастығ, андағ чуртаснаң палғалыстығ. – Имеющий хозяйство, быт с хозяйством, бытом. *Улуг хоныхтыг кізілер матап чайғы тоғыстарында сіренчелер. Пик хоныхтыгларны ол туста прай соох чирлерзер ызыбысханнар* (СА КК3). 6. Чурты пар, изі пар, пайы пар. – Зажиточный, состоятельный. *Олар прайзы пик хоныхтыглар, палам, сағаа хыстарын пирбестер*

тіп, ачырғастығ чоохтанған иней (ТМ ПТ). *Хоныхтығ ирепчілер ідӧк чахсы чуртапчалар ба?*

ХОҢ I *адал.* Алты паза ӱстӱ туупнаң тартылған, хобылынаң цилиндрге тӧӧй саап ойнаҷаң кӧг тирии. – Барабан. *Хоңа тууп салғаннар* (МД К). *Хоңның табызы прай нимені туу чабысхадағ пілдірчеткен* (КИ ЧХ).

ХОҢ II: **ХОҢ ИТ** *адал.* Соғылған малның сӧӧк чох чардығы. – Мякоть. *Саасхан салдирда, салы халбаан, хусхун хабарда, хоң иді халбаан* (КМ ТХ). *Хоң итті алып алып, ол хаарарға кисклеп салған полған* (БТ О).

ХОҢАЛТАХ *пілд.* Чалаас азахха кискен (ӧдік). – Надетый на босу ногу. *Хоңалтах ӧдіктіг сығара ойлаам* (БФ ТО). *Ипчізінің ай-соона кіріп, хоңалтах ӧдігінең хубыхалбых ла пола халды* (БФ ТО). □ **Хуруғ тіл – хоңалтах ӧдік** (ХС). – Пустомеля, что сапог на босу ногу.

ХОҢНАХ *пілд.* 1. Алғым, пос. – Просторный, свободный. *Пу иб уғаа хоңнах* (КС Т). *Пӱӱр, хаҷаннаң хынмаҷаң улуғ ыырҷызын тударына хыбы кіріп, хоңнахха кӱс сынастырарына ізеніп, улам на тың ойлаан* (КИ ӦТ). 2. Ағылах, пасха кізілер чӧрбинчеткен. – Укромный, уединенный. *Ол ноға-да хоңнах ла чир кілеп сыхханы прайзының даа сурығлар тӧріткен полар* (ХА А). *Че, пар, палам, пірее хоңнах чир таап ал тіп, ол ипчі ағырин на чоохтаныбысхан* (ТЛ О).

ХОҢНАХТАДАРҒА [хоңнахтат-] *иділ.* Пірее орынны ниме-ноонаң позыттырарға. – Просить прибрать вокруг, освободить какое-л. место от чего-л. ненужного. *Пабазы оолларынаң тура ибіре хоңнахтадарға сурынған. Син ол орынны хоңнахтат сал, мин ӱр немістең килем* (КС Т).

ХОҢНАХТАНАРҒА [хоңнахтан-] *иділ.* Иб аразын чыы тартынарға. – Прибираться, убираться в доме, наводить чистоту. *Хоңнахтанарға сағынып, ол иртен иртӧк тур килгенін пілінмин дее халған* (БТ О). *Тоғыс соонда ибде хоңахтанарға иткен.*

ХОҢНАХТИ *нареч.* Уғаа чағын, тар, чыы. – Плотно, тесно. – *Ибіре көрібіссе, туралар паза чайғы ибіҷектер хоңнахти ла турғлапчалар* (АТ). *Хараазын оларны хоңнахти чатыр салғаннар, сала чылыг полар тіп.*

ХОҢНАХТИРҒА [хоңнахта-] *иділ.* Ибіркізін кирек чох ниме-ноодаң позыдарға, пос орын полар иде чыы тартарға. – Прибираться, убирать в доме, наводить чистоту, чтобы было больше свободного места. *Ол аны ибінзер хоңнахтирға ызыбызып, позы сала маң пол парғанда, ибзерӧк маңзыраан* (БТ О). *Ибзер килбинең хоңнахтирға пастаан.*

ХОҢНАХХА *нареч.* Чалғызан, киречілер чох, чазытти. – Без свидетелей, наедине, тайно. *Ол кізіні хоңнахха чох идібіскенін хонҷыхтары пілзелер дее, пірдеезіне чоохтабааннар* (ТН ТКО). *Тӱнеедең хоңнахха учурабин чӧргезің, амды хайдағ чахсы учурадың, хобадым!* (ХЧ).

ХОҢЫРО *адал., көр.:* **хоғдыро**.

ХОҢЫРОЛЫҒ *пілд., көр.:* **хоңыролығ**.

ХОҢЫРАДАРҒА [хоңырат-] *иділ.* Сыңырадарға, сығдырадарға. – Звенеть, звонить. *Хоңыроҷахтарын хоңырадарға чахып салып, ол, кирек тусты сағып полбин, чӧрчеткен* (ХА А). *Палазы, сала ла полза, хоңырадарға одыр тастабысчаң.*

ХОҢЫРАЗАРҒА [хоңырас-] *иділ.* Сыңыразарға, сығдыразарға. – Звенеть, звонить вместе. *Аттың хоңыроҷахтары хоңыраза тӱссӧк, прайзының даа кӧңні кӧдіріл парғанға тӧӧй полча* (ГН КХА). *Эк-ка, хайди кӧгліг истілдіре хоңыраза тӱскеннер ат тӱгеезі алтындағы хоңыроҷахтар* (СА КК3).

ХОҢЫРИРҒА [хоңыра-] *иділ.* Тимір тимірге тееп, сыххан табысха тӧӧй табыс сығарарға; сыңырирға, сығдырирға. – Звенеть, издавать звуки металлического тембра. *Музыка тураа толдыра хоңырап сыххан* (ИТ). *Кинетін не ол хайдағ-да изі чох хоңырапчатхан табысты ис салған* (ТИ МП).

ХОҢЫРСАХ *адал.* Холтых алтынаң сыхчатхан тир чызы. – *кыз.* Запах пота из подмышек. *Хоңырсах, чунмин турзаң, сых килче. Хоңырсах чыстанча тіп, ол хыс, пурнын ӧӧр кӧдіріп, аар айландыра чат салған* (ШВ СМ).

ХООЛ 1. Кӧндей, кӱңӱр; ағас кӱңӱрі: ағастың істіндегі пос орын. – Дупло, полое место, пустота. *Хузух чазырҷаң іниҷек хузух хоолында сағыпча* (КМ ИИ). *Хоолны алғыдыбысханда, көрзе ле, кізі сӧӧктері толдыра*

(КГ ПАО). 2. Ағырық тістегі тизік. – Отверстие, дырочка в больном зубе. *Сизінмин халтырбын, тізімде хоол пол партыр. Тіс хоолына чіҷең ниме кір парча, сыдасчаа чоғыл.* 3. Істінде пір дее ниме чох. – Пустой, полый // пусто. *Ізінең көрзем, хоол чадых істіне кір чөрібістір* (ИТ). *Арса, ол суғ хоол иде хас салған чар алтында сібееленче полар?* (ТН СКК).

ХООЛАДАРҒА [хоолат-] *иділ.* 1. Күүледерге, тыыда үннендірерге. – Заставить зазвучать, наполнить звуками. *Ол көгліг ырын хоолат сыххан. Чатханын хоолат сыххан, прайзы сым пол парғаннар* (ХЧ). 2. Табыс сығардырарға. – Производить шум, издавать звуки, вызывать рокот. *Хоолат, хоолатпа паза сағаа кізі полызарға килбес* (АА). *Арыг тыныснаң көксім хоолатча, таха алтында час хар ығырапча* (ДН ХО). 3. Күзүредерге. – Заставить издавать сильный прерывистый шум; греметь, громыхать. *Күгүрт-сағын хоолатча* (ДН Н). *Ниме-де тигірні хоолатча.*

ХООЛАЙ *пілд.* Пір дее ниме чох. – Опустевший, пустой. *Прай ибіркізі, чалғыс тізі пүүр ачырғаснаң улаан чіли, хоолай чадыбысхан* (ТМ ПТ). *Хоолай ла чазылар турғлапчатханнар.*

ХООЛАЙАРҒА [хоолай-] *иділ.* Пір дее ниме чох халарға, хуруғ поларға. – Пустовать, быть пустым, зиять. *Паза ла көрібіссе, анда чир алты хоолайча* (Ч). *Ибіркі чазылар, хоолайып, көйглеп парғанына ол уғаа ачырған парған* (КИ ЧХ).

ХООЛИРҒА [хоола-] *иділ.* 1. Күүлирге, тыыда үнненерге. – Звучать, наполнить звуками, раздаваться. *Ханат табызы хоолабысхан, хурғун табызы күүлебіскен* (АА). *Чоон саң хорғыстыг ниме пол парған чіли östep арах хоолаан* (ТМ ПТ). 2. Чабыс табыс сығарарға, суулирға. – Шуметь. *Арыг істі хоолапча, хустар табызы пірігіп* (КВ ХЧ). *Тигірде ырахта хайдаг-да самолет хоолапча.* 3. Күзүрирге. – Рокотать, громыхать, гудеть. *Ибіркізі хоолап тур, чаа тиріглеріне сыдаспин* (КИ ЧХ). *Улуғ Байкалны хасти субада улуғ паровоз ойлапча, узада парған аның чолынҷа узубин-чатпин хоолапча* (КВ А).

ХООЛЛЫҒ *пілд.* Хоолы пар, ағастың істіндегі пос орынныг. – Дуплистый, с дуплом, полый. *Аннаң хости хооллыг дуб турча тіп, искен полған чоохты ол* (ПА СПН). *Анда хооллыг тыттар көп полғаны, тиинер мында пар тіпчеткенге төөй полғаннар* (КИ АЧ).

ХООЛҶАХТИРҒА [хоолҷахта-] *иділ.* Тоорып, пірее ниме-нооның істінде хоол, тизік идерге, ойарға. – Выдалбливать. *Хоолҷахтап салып, ол паза тоғызым тоозылды тіпче, че хайди-да ырах пар полбин, ибіріл ле чөрче* (АА). *Алас, хурт-хоостарны тілеп, ағасты хоолҷахтап салча.*

ХООҢНАДАРҒА [хооңнат-] *иділ.* Сууладарға, күүледерге. – Вызывать громкий звук, заставлять издавать шум. *Сабдар адының позазын тибіредіп, хооңнада сығырыбызып, чөрізін айныдып одырған* (КВ К). *Саапчатхан түүрін хооңнадып ала, ол хам иб аразында хайын сыххан* (КВ А).

ХООҢНИРҒА [хооңна-] *иділ.* Суулирға, күүлирге. – Издавать громкий звук, шуметь. *Кинетін тасхар ниме-де хооңни түскенде, ол оолах тасхар пахлабысхан* (КС Т). *Тасхар мотоцикл табызы хулахха истілдіре хооңнапча.*

ХООР I *пілд.* 1. Хызыл-сарыг өңніг мал түгі. – Каурый: о масти лошади и других животных. *Мында хоор інек көрбедің?* (ТМ К). *Төрт туйғахтыг ат төрізе, хоор атха төөй ат ползын* (КМ ТТ). 2. Пора. – Серый (о цвете глаз). *Өтіркек арах, нымзах көрістіг, көміске чох хоор харахтары, иирдегі ирте чылтыстар чіли, чари түсчелер* (ТМ ЧЧ). *Хоор харахтары Онсарны азыра көргеннер* (ТМ ПТ). 3. Күрең. – Каштановый. *Хоор састыг хыс аның көңніне най тың кір парғанын чазырбиныбысхан* (КИ ЧХ). *Синің сазың хоор полтыр.*

ХООР II *пілд., фольк.* Сіліг, чахсы истілчеткен. – Красивый, благозвучный (об имени героя эпоса). *Алып матырларның хоор аттары сіліг истілче. Аар адың кем полды, хоор солаң ноо полды* (ХРС).

ХООРА *адал.* Хызыл паза хара ойыглыг лосось уйазына кірчеткен улуғ нимес ағын суғ палыгы. – Форель, хариус (рыба). *Ағаа ағыллыг хармах тың кирек ниме, іңе хармахнаң көп хоора посхындырадыр* (ДН ЫА). *Чобатсартын ағалары пас килген, чарым*

көнекче хоора хаап килтір (ДН ЫА). □ **Хоора палыхты, хой идіп, хадар полбассың.** – Рыбу хариус, бараном сделав, не попасешь.

ХООРАЙ *адал.* Чон, чонның кизегі. – *фольк.* Народ, народные массы. *Той-пай тоозылғанда, хоорай чон тарасхлап сыххан* (ХЧН). *Тоста талызы тоозылча, толых хоорай тарапча* (ХМ).

ХООРАРҒА [хоор-] *иділ.* Тың ізідерге, ізіг отта хайах чох тимнирге. – Сильно нагревать, жарить, калить (орехи, зерно). *Ууҷам талғанға ас хоорарға тимнен чөрчеткенін көріп, пістің дее көңнібіс көдіріл парған* (ХА А). *Хузухты хоорарға ол чахсы пілче.*

ХООРҒА [хоғ-] *иділ.* 1. Пірее кізінің соонча чөрерге, чүгүрерге, сүрізерге. – Ходить, бегать и т. п. за кем-, чем-л., стараясь догнать; гоняться, следовать за кем-л. *Палазы хоопчатханына сыдабин, ол паза ла полбаста тохтабызып, аны холға алып алған* (СА КК2). *Палам хоорға хынадыр.* 2. Пірее нименең устанарға, пірее кізі чіли поларға, идерге. – Руководствоваться чем-н., поступать подобно кому-н. *Піс тоғыста пирілген устанысха хооп турғабыс, аннаҷар тың сидік полбаан* (ХЧ). *Устаҷы тоғызына хоорға ӱгреніп алып, ағаа паза сидіктер дее урунмас осхас полған* (ТБ О).

ХООРҒЫС *адал.* Тамах алай ба изірелер хаарарға киректелчеткен айах алай ба хазанах. – Казанок, чаша (для поджаривания зерна, семечек). *Іҷем, хоорғысха көместеп тамахты салып алып, анаң на хоорчаң, тадылығ талған полар, палаларым, тіп, чоохтанып одырчаң* (ХА А). *Іҷем хоорғыста асты тадылығ хоор салчаң* (ХЧ).

ХООРПАХ 1. Тура хуруп парған ағастар, сарыптар. – *собир.* Засохшие на корню деревья, кустарник; сухостой. *Ибіре прай хоорпахтар ла турғлап халтырлар* (АА). *Пӧдер ооғас хоорпахтар хуҷахтап килген* (БТ ХИХ). 2. Хуруғ, хуруп парған. – Не содержащий влаги, сухой, высохший. *Хоорпах сіген – хуу сіген. Хой чөрҷең ах чазыда хоорпах пастығ сігеннер ле ӧс партыр* (ХМ).

ХООР-САРЫҒ *пілд.* Хызыл-сарығ. – Красно-желтый. *Ибіркі чазылар, пӧзік нимес тағлар хоор-сарығ ӧңніглер* (ХА). *Күскүзін арығдағы ағастар хоор-сарығ ӧңніг турчалар.*

ХООРТА *нареч.* 1. Ағарта, хазарта, чазарта. – Добела, побледнев. *Ачистің сырайы пастап хызыл ис чіли хызар килген, анаң хоорта тарт парыбысхан* (БФ ТО). *Анда хоорта тарт парған сырайлығ олғаннар одырғлапчатханнар* (СА КК). 2. Ӧң чідіре, пӱлес. – Теряя яркость цвета, окраски; бесцветно, тускло. *Оолахтың кискен кип-азаа чайғы күнге прай хоорта көй партыр. Иреннің пӧрігі күнге хоорта пол парған.* 3. Прай, пір дее ниме артыспин, тӱбіне читіре. – До дна, ничего не оставляя; до конца, целиком, полностью. *Халған чиисті хоорта чіптірлер. Яблахты хоорта хас парыбыстырлар.*

ХООРТАРҒА [хоорт-] *иділ.* Тирге, чоохтирға, сӧлирге. – Сказать, говорить что-л. *Килзе, ниме пол парғанын хоортар. Кемни, ниме – ол анзына хайбас, оой полза, көнізінең хоортар* (ТА ЧТ).

ХООС I 1. Сырнаң, ручканаң, чіпнең паза пасха даа нимелернең хоосталғанның салтары. – Рисунок, узор. *Хоосты тимге сығар саларға. Хоостың пастағы көрімінде обаалығ күрген* (КГ ХА Т). 2. Исте, чардыда, ан. п. нимеде сырнаң хоосталған чайаачы салтар, чайаачы тоғыс. – Картина // картинный. *Пу хоосты Алты Харасуғ аалдағылар күннің сай көрчелер* (КГ ХА Т). *Ол пісті историяа, литератураа, хоос хоостирға ӱгреткен* (БФ ТО). 3. Чіпнең хоосталған тоғыс, андағ тоғыснаң палғалыстығ. – Вышивка // вышитый. *Ол хыстың алнында ӱр ниместе ле тоос салған хоос чатчатхан* (БТ О). *Аны мындағ килістіре хоостарны саларға ууҷазы ӱгреткенін ол пір дее унди чоғыл* (БТ О). 4. Пірее нименің сомы, тиксі көрімні пӱдірчеткен прай сарилар. – *перен.* Очертание, контур. *Хоостың пастап салғаны көрінче. Харах нуубысса, алнында ыраххы тағларның хоозы пу ла турыбысча* (ХА А). 5. Аймах-пасха чоллығ, чахайахтығ, ӧңніг. – Узорчатый, цветастый. *Ипчізі хоос плат кис салған. Састарның ӧң-пасха хоос чахайахтары чолның ікі хыринда чайыл халчатханнар* (КИ ЧХ). 6. Пӧзік чайаачаа теелчеткен, аннаң палғалыстығ. – Художественный. *Хоос ома-*

лар көрініп пастапчалар. Аалдағы чон хоос фильм көрерге клубсар толдыра чыылыс парған. 7. Өкерек. – *перен.* Красивый. *Хоос күскү парыбысхан, соох хысхы чиде салып, позыныңох киретін иткен: ол прай чир үстүн харнаң чаап салған* (ТН ТК). *Анда хоос көзенектіг тура прайзынаң пөзік паза нымахтағы осхас сіліг көрінген* (ТМ ЧЧ).

ХООС II *адал.* Хуун: тамахты, асты соххан, арығлаан соонда халған ниме-ноо. – Полова, мякина. *Астың хоозын арығлап тастирға. Пу астың хоозын сосха даа чібес.*

ХООС III: **ХАРА ХООС** *адал.* Ханаттың хара хуртыҷах. – Майский жук. *Хара хоосты көріп, прайзы даа чапсып парғаннар* (КГ ПАО). *Хара хоостың соонҷа ол илееде чүгүрген, паза ла полбаста маймаан суурыбысхан* (КГ ПАО).

ХООСТАЗАРҒА [хоостас-] *иділ.* Хада сырнаң хоос чайирға, пазыларға. – Рисовать, украшать, вышивать совместно с кем-л. либо во множестве. *Ол хысха пу нимені хоостазарға парғанын пір дее кізі пілбинчеткен* (МЧ КЧ). *Аннаҷар чуртас чолында учураан көҷніне кірбес тее нимелер сағыста хоостазыс турғаннар* (БФ П-А).

ХООСТАЛАРҒА [хоостал-] *иділ.* 1. Сырнаң хоос чайаларға, пазыларға. – Рисоваться, быть нарисованным. *Хоос позы ла хоосталча тирге чарир. Пу хаалхада ағастар хоостал партыр.* 2. Іҷенең, чіпнең чайаларға. – Вышиваться. *Хызыҷах ээн-моркамнар хайди хоосталчатханын ситкіп көрче. Іҷенең, чіпнең хоосталған ээн-моркамнар хакастарның кип-азаан улам чазапчалар.* 3. Чазаларға (өҕнернең паза ан. п.). – *перен.* Украшаться (разными цветами и т. п.). *Чайғы таң, көгеріп, аймах-пасха сырларнаң хоосталып ала, чарып одырған* (ХА). *Улуғ чолдаң тастых аал Чалбах тигейнің хабырғазында хоостал турған* (ДН ЫА). 4. Пірее нименең чазаларға. – Быть украшенным чем-л. при помощи какой-л. отделки. *Алтыннаң хоосталған пычах сабы. Ӱс азыр хамҷы мӱӱс саптыг, күмүснең хоосталған* (ДН ЫА).

ХООСТИРҒА [хооста-] *иділ.* 1. Сырнаң, карандашнаң паза пасха даа нименең хоос чайирға. – Рисовать. *Чылда школаны даа чазирында көп полысхан, стендтер хоостаан* (ИТ). Пала хоостирға хынча. 2. Іҷенең паза чіпнең тузаланып, хоос чайирға. – Вышивать. *Анзы андағ, анзы ууҷазы үгреткен аны өҕ-пасха нинҷінең пого хоостирға, позының пастағы сибер тоғызын Онис ам даа чыып чөрче* (ИТ). *Идер ис чох одырғанҷа, түк иирче, сиир чіп хатча, мелейлер хоостапча; чулух, салаалыг мелей, көгенек сохлапча* (ДН ЫА). 3. Пірее нимені чазирға (өҕнернең паза ан. п.). – *перен.* Украшать что-л. (разными цветами и т. п.). *Төреен чир-суун ол аймах-пасха өҕнернең-көглернең хоостапча* (ЧМ КЧ). *Олар андағны көргеннер: оларның азырыныс сай мындағ стол алныларын хоостидыр* (ДН ЫА). 4. Пірее нименең чазирға. – Украшать чем-л. при помощи какой-л. отделки. *Ах тимірнең хоостирға. Хамҷы сабын күмүснең хоостирға.*

ХООСТЫҒ *пілд.* 1. Сырнаң, ручканаң, чіпнең паза ан. п. нименең хоосталғаны пар. – С рисунком, узором, узорчатый. *Түрчедең көк чайғының орнына парчанаң чазанған күскү чиде салып, арығдағы ағастарны аймах-пасха өҕніг пүрлерін, чирні хоостыг кибіс чіли чабысхан* (ТН СКК). *Пала андағ оңдайнаң хоостыг пол чөрібіскен.* 2. Исте, чардыда паза ан. п. нимеде сырнаң хоосталған чайаачы тоғыстыг. – Имеющий картину, с картиной. *Син пеер ноға хоостыг килдің? Тасхар ол хоостыг пас чөрче.* 3. Чіпнең хоосталған тоғыстыг. – Имеющий вышивку, с вышивкой. *Хоостыг пладымны тартыним, табырах параң, өөреҷеем* (ХА Г). *Ол ипчінің хоостыг пладынзар ла көріп, аның пазында ниме ле полбинчатханын кем не пілер* (ТЛ О). 4. Пірее нименің сомы пар, тиксі көрімні пүдірчеткен прай сарилыг. – *перен.* Имеющий очертание, контур. *Іле нимес хоостыг тасхыллар ибіре турғлабысханнар* (КВ ХУО). *Харалчатхан хоостыг тайға нименең-де аны чочытчатхан* (ТН КК).

ХООСТЫРА *послел.* 1. Пастыра. – Через. *Ол таныс кізі хоостыра тоғызын пирібіскен. Іле нимес кизегестер дефис хоостыра пазылчалар.* 2. Идіг иртчеткен орынны алай араны (пространствоны) көзітче. – Указывает место или пространство, в пределах которого совершается действие; соответствует русс. **по**. *Суғ хоостыра параргға кирек.*

Автобус чылбыр чолда сыылап одырча, чол хоостыра өскірген көк ағастар удур ойласчатханға төөйлер (ТН ЧТ). 3. Аймах-пасха обстоятельство теелістерін таныхтирға киректелче (ниме пастыра, нимее килістіре, нименең палғалыстыра, ниме полызиинаң). – Употребляется при выражении обстоятельственных отношений, соответствуя русс.: **в соответствии с чем-л., согласно чему-л.; на основании чего-л.; посредством чего-л., с помощью чего-л.; по**. *Аның на үлгүзі хоостыра тоғынҷаҥнар* (ИТ). *Ойын пасталған, анаң гармошка хоостыра танцевать полғаннар* (ХА А). 4. Ниме-ноонының узунынҷа. – По длине, в продольном направлении; вдоль. *Суғ хоостыра параргға. Сиден хоостыра ла тілеебіс.*

ХООСХА Ибде чуртапчатхан нымзах түктіг кічіг аңычах. – Кошка // кошачий. *Орғанда истіг түріліп чатхан хоосха пу сууласха усхун парған* (ТИ КМ). *Сүт ізіп алып, аның аразында чағын килген хоосханың пурнынаң сиртебізебес, анзы тізең, харағын нууп, сынын түгее чіли ээбіскен* (КВ МТ). □ **Хоосха осхас сайбағчы, хозан осхас хортых** (ХС)**.** – Шкодлив, как кошка, труслив, как заяц.

ХООСЧЫ *адал.* Хоос хостапчатхан, пасчатхан кізі. – Художник. *Хакас хоосчызы М.А. Бурнаковтың тоғыстары пістің странадағы көп городтарда көзіділіп, сабланганнар* (ХЧК). *Хоосчы полған ползам, арығларны ла хоостирҷыхпын* (ТН ЧТ).

ХООХ I *адал.* Тамахтың тастындағы хастырығы. – Шелуха от зерна. *Хоохты хыйа алыбыс. Арбаны хоогы түскенче сохчаҥнар, анаң на талған-чарба тартчаҥнар* (ХЧК).

ХООХ II 1. Сідік чыылчатхан ічеге. – Мочевой пузырь. *Хоохты чахсы хайраллирға кирек полча. Аның хоогы ағырыг пол партыр.* 2. Өөт чыылчатхан ічеге. – Желчный пузырь. *Өөт хоогында тастар өс партыр. Өөт хоогына операция итіртір. Тоғыс інектің сүдін пір хоохха урып алып, умҷу идіп, ээм парча* (ХЧ). 3. Оох-теек ниме чығҷаң хапчых, хойның хурутхан сідік ічегезінең иділчең. – Мешочек для хранения мелких вещей, изготавливался из мочевого пузыря овцы. *Хазаалар, аңмарлар хыриндағы столбаларда чоон-чоон хоохтарға урғлап салған осхас оттар чарығлапчалар* (БФ ТО). *Чис алғайға толдыра чарба, арба сузыбыс, хоох хапчыхха толдыра көптіргестер суғыбыс* (ДН К). 4. Тоғылах уйа. – Гнездо (в виде пузыря). *Ағас төзіндегі хоохтаң аарлар, тубан чіли толап, оларға сырылызыбысханнар* (КВ А). *Ух тіҷең ниме іди ле, хоогы талалған аарлар чіли, ыыласхлапча* (КВ А).

ХООХ III *адал.* Көйген нимелернің күлі халғаны, ойба. – Пепел. *Ибіре көрзе, хоох ла чайыл халтыр, ибінзер кірзе, тура хоол ла халтыр* (АА*). Көй парған оттаң хоох чығарға.*

ХООХ IV *пілд.* Пазында пір дее сас чох, айаң, тас пас. – Лысый (о человеке). *Ол хоох пасты хайда-да көрген чіли пілдір парғаннаҥар, аның істінде амыр полбаан* (ГА ТПАК). *Хоох пастыг иреннерні чапсых полған көрерге.*

ХООХ-ХООХ *кööг. сöс.* Тигір хузына (голубьха) төөйлеп чоохтанчатханы, суулапчатханы. – Звукоподражание воркованию голубя. *Тура үстүнде хоох-хоох сыбыра истілче. Үстүнде аның хоох-хоох истіле түзерінең үр дее тус ирт парбаан, че параргға кирек ле полған* (ХА А).

ХООЧАХ *адал.* Теерде сістер сығып, тарапчатхан уғаа чуғынҷах ағырыг. – *эвф.* Оспа. *Аны хоочахха чідірткен сырайлыг Ату іди идібісті – от сыхсырча полар* (ДН ЫА). *Улугларын үзінең кічиндөк хоочах ағырыг апарыбысхан, іҷезі амға теере «аалҷы» тіп адидыр аны* (ИТ).

ХООЧАХТАНАРҒА [хоочахтан-] *иділ.* 1. Теерде сістер сығып, табырах тарапчатхан, уғаа чуғынҷах ағырығнаң ағырыбызарға. – *эвф.* Заболеть оспой, покрываться (сыпью). *Аның сырайы прай хоочахтан партыр тіп, ол хыс паза ла полбаста тасхар сыға халған* (БТ О). *Сырайы прай хоочахтан партыр.* 2. Чахайахтанарға (үүҷік чир тамағынаҥар). – Цвести (об овощах). *Үгүрсү хоочахтанча. Яблах хоочахтанып пастапчатхан туста полған ол, палаларым, тіп сағысха кирче кирі ууҷа* (МТ ПТ).

ХОП *адал.* 1. Хоптаныс: хайдағ-да нименоо көҥніне кірбин, аны чох идердеҥер сурыныснаң айланыс. – Жалоба (документ). *Хопты пирбезе, ол истенминче осхас.*

Хоортай хаҷан даа хопнаң чӧрбес (ДН ЫА). 2. Ӳлгӳдегілерге, пасха даа пастыхтарға пірее кізідеңер, аның итчеткен тоғызынаңар, хайдағ-да хылынызынаңар чазыт искіріг иткені алай пічік пасханы, пірее кізіні хомайлап, чазырып тимнелген пічік. – Донос. *Хоп пічіктер партияның райкомынзар даа, обкомынзар даа ызылған полтыр* (ИТ). *Хынза, аны чағын пиҷезі, хопха киріп, чонны хайхатхан* (ТН УК). 3. Пірее кізідеңер алай нимедеңер тайма чоох-чаах таратханы. – Сплетня. *Че кем таратча хоп чоохтарны, кізі тіп тібеспін оларны* (МВ КХ). *Хоза-хоза кил хоозылысча, хопха төӧй полыбысча* (ДН КЧ). □ **Хопнаң хоных хон полбассың** (ХС)**.** – Сплетнями и доносами жизнь свою не устроишь. **Сыбырап чоохтаан чоох – хоп чоох. Хатығ чоохтаан чоох – сын чоох** (ХС)**.** – Шепотом сказанное слово – ложь. Твердо сказанное слово – истинная правда.

ХОПТАНЫС *адал.* Пасхазына хоптанчатханы, піреезінеңер хоп сухчатханы. – Жалоба, донос; доносительство. *Ӧӧркілерге хоптаныс пас тіп, ол оол тазылада ізікті чабысхан* (СА КК). *Ол хончыхтарынаң хоптанызы тоозылбинчатханын истіп салып, чоо тарын парған* (КС Т).

ХОПТИРҒА [хопта-] *иділ.* 1. Піреезіне, хайдағ-да кізее, аның хайдағ-да хылынызына алай нимее хынмин, хоп читірерге. – Жаловаться, доносить, ябедничать на кого-л. *Ол хоптирға ӳгрен парғанын чазырбиндаача. Хай піреелері хоптапчалар: «Хайдағ хомай тура пістің». Палазына, мині дее хоптап, пічік пасча полар* (ХА А). 2. Піреезіне хоп пічік пазарға. – Подавать жалобу на кого-н. *Хасхыларға хоптир кізі табыл парғанох полбас па* (ТН СКК). *Хараа сині хоптабысты ба тіп, пір ух тимнебӧк салғам* (НК КХ). 3 Піреезінеңер чой чоох тарадарға. – Сплетничать. *Хончыгын хоптирға ол пір ле хати пастыхтарзар чӧрбеен полар, неке* (НТ ТКО*). Позының наа килнін хоптап ла чӧрче.*

ХОПЧЫ *адал.* 1. Хайдағ-да ниме-ноо көңніне кірбин, аны чох идердеңер сурыныснаң айланыс, хоптаныс итчеткен, хоп сухчатхан кізі. – Жалобщик // склонность к жалобам. *Хопчы полған на ӧмеде табыл ла парча. Позы хопчызын пілініп, пасхазына хол улабасчых тіп чоохтан салған иней* (БТ О). 2. Ӳлгӳдегілерге, пасха даа пастыхтарға пірее кізідеңер, аның итчеткен тоғызынаңар, хайдағ-да хылынызынаңар чазыт искіріг итчеткен алай пічік пасчатхан кізі. – Доносчик. *Хопчының чолы хысха, хортыхтың холы хысха* (ХС). *Чаа тузында хопчылар пар полғаннар.* 3. Пасха кізідеңер чой чоохтар чайдыр чӧрчеткен (кізідеңер). – Сплетник. *Пу ипчінің хопчы чоогын піліп, ол паза даа ниме тапсабасха чарат салған* (ТН КК). *Хопчы полчатханы аның на нимес, че ідӧк палаларының чолын тулғаан.*

ХОР Ӳзӳр нимес. – Неэкономный // неэкономно. *Амды ікі кізінің сағызы пір полчатханда, сынап кӧрзе хор полбасчых* (БТ О). *Ол оңдайнаң чіҷең ниме уғаа хор пар сыххан* (ТН ТК). □ **Алып тӧрізе, ал-чонға туза. Айна кірзе, ил чонға хор** (ХС)**.** – Если богатырь родится, народу польза. Если заходит дьявол, народу мор.

ХОРАҒ *адал.* 1. Пірее аарлыг ниме-нооның хорааны, асхынах полғаны; ӳрег, чідіг. – Уменьшение количества чего-л. ценного; ущерб, потеря, урон, убыток. *Аннаңар піске чуртаста андағ хорағ полдырбин харбазарға кирек полча* (БФ ПА). *Че хазыра хорағ чох ла чылда пирілче* (ДН ЫА). 2. Саба ниме идіп, пірее кізее ахчанаң паалалчатхан чідіріг ағылғаны; ӳрег. – Ущерб, причинённый одному лицу противоправными действиями другой и выраженный в денежной форме. *Хончыхтарының палалары, отнаң ойнап, туралар кӧйіп, аалдағыларға улуг хорағ ит салғаннар* (ХЧ). *Андағ хорағ идерге пір дее киліспеен кӧрерге.*

ХОРАҒЛЫҒ 1. Хорағ ағылчатхан, ӳредігліг. – Убыточный, приносящий убыток, урон, ущерб // убыточно. *Хорағлыг садыг. Пу чыл прайзына даа хорағлыг полды тіп, ол пастых паза даа ниме тапсабаан* (КИ ЧХ). 2. Чідірігліг, ӳрегліг. – Имеющий ущерб, с ущербом. *Хорағлыг кирек. Хорағлыг тоғыныбысханы аны ла нимес, че ідӧк іче-пабазын уйатха суххан* (БТ О).

ХОРАДАРҒА [хорат-] *иділ.* 1. Пірее нименоога ӳредерге. – Тратить, расходовать, растрачивать на что-л. *Урунза, паганы даа, суғ хурттары даа, пасха палыхтарның*

ўзўргенін хорадыбысча (БТ КСЧ). *Арминек ўзінҷі пачка папирос хорат парир* (БФ ТО). 2. Чох идерге, ўредерге, разорять. – Уничтожать, губить. *Поло аҷа паза пасхазы даа малны матап хоратханнар. Колхоз тузында аның сала пай арах чуртапчатхан туғаннарын наа ўлгўлер матап хоратханнар* (ДН ЫА).

ХОРАДЫҒ *адал.* 1. Чідіріг, ўредіг. – Потеря, убыток. *Чаа чолларында улуғ хорадығлар полып, полктың командирі саңай алаң ас парғанға төөй пілдірген* (КИ ЧХ). *Захаровтың полкында улуғ хорадығлар сығысхан* (КИ ЧХ). 2. Піреезіне ахчанаң паалалчатхан чідіріг ағылғаны; ўрег. – Ущерб. *Прай хорадығлар хобый сөөгіне кірчеткеннернің аразында тиңе ўлестірілген* (ХЧ). *Тикке хорадығ полтыр тіп, командирлері паза тапсабин одырыбысхан* (КИ ЧХ).

ХОРАДЫЛАРҒА [хорадыл-] *иділ.* 1. Пірее ниме-ноо асхынах поларға, хызырыларға. – Уменьшаться, расходоваться. *Ун илееде хорадыл партыр, чарым чылға читпес, неке* (ХЧ). *Пу айда суғ матап хорадылды.* 2. Пірее ниме-нооға нинҷе-де ахча тудыларға, ўреділерге. – Тратиться, расходоваться (о деньгах). *Чыылған ахча көместең хорадылча. Пу кирекке ахча маңат хорадылча тіп, ол паза апсаанаң хатап чоохтазарға сағыныбысхан* (ШВ СМ).

ХОРАМ *адал.* Хызырылыс, чідіріг. – Утрата, потеря. *Пу хысхызын Пычонның малы хорам чох иртірді* (ДН ЫА). *Часхаа читіре мал хорам чох хыстаан.*

ХОРАН *адал.* Чідіріг, ölім. – *кач.* Утрата, смерть. *Улуғ хоран пол парды пістің тіп, ол ирен алынҷа пастыра халған* (ХА А). *Хоран пол парғанынаңар пу күнде прай көгліг мероприятиелер иртірілбинібіскеннер* (ХЧ).

ХОРАТТЫРАРҒА [хораттыр-] *иділ.* Пірее ниме-нооны піреезіне хызыртарға, чідіріг итірерге, ўреттірерге. – Позволить кому-л. уменьшить, расходовать, транжирить. *Чылларнаң чыылған ис-пайын ол иней хораттырарға пирбеске чаратхан* (ТМ ПТ). *Прай даа нимеңні хораттыр салдың ма тіп, ол ипчінің салчааны пу чир полбаан* (ДН ЫА).

ХОРБЫ *адал.* 1. Наа öсчеткен өзімнер, час өзім. – Поросль. *Күннің сай аның күс алынчатханын торымас сизінҷең, өрінҷең: ол тикке хыйалланмаан, наа хорбыға чуртас пирген* (КС Т). *Сала индіре хорбылар аразында киіктер өөрі тохтабысхан* (НК ХХ). 2. Час өзім. – Побег (молодой стебель). *Тігіне оох чыраа, ос хорбылары, оларны ибірер, тігіне чоон чадых азыра алтап полбас, аңдарылған* (ТМ ЧЧ). *Күскўде хорбы ағастарны ағыл пирерге көп кізілер ахча пир салғаннар* (ЛЧ). 3. Ам на сых килген өзімнер. – Всходы. *Пуғдай хорбызы чахсы сыхтыр. Хырада хорбылар илееде көгерісчелер.* 4. Наа öсчеткен төл, чииттер. – *перен.* Молодое поколение; молодежь. *Піс көрген хатығ чааны пу наа öсчеткен хорбылар көрбезін тіп, ол ипчі ылғаңнап ала чоохтаныбысхан* (ТВ АТ). *Көрзең анаң пу хорбыларны, хайдаг олар ачыныстығлар тіп, апсах хости одырчатхан Тойоңзар айланча, ырах ниместе одырчатхан олғаннарзар көріп* (ЧЛ УУЧ).

ХОРБЫЛАНАРҒА [хорбылан-] *иділ.* 1. Наа хорбылар позыдарға, өзіп пастирға, час өзімнер сых килерге. – Пускать побеги, отростки, прорастать. *Акайах көзенек хыринда хорбыланчатхан ағазахтарны көр салған* (ХА А). *Ағас хорбыланып, хыйыр öсче, пала пизікте хылых көзітче* (КМ ССЛ). 2. Табырах özерге. – *перен.* Бурно расти, множиться. *Чооннары аразында оогы хорбыланча* (ТМ ЧЧ). *Чабал ниме чонда табырах хорбыланча* (ХЧ).

ХОРҒАМҶЫЛ 1. Нымзах, аар кök-пора öңніг тимір. – Свинец // свинцовый. *Хамҷының узындағы хорғамҷыл күн харағында чылтырап халды* (ТГ Ч). *Сабизім хаңзамның хорғамҷылын прай ходырып алған* (ДН ЫА). 2. Нымзах, ах-кўмўс öңніг тимір. – Олово // оловянный. *Пу хапчығасха ол аарлыг нимелерні чыып салған: алтын чўстігі, хорғамҷыл чўстігі, хоол чўстігі, кўмўс паза аарлыг тастардаң ілҷірбеҷектер* (ИТ). *Салғахтары даа аның сўрдестіглер: килкімнер, хорғамҷыл öңніглер* (ББ ТС).

ХОРҒАН I *адал.* Суғ хазында öсчеткен тал ағастың пір көрімі. – Название некоторых видов ивы, ивовых кустов; ракита (кустарник). *Кірістең позаан кўр соған чіли, тигірзер öөрлепче ханаттыг тура, хорғаннаң сыххан хыбын чіли* (МК). *Аны ікі хатап атханнар,*

пір уғы хорғанын сыы саап парған, че прай чахсы ирт парған (П).

ХОРҒАН II *адал.* Ағас алтындағы көлек. – *бельт.* Тень. *Адайлар даа хорғанда, ахсыларынаң тіллерін узун сығарып, сööліндіре чатханнар* (ХА А). *Оолағас, хойыг хорбы хорғанынзар парып, одыр салған* (ХА А).

ХОРҒЫС *адал.* 1. Хомай ниме пол парарын сағыпчатханы, най тың хорых парғаны. – Страх, боязнь. *Ööр пастары пора, торыг, кўрең асхырлар, хорғыс атылып одырғанын тузында сизініп, тіл алысхан чіли, ачыг ўннең кістезе тўскеннер* (ДН ЫА). *Іди сағын салабас, оолағас амырап парған, чўреен пик хабыснаң тутчатхан хорғыс иртіп парған* (ИТ). 2. Хайдағ-да хыйал, хомай ниме сыхчаң оңдай. – Опасность. *Ол хорғыста, тізең, сиден хыриндағы чалғыс пушка атылча* (НК ХХ). *Ол хорғысты китеп полбассың тіп, паза хыйа пастыра халған* (ШВ СМ).

ХОРҒЫСТЫҒ 1. Хорғызы пар, хорғыс ағылчатхан. – Пугающий, вызывающий чувство страха; безобразный, отталкивающий, некрасивый, страшный, грозный // страшно, грозно. *Хаҷан хаңаа терпектері кўрген хабырғазында сығырыстарын тохтадыбысханнарында, анда кізі хорғыстыг чўстіг пала чатхан* (ДН ЫА). *Чўреенде тас полып, ах сағызын öтіре ачытчатхан хорғыстыг хараа хатап-хатап тўзелбесчік* (ИТ). 2. Хайдағ-да хыйал, хомай ниме сыхчаң оңдайлыг. – Опасный // опасно. *Хорғыстыг, хаҷан сағызын синің паза аннаң ырах парбаза* (МВ КХ). *Иркем-кинҷем Хурғун Арыг, ноға андағ чирні чоохтадың. Уғаа хорғыстыг* (КС КХ). 3. Хайдағ-да пілдірии уғаа көп, улуг, илбек. – Значительный, очень мощный или обладающий каким-то качеством в огромной мере. *Хорғыстыг сіліг хыс полтыр. Аның ўчўн ол хорғыстыг – чалын прай чуртазыңарны кілепче* (МВ КХ).

ХОРҒЫДАРҒА [хорғыт-] *иділ.* 1. Хорғыс ағыларға, чалтандырарға, чочыдарға. – Вызывать испуг, внезапное чувство страха; пугать, устрашать кого-л. *Таң ол пісті ле хорғытча, тайым ағаа полызар тіп* (ТМ ЧЧ). *Мин оларны микелеп, хорғыдарын хорғыдыбызып, соонаң оларны чадап ла сўріп чидіп, тохтадып алғам* (КВ А). 2. Піреезін хайдағ-да хыйал, хомай ниме пол парарынаң азынада чалтырадарға, піреезіне хыҷанарға. – Грозить, угрожать кому-л. чем-л. *Минің алнымны ал пир, чарғынаң на хорғытчалар* (БФ ЧТ). *Чарғынаң на хорғыдып, ол паза ол нимее көнік тее парғанға төöй пілдірген* (БТ О).

ХОРҒЫДЫС *адал.* Піреезіне хорғыс ағылчатхан, чалтандырыс, хыҷаныс. – Угроза, запугивание. *Пу чылларда пістің чирге хорғыдыс ағылчатхан хазналар амыр тудынчалар* (ХЧ). *Халғанҷы чылларда капитализм хазналары пістің хазнаа хорғыдыс чох, чахсы хай сыхтылар тіп таныхтапча пістің устағҷыбыс* (ХЧ).

ХОРДЫ *адал.* Узун мойынныг, узун азахтыг, саста чуртапчатхан хус. – Цапля. *Ол сас ўстўнҷе хордылар учуғыстарын тохтадып, тынанарға тўсчелер* (ХЧАХ). *Хара хордылар уғаа асхынах учурапчатхан хустар* (КИ АЧ).

ХОРДЫҢ *адал.* 1. Уут, öт килген соонда хурутхан, тартырған арыс, пуғдай, көче ўреннері, абыртха тимнирге киректелче. – Солод. *Хордиинҷ пар ба? Пу инейнің хордии даа чох полтыр тіп, апсах пурнын чыы тудыбызып, ізікті тазылада чаап, тасхар сых парыбысхан* (ШВ СМ). 2. Ачытхы – Закваска. *Іҷем хордыңны иирдöк тимнеен. Хордыңны азынада тимнеп саларға.* 3. Пірее нименің хойии. – Гуща. *Чонда тіпчелер: «Кізі хордии чох халбаҷаң»* (АТ). *Анаң олар халған ўгренің хордиин чіп пастабысханнар* (Ч).

ХОРИРҒА [хора-] *иділ.* 1. Хызырыларға, көместең чох поларға. – Уменьшаться, убавляться, убывать. *Харал парған на хар көс-харахха хорапча* (ДИ Ч). *Азыхха алған чиистер көріндіре хорапчалар.* 2. Асхынах поларға, ўреділерге. – Расходоваться, тратиться. *Часхызына теере ас хорап парғанын сизініп, ол пай улам на чабаллан сыххан* (КВ ПКА). *Пасхалары чайаачы тоғыс ўчўн төлег уғаа асхынах, табырах хорап парча, аны-мыны аларға чидіспинче, ырахххы нанҷыларынаң тоғазарға киліспинче тіп хомзынысчалар* (СА КК2). 3. Чуртазы тоозыларға (көптеңер). – *перен.* Умирать, погибать (о многих). *Ол чылларда, малдаң полар, кізі дее хораҷаң* (БТ МП). *Я, чаа тузында олар хорааннар* (КИ ИС). □ **Апсах кізі килзе, ас хораҷаң,**

чиит кізі килзе, ис хозылҷаҷ (ХС)**.** – Если старец придет – потребует внимания, если молодец – делу поможет.

ХОРЛАҢНИРҒА [хорлаңна-] *иділ.* Табырах ағып, суулас сығарарға; соолирға. – Журчать. *Кічіг ағын суғ чоон тастыг сай ӱстӱнҷе чапчаҷ хорлаңнапча* (ТМ ЧЧ). *Тыттарның, сыы ағастарның хойыг салаалары хорлаңнап ахчатхан тайға суун, пӧзік от аразында чадап пілдірчеткен саарсых азах чолны, чарых позытпин туу чаап салған осхас* (ТГ Ч).

ХОРЛАХ *кӧр.:* **хорлаңа**.

ХОРЛИРҒА [хорла-] *иділ.* 1. Най тың суулирға, хазыр ағарға. – Клокотать, бурлить. *Арыс аразынаҷ сығып, ол арығзар чағдирларынаҷ, парбах сӧӧттер тӧзінде хара суғ хорлапчатханы истілген* (КИ ЧХ). *Хара суғ хыринда одырза, хара суғ ағаа хорлапча* (МВ КС). 2. Харых тартарға. – Издавать хриплые звуки при дыхании во сне, храпеть. *Сабис сах андох, чаҷазының хойнына пазын сала, сыылада хорлабысхан* (ДН ЫА). *Сірееде, тізеҷ, орыс оолах Гришаның сала-сула хорлааны истілген* (БТ О).

ХОРМАЧЫ 1. Ойынҷы кізі: кӱлкістіг чоохтан пілчеткен кізі. – Весельчак, шутник. *Хормачы ам ноға-да ачыг тілін тыплада чазыныбысхан, олаҷай чуртастаҷар чоохтап сыххан* (БФ ПА). *Порчо, пабаҷ уғаа кӧгліг, хормачы кізі* (ХЧ). 2. Кӧгліг, ачых-чарых. – Веселый, шутливый. *Кидертін парчатхан хормачы оол, арғыстарын кӱлкістіг чоохтарнаҷ азырапча* (ХА А). *Оларның аразында сарыг састыг амыр хыс арғыстарын хайдаг-да хормачы чоохнаҷ хатхыртыпчатхан* (КИ ЧХ).

ХОРМАЧЫЛАНАРҒА [хормачылан-] *иділ.* Кӱлкістіг нимелер чоохтанарға, хатхыртарға, ойнап чоохтанарға. – Шутить, балагурить. *Сірерні дее кӧрері ас ниме бе, – хормачыланча Пётр* (ДН ЫА). *Коля хызын холтыхтап алған парча, кӧні ачых-чарых, чоо ла хормачыланча* (ЧС ПТ).

ХОРМАЧЫЛАНЫС *адал.* Кӱлкістіг ниме чоохтааны. – Шутка. *Хормачыланыс чолда кирек ниме* (ББ ТС). *Хормачыланыс ӱр тохтабинчатханда, апсах паза хырызынып пастабысхан* (ШВ СМ).

ХОРСАХ *пілд.* Алнындағы тістері чох. – Беззубый, не имеющий передних зубов. *Серафим Ефимовичке мындаг атты хорсах тістернең адирға най сидік полған* (БФ ПА). *Ханҷа-ханҷа архахтыг пулуңнары, хорсах тістер чіли, хасхайысчалар* (БФ ТО).

ХОРСАХ-ХАРСАХ *пілд.* Алнындағы тістері чох. – Беззубый, не имеющий передних зубов. *Кізі ӱр чуртап салза, хорсах-харсах пол сыхча. Ибіре хорсах-харсах инейлер ле одырғлапчатханын кӧріп, аның даа кӧңні прай тӱс партырҷых* (ХА А).

ХОРСЫЛАДАРҒА [хорсылат-] *иділ.* Тыыда, истілдіре ізерге, хортладарға. – Пить с шумом, громко. *Олакай ағылған араған сыбаннаң хыйын идіп, хорсыладып одырчалар* (НК КХ). *Пирілген чірчені хорсылатхан, столға тазылада турғызыбысхан* (ШВ ЧС).

ХОРТЛИРҒА [хортла-] *иділ.* Истілдіре ізерге. – Пить шумно. *Піл полбадым! – тіп, тооза хортладыбысты* (ТИ Т). *Ол пирген арағазын, хортладып, ізібіскен паза ибіре кӧрглеп одырыбысхан* (ХЧ).

ХОР-ХОР *кӧӧг. сӧс.* Ахчатхан суғның кӱӱлепчеткеніне кӧӧкчеткені. – Звукоподражание клокотанью, бурленью (воды, водопада, небольшой реки). *«Хор-хор» хорла, хорлаңа, пістің чирде, амырда* (ТО Х). *«Хор-хор» тіп чоохтана халған.*

ХОРХЛИРҒА [хорхла-] *иділ.* Ӱзіктиӱзікти ӱн сығарарға (сосхадаңар). – Хрюкать. *Ол арада аның азағы аразынҷа, хорхлабинаҷ, сосха ӧте халған* (КГ ХА Т). *Тӱгі сайбал парған сарыг сосхаҷах, хорхлап ала, тура ізіктепче* (БФ ХЧ).

ХОРТ-ХОРТ *кӧӧг. сӧс.* Хартығаның аахтапчатханына кӧӧгісчеткені. – Звукоподражание крику ястреба. *Паза ӱстӱлерінде хорт-хорт истіле тӱскенде, прайзы пастарын кӧдіріп, тигірзер хайбағынғаннар* (ПМ ЧС). *Тигірде хорт-хорт истілгенде, хустар тис сыхханнар.*

ХОРТЫ *адал., саг., кӧр.:* **миндір**.

ХОРТЫХ 1. Чалтанҷых, чочаңа, хорығаачы, нимедең не полза хорыхчатхан. – Трусливый, боязливый, робкий, пугливый // трус. *Хортых чӱрегезі от аразында чазынчатхан хусхаҷах чіли тырбаңни тӱскен* (ТМ ЧЧ). *Уғаа хатыг, че хозан осхас хортых*

(ДН ЫА). 2. Пірее нимедең, кізідең хорыхханы. – Страх, боязнь, трусость. *Хортыхты пазынарға үгреніп албаанда, пір дее ниме синің киліспес, оол* (ТН ТКО). *Хортығың илееде полтыр, ай-оол* (КВ А). □ **Хортыхтың махазын көрбессің** (ХС)**.** – У трусливого не увидишь мужества.

ХОРЫҒ 1. Кізілерні изі чохтандырчатхан ниме, амырны сайбапчатхан кирек. – Трагическое событие. *Улуг хорығлар пасталабызарынаң пісті тасхар сығарбинығысханнар* (ГМ О). *Кемнің аба тözі тарығыбысхан полча, пазазының күрең ызии аласталбаан, чүген сухханнаңар чуртха хорығ суғарға итче, піреезінің хуйунға пастырғанын пілче* (ДН ЫА). 2. Üрүгіс, сағыссырас. – Тревога, беспокойство // тревожный, беспокойный. *Хорығ аның чүреене кір парған. Пу хорығ туста піс танызарға даа ундубысхабыс, – күлініп холын тутхан хыс. – Хорығ пырозы – Таня* (КМ ÖТ). 3. Путхалыс, айпораан (тустаңар). – Смута // смутный. *Хорығ тузы пасталчатхан осхас. Ол күннерде город істінде пасталған хорыға прайзы даа аар пастырған полар тіп, сағын салған ол* (СА ККЗ).

ХОРЫҒАРҒА [хорых-] *иділ.* 1. Хорғысха пастырарға, чочирға. – Бояться, пугаться, опасаться кого-, чего-л. *Че ол табанның чир üстүнде хорыхчаң нимезі пір ле полған – чылан* (ХА). *Че хаңан аар таарлаан улуг киме, чардаң чарылып, ағын суғның күзіне хабылып, индіре париғанда, пабазы, тізең, искілерінең тоғын пастаанда, кічиңек Орконах сынап таа хорығыбысхан* (ИТ). 2. Чалтанарға, чіксінерге. – Страшиться, опасаться кого-, чего-л. *Чуғынчахтаң хорығарға. Пастыхтаң хорыхча.*

ХОРЫҒЛЫҒ *пілд.* 1. Кізілерні изі чохтандырчатхан нимеліг, амырны сайбапчатхан киректіг. – Имеющий трагическое событие. *Хорығлығ ай. Пір дее пырозы чох апсахтың чуртында мындағ ölімніг нимелер ікі хати пол пардылар* (ДН ЫА). 2. Пілдізі чох, аар паза чабал хорғыс ағылчатхан, üрүгістіг. – Тревожный, беспокойный; сложный, трудный. *Хорығлығ істезіг апарылча тіп, ол хыс сыбыхтанып чоохтанғанын ол ла испеен полар, неке* (ТН КК). *Пу чыл піске уғаа хорығлығ.* 3. Путхалыстығ. – Мутный, смутный. *Хорығлығ чуртас чолы. Посты ла хайраллап, андағлар чуртастың хорығлығ сарин сизінминчелер* (ХЧ).

ХОРЫЛАРҒА [хорыл-] *иділ.* Хорғысха килерге, амыр чідірерге, піреезінеңер алай пірее нимедеңер чүрексирге, сағыссырирға. – Приходить в состояние тревоги, терять спокойствие; испытывать беспокойство, волноваться, тревожиться о ком-, чем-л., за кого-л.; беспокоиться, суетиться. *Нимее хорылчаң мында тіп, ол оол чоо ла ötіркепчеткен* (КВ КТ). *Чон хайдар-хайдар хорылызыбысхан* (КВ А).

ХОРЫЛДЫРАРҒА [хорылдыр-] *иділ.* Хорғыс ағылдырарға, хайындырарға, сағыссырадарға. – Заставить беспокоиться, суетиться. *Табыс-тубыс чох ат көліп, аал аразынаң, адай хусты хорылдырып, чолға сығып, тозынны пурлат парирбыс* (ТГ Ч). *Олған улус örінгенінең чул сиирезін хорылдырча* (ДН Н).

ХОРЫЛЫЗАРҒА [хорылыс-] *иділ.* Хорғысха пастырып, üрүгерге; пірде пір саринзар чүгүрерге (көптеңер). – Быстро и беспорядочно устремляться то в одну, то в другую сторону; метаться в тревоге, волноваться, носиться (о многих). *Аны ла истіп салып, чон хорылызыбысхан* (КИ ЧХ). *Анаң на истіп турза, хазаадағы хойлар хорылызыбысхан турчалар* (КВ А).

ХОРЫЛЫС *адал.* Хорғыс, изі чохтаныс, хайыныс. – Беспокойство, волнение, суета, смятение. *Ат азығынаңар хорылыс тыып, хайзы пасха аалларзар чүгүртклеп сыхханда, хабар истіл парған* (ТМ ПТ). *Ол туста кічиңек тайға аалыңаанда, тізең, улуг хорылыс полған* (НК ХХ).

ХОРЫЛЫСТЫҒ Хорылызы пар, хайыныстығ; хорғыс, изі чохтаныс ағылчатхан. – Беспокойный, волнующий, тревожный // беспокойно, волнующе, тревожно. *Уғаа хорылыстығ тус полған ол, палалар, тіп, иней паза чоогын тохтат салған* (ТИ МП). *Хорылыстығ күннер пасталарынаң олар тасхар даа сыхпиныбысханнар* (КВ МТ).

ХОРЫМ *адал.* Üүл парған хайалар, тастар чыыл парғаны. – Груда камней, обломки скал, валуны. *Сöстерін пілчее чоғыл, че үні,*

пастап харылып, узун сөө тартыл сыххан, торбастығ хорым хайаларны тобырып, ах чазаа чайылыбысхан осхас (ТМ ЧЧ). *Тайғаа кірерінең, хорым хайалығ тағзартын сөрөн арах тан сабыл килген* (ТМ ЧЧ). *Хорымнардаң син тайып, хумныг чарны чірчезің* (ШП ЧС).

ХОРЫМНЫҒ *пілд.* Хорымы пар, ўўл парған хайалығ, тастыг. – Скалистый, каменистый. *Пөзік сыннарның хорымныг хайалары, тарбай парған узун салаалар осхас устыг азырларын, пулут тобыра сунғлап турлар* (ТГ Ч). *Хорымныг хайаларны азып, тасхын суғның кичігін таапчалар* (ХЧ).

ХОРЫХТЫРАРҒА [хорыхтыр-] *иділ.* 1. Хорғыс ағылдырарға, чочыдарға. – Пугать; устрашать, внушать страх. *Хорыхтырарға идіп, ол позы даа чочып парған* (БТ О). *Хорыхтырып сірерні, майых пардым тіп, паза ла полбаста чоохтанминыбысхан* (ТИ ХО). 2. Пірее кізіні пірее ниме пол парарынаң чалтырадарға, хызанарға. – Угрожать, грозить кому-л. *Сайланарынаң хорыхтырча. Чыл ибіре астап ла чөрерзің тіп, матабох хорыхтырҷаңнар* (СА КК).

ХОС Ікілердең хада полчатханы. – Пара // парный // попарно. *Пу хустар уғаа ынағлар, аннаңар оларның чуртазы хос полчатханын кізілер пілҷеңнер* (КИ АЧ). *Хартыға матыр сын чоохтаан: «Хортыхтар хос көрчелер»* (КМ ТТ).

ХОСПАХ I *адал.*, *көр.:* **хамыс**.

ХОСПАХ II Сағын тапханы, хулуғур. – Выдумка, измышление // выдуманный. *Андаг хоспах кізее удаа учурирға киліспеен. Хоспах чоохтар чоохтирға ол ирен уғаа кўс полған* (КИ ЧХ).

ХОСПАХЧЫ *адал.* Ниме ле полза сағын таапчатхан кізі, хоза чоох ал чөрчеткен кізі. – Выдумщик, сплетник. *Ол ипчі хопчы-хоспахчы полчатханын пір ле кізі пілбинчеткен, прай аал пілчеткен полар* (КВ ПКА). *Хоспахчыны тохтатпаза, ол иртіре пар сыхча.*

ХОСТАЗАРҒА [хостас-] *иділ., көр.:* **хостанызарға**.

ХОСТАНЫЗАРҒА [хостаныс-] *иділ.* 1. Пірее кізінең хада ла полыбызарға, хада ла чөрерге. – Быть неразлучным с кем-л., ходить вместе с кем-л. *Олар іколең хостанызып париғанын кем-де көртір* (ЧМ КЧ). *Хостанызарға ўгрен парғаннарны чар полбассың. 2.* Піреезінең хада поларға. – Быть в паре с кем-л. *Ниме мында хостаныс салғазар* (ШВ СМ). *Олар түрчедең хостаныс сыхханнары прайзын даа ўріктірген полар, неке* (КГ ПАО). 3. Чағын полыбызарға, ынағлазарға. – *неодобр.* Подружиться, сблизиться. *Түрчедең, харындас чіли, хостаныс сыхханнар. Олар іколең не хостаныс чөрчеткенін көр салбинаң, оларға ідіргегі тут сыххан* (БТ О). 4. Иртіре тудынып, най чағын полыбызарға. – *прост.* Сблизиться; снюхаться. *Ол хайдаг-да наа хатнаң хостаныс чөрчеткенін кем-де көрген полча* (КГ ХА Т). *Ырах ниместе хостаныс чөрчеткен чиит хыс позы позына өкерсінче полар кирек* (СА КК2).

ХОСТАНАРҒА [хостан-] *иділ.* Тойда ирге парчатхан хыснаң хада чөрерге, хыстың өөрезі полып, чөрерге. – *уст.* Сопровождать невесту во время свадебной церемонии, быть подругой невесты. *Аны, той тоозылғанҷа, хостанарға киреқсің. Син аны хостанарға парзаң, ўр ниместеңөк ирге парыбызарзың тіп, чөптепчеткеннері минің көңніме кір парғанын олар сизін салған осхастар* (ШВ ЧС).

ХОСТИ 1. Тың ырах нимес, чағын. – Рядом, по соседству с кем-л. *Сыгданы вагонға кире холтыхтап парып, позынаң хости одыртып салған* (ЧС ПТ). *Чир ўстўнде амыр чуртапчам мин пасха чир-суғчыларымнаң хости* (МВ КС). 2. Пірге хырыглыг, хончыхти. – Смежный, расположенный рядом. *Хости пулуңда тілеп көр. Хости аалларда чуртапчабыс.* □ **Хости полғаннаң хорап парбас**. – От того, что рядом, с человека не убудет.

ХОСТИРҒА [хоста-] *иділ.* 1. Аттарны пірге көлерге. – Запрягать в пару (лошадей). *Позы мўн чөрген хула пииге Паскирнің позырах тайын хостабысхан* (КИ ЧХ). *Пайрам алнында аттарны хостирға ағылғаннар.* 2. Сўрерге. – Гнать, отгонять; гнаться. *Мойнах, пастағы арада, идер ниме таппан на чіли, хурағаннар хостап сыххан* (ЧС АУ). *Хайдаг-да тызы чох хут пісті аал пазынаң азаана читіре майыгыс пілбин хостаплача* (КГ ПА).

ХОСТО *адал.* 1. Чаа тирии, ыырчыны позы атчаң ух. – *фольк*. Богатырская стрела, сама разящая врага. *Тағны талаҷаң мылтых пиргеннер, тасхыл иксеҷең хосто пиргеннер* (ДН К). *Хара чирнің ӱстӱнде хосто-чахсы хооли тӱскен* (ХО). 2. Соған пазы. – Железный наконечник стрелы. *Хуйахтар, хостолар, чізіл турзын тоң нанда* (ДН К). *Иртеннең тынныг хостозын иирге теере тарт салған* (ХО).

ХОСТЫРАРҒА [хостыр-] I *иділ.* Пірее нимені хоза итірерге, хоза пиргізерге. – Добиваться прибавки. *Ахча хостырарға матап кӱстенген, че пір дее киліспеен. Арғызым пастығынзар ахча хостырарға көп хати чӧрген.*

ХОСТЫРАРҒА [хостыр-] II *иділ.* Тастаттырарға (ирге). – Быть брошенной, оставленной мужем, разведенной. *Я, «хыныс» соонаң килген: Сариҷек пір чыл пазында хонғанына хостыр чӧре халған* (БФ П-А). *Катрин... Хатха хостырған ирзің ме син!* (ХА).

ХОСХАНАХ I *адал.* Хойның, пасха даа малның чағлыг ічегезі. – Толстая жирная кишка (*животных*). *Прай ічегелер аразында хосханахха мин най тың хынҷаңмын* (КВ МТ). *Хосханахты ӱр арах пызырып алза, аны чирге чахсы полча.*

ХОСХАНАХ II *хыйг.* Хайди полдың! тіп тузалыг киректелче. – Выражает удивление, соответствует русск. *О! Хосханах, Тохчын аҷазы, сӱген хабарға парып, чӱгӱріснең айлан килир* (ТМ ПТ). *Хосханах! Пӧзік чарда Ася тур салтыр* (ХА А). *Хосханах, мына Сакманах тіп, чабыс ирен кізілер аразынаң піссер, чилексіреен ниме чіли, ӧтіп одыр* (БФ ТО).

ХОСХАР I *адал.* Тасхылларда чуртапчатхан, чоон мӱӱстіг сас аң. – Горный козел (самец). *Анда ол улуг, чоон мӱӱстіг хосхарны кӧр салбинаң, ағазына сах мындох искір пирген* (КИ АЧ). *Хосхарлар мында удаа учурир полыбысты таң тіп, апсах кӧӧлҷе мылтиин тимнеп турған* (ШВ СМ).

ХОСХАР II *адал.* 1. Полярнай чылтыс. – Полярная звезда. *Хосхар чарых чарыпча. Хосхар чылтыс айас тигірде чахсы көрінче.* 2. Читіген чылтыстары. – Созвездие Большой Медведицы. *Ол ӱр кӧр турған, хайди хосхар чылтызы тигірде кӧй турған* (ХА А). *Хосхар чылтыстары айас тигірде пызыңнапчатханнар.*

ХОСХАР III *адал.* Часхы айның ады. – Апрель. *Пу палыхтың ӧрген чайҷаң тузы хосхар айдаң хандых айлар тоозылғанҷа, полча* (БТ КСЧ). *Кӱскӱстің ӧрген чайар тузы, хосхар айның халғанҷы кӱннерінде пасталып, силкер ай тоозылғанҷа, парча* (БТ КСЧ).

ХОСХЫН *адал.* 1. Мӱӱстіг чоон малның арғазының хузурух ӱстӱндегі чардығы. – Часть надтазовой области спины крупного рогатого скота. *Пуғаны хосхыннаң чыртарға. Апсах тарын парып, ол малның хосхынынаң саап пар килген* (ТМ ПТ). 2. Ат изерінің чардығы, изер чылбазын тіп, хузурух алтына суғылча. – Подхвостник. *Пиліндегі пис холлаан, хости киліп, хосхынын суурған, кӱмӱстіг чӱгенін пазынаң суурған* (АТ). *Хостап чӧріп, хосхын суххан* (А М).

ХОХ I *адал.* Ізіг ойба, хыбын. – Горячий пепел, искра. *Усчатхан одыңда хох көрінче. Хохты тың тибіредерге чарабас.*

ХОХ II *адал.* Тамахтың тастындағы чардығы. – *саг.* Шелуха. *Син мағаа хох ла чіли пілдірчезің, аннаңар паза сығдыратпа* (ЧМ КЧ). *Уучам хохты көрбинче, тамахты хоорча, анаң сохча, анаң сарғааснаң чилге хаптырча* (ХА А).

ХОХАЙ I *адал.* Сыхтас, тың хысхы. – Вопль. *Хохайны истіп салып, аның чӱреенде уғаа изі чох пол парған – чаадаң хомай тылаас килді полар тіп сағын салған* (ТН КК). *Тасхар хайдағ-да хохай истіл парған.* □ **Аданың ачии ползын, инейнің хохайы ползын.** – Пусть будут горе отца, вопли матери.

ХОХАЙ II Хызамдых арах. – *саг.* Розоватый, с розовым оттенком. *Хохай чахайахты хынған хызына сыйлап пирген. Чазаа толдыра хохай чахайахтар тол парғаны прайзын даа чапсытхан полза, ол пір дее кілебинчеткенін көзіділ, паза ла полбаста ах ромашкаларны ӱс сыххан* (ТМ ПТ).

ХОХЛИРҒА [хохла-] *иділ.* 1. Кӱзӱрирге, нызырирға. – Ёкать; издавать шлепающий звук, урчать (в животе). *Істім хохлапча. Тракторыбыс пірде хохли, пірде хахли тӱзіп, тымыл парча* (ТИ МП). 2. Тӱклирге, тың сабыларға. – *перен.* Стучать, биться, ёкать

(о сердце). *Чӱрек хохлапча. Сала табырах пар сыхханда, чӱреем хохлап сыххан.*

ХОХПАХ *пілд.* Істіндегі ниме чох. – Полый; имеющий внутренность. *Ханға пурлухчатхан хохпах чӱреем көксімнең сығара чачырирға тӧӧй пілдірген* (СА КК2). *Хохпах тӧгені табырах кисклеп салғабыс.*

ХОХСИРҒА [хохсы-] *иділ.* Чіксінерге, чиркенерге. – Брезговать, испытывать отвращение к кому-, чему-л. *Ол, узун хуртты кӧр салып, хохсып парған* (КГ ПАО). *Хыймырапчатхан сомысханнарны тударға хохсып парған.*

ХОХСЫРИРҒА [хохсыра-] *иділ.* Асхынах полып одырарға, синерге. – Убывать, уменьшаться. *Хайнап турған пазыңа піліс хоспазаң, хохсыридыр* (ТН БВ ЧЭ). *Тӳрче поларынаң ол кӧл хохсырап сыхханын көріп, олар ӳрӳгізіп пастабысханнар* (АА).

ХОХТАЛАРҒА [хохтал-] *иділ.* Хыйа алыларға, хахтыларға, азырыларға. – Сдираться, отдираться. *Стененің сырын чадап ла хохтап алғаннарына олар най тың ӧрініп, паза ла полбаста сегіреңнезіп пастааннар* (ТЛ О). *Синің палиың хохтал сыхты тіп, имҷі паза ла полбаста ол оолахха удур кӳлінібіскен* (ТЛ О).

ХОХТИРҒА [хохта-] *иділ.* 1. Пірее нименің ӳстӳндегі чардығын, ағас хастырығын алай пірее пасха даа нимелерін, сууларға, хыйа идерге. – Отделять, снимать верхний слой чего-л., например, сдирать кору дерева и т. п. *Хазыңны хохтирға. Артайның палиин саңайға хохтабысхан* (КГ ХА Т). 2. Пірее нимені, хырып, аарлирға, пірее ниме сығарып аларға тіп, хасхланарға. – Очищать, соскабливая; соскабливать; ковырять что-л. *Ідістің істінде хат парған нимелерні хохтабызарға кирек. Анда ирғі азыр тыттың хыринда саас хохтаан* (СА А). 3. Чапсырылған алай чапсын парған нимені хыйа идерге, хырарға, азырарға. – Отдирать, отрывать что-л. приклеенное, прилипшее. *Пулуңда сын парған шкафтың сыры хохтал партыр* (ХА А). *Иб істінде кірліг, таң, стенелерін хохтап салғаннар ба* (ЧС АЎХ).

ХОХТЫ *адал.* 1. Ағастағы улуғ нимес хоол. – Небольшое дупло. *Мин кӳн чылиында парчых хохтызы алтында велосипедім тыхтап, нысхап парчатхабын* (ТН ТКӦ). *Ирғі ағаста хохты иділ партыр.* 2. Иб хыриндағы ағаста алай сырғайда парчыхтарға ағаснаң иділген тураҷах. – Скворечник. *Отыс ікі бе, отыс ӳс пе чылда пабазы, узанып, турғысхан парчых хохтызы ідӧк пӳдінінең пик турча* (ТН ТК). *Чылыг чирзер парған хустарны кізілер чылыг удурлапчалар, парчыхтарға хохтылар пӳдір пирчелер* (Ч Ч К).

ХОХЧЫРИРҒА [хохчыра-] *иділ., кӧр.:* **хохсырирға**.

ХОХЫР *пілд., кӧр.:* **арғаас**.

ХОХЫРАРҒА [хохыра-] I *иділ.* Пырғырарға (ат). – Фыркать (о лошади). *Андох ағастар тыҷырасхан паза ат хохырған* (ТМ ПТ). *Пора аттың таналары тардайып, хохырыбызып, анаң чалбағынҷа тоғыр тастаан* (КВ А). *Табырах полыс пириңер тіп чоохтанған чіли удаа хохырча* (БФ ХЧ).

ХОХЫРАРҒА [хохыр-] II *иділ.* Хорых парып, аахтирға, абоғырарға. – *кач.* Кричать (от испуга), вопить. *Чабал ӳннең хохырып, сарыг тай чылғыларзар чидізіп одырған* (ДН ЫА). *Парар алнында чуртым ӳчӳн хан тоолат саларға килізер ызых чиріме, – хариин ачыда, ачырғанып, хохырыбысхан ол* (НК КХ).

ХОҰА I *адал.* 1. Харахтарға иділген тизіктіг ӧнетін сырайға кисчең ис алай ба тойнаң чаххан ниме. – Маска. *Хоҷаларын кизіп алып, таныбас пол парғаннар чіли, олар хайди ла полза постарын тудынғаннар* (КИ ЧХ). *Хоҷа кис салғаннар туразар кірглеп килгеннер.* 2. Посты таныттырбас пӧгіннең чӳленген кізі. – Ряженый. *Кӧледе кӳннерде хоҷалар чӧрҷең* (ХРС). *Хоҷаларны чылда пір хати кӧрерге килісче.* 3. Иптіг нимес, чут, тасты хомай киптіг кізі. – *перен.* Неряха, неопрятный (о человеке). *Хоҷа кізіні кӧрерге дее аар. Хоҷа тастылыг поларға.*

ХОҰА II *адал.* 1. Кирі кізі, апсах. – *саг.* Старый человек, старец. *Хоҷа апсахтың чоогын истерге хыныг полған. Хоҷаның чуртазы хатыг тустарда ирткен.* 2. Садыҕчы. – *шор.* Купец, господин. *Хоҷа кізі кирек нимелер сатхан. Хоҷанаң чоохтазарға оой ла полбаан.*

ХОҰАЙАРҒА [хоҷай-] *иділ.* 1. Пурдайарға, сіс пararға. – Насупиться, надменно надуться. *Хоҷай чӧрбе, мында синзер кӧрҷең кізі чоғыл. Ол палаларның хоҷайып одырға-*

нын көр полбин, паза оларнаң чоохтаспасха чарат салған (КГ ПАО). 2. Улуғсырхирға, көдірілҷек поларға. – Проявлять высокомерие, заносчивость, дерзость. *Хоҷайарға ӳгрен парып, ол хыс хайди ла полза пол чӧрчеткен* (АТ). *Аның хоҷайғаны чахсы нимес.*

ХОҷАҢНИРҒА [хоҷаңна-] *иділ.* 1. Көдірілҷегін көзіділ, сіс параргға, пурдайарға. – Быть высокомерно надутым. *Хоҷаңнап, чоохтазарға даа хынмаан пу хыс. Пасха городта чуртап, хоҷаңнирға ӳгреніп алтыр тіп, сағын салған ол оол.* 2. Улығзырхап, көдірілҷек поларға, посты пасхаларынаң хыйға, артых санап, сын нимес тудынарға, хойраларға; пасхаҷыл тудынарға. – Быть задиристым, заносчивым, *разг.* кривляться, поясничать, воображать; держать себя неестественно. *Ол хоҷаңнап ала, нинҷе сурзаң, анҷох чоохтапча. Ирткен ӳлӳкӳнде хайди ол хоҷаңнады, ӧтіркеді!* (БТ О). 3. Сегірерге, сегіреңнирге (ӧрінчеткен паладаңар). – *перен.* Подпрыгивать, прыгать (о ребенке, от радости*). Наа машинаҷахтарын көр салып, оолағас хоҷаңнап сыххан. Палаҷах ӧрінгеніне тың хоҷаңнаан.*

ХОҷАҢНОС *пілд.* 1. Хойралҷых. – Кривляка. *Хоҷаңнос кізі піске кирек чоғыл. Мин андағ хоҷаңнос ипчілерні дее көргем тіп, ол тамкызын ағырин тартып одырған* (КИ АЧ). 2. Сырбалҷых, хазалҷых, көдірілҷек оңдайлығ. – Заносчивый, задиристый. *Ол оолах кічігдең ала хоҷаңнос пілдірген. Хоҷаңнос иреннең чоохтас полбасха төӧй пілдірген.* 3. Пір орында сым одыр полбас, уғаа чапчаң. – *перен.* Вертлявый *Хоҷаңнос паланы тохтат сал турарға кирек. Хоҷаңнос палаҷах прайзының соонҷа ибіріл чӧрген.*

ХОҷЫРАДА *нареч.* Табыс сығарып, суулап, чаплада (тайнирға). – Громко, с шумом (жевать). *Анаң чохыр адай, узун чылаңотха чадып, пудындағы хус азаан тістерінең хаап, позының иді теерізін хада ходыра тартып (тартыпчадып, чохыр адай оорли түскен), хоҷырада тайнап сыххан* (ДН ЫА). *Күрең ат, суғулиин хоҷырада табырах-табырах тайнанып, сала чортпаадағ хасты инген; олох табырахнаң соох хара суғның піҷіреніп ахчатхан ідізіне читкен* (ДН ЫА).

ХОҷЫРАЗАРҒА [хоҷырас-] *иділ.* Табыс сығарып, суулазарға, тығдырирға (көптеңер). – Шуметь, издавать шум, треск (о многих). *Пірееде чылғыларның, пырғырызып, анаң, тимір тузамахтарын сығдырадып, Ӳӳс хазындағы сайда хоҷыразып, сегір чӧргеннері истілче* (КВ С). *Арығ хастада маллар табыстары хоҷыразып пастабысханнар* (ХЧ).

ХОҷЫРИРҒА [хоҷыра-] *иділ.* Суулирға. – Шуметь. *Кем анда хоҷырапча? Тың хоҷырирға кирек чоғыл.* 2. Суулас сығарарға, кӳзӳрирге, нызырирға, тың истілерге (істінде). – Бурлить, бурчать (о животе). *Істім пӳӳн матап хоҷырапча. Аның істі ӳчӳн уйадыстығ пілдірген, істі-харын тохтабин хоҷыраан.*

ХОШХАНАХ *хыйғ., көр.:* **хосханах**.

ХУБА I *адал., бельт., көр.:* **тудым**.

ХУБА II *пілд.* Ах, хуурта тарт парған, чазар парған, ах-сарығ, ах-кӳрең ӧңніг. – Бледный, бледно-желтый, светло-коричневый. *Тигей тӧзінҷе хуба чазыны ӧтіре Чобат суғ чат партыр* (ДН ЫА). *Мына, Серафим Ефимович, иліге чағдабысхан хуба тоғылах кізі* (БФ ПА).

ХУБАА *адал., саг., көр.:* **хума**, **хаҷы**, **кӳрее**.

ХУБАҒАН *адал., саг., бельт., көр.:* **ӧрбекей**.

ХУБАЗАРҒА [хубас-] *иділ.* 1. Пірее кізінең хада поларға, палғалызарға, пірлезерге (пірге поларға). – Связываться с кем-л. *Кыҷакнаң Кетрин тӳнеедең пеер хада хубас парирлар* (БТ О). *Оолаам, син хайдағ ла полза кізілернең хубаспа тіп, ууҷам мағаа матап пазыма сиирт салған осхас* (ТИ МП). 2. Пірее кізінең хада узирға. – *перен.* Быть в интимных отношениях. *Таныс нимес кізінең хубазарға чарабас тіпчелер имҷілер. Ол оол кемнең не полза хубас чӧрче.*

ХУБАЗЫН 1. Пурунғы сабаллығ ағастарның тас пол парған чуғы. – *уст.* Янтарь. *Балтийскай талай хыринда хубазын көп табылча. Хубазын талайда даа, суғда даа* полча (ХЧ). 2. Пурунғы сабаллығ ағастарның тас пол парған чуғынаң иділген. – Сделанный из янтаря, янтарный. *Хызым хубазын ызырғаа хынмин турча. Мойнында аның хубазын монҷых іліл партыр* (ПА СПН). 3. Сарығ арах ӧңніг. – Прозрачно-жёлтый, янтарный (о цвете). *Хубазын ӧңніг сазы*

аның ибіркі прай даа хыстарның атархазын төріткен (ПШ АСХ). *Хубазын өңніг көгенек өкерек көрінчеткен.*

ХУБАН *пілд.* Пора алай сарығ арах чарых күрең өң, ах өңнең палғалыстыра өңніг. – Светло-коричневый с сероватым или желтоватым оттенком, русый, пепельный. *Хубан-сарығ өңніг састыг хызыҷахты ам даа ол чүреенде ал чөрче полар* (ХА А). *Аның хубан сазыҷағы харах алнында ам даа көрінче* (ТЛ О).

ХУБАҢХАЙ *пілд.* 1. Ағамдых, ах арах, ах өңе төөй (сырайдаңар). – Белесый, бледноватый (о лице). *Хубаңхай сырайлыг оол, пісті удурлир удурлабас ла полып, алнызар ойли халған* (КИ ЧХ). *Оларның отрядындағы хубаңхай өңніг сырайлыг хысты ол ам даа ундуда чоғыл* (НК КХ). *2.* Сала хуур парған (оттаңар). – Слегка пожелтевший (о траве). *Ах чазының ортызында, ады чох соор, мал таборының хыринда, тигір аңдаан пүүр чіли, хубаңхай тур халған* (КВ К). *Хубаңхай отты орай күскүзін сабарға киліскен.*

ХУБАРАРҒА [хубар-] *иділ.* 1. Ағарта тартарға, чазарта тартарға. – Бледнеть, белеть (о лице). *Тың хубарарға. Пірсі аның ӱстӱне чадыбызып, сыбырап сыххан, тарынысха хубар парған сырайына* (КВ МТ). 2. Сарғаларға (оттаңар). – Желтеть (о траве). *Чадыбысхан оттар хаҷанох хубар парғаннар. Тура алнында өс парған от хубарып пастапча.* 3. Күнге оңарға. – Выгорать на солнце. *Өңніг чазы көместең хубар парир. Наңмырлар чағбин, ибіре чалаас таглар пілдірте хубарыбысты* (ТН ЧТ).

ХУБАХ *адал.* 1. Сабаллыг ағастың пӱрчӱгі, *көр.:* **пӱрчӱк**. – Почка (хвойного дерева). *Піс часхызын сыбыра хубах теерерге чөрчеңміс – школада андаг кибір полған* (ХЧ). *Часхызын тыт, харағай хубағын (махайағын) теерер* (ХА). 2. Махайах (харағайның, тыттың). – *бельт*. Шишка (сосновая, лиственничная). *Іди пастыр чөріп, ол пірее хати чирзер мӧкейібісче, анда-мында чатхлапчатхан от пӱрлері аразында чазын салған хубахты алып алча* (СА КК). *Харағай хубағын суғда чахсы хайнадып алып, аның сӱзӱнін им чіли ісчелер.*

ХУБАХАЙ *пілд., көр.:* **хубаңхай**.

ХУБУЛАРҒА [хубул-] *иділ.* 1. Алызарға, таныбас иде чазанарға. – Меняться, преображаться, превращаться. *Чӱзер чыллар аразында хубулбаан позың хайди пу піс позыбыс харағынаң на көрген нинче-де чыллар аразында хубул пардың* (ЧМ КЧ). *Нымахтар, сарыннар, төлдең төлге чидіп, хубулып, алызып, амғы туста чуртап парчалар* (АТ). *Хурғун Арығның айча сырайы ардабысхан, күнче сырайы хубулыбысхан* (КС КХ). 2. Тонанарға, көрімін алыстырарға. – Перевоплощаться, преображаться. *Пілізі улуг Хара Пурғун, прай чирні ибіре көріп, Ах Чачахнаң Харанчеектің, хуу хустарға хубулып, учух парығаннарын танып тапты* (БП ТЧЭ). *Хайхастыг хубулған харах көзіне ибіркінің сілии* (ХА А). 3. Пірее ниме кизіп, таныбас иде тонанарға; чӱленерге. – Одеваться в маскарадный костюм, рядиться. *Хубулыбызам салғахха, көбіктіг салғахха* (ШВ СМ). *Пір дее кізі оңар полбиныбысхан, ноға ол іди хубул парған* (ХЧ). 4. Падеж, тус паза ан. п. хоостыра тастын, көрімін алыстырарға. – *грам*. Изменяться, склоняться, спрягаться. *Пу сӧс падеж пастыра хубулча. Ол сӧс сырайларча чахсы хубулча*. 5. Чазынарға. – *перен.* Скрываться, избегать кого-л. *Нинче-нинче тус хубул чӧрерге. Че пу кізее хубуларға кирек тее чох полған* (СА ККЗ). 6. Ірін, ипчізін алаахтырып, пасха кізінең чӧрерге, узирға. – *перен.* Изменять, нарушать супружескую верность. *Ірі ипчізіне пілдіртпин хубул чӧрче. Харах көзіне хызы, чахсы сағынып албин, хубулча*.

ХУБУЛДЫРАРҒА [хубулдыр-] *иділ.* 1. Алыстырарға, таныбас иде чазандырарға. – Изменять, преображать, превращать. *Паҷах таа инейні хубулдырарға халғанох, чӱрегі хатыг-хатыг даа полза, нымзи түскен...* (КМ АЧ). *Сірер нимее піди хубул парып чӧрчезер тіп, иней перініп ала, туразар чыпли ла халған* (ТИ МП). 2. Тонандырарға, көрімін алыстыра итірерге. – Заставлять перевоплощаться. *Сині кем піди хубулдыр салды? Наада чаап парған хар ибіркіні хубулдыр салтыр.* 3. Пірее ниме кизіп, таныбас иде тонандырарға; чӱлендірерге. – Одевать в маскарадный костюм, рядить. *Кӧледедең Мылтыхха читіре олғаннарны хубулдырып,*

аал аразынҷа чӧрдіріп, ойын хыныг парҷаң полған алында (ХЧ). *Наа чыл пайрамында хай пірее кізілер постарын хубулдырарға хынчалар.* 4. Падеж, тус паза аның хоостыра тастын, көрімін алыстырарға. – *грам.* Склонять, спрягать. *Ол ла сӧсті хубулдырарға ӱгрен полбинчатханы аны тың ачырғандырған* (ТИ МП). *Пу сӧстерні хубулдыр салза ла, ӱгретчі паза ағаа тегбес тіп сағын салған оолах* (КС Т). 5. Чазырарға. – *перен.* Скрывать, заставлять избегать кого-л. *Улуг частыг апсахты кем хубулдырар, позы киректебезе. Син андағ улуг пастыхсың ма, олаңай чон хубулдырча ба?* 6. Ірін, ипчізін алаахтырып, пасха кізінең чӧргізерге, узуттырарға. – *перен.* Заставлять изменять, нарушать супружескую верность. *Сағаа ол хыс іди тың кирек пе, сизінчем, хубулдырарға кӱстенчезің. Ол кізі сині хубулдыр парир, тохтат!*

ХУБУЛДЫРЫҒҶЫ *адал.* Пірее нименооны алыстырчатхан кізі. – Преобразователь. *Чуртас хубулдырығҷызына киртінминчеткен кізілер ам даа көп полғанынаңар ол таластарны тохтат саларға чарат салған* (ЧМ КЧ). *Позының чуртапчатхан туразын ол хубулдырығҷы табан тастын сыбыра алыстыр салча.*

ХУБУЛҶАХ *пілд.* 1. Алысхах. – Изменчивый. *Часхы кӱннің хубулҷах полчатханын ол пӱӱл ле сизін салған* (ТН КК). *Хыстың хылии часхы кӱн осхас хубулҷах полча, оолғым* (СА КК3). 2. Ікі сырайлыг, чойырхос, арыг сағыстыг нимес. – Двуличный, лицемерный, неискренний. *Кізінің хубулҷах хылиин алыстыр поларға сидік тіп, апсах паза даа тапсабаан* (ШВ СМ). *Хубулҷах кізідең мин чоохтазарым даа килбинче.*

ХУБУЛЫС *адал.* 1. Алызыг, пір нимедең пасха нимее айландырыг. – Изменение, превращение. *Октябрьның ирткен чолына хайбағыныбыссаң, анынаң хада килген чуртас хубулызына таңнирға ла килісче* (ДС ХСХ). *Кӱннернің хубулызын ол піди ле сизін салып, паза чолға тимненчедіп, прай кирек нимелерні алып аларға чаратхан* (ТМ ПТ). 2. Имя чоох чардыхтарының санҷа, падежтерҷе, сырайҷа (тартылғы формада) алызии. – *грам.* Словоизменение, склонение. *Сӧстернің сырай пастыра хубулызы. Сӧстерні падежче хубулдырып аларға ӱгреніп алғанда, мағаа уғаа ниик пол парған чоохтағлар даа пӱдірерге* (СА КК). 3. Иділістернің тус паза сырайҷа алызии. – Изменение глаголов по временам и лицам. *Иділістернің тустарҷа хубулызын пілерге кирек. Иділістернің сырайҷа хубулызын ӱгренҷі чахсы оңарча.*

ХУДА *адал.* 1. Хысты ирге парарға чӧптеҷең кибір. – Свадебный обряд, обряд предложения женихом руки, сватовство. *Худаа парып худаласханнар, ирге парып, ирліг пол парған* (АА). *Алып төреен Хан Мирген худа саап одыр* (ХМ). 2. Хысты ирге парарға чӧпнең парчатхан кізі. – Сваха. *Порас ханның чуртына хырых худа кірче* (ХЧ). *Чарас-худа даа чох хончалар* (ТН ЧТ).

ХУДАҒАЙ *адал.* Хоных хончатхан оолхыстың іҷелерінің удур-тӧдір килісчеткені. – Сватья. *Олар уғаа ынаг худағайлар полғаннар тіп, чоохтасчаңнар ибіркідегілер* (ХЧ). *Удур-тӧдір улугласнаң на айланысчаңнар пу ікі худағай* (ХЧ).

ХУДАҒАЙЛАЗАРҒА [худағайлас-] *иділ.* Оол-хыстың хоных хонғаннары хоостыра туғанназарға. – Родниться через брак своих детей, признавать сватов. *Ол ікі ипчі уғаа чахсы худағайласчатханнарына прайзы даа атаархан полар* (ЛЧ). *Хыс ирге парғанда, паза хайди идерзің зе, ол чох чуртапчатхан хонҷыхтарнаң худағайлазарға килізерӧк* (ТН КК).

ХУДАЙ *адал.* Тилекейні, прай пар нимелерні чайаан, ӧӧркідең прай нименең устапчатхан Чайаан. – Создатель Вселенной, всего сущего, обладающий высшим разумом, управляющий миром; Бог, божество. *Худай хоных пирзе, таңда прай ниме пар полар тіп, удаа чоохтан салҷаң аның кирі іҷезі* (ХА А). *Соонаң алты неделяҷа, «крек» иткен ӱчӱн, Худайға пазырған* (ТВ АТ). □ **Пирген Худай пир турзын, Пиҷеңдей апсах хаап турзын** (ХС)**.** – Дающий бог пусть дает, старик Пиджендей пусть берет.

ХУДАЙ-АБАҶАХ *адал.* Тилекейні, прай пар нимелерні чайаан, ӧӧркідең прай нименең устапчатхан Чайаан. – *собир.* Бог-отец. *Худай-абаҷах пирер не андағ кӱнні* (ТМ ПТ). *Торай?! – Ниме полбинча чир ӱстӱнде,*

худай-абаҷах, – ипчілер халахтанысханнар (ТМ ЧЧ).

ХУДАЙЫМАЙ *хыйг.* Хайдаг-да сагыбаан өрініст, хорғысты, таңнасты паза ан. п. таныхтапчатхан сöс. – Междометие, выражающее сильные, неожиданные чувства радости, испуга, удивления и т. п. *Йо, худайымай, тӳнее хайди тың агырдым* (ГХЯ). *Аннаҷар ол пірееде ниик хоныхха чидерін, худайымай тіп, сурынҷаҷ, хараа-кӳнӧрте худайга пазырҷаҷ* (КВ МТ).

ХУДАЛАЗАРҒА [худалас-] *иділ.* 1. Пірее хысты ирге аларга паба-іҷезінең чӧп аларга, чарадыг аларга. – Просить согласия на брак с кем-л. (у невесты или ее родителей, родственников); сватать вместе с кем-л. *Олар мині ӳрдең алох худалас парирлар, че іҷем пір дее чарадыг пирбинче тіп, ол хыс сала ла ылгаҷнабин чоохтаныбысхан* (ПА СА). *Худалазарга чарат салып, ол хыстаҷ чарадыг даа сурарга сагынмин салган ӳчӳн, андаг обалга кірген ноо* (ШВ ЧС). 2. Хазын хоостыра туганназарга. – Породниться путем брака детей. *Хызын ирге пиріп худалазарга пастаан. Пір ле кізі хайхатпаан полар, неке, пу ипчілернің ӳр ле нимес тус аразына піди ынаг худаласханы* (ХЧ).

ХУДАЛАС *адал.* Пірее хысты ирге парарга чӧптеені, паба-іҷезінең чарадыг алганы. – Сватовство. *Пастагызын худаласха парарга. Худалас хатыг парган ол туста, пістіҷнер дее агаа хас-хаҷанох таа тимненземер, оҷ поларына ізес чох полган* (ХЧ).

ХУДАЛИРҒА [худала-] *иділ.* Пірее хысты ирге парарга чӧптирге, паба-іҷезінең чарадыг аларга. – Сватать. *Алында тың сіліг Абахай Пахта теен хыс полтыр, Хайырғас теен кізі аны худалаптыр* (ХЧКЧ). *Нинҷе-де кӳн ирт парганда, мин Хызиркені худалаам* (ТИ ХӦ). □ **Хызыл киик көрінзе, атып аларга. Хыс пала урунза, худалирга** (ХС)**.** – Если покажется косуля – подстрелить. Если девушка попадется – сосватать.

ХУДУЛАРҒА [худул-] *иділ., көр.:* **хутуларга**.

ХУЗАРҒА [хус-] I *иділ.* Көңні хомай полып, чиисті ахсынаң сыгарарга. – Извергать пищу из желудка через рот, рвать, блевать. *Ікі идек конфет алып, хусханҷа чіп көрербіс* (ТН БВ ЧЭ). *Самолетха одырзох, хузарга тимненіп, паза даа кізілерні көрбинібіскен полган* (СА КК II).

ХУЗАРҒА [хус-] II *иділ.* Пірее нимені урарга, тӧгерге, тооладарга. – *кач.* Наливать, лить; сыпать. *Ол ипчі ӳзігі чох килген аалҷыларга чай хусчатхан* (КВ МТ). *Тамахты кӧнектең хапха хузарга.*

ХУЗУРУХ *адал.* 1. Малның, аңның соондагы хоза ніскереде парчатхан чардыгы. – Хвост. *Чохыр адай суг хастада ойлаглап, чол узада көрглеп, хыңзыглап, хузуриинаң хабыргаларын сабынглаан* (ДН ЫА). *Син пастап, минің хузуриимда нинҷе хылдыр, санап ал, – тидір* (ЧТ). 2. Хустарның соо чардыгындагы узун чӳглерінің чыылган поомы. – Удлиненный пучок перьев на заднем конце тела (у птиц). *Саасханны узун хузуругынаң хаап аларга. Ол чоон хустың хузурии даа илбек полган* (КГ ЧХ). 3. Састың көрімі, узун касты чыып, ніткеде палгап салганы. – Хвост (длинные волосы, стянутые чем-н. на затылке). *Сазын хузурухха чыып салтыр. Хызыҷахтың ніткезіндегі хузурии, паа системіп, иңніне чайыла халган* (ЧЛ АЧТ). 4. Учух чӧрерге иділген аппараттың соондагы чардыгы. – Задняя часть летательного аппарата. *Вертолеттың хузурии кӳнге чылтырапчатхан. Самолеттың хузуриин на көр халгабыс.* 5. Көгенек идегінің соо. – Шлейф (платья). *Наа хыстың ах көгенектің хузурии чир ӳстӳнҷе чайыл парчатхан. Көгенееңнің хузуриин тут.* 6. Хай пірее нимелернің соондагы чардыгы (теес паза ан. п.). – Что-л., следующее или простирающееся за чем-л., напоминая при этом хвост (очередь и и т. п.). *Чолҷа парчатхан машиналарның хузурии тоозылбасха тӧӧй. Пу теестің хузурии көрінминче.* 7. Хайдаг-да тогыстың толдырылбин халган чардыгы, алым. – Задолженность (о делах и т. п.). *Туранының пӳдіріл парига ны чагдапча, че итчең тогыстың хузурии ам даа илееде. Пу сессияда аның хузурухтары пар.* 8. Чойланып тудынчатхан кізі. – *перен.* Прихвостень. *Хузурух пол парарга ӳр нимес. Соонаң истілген, тігі чылдох индірілген пайларның артхан-халган хузурухтарын тапхлап, индіргеннер тіп* (ТН СКК).

ХУЗУРУХТЫҒ *пілд.* 1. Малның, аңның соондағы хоза ніскереде парчатхан чардығы пар. – Имеющий хвост, с хвостом. *Хузурухтығ пӱӱр кірзе, кірістіг охчаа табылар* (КМ ТТ). *Сынап пастыхтарның алнында, көйтік хузурухтығ тӱлгӱ чіли, хойралып пастабысчалар* (СА КК). 2. Хустарның соо чардығындағы узун чӱглерінің чыылған поомы пар. – Имеющий удлиненный пучок перьев на заднем конце тела; с хвостом (о птицах). *Узун хузурухтығ хус чалахай тигірде амыр учухчатхан. Узун хузурухтығ питук хазаа ӱстӱнде одырча* (КГ ЧХ). 3. Хузурухти иділген причёскалығ. – С прической, похожей на хвост. *Сазы хузурухтығ ирен минің алнымда тура тӱскен. Ол ир кізіні узун хузурухтығ көр салбинаң инейлер сыбыхтаза ла халғаннар* (ТМ ПТ). 4. Учух чӧрҷең техниканың соондағы чардығы пар. – Имеющий хвост (о летательной технике). *Хысха хузурухтығ квадрокоптер тигірдең тӱспин ӱр тудылған. Ол узун хузурухтығ самолеттың хырында машинаҷаа кічиҷек ле тур салтырҷых.* 5. Көгенек идегінің соо пар. – Имеющий шлейф. *Хузурухтығ сигедектіг полған. Экскурсия апарчатхан ипчі хузурухтығ көгенек кис салғаны прайзының хайшин тартхан.* 6. Соондағы чардығы пар (теестеңер паза ан. п.). – Имеющий хвост (об очереди и т. п.). *Хузурухтығ теесті читіре турып аларға. Чіҷең ниме аларға турчатхан кізілернің теезі узун хузурухтығ тоозылбас иде тартыл парыбысхан.* 7. Толдырылбин халған чардығы пар, алымныг. – Имеющий задолженность. *Пу сессияны хузурухтығ тоостым. Тоғысты итчетсе, хузурухтығ полбасха харасчам.* 8. Чойланып тудынчатхан кізіліг. – *перен.* С прихвостнем. *Хузурухтығ килгені минің көңніме кірбинче. Хузурухтығ айлан килгеніңерні көрчем.* □ **Алты азахтығ, ікі пастығ, пір хузурухтығ (чалаң кізі).** – С шестью ногами, двумя головами, одним хвостом (человек, сидящий верхом на лошади). **Суға кірзе пір тудым, суғдаң сыхса – пір чазы (аттың хузуруғы).** – В воде горсть, а на суше целое поле (хвост лошади).

ХУЗУХ 1. Тайғада өсчеткен іңеліг, хысхычайғыда көк турчатхан тадылығ нимістіг торым пирчеткен ағас. – Кедр // кедровый. *Тігіне, суғнаң хости, абый хузух тигірзер сӧӧлінче* (БФ ТО). *Хузух ағастары чікім чирлердең ыраххы көгімні харап, улуғ алыптар чіли, пик ӧсклеп партырлар* (НК ХХ). 2. Торымның істіндегі нимістіг чардығы. – Орех. *Торымнар тӱзірглеп алып, хузух хазып одырғаннар* (ТМ ЧЧ). *Сымна көбізін хузухнаң азыранча, аннаңар тадылығ аның иді пызылахтаң даа аппағас* (ХЧ).

ХУЗУХТИРҒА [хузухта-] *иділ.* Торымныг ағастың торымнарын пилеттирге, теерерге. – Собирать орехи, шишки. *Хузух сыххан чылларда Леня хузухтап чӧрібісчең* (ХЧК). *Ол пу орыннарзар чыл сай хузухтап килче* (ИТ).

ХУЙ *адал.* Көңдей чир, чир алтындағы алай ба тағ істіндегі тастынзар сығыстығ орын. – Пещера. *Хайзы чыс ооллар тіҷеңнер, анда тирең хуй пар, анда тас теербен, андох пала пизігі* (ТМ ПТ). *Ағын суғлар даа, пус хуйлар алтына кіріп, кип-чоохтағы тағ ээзі, тынызын чазырған чіли, чіт чӧрібіскеннер* (ТМ ПТ).

ХУЙААҒАРҒА [хуйаах-] I *иділ.* 1. Пірее нимедең алай ба кізідең най тың чочирға, хорығарға, ӱрӱгерге. – Проявлять сильную боязнь, страх; всполошиться, метаться в страхе. *Хызыҷах харасхыда, чалғызан халза, хуйаахча. Ол оолах най тың хуйаах парғанына хайығ айландырбин, иней аннаң андар пар сыххан* (ТН КК). 2. Ӱрӱк параргә, хорығып, аар-пеер чӱгӱрерге. – Испугаться, от испуга метаться. *Хуйаах парып, инейнің халахтанчатханы пу ла полбаан* (КГ ПАО). *Хуйаах парған ат чолны даа көрбин, пу ла халыхтат парбинчатхан* (ДН ЫА).

ХУЙААҒАРҒА [хуйаах-] II *иділ.* Хуйаң, хаай чиис чіп алай суух ниме ізіп, сырай тырыстырарға, чыыра тартарға. – Морщиться от кислого вкуса. *Айраның ізіп, аарчың чіп, хуйаах пардым. Аарчынаң поралап салған седемні ізіп, ол хуйаах партыр.*

ХУЙАҢ *пілд.* Хаай, асхылдым, ачығ арах тадыпчатхан. – Кислый, терпкий. *У-у, мыны хайди чіп алар, уғаа хуйаң нооза* (ХА А). *Ағас чірчеде айран пазы хара суғ илбеңни тӱскен, хуйаң арах хазыр чызын ағастар арали тарадып* (ДН ЫА).

ХУЙАРҒА [хуй-] *иділ.* 1. Пірее нимедең алай ба кізідең чочып парып, хорых парып,

кинетін пасха саринзар сегірерге, тизерге, чүгүрерге. – Делать резкое движение в сторону (от испуга), убегать, сбегать. *Хозаннар пісті көр салбинаң табырах хуйғаннар. Узун мойынныг хуу хустар, кинетін ноо-да нимедең чочып, хуй сыхханнар* (БП ТЧ). 2. Тизерге, табырах параргa. – Убегать. *Казактар Ким чохтап кис көргеннер, че, сыдаспин, нандыра хуйғаннар* (ТМ ПТ). *Хайдар син піди хуй паризын тіп, аахтап ла халғаннар ол оолахтың соонча* (КГ ПАО).

ХУЙАХ I *адал.* 1. Теердең иділген арачыланчаң тириг. – *ист.* Куйак (щит из сыромятной кожи). *Хуйах тудып алып чаалазарға. Олох аразында узанчаңнарда чыдалар, пычахтар, хуйахтар итчең полтырлар* (ХЧК). 2. Чааҷының көксін чаа тириглерінең арачылапчатхан тимірдең иділген көгенек. – *фольк.* Доспехи, панцирь, кольчуга, латы; броня. *Чыдалары чылтырасча, хуйахтары күнге сағылысча* (КС Т). *Тимір хуйағын кизібіскен, хатыг хуйағын хатанған* (ХЧ).

ХУЙАХ II *адал.* 1. Алынча кізіні хомай нимелердең арачылапчатхан күс. – *этн.* Сила, которая защищает отдельного человека от напастей, злоключений. *Хуйахты пиктирге. Хуйағы чох төреен пала. Хуйағы пик кізі.* 2. Пірее кізінің пасхаҷыл айғахтыг күзі. – *этн.* Сверхъестественная сила, присущая некоторым людям. *Хуйағы хатыгох полтыр, аны осчаа чоғыл. Аның хуйағы пасха полтыр.* 3. Арачылаг. – *перен.* Защита. *Син минің хуйағым полчазың тізем, саба полбас. Маң чоғох тоғыста, че ол хаҷан даа семьяның пик хуйағы полча* (ХЧК).

ХУЙАХТАНАРҒА [хуйахтан-] I *иділ.* Чааҷының көксін чаа тириглерінең арачылапчатхан тимірдең иділген көгенек кизерге, хуйахнаң чабынарға, пиктенерге. – Надевать на себя куйак, панцирь, защищаться, накрываться броней. *Син, палам, хуйахтанып пілчезің ме тіп, ууҷазы андар чағын пас килген* (ТН КК). *Алыптар хуйахтанғлап алып, аттарына мүнібіскеннер, чолға сығарға тимде полғаннар* (АТ).

ХУЙАХТАНАРҒА [хуйахтан-] II *иділ.* 1. Хомай нимелердең арачылапчатхан күсті посха пирерге, турғызарға. – *этн.* Снабжать себя силой, которая защищает от напастей, злоключений. *Манинек, пілігҷі позы, хуйахтан полча. Ол, тағларзар чөріп, хуйахтаныр аладыр.* 2. Полар нимені сизінерге, алнынча көрерге, ухааннирға. – Интуитивно предвидеть, предчувствовать. *Оолағас амды поларын хуйахтанча тіп, ол инейек паза ла полбаста андар чағын пас киліп, чис кірес ілдір пирген* (АО). *Ол хыс хуйахтан пілчеткенін позы ла нимес, че ибіркілер ідөк сизін сыхханнар* (ТМ ПТ). 3. Арачыланарға. – Защищать себя, ставить себе защиту. *Аал-городтар, пу сағбаны исте, хуйахтанып пастааннар. Хамнап алып, ол теен, тас сібеелернең хуйахтанарға кирек тіп.*

ХУЙАХТИРҒА [хуйахта-] I *иділ.* Пиреезіне чааҷының көксін чаа тириглерінең арачылапчатхан тимірдең иділген көгенек кизіртерге. – Надевать на кого-л. куйак, панцирь, покрывать броней. *Чаалазыг алнында апсах туғанын хуйахтап салды. Син мині хуйахтаба, мин парчатхан чирде чааласпинчалар.*

ХУЙАХТИРҒА [хуйахта-] II *иділ.* 1. Алынча кізіні хомай нимелердең арачылапчатхан күсті пирерге. – *этн.* Снабжать силой, которая защищает отдельного человека от напастей, злоключений. *Пу наа паланы хуйахтирға кирек тееннер. Андаг искірігні Харанчеекке искір пиріп, палых кибін, иңніне арти тастап, Харанчеекті хуйахтап саларға хара тигірибзер ал чөр сыххан* (БП ТЧЭ). 2. Пиреезіне пасхаҷыл, айғахтыг итчеткен күсті пирерге. – *этн.* Придавать кому-л. сверхъестественную силу. *Хызиркені ууҷазы ӱрир алнында хуйахтап салтыр. Позының төлінде пірдеезін хуйахтабаан.* 3. Арачылирға, пиктирге. – Защищать, ставить защиту. *Тобырҷаа чох тайға ол аалны хуйахтапча. Орыстар, постарының хазналарын пик хуйахтап, чуртир чирлерін сыбыра алғыдып одырҷаңнар* (ХЧ).

ХУЙАХТЫҒ I 1. Хуйах кис салған, хуйағы пар. – *ист.* Одетый в куйак, панцирь, кольчугу. *Хуйахтыг алыпнаң тудызарға. Аннаң оларзар күмӱс хуйахтыг алып күлӱктер кір килгенде, ол паза даа чоогын сыгарбиныбысхан* (АА). 2. Ух, чара чачырачаң нимелер ӱтпес тимірнең чабын салған. – Покрытый броней. *Аның кип-азааның алтында хуйахтыг тимір артыл парған. Хуйахтыг*

танктар пістің не күсті нимес, че прай даа хазналарның күзін – тиришн көзітчелер (ХЧ).

ХУЙАХТЫҒ II *пілд.* 1. Кізіні хайраллапчатхан, көрінминчеткен, күстіг, хуйағы пар. – *этн.* Имеющий духа-хранителя, силу, защищающую его от напастей, человек. *Мукул хуйахтыг төреен, аннаңар ағырбин öскен. Син пик хуйахтыг кізізің, аннаңар синзер андаг-мындаг чабаллар кір полбас, палам, тіп иней пархазына күмüс кірес кизірт пирген* (ХА А). 2. Пасхаңыл, айғахтыг, күстіг. – *этн.* Имеющий сверхъестественную силу, экстрасенсорные способности. *Хатыг хуйахтыг кізі. Хуйахтыг ла кізілер чыыл партырлар мында.* 3. Арачылағлыг. – *перен.* Имеющий защиту. *Хуйахтыг сöбіре. Аның хуйахтыг полары килче, аннаңар синзер сыынча.*

ХУЙАХЧЫ *адал.* 1. Полар нимені сизінчеткен кізі, ухаанңыл. – Предсказатель, оракул, волшебник. *Аның алнында арбап полчатхан хуйахчы одыр салтыр. Ол апсах уғаа хуйахчы полчатханын пілзе дее, ноға-да аннаң чочынмин, андар кірген* (ТЛ О). 2. Полар нимені сизініп полчатханы. – Способность к предсказательству. *Ол позының хуйахчызын сизініп пастаанда, ағаа он пис час толған полған* (ШВ ЧС). *Мин позымда хуйахчы пілдіртіпчеткен нимелер сизініп пастабыстым* (ХЧ).

ХУЙБЫРАРҒА [хуйбыр-] *иділ.* 1. Толғаларға. – Крутить, кружить (о вихре). *Аны истіп, тасхар улам на хуйун хуйбырча осхас. Ирем күрең ат чил чіли чилігінібіскен, хуйун чіли хуйбырыбысхан* (КС КХ). 2. Най тың ойлирға, чүгүрерге, учуххан чіли парарға. – Бежать, сломя голову, нестись быстро. *Чилдең чабал чилігібіскен хула ат, хуйуннаң чабал хуйбырып одырадыр* (АТ). *Пу палалар хайдар піди хуйбыр пари полчаңнар, – чоохтан салған Самой* (ЧЛ АЧТ).

ХУЙБЫРТАРҒА [хуйбырт-] *иділ.* Табырах чүгүртерге, ойладарға, учуххан чіли пардырарға. – Заставлять бежать сломя голову, быстро бежать. *Син хайдар піди хуйбырт паризың тіп, аның соончa аахтап ла халған* (КИ КК). *Ол хуйуннаң халбин хуйбырт парығанын көр халғаннар* (ТИ МП).

ХУЙБЫХ *пілд.* Хортых, полған на нимедең хорыхчатхан. – Пугливый (о животных); боязливый (о человеке). *Пу уғаа хуйбых ат полған, аннаңар ағаа кем не полза мүнмечең* (БФ ПТН). *Хуйбых кізідең ыраххы чолға сығарға ікінчілестіг.*

ХУЙҒА I *адал.* Пастың теері, састыг чардығы. – Кожа головы, покрытая волосами. *Туңмачах, хуйғаларым атыйта тартыпча ноға-да, – ирнілерін тітіредіп чоохтанған Хапың, чоон сыбы тöзінзер одырчадып* (ДН ЫА). *Аны көре ле, минің хуйғам сірлезіп, чүреем тибіри түскен, минің тілеп килген чирім пу полар тіп, сағын салғам* (КВ А).

ХУЙҒА II *адал.* Мал-хус азаанаң хайнадып, узудып, иткен соох чиис. – Холодец, студень. *Хуйғаны сала хатыг полар идерге тіп, олар аны тасхар соохха турғыс салғаннар* (ТМ ПТ). *Хуйғаа уғаа хынаачы полғанын олох мында пілдірт салған* (ХЧ).

ХУЙҒАЛАНАРҒА [хуйғалан-] *иділ.* 1. Хойирға, узирға (хуйғадаңар). – Застывать, становиться густым (о холодце, студне). *Кичеегі хайнатхан нимең хуйғаланминча. Ит хуйғалан парғанда, кизерге чарир.* 2. Мал-хус азаанаң хайнадып иткен чииске төöй пол парарға. – Приобретать вид студня, холодца. *Ол амды хуйғалан парған итті ӱгрезін, тасхартын киріп, чылыдарға турғызыбысхан* (ДН ЫА). *Ол тимнеен чиис хуйғалан на парча тіп, ол ир кізі хахырып түкүрібіскен* (БТ О).

ХУЙҒАН *адал.* Оох ағас сырып. – Мелкий кустарник. *Хуйған öскен чирде пасха ағастарға öсчең орын чоғыл тіп, ол оол уғаа öтіркеп чöрчеткен* (ХА А). *Пу прай хуйганға пастырт салған орынны ол танып таа салған полза, пірдеезіне пілдіртпеске харасхан* (ТИ МП).

ХУЙҒЫҢ *пілд.* Хуйаачы. – Пугливый. *Ээн чазыда хуйғың маллар тоғылас чöрчеңнер күннің* (ЧП). *Ол ат уғаа хуйғың пілдірчетсе дее, аны ол холға алып аларына ізенген* (ДН ЫА).

ХУЙДЫРАРҒА [хуйдыр-] *иділ.* 1. Кинетін чүрексіндірерге, ӱрүктірерге, хорыхтырарға, чочыдарға. – Внезапно вызывать волнение, беспокойство, переполох; тревожить, отпугивать, всполошить. *Олаңай пас парза, хустарны хуйдырыбысхадаг* (КГ ХА Т). *Пірде парчадып, сым хуйдырыбысчабыс, пірде көрзең, от аразынча пора-күрең пол*

парған хозанах ӱкӱс саладыр (КВ КТ). 2. Хыйа сӱрерге, пырладарға. – Отгонять, разгонять; гнать, травить. *Чазыда узубас, чатпас, узун от аразына кірчетсе, алнынҷа тайахнаң «кыш-кыш» тіп, хурт-хоостарны хуйдырып одырҷаң* (ХА). *Пӱдӱрчӱнні хуйдырып, алай көрікті ағасха ойладып, яңылада ӱр хал тур* (ТГ Ч).

ХУЙДЫРЫНАРҒА [хуйдырын-] *иділ.* Постаң хыйа сӱрерге, пырладарға. – Пугать, отгонять от себя, отмахиваться. *Көрібіссе, хазаада ат хузуриинаң сала ла хуйдырынча паза даа ниме пілдірбинче* (ТИ МП). *Олар, тайнанып ала, хузурухтарынаң хамҷыланысханнар, сеек-маастарнаң хуйдырынып* (ТН СКК).

ХУЙЛИРҒА [хуйла-] *иділ.* Сізерге, іріңнирге, ағырарға. – Нарывать, опухать, гноиться, воспаляться. *Азағында палиин улуғдаң улуғ хуйлап парғанын ол, паза чазыр полбин, ууҷазына ылғап ала, көзіткен* (ТИ МП). *Палығлары хуйлап парған чаачылар ағаа аарсынмин оларны көзіткеннер, анзы, тізең, сым на оларны хатап-хатап палғирға чахыпчатхан* (АТ).

ХУЙЛЫҒ *пілд.* Чир алтындағы алай ба тағ істіндегі тастынзар сығыстығ орыны пар, хуй пар. – С пещерой, имеющий пещеру. *Ол чир көп хуйлыг полғанын олар пілзелер дее, андар ноға-да килген аалҷыларны апарарға тідінмееннер* (ХЧК). *Хуйлыг тағзар параргға тіп, олар хас-хаҷаннаң тимнен чӧргеннер* (ТИ МП).

ХУЙУН *адал.* 1. Чилнің, кинетін көдіріл киліп, толғалыстығ чӧрізі. – Вихрь. *Орамаҷа тозынныг хуйун чӧрче. Пазох ла көзенеем алнында ах хуйуннар плесетте толғалча* (МВ КС). 2. Кинетін көдіріл килчеткен улуғ чил. – Смерч. *Сынап тидірлер чонда, чабал хуйун атты даа аңдара сабадыр* (ИТ). *Көзенек тастында хазыр хуйун сығырҷаан на сығырча паза харны оостап алған чіли, сӱлейкелерге чаба тастапча* (БФ ХЧ). 3. Пірее нименің табырах пол сыхчатханы, ирт парыбысчатханы. – *перен.* Стремительное течение, развитие или бурное проявление чего-л. *Олганнар тасхар сых парыбысханда, іҷелері, хуйун чӧрібісті тіп, чоохтан салған* (ЧМ МП). *Уклинча ууҷаның пала-пархалары килерінең, турада пазох ла хуйун пасталыбысхан* (ЧЛ УУЧ).

ХУЙУННИРҒА [хуйунна-] *иділ.* Кинетін күснең көдірілчеткен улуғ чил поларға, пораннирға. – Кружиться вихрем, виться вихрем, вихриться. *Іди хаалапчадып, хайдаг-да ырахта чоон чил, пӧзік хуйуннап, аар-пеер ле хайын чӧрчеткеніне хайыг айландырған* (СА А). *Ол күн чил хуйуннап пастирынаң чорыхчылар чолға сығарға чаратпиныбысханнар* (ТМ ПТ).

ХУЙУХ *адал.* Пірее көйген алай читіре көйбеен нименің (чіҷең нименің, теернің, хайахтың, ухтың, ан. п.) чызы, ниме өртеен соонда, кииде халчатхан чыс. – Чад, гарь, запах, дым от паленого жирного вещества, продуктов, шерсти, кожи, пороха и т. п.). *Ухтың хуйуғы кізі хариина ӧтіг саапча* (АТ). *Анзы позының алнынҷа кібіктеніп ала, отсар хуйух иткен* (ТМ ПТ).

ХУЙУХТАЛАРҒА [хуйухтал-] *иділ.* 1. Пірее көйген нименің (чіҷең нименің, теернің, хайахтың алай ба ухтың) чызы тарирға, хуйух чыстанарға. – Чадить. *Че ам ит хуйухтал парды тіп, ол таңах иттерін көдестең сығар килген* (СА КК). *Пызырчатхан мал иді прай хуйухтал парған.* 2. Пірее ниме-нооның ӱстӱ көйчеткен от алай тың ізіг ниме-ноо тееп, арығлаларға; көйерге. – Очищаться огнем (о поверхности чего-л.), опаляться. *Соххан сосханың иді тооза хуйухталған. Мал азахтары чахсы хуйухталтыр.* 3. От алай тың ізіг ниме-ноо тееп, көйерге. – Повреждаться огнем, опаляться (о коже, волосах, одежде). *Тон отха хуйухтал парды. Отха най чағын одырғаннаңар даа сазым хуйухтал партыр* (ХЧ). *Сазы хуйухталыбохтыр, көгенегі иңнінде тизе көй партыр* (ТИ МП).

ХУЙУХПАС *адал.* Тайғада чуртапчатхан саасхан. – Таежная сорока. *Хуйухпас ла ағас аразында чазынып учух чӧрчеткендег полған* (КИ АЧ). *Хуйухпасты тудып аларға сағынып, ол оолах аның соонда улееде китеп чӧрген* (ТИ МП).

ХУЙУХТИРҒА [хуйухта-] *иділ.* Теерні өртирге, хойғалирға. – Опаливать, обжаривать. *Сырайынзар көрібіссем, көміскелерін,*

састарын хуйухтағлап салтыр (БФ ТО). *Сосханы соғыбысса, хуйухтирға хынҷаңмын тіп, оолах паза тасхар сыға халған* (ТИ МП).

ХУЙҸЫ *пілд.* Хуйаачы, оой хорых парчатхан, ўрўк парчатхан, ўрўкпей (аттаңар). – Пугливый (о лошади). *Хуйҷы атха одырарға хорғыстығ. Ол уғаа хуйҷы ат полғанынаңар аны орназыбызарға сағынып алғаннар* (ТН ПТН).

ХУЙЫЗАРҒА [хуйыс-] *иділ.* Пірее нимедең алай ба кізідең чочып парып, аар-пеер тизерге (көптеңер), чўгўрізерге, пырлазарға, пытыразарға. – Бежать в разные стороны, броситься врассыпную. *Хайдар олар хуйыза халдылар тіп, ол, ибіҷексер кіріп, нандыра сыххан* (ТИ МП). *Таңах палалары хуйыза ла халғаннар, андағ нимені көрбееннер нооза* (ШП СӦН).

ХУЛ *адал.* 1. Пасха кізее пазындырчатхан кізі; пай кізінің ибінде тоғынчатхан паза чахығлар толдырчатхан тоғынҷы. – Раб, невольник; батрак. *Палаларын даа хулға кирербіс* (ЧТ). *Піс чи хул алай сағызы чох мал?* (ТМ ЧЧ). 2. Пазынысха кір парғаны. – Неволя, рабство. *Талай кизіре чуртаан хул чоннары тали тартыпча пазығ ілҷірбезін* (КИ ИС). *Чох-чоос кізілер, хулдаң позып, пос оңдайынаң, амыр, истіг чуртап сыхханнар* (КВ А).

ХУЛА *пілд.* Ат тўгінің ӧӧ, чарых кўрең ӧңніг, сарығ-кўрең. – Саврасый (светло-гнедой). *Хула атха алтанып алып, апсағын, пала-пархазын тасти, ӧскен-төреен чирін талаза чӧрібіскен* (АП). *Позы мўніп, ол хула тайны анаң кил чўгўртчең, анаң кил истечең* (ТМ ЧЧ).

ХУЛААДА *адал., бельт., кӧр.:* **хартыға.**

ХУЛАС I *адал.* 2,13 метрге тиң ниме-ноо синечең син. – Мера длины, равная одной сажени. *Арабыс онча ла хулас* (БТ МП). *Олар пис хуласча халыбыссаларох, удур-тӧдір кӧрізіп табыспинчалар* (МТ).

ХУЛАС II *адал.* Ўстў ўстўне ипти салылған одың. – Дрова, уложенные друг на друга правильными рядами; поленница. *Хулазың хайда, пір дее ниме итпеендірзің! Орнымнаң ырах нимес, хуласха тимнеп салған одыңның хырында, оортах пар тўстірбін* (БФ ТО). □ **Пір тағ тооза ўттіг (хулас).** – Одна гора вся в дырках (поленница).

ХУЛАСТИРҒА [хуласта-] I *иділ.* 1. Пірее нимені хуласнаң синирге. – Измерять расстояние саженью. *Пиріл парған чирні хуластирға. Ыырҷы ырах саапчатхан прожекторнаң суғ чалбаан тӧӧле хуластап синепчеткен.* 2. Улуғ хаалағнаң парарға, ырах алтап чӧрерге. – *перен.* Идти большими шагами. *Пўўн мин иртен иртӧк турып алып, төреен чирімҷе хуластап сыххам* (ТН ТК). *Кабрўс, саарсых ах тастаан харағын тоғлахтандыра кӧрібізіп, хуластирға маңнанмаан* (НК КХ).

ХУЛАСТИРҒА [хуласта-] II Одыңны ўстў ўстўне ипти саларға, хуласха саларға. – Складывать дрова в поленницу. *Олғаннар чарған одыңнарны хуластапчалар* (ХЧ). *Оркон кирі іҷезінең хости одың хыринда одырғаннар, аны читіре хуластирға кирек полған* (ИТ).

ХУЛАТ *адал.* Хула ат, чарых хызыл ӧңніг ат. – Саврасый, светлогнедой конь (масть лошади). *Хулатнаң тораатты сиденге тургыза палғап салдыбыс* (БФ ТО). *Ол кӧрібіссе, таныс хулат ол ибіҷектің хыринда палғалған турча* (АТ).

ХУЛАХ *адал.* 1. Кізінің истерге киректелчеткен органы (чардығы). – Ухо. *Иңніне чайылған халын хара састары алтынаң хулах пулшиларында суғ тамҷығы чіли тоғылах ызырғалар чылтырасханнар* (ИТ). *Хан Сарығның ікі хулағына хайдаг ниме ыылап, ноо нимезі соолабысхан* (КС КХ). 2. Исчеткені. – Слух. *Сырыңма Владимировна пістің чоогыбысты исчең полча ни, аның хулағы хатыг* (БФ ПА). *Ибіре ап-амыр, че хулах сала ыыласча* (ДН ЫА). 3. Пӧріктің алтындағы тоғылахти иділген чардығы. – Уши шапки. *Пӧріктің хулахтарын тўзір саларға. Оолахтың пӧршінің хулағы ла салбаңни халғанын кӧр халған ууҷазы* (ТИ МП). 4. Пірее нименоонын тударға, кӧдірерге ӧнетін иділген чардығы. – Ушко чего-л. *Кӧнек хулағы оодыл партыр. Іңенің хулағын ол ам даа таап алча тіп, инейге хайхаанын кӧзіткен ол* (БТ О). 5. Сиденнің пулии. – *перен.* Угол изгороди. *Ол ооллар полбаста хысты тут полбин халып, сиденнің хулаанда тур салғаннар* (ТМ ПТ).

Кинетін ол хызыҷах сиденнің хулағында таныбыс кізіні көр салған (ТИ МП). □ **Алыҕ кізінің хулағы ниме исте чоғыл, харағы ниме көре чоғыл.** – У дурного человека ухо не слышит, глаз не видит. **Хулах хысха даа ползa, ыраххыны истедір**. – Хоть иной короткоух, но имеет четкий слух.

ХУЛАХТАДАРҒА [хулахтат-] *иділ.* Хулахнаң хаптыртып аларға, хулахнаң тартырарға. – Быть схваченным за уши. *Чоох испин турғаннаңар, ағаа уҷазына хулахтадарға киліскен* (СА КК). *Школада пістің пір ўгреттчее удаа хулахтадарға килісчең ағаа* (ХЧ).

ХУЛАХТАЗАРҒА [хулахтас-] *иділ.* Удуртодір хулахтарынаң хабызарға. – Хватать, драть друг друга за уши. *Сала ла ползa хулахтазарға турыбысчалар. Олар хулахтазып алғанҷа, прай ниме ирт парған тіп, сизіндірген оларға пабалары* (ТИ МП).

ХУЛАХТАНАРҒА [хулахтан-] *иділ.* Кўн ибіре чарыпчатхан чарых ниме поларға. – Образовываться вокруг солнца (о венце). *Ол илееде ўр көр турған, хайди кўн, хулахтанып, тағлар кистінзер чазыныбысханын* (КИ ЧХ). *Иирде кўн, хулахтанып, таг кистінзер чазыныбысханда, олар ибзер кірерге чаратханнар* (СА КК2).

ХУЛАХТЫҒ *пілд.* 1. Хулағы пар. – Имеющий уши, с ушами. *Чир хулахтыг полбаан ползаң, хайдаң пісті табарҷыхсың тіп, сала ылғаңнабин чоохтанып, андар хази көрглепче* (ТИ МП). *Ўс хулахтыг адай.* 2. Истіп алҷаң оңдайлыг. – Имеющий слух, со слухом. *Мындаг холлыг паза көглерні истіп оңнапчатхан хулахтыг ўгренҷіні мин 30 чыл сахтаам. Хулахтыг полбаан ползa, ол паза көглерні испин дее халарҷых тіп Каркей аны ээргізіп чоохтаныбысхан* (ХЧ). 3. Алтындағы тоғылахти иділен чардығы пар (пöріктеңер). – С ушами, имеющий уши (о шапке). *Узун хулахтыг пöрік кис салып, ол чахсы даа испин халча полар. Улицадағы хазыр харбастарда хызыл гвардеец иреннернең хада хулахтыг хара хурусха пöрік кискен, азахтарында солдат маймахтыг ипчінің прайзынаң тиң хайынчатханы хайхастыг пілдірҷең* (ДС ИКС). 4. Ниме-ноонаң тударға, кöдірерге иділген чардығы пар. – Имеющий ушки, с ушками. *Хулахтыг көпчекті ағасха саап салған позыгда ілдір саларға. Хулахтыг чылапчыны хаап алып, аны ибіҷексер кир парбысханын аны көр ле халғаннар* (МТ ПТ). 5. Сиденнің пулии пар. – *перен.* Имеющий угол (изгороди), с углом (изгороди). *Сиденні хулахтыг иде тут саларға. Сиденнің хулахтыг саринда тур салып, ол оолах ниме-де китепчеткен чіли пілдір парған* (ТИ МП). □ **Хулахтыг кізі нимені сиргек исчең** (ХС). – Кто слышит, тот должен быть внимательным.

ХУЛБАН Хысха иділген. – Укороченный, короткий // коротко. *Хулбан хырыхтырарға. Хулбан хулахтыг хураған іҷезін хооп ла чöрчеткен* (КВ А). □ **Халбах-хулбан хулахтыг, хара нинҷі чачахтыг** (С). – С широкими болтающимися ушами, с черной жемчужной кисточкой.

ХУЛҒА *адал.* 1. Наа ла özіп пастабысхан тамах, пірее özімнің наа öсчеткен хорбылары. – Показавшиеся из земли ростки хлебных злаков. *Ағаа Атонаң хада ирепчі полып чуртааны хайдаг-да көгілбей хырада пугдай даа паза көче дее нимес, сула хулғалары одыртчатхан чіли пілдірҷең* (ТМ ПТ). *Хыраа кіріп, хулға типсеп салбазыннар* (ТМ ЧЧ). 2. Наа özімнер. – Ростки. *Пай хулға анда салғыл турзын алай мал чöрҷең кўр оттыг чазы ползын* (ТН ТК). *Ах суг істіндегі чирде колхоздың пастағы хулғалары öңнен пастааннар: малға мал хозылған, кізее кізі хозылған* (ТН СКК).

ХУЛҒАЛАНАРҒА [хулғалан-] *иділ.* Хулға пирерге тимненерге. – Прорастать, всходить, давать всходы. *Пугдай хулғаланып пастапча. Көк плис чіли, öңнен турған, тараан чирлерде, күннің сай чоғар тартылып, прай чонның öрінізіне пугдай хулғаланып пастабысхан* (ЧС ПТ).

ХУЛҒААТ *пілд.* Кізіні перізерге хынчатхан, чітіг сағыстығ, ойынчыл. – Остроумный, любящий шутить. *Сикпен, хыл киптерні кизерге мағат, хой тўгін, теерні аныбас хулғаат* (ДН КЧ). *Пір хулғаат хылыхтыг абахай, аны наағынаң охсаныбызып, мындаг кічиҷек полбаан ползаң, хайди даа ирге парарҷыхпын теен* (СА А).

ХУЛҒААТТАНАРҒА [хулғааттан-] *иділ.* Пірее кізіні ойнап перізерге, кўреегерге. – Шутить, разыгрывать, остроумничать. *Хада*

ӱгренчеткен арғыстарын кӧӧктіре алып, хулғаатан на чӧрҷең (ХЧК). *Хормачы хылыхтығ Каркейдеңер чоох таа чоғыл, уғаа хулғааттанарға хынҷаң кізі, турбинаң на пірее кӱлкістіг ниме сағын таап алҷаң* (СА ККЗ).

ХУЛҒААТТАНЫС *адал.* Пірее кізіні ойнап періскені, кӱреегіс, кӱрленіс. – Шутка, розыгрыш, дурачество. *Мағаа ол хулғааттаныс чіли пілдір парған* (КГ ПА). *Хулғааттаныс ӱр парығанда, ол хайди-да изі чохтаныбысхан* (ТН КК).

ХУЛДАС *адал.* Пазығ. – Рабство, кабала. *Хулдаста ол чӧргенін сағысса киреpге хынминчатханы іле пілдір парған* (ТЛ О). *Ол чыл хулдаста полған чонны прай позыдыбызарға чарат салып, паза ла полбаста иреннің сағызы тыып парған* (КЛ ПОН).

ХУЛУН *адал.* Пір часха читкелек ат палазы. – Жеребенок. *Хапыңа чылғыны худай пирче нооза, че ол, Сағдай, худайдаң ӱлӱстіг нимес, аннаңар аның чалғыс ла кӱрең пиичее пар, ол даа тӧлліг нимес, іргек ле хулун кӧрче ...* (ДН ЫА). *Хулуннар сырлазы, пиилер кістезі, кӱбӱр чирнің кӧксі тӱклеенінең пірігіп, постың даа табызын исчее чох пол парған* (ДН ЫА). □ **Ат полары – хулуннаң, ир полары – олғаннаң** (ХС)**.** – Резвый жеребенок будет хорошим конем. Хороший ребенок будет настоящим мужчиной. **Ӧкіс хулун ат ӧс парча, ӧкіс оолах ир ӧс парча** (ХС)**.** – Сиротливый жеребенок будет хорошим конем. Сирота – настоящим мужчиной.

ХУЛУННЫҒ *пілд.* Хулуны пар. – С жеребенком; имеющий жеребенка. *Анда хулунныг пии истіг ле оттап чӧрчеткен* (ДН ЫА). *Колхоз, наа тигҷіп чӧрген хулунныг ат чіли, пастағы чылда чахсы ӧделен полбаан* (КВ МТ).

ХУМ *адал.* Аймах-пасха тағ тастарының суғча, суғ хазына ах килген унағы. – Песок. *Анаң ол ӧргеннерін хум алай ба сай алтына кӧӧміп чазыр салчаттыр* (БТ КС). *Тайнанған аразында ол суғ оостап одырча сол айазынаң, тайнанызында хум хыҷырап парча арали* (ДН ЫА). □ **Хумы чох суғ полбас.** – Без песка реки не бывает.

ХУМА *адал.* Тадар тонның идегі ибіре тігілчеткен аң теерізі. – Меховая оторочка на полах по низу национальной шубы. *Хумалары саңай аарлыг аң теерілернең тігілген тонныг ипчі піссер алдыра пастырчатхан* (ДН ЫА). *Пайах хаҷызы чох, хумалыг, намачаа кірібіскен ӧң тонын иңніне чабын салған, аалҷыларын сиден тастына сығара ӱдес салған* (БТ О).

ХУМАЛИРҒА [хумала-] *иділ.* Хакас тонның идегінің ӱстӱне аң теерізін тігерге. – Шить меховую оторочку на полах по низу национальной шубы, оторочить национальную шубу каким-л. мехом. *Ол кис салған тонын прай харсахтың теерізінең хумалап салтыр* (ШВ СМ). *Тіктірген тонын хумалирға ол саңай ла аарлыг аң теерілерін алтыр* (ШВ ЧС).

ХУМАРТХЫ 1. Пірее нимені, кізіні сағыста тутчатханы. – Память // памятный. *Анда, хыралар аразында суғлар хастади саны чох кӱргеннер турғлапчалар – мының алнындағы тӧлнің хумартхылары* (ИТ). *Хакасия чирінде илбек аймах-пасха кӱргеннер, хумартхы тастар паза пічіктер парлар* (СЯ ТЧ). 2. Ӱрир алнында соондағыларына артысхан пічік, чоохтанған сӧс. – Завещание. *Сымыл оол ӧкпезіне сыдаспин, чааҷыларын парчан Хан кӧлнің хазында изерістіре турғызыбысхан соонда, хумартхы чоогын искірген* (БП ТЧ). *Полған на істенҷі кізінің позының хумартхызы халча* (ЧМ КЧ). 3. Сағысха кирзіннер тіп, сыйлаан, артысхан ниме. – Вещь, даренная, оставленная на память. *Пу оңдайларнаң піс позыбыстың хумартхыларыбысты тонапчабыс* (ЛЧ). *Чиит тӧлде хумартхы халзын тіп, сірерге ағыл пирдім* (ХА А).

ХУМАРТХЫЛИРҒА [хумартхыла-] *иділ.* 1. Ӱрир алнында кемге-де, нимее-де постың ниме-ноозын артысчатханынаңар пічік артызарға, сӧс чоохтанарға. – Завещать, выразить свою волю. *Ӱрир алнында хумартхылирга. Туңмазына матап тыыдын чӧрчең, ах чарыхтаң парыбысса, позын чахсы чыып саларзың тіп хумартхылаҷаң* (СА ККЗ). 2. Сағысха кирзіннер тіп, пірее ниме сыйыхха артызарға. – Дать, оставить что-л. на память. *Арса, ундутпаазың Антон аҷа хумартхылап кип-азаан сыйлап сал парғанын* (ТН ЧТ). *О, андаг тилем тілеп-таппас нимені хайди ойнаҷах итчең? Ол аарлыг*

хумартхылап артысхан ниме нимес «пістің пурунғы хакастарның чаа тирии» (ТИ МП).

ХУМДУС *адал., көр.:* **хундус**.

ХУМЗЫЙАРҒА [хумзый-] *иділ.* Сырай, ніскереп парып, сөөлінерге, тӱрирге, тӱреңмей поларға. – Осунуться, похудеть (о лице). *Ол чир алтында чуртап, сырайлары прайзының даа хумзый партырлар* (ТЛ О). *Сарима позырах тайға мӱн салған, полған на кизек хыринда тохтап, санын санап одырған: аның сырайы хумзыйып тарт партыр.*

ХУМНАХ *адал.* 1. Ніскеҷек оралып өсчеткен өзім, кімел. – *саг.* Цветковое вьющееся растение семейства коноплёвых; хмель. *Хумнахты ибі хыринда одырт саларға. Хумнахты изірткіліг ісчең нимелер тимнепчетсе, киректепчелер* (ХЧ). *Хумнах иб аразында даа ӧзедір* (ХЧ). 2. Кімелнің чахайағы. – Соцветия (шишки) хмеля. *Іҷем халас ачыдып, идерге сағыныбысса, кімел хумнағын тузаланҷаң полған тіп, сағысха кирче ол пӱӱн* (ХЧ). *Кімел хумнағын позыдыбысса, соохтар хайди даа пасталыбысчаңнар тіп, хаҷанох сизінген ол апсах* (ШВ СМ).

ХУМНЫҒ *пілд.* Хумы пар, хумнаң пӱт парған. – Имеющий песок, состоящий из песка, песочный, песчаный. *Суғның пу сари хумныг полтыр, хумда Сағдай алтон төрт малның ізін тапхан, аның аразында – чибіргі хулун ізі, халтар асхырның талтах пазылған азахтарының улуг істері, алын азахтары хазағлыг ат істері* (ДН ЫА). *Чир полға ап-арыг чуған сарыг хумныг суг чайылча* (ТВ АТ).

ХУНДУРҒАХ *адал.* Хазалҷых, сыралҷых, пуртах от; ӧкпе оды, ат оды. – *кыз.* Репейник, лопух. *Хундурғах учурап таа парза, ол пірдеезін ӧріндірбеен – прайзына ол хомзыныстаңар киречілеен* (СА КК). *Ууҷа, азағын сындыр салып, хундурғахты палған саларға чахаан – андаг оңдайнаң ниіктел парчатхан осхас* (ТМ ПТ).

ХУНДУРХАН *адал., кыз., көр.:* **хазалҷых**.

ХУНДУРХАННЫҒ *пілд., кыз., көр.:* **хазалҷыхтыг.**

ХУНДУС Кимірҷектер сӧбірізіне кірчеткен суғда чуртапчатхан аңычах; камчат. – Бобр // бобровый. *Аның пазында хара хундус пӧрік тее саңай пасха одырчатхан* (СА КК2). *Хундустарның иблерін сайбап салып, ол амды ниме поларын сағып одырыбысхан полған* (КИ АЧ).

ХУНУ *адал.* Аарлыг тееріліг ачын аң. – Росомаха. *Кӧрчезің аны, оғыр хуну чіли, кӧзенекнең кір килтір, – чоохтаан Маниса* (ТН ТК). *Парыбысхан аразында час итке хунулар чыылыс килгеннер, прай сӧзірглеп чӧрібіскеннер* (ТВ АТ).

ХУНҶУЙ *адал.* Ӧӧре, ынағласчатхан хыс. – Подруга. *Ханназа – ханыбыс, пиглезе – пигібіс, читі хунҷуй чидектене, чилге удур чӧр килимдек* (ДН К). *Эй, хыстар, хунҷуйларым, аарлыг чоха ноға чоғыл* (ДН К).

ХУПЧУДАРҒА [хупчут-] *иділ.* Пірее нимее кӧӧктірерге. – Настраивать, клонить, склонять к чему-л. *Хараа тооза хығырарға хупчударға аны кирек чох полған, ол хаҷанох ӱгрен парған прай нимелерні харааазын идерге* (КИ АЧ). *Прайзын ол кирекке хупчударға кирек тіп, ол оолах аннаң андара чӱгӱре ле халған* (КГ ПАО).

ХУПЧУЛЫҒ *пілд.* Пірее ниме теепчеткеніне уғаа тың хайыг айландырчатхан. – Чувствительный к физическому воздействию. *Ол хыс най ла хупчулыг, аннаңар чағын даа одырарға хорыхчатхам* (ХА А). *Хупчулыг паланы андаг нимее кӧӧктірерге чарабас полғанын ол позы даа сизін салып, сала амырап парған полған* (СА КК).

ХУР *адал.* Пил ибіре тартын салчатхан истең иділген ниме. – Пояс, кушак, ремень. *Моҷар кнес чалбах хур хурчан салтыр* (ТМ ПТ). *Мин, хара стан кизіп, ах көгенееме узун чачахтыг чібек хурымны хурчаныбызам, чачахтары, кӱн сузы чіли, чилбірезерлер* (КИ ЧХ). *Хызыл көбее осхас хур иргі кӧк көгенекті кӧні пилге ипти чаба тартхан* (ДН ЫА).

ХУРАҒАН 1. Хой палазы. – Ягненок. *Хураганнар майлазы ырахтын истілген* (КГ ПА). *Таң наа ла чарып одыр, прай чон азах ӱстӱнде, хураганнарны чар салтырлар* (ЧС АУ). 2. Амыр, пазымныг, пырозы чох кізі. – *перен.* Тихий, кроткий, безобидный человек. *Марик хураганынаң хада киліп одыр. Мына синің хураганың, апар ибіңзер, кемге кирек синің ірің тіп, ибінең сығара сазыбысхан Тойоңның ипчізі Сотроңны* (ЧЛ УУЧ).

ХУРАЙ-ХУРАЙ *хыйғ.* Пірее ниме пол парбазын тіп, азанып чоохтанчатхан сöс. – *уст.* Междометие, выражающее предостережение. *О, хурай-хурай іди итпе. Хурай-хурай! – көксін кірестен сыххан Ортын оол* (ТМ ПТ).

ХУРАЙАХ *адал., кыз., көр.:* **ууҷа, иней**.

ХУРАЛДАЙ *адал.* Пораатайлар сöбірезіне кірчеткен улуғ нимес хузыҷах; хустың ады. – Сорокопут, небольшая хищная птица отряда воробьинообразных. *Хуралдайны пу чағында көрбеем. Прайзына көöгіп аларға полған на хус пілбинче, че хуралдай ла аны пілче* (КГ ХЧАХ).

ХУРАНАРҒА [хуран-] *иділ.* Сала ағырин тудынарға, чубанарға, тудыларға. – Мешкать, медлить. *Хуранарға ÿгрен тее парғаны мындох харығ полчатханын ол пілдірт салған* (ТИ МП). *Ноо ниме мында хуранчазар тіп, аахтап ала, ол ирен ибзер кір килген* (КВ МТ).

ХУРАНДЫ 1. Пірее ниме-ноо пысхан соонда халған ис, кизінді, ÿзіктер. – Отходы, остающиеся при кройке и шитье изделия: обрезки, куски ткани, кожи. *Ам ол аарлығ аңнарның хурандыларынаң тіктірген тоны кис салып, улам на ötіркеп чöре халған* (КИ ЧХ). *Ол хыстың хурандыларны ағыларға чахааны прайзын даа ÿрÿктірген полар, неке* (Х). 2. Аймах-пасха кизектернең піріктірілген. – Составной, составленный из кусочков, из лоскутков. *Хуранды кип. Хуранды тонны алып ал, аарлығ нимес нооза.*

ХУРАНҶЫХ *пілд.* Ағырин тудыныстығ, чубанҷах, тудылҷах. – Медлительный, мешкотный. *Аның хуранҷығын піл саларға. Пу оларның хуранҷых тоғыстары полчатханын сизініп, паза оларнаң палғалыспасха сағын салған* (СА КК).

ХУРАСТЫРАРҒА [хурастыр-] *иділ.* Пірее алынҷа нимелерні чапсыра піріктіре тігерге, уластырарға, киріндилирге, чапсыра сабарға. – Надставлять, сшивать; прибивать, составлять. *Ол прай ла хурастырған чорғанын сығар киліп, оларзар чаба тастабысхан* (ТИ МП). *Ол ибнің ибіре прай ла хурастырған ханалар полғанын көріп, ол ачырған таа парған* (ШВ ХЛС).

ХУРБАН *пілд.* Соохха тооп парған, учут салған, ÿзÿдінген (хулахтаңар). – Обмороженный (об ушах). *Иирде ол ибзер хурбан хулахтығ пызоны кир килгенде, прайзына ол уғаа ачыныстығ пілдірт парған полар* (КГ ПАО). *Ол сыынаң пістің хурбан хулахтығ хулунахтың ады Хурбан пол парған полар* (БФ ПТН).

ХУРБУ *адал., көр.:* **хурун.**

ХУРҒАДАРҒА [хурғат-] *иділ.* Сыхтыг, öл нимені хуруғ идерге. – Сушить. *Саап салған отты чахсы хурғадарға кирек полча. Кÿн отты киҷеегі наңмырдаң хурғатча.*

ХУРҒАДЫНАРҒА [хурғадын-] *иділ.* Посты хуруғ пол парар ÿчÿн алай постағы кип-азахты хуруғ ползын тіп, чылынарға, кип-азахтың суу ах парзын тіп, ілдіреpге. – Сушить на себе свою мокрую одежду, сушиться. *Хурғадынарға тіп, олар піске от көйгізерге чахып салғаннар* (КГ ПАО). *Хысхызын аңнап пар килзелер, чахсы хурғадынып албаанда, чадын чох полҷаң оларға* (КИ АЧ).

ХУРҒАХ *адал.* Аастың ÿстÿндегі чардығы. – Нёбо. *Ÿстÿндегі хурғағына теертібіскен полза, уғаа ағырсымныг поларҷых тіп, имҷі паза паланы көрерге тохтат салған* (ТИ МП). *Хурғағым хуруп парир тіп, ол ирен иртінчеткеніне сыдаспин, иней, паза ла полбаста, аны сығара сÿрібіскен* (ТВ АТ).

ХУРҒИРҒА [хурға-] *иділ., көр.:* **хурирға** 1–9.

ХУРҒУН *адал.* Хустарның иңніндегі сööгі. – Плечевая кость у птиц. *Хазыр хараанда от сағыннадып, хурғуннаң хананы сÿзіп чöрген* (ТН БВ ЧЭ). *Хурғун тöзі хоолаанын испедім, чалбах чазыҷаам чахайахталча* (ХЧ).

ХУРИРҒА [хуру-] I *иділ.* 1 Сых чідіреpге. – Сохнуть. *Кип-азах тасхар хурупча. Наңмырға öл пол парған кип иб істінде хурупча.* 2. Салығарға. – Вянуть, гибнуть (о растениях). *Наңмыр ÿр чағбаанда, чазыдағы оттар хурирға пастапчатханнар. Адының суғ хастада хурирға чит парған оттарны хыҷырада чулып тайнапчатханы ла истілген* (ДН ЫА). 3. Сухсирға. – Хотеть пить, жаждать. *Ізігде тасхар көп тоғын салған соонда аның ахсы тың хураан. Ам аның көксі чоо хурупча, суғлухты нинҷе дее хоҷырат, суғ сыхпинча* (ДН ЫА). 4. Тÿрирге. – Худеть. *Чіҷең ниме читіре чібинчеткенде апсахтың*

иді көместең хураан. Я, Катриннің ирі ӱр нимеске пу чабал ағырыға хуруп чӧрібісті (АТ). 5. Піреезіне хынып, ирееленерге, чобаларға. – Страдать от любви к кому-л. *Ол хызыл чииттең, ағаа хынып, хурупчатхан* (АТ). *Эк, хуру хуруба, Аниса, айландыр полбассың* (ЧЛ УУЧ). 6. Кӱс чідіріп, хазых полбасха. – Отсыхать, становиться бездейственным, не здоровым. *Ағырған соонда, иреннің кӱзі чох полып, иді-сӧӧгі прай хураан. Харғазы хайдағ: «Холың хурузын, миизің соолзын», – кӧӧгіскен* (ТМ ЧЧ). 7. Суун чідірерге, сооларға (суух нимедеңер; кӧл-суғлардаңар). – Испаряться, иссякать (о влаге, жидкости; о водоемах). *Арчы хуруп партыр. Паза ла кӧрзе, ол кӧл хуруп парып, орнында пір дее ниме ӧспинче.* 8. Хатарға, оңдайын алыстырып, хатығ пол параргға. – Твердеть, становиться твердым, теряя влагу. *Хуруп парза, ниме-ноо идерге киис тимде* (ХЧ). *Ладолл адалчатхан материал, позы хуруп, тыыпча* (ХЧ). 9. Харахха хум кір парған чіли пілдіртерге, ағыртарға. – Испытывать состояние сухости глаз, иметь синдром сухого глаза. *Харахтар ноға-да хурупча. Харахтар ағы хурупча, паза харах майың тоғын сыхча* (ХЧ). 10. Кӱзін чідірерге, иртерге (хыныстаңар). – *перен.* Терять силу, проходить (о любви). *Хыныстың піди табырах хуруп парарына ол хыс киртінмин, пазох ла хайдағ алҷаас ит салғанын сағыста ал чӧрче* (СА КК1). *Эх, турналар, чӱректері чох хустар, ноға минің хынызымны хурутхазар.* □ **Хуруп таа парза – кӧлнің ады халар. Ӧл тее халза – хыйғаның сағызы халар.** – Если озеро высохнет, на дне его трава останется. Если умный человек умрет, имя его останется. **Оғырның орны хурир, кӱҷӱрнің кӱні пір полар.** – У вора высохнет место, где он сидит. У обманщика век будет коротким.

ХУРИРҒА [хура-] II *иділ.* Алынча кизектерні, хурандыларны піріктірерге, уластырарға, кирінділирге. – Составлять из отдельных кусочков что-л. *Аның алнына сах андох аймах-пасха ӧңнернең тігілген чорған тасталған, аймах-пасха оңдайнаң ол хуралған полған* (КИ ХУО). *Паза ла полбаста ол аймах-пасха халған истерні хурирға чарадыбысхан* (БТ О).

ХУРИ-ХУРИ *хыйг.* Хам хамнапчатса, тузаланчатхан сӧстер. – Междометие, выражающее предостережение (используется во время камлания). *Хури-хури, алас-алас! – ӱрбеңнезе тӱсчеткеннер инейлер, апсахтар, че палалар сырлаза тӱсчеткеннер, іҷелеріне чапсыныбызып* (ДН ЫА). *Хури-хури, ырахтаң чӧр. Піске чағын даа килбе тіп, чоохтанарға аны ууҷазы ӱгрет салғанын ол ам даа унди чоғыл* (БТ О).

ХУРЛАНАРҒА [хурлан-] *иділ.* 1. Сорыптанарға, пӱдерге. – Рубцеваться. *Палии ӱр нимеске ле хурлан партыр. Иңніндегі сорыптары пілдіртпес иде хурлан партырлар* (ХЧ). 2. Тағыҷахтар чіли сӧӧ тартыларға. – Выделяться грядой. *Төңіҷек осхас тағлар хурлан парыбыстырлар. Ырах ниместе ол кӧр халған, хайди тағ арғазы хурлан турчадыр* (АА). 3. Пірее нименең пазып алай саап, чол артызарға. – Оставлять полосу после удара или давления чем-то. *Аар тимірнең чир хурланча. Хум аар пазыттарына хурланча.*

ХУРЛУХ *адал., кӧр.:* **саадах**.

ХУРЛЫҒ *пілд.* Хуры пар, хур хурчан салған. – С поясом, имеющий пояс. *Ол чібек хурлыг полғанын немецтер, піл полбин, хайдағ-да ниме палған салғанын ӱр тӱптестіргеннер* (КИ ЧХ). *Хызыл көгенектіг, торғы хурлыг оол чар ӱстӱнде чалаң турыбысхан* (НК КХ). □ **Төртӧлең пір хурлығлар (стол)** (ХС)**.** – Четверо братьев одним поясом опоясаны (стол).

ХУРМАХ *пілд.* Ооӥ уналчатхан, алынча кічіг кизектерге чарылчатхан. – Легко рассыпающийся, легко крошащийся; рассыпчатый. *Яблахты уғаа хурмах пызыр салтырлар* (ХЧ). *Яблах хурмах поларын ол пілген дее полза, сым на полыбысхан, андағ нооза, хакас оолларының сын хылии* (ХА А).

ХУРСАХ *адал.* Чеен нимені аймастырчатхан паза тузалығ ниме-нооларны сигдірчеткен кізінің алай мал-хустың чардығы. – Желудок. *Кӱзі – сааңнаң син аспас ӱчӱн, кӧмес тее хурсааң ӱтертпин ал* (ТН УК). *Ідӧк інектің алай хойның хурсағына ит алай чарба сухчалар* (АТ).

ХУРСАХТИРҒА [хурсахта-] *иділ.* Палыхтың істін арығлирға. – Пластать, пот-

рошить рыбу. *Анда прай ла хурсахтирға тимнеп салған палыхтарны көріп, аның көңні айланыбысхан* (ГА АП). *Ол чайғызын ыраххы талайзар тоғынарға чөрібіскен, ол анда палыхты хурсахтирға парған полған* (СА КК2).

ХУРТ *адал.* 1. Сөөк чох, чыл чөрчеткен, чылысхыларға кірчеткен ниме. – Червь, червяк. *Өөнінде пу ағырығны таратчатхан хуртты таап алары сидік* (БФ ПА). *Пір көнекті сүгзең, пір айах ооғас хурт сүүл халча илгекте* (ДН ЫА). 2. Кип-азах чіпчеткен хуртычах. – Моль. *Кип-азахты чіпчеткен хуртты чох идерге кирек полған. Хоортай апсах ікі хати хуртын арыглаан* (ДН ЫА). 3. Чылан. – *эвф.* Змея. *Хой хадар чөрчетсе, узун хуртты көр салза, ибінзер ойладыбысчаң полтыр* (ХА). *Анда хара суғлар, хурты чох көллер* (ДН ЫА).

ХУРТТИРҒА [хуртта-] *иділ.* 1. Хурттың поларға. – Червиветь. *Пісті прай ла хурттап парған итнең азырапчалар тіп, моряктарның иң не күстіг паза тідімніг кізізі прайзының хайшин тартхан* (ГА АП). *Хурттап парған миске, чыстан парған пойла* (ШВ СМ). 2. Піттирге. – *саг.* Завшиветь. *Паланың пазы иртіре хурттап партыр. Ўр тус чунмаанда хурттирға.*

ХУРТТЫҒ *пілд.* Хурты пар. – Червивый. *Пу миске прай ла хурттыг пол парғаны аны тың хомзындырған* (ШВ СМ). *Син чызып парған хурттыг миске, ниме дее чарабас пол парғаныңны пілінмин турзың тіп, хырызын сыхханда, ол апсахтың алнына турыбызары килібіскен* (ШВ ЧС).

ХУРТУЙАХ *адал.* 1. Кирі ипчі, иней. – *саг., уст.* Старуха, старушка; жена. *Хуртуйах сөс иргілен парған. Пастап улуг частыг хуртуйахтаңар чоохтастыр* (СА КК2). 2. Ызых тастың ады. – Название каменного изваяния. *Хуртуйахты орнынзар ағыл саларға сағыстар ўр толдырылбин турғаннар, че ол кирек соонаң иділ парған. Хуртуйах тассар имненерге чөредірлер* (ХЧ). *Хуртуйахсар ам даа ипчілер чөредірлер – паланы тут полбинчатхан ўчўн* (ХЧ).

ХУРТ-ХООС *адал.* Кічиңек оорха-сөөгі чох чылысхылар. – *собир.* Насекомые. *Пил палалары, өргеннең чарылзалар, пастағы туста суғдағы хурт-хоостарнаң, оох палығастарнаң азыранчалар* (БТ КСЧ). *Пу палығас суг түбіндегі хурт-хоостарнаң азыранча* (БТ КСЧ). *Күскүзер, суг сооп пастирынаң, хурт-хоостар чіткліп пастапчалар* (ХЧ).

ХУРУҒ *пілд.* 1. Сығы чох, суу чох. – Сухой. *Хызыл көсті көгледе ўбүрібізіп, хуруг узахтар салғлаан* (ТМ ПТ). *Теедігі хуруг тігенні хоныхха тоор килгедег* (ТМ ЧЧ). 2. Сых чох, наңмыр чох. – Засушливый. *Хуруг чыллар турчалар. Пу чылда хуруг чайғы.* 3. Пос, істінде ниме чох. – Пустой. *Аза тартыбысхан, хуруг патроннар, мўўсте хара тар паза хорғамчыл кизектері* (ТМ ПТ). *Аалдағы ээн турған хуруг ибінзер дее кірбеен* (КГ ХА Т). 4. Хурғап парған. – Засохший. *Пірее чирде адай іңелерінің пастары чил сапчаң саринзар ээл парғанынаң таныпча Сағдай істі, пірее чирде тастар, хуруг арыхтар ойда айланыс парғанынаң сизін парып одырча ол* (ДН ЫА). *Хоортай апсах, сарай үстүнең хуруг арыхтар тееріп, тонының сол идеене салып, түс парған* (ДН ЫА). 5. Иргі пол парып, хат парған. – Черствый. *Тутхан палыхтар, күнде ўр чат салып, хуруг пол парғаннар, че соонаң чызып пастааннар. Ол апсах хат парған халасты чейге нымзадып, сорчатхан* (ОН О). 6. Ээн, ниме өспеен. – Голый. *Хараазын, ай чаришнда, хуруг чазы ортызында хонарға чаратхабыс. Ибіре хуруг чазылар ла чайылғаннар.* 7. Піреезінің пірее нименің пілдіриин тыытчатхан сөс. – Употребляется для передачи значения усиления качества. *Хуруг арғаас пу оол тіп, ол иней паза хыйа пастырыбысхан* (ТН КК). *Хуруг чой родха партызың, палам, тіп халахтанчатханы пу ла полбаан аның* (ТН ТКО). □ **Хуруг тіл – хоңалтых ёдік (**ХС). – Пустомеля, что сапог на босу ногу. **Хуруг халзаң, хызыр пол паразрыңы** (ХС). – Не лезь не в свое дело. **Хуруг тіл чоохха чарабас. Хуруг самнах ахсыңа чарабас** (ХС). – С болтуном не поговоришь. Пустую ложку во рту не подержишь.

ХУРУҒА *нареч.* 1. Суг чох, чеен нимені суғнаң іспин. – Всухомятку, без жидкости. *Пархам хуруга чирге ўгрен парған. Сухсап, ахсылары хуруга тайнанчалар, астап, харнылары ачыпчалар* (КИ ЧХ). 2. Тикке, пөгін

чох, пір дее ниме чох. – Зря, напрасно, не достигая цели, вхолостую. *Асхыссар хуруға чӧр килтір* (ДН ЫА). *Тербенні хуруға тарт сығып, ол иней анаң на тохти тӱскен* (ХЧ).

ХУРУҒ-ХАРЫҒ *пілд.* Хуруп парған. – *собир.* Высохший. *Мының алнында Торайға хайах-пічірӧ полҷаң, амды тулубында хуруғ-харығ ла халастар паза мӧӧттіг кетметтер* (ТМ ЧЧ). *Саналар кизіп, хуруғ-харығ ағастар тазып сыххан* (ТМ ПТ).

ХУРУҒЛИРҒА [хуруғла-] *иділ.* Паланың сӱбӱрегін хуруғ сӱбӱрекке алыстырарға, орап саларға. – Перепеленать ребенка. *Паланы тузында хуруғлирға. Паланы хуруғлап алып, ол тасхар сыға халған* (ШВ ЧС).

ХУРУДА *нареч.* Хуруғ иде. – Насухо. *Мында, кӱнге хуруда істір пириған улуғ нимес Хызыл кӧлнің хазында, Хапыңның малы турча: субай інегі, хойы* (ДН ЫА). *Ӧртнең не чіли, хызыл кӱн тілні хуруда ізітче* (ДН ПНЛ).

ХУРУДАРҒА [хурут-] *иділ.* 1. Пірее нимені хуруғ идерге, сығын сығарарға. – Сушить, высушивать. *Хаҷан килдер? – Кетрин, плат сығарып, кӧк харахтарын хурудып, сырайын чысхланған* (ТМ ЧЧ). *Апсах хахпас таа, тос таа сойча: ол-пу нимее чарир хазыңнар даа кизіп хурутча* (ДН ЫА). 2. Салыхтырарға, чох идерге (ӧзімненер). – Заставлять вянуть, гибнуть. *Чахайахтарымны хурут салтырбын. Ізіг кӱннер хулғаларны хурутча. Чайғының ізіг кӱні тооза нимені сым иде хурут салғанға тӧӧй* (ХА А). 3. Сухсадарға. – Заставлять испытывать жажду. *Пісті, чабығда тудып, хурударға сағынча осхастар. Сухсап пардым, тамаамны пу кӱн ҷаа хурут салды тіп, ол ипчі кӧлексер алдыра одырыбызып, холын суғлыг ідіссер сунған* (БТ О). 4. Тӱредерге. – Заставлять худеть, вызывать худобу. *Азырабин хурударға итче одыр. Пу чабал ағырыг ипчізін прай хурутханын ол ам даа унди чоғыл.* 5. Чобалдырарға, иреелендірерге (хыныстаңар). – Заставлять страдать от любви. *Позы, хысхаа хынмин, аны пір дее сағынмин хурутчаң. Ол кізее пілдістіг нимес хыныстаң прай хуруп парғаны улеедезін чапсытхан* (ТМ ПТ). 6. Хазых полбин, толдыра кӱзіне тоғындырбасха, кӱзін чідірерге. – Заставить отсыхать, становиться бездейственным, нездоровым. *Нанҷызы, тоғынарға хынмин, ағырыг азаан ӧнетін хурутча. Хан чайылып, миизін хурут салған.* 7. Сыхтыг чирнің сығын сығарарға. – Осушать. *Сас чирні хурударға. Пу чирлерні хурудар ӱчӱн иң не сыдамахтар халғаннар тіп чарлаан кнес* (ТН КК). 8. Ниме артыспасха. – *перен.* Опустошать. *Апсахтың алғызын искен соонда, прайлары чірче кӧдіріп, чірчелерін хурутханнар* (КИ ЧХ). *Ибіре ӱрӱгіс хоолапча, рыноктың худы чӧрче, кемнің-де ізебін «хурутча»* (ТФ ИХ). 9. Хатыг идерге. – Заставлять твердеть. *Стенедегі сырны феннең хурударға. Пічірӧні хыр ӱстӱнде хурутча.* 10. Харахтарны майыхтырарға, ағыртарға. – Вызывать сухость глаз, синдром сухого глаза. *Телевизор кізінің харахтарын хурутча. Харахтарын чысхлап хурутчатхан осхас, ол ипчі паза ла полбаста хатап, хатап сыңзып көрген* (ХЧ). 11. Кӱс чідіртерге, иртірерге (хыныстаңар). – Терять силу, проходить (о любви). *Хынызыбысты ноо ниме хурут салған? Ол чииттегі хынызын піди чолы даа чох хурут салғанын сизінмин дее халған полар, неке.*

ХУРУДЫЛАРҒА [хурудыл-] *иділ.* Хуруғ иділерге. – Сушиться, осушаться. *Пӱӱл пісті ууҷалар холға алғаннаңар, имніг оттар көп хурудылғаннар* (ТИ МП). *Тиініҷектің хысхаа тимнеп салған мискелері ағас салааларында хурудылчатханын көріп, апсах пазын на чайхап салған полған* (ШВ СМ).

ХУРУДЫНАРҒА [хурудын-] *иділ.* Ӧл пол парған соонда, от хыринда алай чылыг чирде посты, кип-азахты хуруғ идерге. – Сушиться; сушить свою одежду. *Ол олғаннар хурудынарға тіп, песті матап ӧртепчеткеннер* (ТИ МП). *Амды прайзына хурудынарға чахып парыбызып, командир паза оларның соонҷа китебеен* (КИ ЧХ).

ХУРУНДЫ *адал.* Хурутхан ит. – Сушеное мясо. *Сарима капустаа пиллеен-ораан хыйманы, хаарған итті паза хурундыны, ӧремеҷек халастарны салғлаан* (ТМ ЧЧ). *Піс чайғызын суға сомарға парчатса, хурундыларны чолда сор парҷаңмыс* (ЛЧ).

ХУРУН *адал.* Пыр, пырын. – Сажа, копоть. *Апсах, ниме-де сағына тартып, улуғ пессер Марикті чидін килген, анаң хурун алып,*

Мариктің сырайын, холларын сылабысхан, хара платты орысти тартындырып, тискер тон кизірткен (ДН ЫА). *Тозынға, хурун сўртінгендегі чіли, харал парып, холлары паза сырайы хан сығара сызырылғлап парған, пір хыдыр сырайлыг кізі пораг табызынаң хысхыр турча* (КВ А).

ХУРУННИРҒА [хурунна-] *иділ.* Пырыннаң тартыларға, чахталарға, чабыларға. – Покрываться сажей, копотью. *Тўнўгінде хуруннап парған пестер удаа ыстал турадырлар* (ХЧ). *Ол аал аразында сайалған туралар орнында пірее пўдўн хуруннап парған пестер ле турғлапчалар* (КИ ЧХ).

ХУРУННЫҒ *пілд.* Пырнаң, пырыннаң чабыл парған. – Покрытый сажей, имеющий копоть. *Ол тура сайал парғанда, анда прай хурунныг пес ле турчатхан* (КИ ЧХ). *Кинетін ибдең хара хурунныг хыс сығар ойлап киліп, пасхаларын ўрўктір салған* (ТЛ О).

ХУРУПЧУ *адал., кўр.:* **хурчу.**

ХУРУСХА 1. Час хурағанның теері. – Мерлушка. *Тасхар сиденде хурусхалар хурудылчалар. Хызына тон тігерге хурусха чыыпча.* 2. Хурусхадаң иділген. – Сделанный из мерлушки. *Хурусха пўріктіглер мындох кизекти-кизекти турғлааннар* (ТМ ПТ). – *А-а, че андағда, – сууларға ит париған хара хурусха пўриин, читіре суурбин, ідўк пазына ипти сал салып, сарчында турған адынзар пастыра халған* (ТМ ПТ).

ХУРУТ *адал.* Ааречыны, хурудып, иткен чиис. – *этн.* Сырки из арчи. *Палалар одырысхлап алғанда, уўча улуг айахта хатыг тегілек хуруттар ағыл килген. Ікі хурут пиріп, алған аалай хызыл ситце плады анда парир, пір дее чирге кірбиндір* (КВ А).

ХУРУТПАХ *адал.* Ааречыны хурудып иткен чиисті тимнир ўнетін тимнелген тиріг. – Приспособление на четырех столбах для сушки сырков-курутов из арчи. *Пабазы хурутпахты тыхтап салған. Ол ипчі хурутпахты хаап алып, ниме ле полза чоохтанып, паза ла полбаста чирче айлахтана халған* (СА КК).

ХУРХУЛИРҒА [хурхула-] *иділ.* Хусхун чіли тапсирға. – Клекотать, издавать клёкот. *Хусхун теен хус хурхулап, тапсап, киледір* (АА). *Хурхулап учух париған хусты кўр салбинаң, ол адайлар ўрізе ле тўскеннер* (ХХ).

ХУРЧАҒ *адал.* 1. Тоғылахти иділген, пірее ниненің ибіре тартылчатхан ниме. – Обруч; обод, кольцо. *Хурчаа таттап партыр. Ол, холын нанына тайанып, тимір хурчағын тудып, көзенее чох хара туразар көзідіп, искірген. Тегілектің хурчаан идерге.* 2. Муңарлап чааҷы кірчеткен сириг чардыгы, чааҷылар тегілекти тур салғаны. – *истор.* Подразделение армии, (включающее тысячи воинов); расположение войск по кругу. *Хурчағны ибір парыбызарға көп тус кирек. Ол хурчағны пик турғызып, ыырҷыны унада сабарына ізенген* (КИ ЧХ). 3. Ибіріс. – Окружение. *Ол апсах хайди чаа тузында хурчаға кіргенін, анаң позаанын удаа сағысха кирер полыбысхан* (ТГ ХХ). *Хыри-пазына хурчаг читпес странаның* (АМ М). 4. Пил паза ан. п. ибіре айландырҷаң спорт тирии. – Обруч (спортивный). *Пластик хурчаг аар нимес. Ол хызыҷах хурчағны ибірерге ўгреніп алғаны прайзын даа ўріндірген полар* (ТЛ О).

ХУРЧАҒЛЫҒ *пілд.* 1. Хурчаа пар, ибіре тартырылған, ибіре тутчатхан чардыхтыг. – Окруженный чем-л., опоясанный обручем, имеющий обод, кольцо. *Анда ол хурчаглыг сабанға толдыра суг тазып салған* (ХА А). *Хуу пазынаң анын хурчаглыг айах идербін* (КМ ТТ). 2. Муңарлап чааҷы кірчеткен сириг чардыгы пар, чааҷылар тегілекти тур салғаны пар. – Имеющий подразделение армии (включающее тысячи воинов); имеющий расположение войск по кругу. *Аны хурчаглыг армия ўчўн нандырыға турғыс салғаннар* (ЧД МН). *Хурчаглыг армиянаң аны устирға турғысханнар.* 3. Ибірістіг. – Имеющий окружение, с окружением. *Ол пик хурчаглыг армиязына ізеніп, паза ла полбаста иртін сыххан* (КИ ЧХ). *Чахсы хурчаглыг даа полза, ағаа сизік тудынарға киректелген.* 4. Пил паза ан. п. ибіре айландырҷаң спорт тирии пар. – Имеющий обруч (спортивный). *Садыг туразынаң пабазы ўңніг хурчаглыг айлан килген. Хурчаглыг хызыҷах прайзыбысха аймах-пасха кўніктіріглер кўзітче, хурчаан мойны, холлары, азахтары, пилі ибіре ибірче.*

ХУРЧАНАРҒА [хурчан-] *иділ.* Ибіре хурнаң тартын саларға. – Подпоясываться, надеть пояс на себя. *Ол чібек хурнаң хурчанғаны пір дее піл полбааннарын ам даа унди*

чоғыл (КИ ЧХ). *Ай пӧрізі саадах хурын, алты сари тартып, хурчан турадыр* (КС КХ).

ХУРЧАҢА *адал.* Пил: кізінің көксінің паза харнының аразындағы ніске чардығы. – Талия, пояс. *Суу тың даа тирең нимес, хурчаңаҷа ла полған* (КВ А). *Турадаң сығып, огород ӧтіре хазылған коопта хурчаңаа читіре чуунып алғам* (ИТ).

ХУРЧИ *нареч.* Чардыхти, ибіре. – Полукругом. *Отрядха команда пирілібіскен Тастӱпті прай хурчи алыбызарға* (КВ А). *Пазын хурчи тартып салған плады алтынаң сыххлап килген ах састары чарыхха чалтырасхан* (ХА А).

ХУРЧИРҒА [хурча-] *иділ.* 1. Ибіре тартынарға, палғирға. – Подпоясывать, надеть пояс на кого-л. *Галя, тӱрче ылған алып, чібек хурны Паскирнің пиліне хурчаан* (КИ ЧХ). *Табыс-тубыс чох, іколең хайди полза, холнаң чир сыйбап, харачахтарын чыып, ипти салып, пағнаң хурчапчалар* (ДС ИКС). 2. Ибірерге. – *перен.* Окружать. *Ағбан суғны кизіре туғ хурчапча, хазыр суғ аннаң соолап, ырлап тӱсче* (КИ ИС). *Чазыҷахты ибіре ат чӱгӱрҷең чол хурчап парыбыстыр* (КИ ЧХ).

ХУРЧУ I *адал.* Пірее ниме тікчетсе, салаа пазына кизіртіп алҷаң тимір чапхыҷах, хурунчу. – Наперсток. *Пірсінде Казановка аалда ол уҷазының хапчиҷанда ӧң-пазы хурчулар, мархалар аразында мунзурух синінҷе чылаңмас кӧр салған* (ХЧК). *Хурчу тутхан холым нимес, хуруғ чирге параргға* (ХО). *Ікі хурчуны ибіңзер апарыбызарзың, Алтын Пооснаң Кӱмӱс Поос хаҷан даа сағаа туза идерлер* (ХМ).

ХУРЧУ II *анат.* Мал хурсағының чардығы. – Рубец. *Хурчуны матап чуун салғаны ол ипчінің кӧҥніне кірген одыр, махтап ла сал турған ол хысты* (КВ МТ). *Хурчуны тадылығ иде пызырарға полған на ипчі пілбес неке* (ДН ЫА).

ХУС I 1. Тӱктіг паза чӱгліг, устығ тумзухтығ, ікі азахтығ, чир-чайаандағы тіріг нимелернің пірсі, ханаттарынаң тузаланып, кӧбізін учух чӧредір. – Птица // птичий. *Ибіре прай ла кӧг, ӧріниc; ӧзімнер, чахайахтар, ағастар, хустар, хурт-хоостар хулах ойнатчалар, харах кӧӧлендірчелер, чӱрек хайнатчалар* (ДН ЫА). *Ойда чадып, тайға амырындағы хустар табызын тыҥнааннар* (ТМ ЧЧ). 2. Таңах: иді, нымырхалары, тӱгі ӱчӱн пӧзік паалалчатхан ибдегі хустарның пірсі. – Курица. *Хустар уйазын ходыра сасчалар, кирек ползын-полбазын, атчалар, типсепчелер* (ТМ ЧЧ). *Хустар симір партырлар тіп, апсах паза ла полбаста таңахтың мойнын ӱзе кискен* (ШВ СМ). □ **Хартыға хус чіли, хахлап, ағын суғ чіли, соолап** (ХС)**.** – Подобно ястребу, клюет, подобно быстрой реке, шумит.

ХУС II *адал.* 1. Тағның кӱн тегбинчеткен сари. – Место, часть горы, не освещенная солнцем; северная сторона горы. *Аҥнап парып, хусха чиде салғабыс. Че патрон сухханҷа, тоғыр хыр Харағай хузына кірібіскеннер* (ТМ ПТ). 2. Ағастар паза аймах-пасха ӧзімнер ӧсчеткен орын. – Чаща, заросли. *Хуста аттар оттап чӧрчелер. Ол хойыг хуссар парыбыспинаң, андартын тыш-таш ла истіле тӱскен* (ШВ СМ).

ХУСПАХ *адал.* Тостаң иділген ӧріҥме тутчаң тӱӱс. – Берестяной туесок (для сметаны). *Пір хуспах ӧріҥме ағыл киліп, ол аны чылапчаа урыбызып, пес ӱстӱне тургыс салған – потхы полар неке* (ХА А). *Ипчі холынаң хуспахты тӱзірген, тайғаа тооза сыыт салған* (ДН ТТ).

ХУСТИРҒА [хуста-] *иділ.* Хустарға аҥнирға. – Охотиться (за дичью, птицами). *Ол пала, ир синіне чит парып, аҥнап-хустап позы ла чӧрібісчең* (ХНС). *Ол читі харындас аҥнап-хустап парыбызардаң, чиит хыс ибде хайынҷаң* (ПА ОХПЧАН).

ХУС-ХУЛАТ *адал.* Ханаттығ, кииде учух чӧрчеткен хустар. – *собир.* Птицы. *Кииде хус-хулат амыр учухчатхан. Ирте часхыда прай ниме позының тоғызын пілче: хус-хулат позына чайлир уйа чазапча* (ЧС АУ).

ХУСХАҶАХ 1. Тӱктің паза чӱглерінің алтындағы нымзах сазыҷахтарнаң чабылған ханаттығ устығ тумзухтығ тіріг ниме. – Птичка, пташка // птичий. *Анда-мында хараағы хусхаҷахтар тапсас турғаннар* (ЧС ПТ). *Хайда-да таг тӧзінзер, тырлаҷаң хусхаҷахтар хол тербеннерін тарт сыхханнар* (БФ ТО). 2. Пора-кӱрең чӱгліг, ханаттығ улуғ нимес тіріг ниме. – *кач.* Воробей // воробьиный. *Сиденде хыстыл парған уйадаң*

хусхаҷахтар сыҕара учухханнар. Күн чылии сала теебіскенде, хусхаҷахтар өрінгеннеріне өҥ-пасха үннернең тапсас сыхханнар (ЧС ПТ). □ **Ирте турҕан хусхаҷах ниміске тўзедір. Ирте турбаан хусхаҷах харағын чухчып одырадыр**. – Ранней пташке зернышки клевать. Поздней пташке глазки протирать.

ХУСХУН 1. Өлген аҥ-хустарның идінең азыранчатхан харҕаа төөй чылтың хара өҥніг хус. – Ворон // вороний. *Хусхун тўспес хуу чазылар* (МА). *Хум чайылар чолыбыста хусхун хус хуухтабазын.* (ДН К). 2. Ханҷы, ханҕа тоспас. – *перен.* Кровожадный (о человеке). *Хусхун харахтыҕ, азаҕы чох, чоон пастыҕ Чалтаҥмас, иркін алтап, тураҷахсар кір полбин, оралып-толҕалып, өтіг табыснаҥ хысхыр тур* (БП ТЧ). *Хусхун чіли, чазы ибіре Надянаҥ пісті туйуххан китеп чөрҷең полтыр* (ЧС АУ). □ **Хусхун хусхунның харағын хахлир чоҕыл** (ХС). – Ворон ворону глаз не выклюет.

ХУТ *адал.* 1. Кізінің істіндегі тыныс пирчеткен, кізі ўреен соонда даа өлбинчеткен чазыт ома. – *религ.* Душа, дух (умершего). *Хыныспаан ирепчінің хуттары астыҕыс чөрчелер, хынҕан ипчінің худы, ине умай полып, пубайда час пала хадарча, ир кізіни чурт хадарча тіҷеҥнер* (ТМ ЧЧ). *Хайдаҕ-да тызы чох хут пісті аал пазынаҥ азаана читіре майыҕыс пілбин хостаплача* (КГ ПАО). 2. Кізінің істіндегі кўс; сағыс-көгізі. – *перен.* Дух, жизненная сила. *Ана іди сағыныбызып, Климнің худы сыҕыбысхан* (БФ ХЧ). *Ол Кетриннің тўстегі палазының худын хам тарт парыбысхан полар, халаҕай?!* (ТМ ЧЧ).

ХУТУЛАРҒА [хутул-] *иділ.* Хайдаҕ-да хомай кізідең, хорҕыстыҕ изі чох киректең позып аларға, осхырыларға, азырыларға, тизіп аларға. – Избавиться, спастись, отделываться от кого-, чего-л. плохого, страшного. *Айдо ол туста, соонзар хылчаҥнап, ачыҕ теестіг пичіктең хутуларға, таҕның олиинҷа ойлапча* (КВ А). *Іди ўр бе ас па полҕан соонда, хайда полза азах ўстўне турып, Чохырахтаҥ хутуларға пора адының соонаҥ ойлап сыххан* (КВ А).

ХУТУЛДЫРАРҒА [хутулдыр-] *иділ.* Хайдаҕ-да хомай кізідең, хорҕыстыҕ изі чох киректең позыдарға, осхырарға, тискіртерге, азылдырарға. – Избавлять, спасать, вызволять. *Ол хысты хутулдырарға параргa ир кізілер тимненібіскеннер* (АА). *Хараазын ол ибде пиктеп салҕан аргыстарын хутулдырарға тимнен салҕан кізілернең партизаннарның командирлері тоҕазарға кил парҕан* (ТМ ХХ).

ХУТУЛЫҒ *адал.* Позыдыҕ, тискіріг, осхырыҕ. – Избавление, спасение, освобождение. *Хутулыҕ минің көҥнім көдірген тізе, саба полбас, неке* (ТИ МП). *Пу аалны хутулыҕ идерге тимненіп алҕаннары улуҕ туза полҕан, ыырҷы халҕанҷы туста улам на хатыҕланчатханы іле пілдірте полҕан* (КИ ЧХ).

ХУТУХ *адал.* Суҕ алҷаҕ өнетін хасхан оймах. – Колодец. *Көріп одырза, тігі, хызы, хутухтаҥ суҕ хаап тур* (П). *Ибзер айланып одырҕанда, Торҕы ідөк хутух хыринда турҕан ипчілерні көрген* (КИ ЧХ).

ХУТХАРАРҒА [хутхар-] *иділ.* Осхырып аларға, позыдарға, ал халарға. – Спасать. *Порчоны хутхарарҕа кирек, сағы мында Өҷеҥні, ағаа прай чоохтап пирерзің* (ХЧ). *Мишка, ухтаҥ позының тынын хутхарып, харасхы сірее алтында німектеп чөргенде, холына соох тимір урун парҕан* (КВ МТ).

ХУУ I Узун мойынныҕ, ибдегі хастарға төөй хус. – Лебедь // лебединый, лебяжий. *Андаҕ сағба идіп, ікі хуу хус хуухтазып ала алнынзар иртіс чөрібіскеннер* (БП ТЧ). *Хайда арыҕ күмүснең ах хуулар түлепче* (МВ КС). *Көгілбей тигірҷе ах пулуттар, хуулар чіли, хайдар-да чўсчеткен* (КГ ХА Т).

ХУУ II *пілд.* 1. Ағарта тартхан, чазарта тарт парҕан, өө чох. – Бледный, бесцветный. *Пайадаҥ соона ла халчатхан ніске, пөзік сынныҕ, ағырыҕ кізінине төөй, хуу сырайлыҕ оолах оларныҥох соонаҥ узаҥнаан* (КИ МН). *Часпаҥ чирге чиділ, тігдең-мыннаҥ инглеен, ах көбік чабынҕан чуллар пірікклеп, аргыстазып, нанҷылазып, улуҕ суҕ полып, амырланып, хуу чазыларны тобыра ахчалар* (ТГ Ч). 2. Пора, хуур парҕан. – Серый, выгоревший. *Хуу хыр озариндаҕы асхырлыҕ пасха чылҕыларға ўрўгіс, хуйыс чиркезі ырахтынох читкен* (ДН ЫА). *Пуҕдайлар өсче хуу чазыларда, чил ойнапча ас салҕаҕында* (КМ КЧ). □ **Хуу пастың харағына хум толбас хаҷан даа.**

Ачын пайның харағына алтын толбас хаҷан даа (ХС)**.** – Глазницы черепа песком не наполнятся никогда. Глаза жадного бая золотом не насытятся никогда.

ХУУ III: **Хуу Иней** 1. Піс Тумзух Пілö Харых Хуу Инейнің хысха ады: ол алыптығ нымахтарда учурапчатхан, оңныг алыптарға полысчатхан, арбаг пілчеткен иней полча. – *фольк*. Сокращенный вариант имени Піс Тумзух Пілö Харых Хуу Иней. Хуу Иней – старуха, персонаж героических сказаний, помогающая положительным героям, владеющая колдовством. *Хуу Иней піске полыс пиреръік. Хуу Иней сööліниp, тартылып, ÿс хати ибіріле тÿзіп, паза орыннаҷ чіде ле халған* (РпЛ).

ХУУН *адал.* Хуус. – Мякина. *Тамахты хууннаҷ чарып, сарғааста чилге ÿбÿртерге. Ас таа чоғыл, хуун на.*

ХУУРАРҒА [хуур-] *иділ.* Öңін чідірерге. – Выцветать, выгорать, обесцвечиваться. *Ай ла хуур парған паза пÿрÿңкіні чайған* (ХЧ). *Чир ÿстÿ позының анда-мында халған хуур парған, öліг одын чабынғанынаҷ уғаа хынии чох, эрістіг көрінген* (ЧМ АК).

ХУУРТА *нареч.* 1. Öö чох, чазарта, ағарта. – Набело, добела. *Аның сырайы, ирги от чіли, хуурта тартыбысхан* (КВ А). *Оларның хуурта тартып парып, хыймырабинчатхан чÿзÿннерін көріп, кізілернің істілерінде чалынныг от көйген чіли пілдірген* (КВ МТ). 2. Пір дее ниме артыспин, тооза, прай. – До конца, полностью, до дна, дотла. *Сöök хуурта салдаларға кирек, чілиин салдаанох кізі сорҷаң* (ДН ЫА). *Хуурта чібіспеенде, пір дее мыннаң парбаспын тіп, ол аннаң андарох холын чаглыг айахсар сунған* (ТЛ АК).

ХУУРТАРҒА [хуурт-] *иділ.* Öö чох идерге, ағартарға. – Выцветать, обесцвечивать. *Ол көгенеен хууртханҷа кис салып, паза ла аны алыстырҷаң ниме чохта, чууныбызып, аныох кис салған* (ХА А). *Хуурта кис салған кибін ол паза ла полбаста, пазох ла иңніне сал салған* (КВ А).

ХУУС I *адал.* 1. Теер. – Кожа, замша. *Ах тоғыс мархалыг хуус хуйахтыг инедең хуба чалаас ир кÿлÿгі Хулатай* (Х). *Алып кізіні көріп, Ах Хан айлан килген, ах хуус хуйағын кизібіскен ай көрізі саадағын алты сари хурчаныбысхан* (АЧА). 2. Тас, айаң. – *перен*. Лысый. *Алнында аның хуус пастыг ир кізі турбинаң, ол хыс чочып парып, паза андар көрбинібіскен* (БТ О*). Пол-пола килгенде таныс иреннің пазы прай хуус пол партыр.*

ХУУС II *адал., саг., көр.:* **хуун**.

ХУУХТИРҒА [хуухта-] *иділ.* Хуух табыс сығарарға. – Хукать, издавать звук «хуух». *Хатыг полар чолыбыста харға хус хаахтабазын, хум чайылар чолыбыста хусхун хус хуухтабазын* (ДН К). *Андаг сагба идіп, ікі хуу хус хуухтазып ала, алнынзар иртіс чöрібіскеннер* (БП ТЧ).

ХУЧА *адал.* Хойыг, сибірек тÿктіг, ээлген мÿÿстіг іргек мал. – Баран. *Андада мин холдаң азыраныp ÿгрен парған хара хучаны сÿр чöргебін. Хуча тыс чадар ба?* □ **Чÿс хой аразында тÿгдÿр хучам ойлап чöр (талған хорғаны, пулғос).** – Среди ста овец мохнатый баран бегает (обжаривание зерна для талкана, мешалка).

ХУЧАЛАНАРҒА [хучалан-] *иділ.* 1. Тізі мал соонҷа чöрерге, хоспахтанарға. – Быть в состоянии брачного периода (о животных). *Хучаланарға килтір. Ол хучалар, хучаланып, пÿÿрні дее сизінмин халтырлар* (КВ А). 2. Ипчее сыынарға, сырбаларға. – *перен*. Приставать, навязываться девушке, женщине. *Ноға іди хучалан чöрзің? Син ниме мында хучалан чöрчезің тіп, ол иней ол оолзар хази көрібіскен, пасхалары тадырада хатхырысхлабысханнар* (БФ ЧП).

ХУҷАХ *адал.* 1. Пірее нименің ікі холнаң хапханына кір парчатхан улии. – Охапка. *Тоғыс кізінің хуҷаа читпес тыт ағасха учурап парған* (ХМ). *Хуҷаана толдыра одың тудына ибзер кір килген* (КИ ЧХ). 2. Піреезін иркеледерге тіп, холларнаң идіг иткені алай холларны тутханы. – Объятие. *Хаҷан имҷек эмерге тоозып, мин іҷем хуҷагынаң тÿскем* (МВ КХ). *Хысхы соохтарда тітірес чöрзем, ам даа чылытча іҷе хуҷагы* (КМ І).

ХУҷАХТАЗАРҒА [хуҷахтас-] *иділ.* Хыныcты көзідер ÿчÿн алай пасха даа көңніліг хол хуҷаанаң алызарға. – Обниматься, обнимать друг друга. *Сірер ниме мында хуҷахтас ла чöре халғазар тіп, иней амыр ла чоохтан*

салча, позы істінде оларға өрініп (БФ ЧП). *Атаанаснаң кем хуҷахтазар, арғааснаң кем ырҷаңнас турар* (КИ КП).

ХУҶАХТАНАРҒА [хуҷахтан-] *иділ.* Пірее нимені пос хуҷаана аларға. – Обнимать, брать что-л. в свою охапку. *Сибер хуҷахтанчабыс. Анзы пиҷезінең паарсах хуҷахтаныбызып, піс ам даа ӱр-ӱр чуртирбыс, чӱс час азарбыс тіҷең* (СА КК3). 2. Паланы, холға хаап алып, апарарға. – Нести ребенка на себе, взяв обеими руками. *Кічіг палазын хуҷахтанып, ибінзер айлантыр. Оолахты хуҷахтанарға иткен, че ол тизібіскен.*

ХУҶАХТИ *нареч.* Холға алып, хуҷахтап, холнаң тудып. – Обнимая, заключать в объятия кого-л. *Зойказын хуҷахти хаап аларға паза тӱскен, че сағыс хабынып, тудын салған* (ДН ЫА). *Клаша аны олған чіли холынаң азырағаң, хуҷахти тудып, турғысчаң* (КИ ЧХ).

ХУҶАХТИРҒА [хуҷахта-] *иділ.* 1. Ікі холнаң пірее нимені хабарға. – Брать что-л. в охапку, носить кого-, что-л. на руках. *Ол, одың хуҷахтап алып, ибзер кір килген* (ХА А). *Васьканы хуҷахтаан, холға көдірібіскен, анаң анынаң хада атаманның азағына тӱзібіскен* (МТ). 2. Хынысты көзідер ӱчӱн алай пасха даа көңніліг полып, хол хуҷаана аларға. – Обнимать, заключать в объятия кого-л. *Іҷезі дее оолғын табыс-тубыс чох хуҷахтаан, пірее-пірее тапсазып ала ырапчатхан чазы хастарынзар көріп, сағысха тӱзібіскен* (БТ МП). *Позы хуҷахтаан, охсанып ала аңдарылған* (ТМ ПТ).

ХУҶУР *адал.* 1. Тустығ чир. – Солончак. *Хараа полза, хозанах хоол көксінде чазынҷаң, хуҷур чалғап, пик туйғах хуруғ тытха чызынҷаң* (ТН БВ ЧЭ). *Көгеріп чатчаң көл хазы, хазар халтыр, хуҷур полып* (ТН КК). 2. Тустығ чіҷең ниме чирге тартылыс, чиксег (ӧӧнінде позында пар ипчідеңер). – Желание есть солёное, кислое (чаще о беременной женщине). *Хуҷурын хандырарға тустығ ӱгӱрсӱ чеен. Паза ағаа удаа хуҷурын хандырарға көңні пол килҷең.*

ХУҶУРЛАНАРҒА [хуҷурлан-] *иділ.* 1. Тус читпин, ирееленерге (малдаңар). – Страдать от недостатка солончаков (о животном). *Маллар, хуҷурланып, илееде турчатхан орыннарынаң парыбыстырлар* (КВ А). *Часхыда маллар хуҷурлан пастапчалар.* 2. Тустығ, ачығ чіҷең ниме чирге тартыларға, көңніліг поларға. – Испытывать тягу к соленому, кислому; чувствовать потребность есть соленое, кислое, острое. *Най тың хуҷурланарға. Ипчілер харыннап парза, көбізі хуҷурланып пастабысчалар* (ХЧ).

ХУҶУРЛИРҒА [хуҷурла-] *иділ.* 1. Тустығ орында малны хадарарға. – Пасти скот на солончаках. *Аттарны чахсы симіртер сағыснаң хуҷурлирға киректелген. Малны хуҷурлирға тіп пасха орынзар сӱр парыбысхан.* (ДН ЫА). 2. Тустығ, хуйаң, асхылдым ниме чіҷең көңнін толдырарға. – Утолять потребность в чем-л. солёном, кислом. *Ипчінің хуҷурлап парғанын толдырарға тіп, сағынып ниме-ле полза ағаа сыындырчатхан* (КН КХ). *Позында пол парған ипчізін хуҷурлирға кӱстенген.*

ХУҶУРЛЫҒ *пілд.* Тузы пар. – Солончаковый. *Аппағас хуҷурлыг чар хазына хайди полза сӱр килді отрядын «фельдмаршал»* (БТ МП). *Азах алтында халып одырча ачырғастыг сіліг чир-суғлар: амзир суғаттар, тайнир кӧк оттар, арыг хуҷурлыг марачы ойыхтар* (НК ХХ).

ХЫБ *адал.* Пірее ниме идіп, хыҷаа кіргені; хыҷа. – Возбуждение, вызванное горячей увлеченностью чем-л.; азарт, задор, пыл, страсть. *Хыбы най полбаан полза, ол ам даа хазых чӧрерҷік тіп, чоохтасчаңнар улуғлары* (НК КХ). *Пӱӱр, хаҷаннаң хынмаҷаң улуғ ыырҷызын тударға хыбы кіріп, мында, кізі чох чирде, хоңнахха кӱс санастырарына ізеніп, улам на тың ойлаан* (КМ ӦТ).

ХЫБАХ *адал.* Ікі частыг киик. – Двухлетняя косуля. *Анда ол хыбахты китеп чатчатхан* (КИ АЧ). *Кинетін арыг аразынаң сіліг мӱӱстіг хыбах сығара хонғаны прайзын даа чочыт салған полар* (ШВ СМ).

ХЫБДАХ *пілд.* 1. Ідіргек. – Раздражительный. *Андағ хыбдах полбаан полза, кем аннаң хада ынағласпасчых тіп, ол оолах хыйа пастыра халған* (ТИ МП). *Алған хызы андағ хыбдах полғанын ол ам на сизін салған* (ТМ ПТ). 2. Ӧкпеленҷік, халыхтыг (аттаңар). – Горячий, агрессивный, норовистый (о лошади). *Хыбдах пии. Хыбдах тайға мӱн көрген, че тастаттырған.*

ХЫБДАХТАНАРҒА [хыбдахтан-] *иділ.* 1. Ідіргегі тударға, тарынарға. – Раздражаться, злиться. *Тоғыстағы ипчі хыбдахтанып, кинетін ээн-аастан сыххан. Хыбдахтанарға итчезің ме, тохтат салааң пу чоохтазығны.* 2. Өкпеленерге, хыпчахтанарға (аттаңар). – Раздражаться, нервничать, показывать свой норов (о конях). *Сарыг тайны прай чирінең хапхлаан, тутхлаан, сыйбастырған Сарыг тай пір дее хыбдахтанмаан, хылчыхсыбаан, чарханмаан* (ДН ЫА). *Мыннаң сығара ікі кизек өөр пастары хыбдахтанызып пастаптыр, ырах парбаан поларлар, – кемнең-де чоохтас парча Сағдай* (ДН ЫА).

ХЫБЛАНАРҒА [хыблан-] I *иділ.* Пірее ниме идіп, хычаа кірерге; хыниина кірерге. – Проявлять азарт, азартничать. *Карт ойнап, хыблан парып, паза тохтирға итпеенін ол чазыр полбиныбысхан* (ХА А). *Аң сүріп, хыбланарға чит парғаны прайзына даа піл-дістіг оңдай полған* (КИ АЧ).

ХЫБЛАНАРҒА [хыблан-] II *иділ.* Кізее хазаларға, ідіргектенерге, ідіргегі тударға, хыпчахтанарға, тарынарға. – Придираться, раздражаться. *Син хайди іди кізее ле полза хыбланып одырчазың тір, ол ипчізіне перінібіскен* (АТ). *Кізее хыбланма, палам, тір иней амыр ла тыс салчатхан пархазын* (ХА А).

ХЫБЛАНЫС I *адал.* Пірее ниме идіп, хычаа кіргені; хычаланыс. – Азартность, впадание в азарт. *Ағаа карт, компьютер ойнирға чарабас, ол пір-ікі ле хыбланысха кір парча* (АТ). *Ойынға тартыл парғаннарны хыбланыстаң сығарчаң оңдай даа чох одыр.*

ХЫБЛАНЫС II *адал.* Кізее хазалыс, ідіргектеніс, хыпчахтаныс. – Придирка, раздражение. *Хыбланызы тудып, паза ла полбаста ол андар чікелеп көрген* (БТ О). *Хыбланызы улуг полып, позын холда тутпин салған ол оол* (СА КК2).

ХЫБЛИРҒА [хыбла-] I *иділ.* Хыбланысха кірерге, хычаланарға. – Находиться в состоянии страсти, азарта. *Ол оол хыблирға чит парып паза тохтабас таа полғадаг. Прай чон хыблир оңдайда полғаны аны уғаа үрүктірген дее полза, ол сым на турыбысхан* (СА КК2).

ХЫБЛИРҒА [хыбла-] II *иділ.* Алтына салчаң ис тігерге, хып саларға. – Шить подкладку, покрывать тканью. *Тіктірчеткен тонын ол хатыг хара торғынаң хыблирға сағынып алған* (ЧМ К). *Хыблирға алған изі читпес тір сағын салған ол ипчі, паза хоза ал килерге чахаан* (БТ О).

ХЫБЛЫҒ *пілд.* Хыбы пар, хыниина кірген. – Страстный, азартный, сильно увлеченный чем-л. *Хыблыг палыхчы сым одыр полбинча. Ол уғаа хыблыг карт ойынчы полғанын сыбыра даа пілзе, пір дее кізее чоохтирға сағынминчатхан* (СА КК2).

ХЫБЫН *адал.* 1. Пірее көйчеткен нименің иң кічіг кизегі, чалыны, сағын. – Искра. *Хайзы туралар көйглеп, оларның орнылырында хыбын на чайылчатхан* (КИ ЧХ). *Ана чабал ибнің түндүгінең хызыл хыбыннар пытырада түстілер* (ДН ЫА). 2. Көйіс тузында пол парчатхан ниме (чарытхы свечі өзенінің пазында, тамкы пазында паза ан. п.) – Нагар (на свече, папиросе и и т. п.). *Хыбынны көр салбинаң, ол хыс сах андох аны чызарға чапсыныбысхан. Хыбынны ол көместең чирге толадып одырчатхан.* □ **Хыбыннаң от көйібізер.** – Из искры возгорится пламя.

ХЫБЫННИРҒА [хыбынна-] *иділ.* 1. Сағыннирға. – Искрить, испускать искры. *Тасхар ибірігде от хыбыннап көйчетсе, улуглар аны тыс саларға тір, улам на чиис салчаңнар* (ХЧ). *Хыбыннап көйчеткен отха ууча пірее кизек иттер салып, амыр ла чоохтан салған: «Че, астап партыр палаларың»* (ШВ ХЛС). 2. Пестең хыбын сығарарға, песті хыбыннаң арығлирға. – Чистить печь от сажи. *Песті хыбыннирға одырыбыстыр. Часхы пасталарынаң арғызым песті хыбыннирға сағыс тутхан.*

ХЫБЫННЫҒ *пілд.* 1. Сағынныг. – Искристый, испускающий искры. *Матырах, арчымахтағы хой чарнын сығарып, аны от ойбазындағы хыбынныг күлге кире сухча* (КМ ТТ). *Хылыгы чабал хан-пиглер хыбынныг чааға тиренче* (КС ЧП). 2. Көйіс тузында пол парчатхан нимеліг. – Имеющий нагар, с нагаром. *Ол кинетін не хыбынныг чейникті хаап алып, тасхар сыға салған* (КВ ХУО). *Тасхархы песте турған көдес най хыбынныг пол партыр.*

ХЫБЫРИРҒА [хыбыра-] *иділ.* Суулап, сыылап, ачирға. – Шипеть при брожении.

Ачып парған сӱт хыбырапча. Айран хыбырапчатханын истіп полбин, ол иней тура салып, аның ӱстӱн алыбысхан (КВ МТ).

ХЫБЫРТ *адал.* Узунға тоғылахти тартылған пӱрліг от. – Хвощ полевой, сосенка полевая, столбунец, хвойка. *Хыбыртты хурударға чығарға. Хыбыртты олар чылдаң сай тимнеп салҷаңнар, хурғадып, хысхызын кирек полза, тузаланҷаңнар* (ХЧ).

ХЫБЫХ *адал.* Тоңастығларның хастырығы. – Шелуха. *Хыбых чіли чилге хаптырыбызарға. Пуғдай хыбығы аның прай хараана кіріп, туу тартыпчатхан паза хычытчатхан* (ШМ КЎ).

ХЫҒДЫРАДАРҒА [хығдырат-] *иділ.* Тыыда табыс сығар иде сабарға, сууладарға, хоғдырадарға, сығдырадарға. – Звенеть, брякать, издавать звуки. *Самнах хығдырадарға – ол талайҷыларның ирғі кибірі тіп, капитан, паза ла тапсабин, каютадаң сых парыбысхан* (КА ТС). *Ол олғаннарға айах-самнахтарны хығдырадарға чахып парыбызардаң анда суум-саам на пола халған* (ТИ МП).

ХЫҒДЫРАЗАРҒА [хығдырас-] *иділ.* Тыыда ӱннендірізерге, хығдыр-хағдыр поларға, хоғдыразарға. – Греметь, звенеть, брякать (о многих). *Андар сыхханда, терпектер улам на хығдыразып, сығырыс парчатханнар* (КИ ЧХ). *Торканың мылтых-хылызы хығдыразып, ат ӱстӱнең тӱзе сал киліп, Айдоны охсанған* (КВ А).

ХЫҒДЫРИРҒА [хығдыра-] *иділ.* Хығдырас, тыыда табыс сығарарға, хығдыр-хағдыр тӱзерге, хоғдырадарға. – Греметь, звенеть, брякать. *Аның хылҷызының хығдырааны хузух тӧстерінҷе ырах саалап парды* (БФ ТО*). Кинетін не ол оол саалчатхан інектернің сӱттерін урарға тимнелген кӧнектернің хылҷылар хығдырааның ис салған.* (ХЧ).

ХЫҒДЫРОС I *адал.* Хығдырадып ойнаҷаң ойнаҷах. – Погремушка, побрякушка. *Хығдыросты паланың ӱстӱне іл салып, олар паза пала сым пол парарына ізеніп одырғаннар* (ШВ СМ). *Хығдырос ал киліп, ол палазын ам аннаң на ӱтертіп чӧрчеткен* (СА КК2).

ХЫҒДЫРОС II *пілд.* Хоғдыраачы, хоғдырос. – Способный звенеть, бренчать, брякать, звенящий, бренчащий. *Ол ойнаҷах хоғдырос полбаан полза, кізінің дее хайиин тартпаспчых. Кічиҷек хызыҷах хоғдыроснаң хынып ойнап парчатхан* (ХЧ).

ХЫҒДЫР-ХАҒДЫР *кӧӧг.* Пірее ниме хығдырапчатханына кӧӧккені. – Звукоподражание звону, бряцанию. *Хығдыр-хағдыр ла пола халғаннар ол палалар тіп, иней, кӱлімзіреп ала, одырчыхха одырыбысхан* (КВ МТ). *Хығдыр-хағдыр ла полып, олғаннар тураа тол килгеннер* (КГ ПАО).

ХЫҒДЫХ-ХАҒДЫХ *кӧӧг. сӧс.* Чаҷын хығдырапчатханына кӧӧккені. – Звукоподражание шелесту бумаги. *Хығдых-хағдых аархы турада истілче. Хығдых-хағдых ла истіле халча ол туразында, паза саңай сым на пол парча* (КВ МТ).

ХЫҒЫРАРҒА [хығыр-] I *иділ.* 1. Піреезін хайдар-да килерге, парарға тіп чоохтирға. – Звать, приглашать кого-л. *Кибір хоостыра, пеер килгеннер, аалҷыны аарлап, постарынзар хығырарлар* (ТМ ЧЧ). *Килгеннерні палаткаларзар апарчалар, хайзы пӱдіріп алған отахтарынзар хығырча* (ЧС ПТ). 2. Килерге сурынарға. – Вызывать. *Акай, сині пір кізі хығырча, – оолахсар чӱгӱр килген озархы аалдағы хызыҷах* (ХА А). *Мына пазох сыңырапча саң, урокка хығырча* (ИТ). 3. Хайдағ-да кирек оңдай хоостыра идерге, тудынарға, поларға, чоохтирға, чӧптирге. – Призывать к чему-л. *Чир-суун арачылирға хығырарға. Чаадаң тоғыр кӱрезерге пазылған хығыртығлар прай даа вокзалда полғаннар* (КИ ЧХ).

ХЫҒЫРАРҒА [хығыр-] II *иділ.* Пазылған пічікті ӱннендірерге. – Читать. *А.П. Чеховтың «Сибирьдең» тіп очерктерін хатап хығырзаң, пістің сағамғы чуртазыбыстың ӱчӱн погда сағыс чӱрекке толча* (ЧМ КЧ). *Хығыр кӧр, саблыг чабаннарның чидіглерінеңер кӧп пасчалар* (ХА).

ХЫҒЫРТАРҒА [хығырт-] *иділ.* 1. Піреезін хайдар-да килерге, парарға чӧптирге, кӱстирге. – Приглашать куда-л., уговаривать, заставлять идти. *Наа ла килген аалҷыларны позынзар хығыртхан. Пабазы, позынзар кил парзын тіп, оолғын ибзер хығыртхан.* 2. Піреезін позынзар килдіртерге тіп, чарлирға. – Вызывать, приглашать кого-л. *Анаң хоных пазында аны Хурун Иванович школазар хығыртыбысхан* (БФ ТО). – *Син ниме мында*

көрігчее чөрзің, кем сині хығыртхан, – теен чіли, тістерін мыҷырада тайнанып, харахтарын ағынаң көріп, күрленче (ДН ЫА). 3. Хайдағ-да кирек, оңдай хоостыра тудындырарға, итірерге. – Заставлять призывать к чему-л. *Чииттерні чахсы тоғынарға хығыртча. Пістің чонны пасха хан чиріне полызарға хығыртчалар.*

ХЫҒЫРТЫҒ *адал.* 1. Пірее чирзер килерге чахығ. – Вызов, приглашение, призыв. *Ибдегілер андағ хығыртыға хаҷанох көнік парғаннар* (ХЧК). *Ыраххыларға аттығ хығыртығ ысчалар, чағынхыларына чазағ хығыртығ ысчалар* (ХМ). 2. Тоғыс иртірер ўчўн араласчыларның пірге чыылии. – Созыв. *Ӧӧркі чөптің хығыртии тузында ирткен* (ХЧ). *Чоннар аразындағы конференцияның теестегі хығыртии Хакасияда иртер.*

ХЫҒЫРТЫЗАРҒА [хығыртыс-] *иділ.* Удур-тӧдір, ааллап, чӧрізерге. – Ходить в гости к друг другу. *Ӱлӱкӱн сай олар хығыртызадырлар тіп, клуб устағҷызы паза даа тапсирға чаратпаан* (ХЧ). *Іди полған на ӱлӱкӱнге аалҷы-хонҷыхтар хығыртызар полыбысханнар* (ТМ ПТ). □ **Ах оол ааллға парир, хызыл оол хығыртыға парир (ойба, хыбын).** – Светлый парень в гости идет, красный парень с приглашением в гости придет (пепел, искра).

ХЫҒЫРТЫҒЛЫҒ *пілд.* 1. Пірее чирзер хығырып тимнелген пічіктіг. – Приглашительный. *Хығыртығлығ пічіктерні ысхлирға. Олғаннар хаҷанох ибдегілеріне, туған-чағынарына хығыртығлығ пічіктер ысхлабысхан* (ХА А). 2. Тоғыс иртірер ўчўн араласчыларның пірге чыылии пар. – Имеющий созыв, с созывом. *Хығыртығлығ тус чиділ одыр. Ирткен айда депутаттарның хығыртығлығ чыылии ирткенінеҷер пазылған* (ХЧ).

ХЫҒЫРЧЫ *адал. көр.:* **хыырҷы**.

ХЫҒЫРЫҒ I *адал.* Пірее киректер идерге айланып, истілдіре чоохтанғаны. – Зов, призыв. *Чаадаң тоғыр хығырығ прайзын кӧӧктірген полар мылтых тудынып, чирсуун арачылирға* (КИ ЧХ). *Хазых чуртас ўчўн хығырығ илеедезінеҷ чўректеріне сиип парған* (ХЧ).

ХЫҒЫРЫҒ II *адал.* 1. Пазылған нимені тыыда истілдіре читірчеткені. – Чтение. *Хығырығ уроктары хаҷан даа тіл уроктарынаҷ палғалыстығ полчалар* (ХЧК). *Хайзы даа сурығ, ол-пу хозымнарны санға алып, пастағы хығырығнаҷ алылған* (ХЧ). 2. Пірее саблығ кізінің адына чарыдылған лекциялар, чоох тутчатханы (көп санда). – Чтения. *М.И. Боргояковтың хығырығлары пу чылда алғым иртірілгеннер* (ХЧ). *Н.Ф. Катановха чарыдылған хығырығларда аралазарға сағынчатханнарның саны асхынах нимес полған* (ХЧ). 3. Наа тимнелген законнар, чозахтар ўзўріп, чаратчаҷ оңдай. – Чтение (в законотворческой деятельности). *Наа чозах пастағы хығырығ иртче. Съездте алылған ӧкіс палалардаҷар хығырығ андағ-мындағ тудығ чох алыл парғанын кнестің хачызы искірген* (ХЧ).

ХЫҒЫРЫҒҶЫ *адал.* Кинде алай пасха даа пазыл парған ниме-нооларны (пічіктерні) хығырчатхан кізі. – Читатель. *Аның ноо нимее читіре сағын салғанын, аарлығ хығырығҷы, киліссе, пасха книгада чоохтап пирербіс* (МТ). *Че мин хығырығҷыларға пайрамға чапсых кип-чоох ағыл полбин айланғам ол кўн* (НК ХХ). *Хығырығҷылар газета пастыра көп сурығ кӧдірчелер* (ХЧ).

ХЫҒЫРЫЗАРҒА [хығырыс-] *иділ.* Пірее ниме (пічік) хығырарға полызарға, удуртӧдір хығырарға. – Помогать читать что-л., читать вместе с кем-л. *Ол ууҷазына халғанҷы хабарларны хығырызарға полыс пирчеткенінеҷ сығара ол нимее көнік тее парған* (ТИ МП). *Мин синнеҷ хада газет хығырызарға парам тіп, ол хыс ибінеҷ сығарға тимненібіскен* (БТ О).

ХЫДАТ 1. Іскеркі хазнаның ады. – Китай (государство). *Ӱр ниместе Хыдатсар чӧр килгеннер. Хыдат уғаа пасхачыл паза хайхастығ хазна тіп, санапчалар илеедезі* (ХЧ). 2. Хыдат хазназының чонының кізізінің ады. – Китаец. *Пістің хазнада хыдаттар тол партыр. Хыдат чоны уғаа кўстенҷік тіп санапчам мин* (СА ККЗ). 3. Хыдаттарға теелчеткен. – Китайский. *Хыдат чоны көптең көп ле полып одырча* (ХЧ). *Сағам піс позыбыс таа көрчебіс, хыдат сӧзі піске пір дее сигбеді* (ХЧ).

ХЫДЫМ Ниме-нооның читпинчеткені, читкіче нимес. – Недостаток // недостаточ-

ный, нехватка. *Чаа тузында чиишнең хыдым пол парған* (ТН КК). *Прай нименең хыдым полып, чон аны-мыны ӱзӱрлирге кірібіскен* (КИ ЧХ).

ХЫДЫР *пілд.* Садыра, садыраан. – Рябой. *Хара хыдыр оол анда чуртап, ай алызыбысхан, чыл чылызыбысхан* (АО). *Сохы, Михайның хада ойнаҷаң нанҷызы, чазыды, он ікее читкен, хыдыр арах сырайлыг* (ТГ Ч).

ХЫДЫРАДА *нареч.* Пірее нимее тееп, істілчеткен табыс сығарып, ығырада, хыҷырада. – С хрустом. *Чазыны хара сеектер, тырлостар, сарысхалар ыылатлачалар, ибнің көлеткізі узараплача, че ипчі чіптерін не хыдырада тартып одырча* (ДН ЫА). *Ікі чоон сиир чіп, харчи-пирчи пір ӱтке кіріп, хыдырада тартыл салып одырчалар, пірлігҷе халыны ултуң сапогтың табанын туу чаап париған* (ДН ЫА).

ХЫДЫРАҢ *пілд.* 1. Ӱстӱ тӱс нимес, ӱстӱліг, хыдыртпах. – Шероховатый, шершавый. *Кинетін позының пилінде хыдыраң холларның теңенін сизін салып, хайди-да изі чоохтаныбысхан* (БТ О). *Ол, теерізінің прай даа хыдыраң пол парғанын сизін салып, прайзынаң даа уйатчыл полыбысхан* (ТЛ О). 2. Тыыда тартылған, толғалған. – Тугой, плотный (о сплетенных, скрученных вещах). *Хыдыраң эмек прай ибіре тартыл партыр* (КИ ЧХ). *Хыдыраң сӱрместері анын пу чағында сайалбазына ол ізенген* (ШВ СС).

ХЫДЫРАХ *пілд.* Пірее нимее тееп, істілдіре табыс сығарчатхан (хатыг хардаңар паза ан. п.), ығырах, хыҷырах. – Хрусткий, хрустящий, скрипучий (о твердом снеге и т. п.). *Азах алтында хыдырах хар хыдырапчатхан* (КИ ЧХ). *Азах алтында хыдырах хар ла ығырапчатханын истіп полбин, паза полбаста хулаан чаба тудыбысхан* (ГН КАХ).

ХЫДЫРИРҒА [хыдыра-] *иділ.* Пірее нимее тееп, истілчеткен табыс сығарарға, ығырирға, хығдырирға (хатыг хардаңар паза ан. п.), хыдырирға. – Скрипеть (о снеге и и т. п.); хрустеть. *Мал азаана уналған ирґі хар кізі дее пасчаа чох, азах алтында чайа пазылып, хыдырапчатхан* (КИ МН). *Кипазаа, сырып-сарыптарға чызылып, хыдырап турған, че талалбаан* (БФ ТО).

ХЫДЫРЛЫҒ *пілд.* Ӱстӱ тӱс нимес, хыдыртпахтыг. – Шероховатый. *Ол азахтарынаң хыдырлыг чирҷе парчатхан чіли, оластап ала пар сыххан* (ШВ СМ). *Ибіре прай даа хыдырлыг чир полғанын пілініп, паза даа полбаста чалаас азаан андар пас көрген* (КИ АЧ).

ХЫДЫХ *пілд.* Чабыс сынныг, öс полбаан. – *саг.* Малорослый, низкорослый, невысокий ростом. *Оолах, öс полбин, хыдых халған. Ам ол Моол чирінең ағылған хыдых аттарны тударға сағынып, прай кӱзін оларны көреріне салчатхан* (ХЧ).

ХЫЗА I *адал.* Хартыгаа төöй ачын хус. – Канюк, сарыч. *Хыза пӧзіктең, кинетін не ханаттарын чаба тудып, чирзер тӱскен* (КВ А). *Чазы ӱстӱнде хызалар ибірілчеткенін көріп, анда пірее мал ӧлді полар тіп сағын салған* (КИ АЧ).

ХЫЗА II *нареч.* 1. Най тың чапсыра. – Плотно. *Ол хыза пастырған чолҷа параргға сидіктең сидік ле полып одырған* (ТВ АТ). *Улуг нимес чулыҷах хыринда, улуг тағларға хыза пастыр салған осхас, аалыҷах турча* (КВ КТ). 2. Чапсыра, наари. – Тесно, вплотную (прижав, присоединив одно к другому). *Ылғапчатхан ипчі палаҷаан на көксіне хыза пасчатхан* (АТ). *Сӱрдес уламох хыза тудыбысхан кічіг аңҷыны* (НК ХХ). 3. Пір дее ниме кірбес, иртпес иде. – Наглухо, так, чтобы не было никаких отверстий, промежутков. *Ол ибнің ізшин хыза чабысхан* (СА КК2). *Көзенек хаалхаларын хыза чабар иде ит салтыр.* 4. Пазынып, поста тудып, тастына сығарбин (хайдаг-да көңнін). – Подавив, сдержав (что-то). *Хылығың хыза пазынчазың, палалар ла чуртазы амыр ползын тіп*, *Майра Владимировна, хылығын хыза пазыныбызып, тойға тимнен сыххан* (КГ ХА Т). *Пиҷезі, хылығын көзітпин, позын хыза пазынча.* 5. Күснең кемнең-де ниме-де сығарып, күстеп. – *перен.* Принуждая, выдавливая из кого-то что-то. *Пычон соох суғнаң чуундырыбысчатхан, анаң пазох чоох хыза пазып одырған* (ДН ЫА). *Аны сын ниме чоохтазын тіп хыза пасхан.*

ХЫЗААҒАРҒА [хызаах-] *иділ.* Най тың маңзырирға. – *саг.* Спешить, сильно торопиться. *Ачисті «хасхы» теен паза аны палғаглаан ӱчӱн Ариминекнең піс тее хызаағып парғабыс, маңнанарбыс тіп* (БФ ТО). –

Ой, палалар, хызаағарға кирек чоғыл пу сурығны пöгерінде, – амыр ла чоохтан салған кнес (ТИ МП).

ХЫЗААҒЫС *адал.* Най тың маңзырас. – Спешка. *Хызаағысха пастырып, ол кирек чахсы даа толдырылбаан пол партыр, сағын салған ÿгретчізі* (ШВ ЧС). *Чайғы кÿннер истіг турчатханда, паза даа хызаағысха пастырбаспыс тіп, сағын салған ол* (ТМ ПТ).

ХЫЗААҒЫСТЫҒ Най тың маңзырастығ, табырах итчең. – Требующий быстрого, немедленного исполнения или отправления, доставки; спешный, срочный // спешно, срочно. *Хызаағыстыг ниме чахсаа ла ағылбас* (КИ АЧ). *Ой, хайдаг хызаағыстыг кÿннер пасталыбысты тіп, ол ипчінің обалланчатханы пу ла полбаан* (ТМ ПТ). 2. Хайдағ-да асхынах, хысха тустығ. – Рассчитанный на определенный срок, продолжающийся определенный срок. *Хызаағыстыг тоғыс алып алдыбыс, хайди маңнанҷаң тіп, сағынып одырчатхан пастых кізі* (АТ). *Хызаағыстыг тусха идерге киліс парды.*

ХЫЗААН I *адал.* 1. Чахыг, көстег. – Наставление, инструкция, распоряжение. *Наа тоғыс идер алнында хызаан истіп алдыбыс. Чолға сығар алнында улуғлары хызаан пиргеннер.* 2. Чараспинчатханын көзіткені; хырызыс, чоохтап ÿгреткені. – Выражение неодобрения, осуждения. *Хомай кирек ит салып, іҷезінең хызаан истерге киліскен. Хызаанын истіп, ол хулаан чаба тудыныбызып, көні харахтаң харакха көріп турған* (ТЛ О). 3. Хайдағ-да саба ниме иткен ÿчÿн хатығлас. – Мера взыскания за какой-л. проступок, порицание. *Сағам мындаг ла, анаң көрінер, пу хылынызын алыстырбаза, хатыг хызаан полар* (БФ ЧТ). *Паланы тикке ле сох салған ÿчÿн, ағаа хызаанны ÿгретчізі миизіне читіре сиирт салған* (ХЧ).

ХЫЗААН II *адал., кöр.:* **хызығыс**.

ХЫЗААННАС I *адал.* 1. Хырызыс, хатыглас. – Ругань, наказание. *Хызааннас хатыг париганда, ол, паза сыдас полбин, аның алнында азахха тÿскен* (ГА АП). *Че амды саңай сын хызааннас парар тіп, ол табырах ла турадаң сых парыбысхан* (ТИ МП). 2. Хатыглас. – Порицание, выражение недоверия. *Улуг тоғыс тузында иділбин парза, хызааннас поларына ікінҷілебинчебіс* (ХЧ). *Хызааннас хатыг пол парарынаң хорығып, ол палалар прайзы чазыныбысханнар* (КГ ПАО).

ХЫЗААННААС II *пілд.* Чараспинчатхан, хатыглапчатхан. – Неодобрительный, осуждающий. *Хызааннаас чоохтарны ағаа чуртазында көп истерге киліскен. Палалары, хастарны көрбин, ойнаптырлар, аннаңар іҷезі оларзар хызааннаас көріснең көрібіскен* (ЧЛ АЧТ).

ХЫЗААННИРҒА [хызаанна-] *иділ.* 1. Чахыг пирерге. – Давать наказ. – *Кöр, анда иптеп чöр, – хызааннаан іҷезі* (ХЧ). – *Итпезе – пазың даа кизе саап парыбызарлар, – көп чох амзап, тÿкÿрібізіп, хызааннаан Огарков* (ДН ЫА). 2. Хатыглирға, хырызарға. – Порицать, выражать недоверие; ругать. *Пістің устағҷыны, улуг пастыхтарзар хыгыртып алып, уғаа тың хызааннаптырлар* (ХЧ). *Іди пір кÿн Асап апсах одыра узубысхан олганнарны, хулахтарынаң хаап, турғыза тартып, матап хызааннаан* (ТН КК). 3. Тÿптезерге. – *разг.* Допытываться. *Хызыҷаан хызааннады. Пыролыг позымны іҷем хызааннапча.*

ХЫЗААТ I 1. Маңзырас. – Торопливость, спешка. *Хызаат пастырарға. Кÿскÿде кÿннің дее сай тоғыста хызаат пол парча.* 2. Сидіксініс. – Затруднение, препятствие, невзгода. *Хайдаг даа хызаат полчатса, хада хонганыңны ундуба* (АМ М). *Ол чаағылар хызаатха пастырт салып, паза даа ол хурчагдаң сых полбас осхас пілдірген* (КИ ЧХ). 3. Маңзырап, хысха тусха иділген. – Сделанный в спешке, за сжатый срок. *Хызаат тоғысты толдырыбызып, ідöк тöлег сурҷаңнар* (ХЧ). *Хызаат иткен тоғыс чахсыға ағылбинча.*

ХЫЗААТ II 1. Ніске чир, иртерге сидік тирең özен. – Теснина, ущелье. *Хызаатха чит килгебіс. Ол хызаат чирге чит пириган туста, кöрзелер, удур от таарлап салған машина килче* (ХЧ). 2. Ніскеҷек, иртерге сидік полчатхан, ыхчам. – Узкий, тесный, трудно проходимый (о местности). *Ÿс кізее тоғынарға хызаат* (ТИ КМ). *Чир коммунарға чол уғаа хызаат чирҷе парча* (ХЧ).

ХЫЗААХТЫРАРҒА [хызаахтыр-] *иділ.* Маңзыраттырарға, кööктірерге, маңзырадарға. – *саг.* Торопить, вынуждать спешить,

торопиться. *Кізі хызаахтырба тіп, ол хыс нандыра пазынған* (ХА А). *Ноға мині іди хызаахтырчалар тіп, сағыныбызып, аның паза даа уйғузы чох пол парған* (ТИ МП).

ХЫЗАМДЫХ *пілд.* Хызыл арах өңніг. – Красноватый. *Тағның ағазы чох сари хызамдых хайаларнаң чабынтыр* (ББ ТС). *Тағ үстүндегі ағастар, өрттегі чіли, хызамдых турчалар* (КВ А). *Суғ хазында талға көли хызамдых пүрлер харах тартча* (ТА КК).

ХЫЗАРАРҒА [хызар-] *иділ.* 1. Чахсы көрінчеткен хызыл өңніг поларға. – Краснеть. *Чазыда өсчеткен чистектер хызарарға чит парғаннар. Пай чайғының түбі – август ай: табахтарда пысхан помидорларның хызыл иді хызарчатхан, узун кискен час тустаан үгүрсүлернің чызы тадылыг пілдірген* (ИТ). 2. Хызыл өңніг поларға, хызыл өңе чидерге. – Приобретать красный цвет, становиться красным. *Пабазы, тізең, пурны, хурубысхан харағай салаазы осхас, сарыг, узун, ээгінде торбасха төөй сарыг өскі сағал, хоор, сала ла маған нимес харағы хызарыбысхан* (ТМ ЧЧ). *Хыстың сөөлбек арах иптіг сырайы соохха улам сіліг иде хызар партыр* (ИТ).

ХЫЗАРҒА [хыс-] I *иділ.* 1. Пазарға, хысти пазарға. – Давить, жать. *Тарғынах ödік ал салып, азаамны прай саринаң хысча. Ол чиит кізі чапчаанаң сиден азыра хапты, анаң на азырын аның ніткезінзер хазап ала, пыролығны сиден пулиинзар хыс парча* (БФ ЧТ). *Чоохтанызынаң искенде, көксін хысчатхан осхас Сабистің, Хоортай, сас салған örген не чіли, одырған чиріне хазал парған* (ДН ЫА). 2. Ағас нимелерні хуруп парған соонда саап, чыы піріктірерге. – Сбивать (пол и т. п.). *Полны тözепчетсе ағастарны сыынҷахнаң хызарға кирек полча. Ол оол, улееде тус пүдірігде тоғынып, ам даа полны хызып полбинча ба?* 3. Күснең сығара пазарға, суура сабарға. – Требовать, вымогать что-л. *Хыстар, Адайахты кем алындырыбысты, Танадаң ахча хысча, хат аларға тидір* (КМ Х). *Пу Оолах позына чохчоос полған иде, чой пічік ит пир тіп, хысчаң* (ХЧК). 4. Хыйыхтирға, пазынҷыхтирға. – *перен.* Притеснять, оттеснять. *Арғыстарнаң хада ыырҷыны хысхан, ыырҷы, тізең, оларны улуг тас турадаң сығара тастирға сіренген* (ХЧК). *Піс немецтерні Ржев городтаң сығара сүріп, Смоленскскер алдыра хыс париган полғабыс* (КИ МН).

ХЫЗАРҒА [хыс-] II *иділ.* Пірее нимеһооны пірее нимее ілерге, пірее нимее хаптырарға. – Помещать что-л. в висячем положении, прикрепляя к чему-л. или перекидывая через что-л.; вешать, подвешивать. *Ол искіріглерні маған хызарға пирген хысты паза таппин халып, мин ідök ле чахыгны толдырғам* (ТН КК). *Позып парған торсыгымны көөлҷе хурымзар ам хысчам* (КМ ТХ).

ХЫЗАРҒА [хыс-] III *иділ., көр.:* **хызығарға** II.

ХЫЗАРТА *нареч.* Хызыл иде, хызарғанҷа. – Докрасна. *Оолағас наахтарын хызарта чыс салтыр. Хыс кинетін не хызарта тооп парған наахтарын сапхлан сыххан* (БТ О).

ХЫЗАРТАРҒА [хызарт-] *иділ.* Хызыл арах өңніг идерге. – Делать красным чем-л., окрашивать в красный цвет. *Ол хызының наахтарын свекланаң хызартыбысхан* (СА). *Ол материалны хызартарға пирібізерге чарадып, паза ла полбаста іҷезін ол туразар сүр сыххан* (ТЛ О).

ХЫЗАРЫЗАРҒА [хызарыс-] *иділ.* Пасхаларының аразында хызыл өңніг көрінерге. – Виднеться, выделяясь своим красным цветом. *Ол анда-мында чистектернің хызарысханын көр салбинаң, олох туста көнегес алып алып, оларны теер сыххан* (АМ). *Ол чирлерде полған на кизекте тиин хады анда-мында хызарысхан* (ШВ СМ).

ХЫЗЫҒАРҒА [хызых-] I *иділ.* Пірее ниме читпин, чох-чоос поларға, özелістіг чуртирға. – Испытывать острый недостаток в средствах к существованию, находиться в бедности; нуждаться, нищенствовать, бедствовать. *Кип-азахтаң, чиистең хызыхчаңмыс* (ХЧ). *Көп палалыг кізілер, көні чоохтаза, тың хызыхханнар* (КИ ЧХ).

ХЫЗЫҒАРҒА [хызых-] II Сыхта, ўр тут салып, чызып пararға. – Портиться от сырости, долгого хранения, стать затхлым, тухлым. *Тамах, тасхар наңмырға кір парып, хызых парған. Яблах, орада ўр чадып, хызых сыххан* (ЛЧ).

ХЫЗЫҒЫС *адал.* Пірее ниме читпин чуртааны, хызыхханы, хызылып чуртааны, чох чуртап, ирееленгені. – Нужда, бедность, нищенство. *Хызығысты көрген кізі ырах сағыстығ пол парадыр* (ДН ЫА). *Хызығыс чит килзе, хыйғы ызарзың, чиит тадар, хабысчың полам.* (ДН К).

ХЫЗЫҒЫСТЫҒ Хызығызы пар, пірее ниме читпинчеткен чуртастығ, өзелістіг. – Нищенский, бедный // бедно, в нужде. *Пай ӱлгӱзі тузында чох-чоостарға хызығыстығ чуртас көрерге киліскен* (КВ А). *Хызығыстығ чуртасха ӱгрен парғаны аны пасхаларынаң аразында пасхалапчатхан* (КНФ).

ХЫЗЫЛ I *пілд.* 1. Ханға төӧй өң. – Красный. *Оларның ух тобырған көксілерінең паза хылыс теңмеен пастарынаң хызыл хан, көрініп, сыхчатхан* (МТ). *Сағам ол, сарай алтында тӱнепчеткен хызыл петуғы пастағызын тапсирынаң тура салған* (ДН ЫА). *Чазаг ізіктең узун хызыл көгенектіг алчах ипчі, сых киліп, урусчатхан адайларзар сымыхтығ маңзыраан* (ДН ЫА). 2. Чигірен, позырах. – Рыжий, бурый (о масти животных). *Хызыл атты, изерлеп алып, табырах чӱгӱрткен. Тағдаң таға ханады чох учух чӧрген хызыл кишкті, чӱгӱрікте атып, ибзер чӱктен килер* (ТМ ЧЧ). 3. Пыс парған. – Спелый. *Хайдағ сіліг пілдірген, хызыл чистектер аразында пас чӧрерге. Хызыл чир чистектері тадылығлар.* 4. Совет ӱлгӱзі наа ла пӱткен туста аның сариндағы чӧрімге кірчеткен. – Красный, революционный, выражающий интересы революционного народа. *Гражданскай чаа тузында хызылларнаң ахтар чааласчаңнар. Ол туста ӱлгӱ хызылларда полған.* 5. Пірее сӧс алнында тыидыстығ тузада киректелче. – В препозиции используется в функции усилительной частицы. *Хызыл чиит. Ол хызыл пахпырда полған*.

ХЫЗЫЛ II 1. Хакас тіліне кірчеткен диалекттің ады. – Кызыльцы. *Хызыллар чоохтанчатхан оңдайларынча сағайларнаң пасхалалчалар. Хызыллар Шира паза Орджоникидзе аймахтарында чуртапчалар.* 2. Хакас чонының чардығына кірчеткен хызыл чонының кізізі. – Кызылец, носитель кызыльского диалекта хакасского языка. *Мин хызыл полчам. Ол – хызыл.* 3. Хызылларға теелчеткен. – Кызыльский. *Хызыл тілінең чоохтазарға. Хызыл диалектті хакас литература тілінең саңай пасха тіп полбассың, че аның пасхалалчатханы пілдір парча* (ХЧ).

ХЫЗЫЛАРҒА [хызыл-] I *иділ.* 1. Пірее нимее чаба пастырыларға, хыстыларға. – Быть сжатым, сдавленным, зажатым чем-л., втиснутым где-л. *Пастағы туста Опанның көксі хызылчатханын пастағы хачы сизін салып чоохтаныбысхан* (ТН ТК). *Сибученың ипчізі, тынызы хызылчатхан, харалта симірібіскен ипчі, чалғыс оолғының тойында араға ӱлеҷең сараны позытпин, посхылар, пілеңелер сооладыбыс чӧрче...* (НК КХ). 2. Пірее ниме читпин, хызылып чуртирға. – *перен.* Нуждаться, быть в стесненных обстоятельствах. *Ахчадаң за хызыл параргға киліс парча* (КГ ХА Т). *Хызыларын матап хызылҷаңмыс, а торбағас ідӧк ле сӱсклеп чӧрҷең* (КГ ПАО).

ХЫЗЫЛАРҒА [хызыл-] II Пірее нимее ілілерге, сабыларға, хаптырыларға. – Быть развешанным. *Чууп салған кип-азахтар тасхар хызылғаннар. Анда, стенелерде немецтер хысхлап салған искіріглер толдыра полғаннар* (ОН ЧГ).

ХЫЗЫЛ-КЎРЕҢ *пілд.* Най тың хызыл өң, хызылға хара өң аралазып пӱткен. – Бордовый. *Таллар, нымырттар паза тиректер, хазыңнарға көбгіп, сыланар ла өң таппин, хызыл-кӱрең сапьяннаң паза хара кіліңнең халын чахтаныбыс турғаннар* (ТМ ПТ). *Тӧрдегі тигірибнің істіне пір дее төӧй нимес пӧліктең хызыл-кӱрең, уғаа аар, чоон столны тигіриб тастына сығарып, чон алнында турғыс салғаннар* (ТМ ПТ).

ХЫЗЫЛҒАТ *адал.* 1. Пӧзік нимес чистек пирчеткен өзім. – Травянистое растение с белыми цветками, в листьях которого содержится щавелевая кислота; кустарник кислицы. *Маткичіг аалның Чоох харағай тіп адалчатхан олтырығында хызылғат көп ӧсче* (ЧЛ ЧТ). *Сах андох хызылғат сабы соролы ахсында полған, отых тазынаң хызыл хыбыннар чачыраза тӱскеннер, хабоның тадылығ ызы тумзухха сапхан* (ДН ЫА). 2. Хуйаң арах пӧзік нимес ӧсчеткен ағастың чистегі. – Название ягоды, кислица.

Хызылғат, харағат ағастары халын өсчең чирлер полтыр (БФ ТО). *Арығ наағыҷахтарында пырланҷых оймағастар, көбіг ирнілері хызылғат өҥніг* (НК КХ).

ХЫЗЫЛЫС I *адал.* Пірее ниме читпин, аар, өзөгіп ала, ирееліг чуртас. – Нужда, бедность. *Хызылысха пастырарға. Хызылыс пілбеен ооллар аның хылынғанын піл полбааннар. Хайди тіпчелер орыстарның сөспегінде «Тох кізі астапчатханны піл полбас, хызылчатханны оңар полбас…»* (ХА А).

ХЫЗЫЛЫС II *адал.* Орын асхынах полчатханы. – Сжатость, сдавленность. *Камераның істінде уғаа даа тың хызылыс. Ол хызылысха сыдаспин, чолда илееде кізілер өл халғаннар* (КИ ЧХ).

ХЫЗЫМ 1. Ніске орын, хызаат чир. – Ущелье, теснина. *Хызымны көөлҷе иртерге. Хаҷан-да чалбаа 700 метр орында чайа тастанып, ээ-күлүк полып аххан табан, ам 50 метр ле хызымда көгеріп ала, тулғапча* (ББ ТС). 2. Ыхчам, тар, ніске. – Тесный, узкий. *Өдігі хызым пол парған. Хырых чыл тоозылбас хызых чааны, поох чирге пооп, хырча, хызым чирге хызып, ӧдірче* (ХО). 3. Сидік. – Туго, трудно. *Мал хадарҷаң чирлердең хызым полыбысты* (ТН ЧТ). *Пу чылларда халаснаң хызым полып, ол аның сын тадиин ундут таа салған полған* (АЧ ХПМТ).

ХЫЗЫМНЫҒ *пілд.* Ніске чирліг, хысти пастырылған, ыхчам, тар. – Зажатый, тесный. *Хызымныг орында суг табырах ахчатхан. Тас итчең орынның алтынзар тарта, кизек үгустыг таглар алтында Чобат суг, хызымныг чарлар ӱтеп, чазаа сыхчатхан; чазаа сыхпинаң, Чобат аллыг-аллыг чайындылар тастап парыбысхан* (ДН ЫА).

ХЫЗЫНАРҒА [хызын-] I *иділ.* 1. Харанарға, хоратпин тудынарға, ӱзӱрлирге. – Скупиться, приберегать. *Ол иней полған на сай хызынып ӱгрен парғанын пу даа аалҷыларға көзіт пирген. Сыйлағнаң хызынма, Ӱӱс аал чыылзох, теербен пір күнде ле пилен полар, Хапың унны аңмарларына тыхтап ла турар, – иҥнінең сапхлапча Пычон* (ДН ЫА). 2. Пірее нимее алай кізее чағын поларға, наари поларға, сыынарға. – Льнуть, прижиматься, стараясь быть ближе к кому-, или к чему-л.; жаться. *Чабаллардаң тизіп, Самойның оолғы магазин хыринда тееете турчатхан кізілерзер хызына* турыбыстыр (АТ). *Хазыр чилге сӱрдіріп, маллар ирік чохта халын өс парған таллар аразынзар хызынчатханнар* (ЧЛ УУЧ). 3. Пасхазына орын ползын тіп, посты чыы тударға. – Сжимаясь, стараться занять меньшее пространство, меньше места. *Автобуста көп кізі кіріп алзын тіп, прайзы хызынчатхан. Ол оол, хызынып ала, автобусха кіріп алған* (ХЧ). 4. Нимедең-де туртуғарға; уйадарға. – Держаться нерешительно; стесняться. *Прайзы ла нимее-де хызынчалар, пу чыылыгда кізілер ниме чоохтанмады. Хызынып ала, ол хыс чадап ла чоохтан сыххан (БТ О).*

ХЫЗЫНАРҒА [хызын-] II *иділ.* Посха пірее ниме ілдірерге, хазанарға. – Надеть, нацепить на себя (значок, брошь и др.). *Чааҷылар көксілерінде орден-медальларын хызынғлап салтырлар* (ХЧ). *Ол туста піс прайзыбыс комсомол значоктарын хызын чӧрҷең полғабыс* (АТ).

ХЫЗЫР *пілд.* 1. Пала туғбаан (малданар). – Яловый (о скоте). *Асхырлыг чылғыны сӱр киліп, хызырын таллап, соғып, хырмачылап, той салғаннар* (АТ). *Хызыр хойны тудып алып, ыра мӱне алтанып алып, ізік алнына пастыр киліп, ипчізіне тапсапча* (АО). 2. Тик ле, пір дее ниме чох. – *перен.* Пустой, без ничего. *Че, уйғуҷы ооллар пазох ла хызыр халды тіп, совхозта от тоғынчатханнарға чиис тимнепчеткен Аниса хазан тӱбінде халған көмес ӱгрезін пулғап көрче* (ЧЛ УУЧ).

ХЫЗЫРА *нареч.* 1. Асхынах иде, синдіре. – Мало по сравнению с чем-л., меньше, сокращенно. *Хызыра идерге. Анкоға інектерін читіре сағбин, сӱттерін хызыра тартырча тіп, яҥзаан паза тойман сал інектің пызозын, кирпее кирбин, тоор саларзың тіп, көксеглеен* (БТ О). 2. Кічіг иде, хысхаҷах иде. – Меньше по каким-то количественным характеристикам (размеру, длине и т. д.). *Көгенектің алтын хызыра тігібіс. Тонны тоғырхызынаң хызыра тік саларзың.*

ХЫЗЫРАРҒА [хызыр-] *иділ.* 1. Асхынах, кічіг идерге, синдірерге. – Сокращать, уменьшать, убавлять. *Тайғаны хызырча, чіҷең ниме ас. Стол кистінзер иртіп, календарьында кичеегі күнні хызырыбысхан* (ИТ). 2. Кічіг

идерге, хысхаҷах идерге, хысхарадарға. – Делать меньше (по величине, объему, количеству, силе, степени проявления); ушивать, убавлять. *Аҕасха хыс салар ілгіс парох, тураҷахтың ахсын хызыр пирген* (БТ МП). *Хызым Миткаҷахха ыстан-көгенеемні хызыр пирген ме?* (ТН ЧТ). 3. Чолның узунын хысхаҷах идерге, хысхарадарға, чікелирге. – Уменьшать длину пути, двигаясь по прямой или более короткой дуге; спрямлять, срезать. *Суҕ кизіре парзар, чолны илееде хызыраразар. Піди ле көні парыңар, чолны он километрге хызыраразар.* 4. Тузын асхынах идерге. – Делать менее продолжительным по времени; сокращать. *Чыылыҕда чаа тиріглерін сыҕарҷаң тусты хызыраргa кирек тіп, көбізі чоохтаан* (ХЧ). *Тынаҕ күннерін хызырардаңар чарадыҕ сыххан* (ХЧ). 5. Синінең асхынах поларға, синерге. – Уменьшать, ограничивать в количестве, объеме, убывать. *Тайҕа ирт парыбызып, суҕ илееде синін хызыр парыбысты. Халҕанҷы сан пиріс хоостыра, чон санын пілдірте хызыр салтырлар.* 6. Тоҕыстаң сыҕарарға. – Увольнять с работы, занимаемой должности, сократить. *Пүүл пазох аның тоҕызында кізілерні хызыраргa итчелер. Халҕанҷы чылларда пістің тоҕыста көп кізі хызырыбысханнар* (ХЧ). 7. Пір санны нинҷее-де кічіг идерге. – *мат.* Отнимать одно число от другого, убавлять, уменьшать на сколько-то. *Онны писке хызырыбыс. Саннарны хызыраргa үгреніп алҕанына ол уҕаа өрін парҕан* (ТИ МП).

ХЫЗЫРАХ *адал.* Ікі часха чит парҕан тізі хулун. – Кобылица двух лет. *Тізі хулунҷах ікі часха чит парза, хызырах тіп адалча* (К). *Наа өскен хызырахтар паза тайлар, алынҷа тартынып, Хараҕайлыҕ хуссар кірібіскеннер* (ТМ ПТ).

ХЫЗЫҶАХ *адал.* 1. Кічіг частыҕ хыс пала. – Девочка. *Хызыҷахтар өтіг сыихтасханнар, ир олҕаннар таҷырада хатхырысханнар* (БФ ТО). *Валя хызыҷах атнаң хости ойлаан, ылҕап парчатхан* (БФ ПА). 2. Пабаіҷенің хыс палазы. – Дочь. *Анаң хызыҷаан тибірет сыххан: – Зойка, Зойкаҷах, суҕ, суҕ...* (ДН ЫА). *Паба-іҷезі очы хызыҷахтарын иркеледіп өскіргеннер.*

ХЫЙА *нареч.* 1. Пасха саринзар, чирзер. – В сторону (вправо, влево, вбок). *Суна теебіскен азаҕы истіг ле чатчатхан хоосхаҷахты хыйа иткен* (ТИ КМ). *Анаң, хыйа пазып, ибінзер чүгүре халҕан* (ТИ КМ). 2. Сала айланып, көні нимес. – *перен.* Немного отвернувшись, так, чтобы собеседник не слышал. *Пазын хыйа тудып, аргызына сыбыхтабысхан* (АТ). *Тарика пүүн ноҕа-да харахтарын хыйа тутча* (ТИ ХӦ). 3. Идігнің хайдар алдыра парчатханын көзітче. – В направлении чего-л. *Аргыстары ырахта арыҕзар хыйа пастырҕаннар. Олҕаннар пүксер хыйа парыбыстырлар.* □ **Хылыхтыҕдаң хыйа чөр.** – Не заводи дружбу со злым (человеком).

ХЫЙАДЫН *нареч.* Пасха чирзертін, пасха саринаң. – Стороной, со стороны. *Ол пайадаңох тимнен турҕан наңмыр хыйадын парыбыстыр* (КИ МН). *Че піс өөнінең көмес хыйадын парыбыстырбыс* (СА КК2).

ХЫЙАЛ *адал.* Чобаҕ, ачыҕ, саай. – Горе, беда, несчастье. *Ол сизінген постары пу паланың ўчўн хыйалҕа кірчеткеннерін* (ДН ЫА). *Ирткен күннер пілбинче мындаҕ ачыҕда полҕанын Сагдайның, пастаҕызын на хамахха теңен аҕаа мындаҕ хыйал* (ДН ЫА). □ **Хыйал хырых чігленістіг, обал отыс чігленістіг.** – Беда ходит с сорока несчастьями. Горе ходит с тридцатью бедами. **Кізі хыйалына күлбе.** – Не смейся над чужой бедой. **Хыйал чохта нанҷы таныбассың.** – Без беды друга не узнаешь.

ХЫЙАЛЛАНАРҒА [хыйаллан-] *иділ.* Чобаҕны көрерге, ачыҕланарға, хыйалҕа кірерге, ирееленерге. – Испытывать горе, беду, несчастье; страдать, мучиться. *Аҕаа удаа, чобаҕа кір парып, хыйалланарҕа килісчең. Күҷүгес, тізең, іҷезінің хыринда хараагызын хыйалланҕанын ундут салып, аның чоогына чөпсерген чіли, оолахтың холын сибер чалҕап турҕан* (КС Т).

ХЫЙАЛЛИРҒА [хыйалла-] *иділ.* 1. Чобаҕа кирерге, ағыларға, чобадарға. – Мучить, истязать, пытать кого-л. *Фашисттер ол чиштерні хыйаллап алып, соонаң на ёдірҷеңнер* (ТЛ ЧГ). *Ол иней-апсахты хыйаллап алып, соонаң ибдең сыҕара сүрібіскен* (Ч). 2. Пірее саба, хомай кирек идіп, ирелирге,

ачығлирға. – Приносить страдания кому-л., мучить кого-л. *Палалары хомай киреккe кір парып, іче-пабазын хыйаллап салды. Уучаазын хыйаллирға сағынмин ол паза даа ниме чоохтабаан* (КГ ПАО). 3. Ӱреге киріп, иреелирге. – Терпеть ущерб, урон. *Пу саайлар, ӱрег ағылып, чонны хыйаллапчалар. Хуруғ чыллар турып, чир ас-тамах өзімнерін өскір полбин, аалдағылар хыйалланчалар.*

ХЫЙАН *адал.* Соох (алтынзархы), ачытчатхан чил. – Холодный (северный) ветер; *обл.* хиус. *Ачығ хыйаннаң хазырланадырған хысхы, ырах нимес турчатхан таглар аразынзар пазып, чалахай часхынаң кӱс сынасхан чіли, пай тайғалығ Хосхулахха тыынадыр* (ХЧ). *Олох туста тасхархы хыйан ікі танаазына хазалдыра саабысхан, аарда, ол соохха өкпе-чӱрек хадох хазалыбысхан осхас* (ТВ АТ).

ХЫЙАННЫҒ *пілд.* Соох чилліг (алтынзархы). – С холодным (северным) ветром, ветреный. *Алтынсарыхтын хыйанныг чітіг соох, чӱрекке хазал турған чіли, сығыр турған* (КВ А). *Хыйанныг күннер турыбызарынаң прай даа аалдағыларны ибде одырарға чахып салған чіли тутханнар* (КВ ХУО).

ХЫЙАРҒА [хый-] I *иділ.* 1. Хайдаг-да чітіг нименең чардыхтарға чарарға, кизерге. – Действуя чем-л. острым, разделять на части, резать на части. *Пычахнаң час итті хыйарға. Палам, халас хый пирдек.* 2. Чітіг тиріг полызиинаң кизерге (ағас салаазын паза ан. п.). – Отделять что-то каким-л. режущим инструментом (о ветви дерева и т. п.); срезать, рубить. *Арығзар парып, час ағастарны одыңа хыйарға. Ол сымығас осхас сырғайах тоңарағаснаң хыйып алып, хылын ағаа палғабызып, хармахтап сыххан* (БТ МП). 3. Хыйыр кизерге (истеңер). – Резать наискосок, по косой, резать клином, полосками. *Көгенек тігер алнында, истерні тимнеп, иптеп хыйарға кирек полча. Ол көрген, хайди ипчі табырах тоғынча, исті піди ле хыйыбысча* (БТ О). 4. Соғыбызарға (малны); ӧдірібізерге (кізіні). – *эвф.* Заколоть (животное); убить (человека). *Тын хыйарға. Пір ле тӧзі килтір, анзы даа інек тағайина тартыр салтыр тіптір, малның тамаанох хыйыбызарға чӧп пир партыр* (БФ ХЧ). *Домна аның тамағын хыйыбысхан* (ДН ЫА). 5. Пірее чітіг нименең кизіп аларға. – Ранить чем-л. режущим. *Сағалын хырынып, хыйып алған одыр* (ИТ). *Пыролыг табылды, аны позын – харибге, – ӧкпеленче холын хыйған ипчі* (БФ ЧТ).

ХЫЙАРҒА [хый-] II *иділ.* 1. Ортын синні иртерге, одырарға. – Свернуть, перевалить (перейти среднюю черту), заходить, уходить за горизонт (о небесных телах). *Амиснең Арминекті турбаза хыринда, кӱн хыйғанҷа, сағаабыс* (БФ ТО). *Кӱн хыйыбысхан тусха Торымныг холның азаана читкебіс* (БФ ТО). 2. Пірее нимені, соонда ниме-де артызып, иртерге; хыринҷа парарға. – Миновать, оставить позади что-л.; проезжать. *Ол тайғаны хыйып парығанда ла орлап-сыхтап сыххан* (АТ). *Тағны хыйып парығанда, ол ам на сағыс хабынған* (СА МП).

ХЫЙБАҢНИРҒА [хыйбаңна-] *иділ.* Кистінзер нандыра пахлирға, көрерге, хайбағынарға. – Оглядываться. *Соонзар хыйбаңнирға. Хыйбаңнабысса, соонҷа хайдаг-да кічиҷек ниме сӱріс килир* (Ч).

ХЫЙБАС *пілд.* 1. Хыйғасти кизілген. – Разрезанный, порезанный наискосок. *Хыйбас ханаттыг хан позырах аттыг* (Ф). *Хыйбас ханаттыг аттыг илееде кізілер кірглеп килгеннер* (ХМ). 2. Хыйыр (харахтыг). – Имеющий косой разрез (о глазах). *Хыйбас харахтыг кізіні нинҷе-нинҷе хати көрерге киліскен. Хыйбас харахтыг ир кізі андар чіке көрчеткенін сис салып, ол угаа изі чохтан парған* (БТ О).

ХЫЙҒА 1. Сағын полчатхан, чітіг, орта сағыстығ (кізідеңер). – Обладающий разумом, разумный. *Хыйға кізінең чоохтазарға даа истіг пілдірче. Син осхас ниместер, син прайзынаң сілігзің, прайзынаң хыйғазың, істілері кӧйче* (ТМ ЧЧ). 2. Улуғ, тирең пілістіг, чуртасты пілчеткен. – Обладающий большим умом, знанием, значительным жизненным опытом; мудрый. *Я, аның пабазы хыйға кізі полған* (ХА А). *Анынаң хыйға пылазарға пірдеезі тідінминче – сах андох пір-ікі ле сӧснең саңай тымылдырыбызар* (ХЧ). 3. Тирең көрістіг. – Умный, дальновидный. *Ам на, сизік хаап, пілінген Оркон Петрович – хыйға инейек тус чӧрізін көрчеткен* (ИТ). *Андағ*

уғаа хыйға көрістіг апсахты ам на көрдім. 4. Прай саринаң тирең сағынып, орта. – Умно, мудро, разумно. *Ээзі пай, хыйға чоохтапча, чиркен пастыр чөріп, анаң чалҷылар аразында поларға, оларнаң тиң чоохтазарға кўс кізі тіҷеңнер* (ТМ ПТ). *Писатель кічігдең сығара, чоннаң хыйға чоохтазып, сағызын чаҷында орта пасчаң* (ЛЧ). □ **Хыйғаларның даа хыйа пол парча.** – И у умных родителей могут родиться глупые дети. **Улуғ тасхылдаң ағын суғ төридір, хыйға кізідең чахсы чоох сығадыр** (ХС). – От высоких тасхылов большие воды текут, от умного человека хорошие слова выходят. **Отыс частыға олған тузы. Хырых частыға хыйға тузы** (ХС). – В тридцать лет – детский возраст, в сорок лет – пора ума.

ХЫЙҒААҒАРҒА [хыйғаах-] *иділ.* 1. Сағыс кір парарға, сала улуғ арах пол парарға. – Становиться более умным. *Пу пала хыйғаах парғанға төөй тіп, ол ууҷа чөпсінчеткенін чазырбинчатхан* (ХА А) *Ол пістің прайзыбыстың даа хыйғаах парған тузыбыс полған нооза* (ТЛ О). 2. Постың хыйғазын көзідерге, хыйғасырхирға. – *разг.* Умничать. *ХыйғааҒарға чит парып, ол ооллар хайди ла полза постарын тудын сыхханнар* (КН КХ). *Оол хыйғааҒарға кўстенген, че чойын туттыр салып, сым на одырыбысхан.*

ХЫЙҒАН I *адал.* Теер истеҷең ағастаң иділген устығ тістіг тириг. – Кожемялка. *Анаң на ол ипчі хыйғаннаң чатхлапчатхан теерлерні истеп сыххан* (ДН ЫА). *Хыйғаннаң анда ла чахсы тузарланарға ўгреніп алғаны туза пол парған* (БТ О).

ХЫЙҒАН II *пілд.* Устығ пастығ. – Острый, заостренный (клином). *Ол андағы хуйда хыйған тас таап алып, мыныҢ алнында чуртаан чонни полар тіп, сағын салған* (ТИ МП). *Оолах хыйған ағасты алып алып, ол ölіг хусхаҷахты хазап көрген* (ТИ МП).

ХЫЙҒАНАХ I *адал.* Саста öсчеткен узун пўрліг кўрең от. – Осока. *Андағы пўкте саңай ла хыйғанах өзібістірҷік* (ХА А). *Хыйғанахтың тözі тадылығ, аннаңар піс аны кічігде, хазып алып, чіҷеңміс* (КИ АЎ).

ХЫЙҒАНАХ II *пілд.* Ніске, ötіре, ötіг (табыс). – Тонкий, пронзительный (о голосе). *Ай-а-ай, хаамалар! – хойларынзар көріп, хыйғанах табыснаң хысхырыбысча* (ХЧ). *Ырахта хыйғанах табыс истілче.*

ХЫЙҒАНАХ III Тастына сых парған, көріндіре (сööктеңер). – Торчащий, выступающий (о кости). *Ол алыптың амды мында хыйғанах сööгі ле халған* (А). *Хызыл иді тоозылып, хыйғанах ла сööгі халған* (АЧА).

ХЫЙҒАС 1. Хыйыр арах, хабырғали турчатхан. – Косой // косо. *Хыйғас ағастың ибіре оттар öс парғаннар. Күннің не хыйғас сустары ибіркізін, чылығнаң сулған, öріндірчеткеннер* (ТН КК). *Хыйғас чолдаң хайди сыххан, чолға ідök париған саринзар иде хыйғасти кірген* (ДН ЫА). 2. Көні нимес, хыйыр, тиң нимес. – Искривленный, кривой, перекошенный, несимметричный // Искривленно, криво, перекошенно, несимметрично. *Хыйғас кизілген ағасты ибзер одыңа ағыл килерге. Ол изерде хыйғас одырып алып, ніске сығыртыс сығарып одырған* (ХНС).

ХЫЙҒАСТИ *нареч.* Хыйын, хабырғали, көні нимес. – Косо, наискось, наискосок. *Амды піске удур хызыҷахтар килир, хыйғасти парған чолҷа иртчелер* (БФ ТО). *Ам олар хыйғасти таҒларҷа парчалар, пірее чирде, ноңныхха даа тоғас парып, чистектерні чіп парчалар* (АА).

ХЫЙҒАСТИРҒА [хыйғаста-] *иділ.* 1. Пірее нимені хыйыр, көні нимес кизерге. – Резать косо. *Ағасты хыйғастирға. Туупты хыйғастирға ол ўгрен тее парған.* 2. Хыйын кизерге (чолны). – Переходить наискось (дорогу). *Чолны чапчаң хыйғастирға. Ол чолны хыйғастап париганын пір ле кізі көрбеен одыр (*ХА А).

ХЫЙҒАСЫРАХ *пілд.* Хыйға поларға кўстенчеткен, хыйғазын көзідерге хынчатхан. – Старающийся казаться умным, умничающий. *Ол уғаа хыйғасырах полыбызарға хынчатханын прайзы даа сизін салғаннар* (ТИ МП). *Пу хыйғасырах ипчіні улеедезі пу харахнаң көрбинібіскеннер* (ТЛ О).

ХЫЙҒОТ *адал.* Хазалчыхтығ им от. – Лопух. *Чайғыда хыйготтың пўрлерін ууҷам, азахтарына палғап салып, одыр салҷаң* (КИ АЧ). *Хыйготты, хурудып таа, им чіли ісчеңнер* (ХЧ).

ХЫЙҒЫ *адал.* 1. Хысхы, хысхырығ. – Крик, окрик. *Тайғада астых парған кізінің*

хыйғызы ырахта истілчеткен. Ол олганнар кинетін не таныбыс хыйғыны ис салып, пастап алаң ас парғаннар (ТЛ О). 2. Пірее нимені идер ўчўн айланыс. – Клич, призыв. *Ирлік Ханның чирінде чаалазып, мөгі Хара Ханға, хабырғамнаң хайыза пир, тузымнаң турыза пир тіп, ўс там хыйғы пазып, ўс там хыйғы төккем* (КХ). *Хыйғы салылған соонда, час пала көрер ползa, позынзар пір алып пас килче* (ХЧ).

ХЫЙҒЫЛАС *адал.* 1. Хығырыс, өнетін табыс сығарғаны. – Зов, клич, призыв. *Ол ам даа пионерлернің хыйғылас сөстерін пазында ал чөрче, оларға киртістіг поларға харасча* (ГА ТПАК). *Чиит гвардеецтернің хыйғылазына киртістіг полары иң не аар полған полар ол туста* (ОН ЧГ). 2. Кізінің көңнін, өрініс-сағыссырасты таныхтырға киректелчеткен сөс. – *грам.* Междометие, выражающее чувства (человека). – *Эй сөс хыйғылас полча ба? – тіп сурды. Хыйғылас – ол уғаа кирек чоох чардығы полча.*

ХЫЙҒЫЛИРҒА [хыйғыла-] *иділ.* Табыс сығарарға, хығырарға, хысхырарға. – Звать, окликать. *Көксі хураанға чара тартып парған ириннер полызыг сурып тикке ле хыйғылааннар* (ХЧК). *Ана ідөк пўўн син ікі чўректің одын тамызып, ікі пасха чирдең хыйғылап турзын* (БТ О).

ХЫЙҒЫС I *адал.* Теерілерні истирге киректелчеткен игір, устығ, тимір тиріг. – Крюк для выделки шкуры. *Хыйғызын ізік ўстўне іл салып, теерізін хыйа сал салған* (ДН ЫА). *Мында хыйғыс чох пір дее ниме орыннаң тибіребеедег тіп, пілігчі полча ол табан* (ТМ ПТ).

ХЫЙҒЫС II *адал.* Көгенектің чардыхтарының аразына кирілчеткен ўс пулуңни кизілген материал, сабыг. – *саг.* Вставка между полотнищами одежды; лоскут ткани в виде вытянутого треугольника; клин. *Хыйғыс кирерін тадар көгенегін тікчеткен кізілер піледірлер* (БТ О). *Ол хыстың көгенегіне, чайылчах ползын иде, прай ла хыйғыстар кирілген полганнар* (ТЛ О).

ХЫЙҒЫС III *пілд.* Оғыр хылыхтығ, хапхыс оңдайлыг. – Вороватый (о человеке). *Хыйғыс оңдайлыгны алыстыр полбассың. Хыйғыс хылии ўчўн ол, тутырып алза, пулуңда турчаң* (ТЛ О).

ХЫЙДАЙ *пілд.* Чыстыг чазы чахайағы. – Герань лесная. *Марик піргер көрібіскен, анаң, хыйдай одынаң чахайағын чула тартып, көксіне ікі холынаң чаба тудыбысхан ...* (ДН ЫА). *Апсах хыйдай одын хас сыххан* (ДН ЫА).

ХЫЙДЫРАРҒА [хыйдыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені кисклирге чахирға. – Заставить разрезать что-л. *Хыйдырып албинаң ол паза ла полбаста андар паза чапсынмаан. Че, ам чахсы хыйдырып алдың ма тіп, ол өзі ханчатхан чіли андар пастыр килген* (КГ ПАО). 2. Чітіг тирігнең піреезін кистірерге (ағасты паза ан. п.). – Заставлять кого-л. отделять что-л. режущим инструментом, срезать, рубить. *Пабазы оолғын чатчатхан ағасты хыйдырарға одырт салған. Ол оолларны пўдірчеткен тураа ағас хыйдырарға ызыбызып, ам даа изі чохтанған* (ТМ ПТ). 3. Хыйыр кистірерге (истеңер). – Заставлять резать наискосок, скосить, резать клином, полосками. *Пөрікті тігер алнында истің чардыхтарын хыйдырған. Ол ипчіні пирілген исті хыйдырып пастабысханын на көр халған, паза ла сизінзе, анзы чардыхтарын піріктір парир.* 4. Сохтырарға, соғарға кўстирге (малны), ödірерге кўстирге (кізіні). – *эвф.* Заставлять колоть (животное), заставлять убивать, способствовать убийству (человека). *Ол кирі малның тамаан хыйдырарға хончыхтарын хығырып алған. Хайдаң ағаа, таңахтың даа пазын хыйдыр полбинчам тіп, ол ипчі тўкўрініп ала, хазаазар кір парыбысхан* (ТМ ПТ). 5. Пірее чітіг нименең кизінерге. – Заставлять резать, порезаться, способствовать этому. *Чалаас азах суг хазында чөріп, ол ам даа унди чоғыл хайди хыйдырғанын* (ТИ МП). *Ол пархазына холын хыйдырарға чит парбазын тіп, удаа тапсап салча* (ХЧ).

ХЫЙЛАҒ *адал.* Мылтыхты атар иде тартыбысчаң кічичек чардых. – Курок (у ружья). *Холымны хыйлағдаң хыйа албин, сыбылар хыринда одыр салдым* (НК ХХ). *Пірсін не көріп, маңзытта чахсы даа көстебин, хыйлаг пазыбыстым* (КГ ХА Т).

ХЫЙЛАҒЛЫҒ *пілд.* Мылтыхты атар иде тартыбысчаң кічичек чардыхтыг. – С курком (у ружья), имеющий курок. *Хыйлағлыг мылтиин тартып алып, одырыбысхан* (КИ МН). *Табырахта көстебіспинең, пазыбысча хыйлағлыг мылтиин* (ББ ТС).

ХЫЙМА *адал.* Ат хартазына чаг паза ит суғып, тимнеен чіченг нименің ады. – Кушанье из кишок лошади, начиненных мелко рубленным мясом и жиром; колбаса (домашнего приготовления). *Хаттар харыннаң хамчыласчадырлар, хыстар, хыйманаң хылчыхтазып, чіпчелер* (АТ). *Хымыстаң алыбызаңар, хыймадаң тайнабызаңар* (ДН К).

ХЫЙМЫРАДАРҒА [хыймырат-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооға ағырин тееп, тибіредерге, хыймыхтазарға. – Касаясь чего-л., трогая что-л., приводить в легкое движение. *Панча, хобырарға идіп, партада чатчатхан чачыннарны көместең хыймырадарға пастапча. Тан хос сабахтыг салааларындағы пүрлерні ойни хыймыратхлапча.* 2. Пірее ниме-нооны орыннаң тибіредерге, чылдырарға. – Слегка двигать чем-либо, шевелить. *Аар төгелерні, алтыларына ағастар суғып, чадап хыймырадып алчаң полғабыс* (ХЧ). *Хара хайаны орнынаң даа хыймырат полбин турадыр* (КС КХ). 3. Кемні-де тоғыс идерге тибіредерге, хайдағ-да хомай көңнінең сығарарға, усхурарға, тірілдірерге. – Расшевелить кого-л. *Тун ооллары ла оларны тоғысха хыймырадар* (НК КХ). *Хыймырадыңар аргыстарыңны, сығарыңар пу чобагдаң* (МЧ МП). 4. Пір саринаң пасха саринзар хурударға, айландырарға (оттаңар). – Переворачивать для просушки; ворошить (о сене). *Күн айланыбысса, от хыймырадарзар, иирзер көпен тастирлар* (ТМ ПТ). *Хуруп таа парған сызырны хыймырадарға чарат салғабыс.*

ХЫЙМЫРАЗАРҒА [хыймырас-] *иділ.* 1. Аар-пеер тибірезерге, хыймыхтазарға, чылызарға, көрерге (көп кізілердеңер паза ан. п.). – Беспорядочно двигаться в различных направлениях (о множестве); двигаться, шевелиться, кишеть. *Ол хоохты тибіредібіскенде, оох аарычахтар хыймырас сыхханнар* (КМ ӦТ). *Чир тітіреенде, иб істіндегі прай нимелер хыймырас сыхханнар* (ХЧ). *Чон чахсы аар-пеер ле хыймырасча, матап хайынча* (СА А). 2. Хайдағ-да ниме-ноо нимее-де көп кірерге, толдыра поларға. – Быть наполненным чем-н., вмещать в себе множество каких-л. существ. *Көнекте сөзірбеден сығарылған оох палых хыймырасчатхан* (ЧО АЧТ). *Клуб істінде чон хыймыраслачатхан.* 3. Көп поларға (сағыстар, көңні). – Быть во множестве (о мыслях, чувствах). *Амды, саңай хорых парып, пазында аймах сағыстар хыймырасчатхан* (ТИ ХӦ). *Хайран минің чүрегімнің аймах көңні тоозылбинча, күннең күнге хыймыразып, тынаг пір дее пирбинче* (ТН КК).

ХЫЙМЫРАНАРҒА [хыймыран-] *иділ.* Орыннаң тибірирге, параргға, аар-пеер чөрерге, пірее ниме идерге. – Шевелиться, двигаться. *Сах андох ікі ніскечек ириннер чірче хырын хаап, ниме ісчең хыймыран сыхханнар* (ДН ЫА). *Мин ам даа хыймыран чөрчем тіп, пас салған ол оолғына* (ШВ ЧС).

ХЫЙМЫРИРҒА [хыймыра-] *иділ.* 1. Тибірирге. – Двигаться, приходить в движение. *Операция иткен соонда холлары хыймырап пастыбысты. Тайгаа көнікпеенде, полған на төкпес, полған на хайа, аба чіли, хыймырап көрін парча* (НК ХХ). *Ирні ле хыймырапча, пір ле сӧс сығарча: чылтызах...* (ДС ИКС). 2. Пар поларға (ахчадаңар). – Иметься (о деньгах). *Аның ізептерінде ахчалар хачан даа хыймырапча* (АТ). *Ахчаларың хыймырапчатса, тастаңар пу стол үстүне.* 3. Тірілерге, усхунарға. – *перен.* Пробуждаться. *Амды чон хыймырап пастапча, паза тохтадып аларға сидік полар* (ХЧ). *Че, чир-чайаан хыймырабыстыр, піске дее часхы тоғыстарына тимненерге кирек* (ЧЛ УУЧ).

ХЫЙМЫРАНЫС *адал.* Орыннаң тибірес, чөріс. – Движение. *Людмиланың илеп парған сырайында паза харахтарында ол аның өрінгенін, хыймыранызында тың майыхханын сис салған* (ТГ Ч). *Нинче-де час аразына пір дее хыймыраныс пілдірбинчеткенде, олар прай аргыстарынаң хада аалзар кірерге чаратханнар* (ТГ ХХ).

ХЫЙМЫХТАДАРҒА [хыймыхтат-] *иділ.* Күснең орыннаң тибіреттірерге, чылдыртарға. – Понуждать к движению, шевелению. *Тіріг чөргеннеңер ле хыймыхтадарға кирек* (ТМ ЧЧ). *Ипчі түнүк өтіре сас салған,*

пазына сўбўректер палғаан узун ағасты одырох хыймыхтадыбысхан (ДН ЫА). □ **Хыймыхтанған кізі хыр азар.** – Кто движется, тот преодолеет гору.

ХЫЙМЫХТАЗАРҒА [хыймыхтас-] *иділ.* 1. Орыннаң тибірезерге, чылызарға. – Двигаться, зашевелиться, кишеть (о насекомых). *Узун хулағастары, тізең, аар-пеер хыймыхтазып, пістеліс турғаннар* (КС Т). *Апсахтың сағаллары ла хыймыхтазып одырғаннар* (ДН ЫА). 2. Хайылып пастабызарға. – *перен.* Начать таять. *Часхы пасталарынаң тооп парған суғлар хыймыхтасчалар. Пустар, харлар хыймыхтазыбыстыр, чылыг күннер чит киліп* (ЧМ МП). 3. Хыймыранызарға. – *перен.* Шевелиться, зашевелиться. *Чолға сыхчатхан кізілер хыймыхтазарға пастапчалар. Чон хыймыхтазып пастабыстыр, – тіпче апсах, сапхылыг парчатхан кізілерзер көріп* (ТМ ПТ)

ХЫЙРАЛАРҒА [хыйрал-] *иділ.* 1. Хойрых поларға. – Кривиться, искривляться. *Алнында сиденніг тураҷах ла турча, прай хыйрал парған* (ПА АПпПН). *Тайғаның күбўр палғазына көмес хыйралып сөк партыр ол* (БФ ТО). 2. Мачыда пазыларға (маймахтаңар). – Искривиться, стоптаться (об обуви). *Ол оолахтың хыйралта пазылған на маймахтары ырахтаң килгенін киречілепчеткеннер* (КГ ПАО). *Хан иртен турзох, хыстарның хыйралта пазылған маймахтарын көр салбинаң, пазох ла хадағчыларын чыыпча* (ГХА ХпХ). 3. Пірее ниме идерге хынмин, киректі посха тузалыг парзын тіп, көйтіктенерге, көні чоохтабин, толғаларға. – *перен.* Кривляться, изворачиваться. *Пістің алнысыста іди хыйралчатханы минің көңніме кірбеен. Ол оолның іди хыйралып чөргеніне морсынмин, паза ла полбаста анынаң позы чоохтас сыххан* (СА КК2). 4. Сырайны, тарынып алай пірее нимее хынмин, хойралтарға, тоғыр көрерге. – Делать гримасу недовольства, брезгливости и т. п., смотреть косо на кого-л. *Нимее аның сырайы хыйралча көрчезің ме? Ноға іди хыйралча полҷаң тігі кізі?*

ХЫЙРАЛТАРҒА [хыйралт-] *иділ.* 1. Кўс салып, хойрых идерге. – Делать кривым, изогнутым, искривлять, изогнуть. *Пычахты, ии тартып, хыйралтарға. Мин ам на ағылған тимірні хыйралтып салғам, хылыс идібізем* (ПА СПН). 2. Мачыда пастырарға. – Искривить, стоптать (об обуви). *Ол оолахтың азаанда хыйралта пазылых маймахтар полғанын көр салбинаң ағаа айап парған* (ТЛ О). *Ол маймахтарын хыйралта пазарға хынча тіп, ол оолах ырсайыбысхан* (ТИ МП). 3. Пірее ниме идерге хынмин, көйтіктендірерге, көні чоохтабин, толғадарға. – *перен.* Заставлять кривляться, изворачиваться. *Ниме итпин хыйралтарға. Хыйралтарға ўгрен парғаны мында даа аны пасхаларынаң алнында чахсы саринаң көзітпеен.* 4. Сырайны пірее ниме ўчўн хойрых, изі чох тударға, тоғыр көрдірерге. – *перен.* Заставлять, побуждать делать гримасу, смотреть косо на кого-л. *Прайзының алнында сырайын хыйралтхан. Хыс сырайын хыйралтхан, че сынында аның омазы сіліг нимес көрінген* (ХЧ).

ХЫЙРАҢНИРҒА [хыйраңна-] *иділ.* Хойраларға, хоҷаңнирға, толғаларға. – Кривляться, ломаться, паясничать. *Хыйраңнап ала чөрчеткен хыстарға пір дее хынминчам теені сах андох сағысха кірген* (ХА А). *Ол хыстар іди хыйраңнап чөрчеткенін көр полбин, ол паза ла полбаста тасхар сыға халған* (СА КК3).

ХЫЙРЫХ *пілд.* 1. Көні нимес, игір. – Не прямой, изогнутый, кривой. *Ағастар, чилге саптырып, хыйрых пол парғаннар. Хурун Иванович хыйрых пол парған хазың ўстўнде одыр салып, кирза сапогының тўрейін сымыхнаң сапхлап салча* (БФ ТО). 2. Тўс нимес. – Не плоский, неровный. *Хыйрых чардыларны пасха саринзар салып одырчабыс. Хыйрых поллар ыгырт-соғырт ла полғаннар.* 3. Нандыйых. – Косой, кособокий. *Ол ат ўстўнде хыйрых одыр салтыр, хайдаг-да көг хыңылан парча* (КИ ЧХ). *Хыйрых таа ползам, ам даа чўгўр чөрчем тіп, ол пасхалырын күлдірген* (ТМ ПТ).

ХЫЙТ *кööг. сöс.* Пірее нимені хыйа сўрчеткен табысха кööгіс. – Звукоподражание гиканию, гиканье. – *Я! хыйт – чўгўрібіскен Апсал* (ТМ ПТ). *Ачын пайның хыйтығым, ачығланып, ол харғаан* (ШП М).

ХЫЙТАҢ *пілд.* Хортых, чочыңа. – Пугливый. *Че ол, торыг тай, пір дее чабассыра-*

бинча, чабал хылыхтығ, хыйтаң мал полтыр (ТН К). *Хайдаг хыйтаң пол пардың тіп, ол хызыҷах пазох ла хатхыр сыххан* (ТЛ СпМ).

ХЫЙТЛАДАРҒА [хыйтлат-] *иділ.,* 1. *көр.:* **сабарға**. – Бить, стегать чем-л. гибким, хлестать, ударять. *Чыртхан чабал ідіргекнең, олох көк салба чіли пойтлап парған, тизек чыстығ сабырдаң сырай пастыра хыйтлатхан* (ХЧК). *Иргі көгенегі өтіре Колайның сымығы Акайахтың учазын ідөк ле хыйтлатча* (ХА А). 2. Хыйт тіп истілчеткенге төөй суулирға. – Щелкать, производить короткий отрывистый звук. *Малларны сӱр парчатса пастух хамҷы хыйтлат парча. Айлонча абаа чагдады, «адаң атты ба» – паза полбаадаг аң соона хамҷы хыйтлады* (ТН БВ ЧЭ).

ХЫЙТЛАХ *пілд.* Уғаа тың, ачыда, сыстада. – Жгучий, хлесткий. *Ол іди ле чоохтанарға маңнанған – хыйтлах сырғайларның «разбойниктер» пісті ӱӱлеп сыхханнар* (БТ МП). *Постары хайынмаза, оларны кем азырир, олар хыйтлах соох күннерде хайди соохха тоңминчалар* (ТИ КМ).

ХЫЙТЫХ *пілд.* 1. Харам, сананҷых. – Скупой, прижимистый. *Ол най иртіре хыйтых полған* (ТН ТК). *А пістің хыйтых пайыбыс аның хыринда пайға төөй полча ни: пір ілігҷе кірге пастыр парған, хуруг ла намачы кип-азахтығ чӧрчең* (ТН ТКӦ). 2. Кізінең чоохтаспас, кізі аразына кірбес, кидей. – Нелюдимый, необщительный. *Хайди кізіні пілдізі чох, хайдаг-да сас, хыйтых чуртас ибірче* (ТМ ПТ). *Аалда прайзы даа Тодис апсахты хатыг, хыйтых апсах тіп, санаҷаң полганнар* (ЧМ ОК). □ **Хыйтых кізі кізідең не хыйа.** – Нелюдимый человек от людей далек.

ХЫЙТЫХТИРҒА [хыйыхта-] *иділ.* 1. Нимее салбасха, пазарға, уйатха киреге. – Принижать, унижать. *Позының ипчізін ирі сыбыра хыйтыхтапча. Хумыҷахты хыйтыхтирға ӱгрен тее парғаны ол ипчіде іле пілдірте полған* (ПШ Х). 2. Харамнанарға. – Жадничать. *Чыып алған пайын, туғаннарынаң ӱлеспин, хыйтыхтанча. Ол сыбыра пілче, хайди аны кічігдӧк хыйтыхтирға кӱстенгеннер тайызының палалары* (ТМ ПТ). 3. Соғарға (малны). – *перен.* Забивать (скот). *Пу кӱскӱзін ол малларын хыйтыхтирға сағыныбызып, пасха кізілернең дее чӧптесписке чаратхан* (ШВ СМ). *Хысхы алнында хай пірее аттарны хыйтыхтирға килісчең.*

ХЫЙЫҒ *адал.* Тағның хыйын чардығы. – Косогор, откос. *Хыйыг алтында чапчаң салғағнаң абахай Нин суг сабынча* (ЧП). *Хара хайа хыйыгны иртчедіп, хыйғы салды чӱреем чиріме* (ЧМ КЧ).

ХЫЙЫДА *нареч.* Хыйа арах. – В стороне, сбоку, в сторону. *Ағбай Онсардаң хыйыда пастыра халған* (ТМ ПТ). *Хыйыда пастыр париганын олар көр салбинаң, соона кірібізерге чарат салғаннар* (КВ МТ). 2. Хыйыр иде. – Косо. *Харындазы хыйыда көргені аны пір дее ӧріндірбеен. Хыйыда көрібізіп, ол аннаң паза чоохтазары килбинчеткенін көзіт пирген* (ТИ МП).

ХЫЙЫДАРҒА [хыйыт-] *иділ.* 1. Хыйа поларға, тизерге. – Уклоняться от кого-, чего-л., избегать кого-л. *Че піске андада хыйыдарға сала даа пирбееннер* (ТМ ЧЧ). *Чон таразарға итчеткенде, хыйытхабыс мыннаң* (БФ ТО). 2. Сурбин алып аларға, хаап парыбызарға, оғырлирға. – *перен.* Взять без спроса, стащить. *Ікі чӱс иліг хойны олох хыйытхан* (ДН ЫА). *Андаг даа полза, син, апсах, кӧйтіксің, мындаа тайгада пістің нимелерібісті туйуххан хыйыдыбысхазың* (ШВ СМ).

ХЫЙЫЗАРҒА [хыйыс-] I *иділ.* Хыйын поларға, хыйраларға, хыйғас поларға, хойраларға. – Покоситься, искривиться. *Иргі ибіҷек хыйыс парып турча. Олар кірерге иткенде, алнында оларның хыйызарға чит парған ізік ле полған* (ПА АПпПН).

ХЫЙЫЗАРҒА [хыйыс-] II *иділ.* 1. Ікі чара пararға. – Разъединиться, разойтись в разные стороны. *Армия соонаң ікі нанҷының чуртастары хыйыс парганнар. Чуртас чоллары оларның хыйыс парганына олар ачырганып ала, удаа чоохтас салҷаңнар* (ТМ ПТ). 2. Пиреезінең чолда тоғаспин пararға, пасха чолға кіріп, учурабасха, паспин халарға. – Разминуться с кем-л. *Хада пол полбин хыйысханнар. Іди ікі кізінің чуртазы хыйыс парганына олар най ла тың пичелленгеннер* (БТ О). 3. Ирт парыбызарға, киліспин пararға. – Избежать, миновать. *Аны*

ўгретчілер курзына ызарға хынғаннарох, че кирек хыйыс парған (ХЧ). *Чайхаңнир ол, пірее чирде хыйын парыбыс турар, че син хорыхпа, пик тудын, хыйыс халарзың хайдаг даа хыйалдаң* (ШВ СМ). 4. Хыйа чылыбызарға, оортах тудынарға. – *перен.* Улизнуть, отстраниться. *Тоғыстаң хыйызарға. Піс итчең тоғыстаң ол ноға-да хыйысхан.* 5. Чуртастаң астығарға. – *перен.* Сбиться с (жизненного) пути. *Пу кізі чуртастаң хыйыс парған, хаҷан ол харибдең сығып, ибзер айланғанда. Орта чолдаң хыйыс парып, ол паза нандыра андар айланмаан* (ТЛ О).

ХЫЙЫЛАРҒА [хыйыл-] *иділ.* 1. Кизілерге, палығланарға. – Быть разрезанным, порезанным. *Азаа сулейкее хыйылған соонда, ол паза табырах чўгўр полбин салған* (КГ ПАО). *Холы хыйыл парып, ол ипчіҷек имҷізер чўгўре халған полған* (КГ Т). 2. Хыйыр, хыйғасти кизілерге. – Быть разрезанным наискосок, клином, полосками. *Кип-азах тікчең ис, прай ипти салылып, хыйылған. Ол ис хыйылғанын көре ле, пазында тігілҷең чайғы кипті пілдірте сал көрген* (БТ О).

ХЫЙЫН 1. Көні нимес, ээл парған. – Наклонный, кособокий // наклонно, кособоко. *Пу нимені көре, Паскир, пас парып, хыйын диванда одырыбысхан* (КИ ЧХ). *Апсах чірчені сала хыйын стол ўстўнде тутхан, сўт кööлҷе кире тартылған, тамағында хыртлап турған* (ДН ЫА). 2. Хабырғали, ээлдіре. – Набок, косо, криво // на боку. *Хыйын кис салған пöрігіҷеенің паа пір хулааңда ла салбаңнап чöрче* (ИТ). *Соловьев, хыйын пол парирып, тўзел парған* (КВ А).

ХЫЙЫНАРҒА [хыйын-] *иділ.* Пірее чітіг нименең кизініп аларға, посты палығлап саларға. – Порезаться. *Мин, салаам даа хыйынып алзам, іҷем чоо хырыс салҷаң – ноға іди ол полҷаң, пір дее пілдізі чоғыл магаа ам даа* (СА КК). *Азаан ол хыйынып алып, улуғларына даа чоохтабин салғаны ағаа улуғ ўгредіг полған* (ТИ МП).

ХЫЙЫНДЫ I *адал.* Хыйыр иде кис салған кічиҷек ис кизегі. – Лоскут (ткани). *Хыйындынаң тігілген кип-азах. Хыйындынаң тігерге ўгреніп алып, паза даа полбаста ол марығда аралазарға чаратхан* (БТ О).

ХЫЙЫНДЫ II *адал.* Тадар ибіҷектің хырының чардығы. – Деталь юрты, стропила, углы стропил купола. *Кўн, тўнўктең кіріп, хыйындыларынҷа тўзіп, айранныг сабанзар чағын, иб істінде төрт пулуңни чатхан* (ДН ЫА). *Хахпаспынаң иб иткеннер, хастырыхпынаң хыйындызын чапханнар* (ХМ).

ХЫЙЫН-ЧАЙЫН *нареч.* Пір саринаң пасха саринзар. – С боку на бок. *Олғаннар, хыйын-чайын полып, төңнең тўскеннер. Ол аал арали хыйын-чайын на пастыра халғаны илеедезінде сурығлар төріткен* (МТ ПТ).

ХЫЙЫР 1. Чіке нимес, хабырғали. – Косой, кривой // косо, криво. *Ағас хорбызынаң хыйыр öсче, пала пизікте хылых көзітче* (КМ ТХ). *Хыйыр öскен ағастар удаа учурап парчатханнар.* 2. Хозан. – *перен.* Заяц. *Хыйырны хостап тудып аларға. Хайдар син ойлап паризың, хыйыр, тіп хатхырып ала, ол соонаң чўгўрген* (МБН).

ХЫЙЫР-ХАЙЫР *нареч.* Игірелте, хойралта, хыйыр. – Вкривь и вкось, криво. *Хайыр-хайыр пазылған пічікті хыгырып, ол аннаңарох нандыра пас салған* (КВ МТ). *Хыйыр-хайыр ойлап парып, ол хозанах ағас алтында пöк парған* (КИ АЧ).

ХЫЙЫС *пілд.* 1. Хыйыр пол парған, хойрых. – Покосившийся, искривленный. *Хыйыс парған столбаны хатап турғызарға киліскен. Хыйыс парған ізікті тыхтап саларға ағаа көп кўс саларға киліскен.* 2. Игір, игір-пўгір, толғалҷых. – Извилистый. *Пырозы чох азыр ханатты хуу хустар, Сымыл Оолдаң хыйыс чолға чиділ, көл ўстўндегі оорны ötіре учуғыс турлар* (БП ТЧЭ). *Хайди аннаң хыйыс чолға сыххазың?* (ТМ ПТ).

ХЫЙЫСТЫРА *нареч.* 1. Пасха саринзар. – В сторону. *Хыйыстыра пастыра халған. Пуларның полчатханына сыдап полбин, Маниса öнетін хыйыстыра пастыра халған* (ТМ ПТ). 2. Хыйыр иде, хыйыр-хайыр. – Криво, косо. *Анзы ніскеҷек, узун азахтарын хыйыстыра пасхлап, илеңнеп ала, іҷезінің азахтарына урунғли килир* (ТГ Ч). *Ол азахтары хыйыстыра öс парарынаң хорыгып, сегірістерде дее араласпаҷаң* (ШВ ЧС). 3. Саба идерге. – *перен.* Извращать. *Ол хыс хыйыстыра көрчеткеніне ол паза сыдабин,*

андар хази көрібіскен (СА ККЗ). *Тоғызын хыйыстыра апарып, ол харибде амды одырча тіп, мөңіс ле ол ипчі чоохтаныбысхан* (ХЧ).

ХЫЙЫСТЫРАРҒА [хыйыстыр-] *иділ.* 1. Чағын алай піріктіре иділген нимелерні чара идерге. – Раздвигать концы чего-л. *Иптеп хыйыстырарға. Ол хлаттап салғлап салған төгелерні хыйыстырарға парыбызардаң ипчінің чүреенде изі чох пол парған* (ЧМ АЧ). 2. Пірее нимені сайбирға. – Нарушать что-л., не соблюдать что-л. *Орта чолдаң хыйыстыра парып, паза орта чолға айланмаан тіп, пичелге түзіп, чоохтан салған ол ипчі* (ХЧ). *Орта законны хыйыстырғазың паза хайдар за – харибге* (СА КК2).

ХЫЙЫХ *адал.* Пірее нимені өнетін пасхазынаң хыринда асхынах пиргені, читіре пирбеені, хомзындырыс, пазыныс. – Обида; притеснение, унижение. *Аның хыринда мин хыйыхха төөйбін* (ТМ ЧЧ). *Пістің ӱлгӱ чахсы ӱлгӱ, өкіс-чабыстарны хыйыхха пирбестер* (ХА А).

ХЫЙЫХТАДАРҒА [хыйыхтат-] *иділ.* Пазынҷыхтадарға, нимее салдыртпасха, пірее кізее сӧклеттірерге, уйатха сухтырарға. – Быть обиженным, притесненным, быть обделенным; испытывать унижение. *Малда тоғынғанда даа ол хыйыхтатхан* (ХА). *Ол орысты, Федор Павловичті чізе, пір дее кізее хыйыхтадарға пирбеен* (ДН ЫА).

ХЫЙЫХТАНАРҒА [хыйыхтан-] *иділ.* 1. Пірее нимені посха харамнанарға. – Скупиться, сторониться людей (*напр.* из-за скупости). *Агния Ивановна даа чиис киреенең хыйыхтанарға пирбес* (ДН ЫА). *Инейнің іди тудынғаны, позына даа хыйыхтанғаны аның пасхаларын изі чохтандырчатхан* (ТН КК). 2. Кидейленерге. – Сторониться людей. *Ипчі ирі чох пол парғанда ноға-да прай нименең хыйыхтан сыххан. Хыйыхтанып, ол ипчілер клубтаң полар, тасхар даа удаа сыға чоғыллар* (ШВ ХЛС).

ХЫЙЫХТАС *адал.* Пазынҷыхтаныс, нимее салбааны, сӧкленіс. – Обделение, унижение, оскорбление. *Ол кічігдең ала хыйыхтас көрген кізі андағ хаңалҷостарға хайыг пір дее айландырбаан* (ХА А). *Хыйыхтас най ла чабал ниме полчатханын пілчеткен олғаннарның саны асхынах полбаан* (КЛ ЧАО).

ХЫЙЫХТИРҒА [хыйыхта-] *иділ.* 1. Пірее ниме ӱлестірчетсе, піреезіне пасхазынаң хыринда асхынах пирерге, читіре пирбеске, піреезін хомзындырарға, пазынҷыхтирға, нимее салбасха. – Обижать, притеснять, обделять кого-л.; унижать кого-л. *Орисді пірее кізі хыйыхтапчатса, ол ағаа полысчаң, ибіне читіре ӱдес салҷаң* (БТ О). *Теерпейні, Ис істінең килген хысты, Хапыңның ипчізі ноға-да хыйыхтап пастаан* (ДН ЫА). 2. Мал соғарға. – *перен.* Забить, заколоть (домашнее животное). *Хысхызына маллар хыйыхтир тус чит килді* (ТМ ПТ). *Аалдағылар маллар хыйыхтап пастабыстылар* (ХЧ).

ХЫЛ 1. Тӱк, сӱгде. – Шерсть, волос; щетина. *Аннаңох пурнын сыйбанып, кӧк хыл кӧгіспек чайғы кибінің нанындағы ізебінзер сух салған* (ТМ ПТ). *Чоогы даа, ойыны даа андағох нымзах, пірееде албығаның чылтырах, узун хыл тӱктері чіли пызынасхан осхас* (ТМ ЧЧ). 2. Кӧг тириинде пик тартыл парған чіп. – Струна (музыкального инструмента). *Хомыс хыллары. Чатхан хылы сиртілче, чатхан, тізең, кӧглепче* (ХЧ). 3. Палыхтаста киректелчеткен арған ніске чіп. – Леса, леска (удочки). *Кӧзенек алнында иргі стол, анда хайдағ-да хармах хыллары* (ТМ ЧЧ). *Хылны узун ағасха орап, хармах идерге.* 4. Оох аңыҷахтарны тутчаң пағыҷах. – Силок, приспособление для ловли птиц и мелких животных. *Хыл урарға. – Палам ол минің, – суранча хылға хаптыр салған Пычон* (ДН ЫА). 5. Тӱкнең, хылнаң иділген. – Волосяной, шерстяной, щетинный. *Хылнаң иткен кип-азах садызып аларға. Хыл пладымны тартыним, сағыдах, аарлыг ӧӧреҷеем* (КИ ЧО). □ **Хылға хаап парған кӱрке чіли, суға тастаан тас чіли.** – Словно попавшийся на силок тетерев. Словно брошенный в воду камень.

ХЫЛАҒАЙ *пілд.* Узун. – Длинный. *Тораат, хылағай хузурии чайылып, чорта халған* (КВ А). *Тораттың суғлух кӧлечкезі сығдыразып, хылағай хузурии чайылып, салбы төбін иніске кире субай чорыхнаң чорта халған* (КВ А).

ХЫЛАЙАРҒА [хылай-] *иділ.* 1. Пӧзік ӧзерге. – Вырасти, вытянуться (в рост). *Тӱрченің не аразына хылайарға. Ол хызыҷах*

кинетін не хылайып парғаны прайзын даа ўрўктірген полар, неке, хайди идерзің зе – пабазы андағ пöзік полған тіп, ууңа улуғ ла тын салған (ТН КК). 2. Ибіркідегі нименооларның аразында пöзиинең пасхалаларға, пöзік поларға. – Возвышаться. *Ырахта узун хазыңнар хылай турғаннар. Суғ хастада öс парған сырбағалар аразында чалғыс хазың хылай тур.*

ХЫЛАЙЫЗАРҒА [хылайыс-] *иділ.* Пöзік öс парғанынаң пасхаланарға (көптеңер). – Выделяться ростом (о многих). *Чол хастада пöзік öс парған тиректер ле хылайыс турлар* (ХЧ). *Арығ паза тайға аразында көк сыбылар ла хылайысчалар* (ШВ СМ).

ХЫЛАМ 1. Табырах, чапчаң (көрістіг). – Мгновенный, быстрый (взгляд*). Хылам көрістіг кізее тоғазарға. Илееде пола пиргенде, Кыңак көöлңе Пайахсар хылам көрібізіп, улуғ тынып, табыс-тубыс чох одырыбысхан* (БТ О). 2. Тўрче ле, табырах ирт парчатханы. – Миг // мгновенный. *Ол чылтысты пір ле хылам көрген, анаң анзы тағ кистінзер тўзе халған* (ШВ СМ). *Чуртас – ол пір ле хылам, паза ла көрзең, пархаларың хыриңда полар...* (ШВ ЧС).

ХЫЛАМНИРҒА [хыламна-] *иділ.* Пірее кізізер, нимезер табырах, чапчаң көрібізерге. – Бросать быстрый, мгновенный взгляд на кого-, что-л. *Парчадып, минзер хыламнирға маңнанған. Ол хыс андар хыламнабызып, харахтарын табырах ла хыйа идібіскен* (ХА А).

ХЫЛАҢНАДАРҒА [хылаңнат-] *иділ.* Пірее нименең пірде пір саринзар пулғадарға, сарбаңнадарға. – Размахивать чем-л. то в одну, то в другую сторону. *Азах алтындағы чир көйібізер! – хынза, ол чазарта тарт парып, салаазын хылаңнатча* (ТМ ПТ). *Постай ууңа пісті соғарға ырғах тудалыг тайаан хылаңнат килче* (БФ ТО).

ХЫЛАҢНИРҒА [хылаңна-] *иділ.* 1. Киинче пірее нименең аар-пеер пулғирға. – Делать взмахи, движения по воздуху чем-л. *Пасха аалдағы олғаннарның ағас-сырғайлары, хылыс чіли, хылаңнапча* (БТ МП). *Анын ікі мунзуругы стол ўстўнде хылаңнапчатхан* (ДН ЫА). 2. Аар-пеер чўгўр чöрерге, ойлап, чіділ, көрін чöрерге. – Бегать, мелькать, *разг.* мельтешить*;* выскакивать, выступать, замахиваться. *Тігде-мында хылаңнирға. Ол ипчі кинетін не хылаңни тўскен, паза ла көрзелер, аал арали ойлап парир.* 3. Килістіре нимес туста чоохха, киректе кірізерге, холны кöдіріп, сабарға тимненерге. – Делать взмахи в неподходящее время, вмешиваться в разговор, в дело. *Чоох тударға сағынып, хылаңнап сыххан. Апсахтың холы ла хылаңнапча.*

ХЫЛАТ *адал.* Улам: чоон, узун иде тастап салған от; пос оңдайли азых чирде хайраллирға салылған тамах поомнары. – *саг.* Большой, обычно продолговатый стог сена (соломы) или сложенные по особому способу снопы хлеба для хранения под открытым небом. *Чўс поомныг пір хылат тамах ўчўн пір хап тамах пирерге кирек* (ТМ ПТ). *Ибіре хылаттар турғыс салғанда, аның көксінде поғдархас төреен* (КИ АЧ).

ХЫЛАТТИРҒА [хылатта-] *иділ.* Отты алай тамах поомнарын чоон көпенге узун иде тастирға, уламнирға. – *саг.* Скирдовать. *Чаа тузында поомнарны хылаттирға ипчілер паза олғаннар чöрчең полғаннар тіп, іңем мағаа чоохтаңаң* (ХЧ). *Хылаттирға ўгрен парып, ол уғаа табырах тудын сыххан* (КИ МТ).

ХЫЛБАҢНИРҒА [хылбаңна-] *иділ.* 1. Чайхаларға, илеңнирге, талбырирға, хыймыхтирға. – Колебаться, колыхаться, шевелиться. *Хыр ўстўнде харағай хылбаңнап тур хыныснаң* (КИ С). *Минің чўреем улуғ хыныснаң хылбаңнабысхан ол туста, – сағысха кирче ол апсах* (ТЛ О). 2. Итчең ниме чох, аар-пеер тик чöрерге, сўстір чöрерге. – *перен.* Бродить без дела, шататься. *Аал істінче арғаас кізілер хылбаңнапчатханнар. Ниме мында хылбаңнап чöрчезер тіп, ол иней перінібіскен* (КИ ЧХ). 3. Чикчеңнирге. – *перен.* Кокетничать. *Хылбаңнирға ўгрен тее партыр пу хыс тіп, тўкўрінібізіп, ол ирен паза хыйа пастыра халған* (НК ТКО). *Ол хыстың хылбаңнап парчатхан пазыдын көріп, пазын на чайхап салған* (ШВ СМ).

ХЫЛБЫРИРҒА [хылбыра-] *иділ., разг., кöр.:* **хылбаңнирға**.

ХЫЛБЫС *пілд.* Ніске, арых, тўрең (малдаңар). – *саг.* Тонкий, тощий, поджарый (о животном). *Аал арали хырна тонныг оолах,*

хылбыс атха мӱн салып, чортып парча (ХМ). *Хорым алты хахтарда, хылбыс хамнос чатчадыр* (ШП Ч).

ХЫЛБЫХ 1. Сазыҷах, хылыҷах. – Волосинка, шерстинка. *Хоосханың хылбыхтар тураа толдыра чайылчатханнар. Хылбыхтар пас чуғанда толдыра тӱсклеп парғаннар.* 2. Хатығ, чіке турчатхан. – Стоящий торчком (о волосах, о шерсти). *Аның хылбых сазыҷаа мойнын хылҷығастап турған* (КМ АЧ). *Хылбых сазын хайди даа тараза, ол піди ле турча піп, ол оолның уйатчатханы пу чир полбаан* (ТМ ПТ).

ХЫЛҒА I *адал.* Көнек тудазы. – Дужка (ведра). *Көнек хылғалары тығдыразып одырған* (ДН ЫА). *Ол хыстың көнегінің хылғазын хаап алып, паза позытпаспын піп, ойнаан одыр* (ТМ КХ).

ХЫЛҒА II *адал.* Тоҷастың хылы. – Усики, ость (у колоса). *Ас хылғазы. Ас хылғазын көріп алза, аның сығызы пілдір парҷаҷ одыр* (ШВ СМ).

ХЫЛҒАН I *адал.* Пірее нименің тастындағы чардығы, хастырых. – *кыз.* Шелуха. *Астың хылғаны, чилге саптырып, хыйа учуххан. Хоорғаан асты соохнаҷ сохса, хылғанын сарғаасха салып, чилге тудыбызарға киректелген, анда да ла чарба тадылыг полар, палам, тіҷеҷ минің уучам* (ХА А).

ХЫЛҒАН II *пілд.* Хатығ, хазалҷых. – Жесткий, колючий, грубый. *Халғанҷы чылларда олар прай ла хылған тӱктіг хойлар өскірерге кірібіскен полғаннар* (ДН ЫА). *Ол хыстың устыг пычах осхас хылған сӧстерін сағысха кир киліп, ачырған турған* (БТ О).

ХЫЛҒАНАХ *пілд.* Тадии чох. – Пресный, лишенный вкуса. *Ол ипчізін, хылғанах ас-тамах пызырчатханнаҷар, хозыбысхан полар, тісчелер хонҷыхтары* (ТМ ПТ). *Астап парзаҷ, хылғанах таа іпек най тадылыг пілдірче полар, неке* (ТЛ О).

ХЫЛЛЫҒ *пілд.* 1. Хылы пар, хатығ тӱктіг. – Содержащий шерсть, щетину, жесткие волосы. *Хыллыг теерні тутхлирға чіксініcтіг пілдірген. Чиит ипчінің хыллыг ӱгрезін көр салып, хазинезі хыйа ідібіскен* (ТИ ХӦ). 2. Хылы пар, хыллыг музыка тиріглеріне кірчеткен. – Струнный. *Ол, иирде хыллыг оркестр ойнаанын піл салып, хайди даа пазағы аның көзідшине параргға чарат салған* (ТН КК). *Хырых хыллыг чатхан сабысхандағ, соолап парчададыр* (КС АЧА).

ХЫЛО *адал.* Пірее аңның алай ба ағастың чардығында өс парчатхан ниме. – Нарост на какой-л. части животного или растения. *Хазыңда хыло өс партыр. Ол аңның хылозын көр салбинаҷ пазын на чайхап салған* (ШВ СМ).

ХЫЛ-СИКПЕН *адал.* Истерні таныхтапчатханы: тӱк паза ис. – *собир.* Шерсть и сукно. *Хакасияда пурунғы чылларда тоғынған хыл-сикпен комбинады прай даа Союзха саблан турҷаҷ полған* (ХЧ). *Хылсикпен комбинадында тоғынып, ол хыс ағырыг пол парғанын ағаа найначаҷ полыбысхан* (КГ Т).

ХЫЛТЫЙАРҒА [хылтый-] *иділ.* Тарынарға, хылығы тударға, ыдырғахтанарға. – Злиться, проявлять чувство недовольства. *Хылтыйып, ол прайзының кӧҷнін тӱзір салған* (ТН КК). *Иней, хылтыйарға чит парып, паза сыдап полбин, тасхар сығып, пархазын тіли халған* (ТИ МП).

ХЫЛТЫЙЫЗАРҒА [хылтыйыс-] *иділ.* Удур-тӧдір тарыныс чӧрерге, хылыхтанызарға, ыдырғахтанызарға. – Злиться друг на друга, проявлять чувство недовольства друг другом. *Ікі хонҷых хылтыйыс чӧріп, пір чылға чит парир, неке* (ХЧ). *Хылтыйызарға маңнаназар ам даа піп, иней араларынзар одыр салған, анаҷ на пірсі пірсіне көріп, холынаҷ нимезер-де устап, чооғын пастаан* (ТИ МП).

ХЫЛҶАҢНАДАРҒА [хылҷаңнат-] *иділ.* Ибіре көрглеДерге, аар-пеер, соонзар харадарға. – Дать оглядываться, озираться по сторонам. *Кӱскӱ соох чилнің суулазын истіп, чолҷа, хылҷаңнадып ала, пастыр турған. Аахтап ала сарнирға кӧнікпеем – пу сӧстернең ол позы, ізебінең ах чаҷын сығар киліп, ипти паза чаза тутхлабысхан, хылҷаңнадып пастабысхан* (СА ККЗ).

ХЫЛҶАҢНАЗАРҒА [хылҷаңнас-] *иділ.* Піреезінең хада көрглезерге, аар-пеер, соонзар харазарға. – С кем-н. оглядываться, озираться по сторонам или друг на друга. *Тохчын, Пычон аразында хызыҷахсар хылҷаңназыбысчатханнар* (ДН ЫА). *Хылҷаң-*

назып олар, паза даа ниме көрбеен чіли, анынзар ачын харахтарын тастап турғаннар (КВ МТ).

ХЫЛҶАҢНИРҒА [хылҷаңна-] *иділ.* Ибіре көрглирге, аар-пеер, соонзар харирға. – Оглядываться, озираться по сторонам. *Анзы, чочып парып, хылҷаңнаан* (ТИ ХО). *Көгізек салааҷахта одыра, аар-пеер хылҷаңнапча* (БТ МП).

ХЫЛҶЫ *адал., саг., көр.:* **хылға**.

ХЫЛҶЫХ *адал.* Итке холның салаазынаң алай пасха даа нименең тееп, хатхырыс сығарғаны. – Щекотка. *Холтых алтына теңзе, хылҷых полча. Ол апсах пархаҷаан ӱтертерге тіп, хылҷых ит сыххан* (ХЧ).

ХЫЛҶЫҒАС *адал., көр.:* **хылҷых**.

ХЫЛҶЫҒАСТИРҒА [хылҷығаста-] *иділ.* 1. Кізіні хатхыртып, идінҷе холнаң ойнирға, тегерге, хылҷығас сығарарға. – Щекотать кого-л. *Ол соох холынаң кинетін не хылҷығастап сыххан палаҷахты. Чылыг хылҷығастап сыхча кізілер наахтарын* (НК ХХ). 2. Көмес ӱрӱктірерге, пірее нимее ойнап теепчеткен чіли пілдірерге. – Щекотать (вызывать легкое возбуждение). *Минің істімні хылҷығастап парыбысхан ол искіріг. Анаң учух парығанға төӧй пілдірген, істімні хылҷығастаан, анаң нимее-де наари напли тӱскем, паза пілбинчем* (ЧМ КЧ).

ХЫЛҶЫҒАСТЫҒ *пілд.* 1. Итке холның салаазынаң алай пасха даа нименең тееп, хатхырыс сығарчатхан, хылҷығы пар. – Щекотливый, боящийся щекотки. *Ол хыс уғаа хылҷығастыг полғаны пір ле хати аны уйатха кирбеен* (АТ). *Оларның прайзының иң не хылҷығастыг тустары полған, нооза* (ТН КК). 2. Иптіг хайыстыг, алынҷа пӧгістіг (кирек, сурыг). – Требующий большой осмотрительности, деликатный. *О-о, пу уғаа хылҷығастыг сурыг* (ТИ ХӦ). *Хылҷығастыг кирекке кір пардым.* 3. Ир алай ипчі кізее хындыртарға кӱстенчеткен, хойралҷых, оралҷых. – Старающийся нравиться лицам другого пола, игривый, жеманный. *Э-э, хайдаг хылҷығастыг ипчідір. Ол минің иң не хылҷығастыг тус полған, палаларым, тіп апсах хараан чаабысхан* (ТМ ПТ).

ХЫЛҶЫХТИРҒА [хылҷыхта-] *иділ.* Кізіні хатхыртып, идінҷе холнаң алай пасха даа нименең ойнирға, тегерге. – Щекотать. *Ниик көӧ чӱреен хылҷыхтапча* (ХА А). *Хырых аймах оҷаннарым, хылҷыхтапчалар, ас сурап* (КМ ТТ).

ХЫЛЫНАРҒА [хылын-] *иділ.* 1. Посха пірее ниме идерге. – Делать что-л., заниматься чем-л. *Палалары андаг хомай оңдайнаң хылынчатханы паба-іҷезін пыросынарға киректееннер* (СА КК2). *Іди хылынчатханы прайзының на кӧңніне кірбинчеткен* (ДН ЫА). 2. Посты пірее хайди тудынарға; пірее ниме идерге. – Вести себя каким-л. образом; заниматься чем-л. *Че минің сағызымда, син мында саба хылынчазың* (ХПА). *Че оларның аразында Паскир ачых-чарых хылынчатхан* (КИ ЧХ).

ХЫЛЫНЫС *адал.* 1. Иділген ниме, иткен ниме, хай пірее оңдай, тудыныс. – Поступок, поведение. *Андаг киртістіг хылыныс актрисаа узын ӧскірерінде көп ниме пирген, ол театрнаң хада алнынзар ізестіг хаалап одырған* (ХЧКЧ). *Алай минде пірее арыг хылыныс сизінді бе ол* (ХА А). 2. Полчатхан оңдайы. – Повадки. *Федор Павлович ӧрін парған, пу чазаглыг нимес киптіг кізілернің паарсах хылынызын сизініп* (ДН ЫА). *Анда прииск пиглерінің чабал хылыныстары іле сығарылчалар* (ДС ИКС).

ХЫЛЫС *адал.* Узун пістіг кизе сабарға киректелчеткен чаа тирии. – Сабля, шашка. *Харалтхан тонның тастында хынныг хылыс салбаңнапча* (ТМ ПТ). *Ах пӧріктіг, чылтырах мархалыг, хылыс суғынған пір хара сырайлыг орыс пағдағы кізілернің алнында хамҷызын тудынып, азағын таза пазып турып алған* (КВ А). □ **Чабас пасты хылыс киспес.** – Спокойную голову и сабля не сечет.

ХЫЛЫСТИРҒА [хылыста-] *иділ.* Хылыснаң сабарға. – Рубить мечом, саблей, шашкой. *Ол ханаттыг адына одырған, хылыстап, ибіркізін прай хырған* (АА). *Олғаннар чаалазып ойназалар, хайди даа хылыстирға маңнанчалар* (ТИ МП).

ХЫЛЫСТЫҒ *пілд.* Хылызы пар. – Имеющий меч, саблю, шашку. *Ол одырған туразар хылыстыг кізілер, кір килбинең, андох апсахты чалтырат сыхханнар* (КВ МТ). *Молат хылыстыг алыптар киліп, сыңыратхлап кисклеп сыхханнар* (КИ КЧ).

ХЫЛЫХ *адал.* Оңдай, кибір, сындыр. – Нрав, характер. *Амыр кізі ол, итсе, хылых пар* (ТМ ЧЧ). *Чабал хылых – ол имнелбес чабал ағырыға төөй* (АТ). □ **Хылыхха салзаң, хыйа чачырап тўзерзің** (ХС)**.** – Полезешь напролом, останешься ни с чем.

ХЫЛЫХТАНАРҒА [хылыхтан-] *иділ.* 1. Тарынарға, өкпеленерге, чабалланарға, ыдырғахтанарға. – Злиться, *разг.* вспылить. *Хосханах, наа кізі полчазың ма, – хылыхтанча Ачис* (БФ ТО). *Мин Арминектің чоогын хылыхтанып искем, че ноға-да тапсабин салғам* (БФ ТО). 2. Хазырланарға, хайнирға, тыырға. – *перен.* Бушевать, свирепствовать (о непогоде). *Тискертін килген чил, хылыхтанып-кўрленіп, прай ибіркізін хазырчатхан* (ЧЛ ЧТ). *Хысхы чил-пораан хылыхтанып, хазырланып пу кізіні дее чирге пўгейте саапчатхан* (ШВ СМ).

ХЫЛЫХТЫҒ *пілд.* 1. Хылығы пар, пос оңдайлығ. – Имеющий свой характер, нрав, обладающий какими-л. чертами характера. *Ип-ирке, чилбір, посха ла хынҷаң хылыхтығ öсче* (ДН ЫА). *Хайдаг тўрсўнніг, хайдаг ўнніг, хылыхтығ полған аның пабазы?* (ХА А). 2. Позын паалап пілчеткен, аарлапчатхан, көні чоохтапчатхан; хылығы пар. – Имеющий себе цену, делающий что хочет, уважающий себя, говорящий прямо; с характером. *Илона – хылыхтығ хыс, ол позының алнын алар* (ЧЛ УУЧ). *Хатығ хылыхтығ полғаны аны прайзының алнында пасхалатчаң* (ДН ЫА). 3. Öкпеленҷік, ыдырғах, чачыраңа. – Вспыльчивый, злой. *Ол ірі андаг хылыхтығ поларын пілген полза, чағын даа итпесчік* (ШВ ХЛС). *Ок-а, уғаа хылыхтығ полтыр пу хыс.* 4. Öчес, сöс испес. – Норовистый. *Хылыхтығ інек, сағдырбин, тепкленнече. Пу аттың хылыхтығ полғанын ол сах андох сис салып, паза андар чағын даа пастырбаан* (БТ О). □ **Хатығ хылыхтығ – соох харахтығ.** – С крутым характером – с холодным взглядом.

ХЫМ *адал.* Хысха, ўр нимеске уйғу (узубысханы). – Кратковременный сон. *Аннаҷар даа хым ит парыбыстырбын* (БФ ТО). *Азыранған соонда хым иткен одыр* (БФ ТО).

ХЫМЗА *нареч.* Читіре нимес, асхынах, ас. – В недостаточном количестве. *Чіҷең ниме хымза. Пўўл тимнелген хус иді хымза поларын пілініп, ол апсах аңнап удаа чöр сыххан* (ШВ СМ).

ХЫМЫЗЫХ *адал.* Пўрлері сöлчік, тадии ачығ арах чіҷең сас от. – *саг.* Щавель. *Хымызых чуларға. Хымызых чирге пісті іҷем ўгрет салғаннаҷар аны ам даа часхы сай чіпчебіс* (ХЧ).

ХЫМЫЛАЗАРҒА [хымылас-] *иділ.* 1. Хыймыразарға, чылызарға, чімірезерге. – Шевелиться, суетиться, двигаться (в разных направлениях и на каком-л. ограниченном пространстве), копошиться, кишеть. *Город таныс нимес, кізілер хымыласчатхан, улам на алаң асхырчалар* (ХЧ). *Ол кічиҷек ле орында, чон хымылазып, пас айланчатхан* (СА ККЗ). 2. Пірее тіріг нимелернең толдыра поларға. – Быть наполненным чем-н., вмещать в себе множество каких-л. существ. *Ол тонны азыбысса, кізі ле чіскіндірҷең хурт-хоостар анда ла хымыласчалар* (ШВ ЧС). *Хымысха уйазында хымысхалар хымыласчалар.*

ХЫМЫРАМА *пілд.* Сыылаах. – Шипучий. *Аның сабанына толдыра хымырама айран турча тіп, апсах ибіҷексер кір парыбысхан* (ДН ЫА). *Хымырама арачон асты амзирға сағынып, апсах улуғ арах чірче тудынып, сенексер сыға халған* (КМ АХ).

ХЫМЫС *адал.* Ат сўдінең тимнелген хуйаң ісчең ниме. – Кумыс. *Хымыстаң алыбызаңар, хыймадаң тайнабызаңар* (ДН К). *Хызыр пиинің сўдінең хымыс ачытхан іҷеҷеем* (ДН К). *Ам пірее хан чірінде хымыс тарт салып одыр полар* (ДН ЫА).

ХЫМЫСХА Ызырчатхан, улуғ кизекнең чуртапчатхан хурт-хоос. – Муравей // муравьиный. *Пірееде идінҷе хымысхалар чўгўріс чöрчелер, сырайына сыххлап парчалар, анаң кил ызырчалар* (ИТ). *Оттар, чистек аразында тынаг пілбес хымысхалар аар-пеер маңзыраглыг хайынысханнар* (ХА А).

ХЫН *адал.* Пычах сухчаң хып. – Ножны. *Питке бандит позының ханға патып парған хылызын, чирге чыза тартыбызып, хынына тўзірібіскен* (МТ). *Андада Тотай, тасхар урылған кўлзер пастырып, хынынаң чоон пычах сығара тарт килтір* (ИТ).

ХЫНАРҒА [хын-] *иділ.* 1. Пірее кізее, нимее прай чүреенең тартыларға, кööленерге, паарсирға. – Любить, обожать кого-, что-л. *Піс кічиҷек аалыбысха улам хынчабыс* (БФ ТО). *Онсар чоох чоохтирға хынҷаң* (МТ ПТ). 2. Кööлге кірерге, хылыхха кіреpге. – Нравиться. *Улуғ аҷа-абаалары одырт салған тиректер сууласчатханың истіп, одырарға хаҷаннаң хынҷаң* (ТМ ЧЧ). *Мин хынҷаңмын, пабамнаң хада чöріп, хойларны суғатха индір параргa* (ТН СКК). 3. Пірее ниме идері килерге, тартыларға. – *кач.* Желать, хотеть чего-л. *Ол позының мастерскойында, пірее ниме идіп, узанарға хынча. Мин синзер параргa уғаа хынғам.*

ХЫНА *адал.* Кізілернің алай малларның (аҥнарның) иді-ханында, көбізін ічегеде чуртапчатхан хурт. – Глист, солитёр, *прост.* глиста. *Ол хынаны көр салбинаң, хызыҷах, сырайын тырыстырып ала, хыйа пастырыбысхан* (ТЛ О). *Хына ічегелерде полча.*

ХЫНАЛАРҒА [хынал-] *иділ.* 1. Пірeезіне хынарға, кööленерге, чахсы хайарға, паарсирға. – Симпатизировать, питать симпатию к кому-, чему-л. *Улуғ частығларға хыналарға. Пудурып Кабырнаң Кайсап оларзар хыналғаннар, че Ачис, ыыраныбысхан чіли, ниме-де кібіктенібіскенде, ікі оолах, мöңіс ле пол парып, хыйа пастырыбысханнар* (БФ ТО). 2. Пірeезіне сырбаларға, сыынарға. – Приставать, привязываться. *Перінҷек позы палаларына хыналлача. Пу ла нимес аның кізее хыналғаны, кöп кізінең чиис салған соңы даа тустарда* (БФ ЧТ). 3. Пірeезіне, пірее нимее чағыннирға. – Приближаться к кому-, чему-л. *Хыналып ла чöрче пу оол піп, андар паза көрбинібіскен* (ТЛ О). *Піс ахчатхан суғ хазына хыналапчабыс.*

ХЫНЗА *киріл. сöс.* Неке. – Возможно. *Хынза, аның даа ӱчӱн пабам тахпахтаанын істіме сиирт салғам* (ТН СКК). *Хынза, ағаа хара чир халтырап турған осхас пілдірчедедір* (ТН СКК).

ХЫНҶЫР *адал.* Пызылах итчең тиріг. – *бельт.* Сетка для приготовления пызылахха (хакасского сыра). *Позым иткен хынҷырнаң пызылах тимнеем. Анда хынҷырны ол иб ӱстӱне іл салтыр, суу ах парзын піп* (ДН ЫА).

ХЫНҶЫХТЫРАРҒА [хынҷыхтыр-] *иділ.* Ағыртып аларға (чӱлні, уйаны); сöö тартарға (сиирні), орнынаҥ сығар саларға. – Ушибить (сустав); растянуть (сухожилие, связки), вывихнуть что-л. *Ниме пол парды? Пестең азбука аҥдарыл парды! Азағын хынҷыхтыр салды улуғ буква «М»* (ПО). *Оймах-соҥылларға азахтарыбыс хынҷыхтыра пазылча* (БФ ТО).

ХЫНЫҒ 1. Хыныстығ, кӱлкістіг. – Интересный, увлекательный, забавный. *Ойын хыныг полған* (ДН ЫА). *Іҷе-пабазы хайдағ хыныг полчатханнарын чоохтап, көгліг арах одырыбысхан* (ТМ ПТ). 2. Хайығ тартчаҥ, хандыра. – Интересно, увлекательно, забавно. *Хабарҷы аннаҥ андар улам хыныг пасча* (БФ ПА). *Аның сарнада хоости тартхан чоогына хыныг пілдіре түсчең* (МТ ЧЧ).

ХЫНЫҒА *нареч.* Ойнап, олаҥай ла. – В шутку, просто так. *Мин Сірерге хыныға ла сыгдыратхам* (ХЧ). *Петр Николаевич хыныға алай итчең ниме чох теенни ол книгаларны хығырбинча* (ХЧ, МК).

ХЫНЫҒАРҒА [хыных-] *иділ.* 1. Пірее нименең айғазарға хын парарға, сабыл парарға. – Пристраститься к чему-л. *Кофе ізерге хыныгарға. Хоос хоостирға ол Ӱс чулдағох школада хыныгып пастаан* (ХЧКЧ). 2. Пірее ниме идерге, айғазарға, кönігерге, оңдай тилідерге (поста). – Приохотиться к чему-л. *Аҥнап чöрерге пабазынаҥ хыныххан. Тоғысса хыныхханы ағаа чуртаста харыг полбаан* (ХЧ). 3. Пірее нимее ӱгрен парарға, кönік парарға, оңдай алып аларға. – Привыкать, приобрести привычку к чему-л., повадиться. *Ирен карт ойнирға хыных партыр, аннаҥар аны тохтатчаа чоғыл. Аҥнап нимее чарабастарға хаҷан даа оң полбазын! Аның ӱчӱн! – аннаҥ андарох хыныгып, алғыстағлаан* (ТМ ЧЧ). □ **Хыныххан пӱӱр малға сабылар, хыныххан кізі көпке харазар.** – Поваженный волк будет к скоту норовить. Поваженный человек еще больше жаждет. **Хыныххан пӱӱр хыр чоғар сығар** (ХС)**.** – Пристрастившийся волк вверх в гору бежит.

ХЫНЫЗАРҒА [хыныс-] *иділ.* Удур-тöдір кööленізерге, тартылызарға, сағынызарға, паарсазарға. – Любить друг друга. *Удур-*

тӧдір хынызыбысханнарын оларның прайзы даа сизін салғаннар (КИ ЧХ*). Че, олғаннар, ол пістің иң чарых хынызыбысхан тузыбыс полған тіп, харах частарын чызынған чіли пілдір парды ол ууҷаның полғанында* (СА КК).

ХЫНЫС 1. Кізінің пірее пасха кізее тартылғаны, сағынғаны, кӧӧленгені, паарсааны. – Любовь // любовный. *Сырға хыныс – хыныс прай чир-суума, аның чоннарына, ол хынысты чӱреемде іҷемнің сӱдінең хада алғам* (ИТ). *Че хыныс порчозы пір ле, аны чӱрек ле таныпча* (МВ КС). 2. Кізінің пірее пасха нимее тартылғаны, сағынғаны, кӧӧленгені. – Любовь, пристрастие к чему-л. *Іҷее хыныс чабал чолны сурча ба за, автобус кӱннің иирде піссер чиде ле тӱсче, таң хубарарда мыннаң парыбысча* (БФ ПА). *Чылғы малға хынызы чииттегі ээн-кӱлиин ам даа ойнатча* (БФ ЧТ).

ХЫНЫСТЫҒ Чӱрекке чағын, аарлығ (кізі). – Любимый, желанный // желанно. *Сибирьнің хысхы иртенінің прай хынысты полғанын Волькаа, чахсылаан кӧріп аларға киліспин парған* (КВ МТ). *Че пудургы кізі, Айдоны кӱр табыснаң кӧксебізер орнына, ағаа хынысты изен пирген!* (КВ А).

ХЫНЫХСИРҒА [хыныхсы-] *иділ.* Ӧӧнінде итірбинчеткен формада киректелче, хынминчатханын, чаратпинчатханын, тоғыр полчатханын таныхтапча. – Обычно употребляется в отрицательной форме, передает значение **«не желать», «без желания», «нехотя»**. *Урядник аны хайдаг-да хакас тіп паза эй тіп хығырчатханына хынихсыбин пастыр парған* (КВ МТ). *– Ноға хайдаң? Пос итпечең ме? – сурығнаңох нандырған апсах, чапсаанға хынихсыбас ӱн сығарып* (ДН ЫА).

ХЫҢЗИРҒА [хыңза-] *иділ.* 1. Сиихтап ала ылғирға. – Визгливо плакать. *Хыңзып чӧрерге. Ағыришна пастырып ол хыңзып сыххан*. 2. Тың истілдіре нимес ыыңнирға, сыыңнирға. – *перен*. Ныть. *Пала хара тооза хыңзаан. – Паба-аң, – тіп хыңзи тартып, ах килген сілегейін іскер тартыбысхан* (НК КХ). 3. Сыыхтирға, сыыңнирға, сыңзирға. – Скулить, пищать. *Федор Павлович пасха чуртсар тут сыххан, чохыр адай ат алнында хыңзып пириган* (ДН ЫА). *Орты хараа тузында узуп таа пириганда, ізік алтында Ах Тӧстің хыңзаанын истіп, тура хонған* (ТГ Ч).

ХЫҢЗЫДАРҒА [хыңзыт-] *иділ.* 1. Сыыхтадарға, сыыңнадарға кӱстирге. – Заставлять, вынуждать пищать, плакать. *Паланы ноо хыңзытчазар тіп, иней перінібізіп, туразар кіре халған* (ШВ СМ). *Позының палазын, соохта тудып, хыңзытхан.* 2. Тың нимес ыыңнадарға. – *перен.* Заставлять ныть. *Паланы холға албин хыңзытхан. Кинетін не ол кемнің-де хыңзыпчатханын ис салып, сым на полыбысхан* (КГ ПАО). 3. Сыыхтадарға, сыыңнадарға. – Заставлять скулить, пищать. *Ол кӱҷӱгесті хыңзыдарға пирбин дее, тасхар сығара сӧӧрти ле халған* (ТИ МП). *Ол кӱҷӱгесті ноға іди иреелеп, хыңзытчазар?* (КГ ПАО).

ХЫҢНАНАРҒА [хыңнан-] *иділ.* Ағырин, сала ла истілдіре сарнирға. – Напевать тихо, еле слышно (про себя). *Хой хадарчатса, чазылар ибіре кӧріп, хыңнанча* (КГ ХА Т). *Паза кӧрзең, позы алнынҷа ниме-де хыңнанып пастабысхан полча* (СА КК2).

ХЫҢЫРИРҒА [хыңыра-] *иділ.* Сыңырос табыс сығарарға, тимірге теепчеткен чіли ӱнненерге, сыңырирға. – Издавать, производить чем-н. звуки металлического тембра, звенеть. *Кинооператор Александр Матвеевич Губарев улуг маң чохта: холындағы хара харачағы тохтаг чох хыңырапча* (ТВ АТ). *Ырахтаңох ол пызоның мойнындағы хоңыро хыңырап килче* (ТИ МП).

ХЫҢЫЙҒАХ *адал.* Хазалҷых им от. – *бельт.* Лопух. *Хыңыйғах пӱрі им полчатханын піреезі ле пілче. Кізінің пірее нимезін ағырт салза, хыңыйғах пӱрін чапсырыбысчаңнар, іди пір ле кізі имненгенін испеен полғам* (ХЧ).

ХЫП I *адал.* Хай пірее кип-азахтың істінде алай тастында тігілген ис. – Подкладка, материал для подкладки, чехол. *Мишаның чайғы картузының істіндегі хыбында хазап салған хыллыг хармах парох полтыр* (БТ МП). *Маймах істінің хыбын чырта тартып, маймах тӱрейінең пічіктер сығарғлаан* (КИ ЧХ). 2. Кип-азахтың істіне алай тастына тікчең ис. – Материал для подкладки. *Пу тонға хып аларға кирек. Ол хызына хынызын көзіді, тонына хыпха иң*

аарлығ хатығ торғы ал пирген (ШВ СМ). 3. Ниме-нооға, кірленмезін тіп, кизіртчең чабығ алай хапчых. – Чехол, покрышка или оболочка из материала, защищающая его от порчи, загрязнения и т. п. *Чатханына хып кизіртіп, иңніне тастаан. Чайғызына кип-азахтарын хыпха сух саларға чахып салған.*

ХЫП II *көр.:* **хыбын**.

ХЫП III *киз.* Сöс алнында киректелчеткен тыыдыс туза пирчеткен кизегес. – Препозитивная усилительная частица. *Күн тигір тамының алтынзар түс параргá тимнен салған полған паза чарымдых ла хып-хызыл сырайынаң пахлап турған, хаҷан чулыҷахтың көк чылаңот чабынған чарлары чазыныбысханнарында* (ДН ЫА). *Итсе, хада ӱгренчеткен хыстарның тадылығ хып-хызыл ирніҷектері сарын хоостыра хыймырасчатханын сизінчем* (СА КК2).

ХЫПЛИРҒА [хыпла-] *иділ.* 1. Пірее нимені хыптынаң кизерге. – Резать, вырезать что-л. ножницами. *Хайди за іди іҷең? Анаң чайғы тооза, прай туғаннардаң чазынып, ниме-де паспадың ма? – хахап парғанын чазырбинча ағас салааларын хыплапчатхан хызы* (СА КК2). *Аны хыплаҷаң пірее улуғ пастыхты сағыпча поларлар аал чуртағҷылары* (СА А). 2. Касты хырығарға. – Стричь волосы. *Касты тузында хыплаза – ол чахсы чатча. Састарны хыплирға ӱгренерге парып, ол паза позының сöбірезіне туза маңат ағылған* (ШВ ЧС).

ХЫПТИРҒА [хыпта-] *иділ.* 1. Хадыллирға, чапсыра тігерге. – Наслаивать, подшивать (подкладку под одежду). *Хыптап саларға. Тігілчеткен ыстан хыптирға тимде полған.* 2. Чабарға (тонны иснең). – Покрывать (шубу материей). *Минің тонымны хатап хыптааннар. Тон хыптирға ол хыс іҷезінең ӱгреніп алған.* 3. Кизіртерге (хыпты частыхха). – Надевать (наволочку на подушку). *Подушка хыптирға. Подушканы аарлығ иснең хыптаан, анда чадарға истіг паза нымзах пілдірген* (ХА А).

ХЫПТЫ *адал.* Ікі саринзар чара азылчатхан пістіг, тегілек тудалығ, кизерге киректелчеткен тириг. – Ножницы. *Анҷада хыпты тудын салған Тапта көйізі кіре салған* (ТН ТК). *Хыптыны ол позын ханҷа пілче, олох тустаң сығара тудынған* (БТ О).

ХЫП-ХЫЗЫЛ *пілд.* Най тың хызыл öңніг. – Красный-красный, ярко-красный. *Алнында аның хып-хызыл иде пыс парған чистек* (ДН ЫА). *Тасхартын кірген хызыҷахтың наахтары хып-хызыл полғаннар* (СА КК).

ХЫПЧАҢНАДАРҒА [хыпчаңнат-] *иділ.* Хыртыстандырарға, чабалын тутырарға, хылыхтандырарға, ыдырғахтандырарға. – Заставить проявлять неприязнь к кому-л., раздражать. *Син минің харах-хулаамны хыпчаңнатчазың тіп, ол оолахты сығара сӱрібіскен* (СА КК2). *Ноға ол позының палаларын хыпчаңнадарға кирек тіп, піл полбинчатхан иней* (ТЛ О).

ХЫПЧАҢНАЗАРҒА [хыпчаңнас-] *иділ.* Удур-тöдір хыртыстанызарға, хылыхтанызарға, ыдырғахтанызарға. – Проявлять неприязнь, злобу друг к другу. *Удур-тöдір хыпчаңназарға иткеннер. Хыпчаңназа халғаннарын көріп, иней паза ла полбаста сым пол парған* (МТ ПТ).

ХЫПЧАҢНИРҒА [хыпчаңна-] *иділ.* Хыртыстанарға, чабалы тударға, хылыхтанарға. – Проявлять неприязнь, злобу к кому-л. *Ол иртен школаа киліп, кемге ле ползá хыпчаңнап чӧрче* (ТИ МП). *Пу хыстың хыпчаңнирға ӱгрен парғаны іле пілдістіг дее ползá, ноға-да аны тоғыста тутчатханнары илеедезіне пілдістіг нимес полған* (СА КК3).

ХЫПЧАХ Хыртыс, чабалы тутханы, чабалланғаны, ыдырғахтаныс, хылых. – Злоба, злость, норов // злобный, раздражительный. *Мындаг хыпчах сöстер истіп, кӱзӱрем аттыг кізінің ханы хурубыстыр, харахтарынаң чалын сығып, харғап чоохтантыр* (ХЧ). *Хай піреезінің омаларынҷа хыпчах таа кӱлімзірестер сабыла халча* (АТ).

ХЫПЧАХТАНАРҒА [хыпчахтан-] *иділ.* Чабалланарға, хыртыстанарға, хылыхтанарға, ыдырғахтанарға. – Злиться, проявлять нетерпимость. *Парторг чооғын тоос салды, зал істі хыпчахтанды* (ДН КЧ). *Че Агурны тысса, улам на хыпчахтанҷаң кізі* (ТМ ЧЧ).

ХЫПЧАХТАНДЫРАРҒА [хыпчахтандыр-] *иділ.* Чабалландырарға, хыртыстан-

дырарға, хылыхтандырарға. – Вызывать раздражение, выводить из себя. *Оолағасты кем-де хыпчахтандыр салып, пірдеезі ам тыс полбиныбыстылар* (СА КК). *Че, син мині пӱӱн, кӱн тооза тартызып, хыпчахтандырдың тіп, ол ипчі, паза ла полбаста, апсаанзар хатығ көріп, ізік тазылада чаап, парыбысхан* (ШВ ЧС).

ХЫПЧАХТАНЫЗАРҒА [хыпчахтаныс-] *иділ.* Удур-тӧдір чабалланызарға, хыртыстанызарға, хылыхтанызарға, ыдырғахтанызарға. – Проявлять злобу, неприязнь друг к другу. *Олар хости чуртап, кӱннің дее сай улам на хыпчахтанызарға тимде полғаннар* (ХА А). *Ікі ӧӧре хыпчахтанызарға чит парып, паза ла тоғасса, піргер айланыбызадырлар, – хайди асхынах тус полчадыр сын нимес ынағлас, сағын салған ол* (БТ О).

ХЫПЧАХТАНЫС *адал.* Хыртыстаныс, ыдырғахтаныс, чабалланыс. – Озлобленность, злоба, раздраженность, неприязненность друг к другу. *Нинҷе тус ирт парды, нинҷе хар тоолап, хайыл парды, че хыпчахтанызы аның ам даа ирткелек* (НК КХ). *Олар, хыпчахтаныстарын чазыр полбин, паза ла тоғазарға сағынминдаачатханнарын чазырбин, палаларына чахып парғаннар* (НК КХ).

ХЫПЧИРҒА [хыпчы-] *иділ.* Ачып пararға, хуйаң поларға. – Перекиснуть, перебродить. *Пу кӱннерде ле турғыс салған абыртхы хыпчирға чидібістір тіп, ууҷа ачырғастығ чоохтаныбысхан* (ТН КК). *Холодильникте дее турза, сӱт прай хыпчирға чит партыр тіп, имҷі хыс хомзынғанын чазырбинчатхан* (СА КК3).

ХЫПЧЫҒАЙ *адал.* Сас чирде чуртапчатхан хус. – Название болотной птицы. *Хыпчығай сас ӱстӱнҷе, пірде ӧӧр кӧдіріліп, пірде чирзер тӱзіп, ойнапчатхан чіли, учух чӧрчеткен* (КИ АЧ). *Хыпчығайны сас хузы полчатханынаң палғалыстырып, пағаларны чіпче тіп санаҷаҧнар* (БТ КСЧ).

ХЫПЧЫҒАРҒА [хыпчых-] *иділ.* 1. Хылыхтанарға, тарығарға, ыдырғахтанарға. – Раздражаться, возбудиться, выходить из себя. *Ниме мында іди хыпчых чӧрзің тіп, ол пархазын көксебіскен* (ТЛ О). *Чааның ханныг чолларынҷа іди хаалааны хыпчығарға көнік-тір салтыр тіп, чоохтаныбысхан командирлері* (НК ХХ). 2. Улғаадарға, іріңнирге (ағырығдаңар, палығдаңар). – *перен.* Раздражаться, воспаляться (о болезни, о ране). *Палығны чахсы имнебеенде, тӱрчедең хыпчығарға идібіскен. Палығлатхан чаачының сӱбӱрекнең чабылған палии хыпчығарға иткен.*

ХЫР I *адал.* 1. Пірее нименің хыри. – Грань, край. *Стол хыры. Пленканаң чапхан хазаа хыры кӱнге чылтыраан* (КГ ПАО). *Тӱктіг ле ниме холына урунған, анаң чабыс аңмар хыринзар нимелер тӱскені истілген, аңмар хыры сыр-сар ла пол халған* (ДН ЫА). 2. Пірее нименің кизілгені. – Надрез. *Суруп хыры. Сурупха хыр тартыбысча* (ТМ ПТ). 3. Тура чабии алай пірее пӱдірігнің ӱстӱндегі чардығы. – Крыша. *Пастағы сомда хырлары чох чабыс туралар, хахпас чабығлыг, көрімі чох чайғы иблер көрінгеннер* (ТГ Ч). *Анаң иб хырында оох наңмыр підірезе тӱскен* (ДН ЫА).

ХЫР II *адал.* 1. Ілҷірбели, усхастыра парчатхан тағлар. – Горная цепь, горный хребет. *Ах хырлар ырахтын ууаа сіліг көрінчеткеннер. Сухсап, майых таа париғанда, аның харағанда усхастыра парчатхан хырлар турғлабысханнар, оларның тӧзінде, тізең, соох хорлапчатхан сууҷах* (КИ ЧХ). 2. Улуғ нимес тӧң, тигей. – Холм, возвышенность. *Че патрон сухханҷа, тоғыр хыр Харағай хузына кірібіскеннер* (ТМ ПТ). *Хырға сыхханда ол оол, адынаң чапчаң на тӱзіп, тиргідегі хатиин – кӧк кибін, мылтиин хости салып, адының узун тінін тудына чирге харчына одырыбысхан* (АА). 3. Ӱстӱндегі чардых, тағ ӱстӱ, тағ пазы. – Верхний край, верхушка, гребень. *Ол нименің хырында кізі көріне тӱскен. Таглар хырларында хаҷанох хар чатхан.* □ **Хыстың хылығы хыр азыра** (ХС)**.** – Девушки непостоянны.

ХЫР III *пілд.* 1. Хырчын, ах өң араласхан, аппағас, хазарған. – Седой. *Көр, сазы даа чамдыхти хыр, чалынға саптырған* (ТМ ПТ). *Че, кӱн-нанҷы, ам одырааң ікі хыр пас апсах хада* (МВ КС). 2. Пора өңніг. – Серый, чалый (масть лошади). *Хай, адың мағаа пир! – хысхырған чӱгӱрҷең хыр атха мӱн салған Кондырға* (ТМ ПТ). *Олар ах хыр сапхан алыптар омазы осхас, тайға, тізең, олар одырған*

пӱлес кӧк плис чапхан столлары (НК ХХ). □ **Хыр сапса, хыйға кірҷең** (ХС)**.** – Вместе с сединой приходит зрелость ума.

ХЫРА I *адал.* 1. Чирі тартыл парған чазы. – Пашня. *Пӱӱл ле ӱгредіп, хыра тартхан* (ТМ ЧЧ). *Пу аалдаң тасхы хырада тоғынарға хынған кізі чылның даа табыла чоғыл* (КГ ХА Т). 2. Чирге салыл парған ӱрен. – *перен.* Посев. *Хыра тоғызын пастирға. Часхы хыра тоозылза, пасха пайлардағы чалҷылар отха кіргенҷе кӧмес тее тынанып аладырлар* (ТМ ЧЧ). □ **Хыра тоғынған кізі хыраң асчаң** (ХС)**.** – Земледелец может холм перевалить.

ХЫРА II *пілд., саг., кӧр.:*

ХЫРА III *нареч.* Прайзын, прай, артыспин. – Повально, подряд. *Ыырҷыны хыра сабарға тимнен салғаннарын ол командиріне сах андох искірген* (КИ ЧХ). *Ол чабалларны хыра чох идерге парарға прайзының даа кӧңні кӧдірілген полған* (ХМ).

ХЫРАҢ *адал.* Улуғ нимес пӧзік орын; тигейек, төң, улуғ нимес тағыҷах. – Холм, возвышенность. *Хойлар хыраң ӱстӱнде тарада-тарада прайзы чатхлапчалар* (ДН ЫА). *Хыраңны посги харап килзем, киктер, порчо хаап ала, минзер удур килчелер* (КИ МН).

ХЫРАРҒА [хыр-] I *иділ.* 1. Пірее нимені сызырарға. – Скоблить, соскабливать что-л. *Ибге читкеннерінде, Прок ілгӧр хыринда хазан хырып ханаттанча* (ЧС АУ). *Ол ибнің стенелерін арыда хырчатхан, че ниме-де читіре итпеені аны ноға-да чочытчатхан* (ТН КК). 2. Кемнің-де сазын, тӱгін бритванаң чох идерге. – Срезáть чьи-л. волосы лезвием и т. п. (о человеке); брить, стричь кого-л. *Сағалны кӱннің сай хырарға кирек полча. Піреезі паланың пастағы сазын хырча одыр.*

ХЫРАРҒА [хыр-] II *иділ.* 1. Чох идерге, ӧдірерге, ӱредерге (көптеңер). – Уничтожать, истреблять (многих). *Кӱлӱктерні айабин ӧдірче, алыптарны ачынмин хыр парча* (ХЧ). *Сірернин кӧрдім, амды минин кӧріп алыңар, – оол позытхан соған ол чонның чарымын хырды* (КС Т). 2. Пірее нимені оодарға, чох идерге. – Разрушать, уничтожать что-л. *Чаа тиріглерін хырарға. Хайди даа адайланзалар, хайдағ даа кӱс тастазалар – прай хырчалар молаттаң даа артых, пик турчатхан совет чаағылары* (ББ ТС).

ХЫРАЛАРҒА [хырал-] *иділ.* Хырчын, ах ӧң аралазып, хазарарға, ағарарға (састаңар). – Седеть. *Сірернің пастарың хырал таа парза, сағыстарың ам даа чітіг тіп, кнес андар айланған* (ШВ ХЛС). *Пастарыбыс хырал таа парза, хысхыдаң нимее хорыхчаң* (ОЫ).

ХЫРБА I *адал., бельт., кӧр.*: **хыро**.

ХЫРБА II *адал.* Ниме-нооны піріктірҷең, чапсырҷаң суух ниме. – *саг.* Клей. *Ол алынҷа хыплалған хоостығ кизектерні піріктірерге тіп, хырбаны миннең алып алған* (ХЧ). *Ол хырбаны стенелерні чағарға тіп, улееде изілдір салған* (БТ О).

ХЫРБАЛИРҒА [хырбала-] *иділ.* Чапсынҷах суух нименең тузаланып, пірее нимені піріктірерге, чапсырарға. – *саг.* Клеить что-л. *Ол хыс, ӱр дее сағынмин, кӧзенектерні хырбалирға чапсыныбысхан* (ТМ ПТ). *Олғаннарға воспитательлері ибзер пірее ниме хырбалирға чахып салған полтыр* (ХЧ).

ХЫРБАХ I *адал.* Харах ӱстӱн чаапчатхан теер кизегі. – *саг.* Веко, веки. *Аның хырбахтары даа пір дее хыймырабинчатханнар, ол иней ӧліг ле чіли пілдірчеткен* (ТМ ПТ). *Хырбахтарым кӧдірібізеңер тіп, ол ниме чоохтанганда, андар паза кӧрбин пол полбаан Хома* (ГН В).

ХЫРБАХ II *адал.* Хыралчатханы. – Седина. *Андағ худайның кӧңні – іди чоох сығарадыр Хапың паза аның хаты Тапчы – хара сазына хырбах саабысхан, сырайында сас чоонынҷа сызыхтар чіктелче час салған ипчі* (ДН ЫА). *Ол позының сазына хырбах саап таа парза, ам даа чиит кӧрімніг полған* (СА КК2).

ХЫРБЫХ *адал.* Оох, чарба осхас хар. – Мелкий снег, *разг.* снежная крупа. *Ӱстӱлерінзер хырбых хар тоолап партыр* (ТМ ПТ). *Иртен сай пірліґчe хырбых чаап парып, кӱн тузында кидертін хас-пораан, халбастанминаң, чиде тӱсчеткен* (БТ О).

ХЫРБЫХТАЛАРҒА [хырбыхтал-] *иділ.* Оох, ооғас хар чағарға. – Идти (о мелком снеге), покрываться инеем, снегом. *Хараазына ағастар паза ибіркі пӱдіріглер хырбыхтал парғаннар* (ШВ СМ). *Тайғабыс чи, анаң*

азырхы тасхыллары, пірееде хырбыхталып, харыҷахтарын ыс турлар (БФ ТО).

ХЫРҒАЙ // ХЫРҒАЙАХ *адал., көр.:* **хартыға**. – Беркут. *Ористің пöриинің хулахтары, ат чиліне, хырҒайах ханаттары чіли, чалбастан париҒаннар* (БТ О). *ХырҒайах уҒаа чітіг харахтыг хус, кÿскелерні пöзіктеңöк сизін салып, тас чіли öдртін тÿсче* (КИ АЧ).

ХЫРҒАМЗЫХ *пілд.* Чайа салылған. – Расстелившийся. *Чааҷы оол, Топастаң сыҒып, аалдаң ырах нимес хырҒамзых төңіҷексер пастырҒан* (ТН ТК). *Узун хырҒамзых таҒыҷахты асханда, сыбылар аразында аал көрінібіскен* (ТМ ЧЧ).

ХЫРҒАЛАНАРҒА [хырҒалан-] *иділ.* Тÿзерге, чызыл парарға (тÿктеңер). – Протираться, обшаркиваться. *Тонның тÿгі хырҒалан парҒан. Аның прай хырҒалан парҒан тоныҷаанаң пасха ниме дее чох полҒан, хайзын ол хысхы-чайҒызын позының соонда сöзір ле чöрҷең* (КВ А).

ХЫРҒАЛАРҒА [хырҒал-] *иділ.* Тÿзерге (тÿктеңер), чызыл парарға (ÿр кискеннеңер). – Обшаркаться, выпадать (о ворсе), протереться. *Минің пöриим, прай хырҒал парып, кізі дее аразында кизерге уйадыстыг пол парҒан* (ЧМ КЧ). *Ол хырҒал парҒан киптіг апсахты көріп, прайзының даа пір саҒыс төреен полар, неке* (КИ ЧХ) .

ХЫРҒЫН *адал.* УҒаа алғым тарапчатхан чуғынҷах ағырығ. – Эпидемия. *АмҒы туста коронавирустың хырҒыны прайзын пик холда тутча* (ХЧ). *Ол немецтер, хырҒыннаң хорыҒып, прай аалны чох идерге саҒыныбысханнар* (КИ ЧХ).

ХЫРҒЫС I 1. Ортын Азияда чурттығ тÿрк чон. – Киргиз. *ХырҒыстар хакастарның чирінең парбааннар осхас, аны улуг пілістіг хакас ученайларның тоғыстарында пазыл парҒанын таап аларға чарир. ХырҒыс чоны хакастарны постарының иң чаҒын туҒанға санапчалар* (ХЧ). 2. ХырҒыс чонына теелчеткен. – Относящийся к киргизам, киргизский. *ХырҒыс тілі тÿрк тіллеріне кірче. ХырҒыс писателы Чингиз Айтматов позының чонын прай даа тилекейге сабландыр салҒан, аның романнары аймах-пасха хан тіллеріне тілбестелгеннер* (ХЧ).

ХЫРҒЫС II *адал.* Хазан тÿбін арығлаҷаң кічиҷек кÿрҷегес. – Скребок, жестянка для чистки котла. *Хазан стенелерін, тÿбін хырҒыснаң хырып пастадым. ХырҒысты алып алып, ол ипчі хазан тÿбін хыр сыххан* (ДН ЫА).

ХЫРДЫРАРҒА [хырдыр-] I *иділ.* 1. Пірееэін хырарға сурынарға, чахирға. – Просить, заставить кого-л. скоблить что-л. *Ипчі, чымҷылҒадаң хорыҒып, харчахты хырдырча. Кöдес хырдыраргa чахып салып, ол позы ойнаға ла пастыра халҒан* (КГ ПАО). 2. Пірееэін хырарға сурынарға (састы). – Просить, заставить кого-л., заставить брить (волосы). *Узун даа нимес саҒалын ол пÿÿнöк хырдыраргa чарат салҒан* (ТЛ О). *Сазын хырдыраргa ол töреміл пу хыссар ла чöрчеткен* (ХА А).

ХЫРДЫРАРҒА [хырдыр-] II *иділ.* Тооза, прай чох итірерге (көптеңер). – Быть перебитым, уничтоженным, истребленным (о многих). *Ол отрядтың халҒаннары ыырҷаа прай хырдырҒаннар, ол пу аалның хыринда полҒан тіп, амыр ла чооғын узаратхан экскурсовод-ипчі* (ТИ ХХ). *Партийнай, совет устаг тоғынҷыларны Хызылчарда, Омскта чÿзерлеп öдірГеніне чöпсінмин, Іскер Семеновтың чап адайларына ирееледіп хырдыраргa ысча* (ДС ИКС).

ХЫРИ *адал.* 1. Ниме-нооның тÿс сари, чардығы, андағох саринаң чардыхнаң пулуң пÿдірче. – Грань, плоская поверхность предмета, составляющая угол с другой такой же поверхностью. *Стол хыри. Аарлыг тастың хырилары. Ізік хыри читіре чабылбиндыр* (СА КК3). 2. Пірее нименің сари. – Сторона. *Аалның Чобатсархы хыри тÿрілҷекти тудылҒан торҒы чіли ноҒанналҒан, Чалбах тигейзеркі сари кök ала парчаа часхан чіли чазарҒан* (ДН ЫА). *Ол хыринда чöрбе дее, анда інектер чоғыл.* 3. Пірее нименің ортызының оң алай сол сариндағы орын; оң, сол сари. – Сторона, пространство, место, расположенное влево или вправо от середины; направление влево или вправо от кого-чего-л. *Туранының оң хыри чызып пастабыстыр. Чымыр хайаның хуйузының ахсы кÿн сыҒызынзар ораалҒан, хырилары оох аҒастарнаң, табылҒаттарнаң, ыдырбаннарнаң*

чабылған (ДН ЫА). 4. Хырық, тоозылчатхан сари. – Граница, конец, край, окраина. *Ағастың төрт хыри төртінең сиикти киртіл парған* (ДН ЫА). *Хыри көрінмес талайлар хырға сығара салғылча* (КС ЧП). 5. Оңдай, сари. – Сторона. *Минің саримдағы хырин чахсы чітіттек. Пу мағат пиланың пір ле мындағ читпес хыри пар, – тіп чоохтапчалар ағас тоғынчылары, – амортизаторы чоғыл…* (ЧМ КА). 6. Кирілген тузазы сари сöске төöй сöс чіли тузаланча. – Используется в знач. вводного слова, соотв. русск. сторона. *Пір хыринаң, пілбеен кізідеңер ниме чоохтирзың* (ХЧ). *Пір хыринаң, оларзар кірерге тіднімин чöрчеткенін ол пір дее чарыда чоохтап полбаан* (ХА А).

ХЫРИНДА *пол. сöс.* Чағында, хости. – Рядом, около. *Ол күн мин Хорлаңа Харасуғ нанчымның хыринда ӱр одыр салғам* (НК ХХ). *Суғ хыринда ӧтіг соох тан мині удурлапча* (ХА А). □ **Атығчы хыринда час палабын, тик кізі хыринда атығчыбын.** – Возле охотника малый ребенок, возле обычного человека – охотник.

ХЫРИНДАҒЫ *пілд. сöс.* Чағындағы, хости турчатхан, полчатхан. – Находящийся рядом, вблизи. *Хыриндағы машинада кем-де одырчатхан. Хыриндағы туразар кірерзер тіп, ол хыс табырах ла чіде халған* (ХА А). *Тӱрче ле полғанда, улуғ нимес күрген хыриндағы турғызылған ас сапчаң машина хыринда чон аар-пеер ле ӧтізібіскен* (КМ ӦТ).

ХЫРИНЧА *пол.с.* Чағын, хости. – По краю, мимо, рядом. *Пір күн пістің тамах тазыпчатхан аңмарыбыс хыринча чолча колеснай трактор иртібіскен* (ТМ ЧЧ). *Сағдай ол тура хыринча ирткен паза көп чоохтар ол турадағы чуртағчылардаңар искен* (ДН ЫА).

ХЫРИ-ПАЗЫ *пілд.* Чох кизегеснең итірбинчеткен форманаң тузаланылза, узун, чалбах тузаларны таныхтапча. – Употребляясь в сочетании с частицей чох «нет», «не имеется», с отрицательной формой глагола передает значение **«бескрайний», «безграничный», «очень широкий», «очень длинный»**. *Санына, кöбіне хыри-пазы чох чонның чарии, оды, чалахайы – Москва* (АМ М). *Аарлар чир ӱстӱнің хыри-пазы көрінмес чахайахтыг пӱктерінзер ыыласханнар* (ТМ ЧЧ). *Ол чалаң хыри-пазы чох чазыча чонын арачылирға ырах-ырах чирлерзер парча* (ХА А).

ХЫРЛАНАРҒА [хырлан-] I *иділ.* Пӧзік полып, пасхалаларға (төңейектернең, тағычахтарнаң). – Выделяться грядой, валом, нарезами. *Пӧзік турып хырланча. Ол тигіриб ырахтаңох хырланчатханын көр салбинаң, хайдағ-да пілдістіг нимес ниме көңнін пулғап сыххан* (КИ ЧХ).

ХЫРЛАНАРҒА [хырлан-] II *иділ.* Хыртыстанарға, сылтағ тілирге. – *перен.* Придираться, искать повод (для драки, ссоры). *Иркот ла, ниме сизін полбин, пірде ырсай салча, пірде полғанына ла хырлана тӱзіп, піргер паза халча* (БФ ХЧ). *Онок, аның чоогын ис сыдабин, хара харахтарын чылтырада көріп, Иркотсар хырланарға полыбысхан* (БФ ХЧ).

ХЫРЛАҢ *адал.* Улуғ нимес тағычах. – Горка, небольшой холмик // холмистый. *Іди ол улица аразынча кööлче пастыра, кидеркі хырлаңзар парчатхан* (БТ О). *Че, парыңар, хырлаң чирдең, оттыг чазыдаң, ам тосханда* (АМ ПЫ).

ХЫРЛАС I *пілд., көр.:* **хырла**.

ХЫРЛАС II *адал.* Ноябрь айның хакас ады. – Название месяца (ноябрь). *Кічіг хырлас – кічіг соохтар айы* (ХЧ). *Ол полған полар, палалар, кічіг хырластың халғанчы күннерінде, – сағысха кирче инейек* (МЕ ЫТ).

ХЫРЛИРҒА [хырла-] I *иділ.* Тура ӱстӱн чабарға. – Крыть, покрывать (крышу). *Ол чонны чыып алтыр, тура ӱстӱн хырлирға тіп* (ДН ЫА). *Тура хырлирға чит парғанда ла, ол помыс иртірерге чарат салған* (КИ МН).

ХЫРЛИРҒА [хырла-] II *иділ.* Тынчатса, туных тапсағлар сығарарға. – Хрипеть. *Хорых парған аттың тынызы хырлап сыхча* (ИТ). *Ойлап киліп көрзе, пӧзік чалында, хуйып, ат хырлапча* (ИТ).

ХЫРЛОС *пілд.* Арығ нимес ӱнніг, олаңай тынысха хоза ӱнненчеткен, сууластығ. – Хрипящий. *Сынап таа, пістең улуғ арах Кыргора оолах хырлос ӱннең хысхырған* (ТМ ЧЧ). *Аның нымзах, кӧмес хырлос ӱнін исчетсең, кізінің көңні-чӱрее амырапчатханға төöй* (СА КК3).

ХЫРЛЫҒ I *пілд.* 1. Хыры пар, хырлалған, тоғылахти иділген. – Имеющий грани, граненый. *Алты хырлыг мылтиимны, аң атпазам, тат чізін, ада палазы Адайахты, хат албаза, айна чізін* (КМ Х). *Кабрӱс ле, чоон кӱстіг ирен, хой пазынҷа хырлыг тас хаап алып, хабырғали тоғыртын наганныг оолзар кӧӧлҷе чағдаан* (НК КХ). 2. Ӱстӱ чабыл парған. – Крытый, с крышей (о домах). *Сиденнің пір сарин мал хазаалары тут парыбысханнар; че пір сарин ус тала заплот, хырлыг ізік, пазох пір тала заплот, тура, хаңаалар турҷаң чарды, хырлыг сарай* (ДН ЫА). *Хызыл кӧлнің азаанзар тарта, кизек часпаң орныҷахта алты талалыг, чадағай хырлыг, кӱнге хазарта кӧй парған чабал ибіҷек турған* (ДН ЫА). 3. Кизілген, киртілген. – Надрезанный. *Ағастың пір пазы хырлыг. Хырлыг арбузты ипчім садызып алған.*

ХЫРЛЫҒ II Хыр пар. – Холмистый. *Ырааххы хырлыг чазыда хойлар ӧӧрі амыр оттап чӧргеннер* (ХЧ). *Чалбах хырлыг чазыларда ӧң-пазы маллар оттапча* (КС Т).

ХЫРМАЧЫ *адал.* 1. Ӱгрее тимнелген иттің кизектері. – Куски мяса (заготовленные для супа). *Сох салған аттың хырмачыларын, тоорт салған пустарның аразына суғып, хысхызына артыс салғаннар. Ибіҷексер малның хырмачыларын киріп, чіҷең ниме итчеткен ипчілерге пирглеп, ӱгре хайнат саларға чахып парыбысханнар* (Ч). 2. Хысхызына тимнелген соғымның ӱгрее тоортхан ит кизектері. – *перен.* Мясная заправка для супа, замораживаемая на зиму. *Хырмачың хайда, ноға-да мин аны таппадым. Анда, ибіҷекте, хысхызына тимнелген сас аңнарның даа хырмачылары пар полғаннар* (ДН ЫА).

ХЫРМАЧЫЛИРҒА [хырмачыла-] *иділ.* Итті оохти кизерге. – Резать мясо на куски. *Асхырлыг чылғыны сӱр киліп, хызырын таллап, соғып, хырмачылап, той салғаннар* (АТ). *Хыр асхырлыг чылғыны хыра сохханнар, хырмачылап, той салғаннар* (ХМ).

ХЫРНА *адал.* 1. Тӱгі хырылған теері. – Ровдуга (баранья, козья шкура, выделанная как замша) // ровдужный. *Ол хырна тон кискен, адына мӱнген, чӱгӱрте халған* (ДН ЫА). *Ыстаным даа хырна, намачылыг, ани, ирғі дее полза, сатин* (ТМ ЧЧ). 2. Тӱгі тӱс парған теері. – Шкура, с которой облезла шерсть // облезлый, без шерсти. *Че сырайы хырна теерізі осхас ӧліг, сӧӧгіне чапсыра тартыл партыр* (ТМ ПТ). *Кӧбізінің намачылыг кӧгенек, ыстан, хайзының, ізіг чайғы даа полза, хырна тон, хырна ыстан* (ТМ ПТ).

ХЫРНАЛАНАРҒА [хырналан-] *иділ.* Тӱгі тӱзерге. – Облазить (от долгой носки); выпадать (о ворсе). *Мин ам даа атам, минің адым даа Атығчы! – ачыл парған кӧксін сапхан апсах, аның тоны прай хырналанған* (ТМ ПТ). *Ӧрекеннің, хайда-да улуг оймах хазып, тоны хырналанған* (ХТХХ).

ХЫРО *адал.* 1. Пірее нименің ӱстӱнде ніске иде тооп парған суғ. – Иней. *Хыро даа, тузы читсе, тӱзедір, прай нименің тузы пар тидірлер* (ХЧ). *Ӱлгеннігзертін пеер хыро чолы тӧзел килібістір* (БФ ТО). 2. Иртензер тың нимес соохталчатханы. – Заморозки. *Иртен кӧрзе, хыро ағамзых соох чылтырапча* (ЧЧ). *Хыро тӱс парып, ол ам даа ағаа ӧкерсінчеткен* (ЛЧ).

ХЫРОЛАНАРҒА [хыролан-] *иділ.* Хыронаң чабынарға. – Заиндеветь. *Ізік хыроланған полған, аны ас полбин, кем-де тохлатхан.* (КВ МТ). *Кӧзенектер прай хоости хыролан парған полғаннар* (ТИ КМ).

ХЫРОЛИРҒА [хырола-] *иділ.* Хыронаң чабарға. – Покрыться инеем. *Ағбан соолапча, Ағбан соолапча, син истіпчезің, минің кирі нанҷым, хара сазың хыролапча, хыролапча, че син майыхпа хаҷан даа, хайҷым*! (ЧП). *Хараа одынған тимір пестің чылшина хайылыбысхан кӧзенек пазох хыролап парған – иб істі хаҷанох сооп парған полтыр* (ТВ АТ).

ХЫРСАС *адал.* Паар иді тартыла тӱсчеткен ӱчӱн, тамахтың хысха, ӱзікти-ӱзікти ӱнненгені. – Икота, икание. *Пычон хызыл пастығдаң улуг оортам хыртлада азырыбысхан, анда ла тымылған хырсас* (ДН ЫА). *Тудынып аларзың ма за чиділнең хырсасты: тыыпчатхан хырсас, чир алтына даа кір пар ол арада* (ДН ЫА).

ХЫРСИРҒА [хырса-] *иділ.* Паар иді тартыла тӱсчеткен ӱчӱн, тамахнаң хысха, ӱзікти-ӱзікти ӱн сығарарға. – Икать. *Буратино, пес хыринда одырып, астаанына кӧӧлҷе хырсап сыххан* (ПО). *Кит хузуриинаң пулғидыр,*

ікі ханадынаң изінедір, хырсап парып одырадыр (ПО). *Ноға хырсапчазың, тус оғырлап алдың ма?* (ХЧ).

ХЫРСЫЛАДА *нареч.* Сууласнаң, тыыда. – Громко. *Хызыҷах, чадап ла азырған чіли, хырсылада азырған* (ДН ЫА). *Кинетін тартыбысханда, паҕайах чӱлі хырсылада тартылған, оолах аахтабысхан, анаң, азаан чыыра тартынып, истіг тын сыххан* (ДН ЫА).

ХЫРТ Хынмин, ыырлыҕ тудынчатханы, көрчеткені. – Ненависть, неприязнь, раздражение // ненавидящий, неприязненный, раздраженный // ненавидяще, неприязненно, раздраженно. *Ағаа хоза, ол пу Хапың родынаң хаҷаннаң ыырлыг, оларны ол хырт көредір* (ДН ЫА). *Кӱр арах полған аның хылии, че піди іҷезіне хырт хылынарын кем сағаан* (ИТ).

ХЫРТАҢНАС *адал.* Хырыс-табыс, талас. – Скандал. *Аның ӱчӱн ікінҷі ипчімнең хыртаңнастар парыбысча* (ХЧ). *Пу іколеңнің хыртаңнастары пасталыбыссох, олганнар прайзы даа чіде халчалар* (ЧМ КЧ).

ХЫРТАҢНИРҒА [хыртаңна-] *иділ.* Хырт көрерге, тарыхчатханын көзідерге. – Коситься, проявлять злость, чувство ненависти. *Ол хыгырбаан аалчыларға, піске, хыртаңнирға тимде* (ББ ТС). *Романның иткен нимезін көңніне кирбин, хыртаңнап, хырызар ла сылтаг кілепче* (ХА).

ХЫРТИРҒА [хырта-] *иділ.* 1. Пірее нимені көмеснең аларға. – Отщипывать, выщипывать, брать понемногу что-л. *Ол ипчі тогызында ибзер хыртап алчатхан чіҷең нимелері палаларын өскірерге полысханын чазырбинчатхан* (ТМ ЧЧ). *Кӱскеҷек сырны, хыртап алып, пу ла чібізерге тимде полганда, хоосханың пызыңнасчатхан харахтары алнында пу ла көріне тӱскеннер* (ЧПД). 2. Пірее нимені маңзырабин, майың идерге. – *перен.* Делать что-л. медленно, не спеша. *Позының тогызын ээн-көён хыртапча. Ол іди кічігдең ала прай нимені хыртапча.*

ХЫРТЛАДА *иділ.* Тыыда, суулада. – Громко, с шумом (выпить, проглотить). *Сухсап парған адай суғны хыртлада іскен. Суғны хыртлада азырыбызып, анаң на чоогын узаратхан* (СА КК).

ХЫРТ-ХАРТ *көөг. сёс.* Суғны, сілегейні азырчатханға көөкчеткені. – Звукоподражание глотанью слюны, воды. *Хырт-харт идерге ӱгреніп алған. Андада аның чілбірең харахтары хазыра тарта халча, сілегей тамаанзар чалбырап, хырт-харт тӱс сыхча* (ГХЯ).

ХЫРТЫ *адал.* Чирнің ӱстӱндегі чардығы. – Дерн, верхний слой почвы. *Чіті пӱрліг көк оттар чирнің хыртызын ӱтеп тур* (ДН КЧ). *Че пістің чир-суубыстың хыртызын, кӱргеннерін 17 чӱс чылдаң хазып, алтыннаң, кӱмӱстең, тимірдең урып алай киртіп иткен аймах ювелир ідістері учурапчалар* (ХЧ).

ХЫРТЫС I *көр.:* **хырт**.

ХЫРТЫС II *адал.* Майыхпас, тӧдір пазынмас хылыхтыг полчатханы. – Выносливость, стойкость. *Ады, ӧктемнеп, тыс полбин, іскер-тӧдір іділглеен, че анаң Сағдай оң тінін тартхан, тӧрт туйғах улуг суг істінзер, кӱбӱр хыртызын көзіді п, тӱкледе халған* (ДН ЫА). *Анзы, андада прай хомзынызын ундуп салып, хыртызын сыгарып одырған* (КИ ЧХ).

ХЫРТЫСТАНАРҒА [хыртыстан-] *иділ.* Тарынарға, пу харахнаң көрбеске. – Злиться; презирать. *Хурун Ивановичнең Ачиске мин дее хыртыстанар полыбысхам* (БФ ТО). *Сірер піснең хада чуртапчатханына прай чиктер хыртыстанчалар, – чадап ла чоохтанған апсах, хараан хыйа көрібіскен* (ДН ЫА).

ХЫРТЫСТАНЫС *адал.* Ыырчы чіли тудынчатханы, пу харахнаң көрбинчеткені. – Ненависть, злость, враждебность. *Анаң хыртыстаныс тастына сыхханда ла, сала оңарылыбысхан* (КГ ХА Т). *Пу ӱгретчілер тогыстарына саңай пирін салған кізілер, че, хыртыстанысха урунып, саназыбысханнар* (ИТ).

ХЫРТЫСТЫҒ *пілд.* Майыхпас, тӧдір пазынмас хылыхтыг; симіс (малдаңар). – Выносливый, стойкий; упитанный (о скоте). *Хыртыстыг атты чахсы азыраптырлар. Хыртыстыг маллар чазыда оттап чӧрчеткеннер.* □ **Кізінің пайы хыртыстыг, малның симізі хыртыстыг.** – Человек силен своим богатством, а скот выносливый своей упитанностью.

ХЫРЧЫН *адал.* Ніске ағазах, оох сырып ағас. – Прут, тонкие прутья, мелкий кустарник. *Кірче Митке, аның холында хырчынға толдыра сістеп салған палыхтар* (ШВ СС). *Ат кір полбас хырчын таллар арам чіли пілдірче.* (ТН БВ ЧЭ). *Азарийаа хырчынға сістеглеп салған палыхтар пирче* (ШВ СМ).

ХЫРЧЫХ *адал.* 1. Ніске, оох хар.– Пороша. *Хырчых иртеннең чирні тулғи чаап парча* (НН ХССА). *Киҷеегі хырчыхты пүүнгі чил үбүр парыбысхан* (КИ АЧ). 2. Ағастағы хыро. – Иней (на деревьях). *Иртен тур килзелер, ибіркі ағастар прай хырчыхха пастырт салтырлар – уғаа сіліг көрім полған ол* (КИ МН). *Хырчых турған сыбыларны айап, хар апсах, сала ла ылғабин, кізілерге пирчеткен* (ХЧН).

ХЫРЧЫХТАНАРҒА [хырчыхтан-] *иділ.* 1. Хыролап параргға, хыро тоолирға. – Заиндеветь, покрыться инеем. *Ибіре хости турған ағастар хырчыхтан парғаннар* (МПА). *Пістің аал аразындағы ағастар даа хырчыхтан партыр.* 2. Пусталарға, пуснаң чабынарға. – Покрываться льдом. *Суғның чарлары хырчыхтанча. Чулыҷах прай хырчыхтан партыр.*

ХЫРҶАҒЛИ *нареч.* Чохырли. – Пестро. *Хырҷағли пізеен хаҷызы көксімде уйаланыбыстыр* (ЛЧ). *Анда, ырахта, ниме ле полза хырҷағли көрін пар турған* (НК КХ).

ХЫРҶЫҢНИРҒА [хырҷыңна-] *иділ.* Сооххa тоорға. – Коченеть, леденеть. *Ырахххы чолдаң ибге читкенҷе ирен прай ла хырҷыңнаан. Хыс, хырҷыңнирға чит парып, паза ла полбаста, соордаң түзіп, чирҷе сегір чöре халған* (БТ О).

ХЫРЫҒ *адал.* 1. Тастыхти турчатхан чир. – Край, окраина. *Айдо прай позының килген сылтағларын хырығдаң сығара чоохтапча Торкаа* (КВ А). *Хырығда турған ибнің хазаазының пулиина парып, пір столбаа чöленіп, Айдо чилбірезіп турча* (КВ А). 2. Хазналар чирлерін чарчатхан сиг, орын, хырым. – Граница. *Россияның хырығларын хадараргға иң не артыхтарын ысчаңнар* (ХЧ). *Ол даа сылтағнаң полбас па, төреен чирібіссер хырыг озаринаң кізілер көп кил сыхтылар* (СА ККЗ).

ХЫРЫҒАРҒА [хырых-] *иділ.* Хыптынаң (састы, түкті, тырғахты) хысха идерге. – Стричь (волосы, шерсть, ногти), укорачивать. *Тонан табырах, хойларны сығаргалахта, харахтарына туу öсклеп парған түктерін хырығааң* (ХА). *Никита Ултургашев чіли, хучадаң он üс килограмм чарымар түк хырых тур тіп, алғыстаан* (ХА).

ХЫРЫҒДАҒЫ *пілд.* 1. Тастыхти турчатхан чирдегі, халғанҷы полчатхан. – Крайний, окраинный, пограничный. *Олар аалның хырығдағы туразында тоғазарға чоохтас салған полғаннар* (ХА А). *Хырығдағы ағартхан хос турадаң, пароходтаң чіли, сыхча түдүн* (КИ КТ). 2. Хырыҷ хыриндағы, хырыға теелчеткен, орныхчатхан. – Прилегающий к границе, находящийся вблизи границы, пограничный, приграничный. *Хырығдағы чиит ооллар нандырығлыг тоғыс апарчалар* (ХЧ). *Хырығдағы чааҷылар, хараа-күнөрте хадағда турып, ол нимелерге үгрен тее парғаннар* (ХЧ).

ХЫРЫЗАРҒА [хырыс-] *иділ.* 1. Піреезіне тарыныс, öкпе читірерге. – Ругать кого-л. *Ам мині хырызарға ба?* (ТМ ЧЧ). *Петке, аны чалғызанны ла хырыссыннар тіп, алнызар сыххан* (КГ ПАО). 2. Піреезінең хада хырыс-табыс идерге. – Ругаться, браниться с кем-л. *Киҷее пиҷенең туңма күн тооза хырыстырлар. Син кемнең іди хада хырысчазың?* □ **Хыйғаларнаң хырыспа, алығларнаң чоохтаспа.** – С умными не ссорься, с глупыми не разговаривай.

ХЫРЫЗЫНАРҒА [хырызын-] *иділ.* Хомай, сökленіс сöстерін чоохтанарға, ээнаастанарға. – Ругаться, браниться, сквернословить. *Ағаң, хырызынып ала, ööр сыхчатхан осхас полған* (БФ ТО). *Хырызынчатхан осхас, сағаллары килкімге хыймырапча* (БФ ТО). *Уғаа чабал сöстернең хырызына, туразар, чирге дее теңмин, ойли халған* (ХА).

ХЫРЫЗЫНЫС *адал.* 1. Сökленіс. – Ругань. *Түрчедең ир кізінің хырызыныс üні истіле түскен* (ХА А). *Хырызыныстарың тохтадыңар!* 2. Хомай сökленіс сöстері. – Грубые, бранные слова. *Хырызынысстар аар-пеер ле учухчалар, хайди оларны тудып алҷаң. Кино көзітчең ооллар чубан-*

чалар, удур-тӧдір хырызыныс сығарчалар (НК ХХ).

ХЫРЫЙ *адал.* Кӳрее, хырығ. – *кыз.* Каемка. *Алтын хырый. Чылтырах хырый иділген чірче. Ол уғаа сіліг чірчеліг чей іс-четкен, анын алтын хырыйы кізінің хараан тартыпчатхан* (ДН ЫА).

ХЫРЫЛАРҒА [хырыл-] I *иділ.* 1. Пірее ниме полызиинаң хыйа иділерге, сызырыларға. – Скоблиться, соскабливаться. *Амды прай ідіс-хамыс чуунылча, хазан тӳптері дее хырылча* (ПШ Х). *Аны-мыны чыып алғанда, ідіс-хамыс, кічиҷек тимір хырғыс хырылған* (ТЛ О). 2. *кӧр.:* **хырғаларға.**

ХЫРЫЛАРҒА [хырыл-] II *иділ.* Хорығлар полып, пос ӧлімінең ӧлбеске, чох иділерге, чох поларға (көптеңер). – Быть уничтоженным (истребленным), погибнуть. *Чон хырылча, че тӧдір пасханнары чоғыл, палығлатханнар даа алнынзарох чӳсчелер* (ББ ТС). *Анда оларның көп чон хырылған, паза обозта тартып чӧрген нимелері дее тың көп чат халған* (КВ А).

ХЫРЫЛЫСТЫҒ *пілд.* Чох итчеткен, ӧлімніг. – Разрушительный. *Пу чон хырылыстыг чааны чоннар хаҷан даа ундубастар* (КМ ІК). *Хырылыстыг чаа соонда халған чоннар хайди ундирлар андаг хатыг тустарны* (КИ ЧХ).

ХЫРЫЛҒАН *адал.* Чызып парып, аңдарылған ағастар. – Валежник. *Ол часхыда хырылғанны ӧртебізерге чарат салған* (КИ АЧ). *Хырылғаннар аразынҷа ол чадап ла парып одырған паза, тынанып ала, позын арығлирға маңнан турған* (КИ АЧ).

ХЫРЫМДЫХ а*дал.* Аймах-пасха нимелернің кизіндізі, халған ниме-ноозы. – Обрезки, остатки (от какой-либо материи, кожи). *Хырымдыхтарнаң тіккен тонын ол уғаа сиберли кис чӧрҷең* (ШВ СМ). *Ол туста теернің хырымдығынаң тіккен ниме-ноолар уғаа сурыныста полғаннар* (БТ О).

ХЫРЫМҶЫХ *адал.* 1. Хазың тозын сойып алған соонда хырылчатхан чіҷең суух ниме. – Кырымчик, соскобленная с березы кашица. *Хырымҷыхты хазың ағастаң чыырға. Часхыда пісті ууҷам хырымҷых чирге ӧнетін ал чӧр килҷең тіп сағысха кирче ам даа ол олған тузын* (ХЧ). 2. Кӧй парған чиис. – Подгоревшая пища. *Хырымҷых потхы. Хырымҷых пол парған чарбалыг ӳгре.*

ХЫРЫМҶЫХТИРҒА [хырымҷыхта-] *иділ.* Хазың тозын сойып, хырымҷых аларға. – Добывать кырымчик. *Часхы пастаҷарынаңох, ағам хырымҷыхтирға сығыбысчаң полған* (ХЧ). *Олғаннар, хырымҷыхтирға сағыныбызып, паза ла полбаста, сураг даа чох пычахты алып алғаннар* (КГ ПАО).

ХЫРЫНАРҒА [хырын-] *иділ.* Наахта ӧс парған сағалларны бритванаң поста чох идерге. – Бриться. *Хырынған соонда, тосханҷа азыранып алған, анаң, улуг сабаннаң пір чірче айран тартыбызып, тасхар сыххан* (ЧС АЎХ). *Иирде клубсар параргға тимненіп, Гриша сағалын хырынарға чарат салған* (ЧС АЎХ).

ХЫРЫН 1. Саңай чох, саңай чох иде. – Насовсем, навсегда. *Ыырҷыны хырын чох идерге. Хырын ӧдірерге тіп, ол оол сыыңнапчатханын ис полбин, паза ла полбаста, анынзар чағын пастырған.* 2. Хан тӧгістіг, ниме артыспинчатхан. – Кровопролитный, уничтожающий все. *Хырын чаа соонда ол чонның артханнары піріккеннер – оларны Чингисхан кӳснең чыған паза улуг империя пӳдірген* (ХЧ). *Хырын чаа парғанын киречілепчеткен ниме-ноолар илееде көп халтыр мында* (ХЧКЧ).

ХЫРЫНҶА *нареч.* Хабырғали. – Боком. *Сӳлейкелер ӧтіре көрінчеткен кӧк тайға пірде чабырыла халча, пірде хырынҷа ту рыбысча* (БФ ТО). *Ол туста хырибыста -хырынҷа ирт париган хысты кӧр салбинаң, иней пазох ла аахтап сыххан* (ШВ ЧС).

ХЫРЫС *адал.* Удур-тӧдір тартыс, сӧклес. – Ругань, скандал, ссора. *Ынаг улус хырыс пілбинче* (ХЧС). *Хаңаада, тізең, Онсар, Кӳгдӳр ооллары паза прай пу турған кізілер одырғлааннар, хырыс тоозыларын кӧріп, сағыпчалар* (ТМ ПТ).

ХЫРЫС-ТАБЫС *адал.* Удур-тӧдір тартызыс, сӧклес. – *собир.* Ругань, скандал. *Кӳрес, тахпах, ойын, хырыс-табыс ноға-да прай хада аралас парғаннар* (НК ХХ). *Хырыс-табыс полдырбас ӳчӳн Ктара ла турған* (БФ ТО).

ХЫРЫСТЫРАРҒА [хырыстыр-] *иділ.* 1. Сӧклеттірерге. – Выслушивать ругань,

брань, подвергаться чьей-л. ругани, брани. *Хырыстырарға ӳгрен тее парғаны мында аннаӈ сых килген тирге чарир* (ТЛ О). *Іди хайди ла ползa пол чӧріп, ол іҷезіне хырыстырған* (КИ ЧХ). 2. Пірeелернің аразында хырыс-табыс сығардырарға. – Заставлять кого-л. ссориться, ругаться с кем-л., подтолкнуть к ссоре. *Пісті кем хырыстырча*? *Ол чазырхос ӧскен, аннаӈар аның оӈдайынҷа полларға хынминчатхан ынаг кізілерні хырыстырарға хынҷаӈ.*

ХЫРЫСХАХ *пілд.* Тартызарға, хырызынарға, сӧклезерге хынаачы. – Склонный к ругани, скандалам, ссорам; сварливый. *Че хырысхах инейі аны пазох ла алтын палыхсар ысча* (ПА АППП). *Хырысхах пол парып, ол паза тохтадынарға даа сағынминчатхан* (ТМ ПТ).

ХЫРЫХ *сан.* Отыс тоғыстың паза хырых пір саннарның аразындағы сан. – Сорок. *Хапың хырых хаӈааға нинҷе киректі тыхтанған* (ДН ЫА). *Хырых хараа, хырых кӳн чоохтаан ол тӳбен-пасха нымахтарны* (ШН). □ **Хырыхтыға хыйғазы кірчең, иліглігде иніп пастаҷаӈ** (ХС)**.** – В сорок – ума палата, в пятьдесят – зрелости пора.

ХЫС I 1. Ирге парарға чит парған хыс пала. – Девушка, девица // девичий. *Тигірде нинҷе аймах пар чылтыс – чир-чалбахта ол синӧк сіліг хыс* (МВ КС). *Полда Ориснең пір тӧзекте узупчатхан ӧӧрезі Анко хыс, чилнің хайнапчатханына сала даа симербин, узуҷаан на узупча* (БТ О). 2. Кічіг частығ хызычах. – Девочка (ребенок женского пола). *Ол ікі хыс тапхан. Хыс пала тӧрідерге. Хыс паланың сазын ӳрерге.* 3. Ирге парчатхан хыс пала. – Невеста. *Оолғы хыс ағыл килген. Ал-алынҷа родтар, амыр кибірліг полып, хыс алысчаӈнар* (ХЧ).

ХЫС II Чылның иӈ соох тузы. – Зима // зимний. *Час, хыс ол пір ле тонныг чӧрче* (КВ А). *Хыс азыра олар пір дее мал чідірбин хадарзалар, Хапың пір чабаға сыйлап пиредір* (ДН ЫА).

ХЫСПАХ *адал.* 1. Пірее нимені пір холнаӈ хапханы. – Охапка (количество чего-л., взятое одной рукой). *Хыспахха алып, пір орынзар тазирға. Пір хыспах одың хаап, тура істінзер кир саларға.* 2. Холнаӈ ибіре хаап тутханы. – Обхват. *Одыртхан ағас пір хыспах иде ӧс партыр. Тайғада хыспах читпес ағастар илееде узунға көп ӧс партырлар.* 3. Хуҷахтас. – Объятие. *Хыспахха тударға. Тасхартын, паланы хыспахха тудып, пір хыдыр сырайлыг, ах пӧріктіг кізі кір килген* (КВ А).

ХЫСПАХТАЗАРҒА [хыспахтас-] *иділ.* Удур-тӧдір холларнаӈ тудызарға, хуҷахтазарға. – Обниматься, обнимать друг друга. *Алып-чахсылар хыспахтазып ала анымҷохтасчалар* (ХМ). *Че ооллар амды олар хыспахтазып алдылар тіп, ӳзігі чох чоохтанчатхан тренерлері сым пол парған* (СА КК2).

ХЫСПАХТИРҒА [хыспахта-] I *иділ* 1. Хыспахха аларға. – Брать в охапку что-л. *Чирде чатчатхан хуруг салааларны*, хыспахтап алып, *ол кӧйчеткен отсар пастыра халған* (ТИ МП). *Ағас хыспахтирға ӳгреніп алып, паза кізілернең сурастырар кӧӈніліг полбаан* (КГ ПАО). 2. Холнаӈ ибіре хаап тударға. – Обхватить, заключить в объятия. *Ол оол аны хыспахтирға килигенін көріп, сала маӈзыри ізік кистіне кір парыбысхан* (БТ О).

ХЫССЫРАХ *пілд.* Хыстарға удаа кӧӧленібісчеткен, хыстарнаӈ чӧрерге хынаачы. – Влюбчивый, чрезмерно увлекающийся девушками. *Хыссырах оол полчатханын пілдірт салып, пу чағындағы хыстарны прай даа тӳӳлдір салтыр* (СА КК). *Минің арғызым ұғаа хыссырах полғаны аны ла нимес, че мині ідӧк пір ле хати уйатха сухпаан* (ТМ ПТ).

ХЫСТАҒ *адал.* 1. Хыстаҷаӈ чир, хысхыны иртірҷең орын. – Место, где зимуют, зимовье. *Хыстағдағы хазаалар ырах нимес ле кӧрінче* (ТН ЧТ). *Ол пу хыстағда семьянаӈ пизінҷізін хыстап париған* (АО). 2. Хысхыны тобырчатханы, хыстапчатханы. – Проведение зимы где-л., зимовка. *Тирең тайғазар Асап аӈҷыларнаӈ пӳӳл пастағызын на хыстаға сыххан* (КГ ХА Т). *Хыстаг аар полған: от, сызыр, силос ұғаа асхынах пирілген* (ЛЧ).

ХЫСТАДАРҒА [хыстат-] *иділ.* 1. Пірее нимені хысхы туста тударға, аны хайда-да орныхтырарға. – Содержать кого-л., хранить что-л. где-л. зимой. *Олар Хапыӈның хойларын чылыг хазаада хыстатчалар* (ДН ЫА). *Саҷаӈ інектерні хыстадарға чахсы азырал*

паза чылыг хазаалар киректелчелер (ХЧ). 2. Хысхызына сохпин, артызарға, азырирға (малдаңар). – Оставлять на зиму (о скоте). *Нинҷе мал хыстатханым кізі пілбинче. Кирі інекті хыстат полбаам.*

ХЫСТИ I *нареч.* Хысхы тооза. – Всю зиму, в течение всей зимы. *Прайзы пілчелер, хайди Хоортай пүүл хысти Хапыңа он аттыг от тартхан* (ДН ЫА). *Пүүл хысти олар малларын пір орында тутханнар.*

ХЫСТИ II *нареч.* Чабыра, пастыра туда. – Прижав, сжав. *Тамаан ниме-де хысти тудыбысхан* (ИТ). *Пір-ікі күн пазынаң, киинің чылыг тынызына хайылып, өөрдегі асхырлар кістескен чіли, күүлеп, чарларны хысти тудып, часхы тыгын усхунар* (ИТ).

ХЫСТИРҒА [хыста-] I *иділ.* Хысхыны пірее чирде иртірерге, чуртирға. – Проводить зимнее время, жить где-то зимой, зимовать. *Мының алында чайғы ибде хыстаҷаң полтырлар* (БФ ТО). *Чайғы ибде хыстаҷаңмыс хайза, – пазын чайхап салып одырған Кондыр* (ТМ ПТ).

ХЫСТИРҒА [хыста-] II *иділ.* Хыстың соонҷа чөрерге, кööленізерге. – Ходить за девушкой, дружить. *Хости аалзар хыстирға пар килерге. Ол хыстирға хынаачы полғанын прайзы даа пілгеннер* (КМ Х).

ХЫСТИРҒА [хысты-] III *иділ.* Пірее нимені, кізіні пасха нимее чапсыра тудып, тың пазарға. – Прищемить, прижать что, кого-л., к чему-л., зажать. *Ол хыс салаазын хысти пастырып алып, аахтапчатханы пу чир полбаан* (СА КК3). *Ол аны пулуңа хыстып алып, чоо аахтат сыхханына прайзы даа хайыг айландырғаннар* (КГ ПАО).

ХЫСТЫЛАРҒА [хыстыл-] *иділ.* 1. Пірее тар орында тудыларға, пиктелерге. – Быть втиснутым, быть прижатым. *Оолағас, көп чон аразында хыстыл парып, сых полбинча. Отахтың хара чабиндағы чірік-чарыхтарда ниме көп хыстылғлал партыр* (БФ ТО). 2. Пірее тар орынға кіріп аларға (поларға). – Втиснуться куда-л. *Машинаа чадап ла хыстылып алдым. Чиркеен хыс хайдағ ла полза концерттерде хыстыл чörче.* 3. Орын чидіспинчеткен турада чуртирға. – Ютиться, быть в тесноте. *Туғаннарда хыстыларға. Чахсы нимес іди хыстыларға.* 4. Тынызы көксінде, тамаанда тудыларға. – Сжать, сдавить горло, грудь, перехватывая дыхание. *Тың чидіргенде, көксі хыстылған. Тыны хыстылған, аның соонаң ол чоохтан полбиныбысхан.* □ **Хатығ ит тіске хыстынаачы, чабал кізі кізее сыынаачы** (ХС)**.** – Жесткое мясо в зубах застревает, плохой человек навязчив.

ХЫСТЫРАРҒА [хыстыр-] I *иділ.* 1. Хыза пастырарға. – Быть сжатым, прижатым, притиснутым. *Ікі аар таарлал парған вагонеткалар аразына хыстырған, оң холының пілек сöögі сын парған* (ХА). *Аннаңар інектер мында Тода апсахха пір орынға хыстырадыр* (ТИ МП). 2. Піреезіне пастырарға. – *перен.* Испытывать насилие, притеснение со стороны кого-н. *Піске хыстырған, соонаң прай ниме чоохтап пирген. Немецтерге нинҷе дее хыстырза, хыс пір дее ниме ахсынаң сығарбаан* (АТ). 3. Ахча төллеттірерге. – Подвергаться взысканию денег, требовать денег. *Амды көп кізі кредиторларға хыстырча* (ХЧ). *Ол öдізіне хыстырған, паза ла полбаста, наа кредит аларға чарат салған.*

ХЫСТЫРАРҒА [хыстыр-] II *иділ.* Пірее нимені ілдір саларға сурынарға, чахирға. – Просить, принуждать кого-л. вешать, развешивать что-л. *Ол ипчі, чуулған кип-азаан хыстырарға апсаана пиріп, позы соонҷа китирге сағыныбысхан* (ШВ СМ). *Чиит гвардеецтер ол хараазын чарлағларны хыстырарға наа ла килген арғыстарына чаратханнар* (ОН ЧГ).

ХЫСХА 1. Узун нимес. – Короткий // коротко (о длине). *Кайнок, харалтхан хысха тон кизіп, хазаада пилен турған торыг түктіг асхырға мүнібіскен* (ТМ ПТ). *Ноға мин сазымны даа піди хысха ал чörчем, – сағына тартхан* (ТМ ЧЧ). 2. Тузы асхынах. – Непродолжительный // непродолжительно, ограниченно по времени. *Прай нимее уғаа хысха тус пирілче* (ХЧ). *Ат чахсыда, чол хысха, – ах платнаң сырайын чызынып, одырча сураг итчең* (ДН ЫА). □ **Микелестің күні хысха.** – На обмане далеко не уедешь. **Күннестің харағы улуғ, көрізі хысха.** – У ревности глаза велики, взгляд короткий.

ХЫСХАРАДАРҒА [хысхарат-] *иділ.* 1. Хысха идерге, итірерге, асхынах полды-

рарға, синдірерге. – Делать короче, укорачивать, сокращать, убавлять. *Ол, көгенеен хысхарадарға пиріп, най ла хысхаҷах итіртіп алтыр* (БТ О). *Кискен көгенеен хысхарат салып, позы даа изі чохтанчатхан* (СА КК3). 2. Пірее нименің пирілген тузын асхынах идерге. – Делать менее продолжительным; сокращать. *Син минің чуртазымны нинҷе часха хысхараттың, а, чоохтап пирдек, Симунча, – тіпче ипчізі ірінзер көріп* (ЧЛ УУЧ). *Іди най ла иртіре полбаҷар, палаларым, чуртастарың хысхаратчазар тіп, ол ууҷа оларзар хазыр арах көрібіскен* (ТМ ПТ). 3. Синін, санын асхынах идерге. – Сокращать, убавлять. *Чооғыңны хысхарадарға килізер. Син статьяңны хысхарат салзаң, саңай чөпче пол парар тіп, ол мині ӱтерткен* (СА КК). 4. Кемні-де сым идерге, чамарадарға. – Укрощать, смирять, обуздывать кого-л. *Хызыңның тілін хысхарат сал. Аның хылынызы ырах пари, хысхарат салыбыстах.*

ХЫСХАРАРҒА [хысхар-] *иділ.* Піреезіне, хырызып, табыс сығарып, тың чоохтанарға, перінерге. – Упрекать кого-л., выговаривать кому-л.; орать. *Хысхарарға хынаачы поларға. Көрдек аны, хайдағ хысхарарға чит парған ир кізі, тілі хайдағ ачыстығ* (СА КК3).

ХЫСХАРИРҒА [хысхара-] *иділ.* 1. Узуны синерге, хысха поларға. – Делаться короче, укорачиваться (по длине). Хысха итірерге, тоозыларға, синерге. – Укорачиваться, сокращаться, убавляться. *Ізіг суғ соонаң ыстаны хысхарап партыр. Кӧлеткілер хысхарабысханнар; Гришаның аттары ам-амох пил ас килерлер – аны хыстар маңат пілчелер* (ЧС АЎХ). 2. Ас поларға, синерге. – Становиться меньше, убавляться. *Ол пілген: Гитлернің ӱчӱн хан тӧгерге тимде полчатханнар немецтер дее аразында күннең күнге хысхарапчалар* (ББ ТС). *Аның орнын пілчеткен кізілер хайдазын чоохтабинчалар: чоохтаан кізінің чазы хысхарапча тіпчелер* (ТМ ПТ).

ХЫСХАҶАХ 1. Узунынаң улуғ нимес. – Короткий // коротко. *Хысхаҷах, горох хоос ах көгенектіг, чалаас азах, ӱгберек састығ, ниик-саах көрімніг полғазың* (НК ХХ). *Соонҷа пайаағы таныс нимес оолларның пірсі хысхаҷах мылтиин Онсарзар улирға кӧдір килген* (ТМ ПТ). 2. Тузы асхынах. – Краткий // кратко. Непродолжительный, малый по времени. *Прай ниме табырах, хысхаҷах тусха пол парған* (ЧМ МП). *Прай кізіні тириндірер кирек: палтынаң, таснаң, атылҷаң нимелернең, – хысхаҷах чоохтанған Огарков* (ДН ЫА).

ХЫСХАҶАХТИ *нареч.* Көп сӧс тузаланмин. – Коротко, сжато, немногословно; кратко, сокращенно. *Огарков Петр Иванович прай ӱзӱрібіскен, читпинчеткеніне мині ысхан, – хысхаҷахти теен Эпсе* (ДН ЫА). *Андағ, хысхаҷахти чоохтаза, – Минсуғ городтың теен парған чыллары* (ДН ЫА).

ХЫСХЫ I 1. Чылның чардығы, күскүнің соондағы чылның иң соох тузы. – Зима. *Хысхы позының оңдайынаң сіліг, аарлығ* (КГ ХА Т). *Аннаңар хысхыда даа, чайғыда даа, күскӱде дее паза часхыда даа көрҷең чирлерімні көп айландырадырбын* (ТГ Ч). 2. Хысхы тустағы. – Зимний. *Хысхы соох харааларда інек хонҷаң улуғ солаас сарай пар* (ДН ЫА). *Хысхы пӱрӱңкӱ городха табырах тӱскен* (ИТ).

ХЫСХЫ II *адал.* Тың табыс, хысхырығ. – Крик. *Хысхы, сыыт тарабысхан, ипчілер, апсахтар пісті суға пурлухтырарға хынчалар тіп, сӧгінчелер* (КВ КТ). *Оортах! – хысхынаң мылтых табызы тиң тычырааннар* (ДН ЫА).

ХЫСХЫЗЫН *нареч.* Хысхы туста, хысхыда. – В зимнее время, зимой. *Чайғызын хатхыр чӧредірзің, хысхызын сыхтап чӧредірзің* (ЧТ). *Ол полған пірсіндегі соох хысхызын тіп чооғын пастабысса, паза ӱр тоос полбазын олғаннар даа сизін салғаннар* (СА КК).

ХЫСХЫЛЫХ *адал.* 1. Ӱстӱнзархы чирлерде суғ хастада чуртапчатхан, хызамдых арах өңніг, узун мойынның узун азахтың хус. – Фламинго. *Хысхылыхты пастағызын чазы ортызында турчатханда көрерге киліскен. Халын тайғаны өңнендіре тапсаан харахха көрінмес хысхылых* (КМ ТТ). 2. Часка пирчеткен хус. – *фольк.* Птица счастья (крупная белая птица). *Пістің хысхызын иртчеткен ыр марии «Хысхылых» тіп олаңай ла адалбинча* (ХЧ). *«Хысхылыхта» утхан ӱчӱн ағаа сабланыс кинетін не килген* (ХЧ).

ХЫСХЫРАРҒА [хысхыр-] *иділ.* 1. Табыс сығарарға; аахтап, ўн пирерге. – Издавать крик, громко подавать голос; кричать, орать, вопить. *Опанас, пойтлама сазын сілігіп, сырайынҷа час арали сааласчатхан наҷмыр суун пўргўріп, хысхырған* (ТМ ЧЧ). *Кинетін не ол хыс хысхыр сыхханын истіп салбинаҷ, прайзы андар хайығ салғаннар* (СА КК2). 2. Табыснаҷ хығырарға. – Громко звать, призывать. *Ўгре көмес ле сортлап хайнап сыхса, айахтарың тудыҷар тіп хысхырчаҷ* (ТМ ЧЧ). *Че табырах хайыныҷар, преклеттер, тіп хысхырчатхан табыс хаҷаннаҷ ағаа таныс пілдірген* (ТЛ О). 3. Кемге-де аахтирға. – Кричать, ругать кого-л. *Пір дее сылтағ чох хысхырарға. Талап салзыннар чоныҷар ол ирлікті! – хысхырча кирі хат, хамға чахығох пиріп* (ДН ЫА).

ХЫСХЫРЫС *адал., көр.:* **хысхы**. 1. Кинетін сығарчатхан тың табыс. – Громкий, резкий крик, громкое восклицание. *Директор, тозын хахтап ала, оградa ізшин асчатханда, ағаа удур хысхырыснаҷ ікі хызыҷағас ойлас килгеннер* (ТГ Ч). *Соонзар хысхырыс истілген* (ТМ ПТ). *Че Каскарның ӧрчіліг хысхырызы удаа истіле тўсче* (СА А). 2. Хырыс-табыстығ чоох, хызааннас. – Упреки, нападки в повышенном тоне. *Тоғысчыларына хысхырызын хаҷан даа көзітпинче* (ХЧ). *Хонҷыхтардаҷ пазох ла хысхырыс истілче* (ТИ ХӦ). 3. Нимее тың тўўл парған көҷнін көзіткені. – *перен.* Выражение сильного чувства переживания, отвращения и т. п. *Мындағ ізі чох нимелерні көріп алғанда, ол оолның омазында чазыт хысхырыс пілдірген. Чиит хыстың улуғ пол парған харахтарында, прай тиксі омазында тўўліс хысхырызы көрінген* (БТ О).

ХЫСХЫС *адал.* Хаптырарға, тударға, суурарға тимірдең иділген тиріг. – Клещи, щипцы. *Анаҷ, чоон хысхыс алып, аны ахсыма сухча* (ТИ ХО). *Хысхыс пир мағаа тіп хысхырғаны аны, чочыдып, пу чирзер айландырған* (ХА А).

ХЫТРАҢНИРҒА [хытраҷна-] *иділ.* Тарынҷах поларға, хыпчыхтанарға. – *кач.* Приходить в состояние гнева, досады, озлобленного возбуждения; раздражаться, злобиться. *Пайның іди хытраҷнапчатханы кемнің дее көҷніне кірбеен полар, неке* (КВ А.) *Че ол пілінген: хытраҷна хытраҷнаба, пір ле чол оларға салылған* (КВ ХУО).

ХЫЧАМ 1. Асхынах орынныг. – *кач.* Тесный. *Піс уғаа хычам чирзер кірібіскебіс, тыным даа тар полыбысхан* (КИ ЧХ). *Пір хычам чирде кирі харағай, чилге сыдаспин, чилегелерінең хада ходырылып, хыйын чат тастабыстыр* (СА А). 2. Тар. – Тесный // тесно. *Ӧдігім кис салғанда, хычам пілдірче. Ӧс парған палаа тоны хычам көрінче.*

ХЫЧИРҒА [хычы-] *иділ.* Тырбахтирға; пірее нимені тырбахтирға. – Скрести, тереть для облегчения зуда; чесать. *Ипчізі пилін хычирға удаа сурынча. Холлары хычыбыстыр пуларның тіп имҷі теен*. 2. Хычынар көҷнін кӧдірерге, хычыдарға. – Вызывать желание чесать; зудеть, чесаться. *Позы хычынчатханда, хости турчатхан кізілер ідӧк постарын хычирға пастааннар. Унағастар теерізі алтында пір дее кілебинчелер, хычытчаан на хычыпчалар, хазаҷаан на хазапчалар* (ПО). 3. Азыранары килерге. – *перен.* Вызывать желание кушать. *Харным даа хычыбысты, – пасха нимее кірерге хынып, чоохтанча Тохчын* (ДН ЫА). *Хада тоғынчатхан арғызы азыранчатханын көр салып, аның істі-харны хычып сыххан.*

ХЫЧЫЛАХ 1. Улуғ нимес сымых. – Прутик. *Хычылахнаҷ сохтырарға. Хычылахнаҷ саптырзаҷ, идің илееде тус ачыпча.* 2. Ачыда саапчатхан, ачығ (соохтаҷар, чилдеҷер). – Жгучий (о морозе, ветре). *Пӧзік чарда чил улам на кўстіг, соох, хычылах* (ХА А). *Хычылах соохтар пасталарынаҷ, пу кӧс чӧрчеткен кізілер наа орынзар көзерге тимненібіскеннер* (НК КК).

ХЫЧЫНАРҒА [хычын-] *иділ.* Тырбахтанарға, игенерге. – Чесаться, царапаться. *Ол іди хычынып одырғанын сизін саларынаҷ хорығып, оолах тасхар удаа сыға салчатхан* (ТЛ О). *Адай, хычынып ала, сиден тӧзінде чатхан* (ДН ЫА).

ХЫЧЫҢА *адал.* Хычытхах ағырығ кізее чух парза, оох сіміскелер чайылып, кізінің идін тың хычытчалар; аар чуғынҷах ағырығ. – Чесотка. *Хычыңа чухтырып аларға. Хычыңанаҷ хорығып, тасхар даа чӧрбинібіскен полған* (ТМ ЧЧ).

ХЫЧЫТХАХ I *адал., кр.:* **хычыңа**.

ХЫЧЫТХАХ II *адал.* Тобын, оох ызырчатхан сеектер. – *кыз.* Мошкара, гнус. *Хычытхахтар хараазын кізіні улам на ызырчатханнар. Иирде, тізең, оларға хычытхах түсчеткенін көрерге килісчең* (ХЧ).

ХЫҢА *адал.* 1. Постың хайдағ-да көңнін толдырарға тың тартылыс. – Желание чего-л., соблазн, искушение. *Пүүн, улуғлары ибде чохта, Ктара хыңазын толдырып алған осхас, харахтары прай тун партыр уйғаа тіп сағын салған Опринча* (ЧЛ УУЧ). *Сапончаның, стол үстүндегі пирогтарны көр салып, хыңазына сілегейлері ахчатхан* (АТ). 2. Азымағы, чабы, чабдызы. – Жадность. *Іди ікі ачын чөп иткеннер, хайзының ачыны, хыңазы азар, анзын көрербіс* (ДН ЫА). *Хыныххан хыңаның хычии ханмаңаң тидірлер чонда* (ДН ЫА). 3. Постың чазыт көңнін толдырарға тартылыс. – Страсть. *Хыңазын толдыр полбин, оол аар-пеер ойлап чөрчеткен. Пу ирен, хысха күліп, хыңаан толдырып алып, ағас аразында одыр салған* (ЧЛ УУЧ). □ **Хыныххан хыңаның хыңазы ханмаңаң** (ХС)**.** – Имея страстное желание, не получишь удовлетворения.

ХЫҢАЛАНАРҒА [хыңалан-] *иділ.* 1. Пірее ниме идерге тартыларға, ниме-де идерге хынарға. – Прельщаться, соблазняться, зариться на что-л. *Паза пір пасха холға киріп аларға хыңаланча* (БП ТЧ). *Ізіг ханға хыңаланып, харбап, орай паланы хара пулутсар сығарған* (ДН ТТ). 2. Харамнанарға. – Жадничать. *Таныстарым пайларына хыңаланчалар. Сыбыра ахчаа хыңаланчалар.*

ХЫҢАЛАНАСТЫҒ *пілд.* Хыңазы пар, хыңаа тартчатхан. – Соблазнительный, прельщающий. *Ырахта хыңаланыстыг хыс удур килчеткен. Хыңаланастыг ас-тамах чирі килчеткенін ол, көзідерге чаратпин, позы алнынңа ла таптанып алған* (ТЛ О).

ХЫҢАЛАСТЫҒ *пілд., көр.*: **хыңаланыстыг.**

ХЫҢАЛЫҒ 1. Хыңазы пар, хыңаа кирчеткен. – Соблазнительный // соблазнительно. *Пай най ла хыңалыг полғанынаңар, ибіркі нимелерні тикке алып аларға сағынчатханы аның хара сағызын іле пілдірт салған* (ШВ ЧС). *Хыңалыг кирек осхас пу, аннаңар сағынарға кирек* (ТИ ХӦ). 2. Посха тартчатхан, хыңаа кірістіг. – Завлекающий, возбуждающий желание подражать, соблазняющий сделать что-н. // завлекательно, соблазняюще. *Пу хыңалыг нимелерні палалардаң хыйа идерге кирек. Сағамғы туста хыңалыг нимелер көптелче* (ХЧ). 3. Кізінің чазыт көңнін көдірчеткен, харахха ал полбас. – Привлекательный // привлекательно. *Хыңалыг сомнарны көр салып, ирен сым одыр полбиныбысхан. Син, хыс, хыңалыг орыннарыңны чаап сал, уйат піл, – хысхырған Маниса, Аглонаның азых көксін көр салып* (ЧЛ УУЧ). 4. Харах тартчатхан, кізі көңнін тартчатхан. – Заманчивый, прельщающий // заманчиво, прельщающе. *Өөрезінің сіліг хоостарынаң танызып алғанда, хыңалыг сағыстар ағаа сым одырарға пирбееннер. Сағыпчатхан чорых прайзына хыңалыг пілдірчеткен* (ХЧ) □ **Хыйғаң пар полза, хыңалыг полба.** – Если ум имеешь, не будь жадным.

ХЫҢАНАРҒА [хыңан-] *иділ.* Хорғыдарға, хомай идерін көзідерге. – Грозить, угрожать кому-л., стращать. *Чарых чирнің үстүнде чуртирға чайалған Ах Чачахты хара пурғун сүмезіне кир полбин, амох өдір саларға хыңан чөр* (БП ТЧ). *Хыңанчазың ма? Паза килзеңер, сах андох искірібізербін* (ХА). *Минің холымда поларзың Сеергеңек, – хыңанча Пычон, харахтары сағылыза түскеннер хойыг хара кірбіктер аразынаң* (ДН ЫА).

ХЫҢАНЫС *адал.* 1. Хорғыдыс. – Запугивание, обещание причинить кому-н. вред, зло. *Ол Акайның үннде таң хыңаныс сизіп салған ма, кинетін не чачыри түскен* (ХА А). *Чүгүріп тисчеткен оолахха пабазының хыңанызы истіл халған* (ИТ). 2. Полар алай килчеткен хорғыдыс. – Возможная опасность, угроза. *Пүүн Россияа көріндіре хыңаныс іскеркі хазналардаң килче* (ХЧ). *Хыңаныс сөстерін ысча, азыр тістерін көзітче ыырчы піске* (ХЧ).

ХЫҢАНЫСТЫҒ *пілд.* Хорғыс ағылчатхан, хорғыстыг. – Грозный, грозящий неприятностями, опасный, угрожающий. *Ой, Онис, позың мойнына чоохтан саларзың син, – хыңаныстыг үннең тапсап салған* (ДН ЫА). *Ынағның пай күзін пүүн көзіт хыңаныстыг ыырчаа чиит сөзін* (ДН К).

ХЫҢАРАРҒА [хыңар-] *иділ.* 1. Піреезін пірее нимедең өнетін тарыхтырып, тарынды-

рарға. – Злить, умышленно раздражая чем-н., вызывать досаду, доставлять неприятности, досаждать. *Сорыптыг чӱрекке ачынмин, алнынзар хаалап хыҷарча* (ЧП). *Аалдаң сыхпас пора хусхаҷах Игорьахты хыҷарча* (ДН КЧ). 2. Пірее нимее хайдағ-да көңнін көдірерге, өнетін тарындырарға. – Возбуждать; дразнить, досаждать. *Хыҷарарын тохтатпасха. Аның соонда Павел Кабайны чіп салам тіп хыҷарарға кірібіскен* (БТ О). □ **Хычарған кізінің хычии чидедір** (ХС). – Человеку, который угрожает другим, самому попадает.

ХЫҶЫРИРҒА [хыҷыра-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны ызырып алай тайнап хыдырадарға. – Хрустеть (раскусывая или разжёвывая), есть что-либо с характерным громким звуком. *Оолахтың ахсында тайнапчатхан ӱгӱрсӱзі хыҷырапчатхан* (ЧЛ АЧТ). *Тайнанчатхан аразында ол суғ оостап одырча сол айазынаң, тайнанызында хум хыҷырап парча арали* (ДН ЫА). 2. Пірее ниме-нооны ызырып алай тайнап чіпчеткенге төӧй табыстар сығарарға; ығырирға. – Хрустеть. *Соох хысхы хараада парчатхан кізілернің азахтарының алтындағы харның хыҷырапчатханы ырах истілчеткен* (ДН ЫА). 3. Пірее ниме, хайдағ-да ниме-нооға чызылып, хыҷырас сығарарға. – Скрежетать. *Че пірсінде ипчізі таг ээзінің чооғын ис салтыр: «Кӱнніг чонның пу чахсы тамах полтыр, че тісте хыҷырапча»* (ТМ ЧЧ). *Пасхан чирлеріңде паға ползын, чатхан чирлеріңде чылан чатсын, – харғап, хыҷырап чӧрҷең* (КС Т).

ХЫҶЫРАДЫС *адал.* 1. Пірее хуруғ ниме-ноо сынып, сыхчатхан туйух табыс; хыдырадыс. – Хруст, глухой звук, треск при разрушении чего-либо сухого, ломкого, хрупкого. *Кинетін олар, хыҷырадыс ис салып, китенібіскеннер* (КИ ЧХ). *Ағас салаазын хыҷырадыс истілдіре пазып, азахнаң типсеп килиген* (КВ А). 2. Хаталчатхан идіглер сылтаанда сыхчатхан табыс, суулас. – Шум от повторяющихся движений, ударов, стуков и других резких звуков; треск. *Амырны ікі аттың от хыҷырадызы ла талап турған* (ДН ЫА). *Час харларның хыҷырадызы чархандырча аңҷыны* (ДН КЧ).

ХЫҶЫР-ХАҶЫР *көӧг. сӧс.* Саасханның хыҷыраанына көӧгіс, төӧйлелчеткені. – Звукоподражание стрекоту сороки. *Саасхан хыҷыр-хаҷыр тӱсче* (ГХЯ). *Хыҷыр-хаҷыр тӱскен саасханға аал аразында даа оң полбады* (КИ АЧ).

ХЫҶЫХ I *адал.* 1. Постың пірее нимее азымах көңнін толдырарға күстеніс, сіреніс. – Жадность, алчность. *Сас той чирге, ізерге чыылыс парған хыҷыхтары часхарчалар аны* (БФ ПА). *Харным даа чоон нооза, хыҷығым даа пар нооза* (ТЛ О). 2. Пірее нимее тың, тудығ чох тартылыс, күстеніс. – *перен.* Страстное стремление к чему-л., неудержимость в удовлетворении какого-л. желания. *Сапинчаның очы хызын холға киріп алар хыҷығын ол чуртас тооза тастабаан* (ЧЛ УУЧ). *Узы-пазы чох истіг полярға күстеніс минің арғызымның өӧн хыҷығы полчатханы прайзының хараана көріндіре полған* (ТМ ТКӦ).

ХЫҶЫХ II Тиксі ӧлім. – *кач.* Повальная смерть, мор, эпидемия. *Хайдағ іҷе палаҷаан-пӱӱріҷеен, паарыҷаан, абаҷаан – хыҷых чеекке азыхха позы парып ағылар*?! (ПО). *Илбек Адалыг чаада даа мындағ хыҷых полбаан тіп, ол имҷі, холын чысхлап ала, пасха туразар пастырған* (СА КК3).

ХЫҶЫХТЫҒ *пілд.* 1. Пайға тартылчатхан, харам. – Стремящийся к наживе, скупой. *Самой хонҷығының хыҷыхтыг хылығын, хайдағ даа нимені холға ла киріп аларға харасчатханын хаҷаннаң пілген, аннаңар полар полбасха андар хаҷан даа сурыныснаң айланминча* (ЧЛ УУЧ). *Хыҷығым даа улуг нооза, харным даа пеедек нооза* (ЧК АИП). 2. Постың хайдағ-да көңнін толдырарға хынаачы, хайдағ-да нимее паадах (ахчаа, чииске паза д. п.), хыҷығы пар. – Настойчивый в чем-л., слишком падкий на что-н. (на деньги, еду и др.), имеющий жадность, алчность. *Хыҷыхтыг полбаан ползам, харным даа пеедек полбасчых тіп махтан парчатхан пайаағы кізі* (КВ А). *Хаптыр парған ирен хыҷыхтыг көрізін хыссар тастаан* (НК КХ). 3. Пірее ниме-нооны піліп аларға тың харасчатхан. – *перен.* Исполненный желанием понять, познать что-н.; с желанием.

Чиит оолның наа тоғысха хыҷыхтығ кірчеткені улуғларны өріндірген, че пір ле кізінің (Сакопыйның оолғының) арғызынзар хырт харахтығ көрчеткенін сизін салған устағҷы кізі (ТМ ПТ). *Аҷазы Москвадаң ағылған пластинкадағы көгні читтер хыҷыхтығ исчеткеннер* (ЧЛ УУЧ).

ХЫЫ *адал.* Пірее нименің тилізінде өөніне кіргені, пірее ниме-нооның хыниина кіргені. – Разгар чего-л. *Харах арачылир ӱчӱн пазох пір харбас хыызында* (ХЧК). *Тоғыс хыызында парған туста, прайзы даа көгліг көӈніліг полғаннар* (НК КХ).

ХЫЫЗИРҒА [хыыза-] *иділ.* 1. Най тың иртіре поларға (чиділіп, хатхырып). – Разражаться чрезмерным смехом, закашливаться или начинать плакать неудержимо; закатываться (от смеха, от кашля). *Соох кии тартыныбызып, хыызаанҷа чиділген* (КС Т). *Тасхар хысхы соохтары турыбысханда, хыызирға сағыс чох полған* (ТИ МП). 2. Най көп поларға. – Быть в большом количестве, избыточно. *Пӱӱн клубта чон хыызаплача. Ол көлде палыхтар хыызапча одыр, парыҷар андар, – тіпче апсах* (АТ).

ХЫЫЗЫНАРҒА [хыызын-] *иділ.* Хомай сарин алынарға. – Приобретать дурную привычку. *Олғаннар, іҷелері чох өзіп, хыызын парғаннар даа тирге чарир* (ХЧ). *Пу мал, хыызынып, ӱгрен тее партыр, паза ла полбаста, аны соғарға килізер тіп чоохтан салған хадарчы апсах* (ДН ЫА).

ХЫЫЙТ! *хыйғ.* Атты чӱгӱртчең сӧс. – Возглас, которым побуждают лошадь к бегу, гикание. *Анаӈ на соорзар кире атығып, «Хыыйт, тораат!» тіп аахтап ала, хамҷызын сапхан* (КВ МТ). *«Хыыйт!» тіп, позыт көрген Сабис сарығ тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістелізе түскен сарығ тайныӈ* (ДН ЫА).

ХЫЫЛАДА *нареч.* 1. Табырах, тудығ чох. – Быстро, стремительно. *Хыылада чӱгӱрерге. Ағбай хыылада чоохтан парыбысхан* (ТМ ПТ). 2. Сыӈырап, сиихтап. – Со звоном, свистом. *Чурт ээзі саарсых ніӈі ӱзе тартылған көгенектіг, көксін хыылада тынып ала, Ягорзар кізілер арали хазыр көріснең олаӈнап килген* (НК КХ). *Сӱлейкені хыылада көзенекті іт турған* (КИ НЧ).

ХЫЫЛАС *адал.* Көксіндегі сыылас. – Хрип (в груди). *Тохта, чоох чоохтанарға чарир ба? – сурынған хыылас ӱннең, күскӱ ағас пӱрі чіли, сырайы пӱре тарт парған апсах* (ТМ ПТ). *Клянча апсах түрче паргандох, тамаанда хыылас истіле түскен* (БФ ХЧ).

ХЫЫЛАХ *пілд.* Сыӈыраас, сыылаах. – Характеризующийся свистом, жужжанием, шипением // свистящий, жужжащий, шипящий. *Усхурбадах хазыӈасты, чӧскін хыылах танычах* (ЧП). *Хайдағ иркеҷексің, – хыылах тынысnаӈ чоохтанып, чиділ сыххан* (ТМ ЧЧ).

ХЫЫЛИРҒА [хыыла-] I *иділ.* Парчан күс салып чӱгӱрерге, учуғарға, иртерге. – Бежать изо всех сил, *разг.* пролететь, умчаться со звоном, со свистом. *Я, хой ла чахсы хадарзам, техникумны, заочно даа полза, тоозам, анда тут хал постарғайахты күскӱ туста чазыда, Москвазар хыыли ла халам* (КИ МН). *Тохта, хайдар іди, чӱгӱрҷең ат чіли, хыылапчазыӈ, Валя?* (ДС ИКС).

ХЫЫЛИРҒА [хыыла-] II *иділ.* Көксінең сыылас сығарарға. – Издавать хрип, свист; хрипеть, свистеть (в груди). *Көксімде хыылапча. Хаҷыған пай тапсабаан, өкпезі тыысталып, хыылаан* (ТМ ПТ).

ХЫЫҢНИРҒА [хыыңна-] *иділ.* 1. Алыспинчатхан сööде табыс сығарарға (техникадаӈар, механизмнеӈер, машиналардаӈар). – Издавать длительный монотонный звук, гудеть (о технике, механизмах, машинах). *Чолҷа чӱгӱртчеткен улуғ машиналар ӱзігі чох хыыӈнааннар. Тракторлар тыхтапчатхан орында моторлар тыӈ хыыӈнааннар.* 2. Тыӈ истілчеткен узун табыс пирерге. – Издавать протяжный громкий звук, сигнал. *Кинетін прай машиналар хыыӈнап сыхханнар. Аплай самосвалын тағ чоғар хыыӈнадып ала пастырча, че анзы ырах таа пар полбинча* (БФ ХЧ).

ХЫЫРАЙАРҒА [хыырай-] *иділ.* 1. Пірее ниме іле пілдіртерге, топтайарға. – Выделяться торчком, торчать. *Пазыӈда ниме-де хыырайча. Олар пабалары Казанныӈ килигенін көрзелерӧк, читкелеккеӧк чалғыс тураҷахтаӈ сыға салызып, чодаҷахтары хыырайызып, удур ойлазарлар* (КВ А). 2. Хорғы-

дарға. – *перен.* Грозиться (размахивая руками). *Хыырай турарға. Аны сох саларға идіп, хыырайарға.*

ХЫЫРАРҒА [хыыр-] *иділ. көр.:* **хығырарға**.

ХЫЫРТАЙАРҒА [хыыртай-] *иділ.* 1. Хыйыр көрерге, хыртыстанып хайарға. – Коситься, выражать недовольство взглядом. *Ағаа хынмин, хыыртайарға. Ниме маґаа хыыртайчазың тіп, ол минзер көні көрібіскен* (СА КК). 2. Чоохтаспин, хыртызын көзідерге, сізерге. – *перен.* Дуться. *Тапсабин, хыыртайарға. Нимее ол хыыртай чөрче полчаң.*

ХЫЫРТИРҒА [хыырта-] *иділ.* Піреезіне хыртыстанып, тарынып, көрерге. – Косить, смотреть искоса, бросать сердитый взгляд. *Ол иней ағаа хыыртирға ӱгрен парғанын сизініп, паза даа тапсабин салған* (ТН КК). *Немец андар хыырти көрчеткенін сизін салып, ол, паза ла полбаста, андарох удур чікелебіскен* (КИ ЧХ).

ХЫЫХТИРҒА [хыыхта-] *иділ.* Ікі ниме урунызып, хыых тіп табыс сығарарға; ығырирға, сыыхтирға. – Издавать скрип, похожий на хыых, неприятный звук от трения двух предметов друг о друга. *Ізік мыныӊ алнында хайди азылчаӊ, сах ідӧк хыыхтаан* (ТМ ЧЧ). *Ана ол туста оградa ізігі хыыхтабысхан* (КИ ЧХ).

ХЫЫРЧЫ *адал.* 1. Хығыртығ. – *саг.* Приглашение. *Той алнында оолнаӊ хыс хыырчылар тимнеееннер. Ол он чыл мыныӊ алнында школаны тоосханнарға хыырчылар тимнірінде араласхан полған* (СА КК3). 2. Хығыртығ идерге килген кізі. – Приглашающий человек. *Ӧліміме мин позым хыырчы ыспассым* (ТМ ПТ). *Хыырчыларны сағып ала, олар, паза ла полбаста, узирға чадыбысханнар* (ЛЧ).

Ч

ЧАА I *адал.* 1. Хазналарныӊ, чоннарныӊ, кизек чоннарныӊ, класстарныӊ алай халых пӧліктер аразындағы тиригліг кӱрезіг. – Война как вооруженная борьба между государствами, народами, племенами и т. п. или общественными классами внутри государства. *Хылыс сӧӧртеніп, чаа кірбезін пу чуртха* (АМ). *Алчыбай чаағa парыбысханда, ибінде ічензі ле халған полған* (СЧ ПТ). *Хачан-хачанох иртіп парған ханныг чаада хада чааласхан аргыстарыныӊ омалары, пірсі пірсін алыстырып, харахха көрінген* (ИТ). 2. Хыртыстаныс, хырыс-табыс. – Вражда, ссора. *Хончыхтар, чир ӱлес полбин, чаағa кірібіскеннер. Чаа, таластар тохталғанда, хончых чоннар амыр чуртап сыхханнар.* 3. Сириг, тиригліг кӱстер. – *уст. фольк.* Войско. *Ағар чаа. Ікінчі чаазы килгенде, чӱс кізі сургазыӊ, Улуг пиг* (ХН). *Хара ханныӊ пастағы чаазы килгенде, чӱс кізі хабазыг пирген* (ХН). 4. Экономика, политика паза ан. п. кӱзін тузаланып, пос пӧгініне чидіп алар ӱчӱн кӱрезіг. – Война как борьба за достижение своих целей, ведущаяся средствами экономического, политического и т. п. воздействия на кого-, что-л. *Министрнің көрізінең, анзы санкциялыг чаа «саӊай тузазы чох ниме» полчатханын көзітче* (ХЧ). *Пӱӱнгі туста тилекейде чаалар парох, чазыттыг даа чаалар пар.* □ **Ағар чаа**. – Тяжкая, кровопролитная война (*букв.* Кровопролитная война). **Амыр хоныхкиреқсізең, чаа киреене ӱгрен.** – Если хочешь мирно жить, военному делу обучись (*букв.* Если ты нуждаешься в мирной жизни, учись военному делу).

ЧАА II *адал.* Соғаннаӊ атчаӊ тириг. – *уст.* Лук (оружие). *Анда-мында чаалар чатхлааннар, че ӧліглер көрінмееннер. Оймах хасчатхан кізілер кинетін хайдаг-да ах нимелер көр салдылар, чахсаан көрзелер, мӱӱс чаалар таап алтырлар.*

ЧАА III *хыйг.* Чоохтағныӊ тузазын тыытчатхан сӧс. – Междометие с усилительным значением. *Сині анда көргем чаа! Мин анда полдым чаа!*

ЧАА IV *киз.* Пірее ниме идерге ынабинчатханын көзітчеткен сöс. – Частица с отрицательным значением, показывает нежелание что-л. делать, отказ от чего-л. *Чаа, мин синнең хада парбаспын. Чаа, сағаа полыс полбаспын.*

ЧААЛАДАРҒА [чаалат-] *иділ.* 1. Алынҷа хазнанаң, чоннаң, кизек чоннаң, класснаң алай халых пöлігінең тірігліг харбазыг (кўрезіг) апардырарға. – Заставлять вести войну (с отдельным государством, народом, племенем, общественным объединением или классом внутри государства), завоевывать кого-л., что-л. *Ол, пірде алғым өзіп, пірде чааладып, тілін, кибірлерін, улуғ поғдархазын – пічиин — пу кўнге читірген* (АТ). *Хакастар за моолларға чаалатхан соонаң мал өскірчең культураны алынып таа алған ползалар (чир маанниры өöн тоғыс полбинысысхан), олар сын кочевниктер полбааннар* (АТ). 2. Тастадарға, сыбаладарға. – *перен.* Быть обкиданным чем-л., оказаться под ударами чего-л. *Пірсінде, ол аалға чиділ алып, тынанып аларға одыр салғам, анаң на, кил, оох олғаннарға таснаң чаалатхам.* 3. Атырарға, атысха пастырарға. – Попасть под огонь кого-л. *90 чылларда піс пір хати хайдаг-да таныбас кізілерге чаалатхабыс, соонаң, оларны милиция тудып алғанда, піліп алғабыс, олар пісті хорғыдарға ла иткеннер тіп. Улуғ нимес отряд чазынарға маңнанмаан, аннаңар ыырҷы вертоледына чаалатхан.* 4. Хырыстырарға. – *перен.* Быть обруганным, бранимым. *Ол ипчізіне киҷее чаалатхан полбас па, аннаңар көңні чох пас чöрче. Ораман Петрокавич пір дее хаҷан пірдеезіне чаалатпаан кізі полча.*

ЧААЛАЗАРҒА [чаалас-] *иділ.* 1. Алынҷа хазнанаң, чоннаң, кизек чоннаң, класснаң алай халых пöлігінең тірігліг харбазыг (кўрезіг) апарарға. – Вести войну, вооруженную борьбу с отдельным государством, народом, племенем, общественным объединением или классом внутри государства. *Хырғыстар оларны ікі кўн чаалазып ала сўріскеннер* (ХЧ). *Ол самолет Илбек Ада чаа тузында Мурманск облазында, фашисттерден тоғыр чаалазып, чуртазын пир салған пістің чир-суғҷыбыс Дмитрий Степанович Коваленконың сöögін ағылған* (ХЧ). 2. Чаа араласчызы поларға, чаада аралазарға. – Воевать, быть участником войны, участвовать в войне. *Улуғ лейтенант Игорь Ахпашев Грозныйда, кöйчеткен танкты тастабин, ыырҷыдаң тоғыр чаалаҷхан* (ХЧ). *1943 чылда ол 239-ҷы атыгҷы полктың 1-гы ротазының 1-гы батальонында чаалаҷхан* (ХЧ). 3. Тастазарға, сыбалазарға. – *перен.* Бросаться, кидаться; бросать что-л. друг в друга. *Туған даа ползалар, пірееде тизек-таснаң чаалас турҷаңнар. Аппағас харға öрініп, хызыл пулғах олғаннар, удур-тöдір чаалазып, аахтасча тасхар* (ВМ ИО). 4. Пірeезінең хырызарға. – *перен.* Ругаться, браниться с кем-л. *Сағынчам мин: хайранох кізілер пір харыс чир ўчўн чааласча* (ВМ КС). *Чуртас тооза Валя тоғыстағыларынаң чааласхан, аннаңар, ол ўреенде, чыырына тоғызынаң кізі дее килбеендір.*

ЧААЛАЗЫҒ *адал.* 1. Алынҷа хазналарның, чоннарның, класстарның алай халых пöліктерінің аразындағы ўр нимес иртчеткен тірігліг кўрезіг.– Сражение, битва. *Ана ол чаалазығлар тузында Михаилнең паза аның арғыстарынаң хорғыстыг даа, кўлкістіг дее кирек пол парған* (ББ ТС). *Илья ырах нимес арыгда чазыныбыстыр, чаалазыг тоозылғанҷа ойымда, хозан чіли, чазынып чаттыр* (ИТ). 2. Пірее пір чирде алай хости чуртапчатхан кізілернің, чоннарның аразындағы тартызығлыг сурығларның сылтаанда, төлдең тöлге парчатхан ыырластың сылтаанда пол парчатхан тірігліг харбазыг. – Вооруженный конфликт. *Тірігліг чаалазыгны кем пастабысхан? Чечен чірінде чаалазыглар тохтабинча* (ХЧ). *Россия хырыгларында чаалазыглар полчатханы истіле халча.* 3. Пірeезінең хырыс-табыс иткені. – *перен.* Ругань, ссора с кем-л. *Синнең чаалазыг ўр полды ба? Оларда хатап чаалазыглар пасталыбысты полар.*

ЧААЛИРҒА [чаала-] *иділ.* 1. Алынҷа хазнанаң кўрезерге. – Вести войну, завоевывать кого-л., что-л. *Че ол чирлерні чаалап аларға кўстері читкіче полбаан* (ХЧ). *Хан Миргеннің чуртын чаалап килген айнаҷахты кўлўк ипчі тооза ödірглир* (ХЧ). 2. Тастирға, сыбалирға. – Бросать, кидать. *Пірееде ирт*

париған пуғаны хат парған тобырахнаң чаалапча (БТ МП). *Олғаннар ойын иртірчеткен кізінің сурығларына нандырғаннар, ағастаң тимнелген пуланға аңнап, аны мерчіктернең чаалааннар, сöспектер тапханнар, арғамҷы тартханнар* (ХЧ). 3. Хырызарға. – *перен.* Ругать, бранить. *Степан орай нанған, аннаңар ипчізі аны матап чаалаптыр. Чаалаза даа, пости нооза, хайтпас!* 4. Пірее нимені чаалазығ хоостыра айландырарға. – Отвоевать, вернуть, получить что-л. обратно в результате войны. *Ол городты пістің бригада, чаалап, немецтернің холынаң позытхан* (ХЧ). *Чарға чидіп, олар улуғ нимес чир чаалап алғаннар, соонаң аны илееде алғыдыбысханнар* (ХЧ).

ЧААЛЫҒ *пілд.* 1. Тирігліг күрезігнең палғалыстығ. – Военный, имеющий отношение к войне; с войной. *Ол чаадаңар чоохтирға пір дее хынмаҷаң, чаалығ киноларны көрбеҷең* (ХЧ). *Сынап таа, аба хара аттығ алып Хараң Сейзең чаалығ килібіскен* (ХН). 2. Ыырластығ; хырыс-табыстығ. – Враждебный; скандальный. *Андағ хомай оңдайы ӱчӱн хонҷыхтар чаалығ пол парғаннар. Чаалығ даа ползалар, пірееде изеннес салчалар.* 3. Экономика, политика паза ан. п. күзін тузаланып, пос пögініне чидіп алар ӱчӱн күрезігліг. – Военный, имеющий войну (о борьбе за достижение своих целей средствами экономического, политического и т. п. воздействия на кого-, что-л.). *Пӱӱнгі күнде пістің хазнабыс чаалығ оңдайда чіли пілдірче, прай ла чирде пістің сарибысса хыртыстаныс іле. Америка Кубадаң тоғыр илееде тус чаалығ күрезіг апарған, че кубадағылар сыдасханнар.* □ **Чағынғы туған чаалығ полҷаң, ыраххы туған ынағ полҷаң.** – Близкие родственники враждуют, далекие – дружат (*букв.* Близкий родственник обычно бывает враждебен, дальний родственник обычно бывает дружен).

ЧААН *адал.* Сари. – *саг.* Сторона. *Паза ла көргенде, тігі чааннаң олғаннар күреліс килтірлер. Алны чааныма ах мал пӱт халзын, кисті чааныма аңнаң хус пӱт халзын* (ЧТ).

ЧААРҒА [чағ-] *иділ.* 1. Сӱӱлирге, тоолирға. – Идти (об осадках). *Пір позырах иртен, көзенектең көрібіссем, тасхар напнаа хар чаап партыр* (БФ ТО). *Пастағы күскӱ харлар соонаң, наңмырлар чаап иртіп, пазох чылыбысхан* (НК ХХ). 2. Тик килерге. – *перен.* Доставаться даром, легко, соответствует русс. **падать с неба**. *Ахча оларға öөртін чаапча осхас. Тик чаапчатханда, ноо кілеҷең, пір дее кілебинче Пидора* (ЧЛ УУЧ).

ЧААХ *киз.* Тоғыр полғанын, чаратпаанын көзітчеткен кизегес. – Нет, частица отрицания. *Чаах, итпеспін. Анда хысхызын халтырап одырарға ба? Чаах!* (ЧХ).

ЧААҶАХ I *адал.* Охчаа; час ағаснаң иткен, соғаннаң атчаң тиріг. – Лук (оружие). *Час ағастаң иткен чааҷахтарыбыснаң чолда ах атып ойнап, сала ла орайлат салбаабыс пайрамның саңай хыныстыг тузына* (МТ). *Ол холға ла урунған нимелерні – хыптыны паза чааҷах тимірееп – хаап алған* (ГК ПА).

ЧААҶАХ II *адал.* Хылларнаң ӱн, көг сығарҷаң ат састарынаң узунға тартылған öнетін иділген ағазах. – Смычок. *Чааҷағы сын парып, ойнап таа полбады. Наа чааҷах ізестіг көрінче.*

ЧААҶЫ 1. Армияда служить полчатхан кізі. – Солдат // солдатский. *Чааҷылар постары аразында нимедеңер-де ӱр чоохтасханнар* (ГК ПА). *Чааҷыны Самдар ағa, улуғлап, чир столының кистінзер одырт салтыр* (БФ ПТН). 2. Тирігліг күрезігде араласчатхан кізі. – Воин, боец // воинский, бойцовский. *Чааҷы тирии көп табылбаан. А мин сынап андағ чааҷы поларым, – тидір Күдет, оң холын мунзурухти тут киліп* (БФ ПТН). *Аның істінде, тізең, аҷамның чааҷы пöриндегідег пис азыр чылтыс чарып турыбысхан* (ТН ТКÖ).

ЧАБА *деепр.* **Чабарға** иділістің деепричастие формазы, хадыл иділістерде пастағы чардых чіли тузаланылча. – Деепричастная форма глагола **чабарға** ‘закрывать’, используется в качестве первого компонента сложных глаголов, соответствует русс. приставке **при-**, наречию **вплотную**. *Соох, пустыг суг чаба урдырған партизаннар айыл парғаннар* (МТ). *Нанҷызы, тізең, китеп алып, суг чаба сазыбызып, хатхырып, ээрепче* (ХЧ). *Палалар пір дее піл полбинчатханнар, ноға іҷелері*

паза пиҷелері, сундухтаң сығарған чахсы көгенек-киптерін көксілеріне чаба тудып, ылғазып ала, нандыра салғлабысчалар (ХЧ).

ЧАБАҒА *адал.* Ікі частығ хулун. – Двухлетний жеребенок. *Улуғ аалның істінде улуп халар адай даа халғыспааннар, улуғ чазыда чабаға, хулун чара ойлатпааннар* (АЧ А). *Ідөк кічіг паланы хулуннаң тиңнестірчеткен хыйға сөстерде өөнінде кізінің чон аразында хайдаг кізі полып чөрерінеңер сағысты таапчабыс: аттың чорығы – кічігдең, кізінің чахсызы – чиштең; ат полары – хулуннаң, ир полары – олғаннаң*; *чабағаны ат өскірерге, паланы ир өскірерге* (ХЧ).

ЧАБАҒАЛЫҒ *пілд.* Ікі частығ хулунныг. – Имеющий двухлетнего жеребенка; с двухлетним жеребенком. *Сағызы мал-хусха сабыл парған, аннаңар оларны көрерге пии адыҷах тутчабыс, тізі хулунныг паза тізі чабағалыг* (ХЧ). *Чазыда чабағалыг пии оттапча. Пилі ала хара чабағалыг Ай Молат.*

ЧАБАЛ 1. Хомай, чахсы сари чоғы. – Зло, неприятность // злой, плохой, гадкий, дурной // зло, плохо, гадко, дурно. *Хакас чонның кибірліг киртінізі хоостыра, От инезі ибні хайраллаҷаң, чабал хуттардаң арачылаҷаң, пайирға полысчаң* (ХЧ). *Я, мин сірерге чабалбын, хуу хатпын, ачын пүүрбін* (ШВ ЧОХ). 2. Хылыхтыг, өкпеліг. – Злой, злобный, зловредный // зло, злобно, зловредно // злость, злоба, зловредность. *Чабал олғаннарға чоо чаалат парча* (БФ ПТН). *Іҷем, кино көріп, тіҷең, хайдаг чабал сағыстыг кізі полған, іди хылынарға чарабас* (ХЧ). 3. Иргі, изелчеткен, нимее чарабас. – Ветхий, старый. *Хызыл көлнің азаанзар тарта, кизек часпаң орныҷахта алты талалыг, чадағай хырлыг, күнге хазарта көй парған чабал ибіҷек турған* (ДН ЫА). *Иртен-иирде соох тан Айдоның чабал тоныҷағын тігдең-мыннаң тобыра саап чөредір* (КВ А). 4. Хомай, изі чох, оңдайлыг нимес. – Дурной, плохой, неприятный // дурно, плохо, неприятно. *Пастағы күгүрт полза, чуртас чахсы парзын тіп, ипчі, ибдең сығып, көпсекнең тураның пулуңнарын сапхлап, чабал, артых-пузух нимелерні «хыйа сүрҷең»* (ХЧ). *Сых өт парған хахпас үстүнде чызы чабал көп миске өсче* (МК ТХ). 5. Күзі чох, арых, айастыг көрінчеткен. – *перен.* Слабый, жалкий // слабо, жалко. *Ол пірсінде, хысхыда, халтырасчатхан паза өзөкчеткен чабал адыҷахты, чылыг сүт таап киліп, умҷулабысхан* (БФ ПТН). *Айапча, азах алтында путхалысчатхан чабал адайахты чіли айапча* (ВШ ЧС). 6. Хомай, чут (күннеңер паза ан. п.). – Дурной, плохой, ненастный, неблагоприятный (о погоде, дне и т. п.) // дурно, плохо, ненастно, неблагоприятно (о погоде, дне и т. п.). *Итсе-де, күн чабал полза алай ачыг соохтар турыбысса, ырах чөрбинчелер* (ХЧ). *Хайдаг-да синге турыспинчатханы; хысхызын чабал күннер полыбысса, хойларны туйух хазаадаң сығарбин азыраҷаңмыс* (НТ ТК). 7. Тың истілчеткен, изі чох; тың иде истілчеткен (үннеңер паза ан. п.). – Истошный, дурной (о голосе и т. п.). *«Айна» туйух хазаазар оорли халған ипчінің чабал үнінең* (ДН ЫА). *Чабал табыснаң абоғырып, стенее чапсын парған турчададыр Норо* (ГТ Ч). 8. Тыыдыстыг тузаны таныхтирға киректелчеткен сöс. – *разг.* Используется для выражения значения интенсивности. *Чабал аахтирға. Школаа даа парғалах, а карт чабал наарча* (ТИ ХӦ).

ЧАБАЛКАЙ *пілд.* Чахсы нимес, тың на оңдайлыг нимес, хомай арах. – Плохонький. *Читкен сағаа андаг полып аларға, – ыдыргахтанча Кола, үнін ніске иде сығарып ала, – синің адың даа чоғыл, кирек полза, пу чабалкай тохпах хулах сини нимес, Абанахти* (БФ ПТН). *Чабалкай малыҷах чазыда чадап ла пас чөрчеткен, пасха маллар андар хайыг салбааннар.*

ЧАБАЛЛАЗАРҒА [чабаллас-] *иділ.* Удур-тöдір хылыхтанызарға, чабалларын ураргa (көп кізідеңер). – Хулить, порочить, ругать друг друга. *Чабых чыылыгда, нанҷылар, чаңдазып піс алааңар – чабалласпасха соонаңар, чалахай ла полааңар* (НД КЧ). *Син ноға іди чазырындың, кирек хомай парыбызар, чабаллазарбыс* (ПШ).

ЧАБАЛЛАНАРҒА [чабаллан-] *иділ.* 1. Піреезіне хылыхтанарға, чабал көңнін ураргa. – Злиться, изливать злобу на кого-л. *Ырахтынох көрінче, Күдетсер ол чабаллан килче, ноо-да ниме чоохтанча, таң* (БФ ПТН). *Чабалланза даа, прай саринаң чахсы пілдірҷең. Оңардың, ағаа чабалланарға*

килген (ТМ ПТ). 2. Өкпеленерге, сасхахтанарға, тарығарға. – Яриться. *Алын азахтарының пірсінең аран-чула хайди даа хара чирні ходыра тееп четкенін, нимее-де чабалланчатханын алай өктемненчеткенін көзіт саларға киректелче* (АС КА). *Чоон хара адай, піске чабалланып, илееде ӳр ӳрген.*

ЧАБАЛЛАНЫС *адал.* Пірее нименің алай кізінің хомай ла сарин көріп, хомайлап, өкпеленіп ала чоохтанғаны алай хысхырғаны. – Скандал, ругань. *Нинҷе дее ахча пирзе, чиит ипчізі чабалланысха ла кір парча. Пастых тоғынҷыларының чабалланыстарын пір дее испеен, аннаҷар амыр ла пас чӧрген.*

ЧАБАЛЛАС *адал.* 1. Кізінің хомай ла сарин көргені, хомайлааны, пыролааны. – Опорочивание, осуждение. *Итсе, минің улабам уғаа чахсы, амыр, ах сағыстығ кізі полған, аннаҷар ол пір дее хаҷан чабаллас чоохтар сығарбасчых. Тарап сыххан прай тиксі Слонны чабаллас, кӳліс* (НД С). 2. Хырыс-табыс, харғаныс. – Ругань, брань, проклятия. *Чабаллазына сыдабинча, удур аахтапча. Эх, – тіпче, – синің абахайың ӳчӳн тооза чабалласты артын парим!* (РЧН).

ЧАБАЛЛИРҒА [чабалла-] *иділ.* Пірее нименің алай кізінің хомай ла сарин көріп, хомайлирға, ниме ле полза чоохтанарға. – Хулить, порочить, ругать. *Мин сині чабаллабаам хайза, а!* (БФ ПТН). *Олар иреннерні чабаллабинчалар* (ШВ ЧОХ).

ЧАБАН *адал.* Хой хадарчызы. – Чабан. *Пасха чабаннарның пір ле хойның оорхазын салдабаан ол* (ХА). *Чабан полып, мындағ ізіглерге көнік парған полар* (ИТ КМ).

ЧАБАРҒА [чап-] *иділ.* 1. Пірее нимені туйухтирға, пиктирге. – Закрывать, затворять что-л. *Гриша, оларның соонча сығып, ізікті чаабызып, ағазыҷахты нандыра сух салған* (БТ О). *Оградадаң сығып, ізиин чаапчатханда, Маңнай иней улуғ чоохта хаңаадаң салаа тӳзірчеткен* (СЧ ПТ). 2. Пірее нименің ӳстӳн хыптирға, хырлирға. – Крыть, покрывать что-л. *Ікізі хой теерізінең иділген, оларны Майра, торғынаң чаап, сіліглептір* (ХЧ). *Мария Еремеевна сах андох тура хырын чабарға чардылар, профлист алтыр* (ХЧ). 3. Піреезін, пірее нимені пӳргирге, ӳстӳне ниме-де саларға. – Укрывать, укутывать кого-, что-л. *Андох ипчі кізі көгенеенің идеенең палазын чаапча* (ГТ Ч). *«Ах кииске одыртарға», «ах кииске пазарға», «ах кииснең чабарға» чахсы, амыр-хазых чуртасты, азых чолны таныхтаҷаң* (ХЧ). 4. Азых ниме-нооны чабых идерге, пірге чыырға, піріктірерге; нуғарға. – Сложить, сомкнуть что-л. раскрытое, развёрнутое; закрыть (глаза). *Узирға сағынып, хараан чапса даа, ноға-да кірбіктері чара ла ойлас турғаннар* (КИ ЧХ). *Пазын пазох частыхсар тӳзіріп, харахтарын чаабысхан* (КИ ЧХ). 5. Піреезін харибге кирерге, одыртарға. – Сажать кого-л. в тюрьму. *Сайбағчыны чаап салғаннар, ам ол прай чуртазын харибде иртірер. Аны, хасхыда чӧрген тіп пыролап, харибге чаап сыхханнар* (ХЧ). 6. Пірее нименің, тирігнің тоғызын тохтадарға. – Остановить работу, движение, действие чего-л. *Суғ кранын чабарға. Хысхызына дачада чарытхыны ӳзібізіңер, газ баллоннарының вентильлерін чаап салыңар, оларны хада апарыбыссаңар, улам чахсы полар – пес ӳс парза ла, трубазын чаап турыңар* (ХЧ). 7. Хайдағ-да орынзар чолны туйухтирға, кізілер кір полбас, чит полбас иде идерге. – Прекратить доступ куда-л., сделать недоступным для проникновения куда-л., посещения чего-л. *Европазар пір дее террорист кір полбас паза хорғыстығ теракттар ит полбас ӳчӳн, Сирияның паза Турцияның аразындағы хырығны табыраанча чаабызарға кирек* (ХЧ). *Интернет пастыра саарбахтарны саба чолзар тартчатхан (ол санда посха хол салынарға кӧӧктірчеткен) сайттарнаң кӳрезерге, наркотиктер чолын чабарға, закон хыйыстыра миграциянаң кӳрезерге паза даа пасха чӧптер пирілген* (ХЧ). 8. Піреезін тура істінде пиктирге, чабығда тударға. – Закрыть, оставить кого-л. в помещении, затворив, заперев дверь. *Оох палаларын, тасхар даа сығарбин, туразының пір пӧлиинде чаап салча, позы, тізең, анда-мында сӳс чӧрче. Ойлаңа хоосхазын Петке шкафта чаап салған. Пычон даа иртінче аринча. Ноо нимее аңмарға чаапча ол ипчіні* (ДН ЫА). 9. Пірее хазна алай идінҷек учрежденіезінің, пӳдістің тоғызын саңайға тохтадарға. – Закрыть, прекратить деятельность (государственного или частного

учреждения, структуры). *Россияда тура хадыллары аразындағы ағас пөліктіг психоневрологическай интернаттарны чабарға сағынчалар, аннаңар искірген вице-премьер Ольга Голодец* (ХЧ). *Пии аймаандағы Хызыл хара суғ аалда школаны чабарға итчеткеннерінде, орындағы паза Кічіг Нонып аалдағы чуртағчылар Хакасия пазына айланыс пічіин ысханнар* (ХЧ). 10. Пірее нименің ӱстӱн сырнаң паза ан. п. сӱртерге. – Покрыть, нанести, наложить на поверхность слой чего-л. (краски и т. п.). *Анна Саламатова ӧрт ӱзірчеңнернің куртказын кискен, ол брезент осхас материалдаң тігілтір, аны кӧйбес нименең чаап салчаттырлар* (ХЧ). *Лакнаң чапхан паркетче саналығ ла чіли чыл чӧрче* (ХЧ). 11. Пірее нименің ӱстӱне чадарға (көбізін хардаңар). – Покрыть, устлать собой какую-л. поверхность (в основном, о снеге). *Хар чалбах чатхан чазыны чапхан. Иртен турғанда, хыро наа пӱрліг ағастарны чаап салтыр. Анаң, иртіп, хысхызы читсе, ах хар, ах пулут пола, чазының ӱстӱн чаабысчаң* (КВ А). 12. Пірее нимені көрінмес идерге. – Заволакивать что-л. *Тун пайрам пасталыбысса, обед соонаң хайди даа хазыр чил кӧдірілче, хара палғас кӱн хараан чаабысча* (АС КА). *Хара пулуттар, хойып, тигірні чаап салар лар, кӱн хараа паза көрінмес!* 13. Пірее ниме ӱчӱн хорадығны айландырарға; читпинчеткен нимені толдырарға. – Покрыть, возместить что-л. истраченное, израсходованное. *Ол оңдайнаң спортсменнерні чуртадып ахча тоғынчатханнарны ідӧк ЖКХ ӱчӱн алымнарын чабарға кӱстирге пӧгінілче* (ХЧ). *Дефицитті чабар ӱчӱн, федеральнай бюджет ікі фонднаң тузаланча, килчеткен чылда олар Национальнай ис-пай фондына піріктірілерлер* (ХЧ). 14. Тӧлирге. – Оплатить долги, кредиты и т. п. *Дмитрий Медведев федеральнай кін регионнарның коммерческай ӧдістерін чабарға бюджет кредидін пирерінче тоғысты узарадарын таныхтаан* (ХЧ). *Юстиция министерствозының законопроекті хоостыра, алымныг кізінің чуртын, ол сӧбіренің чуртаңаң палғыс орны полза даа, алымны чабар ӱчӱн алып аларға чарадарға сағынчалар* (ХЧ). 15. Иртірілчеткен нимені тохтадарға, тоозарға. – Закрыть, окончить ведение чего-л. *Чӧптезіп, 28-чі чайаачы сезонны пу операнаң чабарға чаратхабыс* (ХЧ). *Марығның пайрамныг чардығын чапхан турнирнің ӧӧн чарғычызы Виталий Григорьевич Чичинин: «Пу турнирге Хакасияның прай даа аймахтарынаң кӱресчілер чыылысханнар»* (ХЧ). 16. Чӧрімде, колоннада паза ан. п. прайзының соонда парарға, поларға. – Замыкать, идти, ехать последним, находиться в конце шествия, колонны и т. п. *Колоннаны «Санын тохтадыбыс!» плакаттыг студент чапхан* (ХЧ). *Узун колоннаны чаа машиналары чапхан* (ХЧ). 17. Чолға паза ан. п. нимее пірее нимені тӧзирге. – Покрывать, выстилать, вымащивать что-л. (дорогу и т. п.). *Пӱдірігчілер таниинаң, олар хысхычасхы хайди иртерін көрерлер, тӧзеен чолда читпестер ілезіне сығысса, асфальт чабар алнында оларны чох идерлер* (ХЧ). *Пасха орамаларны пастағы туста сайнаң чабарға, анаң ікі-ӱс чыл пазынаң анда асфальт-бетон тӧзирге* (ХЧ). □ **Көрген харах чапханча, чапхан харах асханча.** – Не успев закрыть открытые глаза, не успев открыть закрытые глаза (*букв.* Пока не закрыл смотревший глаз, пока не открыл закрытый глаз).

ЧАБАС *пілд.* 1. Амыр, тепкленмес (маллардаңар). – Смирный (о животных). *Пістің чабас тораадыбыс, пасхаңыл трактордаң хуйуп, сала ла ойлабыспаан* (НТ ТК). *Палалар, Лӱскезер чағын чӧрбеңер, тептір салар зар, – сизіндірген абаа олғаннарны. – Ол теппес. Лӱске амыр, чабас ат* (ХЧ). 2. Кізее харыспас, амыр. – Спокойный, тихий, кроткий. *Піске аның таг осхас улии паза амыр, чабас хылии кӧңнібіске чоо кірчең* (БТ МП). *Чабас тӧреен Апонның чалғыс тыны ла халған* (ПШ Ч). 3. Майың, амыр ағынныг, хазыр нимес (суғдаңар). – Спокойный, не быстрый (о течении). *«Чабас суг» кибелісте ол піди таныстырча хыгырыгчыларны ах тасхылларның пастарындағы пустардаң пасталчатхан тайға суунаң* (ХЧ). *Чабас суғның амыр абыдызына табырах узи пирген.*

ЧАБАССЫРИРҒА [чабассыра-] *иділ.* Амыр поларға, кізее, нимее тоғырланмасха; пасха кізінің оңдайынча поларға. – Успокоиться, быть спокойным, становиться смирным; идти на поводу кого-л. *Іди дее полза,*

торыг тай, улам өчезе, чабассырабинча (НТ ТК). *Хызыҷах, чабассырап, удур улуг ла тыныбысхан* (ЛК ССХ).

ЧАБДАНАРҒА [чабдан-] *иділ.* Харанарға. – Жадничать. *Нинҷе дее чабданзаҥ, ахчаҥ хорап ла турар. Аның сағызына кір турған школада хада үгренген часнаҥ чазыт арғыстары паза институтта аймах-пасха кружоктарға чабданып чөргені* (ФБ ХЧ).

ЧАБДАХ 1. Изер чох. – Неоседланный. *Азағы талтах – чабдах атха көп мүнтір* (ИК ИС). *Хапыңны ол табыс чабдах ат хыринда турчатханда хапхан* (ДН ЫА). 2. Чалаҥ атха изер чох мүніп. – Верхом без седла (на лошади). *Анаҥ көрзе ле, ол сас атха чабдах мүнібізіп, тастатхан полтыр, холы туна ла сізік* (ТМ ЧЧ). *Сабис сарыг тайға чабдах алтан көрген, анзы тайнаҷаан на тайнанған* (ДН ЫА).

ЧАБДАХХА *нареч.* Изер чох мүніп. – Верхом без седла (на лошади). *Анаҥ ол, пір сабдар атты систіп, чабдахха мүне тарта ла, чардых аттарын көлігде тасти, өзен істінзер чапчаҥ чідібіскен* (КВ А). *Ооллар чабдахха, хыстар, кирілер хаҥаалыг удур чүгүрткеннер* (МТ).

ЧАБДИРҒА [чабды-] *иділ.* Ниме-нооға харам поларға. – Жадничать, проявлять жадность, скупиться. *Ахчаа чабдып, позына пір дее ниме албинча. Пар нимее чабдыбаҷаҥ! Илееде тус ирткенде, ати пирді: «Кізі нимезіне чабдыбаҷаҥ!».*

ЧАБДЫ *пілд.* Харам; постаҥар ла сағынып, прай ла нимені миніксінчеткен. – Ненасытный, алчный, жадный. *Тоғынарға күстепчелер бе? Олар күстирлер – чабды чон* (ТМ ЧЧ). *Амғы чуртаста кізілернің ахчаа чабды пол парғаны көзіділче* (ХЧ).

ЧАБДЫЛАНАРҒА [чабдылан-] *иділ.* Харамнанарға, чабды поларға. – Жадничать, скупиться. *Аалчылап чөрген чоны алтынға чабдыланып килді полбазын* (ХТЗ).

ЧАБДЫЛАНҶЫХ *пілд.* Харам. – Жадный. *Итсе, Покрас, чабдыланҷых позы, пісті пір дее нименең сыйлабаан. Хайди даа полза, хайди даа хылынза, чабдыланҷых хонҷии путул сығарбаан.*

ЧАБЛАХ *адал., саг., көр.:* **яблах**.

ЧАБЫҒ I *адал.* 1. Сухчаҥ алай урҷаҥ нименің үстүндегі чапчаҥ чардығы. – Крышка, покрышка. *Наа ниме аның өнетін сканерліг чабии полча* (ХЧ). *Алғай чабии азылзын!* (ХЧ). 2. Пүдірігнің үстүндегі чапчаҥ чардығы. – Кровля, крыша строения. *Чир үстү, теербен чіли, чара тартылып, тураларының чабыглары, тахпайлар чіли, хан тигірзер көдірілчеткен* (ПБ ТЧ). *Тыхтаг тоғыстарынаҥар чоохтаза, анда ізіктер алыстырылғаннар, стенелер түзеділгеннер, амбулаториязар кірчеткен ізік үстүнде чабыг иділген* (ХЧ). 3. Чабынҷах. – Покров, покрывало. *Төреен күніне іҷезі наа чабыгны чахып салтыр. Сарыг чазыны хараазын ах чабыг чаап салған.* 4. Чаапчатхан, тözелчеткен ниме. – Покрытие. *Оймахтыг чолны наа асфальт чабиинаҥ чаап салғаннар. Соонаҥ аны пасха продукцияя айландырарға чарир – резинадаҥ тимнелген чабыгларны спорт паза олған площадкаларында тузаланар оңдай полар* (ХЧ). 5. Ниме-нооны чапчаҥ чардых. – Верх, крыша, тент. *Хырадаҥ хыраа чабии чох ниик газик чапчаҥ ойлапча* (ГТ Ч). *Ағаа хоза, соох тан пасталыбысхан, прайзын трибуна чабии алтынзар кире сүрген* (ХЧ).

ЧАБЫҒ II *адал.* Харибде одырғаны; харибге пиктеткені. – Заключение, лишение свободы. *Соловецкай харибде чабыгда полған соонаҥ, аны 1937 чылда Ленинградта, өлімге чарғылабызып, ат салчалар* (ХЧ). *Піл-дістіг, чабыгдаҥ сыххлаан большевиктерге мылтыхтар пирілген* (ББ ТС).

ЧАБЫҒЛЫҒ 1. Сухчаҥ алай урҷаҥ нименің үстүндегі чапчаҥ чардығы пар. – Имеющий крышку, покрышку; с крышкой, покрышкой. *Піс чабыглыг улуг нимес пластик ідіс тілеп сыххабыс. Мына отах ізии төзінеҥ Арминек чабыглыг тос харачах таап килген* (БФ ТО). 2. Хырлыг, пүдіріг үстүн чапчаҥ чардыхтыг. – Имеющий кровлю, крышу (о строениях); с кровлей, крышей. *Кошара, тізеҥ, сызыр чабыглыг полған нооза* (БТ МП). *Пастағы сомда хырлары чох чабыс туралар, хахпас чабыглыг, көрімі чох чайғы иблер көрінгеннер* (ГТ Ч). 3. Чабынҷахтыг. – Имеющий покров, покрывало; с покровом, покрывалом. *Чылыг чабыглыг орғанда кем-де*

чатчатхан. Азах меетке прайзынаң пурун сіліг торғы чабығлыг хыс пала чўгўр килген. 4. Тёзегліг. – Имеющий покрытие; с покрытием. *Резина чабығлыг стадион. Татьяна Курбатова сыныхтағлыг чорых тузында теннис кіні хыринда пўдірілчеткен арған чабығлыг улуг стадион, ниик атлетиканаң айғасчаң ёнетін тёзегліг чоллар хайди тимге сыхчатханын көрерге маңнанған* (ХЧ). 5. Ниме-нооны чапчаң чардыхтыг. – Имеющий верх, крышу, тент; с верхом, крышей, тентом. *Че иң не ёёні – чабығлыг «мискечек»* (ХЧ). *Тынанҷаң чабығлыг орын тимнелтір, іліг іліп, от азыраҷаң чир аннаң хости* (ХЧ).

ЧАБЫЗАХ *пілд.* Пёзік нимес. – Низенький, невысокий. *Апсах, нымзах маймахтарынаң ибнің чир полын сызырта пастырғлап, чабызах стол тимнеен аразында чоохтан чёрче* (ДН ЫА). *Тігдегі чабызах тураҷахтардаң кізілер пытыр-патыр полып сыххлабысханнар* (ХЧа).

ЧАБЫЛАРҒА [чабыл-] *иділ.* 1. Туйухталарға, пиктелерге. – Закрываться, затворяться. *Ол кізі орғаннаң кўреле парған, ідіс-хамыс хоғдырада, анаң ізік, азылып, чабылған* (КИ ЧХ). *Чабылған пластик кёзенекті дее оғырлар, сығара пазыбызып, азып алчалар* (ХЧ). 2. Хыпталарға, хырлаларға. – Крыться, покрываться чем-л. *Пастағызы Хыдаттағы торғынаң чабылған, ікінҷізі чібекнең хоосталған, халғанҷы тонның моркамнары, ўребезін тіп, хамнос теерізінең іділген* (ХЧ). *Чабылған сарай алтында хара машина илере тўсті* (ГТ). 3. Пўргелерге, ўстўне салыларға. – Укрываться, укутываться чем-л. *Анаң ах иснең чабылған хумартхы чардыны асхан* (ХЧ). *Олох фойедегі залда ах скатертьтернең чабылған столлар кистінде Илбек Ада чааның ветераны Михаил Александрович Лещёв, кизек чаалазығларда араласхан чаачылар, «Боевое братство» пірігістің кізілері паза патриот клубтарының чиштері одырғаннар* (ХЧ). 4. Чабых иділерге, пірге чыырыларға, піріктірілерге; нууларға. – Сложиться, сомкнуться (о чем-л. раскрытом, развернутом); закрыться (о глазах). *Соохха тоор парғаннаңар ба, харахтары постары ла чабылча, ачысча* (ХА). *Хараазын узубаан Манзарның кірбіктері чабылып пастабысханнар* (БТ О). 5. Харибге кірерге, одыртарға. – Быть посаженным в тюрьму. *Белоруссияда политика хоостыра харибге чабылған кізілер позыдылған соонда паза андағы табығлар чахсы ирткенде, піс пу чарадығны алғабыс* (ХЧ). *Аннаң хада 75 кізі харибге чабылған* (ХЧ). 6. Тохтадыларға (пірее нименің, тирігнің, программа тоғызынаңар), кірчее чох поларға. – Остановиться, прерваться (о работе, движении, действии чего-л., механизма, программы). *Соонаң садығчының Интернеттегі страницазы чабыл парча, ағаа сыгдырат полбиныбысчалар* (ХЧ). *Чабыл парған адрезіме кірчее чоғыл.* 7. Хайдағ-да орынзар чол туйухталарға, кізілер кір полбас, чит полбас иде иділерге. – Прекратиться (о доступе куда-л.); сделаться недоступным для проникновения куда-л., посещения чего-л., быть перекрытым. *Американың иң таныглыг орыннары – статуя Свободы паза Эллис Айленд – туристтерге чабыл пардылар* (ХЧ). *Ирте лавка чабыл парза, олох тынаг пирбестер, ізіктирлер* (И). 8. Саңайға алай ўрге тохтадыларға, пірее хазна алай идінчек учрежденіезінің, пўдістің тоғызынаңар. – Закрыться на продолжительное время, прекратиться (о деятельности государственного или частного учреждения, структуры). *Наа чыл соонда драма театры тиксі тыхтаг тоғыстарына чабыл парған* (ХЧ). *Іди 1911 чылда Агбан заводы чабыл парған* (МЧ КЧ). 9. Ўстў пірее нименең (сырнаң паза ан. п.) сўртілерге. – Покрыться, быть нанесенным, наложенным на поверхности (о слое краски и т. п.). *Наа оңдайнаң чабыларга. Памятник, холадаң иділіп, алтыннаң чабылған* (ХЧ). 10. Пірее нименің ўстўнде чадарға, орнығарга (хардаңар паза ан. п.). – Покрыться (о какой-л. поверхности (о снеге и т. п.). *Отха чагын одырғаннарға хырбых пола чабыл парған, хуруг харыхтыглары апсырысхлаан* (ДН ЫА). *Хайзы хоостың пўріҷектері аймах ёңніг чібекнең чабылганы харах ойнатча* (ХЧ). 11. Көрінмес поларға. – Заволакиваться. *Олар тиксі ыснаң чабыл парған* (АТ). *Пўўн Самдар ага, ирте тур киліп, тубаннаң чабыл парған тагда хайдаг-да харамдых ниме көр салтыр.* 12. Айландырыларға (пірее ниме ўчўн хора-

дығдаңар); толдырыларға (читпинчеткен нимедеңер). – Покрыться, возместиться (о чем-л. истраченном, израсходованном). *Пу проект полызшинаң 50 школада прай вакансиялар чабылған* (ХЧ). *Оларның полызшинаң ӳрегнің ӧӧн чардығы чабылған* (ХЧ). 13. Төлелерге. – Закрыться (о платеже). *Республикада даа удаа чал ахчазына пирілген көстегліг ахча, тоғызы тохтадылған счетсар кіріп, бюджет учрежденіезінің пасха төлеглері чабылғанҷа «турыбысчаң»* (ХЧ). *Ағаа хоза, прай город-аймахтарның республика бюджедінең алған кредиттері чабылған* (ХЧ). 14. Тохтадыларға, тоозыларға. – Закрыться, окончиться. *Литература чылы чабылғаны* (ХЧ). *Ирткен неделяда Ағбанда «Саяны» стадионда А.В. Мельниковтың адынаң «Ӳрілген меспек» клубтың финал ойыннары пайрамни чабылғаннар* (ХЧ). 15. Чолға паза ан. п. нимее пірее нимені тӧзирге. – Покрывать, выстилать, вымащивать что-л. (дорогу и т. п.). *Сыннаң даа, анда хайхаҷаң ниме көп: таҕзар сыхса, автомобильлер турғысчаң асфальтнаң чабылған улуг ачых, аннаң андар ӧӧр брусчатканаң чабылған чалбах Хумартхы аллеязы тартылча* (ХЧ). *Аэровокзал туразы сіліг чазал парған, аның алнындағы ачых прай иптел парған, плиткаларнаң чабылған, чарытчаң фонарьлар килістіре турчалар* (ХЧ).

ЧАБЫЛЫХ *пілд.* 1. Пиктіг, кірҷее чох. – Закрытый. *Садыг туразы чабылых турча. Тракторыбысты сығарҷаа чоғыл, хаалха чабылых.* 2. Пірее нименең пӳргелік, пірее нименің ӱстӱн чаапчатхан. – Покрытый, закрытый чем-л., положенным сверху, накрытый. *Пӧзік хумартхы тас сикпеннең чабылых турған, аның хыринда чааҷылар паза юнармеецтер стройда турғаннар, пасха чааҷылар улуг паза узун венок-гирлянда тутханнар* (ХЧ). *Турғызылған наа мемориал иснең чабылых* (ХЧ). 3. Пірее нименең тӧзелген (чолға паза ан. п.). – Покрытый, выстланный, вымощенный чем-л. (о дороге и т. п.). *Футбол ойнаҷаң чазы искусственнай газоннаң чабылых, хайдаг даа туста ол көгер ле чатча* (ХЧ). *Туралар аразында олғаннарға ойнаҷаң площадкалар тимде, автомобильлер турғысчаң орыннар пар, прай чоллар асфальтнаң чабылых* (ХЧ).

ЧАБЫЛҒАЙ *адал.* 1. Хустың ады, кӧр.: **хартыға**. – *саг.* Ястреб. *Самолеттар, палығлыг хусхаҷахты хабарға иткен чабылғайлар чіли, аар-тӧдір айланысхлап чӧргеннер* (КИ ЧХ). *Чазы хусхаҷахтарының чанына читчеткен чапчаң учугыстыг чабылғай чир чағыстыра сиил париған* (БТ О). 2. Ачын хус. – Кобчик. *Прай ла ниме сағызына кірче: тігіне пір чирде чап чабылғай хус, хылға ла ілін парған чіли пір чирде, ханат саап, талбыран турҷаң* (ЧС АЎХ). *Паскирнің оолғы Ондрай, хусхаҷах хапхан чабылғай чіли, Орисці саар холынаң хапхан* (БТ О).

ЧАБЫНАРҒА [чабын-] *иділ.* 1. Пиктенерге; істінең чабынарға (турадаңар, хаалхадаңар). – Закрываться, затворяться. *Олар орай чатчалар, аннаңар орай чабынчалар. Пичем нимезер сағам орай параргға, кір полбассың, чабын салған поларлар.* 2. Посты, пірее нименең тузаланып, пасха кізі кӧр полбас иде, чабарға (сырайны паза ан. п.). – Заслониться, загородиться. *Че ноға-да абахай наа пала, арыг сырайын платнаң чабынып алып, кинетін не ачыг сыхтап салыбысхан* (АТ). *Олар, иснең чабыныбызып, тастар пол парчалар* (ХЧ). 3. Постың ӱстӱне чорғанны паза ан. п. нимені саларға. – Укрыться, прикрыться (одеялом и т. п.). *Улуг пес ӱстӱнде Хыстарның ікі туңмазы хырналан парған тон чабын салтырлар* (БФ ПТН). *Ниме пісті тың хайхатхан: чугаҷах тӧзек, андагох частых, чабынҷаң даа чорған чааҷы шинелы осхас материалдаң полған* (ХЧ). 4. Хырланарға, хырлыг, чабыглыг пол парарға. – Накрыться, покрыться сверху чем-л.: крышей над чем-л., верхним слоем и пр. *Ікі неделя аразына турабыс наа хырнаң чабыныбысхан* (ХЧ). *Илееде тус ирткенде, мискеҷек ӧңніг чабыгнаң чабын салған.* 5. Постың иңніне пірее нимені саларға. – Накинуть себе на плечи. *Апсах парыбысхан, ирги таарычаан иңніне чабынып* (ДН ЫА). *Орай иирзер чаап сыххан улуг нимес наңмыр школа тоосчатханнарның кӧңнілерін тӱзірбеен, стадионның тоғынҷылары прайзына чабынҷаң нимелер пирглебіскеннер, ӱлӱкӱн аннаң андар узараан*

(ХЧ). 6. Пірее нименің үстүне чадарға, үстүнде орныгарға (хардаңар паза ан. п.). – Покрыться, устлать собой какую-л. поверхность. *Чазылар-таглар көгерісче, агастар көк пүрнең чабынча* (ВМ КС). *Часхыда пу чазы кілің осхас көк чорганнаң чабыныбысча* (БТ О). 7. Харакха көрінмес поларға (тубан, харасхы паза ан. п. ниме үчүн). – Закрыться, стать недоступным для зрения, скрывшись в тумане, мгле и т. п. *Түрче ле поларынаң, хара түдүн чабынган* (КИ ЧХ). *Мадырның ибіркі тасхыл-таглары, халын тубаннаң чабын салып, кізілер хараанаң чазынып турчатханнар* (ХЧ).

ЧАБЫНДЫ *адал.* 1. Үстүне чапчаң нименоо. – Накидка, покрывало. *Орган чабындызын таппин халып, пөлем пичеллен сыхты. Илееде тус пазынаң садыг турада иргі чабындаа төөй ниме тапхам.* 2. Тасты сарин чаапчатхан ниме. – Облицовка чего-л. *Пластик чабынды. Сырлалбаан агас чабынды наа тураны сіліг итпеен.*

ЧАБЫНҢАХ I *адал.* Кізі чатчатса, узупчатса, үстүне чабынҧаң ниме. – Одеяло; покрывало. *Олар, төзекте чада, чабынҧахтарын ассаларох, тигірдегі көп чылтыс үстүлерінде поҧыразыбысча* (КИ ЧХ). *Түзінде нимее-де ылгаглаан, органда пірде пір нанына айлангланн, чабынҧагын хыйа тастаан* (КС Т).

ЧАБЫНҢАХ II *адал.* Кізінің иңніне чабынҧаң ис. – Накидка (платок и т. п.) на плечах. *Чабынҧагын иптеглеп салып, позына өкерсінген, көріндіске көрініп, толгалган. Ол агамның теер чабынҧагы полтыр.*

ЧАБЫРАРҒА [чабыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені күснең налбайта пас саларға; пірее нименің істін пос орын халбас иде толдыр саларға. – Давить; трамбовать что-л. *Аннаң даа нимее тартызар, салдаҧаамны ла көдірерін, чабырарын пілчем* (БТ МП). *Ікінҧі огородта, өкіс Тонинек инейнің чабал сиденін азыра сегіріп, чабыр чөрібіскеннер* (НТ ЧТ). 2. Кічіг арах идерге, синдірерге. – Уменьшить что-л. *Отты чабырарға. Үніңні чабыр! Асхынах арах. Чобалып турган чүректі часхы суглар чабыр полбас* (ХЧ). 3. Пірее хомай нимені чазырарға. – Сокрыть, прикрыть; сохранять в тайне что-л. *Ол туста Игнаттың тылаасха кіргенін туганнары чабырыбысханнар* (АТ). *Аалдагы андагмындаг нимелер чабыра ла пазылчалар* (ЧЛ УУЧ).

ЧАБЫС 1. Пөзік нимес орныхчатхан алай полчатхан, пөзігі ас. – Низкий // низко. *Чабыс чарларына толдыра агып, пөзік чарларын чылбырада чууп, улуг сугзар Сай суг маңзырапча* (НТ ТК). *Сарима, ікінҧіли түзіп, чабыс стол кистіндегі иргі киис төзеен одырчыхха изі чох одыр салган* (ТМ ЧЧ). 2. Сыны хоостыра пөзік нимес. – Малорослый, низкорослый. *Чабыс сынныг, тохчах, чазаң, че майыгарын пілбес* (ТМ ЧЧ). *Чабыс сынныг тадар көгенектіг инейек, аалҧыны танып полбин, турыбысхан* (ИТ). 3. Турчатханы, өсчеткені хоостыра пөзік нимес. – Невысокий // невысоко. *Сиден тастынаң чабыс аңмар үстүне сыххан, аннаң подвал хырина, аннаң балконзар сыхчаң пасхынҧахха читкен* (ДН ЫА). *Чабыс табылгылар, мөңіссіреп, пөзік парбах тиректер төзінде хара агбараан пастарын сарбайтып, соохха хат парган турлар көлеткіде* (ЕТ ЧМЧ). 4. Чоон, хойыг истілчеткен. – Густой, низкий (о голосе) // густо, низко. *Ол чатханны тіллендіріп, чабыс үннең сыхтап сыххан* (ШВ ЧОХ). *Өөн матырның сөстерін орта, чабыс үннең хыгырып, чоохтагларның көрімнерін көзідіңер!* 5. Хыйыхтатхан, кізее саналбинчатхан. – Притесненный, униженный. *Чабысха чаннары ачып тур. Өкіске өөзі ачидыр, чабысха чарны ачидыр* (ХС). 6. Ойымдагы, ибіркі чирлернең тиң нимес, төбін арах. – Низменный, расположенный ниже окружающей местности. *Анзы чабыс орыннардагы тураларга, хазаа-хахпахтарга суг кірерінең хорғыстыг полар* (ХЧ). *Хакас гидрометеоцентрнің искіришнең, региондагы таглыг чирлерде наңмырлар чаары көрілче, суглар сині ам даа көдірілер, пірее чабыс орыннарга суг кірерге айабас* (ХЧ). 7. Хайдаг-да пирілген синге читпинчеткен, ортымах алай олаңай; ас (күс, син, оңдай паза ан. п. хоостыра). – Низкий, не достигающий нормы, среднего или обычного уровня; небольшой, незначительный (по количеству, силе, степени, качеству и т. п.) // низко, ниже нормы, среднего или обычного уровня, незначительно. *Хакасияның пастыхтарына*

пасхан пічіктерінде ол пірее оол-хыстарның ўгредии уғаа чабыс синде полғанын таныхтаҷаң (ХЧ). *Минің пастағы тустарда чабыс синде тілбестелген статьяларымны, пір дее маған чоохтанмин, иптеп ле тўзет салҷаң* (ХЧ).

ЧАБЫХ 1. Пиктіг, кірчее чох. – Закрытый, без возможности доступа // закрыто. *Ол чабых таа полза, анда чаҷын ахчалар пары көрінген* (ХЧ). *Стол кистіне одырған кізі кічіг пір синніг чабых ідістернің пірсін таллапча* (ХЧ). 2. Азых нимес (кип-азахтаңар паза ан. п.). – Закрытый (об одежде и т. п.); не оставляющий открытыми плечи, шею, руки (об одежде). *Пу витамин хараазын тоғынчатханнарға, тасхар сыхпинчатхан улуғ частыларға, ідөк хара теерліг паза чабых кип-азах кисчеткен кізілерге чидіспинче* (ХЧ). *Чабых кип-азахтыг чөрчем, кўн хараана сых полбинчам*. 3. Піріктіре. – Закрытый, сомкнутый. *Карп апсахтың харахтары чабых полғаннар, көксі хараазындағы чіли аар тынысха илбеңнебеен* (ВТ АТ). *Харах одына, чоохха, миис тоғызына чахсы теелче пу тузалыг гимнастика хыймыраныстары: көміскілерні чоғар көдірерге, анаң чыы тудыбызарға, харахтарны пір минутаа нуубызарға, ўс хати азып-чабарға, чабых ірінніг кўлінерге, наахтарны істінзер тартынарға, сығырарға* (ХЧ). 4. Ўстўне салыл парған, тёзелген, чабыл парған. – Покрытый // покрыто. *Митинг пасталар алнында, Хумартхы тас ах иснең чабых полған* (ХЧ). *Итсе, одырчых нименең-де чабых полған.* 5. Пиктелік. – Закрытый // закрыто. *Магазин дее чабых, анаң көрзе, ам тоғынар тузы* (ТМ ЧЧ). *Аархы тура ізии чабых полған* (ДН ЫА). 6. Прайзына азых нимес, прайзы позыдылбинчатхан. – Закрытый, недоступный для посторонних // закрыто. *Иб істі чабых, пол алтындағы чіли пол парған* (ДН ЫА). *Олаңай чонға чол чабых* (ХЧ). 7. Хырлыг, сарилары чабылған. – Закрытый, имеющий навес или покрытие сверху, с боков; крытый. *Ол чабых каток* (ХЧ). *Чағдапчатхан пайрамнарға сылтанып, ДЮСШ-ға киректелчеткен чабых манежтің пўдіриин тоос саларға ахча сур көрерге* (ХЧ). 8. Прайзы кирілбинчеткен оңдайлыг. – Закрытый, имеющий особый порядок доступа, особый режим работы. *Железногорск – чабых город, – узаратча чоогын Валерий Никанорович, – анда мин читі чыл служба ирткем* (ХЧ). *Ағаа хоза, службадаң парчатхан чааҷылар паза МВД тоғынҷылары паза чабых административнай пўдістердең көсчеткеннер чуртха ахча аларлар* (ХЧ). 9. Аймах-пасха чоохтар сығыспазын тіп артых кізі чох (чыылығдаңар паза ан. п.). – Закрытый, без допуска прессы и посторонних людей (о заседании, собрании и т. п.). *Чыылығның ікінҷі чардығы хабарҷылар чох, чабых оңдайнаң ирткен* (ХЧ). *Ўзўріг чабых ізіктіг ирткен* (ХЧ). 10. Тўзіре (харах хахпағынаңар). – Приспущенный, нависающий (о веке). *Чабых харахтыг ир кізінің сырайы кинетін ардап парды, іріннері хойрал сыхты. Хыстар аразында пір көгліг хатхырчатхан чабых арах хапхара харахтыг, аппағас тістіг хысты көр салып, чўрегі сіртли тўскен.* 11. Согласнайға тоозылчатхан. – *лингв.* Закрытый (о слоге). *Оларға тартылғы форманың хозымнары хозылза, сёс ёёнінің ікінҷі, чабых слогындағы хысха гласнайлар чоохтаныста тўс халчалар* (ОХЯ ОС). *Чабых слогка тоозылчатхан сёстернің хай піреезі, тартылғы форманың хозымнарын хосса, алыс парча*. 12. Кізідең чоохтаспас, кидей. – *перен.* Нелюдимый; некоммуникабельный; неконтактный; скрытный. *Чабых хыснаң чоохтасчаа сидік. Самой – пасхазына чабых кізі. Ол полар-полбасха сёс сығарбас* (ЧЛ УУЧ).

ЧАҒ *адал.* 1. Малның, аңның, кізінің істіндегі саа. – Сало, жир, жировое отложение в теле животного, человека. *Ёскі симіс полған, істі харны хуруг чаг* (ДН ЫА). *Анаң, чаа істінде халар иде, ічегені істі сарина айландырыбызарға* (ХЧКЧАО). 2. Малның, аңның істіндегі саанаң иділчеткен чиис көрімі. – Сало, продукт из этого вещества, употребляемый в пищу или используемый для других целей. *Яблахсар скобрада хайылдырған тузаан чағның ўзін хозыбысчаттырлар* (ХЧ). *Аның на соонда Данил, хаптағы сосха чаан алып, сёлидір* (КВ А).

ЧАҒА *адал.* 1. Хурчаңа. – Пояс (брюк, юбки). *Чаға паа. Хай піреезі, ыстан чағазынҷа чалаастанып алып, иртенгі ічігей*

суғның сүлейке сурларынаң учаларын чай турған (БФ ТО). *Пабазының ыстанынаң іҷезі түрейін хызыр пирген, че чағазы аллыг* (БТ МП). 2. Мойдырых. – Воротник. *Күрең арах костюмының чағазында ікі орден колодкалары* (ГК ХА Т). *Гриша, тура хонып, Эдӧтті чағазынаң тартхан* (БТ О). 3. Пірее нименің хыри, пазы; тоозылчатхан сари. – Край, грань, опушка. *Иб чағазында чамарас парған харачхайлар, чоохтаныза түскен чіли, тапсасхлааннар* (ДН ЫА). *Хыра чағазында кӧк сырлыг «Москвич» көрінібіскен* (НТ ЧТ). 4. Пӱдірігнің кибі, суух бетонны тутчаң ағас тириг. – Опалубка для бетона. *Тура пӱдіриинде чағалар хайди даа киректелче. Хосханах, син ноға чаға чох пӱдірінчезің?* 5. Хырығ. – Граница, линия раздела между территориями; рубеж. *Чағаларны кӧзідерге кирек, полбаста, наа хырыг пол килер. Иван Гречанинов орыстарнаң хырғыстарның аразында чағалар турғызарларына алай Хырғыс чиріне азымахтанарын тохтадарына ынир кирек полған.* 6. Хамнапчатхан туста сапчаң кип-азах. – *этн.* Одежда с воротом, которой обмахивают при камлании. *Тоғыс ипчі көгенегі, читі ирен ыстаны – ағырыг кізіні сапчаң чағалар, аласталып, ибінің ӱстӱнзархы чардығында, ізіксер тарта, іліл парғаннар* (ДН ЫА). *Хара чағадаң айналар хорыхчалар.*

ЧАҒАЛИ *нареч.* Паарли, хыринҷа. – По краю чего-л., мимо, узкой полосой. *Азахха хыро тапсапча, хыр чағали пустар чізілче, сӱлейке чіли сағылча* (НД КЧ). *Пӱӱрлерні таг чағали иртіре сӱр парирып, хысхыр парча* (АПХХ). *Сах олох тустарда, тирең ӧзенні кизіп, тоғырхы тағны чағали парчадып, інінең сығара сӱрдірібіскен кирі ас аба Атуның ізін чыстағлап турған* (НК ХХ).

ЧАҒАЛИРҒА [чағала-] *иді́л.* 1. Пірее нимее хурны чапсыра тігерге. – Пришивать пояс. *Позыма ыстан тікчеткенде, чағалап полбин, улееде ирееленгем. Наа тіккен ыстаннарны чағалирға маңнанмаандырлар, аннаңар пу партия чиктіг пол партыр.* 2. Мойдырыхты кип-азахха чапсыра тігерге. – Пришивать воротник к одежде. *Пір хати киліспеенде, хати чағалапчам. Чиркеен Тайра, наа кипте хынмин полып, аны чағалап салтыр.* 3. Мойдырыхнаң хабарға. – Хватать за воротник. *Чиит алыпты чағалап алып, таг азыра тастады. Ирес оол, кічіг паза чабыс таа полза, Моол ханны чағалап, сиртін-сиртін, позыдыбысхан.*

ЧАҒАРҒА [чах-] *иді́л.* 1. Пірее нимені сӱртерге. – Мазать, штукатурить что-л. *Пу ікӧлең пір дее нимее хайа чоғыллар, кӧре чоғыллар, постарының алнынҷа кӱстеніп, кірписті кірпис ӱстӱне чахчалар* (СЧ АУ). *Иртен сай час арыхнаң солааасты істінең чағыбысчалар – чылыг* (ДН ЫА). 2. Чахталҷых нименең пӱдірерге, чайирға. – Лепить. *Пісте хайдаг хандыра: чыларға сала ла пустыг тасхылға сыхпин, чабыс, чарым кӱн хардаң кізілер чахчабыс* (ГК ПА). *Пӱӱн Интернетте аймах-пасха уроктар илееде, піреезі тігерге ӱгренче, піреезі – бетоннаң чағарын таллапча.*

ЧАҒБАН I *пілд.* 1. Ит чох, ӱс чох (чіҷең ниме, чиис). – Постный (о еде). *Опан, кӧмес яблах салып, кӧче чарбазынаң тіккен ӱгрені уғаа хынып іскен, чағбан даа полза* (НТ ТК). *Азыраллары оларның – хара іпекнең чағбан чей* (КВ А). 2. Нымзах чӱректіг, паарсах. – Мягкий, добрый. *Чуртас, чуртас, син хатыгзың, чағбан син паза паарлыгзың* (АТ УК). *Харағым чабылча, пӱлес тӱсче, че синің чарых омаңны сах піди кӧрчем, чағбан ӱніңні истіпчем* (АТ). □ **Чағбан даа полза, ӱгреҷ ползын.** – Хотя и постный, но свой суп имей. **Чағбан сағыстыг кізее чабалларның аразында чуртирға сидік полҷаң.** – Добрая душа среди бездушных не проживет, добро верша (*букв.* Человеку с доброй мыслью бывает тяжело жить среди злых).

ЧАҒБАН II *адал.* Киртініс оңдайлары хоостыра килістіре нимес чиисті чібин тудынчатханы. – *религ.* Пост. *Ол чағбанны пір дее тут полбинча. Пу чылда чағбан хаҷан пасталар?*

ЧАҒДИРҒА [чағда-] *иді́л.* 1. Чағын арах пол сығарға, пастырарға. – Приближаться, переместиться на более близкое расстояние к кому-, чему-л.; оказаться близко, рядом. *Михеич позының полысчызы Миколканаң хада чол хазынзар чагдаан* (КИ ЧХ). *Кабрӱс ле, чоон, кӱстіг ирен, хой пазынҷа хырлыг тас хаап алып, хабырғали тоғыртын наганныг оолзар кӧӧлҷе чагдаан* (КН КХ). 2. Приблизиться, стать близким по времени;

надвинуться, наступить. *Улғаадыбысхан кізінің оңдайы андағ полҷаң полтыр – хайди за, алтон чазы чағдап одыр* (ИТ). *Төрдегі турада, кирі сööктеріне чарых торғы киптер кис салып, амды кем киспинче зе тойға, тоғызонға чағдабысхан иней кізі ана іди, пірде сабыхсып, пірде чичейе тўзіп, прай чонны көріп одырчатхан* (КН КХ). 3. Чағын кірерге. – Приблизиться, вступить в близкие, дружеские отношения с кем-л.; сблизиться. *Тўгенҷі туста ол піссер чағдир полыбысхан* (БФ ТО). *Чахсы чурттығ кізілерге прайзы даа чағдирға хынадырлар.*

ЧАҒЛЫҒ 1. Чаа пар. – Имеющий сало, с салом; содержащий сало. *Чағлығ, иттіг сойыл парза, хусхаҷахтарға соххладарға іл пирчелер* (ДН ЫА). *Пу пайрамныг кўнде чааҷыларға обедке чуваштарның кибірге кір парған ас-тамаа тимнелген: хаарған чағлығ, яблахтығ ўгре, ідök тутпастығ ўгре таллап алар оңдай полған, чуваш чонның кибірли тимнелген биточкалары, ідök чуваш оңдайынаң тимнелген таңах иді, чир тамаанаң рис тимнеп салтырлар паза аннаң даа пасха көп чіҷең ниме* (ХЧ). 2. Симіс, чоон. – Жирный, толстый. *Нööс алаахтырыбысхан пудурғы чағлығ мойын* (ДН ЫА). *Чахсы арах аны көр турзам, чағлығ Сатиктің оолғы ноо* (МБ КК). 3. Чағ сўртілген. – Жирный, запачканный или смазанный жиром. *Ирні чағлығ. Чағлығ скобра хаарарға чарапча. Сырайы чағлығ пол партыр, чызыбыстах!* 4. Өзімнер чахсы өсчеткен, чахсы сығыстығ (чирдеңер). – Плодородный (о земле). *Пу холда яблах чахсы өсче, аннаңар аны Чағлығ хол тіп адап салғаннар. Чағлығ ойымнар пу кізее хайдаң чачырап парар?* 5. Чахсы хайығлығ, ирке. – *перен*. Ласковый, мягкий // ласково, мягко. *Прайзына чағлығ пол полбас. Кічіглерге өөрліг пол, чабыстарға чағлығ пол* (ШВ ЧОХ).

ЧАҒЫЛАРҒА [чағыл-] *иділ*. 1. Пірее нимее сўртілерге. – Мазаться, штукатуриться. *Тура ханалары прай даа чағыл парды, хыныстаңар кибелістер хығыларға чарир. Солаас істі чағылча.* 2. Чахталҷых, чапсынаачы нименең пўдерге, чайаларға. – Лепиться из чего-л. *Ипчі кізі бе, ир кізі бе чағылча, піл полбинчам. Хысхызын аалда олғаннарға хайдаг хандыра, чыларға итселер – чылысчалар, чыларға майых парзалар – хар кізілер иптіг ле чағылчалар.* 3. Пірее нимее, кізее чапсынарға. – Липнуть к кому-, чему-л.; прицепляться к чему-л., налепляться на что-л. *Сырайында аның кўлімзірестерінің иң тадылии чағыл парған полған* (ГК ХА Т). *Че Манидектің харах-хулағына ачыг, соох хар чағылза даа, ол холын пос салбаан – кўрескен* (ИК МН).

ЧАҒЫН 1. Хости, ырах нимес. – Близкий // близко // близкое расстояние. *Алачых отахта хараа соох, чағын сыныспин, хайдар параразың* (ТМ ЧЧ). *Апсах чахсаан көрзе, налавкада позына чағын хыс палаҷах чатча: састары алтын сарыг, сырайы ізіг көс осхас хызыл* (ДН ЫА). 2. Хайдаг-да пирілген синҷе. – Около. *Пис муңа чағын ахча. Пўўн Ағбанда улуғ олған сады азылча, – чоох тутхан город пазы Николай Булакин, – пеер 340 пала чөрер, чўске чағын специалист істенер* (ХЧ). *Чарым айға чағын улаарған Акай пу чўреене ай-тыс пирбинчеткен хооснаң* (ХА А). 3. Пик палғалыстығ. – Близкий. *Олох арада Акай, минің иң чағын кізім чіли, көңнімні аптап одырча* (ХА А). *Аннаң пеер чағын арах пол парғабыс* (ТМ ЧЧ). 4. Туған. – Родственный // родственник. *Паскирнің чоны Белоруссиядағы туғаннарынзар аллап удаа чөрчелер, Галяның чағыннары пеер аллап кил парчалар* (КИ ЧХ). *Чахсы нанҷы пірееде чағын туғаннаң даа артых* (ХА А). 5. Төөй арах. – Приближенный // приближенно. *Романның сюжеділе чағын. Аның соонаң палыхчынаң суғ ээзінің кўс паза хыйға сынасханын текстке чағын чоохтадарға* (ЎП 4-6). □ **Ырах салзаң, чағын аларзың**. – На место положишь, быстрее находишь (*букв*. Если далеко положишь, близко возьмешь).

ЧАҒЫНҒЫ 1. Хости полчатхан, хыринда, ырах нимес турчатхан, орныхчатхан. – Близкий, происходящий неподалёку, на небольшом расстоянии. *Тігіне хойның соо ам даа чағынғы хыраңны асхалах* (ДН ЫА). *Көглерібіс чағынғы чазыларға ханаттығ хус чілеп учухча* (ТМ ЧЧ). 2. Наада килчеткен, пасталчатхан. – Наступающий в скором времени, приближающийся. *Япониянның правительствозы чағынғы пис чыл аразына*

Сириядағы 150 студентті ўгредерге алып алардаңар чарадыг алған (ХЧ). *Ӧӧркі Чӧп президиумы пу сурығны чағынғы сессияда көрібізерге чарат салған* (ХЧ).

ЧАҒЫННАДАРҒА [чағыннат-] *иділ.* 1. Пірее нимені пасха нимее, кізее чағын идерге, орныхтырарға. – Приблизить, придвинуть близко к кому-, чему-л.; поместить, расположить близко или ближе к чему-л. *Роман, кўн хон парғанда, хураганнарын, хадарып ала, хыстағзар чағыннатхан* (ХА). *Часха алдыртып, нинче тӧбін инчетсең, ол парғанда, уйгу чох хараалар, ыраххыны чағыннадып, тыс пирбинчетпес пе* (ХЧК). 2. Тус хоостыра чағын идерге, пірее ниме табырах ползын, пасталзын тіп кўстенерге. – Приблизить, сделать более близким по времени; ускорить наступление чего-л. *Ирткен тусты чағыннадып, Оркон Петрович хыныстың пастағы кўннерін сағысха кирген* (ИТ). *Чыллар иртчелер, че пістің хазнаны арачылаан чааҷыларыбыстың, Илбек Чиңісті чағыннатхан тыл істенҷілерінің сабланызы чітпес* (ХЧ). 3. Пірее кізее, нимее чағдирға, чағын идерге. – Сближать, допускать к близкому общению с кем-л. *Сасхах мал позына пірдеезін чағыннатпинча, аныңзар чағын пастыраргға кўстенме дее. Амды ол кӧӧлҷе тарта кізілерге чағыннадып, чағын тартылып пастабысхан* (ВК). 4. Пірее нимені кемнің-, нименің-де киреxсініcтеріне чағын идерге, кӧні палғалыстырарға. – Сделать близким, отвечающим интересам, потребностям кого-, чего-л., непосредственно связать с кем-, чем-л. *Хоос чайаачыны чуртасха чағыннадарға. Акцияның ӧӧн көстее – тархындағы киректерге чиштерні чағыннадары, Чир-суубыстың паза пос сӧбірезінің тархынында полған киректері ўчўн, патриот паза погдархас сағыстар оларда тӧстирі, Илбек Ада чаада араласхан ветераннарны паза тыл істенҷілерін сағыста хаҷанға даа артызары* (ХЧ). 5. Пірее нимені нимее-де тӧӧй идерге, килістірерге. – Приблизить, сделать похожим на что-л., соответствующим чему-л. *Ўгредігні чаа оңдайларына чағыннадарға. Ойынны пістің чирге чағыннадып алар ўчўн, «Хазыр суг» чайаачы ӧме хакас көглерін пўўнгі кўнге килістіре толдырар* (ХЧ).

ЧАҒЫННАЗАРҒА [чағыннас-] *иділ.* 1. Пірее нименең, кемнең-де чағын поларға, тиңнезерге, орнығарға. – Приблизиться к чему-, кому-л., придвинуться близко; расположиться близко или ближе к кому-, чему-л. *Машинанаң ат, чағынназып, маңзырасчалар удур-тӧдір, че кӧли, тізең, пістең тизіп, хорыххан чіли, хыйытча чіділ* (АТ). *Мин, кўстензем дее, синнең пір дее чағыннас полбинчам!* 2. Пірее кізінең чағын пол пararға. – Сближаться с кем-л. *Амды ол, кӧӧлҷе тарта, кізілерге чағынназып, чағын тартылып пастабысхан* (КВ А). *Таң ол, орындағы устағҷыларнаң чағыннас полбин, тіл алыспаҷаң, анзын пілбинчем* (ХЧ).

ЧАҒЫННИРҒА [чағынна-] *иділ.* 1. Пірее нимее, кізее чағын килерге, поларға. – Приближаться к чему-, кому-л. *Ол аразында чалаңнар аалзар чағыннааннар* (БФ ПТН). *Ибінзер айланчадып, ибге чағыннап киліп, туганнарының, сарназып, кӧглесчеткенін ис салған. Онсар, адын чадап тохтадып, теелбектенчеткен сопаснаң чағыннап килген* (ТМ ПТ). 2. Чағдирға, чағын поларға (тустаңар). – Близиться (о времени). *Тӧреен кўні чағыннапча. Піс пўдірігнің иң пастағы паза иң улуг чардыгын тоозарына чағыннап килдібіс* (ХЧ). *Чағыннап одыр улуг пайрам* (ХЧ).

ЧАҒЫСТЫРА *нареч.* Пірее нимее тың чағын, чир ўстўнҷе. – Стелясь (по земле); ближе (к земле). *Хум чағыстыра. Чазы хусхаҷахтарының чанына читчеткен чапчаң учугыстыг чабылгай чир чағыстыра сиил парига* (БТ О). *Арам-арам ағастарның аразында нинҷе-де чирдең чир чағыстыра тўдўннер сыххлапча* (ТМ ПТ).

ЧАДАҒАЙ I *пілд.* Устыг нимес. – Пологий, покатый. *Хызыл кӧлнің азаанзар тарта, кизек часпаң орныҷахта алты талалыг, чадағай хырлыг, кўнге хазарта кӧй парган чабал ибіҷек турган* (ДН ЫА). *Аарчы сўўп, аны тігі сенектің чадағай хыры ўстўнде пічірӧ тутча – санап полбас кӧп көрімніг хоостар хыр ўстўн толдыра чадыбысчалар* (ДН ЫА).

ЧАДАҒАЙ II Чылыг, соох нимес. – Мягкий, благоприятный (о зиме) // благоприятно. *Ол чыл хысхы чадағай полган. Пазағы чыл хысхы чадағай полбас.*

ЧАДАП *нареч.* Халғанҷы кӱс салып, саласула. – Еле-еле, кое-как, едва, с трудом. *Анда ол хаҷан-да аалда айдас ӱгретчі полған кізіні чадап танып алып, ипчізіне, чӱрегін тудына, сыбыран салған* (НТ ТК). *Хаҷаазар көрзе, ипчізі, Арина Петровна, суғдаҷох майығыбыстыр: харахтарын чадап ла азып одыр* (ДН ЫА).

ЧАДАРҒА [чат-] *иділ.* 1. Прай идінең, сынынаҷ сунғара сӧӧлінібізерге. – Лежать. *Амды Манит, тӧзекте чадып, сағынча: «Ниме полар ол паровоз...»* (МТ). *Чохыр адай, прай ла суғ пол парған, хаҷааның оолах чатхан сарина ахсаҷнап киліп, сыңылада хыңзыбызып, суун пытырада сілігібіскен, хулахтары ла наахтарына тохлаза халған* (ДН ЫА). 2. Ағырып, изі чохтанып, тӧзекте халарға. – Лежать, быть больным, соблюдать постельный режим. *Нигезі он чыл ибінде чатхан, палазы аны көрген. Сынны пір ле кізі пілче, че ол сағам аас-тіл чох чатча* (ДН ЫА). *Тың даа аар чатхан полза, Сабис сӱтті оой ізер* (ДН ЫА). 3. Тынанарға. – Лежать, отдыхать. *Пызылахтығ сӱт паза корчык идіп, чіп алғанда, Кнай тынаға чадыбысхан* (ДН ЫА). *Хойлар чадарға ла харасчалар* (ЧС АЎХ). 4. Пірее нименің ӱстӱнде поларға, орнығарға. – Лежать (о предметах), находиться где-л. *Аның тӧзінҷе иртіп париза, пірееде тағ хабырғазынаҷ чоон хайа, чыл киліп, чолға тоғыр чадыбысчаҷ полтыр* (МЧ МПС). *Анаҷ Акстай, Аннаҷахсар хайбағынчам тіп, орғанында чатчатхан пайаағы газетазын көр салған* (БФ П-А). 5. Нименің-де ӱстӱнде поларға, чабарға. – Лежать, покрывать кого-, что-л. *Хар прай чазыда чатча. Сабистің ӱстӱне хап-хара теері чадыбысхан, сарай алтында сағбачы петух орғаҷни тӱскен Сабистің кинетін харых тартханына* (ДН ЫА). *Ол кӱн иирзер суух пулуттар тартылызып пастабысхан, Чалбах тигей тӧзіндегі аалға пӱлес табырах чадыбысхан* (ДН ЫА). 6. Чіке тур полбин, ээлерге (оттаҷар паза ан. п.). – Лежать, валиться (о траве и т. п.). *Яблах сабы чадыбыстыр, хазарға чарир. Чолда кизек тизектер тоғасхлап пастааннар, сахчаҷ оттар, сарыптар чіли харалыс халып, чатханнар* (ДН ЫА). 7. Поларға. – Находиться, располагаться где-л. *Синің хойныңда хазылған алтын киіктер, хучалар, пілектестер Москвадағы ла нимес, пасха даа көп ханнардағы музейлерде чадып, оларны көрген чонны хайхатчалар* (МЧ КЧ). *Тигей тӧзінҷе хуба чазыны ӧтіре Чобат суғ чат партыр* (ДН ЫА). 8. Чуртирға. – *разг.* Жить. *Пу ирепчі чуртастарын тооза кізі чӧрбес чыс тайға пулиында чат салғаннар. Син хайда чатчазың? Ол Кызласта пис чыл чатхан, соонаҷ хайдар-да кӧзібіскен.* 9. Чаада чуртас чідірерге, ыырчаа ӧдіртерге. – Умереть, погибнуть, пасть в бою. *Ах ой аттығ Атығчы оол чаадох чат халған* (ХН). *Чиңіс паркында ӱлгӱдегілер, Илбек Ада чаада чат халған чир-суғчыларыбысты сағысха киріп, хумартхы тас алнынзар веноктар салчалар* (ХЧ). 10. Ӱреп параргә. – *эвф.* Умереть. *Иирзер, хаҷан полза, чадыбызарбын* (ГК СМ). *Чадар даа синім полбаза, чадарға одырбын чиидімнең* (КК).

ЧАДЫҒ *адал.* 1. Тур полбас иде полчатханы. – Лежачее состояние. *Кізі сӧзін испеен, прайзынаҷ хада тіспен тоғынған, аның соонаҷ ӱрге чадыға кір парған* (ВТ АТ). *Киҷее иирде, тізең, пабазы чадыға кір парған* (ВТ АТ). 2. Пір дее ниме итпин, амырап парғаны. – Покой. *Чарым хараа чадығ пирбессім* (А М). *Ол хараағызын піс, чадығ пілбин, ыраххыны чағын идіп, чағынғыны ырах идіп иртіргебіс* (КВ А). 3. Пала орны. – Послед. *Пала чадиин иркін алтында чыыпчатханы сын ма? Пала чадиин имҷілер көріп алчалар нимес пе?* 4. Малға тӧзелчеткен ниме. – Подстилка для скота. *Мал чадии ӧл нимес, ам даа сыдазарлар. Пызоларның чадии хандыра, хуп-хуруғ сызыр.*

ЧАДЫН *адал.* 1. Кізі чатчаң, тынанҷаң орын. – Лежанка, постель, место для отдыха. *Хайда ла полза чӱс чӧрчезің, ибдегі чадыныңны киректебиндеечезің. Сірерге истіг чадын, магаа тайғаны хатап тобырарға, – перініп ала, чапчаң хайынған Ортыноол* (ТМ ПТ). 2. Малға тӧзепчеткен ниме. – Подстилка (для скота). *Мал чадыннарына сызыр чахсы чарапча, че пӱӱнгі күнге аны тапчаа сидік. Чадынға хамызох, саап, тӧзепчелер* (ДН ЫА). 3. Тынағ. – Покой, отдых. *Сах ол туста, олох хараада, Салбахтар аалында паза пір турада паза пір кізі чадын чох*

ирееленчеткен (ИТ). *Ол хабар, аал арали тарап, чоох көп полыбысхан тустарда, аалдағы пайларның оң холлары чадын чатпаанохтар* (БТ О). 4. Аң тынанчатхан орын. – Лежбище (зверя). *Пуланның чадынын кем көрген? Киик чадыннары пу саба илееде учураан, аны істер дее киречілепчелер. Хайдаг-да чоон аңның чадыны полтыр.* 5. Чир алтында пўткен ис-пай, хазып анылчаң ис-пай. – Залежь. *Пу орында аарлыг тастар чадыны поларға кирек. Пістің чирібіс аймах-пасха чадыннарға пай полча.*

ЧАДЫХ *адал.* Чирзер тўс парған хуруғ салаалар, ағастар. – Валежник (в лесу). *Оскар сағыс алынғанча, пабазы, пір-ікі ле тіле тартып, ханныг пысхахтарны чадых ағас ўстўнзер тастағлаан* (ТМ ЧЧ). *Чирнің тўбінзер кір париған көңнінең харалысчатхан төкпестер, чадыхтар аразынзар чөр сыххан* (ТМ ЧЧ).

ЧАЗА *нареч.* Саба, кирек орынға тегбин. – Мимо. *Кўдетті урухтирға хыл арғамчыларын аныңзар сал турлар, че чаза ла* (БФ ПТН). *Че хачан пістіңнер сайбаг салзалар, гол кирбес ўчўн, «Чаза сабызар!.. Чаза сабызар!» тіп, тыыда аахтасчалар* (ХЧ).

ЧАЗАҒ I Азах кўзінең, азахтарнаң тузаланып. – Пешком // пеший. *Пірер-ікілердең, төртер-пизер кізі Уйбатсар хайзы аттыг, хайзы чазаг чөр сыхханнар* (МТ). *Улицаларның аразынаң чалаң паза чазаг кізілер көрінізіп сых килчелер* (КВ А).

ЧАЗАҒ II Кög тирии чох. – Без музыкального сопровождения. *Чонда пу чаадаңар ам даа чазаг чоохтар чөрче. Килчеткен неделяда, 24 январьда 18.30 часта, Хакас филармониязының кічіг залында чайаачы устар, «Тулаға» концертті көзідіп, кип-чоохтарның, алыптыг паза чазаг нымахтарның ўзіктерін толдырарлар* (ХЧ).

ЧАЗАҒЛЫҒ Тастынаң иптіг, сіліг иділ парған, харахха чарас. – Нарядный, украшенный // нарядно, украшенно. *Чолда аймах чазаглыг олганнар урунганнар* (КС Т). *Федор Павлович өрін парган, пу чазаглыг нимее киптіг кізілернің паарсах хылынызын сизіп* (ДН ЫА). *Көбізін іди тың чазаглыг килгеннер ырахху аалларда чуртапчатхан чабаннар, субай малнаң турчатхан пастухтар* (КИ ЧХ).

ЧАЗАЛАРҒА [чазал-] I *иділ.*, *көр.:* **чазыларға** I.

ЧАЗАЛАРҒА [чазал-] II *иділ.* 1. Өкерек, сіліг иділерге. – Украшаться, наряжаться. *Аалларыбыс пайрам алнында көріндіре чазалчалар. Чазалган колонна килгенде, чон сыыспинчатханға төөй полган* (ХЧ). 2. Наачылаларға, иптіг тудыларға. – Обновляться; быть ухоженным. *Алтын куполлар сіліг хоостарнаң чазалар, – таныхтаан Николай Генрихович* (ХЧ). *Көрдек пу Сталин тузындағы тураны, хайди хандыра чазал партыр.* 3. Пірее нимені пурунғызынаң чахсы, артых арах идерге. – Украшаться, делаться лучше. *Город тасты чазаларға киregök, ай-пораан, сөптіг паза оймах-осхыллыг полчатханы көрімін ардадар. Хайди өзім алчазар, чилегенең сых тартпаза, хайдаң чуртас чазалар, кізідең піліс албаза* (ЧП).

ЧАЗАЛАРҒА [чазал-] III *иділ.* Өнетін тирігнең чылбырач иділерге; чылбырадыларға. – Обрабатываться, делаться гладким специальным инструментом; поддаваться обработке строганием, строгаться. *Хат пирем мин сегее, чазалбаан чурка* (ШВ ЧОХ). *Пайрамныг иирге прай ниме тимде: сыбы, ибіркі туралар, ағастар чазал парганнар, пустаң аймах матырлар, ойначаң орыннар тимнелген* (ХЧ).

ЧАЗАЛАРҒА [чазал-] IV *иділ.* Уйа иділерге. – Виться, строиться (о гнезде). *Уйа чазал парганда, пора хус анда чуртап сыхты. Чазалчатхан уйадаң ырах парбин, көөк ибіркі ағастарны істесче.*

ЧАЗАЛАРҒА [чазал-] V *иділ.* Кирі полганча узарадыларға (чуртастаңар). – Длиться долго (о жизни). *Час чазалып, хайдаг чылда төреенін ундут салтыр. Час чазалганча чурта тіп алгааннар.*

ЧАЗАЛАРҒА VI *иділ.* Оңдайланарға, иптелерге (кög тириненең). – Настраиваться (о музыкальном инструменте). *Тиріглер чазалбаандыр, аннаңар марыгда утыр салгабыс. Хоос устагчы олганнарны часхарча: – Че, чатханнар угаа чахсы чазал парды, ам ойнирга чарир.*

ЧАЗАНАРҒА [чазан-] I *иділ.* Посты өкерек, сіліг идерге. – Украшать, наряжать себя. *Мындаг күннерде чуртағчылар даа, чазының чахайахтары чіли, өң не пазы чазанглап саладырлар* (БТ О). *Тайраның көңні чап-чарых, чылыг хара харахтары ай чариина сағылысчалар, позы чазан салтыр* (СЧ ПТ).

ЧАЗАНАРҒА [чазан-] II Пірее нимені өнетін тирігнең чылбыраң идінерге (посха). – Обрабатывать, делать гладким что-л. у себя. *Прай пу суум-саам чазанчатхан кізілернің палты нимелерінең чайылча. Пірде аал арали хаңаа ыгыри халча, пірде ибіңек хыринда кізі палтынаң чазанганы истіл парча* (ИТ).

ЧАЗАНАРҒА [чазан-] III *иділ.* Уйа идінерге. – Вить гнездо (для себя). *Ирепчі хустар уйаларын чазанып алып, ибіре учух чөрчелер. Пу хус уйа чазанминча, андаг оңдайлыг хус ол.*

ЧАЗАҢ *пілд.* 1. Майың, чодым чөрістіг (аттаңар). – Ленивый (о лошади). *Ачых хаңааға чазаң адыңах көліп алып, іңемнең іколең Ағбан паромынаң кискебіс* (КВ А). *Чобат, ыраххы көк тасхыллардаң сас ат чіли атыгып сыгып, түс чазыда, чазаң ат чіли, чадап ла чылчатхан* (ДН ЫА). 2. Пір дее нимее кирее халбинчатхан, өткін нимес. – Инертный, пассивный. *Пу ла оол сағам чазаңа төөй аның пөлігінде* (ХА А). *Чазаң олганнар сым одырчалар, узупчалар ба, таң.*

ЧАЗАРАРҒА [чазар-] *иділ.* 1. Көгерерге. – Зеленеть. *Чалбах тигейзеркі сари көк ала парчаа часхан чіли чазарган* (ДН ЫА). *Оолыг наңмырлар соонда, ағастар паза чазарбинча.* 2. Ағарта тартарға. – Бледнеть (о лице). *Аннаңар Пычон паза даа сарыспиныбысхан, сырайы чазар парып, чоохтаныр, сых парыбысхан* (ДН ЫА). *Ол улуг сірее хыринда одырган, мин кіргендөк, ...сырайы чазарып, пүкүлее позы хайди-да чыгыралта тартып парган* (ЧМ ЧЧ).

ЧАЗАРҒА [час-] I *иділ.* Имнирге, хазых оңдайландырарга. – Вылечивать, исцелять, восстанавливать здоровье. *Порсых чаа чидіриин табырах ла чазарга полысхан. Олган имңізі, чиит тее полза, ағырыгларның сылтаан паза ағырыг часчаң оңдайларны чахсы пілчеткен ипчі полтыр.*

ЧАЗАРҒА [час-] II *иділ.* 1. Пірее нимені түс чир үстүне ипти саларга, төзирге. – Расстилать что-л. *Паар хырилары ла ырахта, хара плис часхан чіли, харалысча* (ХА). *Хызыл ис часхан столлар кистінде пастыхтар, малчылар одырглабысханнар* (НТ ЧТ). 2. Пірее нимені сөө тартарга. – Растягивать что-л. *Ким үстүнде тимір тахта иңнін час тур, Сойан тағларына күзін махтаныр* (ИК ИС). *Ир Тохчын, ачырганганына чааңағын чаза тартып, читі көк пүүрні тари ойласхлаалахха, пір ухха чізе, атыбысхан* (ЧТ). 3. Пірее нимені аза тартарга (ханатты паза ан. п.). – Расправить, развернуть крылья и т. п. *Анаң, тухур ханаттарын чазыбызып, таг индіре учугыбысхан* (НК ХХ). *Пастап, тас чіли учух париган озынаң, кинетін, үстүнде парашют чаза тартылып, кииде салбаңнап турыбысхан* (КИ ЧХ). 3. Піреезінің көңнін көдірерге, иртірерге. – Развеять, разгонять тоску, поднимать настроение. *Көөлін чазарында чахсы, татхынныг чиис чеені туза полган одыр. Ол ибіре турган ағастарның сілии аның көңнін чазап полбааннар* (КИ ЧХ). □ **Хартыға хус ханадын чазыбысты (пулут)** (ЎП 4-6)**.** – Ястреб крылья свои распахнул (туча) (*букв.* Ястреб птица крыло его распахнул (туча)).

ЧАЗАРҒА [час-] III *иділ.* Пірее нимеде алчаас идерге (итірбинчеткен формада көбізін тузаланылча). – Ошибаться, делать ошибку в чем-л. (обычно употребляется в форме отрицания). *Кем часпас тайга аразында, городтағылар уламох прайзы даа чазар. Пуларны, часпин, атхлап салган* (ЧТ).

ЧАЗАРҒА [час-] IV *иділ.* Пірее нимені ундударга. – Забывать что-л. *Кізее чахсы идерге пір дее сағынминчалар пулар, сині чох улуг ахча сызырарын за часпинчалар* (ХЧ*). Часты ба таң, ноға-да килбеді.*

ЧАЗИРҒА [чаза-] I *иділ.*, *көр.:* **чазарға** I.

ЧАЗИРҒА [чаза-] II *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені өкерек, сіліг идерге. – Украшать, наряжать кого-, что-л. *Пөзік тасхыл, суг пиріп, парчан чирні чазидыр, артых кізі, чахсы идіп, арга чонда махталадыр* (БТ МП). *Порчо полып алчасчазың, көк чазыны чазапчазың* (ШВ ЧОХ). 2. Пірее нимені нааңылирга, иптіг тударга. – Обновлять что-л.,

ухаживать за чем-л. *Ибіркіні чазирға. Мының алнында чон аал чазирына тың хайбаҷаҷ полған, уламох хакастар* (СЧ АУ). *Истіг чуртыбысты чоныбыс чазап, илбек чир-суум пайытча* (АТ). 3. Пірее нимені пурунғызынаҷ чахсы, артых арах идерге. – Украшать, делать лучше что-л. *Ойын тимнірінде прайзы араласчаҷнар, чөптер пиріп, талазып, ойынны чазирға күстенчеҷнер* (ХЧК). *Наа программаны ідөк «Ўлгер» ансамбльның теелбек өмезі чазир* (ХЧ).

ЧАЗИРҒА [чаза-] III *иділ.* Пірее нимені өнетін тирігнеҷ чылбыраҷ идерге. – Обрабатывать, делать гладким что-л. *Бригадаа чыған чон прайзы ус кізілер, оларның холына палты пир салзаҷ, ноо даа ағасты көп-көні иде чазап саларлар* (СЧ АУ). *Ағазының хаҷзаа наа сорол чазапчатханын көрче* (БТ МП).

ЧАЗИРҒА [чаза-] IV *иділ.* Уйа идерге. – Вить гнездо. *Опан ундубаан, пабазы ибде чох пол парғанда, парчыхтар даа анда уйа чазабиныбысханнар* (НТ ТК). *Олар суғ хазында, пөзік чарда ін хазып, уйа чазапчалар* (ДН ЫА).

ЧАЗИРҒА [чаза-] V *иділ.* Чуртирға (кирі полғанча). – Жить (долго). *Чыл чылысча, ай алысча, чазым чазап мин иртірчем* (ХО). *Іди пір ле оңдайлығ, чылны азып, часты чазап одырчалар Каной ирепчі* (ДН ЫА).

ЧАЗИРҒА [чазы-] VI *иділ.* 1. Ирееленерге. – Мучиться. *Чуртас сидіктерінеҷ чазирға. Кирі ууҷазынаҷ чазып, инеліп чуртапчалар* (ХН*). Пу чир ўстўне ирееленерге төреен алып чазып одырча.* 2. Топырланарға. – Притупляться, тупиться. *Пычах чазыпча. Чазып, таттап парған ирғі палты сенек істінде табылбаанох.* 3. Позирға. – Ослабевать, растянуться (о пружине и т. п.). *Час істіндегі пружина чазып партыр. Тимір тириим чазып партыр, туу тарт саларға сағынчам.* 4. Ағарарға. – *перен.* Бледнеть. *Чазып, ирт парған сырайы ла сағызымда халтыр. Хыстың абахай чуға ах сырайы чазып парған.* 5. Кўс чідірерге. – Слабеть. *Аар ағырығдаҷ пала чазыпча. Соох таа кирін салбас па чазып парған мал* (ХЧ).

ЧАЗИРҒА [чаза-] VII *иділ.* Көг сығарар сылтағнаҷ оңдайлирға, иптирге (көг тириин). – Настраивать (музыкальный инструмент). *Ырҷылар, тиріглерін чазап, илееде сценаа сыхпин полғаннар. Чатхан чазап салып, чўрек кööретчеткен көг көглеп сыххан.*

ЧАЗОРИРҒА [чазор-] *иділ.* Частанарға. – Навернуться (о слезах); слезиться (о глазах). *Чазорапчатхан харахтарнаҷ көрче ол ирғі танызына* (ХЧК). *Зинаида Михайловна, харахтары чазорап парған Людмиланы холынаҷ алып, тасхарох сыххан* (ГТ Ч).

ЧАЗЫ 1. Ағас чох, от өсчеткен, улуғ, чалбах тўс чир. – Степь // степной. *Күннің ізіг тілі хуурта чалғаан чазы одында хаҷаа ізі іле халып одырған* (ДН ЫА). *Кічіг пала хайхидыр ба за іче хойныныҷ чылиина, көгілбей тигірнің сілиине, сах ідөк піске син, чазы, хаҷан даа ірікпес-чітпес төріткен ічебіс осхассың* (МЧ КЧ). 2. Таарыға пирілген чир кизегі, хыра. – Поле как обрабатываемая под посев земля, возделанный участок. *Хурлуғаснаҷ Ölең чазы аалларның аразындағы чол хастада чўс азыра гектар чазы сиденнеҷ ипті ібірілік* (ХЧ). *Труфановтың искіриинеҷ, министерство тоғынчылары, чазыларҷа чөріп, өсчеткен асты көргеннер* (ХЧ). 3. Өнетін сылтағнаҷ тўс чирде тимнелген орын (спорт ойыннарына паза ан. п.). – Поле, специально оборудованная площадка (для спортивных игр и т. п.). *ХГУ-ныҷ ис-пайына кірче: 15 ўгредіг корпузы, 10 общежитие, ниик атлетиканаҷ айғасчаҷ манеж, спорт заллары, футбол чазылары, нинче-де концерт залы* (ХЧ). *Чох, мини-футболның ойын чазызы кічіг, аннаҷар ікі ойын орнында марығласханнар* (ХЧ).

ЧАЗЫҒ 1. Уйан, кўзі, саа чох, пос салынысхан. – Вялый, слабый; расслабленный // вяло, слабо, расслабленно. *Чазыг соохтың тынызы күнөрте хайылчатхан сууҷахтарны ніске пузыҷахнаҷ хаап парыбысхан* (ИТ). *Чазыг пазытнаҷ чылғы сўрчеҷ Каптан* (ТМ ПТ). 2. Тың нимес, чадап истілчеткен. – Слабый, невыразительный. *Сандыр улабам даа мögіс, чоогы чоғыл, күлкізі чазыг* (ТМ ЧЧ). *Анзы, пос алынча чазыг ла күлін салып, оңнаҷаа чох нандырҷаҷ* (ГК ХА Т). 3. Ағырсымныҷ, ағырыҷ. – Слабый, болезненный // слабо, болезненно. *Карине килнінзер пістелдіре харахсын салған* (ТМ ЧЧ). *Ағас*

чірче читкенде, Армин аганың чазыг ӱні дее чазал сыххан (ГК ХА Т). 4. Күзі чох, хылии чох. – Слабый, не обладающий душевной твердостью, стойкостью, твёрдым характером. *Чазыг кізі мындаг аар чобаға пастыр саларҷых* (ХЧК). *Чазыг хылыхтыг ипчілер.* 5. Сиңміні чох; чағбан. – Некалорийный, нежирный; постный. *Хозан мӱні – хойыг мӱн, хой чабалның мӱні чазыг* (ХНС). *Часхызын соххан малның иді чазыг поладыр.*

ЧАЗЫЛАРҒА [чазыл-] I *иділ.* 1. Хазыхтанарға. – Выздоравливать. *Чоохтаба, Керкей, аннаҷар чахсы пілчем пу сағыснаң, че тіріг мин аннаң халғам, чазылып, пазох фронтха парғам* (ТН УК). *Тӱрче чазылғанҷа тіп, Майранаң Таис чолға сыхпиныбысханнар* (ГК ХА Т). 2. Пӱдерге. – Заживать (о ране). *Чазылар палыг чазылып, Опан имнег туразынаң сығыбысхан* (ТН ТКӦ). *Тың аар чаадаң халған палыглар ам даа чазылғалахтар* (ХА).

ЧАЗЫЛАРҒА [чазыл-] II *иділ.* 1. Тӱс чир ӱстӱне салыларға, тӧзелерге. – Расстилаться, выстилаться; покрываться чем-л. *Пір чылғы, пір інек тойға хаҷанох соғылтыр, теерлері хазаа ізігі ӱстӱнде чазыл парғаннар* (МТ). *Пӱӱнгі күнде перинатальнай кіннің істінде стенелерні чағып иптепчелер, поллар линолеумнаң паза кафельнең чазылча, ізіктер турғызылча паза даа пасха тоғыстар иділче* (ХЧ). 2. Сӧӧ тартыларға. – Растягиваться. *Чир-суубыстың прай пулуңнарынҷа электричество эмектері чазылча. Тимір ух-чаа чазылча, ибіре тіріг ниме халбинча.* 3. Аза тартыларға. – Расправиться. *Олғаннарның ханаттары, чазылып, чуртастың чиллеріне хатыпчалар. Пираттарның кимелерінде ах парустар, чазылып, чил читпин, салыхчалар.*

ЧАЗЫЛАРҒА [чазыл-] III *иділ.* Ундудыларға. – Забываться. *Тус иртлече, күннер соон сӱрістіре иртчелер, хомай сағыстар көместең чазылчалар. Сағыста чахсы ла нимелер халып одырзын, чабал кізілернің омалары чазылзын.*

ЧАЗЫН I *адал., көр.:* **чаҷын**.

ЧАЗЫН II *адал., көр.:* **чалын**.

ЧАЗЫНАРҒА [чазын-] *иділ.* Пасхазына көрінмес иде туйух орынға кірерге, андағ орында поларға. – Прятаться, скрываться от кого-, чего-л. *Күн тигір тамының алтынзар тӱс парарға тимнен салған полған паза чарымдых ла хып-хызыл сырайынаң пахлап турған, хаҷан чулыҷахтың көк чылаңот чабынған чарлары чазыныбысханнарында* (ДН ЫА). *Кізі хараана тилем көрінмес, чазынарға хынадыр* (БТ О).

ЧАЗЫННИРҒА [чазынна-] *иділ.* Сағыларға, чылтың-чалтың поларға (чалыннаңар). – *саг.* Сверкать (о молнии). *Пазағы орай часхызын, хаҷан часхы таарыг тоозыл парғанда, чир ӱстӱ көгімнең өңненіп пастаанда, кинетін отыхтаң сағылған сағын чіли, тигір чазынни тӱскен* (НТ ТК). *Тигір чазыннап тохтабинча* (БФ ТО).

ЧАЗЫНҶАХ *адал.* Палаларның ойыны, ойында араласчатханнарның пірсі пасхаларын тілепче. – Прятки. *Чазыңҷах Пайсаа иң хыныг ойын чіли пілдірче. Илееде ӱр чазыңҷах ойнааннар он салаа ат чилні аразында* (ДН ЫА).

ЧАЗЫНЫЗАРҒА [чазыныс-] *иділ.* Пасхазына көрінмес иде туйух орынға кірізерге (көп кізідеңер). – Прятаться, скрываться от кого-, чего-л. (о многих). *Орай палалар іҷелерінің кистіне чазынысханнар* (ДН ЫА). *Оох аңыҷахтар анда-мында чазынысхлапчалар.*

ЧАЗЫҢМАЙ I *көр.:* **торғайах**.

ЧАЗЫҢМАЙ II *пілд.* Күзі чох. – Слабый, немощный. *Чазыңмай апсах, көрҷең кізізі чохта, илееде чудап партыр. Чаҷазы хаҷанох чазыңмай пол парған, аннаҷар анзынзар удаа кір турҷаң.*

ЧАЗЫРАРҒА [чазыр-] *иділ.* 1. Көрінмес иде чыып саларға, кізі пілбинчеткен орынға саларға, кирерге. – Прятать, помещать в тайное, скрытое место, укрывая от остальных, или под запор, утаивать кого-, что-л. *Пабазынаң Хапың аҷазының малын тайғада чазырған* (ДН ЫА). *Туған-чағыннары, аның килгенін көр салып, пиктенібістірлер, абахайын чазырыбысханнар* (ИТ). 2. Пірее ниме-нооны, хайраллап, чыып саларға. – Прятать, помещать, класть куда-л. для сохранности, предохранения от чего-л. *Табырах чазырыбыстым* (ТЮ МОХ). *Сахар-конфет нимені, сӱӱмекке сух салып, стол істіне чазыр салдым. Сарыг хайада, Хыс обаа тӧзінде, толы хоорай чоны ис-пайын (читі*

көдес алтын, пис көдес күмүс, үс алғай сур) *чазырған* (ЧТ). 3. Пірее нимені пасха кізее көзіттірбеске, чазытта тударға; пілдіртпеске күстенерге. – Скрывать, держать в тайне от других. *Чарғыҷы, тізең, прайзынаң чазырып, хапчыхта хазын парча* (П). *Тойоң, удур көр сыдабин, харахтарын пулуңнарзар чазырғлаан, тыс тур полбин, пір орында пасхланған* (ДН ЫА). 4. Пасха кізее постың көө-саан пілдіртпеске. – Скрыть, не дать возможности другим заметить какое-л. чувство, состояние. *Оолағастарның хайзы даа өрінізін чазырбинча* (СА А). *Арсис, ипчізінзер көйтік арах көрібізіп, ирнілері пулиында күлімзірезін чазырып, араға үлеп сыххан* (ИТ). 5. Пірее нимені үстүнең пүкүлее чабарға. – *перен.* Прятать, скрывать, покрывать что-л. *Хар аны көрінмес иде чазырыбыстыр* (ТМ ЧЧ). *Танызым позы позына кирі көрінчеткеніне хомзын парды, аннаңар, сүртінҷең ниме-нооларын сырайына чахтада-чахтада сал салып, ағаа ла көрінчеткен тырысхахтарын чазырча.* □ **Пісті хап істінде чазыр полбассың.** – Шила в мешке не утаишь (*букв.* Шило внутри мешка не сможешь спрятать).

ЧАЗЫРҒАН *адал.* От сабысхан соонда өс парған от. – Отава. *Часхынаң чайғы чылыг полғаннаңар, піреезі чазырғанны даа саап алды. Хойлар, хар алтындағы чазырғаннарны хасхлап, нимістен чөргеннер* (НТ ЧЧ).

ЧАЗЫРХААС Най ла ирке ўгрен парған. – Изнеженный // изнеженно // неженка, баловень. *Чазырхаас полғам, аннаңар пірее ўс часха теере пас чөрбеем* (ТИ ХӦ). *Че олох туста Табылдук абыйа чазырхаас оолғына алаахтырт чөрчеткенін сизінминче* (ХЧ).

ЧАЗЫРХАС *адал.* Иртіре иркеледіс ўчўн пала оңдайы ардааны. – Изнеженность, избалованность. *Онсар! – тібіскен пазох, – син учуххан полба! Чазырхазың хаҷан тастирзың? Чазырхас – ноо ниме ол?*

ЧАЗЫРХИРҒА [чазырха-] *иділ.* 1. Иркеленерге. – Нежиться, ласкаться. *Іҷезер удаа кил турыңар, іҷенің алнында тізекке турып, пасты кічігдегі чіли тізектеріне салып, хуҷахтап, чазырхап, сурыңар: – Хайди чуртапчазың, іҷең?* (ИТ). *Өөк, Уйбат чазылары, ағаа чазырхапчатхан чіли, поездке удур киріліп-сөөлініп, усхунчатханнар* (НК ХХ). 2. Ээзіне өрінчеткенін пірее оңдайнаң көзідерге (холға ўгрен парған ибдегі малдаңар, аннаңар). – Каким-л. образом проявлять радость по отношению к хозяину (о домашнем или прирученном животном). *Чазырхапча, че позы харахтарын хусхаҷахтаң албинча* (ИТ КМ). *Ат нанҷызын ырахтынох танып салған, арғамҷызын сөзіріне, удур кил сыххан, чазырхапчатхан чіли, өрінізі харах-хулаанда ойналча* (БФ ПТН).

ЧАЗЫТ I 1. Кізідең чазырчатхан ниме. – Тайна, секрет // тайный, секретный. *Ағаңарның чазыт хумартхызы теен ол* (БФ ТО). *Чазыт чоогында уғаа чіскістіг ниме сизініп, чабалға удурлазар махачызынаң сурыбысхан* (ТМ ЧЧ). 2. Пілбес, пілдізі чох ниме. – Нечто неразгаданное, непознанное. *Хан тигірнің чазыттары. Хакасияның Чайаачылар туразы чиит поэттерні, прозаиктерні паза драматургтарны «Сөстер чазыды» литература тоғазиина хығырча* (ХЧ). 3. Хайдағ-да пögінге чиділ алар ўчўн, іле нимес, туйуххан тоғынчатхан. – Тайный, не обнаруживающий себя явно, действующий с какой-то целью скрыто, замаскированно. *Чазыт тіл. Чоохтазыг апарар ўчўн, чазыт газетаны алай ба листовканы хада алып аларға кирек полған, че ол туста Нарва заставазы кистінде агенттер уғаа хайынысчаң полғаннар* (АТ).

ЧАЗЫТ II Чазынаң тиң. – Ровесник // одного возраста. *Пістің чазыттардаң иң пурун армияа син паризың, Акай* (ХА А). *Ит ағыриин Таня пілбес, харахтар час ағыспинча; кічіглерге Тата теңмес, чазыттарға хадылбинча* (НД КЧ).

ЧАЗЫТТАП *нареч.* Кізее искірбин, көзітпин, пілдіртпин. – Тайком, украдкой. *Улуг палазына чазыттап ахча пирче. Тиксі чир-чайааннаң, Худайнаң даа чоохтазадырлар чазыттап олар* (ВМ КС).

ЧАЗЫТТЫҒ *пілд.* 1. Көрінмес, кізі таппас, пілбес иде чазыр салған. – Секретный, тайный // имеющий секрет, тайну. *Олар чазыттыг хадағчылар полғаны піске пілдістіг полыбысхан* (КВ А). *Істінде чазыттыг истіг көө тарабысхан* (ХА А). 2. Піреезіне чазыт полчатхан, пасха кізее көзідерге, пілерге, искірерге чарадылбинчатхан; санның кізі пілчеткен. – Тайный, представляющий

тайну для кого-л.; скрываемый от кого-л.; известный немногим. *Мында, тізең, тың даа чазыттыг ниме чоғыл тирге чарир* (ХЧ). *Улуг лейтенанттың чазыттыг пөгіні – Москвада сыхчатхан «Хызыл Чылтыс» газетазар парыбызары* (ХЧ). 3. Хазна, чаа киреқсінізін толдырчатхан на кізілер пілчеткен; хазна, чаа чазыттарнаң палғалыстыг. – Засекреченный, являющийся государственной или военной тайной; связанный с государственной или военной тайной. *Чазыттыг пічіктер чідір салзаң, ӧлімге чарғыладарзың теен. Пастап кізілер тарт чӧрчеңмін, анаң мағаа хазнаның чазыттыг пічіктерін ал чӧрерге киліскен* (ХЧ). 4. Ибіркілерге пілдіртпин тоғынчатхан. – Тайный, не обнаруживающий себя явно, действующий скрыто, замаскированно. *Олох туста хазнабыстаң тоғыр чазыттыг күрезіг тохтабинча* (ХЧ). *Алай пу хараада соох чазыларча чазыттыг чалаңнар ингеннер* (ХЧ). 5. Чазытта тудылчатхан, чағын на кізілерге көрерге, тузаланарға чарадылчатхан. – Тайный, секретный, не подлежащий передаче другим лицам. *Чалбах төс чуртты арачылапчатхан чазыттыг ниме полған* (ХЧ). *Анзы чайаачының істіндегі тилекейінің чазыттыг оңдайы полча* (ХЧ). 6. Сағыс ла тоғызынаң пілчее сидік. – Непостижимый, таинственный; мистический. *Ідӧк ол сыбыра хакас фильмнер көзітче: «Киикчіннің түгенҷі чылы», Н.Ф. Катановтаңар, Хакасияның чазыттыг чирлерінеңер паза даа пасхазы* (ХЧ). *Мындаг чазыттыг ниме тоозылғанда, чон таразып пастаан, хайзы азыранарға, хайзы мастер-класстар көрерге* (ХЧ). 7. Сағыста ал чӧрчеткен, пасхаларынаң тилем ӱлеспинчеткен. – Сокровенный. *Чазыттыг көңні. Татьяна Николаевна ӱр ниместе, хайдаг даа маң чох полза, позының чазыттыг сағыстарынаң ӱлезерге маңнанған: олғаннар-чиштер спорт школазынзар мындаг аарлыг аалчыны тиктең не хығырбиндырлар* (ХЧ).

ЧАЗЫХ *адал.* Киртініске, иптіг тудынысха килістіре нимес, чарадылбинчатхан, хомай паалалчатхан кирек; крек. – Грех. *О, халах, палам, чазых теен сӧсті ам даа пілбинчезер бе?* (АС КА). *Киртініс хоостыра, суға ӱс хати патыбысхан кізінің чазыхтары чох пол парча осхас* (ХЧ). □ **Чідіктіг кізінің чӱс чазых, алған кізінің пір чазых.** – Сто грехов у потерявшего, и единственный у взявшего (*букв.* У человека с потерей сто грехов, у взявшего человека один грех).

ЧАЗЫХТЫҒ *пілд.* Киртініске, иптіг тудынысха килістіре нимес, чарадылбинчатхан, хомай паалалчатхан. – Грешный; имеющий грех. *Илееде чазыхтыг кізі. Пыролары чох кічіглерні, күстері чох улугларны ӧдірглеп, улуг Худайыбыс алнында улуг чазыхтыг пол парған полар* (АС КА).

ЧАЙ I *адал.* Орын. – *кач.* Место. *Пісте чай толдыра, піссер парааң. Чай чох полған, аннаңар шкафтар сыңмин парғаннар.*

ЧАЙ II *адал.* 1. Пір дее сарғалбинчатхан, чылыг чирде өсчеткен, ісчең нимее киректелчеткен өзім. – Чай как растение семейства чайных. *Ол орыннардағы чай тиксі тарап парған. Пу чыл чай ағастарын, пӱрлерін хурт матап чіптір.* 2. Пір дее сарғалбинчатхан, чылыг чирде өсчеткен өзімнің хурутхан пӱрлері; ісчең ниме. *Чайға тадылыг ниме алылбаандыр. Садыг туразында аймах-пасха чайлар садылча, піреезін ал кил, чебе.*

ЧАЙ III *адал.*, *көр.:* **чайғы**.

ЧАЙАА *адал.* Пут, азахтарның чоон чардығы тізекке читіре; малларның соондағы чардығы. – Бедро. *Чалбах чайааға хамчы сапхан; ат чіке сегірген, сах андох улуг хаалаг тастаан* (КИ ЧХ). *Іди сағынып, адының чайаазынзар хамчыны хази саапчатхан* (КИ ЧХ).

ЧАЙААЛЫҒ *пілд.* Пут, азахтарның чоон чардығы пар; соондағы чардығы пар (малдаңар). – Имеющий бедро, с бедром (также о скоте). *Ніске чайаалыг. Пістің күлӱк табаннарыбыс ніске пилліг, чалбах чайаалыг абахайларның соончға көр халчалар* (АС ХХТ).

ЧАЙААН *адал.* Чон киртінізі хоостыра, Ӧӧркіде полчатхан тилекей пӱдірігчізі. – Создатель, творец (эпитет бога). *Ізін-тызын ал полбин, чир алтынаң пахлапча чоғар турған тоғыс чайаан* (ХМ). *Арыг сағыстыг Умай хан, артыхты итпеем, чайааннар, ададаң тоғыр тӧл полза, айнадаң сыххан ол полчаң* (ДН К).

ЧАЙААЧЫ I *көр.:* **чайаан.** 1. Ӧӧркіде чурттыг тилекей пӱдірігчізі. – Творец, бог.

Пісті кем чайап салған полар, хыныг пілібізерге, чайаачылар ба, Худай ба алай обезьянадаң сыххабыс па. Чайаачы сöс иргі сöстер санына кірче. 2. Наа ниме чайапчатхан кізі. – Создатель, творец. *Чайаачылар ööркі пастыхтың чахиин толдырар. Мин чайаачыларға көп книгалар, кибелістер пазарға алғапчам* (ХЧ). *Хакасияда чайғызын тоғынчатхан литература лагерьі чиит чайаачыларға тузалыг полча* (ХЧ). 3. Наа, полбаан нимелер итчеткені, сағын таап алары. – Творчество // творческий. *Чайаачы кізі прай даа ниме ит полғадаг. Пу уғаа морсымныг пүдіріг пір ле кізінің чайаачызының, хоос сағызының сылтаанда пүткен. Нымзах кööліг, чайаачы автор полған Анатолий Кыштымов* (ХЧ). *Постың күзін чайаачы тоғыста сынирға* (ХЧ). *Артист кізінің чайаачы узы сынап пар полза, ағаа күстеніп ойнирға кирек тее чоғыл* (ХЧ).

ЧАЙАЛАРҒА [чайал-] *иділ.* 1. Пүдерге. – Создаваться. *Ноға мындаг хомай оңдайлыг ниме чайал парғанын кізі пілбинче. Хада чöрерге чайалып, хадох чатсын сööгібіс, пірге чöрерге пүділіп, піргеök чатсын сööгібіс* (ДН К). 2. Төрирге, төріп пararға. – Родиться. *Іди чайал парғанына ол пыролыг нимес. Пір хати ла чайалғанда, ноға ырыс-часқалыг полбас* (ШВ ЧОХ). *Ізе, полған на кізі пу ах чарыхта тик чирдең не чайалбаан нооза, ол хайдаг-да туза ағыларға кирек* (АС КА). 3. Пірее нимее (тоғысха паза ан. п.) уғаа килістіре оңдайлыг полarға. – Иметь природную склонность к чему-л. (к работе и т. п.). *Стих, тахпах пазарға чайалбиндырзар, пілізіңер дее читпинче...* (НТ СП). *Анда пос көңнінең ырлапчатхан, сарынға чайалған улус чыылыс парған* (ХЧ). *Педагогика наукаларының кандидады Клавдия Ивановна Султанбаева аның наукаа чайалғанын иң пурун сизін салған* (ХЧ). 4. Чайаачы сағыс-көңні хоостыра пүдірілерге. – Создаваться посредством творческой мысли. *Хакас режиссер амғы драматургияны хайшында тутхан сылтаанда, театрның репертуарын Г. Гориннің «Геростратты ундут саларға», Н. Думбадзенің «Закон вечности», А. Вампиловтың «Улуг оолғы» пьесалары хоостыра чайалған ойыннар пайытханнар* (ХЧ). *Аннаңар олаңай исте чайал парған хайхастыг омалардаң харахтарын хыйа ал полбинчатханға төöйлер* (ХЧ).

ЧАЙАРҒА [чай-] I *иділ.* 1. Кип-азахты паза ан. п. чууп алған соонда, сабыннаң арыдар ўчўн, олаңай суға салып, хати-хати пулғастырарға. – Полоскать (одежду и т. п.). *Чылыг суғда кип-азах чайғазың ма? Тойсанаң Пайсан кип-азахтарын суг хазынзар чайарға парғаннар.* 2. Пірее нимені чунарға. – Ополаскивать, мыть что-л. *Азыранып алар, азыранған чірчелерні чайыбызар* (ИТ). *Инейлернің пірсі Василийге позының айағын пирібіскен, суғнаң матап арах чайыбыс тидір* (АС ХХТ). 3. Пірее нимені арыдар ўчўн, арыг суғнаң, имніг суғнаң чунарға. – Промывать что-л. с лечебными, профилактическими целями. *Хулахтарны чайарға. Сах ідök пурунны чайарға, аны спрейнең, имнең, мазьтарнаң сўртерге чарабас* (ХЧ).

ЧАЙАРҒА [чай-] II *иділ.* 1. Суғлирға. – Орошать, поливать что-л. *Одыртылған өзімніг хыраа суг чайарға. Читіре көйбеен кизектерні, өнетін тимнеен суух имнең чайып, чирге кööмчелер* (ХЧ). 2. Алғым өзерге (салааларданар, оттарданар, пўрлерденер паза ан. п.). – Широко раскинуть молодые побеги; разрастись (о ветвях, стеблях, листьях и т. п.). *Парбах тыт салааларын чайыбыстыр. Ирткен чайғызын сала хуруп парбаан тирегес, пу чыл илееде öс парыбызып, салааларын көзенееме чағын чайыбысхан.* 3. Ўнні, табысты, көгні истілдіре тарадарға. – Раздаваться (о голосе, песне, мелодии). *Көгле, көгле, торғайах, ағас пазында одырып, кööң чайып син турзың* (ХЧ). *Тааннар табыстарын чайғаннар. Ах пулутха хозыл парам, күн тооза ырым чайам* (ШВ ЧОХ). 4. Хайдаг-да чоохты, сöстерні тарадарға, искірерге. – Распространять информацию о чем-л. *Көйтік Каплон чоохтасхан чоохты прайзына чай салтыр. Позын хан-пиге санапчатхан Чабалкай өнетін чой чоохтарын чонға чайған.*

ЧАЙАРҒА [чай-] III *иділ.* 1. Тооладарға, тари тастирға. – Рассыпать, сыпать, разбрасывать. *Улуг чазыда пус чайып, піске пірееzі полыс пирген полза, чахсы поларчых* (ХЧ). *Алтын айағынаң пўкке ахча чайа*

түзірче (ИК). *20 ноябрьда подрядчиктер чолда сай чайарлар, техникаа чол полар* (ХЧ). 2. Андар-мындар, аар-пеер тастырға. – Раскидывать в стороны. *[Моол ханы] одырыбысты учурып, ойба-күлні чайарлар* (ӦМ). *Ікінчізін, үс хадыл ах киисті чайа тастап, күрес итчедірлер* (ЧТ). 3. Саларға, тарадарға (өзімнерге тузалығ нимені паза ан. п.). – Распределять, вносить (об удобрении и т. п.). *Іди хыраның улуғ нимес кизегінде, удобрение чайып, өзімнер одыртылча. Чилліг күннер полза даа, удобрение чайарға хорыхпинчабыс* (ХЧ). 4. Ўзўргенні суға сығарарға (палыхтаңар паза ан. п.). – Метать, выделять икру для производства потомства (о рыбе и т. п.). *Сортан палых суғ алтына кір парған оттар аразынзар ўзўргенін чайарға кірібіскен осхас* (ХТП). *Алай ба пустарның тығыны ирт парған соондох, ала пуға ўзўргенін чай сыхтыр* (ХТП). 5. Ахчаны, ис-пайны пірее нимее иртіре хорадарға. – Тратить деньги, богатство в большом количестве на что-л. *Наа пайлар ниик тоғынылған ис-пайларын ниик сағыстығ хыстарға чай турҷаңнар. Паба-іҷенің аниин чайары сидік нимес, аны тоғынары сидік.*

ЧАЙАРҒА [чай-] IV *иділ.* Ниме-нооны хайылдырған холанаң паза ан. п. чабарға. – Лудить. *Айах чайарға. Ідістерні чайарға.*

ЧАЙБАҢНАДАРҒА [чайбаңнат-] *иділ.* 1. Чайхалып ала пастыртарға; чайхалыс оңдайынаң пазарға күстирге. – Шагать вразвалку (о себе); заставлять шагать вразвалку кого-л. *Көрзем, палам, наңмырны наңмыр тібин, чайбаңнат килче. Ойында мағаа, наа кізее, абаны ойнирға сидік полбаан, режиссер, ыыранҷаң оңдай көзіт пиріп, чайбаңнатхан.* 2. Пір азахтаң пасха азахха пастыртарға. – Заставлять переступать с ноги на ногу (о лошади). *Клаша позырах атха мүн салып, чайбаңнадып одырчатхан. Чайбаңнада чортыра пастырған* (АМ).

ЧАЙБАҢНАЗАРҒА [чайбаңнас-] *иділ.* 1. Чайхалып ала пастырызарға (ікі паза аннаң көп кізідеңер). – Шагать вразвалку (о многих). *Ырахтын чайбаңнасчатхан на кізілер көрінче. Ўлўкўнге килчеткен кізілер, чилге хайбин, чайбаңназып ала пастырғаннар.* 2. Пір азахтаң пасха азахха пастырызарға. – Переступать с ноги на ногу (о многих лошадях). *Аттар, пір дее нимедең ўрўкпин, хоғдыр-хағдыр чох полған чіли, чайбаңназа иртчелер. Чайбаңнасхан асхырлары хайдар кір парғаннар?*

ЧАЙБАҢНИРҒА [чайбаңна-] *иділ.* 1. Чайхалып ала пастырарға. – Шагать вразвалку. *Оолахтар ўгреністері соонаң чайбаңнас парилар. Чиит күстіг ир кізі, ибіне маңзырабин, чайбаңнап ала, айланған.* 2. Пір азахтаң пасха азахха пас турарға. – Переступать с ноги на ногу (о лошади). *Чахсы чорғама одырарбын, чайбаңни синзер чидербін* (НТ ВБ ЧЭ). *Ала хула ат, чайбаңнап, аал учынаң кір киледір* (ХМ).

ЧАЙҒЫ Часхы соонаң пасталчатхан чылның уғаа чылығ тузы. – Лето // летний. *Чобат сағамғы ізіг чайғы күннерде амыр, эрінҷек ахчатча* (ДН ЫА). *Төкпестер, чайғы наңмырлыг хазыр чиллерге аңдара хаптырғлап парған ағастар чилегелері ідөк илерезіп көрінгеннер* (ТМ ЧЧ).

ЧАЙҒЫДА *нареч.* Часхы соонаң пасталчатхан чылның уғаа чылығ тузында. – Летом. *Чайғыда ағаа изер салыбысча, тайға хазын көре, сарғай-хандыхтап чөрібізи халча* (БФ ПТН). *Номзаның тартхлааны чайғыда даа, хысхыда даа табырах, аннаңар палыхчаа аңмайарға киліспинче* (ХЧ).

ЧАЙҒЫЗЫН *нареч.* Чайғы туста, чайғыда. – Летом, в летнее время. *Чайғызын чахсы, чылыг. Чайғызын хатхыр чөредірзің, хысхызын сыхтап чөредірзің* (Ч Т). □ **Чайғызын хатхырып, хысхызын сыхтап.** – Гулял все лето напролет, и вновь зимою слезы льет (*букв.* Летом смеясь, зимой причитая).

ЧАЙЗАҢ I *адал.* Ханның алны-кистіне чөрҷең кізізі. – Зайсан (феодальный чиновник). *Өҷең Матырның сын чайзаңнары аалларҷа чон чыыпчалар* (ОМ). *Мин Ах Көбіктің алнына чөрҷең чайзаң кізібін* (ЧТ).

ЧАЙЗАҢ II *пілд.* Өкер, көрімніг, сіліг. – Видный, статный, красивый. *Піс аны прай чүреебіснең алғыстап, аннаң наа чайзаң омалар сағыпчабыс* (ХЧК). *Чил дее кірбес чылыг чирде чайзаң мал хадарылтыр, тан даа саппас тымых чирде Тохчын алып чуртаптыр* (НБ ВБ ЧЭ).

ЧАЙИРҒА [чайа-] *иділ.* Наа, полбаан нимені сағын таап алып, чуртасха киреpге. – Создать что-л. *Че иң артых ол хоостар чайирға хынча* (ХЧ). *Мындағ чахсы көрімніг сыйыхты чиңіс тутхан күресчее пирчетсе, аны кем чайап салғанын прайзына истілдіре чарлирбыс тіп ізендірче* (СА КК).

ЧАЙЛАҒ *адал.* 1. Чылыг туста мал хадарчыларының чуртаҷаң туразы. – Место, где проводят лето, летнее жилище, летняя усадьба, летник. *Күн хон парифанда ла, оларны чайлағзар көдлҷе индір парғабын* (НТ ТК). *Майраның ирі подпаска Надистең прай нимені чайлағзар көзір парыбысханнар* (ГК ХА Т). 2. Чайғызын мал турҷаң чир. – Летнее пастбище. *Часхызы, чайғызы килзе, чайлағларда хой туурҷаңнар, хураған сімҷіҷеңнер* (ХЧ). *Хойларын, тағли-суғли тарадып, хыстағдаң чайлаға көзіп, хадартчаңнар* (ГК).

ЧАЙЛИРҒА [чайла-] I *иділ.* Чайғы иртіpерге, чайғы туста чуртирға. – Проводить лето, жить в летнее время. *Ирте часхыда прай ниме позының тоғызын пілче: хусхулат позына чайлир уйа чазапча* (СЧ АУХ). *Тастығ хол турлағда сілекелер чайлапчалар* (НТ ЧТ).

ЧАЙЛИРҒА [чайла-] II *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны чыы тартарға. – Приводить что-л. в порядок, разложить по местам, прибрать, убирать что-л. *Іҷезі оолаана харачах ибіре чатхан ойнаҷахтарын чайлап саларға теен. Палалар иб істін чапчаң чайлап салғаннар.* 2. Піреезіне, пірее нимее орын позыдарға, тимнирге. – Освобождать место для кого-, чего-л. *Хайа, улуғ кізее истіг одырҷаң орын чайлап пирдек. Килген кізілерге ээлер орын чайлап пирчеткеннер.*

ЧАЙЛЫҒ I *пілд.* Орны пар, орынныг. – *кач.* Просторный. *Чайлыг турада истіг пілдірче. Чайлыг пөлікте кізі улееде одыр салтыр.*

ЧАЙЛЫҒ II *пілд.* Чайы пар. – Имеющий чай, с чаем. *Айранныг, чайлыг чірчелер стол үстүнде тур халғаннар. Чайлыг чірчені Пальчоганың алнында турғысча* (ВШ АХС).

ЧАЙМАХ *адал.* Чірче алтына турғызарға киректелчеткен хырилары кödірілік табах алай ба чіҷең ниме саларға киректелчеткен кічіг тирең табах. – Блюдце. *Ўстіг чаймахтың хырында ўстіг сўбўрек кöйчедір* (ТН УК). *Айранныг чаймах читірчебіс, ал пириҷер, аалҷылар!* (ХЧ).

ЧАЙМАХТЫҒ *пілд.* Чірче алтына турғызарға киректелчеткен хырилары кödірілік табахтыг алай ба чіҷең ниме саларға киректелчеткен кічіг тирең табахтыг. – С блюдцем, имеющий блюдце. *Чаймахтыг чірче пиргеннер, ипти одырт салғаннар. [Ол] хоос чаймахтыг кірче* (ВШ АХС).

ЧАЙТАХ 1. Тирең нимес, тайыс. – Неглубокий (обычно о посуде) // неглубоко. *Чайтах табахта пір дее ниме чох полған. Чайтах таз минде пар, сағаа пир поларым.* 2. Алғым түптіг. – С широким дном. *Чайтах скабра. Чахайахты чайтах банкаа турғыс сал, хоосха ойнабызар, суу чайыл таа параргға айабас.* 3. Чалбах. – Широкий // широко. *Манидек килген соор чайтах таа полбаандыр, хайди пу син көп одың ағыл килген ни? Сабдар ат, чайтах хаңаа тартынып, кладовка алнызар складтағы күзүректең көкеріп ала, хырибысча ирткен* (ТМ ЧЧ).

ЧАЙХАЛАРҒА [чайхал-] *иділ.* 1. Аарпеер, төбін-ööр іділерге, хыймырирға, салбахтирға. – Качаться, приводиться в колебательное движение из стороны в сторону, вверх-вниз. *Узупчатхан хыстың салбахтапчатхан холы кööлҷе поезд чöрізіне аарпеер чайхалған. Автобус кинетін чайхала түскенде, харахтарын азыбысхан, анаң, одырып, кööлҷе азахха турған.* 2. Илеңнирге, тиң тус пазынаң хыймыранарға. – Колыхаться. *Аннаңар даа Татарованың кееркестіг матыры пірде тигір нымахтарын исче: тигір хамаа, тырысхахтан парып, кööлҷе чилге чайхалып одырча...* (ХЧ). *Чазы от сарғалыбысхан, чайхалып турча сігеннер* (АС КА).

ЧАЙХАЛЫЗАРҒА [чайхалыс-] *иділ.* 1. Аар-пеер, төбін-ööр ідізерге, хыймыразарға. – Качаться, совершать колебательные движения из стороны в сторону, вверх-вниз (о многих или интенсивно). *Хаҷан «Иренек хан» көглеп пастабысханда, піреезі, аның солизі Юлия Тинниковананың хада ырлазып, одырчатхан орыннарында аар-пеер чайхалызып пастабысхан* (ХЧ). *Хара чир чайхалысча,*

тағлар тітіресче, кии ыылап-соолапча. 2. Аар-пеер, төбін-өөр іділізерге, хыймыразарға (көп кізіденер, нимеденер). – Качаться, колыхаться (о многих). *Сала пүленнеп, ағастар иртче, сіліг порчолар чайхалыс халча* (ВБ). *Чайғыда кизек чазылары чахайахнаң чайхалысча* (АМ).

ЧАЙХАҢНИРҒА [чайхаңна-] *иділ.* 1. Тың нимес чайхаларға, тітіреңнирге. – Покачиваться; раскачиваться. *Суғ алты чир чайхаңни түскен* (ПБ ТЧ). *Чайхаңнап аххан суғлары, чалтыразып, алтыларында халған* (И). *Кинетін не турған чирі чайхаңнап сыххан.* 2. Көмес чайхалып ала пастырарға. – Шагать вразвалку; идти, покачиваясь. *Кейт, сегіреңнеп, тітірезіп ала чөрчеткен полза, Эйлин, чайаазынаң чайхаңнап, ээн-көөн пастыр чөрче* (ХЧ). *Похта Кіріс тарыхпин ырын ырлап, көгін көглеп, ат үстүнде мондылып, чайхаңнап пу парир* (АК ПК).

ЧАЙХИРҒА [чайха-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені аар-пеер, төбін-өөр ідерге, хыймырадарға. – Качать, приводить в колебательное движение кого-, что-л. *Тыстан полбин, ол уйғуланчатхан Тодо ууңаның иңнін көөлче чайхап көрген* (ИТ). *Оолах, хасты чайхап, чоғар тастабысхан* (БТ МП). 2. Пірее нимені хыймырадарға (пасты паза ан. п.). – Качать, производить колебательные движения (головой и т. п.). *Алаахча, киріп парып, алаахча апсах, – пазын чайхап, хол саабысхан өрекені* (ХЧ). *Анаң, прай саринаң толдыра нандырыг алып алзалар, хайхааннарына пастарын на чайхап салңаңнар* (ХЧ).

ЧАЙЫДАРҒА [чайыт-] *иділ.* Улуғлап, хазын хоостыра часнаң улуғ туганның адын адабасха, хазыннирға. – *этн.* Почитать старших родственников мужа или жены, не называя по имени. *Ажыгларның киліннері оларны «Нарбазан» тіп чайыдып адабысханнар* (БВ ХЧТ). *Ағын суғ чіли тулғорларда, күзін чідіріп, аас-тіл хызырылза, тыныңар чіли хайраллирға чилегеленіңер, – чиріңе чайытча* (МК ТЧ).

ЧАЙЫЛАРҒА [чайыл-] I *иділ.* 1. Суғда пулғастырыларға. – Быть ополоснутым, ополаскиваться. *Пу пөрік чахсы чайылды ба? Станы, көгенее тозынға пас партыр, аннаңар чайыларға киректер.* 2. Чууларға, суғнаң, суух нименең арығлаларға. – Быть ополоснутым, мытым. *Ідіс-хамыс, чайылып, тасхах істіне турғызыл парды. Тамах, тумзух кирее күн сай чайылза, табырах иртізер.*

ЧАЙЫЛАРҒА [чайыл-] II *иділ.* 1. Тögілерге. – Проливаться. *Анда ханныг чаа полған, хан чайылған чир Ханныг сорах тіп адал парған* (ЧТ). *Көптің тыны үзіліп, көптің ханы чайылчадыр* (ХН). 2. Суғларға (öскірілчеткен özімнердеңер). – Быть орошенным, политым, поливаться. *Чалбах чатхан хыраларға önетін тиріглер хоостыра суғ чайылча. Полған на сай мында ла чайылча тирге чарир.* 3. Хайылчатхан хар, наңмырлар ўчўн ідістең сығарға (суғдаңар паза ан. п.). – Разливаться, выходить из берегов (о реке и т. п.). *Часхызын, хаңан тасхыллар суғларын ыс турза, Чобат, чарларын азып, тўс чазыларға күмүстеліп чайыладыр* (ДН ЫА). *Пылтыр Сибирьнің нинче-де регионында, суғ чайылып, сағыбаан саай режимі кирілген* (ХЧ). 4. Хайраллалчатхан чыындыдаң, орыннаң сығарға, ибіркее, чирге ötерге (суух нимедеңер). – Разливаться из хранилища, вытечь (о жидком веществе). *2006 чылда Ағбан пилтірінде «Мибиэкс» ООО-ның чірінде нефть чайыл парған* (ХЧ). *Ирткен чыл, чызып, таттап парған трубалар тизілгенде, илееде суғ чайыл парған.* 5. Ибіре истілерге (сарыннаңар, көгдеңер); алғым тарирға (ўннеңер, табыстаңар). – Разливаться (о песне, мелодии и т. п.); распространяться (о голосе). *Ікіс хыстарға төөй абахайлар аның ікі саринда тур салтырлар паза тудыг чох чайылчатхан көг хоостыра килістіре хыймыранчатханнар* (АС КА). *Чирімче көглер чайылзын* (ВШ АХС). 6. Тарадыларға (чоохтаңар паза ан. п.). – Распространяться (о слухах и т. п.). *Аннаңар мин тіпчем: СМИ-ларда, Интернетте «чайылчатхан» искіріглерге киртінерге кирек чоғыл, кирек имчілернің, специалисттернің чоохтарына хайыг айландырарға* (ХЧ). *Чоохтар чайыллача.* 7. Көп, табырах паза чойырхап чоохтанарға. – Рассыпаться (о речи, словах). *Хайди полчазар, харындастар? – чайыл сыххан Ағбай* (ТМ ПТ). *Матап чайылза даа, киреgі киліспин парған, аннаңар хылыхтыг айлан*

килген. Пу чағлығ сырай нимее піди чайылча? 8. Тарирға (чыстаңар паза ан. п.). – Распространяться (о запахе и т. п.). *Чазаа толдыра мӱн чызы чайылча. Оларға толдыра татхыннығ чиистің тадылығ чызы чайылчатхан* (ХЧ). 9. Чарыдарға, чарыхты тарадарға. – Струиться (о свете). *Прай чирге кӱн харағы чайылча* (И). *Хызарып чайылча таңның чарии* (МВ ЧП). 10. Чалбастанарға, чилге, кии чӧрізіне саптырып, хыймырирға. – Развеваться. *Олар чазаа чайылчатхан тадар көгенектерібіске ӧкерсінгеннер, хада сомға суурынып аларға сурынғаннар* (ХЧ). *Че иң не ӧӧні – аның хакас көгенегінің идегі чазаа толдыра чайыл партыр.* 11. Халбах кип-азахтығ чӧрерге. – Ходить, передвигаться, будучи в широкой одежде. *Майра, тасхар сығып, хайдар-да чайыл парчатхан ӧӧрезін кӧр салған. Кӧзенексер көрібіссем, Ктара чайылып одыр* (БФ ТО). 12. Табырах чӧрерге. – Быстро передвигаться. *Син хайдар піди чайыл паризың? Хосханах, сынап таа, пір кӧк пӱӱр інектерінзер пу ла чайылып одыр* (ХН).

ЧАЙЫЛАРҒА [чайыл-] III *иділ.* 1. Тоолирға, тари тасталарға. – Рассыпаться, сыпаться, разбрасываться. *Анда-мында оох позығлар чайыллача. Итсе, чайыл парған тазыҷахтар аразында аарлығ даа тас таап алам тіп ізенчем.* 2. Анда-мында тасталарға. – Быть раскиданным, валяться. *Ӧткін чуртағҷылар, андағ киректең чараспин, чоллар хастада орныхчатхан чазыларда чайылчатхан похсахты сомға, видеоға суурып, Интернетсер сығар турғаннар* (ХЧ). *Мындағ сайбағлар ілезіне сығарылған: чол таныгларының сайбалғаны, чол хыринда похсах чайылғаны* (ХЧ). 3. Алғым, чалбах ӧзерге (салаалардаңар паза ан. п.). – Раскинуться, разрастись (о ветвях и т. п.). *Састарның ӧң-пасха хоос чахайахтары чолның ікі хыринда чайыл халчатханнар* (КИ ЧХ). *Чирде от илееде чайылған* (ХЧ). 4. Салыларға, тарадыларға (удобрениедеңер паза ан. п.). – Вноситься (об удобрении и т. п.). *Наа хыраа хурт-хоостарнаң кӱресчең оолығ суғлар чайылды ба? Аннаң пасха, хыралар-зар минеральнай удобрение чайылған* (ХЧ). 5. Суға сығарыларға (ӱзӱргеннеңер паза ан. п.). – Метаться (об икре и т. п.). *Ам ӱзӱрген чайылҷаң тус полбас па? Суға кіргенде, чіміг харахтығ ир кізі чайылған ӱзӱрген көртір.* 6. Позып парып чадарға (састаңар паза ан. п.). – Рассыпаться (о волосах и т. п.). *Алтон сӱрмес арғазына чайылып, иліг сӱрмес иңніне чайылып, арығ-сіліг Чарых Тана сых килген* (ХЧ). *Анда ла пастарын икіп, састары ла чайыл турған* (ХЧ). 7. Илбек, улуғ орында орныгарға. – Раскинуться. *Таглар азаанда илееде орынға арығ чайылча. Ол, тізең, улуғ орынға чайыл парған пӱдіріг* (ХЧ). 8. Тарирға (сіміскеліг ағырыгдаңар). – Распространяться (о болезни в виде сыпи). *Паланың сырайына толдыра палыглар чайылча. Иді ізіп, пала суғ іс полбинчатса, уйғаа пастырып, салых парған кӧңніліг полза, ойнаҷахтарынзар пір дее хайбинчатса, теерізінде оох сіміскелер чайыл сыхса, табыраанҷа имҷізер айланарға кирек тіп чоохтаан* (ХЧ). 9. Пірее орынға тарирға (көп полчатхан тіріг нимелерденер). – Разойтись, разбрестись (о множестве). *Чылғы таг хабырғазынзар чайылған* (БФ ПТН). *Мына хойлар чайылыбыстылар* (КГ ПАО). 10. Пірее нименің ӱстӱне илееде сығарға, поларға (чылтыстардаңар паза ан. п.). – Усеять что-л., быть расположенным на поверхности чего-л. в большом количестве (о звездах и т. п.). *Чалбах тигірнің хойнында чайыл парған чылтыстар* (АС КА). *Харасхыда килкім ай паза чайыл парған чылтыстар чолны кӧзіт пиргеннер.* 11. Хорадыларға (ахчадаңар паза ан. п.). – Тратиться, спускаться (о деньгах и т. п.). *Торка пайның алтыны аймах-пасха нимее чайылча, че чонына тузалыг нимее ахчазы чоғыл.*

ЧАЙЫЛАРҒА [чайыл-] IV *иділ.* Хайылдырған холанаң паза ан. п. чабыларға. – Лудиться, быть луженым. *Син ағылған ниме-ноолар ам даа чайылча, соонаң килерзің. Пу чоон ідістің істінде чайыл парған айахтар чатхлапча, пірсін алып ал.*

ЧАЙЫЛБА *пілд.* 1. Чайылҷах, халбах, чалбах. – Широкий. *Чайааҷа чайылба көгенектіг иптіг сынныг ипчі* (ХА А). *Акайның на чалғыс чайылба тадар тонныг ууҷазы ам даа машинаны көріснең ӱдесче* (ХА А). 2. Чайыл парған. – Рассыпавшийся. *Хакас чирім! Синің омаң чайылба сӱрместіг, чарых торғы көге-*

нек кис салған абахай чиит хыстың омазына төөй (ХТ). *Чайылба састыг өкерек хыс чалбах чазыҷа прайзының алнында чүгүрген.*

ЧАЙЫЛҶАХ *пілд.* Чалбах иде тігілген. – Широкий. *Мынзы тадар көгенек осхас сала узун арах, идее сала чайылҷах тігіл партыр* (ХЧ).

ЧАЙЫМ *адал.* Тасхан суғның соонда хала парған суғлыг чир. – Лужа, оставшаяся после разлива. *Пу іколең, анзын сизінмин, алнылларында чайылған чайымны көр турғаннар* (ИТ). *Чайым чирде, тізең, мал теңмеен күр от танға чайхаңнап турча* (АТ).

ЧАЙЫНДЫ I *адал.* 1. Пірее нимені чайған соонда артхан-халғаны. – Остатки жидкости (после ополаскивания и т. п.); *разг.* ополоски. *Сүт чайындызын төгерге. Тас итчең орынның алтынзар тарта, кизек уғустыг тағлар алтында Чобат суғ, хызымныг чарлар үтеп, чазаа сыхчатхан; чазаа сыхпинаң, Чобат аллыг-аллыг чайындылар тастап парыбысхан* (ДН ЫА).

ЧАЙЫНДЫ II *адал.* Тимір ідістің паза ан. п. нименің тастын чаапчатхан чабынды. – Эмаль (посуды); покрытие. *Ибнің тудаларында сіліг чайынды көрінген. Наа сундух тимірнең чазалтыр, тимірінде, тізең, чайынды пар полтыр.*

ЧАЙЫНДЫЛЫҒ I *пілд.* Пірее нимені чайған соонда артхан-халған нимеліг. – Имеющий остатки жидкости (после ополаскивания и т. п.); *разг.* ополоски с остатками жидкости. *Стол істінде чайындылыг чірче пар, аны төгібіс. Чайындылыг көнекке прай чыылған похсах тастал партыр.*

ЧАЙЫНДЫЛЫҒ II *пілд.* 1. Тасты эмальнаң чабыл парған. – Эмалированный. *Чайындылыг скабра хайдар кір пардыҷых. Садыг туразында чайындылыг ла ідістер турғлапчалар.* 2. Тасты өңніг чуға тимірнең чабыл парған. – Покрытый тонким слоем цветного металла. *Азыбызар ползабыс, анда күмүс чайындылыг отых чатча, істінде күрең өңніг нымзах нимелер* (БФ ТО). *Сол холында алтын чайындылыг часы* (БФ ТО).

ЧАЙЫҢНИРҒА [чайыңна-] *иділ.* Аарпеер сабылып, салғылып, чачырирға. – Выплескиваться. *Тигір чарыл парған осхас пола түзіп, күгүрт тыҷырап күзүри түскен, ағын суг даа чарының хырына сығара чайыңни түскен осхас полған* (НТ ТК). *Мында кемнің-де суу чайыңнап партыр.*

ЧАЙЫХ *адал.* 1. Тазых. – Разлив. *Пу чыл чайых сыхпаан ма? Өзіп чуртаан тураҷахтары, тооза көйіп, халғанҷы ызы тарапчатхан туста, сизін көрзелер, амыр суғлар көбіктенізіп, чайых сығып, көдіріп пастаан* (ПБ ТЧ). 2. Чир үстүне суғ чайылғаны. – Потоп. *Читі хыс тағдаңар мындаг кип-чоох пар: чир үстүнде чайых сыхханда, прай ниме хырылған полтыр* (ТМ ЧЧ). *Ол чон чайыхтаң хырылған* (ЧТ).

ЧАЛ I *адал.* 1. Тоғысха алғаны, чалланғаны. – Наем, наемный труд. *Пу чыл, чалда полып, нинҷе миллион тоғынып алтыр? Иирзер Колаа чалда чөрген Көлбей ипчі учураан* (МТ). 2. Пай кізее чалланғаны. – *уст.* Батрачество. *Миша 11 частыгдаң сығара чайғызын пайларда чалда чөрҷең, хызығысты, хыйыхтасты ол олғаннаңох сынаан* (ХЧК). *Іди пайларҷа чалға тарас парғабыс* (ГК ХА Т). 3. Пірее нименең тузаланған үчүн төлег. – Плата, денежное возмещение за пользование чем-л., за какие-л. услуги. *Чал пирерге. Че мин аны пілінгенҷе, сағызым пу тоғазығның тоозыларына айланған: ізебімде пірее салковай пар ба алай көмес тее оох ахча – одыр парған үчүн шоферға чалын төлирге* (ИТ).

ЧАЛ II *адал.*, *көр.:* **чалын**.

ЧАЛ III *адал.* Тағлар изерізі. – Гряда (горная). *Пу пилнің соонда чаллар пасталар. Ағох тасхылларға, чалларға мин дее сығарға итчем.*

ЧАЛ IV *пілд.* Хыр, пора (ат түгінеңер). – Серый; седой, чалый (о масти лошади). *Чал пии кинетін не өл партыр. Апанас, чоон чал атха мүн салып, аал арали ойлат чөрче.*

ЧАЛАА *адал.* 1. Хустарның пастарында чіке өс парған ниме. – Гребень, гребешок (птиц). *Ағастар, пүрлер аразында хайдаг-да хустың хызыл чалаазы ла көрінче. Пөзік турнаның устыг чалаазы ырахтынох харакха тасталча.* 2. Пöріктің ööн чардыгы. – Тулья. *Пöрік чалаазы. Слепенің чалаазы үгзал парганнаңар, ир кізі хыныг көрінген.* 3. Палых ханады. – Плавник. *Палыхтың чалаалары чох полған. Тудып алған сортанның чалаалары пора хызыл полтыр.*

ЧАЛААЛЫҒ *пілд.* 1. Чалаазы пар (хустаңар). – Имеющий гребень. *Хызыл чалаалыг питуктар, изіріп, айтыс идіп, көгліг тахпахтасча* (ВМ КС). *Хызыл чалаалыг петухтар хысхырбаҷаң даа полза чи* (МБ КК). 2. Устыг иде тігілген (пöріктеңер). – С высокой тульей (о шапке). *Чалаалыг пöриин пазына ипти кизіртібіскеннер* (А Т). *Чааға кисчең чалаалыг пöрігі, көме хуйағын кизібіскен, көк пора адына алтанған, чöр парир* (ЧТ). 3. Ханаттыг (палыхтаңар). – Имеющий плавник. *Хатыг чалаалыг сортан. Көгемзік хызыл чалаалыг хоораларны табырах арах арыглабызааң* (ХЧП).

ЧАЛААС 1. Кип-азахнаң чабылбаан алай кип-азах чох. – Голый, нагой, обнаженный // обнаженно. *Чалаас идін чазырарға полып, пір хыринзар айланыбысхан* (КИ ЧХ). *Мин дее, алаас ипчі, чалаас азах чöрчем, истілер бе* (ТМ ЧЧ). 2. Пÿрі чох, özім чох, пір дее ниме öспинчеткен. – Лишенный растительности // без растительности. *Пöзік пилге сыхчатханда, хойыг ағас арамнап пастаан, чалаас иреттер көрінглебіскеннер* (СЧ ПТ). *Ол ағас кисчеткен техника соонҷа ағастар даа, аң-хус таа чох, чалаас, ээн чир халча* (ХЧ). 3. Хысха тÿктіг, тÿгі öскелек. – С коротким ворсом, шерстью, неоперившийся. *Чалаас хоосха палазы. Арғазындағы чалаас ниме хыйын парыбысхан* (ИК ПТ). □ **Кööлбектің көксі чалаас.** – У простодушного грудь голая (*букв.* У бескорыстного грудь голая).

ЧАЛААСТАНАРҒА [чалаастан-] *иділ.* 1. Тасхар кисчең кип-азахты суурарға. – Разоблачаться, снимать верхнюю одежду в помещении. *Пілінчетсе, киҷее хайди чалаастанмин тÿрчеге чатхан, ідöк узубыстыр* (БФ ПТН). *Чалаастанып, фуражказын позыға хыс салған, тура істін ибіре көрібізіп, стол кистіне одыр салған* (ХО). 2. Постың кип-азаан суурарға. – Раздеваться, обнажаться, оголяться. *Хайа, чалаастаныбызааң* (ШВ ЧОХ). *Чалаастанып, чазы чирге парып, тиңе турып, ойласханнар* (АО).

ЧАЛААСТИРҒА [чалааста-] *иділ.* 1. Піреезінің тасхар кис чöрчең кип-азаан суурарға полызарға. – Раздевать кого-л., помогать со снятием верхней одежды. *Хонҷых, кір киліп, апсахты оолғына чалаастирға полысхан. Хайаның ÿстÿнең ікі мылтыхтыг кізі, ойлас киліп, хыймырабинчатхан Петкені андар-мындар айлахтандырып, чалаастап пастабысхан* (МТ). 2. Кізінің алай нименің кип-азаан суурарға. – Раздевать, обнажать, оголять что-л. *Андада мин сині, хуба чалаастап алып, магазин орнында одырт салам* (ШВ ЧОХ). *Пиҷе кізі, туңмазы кискектебіскенде, аны чалаастап, идіҷеен соох суғнаң чысхлаан.* 3. Кип-азахты кÿснең пылазарға, оғырлирға, тонирға. – Раздевать, грабить кого-л. *Панча, тасхар харасхыда орайға кір парған кізілерні, китеп, чалаастабысчаң. Ай-пораан чылларда тасхар кÿнöрте дее пас чöрерге хорғыстыг полҷаң, хасхылар, чылыг кип-азах, аттар пылазып, чалаастаҷаңнар.* 4. Нименің ÿстÿндегі чардығын хыйа аларға. – Стать нагим, лишиться покрова. *Таг пазын, сіліг тастарын анып, тиксі чалаастап парчалар. Аның тигейіндегі чирін тимір тазына теере чалаастап салтырлар* (МЧ КЧ). 5. Тирігні суурарға (аттин паза ан. п.). – Распрягать (лошадь и т. п.). *Адын чалаастап, хомут тириин чар тözінде сал салған* (ДН ЫА). *Тайны чалаастирға оолахха улабазы полыс пирген.*

ЧАЛАМА *адал.* 1. Поохти палғалых чіптер (пöрікте). – Кисточка (на шапке). *Устыг пöриндегі öңніг чаламалар аттың амыр пазыды хоостыра чайхал турғаннар. Оол чалама чох пöріктіг истенмеен, ниме-де читпинчеткен чіли пілдірген.* 2. Чуға истең иділген ніске кизек. Ол тың узун нимес, аймах-пасха öңніг поладыр хакас кибірі хоостыра, ызых чирде хазың салаазына, пÿдірілчеткен туранның архызына палғалча. – Лента, цветной лоскуток ткани, согласно хакасским обычаям, повязывается в священном месте к березе, матице строящегося дома. *Кірлен парған холларын ол чаламаларға чысхлабыстыр* (СА ЧХЧ). *Арыг ағын суғларыбысха ах чалама палғалған, айас тигірге – көк чалама, көйчеткен отха, чалахай күнге – хызыл чалама паза чир-чайаанға – ноған öңніг чалама* (ХЧ). 3. Ағасха хазалған алай паға палғалған аймах-пасха öңніг паза синніг ис, пірее нимені таныхтапчатхан таныг. – Флаг, прикрепленное к древку или шнуру полотнище различной формы и окраски, являющееся

знаком, символом чего-л. *Пасха туралар-ның ӱстӱнде – Хакасияның чаламазы* (ХЧ). *Пістің спортсменнер чалама паза гимн чох 2022 чылның 16 декабрьына теере марығлазарлар* (ХЧ). 4. Ніске торғы ис, өнетін синніг паза өңніг, пірее орденні алай медальны таныхтапча. – Лента, полоска шелковой ткани определенного цвета и размера, характерного для какого-л. орденского знака или медали, служащая отличительным знаком соответствующего ордена или медали. *Андаг чарадыг «Украинаның административнай сайбағлардаңар кодексіне георгиевскай (гвардейскай) чаламаларны сығарарға паза пропаганда апарарға чарадылбинчатханына теелчеткен алызығлар кирердеңер» закон сығарылған соонда, кӱзіне кірібіскен* (ХЧ). 5. Узун, ніске ис, өнетін киреxсініс хоостыра тузаланылча. – Лента, длинная узкая полоса из какого-л. материала, служащая для определенных надобностей. *Хызыл чалама кизілген соонда, килген устағчылар ӧрт ӱзірченнерге пайрамныг мероприятиелерге паза техника көзідиине ле чӧрчедерге алғастар читіргеннер* (ХЧ). *Чиит хыс ол чаламаны кис полбин ирееленчеткен.*

ЧАЛАҢ I *пілд.* 1. Өзім чох. – Голый (о местности). *Чалаң чазы. Чалаң орыннар ол сабада чох полтыр.* 2. Пір ле, пасха ниме чох. – Только, исключительно. *Чалаң суг. Чалаң мӱн оортим ма? Харам пай, оолахха чалаң халас ла пиріп, сығара сӱрче.*

ЧАЛАҢ II Атха одырып, чӧрчеткен кізі, ат ӱстӱнде одырған. – Всадник, верховой // верхом на лошади. *Тасхар чалаң сағбаланғаны истіле тӱсті* (ТМ ПТ). *Пір иирде, чабал хой ибге айланмин, аны тілеп парып, хас алтына кіргенімде, ікі чалаң турып алтыр* (ТМ ЧЧ).

ЧАЛАҢМАС Пазына пӧрік, плат киспеен. – Без головного убора, с непокрытой головой. *Орис Эдӧттің сілеке теерлерінең идінген теері тонын кискенінең чалаңмас, хоосха ла чіли, сиден азыра сегіре халған* (БТ О). *Худай көрзін амғы тӧлні, – халахтанып, тохтабаан Карине иней, – пазы чалаңмас, сазы ат чилні, итсе, кичее ле, теедег, тойы ирткен* (ТМ ЧЧ).

ЧАЛАХАЙ 1. Сыбыра чахсы көңніліг, кізее чуғаанныг. – Приветливый, дружелюбный // приветливо, дружелюбно. *Олғаннар, чалахай оолахты пакпанаң утып полбин, городок ойнирға марығлазыбысханнар* (БТ МП). *Көңнілері прайзының даа чалахай полған* (БФ ТО). 2. Ирке, кізее паарсазын читір полчатхан. – Ласковый // ласково. *Ӱр оңмас Акайның чӱреенде пу чалахай ома* (ХА А). *Паноҷах пабазының чалахай холларын пір дее ундубинча* (ИТ). 3. Оңныг, чахсы. – Добрый, хороший // по-доброму, хорошо. *Оол чалахай кӱлінче. Чалахай сустар чирні чылытчатхан, тигір дее час кӧгінең турчатхан – арыда чуул салған осхас* (ИТ).

ЧАЛАХАЙЛАНАРҒА [чалахайлан-] *иділ.* Чахсы көңніліг поларға. – Проявлять приветливость, радушие. *Пістің иб ээзі урунҷах чи, – чоо чалахайланып, чоохтан сыххан чоон кізі* (ДН ЫА). *Чоохты алыстырарға кирек, – хабын салған Евсейка, анаң, чалахайланып, сурча* (П-О).

ЧАЛБАЙАРҒА [чалбай-] *иділ.* 1. Чалбах иде пастыр саларға. – Сплющиваться, делаться плоским. *Тӱрчедең не терпек чалбай парған* (НТ ТК). *Чылтырааның алтында, чалбайғанның ӱстӱнде Хан Миргеннең Хан Хартығаа, ирбін тіп, килер алып чох полды* (ХМ). 2. Чалбах поларға. – Быть широким. *Суғның чалбағы Хан талай суг анда чалбайып ағыпчададыр* (АА). *Чалбайчатхан чирнің ӱстӱнде, чарып турған тигір алтында андаг арыг кізі чох полар* (АА). 3. Ырсайарға, ӧрчіліг күлінерге. – *перен.* Широко улыбаться. *Сырайына толдыра чалбайып ала минзер пазып одыр* (ХТ). *Итсе, хонҷыхтың чӱзі ол туста чалбайбаан даа тирге кирек.* 4. Чалбах иде одырарға, орнығарға. – *разг.* Рассесться (широко), развалиться. *Син ноға піди чалбайа тастабыстың, піске одырҷаң орын чидіспес. Тігі араб чиріндегі султан на чіли, чалбайып алғам* (ТИ ХӦ).

ЧАЛБАЙТАРҒА [чалбайт-] *иділ.* 1. Чалбах иде пазарға, идерге. – Сплющивать, делать плоским. *Олғаннар, маниттер таап алып, поезд тегілектері алтына салып, чалбайтарға кӱстенгеннер. Аал хадағчызы хара адайны чалбайта хаххан Хан Мирген* (ХМ). 2. Посты ырсайарға кӱстирге, пос посты ырсайтарға. – *перен.* Заставлять себя широко улыбаться. *Мин, хайди даа кӱстензем, пір дее*

сырайымны чалбайт полбинчам. Олар, кірген кізі оларға ахча пирер тіп, сырайларын чалбайтханнар.

ЧАЛБАҢНААС *пілд.* 1. Паарсах, чалахай. – Приветливый, улыбчивый, открытый. *Чалбаңнаас позы прайзына хын парча. Чалбаңнаас хызыҷах прайзына өрінче, прайзына чухча.* 2. Чойырхаас, чалғанарға күс. – Льстивый. *Луска, чалбаңнаас таа полза, харам нимес. Чалбаңнаас ипчі наа килген кізілернең чахсы чоохтас парча.*

ЧАЛБАСТАНАРҒА [чалбастан-] *иділ.* 1. Чилге, кии чөрізіне саптырып, хыймырирға (чалбах нимедеңер). – Развеваться (о чем-то широком). *Тігіне контора туразы хыринда хызыл флаг чалбастанча* (БФ ТО). *Тўгее алтындағы көлігліг, узун хузурухтыг пора асхыр, чилні ле чалбастана, охлап-охлап чортчатхан* (КИ ЧХ). 2. Чалбах иде ханаттарнаң сабынып, учуғарға. – Парить, лететь, широко размахивая крыльями. *Хараа чорыхтыг пора тасха, таңа пастыр салып, апсахтың пазына сала теңмин, кизек арыгзар маңзыттыг чалбастан париган* (ДН ЫА). *Таныс хара хузым пөзіктең пөзік чалбастан париган.*

ЧАЛБАХ I 1. Тоғыразынаң улуғ. – Широкий //широко // ширина. *Чалбағы даа сўрееліг, хай пірсі чирлерде чарым километрдең артығох* (ББ ТС). *Іди килиріп, апсағас пір чирде чалбах тасты азыбысхан, чирдең пір кödес ахча сығарып алған* (СК ХЧН). 2. Алғым. – Занимающий большое пространство, обширный // обширно. *Ким мыннаң даа чалбах, – нандырған ол* (ХЧ). *Прай чир чалбаа, таң атарын сағып, амыр тыныста чатчатхан* (ВТ ИТ). 3. Көп азырлығ, чоон (ағастаңар паза ан. п.). – Раскидистый (о дереве и т. п.). *Чалбах, алынҷа ағастар тізе, поохтилар, пір ағас тізе, – ал-алынҷа* (ТМ ПТ). *Иргі танызым, парбах тыт, улееде öс партыр, чалбах көрінче. Азахтары узун, хулахтары халбах, пазында азыр-азыр чалбах мўўстер* (КИ ЧХ). 4. Тегілек (сырайдаңар). – Круглое (о лице). *Ол чалбах сырайлыг чабызах ипчіҷек полған* (НТ Ч). *Анаң Ориссер тардах нанны, кўрдек көгістіг сынын, хатыг мойын чіли, килкімге айландырып, чалбах кўрең сырайындағы сізік харахтарын кірбік арали көріп, хысхыр сыххан* (БТ О).

ЧАЛБАХ II *адал.* Чалбай парған көрімніг уннаң иділген чиис. – Лепёшка. *Чалбахтар тимде, чай ізерге киліңер! Талған, саламат, потхы, айран, чалбах, хаарған ит, пічірö, эҷігей, пызылах, талған-наспах, киртken ит, хандых паза даа пасха чиистер тимнеп салғаннар* (ХЧ).

ЧАЛБЫРАНАРҒА [чалбыран-] *иділ.* Чарых көйерге. – Гореть ярким пламенем. *Полған на боецтің чўреенде, от чіли, чалбыран көйче* (МК). *Успин, ағаа сын хынызым улам чалбыранып көйче* (АМ).

ЧАЛБЫРИРҒА [чалбыра-] I *иділ.* Чарых көйерге, чари тўзерге. – Гореть, пылать (об огне), сверкать (о молнии). *Пастап хойыг ах ыс поғыри тўскен, анаң хызыл чалын от аразынаң чалбыри пирген* (БФ ТО). *Чалҷы полып öскен Санка Табаевтің ізенген күні прай чонына чалбырап турыбысхан* (ХЧК).

ЧАЛБЫРИРҒА [чалбыра-] II *иділ.*, *кöр.:* **чалбастанарға**.

ЧАЛБЫРИРҒА [чалбыра-] III *иділ.* Кізее чуғаанныг, паарсах полариға. – Быть приветливым, радушным. *Хастын көр салып, чоо чалбырапча, хол, кил, саап тур* (НТ ОТ). *Инейек, таныс сырайны көр салып, өрінгеніне чалбырап турчатхан.*

ЧАЛҒАЙАХ I *адал.* Чаймах, табах. – *кач.* Блюдце, тарелка. *Чалғайахха урарға. Чалғыс Онис ла чалғайахтаң ісче* (ИТ).

ЧАЛҒАЙАХ II Тирең нимес. – Неглубокий // неглубоко. *Аймах-пасха хазаннар аразында чалғайах хазан табылбады. Чалғайах скабралар плинелер хаарарға уғаа килістіре.*

ЧАЛҒАНАРҒА [чалған-] *иділ.* 1. Тілнең посха теңерге. – Лизать, облизывать себя. *Хоосха, чочып парза, чалғаныбысчаттыр. Пўўр, чалғанып ала, пірееде тістерін тышладыбысча, пірее оох нимеҷектер тўк аразында чўгўріс чöрчелер бе, таң.* 2. Тың алданарға; азахха тўзіп, сурынарға. – *перен.* Умолять, упрашивать, униженно просить кого-л. о чем-л.; унижаться. *Апсах, тың хорых парып, сўлейке осхас кілің айғаа ікі холынаң тайлыхтыра тайана тўзіп, чир дее позыҷаа чохта, чалғанарға чаратты* (ПБ ТЧЭ).

Палығлыг кізілер чи, хайди, чалғанып, «полызыг» сурынчалар (КИ ЧХ). 3. Піреезінің сыыға кірерге. – Подлизываться к кому-л., льстить кому-л., стремясь снискать его расположение. *Иптеп, чалғанып чöптебезең, кööктірбезең, пірдеезі килбес...* (НТ Д). *Хайдағ айастыг, чахсы танысхалахпыс. Сірер, чиит нанҷы, хормачыланчазар, – чалғанған харлос ўнніг ирен* (ХА).

ЧАЛҒИРҒА [чалға-] *иділ.* 1. Тілнең пірее нимее теңерге. – Лизать, облизывать кого-, что-л. *Пызоҷах көмес халыбыссох, іҷезі, тохтап, аның пазын, мойнын, арғазын хатап-хатап чалғап алча* (ГТ Ч). *Ах Töс, ол адайның ады андағ полған, ээзінің холын чалғабызып, улуг тыныбызып, пазох узирға чадыбысты* (ГТ Ч). 2. Піреезін чазырхадарға, иркеледерге. – Баловать, ласкать кого-л. *Пархаларны хырыс полбинча, чалғап ла чöрче, оларны ардат парир. Панюк, хызын чалғап, саңай чазырхат салған.* 3. Хайдағ-да тус пазынаң пірее нимее теңерге (салғахтаңар, оттаңар). – Время от времени касаться чего-л., соприкасаться с кем-, чем-л. (о волне, пламени и т. п.). *От улам на чалыннап, хызыл тілінең ўўлдіре салған ағастарны чалғағлап сыххан* (КИ ЧХ). *Кўннің ізіг тілі хуурта чалғаан чазы одында хаңаа ізі іле халып одырған* (ДН ЫА). 4. Пірее нимені, кізіні чох идерге. – *перен.* Уничтожить кого-, что-л. *Улуг, хорғыстыг чаа паза сыхпазын, пістің ир кізілерібісті паза чалғабазын! Чабал чааның узун тілі чон-чахсының кўстіглерін чылбырада чалғап чöрібіскен* (ГК ХА Т). 5. Пірее нимені чох идерге (örттеңер). – Уничтожить, поглотить что-л. (об огне, воде). *Ол örт ибіркізін прай чалғап парыбысхан* (ЧЛ УУЧ). *Ол чыл Ким, тазып, хазындағы öсклеен илееде ағастарны чалғабыстыр.*

ЧАЛҒЫЗАН 1. Пасхазынаң алынҷа, пос алынҷа. – Один (о человеке) // в одиночку. *Чалғызан чат халып, Михай иирге теере інегін хадарып, анаң оларны аалзар чалабызып, позы халған* (ГТ Ч). *Пірсінде мин чалғызан, чалаң атха азых-тўлўк артына, халбах аастыг хос мылтыгым чўктене, пазох ыраххы тайғазар чол тутхам* (ИК МН). 2. Ипчі, ірі чох. – Одинокий. *Санораның іҷезі ирте ўреп парған, аннаңар пабазы алты палазын чалғызан öскірген* (ХЧ). *Пабам ўреп парғанда, іҷем читі палалыг чалғызан халған* (ХЧ).

ЧАЛҒЫС 1. Пір ле, пір. – Единственный, один. *Чалғыс туған. Ол узун, парбах тулиининың, чалғыс сілшінің, узын ахсында öллеп, ўріп-сайап одырған* (КН КХ). *Чалғыс ла көрігес öтіг тапсапча, хара сууҷах чіли солбырапча* (ВМ КС). 2. Алынҷа. – Одинокий, стоящий отдельно. *Палаларыбыстың сурынызы хоостыра, төртöлең, холларыбысты піріктіре тудып, ол чалғыс кирі тиректі ибіре хуҷахтап полбин салғабыс* (СА ЧХЧ). *Чалғыс тыт ла кööлҷе, мöңіс суулап, нимееде хайхап, сыылапчатхан* (КН КХ). 3. Ипчі, ірі чох. – Одинокий, без пары, без семьи. *Ол чалғыс кізінің туразы кірліг полбаҷаң, прай арыглап салҷаңмыс.* 4. Öкіс. – Сирота // сиротливый. *Жюри хызыҷахтың пис кибелізін паалаан: «Чалғыс чуртас», «Ööрелер», «Адайах», «Кўскеҷек» паза «Хоосхаҷах»* (ХЧ). *Чорыхчылар пу ағастар хыринда уламох кічіг, чалғыс көрінгеннер* (МТ). 5. Иркелестіг айланыс. – Единственный, единственная; ласковое обращение, употребляется с аффиксом принадлежности. *Синзің минің ўлўзім, хада хонған чалғызым* (ХЧ). *Оолағым, чалғызым минің, чуртасха сині мин төріткем* (П).

ЧАЛҒЫСХАН *кöр.:* **чалғызан**.

ЧАЛИРҒА [чала-] *иділ.* 1. Малларны оттирға сўрерге. – Выгонять скот на пастбище. *Чалғыс інегін саап алғанда, мал чали парғаннаң, аал пазында чыылыстыра турған ипчілерні кöр салған* (КИ ЧХ). *Анаң, чылғызын чалбах özен істінзер чалап салып, Гриша хыстарзар ин килче* (СЧ АУ). 2. Піреезін хыйа сўрерге. – Прогонять кого-л. *Че, чалабыстың мині, нимее чарабаанны, паза хайди полим, наним ар! Чабал кізі, Паноҷахты хызыл иирде соғып алып, чалабысхан.*

ЧАЛЛАНАРҒА [чаллан-] *иділ.* Тöлег ўчўн піреезінде тоғынарға. – Наниматься к кому-л. *Пу чайғызын Икен пазох от сабарға кізее чалланар. Семённың хайда-да пасха чирде алтын таапчатхан орысха чалланып тоғынчатханы истілген* (ББ).

ЧАЛЛИРҒА [чалла-] *иділ.* 1. Піреезін, ағаа тöлег молчап, пірее ниме итірерге. – Нанимать кого-л. *Мині чаллап алған ээлерім*

постарына киректіг полчатхан тоғысты миннең хатыг сурҷаңнар (КВ А). *Худай-ағаҷах хадарча, пис ахчаа чаллап килдім тіп хатхырча* (ХА). 2. Пірее нимені, ахча төлеп, нинче-де тусха тузаланысха аларға. – Нанять, взять что-л. за определенную плату внаём, во временное пользование. *Оортах ааллардағы чонны, оңдай табылза, машина даа чаллап ағыларҷыхпыс, – теен Орджоникидзе аймаандағы хакас чонның Улуғлар чөбінің кнезі Пётр Танбаев* (ХЧ). *Тата, апсаан тілеп, такси чаллап алған, прай ибіркі ааларны ибір салған.*

ЧАЛТАНАРҒА [чалтан-] *иділ.* 1. Піреезінең уйадарға, туртуғарға. – Робеть, стесняться, смущаться. *Чалғыс ағас чилдең хорығадыр, көп нанҷылар пір дее нимедең чалтана чоғыл* (НТ ТК). *Паскир амды, чалтанмин, Тананың ніске пилін арта тудып, теен: – Че, парып, пірее чирде одырааң!* (КИ ЧХ). 2. Піреезінең, нимедең хорығарға. – Бояться кого-, чего-л. *Иң чоон хаптарнаң ол чалтанмаан* (ТМ ЧЧ). *Сын ниме ӱчӱн пір дее кізідең чалтанмасха, көні поларға керек.* 3. Пірее ниме ӱчӱн сағыссырирға. – Опасаться кого-, чего-л. *Онсар, ипчізінең чалтанып, нанарға итпинче. Чалтан-чалтанма, хайди даа хорғыстыг пілдірзе, тудынарға керек.* 4. Күнге паза ан. п. нимее айарға (харахтаңар). – Слепить (глаза от солнца и т. п.). *Аның харахтары, электричество чариинаң чалтанып, төбін не көрчелер* (МК). *Ибіре-сибіре айлан көрзең, харах чалтанча чарыхха* (АТ). □ **Чалтанмаза, чалым хайа даа чарылҷаң.** – Неробкий в пылу сокрушит и скалу (*букв.* Если не бояться, то и отвесная скала расколется).

ЧАЛТАНМАС *пілд.* 1. Махачы. – Бесстрашный. *Чазы кічіг дее ползa, он читі частыг орыс оолах тың холлыг, нимедең чалтанмас полған* (БТ О). *Мында пір дее нимедең чалтанмас чон чуртаан: кӱр, суулаах, олох туста амаллыг, тоғысчыл, ойынҷы* (ХЧ). 2. Өткін. – Бойкий. *Оолах туйух нимес, уғаа өткін паза хаҷан даа чалтанмас* (ХЧ). *Чалтанмас хыс, андар-мындар чӱгӱр пар киліп, керек тылаастар піліп алтыр.*

ЧАЛТАНҶЫХ Хортых, хорығаачы, туртуғаачы, тідінмес. – Робкий, застенчивый, стеснительный // робко, застенчиво, стеснительно. *Кадиктің холында öскен ползa, ол туйух, чалтанҷых поларҷых* (ХА А). *Мин аалдағыларның чалтанҷых оңдайын чахсы пілчем, аннаңар, сағынчам, орындағы «артисттерні» тибіредіп аларға оой ла полбаан полар?* (ХЧ).

ЧАЛТАНЫС *адал.* 1. Пірее кізідең, нимедең уйатчатханы, уйадыс, туртуғыс. – Робость, смущение, стеснение. *Пір-ікі тоғазыг соонда чалтаныс таа хайда-да хайылған* (АХ). *Аалҷыларның алнында чалтаныс чох полған.* 2. Пірее кізідең, нимедең хорыхханы. – Боязливость. *Итсе, син аң ініне чалтаныс чох кіргезің. Минің хада килген арғызым Мишуренко мағаа позының чалтанызын анда ла орта сӧлеп пирген* (КВ А). 3. Күнге паза ан. п. нимее айчатханы (харахтаңар). – Утрата способности видеть (от солнца и т. п.). *Харах чалтанызы ниме полҷаң ол, табырах ирт парчатхан ниме. Күнге харах чалтанызы прайзының даа полча.*

ЧАЛТАНЫСТЫҒ 1. Уйадыстыг, туртуғыстыг. – Вызывающий стыд, робость // стыдно. *Чалтаныстыг іди сценада ойнирға* (ХЧК). *Чон алнына сығары, сынны чоохтиры чалтаныстыг ниме нимес тіп сағынчам.* 2. Хорғыстыг. – Вызывающий опаску, боязнь // боязно. *Чікім чар ӱстӱнде турарға даа чалтаныстыг* (ХА А). *Ортын оолның ибінде аннаңох талазарға чалтаныстыг* (ТМ ПТ). 3. Харах айыстыг, көрҷее сидік. – Ослепительный, слепящий (в сочетании со словом **харах** ‘глаз’). *Чылтыстар, чайыл парған чарых тастар чіли, харах чалтаныстыг пызыңнапча. Тигірде пір дее пулут чох полған, анда, прай чирнің ӱстӱн чылыда чарыдып, чалтаныстыг чалғыс кӱн харағы сағыл турған* (КВ А). 4. Маңзырабин, иптеп итчеткен, ибіре көріп, іділчеткен. – Требующий осмотрительности, деликатности, такта; деликатный // осмотрительно, деликатно, тактично. *Ööреңернең чалтаныстыг, – ипчінің холыҷаан позынина алча Айтан* (АХ). *Чалтаныстыг тудынарға керек.*

ЧАЛТАҢМАС *адал.* Пыраа төӧй улуғ нимес палых. – *зоол.* Бычок, *обл.* подкаменщик (рыба). *Нимее чарабаан чалтаңмас.*

Чалтаңмас улуғ нимес палығас, аның суны 15 сантиметрдең артых полбинча (ТБ КС).

ЧАЛТЫ *пілд.* 1. Арғаас, ниме идерге хынмас, эрінчек, чызығ. – Лентяй, лодырь. *Мин анда сағын салғам, ат, ол ізік тузында пірее нимедең чочып, хаҷан-да чалты полған полар тибес, ол тың чапсыстығ полған* (КВ А). *Че пілбесті пілерге хынҷаң Слонычах аннаң даа чалты полбаан* (П-О). 2. Илеедік, нимее чарабас. – Разгильдяй. *Чалты ӱгренҷі, уроктарға чӧрбин, тасхар пас чӧрче. Чалты ирге парыбысханда, прай нимені посха идерге киліскен.*

ЧАЛТЫРАДАРҒА [чалтырат-] I *иділ.* Пірее нимені арығ, чылтырах иде чызарға. – Чистить до блеска. *Наа тураа кӧзер алнында, Маниса прай кӧзенектерні чалтырат салған. Кӧдір хара сибірек пазың, кӧк харахтарыңны чалтырат* (ВМ КС).

ЧАЛТЫРАДАРҒА [чалтырат-] II *иділ.* Піреезін хорғыдарға. – Пугать, грозить, угрожать. *Анаң чалтырах хамахтығны кӧр салып, сала амачырабысхан, хаҷан кнес, пастыр парып, устығ холынаң чалтыратханда, пырсаай тымыл парған* (МТ). *Якын пеер заимказына удаа киледір, чорға пазытчыл пора адын мӱніп, мындағы іколеңні тӧӧле чалтырададыр* (КВ А).

ЧАЛТЫРАЗАРҒА [чалтырас-] *иділ.* 1. Чылтың-чалтың тӱзерге (көп нимедеңер). – Блестеть (о многих). *Хайылчатхан чирнің харалҷыхтары кӱнге анда-мында чалтырасханнар* (ИТ КМ). *Пазын хурчи тартын салған плады алтынаң сыххлап килген ах састары чарыхха чалтырасхан* (ХА А). 2. Тың чылтырирға. – Блестеть. *Суглығ, чазып парған харахтары сала ла чалтырасханнар* (КИ ЧХ). *Сортых парған сырайларында оларның харахтары часкалығ чалтырас турғаннар* (МЧ ЧП).

ЧАЛТЫРАМА 1. Пызыңнапчатхан, чылтырах, чылтырама. – Блестящий // блестяще. *Кӱн сустары чалтырама ах харда ойнааннар, сағылысханнар* (ИТ КМ). *Че хаҷан, тӱстең оңарылып, чиит командир аны чахсаан кӧріп аларға сірензе, хараан уйгудаң чалтырама ас килзе, ипчі омазы, хараадағы сымзырыхта хайыл парып, чіт парҷаң* (ИТ). 2. Уғаа чахсы, хандыра, пӧзік синге читкен. – Блестящий, весомый // блестяще, весомо. *Хайдағ хыйға, чалтырама ӱгретчілер холында піс ӱгренгебіс* (ХЧ). *Кибіссер сыхчатхан саблыг кӱресчінің чалтырама чиңістерінеңер чоохтап сыхсалар, пас саңай айланып пастабысча* (АС КА).

ЧАЛТЫРАХ Тың чылтырапчатхан. – Блестящий, сверкающий // блестяще, сверкающе. *Чайзаң – тасты чалтырах, істі халтырах* (ЧТ). *Чалтырах тастарны ізепке толдыра суғынчам.*

ЧАЛТЫРИРҒА [чалтыра-] *иділ.* 1. Пызыңнирға, чылтың-чалтың тӱзерге. – Сверкать, сиять переливчатым светом. *Кӱн хайдаң-да тискертін сых килебес, ағастарның хойыг анахтарын тобыра чалтырап турған* (КВ А). *Ырахтын, тигір тӧзінең, чалтырап турған чарых кӱн амды соох киині чылытпин турған* (КВ А). 2. Кӱн сузына, чарыпчатхан нименің сустарына чылтың-чалтың тӱзерге. – Ярко блестеть, переливаться, отражая свет, лучи. *Пазох ла наңмырах чирні ӧллеп парыбысча, одычахтар чалтыри ла тӱсчелер* (И). *Кӧк от пазындағы салым, кӱмӱс чоллана, чалтыраан* (ИК МН). 3. Апарығ поларға. – Отличаться белизной, безукоризненной чистотой. *Прай пӧліктерінде тура саңай ла чалтырапчатхан* (ИТ). *Аннаң андар город прай чалтырабысхан* (КИ ЧХ).

ЧАЛТЫХТИРҒА [чалтыхта-] *иділ.* Чайхаларға. – Качаться из стороны в сторону. *Андада чалтыхтап чӧрген кізі изірік полтыр. Іди, хайди полза чап адайдаң азырылып алып, Якын пора адының соонча чалтыхтап ойлапча* (КВ А).

ЧАЛЧИРҒА [чалчы-] *иділ.* 1. Пірее кізее перінерге, чоохтанарға. – *кач.* Выговаривать кому-л. *Іди чалчыды позына, комсорг оолны ӱгреде, арчы теңелек пазына арчы тӱзері тимде* (НД КЧ). *Чох, иртенінде Анисья Васильевна аалчы кізее амыр чуртастарын хуйун на чіли сайбап парыбысханына тілленмеен, чалчыбаан* (ИТ). 2. Хырыс-табыс идерге. – *кач.* Скандалить с кем-л. *Мының соонаң Охчын апсах инейеенің чалчыбызарын сағыпчатхан* (СЧ ПТ). *Итсе, чалчыбады, харын даа.*

ЧАЛЧЫС *адал.* 1. Перініс. – *кач.* Выговаривание. *Улугларның чалчыстарын истерге сидік, аннаңар Пайсан суғ хазына чӧрібісче. Че Хапың тӧртер-пизер хати итче чылда*

полыс, прай аал араласча: парбазаң, тімелерлер, чалчирлар – чалчыстаң аар ниме пардыр истерге (ДН ЫА). 2. Сöклес, хомайлас, тартыс. – *кач.* Ссора, ругань, скандал, упреки. *Чалчыс пу ікі ипчі аразында пір дее тохтабинча. Абызыннар, чалчысха кір парып, пір дее амырабинчалар, хырыслачалар.*

ЧАЛҶЫ *адал.* Нымысчы; пайларда, чалланып, тоғынчатхан кізі. – Батрак, наемный работник. *Хара кічігдең сығара чалҷыда ла чöрген, хара хыйаллығ чуртастаң арачыланар ниме таппаан* (ФБ ХЧ). *Пÿÿн иирде пай Кырзанның ипчізі Толычах, чалҷылары хонҷаң туразар килебес, чалҷы хыстарына хайнағлап парған* (БТ О).

ЧАЛЧЫХ *кöр.:* **салчых**. 1. Хырыс-табыс идерге хынчатхан кізі. – Вздорный, скандальный. *Тарынма, хан палығас, инейім чадығ пирбинче, уламох тың кöксепче, тура сурапча чалчых хат* (П-О). *Чалчых полза, ползын, хайынҷах полза, магаа чарир, – тидір оолах.* 2. Хазалҷых. – *разг.* Придира // придирчивый. *Чалчых иней хараа тооза апсаана чоохтанған. Син пірее хаҷан пірее чалчых оол көргезің ме?*

ЧАЛЫҒАРҒА [чалых-] I *иділ.* 1. Пірее кізінің көңніне öнетін алай киртініп кіреpге. – Прельщаться, поддаться соблазну, очарованию. *Пик сындырлығ аңҷы таг кізілернің чöптеріне чалыхпаан. Чиит хыстың абахайына чалыхпасха.* 2. Кізі нимезіне харах саларға. – Зариться, прельщаться на что-л. *Оғыр кізі, аалҷыларның тудынҷахтарына чалығып, нинҷе-де ниме хаап парыбысхан. Иргідең ірікпе, наага чалыхпа* (ХЧ). 3. Нимее-де көнігіп, ирігерге. – Пресытиться. *Ирги чылны иртіре ірінмин, наа чылға кире чалыхпин, чуртап парадыр* (ЧТ). *Тадылығ нимее чалығарға.*

ЧАЛЫҒАРҒА [чалых-] II *иділ.* 1. Хаарыларға (иттеңер). – Обжариваться (о мясе). *Оңарылыстығ, иді хадох чалых парған, неке* (БТ МП). *Кöйчеткен от ізшине ит табырах чалыхчатхан.* 2. Кöйерге. – Обгореть. *Холлары кömес чалых партыр. Сомда чалыхханы кöрінминче, аннаңар марығ апарчатханнары сизінместер дее.*

ЧАЛЫМ Тың чікім. – Отвесный, крутой // отвесно, круто. *Чалым хайаны чара саптым – чалаас оолах тура тÿсті* (ЛЧ). *Чалым хайаа урунарҷых* (ДН ЫА).

ЧАЛЫН I *адал.* 1. Сағын. – Молния. *Тигірні чалыннар чара тартханнар. Тигірҷе игір-пÿгір чалын улам удаа ойлапча* (КИ ЧХ). *Иң пазына сыхчатхан туста, хайда-да ырах ниместе чалын палыңни тÿскен, соонҷа тигір кÿзÿреен* (ХЧ). 2. Кöйчеткен оттың чалбырааны. – Пламя. *Хазыр чалын кöдіргеннер* (КИ ЧХ). *Чалын чалбыраныбысса, прай ибіре хырибыстағы нимелер, сах пу ла турған чіли, кöрін халчалар* (КВ А). 3. Хыбын. – Искра. *Тура чалыннаң кöйчеткені анзын чахсы кöзітче* (ХЧ). *Чалын хапхан ағастар, кöйе тÿзіп, хара пырлан парчалар* (МК). 4. От. – *перен.* Пламя. *Ырах чирде истілген оттыг чалынмынаң хызара тынминаң, Октябрь чиде тÿскен* (КВ А). *Поэзия – ол хазыр öрттіг чалын, ол хайхастыг музыка пирче* (ХЧ).

ЧАЛЫН II 1. Чилін алтындағы чағ. – Подгривный жир. *Пу хыймырапчатхан пілдізі чох нименің чалны даа чоғыл. Чалнын хайнатханда, сығызы көп нимес пол парған.* 2. Арға чилні. – Холка, загривок. *Аттың чалын иді. Соох киині тартынып, чалын тÿгін тірбейте тудыбысхан аба уғаа ас полған* (НК ХХ).

ЧАЛЫННИРҒА [чалынна-] *иділ.* 1. Сағыннирға. – Сверкать (о молнии). *Чалыннапчатхан тигірге хайбин, оол, Иванахты чÿктене, суғ кисче. Кинетін не ÿстÿнең чалыннап килген ниме ибіркі ағастарны кöйдірібіскен.* 2. Чалбыранарға. – Пламенеть, гореть. *Атыстар истіле тÿскенде, наа снарядха киме, хузух чіли, чарыл парған, анаң, пöзік чалыннап, суға пат парған. Петр Васильевичтің хайлап ызар көңні, чалыннап кöйген от чіли, кöйҷең* (ВМ ХСП). 3. Хыбыннирға. – Искрить, давать искры. *Öрт, чалыннап, кöй парир* (ЛЧ). *Соондағы тегілектері чалыннап турлар* (АТ).

ЧАЛЫННЫҒ *пілд.* 1. Чалын пар. – Имеющий молнию, с молнией. *Дежурство тузында наңмырлыг, чалынныг алай ба ачыг соох кÿн поларына ізенчебіс* (ХЧ). *Чалынныг тигір кÿзÿреп, хоосха палалары чазынҷаң орыннарына кірглепчелер.* 2. Чалбырапчатхан. – С пламенем. *Öрт ÿзірҷеңнерге, арачылагҷыларға кізілернің, организацияларның*

ис-пайын чалынныг оттаң арачылирға килісче (ХЧ). *Ол пір пічиинде пасхан: «Чалынныг чаалазыгда полдым, тіріг халдым»* (ХЧ). 3. Хыбынныг. – С искрой, имеющий искру. *Нони, туңмаҷааның чуртына чиділ, хыбынныг от көр салды. Чалынныг ба пу ниме, песті көйгіс полярбыс па?* 4. Ізіг; нимее-де прай чүреенең, көңнінең сабылған. – *перен.* Пламенный, горячий. *Кізілер, наа чылнаң алғыстазып, чалынныг сөстернең алысчалар* (ФБ П-А). *Чалынныг перонаң хан тигір хол салыбысхан, сии тартып* (МК ТХ).

ЧАМА *адал.* Таґда өсчеткен муксун. – Горный чеснок. *Аның соонҷа чоохха Хара Сүрмес Люда кірізібіскен: «Мин хыра хазында сахар осхас ах чама таап алґам»* (ГК ПАА). *Көгерче көче, чама хурупча* (ВМ КС).

ЧАМАРАДАРҒА [чамарат-] *иділ.* Пірееізін амырадарға. – *саг.* Успокаивать кого-л. *Палалары даа Зинаның көңнін чамарат полбаан* (ГК ХА Т). *Ағас чірчелердегі иреетер аар чобағны чамарат чөрчелер* (ХА А). *Чыртылған хоозын чирдең көдіріп, өкпезін чамарадарға тасхар сығыбысхан* (ХА А).

ЧАМАРАЗАРҒА [чамарас-] *иділ.* Пірее нимее толдыра одырғлап саларға (көп нимедеңер). – Облепить, налететь в большом количестве (о многих). *Иб чағазында чамарас парған харачхайлар, чоохтаныза түскен чіли, тапсасхлааннар* (ДН ЫА). *Кізіні чоо даа чіп саларға пиленнер: сала тан амыразох, кізінің чалаас сырайына чамаразып, пурлухтыр салғадағлар* (КИ ЧХ).

ЧАМАРИРҒА [чамара-] I иділ. Амырирға, чабас поларға. – *саг.* Усмиряться, укрощаться. *Оолағастың чүрегі чамарап парғанға төөй, өкпеленізі иртіс парған* (ХА А). *Наа ла ўгреділген ат, майых парып, чамарап парған, чирге чадыбысхан.*

ЧАМАРИРҒА [чамара-] II *иділ.* 1. Пірее нимее толдыра иде одырарға. – Налететь, облепить кого-, что-л. в большом количестве. *Іпекке чамарап пararға. Тадылыг оохтырҷаң нимее чамарап парған сеектер ам даа өлгелектер.* 2. Пірее нименің, кізінің ибіре турарға; пірее нимее, кізее чапсыра турарға. – *перен.* Обступить кого-, что-л.; встать вплотную к кому-, чему-л. *Пала-пархалар, наа килген, чапсых кізее чамарап парып, аны ла ис турҷаңнар. Кічіг паланың наа сыхчатхан сөстерін истіп салып, прайзы ағаа чамарап пардылар.*

ЧАМДЫХ *адал.* 1. Пірее нименің чарымы. – *саг.* Половина чего-л. *Пулут кистінең чамдых ай пахлап тур тура істінзер* (ТН УК). *Залның пір чамдығында өөнінде чиитттер одырчатханнар, улуғлар пасха чамдығында полғаннар, піреезі сөбірезінең хада килген, палалығлар көрінген.* 2. Пірее нименің чардығы. – Часть чего-л. *Федеральнай бюджеттең 11103000 салковай пирілген, аның чамдығы имнер аларына позыдылар* (ХЧ). *Алында пўдірігҷілер фойені, кірлесті, хырның чамдығын тыхтабысхан ползалар, пўўл олар өөн сценаны, улуғ паза кічіг залларны, производство корпузын наачылабызарға киректер* (ХЧ). 3. Ор хазых нимес, кинек. – *перен.* Калека, инвалид. *Істімде мин сағын салғам, пістің чирде чамдых кізілер көп. Хорығып, тізекке түссең, андада син кізі чамдығызың.*

ЧАМДЫХТИ *нареч.* Прай нимес, чарымни. – Наполовину, частично. *Нана улуғларының чахиин чамдыхти толдыр салған* (ХЧ). *Ана анҷада хызыл сии тырбахтат салған, халбах ирні уламох чамдыхти халбайта сіс парған Олакай кире салған* (КН КХ).

ЧАН *адал.* Хут. – Душа; дух. *Ол «кибістерні» хахтап, чаныбысха читчең* (КГ ПАО). *Ох, хайдағ чаны чох полған чаа тузындағы ипчі чон* (ГК ХА Т). *Кізінің чүрее чалбыран чөрзін, чаны салыхпазын* (ХЧ ТТ). 2. Кізее айланыс. – Обращение, душа моя. *Амға теере ол чымҷылға чүреемде чатча, харғанчам: – Киріп тее парзам, ол ағас пір дее чызыбас, чаныҷаам* (МК ТХ). *Прайзының көңніне Евгения Костякованаң Игорь Толмашов кіргеннер, олар «Чаным» ырны сарнааннар* (ХЧ). □ **Хыйғаның хылығы амыр, чаны чохтың сағызы чабал.** – У умного характер покладистый, у бездушного мысли дурные (*букв.* Характер умного спокойный, мысль бездушного дурная).

ЧАҢДИРҒА [чаңда] *иділ.* 1. Піреезінең хырыс-табыс идерге, тың көксирге. – Ругать, ссориться, ругаться. *Пабазы чаңдаанға нандырыг таапча, уйатча, уйатча парторг оолғы* (НД КЧ). *Сала кічіг полганда,*

іҷезін чаңдаҷаң, олғаннарға сөклет киліп (ГК ХА Т). 2. Піреезін хатығлирға. – Наказывать кого-л. *Миннең хости одырған иренні чаплада чаңдааннар* (ХЧ МП). *Чабых чыылығда нанҷыларым пыролыг кізіні чаңдирға чарат салғаннар.*

ЧАП 1. Тіріг ниме-ноо идіне өстіг, хыҷалыг. – Кровожадный // кровожадно. *Чап аң ибірчеткенін піл салып, Санка ибзер тимненібістір* (МК МН). *Чап аңнарны өріндіріп, чир үстүнҷе сығырча, Чилбігенні күлеттедіп, Читігенге наарылча* (НТ ВБ ЧЭ). 2. Хазыр, тың өкпеліг. – Свирепый, яростный, озверелый // свирепо, яростно, озверело. *Іди, хайди полза чап адайдаң азырылып алып, Якын пора адының соонча чоо чалтыхтап ойлапча* (КВ А). *Оолның чап харааңда өс оды сағыла түскен* (БТ О). 3. Ачын, ит чіҷең (аң-хустаңар). – Хищный (о животных и птицах). *Хырлаң пурны андарох чап хустар хаахазына кибірліг көрінген* (БФ ТО). *Чап аңнар, тоңха түзіп ала, позынзар ла килчелер тидір* (ИК ПТ). 4. Харам. – Жадный // жадно. *Чап харахтыг ир кізі ибіре хылчаңнап одыр турған. Чылның соонда чыл ирткен, чап абыс улам пайаан* (ПШ Ч).

ЧАПЛАЗАРҒА [чаплас-] I *иділ.* Нымзах иде түзіп, суулас сығарарға (көп ниме-деңер). – Шлепаться, издавать шум от падения чего-л. мягкого (о многих). *Пысхах теерілер пірдеңнеп чарылғлааннар, анаң стол хыринда чапласханнар* (ТМ ЧЧ). *Андамында хуруп парған чирге, тозын көдіріп, хаптар чапласханнар.*

ЧАПЛАЗАРҒА [чаплас-] II *иділ.* 1. Азыранчатхан туста, ахсы істіндегізі чииске тееп, суулирға (кізідеңер, мал-аңнаңар). – Издавать при жевании характерные причмокивающие звуки (о человеке и животном). *Хазаадағы сосхалар, харасхыда чиистерін чіп, чапласханнар. Тасхар күн тооза чүгүр чөрген Микитенең Пёке, астап парып, холларын даа чугбин, стол кистінде одырып алып, матап чапласханнар.* 2. Ірінгерні аас істіне табырах тартынып паза азып, ўн сығарарға. – Чмокать (совместно с кем-л.). *Паланы чаплазарға. Оох палалар, орган үстүне чадаптаң сығып алып, чаплас сыхханнар. Олар чапласчатхан туста Панча кір килген.*

ЧАПЛИРҒА [чапла-] I *иділ.* Нымзах түзіп, суулирға. – Шлепаться, падать с шумом. *Паскир табыраанча, изер хамағына тартына, аттың үстүне чапли түскен, маллар ибіре үкүс салдырған* (КИ ЧХ). *Піреезі, микеленіп, «ыырҷызын» тастаза, сағыпчазың – амох учазына чапли халар, «иппон» полар* (ХЧ).

ЧАПЛИРҒА [чапла-] II *иділ.* 1. Азыранчатхан туста, ахсы істіндегізі чииске тееп, суулирға (кізідеңер, мал-аңнаңар). – Чавкать, издавать при жевании характерные причмокивающие звуки (о человеке и животном). *Итсе, хазаа істінең ниме-де чаплапчатханы паза хорхлапчатханы истілген. Хыстың пабазы, стол кистіне одырғанда, чаплап пастабысхан.* 2. Ірінгерні аас істіне табырах тартынып паза азып, ўн сығарарға. – Чмокать. *Пістің тоғызыбыста пір ир кізі пар полған, ол чаплирға хынаачы кізі полған. Пала наа оңдай таап алтыр, хайда даа ползабыс, чаплап турҷаң.*

ЧАПРАК *адал.* Аттың үстүне чапчаң кибіс. – Чепрак, расшитое мягкое суконное покрывало, покрывающее круп лошади. *Пу хоос чапракты чарир ба алып аларға? Иргі чапрак артхаа хазал партыр.*

ЧАПРАКТЫҒ *пілд.* Аттың үстүне чапчаң кибістіг. – С чепраком, расшитым мягким суконным покрывалом, покрывающим круп лошади. *Чапрактыг кізі пуларзар чагын арах пастырча. Анда, хайада, чапрактыг кичімніг изер, идектіг тон, хоостаан мелейлер, чайылҷах көгенек, пасха даа көп ниме хоостал парған* (ГК ХА Т).

ЧАПСААЧЫ *пілд.* Хайхаачы, таңнаачы кізі. – Склонный удивляться, поражаться. *Амас андаг, прай нимее чапсаачы* (БФ ТО). *Чапсаачы ир табан орамаҷа мотоциклліг шыылат чөрче.*

ЧАПСИРҒА [чапсы-] *иділ.* 1. Хайхирға, таңнирға. – Удивляться, изумляться, поражаться. *Наа чабан аны тарын чөрер тіп сағынған, піди чобалчатханына ол уғаа тың чапсаан* (ХА). *Ноға хайдаң? Пос итпеҷең ме? – сурығнаңох нандырған апсах, чапсаанға хыныхсыбас ўн сығарып* (ДН ЫА). 2. Нимее, кізее өрінерге. – *саг.* Радоваться кому-, чему-л., восторгаться кем-, чем-л. *Сіліг*

көглерге аптадып, көгҷее чапсаан, холлары ағырғанҷа айа сапхан. Піс Саасханахты сайбах ла сал чӧрҷең пала итчебіс. Кӧрдек аны! – чапсыпча Ирҷин апсах (ТМ ЧЧ). □ **Чахсыны көріп, чапсыба, хомайны көріп, хомзынма.** – Увидев хорошее, не восторгайся, увидев плохое, не сокрушайся (*букв.* Видя хорошее, не удивляйся, видя плохое, не сокрушайся).

ЧАПСЫДАРҒА [чапсыт-] *иділ.* 1. Піреезін хайхадарға. – Удивлять, изумлять, поражать кого-л. *Ниме аны чапсытхан полҷаң?* (АС КА). *Анзы, прайзын тың чапсыдып, сизіндіріг сӧстерні пілдім-оңардым теен чіли, пазын икіп пастабысхан* (ХЧ). 2. Піреезін өріндірерге. – *саг.* Радовать кого-л. *Ол хаҷан даа алҷазар, пасха харахтарны чапсыдар, пасха чӳректі чылыдар* (ШВ ЧОХ). *Ол, хаҷаннаң толдырчатхан ырларның наа оңдайын таап, залдағы чонны чапсытхан* (ХЧ).

ЧАПСЫНАРҒА [чапсын-] *иділ.* 1. Чапсыра поларға, пірігерге. – Приклеиваться, прилипать, прицепляться к кому-, чему-л. *Сабис оң хараан көрібіскен, сол хараа аның азылбаан, іріңнеен, туу чапсын партыр* (ДН ЫА). *Іҷезінің састары тирге почылама, хыр састары хамағына чапсынғлап партыр* (ХА А). 2. Хабарға, чарбанарға, тыынарға. – Хвататься, цепляться за кого-, что-л. *Прайзы, йоғырыза тӳзіп, Сарап апсахха чапсынғаннар* (ТМ ЧЧ). *Пычон, ізебінең ӳс азыр хамҷы сығара тарт киліп, хуластан париғанда, апсах аның холына чапсыныбысхан* (ДН ЫА). 3. Сырбаларға, азырылҷаа чох кізі тынына кірерге. – Приставать, липнуть к кому-л. *Петрның хызы ир кізілерге чапсын на чӧрче, тоғынарға даа хынминча* (ВН Т). *Кіргенімдӧк, пӳӳрлер чіли, мағаа чапсыныбысханнар* (ШВ ЧОХ). 4. Пірее нимее, кізее уғаа чағын поларға. – Быть вплотную к кому-, чему-л. *Чалбах тигейнің паарына, харачхай уйазы чіли, чапсын парған улуг кизек аал, тастынаң көрзең, уғаа амыр, ынаг пілдірче* (ДН ЫА). *Таң чарып килгенде, отряд Ханым Тасхылның идегіне чапсыныбысхан париған* (МТ). 5. Піреезін абылирға. – Напасть на кого-л. *Анаң, Хызылпых азаанзар тӳзіп, ахтарға кистінзертін чапсынарға* (БФ ТО). *Парып, Сеергее чапсыныбызарға, чоо соғып, чыған чирін сығартып аларға* (ДН ЫА). 6. Хайдағ-да кирекке, тоғысха тыынарға. – Взяться за какое-л. дело, заняться чем-л. вплотную. *Наа ла пазып пастапчатхан кізі иң пастағызынох кӧні драматургия киретіне тыынчатханы, литератураның иң сидік пӧлігіне чапсынчатханы пастап хайхастыг даа пілдірген* (МЧ Ч). *Карл Марксха пик чапсыныр, кӧп пілісті син алғазың* (ПШ Л). 7. Піреезіне, нимее хазал пararға; піреезіне, нимее сырбал пararға. – Присосаться к кому-л.; впиться во что-л. *Ачын хус игір айғахтарынаң адай азаана азырылҷаа чох чапсын партыр. Ян, тізең, пір ле холға киргенде, харчых чіли чапсын парған, пір дее позытпиныбысхан* (ХЧ). 8. Пірее нимее, кізее чапсыра поларға. – Прильнуть, припасть к кому-, чему-л. *Аның хойнына ибірілҷек лӧн киндірге тӧӧй састыг хызыҷах чапсын партыр* (КИ ЧХ). *Най иртіре чабал полған полза, ипчілер постары аның мойнына чапсынмасчыхтар, – кӳлімзірепче тренер* (АС ХХТ).

ЧАПСЫНҶАХ *пілд.* 1. Чапсынчатхан. – Липкий, клейкий. *Чапсынҷах чаҷын андамында садылча. Чапсынҷах холлыг ипчі позы даа субарап парғанға тӧӧй.* 2. Кізее паарсах, ачых-чарых, кӳлінҷек кізі. – Приветливый, любезный. *Прайзына даа чапсынҷах кізі ол Петрука тайы полча. Олар удур-тӧдір чапсынҷах полчалар, ынағлар, хырыс-табыс сығарбас кізілер.*

ЧАПСЫРА *нареч.* Пірее нимее, кізее уғаа чағын, араларында пос орын чох. – Вплотную, плотно к кому-, чему-л. *Хам көглер алыстырча, тӧстерін адапча; ипчілер палаларын чапсыра хуҷахтанысчалар, хорыхханнары ӳрбеңнесчелер* (ДН ЫА). *Тана пір дее табыс чох, Паскирзер чапсыра полып, пас сыххан* (КИ ЧХ).

ЧАПСЫРАРҒА [чапсыр-] *иділ.* 1. Пір нимені пасхазына чапсынҷах нименең пірікгірерге. – Клеить, склеивать, прилеплять что-л. *Ол палиина хайдағ-да чалбах пӳрліг им оттарны, чапсырып, палғаҷаң* (НТ ЧТ). *Мин сірерге пу афишаларны пирглебізим, – тіпче Вера, – сірер аны пасха-пасха чирлерде аалҷа чапсырғлап саларзар, чӧбе* (МЧ А).

2. Піреезін күннирге. – Ревновать кого-л. *Столға сметен потхы турғызылғанда, пулары аның хойыг тадылиин амзап көрбин дее, удур-тӧдірні чапсыр сыхханнар. Хости таг талазалар даа, тигір күзүрезе дее, чайых чайылза даа, чапсырар көңні алыспас.* 3. Тылаас-хабарны, хоп чоохты кізее чоохтап пирерге. – *перен*. Передать кому-л. сплетню, сплетничать. *Хонҷыхха чапсырарға. Майра туғанына чарабас чоохты чапсырлача.*

ЧАПСЫРХААС *пілд.* 1. Тадылыг ниме чирге хынаачы. – Лакомка, сладкоежка. *Чапсырхаас хызыҷах тадылыг ниме сурған. Ол, позының сағалларына чапсыра тоңан пустарны аарлап, тастағлап турып, позының чапсырхаас полчатханына киртіндірерге пазох чоохтапча*. 2. Чапсирға хынаачы. – Любитель изумляться. *Чапсырхаас оолах прай ла нимені пілерге харасча, полған на нименің ӧӧніне чидерге күстенче* (ХЧК). *Чапсырхаас ипчілер, ибдең сығара хонып, кӧр турчалар пуларзар* (ДН ЫА). □ **Чапсырхаастың ахсы тадылыг.** – У лакомки и рот сладкий (*букв.* Рот лакомки сладкий). **Чапсырхаастың ахсына чағ чарабаан.** – Сладкоежка слишком разборчив в еде (*букв.* Рту сладкоежки жир не подошел).

ЧАПСЫРХАС *адал.* 1. Пірее нимені хынып чеені, іскені, амзааны. – Удовольствие от приема, пробы еды, напитка. *Наа чапсырхас. Наа чіҷең нимелерге чапсырхазы пу чир нимес! Чапсых чиис чіп көргенде, чапсырхазы іле полған*. 2. Хыныг пілдіріп, хайыг тартханы. – Удивление. *Иней-апсах чапсырхаснаң туразар алдыра харааннар. Оларның хайди азыранып, тонан чӧрчеткеннерін көріп, чапсырхастары улееде полған.*

ЧАПСЫРХАСТЫҒ 1. Чапсых полчатхан. – Лакомый. *Ол олтырыхта уғаа чапсырхастыг ниміс садылча. Син тимнеен чіҷең нимелер уғаа чапсырхастыг пілдірче.* 2. Хыныг, хайыг тартчатхан. – Удивительный // удивительно. *Улуг чыылыгда кізідеңер истерге хаҷан даа чапсырхастыг нооза* (ГК ХА Т). *Алызыглар полглаан, аннаңар көмес чуртас чапсырхастыг парған* (БФ ТО).

ЧАПСЫРХИРҒА [чапсырха-] *иділ.* 1. Пірее наа, удаа учурабинчатхан нимені хынып чирге, ізерге. – Лакомиться чем-л., есть что-л. с удовольствием. *Оолах стол ӱстӱнде ӱӱлген чиистер аймағын чапсырхап чіп көрген. Чистем, тасхархы одырчыхха одырып алып, ниме-де чапсырхап чіпчеткен.* 2. Пірее нимее алаң азарға, хайхирға. – Изумляться, удивляться, поражаться. *Мин, табыраанҷа тура салып, чапчаң тонаныбызып, тасхар ойлаан чіли, сых парғабын, саналыг кізіні көрерге чапсырхап* (М П). *Апсах уламох чапсырхап сурған* (КИ ЧХ). 3. Пірее наа нимее, хыныг кізее сабыларға, хыниин көзідерге, тартыларға. – Сильно увлекаться, заинтересоваться кем-, чем-л. *Хайдаң алғазар, ағаң, мындаг хоос хаңзаны? – сурған Федор Павлович, хаңзаа чапсырхап көріп* (ДН ЫА).

ЧАПСЫС *адал.* 1. Хайхас, таңнас, сағыбаан нимені піліп алып, чапсырхааны. – Удивление, восхищение, изумление. *Сабистің істінде уғаа тың чапсыс, таңнас полыбысхан* (ДН ЫА). *Че прайзының чапсызына ол артых малларын сатхлабысхан* (ХА). 2. Пірее нимее, кізее ӧрініс. – *саг.* Радость, восторг. *Ол, ӧӧрем, – амыр, пик чуртас, хорабас арыг сын чапсыс* (ШВ ЧОХ). *Аның ах сырайы, хызар парып, көгемзік харахтары чапсыснаң көрген* (ГК ПА).

ЧАПСЫСТЫҒ 1. Хайхастыг, таңнастыг. – Удивительный, изумительный // удивительно, изумительно. *Чапсыстыг кирек полтыр, – чоохтан салған Роман* (ХА). *Оолағас, пазы даа тың тыысталчатса, іҷезінің чапсыстыг ӱнін сиргек тыңнаан* (ХА А). 2. Ӧріністіг, көңнін кӧдірчеткен. – *саг.* Радостный // радостно. *Пӱӱн маған чапсыстыг даа, хомзыныстыг даа пілдірче. Ах сағаллыг Ирес апсах теен одыр: «Кӧрдек аны, позы кічіг ле, че хайдаг чапсыстыг кирек ит полтыр».*

ЧАПСЫХ 1. Удаа көрінминчеткен, учурабинчатхан. – Редкий, удивительный // редко, удивительно. *Чапсых сабын оды даа чай одынаң пірігедір* (ПШ). *Аргут суг хыринда оларның күстенізінең скиф тузындағы күргеннер, тойда хазылған 15 хуйу, пурунғы тӱрктернің 3 обаазы паза хайадағы чапсых хоостар табылганнар* (ХЧ). 2. Удаа чібинчеткен, тадылыг, наа татхынныг. – Лакомый, вкусный // вкусно. *Чапсых чиис пызырарға. Аймир чапсых салаттар тимнепчеткен*

хысха хыныбысханын сизінмеебіс. 3. Хыныҥ, хайхастыҥ. – Интересный, удивительный // интересно, удивительно. *Чапсых чирдеңер хыныҥ ниме чоохтирға күстері хаппаан* (БФ ТО). *Тігі чирдең пу чирзер айланчадып, апсах көп чапсых нимелер көр килче* (СА ЧХЧ). 4. Наа, хайыҥ тартчатхан. – Новый, привлекающий внимание // ново. *Самдар аға андаҥ чапсых кізіні ситкіп көрген, аразында харахтарын, кил, ӱскенглеп салча, аныҥ изеннезіне ӱндезіп ала* (БФ ПТН). *Ол сӧстернің аразында пір ле чоох Сыҥдаа чапсых истіл парҥан* (СЧ ПТ).

ЧАПСЫХТАНАРҒА [чапсыхтан-] *иділ.* Пірее наа чапсых нимее, кізее алай ба иргі нимеде, таныс кізіде наа сарин таап, таңнирға. – Удивляться, проявлять любопытство к чему-, кому-л. новому или находя что-то новое в чем-л. старом, знакомом человеке. *Оградада футбол ойнапчатхан ир олҥаннар, сым турыбызып, оолахсар матап ла чапсыхтанып көрчелер* (ХА А). *Ол таныс нимес тураның істін чапсыхтанып көрглеен* (ХА А).

ЧАПСЫХТАНЫС *адал.* Таңнас (пірее наа чапсых нимее, кізее алай ба иргі нимеде, таныс кізіде наа сарин таап). – Удивление, проявление любопытства к чему-, кому-л. новому или находя что-то новое в чем-л. старом, знакомом человеке. *Көрізінде кічіг ле палани осхас чапсыхтаныс* (ХА А). *Чапсыхтанызы сырайында, харананда іле көрінген.*

ЧАПСЫХХА *нареч.* Хынып (пірее ниме удаа учурабинчатхан, удаа полбинчатхан ӱчӱн). – С удовольствием, в охотку. *Узаан сӱтті, хоза урыбысса, чапсыхха оортирға маңат полар* (АТ). *Тӱрче мӱнзіннер чапсыхха, – ӱтертче оолғы* (ДН ЫА).

ЧАПТАНАРҒА [чаптан-] *иділ.* Чап оңдайны көзідерге. – Проявлять хищность. *Якынныҥ чархандыриша Чохырах, уламох чаптанып, ідіргектеніп сыххан* (КВ А). *Чаптанып кірген Гитлерні чох идербіс піс чірінде* (МА ЧЫ).

ЧАПТЫРАРҒА [чаптыр-] *иділ.* 1. Пірее ниме-нооны туйухтатырарға, пиктетірерге. – Заставить закрыть, затворить. *Тура ээзі, тасхар сыҥып, пісті ізиин чаптырған. Хам сӱреелiг тыҥ хоҥдырап сыххан, отха улуҥ хазан чаптырыбысхан* (ДН ЫА). 2. Пірее ниме-нооны хыпталдырарға, хырлатырарға. – Заставить покрыть. *Ус ипчі тігілчеткен тонны торғынаң чаптырчатхан, че ис аға читпин партыр. Мин, тура істіне суум-саам кірбезін піп, ізиимні халын киисненң чаптырғам.* 3. Пірее ниме-нооны, кізіні хайдаҥ-да чабындынаң пӱргетірерге, пірее чабындыны пірее нименің, кізінің ӱстӱне салдырарға. – Заставить укрывать, укутывать что-, кого-л. чем-л. *Улуҥ наңмырлар чаап, ипчі ӱгӱрсӱлерін чаптыр салған. Ол кічіг полған туста хысхызын олганнар матап соохха тоңҷаңнар, аннаңар пархаларын хаҷан даа чылыҥ чорғаннаң чаптырча.* 4. Чабых итірерге, пірге чыырылдырарға, піріктірерге; нуҥдырарға. – Заставить сложиться, сомкнуться (о чем-л. раскрытом, развернутом); заставить закрыть (глаза). *Ибіре сыыласчатхан сеектерге хайып, харахтарын чаптырча, пірее-пірее улуҥ тын салча. Маринек кічігде хыныҥ полҷаң, узиры килібіссе, хараан кізі холынаң чаптырҷаң, анаң на сабыхсып парыбысчаң.* 5. Харибге кірерге, одыртарға. – Быть посаженным в тюрьму. *Сайбаҥҷы 80 муң салковай штраф төлеп саларға кирек алай чарым чылға харибге чаптыр салар* (ХЧ). *Чоохтирға кирек, саблыҥ татар поэді М. Джалиль, чаада хатыҥ харбазыҥ тузында ыырҷы холына кіріп, Моабит піп харибге чаптырған* (ХЧ). 6. Тохтадыларға (пірее нименің, тирігнің тоғызынаңар). – Остановиться, прерваться (о работе, движении, действии чего-л., механизма). *Чайғызын, илееде тусха хырыҥ озарина парчатсам, ибдегі краннарны чаптырыбысчам. Туралары хаҷанох электричество күзіне кір парған, аннаңар чуртаҥчылар газты чаптырыбысханнар.* 7. Хайдаҥ-да орынзар чол туйухтатырарға, кізілер кір полбас, чит полбас иде итірерге. – Прекратить (о доступе куда-л.), сделать недоступным для проникновения куда-л., посещения чего-л. *Станциязар чол наачылалғалах, аннаңар пастых аны аар машиналар кір полбас иде чаптырыбыстыр. Піс сурынызыбысты сайттарны сыныхтаҷаң хазна пӱдістеріне чыл сай ысчаңмыс, кирек киліспечең, че пу чыл кізілерні оохтырҷаң сайттарны чаптырыбысхабыс.* 8. Тура

істінде пиктелерге, чабығда тудыларға. – Быть закрытым, оставленным в помещении с закрытой, запертой дверью. *Күн Сузы, хуйуға чаптырар алнында, алданча* (АТ). *Саарбах, тастында ай-пораан полып, ибінде чаптырыбысхан.* 9. Саңайға тохтадыларға (пірее хазна алай идінчек учрежденіезінің, пүдістің тоғызынаңар). – Закрыться, прекратиться (о деятельности государственного или частного учреждения, структуры). *Эстонияда орыс тілінең сығарылчатхан халғанҷы ікі газета чаптырыбыстыр. Пу чон, чуртаан чирлерінде тоғынған организациялары чаптырыбысхан ўчўн, пеер килче.* 10. Ўстўн пірее нименең (сырнаң паза ан. п.) сўртіреге. – Заставить покрыть, нанести, наложить на поверхности (о слое краски и т. п.). *Тон хыбын ол ноға-да акрил сырларнаң чаптыр салған. Ир кізі, мотоциклін тыхтап пирген соонда, ханаттарын хоза чылтырах лакнаң чаптырған.* 11. Айландырарға кўстирге (пірее ниме ўчўн хорадығдаңар); толдырарға кўстирге (читпинчеткен нимедеңер). – Заставить покрыть, возместить (о что-л. истраченном, израсходованном). *Хазна республикаларға пирген алым ахчаларын банктар пастыра чаптырча. Чарғы чарадии хоостыра, пыро иткен кізіні хорадығларны чаптырғаннар.* 12. Тўлетірерге. – Заставить покрыть (платеж). *Уўа кізі, пархазына читкіче ахча пиріп, банктағы ўдізін чаптырған. Пастых, ай сай хоза саналчатхан ахчаны тўлебеен ўчўн, прокуратура саринаң пічікте ол ахча ўдіс чіли саналчатханнаңар, прокурор аны чаптырча.* 13. Тоостырарға (хайдағ-да иртірілчеткен нимедеңер). – Заставить закрыть (о каком-л. мероприятии). *Филармония устағчызы, пайрамның пазылған чўрімін кўріп алып, пасха оңдайнаң чаптырған. Роспотребнадзор, чугынҷах ағырыг тарап, пазағы айдағы турнирні чаптырыбысхан.* 14. Чолға паза ан. п. нимее пірее нимені тўзетірерге. – Заставить покрыть, выстилать, вымащивать что-л. (дорогу и т. п.). *ДРСУ устағчызы, изел парған чолларны тиксі тыхтабин, оймахтарын на наа асфальтнаң чаптыртыр. Ікі нанҷы, наа чолны оох таснаң чаптырып, пыроларын пілініп, харибдең хорығып, пасха хазназар тискеннер.*

ЧАПХЫС *адал.* 1. Пірее нименің ўстўндегі чабылчатхан чардығы. – Покрышка, крышка. *Сабан чапхызы. Тос ідістернің чапхыстары анда-мында чатхлапчатхан, че кізі пілдірбеен.* 2. Пўдірігнің хыры. – Крыша. *Сиден плетенінің ағбай турған сырыптары, хазаа чапхызының сызыры, узах одың, кўзенек алтында одыртып салған нымырт ағазы – прай пу нимелер тоозалары, хысхы хыроға, нымахтағы чіли, сіліг хоостат салған турлар* (МТ). *Ўртўн чапхызы алтынзар абахай ай пахлап кўрче* (НД КЧ). 3. Пірее нимені чаапчатхан кип-азах. – Покрытие, одежда. *Чыртых чапхыстарын суурдах, пу наа кип-азахты кис чўрерзің. Олар ікізі дее, азыр путтарының чапхыстарын, кўгенектерін суурып, пірер-ікілер кірестенібізіп, анаң тулғорға тыынып, сўгензер чағдабысханнар* (ВКАТ ХЧ).

ЧАПЧАҢ 1. Хапчығай, табырах тоғынчатхан, чітіг. – Ловкий, быстрый, обладающий физической сноровкой; отличающийся точностью и быстротой движений (о человеке, животном) // ловко, быстро. *Аннаң кўстіг, чапчаң, чичең атыстыг пу чағынырахта ирен чох таа полған* (ШВ ЧОХ). *Иліге хабызыптааысхан полза, Домна чапчаң* (ДН ЫА). 2. Табырах, ўр нимес тусха иртчеткен. – Быстрый, происходящий, совершающийся с большой скоростью или в короткий промежуток времени // быстро. *Андаг даа полза, ол кирі-чиитнең чапчаң танысхан* (ФБ ХЧ). *Атха чапчаң алтаныбызып, азырап килерге чортыра халған* (НТ ЧТ). □ **Илнең таныссаң – иптіг пол, чабалнаң таныссаң – чапчаң пол.** – Знакомишься с хорошими людьми – будь хорошим, с плохими – будь изворотливым.

ЧАП-ЧУП *кўўг. сўс.* Сосханың азыранчатханына кўўкчеткені. – Звукоподражание чавканью свиньи, собаки. *Сосхаларның чапчуп полчатханы истілчеткен. Азых кўзенектең чап-чуп истіл турған.*

ЧАР *адал.* Суғның хазы. – Берег. *Сағдай чахсаа кўрзе, пўўр суғ чолынҷа, чарға кўлене, пу сопастап одыр* (ДН ЫА). *Пістің аал ўс пилтірдең ырах нимес, пўзік, чікім чар хастада сўўлін парыбысхан* (КГ ПАО).

ЧАРА *нареч.* Алынҷа, хада-пірге нимес. – Раздельно, врозь, отдельно. *Колхозтардаң пу сезонныг тоғыс чыл сай ханҷа кізі паза ат чара тартча* (МЧ КЧ). *Узирға сағынып, хараан чапса даа, ноға-да кірбіктері чара ла ойлас турғаннар* (КИ ЧХ). □ **Пірге тарғынҷах** – **чара эрістіг.** – Вместе тесно, а врозь – тоскливо.

ЧАРАА I *адал.* Састы ікі сарина тарап салза, араларында пол парчатхан чолыҷах. – Пробор (на голове). *Кирібіскенде, састары чахсы өссін тіп, чараазын чағнаң сүртіп пастаан. Хайа, чарааңны иптеп пирим, сайбал партыр.*

ЧАРАА II *адал.* Сідік. – *прост.* Моча. «*Чараа» сöс удаа тузаланминчатхан сöстер санына кірче. Пу кізінің чараазы ноға хызыл?*

ЧАРААҒАРҒА [чараах-] *иділ.* Кödірімні түзірер, чахсы чүгүрер сылтағнаң, читкіче чиис чібин, түрирге (аттаңар). – Выстаиваться (о коне). *Андада олар чараахчалар, чörістері ниик пол парча* (БФ ТО). *Ат чараағарға маңнанмаандыр, чүгүрии майың.*

ЧАРААХ *пілд.* Симіс нимес, істі чаба тарт парған (аттаңар). – Поджарый, выстоявшийся (о коне). *Кирек чörістіг, чараах ат. Чапчаң, күстіг поларға хынзаң, төреміл чараах чörерге кирек* (П.-о.). *Күлүк позырах ат тарап иткен тарыспадаң чараах істіліг, сылап иткен чибедең сіліг сынныг ат поладыр* (ЧТ).

ЧАРААХТЫРАРҒА [чараах-] *иділ.* Кödірімні түзірер, чахсы чүгүрер сылтағнаң, читкіче чиис пирбин, түретірерге (аттаңар). – Выстаивать, выдерживать (лошадь). *Паза üс күнге сығара ат чараахтырып üгреткеннер* (АО). *Паза, üс күнге сығара ат чараахтырып, üгреткеннер* (АО).

ЧАРАБАС 1. Пірее ниме итчең оңдай чох. – Нет возможности; невозможно // невозможный. *Чох, хамны пүүн чарабас* (ДН ЫА). *Чох, чарабас, паль-арым, – позы позына чоохтанып, ирнілерін хыймырадып одырған ол киректернің киречізі* (КН КХ). 2. Чарадыг чох. – Нельзя, не разрешается, не дозволено; запрещено. *Üдезіг чох чарабас, теен ол, ол улуг ниме, кипке кірген ниме, аннаңар киптіг нимені киптебök салҷаң* (БФ ПТН). *Ічегенің тастын, азайдаң арыдарға тіп, пычахнаң хырарға чарабас* (ХЧКЧАО).

ЧАРАДАРҒА [чарат-] *иділ.* 1. Сағынған соонда хайди-да поларға, пірее ниме идерге чарадыға килерге. – Решить что-л., после обдумывания прийти к какому-л. выводу, к необходимости каких-л. действий. *Піс, удур-тöдір аңдысхлап, түрче турғабыстар, анаң городсар пararға чарадыбысхабыстар* (КВ А). *Ам оолах, ибіре чуртаан чонны прай хыгыртып, той-пай саларға чаратты* (ХП). 2. Üзүріг соонда пірее чарадыг аларға. – Решить что-л., в результате обсуждения вынести заключение, постановление. *Аалдағы чох-чоостар постарының чыылыгларында районда иң пастағы колхозты төстирге чаратханнар* (МТ). *Чыылыг тоозылчатханда, прай даа сурыглар хоостыра хоза тоғыс иртірерге тіп чаратханнар.* 3. Пірее нимені чүрекке аларға, чöпсінерге. – Одобрять, принимать что-л. *Пүүн чарат салдым төреен аалымзар пар килерге* (ХА А). *Мукут ағаның чöбін чаратханнар* (ИТ). 4. Пірее нимені толдырарға, чöпке кирерге. – Удовлетворять кого-л., что-л. *Пічіктерін чыып, устағчаа пирібіскеннер, че айланыстарын чаратпааннар. Наа килген пічіктерні пастыхтар көргелектер, аннаңар сурыныстарыңны чаратхалхтар.* 5. Піреезінің сурынызына чöпсінерге, сурынызынаң чаразарға. – Разрешать кому-, что-л. *Ікі харындастаң пірсін чаратчалар* (ХН). *Чалгыс іҷезіне ле чаратчаң ізіг чей ағыл пирерге, тözеенде анынаң хости табыс-тубус чох одырарға* (ИТ). 6. Пірее нимені пögерге. – Решать что-л. *Кем чаратхан полҷаң* (СА ЧХЧ). *Аны кör салбинаң, örін парып, чоох-чаахнаң одырарға сағынмин, хыйа парыбыспазын тіп, хыйгылабызарға чаратхам* (И).

ЧАРАДЫҒ 1. Пögіс, üзүрігнің салтары. – Решение как обдуманное намерение сделать что-л., заключение, вывод из чего-л. *Андаг чарадыг Тохчынның хынҷаң нимезі* (ДН ЫА). *Üзүре-üзүре килгеннең, ухаанҷы чарадыға читкеннер – пу хараазын сöрöннезе дее, яблах тоңдырар соохтарға ирте ам даа* (МЧ ОН). 2. Пірее нимені өмеде, пүдісте

ўзўрген соонда, тиксі чаратханы. – Решение, постановление. *Чон ханын көп сорған фашисттерге чарғының чарадиин хығыр пиргебіс* (ИК). *Арғыстары алылған чарадығны толдырарға парғлабысханнар* (ДН ЫА). 3. Хайдағ-да пökчең, пыс парған сурығ хоостыра устағ-пастағ, хазна кізізі, Конституцияа, законнарға, указтарға töстеніп, сығарған пічік. – Постановление как официальное распоряжение правительственного учреждения, официального лица. *Че, іди дее полза, Öörкі Чöп президиумы закон проекті кирілген тіп санирға паза пічікті республика правительствозының ўзўриине ызарға чарадығ алған* (ХЧ). *Ўлгў чарадиин толдырарға чарадығ алылғаннаң пеер, ікі чыл пол парды* (ХЧ). 4. Пірее ниме идерге чарадылғаны. – Разрешение на что-л. *Анаң, холын кöдіріп, чоохтанарға чарадығ алып алған* (БФ ТО). *Арина Петровна ірінің чарадиин арығ сынға санаан* (ДН ЫА).

ЧАРАЗАРҒА [чарас-] *иділ.* 1. Піреезінең хада хайдағ-да сурығ хоостыра пір чöпке кірерге. – Соглашаться с кем-л. по какому-то вопросу. *Директорның пу сöстерінең чарас-пасха сидік* (МЧ КА). *Аалчы, кўлімзіребізіп, чарасчатхан осхас апсахнаң, пірееде хара хойыг састыг пазынаң икіп салча* (ГК ХА Т). 2. Піреезінең хада ынағлазарға, чааны тохтадарға. – Мириться с кем-л., закончить вражду, войну. *Чаразыбысханнар – паза тарыныс чох ползын* (ЧТ). *Хан ўлгўліг ада кізі, чазаг чаалазып, чиңдірерге чöрбіс, Моол ханнаң чаразыбызарға кирек* (ЧТ). 3. Хасхырған хыстың іче-пабазына чоохтазарға парарға, оолның іче-пабазы, туғаннары хасхырыг ўчўн пыросынып, тойдаңар чоохтасчалар. – *этн.* Мириться со сватом, одна из частей свадебного обряда, когда родители жениха идут к родителям невесты с мировой. *Ол сірернең чаразарға итче* (ХЧН). *Піс, кибір оодып, чаразарға парбаспыс.*

ЧАРАЗЫҒ I *адал.* Чарасханы, чöпке кіргені. – Примирение. *Таластыг чаразыг. Чаразыг киліскен, прай ниме амыр ирткен* (ПТ ТЧ).

ЧАРАЗЫҒ II Килістіре, чарас. – Подходящий, пригодный // подходяще, пригодно. *Хара Пургун, кöңні чаразыг чирлерде хол тудып, изеннес тур* (ПБ ТЧЭ). *Хоныхха чаразыг орыннар көп* (БФ ТО).

ЧАРАРҒА [чар-] *иділ.* 1. Пір нимені нинче-де чардыхха сабарға, тоорарға. – Колоть, раскалывать, щепать, отделять часть от целого. *Мына пір тура хыринда ипчі кізі одың чарча* (ХА А). *Хазааның түгенчі столбазын кичее тооза чарған* (КИ ЧХ). 2. Ўлестірерге. – Делить, отделять, разделить кого-, что-л. на части. *Оғырның öörінең көп чабан, хойларын танып, чар парыбысхан* (НИ Х). *Тазыннарын Хапың күскўзін, чар парып, соғарын сохча, садарын сатча* (ДН ЫА). 3. Піреезін пасха кізідең азырарға. – Разнимать кого-л., отнимать кого-л. *Пайлар, тізең, састаң сасха хабыс парчалар, чарғычының полысчызы оларны чарча* (П). *Че, амды чар сығарлар тіп, ідіргектенібіскем* (ТЮ МОХ). 4. Ікі кізіні (ирепчіні, арғыстарны паза ан. п.) хада полбас иде идерге. – Разлучать кого-л. с кем-л., разводить. *Ирепчіні чарғы хоостыра чарғаннар. Öткін хыс пу іköленңні чарарға иткенök, че азырылбас-парбас нанчыларны чарчаа чох полтыр.* 5. Пірее нимені оодарға, палығладарға. – Разбивать что-л. (в т. ч. *перен.*) *Яңыланзын öткін табызың, хомзыныстыг амырны чара* (ВМ КС). *Чілің чарар тусха паза пала пазыртар синде чидерге тіп, тың даа маңзырабин парчабыс* (МТ). 6. Пірее кізідең, нимедең алынча поларға. – Отсоединяться от кого-, чего-л. *Хараа турып алып, пірее чеенчі мал öордең чара парчатса, чіті харахтыг хадарчының хамчызы от хазынаң тычылазох, ол мал, нандыра пас киліп, чадыбызып, östеен чіли тынып, ірібес саачын тайнап сыгадыр* (ДН ЫА). *Палам, клазынаң хада полбин, олардаң чара ла пас чöрче.* 7. Піреезін пасха кізілердең алынча апарарға. – Отвести кого-л. в сторону. *Аннаңар Мартил, ...Нюраны холтыхтаан холын салыбызып, пазар паспас полып, Крепинні чар халған* (ЧМ К). *Иртчеткен кізілер аразында танызымны кöр салып, аны чоохтазып алар сағыснаң чарып алғам.* 8. Пірее пўдін нимені кизерге, талирға. – Резать что-л., нарушать целостность чего-л. *Пас кирее андаг поладыр, миисті чарзалар, кізее миис істіндегі хасхланыстар пілдіртпинче. Хатыг наах, пўўрлер öörінің пазы, аңнарын*

нидилеҷе хуруға ал чӧр париған (АТ). ◊ **Ікі чара.** – Отдельно (*букв.* Два разделяя).

ЧАРАС I *адал.* 1. Амыр полғаны. – Мир, согласие. *Туғаннар, чир ӳчӳн тартызып, ӳр чоохтаспин турғаннар, анаң, чарас идіп, ынаг пол парғаннар. Чарас пасталғаннаң пеер, улееде тус ирт парған.* 2. Оолның паза хыстың іче-пабаларының аразындағы чоохтазыг. – *этн.* Примирение между родителями жениха и невесты, по народной традиции, родственники жениха являлись к родителям невесты повиниться за то, что украли их дочь, при этом договаривались о сумме калыма и дне свадьбы, перемирие заканчивалось обильным угощением и выпивкой. *Хысты хасхырып, чарасха параргa сағынминдаачалар. Ағаа көре, чарасха килгеннернің дее чӳректерінде истіг пол чӧрібіскен: кирек килісче* (ГК ХА Т).

ЧАРАС II 1. Килістіре. – Подходящий // подходяще. *Сигіс часха кірібіскен хызыҷаа, позына чарас артынҷағын чӳктене, алнынҷа парып одырған* (МТ). *Хамнар хамназалар, кізее чаразын, чарабазын, аларын на пілчелер* (БТ О). 2. Иптіг, харакха чылыг. – Приятный, привлекательный // приятно, привлекательно. *Чарас чахсыны таап, алыбыс* (ЧТ). *Маҷаа чарас ниме полтыр.*

ЧАРБА *адал.* Астаң иткен чіҷең ниме. – Крупа. *Хапың Каной ирепчее ӳс чылда он арсин киден товар пирче, чарба читкіҷе ысча, ағаа хоза, чылда пір хазыра пирче* (ДН ЫА). *Хырых ікі чылдох чааның аары аалдағы чонға урунған: малға азырал читпеҷең, ас чохта, халас итпин, колхозта тоңасты чарбаа ӳлеҷеннер* (КИ ЧХ). ◊ **Ағас чарбазы.** – Опилки (*букв.* Дерево крупа ее).

ЧАРБАЛЫҒ *пілд.* Чарбазы пар. – С крупой, содержащий крупу; имеющий крупу. *Киҷее иртен не азыранған, иттіг, чарбалыг ибдегі ӳгре сағысха кірчеткен* (НТ ЧТ). *Тас чайник, отха сістеніп, сығырчатхан; чарым кӧнек кірҷең кӧдестең тоғыраан хурутхан иттерні от тӳбінең сығара кӧдірглеп, нандырох чарбалыг ӳгрезер тӳзірчеткен* (ДН ЫА).

ЧАРБАНАРҒА [чарбан-] *иділ.* 1. Пірее нимее, кізее тың тыныбызарға, тудынарға. – Цепляться, хвататься за кого-, что-л. *Тана іди тирінең, Ойаң, холындағы мылтиин хыйа суурып, хыс кізінің ніскеҷек пиліне чарбаныбысхан* (КИ ЧХ). 2. Пірее нимее тудынып, өӧр сығарға. – Карабкаться, взбираться, подниматься на что-л. *Кирбі кистінең килген кізілернің пірдеезі машинаа чарбан полбаан* (КИ ЧХ). *Чоон тыттарны чарбан чӧредір. Олған-узах, тізең, машинаа чарбанча* (ТИ ХӦ). 3. Нимее алай кізее тыынарға. – Нападать на кого-, что-л. *Олар, мылтыхтарының хыйлағларын тимнеглеп, чалғыс ағасха соолынған малға чарбан турған пӳӳрлер чіли, ибіре хыриларында абылас турадырлар* (МТ). *Азыгыг аң, айғахтыг хус піске, ачыннанып, кӧп хати чарбанған* (ИК).

ЧАРБАНҶЫХ Пірее нимее тың тудынчатхан. – Цепкий // цепко // цепкость. *Че улуг кізінің кӧдірілҷегі, ирги оңдайларға чарбанҷыгын, кӳннің іҷезі-пабазын хомайлапчатханын ол чӳреенең сығара тастап полбинча* (ГК ХА Т). *Пу пала, кічіг арах полғанда, уғаа чарбанҷых полҷаң.*

ЧАРБЫҒАРҒА [чарбых-] *иділ.* 1. Пірее нимедең озарға. – Избавляться, спасаться от кого-, чего-л. *Адайдаң чарбығарға. Ачын аңнаң чарбыгып, улам табырах чӳгӳрерге кӳстенген.* 2. Чох иділерге (уйғудаңар, пичелдеңер паза ан. п.). – Рассеиваться, разгоняться (о сне, тоске и т. п.). *Танча, уйғузы чарбыгып, тартхлаан, аны усхурып* (ТН УК). *Федор Павлович, мылтыгы сағысха кіріп, саңай уйғудаң чарбых парған* (ДН ЫА).

ЧАРБЫХТЫРАРҒА [чарбыхтыр-] *иділ.* 1. Піреезін пірее нимедең осхырарға. – Спасать кого-л. от кого-, чего-л. *Кирек туста чарбыхтырарға. Полған на кізі позының чуртазында піреезін хорғыстыг киректең чарбыхтырча.* 2. Чох идерге (уйғуны, пичелні паза ан. п.). – Рассеивать, разгонять (о сне, тоске и т. п.). *Андаг чӧпті истіп, Харанчеек, халын уйғузын чарбыхтырып, татхынныг іпекті ікі холына харби тутхан* (ПБ ТЧЭ). *Арина тың даа иксібеен ізікті, узубысхан полар тіп сағынып, уйғу чарбыхтырарға полбаан* (ДН ЫА).

ЧАРҒЫ 1. Гражданскай таластарнаң паза уголовнай киректернең айғасчатхан хазна органы. – Суд // судебный. *Пычон Тохчынның*

ирґі чуртазын чахсы даа пілзе, хайди ол чарґы киреене кіріп алґанын пілбеен (ДН ЫА). *Хакасияның Өөркі Чарґызының кнезі Виктор Носов 14 декабрьда журналисттерге пресс-конференция иртірген* (ХЧ). 2. Гражданскай таластарнаң паза уголовнай киректернең айґасчатхан хазна органы пөкчеткен кирек. – Судебный процесс, разбирательство дел таким органом. *Алымныґ кізі позының ӱчӱн турыспаза, чарґызар чөрбезе, чарґы ӧӧнінде кредиторның алнын алча* (ХЧ). *Хакасия пазының чоогынаң, пӱдіріл парґан тураларның 60 проценті чарґы пастыра ирткен* (ХЧ). 3. Гражданскай таластарнаң паза уголовнай киректернең айґасчатхан хазна органының чыылии. – Заседание органа, на котором ведется разбирательство дел. *Чарґаа париґан чіли, сыртыбыснаң на көріс парирбыс* (ГТ Ч). *Соонаң чарґыда предприятиелер ӱчӱн турысчаңмын* (ХЧ). 4. Піреезінің хомай, турыстыра нимес киректі ӱзӱрер ӱчӱн, хада тоґынчатханнары алай ба палґалыстыґ пірігістегі кізілер аразынаң пӱдірілген халых органы. – Общественный орган, избираемый из членов коллектива для разбирательства дел, связанных с недостойным поведением кого-л. *Чон чарґызы ниме полҷаң? Комиссиялардаң пасха, исполкомнарда халых пірігістері полґаннар: арґыстар чарґызы, ипчілер чӧбі, паба-іҷелер комитеді, чон дружиназы, лавкалар комитеді* (ХЧ). 5. Улуґ алай ба ӱлгӱліг кізі саринаң пыролыґ кізі иткен киректің ӱзӱрии. – Разбирательство чьей-л. вины лицом, облечённым правом власти над кем-л. *Пастыхтарґа хоптанмин, пыро ит салза, чарґыны позы итчең* (НТ ЧТ). *Амды Паноҷах пілген: ибзер килзе, ағаа чарґы полар* (ИТ). 6. Хатыґлас. – Наказание. *Ана ол иң хатыґ чарґы!* (КИ ЧХ). *«Паза хада ойнабаспыс» теен сӧстең хатыґ чарґы чоґыл* (АС ХХТ). 7. Паалаґ, көріс. – Мнение, заключение. *Чарґы киректирге. Актриса пу рольда саґам даа тіріг оңдайларны, ӧтіре көріп, іле сыґарча көрігҷінің чарґызына* (ХЧК). 8. Паалаҷаң өме. – *перен.* Жюри. *Анзын, тізең, хатыґ чарґы прай сизініп одырґан* (ХЧ). *Чарґыбыс улуґ полбаан, ӱзӧлең не полґабыс.*

ЧАРҒЫЛАДАРҒА [чарґылат-] *иділ.* 1. Чарґы чарадии пастыра хатыґладарґа. – Быть осужденным судебным решением. *Хаҷан-да, оґыр идіп, тутырып, чарґылатхан* (ГТ Ч). *Францияның Национальнай чыылии терроризм ӱчӱн чарґылатхан кізілернің граждандствозын чох идерге чаратхан* (ХЧ). 2. Пірее пыро ӱчӱн хатыґладарґа. – Наказываться, быть наказанным за какой-л. проступок. *Полґаны ла, позының иткен киректері ӱчӱн, чарґылатхан. Тӱлгӱ көйтіктенгені ӱчӱн пір хати кізілерге матап чарґылатхан.* 3. Чахыґ пиргізерге. – Приказываться, быть приказанным. *Оол, чабал киректер иткен ӱчӱн, чоннаң сӱрдірерге чарґылатхан. Ирґі тустарда кізі ӧдірігҷілеріне аалда амыр чуртас чуртирґа чарадылбаҷаң, чап аңнарнаң хада чуртирґа чарґылатчаңнар.*

ЧАРҒЫЛИРҒА [чарґыла-] *иділ.* 1. Чарґы пастыра нандырыґа тартарґа, пыролирґа. – Судить (в судебном порядке). *Тутыр салза, пуларнаң хада пісті чарґылирлар, аннаңар саґынґазар ба?* (ХА). *Че нанарґа хынґаннар асхынах полґан, прайзыбыс таа партизаннар отрядына хозылыбысхабыс паза офицерлерні позыбыснаң хада алып алґабыс, соонда оларны отрядта чарґылааннар* (МТ). 2. Піреезін хатыґлирґа. – Наказывать кого-л. *Аннаңар Икенні чон чарґылабысхан* (ФБ П-А). *Тут полбазаң, пу хулунах, пызоларны хоґдыр чӧріп, инелерін эмчетсе, кнес пиг пісті хатыґ чарґыдаң чарґылабызар* (ХН). 3. Піреезіне пірее ниме идерге чахыґ пирерге. – Приказывать что-л. кому-л. *Аннаңар кнес пиг ол ах хоор хулунахты, соґып, чіп саларґа чарґылаптыр* (ХН). *Хайди паза идер зе, пыролыґны аалдаң сыґара сӱрерге чарґылады.* 4. Марыґ тузында араласчыларның, орта, саба тудынчатханнарын сыныхтаґда тудып, таластарны чararґа. – Судить, следить за соблюдением правил игры и разрешать возникающие споры. *Чоннар аразындаґы класстыґ спорт узы Татьяна Карамчакова ооллар харбасчатханын чарґылапча* (ХЧ). *Марыґда тоґынґан чарґыҷылар саба чарґылааннар тіп саґынчам.*

ЧАРҒЫҶЫ *адал.* 1. Чарґы чарадиин пӧкчеткен кізі. – Судья (в суде). *Конституция паза Өөркі Чарґының чарґыҷылары чеес тӱзірчеткен кирек ит салзалар, Федеральнай Чыылыґ Россия президенті айланызынҷа*

ол чарғыҷыны орнынаҥ суур полар (ХЧ). 2. Марығны апарчатхан, паалапчатхан кізі. – Судья, тот, кто судит игру, состязание. *Андағ даа полза, ибде ойын тохтабаан, чарғыҷылар, ус-пас чохтарны хызааннап ала, киректерін итчеен иткеннер* (БФ ПТН). *Оолағас парыбысханда, аалда тренер полчатхан нанҷызы марығ чарғыҷыларын сöклеп чöре халған* (АС ХХТ). 3. Чарғы (жюри) араласчызы. – Член жюри. *Чарғыҷылар, чайаачы марығлас соонда, алынҷа одырып алып, чöптескеннер. Пірее таластығ сурығ пол парза, махачы хылии ӱчӱн алған хазна сыйыхтары иҥ ööн чарғыҷы поларға сыданчалар* (АС ХХТ).

ЧАРДАЙҒАН *пілд.* 1. Чалбах. – Широкий. *Пу чардайған чарынныг, кӱрдейген кögістіг пöзік кізі прайларынаҥ чалахай полҷаҥ, прайларынаҥ арғыс оҥдайынҷа чоохтас пілҷең паза позыныҥ, сағынып, пögінген нимелерін ідök хада ӱзӱріп чöптесчең* (МТ). 2. Алғым. – Обширный. *Алнында чардайған чазылар körін сыхханнар, ыраххы иблернің тӱнӱктерінең сыхчатхан ах ыстар тигірні тірептеткен чіли пілдірген.*

ЧАРДЫ *адал.* 1. Пӱдірігде киректелчеткен чуға, тӱс кизілген ағас кизегі. – Доска; пиломатериал // дощатый. *Чардылар позығлалбаан осхастар* (ТМ ЧЧ). *Чил, тимір пестің трубазын кӱӱледе ӱбӱрібізіп, тура хырының чардыларын хоғдырат чöре халча, нимезе тураҷахты пӱкӱлее позын тітіреде иксеп сыхча* (БТ О). 2. Аймах-пасха пögіннең чуртаста тузаланчатхан тörткілли иділік чуға, тӱс ниме. – Доска; пластина, плита, предназначенная для чего-л. *Шахмат чардызы. Кем-де класстағы чардыны чысча, кем-де тетрадьтарны санапча, ікі-ӱс кізі пулуҥда сыныхтағлығ тоғысты тӱптестірчелер, кем-де ӱгретчее сурығлар пирче* (ИТ).

ЧАРДЫХ *адал.* 1. Пӱкӱлее нименің алынҷазы. – Часть чего-л. *Пабазы пу пілдістіг ниместің – кӱннің, тигірнің, прай тайғаның – хайдаг-да чардығы* (ТМ ЧЧ). *Тиксі ödістің 10-ынҷы чардығы* (ХЧ). *Бюджеттің парыстыг чардығы ööнінде организацияларның парыстарына налогтар саринаҥ хызырылча* (ХЧ). 2. Тиксі öменің, пірігістің, халых чонның нинче-де кізізі. – Часть как некоторое количество из общего состава какой-л. группы, объединения, коллектива, совокупности лиц. *Ол чонның чардығын Иркутскскар чӧргізібіскеннер* (ХЧ). *Чардых хасхылары, постарына атар ниме читпин халарына ачынызып, маҥзырап киліп, мылтыхтарын хапханнар* (МТ). 3. Хайдағ-да тиксі нименің, пӱкӱл пӱдістің пір чардығы. – Предмет, являющийся составным элементом какого-л. единого целого, системы (организма, механизма и т. п.). *Комплекстің чардыхтары ӧрт ӱзірҷең подразделениелерде паза социальнай организацияларда турғызылғаннар* (ХЧ). *Модельлернің чардыхтары пір пластинада пирілчелер* (ХЧ). 4. Чайаачы тоғыстың пӧлии, кизегі, ӱзігі (хоос, музыка паза ан. п. чайаачызын). – Композиционный отрезок, раздел, отрывок (литературного, музыкального и т. п. произведения). *Чоохтың чардығы. Ол полған на чардыхты чарытча паза 60 чылларға хакас литература тілі ööнінде тöстел парған, аның фонетика, морфология, синтаксис, лексика нормалары салыл парған тіп сағысха килче* (ХЧ). 5. Чарым. – Часть, половина чего-л. *Аның сöстері хоостыра, пу пасхаҷыл, олох арада хорғыстыг киректің ікінҷі чардығы, алай ба узарадылғаны тіҷең ме, пар полтыр* (СА ЧХЧ). *Ӱгреніс чылының пастағы чардығы тоозыл парған* (ХА А). 6. Хайдағ-да тоғыстың, иділчеткен нименің алынҷа ӱзігі, кизегі. – Этап как отдельный момент, стадия какого-л. процесса, какой-л. деятельности. *Іди олимпиаданың пастағы чардығындох кöп чайаачы ӱгренҷі тастыхти халча* (ХЧ). *Амды олимпиаданың халғанҷы чардығы халған – ол республика синіндегі чардых* (ХЧ). 7. Пір нименің істінде алынҷа темалыг пӧлік. – Раздел. *Марыг араласчыларына киректелчеткен пічіктерні Хакасияның аал хонии паза ас-тамах министерствозының сайтында «Госпрограммы и мероприятия» чардығында көріп аларға чарир* (ХЧ). *Оларны ікі чардыхха чарыбызарға чарир* (ХЧ).

ЧАРДЫХТИ *нареч.* 1. Тиксі нимес. – Частично. *Пии аймаандағы Новоенисейка паза Ағбан пилтірі аймаандағы Пӱӱр пилтірі ааллардағы школалар улуг чилге чардыхти изел парғаннар* (ХЧ). *Олар чардыхти*

облигацияның хыринда ниик арах ставканаң алылған кредит ахчазы паза чардыхти республика бюджедінің пос парыстары полызиинаң чабыларлар (ХЧ). 2. Алынҷа кизекнең. – Поэтапно. *Пос киреенең айғасчатханнарға, налогты төлирге сидік полбас ӱчӱн, ол чардыхти көдірілче* (ХЧ). *Тоғыстар чардыхти толдырылар: пӱӱл узуны 4,2 километр чол участоғын наачылиры көрілче* (ХЧ).

ЧАРИР 1. Модальнай сöс, ‘че’, ‘чахсы’, ‘килізер’ тузаларны таныхтапча. – Модальное слово со значениями ‘ладно’, ‘хорошо’, ‘пойдет’. *Чарир, чарир, – ипчізі сырайына толдыра ырсайча* (ХО). *Чарир, чарир, алтыным на табар ползаң, нооны даа пирем, – тіп турадыр пай кізі* (АТ). 2. Чидер, читкіче. – Довольно, хватит, больше не нужно, используется обычно для выражения просьбы или приказания. *Чарир, чистек читкіче, теерерін тохтат! Че, чарир, хоза ниме кирек чоғыл, тоғызыңны чахсы толдыр салтырзың!* 3. Чоохтағда иділістің іле нимес формазынаң хада тузаланылып, идіг иділер оңдай парын таныхтапча. – Употребляется в функции компонента безличного сказуемого с инфинитивной формой глагола, указывает на возможность для осуществления чего-л., наличие условия для совершения какого-л. действия, соответствует русс. **можно**. *Я, сынап таа, «ах тасты» пар тирге чарир полтыр пістің пӱӱнгі дее күннерде* (ФБ П-А). *Прайларының даа сырайларында örчіліг күлімзірестер читпинчелер тіп таныхтирға чарир* (АС КА).

ЧАРИРҒА [чара-] I *иділ.* 1. Сині хоостыра килістіре поларға, килізерге. – Быть впору, подходить по размеру. *Анзы сала чараадаг чіли пілдірче* (АС КА). *Ниме чох, чараадаг пілдірче* (АС КА). 2. Сырай-сынға чахсы килізерге. – Быть к лицу, подходить. *Пӧрік öö хоостыра чарапча. Суур кибіңні табырағынҷа, сырайыңа пір дее чарабинча.* 3. Чаразых, тузалығ поларға. – Быть пригодным, годиться. *Ипчім ағырыг, пооныбысхан ползам, палаларым нимее чарирҷыхтар* (ХА). *Че иң килістіре пластмасса чарап парған.* 4. Пӧгілерге. – Решиться. *Киректерім чарады, прай сағынған сағыстарым тол парды. Городсар сыхханда, пічіктер суриин пӧк салдым, прай ниме чарап парды.* 5. Пірее нимее килістіре поларға. – Годиться, соответствует русс. **следовать, надлежать**. *Опанға ол оңарылыстыг полған: ырахтын чорых килген кізіні иб тастында удурлирға чарабинча, кибір хоостыра* (ТН ТК). *Че, чараай за, читі пызолыг інек пирер ползаң, алғайзың* (ХЧН).

ЧАРИРҒА [чары-] II *иділ.* 1. Чарых тарадарға. – Светить, излучать свет. *Чайғы таң, көгеріп, аймах-пасха сырларнаң хоосталып ала, чарып одырған* (НТ АП). 2. Ниме-нооға теепчеткен сустарға, чарыхха чылтырирға. – Блестеть, отражая свет, лучи. *Харасхыда водительлер палаларны көрер ӱчӱн, олганнарның кип-азахтарына харасхыда чарыпчатхан ниме-нооларны чапсыр саларға кирек полча* (ХЧ). *Аның идеенде öнетін чайа тасталған осхас Пыдырах аалның тураларының хырлары чарыпча* (ХЧ). 3. Öрініп, часкалыг көрінерге (сырайдаңар, харахтаңар, күліністеңер). – Освещаться счастьем, радостью (о лице, глазах, улыбке). *Пайаадаң чуртас сурыгларын пӧгіп, узыпазына сых полбинчатхан постарыбыстың сырайларыбыс саңай чарып чӧрібіскен* (ХЧ). 4. Харах азарға, көр сығарға; истіп сығарға; ӱнніг пол килерге. – Прозреть; приобрести слух; обрести голос. *Ол улуг хуйун соонда Ванга хызыҷахтың харағы чарыбаан. Ол чирчайаанның сілиинзер чарып парған харахнаң көрче* (ХЧ). *Адай палазының хараа чарып партыр.* 5. Айасталарға, чарых поларға. – Светлеть, просветлеть. *Ӱрир алнында сағызы чарып парҷых. Чарыза даа, позы пір дее ниме ит полбас, тур полбас, аннаңар аннаң хорыхпа.* 6. Öрініс, часка сыйлирға, чуртасты чарых идерге. – *перен.* Давать радость, счастье, озарять. *Іzестіг аның сӧзінең öңзіп, чарып тур пістің Хакасия* (МА ÖЗ). *Чаада халған чалғыс аҷам, чахайах полып, чарыпчатхай!* (АТ). 7. Көріндіре поларға (öрініс-сағыссырастаңар). – Проявляться, внешне обнаруживаться (о чувствах, переживаниях). *Аның сырайы чарып парған, чоогы ӱзілбинчеткен* (ХЧ). *Пістің аймахта андаг харасхах, пӧзік пілістіг чиитер парда, оларны көріп, кізінің көңні чарыпча* (ХЧ).

ЧАРЛАҒ *адал.* 1. Нимені чоңға чоохтааны. – Оглашение, объявление. *Радиодаң пайрамныг чарлаг искірілген. Классха кір килген таныс нимес ир кізі чарлаан хулах туныстыра искірген.* 2. Пазылған искіріг. – Письменное объявление. *Ноо кирек полған маґаа пір кізінің киреe ўчўн іколеңні чарлаг пастырарґа* (ФБ П-А). *Пўўн аннаңар чыылыг поларох одыр, чарлаґны ханада іл салтырлар* (ФБ П-А.).

ЧАРЛАНАРҒА [чарлан-] *иділ.* Көйіп, тыҷырырға. – Трещать. *Чаґбынаң урған чарытхым чарланып көйді алнымда, чалбах харааны тобырдым, чадын килбеді позыма* (КВ А). *Көйчеткен узахтар, чарланып, тураа толдыра ысталчалар.*

ЧАРЛИРҒА [чарла-] *иділ.* 1. Пірее нимені искірерге, тыыда чоохтирға. – Оглашать, объявить что-л. *Олар чарлапчалар ырах чирлерге: Часхы чаґдапча! Часхы чаґдапча!* (П-О). *Арчол, іди чөріп, тігілернің көзідіге тимненізін прай піл килтір паза постарынин оларґа чарлабыстыр* (ФБ ХЧ). 2. Пірее нимені чоохтирға, искірерге. – Сообщить что-л., поставить в известность о чем-л. *Арминек, көрзем, Атоктаңар чарлабызарґа ахсын устайт парир* (БФ ТО). *Ана аннаңар чарлабызарґа, тігі ноо, істі чарылзын* (БФ ПТН).

ЧАРЛЫҒАРҒА [чарлых-] *иділ.* Пірее нимедең азырыларға, озарға. – Отойти от чего-л. *Опан анҷада, оңарына тўзіп, чабал саґыстаң чарлыґып, чоохтан салган: чуртирґа, хайди даа чуртирґа* (НТ ТК). *Уйґумнаң чадап ла чарлыґып алдым.*

ЧАРТПАХ Чабыс сынның. – Приземистый, низкорослый; низкий // приземисто, низко. *Таґның аархы саринда чартпах арах чабан туразы көрінген* (ГК ПА). *Чыста чирліг шорлардаң ма, чартпах сырайлыг хаастаң ма, саґайлардаң – кидертін ме, сарыг састыг пилтірдең ме* (НД К).

ЧАРХАНАРҒА [чархан-] *иділ.* Пірeезінең, пірее нимедең майыґарға, изі чохтанарға. – Тяготиться кем-, чем-л., испытывать чувство неудобства, скованности, обременительности от кого-, чего-л. *Чаачы киптіг тың ахсапчатхан ат хадарчызы пістең чарханмаҷаң* (НТ ЧТ). *Туган-чаґыннардаң чарханып, пеер тизібіскем чи* (АС ХХТ).

ЧАР ХАНАТ *адал.* Хуйда чуртапчатхан, хараазын учух чөрчеткен, ханаттыг, кўскее төөй арах аңыҷах. – Летучая мышь. *Чар ханат осхас чітіг харахтыг, сімеркеліг ле ползаң, сыдирзың* (ХЧК). *Пайның туразының харасхы хыры алтында сынап таа пу чіскістіг чар ханаттар көп полҷаң* (ГК ПА).

ЧАРХАНДЫРАРҒА [чархандыр-] *иділ.* Пірeезінің тынына кірерге, чапсынарға. – Докучать, надоедать кому-л. *Андада мин уўчамнаң прай ибіркідеңер тўптестір сыххам: хайди адалча тігі тигей алай ба тігі көк арыг, суг – матап чархандыр салґам* (КГ ПАО). *Андада ол ёдіске ахча тілеп, хонҷыхтарын чархандырҷаң* (МЧ АЧ).

ЧАРХАНДЫРЫҒ *адал.* Пірeезінің тынына кіргені. – Докучливость, назойливость, надоедливость. *Якынның чархандыриина Чохырах, уламох чаптанып, ідіргектен сыххан* (КВ А). *Амыр чуртирың килче, аймах-пасха чархандырыглар кирек чоғыл.*

ЧАРХАНЫС *адал.* Пірeезінең, пірее нимедең майыхханы, изі чохтаныс. – Состояние, возникающее тогда, когда кто-л. надоедает, тяготит. *Чоохчыл аалҷы илееде ўр одыр салґанда, Арсистің чапсыхтанызы чарханысха айлан сыххан. Пала чарханыс ниме полҷаң ол тіп сурча.*

ЧАРХАНЫСТЫҒ Пірeезінең, пірее нимедең майыхханы пар, изі чохтаныстыг. – Имеющий состояние, возникающее тогда, когда кто-л. надоедает, тяготит. *Айдоґа аринҷа чархастыг полыбысхан, че, чарханыстыг даа полза, паза парҷаң чир чоғыл, Якын тик азырирґа хынмаан сылтаанда* (КВ А). *Мындаг чазырхас палаларґа килістіре чиис пызырары паза оларны азырирy уґаа чарханыстыг кирек.*

ЧАРХАС *адал.* Кізі, мал тынына кіргені. – Надоедливость, назойливость. *Ана андаг чархас иртен сай* (П-О). *Йу-у, хайдаг иртіре чархас пала көрері полтыр.*

ЧАРХАСТЫҒ Кізі, мал тынына кіреечі. – Надоедливый, назойливый, навязчивый // надоедливо, назойливо, навязчиво. *Че тўрчедең пу тоғыс ағаа чархастыг полыбысхан*

(ГК ПА). *Най чархастыг полчатханнарында, Артай иреет алыбысты* (ГК ХА Т).

ЧАРЧАА *адал.* Чардынаң пүдірілген чайғы ибіҷек. – Дощатая летняя кухня. *Сиден ізігін табырах азып, чарчаазар кіре хондым* (ИТ). *Соонаң ол итті чайғы ибде алай чарчаада узун ағастарға алай пағларға артып саларға* (ХЧКЧАО).

ЧАРЧИРҒА [чарча-] I *иділ.* Пірее нимені саба чіп, харлығарға. – Поперхнуться. *Азыранчатсаң, оорли ла чоохтанма, чарчап параразын. Сах андох ноо-да пала пырсылада хатхырыбысхан, іс париган сүдіне чарчап парган* (НК ХХ). □ **Чарчап пардым** – **пірее кізі астап киліп одыр.** – Я поперхнулся, видно, кто-то голодный торопится к нам.

ЧАРЧИРҒА [чарча-] II *иділ.* Тоңарға (чағдаңар паза ан. п.). – Застывать (о жире и т. п.). *Хайдаг хатыг соох полчадыр! Ханым турып, чарчап парбим* (ИТ).

ЧАРҶЫХ *адал.* Одың тоорындызы, узах. – Лучина. *Ізік наағының сол пулиында пір-ікі хуҷахча одың чарҷыхтары ӱӱлче* (БФ ТО). *Ипчек істінде тостар, от тамысчаң хуруг чарҷыхтар* (БФ ТО).

ЧАРЫҒ *адал.* Улуғ мал теерізінең иділген тууп. – Сыромятная кожа крупного рогатого скота. *Наа тіккен чарыг ӧдігін хаҷанох ӱснең сӱрт салтыр* (ХА А). *Чарыгдаң тіккен ӧдіктері Акайахха табырах чарабиныбысчалар* (ХА А).

ЧАРЫДА *нареч.* 1. Пілдістіг иде. – Понятно, ясно. *Ол ноо даа нимені сурза, Саннир чарыда чоохтап пирче* (СЧ ПТ). *Аннаҷар ӱгретчінең чағын арах танызып, позы пеер хайдаг сылтагнаң килгенін чарыда чоохтап пирерге чарадыбысхан* (АС ХХТ). 2. Тыыда. – Громко, вслух. *Чарыда чоохтанарга. Чарыда ӱннең көглирге чалахай чахсы көг көп!* (МА ХП).

ЧАРЫДАРҒА [чарыт-] I *иділ.* 1. Пірее нимені, кізіні көріндіре иде чарых тарадарға. – Осветить. *Күн, сарыг пулуттар кистінең сых киліп, ибіре чарыдыбысхан* (ХА). *Тигірде пір дее пулут чох полган, анда прай чирнің ӱстӱн чылыда чарыдып, харах чалтаныстыг күн хараа сагыл турган* (МТ). 2. Пірее нимені чарых идерге, көйгізерге. – Засветить, зажечь что-л. (для освещения). *Күрезігде ыырҷыны чох иділ, күн чіли, мирге чарыдааң* (МА ЛП). *Иирде, от чарытхан туста, Крепин, Прасковья Гавриловнанаң анымҷохтазып, ибінзер киҷеегідең ирте парчатхан* (ЧМ К). 3. Пірее нимені христиан кибірі хоостыра арығлирға. – Освящать что-л. *Чарытхан халас. Тигірибнең хости суг алай көл полза, аннаң чарытхан сугны алчалар* (ХЧ). 4. Ӱн сығарарға; көр полар иде идерге; ис полар иде идерге. – Заставить проявиться (о голосе); прояснить зрение; прояснить слух. *Чылтыстар аразынҷа харал чӧріп, торгай ылгаах аралыг сарынын сарнир тамагын чарытча* (ТМ ЧЧ). *Пальчоганың на ӧтіг хысхырызы аның хулаан чарыдыбысхан* (ШВ ЧОХ).

ЧАРЫДАРҒА [чарыт-] II *иділ.* 1. Пілдістіг иде чоохтап пирерге. – Пояснить, разъяснить, комментировать, толковать. *Чоохтаан нимеңні ам пілдістіг чарыт пир, пір дее ниме оңарбадым. Хай пірсі нимелерні посха артых-пузух хулахтар чох чарыдып аларга кирек* (ИТ). 2. Пірее нименің іле нимес тузазын көзідерге, азарға. – Раскрыть что-л., сделать доступным для восприятия. *Хайди даа произведениенің ӧӧн сагызын, анда кӧдірілчеткен сурыглар чуртаснаң хайди палгалысханын, автор оларны хайди тирең көзіткенін, кізінің көңнін, сагыс-чӱреен хайди чарытчатханын пілерге ӱгредерге* (ЎП 4-6).

ЧАРЫДАРҒА [чарыт-] III *иділ.* Пірее кізее, нимее хынып, паарсап, улуғлап адирға. – Посвящать что-л. кому-, чему-л. *Пу кибелісті мин М. Е. Кильчичаковха чарыдарга сагынчам. Сагам за, прай хайдаг чахсы ниме иділче, агаа чарытчабыс* (БФ ТО).

ЧАРЫДЫҒ I *адал.* Пілдістіг иде чоохтааны, пасханы. – Пояснение, разъяснение, комментарий. *Киндеде улееде чарыдыг пирілче. Хысха чарыдыглар тогысты улам на пиктееннер, тыытханнар.*

ЧАРЫДЫҒ II *адал.* Пірее кізее, нимее улуғлап адааны. – Посвящение. – *Чахсы чарыдыг, чӱрекке теепче, – Аларчон тидір. Кибелістің авторы улуг нимес чарыдыгны прайзына тыыда хыгыр пирген.*

ЧАРЫДЫҒЛЫҒ I *пілд.* 1. Чарыдыг пар. – Имеющий комментарии, пояснения. *Чарыдыглыг пічікте прай сидік сурыглардаңар*

искірілче. Пу наа тоғызың чарыдығлығ ба? 2. Сидік сурығны чарытчаң. – Разъяснительный. *Хакасияның имнег учрежденielерінде алызығлар иртірілчетсе, чарыдығлығ тоғыс апарыларға кирек* (ХЧ). *Пӱӱнгі туста чоннаң чарыдығлығ тоғыс апарарға киреғök.* 3. Сöстернің тузаларын чарытчатхан. – Толковый. *Чарыдығлығ сöстіктер көп. Хакас тілінің чарыдығлығ сöстігінің пастағы чардығы 2020 чылда чарыхха сых парған.* 4. Наука, культура пілістерін чонға читірчең, чарытчаң. – Просветительский. *Россияның «Знание» наа чарыдығлығ премиязына турызарына айланыстарны алары пасталыбысхан* (ХЧ). *20-22 майда тиксі Россияда «Новое знание» чарыдығлығ марафон иртер, хайзында Хакасияның полған на чуртағчызы аралас полар* (ХЧ).

ЧАРЫДЫҒЛЫҒ II *пілд.* Пірее кізее, нимее улуғлап адааны пар. – Имеющий посвящение, с посвящением. *Чарыдығлығ чоох. Пу наа киндезі чарыдығлығ полтыр, пазылған тоғызын чағын арғызына чарытча.*

ЧАРЫДЫҒЧЫ *адал.* Пілдістіг иде чоохтапчатхан, паалапчатхан, чарытчатхан кізі. – Комментатор. *Газета чарыдығчызы. Спорт чарыдығчызының тоғызы – сидік тоғыс.*

ЧАРЫЗАРҒА [чарыс-] I *иділ.* 1. Пірее нимеде марығлазарға. – Соревноваться в чем-л. *Чарызып сыхча арбын көг чарых аның ӱнінең* (ИК ЧЫ). *Чиит олғаннар, күн чахайағы пöріктіг, пірер хуҷах тӱбен-пасха порчолыг, суулазып, чарызып ала, ағастар аразынаң, суг хазынзартын сығара хонғаннар* (НК ХХ). 2. Ат чарызында аралазарға. – Участвовать в скачках. *Оолағастар чалаң чарызарға турғлабысханнар* (КГ ПАО). *Кӱр аттыг улус чарысча, сіліг хыстар тахпахтар салча* (АС КА).

ЧАРЫЗАРҒА [чарыс-] II *иділ.* Пір нимені нинҷе-де чардыхха сабызарға, тоорызарға, чарарға полызарға. – Помогать рубить, колоть что-л. *Мин ол күн ибде чох полғам, хонҷыхха одың чарысхам. Ууҷа пархаа хузух чарысхан.*

ЧАРЫЛАРҒА [чарыл-] *иділ.* 1. Чарылых поларға. – Быть расколотым, рубленым; колоться, рубиться, щепаться, делиться, отбиться. *Кізі тіліне тас таа чарылча тидірлер* (БФ ТО). *Апсах сурыбысса, хайдағ ағастаң чарылғанын даа киртіндіре чоохтап полбаспын* (АС КА). 2. Чара чачырирға, алынҷа кизектерге пытырирға. – Взрываться, лопаться. *Чаас чарылчатханға төöй, чир тӱбі азылчатханға төöй. Палалар чарыл парған шарнаң чочып парғаннар.* 3. Нымырхадаң, палаланған орыннаң сығарға (тіріг нимелердеңер). – Вылупляться; появляться (о живых существах). *Пил палалары, өргеннең чарылзалар, пастағы туста сугдағы хурт-хоостарнаң, оох палығастарнаң азыранчалар* (ТБ КСЧ). *Нымырха чарылғанда, хара хулахтыг ах кӱҷӱгес сых килген* (ЧТ). 4. Пӱрчӱкнең сығарға. – Распускаться, раскрываться (о почках и т. п.). *Сугдаң ырах ниместе, ах хазыңнар аразында, ам на чарылғлап парған күн чахайахтары, хайаң пастары, көök öдіктері мондылысчалар* (БФ ТО). *Пайаа ла хайдағ-да сағыссырасха пастыр парған көрімніг полған ползалар, амды, наа ла чарылып, öңнен парған сіліг чахайахха төöйлер* (АС ХХТ). 5. Піреезінең, нимедең азырыларға. – Отделяться от кого-, чего-л. *Олар, иирзер ползох, хойдаң чарыл киледірлер* (ДН ЫА). *Пизöлең, пулут харны пузалдыра типсеп, саналарынаң чол иділ, отрядтаң чарылыбысханнар* (МТ). 6. Пір өмедең алынҷа өмелер пӱдірілерге. – Делиться, разделиться. *Бригадабыс көпен тартчаң, от тырбаҷаң, от салҷаң группаларға чарылған* (БФ ТО). *Олғаннар, частары хоостыра ал-алынҷа чарылып, хакас паза орыс чонның сыйыхтарын постары тимнирге ӱгренерлер* (ХЧ). 7. Алынҷа пöліктерге, чардыхтарға пöлілерге (пір тиксі полған нимедеңер). – Делиться на что-л. *Тоғыс программазы, тӧрт көстеге чарылып, тилекей паза Россия экономикаларына, социальнай, технологическай паза кізі потенциалын тилідер сурығларға чарыдылған* (ХЧ). *Сыныхтағлыг экзамен нинҷе-нинҷе пöлікке чарылчатханын чоохтап пирген* (АС ХХТ). 8. Пірее кізінең, нименең анымҷохтазарға. – Прощаться с кем-, чем-л. *Аның соох тынызынҷа иртіпче төреен аалымның айланмасха парыбысхан часхызы, мин аннаң хаҷан-хаҷанох чарыл килгем* (ЧМ ЧЧ). *Төреен-öскен чирінең іди пір ле чарылып, ол пу синге теере,*

ағбах от чіли, пулуң-салыңнарҷа чилге хаптыр чӧрче (МЧ АЧ). 9. Хонған хоныхты чох идерге. – Разводиться. *Парастаң чарылып, чалғысхан халғанда, сағысха түзібіскен* (СЧ ПТ). *Олар хаҷанох чарыл парғаннар. Ірімнең чарылчам тидір* (ШВ ЧОХ). □ **Өӧрдең чарылған малны пӱӱр чидір, чоннаң чарылған кізі öл халадыр.** – Скотину, отделившуюся от стада, волк съедает, человек, отошедший от народа, погибает.

ЧАРЫЛЫС *адал.* 1. Пірее кізінең, нименең анымҷохтасханы. – Прощание, расставание с кем-, чем-л. *Аның сылтаанда төріпче хыныстарыбыс, харындас-туғаннар аразында ыырластар, чарылыстар* (ХЧ). *Ікі чӱрек көйіп тур, чарылыстаңар чобалып* (ЕТ). 2. Хонған хоных чох иділгені. – Развод. *Пастап, пу аны махтағлир, кӧӧктірер, иң улуғ нанҷызы полар тіп сағынған, че чарылыс прай тискер оңдайын көзіт пирген. Хандыра ир, чапчаңы даа чапчаң, хыйғазы даа илбек, чарылыстарға даа хынминча.*

ЧАРЫЛЫХ *пілд.* Оодылых. – Расколотый, треснувший, лопнувший. *Чарылых ідіс-хамыс ибде тутпаҷаң. Чарылых банкаа ізіг суғ урыбысханда, анзы оодыл чӧрібіскен.*

ЧАРЫМ I *адал.* 1. Ікі тиң чардыхтарның пірсі. – Половина. *Тоспаан Пычон, чарымызын даа нандыра пир* (ДН ЫА). *Хыңнанып ала, тораадының изерін ал салып, тузахтап, чарым көнек сула ур пирген* (НТ ЧТ). 2. Пірее ырах-чағынның, ідістің, тустың паза ан. п. ортызы. – Середина какого-л. расстояния, ёмкости, промежутка времени и т. п. *Чарым векке теере кізілердең саңай тастыхти чуртаан Худайға киртінҷең семьядаң сағамғы туста тіріг пір ле кізі хал парған* (ТВ АТ). *Заготзерно алнында, тізең, тамах урарыбыс читкенче, чарым күн сахтапчазың* (ТМ ЧЧ).

ЧАРЫМ II *адал.* Чарым литр кірҷең ах арағалығ путул. – Пол-литра (водки). *Ибзер киліп, айнам тут парып, азылчатхан холодильниктең чарым сығарып, чалғызан хышладыбысхам* (ИТ…). *Че, чарымың сығар, амзап көреең.*

ЧАРЫМДЫХ Чардых, кизек. – Половина // половинный. *Күн тигір тамының алтынзар тӱс параргa тимнен салған полған паза чарымдых ла хып-хызыл сырайынаң пахлап турған, хаҷан чулыҷахтың көк чылаңот чабынған чарлары чазыныбысханнарында* (ДН ЫА). *Чарымдых ай даа ам-ам на ӱс парар көс чіли хызарчатхан* (КС Т).

ЧАРЫН *адал.* 1. Учадағы чалбах сӧӧк. – Лопатка. *Апсах Зойкаа тіл тутырыбысхан, оолахха чарынны, Федор Павловичке итті чоон чіліңні, Арина Петровнаа хол чіліңні салғлаан* (ДН ЫА). *Мыныҷ алнында чарын сӧӧгінең төлке салҷаңнар, ам, тізең, ол даа ниме ундудыл парир.* 2. Ӱстӱндегі чардығы, хурчаңаа читіре. – Спина. *Аның чарнын часхы күн харағы чылыт парчатхан* (КВ А). *Палығлап, чызаан чарнымға пасха намачы салғаннар* (МК ТХ). 3. Пилні чаапчатхан кип-азахтың чардығы. – Спинка. *Көгенек чарнында чахайах хоосталых. Торғынаң чапхан тонның чарнын хоостиры халды.*

ЧАРЫННЫҒ *пілд.* 1. Учадағы чалбах сӧӧктіг. – С лопаткой, имеющий лопатку. *Ол, алҷаах парып, аалҷа көйген чарынныг пас чӧрҷең. Стол кистіне одырып, яблах таа чох, чарынныг чарбалыг ӱгрені солбыратчам.* 2. Чалбах сӧӧктіг. – Имеющий широкую спину. *Чарынныг оол. Оларның аразында пір … чалбах чарынныг пӧзік оол чалғызан ікілер хаптаң тазып турған* (МЧ К).

ЧАРЫС *адал.* 1. Чӱгӱріп марығласчатханы. – Бег, соревнование по бегу. *Чарыстарға чӱгӱрҷең көңніліг чон көп чыылча* (ХЧ). *Устағҷының сыйшина чарыдылған килкім чарыс турнирі тоозыл парды.* 2. Чалаң аттығларның марии. – Бега, скачки. *Хызыл көгенеен кизіп, ат чарызына сыхча, харлығас хус осхас полҷаң* (НК ХХ). *Кӱрес мариинда араласпин, ат чарызында седок полбин öскен оолағас пар даа полар ба* (АС ХХТ). 3. Табырах чӧрісче марығлас (машиналығ, саналығ паза ан. п.). – Гонка, состязание в скорости передвижения (в езде, беге на лыжах и т. п.). *Хакас-орыс сарыннары, табырах толдырылчатхан теелбектер, плесет салчатхан аттар, мотокроссча көзідігліг чарыстар, аттыг полицейскайның пӧзік узы паза пасха даа көзідіглер кізілер хайиин тарт турғаннар* (ХЧ). *Таңда Харатастағы автотректе машиналыг чарыстар полар* (ХЧ).

ЧАРЫСТЫРАРҒА [чарыстыр-] *иділ.* 1. Пірее марыгда араластырарға. – Заставить

соревноваться в чем-л. *Панюк кічіглерні аймах-пасха оңдайли чарыстырча, ойнатча. Анҷада пайаа ікі оолах чарыстыра кірген ағас аразынаң пазох көпен сөөртеен аттар чағдапчатханнар* (КИ ЧХ). 2. Аттарны чүгүртерге, чүгүріп, марығластырарға. – Организовать скачки; пускать лошадь наперегонки. *Аалда за марыглас теен чоох парза, ат чарыстырғаны поладыр* (БТ О). *Мике, көзенексер пахлабызып, анаң, айлан киліп, чарым табыснаң тапсаан: «Аттарны чарыстырчалар».*

ЧАРЫТХЫ *адал.* 1. Чарых пирчеткені. – Свет, освещение. *Искінең тоғынарға чарабинчатхан – ыырҷыныҥ узун сустығ чарытхызы суғныҥ чалбаан чарыт парыбыс турған* (ИТ). *Ана ол туста Ойаҥныҥ туразындағы чарытхы ус парған* (КИ ЧХ). 2. Ибде чарых пирчеткен ниме. – Светильник. *Туразар кірзебіс, пулуҥдағы столда керосинніг чарытхы улуғ нимес тураныҥ істін пүлес чарытчаттыр* (НТ ЧТ). *Анда, кірерібістең, чарытхы тамылыбысхан, анаң, пір ізікті азып, андар киргеннер* (КВ А). 3. Тасхар чарытчаң ниме. – Фонарь. *Ачинскайға чағдап килгенібісте, городтағы чарытхылар, анда-мында чылтыс чіли сағылысхлап, көрінібіскеннер* (КВ А). *Чарытхы чох орамаҷа пас чөрчеткен Айана кинетін хысхыра түсті: – Пазым чарыл парды!*

ЧАРЫХ I *пілд.* 1. Айас, чарыпчатхан. – Свет // светлый, яркий // светло, ярко. *Анда уғаа чарых тура* (ТМ ЧЧ). *Хыстар, табыс таа чох, гармонь тілленчеткенін исте турғаннарында, алныларында көзенек чариында кізі көріне түскен* (КИ ЧХ). 2. Тыҥ чарыпчатхан. – Излучающий сильный свет (об источнике света) // светло. *Чарых күн кізі хараан айдырча. Ағбанныҥ паза Харатастыҥ электричествозы чарых пызыҥнабысхан* (КИ ЧХ). 3. Чахсы чарыдылчатхан. – Светлый, хорошо освещенный, наполненный светом. *Чарых таа күн ам ағаа пүрүҥкү пілдірген* (ХА А). *Чарых көп ползын тіп, өнетін хазаалабинчам* (АС КА). 4. Хара нимес, ахха чағын. – Светлый, не темного цвета. *Чарых көгенек сырайын чиит иткен. Чарых торғы киптер кискен.* 5. Арығ, өтіре көрінчеткен. – Чистый, прозрачный (о жидкости, стекле и т. п.*). Арығ, чарых аныҥ салғағы көп чулаттарны піріктір парған* (МК ТХ). *Чарых, апарығ хара сууҷах, хорым хайалар тобырып, көгліг чолын салынчатхан осхас* (ТМ ЧЧ). 6. Пözік, ніске (ўннеҷер). – Высокий, чистого тембра (о голосе). *Чарых табыстығ, харлос ўнніг петухтар тігде-мында ла тапсасча* (МТ). *Аныҥ өтіг, чарых табызын исте ле, мин тура хондым* (ГТ Ч). 7. Öріністіг. – Радостный, ничем не омраченный. *Хайдағдыр пістің пўўнгі Сибирь, хайдағ чарыхтыр аныҥ таҥдағы күні* (МЧ КЧ). *Мин чарых көҥніліг хаалапчам төреен чирімҷе* (ТН ТКӦ). 8. Ах, арыҥ сағыс-көгістіг, істіліг. – Чистый и ясный духом, просветлённый; выражающий ясность духа (о человеке). *Чарых хынызы аныҥ чуртазын илееде тус чарытхан. Оларныҥ ыр-көглерін, ундубин, толдырчалар, чарых омаларын хайраллап, аастаҥ аасха, төлдеҥ төлге апарып, чонға читірчелер, тилітчелер* (ВМ ХСП). 9. Сын, хыйға сағыс, чарыдыҥ, öріниc, часка тании. – Символ истины, разума, просвещения или радости, счастья. *Кізілернің сағыстарында ол піліс чарии чіли халған. Хайдағ чарых, хыйға харахтыглар* (АС ХХТ). 10. Іле. – Четкий. *Аны олар чарых пілчелер* (ПШ). *Ас хоорчатхан, сохчатхан, сарғапчатхан, теербен тартчатхан чиит ипчілер, көрдек оларны, хайди маҥат, чарых сых парғаннар* (АС КА). 11. От ўстўндегі чалын. – Пламя. *Керосинніг лампа пастап ағырин на көйе, чарии көдірілібіскен* (АТ). *От чариында ниме-де илерчеткен.* 12. Улуғ ахчаа турчатхан. – Драгоценный. *Көк хан позыныҥ оолғына öбекедең чатхан уғаа аарлығ ниме – чарых тас – пирген* (ХН). *Онсар Абдакенің чара саап париған осхас ирнін, чарых тас чіли сурланған харағын харахсына тартхан* (ТМ ПТ).

ЧАРЫХ II *адал.* Тилекей. – Свет (мир). *Хоных пастирынаҥ улуғ ниме чоғыл пу чарых алтында* (ДН ЫА). *Чарых алтында чуртирға* (КВ ПК).

ЧАРЫХТЫҒ I *пілд.* 1. Чарии пар. – Имеющий свет, свечение, со светом. *Пір өтіг нимес чарыхтыг чылтыс түнүгөк тизиинең пахлапчатхан* (ДН ЫА). *Ай пўўн пўлес чарыхтыг полар.* 2. От ўстўндегі чалын пар. – Имеющий пламя, с пламенем. *Хызарып чайылча*

ах чарыхтыг от, тайга істінде сымзырых. Хыс пала, тура хонып, кök чарыхтыг свечі ötіре иб ізшінең пахлапча.

ЧАРЫХТЫҒ II *пілд.* Тилекейліг. – Имеющий свет, со светом. *Чарыхтыг орын. Нинҷе чарыхтыг пістің хан тигірібіс? Кізілернің хайзыларының пастары чарылых, пу чарыхтыг чирделер бе, анзы пілдістіг нимес.*

ЧАС I *адал.* Харахтаң сыхчатхан öö чох, тустыг суух ниме. – Слеза. *Ефрем, сыных саназын тастабызып, харахтарының чазын чызыныбызып, сölепче* (МТ). *Сариманың ікі хараанаң час саалаан* (ТМ ЧЧ).

ЧАС II *адал.* 1. 12 айға тиң тус; пу тусты таныхтапчатхан санның таныг. – Год как единица исчисления возраста, равный периоду времени в двенадцать месяцев; цифровое обозначение такого промежутка. *Чўзер часха читклеп парган хузух, тіген, сыбы ағастар, халын сабалларын чайа тастап, поғда, абахай турчалар* (ИТ). *Читон часха хаап таа парган полза, пу апсах Федор Павловичке чиит кізі чіли пілдірген* (ДН ЫА). 2. Кізінің, нимелернің чуртаан сині. – Возраст. *Пу чазынаң ирте тыыбысхан хыс полган* (КН КХ). *Сапчағазым пол алтында турча, че чазым кічіг нимес, позың даа пілерге киреқсің* (АТ). ◊ **Час аларға.** – 1. Долго жить. 2. Стариться (*букв.* Возраст брать). **Час чазирға.** – Жить долго (*букв.* Возраст проживать). **Часха пастырарға.** – Испытывать тяжесть прожитых лет (*букв.* Возрасту давиться). □ **Час хойыпча – сағыс хызырылча.** – Годы идут – память притупляется (*букв.* Возраст сгущается, память укорачивается). **Чазың узах ползын, чолың ачых ползын.** – Да будет твоя жизнь долгой, пусть твой путь будет открытым (*букв.* Пусть твой возраст будет продолжительным, пусть твой путь будет открытым).

ЧАС III *адал.* 1. Алтон минуталыг тус сині. – Час как мера времени в 60 минут. *Пірее кізіні сахтапчатса, час най ла ўр иртчеткенге төөй пілдірче. Тіс имҷізінзер талонда пазылган часха килгем.* 2. Тусты көзітчеткен чөрістіг ниме. – Часы как прибор для измерения времени // часовой. *Төреен күніне час сыйлап пиргеннер. Частар итчеткен заводта тоғынча.*

ЧАС IV *пілд.* 1. Наа öс килген, кök. – Молодой, зелёный. *Холында, тізең, час талдаң сындырган сымых* (ИТ). *Час киндірлер ачыг арах чыстанганнар* (ДН ЫА). 2. Наада төреен. – Новорожденный, недавно родившийся. *Ана аның соонаң Ваня күннің школа соонаң іҷезінің орнына час хураганныг хой хадарарга чөр сыххан* (БТ МП). *Час торбахтың чіліңніг сööктері холларҷа табырах тари халды* (ГК ХА Т). 3. Наа, ам на тимнелген. – Свежий. *Чайғы иб істінең ибірген сўттің тадылыг чызынаң тынчатхан, столда көбігінең час сливка, ит пурунныг чей сағыссыратхан* (ИТ). *Час халасха орта кіртірбін* (СЧ). 4. Наа ла пўткен, сыххан, пол килген. – Свежий, недавно или только что появившийся, возникший. *Мині син ачытпа, час палиимны ханнатпа* (ШВ ЧОХ). *Час от осхас öңніг харахтары, амыр, пазымныг сöстері хулағына истілчеткенге төөй* (ХА А).

ЧАС V *пілд.* Сыхтыг, хурубаан. – Сырой, влажный. *Олох туста кидертін час пулуттар тартылыбысхан паза тигір, китеніп, ниме-де идібізерге тимненіп, уғаа амыр полыбысхан* (НК ХХ). *Иртен сай час арыхнаң солааасты істінең чағыбысчалар – чылыг* (ДН ЫА).

ЧАС VI *кöр.:* **часхы**.

ЧАСКА *адал.* 1. Толдыра көңні, чуртастың прай саринаң турыстыг паза кізі көңніне истіг, толдыра, öріністіг полғаны; кізі аразында даа анзы пілдістіг полғаны. – Счастье, внешнее проявление этого чувства. *Сағынчам, сынап пістің чуртаста ноо даа кізі тооза нимені мындағ хыныснаң итчең полза, хониибыс часказы хыныс часказынаң халбасчых* (ФБ П-А). *Часканы пик арах тудар ўчўн, ир кізі хысха тілі чох кізідең ниіктең көрімніг сомнар ал пирген* (ФБ П-А). 2. Оң түскені. – Успех, удача. *Часкам минің, чазынма миннең, олох сині таап алам, олыгда отхар салам* (ВШ ЧС). *Минің часкама, иней уғаа чоохчы, ачых-чарых кізі полтыр* (КН ХХС).

ЧАСКАЛЫҒ *пілд.* 1. Часказы пар, толдыра көңніліг. – Счастливый, испытывающий или выражающий счастье. *Ол ирткен часхы пуларның чуртастарында иң часкалыг тус полган, андада нымырт алҷасхан,*

оларға ла... (ИТ). *Ир кізі часкалыг сағыс хабынған* (ДН ЫА). 2. Оңныг. – Удачный, успешный. *Кола амды чир үстүнде позынаң часкалыг кізі чоғыл тіп сағынған* (МТ). *Піске часкалыг үлүс түскен Венедикт Григорьевич Карповтың үгренҷізі поларға паза аннаң хада тоғынарға, – чоогын пастаан Марина Алексеевна Медведев*а (ХЧ). 3. Чахсы киліс парған. – Благополучный, очень приятный, полный счастья, удачи, удовольствий. *Аның сіліг сөстерін улуг-кічіг чон хынып искен: «Часхы таннаң пістің чирібіссер часкалыг чуртас килді, алас, алас, алас! Часхы тоғысты пастадың, алғыс сағаа, улбек Чир ине!»* (ХЧ).

ЧАСПАҢ *пілд.* 1. Чатыра, хыйын арах (чирдеңер). – Пологий, отлогий. *Аалны хаҷанох иртіп парған часпаң төң үстүне сых парған, өң-пазы сағыстар тастабинчалар* (СЧ АУ). *Оларның часпаң идектерінде, аастарында чабаннар турлағлары* (КГ ПАО). 2. Ачых, чалбах, түс. – Открытый, широкий, плоский (о местности). *Часпаң чирге чидіп, тігдең-мыннаң инглеен, ах көбік чабынған чуллар, пірікклеп, арғыстазып, нанҷылазып, улуг суг полып, амырланып, хуу чазыларны тобыра ахчалар* (ГТ Ч). *Часпаң, чалбах чазыларында чайылып чөрче колхоз малы* (МА СХ).

ЧАСТАНАРҒА [частан-] I *иділ.* Харах чазы сығарға. – Слезиться. *Пу полбин апсағас, сүбүрінің ізебінең тітіреscкен холларынаң хызыл сүбүрек суура тартып, частанчатхан харахтарын чыза тарта, түрче тохти түзіп, анаң пазох пастыр сыххан* (МТ). *Минің харахтарым частан килгеннер* (НК ХХ).

ЧАСТАНАРҒА [частан-] II *иділ.* Улуг часха чидерге, кирирге. – Стареть, быть преклонного возраста. *Анда хара фуфайкалыг, киис ёдіктіг, сарыг пөріктіг, илееде частан парған кірбе сағаллыг кізі көріне түскен* (БТ О). *Староста, ныхта, частаныбысхан ирен, бархатнаң чапхан пай тонныг, пөрігін сууpабас, хулах кистін тырбахтанча* (МТ).

ЧАСТАНАРҒА [частан-] III *иділ.* Пас алтына пірее ниме тёзенерге. – Положить что-л. под голову. *Сағдай, подушказын частанып, күн хараана сістеніп, сарнахнаң сөрөчілене, узупчатхан полған* (ДН ЫА). *Зойка, пілбеске кіріп, ағас ла чіли тыып парған чатхан налавкада, іҷезінің саал пладын частана* (ДН ЫА).

ЧАСТИРҒА [часта-] *иділ.* Узуҷаң, чатчаң, тынанҷаң пөгінніг пірее нимені пас алтына тёзирге, саларға. – Класть под голову что-л. *Позының фуфайказын частап пирче* (БФ ТО). *Арыг күстері тоозылып, алмах сағлары хызырылып, чалбах тас тёзене, ныңмах тас частап, улуг күресті көріп, чадырлар* (АТ).

ЧАСТОМА *адал.* 1. Ўреен кізінің оймағының үстүнде пүдірілчең устыг хырлыг турачах осхас пүдіріг. – Гробница, сруб над могилой. *Іҷезінің сыырадын ограданаң хуйахтаан: андар тоғылах ағастар тартып алып, тура чіли киртіп, аңмар хырлыг частома пүдір салған* (НТ ТК). *Ырахта ирғі частомалар көрінгеннер.* 2. Ўреен уғаа аарластыг кізее чарыдылып пүдірілчең улуг архитектура пүдірии. – Мавзолей, большое надгробное архитектурное сооружение. *Москвазар парғанда, В.И. Ленинніҥ частомазынзар хайди даа кір пар кирлерге сағыс тутхам. Индия ханы полған кізінің частомазында пол килгебіс.*

ЧАСТЫҒ *пілд.* Чазы пар. – В возрасте. *Пу ирғі нымахты Оркон Петрович алты частыг полғанда искен* (ИТ). *Ол хырыхилігче частыг, матлама көрімніг ир полған* (НТ ЧТ). ◊ **Улуг частыг.** – Пожилой (*букв.* С большим возрастом).

ЧАСТЫҒАРҒА [частых-] *иділ.* 1. Часа пазарға. – Оступиться, ступить мимо. *Хонар чуртастаң частығарға, учураан үлүстең частығарға* (ХЧ). *Отыс частыг ир кізі, частых парып, азаан сындыр салған.* 2. Тёдір пазарға. – Отступать. *СССР ыырҷаа сохтырбаан, ... сын киреенең частыхпаан* (АМ Ч-С). 3. Чачырирға, тўзерге. – Отскочить. *Мына чоон хызыл сағынах, отыхтаң частығып, хабоға хазал парды* (БФ ТО). 4. Чарыларға. – Расставаться, разлучаться. *Синнең частыгып, нинҷе тус иртті. Көбіктел парған сибірек пулуттар, күмүстеліп, көглеп, чарых тигірдең частых парғаннар.* 5. Чарыларға, алынҷа поларға. – Отделиться. *Іди алында Алап инейнің Арике хызы, он төрттіг тузында ба, хадарчатхан хойларынаң хайди-да*

частыгып, пу арада ас партыр (ГК ХА Т). *Көрзелер, чоон аңның палалары, ічелерінең частых парып, ағас тӧзінде чатчаттырлар.*

ЧАСТЫХ *адал.* 1. Пас алтына салҷаң ниме. – Подушка. *Ах сырайынҷа харахтарының чазы, сыгып, частыхсар урылганнар* (КИ ЧХ). *Пазын пазох частыхсар тӱзіріп, харахтарын чаабысхан* (КИ ЧХ). 2. Туупнаң, иснең тігілген, хус чӱгі, хой тӱгі, хуруғ отнаң тыхталған хоостығ пас, азах алтына салҷаң ниме. – *ист.* Подушка продолговатой формы из кожи, шкуры, набивалась птичьим пером, шерстью, мягкой травой, лицевая сторона обтягивалась плисом или тонким сукном и была ярко орнаментирована, такие подушки на кровати помещались и в изголовье, и в ногах. *Инейек-парасхан тілепче частых кистін, алтын көрглепче* (П-О). *Частых алтында чыып чӧрген тинте банканы, сыгар киліп, улееде көр чатхан ол, аны азарға тідінмин* (ИТ). 3. Пас салҷаң орын. – Изголовье. *Іди сағысха тӱзіп одырганда, апсах адай теерізі хатанҷых час пирген, частыхха тоннар тохчахтаан, чабынарға теер чорған ал пирген* (ДН ЫА). *Иргі кип-азахты частыхха килістіріп, узирға чадыбысхан.*

ЧАСХАРАРҒА [часхар-] I *иділ.* 1. Піреезінің кӧңнін амырадарға. – Утешать, успокаивать. *Минің ниме ӱчӱн чобал турганымны аҷам, піліп алып, пазым сыйбап, часхарган* (НТ ТК). *Харын, пеер ағазы, Иркін апсах, пас киліп, аны часхарган* (БФ ПТН).

ЧАСХАРАРҒА [часхар-] II *иділ.* 2. Чох идерге (уйгуны паза ан. п.). – Развеять (сон и т. п.). *Кинетін не уйгумны ниме-де часхарыбысхан* (ИТ). *Хойыг хара састары, сырайына теепчедіп, уйгуланчатханын часхарчалар.*

ЧАСХАРАРҒА [часхар-] III *иділ.* Час паланың хараан имчек сӱдінең чунарға. – Промывать глаза младенца грудным молоком. *Хараан часхарган соонда, сізі син сыххан. Хараан часхарып, имнеп полбин, имҷізер парганнар.*

ЧАСХЫ Чылның хар хайылчатхан тузы, чылның хысхы соонаң килчеткен тузы, чайғының алнындағы тус. – Весна // весенний. *Часхы тигірге толдыра, ана ол – ніскеҷек кееркестіг ӧрініс ыры* (НК ХХ). *Сырайы чагын полганда, хыс кізінің тадылыг часхы порчо осхас чызы чӱреене кире тартылган* (КИ ЧХ). □ **Часхы туста чазалар.** – Весной расцветет (*букв.* В весеннее время украсится).

ЧАСХЫДА *нареч.* Часхы туста. – Весной. *Ізіг кӱнде, сасхахтазып, кӧлзер ойласчалар Хапыңның ӱс чӱске чагын субай інек малы, сӧрӧн кӱннерде, кӱскӱде, часхыда, чайгыда илігер, алтонар, пірееде чӱзер верстаҷа ырап парадырлар інектер пу кӧлдең* (ДН ЫА). *Тогыс тоос салып, часхыда андартын айланган улус кӧп аймах аалларның чапсых кӧглерін агылҷаңнар* (МЧ КЧ).

ЧАСХЫЗЫН *нареч.* Часхы туста. – Весной. *Часхызын, хаҷан тасхыллар суғларын ыс турза, Чобат, чарларын азып, тӱс чазыларға кӱмӱстеліп чайыладыр* (ДН ЫА). *Тӧрт хойны Чуртазымның ыраххы часхызын, істім ардап, пӱӱн тӱзепчем* (ВМ КС).

ЧАТ Пасха чонның; пасха чир. – Иноплеменный, чужой; чужбина. *Чабал чатта ползын, чахсы пісте ползын* (А ЧА). *Чат чирінзертін, пызыңназып ала, хара пулуттар ханаттарын час килчеткеннер* (БФ ТО). □ **Сарназарға чат чахсы, чобалыбыссаң, туған чахсы.** – В веселье хорошо быть с чужими, а в горе хорошо быть с родными (*букв.* Петь – чужбина хороша, если загорюешь, родственник хорош).

ЧАТПАХ *пілд.* 1. Чабыс сынныг. – Низкорослый. *Агыл килділер, пайаагы чатпах оолахты миннең хости одыртчалар* (ТМ ЧЧ). *Наа кізӧ чатпах полтыр. Сібіт чатпах* (ТМ ПТ). 2. Тогырхылыг. – Низкий, приземистый. *Оларның чатпах турачах* (ТМ ПТ). *Че чатыра хоостыглар, тізең, комнатаны уламох чатпах итчелер* (ХТ).

ЧАТХАН *адал.* Хакас чонның кӧг тирии, кӧбізін пис паза аннаң кӧп хыллыг, харачах оңдайынаң иділген. – Хакасский национальный музыкальный инструмент в виде ящика, обычно с пятью или более струнами. *Маңныг арах кӱнде ол позының ирги турачагының істінде чатхан хагып одырчаң* (МТ). *Пістің Арон хайчының чатханында аның кӧӧ ам даа пар, ӧтіг ӱнніг хайында іче сыыды іле истілче* (БФ ТО). ◊ **Чатхан хагарға.** – Играть на чатхане. **Чатхан чазирға.** – Настраивать чатхан. □ **Алты хыллыг чатханны, хайлабаста,**

саппаҷаң, алтанып мүнген атты, хамҷы саппаста, мүнмеҷең. – Нельзя на шестиструнном чатхане, не исполняя, хай играть. Прежде чем сесть верхом на лошадь, не бей бичом (*букв.* Не исполняя хай, нельзя ударить имеющий шесть струн чатхан, не побивая бич, нельзя сесть верхом на лошадь).

ЧАТХАННЫҒ *пілд.* Читі паза аннаң көп хыллыҷ, харачах оңдайынаң иділген хакас чонның көг тирии пар. – С чатханом, хакасским национальным музыкальным инструментом в виде ящика с 7 или более струнами; имеющий чатхан. *Сҷенаның көзеңелері азылғанда, кізілер алнында чатханныҷ одыр салған Герман Танбаев көріне түскен* (ХЧ). *Ибіҷекте чатханныҷ чиит оол одырча* (ХЧ).

ЧАТЫРАРҒА [чатыр-] *иділ.* 1. Прай иділенең, сынынаң сунҷар сööліндірерге. – Заставить лечь. *Атты, чүгүрт киліп, чатырарға үгренгеннер* (ТМ ПТ). *Кинен полып, соох суға түс парзаңар, мындаҷ правилоларҷа тудыныңар: үрүкпеңер, табырах хыймырабин, ипті тыныңар; холларыңны ікі саринзар тастап, пус хыринаң тудыныбызарға күстеніңер, позыңарны ағын хоостыра чатыра тудыңар* (ХЧ). 2. Піреезін, ағырыҷ, чазыҷ полчатхан үчүн, төзекте халҷызарға; имнег туразына кирерге. – Заставлять кого-л. соблюдать постельный режим из-за болезни, слабости; класть кого-л. в больницу. *Паланы имнег туразынзар чадап ла чатырып алҷабыс* (ХЧ). *Федя, паланың иді от чіли көйче, аны чатырарға кирек, – үрбеңнеен Арина* (ДН ЫА). 3. Піреезін тынандырарға. – Заставить кого-л. отдыхать, лежать. *Холтыхтап, апсахты, орҷанзар апарып, чатыр салҷаннар* (ТМ ЧЧ). *Чатхан орнынаң турҷызып, инейекті пазох орҷанзар чатыр салған* (КИ ЧХ). 4. Пірее ниме-нооны, кізіні чирге алай ниме-нооның үстүне, істіне саларға, орныхтырарға. – Класть куда-л. (о предмете), расположить кого-л. где-л. *Мині, тоғызынзар хыҷырып, халас соотчатхан орында чатыр салған* (ХЧ). *Пір чабал өрекен, аалҷыларын чуунып алып, пес істіне чатырҷаң.* 5. Ээлдірерге (отты паза ан. п.). – Заставить что-л. склониться, согнуть (траву и т. п.). *Киҷеегі улуҷ хүйун арыҷ хазындаҷы прай даа ағастарны чатыр салтыр. Аллыҷ ойымның чатыра парыбысхан үстүнзархы сайах харағайлар аразында үс-төртче кічиҷек тураҷахтар турча* (МЧ КА). 6. Пірее кізіні, нимені пірее орында орныхтырарға. – Расположить, разместить кого-, что-л. где-л. *Хонаачы көс одырыбысса, аны күлнең азырап, частых иділп, иптеп чатырып, «узу» тіп, узут салчалар, аалҷыны сахтапчалар* (ИТ). *Анаң, чочып парып, хысты, дача тураҷағынзар апарып, анда чатыр салған* (ХЧ). 7. Піреезін ödірерге, чох идерге. – *эвф.* Убивать кого-л. *Ödірер полза, илетпин ödірібізіңер, чатырар полза, чазытпин чатырыбызыңар* (ЧТ). *Ыырҷылар ухтар хайдаң учухчатханнарын оңарылғанҷа, чир-суғҷыбыс нинҷе-нинҷе кізі чатыр саларға маңнанҷаң* (ХЧ). 8. Піреезін күресте, тудыс-хабыста чиңерге. – Победить кого-л. в борьбе, драке. *Пістің Илбей пір дее кілебес, ікінҷізін дее чатыр салар, – көгліг хатхырысчалар таг тайшина килген аалҷылар* (ХЧ). *Пірсінде маҷаа он артшинаң оол сегірібіскеннер, прайзын хости чатырҷлап салҷам* (ХА). 9. Ӱреен кізіні хомды істінде, чуртында, 2 күнҷе орныхтырарға. – Размещать покойника в гробу, в его доме, на протяжении 2 суток. *Туғаннары аны, пір ле хараа ибінде чатырып, чыып салтырлар. Ікі харындасты паза оларның абаазын, үзінең хости чалғыс тураҷахта чатырҷаннар* (МТ).

ЧАХАЙАХ *адал.* 1. Тайғада, пүкте, чазыда алай ибде öсчеткен сіліг özім. – Цветок, травянистое растение, имеющее в пору цветения яркую (нередко и ароматную) головку или соцветие. *Ибіре прай ла көг, öрініс: özімнер, чахайахтар, ағастар, хустар, хурт-хоостар хулах ойнатчалар, харах кööлендірчелер, чүрек хайнатчалар* (ДН ЫА). *Ам, чылығлар читкенде, тура хырин прай иптирбіс, чахайахтар одыртарбыс, чир тамаан öскірербіс* (ХЧ). 2. Özімнің тізі полчатханын көзітчеткен тании, айағасха төöй чардых. – Цветок как часть растения; орган размножения, обычно имеющий вид венчика из лепестков, окружающих пестик с тычинками. *Аал хыриндаҷы нымырттыҷ хыйыҷ істі, тізең, аарлар учуҷызына аринҷа ыылап турча паза нымырт чахайағына көбіктенчеткенге төöй* (КН КХ). *Анда-мында хызыл, көк чахайахтар алҷасхлир* (НТ ЧТ).

ЧАХАЙАХТАНАРҒА [чахайахтан-] *иділ.* Порчоланарға, алҷазарға. – Цвести. *Ибіре прай ниме чахайахтанча, алҷасча, тадылығ чыстанча. Чахайахтанчатхан ирбен оттар өкпең одыҷахтарнаң на көйче* (ВМ КС).

ЧАХИРҒА [чахы-] *иділ.* 1. Піреезіне пірее ниме идерге чоохтирға. – Наказывать, поручать кому-л. что-л. *Пөзік, пөзік ах тасхыллар тигейлерінзер көдір саларға чахаан* (НТ СП). *Пабазы оолғына сидіктең тоғыр паспазын тіп чахыпча* (ЛЧ). 2. Піреезіне чахыҷ пирерге. – Приказывать кому-л. *Уряднiктерні хығырып алған, анаң, оларның чахааннарынаң он писче кізі, аттарға мүніп, десятниктернің сооларынҷа парыбысханнар* (МТ). *Олох туста оларға мылтыхтарны паза азых-түлүктерін хайҷа халғанын сыныхтирға чахыҷлапча* (МТ). 3. Пірее нимее чахыҷ идерге. – Заказывать что-л. *Валя андада сырайға сүртклеҷең нимелер ал пирерге чахыбыстыр* (ИТ). *Хайди таныхтааннар үгредіг министерствозында, киректелчеткен учебниктерні үгредіг управлениезі паза школалар чахыпчалар* (ХЧ).

ЧАХЛИРҒА [чахла-] *иділ.* Ахсынаң чапладып, азыранарға. – Чавкать. *Сабланҷаң хакас поэді Арол Нанчаков, ы-ы татай, хайди хомай истілче, чахлапчатхан осхас...* (НТ СП). *Хоосхалар харасхы сымзырыхта, чиистерін чіп, чахлапчатханнар.*

ЧАХСААН *нареч.* Чахсы арах, пөзік арах синде. – Лучше; хорошо, хорошенько. *Проектті чахсаан тимниріне Москва паза Санкт-Петербургке специалисттері хозылтыр* (ХЧ). *Пістің тоғазығның салтарларынҷа специалисттер чағынғы туста инвестиция займын ал полар оңдайларны чахсаан көрібізерлер* (ХЧ).

ЧАХСЫ I 1. Иң маңат, прай саринаң тузалыҷ ниме. – Добро. *Кем-кем, че Сабис чахсы пілче пу орыс семьязының чахсы иткенін* (ДН ЫА). *Хаҷан даа пу чирнің үстүнде чахсының омазы полып син тур* (ВМ КС). 2. Маңат, прай саринаң тузалыҷ. – Добрый, хороший, положительный // хорошо, положительно. *Прай ниме чахсы ползын. Олганнарға орындағы «Саяны» команда чахсы көзідім полча* (ХЧ). 3. Иң артых. – Лучший // лучше. *Чахсы тоным кистім, чон алнына сыхтым. Аалның тастында алты пастух чылғы хадарча, че оларға пар аттың чахсызын тут пирзіннер* (ХН). 4. Пөзік синніг, таллама. – Сортовой; отборный, высокого качества. *Чахсы үрен паза чоғыл. Анда регионнар аразындағы чахсы породалыг аал хонии малларының көзідии иртер* (ХЧ). 5. Кізіні, нимені махтапчатханын көзітчеткен сöс. – Используется как приложение или обращение для положительной характеристики. *Алған чахсым Харачхай Арыг, пістің палабыс чоғыл, орты часха читіре чахсы чуртап салдыбыс, че пу оолахты öскіріп алааң ма пала идінерге* (ХП). *Чон-чахсы оларны хайди удурлирын көріп аларға тимненібіскен* (АС ХХТ). 6. Алындағызынаң артых арах (хазыхтаңар, толдыра көңнілігдеңер, чöпсіністеңер, öріністеңер паза ан. п.). – Хорошо, об ощущении здоровья, удовлетворения, удовольствия, радости и т. п., испытываемом кем-л. *Улуг кізее пу даа сині нахланғаны чахсы, чүреепаары тохсырап парча* (БФ ПТН). *Килін парда, хайдаг чахсы, суг позы килче, – чой күлкінең чайылча ол ипчі* (ТМ ЧЧ). 7. Пöзік синде; чырғаллыг, прай ниме читкіче. – На высоком уровне, в достатке; счастливо, блаженно. *Амды иней-апсах чахсы чуртабыстылар* (СК ХЧН). *Ахча чахсы тоғынып аларға сағынчатсаңар, матап тирлирге кирек* (ХА А). 8. Іле, көріндіре. – Четко, отчетливо, ясно. *Сыннаң даа, пүүн матап сегірістібістер, э-эй! – хосхан анын чоогына Арако, харасхы даа полза, öдрезін чахсы көрчеткен чіли, кизе көріп* (КИ ЧХ). *Пу төңнең аал чахсы көрінче* (БФ ТО). 9. Ситкіліг. – Внимательный // внимательно. *Чахсы иссең, ноо-да кізі казактарның Күгдүр оолларына тың харыг пол партыр* (ТМ ПТ). *Ибдегі тоғызыңны чахсы ит.* 10. Чүрекке чатчаң, хомай нимес (чыстаңар паза ан. п.). – Приятный (о запахе и т. п.) // приятно (о запахе и т. п.). *Чылыг тан, чахсы чыс чайып, порчолан турған осхас* (ИК). *Чахсы чыс саап килген, арыг чызы, чахайахтар чызы.* 11. Кирек синде. – Как следует. *Аалда клуб чоғыл, телевизор даа чахсы тоғынминча* (ИТ ХÖ). *Прай нимені чахсы иде сағынып аларым килче* (ТМ ЧЧ). 12. Прай саринаң тирең, іле. – Как

следует, ясно, досконально. *Итсе, хайдаг-да пасхаҷыл ниме пасталыбысханын пиҷем клубтох чахсы сизінтір* (СА ЧХЧ). *Мин Павелнің очы оолғы спортнаң айғасчатханын чахсы пілҷеңмін* (ТН ТК). 13. Пасхазынаң артых. – Хороший как обладающий каким-л. или большим преимуществом среди других таких же. *Чирі чахсы полтыр: хысхызын даа азыранар ас тимнеп алҷаңнар* (ТМ ЧЧ). *Аарлығ Виктор Михайлович, Валерий Васильевич, піс сірерге көзіт пирерге сағынчабыс пістің наа, чахсы, истіг залыбысты* (ХЧ).

ЧАХСЫ II *кизег*. Пірее нимее ынапчатханны таныхтапчатхан сöс. – Согласен, да, пусть будет так. *Че чахсы, хыйғаҷах, одыр сал! Чахсы, чыылыға килер.*

ЧАХСЫЛАНАРҒА [чахсылан-] *иділ.* 1. Чахсы арах поларға, пöзік арах синге кöдірілерге. – Улучшаться. *Харатас даа город илееде алғып парған, Сорск, Абаза паза Саяногорск городтар улам на чахсыланчалар* (ХЧК). 2. Хазии маңат поларға. – Поправляться, выздоравливать. *Ағырыг кізінің хазии чахсыланча. Ол позы тынча, че сағам пас чöрбинче* (ХЧ).

ЧАХСЫЛИРҒА [чахсыла-] *иділ.* 1. Піреезін, пірее нимені махтирға, пірее кізідеңер, нимедеңер чахсы чоохтанарға, чöпсінерге. – Хвалить кого-, что-л., хорошо отзываться о ком-, чем-л., одобрять кого-, что-л. *Елена пастыхты чахсылирға кÿс. Эк, оң хулағым сыылабысты хатап, «Чахсылазаң – чаг хап, чабаллазаң – тас хап»* (ВМ КС). 2. Чахсы арах идерге, пöзік арах синге кöдірерге. – Улучшать. *Тоғыс киреен чахсылирға. Ол гранттарға школа, наа оборудование алып, ÿгредіг оңдайларын чахсылап турған* (ХЧ).

ЧАХТАЛАРҒА [чахтал-] *иділ.* 1. Пірее чирде уғаа көп поларға, чыыларға. – Собираться в одном месте скопом, в кучу. *Сынында, сеектер ибіҷек пулиндағы иске чахтал партырлар. Истек, чалаас аарлар паза ыыласпинчалар, хайда-да чахтал парып, узупча поларлар.* 2. Пірее кізее, нимее чапсынарға. – Налипать, приставать к кому-, чему-л. *Пораанныг хар кізі сырайына чахталча* (КИ ЧХ). *Кÿскÿзін айастар турыбызып, торым чуғы хайылып, пазағына чахтал парған* (НТ КТ). 3. Піреезін абылирға; пірее кізее, нимее чапсынарға. – *перен.* Нападать скопом на кого-л. *Ханныг тістерін ырсайтып, хара сеек чіли, öörнең чахталча ағаа чабаллар* (НК ХХ). *Час ит чазылҷаң піп, хысхырызып, чиит оолға чахтал парғаннар.*

ЧАХТАЛЫЗАРҒА [чахталыс-] *иділ.* 1. Пірее чирде уғаа көп поларға, чыылызарға. – Собираться в одном месте скопом, в кучу (о многих*). Чол алтындағы алтын öңніг арыг харахты часхарған, че пÿрлер алтында чахталысхан оох сеектер усхунғаны амыр көңнін сайбап салған. Аны хастади алтын тапчаң прииктер чахталысхан* (ГК ПА). 2. Пірее кізее, нимее чапсынарға (тыыдыстыг туза). – Налипать, приставать к кому-, чему-л. (усилительное значение). *Ачых чирлерде ир олғаннар даа, полызып, чахталыс сыхчалар* (БФ ТО). *Тобынахтар, сырайына чахталызып, чархандырчатханнар* (АТ). 3. Піреезін абылирға; пірее кізее, нимее чапсынызарға (тыыдыстыг туза). – *перен.* Нападать скопом на кого-л. (усилительное значение). *Ханат пазынаң алты азырлап, чалын частап киледір, чабал нимелер, алыпха чахталыс парып, артых позын чобат турадыр* (ХЧ). *Хыстар табыс таа чох, гармонь тілленчеткенін исте турғаннарында, Мачайға таныс нимес пис оол, чахталыс парып, соғарға идібіскеннер.*

ЧАХТИРҒА [чахта-] *иділ.* Ниме-нооны хайди ла полза сырлирға. – *саг.* Мазать, пачкать, малевать что-л. *Чатхан орның алтын ползын, частанғаның кÿмÿс ползын піп, иб ханаларына ах сырны чахтап сыххан. Хазың позыглар хазаан тахаларына палғас чахталча.*

ЧАХЫҒ *адал.* 1. Чахылған ниме. – Заказ, поручение. *Арина Петровна хайдаг-да чахыг иткенін сизінген, че хайдаг чахыгын пілбеен* (ДН ЫА). *Пасха кізінің чахиин толдырчатхан полза, пу синге теере ирееленмесчік ол* (ИТ). 2. Хайди даа толдырҷаң пастыхтың чарадии. – Приказ. *Пирілген чахыг: öл, тіріл, толдыр* (ХА А). *Пірсінде ол чаачыларына чахыг пирче* (ХА А). 3. Алғас, ниме-де толдырарға сурыныс. – Наказ, пожелание. *Хара Пурғун чахыг пирген полған, сині, іче чіли öскіріп, кÿс тузына читір саларға, мин аның чахиин толдыр салдым* (ПБ ТЧ). *Чаҷында*

пасхан чахиимны чаада ундуба син, ööрем (МА). 4. Синніг тоғыс. – Задание, норма. *Аларчон, тунҷухтарынаң хоғырта тыңғлап, хай пірее чахығлар пирглеен* (ДН ЫА). *Ай чахии табырах толдырылча* (ЛЧ).

ЧАХЫДАРҒА [чахыт-] *иділ.* 1. Піреезі хоостыра пірее ниме идерге чахыҕ пиреrге. – Поручать через кого-л. что-л. *Көзенек чариында кізі көріне тӱссе, аны ödірерге, ахчазын апарыбызарға тіп, чахытты. Алып осхас чалбах чарынныҕ кізее прай халған чоон-чоон хаптарны тазып саларға чахытхам.* 2. Піреезі хоостыра чарадыҕ толдыртарға (улуғдаңар, ӱлгӱлігдеңер паза ан. п.). – Выполнять приказ старшего, облеченного властью и т. п. через кого-л. *Пастых сині чахсы көрерге чахытхан. Аҷай, сыныхтаҕчыларға пічіктерні-чаҷыннарны тимнеп пирерге чахыдып, будканың стенезіне чӧленіп, көзенегестең тасхар хыймырабин көр турған.* 3. Пірее ниме-нооны піреезі пастыра чахирға. – Заказывать что-л. через кого-л. *Телефоннаң магазинге ниме-ноолар аҕыл килерге чахытхан. Орған таллиры сидік ниме полтыр тіп, таллир-алар киректі хызына чахытхан.* 4. Піреезін пасха кізі пастыра хыҕырарға. – Вызывать кого-л. через третье лицо. *Оолғы читті бе тіп, кізідең чахытчалар* (ТМ ЧЧ). *Ирткен тынаҕ кӱннеріндӧк кил парзын тіп чахытхан полған.*

ЧАЧАХ *адал.* 1. Ниме-нооны чазирға иділген, пір чирге палҕалған ніскеҷек чібіҷектер, пағыҷахтар. – Кисть, кисточка. *Кӱмӱс чачах іҷеңде пар! – аар-пеер көрглеп, сыбыхтана тартхан* (ТМ ЧЧ). *Аннаң сыҕара, тіпчелер, ол таҕ ээзінің чачаҕы төлдең төлге очы хысха ла парып одырча...* (ТМ ЧЧ). 2. Ниме-нооны чазапчатхан, салбахтапчатхан чіптіг, ніске, узун ис. – Бахрома. *Анда Паскирнің пилін ікі харчи хурчан салған чібек хурының чачахтары Клашаның көгенеене чаба чайылдыра чатханнар* (КИ ЧХ). *Чачахтары, кӱн сузы чіли, ээзінің наннарында чайылысчатханнар* (КИ ЧХ).

ЧАЧАХТАНААЧЫ *пілд.* Ниик сайалчатхан, позыпчатхан. – Легко распускающийся (о ткани). *Чачахтанаачы кип-азах. Килдек-а, – мині чачахтанаачы ниимнең тартхлабызып, Панка, сазын сіліге, кеен пастыра халған.*

ЧАЧАХТАНАРҒА [чачахтан-] *иділ.*, *көр.:* **чачыланарға**.

ЧАЧАХТЫҒ *пілд.* 1. Чачах пар. – Имеющий кисть, кисточки. *Алтай чоны öңніг чачахтыҕ тӱлгӱ пöріктер кисче. Сірлесчеткен холынаң хоос чачахтыҕ нанҷыхтаң тамкызын пирген* (ТМ ПТ). 2. Ниме-нооны чазапчатхан, салбахтапчатхан чіптіг, ніске, узун ис пар. – Имеющий бахрому, с бахромой. *Пазына узун чачахтыҕ хызыл плат тартын салтыр* (АТ). *Анҷада іҷезі узун чачахтыҕ чалбах тигір хурына tööй чібек хурны, чаза тудып, Паскирнің пиліне сари тартхан* (КИ ЧХ).

ЧАЧИРҒА [чачы-] *иділ., көр.:* **чарчыҕарға**.

ЧАЧЫЛАНАРҒА [чачыл-] *иділ.* Сайаларға (истеңер, палҕаан паза ан. п. ниме-ноодаңар). – Распускаться (о ткани, вязаных вещах и т. п.). *Палҕаан пладыҷаа кип-азах чуҕчаңда хайтпады, чачыланмады. Чачылан таа парзын, мини нимес нооза, киреем чох полар.*

ЧАЧЫЛАРҒА [чачыл-] I *иділ.* Пірее кізее хырыс-табыснаң сегірерге, хадыларға. – Набрасываться, нападать на кого-л. *Ол, кірер кірбестең, маҕаа чачыл сыххан. Ирке хызы апсахха чачылҕанда, анзының харах чазы тамаана толдыра тыҕыл килген.*

ЧАЧЫЛАРҒА [чачыл-] II *иділ.* 1. Хыйа сегірерге, тӱзерге. – Отскочить в сторону. *Ине сыынның пазы чирге чачыла халған, позы таҕ индіре ойдаазыбысхан* (ГТ Ч). *Андада, чарынаң сых парған хазыр суҕ чіли, öкпеленіп, ир кізі кӱрҷекнең саабысхан, ыырҷыларның азырлары чачыла халҕаннар.* 2. Чачырирға. – Брызгать. *Сіс, іріңнеп, чачыла пирді. Айландыра хан чачылған, айаҕ пір дее чох полған* (ПШ АС).

ЧАЧЫРАДАРҒА [чачырат-] I *иділ.* 1. Чіҷіредерге, оох тамҷыхти чаҕарға. – Идти (о дожде с мелкими каплями), брызгать. *Тигір, соох наңмырны чачырадып, кӱзӱреп сыхты. Ол кӱн тооза наңмыр чачыратхан.* 2. Пірее кізіні, нимені суух нименең чайарға, пытырадарға, чаба сазарға. – Брызгать,

обрызгивать кого-л. чем-л. *Сынап таа, ол маңат чӱсчеткен полтыр: холларынаң суғны тың даа чачыратпин, хуластана чӱс парча* (БТ МП). *Трактор наңмырлар соонда чолда тӱӱл парған суғларны чара саап чачыратча* (НТ КТ). 3. Пірее нимені оохти пытырадарға. – Взрывать что-л. *Саперлар, оортах парыбызып, тапхан табығларын чачырадыбысханнар. Син иргі мылтииңны хайдар иттің, чачырадыбысхазың ма?* 4. Пірее нимені пытырадарға. – Заставлять лететь что-л., разлетаться, рассыпать. *Пала, палғаста ойнап, наңмыр суун чачырат парча. Кічіг ах ой хулунның чара тепкен чирлері чалбах көллер пол халча, чачыратхан суғлары улуғ суғлар пол халча.* 5. Пірее нимеден тӱзірерге. – Ронять, выбить откуда-л. что-л. *Ир кізі, сайланып, ибдегі ниме-ноолары кӧзенектерге чачыратхан. Прай алған позығларын чачырат салтыр, хара айна!* 6. Сых параррға (тоғыстаң паза ан. п.). – *разг.* Вылететь (с работы и т. п.). *Илария Макреевна, хомай тоғынчатхан ӱчӱн, тоғыстаң чачыратхан. Институттаң чачырадып, хара тоғыс тоғынарға киліскен*. 7. Кинетін тоос саларға (уйғудаңар). – Внезапно прервать сон. *Тариканың тадылығ уйғузын трактор хоғдырааны чачыратхан. Тыхтаг тоғыстар пасталғаны оолның уйғузын чачыратхан.* 8. Піреезіне пірее ниме пирерге. – Давать кому-л. что-л., наделять кого-л. чем-л. *Абазы арғаас оолғына ниме чачыратпады. Кычаков кӧмес сағынып одырыбысхан, ніске арах харахтарын күліндіре көріп, нандырған: – Пу алтынны мағаа туғаным чачыратхан.* 9. Сӱтнең паза ан. п. нименең ызых чирде іліг ілерге. – *этн.* Окроплять молоком и т. п. в священном месте. *Таг-суғ ээлеріне чачырадарға. Ызых чирге читкенде, сӱтнең не чачырадыбызарға чарат салғабыс.* 10. Чирге тӱзірерге, аңдарарға. – Откинуть кого-, что-л., заставить лететь (в сторону и т. п.). *Пір палтырына чапсынған адайны чачырадыбысхан, хыңзып ала, аархы чарға сегірген. Чарылых аасты чара тартхан, чазы путха хамҷы сапхан, че ады, хуйып, аны чачырадыбысхан.*

ЧАЧЫРАДАРҒА [чачырат-] II *иділ.* Тоортарға (чағны, ӱсті). – Остудить (сало, жир). *Таға сыхчатханда, тирлеен, амды, тирі сообызып, прай сӧӧк-саағын чачырада сірлестір сыххан* (НК ХХ). *Син чағны чачырат салдың ма?*

ЧАЧЫРАМА Уғаа соох. – Трескучий (о морозе) // трескуче. *Чачырама соохтар пасталча. Ол айда, чачырама соохтар полып, олғаннар тастында ойнабааннар даа.*

ЧАЧЫРАҢДЫ *адал.* 1. Чачырапчатхан нимелер. – Брызги. *Хара ат, сӱт чачырандызын чыстап алып, ахсын отха тирең кире пазып, чарым харбахча от сығара тартхан. Онҷа сӱрместіг хызыҷаан, холына алып, суғ чачырандызын чызып, иркеледіп, тӧзекке чатырча.* 2. Артхан, халған көп нимес ниме. – Остатки, небольшое количество. *Ат, ас чачырандызын чирге хынмин, час от тілеен. Сынап город чуртағҷызына ол лозунғтаң ниме-де киліскен полза, аал чуртағҷызына чачыранды даа арам киліскең* (ЛЧ).

ЧАЧЫРАҢА *пілд.* Табырах ӧкпеленібісчеткен, тарыныбысчатхан. – Вспыльчивый. *Чачыраңа хыс, тарыныбызып, ідіскхамысты хоғдыратча. Чох, одырарға маң чоғыл, кемні ысхазың хығыртарға? – чачыраңнос, тарыхчатхан ӱннең удур пастаан апсах.*

ЧАЧЫРАҢНИРҒА [чачыраңна-] *иділ.* Хорых парып, чочып парып, сірлезе тӱзерге. – Вздрогнуть. *Пастап ла Ойанның парыбысханын ис салып, Надя чӱрек ачиина чачыраңни тӱскен* (ГК ХА Т). *Пірсінде орай хараада кічиҷек Казан халын уйғудаң кинетін чачыраңни усхун парған* (ИТ).

ЧАЧЫРАХ I *адал.* Чачырап парған ниме. – Брызги. *Харын даа, сырайы пӱдін халтыр, известка чачырахтары сазына ла сырылыс партырлар* (ДН ЫА). *Фонтанның чачырахтарын көріп, кічіг паланың істі хылҷығастанчатханға төӧй пілдірген.*

ЧАЧЫРАХ II *пілд.* Сиргек. – Чуткий, осторожный. *Чарых күнні иртіріп, чачырах аңны хадарҷаң* (ПШ МВ). *Чачырах киик, пісті сизінмин, чол ортызында турча.*

ЧАЧЫРАХ III *адал.* Мал ағырии (көбізін хойлар ағырчалар). – Болезнь животных (в основном овец). *Хойларыңа чачырах кірібістір, пу имні пирчем, имнирзің. Хойларны*

көріп, апсах чачырахха төөй ағырыг таап алды.

ЧАЧЫРИРҒА [чачыра-] I *иділ.* 1. Чіҷірирге, оох тамҷыхтарнаң чағарға (наңмырдаңар). – Моросить (о дожде); брызгать, брызгаться. *Пүүн күн тооза наңмыр чачырапча, аннаңар улуг кізі, тасхар сыхпин, ибінде чатча. Наңмыр тохтабин чачырапча.* 2. Тамҷыхти пытырирға. – Брызгать. *Мойнынаң кизе сабылған ханныг тамырларынаң сығырбинаң хан чачыраан* (АТ). *Өрінгенге харах чазы сығара чачырапча, чүрек удаа-удаа сабылча* (ХП). 3. Чарылып, оох чардыхтарға пытырирға. – Взрываться, разрываться. *Аңнапчатхан туста Хорал, мылтығына хар кір парғанын сизінмин халып, хыринда чүгүр париған киикті атыбысча, мылтии, тізең, чачырап парча* (ХЧ). *Сізе-сізе килгенде, хузурии чара чачырап парған, аннаң оолағас сых килген* (ХН). 4. Чайыларға, пытырирға. – Лететь, разлетаться, рассыпаться. *Адының табаны хоҷырап, табан алтынаң палчах чачырапча* (КИ ЧХ). *Пөзік палых оттарынаң, тізең, иңнілерібіске чарых сурнағастар чачыраан* (БФ ТО). 5. Пірее нимедең түзерге, орнынаң сығып түзерге. – Падать, сваливаться откуда-л.; выскакивать, вылетать, выбиваться откуда-л., из чего-л. *Ойын тиңни парчатса алай хызыҷахтарыбыс утырчатса, хайди даа поларын пілбинібісчезің – амох ла чүрек көксіңнең сығара чачырап парыбысхадағ осхас алай тың ағырыбысхадаға төөйзің* (ХЧ). *Поездке орайладып чүгүрчеткен ир кізінің тудынҷағынаң оох-теек нимелер сығара чачырапчатханнар.* 6. Сығара хонарға. – Выбегать, вылетать откуда-л. *Үгренҷілер, саң истіп салып, класстаң сығара чачыраглааннар. Пірееде пилен дее чиисті амзирға маңнанминчалар, тус чох тіп ала, сығара чачырапчалар.* 7. Тоғыстаң паза ан. п. орыннаң сығардырарға. – *разг.* Слететь, вылететь с работы и т. п. *Арғаас чииттер, үгрен полбин, колледжтең сығара чачыраглапчалар. Университеттең сығара чачыраан.* 8. Кинетін тоозыл парарға. – Внезапно прерваться, исчезнуть (о сне). *Питуктарның чарых табыстарына уйғузынаң чачырап парды. Аах-уухха турадағылар усхуна чачырап парғаннар.* 9. Кинетін ўреп парарға. – *эвф.* Внезапно умереть (о грудном ребёнке). *Палаң сала чачырап парбады. Ирепчінің час палалары чачырап парған.* 10. Сығарға, көдірілерге (күннеңер). – Всходить, появляться (о солнце). *Күн харағы, кизек халын хара пулуттаң сығара чачырап, чирнің үстүн пазох арландыра чарыдыбысхан туста, ...хойбаңнап, улуг сынныг чохыр адай сығара ойлаан* (МК ӦТ). *Күн чачырапчатхан тусха холның чарымын иртібіскен полғабыс* (БФ ТО). 11. Холға кірерге, пирілерге (ниме-ноодаңар). – *перен.* Доставаться, перепасть кому-л. от кого-л. *Пу ызырғалар пиҷемнең чачырады. Тілбестеен үчүн көмес тее ахчаҷах чачыраан полбас па* (АС ХХТ). 12. Пірее кізідең, ниме-ноодаң хыйа сегірерге, тўзерге. – Отскочить от кого-, чего-л. *Пычон, ипчідең тігі чачыри түзіп, ах-тик ле тур салған* (ДН ЫА). *Ах пөріктіг чабызах бандит, тур киліп, пурнынаң сірлеп турған ханын идегінең чызыныр, хайдар-да чачырап парған хысха мылтиин таппин, айлахтан турған* (МТ). 13. Ökпелене тўзерге. – Вспылить. *Анзы миннеңök пе ? – ниме ле хазалған чіли, чачыраан Хапың* (ДН ЫА). *Чачырирға ла күс ипчі.* 14. Хыйа учуғарға, пытырирға. – Лететь, отлетать, отскакивать. *Ол, чочып парып, кинетін нандыра чачырап, пўрлер аразында чіде халған. Ол адай, тиспинең тігі чачырап парып, піссерök айлан килген.*

ЧАЧЫРИРҒА [чачыра-] II *иділ.*, *көр.:* **чарчирға**.

ЧАҶА *адал.* 1. Пиҷе. – Старшая сестра. *Пабазынаң іҷезі, Варя чаҷаң сағаа туңмаҷах ағыл пирерге итче тіп, чархандыр сыхханнар* (КС Т). *Чаҷазына Манзар позының чылыг кип-азаан кизіртібіскен* (БТ О). 2. Пабазының улуг пиҷезі. – Тетя, тетка (сестра отца). *Күлепин чаҷам мині оғырлап апарыбызарларынаң хорыхча полар* (ВШ СС). *Мин аны хаҷан даа, чаҷам, іҷем чіли, аарлап чöрҷеңмін* (БТ МП).

ЧАҶАЛЫҒ *пілд.* 1. Пиҷеліг. – Со старшей сестрой, имеющий старшую сестру. *Ўс частыг оол пала Алтын Арыг чаҷалыг öскен. Чаҷалыг туңмазы, ахчаны чапчаңнарына пыластырыбызып, ах-тик тур халчалар.* 2. Пабазының улуг пиҷезі пар. – С тетей, теткой (сестрой отца); имеющий тетю. *Чуға*

чуртапчатхан чаҷалыг паза хайди полар, пір тураҷах ла идіп алып, хырын, хырлабинох, наҥмыр кірбес иде чар хазып, чарнаҥ чапхан. Син чаҷалыгзың ма?

ЧАҶЫН 1. Пазарға, хоостирға, ниме-ноо орирға ағастаҥ иділген чуға ис. – Бумага // бумажный. *Сömön, төзегінде одыр салып, позының частыгының алтынаҥ пір түрім чаҷыннар алып алабас, Мишкаа пиріп, сöлеен* (МТ). *Тынанған аразында ол чаҷыннарны көрерге пардыбыс* (ТМ ЧЧ). 2. Чуға исте пазылған искіріг. – *перен.* Текст на бумаге. *Хасхыларның атаманы Кулаков, улуг нимес ах чаҷынахты оң холынаҥ тудып, хыгыр турадыр* (МТ). *Тузы читсе, синің пу киреенні оларға чоохтир пу чаҷын даа* (ВМ КС). 3. Тоғыста тузаланчатхан, кізінің кем полчатханын, ниме-ноо кемни полчатханын таныхтапчатхан чуға исте пазылған искіріг. – *перен.* Документ. *Киртінминчетсең, көр, мына улуг пастыхтарның чарадии, – кирек чаҷыннарны көзітче аҷаа* (СА ЧХЧ). *Телефонның тудазын сал салып, Казан столда чатчатхан чаҷыннарны позынзар чагын арах тартыбысхан* (ИТ). 4. Ниме-де орирға киректелчеткен чуға ис. – Обертка. *Чылтырах чаҷын. Олар ырахтын конфет чаҷыннары осхас полганнар* (ИТ).

ЧЕ I *хыйг.* Пірее нимее кööктірчеткенін таныхтапча. – Междометие, выражает побуждение к действию, соответствует русс. **ну, давай**. *Че, чазырбаҥар. Пірдеезіне чоохтабаспын, – хоосчыдаҥ сурынып пастабысты хабарҷы* (ХЧ). – *Че, че, хыныг кирек пасталыбысты...*

ЧЕ II *киз.* 1. Сурыгны таныхтапча. – Вопросительная частица, соответствует русс. **а, ну, ну а**. *Че ол андар килер бе? Че табырах чўгўреең! – инейек маҥзыратча* (СК ХЧН). *Че, тур. От хайдаг... тырбахтапча нізе кізіні* (КН КХ). 2. Чарасчатханын көзітче. – Частица, выражает согласие, соответствует русс. **ладно, хорошо, да**. *Че килем. – Че, сині ле полбас, одыр сал, палых көр салган хоосха чіли мыгыран турзың* (ХЧ).

ЧЕ III *палг.* Тоғырласты көзітче. – Но, союз противопоставления. *Че Акай төреен аалынзар пар килерге сагыс тудыбысхан* (ХА А). *Кайнаҥ педальлар тың арах толгап сыххабыс, че мындох истіле түскен* (ГК ПА). *Пірдеезінең тиҥнестірбеспін, че чоохтирбын: хазна алымыбыс улуг даа полза, піс тиліс хоостыра хазнада читінҷі орындабыс* (ХЧ). □ **Пір таг тооза от, че ол отты мал чібинче (кізі сазы).** – Гора заросла травой, но эту траву скот не ест (волосы) (*букв.* Одна гора вся трава, но эту траву скот не ест (человеческие волосы).

ЧЕГЕРГЕ [чек-] *иділ., кыз., көр.:* **кölерге**.

ЧЕДЕК *киз.* Пірее ниме идерге кööктірчеткен сöс. – Побудительная частица, соответствует русс. **ну-ка.** *Чедек, чапчаҥ арах! Чедек, хыстар! Чедек, абызыннар!*

ЧЕЕ I *хыйг.* Таҥнасты таныхтапчатхан сöс. – Междометие со значением удивления, соответствует русс. **ну-у**. *Чее, пу ниме андаг полҷаҥ. Че-е, пістің дее ооллар хомай ниместер чи* (ХЧ).

ЧЕЕ II *киз.* Піреезінің хайдаҕ-да ниме идерге ынапчатханын таныхтапчатхан сöс. – Междометие, выражающее согласие кого-л. выполнить какое-то действие. *Чее, сынап килербін. Чее, полыс пирем. Чее, тоғыс соонаҥ килзін, анаҥ көрінер.*

ЧЕЕК I *адал.* Тонның, сигедектің кистінде хоос чіптернең хоосталған ниме, ўрілген соонда хоости чапсыра тігілче. – Чеек, род вышивки из цветных ниток, сплетенных косичкой и нашитых на ткань на спинке национальной шубы или сигедека. *Чеектер кип-азахты сіліглепчелер. Хайдаг сіліг пу тонның чеегі. Чеек тартары ниик тоғыс нимес.*

ЧЕЕК II Чиинҷіл, тоспас. – Обжора // прожорливость // прожорливый. *Чир тайманы сын идіп, сыыга кірбессің, чон чеегі* (МА ЧС). *Мин чаа чолында чоллыгбын, чеек чірінде чирлігбін* (ХЧ). ◊ **Чеек хам.** – *фольк.* 1. Ненасытный шаман. 2. Шаман, забирающий души людей. *Аларчон, асхыр чіли хохырыбызып, «таг ээзі атып салтыр паза Алтайдаҥ асхан чеек хам*, *Пычон пілбес чатханда, худын хаап партыр» тіп чоохтаан* (ДН ЫА).

ЧЕЕК III *пілд.* Пўтпинчеткен, чызыг (палыгдаҥар). – Незаживающий, разъедающий (о ране). *Чеек палыглар идінде көп. Чеек палыг чызыплача, сыстап, аҕырча. Аҕыртхан чирі чеек пол партыр.*

ЧЕЕКТИРГЕ [чеекте-] I *иділ.* Тонның алай ба сигедектің кистін хоос чібекнең хоостирға, чазирға. – Вышивать спинку шубы или национального жилета цветными нитками. *Парас чаҷам, тонымны чеектеп пиріп, ағыл килді. Чеекте, чеектебе, хомай тігілген ниме сіліг көрінмес.*

ЧЕЕКТИРГЕ [чеекте-] II *иділ.* Хызарарға, іріңнирге, ағырарға (палығдаңар паза ан. п.). – Воспаляться, болеть, ныть (о ране и т. п.). *Палии чеектеп сыхтыр, имҷее көзідерге кирек. Салаазы, чеектеп, узутырбинча, имнирге кирек.*

ЧЕЕН *адал.* Хыс туңманың палазы, аның төлі. – Племянник, племянница со стороны сестры и их потомство. *Роберт чеенімнің тойы полған* (ТИ ХӦ). *Чееннері ааллап килгеніне Валя матап өрін парған.*

ЧЕЕННІГ *пілд.* 1. Чеені пар. – Имеющий племянника, племянницу. *Ол чалғыс-чарым полбаандыр, чеенніг полтыр, аннаңар, тігі чирзер парыбысхан соонда, туразы оларға халар. Маниса чеенніг полча полар, туңмазы көп палалыг полғанын искем.* 2. Хыс туңманың палазынаң хада, аның төлінең хада. – Имеющий племянника, племянницу, их потомство; с племянником, племянницей, их потомством. *Тай чеенііг суғ ин килділер бе хайдағ* (ХН). *Хат алҷаң чеенііг чазылап чөрче.*

ЧЕЕНҶІ *пілд.* Көп чіпчеткен (малдаңар). – Жадный, прожорливый (о скоте). *Чеенҷі сосха. Хайзы тумзухтарын суға сас салған, аны хынып чыстаан чіли турғлапчатханнар, пірее маллар хумда чатхлапчатханнар, хайзылары чар хамаан кимірчеткеннер, хуҷурлыг чирні тайнап, пасхалары, чеенҷілері, ізіг дее полза, тахталған даа чир полза, тайнанҷаан на тайнан чөргеннер* (ДН ЫА).

ЧЕЕНҶІЛ *адал., көр.:* **чиинҷіл**.

ЧЕЕРГІН *адал.* Киикке төөй улуғ нимес аң. – *фольк.* Джейран. *Чеергін сөс фольклорда таныхталча. Пірсінде Сағдай Мирген, аңнап чөріп, чеергін тіп алып аңа учурап парған* (ИТ).

ЧЕЕС *адал.* 1. Посты алынҷа кізіні чіли оңарып, турыстыг тудыныс. – Честь, достоинство. *Кізінің чеезі чозахтар пастыра арачылалча. Конституция паза Өөркі Чарғының чарғыҷылары чеес түзірчеткен кирек ит салзалар, Федеральнай Чыылыг Россия президенті айланызынҷа ол чарғыҷыны орнынаң суур полар* (ХЧ). *Постың адын, чеезін түзірбин ал чөр!* 2. Ааарлас, турыстыра хайғаны. – Почет, уважение. *Чарадығда хазна пазы, «Илбек Адалыг чаа ветераннарына чеес пиріп», мындағ чарадыг алғаннаңар пазылча* (ХЧ). *Александр Михайлович ідөк Россия ИКОМ-ына республика устаг-пастаанаң хада тоғынарға улуғ чеес түскенін паза Хакасия правительствозынаң чөптезігчә палғалыстар мыннаң мындар тилиріне ізенчеткенін таныхтаан* (ХЧ). 3. Хыстың, ипчінің арығ полҷаңы. – Честь, достоинство, непорочность (девушки, женщины). *Хыстың чеезі чідіргені мының алнында удаа учурабаҷаң. Чуртас чолларың аринҷа чара парыбысса, андада даа чеестерің чідірбеңер.* 4. Аалҷыны чахсы, аарластыг удурлапчатханы. – Гостеприимство. *Піссер килген кізі чеес паза аарлас көрчелер. Чеезі чох айпораан ээлер, соохты соох тібин, аалҷыны тасхар сығара сазыбысханнар.*

ЧЕЕСТІГ *пілд.* 1. Посты алынҷа кізі чіли оңарып, турыстыг тудыныстыг. – Имеющий честь, достоинство. *Халых чонда чеестіг кізілер полчалар. Чох, мин ахтанминчам, че олар даа чи хайди іди полҷаңнар, чеестіг кізілер іди полар ба?* 2. Аарластыг, турыстыра хайыстыг. – Имеющий почет, уважение; почетный, уважительный. *Ағазының сомын тудынып, өөн орамаҷа пастырғаны – улуғ поғдархастыг паза чеестіг кирек. Чеестіг стол кистіне иртіп, одырғлаңар.* 3. Хыстың, ипчінің арығ тудынызы пар. – Имеющий честь, достоинство, непорочность (о девушке, женщине). *Чеестіг хыс, аны прайзы даа улуғлапчалар. Пу ипчіні чеестіг ипчі тіп адирға чарир ба?* 4. Сыйчыл, аалҷыларға чуғаанныг, чахсы көрчеткен. – *перен.* Гостеприимный. *Чеестіг полза, ноға столында ниме чох полған? Андада чеестіг ээ, аалҷызын улуғлап, столға одыртадыр, чайні дее пурнада ағаа ур пирче.*

ЧЕЙІҢ *адал.* Хустың ады. – Название птицы. *Ағас салаалары аразында чейің хус*

сағбаланча. Хустар даа оларны хынып чіпчелер, киҷегейлер, мистіріктер, чейіңнер, парлахтар хынчалар (ЛЧ).

ЧЕК *адал.* Пірее ниме алчатса, алылған ниме-ноо нинҷе ахчаа турчатханын паза ниме алылчатханын таныхтапчатхан чаҷын. – Чек. *Аппараттың ахсында чектер чыыл партыр. Син чектерің пирдек, ахчаны санабызим.*

ЧЕЛЕК *адал.*, *кыз., көр.:* **көнек**.

ЧЕҢІС *адал.*, *саг., көр.:* **торбас**.

ЧЕРКЕЙ *адал.* Ниик ödік, маймах. – Обувь. *Хоос черкейлер кис салтыр* (ТМ ЧЧ). *Азаана черкейлер кире тепкен* (ТМ ПТ).

ЧЕРКЕЙЛІГ *пілд.* Ниик ödіктіг, маймахтыг. – Имеющий обувь, с обувью. *Чиркеен хыс хоос черкейліг пас чörче. Черкейліг хабыңны пирдек, кис körим, арса, чарир.*

ЧЕСНОК *адал.* Önетін öскірілчеткен, лилиялар сöбірезіне кірчеткен, алынҷа чардыхтыг, ачыг тадыпчатхан özім, им чіли дее тузаланылча. – Чеснок. *Чеснок одыртар тус читті. Пу чыл чеснок хомай сыххан.*

ЧЕЧІМЕ *адал.* Пис хоныхтың соондағы кün. – Суббота. *Тынаг күннер санына чечіме хайди даа кірерге кирек. Пüүл 11 сентябрьда тиксі хазнада пастағызын на «Культура чечімезі» чörім иртер* (ХЧ).

ЧЕЧПЕ *адал.* Ат палғаҷаң столба, сарчын, теек. – *кыз., фольк.* Коновязь, столб. *Чахсы көріп турчатса, алтын чечпеде хайдаг-да пічік пазыл партыр* (ХЧ). *Ах пайзаң ибнің алнында ат палғаҷаң чечпее палғап салған аран-чула ах ой ат ат кирізі пол парған турчададыр* (АЧ А).

ЧЕҶІГ *адал.* Іліг ілгені. – Окропление. *Чеҷіг идерге. Суғдаң суғ изіп, Паҷар пиг: – Хаҷан полза, мал чörібіссе, пу чирде чон чуртабысса, ах малның сüдінең чеҷіг пирем, ах малны соғып, тайыг идем* (А-О).

ЧИ *киз.* 1. Сурығны таныхтапчатхан сöс. – Вопросительная частица, соответствует русс. **а**. *Прайзы даа чахсы пілче, футбол Англияда тöстелген тіп санапчалар. Сынында чи?* (ХЧ). *О, парыс тüс партыр, ахча тüс партыр, обязательстволар чи андагох халған ма?* (ХЧ). 2. Тыыдысты таныхтапчатхан сöс. – Усилительная частица, соответствует русс. **ну, ну а, же, да, а**. *Улуғлар аразында марыға 6 ирен сыххан, че Виктор, фрактыг паза котелоктыг ирен чи, пастағы орында пол парған* (ХЧ). *«Алтыр» мода театрындағы абахайлар чи, дизайнер Марина Мамышеваның кип-азаан көзіділ, чыылған чонға нинҷе örініс сыйлааннар* (ХЧ).

ЧИЗЕРГЕ [чис-] *иділ.* Пірeезінең хада хырыс-табыс ит турарға. – *саг.* Постоянно ссориться, грызться, враждовать с кем-л. *Кізінең чизерге. Хонҷыхтарынаң числече, хырыс-табысха күс ирен полтыр.*

ЧИБЕН 1. Сіліг нимес, соғын, кипсіс. – Некрасивый, уродливый, безобразный; *разг.* страшный // некрасиво, уродливо, безобразно, *разг.* страшно. *Ол аны позынзар чағын итпечең: «Хайди хынар ол магаа, мындаг чибен кізее»* (ГК ХА Т). *Чибен ипчі кибің чазир, сіліг ипчің чүреең чазир – көріп ле одыр* (П). 2. Иптии чох, хомай көрімніг. – Некрасивый, плохой // некрасиво, плохо. *Сыхса, аргыстарының киптері прай андаг, чибен* (КИ ЧХ). *Ол хайди-да чибен арах тонаных полтыр.*

ЧИБЕНСИРГЕ [чибенсі-] *иділ.* Пірее кізіні соғын, сіліг нимес тіп санирға. – Находить кого-л. некрасивым, уродливым, безобразным. *Ноға іди полды, – сағын парчатхан Сабис, муханапча ба, чибенсіпче бе алай* (ДН ЫА). *Іди прай оолларны чибенсіп, чалғысхан халарзың.*

ЧИБІРГІ *сан.* Он тоғыс санның соондағы сан. – Двадцать. *Ол чибіргі частыг Петке Сабуров полған* (КВ А). *Чибіргі чыл мының алнында солдаттар повары полғам* (НТ ЧТ).

ЧИБІРГІНҶІ *сан.* Изеріс хоостыра он тоғызынҷызының соондағы, чибіргі пірінҷінің алнында парчатхан. – Двадцатый. *Чибіргінҷізі алнынзар сыхсын! Ол чыылыгдаң пеер чибіргінҷі чылы парир.*

ЧИБІҶЕК *адал.* Хус палазы. – Цыпленок. *Че Майра Владимировна аныңзар суғлыг көнекке кір парған чибіҷекке чіли körчеткен: күстен, күстен, körербін хайзы чарға чағыларыңны* (ГК ХА Т). *Таңах илееде чибіҷек чарылдырып алтыр.*

ЧИГІР *пілд.*, *көр.:* **чигірен**.

ЧИГІРЕН *пілд.* 1. Хызыл сарыг, чиске tööй öңніг. – Рыжий (масть лошади). *Хара Тарғах инеліг, ханнаң хызыл чигірен аттыг Хан*

Мирген поларзың (Х О). *Чигірен малға мүніп, минзер ойладып одыр* (ТМ ЧЧ). 2. Хызыл сарығ (састаңар). – Рыжий (о волосах). *Іҷемнің сазы ла чигірен полбаан, а хайдағ-да күрең арах, че ах сырайлығ, көк харахтығ полған* (НТ ТК). *Чох, чох, чир дее чуртабассым сірернің чигірен оолғыңарнаң* (ТН ТКӦ).

ЧИДЕК 1. Тіннең тудып, апарары. – Ведение на поводу // ведомый на поводу. *Пірсі күрең атты чидекке алған, пірсі сағырлаан* (ДН ЫА). *Ах сабдар атты чидекке алып, ибін көре, пастыр сыххан* (ХН). 2. Холнаң тудып, апарары, чидінері. – Ведение за руку // ведомый за руку. *Чидеең чоғыл ба? Пала чох Иван, халағай, чидек чохта ідök чөргей* (ЛЧ).

ЧИДЕКТЕЗЕРГЕ [чидектес-] *иділ.* Чидінізерге. – Браться за руки с кем-л. *Чидектезіп пастырарға. Пүүн ідök, часхының чылығ танына удур күлімзіреп, өрініп ала, чидектес салып пастырчалар* (ХА).

ЧИДЕКТИРГЕ [чидекте-] *иділ.*, *көр.:* **чидінерге** 1. Тіннең тудып, апарарға. – Вести на поводу. *Ах хоор чабағаҷах чидектеп салғаннар* (ХН). *Сапин, хоор адын чидектеп алып, аал аразынҷа чөрчеткен*. 2. Чидекке алып апарарға, чидін парарға. – Вести кого-л. за руку, помогать идти кому-л. *Мойыннарына пағ суғып, аал істінде оларны адай чіли чидектеп ал чөргеннер* (ХЧ). *Инейі, сині айна хылҷыхтапча ба тіп, хырызып ала, тасхар чидекти халған* (ХА).

ЧИДЕКТІГ *пілд.* Тіннең тудылып, апарылчатхан. – Ведомый на поводу. *Чидектіг ат, посхынарға идіп, пазын андар-мындар чайхап турған. Чидектіг аттар, пос чөрчеткен аттарға істілері көйіп, чазызар мөңіс пахлааннар.*

ЧИДЕКЧІ I *пілд.* Тінге чахсы ўгреділген, чахсы чөрчеткен (аттаңар паза ан. п.). – Хорошо идущий на поводу (о лошади и т. п.). *Чидекчі маллары ээлерінің соонҷа иптіг ле пастырчатханнар. Чидекчі ат хылыхтыг нимес, кізее чахсы ўгрен парча.*

ЧИДЕКЧІ II *адал.* Хараа чох кізее чөрерге полысчатхан кізі алай ба адай. – Поводырь. *Хазна саринаң полызыг парох, чидекчі адайлар пірілчелер. Харасхыда хараам хомай көрче, аннаңар чидекчі пол пирерзің, чөбе?*

ЧИДЕРГЕ [чит-] *иділ.* 1. Парчатхан чирге, орынға килерге. – Достигать чего-л., доходить, доезжать, долететь до чего-л. *Ибінзер читкенде, хызы өнетін тоғазарға килген* (ХА). *Пілбес, алғыстас сөзі читче бе алай кибір тудып ла чоохтаан сöс полча ба, че малнаң айғасчатхан улуснаң чоохтасса, алғыс сөзі сынап таа тол парчадыр тіпчелер* (ХЧКЧАО). 2. Пірее нимені, піреезін сўрізіп, аның хыринда пол парарға. – Догонять, нагонять кого-, что-л. *Сағаа, харын даа, читтім, чит полбассым тіп сағынғам. Чидіп, олғаннарын иргі тонының идегінең пўргебізіп, анаң оларын табырағынҷа ибге киреріn сағын парир* (КВ А). 3. Чағыннирға. – Приближаться, наступать; доходить, достигать. *Искусство, тізең, ол чир дее андаг – көмес ле ниме пастыра улуг сағыныс кўзіне читче* (МЧ АК). *Оларға, пенсияа сығар тус читсе, ахтастаңар справкалар, льготаларға свидетельстволар пирілчелер* (ХЧ). 4. Пірее нимее читіре хол сунып, теңерге; тиң поларға. – Доставать до чего-л., дотягиваться до чего-л. *Нымырт пазына чит полбинчам. Öскен сыны хоостыра чир-суғчыбыс аалчы кізінің иңніне дее читпинче, пўткен пўдізі дее килкім нимес* (АС ХХТ). 5. Пызарға. – Поспевать, созревать. *Чистек читтір. Хат аларға чит парғанчадып, стол алтында ўмектеп чөрче, – тидір пазох Иркін аға* (БФ ПТН). 6. Анирға, таап саларға. – Доставать, добывать, получать, приобретать что-л. *Ачы харындазы, Пиксен, пастых, ағаа ізенче, пурнада сабындызын пылазып алар, соонаң пасхазына чидер* (ТМ ЧЧ). *Наа тонға чит полбин тур.* 7. Читкіче поларға. – Быть достаточным, хватать. *Чидер бе ам? – Илаконнаң сурған ол, пір хапты ўстўнзер... ізестіг салып* (ТМ ЧЧ). *От сапчаңнарны тосхырарға чиис чидер. Пір час артиинаң хайнатса, читкедег* (ХЧКЧАО). 8. Піреезінең, пірее нименең тиң поларға. – Равняться с кем-, чем-л. *Магаа хаҷан чидерзің тіп сурча, ікілер ўчўн уйадыстыг пілдірче. Палалары халған, че олар пабаларына читпееннер* (ХЧ). 9. Хайдағ-да синге читіре öс парарға. – Вырасти, достичь какого-то предела. *Ах хоор тай ат синіне чидібіскен, өкіс оолах ир синіне чит парған* (ХН). *Өкістең*

ökіс Ökізек он сигіс часха чит парған (ХН). □ **Тимір тайағым тигірге читче (ыс).** – Мой железный посох до неба достает (дым).

ЧИДІГ *адал.* Кізінің күстенгенінең хайдағ-да чахсы синге, салтарға читкені. – Достижение, успех. *Хығыр көр, саблыг чабаннарның чидіглерінеңер көп пасчалар* (ХА). *Анда чидіглерібісті, читпестерібісті прай көзіткебіс* (БФ ТО).

ЧИДІЗЕРГЕ [чидіс-] *иділ.* 1. Парчатхан орынға килерге (көптеңер). – Достигать чего-л., доходить до чего-л. (о многих). *Аалға хустар чидісчелер, аймах чирдең айланып* (ПШ). *Арбын арахтары чидізер, пожалуй, орыстап пори тартып турча* (ВК). 2. Идігнің тузаларын тыытча, *көр.:* **чидерге** (2–9 зн.). – Показатель залога *-ыс* усиливает значения глагола, придавая некоторую интенсивность действию. *Теерілер тонға чидіспес. Ооллар чидіспинчеткен сылтаанда ла, хыныға ынабысхан* (АС ХХТ).

ЧИДІКПИН *нареч.* Тыстан полбин, сыдап полбин. – С нетерпением. *Аалчыларны прайлары чидікпин сағааннар* (МЧ АК). *Піс наа рудниктің пүдіриин көріп аларға чидікпинчебіс* (МЧ КЧ).

ЧИДІЛ *адал.* Тынарға харыг ниме пар полза, өкпеде пар киині кинетін сыгара тынчатханы. – Кашель. *Тудынып аларзың ма за чиділнең хырсасты: тыыпчатхан хырсас, чир алтына даа кір пар ол арада…* (ДН ЫА). *Угаа чазыг, чиділінде хыыхтап тапсапчатхан тыны пір хылнаң на тудылчатхан чіли пілдірген* (ТМ ПТ).

ЧИДІЛЕРГЕ [чиділ-] *иділ.* Тынарға харыг ниме пар полза, өкпеде пар киині кинетін сыгара тынарға. – Кашлять. *Ол туста пабазы іңезінең хада стол кистінде чей ізіп одырған полганнар, ол сах андох нандырбаан, тустаан үгүрсүні хыңырада тайнап алып, чиділібіскен* (МТ). *Соох киі тартыныбызып, хыызаанңа чиділген* (КС Т).

ЧИДІМ *адал.* Пірее ниме-нооның пасха ниме-нооға чит парчатханын таныхтапчатхан син (ухтаңар паза ан. п.). – Мера измерения (полета стрелы и т. п.). *Уйбаттаң сүр парабас, пір суға чидіп, ух чидімі чагдап килгенде, хасха пүүрнің өөгінің түгін сойа атыбысхан* (ЧТ). *Тігі хазыңа читіре пір ух чидімі полар.*

ЧИДІМЕК *адал.* Үреп парған кізілерні сағысха кирчеткен күн. – *кыз., религ.* День поминовения усопших, Родительский день. *Чидімек хаңан? Чидімекке читіре ам даа ырах тіпче.*

ЧИДІНЕРГЕ [чидін-] I *иділ.* 1. Кирек синіне чидерге. – Достичь чего-л. *Ахчаа чидінерге. Хайди ол таныхтаан, аалдағы чиитгернің үс өөн сидіксініс – ол тоғыс таап алары, пос чуртына чидініп алары паза хайди тынанары* (ХЧ). 2. Парчатхан чирге, орынға килерге (постаңар). – Достичь чего-л., добраться до чего-л. (о себе). *Ибге чидін парим ма таң, ыс көрчем. Ол тайғаа читіре пүүн не чидініп алдым.* 3. Пірее нимее читіре, хол сунып, тегерге (постаңар). – Дотянуться до чего-л. *Хазың салаазына, пола-пола, чидініп алды. Петро, аның чидиине атархап, позы торымнарға чидініп аларға сағынча.*

ЧИДІНЕРГЕ [чидін-] II *иділ.* 1. Пірее тіріг нимені, палғап алып, апарарға. – Вести на поводу (о животном). *Казактар чидін килген аттарға мүнглепчелер* (МТ). *Хаңаадаң көмес хыйа чидініп, отхар салған* (СА А). 2. Пірее кізіні холтыхтап апарарға. – Вести кого-л. под руку, помогать идти кому-л.; вести за руку кого-л. *Харагы чох тасты чидініп, ах өрге ибге кірділер* (А). *Аннаңар, Володяны хыйа чидініп, класста аның алнын алған оолдаңар сурыбысхан* (АС ХХТ). 3. Пазарға полызарға (кічіг палаа). – Помогать ходить (маленькому ребенку). *Пайаагы танызым ибі хыринда палазын чидін чөрчеттір. Ипчілер, палаларын чидіне паза хуңахтана, иблерінің хыринда ылгас турчалар* (АТ).

ЧИДІНМЕС *пілд.* Сағысха майың, сағызы чох. – Ненормальный, умалишенный. *Аалда мының соонаң аны «чидінмес» тіңеңнері табылтырох* (ГК ХА Т). *Чидінмес оолагас, ноо ниме ит паризың?*

ЧИДІРЕРГЕ [чидір-] *иділ.* Агырыбысса, харлых парза, тыныс читпинчетсе, көксінең үн сыгарарға. – *саг.* Кашлять. *Хайлир алнында, көксін арыглап нымзатхан чіли, нинче-де хати чидіргледі* (АС КА). *Пала тың чидірче, агаа сагыссырап, хараа тооза узубаабыс.*

ЧИДІСТІГ Читкіче. – Достаточный // достаточно. *Мында чахсы азырапчалар, прай ниме чидістіг. Соонаң ол училищеде тура чахчаңа ӱгреніп алған, сағам чал ахчазы чидістіг.*

ЧИИС *адал.* 1. Чіңең ниме. – Пища, еда, питание. *Чапсых чиисті тайнапчатхан ооллар хулахтарын сиргектендірібіскен* (ХА А). *Тӱрчедең стол ӱстӱнде ікі ах пӧріктіг бутылка, чиис тура тӱскеннер* (ГК ХА Т). 2. Хайдағ-да орында (тоғыста, имнег туразында паза ан. п.) пірілчеткен чіңең ниме. – Питание. *Школадағы чиис – ӱлгӱ хайиында* (ХЧ). *Пастағы кӱннердӧк чурт чох халған чонға Хызыл чазыдағы школада ізіг чиис, кип-азах паза чуртир орын пірілген* (ХЧ). 3. Азых-тӱлӱк. – *собир.* Продукты питания, съестные припасы. *Мин сегее прай чиис тимнеп салғам* (ТИ ХӦ). *Хайди тудынарға кирек садыг туразынаң чіңее чох чиис алып алған потребительге*? (ХЧ). 4. Пір азыралның (иртенгі, кӱнӧрткі, иирдегі) алынча чардығы. – Блюдо как отдельное кушанье из числа составляющих обед, завтрак или ужин. *Кӧріңер хонӌых орыс кізіні, хайдағ оларның арығдыр, иб істі, чиистері хайдағдыр!* (НД С). *Бельгиядаң килген студент Владислав Цойның кӧӈніне, тізең, ристең иділген чиис кірбиндір* (ХЧ).

ЧИИТ 1. Чазынаң улуғ нимес. – Молодой (по возрасту) // молодо // молодость. *Мал соонча ніскечек азахтыг, позырах атха мӱн салған чиит оол пастырчатхан* (ИК МН). *Рамейнің хызыл тамырлан парған харахтары ікі мӧӈіс чиит оолға удур тӱрчеге кӧдіріл килгеннер* (КН КХ). 2. Чазынаң улуғ нимес кізіні таныхтапчатхан, андағ кізінең палғалыстығ. – Молодой, свойственный человеку молодого возраста, связанный с молодым человеком // молодо. *Кізі кирізе дее, чӱрее чиит полча тидірлер нооза* (ИК ХХ). *Ол туста чиит тамырыма кізі ханы хосханнар* (МК ТХ). 3. Чапчаң оңдайлығ, ачых-чарых (кізідеңер, кӧӈнінеңер, хылиинаңар). – Бодрый, живой, жизнерадостный (о человеке любого возраста, его состоянии, чертах характера и т. п.) // бодро, живо, жизнерадостно. *Час тооза Маринек ағыр салған, позы сарғал парған даа тирге чарир, че ӱні, мыныӈ алнындағох чіли, чиит пілдірче. Апсахтыӈ харахтары, чиит сусталып, чарааннар.* 4. Хайдағ-да тоғысха алай кирекке пілізі читпинчеткен. – Неопытный для чего-л., непригодный по молодости к чему-л. *Маҕаа удурланарға ам даа чиитсің. Сірер чиитсер, аннаңар пу тоғысты ит полбинчазар.* 5. Ӱр ниместе пол килген, пӱткен, öс килген; наа ла пастапчатхан. – Недавно появившийся, начавший существовать, расти; начинающий. *Чиит адайах ӧрчіліг ӱр чӧрген. Оларның кӧбізі – чолда астых парған чиит хустар* (ХЧ). 6. Ӱр ниместе пӱткен. – Недавно возникший, образовавшийся. *Меспектіг хоккейче Россия чемпионадының пӧзік лигазында ойнапчатхан Ағбандағы «Саяны» пӱӱнгі кӱнде иӈ чиит командаларның пірсіне саналча* (ХЧ). *Читі пулуӈныг Хакас чірінде чиит наа городым пар полча* (АТ). ◊ **Чиит сӱрӱнніг кізі.** – Моложавый человек (*букв.* Молодой облик имеющий человек).

ЧИИТТЕНЕРГЕ [чиитен-] *иділ.* 1. Позының чазынаң чиит кӧрінерге кӱстенерге. – Молодиться. *Ол иліг писче частыг, пӧзік сынныг, чалбах чарынныг, матлама кӧрімніг ир полған, че чииттенчеткен оңдайы, сас сырлапчатханы ипчінің кӧӈніне кірбеен. Чалбах сырайының сол чамдығын от чарии хызартча, наағы чииттенчеткен инейни осхас кӧрінче.* 2. Чиит арах пілдірерге (пос позына). – Ощущать себя помолодевшим. *Таӈ чииттен пардым ма, таӈ іди позым позымны часхарчам ма. Чыл сай 8 Марттa ипчіме паза іӌеме порчолар сыйлапчам, олар, ӧрінзелер, чииттенчеткен чіли пілдірчелер.* 3. Чиит арах полар кӧӈніліг полып, киріпчеткенні таныхтапчатхан танығларны чох идінерге. – Омолаживаться. *Сағам чииттенчең оңдайлар улееде: хынзаң, тырыстарың тартын сал, хынзаң, састар öскірглеп ал. Параско Москвазар чииттенерге парыбысхан.*

ЧИИТТЕР *адал.* 1. Чиит улус, чиит тӧл. – *собир.* Молодежь // молодежный. *Орындағы ӱлгӱ пирген орынны тыхтирына паза оборудование аларына ахчаны чииттер, республиканың гранттыг программаларында аралазып, тапханнар* (ХЧ). *Хакасияның чииттер пірігізінің чарадиинаң, республикадағы Чииттер кӱнін сентябрьның пастағы суб-*

ботазында таныхтирға чаратханнар (ХЧ). 2. Наа хонғаннар, наа ирепчі. – Молодые, молодожены // связанный с молодыми, молодожёнами. *Ынаг чииттерге тойларында матап өкерсінгем, часкалыг чуртазыннар тіп сағынгам. Өткін хайныстыг чииттер айах-хамысса табырах чидіп алғаннар.*

ЧИИТСІРИРГЕ [чиитсіре-] *иділ.*, *көр.:* **чииттенерге** в 1 знач.

ЧИИТСІРЕК *пілд.* Позының чазынаң чиит көрінерге күстенчеткен. – Молодящийся. *Киҷее Панок, пайрамныг ишрге парып, чиитсірек ипчінең танызып алып, аны аларға идібіскен. Ибде тудынарға киректелчеткен ниме-ноолар: чейник, утюг паза даа пасха нимелер – чиитсірек ипчее кирек пе, кирек чоғыл, прай нимезі пар, ағаа хыныс кирек.*

ЧИК I 1. Пирілген синге килістіре нимес полчатханы. – Брак, недостаток // бракованный, недостаточный. *Соорлыг нимес, че чик хаңаалыг тарадарға киліскен Наа чыл сыйыхтарын Соох апсахтың харындазы Миклушхаа* (ЛЧ). *Ағаа хоза олар удаа чик ит салчалар, тоғыс тик парча* (ХЧК). 2. Чабал ниме, хара ниме, айна. – *перен.* Нечисть, демон, дьявол, черт // нечистый, демонический, дьявольский, чертовский. *Чаа чолы хыринда чурттыгбын, чик ханнарнаң хости чирлігбін* (Х О). *Айна сағыстыг минің төлім – аар хылыхтыг төл полды, чиктер пораглыг минің төлім – читпес сағыстыг полды* (НД К). □ **Чиктің чирі чир алтында.** – Каждому свое место (*букв.* Нечисти место под землей).

ЧИК II Көр.: **кик**. Хыртыс. – Ненависть, злоба // ненавистный, злобный. *Аймах нацилыг чон, удур-тӧдір полызып, чик чааны тобырып, көрҷее чох фашисттерні утып алған* (ХЧ). *Чик чох ниме килтір.*

ЧИКЕН *адал.*, *шор., көр.:* **холанах**.

ЧИКПЕК *адал.* Чылыг, хар хайылдырчатхан, часхызын чӧрчеткен танычах. – *саг.* Теплый, весенний ветерок, от которого тает снег. *Ана олох туста чикпек чил сабыла тӱскен* (КИ ЧХ). *Чикпек, халғанҷы көртік харларны киміріп ала, харалысчатхан хыралар ӱстӱн сыйбап чӧрген* (НК ХХ).

ЧИКСЕГ I *адал.* 1. Пірее ниме идері килчеткені. – Желание что-л. сделать. *Пу халғанҷы чылларда школабысча чикпек тан хайынған, аннаңар тасхар ла сығарға чиксеем. Піс, оларға удур ойлап парып, соорға чарбастанып аларға чиксеебіс.* 2. Пірее ниме чирі килчеткені, чиис таллиры (поста пар ипчідеңер). – Иметь сильное желание поесть что-н., иметь вкусовые капризы (о беременной женщине). *Аңнарның иң ас, чап тузы полған пу* (АТ). *Ам сӧрӧн кӱскӱ, мискее чиксег полыбыстыр.*

ЧИКСЕГ II *адал.* Төреен чирге сағыныс. – Тоска по родной земле, родине. *Табысха тоспас таарт хузым, тарыхханымны иртір, чиріме чиксегні чарбыхтыр. От чайлар хайнадар ол, кічіг плитказына чейник тургызып, ирбен чызы тадылыг оорнаң чайылып, абый хузухтар ах тубанны частан хонтырлар, азах пазына тур салтыр сарғай, прай пу ниме, кізі чирінде ползаң, чиксег тіп адалча.*

ЧИКСИРГЕ [чиксе-] I *иділ.* 1. Пірее ниме идері килерге. – Хотеть, иметь желание. *Апонның халын тайғада астыгып, алаң азып, аңмай турарын көріп аларға көп чыллар чиксеем* (ХЧ). *Анзы, хаҷаннаң чиксеп турған нимені тапхан чіли, газетаны харбап ла алды* (ФБ П-А). 2. Пірее ниме чирі килерге, чиис таллирға. – Иметь сильное желание поесть что-н., иметь вкусовые капризы (о беременной женщине). *Чиксепчеткен ипчі хараазын ананас таа сурар. Астап парған хатыг мойыннар, тың чиксеп, аал ибіре чӧрчелер.*

ЧИКСИРГЕ [чиксе-] II *иділ.* Сағынарға, чирсирге. – Скучать. *Чирліг кізі чирге чиксепче, суғлыг кізі сууна сухсапча* (АХ БК). *Читі талайның пилтірі полған іҷемнің чирі чиксепче полар* (ХТ).

ЧИКСІНЕРГЕ [чиксін-] *иділ.* Пірее немедең хорығарға, ікінҷілирге. – Сомневаться в чем-л., опасаться чего-л. *Харасхы харааға кіріп, чолдаң ноо ас халбим тіп, чиксініп, ол чӧрізін айныда пирерге хынадыр* (КВ А). *Чиксін парғаныбыс тик полбаан* (КВ А).

ЧИКСІНІС *адал.* Ікінҷілес, хорығыс. – Сомнение, опасение. *Чиксінізі парох полған апсахтың. Чиксіністер, сағыссырастар, чігленістер – прай пу ниме кізіні салдап кимірче, кӱзін чіпче.*

ЧИКСІНІСТІГ Ікінҷілестіг. – Сомнительный, опасный // сомнительно, опасно.

Ол тағның үстүне отрядха көні ле субалызып сығарға чиксініcтіг полған (МТ). *Ағаа пастап чиксініcтіг осхас полған* (КВ А).

ЧИКТЕЗЕРГЕ [чиктес-] *иділ.* 1. Удуртөдір ўзўрерге. – Критиковать друг друга. *Андағ даа аймах-пасха омалыг ползалар, удур-төдір чиктеспин, ынағ чуртааннар* (НТ ТК). *Улуғ кізілер чон көзіне чиктесчеткеннерін көрерге хомай полған.* 2. Хомайлазарға, хомай сариларны таап, пыролазарға. – Говорить нелестно друг о друге, осуждать друг друга, порицать друг друга. *Тоғыстағы ипчілер ынағ, чиктеспин тудынчалар. Че, паза чиктеспеең, чебе?*

ЧИКТИРГЕ [чикте-] *иділ.* 1. Читпестер таап, көнізінең чоохтирға, оларны ўзўрерге. – Критиковать, находить недостатки, обвинять, критикуя. *Өмені чиктирге. Наа килген ипчі, позын пілінмин, пісті ле чиктепче.* 2. Пірее нимеде читпес, чик табарға. – Браковать что-л. *Кип-азах уйан тігілген полза, садып алчатхан кізілер аларға хынминчалар, чиктепчелер* (АТ). *Ин не пастағызын ағаста киртken хоосты көзіткенде, устағчызы аны прай чиктебіскен паза хайди тоғынарын чоохтаан.* 3. Хомай чоохтанарға (кізідеңер). – Говорить нелестно (о человеке), осуждать, порицать кого-л. *Ибіркілерні чиктеп алған соонда, аның көңні чарып килче, істінде истіг пол парыбысча одыр. Зинаҷах прайзын чиктирге кўс.*

ЧИКТІГ *пілд.* 1. Читпезі пар, читпестіг, хомай иділген. – Имеющий брак. *Чиктіг истер. Чиктіг ёдік. Прай пу сығарыс чиктіг пол партыр, аннаңар аны садыға кирбеске кирек.* 2. Чабал нимеліг, хара нимеліг, айналыг. – *перен.* Имеющий нечисть, демона, дьявола, черта; с нечистью, демоном, дьяволом, чертом. *Чиктіг тігі чирде кўн чоғыл. Чабалларға чаалаттырып, төреен чирім чиктіг пол парды.*

ЧИКЧЕЙЕРГЕ [чикчей-] *иділ.* Пўгірелбин, чіке, көні тудынарға. – Держаться прямо, выпрямив спину. *Хаҷан-да чикчейіп чөрген Тойса, киріп парып, пўгірел партыр. Чиит хыстар чикчейіп пас чөрчелер, оолларның хайығларын тарта.*

ЧИКЧЕЙТЕ *нареч.* 1. Чіке, ойда арах. – Прямо, чуть откинувшись назад. *Чикчейте одырып, пір дее сöс сығарынмаан. Адыҷаа, сиргектеніп, хулаан чикчейте тудыбысхан.* 2. Піреезінің көңніне кірер пögінніг полып, ойда арах. – *перен.* Кокетливо. *Чикчейте одырчатхан хыс, полчатхан нимее хыныхсыбин, тур киліп, сых чöрібісті. Чикчейте тудынчатхан чиит ипчі көгліг хатхырча.*

ЧИКЧЕҢ 1. Чиркеен, мода хоостыра, сіліг тонанчатхан. – Франт, щеголь // франтовской, щегольский. *Чикчең оол тастында хызын сағыпчатхан. Парус ниге уғаа чикчең полған, аймах-пасха тоннары, кип-азахтары шкафха сыыспин турғаннар.* 2. Кўстіг, хазых паза ачых-чарых; поғда, чапчаң. – Бодрый; молодцеватый // бодро, молодцевато. *Частаныбысхан даа полза, ам даа чикчең көрінче. Мукайланы апсах таа адирға килістіре нимес, тың, чикчең иде пас чöрче.* 3. Позына хайыг тартаачы, көңніне кірерге хынаачы. – Склонный к кокетству, кокетливый // кокетливо. *Чикчең хыс анда-мында көріне түсче, чон аразында чапчаң хайын чöрче. Клаша иртіре чикчең хызыҷах, көріндес ле алнында турлача алай ба позы позын сомға суурлача.*

ЧИКЧЕҢНЕДЕРГЕ [чикчеңнет-] *иділ.* Чіке, ойда арах чöрерге; чіке, ойда арах пастырарға, чöргізерге. – Ходить, держаться прямо (со значением интенсивности); заставлять ходить, держаться прямо. *Чикчеңнеде пас чöрчеткеннерге пір дее хынминчам, – кинетін, аныңзар көрібізіп, чоогын тоосхан ол хыс. Оол адын чикчеңнеде пастыр чöрче* (БФ ПТН).

ЧИКЧЕҢНЕЕС Хоҷаңнаас, иртінеечі, сыраңнаас, ниик сағыстыг (ипчідеңер). – Кокетка // кокетливая. *Иртіре чикчеңнöстерге ооллар хынминча. Хыс, иртіре ирке özіп, чикчеңнеес, чиркеен, сай пол партыр.*

ЧИКЧЕҢНИРГЕ [чикчеңне-] *иділ.* Чіке, ойда арах пас чöрерге, тудынарға. – Ходить, держаться прямо. *Чикчеңнепчеткен хыстарны мода театрында көріп аларзың. Көрзең аны, хайди чикчеңнеп чöрче, нимее чарабаан позы!*

ЧИКЧЕҢ-ЧАХЧАҢ *пілд.* Ниик хылыхтыг, ниик сағыстыг. – Кокетливый, легкомысленный. *Нимее, чазанып, чикчең-чахчаң пол чöрчезің?* (ТМ ЧЧ). *Чикчең-чахчаң полганҷа, ўгренерге кирек тіп, хырызыбысхан.*

ЧИЛ *адал.* Киінің пілдірте сабылызы, чөрізі. – Ветер. *Харлар, чилге хосталып, аарпеер хайынызып, көзенек сүлейкезіне піҷірезе түсчелер* (БТ О). *Мал хазаазының ізіктерін чапхлабызып, алыг таңахтарны уйаларына кире сүріп муханчатханда, чил илееде тыыбысхан* (ИТ КМ).

ЧИЛБЕҢНЕДЕРГЕ [чилбеңнет-] *иділ.* Саптырарға, чалбырадарға, чайхирға, илеңнедерге. – Развевать, качать, колебать. *Чил, оларны пір ле орында оттатпин, түктерін чилбеңнеде хаапча. Чіҷең ниме итчеткен орында хара түлгү пöріктің түктерін чилбеңнет чöрерге чарир ба?*

ЧИЛБЕҢНИРГЕ [чилбеңне-] *иділ.* Сабыларға, чалбырирға, чайхаларға, илеңнирге. – Развеваться, качаться, колебаться. *Салааға хаптырылған ис кизегі аар-пеер чилбеңнепче. Сöрöн киині чыстапчатхан сохыр адайның узун хулахтары часхы танға чилбеңнепчелер.*

ЧИЛБЕСТЕНЕРГЕ [чилбестен-] *иділ.* 1. Чайхаларға, чалбастанарға (чилге). – Качаться, развеваться (на ветру). *Анзына öрінген чіли, апсах ағбах пазын кöдіре тут салтыр, узун сағаллары ла чилге чилбестен парчатхан* (КИ ЧХ). *Хызыл öңніг знамялары-быс рейхстагта чилбестенгеннер* (МК ТХ). 2. Амыр учуғарға (хустардаңар). – Парить (о птицах). *Харғалар чилбестен полчалар ба? Кök тигірде киикчіннер истіг чилбестенчеткеннер.*

ЧИЛБЕДЕРГЕ [чилбет-] *иділ.* Пірее кізее, нимее чайхалдыртарға, качайландырарға, саптырарға. – Обмахиваться кем-, чем-л., быть раскачиваемым кем-, чем-л. *Кök оттар, чилге чилбеділ, чайханысча* (ЛЧ). *Киҷее ле чахайахтар танға чилбетірчеткеннер, пÿÿн, тізең, сын партырлар.*

ЧИЛБЕЛЕРГЕ [чилбел-] *иділ.* Пірее нименең пулғаларға, чайхаларға, аар-пеер сабыларға. – Обмахиваться, раскачиваться, обдаваться струей воздуха. *А тізекке теере узун чиліні чилбеле түскен* (НТ ТК). *Дневниктегі üстерні, хыплап алып, көзенек хыринда, чилбелзіннер тіп, хаптыр салтыр.*

ЧИЛБИРГЕ [чилбе-] *иділ.* Пірее нименең пулғирға, сабарға, хағарға, хахтирға. – Махать, размахивать, обмахивать, обвеивать, обдавать струей воздуха кого-, что-л. *Ол туста Аток Павлович, хайдаң-да хызыл ис сығар киліп, подстанциязар алдыра чилбебісті* (БФ ТО). *Аттар, пырғырып ала, хузурухтарынаң чилбеп турчалар* (ХЧК).

ЧИЛБЫГЕН *адал.* Нымахтардағы кізі идіне öстіг, учух полчатхан чабал, хорғыстығ ниме. – Сказочное чудовище, предпочитающее есть людей, умеющее летать. *Айдағы даа чилбіген апарыбысхан кöнектіг хызыҷахты айап сыхча* (ХА А). *Чилбігеннің алтындағы азыг тізі алты харысча, üстүндегі азыг тістері üс харыс синінҷе* (АО).

ЧИЛБЫГЕРГЕ [чилбік-] *иділ.* 1. Саасхан поларға, пір орында сым одыр полбасха. – Быть непоседой, не сидеть на одном месте. *Хайдар чилбік паризын, ибде чідір саларлар. Чилбік чöрген оол üгрен полбаан, тоғын таа полбаан.* 2. Ибде одырбин, анда-мында чöрерге. – Бродяжничать. *Чилбіккен позым, турам-чуртым, ниме-нооларым даа чоғыл. Піди көргенде, саңай чилбіккен кізее tööй нимес.*

ЧИЛБІККЕН *адал.* Анда-мында чöрер оңдайлыг. – Бродяга, шатун. *Піс аны Чилбіккен Иван тіп адап салдыбыс. Чилбіккеннер хаҷан даа полҷаңнар, че халғанҷы туста олар улам көптер.*

ЧИЛБІРЕЗЕРГЕ [чилбірес-] *иділ.* 1. Чайхаларға, чилге хыймырирға (көптеңер). – Колыхаться, колебаться, развеваться (о множестве). *Мин, хара стан кизіп, ах көгенееме узун чачахтыг чібек хурымны хурчаныбызам, чачахтары, күн сузы чіли, чилбірезерлер* (КИ ЧХ). *Ибіре оттар чилбіресче, чылыг танға сабылып* (ЕТ Т). 2. Сірлезерге. – *перен.* Трястись. *Хырыгда турған ибнің хазаазының пулиина парып, пір столбаа чöленіп, Айдо чилбірезіп турча* (КВ А). *Аның састары соох чилге саптырчалар, позы, тізең, чилбірезіп, сырайын холынаң чаап салған.*

ЧИЛБІРЕК *пілд.* Чилге, танға чайхалчатхан, чалбырапчатхан. – Развевающийся на ветру. *Інек сағҷаң хыстар машинада чилбірек састарын танға чайып иртчелер* (НК ХХ). *Чилбірек öң-пасха чаламалар ырахтыңох көрінчеткеннер.*

ЧИЛБІРЕНЕРГЕ [чилбірен-] *иділ.* Кии сабылызына чайхаларға, чалбыранарға. – Колыхаться, развеваться. *Кöлеткіде турған*

ағастар көк пүрлернең чилбірен тур (МЧ Ч). *Ос полған на кии сабылызына чилбіренчеткен ағас полча.*

ЧИЛБІРИРГЕ [чилбіре-] *иділ.* 1. Чилге чайхаларға, хыймырирға (пүрдеңер, ағастаңар паза ан. п.). – Колыхаться, качаться, колебаться (о листьях, дереве). *От чилбірепче, таныҷах аны сыйбапча одыр. Маллары, аңнаң хорығып, ойласчатса, чир тітіресчеткендег, ағас пүрлері чилбіреп тур.* 2. Чалбырирға, чилге чалбастанарға. – Развеваться от ветра, на ветру (о знамени и т. п.). *Тигір чарии чіт партыр, сөрөн арах таныҷахха плады чилбірепче. Сууҷах, позының ырына кір парып, саалапча, че хыс аны сизінминче, көгенее ле, чилге саптырып, чилбірепче.* 3. Сіртлирге (чүректеңер), сірлезерге. – Дрожать (о сердце), трястись (о теле). *Хара сынның үстүнде чир кизіп, чиген соғыл турчатса, аның чүрее чилбіри түсче. Хыс суғ чейниктең азыхпазын теенде, матырланчатхан оол чилбіреп сыххан.*

ЧИЛГІЛЕРГЕ [чилгіл-] *иділ.* Табырах чүгүрерге. – Нестись, бежать быстро. *Чил чіли чилгілерге* (АА). *Киҷее, аны көргенде, аал ортызынҷа тохтабин чилгіл париған.*

ЧИЛЕ *адал.* Інек, пии саапчатхан туста пызоны, хулунны палғапчатхан пағ. – *этн.* Привязь для теленка, жеребенка (во время доения). *Читон чіткен чылғымның чилезі хайда? Хаҷанғох чиле полар пу ниме тидір, хайдағ-да иргі ағастарға улап.*

ЧИЛЕГЕ *адал.* 1. Өзімнернің чир алтындағы чардығы, тамыры. – Корень (растения). *Миндірнің хайындырған, истеніп чатчатхан орыннары – суғдағы ағас чилегелері, аңдарылған ағас алты, килкім тастар аразы, чар алтындағы күңүрлер* (ТБ КСЧ). *Чил сабар сариңа чилеге полам, суғ сабар сариңа тулаға полам* (АА). 2. Улуғлар, улуғ төл. – *перен.* Предки, поколение, корни, колено (в роду). *Чонның чилегезі үзілбеске кирек* (ХЧ). *Родтың чилегезін прай пілчем тидір.*

ЧИЛЕГЕЛЕНЕРГЕ [чилегелен-] *иділ.* 1. Тамырларны позыдарға. – Прижиться, пускать корни. *Хомай чирде ағас чилегелен полбинча. Час өзімнер чазыг көрінчелер, чахсы чилегелен полбинча одырлар.* 2. Хайдағ-да орында орныгарға. – Укореняться, обосноваться. *Пу ыраххы, тастых аалда піс хаҷанох чилегелен парғабыс. Ноға-да ол кізі пір дее чирде чилегелен полбаан.*

ЧИЛЕГЕЛІГ *пілд.* 1. Тамырлыг, чир алтындағы чардығы пар (өзімнердеңер). – Имеющий корень, корни, с корнем. *Парбах чилегеліг чоон төкпесті суғ индіре ағызыбызып, аның кистінде передатчиктерні іл салғаннар* (ИТ). *Чилегеліг муғуй сиирлернең, холнаң чіли, чирні хуҷахтап, күгүрт сапхан алып көк тытты* (МБ). 2. Хас-пурунғы төлі пар. – *перен.* Имеющий предков, корни, колено (в роду); коренной. *Үстүнзархы Сибирьнің пурунғы чилегеліг чоннарының пірсілері* (ВМ ХСП). *Сағысха кирерге кирек, 2016 чылда Асхыс паза Таштып аймахтарында 360 муң гектар чирде чир-чайааннаң кибірли тузаланҷаң орын ас санныг чилегеліг чоннарның кибірліг чуртас орыннарын хайраллир пögіннең төстелген* (ХЧ).

ЧИЛЕКСІРИРГЕ [чилексіре-] *иділ.* Пірее ниме үчүн азынада сағыссырирға. – Волноваться в предчувствии чего-л., заранее возбуждаться, тревожиться, беспокоиться. *Хосханах, мына Сакманах тіп чабыс ирен кізілер аразынаң піссер, чилексіреен ниме чіли, өтіп одыр* (БФ ТО). *Че чилексірепчеткенін көзітпинче, харахтары ла сала ніске көрче* (ИТ).

ЧИЛЕКСІРЕДЕРГЕ [чилексірет-] *иділ.* Пірее ниме үчүн азынада сағыссырадарға. – Волновать (в предчувствии чего-л.), заранее возбуждать, тревожить, беспокоить. *Ол Яковлевнаның ноо киректнең позынзар килгенін піліп алары Самойны чоо чилексіреткен* (ХА А). *Аны ікі ниме чилексіреткен* (ФБ ПНТ).

ЧИЛЕКСІРЕЗЕРГЕ [чилексірес-] *иділ.* Пірее ниме үчүн азынада сағыссыразарға. – Волноваться в предчувствии чего-л., заранее возбуждаться, тревожиться, беспокоиться (о многих). *Іҷелер чаадағы палалары үчүн чилексіресчелер. Маң чох үгренҷең тус чағдап килген үчүн, түгенҷізін чөр халарға полып, хыныг пай олтырыхсар олғаннар чилексірезе парғаннар* (БТ МП).

ЧИЛЕЛІГ *пілд.* Інек, пии саапчатхан туста пызоны, хулунны палғапчатхан пағ пар. – *этн.* Имеющий привязь для теленка,

жеребенка (во время доения). *Іріктеп парған чилеліг ээн орында ниме-де илерче. Чилеліг синің ибіңні чил ойназын, Пыронча!* (ХПА).

ЧИЛЕҢМЕС *адал.* Столбаларға ілдір салған, ортызында тоғыр салған ағастығ чайханҷаң тириг. – Качели. *Көйбеен отха чилеңместер парчан пүдін турчалар* (П-О). *Ӱлӱкүннерде олар ікізі дее, арығ кип кизіп алып, піснең хада чилеңмес теберге килҷеңнер* (ИК МН). – *Палаҷахтарым, иркеҷектерім, тохтадыңар, пазым айланча! – ікі холынаң чилеңмеске силбектен салып, абоғырча иней* (ВШ ЧС).

ЧИЛІГЕРГЕ [чилік-] *иділ.* 1. Пір орында одырбасха, андар-мындар чӧрерге. – Не сидеть на одном месте, праздно шататься, болтаться. *Ибде одырбин, кічіг палазын тудынып, пазох хайдар-да чилік парир. Чилік парған кізі.* 2. Чӱгӱрерге, ойладарға (аттаңар паза ан. п.). – Мчаться, лететь (о коне и т. п.). *Хуйун чіли, хуйбырып, чил чіли, чилігіп, ойлап парыбысхан* (АТ). *Чилдең чабал чилігібіскен хула ат хуйуннаң чабал хуйбырып одырадыр Алтын Тайҷы* (АТ). 3. Тың маңзырирға (кізідеңер). – Бежать, сильно торопиться (о человеке). *Чилігіп маңзыранча. Хада-пірге пірікселер, чил осхас, чилігіп, чӱгӱрчелер* (ИТ).

ЧИЛІККЕН Пір орында ӱр чуртап полбинчатхан. – Перекати-поле (о человеке, не привыкшем долго жить на одном месте). *Чиліккен позым, чӧрчедерге дее майыхпинчам, пір аалда ӱс күннең артых пол полбинчам. Ноға-да ол кізіні чиліккен тіҷеңнер, сынында пір ле аалда час чазаан.*

ЧИЛІМ *пілд.* Таллама, иң чахсы; сіліг. – *саг.* Отборный, качественный; красивый. *Чилім тӱктіг хойлар чазаа толдыра чӧрчелер. Пу чыл аал хониибыс, чилім ас чыып алып, аарлыға садыбысхан.*

ЧИЛІН I *адал.* Хай пірее малларның, аңнарның мойнындағы салбаңнапчатхан хатығ, узун тӱктері. – Грива. *Чилінге чил ойнапчадыр* (Ай Мічік). *Хара ат улуғ чориин хаап, Тазобаның кичиинзер алдыра чилнінең чилбеп, хузуриинаң хуйдыр париған* (БТ О). □ **Ат чилнінге хазан азааң.** – *охотн.* Давай закурим (*букв.* На гриву коня котел повесим).

ЧИЛІН II *адал.* Інектің имҷее. – *саг.* Вымя коровы. *Ах інектің чилні чооннап партыр. Пу малның чилні пар, че кічіг, аннаңар тӱк аразында көрҷее сидік.*

ЧИЛІННИРГЕ [чилінне-] *иділ.* Сізерге, көберге (тізі малларның, інектернің имҷектері). – Набухать (о вымени, ближе к отёлу). *Хулунның тӱгі асхырни осхас хара, пір саринаң, асхыр чох пии чиліннебес, іди көргенде, садығҷының асхыры ол хулунның адазы полча* (П). *Хазыразы чиліннеп сыхтыр, чахсы көрерге кирек.*

ЧИЛІННІГ I *пілд.* Чалбаңнапчатхан тӱктіг (малларның, аңнарның). – С гривой (о животных); имеющий гриву. *Узун чилінніг, падах харынныг чоон-чоон пиилер, хулуннарын хоғдыра, пырғырысхлап ала, сассартын субалдыра сыхчатханнар* (КИ ЧХ). *Чібек чилінніг ах сабдар читкен полар ба?* (ХН).

ЧИЛІННІГ II *пілд.* Имҷее пар (інектеңер). – Имеющая вымя (о корове). *Чазыда улуғ-улуғ чилінніг сохыр інектер пазысхлапчалар. Чилінніг пиилер алынҷа хазаада турчалар.*

ЧИЛЛЕНДІРЕРГЕ [**чиллендір**-] *иділ.* Чил кӧдірерге. – Поднимать ветер. *Пӱӱн хатыг күн, чиллендірче. Че іҷезі, хайдаг сылтаг ӱчӱн ылғаанын чоохтабаан, чиллендірче ле тібіскен.*

ЧИЛЛЕНЕРГЕ [чиллен-] *иділ.* Чил кӧдірілерге, поларға. – Подниматься (о ветре). *Чиллен сыххан: чалбах чуллар пуртах, күрең өңнең ахча, күгӱрт, сағын хоолассчалар...* (НД К). *Тасхар сых парза, күн кидер чылыбыстыр, кидертін чілбір таныҷах чилленче* (СЧ АУ).

ЧИЛЛІГ *пілд.* Чил пар. – Ветреный. *Чилліг ай. Пӱӱн уғаа соох, чилліг күн. Чилліг күнде от тамызарға чарадылбинча* (ХЧ).

ЧИЛ-ПОРААН *адал.*, *көр.:* **чил-хас**. – *собир.* Ветер и буран, пурга, ветры, непогода. *Тасхар, тізең, күскӱ тигір, хазырланып, чил-пораан хайнап тур* (БТ О). *Чил-пораан пасталыбысханда, чол чадап ла таап алғабыс.*

ЧИЛТЕК I *пілд.* Сайал парған, пос чайылчатхан. – Распущенный (о волосах). *Чилтек састыг тӧрткіл пазын оң саринзар нандыйта тутхлағлап, сиртейген* (БТ О). *Хызыҷахтар чилтек састыг ползалар, хынминчам. Килнінің ай-пораан чилтек састарын хырығыбызары кил турған.*

ЧИЛТЕК II *пілд., көр.*: **оғыр**.

ЧИЛТЕКТИ *нареч.* Пос сал салған (састаңар паза ан. п.). – Свободно, свободным образом (о волосах и т. п.). *Састары чилтекти полған. Оларның аразында Паскирнің чилтекти тааргән састыг пазы көрінчеткен* (БТ О).

ЧИЛТЕҢ *пілд.* Пос. – Свободный. *Аннаң андар көр турза, чилтең чил тораат алтын чечпеде турчадыр* (АО). *Чилтең хус чіли, ырах учух парыбызарым килче.*

ЧИЛТЕҢНЕДЕРГЕ [чилтеңнет-] *иділ.* 1. Пос чайыларға, чилге хыймырырға, саптырарға. – Развеваться (о волосах). *Чазының арыг таны амды аның сарыг узун сазын чилтеңнетчеткен* (КИ ЧХ). *Чахсы чахчаң позының тоғызын иптіг паза табырах толдырыбысча, састарын даа чилтеңнетпинче, син чіли.* 2. Піреезін, чидектеп, холтыхтап, апарарға. – *перен.* Вести кого-л. за руку, под руку. *Ус-пас хызыҷахты чилтеңнедерге сағынған, че тігізі тизібіскен. Палазы, аннаң на хон салза, часкалыг полар тіп сағынып, хысты чилтеңнеде апарча.*

ЧИЛТЕҢНИРГЕ [чилтеңне-] *иділ.* 1. Пос чайыларға. – Развеваться (о волосах). *Хыстар, кеен пазып, чилтеңнеп, чайхал чөрчелер. Хыс олғаннар, ирте турып алып, суға сомарға пар килгеннер, ам, ойнап, чилтеңнеп чөрчелер.* 2. Узун чилінніг поларға. – Быть с длинной гривой. *Чалбах чазыда аттары, чилтеңнеп, оттапчалар. Чилтеңнеп пастабысхан сарлыхтар хара хорғыстыг пілдірчелер.*

ЧИМЕ *адал.* Хызааннас, көксег. – *уст.* Упрек, попрек, укор, порицание. *Парим, парим, чимелерің синде халзын! Чимелеріңе чил-хуйун пол парғам, айол.*

ЧИМЕЛИРГЕ [чимеле-] *иділ.* 1. Хырызарға, хызааннирға. – Бранить, упрекать. *Көрзем, син чимелерге хынаачы полтырзың. Людаа ол, іҷезі ле чіли, паарсаҷаң, пір дее чимелебеҷең.* 2. Ўгреде чоохтирға, нимее-де ўгредерге. – Читать нравоучения, поучать. *Хайт пардың, чимелееніңні тохтат, иртіре хыйға пол паразрың. Чимелепчезің күннің, тынына кіріп.*

ЧИҢЕРГЕ [чиң-] *иділ.* 1. Пірее кізінең, нименең чаалазып, утарға, аны азарға. – Побеждать кого-, что-л. в бою, в войне. *Кізілер ölімге удур көрҷеңнер, аның сылтаанда хайдағ даа харбаста чиң салҷаңнар* (СЧ ПТ). *И. М. Костяков, позы иреелестіг ханныг чааны ирткен кізі, андағ киректерні пос хараанаң көрген, аннаңар хакас оолның омазында совет чонының ыырҷыны чиңіп аларға полысхан хылиин көзітче* (ХЧ). 2. Пірее нимее сыдап аларға. – Преодолевать, превозмогать что-л. *Чуртас сидіктерін чиңерге. Хаҷан даа піл: чахсы кирек хаҷан даа чиңче хомайны* (КС Т). 3. Пірее марығда утарға. – Одержать верх в каком-л. соревновании, состязании, оказаться первым. *Ікі өөре Таисья Семеновнаның сменазын чиңенге тың өрінгеннер* (БТ О). *Дмитрий Кулумаев пастағы хабыста Уралдағы федеральнай округтың күресчізін «иппон» паалағнаң чиңіп алған* (ХЧ).

ЧИҢДІРБЕС *пілд.* Пазындырбас, чиңіп алҷаа чох. – Непобедимый. *Тödір пазынмас, чиңдірбес күресчі оол прайзын хайхатча. Чиңдірбес чонны хайди чиңерге?*

ЧИҢДІРЕРГЕ [чиңдір-] *иділ.* 1. Пірее кізінең, нименең чаалазып, утырарға. – Быть побежденным кем-л. в бою, войне. *Хара Махачының чааҷылары, хырғыстың толы хоорай чонына микелеттіріп, чиңдіріп пастабысхан* (ЧТ). *Мооллар сіввеелер пүдірген чонға чиңдіріп халғаннар.* 2. Пірее нимее сыдап полбасха. – Быть преодоленным, не суметь справиться с чем-л. *Иң сидік хырых километр чирі амды чол пүдірігҷілеріне чиңдірче* (МЧ ЧП). *Амғы табығларда хайдағ партия чиңдір салар ни?* 3. Пірее марығда утырарға. – Проиграть, позволить себя победить в каком-л. соревновании, состязании. *Микезінең маңнанмаанда, Апонча чиит күресчее чиңдірді. Чиңдіргені өөні нимес, өөні – тödір пазынмааны.*

ЧИҢДІРІС *адал.* Утырыс. – Поражение. *Чоныбыс – чиңдіріс пілбес чон. Улуг чиңдіріс ол күн полтыр, ыырҷыларны өріндірген күн.*

ЧИҢІС *адал.* 1. Утыс. – Победа // победный. *Чир-суум таныхтапча Чиңіс күнін* (ИК ИС). *Арминек отты позытпаан, өөр көдіріп, матыр чиңіс тутхан кізі чіли, хысхыр турған* (БФ ТО). 2. Чалтырама маңнаныс. – Полный успех, торжество. *Ол күн тымых аалның чоны чиңіс тойын иткен* (НК ХХ).

Аның чалтырама чиңістері, алтын-күмүс медальлары ам даа полярлар (АС КА). 3. Улуғ чидіг. – Достижение, завоевание. *Сырайыма удур тан саапча, чалтанмадым, мынзы минің пастағы чиңізім!* (СЧ АУ). *Мына прайзына улуғ өрініс ағылған чиңіс күні* (АС ХХТ).

ЧИҢІСТІГ 1. Утыстығ. – Победный, победоносный // победно, победоносно. *Истіңер, хайди советскай чиңістіг барабан тапсапча* (МА Л). *Прай ла киректе Совет үлгүзінің устағчылары өтіре сизіністіг полчаң ползалар, алчаастар даа пір дее сыхпасчых, чиңістіг чолыбысча даа парыста пір дее тудыг чох поларчых* (ДН ЫА). 2. Чалтырама маңнаныстығ. – Полный успеха, торжества; успешный, торжественный // успешно, торжественно. *Чиңістіг знамя алтында часка көрербіс, алғаным* (МА). *Чиңістіг чөрісте араласханына матап өрінген.* 3. Улуғ чидігліг. – Имеющий достижение, завоевание, с достижением, завоеванием. *Прай даа чон аның чиңістіг айланғанына өрінген. Чиңістіг килгенің прай туған-чағыннарыңа улуғ чеес.*

ЧИҢІСЧІ *адал.* Пірее нимеде утхан кізі. – Победитель. *Хакас тілі чылы хоостыра марығлар чуртасха кирілген, чиңісчілер адалғаннар* (ХЧ). *Хакасиядағы РТС телекомпания, Россияның журнализі Яков Лондонның хумартхызына чарыдылған марығда аралазып, чиңісчілер санында пол парған* (ХЧ).

ЧИҢМЕ *адал.* 1. Сындыр. – Воля. *Талайда майың, чиңмезі чохтар сыдаза чоғыллар* (ХЧК). *Прай чиңмезін салып, тоғызын читіре идібіскен. Чиңмее алдырарға.* 2. Күстеніс, тіспеніс. – Упорство как настойчивое стремление к чему-л., к осуществлению чего-л. *Чиңмезі чох кізі, хуруғ тіл. Амох отряд чиде түзер, мині көрігчее ысханнар, чиңмең көзіт пир.*

ЧИҢМЕЛЕНЕРГЕ [чиңмелен-] *иділ.* 1. Сындырны көзідерге. – Проявлять волю. *Пала чиңмеленче, че ам даа кічіг. Че, чиңмеленіп, күзіңні чыынып, аннаң андар күстен.* 2. Күстеністі көзідерге. – Проявлять упорство, настойчивость. *Үгреністе чиңмеленмезең, пір дее чирзер кір полбассың теем. Чиңмеленіп, үстерін пистерге айландырып алған.*

ЧИҢМЕЛІГ *пілд.* 1. Сындырлығ. – Волевой. *Чиңмеліг полбаан полза, чуртаста пу даа чидіглерге читпесчік. Чиңмеліг полып, хысты даа позына ирге парарға чөптеп алған.* 2. Күстенчік, тіспен. – Упорный, настойчивый. *Тоғыста чиңмеліг кізее хынадырлар. Чиңмеліг оол тоғызы соонда харааға читіре тоғын парча.*

ЧИП-ЧИП *хыйғ.* Таңах палаларын хығырчаң сөстер. – Слова, которыми подзывают цыплят. *Час пала «чип-чип» тіп суулапча. Таңах палаларына «чип-чип» тіп үнненче.*

ЧИР I 1. Күннің ибіре айланчатхан, күннің системазының үзінчі планетазы. – Земля. *Чирде ле чуртас пар ба? Пір ле чыл пар Чирнің үстүнде* (МК ТХ). *Чирнің кистінең удур кириліп, хызыл күн пісті хуҷахтапчадыр* (МК ТХ). 2. Планетабыстың хатығ үстү. – Суша. *Хорым хайалыг ах тасхыллар хара чирні хурчи парчалар* (МК ТХ). *Чир көйчеткеніне, кізі ханына, көр, тигір паары хайди сырлалча* (БФ ПТН). 3. Хара тобырах, өзімнерге чуртас пирчеткен хадыл. – Земля, почва, чернозём, верхний слой почвы // земляной. *Атығчының оолғы атығчох полған, атхан уғы чирге түспин чөрчедедір* (ХН). *Эҷегі налбайта пазылған маймахтарынаң чир полдағы палғасты чахлада орнында наннаң нанға чайхана, типсен турыбызып, ізік наағына чөленібіскен* (КН КХ). 4. Тузаланыстағы орын. – Земля, территория с угодьями, земельные угодья // земельный. *Тиктең нимес, улугларыбыс, тура пүдірер алнында, чирні хамға алай пілігчі кізее сыныхтадып алчаңнар* (СА ЧХЧ). *Амды пу хырада ас чахсы сыхханда, кізілер Микитенің чірінде, аар тоғыстың түгенчізін тоғынып, маңзырасчалар* (ВКАТ ХЧ). 5. Орын, сари. – Место, местность, край, сторона, территория, пространство. *Өкістең өкіс Өкізек ибінең сых килзе, пір изерліг ат турча, ырах чирдең килген ат* (ХН). *Че, – тидір Самдар аға, стол харчаанаң чаҷын паза карандаш ала, – помыстың полар чирін хоостап пир* (БФ ПТН). 6. Хайдағ-да кизек орын; пір хазнаа кірчеткен кізілер чуртапчатхан сари. – Местность, место; страна. *Пістің Асхыс районы тоғысха күс чонынаң, сіліг чирлерінең, аң-хусха пай тайғаларынаң на сабланминча* (СА ЧХЧ).

Хакас чонның хызы Зинаида Аршановаңы ады ідөк пасха чирлерде яңылан турарҷых, сынап ол ўгредии соонаң Хызылчардаң пеер, пос чирінзер, айлан килібіспеен полза (И1). 7. Иб-суғ, төреен орын. – Родина, отчий дом. *Чирнің кўзін тосханҷа, нанҷы, оорта, Парнас таг ўстўне олох сыгарбыс* (ВМ КС). *Тўрчедең олох хар-пораннар пістің чирібіске чит килер* (ВМ КС). 8. Орын. – Место. *Сала азых чирге сыхханда, Кўдет тиргідегі хыл арғамҷыны сис парча, ат урухтаҷаң узун арғамҷы* (БФ ПТН). *Ол чирлерні, улуғлап, таныхтап чөр турза, пір дее ўрўкчең-хорыхчаң ниме чох полар* (СА ЧХЧ). 9. Турада, чуртта, пўдіріг істінде пас чөрерге, чылыг тударға өнетін чазылған тўс ниме. – Пол, нижний настил внутри помещения. *Чирде чатхан ниме. Пала чирҷе мөктеп чөрче бе, пірее ниме төзеп пиреркіксің.* 10. Кізі чуртазы иртчеткен орын. – Место жизни и деятельности людей. *Чайааннар, ах харахты харғап, пу чирге ах хазың өскірібіскеннер* (ЧТ). *Аннаң тўзіп, чирні ўттеен, паза пу чирде көрінмеен* (ВМ КС). 11. Піреезі ээленчеткен орын. – Владение как территория, принадлежащая кому-л., находящаяся в чьей-л. собственности. *Алтын Ханның чиріне сабыл килгеннер, Арғалыг сын көрін турчададыр* (АА). *Европадағылар аны скифтер чирі тіп адаҷаңнар, тархын ученайлары – археология Мекказы, геологтар, тізең, – аймах минераллар чыындызы* (ХЧ). 12. Ах хан тузында өзімнер өскірерге, тузаланарға пирілчең ўлўс, он десятина, он гектарҷа. – Земельный надел, выдававшийся в царский период для возделывания земли, владения, исчислявшийся десятью десятинами, около 10 га. *Олар пір чирін нандыра пылазып алтырлар. Хан тузында казактарға пір кізее ўс чир пирҷең полтырлар* (ТМ ПТ). *Пабаң чирін кödірҷең паза кізі чох полар* (ХЧК). ◊ **Аархы чир, сын чир.** – Потусторонний мир (*букв.* Та сторона, настоящая земля). **Кўнніг чир.** – Бренный мир (*букв.* Солнечная земля). **Чир алты.** – Подземный мир (*букв.* Земля, низ ее). **Кірер-парар чир чох.** – Не находить себе места (*букв.* Не имеющий места, куда войти-уйти). **Кірер чирі тар полар.** – Некуда будет ему деваться (*букв.* Место его, куда войдет, будет тесным). **Чир хулах.** – О человеке, который много наслышан (*букв.* Земляное ухо). **Чир чірбе.** – *фольк.* Тяжелый (о богатыре, который идет и продавливает землю) (*букв.* Землю рассекающий). **Чир тоғынарға.** – Рыть могильную яму (*букв.* Землю работать). **Чир хурты.** – *этн.* Праздник в честь окончания весеннего сева (*букв.* Земля червь ее). □ **Тас – тастаан чирде, хыс – парған чирде.** – *посл.* Камень лежит там (на том месте), куда брошен, девица там, куда замуж отдана. **Пўўр ухаанҷыл, чир хулахтыг полҷаң.** – И у стен бывают уши (*букв.* Волк чуткий, с земляным ухом бывает). **Ынаг хусхаҷахтар хара хусты чирге одыртыпчалар.** – Дружные птички орла одолевают (*букв.* Дружные птички заставляют орла сесть на землю). **Чирім пар тіп, чирсіп турадыр, суум пар тіп, сухсап турадыр.** – Говоря, что имею свою землю, тоскую по [своей] земле, говоря, что имею [свою] реку, тоскую по [своей] реке.

ЧИР II *киз.* 1. Тыыдыс тузалыг сöс. – Частица с усилительным значением, соответствует русс. **вообще, совершенно**. *Чир андаг хыс. Орай иирде хыс тутхыннап килген чурттың туйух аңмарында тохчах Олакай, тітіресчеткен холларынаң хурын чир дее орта палған полбин, тöзек хыринда талтайып тур салған* (КН КХ). 2. Иділістің итірбинчеткен формазынаң хада тузаланылып, идігнің тузазын тыытчатхан сöс, **‘пір дее’** тіп тузаны таныхтапча. – В сочетании с отрицательной формой глагола усиливает отрицание, соответствует русс. **ни за что, никогда**. *Чир пирбеспін. Чир итпеспін. Чоогым сағысха чир кірбинче* (МК). *Чон кибірін чир дее піл полбас* (МК). □ **Кök талайның ўстўнде ікі хуу хус сўріс чөрче, чир дее чидіс полбинчалар (кўн, ай).** – В синем море плавают два лебедя, никак не могут догнать друг друга (солнце, луна).

ЧИРГЕ [чі-] *иділ.* 1. Азыранарға, тайнанарға, хапланарға. – Есть, кушать. *Хара даа, сілдең дее сухарылар полза, ит-пурун чайны сметен хадып іскенде, тир сыгара сабылча, Зойка пір дее ниме чирге ынабаан* (ДН ЫА). *Абааларым, мин пір дее позытпаспын, пирібізіңер, мындаг чахсы хулунахты*

ödірібіссе, пір ле күн чібізерзер (ХН). 2. Пүдін нимені ардадарға, пүдінін сайбирға. – Есть, разъедать, разрушать что-л. *Уксус теерні көмес чібістір. Тимір позығларны тат чіпче.* 3. Чох поларға, чідерге (суға). – Размывать, уносить водой. *Мыныӈ алнында піс тынанчаӈ орыныбыс чох пол парир, Ағбан суғ аны чіплече. Піске чағын истіг чарны Ис чіп салтыр.* 4. Піреезін удаа сöклирге, хырызарға. – *перен.* Точить, грызть, непрестанно бранить, оскорблять. *Манит күн сай чиит килнін чіпче. Кавристің ипчізі, тоналтынға ахча читпинче тіп, аны чіплече.* 5. Ызырарға, іӈенең сазарға. – Кусать, жалить (о насекомых). *Кізіні чоо даа чіп саларға пиленнер: сала тан амыразох, кізінің чалаас сырайына чамаразып, пурлухтыр салғадағлар* (КИ ЧХ). *Паланы тасхар пір-ікі ле тубанахтар чіп салғаннар.* 6. Піреезін öдірерге. – *эвф.* Убивать кого-л. *Хара Моос чиит матырны чібіскен. Хара Хан, чізең, чібіс мині, иреелебе. Пу чöскінні чирге чöр ни?* ◊ **Чада чирге.** – Быть дармоедом (*букв.* Лежа есть).

ЧИРІГЕРГЕ [чирік-] I *иділ.* Позының палазын чағын кирбеске, тастирға. – Не признавать своего детеныша. *Хара хой пір хураганынаӈ чирікпинче, ол аны, пастап чыстағлап, анаӈ хузуругы алтынаӈ чалған пастаан* (ДН ЫА). *Інек пызозынаӈ чірігібіскен, ам аны умчулирға килісче.*

ЧИРІГЕРГЕ [чирік-] II *иділ.* Ӱр чағарға (наӈмырдаӈар). – Очень долго идти (о дожде). *Чирікчеткен күн. Наӈмыр чирігібіскен, пу нимее хыниим чоғыл.*

ЧИРКЕЕН 1. Сіліг паза модаа килістіре тонанчатхан. – Модник, франт // модный, франтовской // модно, франтовски. *Олох купедегі чиркеен хызычах ирнің алнында, чарых күн чіли, öкер чӱзінең сусталып одырған* (ФБ П-А). *Чирге паспас чиркеен Мачоӈ – солазы аның тарасча, полға паспас поғда Мачоӈ – іди аннаӈар чоох парча* (НД К). 2. Пірее нимені талластыраачы, алыхтығ. – Разборчивый, требовательный, капризный // разборчиво, требовательно, капризно. *Тамахха чиркеен хыс стол кистінде одырарға хынминыбысхан. Аны истіп, абахай көрімніг чиркеен хыстар уламох тың изі чохтанчалар* (АС КА). 3. Махтанчых, поғдархас оңдайлығ. – Чванливый. *Чиркеен пай күрленчеӈ, чабал Тееркее ізеніп* (ПШ ТП). *Турып, чиркеен чайханып, холын Амикоға пирче* (ШВ ЧОХ).

ЧИРКЕЕННЕНЕРГЕ [чиркееннен-] *иділ.* Чазанарға, сиртеӈнирге, мода хоостыра тонанарға (постаӈар). – Франтить, щеголять. *Нымырттар ах плат тартын салған, чиркеенненгеннер* (БТ О). *Мин, көріндес алнында хыстар ла чиркеенненедір тіп, сағынчаӈмын* (П).

ЧИРКЕЕННИРГЕ [чиркеенне-] *иділ.* Чазанарға, сиртеӈнирге, мода хоостыра тонанарға. – Франтить, щеголять, модничать. *Азыранып алған соонда, Каной чиркееннепчеткен Кабристі арығзар нымырт чирге апарған. Танызым, чиркееннеп, пір салаазын көдір салып, палыхтарның öргенін чіпче.*

ЧИРКЕНЕРГЕ [чиркен-] *иділ.* 1. Пірее кізідең, нимедең чіскінерге. – Испытывать отвращение, брезговать кем-, чем-л. *Мында Зина он пір чыл аразында пастағызын на Николайдаӈ чиркене тӱскен* (ГК ХА Т). *Чылан тоғас парза, пір дее чиркенмин хаап, хайди-да сахпас иде сілігібісчеӈ* (ХА). 2. Чіскініп, кізідең оортах тудынарға. – Гнушаться кем-л., пренебрегать кем-л. *Аныӈ чабал сағыстарын піле-тура, чиркен чöрген. Ат, чиркенген чіли, пазын пулғабызып, ахсындағы тадылыг нимені пырғырыбысча* (ХЧ).

ЧИРКЕНДІРЕРГЕ [чиркендір-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені чіскіндірерге. – Вызывать отвращение, брезгливость к кому-, чему-л. *Пудурып ла уйадып одырған иптіг сырайлыг хыс прайзын чиркендірген. Час от öс килгені пір дее кізіні чиркендірбес.* 2. Чіскініске кирерге. – Вызывать пренебрежение. *Мині ол позыныӈ чой хылиинаӈ чиркендірче. Тура чахчаӈ оол тоғыс апарча, сыр чызы, ах тас тозыны ағаа хынчатхан хысты пір дее чиркендірбинче.*

ЧИРКЕНІС *адал.* 1. Пірее кізідең, нимедең чіскініс. – Отвращение, брезгливость. *Тураның чызына чиркеніс. Чиркенізі ас парып, ибдеӈ сығара ойлабысхан.* 2. Чіскініп, кізідең оортах тудынчатханы. – Пренебрежение

кем-л. *Чиркеніс, улуғзырхаас аның иптіг сырайын ардатча. Ооллар паза хыстар улам тың чиркеніске пастыр сыхханнар.*

ЧИРКЕНІСТІГ *пілд.* Хынии чох, чіксініστіг, көңні пулғалыстыг, уғаа хомай. – Противный, мерзкий, отвратительный // противно, мерзко, отвратительно. *Сӱріс парчатхан істер сиилбинчелер алнында, чиркеністіг сизіктер кіріс турлар сах анда* (НД КЧ). *Иңнімде пілдізі чох ниме көр салып, най ла чиркеністіг пілдір парған.*

ЧИРКЕНҷІК Чіскіңчек, кірдең паза ан. п. нимелердең чиркенеечі. – Брезгливый, испытывающий отвращение, неприязнь к грязи, нечистоплотности // брезгливо. *Сірер чиркенҷік полтырзар! Амоның, хабарны истіп, ахсы чиркенҷік тартылып, харахтары тирең інзертін чалтырас сыхханнар* (ТМ ПТ).

ЧИРКЕС *адал.* Чіксініс. – Отвращение. *Чааның чабал хараан көрген кізее немец-фашизмнің чиркезін хазыраргa сидік нимес* (ЛЧ). *Аны искенде, Ористің істінде улам улуғ чиркес пол килген.*

ЧИРКЕСТІГ *пілд., көр.:* **чиркеністіг.** – Отвратительный, гнусный. *Чиркестіг кізі. Тамкы тартып алып, сӱт ізіп, көп чахыглар пирглеп салған соонда, илееде көп хайхастыг, чиркестіг нимелер чоохтағлап салғанда, Аларчон, одырох, иксел сыххан* (ДН ЫА). *Чиркестіг нимелер көр салып, ам, тізең, азыран таа полбинча.*

ЧИРЛЕГ *көр.:* **чирлік**. Чирге тӱскен ниміс (азый, ирткен чылдағы). – *бельт.* Паданец, опавший плод (прошлогодний). *Хуруғ чирлег. Пала ол ардап парған чирлеглерні көнекке теер салтыр.*

ЧИРЛЕНЕРГЕ [чирлен-] *иділ.* 1. Чирге айлан пararға. – Превращаться (в землю). *Ӱр чатхан тизек чирлен партыр. Чир ӱстӱндегі прай тіріг ниме чирлен парча.* 2. Пірее орында чуртап, көнігерге, орыннанып аларға. – Обживаться, приживаться, обосноваться где-л. *Чыллар тобыра чуртап, ол мында чирлен парған* (ХЧ). *Аалда чирленгенде, от тоғызынаң айғазарға кирек.*

ЧИРЛИРГЕ [чирле-] *иділ.* Пірее чирде орныгарға, чурт салынарға. – Обживать новое место, заселять (землю). *Ах талайның хазы чирде чирлеп чуртаптырлар* (АМКМ). *Наа чирні чирлеп алып, пайып сыхханнар.*

ЧИРЛІГ *пілд.* 1. Күннің ибіре айланчатхан, күннің системазының ӱзінҷі планетазы пар. – Имеющий Землю, с Землей. *Чирліг Ай иптіг ле хада тудынчалар. Пір Чирліг чоннар, хазналар чаа чох чуртазыннар.* 2. Планетабыстың хатыг ӱстӱ пар. – Имеющий сушу, с сушей. *Чирліг орын көрінче бе? О-о, пілген ползаң, хайдаг чиркестіг орында полғабыс, талайда хайа, көмес ле чирліг, чыланнар толдыра.* 3. Хара тобырахтыг, ӧзімнерге чуртас пирчеткен хадыллыг. – Имеющий землю, почву, чернозём, верхний слой почвы, с землей, почвой, черноземом, верхним слоем почвы. *Кинетін не чирліг, хумныг хуйун кӧдірілібіскен. Синің сабынды чахсы чирліг полтыр.* 4. Тузаланыстағы орынныг. – Имеющий землю, территорию с угодьями, земельные угодья; с землей, территорией с угодьями, с угодьями. *Чирліг кізее чир паза пирілбес. Маллыг, чирліг, техникалыг фермер, грант алып, КФХ-зын табырах тиліdіп алар* (ХЧ). 5. Орынныг, сарилыг. – Имеющий место, местность, край, сторону, территорию, пространство; с местом, местностью, краем, стороной, территорией, пространством. *Тилекейдегі иң улуғ чирліг пістің хазнабыста пайрамныг мероприятиелер Владивостоктаң Калининградха теере иртірілгеннер* (ХЧ). *Ол нымахтағы чон хайдаг-да хорғыстыг чирліг, чікім хайалыг, тирең соох суғлыг, чабал нимеліг.* 6. Хайдаг-да кизек орынныг; пір хазнаа кірчеткен кізілер чуртапчатхан сарилыг. – Имеющий местность, место, страну; с местностью, местом, страной. *Арабтар тіп адалчатхан чон чирліг бе, хазналыг ба? Аймах чирліг чон пӱӱн Тун пайрамға килче.* 7. Иб-суғлыг, төреен орынныг. – Имеющий Родину, отчий дом; с Родиной, с отчим домом. *Хада-пірге прай хыйға кӱстерін салып, пу сӧстернең изен-минділесчелер: Хайдаг чирде чирліgзер, ноо суғда суғлыgзар?* (ХЧ). *Хайдаг чирде чирліг оолах полдың?* (ХН). 8. Орын пар. – Имеющий место, с местом. *Хазаалары сала оортах турча, чалаас чирліг орында. Хозанны көрчезің ме, харалчатхан чирліг таг идеенде чат парча.* 9. Турада, чуртта, пӱдіріг

істінде пас чөрерге, чылығ тударға өнетін чазылған түс нимеліг. – *перен.* Имеющий пол, с полом. *Кірген тура кірліг чирліг. Син ах чирліг тура көргезің ме?* 10. Піреезі ээленчеткен орыннығ. – Имеющий владение, с владениями. *Акционер пірігізі чирліг. Алтын Тана, чоохтадах, очы хара аттығ Хара Моол улуғ чирліг бе?* 11. Ах хан тузында өзімнер өскірерге, тузаланарға пирілчең ўлўстіг, он десятиналығ, он гектарча. – Имеющий земельный надел, выдававшийся в царский период для возделывания земли, владения, исчислявшийся десятью десятинами, около 10 га. *Наада килген орыстар нинче чирліглер? Піске ағастығ чирліг озарыхты пиргеннер, ас-тамах өскірерге пір дее киліспинче.*

ЧИРЛІК *адал.* Чирде халған азый нимiс. – Прошлогоднее семя, оставшееся в земле. *Чирлік өзімнер хыраны көгерт салтырлар. Мында чирліктер öт килділер бе?*

ЧИРСИРГЕ [чирсе-] *иділ.* Чир-сууна сағынарға, нанарға күстенерге. – *фольк.* Тосковать по родине, стремиться на родину, страдать ностальгией. *Чиріне чирсирге. Абахай Пахта, чирсеп, азыранминча, ибіне сағынча.*

ЧИР-СУҒ *адал.* Төреен орын, ибіркі чирлер-суғлар. – Родина. *Піс – совет кізілері – ана андағ туғаннас паза ынархас ўчўн Илбек Адалығ чаада хазыр харбас апарғабыс, төреен Чир-суубысты арачылаабыс!* (КИ ЧХ). *Амды пістің ööн сағыс – городта холға кірбин, пірее кізіде кіріп, хурудынып, паза тын хабынып алып, анаң чирі-суубыссар чөрібізерге* (КВ А).

ЧИР-СУҒЧЫ *адал.* Піреезінең хада пір төреен чирдең сыххан кізі. – Земляк. *Пістің кööлбек көңніліг чир-суғчыбысты Турцияда ўдес чөрчеткен тілбесчі ирен чайаачы усты чон алнынзар сығарға кööктір сыххан* (ВШ ККК). *Пірдеезі дее таңнабаан, хаҷан саблығ чир-суғчыбыс чоннар аразындағы улуғ көзідіглерде аралас сыхханда* (АС КА).

ЧИР-ЧАЙААН *адал.* Пос алынча пўткен тіріг, тіріг нимес ибіркі. – Природа. *Іди иптіг узааннар чир-чайаанның ікі пырозы чох ам на чуртасха кірчеткен палалары* (КС Т). *Піс күскўдеңök пасти чир-чайаан календарьын пас сыххабыс* (КГ ПАО).

ЧИР-ЧАЛБАХ *адал.* Тиксі тилекей. – Земля, вселенная, мир. *Чир-чалбахты ибірче, хыйғазы кірче. Ирте күскўнің мöңіс омазы ибіркі чир-чалбахха кööлче чайылча.*

ЧИС 1. Хызыл сарығ арах öңніг тапталчых тимір-тис. – Медь // медный. *Мин пабамнаң хайди-да чон алнына сых парғам, абыс мағаа чис кірöзіҷек пирген* (МТ). *Чис тинтеде аны-мыны чайап саларға күстенчелер* (АС КА). 2. Хызыл сарығ öңніг. – Медный. *Чис осхас сырайлығ ипчі тамкы тартча. Плат алтынаң чис хызыл састары сыхклап партыр* (ГК ПА). ◊ **Чис тумзух.** – *фольк.* Демоническая женщина с металлическими когтями и носом (*букв.* Медный нос).

ЧИСЛО *адал.* Айның күні. – Число (месяца). *Пўўн хайдағ число пол пардыҷ? Банктар пастыра пенсия ахчазы 9 число ўчўн 7 марттa ызыл парар* (ХЧ).

ЧИСТЕ *адал.* 1. Пичезінің ірі. – Зять. *Пайса чистең, азыранарға одыр. Піс, Ах суғны кизіп, ööн аалға чидіп тее парығанда, чолда Павел чисте позының ибдегі чонынаң хада тоғас парғаннар* (НТ ТК). 2. Пабазының хыс туңмазының ірі. – Дядя, муж сестры отца. *Чистем, таныбин, алаң ас парып, позы одыр салған* (КВ А). *Мындағ пасхаҷыл тиңнестіріглерні ис салып, оолағастың чистезі дее хатхырыбысхан* (АС КА).

ЧИСТЕК *адал.* Чирде алай ба ағастарда даа öсчеткен улуғ нимес, суғлығ, сўзўнніг ниміс. – Ягода. *Özеннің оң саринда олғаннар, хойлар чіли, чистек тееріп, тарас парғаннар* (ХА А). *Сливкалар, öремелер, ах хайахтар, сарығ хайахтар, öң-пазы варенъелер, чистектер столдох тығылысханнар* (ДН ЫА).

ЧИСТЕКТИРГЕ [чистекте-] *иділ.* Чистек теерерге. – Собирать ягоды. *Чистектеп, хаттап чöргебін, тағ ээзіне палалар пиргебін* (НД К). *Таҷзар алай арығзар чистектеп алай суҷзар палыхтап чöрибіс – Мишаны ла сағысха кирчеңміс* (БТ МП).

ЧИСТЕКТІГ 1. Чистек пар. – Имеющий ягоду (ягоды), содержащий ягоды. *Чистектіг айа. Чистектіг көнегін ол чазыда чідір салды. Сахарлығ, чистектіг суғ ізерім килбинче.* 2. Чистек көп. – Изобилующий ягодами. *Чистектіг чазылар мында чоғыл даа. Ол чыл чистектіг чыл полған полар.*

ЧИСТОК *адал.* Пестің, соолның алнындағы чардығы. – *уст.* Передняя часть русской печи, камина. *«Чисток» орыс сөзі полча. Ибнің ээзі хара сағаллыг, кизе тааргән састыг кізі, чисток (шесток) үстүнде одырып, чис пастыг хаңзазын тартып, пурладып одырча* (КВ А).

ЧИТІ *сан.* Алты сан соондағы сан. – Семь. *Сағдай хадарчатхан чылғы ікі ыырлыг кизекке чарылча: сараасхыр төлі – читі кизек, читі асхыр чылғы: хара асхыр төлі – үс кизек, үс асхыр чылғы* (ДН ЫА). *Көп ниме хада салтырлар: читі алтын стол, читі күмүс изер, читі аймах торғы кип, читі алтын айах, читі алтын самнах паза пулардаң даа пасха нимелер* (БФ ТО).

ЧИТІГЕН *адал.* Пір системаа кірчеткен чылтыстар ады. – Большая Медведица (созвездие). *Тана, Паскир іди одырчатханда, пазын көдірген: харасхы тигірче парчатхан үлгер чылтыстар чабыс түзібіскен полғаннар, Читіген ойда айлан партыр* (КИ ЧХ). *Читіген, хузуриин чічейте тудыбызабас, орты хараа тузын көзітче* (БТ МП). □ **Чирге тўспес читі тирек, чиллеп туғбас тох інек (Читіген, ай).** – Семь тополей на землю не спустятся, сытая корова ходит и не телится (Большая Медведица, луна).

ЧИТІНҢІ *сан.* Изеріс хоостыра алтынңының паза сигізінчінің аразындағы сан. – Седьмой. *Читінңі классха теере үгреніп алып, Агбандағы национальнай школазар үгренерге парча* (ХЧ). *Депутаттарның читінңі чыылиының сессиязы ирткен* (ХЧ).

ЧИТІРЕ I *нареч.* Толдыразынаң, пўкўлее, артхан-халғаны чох, тиксі. – Полностью, в полном объеме, без остатка, целиком. *Ізе, читіре иділгелек тоғыстар парлар чи* (АС КА). *Че аңнап чуртаан полза, чуртаста хайдаг чоллыг поларын читіре чоохтирга туртуғыбысхан* (ТМ ЧЧ).

ЧИТІРЕ II *послел.* Полызыглыг сёс, идігнің, тибіреністің, полчатханының, оңдайның, ниме-ноонының аразы, тус алай ба санныг син тоозылчатханын көзітче. – Послелог, указывает на пространственный, временной или количественный предел действия, движения, состояния, качества и т. п., соответствует русс. **до.** *Школа хырина читіре үдес килген аны ууңазы* (ХА А). *Күн, иртеннең ширге читіре тигірче чўгўргеніне майых парып, тынанарга таг кистінзер одырчатхан* (КИ ЧХ).

ЧИТІРЕ III Иділістің итірбинчеткен формазынаң хада тузаланылып, идігнің тиксі иділбеенін көзітчеткен, хозым тоғызын толдырчатхан сёс. – Слово с функцией аффикса, соответствующего русс. **недо-**, употребляется в сочетании с глаголами в отрицательной форме. *Прай кирек Агбанның администрациязы 2020 чылда управление тудыглары үчүн субсидияны читіре айландырбаанынаң палгалыстыг* (ХЧ). *Службаны читіре иртерге киліспеен* (ХЧ).

ЧИТІРЕРГЕ [читір-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені читіре апар саларга, агыларга. – Доводить, довести, доставлять, донести кого-л., что-л. *Олох сагыснаң хойларын андар табырах читірерге маңзыраан* (ИК МН). *Чил, хуйун сагаа пічшимні читір пирерлер, алганым* (АТ). 2. Пірее нимені піреезіне пирерге, ызарга. – Передавать что-л. кому-л., сдавать, доводить что-л. до кого-л. *Ай Ханнаң Күн Хан, агааох пахтырып, албан-чага читірченнер (төлечеңнер)* (АО). *Улуг чон улуг алгыс читірчең оларга, чабыс чон-чахсы алгыс читірчең* (НК ХХ). 3. Пірее нимені піреезіне пирерге (чірче паза ан. п.). – Подать, преподнести что-л. кому-л. (чашу и т. п.). *Хамның тамагы хырлап пастабысса, агаа араға читірче* (АС КА). *Амиконың алнында, сіліг чайхана, тізекке түзіп, чірче агаа читірче* (ШВ ЧОХ). 4. Пірее ниме искірерге, чоохтирга. – Выразить что-л. *Чоохха кирдім ирткен тусты, чўректе халган аар тусты читіргенде, сагаа чўрекке ниик чіли пол халды* (ТН УК). *Олары, айаг пілбес чон, ачыг тіллерін Майрачахха чабал сёснең читірченнер* (ГК ХА Т). 5. Піреезіне пірее нимее чёпсінмеенін чоохтирга. – *перен.* Высказать кому-л. свое недовольство чем-л. *Тарынчах сырайлыг туңмазы агаа читір пирген. Пу кізі туган полчатхан хончиина малын чызыбысхан үчүн матап читірчеткен.*

ЧИТІРІЗЕРГЕ [читіріс-] *иділ.* 1. Читіре апарызарга, агылызарга. – Доводить, довести, доставлять, донести друг друга. *Андаг оңдайнаң олар удур-тёдір ишр тооза*

читіріскеннер. Пічіктерні читірісчебіс, хабарлар пазысчабыс. 2. Пірее нимені піреезіне пирізерге, ызызарға. – Передавать что-л. друг другу, сдавать, доводить друг до друга. *Олар, чыплама харасхыда одырып, сағба читірісчелер. Он ікі частыг паланаң хада ӧдістерін читірісчелер.* 3. Пірее нимені удуртӧдір пирізерге (чірче паза ан. п.). – Подать, преподнести что-л. друг другу (чашу и т. п.). *Андада ол чыылған кізілер араға читірісчеткенге таңнап парған. Іколең, оортах парып алып, араға читірісчелер.* 4. Искірізерге, удур-тӧдір чоохтирға. – Выразить что-л. друг другу. *Чоохтас салааң ма, ӧрініспіг ле хабарларны читірізербіс. Ир кізінің хайди пілбеске кірібіскенін читірізіп, сым полыбысханнар.* 5. Удур-тӧдір пірее нимее чӧпсінмеенін чоохтирға. – *перен.* Высказать друг другу свое недовольство чем-л. *Пу ікі матырах матап читірісчелер. Позырах ат ӱчӱн читірізіп, арғыстар ыырласха кір парғаннар.*

ЧИТКЕН *мод. сӧс.* Ікінчілесті кӧзітчеткен сӧс. – Где уж, куда уж, модальное слово, выражает сомнение. *Читкен сағаа. Читкен ағаа, сыыға кір полбаан.*

ЧИТКІЛ Читкіче, чидер иде. – Достаточный // достаточно. *Чалбах, тӱс чазыларда чӧптіг тоғыстар ам парча, читкіл кӱстіг колхозтарда чахсы урожай кӧп алылча* (ИК СК). *Тоғыстаң килзе, ибінде прай нимезі читкіл, ибінің істі прай чалтырапча, радиозы пар, электрическай лампочка кӧйче* (СЧ ПТ).

ЧИТКІЧЕ *нареч.* Синінче, синіне читіре. – Достаточное количество. *Хапың Каной ирепчее ӱс чылда он арсин киден товар пирче, чарба читкіче ысча, ағаа хоза, чылда пір хазыра пирче* (ДН ЫА). *Тиксі республикада табырах имнег полызии бригадалар саны читкіче, олар орыннарзар кӧрілген тусха чидіп алчалар* (ХЧ).

ЧИТОН *сан.* Алтон тоғыс сан соондағы сан. – Семьдесят. *Читон часха хаап таа парған полза, пу апсах Федор Павловичке чиит кізі чіли пілдірген* (ДН ЫА). *Пісті синзер чир ӱстӱндегі читон хан, читон алып ыстылар* (ААр).

ЧИТӦЛЕҢ *сан.* Хада-пірге полчатхан читі кізі (чыылыс тузалығ). – *собир.* Семеро, всемером. *Пеер читӧлең килгебіс, алтолаң айланғабыс. Алында читӧлең полғаннар, амды 15 кізі* (ХЧ).

ЧИТПЕС I *адал.* Хомай, читпинчеткен сари. – Недостаток. *Клуб тоғызында читпестер пас азыра* (ЛЧ). *Олар іле сығарчалар ол-пу читпестерні, оларох чох итчелер алчаастарны* (ББ ТС).

ЧИТПЕС II *пілд.* Алығ арах. – Глуповатый. *Ибде одырчатхан ипчі мында кізее дее саналбинча, читпес, толдыра нимеске тӧӧй* (ТМ ЧЧ). *Кізіні, тізең, тастынаң кӧріп, читпес хылығын сизін полбассар* (АТ).

ЧИЧЕГЕЙ *адал.* Кӧгізек, пораатай пӧлиине кірчеткен, ніске ӱнніг, улуғ нимес хузычах. – *бельт., зоол.* Синица. *Чичегейлер салааға толдыра одыр салтырлар. Чичегей сӧс пилтірлер чоогында кӧгізекті таныхтапча.*

ЧИЧЕК *адал.* 1. Чахайахтанчатханы. – *кач.* Цвет. *Нымырт чичегі. Ах найых чичекнең чабынзох, пастағы істеніс часхым сағысха кір киледір* (БТ МП). 2. Чахайах. – *кач.* Цветок. *Хара пора ат, хузуриинаң хамчыланып, чичектерге кӧні соплатча. Хайхастыг ағас чичегі прайзын позына тартхан.* 3. Торсылаңалар сығысхан соонда сорыптар артысчатхан чуғынчах ағырығ. – Оспа, инфекционная болезнь, сопровождающаяся появлением пузырчатой сыпи, оставляющей рубцы на коже и слизистых оболочках. *Зинаның теерін чичек ардат салған. Аар чыллар полған, чичек хайын турған.*

ЧИЧЕКТЕНЕРГЕ [чичектен-] *иділ.* Чахайахтанарға, алчазарға (нимістіг ӧзімнеңер). – Цвести, набирать цвет (о плодовых деревьях, кустарниках). *Чичектенчеткен ӧзімнер, тадылыг чыс сығарып, пас айландырчалар. Че, пу даа нимее чарабаан ағазах чичектен сыхтыр.*

ЧИЧЕҢ I 1. Мирген. – Меткий // метко. *Ана ниме ӱчӱн Аркут хыстарын чичең атарға паза мылтыхты табырах ухтирға ӱгретчең полтыр* (ИК МН). *Оларны самолетта учугып чичең атарына Сахалин олтырыхтағы Сокол городта ӱгреттірлер* (ХЧ). 2. Сіліг, хоос паза ӧтіг чоохтығ. – Красноречивый, такой, который умеет хорошо, красиво говорить, обладает красноречием // красноречиво.

Нымах ызарға чичең чон. Чичең чоохтанғаны прайзының хайиин тартхан. 3. Сіліг, хоости паза оңарылыстығ пирілген, пазылған. – Красноречивый, изложенный образно, выразительно, искусно // красноречиво. *Өткін, пабазыох осхас чичең сөстіг, чалтанмас хылыхтығ хысха тоғысчылар хынҷаңнар* (ХЧК). *Піс, өбекелерібістің хыйғазы пиктелген сөстерні ундубин, оларны чоогыбыста алғым тузаланған ползабыс, арса, чуртазыбыс таа сіліг паза чарых поларҷых, тілібіс тее пай паза чичең поларҷых* (ХЧ).

ЧИЧЕҢ II *пілд.* Чиркеен, чикчеңнеес (көбізін ипчі кізідеңер). – Франтоватый, кокетливый, изысканный (в основном, о женщинах). *Чичең поларға. Чичең ипчілерні пу арада көрбедім. Чиит хызычах, улуғларның хайиин позынзар тартып, чичең иде пас чөрче.*

ЧИЧЕҢНИРГЕ [чичеңне-] *иділ.* Пасха кізінің хайиин позынзар тартып алар ўчўн чикчеңнирге (көбізін ипчі кізідеңер). – Кокетничать, рисоваться перед противоположным полом с целью обратить на себя внимание (в основном, о женщинах). *Ипчілер, чичеңнеп, аның алнынча кеен пас парирлар. Хыс чичеңнеп чөрче, че ағаа пірдеезі хайығ салбинча.*

ЧИЧЕН *пілд.* Хыйға, чапчаң сағыстығ, чайалған. – *кыз.* Смышленый, способный. *Чичен ўгренҷі. Чичен пала киндезін оортах сал тур.*

ЧІБЕК *адал.* 1. Торғы чіп. – Шелковая нить // шелковый. *Ол, чібекнең хоостап, аалхонҷых ипчілерге тоннар, мелейлер тігерге маңнанҷаң* (НТ ТК). *Чібек хоозын көріп, хайзы тағлардаң, суғлардаң килген ол кізі, ноо родтаң піліп аларға чарир одыр* (ГК ПА). 2. Чуға, торғаа төөй. – Шелковистый, шелковый. *Хадарған малның ээзі, халых чонның ханы-пигі, чібек чилінніг ах сабдар аттығ Алтын Сейзең Харачхай Арығ ипчіліг полған* (ХН). *Пот, якразы, хомзын-хомзынма, харан-харанма, че алты сарчынға чібек тіннең палғап салған аран-чула алып адыҷағын пир саларға килізер* (АС КА).

ЧІБЕКТІГ *пілд.* Торғы чіптіг; торғы чіпнең хоосталых. – С шелковой нитью; вышитый шелковой нитью. *Ах торғыдаң көгенек тіксем, арға сынымны ол чазаай, чібектіг торғы пладыҷаам иңніме түсче хоозынаң* (ХЧ). *Чібектіг кип-азах аарлыға садылча.*

ЧІБЕҢ *пілд., көр.:* **чибен**.

ЧІБИРГЕ [чібі-] *иділ.* Өллелген сылтааңда нымзах поларға, сығыдарға. – Замачиваться, размачиваться, мокнуть, разбухать. *Ачытхы чібіпче. Чібіп парған тоннар сыхнаң чыстанчалар.*

ЧІБІГ *пілд.* 1. Хатығ нимес, нымзах. – *саг.* Нетвердый, мягкий // нетвердо, мягко. *Чібіг пычах. Чібіг тимір тузалығ нимес.* 2. Нымзах, чоон нимес (ўннеңер). – *перен.* Мягкий, слабый (о мягком приятном голосе) // мягко, слабо. *Чўрекке сигбеен чібіг ўні* (ЛЧ). *Чібіг чоохтығ инейні прайзы улуғлааннар.*

ЧІБІДЕРГЕ [чібіт-] *иділ.* 1. Пірее нимені өллирге, суға кирерге. – Мочить что-л. *Хара садыра сырайлығ, хорсах ирен суғ хазында, халасты суға чібіділ, азыраныр одырча* (НТ КТ). *Ооғас наңмыр чібіт ле турған, ырахта тигір нызыраан* (БФ ТО). 2. Хайдағ-да пögіннең суух нимеде чатырарға. – *перен.* С какой-л. целью подвергнуть что-л. воздействию воды, жидкости. *Кетрин дее – чир хулах – ис салған, кип-азаан хадох чібіт салған. Тас алтында чиркеністіг хурттарны көр салып, оолах хустыр, соонаң іҷезі кип-азаан чібіткен.* 3. Піреезіне изірткіліг нимені істірерге алай ба піреезін пахпырны частырарға. – *перен.* Дать кому-л. выпить или похмелиться. *Чібідіп алааң көксіңні, хуруп партыр. Аллыг істіліг іҷеҷеем, ала киизің тастадах, аймах таа полза, орыстың істін чібіт кибірнең* (НД К). 4. Нымзах, көңніне чатчатхан ўннең ырлирға. – *перен.* Петь приятным голосом. *О-о, хайди сіліг чібітче, хараа тооза аны истерҷікпін. Пайаадаң Пронча малны ағассар тирең кирбинчеткен, хыстың чібітчеткенін чағыннаң истерге полып.*

ЧІБІРЕДЕРГЕ [чібірет-] *иділ.* 1. Пыҷырадарға, пулбырадарға (хустардаңар, палаҷхтардаңар паза ан. п.). – Заставлять щебетать, производить шум (о птицах, детях и т. п.). *Олганнарны хыныг ойын чібіретче. Тасхархы чылыг хустарны чібіретче.* 2. Чіміредерге (хурт-хоостардаңар). – Заставлять копошиться (о червях и т. п.). *Чир тітіреені аның істіндегі чуртаҷҷыларны чібіретче.*

Тура чуртағчылар холына пиріл парған, че ноға-да анда хайдаг-да кўс хара хоостарны чібіретче. 3. Тітіретірерге, сірлестірерге. – *перен.* Заставлять дрожать, ощущать дрожь. *Паза чазыдаң чапчаң таныҷахтар, киліп, кök пўрні чібіретче* (ФТ ГКИХ). *Табылғы ухтың пазынаң сыххан чалынныг чил ибіркі тіріг нимені чібіреткен.*

ЧІБІРЕЗЕРГЕ [**чібірес-**] *иділ.* 1. Пулбыразарға, пыҷыразарға, суулазарға (хустардаңар, палалардаңар паза ан. п.). – Щебетать, шуметь (о множестве птиц, детях и т. п.). *Тасхар палалар чібіресчеткені истілче. Час пўрліг арыг ағастары чібірес ле турыбыстылар* (БФ ТО). 2. Чімірезерге (көп хурт-хоостардаңар). – Копошиться (о насекомых в большом количестве). *Мал, саайға кіріп, тиксі идінде ах хурттар чібіресче.* 3. Тітірезерге, сірлезерге (кізі идінеңер). – Ощущать дрожь (на коже человека). *Иттері чібіреп пастабысханға төөй. Чилексіп, узуп полбадым, идім чібіреп ле турды.*

ЧІГ I Чігленіс, ікінҷілес, киртізі чох. – Подозрение, сомнение // подозрительный, сомнительный. *Істін чіг сағыс кимір турған: пір саринаң, аның тамағы тың даа ағырбинча* (КС Т). *Ноға пазох мында чіг сағыстар төріпче* (ЛЧ). *Чахсы хоныхты чазап, часкалыг чуртты хайралла, чіг сағыстығны тызып, чылыг чоохнаң амалла* (ЧП).

ЧІГ II *адал.* Ағырық, пиртік, палық. – *саг.* Болезнь, увечье, рана. *Чіг пазында полтыр. Аның идінде чіглер улееде, имнирге апар!*

ЧІГ III *пілд.* 1. Хайнадылбаан, хаарылбаан. – Сырой, невареный, нежареный, непечёный, некипячёный. *Тохтаңар, тоозаңар сиирдірерзер, сиирібізем, сиирібізем, чіг дее тібин, чібізем* (П-О). *Чіг суғ іссемök, сах андох істім сізедір* (ДН ЫА). 2. Читіре пыспаан, читіре хайнадылбаан, читіре хаарылбаан. – Сырой; недоварившийся, недожарившийся, недопёкшийся, недоваренный. *Чіг нымырханың оозы салааларын сарғалт салды. Чіг тібин чібісчеткен, ачыг тібин азырыбысчатхан ир табан мин полчатпаспын ма, – сах андох хаңалҷостанча Василий* (АС ХХТ). 3. Чахсы пыспаан, синіне читпеен. – Неспелый, недоспевший, незрелый. *Чіг изіре. Чіг нимістерге тегбе, істің сўрер!* 4. Сыхтыг, хуруг нимес. – Сырой, влажный, несухой. *Таглар озаринзартын ам хара чіг пулуттар ходырылысхлаан* (БФ ТО). *Тура істінең чіг, сыхтыг чыс пура сапты.*

ЧІГЕН *адал.* 1. Ачып парған сўт. – Кислое молоко. *Чігенің пар ба? Киҷеегі сўт чігенге айлан партыр.* 2. Ачып парған сўтнең тимнеен ісчең ниме. – Напиток из кислого молока. *Алтайлар чігенні улуглапчалар, аарластыг іскі тіпчелер. Чіген ізерзің ме?*

ЧІГЕНЕРГЕ [чіген-] *иділ.* Хазаларға. – Придираться к кому-л. *Полғанына ла чіген полбинчам, кирек ле хоостыра килісче. Чігензе дее, хайди идер зе, пости нооза.*

ЧІГЗІНЕРГЕ [чігзін-] *иділ.* Піреезінеңер чіг сағынарға. – Подозревать кого-л. в чем-л. *Ибіркілерні чігзінерге. Ахчам чіт парғанда, аалҷыны чігзінгем, харын даа, пис кўн пазынаң кибіс алтында табыл парған.*

ЧІГЛЕНЕРГЕ [чіглен-] *иділ.* Пірее кізее найнирға, чіг сағынарға. – Подозревать кого-л., относиться с подозрением к кому-л. *Че позы, тізең, ікі хости тигіриблерге чігленіп, істі-тастын парчан сыныхти көріп, пастыр чöр* (ПБ ТЧ). *Крепин ағаа киртінмин, чігленіп, сценазархы ізіксер айланған* (ЧМ К).

ЧІГЛЕНІСТІГ *пілд.* Чочыныстыг, ікінҷілестіг. – Подозрительный. *Хайдаг-да чігленістіг паза соохсыныстыг амыр* (ТМ ЧЧ). *Пір чирде отряд, позының артых ниме-нооларын тастап, чігленістіг тағның ўстўнзер сығарға тимненібіскен* (МТ).

ЧІГЛІГ I *пілд.* Изі чох, хорғыстыг. – Опасный. *Хасхы холы полбаза, адыңар хайтпас – иртен узы-пазы сыгызар, хараа сығарға аймах кізее чігліг* (ДН ЫА). *Хай чігліг чирлерні иптестірчелер* (ЛЧ).

ЧІГЛІГ II *пілд.* Ағырық, палыглыг, пиртіктіг. – Больной, раненый, травмированный. *Чаағы чаадаң чігліг айланған. Аны чігліг иней сахтаптыр.*

ЧІДЕРГЕ [чіт-] *иділ.* 1. Чох пол параргға. – Исчезать, перестать существовать. *Ёртетірген чир пазох öңненген, чіткен ааллар пазох öскен* (ВМ КС). *Ізе, анзын ноға чазырҷаң за, сағамғы туста андағ сіліг пычахтар итчеткен устар чоғыллар, саңай чіт парыбысханнар* (АС КА). 2. Көрінмин сыгарға, көрінмес поларға. – Стать невидимым, незаметным;

скрыться, пропасть. *Анаң ибде кізі кіңірескені истілібіскен ағаа, Айдо чідібіскен, тыңнап тур* (КВ А). *Кічіг харағастары саңай чіткклеп парыбыстыр күлініcте* (ИТ КМ). 3. Кізі аразына ўр сыхпин поларға. – *разг.* Теряться, перестать появляться где-л. в течение долгого времени. *Пірсінде, нинҷе-де күн пазынаң, Панюгым чіт чөрібіскем* (ГТ Ч). *Че пір күн Пайса чіт парған.* 4. Пасхазына піліртпин, табырах парыбызарға. – Исчезнуть, незаметно или быстро удалиться. *Апсах, палтызын холтыхтана, көк пўрлер аразында чіт парған* (НТ ОТ). *Ооллар, чилге хаптырған чіли, чіде халғаннар* (НК ХХ). 5. Хомайланарға; кўс чох поларға. – Ухудшаться, тускнеть; ослабевать. *Сағызы чітче бе, таң, пу кізіні таныбин тур. Табызым чіт чөрібіскен, тамаам хуруп парған.* 6. Сағба чох парыбызарға, ізі чох парыбызарға. – Потеряться, пропасть. *От хазынаң алын азахтары хазағлыг аттаңар, асхырлыг чылғы чіт парғаннаңар ибіре чоохтанғлааны читче Сағдайның* (ДН ЫА). *Пірсі позының чіткен пуғазын танып салтыр* (ТИ ХӦ). 7. Пілдірбин пол сығарға. – Перестать обнаруживаться, чувствоваться, ощущаться. *Хорыхханы даа чіт парды. Хайбаза, ол, хойып, иртіре ачыпча, тамы чіт парча, ардапча* (ХЧКЧАО).

ЧІДІГ *адал.* Хорағ, пірее нимені таппин халғаны, пірее нименің чіт парғаны. – Потеря, утрата, пропажа, исчезновение. *Сууҷах анда харах чазын индір парча узах чолға, кўскўнің тўгенҷі көглерін мөңіс апарча чідіге* (ЧП). *Андағ-мындағ чідіг аалда пілдірбинче* (ЛЧ).

ЧІДІГЛІГ *пілд.* Чіт парған нимеліг. – Имеющий утрату, потерю; потерявший что-л. *Чідігліг иней кізі, пазы ағырып, чадыбысхан. Чідігліг кізі чўс кректіг* (ТМ ЧЧ).

ЧІДІРЕРГЕ [чідір-] *иділ.* 1. Чох ит саларға, чох пол парарға (ундудып паза ан. п.). – Утрачивать, лишаться кого-, чего-л. (позабыв и т. п.). *Чідірдің, палам, хайралла! – тапсаан іҷезі пазох* (КИ ЧХ). *Юра, мында ниме чідір салғазың?* (АС ХХТ). 2. Піреезін, пірее нимені паза көрбеске, хайда полчатханын пілбин поларға. – Переставать видеть кого-, что-л., не знать местонахождение кого-, чего-л. *Син хайда піди ўр тунғазың, піс сині чідір салғабыс. Ол сыйлаан сыйшин мин чідір салтырбын, пір дее таппинчам.* 3. Алҷаастанып, саба парарға (чолдаң паза ан. п.). – Сбиваться (с дороги и т. п.). *Азыр чолны чідір салып, чоон хайаға урун пардыбыс. Парчатхан чолымны харасхыда чідірібіскем, таң аны пораан пас парған ма* (ФБ ХЧ). 4. Хайдағ-да пар полған пілдіріглерні, оңдайларны синдірерге, чох идерге алай ба алыстырарға. – Терять, утрачивать частично или полностью присущие кому-л. качества, свойства, состояние, становиться в меньшей степени, чем раньше, обладателем чего-л. *Чиитгерге чөп пирчем: хаҷан даа чідірбеңер өөн позыңарны, худай чайаан ах сағызыңарны* (ГТ). *Икен, кўр позын чідіріп, амды позы позына ізенмес полып, пазызы чўлтек пол парған* (МЧ АЧ). 5. Чідірігліг поларға (ўреп парғаннаңар, чат халғаннаңар). – Терять, нести утрату в лице кого-л. умершего, погибшего, исчезнувшего. *Пір хыринаң піс атыста илееде чаачыларыбысты чідір салғабыс* (КВ А). *Изел парған нимені хатап пўдір саларға чарир, саңайға чідір салған тіріг нимені хатап таап полбассың.* 6. Піреезінең чарыларға. – Лишаться кого-л., разлучаться с кем-л. *Оол сағам пілінче: ирке харахтыг хынызын хаҷанға даа чідірче. Андағ оңдайнаң тойлыг ипчізін чідір салтыр.* 7. Пірее нимені тикке хорадарға. – Терять, тратить, расходовать попусту что-л. *Киліспинчеткен ирлернең чөріп, көп тус чідірген. Физа аттыг ипчі кўзін тикке чідірбеен тіпчелер.*

ЧІДІРІГ *адал.* 1. Чідіг, хорағ, пірее нимені таппин халғаны. – Потеря, утрата. *Чылбыраң чазы чирде пас чөріп, палалар Айоол пайның чідіриин, ахчалыг хапты, таап алтырлар. Карт ойнаан соонда, чідіріг табылча.* 2. Пар полған пілдіріг оңдайын синдіргені, чох итіргені алай ба алыстырғаны. – Потеря, утрата, частично или полностью присущих кому-л. качеств, свойств, состояния. *Санапчам, киртінізің чох пол парғаны піске улуг чідіріг полча. Пастағызын на изірік көрген хынганының чиркеністіг сырайы сағызынаң сыхпин турғаны, ағаа паарсазы соопчатханын оңарынғаны Ониске чідіріг чіли пілдірген.* 3. Ўреен, чат халған кізі. – Потеря, утрата (об умершем, погибшем человеке).

Че пістіңнернің дее чідіріг илееде: взводтың чарымы, теедег, хырыл парған (ОШ). *Иртken чылда пістің чонның культуразында паза искусствозында улуг чідіріг пол парған.* 4. Піреезінең чарылыс. – Расставание с кем-л. *Хонҷых Казин, ол киректі чідіріге санабин, ам даа аны сағыпча, чібі-сиирі ле хал парир парасханның. Іди пасталча чуртас-хоныхтың чідіріглері.* 5. Тикке хорадығ. – Потеря, утрата, пустые расходы. *Пір чылны тик иртіргені улуг чідіріг нимес пе?* (ХА). *Республика бюджедінің чідірии наа ахчанаң 24 млн салковайға чит парған* (ХЧ).

ЧІДІРІГЛІГ *пілд.* 1. Чідігліг, хораглығ. – Имеющий утрату, потерю; с утратой, потерей. *Чідірігліг кізі, сўріс киліп, малын тапса, пылазып, апарыбысчаң* (ХЧ). *Колхоныхчылар ол чыл, хыраларын кис полбин, улуг чідірігліг пол парып, матап астааннар.* 2. Пар полған пілдіріг оңдайын синдіргені пар, чох итіргені алай ба алыстырғаны пар. – Имеющий потерю, утрату частично или полностью присущих кому-л. качеств, свойств, состояния; с потерей, утратой. *Позын киртініс киреенде чідірігліг тидір, че харахтары ам даа чарыпчалар. Аалҷызар көрері чігленістіг, хайдаг-да чідірігліг кізее төөй, аннаңар апсах мында одырып алча.* 3. Ўреен, чат халған кізіліг. – Имеющий потерю, утрату (об умершем, погибшем человеке); с потерей, утратой. *Чідірігліг поларға. Хырғыстар оларны, чаалазып ала, ікі күн сўріскеннер, аннаңар олар улуг чідірігліг пол партырлар.* 4. Чарылыстығ. – Имеющий расставание; с расставанием. *Чідірігдең ізеніс хости полчалар. Чідірігліг оңдайларда полча.* 5. Тикке хорадығлығ. – Имеющий потерю, утрату, пустые расходы; с потерей, утратой, пустыми расходами. *Хыра тартып, ас салып, аал хонии, сағыбаан соохтар ўчўн, чідірігліг пол халтыр. Аалҷыларны Тана сахтаан: ікі хой сохтырып, пии сағдырып, хымыс итіріп, хазан сыбаптыр, че олар килбеенде, чідірігліг пол парған.*

ЧІДІРІНЕРГЕ [чідірін-] *иділ.* Пос кўзіне, сағызына ізенмеске, хайди поларын пілбеске. – Растеряться, теряться, лишаться самообладания, терять уверенность в себе. *Че орыс ипчізі чідірінмеен, сала даа ачыг алынмаан* (ДН ЫА). *Мындаг сағыбаан сурыг кинетін не пірілзе, хайдаг даа кізі чідірінібісче* (АС ХХТ).

ЧІДІРТЕРГЕ [чідірт-] *иділ.* 1. Пірее нимені чирге кўстирге. – Заставлять есть что-л. *Ээ кізі хоосхаларына нымырха оостарын чідірт турҷаң. Ол ылбырада хайнаан таңах иттерін палаларға чідірт турған* (ДН ЫА). 2. Чиилерге. – Быть съеденным, съесться. *Пірее хаҷан оларгох чідіртерзің* (ХП). *Ол ардаан ниме хасхыларға чідірткенөк.* 3. Пірее нименің пўдінін сайбирға (таттаңар, ағырығдаңар паза ан. п.). – Нарушать целостность чего-л. (о коррозии, болезни и т. п.). *Татха чідірткен тимір осхас садыра тырдах тумзуғының пазы көгер парған яблахха төөй көрінген* (НТ ТК). *Аны хоочахха чідірткен сырайлыг Ату іди идібісті – от сыхсырча полар* (ДН ЫА).

ЧІЗЕ *кизег.* 1. Тыыдысты таныхтапчатхан сöс, **чи** кизегестің тузазына чағын. – Частица, соответствующая по значению русс. **да, же,** придает высказыванию большую силу, выразительность. *Пу пала кемни? – Иразанни чізе! Кем сыгдыратты? – Пиҷем чізе.* 2. Тузазынаң **даа, дее, таа, тее** кизегеске чағын, тыыдыс тузалығ сöс. – Соответствует по значению русс. **же, тоже, также**. *Мин мындазым, чізе. Ол чізе, төстің дее ізері килче, мини дее килче* (ДН ЫА). 3. Чоохтағда таныхталчатхан сöстің тузазын тыыдып, чарытча. – Употребляется для подчеркивания и выделения в предложении слова, к которому относится, соответствует русс. **то.** *Чағында, мин одырчатхан орынға чағын чізе, олар прайлары көрінчелер* (АТ). *Пееркі хыринзар, индіре чізе, пастырзаң.* 4. Сылтағны көзітчеткен, чарытчатхан сöс. – Выделяет целевое обоснование действия, соответствует русс. **чтобы.** *Партизаннарны киртіндірерге чізе* (АТ). *Ноға іди чоохтандың? – Сині тарындырарға чізе. Кір көргем, арса, орын пол килді тір чізе* (ХЧ). 5. Алнында чоохталған тузаны тыытча, тиңнестірістіг, тоғырластығ тузалар пар полза, тузаланылча. – Употребляется для подчеркивания, усиления смысла сказанного (при сопоставлении, противопоставлении), соответствует русс. **же, ведь**. *Арыг тыныбысты, чулабысты чох идібіскезің чізе* (АХ).

Ізе, андаг алаамдырбыс чізе. 6. Алнында чоохталғанына тоғырластығ тузалығ полчатханын таныхтапчатхан сöс. – Обозначает смысловое противопоставление ранее высказанному, соответствует русс. **а**. *Ноға кізі чоғыл тіпчезің, – мин чізе? Андар парҷаң кізі таппадым. – Коков чізе.*

ЧІЗЕРГЕ [чіс-] *иділ.* 1. Пірее нимені чісклеп саларға, пір нимені пірсінің соонҷа кизіртерге. – Нанизывать что-л. *Марик хас алтында, тизек хазып, хоосханы кööмчеткенде, ікі ніскеҷек узун хаас поосха толдыра хоора чіс салған Сабис хармах тудына читкен* (ДН ЫА). *Ол оңдайнаң Ир Тохчын читі сарыг пÿÿрні пір ухха чізе атхан* (АП ХХ). 2. Ödіктің, кип-азахтың ÿттеріне паг суғарға. – Шнуровать. *Оолах ботинка паан ÿттеріне чіс полбин полған. Каврис, соохты соох тібин, тасхарох ödігін чізіпче.*

ЧІЗІЛЕРГЕ [чізіл-] *иділ.* 1. Чіскілелерге, пір ниме пірсінің соонҷа кизіртілерге. – Нанизываться, быть нанизанным. *Сöрöн иртен сырай ачытча, азахха хыро тапсапча, хыр чағали пустар чізілче, сÿлейке чіли сағылча* (НД КЧ). *Тимір-тас, хоңыро, саң, öң-пазы аң, хус тырғахтары пиліне чізілген кöп öңніг сикпен чурухтарын сööлдіре субаратхан тонын ікі кізі кизіртібіскеннер* (ДН ЫА). 2. Ödіктің ÿттеріне суғыларға (пағдаңар). – Шнуроваться. *Табырах чізілерге. Ніскеҷек ботинка паглары, ÿттері парда, чізілчелер. Полған на ÿтке чахсы чізілбинче, хай пірееларін алғыдарға кирек.*

ЧІК *адал.* 1. Тағыраан нимелернің пірікчеткен орны. – Шов. *Сабис оң хулаан туйух ханалар чігіне ипти тутхан* (ДН ЫА). *Хара торғы кип кискенде, чігі хатыг тіҷеңзің* (ЧТ). 2. Кічиҷек ÿт. – Щель. *Ир Тоңалчах, ибдең сыхпин, ізік чігінең не чонны кöр чöрче бе хайдаг* (НК ХХ). *Кöрібіссе, хананың чіктерінең илееде ирке харағастар пахлапчалар* (ИТ). 3. Чарылған орын. – Трещина, расщелина. *Чалым хайа чігінде парбах тыт öскен* (КС Т). *Хызыл галстуктарын палғанглап салған пионерлер, оох монҷыхтар чіли, табырах ла хайа чігіне тÿсклеп парыбысханнар.* □ **Чік чох чирдең чил кірбес.** – Нет дыма без огня (*букв.* Через место без трещин ветер не войдет/проникнет).

ЧІКЕ Кöні, чікім, турғыза. – Прямой, отвесный, вертикальный // прямо, отвесно, вертикально. *Ÿзölең, пір тиңе чіке турыбызып, тÿÿс нимелерін хоғдыратпинаң, иніс индіре чÿгÿрізе халғаннар* (ХА А). *Піс харанга хайхаабыс аның, солдат чіли, чіке тур полчатханына* (НК ХХ).

ЧІКЕЛИРГЕ [чікеле-] *иділ.* 1. Кöні, иң хысха чолнаң парарға. – Идти куда-л. напрямик, напрямую. *Маҷо, ікі палаҷаан хойнына чағын тартып алып, özенде кöрінібіскен аалзар сÿрдестіг чÿрексініcте чікелеп одырыбысхан* (ИТ). *Чікелеен кізі читі хонҷаң, игірлеен кізі ікі хонҷаң* (ЛЧ). 2. Кізінің хараана кöні көрерге. – Смотреть в упор на кого-л. *Кöріндестең Онисазар чалбах кÿрең сырайлыг ома чікелеҷең* (ГК ХА Т). *Ол прайзынаң, аны удурлапчатхан харах чікелебіскен чоннаң, ачых-чарых изеннескен* (ИТ).

ЧІКІМ 1. Най тың кöні, пöзік. – Отвесный, крутой. *Хара тағның паары уғаа чікім* (ГТ Ч). *Хузух ағастары чікім чирлердең ыраххы кögімні харап, улуг алыптар чіли, пик öсклеп партырлар* (НК ХХ). 2. Пöзік орын. – Отвесное место. *Чалаң кізілер адайлар асхан хырзар чікім тобыра чöр сыхханнар; аттар табанына оох тастар, хазых чіли, сыгдыраза чайылчатханнар* (КИ ЧХ). *Пахпа чолының чікімнерінзер сых полбаан осхастар, часпаңнарҷа чöрібістір* (ТМ ПТ).

ЧІКСИРГЕ [чіксі-] *иділ.* 1. Пірее нимедең чиркенерге. – Испытывать отвращение, брезговать чем-, кем-л. *Чабал нимедең чіксеен чіли, чачыри тÿскен Танча хыйа, ах сырайына хан ойлап, абахай улам пол парган* (ТН УК). *Аннаң чіксіпчеткен ат, тебініп ала, кульстаннаң тогырхы тағзар алдыра киик атыгызынаң чÿгÿрген* (НТ ТК). 2. Кізідең чиркеніп, анынаң оортах поларға, тудынарға. – Гнушаться кого-л., пренебрегать кем-л. *Пиг чох-чоостарда азыранарынаң чіксеенін чоохтаан. Анда чіксир ниме пар* (ЛЧ).

ЧІКТІГ *пілд.* 1. Чарых, оодылых. – Имеющий шов, щель, трещину. *Чіктіг хайа. Чіктіг кірпис пазына тÿс партыр.* 2. Читіре иділбеен, хомай иділген, читпестіг. – С браком, бракованный. *Объекттер, чіктіг паза читіре пÿдірілбин, тузаланысха кирілчелер* (ЛЧ). *Чіктіг туралар пірее-пірее ле тогасча.*

ЧІЛБІР *пілд., көр.:* **чилбір**.

ЧІЛЕҢ *адал.* 1. Ахпинчатхан азырых, турчатхан суғ. – Заводь, стоячая вода. *Мына ол чілеҥ чир. Алтынзархы саринда, чілеҥ хости, улуғ тиректер турчалар* (ЛЧ). *Хой совхозының кіні полчатхан аал Тоғыр чілеҥ хазында турча* (БТ МП). 2. Суғның иргі ідізі, суғ чайылза, тол парчатхан. – Старица (старое русло реки, обычно заполненное водой в половодье). *Чілеҥде пүдүрчүннер өткінісче, таарттар хырласча* (НК ХХ). 3. Ікі суғны піріктірчеткен, суғлар чайылбаза, хуруп парчатхан сууҷах. – Высохшая протока (текущая во время весеннего разлива). *Ізіге Туйух пööн осхас тухур пастығ чілеҥнер көп артыс парадыр Чобат суғ* (ДН ЫА). *Хыра одалирға парчатхан чон чілеҥ кизіре субалысчатханнар* (НК ХХ).

ЧІЛИ *послел.* Осхас, тиҥнестіріг көзітчеткен послелог. – Послелог, указывает на сравнение, словно, как, подобно. *Ипчілер, тізеҥ, чиит хыстар чіли уйадып, мондылчатханнар* (НК ХХ). *Анда гармонь, «тохтаҥар, пазох сегірізіҥер» теен чіли, махланып, кееркестіг ўн чай сыххан* (КИ ЧХ).

ЧІЛІҢ *адал.* 1. Сööктің істіндегі суух, чағлығ чардығы. – Мозг (костный). *Чілің кизегі. Чілің сығар пирерге. Іҷезі ирке палазына чіліҥнер сал пирген.* 2. Істінде суух, чағлығ чардығы пар сööк. – Мозговая кость. *Чоон чілің. Мағаа, чахсы хадарчы полған ўчўн, тохпах чілің читкен* (НТ ТК). *Турада чирге толдыра чіліҥнер чайыл партыр. Ол, аалдағы пасха улузох чіли, одыҥны ўзўрлеп, ас одынадыр, чілің хайнат полбинча*.

ЧІЛІҢНІГ *пілд.* 1. Сööктегі чағлығ чардыхтығ. – Имеющий костный мозг. *Чоғар тасхахта хураан чіліҥніг сööктер чатча* (ЛК АК). *Кöйчеткен от хыринда, харчи-пирчи одырып, чіліҥніг сööк паза салдап полбас.* 2. Істінде суух, чағлығ чардығы пар сööктіг. – Имеющий мозговую кость. *Ипчілер ағас пулғастарнаҥ чіліҥніг, итгіг сööктерні аар пулғастырғаннар* (АХ ЧЧ). *Палазы тасхар чіліҥніг пас чöрчеттір.*

ЧІМІРЕЗЕРГЕ [чімірес-] *иділ.*, *көр.:* **чілбірезерге**.

ЧІМІРИРГЕ [чіміре-] *иділ., көр.:* **чілбірирге**.

ЧІМЧЕ *адал.*, *көр.:* **арба**.

ЧІП *адал.* 1. Ніскеҷек хат салған, толғап салған, пірее нимелер тігерге киректелчеткен ниме. – Нитка, нить. *Анаҥ чазының сол саринзар, чіп тартхан чіли, сööліне халған* (БФ ТО). *Хызыл чіп кирек тидір, пар ба синде андағ чіп?* 2. Пос иткен, салған, толғап салған, пірее нимелер тігерге киректелчеткен ниме. – *обл.* Постигонка (нить домашнего изготовления). *Хости чатхан ағас харачағаста прай кирек ниме пар: чоон, ніске пістер, іҥелер, тибенелер, чыхчостар; сілдеҥ насхан, учухтап салған інек паза ат сиирлері; чоон, ніске сиир чіптер, киндір чіптер; ніскеҷек кўмўс, алтын чіптер* (ДН ЫА). *Ус ипчі чіптерін азынада чазыр салған.* 3. Иир салған, палғирға тимде тўк. – Пряжа. *Чіп садызарға. Садығ турада öҥ-пазы тўк чіптер садылған. Пасха комнатазар парып, хусхаҷахты ніске чіпнеҥ комнатада öсчеткен фикус ағазына палғап салған* (ИТ КМ). 4. Свечінің, хайахтығ чарытхының, лампаданың көйчеҥ özені. – Фитиль. *Торғыдаҥ чіп идіп, ойылған яблах істіне чағ урып, андар салып, көйдірген. Чібі көй парған свечі чіли, ол көölчҷе ус парған, че харахтары анығ азых полған, олар, чапсып, Чыланныг ойысты көргеннер* (ШВ ЧОХ).

ЧІРБЕҢНИРГЕ [чірбеҥне-] *иділ.* Ир кізінің хайиин тартып, анығ алнында сиреҥнирге (ипчідеҥер). – *неодобр.* Вести себя неприлично с целью привлечь к себе внимание, интерес мужчины (о женщине). *Тайса иптии чох полып одырча, пірее ірічек көр салзох, чірбеҥнеп сыхча. Чірбеҥнепчеткені пу чир нимес.*

ЧІРЕРГЕ [чір-] *иділ.* 1. Пўдін нименің чардығын чararға, оодарға. – Откалывать, раскалывать, обламывать, отбивать, разбивать. *Айахты чірерге. Чаймахтың хырин чір саларға. ...хумныг чарны чірчезің* (ПШ). 2. Палығладарға, хыйарға. – Поранить чем-л. острым. *Палалардаҥ хада чўгўр чöріп, аҥдарыл парған, тумзуғын тögее чір салған. Ус-пас чох оолах, чарылған одыҥнаҥ ойнап, ээгін чір салтыр.* 3. Чararға. – Разделить, рассекать. *Суғ хайди, тулғорларны пірее ле чирдеҥ чіре хазып алза, аннаҥ андар прай тулғорны тали саап, хазыр хайнап*

ағадыр (КИ ЧХ). *Ағаа хоза тасхын суғ пір чарын чірібіскен* (ЛЧ). 4. Ахчаның, малның, нименің чардығын хорадарға, чідірерге, оохтирға. – Расходовать, терять, разменивать *какую-л.* часть общей суммы, количества *чего-л. Машинаа ахча читпин парып, оох малларымны чіргем. Тынанарға чыынған ахчадаң чірерге киліскен.*

ЧІРІК 1. Сыных, пўдін нимес, чарылых. – Надколотый, надломанный, разбитый. *Пу чірік нимені ноға ибде тутчазың, тастабыспаҷаң ма. Чірік чірче стол ўстўнде турған.* 2. Кизілік, чарылых. – Рассеченный, разделенный надвое // расщелина, щель. *Чірік тунҷухтығ оол чон аразына сығарға уйатхан. Ол чіріктің хыринда тайға аарлары іди ле хайынысчалар* (АС КА). 3. Ах хан тузында ызыға ыстырылған, ызығдаң хасхан кізі (чарғыладып, хулаан, тумзуғын кистірген). – *перен*. Каторжник, беглец, бродяга (у которого в знак наказания надрезали уши и ноздри). *Піссер иң чабалларны, чіріктерні, пиргалларны, ағырығларны ысханнар* (АТ). *Аал тастында олғаннар пір чірікті көргеннер.* 4. Хасхы, тискін; постың сөөгін пілбинчеткен, андар-мындар сўстір чөрчеткен кізі. – Беглец, бродяга; человек, не знающий свою родословную, оторвавшийся от своих корней. *Ол аалда чіріктер парлар. Кичее ле піссер пір чірік кірген, итті ол оғырлап алған полар.*

ЧІРЛИРГЕ [чірле-] *иділ., көр.:* **чырлирға.**

ЧІРЧЕ *адал.* 1. Улуғ нимес, өөнінде тоғылах, тудалығ, суух ниме ісчең ідіс. – Чашка. *Пабам тасхахтағы чірчелерні ползар тастапчаттыр* (ФБ П-А). *Ідіс-хамыс аразынаң ағас чірче ағылча ол* (ХА А). 2. Иреет. – Чаша с вином. *Орина пазох пір толдыра чірче турғыс пирген* (ИК ХХ). *Че, чірчең тут, тоғасханда.*

ЧІРЧЕЛІГ *пілд.* 1. Улуғ нимес, өөнінде тоғылах, тудалығ, суух ниме ісчең ідістіг. – Имеющий чашку; с чашкой. *Төрде хаптыра Тодис хуруғ чірчеліг турчатхан. Паза минің турамзар оодылых чірчеліг кірбе!* 2. Иреетті г. – Имеющий чашу с вином; с чашей с вином. *Хызыл чірчеліг ас іссем, ис хозылбас. Хара чірчеліг асты даа іспин, көглеп пирим, Пиденке* (ХПА).

ЧІСКІНЕРГЕ [чіскін-] *иділ.* Пірее нимее хынмин алай аннаң хорығып, чиркенерге. – *саг.* Брезговать. *Чіскінчеткен чіли, пурнын устайтча* (ШВ ЧОХ). *Нина миннең хости одырарға чиркенче, чыланнаң чіли чіскінче* (ВШ ХЛС).

ЧІСКІС I *адал.* Тудып алған палыхты, атпағынаң ахсынзар суғып, суғзар позыдыбысчатхан ніске пағ, палых чізіп ал чөрҷең ағазах. – Кукан, бечёвка, на которую надевают под жабры пойманную рыбу и в рот, пуская ее на привязи в воду, низанка. *Пір чіскіс палыхты ылғапчатхан хыс паланың алнында сал салып, позы, хармахтарына пазох сомысхан суххлап, суғзар кире тастағлапчатхан* (КИ ЧХ). *Чіскісті чідір салып, ирен прай тураны хазыр парир.*

ЧІСКІС II *адал.* Чиркеніс. – Отвращение. *Істіне чіскіс тол парды. Іди көп хурт көр салғанда, чіскізіне сыдабин, оортах чўгўрген.*

ЧІСКІСТІГ I *пілд.* Чіскізі пар. – С куканом, имеющий кукан. *Пайса палых чох чіскістіг полған. Ағас чіскістіг оолағас палыхтирға парчатханына уғаа ӧрінче.*

ЧІСКІСТІГ II *пілд.* Хомай, чабал, чиркестіг. – Противный, отвратительный. *Пайның туразының харасхы хыры алтында сынап таа пу чіскістіг чар ханаттар көп полҷаң* (ГК ПА). *Чазыт чоогында уғаа чіскістіг ниме сизініп, чабалға удурлазар махачызынаң сурыбысхан* (ТМ ЧЧ).

ЧІТИРГЕ [чіті-] *иділ.* 1. Усталарға. – Становиться острым, заостряться, оттачиваться, затачиваться. *Хара айланчатхан тегілекке теер, пычах чітіпче. Іҷені хыплап көрзе, хыпты чітіп парча.* 2. Чітіг пол пararға, чахсыланарға (харахтаҷар, хулахтаҷар). – Становиться острым, зорким; улучшаться (о зрении, слухе). *Чиит полчам таң, хараам чітіпче бе таң? Имнен сыхханда, хулаа, чітіп, көмес чарып килген.* 3. Чахсыланарға, чітіг поларға (тілдеҷер, чоохтаҷар, сағыстаҷар). – Становиться острым, бойким (о языке, речи, уме). *Пала ӧсче, чоогы даа чітіпче. Ноотропил аттыг им пасха чахсы полысча, сағыс чітіпче.* 4. Чапчаң, чітіг пол сығарға. – Становиться живым, бойким, активным, деловым. *Пірее кізі тоғыстың*

сидік оңдайларына чітіпче, кем-де чідірінче. Соонзар табырах чітібіскен, хазаачах ағаа тар полыбысхан (БФ ПТН). □ **Чітібесті чітіт полбас, тыспасты тызып полбас.** – То, что не точится – не заточить, тех, кто не слушает – не вразумить (*букв.* То, что не точится, заточить невозможно, того, кого нельзя успокоить, невозможно вразумить). **Испеске чоохтаба, чітібесті пілебе.** – Не говори тому, кто не слушается, не точи то, что не поддается точке.

ЧІТІГ 1. Чахсы кисчеткен, хазапчатхан. – Острый, отточенный // остро, отточено // острота. *Отха пай полған чирде чітіг сапхылар табызы паза истілбинібіскен* (ФБ П-А). *Чітіг палтаа парчадып, Коля шахтаның конторазынзар кірген* (СЧ ПТ). 2. Ырахтағы оох нимелерні көр полчатхан, ötіг көрістіг. – Острый, зоркий // остро, зорко. *Тигірде пулуттар сызыхталысхан, ötіре чарых күннің чітіг хараа пахлаан* (ДН ЫА). *Алнында чабызах арах сынныг, улуг хамахтыг, чітіг көрістіг пик кізі хаалапча* (ББ ТС). 3. Чапчаң, табырах тоғынчатхан. – Бойкий, острый (о языке, речи, уме) // бойко, остро. *Улуг частыг даа полза, чітіг паза чарых сағыстыг* (АС ХХТ). 4. Тоғысха күлүк, тоғынчыл, чапчаң. – Бойкий, трудолюбивый, живой, активный // бойко, трудолюбиво, живо, активно. *Чітіг оолах. Андағ даа полза, ол ам даа чітіг пас чөрген* (НТ ТК). *Пілче, ол ідök тее уғаа чітіг* (АС КА). 5. Хазалҷых. – Язвительный. *Пулар мында, Орисді чöпке кир полбин, чүгүрік тіллерін, чітіг сöстерін позыт турған туста, ізіктегі тураның ізии азылып, кізілер суулаза түскеннер* (БТ О). *Тілі чи хайдағ чітіг. Чітіг дее нимес – ачыг* (АС КК). 6. Чапчаң, табырах. – Шустрый; бодрый, быстрый. *Анзы даа читон чазын хаҷанох ал парған, че ам даа азахха чітіг Авдот инейек* (ИТ). *Чітіг пазыттыг öрекен хайдаң-да пасха орыннаң көріне түскен* (АС ХХТ).

ЧІТІГЛЕНЕРГЕ [чітіглен-] *иділ.* Öңненерге, оңдайланарға, чахсыланарға. – Улучшаться, становиться лучше, острее. *Іҷезі хызыҷаан, ипти одыртып, ізіг мүннең азыраан, Зойканың харахтары, күнге ölібіскен оттар суғлаанға тірілібіскен чіли, чітігленіп одырғаннар* (ДН ЫА). *Итсе, пу имге хулах чітігленче тіп пазылча.*

ЧІТІДЕРГЕ [чітіт-] *иділ.* 1. Устыг идерге, хайырарға, пілирге. – Заострять, затачивать, точить. *Владимир Ильич аны пазарға истіг иде чітіт салған одыр* (П-о). *Час ит пол парып, аны, салыглап, хурударға тимненіп, пычахтарын чітіткен*. 2. Чахсыландырарға, чітіг идерге. – Делать острее, зорче, улучшать зрение, слух. *Пу көстікті кис чöріп, хараан чітіт! Аның соролдаңар сыбыранызын Митке истіп салған одыр, хулаан чітіткен ме, таң.* 3. Чахсыландырарға, пöзік арах синге кödірерге (тілні, чоохты, пас тоғызын паза ан. п.). – Улучшать, совершенствовать (красноречие, речь, мыслительную деятельность и т.д.). *Грецияда уғаа чибен омалыг кізі чуртаан, че аның илбек оратор полары килген, аннаңар күн сай талай хазында, оох тастарны ахсына толдыра сух салып, чоогын чітітчең. Ол туста «Таң Солбаны» литература пірігізінде араласча, пілізін пайытча, узын чітітче* (АТ). 4. Піреезінің чапчаң, чітіг поларына полызарға. – Содействовать живости, бойкости, активности кого-л. *Син ол ӱгретчіде ӱгредіг иртсең, тудынҷаң оңдайларыңны чітідіп аларзың. Күреске чöріп, чапчаңын чахсы чітіткен.*

ЧІҢЕҢ НИМЕ *адал.* Азых, ас-тамах, азырал. – Продовольствие, продукты, еда, пища. *Пидос, чіҷең ниме тимнеп, иб істінде хайдар-хайдар айлахтан чöр, чалбах идее ле тігдер-мындар сабыл тур* (ГТ Ч). *Стенеге хызылған шкафтаң чіҷең нименің аймағын сығарған* (ИТ).

ЧІҢІР *адал.* Özімнернің (астың) саап салған соонда халчатхан сабы. – Солома. *Маллар, хазаадаң сыхпин, тохпах ахсыларынаң чидер иде тастап пирген чіҷірні, теербен чіли, ораап парчалар* (ИТ КМ). *Чіҷірнең чапхан сарайда хоос ызыгас одырчатхан, «минің ойнаҷаң хустар даа мында чоғыл», – ол сағынған* (НД КЧ).

ЧІҢІРИРГЕ [чіҷіре-] *иділ.* Чачырирға (наңмырдаңар). – Накрапывать (о дожде). *Наңмыр чіҷіреп пастаан* (ДН ЫА). *Чіҷіреп, наңмырах тоолап парған, амды чолдағы тозын, підірең полып, арам илгек чіли көрінче* (СЧ АУ).

ЧОБАҒ *адал.* 1. Хыйал, улуғ пичел, ирееленіс. – Мука, горе, печаль, беда, несчастье, невзгоды. *Чобаг чох чуртаан кізі пар ба? Чуртазында көп чобағлар көрген кізі. Амико – минің чобаам!* (ШВ ЧОХ). 2. Майығыс, күссаа чох полғаны. – Изнеможение, усталость. *Чобаға пастырып, пір-ікі ле узубысхан. Аар чобаға даа пастырчатса, апсахтар, ипчілер иртенөк колхоз тоғызына парчалар* (ФБ ХЧ). 3. Маң чохха түскені, ниме-де идерге көстегліг сағыссырас. – Забота, хлопоты. *Майра ўлўкўнні чобаг чох иртірче. Хастада чуртапчатхан чонға Чобат көп чобаг идедір* (ДН ЫА). 4. Пірее ниме ўчўн төлег (полызығ паза ан. п. ниме ўчўн). – *уст., этн.* Плата за что-л. (помощь, содействие в чем-л. и т. п.). *Сўргінчілер килгенде, Чағбанай хыстарын нандыра пирібіскен, тутхынның ўчўн чобаг төлеп тур* (ЧТ). *Камотай ат чобаан хомай нимес төлеп пирген.*

ЧОБАҒЛЫҒ Сидік, ирееліг, илегліг. – Трудный, горестный, мучительный; имеющий горесть, мучения // трудно, горестно, мучительно. *Хан тузында ипчі улустың чобағлыг тоғыста полчаан прай даа чир ўстў пілче* (МТ). *Аннаңар ол прай пу күннерні иртіре Оғлах тағларның озариндағы аллыг сўл чазыларны ікі чобағлыг ніндеен* (ДН ЫА). *Ат мөңістің иң чобағлыг күннері ол ходырлабысханда полған нооза* (БФ ПТН). □ **Чобағлығның алнында чоон төге, чобалчатханның ўчўн чобал тур**. – Когда бревном беды придавлен друг, спеши помочь, забыв про недосуг (*букв.* Перед имеющим горесть большое бревно, переживай за того, кто переживает).

ЧОБАДАРҒА [чобат-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені иледерге, майыхтырарға. – Изнурять, утомлять кого-, что-л. *Алтанып мўнген адымны, адап сині, чобат парғам, удурлир, арса, тіп сині, поох чахайах апарғам* (НТ ВБ ЧЭ). 2. Пірее кізіні, нимені иреелирге. – Мучить кого-, что-л. *Айдоның сағызында ам даа ол пағда-сугда килген чобатхан ікі кізі* (КВ А). *Айна-чик хайран чонны илееде тус чобатхан, чібі-сиирін не халғызып*. 3. Кізіні, нимені ödірерге, чох идерге. – Убить, умертвить кого-л. *Чазыда чөрзе, сағыснаң саналып чобал чөрче нименің ўчўн ол ікі кізіні чобат салғаннарына* (КВ А). *Ол ікі кізіні чобат салғаннар* (КВ А). 4. Хорадып, чох идерге (ахчадаңар паза ан. п.). – Тратить, спускать (о деньгах и т. п.). *Атар-атпас ат ўчўн адачаам аниин чобаттым* (ХПА). *Тудар-тутпас хус ўчўн ічечеем аниин чобаттым* (ХПА).

ЧОБАЛАРҒА [чобал-] *иділ.* 1. Ирееленерге, пичелленерге. – Страдать, мучиться, горевать. *Карим апсах, оолааның чобал турғанын көріп, аны айап парған* (БТ МП). *Че, иркем-кинчім, Өкістең өкіс Өкізеем, кистең киреенче чуртап, көбөк инегні инелдім, көбөк чобағны чобалдым* (КН). 2. Сағыссырирға, сағыссырасха пастырарға. – Чувствовать, переживать страдания, беспокойство. *Пу кирекке пір дее чобалбин, чўрексінмин парчатхан кізі чоғыл* (ХА А). *Ол іди, сағысха тўзіп, чобалчатхан аразында, тасхар Көктірнің табызы истіле тўскен* (БТ О). 3. Тың майығарға, күс-саа чох поларға. – Изнемогать, уставать. *Кирі инейек өкіс оолғынаң чобалыбысхан* (ХН). *Миннең чобал парғаннар, че пўўн мин сірерні позыдыбызам* (ШВ ЧОХ). □ **Чобалзам даа, тапханым пар**. – Испытывая затруднения, приобрел (*букв.* Хотя я и мучаюсь, есть то, что я нашел).

ЧОБАЛЫС *адал.* 1. Чобағ, пичел, сағыссырас, муханыс, ирееленіс, пичелленіс. – Страдание, мучение, горе. *Прай ачии, чобалызы Артайның пір чирге чыыл парды* (ГК ХА Т). *Чікім хырлар алтында хысхының ах намачылары анда-мында чатхлаан, че пу даа истіг көрім чобалысты часхарбаан.* 2. Сағыссырас, сағыссырасха пастырғаны. – Обеспокоенность, переживание. *Анда хоптаныс, чобалыс чох полған* (ХА А). *Пу изі чох чобалыс ипчіні пір дее позытпаан.* 3. Тың майығыс, күс-саа чох полғаны. – Изнеможение, сильная усталость. *Чобалыс чох öскен кізі. Чобалыс көрчем, уйа-чўллерім тўсче.* □ **Ибдең сыхса – чобалыс.** – Пустишься в путь – начнутся хлопоты (*букв.* Когда выйдет из дома – переживание).

ЧОБАЛЫСТЫҒ Пичелліг. – Печальный // печально. *Харахтары алнында тоолас-хлапчатхан öң-пазы сырлыг тоғылахтар аразында Федяның чобалыстыг омазы көрін*

парчатхан (ДН ЫА). *Аймах-пасха хустар, сыыт тасхан на чіли, чобалыстыг ӱн чай тӱзе чӧргеннер* (ДН ЫА).

ЧОҒАР I *нареч.* Ӱстӱнзер, ӱстӱне. – Вверх, вверху, наверх. *Оолах хасты, чайхап-чайхап, чоғар тастабысхан* (БТ МП). *Туралар, кӱрдек көгістерін харалдырып, трубаларынаң хойыг көк тӱдӱннерін чоғар сығара чалап турғлапчалар* (КВ А).

ЧОҒАР II *послел.* 1. Ӱстӱ саринзар, ӧӧр. – Вверх. *Суғ чоғар парарға. Тӧс чоғар парчатхан* (ДН ЫА). 2. Суғ пазы сарина алдыра. – Вверх против течения реки. *Ағбан чоғар парып, пір улуғ пайға мал хадарарға* (ГТ Ч). *Пис чалаң: Сағдай, Тойоң, Тиртук, Пычон, Такан – Чобат чоғар парчалар* (ДН ЫА). □ **Хыныххан пӱӱр хыр чоғар ойлидыр.** – Пристрастившийся волк в гору бежит.

ЧОҒАРТЫН *нареч.* 1. Ӱстӱнзартын. – Сверху. *Чоғартын ӱбӱрерге. Чайғы ибнің хыры тыҷырас турча, кем-де чоғартын сайнаң сымалапчатханға тӧӧй* (СЧ АУ). 2. Суғ пазынаң, суғның ӱстӱ саринаң. – С верхней стороны населенного пункта; с верховья реки. *Хурун Ивановичнең Аҷис пӱлес тӱзер паста суғ чоғартын ин килгеннер* (БФ ТО). *Айас күннерде Уйбат чоғартын алыг, хыйанныг соох тың тартчаң* (ГК).

ЧОҒАРХЫ *пілд.* Ӱстӱндегі; ӧӧр орныхчатхан. – Верхний, находящийся вверху. *Чоғархы ааллардаң чалаңнар, хайзы хаңаалығлар килглепчеткені көрін сыххан* (ТМ ПТ). *Чыланныг аалның чоғархы саринда ғы хара суғ хазынзар улуғ частығлар пірееде чыылысчатханынаңар прайзы даа пілҷең, пірдеезінің киреғі халбаҷаң* (АС ХХТ).

ЧОҒЫЛ I *предик. сӧс.* Полчатхан туста пірее нименің, кізінің чох полчатханын таныхтапчатхан сӧс. – Предик. слово, обозначает отсутствие кого-, чего-л. в форме настоящего времени. *Аалда чағын арғызым чоғыл* (НТ ЧТ). *Мин, тигір кӱзӱрепчетсе, хорыхчам, аннаңар уйғу чоғыл* (НТ ЧТ). □ **Пӱӱр сан піле чоғыл, сағызы чох сӧс исте чоғыл.** – Волк в счетах не разбирается, дурак в советах не нуждается (*букв.* Волк не знает счет, глупый слово не слышит).

ЧОҒЫЛ II *кизег.* 1. Чох полчатханын көзітчеткен кизегес. – Отрицательная частица, соответствует по значению русс. **не**. *Хоортай, часнаң улуғ кізі, чоохтанар сӧстердең айанар чоғыл* (ДН ЫА). *Исчее чоғыл. Тынҷаа чоғыл.* 2. Пірее нимені паза ит полҷаа чоғын таныхтапча. – Выражает крайнюю степень исчерпанности чего-л., невозможность чего-л. *Хасхылар, пір чылғы хадарчызын чоо соғып, адын пылап партырлар тіпчелер, пір тымых, пір амыр чоғыл* (ДН ЫА). *Пӱӱннең иртсең, кирек тее чоғылзың* (АМ). □ **Чорға атха чол чоғыл ба, чой кізее чоох чоғыл ба?** – Разве нет дороги скакуну, разве нет слова лжецу? (*букв.* Иноходцу коню разве нет дороги, лживому человеку разве нет речи?). **Табырғы чортпаан тағ чоғыл, тарыхпин өскен ир чоғыл.** – Нет горы, по которой кабарга не бегала, нет мужчины, который бы не сердился (*букв.* Горы, по которой кабарга не бегала, нет, не обижаясь росшего мужчины нет). **Пулан чортпаан тағ чоғыл, пузухпин өскен ир чоғыл.** – Нет горы, по которой лось не бегал, нет мужчины, который бы не печалился (*букв.* Горы, по которой бегал лось, нет, не печалясь росшего мужчины нет).

ЧОДА *адал.* Азах чардығы (малларның кистіндегі азахтары), тізектең сығара табанға читіре. – Голень. *Олар пабалары килигенін көрзелерӧк, читкелеккӧк, чалғыс тураҷахтаң сыға салызып, чодалары хыырайызып, удур ойлазарлар* (КВ А). □ **Чап адай чодадаң хабар, чабал кізі чағадаң хабар** (БТ О). *Кем күстіг, кем чӱгӱрік, ол чода салдир* (КИ ЧХ). **Чохтың чодазы даа чуға, пайның палтыры даа халын.** – У бедняка даже голень тонкая, у богатого даже икры толстые (*букв.* Бедного голень его даже тонкая, богатого голень его даже толстая).

ЧОДЫМ 1. Чазыг, күс чох. – Вялый // вяло. *Э-экей, чоо ла син арғаассың, чуунмаан чодым сосхаҷах* (П-О). *Харындастар, чодым хыймыхтанызып, амырнаң сыға халғаннар* (ТМ ПТ). 2. Майың, маңзырабас, табырах нимес, хыймыран полбас. – Нерасторопный, неуклюжий, неповоротливый // нерасторопно, неуклюже, неповоротливо. *Чодым пала. Сынап таа, мындаг чодым кізі, ылҷырада тудыбызарын сизініп, Артай шоферны микелеп, чирге наплада пирген. Сарима көрерге дее чодым* (МТ ЧЧ).

ЧОЗА *адал.* Чир-чайаанда учурапчатхан хызыл сарығ өңніг сыр. – *кач.* Охра. *Сӱрігде парған чон Арбытта, Пізеліг хайада, тооза сӧӧктерінің таңмаларын хайада, чозанаң сиип, иртіпчедірлер* (ЧТ). *Хоостағы чоза ам даа көрінче.*

ЧОЗАХ *адал.* 1. Оңдай, кибір, амал. – Обычай, традиция, нрав, характер. *Омазы пасха ир кірді, чозағы пасха алып кірді, арға-чуртымда көрінді* (ХЧ). *Пар оларның аалда мындаг хомай чозах, киртінминчелер сағал өскелек чонға* (КГ ХА Т). 2. Хазна чаратхан оңдай. – Закон. *Че чоннар аразындағы чозах хоостыра парламенттер чаратхалах чӧптезіглер саналчалар* (ХЧ). *Конституцияда чозахтар көп, че оларны орта оңарып алҷаа кирек.*

ЧОЙ Алаахтырчатхан кізі, тайма ниме чоохтаҷаң кізі. – Лжец, обманщик // лживый, обманный // лживо, обманно. *Синзер чағын даа чӧрерібіс килбинче, син чойзың* (Ч Т). *Хара харахтарында сала даа чой ниме чоғыл* (ТМ ЧЧ). □ **Чой полғанҷа, оғыр поларға, оғыр полғанҷа, öл пararға.** – Лучше быть вором, чем лгуном, но лучше умереть, чем быть вором. **Чойның чолы хысха.** – У лжеца дорога коротка. **Чойның харағында сӧп чоғыл, кірбігінде кір чоғыл.** – Лжец над клятвою пролил слезу, ловко врет – ни соринки в глазу (*букв.* В глазу лжеца нет соринки, на его реснице нет грязи). **Чой полған кізі оғыр идедір.** – Лжецу украсть к лицу (*букв.* Лжецом бывший человек делает воровство). **Ізенген тағда аң чох поладыр, ізенген кізі чой даа пол парадыр.** – Понадеялся на гору, а там зверя нет, как себе, соседу верил, но подвел сосед (*букв.* На горе, на которую надеялся, не бывает зверя, человек, на которого надеялся, тоже лживым бывает).

ЧОЙЛАНАРҒА [чойлан-] *иділ.* Тайма, сын нимес чоох чоохтанарға, алаахтырарға, хаңыртарға. – Лгать, обманывать, говорить неправду; оболгать. *Аҷазының тарынҷах ӱнін ис салып, Миргенек, туртух парып, чойланыбысхан* (ИТ КМ). *Командир сизін сыххан: Старков Илья, полған на ай линияа сыхса, чойланча, пірееде хорығыбысча* (ИТ). □ **Чойланыбысса даа, ниме алып алар-зың.** – Соврет – недорого возьмет (*букв.* Если даже соврет, что возьмешь). **Чойланып, чорға адың алғам ма, чоон піснең хулағың ӱтеем ме? –** Разве, обманывая, твоего скакуна забрал, большим шилом [тебе] уши прокалывал?

ЧОЙЫРХАС I *адал.* Чалған чӧргені, сыыға кіргені, пірее кізінің көңнін толдырып, чӧпсіндіргені. – Лесть, лицемерие, угодничание, заискивание, лебезение. *Чир ӱстӱнде чойырхас парын пілбинчеткен Көктір* (КС Т). *Килін парда, хайдаг чахсы, суг позы килче, – чойырхаснаң чайылча ол ипчі.*

ЧОЙЫРХАС II Көйтіктеніп, пасха кізее сын хайиин көзітпин, аны алаахтырып, позының көңнін, сағыстарын толдырчатхан кізі; чораа. – Лицемер, льстец // лицемерный, льстивый // лицемерно, льстиво. *Аның чойырхозы, аалдағы тоғысчы чонны нимее салбинчатханы пу іле пілдірген* (ГК ХА Т). *Пу чыылысхан чоннаң иссем, пайаагы Ивандаев теен кізі чойырхостарға уғаа хынҷаң кізі полтыр* (ФБ П-А). □ **Чойырхас прай нимее читче.** – Льстец всего добивается (*букв.* Льстец всю вещь достигает).

ЧОЙЫРХИРҒА [чойырха-] *иділ.* 1. Чалған чӧрерге, сыыға кірерге, пірее кізінің көңнін толдырарға, чӧпсіндірерге. – Льстить, лицемерить, угождать кому-л., лебезить перед кем-л. *Пастыхтарға чойырхирға, мында улуғзырхирға тілің арғамҷы ла осхас узун* (НТ Д). *Хара хус тайың, – чойырхапча, – ӧдіске ахча пир, а, хатыма кип ал пирерге* (ИТ Т). 2. Ээзіне өрініп, аның ибіре чӧріп, хузуриин пулахтадып, чахсы көңнін көзідерге (адайдаңар паза ан. п.). – Ластиться (о собаке и т. п.). *Хаҷан ол иб-чуртына чағдап килгенде, аны пастағызын адайы, чойырхап ала, удурлаан* (СА ЧХЧ). *Камак аттыг чоон пора адай ам, кил, чойырхап тур, кізілернің холларын чалғап тур.*

ЧОК-ЧОК *хыйг.* Сосханы алай сосха палаларын хығырчатхан сӧс. – Возглас, которым подзывают свинью, поросенка. *Тасхар иб ээзінің «чок-чок!» чоохтанчатханы истілген. «Чок-чок» сӧсті иссем, хатхырарым килче.*

ЧОЛ *адал.* 1. Чорыхха чӧрерге иділген орын. – Дорога, путь, трасса. *Улуг чолҷа амды Айдобынаң Торка пірсі чазаг, пірсі*

чалаң чоохтазып килчелер (КВ А). *Хаарған ыырҷыларға пістің чирде оң полбазын, хайызып айланар чоллары оларның туйухтал пар турзын* (БФ ПТН). 2. Чорых. – Путь, дорога, путешествие. *Самдар ағанаң Күдет чолғох тыхтаныбысханнар* (БФ ПТН). *Аннаң пеер пу тастың алтынзар чол чӧрчеткен кӧп кізі харахсынарға күстенген полар* (СА ЧХЧ). 3. Аллар, городтар, кізі чуртапчатхан орыннар аразында палғалысха иділген орын. – Путь, дорога, средство сообщения. *Кии чоллары. Оларға палғалысчаң чоллар читпинче.* 4. Көстег. – Путь, линия, направление. *Че пістің ынархас чолыбыс ипчі алған туста арон, ікі чарыл чӧрібіскен* (ГТ Ч). *Анзы чағын даа чоғыл, чуртаста позымның чолымны таап алғам, хыйа парбаспын тіптір* (АС ХХТ). 5. Пазылған искірігде пір сиг хоостыра орныхчатхан сӧс, танығлар изерізі. – Строка. *Тахпахта тӧрт алай ба сигіс чол полча. Пу кибелісте чибіргі чол.* 6. От саапчатхан кізінің алай машинаның соонда халчатхан орын. – Прокос. *Поғда ипчі артысчатхан чол чалбаанаң иреннернин дее асча. Наа тракторның соонда халчатхан узун чол иптіг иде кӧгерчеткен.* 7. Суғ ідізі. – Русло. *Улуғ кӧртіктер алтынҷа наа чол салыл партыр. Ӧӧнінде олар суғ чолынҷа парҷаңнар (орыстар – Сибирьзер)* (ХЧ). 8. Кемнің алай нименің чӧрчеткені. – Путь, дорога, орбита, траектория. *Чирнің чолы Күн ибіре бе? Олған тустағы чолларҷа чӧріп, ыраххы позымны тың чохсынчам* (ВМ КС). 9. Кізінің айазындағы сиилчеткен чыырбас. – Линия (на ладони, подошве). *Пілектегі чол. Хол чолын кӧр сыххан. Айадағы чолларны пастап кӧрібіскен, анаң кинетін не чодазын сыйби тартхан.* 10. Кізі чуртазы, аның оңдайы. – *перен.* Жизнь человека, её течение. *Апсахтың иргідегі чуртаан ирееліг чолын істес пар килген* (ИК ЧЧ). *Амды пілчем, айа сабызы пірееде кізее ікі хатап наа чол асчаттыр* (НК ХХ). 11. Харах алтындағы харамзых істер. – *перен.* Круги под глазами. *Харахтарының алтында хара чоллар сиил парыбыстыр* (АХ). *Сырайында андағ даа хорғыстыг хара чоллар кӧрінминче.* 12. Өӧ хоостыра пасхалалчатхан, сиге төӧй чардых (теерде, тӱкте паза ан. п.). – *перен.* Полоса (на шкуре, шерсти и т. п.). *Хоор, учазында хара чоллар сиил парған тӱктіг аңыҷах салааларҷа чапчаң атых чӧрген* (П). *Тігі ах адайны кӧрчезің ме, пилінде хара чоллар харахха тасталча.* 13. Марығласчаң, самолеттар ӧӧрлеҷең орыннарда алынҷа таныхталған, кӧзіділген кизек орын. – Дорожка, в спортивных сооружениях и на аэродромах: специально оборудованная полоса земли (для бега, взлёта). *Чӱгӱрҷең чол. Ӧӧрлеҷең чоллар. Бассейнде 10 чол пар.*

ЧОЛАБИТ *адал.* Постың алғыстазын, изеннескенін пасха кізізер чоохтап ысханы. – Привет. *Часканаң толдыра тыхтан салған тура, ӧрчіліг атааннаң, чолабидін ысча* (НД К). *Айтина Капитосовнаа андартын тоғызынаҷар чапсых тылаастар күннің не пазарбын, тидір, пірер тетрадьха толдыра чолабиттер ызарбын* (КГ ПАО).

ЧОЛАМИ *нареч.* Чолҷа парчатхан озынаң, чолда. – По дороге, попутно. *Анфиса малдағы, Апанис трактор бригадазындағы тоғыстардаҷар хабарлазып, чоох ӱзілбинчеткен чолами* (ХА). *Чолами машиналар, бульдозерлер, экскаваторлар учурап одырча* (МЧ КЧ).

ЧОЛАХТАЛАРҒА [чолахтал-] *иділ.* Ніске чол, сиг салыларға, пӱдірілерге. – Прокладываться, образовываться (об узком пути, дорожке, линии). *Тубанныг кии истіг амырда чолахталча. Хойыг от аразында наа чулат чолахталчатхан.*

ЧОЛАХТАНАРҒА [чолахтан-] *иділ.* Ніске чол, сиг чіли пӱдерге. – Прокладываться, образовываться (об узком пути, дорожке, линии). *Аны тігені чох, арыг ах хар чолахтана көрінчеткенінең не танып табар* (КВ А). *Аның көксінең ніскеҷек чолахтанып хан сығыбысхан* (МТ).

ЧОЛАХТИРҒА [чолахта-] *иділ.* Ніске чол саларға. – Проложить дорожку. *Суғ ідӧк килче, хыстар прай постары ӧтікклеп парған, суғдаң алысчалар – хайзы күрҷектіг пасха чирзер ағар иде суғ чолахтапча* (СЧ АУ). *Хуруғ отча, от чолахтаза, ағас туралар ӧртке пір-ікі ле хабылчалар.*

ЧОЛАХТИ *нареч.* Ніске чол чіли. – В виде полоски, дорожки. *Азых чирлерҷе хар ӱстӱнҷе чолахти хар тозыны сӱрісклеп пастаан* (ИК МН). *Пулут тарап парза, тағның*

хабырғазы тиксі тоғыр чолахти хызыл парғаны, анда турғлапчатхан пір-ікі тураҷахтар іле көрін килчелер (МЧ А).

ЧОЛЛАҒҦЫ *адал.* Чол көзітчең кізі. – Проводник. *Хастым чоллаҷы полар* (ДН ЫА). *Аның чоллаҷызы чшит оол, ол, мында вузты тоозып алып, курстарға ўгренерге кіріп алтыр.*

ЧОЛЛАЗАРҒА [**чоллас-**] *иділ.* Пірее кізінің, нименің парған чолын табарға. – Искать, следить за кем-, чем-л. *Чол парижаннар, тайғадаңар, одыңнаңар ундуп, алыптарның чаалазып-кўрезіпчеткеннерін чолласчаңнар* (КГ ПАО). *Хайдар парғанын, хайдар кіргенін пілбин турған, хайдар чоллазарын пілбеҷең* (ХЧ).

ЧОЛЛАНАРҒА [чоллан-] *иділ.* Іс халғызарға. – Оставлять след, дорожку. *Сооларында амыр киидe ах тозын чоллан халған* (ДН ЫА). *Ўр дее парбин, оларның пірсінің соонда ідёк хазыр тўдўн чолланған* (КИ ЧХ).

ЧОЛЛИРҒА [чолла-] *иділ.* 1. Чол идерге. – Делать дорогу, бороздить, прокладывать канавки, направлять воду в нужном направлении. *Суғны чоллирға. Амох сыныхтабызам, орта чоллап салғазың ма? Аның чоллап салған орығын «Маңан ат чолы» тіпчелер* (ЧТ). 2. Чол көзідерге, орта чол таап пирерге, көзідерге. – Указывать дорогу, путь, направлять кого-л.; проводить какую-л. линию. *Опан, учураан чорыхчы чол сурғанда, прай чоллап пирген. Пу пічікте улуғларыбысты чоллап көзітпинчем* (ХЧ). 3. Нимені істезерге, ізі-тўбіне тўзерге, тўптестірерге. – Проследить, проанализировать, расследовать что-л. *Аннаңар мин көрген нимені прай чоллабысхам* (ФП П-А). *Геннадий Петрович мында даа чідірінминче, прай чоллап одырча* (ХЧ). 4. Изерістіре чоохтирға. – Последовательно рассказывать, пояснять что-л. *Алып кізі хайди махачы чааласчатханын кізілерге ипти-тапти чоллапча* (ПС КА). *Анаң оларзар чағын пастыр килген, чалахай изеннескен, кем полчатханын, ноға сомға суурғанын прай чоллап пирген* (АС КА).

ЧОЛЛЫҒ *пілд.* 1. Чорыхха чёрерге иділген орынның. – Имеющий дорогу, путь, трассу, с дорогой, путем, трассой. *Пісті сидік чоллыг чорых сағыпча. Чорыхчылар, пиріктер, оймах-соғыллар пар чоллыг орынға читкенде, тохтабысханнар.* 2. Чорыхтыг. – Имеющий путь, дорогу, путешествие, с путем, дорогой, путешествием. *Узах чоллыг тоғызына тимненче. Чорых чёрчеткеннері пілчелер, аймах-пасха чоллыг чёрістер пол парча.* 3. Аллар, городтар, чуртапчатхан орыннар аразында палғалысха иділген орынныг. – Имеющий путь, дорогу, средство сообщения; с путем, дорогой, средством сообщения. *Халғанҷы ікі чыл аразына хазнабыста иң чахсы чоллыг ўс город адалды: Тюмень, Майкоп паза Белгород* (ХЧ). *Турлағлар аразы чоллыг ба?* 4. Көстег пар. – Имеющий путь, линию, направление; с путем, линией, направлением. *Чидіге читкені аймах-пасха чоллыг полча. Чон сағызында чуртас чоллыг полтыр.* 5. Пазылған искірігде пір сиг хоостыра орныхчатхан сёс, танығлар изерізі пар. – Имеющий строку, со строкой. *М.Е. Кильчичаков пасхан тёрт чоллыг кибелістернің чыындызы сыххан* (ХЧ). *Тахпах тёрт паза сигіс чоллыг полча.* 6. От саапчатхан кізінің алай машинаның соонда халчатхан орын пар. – Имеющий прокос, с прокосом. *Наа техника чіміг містіг, аннаңар сабындызы ипміг, арыг чоллыг. Ир кізінің саапчатханы сіліг, чалбах чоллыг.* 7. Суғ ідізі пар. – Имеющий русло, с руслом. *Наңмырлар соонда чуладыбыс наа чоллыг пол партыр. Суғ тасханда, ідізі алыс парып, наа чоллыг пол парған.* 8. Кемнің алай нименің чёрчеткені пар. – Имеющий путь, дорогу, орбиту, траекторию; с путем, дорогой, орбитой, траекторией. *Игірпўгір чоллыг чалын тигірні кискен чіли пілдірген. Наа чылтыс наа чоллыг полча полар.* 9. Кізінің айазындағы сиилчеткен чыырбастыг. – Имеющий линию (на ладони, подошве), с линией (на ладони, подошве). *Цыган ипчі, холын көрглеп, тутхлап, наа чоллыг орын таап алған. Теері пўкўлее сарғал парған одыр, че айалары хызыл чоллыг көріптір.* 10. Кізі чуртазы, аның оңдайы пар. – *перен.* Имеющий жизненный путь; с жизнью человека. *Кізі чуртазы аймах-пасха чоллыг, хынзаң, чахсы чолча парыбызарзың. Ол ирееліг чуртас көрген, аар чуртас чоллыг кізі.* 11. Харах алтындағы харамзых істер пар. – *перен.* Имеющий круги под глазами;

с кругами под глазами. *Узубаза, харах алты хара чоллыг пол парча. Сырайы хара күрең чоллыг, ар парған, үгзалых чаҷын чіли көрінче.* 12. Өө хоостыра пасхалалчатхан, сиге төөй чардых пар (теерде, түкте паза ан. п.). – *перен.* Имеющий полосу (на шкуре, шерсти и т. п.), с полосой (на шкуре, шерсти и т. п.). *Түлгүнің хузурии ах чоллыг полтыр. Нымах хоостыра, аба көрікті тырбахтабыстыр, аннаҷар пилі чоллыг пол партыр.* 13. Марығласчаҷ, самолеттар өөрлечең орыннарда алынҷа таныхталған, көзіділген кизек орынныҷ. – Имеющий дорожку (в спортивных сооружениях и на аэродромах). *Чалбах чоллыг аэропорт. Горно-Алтайскта 25 метрліг, 4 чоллыг бассейн* (ХЧ). *Анда узуны 25 метр суғҷа чүсчең төрт чоллыг бассейн, фитнес-зал, тренажёрлар залы паза даа пасха кирек пөліктер пар* (ХЧ).

ЧОЛҶЫ *адал.* 1. Чолҷа хада парчатхан кізі. – Спутник. *Миннең тоғыр наа чолҷым, холларын столыҷахха сал салып, вагонның абыдызына чайхалып одырған* (ХА А). *Улуғ частығ чолҷы чуртазында көп ниме көртір, көйее чалғаптыр.* 2. Чорыхха сыххан кізі. – Путник. *Аал тастынзар иде орайлат салған чолҷының хаҷаазы тадырапча* (СЧ ПТ). *Чолҷызы танызарға хынмаачыхтанча.* 3. Чирнің аймах пулуҥнарынҷа чөрчеткен кізі. – Путешественник. *Чолҷы Сенкевич чорыхха тимнен парча. Н. Ф. Катанов – саблығ тілҷі, этнограф паза чолҷы.* 4. Көстег пирчеткен кізі. – Предводитель. *Күстіг чолҷы. Мындағ хыйға чолҷыбыс парда, чалтырама чидіглерге чидербіс.* 5. Чол хонии тоғынҷызы, чолны тыхтапчатхан, көрчеткен кізі. – Дорожник. *Чолны алғыдыбызар үчүн, чолҷылар амды чол хыриндағы ағастарны чилегелерінең хада хыйа алчалар* (ХЧ). *Чолҷыларның устағҷызы Хакасия пазын, чол паза сайбалбас тіп, ізендірген* (ХЧ).

ЧОН 1. Пір хазнаның кізілері, чуртағҷылары. – Народ // народный. *Россия Федерациязының чоны. Чоннаң хада чуртазаҷ, чирің аллығ полар* (АТ). 2. Тіл, тархын, культура, психология, орныхханы хоостыра пірігіске кірчеткен кізілер. – Нация // национальный, народ // народный. *Аны сірерге сыйлап пирдім, аарлығ чоным, хара пастарым* (ПБ ТЧЭ). *Амды ол мында, позының чонына пазох часка-өрініс сыйлап турар* (СА ЧХЧ). *Чон кибірлері.* 3. Кізілер. – Люди // людской. *Піс амыр чонмыс, ағаҷ, амыр, апар ибінзер, – ноға-ноға іди, сурынғанына санағ пирбин, чоохтанған Федор Павлович* (ДН ЫА). *Хакас аалларында олаҷай чон андағ-мындағ сағыс тутпинча, кізее киртінҷек улус* (ДН ЫА). 4. Чуртағҷылар. – Население, жители. *Ээзі мындағы чоннаҷ ат үстүнеҷөк изеннезе тартты* (БФ ПТН). *Түрчедең чон, хыҷанназып, кизекти-кизекти чыылызып, тарас сыхханнар* (КН КХ). 5. Туған-чағыннар. – Родственники. *Чоны пайрамныг иирге илееде чыылтыр. Туған чонның өрінізі пу чир нимес.* 6. Піреезінең хада килген кізілер, чолҷылар, пос кізілері. – Попутчики, свои люди. *Тилтелер ойып алып, чоным, палаткалар турғысхлап, чіт пардылар істінде* (ТЮ МОХ). *Пу арада, пос чонымнаҷ хада ла полып, пасхаларынаҷ таныспаам даа.* ◊ **Хара пастығ чон.** – Черноголовый народ. **Албаты чон.** – Народ-данник. □ **Чонға чоох полбазын.** – Пусть не будет разговоров (*букв.* Народу пусть не будет разговора). **Чоннаҷ күстіг ниме чоғыл.** – С тех пор, как создан белый свет, сильней народа силы нет (*букв.* Народа сильнее вещи нет).

ЧОҢНАНАРҒА [чоҥнан-] *иділ.* 1. Көксирге, хоптанарға. – Выражать упрёк, жалобу, неудовольствие. *Сай хат, тайызына чоҥнанып, изі чох чоохтарынаҷ чыылған улустың көҥнін түзірген. Ізік хыринда, өдігін суурып, илееде чоҥнанған* (АХ). 2. Кізее ізенерге, кізее артарға, пірее пасха кізее нандырығны салыбызарға. – Надеяться, рассчитывать, взваливать свои заботы на кого-л. *Олар – ынаг семья, пірсі пірсіне чоҥнанмас, соона салдырбас* (ХЧК). *Ораписке чоҥнанмин, тойны позым салчам, – чоохтаан Маниса* (НТ ТК). 3. Сылтанарға, ниме итпин, сылтағ табарға. – Отговариваться, находить повод, причину для отговорки, обвинять, взваливая вину на другого. *Че ол амды адына чоҥнанған: хара ат чазаҷ, побыланҷых, сеектенҷік, суғлух пілбинче, хомуды иргі, сіреезі ірік...* (БФ ТО). *Паза часхыда тайым пазох хой туурына хығырып килзе, азах-холнаҷ тепкленіп, улуғ даа ахча молҷапчатса, пар полбаспын, пірее*

нимее парбасха чоңнаныбызарбын, тоғызы уғаа аар полтыр (ЛЧ).

ЧОО *нареч.* 1. Тың, уғаа. – Очень, сильно. *Оолахтар, аарның учухханына чоо өрін парып, ахсыларын азып, көр турғаннар* (БТ МП). *Түүзіҷекке тееріп алған чистегін ибзер читіргеніне іҷезі чоо өрінче* (ХА А). *Ирткен чылда, чайғыда, Арсан хонҷыхтың улуғ хызыҷаа пазынаң чоо ағырыбысхан* (БТ О). 2. Пирілген синнең иртіре, көп. – Чересчур. *Чоо өрінерге. Аннаңар уҷам Торна ирепчінең чоо тартысчаң* (НК ХХ). *Іди чоо өрінмеҷең, хатхырбаҷаң, тохтаттах!* ◊ **Чоо сабарға.** – *эвф.* Убить (*букв.* Сильно ударить).

ЧООН *пілд.* 1. Симіс. – Толстый. *Чоон тадар, кір киліп, Арина Петровназар хази көрібізіп, позының тілінең ниме-де чоохтанғлап, апсахты төрдегі туразар кир чөрібіскен* (ДН ЫА). *Чоон хыс, тузахтағы ат чіли, іскер сегіре түзіп, ползар күзүри ле халған* (БТ О). 2. Килкім, поғда. – Крупный, большой. *Парзам, отахта пір дее кізі чоғыл, килглебиндірлер, чалғыс ла чоон, пора, сарығ харахтығ адай отахты хадарча. Сопрон чоон күрең сырайлыг, көк харахтығ оол* (НТ ЧТ). 3. Улуғ. – Большой (о размере). *Мының соонда іҷелері інек пазын оохтирға кірібіскен, пас тоң полтыр, чоон даа пычах аны албаан* (БФ ПТН). *Аннаңар Охчын апсах, инейеене чоон арах төгелерні түзір пиріп, хайдар парарын сағынып ала, ограда ізиинзер пастыр сыххан* (СЧ ПТ). 4. Тың истілчеткен, ніске нимес, хоолапчатхан (үннеңер). – Низкий, басистый (о голосе). *Чоон табыс. Көктір, хазыр чоон үнінең үріп, ойлабох чөрген* (НК ХХ). ◊ **Чоон пурун.** – Дубонос (птица) (*букв.* Большой нос).

ЧООННИРҒА [чоонна-] *иділ.* 1. Симірерге. – Полнеть. *Андада пичезі пастағызын на көр салған: иді чооннабыстыр. Сині илееде тус көрбеем, таныбас иде чооннап партырзын.* 2. Чоон, улуғ, килкім поларға. – Утолщаться, становиться крупным. *Оолның тамырлары чооннапчалар. Мойнах чооннабысхан, «ыр-ыр-ыр» тібинең, Тозыраахты айғахнаң саап сыхча* (АХ Х). 3. Позында пар поларға. – Беременеть. *Чооннабысхан ипчі. Пістің чеенібіс чооннабыстыр, сырайы чазыг көрінче.*

ЧООСТАЛАРҒА [чоостал-] *иділ.* 1. Чылғайах, ілчір, чапсынҷах поларға. – Быть скользким, липким; *прост.* склизким, клейковатым. *Тіл, тістерге тееп, чоосталған* (БФ ТО). *Хапта одырчатхан пағаның тееріне холы чоостал парды.* 2. Тоғылахтанарға (кірдеңер). – Скатываться (от грязи). *Тирлеп парған соонда идінде кір чоосталған. Пилін чысхлап, хычып, илееде кір чоосталча.*

ЧООХ *адал.* 1. Тузаланыстағы тіл. – Речь, звучащий язык. *Амды пүүнгі хакастарның чоогы Москвада, Ленинградта истілче* (ЧП). *Вия Васильевна искірігчінің чоогын өнетін тиріглерге пасча, анаң аны тиксі көрче.* 2. Тіл алызии. – Разговор, беседа. *Артых-пузух чоох таа чох прай ниме пілдістіг* (АТ). *Плакой, плакой... Хомай, хомай, – ағаа удур «орыстап» сіренген чоохтаң хуруг халбас Олча тіп ипчі* (КН КХ). 3. Пірее полған нимедеңер искіріг. – Рассказ как словесное изложение каких-н. событий. *Айдоның, сағынып, түүліп чөрҷең чобағларын Торка ла, төөле түбен-пасха чапсых чоохтар, хормачы чоохтар чоохтағлап, өріндіредір* (КВ А). *Аның чоогын искенде, Ойаңның тасхаҷахти чіли хызар парған харахтары сала соогааннар* (КИ ЧХ). 4. Чоохтанҷаң оңдай. – Манера речи, характер произнесения, говор. *Хакас радио тоғынҷыларының чоохтары өтіг, сіліг. Мин пастыхтың чоогын піл полбинчам, пілдізі чох.* 5. Орындағы тіл. – Говор, местная разновидность диалекта. *Пазадағыларның чоогы. Син оларның чоохтарын хайди піліп алчазың?* 6. Чоохталған ниме, алынҷа чоохтағ. – Выражение, фраза. *Ол чоох сах андох поза паг тутчатхан иреннің хулахтарына кірген* (ДН ЫА). *Хаҷанох сөспекке айлан парған чоох* (АС КА). 7. Хоос литератураның жанры, улуғ нимес хоос чайаачы. – Рассказ (жанр художественного произведения). *Чоннар аразындағы Махмуд Кашгаринің адынаң IV чоохтар марии 2016 чылда пасталчатханы чарлалча* (ХЧ). *Мин, Ис пилтіріндегі школада кічіг класстарда ўгренчеткенімде, чоохтар пазарға пастаам, литература кружогына чөріп, «Ленин чолы» газетаның «Тас оолах» пулуҷазынзар улуғ нимес чоохтар пасчаҷмын* (ХЧ). 8. Чыылған чонға сағыс читіргені. – Выступление, речь. *Ана андада Күгдүр*

Ағбай пу нанҷы армиязынаҥар чоох пастабысхан (ТМ ПТ). *Анаҥ ол, адай ӳрчеткеніне алҷаастаныбызып, чооғын тохтадыбысхан, ізіксер пас сыххан* (БФ ПТН). 9. Тылаас, чой хоп. – Разговор, сплетня, слух. *«Синнеҥер аймах-пасха чоохтар чӧрче», – сыдаспаан Кабрил. Аал істінде ӧҥ-пазы чоохтар пірсі пірсінең табырах тарас сыхханнар* (ДН ЫА).

ЧООХТАЗАРҒА [чоохтас-] *иділ.* 1. Удыртӧдір тіл алызарға. – Разговаривать, беседовать друг с другом. *Оларның оҥдайын Федор Павлович пілче, ол чоохтассын пу апсахнаҥ, – піп сағынча* (ДН ЫА). *Кӧнізінең, харахтаҥ харакха Казан Устиновичнең чоохтас көрерге кирек* (ИТ). 2. Нанҷылазарға, ынағлазарға. – Поддерживать отношения, общаться с кем-л. *Ам, ікӧлең халғанда, кирек аринҷа пасха: Гриша чоохтазарға тың хынча, че пастирға сӧстер табылбинчалар* (СЧ АУ). *Мин синнең паза чоохтаспаспын, оорли ла полчазың.* 3. Піреезінең кӧӧленізерге. – *перен*. Дружить (о парне с девушкой). *Саҥай даа чиит оолнаҥ танызып, чоохтас чӧрим, че мында пістің хыс араласпазын* (ТМ ЧЧ). *Синің чоохтасчатхан оолғың пар ба?* 4. Піреезінең хада чӧптезерге, пір чарадыға килерге. – Договориться с кем-л. *Чоохтазарға параргға. Хайди чоохтасхабыс, ідӧк ит салдыбыс* (И). *Андада хырыс-табыс сығарбасха чоохтас салғабыс хайза*. 5. Пірее кізіні, нимені ӳзӳрерге. – Обсуждать кого-, что-л. *Прайзы даа хапхланып алдылар, ам киҷеегі киректі чоохтас сыхтылар. Эдӧттің аргыстары, тутхынға хайди чӧргеннерін чоохтазып, хаспаннары сала чарылбаанҷа хатхырызып одырлар* (БТ О). □ **Пазағы чылға ізес чох – чоохтас салза, ол чахсы.** – Зачем оставлять на завтра то, что можно сделать сегодня (*букв.* На следующий год надежды нет – если договориться, это хорошо). **Мал танысча чыстазып, кізі – чоохтазып.** – Скотина знакомится, обнюхивая друг друга, человек – в ходе разговора (*букв.* Скот знакомится, нюхая друг друга, человек – разговаривая друг с другом). **Тіл пастыра танызарға, чоох хоостыра чоохтазарға.** – Разговаривая, знакомиться, разговаривать благодаря разговору (*букв.* Посредством языка знакомиться, через разговор разговаривать).

ЧООХТАЗЫҒ *адал.* 1. Тіл алысханы. – Разговор, беседа. *Анық тудынчатханы теен осхас: чоохтазыг тоозыл парды* (ИТ). *Хаҷан школа тоозар тус чит килгенде, ӳгренҷілер аразында хайдар парардаҥар ла чоохтазыг* (АС ХХТ). *Ол піснең киртістіг чоохтазыг апарча.* 2. Хайдағ-да пӧгіннең сағыс, чоох алысханы. – Переговоры. *Чоохтазыгда араласхан уезд милициязының пастыгы* (ХЧ). *Россияның президенті Владимир Путиннің чоогынаҥ, Курил олтырыхтары Россияның чирі полча, че Москва Токионаҥ чоохтазыглар апарарға тимде* (ХЧ). *Хайди таныхтапча Кремль пресс-службазы, чоохтазыг апарардаҥар пастағнаҥ Берлин сыххан* (ХЧ). 3. Чоохтас полбинчатхан тілнең чоох алысчаҥ кинде. – Разговорник. *Орыс-хакас чоохтазыгны О.П. Анжиганова, О.В. Субракова, Л.П. Топоева чарыхха тимнееннер. Орыс-хыдат чоохтазыглар пісте ам даа садылбинчалар.*

ЧООХТАНАРҒА [**чоохтан-**] *иділ.* 1. Чоохнаң тузаланарға; чоохтас полар оҥдайлыг поларға. – Говорить, пользоваться, владеть устной речью; обладать способностью речи. *Саша – прай ниме пілерге харасчатхан оолағас, ол, чахсы чоохтан полбаза даа, улугларнаҥ тіл алызарға пілче* (ХЧ). *Чоохтанмаҷаҥ – ӳрҷең* (ТЮ МОХ). 2. Хайдағ-да тіл пілерге. – Владеть каким-л. языком. *Апсах, арыг даа полбаза, орыстап сала-сула чоохтан пілчеткен, аннаҥар ыстыг ибде, сала чал сығарып кӧйчеткен от хазында, пу орыстарнаҥ тіл алызып пастаан* (ДН ЫА). *Кӳстенчеткеннері ӳгреніп алчалар, пастағызын сала-сула чоохтанған ползалар, айдаҥ айға чахсы чоохтан сыхчалар* (ХЧ). 3. Пірее сағысты чоох пастыра читірерге. – Говорить, выражать словесно мысли, мнения, сообщать (устно или письменно). *Пілдізі чох чоохтанарға. Апсах, нымзах маймахтарынаҥ ибнің чир полын сызырта пастырғлап, чабызах стол тимнеен аразында чоохтан чӧрче* (ДН ЫА). 4. Постың сағызын читірерге. – Высказывать мнение, суждение о ком-, чем-л. *Франция президенті Эмманюэль Макрон*

паза Еврокомиссияның кнезі Жан-Клод Юнкер США-ның хаалағларынаң тоғыр чоохтанғаннар (ХЧ). *Чоохтан алай одыр сал!* (БФ ПТН). 5. Пірее нимені адирға. – Произносить что-л. *Іди, «Хыылада-соолада сарнап пирбес пе!» сёстерні чоохтанып, Алтай аймаандағы Аршаннар аалынаң килген «Саңыҷах» ёме «Очыхтыг хазан» паза «Төреен чирім» ырларны толдырған* (ХЧ). *Хабың ахсын сис, хабарың хахта, чүгің сал, чоогың чоохтап одыр, истіпчем! – андар кизе көре чоохтанған Хоханах аға* (КИ ЧХ). 6. Піреезіне хайдағ-да нимее хыныхсыбинчатханын читірерге, көксирге. – Выговаривать кому-л. за что-л. *Позырахта ай-пораан түскен үчүн, оолғына чоохтанған. Олар, чол сыхханнаң пеер, оңдайли пір дее чоохтаспааннар, хырызып, удур-тёдірге чоохтан на турғаннар.*

ЧООХТАНЫС *адал.* 1. Чоох алысханы. – Разговор. *Ол арада ізік ётіре чоохтаныс чит сыххан* (ДН ЫА). *Аның сумказынзар чалахай чоохтаныснаң пір туста товар «түсче»* (ЛЧ). 2. Тапсағлар адааны, чоохтанғаны. – Произношение. *Чоохтаныс аппарады. Чоохтаныс органнары. Логопед чоохтанысты тыыдарға кирек тіпче.* 3. Чоохтанҷаң оңдай. – Манера речи. *Чоохтанызыма чёпсінминчем. Чоохтанызынаң искенде, көксін хысчатхан осхас Сабистің* (ДН ЫА).

ЧООХТИРҒА [чоохта-] *иділ.* 1. Ниме-де піреезіне чоох пастыра читірерге, искіреге. – Говорить что-л., рассказывать о чем-л. *Абыс орыстап чоохтаан соонда, кнес тілбестеп сыххан* (МТ). *Сынын чоохтаза, прайзы даа хапхланып алдылар (пілбес чатханнаң пасхазы), че күрең ат ла пағайахча суғда тур салған, позы, тізең, чылан оттарзар, хыҷаланып, көр турған* (ДН ЫА). 2. Піреезіне ниме-де чарыдарға, киречілирге. – Говорить, свидетельствовать о чем-л. кому-л. *Пу кинде піске ниме чоохтапча? Аның хуурта тарт парған сырайы паза сірлестіре, тіс ётіре сыға пасхан ётіг үні, чоо сүр салған адының көрімі – прай, сыннаң даа, чахсы ниме полярын чооохтабинчатхан* (КН КХ). 3. Піреезіне тіл читірерге, хабарлирға. – Говорить, сообщать кому-л. что-л. *Че, хайди полғаныңны чоохта. Чоохтаан чоох аарлыг ниме, чоохты оодарға чарабас* (К Х). 4. Піреезіне хайдағ-да чахыг пирерге. – Наказать, велеть кому-л. что-л. *Пістің пигібіс кнес пиг пу хулунағасты соғарға чоохтаан, ам соғарға апарчабыс* (ХН). *Пастых илееде көп тоғыс идерге чоохтаанда, прайзының көңнілері түскен.* 5. Пірее ниме хоостыра пос сағызын читірерге. – Выражать словесно мысли, мнения, сообщать (устно или письменно). *Олар, минің кибелістерімні пір-ікі ле көрібізіп, читпес сариларын чоохтап сыхчаңнар, хай піреезі, тізең, оларны хығырбаҷаң даа* (ХЧ). ◊ **Кёнізінең (кёні) чоохтирға.** – Говорить прямо (*букв.* Прямым (прямо) говорить).

ЧООХ-ЧААХ *адал.* 1. Пірее кізінең чоохнаң алысханы. – Разговор, беседа. *Орты харааға теере иреет арали чоох-чаахнаң одырған чон Орконны сураглапча: арса, көрген поларзың ірімні, пабамны, оолғымны* (ИТ). *Матреназы хонҷых ипчінең соонҷа чоох-чаахнаң килчеткеннер* (НТ ЧТ). 2. Тылаас, чон аразында тарапчатхан чоохтар. – Слухи, сплетни; молва. *Пүүн не полам, парыбызам, аал аразында чоох-чаах чох ползын* (ХЧК). *Пу артельдеңер чоох-чаах, прай Россияҷа тарап, ыраххы Англияа даа читкен полтыр* (МЧ КЧ).

ЧООХЧЫ Чоохтазарға хынчатхан кізі. – Говорун, разговорчивый человек. *Аның соонаң чоохчы ипчі, кёнек алып, тасхар сых парыбысхан* (СЧ ПТ). *Аның көңніне олар даа кірчелер: прайзы, Санпирох осхас, чоохчы полғаннар, чииттері күстіглер* (СЧ ПТ).

ЧОПАС *адал.* Азахтарны пірсі-пірсі соонаң тастап, чүгүргені – Рысца. *Чон аразын чопаснаң иртче, мал аразынҷа пазыснаң иртіп, алтын сарчында адын палғаан* (Х О). *Чон аразынҷа чопаснаң парғаннар, мал аразынҷа пазытнаң иртканнер, арғалыг сынға сыхханнар* (Х О).

ЧОРАА *нареч.* 1. Ёнетін, ойнап. – Нарочито, шутя. *Чоогы аразында чораа чиділҷең, östeҷең полып ала, хабарны пір ле пастап алза, паза тоозарын ундубысча* (ФБ ХЧ). *Анаң, тадылыг östezіп, халған асты постары амзапчалар, чииттерні, чораа даа полза, хырысчалар, мындағ улуг чирні нанызбинчазар тіп* (НК ХХ). 2. Чой. – Притворно. *Чораа узаан кізі, Сеерге, наганын Сағдайның*

хамаанзар улап түскен от азыра, анаң, сух салып, тастых парып, ибіре хуруг хахпастар чайғлап салып, ортызына кіріп, хорли халған (ДН ЫА). *Тойоңның чораа даа ойнаанын, өнетін дее утырчатханын Сабис сизінмеен* (ДН ЫА).

ЧОРААХ *пілд.* Ээзі чох, сүстір чөрчеткен, пір чирде чөрбес, чүгүреечі, пастағчы (малданар). – Бродячий (о животных). *Хоғдыр-хағдыр хоңыролар хыр азыра парчалар, чораах, чөскін тай маллар чазын полбас, табылар* (МК ИИ). *Хара пуға мында, күске түк мында, көргенде, чораах маллар прай мындалар* (ХЧ).

ЧОРААХТАНАРҒА [чораахтан-] *иділ.* 1. Пір чирдең пасха чирзер төреміл андар-мындар чөрерге (маллардаңар). – Бродить, постоянно передвигаться; скитаться, отбиваться от стада (о животных). *Олар, оогас сур чіли, чылтырасчатхан салымныг оттар пастарын хычыхтана хаап ала, тари ойлазып, чораахтанғаннар* (НТ ТК). *Хырыхпаан, узун хостыг түктіг сағлыг сілекелер ізіг күнде чораахтанминчалар* (НТ ЧТ). 2. Көп чөрерге, пір орында ўр тудылбин, пас чөрерге. – Бродить, много ходить (*напр.*, в поисках грибов, ягод). *Мискелеп чөргенде, чораахтанып, сала астых парбааннар. Иртен наңмыр сўўледе пирген, палаларым, чораахтанып, аар-пеер ле чўгўрісчелер.*

ЧОРАХА *адал., көр.:* **өрке**. Тиинner сөбірезіне кірчеткен улуг нимес аңычах, хырадағы өзімге ўрег итче. – *кач.* Суслик. *Чолыбысха кинетін чораха сыға салғанда даа, оолахтар аның соонча чўгўріспеен* (ГК ПА). *Чорахалар чол хазында чочайчалар.*

ЧОРБАҢНИРҒА [чорбаңна-] *иділ., көр.:* **чорғалирға**. Кічіг хаалағнаң пararға, чөрерге. – Ходить мелкими шагами, семенить. *Чорыхха кірген аттар чіли чорбаңни халған* (ЛЧ). *Ооллар Акайның соонча, хастар чіли, чорбаңнапчалар* (ХА А).

ЧОРҒА 1. Сайбыр ат. – Иноходец. *Чорға аттар чарызын иртірерге* (ХЧ). *Чорға аттарның ниспек сыртында чиит оолхыстар, чайхалбин даа, иртіпчелер* (НК ХХ). 2. Сайбыр оңдайнаң чөрчеткені. – Иноходь, способность ходить иноходью. *Пу атты чўгўртсең, чорғазы сығыс килчеттір. Хазаа ізиин ат ўстўнеңök асхан, ат суғарчаңзар пастырған, анаң сайбырлатхан, хасты улуг чорғанаң түскен* (ДН ЫА).

ЧОРҒАЛАДАРҒА [чорғалат-] *иділ.* Хысхаҷах пазытнаң пararға (тыыдыс тузалыг). – Семенить, ходить мелкими шагами (усилит. зн.). *Инейлер, ипчілер, хайзы полза апсахтар, айна чөр тіп, ибге кире чорғалат халчалар* (МТ). *Пўўн күн тооза піди ле чорғалат парирбыс нооза* (БФ ТО).

ЧОРҒАЛИРҒА [чорғала-] *иділ.* Хысхаҷах пазытнаң пararға. – Семенить, ходить мелкими шагами. *Гриша, тізең, көгенектіг тообызып, турачахсар чорғалап париған* (БТ О). *Хайдар чорғалапчазың, хынганым?*

ЧОРҒАН *адал.* 1. Хой теерізінең иділген, пір сарина хып чапхан, узупчатхан, тынанчатхан туста чабынҷаң ниме-ноо. – *этн.* Одеяло из бараньих шкур. *Че пір азаа тістенекти чорған алтынаң көрінчеткен* (ИТ). *Пу хандыра чылыг чорған!* 2. Хыл паза ан. п. нименең иділген узупчатхан, тынанчатхан туста чабынҷаң ниме-ноо. – Одеяло. *Чылыг чорған. Сыраан чорған. Акай, мыны истіп, чорғаннаң туу чабыныбысхан* (ХА А). *Иргі кип-азах, чорған төзеп пиргеннер* (ХА А). 3. Чабынҷах, туу чаапчатхан ниме. – *перен.* Покров. *Чалахай иир позының пўрўңкў чорғанынаң чабынарға харасча, че күн кірізі, тізең, ам даа хызарып көйче* (СЧ АУ). *Часхыда пу чазы кілің осхас көк чорғаннаң чабыныбысса, анда өң-пазы порчо өзіп, танға тадылыг чыс саап турза, уғаа истіг, өріністіг пілдірҷең* (БТ О).

ЧОРЛАС *адал.* Тоснаң иткен ідіс. – Сосуд из бересты. *Тура алтында иргі чорлас табылды. Суг алчаң чирде тостаң иткен пурунғы чорлас турған* (БФ ТО).

ЧОРТАРҒА [чорт-] *иділ.* 1. Көместең хысхаҷах пазытнаң, чортыснаң аттыг пararға. – Бежать, ехать мелкой рысью. *Тораат таа, ідök арғаастанып, чорт парған* (ИТ КМ). *Узун хузурухтыг пора асхыр, чилні ле чалбастана, охлап-охлап чортчатхан* (КИ ЧХ). 2. Хысхаҷах пазытнаң чўгўрерге (кізідеңер). – *разг.* Бегать (о человеке). *Гриша, Таняны көріснең ўдезібізіп, нандырох чорт парыбысхан. Чиит оол, мылтыгын тудына, пістің сообысча чортырған.* □ **Чортса,**

чортса – чол полар, чобалып тапса – ис полар. – Если долго бежать – дорога получится, если долго мучиться, наживешь богатство (*букв.* Если ехать, ехать мелкой рысью, будет дорога, если мучаясь найти – будет богатство).

ЧОРТЫМ *адал., тиң.:* **кичіг**. Аттар суғны кисчең орын, тайыс чир. – Конный брод, мелководье. *Тағлығ чирнің аспағында, табырах суғның чортымында учуразарбыстар* (МТ). *Ол арада чортым чоғыл, мында кис.*

ЧОРТЫРАРҒА [чортыр-] *иділ.* Хысхаҷах пазытнаң чўгўртерге, ойладарға. – Бежать, ехать мелкой рысцой (в значении интенсивности); заставлять бежать, ехать мелкой рысцой. *Айдоның соонҷа тўгдўр тўктіг Чохырах, тігдер-мындар тіңзіленіп ойлап, полған на нимені чыстағлап, чортыр чўрче* (КВ А). *Пір хысхы чылығ кўнде, пір дее чоохтанмин, хыринда тур көрерге сағынып алып, чортыр пардым* (НТ МС).

ЧОРТЫС *адал.* Аттың хысхаҷах пазыды. – Рысца. *Пу ат чортызын чорыхта көзіт пирер. Сарығ тайның пазыт таа, сайбыр даа, чорға даа, нымзах улуғ чортыс таа, халыхтас таа, чўгўріс тее пар* (ДН ЫА).

ЧОРЫХ I *адал.* 1. Пірее ырахххы чирзер чолға сыхханы, пірее ырахххы чирзер чол чўргені, айан парғаны. – Путешествие как поездка или передвижение пешком куда-л. далеко. *От айы чидерінең, ол позының ікінҷілезі чох, ізестіг ле чорығына сыххан* (МЧ АЧ). *Ундаалахта, пу чорых чўргенін пічікке пас саларға кирек* (БФ ТО). 2. Ўр нимеске чўріс. – Поездка. *Аннаңар піске чорых чўрерге аар: піссер автобус чўрбинче* (ФБ П-А). *Нинҷе хатап піс аалзар тоғыстаң алай пірее чорыхтаң орай айланҷаңмыс* (НК ХХ). 3. Чол. – Путь // путник. *Кізі, чорыхта полза, таныс кізінең хайда ла полза тоғас парча* (ИТ ХӦ). *Чон ырахххы чорыхха париған оолларны ўдескен* (ЛЧ). *Чорых кізіні тамкы тынандырыбысча* (ЛЧ). 4. Наа, чапсых ниме көріп алар ўчўн чол чўргені. – Экскурсия. *Пўўл март айда «Ағбан – Байкал» туристтер чорығы полар* (ХЧ). *Пазағы кўнінде чорығыбыс талай хазынҷа Алушта–Ялта таглыг чолҷа узараан* (ХЧ). 5. Ӧменің, алынҷа кізінің өнетін чахығлыг чўргені (көбізін істезіг киреенең). – Экспедиция как поездка, поход группы лиц, отряда с каким-л. специальным заданием (в основном с научными целями). *1939 чылда хакас музейі пастағы тархын-этнография чорығында араласхан* (ХЧ). *1909 чылда саблыг ученай Н. Ф. Катанов Асхыс чірінде халғанҷы чорығынаң полған* (ХЧ).

ЧОРЫХ II *адал.* 1. Ағырыг, кинетін ағырыбысханы. – Болезнь, поветрие. *Чорых пасталча. Чорыхха урунған. Чорыхтары тоозыл таа парды тирге чарир.* 2. Чуғынҷах ағырығның тарапчатханы. – Эпидемия (гриппа и т. п.). *Чорых – ол хомай ниме. Чорых пасталғанда, көп чоныбыс хырылған.*

ЧОРЫХ III *адал.* Аттың чўрізі. – Рысь; ход (лошади). *Анаң, чол город тастына сығып пастирынаң, Орис, адының чорығын хызырып, улицазар нандыра айландыра тартхан* (БТ О). *Чазы істінҷе алтынзарых иде харалып сиилчеткен улуг чолҷа чалаң кізі улуг чорыхнаң париган* (ТМ ПТ).

ЧОРЫХЧЫ I *адал.* 1. Чолдағы, чорыхтағы кізі. – Путник. *Андағ даа полза, аның хараағы чорыхчылары, аңыҷахтар, хустар сағбаланысханнар* (БФ ТО). *Чары, чары, чылтызым, чорыхчы астых парбазын* (ШВ ЧОХ). 2. Чолда көп тус иртірчеткен, пасха чирлерге удаа чўрчеткен кізі. – Путешественник, турист. *Чорыхчылар суғдаң майыхчалар. Мында чорыхчылар уламох кічіг, чалғыс көрінгеннер* (ИТ). 3. Аңнап чўрчеткен кізі. – *кач.* Охотник. *Аның чонында чахсы чорыхчылар тўріпчелер. Чорыхчы аңнап парған, че айланмаан.*

ЧОРЫХЧЫ II *пілд., көр.:* **чорыхчыл**.

ЧОРЫХЧЫЛ *пілд.* Чахсы чорыхтыг (ат). – Рысистый. *Чорыхчыл атнаң парчатсаң, чазы ирткенін пілбессің, чахсы кізінең чуртазаң, чыллар ирткенін пілбессің* (МК ТХ). *Тастыг чоллар чорыхчыл атты сўрнўктірер* (МК).

ЧОХ I 1. Хомай чуртапчатхан, тың хызыхчатхан. – Бедный, неимущий, полный лишений // бедно // бедность. *Чох кізі. Чох чуртирға. Че иң ööні, Николай Евдокимовтың таниинаң, чох чуртас сині (чуртап парыбысчаң иң асхынах ахча синінең төбін ахчалыг чуртағчылар саны) 18%-тең 9%-ке теере тўс парары* (ХЧ). 2. Пай нимес. – Бедный,

без излишеств // бедность, отсутствие излишеств. *Хай піреелері хоптанчалар: «Хайдаг тың уйан, чох тіл пістің»* (МК). *Аал хырыгында чох чуртапчатхан кізее түскеннер* (ХН). 3. **Пар полғаны** сöс пірігізіне тоғырлас тузалыг адалыс. – Отсутствие кого-, чего-л. *Ол чохтаңар, чир тамаан күскүде ниик паанаң садыбызарға килісче* (ХЧ). *2008 чылдаң сыхчаттыр, мин, тізең, ам на таныстым – кічіг хыгырыгчылар ибде чохта, андар кирек халбинчатхан* (ХЧ). □ **Чохтың чобаа улуғ.** – У бедняка много забот (*букв.* Бедного мука его большая). **Чохта чох.** – На нет и суда нет (*букв.* При отсутствии нет). **Чохха салдырба.** – Не ссылайся на то, чего нет (*букв.* Отсутствию не ссылайся).

ЧОХ II *киз.* Полбас нимені, ынабинчатханын таныхтапчатхан сöс. – Частица отрицания со значением ‘нет, отсутствует, не имеется’. *Чох, ол мині тохтатчатханға төбй* (ТМ ЧЧ). *Чох, аған, парчатхан аалда минің таныстарым пар, оларға чöлене, наа чирде орныгып аларға оой полар* (ДН ЫА).

ЧОХА I *адал.* 1. Тойдағы от. – *кач., уст.* Свадебный костер. *Чон-чахсы чоха хыринда көп полча* (Х. Мирген). *Эй, хыстар, хунчуйларым, аарлыг чоха ноға чогыл, арыг кирек ит салғанда, астың хатиин ноға іспечең* (НД К). 2. От тамысчаң оймах. – Яма для разведения костра. *Ониснең Арина Петровна, чохадағы хазаннаң ит сыгарып, стол тимнеп, хайынысчалар, сабанныг араганы Ату тимнеп салтыр* (ДН ЫА). *Ату, öл көгенектіг, чоха от салып, хазан пулгап хайынча: пулуттыг күнде аның хызыл харахтары сала истіг көрілчелер тасхар* (ДН ЫА).

ЧОХА II *адал., кöр.:* **хатанчы**.

ЧОХСЫНАРҒА [чохсын-] *иділ.* 1. Пірее нимені, кізіні таппин, чогын оңарарға, аны сагысха кирерге. – Чувствовать, ощущать, замечать отсутствие кого-, чего-л. *Пірсінде, орай ширде, Надязын чохсынып, кірлеске сыххан* (ГК ХА Т). *Тудымга чыылган чахайлар, пір öң читпезе, чохсынча* (НД КЧ). 2. Пірее чох, ўреен кізіні сагысха киріп, ундуп полбасха, агаа сагынарға. – Чувствовать потерю кого-, чего-л., тужить о потере, тосковать о ком-л., о чем-л. *Агырчатхан туста Тайра аны чохсынча полар* (ГК ХА Т). *Пір күн Галя, көö-саа чох ла полып, чир ибде чатчатхан, ўреен ічезін, хызычагын паза Паскирні тың чохсынчатхан* (КИ ЧХ). 3. Посты чох кізі чіли тудынарға, көзідерге. – Прибедняться. *Мирген чохсынарға хынчаң кізі полган. Пірее сарын сарнабызааң, амзир, азыранчаң ниме чохта, – чохсынган Амир.*

ЧОХСЫРИРҒА [чохсыра-] *иділ.* 1. Чох пол пararға, ис чідір саларға. – Обеднеть, разориться, обнищать, нуждаться. *Мыныңалнында чатхан иң чохсырап парган ибде дее пар полчаң, иң аарластыг орында турчаң* (ГК ПА). *Тогыс чох халарынаң, чохсырап парарынаң хорғыс кізінің чуртазын талапча* (ХЧ). 2. Ас поларға, синерге (истеңер паза ан. п.). – Убавиться (*напр.,* о богатстве, деньгах). *Чир істі чохсырап парза, чоннар хомай чуртирлар. Халганчы тустарда пістің тайгалар тың чохсырап пардылар* (ЛЧ).

ЧОХТАҒ *адал.* Палых тутчаң тиріг. – *саг.* Верша, морда для ловли рыб. *Апсах чохтаг турғыс килче харааға, ниме чох, – ўлўс тартып, хуруг полбинча* (ДН ЫА). *Федор Павловичтің палых тутчаң тиріглері пар: чохтаг сухча, пўў турғысча, ипчізінең сözірбеліг дее кірібісчелер* (ДН ЫА).

ЧОХТИ *нареч.* Суғдаң тогыр. – Против течения реки. *Сабис, халсарыгларға көленіп, хас алтына кіріп, Чобат чохти пар сыххан* (ДН ЫА). *Мыныңалнында, отыс чыллар тузында, Асхыс суғны чохти, аал турган.*

ЧОХТИРҒА [чохта-] *иділ.* 1. Суғдаң тогыр пararға. – Следовать против течения, идти вверх по реке. *Хара суғны кис парып, кимені, көмес суг чохтада чидектеп, агасха тінінең палгап салгабыс* (БТ МП). *Тузах суғны чохтап парган кізілер Томзартын, Тузах суг пилтірінзертін айланганнар* (МЧ КЧ). 2. Чогар, кидер пararға. – Отправляться, идти вверх (ориентир определения по вертикальной линии), отправляться в западную сторону. *Хачанох хадарган чир, аннаңар сойтлаах хара чолча көні чохтапчам* (БТ МП). *Улуг тагнаң хончых тагның аразынча пözік сынзар аалдаң, хойралып ала, чол чохтабыстыр* (ГК ХА Т).

ЧОХЧАҒ *адал.* Кöр.: **чохсаг**. Уйгу (малларни). – Дремотное состояние, дрема, сон (у животных). *Олар іди сыйлазып, ікі күнге*

чит парған, хадарған мал халын чохчаға тӱс парған, хара пастыг чон халын уйгаа тӱзібіскен (А Т). *Мал халын чохчаға тӱс парған* (ХН).

ЧОХ-ЧООС *адал.* Ниме-ноозы, ис-пайы чох кізі. – *собир.* Беднота, голытьба // бедняцкий. *Чалҷаа чӧрҷең чох-чоос Саасханның оолгы Санка хаңаада салдалар салғлап салтыр* (ХЧК). *1855 чылда пеер чох-чоос казактар көс килтірлер* (МЧ КЧ).

ЧОХЫР *пілд.* Ала, ала сохыр. – Пестрый, рябой. *Ӱстӱбістегі чохыр тигір ам ағастар пастарынзар чахайах хоостыг көк плат ла синінҷе көрінген* (БФ ТО). *Чохыр пулуттар тигірде сайах* (БФ ТО). *Чалбах тигейнің ӱстӱнең көрзең, Чобат суг, хара чохыр хыл арғамҷы тартыл парған чіли, көрін турған* (ДН ЫА). ◊ **Чохыр аң.** – Рысь (*букв.* Пестрый зверь).

ЧОХЫРАЛАРҒА [чохырал-] *иділ.* 1. Чохыр иде көрінерге. – Пестреть. *Сабистің хараа чохыралыбысхан, пу чурттың, ээн чурт чіли, ораал турғанын көріп* (ДН ЫА). *Аның харағы чохыралчатхан* (КИ ЧХ). 2. Чохыр поларға. – Становиться пёстрым от *чего-л. Ачых чирлер прай ӧңнең чохырал турғаннар. Көгеріп, чохырал турған тайғаны, чахайах чохта, пілбинчем.*

ЧОХЫРЛИ *нареч.* Чохыр иде. – Пестро. *Ыырҷы көленген тастар, ойылбас чирдең ойа чачырап, ах харның ӱстӱн чохырли тӱсчелер* (ПШ). *Чохырли көрінчеткен чахайахтар ағасты чазапчалар.*

ЧОХЫР-ЧАХЫР *пілд.* Сохыр-сахыр. – Образоподражание мельканию (в глазах). *Прайзы чохыр-чахыр киптіг* (ТМ ПТ). *Ибіре чохыр-чахыр пол парды, анаң хараана харасхы тӱсті.*

ЧОЧАЙА *нареч.* Чіке. – Прямо, вертикально поверхности. *Хулғалар аразынзар иртіп, ол чочайа одырыбысхан* (ГТ Ч). *Чапсых таа пілдірче истерге, – чайаачы ус ас хоорчатхан инейнің хыринда чочайа одыр тастабысхан* (АС КА).

ЧОЧАЙАРҒА [чочай-] *иділ.* 1. Сырайарға, сорайарға. – Торчать, быть торчащим. *Пӱлемкіде чоон тас чочайа турчатханы пілдірген. Суға чидіп, хамыс аразында чочайчатхан тӧкпеске одыр салдым.* 2. Тізектерін ээлдіріп, чабыс одырарға. – Сидеть на корточках. *Сағдай тура хонған, от хазында чочайа одыр салған, сазы ӱгбереп партыр* (ДН ЫА). *Пес хыринда чочайа одыр салып, көйеелен парған хаңзаҷағын сыгара тартар* (ХА А). 3. Чіке одырарға. – Садиться на зад, принять вертикальное положение. *Пірде, парчадып, сым хуйдырыбысчабыс, пірде көрзең, от аразынҷа пора кӱрең пол парған хозанах ӱкӱс саладыр, анаң, ырах нимес ойлап парып, чочайа одыр салча хыйыр* (МТ). *Хай пірееларі, чочайа одырыбызып, чылғаннар* (БФ ТО).

ЧОЧИРҒА [чочы-] *иділ.* 1. Кинетін нимедең-де хорых парарға, хорыхханынаң кинетін хыймыри тӱзерге. – Пугаться от неожиданности, вздрагивать от испуга. *Апчук, чочаанынаң тӱзелібізіп, арығзар хылчаңнабызып, анаң на сугзар сас-ойда парған* (КВ А). *Кинетін истіп салып, чочып парғаннар, одырчатханы азах ӱстӱне тура хонған* (МТ). 2. Сізерге, көріндіре сығарға. – Вспухнуть, вскочить (о лимфоузле); воспалиться (о глазах). *Көрзе, харағы чочып партыр, көр тее полбинчатхан осхас. Соохха мойнында мирсі чочып парған.* 3. Чалтанарға. – Опасаться. *Мында магаа хадылҷаң эйнелер полбазын, – чочыглаан Ортыноол* (ТМ ПТ). *Чиит оол аар-пеер кірізер тіп іҷезі чочыпча.*

ЧОЧАХ *пілд.* Сорайчатхан, сырайчатхан. – Торчащий, выпирающий бугром. *Чочах тағыҷах. Чочах мирсі. Мындаг чочах көртіктерні чил тастап саладыр.*

ЧОЧЫДАРҒА [чочыт-] *иділ.* 1. Кинетін нимедең-де хорыхтырарға. – Пугать от неожиданности, вздрагивать от испуга. *Клуб істі кинетін, чочыдыбысхан аарлар чіли, ыыли тӱскен* (АТ). *Хыныға ла чочыт көрерге чарадыбысхан, көп кізі тібіскен* (АС ХХТ). 2. Чалтандырарға. – Вызывать опасение, заставлять опасаться. *Командир Нартас ағаа киртінген, че чииді чочытхан. Хости аалда інек азахтыг кізілер палаларны оғырлаан тіп чоохтар инейні чочытча.*

ЧОЧЫМАХ *адал.* Кинетін хорых парғаны. – *кач.* Внезапный испуг. *Чочымахха кірерге. Хара сырайлыг оол, чочымахха хаптырдың ма тіп, кӱлче.*

ЧОЧЫМАХТАНАРҒА [чочымахтан-] *иділ.* Кинетін хорых парарға. – *кач.*

Вздрогнуть, внезапно испугаться. *Кинетін чочымахтанарға. Чочымахтан, чочымахтанма, ідӧк ле халар. Чочымахтанған ир пала уйат парды, хулахтары даа хызарча.*

ЧОЧЫНАРҒА [чочын-] *иділ.* Пірее ниме ӱчӱн чалтанарға. – Опасаться кого-, чего-л. *Істінде анҷа ырах читір полбазына чочынчатхан* (ГК ХА Т). *Хызыл сырайын табан кӧдіргенде, чочыныбысхам – таң иртіре сох салдылар?* (ТЮ МОХ).

ЧОЧЫНЫС *адал.* Хорғыс. – Испуг, страх, тревога. *Чочыныс харааңда кӧрінген. Майра пу кӱнге теере чочыныс кӧрбеен ипчі. Мин сірернің чочыныстарыңны чахсы оңарчам* (АС ХХТ).

ЧОЧЫНЫСТЫҒ *пілд.* Хорғыстығ, чочынызы пар. – Опасный, тревожный // опасно, тревожно. *Чочыныстығ хабарлар истіп алып, ӱр узуп полбин чатхан. Бр-р, аны сағын килзе, чочыныстығ даа пілдірібісче* (АС КА). *Анзы, пір саринаң, уғаа махалығ, че, пір саринаң, кӧмес чочыныстығ арах* (АС ХХТ).

ЧОЧЫҢА *пілд.* Табырах хорых парчатхан, хорығаачы. – Легко вздрагивающий, легко пугающийся, пугливый. *Чочыңа ат. Чочыңа хысха кӧп ле кирек, пірее ниме ползох, сірлес сығар, харах чазы сығар, ӱні хаарылар.*

ЧОЧЫС *адал., кӧр.:* **чочыныс**.

ЧОЧЫСТЫҒ *пілд., кӧр.:* **чочыныстығ**.

ЧОЧЫХ *адал.*, *кӧр.:* **хосханах**.

ЧӦБЕ I *адал., кӧр.:* **чӧме**.

ЧӦБЕ II *киз.* Сурыныстығ, кӧӧктірісті таныхтапчатхан кизегес. – Вопросительно-подтвердительная частица со значением ладно, хорошо, выражает также просьбу, призыв к действию. *Чоохтирзың, чӧбе. Кил, чӧбе. Полыс пир, чӧбе?*

ЧӦГЕТ *адал.* Ағаснаң, хара таснаң иділген хара арах хойығ ниме. – Деготь. *Ирґі чӧгет. Чӧгет чабал чыстығ, че тузазы улуғ.*

ЧӦГЕТТИРГЕ [чӧгетте-] *иділ.* Чӧгетнең сӱртерге. – Смазывать дегтем. *Тегілек чӧгеттирге. Алаңхо ізіктерін ноға-да чӧгеттеп салтыр.*

ЧӦГІГ *адал.* 1. Ізіг, тың пӱркек. – Духота, жара. *Чыылығда, чӧгіг ӱчӱн, одырары сидік. Тура істінде одырарым килбинче, анда чӧгіг.* 2. Ізіг турғаны. – Жара, зной. *Чӧгіг тустар. Мындаг чӧгіг кӱннерде суға сомарға чахсы.*

ЧӦЛИРГЕ [чӧле-] *иділ.* Пірее нимені пасха нимее наари, тіри тӧзінде турғыс саларға. – Подпирать. *Сиденні чӧлирге. Чааҷылары, Пай оол чайзаңны холдаң хаап, холтыхтап, чӧлеп турғысчадыр* (ЧТ).

ЧӦЛЕГ *адал.* 1. Пірее нимее, чахсы турзын иде, пасха нимені наари турғысханы. – Подпорка, опора. *Чӧлег ит пирерге. Пу одырчыхха чӧлег таап килдек.* 2. Полызығ. – Опора, поддержка, помощь. *Чӧлег чохта сидік. Іҷедең сыххан ӱс-тӧртім чӧлеем полар ба пірее кӱн* (ХПА). *Узах час чаза, пала-парханарыбысха чӧлег пол* (ШВ ЧОХ). □ **Таға сыхсаң – тайааң полам, суға кірзең – чӧлеең поларбын.** – На гору взойдешь – посохом буду, в воду ступишь – опорой буду (*букв.* Когда на гору поднимешься – твоим посохом буду, если войдешь в воду – твоей опорой буду).

ЧӦЛЕГЛІГ *пілд.* 1. Пірее нимее чахсы турзын иде, пасха нименең наари турғысханы пар. – Имеющий подпорку, опору; с подпоркой, опорой. *Каной апсах чӧлегліг ле чӧр полча. Анзын ноға чазырҷаң за, хынадыр ол кистінде чӧлегліг одырчыхтарға* (СА КК). 2. Полызығ пар. – Имеющий опору, поддержку, помощь. *Пірее чалғыс улуғ кізее полысса, ол кізі чӧлегліг пол парча, кӧңні дее чарып килче. Кізі хаҷан даа чӧлегліг поларға кирек.*

ЧӦЛЕНЕРГЕ [чӧлен-] *иділ.* 1. Пірее нимее, аны чӧлег идіп, тайанарға, тудынарға, чаба чадарға. – Опираться на что-л., прислоняться к чему-л. *Арсентий Хароолович, ізікке чӧлен салып, ылғапча* (ШВ ЧОХ). *13 частығ Сироң туңмаҷағы, ...орнах пазына чӧленіп, амыр узупчатхан* (ШВ ЧОХ). 2. Пірее кізіде полызығ табарға. – Опираться, находить поддержку у кого-л. *Піреезіне чӧленерге. Ол, туғаннарға чӧлене, чуртапча.*

ЧӦЛЕНІС *адал.* Пірее кізее полызығ пирерге. – Поддержка. *Хамнарның постарының сӧстері, алданызы, кӧрізі, чӧленізі пар* (ХЧ). *Чӧленіс пир маґаа тіп, сыбыхтапча.*

ЧӦЛЕНҸІК *адал.* Пірее кізее, нимее турарға, одырарға полызығ пирчеткен ниме. –

Опора, спинка чего-л. *Чӧленҷіктер саап саларға. Пірее чӧленҷік таап килдек, чочынчам, хаҷаннаң пала тутпаанда.*

ЧӦМЕ *адал.* Соған. – Стрела, наконечник стрелы, разновидность наконечника стрелы трехгранной формы, применялась для стрельбы с дальнего расстояния. *Тимір чӧме. Устыг чӧме. Чылтырах чӧме.*

ЧӦНЕРГЕ [чӧн-] *иділ.* 1. Пірее нимені саба идерге. – Ошибаться, поступать неразумно. *Иней чӧнче, туразын садарға итче. Кем таратча андаг хабарны, аннаҷар прай аал чӧнібісті.* 2. Пірее нимее пас айлан параррға, алаағарға. – Вести себя неадекватно. *Кинетін минің ӧӧй іҷем хысхыр сыххан*: «*Хайди полчазың, Ефим, чӧнібістің ме?*» (С. Инкиж. Усхун.). *О-о, – чочаҷни тӱзіп, хыйа пастыра халған ол кізі, – Чӧнмеҷер* (ТМ ПТ). 3. Изірерге. – Пьянеть. *Чӧн парғазың ма, хайдаг андаг ниме полчаҷ?* (ЧТ). *Чӧнче бе, таң, оорли ла ниме чоохтанча.*

ЧӦП I *адал.* 1. Піреезіне хайди поларға, ниме идерге чоохтааны. – Совет. *Чӧп пиреррге. Пірее туста, позына киректелчеткен чӧпті сағыбин, наа пӧгін-чарадыг килгенін чазырбин, одырчатхан орнынаң тура хонар, чаҷыннарынзар ӱкӱс салар, оларны тибіреділ, сыныхтап пастир* (АС ХХТ). 2. Пірее нименең чарасханы. – Согласие, сговор, уговор, соглашение. *Чӧп аларға. Мукайла харындастарын чӧпке кир полбаан.* 3. Кізілернің хайдағ-да киреқсіністерін, сурығларын пӧкчең пірігіс. – Совет. *Улуғлар чӧбі. Хакасияда иртчеткен Сибирьдегі чиіттер кинофорумында, тізең, ӧнетін тӧстелген эксперттер чӧбі оларның иң артыхтарын таллир* (ХЧ). □ **Чӧбі чох чуртазаң – хысха чурт полар.** – Жить в раздорах – век сократить (*букв.* Если будешь жить без согласия – короткая жизнь будет).

ЧӦП II *нареч.* Килістіре, чарас. – Как раз, впору (об одежде, обуви). *Маймахтарың чӧп пе? Ӧдік мағаа чӧп. Наа кип чӧп кӧрінче.*

ЧӦПСЕЕРЕРГЕ [чӧпсеер-] *иділ.* Пірее нименең чаразарға. – Соглашаться с кем-, поддерживать кого-, что-л. *Кізілер прайзы пір тиҷе тӱбен-пасха табыснаң Микитенің чоогын чӧпсеерчелер* (ХЧ). *Улуғлап, пастап киртіксібееннер, че соонаң чӧпсеерглеп сыхханнар* (ТМ ПТ).

ЧӦПСІМЕК *пілд.* Чӧп аларға хынаачы (кізі). – Любящий получать советы, советоваться. *Чӧпсімек иней. Чӧпсімек ир кізее пу хараада уйгу-чадын чох полды.*

ЧӦПСІНЕРГЕ [чӧпсін-] *иділ.* 1. Пірее нимее морсынарға, аны килістіре тіп чаразарға. – Быть удовлетворенным, удовлетворяться, удовольствоваться *чем-л.,* остаться довольным. *Иткен тоғысха чӧпсінерге. Че позын, харын, аттаң хыйа итпинчелер, анзына ол чӧпсінче* (БФ ПТН). *Позы сизінче, Юра аның нандыриина читіре чӧпсінмеен осхас* (АС ХХТ). 2. Чӱрекке чарирға. – Одобрять. *Сіліг хоостарға чӧпсінчем. Хайзы даа андаг тоғазыға чӧпсінген, мындаг алызығларны тохтатпасха чаратханнар* (АС ХХТ). *Тоғазыгда араласчатхан, хыныг чоохтанчатхан кізілерні исчедіп, пірееларі пастарын на чайхап салчалар, таң іди матап чӧпсінчелер...* (АС ХХТ).

ЧӦПСІНІС *адал.* 1. Пірее нименең чарасханы, кӧңніне чатханы. – Удовлетворение. *Аар-пеер айландырып, сыныхти кӧрген соонда, чӧпсініс чӱреене толдыра* (АС КА). *Чӧпсініс пирер постың кӱзіне киртініс* (ШВ ЧОХ). 2. Пірее нимее ынапчатханы. – Одобрение. *Чӧпсініске килерге. Іҷезінің чӧпсінізіне хыс тарыныбысты.*

ЧӦПСІРИРГЕ [чӧпсіре-] *иділ.* Пірее нименең (кізінең) чаразарға. – Соглашаться с кем-, чем-л., поддерживать кого-, что-л. *Чӧпсірирі килбинче. Чаг даа чох полза, мӱні пар, – чӧпсірепче Ир Тохчын.*

ЧӦПСІРКЕК *адал.* Чӧпке ниик кірчеткен. – Легко соглашающийся, довольствующийся малым. *Чӧпсіркек пала. Арыхпай чӧпсіркек ипчіні чоплада охсаныбысхан.*

ЧӦПТЕЗЕРГЕ [чӧптес-] *иділ.* Пірее киректе хайди поларын пілбин, піреезінең чӧп сурарға. – Советоваться с кем-л. по какому-л. вопросу. *Сынап таа, ибде чӧптезерге килізер* (АС ХХТ). *Чайғы каникуллар тузында улуг частығларнаң ӧнетін чоохтасхам, чӧптескем, полызыг сургам* (АС ХХТ).

ЧӦПТЕЗІГ *адал.* 1. Пірее тоғыс пӧгінніг сағыс алызии. – Переговоры. *Чӧптезіглер*

иртірерге. Министерство ГСМ сатчатхан компанияларнаң хырағыларның киреқсініс-теріне пір саңай дизель топливозын опт паазынаң садызып аларынҷа чӧптезіг апарча (ХЧ). *Амды пу сурыг хоостыра Роспотребнадзорнаң чӧптезіг парча* (ХЧ). 2. Пірее сурыҷа чӧптескен сарилар аразындағы чӧпсініс-тіг пазылған чарадыг. – Соглашение как договор, устанавливающий обязательства сторон. *Аны хоостыра Хакасияның, Тываның паза Хызылчар крайының аразында чӧптезіг иділді* (ХЧ). *Амды, оларны таап, чӧптезіг идібіскен* (ХЧ). 3. Сариларның нандырығларын таныхтапчатхан пічік. – Договор, письменное или устное соглашение, условие о взаимных обязательствах. *Ол санда Хакасияда социальнай чӧптезігче чуға чуртапчатхан сӧбірелерге ... чарадыға алызыглар кирілер* (ХЧ). *Пӱӱнгі кӱнде ол көстегліг чӧптезігче «Сӧбіре имҷізі» специальностьча ординатурада ӱгренче* (ХЧ).

ЧӦПТИРГЕ [чӧпте-] *иділ.* 1. Пірее кізее чӧп пирерге. – Советовать кому-л. *Пірее ниме идерге, пір орында одырбасха тіп чӧптепче. Кӱннің сай оолағасты чуртас оңдайын саңай пасха оңдайнаң алыстырыбызарға чӧптебинчелер нооза* (АС ХХТ). 2. Алдирға. – Уговаривать. *Апсахты ікӧлең, алдап, чӧптеп, чадап ла тохтадып алғабыс* (ХЧ). *Юра, тізең, позынаң хада Ортын Азиязар параргға пірдеезін чӧптебеен, көместең узах чорыхха сыгарға тимнен чӧрчеткен* (АС ХХТ).

ЧӦПТІГ *пілд.* 1. Чӧбі пар. – Имеющий совет, с советом. *Парук, чӧптіг пічікке хыныхсыбин, аны ӧртебіскен. Чӧптіг чоохтар полғанох, че олары ноға-да сағызында халбааннар.* 2. Чаразығлығ, чӧпсініс-тіг. – Имеющий согласие, сговор, уговор, соглашение // в согласии, согласованно. *Олар чӧптіг чуртааннар. Чӧптіг, пір ӧменең тоғынчатхан ипчілер ас хоорчатхан ууҷаның хыринда ипти ле тургпап салтырлар* (АС КА). 3. Кізілернің хайдағ-да киреқсініс-терін, сурығларын пӧкчең пірігістіг. – Имеющий совет, с советом. *Ол пірігіс олаңай ла пірігіс нимес, чӧптіг пірігіс полча. Андағ оңдайнаң чон чӧптіг пол парган.*

ЧӦПЧЕ 1. Синінҷе, көп нимес. – Умеренный, сходный (о цене) // умеренно, сходно (о цене). *Чӧпче сахар ур пирдек. Авитодаң пу ӧдікті чӧпче алып алдым.* 2. Ортымах. – Средний, посредственный // средне, посредственно. *Чӧпче пілерге. Чӧпче сынныг, наағында сорыптыг, кӱрең сырайлыг, кірбе хара сағаллыг ирен полған* (НТ Ч). 3. Килістіре, чаразыг. – Подходящий, нормальный // подходяще, нормально. *Тоным чӧпче көрінче. Наа слепең чӧпче, сағаа килістіре.*

ЧӦПЧІ *адал.* Чӧп пирчеткен кізі. – Советчик. *Мында саңай ла чӧпчілер чыыл партырлар. Чӧпчі нимеспін, аннаңар полыс полбаспын.*

ЧӦРГЕК *адал.* Час палаа кизіртчең истелген хураған теерізінең тігілген кип-азах; час паланы соох туста ораағаң истелген хураған теерізі. – *уст.* Комбинезон для грудного ребенка (из шкурки мерлушки), мерлушка, в которую заворачивали младенца в холодное время, чтобы положить в люльку. *Прай даа палалар чӧргекте ӧскен полбастар ба. Пайаағы Сеет хыс палаҷахты, чӧргекке ораап, хой хузуриин ахсына суғып, ӱс хазыңа хыс салған* (ЧТ).

ЧӦРБИРГЕ [чӧрбе-] *иділ.* Істің хырилары холнаң тігерге, чӧрбеп тігерге. – Шить петельками, шить на живую нитку. *Анаң, часа тартып, хурутчаңнар, хыриларын чіпнең чӧрбебісчеңнер, сӧӧ тартылбазын тіп* (ХЧ). *Ниимні табырағынҷа чӧрбебістек!*

ЧӦРБӦСТИРГЕ [чӧрбӧсте-] *иділ.*, *кӧр.:* **німектирге**.

ЧӦРГЕМЕС I *адал.* Хойның ӧкпе-харны ічегелерінең ораалған чіҷең ниме. – Чёргемес, блюдо и легких и желудка барана, разрезанных и переплетенных кишками с салом в виде косы. *Чӧргемес тимнирі оой киреккe саналбинчаттыр. Чӧргемес чахсы пыс партыр.*

ЧӦРГЕМЕС II *адал.* Ибірілҷек пуртах өзім. – *бот.* Сибирская люцерна, повилика, вьюн. *Хыраҷа чӧргемес чайыл партыр, одалирға кирек. Піреезі чӧргеместі мал азыралына тимнеп салча.*

ЧӦРГІН *пілд.*, *кӧр.:* **чӧреес**, **чӧскін**.

ЧӦРГІЗЕРГЕ [чӧргіс-] *иділ.* 1. Пір орында турғыспасха, азах алай тегілек кӱзінең тибірендірерге, чорыхта поларға кӱстирге. –

Заставлять двигаться, быть в движении, ходить, ездить. *Аттарын күннің сай чӧргісче. Э-э, кӧмес саба чӧргізібістің, оол!* (АС ХХТ). 2. Тоғындырарға (нимедеңер). – Пустить, заводить (мотор), включать, заставить работать (механизмы и т. п.). *Шофер Тихонов, хайди даа идіп, чӧргіс полбин салған* (МК). *Чарым күн мотоциклнаң ӧлізіп, ширзер чӧргізібіскен.* 3. Пірее кізее тоғындырарға, тоғынарға ызарға, чалда артызарға. – Заставлять служить, работать, отправлять работать к кому-л., батрачить на кого-л. *Чобат салған чорға ады ӱчӱн Канойны позында пір чыл чӧргіскен. Чох чуртап, іҷезі оолғын пайларда чӧргіскен.* 4. Көргізерге. – Заставлять ухаживать за кем-, чем-л. *Хысты чаллаан кізі чеенінің алны-кистіне чӧргісчең. Апонка, хайдаг-да чиит ипчіні чаллап алып, чадыға кірген ипчізінің соонаң чӧргіскен. 5.* Тус иртірерге, хада поларға, ынаг поларға кӱстирге. – Заставлять ходить вместе, гулять, дружить с кем-л. *Алтынай хызын, пай ла кізілернің палаларынаң хада ойнатырып, чӧргісче. Танча Илоназын ӧӧрезінің хызынаң чӧргісче, ынаг ползыннар тіп сағынып.* 6. Хыныларға, хада поларға кӱстирге. – Заставлять быть в любовной связи. *Кинодағы пір кӧйтік ипчі постаң хызын кӧңніне кірбинчеткен, че уғаа пай оолнаң чӧргісче. Син позың даа пілбинчезің, ниме сині миннең чӧргісче.* 7. Тузаланыста поларға (ахчадаңар). – Иметь хождение (о деньгах). *Хазнадағы ӧӧркі ӱлгӱ долларны чӧргіспес. Хонҷых хазнада салковайны чӧргіспинчелер.* 8. Ойында картты алай фигураны теести пиргізерге. – Заставлять делать ход (в игре). *Канка сағам мині хара чӱрекнең чӧргісче. Ам прайзы, сидіксінчеткен оолахтың картын пахлап, килістіре картнаң чӧргісчелер.* 9. Параргa кӱстирге. – Заставлять уйти, уехать. *Ол ибде чоғыл, мин аны ахча тоғынарға чӧргізібіскем. Хырыс-табыс полып, ипчізін хайдар-да чӧргізібіскен, сынында сығара сӱрібіскен.* 10. Кемзер-де, хайдар-да килчедерге кӱстирге. – Заставлять посещать кого-, что-л. *Арчол позының палаларын неделя сай ууҷа-улабазынзар чӧргісче, хакас тілін тирең арах пілзіннер тіп. Син мині оларзар паза чӧргіспе, тоғыс кӧп, маңнанминчам.* 11. Малны оттаттырарға. – Пасти (о скоте). *Малларны сабылған чирлерде чӧргіспе, толказы полбас! Пу ай аттарны ол оттыг орында ах пӱӱр чӧргіспинче.* 12. Чорыхта, чолда поларға кӱстирге. – Заставлять ездить кого-л. *Чистектеп чӧргізерге. Пабазы оолғын позынаң хада чыл сай тайғаа чӧргісче. Сині позынаң хада чӧргісче бе?* 13. Кистірерге (кип-азахтаңар); тонандырарға. – Заставлять ходить в чем-л., носить что-л.; одевать. *Іҷе кізі палазын хайди піди кірліг, чыртых кип-азахтыг чӧргізер? Син хызыҷааңны сіліг наа кӧгенектіг чӧргісчезің, ағаа ӧкерсінчем.* 14. Пірeезін пірее аттыг, должностьтыг полдырарға. – Держать кого-л. в каком-л. звании, должности. *Пір хати удурланғанын сағыста тудып, пастых Пайсанны илееде тус старшина ла аттыг чӧргіскен. Генерал аны пір ле аттыг ӱр чӧргіспинче, табырах кӧдір турча.* 15. Посты пір орыннаң пасха орынға тибірендірерге, читірерге. – Заставлять передвигаться, перемещать себя, своё тело с одного места на другое. *Азах сынған соонда посты чӧргізерге, азахты тоғындырарға кирек. Чадыға кір парбас ӱчӱн, ипчізі Мыланы күннің сай чӧргісче.* 16. Пірее ниме тікчеткен туста ис кизегінҷе позыдыбызарға, хоза тігерге, хоостирға. – Пустить что-л. во время шитья чего-л., нашить. *Чіптері көрінмес иде, ипти пір ӧңніг тесьма чӧргізібізерге* (ХЧ). *Идеенҷе чібек чачахтар чӧргізібістір.* 17. Пірее оңдайнаң атты табырах пастырарға. – Понукать, заставлять лошадь быстрее идти. *Че, адың чӧргіс, тілге пызып, тоғызың турча. Пастағы ухтар, сиилізіп, сығырыза халарынаң, адын чӧргізіп, парыбысхан.* 18. Иреет аларға, ізерге. – *шутл.* Выпить. *Че, кил пеер, пірее иреетті чӧргізібізееңдек! Пірер-ікілердең чӧргізібіскен соонда, матап кӧглезіп, сарназарбыстар, я, иркелерім? – сурча абахайлардаң* (АС ХХТ). 19. Чоох тударға, чоохтанарға. – *перен.* Говорить что-л. *Син пӱӱн матап чӧргістің, прайзы даа сағаа киртін парғаннар! Пайса Абрамович чӧргіс салып одырарға хынадыр.*

ЧӦРЕ *нареч.* Пір чирде одырбин, чӧріс-парыс тузында. – На ходу, походя. *Чӧре хапхланарға. Тоғысха чӧріп, чӧре ағырып, улам тың ағырыбысхан.*

ЧӦРЕЕС *пілд.* Пір чирде одырбас, аар-пеер чӧрерге хынчатхан. – Человек, не любящий сидеть (жить) на одном месте. *Хайди андаг чӧреес ирге парып алган, ам анда-мында чурттар алыстыр парчалар. Чӧреес ипчі удаа соох чирге ахча тогынарга парыбысча.*

ЧӦРЕРГЕ [чӧр-] *иділ.* 1. Пір орында турбасха, азах алай тегілек кӱзінең тибіренерге, чорыхта поларга. – Двигаться, быть в движении, ходить, ездить. *Андаг полганда, отряд, чубанмин, табырагынча тимге сыгып, чӧр сыххан* (МТ). *Прайлары, аттарын тибеңни, аттарының ахсыларын сіліге тартып, таг тӧбін чӧр сыхханнар* (АТ). 2. Тогынарга (пірее нимедеңер). – Ходить, быть на ходу (о моторе, механизмах и т. п.). *Чазым, узанган соонда, саңай чӧрбинібіскен. Тракторың чахсы чӧрче бе алай ба мында аны тыхтап турчазың ма? Анаң час чӧрбинібіскен* (П). 3. Чуртирга, поларга. – Жить, существовать. *Улабаң хазых чӧрче бе? Чадап чӧріп, сині ир öскірдім* (ХН*). Кӱнге пазыртхан минің палам кök хыр сапханча чӧрчетсін* (ХПА). 4. Пірее кізее тогынарга, чалда поларга. – Служить, работать, батрачить на кого-л. *Хара чон, тогысчы чон, анда-мында чӧргеннерім! Акун апсах чиитте хаас пайларда пис чыл чӧртір. Микитеде чӧрген ипчі кізі, тимір лампаңахты тамызып, стол ӱстӱне тургыс салган* (ВК). 5. Көрерге. – Ухаживать за кем-, чем-л. *Хызирке хазинезінің соонаң илееде чыллар чӧрген. Палалар соонаң чӧрбеспін, майыхчам!* 6. Тус иртірерге, хада поларга, ынаг поларга. – Ходить, гулять, дружить. *Пастап чоохтаспин даа чӧрчең полгабыс* (ХЧ). *Иирзер Тойана, аны таап алып, танга чӧрерге хыгырча* (АХ). 7. Хынызарга, хада поларга. – Быть в любовной связи. *Чӧрчеткен ир кізі алыспас. Олар хачан-да чӧргеннер, че соонаң хыныстары тоозыл парган одыр.* 8. Тузаланыста поларга (ахчадаңар паза ан. п.). – Иметь хождение (о деньгах и т. п.). *Турцияда доллар даа чӧрче, аннаңар ахчаны мындох орнастырыбызарга чарир. Чонда, чӱзер, муңар чыллар чыылып, аның сагыскögізін, хыйгазын кӧзітчеткен сӧс кӧп чӧрче* (ХЧ). 9. Ойында карт алай фигура теести пирерге. – Делать ход (в игре). *Пайса иң чахсы картынаң чӧрбинче, хайраллапча аны. Картың паза чогыл ба, ноға чӧрбинібістің?* 10. Пararга. – Уйти, уехать. *Олар, тирінген аттарына азых-тӱлӱк артып, анда чӧрібіскеннер* (ХН*). Öкіс палазын чидініп алып, чӧрібіскен, аалның алнында хачан чуртачаң ибічеене килібіскен, анда чуртап, чобалыбысхан* (ХН). 11. Кемзер-де, хайдар-да килчедерге. – Посещать кого-, что-л. *Узанчаңзар ол ӱс-тӧртче хати чӧр парир* (БФ ПТН). *Агбанда Ирт тагдагы мемориал комплексінзер чон кӧп чӧрче* (ХЧ). 12. Оттирга. – Пастись. *Чылгылар амыр чӧрчеткенде, паза чіміг Сабизі сарыг тайның ӱстӱнде полганда, Сагдайга сагыссырачаң ниме чох полган* (ДН ЫА). *Хойлар матап чӧріп алган поларлар, аалзар оларны айландыр сал.* 13. Чорыхта, чолда поларга, идігнің тӧреміл, аймах-пасха туста, орында, анда-мында полчатханын кӧзітче. – Ездить, обозначает действие повторяющееся, совершающееся в разное время, в разных направлениях, а также взад и вперед. *Ол Индіркі Тööзер Ӱс чулдаң чӧрче* (ХЧ*). Сагалаковтар сӧбірезі чыл сай тайгазар чӧрче* (ХЧ). 14. Кизерге; хайди-да тонаных, хайдаг-да кӧрімніг поларга. – Ходить, носить на себе что-л.; быть одетым, выглядеть каким-л. образом. *Аннаңар хайдаг даа сидік тустарда піс, палалар, ипті кип-азахтыг чӧрчеңміс* (ХЧ). *Пу ипчі хайди-да ла тонан чӧрче, чыртых кип-азахтыг чӧріп одырча.* 15. Пірее аттыг, должностьтыг поларга. – Состоять в какой-л. должности, звании. *Син ам даа прапорщик полып чӧрчезің ме? Чаачылар, хырыг озаринда пол килзелер, иргі аттыг паза чӧрбинчелер, пӧзік арах ат алып алчалар.* 16. Пір орыннаң пасха орынга тибіренерге, чидерге. – Передвигаться, перемещать себя, свое тело с одного места на другое. *Пу хара хоос чапчаң чӧр полбинча. Город кініне читіре агырыг кізее аар чӧрерге.* 17. Хадыл иділістің полызыглыг чардыгы, илееде алай ба тӧреміл иртчеткен идігні таныхтапча. – В качестве вспомогательного глагола придает действию основного глагола характер длительности, постоянства. *Алчаастап хаап алзаң – ол сахча ізіг, паза ундутпин чӧрерзің – хорыгып* (ВМ КС). *Халын тайгазын аралап чӧредір, харсахтыг аңнарны*

атып чӧредір (ХН). □ **Чайғызын хатхыр чӧредір, хысхызын сыхтап чӧредір.** – Летом веселится, зимой слезы льет (*букв.* Летом смеясь ходит, зимой причитая ходит).

ЧӦРІ *адал.* Тонның иң алтындағы чардығы. – Пола шубы (с внутренней стороны). *Чӧрілер хырналан партыр. Чӧрілер чирге теепче, хызыр пирерзер, чебе?*

ЧӦРІГҶІ *адал.* Чолҷа чӧрчеткен кізі. – Путник, странник. *Андар илееде чӧрігҷі киледір. Таныс нимес чӧрігҷі ипті сырайлыг полтыр.*

ЧӦРІЗЕРГЕ [чӧріс-] *иділ.* 1. Удур-тӧдір чӧрерге, килерге. – Ходить, приезжать друг к другу. *Андаг хыныг оңдайнаң олар пір чыл чӧріскеннер. Олар чӧрісчеткен тустарда суг чохтада нызырт тур халҷаң.* 2. Ынаг поларға, нанҷылазарға. – Дружить, общаться. *Піс синің пабаңнаң хада чуртас тооза чӧрісчебіс. Илееде тус чӧрізіп, ынаг аргыстар хайдаг-да нимее чарабаан хой ӱчӱн хырыс салтырлар.*

ЧӦРІМ I *адал.* Пір сағыстың, пір пӧгінніг кізілернің, хайдаг-да көстеге чидіп алар ӱчӱн, халых пірігізі. – Движение, общественная деятельность людей, объединенных одной целью или одинаковыми убеждениями. *Пӱӱл 11 сентябрьда тиксі хазнада пастағызын на «Культура чечімезі» чӧрім иртер* (ХЧ). *Ӧлімі чох полк – чаа араласчыларын, партизаннарны, тоғырланыстарда араласханнарны, тыл істенҷілерін сағысха киреге полысчатхан чӧрім* (ХЧ).

ЧӦРІМ II *адал.* Чуртас. – Жизнь, существование. *Хыныг чӧрім. Чӧрімің хысха полбас, час чазаанҷа чуртирзың.*

ЧӦРІС *адал.* 1. Пазыт, пазыт оңдайы. – Шаг (ход лошади), походка, ходьба. *Наа аттың чӧрізі чахсы полтыр. Табырах чӧріске пала чӧпсінче, ӧрінче, сиих-саах тӱсче.* 2. Нименің аразы. – Ход, расстояние. *Чӧрізі пір часча. Чӧрізі ырах, чолда узирга маңнанарзың.* 3. Пірее кізінің, нименің чолҷа чӧргені. – Движение кого-, чего-л. *Городтағы чӧріске чӧпсінминчем. Чол чӧрізі чабылған* (ХЧ). 4. Пірее чирзер парғаны. – Поездка. *Чӧріске майығарга. Пір чӧріс ӱчӱн отыс салковай тӧлепчебіс.* 5. Пірее нименің изерістіг тилізі. – Ход, развитие, течение чего-л. *Уроктың чӧрізі чаҷында пазылых полтыр. Ӱгредігнің чӧрізі чапчаң на иртпеендір, аймах-пасха алҷаастар сых ла турҷаң одыр.* 6. Хайдаг-да орынҷа (киичe, чирҷe паза ан. п.) чӧргені. – Движение, перемещение в пространстве, в каком-л. направлении; передвижение. *Айас тигірде хус пазы – хара хус – ханаттарын час салған, кӱн чӧрізінең ибірчеткен. Чылтыстар чӧрізі чох нимелер бе алай ба олар ағырин-кӧӧлҷе чыл чӧрчелер*?

ЧӦРІСТІГ *пілд.* 1. Пазыттың, чӧріс оңдайлың. – С ходом (о лошади и т. п.). *Сирт-сарт чӧрістіг. Оларның аразында пірее ӧткін табаннар, табырах чӧрістіг катерге одырып, Нева суғны матап салғахтандырған осхастар* (АС ХХТ). 2. Аразы пар. – Имеющий ход, расстояние; с ходом, расстоянием. *Он кӱн чӧрістіг чорых хынии чох полған. Хакасияда сағам пір кӱн чӧрістіг чорыхтар алғым тарапчалар.* 3. Пірее кізінің, нименің чолҷа чӧргені пар. – Имеющий движение; с движением. *Аалда майың чӧрістіг чоллар, машиналыг саайлар удаа полбинча.* 4. Пірее чирзер парғаны. – Имеющий поездку; с поездкой. *Троллейбустар ол кӱн тикке чӧрістіг полғаннар. Аарлыг чӧрістіг автобуста чӧргенҷе, велосипедтіг ойлат чӧрем.* 5. Пірее нименің изерістіг тилізі. – Ход, развитие, течение чего-л. *Тархын хыныг чӧрістіг ниме, полған на улуг чорыхты, чааны, революцияны Кӱннең паза Айнаң палғалыстырарға чарир. Курстағы ӱгредіг табырах чӧрістіг, интерактив оңдайлыг полды.* 6. Хайдаг-да орынҷа (киичe, чирҷe паза ан. п.) чӧргені пар. – Имеющий движение, перемещение в пространстве в каком-л. направлении; передвижение; с движением, перемещением в пространстве, в каком-л. направлении; с передвижением. *Чирнің табырах чӧрістіг полчатханы піске пілдіртпинче. Чааҷылар пу кӱннерде майың чӧрістіг полғаны техниканаң палғалыстыг.*

ЧӦРІСЧІ *пілд.* Чӧрерге хынаачы кізі. – Любящий ходить (ездить). *Чӧрісчі оолах. Чайғызын городтың тынанҷаң орнында 6 час иртеннең сығара чӧрісчілер чыылысчалар.*

ЧӦРІСЧІЛ *пілд.* Чапчаң пазыттыг, кӱстіг (аттаңар). – Быстрый, сильный (о коне).

Чӧрісчіл атха мӱнгенде, чориин сынабас полам ма? (ХН). *Соонаң мындаг чӧрісчіл ат паза кӧрбеем.*

ЧӦСКІН *пілд., кӧр.:* **сӱскін**.

ЧӦТКЕ *адал., кӧр.:* **пуйбан**.

ЧӦЧЕК *адал., шор., кӧр.:* **нымах**.

ЧУБАНААЧЫ *адал.* Сӱмненеечі. – Медлительный, *разг.* копуша. *Чубанаачы апсах. Школаа тимненіп, чубанаачы оолах узи пиртір.*

ЧУБАНАРҒА [чубан-] *иділ.* 1. Ӱр сӱмненерге, тимненерге. – Медлить, долго собираться. *Анҷада олар, тың ӱр дее чубанмин, Ефремнің пірее хомай кирек пол парды полар тіп, аны табарға нандыра чолҷа чапчаң чӧр сыхханнар* (МТ). *Хызыҷаам хайзында-да чубаныбысты* (ДН ЫА). 2. Хайдаг-да кирек пастирынаң тудыларға. – *разг.* Мешкать. *Чубанарға, муханарға маң чоғыл нооза* (ХЧ). *Ӱртӱннең айланарға, тізең, чазаг киліс парған, кізі тарт чӧрҷең хаңаа чубанчатхан* (ИТ).

ЧУБАНҶЫХ *пілд.* Сӱмненҷік. – Медлительный, мешкотный; копуша. *Наа танызым уғаа чубанҷых полтыр. Орындағы чон киртістіг паза чубанҷых полча теен.* □ **Чубанҷыхтың ізі пӱтпес.** – У копуши дело не спорится (*букв.* Копуши дело его не возникнет).

ЧУБАНЫС *адал.* Сӱмненіс. – Задержка, медлительность. *Чубаныс чох* (ЛЧ). *Че, арғыстар, чубаныстыхыйа идіп, тоғысха парыңар!*

ЧУҒА 1. Ніскеҷек. – Тонкий // тонко. *Азах алтында чуға кӱскӱ, хар мыҷырапча* (НК ХХ). *Тігіне хызыл кӱрең чуға тимірнең чапхан школа* (ГК ХА Т). 2. Ағыраачы. – Слабый, болезненный // слабо, болезненно. *Чуға пала. Чуға хыс кізі чайғызын даа ағырып пастабысча.* 3. Халын, чылыг нимес; чуға кип. – Легкий, нетеплый (об одежде) // легко. *Чобаг сағыс артын чӧрген кізінің уйғузы чуға* (ДН ЫА). *Хайзы даа аппағас, уғаа даа чуға кӧрімніг көгенек кис салтыр* (АС ХХТ). 4. Сынаачы; оодылаачы. – Хрупкий // хрупко. *Улуг хара ат кирі пиидең төреен полза, табаны чуға полар, тастыг чирҷе ойладарзар* (ЧТ). *Улуг хара ат оғло пиидең төреен полза, хамағы чуға полар, хыйан чоғар ойладарзар* (ЧТ). 5. Ніске, тӱреңмей. – Тонкий, нешироκий // тонко, нешироко. *Чуға теерліг. Изеннер! Хоортай аға сірер полчазар ба? – сурған адайларға абылатчатхан чалаң кізі, чуға сырайлыг* (ДН ЫА). *Чуға чодалыг хус суг хазында аар-пеер пас чӧрче.* ◊ **Чуға чуртирға.** – Жить бедно (*букв.* тонко жить). **Чуға чурттыг.** – Бедный (*букв.* тонкое жилье имеющий).

ЧУҒААН *пілд.* Хайыг салчатханы, ачыхчарых кӧңніліг полчатханы, кізее паарсағы. – Внимательность, приветливость // внимательный, приветливый. *Че хайзының даа сағызында хынған Хакас чирі, аның ӱстӱндегі ап-айас тигірі, харахха чуғаан кӧк тайғалары, хорлап ағадырған суғлары, кӧгілбей кибіснең чабынған чазылары* (ХЧК). *Ипчізінің чуғааны пар, іди пілдірче.*

ЧУҒААННЫҒ *пілд.* Кізее паарсах, ачых-чарых, чалахай. – Приветливый, общительный, внимательный // внимательно, приветливо. *Хаарғанға хайындылыг полған Ай Мирген, хара пастыг чонына чуғаанныг полған* (А. Тайчы). *Хада хайдаг-да Огарков парар, ол чуғаанныг оолах тілбесчі поларға парар* (ДН ЫА).

ЧУҒААНҶЫ *пілд., кӧр.:* **чапсынҷах.** – Привязчивый, внимательный (к людям). *Ол позы даа чуғаанҷы. Митке чахсы оол, кізее чуғаанҷы ӧс партыр.*

ЧУҒААНҶЫХ *пілд.* Иптіг, чапсынҷах оңдайлыг. – Внимательный. *Анзы аның чуғаанҷых, ӧткін хылығын чахсы киречілепче* (ХМ). *Хысха, тізең, Манзар чуғаанҷых пілдірген.*

ЧУҒАЛАНАРҒА *иділ.* 1. Ніске пол пararға. – Утончаться, сделаться тонким. *Кискен тоны чуғалан партыр, хай пірее чирде хырналанча. Паланың тасхар кисчең кип-азаа чуғалан партыр.* 2. Ағыраачы, чуға поларға. – Становиться хрупким, слабым (о человеке). *Ирен, ортын чазына чуғаланып, улам ағыраачы пол парған. Чох, кізінің чӱрее, улуғланыбысса, чуғаланча одыр* (АТ).

ЧУҒАН *пілд., кыз., кӧр.:* **чоон**.

ЧУҒАРҒА [чух-] *иділ.* 1. Чапсынарға. – Прилипать, приставать. *Хыстың тонына той чух парған, аннаңар ол кӧңні чох пол парған. Позы, ізебінең чызынҷах сығара тартып,*

сағалға чуххан айранны чысхлаан (КИ ЧХ). 2. Пасха кізее чағын поларға, чоохтазарға. – Быть общительным, общаться с кем-л. *Кізее дее тың чухпас, тоғысха ла пүкүлее патхан* (ХА А). *Кізіде пар полза, кізізер чухчаңох* (М ПТ). 3. Тарирға (ағырығдаңар). – Передаваться (о болезни), заражаться. *Чуғар ағырыг, тон даа киссе, чуғар* (ХМ). *Мооғас, тізең, пу малны мылтыхнаң ат саларға тіп, чонны чөптеп чөртір, ходыры прай малларға чух парар тіп* (БФ ПТН). 4. Піреезіне теелерге, килізерге. – Касаться, задевать кого-л. *Аның іди тіглеені Эдөттің хулаана сала даа чухпаан* (БТ О). *Майра хайди даа чүгүрік тілін төзеп одырчатса, Ориске чухпинчатхан* (БТ О). □ **Ходырлыг хой өөрде полза, прай өөрге чухча.** – Одна паршивая овца в стаде, все стадо портит. (*букв.* Паршу имеющая овца если будет в стаде, всему стаду перейдет).

ЧУҒАРИРҒА [чуғара-] *иділ.* 1. Ніске пол пararға. – Истончаться (от износа), становиться тонким (о слое чего-л.). *Ис пузы илееде чуғарап партыр, конькиліг чыларыңны тохтат. Ол нимелер, пірде көптеліп, пірде чуғарапча.* 2. Ағыраачы поларға, хазии хомайланарға, чуға көрімніг поларға. – Становиться слабым, выглядеть истощенным. *Ағырған соонда, пала чуғарапча. Киріп, көместең чуғарапчам.*

ЧУҒДАР *адал.* Хус ады. – Стрепет. *Чуғдарлар анда-мында учух чөрчелер. Ол, адына чапчаң алтаныбызып, кинетін пайаағы чуғдарны көр салған.*

ЧУҒДЫРАРҒА [чуғдыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені суғнаң арығладарға. – Заставлять мыть, смывать. *Классты чуғдырарға. Митке ус-пас чохтанған туңмазын, ӱгредіп, тураны чуғдырған. Мин аалчыны ідіс-хамыс чуғдырбаспын.* 2. Піреезін кірдең суғда арығладарға. – Заставлять купать кого-л. *Чоохтан полбинчатхан пала, мині чидектеп, суғлыг ідіске апарча, позының көклөзін чуғдырча. Имчі істезіг алнында ар парған паланы чуғдырған.* 3. Истең тігілген нимені, кип-азахты сабынның суғда арығладарға. – Заставлять стирать, давать стирать кому-л. (бельё, одежду). *Изел парған тураның ээзі кип-азаан хончыхтарына чуғдырча. Мин дее хайдаг хомай кізібін, кірліг хаптарны улуг частыг кізее чуғдырдым.* 4. Ахчатхан суғнаң апардырарға. – Заставлять смывать, размывать что-л. *Тигір бе, піске тарынып, турабысты чуғдырча? Чігленчем, ол, наа ідіс хазып, тасхан чулаттаң пістің ӱӱчікті чуғдырған.* 5. Суғнаң, имнең чайдырарға. – Заставлять, разрешать промывать что-л. *Мал имчізі інектің палиин сарыг имнең чуғдырча. Хулах имчізі, ізіргенчеткен позымны көріп, ағырыг хулаамны медсестра хызамдых имнең чуғдырған.* 6. Пірее нимені, суғнаң тузаланып, аныдарға. – Заставлять мыть, добывать что-л. *Кузнецов, ибіркі ааллардаң кізілерні чыып, алтын чуғдырча. Хайдаг-да пора сарыг хумны чуғдырғаны хомай киректе саналчаттыр.* 7. Стол салып, ӱлӱкӱннедерге. – Принуждать обмывать что-л., праздновать что-л. *Наа тоғысха сыхханын чуғдырарға. Арғызы, тынаға сыхханын сағын киліп, пу киректі чуғдырча.*

ЧУҒУРИРҒА [чуғура-] *иділ.* Ниме-нооны табырах, соона салыстырбин идерге (итірбинчеткен формада тузаланылча). – Делать что-л. без задержки (употребляется в форме отрицания). *Ибдегі тоғысты чуғурбин ит салдым. Мачоң, чуғурбин, частиин частана, орғанына чадыбысхан.*

ЧУҒЫЛАРҒА [чуғыл-] *иділ.* Пірее кізее, көйтіктеніп, чағын кірерге. – Приставать, подлизываться. *Син пастығыңа чуғыл көр, арса, чал ахчаңны көдір пирер. Пу иптіг чоохтыг улуг кізее чуғыл көрерге чаратты.*

ЧУҒЫМ *адал.* Сигбен, тосхым. – Питательность, калорийность. *Чуғымы чох чиис. Пу чиистің чуғымы хайдаг, пісті симіртер бе?*

ЧУҒЫМНЫҒ *пілд.* Сигбенніг, тосхымныг. – Питательный, калорийный. *Чуғымныг чалбахтар. Чуғымныг чағларны, иттерні, халасты чібинчем тидір.*

ЧУҒЫНДЫ I *адал.* Хайыг салчатханы, ачых-чарых көңніліг полчатханы, кізее паарсағы. – Внимательность, приветливость. *Алтын Тайчы туңмазы хадарғанда, хайындызы чох, халых чонға чуғындызы чох полған* (АТ). *Ол кізее минің чуғындым чох полар.*

ЧУҒЫНДЫ II *адал.* Артхан-халғаны. – Остатки чего-л. (*напр.,* на посуде). *Чуғындың халды ба? Чуғындыны хырып, сосхаа*

пирерзің. Чахсы пызыр полбинчатханда, чуғынды көп полча.

ЧУҒЫНДЫЛЫҒ I Сизіктіг, паарсах. – Заботливый, внимательный. *Ир кізее ле чуғындылыг. Прайзына чуғындылыг полған хан ӱреенде, чоны чобаға тӱс парған.*

ЧУҒЫНДЫЛЫҒ II Артхан-халғаны пар. – Остатки чего-л. (например, на посуде). *Наа килін піске чухпинча, уғаа харам, кил, чуғындылыг халаснаң, соох чайнаң «сыйлапча». Оолах, чуғындылыг ідісті суғынып алып, төң азыра чортыра халған, чоон ах адайын хоғдыра.*

ЧУҒЫНҶАХ I 1. Чапсынҷах. – Липкий, прилипчивый. *Чуғынҷах нимее пазарға. Пу наа ойнаҷах хайдаг чапсынҷах, чуғынҷах.* 2. Кізілер алай мал аразында оой тарапчатхан (ағырығдаңар). – Заразный, инфекционный // зараза, инфекция. *Че студенттер андаг ниме, чуғынҷах ағырыға чіли, тартылғаннар* (ТМ ПТ). *Хорғыстыг, чуғынҷах ағырығларнаң ағырыбызып ӧлген малларны чыған орын полза чи?* (ХЧ).

ЧУҒЫНҶАХ II *пілд.* Ачых-чарых, чуғаанныг. – Приветливый, общительный. *Мындаг ӧкер, абахай, кізее чуғынҷах хыс мының алнында ағаа учурабаан. Чалахай хылыхтыг, ачых-чарых, кізее чуғынҷах орыс кізілері хайдаг даа чігленҷік кізілернің чӱреене чолны оой табарын піледірлер* (ДН ЫА).

ЧУДАРИРҒА [чудара-] *иділ.* Кірліг поларға, кірде чуртирға (чут ипчілердеңер). – Иметь неопрятный вид, содержать дом в грязи (о нечистоплотных женщинах). *Чударап парған позы тастындағы көріміне хайыг салбинча, пір дее кілебин, пас чӧрче. Апсаа ӱреен соонда, Онис чударапча.*

ЧУДИРҒА [чуда-] I *иділ.* Наңмыр, удаа чаап, тохтабасха. – Становиться ненастным. *Тигір чудирға идібіскен* (БФ ПТН). *Чудир алнында, төреміл азах-холым сыстазып, пазым ағырып, пеер алай хамға одырам ма тіп, килдім* (ББ).

ЧУДИРҒА [чуда-] II *иділ.* 1. Араргға, тӱрирге, саа чох поларға. – Худеть, болеть, обессилеть. *Ханныг полҷаң сырайлар, хазарта тартып, чудааннар, хырлыг таглар хабырғазы хатыг озыпнаң олҷылҷаң* (ТН УКР). *Іҷезінің, пабазының ылғаплачатхан, чудап парған сырайларын Игорь пір дее ундубас* (ГТ Ҷ). 2. Чут, кірліг, салбыр поларға, хайди ла полза иділген, тонанған. – Становиться неряшливым, нечистоплотным. *Чудап парған ипчінің сырайын көрҷее чох полған. У-у, чудаан чон!* (КН КХ).

ЧУЛ *адал.* Улуғ нимес сууҷах. – Ручей, ручеек. *Синің чалбах хойыңда сіліг, халын тайғалар, сыннар, чуллар пазында сыын, пуланнар турчалар* (ПШ). *Чуллар, кӱӱлеп-саалап, тағларны, хайаларны даа талағлап, ӧкпеленіп, хайдар-да улуг маңзытта париған осхастар* (АТ).

ЧУЛА I *адал., тиң.:* **хут**. – По суеверным представлениям душа, духовный двойник человека (который может покинуть тело при жизни). *Чулазы парыбысхан кізі. Ах хазың – ах ханның чулазы* (ЧТ).

ЧУЛА II *адал., көр.:* **аран**.

ЧУЛАЙ *адал.* Час паланың пазындағы пӱткелек орын. – Темя, темечко (ребенка). *Чулайы пӱткелек. Хайа, чулайын кӧзіттек, тамыры сабылча ба, көрібізерге итчем.*

ЧУЛАҢНИРҒА [чулаңна-] *иділ.* Харахха кӧні көрбеске. – Не смотреть в глаза, отводить (взгляд). *Чулаңнаба, хараама көр теем! Кӧні сурыг сурғанда, Манок чулаңнап сыххан.*

ЧУЛАРҒА [чул-] *иділ.* Ходыра тартарға. – Рвать, вырывать, выщипывать, выдергивать. *Тігіне, сиден озаринда, олох Кетрин ипчі ӱӱҷікте яблах аразында одырча, кӧскін оттар чулча осхас* (ТМ ЧЧ). *Инем чирін ундутпасха тирбен отты чулып алғам* (ВБ). ◊ **Яблах чуларға.** – Копать картофель (*букв.* Картофель рвать). **Таңах чуларға.** – Щипать тушку курицы (*букв.* Курицу рвать, драть).

ЧУЛАТ *адал., көр.:* **чул**.

ЧУЛҒУС 1. Оғыр. – Вор, конокрад // воровство, конокрадство // воровской. *Пу минмін, кӱҷӱрлеп пілбес, чулғус итпес, чабал-чахсыны таллабас, чалғыс-чазаг Ибдең* (ШВ ЧОХ). *90 чылларда ат оғырлары, чулғустар улееде полған.* 2. Чабал кізі, уйады чох, чой кізі. – Негодяй, мошенник // мошеннический. *Чааның чулғустары, аны ла көргенде, ӧң-харах чох тис сыхтырлар* (НК ХХ). *Картчыларни осхас чулғус харахтыг* (ТМ ПТ).

ЧУЛҒУСТИРҒА [чулғуста-] *иділ.* Оғырлирға, пасха кізінің ниме-ноозын сымҷыххан

посха аларға. – Воровать, красть что-л. *Оғырлазаң даа, ноға пос кізінин чулғустаазың, алаамдыр* (ШВ ЧОХ). *Хара хан пайның прай аттарын чулғустабысханнар.*

ЧУЛЛАНАРҒА [чуллан-] *иділ.* Чулларға чарыларға (суғдаңар). – Разделяться на ручьи (о реке). *Тас чул суғ, ікі чарылып, ырах чулланып парыбысхан орында олтырых чир улуғ пүкке айлан партыр* (АТ). *Хараабыс алнындағы улуғ суғның чулланчатханы пілдірбинче.*

ЧУЛМАЛИРҒА [чулмала-] *иділ.* Мал идін оохтирға. – Разделывать, рубить, разрубать на части тушу. *Іҷезі полған Ах Алаңхо алты тозор араға тимнеен, алты сілеке идін чулмалабысхан* (ХМ). *Син итті изі чох чулмалапчазың, устыг сööктерге кізі хыйыл таа параргa айабас.*

ЧУЛУХ *адал.*, *тиң.:* **ух**. – Чулок. *Алдағы прай даа хыстар Кнайның иргеенең позаан мелейлерні, чулухтарны кис чörчелер* (ДН ЫА). *Хазинезі аның тун палазына чылыг чулухтар, кічиҷегес мелейлер палғапча* (ХТ).

ЧУЛЫҶАХ *адал., тиң.:* **чул**. Улуғ нимес сууҷах. – Ручей. *Ах сырайы харыҷахтың кірленче, чулыҷағастар харзартын сірлесче* (НД КЧ). *Ікі тағның аразындағы тирең özеннің түбінҷе, хорлап-сорлап, улуғ нимес чулыҷах түсче* (ГТ Ч).

ЧУЛЫҶАХТАНАРҒА [чулыҷахтан-] *иділ.* Аймах-пасха чирлердең ағарға (сууҷахтардаңар). – Течь маленькими ручейками. *Олар ойым чирлерзер, чулыҷахтанып, ахчалар* (ББ ТС). *Күн хонарға тимнен салған полған, хаҷан Паска көлнің пір хазы чулыҷахтанчатханын көр салған.*

ЧУМААРТАРҒА [чумаарт-] *иділ.* Алаахтырарға, микелирге, хаңыртарға. – Обманывать, *разг.* облапошить, водить за нос. *Алаахтырчатхан, позын чумаартчатхан кізілерні пу харахнаң көрбеҷең* (ХЧ). *Ол оғыр пісті пір-ікі ле чумаарт салған.*

ЧУҢАХ *адал.* Хой түгіндегі кір паза тир. – Жиропот, пот и грязь на овечьей шерсти. *Хазаа ізігін азыбысханда, хой чуңағы чыстана түскен* (НТ ЧТ). *Пастағызын хол ла көйбес чылыг суғнаң түктегі чуңахты арыда чуупчалар* (ДН ЫА).

ЧУРТ *адал.* 1. Тохтаҷаң орын. – Стойбище, стоянка. *Хара түлгү хараазын Хара Сайзаң узаан чурт ибіре хайынтыр. Аңҷылар, чурттарына чидерде, пасхаҷыл аңны көр салғаннар.* 2. Тура, чуртирға пүдірілген ниме. – Жилище, постройка, усадьба. *Сабул апсахтың тың үрдегі чурты сайбалған: туразын талап, суғ хазынзар иде көзір пиргеннер* (ЧС АЎХ). *Экей, оолаам, пу улуғ аалда, улуғ чуртта чонның пастыгы кнес пиг пар* (ХН). 3. Иб, тура, ниме-ноо. – Дом, хозяйство. *Чурт ээзі, саарсых ниизі үзе тартылған көгенектіг, көксін хыылада тынып ала, нимелерін оңар-тискер силгли, Ягорзар кізілер аразынаң хазыр көріснең олаңнап килген* (КН КХ). 4. Чуртас. – Жизнь. *Че хара чобағ, хара ханадын чазып, хайран чуртыбысты сайбаанох* (АТ). *Олғаннар сала ла тіріг полғаннар, ханның чызы, кізі ханының чызы, чурттың хорғыстиин ам даа көрбеен олғаннарға уламох хорғыстыг полған* (АК). 5. Пірее хан, пиг ээленчеткен хазна, чир. – Владение, царство. *Улуғ чурты улуп халған, кічіг чурты кістеп халған, чахсы чурты ылғап халған* (ХМ). *Пір чуртта ікі хан чуртап полбаан.* □ **Хайда суғ, анда чурт.** – Где вода, там и жизнь.

ЧУРТАҒҶЫ *адал.* Пірее чирде, орында чуртапчатхан кізі. – Житель, обитатель. *Тигір чуртағҷылары тооза андар көс килген осхас* (ХА А). *Тағыр хазындағы тас тура көрінген, Сағдай, ол турада полбаза даа, хырынҷа иртken паза көп чоохтар ол турадағы чуртағҷылардаңар искен* (ДН ЫА) .

ЧУРТАС *адал.* 1. Тіріг нименің чир үстүнде пары. – Жизнь как форма существования материи. *Чуртас хаҷан пасталғанын пір дее кізі пілбинче. Суғ чир үстүнде пол килгенде, чуртас пар сыххан* (ХЧ). 2. Тіріг нименің, төреннең сығара тоозылғанҷа, чуртаан тузы. – Жизнь как физиологическое состояние живого организма (человека, животного, растения) от зарождения, роста, развития и до разрушения // жизненный. *Тоннар, тулуптар кизіп, ораныp, постарын айабин, тиксі областьты ибір килҷеңнер, аннаңар чуртастаң ирте парғлабысчаңнар* (И). *Андада чара чачырастарда 37 кізінің чуртазы үзілген* (ХЧ). 3. Кізінің сағызы паза хазии саринаң толдыра күзінде полчатханы. – Полнота проявления физических

и духовных сил. *Чуртас оды пазох көглен сыххан* (БФ ПТН). *Наа чуртас чари түсті, амды піс Петроградтаң пасти пістің улустарға теере пос чуртаснаң чуртирбыс* (ХЧ). 4. Төреннең сығара ўреенге теере тус. – Жизнь как время, период существования от рождения до смерти. *Амды мин улугланыбыстымох: чуртас күні турча ортызында* (ВМ КС). *Хара кічігдең сығара чалҷыда ла чөрген, хара хыйаллыг чуртастаң арачыланар ниме таппаан* (ФБ ХЧ). 5. Чуртапчатхан оңдай. – Образ существования кого-л. *Сын чоохтапчалар, чуртас – ол күрезіг тіп* (НТ ТК). *Аар даа, сидік тее чуртас көрзе, ол хазых паза чапчаң өскен* (МТ). 6. Алынҷа кізінің прай тиксі иділген киректері паза полған нимелері. – Жизнь как совокупность всего пережитого и сделанного человеком. *Сынында мин ол ўгретчілерні таныбындаачам паза оларның чуртазынаңар паспаам* (АТ). 7. Алынҷа кізінің, халых чонның аймах-пасха оңдайлар хоостыра сығысчатхан тоғызы. – Жизнь как деятельность общества и человека в тех или иных ее проявлениях. *Ханның ўлгўзі хыйа иділген соонаң, чуртастың ўстўне андағлар илееде сыын сыхханнар* (ХЧ). *Мында алынҷа кізілернің өріністері, чобағлары, чідіріглері хоостыра хазна чонының тиксі чуртазы көзіділче тирге чарир* (ХЧ). 8. Салыл парған оңдай; ибдегі оңдай. – Жизнь как установившийся порядок в повседневном существовании кого-, чего-л.; быт. *Іди, истіг, амыр чуртапчадып, 2007 чылда аның чуртазы кинетін не саңай алыс парған* (ХЧ). *Сыгда Тайраа чарых, чөптіг, часкалыг чуртас пирерге хынча* (СЧ ПТ). 9. Сынында полчатхан ниме; сын оңдай. – Жизнь как реальная действительность; бытие. *Олаңай чуртаста ол уғаа амыр, пазымныг хылыхтыг полған* (ХЧ). *Халғанҷы сағысты чуртасха киріп, килчеткен неделяда Садыг сессиязы иртірілер* (ХЧ). □ **Чуртас чолы алтон алыхтыг.** – Жизнь прожить – не поле перейти (*букв.* Жизнь путь ее шестьдесят капризов имеющий).

ЧУРТИРҒА [чурта-] *иділ.* 1. Тіріг поларға. – Жить, существовать, быть живым. *Іріктеп парған хоол өзенінде хырых аймах хурт-хоос чуртапча* (МК ТХ). *Азаан алыбысхан соонда, ол пис күн чуртаан.* 2. Чурт салып, орныгарға. – Жить, проживать, обитать. *Пір аалда чабыс сынныг Мирген чуртаптыр* (СА ЧХЧ). *Хойларны аал аразынҷа сўр килигенде, оолах пабазының, ограда тастында хонҷых чуртапчатхан Арепийнең тамкы тартып, нимее-де хатхырызыбызып, чоохтас турчатханнарын көр салған* (П). 3. Хада-пірге хоных апарарға, алызарға; ирепчі чіли, пірге хоных апарып, поларға. – Жить, вести супружескую жизнь; сожительствовать. *Ирепчі чахсы чуртааннар, пис пала чон аразына киргеннер. Чиитгер удаа хада чуртапчалар, че ЗАГС-сар парарға маңзырабинчалар.* 4. Толдыра, хыныг чуртас апарарға. – Жить, вести деятельную жизнь. *Мин санапчам, іҷем турыстыг чуртас чуртап салған, мині – өкіс паланы – кічіг тустох позынзар алып алған, өскіріп, чон аразына кир салған* (ХЧ). *Хаҷан-да толдыра чуртас хайнаан ааллар саңай чох пол парчалар.* 5. Пірее нимее тиксі сабыларға, аны чуртас өөніне санап. – Быть поглощенным чем-л., увлеченным кем-, чем-л., считать что-л. главным в жизни. *Тіспен істенізінең чуртаан ученай* (ХЧ). *Мының алнында ол киректең тоғынып чуртаан кізі пір ле полҷаң.* 6. Хайдағ-да чуртас оңдайлыг поларға. – Вести тот или иной образ жизни. *Пай чуртаан Армин хонҷыхтарын киректебеҷең. Пу чир ўстўнде хайди піс чуртапчабыс, нимебіс пістің сообыста халар*? (ВМ КС). 7. Пір турада хада поларға, пірге хоныхтыг поларға. – Жить, вести жизнь общую с кем-л., среди кого-л.; проживать совместно. *Чидер чирге читкенде, пис чыл чуртаҷаң көп хадыллыг тураны тастынаң сыныхти көрчелер* (АС ХХТ). *Мин оолғымнаң хада чуртапчам.* 8. Пірее нимее сыдазарға, иртерге. – Пережить что-л. *Н.М. Ядринцевтің сағызынаң, Сибирь колонизацияның прай тустарын чуртап парыбысхан: чаалааны, чиңені, тымылдырганы, тоғырланғаны* (АТ). *Пістің төлібіс илееде сидік, аар ниме көрген, оларны прай чуртап парыбысхан.*

ЧУРТТЫҒ *пілд.* 1. Тохтаҷаң орынныг. – Со стойбищем, стоянкой; имеющий стойбище, стоянку. *Чазойда чурттыг ир кізі.*

Пайсан пай пір ле чурттыг полбаан. 2. Туралығ. – С жилищем, постройкой, усадьбой. *Наа аал пастап он пір ле чурттыг полған, че пис чыл пазынаң илееде öс парыбысхан. Мынаң мындар чурттыг полғам* (ХН). 3. Ибліг, ниме-ноолығ. – С домом, хозяйством; имеющий дом, хозяйство. *Чурттыг ба, чурты чох полза, хызыма чағын даа пастырбазын тидір. Пик хоныхтыг, пик чурттыг кізілерні чаа алнында хариблерге суххлааннар.* 4. Чуртастығ. – С жизнью; имеющий жизнь. *Хомай чурттығлары тігі чирде ідöк хомай чуртапчалар. Хайдаг уғаа хыйға сöстер – пір тыныстыг, пір чурттыг* (ЛТ).

ЧУРУХ *адал.* 1. Сўбўрек. – Лоскут. *Анда підöк хайдаг-да чылтырах мархалыг, иңнілеріне алтынныг чурух хазанған нимелер, киліп, аның сабдар адын мўн парыбысханнар* (КВ А). *Хустар, хара чурухтар чіли, халбастаныза тўскеннер* (ДН ЫА). 2. Пала орачаң ис. – *кач.* Пелёнка. *Чурухтарны хайдар сал салдың? Кök отта кизекти ах намачылар, сахар чіли, хазарысча, олар – ізіг хуурта örтеен чурухтар, хуу халсарыг сығар, чайған хучурлар* (НД К).

ЧУРЧУ *адал.* 1. Ипчізінің кічіг ир харындазы. – Шурин (младший брат жены). *Чурчу, тадылыг мööт чирім килібісті* (АС). *Синің чурчуң кидей полтыр.* 2. Ипчізінің хыс туңмазы. – Свояченица (сестра жены). *Ікі хазыра паза хойларыбысты чурчума артыс парчам, – тіпче Пилика ача* (НТ ТК). *Хачан-пірее чурчум поларзың, аннаңар халғысчам, – хычыр парча Сеерге, хазыр чил чöрістіг сарыг томның арғазында пök парған* (ДН ЫА).

ЧУТ I *пілд.* Наңмырлыг, пулуттыг, пўркек кўн. – Ненастье // ненастный // ненастно. *Пірсінде чут кўнде мин öörімні тайғаа сығар пардым* (БТ МП). *Чут кўскўзін Том суг істінзеркі ыраххы тўн тайғаны тохтабас-парбас соох наңмырлар халтырат турғаннар* (МЧ КЧ).

ЧУТ II *пілд.* Чуға сööктіг, ніске, арых. – Худощавый, изнуренный // изнуренно. *Чут көрінерге. Чут ипчі позының изелчеткен туразына кір парыбысхан.*

ЧУТ III Кірліг тудыстыг. – Неряшливый // неряшливо. *Чут чуртапчатхан хончых. Чалғыс хызы уғаа чут полған, кірліг кип-азаанда хурттар öс парчаңнар.*

ЧУУЛАРҒА [чуул-] I *иділ.* Пілбеске кіргенче ізерге. – Пьянеть, напиваться до беспамятства. *Прай чон хыра чуулған* (ИТ). *Ол ачыг суға кір парған, пірееде чуул таа парчаң* (ХЧ).

ЧУУЛАРҒА [чуул-] II *иділ.* 1. Суғнаң арығланарға. – Мыться, смываться. *Хыстар парда, хайдаг чахсы, тура позы ла чуулча. Пол чуул партыр, хандыра, истіг!* 2. Сабынныг суғда арығлаларға (кип-азахтаңар паза ан. п.). – Стираться (об одежде и т. п.). *Көгенеем чуулды ба? Кип-азах чуғчаңда ödік чуулча. Ах көгенектер алынча чуулча.* 3. Ахчатхан суғнаң апарыларға, суға, наңмырға ардирға (чолдаңар). – Смываться, размываться чем-л. *Ирткен часхыда суг чарлары матап чуул партыр. МЧС машиналары чуул парған чол хыринда турарлар, анаң халас ағылчатханнар, андар таарлабызып, Камаз алай «Вепрь» аалға читіре апарыбыс турар тіп, чарытханнар* (ХЧ). 4. Суғнаң, имнең чайыларға. – Промываться чем-л. *Харах кирее пу им суунаң чуулылча. Сööк чўллелче, соң иттер оохталча, істі-харыннар чуулча, ханнар урылча* (АТ). 5. Суғнаң тузаланып, аныларға. – Мыться, добываться. *Чарых тастар чуулча ба? Пастағы чардыхта ол кварц хум полызиинаң нефтьтең паза аар ниме-ноодаң чуулча, ікінчізінде – тус пораг полызиинаң аммоний ионнардаң* (ХЧ). 6. Стол кистінде ўлўкўннелерге. – Обмываться что-л., праздноваться что-л.; быть обмытым, отпразднованным. *Наа машина чуулбинча тирге чарир. Пайрамныг ўлўкўн соонда паза хайдаг ниме чуулар?*

ЧУУНАРҒА [чуун-] *иділ.* 1. Суғнаң, сабыннаң постың сырайын арығлирға. – Умываться, мыться. *Чуунарға кирек хайди даа иирде, иртен, хачан даа, кірліглерге, пуглығларға – уйат, арыныс ползын!* (П-О). *Ол, чуунып алып, газета хығырарға одырыбысхан* (ИТ КМ). 2. Суғнаң, сабыннаң посты тиксі чуурға. – Мыться. *Чуунып алып, торғы кип-азаан, ödігін кискен, сых парыбысхан. Ол, турып, ўскўрте тыныбысхан, сööде кирілген, анаң мылчазар чуунарға парған.*

ЧУУНҸАХ *адал.* Сырай-холны чуғҷаң суғлығ тириг. – Умывальник. *Ол, чуунҷахха толдыра соох суғ урып алып, сырайын, холларын өллеп, сабыннапчатхан. Чуунҷах хыринда ниме-де чатчатхан.*

ЧУУРҒА [чуғ] *иділ.* 1. Пірее нимені суғнаң арығлирға. – Мыть, смывать. *Суғ көп кирек полған улуғ чуртха: пол чуурға, ізерге, огород суғлирға, малға* (НК ХХ). *Нанҷым суғ хазында алғайын, хағдыр-хоғдыр иділ ала, чуған* (БФ ТО). 2. Піреезін кірдең суғда арығлирға. – Купать кого-л. *Пала чуурға. Ағырығ кізіні чуурға. Инча ойнаҷаан ваннада чуупча.* 3. Истең тігілген нимені, кип-азахты сабынның суғда арығлирға. – Стирать (бельё, одежду). *Чорғанны чуурға кирек, підел партыр. Кола позының туҥмаларының киптерін анда-санда чуғҷаң, анда даа сабын чох* (МТ). 4. Ахчатхан суғнаң апарарға. – Смывать, размывать что-л. *Тасхын пу чыл суғ хазындағыларның тураларын чуубысхан. Я, спиртті чуубызыҥар, паза аның чабал чүзін көрбеске* (ШВ ЧОХ). 5. Суғнаң, имнең чайарға. – Промывать что-л. *Харах оды чітіг полар ӱчӱн, ідӧк пӱӱнгі арчынаң харах чуурға чарир. Апсах Арина Петровнаны тадар оңдайынаң істі-харын арығлирға, чуурға, хан урарға ӱгреткен* (ДН ЫА). 6. Пірее нимені, суғнаң тузаланып, анирға. – Мыть, добывать что-л. *Маҥнай ал чӧрген пайлар маҥат алтын чуғҷаҥнар* (ПШ). *Пу чарых тастарны хайдаң таптың, чууп алдың ма?* 7. Стол салып, ӱлӱкӱннирге. – Обмывать что-л., праздновать что-л. *Мал азаан чуурға. Нанҷыларымнаң хада аны чуубысхабыс* (СА КА).

ЧУУРАҢХАЙ I *пілд.* Чапсынҷах, чапсынчатхан (тойдаҥар). – Мажущийся, мазкий, мажущий (о глине). *Пу хус уйазын чуураҥхай палғаснаң чахча. Садысхан им палғазы уғаа чуураҥхай паза чыстығ.*

ЧУУРАҢХАЙ II *адал.* Харах нууп ойнаҷаң ойын. – Жмурки. *Чуураҥхай тіп адалчатхан ойын палаа хыныг пілдірген. Амды пазох, холымны алнызар сун салып, чуураҥхай ойнаан кізі чіли, азаам алчайта пазып, аар-пеер харбастапчам* (ИК МН).

ЧУУРИРҒА [чуура-] *иділ.* 1. Пасхлап, араластырарға. – Месить, замешивать, мять (глину, тесто и т.п.). *Мин оларны кічігдең албаан палғаста чуураам, тура пӱдіргем, мин оларны позым сағын таппаам, че андағ поларын пубайдаң пілгем* (ЧП). *Олар аны, нымзах тастаҥ чазап, хумнаҥ чуурап иттірлер* (БФ ТО). 2. Пірее нимені чахтирға, кірлирге. – Мазать, пачкать что-л. *Велосипедін тастабысхан, терпектерін палғаснаҥ чуурап салтыр. Хайа, сырайыбысты чуурап салааҥ, негрлер поларбыс.* 3. Сӧклирге, чабал сӧстернең хомайлирға. – Облить, смешать кого-л. с грязью. *Пырозы чох кізіні чуурап полбас. Чойланып, нимені чуурап пілбинче* (АТ).

ЧУУСТАЛАРҒА [чуустал-] *иділ.* Чапсынарға. – Липнуть, быть склизким. *Чызып парған миске холыма чуусталча. Азахтарын чуусталчатхан тойдаң сығара тартып, Кай, вагоннар алтынзар көре ле, харахтарын холнаң чаабысхан* (ГК ПА).

ЧУХ *адал.* Чапсынҷах, кииде хат парчатхан сабаллығ ағастарның сӱзӱні. – Смола. *Олардаҥ тадылығ чух чыстанған* (НТ ТК). *Мӧӧт осхас арығ чухты чир-суубысха сыйлапча* (АМ).

ЧУХТЫҒ *пілд.* Чуғы пар, чух көп полчатхан. – Смолистый, смоляной. *Чухтыг тыт ағас хара көк ыснаҥ ысталадыр, көйчетсе* (ДН ЫА). *Хызыл көстерні позынаҥ хыйа сиртлеп, чачырат тур, чухтыг ағасты чырлада чалыны оттың чалғапча* (ТН УК).

ЧУХУРЫНАРҒА [чухурын-] *иділ.* 1. Пірее ниме поларына китенерге, сизіктенерге. – *кач.* Насторожиться, чувствовать приближение чего-л. *Чухурынмин тур, адыҷаам! Аҥ чағдапчатханын сизініп, адай чухурынча.* 2. Кинетін, пірее нименең хорығып, тӧдір пазарға. – Отступать, пятиться назад (от испуга, неожиданности и т.п.). *Апсах, ізенмеен чіли, тӧдір чухурынып, сизіктіг көрглепчеткен осхас пілдірген* (ДН ЫА). *Ат, чочып парып, чухурынып пастабысты.*

ЧУХЧААС *адал.* 1. Хаҥзаны арығлирға иткен ниме. – Шомпол, проволока (для прочистки курительной трубки). *Чухчаас хаҥзаа килістіре нимес. Пу эмек иртіре нымзах, аннаҥар чухчаасха киліспинче.* 2. Пірее ниме хазарға иткен ағазах, кічиҷек кӱрҷегес. – *шор., саг.* Лопатка (для копания саранки, кандыка и т.п), *разг.* копалка. *Маґаа пірее*

чухчаас чазап пиреръік. Пір сарғайны кўбўр палғастаң мин ағас чухчааснаң хазып алғам (БФ ТО).

ЧУХЧУЛАНАРҒА [чухчулан-] *иділ.* Пірее нимеде хазынарға. – Ковыряться в чем-л. *Кил пеер, хада чухчуланарбыс. Анда, оймахта, Хал Петке, чадап хыймыранып, чухчуланчатхан* (ГК ПА).

ЧУЧАЛАРҒА [чучал-] *иділ.* Сайаларға (сўрместердеңер паза ан. п.). – Расплетаться, распускаться (о косах и т. п.). *Онистің ікі тулии чучал партыр* (ИТ). *Аның алтын сўрместері киидe чучалғаннар* (ШВ ЧОХ).

ЧУЧИРҒА [чуча-] *иділ.* 1. Сўрместерні, тулуңны сайирға, сайап саларға. – Расплетать, распускать (волосы, косы). *Хастах Люда, узун аппағас сазын чучап, тигейінде отахти палғап салған* (ГК ПА). *Пу хыстың сазын, чучап, тулуң ўрібіскеннер* (ЧТ). 2. Пір нимені алынча, чіп осхас чардыхтарға чараргa. – Разделять, распускать что-л. на отдельные составляющие. *Сиирічекті чучирбыс, чібічекті хадарбыс, чігічекті сыглирбыс, чірілбести тігербіс* (НД КЧ). *Тилекей аймах чібегін таг кистінең чучады, тоғыр турған тағларны алтын-кўмўснең сулғады* (ЧП). 3. Пірее нимені аннаң андар идерге. – Продолжать делать что-л. *Чоох-чаах чучирға. Ёдрелер, азыранып алған соонда, иткен тоғыстарын аннаң андар чучап сыхханнар.*

ЧЎГ *адал.* Хустың ханаттағы хатыг тўгі. – Птичье перо. *Хардаң ах аның чўглері кўнге сағылбас полчалар, монҷыхтаң ёкер харахтары оды чох мёңіс кёрчелер* (НТ ВБ ЧЭ). *Тўрче полғанда, ахсында чўг осхас ниме ызыр салған пораатай учух килген* (БТ МП).

ЧЎГЛІГ *пілд.* Хустың ханаттағы хатыг тўгі пар. – Имеющий птичье перо; с птичьим пером. *Хара чўгліг хус. Хазаа алтында улуғ кёдлліг, хузуриинда паза ханат узында кёгемдік чўглерінең палыңнап, питук пас чёрген* (ТМ ЧЧ).

ЧЎГЕН *адал.* Ат тириинің чардыгы – суғлух паза тін хаастарын, аттың пазына кизіртіп, чёргізерге киректелчеткен ниме. – Узда, уздечка. *Хаҷан чўген алчатханда, аның соонаң иреннер, пірдең-ікідең киліп, чўген тудына, ат хазаазынзар кире пазысхлааннар* (КИ ЧХ). *Анаң, аттың чўгенін тудына киліп, ибзер дее кірбин, хазаа аразынаң кирек чох, ірігlеп парған ағастар алғлап киліп, кизе сапхлабысхан* (КИ ЧХ).

ЧЎГЕННІГ *пілд.* Ат тириинің чардыгы – суғлух паза тін хаастарын, аттың пазына кизіртіп, чёргізерге киректелчеткен ниме пар. – Имеющий узду, уздечку; с уздой, уздечкой. *Алтын чўгенніг ат тутсам, аларзар ба, туғаннар?* (ХНПТ). *Қўмўс чўгенніг ат пирзем, мўнерзер бе, туғаннар?* (ХНПТ).

ЧЎГЎРЕРГЕ [чўгўр-] *иділ.* 1. Азахтарнаң чирдең теести ідініп, табырах, чапчаң тибірирге, чўгўрікнең пararға. – Бежать, быстро продвигаться в определенном направлении, попеременно отталкиваясь ногами от земли. *Мында Панюганың Тимке паза Муклайах туңмалары чўгўр килгеннер* (ИТ КМ). *Ах хоор хулунахты чидектеп, аалның алнындағы ибіне чўгўре читкен* (ХН). 2. Чўгўрікте, ат чарызында марыглазарға. – Бежать, участвовать в соревнованиях по бегу, скачкам. *Пазағы кўнде спортсменнер пос оңдайынаң спринт чўгўргеннер* (ХЧ). *Орта нандырып, команда араласчылары аннаң андар чўгўргеннер. Чўгўрчең адын тирледе сўргені хайдаг* (БФ ПТН). 3. Чапчаң, табырах чёрерге; ойладарға. – *перен.* Быстро перемещаться; нестись, мчаться. *Че хайдаң-да чўгўр килді чил – ағаа ўндескен читі хыл* (ВМ КС). *Табанына киик пысхағы чапхан саналар тёсте дее тайлыхпааннар, ініcте дее чўгўрбееннер* (ТМ ПТ). 4. Пірее ниме полып, тизерге. – Убежать, спасаться бегством. *Анда чалғысхан хонарға хорыгып, ибзер чўгўрібіскем* (НТ ЧТ). *Піс синнең чоохтазарға итчебіс, хайдар чўгўрчезің?* 5. Пірее кирек хоостыра табырах чёрерге, чапчаң хайынарға. – Бегать по делам, хлопотать по хозяйству. *Хазааларын арыглап чўгўр чёрче. Арыг-сіліг хызыҷах, чўгўр чёріп, ас-тамахты пилетеп, алтын стол чазапча* (ХП). ◊ **Соох чўгўрерге.** – Мороз по коже (о неприятном ощущении от внезапного страха, ужаса) (*букв.* Холод бежать).

ЧЎГЎРІЗЕРГЕ [чўгўріс-] *иділ.* 1. Азахтарнаң чирдең теести ідініп, табырах, чапчаң тибірирге, чўгўрікнең пararға (көптеңер). – Бежать, быстро продвигаться в определенном направлении, попеременно отталкиваясь

ногами от земли (о многих). *Тасхар андада хорғыстығ полбаҷаң, палалар анда ла харасхаа читіре чүгүрізіп одырҷаңнар. Олғаннарнаң хада хыныг ойнирҷыхпын: олар табырах чүгүріс чөрчелер* (ФБ П-А). 2. Чүгүрікте, ат чарызында марығлазарға (көптеңер). – Бежать, участвовать в соревнованиях по бегу, скачкам (о многих). *Ол күн чарыста аттар, хуйып, оорли ла чүгүрізіп, пір кізіні пасхлап салтырлар. Олар, чіскініп, матап ойлазып, чүгүрізіп, тохтап полбинчалар.* 3. Чапчаң, табырах чөрерге; ойладарға (көптеңер). – *перен.* Быстро перемещаться; нестись, мчаться (о многих). *Саналығлары, пизердең чүгүрізіп, арығда чіткленчелер. Чиитте, улуғ марығларда аралазып, матап чүгүрісклеебіс.* 4. Пірее ниме полып, тизерге (көптеңер). – Убежать, спасаться бегством (о многих). *Хараазын, сөөктерзер парып, хызыл харахтаң хорых парғабыс, анаң на, аран-чулалар чіли, ибзер чүгүрісклеебіс. Ноға піди тисчезер, харах-хулах чох хайдар-да чүгүрісчезер? 5.* Пірее кирек хоостыра табырах чөрерге, чапчаң хайынарға (көптеңер). – Бегать по делам, хлопотать по хозяйству (о многих). *Артоknaң Сана хыстарын чахсы өскір салтырлар, иб аразында, пір дее арғаастанмин, чүгүріс чөрчелер. Школаа тимненіп, паба-іҷелер андар-мындар чүгүрісчелер.*

ЧҮГҮРІК 1. Чапчаң, табырах. – Шустрый, прыткий, проворный; бегучий // шустрость, прыткость, проворность, бегучесть; бег. *Чүгүрік пала. Азааң чүгүрік ползын, холың күстіг ползын! Хайдар кірді артых күзібіс, чүгүриибіс хайда халған* (АТ). 2. Табырах, чахсы чүгүрчеткен, ойлаачы. – Быстрый. *Ам оол, иң чүгүрік, иң күлүк аттарны тапхлап алып, Хасха Хара пүүрні сүрдірче* (АП ХХ). *Түзінде ол пу аразында сабыхчатхан чүгүрік сарыг тайның арғазында чөрген* (ДН ЫА). 3. Пір чирде тудылбас, аар-пеер көстелчеткен (харахтаңар, көрістеңер). – Бегающий, быстро переводимый с одного на другое; скользящий (о глазах, взгляде). *Чүгүрік көстіг оол. Ол табыстарнаң хада күлкее кір халған ніске мойынныг, чүгүрік харахтыг иреннің үстүнзер киис өдіктер, подушкалар учуххлап сыххан* (АТ). □ **Азах чүгүрии пасха, тіл чүгүрии пасха.** – Бег ног отличается от бега языка (*букв.* Нога бег ее другой, язык бег его другой).

ЧҮГҮРІКНЕҢ *нареч.* Уғаа табырах, чапчаң. – Бегом, очень шустро. *Пу пала прайзының аразында аринҷа чылыңнос, хылии уғаа табырах, чүгүрікнең чөредір* (ИТ). *Чадаптаң оларны сығарып алып, іҷелері оларны чүгүрікнең ибзер сүрдірген. Хараазын ікі-үс час узупчазың, күнөрте чүгүрікнең чөрчезің, – теен аалҷы* (АС ХХТ).

ЧҮГҮРІС *адал.* 1. Табырах пазып, ойлааны. – Бег, быстрое передвижение. *Арина Петровна улуғ чүгүрісте париган хаңаазынаң, хызыҷаан хаап ла алып, түзе сегірібіскен* (ДН ЫА). *Хахап парған Акайахты ипчі кізі чүгүрісте хуҷаана хаап алған* (ХА А). 2. Аттың чөрізі. – Бег как способ передвижения лошади. *Сарыг аттың чүгүрізі хайдаг сіліг полған. Пазыды, чорғазы, чортызы, халыхтазы, чүгүрізі – пу аттың прай даа оңдайлары хандыра!*

ЧҮГҮРТЕРГЕ [чүгүрт-] *иділ.* 1. Азахтарнаң чирдең теести ідініп, табырах, чапчаң тибірирге, чүгүрікнең пararға күстирге. – Заставлять бежать кого-л., быстро продвигаться в определенном направлении. *Палаларны чүгүртерге. Іҷезі оолғын күннің сай иртен иртөк чүгүртче. Школада үгренчеткенде, мині матап чүгүртчеңнер, марыға ызарға тір.* 2. Чүгүрікте, ат чарызында марығластырарға. – Заставлять бежать, участвовать в соревнованиях по бегу, скачкам. *4 частаң ас парған малларны 1600 метрге чүгүртчелер* (ХЧ). *Олғаннарның аразынаң ағаа Кешке ле мүніп аларға тідінҷең, мүніп алабас, чилніне тыынып, анаң чарысха чүгүртерге* (МТ). 3. Чапчаң, табырах чөргізерге; ойлатырарға. – *перен.* Быстро перемещаться; нестись, мчаться. *Торан Тораnович, «Волгаа» одыра түзіп, чүгүрте халған* (СЧ). *Піс чагдап париганда, піске удур төрт чалаң кізі чүгүртіп читкеннер* (КВ А). 4. Пірее кирек хоостыра табырах чөргізерге, чапчаң хайындырарға. – Заставить бегать по делам, хлопотать по хозяйству. *Улабам уғаа хатыг кізі полтыр, чонын чүгүрт чөрчең. Прай киректер хоостыра киліннерін чүгүртчелер.*

ЧҮЗЕ *пілд.* Тың чаапчатхан (улуғ наңмырдаңар). – Проливной (о дожде, ливне).

Анаң кинетін чүзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чіли урып-урып парыбысча (ДН ЫА). *Тынаг күннерінде хазыр чил полганы, чүзе наңмыр чаганы илееде чолларны тузаланыстаң сыгарыбысхан* (ХЧ).

ЧҮЗЕРГЕ [чүс-] *иділ.* 1. Суғда, патпин, тудынарға, азах-хол паза ан. п. күзінең тибіреніп чөрерге. – Плыть, плавать. *Түрченің не аразында миннең пурнадох, көгенеен суурып, көлге кире ойлабысхан, чүс парир* (СЧ АУ). *Анда олар іколең, чүзіп үгренмеен күчүг адайлар чіли, пурхлазып, хырзар чүзіп, сөөлін сыхханнар* (КВ А). 2. Суух нимеде полып, аның үстүнде, патпин, тудыларға (ниме-ноодаңар). – Плавать, держаться на поверхности жидкости, не тонуть (о предметах). *Піди сағын килзем, андар пис талайзартын кимелер чүсче. Сүтте чүс чөрген сеек паза хыймырабинча. Оларға суғча хыныг чүс чөрчеткен өртек палаларынаң ойнирға оңныг чапсых нимес* (АС ХХТ). 3. Пірее нимее ибіртерге, аразында полярға (тубан паза ан. п. ниме осхас). – *перен.* Быть окруженным (туманом и т. п.), погруженным (в туман и т. п.). *Городок таң алнындағы пора түдүнде чүс чөрген* (АТ). *Алтын пуғдай талайынча комбайнныг чүзерзің* (ЕТ). 4. Суғда тибіреніп, пararға. – Уплыть. *Хармахтаң позып парып, палых пір-ікі ле чүзібіскен. Айабин, хыйа итсең, суға кірібізем, палых полып, чүзібізем, – сохтанып пастабысты постаң оол* (АС ХХТ).

ЧҮЗЕРЛЕП Чүс кізіні, нимені піріктіре. – По сто. *Иртен чонны оңдайли, чүзерлеп, пөлглеп сыхханнар, анаң Асхыс чулның чалбах арах чиріне апар сыхханнар* (МТ). *Прай сариннаң таттап парган, чүзерлеп чыллар мының алнында тузаланыста полган кічичек пычахтаңар чоохтап сыгар полза, пілбинчезің: таң киртінчең ме, таң киртінмечең* (АС КА).

ЧҮЗҮН *адал.* Ома. – Облик. *Хайдаг чагын, аарлыг чүзүн алнында. Пу, хуурта тартып парып, хыймырабин чатчатхан чүзүннерні көріп, кізілернің істілерінде чалынныг от көйген чіли пілдірчең* (МТ).

ЧҮК *адал.* Поста алай ат арғазында ал чөрчеткен таарлаг. – Ноша, поклажа, вьюк, груз, тяжесть. *Анзын ол позы даа чахсы пілче, иңніне артылган оой нимес чүкті турыстыг апарарға харасча* (АС ХХТ). *Чох-а, Юра, аар чүкті позыңох артын чөрчет* (АС ХХТ).

ЧҮКЕСТЕНЕРГЕ [чүкестен-] *иділ.* Пірее нимені үстүне саларға, таарлирға. – Наваливать, нагрузить, навьючить. *Хайа, сині чүкестеніп алим. Анаң Доможаковты, көдіре тартып, чүкестене, апарча özенче* (ББ ТС).

ЧҮКТЕНЕРГЕ [чүктен-] *иділ.* 1. Піреезін, пірее нимені чүкке аларға, сыртына салып, апарарға. – Взвалить на спину кого-, что-л. *Карка пайның оолғы Канка арыгдаң одыңа сырып-сарып чүктен парир* (ХЧК). *Чаптойах холның пір хыраңазынча одың чүктен салган ікі кізі инчеткен* (ГК ХА Т). 2. Пилге саларға (холдаңар). – Класть на поясницу, размещать (о руках). *Мындаг ниме полчаңох ноо – кічичегес «апсагастар», холларын чүктен салып, Таштыптағы 2 № ортымах школаның коридорынча пойли пастырыс чөрчеткені орындағы үгренчілерні матап чапсытхан полар* (ХЧ). *Матап, матап хыгыр көрдек, – холын чүктенібізіп, аар-пеер пас чөр сыхты ол* (АС ХХТ). 3. Пірее нимені иңніне артарға, саларға, кизерге. – Взвалить, надеть на плечо. *Паза ундубинчам, хайди агас мылтыхтар чүктеніп, олох таглларда аалдағы чииттерні чаа киреғіне үгретчеңнер* (НК ХХ). *Оолах үр дее турбаан, азахтарын тың-тың пазып, мылтыгын иңніне чүктеніп, азагын ат алтынаң суур полбинчатхан ирензер пас килген* (МК ÖТ).

ЧҮЛ I *адал., көр.:* **уйа**. Кізі, мал, аңнарның сөөктерінің пірікчеткен хыймыранчатхан чардығы. – Сустав, сочленение // суставной. *Ол соохха хатып парган азах чүллерін, хол салааларын, хыймыранар иде, хан чүгүрте, матап угзап пириган туста, комбаттың үні истіл парган* (НТ ТК). *Чиңісчі алып парганда, чирзер кірер үт таппаан, читі неделя пазында чүлі саңай сын халган* (ИК СК).

ЧҮЛ II *адал.* Оңдай, хылых. – Характер, повадки. *Чүлі тың на оңдайлыг полбаан. Аар чүл, хайди идер зе тіп, саналарын кизіп, мылтыхты чүктеніп, иніс индіре чөре халган.*

ЧҮЛЕНЕРГЕ [чүлен-] *иділ.* 1. Хубуларға. – Маскироваться, рядиться в маскарадный костюм. *Чүленчең киптер, сарынтахпахтар, ойыннар марыглазы пасталы-*

бысхан (АТ). *Я, іди кирек оларға, ноо кирек полған, хобырах ыстаннар кисклеп алып, сағаллыг «апсағас» ооллар пол чөрерге, хыстарына, тізең, састарын өөр хоҷайтхлап салып, ир тізең, ир нимес, хыс тізең, хыс нимес кізілерге чүленглеп аларға* (АТ). 2. Кірліг, чут тонанарға. – Одеваться небрежно, неряшливо. *Чүленген оол. Чүленгеннерге чир хынмас кізібін. Мындаг тус полбаан полза, мин іди чүлен чөрбесчікпін.*

ЧҮЛЕНҷІК *адал.* 1. Хубул салған кізі. – Ряженый, замаскированный человек (человек в маске или костюме). Ол *чүленҷікті атха мүндірче. Чүленҷікнең сиден дее алтаалахха, пір чалаң чүгүртіп килген.* 2. Сырайны чазырар иде кисчең ниме-ноо. – Маска. *Түлгү чүленҷігі мында хаҷан-да полған. Олганнар Наа чылға постары чүленҷіктер тимнееннер.*

ЧҮЛЛІГ I *пілд.* Кізі, мал, аңнарның сөөктерінің пірікчеткен хыймыранчатхан чардыхтыг. – Имеющий сустав, сочленение; с суставом, сочленением. *Ағырыг чүлліг ипчі. Сізік чүлліг ирен, ағырсынып, им тілеп килген.*

ЧҮЛЛІГ II *пілд.* Оңдайлыг. – С повадками, с характером. *Че, хыр сүмекчін, Ах Ханға, көр, чоохтаба: аар көрзе, ар чүлліг, пеер көрзе, чил чүлліг хара сағыстыг Ах Хан пірее сағба пастапчадар* (АЧ А).

ЧҮЛМЕ *адал.* 1. Кізі хараана көрінчеткен, пілдірчеткен ниме. – Призрак. *Чүлмең хайда, пір дее ниме чоғыл. Син чүлмезің ме, кізізің ме?* 2. Чой, күҷүр, алаахтырчатхан кізі. – Шельма, плут, мошенник. *Нинҷе кізінің чуртазын ардат салған полар пу чүлме* (НТ Ч). *Анаң итсе, Пычон Аларчонның ниме тирін тыңнаан: суг ураргға идібіспезін пу чүлме, – сағынчатхан* (ДН ЫА).

ЧҮЛТЕК 1. Чалтанҷых, уйатчыл, арынҷах, тідінмес, кидей. – Робкий, застенчивый, необщительный // робко, застенчиво. *Аалдағы чүлтектерні сизініп, оларнаң, ниме оңарбас кічіг палаларнаң чіли, хормачылиры даа килчеткен осхас* (ХА А). *Чүлтек ползаң, прай ырыстаң халарзың* (НТ ТК). 2. Иптии чох, чодым. – Неуклюжий // неуклюже. *Чүлтек пас чөрерге. Иб аразында, чүлтек тее полза, хыймыран чөрче.*

ЧҮЛТЕКТЕНДІРЕРГЕ [чүлтектендір-] *иділ.* Уйатырарға, чалтандырарға, кидейлендірерге. – Вызывать стеснение, смущать. *Син мині чалтандырчазың, чүлтектендірчезің, ах хазың! Төреен тіл, чүлтектендірбин, арыг хыныснаң таныстырган* (НТ ВБ ЧЭ).

ЧҮЛТЕКТЕНЕРГЕ [чүлтектен-] *иділ.* Уйадарға, чалтанарға, кидейленерге. – Стесняться, смущаться. *Че іҷемнең хайди-да чүлтектене тоғасхабын: пістің тураҷахтың хыринда машина турган* (НТ ТК). *Ол позы даа чүлтектенген.*

ЧҮМЕРТЕРГЕ [чүмерт-] *иділ.* 1. Алаахтырарға, посха тартарға. – Обманывать, обманом перетянуть кого-л. на свою сторону. *Арыг сағыснаң, ізіг чүрекнең тыңнаан кізінің чүреен тибіредіп, олох туста чүмертче. Чалахай, чүмертпин, чүреен асхан ол ағылах турада.* 2. Алҷаастирға, үтертерге. – Занимать кого-л. *Андар килзе, Айдоны хыр пастыг Камат апсах, алындағы иргі кибірлерні чоохтаглап, чүмертедір* (КВ А). *Ол иир тооза, узаанҷа, пісті чүмертче.*

ЧҮҢМЕН *адал.* Соған пазы (узы). – *кач., фольк.* Наконечник стрелы. *Соған чүңмені.*

ЧҮРЕК 1. Тіріг нимелернің хан ойлатчаң системазының өөн органы (көксінің сол саринда). – Сердце // сердечный. *Чүрек сабылча. Пөліктің өөн пөгіні – чүрекнең ағырыг кізілерге полызары паза чүрек ағыриинаң үрепчеткен кізілернің санын хызырары* (ХЧ). 2. Кізінің хан ойлатчаң системазының өөн органы орныхчатхан көксінің сол сариндағы орын. – Место на левой стороне груди, где находится сердце. *Чүрекке тегерге. Чүрегін хабынарға. Олакай, хой хузуругы чіли талбыри түскен чүреен тудына, кірес сабынарға маңнанған арада мылтых затворы сыгдыри халған* (КН КХ). 3. Кізінің хылиин, ідөк өрінгенін, хомзынғанын, сағыссыраанын таныхтапчатхан таныг. – Сердце // сердечный, душа, душевные качества // душевный. *Пала ӱчӱн чүрек ағырча. Ікі адайның ынархазына прайзы хайхаҷаңнар: піреезі сын чүреенең өрінҷең, піреезі, тізең, тастынаң чоо чалтыраҷаң, че істілерінде халтырама полҷаңнар* (СКТ). 4. Кізінің істі. – Внутренний мир человека. *Пірдең, хайдаг даа хоосха,*

кічіг дее, улуг даа полза, позының аллыг чүреенің чардығын салчатханға төөй піл-дірче (АС КА). *Чүрегі орта пілтір, ол кізілер палазын хомай киректе тартып алтырлар.* ◊ **Хол чүрегі.** – Бицепс (*букв.* Рука сердце ее). **Чүрегі чох.** – Бездушный (*букв.* Сердце свое не имеющий). **Чүрек тамыры.** – Артерия (*букв.* Сердце вена его). **Маймах чүрегі.** – Язычок обуви (*букв.* Обувь сердце ее). **Чүрек оды.** – *бот.* Кровохлёбка (*букв.* Сердце трава ее). **Чүрек чистегі.** – *бот.* Земляника (*букв.* Сердце ягода ее). □ **Ит сообазын, чүрек хал ползын.** – Пусть тело будет всегда горячим, сердце – бесстрашным (*букв.* Тело пусть не остывает, сердце пусть будет бесстрашным). **Улуғ кізінің чүрегі ухаанчыл.** – Пожилые люди чувствительны (*букв.* Пожилого человека сердце его чуткое). **Хохпах чүреем хохли түсті, порт чүреем портли халды.** – Сердце в груди ёкнуло (*букв.* Полое сердце мое екнуло, хрупкое сердце мое всклокотало). **Чүрекке киліссе, чүгеннебісчең ир кізіні.** – Если мужчина по нраву, скорее окольцевать (*букв.* Если подойдет сердцу, следует надеть узду на мужчину человека).

ЧҮРЕКСИРГЕ [чүрексі-] *иділ.* 1. Сағыссырирға, пірее нимедеңер алай кізідеңер сағынып алай полар нименің алнында сағыссырирға. – Волноваться. *Оолғыма чүрексіпчем. Крзан, чүрексіп, нандырған* (ПШ). *Алғаным, чүрексібе* (ШВ ЧОХ). 2. Чалтанарға, туртуғарға. – Робеть. *Чон алнына сыхсам, чүрексіпчем. Пөзік хырлыг турачахсар чүрексіп көрчем* (ТМ ЧЧ).

ЧҮРЕКСІНІСТІГ *пілд.* Сағыссырастыг, істі кееркестіг. – Волнительный, волнующий, трогательный // волнительно, волнующе, трогательно. *Истіңердек, хайди ниик, сала даа тудыг чох сыхча аның нымзах, чүрексіністі ӱні* (АС КА). *Аның чүрексіністі кибелістеріне пістің композиторлар угаа көөлбек сарыннар пас салғаннар* (ЕТ).

ЧҮРЕКСІРЕС *пілд.* Ачынчах, айачаң (кізі). – Сердобольный, жалостливый, сострадательный. *Чүрексірес кізі. Чүрексірес пала полған на тастатхан тіріг нимені ибінзер тазыпча.*

ЧҮРЕКТЕНЕРГЕ [чүректен-] *иділ.* Өкпеленерге, тың тарынарға. – Гневаться, сильно рассердиться. *Син нимее чүректен пардың? Син ноға піди тың чүректенчезің?*

ЧҮРЕКТІГ *пілд.* 1. Чүрегі (хан ойлатчаң өөн органы) пар. – Имеющий сердце (орган). *Чүректіг ниме полтыр. Күстіг чүректіг алып аттар чазыда чарысчалар.* 2. Кізінің хылиин, ідөк өрінгенін, хомзынғанын, сағыссыраанын таныхтапчатханы пар. – Имеющий сердце, душу, душевные качества. *Сын чүректіг арғыс пір дее тастабас. Хайдаг даа орында пасхаларына көзідім полчатхан чалынныг чүректіг пастағчылар поладырлар* (АС ХХТ).

ЧҮС I *адал.* 1. Кізі пазының алын сари, сырай; ома. – Лицо; образ. *Олох купедегі хызычах ирнің алнында, чарых күн чіли, өкер чүзінең сусталып одырған* (ФБ П-А). *Ірік чохта, чүзімні хайахталдырып, аннаң андар ырлап сыххан* (ТЮ МОХ). 2. Пірее нименің үстү. – *перен.* Поверхность чего-л. *Алтын на утюгнаң чіли, чирнің чүзін күн сыйбапча* (НД К). *Айның чүзі ырахтын күлінче тіп көрінче.* 3. Сырай (иптии чох чоохта). – *груб.* Морда. *Позыңның чүзіңні пілін, соолған! Көрзем, уйады чох чүзі салаа-пүрлер аразынаң көрінче.* ◊ **Маймах чүзі.** – Носок обуви (*букв.* Обувь лицо ее). **Чүс чідірерге.** – Потерять совесть (*букв.* Лицо потерять). **Халын чүс.** – Бессовестный (*букв.* Плотное лицо).

ЧҮС II *сан.* 100 таныхтапчатхан сан. – Сто, сотня. *Ол күннең сыгара чүс чыл ирткен. Чүс оолга үс күн ааллирга чаратханнар* (ХН). *Че, оолаам, чүс кізіні тимнеп көреең* (ХН).

ЧҮСПЕ *адал., кыз., көр.:* **чүспек**.

ЧҮСПЕК *адал.* Суғ үстүнде чүс чөрчеткен хармакха, сөзірбее палғаан ниме. – Поплавок. *Мына, сыйлапчам, городта аарлыға алылған чүспе. Хармахты ырах арах тастабызар үчүн, чылчатхан чүспекнең тузаланчалар* (ХЧ).

ЧҮСПЕКТІГ *пілд.* Суғ үстүнде чүс чөрчеткен хармакха, сөзірбее палғаан нимеліг. – Имеющий поплавок; с поплавком. *Чүспектіг, ниик арах пастырғастыг микені суғча индірчелер* (ХЧ). *Пазырны өөнінде чүспектіг хармахнаң суг түбінең тудадырлар* (ХЧ).

ЧҮСТІГ *пілд.* 1. Кізі пазының алын сари, сырайы пар; омалыг. – Имеющий лицо; образ; с лицом, образом. *Сейт, сейт... уйс,*

уйс, Пілек, – хысхырча хара күрең чүстіг ипчі (ДН ЫА). *Пасха чүстіг, омалыг, пасха тілліг чоннар.* 2. Пірее нименің үстү пар. – *перен*. Имеющий поверхность; с поверхностью. *Ойыл парған чүстіг чир хатап чара чачырапча. Ол чылтыс таа нимес, чоон тас осхас, хум осхас чүстіг.* 3. Сырайлыг (иптии чох чоохта). – *груб.* Имеющий морду; с мордой. *Анаң ол, мында парғлапчатхан эрінчек чүстіг хыстар-оолларны, пір нимее салбин, ачыг тілнең ачыт сыххан* (ФБ). *Харанчеек позының хыринда хайдаг-да чабал чүстіг хыснаң иркелес турча* (ПБ ТЧ).

ЧҮСТҮК *адал.* Тимірдең алай пасха даа ниненең тоғылахти иділген хол салаалары на кисчең ниме-ноо. – Кольцо, перстень. *Чүстүкте пазылған пічікті тоозабыс хығырған соонда, рота командирі ол хасты, холына алып, чоғар тастаан* (ИК МН). *Сылағай холының оң толамырында кічиңек сур харахтыг күмүс чүстиңек одырған* (ДН ЫА).

ЧҮЧҮГ *пілд.* Тадылыг арах. – Сладковатый. *Чүчүг ниміс. Чиисті чүчүг пызыр саладыр.*

ЧҮЧҮҢ *адал., көр.:* **хырымчых**. Хазың хастырығының істіндегі чіңең чардығы. – Мездра, *бот*. кырымчик. *Палалар чүчүңе хынчалар, хырып, хынып чіпчелер. Охчый пирген түүстең хазың чүчүңі арали чыстанчатхан соох айранны хортлада тарт сыххан* (ТМ ПТ). *Малтырған, көөк азағы, хазың чүчүңі уғаа тадылыг пілдірчең* (ТМ ПТ).

ЧҮЧҮҢНЕС *адал., көр.:* **сыбырас, чоохчаах, хоп**.

ЧЫДА *адал.* 1. Мылтыхтың узына хыс салчатхан хазирға, сазарға киректелчеткен тиріг. – Штык, копье. *Чыдалар, тізең, Кулумыстың идіне хазалча* (ГК ХА Т). *Ким хазынча тимірнең чыда, хуйах, салда итчең пестері халған* (ГК ПА). 2. Іңе (аарның паза ан. п.). – Жало (пчелы и т. п.). *Орамай аға, көрібістек, тігі чыдазы наағымда халған полбазын* (АТ). *Чоон аар кічіг аарға піди тіпче: – Син пу симіс кізіні чыдаңнаң хати сазыбыс, паза пеер килбес иде.*

ЧЫДЫРАҢ *пілд.* Іріңниг, чыртахтыг. – Воспаленный, гнойный (о глазах). *Чыдыраң көстіг хыс. Харахтары саңай чыдыраң пол партыр.*

ЧЫҒАЙ *адал., көр.:* **харачхай**.

ЧЫҒАНАХ *адал.* Холның иңні алтындағы ээлчеткен орны. – *кач.* Локоть. *Сол саринда одырған управлениенің өөн агрономына хынмаза даа, чыганағынаң урунарға киліскен* (ГТ Ч). *Тойоң сыхханда, Пычон, одырып, ікі чыганағын столға тайанып, хамаан ікі айазына түңдеріп, сағысха түс сыххан* (ДН ЫА).

ЧЫҒАНАХТИРҒА [чыганахта-] *иділ.* 1. Піреезін сыганахтаң ідібізерге, саабызарға. – Ударить, двинуть кого-л. (локтем). *Хайди полза, хысты чыганахтабысты, тігізі, тізең, айлан киліп, аны наахтап пирді. Арғызым мині чыганахтабысты: «Сегір!».* 2. Чыганахха тіренерге. – Облокачиваться, опираться на локти. *Ол көзіткен чирге чибіргі метрче читпин, Херель, адын тохтадып, чыганахтап ала, хыр үстүне сыххан* (МЧ ПА). *Чыганахтап чөргені тикке парбады.*

ЧЫҒЫРАЙТАРҒА [чығырайт-] *иділ.* Кічіг арах поларға күстенерге. – Сжать, съежить. *Полызарға за хынадырбын, – тіп, пазын хыйын арах тудып, мойнын чыгырайтып одырча* (ВК). *Мойнын, кил, чыгырайтыпча* (БФ ТО).

ЧЫҒЫРАМА *нареч.* Тыгырама, толдыра. – Полно. *Пір күн казарманың істінде чон чыгырама иде полған* (КВ А). *Үзінчі этажта 12 № камераа кір парзабыс, аның істінде кізі чыгырама* (КВ А).

ЧЫҒЫРАХ *пілд.* Уғаа кічиңек, чабызах. – *кач.* очень маленький, низенький. *Чыгырах сынныг апсах. Чыгырах кізіні мында көрдің ме?*

ЧЫҒЫР-ЧАҒЫР *звукопод.* Хустарның тапсасханына көөккені. – Звукоподражание чириканью воробья. *Чыгыр-чагыр ла түзерге. Хусхаңахтар чыгыр-чагыр чайчалар.*

ЧЫҒЫРЫЛЫХ *пілд.* Чыгырыл парған, тырыс парған, уул парған. – Сморщенный. *Чыгырылыг көгенек. Ноға чыгырылых кипазахтыг чөрчезің?*

ЧЫЗАРИРҒА [чызара-] *иділ.* 1. Чодым, майың хыймыраныстыг поларға. – Быть неповоротливым, медлительным в движе-

ниях. *Киріп парып, чызарап партырзың. Чызараан ирен.* 2. Чут поларға. – Быть неопрятным. *Ол апсах, чудап, чызарап партыр. Патаң теен чызарап парған кізі, тооза чуртазын чўскіннеп салып, кізідөк тоозыл партыр.*

ЧЫЗАРҒА [чыс-] *иділ.* 1. Пірее нимені арыҕ алай хуруҕ идерге; кір, тозын чох идерге. – Тереть, натирать, вытирать что-л. *Сундух ўстўн чызарға. Учаан орыннарны чылыҕ холнаң хызарта чызыңар, ниик массаж идіңер, тыныснаң чылыдыңар* (ХЧ). *Полбаста, ах көгенеем суурып, сырайым чызыбысхам* (ИТ КМ). 2. Пазылған, хобырылған нимені чох идерге. – Стирать что-л. написанное, скопированное. *Минің теербен ээзіне пирчеемні чызыбысханнар, маҕаа іпек пиргеннер, ўрен азы, чарым десятинечє ас тааараам* (МТ). *Чардыдаҕы кибелісті чысхыснаң чысхам.* 3. Пірее нимені оох идерге. – Измельчать что-л. (зерно и т. п). *Теербен чохта, чалбах тасха тамахты чызып, талған, чарба ит турлар* (ЧТ). *Пуҕдай ўреннерін чыс салдың ма, ноо ниме ам одыртарбыс, йу-у, худай!* 4. Соҕарға, тың хырызарға. – Избивать кого-л., сильно ругать. *Мин аны, хызылахты, амох чызыбызам, – тіп, Кабрўс, саарсых ах тастаан хараан тоҕылахтандыра көрібізіп, хуластанарға маңнанмаан* (КН КХ). *Улуҕзырхап чөрчеткен Ромаҷахты пу күлўктің холынаң чызыбыспаҷаң ма* (ХА). 5. Пірее нимені оҕырлап аларға. – *перен.* Стащить, украсть, мошенничать. *Вокзалда хонҕанда, прай кип-азаамны чыс парыбыстырлар нооза айна чоны! Мындаҕ хараада мал чызарға хандыра нооза* (ХЧ). 6. Пararға. – *перен.* Идти. *Аҕбан городтың Ленин проспектінче чысчам* (ИТ Т). *Тасхар сыҕып, иптіг пас парчатхам, анаң на чапчаң чысчатхан хайдаҕ-да табан, наа ёдігіме чаба тўкўріп, көңнім тўзір салҕан.*

ЧЫЗИРҒА [чызы-] *иділ.* 1. Ардирға. – Гнить, тухнуть. *Оларның даа хырлары, көзенек аҕастары, прай көгерглеп, чызыҕлабысханнар* (ГТ Ч). *Ибіре силос паза чызаан тизек чызы турҕан* (НК ХХ). 2. Хазыхха хомай теелчеткен, сидік оңдайлыҕ, аар чуртас апararға. – *перен.* Жить в тяжелых, гибельных для здоровья условиях. *Хазах ханына кірзеңер, хара чирде чызайзар, ёөрелер* (НД К). *Харибде чызаан чон, тимір көзенектерні, ізіктерні оода саап, наа чуртасха удур маңзыраан.*

ЧЫЗЫҒ *пілд.* 1. Ардаҕ, чызып парған, іріңніг. – Гнилой, гнойный. *Чааның яңызы ам даа кізілер чўрегінде чызыҕ палыҕнаң сыстапча* (ГК ХА Т). *Оларның чазылбас-парбас чызыҕ палии* (ШВ ЧОХ). 2. Ірік. – Трухлявый, гнилой. *Чызыҕ отты малҕа пирбе! Чызыҕ төкпес істінде хурттар чыыл партыр.* 3. Ўреп парған, пик нимес. – Непрочный, некрепкий, залежалый (об одежде). *Теері маймах, ыстан, хатанҷых тігерге Домнаа Хапың часхы теерілер пиредір, часхы теері порт, чызыҕ, чылыҕ нимес, че пір чылҕа читче чылии* (ДН ЫА). 4. Арҕаас, чодым, майың. – Ленивый, неповоротливый, медлительный // лениво, неповоротливо, медлительно. «*Чызыгох» кізөзінде чуртапча ёрекен. Пу амыр күннің чызыҕ чөрізін сала даа маңзыратчаң оңдай чох осхас пілдірген* (ИТ).

ЧЫЗЫДАРҒА [чызыт-] *иділ.* 1. Пірее нимені ардадарға, пасха оңдайлыға айландырарға. – Сгноить что-л. *Палаты теерінің салын онча күн сыҕытча, чызытча, че анаң изерістіре круг, сапхы, ыс, изірек тоҕынчалар* (ДН ЫА). *Піреезі хойдаң даа чабас чөрче, тіпчелер, сыбыхтаан тіл кізіні тіріге чызытча* (ТМ ЧЧ). 2. Хазыхха хомай теелчеткен, сидік оңдайлыҕ, аар чуртас апардырарға. – *перен.* Гноить, заставлять жить в тяжелых, гибельных для здоровья условиях. *Кем пісті мында чызытча, ибзер параалар. Пісті сыхтыҕ, іріктеп парҕан турада чызытчазар, нааға алыстыр пириңер, іди итпезер, чарҕаа тартарбыс.* □ **Чылыҕ чызытпаҷаң.** – Тепло не сгноит.

ЧЫЗЫЛАРҒА [чызыл-] *иділ.* 1. Пірее нимее тегерге. – Тереться. *Кип-азаа, сырыпсарыптарға чызылып, хыдырап турҕан, че талалбаан* (БФ ТО). *Эмектегі күбе ідөк, пірде андар чызыла, пірде пеер чызыла, сыңылап турча* (БФ ТО). 2. Пірее нимее сыбыра тееп, ўрирге, талаларға, палыҕладарға. – Нати-

раться о что-л. *Аның хатыг мойны ярмоға хаҷанох чызыл парған* (ГК ХА Т). *Тігіп-хыплап, ікі салаазы хыптаа чызыл партыр.*

ЧЫЗЫЛЫС *адал.* Ниме-ноолар пірсі пірсіне теепчеткені. – Трение. *Терпектер чызылызы узирға харыг полған. Соорның табаны чызылысха чуғарапча.*

ЧЫЗЫНАРҒА [чызын-] *иділ.* 1. Пірее нимені поста чох идінерге, чысхлирға. – Вытираться. *Чазырбаспын, мині чөптирге дее кирек чох поларҷых, таңдох чолға сығыбызарҷыхпын, – холларын чызынғлапча кабинет ээзі* (АС ХХТ). *Нымзах полотенценең ідөк, маңзырабин, чызынып алған* (ИТ КМ). 2. Чадып алып чыларға. – Ползти. *Хаҷан аның прай күзі тоозылғанда, Михай, чадып алып чызын сыххан харахтары даа чадап азылчалар* (ГТ Ч). *Командирімнең ыырҷы сарина соох чирҷе чызынчабыс. Азых чазыҷахча чызын килчеткен кізілернің ўстүлерінзер париған* (МЧ ЧХ). 3. Пірее нимее, кізее тееп, сыйбастырарға, хычыдарға (паснаң, наннаң паза ан. п.). – Тереться, чесаться (головой, боком и т. п.) о кого-, что-л. *Алёшазар нымзах пас киліп, аның азахтарына чызынча* (ИТ КМ). *Торбағас хабырғазынаң чызынғанда, сиден килкімге ле хыйын парыбысхан* (АС ХХТ).

ЧЫЗЫНАХТАНАРҒА [чызынахтан-] *иділ.* Прай идінең чадып, чирҷе чыларға. – Ползти. *Арғызына полызыг киректелчеткенін көріп, ефрейтор Бурнаков ўр сағынмаан, алнызар чызынахтап сыххан* (ХЧ). *Кинетін хайдаг-да хызыҷах андар чызынахтап килтір, пабамны, иңніне салып, пістіңнернің саринзар апартыр* (ХЧ).

ЧЫЗЫНДЫ *адал.* Чызып парған өзімнернің халғаны. – Перегной. *Чызындызы чох полтыр. Аархы пулуңнаң чызынды чызы пура саапчатхан.*

ЧЫЗЫНҶАХ *адал.* Хол-сырай чызынҷаң ис, сўбўрек. – Полотенце. *Арина Петровна, чірчее суг сузып, чызынҷахты өллеен, анаң аны пілінҷегі чох оолның хамағына салған* (ДН ЫА). *Ол, чызынҷах паза сабын тудына, сығара хон парған* (НТ ТК).

ЧЫЗЫТХА *адал.* Ардап парған, хомай чыстығ нымырха. – Тухлое яйцо. *Саҷай чызытхалар учурапча. Максим Галкинні чызытханаң чаалааннар ба?*

ЧЫЗЫТХАЛЫҒ *пілд.* Ардап парған, хомай чыстығ нымырхалығ. – Имеющий тухлое яйцо; с тухлым яйцом. *Андар чызытхалыг килерзің. Піреезі концерттерге чызытхалыг килче одыр.*

ЧЫЛ *адал.* 1. Чирнің Күн ибіре айланчатхан тузы – 12 ай. – Год. *Килер чылда хатап тоғазарға алай пічік тее алызарға ізеніснең анымҷохтасчабыс* (ЧТ). *Изен, Наа чыл, аарлас сағаа!* (ИК ИС). 2. 12 айлығ тус, хайдағ-да тоғыс, ниме-ноо, кирек иділ парған тус аразы. – Год, промежуток времени, период, за который совершается цикл каких-н. работ, дел, происшествий. *Ирткен чылда сананаң на айғасчатхан спортсмен ооллардаң на көп нимес халҷаң* (ИТ). *Андада сағысха киргем хырых пір-хырых ікі чылларны* (НК ХХ). 3. Нинҷе-де тус аразы. – Пора, годы. *Чиит чыллар. Чыллар чыл соонаң ирткеннер, чонның аразында наадаң наа түбен-пасха чоох пар полыбысхан* (КВ А). *Аның очы хызы Аглона наа ла өөрленіп түскенде, көп чыллар пазынаң улуғланыбысхан Олакайның чуртын чалаңнар ибірібіскеннер* (КН КХ). 4. Танығлығ күнге чарыдылчатхан тус кизегі. – Годовщина как календарная дата, отмечающая, что со времени какого-н. события прошел еще один год. *Хакасияның правительствозы паза Өөркі Чөбі «Хабар» газетаның чайаачы өмезін паза прай тоғынҷыларын пастағы номер чарыхха сыхханның 90 чылынаң алғыстапчалар!* (ХЧ). *Күскүзін саблыг өме 100 чылын таныхтир. 28 майда 10.00 часта Агбанда Чиңіс паркында Успас от хыринда Россияның пограничнай войсколарының 101 чылына чарыдылған пайрамныг мероприятие иртер* (ХЧ). 5. Тартылғы хозымның тузаланза, кізінің ўреенінең сығара 12 ай ирткенін таныхтапчатхан тус ады, ибіріг. – Употребляясь с аффиксом принадлежности, имеет значение ‘годовщина смерти’. *Тай іҷезінің чылы киҷее полды ба, таң. Хынған ипчізі «наныбысхан», ол аның чылын таныхтирға тимненче.* □ **Чылына көре чыланы.** – По погоде и урожай (*букв.* На год смотря змея его).

ЧЫЛАРҒА [чыл-] *иділ.* 1. Чызын параргә, чызынахтанарға. – Ползти. *Іди пу наада олған садтарында «Ноғаҷахтарның чазын» иртіргебіс, анда чылчатхан, учухчатхан паза сегірчеткен нимелердеңер чоох апарғабыс* (ХЧ). *ДОТ-тарзар чыл парған* (ПШ). 2. Чылғайах орынҷа тирігліг чӧрерге. – Кататься (на коньках, на лыжах). *Паша ниме ам даа конькиліг чыл пілчелер* (ФБ П-А). *Хысхызын палаларнаң саналығ чыларға парыбысча, чайғызын оларнаңох хада – турпоходха* (ИТ). 3. Чылғайахтанарға. – Скользить. *Чорғаны, хайди-да чыл чӧрібізіп, сеектер сырайынҷа чархастығ хайын чӧргеніне усхун парған* (ИТ КМ). *Экскаваторлар аймах-пасха полчалар: гусеничнай, гидравлическай, чыл чӧрчеткен* (ХЧ). 4. Орыннаң тибіренерге. – Двигаться. *Чылзаң, орын чидіспинче, одырарым килчӧк. Іди тіл науказы алнынзар чылып одырча, наа тоғыстар чарых көрчелер* (ХЧ). 5. Майың иртерге, параргә. – Ползти, медленно идти, двигаться, ехать. *Хайдағ выставка Паскирнең сірерге, выставка орнына Минсуғзар, хара туразар, чыларзар* (КИ ЧХ). *Чобат, ыраххы кӧк тасхыллардаң, сас ат чіли, атығып сығып, түс чазыда, чазаң ат чіли, чадап ла чылчатхан* (ДН ЫА). 6. Чідерге. – Исчезнуть, ускользать. *Син киҷее хайдар чылыбысхазың? Коля Тачеевнең Вася Тохтобин пайааох сым-туйуххан магазинзер чылыбысханнар* (АС ХХТ).

ЧЫЛАЙАРҒА [чылай-] *иділ.* Чуурға, харахтар чалтанып, нуурға. – Щуриться, жмуриться, сузиться (о глазах). *Іди чоохтаанда, алып Ай Миргеннің хамағы тӱзібіскен, харағы чылайыбысхан* (А М). *Кӧрзем аны, хараа чылайыбыстыр, тарын сыхтыр.*

ЧЫЛАН *адал.* Чирҷе толғалып чыл чӧрчеткен хурт, узун хурт, сойлаас. – Змея. *Тӱнее ле Паах, Айолканың хонҷии, чыхчахай палазы тутчам тіп, ӧрке інінең чылан сығар килген* (БТ МП). *Пу хара хайхастығ кирек Икеннең тайғада полтыр, хаҷан ол, ас парып, чылан ордазына кире тӱс чӧрібіскен* (ФБ П-А). □ **Махачы кізіні чылан даа сахпаҷаң, хортых кізіні адай даа тутхлаҷаң.** – Храброго и змея не жалит, трусливого и собака кусает. **Чылан теерізін чылның даа алыстырза, оолығ тістері позында халча.** – Хоть змея и меняет ежегодно кожу, но ядовитые зубы при ней остаются. **Чылығ кірген чирде чылан ибіріледір.** – Змея любит теплое местечко (*букв.* В месте, куда проникает тепло, змея свивается).

ЧЫЛАҢМАС *адал.* Чылығ талайда чурттығ улитканың чылтырах хатығ кибі, чазанҷых чіли тузаланылча. – Раковина каури, используется как элемент традиционных украшений, оберег. *Ікі кӱргеніңні олох кӱн хас көріп, анда алтын пілектес, чылаңмас, монҷых ниме таап алып, ниме сағынып чат турғанын ол позының пічіктерінде халғыс парған* (МЧ КЧ). *Иңні, ніңнері, пӧрігі чылаңмаснаң хазарыс турған* (ДН ЫА).

ЧЫЛАҢМАСТЫҒ *пілд.* Чылығ талайда чурттығ улитканың чылтырах хатығ кибі пар. – Имеющий раковину-каури; с раковиной-каури. *Ол іди чадыбысханда, пір киик теерізінең тіккен пӧріктіг, прай таналығ, чылаңмастығ иней кір килген* (ЧТ). *Ол туста чылаңмастығ чазанҷыхтар илееде садыл турған.*

ЧЫЛАҢОТ *адал.* Позы ӧсчеткен хойығ, устығ пӱрліг кӧк чахайахтығ ӧзім. – Пикульки, растение из семейства ирисовых. *Сынын чоохтаза, прайзы даа хапланып алдылар, че кӱрең ат ла пағайахча суғда тур салған, позы, тізең, чылаңоттарзар хыҷаланып көр турған* (ДН ЫА). *Ол туста оолағас, суриин хатап сурарға тимненчедіп, ээҷегінең чылаңотха сӱрнӱгіп, сас-ойда парды* (МТ).

ЧЫЛАҢОТТЫҒ *пілд.* Позы ӧсчеткен хойығ, устығ пӱрліг кӧк чахайахтығ ӧзімніг. – Имеющий пикульки; с пикульками. *Чохыр адай, узун чылаңоттығ чирге чадып, пудындағы тӱктерін тістерінең хаапча. Хысха чылаңоттығ чарда олғаннар ойнап парчалар.*

ЧЫЛБА *адал.* Палых ады, кӱскӱс. – *саг.* Маленький ленок. *Харағы чох чылба. Чылба палыхтар осхас, чалтырама хара узун састығ сіліг хыстар салғахтарда ойын салып көглесчеткеннерін ханҷа даа истіп одырғадағ* (ПБ ТЧ). □ **Чылығ суғда чылба полчаң.** – В теплой воде обычно водятся ленки (*букв.* В теплой воде ленок бывает).

ЧЫЛБАЛЫҒ *пілд.* Кӱскӱстіг. – *саг.* Имеющий маленького ленка; с маленьким лен-

ком. *Чылбалығ ӱгре. Хоосха ирґі чылбалығ яблахты хоҷырада тайнап сыххан. Чылбалығ ідісті тураа кир саларзың теем.*

ЧЫЛБАҢНИРҒА [чылбаңна-] *иділ.* 1. Хузурухнаң пулғирға, толғаларға. – Вилять хвостом. *Көйтік тӱлгӱҷек абаның алнында чылбаңнап пас чӧрче. Чохырах ол туста, Айдоның сырайын чыстап, чалғирға сыынып, чылбаңнап чӧрче* (КВ А). 2. Сыыға кіріп алар ӱчӱн чойырхирға. – Подхалимничать. *Ӱлгӱлер аразында чызынып, тоғынмин, чылбаңнирға ӱгрен парґазар. Пычон Огарковтың алнында тӱлгӱ чіли чылбаңнапчатхан* (ДН ЫА).

ЧЫЛБЫР *пілд.* Түп-түс, ойығ чох чир. – Гладкий, ровный. *Чылбыр чолда сыылап одырча, чол хоостыра ӧскірген кӧк ағастар удур ойласчатханға тӧӧйлер* (НТ ЧТ). *Чылбыр орында аңдарыл чӧрчезің.*

ЧЫЛБЫРАДА *нареч.* Ап-арығ иде. – Начисто, дочиста. *Чабал чааның узун тілі чон-чахсының кӱстіглерін чылбырада чалғап чӧрібіскен* (ГК ХА Т). *Иней туразын чылбырада арыґлап саладыр, пір тозынах таа таппассың.*

ЧЫЛБЫРАҢ 1. Кӧні, оймах чох, тӱс чир. – Гладкий, ровный, лишенный выступов, впадин, складок, растительности и т. п.; с ровной, скользящей поверхностью // гладко, ровно. *Аал ортызындағы пӧзік чылбыраң ачыхта тастаң салылған тӧстіктіг клуб пӱдірілче* (БФ ТО). *Фабриказар руда тартып парҷаң чол бетоннаң салыл парған, чылбыраң, пик, тӱп-тӱс* (МЧ КЧ). 2. Кӧні, сибірек нимес, пір сарина таралых. – Прямой; приглаженный, плотно зачесанный // прямо; приглаженно, плотно зачесанно. *Чылбыраң хыр састыг ортын частыг ипчі сым одырча. Чылбыраң тӱктіг тораатты чолҷа чортханын чон кӧрзін* (МЧ НПЫ). 3. Сидіксініс чох, амыр (чуртастаңар паза ан. п.). – Протекающий без трудностей, осложнений, неприятностей (о жизни и т. п.). *Чуртас чолы кӧні паза чылбыраң полбинча* (НТ ТК). *Чуртас чолы чылбыраң полды тирге чарир.* 4. Ниик, чӱгӱрік, сидіксініс чох (чоохтаңар). – Гладкий, ровный, складный (о речи) // гладко, ровно, складно. *Самойның ипчізі чылбыраң тілліг, аннаңар ол прайларынаң чоохтазып алча* (ЧЛ УУЧ). *Симунчаның чылбыраң чоогына алаахтырт салғабыс* (ВШ СС).

ЧЫЛБЫРИРҒА [чылбыра-] *иділ.* Табырах чідерге, ойлабызарға. – Выскользнуть, ускользнуть. *Андада ол палтыҷағын хапхан, че анзы, чылан на чіли, холынаң чылбырап, чирзер тӱс парған* (ИТ). *Ӱгретчіні паза таныс нимес оолны кӧр салып, пір дее ниме тапсабин, ізік кистінзер нандыра чылбыри халған* (АС ХХТ).

ЧЫЛБЫС *пілд.* 1. Чылбыраң, хатығ тӱктіг, истелген хураған теерізі. – Некудрявая, с прямой шерстью (о мерлушке). *Іҷезі аның кис чӧрген кӱрең сикпен наа пальтозын чапсырхап көрглеен, чылбыс хара мойдыриин тутхлап көрген* (БТ О). *Чылбыс тӱктіг тонны кизері килбинче, норканы кілепче.* 2. Чылбыраң, ибірілҷек нимес тӱктіг (хойлардаңар). – С прямой шерстью (об овцах). *Хаҷыған хараан чӱлтӱңнеде көрібіскен, чылбыс тӱктіге хынминча тіп, чігленіп. Чоон чылбыс сілеке, сасхахтанып, аар-пеер сегірглепче.*

ЧЫЛБЫХ *адал.* Хурусханаң ніске хаҷылааны (моркам, мойдырых хыриларын). – *кач.* Узкая окантовка из мерлушки (по краю манжет, воротника), оторочка (выполненная из лапок соболя, белки). *Чоллаанда чолың ползын, чолдағызы сини ползын тіп, наа чылбиин сыйбастырча. Ус ипчі чылбыхты тонға килістірче.*

ЧЫЛБЫХТИРҒА [чылбыхта-] *иділ.* Албыға, тиин теерізінең хурусханы тонның мойдырығын, моркам хыриларына чапсыра тігерге. – Пришивать мерлушковую окантовку (воротника или манжет из соболя или белки) к национальной шубе. *Пик чылбыхтап саларға. Онис тон чылбыхтирына араласпаан – хысхаҷахти чоохтаза, ол ағаа холнаң теңмеен.*

ЧЫЛҒАЙАХ 1. Чахсы чылчатхан. – Скользкий // скользко. *Пастап хыныг ла пілдіре тӱскен, толаадайдаң на чылғайах чыл париған осхас* (МЧ КЧ). *Суғ тӱбіндегі чылғайах сайда холлары тудылбин, Игорь, пырғырып ала, суға прай көксінең кір парған* (ГТ Ч). 2. Чылҷаң чир. – Каток. *Чылғайахтаң*

палаларның өрчіліг үннері истілген. Олғаннар, чылғайахтарын ундудып, иптіг чоохтыг улуг кізее чабаарап парғаннар.

ЧЫЛҒАЙАХТАНАРҒА [чылғайахтан-] *иділ.* Чылғайах орында тайлығарға, чыларға. – Скользить, катиться. *Чоллар, тротуарлар, туралар аразында чылғайахтанчатханы прайзын сағыссыратча. Подиумда чылғайахтанмас оңдайлыг кибіс салылча, ойыннар турғызарға, теелбектер саларға килістіре полар.*

ЧЫЛҒЫ *адал.* 1. Иб аразында аар нимелер тарт чөрҷең мал. – Лошадь. *Ана андаг иирде Кирбі тағның олиинзар улуг өөр чылғы сыхчатхан* (КИ ЧХ). *Апчинаев Гриша хадарчатхан чылғызын суғарарға огород бригадазы тоғынчатхан чирзер ағылаачы полыбысхан* (СЧ ПТ). 2. Аттар өөрі. – Табун, косяк лошадей. *Оларның аалында, улуг нимес фермада, чылғылар турған* (НТ ЧТ). *Ол пабазының, Кунуның, оолларының он азыра ла пии чылғы пазы пол чөріп, чазы адайларын чылғаа чағын итпеҷең асхыр полған* (ТМ ПТ).

ЧЫЛҒЫЛЫҒ *пілд.* 1. Иб аразында аар нимелер тарт чөрҷең маллыг. – Имеющий лошадь; с лошадью. *Татай, хоп чоохтар миннең ыразыннар, ікі ле кирі чылғылыгбын. Городта чылғы тудыбохчалар ба? – піл полбинчалар ооллар* (АС ХХТ). 2. Аттар өөрі пар. – Имеющий табун, косяк лошадей; с табуном, косяком лошадей. *Ӱс адын пір пииге дее орназыбызарҷых Саков, арса, чылғызы даа өс сығар, арса, улуг чылғылыг полар. Худай минзер пір хати даа хылҷаҥнап саларҷых, чазаа толдыра чылғылыг поларҷыхпын.*

ЧЫЛҒЫЛИРҒА [чылғыла-] *иділ.* Өөрнең, чылғынаң оттап чөрерге. – Пастись табунами (о лошадях). *Чылғылап оттаан чоон малларым, хайдар кірдер! Ол нымах чірінде пір дее нимедең хорыхпас аттар прай чирҷе чылғылап чөрчелер: чазыҷа, арығҷа, тағларҷа, суғларҷа.*

ЧЫЛҒЫҶЫ *адал.* Ат хадарҷаң кізі. – Табунщик, пастух, коневод. *Чылғыҷының сарыны ыраххы аалларға даа истілген. Тыбыр аҷа чуртапчатхан тураҷахха читкенде, анда аал аттарын хадарчатхан чылғыҷы одыр салтыр.*

ЧЫЛДЫРА *нареч.* Чапчаң, өткін, чітіг, сыдамахтыг, табырах. – Побыстрее, проворнее, расторопнее. *Чылдыра пас чөр! Машинанаң кискен ас арғадох чада чызирға харасчатхан, аннаҥар аны чылдыра чыы тартыбызары киректелген.*

ЧЫЛДЫРАРҒА [чылдыр-] *иділ.* 1. Пірее кізіні, нимені орнынаң тибіредерге. – Сдвинуть, передвинуть, подвинуть кого-, что-л. *Оларның аразында иліге читкен Максим Хулуҷах, пысхахтыг саналарын ыгырадаыгырада чылдырғлап, санағын сӧзір парча* (МТ). *Айдо, кірлестең тӱзіп, тӱрче турып, анаҥ пӧрігін хамахсар чылдырыбызып, ыспаҷахсар пастырыбысхан* (КВ А). 2. Чылғайах орынҷа тиріглиг чөргізерге. – Заставлять кататься (на коньках, на лыжах). *Пу оолахтың наа конькиге іди ӧрінчеткені минің чӱреемні тибіреткен, аннаҥар аны хати чылдырғам. Палам пір дее чирзер сыхпинчатханда, мин аны, кӱстеп, саналыг чылдырғам.* 3. Тусты алыстырарға. – Передвинуть, изменить назначенный срок. *Тоғысты пір айға ит полбин, пирҷең тузын чылдырчалар. Харын даа, пічік пирҷең тусты чылдыр салтырлар, ам прай ниме пас саларға маҥнанарбыс. Алай соона салдырбас тоғазығны чылдырыбысты ба пасха тусха?* (АС ХХТ). 4. Хайдағ-да орынзар, чирзер ызарға. – Передавать, отправлять что-л. куда-л. *Ниме чох, палам, хайди ползa сірерні өскірерге сыдирым, пу даа нимені піреезіне чылдырыбызып, ахчаҷах идіп аларбыс. Аарлас чардызынаң прайзына чалахай кӱлімзірепчеткен хакас оолның сурыныс пічиин, чахсы даа хығырбин, хол салыбызып, кирек пӧліксер чылдырыбысханнар* (АС ХХТ). 5. Пararға, чӧрерге. – Идти, ходить, двигаться. *Хайдар піди, ӧрініп ала, чылдырчазың? Пиҷезі иб аразында хайынча, маллар көрче, чурт істін иптіг тутча, ол, тізең, арғаас, ізі пӱтпес, анда-мында чылдыр чӧрче.*

ЧЫЛДЫРҒАС *адал.* Ізікті пиктирге киректелчеткен пос чөрҷең ниме (сынаас). – Задвижка (двери). *Наа чылдырғас оодылча, чиктіг полтыр. Чир хулах нооза ол табан, чылдырғас тышлаанын ис салтыр.*

ЧЫЛЛИ *нареч.* Чылдаң чылға. – Годами. *Тонай хыныбысхан хызын чылли ибірче,*

че толказы чоғыл. Оолах, тас алтында чиркеністіг хурттарны көр салып, хорых партыр, че ағазы аны часхарча: – Хорыхпа, олар чылли мында чуртапчалар, чир үстүне пір дее сыхпинчалар, тасты нандыра сал сал.

ЧЫЛЛЫҒ *пілд.* Чылы пар. – Имеющий год. *Он чыллыг тоғыс сигіс чылға хайди иділер? Пис чыллыг тусха чалғыс хызының ирке харағы іҷее көрінмеен.*

ЧЫЛМАЙАРҒА [чылмай-] *иділ.* Хоп чоох чайдырарға, ачыг тілін саларға. – Злословить, сплетничать. *Ноо ниме мында итчезің, хайран чылмайған Икен? Пастыхтарның алнында төзелчем, чойырхапчам, чылмайчам, пот мындаг нимее чарабаанзым.*

ЧЫЛТЫҢ *пілд.* Чылтырах. – Блестящий. *Стол кистінде чылтың хара састыг чиит ирен одырчатхан* (ГК ХА Т). *Изере парған парчан пір төөй чылтың хара отых тазынаң пүдіріл парған үс азыр пастыг хара тигіриб, Хара Пургун ханны удурлап, саңнарынаң пір көгнең көглесчелер* (ББ ТЧ.).

ЧЫЛТЫҢНАЗАРҒА [чылтыңнас-] *иділ.* Чылтырирға, чарирға (көптеңер, нинҷе-де тус пазынаң хати). – Мерцать, поблёскивать, сверкать, светиться (о многих, через какое-то время). *Харахтары чабых арах, кічиҷек чылтыңнасчалар, кізіні китеп көрчеткен осхас* (ТМ ЧЧ). *Аның харахтарының чазы пірее-пірее чылтыңназып сыххлапча* (КВ А).

ЧЫЛТЫҢНАС *адал.* Чарых, ағарғаны (нинҷе-де тус пазынаң хаталчатхан). – Блеск, отблеск (периодически). *Харах одының чылтыңназы* (ТМ ЧЧ). *Харасхыда ыраххы чарытхыларның, машиналарның оттары истіг, чылыг чылтыңнастарынаң позынзар хыгырчатхан чіли пілдірче.*

ЧЫЛТЫҢНИРҒА [чылтыңна-] *иділ., тиң., көр.:* **пызыңнирға.** Чылтырирға, чарирға. – Мерцать, поблёскивать, сверкать, светиться. *Минің мунзуришмҷа сарыг мерчік чылтыңни түсті* (БФ ТО). *Оғырлап алған алтыны харасхыда чылтыңнапча, позынзар, сіліг өөнең хыгырып, тартча.*

ЧЫЛТЫРАДАРҒА [чылтырат-] *иділ.* 1. Чарых идерге, пызыңнадарға. – Заставлять сверкать, блестеть, ярко гореть, поблёскивать; вызывать сверкание, блеск. *Иреннің хамаан тир чылтыратча* (ФБ П-А). *Тананой, чуртапчатхан турамдағы ізік пиктеҷеңнеңер сағыс хамаамны чылтырат салды тібізіп, чүгүре халды.* 2. Пірее нимені уғаа арыг идерге, арыглирға. – *перен.* Убираться до блеска, безукоризненной чистоты. *Петке узаан туста Ойла прай көзенектерін чылтырат салтыр. Чочыстыг киректе аралазарың килчетсе, парып, Танаңың туразын чылтырат көр.* 3. Пірее сағысты, сағыссырасты, көңнін харахтар, көріс пастыра, чылтыңнап, көзітірерге. – Вызывать блеск в глазах под влиянием каких-л. чувств, переживаний. *Асхыстың сол саринда аал полған теені инейнің хараан чылтыратхан. Илимор өөн аалзар соорлыг чортыр парига ны кööленібіскен хыстың чүреен сіртлеткен, хараан чылтыратхан.*

ЧЫЛТЫРАЗАРҒА [чылтырас-] *иділ.* 1. Пызыңназарға (көп нимедеңер). – Сверкать, блестеть (о множестве объектов). *Андада ла сизін салгабыс, аның юбканаң хада кис салған гимнастерказында орденнер чылтырасча* (НК ХХ). *Адайларын көрзем, сынап таа, симірглеп, сіліглен партырлар, түктері ле чылтырасча* (НТ МС). 2. Пірее сағысты, сағыссырасты, көңнін харахтар, көріс пастыра, чылтыңназып, көзідерге. – Поблёскивать под влиянием каких-л. чувств, переживаний; выражая какие-л. чувства, переживания (о глазах, взгляде). *Мартилнің харахтары өрчіліг чылтырасчатхан* (ЧМ К). *Мындаг нимее хайыг айландырғам: Самсонның харахтары матап чылтырасчаңнар* (АС ХХТ).

ЧЫЛТЫРАМА *көр.*: **чылтырах**.

ЧЫЛТЫРАҢ *пілд., тиң., көр.:* **чалтырапчатхан.** Пызыңнапчатхан, чарыпчатхан. – Блестящий, сверкающий. *Казан Устинович чылтыраң стол кистіндегі нымзах пилліг, чыганахтыг одырчыхха одырыбысхан* (ИТ). *Ол пагда чылтыраң хара түктіг адай апариган* (ИТ).

ЧЫЛТЫРАҢНАЗАРҒА [чылтыраңнас-] *иділ.* Пызыңнирға, чарирға (көптеңер). – Блестеть, сверкать (о многих). *Аның ікі харагының частары пурун пастыра чылтыраңназып түскеннер* (КВ А). *Нинҷе-де күн пазынаң көрзем, оймах хыринда хайдаг-да оох ідістер чылтырасчалар.*

ЧЫЛТЫРАҢНИРҒА [чылтыраңна-] *иділ.* Пызыңнирға, чарирға. – Поблёскивать, посверкивать. *Тастынаң көрзе, хахпазы ўрдең пеер чатчатханға өзібіскен торбасха көгерче, че намачылаан чирлерінде час чуғы хайлыбысханы харах чазы синҷе чылтыраңнапча* (ИТ). *Пастыхтың одырчығы чылтыраңнап турча, Наа чылға чылтырах чіпнең чазап салтыр.*

ЧЫЛТЫРАХ *пілд.* Пызыңнах, чарых өңніг. – Блестящий, лоснящийся. *Чооғы даа, ойыны даа андағох нымзах, пірееде албығаның чылтырах, узун хыл тўктері чіли, пызыңнасхан осхас* (ТМ ЧЧ). *Ол хуйында пўкўл паза пўдін халары пу ла алнындағы чылтырах тимірге, харчых чіли, пик чарбан парып одырары полча теен чіли, Сарап апсах матап тудынған* (ТМ ЧЧ) .

ЧЫЛТЫРИРҒА [чылтыра-] *иділ.* 1. Чарирға, пызыңнирға. – Сверкать, блестеть, ярко гореть, поблёскивать. *Чабызах кізі, тирлеп парып, ах пладын сығар килген, сырайын, мойнын, чылтырапчатхан тас пазын маңзырабин чыс сыххан* (ИТ). *Арчы (салым) отта паза порчоларда чылтырапча* (АТ). 2. Уғаа арығ поларға. – *перен.* Отличаться белизной, безукоризненной чистотой. *Туразы чылтырапча. Ідістер чылтырабиндаачалар нооза. Воронцовтарның паза Романовтарның тураларында пір дее ниме алыспаан, оларның кип-азахтары, ідіс-хамыстары чылтырап турғлапчалар* (ХЧ). 3. Пірее сағысты, сағыссырасты, көңнін харахтар, көріс пастыра, чылтыңнап, көзідерге. – Блестеть под влиянием каких-л. чувств, переживаний; выражая какие-л. чувства, переживания (о глазах, взгляде). *Сабистің сырайы өрчіліг чараан, азых оң хараа уғаа пасхаҷыл чылтырапчатхан* (ДН ЫА). *Оларның сырайларында өрініс ле көрінген, харахтары, тізең, чылтырапчатхан* (ХЧ).

ЧЫЛТЫС I *адал.* 1. Хараазын тигірде чарых көйчеткен точка чіли көрінчеткен ниме. – Звезда, планета, небесное тело. *Чылтыстар, чазаа толдыра тарап парып, оттап чөрген хойлар чіли, хазаңнасханнар* (БТ О). *Чылтыстар аразында, оларнаң хада ойнапчатхан на чіли, чарых ай чўс чөрче* (СЧ АУ). 2. Тиң устығ, пулуңныг геометрическай таныг; аны сиглернең таныхтааны. – Звезда как геометрическая фигура; ее изображение. *Оолах, хоосга пис чылтыс таап алып, оларны ибіре сиип салды. Нинҷе танкты көйгіссе, анҷох чылтыснаң таныхтапча.* 3. Чалтырама чидігліг, прайзы пілчеткен кізі (шоу-бизнесте, спортта паза ан. п.). – *перен.* Звезда (в шоу-бизнесе, спорте и т. п.). *Халғанҷы чылларда тахпах, көг киреенде наа чылтыстар төріп парған: Зоя (сын ады Валентина) Боргоякова, Татьяна Канзычакова, Алевтина Курбижекова* (ВМ ХСП). *Ödн «чылтызыбыс» Большунов хайди даа медаль утып алар тіп, ікінҷілес чоғыл* (ХЧ). 4. Ээнге, пörікке хазалҷаң тиң устығ пулуңныг аарластыг чаачы тании. – Звезда как воинский знак отличия в виде звезды, прикрепляемый на погоны, фуражку и т. п. *Ол хатығлас суурылғанҷа, аның погоннарында чылтыстар хозылбас* (ХЧ). *Саяногорсктағы металлургтар ідök Чиңіс күнінде «Ölімі чох полкта», пайрамныг митингте паза 8 майда чон театрынаң хада «Саяногорсктағылар чаадаңар кибелістер хоостыра» көзідігде паза «Матырның чылтызы» акцияда аралазарлар* (ХЧ).

ЧЫЛТЫС II *адал., кыз., көр.:* **тамыр**.

ЧЫЛТЫСТЫҒ I *пілд.* 1. Хараазын тигірде чарых көйчеткен точка чіли көрінчеткен ниме пар. – Имеющий звезду, планету, небесное тело; со звездой, планетой, небесным телом. *Көп чылтыстыг, чирліг, айлыг хан тигір, тоозылҷаа-парҷаа чохсың ма? Томаҷахнаң, холтыхтазып, амыр иирлерде, чылтыстыг чалахай таң алнында харағай аразынҷа көölҷе, пір дее чирзер маңзырабин, пастыр чөрерге кирек* (АС ХХТ). 2. Тиң устығ пулуңныг геометрическай таныг пар; аны сиглернең таныхтааны пар. – Имеющий звезду, со звездой; имеющий ее изображение, с ее изображением. *Чалбах чирні ибіріп, чылтыстыг спутник ойлапча* (ХПА). *Чылтыстыг тастылыг книга стол ўстўнде чатча.* 3. Чалтырама чидігліг, прайзы пілчеткен кізіліг (шоу-бизнесте паза ан. п.). – *перен.* Имеющий звезду (в шоу-бизнесе и т. п.); со звездой. *Хаҷанох кізі тынына кірген чылтыстыг харачах көрҷеем чоғыл. Піс сірерні наа*

чылтыстыг пайрамныг иирге хыгырчабыс. 4. Ээнге, пӧрікке хазалҷаң тиң устыг пулуңныг аарластыг чааҷы тании пар. – Имеющий звезду как воинский знак отличия в виде звезды. *Сағам чиит оол ікі чылтыстыг чӧрче, соонаң ӧзер тіп сағыс пар. Сағаллыг апсахтарыбыс даа чылтыстыг пас чӧрчелер.*

ЧЫЛТЫСТЫҒ II *пілд.*, *кыз.*, *көр.:* **тамырлыг**.

ЧЫЛХА *адал.* Өткіні, күстенҷігі, пірее ниме идерге сіреніс. – Активность, изворотливость, расторопность. *Мындаг сағыснаң олар, паза ікі анҷа, теедег, күс чылхаларын салып, ӱгреніске чапсынчалар* (ХЧК). *Тігі чылхазы чох, эрінҷек Мишкадаң ала, чазаг хаңаачахха ікі хап аңдарып алып, ибінзер ипчізінең іколең чадап ла іт парча* (МЧ Кр). □ **Чылысхы чылан игірін пілінмес, чылхазы чох кізі хомайын пілінмес.** – Змея не замечает своей кривизны, нерасторопный – бестолковости (*букв.* Пресмыкающаяся змея кривизну свою не осознает, нерасторопный человек плохое свое не осознает). **Чылхаң читсе, чирні дее ӧтерзің.** – Упорством блеснешь – сквозь землю пройдешь (*букв.* Если расторопности твоей хватит, через землю даже проникнешь).

ЧЫЛХАЛЫҒ *пілд.* Күстенҷік, ниме ит полар оңдайлыг. – Толковый, деловой, дельный, энергичный, расторопный. *Чиит ипчі Онис чылхалыг ӱгренген, оой оңнаан* (ДН ЫА). *Чоохтирга кирек, пу ойын, пӱӱнгі күн тургысчатхан сурыгларзар айланып, тіспен істенҷіні махтап, олаңай кізіні ипті, сизіктіг, чылхалыг поларга ӱгретче* (ХЧ).

ЧЫЛИРҒА [чылы-] *иділ.* 1. Ізіге, отха, хыймыранысха чылыг пол пararга. – Нагреваться, греться, разгореться. *Олох туста туразы пір дее чылыбинчатханы чобалдырып пастаан Алиса Петровнаны. Пір күн иртті, ікі күн пол парды, пезі пір дее чылыбады*. 2. Кӧдірілерге (күн, суғ, кии паза пасха даа нимелернің чылиинаңар). – Теплеть, становиться теплым (о дне, воде, воздухе и т. п.). *Пастағы күскӱ харлар соонаң, наңмырлар чаап иртіп, пазох чылыбысхан* (НК ХХ). *Күнӧрте чылып сыхханда, пусча кисчең орынны чаап, тахтаның тыхталған чардыгынҷа чӧрісті азарга чарадыг алылган* (ХЧ). 3. Сооха тооп парып, чылыг пол чӧрібізерге. – Согреваться. *Постарының пілізіп алган тілнең удур-тӧдір хоптанызып, анаң, чылып парып, узи пирҷеңнер* (П). *Тасхартын тураа кіргенде, хол-азаа ізіг чейге пір-ікі ле чылып килген, истіг уйгаа тартыл сыххан.*

ЧЫЛЫҒ 1. Тың ізіг нимес. – Теплый // теплота // тепло. *Чылыг суғда сомарга. Чылыг чайгызы иртебес, хатыг күскӱзіне сабылып килген* (КВ А). *Чиит хыстың істіндегі ниик ӧрінізі чіли, ах ӧрбекейлер ӧӧрі чылыг киичe халбастанып чӧріп, пірде пір наагына тееп, хылчыгастандыр парыбызадырлар* (КН КХ). 2. 0 градустаң пӧзік полчатханы. – Тепло, плюсовая температура. *Чылыг, амыр даа суғда айлаахтар учурапча. Киинің чылии – +5ºС. Че агын хустарнаң тиңнес чӧр полбин, чылыг чирзер чит полбазын пілініп, мӧгіс тапсап ала, тӧбін тӱзе халчатхан* (БТ МП). 3. Чалахай, чуғаан, ирке. – Теплота // тёплый // тепло, ласковость // ласковый // ласково, приветливость // приветливый // приветливо. *Хойыг көміскелер алтынаң піссер чылыг харахтар көрчелер* (ББ ТС). *Ористің идіне чылыг сабыла тӱскен: чӱрее саап сыххан* (БТ О). 4. Соох туста чылытхы хоостыра тураларзар пирілчеткен ізіг суғ алай оор. – Теплоснабжение. *Чылыг пирерге. Хакас Республиканың правительствозында чылыг пирҷең тусха тимненіс хайди парчатханы хоостыра чыылыг ирткен* (ХЧ). *Саяногорсктагы «Кедр» тибіреділбинчеткен ис-пай собственниктерінің пірігізі чылыг ӱчӱн тӧлег синін ӧскірібіскен* (ХЧ). 5. Соох кірбес иде чылыгlaан; чылытхылыг. – Утепленный. *Пастап аны ӧнетін пӱдірілген чылыг хазаада тутханнар* (АТ). *Амгы туста чылыг туалеттерні хайдаг-да хайхастыг паза чапсых ниме тирге кирек чогыл, неке* (ХЧ). □ **Тонның чылии чахсы.** – Шуба хороша своим теплом (*букв.* Шубы тепло ее хорошее). **Чылыг сӧс имнидір.** – Доброе слово лечит (*букв.* Теплое слово лечит). **Кӧйген оттың чылии истіг, хыйға кізінің сӧзі истіг.** – Очаг теплом одаривает, умный добрым словом одаривает (*букв.* Горящего огня тепло его приятное, умного человека слово его приятное).

ЧЫЛЫҒЛИРҒА [чылығла-] *иділ.* Чылыҕ, соох кірбес иде идерге. – Утеплять, делать более теплым, сохраняющим тепло, предохраняющим от действия холода. *Олҕаннар узынаҥ иділген пилен тураҕах-хохтыҕаан ээленіп, аны маҥат чылыҕлап алып, анда төл азырап өскіредір* (НТ ТК). *Чуртаҕҧылар ам даа ундубаан поларлар, хайди пис чыл мыныҥ алнында піс имҕее аҕырчатхан кізілерні сыныхтир чахсы оҥдай ползын тіп, иргі ФАП-ты, чылыҕлап, оҥдайлаабыс* (ХЧ).

ЧЫЛЫҒЛАНАРҒА [чылығлан-] *иділ.* Чылыҕ полар иде тонанарға. – Утепляться, тепло одеваться. *Ол хараағызын піс, чейсуҕнаҥ ізігленіп, чылыҕланып, чарым табыснаҥ чоох-чаахнаҥ иртіргебістер* (КВ А). *Мал хадарчатсаҥ, чылыҕлан на чөр, чон аразында нимессің* (ХА). □ **Чылыҕа чызыбассың, чылыҕлан чөр хысхы туста.** – Тепло не сгноит, одевайся теплее в зимнее время (*букв.* Теплу (т. е. от тепла) не сгниешь, утепляйся в зимнее время).

ЧЫЛЫҒЛАНЫС *адал.* Соох кірбезін тіп, чылыҕ иткені. – Утепление. *Хысхызына чылыҕланыс пасталыбысты. Иртіре чылыҕланыс кирек пе, кізі, тирлеп парып, соохха табырах ла тооп пастир.*

ЧЫЛЫДАРҒА [чылыт-] *иділ.* 1. Чылыҕ идерге, чылиин пирерге. – Греть, передавать свою теплоту. *Чылыт салды ни ол тимір пезінеҥ кічиҷек туразын* (ХА А). *Күн хараа, тигірдеҥ турып, чирге алтын чариин тастап турча, чирніҥ үстүн ам даа тохтаҕ чох чылыдып* (ВК). 2. Чылыҕ тударға, соохтаҥ арачылирға (кип-азахтаҥар). – Греть, сохранять теплоту, защищать от холода (об одежде). *Наа хысхы тон пір дее чылытпинча, чил, кил, өтіре саапча. Маймааҥ, піди көрзеҥ, чылыҕ пілдірче, чахсы чылытча ба*? 3. Күс, чахсы көҥні пирерге хозар. – *перен.* Ободрять, воодушевлять. *Күн сых килче, күліне түсче, чонныҥ көҥнін чылыдарға* (НК ХХ). *Пістіҥ хынчатхан чалахай ипчі чоныбыстыҥ харахтары ідөк өріністеҥ чылтырасча, олар иреннернің чүректерін, чылыдып, саҥай хайылдырчалар* (ХЧ). 4. Пірее нимені чылыҕ арах идерге. – Подогреть что-л. *Чиисті чылыдарға. Үгрені чылыдып алып, көдезін стол үстүне турғысча. Хаарған яблахты чылыдып ал* (АС ХХТ).

ЧЫЛЫЗАРҒА [чылыс-] *иділ.* 1. Хыймыразарға, чымыразарға. – Ползать, кишеть (о червях, змеях). *Хурттар ходырылған төкпес алтында чылысчалар. Киҷее пу орында хайдаҕ-да узун, ах, хысха хыллыҕ, саҕаллыҕ нимелер чылысханнар.* 2. Аҕырин, майың пазарға, чөрерге, хыймыранарға. – Двигаться медленно (о многих). *Ибіре чон чылысча* (ИТ). *Ӱр дее полбаанда, пістіҥ алныбыста ырахта немецтернің полктары көріне түскеннер, сооларынҷа пехота хымысхалар чіли чылысхан* (ЛЧ). 3. Майың иртерге (тустаҥар). – Проходить медленно (о времени). *Чыл чылызып, ай алызып, 1941 чыл чит килген* (ХЧ). *Чыллар чылызып, тустар иртізіп одырған* (ХЧ).

ЧЫЛЫНАРҒА [чылын-] *иділ.* Чылыҕда одырарға, чылыҕ ползын тіп, тонанарға, хатанарға. – Согреваться. *Че отха чылынарға, мына ибім, – холын хости турған ибзер сунып, алнында пастырыснаҥ пастап сыххан апсах* (ДН ЫА). *Абдаке отха чылынҕалах, соохха сірлесче.*

ЧЫЛЫҢНОС *пілд.* Табырах оҥдайлыҕ. – Верткий, быстрый. *Пу пала прайзыныҥ аразында аринҷа чылыҥнос, хылии уҕаа табырах, ҷүгүрікнеҥ чөредір* (ИТ). *Мин ахсыма урар полам чи тібізіп, чылыҥнос кізі маҥзырабысты.*

ЧЫЛЫСХЫ(ЛАР) *адал.* 1. Хурт-хооостар. – Насекомые. *Анда төрт азахтыҕ малларнаҥ аймах-пасха аҥнар, чылысхылар паза хустар пар. Ол чирдегі аҥ-хустарға, чылысхыларға палалар хайхааннар.* 2. Чылан, кілескі осхас нимелер. – Пресмыкающиеся. *Аҥ-хустар, чылысхылар, талай малы – прай тіріҕ-тынныҕ ниме кізі күзіне пазындырт салған, пастырча* (БД). *Чоҕар тартыларға чылысхыларға чылыҕ кирек полар.*

ЧЫЛЫТХЫ *адал.* 1. Тураны чылыҕ итчең өнетін иділген тиріг. – Нагревательный прибор. *Анда чылытхылар чидіспинче. Наа чылытхы чахсы чылытча, тура табырах чылып парча.* 2. Кізіні чылытчаҥ резина тиріг. – Грелка. *Чылытхызына ізіг суҕ урып, чорған алтына суҕып, пиртінген азаана сал*

салған. Хасхыларның пастығы Лако, ӳстӳндегі ирнінің сағалын сол холынаң чымҷып, соп-соох чылытхыны ӳзап турған.

ЧЫМАЛҶЫХ *адал.* Холдағы, азахтағы пизінҷі кічиҷек салаа. – Мизинец. *Сабис пурбаны суста тартып алған, чымалҷығына суғыныбысхан, Марик кӧӧлҷе сырли тӳскен, че анаң кӳлімзіребіскен* (ДН ЫА). *Оң холының чымалҷығын, кӧдіріп киліп, алып кізі Сайын-Миргеннің пазына сиртеп ирткен анҷада* (МК ТХ).

ЧЫМАРЛИРҒА [чымарла-] *иділ., кӧр.:* **хуйухтирға**.

ЧЫМЧОЛҒАЙ *адал.* Чіҷең оттың ады. – *бот., обл.* Хлебёнка (съедобное луковичное растение). *Ол арада чымчолғай илееде ӧсчең. Чымҷолғай хасханы ортымах сынныг, ӳгдерең парған хара састыг, кӳзі-саан ам даа алдыртхалах кізі полған.*

ЧЫМЧЫЛҒАС *адал., кӧр.:* **чымчолғай**.

ЧЫМҶАДАРҒА [чымҷат-] *иділ.* Пірее нимені нымзах идерге. – Смягчать что-л. *Хапчыхтағы іпекті, соох суға ӧллеп, кӧмес чымҷадып, Артай аны тайнабин азырыбысча. Хайа, печеньең сӳтте чымҷадааң, ӳғаа хатыг полтыр.*

ЧЫМҶИРҒА [чымҷа-] *иділ.* 1. Сала нымзах пол парарға. – Смягчаться. *Ирғі яблах чымҷапча, сығарып, одырт саларға кирек. Киҷее алған нимістерні суға сал сал, чымҷап парарға айабас.* 2. Хатиин чідірерге, нымзирға. – Смягчать, терять суровость. *Че пірсі ӳғаа сӳрӳнніг оол, пола-пола, чымҷабысхан* (ТМ ЧҶ). *Син ноға халғанҷы туста піди чымҷап пардың, хыныбыстың, таң?*

ЧЫМҶЫЛҒА *адал.* Теер істіне кір парчатхан ағазах. – Заноза. *Кічіг туста пір хызыҷахнаң, ағас пылазып, тудысхабыс, чымҷылғаны орты салаамнаң сығарып полбин, ылғасхабыс* (МК ТХ). *Пасхаҷыл ниме! Кізінің чуртастағы ӳлӳзінде пірее туста чымҷылға даа син кічиҷек кирек ӳғаа улуг алызыгларнаң хада палғалыза халча* (ХҶ).

ЧЫМҶЫЛИРҒА [чымҷыла-] *иділ.* 1. Пірее нимені, кізіні ікі салаанаң хаап алып, тутхлирға. – Щипать кого-л. *Пубах иней, уйгу ӧтіре исчетсе, тошпах харахтыг Анпай, хаңалҷозы тудыбызып, ачыда чымҷылабинаң, сыбырапча* (ГК ХА Т). *Чуунып алып, Тойоң хыстарнаң ойнап хал чӧр: чымҷылабысча, аңдарып алып, хылҷыхтап сыхча* (ДН ЫА). 2. Пірее нимені ӳс салаанаң кӧмес аларға. – Брать щепоткой что-л. *Тусты чымҷылирға. Пала, перецті чымҷылап алып, тохтабин апсыр сыххан.* 3. Ачыда ағыртарға. – Вызывать ощущение боли или жжения. *Васькаа ізіг полыбысхан, тамағында хурупча, пурнын паза наахтарын чымҷылапчатхан соохты пілінминче* (МТ). *Хойлар, ізік алнында хазал парған чіли, турыбысханнар, кірерлерін сағып, Пайсанны соох чымҷылап пастаан.*

ЧЫМҶЫХ *адал.* Устығ паза іргек салааларны пірге тутханы. – Щепоть, щепотка. *Хайнапчатхан сӳтке пір чымҷых тус саларға кирек. Пу чайға ӳс чымҷых хурутхан им оды киректелче.*

ЧЫМЫЙАРҒА [чымый-] *иділ.* Суулабасха, сым поларға. – Быть тихим, притихнуть, притаиться. *Топас, паза хырых тістең ӳн сығарбин, чымыйа халған* (НТ ТК). *Ирі парасханны, азын хоосха пір кӳнде чымыйып, кипсеен, позып алҷаа чох хатыг айғахха іргек хузыҷахты типчеен* (НД КЧ). □ **Сӳт іскен адай чіли чымыйба.** – Нашкодил, но притих, однако, как молоко слакавшая собака (*букв.* Молоко пившая собака подобно не притихай).

ЧЫМЫЙҒАН Ағырин, суулабинчатхан, сым полчатхан (кізідеңер). – Тихий, смирный (о человеке); *разг.* тихоня. *Акай тапсабинча, істінде ле ӧкпеленче: – Пот, ябыл, чымыйған. Кем сағынған?* (ХА А). *Чыылыгда кӧп кізі чиит устағчыны махтап чоох тутхан, че чымыйған кізілер ағаа ӳннерін пирбееннер.* □ **Чылыг суғда – палых, чымыйғанда – хылых.** – В теплой воде рыба водится, у тихого человека крутой нрав (*букв.* В теплой воде – рыба, в тихом – характер).

ЧЫҢМА *адал.* Сойан тағларында чуртапчатхан чоон, улуг мӳӳстіг сас ӧскі. – Козерог. *Позырах ат, «чыңманы кӧргемӧк» теен чіли, хулаан чымыйта тудыбысхан. Апсах, Кнайнаң пу оолның чоохтас турғанын истіп, чыңманы сизінмин халтыр.*

ЧЫҢНАХ *адал., кыз., кӧр.:* **чығанах**.

ЧЫҢНАХТИРҒА [чыңнахта-] *иділ.* Пірее нимені тыыда, пик иде сал саларға

(сундухха, чемоданға паза ан. п.). – Уложить что-л. поплотнее (в сундук, чемодан и др.). *Айдо, чыңнахтап салған тохчах сумказын иңнінең түзіріп, книгаларын маңзырабин сығарча. Ибіңде хайдағ-да ипчі чемоданыңны чыңнахтапчатханын көр салғанда, ачырғаныбысхам, хайдағ хыныг ниме пілбинчем тіп.*

ЧЫПЛАДА *нареч.* Саңай. – Совсем, совершенно. *Хазыңнар ўстўнҷе ўс кизек тўдўн, чуғаҷах хыл платтар чіли, учухчатханын харап, малынаңар чыплада ундут салған. Фамилиязын пілчем – Чаркова, ады-солазын чыплада ундут салтырбын* (АС ХХТ).

ЧЫПЛАЗАРҒА [чыплас-] *иділ.* Табырах кір пararға. – Скрываться быстро, спрятаться. *Анаң, тўрче полза, оларның хайзы, аңдарылып, хайзы тураҷахха нандыра кире чыпласча* (ВК ХУО). *Абам киис салзох, іҷем «чатхланар» тізök, прайзы орғанзар чыплаза халҷаңмыс, хайза* (ТМ ПТ).

ЧЫПЛАМА *нареч.* Най тың. – Очень, совершенно. *Кўзі-саа аринҷа тоозылыбысхан паза саңай оңар полбас иде астых парған туста, ибіре чыплама харасхы полыбысхан* (КН ХХС). *Сах андох аал аразында чыплама харасхы пол парған, аал ўстўндегі тигірде чай салған чылтыстар улам на көп пызыңнас сыхханнар* (КИ ЧХ).

ЧЫПХЫЗАРҒА [чыпхыс-] *иділ.* Пірее нимені сахтап, сым пол пararға, сизіктенерге, китенерге. – Присмиреть, притихнуть, сжаться, насторожиться. *Суулах таа олғаннар аның абағырғанына чыпхызыбысханнар. Көксі азыра силчедіп, пазынаң кибіске теер парғанда, прайзы чыпхыс парғаннар.*

ЧЫРА *адал.* Сырып ағастары. – Заросли кустарников. *Чазынҷах ойнап, хазалҷых чырада чазынып, чалаас хол-азаабысты тырбахтат салғабыс. Чырада чіткен ой ат ўчўн ол тың ачырғанча.*

ЧЫРҒИРҒА [чырға-] *иділ.* 1. Той-пай саларға, ўлўкўннирге. – Праздновать что-л. *Алты күнні азыра, читі күнні иртіре чырғап-мөтеп турлар* (ХН). *Банктаң ахча ödіске алып алып, чырғабысхан.* 2. Прай ниме чидізіп, көңнін толдырып, часкалыг чуртирға, истенерге. – Получать удовольствие от чего-л., наслаждаться довольством, достатком. *Мин анда чырғапчам, а іҷем мында халаснаң суғда одырча* (ШВ ЧОХ). *Көчен хан тузында хоорай чоны пір дее ханға албан-чаға төлебеҷең, пос алынҷа чырғап чуртапчатхан* (ЧТ). 3. Чахсы, тозар иде азыранарға. – Угощаться, кормиться. *Хазинезінде ўс ай, тоғынмин, чырғап алды пу табан. Апанас, астап чөрген тілі чох кізі, халғанчы ай пір чағбан чўректіг ирепчіде чырғапча.* 4. Тың өрінерге. – Веселиться, ликовать, торжествовать. *Пістіңнер утып алзалар, мин хараа тооза чырғим. Пиктенібісче позының туразында, хулах туныстыг сарыннар ойнат салча, чипстер, тадылыг нимелер чіп, өрініstіг хатхырча, чырғапча тирге чарир.*

ЧЫРҒАЛ I 1. Той-пай, ўлўкўн. – Пиршество, праздник // праздничный. *Көрбеен чырғал, ундулған пайрам, сағаан той түскен ол күн пістің кічиҷек аалыбысха* (НК ХХ). *Өөр пазы хайдағ-да чазыт оңдайларынаң төлкелеен: пўўн хараа мында чырғал полар* (АТ). 2. Чахсы, пай чуртас; чуртасха кирек прай нимелер пар полғаны. – Удовольствие, наслаждение, блаженство // блаженный. *Икен дее тоғырланмаан андаг чырғалдаң, пилен хадарарға пір-ікі чыл аразына чапчаң ўгрене халған* (ФБ А-А). *Чырғал пу ўс хадыл туранының ээзі преклетке! – көзітче Пычон Вильнернің туразына, – Сибирьні сорып-сорып алған* (ДН ЫА).

ЧЫРҒАЛ II Алыс-пиріс итчең орын. – Рынок, базар // рыночный, базарный. *Чырғалда инейлер, пастыр киліп, синің пораластырған мөөт тіп, чоохтан сыхчалар* (ХЧ). *Көзідімге, чырғалда сўттің ортымах паазы 55 салковай полза, школаларзар аны 84 салковайға, пірееде аннаң даа аарлыға алчаттырлар* (ХЧ).

ЧЫРҒАЛЛИРҒА [чырғалла-] *иділ.* 1. Той-пай салып, ўлўкўннирге; чырғал идерге. – Устраивать пиршество, праздник. *Икен, чырғаллир кізілерзер алдыра улугзырхаснаң пахлап, ніске сигаретаны чиркеен тартча, ойда арах одырып. Кўрес, тахпах, ойын, хырыс-табыс ноға-да прай хада аралас парғаннар, чон чырғаллаан* (НК ХХ). 2. Чахсы, пай чуртас чуртирға. – Вести жизнь, полную удовольствий, блаженства, достатка. *Пірее хыс өнетін пай ир тілепче, аны хоостыра чырғаллирға иділ. Тігі чирде ол он чыл*

чырғаллаптыр, пу чирге айланғанда, таныстары таныбааннар, уғаа чиштен партыр.

ЧЫРҒАЛЛЫҒ I *пілд.* 1. Той-пайлыҕ, ӳлӳкӳнніг. – Имеющий пиршество, праздник; с пиршеством, праздничный. *Чырғаллығ тус табырах ла иртіп, тоғысха сығыбысхан. Чырғаллығ чуртас пасталыбысты.* 2. Ӳлӳстіг, часкалыҕ, ырыстыҕ. – Блаженный, счастливый. *Прайзы амырап парғанда, Тимкенең Катрик килкім ахчалығ чырғаллығ чуртирлар тіп сағын парыбысчалар* (ХЧ). *Че оларның чуртастары чырғаллығ нимес* (АС ХХТ).

ЧЫРҒАЛЛЫҒ II *пілд.* Алыс-пиріс итчең орын пар. – Имеющий рынок, базар; с рынком, базаром. *Сірернің аалыңар улуғ полза, чырғаллығ аал полча полар. Чырғаллығ ачых ибіре пастыхтар илееде ағастар одыртхлап салтырлар.*

ЧЫРЛААС *адал.* Сығырҷах, сығыртхос. – *саг.* Сверчок, стрекоза. *Кинетін пурны алнынаң чырлаас учуға халды* (ХТ). *Ӳгренерге хынмин, школадаң тизібіскебіс, итчең ниме чохта, чырлаастарны «аңнап» сыххабыс.*

ЧЫРТАЙАРҒА [чыртай-] *иділ.* Пірее кізізер алай нимезер харах албин көрерге. – *кач.* Уставиться, не сводить глаз с кого-, чего-л., *прост.* пялиться. *Ир табан таныс нимес хыстың ніске пиліне, узун азағына, кӳстіг чодазына чыртай парча. Чойланчатханына хахап парып, чыртайа тӳсті.*

ЧЫРТАНАХ *адал.* Сортанның ӳр ниместең ле ӳзӳргенінең сыххан кічиҷек палых. – *зоол.* Малек щуки. *Тайыс суғда чыртанахтар илееде көрінче. Хайа, пір чыртанағың пир мағаа, пір чылтырах тас пирем, – тӧс ізебінең хайдаг-да тас сығарча оол.*

ЧЫРТАХ *адал.* Харах пулиинда чыыл парған ірің. – Вещество, скопившееся в углу глаза, гной (в глазу). *Оолағастың харахтарындағы чыртахтарны хыйа алыбысхан, сырайын чууп пирген. Чыртағың чызып ал, чуунынмин дее чӧрерзің, пілчем мин сині.*

ЧЫРТАХТИРҒА [чыртахта-] *иділ.* Харахтар ағырчатса, чыртахтар сыхчатханы. – Гноиться, болеть (о глазах). *Паланың харахтары чыртахтап партырлар. Чыртахтап парған харахтығ чӧрген ӳчӳн, кізее кӳлеечі Тойоң аны Чоон Чыртах тіп солалап салтыр.*

ЧЫРТАРҒА [чырт-] *иділ.* 1. Пірее нимені талирға, чара тартарға. – Рвать, разрывать. *Корамас, станын устыг салааға чыртыбызып, чалаас идін чылтырат чӧрче. Алып Мӧке, туңмазын тастап, Алтын Пооснаң кип-азаан чыртханҷа, идін талатырғанҷа кӳрескен одыр.* 2. Пірее пыро ӳчӳн сымыхнаң алай хурнаң сабарға. – Бить, сечь кого-л. (плеткой, прутиком, ремнем). *Кемнең-де искен ол – орай ширде олғанны чыртарға чарабас* (ИТ П). *Ол позы чыртадыр, мунзурухнаң аңдара сабарға хынадыр* (ДН ЫА).

ЧЫРТЫРАРҒА [чыртыр-] *иділ.* 1. Пірее нимені таладарға, чара тартырарға. – Рваться, разрываться; давать рвать, разорвать. *Хапты талап полбин, аны тайыма чыртырғам. Наа нимені ноға чыртыраргa кирек тидір.* 2. Пірее пыро ӳчӳн сымыхнаң, хурнаң паза ан. п. саптырарға. – Быть избитым плеткой, прутиком, ремнем и т. п., быть высеченным. *Пӳӳн ширде ол позының пабазына, сын пабазына даа нимес, ӧӧй пабазына, хайди чыртырған* (П). *Хамҷылар сығырызыбысханнар, чыртырчатханнары, сыдабин ит ачшина, хысхырыбысханнар* (АК).

ЧЫРТЫС *адал.* 1. Талас, чара тартыс. – Разрывание. *Син пу ла чыртысха кір пардың ма, чидер, теем! Чыртыс кирее чахсы килісче, пу чыртылған кип-азахнаң пірее пасха ниме тігербіс.* 2. Соғыс (сымыхнаң, хурнаң паза ан. п.). – Избиение плеткой, прутиком, ремнем и т. п. *Тасхартын ылғас, чыртыс истілген. Мындаг чыртысты пастап ла көрді Айдо* (АК).

ЧЫРТЫЛЫХ *пілд.* Талалых, кизекти чыртыл парған. – Изорванный, разорванный. *Чыртылых көгенектіг пас чӧрче, тағырап таа салбинча. Чыртылых ӧң-пазы истер кизектері кирек пе, минде толдыра пар.*

ЧЫРТЫХ *пілд., көр.:* То же, что **талалых**.

ЧЫС I *адал.* Аймах-пасха нимелердең кииҷе тарапчатхан, пурунға пілдірчеткен ниме. – Запах. *Пілер пілдіртпес танычах сарнах саап, чахайахтарның тадылыг чызын, хой ирбеннерінің хазыр чызын чай турған* (БТ О). *Порчо чызына, арыг кииге, харағай*

чызына кізінің пазы айлахтанчатхан осхас (МТ). □ **Чыстығ хаптың чызы арыбас, чахсы кізінің ады тоозылбас.** – У вонючего мешка запах не выветрится, у хорошего человека имя не забудется (*букв.* Вонючего мешка запах не очистится, хорошего человека имя не закончится).

ЧЫС II *адал.* Хакастарның тайға пориында чуртапчатхан чоны. – Носители шорского диалекта хакасского языка // шорский. *Хайзы чыс ооллар тіҷеңнер, анда тирең хуй пар, анда тас теербен, анда пала пизігі* (ТМ ПТ). *30-ха чағдабысхан ипчі, ол туста Чыс чиріндегі көбір суғ хасти чатхан улуғ нимес аалыҷахта чуртаан* (АТ).

ЧЫС III *адал.* Халын тайға. – Густой лес; *обл.* чернь; *ср.* **тайға**. *Пірсінде Кулумыс чыс тайғазар аңнап кірібіскен* (ГК ХА Т). *Пірсінде, содаң көк пүүрні сүріс чөріп, оолахтар хара чысха кір парғаннар* (КА).

ЧЫССЫРАХ *пілд.* Чыстарны чахсы оңнапчатхан. – Имеющий обостренное чувство обоняния, чувствительный к запахам. *Чыссырах табаныбыс, хайнапчатхан иттің чызын сизіне, піссер чүгүр килді. Хаарылған яблах, общежитиеге толдыра чыс тарадып, чырлапчатханда, пір чыссырах арғызыбыс чиде түскен.*

ЧЫССЫРИРҒА [чыссыра-] *иділ.* Чыстарны ётіг чыстап пілерге. – Иметь обостренное чувство обоняния, остро чувствовать запахи. *Син чыссырапчатхан кізізің ме? Чыссырапчатхан кізінің чуртазы ниик нимес.*

ЧЫСТАДАРҒА [чыстат-] *иділ.* Чыс тартындырарға. – Заставить нюхать. *Кірліг кип-азааңны мин сағаа чыстадам! Іди чоохтанып, кічиҷек мунзуриин сах андох Паскирнің пурнынзар тудып, чыстадыбыс-хан* (КИ ЧХ).

ЧЫСТАНАРҒА [чыстан-] *иділ.* 1. Тумзухха чыс тартыларға (ёӧнінде, ардап парған нимелернің чызынаңар). – Пахнуть, издавать запах, отдавать чем-л. *А хаҷан улуғ городсар килчем мин, ирбен отнаң най ла чыстанып, сірерзер ааллап таа кірчем мин, көстинсее позымны ла ағылып* (ВМ КС). *Час киндірлер ачыг арах чыстанғаннар, апчыс ӧлімнең харбазып* (ДН ЫА). 2. Пура сабарға. – Вонять, издавать неприятный запах. *Аал тастында чызаан тизек чыстанған, иблердең сыхчатхан ыс көйген арых чызы ағылған* (ДН ЫА). *Хыйа пар, чудаан, чыстанчазың! – Амды чыл ибіре чыстан на чӧрем ме* (НБ СТ). 3. Іле нимес чыс килерге, сабарға. – Попахивать. *Тура істінде иптіг ле одырчатхабыс, анаң на хайдағ-да чыс чыстан килген, газ чызы полтыр. Ибде пір дее ниме чыстанминча, сағын таап алған поларзың!*

ЧЫСТАҢАС *адал.* Чыс кізі. – Шорец. *Кузнецкай Алатау тайғаларында хас-хаҷаннаң шорлар алай ба чыстаңастар чуртапчалар* (ХЧ). *Чағбанай тузында хазахтар Сойан чирінең 13 чыстаңасты сүріп ағылғаннар* (ЧТ).

ЧЫСТИРҒА [чыста-] *иділ.* Пурунға кире сабылчатхан чысты тартынарға. – Нюхать, вдыхать через нос с целью ощутить, распознать запах; обонять. *Сах олох тустарда, тирең ӧзенні кизіп, тоғырхы тағны чағали парчадып, інінең сығара сүрдірібіскен кирі ас аба Атуның інін чыстағлап турған* (НК ХХ). *Майлазып, пірее-пірее хурағанның хузурух алтын чыстап, аар-пеер чӧр сыхчалар* (БТ МП).

ЧЫСТЫҒ *пілд.* 1. Чызы пар. – Имеющий запах, издающий какой-л. запах, пахучий, душистый. *Чыстыг от. Тын хабынарға турыбызып, сабаллыг чыстыг киині пір-ікі ле істіңе тартыныбыссаң, тын хыйылғаны хай килген, хай парған* (ХЧ). 2. Хомай чыстанчатхан. – Вонючий. *Хости одырған хыс уғаа чабал чыстыг полған, чолда чадап ла сыдасхам. Кізілер дее аны хырт көрчелер, хыстар «чыстыг Тойоң» ат пир салтырлар* (ДН ЫА).

ЧЫСТЫРАРҒА [чыстыр-] *иділ.* 1. Пірее изі чох, тар ниме кизіп, палығ халғызарға. – Натереть что-л. *Федор Павлович майых парған паза ӧдікке чыстыр салған азахтарын чадап ла алыстырчатхан* (ДН ЫА). *Чыстыр салып ярмоларға, мойыннары ханнанчалар* (МК ТЧ). 2. Пірее кізее хырыстырарға, сӧкледерге, хомайладарға. – *разг.* Подвергаться нападкам. *Нинҷе хати, кӧңнім түс парып, «чыстырып» алып, ибзер айландым!* (ХЧ). *Хорых парған ӱчӱн, оолах арғызына*

матап чыстырча. 3. Сохтырарға. – Быть избитым. *Чыстыразың мағаа! Киҷее ол тың чыстырған.*

ЧЫСХАРАРҒА [чысхар-] *иділ.* Чағын ідерге. – Подвинуть ближе. *Пеер чысхарзаң. Көйчеткен салааларны ла отсар чысхарғлап одырчам* (ИК МН). *Хуруғ ағасты чысхарып, төкпеске харылды.*

ЧЫСХЛИРҒА [чысхла-] *иділ.* Арыҥ ползын иде чысхысты андар-мындар ал чөрерге. – Протирать, вытирать. *Стол ӱстӱн чысхлирға. Сырайны чысхлирға. Арыҥ чысхыс чаҷазынаҥ тілеп алып, ирнін, салааларын чысхлап одыр* (ГТ Ч) .

ЧЫСХЫС *адал.* 1. Пол алай ідіс-хамыс чуҕҷаң ис. – Тряпка (для мытья посуды). *Коллектив – ол уup тастир чысхыс нимес, аның кӱзін орта паалирға кирек* (ИТ). *Че Орапис хайдаҕ кірліг, субараан палғастыҕ чӧгетті чысхлаан чысхыс осхас* (ТМ ЧЧ). 2. Теерні чызып, арыҥлаҷаң өнетін ис чардыҥы. – Мочалка. *Наа чысхыстар садыҕ тураларында тілирге кирек, хонҷыхта нимес. Чысхызымны ӧллеп-сабыннап, тозынға пас парған хайран позымны чыс парчам.*

ЧЫР-ЧАР *звукоподр.* Сарысхалар сыҕарчатхан суум-саамға кӧӧккені. – Звукоподражание стрекотанью стрекоз. *Тура тӧзінең чыр-чар истілче. Кӧк оттың чызы, арыҕ киинең хада чайылып, тадылыҕ чыстанчатхан, пірееде оттар аразынаҥ чыр-чар истіле тӱсчеткен.*

ЧЫХ *кизег.* Тыидыс тузалыҕ кизегес. – Препозит. слово с усилительным значением. *Чых толдыра. Чых харасхы*.

ЧЫХЛААС *адал., көр.:* **өрке**.

ЧЫХЫРОҢ Сӧрӧн. – Прохладный // прохладно. *Ибде чыхыроҥ, сӧрӧн наҥмыр ӱтче* (ТМ ЧЧ). *Сарҕалчатхан хамыстыҕ көлнің ӱстӱнде соох оор турған, аның хазында тураргға даа чыхыроҥ полған.*

ЧЫХСЫНАРҒА [чыхсын-] *иділ.* Көгенектің алай ба киптің ніҥнерін хазырып, толҕап саларға. – Засучить рукава. *Чыхсынмин тоғынзаҥ, моркам хыриларын підеп саларзың. Аны ибіре холларын чыхсын салған чазаҕлыҕ ипчілер хайыныс чӧргеннер* (НТ ТК).

ЧЫХЧАЙАРҒА [чыхчай-] *иділ.* Пасты иҥнілер аразында тударға. – Втягивать голову в плечи. *Ноға піди чыхчайчазың, мойның ағырча ба? Ноға-да ол пала чыхчайып чӧрче.*

ЧЫХЧАХАЙ *адал.* Оох аҥыҷахтарның іннеріне кір парчатхан чазы хузы. – *зоол.* Каменка. *Амды Паҷахты чыхчахай сӱректирге хыҕырза даа, ундубинча ол, хайди чыхчахай палаларын інге сӱргенін* (БТ МП). *Пу сіліг харахтыҕ хус чыхчахай тіп адалча.*

ЧЫХЧО *адал.* Кізінің хулағы паза хамағы аразындағы чардыҕы. – Висок. *Палыҕлатхан чааҷының чыхчозынаҥ хан аххан. ... мӧкей салған оолзар айлана тӱзіп, холының салаазын чыхчозы хыринда толҕастырған* (АС ХХТ). *Апсах, кӧрдек, чыхчоларыҥда кӱмӱс хыролар* (АС ХХТ).

ЧЫХЧОЛИРҒА [чыхчола-] *иділ.* Чыхчонаҥ сабарға. – Ударить по виску. *Таныс нимес чиит оол, чапчаҥ хайыныбызып, чабалланчатхан ир кізіні чыхчолабыстыр. Чыхчолааны ниме полҷаҥ ол.*

ЧЫХЧОС *адал.* 1. Тіс арыҕлаҷаң нименоо. – Зубочистка. *Итсе, мин чыхчоснаҥ тузаланминчам, тістеріме айастыҕ теҥерге. Аҕазахнаҥ чыхчос идіп алған, чоох-чаах аразында аны тутхлаан.* 2. Хаҥзаны арыҕлаҷаң ағазах. – Палочка для чистки курительной трубки. *Ніске чыхчос. Апсах, хаҥзазын, чыхчозын чідіріп, ӧкпеленген.*

ЧЫХЧЫЛАРҒА [чыхчыл-] *иділ.* Кипазах, иҥнінде тарҕынахтаҥар чыы тартыларға. – *кач.* Стягиваться (об одежде, из-за того, что в плечах узко). *Көгенеем чыхчылча. Панчаның тоны чахсы тігілбеендір, аннаҥар чыхчылча полар.*

ЧЫХЧЫНАРҒА [чыхчын-] *иділ.* Аҕырин, кӧӧлҷе тудынарға. – Медлить. *Чол кизерге чыхчынча. Чыхчынҷаҥ табан ол, тоғысты майың идер.*

ЧЫХЛИРҒА [чыхла-] *иділ.* Тышлирға. – Щелкать. *Чыхлап параргға. Аҕас аразынаҥ ниме-де чыхлааны истіл парғанда, прайзы чочып парғаннар.*

ЧЫХЫР *пілд.* Хысха (мойыннаҥар паза ан. п.). – Короткий (о шее). *Чыхыр ипчілер. Чыхыр хайдаҕ-да, хыныхсыбадым. Чыхыр даа полза, хайтпас!*

ЧЫХЫРАЙАРҒА [чыхырай-] *иділ.* Мойынны иҥнілер аразына тартынарға. –

Втянуть шею в плечи. *Илееде тус, алаң ас парып, чыхырайып одырған. Автобус сағып-чатханнар, соох чилге тооп, чыхырайчалар.*

ЧЫЧАХТИРҒА [чычахта-] *иділ.* Істі сӳрерге, істі ӧтірерге. – *кач.* Поносить. *Тың чычахтирға. Час отха пызо чычахтидыр, аннаңар ситкіп кӧр. Пора ат прай оградa істін чычахтап салған.*

ЧЫЧЫЛАДА *нареч.* Най тың. – *кач.* Сильно (зажмуриться*). Чычылада тӳзерге. Чычылада чабарға. Айдо, ікі харағын чычылада нууп, чирге тӳңдере тӳзіп, чадыбысты* (КВ А).

ЧЫЧЫРҒАН *адал.* Хуйаң арах, чииске, имге чарапчатхан хызыл сарығ чистектіг пӧзік хазалҷых сырып алай ба аның чистегі. – Облепиха крушиновидная. *Чычырған сӧстің оңдайы пілдізі чоғыл. Хайдаг пасха тілде чычырған сӧс учурапча?*

ЧЫЫ Тыыда, пик иде, поохти. – Плотный // плотно, густой // густо, частый // часто. *Алты хыллыг чатханымны ал позыма чыы холтыхтана, адам чиріне айлан килдім* (МК ТХ). *Чоохтанчатса, тӳреп парған ӳчӳн, тирең кір парған харахтары ибіре сарин айландыра кӧрче, иді чох, теедег, кӳреңнаағы, оймарылып, кӧп тырысхахтар чыы тартылыс парча* (ТН ТК).

ЧЫЫЛАРҒА [чыыл-] *иділ.* 1. Пір орынға чидіп, анда хада-пірге поларға. – Собраться, сойтись, съехаться, сосредоточиться в одном месте. *Марыгны азып, чыылған чонзар алғыстас сӧстерінең ... айланғаннар* (ХЧ). *Аттаң артых ат чыылар, алыптаң артых алып чыылар* (АТ). 2. Көместең көп арах поларға. – Постепенно набраться в каком-л. количестве; скопиться. *Материал чыылып пастазох, аны, ӳр чатырбин, кружоктың чыылығларында ӳзӳріп, пір системаа ағыл турарға кирек* (ЎП). *Наңмырах көместең чаапчатханнаң, чиит оолның сырайында сала чоон тамҷыгастар, хада чыылып, тир чіли наағынҷа ах сыхханнар* (ХЧ). 3. Пір орында чыылылых поларға, чыы тударға. – Концентрироваться. *Прай пу чонның хыйғазы чыыл парған илбек произведениелерні ӳгренгені олғаннарның сағызын алғытча* (ЎП). *Чонда, чӳзер, муңар чыллар чыылып, аның сағыс-кӧгізін, хыйғазын кӧзітчеткен сӧс кӧп чӧрче* (ХЧ).

ЧЫЫЛЫҒ *адал.* 1. Ӧнетін сурығлар ӳзӳрерге килген кізілер пір орында полчатханы. – Собрание, совещание. *Аймах-пасха хустар, кізілер чіли, постарының чыылығларын иртірібӧкчелер, ӳзӳрҷең, килістіре чарадығлар алҷаң сурығлар табылыбох парадырлар* (АС ХХТ). *Чыылығларда тілнің ағырсымныг сурығлары кӧрілче.* 2. Хайдаг-да пӳдіске, ӧмее кірчеткен кізілернің сурығларны пӧгер сылтағлыг чыылысханы. – Заседание. *Асхыс аймааның культура кінінде пӳӳн 14.00 часта аймахтың халыхтар палатазының алғым чыылии пасталыбысхан, хайдар прай аймах чуртағҷылары хығыртылған* (ХЧ). *Кремльнің Улуг ӧргезінде иртчеткен чыылығның тоғызын Россияның президенті Владимир Путин апарча* (ХЧ).

ЧЫЫЛЫЗАРҒА [чыылыс-] *иділ.* Пір чирзер парып, анда хада-пірге поларға. – Собираться. *Чағынғы ааллардағы чиштер прайзы чыылысчаңнар* (ТМ ЧЧ). *Кӧрзелер, талай хазында чир ӳстӳндегі читон хан, алыптарның чахсылары чыылысхлап партырлар* (АА).

ЧЫЫЛЫСТЫҒ *пілд.* Кӧп нимені пірге тузалыг чіли кӧзітчеткен. – *грамм.* Собирательный, обозначающий совокупность предметов, лиц и т. п. как единое целое. *Чыылыстыг адалыстар. Чыылыстыг сӧстер прай даа тіллерде пар.*

ЧЫЫЛЫСТЫРА *нареч.* Тыыда, пик иде. – Плотно. *Чыылыстыра одырарға. Чыылыстыра хазирға.*

ЧЫЫНАРҒА [чыын-] *иділ.* 1. Көместең хозылып, пір чирде, орында піріктірілерге. – Копить (в себе, для себя). *Чонның пазылбин пӳткен творчествозы позында кӧп хоос поэтическай ис-пай чыынған, мында чонның чайаачы улуг кӳзі, хоос, ӧтіг, сибер тілі* (ЎП 4-6). *Тыңнаан пабазының ол чоогын – хыйғазын чыынған хырых чыл* (МБ КК). 2. Хада-пірге піріктірерге. – Собирать воедино. *Пічшинде ол Гитлер, чыынған тӳгенҷі кӳзін чыып, Курск тӳгеезінде чаалазарға тимнен тур тіп пасхан* (ХЧ). *Ах финнер прай кӳстерін чыынчалар.* 3. Пірее нимені

ўретпин, хоза хос турарға (о деньгах и т. п.). – Копить (о деньгах и т.п). *Хайди ол чорыхха ахча чыынып алған, хайди, андар парып, айланған, хайдағ хыныг кізілерге урунған, пу паза пасха даа сурыгларға нандыр пирербін. Ўгреніске ахча чыынып, төлеп салып, Сабис пір чыл ўгрен салған, анаң, кўстенгенін санға алып, тикке ўгренҷең орын пиргенннер.* 4. Арығлап, кизіп, чыындаа тартынарға, хысхызына тимненерге (посха) – Собирать (урожай), вести уборку (для себя). *Пу син көп пуғдай мындағ ла кічіг чирнең чыынып алдың ма? «Тасхыл» аал хонии ирткен айда суланы хомай нимес чыынып алған.* 5. Пірее нимені көп кізідең, чирдең посха аларға, көместең чардыхти посха аларға. – Собрать, приобрести, получить и т. п. для себя. *Мин хакас тілінең пазылған иргі кинделерні чыынчам. Пасхан пічіктерні посха чыынарға кирек, полбаста, тастал парар.* 6. Хайдағ-да синге чидер иде ниме-нооны ағастаң ўзіп, саптаң азырып, кизіп, чирдең тееріп паза ан. п., посха аларға. – Набрать что-л. для себя, сорвав с ветки, срезав со стебля, подобрав с земли и т. п. *Хуруғ пўрлер чыындызына аймах-пасха өңніг өзімнернің чахайахтарын чыынчам. Хысхызына чидер иде чайға оттар чыынып алчабыс.* 7. Алынҷа чардыхтарны пірге піріктірерге, пўдірерге (посха, пірее механизмнеңер, тирігдеңер паза ан. п.). – Собрать (для себя), соединив, скрепив отдельные части, составить, создать, получить целое (какой-л. механизм, устройство и т. п.). *Пала, наа оох-теек нимелердең тураҷах чыынып алып, матап ойнапча, пірдеезіне тегерге пирбин. Танаҷах тўнее, олған садынаң киліп, магаа наа конструкторнаң чыынған кізіні көзіт пирген.* 8. Удаа тасхарлабин, чиистің артхан-халғанын поста тудып пастирға (час пала öсчетсе). – Начать дольше держать в себе испражнения (о растущем маленьком ребенке). *Пала чыынып пастабыстыр, станын удаа підебинче. Че парааң, пабаң, суғдаң майых парим, оолах таа сухсапча, чыынып таа пастаза.*

ЧЫЫНДЫ *адал.* 1. Чыылған, хорадылбин, хайраллалған ниме-ноо. – Запас, фонд, накопление. *2015 чылның августында Хакасияда чонға иң кирек ас-тамах чыындызы 3631,40 салковайға турған, СФО-да иң ниик чыынды пол парған* (ХЧ). *Ідöк хайди даа имнег страхованиезінің федеральнай чыынды бюджеділе тоғынминчатхан чуртағчыларның имнег страхованиезіне страховой төлеглерге 323 миллион салковай ызылған* (ХЧ). 2. Чонға кирек пögіннер толдырҷаң ахча алчатхан, аннаң тоғынчатхан халых пірігізі. – Фонд как общественная организация, которая ведает, принимает и распоряжается средствами, поступающими к ней для каких-л. социально значимых целей. *Амды Хакасияның тиліс чыындызында ўс кін саналча: кічіг паза ортын пос киреене хабасчаң кін, инвестиция кіні паза экспортха хабасчаң кін* (ХЧ). *Грант алар студент Россия чуртағчызы поларға паза «Таланттар паза чидіг» чыынды апарчатхан талантты читтер списогына кірерге кирек* (ХЧ). 3. Пірее нимее, кізее, аарластың нимее чарыдып пазылған кинде. – Сборник, антология, собрание чего-л. *Ўгретчі пу чыындыда чонның пазылбин пўткен творчествозын полған на класста хайди ўгренер чöптер табар* (ЎП 4-6). *Чоныбыстың алнын алып, сидік чылларда хайди öткін хайынганынаҷар, пілiске тартылғанынаҷар амғы тусха читіре алынҷа пір ле чыынды чарыхха сыххан.* 4. Tööй пілдірігліг ниме-ноолар. – Коллекция. *«Той» чыынды залдағы чонның чўреен уламох кööреткен* (ХЧ). *Пастағы чыынды «Этника» адалча, ікінҷізі – «Чир-чайаан», ўзінҷізі – «Хакасияның омалары», төртінҷізі – «Агбан город»* (ХЧ). 5. Пір тиксі нимее кірчеткен ниме-ноолар. – Набор; комплект как совокупность предметов, составляющих что-л. целое. *Пылтыр піс школаа парчатханнарға 2244 канцелярия чыындызын читіргебіс* (ХЧ). *Иван Шоев чарытхан, хакас тілінең карточкалыг чыынды прай сöбірее тілні ўгренерге тузалыг полар* (ХЧ).

ЧЫЫННЫҒ *пілд.* Көп ниме пілчеткен (пілізі улуғ кізі). – Обладающий большими знаниями. *Чыынныг тілчі. Килген аалчы чыынныг полтыр, анын чоогынаң илееде наа ниме піліп алдым. Чыынныг тоғысчы полған на тоғыста турыстыг паалалча тирге чарир.*

ЧЫЫНҶАХ I *адал., көр.:* **сыынҷах**.

ЧЫЫНҢАХ II *пілд.* Ўзўр, сибер, хайралланҷых. – Экономный, бережливый, аккуратный. *Чыыныҷах кізі. Полит, чыыныҷах апсах, 90 чазына илееде ахча чыынып алған. Мин пір дее чыыныҷах нимеспін, аннаңар миннең ёдіске сурбаңар!*

ЧЫЫНҢАХТИРҒА [чыынҷахта-] *иділ.* Чыыныҷах сабарға. – Забивать клин. *Азыр сабын чыыныҷахтирға. Син, піссер киліп, палтымны чыыныҷахтап пиреркіксің.*

ЧЫЫРБАС *адал.* 1. Кип-азахтағы чыырынды. – Сборки, складки (на одежде). *Кип-азах чыырбастары. Син чыырбастарны холнаң алай ба өнетін тирігнең чығазың?* 2. Сырайдағы тырысхахтар. – Морщины, складки на лице. *Сырайында пір дее чыырбас чоғыл, чиитсің нооза. Чыырбастар илееде көрінче, аннаңар оларны сўртчең пірее ниме алып алырбын.*

ЧЫЫРБАСТАЛАРҒА [чыырбастал-] *иділ.* 1. Чыырбастығ пол параргға. – Образовываться (о складках). *Ол арада тоны чыырбастал партыр. Хыс пала чыырбасталчатхан көгенегіне өкерсінче, чидікпин тіктірерін сағыпча.* 2. Тырысхахтығ полагға. – Покрываться морщинами. *Иней чыырбастал партыр. Син дее, кирі айна, чыырбастал паризың, позың чиидің-сілиің хылиинаң харалтчазың.*

ЧЫЫРБАСТЫҒ *пілд.* 1. Чыырбастал парған, чыырындылығ. – Сборчатый, складчатый. *Син сыйлаан көгенек чыырбастығ полтыр нооза, пастап сизінмин халтырбын. Чыырбастығ ниме кизініп алғазың, суурыбыс, пір дее киліспинче.* 2. Тырысхахтығ. – Морщинистый. *Чыырбастығ сырайыңны паза пеер көзітпе. Кізі пір дее чиитгенминче, чыырбастығ пол парча.*

ЧЫЫРЫҒ *адал.* Чыырындыларны пірікгергені. – Сборки, складки. *Көгенек чыырии. Тон чыырығлары пу кізее пір дее киліспеенер, ол симіс көрінген.*

ЧЫЫРЫҒЛЫҒ *пілд.* Чыырындылығ, чыырынды пар. – Имеющий сборки, складки. *Чыырығлығ тонны аарының ўчўн кизерім килбинче. Наа паланың чыырығлығ ах көгенее палғасха підел парған.*

ЧЫЫРЫНДЫ *адал.* Чыырығ, пірікгіріг. – Складка, сборка, оборка. *Чыырынды чох көгенек. Наа ла танысхан кип-азах тікчеткен ус чыырындылар чыып тоғынчаттыр.*

ЧЫЫРЫНДЫЛЫҒ *пілд.* Чығыралта тартылған. – Со складками, со сборками. *Сағаа пу чыырындылығ көгенеең ұғаа килісче тидір. Тўрче поларынаң, чыырындылығ хара тон кискен чиит оол, адынаң тўзе сегіріп, сабдар атты систерге чапсынған* (КВ А).

Ш

ШАБАЛ *пілд., кыз., көр.:* **чабал**.

ШАҒЫН *кыз., көр.:* **чағын**.

ШАЗЫ *кыз., көр.:* **чазы**.

ШАЛАРҒА [шал-] I *иділ.* Піреезін сабарға, мунзурухтирға. – *разг.* Ударить, стукнуть кого-л., дать тумака кому-л. *Я, ол тус полған полза, сині хаҷанох шал тастабызарҷыхтар* (ТИ ХӦ). *Хуластан киліп, шалар полза, пір кізінің орнына ўс кізіні тоғыландырчазың* (ХТ).

ШАЛАРҒА [шал-] II *иділ.* Араға ізерге. – *разг., пренебр.* Пить водку. *Пазох ла [араға] ал килгеннер, чоох-чаахнаң анзын шалыбоғысханнар* (ТИ ХӦ). *Араға шалыбысхан соонда, сарнирға кірібіскеннер. Ол іди хандыра шалыбысхан?* (АС).

ШАЛАРҒА [шал-] III *иділ., тиң.:* **шалдырарға**. Параргға. – *разг.* Идти (редко ехать). *Хайдар шал паризың? Піссер пір хыс кире шал килтір* (ТИ Т).

ШАЛДЫРАРҒА [шалдыр-] I *иділ.* Піреезіне сырай, пас пастыра саптырарға, мунзурухтадарға. – Быть побитым кем-л., получить тумака от кого-л. *Іди кирек сағаа, чахсы шалдырдың ма? Көр, узун тілің ўчўн мағаа шалдырарзың!*

ШАЛДЫРАРҒА [шалдыр-] II *иділ., тиң.:* **шаларға**. Параргға. – *разг.* Ехать, идти. *Я,*

городсар шалдырыбысхан (ХТ). *Ир табан город аразынҷа истіг сағыстыг андар-мындар ла шалдыр чӧрче.*

ШАРЛЫХ *адал., шор., кӧр.:* **кӳзен**.

ШАСХЫ *кыз., кӧр.:* **часхы**.

ШИЛЕРГЕ [шил-] *иділ., кӧр.:* **силерге**. 1. Пірее нимені тастырға. – Бросить что-л. *Тасты хыйа шилібізерге. Меспекті ырах шилібіскен.* 2. Піреезін харбаста, кӳресте тастырға. – Бросить (навзничь), перебороть. *Ойда шилерге. Харбасчатханнар удур-тӧдір чарына чатыра шилерге сірентеннер.*

ШОҒЫЛ *кыз., кӧр.:* **чоғыл**.

ШОЛ *кыз., кӧр.:* **чол**.

ШООХ *кыз., кӧр.:* **чоох**.

ШӦЙГЕ *шор., кӧр.:* **мӳндіргес**.

ШЕГЕРЖЕК *кыз., кӧр.:* **теерпек**.

ШЫЛАН *кыз., кӧр.:* **чылан**.

ШЫС *кыз., кӧр.:* **чыс**.

ШЫРНАХ *шор., кӧр.:* **сығанах**, **чығанах**.

ШЫШХАНАХ *адал., шор., кӧр.:* **кӳске, сысханах**.

Ы

ЫҒАРҒА [ых-] *иділ.* 1. Чилге сӳрдіріп, пір чирге чыылызарға, тығылызарға, хыстылызарға. – Двигаться по ветру, сбиваться в кучу, тесниться (в непогоду об овцах). *Чилге сӳрдіріп, хойлар анда-мында ых партырлар. Кӳнӧрте, тізең, хой ыхча, наҷмырға маахча* (ДН ЫА). 2. Пір чирге чыыларға, ӳӳлерге. – *перен.* Сгрудиться, собраться в кучу, образовать толпу. *Чон кӧмезектең культура туразынзар ығып одырған. Чара чачырастаҷ, хорых парып, тискеннер пір чирге ых партырлар.*

ЫҒЫЛАРҒА [ығыл-] *иділ.* 1. Ӳстӳ ӳстӳне ӳӳлерге, пӧзік кӧдірілерге, тығылызарға. – Подниматься, возвышаться беспорядочной грудой, горой; нагромождаться. *ТаҒдаҷ тӳскен тастар, чолда ығылыс парып, аны ікі кӳнге чаабысханнар. Абаза город хыринда часхы сай пустар ығылыс парчалар, анын ӳчӳн пусты азынада чара чачырадыбысчалар.* 2. Пір чирге чыыларға, сыынызарға, чыылызарға. – Собираться где-л. толпой, образовывать толпу; скапливаться. *Анын нинҷе-нинҷе хадыл сеерчектерінде ідіс-хамыс ығылысча* (БФ ТО). *Улуг наҷмыр соонаҷ, чазыда артызылған аймах сӧп-сап, ол санда пластик бутылкалар, ағып, прай аал хыринда ығыл партырлар.* 3. Аар полып, чирге кире пазыл параргға; іріктеп, чабыс иде одыр параргға. – Опуститься, сместиться вниз под действием тяжести, в результате уплотнения, разрушения. *Пу аалда кізі халбаан, нинҷе-де ле турачах турча, олар даа ығыл партырлар. Аал тастында чалғысхан чуртапчатхан апсағастың кічіг турачағы, ирғіленіп, ығыл сыхтыр.*

ЫҒЫЛЫС *адал., тиҥ.:* **тығылыс**.

ЫҒЫМ 1. Орын асхынах чир, тар, хызаат. – Тесный; такой, в котором мало свободного простора, недостаточный по пространству. *Таҥнап, алнынзар кӧр тур – улуг город сағыл тур, ығым тістіг стенелері, – ах стенелернің ол сари – монастырь, тигіриблер* (П О). *Мының алнында кӧп кізі ығым туралыг полған.* 2. Сині хоостыра тарғынах, ыхчым (кип-азахтаҷар, ӧдіктеҷер). – Имеющий меньше, чем требуется, размер (об одежде, обуви). *Нинҷе хыс ол ӧдікті синеп кӧрген, че ол прайзына ығым полған. Чалғыс хысхызын кисчең тоны ағаа ығым полған.* 3. Удуртӧдір уғаа тың чағын, хости, наари. – Такой, который расположен близко, вплотную друг к другу. *Кӧргезер бе хакас хызын – хара чібек хойыг сазын, ах нинҷідегі ығым тізін, кӳнге кӧйген пӳлес чӳзін* (ДН КЧ). *Шкафха толдыра книгалар ығым тургызыл партырлар.*

ЫҒЫН *адал.* Пірее ниме-нооның пір саҷай тудыг чох парчатханы. – Передвижение, движение чего-л. (*напр.,* термитов, мышей, лавы, потока, льда). *Пус ығыны кинетін килері прайзын сағыссыратхан. Килчеткен ығынны тутчаҷ оҥдай чох полған.*

ЫҒЫНҶАХ *адал.* Пірее кізее алай нимее хадылғаны, сырбалғаны, ыхааннааны, хатыҕ чоохтанғаны, хомайлааны. – Придирка, упрёк, замечание. *Пастых, тоғысха чөпсінмин, ығынҷах таап ла турған. Аймах-пасха ығынҷахтарға паза хырыс-табыстарға хынмас кізі полған.*

ЫҒЫНҶАХТЫҒ *пілд.* Ығынҷағы пар, кізее хадылҷах, сырбалҷых, ыхаанҷыл (кізідеҥер). – Содержащий придирку; склонный придираться к кому-л., чему-л.; придирчивый. *Өөй іҷезі иртіре ығынҷахтығ, полған на нимее хадылча. Ығынҷахтығ пастыхтаҥ сыдас полбин, көп кізі саназыбысхан.*

ЫҒЫРААС *көр.:* **ығырос**.

ЫҒЫРААХ *көр.:* **ығырос**.

ЫҒЫРАДА *нареч.* Пірее нимее чызылып, табыс сығара; сыыхтада. – Издавая скрип, скрипя. *Тура істінҷе пол ығырада пас чөрче* (ИТ ХӦ). *Килкім позынаҥ иргі полны ығырада пас чөрче* (АХ А).

ЫҒЫРАС *адал.* Пірее нименің чызылғаны алай пірее нимені пасхан сылтаанда сығарылған табыс, сыыхтас. – Резкий звук, возникающий при трении, сжатии и т. п.; скрип. *Пол ығыразына кинетін усхун парғам. Хакасияның чон артизі Герман Танбаев поэт Валерий Майнашевтің «Чылтыс ығыразы» кибелізіне уғаа чахсы сарын пас салтыр* (ХҶ). *Азах алтындағы хар ығыразы соох хараада хай-хай истілчеткен* (КИ ЧХ).

ЫҒЫРИРҒА [ығыра-] *иділ.* Пірее нимее чызылып, табыс сығарарға, сыыхтирға. – Издавать скрип, скрипеть. *Ат туйғағы алтында соох харлар ығырапча* (ТН ЧТ). *Кинетін ізік ығырааны истіл парған* (ТИ).

ЫҒЫРОС *пілд.* Пірее нимее чызылып, табыс сығарчатхан, сыыхтаас, ығырас. – Издающий скрип, скрипучий. *Чонда тидірлер, ығырос изер хулағына тыс пирбес* (ТИ). *– Албыған позыдыбыстар, йа? – ағас кистінең кирі аҥының ығырос табызы истіле түскен.* □ **Ығырос изер атха чобағ, изірік кізі чонға харығ.** – Скрипучее седло забота коня, пьяный человек народу обуза.

ЫҒЫРТ-СОҒЫРТ *көөг. сөс.* Пірее нимее теҥзеҥ, хыймыратсаҥ алай үстүнҷе пас парзаҥ, сығарылчатхан табыстар; ығырастар. – Звукоподражание скрипу (о снеге, кровати и т. п.). *Ығырт-соғырт саналар ыхчым чолча чылчалар* (КМ ИИ). *Айхан мында көмес пас чөрерге маҥнанғанох, полға тözелген чардылар тазылама салылтырлар, сала даа ығырт-соғырт түспинчелер* (СА КК).

ЫҒЫДАРҒА [ығыт-] *иділ.* Табыс сығарарға (көөктеҥер). – Издавать характерные звуки; куковать. *Арығда ээліг сарынҷы көөк ығыт парча* (НТ ТК). *Ағаа хоза ағаста көөк, аар-пеер чайхана, ығытча* (ТН УК).

ЫДААРИРҒА [ыдаара-] *иділ.* 1. Ӱр тузаланылып, ӱр турып, иргіленерге, іріктирге, ӱрирге. – Приходить в ветхое состояние; становиться ветхим, ветшать, разваливаться, разрушаться (об избе и других деревянных постройках). *Прай даа ниме, тузы читсе, ыдаарап парча. Апсах-инейнің хаҷан-да пик пӱдіріглері постарынаҥ хада ыдаарапчатханнар.* 2. Ӱр кизіп, тузаланып, талаларға, сайаларға. – Приходить в негодность, делаться ветхим в результате длительной носки (об одежде, обуви). *Уучамның іҷезінең халған тадар көгенектері прайзы даа ыдаарап партырлар. Хаҷан-да тойға кисчең идек тоннары прай ыдаарап партыр.*

ЫДЫЛАРҒА [ыдыл-] *иділ., көр.:* **тыдыларға**. 1. Талаларға, изелерге. – Разрушаться от времени; тлея, обращаться в труху, пыль; медленно сгнивать, разлагаться. *Археологтар тапхан ниме-ноолар көбізі ыдыл партыр. Архивте ӱр чат салған пічіктер ыдылыбыстырлар, аннаҥар пір дее кізее пирілбинчелер.* 2. Чара тартыларға, тыдыларға. – Теребиться (о шерсти). *Киҷее тимнеен тӱк пір күнге ыдыл пардыı. План хоостыра алылған тӱк пір айға ыдыл параргға кирек.*

ЫДЫЛҒАХ *пілд.* Иргіленіп, талалчатхан, ӱреп, чыртылчатхан. – Расползающийся, рвущийся, пришедший в негодность (о вещах, одежде от долгой носки). *Ыдылғах нимелерні өртирге тимнебіскен. Пу ачығ соохта ыдылғах тоны аны чылытпинчатхан.*

ЫДЫРБАН *адал.* 1. Хазалҷых сырып ағас. – Колючий кустарник. *Хойығ ыдырбаннығ özен* (БТ Х). *Хай пірее чирлерде өтіп алары чох ыдырбаннар, сырбағалар тун парған полча* (БФ ТО). 2. Хазалҷых özімнер. – Колючие растения, цветок, колючка. *Көзенек алнында ыдырбаннар арали чахайахтар*

öсчеткеннер. Ӳӳҷіктегі ыдырбаннарны чулып, холларым прай тырбахтат салдым.

ЫДЫРБАХ *кöр.:* **ыдырғах**.

ЫДЫРБАХТАНАРҒА [ыдырбахтан-] *иділ., кöр.:* **ыдырғахтанарға**.

ЫДЫРБАХТАНҶЫХ Табырах тарыны-бысчатхан, тарынҷах, хыпчығаачы, хаағачы оңдайлығ (кізідеңер). – Легко раздражающийся, быстро приходящий в озлобленное, раздраженное состояние. Раздражительный. *Ыдырбахтанҷыхтаң чоох алыс полбин, ах-тик айлантырлар. Хара Хыс ыдырбахтанҷых оолғын тарынмазын на тіп, анын оңдайынҷа полчатхан.*

ЫДЫРҒАХ Хыртыстанҷых, тарынҷах, хыпчығаачы, тыртыстанҷых, хырланҷых. – Легко раздражающийся, быстро приходящий в раздраженное состояние // раздражительный // раздражительность. *Аалҷылар алнында ыдырғағын салбадах! Коланың ыдырғағы тудып, сырайын хайди ла полза тутчатхан.*

ЫДЫРҒАХТАНАРҒА [ыдырғахтан-] *иділ.* Пірее кізее алай нимее хыртыстанарға, тарынарға, хыпчыхтанарға, тыртыстанарға, хырланарға, *кöр.:* **ідіргектенерге**. – *саг.* Приходить в состояние гнева, досады, озлобленного возбуждения. Раздражаться, злиться, нервничать. *– Іҷем чи, азарға чӳгӳре ле халды, – ыдырғахтанған Тайса* (ИТ). *Кöдес апсах анҷа кізі анын арағазын тыхчатханына ыдырғахтанча* (ХТ).

ЫДЫРҒАХТАНЫС *адал.* Пірее кізее алай нимее хыртыстаныс, хыпчығыс, тыртыстаныс, хырланыс, ідіргектеніс. – Раздражительность, злоба, досадливость. *Кöнізінең айтса, пістің арабыста хачас, ыдырғахтаныс пасталыбысхан* (БФ ТО). *Полған на ыдырғахтаныс алай öкпеленіс, тарыныс алай аахтас, чабалланып чоохтанған хомай сöс сірерде чох ползын* (НМ).

ЫДЫРҒАХТАНҶЫХ *тиң.:* **ідіргектенҷік**.

ЫДЫРЫМ *пілд., тиң.:* **ідіргек, ыдырғах**.

ЫДЫҢНАНАРҒА [ыдыңнан-] *иділ.* Тарынарға, öкпеленерге, тыртыстанарға, хыпчығарға, хаағарға. – Испытывать чувство раздражения, недовольства, гнева на кого-, что-л. Сердиться, раздражаться, гневаться. *Хайзы, ыдыңнанып, одырыбысхан, пастыхтарның ниме тирін сағып* (БТ О). *Хомай кирекке тартханнарын сизініп, ыдыңнанысхан.*

ЫДЫЛТА *нареч.* Тың талалдыра, ӳреде (кизерге). – Пока не износится, до износа. *Кип-азаан прай ыдылта кис салған* (ДН ЫА). *Ыдылта кискен кибі суғ хазында чат халтыр, позы пір дее чирде көрінминчеткен.*

ЫЗАА *адал.* Теерлерні сӳртчең уннаң иділчеткен ачытхы. – Закваска из муки для обработки шкур. *Прасковьяа ызаа тимнеп саларға чахаан полған. Амғы туста ызаа даа тимнепчеткен кізі халбин пари полар.*

ЫЗАРҒА [ыс-] I *иділ.* 1. Пірее кізіні алай нимені пасха чирзер пардырарға, парғызарға, чӧргізерге. – Посылать, отправлять, направлять кого-, что-л. *Сині чылынарға ызыбызар, пірее симізін таллап, соғып, сызырға сух салар* (НТ Х). *Анаң аны 14 майға теере «Комсомольская правда» газетаның редакция адрезіне ызарға* (ХЧ). 2. Пірее кізіні тоғысха алай ӳгреніске көстирге. – Направлять на работу, учебу кого-л. *Тӳрче поларынаң, партияның Ширадағы райкомының ӳзінҷі хачызы Влас Колпаковтаң пічік чиде тӳскен, хайда ол пастыр, Трошкин Николайны санҷылар курзына ӳгренерге ызарға чарабас* (ХЧ). *Ол ағамны мині Ағбандағы национальнай школазар ӳгренерге ызарға чöптеп алған* (ХЧ). 3. Пірее öнетін служба пастыра ниме-ноо читірерге. – Отправлять, доставлять кому-то информационное сообщение или материальный объект. *Мелейні кöні адреснең Клаша öбрезіне ысчатхан* (КИ ЧХ). *Парадтаң айланғанда, Паскир Кирбі тағның кистінзер, төреен öскен чирі Хакасиязар, телеграмма ысхан* (КИ ЧХ). 4. Должностьтаң сууларға. – Отправить в отставку. *Хазнаның президенті Дилма Русеффті отставкаа ызарға хызып, республикада тоғырланыс акцияларына ұғаа көп кізі сыххан* (ХЧ). *Мин правительстволы отставкаа ызыбызарға паза анын орнына наа пӳдістіг устаг структуразын тöстирге чарадыг алғам* (ХЧ). 5. Пасха иділістең хада идігні толдырыл парғанын таныхтапча; **ыс-іс, ыз-із** хозымға айланып, деепричастиее хозылып, хада-пірге пазылча. – В составе глагола указывает на совершение действия, вспомогательный

глагол превратился в аффикс и имеет звуковые варианты, которые прибавляются к деепричастной основе **ыс-іс, ыз-із** и пишутся слитно с основным глаголом. *Наңмыр чаабызарға айабас. Пастап кизібізерге иткен, че тохтадыныбысхан.*

ЫЗАРҒА [ыс-] II *иділ.* Нымах чоохтирға. – Рассказывать сказку. *Позымның хулаанаң искем аның сіліг, өтіг көгіс хайын, позымның хараамнаң көргем аның хайлап, алыптыг нымахха пүкүлее пириніп, ысчатханын* (МВ ХСП). *Хайчыдаң хайлап пирерге, алыптыг нымах ызарға сурынзалар, ол хачан даа тоғыр полбачаң* (ХЧ).

ЫЗЫБАН *адал.* Өнетін сүт урчаң ағас ідіс. – Деревянный сосуд для закваски молока. *Тасхахтың оң саринда түбен-пасха ағас ідіс-хамыстар: сапчахтар, сабаннар, ызыбаннар, ағас көнектер, ипчек паза түүстер* (БФ ТО). *Тай ағам ызыбаннар позы итчең.*

ЫЗЫБАНАХ *адал., көр.:* **ызыбан**.

ЫЗЫҒ *адал.* Пірее ырах чирзер, хатығлатырып, ыстырғаны. – Наказание посредством насильственного переселения в отдаленный регион; ссылка, высылка, поселение. *Хариблерде кем халтыраан? Ызығлар чолын кем алтаан?* (ДН КЧ). *Чыылыг иртіп үс-төрт күн поларынаң, аалдағы пайларны, ол санда Кызанны, Толматты прай семьяларынаң хада хайдар-да ызыға чөргізібіскеннер* (БТ О).

ЫЗЫҒАС *адал.* Пораатайлар сөбірезіне кірчеткен улуғ нимес, ала түктіг сарынчы хузычах. – Небольшая певчая птица с пёстрым оперением из отряда воробьиных. Синица, трясогузка. *Ах хара ала хусхачахтың, ызығастың, семьязы чалаң хадарчыны, сыңылас чайып, үдес парча* (ДН ЫА). *Чычырнаң чапхан сарайда хоос ызығас одырчатхан* (ДН КЧ).

ЫЗЫҒДАҒЫ Ызығда полчатхан, ызыға ыстырған. – Находящийся в ссылке, в поселении; ссыльный. *Соонаң, 1960 чылларда, ызығдағы чонны төреен-өскен чир-сууна позыдып пастааннар* (ХЧ). *Ызығдағылар удур-төдір пілізізіп паза полызызып чуртааннар.*

ЫЗЫЛАДАРҒА [ызылат-] *иділ.* 1. Пірее нимені кинетін күснең тастирға. – Бросить что-либо резким движением, с силой, резко. *Тудынчатхан тасты ызыладыбызарға иткен, че тохтадыныбысхан. Пастых, кір ле киліп, стол үстүне хайдаг-да пічіктер ызыладыбысхан.* 2. Кинетін саабызарға, чыртыбызарға, хычыладыбызарға. – Ударить, хлестнуть внезапно, резко, с силой. *Адының чилніне чаба паарланых сараатты хысхачах хамчынаң үзігі чох ызылатлача* (КГ ХА Т). *Ипті чоох-чаахтаң турчатхан кізіні кнес, сых ла киліп, ызылат пирген.* 3. Көні чоохтанарға, өтіг көні тібізерге, сөстернең өтіре тирге – *перен.* Выпалить, сказать или выкрикнуть эмоционально сразу, хлестко; хлестать словами. *Анзын чурт ээзі, сала даа чазырбин-чаппин, көнізінең ызыладыбыспады ба* (СА КК). *Пістің колхозниктернің зажиточнай чуртазына полысча тіп, арали орыс сөстерінең ызылат парча* (ХЧ).

ЫЗЫЛҒЫ: ЫЗЫЛҒЫ ПАДЕЖ Кемзер? Нимезер? сурыға нандырчатхан хубултхыстың ады. – *грам.* Направительный (падеж). *Пирілген адалыстарны ызылғы падежте турғыс салыңар. Пу пирілген чоохтағлардаң ызылғы падежте турчатхан адалыстарны таап, сығара пазып алыңар.*

ЫЗЫМ *адал.* Мының алнындағы атарға киректелчеткен тирігнің чібі. – Нить самострела. *Ызымы үзіл парып, аң ат полбин, айлантыр. Аңнап пararда, наа ызым турғызыбысхан.*

ЫЗЫҢАЗАХ *адал., көр.:* **ызыңас**.

ЫЗЫҢАС *адал., көр.:* **ызығас**.

ЫЗЫР *адал.* Хаастарның сөөк ады. – Изырцы. *Ызырлар хачан-да улуг аал полтыр* (ХЧ). *Ызырларға хайдаг чон кірчеткенін ілезіне сығарган.*

ЫЗЫРА *адал., көр.:* **абак**.

ЫЗЫРААЧЫ *пілд.* 1. Хапчаң, ызырчаң, тутчаң оңдайлыг (адайдаңар), тың ызырчатхан. – *разг.* Имеющий обыкновение, привычку кусать, больно кусающий, кусачий. *Ээргіскен адай ызыраачы пол парча. Көрбин халза, ызыраачы адай хойларны тудыбысча.* 2. Паазы уғаа пөзік, уғаа аарлыг, садып алчаа чох. – *перен.* Непомерно высокий (о цене);

слишком дорогой, недоступный по цене. *Садыгда ызыраачы паалыг кип-азахтар килтір* (ТИ ХӦ). *Кўн суриина ызыраачы паалар паза таарыг тоғыстары сығарылған.*

ЫЗЫРАҢА: ЫЗЫРАҢА ХУРТ Кічиҷек хан сорчатхан, сегір чӧрчеткен хурт-хоос, *тиң.:* **сегірткеес**. – *разг.*

ЫЗЫРАРҒА [ызыр-] *иділ.* 1. Пірее нимененооны ағырта, тістернең кире пазып, тударға, хабарға. – Иметь повадку кусать. *Анзы, тохпах чілің ызырын салып, хайдар-хайдар сопастап париған* (С.К. Т.). *Піс аны, прай ибіре көріп, тутхлап, тіснең дее ызыр көргебіс* (КГ ПАО). 2. Сӧстернең кізіні ачыг тібізерге, ачыдыбызарға, хомзындырыбызарға. – *перен., разг.* Уязвить кого-л., задеть чье-л. самолюбие. *Дина, апсаа ўреен соонаң, аның туғаннарына ызыртча. Ксения Ивановна сизінібіскен, хада тоғынчатханнары ағаа хыртыстанып, тоғыста аннаңар хайдаг ла ползa чоохтар сығарып, іди аны ызырыбызарға пӧгінгеннер.* 3. Садып алҷаа чох поларға, паазы уғаа пӧзік поларға. – Быть недоступным, слишком дорогим по цене. *Халғанҷы туста прай нимелер паазы ызырча тіп чоохтан салчалар аалдағылар* (ХЧ). *Ас-тамах көп сығарылча, че паалар ідӧк ле ызырчалар.*

ЫЗЫРҒА *адал.* 1. Хулахтарға кисчең чазанҷых. – Сережки. *Хулахтары хайзының даа ызырғаларға арам чох чірілглеп партыр* (БФ ТО). *Ирге парып алза, алтын пурба, ызырғалар садып аларынаңар сағынча* (ТИ). 2. Часхыда хай пірее ӧзімнернің пір пазахта поохти ӧс парған чахайахтары. – Соцветие в виде кисти мелких цветков у древесных растений, опадающих целиком после цветения. *Пу ўлўкўннең чирібіс көгеріп пастапча, хазың «ызырғаларнаң» чазаныбысча, нымырт паза сад ағастарының чахайахтары алҷазып пастапчалар* (ХЧ). *Ууҷам, хазың ызырғалары чарыл килзе, хулахтарымны ўтеп пирер.* ◊ **Ызырға сазарға.** – *этн.* Свататься (*букв.* Вдевать серьги в знак наречения в невесты).

ЫЗЫРНИК *адал.* Чағдаң алай хайахтаң иділген чарытхы. – Жирник, жировик, светильник, в котором горит жир или масло. *Анаң, ызырник тамызып алып, сиир чучап, чіп хатчатхан* (ДН ЫА). *Мының алнында прайзы даа ызырниктернең тузаланҷаңнар.*

ЫЗЫРЫМ *адал.* Пірее нимедең чара тартылған улуг нимес кизек, чардых, ўзік, тілім. – Отделенная от чего-н. часть, фрагмент (часто неправильной формы). Кусок, *прост.* кус. *Пір ызырым халас ўчўн, кўн тооза тоғындыр турғаннар. Одың кизерге парчатханнарында, іҷезі оолларына халас паза пірер ызырым ит сух пирген.*

ЫЗЫРЫНАРҒА [ызырын-] *иділ.* 1. Тістерні чаба тудыбызарға. – Сжать зубы, закусить. *Немец хайди даа саапчатса, Галя, пір дее оғырбин, тізін не ызырыныбысхан* (КИ ЧХ). *Пычон, аны истіп, сала тура хонмаан, тудын халған; тізін ызырыныбысхан чатча, мунзурухтары, сала чўллерінең тырсыласханҷа, ныма тудылчалар, чўрегі чоо ла хайнабысхан* (ДН ЫА). 2. Поста тударға, кізее чоохтабин, істінде тударға, пос алынҷа тарығарға. – *перен.* Злиться про себя. *Ӧӧрезінең хырыс-табыс итпеске тіп, позы алынҷа ызырынған. Іҷезіне хайди даа ызырынза, полызарға кил ле парча.* 3. Постың хыринда тударға, хайраллап, хада ла поларға. – *перен.* Оберегать, держать кого-, что-л., не выпуская из рук, не отпуская от себя. *Макрей чалғыс хызын ызырын салған, аар-пеер ўгренерге ыспаан. Парлар андаг іҷелер, хайзылары, оолларын ызырын салып, хоных хонарға пирбинчелер.* ◊ **Ірін ызырынарға.** – *соотв.* Кусать локти (*букв.* Губы кусать).

ЫЗЫРЫХ *адал.* Кічіг паланы ирбен отнаң ыстап имнеені. – Обряд окуривания младенца. *Пістің палаа ӧнетін хам, киліп, ызырых ит пирген. ЫЗырых иртірчетсе, іҷезін хада одыртып алчалар.*

ЫЗЫРЫХТИРҒА [ызырыхта-] *иділ.* Кічіг паланы ирбен оттаң ыстирға. – Совершать обряд окуривания младенца. *Пайаа чоо ылғапчатхан пала, ууҷазы ызырыхтаан соонда, амырап парыбысхан. Мының алнында прайзы даа час палаларны, хомай ниме чағын полбазын тіп, ызырыхтаҷаң.*

ЫЗЫРЫХЧЫ *пілд.* Ызырчатхан; хазыр, хаапчатхан (адайдаңар). – Имеющий обыкновение, привычку кусать, склонный кусаться; злой (о собаке). *Хонҷыхтарның ызырыхчы адайлары, позып парып, палалар хаап салған.*

Адай ызырыхчы ползa, паҕдаң позыдарҕа чарадылбинча.

ЫЗЫХ I *адал.* Тымых, чил чох чир. – Место, защищенное от ветра; подветренная сторона. *Ызыхта пу хазыр чилдең чазынып одырҕаннар. Пöліл парҕан хойларын ызыхта тааптыр.*

ЫЗЫХ II *пілд.* 1. Киртініске теелчеткен, кибірлер иртірчеткен, сурынчаң, пазырчаң орын. – Священный, обладающий святостью, божественный; относящийся к религиозному культу. *Андаҕ орыннарның пірсі Ўў таҕ ызых чир, Асхыс паза Таштып чирлерінзер чорых тутчатса, піс полҕан на сай Ўў таҕны асчабыс, полҕан на сай ызых сарчыннаң хости оох ахча тастирҕа маңзырапчабыс* (ХЧ). *Ол чолның пазында, Кічіг Арбыйт суҕ хастада, Чигір (Чигрен) ат алай Пізееліг хайа (пурунҕы хоостыҕ) ызых таҕ турча* (ХЧ). 2. Аймах культураларда киртініс хоостыра аарлалчатхан (малдаңар). – Священное животное (о животных, считающихся священными в некоторых культурах). *Пурунҕы аалларда полҕан на родтың позының ызых малы полчаң* (ХЧ). *Ідöк чир ээзіне ызых чылҕы мал адалчаң* (ХЧ). ◊ **Ызых ит.** – *эвф.* Половой орган.

ЫЗЫХТАНАРҒА [ызыхтан-] *иділ.* Чилдең чазынарҕа, арачыланарҕа, тымыхха тураргa. – Укрываться, защищаться от ветра, отгораживаться. *Кинетін харлыҕ хазыр чил ўбўр сыхханда, пу таҕ тöзінде ызыхтанып турҕаннар. Чапчаң хайыныс чöрген цыганнар, ырах парбин, Кök хайа хыринда ызыхтанарҕа чарадыбысханнар.*

ЫЗЫХТЫҒ *пілд.* Ызыҕы пар, аарлалчатхан артых малы пар. – Священный, имеющий священное животное. *Поза алай тін тут парчатхан кізілер ол чöрісте пір кўстіг, ызыхтыҕ кöге пастырҕан осхастар* (НК). *Ызыхтыҕ малнаң иб аразында даа тузаланмаҷаңнар.*

ЫЗЫХТИ *нареч.* Тың хайраллап, уҕаа иптіг. – Бережно. *Чазы-хыраларда кізі холынаң ызыхти одыртылҕан паза аалгородтарда öскірілҕен аҕастар* (ЛЧ). *Чіпнең ызыхти хоостaлҕан хоостары прайзын хайхатхан.*

ЫЙҒАҢНИРҒА [ыйҕаңна-] *иділ.* 1. Нанаң нанҕа чайханып, пазарҕа; прай ит-сööгінең пірде пір сарина чайханып пас чöрерге; пірде пір сарина тиксі чайхаларҕа. – Переваливаться с боку на бок (о походке; *прост.*), раскачиваться; идти, раскачиваясь из стороны в сторону (всем телом, корпусом). *Апсах тиректер ыйҕаңнас турар, кўнні харбаңнап, сыбырасчалар* (ДН КЧ). *Іргек хастар öдрлерін изертіне, Чобатсар тоозылбас чоох-чаахнаң ыйҕаңнасчатханнар* (ДН ЫА). *Матрёна ууча палаларызар ыйҕаңнап париҕан.* 2. Пір чирде сым одырбин хыймырирҕа, хойраларҕа. – Сидя, беспокойно двигаться, ёрзать, ворочаться (от неудобства, усталости). *Іҷезінең хада килген Павлик пастап сым на одырҕан, соонаң ыйҕаңнап сыхтыр. Олҕан садында палалар көбізі ыйҕаңнапча, аннаңар оларнаң тоҕынарҕа уҕаа сидік.*

ЫЙҒИРҒА [ыйҕа-] *иділ.* Ниме-нооны пірде пір сарина чайхирҕа, пірде пір саринзар хыймырадарҕа. – Ритмически колебаться из стороны в сторону, качать что-л. *Тимир тытты ыйҕап көрді, че ол көмес тее хыймыхтабады. Хазыр чил чолында тоҕасчатхан нимелерні прай ыйҕапчатхан, аңдарар нимелерні аңдарчатхан.*

ЫЙМИРҒА [ыйма-] *иділ., көр.:* **уйбирҕа**. Ниме-нооны сырбирҕа, путхирҕа. – Путать, запутывать что-л. *Хоосха чіптерні прай ыймабыстыр. Пірее чахсы нимені ыймабызарҕа пір дее сидік нимес.*

ЫЙХИРҒА [ыйха-] *иділ., көр.:* **ыйҕирҕа**.

ЫЛАА: ЫЛАА САРЫҒ *адал., көр.:* **ыро** II.

ЫЛАЙ 1. Ылбаң, сас чир. – Топкое место со стоячей водой; трясина, топь, болото. *Айның соонаң ылайзар сомарҕа ла киліскен* (ПО). *Хара асхыр ылайдаң хуруҕ чирге сыҕара сегірерінең, прапорщик Самсонов, тöдір айланып, изерде кöдіріліп, харады* (ТГ Ч). 2. Суҕ турчатхан, патыҕ, ылай (чирдеңер). – Топкий, тряский, зыбкий. *Пу ылайда нинче кізі чіт парҕан. Ыырҷынаң ылайҷа тизіп алҷаң оңдай полҕан.*

ЫЛАЙЛЫҒ *пілд.* Ылайы пар, сас, ылбаң. – Имеющий болото, трясину. *Көп ылайлыҕ састарны иртчее чоҕыл. Ылайлыҕ чирде көп мал, патып, ölген.*

ЫЛАМ *адал., көр.:* **тылаас, хабар**. 1. Чоохчаахтар. – *шор.* Разговоры, слухи, молва. *Ылам чох ползa, көрінминчетсем, азып, көрзіннер* (АТ). *Чарир-чарабас ыламнарны тохтадарға киректелген, аннаңар аалдағыларны пеер чыып алғаннар.* 2. Хабар, сағба. – Известие, сигнал. *Ӱр дее полбаанда, ылам чиде түскен. Ылам ӱр сағирға киліспеен.*

ЫЛАМ-ЫЛАЙ *көр.:* **ылам**.

ЫЛАҢАЙ *пілд., көр.:* **сылағай**.

ЫЛАПЧЫ *адал.* 1. Аңчыларның өнетін ухтар сух чөрчең тууп хабычағы (сӱӱмек). – Кожаный мешочек для пуль и дроби (у охотников). *Турачахтаң ырах таа парбаанда, пабазының ылапчызына тоғас парған. Аңчы, хабынза ла, ылапчызы хуруғ, пӱӱрлернең хайди тизіп аларын пілбеен.* 2. Хабо сухчаң хабычах. – Сумочка для трута. *Ылапчызы наңмырға ӧл пол партыр. Киме айлан парып, халған азыхтары паза ылапчы ах парыбыстырлар.*

ЫЛАЧЫН *адал., тиң.:* **көктігес.** Ачын хустар сӧбірезіне кірчеткен ханаттары хылыстарға төӧй, көгізі чалбах, хузурии хысха хус. – Хищная птица с сильным клювом и длинными острыми крыльями, сокол. *Хызыл чылтыстығ кӱмӱс ылачыннар сала даа маң пирбинчелер ыырчаа* (ББ ТС). *Ылачын – махачы хус, тоғысха даа ол тың ус, анзын піле, хустар аны пастых поларға тапханнар* (КИ ИС).

ЫЛБАҢ *пілд., тиң.:* **ылайлығ**.

ЫЛБАҢНИРҒА [ылбаңна-] *иділ.* 1. Тітірирге, чайхаларға, илеңнирге, хыймырирға. – Шататься, качаться, дрожать (о трясине). *Улуғ чазы ылбаңнапча, Умай пиг чаадаң айланча* (ДН К). *Часхыда пу чоллар ылбаңнапчалар, пірееде чоон техника пат таа парча.* 2. Хыймыхтирға, чайхаларға, ілчірирге. – Слегка качаться, зыбиться. *Хуйғаны наа ла кир килгенде, ол ылбаңнаан. Кӧнектердегі суғлар ылбаңнас сыхханнар.*

ЫЛБЫРАМА *пілд.* 1. Иртіре пызырылған, тадии прай сығара хайнадылған. – Доведенный варкой до полной готовности или до чрезмерной мягкости. Разваренный. *Ылбырама итті чирге дее хынмааннар. Тың астап парғаннар пу ылбыраманы тайнабин даа азырчатханға төӧй пілдіргеннер.* 2. Ылбырап парған, іріңнебіскен (палығдаңар). – Загноившая (о ране, болячках). *Ізіге ылбырама палығлар улам на көптелчеткенге төӧй пілдірген. Аптекада, пу имні ылбырамалардаң уғаа чахсы полысча тіп, чоохтап пиргеннер.*

ЫЛБЫРИРҒА [ылбыра-] *иділ.* 1. Иртіре тың пызарға, нымзада пызарға (иттеңер); пыс парып, кӱнге хайыларға, тузы иртіп, ілчірирге, ныырирға (чистектеңер). – Развариваться (о мясе), размякнуть (о ягодах). *Ізіг кӱннерге чистек улам на ылбырап парыбыстыр. Хонҷыхтаң чоохтазып, хазандағы чіҷең нимені ылбырадыбыстым. Узун от аразындағы чистектер наңмырлығ кӱннерге көгінең ылбырабыстыр.* 2. Чызирға, іріңнирге, иртпин поларға (ағырығдаңар). – Преть, мокнуть (о болячке). *Палыг, иртпин, ылбырапчатхан. Сулғанҷыхтарыңны удаа алыстыр тур, а то пазох салааларың ылбырабызарлар* (НК). *Харахтарының хахпастары сізік полған, ағырып, хаҷан-да ылбыраан осхастар* (НК ХХ). 3. Майығарға, кӱс сых парарға, ӱзінерге, соохха тоңан соонаң, хайыларға. – *перен., разг.* Разомлеть, раскиснуть. *Ырах чолға улуғ даа кізі ылбырап парча. Соохтаң кірген соонаң, тӱрче полғанда, пабам ылбырап сыххан.*

ЫЛҒИРҒА [ылға-] *иділ.* Ағырып алай хайдағ-да хыйалға харах чазын тӧгерге, сығарарға. – Проливать слезы от боли или душевного потрясения, плакать. *Валя хызыҷах, атнаң хости ойлап, ылған парчатхан* (БФ ПА). *Арина Петровна, тудыныстығ ӱннең ылған, тасхар сығара ойлаан* (ДН ЫА).

ЫЛБЫРТ *адал.* Кізілернің алай аңнарның ирнілерінде паза теерде вирустар сылтаанда сых килчеткен суғлығ палығ. – Герпес, простуда на губах. *Ылбырт имнеҷең им ал килерге сурынған. Карина, ирнілерінде ылбырт сых парғаннаңар, сомға суурынарға ынабаан.*

ЫЛҒААХ *адал., көр.:* **ылғаахчы**.

ЫЛҒААХТАНАРҒА [ылғаахтан-] *иділ.* Ылғирға поларға, ағырсынып, алыхтанарға (паладаңар). – Становиться плаксивым; *обл.* уросить (о ребенке в болезненном состоянии). *Пала иртеннең, холдаң түспин, ылғаахтанча. Тістері ӱтіп, ылғаахтанча, иді ізіпче.*

ЫЛҒААХЧЫ *пілд.* Ылғырға күс, ылғырға хынаачы, удаа ылғаачы; харах чазы позыдаачы. – Склонный к слезам, часто плачущий; плаксивый, слезливый, постоянно плачущий; *Ылғаахчы паланы часхарарға сидік полған. Іҷезі Алена Владимировна палазын ылғаахчы нимес, амыр хылыхтығ, пос алынҷа ойнаҷахтарнаң ойнапча тіп чоохтаан* (ХЧ).

ЫЛҒАМЗЫРАХ *пілд.* Ылғаахчы оңдайлығ, удаа ылғапчатхан, чүрексіпчеткеніне харах чазын позыдыбысчатхан. – Слезливый, плаксивый. *Іҷезі, улуғланыбысханда, малхадаачы паза ылғамзырах полыбыстыр. Пала, іҷезін позыдарға хынмин, ылғамзырах ӱннең чоохтасчатхан.*

ЫЛҒАМЗЫРИРҒА [ылғамзыра-] *иділ.* 1. Харах частарын позыдарға, хыңзирға. – Прослезиться, захныкать. *Ол, сала ылғамзырап, чоон харағайға сыынча* (НК ХХ). *Мойнынаң арта хуҷахтап, позы ам даа ылғаңзырап турадыр* (КВ А). 2. Чойланып, харах чазын сығарарға. – Делать вид, что плачет, притворяться плачущим. *Хыс пала, оолдаң ас полбин, ылғамзырабысхан. Хынған ойнаҷахты алдыртып аларға полып, хайди ла полза полчатхан, пірее туста ылғамзыраптаачатхан.*

ЫЛҒАҢА *адал.* 1. Ылғаахчы, ыыңнаас, хыңзаачы (кізідеңер). – Плакса, нюня. *Ылғаңа пастыхсар пар килтір, че ол аны истерге дее хынмаандыр. Пу ылғаңаның ӱчӱн пір дее нимелері киліспеен.* 2. Торсылаңа, тіріг нимелернің ізіг нимее көйген чирде пол парчатхан суғлығ сіс; малларның ічегілерінде тӱӱлчеткен суғлығ сіс, торсылаңа. – *перен.* Волдырь, пузырёк, наполненный жидкостью. *Ылғаңа пол парған ічегілерні пабам прай хыйа идібіскен. Ылғаңалары ікі кӱн пазынаң син сыхханнар.*

ЫЛҒАҢНААС *пілд.* Ыыңнаас, ылғамзыраах, хыңзаачы, сыхтаачы. – Ноющий, хныкающий, склонный хныкать. *Пабаң, тоопчам, соох, пабаң, – ылғаңнаас ӱннең чоохтанған палазы. Тізі ағырып, кӱн тооза ылғаңнаас көңніліг.*

ЫЛҒАҢНИРҒА [ылғаңна-] *иділ., көр.:* **ылғамзырирға**.

ЫЛҒИРҒА [ылға-] *иділ.* Пірее нимее хомзынып, ачырғанып, сағыссырап, сағынып, чүрексіп алай ба ағырыға сыдабин, харах чазын позыдарға. – Плакать. *Че, чидер! Ноо киректір ылғирға!* (ЛК АХЧЧ) *Сынында сірер ылғирға киреҳсер* (НМ). ◊ **Ачығ сыытнаң ылғирға.** – Горько плакать. **Харах соолғанҷа ылғирға.** – Проплакать все глаза. □ **Хуруғ соонда ылғап чӧрбеҷең.** – После драки кулаками не машут. **Одырча ӧрекен чӱс тонныг, кем ағаа теер, позы ылғабызар (муксун).** – Сидит старушка в ста шубах, кто ее заденет, тот сам заплачет (лук).

ЫЛҒИ-СЫХТИ *нареч.* Харах частарын позыдып, сыхтап ала. – Плача, приговаривая (обычно нараспев) слова жалобы (при выражении горя, недовольства и т. п.), плача и причитая. *Ууҷазы, парҳазының килгенін ис салып, ылғи-сыхти чиде салтыр. Син мында ылғи-сыхти полбадах, чоохта, хайди ол кирек полғанын!*

ЫЛЧАЙАРҒА [ылчай-] *иділ.* Нымзадыларға, ууларға (хатығ нимедеңер). – Раздавливаться, мяться (о чем-л. твёрдом). *Пу чоон трактор алтына кірген нимелер ылчайчатхан. Ибге читкенҷе, алған нымырхалары прай ылчай партырлар.*

ЫЛЧИРҒА [ылча-] *иділ.* Пірее нимені нымзадарға, чымчадарға. – Мять, смять что-л. *Теерген ағас чистегі иирге ылчап парыбыстыр. Пайаа суға суххан халастары иртіре ылчап партырлар.*

ЫЛҶЫР *пілд.* 1. *көр.:* **ілчір**. 1. Хойығ паза тітірепчеткен. – Студенистый. *Ылҷыр киселын кізі дее чібеендір. Ылҷыр хуйғаның сірлесчеткенін көріп, пала хорыхчатхан чіли пілдірген.* 2. Майың, чадап ла тудыстығ, нимее чарабаан кізідеңер. – *перен.* Растяпа, размазня. *Ылҷыр пирілген тоғысты көмес тее айныт полбаандыр. Ылҷырның тоғызына морсынмин, позы идерге кірібіскен.*

ЫЛҶЫРАДА *нареч.* 1. Унада (пірее нимені оох кизектерге холда чара тудыбызарға алай азах алтында чара пазыбызарға). – Раздавить. *Сынап таа мындаг чодым кізі ылҷырада тудыбызарын сизініп, Артай шоферны, микелеп, чирге чаплада пирген* (КГ АХТ). *Кистіндегі чистектерні көрбин, прай ылҷырада пазыбыстыр.* 2. Чалбайта, налбайта (пірее нимені, күснең пазып, килкімге чалбайтыбызарға). – Надавив силой, расплющить, смять что-л. *Пӱрлер алтындағы*

мискелер прай чалбайта пазыл партырлар (ЛЧ ААЧ). *Чолда ылҷырада пазыл парған тимір консерва банкалары чатхлапчатханнар* (МТ ПТ). 3. Ödіре (пазыбызарға, саабызарға). – Надавив, ударив, умертвить кого-что-л. *Оолағас, хымысхаларны ылҷырада пазып, чоо сірен парча* (ЛЧ КТ). *Улуғ іҷем стенеде одыр салған сеектерні ылҷырада саапчатхан* (ХА А).

ЫЛҶЫРИРҒА [ылҷыра-] *иділ.* 1. Пірее ниме, чызып, ардирға. – Размякнуть, мокнуть, портиться (при разложении некоторых продуктов, овощей и фруктов, ягод). *Соохха алдырт салған капусталары ылҷырап партыр. Слива ылҷырап парбазын тіп, ниик паанаң садыбысханнар.* 2. Сині иртіп, уналарға, найбаларға. – Мяться. *Палаларға алған винограды прай ылҷырап партыр. Ўс күн мының алнында теерген харағады, наңмырға кір парып, прай ылҷырабыстыр.* 3. Пір дее нимее чарабаан поларға, күс чохтанарға, майың, ниме ит полбас поларға. – *перен.* Быть вялым, слабым, беспомощным. *Кирі-хурулар, пола-пола, ылҷырабысчалар. Тың ағырған соонда, ағам ылҷырап парған паза азахха тур полбаан.*

ЫЛҶЫРХАЙ *пілд.* 1. Нымзах. – Мягкий, размякший. *Ылҷырхай чистекті арығлирға уғаа сидік. Халас суғда табырах ылҷырхай пол парча. Ылҷырхай яблахты тастирға ла халған.* 2. Майың, чазығ, уйан, күс кіргелек. – *перен.* Вялый, слабый, неокрепший. *Палазы ам даа ылҷырхай. Чылығ уйаа, пилен азыхха ўгрен парғаннар, аннаңар ылҷырхайлар* (ТИ КМ).

ЫЛЫМ *адал.* 1. *көр.:* **ылам**. 2. Хығырығ, хығыртығ. – Зов, приглашение. *Хонҷых аалдағы туғаннар тойға ылым ағылтырлар. Ылымнаң парғаннар ікі күнге чит пардылар.*

ЫЛЫМ-САҒБА *адал., көр.:* **ылым** 2.

ЫЛЫҢ *адал.* 1. Узанарға тимнеп, хурғадылған чарды. – Засушенное дерево (для плотницких заготовок). *Ылыңнар хойрал парбазын тіп, удур-тӧдір салғлабысхан. Ылың читпин парып, тоғыс турыбысхан.* 2. Кізі ўрезе, соххан малның теерізін ілдірҷең салаа чох сыра. – Жердь без сучьев (на которую вешали шкуру животного, забитого на поминки). *Ылыңдағы теерні адайлар сӧӧртеп парыбыстырлар. Ылыңа ла ілдірібізіп, тураа кіре халғаннар.*

ЫМАЙ *адал.* Наа төреен паланы хайраллапчатхан «іҷе». – *миф.* Умай (богиня, покровительница новорожденных и маленьких детей). *«Алтым пубайым» родтар маришнда пала худы хайди килчеткеннеҷер, отха пазырып, Ымай инезер айланыс сӧстерінең паланы пайлапчатханнаңар, чонның хыйға сӧзі хоостыра орта өскірердеҷер паза пасха кибір-чозахтардаңар чоох парар* (ХЧ). *Ымай инедеҷер, кибірлердеҷер көп чоох парар* (ХЧ). ◊ **Час ымай.** – Новорожденный. **Хараа час ымайлығ ибге кірбеҷең.** – Ночью в дом, где есть новорожденный ребенок, нельзя заходить (чтобы ребенок не заболел).

ЫМАХ *адал., көр.:* **умах, нымах**.

ЫМАХТИРҒА [ымахта-] I *иділ.* Уурға, чуурирға, тасхирға, сыға пазарға. – Мять, сминать; приминать (руками); комкать. *Ипчілер той палғасты суғдаң арали ымахтааннар, ир кізілер стенелерні чахханнар. Лапша идерге тіп, Кристина ун табырах ымахтабысхан.*

ЫМАХТИРҒА [ымахта-] II *иділ., көр.:* **умахтирға** I.

ЫМАХТИРҒА [ымахта-] III *иділ.* Пір чирге чыып саларға. – Собрать в кучу. *Че хойлар ымахталысхан, а чил оларны улуғ күснең тимір чолзар сўрген* (КГ ПА). *Хазыр чил кинетін не прай нимені ымахтап сыххан. Чабан Санька, хойларын ымахтап салып, тўрче тынанарға чадыбысхан.*

ЫМАХТАНАРҒА [ымахтан-] *иділ., көр.:* **ымахтирға** II.

ЫМЗЫНАРҒА [ымзын-] *иділ., көр.:* **умзунарға**.

ЫМЗЫХ *пілд.* Асхынах, читкіҷе нимес. – Недостаточный, мало. *Пилетеен азых ымзых пол чӧрібіскен, аннаңар илееде мал хырыл парған. Ўн пиргеннернің саны ымзых пол парып, чиңіс тут полбаан.*

ЫМЫС *адал.* Хоорған хузух изірезінең иділген (тамах) чіҷең ниме. – Блюдо (приготовленное из жаренных кедровых орехов). *Улуғ аалҷыларны удурлирға ымыс тимнеп саларға кирек полған. Палалар ымысты уғаа хынып чіп турғаннар.*

ЫНАҒ Чахсы хылынчатхан, чӧптіг, амыр. – Дружный, мирный // дружно, мирно.

Тӱрче поларынаң, чарым ай пазындох араларынаң суғ ӧтпес ынағ ӧӧрелер полыбысханнар (БТ О.). *Прай чоннар ынағ чуртас ӱчӱн.* □ **Ынағ харындастар аразында сӧп тӱспечең.** – Между дружными братьями ссоры не бывает. **Ынағ сӧске ынағнаңох нандырарға кирек.** – На дружеское слово дружески и нужно отвечать.

ЫНАҒЛАЗАРҒА [ынағлас-] *иділ.* 1. Пір чӧптіг поларға, ынағ чуртирға; нанҷылазарға, паарсазарға, удур-тӧдір улуғлазарға, *тиң.:* **ынархазарға**. – Жить в дружбе и согласии; относиться друг к другу с любовью. *Андархы чиштернең мындағылар тың ынағласчалар* (БФ ХЧ). *Піске чирібісте чуртапчатхан прай аймах-пасха тілліг чоннарнаң ынағлазарға, пір чӧптіг тоғынарға кирек* (ХЧ). 2. Пірее нименең айғазарға хынарға, тартыларға. – Любить, что-л., питать к чему-л. склонность пристрастие. *Хароол кічігдең техниканаң ынағласча, аймах ниме-ноолар чыырға харасча. Литературанаң саңайға ынағлас парғаннар.* 3. Піреезінең, хомзыныстарны хыйа идіп, чаразарға. – Мириться с кем-л. *Пӱӱн пу ікі арғыс, хайди полза, ынағлазып алдылар. Хыстаң оол чуртирға идібіскеннерінде, паба-іҷелеріне ынағлазарға киліскен.*

ЫНАҒЛАС *адал., тиң.:* **ынархас**.

ЫНАҒЛАСТЫҒ пілд., *кӧр.:* **ынағ**.

ЫНАНАРҒА [ынан-] *иділ.* Пірее нимені идерге чараспасха, киректебеске алай ба тус хоратпасха; арғаастанарға, ірінерге, *тиң.:* **умзунарға** II. Ӧӧнінде итірбинчеткен формада **ынанмасха** тузаланылча. – Не удосужиться, счесть необходимым или желательным сделать что-л., уделить чему-л. время. *Мартил пір ле хати ізік тӱклеткендӧк, ол, позы турарға ынанмин, Мартилнің ӱр неместе ле ойыннаңох килген хыс туңмазын, Кӧгілні, нымзанарға иткен* (ЧМ К). *Тузында харындазына тоғазарға пар килерге ынанмаан, ам, тізең, орай пол чӧрібіскен.*

ЫНАРХАЗАРҒА [ынархас-] *иділ.* Піреезінең хада удур-тӧдір ынағ поларға, нанҷылазарға. – Находиться с кем-н. в дружеских, приятельских отношениях; дружить *с кем-л. Школа тоозып, илееде ӱр тус ирт парған, че пістің класстағылар ам даа матап ынархасчалар, тоғазығлар иртірібісчелер. Россияда аймах-пасха чон улуғлазып, ынархазып чуртапчалар.*

ЫНАРХАС *адал.* 1. Кізілернің хайдағ-да ниме хоостыра (кӧріс, пілізіс паза даа пасх.) чағынназы, арғыстас, нанҷылас, кізілернің удур-тӧдір чахсы хайысханы. – Дружба, содружество, отношения между людьми, основанные на духовной близости, общности интересов и т. п.; *Ирепчі кізінің ынархазы, хынызы ахчадаң хай-хай аарлығ* (ТН ЧТ). *Аны ынархас тулғоры даа тізе, саба полбасчых* (БФ ТО). 2. Алынча чоннарның, хазналарның паза д. п., удур-тӧдір пілізіп, пірікчеткені; арғыстас, ынағлас. – Дружелюбие, взаимопонимание, содружество между народами, государствами. *Пӱӱл августта «Хакасия-Хыдат: ынархас тахтазы» тіп проект тоғын сыххан. Хазналарның аразындағы ынархасха политика теелче.*

ЫНАРХАСТЫҒ *пілд.* Ынархас пар, ынағ, нанҷыластығ. – Дружеский, дружественный. *Ікі хоккей клубы ынархастығ тоғазығ иртірібізерге чаратханнар. Ынархастығ чорых соонаң, илееде кӧп проект чуртасха киріл парған.*

ЫНДЫРТ *адал.* 1. Полар нимені сизінгені, азынада пілінгені; хағба. – Интуиция, предчувствие. *Коляның хайдағ-да пілдізі чох ындырт полған. Пу хомай ындырт аны халғанҷы кӱннерде салбин пари.* 2. Хылыныс, пол чӧргені, тудынчатхан оңдайы; сындыр, хылых, *тиң.:* **оңдай**. – Повадки, поведение, характер. *Паланың ындырты алысчатханы іле кӧрінген. Улуғлан парған апсахтың ындырты саңай хомай полыбысхан, палалары даа килерге хынминыбысханнар.*

ЫНИРҒА [ына-] *иділ.* 1. Пірее ниме идерге чаразарға. – Соглашаться с кем-, чем-л. *Вика туңмаларынаң хада киноға парарға ынабысхан. Хайди полза, он чыл пазынаң іҷезі палаларынзар чуртирға парарға ынабысхан.* 2. Ӧӧнінде итірбинчеткен формада **ынабасха** тузаланылча. Пірее ниме идерге хынмасха, идерге кӧңні чох поларға, чӧпке кірбеске. – Не хотеть, не желать. *Хара даа, сілдең дее сухарьлар полза, ит-пурун чайны сметен хадып іскенде, тир сығара сабылча,*

Зойка пір дее ниме чирге ынабаан (ДН ЫА). *Мин ынабинчатханда, Тимур тарыныбысхан, нанҷыларын нандырғлап сыххан* (ИТ).

ЫНҷЫХ *адал.* 1. Хомай киректің часпинчатхан нимезі. – Предвестник несчастья, беды (по суеверным представлениям). – *Ынҷых салып, хайди поларға сағынчазың? Адай улчатса, улуғлар аны ынҷых салча тіпчелер.* 2. Пичелліг хомай кирек, чобағ, саай, хыйал. – Горе, несчастье, напасть. *Андағ мал халза, улуғ ынҷых чуртха кірер* (БФ ХЧ). *Хайдағ ла ынҷых аңҷының холынаң позаан аба полҷаң за пу?* (КС Т). 3. Хомай оңдайлыг, чабал, уйады чох кізі. – *перен., бран.* Негодяй*; разг.* дрянь, *прост.* гадюка, подонок. *Пу ынҷыхты кем пеер хығырды? Хада öскен нанҷызын мындағ ынҷых пол парарын сағыбаан.*

ЫНҷЫХТАНАРҒА [ынҷыхтан-] *иділ.* Чобағны посха тартынып аларға, хыйалны ухааннирға. – Призывать несчастье, накликать беду. *Ок, язбаның хаты, ынҷыхтан чöрче* (ХА А). *Улуғлар аны позының пазына ынҷыхтанған тіпчелер.*

ЫҢА-ЫҢА *хыйғ.* Ыңачах ылғапчатханың таныхтапчатханы, час паланың, ылғап, табыс сығарғаны. – Уа-уа, звукоподражание плачущему младенцу. *Хайда-да паланың ыңа-ыңа тіп истілче, че пір дее таап полбинчам. – Ыңа-ыңа, – паланың пастағы табызы истіле тÿскен.*

ЫҢААХ *адал.* Сабаллыг ағастың чуғы. – Сосновая смола, *кач.* древесная смола. *Ағам öнетін ыңаах чығарға чöрҷең. Ыңаахты ам аңҷыларда ла таап аларға чарир.*

ЫҢАР *адал.* Ахпинчатхан, турчатхан суғ üстүнде пас парған ниме, *тиң.:* **үңер**.

ЫҢАРЛЫҒ *пілд.* Ыңары пар, ыңар тартыл парған, пуғлап парған плёнкалыг (суғдаңар паза пасх). – С плесневелым налётом. *Пу арада ыңарлыг суғлар көп полыбыстыр. Парлар андағ палыхтар, хайзылары ыңарлыг суғда чуртапчалар.*

ЫҢАРЧАХ *адал.* 1. Артынҷах ал чöрҷең изер, *тиң.:* **изер.** – *кач.* Вьючное седло. *Чиит кізі, ыңарчах таа чох одырып, ойладыбысхан. Хонҷығынаң хоза ыңарчах сурып алып, ырах чолға сығыбысхан.* 2. Изер ағазы. – Деревянная часть седла, древцо седла. *Хола хазағлыг иргі ағас ыңарчахтың üстүнде пір хырина хыйын арах одырыбысхан килир* (КВ А). *Ат кölгенінең палғалысчатхан паза тиріглерні таныхтапчатхан сöстер: соор, хаңаа, тарантас, типсе, изер, ыңарчах, ÿчÿргÿ, углаба, чÿген, тиргі, ханҷағы паза даа пасха сöстер* (ХЧ).

ЫҢАРЧЫ *адал.* Изернің алны алай соо хыриндағы кöдіре иділген игір сари; изер пазы. – Выступающий изгиб переднего или заднего края седла; лука седла. *Ат майың парчатханда, чÿгенін ыңарчаа сал салған. Ат оолғымны тастирға иткен, че ол ыңарчаа тудынарға маңнанған.*

ЫҢАҷАХ *адал.* Наа töреен час пала. – *саг.* Новорожденный. *Ідöк ағырыг іче ыңаҷаана ағырығны, имҷектеп, чухтыр салча* (ХЧ). *Ыңаҷахтар, удур-тöдір кöбгіп, ылғасханнар.*

ЫПЧЫП 1. Иптіг, сибер, сымдах, пызыг кізідеңер. – Аккуратный. *Канойның іҷезі килніне угаа паарсапча паза кÿлÿк, ыпчып тіп поғдархапча. Ыпчып кізінің чоогы даа угаа килістіре паза орта.* 2. Иптіг иділген. – Тщательно, аккуратно. *Ус кізінің тогызы угаа ыпчып толдырыл партыр. Хыс паланы иб аразында хайынчатса, прай нимені ыпчып толдырарға ÿгредерге кирек.*

ЫР *адал.* Üннең толдырарға кибеліс оңдайынаң пазылған чайаачы тогыс; сарын, кöг. – Песня, стихотворное и музыкальное произведение для исполнения голосом. *Пу ырны Кола пайларны ысхлап турған туста ырлаан* (МТ). *Пістің чонның хайзы даа, хынчатхан сарыннарын тооза пілбинчетсе, пу ырны толдырарға, Акунның кööленіс сöстерін аахтап-аахтап салыбызарға сыданча* (СА КК). 2. Хустарның сарыннары, кöглері. – Звуки птичьего пения. *Хоос табыстыг торғайахтар, тигір паарына сығып алып, üзілбес ырларын пір üнге сарнасчалар* (ТГ Ч). *Аймах хус ыры чир-суунда* (ТН Н).

ЫРА *адал.* 1. Пірее ниме-нооға сабылыс, тартылыс, чайаалғаны. *тиң.:* **оңдай**. – Задатки, наклонности, зачатки, зародыши каких-н. способностей или наклонностей;. *Паба-іҷезі, пала кöңнін кöдіріп, ыразын тілідерге прай оңдайлар таап турганнар. Іҷемнің пасхаҷыл ыра, ол прай нимені хоос иде идерге кÿстенче.* 2. Хылых, сындыр, тиксі тудын-

чатхан оңдайы. – Характер, нрав, образ мыслей, привычка. *Ўгретчее, класстағы палаларның ыраларын сизініп паза оларны пір ӧмее піріктіріп, тоғынарға киректелче. Піреезі, ӧзер ӧспестең, ыразын кӧзідерге чӧр.*

ЫРАҒА *адал.* 1. Сыбаан араған урҷаң сойыннаң иділген ідіс. – Чугунный кувшин (используемый при винокурении). *Ырағаны сӳт-сӧлге дее тудынарға чараҷаң* (Кирг.). *Олардаң чоғар иде ырағалар, корсоктар, кринкелер турғаннар* (ТГ Ч). 2. Сорғағы сӧӧлмек суух ниме урҷаң ідіс. – Кувшин. *Аны ырағa істіне алай орган алтына турғызарға ба?* (НМ). *Сірерге суғлығ ырағa апарчатхан кізі тоғас парар* (НМ).

ЫРАДА *нареч.* Ырах арах, ырах иде, оортах арах. – Подальше, далеко. *Пандемия тузында кізілерні удур-тӧдір ырада одыртчалар. Іҷем, ӳгренізін тоосхан соонда, паба-іҷезінең ырада параргa ынабаан, пуох аалда тоғыс тілеен.*

ЫРАЙ *адал.* 1. Пір тізі аар устапчатхан аарларның (алай пасха даа хурт-хоостарның) ӧмезі. – Семья пчёл (или других насекомых), образующих во главе с маткой обособленную группу, рой. *Хымысха ырайы уғаа чапчаң хайынысчатхан. Сарысха ырайы, пір дее ниме артыспин, тооза чіп парыбысча.* 2. Аарларның, наа сӧбіре тӧстеп, пасха уйазар алынҷа сыхчатханы. – Отроек, вновь образовавшийся, отделившийся от старого роя пчёл. *Сыхчатхан ырайларға уйа кирек нооза, – чооғын тоосхан Ағрас* (ТН ТК). *Пӳӳн, синің критикаа хынмааның ӳчӳн, Абалығ холдағы колодалардаң ікі ырай тайғазар тизібіскен* (П). 3. Көп санның, көп. – *перен.* Большое количество, множество кого-, чего-л. *Пу кӳннерде минің пазымда ырай учухча, пілбинчем, хайди поларға. Читіре істезілбеен бактериялар ам даа ырай.*

ЫРАЙАРҒА [ырай-] *иділ.* 1. Азахтарны чара тудып, одырарға. – *груб.* Сидеть, расставив ноги. *Симіс табан пу саарбахтар алнында ырайып одырча паза чуртасха ӳгредерге полча. Хыс кізі хаҷан даа ырайып одырбаҷаң.* 2. Сырайны хойралта тударға. – *перен.* Кривить, искажать свое лицо, делая гримасы, корчить гримасы. *Улуғлары кӧрбинчеткен арада пу ікӧлең удур-тӧдір ырайысханнар. Хынығ даа полған кӧрерге, хаҷан пу ікі чиит нимес ипчі, хырысчадып, сӧстер таппин, удур-тӧдір ырайысчатханнар.* 3. Кирирге, тырызарға. – *перен.* Стареть, дряхлеть (от старости). *Аалдағы апсах-ӧрекеннер илееде ырай партырлар.* ◊ **Ырай пararға.** – Сильно состариться.

ЫРАЛАНАРҒА [ыралан-] *иділ.* Посха чобағ, хыйал тартынарға, *тиң.:* **ынҷыхтанарға**. – Навлекать, накликать, предвещать на себя что-л. своими действиями. *Полар полбас нимее азынада ыраланма. Палазын чаадаң хазых ла айланзын тіп, іҷе кізі позы алынҷа ыралан чӧрген.*

ЫРАЛАС *адал.* 1. Азынада пілгені, сизінгені; азынада чоохтааны; ухааныс; хомай ниме тартынғаны. – Пророчество, предсказание, навлечение. *Изі чох ыралас майыхтырған Гришаны, хараалар узубин, сағызы андар ла айлан турған. Ууҷазы пу ыраласты, Тайир кічіг полғандох, чоохтаан полған.* 2. Чахсы нимее ізеніс, ізенізі, сағынғаны, сағыныс. – *перен.* Чаяние. *Чуртаста ыралас поларға ла кирек. Чиит сӧбіре ыраластаң наа чуртассар кӧр турғаннар.*

ЫРАЛЫҒ *пілд.* 1. Пірее ниме-нооға сабылызы пар, тартылызы пар. – Имеющий зачатки, наклонности. *О-о, пу аймах-пасха ыралығ пала, ол ла ит полбас ниме чоғыл тіп, чоохтап парча апсах* (ЛЧ АЧТ). *Аниса хоостаҷаң ыралығ ипчі полған.* 2. Хылыхтығ, сындырлығ, тиксі тудынчатхан оңдайлығ. – Имеющий характер, нрав, привычку. *Хайдаг пасха ыралыг ипчі. Чахсы ыралыг чон полтыр.*

ЫРАМ *кӧр.:* **ыра** 1.

ЫРАҢМАТ *пілд.* Чалаас, ыстан чох. – Без штанов, голый. *Оскыр, ахсын ачып, ахыңнап, аның соонаңох ыраңмат чӳгӳрген* (КВ А). *Аалға наа ла кіргенде, оларға кічіг ыраңмат палаҷах тоғасхан.*

ЫРАҢНИРҒА [ыраңна-] *иділ.* 1. Ат ӳстӳне арти, алтандыра одырарға. – Сидеть на спине животного (обычно лошади), свесив ноги по разные стороны. *Маҷоң хаҷанох ат ӳстӳнде ыраңнап парир. Хай пірее ипчілер палаларынаң хада тибе ӳстӳне ыраңнап алтыр.* 2. Пірее ниме-ноо ӳстӳне арти, алтандыра одырарға. – *перен.* Сидеть на каком-л.

предмете, как на лошади; садиться верхом на что-л. *Пайаағы итчең ниме чох чӧрчеткен саарбахтар клуб үстүнде ыраңнап алтырлар. Хыр үстүнде ыраңнап алып, ырахсар харахсынчатхан.* 3. Чалаас, ыстан чох чӧрерге. – Ходить голышом (без штанов). *Суғ хазында кічіг оолағастар, пір дее уйатпин, ыраңнап чӧрчеткеннер. Кип-азағы ах парыбысханнаңар, хараа ла ибзер ыраңнап килтір.*

ЫРАРҒА [ыр-] *иділ.* 1. Чікче ікі чара талырға, чара тартарға, чара сабарға. – Разрывать, расщеплять что-л. раздвоенное, расколоть напополам по продольной линии. *Харт[ы]ғаңа халых алған, хара чирін тӧдір ырған, хан кірели, частап, ойлан, хан тигірні іскер іткен* (КХКС). *Аба малны ыра тартыбыстыр. Сосха пазын ырарға сидіктенген.* 2. Ағастарны, чардыларны удур-тӧдір піріктірерге, өнетін ніскеҷек чіктер идерге, кизерге. – Делать пазы. *Пол тӧзеҷең чардыларны тооза ырыбыстырлар. Тимнелген ағастарын ырып, одырчыхтар ит салған.*

ЫРАХ 1. Чағын нимес, оортах. – Далёкий, дальний, отдалённый. *Пабазы, чаадаң айланмин, ырах чирде чат халған. Чолы ырах нооза андар* (ЧЛ ӦЧ). – *Маңзытта чӧрчебіс, ырах чолға сығарға кирек* (ЧЛ ӦЧ). 2. Чағында нимес, оортахта. – Далеко, отдалённо. *Аалға амды тың даа ырах халбаан одыр* (КВ А). *Ырах па, чағын ма париған алып кізі полчазың* (АТ). *Алтын Арыг ізебінең ырах кӧрҷең күн көстік сығарып алҷаң* (АА). 3. Піреезінең, пірее нимедең пасха, көрізінең, сағызынаң пасха, төӧй нимес. – Имеющий мало общего с кем-н., с чем-н., чуждый по взглядам, по мнениям. *Піс удур-тӧдір ырах көрістігбіс. Пу кізі сағызынаң пасхаларынаң хай-хай ырах, аннаңар пілізіс полбинчалар.* ◊ **Ырах көрістіг.** – Дальновидный, прозорливый. **Ырах сағынмас.** – Ограниченный [человек]. □ **Ырах салзаң, чағын аларзың.** – На место положишь, быстрее находишь (*букв.* Дальше кладёшь если, ближе возьмёшь).

ЫРАХСЫНАРҒА [ырахсын-] *иділ.* Посха пірее нимені уғаа ырах сағынарға. – Считать для себя далёким. *Улуғ частығлар, ырахсынып, парбаҷаңнар* (ЛЧ). *Іҷем Москваны илееде ырах тіп, ырахсынған, пararға ынабин турған.*

ЫРАХТА *нареч.* Чағында нимес, оортахта. – Далеко, вдали, вдалеке. *Ырахта толғас чир көрінген* (БФ). *Таң чарыбысхан, ырахта тасхыллар көріне түскеннер, час тайға харал турған* (ГХЯ).

ЫРАХТАҒЫ 1. Чағындағы нимес, оортахтағы. – Далекий, расположенный на далеком расстоянии. *Мында, тізең, хайдаг-да ырахтағы тайға пори аймахтаң килген кізілер марығның чиңісчілері полыбысханнар* (ХЧ). *Ырахтағылар школа интернадында чуртапчалар, Салғын паза Чаптых ааллардаң олганнарны күннің сай тартчалар* (ХЧ). 2. Хаҷанғох, мының алнындағы, илееде тус ирткен. – Давний, далёкий. *Ырахтағы сағыстар тыс пирбинчеткеннер. Ачырғастыг, че ырахтағы тустарны айландыр полбас.*

ЫРАХТАҢ *нареч.* Оортахтаң, чағыннаң нимес. – Издалека. *Ырахтаң аны көрзең, піл полбасың: таң мал ба, таң чүктіг кізі бе* (ХА А). *Сах андох хайдаң-да ырахтаң пабазының үні истіле түскен* (СА КК).

ЫРАХТИРҒА [ырахта-] *иділ.* 1. Оортах пararға. – Удаляться. *Астых парғаннар илееде ырахтабыстырлар. Ам на мында суулаҷатханнар, паза иссең, үннері хайдар-да ырахтабысханнар.* 2. Мүнерге. – Сесть на спину животного, свесив ноги по разные стороны, сесть верхом. *Чазыда оттап чӧрчеткен атты ырахтап алып, хонҷых аалзар ойлатханнар. Асхыр позын ырахтирға пирбеен.* 3. Пағнаң атты тударға. – Ловить арканом, арканить. *Ат үстүнеңӧк хула тайны ырахтаан, изер алыстырған, позырах тайны, сағырызынаң сыйбап, позырах түктіг кизексер хостабысхан, позы ізеңее тепкен, изер ойына ипталған* (ДН ЫА).

ЫРАХТЫН *нареч.* 1. Оортахтын, чағыннаң ниместең. – Издали, издалека. *Оларға ырахтын Ағбанзар килерге сидік полыбысча, че семинар Интернет пастыра иртсе, олар семинарда нимедеңер чоох парғанын истіп алчалар* (ХЧ). 2. Ибіртін, пасха чирче, хыйа. – Стороной, в стороне. *Пу сас чирні ырахтын ирт чӧрчелер. Чалғыс чол пу ааддаң хай-хай ырахтын парыбысча, мында чуртапчатханнарға чазаг чӧрерге килісче.* 3. Ырах тустаң. – Из далекого времени. *Ырахтын ағылча маға сағызым пістің чигірен*

адайыбыс ўргені... (ЦБ Г). *Хакас тілінің историязы тың ырахтын пасталча* (ХТПЛ).

ЫРАХХЫ *пілд.* 1. Илееде оортах мыннаң сығара, ырахтағы. – Находящийся на далёком расстоянии откуда-н., далёкий. *Ырахҳы тағлар тўдўнніг киині тобыра көппегес пола көрін турғаннар* (МТ). *Мындаг чалахай, чикпек таныҷахтыг часхы иирде ырахҳы чарых чылтыстардаңар, сіліг чахайахтардаңар, көклөҷек осхас иптіг омаңнаңар чоохтазарға кирек...* (СА КК). 2. Хаҷанох полған. – Отделенный большим промежутком времени, давний, бывший, давно. *Ырахҳыны чағын идіп, чағынны ырах идіп, хараа тооза чоохтасханнар. Ырахҳы, чиит туста, хынған хысты сағысха удаа кирче, хоных хонмааннарына ам даа ачырғанча.*

ЫРАХ-ЧАҒЫН Чағыннар паза чағын ниместер. – *собир.* Далёкие и близкие; все. *Мындаг кирек пол парғанда, прай ырах-чағыннар, киліп, полыс пиргеннер. Оолғының тойына ырах-чағыннарын прай даа хығырып аларға сағынған.*

ЫРА-ЧАРА // ОРА-ЧАРА Оох кизектерге, чардыхтарға талап. – В клочья, на мелкие куски, части. *Мелейні ыра-чара тартабас, хатап істес сыхтылар* (ТИ). *Пўўрлер пызоны тўрченің не аразына прай ыра-чара тартыбысханнар.*

ЫРБАЙАРҒА [ырбай-] *иділ.* 1. Ирнін хойралта тударға, сырайны хайди ла полза тудып, көзідерге. – *разг., груб.* Искажать выражение лица, надувать губы, гримасничать. *Палаларның сырайлары ырбайчатханнар. Обезьяна чіли ырбай чөрчезің.* 2. Ирнілерін чара тудып, тістерін көзідерге, ырсайарға. – Раздвинув губы, показать зубы; скалиться, ощериваться. *Нимее мында ырбай парып турчазың, чабал тістеріңнең кізілерні хорғыдып, – абоғыр тур пайаағы ирен* (КВ А). 3. Ылғирға. – *перен.* Плакать, реветь. *Хыс ачырғанғанына ырбайып одырған. – Ноға ол нимее чарабааның ўчўн ырбайчазың?* ◊ **Ырбай пararға.** – Сильно состариться. **Ырбай парған апсах-инейлер.** – Состарившиеся (в морщинах) старики.

ЫРБАҢ-АРБАҢ *хыйг.* Кізінің хайди ла полза, оорли ла полчатханына көөкчеткені. – Образоподражание безобразному поведению (*человека*). *Ырбаң-арбаң тўс чөрчеткен кізее кізі хына чоғыл. Коля хыс туңмазын ырбаң-арбаңнар аразында көр салып, тарыныбысхан.*

ЫРБАҢНИРҒА [ырбаңна-] *иділ.* 1. Хайди ла полза, оорли ла поларға. – *груб.* Вести себя безобразно. *Пу ус-пас чох пала улуғ кізілерзер ідөк ырбаңнап одырчатхан. Чоох испин, ырбаңнаан ўчўн, пу ікі арғысты пулуңа турғыс салтырлар.* 2. Пірее кізіні пасха кізі алнында кўлкее тартарға, ачыг тирге, ырғах суғарға, тудысха сегірерге. – Насмехаться, язвить, придираться. *Кізі алнында ноо піди ырбаңнапчазың? Пу изіріктер полған на иртчеткен кізее ырбаңнапчатханнар.*

ЫРБАХ-АРБАХ *кööг., сöс. көр.:* **ырбаңарбаң**.

ЫРБАХ-САРБАХ *кööг. сöс.* Кізінің хайди ла полза, оорли ла полчатханына көөкчеткені. – Образоподражание чему-то запутанному, находящемуся в безобразном состоянии, путанице. *Чулух палғапчатхан тўкті олғаннар ырбах-сарбах ла ит салтырлар* (НТ КК). *Пу ипчінің прай нимезі ырбах-сарбах поладыр.* 2. Пірее изі чох, хынии чох нимее кірген кізінің тудынызына көөкчеткені. – *перен.* Образоподражание состоянию человека, попавшего в недоразумение, неприятность. *Ырбах-сарбахха, позы даа пілбин халып, кір парды. Пістің дее тоғыста ырбах-сарбахтар пол парарға айабас.*

ЫРБЫХ *адал.* 1 Хайдағ-да тирігнің устығ, чітіг чардығы, тістері (азырның паза пасх.). – Острый выступ на инструменте, машине или каком-н. другом предмете, зубец, зубья (вил). *Ырбыхха кўскеҷек хазал партыр. Хай пірее аалларда ам даа ўс ырбыхтыг азыр тимнепчеткен устар парлар. Амғы азырларның ырбыхтары табырах сынғлап парчалар.* 2. Ағас азыры. – Развилина дерева. *Көрзелер, пайаағы хортығас ырбыхта одыр салтыр. Ырбыхта одырчатхан хоосхаҷахты тўзірерге тіп, сых чөрібісті. Ырбыхха хаап парбаан полза, учух парыбызарҷых.* 3. Азыр салаанаң иділген атчаң тириг. – Рогатка (для метания). *Оолахтар ырбых идерге чөптес салтырлар. Ырбыхнаң хусхаҷахтар ат чөрчеткеннеңер, ууҷазына матап хырыстырып алтыр.*

ЫРҒАЙ I *адал.* 1. Наа ла өсчеткен, чиит ағас, чиит ағастың өөн чардығы. – Молодое дерево, ствол молодого дерева. *Узанҷаң урокта ырғайдаң ниме-ноолар идерге үгренгебіс. Өнетін солаас тударға тіп, ырғайлар көп арах ағыл килгеннер.* 2. Хойыг өсчеткен чиит ағастар. – Густо разросшийся кустарник, заросли молодых деревьев. *Ізіг күнде пызолары ырғай аразына кір партырлар. Ксения, пу чабалларнаң хойыг ырғай аразында чазынып, тизіп алтыр.*

ЫРҒАЙ II *адал.* Пүрлері паарли өсчеткен сырып ағас. – Кустарниковое растение с листьями, расположенными попарно, жимолость, акация. *Ырғай тайғадағы ачыхтарда учуридыр* (ЛЧ). *Чол хастада ырғайлар одыртыбызарға пөгінгеннер.*

ЫРҒАЙАРҒА [ырғай-] *иділ.* 1. Хурғап, хойралта тартарға, игір поларға. – Искривляться, становиться шероховатым, неровным (пересыхая о коже, шкурах и др.). *Чайғыда күнге ілілген хой теерлері табырах ырғай парчалар. Сырғайға кискен тал ағас, күн теезінде турып, прай ырғай партыр* (МЧ МП). 2. Игір поларға, пүгірелерге. – *перен.* Становиться горбатым, горбиться (о старых людях). *Ооллары ырах чорыхтаң айланғанҷа, пу іколең ырғай парыбысханнар. Матрёна палаларын өскіріп аларға тіп, аар тоғыстарда матап тоғынған, аннаңар даа піди ирте ырғай парған.*

ЫРҒАЛААЧЫ Хырыс-табыс итчеткен, хырыс-табыстығ (кізідеңер). – Склонный к ссорам, скандальный. *Ырғалаачы апсах мында даа маңнантыр. Зойканы ырғалаачы оңдайлыг тіп, тилем үлүкүннерге хыгырарға хынминчалар.*

ЫРҒАЛАРҒА [ырғал-] *иділ., көр.:* **ырғахталарға**.

ЫРҒАЛҶЫХ Сырбалҷых, өтіркеес, тудысхах (кізідеңер), *тиң.:* **салчых, чалчых, игеелҷік**. – Задиристый, придирчивый, драчливый. *Хыйғос чиштең ала ырғалҷых полған, ам даа ол оңдайын тастабаандыр. Хайди полза, пу чиштер, ырғалҷыхха маң пирбин, тымылдыр салтырлар.*

ЫРҒАНАРҒА [ырған-] I *иділ.* 1. Чадап чыл чөрерге, чадап хыймыхтирға, тутхланарға. – Еле двигаться, шевелиться, делать понемногу. *Пу пансионаттағы улуғлар, аар-пеер маңзырабин, ырған чөрчеткеннер. Табаннары ағырчатханнаңар, ол, улам на азахтарын сөөртене, ырғанған.* 2. Пірее ниме идерге тың күстенерге. – *перен.* Стараться, силиться. *Нимее мында іди ырған парчазар, кирек пе ол сірерге? – сурча хонҷых Пидора, оолларның тирлеенҷе тоғынчатханын көріп* (ЛЧ УУЧ). *Хайди даа сағынып ырғанза, пу кізіні хайда көргенін сағысха кир полбады.*

ЫРҒАНАРҒА [ырған-] II *иділ.* Кібіренерге, хадыларға. – Брюзжать, приставать, цепляться, придираться. *Көңні чох полып, иртеннең ырғанча. Хаҷан даа читіре чоохтирға пирбинчелер, ырғанарға күстенчелер.*

ЫРҒАП-САЛҒЫП: ЫРҒАП-САЛҒЫП ЧӨРЕРГЕ [ырғап-салғып чөр-] Аймахпасха чирлерҷе чөрерге, чир көрерге. – Путешествовать. *Тынаға сыхханда, көп чирлеҷе ырғап-салғып чөр килген. Талайҷылар пасха хан чирлерінҷе ырғап-салғып чөр килчелер.*

ЫРҒАХ I *адал.* 1. Ағастаң, тимірдең иділген пір пазы игір хобыллыг ниме ілҷең, ілгіс. – Крюк, крючок, предмет, имеющий изогнутую и кругообразную форму, с загибом на одном конце, служащий для зацепления, подвешивания чего-л. *Ізікке тимір ырғах саап салтыр. Ит соон парзын тіп, ырғахха үр нимеске ілдірібіскеннер.* 2. Узун ағас пазына хазалған игір тимір, пірее ниме-нооны, хаптырып, сығарчатхан тириг. – Насаживаемое на шест, палку металлическое остриё с загнутым концом. *Хутух хыринда турчатхан ырғахты таппин халдым. Паза түс парған көнектерні, ырғахха хаптырып, сығара тартып алғам.* 3. Арғамҷы үрерге киректелчеткен игір ағас тириг. – Деревянная палка для витья верёвки. *Поканың пабазы ырғах ағыл пирерге чахаан. Ырғахтарын хайдар-хайдар сал салған, күн тооза тілеп парир.* 4. Азыр салаалыг ағастаң тимнелген, чалбах устыг пастыг, чоон аңа чөрҷең сасхы тириг. – Рогатина. *Аба ікі азахха турыбысханда, аңҷылар ырғахтарын тургысханнар. Полған на аңҷы, ырғах тудына, соон сүрістіре парчатхан полғаннар.* 5. Пірее кізее алай нимее сырбалғаны, ыхааннааны. – *перен.* Придирка. *Постарының на алнын көрген*

пайлар ооллары комсомол ячейказын төстир кирекке ырғах суғыбыспазыннар... (ХЧК). *Ырғағын читірҷең кізі таппин, пу кирі-хуруларға хадылча.* 6. Күресте тузаланылчатхан оңдай (приём). – *перен.* Приём, используемый в спорте (*борьбе*). *Ікінҷізі – дзюдо микелерінің аразында иң махалыға саналча – ырғах суғып силгені* (ХЧ). *Ырғахты орта суғарын тренер нинҷе-нинҷе хатап көзіткен.*

ЫРҒАХ II *пілд.* 1. Көні нимес, пазында игірелткен. – Крючкообразный, крючковатый, изогнутый (на конце). *Ырғах салаалары аразына хыс салған папиросты тістерінзер ілдір салды* (МТ ЧЧ). *Хирургтар тоғыстарында аймах ырғах іҥелернең тузаланчалар.* 2. Сырбалҷых, ыхаанҷых, чабал, тарығаачы. – Придирчивый. *Ипчізі тоғыстаҥ килерінең, Дмитрий ырғах полған. Тудыс-хабыс пастирға ырғах Коляҷахты хығырып алҷаҥнар.*

ЫРҒАХТАНАРҒА [ырғахтан-] *иділ.* Полар полбас нимее сырбаларға, хазаларға. – Цепляться, придираться. *Хыстарай ӧрекен постарынзар кір килгеніне ырғахтан сыххан. Хайди поларын пілбинчеткен ир кізі, аар-пеер пас чӧріп, ырғахтанчатхан.*

ЫРҒАХТИРҒА [ырғахта-] *иділ.* 1. Пірее нимені ырғахха хаптырарға. – Захватить, подцепить крючком что-л. *Палғасха тӱс парған малны сығарып аларға тіп, ырғахтирға киліскен. Пу чоон тимір контейнерлерні кранға ырғахтааннар.* 2. Ағасты алай тимірні игірелтерге. – Изогнуть, подогнуть что-л. крючком. *Соорлар итчеткен ус илееде соор пазын, тимнеп, ырғахтап салтыр. Пірее ағастарны, суғда хайнадып алып, ырғахтапчалар.*

ЫРҒАХТЫҒ *пілд., кӧр.:* **хазалҷых**.

ЫРҒАХЧЫ(Л) *пілд.* Сырбалҷых, хазалҷых оңдайлығ (кізідеҷер). – Придирчивый. *Ырғахчыдаҥ чуртирға сидік, аннаҥар олар көбізін чалғысхан халчалар. Пу комиссияда ырғахчы кізі табылғанох, андағ даа полза, прай ниме чахсы ирт парған.*

ЫРҒАХЧЫЛ *кӧр.:* **ырғахчы**.

ЫРҒИРҒА [ырға-] *иділ.* 1. Ағырин-кӧӧлҷе алнынзар парарға, хыймыхтанарға, ниме-ноо ит чӧрерге. – Двигаться вперёд понемногу, делать понемногу, шевелиться кое-как. *Апсах имнег туразынзар чадап ла ырғап одырған. Лиза пиҷек, пос салынмин, иб аразында тайахтығ ырғап чӧрче.* 2. Пірее нимені орнынаҥ күснең чылдырарға. – Двигать с усилием что-л. с места. *Ол килкім төгені илееде чоон табаннар чадап ырғап алғаннар. Күстіг кізілер поездті дее орнынаҥ ырғабысчалар.* 3. Піліп аларға күстенерге, сурап аларға күстенерге. – Стараться узнать, понять. *Тас очығын ырғабаанда, іт айағынаҥ суғ ізіртпеенде* (БВ ХРИЭС). *Ыырҷылар холына кір парғанда, аны илееде тус ырғааннар, че Зоя пір дее ниме чоохтабаан.*

ЫРДЫРАРҒА [ырдыр-] *иділ.* 1. Оорли аахтирға, хысхырарға, абоғырарға, тыҥ чоохтанарға. – *груб., разг.* Кричать, орать, горланить. *Наа школа пастығы пастағы туста, ипті чоохтас полбин, прайзына ырдырҷаҥ. Чарир чарабас чирде ырдырбаан полза, тоғыста халарҷых.* 2. Тыҥ, аразында аахтап, ылғирға. – *перен., прост., груб.* Реветь. *Тик соонаҥ ырдыр ырдырба, че пір дее кізіні айландыр полбассың. Оолғына сағынып, чӱрее ачыпчатхан, чазаа толдыра ырдырары килген.*

ЫРИРҒА [ыра-] *иділ.* 1. Пір орыннаҥ пасха, ырах орынзар парарға, ырах парарға, оортах парарға. – Перемещаться из одного в другое место, расположенное от первого на значительном расстоянии, удаляться. *Ах чазы, пӱдіріглер кӧӧлҷе ырап одырчалар* (ХА А). *Пастап ол ачых піске чағын пілдірген, че хаҷан піс, таҕдаҥ иніп, андар чӧр сыхханыбыста, ол ачых пістең ырабинаҥ ырапчатхан чіли пілдірген* (КВ А). 2. Пірееzінең чоохтаспиныбызарға, тоғаспасха, тееліcтер тохтадарға. – *перен.* Перестать с кем-то общаться, поддерживать дружеские отношения. *Мин арғызымнаҥ хаҷанох ырап парғам. Ырап парғаннар Самойнаҥ Марик, чиит тус парыбысхан* (ЛЧ ЧТ). 3. Пірее нименең ӱр айғаспин, аны идерге ундирға, кӧнігістер чідірерге. – Перестать чем-то заниматься, где-то работать, служить и т. п. *Эх, арғыс, мин ӱгреністең хаҷанох ырап парғам, нандыра чол чоғыл* (НТ КК). *Тоғыс алыстырып, сыннаҥ даа, чир тоғызынаҥ ырирға киліс парған.*

ЫРЛАС *адал.* 1. Ырны, сарынны толдырғаны. – Пение. *Пу хыстарның ӧмезі ырласха*

кірібіссе, прайзы морсынчалар. Палаларны көп чыллар пу школада ырласха Александр Кадрович ӳгреткен. 2. Нинҷе-де кізі хада сарнирға ӳгренгені. – Репетиция вокального коллектива, хора; спевка. *Концерт алнында артисттер ырласха илееде тус хорат салчалар. Пӳӳн ырластары пір дее киліспин турған, аннаңар илееде тудыл парғаннар.*

ЫРЛИ-КӦГЛИ *нареч.* Сарнап ала, көг толдырып ала. – Напевая песни, с пением; весело. *Тоғыс соонаң хыстар ырли-көгли тус иртірҷеңнер. Ырли-көгли хыс ааллат килгеннер.* ◊ **Ырли-көгли чуртирға.** – Жить припеваючи (весело).

ЫРЛИРҒА [ырла-] *иділ.* Ӳннең ырны толдырарға, көглирге, сарын сарнирға. – Петь. *Пу ырны Кола пайларны ысхлап турған туста ырлаан* (МТ). *Иң не таңнастыг мында мындаг ниме – ол ипчі оңныг ла маңат ырлабинча* (СА КК).

ЫРО I *адал.* 1. Тирең нимес иніс оймах, *тиң.:* **ӧзен**. – *кыз.* Ложбина. *Хазыр чил пасталыбысханда, ырода тохтабызарға чарадыбысханнар. Чіт парған туристтер, саналарын ырода артыс салып, аннаң андар чазаг парыбыстырлар.* 2. Хайа чарығы, аның чарыл парған чирі. – Расщелина в скале. *Мында ыро илееде тирең полған. Ырога кір парған азағын сыгар полбин, илееде ӳр полызыг сахтап салған.*

ЫРО II **ЫРО САРЫҒ** *адал.* Кічиҷек, пора кӳреңтӳктіг, ағынға чӧрчеткен, сіліг сарнапчатхан хус. – Соловей степной. *Ырo сарыг, сарыннарын сарнап, кізілерні ӧріндірче. Ырo сарыгны часка хузы тіпчелер.*

ЫРСАЙАРҒА [ырсай-] *иділ.* 1. Сыгара поларға, көрінерге, сырайарға. – Выступать, выдаваться, торчать. *Хара хыс пиҷектің алнындагы чалгыс тізі ырсайҷаң. Күнге харалта көй парған оолагастың ах тістері ле ырсайганнар.* 2. Прай тістерін көріндіре күлінерге, хатхырарға. – Смеяться. *Иркот ла, ниме сизін полбин, пірде ырсай салча, пірде, полганына ла хырлана тӳзіп, піргер паза халча* (БФ ХЧ). *Хынган хызының көңнің часхарарға тіп, аймах хыныг чоохтар чоохтап сыххан, че анзы кӧмес ле ырсайыбысхан, анаң пазох ах-тик одырыбысхан* (ХЧ).

ЫРСАЙТАРҒА [ырсайт-] *иділ.* 1. Алнындагы тістер көрінер иде ахсын азарға. – Скалить зубы. *Ол аң, тізін ырсайтып, ыыранып ала, ызырарға сагынза даа, хузуриин чаба тартынып, тискен* (ХЧК). *Хараан азыбысса, пайаагы адай, тістерін ырсайтып, позынзар килчеткен.* 2. Кемні-де хатхыртарға, күліндірерге. – Заставить кого-н. улыбнуться. *Клоун позының ойынынаң килген чонны ырсайтхан. Ылгап париган паланы ырсайтыбысхан.*

ЫРСАҢНИРҒА [ырсаңна-] *иділ., көр.:* **ырсайарға** 3.

ЫР-САРЫН *адал.* Чыылыстыг тузалыг сӧс, сарын паза ыр. – *собир.* Песни. *Күүсте холы істінде ыр-сарын, хатхы-күлкі, көгліг тоғыс* (ХА А). *Хайди тидірлер, пістің аалда ӳлӳкӳн-пайрам поларох, хыстарның аймагы чыылызарох, ыр-сарынның артыгы чайыларох, алып-күлүктер күстерін көзідерӧк* (СА КК). ◊ **Ыр-сарынға тӳзерге**. – Увлечься песнями, распеться. **Ыр-сарыннаң чуртирға.** – Жить весело (*букв.* с песнями только жить).

ЫР-СООР *хыйг.* Сууласха, суум-саамға кӧӧккені. – Звукоподражание шуму, крику. *Пу ікі нанҷы илееде ыр-соорда килчеткен. Кинетін ӳстүндегі хонҷыхтарда ыр-соор истіле тӳскен.*

ЫРСЫ *адал.* 1. Хайдағ-да таныг, таңма. – Примета, предзнаменование. *Алнында парчатханнар хайдаг-да ырсылар артыс турганнар, че пулар, тізең, пір дее оңар полбинчатханнар. Көрген тӳзін ууҷазына чоохтаанда, ол аны, чахсы ырсы тіп, чарыт пирген.* 2. Кізінің алай пірее нименің тудынчатхан хылынызы, хылии, пол чӧрчеткені, *тиң.:* **ыра**. – Повадки, поведение, поступки. *Кічіг дее полза, ырсызы улуг ла кізіни осхас. Пу хыстың ырсызы оолның көңніне тың кірген.*

ЫРСЫЛАНАРҒА [ырсылан-] *иділ., көр.:* **ыраланарға**.

ЫРТАЙАРҒА [ыртай-] *иділ.* 1. *көр.:* **ыртаңнирға**. 2. Арарға, тӳрирге, ніскерирге. – Худеть, быть худым, тощим. *Агырган тусха прай ыртай партыр. Симіс кізі кинетін ыртай парза, тырысхахтыг пол парча.*

ЫРТАҢМАЙ *пілд.* Ніске, сиирліг. – Сухощавый, с выступающими жилами. *Гриша көрерге ле ыртаңмай, а хайдаг ол күстіг. Күресте пөзік нимес ыртаңмай оолғычах утып алған.*

ЫРТАҢНААС *пілд.* Хыпчығаачы кізіденер; хаағаачы. – Склонный к раздражительности; раздражительный, нервный. *Ыртаңнаастың көңні табырах алызадыр. Пастых пу күннерде ыртаңнаас ла полды.*

ЫРТАҢНИРҒА [ыртаңна-] *иділ.* Кізее алай пірее нимее хынмин, тарығарға, ыдырғахтанарға, хыртыстанарға. – Злиться, раздражаться. *Піди сизінгенде, ол пістің не алныныбыста ыртаңнап чөрче. Кузнец Коля, ипчізін көр салып, улам на ыртаңнап сыххан, чадап тохтадып алғаннар.*

ЫРТАҢНОС *адал., көр.:* **ыртаңнаас**.

ЫРТАҢ-ТАРТАҢ *көөг. сөс.* Тарығыс, ыдырғахтаныс, ідіргектеніс, хыртыстаныс, хыпчығыс. – Образоподражание состоянию раздражения, нервного возбуждения. *Тоғыста пүүн прайзы даа ыртаң-тартаң полғаны іле пілдірген. Хорғыстыг саай пол парғаннаңар, прай пастыхтар ыртаң-тартаңнар.*

ЫРТИРҒА [ырта-] *иділ.* 1. Чуларға, сығара тартарға. – *саг.* Выдёргивать, выщипывать, отделять (*перья, пух*). *Хас түгін ыртирға сидік, аннаңар хонҷыхтарын хығырып алған. Пу хыстар таңахты табырах ыртабысханнар.* 2. Чистекті арығлирға; ізірөңін чистектең чararға. – Отделять ягоду от чашелистика (клубники, земляники и т. п.). *Иир тооза теер килген чистектерін ыртадылар. Чистекті теерчетсе, удура ыртапчам.*

ЫРТЫХ-ТАРТЫХ *көөг, сөс. көр.:* **ыртаң-тартаң**.

ЫРУНЧЕ *адал., шор., көр.:* **ірімҷік**.

ЫРҶАЙАРҒА [ырҷай-] *иділ.* 1. Прай тістер көзіділ, күлінерге, *көр.:* **ырсайарға**. – Скалить зубы; улыбаться. *Мин дее өрінгенімнең хулахтарыма теере ырҷайыбысханымны сизінмин халғам* (КГ ХА Т). *Пір күрең сырайлыг соғын хыс, минзер көріп, ырҷай салча* (ТН Ч). 2. Чахсы тігілбин, аннаң-мыннаң тырбайарға (чіптеңер). – Торчать (о нитках). *Кип-азах тікчең машинказы хайди ла полза тік сыххан, аразында чіптері ырҷай парчатхан. Маңзырап тіккен киптің хай пірее чирлерде чіптері ырҷайчатхан.* ◊ **Ырҷай пararға.** – Состариться, одряхлеть.

ЫРҶАҢ-АРҶАҢ *көөг.* Хатхы-күлкее көөкчеткені. – Образоподражание хихиканью, смеху исподтишка, со злорадством над кем-н. *Пу Клашанаң Нюра, пір дее ниме итпин, ырҷаң-арҷаң түсчеткеннер. Үгретчі, оолахтарның ырҷаң-арҷан полчатханнарын сизініп, доска алнынзар сығарып, ноо-ниме полчатханын чарыт пирерге сурынған.*

ЫРҶАҢНААС *пілд.* Ырҷаңнирға хынчатхан; чазырып, күліп, хатхырарға хынчатхан (*кізідеңер*). – *разг., груб.* Любящий смеяться исподтишка, смеяться со злорадством, любящий насмехаться над кем-л. *Ырҷаңнаастар даа ах-тик полчалар. Хайдаг ырҷаңнаас кізі полтыр.*

ЫРҶАҢНИРҒА [ырҷаңна-] *иділ.* Полар-полбас нимее хатхырарға; чазыт күліністең хатхырарға. – Смеяться тихо или исподтишка, со злорадством, *разг., груб.* хихикать; смеяться (развязно), смеяться (по поводу и без повода). *Чахсаа полбиндыр иртеннең сығара уғаа иртіре полар-полбас ла нимее ырҷаңнааны* (ХА А). *Тойоң сых парыбысхан, ахсын улуг азып, ырҷаңнап ала* (ДН ЫА).

ЫРҶАХ-АРҶАХ *хыйг., көр.:* **ырҷаң-арҷаң**.

ЫРҶЫ *адал.* Ырлап полчатхан, чахсы ырлапчатхан кізі. – Тот, кто умеет петь, кто хорошо поет, певец. *Чазы ырҷылары – постарғайахтар – узирға парчатхан күнні үдезіп, нинҷе пар үннерінең дее тахпахтассалар, көлеткі тартыныбысхан чазыны күліндір полбинчатханнар* (КИ ЧХ). *Ідөк жюринің кізілері аразында рок-музыкант Альберт Кувезин, ырҷы Герман Танбаев, Хакас филармониязының хоос устағҷызы Артур Марлужоков, композитор Инна Шагнаева ...* (ХЧ).

ЫРЫҒ *адал.* Харахтар оймағы. – *койб.* Орбита глаз. *Пазы ағырып, харахтары ырығларынаң сых килгедег полғаннар. Имҷілер ырығның пүдізін өтіре пілерге киректер. Ырыг харахтарны хайраллапча.*

ЫРЫҒАРҒА [ырых-] *иділ.* Самҷирға, інек имҷектері толарға. – Набухать, наполняться молоком (о вымени коровы). *Андар, мустап ала, пірер-ікілердең ырых парған имҷектіг*

інектер кіре халча (ПМ). *Иирге маллар чахсы ырых парчалар.*

ЫРЫЛАРҒА [ырыл-] *иділ.* 1. Чікче талаларға, чыртыларға. – Рваться по швам, рваться на части. *Атха мӱнгенде, наа ыстаны чіктерінҷе ырыл чӧрібістір.* 2. Чарыларға, чара тартыларға, чара тоңарға (чирдеңер). – Растрескиваться (о земле). *Тағ тӧзі тирең иде ырыл парыбыстыр. Сооларында халын хар, ырылып, сӧӧлдіре оймах полып, тур халча* (БФ ХЧ). 3. Синінең азыра азарға (*ахсын*). – Раздирать до предела, разрывать (*рот*). *Адын, ахсы ырылғанҷа, сӱрген. Пычон, ахсын нинҷе ырылғанҷа азып, сӧӧде изебіскен, ӱн сығарбаан, тарынчатхан іргек хас чіли, сыылап ла салған* (ДН ЫА). 4. Матап аахтирға, абоғырарға, хысхырарға. – *перен., разг., груб.* Орать, кричать, реветь. *Маруся иртеннең апсаана ырылған. Мирҷеңе нинҷе дее ырыл, пір дее ниме ит полбассың.*

ЫРЫМ *адал., кӧр.:* **ырсы**.

ЫРЫМҶЫЛ Ниме пілчеткен, ухаанҷыл (кізідеңер). – Предсказатель, прорицатель. *Аның ағазы ырымҷыл кізі полған. Ырымҷыл позының пілізін артысчаң кізі тілеен.*

ЫРЫНДЫ *адал.* 1. Тууп хаҷы. – Кожаная тесьма. *Ус кізі ырындыны кӧрінмес иде иптіг тік салтыр. Пӧрік ырындызы ұғаа килістіре паза ӧкерек хоостал партыр. Тӱлгӱ пӧриинің ырындызы ла халтыр, теерізін кӧӧ чіп салтыр.* 2. Кип-азах кизерге ниик ползын тіп, ӧнетін иділген чыртых. – Прорез, разрез как деталь мужской или женской одежды (о ширинке). *Технология урогында ӱгретчі ырындыны иптіг паза орта тігерге ӱгреткен. Кип-азах тікчең ыстанның ырындызын сол саринда тік пиртір.*

ЫРЫҢ-СЫРЫҢ: ЫРЫҢ-СЫРЫҢ ПОЛАРҒА *кӧӧг.* Ағырсынчатхан, ағырарға итчеткен кізінің омазына кӧӧгіс. – Образоподражание болезненному состоянию. *Киҷее иирде чітіг хайынған, пӱӱн, тізең, ырыңсырың полча. Палаа ырың-сырың полыбызарға ӱр нимес.*

ЫРЫС *адал.* Кізінің кӧңнінің толдыразы, часка, чахсы ӱлӱс. – Счастье, чувство и состояние полного удовлетворения. *Мында ырыс тадиина сыдабин, ипчі усхун килген* (КГ АХТ). *Ана андада аның тоозылбас-парбас ырызы иб-чуртха чит сыхча* (БФ ТО). 2. Чидіг, талаан. – Успех, удача. *Ырыс полып, пу марығда утып алған. Ырыс полбаан полза, сірердең хада мында піди турбасчыхсым.* ◊ **Ырызы тартып.** – К счастью, на счастье.

ЫРЫСТЫҒ 1. Ырызы пар, часказы пар, кӧңні толған. – Счастливый, удовлетворенный // счастливо, удовлетворенно. *Ол кӱлініс ізіг чӱректең сыхчатхан, ӧріністіг, алтын ырыстыг кӱлініс полған* (КИ ЧХ). *Ипчі, пір дее ниме чоохтанмин, оолағассар ырыстыг кӧрче* (ХА А). 2. Талааны пар, ӱлӱзі пар. – Удачливый, везучий, имеющий успех // удачливо, успешно. *Ырыстыг пол, Оприс* (ШВ СС).

ЫРЫСХА *адал., кӧр.:* **силей, ии** I. – *кыз., кач.* Глухарь. *Тайғада пӱӱл ырысха кӧп тоғасча. Ікі ырысха ат килген, пірсін аҷазына апар пиртір.*

ЫРЫХ *адал.* 1. Азах аразы. – Промежность. *Сыдабин париғанда, Петя Коляны ырых аразынаң тееп пар килген. Пала ырых аразынҷа пахлаза, аалҷы килер тіпчелер.* 2. Малларның соондағы азахтары аразы. – Пространство между задними ногами животного. *Пағны ырығы аразынҷа апарып, азахтарын ори тартыбысхан. Пызо інекті ырығы аразынҷа ээм турған.* 3. Тағлар аразындағы алай ба суғ хастада ойым чир. – Долина, удлиненная впадина между горами, пространство вдоль реки, расположенное ниже окружающей местности. *Пу таг ырығында пір дее пӱдіріг чох полған. Колонна таг ырығына кірібіскенде, оларны прай саринаң ат сыхханнар.*

ЫРЫХТИРҒА [ырыхта-] I *иділ.* 1. Пірее нимее изер кизіртерге, изерлирге. – Прикрепить седло на спину (лошади); оседлать. *Халғанҷы туста кирі аттарын ырыхтабин сыхханнар. Пар, палам, сабдырны ырыхта, амох одыңа парарбыс.* 2. Пірее нимее, кізее мӱнерге. – Сесть верхом на кого-, что-л. *Чиитер пір дее нимедең хорыхпинчалар, сас атты даа ырыхтап алчалар. Ат чохта, пуғаларын ырыхтап, одыңа чӧрҷеңнер.* 3. Пірееzін пазынып аларға, пос кӧңнінҷе прай нимені итірерге. – *перен.* Полностью подчинить себе, заставить действовать, поступать

в соответствии со своей волей, желанием. *Наа килін ӳр нимеске ле ибдегілерні ырыхтап алтыр. Пу ипчі ірін паза туғаннарын ырыхтап алғанын прайзы пілче.*

ЫРЫХТИРҒА [ырыхта-] II *иділ., көр.:* **урухтирға**.

ЫС *адал.* 1. Көйчеткен нименең сыхчатхан ниме-ноо, түдӳн. – Дым, копоть. *Ыс аразынаң хойларны чадап ла сығара сӳріп алтырлар* (БТ МП). *Көк ыс ағастар ӳстӳнче тӧзек чіли тӧзелген* (БФ ТО). 2. Сағын таап алған ниме. – *перен.* Неправда, что-л. призрачное, существующее лишь в мечтах. *Хайдаң пазох ыс килче? – айланған ол ипчілерзер* (ИТ ХӦ). *Полар полбасха ыс сығарба син, Марик* (ЛЧ УУЧ).

ЫСПАҶАХ *адал.* Улуғ нимес тураҷах. – Домик. *Пістің ыспаҷахха ипчілер, иреннер удаа кіріп пастабысханнар* (КВ А). *Айдо, кірлестең тӳзіп, тӳрче турып, анаң пӧрігін хамахсар чылдырыбызып, ыспаҷахсар пастырыбысхан* (КВ А).

ЫС-ТУБАН *адал.* Тӳдӳн, ыс, тубан. – *собир.* Дым, дымка. *Ыс-тубанға ай-кӳн харағы көрінминче* (ЛЧ). *Тасхар кӳннер алысчатхан туста ыс-тубан турыбысча, чолда пір дее ниме көрінминче* (ХЧ).

ЫСТА *адал.* Туғаннарға иттің алай істі-харынның иң симіс паза тадылығ сыйыхха тимнелген чардығы; ас-суғ, ас пазы; тулуп. – Гостинец (заготовленный и посылаемый близким родственникам из лучших частей мяса и внутренностей животного). *Чыл сай мал соххан соонаң, улуғ харындастарына ыста, тимнеп, ыс пирчеңнер. Худағайым палалардаң хада піске ыста ызи пиртір.*

ЫСТАН *адал.* Кізілернің пил алтындағы чардығын паза азахтарын чаапчатхан ікі чардыхтығ кип-азах. – Одежда, покрывающая нижнюю часть туловища и ноги, и имеющая две штанины; штаны, брюки. *Оолахтарның көбізі ах көгенекнең хара ыстан кис килтір* (ХЧ). *Халын сарығ ӧңніг куртка, андағох ыстан* (БФ ТО).

ЫСТАН-КӦГЕНЕК *адал.* Кізее тонанарға киректелчеткен кип-азах. – *собир.* Одежда, совокупность предметов, которыми покрывают тело. *Чаа соондағы палаларның ыстан-көгенее дее уғаа уйан полған. Кічіг палаларның ыстан-көгенектері улуғ даа кізінінең аарлығ турғлапчалар.*

ЫСТАНҶЫХ *адал.* Ир кізілернің істіне кисчең кип-азааның көрімі. – Кальсоны, подштанники, разновидность мужского нижнего белья. *Соох күннерде іҷем мағаа пабамның ыстанҷыхтарын кизіртібісчең. Амғы чиит ооллар хысхыда даа ыстанҷых чох чӧрчелер.*

ЫСТИРҒА [ыста-] *иділ.* 1. Ыс позыдарға, түдӳн сығарарға. – Дымить. *Чабал талалых тимір пезі ысталчаттыр* (БФ ХЧ). *Абдыралар алтынаң орғаннарны чаба харалта ыстал парған көзеңелер* (ДН ЫА). 2. Итті, палыхты паза пасха даа чіҷең нимені ысха сістирге. – Коптить. *Ибде от ӳстӳнче парчатхан ысха харал парған артхыда салығлаан хой иттері хызарысханнар, хыйындыларға ағас суғып, ілглеп салған истеен теерілер ыстал турғаннар* (ДН ЫА). *Харындазым халған иттерні прай тадылығ ыстап пирген.* 3. Кізіні, тураны алай пірее чирні ирбен от ӧртеп, аның ызынаң хомай нимелернең арығлирға, имнирге. – Окуривать что-, кого-л. *Хам, хамнир алнында, мында одырчатханнарны прайзын ыстабысхан. Улуғларыбыс, прай ниме чахсы ползын тіп, алғабысханнар паза ыстабысханнар.*

ЫСТЫҒ *пілд.* Ызы пар, ыс ла пол парған, ыстал парған. – Дымный, в дыму, продымлённый, прокопченный. *Апсах, арығ даа полбаза, орыстап сала-сула чоохтан пілчеткен, аннаңар ыстығ ибде, сала чал сығарып кӧйчеткен от хазында, пу орыстарнаң тіл алызып пастаан* (ДН ЫА). *Груня, ыстығ турада палаларны артыспин, позынзар апарыбысхан.*

ЫСТЫХ *адал.* Теерлерні ыстирға өнетін иділген пӳдіріг. – Коптильня для шкур. *Ыстыхта илееде теер көрінчеткен. Іҷезіне ыстых тимнеп пирген соонаң на, арғыстарынаң хада суға сомарға парған.*

ЫСХАНАХ *адал., көр.:* **кӱске**.

ЫСХИРҒА [ысха-] *иділ.* 1. Аар тынып, табыс сығарарға, östирге, *тиң.:* **пысхирға**. – Пыхтеть, кряхтеть. *Полҷаа чоғыл – албан чыыбысханнар, Балдаа хапты арт пиргеннер, парча Балда, ысхап салча* (ПО). *Ол чоон кізі пу ізігде, ағырин парып, аразында ысхабысчатхан.* 2. Аар ниме хаап алай аар тоғыс

толдырып, сіренерге. – Напрягаться, дуться. *Коля туңмам, аар хап хаап, ысхапчатхан. Ікі идеем чағаланып, ікі палтырым хатырдым: молат терпектер, ысхадып, чиллерге удур путтадым* (ДН КЧ).

ЫСХЫНАРҒА [ысхын-] *иділ.* 1. Түзірібізерге, холдаң позыдыбызарға. – Выпустить, выронить. *Яблах ардап одырған пычаан сала ла холдаң ысхындырбаан* (БТ О). *Холдаң тартханнарына, тура хонып, холларын кинетін сіліктіре тартарынаң, ооллар аның холларын ысхындырыбысханнар* (БТ О). 2. Позирға, тизерге, *тиң.:* **посхынарға**. – Уйти, вырваться. *Пу чабаллардаң хайди ысхынып алчаң тіп, прай ибіре сағын көрген. Чааҷылар ыырҷынаң ысхынып алғанына матап өрінгеннер.* 3. Тудын полбин, ыстан істінзер позыдыныбызарға (өтектенібізерге). – Непроизвольно испрожниться. *Соонаң на сизінзе, палазы ысхыныбыстыр. Олған садына наа ла чөрчеткен палаҷахтары піреезі ам даа ысхыныбысча.* 4. Тың хорых пararға, хорығып, ниме идерге пілбеске. – *перен.* Испугаться; прийти в панику; наложить в штаны. *Че-е, іди полбаңар, арғыстарың ысхын парар. Полар ниме пол сыхса, постарың даа, хорығып, ысхыннағлирзар.*

ЫТХЫН Той палғастың, патың. – Илистый, топкий. *Ытхын чирдең чадап хаңаалары сығарып алтырлар. Наңмырлар соонаң, пу ытхын чирҷе чөрҷее чох пол парча.*

ЫХААН 1. Пірее кізее алай нимее сылтағ чох сырбалғаны, хазалғаны. – Необоснованный, несправедливый или мелочный упрек, замечание; придирка, колкость. *Пастых, тоғысха килер килбестең, полғанына ла ыхаанын сал сыххан. Тимир ыхаанын сал сыхса, ибдегілері кірҷең чир таппинчалар.* 2. Пірее кізее алай нимее сылтағ чох сырбаларға хынчатхан, хазалчатхан. – Склонный придираться к кому-, чему-л.; придирчивый, колкий. *Хайдағ ыхаан хыстыр пу, кем аны ирге алар, – тіпче Уклинча ууҷа* (ЛЧ УУЧ). *Сотроң, ир дее полза, ыхаан хылыхтыг полған.*

ЫХААННААС *пілд.* Сылтағ чох полар-полбас нимее сырбаларға, хазаларға хынчатхан. – Склонный к упрекам, включая малозначительные, мелочные. *Чиит киліннің ыхааннаас оңдайын сығарарға кирек. Ыхааннаас ипчідең күн сай ниме-де сыхча тіп чоохтан салған Самой аға* (АТ).

ЫХААННИРҒА [ыхаанна-] *иділ.* Пірее кізее алай нимее полар полбас нимее сырбаларға, хазаларға. – Необоснованно, несправедливо упрекать, делать замечание; придираться, говорить колкости. *Пола-пола Курдей сизінібіскен пастыхтың Айанаа ла ыхааннапчатханын* (ХЧ). *Кирек кізее хаҷан даа ыхааннабаҷаң.*

ЫХААНҶЫЛ *пілд.* Сырбаларға, хазаларға хынчатхан. – Склонный к упрекам, придиркам, колкостям; придирчивый, колкий. *Давид тайызы ыхаанҷыл кізі полған. Серуңның күлімзірезі дее уғаа ыхаанҷыл.*

ЫХЛИРҒА [ыхла-] *иділ.* 1. Харлығарға, пурлуғарға, суғ тартынарға, тыныс читпеске. – Захлебываться, трудно дышать, судорожно хватать воздух (о тонущем). *Гришатканың ипчізінең хызы, ӱр дее ыхлабин, харах көзіне суғ алтына чөрібіскеннер. Тӱрче полғанда, пайаағы ир кізі ыхлап сыххан.* 2. Кии тартынып, ағырин ылғирға, *тиң:* **икірерге, иклирге** I. – Всхлипывать. *Паланың, ыхлап ала, тың ылғааны истілген* (ТН УК). *Пала тӱзінде матап ыхлапчатхан, пірееде сығара ылғабыс турған. Исчең полғам, палаларны прай узирға чатыр салып, орай харааларда іҷем ыхлаҷаң.*

ЫХСИРҒА [ыхса-] *иділ., көр.:* **ысхирға**.

ЫХТЫМ 1. Халын, туустыг, сыт. – Плотный, сжатый. *Володя пӧзік сынныг, ыхтым пӱдістіг ирен полған. Аның тінін тутчатхан ирен ортымах сынныг, ыхтым арах. Ыхтым ағастың чилегелері тоғырли чатчатхан.* 2. Тыыда, пик иде, чыы. – Плотно, сжато. *Ыхтым чабылған ізікті чадап азып алғабыс. Ыхтым одырыбысханда, прайзына даа орын чит парған.*

ЫХЧАМ 1. Тар, тың пик, чыы, алғым нимес. – Тесный, узкий. *Ыхчам тахтаны иртіс полбин, сӱсклезерге кірібіскен пу ікі өскі. Ол кізі тыны тар полыстыг ыхчам аалда пір ле чол, күнөртезін тозыннаң кізі чӧрҷее чоғыл* (АТ). 2. Тар, тың пик, чыы, алғым нимес. – Тесно, узко. *Кизібіссе, көгенее*

илееде ыхчам пол партыр. Люба ууҷазының тадар тоны ыхчам полар тіп сағынған, че кискенде, чарап парған.

ЫХЧИРҒА [ыхча-] *иділ., көр.:* **ныхтирға**. Тыхталдыра кір парзын тіп насхирға, сілігерге. – Утрясать, встряхивать. *Яблахтыг хаптарны пабазы ыхчабысхан, тимнеен паглярнаң палғабысхан. Ағас чистегін ыхчабаза даа, позы син парча.*

ЫШТЫХ *адал.* Суух ниме ур салҷаң сүлейке ідіс. – *кыз.* Крынка. *Ыштыхха толдыра сүт урып алып, хонҷыхтарына апар пирген. Ыштых істіндегі үгүрсүлер хомай поларға идібістірлер.*

ЫЫ *хыйг.* 1. Ылғапчатханына көөгіс. – Звукоподражание плачу, рыданию. *Турада «ыы» ла истілчеткен. Улуг паланың «ыы» тіп ылғапчатханы хыныг даа пілдір парған хада ойнапчатханнарға* (ЧМ МП). 2. Хомзынып, чобалып, ылғааны; ылғас, сыыт. – Рыдание, плач, сильный плач, вызванный большим горем, душевным страданием. *Ол халғанҷы туста ноға-да ыыға даа, көге дее табырах полыбысхан* (КГ ХА Т). *Тыттыг тағның амырын тыспас ыынаң талапча, хара тайғаның амырын халын сыытнаң яңылатча* (ДН С).

ЫЫЛАЗАРҒА [ыылас-] *иділ.* Сыылазарға, сыыңназарға (аарлардаңар, сеектердеңер, ан. п.), күүлезерге (кізілердеңер, машиналардаңар, ан. п.). – Жужжать (о пчёлах, комарах и т. п.), гудеть (о толпе, машинах и т. п.). *Тобыннар, тізең, күзер ле чіли ыыласчалар, састың үстү хайнапчатхан осхас* (КИ ЧХ). *Хаңаа терпектері ачыг сыыттағы ла чіли ыыласчалар* (ДН ЫА).

ЫЫЛАХ *пілд.* Суулах, күүлес. – Жужжащий, звенящий. *Азахтары мындаг, – тайах көзіткен, – сіген сібет, позы, сарыг сеек осхас, ыылах... – алтынаң чоғар көрібіскен* (ТМ ЧЧ). *Ыылах сеектер узирға харыг полганнар.*

ЫЫЛИРҒА [ыыла-] *иділ.* 1. Пір тиң сыылас, сыыңнас, күүлес сығарарға. – Производить однообразно дребезжащий звук, свистящий шум; жужжать, гудеть (о пчеле, комаре, мухе и т. п.). *Залы помас чонынаң, тол парабас, ыылапча* (ДН КЧК). *Наңмыр чағар алнында сеектер дее ыылабинчалар.* 2. Табырах пararға, чүгүрерге; суулирға, күүлирге. – Быстро пройти, пробежать, проехать, пролететь; шуметь, гудеть (о толпе, машинах и т. п.). *Халғанҷы туста пазы айланып, хулах ыылап сыхча. Пу хазыр чилге электричество чүгүрчеткен проводтар ыылапчатханнар.*

ЫЫҢ-ААҢ *көөг. сөс.* Ыыңнасха, аахтасха көөгіс. – Звукоподражание хныканию, нытью, лепетанию бессвязных слов, звуков. *Хоосха палалары анда ла ыың-ааң түсчеткеннер. Пала, наа ла турғанда, түрче позы алынҷа ыың-ааң полған, соонаң ылғап сыххан.*

ЫЫҢНИРҒА [ыыңна-] *иділ.* 1. Узун чабыс табыс сығарарға, күүлирге, сыыхтирға, сыылирға. – Издавать длительный слабый, низкий звук, пищать. *Аар ла уйазы чіли ыыңнапча* (ХА А). *Илона ыыңни түсче, че Айдыр ойнирға чүгүрібісче* (ТИ КМ). 2. Узун сыгырыс сығарарға, сығырарға. – Издавать протяжный свист (о гудке), гудеть. *Пу туста паровозтар тызы чох ыыңнас сыхчалар* (БТ К). *Кинетін завод гудогы тохтабин ыыңнап сыххан, тоғысчылар тасхар сыхханнар.*

ЫЫРАНАРҒА [ыыран-] *иділ.* 1. Тарынҷах паза тың табыс сығарарға (*аңнардаңар*). – Издавать громкие злобные звуки, рычать, ворчать (*о животных*). *Олар, сиден істінде ыыранчатхан түгдүр адайлардаң хорыгып, сиден ізиин азарға тідінмин, үр турғаннар* (ТГ Ч). *Хысхы соохтарға майых парған пүүр ыыран таа полбинча* (КИ МН). 2. Тарынып, чабал чоохтанарға. – *перен.* Говорить грубо, злобно. *Аларчон иб істін пір ит сыххан: хогдыр–хагдыр, күзүрт–хазырт түсче; ыыранча, маарапча, хоосха полып сырлапча, адай чіли үрче, пүүр чіли улупча* (ДН ЫА). *Ипчізі килгеннерге ыыран тур* (ТМ ПТ).

ЫЫРАНЫС *адал.* Ыыранғаны, тарынчатхан адай алай ба пірее аң сығарчатхан табыс. – Рычание. *Хар іди ле пурлатча, ыыраныс киирге толча, тістер тазыласчалар* (КС Т). *Аңҷы кистінде ыыраныс ис салған, айланза – пүүр тур салтыр* (КИ МН).

ЫЫРЛАЗАРҒА [ыырлас-] *иділ.* Удуртөдір хырызып, тартызарға, хырыс-табыстыг поларға. – Враждовать друг с другом. *Ирт-*

кен чылда пастағы бригада көзідігде пірсінең чахсы хылыныбысхан, че ойын устағчылары аннаңар ыырлаза парғаннар (БФ ХЧ). *Оларны ыырластырарға сирт-сарт чорыхтыг, сикпен хара пӧріктіг, аалдаң сыхпас ала Саасхан иң артых кӱстенҷең* (КС Т).

ЫЫРЛАС *адал.* Удур-тӧдір хырыстыг, тартыстыг тееліс; тартыс, хырыс. – Вражда; ссора. *Хаҷанғох ыырласты тохтатчаң оңдайлар тілирге. Ӧсчеткен тӧлні ыырлас чох чуртирға кӧніктірерге.*

ЫЫРЛАСТЫҒ *пілд.* Удур-тӧдір хырыстыг, тартыстыг теелізі пар. – Имеющий то, что вводит в ссору, приводящий к вражде; враждебный. *Аны ыырластыг тилекей ибірген нооза* (ЛЧ). *Пуларның аразында ыырластыг чоох парчаттыр* (ТН КК).

ЫЫРЛЫҒ *пілд.* Тың хырыс салған, ынағласпинчатхан, хыныспинчатхан. – Находящийся во враждебных, недружественных отношениях. *Сағдай хадарчатхан чылғы ікі ыырлыг кизекке чарылча: сараасхыр тӧлі – читі кизек, читі асхыр чылғы; хара асхыр тӧлі – ӱс кизек, ӱс асхыр чылғы* (ДН ЫА). *Ағаа хоза, ол пу Хапың родынаң хаҷаннаң ыырлыг, оларны ол хырт кӧредір* (ДН ЫА).

ЫЫРҶЫ *адал.* 1. Кемнең-де ыырласта полчатхан кізі. – Враг, тот, кто находится в состоянии вражды, борьбы с кем-л. *Че ол Чохырахтың даа хынмас чабал ыырҷызы пол парған* (ХЧ). *Чітіг аның харахтары читпес нимее чит чӧрче, чағын чӧрген ыырҷылардаң чарадии чох кӱресче* (КВ А). *Ікі час узара нымытханнар пістіңнер чирге кірінібіскен ыырҷыны* (ББ ТС). 2. Пірее нимедең кизетоғыр полчатхан кізі. – Враг, убежденный, непримиримый противник чего-л. *О-о, минің хонҷығым наа ӱлгӱ итчеткен нименің улуг ыырҷызы полча, – тіпче* (ХЧ). *Полған на киректің ыырҷызы табыл ла парча.* 3. Чаа хоостыра тоғыр (*кізі, хазна*). – Военный противник, неприятель. *Ыырҷы, кӱзін чыынып алып, урунысха тимненчеткен осхас тіп хабар килген* (ИК ЧХ). *Таңда мынҷада ыырҷыны аалда хурчап аларға* (КМ А).

ЫЫ-СЫЫТ *адал.* 1. Ылғас, сыхтас. – *собир.* Плач, рыдание. *Чачах ла харанға ыы-сыыттың ээзі полчатхан осхас, харахтары туна сізік көрін парча* (ТМ ЧХ). *Ууҷалары пу іколеңнің ыы-сыыдын чадап тохтадып алтыр.* 2. Ӱреен кізее чоохтанып сыхтааны. – Причитание. *Клава ыы-сыытха кірібіскен* (ЛЧ). *Ир кізілер хыринда турғаннар, ипчілер, тізең, ыы-сыыт чайчалар.*

ЫЫ-ТАТАЙ *кӧӧг. сӧс.* Пірее нименең чіскініп чоохтанғанын, чысха хынминчатханын көзіткені. – Фу, гадость, выражение отвращения, реакция на плохой запах, грязь и т.д. *Ыы-татай, пу ниме мында чадыныр алтыр, язба! Ыы-татай, таг ээзі хоғдыр парыбыспазын палаңны...*

ЫЫХ *адал.* Хакастарның ікі хыллыг музыка инструменті. – Национальный хакасский двухструнный музыкальный инструмент в виде скрипки. *Ыыхнаң чатхан, тізең, оларға тіріг нымах ла осхас* (ЧМ КХ). *Ыыхтар паза хомыстар ӧтіг, чахсы истілер тілег тоғыстары апарылчалар* (ЛЧ).

ЫЫХТИРҒА [ыыхта-] *иділ.* 1. Сыыхтирға, ніске табыс сығарарға. – Визжать. *Симіс сосха кӱн тооза ыыхтапча, адайлар кӧӧлҷе апласча. Нинҷе дее азыраза, ээзін тарындыра ыыхтапча.* 2. Пірее нимее пасхазын чархандырып, ылғамзырап хоптанарға. – *перен.* Плаксиво, надоедливо жаловаться на что-л. *Кӱннең кӱнге ипчізінің ыыхтапчатханын ис полбин, Камзар тоғыстаң орай ла килчеткен. Оолахтарны тохтат полбин, хызыҷахтар, хоптанып, ӱгретчее ыыхтааннар. Палаларын кічігдең ыыхтабасха ӱгреткен.*

Э

Э // Э-Э I *кирил.* Пірее нимені кинетін сағысха кир килгенін таныхтапчатхан кирілген сӧс. – **Да, кстати,** употребляется при внезапном воспоминании о чем-л. упущенном в предшествующем разговоре. *Э, піс таныспаабыс, минің адым Аркадий*

(ТВ АТ). *«Э-э, сала ундут салбадым. Мына мыны сірерге, ағаң, ўгретчі ипчі ысхан», – пиджагының істіндегі карманынаң газетадаң кизілген төрткіл пічігесті туда пирче* (ДН ЫА).

Э // Э-Э II *киз.* Піреезінзер айланчатса, хайыг тартар ўчўн киректелче. – Частица, употребляется для привлечения внимания, обращаясь к кому-л. *Э-э, ибіҷектең иртіре хайдар хуйдыр паризар?* (ХТ). *Э-э, най тың хосчатхан поларзың, ай-оол?* (ТВ АТ). *Харындас, э, харындас, я, синзер айланчам.*

Э // Э-Э III *хыйг.* 1. Пірее нимені сағын килгенін таныхтапча. – **А-а**, выражает припоминание. *Та-ак, хайди полдыҷых са? Э-э, кирек піди парған* (ТИ Т). *Э, сын полтыр Казарның чоогы* (ТВ АТ). 2. Піреезін алай кемніҥ-де ниме-ноозын танып салғанын таныхтапча. – Выражает узнавание при встрече. *Э-э, син хадарча нооң* (АН). *Тігі кемніҥ хаҥаалыг адыдыр, ағаң? Э-э, Кыҷыҥнарни ноо...* (ДН ЫА). 3. Пірее ниме сизінгенін таныхтапча. – Выражает догадку. *Э, сизін салчам мин, хызыл ӧртектер анда уйалығлар ноо* (АТ). *Э, хабынчам мин, ааттарны чағын көріп алар орын пу ла полтыр ноо* (ТВ АТ). 4. Чоохтасчатхан кізінің чоогын чахсы оңарып алғанын таныхтапча. – Выражает ясное понимание сказанного собеседником. *«Э-э, пырозы улуг полтыр нооза», – аныҥзар хази көріп, ырғах сухча Сирток ака* (ТВ АТ). *Э-э, сыннаҥ даа...* (КИ ЧХ). *«Э, пілдім-пілдім!» – ӧрінгенінең, хысхыра тўсті Сатыр апсах* (АТ). 5. Піреезін алай пірее нимені кӧр салғанына ўрўкчеткенін, чапсаанын көзітче. – Выражает удивление при виде кого-, чего-л. *Хосханах! Анзы чоғыл! Э!.. Инейнің хайди полғанысдыр?* (ТВ АТ). *«Э, тігіне, тігіне!» – салаазынаҥ улап, хысхыра тўскен Тимур* (АТ). 6. Кізінің ачырған парғанын, піреезіне удурланғанын паза ан. п. таныхтапча. – Выражает досаду, отчаяние, негодование, угрозу и т. п. *Аны сағаа прай чоохтим ма? Э-э, сині...* (ТМ К). *«Э! Ниме тизіҥ!» – атыға тўскен хат сўрмеске тыынарға, че Уклин сығара ойлирға маҥнанған* (ДН ЫА). 7. Кізі кӧҥні тўсчеткенін, хомзын парғанын таныхтапча. – Выражает разочарование, сожаление. *Э-э, хара пасхаҷыл, хайдар іди маҥзырапчазар?* (ХПА). *Кір килділер чиитер. Э, хызы со-оғын чи! Паға чўстіг!* (ХТ).

ЭГЕ *хыйг.* 1. Пірее нимее урунып алай пірее ниме піл салып, ағаа таҥнаанын көзідерге киректелче. – **Вот оно что, вот как**, употребляется при обнаружении чего-л. значительного, любопытного или неожиданного. *Эге, ӧӧн позынаҥ тур салтыр! Эге! Ўрдең пеер піди ағырчазың ма?* (АС). 2. Нимедеңер-де сағынып, хайдағ-да салтарларға килчеткенін көзідерге киректелче. – Употребляется при выражении раздумья, подведении итогов каких-л. размышлений. *Эге, чуртаста сағыбаан нимелер көп учурапча. Эге, пістің туста андағ кізілерге тоғазарға удаа килісчең.*

ЭГЕРГЕ [эг-] *иділ., көр.:* **ээрге**.

ЭГЕС *адал.* Ағасты холнаҥ кисчең алтындағы сари устығ паза чітіг тістіг тиріг. – *кыз.* Пила, ручной инструмент с заострёнными зубцами по краям для разрезания дерева. *Хонҷыхтарзар эгес сур килерге ызыбысхам. Эгесті чітідерге кирек.*

ЭГ-ЭГ *хыйг.* Інек сым турзын тіп, хысхырчатхан сӧстер. – Возглас, которым успокаивают корову во время доения. *«Эг-эг» дее тізе, інее паза халған. Хонҷыхтың хазыразы ўр неместе тууп алған, хазаазынаҥ иртениир «эг-эг» ле истілчеткен.*

ЭДЕРИРГЕ [эдере-] *иділ.* 1. Иргіленерге, ўгдерирге (састаҥар). – *разг.* Трепаться, растрепываться (о волосах). *Састары эдереп партыр. Эдереп ле чӧрче.* 2. Ўр тузаланып, иргіленерге, ўрирге. – Ветшать, изнашиваться. *Маймааның пазы эдереп парған. Чысхыс эдереп партыр, тастабызарға ла кирек.* 3. Туртух парарға, кӧҥні тӧбін тўзерге. – *перен.* Быть растерянным; опустошенным. *Ол эдереп парғанға тӧӧй полған. Кӧӧ чох, істінде эдереп парған чӧрче.* 4. *көр.:* **мунирға**. Нимее чарабас, кирі пол парарға. – *перен.* Становиться немощным, дряхлым, старым. *Палалары чох апсах-иней саҥай эдереп партырлар. Ол ирте эдереп парған.* 5. Иртіре поларға, иртінерге. – Переходить границы приличия. *Ироол Петрович пастыхсырхирға ӧл париған кізі, тўзінде*

дее пастых полып эдерепчедедір (АС). *Ағаа орындағы күлүктер эдерирге пирбееннер. Син мында эдереп чөрбе!*

ЭЗЕ *кизег., көр.:* **ізе, я**.

ЭЗЕЕМ *адал.* Наңмырға ötікпинчеткен тастына кисчең кип (öönінде брезент). – *кач.* Верхняя одежда из непромокаемого материала; дождевик, плащ (обычно из брезента). *Эзеем албин салып, наңмырға прай ötік пардым. Андағ чүзе наңмырда эзеем дее полыспаан.*

ЭЗЕП *адал., кыз., көр.:* **ізеп**.

ЭЙ *хыйғ.* 1. Пірее кізіні алай нимені, адын адабин, андағ оңдайнаң хығырчатханы, айланчатханы. – Возглас, которым окликают, подзывают кого-л., обращаются к кому-л. *Эй, ооллар, тохтадыңар тілбірезерге, – пас килген піссер бригадир* (ХТ). *Эй, харындастар, нимее сууласчазар, уйгу-чадын пирбинчезер!* (КС Т). 2. Хомзынғанын, ачырғанғанын көзітчеткені. – Выражение душевной боли, сожаления. *Ноға піди öл пол парғазың, э-эй! Чат пеер, чылығли!* (КИ ЧХ). *Сынап таа, э-эй, хайди мының алнында аннаңар сағын пілбеем* (АТ). 3. Örінгенін, чапсаанын көзітчеткені. – Выражение радости, восхищения. *Анзын көр салып, Паска күлінче: «Чиит чон инейлердең халбас ноо, эй!»* (ТВ АТ). *Худай, хайдар піди чазаныбыстың, эй?* (ХТ).

ЭЙРЕ *адал., кыз., көр.:* **хазых** I.

ЭК *хыйғ., тиң.:* **эх**. 1. Ачырғасты көзітчеткені. – Эх, выражает досаду. *Э-эк, чаа, анда полып, ыырчыны хырт көрерге үгрен килдім* (ЧД ТТ). *Эк, хайдағ сидіктір чуртирға* (ХТ). 2. Посты алай піреезін киктеенін, хомайлаанын таныхтапча. – Выражает упрек по отношению к себе или кому-л. *Маґаа даа чоғыл. Э-эк, худай!* (ТМ К). *«Э-эк, мині дее зе! Хайди ундут салған полчаңмын?» – хабына түскен Апон* (АТ). 3. Ит полбас алай айландыр полбас нимее ачырғанғанын таныхтапча. – Выражает огорчение по поводу невозможности, невозратимости чего-, кого-л. *«Э-э-эк, хустар, – улуғ тынчаң ол, – пірее дее хати сірер чіли тигірзер көдірілчең ползам...* (СК КХХ). *Килчелер – ирте халчалар... минің не пазыма хыр састар тоолат парирлар... Эк, чуртас!* (НК КХ). 4. Піреезіне айапчатханын көзітче. – Выражает сострадание. *«Эк, Паска, Паскачах!» – іди адағлап, Галя сағыснаң ырах парыбысхан турған* (КИ ЧХ). *Э-эк, аарлыг минің арғызым, кем не пілче ни ирткен тусты хатап айландырчаң оңдайны?* (АТ). 5. Пірее нимені чидікпин сағыпчатханын таныхтапча. – Выражает предвкушение чего-л. *Эк, Клашанаң Арако, Чнос хайди ла сегірізерлер ни?* (КИ ЧХ). *«Эк, мүн тадылыг полғай», – хынған сағызын сүрісче Сатыр апсах* (ТВ АТ). 6. Örінгенін, чапсаанын көзітче. – Выражает радость, восхищение. *Эк, хайдағ чахсы чайғыда!* (АТ). *«О, иркемні, чі, палам. Тадылыг. Эк», – ахсын чахладыбысхан иней* (АС). *Эк, хайдағдыр амғы хыстар! – Уғаа даа хыйға полтыр: миннең дее хай-хай пурун олар наа устағларны оңнаптыр* (АТ).

ЭКАЙ *хыйғ., көр.:* **экей**.

ЭКЕ *киз.* Кізізер улуғласнаң айланчатханын көзідерге киректелче. – Частица, образует вежливую форму обращения, соответствует русс. **дорогой мой, милый мой**. *Эке öörем! Эке ууҷаң, хазых па? Эке пиҷек, хайди чуртап паризар?*

ЭКЕЙ *хыйғ., көр.:* **экай**. 1. Піреезіне айапчатханын көзітче. – Выражает сострадание. *Иней-чахсы, аны көріп, часхарып одыр: «Экей, ирке-пала, хара чир алтында хара айнадаң хорығып, чочып, орған алтына кір пардың ма?»* (АПАААХ). *Экей-а, иркем атығчы Оспа, ханыбыс-пигібіс ноға піди алдыртыпча полар* (ТасМ). 2. Пірее ниме пол парбас ўчўн, сизініст, хайдағ-да хорғысты таныхтапча. – Выражает предостережение против чего-л., угрозу. *Экей, Пиҷен Арыг хызым, сағаа алтын чағалыг кипті кизерге чарабас, алтын тайахты сағаа тайанарға чарабас* (АА). *Экей, Ічен Арыг, піс кізі палазын хайди даа харазып ир öскір салзабыс, ир öс парза, олох пала пісті кемнің дее адайы тібес* (АА). 3. Хомзынғанын, ачырғанғанын көзітче. – Выражает боль, сожаление, разочарование. *Экей, Атығчы оол, минің чоогым тудын полбады осхассың, чонға чоохтабыстың одыр* (АО). *Экей, ирееліг чолларым! Экей, ундулбас чоннарым!* (АТ). 4. Хайхаанын, чапсаанын көзітче. – Выражает удивление, восторг. *Экей-э, чирнің ўстў уғаа чахсы ноо!* (АО). *– Экей, абаң, изен, я? – иней чапсып парған* (АТ). 5. *көр.:* **э, э-э**. Піреезінзер

айланчатса, хайыҕ тартар ӱчӱн киректелче. – *уст.* Употребляется для привлечения внимания, обращаясь к кому-л. *Экей, Ах Чібек Арыг, чаҷа кізі, пір чоохтир чоогым пар, чарадарҷыхсың ма чоохтирга?* (АЧА). *Экей, оолаам, илде-чонда чӧрчеткенде, пірее чахсы кізі ат адаан ма сагаа?* (ТасМ).

ЭЛІК *адал., тиҥ.:* **чиҥме, тике**. Сас өскі (тізі). – Дикая коза, дикая серна (самка). *Чайҕызын элік тасхыл пӱктерінде оттапча. Амҕы туста эліктер арам учурапчалар.*

ЭЛЛІК *адал., кыз., кӧр.:* **мелей**.

ЭМ *адал., кыз., кӧр.:* **им**.

ЭМДІ *нареч., кыз., кӧр.:* **амды**.

ЭМЕ *орын., кыз., кӧр.:* **ниме**.

ЭМЕК 1. Ээлҷек чіп алай ніске хырчын (сымых) осхас тимір. – Проволока, металлическое изделие в виде гибкой нити или тонкого прута. *Ӱзіл парган эмектің пазын чил ноо-да нимее саапча, андох сагын паза тыҷырас пасталча* (КГ ПАО). *Андагы суруптарның хайзыларының хырлары ӱреглеп партыр, эмекнең орааглап салтырлар* (ТВ АТ). 2. Эмектең иділген. – Проволочный, сделанный из проволоки (заграждение и др.). *Эмек хастада миналар турғыс парыбыстырлар* (КИ ПТ). *Танктар, ыырҷының эмек араланыстарын ӱсклеп, чирге кире тахтап сыхханнар* (АТ). 3. Кӧлечке. – *кыз., кӧр.:* **пурба**. – Кольцо. *Инейек алтын эмекті халастың нымзагына суғыбысхан* (АО). *Улуг пигнің хызының алтын эмегі чіт парган* (АО).

ЭМЕКТИРГЕ [эмекте-] *иділ.* Пірее нимені эмекнең орирга, палгап саларга. – Закручивать, стягивать что-л. проволокой. *Сиденні, позыг чох полып, эмектеп салгабыс. Чіҷірні эмектебістірлер, чадап сайап алгабыс.*

ЭМЕРГЕ [эм-] *иділ., кӧр.:* **имерге**. Тілнең паза ириннер полызиинаҥ имҷек алай умҷу сорарга (кізі алай аҥ-хус палаларынаҥар). – Сосать грудь или соску (о детях и детенышах животных). *Нога пызо даа кӧрбеезің? Эм партыр, сӱт чох чай ізерзер* (АТ). *Олар угаа кічиҷектер, харахтары даа чох полганнар, іҷелерінің сӱдін эм турганнар* (ЧД ТТ).

ЭМЕС *киз., кыз., кӧр.:* **нимес**.

ЭМІЗЕРГЕ [эміс-] *иділ.* 1. Имҷек пирерге, умҷунаҥ азырирга. – Давать грудь, кормить грудью (ребенка, детеныша). *Сосха, эмізерге пирбин, палаларынаҥ тис париган. Хой пастап, хураганын албин, эміспин полган, че соонаҥ, хайди полза, утхуп алгабыс.* 2. Іҷезінзер имҷек сорарга позыдарга (мал палаларын). – Подпускать к матери (*напр.,* теленка). *Хынза, пызоларың... інектерің эмісклеп салган поларзың* (ХЧ Ч). *Хулунычахты эміспин тутчадып, мин ӱрӱгісте сала маҥзыри сагынчатхам, хыснаҥ чоохтазарын нимедеҥ пастап алҷаҥ, ниме аннаҥ сурабысчаҥ...* (АТ).

ЭМІК *кӧр.:* **имік**.

ЭМІР *адал., шор., кӧр.:* **чулай**, **миҥнік**.

ЭМОЛ *кыз., кӧр.:* **ниме**.

ЭМҶЕК *адал., кыз. кӧр.:* **имҷек**.

ЭМҶӦҶЕК *адал., кыз., кӧр.:* **пыра**.

ЭНДІГ *адал., кыз., кӧр.:* **андағ**.

ЭНЕ *орын., кыз., кӧр.:* **ана**.

ЭНЕС I *адал., кыз., кӧр.:* **хазине**.

ЭНЕС II *адал., шор., кӧр.:* **ине** I.

ЭҢМЕ *адал., шор., кӧр.:* **сӧзірбе** I.

ЭҢНИРГЕ [эҥне-] *иділ., кӧр.:* **иҥзирге**.

ЭПЧИГЕЙ *адал., кыз., кӧр.:* **ипсек**.

ЭРГИРГЕ [эрге-] *иділ., кӧр.:* **харғирға,** *тиҥ.:* **сыбырирға** (2-ҷі тузада). Кізее хомай хылынарга, харғас идерге. – Проклинать, предавать проклятию кого-л. *Утыр салзын тіп, эргепчеткен. Улугларыбыс чоохтапчалар, кізіні эргирге пір дее чарабас – ол ниме прай посха айланча тіпчелер.*

ЭРІНЕРГЕ [эрін-] *иділ., кӧр.:* **ірінерге, арғаастанарға**. – Лениться, скучать. *Хайдар даа парзам, нанҷыларым көп, оларнаҥ хада пір дее эрінминчем* (АТ). *Анаҥ чізе, эрінзе, эрінзін дее, че Коламны чагынгы арыгзар одыҥа ысса, ол, хаҥаазын палгастаҥ сыгар полбин, адыҷаана алтан салган, хуруг позы нандыра ойлат килер* (АС). □ **Амды эрінмезең, соонда хомзынмассың.** – Если сейчас не лениться, потом не будешь сожалеть. **Кӱн харагы эріндірбес, кӱннің чылии чызытпас.** – Луч солнца не даст поспать, тепло солнца не даст проспать.

ЭРІНІС *адал., кӧр.:* **ірініс, арғаас**.

ЭРІНІСТІГ *пілд., кӧр.:* **іріністіг**.

ЭРІНҶЕК *кӧр.:* **ірінҷек**. – Ленивый // лентяй // лень. *Пу эрінҷек пастухтар кирібіскен поларлар, мин аны синнең не исчем*

(ХПА). *«Нимее чарабаан сағызы чохсың, эрінҷексің», – тіп сöклеплечетчең* (АН). □ **Эрінҷек кізінің ирні хуруғ, эрінмес кізінің ирні чағлығ.** – У ленивого человека губы сухие, а у трудолюбивого (*букв.* У человека, который не ленится) – в сале. **Эрінҷек кізі одырып узупча, чадып тоғынча.** – Ленивый спит сидя, работает лежа.

ЭРІСТІГ *кöр.:* **ірістіг**. – Скучный, томительный // скучно. *Че мында, чазыда чöргенде, анынаң чоохтасчаң кізі чоғыл, ағаа эрістіг* (ХЧ Ч). *Ол хормачы, кögліг кізі полған, аннаң эрістіг полбаҷаң* (ШВ ЧОХ). □ **Пірге тарғынҷах – чара эрістіг.** – Вместе тесно, а врозь – тоскливо.

ЭРМЕК *адал., тиң.:* **эҷігей**. Айран сыбаан соонда, хазанда халғаны. – Творожистый осадок, остающийся на стенках котла после перегонки айрана. *Тай іҷем хазых полғанда, эрмек тее полҷаң. Эрмекті пір хати дее амзирға киліспеен.*

ЭС: ЭС АҢ *саг., кöр.:* **ине** I (2-ҷі тузада).

ЭСКІ *пілд., кыз., кöр.:* **иргі, иргін**.

ЭТ *хыйг.* Ачырғасты, хомзынысты паза ан. п. таныхтапча. – *уст., фольк.* Выражает сожаление, печаль и другие чувства. *«Эт, ине кізі хуу иней, хайди пол пардың», – тіп турадыр* (АН). *Ээт, абаа кізі Айдолай, аңнап-хустап хайдар чöрібізем, пуларны тастап, пуларны кем кöрер?* (Айд).

ЭТЧИ *хыйг.* Ачырғасты, айапчатханын көзітче. – Ой, ох, выражает сожаление, сочувствие. *Этчи, че паза хайди идербістер. Этчи, уғаа ӱр ааллап салдым* (АО).

ЭТЧІ *хыйг., кöр.:* **этчи**.

ЭХ *хыйг., тиң.:* **эк**. 1. Öрініcті, таңнасты, öкерсініcті көзітче. – Выражает радость, восхищение, восторг, удивление, изумление. *Эх, худайаам, махачы парчыхтар!* (ХПА). *«Эх, чӱрекке хайдағ истіг!» – чир-чайааннның хылынызын аннаң андар кöрглеп, ойлатчабыс* (ХЧ). 2. Ачырғасты, чобалланысты таныхтапча. – Выражает сожаление, досаду. *«Эх син, – ағырин теен Айтина Капитосовна. – Сағынған сағызыңны чарир ба за іди силібізерге!»* (КГ ПАО). *Эх, матап ибіре сағын килзем, чир ӱстӱ тарғынах пілдіредір* (ХПА). 3. Кізі көңні тӱсчеткенін көзітче. – Выражает разочарование. *Эх, Шурочка, хайдағ алығзың ам даа!* (ТВ АТ). *Эх, худайым, іди хайди чарир* (ХПА). 4. Ит полбас алай айландыр полбас нимее ачырғанғанын таныхтапча. – Выражает огорчение по поводу невозможности, невозратимости. *Эх, хайди ученайлар чӱрек аппарадын сағынып таппинчалар, андада син прай минің чӱреемдегі харал парған чирлерін кöр табарҷыхсың* (ХПА). *Эх, ам ибде полған ползам, бешбармак поларҷых* (КИ ЧХ). 5. Чабалланчатханын таныхтапча. – Выражает гнев. *«Эх, адай! – чабалланып, тапсаан нандыра Тана. – Марфаҷахты палаларынаң хада синöк öртеен поларзың, хара айна!»* (КИ ЧХ). *Эх, аңайған! Хараағ хайда полған?* (ХЧ Ч).

ЭҰЕК *адал.* 1. Табанның соо, соондағы чардығы. – Задняя часть ступни; пятка. *Азахтарының эҷектерін пыхтына чыы тартынып, Мачон нымзах кибісте истенген* (АТ). *Апсах кізі Алтын Арығның эҷегінің сööгін таап алған, ах сабдар аттың туйғағының істіндегі кічіг туйғағын таап алған* (АА). 2. Маймахтың тахазының ӱстӱндегі чардығы, соо. – Задник, задняя часть обуви над каблуком, охватывающая пятку. *Азағына кискенде, ботинкаларның эҷегі пазынаң узунох, соонзар чадыбысхан* (КИ ЧХ). *Аның пазында сіліг öңніг пöрік тарғахтары ла чылтырасхан, öдік эҷегінзер дее ниме-де чарып парчатхан* (АТ). 3. Ух-чулухтың табанының соон чаапчатхан сари. – Часть чулка или носка, закрывающая заднюю часть ступни. *Пістің хакастар, тізең, хысты аларда көрҷеңнер – эҷек хазап пілче бе* (АТ). *Чулухтың эҷегі пик ползын иде, тай іҷем піске аны иирген ікі халын чіпнең палғаҷаң.* ◊ **Эҷекке пазарға.** – Догонять, подходить вплотную (*букв.* Наступать на пятку). □ **Ирге парарға ниик полҷаң, эҷек хазирға аар полҷаң.** – Легко замуж выходить, но трудно пятку пришить к носку.

ЭҰІГЕЙ *адал.* Узаан сӱтті хайнатхан соонаң, сарығ суунаң алынҷа сых парчатхан хойығ чіҷең ниме. – Творог, кисломолочный продукт, получаемый из молока после его сквашивания с последующим подогревом и отделением сыворотки от сгустка. *Эҷігейнең маска: 3 улуғ самнах эҷігей паза 1 кічіг самнах мööтті, чахсы иде поралап, сӱртін*

саларға (АТ). *Эҷігей хайнатчаң улуғ хазан хыринда Тарчанаң Малач плегелердегі ах сүтті сабанға позытчатханнар* (АС).

ЭЭ *адал.* 1. Пар ниме-нооның пазы полып, анынаң пос хынғанни тузаланчатхан кізі; пар ниме-ноо ани полчатхан кізі, пірее ис-пайның ээзі. – Владелец, собственник, тот, кому принадлежит что-л., кто владеет чем-л. *Изерліг аттар ээлерін чидікпин сағааннар* (АТ). *«Оот салдың ма? – харачағассар тартыла түскен ээзі, – мындағ магнитофонға сағызың хысха!»* (ТВ АТ). 2. Сөбіренің пазы (өөнінде ир кізі), чурт тутчатхан кізі. – Глава семьи (обычно о муже) или хозяин дома по отношению к гостям, посетителям. *Чурт ээзі, тилем кізі аразына кірбес кізі, ипчізінең арон-пасха хылыхтығ* (КН КХ). *Кемдір мында ээзі? Мин алай Картин?* (ТМ К). 3. Пірее киректең тиксі устапчатхан кізі. – Лицо, управляющее каким-то хозяйством. *О, халах... Хайди полар-быстар... Ўртўн ээзі чох халар... Тамах ардир полза...* (ТМ К). *Ээ кізі килгендөк, прай ниме орында пол парды.* 4. Ўлгў тутчатхан кізі. – Лицо, имеющее власть распоряжаться кем-л., чем-л. *Позың хап тазыба, хап тазып сыхсаң, сөзің испестер! Ээзі пол, хатығ арах тут!* (АТ). *Чирнің ээзі пол полбинчабыс* (ЧЛ ӦЧ). 5. Прай нименің, чир-чайаанның хуттары, пазы (хакастарның киртінізі хоостыра). – *этн.* Дух, повелитель чего-л. (по мифическим представлениям хакасов). *Суғ ээзінең тағ ээзінің чалҷызы полып, ас-тамах салып, чӧрчедедірбін оларға* (АН). *Уғаа адирға даа хорғыстығ ниме килібіскен, ах пора аттығ суғ ээзінің палазы сых килген* (АО). 6. Пос учрежденіезінде, спорт ачығында паза ан. п. хайдағ-да марығ араласчыларын ааллатчатхан кізілер. – *разг.* Тот, кто принимает в своем учреждении, на своих спортивных площадках и т. п. участников каких-л. мероприятий. *Ээзі чоннаң ат үстүнеңӧк изеннезе тарты* (АТ). *Паза ла көрзең, хызыл меспекті айғы ээлері пыластырыбызып, арачыланарға маңзырапчатханнарына хомзынчазың* (ХЧ). ◊ **Тайға ээзі.** – *эвф.* Медведь (*букв.* Хозяин тайги). □ **Ибнің ээзі – ирнің хаты.** – Хозяйка дома – мужнина жена.

ЭЭДЕҢ *хыйг.* Наа ла пазып пастапчатхан палаа көңнін кӧдірерге иділчеткен табыс. – Давай-давай, возглас, которым взрослые подбадривают ребенка, делающего первые шаги. *Че, ээдең-ээдең, палам! Аархы пӧліктең ээдең-ээдең ле истіл турған.*

ЭЭЗЕ *тиң.:* **изен**. Кічіг палаҷахнаң паарсах изеннесчеткен сӧс. – Здравствуй, ласковое приветствие при обращении к малышам. *Кемнің пу мындағ ачых-чарых палаҷаа? Ээзе ползын. Пиҷекке ээзе пирерзің ме?*

ЭЭК I *адал.* Сырайның алтындағы чардығы. – Подбородок, нижняя часть лица, закрывающая переднюю часть нижней челюсти. *Андағ сырайға удаа сіміскелер сыххлап килче, өөнінде хамахта, пурунда, ээкте* (АТ). *Тўкўріп-түкўріп, ээгін, тістерін тутхлап көріп, тазылада хатхырыбысты* (ТГ Ч). □ **Ээк сағалы** – борода; *көр.:* **ірін сағалы** (*букв.* Ус подбородок его).

ЭЭК II *пілд., тиң.:* **ээлҷек**. Пўгілҷек, ээл парған. – Обладающий упругостью; упругий, гнутый. *Пиҷен Арығ, Іҷен Арығ, ікі пиҷені ӧдіріп, ағастың ээк салаа үстүне тастап салған* (АА). *Читі кізінің хуҷағы читпес улуғ тыттың ээк салаазына арчымахтығ алтынкүмўзін арта тастаан* (АО).

ЭЭК-МОЙЫН *адал.* Ээкті паза мойынны пірге адааны. – *собир.* Подбородок и шея. *Ол нимелерні апарарға холларында орын читпинчеткенде, хай пірееларін ээк-мойнында апарчатхан. Паланың ісчеткен суу ээк-мойнынҷа ахчатхан.* ◊ **Ээк-мойын алызарға.** – Обниматься (*букв.* Обмениваться подбородками, шеями).

ЭЭК-НААХ *адал.* Ээкті паза наахтарны пірге адааны. – *собир.* Щёки и подбородок. *Ээк-наахтары соохха прай хызар партырлар. Суғ хазында сырайын прай чаппаанда, аның ээк-наахтары ла күнге көй партырҷых.*

ЭЭКПЕЙ *адал.* Кічіг палаларның көксіне салҷаң ниме. – Нагрудник для маленьких детей, надеваемый при кормлении; *разг.* слюнявчик, фартучек. *Ээкпейлерні арыдарға сидік. Іҷе кізі сілегейленчеткен паланың ээкпейлерін түрче итпинең алыстырчатхан.*

ЭЭКТИРГЕ [ээкте-] *иділ.* Пиреезін ээгінең сабарға. – Ударять, бить кого-л. в челюсть. *Ӧкпеленҷік кізее пиреезін ээктебізерге ўр нимес. Сабарға холын кӧдіргенде,*

сыганағынаң кистінде турчатхан кізіні ээктеп пар килген.

ЭЭКТІГ *пілд.* Ээгі пар. – Имеющий подбородок; с подбородком. *Ирол Петрович чӧпче сынныг, ікі ээктіг полыбысхан кізі* (АС). *Ырахтаң килген аалчы сағалы хырылбаан ээктіг, че сырайынаң иптіг кізі полған.*

ЭЭ-КҮЛИИ *адал.* Ниме-нооның ээзі (ӧӧнінде аттың ээзі). – *фольк.* Хозяин, повелитель (обычно лошади). *«Абай харындас, ээм-күлиим, ағылыңар асты ба?» – тіп, мағатап саңырап кістебіскенде, Ай Хууҷын истіп салған* (АХ). *Піліп аларға керек, ноо суглыг, ноо чирліг полҷаң мындағы ис-пайның ээ-күлии* (КЛ С).

ЭЭЛГЕК *пілд., көр.:* **ээлҷек**.

ЭЭЛЕНЕРГЕ [ээлен-] *иділ.* 1. Пірее нимені, сурбин, посха идінерге, аларға. – Присвоить, сделать что-л. самовольно своей собственностью. *Таап алған нимені ээленерге. Пазах, тамах колхозти, аны ээленерге пірдеезіне чарабинча!* (ТМ К). 2. Пірее нимені алып аларға, алаахтырып, күснең холға кирерге. – Взять что-л., овладеть чем-л. силой, обманом и т. п.; захватить, завладеть. *Моол чоннары пу чирлерібісті, постарының аразында ӱлезіп алып, ээленгеннер* (ХТ). *Пу орыннарны аймах чоннар ээлен парыбысчаң полтырлар* (АТ). 3. Ээзі полып, хайынарға, посты толдыразынаң көзідерге. – Проявляться, действовать в полную силу; хозяйничать. *Мында тонаг, пайып алар закон ээленген* (АТ). *Сибирьде Колчак ээленче* (АТ). 4. *көр.:* **саадирға** І. Піреезінде ӱр поларға. – *перен.* Засидеться у кого-л. *Оларда ӱрге ээленібіскен. Іҷем хонҷыхтарда ээленче полар.* 5. Хайынарға (сӱзеткедеңер, айналардаңар паза ан. п.). – *миф.* Завестись, водиться (о домовом, привидениях и т. п.). *Ол хыйыгда иптеп пол, анда айна-чиктер ээленче. Ол тураны тиктең ниик паанаң сатпинча поларлар, арса, айналар даа ээленче.*

ЭЭЛЕРГЕ [ээл-] *иділ., көр.:* **ээрге**. 1. Тӱгееге төӧй, пӱгір поларға; пӱгілерге, игірілерге. – *страд.* Принимать дугообразную, изогнутую форму; гнуться, сгибаться. *Салданы көрзе, рамазы ээл халтыр* (АТ). *Че полған на тимір ээле чоғыл* (АТ). 2. *көр.:* **мӧкейерге**. Хыйын поларға. – Принимать наклонное положение; клониться. *Улуг таг пазы ыылабысхан, узун ағас пазы ээлібіскен, чичір-мичір наңмыр чаап ирткен* (АМ). *Хаал чіли ээліп, хамыс чіли пӱгіліп, Хыс ханға пазырынып турадыр* (АО). 3. Алтынзар кире пазыларға (хайдағ-да тӱс нимедеңер). – Углубляться вниз (о какой-л. плоскости). *Одырған чир ээл партыр. Ӧлең тӱктіг кӧк аттыг Тимірҷі Хаан килигенде, хатыг сындырлыг чир хыртызы, ылайлыг сас чіли, ээліп одыр* (АЧ). 4. Хыймырирға (азах-холдаңар). – Гнуться (о конечностях). *Саайға кірген соонда салааларым пір айҷа ээлбин турған. О, Коля, синің сырай-ахсың пӱдін, саарсых азааң ээлбезе дее* (АТ).

ЭЭЛІГ *пілд.* 1. Ээзі пар. – Имеющий хозяина, владельца. *Ат ээліг. Хойбаллар, табаннар даа тӱзіре ат полбадылар ол ээліг хураған теерізін* (АТ). 2. Тағ, суғ алай ан. п. ээзі пар (чон киртінізі хоостыра). – *миф.* Имеющий духа, повелителя (по народному поверию). *Тиктең нимес, пу ээліг чирлер тіпчелер...* (КС КХХ). *Эйлер, тохтаңар! Ээліг сыннаң хыс апарчазар, ээліг сынны піди иртпечең!* (ХТ). □ **Ээліг чир аллыг полҷаң.** – Земля, имеющая хозяина, просторна.

ЭЭЛҶЕК *пілд., көр.:* **ээлгек,** *тиң.:* **ээк**. Ниик пӱгілчеткен, игірілчеткен; игірілчек. – Легко сгибаемый; гибкий. *Че прайзынаң иптіг Аркадий хыймырапча – прай кӧңнін музыкаа салып, морсынғанынаң харахтарын даа пірееде чаап, ол табырах нызырасха килістіре, ээлҷек чиит хорбы чіли, иптіг пӱгілче* (ТВ АТ). *Ам даа чиит ипчінің чуғаҷах иді-сӧӧгі ээлҷек* (АТ).

ЭЭН І 1. *көр.:* **иңні**. Кізінің мойнынаң сығара холға читіре парчатхан чардыгы. – Часть туловища от шеи до руки; плечо // плечевой. *Алтон сӱрмес арғаа чайылған, иліг сӱрмес ээнге чайылған арыг-сіліг ікі хыс кір килген* (АТ). *Оңдай ноо сағаа киліс парза, ээнге сығара кӧдір киліп, чирге талдыра тастирзың* (АЧ). 2. *көр.:* **иңмен** (1-ғы тузада). Хакас көгенеенің иңнілеріндегі хоосталып иділген чазанҷыхтар. – *этн.* Нашивка, наплечник, наплечное украшение на национальном платье. *Син дее ээнге*

парчаа чох халчазың (ХЧ Ч). *Іҷемнің хызыл ээні пайрамға күлінче, чаламаҷаамның өңі улам чарых көйче* (АТ).

ЭЭН II *адал.* Чахсы сағыснаң, аллың чүрекнең иділчеткен сыйых. – *этн.* Подарок (в знак благожелательности). *Ээнге сыйлаан көгенекті, хайраллап, үлүкүнге ле кисчең. Аны ағаа тайызы пастағы төреен күніне ээн ит пирген.*

ЭЭН III *тиң.:* **ээн-хоол, хуруғ**. 1. Кізі чох алай ба асхынах кізіліг, тіріг ниме-ноолығ. – Безлюдный, пустой, такой, где нет или мало людей, живых существ. *Ол чалғызан на, пір дее хадаг даа чох, ээн городча парча!* (АС). *Күн илееде өөрлеп, соох оор көдірілерінең, суғ үстү ээн халған: өртектер хамыс аразынзар уйаларына тарап парғаннар* (КИ ЧХ). 2. Өзімнер өспинчеткен. – Лишенный растительности; пустынный. *Моолларның ыраххы ээн чирінең, ыраххы үстүнзархы чазылардаң удаа сас аңнар осхас ордалығ піссер килҷеңнер пасха-пасха чоннар* (АТ). *Пу ээн сөллерде аның өөзі олох ис-тыс пілбин ачаан* (АТ). 3. Пір дее кізі чуртабинчатхан, тастал парған. – Заброшенный, оставленный без присмотра; покинутый. *Амды ол ээн туразар көрзем, ніткем чыырыладыр* (ХЧ Ч). *Үс күн пазынаң ээн халған чуртсар пора аба сых килген* (АТ).

ЭЭН IV: **ЭЭН ПАРАРҒА [ээн пар-]** *иділ.* Пірее нимені най тың хынып толдырарға, идерге. – Делать что-л. увлеченно, с увлечением. *Идінің ағырии иртіс парча, Андрюша пазох ээн парча* (АТ). *Үгү апсах пазох позының аар чуртазына, позының соғынына хомзынып, олох ла пір ырын ырлап, ээн парча* (КС Т).

ЭЭН-ААС *көр.:* **азаң**. 1. Иптии чох, сабаазы чох, хынии чох, хомзыныстығ; чабал, хомай. – *прост.* Неприличный, непристойный, оскорбительный; матерный. *Көйее чалғаан кізі пір дее чірче араға теен нимені амзабаан, ээн-аас сөсті чоохтанмаан* (АТ). *Чооғында тузаланчатхан ээн-аас сөстер хулахха хомай истілчеткен.* 2. *көр.:* **орхаңнаас**. Азаң (кізідеңер). – Сквернословящий, употребляющий неприличные, непристойные слова, выражения (о человеке). *Ээнаастарға пір дее хынминча. Синің арғызың уғаа ээн-аас оол, аннаңар, андар парза, сым турзын.*

ЭЭН-ААСТАНАРҒА [ээн-аастан-] *иділ., көр.:* **азаңнирға, орхаңнирға, хаартпахтанарға**. Чоохта хомай сөстернең тузаланарға, андағ сөстернең хырызынарға. – *прост.* Употреблять неприличные, непристойные, оскорбительные слова; сквернословить, материться. *Чиштерні өбекелерібістің ипті кибірлеріне үгретпинчебіс, аннаңар даа олар мына піди ээн-аастанчалар* (АТ). *Ээнаастанчалар, хатхырысчалар* (ХТ).

ЭЭН-КӨӨЛҶЕ *көр.:* **ээн-көөн**, **ағырин**. – Медленный // медленно; важный // важно. *Аалҷылар ээн-көөлҷе хайдаг-да хазахтардаңар чоох апарчалар* (ЧД ТТ). *Күнге сістеніп, ээн-көөлҷе пас париғаннар.*

ЭЭН-КӨӨН Ағырин, маңзырабин (пірее нимені итчетсе). – Важный, степенный, неторопливый // важно, степенно, неторопливо. *Таңахтар, нымырхалар даа туғбин, уйа даа паспин, ээн-көөн сарнас чөрчелер* (ТИ Т). *Іди ээн-көөн не читтілер чуртаҷаң орынзар* (ХА АП).

ЭЭН-МОЙЫН *адал.* Пастың алтындағы паза холларның үстүндегі чардығы; ээнні паза мойынны пірге адааны. – *собир.* Плечи и шея. *Хурғун Арығ сыртпа сүрместең ирт парған, алтон аның сүрмезі ээн-мойынға чит парған* (КХ). *Ээн-мойнын алып, ир-чахсы «алған чабазым» піп турадыр* (ЭКХЯ).

ЭЭННІГ *пілд.* 1. Ээні пар. – *этн.* Имеющий нашивку на плечах (в национальном платье); с нашивкой. *Кис чөрген көгенектері сіліг хоосталған ээнніг полчаң. Көгенек пір иснең тігілген ээнніг, мойдырыхтыг.* 2. *көр.:* **чарыннығ**. Чалбах иңніліг, күстіг сынныг. – *перен.* Плечистый, коренастый. *Адаң чуртын айландырчат, іҷең чуртын ибірілдірчет, иргектіге сиртетпеңер, ээнніге пастыртпаңар!* (АТ). *Ээнніг, ілігҷе частыг ам даа пик ир кізі* (АТ).

ЭЭН-ПАС *адал., көр.:* **ээн** I (1-ғы тузада). Кізінің пүдізіндегі пастаң холға теере чардых; ээнні паза пасты пірге адааны. – *собир.* Плечи и голова. *Ас-пилдең хабызып, ах чазаа тастасчалар; ээн-пастаң хабызып, ээн чазаа силісчелер* (АЧ). *Күресчілер, ээн-пастаң тартызып, тастасханнар.*

ЭЭН-ХООЛ *тиң.:* **ээн** III, **хуруғ**. 1. Пір дее ниме чох. – Ничем не заполненный; пустота. *Таңнастығ, прай ниме пар, че олох турада ээн-хоол осхас* (ШВ ЧС). *Орапис тапсабиныбысхан, турада пазох чиркестіг, ээн-хоол, тымых* (АС). 2. Кізі чуртабинчатхан, тастал парған (турадаңар, ан. п.). – Пустой, заброшенный (о доме и т. п.). *Мындаа ла пу чурт полған, ам, тізең, ээн-хоол тура* (АТ). *Турадаң ырах нимес мал хазаалары ээн-хоол турчалар* (АТ). 3. Кізі чох алай ба асхынах кізіліг, тіріг ниме-ноозы ас (орыннаңар). – Безлюдный, пустой (о местности); такой, где нет или мало людей, живых существ. *Анаң сах мындағох ээн-хоол чазыча чалғызан чöре халған Топин чистезі* (НК КХ). *Сарғамзых, ээн-хоол пілдірче чуртас көрінминчеткен чалаас тағлар* (АТ). 4. Хуруғ, пір дее ниме чох. – Не заполненный чем-л.; пустой // пусто. *Прай ибіре істес чöрчең: ээн-хоол ўртўнде пір-ікі азычах тееріп албазыннар, көнек түбінде сўдіңек хаап парыбыспазыннар...* (КГ ПАО). *Мында сағам ээн-хоол, че ўр ниместең килістіре чазал парар, аймах книғалар турғлабызар* (ХЧ). 5. Сағыссырас алай істінде ээн пілдіргені. – *перен.* Чувство одиночества или внутренней пустоты. *Чалғыс позыма ах чарых ээн-хоол ла пілдіредір* (АТ). *Тоғыста хада тоғынчатхан арғыстарынаң хада тус ирткені пілдірбин парча, ибзер ле килзе, чалғысханға ээн-хоол.*

ЭЭН-ХУУ *кöр.:* **хуу** II. Ах-тос. – Бледный, бесцветный. *Хыстың сырайы, кинетін ардап парып, ээн-хуу пол парды. Полғанының на сырайында улуғ чобағ полған, сырайлары ээн-хуу ла полғлаан, хайзы чалаас азах майыхххлап парған, алай, чазағ килгеніне азахтары ағырғлап, олаңнасхлап ала килчеткеннер* (КИ ЧХ).

ЭЭН-ЧАЛҒЫЗАН *кöр.:* **ээн-хоол** (5-чі тузада). Сағыссырас алай істінде ээн пілдіргені. – *перен.* Чувство одиночества или внутренней пустоты. *12 час күнөрте ле, паза ээн-чалғызанға сыдап полбин, сыын пысхағынаң хазаан саналарын кизіп алып, Агафья Карповна кізілерзер пар сыххан* (АТ). *Канойның ээн-чалғызан полчатханы, туразынзар кірзöк, пілдістіг.*

ЭЭРГЕ [**эг-**] *иділ., кöр.:* **эгерге, пўгерге, пўктирге**. 1. Пірее нимені тўгееге төөй, пўгір идерге; пўктеп, ээлдіріп, ниме-ноолар тимнирге. – Придавать дугообразную, изогнутую форму; гнуть, изготовлять сгибанием. *Тимірні, ізідіп, ээрге. Час ағас чіли, ээ тартып чöр* (АЧ). *Соғанын кіріске салып, охчаазын ээ тартып, тоғыс пўўрні көстеп, молчап, чоохтанған: «Хурчу тутхан холым нимес хуруғ чирге парарға. Іңе тутхан холым нимес ээн чирге парарға»* (АПАААХ). 2. Пірее нимені, піреезін мökейтерге. – Наклонять, нагибать, пригибать что-, кого-л. *Піске хости турчатхан хазыңнарны ээ пазарға чахығ пирче* (ХТ). *Олғаннар полғаннар, сыным ээ пасханнар* (АТ). 3. *тиң.:* **оймарарға**. Углублять вниз какую-л. плоскость. – Тўс чирні алтынзар кире пазарға. *Ат килерін сағаан чон арғалығ сынның ўстўн ээ пас турған осхас полған* (АТ). *Хара чирні ээ пазып, алып ат-чахсылар арғалығдаң азып турлар* (АПАААХ).

ЭЭРГЕН *хыйғ., кöр.:* **хааран** II, **соолған, сымыл** (2-чі тузада). Кемні-де көксепчетсе алай піреезіне ўрўкчетсе, тузаланылчатхан хырызыныстығ сöс. – *прост., бран.* Чёрт проклятый, выражение неодобрения, порицания по отношению к кому-л. *Ниме кирек мында сағаа? Хыйа пар мыннаң, ээрген!* (АТ). *Мында ла мин көр салғам: пістің иреннер, ээргеннер, прайзы төрде, алтын стол кистінде одырғлап салтырлар* (АТ).

ЭЭРГІЗЕРГЕ [**ээргіс-**] *иділ., кöр.:* **айғазарға** (4-чі тузада), **ойнирға** (7-чі тузада). 1. Піреезінең ойнап, айғазарға. – Подтрунивать, слегка шутить над кем-л.; подшучивать. *Ээргізіп пастабыстылар тура ээзін аның туған-чағыннары* (ХТ). *«Мындағ иптігес худағайны саңай талдыра охсанысыстах!» – ээргізіп пастабысханнар Миргенні* (ХТ). 2. *кöр.:* **сохтанарға**.

ЭЭРЕЗЕРГЕ [**ээрес-**] *иділ., кöр.:* **ээрирге**. Тың хатхырызарға (көп кізілердеңер). – Громко смеяться (о многих). *Олғаннарға ниме, хатхы-күлкіде чöрчелер, адычахтың теерізі сала сойыл халбиндыр тіп ээрес турлар* (БФ ПТН). *Хости одырчатхан олғаннар, ойынны көріп, ойынчылар пірее хыныг ниме чоохтанып көзітселер, ээрес парчалар* (ХЧ).

ЭЭРЕС *адал.* Тыыда хатхырыс. – Громкий смех, хохот. *Сорыг ээрес истілче. Тураа толдыра ээрес турган. Ээреске істім ағырча.*

ЭЭРИРГЕ [ээре-] *иділ.* 1. Най тың, кідіреде (алай харах чазы сыхханча) хатхырарга. – Закатываться от смеха; смеяться раскатисто (или до слёз). *Туразар кірзелер, ирен, чоо хатхырып, ээреп парир, сырайы хызыл пулгах, чылтырапча* (АТ). *«Сагаа ба?» – анаң на, хатхырып, ээреп сыххан* (АТ). 2. Тың хатхырарга. – Хохотать, громко смеяться. *Муколчаа хыныг осхас, ырсайып, машинаа толдыра ээрепче* (ШВ ЧС). *Харахтарын чабал иде, хыңанып, минзер көрче, ээрепче* (ХТ).

Я

Я *кизег.* 1. Киречілепчеткен паза чарасчатхан нандырыгда киректелче (тогыр.: чох). – Употребляется для утверждения, согласия при ответе (противоп.: нет). *«Ол ресторандагы хыс па?» – «Я»* (КИ ЧХ). *«Таң пу Опрасиннің хызы ба?» – «Я, я, одырыңар пеер, Катуй ууча», – танып салгам мин чир-сугчымны* (АТ). 2. Алнында чоохталган нимені киречілепче; **сынап, орта**. – Действительно, совершенно, верно, конечно, подтверждает ранее высказанное. *Я, ол чааның пастагы күннерінең Чиңіс Күніне читіре чаачының аар үлүзін прайзынаң пір тиң үлескен* (АТ). *Я, үр полбаан оларның ырыстыг, өріністіг күннері* (АТ). 3. Хайдаг-да сагыстарга, салтарларга килчетсе, киректелче. – Да, употребляется при выражении раздумья, подведении итогов каких-л. размышлений. *Я, хакас чонының чуртазы харах көзіне алнынзар өөрленче* (АТ). *Я, тидір, тимір тін тудып, матабох көп чөр салдым, че Хакасия осхас истіг чирге урунмаам* (АТ). 4. Чоохтасчатхан кізідең (өөнінде суриинаң чарасчатхан) нандырыг киреxсіпчетсе, тузаланылча. – Употребляется для побуждения собеседника к ответу (обычно при желании получить подтверждение); не правда ли?, не так ли? *Андрей Алексеевич, – айланчам арғызыма, – сынап сірер түптеен нинче пар хоостарны пірге чыып килзе, улуг выставка пол парарчых, я?* (АТ). *Син ойнапчазың, я? Ойнапчазың? – адайах чіли, хараана орта көрерге харасча Илона* (ТВ АТ). 5. Таңнапчатханын көзідерге киректелче. – Употребляется для выражения удивления; неужели? *Я, я, о-ох, чылгыларым прай чазаа тарап парды полардар, – сыбыранып ала, Паскир арғызының соонаң комнатазар кире пасхан* (КИ ЧХ). *Таңда аалзар ууңаңзар ааллап пararбыс. – Я, сынап па? – өрін парган пала.* 6. Тогырланысты көзітче. – Выражает возражение. *Я-я! Нөөс синнең пасха хыс табылбас магаа?* (ТВ АТ). *Я, сагаа, – хырысхан ачазы, – ахчаң даа чогыл синің...* (ТИ КМ).

ЯБЛАХ *адал.* 1. Паслён көріміне кірчеткен крахмалга пай ўўңіктегі өзім. – Огородное растение семейства паслёновых с клубнями, богатыми крахмалом, картофель. *Яблахты прайзы даа одыртча полбас па* (ХТ). *Ууңам яблах үгдірер* (КГ ПАО). 2. Паслён көріміне кірчеткен өзімнің чіңең чардыгы. – Картофель, подземные клубни этого растения, употребляемые в пищу. *Яблах хазып, чон хайнас турңаң* (ХЧ). *Минің халас чогыл, че пызырган яблах пар* (ТИ СН). □ **Яблах уны.** – Картофельный крахмал (*букв.* Мука картофеля).

ЯБЛАХТЫҒ *пілд.* Яблагы пар. – Имеющий картофель; картофельный, с картофелем. *Пельменнердең пасха, яблахтыг вареникттер, котлеттер итчебіс* (Х). *Анда хаарган чаглыг, яблахтыг үгре, ідөк тутпастыг үгре таллап алар оңдай полган* (ХЧ).

ЯБЫЛ *адал., көр.:* **явыл**.

ЯВЫЛ *адал.* Хырызынысты таныхтапчатхан сöс. – *разг.-сниж.* Бранное слово; дьявол, чёрт. *Че, че, иртінме, явыл, – салаазынаң пулаңнадыбысча ээзі* (АТ). *Явыллар, пулар таң аны асхайлапчалар ба* (ШВ ЧС). *Пот хыңыхтыг явыл, пот тоспас ээрген* (ХЧ).

ЯГАЛАНАРҒА [ягалан-] *иділ.* Піреезінең хада хырызарға, хырыс-табыс идерге. – Ругаться с кем-л., устраивать скандал; *разг.* браниться, скандалить. *Пазох ягалан чӧрзіӊ ме? Ам ағаа ноға ягаланарға кирек полған за!*

ЯЗБА 1. Чабал, ырғах кізідеӊер. – *разг.* О злом, язвительном человеке. *Хайдағ-да ӧртектің ӱчӱн... Ӧдір саларға... Яз-збалар! Ӧртектің ӱчӱн...* (ТВ АТ). *Тпу-у, язбаның кізізі,.. – түкӱрін салған Хароол* (АТ). 2. *Тиӊ.:* **явыл**. Пірее нимее ӧкпеленчетсе, хыпчыхтанчатса, хырызынҷаӊ сӧс. – *разг. сниж.* Бранное слово, употребляющееся при гневе, раздражении, соответствует русс. **чёрт**. *А то, язба, магнитофонымны сыннаӊ даа оот салар...* (ТВ АТ). *Пу язбаның тоғызы ӱчӱн араға даа ізерге ундут парим. Че, ағыл...* (АТ).

ЯКРА *хыйғ., көр.:* **ястра**. Кізінің пірее нимее тыӊ ачырған парғанын, ӱрӱк парғанын паза ан. п. таныхтапча. – Выражает сильное негодование, удивление и т. п. *Тпу, якра, хайди көрбеем. Адымны чоо сӱрдім* (АТ). *Ибіре харахсындым, арса, пірее кізі дее көрін парҷаӊ ма тіп, чох, пір дее ниме чоғыл. Якра, хайдағ хыйал!* (АТ).

ЯЛИРҒА [яла-] *иділ.* 1. Пірее кізінең чарасчатханын кӧзідерге. – Выражать согласие с чьим-л. мнением, высказыванием; *разг.* поддакивать. *Полған на чирде ялабаҷаӊ, постың сағызы поларға кирек. Ялабасха полған, ам аныӊ хоостыра идерге килізер.* 2. *тиӊ.:* **чойырхирға**. Піреезінің оӊдайынҷа полып, чаразарға. – Поддерживать кого-л., обычно из желания угодить; *неодобр.* подпевать кому-л. *Ипчізінең пір дее тартыспас, ялап ла чӧрче. Аннаӊ хорығып, ялаан.*

ЯМАН *көр.:* **өскі**. – Коза, козёл (домашний). *Яман тӱгі. Че наӊмыр чаар полза, яман, пастағы тамҷы теӊзӧк, ойлап сыхча* (ДН ЫА).

ЯҢЗИРҒА [яӊза-] *иділ.* Пірее кізінең хатығ, хырызып чоохтазарға. – Грубо разговаривать с кем-л., орать на кого-л. *Кізінең ипті чоохтаспин, яӊзирға ла чӧр турған. Пазох яӊзып паризыӊ?*

ЯҢЫ *адал.* 1. Пірее табыстың нандыра саӊнааны. – Эхо, отклик, отражение звука от удаленных предметов, воспринимаемое ухом или прибором. *Піс Тумзух тағ яӊызы полып, чідібізер* (АА). *Аннаӊ сых килген хылыс мӱӱстіг хыр пуға, ікі харағын хызарта көріп, улуғ тағларға, улуғ суғларға яӊызын сала, мустабинаӊ* (АТ). 2. Нименің-де соонда халған іс. – *перен.* Следы воздействия чего-л.; отзвук, отголосок. *Илбек Ада чааныӊ яӊызы пір дее ундулбинча* (АТ). *Аныӊ яӊызы хаҷан даа чонныӊ чӱреенде* (АТ). 3. Пірее полған нименің салтары. – Последствия, впечатления, переживаемые людьми после каких-то событий (как правило, неприятных). *Улуғ чааныӊ яӊызы халған төллерге читче. Пу даа пасталыбысхан чаа ирткен чааныӊ яӊызы нимес пе?*

ЯҢЫЛАНАРҒА [яӊылан-] *иділ., айлан., көр.:* **яӊылирға**. 1. Туйух чирде ырах хатихати истілерге, чайыларға (яӊыдаӊар). – Раздаваться, разноситься в глухом пространстве (об эхе). *Тубанныӷ киині чолахталдыра пастағы ухтар, сиилізіп, сығырыза халарынаӊ, мылтых табыстары ағастаӊ ағасха, хырдаӊ хырға яӊыланып тарабысханнар* (ХЧ Ч). *Амды, тасхар сығып алып, кізі хығырып, майылғанҷа даа хысхырчат, туйух тайға ээн яӊылан турар* (АТ). 2. Саӊнирға, ырахха истілерге. – Отдаваться (о различных звуках), далеко слышаться. *Хаҷан даа ирт паризаӊ, аныӊ істінең олған табызы яӊыланчададыр* (НК КХ). *Аныӊ сіліг, ипті ӱні чалбах тарапча, чағынғы тағларға яӊыланчатханға тӧӧй пілдірче* (ХТ). 3. Кӧзіділерге (кізінің істіндегі кӧӊнінеӊер), пазыларға. – *перен.* Отражаться (о внутреннем состоянии), быть представленным где-, в чем-л. *Кӧксім істі сыытнаӊ ыӊнанып, тӱӱр кӧксенізінең халар, алай ба, пічиимге яӊыланып, ах чаҷын сухсаан тосхырар* (ХТ). *Аныӊ чоохтарында ирееліг тузы яӊыланча.* 4. Нинче-де тус пазынаӊ иткен ниме посха нандыра айланарға, хамакха урунарға. – Отражаться после каких-то событий плохими последствиями через какое-то время. *Син иткен хомай киректерің сағааох яӊыланар. Кізінің прай ниме иткен киректері хайдағ-да оӊдайнаӊ яӊыланча, анзын ундуба, палам.*

ЯҢЫЛАС *адал., көр.:* **яӊы**.

ЯҢЫЛИРҒА [яӊыла-] *иділ., көр.:* **яӊыланарға**. – Отдаваться эхом. *Пір дее ниме*

яңылабинча. Палтылар, тайғаа толдыра тазылап, яңылап турғаннар (АТ).

ЯРДИРҒА [ярда-] *иділ., көр.:* **ӱрерге**. – *прост., прям.* и *перен.* Лаять, брехать. *Мындаг кӱӱлесте адайлар даа ярдабасчых. Ярдаба, ахсың чаап сал!*

ЯРЛАМА *нареч., көр.:* **арлама**. Пілдістіг иде. – *разг.* Четко, ясно. *Тоғас парған кізі, хайдаг чолча параргa кирек, ярлама чоохтап пирген. Пӱдіріг тоғысты орта апарардаңар ярлама чарытхан.*

ЯРХЛИРҒА [ярхла-] *иділ.* 1. Ӱрерге. – *прям.* и *перен.* Лаять, тявкать. *Хай пірее таңах чиис тілеп кір килзе, адай ағаа, ыыранып, ярхлап сыхча* (АТ). *Хазыр ниместері оградa істінде алай хаалха хыринда, пасхаларына көбгізіп, ярхлазыбохчалар* (ЧД ТТ). 2. Сығырыс идерге; сығырарға (өркедеңер, хара хузурухтаңар). – Производить свист; свистеть (о суслике, горностае). *Хара хузурух іди ярхлапчаттыр. Истек, өркелер ярхлапча», – сым турыбысхан арғызым.*

ЯСТРА *хыйг., көр.:* **якра**. Кізінің пірее нимее ачырған парғанын, хомзын парғанын паза ан. п. көзітче. – Выражает негодование, разочарование и т. п. *Ак, ястра, хайди саба иттім, хайди оларның адастарын ундутхам, фамилиязын алай пабазы адынаң даа ноға паспаам!* (АТ). *Пок, ястра, мин ол син сыйлаан книгаңны садыбысхам* (ТИ СН).

СОДЕРЖАНИЕ

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ ИЛЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА 3
УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ 9
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ СЛОВАРЕЙ И СПРАВОЧНИКОВ 10
ХАКАССКИЙ АЛФАВИТ 11
С 12
Т 162
У 325
Ӱ 375
Х 407
Ч 565
Ш 700
Ы 701
Э 723
Я 732

Научно-справочное издание

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ХАКАССКОГО ЯЗЫКА

Более 7000 слов

ТОМ II

С–Я

Под общей редакцией доктора филологических наук *К. Н. Бурнаковой*

Ответственные за выпуск *А. В. Иптышев, Н. А. Толмашова*

Редакторы:
А. С. Кызласов, Е. Е. Меткижекова, В. В. Субракова, З. И. Султрекова
Технический редактор *О. П. Субракова*
Корректор *К. В. Кулумаева*
Компьютерная верстка *С. И. Тюкпиековой*
Дизайн обложки и форзаца: *А. В. Иптышев, В. Г. Киштеев*

Фотографии на форзац и нахзац предоставлены С. Г. Нарылковым

Материал заимствован из книг:
1. И. В. Кормушин. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – М.: Наука, 1997. – С. 18–19. 2. Древние письмена Хакасии / сост. О. В. Субракова, И. А. Батманов. Абакан, 1970. – С. 25–26.

Подписано в печать 20.11.2023. Формат 70x108 1/16.
Печ. л. 46,0. Усл. печ. л. 64,4. Тираж 1000 экз. Заказ №.

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство имени В. М. Торосова».
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н.

Отпечатано в типографии ООО «ВЕКТОР-ПРИНТ».
650021, г. Кемерово, ул. Стахановская 1-я, д. 39а.